

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ТІЛДЕРДІ ДАМУМЕН ҚОЛДАНУДЫҢ
2011-2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК
БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ШЫҒАРЫЛДЫ

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бойынша «Тілтаным» Бас редакция алқасы:

Мұхтар ҚҰЛ-МҰХАММЕД – *бас редакция алқасының төрағасы, министр*
Шерубай ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ – *ф.ғ.д., проф., төраға орынбасары*
Өмірзақ АЙТБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Телғожа ЖАНҰЗАҚ – *ф.ғ.д., проф.*

Әбдуәли ҚАЙДАР – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Мырзаберген МАЛБАҚОВ – *ф.ғ.д., проф.*

Шора САРЫБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Рәбиға СЫЗДЫҚ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Нұргелді УӘЛИ – *ф.ғ.д., проф.*

Көбей ХҰСАЙЫН – *ф.ғ.д., проф.*

Рүстембек ШОЙБЕКОВ – *ф.ғ.д., проф.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ КОМИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

Он бес томдық

II том
А - Б

АЛМАТЫ
2011

УДК 80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4 я2
Қ 17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті
«Мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жалпы редакциясын басқарған
Ахмеди Ысқақов, Нүргелді Уәли

Томның редакторы

Ғ. Қалиев

Сөздікті құрастырушылар:

Ғ.Қалиев (асанқайғы – ауқымдан), **С.Бизақов** (ауқымдану – ашала),
О.Нақысбеков (ашалан – аяшылық), **С.Мырзабеков**, **А.Жаңабекова** (Ә),
А.Фазылжанова (Б – бактерия), **Қ.Күдерина** (бақ – бапты), **Б.Сүйеркүлова**
(баптылық – барылдауық).

Арнаулы редакциялық топ:

А.Жаңабекова, О. Жұбаева (жауапты шығарушы), **Қ. Күдерина**,
А. Үдербаев (жауапты шығарушы), **А. Фазылжанова, Р. Шойбеков**

Қ 17 **Қазақ әдеби тілінің сөздігі.** Он бес томдық / Құраст. Ғ.Қалиев, С.Бизақов,
О.Нақысбеков және т.б. – Алматы, 2011.
2-том. – А – Б. – 744 бет.

ISBN 978-601-7293-13-0

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген бұл сөздік – қазақ тілінің сөз байлығын молынан қамтитын «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты он бес томдық түсіндірме сөздіктің екінші томы.

Аталмыш томда сөздік бірліктер әліпби тәртібімен беріліп, олардың мағыналары ықшам түрде түсіндіріледі, грамматикалық, стильдік мағыналары сараланып, кейбір сөздердің қолданылу аясы мен саласы, этимологиясы көрсетіледі.

Сөздік негізінен көпшілік қауымға – баспасөз, ғылым, білім, мәдениет, оқу-ағарту қызметкерлеріне, ана тілін тереңірек білсем, қазақ тілін үйренсем деген жұртшылыққа арналады.

УДК 80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4 я2

ISBN 978-601-7293-13-0 (Т. 2)
ISBN 978-601-7293-11-6

© Тіл білімі институты, 2006
© Тіл білімі институты, 2011

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ

А а	И и	Р р	Ш ш
Ә ә	Й й	С с	Щ щ
Б б	К к	Т т	Ъ ъ
В в	Қ қ	У у	Ы ы
Г г	Л л	Ұ ұ	І і
Ғ ғ	М м	Ү ү	Ь ь
Д д	Н н	Ф ф	Э э
Е е	Ң ң	Х х	Ю ю
Ё ё	О о	Һ һ	Я я
Ж ж	Ө ө	Ц ц	
З з	П п	Ч ч	

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУ

а в и а ц.	– авиациялық	г е о л.	– геологиялық
ал ғ ы с.	– алғыс сөз	г е о м.	– геометриялық
а н а т.	– анатомиялық	г е о ф и з.	– геофизикалық
а н т р.	– антропологиялық	г и д р.	– гидрологиялық
а ң ш.	– аңшылық	д и п л.	– дипломатиялық
а р х е о л.	– археологиялық	д і н и.	– діни
а с т р.	– астрономиялық	е г і н.	– егіншілік
а у ы л ш а р.	– ауылшаруашылық	е л і к.	– еліктеуіш сөз
а у ы с.	– ауыспалы мағына	е р к е л е т у.	– еркелету
а ф р и к а.	– африка тілдері	е с к і к і т.	– ескі кітаби
ә д е б.	– әдебиеттану	е с і м.	– есімдік
ә л е у м.	– әлеуметтік	е т.	– етістік
ә с к.	– әскери	ж а ғ ы м с ы з.	– жағымсыз
б а ғ т е р.	– бағалы терілер	ж а қ т ы р м а у.	– жақтырмау
б а л а т і л і	– бала тіліне тән сөзқолданыс	ж а ң а.	– жаңа сөз
б а т а.	– бата	ж е р г.	– жергілікті сөз
б е й н.	– бейнелі сөзқолданыс	з а ң.	– заң
б е й п і л.	– бейпіл сөз	з а т.	– зат есім
б и о л.	– биологиялық	з е р г.	– зергерлік
б и о х и м.	– биохимиялық	з о о л.	– зоологиялық
б о т.	– ботаникалық	и н ф.	– информатикалық
в е т.	– ветеринарлық	к ә с.	– кәсіби сөз
г е о г р.	– географиялық	к е к е с і н.	– кекесін

келемеж.	– келемеж	сушар.	– сушаруашылық
кен.	– кен ісі	сүйсінү.	– сүйсінү
контекст.	– контекстік мағына	сын.	– сын есім
көлік.	– көлік қатынасы	табу.	– табу сөз
көне.	– көнерген сөз	тамақ.	– тамақ өнеркәсібі
көтер.	– көтеріңкі стиль	тар.	– тарихи
кіт.	– кітаби стиль	театр.	– театртану
қарап.	– қарапайым сөз	терм.	– термин
қарғ.	– қарғыс сөз	тех.	– техникалық
қаржы.	– қаржы термині	тоқыма.	– тоқыма
қоғ.-әлеум.	– қоғамдық-әлеуметтік	түйешар.	– түйешаруашылық
қоғ.-саяси.	– қоғамдық-саяси	тілек.	– тілек сөз
қолөнер.	– қолөнер	үст.	– үстеу
құқық.	– құқықтық	шыл.	– шылау
құр.	– құрылыс	физ.	– физикалық
лингв.	– лингвистикалық	физиол.	– физиологиялық
мақташар.	– мақташаруашылық	филол.	– филологиялық
малшар.	– малшаруашылық	филос.	– философиялық
мат.	– математикалық	фольк.	– фольклор
мед.	– медициналық	хим.	– химиялық
менсінбеу.	– менсінбеу	шахм.	– шахмат термині
металл.	– металлургиялық	экол.	– экологиялық
мин.	– минералогиялық	экон.	– экономикалық
миф.	– мифологиялық	экспр.	– экспрессивті
мод.	– модаль сөз	эмоц.	– эмоциялық
муз.	– музыкалық	энерг.	– энергетикалық
мысқыл.	– мысқыл	эпос.	– эпостық
од.	– одағай	этно.	– этнографиялық
ойын.	– ойын	ағыл.	– ағылшын тілі
өнер.	– өнертану	ар.	– араб тілі
өс.	– өсімдік	голл.	– голланд тілі
пед.	– педагогикалық	грек.	– грек тілі
полигр.	– полиграфиялық	жапон.	– жапон тілі
поэт.	– поэтикалық	исп.	– испан тілі
псих.	– психологиялық	итал.	– итальян тілі
реніш.	– реніш	қыт.	– қытай тілі
ресми.	– ресми	лат.	– латын тілі
сан.	– сан есім	малай.	– малай тілі
саяси.	– саяси	моңғ.	– моңғол тілі
саят.	– саятшылық	нем.	– неміс тілі
сәулет.	– сәулет өнері	порт.	– португал тілі
сирек.	– сирек қолданылатын сөз	поляк.	– поляк тілі
совет.	– советизм	ор.	– орыс тілі
сөйл.	– сөйлеу	тат.	– татар тілі
спорт.	– спорт	франц.	– француз тілі
стат.	– статистикалық	эфиоп.	– эфиоп тілі

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

- [] тік жақша – ир., ар., лат., грек. т.б. тілдерден енген сөздің этимологиясы.
- < > сынық жақша – терминдік мағынадағы сөздің латын, грек т.б. тілдеріндегі ғылыми баламасы.
- [_ _] үзік сызықты тік жақша – дерексөздің қысқартылып берілуі.
- ≈ ықшамдалған түрде көрнекі материалдардың берілуі.
- // грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы.

А

АСАНҚАЙҒЫ з а т. *Мұңға батушылық, сарыуайымға салынушылық.* – Апырау, сен де осыншалық *а с а н қ а й ғ ы* ма едің. Елді-күнді жер емеспіз бе (М.Сүндетов, Балық аула.). – Әже, қойшы енді, *а с а н қ а й ғ ы н ы* соқпай (Ө.Қанахин, Дәмелі).

Асанқайғыға түсті [салынды]. *Уайым жеді, күдер үзіп, торықты.* Саған не болды, уайым жеп, *а с а н қ а й ғ ы ға т ү с е с і ң* де отырасың (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Асанқайғыңды айтпай отыршы. с ө й л. *Сарыуайымды айта берме, қайғыға салынба.* Қайдағы бір *а с а н қ а й ғ ы ң* ды *а й т п а й* о т ы р ш ы (Т.Нұртазин, Шығ.).

АСАНҚАЙҒЫЛАН = е т. *Сарыуайымға салыну.* – Қой, кемпір, *а с а н қ а й ғ ы л а н - б а й*, – Бақан қара кемпірді қақпайлап қойды (М.Сүндетов, Ескексіз.).

АСАНҚАЙҒЫЛАНУ *Асанқайғылан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А с а н қ а й ғ ы л а н у ы* н қоймады.

АСАНҚАЙҒЫЛЫҚ з а т. *Сарыуайымға салынушылық.* Оныкі өзіне белгілі *а с а н қ а й ғ ы л ы қ* қой, әйтпесе, жастар жиналып жатқан жерден қашуға бола ма, – деп қойды Қарлыға («Лен. жас»).

АСАПШЫ з а т. ж е р г. *Есепші.* Бұрын бір ауылда бір *а с а п ш ы* д а н болушы еді, көзір олар өте сиреп кетті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АСАР з а т. э т н. *Біреудің үлкен, қауырт жұмысына көпшіліктің беретін көмегі, жәрдемі, үме.* Колхозшылар жаңа үй тұрғызу үшін ертеден келе жатқан «*а с а р*» әдетін жиі қолданып, бір-біріне көмек көрсетеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Әрине, үй де салып алуға болады. Бір-екі рет *а с а р ғ а* шақырсаң, жігіттер-ақ салып бермей ме («Қаз. әдеб.»). Бұрын шөп шабу, егін жинау науқандарына, сондай-ақ үй салу сияқты ауыр жұмысқа *а с а р* жасайтын болған. *А с а р* жасаушы адам алдымен жұмыс түрін, уақытын айтып, ағайын-

туған, жора-жолдастарын асарға шақырады. *А с а р* ды Қазақстанның кей жерлерінде «үме» дейді (ҚҰЭ).

Асар көбейсін. т і л е к. *Асар жасап жатқан үйге келгендер қуаныш молайсын, ішіп-жемің көбейсін деген мағынада айтады.*

Асар салысты. ж е р г. *Көмекке келді, көмектесті.* Там тұрғызуға жекжаттарым тегіс *а с а р* с а л ы с қ а н (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АСАР-АСПАС с ы н. *Бір нәрсенің деңгейімен шамалас, азғана асатын.* Қазір кісі бойынан *а с а р - а с п а с* қана, дінгегі жуан ағаш та емес, селтиген бұта да емес, шөре-шөрелеу осы бір тырбиған ағашсымақ (Ө.Қанахин, Жер бас.). Дала көз қайтар жерге дейін, сұр мәшінің тізесінен *а с а р - а с п а с* аққұлгін бу жамылыпты (А. Сүлейменов, Бесін).

АСАРЛАТ = е т. *Жұртты қауырт жұмысқа, жәрдем беруге шақыру, көпшілік көмегін пайдалану.* Сол жерде бәйбішемнен кетті мазам, Өзіме азар болды қылған жазам. Бидайды *а с а р л а т ы* п орғызбаққа, Істедім бидай көже екі қазан (Айтыс).

АСАРЛАТУ *Асарлат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А с а р л а т у* қажет.

АСАРШЫ з а т. *Біреудің қауырт жұмысына тегін көмек беретін жиынға қатысушы адам.* *А с а р ш ы* л а р а с ішіп болып, тараған соң, көкем ақтарылды-ай келіп: – Біздің ауылдың ынтымағы қандай. Шетінен бауырмал, – деді («Балдырған»).

АСАС: құйрық-бауыр асасты. э т н. *Құда түсу дәстүріне байланысты құйрық-бауыр жегізу ырымын жасады.* Қалың қыздың ішінен Аттарын анық атады. Айнамкөз бен Қаракөз Ұялып бұғып қашады. Құдалық жайын сөйлесіп, *Қ ұ й р ы қ - б а у ы р а с а с ы* н Ата-анасын алдырып, Ақжелек сыр ашады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АСАСИ [ар. *أساسي*] с ы н. с ө й л. *Негізгі, басты.* Революцияның ежелгі *а с а с ы* мақсаты – Отанды шетел империалистерінің отар-

шылығынан азат етіп, феодалдық құрылысты талқандау болып табылады (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

АСАТ [ар. **أسد**] з а т. к ө н е. *Шілде айы*. Троицкіде июль (*а с а т*) айынан басталған ноғайша «Ақмола» атты күлкі (мысқыл) журналы шыға бастады («Айқап»).

АСАТ = е т. 1. *Аузына тосу, жегізу*. Қонақтар үн-түн жоқ, етті жеп болып, есік жақтағы бала-шағаларға *а с а т т ы* да, табақты қайтарды (М. Дулатов, Шығ.). Лақ сойса бақырады, төңірегін шақырады, *А с а т с а* қонаққа жетпейді, асатпаса тамақтан өтпейді (Шал ақын, Өленд.). Ұлар бәйбіше сақтаған майын бастап, қатындарға *а с а т ы н* жатыр (І. Жансүгіров, Әңгім.). 2. а у ы с. *Малға жем-шөбін беру, алдына шөп салу*. Сүтін күткен бірлі-жарым сиырына бере ме? Болмаса, жапа-жалғыз түйесіне *а с а т а* ма? Қайсысына берсе де қарық болмайды (М. Әуезов, Шығ.). Қанжығам қанды болсын деп, Байдалы батыр дабылды, Қара қасқа тұлпарға Арпа-бидай *а с а т т ы* (Қамбар батыр).

Асатпай жатып құлдық деме. *Байыбына бармай жатып, қорытынды шығарма*. Біржан сал айтады екен, қайран керей, Қонаққа сояды деп тайдан керей. Шалдары қол толтырмай *а с а т п а й д ы*, «*Қ ұ л д ы қ*» д е п құтылмайсың оны жемей (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). *А с а т п а й ж а т ы п қ ұ л д ы қ* деген адамша даусы аршылмаса да, осынша елпектеп монтанысуы қалай деп ойлаған (Д. Досжанов, Кісі.).

Ет асатты. э т н. *Мәртебелі қонақтың, қадірлі ақсақалдың сыйлы табақтан өзінен кішілерге алақанын толтырып, жақсы тілек айтып ет қынуы*. Ет жейтін болса жұрттың бәрі бір орамалмен, бір майлықпен қолдарын, ауыздарын сүртседі, бәрі жабыла бір табактан ет жейді, бір аяқтан сорпа ішеді, есік жақта отырған бала-шағаға *е т а с а т а д ы* (М. Дулатов, Шығ.). Есет атам *е т а с а т а р*. Ет асатса, бес асатар (С. Қасиманов, Өс-өс.).

АСАТАЯҚ¹ [ар. **عصا**] з а т. *Ұзын таяқ; аса*. Араб-иран тілдерінде «аса» – таяқ, таяқша деген сөз. Міне осыған қарағанда, *а с а т а я қ* бір-біріне мағынасы барабар екі сөзден құралған. Асатаяққа типтес аспаптар түркі тілдес елдердің бәрінде де болған (Б. Сарыбаев, Шығ.). Есікке келген қолында шылдырмақты биік *а с а т а я ғ ы* бар диуана екен (М. Әуезов, Таңд.). «Көк бөрінің» елінде, *А с а т а я қ* ұстадым. Тектілік көріп тегінде, Тілектес жігер ұштадым (К. Салықов, Жезкиік). Ол майдандағы бес қаруын бейбіт күнде музейге тапсырып, қолына

қойшының *а с а т а я ғ ы н* ұстаған (Ж. Исмағұлов, Адам.).

АСАТАЯҚ² з а т. м у з. *Дыбысты сілкітіп шығаратын қазақтың көне музыка аспабы*. *А с а т а я қ* жасалу әдіс-тәсіліне қарай «күмбезді», «жалпақ басты», «ай басты», «жылан басты», «сопақша», «қалақша» т.б. болып келеді. *А с а т а я қ* емен, үйеңкі, қайың, долана секілді қатты ағаштардан жасалады. Бетіне өртүрлі сылдыр-күлдір, шулы дыбыс беретін темір салпыншақтар, сақиналар, шығыршықтар тағылады (ҚҰЭ). Болат Сарыбаевтың зерттеуі нәтижесінде шертер, сыбызғы, *а с а т а я қ*, көне қылқобыз, жетіген, шаңқобыз, дауылпаз үлгілері табылды («Қаз. әдеб.»). Осы жақын жылдар көлемінде халқымыздың ежелгі дұдыға, жетіген, үілдек, сазсырнай, сазген, дабыл, кепшік, *а с а т а я қ*, бұғышақ секілді өзге де көп-көп музыкалық аспаптарының қатарға қайта қосылуы әуен-саздарды жеткізудің мүмкіндігін бұрынғысынан әлдеқайда арттыра түсті («Лен. жас»).

АСАТАЯҚТЫ с ы н. *Асатаяқ ұстаған, асатаяғы бар*. Мынау ақ шапанды, *а с а т а я қ т ы* қария Жамбыл да, жаңағы жалынды жырдың иесі Қасым екен (С. Досанов, Екінші өмір).

АСАТТЫР = е т. *Құйрық-бауырды май қосып жегіздіру*. Арқаның аңқау батырлары қызыл тастап итті алдағандай, осы бір кәделі сый-құрметтерімен өздерінің түпкі ойын өткізіп кетпек болған. Бұлары ақ майды бауыр қосып *а с а т т ы р ғ а н д а й* (І. Есенберлин, Қаһар).

АСАТТЫРУ *Асаттыр етістігінің қимыл атауы*. ≈ Құйрық-бауыр *а с а т т ы р у*.

АСАТУ¹ з а т. э т н. *Табакта қалған етті дастарқан басындағыларға бір-бір асатып өту дәстүрі*.

АСАТУ² *Асат етістігінің қимыл атауы*. Ас иесінің әлі біледі, *А с а т у д ы ң* қолы біледі (Мақал). Ал, қазір сүйек *а с а т у* түгіл, қара кесек ет де көнбейтін, бауырды да талғап қалатын күйге жеттік (Х. Есенжанов, Көп жыл.).

АСАТУ³ е т. *Қиған екі ағаштың басын бір-біріне қашап ұстастыру*. Бұл ағаштар *а с а т у* арқылы ұштастырылады («Қаз. әдеб.»).

АСАТЫНАН ү с т. к ө н е. *Аяқ астынан, кенеттен, тосыннан*. *А с а т ы н а н* келген ажалға анық мойын ұсынып, бел байлаған қалпы бар (Қ. Жұмаділов, Тағдыр). Қазіргі уақыт қазақ байғұстың да қонақжайлығына *а с а т ы н а н* келіп төнген зауал-сын төрізді (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш). Бұрын *а с а т ы н а н* келген ауырталықты көбінше зиялылар жағы – мына біз көтеріп едік (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш).

АСАУ¹ с ы н. **1.** *Жүген-құрық тимеген, үйретілмеген, тарпаң, бас білгі емес.* Айырылып *а с а у*, ерке аңдарынан, Көкшенің тас жүрегі жаралы да! (М.Жұмабаев, Шығ.). Желіде ерке-лікпен тартылып, мойнының ауырғанына қарамай қиястанып *а с а у* құлындар тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Құлады ма, сынды ма қатты желде, Оған да әлі өз жаны тәтті ме әлде. «Жол болсын!» – деп мұңайып қалып еді, Астыма мен бір *а с а у* ат мінерде (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Қашаған ұстау, *а с а у* мал үйрету әркімнің қолынан келе бермейді: оған қайрат, шапшаңдық, дәлдік керек (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). // *Асау тай, асау ат мағынасында қолданылады.* *А с а у* ды місе қылмайды, Кеп құрмай олар тұрмайды, Үзімнен арақ жасайды (М.Жұмабаев, Шығ.). ...Пысық бала құланы мытып еді, Атылды *а с а у*. Мен қалдым жыладым да (М.Мақатаев, Шығ.). Жүген-құрық тимеген, Жасынан нокта кимеген, Алты жасар *а с а у* ды, Ұстап міндім далада (С.Сейфуллин, Өлеңд.). **2.** а у ы с. *Бетімен бұла өскен, ерке, тентек.* ...дегенге Балқадиша, Боларсың іздің сөзге зар, Қадиша. Бұлаңдап *а с а у* тайдай жүрген басың, Боларсың қандай жанға жар, Қадиша (Ақан сері, Шығ.). Біз де *а с а у* ек, осы өзендей тентек ек, Өстік ата-анамызға еркелеп. Бірге жүрдік, бірге ойнадық, таластық, Таластық та тағы қайта жарастық, Балалықта болмайды екен оғаштық, Біз осылай келер күнге жол аштық (М.Шаханов, Ғасырлар.). – Оу, ағайындар! Жәбірлемендер баланы, Жәбірлейтіндей қайсына тиді залалы?! Бұл да бір *а с а у*, құрық көрмеген құлын ғой, Желісін үзіп сендерден қайда барады (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Тыйымсыз, тауы шағылмаған, еркінсіп кеткен.* Жақындап қалған кез еді, Февральдың аяғы. Жуасыды кенеттен, *А с а у* байлар баяғы (С.Мұқанов, Таңд.). Мал асауы басына нокта түссе бас біледі. Ал адам *а с а у* ы алысқанын жықпай, не өзі жығылып мертікпей тынбайды (Ө.Нүрпейісов, Қан мен тер). **4.** а у ы с. *Ерке, назды, жалынды.* *А с а у* ән шырқап көкте буырқанып, Қырандай сорғалайды қанат қағып (З.Қалауова, Таңд.). Білмесең сыр, мінезін жақсы өнердің, Домбыра қайдан жорға күйге келсін? *А с а у* ән жетегіңе жүрмеген соң, Біріңнен-бірің көріп сүйрелерсің (Ө.Найманбаев, Шығ.). Жұтсам да жүзе бердім, сусын қанбай, Қысылды кейде жаным шошынғандай. Арылып бар күнөдан *а с а у* жаным, Төңірінің дарғағына бас ұрғандай (М.Жұмабаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Қатал, талапшылы.* Ол мынау әлемге, азаттықтың *а с а у* арнасына, қоғамдағы қылт-

қымалы ахуалға, ауылдағы жадау тұрмысқа, ұлттық тілі мен дінінің болашағына ақындық жауапкершілікпен қарайды («Қаз. әдеб.»). *А с а у* жылдар толқынын кешкін мейлі, Сенім заңы оларда ескірмейді. Соқпайды онда самалы пенделіктің, Тиындардың сыңғыры естілмейді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жан едіңдер мен бұрын көре алмаған, *А с а у* тағдыр жасымнан көп алдаған (К. Салықов, Жезкиік). **6.** а у ы с. *Бұрқ-сарқ еткен, буырқанған, дүлей.* *А с а у* терек долданып, буырқанып, тауды бұзып жол салған, тасты жарып, Арыстанның жалындай бұйра толқын Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып (Абай, Тол. жин.). Бақытыма қарай баржа мен кеме арасының шалғайлап түскен кезі еді, *а с а у* толқын екеуін қайта түйістіргенге дейін сүңгіп үлгердім (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Бұйра толқынды көгілдір теңіз, оның төсінде ақшаңқан трубалары айқұш-ұйқыш созылған алып скважинаны қолымен ойнатып *а с а у* теңізді бұғалықтаған талдырмаш қыз (Ф.Оңғарсынова, Шығ.).

Асауға құрық салғандай. *Әуресі, машақаты көп, қиын.* Біліксізді үйрету – *Салғандай құрық а с а у* ға. Асылдың ізде нәсілін Басыңды әуел қосарға (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Асауға құрық салғандай шыңғырды. *Азар да безер болып, ат-тонын ала қашты.* Бір кезде *а с а у* ға *құрық салғандай шыңғырған* халқымыз, бұл күнде қашан қала боламыз деп, сабырсыздықпен күтіп отыр («Айқап»).

Асауға тұсау. *Тентек, шайпау мінезді, іс-әрекеті шалт мінез-құлықтарды жөнге салып, қалыпты қауымдық тәртіпке бойсұндыру туралы айтылғанда қолданылады.*

Асаудың құлағында ойнады. *Асауға бас білдірді, шеберлік, ептілік көрсетті.* Битабар алған бетінен қайтар емес. – Мен он жасымда *а с а у* дың *құлағында ойнағанмын* (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

Асау жүрек. *п о э т. Сезімтал, тосырқау-жатырқауды көп біле бермейтін жас көңіл.* Арынды *а с а у жүректің*, Тізгінін кері тартпадың. Сенімге сертің табанды, Құштарлық отың өшпеді, Шаттығым, сенің бағаңды, Елемей келсем кеш мені (М.Шаханов, Ғасырлар.). *А с а у жүрек* қайнамай, Жуысар ма еді кезінде? Елден бір жақсы сайламай, Бармас па ем ерге өзім де? (Абай, Тол. жин.). Қанияда келер алапат сойқанды сағына сыздаған жүрек шайлығып, әмбе сол ыстық қанды *а с а у жүрек* тоқтағандай да еді (О. Бөкеев, Ұйқым.).

Асау қымыз. *э т н. Бесті қымыздан да ұзақ ашыған ащы қымыз.* Сондай-ақ жылқының сүр қазысын қосып, бабына келтіріп пісілген сары

өрі қою, дәмді және тұщы қымыз – бал қымыз, екі түн ашытылғаны – құнан қымыз, үш түн ашытылғаны – дөнен қымыз, төрт түн сақталып, ашуы әбден жеткізілген қымыз – бесті қымыз, ал олардан да ұзақ ашығаны – *асау қымыз*, ... деп аталады (ҚҰЭ).

Асау мәстек. *э т н. о й ы н. Бос керілген жіпке отырып, жерден таяқ алатын қазақтың ұлттық ойыны. Асау мәстек* – байырғы ұлттық ойынның бірі («Қаз. әдеб.»). Ойын жазық далада өтеді. Ол үшін аралығы 1,5–2 м. биіктігі 1 м. екі бөрене жерге орнатылады да, оларды үш-төрт рет айналдыра тартып арқан керіледі. Жерге бір-екі тақия тасталады. Арқан үстіне көрпешік төселеді. Осы құрылым «асау мәстек» аталады (ҚҰЭ).

Асау үйрету. *Жүген-құрық тимеген, қолда ұсталынбаған жылқыны арнайы мініске үйрету.* Бие байлайтын үйлерде жылқыны құлынынан нөктаға, жетекке шошындырмай, сылап-сипап үйрету *асау үйрету* деп аталады (ҚҰЭ). Ол шын қазанаттың тұқымы тәрізді шөлке, бірақ біздің қолымыз осы, мұндай *асауды үйрету* – қанибет (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бас асау. *а) Басына жүген-нөкта кидіртпейтін тарпаң мінез (жылқы).* Тыпаңның сөзі недәуір әсерлі болғаны ғой, Балташ жүген көрген *бас асау* жылқыша басын жұлқып тастап, қабағын түйіп, сөз сұрап, оршып отыра алмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шұбардың азырақ *бас асауы* бар екен, жүген басына киілген соң жынын алдырған бақсыдай жуасыды да қалды (І.Жансүгіров, Шығ.). *ә) Өр, анау-мынауға бірден көне салмайтын.* Жас адамның *бас асауы* болатын әдеті ғой, – деді болыс (С.Көбеев, Орын. арман.). Сидрахмет ақын айтқандай, біздің *бас асау* «батырлар» өкпесі қабырып, қарына сойыл іле шабудың ақыры қандай боларын осы жолы сезген шығар (М.Дулатов, Барымта). Қазақ байының *бас асауы* әлі басылмағанын міне Жамантік ақсақал тағы да көрсетіп айтты (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Шу асау. *а) Жүген-құрық тимеген, бас білмейтін, үйретілмеген.* Ақанның өзінен басқа тірі жанды маңдарына жолатпайды. Өздері – туғалы жүген-құрық кимеген *шу асау* (М.Жұмабаев, Шығ.). Күрең айғырлардың үйірі құлын күйінде байланбай, бойдақта болған, нөкта жүген көрмеген *шу асаулар* екен (І.Жансүгіров, Шығ.). *ә) Қатал, талапшыл.* Сүтін еміп өскен ем сан бұлақтың, Сан жыладым құрбымнан, Сан жылаттым, Жалын тартып мінген ем осы маңда, Өмір дейтін *шу асау* арғымақтың (М.Мақатаев, Шығ.).

Асау² *Аса етістігінің қимыл атауы; ауызды толтыра тамақ жеу.* Яки мақсат Отанымызды сақтауға, Ақиқатты жақтауға. Біз де басты көтерсек Қала бермей таптауда, Рақат өмір жасауға, Бәліш болмай *асауға* (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Ана тілін жақсы білетін ақын «күнді асайын» емес «күнге асайын» дер еді, «күнді *асау*» – күнді бесбармақша қылғып жіберу болып шығатынын абайлаған болар еді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). – Ішін ауырса, ауырар, етті *асауың* сойқан еді, – деді ол Сағитқа (С.Мұқанов, Шығ.).

Асау-АЛБЫРТ *сы н. Қызу, ерке, тентек.* Айтпайды менің жырым ол туралы, Тұрса да елес беріп сол күні әлі. Кетіпті-ау балалықты алып қашып, Өмірдің *асау-албырт* толқындары (Т. Молдағалиев, Құралай).

АСАУДАЙ *сы н. 1. Асау сияқты.* Көрім не айтарын білмей отырғанда, көкейінде жүрген бір сөз қорадан қашып шыққан *асаудай*, тіл ұшынан секіріп кетті (С.Адамбеков, Атылған қыз.). *Асаудай* тулап ұмтылып алға, Барады өмір жеткізбей желге (М.Мақатаев, Шығ.). *Асаудай* аптық басып арындайсың, Құр сөзге құнары жоқ жалындайсың. Терідей шыбын жаққан жылп-жылп етіп, Шіркін-ай, қойған жерден табылмайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. Асау күйінде. Немене, жүген-құрық тимеген жылқыны *асаудай* мінбекпісің (Ауызекі).

Құрық түскен асаудай болды. *Еркінен айырылды, біреуге кіріптар болды.* Айым құрық түскен *асаудай* дір-дір етеді (Н.Серәлиев, Қантар).

АСАУДАЙЫН *сы н. ф о л ь к. Асаудай.* Кез болсаң қайғы я зарға, Құрсатса тілді ұмтылтып. Алып шықпа базарға *Асаудайын* бұлқытып (Абай, Тол. жин.). Бұдан бір ғасыр бұрын мойнына түскен бұғалықты жатырқап, *асаудайын* бұлқынатын тарпаң халық, бүгінде жер суынан, мал дәулетінен бірге-бірге ажырап, қойдан жуас қоңыр болған (Ф.Сланов, Дөң асқан).

АСАУКӨК *з а т. э т н. Қонақасы бергеннен кейін қонаққа ән салғызып, ойын ойнату дәстүрі; қонаққәде.* *Асау көк* – қыстыгүні кешкі тамақтан соң қонаққа ән салғызу, әңгіме-ертегі, жұмбақ немесе жаңылтпаш айтқызу мақсатымен ұйымдастырылатын қазақтың дәстүрлі ойыны (ҚСЭ).

АС-АУҚАТ *з а т. с ө й л. Тамақ, ішін-жем, қоректік зат.* Бұл жерде тігілген қостар бар, онда даярлаған *ас-ауқат* бар еді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Жатыпатардың қоржынының түбінде қалған *ас-ауқатты* қағып-жеп, қас

қарая үңгірдің ішіне төсек салып, ұйқыға жайғастық (О. Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Өсуі де, өшуі де теңізге байланысты осы халық өкілдерінің сол теңізге күнделікті тіршіліктері – *асау қат* үшін жасаған бір сапарын ғана суреттей отырып, ұрпақ алдындағы жауапкершілік жайын сөз етеді («Қаз. әдеб.»).

АСАУЛАН = е т. *Асаулық мінез таныту, кеуде көрсету*. – Өшір үнінді Асаубай! Асау адам не күшіне, не өзге бір өнеріне сеніп *асаулан* ар еді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

АСАУЛАНУ *Асаулан етістігінің қимыл атауы*. *~ Асаулануы* н қоймады.

АСАУЛЫҚ з а т. **1.** *Жүген-құрық тимегендік, шөлкестік*. Ақ тай енесінің *асаулығын* *ан* былтыр байланбаған (М.Әуезов, Танд.). Сары інген адамға көнбейтін *асаулығын* *ың* арқасында зәбір көрді. Төлеу мен Қалау талай сабады. Басын жарды. Бір жолы тіпті көзін шығара жаздады (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Көптеген сүтті биелердің *асаулығын* *а* байланысты желіге байланбай жүргенін кез келген маман ескере бермейді (К.Дүйсенов, Жылқы тұқым.). **2.** а у ы с. *Өрмінезділік, тәкаптарлық, тентектік*. Елдің ескі *асаулығы* емес, жаңа бір *асаулық* сияқты көрінді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Оның сонда көрсеткен дәрекі мінезі, *асаулығы* Сапаровтың көкейінде ыза, реніш боп жиналған да шығар (З.Қабдолов, Өмір үшк.). Көлденең қараған көзге оның бұл көпірме көрінісі, мәз-мейрам тірлігі мен асқақ *асаулығы* аса қызығарлық, таңдай қақтырар тамаша еді (О.Бөкеев, Қамшыгер). **3.** а у ы с. *Қаталдық, қатыгездік*. Оған соғыстың *асаулығын* *ың* пайдасы тиді (Мың бір түн).

Бас асаулық. *Өркөкіректік, кеуделілік, паңдық*. Жібектің мұнысы *бас асаулық*, паңдық емес, өзін қымбат тұтушылық бар (М.Әуезов, Әр жыл.). *Бас асаулық* былай қалды. Бұлқынуға дәрмен жоқ. Жардың басына иіріп, тоғытатын қойдай, соятын малдай жұрт жиналды (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

АСАУСУ *Асаусы етістігінің қимыл атауы*. Әліне қарамай *асаусуы* н қарашы (Ауыз-екі).

АСАУСЫ = е т. *Мініс көрмей, біраз асаулыққа әдеттеніп қалу*. *Асаусыған* ы болмаса жуас бие-ді. Бір жеті жаратып, қатырдым да тастадым (Ф.Мүсірепов, Тұтқын қыз). Қыс бойы құрық көрмей *асаусып* қалған ірі жылқылары да, асау құлындары да желі басына тұрмай шұбыра берді (М.Әуезов, Қараш.). Ат осылай *асаусыған* кездегі ең жақсы ем – оған қамшыны баса беру (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

АСАУСЫН = е т. *Асаулық танытқансу, бой бермегенсу*. Сертінен, сірә, сынбаған, *Асаусынып* дірілдеп, Соғуын жүрек тыңдаған Сырымбет, сенің сырың көп! (Ж.Өмірбеков, Кешкі ән).

АСАУСЫТ = е т. *Мініске үйретпей, асаулыққа әдеттендіріп алу*. Қатты семірген күрен мен қара көкті *асаусытып* алыпты (М.Әуезов, Шығ.).

АСАУША ү с т. *Асау сияқты, асауға ұқсап*. Көп кешікпей әлгі жігіттің қолында *асауша* алысып үлкен бір қой келе жатты (К.Қазыбаев, Дәуір аты.). Арқа қозып, тасыды ма қан шындап, Ақырт терге *асауларша* ол малшынбақ. Бір уыс боп, бір шөкім боп құнысты-ау, Туар күйдің құдіретімен қалшылдап (М.Сатыбалдиев, Шула толқын).

АСБАЗ з а т. с ө й л. **Аспаз**. Байлардың тамақтарын, сусындарын дайындап, бірнеше *асбаздар* қара терге түсіп жатыр (С.Шарипов, Шығ.).

АСБАЗШЫ з а т. с ө й л. **Аспазшы**. Енді председателдің орнын орта жасты, алдына таза ақ белдемше ұстаған *асбазшы* әйел басты (С.Шаймерденов, Болашақ.). Алжапқышын асыға байлап, Есіктен шықты *асбазшы* бикеш (Ә.Сәрсенбаев, Өлең.).

АСБАПШЫ з а т. с ө й л. **Аспаз**. – Шүркептеңіз, өткен түнде асылған қоңыр кепенің етінен бір-екі жілігін *асбапшы* қатыннан қымқырып қалғанмын (Ә.Көшімов, Лашын.).

АСБАСШЫ з а т. с ө й л. **Аспаз**. *Асбасшы* мені шақырып алып: шешене, ініңе апарып бер деп, бірнеше бөлке нан, пісі-шикі тамақтарды құшақтатты (Қ.Әміров, Жастық шақ). Қосылған өмір бригадир, Бүйір шығып бөлініп. Дайын тамақ, не жейсің? *Асбасшы* жүр жүгіріп (Б.Майлин, Шығ.).

АСБАСШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. **Аспаздық**. Осы жаңа *асбасшылыққа* қойған Қалдашбай ғой деймін (М.Әуезов, Еңлік-Кебек).

АСБАҒАН: *асбаған қылыш*. *Асфаһан қылыш*. Әр сілтегенді Аманкелді өзінің *асбаһан қылышы* мен айла жасап дарытар емес (М.Жұмағұлов, Қыран.).

АСБАҒАНИ с ы н. с ө й л. **Асфаһани**. Алтын-гауһар – асылды, Жерге көміп жоқ еттің. *Асбаһани* қылышты, Жасытып фәлші бор еттің (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). Маған бергін, Күлмес хан, Заһарға салып суарған, *Асбаһани* қылышын (Батырлар жыры).

АСБЕСТ [грек. asbestos] з а т. м и н. *Сапалы, жылу жібермейтін, отқа, қышқылға төзімді, техникада көп қолданылатын тал-*

шықты, құрылымды минерал. Табиғаттың өз күшімен көк жасыл, әдемі теңбіл тастар пайда болады. Оны «Серпентин» деп атайды. Серпентиннің кендір секілді талшықты түрі бар. Оның ұзын салалы, сапалы түрін *асбест* дейді (Н.Фабдуллин, Қызық дәурен). *Асбест* – силикаттар класының серпентиндер мен амфиболдар топтарындағы аса жіңішке талшықты минерал. Химиялық құрамы жөнінен магний мен темірдің, ішінара натрийдің сулы силикаты болып табылады (ҚҰЭ).

АСБЕСТИТ з а т. т е х. *Жылылықты өткізбеу үшін және қышқыл төзімділігіне қолданылатын асбест талшығынан жасалған материал.* *Асбест и т* – асбест талшықтарынан тұратын материал; бу қазанының жылуын өзінде сақтауға пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

АСБЕСТОЗ з а т. м е д. *Асбест өндіру орындарындағы минералды тозаңнан пайда болатын өкпе ауруы.* Тас көмір шахтасында істейтін жұмысшылар арасында – антракоз, асбест заводтарында – *асбестоз* ... т.б. әрбір өндіріс тозаңының түріне қарай өкпенің пневмоканоиоз аурулары түрінде кездеседі (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

АСБЕСТІ с ы н. **1.** *Құрамында асбест бар, асбест өндіретін.* $\approx$ *Асбест и* рудник. **2.** *Асбестен жасалған, асбестен тоқылған.* $\approx$ *Асбест и* мата.

АСБЕСТЦЕМЕНТ з а т. қ ұ р. *Асбестің цементпен және сумен қосындысы.* *Асбест цемент* құрамындағы асбестің нәзік талшықтары цементпен кірігіп, берік те икемді, ыстықсуыққа төзімді әрі тығыз құрылыс материалдарына айналады. Оны кесу, тесу, тегістеу оңай (ҚҰЭ).

АСБЕСТЦЕМЕНТТІК с ы н. *Асбестцементке тән.* Үйдің ішкі қабырғалары *асбестцементтік* пластинкалармен әшекейленіп, оның сыртқы қоршауы да асбестцементпен жабдықталады («Лен. жас»).

АСБҰЗЫЛ з а т. ж е р г. **Асхана.** Бүгін *асбұз ылға* барып тамақ ішейік (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Наубайлардың оттары жағылған жоқ. Мәнтінің де буы шықпады. Қонағы жоқ *асбұз ылға* жұтағандай қаңырап тұр (М.Әуезов, Қилы заман).

АСБҰЗЫЛШЫ з а т. ж е р г. **Асханашы.** Бұл жұмысқа солдат, крестьянды салудан басқа, базар басынан кетпей жатқан өзбек, татар саудагерлерін, ұйғыр, қашқарлықтың жүргіншілерін, *асбұз ылшы* қаракетшілерін, – барлығын да әкеліп жеккен-ді (М.Әуезов, Қилы заман).

АСБҰРШАҚ з а т. ө с. <лат. Pisum> *Гүлі ірі, бұршақтар тұқымдасына жататын біржылдық немесе көпжылдық өсімдік.* *Асбұршақ* көкөніс дақылы ретінде 18 ғ-дан кеңінен белгілі (ҚҰЭ). Ал «В» витамині кемімеу үшін сыра ашытқысы, бидайдың қоңыр наны, *асбұршақ* және овоштар күнделікті тағамнан үзілмеуге тиіс (Е.Оразақов, Туберкулез.). Агрономдар мен диқаншылар дөңді дақылдар мен *асбұршақ* тұқымын күзден бастап егіске әзірлеуге тиісті (Ж.Шәріпбаев, Тұқым. себу.).

АС-ДӘМ з а т. с ө й л. *Дәм-тұз, тамақ.* – Қашан кезің болғанда, келіп тұр, менің *ас-дәмім*, дастарқаным саған әзір, – деді ол (М.Жұмағұлов, Қыран.). Кел, молайтып алдыма *ас-дәмімді*, Ақ жүрегім тебіреніп ақтарылды. Дос пен қасқа қарайын кешірісіп, Боран, желде бұлқынған шақтарымды (К.Салықов, Жезкиік). Маған қымбат жүректегім, Бастығым. Өлең-жырсыз батқан емес *ас-дәмім*. Иір-иір біткен шарап бұтағын Жас кезімде Бірден шауып тастадым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АСЕПТИКА [грек. а – жоқ, емес, septicus – шірік] з а т. м е д. *Дененің жарақаттанған және күйген жерін емдегенде ауру жұқтырмай, іріңдеп, шіруден сақтандыру әдісі.* *Асептикаға* сүйене отырып, хирургиялық операцияларды ешбір қауіпсіз жасауға болады (ҚСЭ). *Асептика* – микробиологияда, ветеринарияда және медицинада микробтарды жою шараларының негізгі жүйесі (Қаз. тілі термин. Биология).

АСЕПТИКАЛЫҚ с ы н. *Асептикаға негізделген, асептика әдісімен іске асырылған.* Арқасы кету немесе оны ғылымда *асептикалық* дерматит деп атайды. «Арқасы кеткен» атты емдеуге емен, қарағай қабықтары, қозықұйрық, ақ саңырауқұлақ, тал, қарақат сабағы және қара андыз, мендуана қайнатындыларын, сондай-ақ кәдімгі сары май, тіптен мылтық оқ дәрісінің ұнтағын ыстық суға араластырып ішкізеді (Б.Хинятұлы, Төрт түлік.).

АСЖАУЛЫҚ з а т. ж е р г. **1.** *Астың бетін жабатын орамал.* Оспан күбі шелектің бетіндегі *асжаулықты* аяғымен сыдырып түсірді (М.Әуезов, Абай). **2.** *Дастарқан.* Жайласып отырып, алдарына Мүксинаның *асжаулығы* жайылған кезде Құндақбай қойнынан бөтелкені суырып дастарқанға дік еткізді (І.Жансүгіров, Шығ.). Қонақтармен амандық айтысып болған соң, Әйгерім *асжаулық* жапқызып, қымыз сапыртты (М.Әуезов, Абай жолы). *Асжаулықты* үстінде шашырап жатқан күрең қоңыр

бауырсақтарды екі ұртына кезек тоғытып отырған Құбаштың бүйірінен Несіпжан аямай шымшып алды (С.Сматаев, Алғашқы.).

АСИММЕТРИЯ [грек. asymmetria] з а т. м а т. *Бөліктердің бір-біріне сай болмауы, симметриясыздық*. Егер күлте арқылы бір де сызық жүргізуге келмейтін болса, ондай гүлді *асимметрия* немесе симметриясыз гүл дейді (Т. Мұсақұлов, Ботаника).

АСИМПТОТА [грек. asymptotos] з а т. м а т. *Шексіз алыстатылған қисық сызықтың нүктесі барынша жақындай түсетін түзу*. Шексіз алыстатылған нүктесі бар кез келген қисық сызықтың *асимптота* с ы бола бермейді. Мысалы, парабола мен Архимед спиралының *асимптотасы* жоқ (КСЭ).

АСИНХРОНДЫ с ы н. *Бір мезгілге, бір уақытқа сәйкес келмеушілік*.

Асинхронды электр қозғалтқышы. т е х. *Электр энергиясын механикалық энергияға түрлендіруге арналған электр мәшинесі. Асинхронды электр қозғалтқышының жұмыс принципі ротор мен статордың магнит өрістерінің өзара әрекетіне негізделген* (ҚҰЭ).

АСКАНИЯ з а т. з о о л. *Биязы жүнді қой тұқымы. Аскания тұқымы* – советтік дәуірде шығарылған алғашқы биязы жүнді қой тұқымы (А.Елеманов, Қой шаруаш.). Кейінгі кезде кавказ қойы мен австрия мериносының және *асканияның* биязы жүнді қойының тұқымдарын будандастыру арқылы Ставрополь өлкесінде ставропольдік биязы жүнді қойы шығарылды (Ө.Есенжолов, Қаз. қойы).

АСКАНИЯЛЫҚ с ы н. з о о л. *Аскания тұқымына жататын*. Бұған советтік жүндес, етті меринос, *асканиялық*, алтайлық, кавказдық, тағы басқа да қой тұқымдары жатады (А.Елеманов, Қой шаруаш.).

АСКАРИДА [грек. askarides] з а т. а н а т. *Адамның ащы ішегінде болатын жұмыр құрт*. *Аскариданың* ұзындығы 25–40 сантиметрге дейін барады, адамның ащы ішегінде болады (Е.Оразаков, Дәрігер.). *Аскариданың* жұмыртқасы тамаққа немесе ауызға, әдетте, қолмен келіп түседі (Адам анатом.). Жұмыр құрттар – *аскаридалар* адамның ішінде 9–12 ай өмір сүріп, өлерінде уын төгіп кетеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АСКАРИДОЗ [лат. ascaridosis] з а т. м е д. *Аскарида құрты арқылы пайда болатын іш ауруы, жылан құрт ауруы*. Организмде аскариданың болуынан туатын ауруды *аскаридоз* деп атайды (Зоология). Жылан құрт ауруы – *аскаридоз* – осы паразит құрттың денеге жайылуынан болатын ауру (М.Исамбаев,..

Мед. анықтама). *Аскаридозды* серологиялық реакциялар, рентген т.б. қолдану арқылы анықтайды. Аскаридозды құрттарға қарсы дәрілерді ішкізу, асқазанға таза ауа жіберу арқылы емдейді (ҚҰЭ).

АСКЕДІ з а т. ж е р г. **Асқабақ**. Палауға еттен гөрі *аскедіні* көбірек салып жасайтындар да бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АСКЕТ [грек. asketes] з а т. д і н и. *Аскетизмге берілген адам*. Олар... шетінен *аскет* дейді (Ө.Қанахин, Дәмелі).

АСКЕТИЗМ з а т. д і н и. *Адами немесе діни мұраттарға қол жеткізу мақсатында талап-тілекті қанағаттандырудан өзін-өзі шектеп, қатаң ынсап шеңберінде тіршілік етушілік, тақуашылық*. Діни-этикалық бағытта *аскетизм* табиғи қажеттіктерді қанағаттандыруға мүлдем тыйым салып, дүниеден безушілікті уағыздайды (КСЭ). *Аскетизм* – ежелгі дәуірлерде: «Құдайға шынайы құлшылық ету – тіршілік қызығынан бас тарту» және тәнді толық «өлтіру жағдайында ғана жүзеге асуы мүмкін» деген тұжырымды ұстанатын діни ілім (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АСКЕТТІК с ы н. д і н и. *Аскетке тән, соған қатысты*. Олар қоғамдық өмірден, семья құрудан, жеке меншіктіліктен бас тартып, *аскеттік* өмірге берілді (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). // **Аскетизм**. Ежелгі гректер *аскеттік* шапағаттылық жаттығуы деп атаған (ҚҰЭ).

АСКИЯ з а т. ф о л ь к. **Әския**. *Аския* сауық кештерінде, жиын-тойларда ойын ретінде өткізіледі (КСЭ). ≈ Өзбек, ұйғыр ауыз әдебиетіндегі *аския*.

АСКОМИЦЕТТЕР [лат. ascomycetes] з а т. б и о л. *Жоғары сатыдағы қалталы саңырау-құлақтар класы. Аскомицеттердің* жіпшелері көп клеткалы, қатты қабықты (КСЭ).

АСКОРБИН [лат. scorbutus]: **аскорбин қышқылы**. б и о х и м. *Қышқыл дәмді, иіссіз витамин*. «С» витамині таза түрінде фабрикада синтездеу арқылы алынады. Оның өзі *аскорбин қышқылы* деп аталатын зат болады (Адам анатом.). Жапырақтарының бойында 210 мг/процент *аскорбин қышқылы* мен витаминдер көп (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Аскорбин қышқылы* көптеген өсімдіктерден алынады. Түрлі жарақаттар мен ірінді жараларды жазуға себепші болатын дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АСКОФЕН з а т. м е д. *Аспирин, фенацетин, кофеин қосындысынан жасалған дәрі. Аскофен* – ақ таблетка, бұл дәрі адамның дене

қызуын басады. Бас ауруына жақсы әсер етеді (Е. Оразоков, Дәрігерлік.).

АСКОХИТОЗ з а т. б и о л. *Дәнді-бұршақты дақылдарда кездесетін грибтік ауру.* Таулы жердің кең аңғарларына себілген бұршақ егісінде өсімдік ауруларынан тек а с к о х и т о з д ы ң пайда болғаны байқалды (Х.Боранғазиев, Жем шөп.).

АСКӨК з а т. ө с. <лат. anethum> *Көк балауса күйінде тамаққа пайдаланатын, шатыршагүлділер тұқымдасына жататын біржылдық бақша дақылы.* Қазақстанда әртүрлі картоп, сөбіз, қызылша, капуста, а с к ө к тәрізді бақша дақылдары өсіріледі (Б.Муханов, Қазақст. өсімдік.). Гүлдері шоғырланып барып, сөбіз бен а с к ө к т і ң шатырша гүліне ұқсас гүл шоғырын құрайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника.). А с к ө к т і тағамға көктей не өңделген түрде қосады, көкөністерді тұздауға дәмдеуіш ретінде пайдаланады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АСҚАБАҚ з а т. ө с. <лат. cucurbitaceae> *Мал азығы және тамақ ретінде пайдаланылатын ірі жемісті бақша өсімдігі.* Жатаған өсімдіктердің тобына асқабақ тұқымдас қауын, қарбыз, а с қ а б а қ, қияр өсімдіктерінің бәрі де жатады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). А с қ а б а қ дәнегінің ішек құртына қарсы дәрі екені жұртқа көптен мәлім (С.Сүбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Майда құстарға күзде жем болатын – күнбағыс тұқымын, қарбыз, а с қ а б а қ, қауын шопақтарын әзірлеу керек (Б.Муханов, Қазақст. өсімдік.).

АСҚАБҚАҚ ТҰҚЫМДАСЫ б о т. *Қос жарнақты бір және көпжылдық шөптесін өсімдіктер.* А с қ а б а қ т ұ қ ы м д а с ы н ы ң Қазақстанда 9 туысы, оның ішінде қауын, қарбыз, асқабақ, қияр, сәнқабақ (люффа) бар (ҚҰЭ). А с қ а б а қ т ұ қ ы м д а с ы бағалы бау-бақшалық, тағамдық, сондай-ақ мал азықтық, дәрілік, сәндік өсімдіктер болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АСҚАБАҚТАЙ с ы н. э м о ц. *Көлемі, үлкендігі асқабақ тәрізді, үлкен.* Дурновтың а с қ а б а қ т а й үлкен басындағы шашы құрғақшылық жылы шыққан қодырандай селдіреп кетіпті (Ә.Шәріпов, Партизан.). Оқытушы солдаттар әр минометтің аузына а с қ а б а қ т а й дөңкіген ауыр миналарды көтере тіреп тұра қалды (Б.Момышұлы, Москва.). Меке а с қ а б а қ т а й сары тақыр басын қамшының алақанымен сипап қойып отыр (А.Сүлейменов, Бесін.).

АСҚАБАҚША ү с т. *Асқабақ тәрізді, асқабақ сияқты.* – Сенің басындай, а с қ а б а қ ш а

домалатып жүрген басым жоқ, – деді Мерқат (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Күйеуін бір айдың ішінде тат қылған қар екен, батырдың басын а с қ а б а қ ш а айналдырды (Д.Досжанов, Жібек.).

АСҚАЗАН¹ з а т. а н а т. <лат. ventrigulus> *Ас қорытатын мүше.* А с қ а з а н ас қорыту жолының кеңейген бөлігі, асты сақтайды, қорытады және асты қорыту үшін сөл бөліп шығарады (Ә.Күзенбаева, Адам анатом.). Баланың а с қ а з а н ы н а лайық нан – бидай ұнынан пісірілген нан (М.Жұмабаев, Педагогика.). А с қ а з а н ы ң шипасы, Десіп, оған жұрт сенген, Жүрем ылғи су тасып Қасымдағы дүкеннен (Ф.Қайырбеков, Көксадақ.).

Асқазан аурулары. м е д. *Өңеш пен он екі елі ішек аралығына орналасқан ас қорыту мүшесінің қалыпты қызметінің бұзылуы.* А с қ а з а н а у р у л а р ы н ы ң ішінде асқазанның қабынуы, асқазан жарасы, асқазан рагы жиі кездеседі (ҚҰЭ). Өсімдікті қайнатып суын қуық, бауыр, бүйрек, ревматизм және түрлі а с қ а з а н а у р у л а р ы н емдеуге, ал спирттік тұнбаларын өкпе ауруына қарсы ішеді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Асқазан рагы. м е д. *Асқазанда пайда болатын қатерлі ісік.* А с қ а з а н р а г ы қышқылдығы төмен асқазанның созылмалы қабынуымен, ойық жарамен, поштермен ұзақ мезгіл сырқаттанушыларда жиі пайда болады (ҚҰЭ).

АСҚАЗАН² з а т. ж е р г. *Ас үй, асхана.* Содан хан: «– А с қ а з а н ғ а апарып, тамақтандырыңдар», – депті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АСҚАЗАНСЫЗ с ы н. *Асқазанның қатысынсыз.* Тыныс мүшелерінің а с қ а з а н с ы з немесе қан тамырынсыз тіршілігі жоқ («Лен. жас»).

АСҚАҚ с ы н. 1. *Биік, заңғар, зәулім; асқар.* Алатау, а с қ а қ алып, сұлу керім, Ақ торғын сілкіп тастап бұлт желегін. Сәуле нұр, алтын шапақ арайына Желпіне ашты кербез көкірегін (З.Қалауова, Шолпан). Кешкі нұрдың аясындағы Арқалықтың жаңа үйлері а с қ а қ көрінеді (Ш. Мұртазаев, Табыл. теңіз). Тыңжанның үшінші жылы жинаған астығы а с қ а қ Алаудың өзімен тайталасты (Ә.Нұршайықов, Батыр). 2. а у ы с. *Өркөкірек, менмен, тәкаппар.* Тарт тіліңді, а с қ а қ қыз! Алшағырға қол жетсе, Арманы болмас Құртқаның (Қобыланды батыр). Азғана күн тойдым деп, а с қ а қ сөйлеп лепірме (С.Мәуленов, Найзағай.). «Күйшіде» ханның а с қ а қ мінез, тентек қызының өр көкіректігін, нашарға зорлығын көреміз (С.Мұқанов, Өсу жол.). 3. а у ы с. п о з т. *Шарықтаған, шалқыған, шабыттты.* Құзғын,

қарға ғана тынбай шарлап мұңлы аспанды, Отырардың аянышты зарлы өмірі басталды, Айдай әлем мойындаған даңқы бар, Жүз елу мың халқы бар, Нән қаланың *а с қ а қ* өні осыменен шектелді... Үш күннен соң екі адамды Шыңғыс ханға ап келді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Әйтеуір жігіт оған көп қарайды, Шырқалған *а с қ а қ* өн де тоқтамайды (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жарылғаптың «Алы боқары» Дәрменді де қыздырды, екілендірді, салған сайын оның асқардай *а с қ а қ*, Арқадай байтақ, тұлпардай желді, алыптай еркін ащы айғайы аспанға құлаш сермеді (Ж.Аймауытов, Қартқожа). 4. а у ы с. *Жоғары, ұлы, өр, паң*. Бірақ ол Әсеттің халық жадында сақталған *а с қ а қ* атақ-даңқының ширегіне де келместей аз көрінетін-ді («Қаз. әдеб.»). Бүгінде банкке дейін «Ұлттық» деп аталып жатқанда, Құрманғазы оркестріне «Ұлттық бас оркестрі» деген *а с қ а қ* мәртебе неге бермейміз? («Жас Алаш»). *А с қ а қ* ұстап басынды, Көкірегіңе қонақтатып жиырмасыншы ғасырды, Жырға құрмет бар қашан да, Қастерлеймін, болмасаң да, Табынатын, ақыным. Бірақ тағы жол сияқты өзіңе ұқсас жақыным (М.Шаханов, Ғасырлар.). 5. а у ы с. *Бейнелі, көркем, әдемі*. Ақын өлеңдеріндегі *а с қ а қ* теңеулерді байырғы ел қазқалпында ұғынады (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). 6. а у ы с. *Әдемі, сұлу*. Дәмежан сол бұрынғы қалпы, өзі аңсаған сүйкімді бейне, армандай *а с қ а қ* сұлу келіншек (Б.Тілегенов, Ақ қайнар).

АСҚАҚСЫЗ с ы н. *Менмендігі жоқ, өр көкірек емес*. Айсұлудың бір алуан таза момын, *а с қ а қ с ы з*, ұшқарысыз, сөлекеті жоқ жақсы жүрек, ұнамды, үйлесімді мінезі болатын (М.Әуезов, Өскен өркен).

АСҚАҚТА = е т. 1. *Жоғары көтерілу, биіктеу, аспандау*. Көз жіберші мына тауға тұлғалы, Қанша ғасыр, ол *а с қ а қ т а п* тұрғалы. Биік таулар бақытты ғой, әйтсе де, Өзіне тән болады екен мұңдары (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қай тарапқа қарасаң да жайнаған қала мен *а с қ а қ т а ғ а н* зәулім трубаларды көресің (Ә.Әбішев, Замана.). Афины Олимпиадасында қаршығадай қазақ жігіті жеңіс тұғырына көтеріліп, гимн ойналып, көк туымыз *а с қ а қ т а ғ а н д* а көбіміздің көкірегіміз көтеріліп, көзімізге жас келді («Қаз. әдеб.»). 2. *Көңілі көтерілу, қуаттану*. Бірақ соңғы кезде жазғандарында, науқастың салдары жеңгендіктен көңілі бірде *а с қ а қ т а п*, бірде төмендеп, күш пен әлсіздік, үміт пен күдік, ұлтшылдық пен адамшылдық араласып, аяғын үмітсіздікке, өлімге, көрге сарқатындық бар еді (Ж.Аймауы-

тов, Шығ.). 3. п о э т. *Шарықтау, шалқу, шырқату*. Шымырлау келген қоңыр дауыс шығандап тік көтерілді де, *а с қ а қ т а п* барып қалықтап кетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Алданба, ерке, жаным, бұл тұрмысқа! Өмірдің ең қызығы білімді ұста! Сабыр ет! сабыр, сабыр, біразырақ! *А с қ а қ т а м а*, көңілім аспанға ұшпа! (М.Мақатаев, Шығ.). 4. а у ы с. *Дандайсұ, менменсу, көзінің еті өсу, тәкаппарлану*. Мейманасы тасып, қара қазақты менсінбей, төрелердей *а с қ а қ т а ғ а н* неме белі шойырылған қасқырша шоңқиып қалды (С.Жүнісов, Ақан сері). *А с қ а қ т а ғ а н* ақымақ хан, таңғұттан тігерге тұяқ еркек кіндік қалса, қорлығының артын сұраусыз жібермес (Ә.Кекілбаев, Дала.). *А с қ а қ т а ғ а н* адамда тоба болмас, Ел қарғаған адамда мола болмас (Жамбыл, Шығ.).

АСҚАҚТАТ = е т. 1. *Шарықтау, аспандатып өрлету*. Кейбіреу *а с қ а қ т а т ы п* айқайлайды, Ол өннің айырылатын шегін білмей. Кейбіреу кейбіреумен бақталасар, Өзінің отыратын жерін білмей (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Дауыстаған, биікке жетелеген, Көкжиектен көз ашып ертеменен. Ел рухын көтеріп, *а с қ а қ т а т ы п*, Ұран болып құлаққа жетеді өлең (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). 2. *Дандайсыту, басындыру*. Алдың ба тым құрмаса сен таңдаулы, Қойдың ба *а с қ а қ т а т ы п* әлде жауды? (М.Әуезов, Таңд.).

АСҚАҚТАТУ *Асқақтат етістігінің қимыл атауы; биіктету, жоғарылату, аспандату*. Сіздің өлеңдеріңізде өткенге тағзым мен ата-бабаның кешкен тіршілігін *а с қ а қ т а т у* бар («Жас Алаш»).

АСҚАҚТАУ *Асқақта етістігінің қимыл атауы*. 1. *Жоғары көтерілу, аспандау, шарықтау*. Бір кезек осылай шаң боратұмен, *а с қ а қ т а у м е н* бітіп, ол балаң жас, ашық, ащы дауыспен төңкерілте қайырып барып тоқтады (Ф.Қайырбеков. Жел қайық). Поэмада ақындық қиял, шалқып тасып отыру, романтикалық *а с қ а қ т а у* әдісі мол («Қазақст. мект.»). 2. а у ы с. *Дандайсұ, тәкаппарлану*. Манарбек келісті жүзді, жайдары мінезді, еш уақытта *а с қ а қ т а у д ы* білмейтін болса, Қасен бұл кезде баяғысынша байып, баяғысынша *а с қ а қ т а у ғ а* дайын болып қалып еді (С.Жүнісов, Өмір.).

АСҚАҚТАУШЫ з а т. *Дандайсұшы, менменсуші, тәкаппарланушы*. Солай, сөйтіп көсемге сөз беремін, Таниды ертең еңбегіммен мені елім. Айттым – бітті, *а с қ а қ т а у ш ы* болмаңдар, Тыңдамаған болса, сосын көремін! (Қ.Ыдырысов, Жолық.).

АСҚАҚТАУШЫЛЫҚ з а т. *Дандайсұшылық, тәкаппарланушылық*. Асқардың бойына

асқақ таушылық, өр көкіректік тән емес («Соц. Қаз.»).

АСҚАҚТЫ с ы н. 1. п о э т. *Аспандап шалқыған, көтеріңкі*. Әндетіп жібер Гафужан, *Асқақ т ы* жырын Қасымның. Тебірене түссін ақынжан, Серпінін шайқа асылдың (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл). Жырлайды әнін өрлесте, Бақытты бейбіт өмірдің. *Асқақ т ы* күйін тербесте, Тасыған мейір көңілдің (Ж.Сыздықов, Белестер). 2. а у ы с. *Төкаппар, өр*. Көк аспандай көзінің көгілдірі, Сылдыраған күмістей көңілді үні. Кейде *асқақ т ы* төкаппар өр мінезі, Ойды еріксіз өзіне бөліндірді (А.Тоқмағамбетов, Танд.). – Жүректері не бұйырса, соны жазады, – Тым *асқақ т ы* сөз емес пе? (А.Шамкенов, Шапақ).

АСҚАҚТЫҚ з а т. 1. *Өр көкіректік, паңдық, төкаппарлық*. Бейбітшілік белгісіндей тасқақтық, Біл, жұртшылық, болмас бізде *асқақ т ы* қ. Ұлағатты ұлы жолда Ұрынбай, Ядролық қарудан да бас тарттық (К.Салықов, Жезкиік). Тау болсаң болсайшы Қазығұрт секілді. Білмейтін астамсып, *асқақ т ы* қ етуді (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.). *Асқақ т ы* қ т а н аулақпын, Мінезіме сенемін. Бірақ, менің өзіме Орден берген кезінде, Сол жігіт түссе көзіме: – Айтқаның жалған! – дер едім (Қ.Аманжолов, Тол. жин.). 2. а у ы с. *Астамшылық, дандайсушылық*. *Асқақ т ы* қ адамға абырой әпермейді (Ауызекі). 3. а у ы с. *Жігерлілік, өрлік*. Ақындарда *асқақ т ы* қ қашанғы әдет, Ойлап едім Абайдан асам ба деп. Қардай еріп кететін уақыт қалды, Тағдыр мұрша бермей тұр жасауға көп... (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Халықтың әндерінде *асқақ т ы* қ бар, Халықтың әндерінде саз бар әсем! (К.Мүсірепов, Раушан).

АСҚАҚТЫЛЫҚ з а т. ф и л о с. *Өзінің мәні мен мазмұны жағынан қасиетті, тұлғалы боп көрінетін табиғат пен қоғам өміріндегі құбылыстарға адамның ерекше қатынасын бейнелейтін эстетикалық категория*. Ертедегі египеттіктер бар абзал қасиеттерді, сондай-ақ *асқақ т ы* л ы қ т ы үстем таптың, бір адамның басына үйіп-төгіп, Перғауындардың шексіз билігін аңызға айналдырып, олардың бейнелерін *асқақ т ы* л ы қ дәрежесіне жеткізуге тырысты (ҚСЭ). Субъективтік идеализм *асқақ т ы* л ы қ табиғатта жоқ, ол – адам санасының жемісі деп үйретсе, объективтік идеализм оны әлемдік рухпен байланыстырады (ҚСЭ).

АСҚАҚШЫЛ с ы н. *Жігерлі, көтеріңкі, шабытты*. Сүйінбайдың *асқақ ш ы* л өлеңдері шабытты жастың жан сезіміне сөнбес ұшқын дарытты (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

АСҚАЛАҚТА = е т. с ө й л. *Асқақтау, асып-тасу*. Көзі қандай, мір оғындай, Сынатпайтын сыры ұғылмай. *Асқалақ т а п* «баймын» деп, Аңқау балам жүр ұғынбай (Б.Майлин, Танд.).

АСҚАН ү с т. *Аса, тым, зор, өте*. Қарашаштың *асқан* ақылды, білгір қыз екенін байқаған халық, оны Жиреншеге қосады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Өр елдің музыка құралдарын ойнаушылардың ішінде *асқан* шеберлері болады (С.Мұқанов, Саяхат.). Жаған Аққозыдан да *асқан* сұлу болуға тиісті деген ойдан ол арыла алмаған (І.Есенберлин, Алмас.). Қазақта күйші өткен Құрманғазы, Халықтың ол да *асқан* өнерпазы. Байсерке, Жантай күйші, Жолдыбайлар Түсірген күйіменен ұшқан қазды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Асқан мен тасқан. *Байлығымен, билігімен үстемдік етіп, көкірек көтергендер, мансапқа мас боландар*. Құтылдық бай мен дырау шонжарлардан, Шаруаны теспей қанап сорғандардан, Құтылдық *асқандар мен тасқандар* д а р д а н (Х.Әбішев, Халық астрон.).

АСҚАНДЫҚ з а т. 1. *Артылушылық, басым болушылық*. Битабарға... мұның бәрі күші *асқандық* емес, өнері *асқандық* болып көрінді (С.Шаймерденов, Жыл құсы). 2. а у ы с. *Асып-тасқандық, төкаппарлық*. Бір адамды өз басына бола ұстап отыруды тым *асқандық* деп таппас па жұрт (А.Байтанаев, Қайнар.). Сондағы шаршадық дегеніміз әншейін *асқандық*, еркелік екен ғой (К.Қазыбаев, Бізғар).

АСҚАН-ТАСҚАНДЫҚ з а т. *Асып-тасушылық, астамшылық*. Мұның бойынан о жарлық қылықтар мен *асқан-тасқандық т ы* еш уақытта көре алмайсың (Ә.Көшімов, Қыстаң.).

АСҚАР с ы н. 1. *Заңғар, зәулім, биік*. Ақтабан боп шұбырып, Асып *асқар* таудан да, Алқа көлді айналып, Ақ қайыңды сауғанда, Арысын белден омырып, Қалмақ тартып барды алды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Асқар* белден күн нұры шашырады, Шашырап, ол да көлге бас ұрады. Құс аппақ, айдын аппақ, нұр да аппақ, Аппақ нұр аппақ нұрға қосылады (М.Мақатаев, Шығ.). Әне, өзге моладан басы асқан ақсақал марқұмның *асқар* тамы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Адалдығын біле тұра, Жетіп алмай парқына Тіл тигізсем жас бұлақ пен *асқар* таудың даңқына Менің тілім кесілсін (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Тау, шың*. Күз бопты, *асқар* д ы бұлт тұмшалады, Жел келіп жез қияққа мұң шағады (М.Мақатаев, Шығ.). Иірілген айдаһардай ашулы *асқар*,

Томсарған туғаннан-ақ тарғыл тастар (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *п о э т. Бір нәрсенің ең биігі, шыңы.* Алуға ғылым *а с қ а р д ы*. Аттандырдың жастарды (Қ.Жармағамбетов, Дәурен). Ес білген бала, жас-көрі, екі ердің жырын жаттаған. Ерліктің, жырдың *а с қ а р ы н* (Ә.Нілібаев, Қоңыр жел). Ақынның *а с қ а р* дарыны, асқақ таланты, өткір жанары барлығын да шолып өтті (С.Мәуленов, Үркер.).

Асқар бел [тау, қорған]. *Арқа сүйер тірек, сүйеніш.* Ашу – дұшпан болғанда, нәпсі – жауын, Ақыл – тұрған алдында *а с қ а р т а у ы ң*. Жүрекке ашу келіп толған шақта, Денеңнің біле алмассың ауру-сауын (Шал ақын, Өлең.). Сендерге апа-қарындастарың, ата-аналарың біздің қорғаушымыз, *а с қ а р т а у ы м ы з* деп қарайды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Өзі үміт ететін, алыстан *а с қ а р бел* санайтын Абайдай асыл аға бұл асығыс жүріс кезінде Мөкеннің көзіне түспеді (М.Әуезов, Шығ.). Мына күнде керек-ақ адам еді, Ел тұрғанда жыртылып жаға-жеңі, Жалғыз өзі – *а с қ а р т а у*, панаң еді, Арқаң еді сүйенсең, ағаң еді (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Ер елдің *а с қ а р қ о р ғ а н ы*, Ер қорғап жаудан орданы, Ертеде өткен батырлар (Н.Баймұратов, Ер Төлеген).

Асқар тау, шалқар көл. *Алыс жол, қиын-қыстау асу, ұзақ сапар.* Жапан түзде жауға жалғыз жолықпай, нар кескеннен тамған қан жерге сорықпай, Еркін дала, *а с қ а р т а у*, *шалқар көлден*, Қабат өтіп, жолбарыстай жорыптай (Б.Күлеев, Айтшы.).

АСҚАРАЛЫ с ы н. *п о э т. 1. Заңғар, зәулім, биік.* *Асқаралы* Алатау, Тұр мұнарға малынып, Бурыл ала бұлттарды, Шыңдары тұр жамылып (О.Шипин, Өмір өрнегі). Анау менің Асу-асу белдерім, *А с қ а р а л ы* тауларым мен Көлдерім. Мен жерімнен Қанша биік ұшсам да, Көз алдымда Келе жатыр ол менің (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *А с қ а р а л ы* шыңдары Асыға алға қараған. Көрі Байкал туралы Талай аңыз тараған (С.Мәуленов, Таңд.). 2. *а у ы с. Ұлы, орасан, зор.* Ерекше туған ерлердің *а с қ а р а л ы* білімін Тауға да теңеп болмайды (Ақын жырлары). Күңірене күйзелген шақта қиялыңның бар қуатын жұмсап, адамның *а с қ а р а л ы*, ұлы бейнесін іздеймін (С. Талжанов, Адам тур.).

Асқаралы таудай көрді. *Алып тұлғалы, зор денелі деп білді.* «Балуан, балуан!» – деп көтеретін едік. Оны *а с қ а р а л ы т а у д а й көретін* едік. Төмпедей-ақ қарамы бар екен ғой мұның (С.Мұқанов, Таңд.).

АСҚАРДАЙ с ы н. *Асқар тәрізді, биік.* Мырза менен сараңды Өлшестіріп қарасаң, Ылди мен зәулім *а с қ а р д а й* (Базар жырау,

Шығ.). *А с қ а р д а й* болса биік ар-намысың, Ари ма асыл жаның арман үшін (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Жақыптың жылдар бойы жинаған тәжірибесі, мәпелеп өсірген колхозы адам аспас *а с қ а р д а й* көрінеді (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Бұл эпопеяның тақырыбы: қазақ халқының өткендегі *а с қ а р д а й* биік ардагер адамы Абайдың өмірі ғой (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

АСҚАРЛА = е т. *Биікке көтерілу, шарықтау, самғау.* Алысқа қарай *а с қ а р л а н*, Қиядан тоят тіледім (Ө.Тұрманжанов, Таңд.). Алдыңа алып аспанды, *А с қ а р л а н* бір шығасын. Су жүректі, сасқанды Бір иіріп жығасың (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

АСҚАРЛЫ с ы н. *Заңғар, зәулім, биік.* Қозы Көрпеш *а с қ а р л ы* тауға жетіп келіп, қылышпенен шапқылап жол қылышты (Қозы Көрпеш.). Бесігіме телміре, Ай батқанша қараған. Ақ үлдір бөбегін *А с қ а р л ы* шынға санаған (Сәлем саған.). Құсмұрын алқабына қарай ойысқан *а с қ а р л ы* ала бұлт таулары өлкені салқын самалға бөлеп жібергендей (Ж.Молдағалиев, Самал).

АСҚАРЛЫҚ з а т. *Биіктік, зәулімдік.* Жерлер бар Қазақстан даласында, Көз тоймас көлемі мен қарасына. Аласа, ергежейлі бойындай-ақ, Жүлде алмас *а с қ а р л ы қ т ы ң* таласында (М.Әлімбаев, Жүрек.).

АСҚАРПАЗ з а т. *ж а ң а. Альтинизммен айналысатын адам.* Күз жартастан міз бақпас-тан, Шыжым арқан кермелеп, Тау сарбазы – *А с қ а р п а з ы*, Барады, өне, өрмелеп («Балдырған»).

АСҚАРШЫЛ с ы н. *Шарықтағыш, шалқығыш, асқақ.* Туған-өскен тауларына, тас бесігіне қайта оралған *а с қ а р ш ы л* ақын өз дарынын қия шындардан атқыған құлама бұлақтардай ағытты («Қаз. әдеб.»).

АСҚАСЫҚ з а т. *Ас алып ішуге арналған, шай қасықтан үлкендеу қасықтың түрі.* Ересек адамдар бұл дәріні *а с қ а с ы қ*, балалар шай-қасықпен күніне үш рет қабылдайды (Келіншектер.). Ол үшін екі шыны банкі алып, біреуіне мүйізжапырақ салады, өсімдік қалыптасып өскен соң бір литріне бір *а с қ а с ы қ т а н* келетіндей етіп суға лай қосады (Қ.Қайымов, Су асты.).

АСҚАТЫҚ з а т. 1. *Ыстық тамақ даярлауға керекті ет, май сияқты маңыздылары.* Шал көктемнің көкөзек уағында *а с қ а т ы қ* бола ма деп қолға байлап жемдеп жүрген ісегін соймақ болды (К.Баялиев, Дегелек.). 2. *Тамақтың дәмін кіргізетін дәмдеуіштер.* Олар айранға 2 проценттей тұз қосып, бірнеше рет қайнатып, қысқа керекті *а с қ а т ы қ* жасайды (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). Оны бауырсақ, шелпек,

қуырдақ қуыруға, басқа да *ас қ а т ы қ қ а* пайдаланады (С.Қасиманов, Қаз. тағам.).

АСҚАТЫҚСЫЗ с ы н. *Ет, сойылған мал.* – Еттерің бар ма еді үйде? Әлде *ас қ а т ы қ с ы з* отырсыңдар ма? («Қаз. әдеб.»).

АСҚОРЫТУ з а т. а н а т. *Тамақтың құрамындағы күрделі қоректік заттардың асқорыту жүйелерінде механикалық, химиялық және биологиялық жолмен өңделіп, ағзаға бейімделген қарапайым түрге айналып сіңуі.* Еттердің жұмысы *ас қ о р ы т у*, тыныс алу және қан айналу органдарының дұрыс қызмет атқаруына байланысты (Адам анатом.). Белгілі *ас қ о р ы т у* заңдылығы бұзылса адам диспепсияға ұшырайды (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Асқорыту бездері. а н а т. *Асқорытуға қажетті ферменттері мол, асқорыту сөлін бөлетін бездер.* Ал малдың *ас қ о р ы т у бездері* бөліп шығаратын сөлде клечатканы жай углеводтарға дейін ажырататын фермент болмайды (Н.Рақышев, Күйіс малы). *Ас қ о р ы т у бездерінің* сөліндегі ферменттер астық құрамындағы күрделі органикалық заттарды (белоктар, липидтер, көмірсулар) олардың қарапайым мономерлеріне ыдыратады (Қаз. тілі термин. Биология).

Асқорыту жүйесі. а н а т. <лат. systema digestorum> *Ағзаны қоректік заттармен қамтамасыз ететін мүшелердің біртұтас жиынтығы.* Адамның *ас қ о р ы т у ж ү й е с і* ндегі өңештің, асқазанның және ішектердің жалпы ұзындығы 8–12 метрдей болады (ҚҰЭ). Дивертикул көбіне *ас қ о р ы т у ж ү й е с і* нде: өңеште, қарында, ащы және тоқ ішектерде, қуықта жиі кездеседі (М.Исамбаев,... Мед. анықтама).

Асқорыту мүшелері. а н а т. *Ағзаның асқорыту қызметін атқаратын бөлігі.* *Ас қ о р ы т у м ү ш е л е р і* не түскен тағам физикалық және химиялық өңдеуден өтіп, нәрлі заттар анағұрлым қарапайым заттарға қорытылады, қанға сіңеді (Ә.Күзенбаева, Адам анатом.). Халық медицинасында жаушүмілдік тамырын асқазан-ішек ауруларына, шаншу қадалғанға, ревматизмге, жөтелге, *ас қ о р ы т у м ү ш е л е р і* нің жарасына қарсы қолданады (М.Қожабеков, Дәрі. өсімдік.).

АСҚЫЗ= е т. *Қазан көтертіп, ас әзірлету.* Түскен ауылдары Жанғораз байдікі екен, өңкей мылтығы бар жиырма жігіттен зәресі ұшып, кебезесіндегі сүрдің бар жақсы дегенін мол *ас қ ы з ы н*, әбден сыйлады (С.Шарипов, Бекболат).

АСҚЫЗУ *Асқыз етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ет *ас қ ы з у*.

АСҚЫН с ы н. *Пәрменді, қарқынды.* Енді бір кезек оларды басқа тасқын жігер, *ас қ ы н* еңбегімен басып озып сытыла береді (Алғы шепте.).

АСҚЫН= е т. 1. *Аурудың күшеюі.* Шешемнің наукасы бұл кезде *ас қ ы н а* түсті. Далаға әрең кіріп-шығатын болды (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Тағдырдың балғасы Таптайды дәл басып. *Ас қ ы н а р* ауруы, Дертке дерт жалғасып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Мезгілінде, әрі жете емдемесе, ауру *ас қ ы н ы н* өкпеге шабады (М.Исамбаев,... Мед. анықтама.). 2. *Үдей түсу, ұлғаю.* Долы боран ішін тартып, бірден-бірге *ас қ ы н а* түсті (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Кейде заман тасқын болды, тасқынды Тоқтата алмай сенің қайғың *ас қ ы н д ы*. Тұлпар тудың, жампоз тудың, бұл дұрыс, Бірақ қайдан ойлап таптың қасқырды? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сағыныштың ғана жылауы емес, көкірегінде зілді дық бар, *ас қ ы н ғ а н ы* за бар сияқты (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл) 3. а у ы с. *Шиеленісу, ұшығу.* Қалалар, қалалар! Қалталы жауың бар, *Ас қ ы н а* бастаған дауың бар. Қазағым қиналып, Азабым көбейіп, Көп кесел татты ғой ауылдар (К.Салықов, Жезкиік). Ол әңгіменің *ас қ ы н а т ы н* түрін сезіп, басты адамдармен астыртын хабарласты (С.Сейфуллин, Тар жол.). «Қызылшегарада» Мұрат жайындағы күмбірлдек әңгімелер басылмақ түгіл *ас қ ы н ы н* кетті (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). 4. а у ы с. *Дандайсу, тәкаппарлану.* Арыстан *ас қ ы н с а*, айға шабар, Ақымақ *ас қ ы н с а*, анасын сабар (Мақал-мәтел). Екі сөйлеген елден безер. Екі жығылған жерден безер, Қолы білген үй түзер, *Ас қ ы н ғ а н д ы* ел түзер (К.Әзірбаев, Танд.). Өсіңіз, жетіліңіз, тасқындаңыз. Бірақ та биікпін деп *ас қ ы н б а ң ы з* (М.Мақаев, Шығ.).

Асқын инфляция. э к о н. *Ерекше ірі ауқымдағы инфляция.* *Ас қ ы н и н ф л ы ц и я* айналыстағы ақша көлемінің және тауар бағасының айрықша тез өсуімен сипатталады, мұның өзі ақша өлшемінің күрт құнсыздануына, төлем айналымының қожырауына және қалыпты шаруашылық байланыстардың бұзылуына апарып соқтырады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Асқын өткізгіш. т е х. *Заттың ең жоғарғы температурадан ең төмен температурада жоғары электрөткізгіштік күйіне көшуі.* Тұрақты электр тоғы үшін *ас қ ы н ө т к і з г і ш т і к* тің кедергісі толық жайылып, идеал өткізгішке айналады (Қаз. тілі термин. Кен.). Әдетте, жақсы өткізгіш болып табылатын алтын, күміс, мыс тәрізді металдар *ас қ ы н ө т к і з г і ш* күйге ауыспайды (Қаз. тілі термин. Кен.).

Асқын салмақ. ф и з. *Үдемелі қозғалып келе жатқан күрделі жүйенің жеке бөліктерінің бір-біріне жасайтын қысымы. А с қ ы н с а л м а қ* ғарышкер организмне салмақсыздықтан гөрі күштірек әсер етеді (ҚҰЭ). *А с қ ы н с а л м а қ* кезіндегі ауыртпалықты жеңілдету үшін ғарышкерді арнаулы қондырғыға жатқызады (ҚҰЭ).

АСҚЫНҒАНДЫҚ з а т. *Өршігендік, күшейгендік, меңдегендік.* Көз қарашығының ұлғаюы – жемсау ауруының *а с қ ы н ғ а н д ы қ* белгісі (С.Табынбаев, Жемсау.).

АСҚЫНҒЫШ с ы н. *Тез күшейгіш, ұлғайғыш.* Көбінесе бүйрек туберкулезі *а с қ ы н ғ ы ш* келеді. Мұндай кезде ол бүйрек тканін ірітіп ояды немесе іріңдете бастайды (Е.Оразақов, Туберкулез).

АСҚЫНДА= е т. **1.** *Ауруы күшею, меңдеу.* Ауру *а с қ ы н д а ғ а н д а*, тіс айналасының еті қызарып іседі, бөртіп қанайды (Т. Дарқанбаев, Витамин.). **2.** *Үдей түсу, даму, өршу.* Қоңыр күзде малдың тойыны күннен күнге *а с қ ы н д а н* барады (М.Әуезов, Абай). Ақырған ақ боран үстіне аяздың сұмдық үскірігі соншалық қатал, сондайлық егескендей *а с қ ы н д а н* үдеп барады (М.Әуезов, Өскен өркен). Лағнат айтып, ызам әбден *а с қ ы н д а н*, Кіріп бардым сол мәжіліске тасқындап (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние). **3.** *а у ы с. Шектен шығу, дандайсу.* Ғұманжан сол дәулетке тасқындады, Тыңдамай айтқанымыз, *а с қ ы н д а д ы*. Шалқыма, шамаң біл деп бір Құдайым, Көрсетті іс көңілімізді пәс қылғалы (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қоныс алдың мекен ғып, Сарыарқаның белінен. Аса сөйлеп, *а с қ ы н д а н*, Шығып кетпе шебіңнен (Ү.Кәрібаев, Танд.). **4.** *п о э т. Шарықтау, шалқу.* Салют берген Москва, Күн сайын қызыл ерлерге. Қырандар түйіл, *а с қ ы н д а*, Жет тезірек Берлинге! (Т.Жароков, Танд.). Шермектің *а с қ ы н д а ғ а н*, аспандаған бақытын әлдекім келіп жокқа шығарып, күлін көкке ұшырған сияқты (Б.Майлин, Шығ.).

АСҚЫНДАН= е т. *Үдеу, өршу, күшею.* Ажалдың алапаты *а с қ ы н д а н а* Андады, қызыл қаннан тасқын аға. Қасқия қарсы тұрып фашизмнің, Аяққа ала туын басты қала (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

АСҚЫНДАТ= е т. *Күшейту, шарықтату дендету.* Олар сухандары сүймейтін шетелдік баса көктеуден, саяси идеология диспозитизмінен, тұрмыстағы тапшылықты *а с қ ы н д а т қ а н* әсіреорталықтандырылған үлестірмелі экономикадан, ақпараттық салғындық пен жаттандылықтан құтылғандарына [__] шынан қуанды («Егемен Қазақстан»).

АСҚЫНДАУ *Асқында етістігінің қимыл атауы; күшею, дендеу.* Соқыршектің алғашқы белгілерін білмейтіндердің көбі өз бетімен естіген-білген емдерін не басқа ақыл берушінің айтқанымен неше түрлі әдісті қолдана бастайды. Сөйтіп, уақытында дәрігерге барудың орнына, аурудың *а с қ ы н д а у ы н а* көмектеседі («Мәдениет және тұрмыс»).

АСҚЫНДЫР= е т. **1.** *Ауруды еселендіріп алу.* Сол дүрмекпен, қызумен жүріп, Махмұт науқасын мүлдем *а с қ ы н д ы р ы п*, шыңына жеткізіп алғанын білмей қалады, етінен айрылып, жағы суалып, көзі үңірейіп, күркілдеп, жөтелуге айналады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Істі насырға шаптыру, шиеленістіре түсу.* Нұртаза ақсақал жиналған жұртқа: – Ау, ағайын, араңда не бар? Бітеу жараң болса, *а с қ ы н д ы р м а й* айтсаңдаршы! – деді (Ф.Мүсірепов, Шығ.). **3.** *Үдету, дамыту, күшейту.* Сүйген жарыңды бір күн көрмесең тағатыңды алып, құмарыңды қандай *а с қ ы н д ы р а д ы* (З.Шүкіров, Жас жесір). Әдебиет майданындағы елеулі кеселдерді ол кеш байқайды және әбден *а с қ ы н д ы р ы п* алғаннан кейін барып араласады (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

АСҚЫНДЫРУ *Асқындыр етістігінің қимыл атауы; күшейту.* Сынаптың қоңыр түсті сұртпе майы, оны көбінесе тітіргендіргіш дәрі ретінде ұзаққа созылған қабыну процесін *а с қ ы н д ы р у* үшін қолданады (Ф.Әбішев, Мал. жарақат.).

АСҚЫНТ= е т. *Сырқатты, дертті күшейтіп алу.* Сырқатыңызды мұнша *а с қ ы н т қ а н ы ң ы з* қалай? (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

АСҚЫНУ *Асқын етістігінің қимыл атауы; күшею, меңдеу.* Қан қысымының жоғарылауы аурудың *а с қ ы н у ы н а* мүмкіншілік тудырады (М.Исамбаев,... Мед. анықтама). Операция кезінде бұл жағдайлардың барлығы орындалса, операциядан кейін ешқандай *а с қ ы н у* болмайды (С.Омаров, Қой бағу.).

АСҚЫНУШЫЛЫҚ з а т. *Асқынып кетушілік, шектен шығушылық.* Гипертония ауруы бірқатар *а с қ ы н у ш ы л ы қ қ а*, еңбек қабілетінен уақытша немесе мүлде айырылуға ұшыратады (Р. Сәтбаева, Гипертония.).

АСҚЫНЫС з а т. **1.** *м е д. Аурудың асқынуы.* Сәбилер саздық емді жақсы көтерді. Бірде-бір *а с қ ы н ы с* кездеспеді (А.Оразалин, Тірі мүсін.). **2.** *Күшейіп кеткендік, асқынушылық.* «Қарсаңда» романы – Россияда патша өкіметіне қарсылық зор *а с қ ы н ы с қ а*, өшпенділікке ұласқанын реалды көрініспен бейнелеген шығарма («Соц. Қаз.»).

АСҚЫСЫЗ: іске асқысыз. Болымсыз, керексіз, қонымсыз, жарамсыз. Сондай қалыптағы Гасфорттың қазақ елі туралы кейде ақылға қонымсыз, *іске асқысыз* әлденелерді былышылдап кететіні де бар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АСҚЫШ: құлақ асқыш. Тіл алғыш, тыңдағыш. Айтқан сөзге де *құлақ асқыш* елгезек пе деп қалды (Б. Тоғысбаев, Алдыңғы.).

АСМАЛДЫҚ з а т. ж е р г. Әшекейлеген түйе жабуы, түйе кешімі. Күміс жүген, *асмалдық*, былғары аяққаптардың бірін берген жөн еді. Ал мына заттар ел салтанатының мақтанышы бола алмай тұр («Қаз. әдеб.»).

АСМАР: асмар ету. к ө н е. *Аманат ету, табыстау, тапсыру.* Жүк тиесең – кетерсің, Ниет етсең – жетерсің, Жетсең – тауап етерсің, Етектен жиған көп халқың, Сұлтан ием, кімге *асмар етерсің* (Шалкиіз // Алдаспан).

АСПА¹ з а т. 1. Бір нәрсені асып, іліп қоятын ағаш, жіп. Шұжыққа *аспадағы* аузы жетпей, Жүретін етке өкпелеп еркек мысық (Айтыс). Кір жайып *аспасына* жүрген ана, Төнімді жұрт көрді-ау деп жасқанады (Бейбітшілік.). 2. Көйлек, шолақ комбинезон, шалбар сияқты киімдердің иыққа асылып келіп алдыңғы жағынан түймеленетін жері, ілгіші. Шолақ комбинезон *аспа* арқылы түймеленеді (Тракторист.).

Аспа тамыр. б о т. Өсімдіктің қосалқы тамыры. Сабағынан және бұтақтарынан эндогендік жолмен өсіп шығып, төмен қарай асыла төгіліп тұратын қосалқы тамырларын *аспатамыр* деп атайды (Т. Мұсақұлов, Ботаника).

АСПА² з а т. к ө н е. *Аспақ.* ≈ *Аспана* а жақындады.

АСПА³ с ы н. *Ілулі, асатын, керетін.* Амангелді бинокльмен оның жадау, аяздан қызарған бетін, *аспа* белдігін, алтын баулы қылышын көрді (М. Жұмағұлов, Қыран.). Ботагөз толғатқасың, кемпір қазақша босандырам деп, *аспа* жіп байлаған еді (С.Мұқанов, Ботагөз).

Аспа аңғар. а) *Табаны негізгі аңғардың табанынан биік орналасқан қапталдық аңғар.* *Аспанаңғар* көпшілік жағдайда бір кездерде мұз құрсану болған тауларда кездеседі (Қаз. тілі термин. Су.). *Аспанаңғар* негізгі астауларды терендету нәтижесінде қалыптасады (Қаз. тілі термин. Су.). ә) *Жағалау жарқабағында, теңіз деңгейінен біршама биіктікте құрт аяқталатын аңғар.* *Аспанаңғар* – теңіз абразиясының нәтижесі (Қаз. тілі термин. Су.).

Аспа мұздық, геогр. *Құлама беткейлердің жоғарғы бөлігіндегі кішкене ойыстарда орналас-*

қан тау мұздықтары. *Аспамұздық* тік құламалылығына байланысты мұз көшкіні жиі болып тұрады (Қаз. тілі термин. Су.).

АСПАБЕСІК з а т. ә т н. *Ілулі тұратын жас нәрестенің бесігі.* Үйдің оң қабырғасында ақ кровать тұр, оған жақынырақ төбеде ілулі *аспабесік* тұр («Қаз. әдеб.»).

АСПАЗ [ир. آشپز] з а т. *Тағам дайындайтын адам, аспазшы.* Әрбір қазанның басында шолақ тонының сыртынан халат киіп алып, қолдарына шөміш ұстап, *аспаздар* жүр (Б.Момышұлы, Москва.). *Аспаздың* қарны асқанына тояды (Мақал). Ашушаң *аспаз* апайдан, Сұрап па ең қайта үстеме? Тыңдап па ең өңгіме атайдан, Кеште ме яки түсте ме? (М.Мақатаев, Шығ.). Сәскеде, *аспаздарым* ас даярлап, Пісіріп түрлі тағам алып келді (Базар жырау, Шығ.).

АСПАЗДЫҚ с ы н. *Ас дайындауды кәсіп етушілік, аспаз болушылық.* Осы жиырма тоғыз жылдың ішінде, қандай жағдайда жүрсе де, Дәметкеннің атқарғаны бір ғана *аспаздық* қызмет, оны таң қараңғысында тұруға үйреткен кәсіп осы (С.Мұқанов, Аспаз). – Бұрын *аспаздық* қызметімен айналысып па едің? – деп сұрады ол жігіттен (Қ.Исабаев, Арман.).

АСПАЗШЫ з а т. с ө й л. *Аспаз.* Бір күні ханның көңлі шапқан соң, *аспазшылар* алдына бір қаз пісіріп алып келіп қойыпты (Ы.Алтынсарин, Танд.). Абай астыңғы үйдегі бапты *аспазшы* пісірген ыстық самсаны да жеген жоқ (М.Әуезов, Абай). *Аспазшы* жігітке айтып, әйелге нан бергізді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АСПАЗШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Аспаздық.* Сорпаның көбігін алып, тұзын көріп, ас дайындап, *аспазшылық* істеп жүрген төтем (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

АСПАЙ-АСПАЙ ү с т. *Байыппен, асықпай, жай, ақырын.* Сен кеттің. Мен тағы да жаяулайын, жүгірейін, желейін, аяндайын. Сәл сабыр ет, ағасы, ретіменен, *Аспай-аспай*, ақырын баяндайын (М.Мақатаев, Шығ.). Ада-сып ақылынан, *аспай-аспай*, Еліне ақыл айтып, қайрат берді (Батырлар жыры). Бөтен жүрер жолдары жоқ. Әбден қалжыраған жігіттерді кәдімгі балшыққа қонған үйректей шетінен *аспай-аспай* атып аламыз (І.Есенберлин, Қаһар).

АСПАҚ з а т. к ө н е. *Дар ағашы, жазалау құралы.* Асқақтасаң, *аспаққа* асыласың, Бәсең болсаң, бәйгеге қосыларсың (Мақал-мәтел). Қыл арқан ұрламайды. Ұрласа, *аспаққа* асылады, қыл мойнына қыл арқан түседі деп ырымдайды (А.Қайбарұлы, Қаз. ырым.).

АСПАҚТА = е. т. *Көтеріп, аяғын жерге тигізбей байлап қою.* 350–400 шақырым қашықтықты тоқтамай шауып өтіп келген соң тұяғы балқып, түсіп қалған тұлпардың бүкіл денесін түбітпен жұмсақтап орап, киіз үйдің күлдіреуішімен, жібек басқұрмен құрсағының астынан *аспақтап* байлап қойып, бір жыл бойы ақ тұяқ өскенше жем-су беріп күтіп, мәпелеген деседі (А.Сейдімбек, Ауызша дерегі.).

АСПАҚТАУ *Аспақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тұлпарды *аспақтау*.

АСПАЛА¹ = е. т. *көне. Кежімдеп, сәндене жүк арту.* Ақсары атан *аспалап*, ел жайлауға шыққан жұрт (Бұқар жырау, Шығ.).

АСПАЛА² = е. т. *Аспанда, биікте.* *Аспалап* қиял кетеді, Шыққанақтай жаяды (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Үлесіне тіршіліктің тиді мұрат, Албат ой өз-өзінен бір күн сұрар, *Аспалап* жүйрік неме орағытып, Шалықтап неше түрлі жолға бұрар (Ғ.Қараш, Шығ.).

АСПАЛЫ *сы н. Асулы, асып қоятын, ілулі.* Қанаты қар жамылған теректер тұр, *Аспалы* жалтыраған люстрадай (Т. Жароков, Таңд.). – Сәулеге баруға еркін үлгеремін, – деп Роза төрдегі *аспалы* сағатқа қарады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Екі қара ағаштың саясында құрулы тұрған *аспалы* торға отырып, Зейнеп өзін-өзі тербете бастады (Ө.Қанахин, Мұрагер).

Аспалы айшық. *к е н. Кен қазбасының көлбеу бұрыштарын өлшейтін аспап.* *Аспалы айшық* дөңгелек түрінде жезден жасалады (ҚҰЭ). *Аспалы айшық* беті екі квадрантқа, әр квадрант 0-ден бастап 90°-тық бөліктерге бөлінеді (ҚҰЭ).

Аспалы бесік. *э т н. Аспабесік.* Бұл уақиға болмастан бұрын әлденеше рет *аспалы бесік* алу туралы папам мамама ескерткен (А.Сарбөпин, Аспалы бесік).

Аспалы жол. *Бағаналар арқылы тартылған, болат арқан бойымен қозғалатын жүк пен жолаушыларды тасымалдайтын көлік түріне арналған жол.* Ең бірінші жолаушылар таситын *аспалы жол* Кавказда, Алматыда салынды (ҚСЭ). *Аспалы жолдың* жүк тасымалдауға, жолаушыларға арналған, сеп-тестірілген, көтерме, рельсті және сүйретпе түрлері бар (ҚҰЭ).

Аспалы көпір. *Негізгі көтергіш конструкция қызметін сым, кабель, болат қанат, топсалы шынжыр сияқты иілмелі элементтер атқаратын, өтпе бөлігі соларға асылып тұратын көпір.* *Аспалы көпірдің* кабель металл немесе бетон тіректер үстінен өтеді (ҚСЭ). Кенет, алдыңғы жақ төбемізден жарқ

етіп, *аспалы көпір* шыға келді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). *Аспалы көпір* таулы жерде салынады (Қаз. тілі термин. Биология).

Аспалы өрнек. *э т н. Кілем өрнегі.* Кілем өрнегін, «*аспалы өрнек*» немесе «кілем өрмегі» деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Аспалы өсімдік. *б и о л. Арнайы, аспалы ыдыстарда өсіруге арналған өсімдік.* *Аспалы өсімдіктердің* өркендері ұзын, өрмелеп өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

Аспалы траектория. *э с к. Көтерілу бұрышында неғұрлым алыс қашықтықтан ұлкен бұрыш алатындай траектория.* *Аспалы траектория* тасалардағы шұңқырларда, ойпаттар мен ылдилардың сыртында және зеңбіректі артиллерия мен атыс қаруынан төсей ату мүмкін болмайтын жерлердегі нысананы минаатар мен тапал зеңбіректерден ату үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Аспалы шам. *Төбеге, биікке іліп қойылатын шам.* Төрт жерден салбыраған *аспалы шамдар*, жаңа үйдің ішіндегі жиһаз жалт-жұлт етеді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Көбік пен Шырын құлын тайдай шапқылап, Бұлқынар шампан *аспалы шамға* атқылап. Домбырадан «Сарыжайлау» күйі төгілер, Тамсанар көршім сұлу саз сүйгіш, саққұлақ (К.Салықов, Жезкиік). *Аспалы* ондық *шам* үй ішін самаладай анық көрсетіп тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АСПАН [ир. آسمان] *з а т. Төбедегі атмосфералық кеңістік, көк, әуе.* *Аспан* ала шұбар бұлт. Ызындаған күзгі таң бойды шіміріктіреді. Жер бозқырау (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күркіреп *аспан*, Ойнатты-ау дейсің жасыңды, Сайратты-ау дейсің мелшиген тау мен тасыңды. Мылқаудың үні, кереңнің құлағы ашылды, Кешірім сұрап, Бәрі де оған бас ұрды (М.Мақатаев, Шығ.). Жем басқан жерінде қайқандап біраз отырып, ителгі көтеріліп ұшып *аспанға* шықты (С.Бегалин, Таңд.). Естідің бе *аспан* ның күрсінгенін? Сол менің саған деген тылсым демім. Ұйықтап жатса оянсын, ояу болса, Күңіренген жанымды білсін дедім (М.Мақатаев, Шығ.).

Айды аспанға шығарды. *Жетер жеріне жеткізді, шырқады.* Мұхамед әкім әл-Таразидың мұрагері бар екен деп жер-жиһанға дәріптеумен қатар, *Айды аспанға шығарған* той жасап атаққұмар саудагер өзінің атын да өзгеге таныту еді (І.Есенберлин, Алмас.). Бір рет мықтап тұрып ішіп, *айды аспанға шығарып* жіберіп барып, қойса да жетпей ме? (Р.Токтаров, Ғасыр наны).

Ақ сүтін аспанға [көкке] сауды. *Қатты назаланды, қарғады.* Егер бұл арманымды орындамасаң, *ақ сүтімді көкке сауып өтем* (І.Есенберлин). Менің дегеніменен шықпайтын болсаң, аналық қақымды кешпеймін, *ақ сүтімді аспанға сауамын*, – деп емшегін шығарып алды (Б.Майлин, Ел сыры).

Аспан айналып, жерге түскен [шілде] ыстық. *Өте ыстық, аңызақ аптап, шілденің қатты қапырық күні.* Ол *аспан айналып жерге түскен шілдеде* үтіктелген кара костюм киіп жүретін (Ә.Тарази, Асу.). *Аспан айналып жерге түсетін ыстық та* а атымды суғарайын деп айдын көлге желдіртгіп келсем, тақсыр-ай, сізге өтірік, маған шын – көл дегенім көлденеңі көз жеткісіз көк мұз болып шықты (Қаз. ертег.). *Аспан жерге түскен ыстық та*, түкірік жерге түспес суық та, нөсер жауын да, біздің жұмысымызға кедергі бола алмайды («Қаз. әдеб.»).

Аспан айныды. *Бұлт басты, бұлттанды, жаңбыр таянды.* *Аспан айнып* әп-сәтте, Ауа ауырлап, түн ысып (Т.Жароков, Қырда.).

Аспан айырылып, жер қопарылатындай. *Дүние құрып кететіндей, ақырзаман орнайтындай.* Оның бойында жұрттың бәрінен именетін қорғаншақ мінез пайда болған. Жылы сөйлесіп, жақын жіберсе, кез-келген адам ішінде не жатқанын оқып қоятындай, оқи сала бетіне қарап, саусағымен нұқып тұрып қарқ-қарқ күлетіндей, сол күлгіден *аспан айырылып, жер қопарылатындай* өзінің де жүрегі жарылардай, есінен танардай көрінетін де тұратын (М.Мағауин, Көк мұнар).

Аспан алақандай, жер тебінгідей болды. *Бәрі қиындап, күрделеніп кетті.* Ережеп, кешпіріңіз енді, маған да *аспан алақандай, жер тебінгідей болып* көрініп отыр (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

Аспан аңыздары. *Астрономиялық аңыздар.* *Аспан аңыздарына* аспан денелерінің (жұлдыздар, планеталар т.б.) кейбір ерекше қасиеттері мен таңғажайып көріністерін бейнелейтін халық аңыздары жатады (ҚҰЭ).

Аспан аптап, күн шыжыды. *Аңызақ ыстық, қапырық болды,* *Аспан аптап, шыжып күн.* Жер қуырған қамбоз түн. Жел аңызақ тамызда (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аспан асты. а) *Көк жүзі.* Топ-топ кара қарға төбемізде Асықпай *аспан астын* жүр шұбарлап (Т. Молдағалиев, Шығ.). Бұлтпенен *аспан асты* шұбарланса, Тұтылып күннің көзі мұнарланса, Сендерді есіме алдым, күттім

талай Көз ілмей төсегімде түн ауғанша (Ж.Молдағалиев, Шығ.). ә) *Жер беті.* Айрып атқа мінген соң, Арқадағы алты Әлім, Желкедегі Жетіру, Он екі ата Байұлы *Аспанның астын* шарладым (Құлмамбет, Шығ.). Ежелден мал шаруашылығымен айналысып, *аспан астында*, аттың жалында, атанның қомында өмір сүріп келген халықтардың бірі – қазақ халқы. Оның ертедегі тағдыры малға, ал малдың тағдыры шөбі шүйгін, суы мол жайылымға байланысты болған (М.Исқаков, Қаз. календары). Сіздің мекемеден кеткенмен, *аспан асты* кең, тағы бір жерге барып қызмет етермін, екі қолға бір күрек деген («Қаз. әдеб.»).

Аспан әлемі. *Әуе кеңістігі.* Жаздың түні барқыт еді әдемі, Ашық еді бүкіл *аспан әлемі*. Ай сәулесі түсіп тұрды жүзіңе, Қабағында сәл көлеңке бар еді (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). «Махмұт ағаға тендес бұл елде жан жоқ» деп біледі. «Ғайыптан, *аспан әлемінен* адасып жер үстінде, Баян тауының бөктеріне ағып түскен жарық жұлдыз. Құрметтей білейік, өмірін сақтай білейік осы асыл жанның» – дейді ішінен (Д.Әбілев, Арман.). жолында). Өйткені қалаға өң берген алтындай шығыс жақтың *аспан әлеміне* қызыл арай өң беріп, көк жиектен қанатын жая таң келе жатты (Ә.Әбішев, Армансыз.). Орта ғасырлар заманында есептеу математикасы *аспан әлемін* зерттеу қажеттігінен дамыды (А.Көбесов, Математика.).

Аспанға көтерді. *Әдбен мақтады, асыра дәртімеді.* Оразбай ол төрені өз жағына мүлде ұйытып, бұрын алмаққа тырысады. Оның атақайдынын өзі қатты мадақтап, *аспанға көтеріп* жүр (М.Әуезов. Шығ.). Ақын адамгершілікті, сұлулықты, өнерді күдіреттендіріп, айбындандырып *аспанға көтерді* («Қаз. әдеб.»). Бұғыбайдың мінезі ерекше қызық. Біреуді мақтаса *аспанға көтере* мақтайды. Ал біреуді жамандаса төмен құлдыратып, саутамтығын қалдырмай іске алғысыз етіп шығарады (С.Омаров, Өмір.).

Аспанға [аспаннан] қарады. *Құр кеуде көтерді, менменсінді, тәкаппарланды.* Мен боламын демендер, Аяқты алшаң басқанға. Екі көзін аларып, Құр қарайсың *аспанға* (Абай, Тол. жин.). Сосын жұрттың бәріне *аспаннан қарайтын* сіздің сонша қиратып істеп тастаған қандай еңбегіңіз бар? (А.Жағанова, Еркежан).

Аспанға қолы жеткендей. *Болып-толғандай.* *Аспанға қолы жеткендей,* Аттап өтіп шын, құзды. Кеуденің үстін бөктеріп,

Қадаған жарқын жұлдызын (С.Мұқанов, Замандас.).

Аспанға ұшса да, жерге батса да жоқ қылады // Аспанға ұшса, аяғынан тартады, жерге кірсе, желкесінен тартады. *Қайда кетсе де құртады, тірі қоймайды.* Өлтірген кім екенін айт! *Аспанға ұшса да, жерге батса да жоқ қылам!* – деп ақырады би (Қаз. ертер.).

Аспанға ұшсам, қанатым талады, жерге түссем, Жалайыр Шора алады. *Қайда барсам да құтқармайды, қолға түсіреді. [Шора – қыран құстың «тілін» (бабын) білген, қыран құстарды, түз бүркіттерді торға түсіріп, шырмаудың асқан шеберлігімен аты аңызға айналған құсбегі].*

Аспанға шықты. *Даңқы шалқыды, атағы жайылды.* Ерліктің оты лапылдап, *Аспанға шығар* күн туар (Жамбыл, Шығ. жин.). Жарқырап достық шолпаны, *Аспанға* тағы бір шықты. Дірілдеп фашист қорқауы, Қорғалап түнге тұншықты (Ж.Саин, Танд. шығ.).

Аспандағы айға қол созды. *Шамасы келмейтін іске ұрынды, қолдан келмесе, қол жетпеске ұмтылды.* Талай ала аяқ тақ пен тәжді арман етіп, жыртық жабдықтан *аспандағы айға* қол созып жатты (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Аспандағы жұлдызды алумен бірдей [тең]. *Өте қиын, мейнатты, азапты.* Қаржы табу *аспандағы жұлдызды алумен бірдей* болғаны да мәлім (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

Аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтаты. *Тып-тыныш болды, меңіреу тыныштық орнады. Аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтатып,* Қорқыттың күйін тыңдатты (Қаз. ертер.).

Аспан денесі. *а с т р. Құн және оны айналып жүретін планета серіктері.* Бұл каталог XV ғасырда *аспан денелері* мен жұлдыздар орнын көрсететін бірден-бір құжат ретінде осы күнге дейін өзінің ғылыми-астрономиялық мәнін жоймай келеді (А.Көбесов, Математика.). Нептун, Плутон дейтін 9 ірі планета және тағы да басқа көптеген *аспан денелері* ұдайы айналып тұрады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Басқа *аспан денелеріне* қарағанда Айға ерекше тән нәрсе – ол бізге кейде «толған Ай», «жарты Ай» болып көрінсе, кейде мүлдем көрінбей кетеді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Аспан денесінің орбитасы. *а с т р. Ғарыш кеңістігіндегі аспан денесінің қозғалу траекториясы. Аспан денесінің орбитасы* аспан механикасында зерттеледі (ҚҰЭ).

Аспанды алақандай, жерді тебінгідей етті. *Жан алқымға алды, тықсырып, қыспаққа алды, апиысын қуырды. Аспанды алақандай жерді тебінгідей етіп* тұрған қанызепер шал бәрібір бүлк етпей тартып алды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Күреңбай *аспанды алақандай, жерді тебінгідей еткен* қатал райынан қайтып, имантаразы қалыпқа келді (С.Омаров, Шығ.).

Аспанды тастап жібер [құлат]. *Құшті болсаң, байқап көр, қолыңнан келгенін аянба.* Ашулансаң, *аспанды тастап жібер*, Сен де аянбай қимылда барлығыңды (Жамбыл, Шығ.). Мен сізден өлең үшін бата алмаймын, *Тастай бер аспаныңды* енді бізге (Айтыс). Мен саған арамтамақ масыл емен, Жаңбыр болып гүліңнің шашын өрем. *Аспаныңды арқама құлатсаң* да, Кеудеммен жерінді басып өлем (М.Мақатаев, Шығ.).

Аспан координаттары. *а с т р. Аспан кеңістігіндегі шырақтардың орнын анықтауға қолданылатын сандар.* Прецессия, нутация, жарық абберациясы, жарық рефракциясы және аспан шырағының меншікті қозғалысы салдарынан *аспан координаттары* әртүрлі өзгерістерге ұшырайды (ҚҰЭ).

Аспан күмбезі. *Аспан кеңістігі, әлемі.* Биік үйдің қасында тұрған адамға *аспан күмбезі* сопайып көрінеді (ҚСЭ). Ауа қабаты көгілдір, көк, күлгін сәулелердің күштірек шашыратуының әсерінен *аспан күмбезі* көк болып көрінеді (ҚҰЭ). Ауа қабаты көгілдір, көк, күлгін сәулелердің күштірек шашыратуының әсерінен *аспан күмбезі* көк болып көрінеді (ҚҰЭ).

Аспан мен жердің арасы. *Жан-жақ, айнала.* Соғысқа онандағы қам қылыңдар, Өлтіріп кей қысырауды қан қылыңдар! Аянбай, айқай салып, күш көрсетіп, *Арасын аспан, жердің* шаң қылыңдар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Осы кезде ханның қарау қолы *аспан мен жердің арасын* шаңдатып жіберді (Ж.Молдағалиев, Самал). Кейде *аспан мен жердің арасындағы* ала бағана тартылғандай болып көрінеді, кейде дүние ызы-қу болып, жан-жақты қобыз тартып жатқандай (С.Мәуленов, Шыңда.).

Аспанмен таласқан [тайталасқан, тілдескен, тірескен]. *Зәулім, заңғар, биіктігі көкке жеткендей.* Байқан молда төбесі *аспанмен таласқан*, іші түрлі дұғалықтармен безелген үлкен мешіттің махрабында тасық тартып отыр екен (Б.Майлин, Шығ.). Жігіттің көзін тескен қыз секілді Жамылып атлас шайы, түйме таққан. *Таласқан аспанменен* шың-

күздары Күлімдеп күн мен айға жауап қатқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Асқар-асқар таулардың арасында, Шағын ауыл, шат тұрмыс, Барасың ба? *Аспанменен тілдескен* алып тасты, әлі күнге қашауда... Нанасың ба? (М.Мақатаев, Шығ.). *Аспанменен тірескен*, Төңіріменен тілдескен, Көкшетауым біп-бийік (М.Жұмабаев, Шығ.).

Аспан меридианы. а с т р. *Аспан күмбезінің солтүстік нүктесінен оңтүстік нүктесіне қарай тас төбе мен табан тұстағы нүктелерді және дүние осін ойша басып өтетін сызық.* Темірқазық төңірегіндегі шоқжұлдыздар *аспан меридианы* н екі рет кесіп өтеді (ҚҰЭ).

Аспан механикасы. а с т р. *Астрономияның Күн жүйесі денелерінің қозғалысын зерттейтін бөлімі.* «Аспан механикасы» деген атауды ғылымға алғаш рет 1798 жылы француз ғалымы П. Лаплас енгізген (ҚҰЭ). XX ғасырдың ортасынан аспан механикасының жаңа саласы – релятивистік *Аспан механикасы* дами бастады (ҚҰЭ).

Аспаннан түскендей. а) *Ойда жоқта тап болған, тосыннан, кенеттен пайда болған.* Көптен үні өшкендей болған жау жаманы *аспаннан түскендей* иекке тақап қалыпты (С.Елубаев, Ойсыл қара). Араздық, наразылық дейтіндер қиғаштықтардан тумайтын ба еді. Ал түбі біртұтас ағайынның араздығы жеріңнің үстімен қоса асты да көзқұрты боп отырғандарға *аспаннан түскендей* оңай олжа емес пе? («Қаз. әдеб.»). ә) *Түк білмегендей, ешнәрсе болмағандай.* Соны ұмытып, *аспаннан түскендей* болып адыраңдауы ауыр тиді (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.).

Аспаннан тілегені [іздегені] жерден табылды. *Алыстан іздегені аяқ астынан табыла кетті. Аспаннан тілегенімізді жерден тапты ғи! –* Кәнеки, бізді бастап алып жүр, қызылға барып қосыламыз (С.Шарипов, Шығ.). *Аспаннан іздегенім жерден табылып* тұрса, ата-аналардың өздері тілек білдірсе, менің қашқақтауым не осы? (С.Сарғасқаев. Ұстаз). Оңтүстіктен қайтқан қаз, үйрек осы қақтарға қонып Нұра баурайына жайылады. Қаңқылдаған қоңыр қаздың даусы көш жерге естілгендей, Мерген атаулының күні туып, *аспаннан тілегенін жерден бергендей* (Ә.Әлішев, Бәйтерек.).

Аспан сферасы. а с т р. *Практикалық астрономия есептерін шешуге пайдаланылатын көмекші сфера.* А с п а н с ф е р а с ы н а дүниенің солтүстік полюсінен қарасақ, сағат тілі бағытымен, ал оңтүстік полюсінен қарасақ,

сағат тіліне қарсы бағытта айналады (ҚҰЭ). *Аспан сферасына* аспан шырақтары проекцияланады (ҚҰЭ).

Аспан [-ның түбі] тесіліп кеткендей. *Қатты, толассыз, екпінді.* Биыл нақ алма гүлдегенде, *аспан тесіліп кеткендей*, жаңбыр шелектеп құйғанын айтсайшы (Б.Қыдырбекұлы, Шығ.). Таң қараңғысы болар, айнала қара түнек, *аспанның түбі тесіліп кеткендей* ұйытқыған боран басылар емес (Т.Ахтанов, Боран).

Аспан тастары. а с т р. <грек. meteoros> **Метеорлар.** Демек, *аспан тастары* – әлемдегі денелердің материалдық бірлігінің даусыз дәлелі (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Жер осы метеорлар ағынына кездесіп қалғанда, сол сағатта бірнеше *аспан тастары* бірден жарқырап түсіп, «жұлдыз жауған» сияқты болып көрінеді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Аспан шайдай ашық. *Бұлтсыз көк аспан.* Тағы да көктем, Ертістің сірескен қалың мұздары қапталдай аққанына талай күн өтті. *Аспан шайдай ашық* (Ә.Баймүрзин, Шығ.). Күн жаңа ғана шыққан, *аспан шайдай ашық*, сонау қырқада бұлдырап бара жатқан шоғырмақ Олжабектің көші (Ф.Мұстафин, Шығанақ). *Аспан шайдай ашық.* Бұлтсыз болғанмен көп жылқының тұяғымен көтерілген шаң қаракөлеңкелеп, күннің бетін жауып тұр (С.Шарипов, Шығ.). *Аспан шайдай ашық.* Ойыл өңірі шаршатамыз ыстық лептің құшағында («Қаз. әдеб.»).

Аспан шайдай ашылды. *Бұлт тарады, көкте бір шөкім бұлт қалмады.* Жауын шүмектетіп құя жөнелгенімен, тез толастап, бұлт сергіп, *аспан шайдай ашылды да кетті* (Ж. Жұмаханов, Үш бәйтерек).

Аспан шырақтары. а с т р. *Жерді айналып жүретін аспан денелері, Күн системасы.* Астрономдар мен бақылаулар жүргізу арқылы *аспан шырақтары* қозғалысын түсіндіретін теориялар ұсынады (А.Көбесов, Математика.). Бұл жүйе бойынша Күн, Ай және басқа *аспан шырақтары* әлем центрі – Жерді айнала шеңбер бойымен қозғалыста болады (А.Көбесов, Математика.). *Аспан шырақтарының* бейнелерін күмбез бетіне теңбіл-теңбіл дақ түрінде проекциялап түсіретін «планетарий» деп аталатын аспап тұрады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

Аспаны ашылды. *Басына жақсы күн орнады, ауыртпалықтан арылды.* Міне, содан бір салқындық туындап, Күздің желі соғып өтті суылдап. Менің қайта *ашылғанда* а с

п а н ы м, Қолтығынан көрдім сені басқаның (М.Шаханов, Фасырлар.). Аттанады мына күн, *а ш ы л а д ы а с п а н ы ң*, Шашылады аспанға сенің жаһұт тастарың. Сонау алыс асқарға асылады шашбауың, Шашырайды басқа нұр, қосылады бастарың... (М.Мақатаев, Шығ.).

Аспаның ашық болсын т і л е к. *Жаманшылық көрме, төбеңе бұлт айналмасын*. Әрбір ана баласының келешегін тілейді, *а ш ы қ а с п а н ы б о л с ы н* дейді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Аяғы аспаннан келді. а) *Тоңқалаң аса құлады, жығылды*. Ал сауап болды, өзің ғана *а я ғы ң а с п а н н а н к е л і п* бір құламадыңау мына суға (С.Бегалин, Ана.); ә) *Сәтсіздікке ұшырады, ойдағысы болмады*. – Ертең болыс сайлауында *а я ғы ң а с п а н н а н к е л г е л і* тұр. Саған соны айтқалы келдім, – деп Кәлен шығып кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ. *Ерекше жаратылмаған*. Ыбырайдың дәл өзін қанды мойнын айыпкер етіп, табанымың астына салмай, тынбаймын! *А я ғы а с п а н н а н салбырап түскен жоқ* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Айттым ғой, «жер төңірісімін» десен де, *а я ғы ң а с п а н н а н салбырап түскен жоқ* (М.Әуезов, Таңд.). Ешкім де *аспаннан аяғы салбырап* маман боп түспейді. Өзің алғаш келгенде қандай едің? Жас бала, үйрет («Лен. жас»).

Аяғын аспаннан келтірді. *Тас-талқанын шығарды, жерден алып, жерге салды*. Әмина байының *а я ғы н а с п а н н а н к е л т і р і п*, сілкілеп-сілкілеп алды (З.Ақышев, Ақбел.). Тісіңнен шығарып көр, *а я ғы ң д ы а с п а н н а н к е л т і р е й і н* (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

Әлегі аспаннан келді [шықты]. *Астан-кестені шықты, ту-талақайы шықты*. Орнынан қозғалмаған Бүркітбай Итбай үйіне көзін салып еді, көзді ашып-жұмғанша, төрдегі 4–5 ақ үйдің *ә л е г і а с п а н н а н к е л д і* (С.Мұқанов, Ботагөз).

Әлегін аспанға [аспаннан] шығарды [келтірді]. *Астан-кестенін шығарды, әлек салды*. Ол кеткен машиналар бізден құтылып кетпейді, өрт қойып *ә л е г і н а с п а н н а н ш ы ғ а р а м ы з* (М.Иманжанов, Адам тур.). Оның көк бет қатыны келіп, үйдің *ә л е г і н а с п а н ғ а ш ы ғ а р д ы* (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Снаряд үсті-үстіне түсіп, сол араның әлегін аспаннан шығарып жатты (Ж.Жұманов, Солдат.).

Бөрікін [малақайын] аспанға атты [лақтырды]. *Қатты қуанды, қуанышы қойнына*

сыймады, мәз-мейрам болды. Оның Ержан дүниеге келгендегі қуанышын көрсен. «Менің жетінші ұлым туды!» деп, *б ө р к і н а т ы п* еді («Қаз. әдеб.»). Құдықшылар директорды малақайын *а с п а н ғ а а т ы п* қуана қарсы алды (С.Досымов, Директор.).

Күлі аспанға ұшты. *Аяғы көктен келді, талқаны шықты*. Черчилль мен Трумэндер бүгін таңда, Жүр әне өлім тілеп барша жанға. Егер де бейбіт өмір бұзса шырқын, Білеміз *ұ ш а т ы н ы н к ү л і а с п а н ғ а* (Т.Жабаев, Із).

Қара аспанды жаудырды [түсірді]. *Күдер үзіп, түңіле сөйледі*. Бұйра шаш қолы дірілдеп, пенсені кеңсірігіне орнықтырып алды да, *қ а р а а с п а н д ы ж а у д ы р а* бастады (М.Қаратаев, Далада.). Кемпір еді, Екі-үш ай Алматыда жоғалды. *Қ а р а а с п а н д ы т ү с і р і п*, Аман-есен оралды («Лен. жас»).

Қара аспанды суға алдырды. *Жоқ жерден уайым-қайғы іздеді, қара аспанды қаптамтты*. Бақайға хан: «Сен-ақ *қ а р а а с п а н д ы с у ғ а а л д ы р ы п* отырады екенсің найсап!» – деген көзқараспен қадалып еді («Лен. жас»).

Қара аспанды төндірді. *Жоқ жерден сары уайымға салынды, өзін де, өзгені де қорқытты, үрейлендірді*. Екі әріптес дүрдараз, Соңынан болып мүлде араз. *Т ө н д і р і п* бір-біріне *қ а р а а с п а н д ы*, Жалынып жай жатқанда жараспады (Ш. Смаханұлы, Көріп жүр.). Әй, сен де *қ а р а а с п а н д ы т ө н д і р і п* тұрады екенсің (О.Бөкеев, Өз атыңды өшірме). Өшпесін сәуле көз көрім, *Қ а р а а с п а н д ы т ө н д і р м е*. Өзіңнен күткен өзгенің Үмітін сен де сөндірме (К. Салықов, Жезкнйк).

Шаңын аспанға шығарды. *Шаң-тозаңды бұрқыратты*. Таң енді байқаса, жұрттың лекция жазудағы қимылы пышырай бастаған. Біреулері алғашқы беттері аса құнттылықпен жазылған қалың дәптерді ашып қойып, алақанымен басын сүйеп, қалғып отырды (Сірә түнде біреудің туған күнін тойлап, таң атқанша еденнің *ша ң ы н а с п а н ғ а ш ы ғ а р ы п*, билеп, діңкелеп келсе керек) (С.Балғабаев, Шөл).

АСПАНДА= е т. 1. *Жоғары көтерілу, самғау*. Ашулы оқ текпісімен көтерілген теңіз суы биік сырықтай *а с п а н д а п* барып, үлкен кеменің үстін жауып өтеді (Ә.Сәрсенбаев, Толқын.). *А с п а н д а п* ұшқан қызғыш құс! Сені көлден айырған – Лашын құстың текпіні (Махамбет, Шығ.). Кіші бесін кезінде қыр астынан бір түлкі қылаң етіп еді, Сұлтан томағасын алып, Сарбалақты қоя берді. Бүркіт *а с п а н д а й* беріп, жерге шүйілді (Ә. Тарази, Асу.). 2. *Ұзару, биіктеу*. Оған талай жыл өтті,

Аспандап өсті сол емен. Тамырын терең өрбітті, Бойы бұлтқа теңелген (Т. Жароков, Шығ.). **3.** а у ы с. *Шарықтау, шалқу, құйқыл-жу*. Туған жер, тайға таңба басқандайсың, Көңілім араласаң, *аспандайсың*. Шаттанып ән шырқатсам ат үстінде, Құрметтеп маған дауыс қосқандайсың (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Деп едім өзімше бір *аспандайын*, Шалқын, Желпінейін, Жасқанбайын. Амал не! Бақыт көші көрсе лайық, Жігітті сол жақтағы тас мандайлы! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Көңіл көкке көтерілді, Ой *аспандай* шарықтады. Сөздер кетті шумақталып, Қуанышты ағытқалы (А.Тоқмағамбетов, Өлең.). Домбырам қайда барсам тастамаймын, Әнменен сенсіз өлең бастамаймын. Екі шек, он бір перне, бір тиекпен, Сайрасам, қызыл тілмен *аспандаймын* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **4.** а у ы с. *Кеуде көтеру, менменсу, дандайсу*. Той болса, төрден орын аламын, – деп, Көтеріп өзінді-өзің *аспандайсың* (Б.Майлин, Шығ.). Сатайдың қысық көздері мүлдем жұмылып, тырбық танауы *аспандап* тұр (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Былтыр алдына Көкбөрі барғанда, бүйтіп *аспандап* қараған жоқ (Ә.Кекілбаев, Дала.). Болмайды буынсызға пышақ ұрып, қайсымыз жарасады қылсақ өкпе? Алайық *аспандамай* мойнымызға, таһазір қайсымызға келеді өкпе (Айтыс).

АСПАНДАЙ с ы н. *Аспан сияқты, аспан тәрізді. ... Аспандай* бола алмаса тылсым кеуде, Түрме боп жүрегіме тұрсын менде. Жаралғанда жүректің табыты еді, Табыты боп жүрегіме кірсін жерге (М.Мақатаев, Шығ.). *Аспандай* кең-байтақ, елсіз де шексіз далада өсіп-өнген адамда қиял мен үміттен өзге не әрекет болушы еді. Біздің бабаларымыз қиялшыл болды. Біріне-бірі ұқсас жаздың ұзақ күндері мен қапырық түндерін армандаумен, қиялдаумен өткізді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Ал ертең бәрін ұмытып, *Аспандай* тұндың көгілдір. Не деген дарқан өмір бұл! Сыйладым саған көп қайғы, Сонда да кінә артпадың (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АСПАНДАС = е т. *Аспанменен таласу, көкпен жалғасу*. Қырық құлаш мұнарасы аспанды ашқан, Бір күмбез ең басында безек басқан. Порымы қазақ үйше жасатылған, Ақ торғын түндігі бар *аспандасқан* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АСПАНДАТ = е т. **1.** *Биіктету, жоғары қартату*. Дүрия бұл маңайда ешкімнен жасқанатын емес, қос келіншек әлпеншекті *аспандапта*, қатты тербеткен сайын жаны кіріп, меруерт тістерін көрсете шалқалап,

сынғырлай күледі (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Шалдың немересі тура бізге қарата, *аспандапта* шаптырып тұр (Т.Тобағабылов, Жазира). **2.** а у ы с. п о э т. *Шарықтату, шалқыту, әуелету*. Құралай салған жерден әнді әуелетіп, *аспандап* талды (Н.Серәлиев, Ақ қайын). Жылқы алып, шаттанып, ат үстінде келе жатқанда таң ата *аспандапта* салатын әні көрінеді сабаздың (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). *Аспандапта*, ән шырқата, Біз соғармыз қайтарда (Қ.Аманжолов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Көкке көтеру, дәріптеу*. Бір тайпы ел Айқынды «бала батыр» атап, даңқын *аспандап* тп, дәріптеп жіберген еді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Тіпті бала тапқан әйелдің бәрін ана деп *аспандаптап* ай, шешесі деп қана атайтын болған. «Ана» деген қасиетті атауды ауылдың, елдің анасы болған білікті әйелдерге ғана лайықтаған (Қ.Жұмаділов, Атамекен). Исі оқыған қазақтың бәрін бірдей керегіне жаратпақ болған бұл төңкеріс Ғайшаны да бірталай *аспандаптап* көтергендей болды (М.Әуезов, Қараш.).

АСПАНДАУ *Аспанда етістігінің қимыл атауы; самғау, шарықтау*. Торғай болса да төбенің тастемір бетон екенін неге сезбесін: бірақ тек биікке ұмтылатын, *аспандауды* ғана білетін самғау көңіл («Қаз. әдеб.»).

АСПАНИ¹ с ы н е с к і. к і т. *Аспандаған, шарықтаған*. Мен осынау *аспани* күдіретіммен пайғамбарлық етемін жерге түгел (Т.Айбергенов, Мен саған.).

АСПАНИ² с ы н с ө й л. **Асфани**. Әлгі шаһардың орнын қаза бастасаңыз, неше түрлі жергілікті ыдыстар, түймелер, моншақтар, *аспани* қайқы қылыштар шыға береді (С.Төлешев, Түрлібас.).

АСПАН-КӨК з а т. п о э т. **Аспан**. Тұранды мақтамаймын тіпті текке, Онсыз-ақ Тұран таныс талай шетке. Сырласқан үйде отырып *аспан-көкпен*, Білгіш аз жеткен жүйрік Ұлықбекке (М. Жұмабаев, Шығ.). Алайда айта алмайсың тағдырға өкпе, Өкпе айтып, бақыттыңды басқа тепсе. Қазақтың алақандай бір ауылын Шығарған Сәкенің ғой *аспан-көкке!* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Аңыраған *аспан-көкке* асқақ үнім, Саған да уақыт жетті-ау қарлығын! Бозбала, осы әнімді үйренерсің, Бірғаққа келтіре алмай күйзелерсің (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көк торғындай *аспан-көк*, Білемін жайнап ашылар. Исі аңқыған бәйшешек, Түрленіп жерді жасырар (Абай, Тол. жин.).

АСПАНСЕРІК з а т. ж а ң а. *Ұшақтағы жолаушыларға қызмет көрсететін адам, стюардесса*. «Ил-62» самұрығы бірте-бірте

биіктей берді. *Аспансерік* қыздың саңқылдаған таза, ашық үні қалындай бастаған күдік тұманын жел кеулегендей ыдыратты (З.Қыстаубаев, Жүрек.).

АСПАНСУ *Аспансы етістігінің қимыл атауы.* Жақыпбек өзін құрметтеп отырған болыс-бидің көзінше Сұлтанмахмұттың төбесінен қарайтын *аспансуды* жөн көріп, тақаппарси түсті (Д.Әбілев, Ақын.).

АСПАНСЫ = е т. *Кеуде көтеру, тақаппарсу, менменсу.* Оралов пен Беккер *аспансы* пәкія бермесін. Сен де жез болып жаси берме (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

АСПАНСЫТ = е т. *Әуелету, аспандату, шалқайту, көкке көтеру.* Сен өйтіп... бұзық балаңды *аспансытпа*, көлгір шал! – деді Нұрке. Нұркеге тізелес Жарқынбайдың Ақкірлік мырзасы отыр екен (Д.Әбілев, Ақын.).

АСПАНСЫТУ. *Аспансыт етістігінің қимыл атауы.* Сонша *аспансытудың* не керегі бар (Ауызекі).

АСПАП [ар. أسباب] з а т. **1.** *Қолмен істелетін жұмысты орындауға керекті құрал-сайман, керек-жарақ.* Нияз өзі сүйетін қызметіне кіріп, керекті *аспаптар* қолына түскен соң, іске беріле істеді (С.Сейфуллин, Шығ.). *Аспаптың* кесетін (кескіш, бұрама тескіш, кергі, фреза т.б.), жағатын (штамп, дөңгелетпе т.б.), ажарлайтын (ажарлауыш дөңгелек, ажарлауыш білеу т.б.), соғатын (балға, қашау, ойғыш т.б.), бекітетін-қысатын (станоктардың қысатын патрондары, кескіш-ұстағыш, қысқыш, кемпірауыз т.б.) түрлері бар (ҚҰЭ). Ұста соққан темірден Әртүрлі *аспап*, сайман бар, Темірсіз теңлік алмайды, Керектісін сайлаңдар (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Өлшеу, бақылау, қондырғыларды басқару, технологиялық процестерді реттеу және т.б. мақсаттарға арналған құрылғы, машинаның атқару механизмі.* Сондай-ақ ғылым мен техникада әртүрлі өлшеулер жүргізуге және басқадай амалдар жасауға қолданылатын приборлар, құралдар мен құрылғыларды да *аспап* дейді (ҚҰЭ). *Аспаптар* әр дербес құрылғы ретінде және дара элемент түрінде қолданылады, сонымен қатар басқа да құралдармен аспаптық кешенге біріктірілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.). **3.** *Құрал-жабдық, кітап.* Оқу *аспабы* на тағы жарымады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** *Музыкалық құрал.* Музыкада *аспаптың* жеке (домбыра, қобыз, шаңқобыз, сырнай т.б.), камералық-ансамбльдік, оркестрлік (бас домбыра, альт домбыра, баян, барабан т.б.) түрлері бар (ҚҰЭ). Ол қапас құтыда іші пысып жатқан *аспапты* алып, құлақ күйін дыңғылдата

бастады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Тыңдайды ол қардың даусын, желдің даусын, Солармен бірге ояңған көлдің даусын. Қосады ол музыкалық *аспаптарға* Қазақтың қарапайым домбырасын (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Аспаптар панелі. и н ф. *Windows жүйесінің әрекеттерді орындау батырмалары орналасқан басқару тақтасы.* *Аспаптар панеліне* экранға шығару үшін *тұр-аспаптар панелі* командасын таңдап, содан кейін керекті аспаптар панелі тобын таңдап алу керек (Қаз. тілі термин. Информатика.). *Аспаптар панелінің* құрамында опцияның іске қосылғанын (қосылмағанын) көрсететін, әртүрлі әрекеттерді атқаратын көптеген жолаушылар мен қанатбелгілер болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

АСПАПКЕР з а т. *Құрал-сайман жасайтын, аспап әзірлейтін адам.* Экипаждың көздеген нысанасын тындырып қайтуында, техниктердің, *аспапкерлердің*, қару-жарақ әзірлеушілердің қосатын үлесі зор (Арулар отты жыл.).

АСПАП-ҚҰРАЛ з а т. *Құрал-жабдық.* Талғардың №1 орта мектебінде факультативтік сабақтарды өткізу үшін қажетті физикалық *аспап-құралдардың* жоқтығы байқалды («Қазақст. мұғ.»).

АСПАПСЫЗ с ы н. *Құралсыз, арнайы жабдықсыз.* *Аспапсыз* көзге көрінбейтін жәндіктерді айыру қиынға соғады (Зоология).

АСПАПТАЛ = е т. м у з. *Музыкалық шығарманың аспап түріне қарай бөлініп жазылуы.* Композиторлар тәжірибесінде шығарманы оркестрге арнап жазудың екі түрлі үлгісі қалыптасқан: бірінде фортепьяноға лайықталған клавиірі жазылып, артынан оркестрге арналып *аспапталса*, екіншісінде шығарманың оркестрге арналған партитурасы жазылады (ҚҰЭ).

АСПАПТАУ з а т. м у з. *Музыкалық шығарманы үрмелі, ішекті халық аспаптарына немесе симфониялық оркестрдің құрамына сай лайықтап, әр аспапқа бөліп жазу әдісі.* *Аспаптау* өнері композитордың оркестр құрамындағы аспаптардың ерекшеліктерін... жан-жақты пайдалану мақсатына негізделеді (ҚСЭ). Шығарманың оркестрде үндесіп, жағымды естілуі *аспаптау* шеберлігіне байланысты (ҚҰЭ).

АСПАПТАУШЫ з а т. м у з. с ө й л. *Шығарманы халық аспаптарына не симфониялық оркестрге лайықтаушы, әр аспапқа бөліп жазушы.* Бұл кезде композитор немесе *аспап-*

таушы маман оркестр құрамындағы әр аспаптық дыбысталу ерекшеліктерін, диапазонын, үн-бояуын, орындау мүмкіндіктерін мұқият ескеруі қажет (ҚҰЭ).

АСПАПТЫ с ы н. *Аспаптың көмегімен, аспап арқылы. Аспапты талдауда* лабораториялық процестердің тіркестері қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *Аспапты талдауда* алтынның мөлшері бастанпты заттың бір тоннасына шаққандағы граммен бағаланады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Алты аспапты. *Айласы асқан, жан-жақты.* Алшынбек «сәләкет» деген сөздің түбірі «пәле» дегеннен шыққандықтан, жақтырмай қалып еді, *алты аспапты*, айдалы ару қылт еткізбей сезе қойды (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

Аспапты музыка. м у з. *Бірнеше аспапта орындалатын саз.* Мұқанның кейін әнмен қатар *аспапты музыкадан* да хабары бар екенін көрсетуіне осының бәрі себеп болады (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). Өзіндік өнері бар, халық композиторы Құрманғазы өзінің шығармалары арқылы қазақтың *аспапты музыкасын* едәуір дамытты (ҚазССР тарихы).

АСПАПТЫҚ с ы н. *Аспаппен орындалатын, аспапқа тән.* Қазақтың *аспаптық* музыка өнерінің аса көрнекті өкілдері – халық композиторлары Құрманғазы, Абыл, Тәттімбет, Дәулеткерей т. б. (І. Омаров, Серпін). Тания отыздан аса ән және осындай *аспаптық* шығармалар жазған (К.Жарықбаев, Психология). Қазақстанның көптеген кеніштерінде жылжу процесін зерттеу мақсатымен бақылау стансалары салынып, *аспаптық* маркшейдерлік бақылаулар және теориялық зерттеулер жүргізілді («Қаз. әдеб.»).

Аспаптық бағдарламалық жасақтама и н ф. *Жалпы бағдарламалық жасақтар құраушыларын даярлауға арналған бағдарламалар жиыны.* *Аспаптық бағдарламалық жасақтама* – басқа бағдарламамен жасақтаманы басқару немесе жасақтау кезінде қолданылатын бағдарламалық жасақтама (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Аспаптық дербес компьютер и н ф. *Бағдарламаларды жүзеге асыратын, компьютер жүйелерін жобалайтын дербес компьютер.* *Аспаптық дербес компьютер* – программаларды немесе компьютер жүйелерін жобалауды жасақтайтын дербес компьютер (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Аспаптық жүйе и н ф. *Мамандар аспап ретінде пайдаланатын бағдарламалық, бағ-*

дарламалық-техникалық құралдар кешені. *Аспаптық жүйе* – программалар, программалық кешендер мен жүйелер әзірлеуге аспап ретінде маман пайдаланатын программалық-техникалық құралдар кешені (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Аспаптық музыка [шығарма]. *Музыкалық аспаптарда орындау үшін жазылған шығарма.* *Аспаптық музыка* қазақтың кәсібі музыка өнерінде екі ішекті домбыра күйінен күрделі симфонияға дейін өсу жолынан өтті (ҚҰЭ). Тания отыздан аса ән және осындай *аспаптық шығармалар* жазған (К.Жарықбаев, Психология).

Бес аспап [қаруындай]. *Әртүрлі істің, мамандықтың тетігін білетін, жан-жақты.* Көп елді араладық. Жүсіп молда, *бес аспап*: келген аулына имам боп намаз оқиды, ауруына дем салады, дәрі-дәрмек те береді (Б.Майлин, Азамат.). *Бес аспабым* – бес балам, Жарқылдап жауға жөнелді. Қайсың едің шығарған, Дәл осындай өренді! (Қ.Аманжолов, Шығ.). Кетпен қадірін білетін диқан оны *бес аспап қаруындай* күтіп, бабымен ұстайды (А.Байтанаев, Қайнар.).

АСПАПШЫ¹ з а т. ө н е р. *Құрал-сайман, аспап жасаушы шебер.* Ол ширек ғасырдан астам өмірін сүйікті ісіне арнап жақсы лакальшы, *аспапшы*, модельші әрі гравер болып алды («Лен. жас»).

АСПАПШЫ² з а т. 1. *Музыка аспабында ойнаушы.* Қазақ халқының өз операсы мен балеті, драма театрлары, аса ысылған хореография, әнші және *аспапшы* коллективтері бар («Лен. жас»). Камералық музыка *аспапшыдан* үлкен дайындықпен қоса, белгілі бір бейімділікті талап етеді («Қаз. әдеб.»). 2. а у ы с. *Шебер, білікті.* *Аспапшы* болған ғалымдар, өзгелерден саналы, «Қолындағы шөміші», Жазатұғын қаламы (Айтыс).

АСПАРА з а т. ө с. <лат. chesneya> *Бұршақ тұқымдасына жататын шөптесін өсімдіктер.* *Аспара* мамыр айында гүлдейді, шілдеде жеміс береді. Сопакша жеміс бұршағының ұзындығы 6–9 см (ҚҰЭ). *Аспара* өте сирек кездесетін өсімдіктің түрі болғандықтан, қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

АСПАРАГИН з а т. х и м. *Азоттық зат алмасу қосындыларынан шығатын органикалық зат.* *Аспарагин* әсіресе өсімдік дәндерінде көп мөлшерде жинақталады (Қазақ тілі термин. Биология). Аммиак тұздары алдымен өсімдік тамырларында өзгеріске ұшырап, *аспарагин* дейтін усыз затқа айна-

лады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Аспарагин* *иң* өсімдік тіршілігінде маңызы зор. Бұл – азот қосылыстары мен белок ыдырағанда пайда болатын аммиактың зиянды әсерін жоятын зат (КСЭ).

Аспарагин қышқылы. б и о л. Протоаминдерден басқа барлық ақуыздардың құрамына енетін, алмасатын амин қышқылы. *Аспарагин қышқылы* пурин мен пиримидин биосинтезіне қатысады (Қаз. тілі термин. Биология).

АСПАРАГУС [лат. asparagus] з а т. ө с. Үй ішінде сәндік үшін өсірілетін, қояншөп тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік. $\approx$ *Аспарагус* гүлі.

АСПА-ТӨК с ы н. Ағыл-тегіл молшылық. $\approx$ *Аспатөк* той.

АСПА-ТӨКПЕ с ы н. с ө й л. *Аспа-төк*, асқан молшылық. Баймағамбеттің үйі *аспатөкпе*, ішкен мас, жеген тоқ, аса бай екен (Ж. Жұмаханов, Соқпақ.).

АСПА-ТӨКПЕЛІК з а т. *Аспа-төк болушылық*. Советтің бір солдатын аспаннан көріп қалған немістің бір сомолетінің қуып жүріп атқылаған да кезі болды, немістер арты ашылғанына қарамай, *аспатөкпелік* жасап бақты (Ж. Жұмаханов, Жинақ).

АСПАШАМ з а т. *Жарық беруге арналған, бірнеше шырағданнан (лампа) тұратын әшекейлі аспалы шам*. Әр жерге ілінген *аспашам* ның жарығынан ай сәулесі түскен кішкене-кішкене көлдер жарқырайды (Ғ.Мүсірепов, Оянған елте).

АСПЕКТ [лат. aspectus] з а т. ғ ы л. Белгілі бір мәселе, құбылыс, факт жөніндегі айрықша көзқарас, бағыт. Ғылым, мәдениет, әдебиет, өнер тағы басқа *аспектілер* көбінесе елдің экономикалық шама-шарқына байланысты («Қаз. әдеб.»).

АСПЕРГИЛЛ з а т. б и о л. Аскомицет тобына жататын саңырауқұлақтар. *Аспергиллге* барлық жерде (суда, топырақ арасында, өсімдік қалдықтарында, адам мен малдың денесінде) кездесетін зең саңырауқұлақтары жатады (КСЭ). *Аспергилл* тұқымдасының 200-ден астам түрі бар (КСЭ).

АСПЕРГИЛЛЕЗ з а т. м е д. *Күркештауық, тауық, үйрек, қаз және жабайы құстардың тыныс мүшелерінің жұқпалы ауруы*. *Аспергиллез* ауруы көбінесе жазғытұрым кездеседі (КСЭ). *Аспергиллез* ауруына адам, жылқы, ірі қара, қой, ешкі, шошқа, үй қояндарының шалдығуы ықтимал (КСЭ). *Аспергиллез* қоздырғыштары бұрын ауру байқалған құс қоралары, инкубатор станциялары, зақым-

данған жем мен жұмыртқа арқылы тарайды (КСЭ).

АСПЕТТЕ = е т. с ө й л. **Әспетте**. Кеуекте тұрған алтын бал, *Аспеттеп* жиған аралар. Топырақ болды, төгілді – ал (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

АСПИД¹ [грек. aspis] з а т. з о о л. Тропикалық, субтропикалық өңірде болатын улы жыланның түрі. *Аспидтердің* жер бетінде, ағаш басында тіршілік ететін түрлері бар (Қаз тілі термин. Биология). *Аспидтер* бақа, кесіртке және тышқан тәрізді сүтқоректілерді қорек етеді, басқа түрге жататын улы емес жыландарды да жейді (ҚҰЭ).

АСПИД² [грек. iaspis] з а т. г е о л. Көп қыртысты қара минерал. $\approx$ *Аспид* минералдары.

АСПИДТІ с ы н. г е о л. *Аспиді бар, аспид араласқан*. *Аспидті* тақтатастар – серициттен, гидраслюдардан, хлоридтен, кварцтан және т.б. саз емес минералдардан тұратын, қосалқы қоспалар түрінде көмірлі заттарды, жиі-жиі темір сульфидтерін кіріктіретін қоңыр және қара түсті мейлінше тығыз (кеуектілігі <1%) жік-жапсарлы метаморфтық таужыныстар (Қаз. тілі термин. Геология).

АСПИРАНТ [лат. aspirans] з а т. ғ ы л. *Аспирантурада оқитын адам*. Айналасы жүзге жетпейтін *аспиранты* бар бұл институт шаруашылық жағынан бишаралау мекеме еді (С.Мұқанов, Өсу жол.). *Аспиранттар* міндетті түрде диссертация қорғайтын болдық («Халық мұғ.»).

АСПИРАНТТЫҚ с ы н. ғ ы л. *Аспирант кездегі, аспирантураға қатысты*. *Аспиранттық* өмір. // *Аспирант болушылық*. ИКП, ең алдымен, сол кездегі ең жоғары партиялық мектеп саналады да, *аспиранттыққа* тек қана партия мүшелері алынды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АСПИРАНТУРА з а т. ғ ы л. Соңында диссертация қорғау мен ғылым кандидаты ғылыми дәрежесі алынатын ғылыми-зерттеу институттарындағы немесе жоғары оқу орындарындағы профессорлық және ғылыми мамандарды дайындау жүйесі. Ол содан кейінгі үш жылда Ленинград университетінің философия факультетін бітіріп, соның *аспирантурасын* да қалған болатын (С.Шаймерденов, Болашақ.). Жанат *аспирантурада* сырттан оқып, осы кезде тіпті кеш жататын (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Қазақстанда *аспирантура* бөлімдері арқылы ғылымның 19 саласы бойынша ғылыми және ғылыми-педагогикалық кадрлар дайындалады (ҚҰЭ).

АСПИРАТОР [лат. *aspirare*] з а т. *Өндіріс орындарындағы ауаның құрамындағы шаңды бөліп алуға арналған құрылғы, қондырғы. А с п и р а т о р* – өндірістік атмосфераның құрамын, шаңдылығын талдап анықтау үшін ауадан сынама алуға арналған аспап (Қаз. тілі термин. Кен.).

АСПИРАЦИЯ [лат. *aspiratio*] з а т. **1.** *Жұтыну актісінің бұзылу салдарынан тыныс алған кезде тыныс жолына тамақ қалдықтарының, қанның түсуі. А с п и р а ц и я* – дем алғанда тыныс жолына әртүрлі бөгде заттардың түсуі, мысалы, сұйық не қою тамақ түйіршіктеріне қақалып қалу, қан құйылу, микроорганизмдер т.б. заттардың түсінуінен өкпеде қабыну процесі пайда болуы, ал олар көп түссе, адам тұншығып, өліп кетуі мүмкін (КСЭ). **2.** *Дене қуысынан ауаны немесе сұйықты арнаулы аспаптармен сорып алу. ≈ Науқасқа а с п и р а ц и я н ы* қолдану. **3.** *Технологиялық жабдықтардың жұмысынан, жүк түсіру-тиеу кезінде және т.б. жұмыстардан бөлінетін шаңды және басқа зиянды заттарды бөліп шығару. А с п и р а ц и я* желдету жүйелері, жергілікті желдету құрылғылары арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *А с п и р а ц и я* – жұмыс орындарының ауасын тазарту үшін шаңды және өндіріс процесінде пайда болатын ұсақ қоқымды сорып алу (Қаз. тілі термин. Кен.).

АСПИРИН [нем. *Aspirin*] з а т. м е д. *Дене қызуын қайтаратын, ауруды басатын дәрі; ацетилсалицил қышқылы. А с п и р и н* көтерілген дене қызуын төмендетеді, ауруды басады. Бас сақинасына да қолданылады (Е.Оразақов, Дәрігер.). *А с п и р и н* – суда ерімейтін, шамалы ғана иісі бар, дәмі қышқыл, кристалды порошок (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *А с п и р и н* – салицил және сірке қышқылынан алынған, дене қызуын басатын, бас ауруына және қабынуға қарсы қолданылатын ақ түсті таблетка (М.Исамбаев,.. Мед. анықтама).

АСПЫРАҚТА = е т. с ө й л. *Шектен шығу, асқақтау, дандайсу. Мынау тіпті а с п ы р а қ т а п* барады ғой. Бетін қайтармаса болмас. Көк желкеге мінер мына түрімен (М.Қабанбаев, Қырық қыз).

АССА ү с т. *Мықтағанда, әрі кеткенде. Бұл, әрине, қазақта, а с с а* жалпы әйелдің, қалса өз басының қайғысын білдіріп, шарасын іздеуге жарайтын әйелдің жоқтығын білдіреді (С.Донентаев, Шығ.). Заманына қарай амалы, *а с с а* Отан басына түскен ауырлыққа ортақ болып қалды, жалпы қазақпен не көрсе де бірге болу, Бүгінгіні ойламай істің түбіне де көз жіберу еді

(М.Дулатов, Шығ.). *А с с а* Матайды, қалды Қыдырды тоз-тоз қылмай тынбайды ол (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

АССАЛАУМАФАЛАЙКУМ [ар. *السلام عليكم*] о д. *Көбіне ер адамның амандық сұрасуы, құрмет көрсете сәлемдесуі. А с с а л а у м а ғ а л а й к у м*, жуан құдам, Жұттан аман шығыпсың, қуан, құдам. Құмға шыққан құрақтай қоқырайып, Саптаяқтай көрінед ұмаң, құдам. Үйіме жаңа ғана қонақ келді, Еркек қой іздеп келдім бұған, құдам (Ә.Найманбаев, Шығ.). *А с с а л а у м а ғ а л а й к у м*, Төлек байым, Мойны озған сиыршыдан бөлек байым. Көктемде жабағысын сататұғын, Сарт, ноғай, саудагерге керек байым (Бақтыбай ақын, Жыр.). *А с с а л а у м а ғ а л а й к у м*, Амансыз ба, Ақжелек! Ел-жұртына нақ, Желек Әдейі келдім аулыңа Керегімді тап, Желек! Іздеп келдім алыстан, Астымдағы түлпарым, Ұшқан күспен жарысқан (К.Әзірбаев, Шығ.).

АССАМБЛЕЯ [франц. *assamblee*] з а т. қ о ғ. **1.** *Халықаралық ұйым мүшелерінің жалпы қоғамдық жиналысы. 1995 жылғы 30 маусымда Қазақстан халықтары А с с а м б л е я с ы* екінші сессиясында сөз сөйлеген Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев, 1993 жылғы Конституция туғызған проблемалар мен үйлесімсіздіктер, амалсыз жасалған ымыралар, түштеп келгенде, елді құқықтық түйіққа әкеп тірегендігін атап көрсетті («Егемен Қазақстан»). **2.** *Мемлекеттік немесе халықаралық ұйым атауы. Жуырда ғана талқыланған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын іске асырудағы А с с а м б л е я н ы ң* орны мен ролін айқындап алу керек («Қаз. әдеб.»). Екіншіден, Қазақстан Парламенті Парламентаралық одақ, ЕҚЫҰ Парламенттік *А с с а м б л е я с ы*, сондай-ақ Ислам Конференциясы Ұйымы (ИКҰ) Парламенттік *А с с а м б л е я с ы* сияқты беделді халықаралық ұйымдар мүшесі болып табылады («Егемен Қазақстан»).

Бас Ассамблея. қ о ғ. *Біріккен Ұлттар ұйымының басты органдарының бірі. Біріккен Ұлттар Ұйымының Б а с А с с а м б л е я с ы* төтенше арнаулы сессиясының келесі мәжілісі 17 июльде өткізіледі деп белгіленді («Соц. Қаз.»). Ол былай деді: Біз *Б а с А с с а м б л е я н ы ң* қазіргі сессиясының алдында тұрған мәселелердің дұрыс шешімін іздеп табу ісіне бұл жоба айтарлықтай үлес қосады деп есептейміз («Соц. Қаз.»).

АССИГНАЦИЯ [франц. *assignation*] з а т. т а р. *Ерте кезде Ресейде ақша орнына жұмсалған қазаз. Нақ сол 1920 жылы Хорезмде совет а с с и г н а ц и я* ақшасы да таратылды, олар

арнайы жасалған тығыз жібекке басылып шықты («Лен. жас»). **А с с и г н а ц и я** – қағаз ақша (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АССИМИЛЯЦИЯ [лат. assimilation] з а т. ғ ы л. **1.** *Саны аз, саяси-әлеуметтік ахуалы төмен халықтың өзінен саны көп, қуаты күшті халықтың ықпалымен сол халықтың құрамына сіңіп, жұтылып кету құбылысы. А с с и м и л я ц и я* барысында бір халық өзінен үлкен екінші доминат халыққа сіңіп кетіп, ана тілін, әдет-ғұрпын, дінін, мәдениетін т.б. ұлттық ерекшеліктерін жоғалтады (ҚҰӘ). *А с с и м и л я ц и я* екі жолмен жүреді: күштеу арқылы немесе табиғи жолмен (ҚҰӘ). **2.** л и н г в. *Дауыссыз дыбыстардың бір-біріне ықпалы, қатаң дауыссыздан кейін қатаң, қың дауыссыздан кейін қыңның келуі.* Түбір мен қосымша арасында немесе аралығында тетелес келген дыбыстардың үндесуін *а с с и м и л я ц и я* дейміз (Қазіргі қаз. тілі). *А с с и м и л я ц и я* толық және жартылай түрде кездеседі (Қаз. тілі. Энциклопедия). Көрші дыбыстардың бұрынғысы соңғысын, соңғысы бұрынғысын еліктіре ықпал етуіне қарай қазақ тіліндегі *а с с и м и л я ц и я* ілгерінді және кейінді болып екіге бөлінеді (Қаз. тілі. Энциклопедия). **3.** б и о л. *Жасушаларға жаңадан енген заттардың сол ағзаға бейімделіп өзгеруі.* Клеткаларға енген қарапайым заттардың күрделі органикалық қосылыстарға айналу процестерінің бәрі *а с с и м и л я ц и я* деп аталады (Адам анатом.). *А с с и м и л я ц и я* – тіршілік иелеріне тән зат алмасудың бір жағы (Қаз. тілі термин. Биология). **4.** г е о л. *Магманың өзін сыйыстырушы іргелес жатқан тау жыныстарымен әрекеттесу (балқыту, еріту, сіңіру т.б.) процесі. А с с и м и л я ц и я* нәтижесінде магма сыйыстырушы жыныстардың не магма камерасына жоғарыдан құлап түскен жыныстардың бөліктерін түгелдей не жартылай өзгертеді (ҚСЭ). Көптеген ғалымдар [_ _ _] *а с с и м и л я ц и я* ны магма мен геологиялық орталық өзара әрекеттесуінің бір түрі деп санап, оған зор мән береді (ҚСЭ).

АССИМИЛЯЦИЯЛА = е т. ғ ы л. *Ағзаға енген заттарды өзіне бейімдеп өзгерту, сіңіру.* Организм клеткалары алмасуға қажетті заттарды сол ортадан ғана қабылдайды, *а с с и м и л я ц и я* л а й д ы (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).

АССИМИЛЯЦИЯЛАН = е т. *Өзгеріске түсіп, өзгеше түр алу. ≈ А с с и м и л я ц и я* л а н ғ а н дыбыстар.

АССИМИЛЯЦИЯЛАНУ *Ассимиляциялан етістігінің қимыл атауы. Көміртегінің*

а с с и м и л я ц и я л а н у ы үшін өсімдікке жарық керек (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).

АССИМИЛЯЦИЯЛАУ *Ассимиляцияла етістігінің қимыл атауы. 1. Бір халықтың екінші халыққа сіңісуі.* КСРО-ның бұрынғы басшылығының ұлттарды күштеп *а с с и м и л я ц и я* л а у саясатының салдарынан мәдениеттің қарыштап алға дамуына қарамастан тұтастай алғанда қазақ тілі өмірдің барлық саласында қатты шектеуге ұшыратылады («Егемен Қазақстан»). **2. Өзіне бейімдеп, өзгерту.** Ассимиляциялаушы тамыр көдімгі тамыр қызметін атқаруымен қатар жапырақтар сияқты көміртегін де *а с с и м и л я ц и я* л а у ғ а икемделген (Т. Мұсақұлов, Ботаника).

АССИМИЛЯЦИЯЛАУШЫ з а т. *Ассимиляцияға түсіруші. А с с и м и л я ц и я* л а у ш ы қоректік ткань құрылысымен аз да болса танысу үшін біз қос жарнақты және дара жарнақты өсімдік жапырақтарын қарастырып көрейік (Т. Мұсақұлов, Ботаника.).

АССИРИЯЛЫҚ з а т. *Бірқатар Таяу Шығыс елдеріне бытырай қоныстанған халық аты.* Қазіргі *а с с и р и я* л ы қ т а р д ы ң тілі семит-хамит тегіне жатады (ҚСЭ). *А с с и р и я* л ы қ т а р Иранның, Араб халифатының, Моғолдардың, Осман империясының қол астында болуы себепті басқа халықтармен сіңісіп кетсе де, ғасырлар бойы өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалған (ҚҰӘ).

АССИСТЕНТ [лат. assistens] з а т. ғ ы л. **1.** *Профессор, дәрігердің ғылыми жұмыс немесе операция жасаудағы көмекшісі.* Академик жуасып келеді, бұрынғыдай қарысып қалатынын да қойды, – деді *а с с и с т е н т* (С.Ерубаев, Менің құрдаст.). **2.** *Жоғары оқу орындарындағы кіші оқытушы немесе емтихан алушының көмекшісі.* Оларды институт директоры шақырып алып, тексеріп жатса керек-ті, – деді әлгі *а с с и с т е н т* (З.Шашкин, Доктор.). Ол Ғабиден Мұстафин, Құрман Дияровтың жәрдемімен Алматыдағы Ауылшаруашылығы институтына *а с с и с т е н т* болып орналасқаннан бес айдан кейін қайта көтерілді («Қаз. әдеб.»). **3.** ә с к. *Ту ұстаушының қасына қойылатын екі адамнан құралған құрметті қарауыл. А с с и с т е н т* – құрметті ту сақтаушылар құрамына енген адам (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АССИСТЕНТТІК с ы н. ғ ы л. *Ассистентке тән, ассистентке қатысты.* Ол азғана уақыт мединституттың ЛОР (құлақ-көмекей, мұрын ауруы) кафедрасында *а с с и с т е н т* і к міндетін атқарған-ды (Е.Оразақов, Дәрігер.). Керосин шам жарығымен жер кепеде Есімбек

ажалмен тұңғыш рет айкасқа түсті. Рабиға *ассистенттік* қызмет атқарды (Е.Оразаков, Дәрігер.).

АССОНАНС [франц. *assonance*] з а т. ә д е б. *Өлең жолдарында сөз басындағы дауысты дыбыстардың қайталануы*. Көп қайталанатын дыбыстар дауысты дыбыс болса, *ассонанс* деп аталады (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). *Ассонанс* қазақтың ауыз әдебиет үлгілерінде – мақал-мәтелдерде, шешендік сөздерде т.б. жиі ұшырасады (Қаз. тілі. Энциклопедия). Тұтас-тай сөйлемге немесе сөйлем ішіндегі сөздердің интонациялық біртектестігіне баса назар аударып, ойдың эмоционалдылығын арттыру үшін *ассонанс* пен аллитерацияның жарыса қолданылатын кездері де кездеседі (Қаз. тілі. Энциклопедия).

АССОРТИМЕНТ [франц. *assortiment*] з а т. *Іріктеп, талғап алынған әртүрлі заттар мен тауарлардың, сұрыптардың жиынтығы; тұржинақ*. Фабрика соңғы уақытта өнім *ассортименті*н молайта түскен екен, әсіресе, шоколад түрлері көбейген («Лен. жас»). *Ассортимент* – бір атаудағы өнімнің (қызметтердің) жиынтығы (іріктемесі), *Ассортимент* атаулары, түрлері, сұрыптары, таңбалары, мөлшерлері, артикулдары т.б. бойынша нақтыланады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АССОРТИМЕНТТІ с ы н. *Түрі көп, алуан түрлі, әртүрлі*. Ет комбинаттарын салуды тездетсек, мемлекеттік кәсіпорындарында өндірілетін көп *ассортиментті* еттің көлемін көбейтер едік («Лен. жас»).

АССОЦИАЦИЯ [лат. *associare*] з а т. **1. қ о ғ.** *Іс-әрекеттің бір тектестігіне қарай жеке адамдардың, мекемелердің, ұйымдардың ерікті түрде біріккен одағы*. Сонымен қатар Сәкен – қазақ совет әдебиетінің негізін салушы, әрі сол әдебиеттің тұңғыш *ассоциациясы*н ұйымдастырушы («Қаз. әдеб.»). Қазақстандағы орыс қауымдастығының жетекшісі Юрий Бунаков, корейлер *ассоциациясы*н ың торағасы Юрий Цхай, еврейлердің «Мицва» мәдени орталығының басшысы Александр Барон, өзбектердің «Достлик» қоғамының торағасы Розақұл Халмұратов және Қарашай-балқар ұлттық мәдени бірлестігінің торағасы Людмила Хочиевалар біздің елімізде де ұлттардың тілдері мен мәдениеті өркендеп, құқықтары сақталып отырғандығы жайлы Елбасына алғыстарын жеткізіп, алдағы атқарылар шаруаларға қатысты пікірлерін білдірді («Қаз. әдеб.»). 1930 жылы Қазақстан пролетар жазушыларының *ассоциациясы* құрылды («Қаз.

әдеб.»). **2. п с и х.** *Адам санасында болатын жеке психикалық процестердің арасындағы байланыс*. Түсіну процесін *ассоциация*ларға сүйене отырып дәлелдеу ғылыми тұрғыдан дұрыс принцип болып есептелінеді (М.Мұқанов, Пед. очерк.). Ой сыртқы дүниенің әсерінен пайда болып, мида *ассоциация*лар тәрізді іске асып тұрады (М. Мұқанов, Бақылау). *Ассоциация* таным процесінде үлкен орын алады (ҚСЭ). **3. х и м.** *Зат молекулаларының (немесе иондарының) екілеп, үштеп қосылуынан тұратын химиялық құбылыс*. ≈ *Ассоциация* құбылысы.

АССОЦИАЦИЯЛАН е т. *Ассоциацияға түсу, бірігу, құрастырылу*. Адам түсінігінде табиғаттың түн құбылысы көбіне зұлымдық, қараңғылық, жамандық дегендермен *ассоциациялан*ады («Қаз. әдеб.»).

АССОЦИАЦИЯЛАНУ *Ассоциациялан* етістігінің қимыл атауы. ≈ Ұғымдардың *ассоциациялануы*.

АССОЦИАЦИЯЛЫ с ы н. *Ассоциациясы бар, ассоциацияға біріккен*. Қазіргі интеллектуралды, кең *ассоциациялы* әдебиет кең шеңберлі сынды қалайды («Қаз. әдеб.»).

АССОЦИАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Ассоциацияға тән, ассоциацияға қатысты*. Бірақ бұл «Аққұдық» көшірмесі немесе соған еліктеу емес, бар болғаны тыңдаушының *ассоциациялы* қ түйсінуі ғана (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

АС-СУ з а т. *Қоректік ішін-жем, тамақ, дәм*. Жайнаған түрлі гүлмен кең даламды, Қай жаққа ұшсам-қонсам ен даламды, Балақай, *ас-суыңмен* сыйланам деп, Жаныман, өз еркімнен құр қаламды (М. Жұмабаев, Шығ.). Ішіне Ирандардың бәрі жатты, Жинаған *ас-суларын* ішіп, татты. Елге ертең үлестірді өз қолынан Әртүрлі Тұрандардан қалған затты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қабағың түйіп, кіржиіп, Ауылдастан қызғанып, *ас-суыңды* қорыма (Базар жырау, Шығ.). *Ас-суды* жұмысын болмасын! Бар, ісінді қыл! – деп бетін қайырып тастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ас-судан қалды. *Уайымның не науқастың салдарынан қатты жүдеп, тамаққа тәбеті шатпады*. Бұқарбай *ас-судан қалып* жүдеді, құр сүйегі қалды (М. Жұмабаев, Шығ.).

Ас-су ұстады. *Қазан-ошаққа иелік етті*. Ұй шаруашысына, *ас-суың* *атауға* шебер атанған Бибін апай дәмді тамағын екі баладан әсте аяп көрген емес (Ә.Айманов, Шығ.).

АС-СУЛЫҚ с ы н. *Ас-суга арналған, ас-суга лайық*. Зейнеп екі ақ отаумен және *ас-сулы* қ қоңыр үймен түскен еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АС-СУСЫЗ с ы н. *Iшін-жемсіз, тамақсыз, нәрсіз.* Оның ашуына тисең, ау-құралын сыпырып алады; онсын осы отырғандардың қатын-баласы *а с-с у с ы з* қалады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ант етіп айырмасқа бірігейік, *А с-с у с ы з* мың бейнетпен жол шегейік (М.Жұмабаев, Шығ.).

АССУТТІГЕН з а т. ө с. <лат. Lactuca> *Күрделі гүлділер тұқымдасына жататын бір және көпжылдық өсімдіктер.* Жапырағының құрамында көптеген витаминдер болғандықтан *а с с у т т і г е н* тамаққа пайдаланылады (ҚҰЭ). *А с с у т т і г е н н ің* сабағы дара, жапырағы кезектесіп орналасқан (ҚҰЭ). *А с с у т т і г е н н ің* тұқымы ұзынша болып келеді (ҚҰЭ).

АССЫЗ с ы н. *Iшін-жемсіз, нәрсіз, тамақсыз.* *А с с ы з*, сусыз дерт жеңіп, Өзі әбден жүдепті. Тоғыз миллион санарда Ажал жетті, күн бітті (Абай, Толжын.). Әлден жаурап бара жатқан түрі мынау. *А с с ы з*, сусыз әлсіреген кісілер қиян-қашыққа қалай жетеді? (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АССЫЗДЫҚ з а т. *Ас-сусыздық, ішін-жем, тамағы жоқтық.* Ол маңғол өздері татардай *а с с ы з д ы қ қ а*, сусыздыққа, ыстық-суыққа шыдамды болмаса керек (Абай, Толжын.).

АСТА ү с т. с ө й л. **Әсте.** Бір жарым ғасыр Бір есім асыл Жадыңнан *а с т а* кетпей тұр. Тұғызған соны Шыңғыстың жоны Аспанға азак жетпей тұр. Жетпейді оған Керемет туған Кемеңгер басын құраса. Абай ғой, – дедің Қазақтай елдің Төбесі кім? – деп сұраса (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

АС-ТАҒАМ з а т. *Iшін-жем, тағам.* Отряд жап-жайлы үйге кеп орналасқан. Таза, көңілді, *а с-т а ғ а м* жеткілікті («Лен. жас»).

АСТАҒЫПЫРАЛЛА о д. с ө й л. **Астапыралла.** Ау, Смайылмысың? *А с т а ғ ы п ы р а л л а!* Қалай өзгеріп кеткенсің?! (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

АСТАЙ с ы н. *Ас тәрізді, ас сияқты.* Атасы осы мыстың асыл тасым, Дайындап темір жол тұр піскен *а с т а й*. Балқаш пен Қарсақпайды қамсыз етіп, Артылып миллион тонна тұр запастай (Айтыс). Бойына көргеніңді *а с т а й* сіңір, Қынынан қанжарыңды саспай суыр. Бір кезде көңілің қалған кісіні де, Кешіріп, жақсы көре бастайсың бір (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

АСТАҚТАЙ з а т. *Нан жаюға, көкөніс турауға және т.б. азық-түлікті өңдеуге арналған тақта.* ≈ *А с т а қ т а й ғ а* ет турау.

АСТАМ¹ с ы н. *Өктем, асқақ, үстем, басымырақ.* Тек кесірге жолықпа! *А с т а м* сөзден

алыс бол! (М.Әуезов, Таңд.). Ол сол сөзі арқылы алдымен шарықтап, жұрттың көзіне өзгеше болып, қарсы ақыннан *а с т а м* болып түсуге тырысады (М.Әуезов, Әр жыл.).

АСТАМ² ү с т. *Белгілі бір мәлішерден, шамадан артық, көп.* Павлодар химия зауыты орналасқан жердің топырағына мың тоннадан *а с т а м* сынап сіңіріп үлгеріпті («Қаз. әдеб.»). «Бауыржан» атты бала мыңнан *а с т а м*, Ойласаң оның өзі – ұлы дастан. Тоқтамас ұл туудан қазақы ана Бауыржан туа берер тыйылмастан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

АСТАМДАЙ с ы н. с ө й л. *Астамырақ, көбірек.* Кеше үш жүзден *а с т а м д а й* еді, – деді жаңағы егде кісі (М. Жұмағұлов, Қыран.).

АСТАМДЫҚ з а т. **1.** *Шектен шығушылық, артық кетушілік.* Айтыстың бұлардан соңғы бір алуаны рулардың арасындағы жуандық, зорлық өлеңі. Бір руға екінші рудың істеген *а с т а м д ы қ* артықтығын айтатын өлеңдер (М.Әуезов, Шығ.). Есіктен кірген Сапарды көріп, *а с т а м д ы қ* кернеген тәкаппар адам тәрізді Алма қабағын шытты (З.Шашкин, Өмір.).

2. *Астамшылық (қанағат тұтпаушылық).* Иттің жеті қазынаның санатына қосыларын, өз ырысын қолынан төккісі келген біреу болмаса итке қол көтерудің нан басқандай *а с т а м д ы қ* боларынан бейхабар (А.Сүлейменов, Бесін). // *Тәкаппарлық.* Жанарың бұлтты аралап, көкті кезер, Тартынып тұра алмайсың *а с т а м д ы қ* қып (Ж.Өмірбеков, Батыр.). **3.** *жағымды. Артықшылық, басым тұсушілік.* Павлов достығымен, оның, сондай әр кезде мойымас болған батыл ойы, тағы да бір келіп, қолтығынан демегендей. Бар жаманшылықты терең ой, философиялық даналық *а с т а м д ы қ п е н* жеңе алады (М.Әуезов, Шығ.).

Астамдық істеді. *Өктемдік көрсетті, әлімжеттік жасады.* Ал жаудың өзіне сілтеген қаруын бұ да қарсы жұмсаған уақытта, қалың руына сеніп, *а с т а м д ы қ і с т е п*, жуансып жүрген Бүргеннің болысын – сонау Сәтті – кеңсе алдында жеңіп те кетті. Жарасбайдың көрсетуі бойынша Сәт он бес күн көтелөшкеге жатып шықты (М.Әуезов, Шығ.).

АСТАМСУ *Астамсы етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А с т а м с у ғ а* болмайды.

АСТАМСЫ = е т. *Кеудесін керу, тәкаппарлану.* Тау болсаң болсайшы, Қазықұрт секілді. Білмейтін *а с т а м с ы п*, Асқақтық етуді (Ә. Тәжібаев, Жартас). Бұл топтар нағыз еңбектің қадірін білмейді, сондықтан басқаларға да, халыққа да *а с т а м с ы п* қарап, қолдан келген құқайдың бәрін жасауға барады («Жас Алаш»).

АСТАМСЫН = е т. Менмендік таныту, өркөкіректену, астамсыт қарау. Менің әкем 1941 жылы *а с т а м с ы н ғ а н* ата жаудан туған жері мен халқын қорғау үшін соғысқа аттанған-ды («Лен. жас»).

АСТАМШЫЛ с ы н. 1. Дандайсыған, кекірейген, кесір. Кітап өзімізде бармен көзге ұрып, өзгеден артылсақ деген *а с т а м ш ы л* пиғыл жетегінде емес, кем-кетігімізді жөндесек, орны бар, бірақ өзі олқы түсіп жатқан тұстарымызды орнына келтірсек деген ниетпен жазылғандығымен де оқырман жүрегіне бірден жол табатындығына сенімдіміз («Қаз. әдеб.»). 2. *Өктем, асқақ*. Ол Разумовтың әрбір қимылын қадағалап бақса да, совет генералының кескінінен жеңген жақтың *а с т а м ш ы л* ірілігін сезе алмады (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Махамбеттің ойына ен далаға ел қондырмақ болмақ болған *а с т а м ш ы л* да іңкәр кездері оралады (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

АСТАМШЫЛДЫҚ з а т. Кесірлік, астамшылық. *А с т а м ш ы л д ы қ* – азғындық дейді (Ауызекі).

АСТАМШЫЛЫҚ з а т. 1. Діни наным бойынша, Құдай алдында күпірлік қылушылық, асылық. Жүрер жолдың уақытын кесіп айтуға болмайды. Ол Құдайға *а с т а м ш ы л ы қ*, күпірлік болады (А.Құралұлы, Қазақы тыйым.). Айтады: «Қазір жылдам бар балыққа! Жеткен жоқ жаным әлі ырзалыққа. Ақсүйек дәрежесін азсынамын, Патша етсін мені дереу бір халыққа!». Шал айтты: «Құтырдың ба, түзу ме есің? Болмасын *а с т а м ш ы л ы қ* мұның кесірі» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ыбыраштың істеген шексіз қиянаттары, *а с т а м ш ы л ы қ т ы ң* ұшына шыққандығы, Езілген елдің бас көтергені еді (Б.Майлин, Шығ.). 2. Қанағат тұтпаушылық. Киім әдемілігін іздеу, – бір жағынан, *а с т а м ш ы л ы қ қ а* жатады. Бұл қалыппен бара берсек, әдеміліктің де ауылы алыс емес (С.Мұқанов, Есею жыл.). Тек бірдеме алғанын көрсе, бәрі шұбырады. Көбінікі *а с т а м ш ы л ы қ*, – деді Қартқожа (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. Асыра айтушылық, артық кетушілік. «Көрдің бе дәндеуін» деп ойлады. Мұның өзі де оншалықты ұнамайтын және Паншин де өзінің бұл әйелге ететін әсері бойынша кеше жігітті аса арам түрде және бір *а с т а м ш ы л ы қ п е н* мақтаған болған (М.Әуезов, Шығ.). Біріншіден, ұлттық есімі бертінде болса да, тегі тым әртіндегі қазақ халқының тарихына тікелей төрелік айту *а с т а м ш ы л ы қ қ а* жатпақ (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен.).

Астамшылық жасады. Асылық қылды, қарсылық білдірді, алдынан кесіп өтті. Билеуші

басыңмен өзіңе *а с т а м ш ы л ы қ ж а с а ғ а н* адамдарды аластатудың да қыбын таба білу керек (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АСТАНА¹ [ир. **أستانه**] з а т. 1. Мемлекеттің әкімшілік, саяси орталығы, бас қаласы. 1997 жылдың 10 желтоқсанында қалаға *а с т а н а* мәртебесі берілуімен республиканың аумағынан мұнда көптеген тұрғындар қоныс аударды («Егемен Қазақстан»). Жай сөз емес, оның ғажап дәлелі – Сен жобалап, салған үйлер әдемі, *А с т а н а н ы ң* көркі болған сарайлар, Ел қазақтың болашаққа сәлемі (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Ақмола лайық боп *а с т а н а ғ а*, Айналды халық қолдап Бас қалаға (Ш.Әлдибекұлы, Тағы бір.). Жердің асыл адамдай бар төресі, Оны көрсең, гүлденер жан белесі. Ең алғашқы *а с т а н а* болған қала, Төрткүл ғажап бұл елдің нар төбесі (К.Салықов, Жезкиік). 2. с т и л ь. *Бір нәрсенің кең тараған, шоғырланған, орны, орталығы, шыққан жері.* Секілді қиялдағы қызық арман, Төсінде талай ердің ізі қалған. Атанған ең күршітін *а с т а н а с ы*, Армысың, айналайын, Қызылордам! (М.Құрманнахин, Көңілім.).

АСТАНА² з а т. к ө н е. 1. Ел, жұрт, қауым. Айтайын деген сөзім бар, Қаумалап келіп *а с т а н а*, Жиылып басың құралды. Жүйрігім кетті қолымнан, байраққа қосқан тұмарлы (Нұрым Шыршығұлұлы // Ақберен). Егіліп жүріп ер Тәуке, *А с т а н а с ы н* айналды Хан тағына хан етіп, Уәзірді Сәли сайлады (Қ.Байболұлы, Еңсегей бойлы.). 2. а у ы с. *Бас, тұрақ, пана, тұғыр.* Келеді ту түбінде бір жас бала, Болатын, болса да жас, жұртқа *а с т а н а*. Қуанып көргеннен соң бәрі тұрды. Жатқанның жылап-еңіреп жер жастана (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Астана жұрт [халық]. к ө н е. а) Ұлы қауым, көп халық, ел-жұрт. Садағын сала байланып, *А с т а н а ж ұ р т ы н* айналып, Ерлерім еңсеп келген жер (Мұрат ақын). *А с т а н а ж ұ р т ы н* айналған, Атына тұрман болсам деп, Жұрттыма құрбан болсам деп, Адырнасын ала өгіздей мәңгіреткен, Атқан оғы Еділ, Жайық тең өткен (Махамбет, Шығ.). ә) Хан ордасы, патша сарайындағы және олардың айналасындағы ықпалды әлеуметтік топ. Алас болып алдасқан, Мұнар болып түлдасқан, Мұсылман болып дінді ашқан, Мұның бәрі жігіттер, Бір кісіден табылса *А с т а н а ж ұ р т қ а* жарасар (Үш ғасыр.). б) Ханның, ел билеушісінің қол астындағы өз жұрты. Кең жері күннен-күнге құрып жатыр, Сұр жылан бар қансөлін сорып жатыр. *А с т а н а ж ұ р т* билеген

адамдарды, Төңірі ұрып жатыр! (М.Жұмабаев, Шығ.). *Астана халықты* меңгерді, Азын көпке теңгерді, Атаң сондай ер деді (Ақын жырлары).

АСТАНА³ з а т. ж е р г. *Табалдырық*. *Астана* сөзінің «табалдырық» мағынасы қазақ тілінің жергілікті сөйлеу дағдыларында (говорларында) сақталған (Р.Сыздықова, Сөз. сөйле.).

АСТАНАЛЫ с ы н. **1.** *Астанасы бар, орталығы бар*. Сен бүгін араласаң Аспараны, Көрең жаңа тұрмыс, жас қаланы. Басына әр талының жеміс өскен, Жетісу – жер сәулеті *астаналы* (І.Мәмбетов, Табантал). **2.** *Өнер-білім, ғылым, өндіріс шоғырланған*. *Астана* л ы Алматыға келген үлкен-кішінің Абай ескерткішіне бір қарайламай кететіні кемдекем (С.Байжанов, Жастық.).

АСТАНАЛЫҚ с ы н. **1.** *Астана мәртебесін иемденген*. Жұрт Қырымның түстігінде, Кавказда дем алады, *астаналық* қалаларда болады (Т.Нұртазин, Мұрат). Ол оқуды бітірісімен *астаналық* қалаға шақырылып, жауапты қызметке қойылды (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). **2.** *Астанада тұратын*. *Астана* л ы қ қыз осы қашықтықтың ұзына бойына бір қалыпты жылдамдықты сақтай білді («Спорт»). *Астаналық* қыздарша бұл да кеудесі ашық, етегі делдіңкі, белі бүрмелі, жеңсіз қызыл ала көйлек киіпті (Ж.Жұмаханов, Үш бөйтерек).

АСТАН-КЕСТЕН ү с т. **1.** *Ойран-топыр, әлем-тапырық*. Ол үйіне еңтіге кіріп, босағада аң-таң боп мүдіріп қалды, үйі іші *астан-кестен* (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Қарашаттағы құйын соққандай *астан-кестен* күндер заматта көз алдынан шапқан аттай бұлдырап өтті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ию-қыю көл маңы, *астан-кестен*, Жер айналып, тау құлап, аспан көшкен, Жаңғырығып, жар салып жартастар тұр, Жетім көлдің қайғысын бастан кешкен, Көріп-біліп, таныпты тастар да естен (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Алай-түлей, ұйқы-тұйқы*. Пулеметтің зілді үгірілі *астан-кестен* сапырып әкетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Аспан да, жер де аппақ дүлей, *астан-кестен* боран екен (С.Сейфуллин, Әңгім.). Өлеңімнің тасқыны *астан-кестен*, Жұдырығы ұрғандай апай төстен. Үмбетәлі ақынның өшкін аты, Сен сықылды жеңілсе жөн білместен (Айтыс). **3.** *Абыр-сабыр, аласапыран*. Кеше өзіне ел аман, жұрт тынышта ел бүлдіруші осы деп, үш айға абақты кесіп отырған ұлық бүгін мынадай *астан-кестен* үстінде ең алдымен елден бұрын сені торымай

кімді ториды деп ойлайсың?! (М.Әуезов, Қылы заман). **4.** а у ы с. *Бұлқан-талқан, әптер-тәптер*. Аманды станцияға жете бергенде Әлкенен естіген жат сөздер қайта бұзып, *астан-кестен* ашу мен ызаға мінгізген еді (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Үміттің ойында не бары белгісіз, ал Төлегеннің іші *астан-кестен* (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Жортуылдың ішкі дүниесінде *астан-кестен* арпалыс басталып кетті (С.Омаров, Тастағы жазу).

Астан-кестен болды [астан-кестені шықты]. а) *Ойран-топыры шықты, быт-шыт болды*. Штрек жақ гүрсілдеп, *астан-кестен болып* кетті (С.Ерубаев, Шығ.). Біледі мұның бәрін бастан кешкен, «Мынау тау, мынау заңғар аспан дескен» Уақытша «әулиелер» ақ ордасы *Болалды* бір-ақ сәтте *астан-кестен* (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). ә) *Алай-түлей, ұйқы-тұйқы болды*. Қазір аспан асты *астан-кестен болып* жатқан жағдайда қай жауынгер жайбарақат жатыр дейсің (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). б) *Бұлқан-талқан болды, ашуланды*. Шәкіртінің жүрген жерінен бірер кемшілікті сезсе, Ақшш *астан-кестен болып*, оған баласынша ұрсатын (Б.Майлин, Шығ.). Ханның жан дүниесі *астан-кестен болып*, қара қоңыр жүзіне ыза теуіп, сұрлана кеткен (І.Есенберлин, Жанталас). Менің кеткелі жүргенімді сезіп қойып, ол *астан-кестен болып* ашуланды.

Астан-кестен етті [қылды]. *Ойран-топырын, быт-шытын шығарды, тас-талқан етті*. Тінтуші дудар шаш жас қазақ жігіт үйдің ішін *астан-кестен етті* (М.Қаратаев, Далада.). Алты ауылды *астан-кестен ғып*, енді біраздан соң бандылар ауылдан шығып бара жатты (С.Сейфуллин, Шығ.). Үш-төрт жүз жігіт магазинге қолды қойып бердік. Магазиннің ішін *астан-кестен қылып*, көкпар тартысына айналдырдық (І.Жансүгіров, Әңгім.).

АСТАҢ-КЕСТЕҢ ү с т. с ө й л. **Астан-кестен**. Біреулерді жын қуып, Бірдемесін атқандай. *Астаң-кестең*, қым-қуыт, Аспан құлап жатқандай (М.Мақатаев, Шығ.). Бар тағдыр күдіретті адамда екен, Ол күдірет – біздің жаңа заманда екен. Шың, жартас аударылып *астаң-кестең*, Боп жатыр көзді ашқанша елді мекен (А.Токмағамбетов, Өмір.). Жан-дүниесі *астаң-кестең* болып, ел көшіп кеткен иесіз жұрттай қаңырап қалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АСТАПЫРАЛДА о д. с ө й л. **Астапыралла**. *Астапыралда!* Қаза қылған күндерім де болған екен. Бірақ оған мен жа-

зықтымын ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Және сойды биекімді, Жедің ғой деп талай жемді, «Анықтап кара, – деп, – енді», дедім мен: «*а с т а н ы р а л д а!*» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *А с т а н ы р а л д а*, осы жұрт қайдағыны шатып тұр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

АСТАПЫРАЛЛА [ар. *الستغفر*] од. ді ни. *Шошыну кезінде, жағымсыз жайды көргенде, не естігенде Құдай өзі кешірсін деген мағынада қолданылатын сөз.* Оның сөзінен қатты шошынып, үй ішіндегілердің бәрі «*а с т а н ы р а л л а*» деп жағаларын ұстады (С.Мұқанов, Өмір мектебі). *А с т а н ы р а л л а, а с т а н ы р а л л а!* Бұл қай құс? Айырылан деген осы екен-ау! (І.Жансүгіров, Шығ.). Айтады қаталықпен, *а с т а н ы р а л л а*, Құдая, балалығын келтіре көр (Батырлар жыры).

АСТАР¹ [ир. *آستر*] з а т. 1. *Сырт киім, көрпе, аяқкиім, белдік сияқты мата, тері және т.б. материалдардан істелген заттардың ішкі беті.* Есіктің оң жағындағы сәнді киімлігіште атлас *а с т а р ы* жарқырап, ақ сұр макентош ілулі тұр (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Үшеуміздің жамылатынымыз – *а с т а р ы* сүзіліп, тозып кеткен ескі шыт көрпе (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Аяқ киім фабрикасында бірінші отырған шебер былғарыдан ботинканың үстін қауыстырып тігеді, екінші – *а с т а р ы* салады, үшіншісі – ұлтанын жапсырады (К.Смаилов, Мамандық.). 2. *Қабат, қыртыс.* Темекі тартатын адамдардың тыныс жолының сілекейік *а с т а р ы* қабынады, тұмау-сүзек үйір келеді... басқа да аурулар қозғыш келеді (Е.Оразақов, Дөрігер.). Тұнып жатқан тың далаға қуатты экскаваторлардың болат тістері тиіп, жердің қалың *а с т а р ы* аударыла бастады, бұрын болып көрмеген жаңа маркалы машиналар жүйткіді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Маскүнемдер араққа улана бергендіктен, қарынның жұқа *а с т а р ы* қабынады (Е.Оразақов, Шығ.). 3. *а н а т.* <лат. *Intima*> *Артерия, көктамыр, қан және лимфа тамырларының ішкі қабаты.* *А с т а р* артерияларда ішкі – эндотелий, ортаңғы – эндотелий асты қабаттарынан және сыртқы – ішкі эластикалық жарғақтан құралған (Қаз. тілі термин. Биология). 4. *а у ы с.* *Белгілі бір себептен сыртқа ашық айтылмаған сыр, құпия.* Розаның ойлаған көзқарасында бір *а с т а р* бар сияқты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жауабы түсініксіз, күңгірт, бүркеулі жатқан бір *а с т а р д ы ң* барлығын еріксіз сездірерлік еді (Б.Майлин, Шығ.). Қожахан өзіл-қалжыңның *а с т а р ы*н, оның шыны мен мысқылының ара жігін түсіне бермейтін сезімі доғал адам болатын (Н.Ғабдуллин, Өмір.). 5. *а у ы с.* *Тұп*

төркін, негіз, мазмұн. Мен қарттың зәбірленіп отырғанын көргенде, жауыздықтың адам төзбестік *а с т а р ы* қайда жатқанын тереңірек түсіндім (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Осындай өзімшілдерді шенеудің *а с т а р ы*нда олардың дүмбілездігі, дұбаралығы жатқанын Сағырбай кәміл сезінуші еді (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). Жақынырақ таныссаңыз қазақ халқының ғашықтық жайындағы жырларының өзінде толып жатқан батырлық *а с т а р* бар (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Көгібардың қылығы рушылдық қара дүрсінділікке жатқанымен, оның негізінде әлеуметтік *а с т а р*, яғни байдың қорлығына кедейдің қарсы қимылы бар (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

Астар болмады. а) *Сыңары бола алмады.* – Өзің қыз танымайтын жігіт екенсің. Алмаң Жанатқа *а с т а р бола ала ма?* (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). ә) *Тең келмеді, сай келмеді.* Шіреніп тұра қап, үлкен ағаш күрекпен астықты құлаштай тастаған кезде Байдан шалда, Көлбай керең де *а с т а р болмай қал а д ы*, – дейді апам (С.Мұратбеков, Жабайы.). Оны көргенде Әмірқан аруақтанып, көтеріліп кетеді екен. Бұрынғы дауысы *а с т а р болмай қал а д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Астары бар, тысы жоқ. б е й н. *Құшті болып көрінуге тырысып жүретін әлсіз, аузымен орақ оратын пысықай (адам).* Өзі осалдың сені басар пысы жоқ, Ол бір сорлы *а с т а р ы бар, т ы с ы ж о қ*. Олар саған қожамын деп ойлайды (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

Астарын айналдырды. *Болған істің өңін айналдырды, теріске бұрды.* Офицер Абылаев түнгі болған уақиғаның шындығын жасырып, *а с т а р ы н а й н а л д ы р ы п* жіберген болатын (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Астарына да келмеді. ж е р г. *Деңгейіне жетпеді, ширегіне келмеді.* Семей жақсы қала, бірақ Алматының *а с т а р ы*на да келмейді (Диал. эксп. матер.).

Не тысы, не астары жоқ. *Мәңсіз, мағынасыз, іліп алып қызықтырып әкететін ештеңесі жоқ.* Инесі өткен жерінен жібі өтпейтін көкбармақ, әңгімесінің *не т ы с ы, не а с т а р ы ж о қ* жалаңқабат бейшара (О.Әубәкіров, Сиқыр.).

Ой астары. *Көкейдегі жасырын сыр; сөзбен берілген пайымның ішкі мазмұны.* Ана мен қыздың киімдерінде, оның жігіт көздері әркімнің бет-пішінінен-ақ көңілінде жатқан *о й ы н ы ң* арғы *а с т а р ы*н аңғарып қалатын (С.Мәуленов, Үркер.). Не дегенмен Алтынайдың ақкөңілділігі де бар еді. Қатира *о й ы н ы ң а с т а р ы*н түсінбей, жайылып түсіп қалды (Қ.Жұмаділов. Қаздар.).

Сөз астары. *Айтылған нәрсенің ішкі мәні, жасырын мазмұны.* Төлеудің ойы мұны қағыту емес, *с ө з а с т а р ы н* танығыш «сезімталдығын» білдіргісі келгені (Т.Тілеуханов, Шарапат.). *С ө з а с т а р ы н* түсіндім: тура айтпаса да, ол Хадишаға үйлендіргісі кеп отыр шешемнің (З.Шашкин, Өмір.). Күліп қарар бір пәле бастарында, Сұмдық жатар *с ө з і н ің а с т а р ы н д а*, Мен таппаған, Өздері мені тапқан Аздап-мұздап бар шығар қастарым да! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АСТАРДАЙ *с ы н.* *Астар тәрізді, астар сияқты.* Кез еді бұл күн жиекке ұласқан, Атылас шапан *а с т а р ы н д а й* тұрды аспан. Батырлардың топырағынан жаралған, Көңілімде әкеттім бір жыр-дастан (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). Топқа кісе толымды Тозбайтын бектік тондайсың, Мен сендерде *а с т а р д а й* (Базар жырау, Шығ.).

АСТАРҚАБАТ *з а т а н а т.* <грек. Endokardium, endom – ішкі, kardia – жүрек> *Жүректің ішкі қабығы.* *А с т а р қ а б а т ы н* құрылысы ірі қан тамырлары қабырғасының құрылысына ұқсас (Қаз. тілі термин. Биология).

АСТАРЛА= *е т. 1.* *Сыртқиім, аяққиім, төсек жабдықтары т.б. тері не матадан жасалған заттарға астар салу, астар тігу.* Барқытпен ішін *а с т а р л а н*, Жезбілек кеп қастерлеп, Шалбары бар әкемнің, Соны тігіп бергенде, Хан Қосайдан бата алған (Манас). Қара ала сырмақты қара және ақ киізден ойыстырып, *а с т а р л а н* сырып жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Соңғы кездерде синтездік поролонмен *а с т а р л а ғ а н* комбинезонның және пальтоның ыңғайлы екені байқалып жүр (Семья тәрбиесі.). **2.** *Қосымша қабат жасау, қабаттау.* Бір қабатты жалпақ эпителий дененің тұйық қуыстарын *а с т а р л а н* тұрады (Адам анатом.). Құйрыққа бауырды *а с т а р л а н*, Пыс-пыс етіп қос қолдап, Сылқылдатып жеп отыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Тақтай қаққан *а с т а р л а н*, Кертік-кертік баспалдақ. Көкке қарай өрлеген, Шулаған жан қыбырлап (С.Мұқанов, Таңд.). **3.** *а у ы с.* *Ойын, дітін ашық айтпай, жұмбақтап, тұспалдап жеткізу.* Бұлардың қалжың сөздерінде *а с т а р л а н* айтылған әзіл бар еді (М. Ғабдуллин, Сұрапыл.). Жұлдызымыз бес тармақ, Бес тармағы – бес бармақ. Ащы менен тұщыны Айтып бақтым *а с т а р л а н* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Шірімес алтын жерде жатқанменен, Оқ тимес ажал-сызға атқанменен. Жаманға сөз, жалқауға таяқ өтпес, *А с т а р л а н* п қаншамалап айтқанменен (Қабан жырау, Алтын қазық). *А с т а р л а н*

сөйлеу әдетім емес. Ұстаздық жолымды қуған адам бүркеп сөйлеуді білмейді, әр кез ойын ашық айтады (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АСТАРЛАН= *е т. 1.* *Сыртқиімге, аяққиімге астар салыну, тігілу.* Сырмақтың беті кейіннен не киізбен, не кенеппен *а с т а р л а н ы н* сырылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Кебістің ернеуі *а с т а р л а н ы н*, шеті сыздықталады да, өте жіңішке тарамыс пен екі қатар етіліп қайылып отырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Қабаттасу, бірінің үстінен бірі тұсу.* Біз барлық оқиға әр саламен келіп, *а с т а р л а н ы н* келіп, Абайдың басына жабылады деуіміз керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). **3.** *а у ы с.* *Ішкі мағына алу, жасырын берілу.* Мақал-мәтелдер келтірінді түрде *а с т а р л а н ы н* айтылған сайын метафораланып шығады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

АСТАРЛАС *с ы н.* *Негізі бір, желілес, түбірлес, тектес, мәндес.* Есдәулетовтың әнеуі қалада сөйлеген сөзі мен бүгін ауданда Карповқа айтып отырған жайларының бәрінде желілес, *а с т а р л а с* күйлер, мәндер бар (М.Әуезов, Өскен өркен). Адам өзінің сүйінішімен бірге күйінішін де, қуанышымен бірге қайғы, наласын да осы табиғатпен *а с т а р л а с*, ауқымдас деп түсінеді (Уақыт және қаламгер).

АСТАРЛАС= *е т. 1.* *Көрпеге астар салысу.* Жігіт жүрегін сағындатқан ән сазына *а с т а р л а с ы н*, алғашқы сәттегі тосаңсудан қалай арылғанын аңғармай қалды (З.Жәкенов, Таң самалы). **2.** *Қабаттасу, қат-қабат келу, сабақтасу.* Оркестр үнімен *а с т а р л а с* а жігіттің сүйкімді баритоны зал үстінде қалықтай жөнелді («Лен. жас»). Кеден экономикамен қатар, заң-құқық, тіпті керек болса, медицина саласымен де қабаттасып, *а с т а р л а с ы н* жатыр емес пе?! («Жас Алаш»). **3.** *а у ы с.* *Ұласу, ұштасу.* Көз ұшында бұлдырап теңіз көрінеді, ол көк жиектегі көкшіл бұлттарға *а с т а р л а с ы н*, толқып жатыр (Т.Құрманғалиев, Теңіз.). Күнгей беттердің көгі жаңа-жаңа қылтанақтанып, күн нұрымен *а с т а р л а с қ а н* көкшіл мұнараға малынып, сағым астында толқып қалып тұр (К.Оразалин, Көктем). Махаббат сезімдерінің жаратылыс күйлерімен *а с т а р л а с а т ы н*, домбыраның қос ішегіндей үндесе қағысып жататын шағы аз емес (Ә.Тәжібаев, Өмір.). **4.** *а у ы с.* *Жең-ұшынан жалғасу, астыртын бірлесу.* Басқа істердің барлығын да астыртын Сұртаймен *а с т а р л а с ы н*, Шалматайлар айналдырады (І.Жансүгіров, Таңд.). Тірінің жасы тамды көздерінен, Тарихта қалды аңыз сөздерінен. Патшасын да

өлтіріп тағын өртеп, *Астарласып* жау шығып өздерінен (Н.Ахметбеков, Амангелді).

АСТАРЛАСТЫР= е т. *Бірінің астына бірін қою, қабаттастыру*. Білем-білем құйрықпен қаракесек етті *астарластыра* асап, турап бітіргенше жылы-жұмсағын еңсеріп тастады (З.Жөкенов, Таң самалы).

АСТАРЛАСТЫРУШЫ з а т. *Байланыстырушы, жақындастырушы*. Махамбеттің қара шаңырағын бейілде *астарластырушы* – Бқлас (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

АСТАРЛАСТЫРЫЛ= е т. *Байланыстырылу, қабаттастырылу*. Көп адамның байланыстар ықыластары тарихи қоғамының объективтік шындықтарымен *астарластырылып* көрсетіледі (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

АСТАРЛАТ= е т. **1.** *Сырт киімге астар жасатып салу*. Ол қазақша шекпен тіктіріп, қара ала батсайымен *астарлатты* (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **2.** а у ы с. *Жұмбақтап, жанамалап, тұспалдап жеткізу*. Жалпы аңшыға сәл мақтаншақтықпен «ұрлануының өзінде тарзанның тегін еместігі жатыр ғой» дегенді *астарлатып* сездіріп қояды (С.Елубаев, Ойсыл қара).

АСТАРЛАТУ *Астарлат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Атласпен *астарлату*.

АСТАРЛАУ¹ з а т. ә д е б. *Сөздің тура, өз мағынасында емес, ауыспалы, астарлы, бейнелі мәнде жұмсалуды, метафора*. *Астарлау* кезінде сөздің ішкі не сыртқы ұқсастық белгілері негізге алынады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Майлин принципі, әсіресе, комедияға ат қоюдан жақсы көрінеді. «Ауыл мектебі», «Неке кияр», «Жасырын жиылыс», «Қос қақпан», «Протокол», «Көзілдірік». Перделеу, *астарлау*, ишаралау, мезгеу бар (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

АСТАРЛАУ² *Астарла етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Киім, аяқкиім, көрпе т.б. тері не матадан істелген заттарға астар салу*. ≈ Шекпенді *астарлау*. **2.** к е н. *Машиналардың кен түсетін беттерін қажалып тозудан сақтау үшін оларды берік болат жапқымен қаптау*. *Астарлау* отқа төзімділік химиялық реакцияға беріктік және жылу ұстау үшін жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

АСТАРЛЫ с ы н. **1.** *Астары бар, астар салынған*. Үстінде теке терісінен тігілген тері шалбарым, елтірі *астарлы* сұр бешпентім бар (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Үстінде түлкі *астарлы* көк мәуігі ішігі, қара түлкіден бөрікі бар (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). Ақ тақиялы, *астарлы* жасыл тонды қарт Алтайдың бізге сақтаған несі бар екен (А.Ма-

шанов, Жер асты.). **2.** а у ы с. *Жасырын, құпия*. Отаршылдық соғыстар, құл иеленушілік, аумақтық басқыншылық, әділетсіз сауданың тонаушылық әдістері немесе отар елдердің байлығын қотара қарбыту – міне, мұның бәрі де *астарлы* әрі ашық қалпында қатталып келеді (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл). Мәруенің сықсынып келуінде де, түрлі өсекте төгуінде де *астарлы* сыр бар (Б.Майлин, Таңд.). Осы бір *астарлы* жағдайды сезгендей ол басты адамдарды жиып алып, солдаттарға естірте бұйрық берді (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан келген.). **3.** а у ы с. *Жұмбақты, тұспалды, терең мәнді*. Әлияның тілі тым өткір, ажуашыл, кейде тіпті тым *астарлы* келетінін аңғарған едім (Ж.Жұмаханов, Әлия). Мағына жағынан Байдалы мен Сүйіндік, Бөжей сөздері *астарлы* жатады (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Одақтың көздейтіні: жазылған өлең, әңгімелердің басынан аяғына шейін мазмұны толық болуы: екі мағыналы, *астарлы* қыламын деп түсініксіз болып қалмауы; пікірінің жұмбақсыз ашықтығы (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Астарлы ой. *Көркемделіп, бейнелі түрде жеткізілген жасырын ой*. «Қар қызы», «Қамшыгер», «Бұра», «Терісаққан» сынды шығармаларында автор сол қоғамға деген ішкі наразылықты *астарлы оймен*, көркем суреттермен символикалық бейнелермен жеріне жеткізе айта білді («Қаз. әдеб.»).

Астарлы сөз. а) ж а ғ ы м д ы. *Терең мәні бар, бейнелі, тұспалды сөз*. Қанатты, *астарлы*, суретті, айшықты с ө з д е р тек билерге ғана тән болды деу ұшқарылық болар еді («Қаз. әдеб.»). Шоқан келіншектің *астарлы*, тапқыр с ө з і н тамашалап, әлдеқалай бір ойға кетті (С.Бақбергенов, Қоянқөз.). ө) ж а ғ ы м с ы з. *Жүйесіз, түсініксіз, шұбалаңқы сөз*. Табиғатында көп мәймөңке көсіле тартатын шұбартпалы *астарлы сөзді* суханы сүймейін Қорамса ұзақ сонарға салмай қысқа сөйледі (С.Жүнісов, Ақан сері).

АСТАРЛЫҚ с ы н. *Астар жасайтын, астар боларлық, астарға жарайтын*. – Мынау жатқан шөжім, мынау бір *астарлық* зат. Кәне, енді осылардан керегін ал өзің! (С.Сейфуллин, Әңгім.).

АСТАРСЫЗ с ы н. **1.** *Астар салынбаған, астары жоқ*. Малшы жазда басына шұғадан немесе сәтеннен тымақ үлгісімен *астарсыз* үш бұрышты етіп пішілген, күмбезінің алдында арнайы күнкағары бар жалбағай, далбай, күлпәра киген (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі). Жазда киетін *астарсыз* баскіім, тымақ сыртынан киетін бас киім. Бұл үш жолау-

шының екеуі әскерше киінген де, біреуінің басында осы ел адамдарының жазда киетін жалғанысы бар (Ғ.Ахмедов, Жорық.). **2.** а у ы с. *Қалтқысыз, бүкпесіз, тұспалсыз.* Бұл сөзді ол еш *а с т а р с ы з* айта салғандай сөйледі (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Қыз соңғы сөзін ешқандай *а с т а р с ы з* айта салған болатын (Қ.Исабаев, Соңғы.). **3.** а у ы с. *Үстіртін, байланыссыз, терең мәңсіз.* Ол ұшқалақ мінезінің арқасында кейбір бейнелі нәзік ойдың ырғағын аңғара алмай қалатын жайы бар-ды, бұл жолы да ишараға түсінбей, *а с т а р с ы з* ұқты (З.Шашкин, Сенім). Дұрысында «Далада» да, «Көкшетауда» да үлгі аларлық суреттермен бірге *а с т а р с ы з*, желсіз үстіртін қалқушылықтар аз емес қой (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

АСТАРША з а т. *Заттың ішкі бетіне салынатын жұқа қабатша.* Былғарыдан тігілген белбеудің я, жүгеннің ішкі жағына құйманы орналастыратын, мыстан қақтаған жұқа *а с т а р ш а* мыс; құйманың төсек темірі (Б.Базылхан, Моңғол. қаз. тілі).

АСТАС¹ с ы н. *Тығыз байланысты, орайлас.* Бұл тек шаруашылық мүддесін көздегендік емес, жалпы халықтық мүддемен *а с т а с*, орайлас (К.Ахметбеков, Ақдала).

АСТАС² с ы н. *Дәмдес, тұздас.* Қыстай бір-біріне араласпаған ағайындар сағынысып, қашаннан *а с т а с*, тойлас болған әдеттерінше бір ауылды бір ауыл ерулікке шақыра бастады (М.Дулатов, Шығ.).

АСТАС = е т. **1.** *Бірігу, түйісу, жалғасу.* Алып тастауға болады, бірақ ол үшін жамбас пен ортан жіліктің *а с т а с қ а н* жерін түгел қашау керек депті дәрігер (З.Ақышев, Жесірлер). Ердің қас етектері мен қапталдардың *а с т а с а т ы н* жерлерін қуысқұлақпен тесіп шегелейді (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). **2.** *Тұтасып кету, қитасу, ұласу.* Кеткендей боп тұр *а с т а с ы п* Аспан мен жердің арасы (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бір тал бұлтсыз шаңырқаған бозаң аспан төңкеріліп жабығы жер жиегімен астасқан (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Состиган шыңдар мен құздар басындағы жақпар-жақпар сандық тастарды жарып шыққан қарағайлар, қазанның түп күйесіндей қара бұлтпен *а с т а с ы п*, тұтасып алған (С.Жүнісов, Ақан сері.). **3.** а у ы с. *Өзара бірігу, біте қайнасу, қабысу, үндесу, ұқсасу.* Елдің мүддесін тіл мүддесімен тұтастыра қаузаған Ахмет сынды дана данышпанының тағдыры қыл үстінде жүрген тұстың өзінде Сәкен Сейфуллиннің бұл қылығы үлкен адамгершілікпен *а с т а с қ а н* өр рух нышаны еді («Ана

тілі»). Соны айтты да шығып кетті ол қошта-сып Тұрып қалдым ойым мұңмен *а с т а с ы п* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ол оқиғалардың өзара заңды, нанымды байланысы, *а с т а с қ а н* ішкі бірлігі нашар шығар (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Халық жасаған әдебиет, мәдениет мұралары сол халықтың экономикалық қарым-қатынасымен, әдет-ғұрпымен біте қайнасып, *а с т а с ы п* жатады (М.Хакімжанова, Аялы жандар). **4.** *Тығыз қарым-қатынаста болу, етене жақындасу.* Бұ қалай? Анаугі Батиманың қайырған жауабы бек жақсы еді. Бүгінгі салқын қарауынан мұрат маған мәдеббеті болмағанға ұқсайды, бұ не ғажап. Менің әйелмен көп *а с т а с* болмағаным ба, болмаса жалпы әйел халқының мінезі солай ма, әйтеуір біле алмадым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АСТАСТЫР = е т. **1.** *Өзара байланыстыру, қабыстыру, қитастыру.* Үйдің керегесін күміспен *а с т а с т ы р ы п*, ылғи жіліктен істеген (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). **2.** *Үйлестіру, үндестіру.* Сағи көңіл күйлерін, жанның нәзік құбылыстарын да табиғатпен *а с т а с т ы р а* дәл беруге талпынады («Қаз. әдеб.»).

АСТАСТЫРУ *Астастыр етістігінің қимыл атауы; байланыстыру.* Қазақстанда «ұлтшылдық» ұғымын басқаша қабылдайтын уақыт әлдеқашан жетті. Бұл жерде әңгіме ұлтшылдықты өз елінің азаматы екенін сезіну, ел тағдырына патриоттық көзқараста қарау ұғымымен *а с т а с т ы р у* жөнінде болып отыр («Жас Алаш»).

АСТАСУ *Астас етістігінің қимыл атауы; үйлесу, үндесу.* Адам қиялы жетпейтін бояу әсемдігіне және олардың бір-бірімен сымбатты сұлу *а с т а с у ы н а* қызыға қарап біраз тұрдым да, көбелекті қоя бердім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Бұндағы жарық пен сәуленің *а с т а с у ы*, шешімді қолданылған бояулар контрасты, ілкі нюанстар, ұлттық талғамның шығармадан басты орын алуы суретті жандандыра түскен («Мәдениет және тұрмыс»).

Астасу белгілері. г е о л. *Геологиялық денелердің жапсарласу ерекшеліктерін нақтылайтын мәліметтер жиынтығы.* *А с т а с у белгілері* тау жынысы қабатының, желінің, жарылым жігінің т.б. кеңістікте орналасуын анықтайды (ҚҰЭ).

АСТА-ТӨК с ы н. *Ағыл-тегіл, көл-көсір, мол.* Дария жағасындағы өлкені жайладық, қорған салдырдық, күзетші қойдық, тамақ – *а с т а т ө к*, тамаққа бола бұрынғыдай қырқысу жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұрынғыдай *а с т а*

т ө к молшылық болмағанымен, бұл жаққа ашаршылықтың аяғы әлі жете қоймаған секілді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Асқа сойған көк бестінің еті мен *а с т а-т ө к* тағамға дән риза боп, елдеріне тарасты (С.Жүнісов, Жапанда.).

Аста-төк сый-құрмет. *Көл-көсір дастарқанды, кеңпейілді адамның көрсеткен сый-сияпаты.* Елдің ер азаматтары Петр Терентьевичті кезек-кезек қонаққа шақырып, *а с т а-т ө к с ы й-қ ы р м е т к е* бөледі (С.Омаров, Әңгім.).

АСТА-ТӨКТЕН = е т. *Күші тасу, белсене шығу.* Мұндай күрескен әлділерден гөрі жайына отырған әлсіздердің күші тасып, *а с т а-т ө к т е н і п* кететін жыны бар (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

АСТАУ з а т. **1.** *Ағаштан ойып жасалған ыдыс, тегеш.* Қазақтың қосын, қазақтың *а с т а у ы н*, шөмішін ес көрді. Үңірейген иесіз қосқа кіруге тағы батылы бармайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ысыған суды мыстан қарғаша салып жамаған ағаш *а с т а у ғ а* қималы шөмішпен әлсін-әлі құйып отыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Үзім салынған *а с т а у ғ а* арқасын сүйеп, кемпір қалғиды (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** ж е р г. *Дастарқанға ет тартылатын үлкен ағаш еттабақ.* Толсын қазан қазы менен қартаға, Күтсін жеңгем жегіш аузын қайының Тартсын әкеп *а с т а у м е н е н* ортаға, Керегі не ет үнемдеп баюдың? (Ә.Тәжібаев, Жартас). Кешікпей үлкен ағаш *а с т а у м е н* сарала ғып асқан қамырсыз ет келді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Олар ауыл адамдарына бір жеңіл табақ жасады да, екі жамбас пен басты қосып ұзын *а с т а у м е н* қонаққа тартты (С.Мұқанов, Теміртас). // *Ас, тамақ.* Көрілік әрбір жерден берер хабар, Жүрген адам көргенінен білім алар. Кей адам бас көтермей құнжыңдаған, Алдына *а с т а у* келсе жаудай шабар (Шал ақын, Өлеңд.). **3.** *Мал суаратын ыдыс, науа.* Шаңырқап келіп, *а с т а у ғ а* бас қойған жылқы бірін-бірі қағып, тістелеп, тебісіп жатыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ондайда адам *а с т а у-д а н* жеріген аттай пысқырынып, өзінен жиіркеніп тыжырына береді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Мал суаратын *а с т а у д ы ң* төрт аяғын дере дейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **4.** т е х. *Техникалық механизмдердің астау тәрізді бір бөлігі.* *А с т а у л а р д а ғ ы* су жаңартылып тұрады, ал артық су канализацияға ағып кетеді (Мал бордақылау.). Тазартылған ұнтақ-үгінді жалпы араластырғыш *а с т а у ғ а* түседі, оған минерал заттар да, сірне мен карбамид те келіп түседі (Қ.Құсайынов, Сабан.). **5.** а у ы с. *Өзен-*

нің немесе құдықтың су толатын ернеуі. Жаз бойына жататын өткел бермей, Кең кемері, жағалай шөккен белдей, Су толатын *а с т а у ы* зор болған соң, Ол тасқынның зардабын ешкім көрмей (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Төбе бауырынан қамыстан жасалған ашық қоралар, тас *а с т а у л а р ы* бар шегенді құдықтар ұшырасады («Білім және еңбек»).

Астау бел. *Төңкерілген астаудай дөңкиген таудың қырқасы.* Қалар ма ед бұл кесім де орындалып, Дүбірлеп *а с т а у б е л д і ң* жонын жарып, Жапыра бір қалың қол келді төніп, Ақынның үстіндегі сорын қағып (Т.Есімжанов, Илияс.).

Астау жон. *Төңкерілген астау тәрізді жұмыр, дөңес қырат жер, жота.* Алдымыздағы Ақшатау мен қалып жатқан *а с т а у ж о н* адыр да, жел мен жер де, осы әннен, әншіден басқа дүниенің бәрі де жоқ болып кетті (Ж.Жұмаханов, Үш бәйтерек).

Астау ой. *Ойығы кең, астаудың шұңғылы сияқты ойпат жер.* Ақ тайлақ ауылдың қасындағы шөбі әлі тұяқкешті бола қоймаған *а с т а у о й ғ а* жайылып шықты (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Бір арқа шөп, бір астау су. *Саны шамалы малды асырауға жетерлік жем-су.* Сен құсаған кедейдің бес-алты арық-тұрығына *б і р а р қ а ш ө п, б і р а с т а у су* қайда да табылмай ма? (Б.Аманшин, Көкжар).

АСТАУБАС з а т. т ү й е ш а р. *Біртуманың ішіндегі сүйегі ірі еркек нар.* Қуатты түйенің басы жетелі келетінін дұрыс аңғарған халық оларды *а с т а у б а с* деп атаған (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

АСТАУДАЙ с ы н. **1.** *Астау сияқты, астау тәрізді.* Қолдың саласындай тарамданған арықтардың біреуі бара-бара ұлғайып, кемері жарлауланып, сонау белестің арғы ылдына түскенде, шұңғыл *а с т а у д а й* қарауытқан сай болды (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Дөңкиген, ебедейсіз, қолапайсыз.* Қыз болған соң кеспек *а с т а у д а й* деңкіп тұрмай, немесе шөлге біткен тораңғыдай кириып, мириып тұрмай, қайың-қарағайдай кескінді болған жақсы ғой (А.Жангелдин, Шығ.).

Жоны астаудай. *Әбден семірген, семіз.* Байының бар тапқанын өзі жеп, *ж о н ы а с т а у-д а й* болып жүретін келіндер де бар (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Ж о н ы а с т а у д а й* торы төбел биені әудемде-ақ жәукемдеп тастапты (Р.Әутәліпов, Той тарқар).

Қомы астаудай. *б е й н.* *Таудай болып семірген немесе үлкен түйеге қатысты теңеу сөз.* *Қ о м ы а с т а у д а й* түйелер, Қазысы

қарыс биелер, Қолайлы қоныс жерінде Семіздіктен шайлаған (Базар жырау, Шығ.). Өркештері баладай тіп-тік, *қ о м ы а с т а у д а й*, жібек жүнді қоспақ атан ұзақ жолда жай жүріп, жалпақ басып келе жатыр (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

Төңкерілген астаудай. б е й н. *Ірі денелі, дөңкиген. Әкесі төңкерілген ескі астаудай* төрдің алдында теңкиіп жатыр (С.Сарғасқиев, Көңілді бала.). Жайлауым да, Сайраным да, Бәрі неден сасқандай... Қайық жатыр қайраңымда *Төңкерілген астаудай* (М.Мақатаев, Өлеңд.). Екі өркеші жардай, қомы *төңкерілген астаудай*, бірдеңемен түртіп қалсаң болды, жарылып кеткелі тұр (А.Лекеров, Өмір оты.).

АСТАУЛА = е т. *Астау-астау ету, аста-төктену*. Оны «ертегінің батыры» көрген немесе «аруақ орнаған әулие» көрген жұрт дамыл алмастан, «сабалап қымызын, *а с т а у л а п* етіп» дегендей, мол қонақ асымен күні-түні дамыл таппай келеді де жатады (С.Мұқанов, Есею жыл.). *А с т а у л а п*, тегенелеп, қазан-қазаннан буын бүрқыратып түсірген етті талтаңдасып, дедектеп бір жерге жинай бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АСТАУЛАН = е т. **1.** *Түйе қомының доғалданып, жұмырланып келуі*. Өркеші секілденіп таудың шыңы, Қомында *а с т а у л а н ы п* майдың шыңы. Желкілдеп жібек шуда түйе тұрды. «Менде» деп Азияның талай сыры (К.Тастанбеков, Өлеңд.). **2.** *а у ы с. Жұмырлану, дөңсестену*. Өске-леңнің көгілтіп тартып көлбеген беткейі барып-барып *а с т а у л а н а* бітетін де үлкен салқар тұйықталатын (О.Бөкеев, Үркер.).

АСТАУЛЫ с ы н. *Астауы бар, астау тәрізді*. ≈ *А с т а у л ы* жер.

Астаулы пеш. к е н. *Термиялық не химиялық өңдеу кезінде металл бұйымдарды сұйық ортада қыздыруға арналған электрлік не жалынды пеш*. *А с т а у л ы п е ш* те сұйық ортада қыздырудың артықшылығы – тез және біркелкі қызу бұйымдар беті тотығуының болмауында (Қаз. тілі термин. Геология).

АСТАУША з а т. **1.** *Астаудан гөрі кішірек ыдыс*. Тұндырылғаннан кейін суды төгеді, түбіндегі тұнбаны *а с т а у ш а ғ а* салады (Т.Тілеуғалиев, Балық ауру.). Ол кішкене *а с т а у ш а* тауып, кір басқан бет орамалдарын жуып отыр (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). **2.** *Малға су, жем беретін кішкене науа*. Жем салынған *а с т а у ш а л а р* ілгері-кейін қозғалып тұрады (Қымыз). Снырлардың алдарындағы *а с т а у ш а л а р д ы ң* бәрі де жемге толы (Ауызекі).

Қойға шөп, жем беретін оттықтар, *а с т а у ш а л а р* жасалады (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). **3.** т е х. *Техникалық механизмдердің формасы астау тәрізді болып келетін белгілі бір қызметі бар бір бөлігі*. Ол транспортер бұрылыстарына кідіре қалған мырыш *а с т а у ш а л а р ы н* камшы сабындай темірмен қағытпалап жөнелтіп тұр (Ж.Ыбыраев, Алтай.). Одан әрі Котов мырыш *а с т а у ш а л а р ы н* тонналық блокқа пакеттеу жаңалығы енгізіліп жатқанын әңгімелейді (Ж.Ыбыраев, Алтай.).

АСТАУШАЛА = е т. *Жұмырлау, сопақша пішінге келтіру, астауға ұқсату*. Тереңдігі екі метр арнаның табанында құбыр бүйірі дәл келіп орнықты жататындай етіп *а с т а у ш а л а п* қазылған өзек бар екен (А.Жұмаділдин, Құт.).

АСТАУШЫҚ з а т. т е х. *Техникалық механизмдердің астау тәрізді бір бөлшегі, кішкене науаша*. Машина ұнтаған тыңайтқыш бункердің сол жақтағы төменгі *а с т а у ш ы ғ ы н а н* сыртқа шығып жатады («Соц. Қаз.»). Малды жемде бордақылағанда көң сұйық күйде болады, сондықтан қи суын жинауға арналған қоймада... дренаждық *а с т а у ш ы қ т а р* орнату көзделеді (Мал бордақылау).

АСТЕНОЛИТ [грек. asthenès – осал, lithos – тас] з а т. а с т р. *Шартты түрде планетаның көлденең қимасының жоғары мантиясы (атмосфера қабаты) деңгейінен жер қыртысы өңіріне дейін көтерілген құмбез тектес тектоникалық құрылым*. *А с т е н о л и т* құмбезін құрайтын заттарға жоғары дәрежелі температуралар мен аққыштық қасиеттер, тұтқырлықтың төмендеуі тән деп есептеледі (Қаз. тілі термин. Геология).

АСТЕНОСФЕРА [грек. asthenis – әлсіз, sphaira – шар] з а т. г е о л. *Жер шарының жоғарғы мантиясындағы қаттылық, беріктік және тұтқырлық қасиеті төмен қабат, литосфера төсеніші*. *А с т е н о с ф е р а н ы ң* планетаның геологиялық даму тарихында алатын орны ерекше (ҚҰЭ). *А с т е н о с ф е р а* қабаты өзін көмкерген литосфера аумағындағы сан алуан эндогендік процестердің жүруіне әсерін тигізеді (ҚҰЭ).

АСТЕРОИД [грек. astron – жұлдыз, eidos – түр] з а т. а с т р. *Құн жүйесіндегі кішкене планета*. Жалпы *а с т е р о и д т а р д ы ң* саны 50 мыңнан астам болуы керек (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Қазіргі кезде ашылған *а с т е р о и д т а р д ы ң* диаметрлері бірнеше километрлік қашықтықтан 800 километрге дейін жетеді. Ең бірінші *а с т е р о и д т ы* 1801 жылы, 1 январьда Италия астрономы Пиацци тапқан (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

АСТМА з а т. м е д. *Демікпе.* ≈ *А с т м а - м е н ауыру.*

Бронхиалды астма. м е д. *Тыныс демікпесі.* Тыныс демікпесін медицинада *б р о н х и а л д ы а с т м а* деп атайды. Тыныс демікпесімен әркім-ақ ауырады (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

АСТМАТОЛ з а т. м е д. *Демікпеге қарсы қолданылатын дәрі.* *А с т м а т о л* – меңдуана, ит жидек, нитрон және натрий қосындысынан жасалған ұнтақ дәрі (М. Исамбаев,.. Мед. анықтама).

АСТРА [грек. ástron] з а т. ө с. *Күрделі-гүлділер тұқымдасына жататын, ешбір иісі жоқ, түрлі түсті, ірі-ірі гүлдері бар сәндік өсімдік, қашқаргүл.* Бақшада өсетін әдемі *а с т р а г а* ұқсамайтын, қызғылт күлте жапырақты дала астралары кездесе бастайды (Б. Муханов,.. Қазақст. өсімдік.). Олар бау-бақшаларда, гүлзарларда, саябақтарда өсіріледі. *А с т р а н ы ң* бір ерекшелігі – қара күзге дейін гүлдей береді, суыққа төзімді. *А с т р а л а р д ы ң* гүлдері түрлі түсті өсем болғандықтан, олар қолдан көптеп өсіріледі (ҚҰЭ).

Алтай астрасы. өс. <лат. aster altaicus> *Биіктігі 10–60 см-дей, тік бұтақты, сабағының сыртын тұқ басқан, гүлі ақшыл көк түсті астра гүлдерінің көп тараған бір түрі.* Қазақстанда ең көп кездесетіні – *а л т а й а с т р а с ы* (ҚҰЭ).

АСТРАГАЛ [лат. astragalus] з а т. ө с. *Бұршақ тұқымдастарына жататын өсімдіктердің бір туысы.* *А с т р а г а л* – Қырымда, Қара теңіз жағалауында өсетін шоқ гүлді өсімдік (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

АСТРОБИОЛОГИЯ [грек. ástron – жұлдыз, bios – өмір, logos – ілім] з а т. ғы л. *Ғаламдағы ғарыштық денелердің тіршілік белгілерін табу мен өмір сүруін зерттейтін биология саласы.* *А с т р о б и о л о г и я* совет астрофизигі Г.А.Тиховтың зерттеулерінің негізінде 1945 жылы пайда болды (ҚСЭ).

АСТРОБЛЕМА [грек. ástron – жұлдыз, blema – жара] з а т. г е о л. *Жасынтасардың (метеориттердің) құлаған жерінде пайда болатын дөңгелек ойыстар, жасынтас тостағаны.* Құлаған жасынтастың мөлшері мен оның құлау жылдамдығына байланысты *а с т р о б л е м а* ойысы диаметрінің мөлшері бірнеше километрге дейін жетуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Геология).

АСТРОБОТАНИК з а т. *Аспан денелерінде өсімдік дүниесінің болуын зерттеуші.* Көп жылдар бойы белгілі *а с т р о б о т а н и к* Г.А.Тихов Алматыда зерттеулер жүргізген,

Марстың бет-бедерін, өсімдік құрамын анықтаған («Егемен Қазақстан»).

АСТРОБОТАНИКА [грек. ástron – жұлдыз, botanike – өсімдік] з а т. ғы л. *Аспан денелерінде өсімдіктер дүниесінің болуын тексеретін ғылым.* Ғылым дүниесінде алғаш рет *а с т р о б о т а н и к а* секторы 1947 жылы ҚазССР ҒА-ның жанынан ұйымдастырылды (ҚСЭ). Марс планетасының бетіндегі тіршілікті зерттеу жолында бірінші рет Алматыда (1947 жылы) ғылымның жаңа бір саласы, аспан денелеріндегі тіршілік туралы ғылым – «*а с т р о б о т а н и к а*» пайда болды (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). *А с т р о б о т а н и к а н ы ң* негізін салушы – атақты астрофизик, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, Марс планетасын елу жыл бойы зерттеуші Г.А.Тихов (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

АСТРОГРАФ [грек. ástron – жұлдыз, gráphō – жазамын] з а т. а с т р. *Аспан денелерін суретке түсіруге арналған астрономиялық аспан.* *А с т р о г р а ф т ы* рефрактор, рефлектор немесе айналы-линзалы телескоп схемасы бойынша жасайды (ҚСЭ). *А с т р о г р а ф т а* репродуктордың окулярының орнына фотопластинка қойылады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

АСТРОДАТЧИК о р. з а т. а с т р. *Белгілі бір жұлдызға немесе жарық планетаға қарап бағыт дырыстығын анықтау үшін цшу аппаратының немесе кемеңің бортына орнатылатын прибор.* *А с т р о д а т ч и к* астрономиялық навигация мақсатын шешу кезеңінде қолданылады (ҚСЭ).

АСТРОДИНАМИКА [грек. ástron – жұлдыз, dunamikos – күшті] з а т. ғы л. *Жасанды аспан денелерінің қозғалысын зерттеуге арналған аспан механикасының көп қолданылатын жаңа бөлімі.* Жасанды аспан денелерінің қозғалысын анықтау үшін *а с т р о д и н а м и к а* д а бұрыннан дамыған классикалық аспан механикасының әдістері қолданылады (ҚСЭ).

АСТРОИДА [грек. ástron – жұлдыз және eidos – түр] з а т. а с т р. *Радиусы өз радиусынан төрт есе үлкен шеңбердің ішімен сырғанай дөңгелейтін кіші шеңбердің кез келген нүктесі сызып шығатын қисық сызық.* *А с т р о и д а* – гипциклоиданың дербес түрі (ҚҰЭ).

АСТРОЛОГ з а т. ғы л. *Жұлдыз жорамалшы.* Бала туысымен-ақ *а с т р о л о г* оның келешегі қай планетаның ықпалымен, қандай болып өтетінін болжай жазып қоятын болған (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

АСТРОЛОГИЯ [грек. ástron – жұлдыз, logos – сөз, ілім] з а т. ғы л. *Аспан шырақ-*

тарының жердегі тіршілікке және адамға әсерін тигізеді деген нанымнан туындаған ілім. *Астрология* – аспан шырақтарының жердегі тіршілікке, адамдардың мінезіне, қылығына, темпераментіне және болашағына тигізетін әсері жөніндегі ілім («Зерде»). Фармацевтикалық істің өркендеуі феодализм негізіндегі сиқырлыққа, *астрологияға* қатты әсер етті (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АСТРОНАВИГАЦИЯ з а т. а с т р. *Аспан шырақтары арқылы кемеңіз немесе ұшақтың орналасқан жері мен бағытын анықтайтын практикалық астрономияның бір бөлімі.* Жанынан спутник өтіп бара жатқан планета жиегінен жұлдыздың көріну мезетін анықтау арқылы бұрыш өлшеу әдісі де *астронавигацияға* жатады (ҚСЭ). Бұл есептеу болашақтағы *астронавигация* (планеталар арасында жол қатынас жасау) мәселесі үшін ғана істелген жұмыс емес, күндік системаның қалай пайда болғанын зерттеуге керекті мағлұматтарды жинап қорыту үшін жасалған (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

АСТРОНАВТ з а т. а с т р. *АҚШ және басқа да елдердегі космонавт.* *Астроनावт* атауы АҚШ, Ұлыбритания, Франция сияқты бірсыпыра елдерде қолданылады (ҚҰЭ). Шалқайып жатқан *астроनावт* кітапты жауып, көкірегінің үстіне қойды (А.Мархабаев, Ғарышта.).

АСТРОНАВТИКА [грек. ástron – жұлдыз, pautiliké – теңіз] з а т. ғы л. *АҚШ және басқа да елдердегі космонавтика ғылымының атауы.* *Астронавтика* – СССР-де қабылданған космонавтика терминінің орнына бірқатар елдерде, атап айтқанда, АҚШ-та пайдаланып жүрген термин (ҚСЭ). Бұл сұраққа *астроनावтика* жөніндегі Халықаралық сыйлықтың лауреаты, техникалық ғылымның докторы Ари Штерифельд жауап берді («Қазақст. мұғ.»).

АСТРОНАВТЫҚ з а т. с ө й л. *Космонавтық.* *Астронавтық* мамандықты таңдап алғаны мұндай дұрыс болар ма! (А.Мархабаев, Ғарышта.).

АСТРОНОМ з а т. ғы л. *Астрономия ғылымының маманы.* XIX ғасырдың бас кезінде *астрономдар* телескоппен Уран дейтін планетаның айналуын тексерген (М.Мұқанов, Бақылау.). Мысалы, *астрономдар* (көк ғылымына жетік адамдар) айтады: Марста біздің жердің ауасындай ауа бар, суындай су бар, ендеше жердегі сықылды Марста да жан иесі бар дейді (М. Жұмабаев, Шығ.). Үнді *астро-*

астрономдарының еңбектері орта ғасыр заманында араб астрономиясының өркендеуіне үлкен ықпал жасады (А.Көбесов, Математика.). Ең алғаш жұлдыз каталогтарын оңтүстік елдерінің *астрономдары* жасады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

АСТРОНОМИЯ [грек. ástron – жұлдыз, nómos – заң] з а т. ғы л. *Аспан денелерінің құрылысы, дамуы және тұтас ғалам жайындағы ғылым.* Жеке дүниелік денелердің құрамын, формасын, қозғалысын, дамуын зерттеумен қабат, *астрономия* олардың өзара байланысын да қарастырады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Птолемей Гиппархтың *астрономиясымен* жете танысып, оны өзінің «Алмагестінде» кемелдендіреді (А.Көбесов, Математика.). Осындай себептер XIV ғасырдың бас кезінде қытай математикасы мен *астрономиясының* әлсіреп, мүлде тоқырауына әкеліп соқты (А.Көбесов, Математика.).

АСТРОНОМИЯЛЫҚ с ы н. *Астрономияға тән, астрономияға қатысты.* Араб ғылымының алғашқы қарлығашы, Бағдат математикалық, *астрономиялық* мектебінің негізін салушы Мұхаммед әл-Хорезми Орта Азиядағы Хорезм қаласында туып-өскен (А.Көбесов, Математика.). Әл-Хорезми олардың зерттеулерін жалғастырып, өзінің *астрономиялық* трактатында математика тарихында тұңғыш рет синустар кестесін жасады (А.Көбесов, Математика.). Үркер жұлдызының малшыларға маңызы өте зор болды. Олар *астрономиялық* және метеорологиялық құбылыстарды ажыратуға пайдаланады (М.Елеусізов, Шоқан Уалиханов.).

Астрономиялық бірлік. *Жер мен Күннің орташа арақашықтығына тең астрономиялық ұзындық бірлігі.* Бір *астрономиялық бірлік* шамамен 149,6 миллион километрге тең (ҚҰЭ).

Астрономиялық құралдар. *Астрономиялық бақылауларға және оларды өңдеуге арналған құрал-жабдықтар.* *Астрономиялық құралдарды* бақылау аспаптарына, жарық қабылдайтын және оны талдайтын аппаратураларға, уақыт құралдарына, лабораториялық құралдарға т.б. құралдарға топтап бөлуге болады (ҚҰЭ).

Астрономиялық таңбалар. *Астрономиялық әдебиеттер мен құнтізбеде қолданылатын шартты белгілер.* *Астрономиялық таңбалар* шоқжұлдыздардың, аспан денелерінің аттарын ай және аптадағы күн аттарын т.б. белгілеуге пайдаланылады (ҚҰЭ).

АСТРОНОМИЯЛЫҚ-ГЕОДЕЗИЯЛЫҚ: астрономиялық-геодезиялық тор. а с т р. Орны астрономиялық геодезиялық координаттар жүйесінде анықталатын аспан шырақтарының және Жер бетіндегі тірек нүктелерінің жиынтығы. А с т р о н о м и я л ы қ - г е о д е з и я л ы қ т о р азықтық және биіктік торларынан тұрады (ҚҰЭ).

АСТРОФИЗИК з а т. ғы л. *Астрофизика маманы.* Корпускулалық тасқынмен бірге Күн кеңістікке жиі-жиі және бірқалыпты бәсең корпускулаларын жіберіп тұрады. Олардың жылдамдығы 300–5000 км/сек, а с т р о ф и з и к - т е р оны Күннің желі деп атайды (Т.Омаров, Құн. құбылыс.).

АСТРОФИЗИКА [грек. astron – жұлдыз, physike – табиғат] з а т. ғы л. *Аспан денелері мен жұлдызаралық материяның табиғатын, химиялық құрамын және оларда өтетін процестерді зерттейтін ғылым.* А с т р о ф и з и к а жеке ғылыми пән ретінде телескоптың жасалуынан кейін дами бастады (ҚСЭ). Кометалар мен метеорларды зерттеу – а с т р о ф и з и к а н ы ң басты проблемаларының бірі (ҚСЭ). А с т р о ф и з и к а институтының арнаулы комиссиясы астрономиялық жаңа аспапты – планета аспабын қабылдап алу туралы актіге жақында ғана қол қойды («Лен. жас»).

АСТЫ з а т. 1. *Заттың үстіне қарама-қарсы жағы, беті.* Жақындап тың тыңдады құлақ түріп, Қанден ит арба а с т ы н д а жатыр үріп, Күзетші айналып жүр аулақ жерден, Мойнына көрер емес салсаң құрық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шалағай жанның қасы – жыртқық қайық, Бір күн жел, сеніп болмас, бір күн айық... А с т ы ң теңіз, үстің жел дос емессің, Қарбайып әлек болма қанат жайып (XX ғ. қаз. ақын.). 2. *Белесті жердің баурайы, арғы жақ бетінің төменгі тұсы.* Асан мен Үсен бір күні, ел көшкенде, қыр а с т ы н д а ойнап жүріп, ескерілмей, екеуі жұртта қалады (Ы.Алтынсарин, Таңд.). Салқын белден сары желді естіріп, Мезгіл екен күн еңкейген кешкілік. Бүркіт бастап кепті тойға өңшең жас, Әсем дауыс қырқа а с т ы н а н естіліп (М.Айтқожина, Шың.). Қыр а с т ы н а н шығатын Қайран алтын Қостанай. Жатқандай боп түн қатып, Керуен қонып, көш талай (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). 3. *Жаңбыр, бұршақ, түтін, оқ, шаң, боран, жел тақілеттес заттардың маңы, арасы, іші.* Әйел бұршақтай бораған оқ а с т ы н а қарай кіріп келе жатыр (Ф.Мүсірепов, Таңд.). Шілдеде аптап а с т ы н д а, Қыста боран

ішінде, Жас баласы қозыда, Қатыны жүр от жағып, Бәйбішенің еркінде (Жамбыл, Таңд. шығ.). Тұтасқан ш а ң ы ң а с т ы н д а жиралаңдап әлдебір алып жыландар қаптап келе жатқандай (Ә.Кекілбаев, Үркер). Сонымен Әлім мен Садық екеуі әлі де қақап тұрған аяз, қатты қара д а у ы л а с т ы н д а кейін қарай жол жағалап, жаяу тартып кетті (М.Әуезов, Шығ.). Жел-жел есер, жел есер, Ж е л а с т ы н а қарасам, Қоға менен тал өсер, Ораздының ұлы өсер (Шалкиіз жырау). 4. *Қағаз, кітап бетінің төменгі жағы.* Ант қағазының а с т ы н а Петр патша айтқандай, қазақ хандарының, ең болмаса, біреуінің қолын қойдырып алса, баяғыдан бері көздің жауы, көңілдің құрты боп келе жатқан Азияның кілті орыс патшасының қалтасынан бір-ақ шығары сөзсіз (Ә.Кекілбаев, Үркер). 5. *Іші, ішкі жағы.* Бетінде түрткен-түрткен қарасы бар, ақ бір байларының а с т ы н а н көрінген арзан айсырға таққан құлағының ұшына дейін қып-қызыл (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Костюмнің а с т ы н д а кір-кір жилет көрінеді («Қаз. әдеб.»). Мен Дәулетиярдың құндызбен жиектеген бөркі а с т ы н а н тершіген қыртысты желкесін ғана көремін (Т.Ахтанов, Махаббат.). 6. а у ы с. *Мінген көлігі (ат, мәшине туралы).* Алғаның жақсы болса қорғандай-ды, Жаман болса қайтесің, сормаңдай-ды, Атың жүйрік, алғаның жақсы болса, А с т ы ң д а жылжып жүрген жорғандай-ды (Шал ақын, Өлеңд.). Әуелі жабы айғырдың баласы, Ел шетіне жау келсе, Жауға шауып шыға алмас. Топқа барсаң дірілдеп, А с т ы ң д а төзіп тұра алмас (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Қозыбақ аулы кейде бір елмен барымталасса, қолдарына қара шоқпар, а с т а р ы н а жүйрік ат беріп, жортуыл бейнетке – соғысқа да салатын (М.Әуезов, Шығ.).

Ай асты. п о э т. *Айлы түн.* Күздігүні бетеге, көде, тобылғы, бозқараған да жарық а й а с т ы н д а қылаңғытып, сұрқыл тартады (М.Әуезов, Абай жолы). А й а с т ы н д а ақшыл дала қызусыз, жарықсыз бір бұлдыр сәуле береді (М.Әуезов, Абай жолы). Күн батады, бүкіл қора тынады, Жұлдыз көктен сәуле сеуіп тұрады, Соның ғана маңыраған дауысы, Анда-санда а й а с т ы н а н шығады (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Алты [жеті] қырдың астында [асты]. *Алыста, қашық жерде.* Мен сені а л т ы қ ы р д ы ң а с т ы н д а жүрсем де ұмытпаспын («Қаз. әдеб.»). Самайынан сағал-сағал тері шұбырған тезекші әйелдер ғана а л т ы қ ы р д ы ң а с т ы н а н тезегін арқалап, әрең қал

қаңдап келе жатады (Ғ.Мүсірепов, Танд.). *Жеті қырдың астында*, Еліктің басқан тұяғы. Ат шапқандай сартылдап, Шолушы еді құлағы (Қ.Әбдіқадыров, Танд. өлеңд.).

Аспан асты. поэт. *Кең дүние, жер беті.* *Аспан астына* адам баласы ғана сыйыспай қойды (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). *Аспанның астындағы* алып бесік, Асқар тау абдырап тұр тербетіле (М.Мақатаев, Шығ.). Қиыры жоқ жатыр дала, Алып тегіс *аспаны* (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.).

Аспан асты қуыс. бейн. *Жер беті кең.* – Иә, Зейнешжан, *аспанның асты қуыс* болғанын жүре береді екенсің (Ж.Молдағалиев, Самал). – *Аспанның асты қуыс* болғанымен, бос жатқан жер болмағаны ғой, оны енді білдік, – деді Ыбырай (С.Шәріпов, Шығ.).

Астына алды. *Бір нәрсенің тездеуін тіледі, асықтырды.* Қара бәйбіше көштің қыр соңынан жөнелсе де, божы ұстаған жалақ Нөкені «Айда айдаң!» *астына алып*, жолдағы сиыршыларды кие-жара, арбаларды соқпырта, бұзауларды бүйірден түртіп домалата, қос құласын шаптыра желдіре, көштің алдына түспей көңілі көншімейтін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сонда Сағат келіп бербердің *астына алып*, әбден қысады (Қаз. ертег.). Ойланып алсын дей ме, кім білсін, тергеуші бол-болдың *астына ала* қоймады (С.Омаров, Қайырлы.).

Астына басты. *Жерге жаншыды, жұмарлады.* Арт жағынан жауырыны бүлкілдейді, Қыран бүктеп *астына* дәл *басқанда* (Абай, Тол. жин.). Енді бала сасады, Көтеріп алып Зарлық хан, Дәуді *астына басады* (Батырлар жыры). Ертай орнынан атып тұрып, мойнында телефоны бар фрицті бүркіттей умаждап *астына басып* та үлгерді. Екіншіден Морозов жәукемдеді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

Астына көпшік қойды. *Орынсыз мадақтап біреуді есіртті, мақтады, қолпаштады.* Іле бойында сен болмасаң, басқа қызыл отау меңгерушілері жұмыс істей алмайды, – дегені менің *астына көпшік қойып* алдап түсіргені екен деп те ойладым («Қаз. әдеб.»).

Астын ала. *Астыңғы жағымен, төмендете.* Қорғалап бітуге таянған айдың *астына ала* таң шапағына араласып, қылт-қылт етіп тұрған Үркерді көрдім (Х.Әбішев, Аспан сыры).

Астынан идіру. малшар. *Төлін емізе отырып, идіріп сауу.* *Астынан идіру* – қойды үріптеп алғаннан кейін, қозысын емізе отырып, идіріп сауу (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырды. *Барар жер қалдырмай құдалады, үркітіп, үрей салды.* Ел-елдің болыс-біні *астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырған* жоқ па, аңқау елдің (М.Әуезов, Абай жолы).

Астынан су шыққандай. *Асығыс, қарбалас болып, байыз таппаған күйде.* Жамбасына мұз батқандай, *астынан су шыққандай* дейтін тынымсыз күндер мен түндер үздіксіз қарбалас қам-харекет үстінде өтті (М.Әуезов, Абай жолы).

Астында қалды. *Қарық болды, белшесінен батты, кенелді.* Құдай жарылқасын, астықтың *астында қалды* қ. Астық болғанда қандай, дөңдері бармақтың басындай (К.Қазыбаев, Дәуір.). Бибі әр кеште сыйлықтың *астында қалды* (Р.Әутәліпов, Алтын.).

Асты үст болды. *Астан-кестені шықты, ойран-топыры шықты.* *Асты үст болып*, топан неге болмайды? Өзгеріссіз өмірде не қызық бар?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Астын үстіне келтірді [шығарды]. *Ойран-топырын шығарды, быт-шыт етті, бей-берекетін шығарды.* *Астын үстіне келтіріп*, дауыл сапырған көк теңіздің тепкісінде жалғыз қайықшы қаңғалақ ойнайды (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Ескі өмірді төңкеріп, *Шығарды астын үстіне*. Кім сүйсінбес дәл мұндай Кереметті күштіге (Қ.Аманжолов, Танд.).

Аяғының астына қарады. *Абайлап, көзіне қарап жүрді.* Адамы сирек бір оңаша көшемен, *аяғымыздың астына жиі қараңқырап*, қағыл-қағылмен келе жаттық (Н.Сералиев, Қаңтар).

Жауын [жаңбыр] астында қалды. *Үстібасы малмандай су болды.* Күні бойы тынбастан жауған қара *жауын астында қалған* жігіттер, үңгірге дірдектеп жеткен (С.Жүнісов, Ақан сері).

Жеңілдің асты, ауырдың үстімен. жағымсыз. *Қиындықтан қашқалақтап, жеңіл-желті, үстіртін.* Қойыңыз жеңеше, өйтіп *ауырдың үстімен, жеңілдің астымен* жүре қоймаспыз (Б.Қожабеков, Көктөбе). [Жалқаулар] *жеңілдің асты, ауырдың үстімен* өмір сүріп, қоғамға аз беріп, көп алуға тырысады («Лен. жас»).

Жер асты. а) миф. *Жердің астындағы ел, тіршілік.* Қызыл нар Төстік барда буаз екен, Айлас боп әйелімен туады екен. Ер төстік *жер астына* кеткен жылы Серттесіп белін мықтап буады екен (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ә) *Адам аяғы жетпейтін алыс, адам білмейтін қиян.* Жай айтам, алыстығын айтам, сенімен бірге

жердің түбі түгіл, астына барсам да ризамын (М.Дулатов, Шығ.). б) *Жердің қойнауы, жер қыртысының төменгі қабаттары*. Жаңа деректемелер мен *жер астына* табылған искусство бұйымдары сол кездердің өзінде-ақ профессионал шеберлердің болғанын – ұсталардың, тас қашау шеберлерінің (қашықтардың) және басқалардың болғандығын көрсетеді (Қазақ ССР тарихы). Азулап алтын, жезді, цинктерді, Кеміріп алмас қашау кіркі жейді. Арадай балға қонған асыл бұрғы Бұлынса, *жердің асты* күркірейді (І.Жансүгіров, Шығ.). Трубаның ішімен, *жер астымен* өзен суы құба белді өрлей ақты. Жер кеулеген мың сан қайла белдің түбіне жеткен (Ғ.Мұстафин, Шығ.). в) б о т. *Жерге еніп тұратын (өсімдікке қатысты)*. Рауғашың *жер асты* сабағы мен тамырларын көктемде қазып алып, суық суға жуады да, шіріген және ағаштанған жерлерін кесіп тастайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). г) к е н. *Шахта, жер асты кен өндіру орны*. Қара алтын шығарушы *жер асты* алыптарының мақтанышы – көмірлі Қарағанды («Халық мұғ.»). Мұнда жиырма жыл *жер астында* және біраз жыл жер үстінде адал еңбек қылдым (М.Сәрсекеев, Туған жер).

Жер астынан шыққандай дауыс [үн]. Ұнамсыз, жағымсыз, құлаққа түрпідей тиетін дауыс, ащы үн. Құдайға құлшылықсыз жақпайтының секілді, әйелге де қылықсыз жақпайсың, – деді Садырбай *жер астынан шыққандай* жылымшы үнмен (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Бір кезде кәдімгі асыранды тауықтың жұмыртқалап болғасын бар дүниеге жар салған қақылығы сияқтанған бір сұмдық дауыс *жер астынан шыққандай* бажынай кеп шықты да, соң жағы ішек-сілесі қатқан бір әлем тапырық күлкіге ұласып кетті (Е.Тұрысов, Құралай.).

Жердің үстімен келіп, астымен қайтты. Ел бетіне қарағысыз масқара болды. Бұл жолы *жердің үстімен келіп, астымен қайтқандай* болдыңыз ғой (С.Торайғыров, Қамар сұлу).

Жеті қабат жер асты. а) м и ф. *Ертегі-аңыздардағы түсінік бойынша жеті түрлі қабаттан тұратын жерасты тіршілік әлемі*. «Ер Төстік» ертегісінде Төстіктің *жеті қабат жер асты* патшалығына сапар шегуі тәрізді ғажайып сюжеттер халықтың байырғы дәуіріндегі жеті ғалам (жұрт) туралы мифологиялық танымына байланысты туған деуге болады («Жалын»). ә) б е й н. *Шахта, жер асты кен орны*. Белден сан, су кешіп жүріп,

кенді қайламен қазып, *жеті қабат жер астында* талай боздақ опат болған (Р.Нұрғалиев, Талант.). *Жеті қабат жердің астында*, қараңғы, үңірейген, үңгір, забой, есебі, көрдің ішіндей десе де болады (С.Сейфуллин, Әңгім.). б) *Терең, түпкі*. Сен *жеті қабат жер астында* ағызынданда жатсаң да, білетін сырың жер астында жатпайды, бөрібір сыртқа шығады (І.Есенберлин, Алмас.). Менің көзім *жеті қабат жердің астындағыны* көреді (К.Рахимов, Қарлығаш.). *Жеті қабат жер астындағыны* ойлайтын жауыз екендігіне осы жаз өбден көзім жетті (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Жеті қабат [қат] жер астына түсті. а) м и ф. *Жер астындағы өмірге барды*. Білмесеңдер, мен сендерді жеті қабат көкке де шығарам, *жеті қабат жер астына да түсіремін* (А.Машанов, Жер асты.). ә) *Жоқ болды, жойылды*. Әне топан суы дүние жүзін қаптап, бар әлемді ағызып, *жердің жеті қабат астына түсірген* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин.). б) *Ұялғаннан кірерге тесік таппады, қатты қылды*. Менің ұялып қорланудан алайдүлей болып, *жеті қабат жердің астына түсіп* кеткенім артық еді, қолымдағы жейдені не істерімді, қайда тығарымды білмеймін (Б.Соқпақбаев, Өлгендер).

Жұдырықтың [ит тепкінің, қамшының] астына алды. Аямай төмпештеді, жұдырықтап соқты, аяусыз тепкіледі, қамшымен сабады. *Жұдырықтың астына алып*, мылтықтың дүмімен қойғыштап өлтіріп бара жатса да, жар салып ұран тастап өл! (Х.Имашов, Жүректерде.). Ес біліп, етек жапқалы мұндай азапты көрмеген жігіт машинаны да аяған жоқ, біраз *ит тепкінің астына алды* (З.Шүкіров, Қиын түйін). Ащы түтіннің астында қалған Асанды келе сала *қамшының астына алды* бір адам (С.Қасиманов, Сиқырлы.). *Қамшының* қуып жүріп *астына алды*, Қайғырдым, құтылам, – деп, – неғып мұнан (Базар жырау, Шығ.).

Иек астында. Жақын жерде, таяу маңда. Сонша болмады, тап *иек астындағы* сиректеу бұталардың арасынан бір топ ешкі орғып шыға келді (С.Бегалин, Танд.).

Кет-кеттің астына алды. Қуды, кетуін қалады. – Анау Зүбәйла күн көрсетер емес, тіпті қол жұмсайтын болды, *кет-кеттің астынан алды*, неше жылдай шал әкең бағымды байлады, енді жас байға тиемін, үйімді босат дейді (Ж.Жұмаханов, Шығ.).

Көзінің астымен қарады [сүзді]. а) *Бай-қатпай, елеусіз қарады, көз қиығын салды*.

Ілгегін шұқылап отырып, *көзінің астымен* Зейнеш Асылбек тұрған жаққа *қарады* (Б.Майлин, Шығ.). Әлден уақытта есімді жиып алып, *көзімнің астымен ақырын қараса*м, қобыздың құлағы Ықыластың сүйекті шықшытына қатты жабысып қалған екен (С.Сейфуллин, Тар жол.). *ә) Жақтырмаған, ұнатпаған сыңай, кейін танытты.* Қарабай қайтадан жиырыла қалды. Ала *көзінің астымен* Сұлтанмахмұтқа зілдене *қарайды* (Д.Әбілов, Арман.). Ақымақ, ес жоқ өзінде, – әкем қиық *көзінің астымен* басымнан бақайыма дейін бір *сүзіп* өтті (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Қара кісі оған *көзінің астымен* бір *қарап* алды да, жауап берместен қопарған үстіне жерді одан әрі қопара берді (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

Күн асты. а) *п о э т. Жер бетіндегі әлем.* Танытамын елдерге, *Күн астындағы* жерлерге. Ғылымның нұрын шашармын, Елге айналып келгенде. Бұл ойыма жетуге Он жыл талап керек қой. Ойымнан алыс кетуге, Қуғаным болсын айт пен той (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *ә) Шыжыған, жарқыраған күннің көзі.* Маңдайынан күн өтіп, Жаурыннан жел өтіп, *Күн астымен* жеткен ер (Махамбет, Шығ.). Қандай бақыт! Жарқырап Күн тұрғаны. *Күн астында* дүние құлпырғаны. Күннің нұрын күшақтап, үлестіріп, Бір ұрпаққа бір ұрпақ ұмтылғаны (М.Мақатаев, Шығ.).

Қанатына [қанатының астына] алды. Қамқорлық жасады, пана болды. Маляр-Милляр фашистер шабуылынан бас қорғау үшін қашық тылға эвакуацияланып келгенін айтып, қиыншылықта *қанат астына алып* қамқорлық жасаған санаторийдың жақсылығын жүрегінің ақырғы соғуына дейін ұмытпайтындығын білдірді (Е.Оразақов, Дәрігер.). – Жә, балаға қорыш болғанның жөні осы деп, *қанатыңыздың астына ала* бермеңіз (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

Қол асты. Бағынышты, тәуелді жұрты, елі. Халифа *қол астына* еткен жарлық, Елағым жиналсын деп қалмай барлық (Базар жырау, Шығ.). Арам тамақ, ақ білек, *Қол астын* жемей, қолдай ма Басшы әділ болмаса, Жұртқа әділдік орнай ма? (Жамбыл, Тол. жин.). Дүниеге бала келген соң, Айғыр сойып ақыртты, Бура сойып бақыртты. *Қол астын* қоймай шақыртты (Батырлар жыры).

Қол астына кірді. с а я с и. Бір елдің өктем саясатының нәтижесінде екінші ел бағынышты, тәуелді болды. Кенесарының Қоқан, Бұхар, Хиуа хандарының қарамағы түгіл, Россия империясының да *қол астына кір-*

гісі келмейтінін білемін (І.Есенберлин, Қаһар). Тарғын Ақша ханның *қол астына кіріп* қызмет істеді (Ер Тарғын).

Қол астына қаратты [алды]. Тәуелді етті, бағындырды. Балыққа айт! Менен көп-көп сәлем! – деді, *Қаратып* теңіздерді *қол астыма*, шабарман болсын өзі маған, – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қол астында. а) *Қарауында, тәрбиесінде.* Алғаш институтты бітіріп келгенде, осы қарттың *қол астында* қатардағы жұмысшы болып істеген («Қаз. әдеб.»). *ә) Иелігінде, билігінде, қарамағында.* «Құрама жиып ел қылған, құрақ жиып тон қылған» мейірімді ханымыз, сіздің *қол астыңызда* әлденеше дінді елдер бар ғой, жебірейді арам сумен жуды дегенді естісе, сізге елдің көңілі қалар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Манифест император берген соң, Қуаттап әркім дінін алғандағы. Патшаның *қол астында* поляк, жебірей, сарт, ноғай, орыс, қазақ армандағы (М.Көпеев, Тірлікте.).

Қол астындағылар. Билігіндегілер, бағыныштылар, құзырына қарастылар. – *Қол астындағыларды* қуырдақша қуырып қоймасаң болмайды (М.Рашев, Бетің қисық.). *Қол астындағыларды* осылай мықтап жұмсау бәсекеңнің көптен қанына сіңген тәсілі секілді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Қылыштың астына алды. Қырғын салды, көресісін көрсетті. Арам пейіл залымды *Астына қылыш аламыз*. Қырық жыл қырғын болса да, Сізбенен бірге боламыз (Бабалар сөзі).

Оқтың астына алды. Жан-жақтан қарқынды түрде оқ жаудырды, атқылады. Атыса алмады, есі шығып кетті. Бес арба азық-түлігі, қару-жарағымен қолға түсті. Бізді көп екен деп ойлап қалса керек, үйткені қаланы қамап алып тұс-тұстан *оқтың астына ала баста*п едік (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Оқтың астында қалды. Жауған оқтың ішінде қалды, жан-жақтан оқ борады. Сонау киліккен батпақтың ортасында жау *оғыны*ңа *астында* жалғыз қалып бара жатқандығы: «Маңғас! Маңғас!» – деп, шақырған жан даусы құлағыма келгендей болды (Т.Ахтанов, Боран).

Су асты. Өзен, көл, теңіз және т.б. сулардың тереңіндегі қабаты, түп жағы. *Су астында* жүргенмен балық та басқа мақұлықтай ық іздеп, жайылым тандап теңіз түбінің толқмайтын тыныш жерлерінде, қамысты басаттар мен қопақты көлдерде жүреді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Сескенген алыптар [киттер]

қудалаушылардан қашып, *с у а с т ы н а* сүңгіп кетеді (Естімеген елде көп). Жардың тұсындағы ағын *с у д ы ң а с т ы* құмақ, саяздау қайраңында суды өрлеп бір топ балық ақырын жүзіп кетіп бара жатыр екен (С.Сейфуллин, Әңгім.). Қыста терең *с у а с т ы н д а ғ ы* өсімдіктерді пайдалану үшін мұздың үстіне «жемхана» салады (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

Табан астынан [асты]. *Аяқ астынан, жоқ жерден; кенет.* – Тоқта! Келе жатқан қайсысың? – деп, *т а б а н а с т ы н а н* екеуі шыға келгенде, Селезнов еріксіз селк етті («Лен. жас»). Ә дегенше ерегісу, *т а б а н а с т ы* төбелесу батылдықты, батырлықты көрсететін қылық па сол? (Т.Әбдірахманова, Білесің бе?).

Табан астында. а) *Жақын жерде.* Әне, *т а б а н а с т ы н д а* ауыл жатыр мұнартып. Бір кезде жалаң аяқ талай шапқылаған көшелер сол қалпында бұлдырсыз («Лен. жас»). ә) *Құтпеген жерден, кенеттен, лезде, тез.* Қызық өзі қала басшылары, *т а б а н а с т ы н д а* бос үй керек бола қалса, олардың көзіне алдымен спорт залдары түседі («Қаз. әдеб.»). Ауыл аралап, адыраңдасқан тобыр *т а б а н а с т ы н д а* быж-тыж болды (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Таяқ астында ұстады. *Ұрып-соғып, күн көрсетпеді.* Бұнда келе, [шешемді] әрі әкем, әрі бәйбішесі бірдей қожандай «отырса басқа, тұрса аяққа» дегендей, *т а я қ а с т ы н д а* ұст-та д ы (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Темір тордың асты. б е й н. *Түрме, қамау.* Айналайым Мақшұғым, өкпелеп мұны азынша, Қоршауда отыр жездеңіз, *Т е м і р т о р д ы ң а с т ы н д а* (М.Дулатов, Шығ.).

Ту астында. *Адамдардың ортақ мақсатпен топтасқан, ұйымдасқан, басы біріккен орны.* Жауыздық тамырын кияйық, Қулардың аранын тияйық, Ақ ниет азамат ерлерді, Бір *т у д ы ң а с т ы н а* жияйық (С.Сейфуллин, Өлең.). Алаш *т у ы а с т ы н д а*, куә болсын арымыз. Көркейтуге Алашты Құрбандық біздің жанымыз! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Шаңның астында қалды. *У-шудың, шаңтопалаңның ішінде қалды.* Ат қойды қалың әскер андағайлап, Дүрсілі жер қозғалтып «Абылайлап». Тыныш жатқан қалмақ елі қас қаққанша, У-шу боп *ш а ң а с т ы н д а* қалды ойбайлап (С.Сейфуллин, Өлең.).

Шаңырақ асты. *Бір отбасы, үй іші.* Әне-міне дегенше бұлар көтерілген *ш а ң ы р а қ а с т ы н д а*, жете қабыл биіктікте ерте көктемде бас жарған бәйшешек гүліндей қопарылып

ашыла бастады (Ә.Тарази, Нұрлы дүние). *Ш а ң ы р а ғ ы а с т ы н д а* қонақсыз, кісісіз отыра алмайтын қазақ емес пе, біраз кемпір бір үйге жиналып, шөлдемесе де қоңыр әңгіме үшін күрең шайды жайлап тартып отырады (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

АСТЫҚ з а т. *Бидай, тары, арпа, сұлы, күріш, жүгері, тағы басқа дәнді дақылдың жалпы аты.* Өлшеулі өмірің таусылса, Санаулы демі сарқылса, Әркімге *а с т ы қ* бір нәубет, Бастағы киген бөріктен (Базар жырау, Шығ.). Болжаса да боларын *а с т ы қ* қанша, Әкеледі сүмбіле қастық қанша. Нағыз диқан бет алды даурықпайды, Бидай болып мол егін бастыққанша (К.Салықов, Жезкіік). Осы күнгі егін жүрген *а с т ы қ* шөптері, мысалы, бидай, тары, қарабидай, арпа – бәрі де бұрынғы кезде ешкім екпей, өздігінен шыққанмен, бұл күнде еш жерде шықпайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Астық бастырды. е г і н ш а р. *Дәнді дақылды сабағынан, масағынан, қауызынан бөлді.* Жаз бойына Қағазбай үй көрмейді. Соқа айдайды, *а с т ы қ б а с т ы р а д ы*, егін суарады (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Қырманға *а с т ы қ б а с т ы р а р* алдында екінші Дихан атаны еске алады да, бір шайнам дәнді ауызға салып: «Дән дәмді болсын, ішер көбейсін» деген тілек айтып барып іске кіріседі (А.Қайбарұлы, Қаз. ырым.).

Астық бастыру. е г і н ш а р. *Астық жинаудың дәнді дақылдарды масағынан, сабағынан, қауызынан ажыратудан тұратын бір кезеңі.* *А с т ы қ б а с т ы р у* кезінде де тұқым зақымдалуы мүмкін (Ж.Жиенбаев, Астық дақыл.). Келгенде жекжатшылап, жата-жастануға емес, егін жинап, *а с т ы қ б а с т ы р у ға* жедел көмекке қол созды (Б.Әдетов, Парасат).

Астық бітесі. з о о л. <лат. aphidodea> *Көк немесе сарғыш сұр түсті, дәнді дақылдарды зақымдайтын ұсақ жәндік.* Дәнді дақылдардың өсіп жетілуі уақыты аяқталған кезде, *а с т ы қ б і т е с і* қанаттанып, әлі толық құрамаған өсімдікке қонады (ҚСЭ).

Астық кептіру. е г і н ш а р. *Әрқайсысының физикалық, физиологиялық, биологиялық ерекшеліктеріне және сақталу мерзіміне қарай әртүрлі тәсілмен масақты дақылдардың дәніндегі артық ылғалды жою.* Солтүстік-батыс аудандарда *а с т ы қ т ы* ыстық ауамен, шығыс аудандарда күн сәулесімен *к е п т і р у ға* болады (ҚСЭ).

Астық қандаласы. з о о л. <лат. trigonotylus ruficornis> *Дәнді дақылдарды зақымдайтын зиянды жәндік.* *А с т ы қ қ а н д а л а с ы*

аңызда астық тұқымдас көпжылдық өсімдіктерді паналап қыстап шығады да, егіс көгін ойсырата жейді (ҚСЭ). Өсімдік сүттеніп, қамырланып пісер кезде егінде *астық қан-д а л а л а р ы* көп болады, осыған орай бактериоз ауруына ұшыраған өсімдіктер саны да көбейеді (Ж.Жиенбаев, Жүгері.).

Астық қоймасы. *Астықты сақтауға арналған орын. А с т ы қ қ о й м а с ы* астықты жауын-шашыннан, зиянды кеміргіштерден, құстардан қорғауға, астықты тиеп түсіруге ыңғайлы және бақылауға қолайлы болуы қажет (ҚҰЭ).

Астық қоңызы. з о о л. <лат. anisoplia agtica> *Дәнді дақылдарды зақымдайтын қоңыз түрі. А с т ы қ қ о ң ы з ы* жаздық және күздік бидай мен қара бидайдың әлі пісіп жетілмеген дәнін зақымдайды (ҚСЭ).

Астық құйды. п о э т. *Дәнді дақылдарды өткізді, жинап әкеп төкті.* Егін жиналып, алтын *а с т ы қ* қамбаға *қ ұ ы л д ы*, шөп шабылып, мал қоралардың басына үйілді (З.Ақышев, Біздің шамш.).

Астық масасы. з о о л. <лат. mayetiola destructor> *Галмиз тұқымдасына жататын, дәнді дақылдарды зақымдайтын ұзын мұртты маса. А с т ы қ м а с а с ы* көбінесе бидайдың жұмсақ сорттарын, сирек те болса қара бидай мен арпаны зақымдайды (ҚСЭ). *А с т ы қ м а с а с ы н ы ң* түсі сұр қоңыр не шикіл сары, ұзындығы 2,5–3,5 миллиметр (ҚҰЭ)

Астық саудасы. э к о н. *Дүние жүзі елдері арасындағы астық экспорты мен импорты. А с т ы қ с а у д а с ы* елдер арасында ерте заманнан жүргізілді, бірақ оның көлемі шағын болды да, ол тек Жерорта теңізі жағалауындағы елдерді қамтыды (ҚСЭ). *А с т ы қ с а у д а с ы* айналымы бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін жылдан жылға өсіп отырды (ҚСЭ).

Астық сүлікшесі. *Жапырақ жемірлері тұқымдасына жататын қоңыз; дәнді дақылдар зиянкесі. А с т ы қ с ү л і к ш е с і* көбейіп кеткен кезде егінді инсектицидтермен дәрілеу қажет (ҚҰЭ).

Астық тартты. *Дәнді дақылдарды бір жерден екінші жерге тасыды, апарды. Мен сүйемін ырғалған егістікті, Керуендер қатарын а с т ы қ т а р т қ а н.* Күй төгетін қойшылар сыбызғысын, Көк шалғында табынды қырда баққан (З.Қалауова, Танд.).

Астық тұқымдасы. б о т. <лат. gramineal> *Барлығы дерлік шөптесін, кейбіреуі ғана бұта не ағаш болып келетін дара жарнақты өсімдіктер тобы. Тұқымның мұндай құрылысы қара бидайда, сұлыда, арпада, жүгеріде және*

басқа да *а с т ы қ тұ қ ы м д а с т а р д а* болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Бұл *а с т ы қ тұ қ ы м д а с т а р ы н ы ң* ішінде қарабас шалғын, көде және басқалары сияқты мал азықтық шөптер бар (Ботаника).

Астық шаруашылығы. *Дәнді дақылдарды өндіру жүйесі; егіншілік кәсібінің ең күрделі саласының бірі. А с т ы қ ш а р у а ш ы л ы ғы* – мал шаруашылығын жедел дамытуға да ықпал жасайтын жемазық көзі (ҚҰЭ).

АСТЫҚАҒАШ з а т. ө с. <лат. artocarpus integrifolia> *Тұт ағашы тұқымдасына жататын, гүлдері біріңбіл, жемістері ірі болатын сүректі өсімдік. Жергілікті халық а с т ы қ а ғ а ш ы н ы ң* жабайы өсетін, ірі жемісті екі түрінің жемісін пісіріп не қуырып, тұқымын шикілей де, қуырып та жейді (ҚСЭ). *А с т ы қ а ғ а ш* Үнді, Қытай, Молукк және Зонд аралдарының ылғалды жерлеріндегі ормандар арасында өседі (ҚСЭ).

АСТЫҚЖАҚСАРТҚЫШ с ы н. *Астық сапасын арттыратын, жоғары сапалы (астық). Егер мұндай прибор өндіріске кеңінен енетін болса, астық дайындау және астық өңдеу мекемелеріне түсіп жатқан астықтың сапасын тездетіп және дәйекті түрде бағалауға, оны сыныптауға және қоймаға түсетін астықтың жалпы үйіндісінен күшті және бағалы а с т ы қ ж а қ с а р т қ ы ш* түрлерін бөлуге мүмкіндік туар еді («Жас Алаш»).

АСТЫҚКЕПТІРГІШ: *астықкептіргіш машина. е г і н ш а р. Астық кептіруге арналып жасалған техникалық құрал, ауылшаруашылық машиненің бір түрі. А с т ы қ к е п т і р г і ш м ә ш и н е н і ң* көптеген түрі бар (ҚСЭ).

АСТЫҚСЫЗ с ы н. *Астығы жоқ, дәнсіз, азықсыз, жемсіз. Алыстағы малшылардың а с т ы қ с ы з* күн көрісі қиынға соғады («Лен. жас»).

АСТЫҚТАЙ ү с т. *Астық түрінде. Яғни әр күнгі жұмысыңызға ертең а с т ы қ т а й, майдай, сүттей үлес аласыздар (С.Жүнісов, Жапанда.).*

АСТЫҚТЕСКІШ з а т. з о о л. *Қатты қанаттылар отрядына жататын тескіш қоңыздар тұқымдасының өкілі. А с т ы қ т е с к і ш* Қазақстанның барлық облысына тараған (ҚҰЭ).

АСТЫҚТИЕУІШ: *астықтиеуіш машина. е г і н ш а р. Астық тиеуге арналып жасалған құрал, ауылшаруашылық машиненің бір түрі. А с т ы қ т и е у і ш м ә ш и н е н і ң* үш түрі бар (ҚСЭ).

АСТЫҚТЫ с ы н. *Дәнді дақылдары мол, астығы көп. Поезд бітік егінді жиектеп*

тартқанда: «Ерте пісетін жаздық бидай болу керек, бастары сарғайып қалыпты» деп ойлады *а с т ы қ т ы* колхозда өскен Жарқын (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Міне, Ыбырай сол арманының ортасында, *а с т ы қ т ы* алқаптың арасында мәңгі ұйқының құшағында жатыр (С.Мәуленов, Үркер.).

АСТЫҚХАНА з а т. *Астық жинайтын, сақтайтын орын, қойма*. Күнгейдегі ұзын қора байдың үйлері: өзі отыратыны бір басқа, екі қатынның үйі екі басқа, баласының отауы, қонақ үйі, малшылардың үйі, шошала, еттік, *а с т ы қ х а н а* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АСТЫҚШЫ з а т. *Астық жинаушы*. Әліби аулы болса, Қоңыраттан *а с т ы қ ш ы л а р* келгесін бес күннен кейін лаң тигендей тал түсте үйлерін жығып кеткен-ді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АСТЫЛЫ-ҮСТІЛІ ү с т. **1.** *Қос қабатты*. Жиналыс *а с т ы л ы-ү с т і л і* ескі үйдің екінші қабатында, кең мәжіліс залында өтіп жатыр (К.Рахимов, Қарлығаш.). – Осы купедегі *а с т ы л ы-ү с т і л і* орындар біздікі болар, – деді карт кемпіріне (С.Шаймерденов, Мінез). Москваның батыс жағында біркелкі *а с т ы л ы-ү с т і л і* тас үйлерден құралған оқтай тұзу әдемі көшелердің бұ шеті мен о шетіне көз жетпейді (Алғы шепте.). **2.** *Бірінің үстіне бірін*. Іште, Ресейде жүрген көп қазақтың бірі дейін десем, қариялау әйел *а с т ы л ы-ү с т і л і* жаулық салыныпты (Ж.Молдағалиев, Самал).

АСТЫН-ҮСТІН ү с т. *Қалай болса солай, бейберекет; жоғары-төмен*. Поршын-жүрек алып-ұшып, *А с т ы н-ү с т і н* қозғалад. Денең алып, дем шығарып, Жер тарписың қазбалап (С.Ерубаев, Шығ.).

Астын-үсті аударылды. *Опыр-топыры шықты, астан-кестені шықты. А у д а р ы л ы п а с т ы-ү с т і*, Астан-кестен болған жоқ. Шен, знақты қожасыз, кеңесті кең құрған жақ (І.Жансүгіров, Шығ.).

Астын-үстің етті [аударды]. *Опыр-топырын шығарды, астан-кестен қылды*. Самұрық сұлтаны еді барлық құстың. Қорғанды қабат-қабат тастан салған, *Е т у ш і* ед ашулана *а с т ы н-ү с т і н* (Т.Ізтілеуов, Назым).

АСТЫҢҒЫ с ы н. **1.** *Төменгі, аяққы*. Абай *а с т ы ң ғ ы* үйдегі бапты аспазшы пісірген ыстық самсаны да жеген жоқ (М.Әуезов, Абай). Тысқа шығатын есік шала жабылатындықтан, *а с т ы ң ғ ы* жағы сіресе қырауланып, саңлауынан кірген жел үйдің ішін азынатып тұр (Б.Майлин, Таңд.). **2.** *Заттың үстіңгі жағына қарама-қарсы*. Жаздың екінші жартысында картоп жапырақтарының үстіңгі жағында

қоңыр түсті ылғалды дақтар, ал *а с т ы ң ғ ы* жағында жұқа ағайран қабат пайда болады (Б.Шағыров, Картоп).

Астыңғы ерін. н а т. <лат. Iabium inferius> *Адамның, жануардың үстіңгі ерінге қарама қарсы бөлігі*. Көлік үстінде қапырық ыстықта қат-қабат киініп, *а с т ы ң ғ ы е р н і н* бастыра ақ орамал тартып алған бір қарт бар (Б.Аманшин, Көкжар). Жалпақ, доғал иегі де қайтадан қашалғандай мүсінді. Тал бойына жараспай тұрған мүше – *а с т ы ң ғ ы е р н і* ісіңкі, үстіңгі ерні түрік біткен үлкен ауыз ғана (М.Мағауин, Бір ата.). *А с т ы ң ғ ы е р н і* сәл ғана бүлкілдеді. «Ештеңе тақалған жоқ, абыржыма!» – деді де пысық бала күңкілдеді (М.Мақатаев, Шығ.).

АСТЫР¹ е т. *Тамақ салғызу, ет пісірту*. Ашқа қазан *а с т ы р м а*, Тоңғанға отын жақтырма (Мақал). Алдаберген сұпы Әлібидің үйіне түсіп, Қыстан қалған азғана сүрді *а с т ы р ы п* отырған үстіне Рай келді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қонақ келсе – қон деген, Қой семізін сой деген. Тойға қазан *а с т ы р ғ а н*, Жақсылыққа көзін жеткізген, Шылаушын салып ат мінген, Шыңыраудан алып су ішкен (1001 мақал).

Екі үйге бір қазан астырды. *Ел-жұртқа зорлық-зомбылық жасады, ерік бермеді, қысым жасады*. Колхоздастыру кезінде белсенділер не істемеді, *екі үйге бір қазан а с т ы р д ы* ғой (Ауызекі).

АСТЫР² е т. *Іліп қойғызу, дарға асқызу*. Бал ашып, осы ханымға не ем болатынын табыңыз, егер таппасаңыз, бәріңізді де *а с т ы р ы п* өлтіремін (Ы.Алтынсарин, Таңд.).

АСТЫР³ е т. с ө й л. *Асырып жіберту, бір межеден, бір нәрседен асқызу*. ≈ Шектен *а с т ы р д ы*.

Қыр астырды. *Шалқыта, шарықтата ән салды*. Асан қайғы ән салыпты, түйе үстінде-ақ *қ ы р а с т ы р ы п* (Р.Жанаев, Мәуелі.).

Парасатын астырды. *Абыройын асыртты, беделін өсіртті*. Ақжелекті апарып, Атырапқа тапсырды. Төкетайдың басына Белгі қойып, ас қылды. Қырық жігіт пен Сумұрын Елдің басын қостырды. *П а р а с а т ы н а с т ы р д ы* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АСТЫРТ е т. *Қазан көтерттіру, ас дайындау*. Елге өмірің жүрсе, қора-қора қой сойғызып, қазан-қазан ет *а с т ы р т* («Қаз. әдеб.»).

АСТЫРТ¹ з а т. *Таудың етегінен төмен көлденең жазықтық*. Ақ мамық арғы жағы қоян-қарта, *А с т ы р т қ а* төніп тұрған иек арта. Жыланшық жылы ойына жылқы салып,

Ұстатып қойды ықтырма шиден қалқа (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Әсіресе, осы Шолпан, Қасқабулақтың *а с т ы р т ы н д а*, тайлақтай құдығының маңында өте қызықты боп қаулап шықты (М.Әуезов, Шығ.).

АСТЫРТ² ү с т. с ө й л. **Астыртын.** Патшаға сеніп ердің деп, Сөзінді *а с т ы р т* бердің деп, Кенекең қылған өкпені (Д.Әлімбаев, Толғау).

АСТЫРТЫН ү с т. *Жасырын, құпия, жанға білдірмей.* Олардың кейбір қазақ байларымен *а с т ы р т ы н* жақындасып жүргендері байқалады (С.Сейфуллин, Әңгім.). Жүніс Жәңгірханмен *а с т ы р т ы н* жалғасып, жеке мүддесі қанағаттандырылғаннан кейін көтеріліске опасыздық істеп, соңына ерген ауылдастарымен бөлек жөніне кеткен («Қаз. әдеб.»). Мына шойқараның бас имейтінін түсінді де, өз жобасын *а с т ы р т ы н* іске асырудың жайына көше сөйледі (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Астыртын мағына. ф и л о л. *Мәтінде көрінетін немесе ауыспалы мағына; ауыспалы бейнелеу.* Бернелеу біткеннің бәрінің лебіз мағынасынан басқа *а с т ы р т ы н м а ғ ы н а* с ы болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Астыртын ұйым. с а я с и. *Ресми рұқсат етілмегендіктен, жасырын түрде құрылған әлеуметтік, саяси, әскери т.б. сипаттағы мақсатқа ұйымдасқан адамдардың тобы.* Үш-төрт ауданның *а с т ы р т ы н ұ й ы м д а р ы* бір-бірімен байланыс жасап алған кез болатын. Енді әрбір ұйымда отряд құрып, ашық күреске шығуға қызу дайындалып жатқан (Қ.Қайсенов, Жас партизан.).

АСТЫРУ¹ *Астыр¹ етістігінің қимыл атауы; ет пісірту, қазанға ет салғызу.* Семіз байталдың қонақтық, мүшелері түгел тұруына қарамай, Шоқанға одан «хан сыбағасын» *а с т ы р у м е н* қатар, арнаулы мал тамағын қанатпауды ыңғайсыз көріп, бордақыға байлап тұрған семіз саулықтарының біреуін алып ұрды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АСТЫРУ² *Астыр² етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дарға *а с т ы р у*.

АСТЫ-ҮСТІ з а т. *Бір заттың астыңғы жағы мен үстіңгі жағы.* Алғаның адал жүрсен бойға тарар, *А с т ы -ү с т і н* баққан малдың сұлу қарар. Тағы да Құдай саған дәулет беріп, Несібең ұзалтып алдыңды орап. Егерде сүйтіп жүріп өліп кетсең, Құдайға адал болған түзу барар (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Мен саған табаны берік, *а с т ы -ү с т і* тақтай, таза да жарық, жылы да мамық үйді сайлап берейін (Ғ.Сланов, Әңгім.). Ол айғырдың тұла бойын тінте сипайды, тілінің *а с т ы -ү с т і н*, құлағын,

көзінің аңғарын қарайды (Т.Нұртазин, Мұрат).

Асты-үстіне келтірді. *Астан-кестен қылды, бейберекет етті, ойран-топырын шығарды.* Тінту артында жүрген «ерлер» ірі байлардың үйіне кіріп, үйді *а с т ы -ү с т і н е к е л т і р і п*, жың ойнағындай қылып аударыстырған (С.Сейфуллин, Тар жол.). Заман жұртты *а с т ы -ү с т і н е к е л т і р д і*, сұрапыл лайсаңда аяқ-бас, бас-аяқ болуға айналды (Б.Майлин, Шығ.).

Асты-үстіне түсті. *Көңілін аулады, жаны қалмай құтті.* Жаңыл қолындағы шылбырын алып, атты қораға қарай жетелей жөнелді. Үйге кіргенінде *а с т ы -ү с т і н е т ү с і п*, бөйек болып жатыр (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жел тиді ме тосыннан, Тұла бойым ысып жүр... Жаны қалмай, досым да, *А с т ы -ү с т і м е т ү с і п* жүр (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қалмағамбет бізді бауыр тартып күтіп, *а с т ы -ү с т і м і з ғ е т ү с і п* сыйлап жатыр (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Асты-үстіне шығарды. *Ұйқы-тұйқысын шығарды, астан-кестен қылды.* Шарлаған ізді қуалап, шөмелелерді *а с т ы -ү с т і н е ш ы ғ а р ы п* тінтіп, қошқар мен текені қарай бастады (Қаз. ертег.).

Асты-үстіне шықты. *Ұйқы-тұйқысы шықты, астан-кестен болды.* Барақтар *а с т ы -ү с т і н е ш ы ғ ы п*, әлем-тапырық болып жатыр екен (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Асты-үстің қазды [қазбалады]. а) *Егжей-тегжейіне дейін тәптіштеп ежіктеді.* Қожекем байға байша бала-шағасын, *а с т ы -ү с т і н е* дейін *қ а з ы п* сұрап, кедейге кедейше иегінің ұшымен жүргізіп амаңдасып болды (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Кейбіреулер белсендісініп біреуді жамандап, біреудің *а с т ы н -ү с т і н қ а з б а л а п* ұрсып, тыштандайды кеп (Ө.Қанахин, Мұрагер).

Асты-үстің қақтады [айналдырды]. *Жер-жебіріне жете қатты сөкті, ұрысты.* Жерге кіріп кетерсің, жыңды ант ұрған, Шын қызсам *а с т ы -ү с т ің д і* жездей *қ а қ т а п*, Делбелігі емес пе, Біржан салдың, Кісісін жететұғын жаңа тапты-ақ (Айтыс). Бірақ қанша қысып *а с т ы -ү с т і н е а й н а л д ы р с а д а*, Омардың бит шаққандай хабарына бармады (С.Торайғыров, Қамар сұлу).

АСУ¹ з а т. 1. *Тау жотасының өтуге қолайлы аласа жері; белес.* Зарлық батыр тағы да, Бір биік тауға кез келді. Тауға қарай өрледі, *А с у ы н* таппай терледі (Батырлар жыры). Терен *а с у д а* келе жатқан көшке екі жақтағы қабағын түйген қара жартасың «бөлем, үстіңе құлап, талқаныңды шығарайын ба?» деп

тұрғандай болды-ау! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).
А с у салған, тас бұзып, Тарбағатай белінен,
 Қол қондырған қос тігіп, Борлы деген көлінен
 (Бұқар жырау, Шығ.). **2.** а у ы с. *Өмір өткелдері, өмір кезеңдері.* Адам өмірінде түрлі-түрлі кезеңді
а с у л а р болса, солармен бірге Досжан да
 сүрінбей асып кетер (А.Байтанаев, Жаңбыр.).
 Хасен Бүркіттің әлі де өзін-өзі таба алмай
 жүргенін, оның алдында бұл тартыста толып
 жатқан *а с у л а р* бар екенін әбден түсінді (І.Есен-
 берлин, Қатерлі.). Алыстай бердің, алыстай
 бердің, арманым, Адасқан сенен, *а с у л а р* тұр-
 ған алда мың. Заулатып өткен, шаңдатып
 өткен жолында, Гүл болып өсіп, құрай қатып
 қалғамын (М.Мақатаев, Шығ.). *А с у л а р* талай
 жолда қап, Маңдайдан тер сорғалап, Кеткенін
 білмей қалады Төменге төрден жорғалап
 (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Асу бермеді. а) *Жол бермеді, өткізбеді.* Са-
 ғындым ғой, тауымның көк белдері, Қанжығана
 байла да, бөктер мені. Құздар, мені мәңгілік
 тұтқыныңа ал, *А с у берме*, қияның өткелдері
 (М.Мақатаев, Шығ.). Тасыған өзен, сенде бір
 мін бар – тасығанда өткел бермейсің. Асқар
 тау, сенде бір мін бар – басыңнан *а с у бермей-
 сің* («Қаз. әдеб.»). ә) *Қол жеткізбеді, мүмкіндік
 бермеді.* Ер жігіттің маңдай тері, Арулардың
 көз жасы мен күлкісі Абырой мен атақ-
 даңқтың түр-түсі, Әлемдегі *а с у бермес* ең
 ұлы іс, Күнделікті жеңіс пен жеңіліс (М.Шаха-
 нов, Ғасырлар.). Баяу аққан Байғабыл, Бір
 кішкентай өзенсің. Ашуыңа кез келсе, *А с у бер-
 мес* кезеңсің (С.Мәуленов, Танд.).

АСУ² *Ас етістігінің қимыл атауы; дарға не
 басқа бір нәрсеге іліп өлтіру.* Жігіттер, хан мен
 полковник Гекке біздің елшілерімізді өлтірді!
 Қанға – қан! Олардың елшілері біздің
 қолымызда: *А с у* керек соларды (Ә.Әлімжанов,
 Махамбет.). Таң атып келе жатқан рауандап,
 Күңіrentіп Бухенвальдті нала жапты. Жөн-
 деттер жалаңаяқ бір адамды ап, Атуға иә *а с у-
 ға* бара жатты (М.Мақатаев, Шығ.).

АСУ³ *Ас етістігінің қимыл атауы. 1. Белгілі
 бір жерден, өткелден өту.* Сарғасқа төмен
 қарап, бір сәт үнсіз отырды. Жұманың айтқаны
 шекарадан *а с у* екенін анық түсінді (С.Мың-
 жасарова, Қыр қыз.). Қордай тауынан *а с у*
 қыстың боранды күндерінде өте қауіпті еді
 (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). **2. Арту, өсу, көте-
 рілу.** Мархабаның сол жақ бүйіріне тақала
 жүріп келе жатқанында, қарсы кездескен
 таныстардың күйінген я сүйінген қарастарын
 көргендегі мерейімнің *а с у ы н* білсең (С.Сма-
 таев, Армысың.).

АСУ-АСУ с ы н. *Белес-белес, қырқа-қырқа.*
А с у-а с у бел едің, Асудан соққан жел едің.
 Жолдасымды бергендей, Қай батырдан кем
 едім? (Ер Тарғын). *А с у-а с у* жерлерді
 арыстадым, Қайда дүбір бар болса қалыспадым
 (Шалақын, Өлеңд.). *А с у-а с у* белдер де, еңсесі
 биік дөңдер де, аса соққан құмы бар құба
 жондар да қалып барады (Ә.Әбішев, Замана.).
 Емен садақ өңгерген, Еңсесінде ақ сауыт.
А с у-а с у жол көрген, Асау жауға көп сауып
 (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ.).

АСУ-БЕЛЕҢ з а т. а у ы с. *Өмір баспалдақ-
 тары, болашақ.* Бірге бірді қосқанда не бола-
 ды? – Онда өмірден бойдақтар жоғалады.
 Алдында тұрған шақта *а с у-б е л е ң*, Қандай
 жақсы мақсатты қосу деген (М.Шаханов, Ға-
 сырлар.).

АСУ-БЕЛЕС з а т. а у ы с. *Замана, кезең,
 жылдар.* Қырық жыл, Құдай бізді сақтағаннан,
 Қаншама *а с у-б е л е с* артта қалған, Қаншама
 қайрат жұмсау керек болды, Бітпеуге адал үміт,
 аппақ арман (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ.).

АСУДА-АСУ с ы н. к ө н е. ф о л ь к. *Асу-
 асу.* *А с у д а-а с у* бел деді, Аса бір соққан жел
 деді, Сексен жігіт ішінде, Базарбайдың баласы
 Төлеген мырза кім деді? (Қыз Жібек.).

АСУДАЙ с ы н. *Асу тәрізді, асу сияқты.* Күн
 менен түнді ұйықтатпай, *А с у д а й* биік, арман-
 дай алыс айтылды ән. Күй төкті домбыра
 қақпақша омырау, қиық тақтай, Тыңдамас
 оны қай туған (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АСУЛАП ү с т. *Асу-асумен, белестердің
 үстімен.* Асылбек аулына шапқан халықтың
 алды Үкілден шығып, Ақайдардың қырқасын
 басып, жер қайысып, *а с у л а п* жүріп келеді
 (І.Жансүгіров, Танд.).

АСУЛЫ¹ с ы н. **1.** *Асуы бар, асуы көп.* Жас
 офицер осы келісінде азабы ауыр, сан *а с у л ы*,
 қиын өткелді, көп соқпақтың бірімен келді
 (С.Бақбергенов, Қоянқөз.). Таң ата полкіміз
 Шықты өтіп өзеннен. Жол бастап, түсті асып,
А с у л ы кезеңнен (Сәлем саған.). **2.** а у ы с.
Азабы мол, қиындығы көп. Тап осы минут Өмір-
 жанның өмірінде ұлы *а с у л ы* кезең секілденіп,
 ол жылаумен бірге қуанып та отыр (Б.Майлин,
 Танд.).

АСУЛЫ² с ы н. *Ілулі, қыстырулы, орнатулы.*
 Шахта кеңсесінің алдында *а с у л ы* тақтай
 бар (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Сол жағында
 самаурын, ақ құман, паднос, шыны-аяқтар,
 бұлардың тұсында жіпке *а с у л ы* орамал, дас-
 тарқан жайнамаз (М.Дулатов, Шығ.). Әбді-
 расыл төсектің қасындағы орындыққа *а с у л ы*
 тұрған халатын киіп, аяғына іші түкті, жұмсақ
 башмағын ілді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау.).

Көксерек ши ішіне кіріп кетіп, керегеге *асулы* тұрған ет болса, қазанда іркіт болса, іскелеп жүріп жеп қояды (М.Әуезов, Қараш.).

Асулы қазан, тігулі үй. *Бәрі дайын, сайманы түгел. Асулы қазан, тігулі үйге* барасың (Ауызекі).

АСУСЫЗ с ы н. *Асуы жоқ.* Көк темір құрыш болатпен, *Асусыз* асқар тау кешкен. Тас қопарып, жер үңгіп, Шыңырау қазып, жер тескен (С.Сейфуллин, Өлең.). Бет алдына қараса, *Асусыз* асқар бел еді, Белге шыға келеді (Алпамыс). *Асусыз* асқар асқақтан, Аңыратып асқың келе ме? Менменсіген дұшпанның, Көңілін басқың келе ме? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АСҮЙ з а т. **1.** *Ас пісіріп, дайындауға арналған үй, үйдің бөлмесі.* Шолпан *асуы* ге қайта барып, дәу жез легенмен үйеме ақ жапа көтеріп, асшы әйелді ерте келді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). *Асуы* дең бұларды дауыстап кейуана шайға шақырды (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Жарас қайта ұшып тұрып, *асуы* дең ананы-мынаны алып келіп дегбір таппайды (Ш.Құмарова, Қос шынар). **2.** *Түрлі азық-түлік т.б. сақтауға арналған үй.* Күрең құнан шығардың таңдамалы жылы-жұмсағы *асуы* ге қарай әкетілді (М.Әуезов, Абай). *Асуы* ді кілттегенде де азығымызды арамдап кетпесін деп иттен, мысықтан мақтанамыз (Ф.Сланов, Асау арна).

АСҮЙЛІК с ы н. *Асуыге арналған.* ≈ *Асуы* лік жиһаз.

АСФАЛЬТ [грек. asphaltos] з а т. **1.** *Ұсақталған тас пен битум қосындысынан алынатын қара түсті смола түріндегі масса.* *Асфальт* і құм, қиыршық тас т.б. араластырып автомобиль жолдарына, еденге, шатырға төсейтін құрылыс материалы ретінде пайдаланады. *Асфальт* кен орындары Қазақстанның мұнайлы өңірлерінде кездеседі (ҚҰЭ). **2.** *Осы материал құйылып жасалған жол, көше, жаяужол.* Алшаң басып, *асфальт* пен адымдасам, Адам жүрер мекеннен табылмасам, Қайтер еді? Мейірі түскен жанды, Мекерсініп, менсінбей қабылдасам! (М.Мақатаев, Шығ.). *Асфальт* жолды аяғандай жай-жай басып барады, Жүрегіне қаяу салып, ренжіткен кім ананы?! – Неге бұлай? – деген сұрақ көкейімнен кетпеді, Қолтығынан демеп оны алып шықтым шеткері (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Асфальт бетон. *Жарықшақ тас, құм, минерал ұнтақтары сияқты үстемелер мен органикалық байланыстырғыштар (битум, деготь) қоспаларынан жасалатын құрылыс мате-*

риалы. Асфальт бетон заводта немесе көшпелі қондырғыларда механикалық тәсілмен өндіріледі (ҚСЭ).

Асфальт бетон төсеуіш. *Асфальт бетон және басқа да битумды минерал қоспаларды төсейтін машина. Асфальт бетон төсеуіш* шынжыр табанды да, доңғалақты да болады (ҚСЭ).

Асфальт бетон шылауыш. *Асфальт бетон және басқа битумды минерал қоспалар өндіретін қондырғы. Асфальт бетон шылауыш* тарап араластыру тәсіліне қарай дүркін-дүркін шылауыш және үздіксіз шылауыш болып, ал конструкциясына қарай мұнаралы және партерлі болып бөлінеді (ҚСЭ).

АСФАЛЬТСЫЗ с ы н. *Асфальт төселмеген, асфальты жоқ.* *Асфальтсыз* көшенің ортасындағы қар машина, көлік табанымен тапталып нығыздалған (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

АСФАЛЬТТА = е т. *Асфальт жаю, төсеу.* Алматының ең ірі көшелерін сол кездің өзінде-ақ *асфальттаған* («Қаз. әдеб.»). Біз ызғытып, *асфальттаған* кең, әдемі жолмен келе жатырмыз (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Бұл өмір... *Асфальттаған* жол ма, қалай?! Қырсығып мына күннің болмағаны-ай! Жадырап көңілді жыр жазбақ едім, Апыр-ау, Сонда қалай!? Сонда қалай!? (М.Мақатаев, Шығ.).

АСФАЛЬТТАЛ = е т. *Асфальт төселіп, жол салыну.* Көшелермен *асфальтталған*, Машиналар жұлдызша ағып, Өтіп жатыр лек-лек адам (З.Қалауова, Танд.).

АСФАЛЬТТАЛУ *Асфальттал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жолдардың *асфальтталуы*.

АСФАЛЬТТАН = е т. *Жолға асфальт төселу, салыну.* Ол қалада жыл сайын жаңа үйлер салынып, көшелері *асфальтталып* келеді екен (С.Мұқанов, Саяхат.). Пырылдап, жұлдыздайын жалт-жұлт аққан, Көк мұздай *асфальттанған* жылтыр жолдан (Т.Жароков, Танд.).

АСФАЛЬТТАТ = е т. *Көшеге, жүрер жолға асфальт төсеттіру.* ≈ Көшені *асфальтталтты*.

АСФАЛЬТТАТУ *Асфальттал етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Асфальтталту* қажет.

АСФАЛЬТТАУ *Асфальтта етістігінің қимыл атауы.* Орталық көшені *асфальтталу* ойда бар («Лен. жас»). ...Жолды *асфальтталу* үшін битум, бағалы азот, күкірт қышқылын алуға болар еді («Лен. жас»). Грунт суларының деңгейі су құбырлары мен канализация жүйелері арқылы судың ағып

кетуінен, отырғызылған ағаштар мен өсімдіктерді суарудан, буланудың азаюына себепші болатын көшені *асфальт таудан* жоғарылайды (К.Сапарбайұлы, Геология).

АСФАЛЬТТЫ с ы н. *Асфальты бар, асфальт төселген; теп-тегіс.* Кейде Мәулен *асфальтты* көшемен келе жатқандай болады (С.Шаймерденов, Болашақ.). Төменгі-жоғарғы жарығын жарқыратып, машина *асфальтты* жолмен зулап келеді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Айнадай *асфальтты* жолмен машина зырылдап ағып барады («Қаз. әдеб.»).

АСФАҒАН: *Асфаған қылыш.* к ө н е. *Асфаған қаласында жасалған сапалы, алмас қылыш.* Алтынды *қылыш асфаған*. Берді патша ерлерге, Көрсетсін деп қайратты («Айқап»).

АСФАҒАНДЫ с ы н. с ө й л. *Асфағани.* Асынды *асфағанды* алмас қылыш, Шым болат найза түкті егелген ұш. Шығыршық сайын қатқан қан таты бар, Торғай көз, киді сауыт асыл құрыш (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

АСФАҒАНИ с ы н. *Асфаған қаласында жасалған, Асфағанда істелген.* *Асфаған* и кілемдер, Жібектен гүлін торлаған. Қыз сипатын қарасаң, Ақ төнінде кіршік жоқ (Қыз Жібек).

АСФЕН з а т. м е д. *Аспирин мен фенацетиннің қосындысынан жасалатын дәрі.* *Асфен* бас ауырғанда, буын іскенде қолданылады (Е.Оразқов, Дәрігер.). *Асфен* – аспирин мен фенацетиннің қоспасы (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АСХАНА [ир. اشخانه] з а т. *Көпшілік тамақтанатын орын.* Сақал алып, Шаш тарап, Сылап бетті креммен, Адамдардай ашқарақ *Асханаға* кірем мен (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Студенттердің шағын *асхана* с ы. Стол басында үйлену тойына жиналған адамдар (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Асханада* тамақ ішіп отырып та, оның есінен бүгін орыс тілінен сабақты білмей қалғаны кетпеді (М.Иманжанов, Адам тур.).

АСХАНАЛЫҚ с ы н. 1. *Асханаға арналған, тамақтанатын.* Ұзын барак, ортасында ұзын коридор, *асханалық* кең бөлме бар (С.Мұқанов, Есеу жыл.). 2. *Тағамдық.* Бұлардың ішінде халықтың азық-түлігіне жұмсалатын *асханалық* сорттары, мал азығына дайындалатын сорттары; крахмал, сірне, спирт өндіруге пайдаланылатын сорттары да бар (Ботаника). Бұл аймақта жүзімнің *асханалық* сорттарын, шарап жасайтын сорттарын егіп өсіруге болады (А.Жанғалиев, Бағбан.).

АСХАНАШЫЛЫҚ з а т. *Асханашы болушылық.* Күйеуі Ержан *асханашылықты* кәсіп еткелі үш жылдай болды («Парасат»).

АСЦИДИЯ [гр. Ascidiac] з а т. з о о л. *Личинка хордалылар немесе қабықшалылар тип-тармағына жататын хордалы теңіз жануарлары.* *Асцидияның* ұзындығы кейде 50 см, денесін қабық-туника қаптаған, айқын түсті, пішіні екі мойынды банкаға ұқсас (ҚСЭ). *Асцидиялар* барлық мұхиттар мен теңіздердің әртүрлі тереңдіктерінде (500–7000 м) тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

АСША ү с т. 1. *Ас сияқты, астай, ас тәрізді.* ≈ Таңсық *асша*. 2. *Ас беру секілді, ас беру тәрізді.* Ауыз жүзінде той деп жария етілгені болмаса, жиынның барлық үрдіс салтанаты *асша* жүріп жатты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Жеңсік асша. *Әуес, таңсық, құмартқан тамақ тәрізді.* Білмеймін, жындымысың, жерікіңсің, Әйтеуір, көрдің мені *жеңсік асша* (Айтыс).

АС-ШАЙ з а т. *Жеңіл-желпі тағам.* Мадияр *ас-шай* өзiрлігін біліп шығайын деп үйіне кіріп кетті (С.Омаров, Өмір.).

АСШЫ з а т. с ө й л. **Аспаз.** *Асшы* өйел әндетіп жүріп нанын қазанға салды да, бөлмедегі үлкен аспалы шамдарды жақты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). – Алтай түгілі өзіңнің Матайың да Әбубәкірдің бірі атшысы, бірі *асшысы*, бірі қоңсысы, шабарманы болып кеткен жоқ па (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *Асшылар* мұңын шағып отырғанда, жаратқан аттай іші тартылып қалған асхана бастығы келе қалды (Мың бір түн).

АСЫ [ар. عاصی] з а т. д і н и. *Құдай алдында күнәкар болушы, күнә жасаушы, күнә арқалаушы.* Мен екен ойлап тұрсам, дінің қазы, Әуелден болғаннан-ақ жанның нәсі. Кіріптар хайуан үшін етіп сізді, Дүниеге келді ме екен біздей *асы* (Бабалар сөзі).

Асы болды. *Құдайға күнәкар болды, асылық етті.* Егерде шайтандыққа жетсе қолым, Алдауға арланар ем адам ұлын. Алаға *асы*, бейіске қашқын *болып*, Онан соңғы бұл емес менің жолым (Абай, Тол. жин.). Барар болсаң, сен енді жылдам және, Қарабайдың құлдары талай неме. Қырық құлын көпірдің не деп болмас, *Асы болып* Құдайға олай деме (Қозы Көрпеш.).

АСЫҒА-АПТЫҒА ү с т. с ө й л. **Асығып-аптығып.** Ол үлгермей қалармын дегендей соңғы сөздерін *асыға-аптыға* айтты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

АСЫҒА-ҮСІГЕ ү с т. с ө й л. **Асығып-үсігіп.** Ол есіктен *асыға-үсіге* кіріп келді

(Ә. Шәріпов, Партизан.). Ол тәптештеп баяндаған жоқ, бар білгенін *ас ығ а-үсігі* лық еткізіп төге салды (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

АСЫҒУ *Асық етістігінің қимыл атауы; шапшаңдату, тездету*. Бұл адамдардың осындай характерпен арпалысып, *ас ығуын* ың себебі де бар (М.Әуезов, Абай). *Ас ығу* керек, *Ас ығу* керек, *ас ығу*! Алдында – биік асуың. Асығу керек, жылдамдығындай сәуленің, Артыңа тастап найзағайлардың жасынын! (М.Мақатаев, Шығ.).

АСЫҒУЛЫ *с ы н. с ө й л. Асыға құтулі, асық, құштар*. Сәлеметсіздер ме, қыздарым? Халдеріңіз қалай, рапорт беретін сәттеріңіздің куәсі болуға *ас ығулымыз* (Ұ.Бағаев, Дала.). Жол жүрер адамның көңілі елегізіп тұратыны қандай! Қашан аттанып кеткенінше *ас ығулы* еді Жарқын (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

АСЫҒУШЫЛЫҚ *з а т. Тездетушілік, асығып-үсігушілік, қарбаластық*. Кей жерлерде *ас ығушылықтың* еткен әсері барлығы көрініп тұрады (С.Сейфуллин, Шығ.).

АСЫҒЫП-АПТЫҒЫП *ү с т. Асығып-үсігіп, сасқалақтап*. Елеусіз ойымдағыны айтып үлгіре алмай қалармын дегендей, *ас ығ ып-а п т ы ғ ы п* сөйлей жөнелді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Орманға партизандар да, жергілікті тұрғындар да *ас ығ ып-а п т ы ғ ы п* жетті («Лен. жас»). Арқардың жайын білуге асығып, қораға *ас ығ ып-а п т ы ғ ы п* кірдім («Қаз. әдеб.»).

АСЫҒЫП-АПТЫҚ = *е т. Асып-сасу, жылдамдату*. Асан *ас ығ ып-а п т ы қп а й*, ел қатарлы шөбі шүйгін тың жерге кеп түренін қадады (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

АСЫҒЫП-САСЫП *ү с т. с ө й л. Асып-сасып*. *Ас ығ ып-с а с ы п*, ұшып келемін деп итке білініп қалды ма екен? Мұнша у-шуғылып келгені несі? (М.Әуезов, Қараш.). Кейде кенет баяулап, Жер бауырлап жаяулап. Аузы-басы жыбырлап, *Ас ығ ып-с а с ы п* сыбырлап (М.Жұмабаев, Шығ.).

АСЫҒЫП-ҮСІГІП *ү с т. Асып-сасып, жылдамдатып, тездетіп*. Жігіт, танауың қашқан киіктің танауындай желпілдеп кетіпті. Әлде арыз айтқалы *ас ығ ып-үсігіп* жеткенше жүгірдің бе? (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *Ас ығ ып-үсігіп*, жүгенін ала Қартқожа да жүгірді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кетсек екен осы арадан тезірек, – деп, өзі де *ас ығ ып-үсігіп* киініп жатыр (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

АСЫҒЫС *ү с т. 1. Жылдам, шапшаң, тез*. Әби құлыны бар бір биені жетектеп, жортып

келіп, *ас ығ ыс* түсе қалды (С.Бегалин, Танд.). Тым *ас ығ ыс* дем алып иінінен, Сәлем берді. Өзгеше күйі мүлдем. Шеті сынған ыдыстай көңілі орта, Есіткен ем түскенін биігінен (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2. Қарбалас, қауырт, суыт, шұғыл**. Бүгін, бүгін саламын деп келеді. Жұмысы *ас ығ ыс* болса керек, елу басылар қайда? Даяр ма еді? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Енді жоқ азаматым, аймаңдайым, Жоқ болды құмға сіңген айрандайын. *Ас ығ ыс* ылғи жортып жүруші еді, Бетпақтан су іздеген жайрандайын (М.Мақатаев, Шығ.).

Асығыс болды. *Уақыт жетпеді, шұғыл болып қалды*. Ескі ел әдебиеті туралы жазылған бұрын ешбір із болмағандықтан, кітаптың жазылуы қиын тиді, әрі *ас ығ ыс болды* (С.Сейфуллин, Танд.). – Жер тығыз, *ас ығ ыс болып* саған айтайын дегенімді айта алмай, соға алмай кеттім (З.Шашкин, Доктор.). Жемес астан бұл неме қылады үміт, Дәл бір аяқ мейізді қойып еді, *Ас ығ ыс бо*п ауылда қалыпты ұмыт (Қозы Көрпеш.).

АСЫҒЫС = *е т. Қарбаласу, жанталасу, асығып-үсігу*. Степан *ас ығ ыс ып*, шаба желіп, Батырға хабар берді жылдам келіп: Тоғайдан бір ысқырған дауыс шықты, Түр білем, шалғыншылар хабар беріп (Ш.Құдайбердиев, Өлең.).

АСЫҒЫССЫЗ *с ы н. Жай, шабан, ақырын*. Білеміз уақыт деген аялдмас, Жай жылжып, *ас ығ ыссыз* аяңдамас. Зымырап жыл артынан жылдар өтіп, Бітір деп жұмысыңды қарайламас (Қ.Боранбаев, Жаңарған.).

АСЫҒЫСТА = *е т. Тездету, шапшаңдату*. Сарсылып сан жыл бойы жатқан шалдың, Тамырын келе ұстады *ас ығ ыс т а п* (А.Тоқмағамбетов, Танд.).

АСЫҒЫСТА *ү с т. Қапылыста, тығыз-таяңда, қарбаласта*. Арсалақтап жүгіріп, *Ас ығ ыс т а* сүрініп, Кеудесіне мініпті (Алпамыс). Отряд қарауылдап жүрді тыста, Азуын сақылдатып тұрды қыс та. Комиссар қайтты міне штабына, Апылмақ ертең съезд *ас ығ ыс т а* (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

АСЫҒЫСТАН *ү с т. Асып-сасқандықтан, қарбаластықтан*. Ар жақта отыратын Көлбай, Жанбай, Шідерімді кім алды, Ләйлім алмай. Балағы шідерімнің алтын еді, *Ас ығ ыс т а н* барамын сұрай алмай (Қаз. әндері).

Асығыстан = *е т. Іс-әрекетті, қимылды тездету, шапшаңдату*. Мұса тым қатты абыржып қалды. Оның қимылдары *ас ығ ыс т а н ы п*, аяғының сылтуы көбейді (С.Сейфуллин, Танд.).

АСЫҒЫСТАУ с ы н. *Шұғылдау, үстірттеу, шатшаңдау.* Қарттың а с ы ғ ы с т а у бір ісі болса керек, орнынан қозғала берді (Ф.Сланов, Әңгім.). Өзінің алғашқы байлауы а с ы ғ ы с т а у, үстірттеу екенін тез сезді (Д.Әбілев, Ақын.). Ол егіс жайындағы әрекеттің а с ы ғ ы с т а у, әлі де болса бір қайнауы кем екенін ескеріп, ақылын оның алдына салды (З.Шашкин, Сенім.).

АСЫҒЫСТЫҚ з а т. 1. *Уақыттың тығыз болушылығы, қарбаластық.* Балақай өкене менен сәлем айт, а с ы ғ ы с т ы қ т а н үйіне соға алмай барам (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Көшедегі ығы-жығы адамдардың жүрістерінің а с ы ғ ы с т ы ғ ы н а қарағанда істері тым тығыз сияқты (Ж.Арыстанов, Жалын.). Қырман басындағы адамдардың қимылдарында аса бір қарбаластық, а с ы ғ ы с т ы қ байқалады (С.Шаймерденов, Болашақ.). 2. *Ойланбаушылық, шыдамсыздық, шатшаңдық.* Күйбең тірлік бойын жеңген, Рухани баюды ойын көрген А с ы ғ ы с т ы қ тұсау салған парқына, Зор қауіп бар америка халқына (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сондайтұғын, аккумуляр сондайтұғын, А с ы ғ ы с т ы қ оларда болмайтұғын. Қомағай көкқұтандар секілденіп, Жалп беріп жағаға кеп қонбайтұғын. Сондайтұғын, аккумуляр сондайтұғын, Ақ мүсін айдыңға кеп орнайтұғын (М.Мақатаев, Шығ.). А с ы ғ ы с т ы қ әрқашан да қапы соқтырады, сол түні асықпай-ақ қырманды аралауға болатын еді (З.Шашкин, Сенім.).

Асығыстық жасады. *Шыдамсыздық танытты, асықты.* Бірақ не керек, а с ы ғ ы с т ы қ ж а с а п, ойымды орындай алмадым, өкінішім сол ғана (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Жан едім жалпақ елге атым ыстық, Кетуге ж а с а д ы ң-ау а с ы ғ ы с т ы қ. Біздегі жыр-туыстық, жан-туыстық, Кімде жоқ жәй ағайын, жәй туыстық... (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

АСЫҒЫС-ҮСІГІС ү с т. *Асып-сасып, асығып-аптығып.* Мен босағада ілулі тұрған плащымның бір жеңін киіп, екінші жеңіне қолымды жол-жөнекей сұғып, а с ы ғ ы с-ү с і-гі с далаға шықтым (Ж. Жұмаханов, Қарагөз.). Кемпір-шал а с ы ғ ы с-ү с і-гі с чемоданды сығарлап жатыр еді, мезгілсіз радио тықылдай бастады (Ф.Мүсірепов, Таңд.). Имам әңгімені а с ы ғ ы с-ү с і-гі с аяқтады да, серігін ергіп шығып кетті (З.Шашкин, Ұядан ұш.).

АСЫҚ¹ з а т. 1. а н а т. *Малдың және басқа жан-жануарлардың сирағы мен сан жіліктерін жалғастыратын, бір жағы қуыс, бір жағы дөңес төрткіл топса сүйек.* 2. э т н.

Балалардың үйіріп, шиырып, атып ойнайтын ойында қолданылатын қойдың асығы. 3. *Балалардың қой асығын шиырып, атып ойнайтын ойыны.* Ойнамап па ек онымен топай, а с ы қ, Соқыртеке, ақсүйек, шапқыласып? Ойында бізге зорлық қылғаны үшін, Ойнамай, жүрмеппе едік онан қашып? (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Алшыңнан деп а с ы ғ ы н лақтырып, Асау тайын шыбықпен құлаққа ұрып (М.Мақатаев, Шығ.). Сайлау қазаққа балалардың а с ы қ ұтысқан ойыны сықылды көрінді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Асығы алшысынан түсті [тұрды]. *Ойдағысы орындалды, дегені болып тұр, жолы болды, сәті түсті.* Оқығанның а с ы ғ ы алшысынан т ұ с е д і (М.Әлімбаев, 666 мақал.). Айтпа. Қазір байлардың а с ы ғ ы алшысынан т ұ с і п тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Жыр кестесін дестелеп, Ордама шашу берейін. А с ы ғ ы м алшы т ұ с к е н д е, Сақа болып кенейім (Д.Әбілев, Таңд.).

Асығы түгел. *Есебі түгел, тасы өрге домалап тұр, шаруасы орнында.* Майтіл-паша кері қайтты. Жол ұзақ. Өз басының шаруасын да ойлаған. Әзірше а с ы ғ ы т ұ г е л (С.Бақбергенов, Қан тозаң).

Асық атты. *Асықпен ойнады, сақамен асықты ұрды.* Келген соң бес жасыма ойын білдім, Ойыннан қалғанымды уайым білдім, Алтыда балалармен а с ы қ а т ы п, Ойынның, неше түрлі жайын білдім (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Бір-бір ұштың көзімнен қайран жастық А с ы қ а т ы п жас күнде тайраңдастық. Сабау қамшы таяқты ат қып мініп, Шаңмен ұшып желменен біз жарыстық (К.Әзімбаев, Таңд. шығ.). Алты ай тіке жол жүріп, Келіп шықты Едіге А с ы қ а т ы п, ойнақтап Жүретін қыстау беліне (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Асық жамбы. з е р ғ. *Асықтың үлкендігіңдей етіп құйған таза құмис.* Жамбының түрлері толып жатыр: «Бесік жамбы, ат бас жамбы, қой тұяқ жамбы, а с ы қ ж а м б ы» деп аталады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Асық [асықты] жілік. а) а н а т. <лат. tibia> *Жануарлардың артқы аяғындағы ортан жіліктен төменгі сүйек.* А с ы қ ж і л і к т і ң іші қуыс, алдыңғы беті қырлы, жоғарғы басы ортан жілікпен, ал төменгі басы асықпен ұштасады (ҚҰЭ). А с ы қ т ы ж і л і к т і ң ортан жілікпен және тобық сүйекпен байланысып, құрылысы күрделі тобық буынын құрайтын – жоғары жілік басы, тілерсек сүйектері және артқы жіліншікпен байланысып, күрделі тілерсек буынын түзететін – төменгі жілік

басы, олардың аралығындағы ұзын денесі болады (Қаз. тілі термин. Биология). Сирақ *а с ы қ ж і л і к* пен шыбық сүйектен құралады. *А с ы қ ж і л і к* шыбық сүйектен анағұрлым үлкен болады (Адам анатом.). ө) э т н. *Бастабаққа салынатын кәделі мүше; асырап алған ұлға ұстататын жілік*. Қой сойылғанда бастабаққа қойдың басы, жамбасы, *а с ы қ т ы ж і л і г і*, сүбесі, белдемесі, бір білем құйрық пен бауыр салынады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Толарсақты *а с ы қ т ы ж і л і к*, сіңірлерімен бірге бөліп, сираққа жібереді. Кейде асықты жілік басында қалдырады да, жіліктің өзін қолға ұсынады (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Әсия сыйлы қонағына көбінесе жамбаспен қоса *а с ы қ т ы ж і л і к* асатын («Қаз. әдеб.»). Балам, сен біздікінде қал, маған бала бол. Бір құнан қойды сойып, *а с ы қ ж і л і г і* н етімен өзін жеп той (Ы.Алтынсарин, Танд.).

Асық ойыны. э т н. *Қазақ халқының дәстүрлі ұлттық ойыны. А с ы қ о й ы н ы* күндіз де, түнде де ойналады. Күндізгісі мергендікке, түнгісі ептілікке баулиды (ҚҰӘ).

Асық ұтыс. б е й н. *Өзермелі, тұрақсыз қарым-қатынас. А с ы қ ұ т ы с* сықылды алыс-беріс тірі жанның қылғаны бүгін тегіс. Бірі көйтке таласып, бірі арам қып, төбелескен дауласқан, жанжал-керіс (Абай, Тол. жин.).

Қызыл асық. а н а т. *Адамның тобығы*. Жеңістің артынан екі айдан соң айлық мүгедектік алып *қ ы з ы л а с ы қ т а н* жараланған Әлібеков те келді (Ж.Мұзапаров, Қабі қарт.). Башпайлары қып-қызыл, аяғына *қ ы з ы л а с ы қ т а н* қарала, торала болып кір ноқталанып қалыпты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Таң атқанда өзенге келсек, кешегі долы ағыс жуасып қалыпты. *Су қ ы з ы л а с ы қ қ а* жетер-жетпес («Қаз. әдеб.»).

АСЫҚ² с ы н. 1. п о э т. *Ғашық*. Ол күнде Зайкүл мықтап тасып еді, Жастықтан сыр қалдырмай ашып еді. Қосылған, екеуі де сертке жеткен, Өлерлік бір-біріне *а с ы қ* еді (Б. Майлин, Танд.). Мен көрдім құштарланған *а с ы қ* жарды, Асықтық – өз оқуым көзім қанды (І.Жансүгіров, Өлеңд.). 2. *Құштар, ынтық*. Хан да *а с ы қ*, қара да *а с ы қ* бір басыма, Жөні жоқ қарамаймын ұрғашыға. Бай болсаң байтал майын бермейсің бе, Сөзіңнің пайдасы жоқ, мырзасың ба? (Айтыс). Баяғы қажымайтын жолыңа шық, Ел едің жақсыларға жаның ашық, Жомарт ең ұсынғанда қолың ашық, Сол үшін болған саған бәрі *а с ы қ* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Көруге дала ақынын көптен *а с ы қ*, Кісі екен Толстой мен Некрасов. Абайды ортаға алып жүріп кетті, Болашақ өлкесіне не бір қашық (Қ.Жармағамбетов, Баллада.).

Асық болды. а) *Зар болды, құмартты*. Көретін көзім көр болды, Бір перзентке *а с ы қ б о п* (Алпамыс). Тістеген ірімшігін түлкі көріп, Аяғын ептеп басып жақын келіп: «Уа! – деді, – көретін де күн бар екен, Жүруші ем сырттан *а с ы қ б о л ы п* өліп!» (А.Байтұрсынов, Шығ.). ө) *Тездеуін қалады, асықты*. Байғұс, сенің менен басқа жан ашырың бар ма? Керек десе, менің шешемді де, мені де жынданды деп, екеумізден құтылғанша *а с ы қ б о л ы п* отыр (М.Әуезов, Қараш.).

АСЫҚ с ы н. п о э т. *Өзгелерден өзгеше, артық, ерен*. ...Бір өзің кең дүниеде *а с ы қ* тұрған, Бір саған сағыныш-құс асықтырған (Қ.Мүсірепов, Алау).

АСЫҚ = е т. 1. *Жылдам қимылдау, шапшаңдату, тездету*. Абай күліп отыр еді, бір сәтте, арт жағында, есік сыртында тасырлатып, салдыр-гүлдір *а с ы г ы п* келе жатқан аяқ дыбыстарын естіді (М.Әуезов, Абай). Ол тротуар асфальтін аяғымен тарс-тұрс соғып, артынан *а с ы г а* басып келе жатқан біреуді сезді (Ө.Қанахин, Мұрагер). Желбіреген қызыл туды көріп біздің жауынгерлар оған жеткенше *а с ы г а д ы*, бойларына күш үстіне күш қосылады (І.Есенберлин, Қатерлі.). Жидебайға жиылған ел осы уақытта өз қыстауларына жетуге *а с ы қ т ы* (М.Әуезов, Шығ.). 2. *а у ы с. Ынтығу, құмарту, сабырсыздану, талтыну, талаптану*. А дегеннен асылды, Тебіренген толқын бетінде, Көремін деп *а с ы қ т ы м* (М.Жұмабаев, Шығ.). Жас жүрек *а с ы қ п а г ы н*, жиі соқпа, Өмірдің тайғағында тұрғам жоқ па? (М.Мақатаев, Шығ.). Кәусарынан достықтың қанып ішіп, Бір тілектің бойынан табылысып, Сәл көрмесек сабылып, сағынысып, Жолығуға *а с ы қ т ы қ* алып-ұшып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Асыққан – шайтан ісі. *Асығыстықтың нәтижесіздігін білдіретін тіркес*. Есіткен елге, батыр, жөн болар ма. *А с ы қ қ а н – ш а й т а н і с і* деген сөз бар (Дастандар).

АСЫҚҚАНСЫ = е т. *Асыққан түр көрсету, асыққан болу*. Көйлегін ақтан тіккіштеп, Күнітүні дем алмай. Бітіруге жүр күштеп, *А с ы қ қ а н с ы п* тоқталмай (Абай, Тол. жин.).

АСЫҚҚЫШ с ы н. *Сабырсыз, шыдамсыз*. Дұшпанның артынан өкшелей қуып жеткен қыпшақ жігіттері желкеден соғып, *а с ы қ қ ы ш* немерлерді әп-сәтте турап тастады (О.Сәрсенбаев, Сағым).

АСЫҚПАЙ-АПТЫҚПАЙ ү с т. *Аспай-саспай, аптықпай*. Негізінде мына даланы өзі сияқты кең, сабыр иесі, *а с ы қ п а й-а п т ы қ п а й* бабымен жүрген адам ғана жеңетін сияқты

(Н.Оразов, Достар.). Жанас шабан қимылымен *а с ы қ п а й-а п т ы қ п а й* киініп жатыр (М.Дүйсенов, Қалыңдық).

АСЫҚПАЙ-САСПАЙ ү с т. *Аспай-саспай, жайбарақат, баппен*. Ақбала сөзін бастады. *А с ы қ п а й-с а с п а й*, қоңырлау, әдемі дауыспен бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұйра шашты казак-орыс жігіт шалғы темірден жасалған селебе пышақпен нан кесіп жатыр. Кескен нанын *а с ы қ п а й-с а с п а й* бір маңызбен жерде отырған қазақтарға лақтырып тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Астына төсеген киімдерін *а с ы қ п а й-с а с п а й* бүктеп алып, байдың соңына ермек болып үндемей жүре бастады (С.Шаринов, Танд.).

АСЫҚТАЙ с ы н. **1.** *Асық сияқты, асық тәрізді*. Егіншілер құлан екенін сезген жоқ, қиқулап тұс-тұсынан қоршамақ боп, жан-жаққа бытырап, *а с ы қ т а й* шашылды (З.Шашкин, Сенім). **2.** *Асықтың ұлкендігіндей, кішкентай*. Қауымшыл, зорлықшыл болса да, одақтасып ұтса екен дейді. Халықтың пайда, зарары *а с ы қ т а й* елеусіз нәрсе ме? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сыры өшпеген әлі де қасықтаймын. Кәрілікте мін болса – *а с ы қ т а й* мін. Сол баяғы көңілім, Сол пікірім, Бірақ айтып тастауға асықпаймын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Алтын асықтай. *Үрін ауызға салғандай, әдемі, сүйкімді*. Әнипа апай үш бала өсірген ана, балаларының бәрі де *а л т ы н а с ы қ т а й* бірінен-бірі өтеді («Лен. жас»).

Асықтай үйірді. *Дөңгелентіп әкетті*. Үсен де әулетті жігіт еді, бірақ Ақан оны *а с ы қ т а й үйіріп*, анадай жерге лақтырып жіберді («Қаз. әдеб.»). Қапалақтаған қарды долданған жел *а с ы қ т а й үйіріп*, қуып әкеліп қораға тығып жатыр (С.Мұқанов, Танд.).

Киіктің [еліктің] асығындай. а) *Адамды өзіне тартатын, сүйкімді*. Айжан *к и і к т ің а с ы ғы н д а й* оңтайлы құрбысына қызығып қана қоймайды, оны қызғанады да (З.Шашкин, Сенім). Мынау *к и і к т ің а с ы ғы н д а й* ойнақшып тұрған Тоты дейтін ақ келіншек – Тезекбайдың былтыр алған әйелі («Әдеб. және искусство»). ә) *Біқшам денелі, жинақы*. Аты өзіне сай *к и і к т ің а с ы ғы н д а й* ғана адам ертеде ұста болатын (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Алдияр хан! *А с ы ғы н д а й е л і к т ің*, Шемен жігіт келіп тұр, Аты-жөнін айтпайды (М.Шаханов, Ғасырлар.). *К и і к т ің үйіріліп а с ы ғы н д а й*, Ойнақшып төтті әндерге басуынай! Таулардан, өзендерден, мұхиттардан, Үнінің кідірместен асуын-ай (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

АСЫҚ-ТОПАЙ з а т. э т н. *Балалардың жаздығүні ойнайтын ойыны*. Аулымыздың тақ қасынан өтетін қобы жолдың үстінде бір топ бала *а с ы қ-т о п а й* ойнап жатқан-ды (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

АСЫҚТЫҚ з а т. с ө й л. *Ғашықтық*. Айтыңызшы, мүмкін бе, шынымен-ақ *а с ы қ т ы қ* сізді жеңгені ме? (М.Әуезов, Танд.). Қалқаман қыз айттырмай жүреді екен, Мамырды жас күнінен біледі екен. *А с ы қ т ы ғы н* айта алмай іштен жанып, «Құрбымыз» деп құр ойнап-күледі екен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Екі жыл *а с ы қ т ы қ п е н* күйіп едім, Тірліктен үміт үзіп жүріп едім. Қапалы көңілімді көтермекке, Еріксіз биыл сізді сүйіп едім (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АСЫҚТЫР = е т. **1.** *Дегбірін қашыру, тағатын алу, тағатсыздандыру*. Қоңырауды қолымен басып тұрып, Жібердім бе орынсыз *а с ы қ т ы р ы н*?! Ойыны ма, шыны ма, сырлас жаным, Жауып алды есігін ашып тұрып (М.Мақатаев, Шығ.). Ту төменде жан біткеннің *а с ы қ т ы р ы н* тағатын, Ақ көбігін шашып тұрып, Ақсу күліп ағатын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

2. *Жылдамдаттыру, тездеттіру*. Қыршын жастық – сен менің ғашықтығым, Қырқыншы баспалдақ басып тұрмын. Қартаю қапелімде жоқтың менің, Қайтейін, ағалыққа *а с ы қ т ы р д ың*. Абыржып, аттай алмай сасып тұрмын, Алдыңа гүлгүлімді шашып тұрып, Келеді құшағыңды ашып кіргім. Қыршын жастық – ғұмырлық ғашықтығым! (М.Мақатаев, Шығ.).

АСЫҚТЫРУ *Асықтыр етістігінің қимыл атауы; жылдамдаттыру, тездеттіру*. Мен өз окобымды тез бітіріп, өзгелерді *а с ы қ т ы р у* үшін, алақаныма бір түкірдім де, күрегімді қолыма алдым (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

АСЫҚША ү с т. *Асық тәрізді, асыққа ұқсап*. Мың жарым жылқы біткен Қожағұлға, Сөйлеткен сені балап казак ұлға. *А с ы қ ш а* ақ жамбыны сұлуға аттым, Тиыным шыққан емес сендей тұлға (Біржан сал, Өлеңд.).

Асықша атты. *Опыр-топырын шығарды*. Екі бала үйдің ішін кіре салып-ақ *а с ы қ ш а а т-ты*. Бір қызығы әке-шешесі оларға ернін жымырмайды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Асықша үйірлі. *Есі кете қызықты*. Ол аңшылық, саятшылыққа қатысты әрекетке оң иығын беріп, оңқай *а с ы қ ш а үйіріліп* тұрғаны (А.Сейдімбеков, Ақиық).

АСЫЛ = е т. **1.** *Бір затқа сүйену, артылу*. Сәлем берді Қырғызбай жақын келіп қасына. Ақ сақалды қарт адам. Таяққа тұр *а с ы л а* (Қ.Әзірбаев, Шығ.). Таяққа қартайғанда *а с ы л а р с ың*, Төбеннен тас ұрғандай басыларсың,

Күтімсіз сол кезекте кедей болсаң, Бұтыңды отқа қақтап қасынарысың (Шал ақын, Өлеңд.). Балдағына *а с ы л ы п* үйге Ақан кірді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). **2.** *Ет қайнатылу, отқа шай қойылу.* Ас артынан үлкен қара шәугім қайта *а с ы л д ы*. Тағы да маздап, жайнап, көңілді от жанды (М.Әуезов, Шығ.). *А с ы л ы п* қазы-қарта соғым еті, Аңсап жүрген табылып елдің шеті. Қоңырсып шоғы маздап қой жапасы, Осы еді екі «қашқын» есі-дерті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Осы үйде бірдеме *а с ы л ы п* жатқанын Қалидың мұрны даладан-ақ сезіп, Қалиды еріксіз бастап әкелді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). **3.** *а у ы с. ж е р ғ. Қиылып сұрау, өтіну, жалыну.* Менің малымды көрнеуі қоя беріп отырамысың? – деп Дүйсен *а с ы л ы п* отырып алды (М.Әуезов, Қараш.). Кедейлік, кемшілікті көп көрсем де, Сараңға жан сақтадым *а с ы л м а й-а қ* (Ақын жырлары). **4.** *а у ы с. Таяныш ету, тірек қылу, арқа сүйеу ету.* Төкаппар зор көкіректі, Көтере алмай басылдым. Тиянағым, тұрлауым, Енді кімге *а с ыл д ы м* (Абай, Тол. жин.). Жуасып күннен-күнге басылды енді, Үйір боп әркімдерге *а с ыл д ы* енді. Дастанды ортасына алып енді, Жүргізіп қайықпенен қашырды енді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АСЫЛ [ар. أصل] *с ы н. 1. Қымбат, бағалы, құнды, таза.* Жарқылдаған *а с ы л* атылас не барқыт; Бары жайнап, құлпырысып отырды. Бай герцогтың дастарқаны басында, жалғыз ғана сауыт киген мен болдым (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қалы кілем, қымбат ішік, түскііз сияқты *а с ы л* бұйымдар тегіс осы үйге әкеліп жиылмақ (М.Әуезов, Таңд.). **2. Өте қатты, майрылмайтын (құрыш, болат т. б.).** Отқа салып илесен, *А с ы л* болат саз болмас. Қалыбынан артылып Жетесі жаман мәз болмас (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Көк ала жақпар тасқа үшбырды салып кеп қалдык. Үшбырдың жуандығы орта таяқтай жұмыр темір. Темір болғанда жай темір емес, *а с ы л*, құрыш темір болады (С.Сейфуллин, Әңгім.). Бізде әлі де жер астында алынбай жатқан *а с ы л* бар (С.Бегалин, Жас бұтақ). Мен өскенде жердің қойнау-қойнауларын ақтарып, *а с ы л* қазыналар іздеймін (С.Баязитов, Күтп. кездесу). **3. Шұрайлы, құнарлы, жұғымды, күшті.** Сырдың бойындағы ең *а с ы л* топырақ – боз топырақ қой, шіркін! (С.Мұқанов, Таңд.). Христофор Колоп өзінің әуелі шыққан жері Испанияға кеме-кеме алтын, күміс, қымбатты *а с ы л* ағаштар, хош иісті шөптер алып, олжалы болып қайтыпты (М.Дулатов, Шығ.). Жылқының еті мен сүті ең қасиетті, ең *а с ы л* тамақ саналған (С.Сейфуллин,

Таңд.). **4.** *а у ы с. Қайратты, қажырлы, сүйегі берік, мықты.* Сіздей берік адамды көрсем, жолым болмасын, тасқа шапса, қайрала түсетін *а с ы л* екенсің (К.Оразалин, Ақ жазық). Генералдарың, сірә, ертеден шындалған *а с ы л* адамға ұқсайды (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Жаралдым деп найзағайдан, жасыннан, Айтпасам да жаралдым деп *а с ы л д а н*. Жақсы жігіт керек-ау деп қазаққа Жақсыларға жақындастым жасымнан (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). **5.** *а у ы с. Бір нәрсенің ең керектісі, таңдаулысы, жақсысы.* Сөз *а с ы л ы* – мақал (Мақал-мәтел). Абайдың асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес, көп нәрсені Абай сөз қылған; сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің *а с ы л ы н* танығаны, білгені көрінеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Халық мақалдарына сын көзімен қарап отырып, *а с ы л д а р ы н* пайдаланудан бас тартпасақ тиістіміз (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). **6.** *а у ы с. Жақсы, киелі.* *А с ы л* адам аз сөйлеп, көп тыңдар (Мақал-мәтел). Ердің *а с ы л ы* күшінен білінеді, Әйелдің *а с ы л ы* ісінен білінеді (Қаз. мақал.). Шет жерде жалғыз басым сандалыппын, Сағымды мөлдір су деп малданыппын. Бағасыз саф алтын деп мысқа ұмтылып, Жасықты *а с ы л* көріп, алданыппын (М.Жұмабаев, Шығ.). **7.** *а у ы с. Қымбат, қимас.* Алпыстан асқан ананың *А с ы л ы* кетті майданға. Қалды ана ашпай қабағын Жас ұлы кетті майданға (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). **8.** *а у ы с. Ардақты, қадірлі, ақыл-парасаты мол.* Сүйтіп, бұл мәжіліс жаздай *а с ы л* аға, үлкен ұстаз болған Біржан мен тобықты жастарының айрылар мәжілісі болды (М.Әуезов, Абай).

Асыл бейне. *п о э т. Аса қымбат, қадірлі, сүйікті жан.* Жан сәулем, *а с ы л б е й н е*ң көз алдымда, Көргенде бір өзінді төзе алдым ба? Әніңе жаным құмар, Қол жетпес сен бір шынар... (Н.Шәкенов, Шаттық желі).

Асылдың сынығы, шұғаның қиығы. *Жақсыдан қалған жұрнақ, белгі; жақсы адамдардың ұрпағы.* Ә, Масақ бидің ұрпағы тәріздісін. *А с ы л д ы ң с ы н ы ғы, ш ұ ғ а н ы ң қ и ы ғы* екенсің ғой, алдамассың, – деді (І.Есенберлин, Шығ.).

Асылдың тұқымы. *Тектінің ұрпағы, жақсының жалғасы.* Ғадидың ұлы Лонойы, Бір асылмен бас қоссаң, Басыңның болар күтуі. Өзі жарлы, көңілі бай, Өле-өлгенше сыр бермес Қас *а с ы л д ы ң т ұ қ ы м ы* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Асыл жан. *п о э т. Қымбатты, ардақ тұтатын кісі.* Шығармада жауыздыққа жола-

майтын, арамдыктан алшақ жүретін таза жанды әділеттікті жақтайтын *а с ы л ж а н д а р* сөз болады (С.Мәуленов, Үркер.). Кетер олар... Уайым, таныс қайғы, Ой-санасын торлайды; тағы ұстайды. Түнде жанған түнектегі от сияқты, Алыстайды, *а с ы л ж а н* алыстайды, Мөңгі баки біржола табыспайды (М.Мақатаев, Шығ.).

Асыл жар. п о э т. *Өмірлік аяулы қосақ.* Ақ шашты ауру енемді, *а с ы л ж а р ы м н ы ң* анасын аяймын (М.Иманжанов, Менің махабб.). Бұйырмайды Қыпшаққа қыз Құртқадай *а с ы л ж а р* (М.Әуезов, Танд.). Өтінем сенен ғафу, *а с ы л ж а р ы м*, Көрсетпе тарпаң мінез, тасынбағын. Сен менен от іздеме, құрмет ізде, Өртеніп жана-жана басылғамын (М.Мақатаев, Шығ.).

Асыл жүрек. п о э т. *Пәк, таза, жаны жайсаң (адам).* *Ж ү р е г і а с ы л*, жаны жайсаң, Аңыз болған мекеніне. Екті ме әлде қария шал, Дүниеден өтерінде (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Дүниеге адам болып жаралған соң, Білімсіз құр жүрісің бейне есек. Ақыл – қанат, ғылым – дос, иман – серік, *А с ы л ж ү р е к* бермейді, шайтанға ерік (Ә.Найманбаев, Шығ.). Балжанның осы уақытқа дейін ешкімге мәлім емес сырлары аян болды жігітке. Ол – қыздың айнымас *а с ы л ж ү р е г і* (Н.Әбуталиев, Жаңарған.).

Асыл зат. *Тәрбиелі, ақылды, ардақты адам.* Дауыстауға ұялып, ишарат еткені ол да өзіндей *а с ы л з а т* екен (Қаз. ертег.). Бермейтін ел намысын ерің қайда? Сүйенер қысылғанда белең қайда? Үйткені айтқан екі болмайтұғын, *А с ы л з а т* артық туған бегің қайда? (М.Дулатов, Шығ.). Хат жазып, сәлем айттым *а с ы л з а т қ а*, Сөзімді сөлемменен жаздым хатқа. Пиғылын тәкаппарлық жұмсай қоймас, Алар деп жазған сөзді ілтифатқа (Халық ақын.).

Асыл қан. *Киелі, текті ұрпақ.* *А с ы л қ а н* – қасиетті түрік қаны, сол қаннан – Ибн-Сина Әбуғали (М.Жұмабаев, Шығ.).

Асыл металдар. к е н. *Алтын, күміс, платина және осы топтың металдары.* *А с ы л м е т а л д а р ы ң* құрамында аз да болса қоспалар кездеседі (ҚҰЭ). *А с ы л м е т а л д а р ы ң* беріктігін арттыру үшін құрамында мыс, мырыш, никель т.б. металдар қосады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Асыл сөз. п о э т. *Мәнді, ойлы, саналы айтылған сөз.* Шын хакім, *с ө з і ң а с ы л* – баға жетпес, Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес (М.Жұмабаев, Шығ.). Тыңдаушы *а с ы л с ө з д і* табылғанда, Айтушы тартынар ма және тағы (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). *А с ы л с ө з д і*

іздесең, Абайды оқы, ерінбе. Адамдықты көз-десең, Жад тоқып ал көңілге (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Асыл тас. а) *Қымбат, бағалы тас.* Байқан молданың таспығы кілең *а с ы л т а с т а н* жасалған (Б.Майлин, Шығ.). Неше түрлі *а с ы л т а с т а р* қадаған әсем сәукеле жарқ-жүрқ етеді (З.Шүкіров, Ғажайып.). Құлпытастың ұшар басында жарқырауық, *а с ы л т а с т а н* жасалған ай пішіндес ақ айшық өз әлеміне сәуле беріп түр (Ғ.Сланов, Шалқар). ө) а у ы с. *Қадірлі, қымбатты, қасиетті.* «Баталы құл арымас» деген сөз бар, Бір жолға бар қарағым, *а с ы л т а с ы м* (С.Торайғыров, Қамар сұлу). Адамзат бәрі бірдей ет, сүйектен жаралғанмен, кейбіреуі сан қырлы *а с ы л т а с* секілді болып келеді (І.Есенберлин, Айқас). Алатаудың басынан ұшпа шықты, Іше алмайсың суынан үш қасық та. Біздің қалқа сұрасаң бір *а с ы л т а с*, Шәйі шапанын жамылып тысқа шықты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Асыл тек [текті]. а) *Асыл тұқымды.* Мұнда әлденеше *а с ы л т е к т і* түйенің де екі мыңға тартқан мол басы бар (Алғы шептегі.). ө) *Текті ұрпақ.* Аясында өмір сүріп көгінің, Арын сақтап асқақ *а с ы л т е г і н і ң*, Тек биікке тағдырын ол тапсырып, Тек биіктен күтеді ол өлімін (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Толыбай, би Ешнияз, Мырзабегім, Ерлерсің жұртқа мәлім *а с ы л т е г і ң* (Базар жырау, Шығ.). б) *Ардақты, қымбатты.* Қор болып бір есекке қосақталған, Әйелдің талай маңғаз *а с ы л т е г і*. Күнәсыз сандуғаштар сайрап жүрген, Ол кезде қара құстың болған жемі (Ш.Иманбаева, Өлеңд.).

Асыл туған. *Текті, елден ерек.* Алды-артын ойламай Ер азамат сасар ма? *А с ы л т у ғ а н* атадан Досын жауға сатар ма? (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Көре алмай бүгін жатырмын, Не достарым бар еді, *А с ы л т у ғ а н* бекзада (Базар жырау, Шығ.).

Асыл тұқым [тұқымды]. а) *Тұқымы таза, жақсартылған будан.* *А с ы л т ұ қ ы м* екі көк сиыр бір аранда, тегене құйрық он-он бес қазақы қой бір аранда тұр (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Қазақтың байырғы сиыр малы басқа *а с ы л т ұ қ ы м д ы* сиырларға қарағанда, мәлік ауруына төзімді келеді (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). ө) *Асыл текті, жақсының жұрнағы.* Ал, шүкір! Жеттік міне қыр басына, Жан болмас сенен өткен ұрғашыда, Қыпшақтың *а с ы л т ұ қ ы м*, бір нәсілі Қасиетін үйіп-төккен бір басына! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Асыл тұқымдық малшаруашылығы. *Өнімді және таза тұқымдық мал түрлері өсірілетін ауылшаруашылығының бір саласы.*

Асыл тұқымды қ мал шаруашылығының негізгі буыны асыл тұқымды мал зауыты болып табылады (ҚСЭ).

Сүйегі асыл. *Аталы жерден, тегі жақсы, тұқымды мықты. Асыл ғой деп сүйегі, Ардағын ел сүйеді. Адалдығын Арамның Қытығына тиеді (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).*

АСЫЛЫЛЕС *сы н. көне. Жарқылдаған, жалт-жұлт еткен. Надандар асылбілес сутас көрсе, гауһардай-ақ айырмас содан көзін (Шал ақын, өлеңд.).*

АСЫЛДА = *е т. сөй л. Ардақта, қадірле. Бетіне күн тигізбей, алақанға салып әлпештеп, абайлап, асылдап ұстаса ғой бикештен көш артық (Д.Досжанов, Кісі).*

АСЫЛДА *ү с т. Асылында. Әрбір наданның біз тариқатқа кірдік деп жүргені «біз бұзылдық» дегеніменен бір болады. Хаким, ғалым – асылда бір сөз, бірақ ғарафта басқалар дүр (Абай, Тол. жин.).*

АСЫЛДАЙ *сы н. Асыл сияқты, асыл тәрізді. Дұшпанның оқтан өткір өтін жарған, Нар кескен құрыш, болат, асылдай-ақ (Ақын жырлары). Асылдай болып есіліп, Нұрдай болып шешіліп (Қыз Жібек). Киіктің үйіріліп асығындай, Ойнақшып тәтті өндерге басуын-ай. Қазақтың мәдениет сарайында, Бұл да бір бағасы зор асылындай (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).*

АСЫЛДАН = *е т. Мал тұқымның жақсарып, асыл, таза тұқымға айналуы. Мал басы көбейіп, тұқымы асылданып жатыр (Ф.Сланов, Шалқар). Көбейді түрлі түлік мыңдап өріп, Өркендеп асылданды өсіп-өніп, Саналды жылдық табыс миллиондап, Саны көп, сапасы зор өнім беріп (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.).*

АСЫЛДАНДЫР = *е т. 1. Мал басын асыл тұқымдылармен жақсарту. Мал тұқымын асылдандыра м десең, жақсы-жақсы тұқымдарын іріктеп ала біл (Ф.Сланов, Шалқар). Қалмақ түйесі тұқымының бураларын қазақ түйесі тұқымын асылдандыра беру үшін пайдалануға болады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Содан бері бұл өңірде оның асылдандырып көрмеген түлігі жоқ (Ж.Тілеков, Қайнар). 2. а у ы с. Бейнелеу, көркемдеу. Маяковский халықтың сөз қазынасын толық пайдалана отыра, сол қазынаны асылдандыра, мағынасын тереңдете алды (С.Мұқанов, Өсу жол.).*

АСЫЛДАНДЫРҒЫШ *сы н. Мал тұқымын жақсартқыш. Будандардың ұрпағы жоғарылаған сайын, олар асылдандырғыш тұқымға (мериноска) жақындай береді (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.).*

АСЫЛДАНДЫРУ *Асылдандыр етістігінің қимыл атауы. 1. Мал басын асыл тұқымдылармен будандастыру арқылы жақсарту. Малдың асылын ұстау үшін қазақ қолындағы малын асылдандыру керек, асыл малдың ішінде қазақ жерін жерсінетін, жерсінбейтіндері болады. Оны да білу керек (А.Байтұрсынов, Шығ.). Түліктер тұқымын асылдандырудың жаңа бастамасы дамып келеді (Ж.Тілеков, Қайнар). 2. Жердің, топырақтың сапасын көтеру, құнарлығын арттыру. Топырақты асылдандыру, түрлі жақсы тұқымды егіп көрсету, өсімдік, астық егудің жағымды шарттарын қолдау – іс жүзінде мұғалімнің халыққа беретін білімі (Ж.Аймауытов, Шығ.).*

АСЫЛДЫҚ *з а т. 1. Сүйегі мықтылық, қайраттылық, қажырлылық. Асылдығын сұрасаң, Бүгінгі күннің еріндей (Халық ақын.). Ананың асылдығын көрді Темір, Білмейтін мейірімді, жөнді Темір. Әзірше жауыздықты ауыздықтап, Анаға жылы шырай берді Темір (К.Райбаев, Жаңа толғау). Ақ сақалын жайқалтып. Асылдығын байқатып, Сонда Бақай кеп айтты (Манас). 2. а у ы с. Қасиеттілік, артықтық, жақсылық. Ол қыз бен жігіттің бірін-бірі адал сүюі, ғашық болуы адамшылық қасиеттердің асылдығына байланысты деп біледі (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Сабырлы келген мінезі, Жүрегінде асылдық. Көңтерілі, көнімді, Ер серігі сенімді («Айқап»). Әділ туған жақсыға, Екі даугер жүгінсе, Тізесін қисық бұрмаса, Асылдығы білінер (Ақтамберді жырау, Шығ.). 3. а у ы с. Сапалылық, маңыздылық. Көмірінің асылдығы жағынан Қарағандыға теңесері жоқ (С.Мұқанов, Шығ.).*

АСЫЛДЫР = *е т. Бір нәрсеге арту, мойынға оралту. Әулетті алып Тоқтасын Мажыраны екі қолынан іліп алып, арқанға асылдырды (І.Жансүгіров, Өңгім.). Ешкімнен жалбарынтып сұратпадың, Ойладың бөбегіңнің бір-ақ қамын. Күндіз-түн мойынына асылдырып, Асыға күттің ерте гүл атқанын (Жас қанат).*

АСЫЛЗАДА [ир. أصیل زاده] *з а т. 1. көне. Ерте кездегі ақсүйек тұқымына жататын адам. Ақыр асылзада патшаның баласы ғой. Енді бұл асылзаданың баласының тапқан сөзін таппады демейін, – деді Қожақ (Ер Тарғын). 2. а у ы с. Ардақты, қадірлі, аяулы, зиялы (адам). Қарт шешем жүрген шығар, жылай аман, Қуанам, қайтарсаңыз елге барам. Рақым қыл торғайыңа торға түскен, Болар ма бөтен тілек, асылзадам (І.Жансүгіров, Өлеңд.). Ағеке-ау, асылзада, сіз бір ерсін, Ініне сөй деп барып айтты дерсін (Батырлар жыры). Қарсы үш деп,*

көппен бірге тілек етсем, Мұнымды *а с ы л з а д* а жақ тай ма екен? (М.Әуезов, Танд.).

АСЫЛМА з а т. **1.** *Тіреуіш, сүйеуіш.* Әрбір жауынгер шекара күзетіне кетіп бара жатып осы тақта алдындағы *а с ы л м а* г а автоматты сүйеп, оны оқтайды, жаушы шүріпшеге қояды (С.Бақбергенов, Қан тозан). **2.** а у ы с. *Асыла кететін, асылғыш, көрсекызар (адам).* Әркімнің құшағынан шыққан *а с ы л м а* бикештерді көзіме ілмеуші ем. Тағдыр енді арманыма табыстырғанға ұқсайды (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

АСЫЛСЫЗ с ы н. к ө н е. *Тексіз, тегі нашар.* Бас қоссаң, *а с ы л с ы з* г а көңіл таппас, Отсуға жабы шіркін тоймай шаппас. Білдірер екінші күн жаман мінез, Жалғыз күн араласып болсаң оттас (Үш ғасыр.). Қайыры болмас ғаріпке, *А с ы л с ы з* г а мал бітсе (Есет би). *А с ы л с ы з б е н* дос болсаң, Көзінді көріп күлімдеп, Сырттан жүріп шаниды (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

АСЫЛТ = е т. *Ліндіру, арту, сүйеу.* Майлы құйрығының үстінен текенің екі аяғын *а с ы л т ы н*, терең дарияда қайықтай қалқып жүзе жөнелді (Қаз. ертег.).

АСЫЛУ *Асыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ліну, жету.* Өзенге тік түсіп, он метр жүргесін, сол жаққа бұрылып, он бес метр жүріп барып, қиғаштап қабаққа *а с ы л у ы м ы з* керек (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **2.** *Оралу, құшақтау.* Құшақтап бетінен сүйеге, мойнына *а с ы л у* г а тұра ұмтылды (К.Оразалин, Ақ жазық).

АСЫЛША ү с т. *Асыл тәрідес, асыл сипаттас.* Тербелесің, жас шырша, Жасыл көркің жарасып, Нұры тартқан *а с ы л ш а*, Саған неге жан асық?! (Ж.Өмірбеков, Кешкі өн).

АСЫЛЫ¹ з а т. **1.** с ө й л. *Шыққан тегі, нәсілі, руы, әулеті.* Біздің қазақ халқының *а с ы л ы* тексеріліп, тарихы жазылған жоқ («Қазақ»). Оның да Иран екен түп *а с ы л ы*, Придон падышаның бір нәсілі. Екеуі ең соңында ағайіні боп, Екі өзен қосылғандай бір тасыды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** *Жаратылысы, болмысы, негізі.* Жеке адамның мінезін, *а с ы л ы н* қалай түсіну керек? Қоғамның мінезі, *а с ы л ы* қандай болса, адамдікі сол, адам да шаруа (зат) қатынасының жемісі (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Би болмас белін жалпақ бұғанменен, Ағармас *а с ы л ы* арам жуғанменен. Байқасаң ажар басқа, ақыл басқа, Пайда жоқ құр әдемі туғанменен (Үш ғасыр.). Жұмсайтын хүнер орын кез келгенде, Дәреже болсадағы салып алмай, Көз жібер һәр нәрсенің *а с ы л ы н а*, Сөзіне алдаушының нанып қалмай (М.Дулатов, Шығ.).

Асылына тартты. *Ата тегіне ұқсап туды; негізіне, тұқымына тартты.* Әр нәрсе *а с ы л ы н а т а р т п а й* қалмас, Қыл шықпай ит бағынан қалмас деген (Шешендік сөздер). Ғалымдар айтқан нұсқа бар, *А с ы л ы н а т а р т а р* әр нәрсе. Өзгермейді деген қалпынан (Базар жырау, Шығ.). Жетіден шықтың сегізге, *Т а р т т ы ң а с ы л ы* негізге (Базар жырау, Шығ.).

АСЫЛЫ² м о д. *Тегі, сірә, зады деген мағынадағы қыстырма сөз.* Бұлардың машақаты аз болмады, Жұмысы орнына кеп мәз болмады, Тартса да бар күштерін аямай-ақ, *А с ы л ы*, жүк орнынан қозғалмады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бір сиыр, бір мәстегі бар да болса, *А с ы л ы* есінде жоқ малдың кемі. Кәсіп жоқ, харекеет жоқ осы күнде, Тозуға жақындады жұрттың көбі (Кердері Әбубөкір, Қазағым). *А с ы л ы*, Абай әндерін көбінесе өлеңнің уағыздаушысы ретінде шығарып отырған сияқты (Т.Әлімқұлов, Абай).

АСЫЛЫҚ з а т. **1.** д і н и. *Астамшылық, Құдай алдындағы құнәкарлық.* Құдайға *а с ы л ы қ* айтып жібердім бе деп, ішінен Құдай тағалаға тоба қылып, бір сөз деді (Қыз Жібек). Әуелі сөзді айтамын, *А с ы л ы қ* болса бұл сөзім, Сұбханалла, қайтамын. Жорға туған құлынмын, Туғаннан басын шайқаған (Кердері Әбубөкір, Қазағым). **2.** а у ы с. *Шамадан тыс артық кетушілік, кесірлік, астамшылық.* Бұл сөзім асып айтқан *а с ы л ы қ* емес, Ойында оты барлар асылық демес. Тебем деп, тірі болсам, надандықты, Серт етіп, өз-өзіме еткем егес (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ей, жұпар гүл, жұпар гүл! Төрелігін өзің біл! Сөйлеме көп *а с ы л ы қ*, Өзіңді көп асырып (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Бәзбіреулер ол ғылымға соншама не жасап үлгерді деп *а с ы л ы қ* айтуы мүмкін. Жұмағұловтың қолтаңбасы бар жобаларды көптеген қазақстандық, қырғызстандық өндіріс мамандары пайдалануда («Қаз. әдеб.»).

Асылық етті [қылды]. *Астамшылық етті, тәкаппарланып, менменсіді; артық сөйлеп, жаза басты.* Жақсы екен деп ойлама, Хан *а с ы л ы қ қ ы л г а н* соң (Шал ақын // Бес ғасыр.). Төлеген сонда сөйледі, Сөйлегенде бұй деді: «Кешіргей Алла бенденің, *А с ы л ы қ е т к е н* қатесін» (Қыз Жібек). Бес ауыз сөз айттым деп, Мақтандың, тілім, сен неге? Қой, көмейім, тәуба қыл, *А с ы л ы қ қ ы л м а* иеге (Шортанбай ақын // Бес ғасыр.).

АСЫЛЫНДА ү с т. *Тегінде, задында, дұрысында.* *А с ы л ы н д а*, асығу жарамайды, сен асығам деп, судың астында қалып, ауруға шалдықтың (З.Шашкин, Сенім). *А с ы л ы н д а*,

әркімде бір қабілет болуға тиіс. Бірақ сол қабілет қандай қызметке керектігін табу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А с ы л ы н д а*, қай жазушы болса да өзін қоршаған өмірге салғырт-салқын қарай алмақ емес («Қаз. әдеб.»).

АСЫМДЫҚ с ы н. *Күнделікті асатындай, жейтіндей*. Ауға түскен балықты екі үйге қак бөліп, оларға *а с ы м д ы қ* балығын апарып беріп тұр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Осы отырған кісілердің балалары *а с ы м д ы қ* балықтан қағылып қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АСЫН = е т. *Мылтық, садақ, айбалта т.б. қаруларды иыққа ілу, алу*. Батырлықтың сәні жоқ – Түн ұйқысын төрт бөліп, Елерген тұлпар ерттеліп, Толғаулы найза қолға алып, Түйғын күстай толғанып, Сары садақ *а с ы н ы п*, Егескен жауды қашырып, Ұлын қорып жауынан, Ерулеген егер дауынан Тұтамап оқ жонбаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ер деп атақ алмайсың, Алмас семсер *а с ы н б а й*, Кезенген жауды қашырмай, Асудан ары асырмай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Шал қайтса, салтанатты сарайлар тұр, Ішінде сарайлардың кемпірі отыр. *А с ы н ы п* айбалтасын, есіктерде, Күзетші түсі суық малайлар тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АСЫНДЫР = е т. *Қару-жарақтандыру, иығына қару-жарақ немесе қоржын сияқты заттарды арту*. Атын ерттеп болған соң, тарлан атқа екеуі мінгесіп, Ақжүніске барлық қару-жарағын *а с ы н д ы р д ы* (Ер Тарғын).

АСЫНУ *Асын етістігінің қимыл атауы*. Әйел де болса қару-жарақ *а с ы н у ы н ы ң* өзі оның ерлігін, батылдығын көрсетеді («Лен. жас»).

АСЫП-САС = е т. *Асығып-үсігу, сасқалақтау, абдырау, аптыгу*. *А с ы п-с а с а р* емес. Лек-лек түмендер биік қорғанға жыпырлаған сатыларын тіреп қойып, өрмелеп барады (О.Сәрсенбаев, Сағым). Шәңгерей *а с ы п-с а с п а й*, артық айтпай сөйлейтін жігіт болса да мақтаныш сезімінің ұшқынын жасыра алған жоқ (С.Мәуленов, Жер нәрі). Ау, қазым, ашуланып *а с ы п-с а с п а*, Дәулетке бес күндік асып-таспа. Қазыға міндет болса тентек тыю, Елінде залымдар көп қара қасқа (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

АСЫП-САСУ *Асып-сас етістігінің қимыл атауы*. Ол жөн-жосықсыз абдырап *а с ы п-с а с у* дегенді білмейтін (Майдан). Қорку-үрку, үрейлену, Ойында жоқ *а с ы п-с а с у*. Сүйген елін есіне алса, Кернейді кек, қысады ашу (И.Байзақов, Өлеңд.).

АСЫП-САСЫП ү с т. *Асығып-үсігін, сасқалақтап, аптығып*. Көреке, неғып жүрсін *а с ы п-с а с ы п*, Бір нәрсе қуғандай-ақ шошып басып (Айтыс). Кемпірге жауап берді амандасып, Кілемге миы жетпей *а с ы п-с а с ы п*. Тоқыған неше түрлі безек шашып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АСЫП-ТАС = е т. **1.** *Өзен суының арнасынан асуы*. Сарқырап өзен ағар *а с ы п-т а с ы п*, Қарғалы Шамалғанмен қатарласып, Қосылып сай-салалар қуанғандай, Заводқа құйып жатыр гауһар шашып (К.Әзірбаев, Шығ.). **2.** *а у ы с. Дәулеті арту, шексіз баю*. Сонда да Жапардың балалары *а с ы п-т а с ы ғ а н* дәулетті көршісінің үйіне қадам басып кіре алмаған (Р.Әутәліпов, Қыр. әңгім.). Алтын-күміс біреудің ілгегі де, *А с ы п-т а с а р* жолығып пұл кеңіне... Қуанамын қашанда жақсылыққа, Қуанамын қуана білгеніме! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. Мошлылықты көтере алмай астамшылық жасау, дандайсу, шалқаю*. Олар бір-біріне қанша кеуде қағып, *а с ы п-т а с қ а н ы м е н* бұдан басқа барары жоғын жақсы біледі (Ә.Кекілбаев, Дала.). Жүрген неме байлыққа *а с ы п-т а с ы п*, Езіп жатыр алқымдап жас қойшыны (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

АСЫП-ТАСУ *Асып-тас етістігінің қимыл атауы*. Сабыр – момын, ақыл несі адам. *А с ы п-т а с у д ы* білмейді («Қаз. әдеб.»).

АСЫП-ТАСУШЫЛЫҚ з а т. *Дандайсып кетушілік*. *А с ы п-т а с у ш ы л ы қ* жақсы қасиет емес (Ауызекі).

АСЫР з а т. *Ойнап-күлгендік, сайрандағандық, ойнақ*. Жалықпас жастық шақтың *а с ы р ы* бар, Сол күні мен де елігіп бара қалғам (Ж.Өмірбеков, Батыр.). Ол солай ой қуалап асығуда, Жетпеді-ау сонау төбе асуына. Тас тобыр ойнағанда ширық атып, Ұқсайды айдаһардың *а с ы р ы н а* (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). ...Есімде Шұбалаңның нар қамысы, Сыятын қойынына зорға құсы. Көктемде ығы-жығы жәрмеңке боп, *А с ы р ғ а* айқыш-ұйқыш толған іші (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.).

Асыр салды. а) *Жарысып, секіріп ойнақтады, шат-шадыман ойнап күлді*. Қазақстан! Сүйікті! Туған үй, туған жерімің. Асық ойнап, доп қуып, *А с ы р с а л ғ а н* жерімің (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Бірге өстің, Оспанқұл, біте қайнап, Қазақ пенен қырғызға қатар сайрап, Алатауда алысып, *а с ы р с а л ы п*, Жетісудан шырақдың көлдей жайнап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *А с ы р с а п* таңның нұрында, Ерке жел болып естің бе? Өзіме ғана сыбырла, Айтпайын басқа ешкімге (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). ө) *п о э т. Еркінсіді, бұзып-жарды, билеп-төстеді*. Шың

төсінде *асыр салып*, ширатылып аққан бұлақ (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Жел кезіп сонау жазық шөл далада, Ұйтқытып құмды боран *асыр сала*. Ащы аяз қыста үскірік, бораған қар, Жүрегі долылықтың сахарада («Шолпан»). Бүкіл ең даланы – сай-сала, қойнау-қойнауды кезіп жынды боран ғана емін-еркін *асыр салып* ойнақтайды («Қаз. әдеб.»). б) *Әлек салды, астан-кестенін шығарды, ойрандады*. Дәм-тұзын ақтап елімнің, *Салайын асыр* майданға. Бірімін мен де еріңнің, Мені де жібер майданға (Д.Әбілев, Жүректең.). Өзіме-өзім өкінім, қарадым да, Жүрген жерім өргеніп табанымда, Ит жармасып жүр екен балағымда, *Асыр сала* ып сайтандар қабағымда, Сөнген вулкан қалыпты жанарымда... (М.Мақатаев, Шығ.).

АСЫР = е т. 1. *Тау-тас, дөң, белес т.б. кедергілерден өткізіп жіберу*. [Қосылып басы қазақтың] Алатаудан *асырды* Арқадан айдап қалмақты. Бозбалаға мінгізді Сайгүлік пен саңлақты (Дулат Бабатайұлы, Замана.). 2. *Арттыру, оздыру*. Қарды мына төменге лақтырса ғой, сонау үйден де *асырып* жіберуге болады (С.Шаймерденов, Мезгіл).

Айласын асырды. Алдады, амалын тапты. Ол бәйбішемен де, күндесімен де алысып, *айласын асырып*, қапы соққан сәттерде табалаймын деп таласпайды (Б.Тілегенов, Аққайнар). Мен олардан сырымды жасырғам жоқ, Сыбаға іздеп *айламды асырғам* жоқ. Кетіп қалды талайы тарығып ем, Кетіп қалды тойымның басында боп (Т.Молдағалиев, Өлеңд.).

Асыра бағалады. Өсіре, артық баға берді. Өз күшін *асыра бағалау* жақсы емес, мұның аяғы мақтаншылыққа соқтырады (Ж.Тілеков, Қайнар). Алайда деп ағаламаймын, Аға деп сағаламаймын. Асыра төмендетпеймін, *Асыра бағаламаймын* (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.).

Асыра бұрғылау бөлігі. к е н. *Ұңғыманың (шпурдың) кертпеш табаны деңгейінен төмен орналасқан бөлігі*. Ұңғыманың *асыра бұрғылау бөлігі* не жарылғыш заттар орналастырылады. Олар жоғары орналасқан оқтамның қопару күшін ұлғайта түседі де, кертпеш еденінің тегіс болуына, экскаватор жұмысының өнімділігіне әсер етеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Асыра бұрғылау коэффициенті. к е н. *Ұңғубет табанынан төмен түсіре бұрғыланған тереңдіктің кертпештің табанымен жүргізілген ең төменгі кедергі сызығының ұзындығына қатынасы*. $\approx$ *Асыра бұрғылау коэффициентін* есептеп шығару.

Асыра күйдіру. к е н. *Металл мен қорытпаларды тотықтыру немесе балқыту кезінде берілген температурадан жоғары қыздырғанда олардың ішінде қайтымсыз ақаулардың болуы*. $\approx$ *Асыра күйдірулерді* болдырмау.

Асыра мақтады [дәріптеді]. Өсіре, шектен тыс мақтады. Біреу *асыра мақтап*, біреу өлтіре жамандап, әйтеуір ауыл үйдің күңкілі көп (А.Тоқмағамбетов, Әке.). Рыцарьлық романдарда *асыра дәріптеліп* суреттелген феодал табының идеялары айқын көрінеді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

Асыра орындады. Мөлшерден артық істеді. Біз жоспарды *асыра орындағмыз* келеді, өнімді көп шығарғымыз келеді (С.Байжанов, Құрыш.).

Асыра суыту. к е н. *Жоғары температурадан ең төменгі температураға дейін төмендетіп салқындату процесі*. *Асыра суыту* температурасы қайнау температурасынан жоғары болса, онда зат газ түрінде, егер балқу температурасынан төмен болса, сұйық күйінде болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Асыра сілтеді. Шамадан тыс кетті, шашал десе, бас алды, орынсыз белсенділік жасады. Колхоздану кезіндегі жергілікті ұйымдардың *асыра сілтеуінде* ең қатты соққыға ұшырағандар қазақстандықтар болды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Шабарман кезінде өзің де талай *асыра сілтеген* шығарсың (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). «*Асыра сілтеу* болмасын, аша тұяқ қалмасын» деп ұрандатқан қызылдардың тонауынан қорыққан шекара маңындағы кейбір ауылдар малын айдап, мүлкін артып, шекараның арғы бетіне – Шығыс Түркістан жеріне көше бастады («Жетісу»).

Бағасын асырды. Қадір-қасиетін арттырды. Көзіңді ісірмей, Күнәңді жасырмай, Құныңды түсірмей, *Бағаңды асырмай*, Өліспей, Беріспей, Дүние құрамай, Кеміне келіспей, Көбірек сұрамай, Жүруге бола ма? (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.).

Бақ асырды. Мерейін, бағын арттырды. Жаңғыртып Алатаудай туған жерден Қордай мен Сұлутөрдің жағасынан. Қолына ап кәрі жолдас домбырасын, Кененмін талайлардан *бақ асырған* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Басынан сөз асырмады. Сөзден жеңілмеді, есесін жібермеді. Кетпеймісің қасымнан, Ерегіссең менімен, Шапыраштым, абайла. *Сөз асырман басымнан* (Айтыс). Жасым бар жиырмада жасырмаймын, *Басымнан* дұшпан сөзі *ін асырмаймын*. Басымнан дұшпан сөзі асып кетсе, Сен түгіл басқаға да бас ұрмаймын (Ақын жырлары). Естай үндеген

жоқ, ондай қағытпа *с о з д е р д і б а с ы н а н а с ы р а* салуға үйренген (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Даңқын асырды. *Атағын шығарды, абыройын көтерді.* Балақ жауларың Аяғыңа бас ұрған, Қан майданда қасқарған, Ерлік *д а ң қ ы н а с ы р ғ а н*, Арыстандай ерлерім, Жырымды сендерге арнадым (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ал, ақын, ақтара гөр халқыңа сыр, Бөле жырға, еліңнің *д а ң қ ы н а с ы р*. Бір отауы Отанның – Қазақстан, Іргесін көтергелі жарты ғасыр, Сен соны мадақтай біл, *д а ң қ ы н а с ы р* (М.Мақатаев, Шығ.).

Жыл асырды. *Жыл өткізді, бір жылдан соң.* Тұнған бұлт жылғалардың жырасына, Тастардың иығында тұр асыла. Күздардан қиқулаған тас бұлақтар, Оралған жолаушыдай *ж ы л а с ы р а* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Күш асырды. *Күш-қайратын көрсетті, күші басым болды.* Бақса да тағдыр бұған қысас қылып, Өзінен мықты жаудан *к ү ш а с ы р ы п*, Тарихта тұңғыш рет қазақ күресін Жіберді төңкеріске ұштастырып (Ғ.Қайырбеков, Өленд.).

Қулық асырды. *Айласын асырып, алдан кетті.* Екі жас қосылып мақсаттарына жетті. Дүрімбай *қ у л ы қ а с ы р а а л м а й*, бұл жерде де шоңқайып қалды (С.Шарипов, Шығ. жин.). Колхоздың құрылыс заңын бұрмалаған, *А с ы р ы п қ у л ы қ* ісін жүрген әмән – Осы екен бар болғаны – таққан кінә, Жатпаған дәлел іздеп бұл жаладан (Ғ.Қайырбеков, Өленд.). Ақылы биік ғасырдан, Адамға уақыт бас ұрған. Заманнан озған ойшылдан Зұлымдар *қ у л ы қ а с ы р ғ а н!* (Қ.Мырзалиев, Өленд.).

Таң асты [асырды]. а) *Қатты не ұзақ жүрістен соң, атты таңға дейін суытып демалдырды.* Бір жігіт үлкен үйдің белдеуінде әлі ер-тоқымы алынбай, *т а ң а с ы п* тұрған Базаралының семіз көк атын шешіп, алып келді (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Түнімен, таң атқанша жүрді, әрекет етті.* Түнімен *т а ң а с ы р ы п*... Енді жаңа таңертең тұрсам, пәтерші шағым айтады: Кеше осында Бақытжан төре келіпті, – дейді (Б.Аманшин, Көкжар). Талай-талай басынан *т а ң д ы а с ы р а*, Алтын дөнін тиеп ап арбасына. Қараңыз, өзі бастап кеткен жоқ па, Отанның берекелі қамбасына?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Іске [жүзеге] асырды. *Істеді, орындады.* Жүніс негізгі ойын да *і с к е а с ы р д ы* (О.Дасанов, Мұрагер.).

АСЫРА¹ ү с т. с ө й л. *Артық қосқан, қосып айтқан.* Елшібай кіші есепші Әукенге сенбейді. *А с ы р а с ы* қанша, аумағы қанша, шөмеле

басылған ба, жоқ па, оны кесіп-пішіп, өзінше «үкім» айтатын тек Елшібай ғана (Т.Есімжанов, Аяулым). Әкем Бекен атығайға тұтқа еді. Тұтқа деген сөйлеу болар *а с ы р а* (М.Жұмабаев, Шығ.).

АСЫРА² с ы н. к ө н е. *Бағынышты, мойынсұнған мағынасында.* Қатын, бала, қара орман Баршасын жауға алдырған, Құрулы жатқан жебеге, Құрсағынан шалдырған. *А с ы р а* келіп ойласам, Бұл заманның шағында, – Махамбеттей зарығып, Мұңды болған қайда бар? (Махамбет, Өленд.).

Асыра [аса] жұрт. к ө н е. *Аса жұрт.* Асыра қыпшақ баласы жатқаннан соң байлауда, Арыстан туған екен деп, *А с ы р а ж ы р т ы* қуанды (Қобыланды батыр).

АСЫРА = е т. **1.** *Бағып-қағу, киіндіріп, тамақ беріп өсіру.* Селкілдеп келіп жығылды, Аяғына бас ұра: «Қарағым, жылыт, тамақ бер, Жаз шыққанша *а с ы р а*» (Абай, Тол. жин.). Ұрыс ырысты қашыра, ынтымақ халықты *а с ы р а р* (Мақал-мәтел). Жарық аспан, жасыл далам, Сендерден сыр жасырмағам. Бірі жаңбыр, Бірі тандыр Беріп мені *а с ы р а ғ а н*, Екеуіңсің асыл анам, Жарық аспан, жасыл далам! (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Ол наубай тамақ беріп мені *а с ы р а п*, Иесіз бұралқы ит деп шамалады, Есігін ұрлық қылмай күзеткен соң, Құрметтеп күннен-күнге бағалады (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Өсіру, бағу, қыту, қолға ұстау.* Кесапат осы күнгі болып жатқан, Қарғысым қалың елді менің атқан, Құтырып кеткен жоқ па иттен жаман, Тойынса, *а с ы р а ғ а н* иесін қапқан (Ғ.Қайырбеков, Өленд.). Ата-анам, *а с ы р а п* едің алып қолға, Мінеки, жасым келді жаңа онға. Әкемді күнде біреу жағалайды, Қалың сор, нәсіп емес маған ол да (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қолына тәтті түссе, балаларына беріп, ақ сүтімен *а с ы р а д ы* (Ж.Қожабергенов, Құрылысшы.). Ит *а с ы р а с а ң* сырттаннан, қой бермейді қорадан (Қаз. мақал.). **3.** а у ы с. *Демеу болу, медет ету, қуат беру.* Мен қазақтың құлымын басыбайлы, Осы бақыт менікі, осы қайғы. Бірде кедей, бірде бай өмірімді, Елге деген көңілім *а с ы р а й д ы* (Т.Молдағалиев, Өленд.). Бізді намыс *а с ы р а д ы*, қиындықтан шықты алып, Екеуіңнен артық бақыт бар деп тағы ұқпадық (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Асырап алды. *Біреудің баласын өзіне бала етті, бауырына салды, иемденіп, бағып-қақты.* Оның үйінде кемпірі және *а с ы р а п а л ғ а н* екі баласы бар (С.Мұқанов, Танд. шығ.). ...Қызым жалғыздық көрмесін деп, балалар үйінен

бір бала *а с ы р а п а л ы п* едім (Ә.Әбішев, Замана.). Ай мен Таңсық Қарабайдың *а с ы р а п а л ғ а н* қыздары (Қ.Жұмалиев, Қаз. әдеб. тарихы).

Әлпештеп асырады. *Алақанға сап бағып-қақты.* Айтқанын ата-анамның қайырмадым *Әлпештеп асыраған* елімде мен (Базар жырау, Шығ.). *Әлпештеп асыраған* анам едің, Бір ауыз едің, Бір ауыз көңілге алар лебіз келді (Базар жырау, Шығ.).

Бала асырады. *Бала бақты, бала тәрбиеледі, өсірді.* Ықтияр өсіп едік көрмей тарлық, Мал жиып, *б а л а а с ы р а п* қылып жабдық (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Бала асырап алу. *Жетім баланы балалар үйінен алып, өз атына жазу, өз баласы етіп өсіру.*

Тамақ асырады. *Тамағын тойғызды, құйын көрді.* Оның бір ерекшелігі бірді-бірге соғып, *т а м а қ а с ы р а п* күн көруді жек көретін еді (С.Көбеев, Орынд. арман). Нені күтем, Не керек осы маған? Аяқ-қолым, жанарым, басым аман. Шаруаның баласы емес пе едім Күшіменен *т а м а ғ ы н а с ы р а ғ а н*?! (М.Мақатаев, Шығ.).

АСЫРАЛ= е т. *Бағылу, күтілу.* Он бұзау бір үйде *а с ы р а л ы п*, қашан жайлауға шыққанша осылай күтіледі (С.Бегалин, Таңд. әңгім.).

АСЫРАЛЫН= е т. *Қамқорлыққа алыну.* Балаларды асырап алушыларға да *а с ы р а л ы н а т ы н* балаларға қатысты заңда көрсетілгендегідей, оларды бағу міндеті жүктеледі (Семья тәрбиесі).

АСЫРАНДЫ с ы н. **1.** *Қолға үйретілген, қолда өскен.* Жабайы қабан *а с ы р а н д ы* шошқадай емес, қара болады (А.Хангелдин, Алғыс). Тауықтардың көптеген түрлерінен және *а с ы р а н д ы* үйректерден адам баласы оларға жұмыртқа басқызбай, тек жұмыртқалай беретін тұқымдарын шығарды (Р.Әлімбаев, Құстар.). *А с ы р а н д ы* күшігін Байқамасаң пышынын Тойынған соң жау болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық). **2.** *Асырап алған, «қол бала» еткен.* Аңыз бойынша Көрұғлы өзінің *а с ы р а н д ы* батыр баласы Әуезханды осы Күмкенттен алып қашып келген (Алғы шепте.). Шақырып ең үлкенін қасына алды, Халайық бұл ісіне қайран қалды. Қазынадан өлгенше киім, тамақ, Сарайда сопы қылды *а с ы р а н д ы* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Асыранды бала. *Асырап алған бала.* «Өгей бала», «*а с ы р а н д ы б а л а*» деген сөздердің мағынасы ауыр да аянышты болып естілетін (Семья тәрбиесі).

Асыранды кептер. *Кептер тұқымдасына жататын, қолға үйретілген құс; көгершін. А с ы*

р а н д ы к е п т е р д ің еркек-ұрғашысын бөліп, 20–30-дан топтастырып өсіреді (ҚСЭ).

Асыранды үйрек. *Барылдауық үйректен таралған қаз тәрізділер отрядына жататын үй құсы. А с ы р а н д ы ү й р е к* құс өсірумен шұғылданатын барлық аудандарда өсіріледі (ҚСЭ).

Асыранды хайуанаттар [жануарлар]. *Адамдар әртүрлі қажеттіктеріне, шаруашылыққа пайдалану үшін, еті, сүті, терісі, жүні, қауырсыны, мамығы т. б. өнімдерін пайдаға асыру үшін қолға үйреткен тағы жануарлар.* Қолға үйретілген жануарлар *асыранды хайуанаттар* деп аталады (Қаз. тілі термин. Биология).

АСЫРАП-САҚТА= е т. *Бағып-қағу, күту.* Бұл сорлы бізді өлімнен алып қалып еді, осы күнге дейін *а с ы р а п-с а қ т а п* келеді (Қаз. ертег.).

АСЫРАП-САҚТАУ *Асырап-сақта етістігінің қимыл атауы.* Кемпірге менің баламнан артық бала бар ма? Жұмағұл оны *а с ы р а п-с а қ т а у ғ а* жарамай ма? – деген Қамария (М.Әуезов, Қараш.).

АСЫРАРЛЫҚ с ы н. *Асырай алатын, асырауға жарарлық.* Күдай тағала бір ант ұрғанға еңбексіз мал береді екен. Еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп *а с ы р а р л ы қ* та қылмай, кедей қылады екен (Абай, Тол. жин.).

АСЫРАСІЛТЕУШІЛІК з а т. т а р. *Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы Қазақстанда ұстанған теріс саясат кесірінен шамадан тыс кетушілік, орынсыз белсенділік.* Жетісудың ауыл-селоларында Кеңес өкіметін орнату ісі (1917–1918) *а с ы р а с і л т е у ш і л і к т е н* кенде болған жоқ («Жетісу»). *А с ы р а с і л т е у ш і л і к т ің* шын мәні саяси бүркемеленгенмен, бұл аштық «қызыл қырғын», «голощекиндік геноцид» деген тарихи атқа ие болды («Жетісу»).

АСЫРАТ= е т. *Бақтыру, күттіру, өсірту.* Баланы басқа адамға *а с ы р а т п а*, білгенше сылап-сипап өзің сақта.... Жылы жүз ата-анадан көрмеген соң, Жүрмесін тағы болып өскен шақта (Қаз. әдеб. хрест.). О заман да бұ заман, құлын тұрғанда құлан асыраған кісіні көрдің бе? *А с ы р а т а м а* ол саған? (З.Шашкин, Сенім).

АСЫРАУ¹ *Асыра етістігінің қимыл атауы.* Бұзауларды қолдан сүт беріп *а с ы р а у д ы*ң азабы көп, ауыртпалығы басым жұмыс екені осы отырған жұрттың бәріне мәлім (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Қатын-бала *а с ы р а у* амалында, Кеттім ғой соған көңіл бөлуменен. Менен сорлы ақын да өтті ме екен, Бір сөзі баспа орнына берілмеген? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Айдын Ертiс, ақ Ертiс *а с ы р а у д а* Айналасын өзiнiң сауырымен (М.Мақатаев, Шығ.). Кейбiр жолдастар баланы *а с ы р а у д ы*, киiндiрудi, күтудi тәрбие деп түсiнедi («Халық мұғ.»).

Асырауындағы адам. *Ұзақ уақыт немесе тұрақты түрде басқа адамның материалдық қамтамасыз етуінде болатын адам. А с ы р а у ы н д а ғ ы а д а м ғ а* әлеуметтік және зейнет-ақымен қамсыздандыру саласында ерекше құқықтар берiледi (Қаз. тiлi термин. Экономика.).

АСЫРАУ² с ы н. ж е р ғ. **Масыл.** Ережеп баласы жұмыс жасамай, әлi әке-шешесiне *а с ы р а у* (Қаз. тiлi. диалек. сөздiгi). Бiр күн де еңбек етпей, колхозға *а с ы р а у* болып жүргендер бар (Қаз. тiлi. диалек. сөздiгi).

АСЫРАУЛЫ с ы н. *Бағулы, қиғулы.* Көк-жендет, тұғырың алтын, маржан баулы, Тұрушы ең ағаш үйде *а с ы р а у л ы* (Ақан серi, Шығ.). Балапандай баулыған құсым едiң, Түзден торға дәм айдап түсiп едiң. Қапаста *а с ы р а у л ы* бұлбұл құстай, Абзал зат, қай бақшадан ұшып едiң (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АСЫРАУСЫЗ с ы н. *Бағусыз, қиғусыз, қараусыз.* Бала *а с ы р а у с ы з* емес (Ауызекi).

АСЫРАУШЫ з а т. 1. *Бағып-қағатын, тамақ тауып беретiн адам.* Семьяның иесi де, *а с ы р а у ш ы с ы да* – мен емес, мына қызым Рәзия (С.Бақбергенов, Алтынмел.). Қазақстан Республикасының азаматы жасына келген, науқастанған, мүгедек болған, *а с ы р а у ш ы с ы н а н* айырылған жағдайға және өзге де заңды негiздерде оған кепiлдiк берiледi (ҚР Конституциясы). *А с ы р а у ш ы* адамға әлеуметтік және зейнетақымен қамсыздандару саласында ерекше құқықтар берiледi (Қаз. тiлi термин. Экономика.). 2. *а у ы с. Өмiр сiру, тiрiшiлiк ету ортасы.* Ал адам өзiнiң негiзгi *а с ы р а у ш ы с ы* – Жер ананың сырын бiлмей, шын жетгiм деп айта ма? (I. Есенберлин, Айқас).

АСЫРМАЛЫ с ы н. *Асыра, көтере.* Бiр жағынан, шығыс әдебиетiне тән *а с ы р м а л ы* баяндау сияқты реализмнен оғаштау қасиеттерi болса, екiншi жағынан, ол кезде Навои, Низамилердiң ұлы шығармалары ел арасында көп тарай қойған жоқ (I.Омаров, Шабыт.).

АСЫРМАЛЫ: асырмалы шырай. л и н г в. *Заттың сынын асырып, арттырып не төмендетiп көрсететiн шырай. А с ы р м а л ы ш ы р а й* деп заттың сындық қасиеттерiн тiптi асыра көтеретiн, я тым асыра төмендететiн шырайды айтамыз (Қазiргi қаз. тiлi).

АСЫР-НАСЫР з а т. с ө й л. **Асыр-сауық.** Той-думан соңынан басталып, кешке дейiн *а с ы р -н а с ы р* болмақ (А.Байтанаев, Қайнар.). *А с ы р -н а с ы р*, уа, жиырма бес, Кәйтейiн,

сенiң үшiн жүрмiн қазiр ұялып (Т.Шопашев, Жастық.).

АСЫР-САУЫҚ з а т. *Ойын-күлкi, той-жиын, думан.* Ол Жiгiтек жағының желiгiн, *а с ы р -с а у ы ғ ы н*, мөз-мерекесiн естiп жүрген (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

АСЫРСОҚ с ы н. *Қамсыз, жайбарақат.* Әншейiндегi балтыр сыздамаған *а с ы р с о қ* күндердегi байқамаған әдемі нышан, қызыл-қызықтарын ендi танып тұрғандай аузын ашып мөз болды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы).

АСЫР-ТАСЫР е л i к. *Тасыр-тұсыр, тарс-тұрс еткен дыбысты бейнелейтiн сөз.* Фронттан қайтқан жаралы солдатша басын байлап алыпты. Өзi де бiр *а с ы р -т а с ы р* жүретiн жан. Аттан құлап, басын жарып алған шығар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Өзiлiне өзiл сок, жасырма сыр, Ағайың сәл жымиып, шашын қасыр. Алдында аға-жеңгең, жез самауыр, Ал ауызғы бөлмеде *а с ы р -т а с ы р*... (М.Мақатаев, Шығ.).

АСЫР-ТҰСЫР е л i к. с ө й л. *Опырт-топыр қимылды бейнелейтiн сөз.* Тұяқ та *а с ы р -т ұ с ы р* ойындарға араласпады, еш адаммен сөйлеспедi (И.Салахов, Көкшетау.). – Қансерi бар ғой, кейiнгi кезде адамға онша үйiр болмай барады. Баяғы *а с ы р -т ұ с ы р* мiнезi жоқ («Лен. жас»).

АСЫРУ *Асыр етiстiгiнiң қимыл атауы; көрсету, өсiру.* Жаманын жасырып, жақсысын *а с ы р у д ы* әдет еткен тас түйiн жұрт (О.Сәрсенбаев, Таңбалы.). Тәңiрдей көрiп жүрген кей адамның өзiн көрсетуге тырысып, өз абыройын *а с ы р у ғ а* өзi қызмет етiп жүргенiн көргенде түңiлемiн («Егемен Қазақстан»).

Жүзеге [iс жүзiне] асыру. *Истеу, орындау.* Үкiмет өзiнiң бiрiншi кезектi мiндетi – Президенттiң бұл саясатын *i с жүзiне асыру* деп санайды («Егемен Қазақстан»). Америка Құрама Штаттары мұсылман елдерiнiң iшкi бiрлiгiн жоюға, Ислам дiнiн әлсiрету мақсатында миллиондаған, миллиардтаған доллар бөлiп, осы жоспарын *ж ү з е г е а с ы р у ғ а* миссионерлердi топ-тобымен жiберiп отырғаны да баспасөз бетiнде жиi айтылып жүр («Қаз. әдеб.»).

iске асыру. Жүзеге асыру. Жуырда ғана талқыланған «Мәдени мұра» мемлекеттiк бағдарламасын *i с к е а с ы р у д а ғ ы* Ассамблеяның орны мен рөлiн айқындап алу керек («Қаз. әдеб.»). Бұл ойын *i с к е а с ы р у* үшiн ол Омбыға арнаулы кiсi жiбердi (С.Мұқанов, Аққан жұлд.).

АСЫРУШЫ: iске [жүзеге] асырушы. Орындаушы, атқарушы. Әрбiр еңбекшiнiң белгiленген мiндеттерiн шын мәнiсiнде *i с к е*

асырышы болуы үшін ұйымдастырушылық қызметтің ықпалын күшейте түсуге айрықша назар аударуда (А.Байболатов, Жарыс.).

АСЫРЫЛ: *жүзеге асырылды. Іске асырылды, жасалды.* Мұндай жұмыстар облыстың барлық аудандарында *жүзеге асырылды* («Егемен Қазақстан»). Жер учасоктарын бөліп беру ісі еңбекшілер депутаттарының облыстық советі атқару комитетінің шешімі арқылы *жүзеге асырылды* (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.). Экономикалық мазмұны жағынан, ол тауарлар өндіру ісінің барлық кезеңінде жасалатын күн өсімінің бір бөлігін бюджетке алу формасы болып табылады және солардың *жүзеге асырылуы* бойынша бюджетке енгізіледі (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Іске асырылды. *Жүзеге асырылды, орындалды.* 1940 жылға дейін латын әліппесінде оқып келген қазақ елін кирилл алфавитіне көшіру – орыстандыру бағытындағы алдын ала *іске асырылған* шара екенін көкірегі ояу, көзі ашық жандар анық сезгенімен, «бұл дұрыс емес» деуге дәрмені жоқ еді («Қаз. әдеб.») Қазіргі Татарстанда алынып отырған, Бурнаш жобасымен жасалып, *іске асырылып* отырған, оқушыларға түк жаттығы болмай отырған әріптң дара түрін біздің латыншылар ауызға алмай отыр (М.Дулатов, Шығ.).

АСЫРЫМ з а т. ж е р г. **Алыс.** *Асырымға* кетті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Ақ берен мылтық сыналмас, сығалай көздеп сұр мерген *Асырымнан* атпаса (Базар жырау, Шығ.).

АСЫС = е т. *Тамақ пісірісу.* Ауыл әйелдері Ұлбикенің бұл қалпын жақсы ырымға санаған секілденіп, су тасысып, от жағысып, қазан *асысып* маз боп жатты (Б.Майлин, Шығ.).

АТ з а т. 1. *Үйрге түспейтін, піштірілген, ақталған еркек жылқы.* *Ат*, айғырлар, биелер, Бүйірі шығып ыңқылдап, Суда тұрып шыбындап, Құйрығымен шылпылдап (Абай, Тол. жин.). 2. *Салт мінілетін, арба-шанаға жегілетін және әртүрлі шаруашылық жұмыстарға пайдаланылатын еркек жылқы.* Шығарсам қазір алтын үй алатын, Онан соң бір жүз мыңын бие алатын. Көшкенде жүктерімді *атқа* артам ба, Тағы да алтын керек түйе алатын (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Атты* да, өзі де шалымды жігіттер онысын олай, бұнысын бұлай қуып, қолы тиген жерінен еңсеріп, доптай түсіріп жатыр, кейбірі жан сауғалап қашып, кейбірі *атының* басынан аса домалап, кейбірі сүйретіліп *атын* бермей жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Ау, жаным, қасқыр деген азулы аң-ды, Аямас, ашуланса, ешбір жанды! Қайтыңдар, *аттарыңды* әуре қылмай, Көп

болса, жеген шығар бір тананды (О.Шораяқов, Шайыр).

Ақ боз ат. *Түсі ақ боз ат.* Бұл шабыс қандай шабыс, мән бермедім, Талай бір ойға түстім, қырға өрледім, *Ақ боз ат* айнымайды бір бағыттан, Бетке алып жүйткі берді күн белдеуін (Ф.Қайырбеков, Өлеңд.).

Ақ табан ат. *Жылқының табанындағы белгімен байланысты атау.* Желбіреп сары ала ту шыққан бойда, Құйылып қалың әскер қырдан ойға, Астында *Ақ табан ат*, алда Исатай, Сол күнде «қырқарланып құралайда» (Ф.Қайырбеков, Өлеңд.).

Ақ таяқты ат қылды. *Ат орнына таяқ ұстады.* Бозторғай, шырылдайсың жерге түспей, Мен жүрмін кешке дейін тамақ ішпей. *Ат қылып ақ таяқты* қолыма ұстап, Сандалып қой соңында азар кешке... (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Арғымақ ат. *Асыл тұқымды, сымбатты жылқы.* Шығысқа қарай бет алдым, Алатаудың бауырынан. *Арғымақ ат* астымда Алтын артып сауырынан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бекет пен Аман еді шын қазанат, Жабыдай сүрінбейді *арғымақ ат* (Базар жырау, Шығ.). Жүгімен жүріп жүдетер, Айыр өркеш көмекті. *Арғымақ аттың* белгісі – Салыңқы кеуде, еңкек-ті (О.Шораяқов, Шайыр).

Арық ат. *Құйи нашар ат.* Арғымақ шаба алмайды тер қатқан соң, *Арық ат* қисаңдайды ер батқан соң (Базар жырау, Шығ.). Көп болса сиыр хақы жиырма сом, Болмайды *арық атқа* жиюға қом (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ат айдады. *Ат жүргізді, ат қосты.* Даусыз болып аттарың анық келсін. Әр рудан бір кісі *ат айдаңыз* (Батырлар жыры). Құр еңістен *ат айдап* жіберіндер. Ақ кезеңнің үстінде көмбе тұрсын (Батырлар жыры). Байлығын Сарыбайдың халқы көрді, *Атын айдап* алысқа жіберді енді (Батырлар жыры).

Ат айдаушы. а) *Арбаға, шанаға жегілген атты жүргізуші адам, көшір.* Анықтаңқырап айтқанда, осы Сергей Николаевичке *ат айдаушы* болып жалданым. Кнім, тамағым соның мойнында (С.Омаров, Қайырлы.). «Шонданайға түз артып», *Ат айдаушы* алқымдап (Ф.Қайырбеков, Өлеңд.). Ол *ат айдаушы* қызметінен босатылған жылы Нұртажы аудандық советке үй сыпырушы болып орналасқан болатын (Өзбек әңгім.). ә) *Бәйеге қосылатын аттарды басқарып мәреден жіберуші адам.* Жел соқса қамыс басы майда деймін, Ат қостым *ат айдаушы* м қайда деймін. Алдыңғы ат қылаң болмай баран болды, Жығылмаса Құлагер қайда деймін (Ақан сері, Шығ.).

Арқаланып ел шуына көтерген, Ақырғы рет, Мәреге есен жетер ме ең. Болсам егер, *а т а й д а у ш ы* Бөрібай, Сені сақтап, Өзім мерт боп жетер ме ем (К.Салықов, Өлеңі).

Ат арқан. *Ониша ұзын емес, қанжығаға байлап алып жүруге ыңғайлы, сыптығыр, жіңішке, жеңіл арқан. А т а р қ а н д ы* сиырдың күйрек, бауыр жүнінен, ешкінің қылшығынан істейді (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

Ат арты [көті] күң. *к ө н е. Жаугершілік заманда ат артына мінгізіп алып келген қыз-келіншек.* Адам бар ісі бейне даладағы аң, Аң етіп, надан етіп байлаған заң. Қан кешкен қабырғадан қара күнде, *А т а р т ы к үң* болмап па ед Айман, Шолпан (І.Жансүгіров, Шығ.). Бар Құдай жәрдем берген тіл жағыма. Құдай берсе таласар кім бағыма. «Мақтаған *а т к ө т і к үң* осы ма?» деп, Жөнелді Теңге қайтып ел жағына. (Айман-Шолпан).

Ат арып, тон тозды. *Азып-тозды, жадап-жүдеді, шаршап-шалдықты, ұзақ жүрістен қалжырады. А т а р ы қ т а р, т о н т о з а р,* кәдір кетер, Күлкіні онша күйлеп шуламалық (Абай, Тол. жин.). Ауыл алыс болса да, Атағыңды көрдім бел. *А т ы м а р ы қ, т о н т о з ы қ,* Қысып келді аштық шөл (Жамбыл, Шығ. жин.). Күндік жерге ай жүріп, Айлық жерге жыл жүріп, *А т а р ы т ы п, т о н т о з д ы р ы п,* Нелер қорлық көрмедім (Халық ақын.).

Ат арытты. *Ұзақ жол жүріп, жол азыбын көрді.* Сыздық Биғаншамен кездескенде, алыстан *а т а р ы т ы п* іздеп келген жоқ, ауыл үйдің арасынан кездесті (Б.Майлин, Шығ.). *А т а р ы т ы п* алыстан, Жақсы қыз деген дабыстан, Қалыңмалын атасып, Көлденеңмен табысқан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ат аяғы [тұяғы] жетер жер. Атпен баруға болатын қашық жер. Кікітер жабайы, оның бер жағында бұл аймақта *а т т ұ я ғы ж е т е р ж е р* де елді мекен жоқ («Лен. жас»). Ақбай *а т а я ғы ж е т е р ж е р* дегі елді аралап, өзіне лайықты сұлу қыз іздеп, таба алмайды (Қаз. ертерг.).

Ат базар. *Жылқы сатылатын жер, базар.* Сайрамның жөнін айтайын, Бір замандар күнінде Басы болса Алатау. Ат бұлағы *а т б а з а р,* Кемпір екен аяғы (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.)

Ат байлағыш [ат байлар]. *Ат байлайтын мама ағаш.* Ол атын *а т б а й л а ғы ш т ың* қасына қалдырып, үйге қарай беттеді («Лен. жас»). Атын *а т б а й л а р ға* байлап, Сәрсенбек қамшысының сабымен терезені қақты (Х.Мұстафин, Қыр жігіті).

Ат байлады. а) *Сыйлады, тарту етті, ат мінгізді.* Өзің атың жұртқа белгілі Баймағамбет,

патшаға сексен қара *а т б а й л а ғ а н* бек (Бес ғасыр.). Бұрылып *а т б а й л а й т ы н* асыл Мақпал, Көзіме көрінбей тұр, қайда кеткен? (Базар жырау, Шығ.). ә) *Семіртті, союға дайындады.* Қыстық соғымға *а т б а й л а д ы* (Ауызекі).

Ат бапшы. *Аттың бабын жақсы білетін адам; атбегі, атпаз.* Осы Көкбестінің, сірә, қанаты бар ма деп қалдым, – деді Мұстапаның қасында отырған *а т б а п ш ы* атанған Жарқынбай (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Ат барабан. *к ө н е. Ат күшімен айналатын барабан.* Щербаков пен Мейрам берген мерзімнен *а т б а р а б а н д ы* екі күн бұрын бітіріпті (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

Ат бастаған тоғыз. э т н. а) *Би кесімімен белгіленген айып төлемінің түйе бастаған тоғыздан кейінгі ат бастаған түрі.* ә) *Ат бәйгесінде, балуан күресте, айтыста т.б. жеңімпаздарға берілетін сыйлық түрі.* ≈ *А т б а с т а ғ а н* тоғызын дайындады.

Ат басына күн туды. *Қиын-қыстау заман болды, ер-азаматқа сыналар мезгіл жетті. А т б а с ы н а к ү н т у с а,* Көксімдегі күй болар. Көңіл азып, тон тозса, Берген көйлек кез болар (Бес ғасыр.).

Ат басына соқты [соғысты]. *Шегіншектеді, жүрексіңді.* Жанды кісі жесірін жібере ме? *А т б а с ы н а с о ғы с с аң,* болар намыс (Қозы Көрпеш.).

Ат басын бұрды. а) *Бағытын өзгертіп тоқтады, бұрылды.* Мұны көріп Төлеген *а т ы н ың б а с ы н б ұ р д ы* (Қыз Жібек). ә) *Бір жаққа қарай бағыт алды, беттеді.* Терістікке *а т б а с ы н б ұ р ғ а н* біздерге жота басынан алыстағы, жақындағы жаратылыс көркі көрініп келеді (Ф.Сланов, Очерк.). *А т т ың б а с ы н* соған *б ұ р ы п* қиялап, Орныңнан көп отырған ұялап, Бір қозғалып, жайланады көңілін, Сонда есіктен қара бала сығалап (Ф.Қайырбеков, Қосбасар).

Ат басындай алтын. ф о л ь к. *Үлкен, кесек сом алтын.* Мені сол бұлақтың басына көміп, моланың басына не тас, не тақтайға: «Азықсыз аш адамға *а т б а с ы н д а й а л т ы н н ың* пайдасы жоқ», – деп жазған адамға осы меруертім де, ділдәларым да адал болсын», – деп жазыпты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күн шыға тап кешегі кеткен жақтан Қарайып топ көрінді келе жатқан. Умаштап Назикасын сүйді Қақан, Кісідей *а т б а с ы н д а й а л т ы н* тапқан (Қ.Тоғызақов, Өлең.).

Ат басындай қорғасын. *Үлкен, сом қорғасын.* Жазғытұрғы су тасқынынан кейін аңшы біреу осы сайдың бетімен келе жатса, *а т б а*

сындай қорғасын тауып алды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Ат басын тартты. Тоқтады, аялдады. *А т ы н ы ң б а с ы н қ а з і р т а р т а т ы н д а й*, Сегізін біздің сонша неміз еді? (Базар жырау, Шығ.).

Ат басын теңесті. Жеме-жемге келіп қатарласты. Сап тартып иран, тұран қарсыласты, *Т е ң е с і п а т б а с т а р ы н*, қамшыласты. Тұраннан түгін шаншып Барзу шығып: – Қалай, – деп, – жағдайларың? – әл сұрасты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Ат басын [тұмсығын] тіреді. Межелі жерге келіп тоқтады. Ақ үйге *а т т ы ң б а с ы н т і р е г е н д е*, Қол берді Сұлтан шығып қарсы алып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Үш үйдің ішінде еңсесі көтеріңкі, қомақтылау біріне Аман мен Таймас *а т б а с ы н т і р е д і* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Ат бауырлады. *А т ү с т і с а й ы с т а а т т ы ң б е л і б ү і л д і*. Ұстасып бір-бір қолынан, Бір қолда аттың шылбыры, Майысып *а т т а р б а у ы р л а п*, Неше уақыт өтті сонымен (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Ат бауырына алды [алғызды]. *А т п е н қ у ы п ж ү р і п*, аямай сабады, сойып салды. Дәу құла жорғаға мінген біреу қойшыны *а т б а у ы р ы н а а л ы п* жүр (Ж.Арыстанов, Жалын.). Аулына аңдаусызда атпен келсе, *А л ғ ы з ғ а н а т б а у ы р ы н а* жаяу айдап (С.Бегалин, Танд. шығ.).

Ат бәйге [бәйгі]. *с п о р т. Т о й - д у м а н д а*, жиында жүйрік аттарды жарысқа түсіретін ұлттық ойын. Өлген бар, жығылған бар, үш-төрт бала, Дау-жанжал *а т б ә й г е д е н* шықты жөне (С.Торайғыров, Шығ.).

Ат бойы. *А т б о й ы н ы ң ұ з ы н д ы ғы н д а й қ а ш ы қ т ы қ т ы б і л д і р е т і н х а л ы қ т ы қ ө л ш е м*. Көп адамдар болып асқа, тойға атпен жүргенде, қаз-қатар ат құлағын теңестіріп, бірінен-бірі озбай қанат жайып, Ноғайбайды *а т б о й ы* алда жүргізеді (К.Әзірбаев, Аңыз.).

Ат ерттеді. *А т қ а е р с а л д ы*. Манадан *а т е р т т е м е й* неғып тұрсың? Ой, оның жолда қалады, мықтап байла! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біледі ол ондай жолда бас кетерін, Алысқа *а т е р т т е м е с* өсте тегін. Біледі ол өзі өлсе де, ел қаларын, Қуатын ата кегін жас жетерін (Ғ.Қайырбеков, Өленд.).

Ат жабу. *А т қ а ж а б а т ы н ж а т қ ы ш*. Білдім сенің сырынды! – деп қаһарға мінген Ердос тамақтанған соң, отқа томарды үйіп салды. Оның жанына бөрене қойып, үстіне *а т ж а б у ы н* жапты (М.Етекбаев, Алтын.).

Ат жайлады. *А т т ы д е м а л д ы р ы п*, азық-тандырды. Олардың планы: «Қаланың екі

жағындағы шөпке *а т ы м ы з д ы ж а й л а п*, айналдыра қамау жасайық, өзен жағасын алып, бекініп су алдырмайық (М.Дулатов, Шығ.).

Ат жақты. *Б е т - ә л п е т і с о п а қ ш а к е л г е н*. Ұзын *а т ж а қ т ы* бетінің иек жағы сүйірлене шошайып барып біткен (С.Шаймерденов, Болашақ.). Қарымсақов ер тұлғалы, ұзын бойлы, *а т ж а қ т ы*, құс мұрын, адырақ көз, қара сұр кісі (С.Омаров, Хантағы). Ұзын бойлы, *а т ж а қ т ы*, ақ сақалы белуарына түскен, жасы сексеннен асқан ақ сұр қарт жирен қасқаның қақпан беліне қолдан қондырған мүсіндей тіп-тік отыр («Қаз. әдеб.»).

Ат жалдау. *Т е р е ң ө з е н - с у д ы а т п е н ө р л е й ж ү з і п ө т у*. Шманның отыз атын алдым жинап, Жайыққа *а т ж а л д а д ы м* жанды қинап (XIX ғ. қаз. поэт.).

Ат жалын құшты. *Е ң к е й і п б а р ы п*, *е т п е т і - н е н а т м о й ы н а а с ы л а қ ұ л а д ы*. Астындағы ат о дағы ұшты, Ескендір де *а т ы н ы ң ж а л ы н қ ы ш т ы* (Абай, Тол. жин.). Кәлен темір сүй-менімен оны иықтың тұсын ала соқты. Ол *а т ж а л ы н қ ы ш т ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Түртіп өтіп кеткені, Тақиядай ұшады. Екпініне шыдамай, *А т ы н ы ң ж а л ы н қ ы ш а д ы* (Қамбар батыр).

Ат жалын тартып мінді. *Е р ж е т і п*, азамат болды, санатқа қосылды. *А т ж а л ы н т а р т ы п м і н г е л і* мұндай кемшілікті көріп пе едім (М. Дулатов, Шығ.). Он бесте *а т р т ы п м і н д і м а т т ы ң ж а л ы н*. Сол кезде айтқан сөзім от пен жалын (Шал ақын, Шығ.).

Ат жарамаған жерде қалды. *Ш а м а с ы к е л г е н ж е р і н д е қ а л д ы*. Осы сықылды бізден кеткен аз емес, ондай кек әперетін бала табылса – ыстығына күйемін, суығына тоңамын, *а т ж а р а м а ғ а н ж е р д е қ а л а м ы н...* (С.Көбеев, Қалыңмал.).

Ат жаратты. *А т ы н б а п т а п*, бәйгеге не көкпарға даярлады. Көк ала *а т ж а р а т ы п*, Көн дабылды байлатып, Байлар ұғлы шоралар Көл жағалар жаз күні (Бұқар жырау, Шығ.). Асы бар Тасболаттың, *а т ж а р а т*, – деп Сөйленді көп күн бұрын мәжілістерде (С.Торайғыров, Шығ.). *А т ж а р а т ы қ*, Сөн тараттық, Әуейлік, күйлестік (Абай, Тол. жин.).

Ат жеккен. *А т ж е г і л г е н (арба, шана)*. *А т ж е к к е н* пәуескеге байлар тандап (С.Торайғыров, Шығ.). Тұрағұл пар *а т ж е к к е н* жеңіл арба үстінде теңселе отырып, әлдеқалай бір ойларға шомып, қиыстап кетті (С.Бақбергенов, Күй).

Ат жетерде. *200–300 шақырымдай қ а ш ы қ т ы қ т ы б і л д і р е т і н х а л ы қ т ы қ ө л ш е м*. *А т ж е т е р д е* қалмады келмеген жан, Бір-

бірін танымайды сонша адам. Ғаріп – міскін теңелді үлкен байға, Қайырды сонша көріп падишадан (Бабалар сөзі).

Ат жетер [жетпес] жер. *Ұзақ жол, алыс жер. Ат жетер жердегі қазақ ауылдары болса-болмаса да келеді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ат жетер жердің бөріне жар салыңдар! Кімде-кім құлдыққа көнгісі келмесе, аттансын тегіс! (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Шақырамын алыстан елді, – дейді. Жиямын ат жететін жерді, – дейді (Бабалар сөзі).*

Ат жүгіртті. Атпен келді, ат сандалтты. Мен сені ұмытқам жоқ, сен ұмыттың, Ауылыңа сан мәрте ат жүгірттім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ат кекілін [құйрығын] кесті. а) э т н. к ө н е. *Құныкер (кісі өлтірген) жақ пен құн талап етуші (кісі өлген) жақтың ешбір бітімге, тоқтамға келе алмауы; [Тұл аттың (иесі өлген аттың) кекілін кесуі арқылы кісісі өлген жақтың «соғысамын» деген белгі беруі].* Биеке мен Бітік табы екіге бөлініп, орталарына ұзыннан ала арқан тастап, бір шетке өлген жігіттің атын әлеміштеп, тұлдап әкеп байлайды. Бұл белгі егер екі жақ құн бітіміне келісе алмаса, онда кісісі өлген жақ тұл аттың кекілін кесіп қайтады (Ж.Ахмади, Шырғалаң). ә) *Араздасты, кетісті, көрместей болды.* Бірақ онда барудың өзі ол үшін ат кекілін кесіп, біржолата бөлініп кетумен барабар («Қаз. әдеб.»). Арқаға қарай көшермін, Алашыма ұран десермін, Ат құйрығын кесермін (Жиенбет жырау, Шығ.).

Ат кекілін созды. *Әуре-сарсаңдық ұзарып кетті.* Бұл істен тұрды Байтек хабарласып, Бұрылды Садыр жаққа Жүніс қалып. Қиналып ат кекілін тағы созды, Ыршып Бақтиярлап ұран салып (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Ат көбең тартты. *Көктемде жайылып жүріп семірген, еті бос деген мағынада.* Жайлауға шыққалы ат көбең тартып қалды (Ауызекі).

Ат көз болу. ж е р г. *Биіктігі ат арқасымен бірдей болу.* Көк шөп ат көз боп өсіпті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Ат-көлігің аман ба? Жолаушы, жүргінші кісіге айтылатын аман-саулық сұрасу, сәлемдесу.

Ат көтіне өңгерді [мінгізді, салды]. *Қорлап, зорлап, мазақ етіп алып кетті.* Қалмаққа жансыз барғанда, Ат көтіне өңгертіп, Қарғаша шалды сүйредім (Манас.). Тек сұлу қыз-келіншектерге ғана тимейтін, ат көтіне мінгізіп, елдеріне олжа етіп алып қайтатын (І.Есенберлин, Шығ.). Тимейсің ғой, жаңа бай

тапқан неме? Тимейтінің рас, өйткені сені мен өзім де алмаймын... Қазір біраздан соң кеп ат көтіне сап алып кетем, – деді Сүгір Айшаға (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Ат күші. ф и з. *Қуатты бірліктер жүйесінен тыс өлшеу бірлігі.* Ат күші мен қуаттың басқа бірліктерімен байланысы мынадай: 1а.к.–735,499 Вт=75кГ²/сек (Физика).

Ат қағар. *Мәреге жетейін деп қалған бәйге атының тізгін-шылбырын қағып алып, жетектеп тарту.* Тұрғанын сезе қойып ат қағарға, Қамшыны Көксағымға басты бала (С.Керімбеков, Еңбек – ата.).

Атқа [аяғына] жем түсті. *Аттың аяғына сарысу үймелеп, ақсап қалды.* Қаза берсе тесікті ін болады, Жүйрік атқа жем тұссө, мін болады (Ауыз әдебиеті).

Атқа жеңіл телпекбай. *Жұмсағанға жүре беретін, тым чиқалақ, қолды-аяқтай.* Нағыз атқа жеңіл телпекбайдың өзі. Шаршадым, қажыдым дейтін кісін емес (Қ.Жұмаділов, Шарайна.). Мұндай атқа жеңіл телпекбай, әрине, ұшып-қонып тұрған пысық жігіт зордан да баяғы (Ә.Тарази, Таңд.).

Ат қақты. *Ат үстінде көп жол жүріп ат соқты болды, шаршап-шалдықты.* Күні бойы атқа ққан, Есетімен көп шапқан, Көзін жұмып қалды (М.Дулатов, Шығ.). Ат қағып шөлдeп келген шешенге өз қолымен сусын берді (Шешендік сөздер).

Ат қамшы. ж е р г. *Салт аттының қамшысы.* Ат қамшыны бір қойға айырбастап алушы едік (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Атқа қамшы басты. *Екпіндетіп қарқынын күшейтті.* Тәуекел қылып аттанып, Атқа қамшы бастық біз (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Соңынан түсіп Нүсіпбай, Аттына қамшы басты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ешкі өлместен жау шықса, Елге қарай қашыңыз, Елге хабар айтуға, Атқа қамшы бастыңыз! (Манас).

Атқа қонды. *Атпен жүріп кетті, жолға шықты, аттанды.* Енді, бүгінгі түстіктен кейін, кешке қарсы көп қонақ атқа қонбақшы болып отыр (М.Әуезов, Абай жолы). – Кел демек бар, кет демек жоқ. Келдік, аман-есен айттық, енді рұқсат болса, атқа қонғалы отырмыз, – деді Досай (І.Жансүгіров, Шығ.).

Атқа мінген. *Ел ісіне, билікке араласқан.* Сендер атқа мінген соң, Тандыр болып суалды Шалқар көлдей несібем (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Өскембай орта жасқа келгенде, баласы Құнанбай ержетіп, атқа мінген (М.Әуезов, Әр жыл.). Осы күнгі заманның түрін өздерің билесіндер, біреуді-біреу андып, атқа мінген жігіттің аяғынан шалып құлатқанша асық (Б.Майлин, Шығ.).

Атқа мінді. а) *Жолға шықты, аттанды.* Бір мезгілде таң рауандады. Оттағы аттарды жиыстырып тағы да *а т қ а м і н д і к* (К.Тайшықов, Окт. ұшқыны). ә) *Қарсы шықты, өре көтерілді.* Бұл оқиға ел ішін астан-кестен етеді. Елдің Абай үшін күйзелген жігітінің бәрі тегіс *а т қ а м і н е д і* (М.Әуезов, Әр жыл.). Қалмақтың жортушысын аңдимыз деп, Жас қалмай барлығы *а т қ а м і н і п* еді. Тамыздың аяқ кезі жаңылмасам, Ел көшіп, қара тауға қонып еді (И.Байзақов, Құралай.). Ауылдың ақсақалы Әлімжан шал, Жастарға *а т қ а м і н г е н* айтты ақыл: – Қорқатын, күрметелің дөңеңе жоқ, Малым жоқ деп бәрің де отырып ал! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ат қара тіл болғанда. *Ерте көктемде шыққан отқа жылқы аузы іліккен шақ деген мағынада.* *А т қ а р а т і л б о л ғ а н д а* келіп еді (Ауызекі).

Ат қатырды. ж е р г. *Ат баптады, жаратты.* Ол бәйгеге қосқалы *а т қ а т ы р ы п* жатыр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Атқа шапты. *Ат мініп бәйгеге қатысты.* – Е, байғұс, е, байғұс... десіп әйелдер сүгірттегі *а т қ а ш а п қ а н* қыздың тілеуін тіледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ат қойды. а) *Тұра шапты, шаба жөнелді.* Аудан жақтан *а т қ о й ы п* біреу келеді. Аяқ-қолында дамыл жоқ, атын үсті-үстіне қамшылап, тепкілеп келеді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Дабырды естіп, егде жылқышы да осылай қарай *а т қ о й д ы* (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Ерігіп келе жатқан жігіттер қасқырдың күшкістерінің артына түсіп, қиқулап *а т қ о й д ы* («Лен. жас»). ә) *Атой салды, шабуыл жасады.* *А т қ о й д ы* қалың әскер аңдағайлап, Дүрсілі жер қозғалтып «Абылайлап» (С.Сейфуллин, Өлеңд.). ... *А т қ о й д ы*, азан-қазан бес жүз қол да, Шаң басып ауыл үстін қара тұман (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). «Алатаулап» *а т қ о й м а қ* Орта жүздің ұраны (Алпамыс).

Ат қойып келді. э т н. *Қаралы үйге ер адамдар «ойбауырымдап» атпен шауып келді.* Қолдарына ұзын ақ таяқ ұстап, бүкшіе жылап тұрып, *а т қ о й ы п к е л ғ е н* жақын мен жаттың адамдарын қарсы алушы Ырғызбайдың барлық көрі-жасы болды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Біреуінің үлкен ақсақалы өлсе, маңайға хабар айтып, жан-жақтан жанкүйерлері *а т қ о й ы п к е л і п* жатады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Өлді деп екеуі де қаза жетіп, *А т қ о й ы п к е л ғ е н* екен Бүлдіршінге (С.Керімбеков, Өлеңд.).

Ат қора. *Жылқы қалайтын, жылқы тұратын қора.* Батырлар *а т қ о р а н ы* жағалады, Бір аттың сынын айтып бағалады. Қояндай ақ

бестіні айналдырды, Өзге атты мақтаса да қаламады (С.Сейфуллин, Өлеңд.). – Аттарыңды көруге бола ма? Жуанбай үндемеді. Жүргінші жігіт *а т қ о р а с ы н а* кірді, Жуанбай да кірді (Б.Майлин, Шығ.). // *Лас, былғаныш.* Олардың үйі қашан болса да, *а т қ о р а* боп жатады (Ауызекі).

Ат қосты. *Атын бәйгеге жіберді; бәйгеге қатысты.* Жел соқса қамыс басы майда деймін, *А т қ о с т ы м*, ат айдаушы қайда деймін (Ақан сері, Шығ.). Исатай, Махамбеттей ағаңыз бар, Есет пен Асанбектей бабаңыз бар. *А т қ о с с а ң «Ер Тарғындап»* еріп шығар, Соңында Тана, Ноғай, Тамаңыз бар (Серіз Сері). Қозы баққан жалаң аяқ балалар, *а т қ о с қ а н* керешіше қозыларды жинай жүгіріп, жіңішке даусымен қиқулап келеді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ат құйрығына байлады. *Атқа сүйретіп, жазалады, қорлады.* Судьяны *а т қ ұ й р ы ғы н а б а й л а п* әкетті деген атақтың өзі қандай. Мұндай ерлікті Амангелді ғана істей алады (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). *А т қ ұ й р ы ғы н а б а й л а* урядникті! – деген дауыстар сыртта борап тұрғанда, үйге енгендердің бірі ақ киімді оқыған жігітке пышақты салып-ақ жіберді (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

Ат құйрығын үзісіп кетті. *Араздасып, біржола айрылысты.* Өзі ортасымен бұлай [Ақан сияқты] *а т қ ұ й р ы ғы н ү з і с і п к е т у* кез келген кісінің қолынан келер іс емес (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Ат құйрығын шарт түйді. *Белді бекем буып, іске белсене кірісті.* Кер заманға кез болдық, Кер айылдан ат мінелік, Көк соқтада жол үсті, *А т қ ұ й р ы ғы н ш а р т т ү й е л і к* (Ф.Мұстафин, Шығ.). Сегізінші, не жаман – Серке санды ат мініп, *А т қ ұ й р ы ғы н ш а р т т ү й і п*, Жоқ қараған сол жаман (Шешендік сөздер).

Ат құлағы көрінбейтін [көрінбес]. а) *Түк көрінбейтін, көз ашқызбайтын, түтеген (боран).* Қыста *а т құ л а ғы кө р і н б е й т і н* ақ боран бір жұма үзілмей соқса, Абылғазы сол бір жұма бойында тоқталмастан жол тартып отырып, барам деген жеріне ат тұмсығын аумай кеп тіреп, дәл шығатын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Үш жүз шақырым жердегі Ақмоладан жалғыз түйесі арықтап, өзі жүдеп келе жатқанда *а т құ л а ғы кө р і н б е й т і н* үскірік боран қамады (Ф.Мұстафин, Көз көрген). ә) *Биік, қалың (шөп не егін).* Шоқпардай сары торы тұр басын иіп, *К ө р і н б е с а т құ л а ғы* тоғай биік. Судырлап теңселеді сұлу сұлы, Сумандап сылдырлаған суды сүйіп (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ат құлағында ойнайды. *Атқа мықты, ат үстінде отыруға берік.* – Менің қызым бар, өздеріндей оқыған бала. Бірақ сен сияқты ер үстін-

де отыра алмайды емес, *аттың құлағында ойнайды*, асауды үйретеді (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Кей жігіттің ауыздықпен алысқан асау *аттың құлағында ойнаған*ын көргенде, көшпелі ел баласы Мұқанның айызы қанатын (М.Танекеев, Қажымұқан).

Ат құлағы теңесті. *Жаугершілік кезінде қиын-қыстау уақыт туды.* Екі талай іс болып *Ат құлағы теңессе*, Паналарсың тығылып Осының барып шеніне (Қамбар батыр).

Ат құрғатпады. *Ат ізін суытпады, жиі келіп тұрды.* Осы хабар естілген сонау көктемнен бері журналистер *ат құрғатпады*, ауданнан да, облыстан да келеді (К.Қазыбаев, Дәуір оты). Бұл ауылда Тұрмыс және мәдениет университетінің сабағына жастар түгіл, қарттар да *ат құрғатпай* қатысады (М.Сатыбалдиев, Шығ.).

Ат қылып мінді. *Ат сияқты пайдаланды.* Сыншылардың көбі не ақынды жақтаушылар, не жамандаушылар, не бықсыған күншілдер, не сол ақынды *ат қылып мініп* алып, әбүйір-атақ іздеп, көзге түсем деушілер болуы мүмкін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ат маңдайы аумады. *Қателеспеді, адаспады, тура келді.* Сонан бір жерге тоқтамастан, сыдыра шоқытып отырып, Көздеген жеріне *ат маңдайы аумастан* түп-тура апаратын (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Ат мінгізіп, шапан жапты. *Ерекше құрмет көрсетті, сый-сияпат жасады.* Жоғарғы жағындағы ауылдардың ақсақалдарына *ат мінгізіп, шапан жауып*, сый-құрмет көрсеттім (Қ.Исабаев, Айқыз). Мешітбай ыза болды тысырайып, Әлиге *ат мінгізді* тартып айып. Жалынып маған да бір шапан жапты, Амалсыз, кетеді деп елге жайып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ат мініп, аспап асынды. *Шапқын, шапқыншылық жасады.* Бірақ қалайда мынандай өлім үстінде *ат мініп, аспап асынып* жүлқысу жоқ (М.Әуезов, Абай жолы).

Ат ойнақ. *Баса-көктеу, апыр-топыр ету, ойнақ салу.* Шынжырбектің *ат ойнақ* жасасан да тарлық етпейтін үлкен ауыз үйінің іші де қарбаласта екен (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

Ат ойнатты. а) *Атпен жекпе-жек сайысқа шықты.* Шекесін тартып жібекпен, Майданға жетіп барады. *Ат ойнатып* көлбеңдеп, «Жеке» – деп айқай салады (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.). Барзұға бара алмады ешкім бағып, Баста күш көрсеткен соң таңырқатып. Шыдамай шынжыр қатар шын баһадүр, Піраміріз шыға келді *ат ойнатып*

(Т.Ізтілеуов, Рүстем.). ә) *Ойнақтатты, құтыртты.* Ертеңінде Шоқпыт есік алдында, дөңбек үстінде таяқ жонып отырса, *ат ойнатып* Есдәулет келеді (Д.Әбілев, Ақын.). б) *Атты әртүрлі ойынға үйретті.* Әскерлер *ат ойнатып* жатыр (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). в) *Баса-көктеді, әлек салды, астамшылық етті.* Бес уәзір қалың топқа *Ат ойнатып* келді таяп, Деп: «Бұл жерде ақын жоқ па?! Тұрды үйіріп әңгіртаяқ (Қ.Жармағамбетов, Шығ.). Тал түсте кеп төбеме *ат ойнатып*, Қалайша жесірімді алып қаштың? (С.Мұқанов, Сұлушаш).

Ат өксітті. *Ат шаршатты.* Жолынан әдейі бұрылып, *ат өксітіп* келгенде енді кеп Бекболдың Ожарға шығам дегені, Оспанқұлға жақпады, таң қалды (М.Әуезов, Бүркітші). Айта алмай ханға батып қыздың жоғын, Ел болып *ат өксітіп* көп іздепті (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сонау жер түбінен *ат өксітіп* іздеп келгенінің өзі неге тұрады?! Сол еңбегін немен өтейсің? (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Ат өктеді. *Ат өксітті.* «Күншілік жерде бір жақсы қыз тұр» деген лақаппен Сүлей *ат өктеп*, салып барды (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Қызыл отау әйелдерге теңдік әперіп жатыр» деген лақаппен Байқан үш көш жерден *ат өктеп*, қыздың арызын әкеп тұр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ат өтпес. э т н. «Тоғыз құмалақ» ойынында *жүрістің таусылып қалуы.* Тоғыз құмалақта да *ат өтпес* және атсыратар деген екі атау бар (О. Жолымбетов, Айгөлек).

Ат раң етін [раңын] алды. *Шөптің ең әдепкі шыққан маңызымен, шүйігінімен етейді.* ≈ *Ат раңын алған* кез.

Ат сабылтты. а) *Болдыртты, шаршатты.* Жаным сүйіп, жарым деп сеніп едім, Құрбандыққа басымды беріп едім. Айтылған сөз уәдесертім үшін, *Ат сабылтып* Шұғажан келіп едім (Б.Майлин, Шығ.). МТС-ке колхоз салды атой, *Ат сабылтып* арада. Табылса одан жақсы ғой, Кетпесе іздеп қалаға (Ж.Молдағалиев, Поэм.). ә) *Әуре болды, әлекте түсті, ат арытты.* Ол енді сонша жерден *ат сабылтып* келген әке мұрасының сиқын көргенде көңіл күйі көдімгідей-ақ жүдеп қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Осындай кездерде о шеті мен бұ шеті 30–40 километрге созылып жатқан кең жайлаудан *ат сабылтсаң* да дәрігер таппайсың («Лен. жас»).

Ат салды. *Кісі жіберіп, хабарлады, байқады.* Қиядан қияға *ат салады* Қаныңда қайрат шыдатпай (Базар жырау, Шығ.). Амангелді Торғайға астыртын кісі жіберіп,

а т с а л ы п байқастады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Ат салысты. а) *Жәрдемдесті, көмектесті, қол ұшын берді.* Бұл орманды көппен бірдей *а т с а л ы с ы п* біз де ектік (С.Мәуленов, Шығ.). Журнал жұмысына қатардағы тілшілерімен бірге жазушылар, ғалымдар, мұғалімдер, дәрігерлер, артистер, суретшілер тікелей *а т с а л ы с ы п* келеді («Қаз. әдеб.»). Олар жергілікті мамандар мен мұғалімдер арқылы өсімдіктердің маңызы мен құндылығын халыққа насихаттай отырып, оны қорғауға жаспай *а т с а л ы с у ғ а* қол жеткізгені жөн (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). ө) *Үлес қосты, қатысты.* Олармен бірге адам баласының жеңіл күн көруіне, тегіс бақытты болуына жол табу керек, іздесіп *а т с а л ы с у* керек (С.Торайғыров, Шығ.). Сералин «Айқап» арқылы, өз шығармалары арқылы қазақ халқының Абай мен Ыбырай негізін салған жаңа әдебиетінің XX ғасыр басындағы өркендей түсуіне *а т с а л ы с т ы* (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Еліміздің еңсесін көтеретін, жоғын жоқтайтын, ұмытылған құндылықтарын қайта жаңғыртып, ой-пікір қозғауға күллі редакция қызметкерлерінің *а т с а л ы с у ы* газет жұмысына айрықша мақсаттылық, серпінділік дарытатынын көрген едік («Қаз. әдеб.»).

Ат сауырына салып келген. *Қолға түсіріп, ат артына мінгізіп келген.* «Қызыл аяқ» деген бір елді шауып, *а т с а у ы р ы н а с а л ы п к е л ғ е н* бір қызға аяқ салып, сонан сауысқанның аласындай бір бала туды (Шешендік сөздер).

Ат сауырын берді. *Қиын кезде, жаугершілік заманда қол ұшын берді, көмектесті.* *А т с а у ы р ы н б е р е м і н*, Алыста дәурен сүремін (Жиенбет жырау, Шығ.). Базаралы Абайдың қиын күнде *а т с а у ы р ы н б е р ғ е н і н е* қуанып тұрып, ырза болды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Көп жылқысының арасында біреуге ат майын, біреуге *а т с а у ы р ы н* дегенді *б е р ғ і ш т е п* жүріп, Сүгір салмағы күшті бай болып алды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Ат спорты. *Ат үстінде орындалатын спорттық жарыстар.* *А т с п о р т ы н а н* ең алғашқы Олимпиялық ойындар б.з.б. 680 жылы өткізілген (ҚҰЭ).

Ат суытты. *Қатты немесе ұзақ жүрістен соң, аттың терін басып тынықтырды.* Көктемгі қара қатқақ, жем-су тапшы, суық шақта жұмыс *а т ы н с у ы т ы п*, яғни дем алдырып, ентігін басқан соң, суарып жемдейді. Қораның төңірегі тап-таза. Аранның түкпірінде буы бүрқырап, екі *а т с у ы п* тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ат сүйек беру. *к ө н е. ә с к. Қазақ хандығы кезіндегі жауынгерлік ұғым: майдан үстінде аты оққа ұшқан атақты жауынгерді жау қолына түсірмей қағып әкеліп, екінші атқа отырғызу.* 1750 ж. Шорға шайқасында Абылай ханның астындағы аты оққа ұшқанда Жәнібек батыр Бердәулетұлы «*а т с ү й е к б е р у*» тәсілі арқылы өзінің астындағы көк дөненін мінгізіп, ханды аман алып қалған (ҚҰЭ).

Ат сүмек болды. *ж е р ғ. Ат борша-борша болды, болдырды.* *А т с ү м е к б о л ы п*, зорға жетті (Ауызекі).

Атта жал, адамда қам жоқ. *Күйсіз, жайсыз жағдай туды.* Әлден уақытта барып Тәуке батыр: – *А т т а ж а л, а д а м д а қ а м ж о қ*, – деді ауыр күрсініп, – біз қозғалып Шуға жеткенше қыс болады (І. Есенберлин, Шығ.).

Ат терлетіп келді. *Әдейілеп, арнайы келді.* Әдейі *а т т е р л е т і п к е л д і м* тойға, Айкүміс әуелден-ақ болдың ойда (Жамбыл, Шығ. жин.). Кейбіреулер ұзақ жолға өкінбей, Қисса үшін келді *а т т а р ы н т е р л е т і п* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). «*А т т е р л е т і п* алдыртып, Басына зікір салдыртып, Дәулетін сүйтіп шашсын» дер (Базар жырау, Шығ.).

Ат төбеліндей. *ә т н. Азғантай, шағын көлемді білдіретін халықтық өлшем.* Қазақтың *а т т ө б е л і н д е й* оқығаны бірін-бірі мүйіздеп, бірін-бірі жамандап жатқаны – біздің ішімізге, тіпті-ақ сыймайды, ағай (І.Жансүгіров, Шығ.). Қой әрі, онсыз да *а т т ө б е л і н д е й* азғантай қазақты алалап, бірін – жат, бірін – жақын тұта алмаспын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *А т т ө б е л і н д е й* аз қосын, Бірлігімен болаттай. Бөгеп жатты жау жолын, Ел шетіне жолатпай (Ө.Тұрманжанов, Таңд. өлеңд.).

Ат тулады. *Ат басасаулық қылды.* Торы ала *а т* екі аяғын көкке теуіп, *т у л а п* жүр екен (Д.Әбілев, Арман.). Қазаннан ет алам деп *а т ы т у л а п*, жығылып астында қап Жұман өлді (С.Торайғыров, Шығ.).

Ат тұлдау. *ә т н. к ө н е. Қайтыс болған адамның жылында, асында сою үшін мініп жүрген атының жал-құйрығын күзеп, бос қоя беруі.* *≈ А т т ұ л д а у* рәсімі.

Ат тұмсығын тіреді. *Барам деген жеріне жетіп тоқтады.* Абай аулынан кеткен бетімен қалаға бүгін жетіп, *а т тұ м с ы ғ ы н ті р е ғ е н* жері осы (М.Әуезов, Шығ.).

Ат тұяғы тас қапты. *Ат тасырлата шапты.* Ар жағына бір шауып, *А т тұ я ғ ы т а с қа у ы п*, Сиқымбайлап ұран сап, Дағра тартып жіберді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Ат тұяғы тимеген. *Ешкім бармаған, аяқ баспаған.* *А т тұ я ғ ы т и м е ғ е н* Ақ кіріш тас

суда бар. Әзірейіл келген күн Жан қалар жер қайда бар (Бес ғасыр.).

Атты арбап, атан жұтты. *Түйені түгімен жұтатын обыр, жалмауыз мағынасында. А т т ы а р б а п, а т а н ж ұ т ы п* жатыр молда, Құранмен жем түсіріп жуан-жуан (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аттың алдын бермеді. *Алдына жан салмады. Төленің сегіз ұлы бар, Тоғыз болып көбейді, Тоғызы бірдей таласып, А т т ы ң а л д ы н б е р м е д і* (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Аттың басын қоя берді. *Шапты, жүгіртті, бос қойды. Біз а т т ы ң б а с ы н қ о я б е р д і к*, ол шапты, бізден безіп жөнелді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аттың басын тартпады. *Сескенбеді, именбеді. Қиядан қиқу төгілсе, А т т ы ң б а с ы н т а р т п а ғ а н.* Қисапсыз қол көрінсе, Қорқып жаудан қайтпаған (Бұқар жырау, Шығ.).

Аттың жалы, түйенің [атанның, нардың] қомында. а) *Асығыста, қарбаласта, тығылтаянда. Қыста н а р д ы ң қ о м ы м е н*, Жазда а т т ы ң ж а л ы м е н Азамат шығар қала екен, Көзі көрген соларды Ақсақалдар бар екен (Кердері Әбубөкір, Қазағым). А т т ы ң ж а л ы, т ү й е н і ң қ о м ы н д а өйел алу оның мақсатынан тыс (К.Оразалин, Көктем.). ә) *Әр кезде, әртүрлі жолмен.* Оның үстіне, Қарашыған жалғыз тұрған арал емес, онда Апырбай алып келген небір кестелі сөз, көркем жырмен қатар, Алатаудан, Арқадан а т ж а л ы н д а, т ү й е қ о м ы н д а талай-талай жақсы өндер де келген екен (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). А т т ы ң ж а л ы, а т а н н ы ң қ о м ы н д а өткен қастерлі тіршілік қос халықты да титықтатып бітірді (К.Сегізбаев, Беласқан).

Аттың майына толмады. ж е р г. *Аттың майына тұрмады.* Ол жерге бару а т т ы ң м а й ы н а т о л м а й д ы (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Аттың тұсарынан. *Ат тұсарының деңгейінде. Құрыш ертеңгілікте тұрса, а т т ы ң т ұ с а р ы н а н қ а р жауып қалған екен («Лен. жас»).*

Ат тізгінін тартты. *Тоқтады. Жасыл от көкте жаркылдап, Жылата берді күз күнін... Ауылға малшы жақындап, А т ы н ы ң т а р т т ы т і з г і н і н* (Т. Молдағалиев, Өлең.).

Ат тізесіне салды. *Ат қарқынымен жүргізді. Иттеріңді а т т і з е с і н е с а л ы п* Жүдетіп алған жоқсындар ма? (С.Бегалин, Қыран.).

Ат тісіндей. *Ірі, ұлкен, сойдиган.* Ол [Тұрсун Үшүров] өткен жылы қарауындағы әрбір гектар жүгеріден 125 центнерден а т т і с і н д е й д е н жинады («Лен. жас»).

Ат үстінде [үстінен]. *Күндіз-түні тыным тауып ұйде отырмады, ұдайы қауырт жұмыста, қарбаласта болды.* Дәл осы күндерде Базаралы да көбінше а т ұ с т і н д е болды (М.Әуезов, Абай жолы). ... Жүргенің күн-түн демей а т ұ с т і н д е (Б.Аманшин, Өлең.). Қауқайып а т ұ с т і н д е сұлделері, Қазақтың қырау қабақ шын ерлері, Қабанбай, Бөгенбай мен Жәнібектер – Сабаздар сөгілмеген іргелері (Ғ.Қайырбеков, Өлең.).

Ат үстінде көрісті. *Бел шешіп, жайласып отырып хал-жай сұрасуға уақыт болмай, асығыс кетіп бара жатып амандасты.* Хабар айтты төреге, Отырмыз деп жүргелі. Қарсы алдынан кезікті, А т ұ с т і н д е к ө р і с т і (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Ат үстінде күн көрді. *Көп уақытын жортуылда, жорықта, аттаныста өткізді. А т ұ с т і н д е к ү н к ө р м е й*, Ашаршылық шөл көрмей... Ерлердің ісі бітер ме? (Махамбет, Өлең.).

Ат үстінде ұйқы алды. *Жорықта, жортуылда, ат үстінде жүріп көз шырымын алды.* Аттанып барып жылқы алған, а т ұ с т і н е н ұ й қ ы а л ғ а н деп барымташыны мақтап, бұзылған кез Шыңғыстан соң болса керек (Абай, Шығ.).

Ат шабарлады. *«Ат шабады» деп жар салды.* Түс қайта «а т ш а б а р л а н» шықты қырға, Болған соң тойдың халқы тамағын жеп (Базар жырау, Шығ.).

Ат шалдырды. *Мінген атын жол үстінде аздап оттатып әлдендіріп алды; тынықтырды, аялдады.* Қыстауда ел бардай, мал бардай, а т ш а л д ы р а т ы н д а й дәмеленеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол уақытта сал Сегіз, Толғап тұрып былайша: А т т а р ы н жайып, ш а л д ы р д ы (Базар жырау, Шығ.). Енді бір көш жерсіз ауыл жоқ, оған аттар жарамайды, қарлығып қалады, елсіз шөлде а т ш а л д ы р ғ а н ш а қазір шалдырып алса, көздеген жерге тарықпай жетеді (М.Дулатов, Шығ.).

Ат шалсын. *Ат әлденсін, дем алсын.* «А т ш а л с ы н» деп жолаушылар, Бір бұлаққа түсе қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ат шаптырды. *Ат жарыстырды, ат қосты. А т ш а п т ы р ы п*, ас берсең, ерік өзінде, Билігін батыр саған бердім (Қозы Көрпеш.). Ауыл жатыр той жасап, А т ш а п т ы р ы п, Атасының дәстүрін мақсат біліп (М.Мақатаев, Шығ.).

Аты болдырды. *Аты шаршады, титықтады. А т т а р ы б о л д ы р ғ а н* жолаушылар күн бата ауылға ілінді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Атымның сыры өзіме мәлім. *Бірге жүріп біте қайнасқан жақсы адамның сыры өзіме белгілі, өзім жақсы білем деген мағынада.* Дүрия а т ы м н ы ң с ы р ы өзіме мәлім деп, көңіл-

сіздеу езу тартқан болды (Р. Тоқтаров, Ғасыр наны).

Атына тұрман болсам. *Елге қорған болсам, керегіне жарасам.* «А т ы н а т ұ р м а н б о л с а м», – деп, «Жұртына құрбан болсам», – деп, Адырнасын ала өгіздей мәңгіреткен, Атылған оғы Еділ, Жайық тең өткен (Махамбет//XIX ғ. қаз. поэз.).

Атын көк тер [қан сорпа] қылды. *Көлігін әбден болдыртты.* Өзін есі кеткен кісідей, а т ы н к ө к т е р қ ы п осынша шапқанын оғаштау көрді білем (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Атының белін тартты. *Ер-тұрманын салып, қамданды.* Ақыры қандай боларын, Әуелгі іс шайқалды. А т ы н ы ң б е л і н т а р т а д ы, Үйіне сәлем айтады. Түрлі қиял ойланды, Жалаулы найза қолға алды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Атың арық, жүзің сарық. *Жүдеп-жадаған, күйі жоқ.* Қонады шоқ терекке торғай барып, Қозыкені көреді көзін салып. – Жарқыным, жоқшымысың, күйеумісің, Болыпты а т ы ң а р ы қ, ж ү з і ң с а р ы қ? (Қозы Көрпеш.).

Атың арып тулақ болсын, ерің арып аруақ болсын! қ а р ғ. *Бар жамандық саған (сендерге) келсін.*

Атыңыз бәйгелі болсын! т і л е к. *Атты бәйгеге қосарда айтатын сөз.*

Ат ізін салмады [салуды қойды]. *Келмеді, қатынаспады.* Бұрын ара-тұра келіп кететін ол, абактыдан кейін а т і з і н с а л у д ы қ о й д ы (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Жердің шегі Жайық деп, Жайықтан өтсең ғайып деп, Қырға қарай дұшпандар А т т ы ң і з і н с а л м а ғ а н (Керлері Әбубәкір, Қазағым). Міне, содан кейін қазақ артистері біздің жаққа а т і з і н с а л у д ы қ о й д ы («Қаз. әдеб.»).

Ат ізін суытпады [құрғатпады]. *Үзбей қатысты, жүй келіп тұрды.* Мықтыбай балалары бірінен соң бірі кеп, а т і з і н с у ы т а р е м е с (С.Мұқанов, Есеу жыл.). Ноғасбаев а т і з і н қ ы р ғ а т п а й Мамырдың үйіне келіп тұрады (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан келген.).

Аяңшыл ат. *Бір қалыпты қарқынды жүрісінен танбайтын ат.* А я ң ш ы л а т арымас (Бес ғасыр.).

Әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтты. э т н. к ө н е. *Балаға (адамға) шешек шыққан кезде бозқасқа (ат), ақсарбас (қой) шалып, Құдайға жалбарынды.* Ә у л и е г е а т а й т ы п, қ о р а с а н ғ а қ о й а й т ы п, Жалынғанға болмады (Базар жырау, Шығ.). «Ә у л и е г е а т а й т ы п, Қ о р а с а н ғ а қ о й а й т ы п, Абыржып әбден сассын» дер (Базар жырау, Шығ.).

Бәйге ат. *Бәйгеге қосатын ат.* Айдаушылар айқайлап, Атты санап тізеді. Б ә й г е а т т а-

р ы н реттеп, Жал-құйрығын сүзеді. Тұлпарларды аралап Қоңырбай сыншы жүр еді. Үш жүз аттың бәрін де Қоңырбай қарап көреді (І.Жансүгіров, Құлагер).

Бәйге атындай аңқылдап. п о э т. *Мүдірмеу, тоқтаусыз сөйлеу.* Білімділер сөз айтса, б ә й г е а т ы н д а й а ң қ ы л д а п (Абай, Тол. жин.).

Бесті ат. *Бес жасқа келген үлкен ат.* Арнаулы платформаға 30 адамды отырғызып көтереді, телеграф бағанын тізесіне қойып омырып, б е с т і а т т ы арқалап жүреді (М.Танекеев, Қажымұқан). Қасқайып қабақтары қара шыңның, Той қылып ойда, қырда санатталған. Сілкініп жабағы тай б е с т і а т болып, Балапан ұядағы қанаттанған (Айтыс).

Ереуіл ат. *Жаугершілікке, жортуылға мінетін ат.* Е р е у і л а т қ а ер салмай, Егеулі найза қолға алмай, Ерлердің ісі бітер ме (Махамбет, Шығ.).

Ерулі ат. *Жетектегі бос ат.* «Еңку де еңку жер шалған», Еліне тілеп еркіндік, «Е ру л і а т қ а ер салған» (Ғ.Қайырбеков, Өленд.).

Жайдақ ат. *Ер-тоқымсыз мінетін ат.* Ж а й д а қ а т қ а м і н і п, алдымнан қарсы шықты (С.Торайғыров, Шығ.). Қазіргі кезде малды ж а й д а қ а т қ а м і н і п бағып жүрміз («Лен. жас»).

Жарақты ат. *Ер-тұрманы сай ат.* Жасанған жігіт, ж а р а қ т ы а т, Көргеннің көңілі толады (Базар жырау, Шығ.).

Жарау ат. *Алыс, қашық жерге міну үшін немесе бәйгеге қосу үшін арнайы бапталып жаратылған ат.* Ж а р а у а т, айғырды мініп, қалың Тобықтымен көршілес Керейдің, Матайдың басты-басты жерлеріне де жат, суық хабарды алып, шашырап шауып жөнелген-ді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Со кезде Ахмет он қолына қондырған жеңіл лашынның томағасын сыпырай келе жатқан көк ж а р а у а т т ы тебініңкірей шоқыта жөнелді (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

Жорға ат. *Тайпала, ыргатыла, теңселе жүретін ат.* Жоңында өкем ж о р ғ а а т п е н Жортып бір өткен Кегейлі, Атаның жолын жалғап мен Елтіп бір жеткен Кегейлі (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бірақ ор қояндай секіріп, ұшқан күспен жарысып келе жатқан көк ж о р ғ а а т т ы ң жойқын шабысы да асығып келе жатқан Төлегенге текірек сияктанып көрінеді (М.Әуезов, Өр жыл.).

Жүйрік ат. *Ұшқыр, шапқыш ат.* Ж ү й р і к а т, атан түйе сұрап, қалап, Нәпсімен бір алмаққа қылар талап. Аларда ат орнына жамбы бермек, Қолқаны көп берем деп қояр балап (Ә.Найманбаев, Шығ.). Құйғытып ж ү й р і к а т п е н е н Қара тер болған жаурай ма?! Бай-бақша

деген, Бақ деген Баурайда болар, Баурайда! (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.).

Көбең [тартқан] ат. *Алғаш шыққан көкке тойынған еті бос ат.*

Тарлан ат. *Сенімді, белі мықты мініс аты.* Ақ алмасы жарқылдап, Талай жауды тұрады. *Т а р л а н а т т ы* бұлады (С.Сейфуллин, Шығ.). Белес-белес қыр екен, Оқпанды сай жыра екен. Көбіктің *т а р л а н а т*, Жылқы ішінде тұр екен (Қобыланды батыр).

Төл ат. *Менішкі ат.* Түн олжасына ырза болып, саспай қамданып, *т ө л а т ы н а* қайта мінген шағында боздың белі көтеріліп, тынығып қалған екен (М.Әуезов, Қараш.). Біздің *т ө л а т т а р ы м ы* з ылаушылардың жетегінде (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Тұлпар ат. *Асқан жүйрік, дүлдүл ат.* Айда-саң алыс жерімді, Алсаң ащы терімді, Өзіне-өзі сенімді, Тоят төс, салпы ерінді, Топтан торғай бермейтін *Т ұ л п а р а т т а й* қунақпын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Әкел маған *т ұ л п а р а т т ы* ең мықты, Көрсін дүние жүйріктікті, ерлікті, Кең далада қалсын бойым жазылып, Кең даладан үйреніп ем кеңдікті (Т.Молдағалиев, Өлеңд.).

Ұрыншақ ат. *Қызба, соқтыққыш ат.* Озбайтын *а т ұ р ы н ш а қ*, Ұзамайтын жігіт ұрысқақ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Шабан ат. *Жайбасар, жүрдек емес ат.* Өтпес пышақ, *ш а б а н а т*, жаман қатын, Аң алмаған күйшіл күс – бәрі бірдей (Шал ақын, Өлеңд.). *Ш а б а н а т*, жаман жолдас, шайпау қатын, Қылады жігерінді құмменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АТ² з а т. ш а х м. *Аттың (жылқының) басына ұқсастырып жасалынған шахмат фигурасы.* Мынау тура, мынау *а т*, слон, король, ферзь... (А. Байтанаев, Болат).

АТ³ з а т. 1. *Балаға қойылған есім, ныспы.* Шапырашты – әсілім, Айқын деген нәсілім, Үмбетәлі – өз *а т ы м*, Сөз айтпаймын жасырын (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). Амалым кісілердің *а т ы н* білмек, Өздері сөйлескенде затын білмек (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Айта алмаймын *а т ы ң д ы*, Қалар деп біреу шамданып. Бар болса егер хатымды, Қайтадан қара аударып (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). 2. *Атақ, даңқ.* Ақтармын оқып-жетіп адам *а т ы н*, Басқаға жоқ ықылас бөлуге мен (С.Торайғыров, Шығ.). Елім мен дүниеге аян *а т ы м*, Жаным жоқ гүлденгуден аянатын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ұрейлі сенің *а т ы ң* «Барса-келмес», Тұрады көз алдында қаншама елес (Т.Айбергенов, Мен саған.). 3. *Мамандыққа, кәсіпке байланысты лауазым.* Жасынан олай сүйреп, былай сүйреп жүріп, әйтеуір молда

а т ы н а іліктіріп еді (С.Торайғыров, Шығ.). Алды мақтау қағазды, Гүлсім дағы мақтанды. Бір кластың ішінде «отличник» *а т т ы* алды (О.Шипин, Өмір өрнегі). Бір қылышы бар еді Суғарылған заһармен. *А т ы н* шахар дер еді, Байлады соны қаһармен (Бабалар сөзі). 4. *Белгілі бір нәрсеге қойылған атау.* Балықшылармен танысып болғаннан кейін, мен қарттардан осы өзеннің *а т ы н* сұрадым (Қ.Исабаев, Арман.). Ақ бидай – алтын астық дөнім *а т ы*, Ақ бидай – бүгін шырқар өнім *а т ы* (Н.Ша-кенов, Шаттық.). Құнанбайға да алым, түсім аз болмаған. Ол түсімнің *а т ы* – пара (М.Әуезов, Әр жыл.). 5. *Үй жануарларына қойылған қосымша ат.* Мінеки, мына сиырдың *а т ы* – «Ақшабақ», менің сиырым, – деді Тамара әр сөзін үзіп-үзіп айтып (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Жаман иттің *а т ы н* Бөрібасар қояды (Мақал-мәтел).

Алла атымен. *Аланы ауызға ала отырып.* Оллаһи! Ант етемін *А л л а а т ы м е н*, Орыс тілін білемін әм хатымен (С.Торайғыров, Шығ.).

Атаның атын жоймады. *Ата-бабаның даңқын сақтады, атаның атына лайық болды.* Жасқа жас, ойға көрі едің, *А т а н ы ң а т ы н ж о й м а ғ а н* (Абай, Шығ.).

Ат атандырып, сүйек сындырды. *Атаққа, ар-абыройға кір келтірді.* Қазақтың өзіндей баласы кісіні сыртынан сатып жібереді. Сен *а т а т а н д ы р ы п, с ү й е к с ы н д ы р а с ы ң*, «бөленшенің басынан бақ-дәулет ұшты» дегісесің (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны). Ой, жасық неме. *А т а т а н д ы р ы п, с ү й е к с ы н д ы р а т ы н* ынжық сол (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Ат қойды. э т н. а) *Жаңа туған нәрестеге азан шақырып, есім берді.* Мырзатай дауыстады: – Жолдастар! Балама *а т қ о й ы п* беріңдер (Б.Майлин, Шығ.). Туғанда анаң, қызықтап саған, *А т ы ң д ы қ о й ғ а н* Дәуренбек (С.Бегалин, Таңд. шығ.). Кешікпей аз жылдан соң, Өмір мені шақырды. Сыр бойында туған соң, Сырбай *қ о й д ы а т ы м д ы* (С.Мәуленов, Торғай.). Бұл құрап, киім түзеп, Қарны тойған, Қағазға өрнек жасап, сурет ойған. Құдайым кешіктірмей, бір үл беріп, Молдалар оның *а т ы н* Әзім *қ о й ғ а н* (Абай). ә) *Атады, белгіледі.* Сәтжан әр үйдегі бұзауға арнап *а т қ о й ы п* алды (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). Кішкене Құрмаш Көксерек деп *а т қ о й ы п* алды (М.Әуезов, Көксерек). б) *Кісіні өз атымен атамай, негізгі қасиеттері мен ерекшеліктеріне байланысты қосымша ат берді.* Маған романтик деп азан айтып *а т қ о й ғ а н* едіңіз, өзіңізге жол болсын! (М.Иманжанов, Адам тур.). Күйеуің мәпелепті еркелетіп, Кеш барып,

жұмысынан ерте кетіп, Сен-дағы назданып-сың жан жарыңа, *А т қ о й ы н* өзіл үшін «ерке кетік» (Қ.Жармағамбетов, Баллада.).

Ат қойып, айдар тақты. а) *Адамға не бір затқа лақап ат қойды, атақ тақты.* Әндеріне *а т қ о й ы н, а й д а р т а ғ ы н* айтқанда, мен бұрын естімеген әлдекімдерді атап кетеді (С.Мұқанов, Шығ.). Ризамын, тыңдаушым, Көзіме мақтап, артынан *А т қ о й ы н, а й д а р т а қ п а с а* (Базар жырау, Шығ.). ә) *Әр саққа жүгіртіп, сөзге іліктірді.* Маған *а т қ о й ы н, а й д а р т а ғ ы н* алды (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Ат тағылды. *Ат қойылды, жала жабылды.* Сақтанбасаң сол жерден, *А т т а ғ ы л с а* қалмайды ақ та болсаң қарасың (Базар жырау, Шығ.).

Ат тақты. *Жалған ат қойды, жала жапты.* Елдің құлары маған «Шапшаңбай», «Баскесер» деп те *а т т а қ т ы* (Б.Майлин, Шығ.).

Ат тергеу [телу]. э т н. *Қазақ арасында қалыптасқан тұрмыстық мінез-құлық талаптарына сай жаңа түскен келіннің күйеуінің туыстарын есімімен атамай, өзінше ат қоюы.* *А т т е л у* – қазақ әйелдерінің моральдық бейнесінің айнасы («Қаз. әдеб.»). Қазақ дәстүріне *а т т е р г е у* ғұрпы әсіресе келіндерден қатты талап етіледі (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Келін тарапынан *а т т е р г е у* күйеу туыстарының жасына, жынысына, туыстық қатынасының алыс-жақындығына байланысты (Х.Арғынбаев). *А т т е р г е у* халқымыздың дәстүрлі мәдениетіне тән сыпайылық, әдептілік қасиеттерін танытады (ҚҰЭ).

Ат [-ы] теріс. *Кісінің атын тура айту ыңғайсыз болған жағдайда, оған қойылған лақап ат.* Жанқия апай екі бүйірін таянып алды да, жалғыз көзінің жалынымен ата, өміршіге төніп-ақ қалды, – Бар, *а т ы т е р і с ің н ің* өзін шақыр, – деді (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.).

Аты аталмады. *Ескерілмеді, мән берілмеді, ұмыт қалды.* Кеше осында баяндамада *а т ы м а т а л м а д ы* деп, ол өкпе айтты (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Үй қалдырмай қыдырған, Әзір асқа сұғынған, *А т ы а т а л м а й* қатардан, Қыдырмалар да қалыпты, Оларға да бір сөлем! (Базар жырау, Шығ.).

Аты әйгілі. *Әйгілі, көпке мәшһүр, атағы кең тараған.* Қазыбек *а т ы ә й г і л і* боп тұрған шағында... Сарыарқаның жерін шолып қайтуға кетеді (І.Есенберлин, Шығ.).

Аты жер жарды. *Даңқы шықты, аты елге жайылды; есімі көп аузына ілікті.* Елшинді мен бұрыннан білетінмін. Жаңа мал тұқымын шығаруда *а т ы ж е р ж а р ғ а н* әйгілі ғалым

(Шопан серігі). Осы кезде аты ұмытыла бастаған «жалғыз көз» батырдың *а т ы ж е р ж а р а* қайтадан шықты (І.Есенберлин, Алмас.).

Аты жоғалды [өшті]. *Ұмыт болды, ескерусіз қалды.* Өлсем-ақ ертең *а т ы м ж о ғ а л а д ы*, Жалғаннан өттім енді ұрпақсыз боп (М.Ермеков).

Аты жоқ қол [саусақ]. с ө й л. *Шүмек саусақ (төртінші саусақ).* «Түздегі жұмыс», – деп, шынашағының қатарына апарып *а т ы ж о қ қ о л ы н* бүгіп қойды (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Козлов қарындашты ортан қолы мен *а т ы ж о қ қ о л ы н ы ң* арасына қыса ұстап, сыдырта жазып келеді (Ғ.Мұстафин, Танд. шығ.). Ордабай екі *а т ы ж о қ с а у с а ғ ы н а* түйенің табанындай екі алтын жүзік салған, жұмыс істеп көрмеген жұмыр саусақтарымен картаны сәнмен текшелеп... отыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Аты қалды. *Есімі сақталды, ұмытылмады.* *А т ы қ а л д ы* тарихта, арманы жоқ, Құтылмаған ажалдан Қорқыт қашқан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Көрігеннің қолында, Әркімге бір «қор болып», *А т ы қ а л ғ а н* жиырма бес (Базар жырау, Шығ.).

Атымды басқа қой [де]. *Қалайда орындаймын деп бір нәрсені істеуде айтылатын серт, уәде.* Дәл осы жолы орындамасам, *а т ы м д ы б а с қ а қ о й* (А.Токмағамбетов, Шығ.).

Атымен жоқ. *Мүлде жоқ.* Су алыс емес, бірақ отын деген *а т ы м е н ж о қ* (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Атым құрысын [жерге кірсін, өшсін]. *Айтқанды істемесем, құрып кетейін, жоқ болайын деген серт.* – Сүйгенімнен көргенім мынау ма? Бірақ енді өкінбесін! Таңдайына татытармын. Үйелменімен өртемесем, Жүз-тайлақ *а т ы м құ р ы с ы н!* (М.Әуезов, Түнгі сарын). Маман бай мынау істі қызық көрсін, Тұра-тұр мынау топтан атым келсін. Алмасам тоқалдыққа Айманыңды, Көтібар менің *а т ы м ж е р г е кі р с і н* (Айман – Шолпан). Осыдан дәм татпасам, Алдар *а т ы м құ р ы с ы н* деп, ол үйге кіріп келгенде, үй иелері қолдарындағы нәрселерін астарына тыға қойды (Ә.Диваев).

Атына кір келтірді. *Атағына жаман сөз келтірді, ұятқа қалдырды.* Әзірге мал шығынын өтеу оған қиын емес, жақсы *а т ы н а кі р к е л т і р і п*, жария болып кеткені жаман (Р.Тоқтааров, Ғасыр наны).

Атына қанық. *Жақсы таныс, есімі аян.* Түсіңе танық болмасам да, *а т ы ң а қ а н ы қ* едім (А.Токмағамбетов, Шығ.).

Атын атап, жөнін жөн деме. *Сөзін сөйлеп, көмектеспе, жанашырлық жасап, қам жеме.*

Оны (Шоңайнаны) Құдайдан басқа ешкім де жеңбейді, тимесін десең жолама, *а т ы н а т а п, ж ө н і н ж ө н д е м е*, аулақ жүр, – деген Зейнеп (С.Мұқанов, Шығ.).

Атын атап, түсін түстеді. *Нақтылады, дәлелдеді.* Мақаланың негізгі пафосы – ұлт тіліне, мәдениетіне, дәстүріне төнген қауіпті *а т ы н а т а п, т ұ с і н т ұ с т е п* көрсетуге, барған сайын қарқын алған орыстандыру саясатын әшкерелеуге арналған болатын («Қаз. әдеб.»).

Атын аузына алмады. *Атамады, сөз етпеді, елемеді.* Тіпті одан біржола күдерін үзген бе, соңғы жылы Ғалымның *а т ы н а у з ы н а д а а л м а й т ы н* болған-ды (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Мұқат Қалишаның *а т ы н а у з ы н а а л ғ а н* кезде, Молдағазы тыжырынып қалды («Лен. жас»).

Атына шаң жуытпады. *Белгілі бір адамға сөз келтірмеді, жаманат іліктірмеді.* Қайсысы болсын оның *а т ы н а ш а ң ж у ы т п а й д ы* («Лен. жас»).

Атын жоймады. *Ата-бабаның жақсы атын шығарды, кір келтірмеді, атаққа сай болды.* Ерлікке де бар едің, үйренуге тоймаған. Жасқа жас, ойға көрі едің. Атаңның *а т ы н ж о й м а ғ а н* (Абай).

Атын сатты. *Біреудің абырой-атағын пайдаланды, беделін бетке ұстады.* Мен жүрмін талай жердің дәмін татып, Тар жерде амандастық жауап қатып, Жақсының атын айтсам айбынар деп, Біреудің жүрмегейсін *а т ы н с а т ы п* (Айтыс). Молда көп, молда деген *а т ы н с а т қ а н*, Бас алмай өтірік соққан шаригаттан (С.Торайғыров, Шығ.). Сен кімсің Жанғабылдың *а т ы н с а т ы п*, Қарғадай қасына ертіп тоят қылған (Н.Ахметбеков, Жасауыл).

Аты өлмейді [өшпейді]. *Өзі өлсе де, сөзі мен ісі ұмытылмайды, жоғалмайды.* Өлмеген де, не өлмейді? Жақсының Хаты өлмейді, Ғалымның *а т ы ө л м е й д і* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Аты өшкір [өшсін]. *қ а р ғ. Құрығыр, жоғалғыр, ұмыт болғыр.* Мінекей, қазақ солай бітіп жатыр, Күннен-күн артқа қарай кетіп жатыр. Сезінбей өз өлгенін, өзінікін, *А т ы ө ш к і р* оқығандар нетіп жатыр! (М.Жұмабаев, Шығ.). Маған салса кедейлік *а т ы ө ш к і р д і*, Дер едім тұрмастай ғып жерге көмсін (С.Торайғыров, Шығ.). Жоғал шапшаң! Атауменен тойғызбақ па ең? *А т ы ө ш с і н*, өңшең бұзық. Менің қайғым мазақ қой! Жоғал шапшаң! (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Аты өшті. *Мүлдем құрыды, ұмытылды.* Сендер шетке қағатын Жамбыл *а т ы м ө ш к е н*

жоқ! (Жамбыл, Шығ. жин.). Ашаршылық дегеннің *а т ы ө ш т і*. Қазір күнін көре алмай отырған үйді қаладан да, даладан да таба алмайсың (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жердің де жесір қалып, сорасы ағып, Көрінген қоныс тауып, қора салып. Дүниеден қазақ деген *а т ы ң ө ш і п*, Жан-жақтан тарихыңды таласа жұрт! (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.).

Аты тұрмақ, заты жоқ. *Мүлде жоқ, ештеңе жоқ.* Біз туған кезде қоңыраулы керуеннің *а т ы т ұ р м а қ, з а т ы ж о қ* (С.Бердіқұлов, Азия.).

Аты шулы. *Әйгілі, атақты, аты шыққан.* *А т ы ш у л ы* жорғаны ұсынғанды бәйбіше де теріс көрген жоқ (М.Әуезов, Қараш.). *А т ы ш у л ы* ақын ғой алты алашқа, Қайрап салса өтетін, қара тасқа. Шапырашты дегенге шыдай алмай, Дайындалып өзі отыр бір шайқасқа (Жамбыл, Шығ. жин.). Еріккенде сауық-сайран құратын. Желіккенде құмарынан шығатын, Сұлуларын, Сұлтандарын мақтайтын *А т ы ш у л ы* керек бопты бір ақын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *А т ы ш у л ы* Баймағамбет сұлтанның Маған берген сыйлығына қарашы! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Аты шықты. *Атағы елге жайылды, елге әйгілі болды, мәлім болды.* Елшіге елу теңге бермек мақұл, Арада хат апарған адамына. Асыл ғой баға жетпес осындай қыз Әр елдің *а т ы ш ы қ қ а н* тарауына (Шал ақын, Өлеңд.). Жігіттің *а т ы ш ы қ п а й д ы*, Бақ айналып малданбай (Базар жырау, Шығ.). Жігіттің *а т ы ш ы қ п а й д ы*, бақ қонбаса, Кім қонар сай-салаға от болмаса? (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Адай Ботақара деген байдың келіні Балжан ел ішінде ажарымен де, ақылымен де *а т ы ш ы қ қ а н* адам болған екен (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Әліптің атын білмес. *Сауатсыз, надан.* *Ә л і п т і ң а т ы н б і л м е с* надан сопы, Қорқамын бола ма деп діннің соры (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

АТ= е т. 1. *Қару-жарақтан оқ шығару, оқ жұмсау.* *А т с а ң* оқ, айтсаң сөз өтпейтін, миларын шатастырған қияли болады (С.Торайғыров, Шығ.). *А т қ а н* оқ, сермеген қол қата кетпей, Түскей-ді табаныңа бар дұшпаның (М.Дулатов, Шығ.). «Қашан сен ел болып едің», – деген сұрақ, Тиеді *а т қ а н* оқтан ауырырақ. Кеуденде намыс деген бір от болса, Лап етіп сыртқа шығар сонда бір-ақ (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.). 2. *Бір нәрсені көздеп, ұрып тигізу.* Тисе, сақасы орнында қалады, кенейді ұшырып түсіреді. Алтыда балалармен асық *а т ы п*, Ойынның неше түрлі жайын білдім (Кер-

дері Әбубәкір, Қазағым). Ол *а т қ а н* сайын қылпылдап тұр бәрі (Ф.Мұстафин, Көз көрген). *А т а й ы н* деп толтырған қойындарында тастар тұр (С.Торайғыров, Шығ.). 3. *Атқылау, лақтыру*. – Керегі жоқ, кимеймін, – деп, отыра қалып, аяғымдағы пималарымды бірінен соң бірін есік жаққа *а т т ы м* (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Ашуланып *а т т ы* Гүлжан кесегін, Дегендейін бекер екен кешегім... (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.). Құттықтап ерлер бір-бірін, Бөріктерін көкке *а т т ы* (Ф.Қайырбеков, Қосбасар). 4. *а у ы с. Қарғу, ырғу, секіру*. Сол оймен *а т т ы* суға айбаттанып, Бар күшін жинап бойға қайраттанып (С.Дөнентаев, Шығ.). Жалт берді жақсы үмітін, армандарын. Үлгердің құр дененді Еділге *а т ы н*, Құтылып қанжарынан азғындардың (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). 5. *а у ы с. Көкке шапшу*. Су шүмектен аспанға *а т ы н* жатыр (С.Омаров, Әңгім.). Күркілдеп жердің өзегі, Фонтаны мұнай айға *а т қ а н* (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Толқыны тулап көкке *а т қ а н* Теңізді кешер ме екенсің (С.Бегалин, Танд. шығ.).

Ала [оқты] көзімен атты. Жаратпады, жақтырмады. Өзім дербес алам, – деп Қарақатын жанында тұрған жұрттың бөрінен қызғанып, *а л а к ө з і м е н а т а* бастады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *А т а д ы о қ т ы к ө з б е н*, еш ұнатпас. Байына бұрынғыдай тиісуге Зықышта сөйлер тіл жоқ, көңілі батпас (С.Торайғыров, Шығ.). Ыдырыс оны алыстан *о қ т ы к ө з і м е н а т т ы* да қойды (Қ.Исабаев, Соңғы.).

Ант атқан. Антұрған, оңбаған. А н т а т қ а н, Құдай атқан, кері кеткен, Мойнына көкшолақтың ері кеткен (Айтыс). Шу етіп мені көріп жетіп келді, Бу атқан денесінен кіл *а н т а т қ а н* (Ф.Қайырбеков, Өлең.).

Ант атты. Оңбады, Құдай ұрды, қарғысқа ұшырады. Байыған сайын күтім жоқ, Бейлі кетті, *а н т а т т ы* (Абай, Тол. жин.).

Аруақ атқыр [атсын]. қ а р ғ. *Құдай ұрғыр, жолың болмағыр*. Патшаны боқтады деп, *а р у а қ а т қ ы р*, жер аудартарсың! – деді Жаролла (С.Сейфуллин, Шығ.). Осыдан өтірік айтсам, ел тілегін орындамасам, атам Мықтыбайдың *а р у а ғ ы а т с ы н* (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Аруақ атып, Құдай қарғасын. қ а р ғ. *Бақыттың ашылмасын, жолың болмасын*. Асылында, *а р у а қ а т ы н*, *Құдай қарғап*, Қаларсың, қайт ізіңмен, қалай да өліп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Атарға оғы жоқ [болмады]. Қатты ашуы келіп, жек көрді. Кәрімның *а т а р ғ а о ғ ы ж о қ б о н*, сыздап отырған кезі екен («Лен. жас»).

Атар таң. а) *Шығар күн, ертеңгі күн, келер күн*. Пітінелі болмақ енді саған мына *а т а р т а ң*, Ертең ерте Ақсақ Темір оралады сапардан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Батар күн, Келер күн, *А т а р т а ң*, Шығар күн, Бөріңе, бөріңе, бөріңе құмармын! Осы мен, осылай мәңгілік тұрармын (М.Мақатаев, Шығ.). Білемін! Серік болды талай жанмен, Кеш жатып, бірге тұрды *а т а р т а ң м е н*. Қатарлы күзетшінің бірі болып, Отарға кетті өлеңім малшылармен (Ж.Саин, Танд. шығ.). ә) *а у ы с. Аңсаған күн, азаттық, еркіндік*. Сені қысқан сұм замана, Болды міне құл-талқан. Сен аңсаған, құмарланған, Атты, міне, *а т а р т а ң* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Атар таң, батар күн. Көресі күн, татар дәм, басқа салған жазмыш. Әй, жарықтығым, әркімнің *а т а р т а ң*, *б а т а р к ү н і* бар ғой (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Атар таң, шығар [көрер] күн болмады. Жақсылық болмады, азап шекті, басынан азап, бейнет арылмады. Мені бүйтіп күн етіп, ол сорлыны, Бөшібекті, құл етіп қойған соң, *а т а р т а ң*, *к ө р е р к ү н* болмаған соң не дейін (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Атар таң, шығар [көрер] күн жоқ [бар ма?]. Қызық дәурен жоқ, жақсылық жоқ. Сонда да талмаймын, Бөрібір сізсіз *а т а р т а ң*, *ш ы ғ а р к ү н ж о қ* (М.Әуезов, Танд. шығ.). Кедейге, сірә, *а т а р т а ң*, *ш ы ғ а р к ү н* бар ма? (М.Дулатов, Шығ.).

Атқан қалпақтай. Лақтырған қалпақтай. *А т қ а н қ а л п а қ т а й* ұшырдыңыз, Сіз де оған есе жіберген жоқсыз. Бір күн, бір түн сілеіп жатты. Өлі де жазылды ма екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Атқан оғы айнымайды. Көз жазбай, дәл тигізеді. Мергенге мылтық кезетпе, *А т қ а н о ғ ы а й ы н ы м а й*, Түтінін үзбей атпаса (Бес ғасыр.).

Атқан оқтай. а) *Тұп-тұзу, тұп-тура, тартқан сымдай*. Табиғаттың өзі жол сияқты қып жасаған *а т қ а н о қ т а й* тұзу кезең бар еді (С.Мұқанов, Шығ.). Канал желісі *а т қ а н о қ т а й* тұзу тартылып келеді («Лен. жас»). ә) *Өте тез, шапшаң, зымырап, зулап*. *А т қ а н о қ т а й* жылысып, Ор қояндай ығысып (Қыз Жібек). *А т қ а н о қ т а й* пойызы Зырқырайды шапқан ол (Жамбыл, Шығ.). Өтті күн, өтті айлар, өтті жылдар, Зымырап *а т қ а н о қ т а й* отты жылдар (С.Мәуленов, Жолдас).

Атқан таң. п о э т. *Бүгінгі күн, осы күн*. *А т қ а н т а ң ы* бақыттың белесіндей, Түні сұлу бұлбұлдар кеңесіндей. Жұлдыздары ғарышкер кемесіндей, Туған айы... ғашық қыз елесіндей (К.Салықов, Өлең.). Әкелген көз алдына *а т*

қ а н т а ң м е н Көк өзен, кешкі бұлттың бояуларын... (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Атқан таңдай. п о э т. *Аптақ, әдемі, асқан сұлу, көркем.* Тұла бойға толқындап қан тарайды, *А т қ а н т а ң д а й* құлпырар жүзің жайнап (О.Шипин, Өмір өрнегі). Алаңдап, алабұртып тұрғанында, Алдыңнан қарсы шықса ақша мандай. Қалқашың қосылғанда *а т қ а н т а ң д а й*, Көңілің шалықтаған шам жанғандай (І.Жансүгіров, Өлеңд.).

Атпас таң, шықпас күнге қалды. *Арылмас пәлеге қалды.* Айналайын, шырағым! Осындай бір *а т п а с т а ң, ш ы қ п а с к ү н г е қ а л д ы* қ Амалың көп деуші еді. Есебін тауып осы пәледен бізді құтқар, құтқарсаң, пәлендей дүние берер едік, – деп зар жыласыпты (Қаз. ертег.).

Атса – оғы, шапса – қылышы. *Айтқанынан шықпайтын, сенімді адамы, қолшоқпары.* Дүйсекені де аяушы табылды. Шүкірлік! Жиырма жыл Жұныстың *а т с а о ғ ы, ш а п с а қ ы л ы ш ы е д і м* (Ф.Мұстафин, Шығ.).

Атып кел, шауып кел. *Айтқанды дәл орындайтын сенімді адам.* Оның «*а т ы п к е л, ш а у ы п к е л*» болған Төлеген дейтін қуы, пысығы бартын (С.Мұқанов, Шығ.).

Бұршік атты. *Бұршік жарды, бұршік шығарды.* Күллі табиғат ұйқысынан оянып, тіршіліктің *б ұ р ш і к а т ы п*, жапырақ жайып өркені өсетін шағы («Қаз. әдеб.»).

Гүл атты. *Гүл шашты, гүл жарды.* Жас ағаштар *г ү л а т ы п*, құлпырып кетті (С.Омаров, Әңгім.). Өсімдік жаңа толысып, *г ү л а т ы п* келе жатқанда оның жапырағын жинап алып, күнге кептіріп қайнатады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Алатаудың бауырында Алма ағаштар *г ү л а т т ы* (Ф.Орманов, Ой қанаты).

Дәм-түз атсын! қ а р ғ. *Дәм-түздың қасиеті ұрсын!* Сөзіме құлақ салшы, тақсыр тегі, Бес-тіңді өткен түнде қасқыр жеді. Ал егер дұшпандықпен көзін жойсам, *Д ә м-т ү з ы ң* талай татқан *а т с ы н* мені (С.Омаров, Сәукен).

Жалын атқан. п о э т. *Жігерлі, қайратты, күш-қуаты мол.* Дола шал садаға кет махабаттан, Сен бе екен жасты құшар *ж а л ы н а т қ а н* (Қ.Аманжолов, Шығ.). Келдім іздеп кен даламның аспаным, Келдім іздеп *ж а л ы н а т қ а н* жастарын (Ә.Тәжібаев, Аралдар). Сахараның сайран салып желіндей, Жанартаудың *ж а л ы н а т ы п* лебіндей (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Жасын атты. *Найзағай ойнады.* Күркіреп кара бұлт *ж а с ы н а т с а*, Отына жетіп барып құшақтастың (Шәңгерей, Шығ.).

Жұпар атты. *Жұпар иіс шығарды.* Шоқшоқ қайыңы мен қарағайы, ақ терегі аралас өскен орман арасының шөбі биіктеп, шиесі, бүлдіргені, жидегі қоса пісіп, *ж ұ п а р а т ы п* тұр (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

Көбік атты. *Көбіктенді, көбік шашты.* Көкдолының арнасы кемеріне сыймай, *к ө б і к а т ы п*, асып төгіліп жатты (Ф.Сланов, Шалқар). Жайнаған, жадыраған жаздың буы, Бақа ойнап, балық жүзіп үн қосады. Мөлдірер *к ө б і к а т ы п* көлдің суы (Қ.Жаппасбаев, Өлеңд.).

Қарғыс атқан. *Антұрған, оңбаған.* Соғысты біз сүйеміз ел жылатқан, Ол ісі қанқұмардың *қ а р ғ ы с а т қ а н* (Жамбыл, Шығ. жин.).

Қарғыс [лағынет] атқыр [атқан]! қ а р ғ ы с. *Қарғыс тигір! Қ а р ғ ы с а т қ ы р* коньки сырғанақты жұртпен бірге бір рет айналуға да жарамады (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). *Қ а р ғ ы с а т қ ы р* жау менен қорыққанынан жөңкіле қашып бара жатты алдымда («Лен. жас»).

Қолқа атты. *Иісі мұрын жарды, сасыды, қолқасынан өтті.* Үйдің ауасы ауырлап, балық шырышы мен тер сіңген киімнің күлімсі иісі *қ о л қ а а т ы п* барады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жаппасбайдың аузынан шыққан сасық иіс *қ о л қ а с ы н а т ы п* кетті (Т.Ахтанов, Дала сыры). Үй ішінің көк ала түтіні *қ о л қ а н ы а т а д ы* (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

Құдай [Тәңір] атқан. *Оңбаған, жексұрын, сүйкімсіз.* Жасы алпысқа келген, қабағы тырысқан, басынан жаманшылық кетпеген, өзін туғаннан-ақ *Қ ұ д а й а т қ а н* бір мыстан бар еді (Батырлар жыры). Ант атқан, *Қ ұ д а й а т қ а н*, кері кеткен. Мойнына көкшолақтың ері кеткен (Айтыс). Қулығын сатқан *Т ә ң і р і а т қ а н*, Оңдырар ма, оңар ма? (Абай, Тол. жин.). Тұрмыс деген *Т ә ң і р а т қ а н*, Ұйықтап жатқан айдаһар. Ояттағы аузынан «Бақ» дегенді барып ал (XX ғ. қаз. ақын.).

Құдай [Тәңір] атты. *Оңбады, сорлады.* Ұрлықпен мал табам деп, Егессе ауыл шабам деп, Сүйтіп *Қ ұ д а й а т а д ы* (Абай, Тол. жин.). Сені *Қ ұ д а й а т т ы:* мынау өліп қалыпты! (Б.Майлин, Шығ.). Мал үшін малға табынып, *Қ ұ д а й а т ы п* (С.Торайғыров, Шығ.). Би, болысты *Т ә ң і р а т т ы*, Ел қорғауға жарамай, Ағайынды еңіретті, Көз жасына қарамай (Жамбыл, Шығ. жин.).

Құйрық атты. *Құйрығын көкке көтерді.* Кейде бұлтың қақты күй, Ойнақтаған құлындай, *Қ ұ й ы р қ а т ы п* құлдырап (І.Жансүгіров, Шығ.). Бір айдан соң құлын, тегі, Ойнақ салды *қ ұ й ы р қ а т ы п* (Т.Жароков, Шығ. жин.).

Құралайды көзге атты. *Атқан оғын көздеген жеріне тигізді.* Есең қайтып көрмеген еш

пендеден, *Құралайды көзге ататын* мерген ең (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Насыбай атты. *Ерніне насыбай салды. Жасақ қозғалды. Насыбай атылды.* Айыл тартылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ағаның атын күтіп қызмет етпей, *Насыбай атса*, ерніне былыққан нас (Шал ақын, Өлеңд.). Әміржан іргеден шақшасын алды да, *насыбайын атын*, сөзін жалғады (З.Шашкин, Өмір.).

Нұр атқан. п о э т. *Жарқыраған, шұғыласын төккен.* Тізілген аппақ тісі меруерттей, *Нұр атқан* екі беті жанған өрттей (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Оқ атты. *Қарсылық жасады, қастандық істеді.* Біреудің бетін сыртқа ұстап жүріп, маған арнап *оқ атқанын* қойсын (М.Әуезов, Абай жолы). Келем майдан қақ төрінде, Кеуде тосып мың оққа. Мың бірінші *оқ аттың* сен, Жығылмаспын бір оққа (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Таң атты. а) *Тиң қараңғысы сейілді, жарық түсті. Таң атпайын* десе де, күн қоймайды деген секілді (С.Торайғыров, Шығ.). Отырсам қой күзетіп *таң атпайды*, Жүргенде малды бағып кеш батпайды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Таң атқанд* а қуанам тірі оянып, Оянады миымда бір ой анық (Т.Молдағалиев, Өлеңд.). *Таң атын* үйдің іші жарық болды, Әйелдің жайы маған анық болды (Базар жырау, Шығ.). ә) *Теңдікке жетті, бостандық туды.* Достарым, оған шейін асықпаңдар, Алдыңда әлі *ататын* жарық *таң* бар (С.Торайғыров, Шығ.). Үміттің құланиек құла *таңы*, Әйтеуір, бір *атады*, бір *атады...* (М.Мақатаев, Шығ.).

Таңның атысы, күннің батысы. *Күні бойы, ұзақ күн.* Жау самолеттерімен қиян-кескі айқас *таңның атысынан күннің батысына* дейін бір толастамайды (Арулар отты жыл.).

Тас атты. *Қастық істеді, жаулық жасады, дұшпандық ойлады.* Өзі жаман-жақсысын көре алмайды. Сыртынан ғайбат айтып *атады тас* (Шал ақын, Шығ.). Жолыңда жүрген баурыңа *Тас атыңдар* бөрің де. Мырзаларға қосылып, Жастарың да, кәрің де (С.Сейфуллин, Шығ.).

Түгін сыртына атты. *Қатты ашуланды, қаһарланды.* Сондағы біздің кінәміз не болды екен? – деді қабағын ашпай, *түгін сыртына атын* (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Шешек атты. *Гүлдеді, гүл атты, гүл шашты.* Нұрға бөленген жасыл далада *шешек атқан* көктемгі қызғалдақтай, керемет дәуірде өсіп төрбиелендім (С.Ерубаев, Шығ.). Ол жаңа шығып *шешек атқан* бір қызыл гүлді жү-

лып алды (С.Бегалин, Ана.). Ал сен мұндай жалынышты тіпті қажет етпейсің, От үстінде *шешек атын*, қар үстінде көктейсің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Шыыршық атты. а) *Тықыршыды, тыным таппады.* Шайдай ашық ауада астындағы құр айғыр *шыыршық атын*, ауыздығымен алысты (Х. Әбішев, Аспан сыры). Жараулы ат ауыздықпен алысып, бір орнында *шыыршық атады* («Қаз. әдеб.»). ә) *Ызаланды, ыза кернеді, мазасы кетті.* Кектеніп надан зұлымға, *Шыыршық атар*, толғанар (Абай, Тол. жин.). Осы жолы оларға қалайда тілін алғызғысы кеп, *шыыршық атқаны* соншалық, бозғыл беті ду етіп, ызалы жас көзіне кеп қалды (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер).

Ықылық атты. а) *Ықылықтады.* Әдхам оқтын-оқтын *ықылық атын* қойғанда, аузынан ханжа ісі аңқиды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Енді оның өксуте де шамасы жоқ, *Ықылық атады* тек ауық-ауық (Ә.Ахметов, Өшп. жалын). ә) *Аузы-мұрнынан шыққанша ішті, тойды.* Смағұл аузы-мұрнына қымыз кетіп, шашалып, *ықылық атын*, тағы бақыра тұрды (М.Әуезов, Шығ.). Содан бір тастап-тастап ап, *Ықылық атпай* тынбайды. Ширатып мұртын таспалап, Жабасты салғырт тыңдайды (Ж.Молдағалиев, Жесір.). б) *Болып-толды, кемеліне келді, толысты.* Өсербайдың ол кемеліне келіп, *ықылық атын* тұрған кезі ғой (К.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

АТА з а т. **1.** *Туған әке, өз әкесі.* *Атадан* алтау, Анадан төртеу, Жалғыздық көрер жерім жоқ (Абай, Тол. жин.). «Балаға ақылын бұрын бермей, ашуын бұрын берген *атадан* бала үлгі ала алмайды», – дейді Абай (М.Әуезов, Әр жыл.). *Ата* көрген оқ жонар, Ана көрген тон пішер (Мақал-мәтел). **2.** *Үлкен әке, әкенің әкесі.* Мұхтардың *атасы* Әуез Абайдың құрбысы ғана болып қоймай, сонымен бірге пікірлесі де болады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Сен бір ғажап сұлуға үйленгенде *Атаң* тойды бастасын, өжең қоштап (Т.Молдағалиев, Өлеңд.). *Атаға* бес жасыңда құлындайсың, Көздің нұры, көңілдің буындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кішісі Әбдісұлтан жүрмек болды, Ол-дағы *атасын* а н рұқсат алып (Базар жырау, Шығ.). **3.** *Адамдардың туыстық, жақын ру ішіндегі қандастық жігі, тобы.* Он ауыл төрт *атаға* бөлінеді (Б.Майлин, Шығ.). Әлім алты *ата* болады және Әлімге Шөмен (шөмекей), Кете, Ожырай деген рулар қосылады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). *Ата* жағынан қуғанда, мен Әлтидің туысымын (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Жаксы *атаның* баласы екен-

сін. Мен де бөтенің емеспін: Сармантай ішіне сіңген, баяғы Ағыбай батырдың тұқымынан боламын (Ж.Жұмаханов, Үш бөйтерек). **4. Тегі, нәсілі, шыққан жері, тұқымы.** Кім жетсе талабы, өнерімен жетеді. Оларға *а т а ң* қалмақ деп кім бөгет болады? (Абай, Тол. жин.). *А т а с ы* адам болмаған – Кісілікке жетіссе, Қызғаншақ, көңілі тар болар. Не нәрсені қор тұтса (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *А т а м ы з* бірге туған қазақ, созақ, Қорқытып көп ішінде бердің газап (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **5. Ерлі-зайыптылардың қайын әкесі.** Сәденді жас әйел *а т а*, қайнағаларынан жасырынатын болса керек, жаулығының ұшымен бетін қалқалай келіп, оған қолын ұсынды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ғұрып бойынша, күйеу ежелден *а т а* сыйлайды ғой. Ал күйеуді пайғамбар да сыйлап өткен дейді (К.Тайшықов, Окт. ұшқыны). **6. Қария, қарт, ақсақал.** – Ей, *а т а*, қылған ісін рас екен. Қонақ боп біздің үйден дәм тат, – деді (Абай, Тол. жин.). – Уа, *а т а*, жаһан кезген мен бір бала, Мен де жоқ туған-туыс, ата-ана (Ж.Саин, Таңд. шығ.). – Сәлеметсіз бе, *а т а*, – деді Ұлтай сыбызғыдай жінішке үнмен, көзіне құйылған терін сүртіп (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). **7. Үйірге салатын тұқымдық мал, аталық.** Етіңіз *а т а* малға ұқсамайды, Не аза, не киіттен келгенбісің?! (Шал ақын, Өлеңд.). *А т а* мал қоюға түсі барандау, суыққа төзімді, өсімтал, денесі шомбал аталықты таңдайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **8. а у ы с.** *Бір нәрсенің негізі, басы, түптөркіні.* Мұндасы, көшкен елдің қиялдасы, Ал тебірен, ақ сақалды күй *а т а с ы*: Келеді сені тыңдап баяғыдан Өлкенің өзен, тауы, қия, тасы (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). Қазақта «су *а т а с ы* – бұлақ, сөз *а т а с ы* – құлақ, жол *а т а с ы* – тұяқ» деген мақал бар (С.Мұқанов, Саяхат.). Байлықтың *а т а с ы* – еңбек, Анасы – жер. Сырын білмей бой салма, *А т а с ы* оның текті деп (Қаз. ақын. шығ.).

Аз ата. *Өспеген ру, тайпа, халық.* Жері бар, ата-қонысы бар жұрттар: қазақ, бурят, якут һәм Алтайдағы неше бөлім *а з а т а* түркілер (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Арғы ата. *Үлкен әкесінің әкесі, баба.* Абайдың өз әкесі – Құнанбай, атасы – Өскенбай, *арғы атасы* – Ырғызбай (М.Әуезов, Әр жыл.). Оның *арғы аталары* да кедей адамдар болып, ауыл арасында «бес жалаң аяқ» деп атанып кетіпті (К.Әзірбаев, Шығ.). *Арғы ата ң* Ерназардан бермен қарай Тұқымсың бақ айналап тұрған әулет (Базар жырау, Шығ.).

Ата баласы [ұлы]. а) *Өз тегінің, руының жалғасы.* Ахмет секілді қортықтау *а т а н ы ң б а л а с ы* шынжыр балақ шұбар төс Омарларға

қол созды деген хабар қазақ ішінде таңырқанбайтын әңгіме емес (С.Торайғыров, Шығ.). *А т а н ы ң б а л а с ы* болма, адамның баласы бол (Ө.Тұрманжанов, Қаз. мақал.). ә) *Жол жағынан үлкен, қадірлі әкеден тараған.* Көп жиналған жамағат, *А т а н ы ң ұ л ы* азамат (Базар жырау, Шығ.).

Ата баласы теңдікке тұрса да, кемдікке тұрмайды. *Өзін-өзі ешкімге қорлатпайды.* Жексен байлардың айтқанына көнбей, *а т а баласы теңдікке тұрса да, кемдікке тұрмайды* деп, өз бетімен кетіп еді (Ж.Тәшенов).

Атадан асып туған. *Елден ерекше, дара.* Жібектің жайын сұрасаң, *А с ы п* туған *а т а д а н*, Шаһизада кісі еді (Қыз Жібек).

Атадан жалғыз. *Жеке, дара, жалқы.* Қадыр деп мені атаған, Қадырлы болу мінім бе?! Әкеден, Тіпті *а т а д а н Ж а л ғ ы з* боп жеттім бүгінге (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.).

Атадан қалған. *Қадірлі, қасиетті, көненің көзі.* *А т а д а н қ а л ғ а н* ақ сауыт, Беркітіп соққан өз Дәуіт (Батырлар жыры).

Атадан қалған мал жоқ. *Нар тәуекел, аяна-тын еш нәрсе жоқ.* *А т а д а н қ а л ғ а н м а л ж о қ*, қалжырап жүріп күн көргені құрысын (А.Токмағамбетов, Өке.).

Ата дәулет. *Ежелден келе жатқан береке, байлық.* Тер ағызып, өліп-талып табылған *а т а д ә у л е т* быт-шыт болып тозды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ата дұшпан [жау]. *Ежелгі жау, нағыз дұшпан.* Хан баласы ақсүйек Ежелден табан аңдысқан *А т а д ұ ш п а н* сен едің, *А т а ж а у ы ң* мен едім (Махамбет, Шығ.). *А т а д ұ ш п а н* аразы – Өмір бойы өткенше, Ағайынның аразы – Торқа орамал кепкенше (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Енді, міне, сол сенім күтпеген жерде күйреп, бір секундтың ішінде өзінің *а т а ж а у ы*, қара қасқа кедей жігітке пенде болып қалды (М.Қаратаев, Далада.). *А т а ж а у ы ң* қалмақ-ты, Елжұртыңды зарлатты (М.Мақатаев, Шығ.).

Ата жолдас. б е й н. *Ежелден қаныма сіңген іс.* Қала салуға, бала оқытуға кіріспегендер түсінбегендіктен емес, *а т а ж о л д а с ы* жалқаулық әрі мұқтаждықтан болса керек («Айқап»).

Ата жолы. *Ежелден келе жатқан салт-дәстүр, ескіден қалған жөн-жоба.* Пішекем де өтті-ау жалғаннан, *А т а м н ы ң* салған *ж о л ы* деп, Анамның пішкен тоны деп, Әлсіздерді жылатпай (Базар жырау, Шығ.). *А т а н ы ң* салған ақ *ж о л ы* Тоқтап қалды кідіріп. Замана деген желмая, Қалмасаң, халқым, жақсы еді Желмаядан жығылып (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ата жолын бұзды. *Дәстүрді сақтамады.* Сөйтіп, қазақтың, халықтың қағидасын, *а т а ж о л ы н б ұ з д ы* (М.Әуезов, Шығ.).

Ата жолын қуды [жалғады]. *Дәстүрді сақтады, ата кәсібін жалғастырды.* Бұрынғы тақыр талас қалпымызда, *А т а н ы ң ж о л ы н қ у ы п* қалсын дедік (С.Торайғыров, Шығ.). *А т а ж о л ы н қ у ы п* келе жатқан нағыз момын да мығым шаруа (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн). Әсіресе оның жақсы көрген баласының бірі – Мұхамбеткерей *а т а ж о л ы н қ у а р* деп сенеді (А.Жұбанов, Замана.). Артынан ұл тусын деп, *А т а ж о л ы н қ у с ы н* деп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *А т а н ы ң ж о л ы н ж а л ғ а п* мен Елтіп бір жеткен Кегейлі (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ата жұрт. *Халықтың ежелгі мекені, ата-мекен.* Абылай хан жасы ұлғайып келе жатқан шағында *а т а ж ұ р т ы м* Бұқараны аламын деп, Үш жүздің атақты батырларын жиып аттанды (М.Дулатов, Шығ.). Мінді атқа қайда-сың деп *а т а ж ұ р т ы м*? Ер болса іздейді ғой өркім де ұлтын... (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Шетелдерде болашақта спорт жұлдыздары болуы мүмкін, қазақ жастары баршылық. Соларды ерте бастан *а т а ж ұ р т қ а* әкеліп тәрбиелеген абзал («Қаз. әдеб.»).

Ата заты. с ө й л. **Ата тегі.** Құр қызықсаң *а т а з а т ы*, тегіне, Көзің нұры – балаң өмірі шер болар (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ата кәсіп. *Атадан келе жатқан үйренішті, кәсіп бұрыннан белгілі іс, шаруашылық, тіршілік.* *А т а к ә с і б і* аңшылық болғандықтан, аңдамандықтарға ит көп көмек көрсетті («Қаз. әдеб.»). Жауды жеңіп қайтқаннан кейін [Ілекең] қайтадан *а т а к ә с і б і н е* кіріседі («Қаз. әдеб.»). Сан ғасырдан *а т а к ә с і п* ермегі, Тышқан аулау тәжірибесін өзінің Махабатқа қолданып көр дер ме еді?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ата кек. *Ежелгі кек, ертеден келе жатқан өшпенділік.* *А т а к е г і н* алмаққа, Ат терлігін кептірмей, Жиі аттанды қалмаққа (Дулат Бабағайұлы, Замана.). Біледі ол өзі өлсе де, ел қаларын, Қуатын *а т а к е г і н* жас жетерін (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.). ... *А т а к е к* аяғы кеп бұған соқты (С.Бегалин, Танд. шығ.).

Ата көрген оқ жонар. *Ата тәрбиесін алған ата салтын сақтайды.* *А т а к ө р г е н о қ ж о н а р*, бұл ұрпаққа, сендей өрім жасқа айтылатын сөз (С.Хайдаров, Құрыш білек.). Үлестірді қаруын өреніне, (Алжыған ба?! Садақтың керегі не?!) ...Күпір сөйлеп кеттім бе, кім біледі? *«А т а к ө р г е н о қ ж о н а р»* дегені ме?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Ата қаз. *Қаздың еркегі.* Қапыда адасып бұлт арасына кіріп кетіп, үйірін қайта тапқан *а т а қ а з* сияқты (Д.Әбілев, Ақын.). *А т а қ а з д а н* айрылған балапан ек, Аспан асты, жер үстін саялаған (М.Мақатаев, Шығ.). Алғашқы көтерілген құсқа жіберген бетінде бір *а т а қ а з д ы* іліп түскен Аутанның көк қаршығасы, қайта ұшып тағы бір үйректі қағып түсті (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Ата қоныс. *Ежелгі мекен, байырғы тұрақ.* Айдын көл, *а т а қ о н ы с* – құт болған көл, Су-сын боп сұрағанға – от болған көл. Кеше бірлік, ынтымақ түгел шақта, Бейне бір сенің басың сүт болған көл (М. Жұмабаев, Шығ.). Айрылып *а т а қ о н ы с*, мал-мүлкінен, Ақыры бір шыбындай жан деп қашқан (Ә.Найманбаев, Шығ.). *А т а қ о н ы с* Арқадан Қалмақтың таймай іргесі, Селі кетіп қазақтың, Қалған кезде сіркесі Әбілмансұр хан болды (Дулат Бабағайұлы, Замана.). Ойжайлау *а т а қ о н ы с* көп Дулатқа, Ат пен тон жарасады азаматқа (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ата қыран. *Алғыр құстың еркегі, аталығы.* ...Біздің тауда қанатына қаңғырған бір оқ тиіп, *А т а қ ы р а н* ұясында тартып жатты көп күйік (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Атам заманғы. *Ертедегі, бұрынғы, әлдеқашанғы, баяғыдағы.* ...Иттер дауысы, кісінеген жылқылар – *а т а м з а м а н ғ ы* ескі шым қорғанның ішінде тіршілік барын аңғартады (С.Омаров, Әңгім.). Жер өңдеуде ауыр еңбекті керек ететін *а т а м з а м а н ғ ы* ағаш соқа, мала және кетпен сияқты құралдар қолданылатын («Халық мұғ.»). Топырақ үстінде де бірнеше *а т а м з а м а н ғ ы* қарағай найзалар жатыр (І.Есенберлин, Қаһар).

Атам заманнан. *Баяғыдан, бұрыннан, ерте дәуірден.* «От арық, су семіз» болуы – *а т а м з а м а н н а н* бұзылмай келе жатқан шындық. Су қайда болса, құт сонда (С.Мұқанов, Саяхат.). Бұл дала *а т а м з а м а н н а н* бермен қарай адам қолы тимей, бойына біткен зор байлықты сыртқа шығармай келген дала еді (Ж.Саин, Жол үсті.). Қалай болғанда да *а т а м з а м а н н а н* келе жатқан дәстүрді бұзуға болмас (Б.Сланов, Жүзім.).

Ата мирас. *Ұрпақтан-ұрпаққа қалдырылған мұра, ескерткіш.* Жас орнына көзімізден қан кетіп, Қолымыздан *а т а м и р а с* заң кетіп. Хүкім шариятың емес қолда, Ғаділдікпен халық билеген хан кетіп (М.Дулатов, Шығ.). Лайық па құл боп тұру. Кел, кетелік Алтайға, *а т а м и р а с* – алтын таққа! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ата мирасындай. *Ұрпақтан-ұрпаққа қалған мұрадай.* Жаксылыққа сүйреп уағыз-

даса да, туғаннан бері *ата мирасындай* болып сүйегіне сіңіп... (С.Торайғыров, Шығ.). Әбілден Нұрымға, Нұрымнан Мұрынға *ата мирасындай* болып қалған «Қырымның «қырық батыры» бұған толық дәлел (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.).

Атамнан ары [әрмен]. *Аулақ жүр, әрі кет, жоғал, көзіме көрінбе.* Келмесең, *атамнан ары*, пұштия қалыпты ғой (А.Тоқмағамбетов, Шәңгек). – Әже, үйге қонақ кеп қалды. – *Атамнан әрмен!* Кетсін әрі. Қондырмаймын (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Атаңа нәлет! қ а р ғ. *Қарғыс атқыр, оңбағыр!* Өткіздік өмір қапылатпен *Атаңа нәлет* дүниенің Алдағанын шын көріп (Базар жырау, Шығ.). *Атаңа нәлет*, су пері! Қол аяқты улаған, Тиген жері у пері! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол, *атаңа нәлет*, жаман, әліне қарамастан сондай баққұмар. Баққұмар адам таяққа болмаса, ақылға көнбейді (Ә.Әбішев, Замана.). *Атаңа нәлет*, Бекежан, Қыз Жібектің сыртынан көп ғашықтың бірі екен (Қыз Жібек).

Атаңа некес. с ө й л. *Атаңа нәлет.* «Тарғын» жырында *атаңа некес* деп ұрсатын жерлері бар болатын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Атаң [атам] қазақ. *Арғы тек, ата-баба.* *Атамыз қазақ* ғұрпы бар. Туысыңның кемі жоқ (Базар жырау, Шығ.). Содан кейін де жетесің, ұлым, бәріне, Жолымен жүріп кәдімгі *қазақ атаңның* (Т.Молдағалиев, Өленд.). Несіне ойланасың, Несіне қиналасың, Қайтесің, Бір жылы сөз қимағасың? *Атаң қазақ*, ескерткен әлдеқашан, Ешкім де сыйламайды сыйламасын! (М.Мақатаев, Шығ.).

Атаңның басы. қ а р а п. *Келіспеу, қарсы шығу, зекү мәніндегі сөз.* а) *Бос, бекер.* Әскер келе ме, әлде өрт шықты ма жайлаудан? Айта алмайтының бар, *атаңның басына* шауып келдің бе сонша! (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). ә) *Жоқ, қайдағы.* – Он арба шамасы болар. – *Атаңның басы!* Он бес арба үйіп бердім! (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Атаңның көрі. *Қарғыс атқыр, оңбағыр.* *Атаңның көрі*, кісілері қайда бұл үйдің? (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Атаңның қонақ ұлы. *Жолдан пайда болған бала.* Сұпы-еке, ашу қандай, ақыл қандай? Болмаса тентек қандай, мақұл қандай? *Атаңның қонақ ұлы* деген жоқ па еді, Жақсылар айтып кеткен накыл қандай? (Қашаған // Ақберен).

Атаңның құны бар ма? Не ақың кетті? *Ала алмай жүрген өшің бар ма?* Жеті *атаңның құны бар ма*, байымды өлтіріп, Өзім-

нің аяғыма қақпан сап қан алғандай (Ақын жырлары). Бір қасық су бермейтін, Көздің жасын көрмейтін *Атаңның қанша құны бар* (Ү.Көрібаев, Шығ.).

Ата пір. *Ежелден сыйынатын, табынатын пір.* Осында Қалжан мырза мен мынау мұғалім жігіт екеуімен зекет жайынан күнде айтысып, әйтеуір *ата піріміз* еді деп сізге сақтап отырмыз (М.Дулатов, Шығ.).

Ата сақалы аузына түскен [біткен]. *Езде тартқан, жасы ұлғайған.* Ол *ата сақалы аузына біткен* ше балалармен ойнауын қоймады (С. Көбеев, Орынд. арман). Дүкен намаз сабағын *ата сақалы аузына біткен* де үйреніп еді (С.Талжанов, Сейфулла.). Антұрған, жас дейтін жас емессің, *ата сақалың аузыңа түскен* ше сайтан мінезің әлі қалмапты (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.).

Ата салты. *Ертеден келе жатқан әдет-ғұрып, ата-бабадан қалған дәстүр.* Бұл елде басқа елден де басым еді, Бұрынғы қазақшылық, *ата салты* (С.Торайғыров, Шығ.). Қайда кеткен селонның тұрғын халқы? Нан мен тұз, сүт пен сусын, қызыл гүлін Ұсынатын бар еді *ата салты* (Ә.Сәрсенбаев, Өленд.). Жазықты болсын, жазықсыз болсын, бәрібір, *ата салты* солай? («Қаз. әдеб.»).

Ата су. ж е р ғ. *Атамекен.* Шыңғыс біздің *ата су* жайлауымыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Атасы басқа. *Бірге тумаған, руы бөлек.* Шыныменен бұрқансаң, *Атасы басқа* дұшпаннан Босанар еді жағамыз (Базар жырау, Шығ.). Арлы жерің кез келсе, *Атасы басқа* болса да, Түсінген жақсы ұрандас (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Атасы басқа* аттан түс (Мақал-мәтел).

Атасын білмес алыс. *Жат, танымайтын бөтен.* Абылай алдында сен бітсең, Құдандалы таныспын, Егер Абылай алдында бітпесен, *Атасын білмес алыспын* (Бұқар жырау, Шығ.).

Атасының басындай сақтады. с ө й л. *Қүтіп, мәпелеп ұзақ сақтады.* *Атасының басындай сақтап* жүрген сәлдесінің ортасы шұрық тесік (Б.Майлин, Шығ.).

Атасының құнын сұрады. *Тым қымбат сұрады, асыра, артық сұрады.* Енді *атасының құнын сұраса* да диірменін жүргізіп бер деп, Игнат үшін жұрт арыз айтатын болды (Б.Тілегенов, Ақ қайнар).

Ата тегі. *Шыққан тегі, тұқым-тұқияны, әуезат.* Өзі жаман туғанның – *Ата тегі* сұралмас. Басы тәуір болғанның – Қатардан басы қала алмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ағай, аюдың бізге *ата тегі* не гөрі сол аюдың

өзін жеген қандай аң екен (С.Бегалин, Танд. әңгім.).

Бергі ата. *Әкесінің әкесі, үлкен әке. Б е р г і а т а ң* Құтымбет пен ер Балсейіт, Тұрсынның аманбысың Сүлеймені (Айтыс). Арғы атамды сұрасаң Сүгірәлі, *Б е р г і а т а м* – онан туған Ыбыралы (Айтыс).

Бір атадан. *Ру ішіндегі шағын бір тектен тараған.* Бар еді *б і р а т а д а н* төрт-бес түгін, ағайын бірде жарты, бірде бүтін (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Жақсы ата. *Жақсы тек; текті жер.* Жаралған *ж а қ с ы а т а д а н* жаман бала, Некесіз қай-қайдағы сұмменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жегі ата. *Сегізінші атаға дейінгі аталары, тұқым-тұқияны; туыстықтың тоқталған шегі.* *Ж е т і а т а с ы н* білмеген обал дейді, Арғы атамды деп айтам Әрмия-ды (Шал ақын, Өлең.). Жеткізіп *ж е т і а т а ң а* билігінді Жаратқан тағдыр артық әуел бастан (Базар жырау, Шығ.). Құрысын, құрғыр өмір, бейнеттің *ж е т і а т а с ы н* көрді ғой, бұл жұдырықтай бас (Ф.Мүсірепов, Танд. шығ.).

Жуан ата. *Дәулетті, күшті тек.* Ақылдасса *ж у а н а т а н ы ң* баласы өлтірмей тыныш таппайды (С.Торайғыров, Шығ.). Шақа руының ішіндегі ең мықты *ж у а н а т а* – Қоңырша болатын (С.Көбеев, Орынд. арман).

Жылқышы ата. м и ф. *Жылқы малының иесі, қорғап-қолдаушысы, пірі.* Түйенің «Ойсыл қара» деген, сиырдың «Зеңгі баба» деген, жылқының «*Ж ы л қ ы ш ы а т а*» деген «иелері» бар деп нанатын (С.Сейфуллин, Шығ.). Мал баққан қазақтар арасында көбіне Шопан ата, Ойсыл қара, Зеңгі баба, *Ж ы л қ ы ш ы а т а* жайындағы еңбекші образдары айтылған («Лен. жас»).

Қай атаңда көрдің. *Қайдан, қашан көрдің, қайда бар.* Еркекке еркек ғашық болғанын *қ а й а т а ң д а* көрдің? Сен қызықсың-ау өзің (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Қасқырдың қызын алғанды *қ а й а т а ң д а* көріп едің (Қаз. ертег.).

Қайын ата. а) *Күйеуінің әкесі (қалыңдыққа қатысты).* Мұнда әкем қалды деп, қам жеменіз, жар-жар-ау! Жақсы болса *қ а й ы н а т а ң*, Орнын басар, жар-жар-ау! (С.Сейфуллин, Шығ.). Алты жыл қимай күткен *қ а й ы н а т а м* (С.Торайғыров, Шығ.). Кейқуат – Ақбөбектің *қ а й ы н а т а с ы*, Баукеспе «батыры» көп барымташы. «Қабан» деп қаталдықтан аты шыққан, Қазаққа кеткен емес қарымтасы (Б.Адамбаев, Ақбөбек). ә) *Әйелінің әкесі (күйеуге қатысты).* *Қ а й ы н а т а с ы н ы ң* інісі саңырау Жүсіп деген «жануарға» ықтиярсыз басып

тигіземіз деген соң, қорадан қораға қашып шығып, зар еңіреп жүр (С.Торайғыров, Шығ.). Кей-Қауыс көргеннен соң оқып мұны, Екен деп *қ а й ы н а т а м н ы ң* анық шыны, Аттарын апыр-топыр ерттеттірді, Жүруге жеделдетіп буып жыны (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Нағашы ата. *Шешесінің әкесі немесе шешесінің жасы үлкен туыстары.* Маған *н а ғ а ш ы а т а м* айтты. Бұл бір қожаның ерте кезде салдырған мешіті екен (С.Бегалин, Мектеп.). Кейде түске кіреді, Дәл өңімдей баяғым. Тай қып мініп жүремін, *Н а ғ а ш ы а т а м* таяғын (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

Шекшек ата. м и ф. *Ешкі малының иесі, киесі, пірі.* Қойды көсем бастайтын, Өткелден үркіп саспайтын. Қарағай мүйіз серкелі, Шүйде жалды желкелі, *Ш е к ш е к а т а* баласы, Ешкі бассын үйінді! (С.Сейфуллин, Шығ.).

Шопан ата. м и ф. *Қой малының иесі, қорғаушысы, пірі.* Мал баққан қазақ арасында көбіне *Ш о п а н а т а*, Ойсыл қара... жайындағы еңбекші образдары айтылған («Лен. жас»).

АТА= е т. **1.** *Адамның я бір нәрсенің атын айту.* Байсал енді шұғыл істелетін жұмыстарды *а т а д ы* (М.Иманжанов, Менің махабб.). Шамасынша өз көмегін Базаралы да *а т а ғ а н* еді (М.Әуезов, Абай жолы). Мені *а т а м а*, бұл жүрек-жынды дерсің, Ұмтылған аламын деп Күнді дерсің (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** э т н. *Бір нәрсені біреуге сыйлайтындығын мәлімдеу.* Ербол да бір қара *а т а д ы* (М.Әуезов, Шығ.). Атам өлсе *а т а м а с* малымның бірі еді (Ф.Мүстафин, Дауыл.). Алтынбек көк төбелін *а т а п* қойды, Бөйгі алған мейрамдарда сан жарысып (Ж.Өмірбеков, Батыр.).

Атаған жерінен шықты. *Дегені болды, айтқанын орындады.* Алғашқы онкүндікте елу ғана емес, елу екі процентке жеткізіп, облыс өзі де *а т а ғ а н ж е р і н е н* шығып ты (Алғы шептегі.).

Атай көрме. *Жоқ, олай деме.* – Жоқ, жоқ, *а т а й к ө р м е ң і з д е р*, маған ешқандай сыйдың керегі жоқ, – деп Нұржан безек қақты (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Өзі берген сертін өзі сата ма? Сатқындық па? *А т а й к ө р м е*, Атама! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сұбхан алла! *А т а й к ө р м е*. Әжем жағасын ұстады. Мұндар, қой деймін, Өлінің атын тіріге қоймайды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Атап айтқанда [айтсақ]. а) *Анықтап, дәлірек айтқанда.* Сіздің, *а т а п а й т қ а н д а*, қанша және нені алғаныңызды, қайда, қалай жаратқаныңызды жазып жіберуіңізді көптен бері-ақ сұрап келемін («Қаз. әдеб.»). ...*А т а п а й т қ а н д а*, ұсақ колхоздарды бірыңғай

колхоз поселкелеріне көшіру жұмысы тездетілді (Ж.Шаяхметов, Съезд мат.). *А т а н а й т с а қ*, оның (қазақ тілінің) сөздік құрамында қазақтың байырғы сөздерімен қатар басқа тілдерден енген сөздер де бар (Қазіргі қаз. тілі). *ә) Жекелей алғанда, саралағанда. ... А т а н а й т қ а н д а*, Саттаров, Камалов, Шөміев, тағы басқалары (Қ.Әміров, Жастық.).

Атын атап, түсін түстеді. *Дәл, нақты сипаттады. А т т а р ы н а т а н, т ұ с т е р і н т ұ с т е й* аламыз (С.Сейітов, Жылдар.).

Жеті нан [шелпек] құдайы атады. *Жеті нанмен садақа берді.* Анам үндеген жоқ. Қайта барам дегеніме қуанды. *Ж е т і н а н қ ұ д а й ы а т а д ы* (Н.Сералиев, Қанат).

АТА-АНА з а т. *Әке-шеше.* Адамға тәрбие беруші әуелі *а т а - а н а*, сонан соң ұстаз, мектеп, тұрмысындағы төнірек (А.Байтұрсынов, Шығ.). Рақым етпес және *а т а - а н а с ы*, Болса да жақсы көрген өз баласы, Теңіне қыздың көбі бара алмайды, Көнбеуге және дағы жоқ шамасы (М. Дулатов, Шығ.). Балалықтың мінезін, сырын білмей, қаталдық еткен *а т а - а н а н ы* Абай үнемі мінеп отырған (М.Әуезов, Әр жыл.). *А т а - а н а ғ а* көз қуаныш, Алдына алған еркесі. Көкірегіне көп жұбаныш, Гүлденіп ой өлкесі (Абай, Тол. жин.).

Ата-аналар комитеті. п е д. *Мектеппен үздіксіз байланыс жасау үшін сайланатын ата-аналар ұйымы.* Мектептегі оқу-тәрбие жұмысын жақсы ұйымдастыру ісінен мектептің партия, кәсіподақ, комсомол ұйымдары мен *а т а - а н а л а р к о м и т е т і* шет қалған («Қазақст. мұғ.»).

Ата-ана тұзын ақтады. *Ата-ананың тәрбиелеген еңбегін ақтады.* Ақтады, балаларға бас болды. Тәрбиелеп басқарудың, *А т а - а н а т ұ з ы н а қ т а д ы ң* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АТА-АНАДАЙ с ы н. *Ата-ана сияқты, ата-ана тәрізді.* Жазғытұрым қалмайды қыстың сызы, Масатыдай құлпырар жердің жүзі. Жан-жануар, адамзат анталаса, *А т а - а н а д а й* елжірер күннің көзі (Абай, Тол. жин.). Қуанып қарсы шықты қала халқы, Иіскеп *а т а - а н а д а й* омыраудан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АТА-АНАЛЫҚ с ы н. *Әке-шешелік, ата-анаға тән туыстық.* Мехико тұрғындарының, тіпті анау елдің қиыр шығысында Перу тауларында жатқан мексикалықтардың да *а т а - а н а л ы қ* парызы (Б.Токтаров, Қыран.).

Ата-аналық құқық. з а н. *Ата-ананың өз балаларын тәрбиелеу құқы.* Егер ата-ана балаларды тәрбиелеу жөніндегі өз міндеттерін орындай алмаса, өздерінің биморальдық,

қоғамға қарсы мінез-құлықтарымен балаларға зиянды ықпал жасайтыны анықталса, сот ата-ананы *а т а - а н а л ы қ қ ұ қ ы ғ ы н а н* айырып, баланы қамқоршы органдардың қарамағына береді (ҚСЭ). *А т а - а н а л ы қ қ ұ қ ы қ* балалардың мүдделеріне сай жүзеге асырылуға тиіс (ҚСЭ).

АТА-АНАСЫЗ с ы н. *Ата-анасы жоқ.* Осы залым кемпірдің қастығымен Жапанда қаңғып өстік *а т а - а н а с ы з* (Батырлар жыры). Жылапты, екі көзден қан ағыпты, Жас үміт, жарық дүние жоғалыпты. Атаңып *а т а - а н а с ы з* қу жетімдік, Басына сордың бұлты оралыпты (Пернедегі терме.). Бір кезде *а т а - а н а с ы з*, панасыз, сонау Украинада, Македон селосында қалған кішкентай бес жасар Витя есіме түсті (Қ. Қайсенов, Жау тылы.).

АТА-БАБА з а т. *Ататек, тұқым-тұқиян.* *А т а - б а б а ң* істемеген істі қыламын деп би болғансып, бір жылдың ішінде, қане, шыққан мүйізін?— деді (М.Дулатов, Шығ.). «Басынан Қаратаудың көш келеді...» Осы еді *а т а - б а б а* ескі өлеңі. Жатталып көне дала көкірегінде Осы өлең жылдармен бір кешкен еді (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Табынса *а т а - б а б а м* күн көзіне, Ол оны санамаған мін де өзіне (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Арғы ата-баба. *Бұрынғы ата тек.* Заман да заман, заманда, *А р ғ ы а т а - б а б а м д а*, Ғасырдан ғасыр, ғасырда, Ел қайғысы басында (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ата-бабаның аруағын қуып, арын арлады. *Өткен ұрпақтың намысын жырттты, есесін іздеді.* Берігерек кеп, билік қолына тигенде де, келешектің қамын жеп, ертеңгі күннің күйтін күйттеудің орнына әлдеқашан сүйегі құрап қалған *а т а - а н а н ы ң а р у а ғ ы н қ у ы п, а р ы н а р л а п* кетті (Ә.Нұрпейісов, Танд.).

Ата-бабаңның көрі жанғыр! қ а р ғ. *Ата-бабаңның орны құл болсын.* Асықпа, Қартпай, асықпа тегі, — деді Көжек тістеніп, — Жақында-сын иттер! Сеспей қататын болсын, *а т а - б а б а ң н ы ң к ө р і ж а н ғ ы р!* (Т.Ахтанов, Шығ.).

АТАБАС з а т. ж е р ғ. *Егіннің алғашқы піскен бастары.* Егін жаппай пісіп тұрғанда, ара-арасынан *а т а б а с ы н* теріп алушы еді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТАБАСТА = е т. ж е р ғ. *Егіннің ара-арасынан піскен жерлерін орып алу.* Иса тарысын *а т а б а с т а н* жұр, пісіп қалған көрінеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Әсіп ағам мұрттары кәдімгідей сарғайып тұмсығы бозара бастаған бидайды көріп: — Бір аптада *а т а б а с т а н* оруға келеді. Бауырсақ жейсің деген (С.Әсіпұлы, Аңшы бала.).

АТАБЕК з а т. к ө н е. 1. *Орта ғасырларда ірі лауазым иелерінің балаларын тәрбиелеуге бекітілген адам.* «Тибян Нафиғ» кітабы *а т а б е к т і* жас балаларды тәрбиелеп, баулу үшін бекітілген кісі деп түсіндіреді. Шайх Сағди (атақты шығыс ақыны) марқұмның мақтаулы кісісі. Сағди ибн Заңги сұлтан Санжарға *а т а б е к* болған (Қ.Халиди, Тауарих.). 2. *Орта ғасырлардағы ел билеуші және әскер басқарушысы лауазымның бірі.* *А т а б е к* атауы түркі халықтарының тарихында үш түрлі мағынада қолданылған: 1. Салжұқ сұлтандарының мирасқорларын тәрбиелеуші әрі олардың қамқоршысы; 2. XII–XIII ғасырларда Таяу және Орта Шығыс елдерінде феодалдық княздықтың басшысы; 3. Мысырдағы мәмлүктер билігі тұсындағы әскербасы (ҚҰЭ).

АТ-АБЗЕЛ з а т. с ө й л. *Атәбзел.* Көрді де бір топ атты қуды мені, *А т а б з е л*, қару-жарақ жоқ бір кемі (О. Шораяқов, Шайыр).

АТА-БҰТА з а т. с ө й л. *Ататек.* Қабақтарың қан жауып, *а т а б ұ т а с ы н а н* қалған асыл мұрасын Ақан ұрлап әкететіндей қуып келіп, меншікті дүниесін қолтықтарына қысып, тақымдарына басып кетпек (С.Жүнісов, Ақан сері).

АТАВИЗМ з а т. б и о л. <лат. atavus> *Азаның арғы тегінде болған кейбір белгілердің қайталану құбылысы.* *А т а в и з м* арғы ата-тегінде болғанымен, келе-келе жоғалып кеткен белгінің немесе органның әйтеуір бір ұрпағында қайтадан келіп пайда болуы (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Органикалық дүниенің тарихи дамуының тағы бір айғағы – *а т а в и з м* құбылысы, яғни ата-тегінде бар белгілердің ұрпақта қайталануы (Жалпы биол.).

АТАҒАТ з а т. к ө н е. *Сый, құрмет.* Қазақтар үлкендеріне бек жақсы *а т а ғ а т* қылатын еді («Айқап»).

АТАҒАШ¹ з а т. ж е р г. *Ат байлайтын мама ағаш.* Тұяқ жерге түсіп, атын қос жанындағы *а т а ғ а ш қ а* байлады да, құлпын ашып «қызмет бөлмесіне» кірді (И.Салахов, Көкшетау.). Сарқытқа берген дөненді *а т а ғ а ш қ а* байлап кетеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТАҒАШ² з а т. *Балалар ойынының аты, әткеншек.* Асық, қыз асық, сүмбе, сырғанақ, *а т а ғ а ш*, батырауық, желқуық, ұшырма тәрізді ойын, ермек, спорттық заттар да жоғалып барады («Қаз. әдеб.»).

АТАДАЙ с ы н. *Ата сияқты, ата тәрізді.* Айтып кеткен түсін сөйтіп Ақанай: «Болады, – деп, – елге қамқор *а т а д а й*» (Көрұғлы). Жүрем кейде сағынып мен елімді *А т а д а й* боп сағынған немересін (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

АТА-ЕНЕ з а т. *Қайын ата мен қайын ене.* Тіл шыққан соң, үй ішін һәм көршісін *А т а е н е д е н* жіберіп, түгін қоймау (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Адал перзент кезінде Тура қызмет етеді *А т а м е н е н е н е г е* (Базар жырау, Шығ.). *А т а е н е* мен еріне, Қарсы келме шебіне, Жесе де сөзбен пісіріп (Базар жырау, Шығ.).

АТАЖАН з а т. э к с п р. *Өз атасынан немесе сол тұтас жақсы көретін қарт адамнан бір нәрсені өтініп сұрағанда құрметтеу нышанымен айтылатын қаратпа атауыш.* Мен кеткесін, *а т а ж а н*, Көресің құлдан қорлықты (Алпамыс).

АТАЙ¹ з а т. э к с п р. *Атасымен тұтас қарт адамға құрмет білдіре айтылатын атауыш.* Бір күні аңнан кештетіп келе жатқан Омар *а т а й* дәл аяғының астынан ұша жөнелген жылқышыны байқамай қалды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Досым қарсы алады, – дейді Максим *а т а й* да. – Мен Сібірден келемін (Б.Аманшин, Өлеңд.). Қайран біздің *А т а й л а р* – Ғұламалар! Алғыс айтып тәңірге, қарғыс айтып, Айдалада, аулақта жылап алар (М.Мақатаев, Шығ.).

АТАЙ² з а т. ж е р г. *Атой.* Түрікпенді қуған Сүйінқара батыр жақындап келіп *а т а й б е р д і* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АТАЙМАН¹ з а т. к ө н е. *Мықты, күшті.* Нареке, жұрттым сүйген нарым едің. Жасыңнан жыр суына қанып едің. Атанып, ақындардың *а т а й м а н ы*, Тайқымай талай топты жарып едің (Айманкүл, Ана сыры). Егерде қаратқан ауылдардың бірінде ауытқушылар біліне бастаса һәм олардың ауғанынан сайлау салмағы да ауатын болса, таластың *а т а й м а н ы* сонда болады (А.Байтұрсынов, Ақшам).

АТАЙМАН² ү с т. ж е р г. *Өте, тым, тіпті.* Ахмет бір сиыр сатып алыпты, оны сойып сатқан екен, *а т а й м а н* семіз болыпты (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АТАЙЫ с ы н. ж е р г. *Атақты, әйгілі, белгілі.* *А т а й ы* мерген емеспіз (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). *А т а й ы* ердің баласы, Атадан жалғыз тудым деп, Басына қиын іс келсе, Ісін көпке салар ма? (Шалкиіз жырау, Шығ.). Арқаның құба жонында Арыстан ойнар шарқ ұрып, *А т а й ы* ердің тұсында Тұлпары тұрар тарп ұрып (Шалкиіз жырау, Шығ.).

АТАКА [франц. attague] з а т. с ө й л. *Шабуыл.* Шегарадағы біздің әскер бөлімдері жауға тойтарыс бере отырып, қарсы *а т а к а* – ғ а шығып, неміс әскерінің көптеген қару-жарақтарын қолға түсіріпті (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Сонау ауыр қиян-кескі жылдары,

Ауыр танк жауға қарсы зырлады. *А т а к а г а* бірге барып танкиспен, Жүрмен пе еді Магниттау ұлдары? (Қ.Көпішев, Кезеңдер).

АТАКЕШ з а т. к ө н е. *Басшы, ру басы*. Үш мың жүздік даналары бар алдында, Күп үлкен жауап берген төре-ханға. Зеңгірдің *а т а к е ш і* ішінде отыр, Жаушы кемпір жүгіріп барған шақта (Бабалар сөзі // Діни дастандар).

АТАКСИЯ [грек. атахия] з а т. м е д. *Дене мүшелерінің күрделі қозғалысын меңгеретін (басқаратын) жүйке саласының бұзылғандығынан болатын ауру*. *А т а к с и я* – бұлшық ет тобының қалыпты жұмысының бұзылуынан және мишықтың зақымдануынан немесе ми мен жұлын арасындағы өзара әрекет байланысының үзілуінен, мидың ісуінен және басқа нерв ауруларынан болатын кесел (М.Исамбаев, ... Мед. анықтама). Жемшөптегі кобальттің жеткіліксіз болуынан организмде зат алмасу реакциясының бұзылуы нәтижесінде малда жалаңшық, сухотва, *а т а к с и я* (аяқ басуының бұзылуы) аурулары пайда болады (Мал шаруаш.).

АТАҚ¹ з а т. 1. *Даңқ, абырой*. Ой, мен сені қадірлеп, асыңа осы малдың бәрін шығарам, *а т а г ы ң д ы* жер жүзіне өлген күні шығарып, ел шақырып, ас берем, үстіңе күмбездеп мола салдырам, басыңа атыңды жаздырып көк тас қойғызам, – дейді ортаншы баласы (М.Дулатов, Шығ.). Дәулетін төгіп-шашу арқасында, *А т а қ қ а* «мырза» деген кіріп жүрді (С.Торайғыров, Шығ.). Ердің *а т а г ы* туырлықтай, Өзі бұлдырықтай (Ө.Тұрманжанов, Қаз. мақал.). Ел қамымен басы қатқан *А т а г ы* сай ақылына (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). 2. *Мамандық, кәсіп*. Сондықтан жүйрік болып осындай *а т а қ* алу үшін жаздығүні балалардың сүйіп ойнайтын ойындарының біреуі осы марламқаш болады (М.Дулатов, Шығ.). Тым талдырмаш Үмітке «жұмысшы» деген *а т а қ* тайлаққа жазы салғандай, жараспай-ақ тұрған тәрізді (Ө.Қанахин, Мұрагер). Милицияның аға лейтенанты Майлыбаевтың істеп жүрген ісі милиция қызметкері деген *а т а қ қ а* сыйыспайды (К.Тоқаев, Түнде.). 3. *Белгілі бір еңбек саласындағы таланты мен үздік еңбегі үшін берілетін құрметті ат, дәреже, лауазым*. Нұркен Әбдіров майданда көрсеткен ерекше ерліктері үшін Совет Одағының Батыры деген *а т а қ* алды (Ол күндер.). Құдайға шүкір, Социалистік Еңбек Ері деген *а т а қ қ а* Ораздың ие болғанына, міне, бір жылдан асты (З.Шашкин, Теміртау). ...Қазақ ССР-нің халық артисасы деген құрметті *а т а қ* алған әнші әлі өсу, орындау

шеберлігін арттыру жолында (С.Бакбергенов, Өз. жігіт.). 4. *Әскери және ғылыми қызметкерлердің қызмет жағдайы мен мамандық дәрежесін белгілейтін ресми атау*. Соңынан оған кіші лейтенант деген *а т а қ* беріліпті (К.Тоқаев, Тасқын). Демек, оған әуелі ефрейтор, сосын сержант *а т а г ы* берілді (Е.Қалиев, Рудный.). Ол өткен жылы ғана Москвадағы Ауылшаруашылық академиясы жанындағы аспирантураны бітіріп, ғылым кандидаты *а т а г ы н* алды (Ж.Жұмаханов, Солдат.). 5. *Жаманат, абыройсыздық*. Өздеріңізге мәлім пәленшенің келіні кетті деген *а т а қ* маған батып жүр (М.Дулатов, Шығ.). Ах, мен алсам қайтер ед, Жұрт сонда не айтар ед, Қандай *а т а қ* болар ед, Елде бұған қызар ед (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Атағы артсын [ассын]. т і л е к. *Аты жайылысын, аты әйгілі, көпке танымал болсын*. *А т а г ы ң а р т с ы н*, қарағым. Қол үзбей тату досыңнан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жұлдызың туып оңыңнан, Қаруың түспей қолыңнан, Алатау *а с с ы н а т а г ы ң!* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле тілім.).

Атағы жайылды [жер жарды, шықты]. *Даңқы шықты, аты әйгілі болды*. Бүтін елге, бүтін болыс қол астына *а т а г ы ж а й ы л ғ а н* Шұғылдың білмейтіні бар ма? (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Атағына қанды. *Ертеден таныс болды, есімін жиі естіді*. Ойласам, сендей жанды қай жан алған, Мен едім *а т а г ы ң а* көрмей *қ а н ғ а н* (Ә.Тәңірбергенов, Шығ.).

Атағын жайды [шығарды]. *Даңқын шығарды, атын әйгіледі*. Өлеңмен *а т а қ ж а й д ы м* оң мен солға, Жүйрік ем сүрінбеген терең орға (Ә.Найманбаев, Шығ.). *А т а г ы н* Абай *ш ы ғ а р ы п*, Жаңарған қайта жер ескі (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Атақ алды. *Атаққа ие болды, дәреже алды*. *А л с а м д а а т а қ* елден акын деген, Мен саған жаза алмаспын татымды өлең. Бір күні көз жұмарда күрмелер тіл, Өзіңнің қасиетті атыңменен (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Егескенді жықпаса. Жауынгер *а т а қ а л а м а*, Жауды мықтап соқпаса, (К.Әзірбаев, Шығ.).

Атақ берді. *Дәреже берді, атаққа ие етті*. Құдай саған еркек деген ат берді, Дәулет берді, *А т а қ б е р д і*, Бақ берді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Атаққа ие болды. *Дәреже алды, даңққа ие болды*. Міне, биыл инженер деген *а т а қ қ а и е б о л д ы* (Р.Райымқұлов, Әңгім.).

Атақ қалдырды. *Артында аты, даңқы қалды*. Өлмейтін *а т а қ қ а л д ы р ы п*, Дүниеге көңілін бөлмепті (Абай, Шығ.).

Атаққа таңды. Өсекке ілді, жаманат жап-сырды. Сені мен Нұрланды атаққа таңды. Бұрын да бір сыбыс естіп, мән бермеп едім. Көне, Раушан, не әңгіме бұл? (З.Шашкин, Сенім).

Атаққа шыққан. Аты әйгілі, даңқы жайылған. Долданай – одан он бес жас үлкен, өзі елде атаққа шыққан көк айыл (С.Мұқанов, Шығ. жин.). «Вихрь» – осы қаладағы атаққа шыққан екі желгіш жылқының біреуі (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

Атаққа ілікті. а) Аты әйгілі болды, аты жайылды. Әрине, зеңбірек пен мылтық найза мен садақты жеңеді. Қазақ көп қырылды. Осы соғыстарда қайрат көрсетіп, Махамбет батыр атаққа ілінді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). ө) Жаманаты шықты, өсекке ілінді. Атаққа ілігіп, масқара болған соң, адам жұрт бетіне тура қарай ала ма? (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

Атақ тақты [тағылды]. а) Атақ ие болды, атақ алды. Сондықтан оған лезде-ақ, «маскүнем бухгалтер» деген атақ тағылып кетті (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Бейбітшілік сақшысы деген атақ тақтың сен. Күзеттесің бұл күнде, Сонан бақыт таптың сен (Ү.Көрібаев, Таңд. шығ.). ө) Жаманаты шықты, сөзге қалды. «Сорлы жетім» деген атақ, Тағылып еді бөріңе. Туысымен ұшырадың, Сұм тұрмыстың көріне (Қ.Қуанышбаев, Өлең.).

Жақсы атақ. Абыройлы, құрметті ат. Қу балам, Ит боп шықтың жақсы атаққа тумалған. Дәтің барып қалай дәстүр бұзбақсың (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жаман атақ. Абыройсыз, жеккөрінішті ат, жаманат. Аққуым айдын көлде жеке жүзген, Жүрдің бе іліктірмей жаман атақ (Қаз. әндері).

АТАҚ² з а т. ж е р г. Ат-жөн. Менің атағымды жазып алыңыз (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Ерттеп сайлап ат беріп, Атағымды жазып сыртына Бір жапырақ қағаз хат беріп (Қашаған жырау, Шығ.).

АТАҚ-АБЫРОЙ з а т. Атақ-даңқ, бет-бедел. Атақ-абырой алғанда осы шелтиіп, асып-тасып, әбiгер боп қалмаушы ма ек! Мынау екеуі ұялып, үндемеуге тырысады, бұлары несі (М.Әуезов, Шығ.). Әйел піркіннің көңілі бір құламасын де. Бір құласа атақ-абыройыңа, бақ-дәулетіңе қарамайтын көрінеді ғой (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

АТАҚ-ДАБЫС з а т. с ө й л. Атақ-даңқ. Ол рас, сендей атақ-дабысым жоқ (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

АТАҚ-ДАҢҚ з а т. Атақ, абырой, даңқ-дабыс. Ер жігіттің маңдай тері, Арулардың көз жасы мен күлкісі Абырой мен атақ-даңқ

тың түр-түсі, Әлемдегі асу бермес ең ұлы іс (Қ.Мырзалиев, Өлең.). Жұрт көп еді атақ-даңқтан үмітті Оның көбін қатал тарих ұмытты (Қ.Мырзалиев, Өлең.). Айтыста жеңіске жеткен ақынның даңқы ерекше артады, сондықтан да айтыс құмарлар белгілі айтыс ақынын жеңіп, атақ-даңқыны асыру үшін, мыңдаған шақырым жерден қарсыласын іздеп келеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

АТАҚ-ДӘРЕЖЕ з а т. Мәртебе, лауазым, атақ. Кіші жүз ханы мен Орта жүз сұлтандарының арасындағы бақталастықты, қайсымыз орыс патшасына көбірек жағынып, атақ-дәреже аламыз деуден туған өшпендікті өзін де жақсы білемін (І.Есенберлин, Жанталас).

АТАҚ-ЖӨН з а т. ж е р г. Аты-жөн. Олардың көпшілігінің сайлаушылар тізіміндегі атақ-жөндері тексеріліп болды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТАҚҚҰМАР с ы н. Атаққа әуес, мансап-құмар. Атаққұмар Ақкірлік пен Есдәулет жарылып кете жаздады (Д.Әбілев, Арман.). Атаққұмар кісі жалғандыққа мәз болады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

АТАҚҚҰМАРЛЫҚ з а т. Мансапқа, даңққа қызығушылық, атаққа әуестік. Атаққұмарлыққа шалдыққан адам... қалада жоғары атаққа, лауазымды қызметке қол жеткізуді мақсат тұтады (ҚҰЭ). Атаққұмарлық – әдептануда: моральдық тұрғыдан ұнамсыз, әдепсіз мінез түрі. Қандай жолмен болса да, атақты болуға, атағын шығаруға деген ерекше құмарлық (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АТАҚСЫЗ с ы н. Атағы, даңқы шықпаған; белгісіз. Бала мінез ойыншы бұрынғылар, Аңқау екен, мазақтап соны сынар. Артқа қарап ақ бейіл шалға күліп, Абиырсыз, атақсыз көрге құлар (Абай, Тол. жин.). Сізді айтса, бізді де айтар кейінгілер, Қояды кімді жұтпай бұл қара жер. Алланың жазғанына ризамын, Атақсыз, атсыз өлер кей пенделер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Атақ та керек-ау, – деді ол тағы да, – ол желік, болғанда да ол жетекші желік, адамның атақсыз алға басуы қиын (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.).

АТАҚТА = е т. с ө й л. 1. Әйгілеу, жария ету, атағын шығару. Шалабай мен Далабай Қожаның қызы сақау деп, алты алашқа сауын айтып, атақтан шығыпты. Палуандарды бүгін күрестірді, ертең бәйге біткен соң, мұндағы жұрт мұрнын шұқып отыра ма? Үш күн деп атақтам айақ қойса қайтеді (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). 2. ж е р г. Атау. Басқарма атақтам аса да, еңбегінді ел біледі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТАҚТАЛ = е т. с ө й л. *Аталу*. Аттары *а т а қ т а л ғ а н д а*, қайта-қайта қол шапалақтап отырды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТАҚТАУ *Атақта етістігінің қимыл атауы*. ≈ *А т а қ т а у* керек.

АТАҚТЫ с ы н. *Көпке танымал, даңқы жайылған; әйгілі, белгілі*. Дұрыс, осылай болуға тиісті еді, Ана ұлын ылғи түсінде де осылай көруші еді: бай, *а т а қ т ы*, жалпы халыққа сүйкімді (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол кездегі ол елдің болысы халқына қадірлі *а т а қ т ы* тұқымнан, бір мейірімді жастау жігіт болғандықтан, Әділ соның өз қолында тұруды тіленіп, жөн сұраса келе, ана жылы бұл жақ Орынборға мал айдайтында Әділдің әкесі Жақсыбай марқұм да екі жүздей жылқы айдап барған екен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен өзім жол көрмеген ақын едім, *А т а қ т ы* ақын Сарбастың жақыны едім. Өнерім өр қияға алып ұшты, Астында алты уықтың жатыр едім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АТАҚТЫЛЫҚ з а т. *Даңқтылық, әйгілділік, белгілілік, танымалдылық*. Сол кезде болған бір оқиға онсыз да аты әйгілі Мұқанды *а т а қ т ы л ы қ т ы ң* биік тұғырына шығарды («Лен. жас»).

АТАҚ-ШАТАҚ з а т. ж е р г. *Шиеленіскен дау, жанжал*. Сонымен күзде *а т а қ-ш а т а қ* болып қайтады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АТАҚШЫЛ с ы н. *Даңққұмар, атағын шығаруға әуес*. «Жұрттың бәріне жақсы көрінгіш, *а т а қ ш ы л* неме, сенің ақылыңа болайын», – деп тұрсың ғой (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап).

АТАЛ = е т. *Айтылу, атқа ие болу, ат берілу*. – Балам, бұл көріп жүрген елің Мәметек *а т а л а д ы* (С.Торайғыров, Шығ.). Оның арғы аталары да кедей адамдар болып, ауыл арасында «Бес жалаң аяқ» деп *а т а л ы п* кетіпті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұрын «Торғай уезі» деп *а т а л ғ а н* жердің өзіне, Бельгия сияқты бес мемлекет еркін сыяды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Аты аталды. э т н. *Ата-баба, әулие-әнбиелердің есімі айтылып, ұрандалды*. *А т ы а т а л ы п*, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздылыққа қарамайды екен, жанын салысады (Абай, Тол. жин.).

АТАЛА з а т. 1. *Суга ңн немесе талқан салып жасалған сұйық көже*. Ішкендей тұзсыз *а т а л а* Борбайлары сатала; Бәрінің іші өтіп жүр Қайсыбірін емдерсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жұмысшылар күніне үш уақыт қара бидайдың талқанынан істелген сүт қатқан *а т а л а н ы* соғып ап, бүлдірген, саумалдық

жейді, шай ішіп, онан кейін жұмысқа кіріседі (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Ақ көн етік, жыртық тоным үстімде, *А т а л а м* мен жармыш көжем ішімде (Ж.Жамхаев, Өлеңмен өріл.). 2. *Майға қуырған ңн, сүр сорпаға ашты айран қосқан ас*. *А т а л а* сүр еттің сорпасына кепкен тұз қатық немесе жас сүзбе езіледі (С.Қасиманов, Қаз. тағам.). 3. а у ы с. *Шымшытырық, астан-кестен*. Айтылады өте жиі Деген сөздер: «қызыл», «ақтар». Болды *а т а л а* жұрттың миы, Сапырылыс... сабылды аттар (Ә.Оңалбаев, Таң алды.).

АТАЛА¹ = е т. *Ата-ата деу*. *А т а л а п*, алма, өріктей мойын иіп, Тыңдадың ықыласпен үнімді ұйып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бала үйге кіріп барды «*а т а л а п*», Бақыт деген шөлдеп кепті қаталап (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АТАЛА² = е т. к ө н е. *Бет алды, қалай болса солай сөйлеу, сандырақтау*. Кеседі көре қойса басыңды анық, Тұрсың, – деп, бұл арада не сандалып? Аузыңа келген сөзді *а т а л а м а й* Құр әрі, күн ілгері қосынды алып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Келгенін аузына ол да *а т а л а д ы*, Сау басын саудаға ұрып шаталады. Шайданы айта келген қоя тұрып, Аяғын Апрасияпқа апарады (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АТАЛАДАЙ с ы н. *Атала сияқты, атала тәрізді*. *А т а л а д а й* бұрқылдап қайнап жатқан шетсіз, шексіз мұхит әлем ғой мынау! (О.Сәрсенбаев, Таңбалы.).

АТАЛАҚТА = е т. ж е р г. *Тайраңдау, далбалақтау, оқалақтау*. Айбарша санынан тартып-тартып жіберіп еді, тайлақ *а т а л а қ т а й* жөнелді (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Айналасы қым-қиғаш шабыс. Жылқы қуып жүрген жігіттер. Маңыраған қой, *а т а л а қ т а ғ а н* түйе (Б.Аманшин, Жар мұңы).

АТАЛАС с ы н. *Туыстас, рулас, ағайын*. Сол орайда Тобықтының Оразбайы ғана емес, әсіресе бұның *а т а л а с* туыстары, ұраны бір ет жақындары қанын ішіне тартып, түршіге дем алатын бір сөздерге ауысты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Көрісу жырлары сүйіктісімен, туғандарымен, достарымен, қадірлі адаммен кездескенде, туған жерге оралғанда, *а т а л а с т а р ы м е н* қауышқанда және т.б. жағдайларда айтылады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). *А т а л а с т ы ң* аты озғанша, ауылдастың тайы озсын (Мақал-мәтел).

АТАЛАСТЫҚ з а т. *Туыстастық, руластық, ағайындастық*. Әлі жегжат, *а т а л а с т ы қ*, ауылдастық ыңғайымен жүретін жігіттер бірінен-бірі айрылғысы келмейді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Ру, *а т а л а с т ы қ* алакөздігі осы

елді шілдей тоздырып, көгертпей келген көне дерттін бірі ғой (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Серғазы оған оң қабақ бермейді, Шегебай *а т а л а с т ы ғ ы* жағынан жақын болғанымен, ниет-пиғылы мен сезімі жағынан жат («Қаз. әдеб.»).

АТАЛАУ *Атала етістігінің қимыл атауы; ата-ата деу.* Құмар ек қобызшыны қолқалауға, Жақсы едік жалынуға, *а т а л а у ғ а.* Қобыздан құздың күйін, мұздың күйін, Құмартып келуші едік біз тыңдауға (І.Жансүгіров, Поэм.).

АТАЛҒЫ з а т. *Ағаш шеберінің құралы, ағаш сүргілейтін, аршитын пышақ.* *А т а л ғ ы* екі қолмен ұстап, ағаштың қабығын аршитын қисық пышақ (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Аталғы шот. *Ағашты қырнауға арналған жүзі доға тәрізді өткір құрал.* *А т а л ғ ы ш о т* ағаштан ыдыс жасағанда, оның ішін қуыстап, қырнап жөндеуге арналған жүзі доға тәрізді имек құрал (Қаз. қолөнері).

АТАЛҒЫМЫШ с ы н. *Жоғарыда аталған, сөз болған.* Осы тұрғыдан келгенде *а т а л м ы ш* романның атқарар жүгі қаншалық екені әркімге-ақ түсінікті болса керек («Қаз. әдеб.»). Бірақ біздің байқауымызша, *а т а л м ы ш* мақала асығыс жазылып, газетке де асығыс басылған сияқты (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.). Тек өткен жылы *а т а л м ы ш* салада жаңадан алты мыңнан астам жұмыс орындары ашылған («Егемен Қазақстан»).

АТАЛ-САТАЛ с ы н. с ө й л. *Сатал-сатал, ағал-жағал.* Бөлме іші күңгірт. Жаюлы дастарқан шетіндегі *а т а л-с а т а л* мыс самаурын түбінде томашадай боп, бүрісіп отырған құр сұлдер кемпір көрінді (Қ.Сералиев, Қаңтар).

АТАЛУ *Атал етістігінің қимыл атауы.* Жоғарыда екінші ұрпақтың буданы кемітіліп, жарбай деп *а т а л у ы* да осыдан (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Осы нәзік жапырақтарын көктемнің ерте соққан өкпек желі үрлеп, ұлпадай ұшырып әкетеді. Бұл гүлдің «өмірзая» *а т а л у ы* да осыдан болар (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

АТАЛЫ с ы н. 1. *Текті, іргелі, белді.* Азғын тартып сұйылып, Қасиеті жойылып, Онан соңғы хан мен бек, *А т а л ы д а н* азған тек, Суалып қалды қараңға (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *А т а л ы* жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетіміздің есімін «Қазақ» қойдық («Қазақ»). Бәсекеге *а т а л ы* ауылдардың бәрі де ат қосыпты, мынауы былай, мынауы олай дейтін ештеңесі жоқ, шегінен текті ауыл (Ә.Кекілбаев, Дала.). 2. *а у ы с.* *Үлгілі, өнегелі.* Қапсағайдың *а т а л ы* ақылын Бекарыс бар зейін-ықыласымен ұйып

тыңдаған-ды (З.Жәкенов, Таң самалы). Ал сол ағаштарды күту, суару деген де – *а т а л ы* жұмыс (Т.Қойшыманов, Қоңырат.).

Аталы жау. *Белді, текті, күшті дұшпан.* Ал бұның жауы Абайды алса, ол – ап-анық *а т а л ы ж а у* (М.Әуезов, Шығ.).

Аталы жер. *Іргелі, текті жер.* Боранбай: бай және *а т а л ы ж е р ғ е* барған соң, Айша әшейін жылы суға екі қолын малып отырады, – деді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Құнакеңнің зәрімен кеткен *а т а л ы ж е р д е н* шыққан текті ару еді (К.Әзірбаев, Аңыз.). Ақлима шағын дәулетті, бірақ *а т а л ы ж е р д ің* қызы болатын (О.Балықов, Ақ құс).

Аталы жұрт. *Текті ел, белді ел.* *А т а л ы ж ұ р т қ а* қол артып, Асылдан ару таңдап алмаған (Байтоқ ақын, Шығ.).

Аталы сөз. *Жүйелі, мәнді, орынды, ақылға қонымды, мағыналы сөз.* Қиянатқа үйренген жан деректі, дәлелді, *а т а л ы с ө з д і* қайтсін (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ақылды адам тоқтар *с ө з ғ е а т а л ы.* Тоқтамас, Сол жаның батады. Сондықтан да Арамызда әдетте Дау деген бір дария ағып жатады (Қ.Мырзаліев, Өлең.). *А т а л ы с ө з ғ е* арсыз таласады (Мақал-мәтел).

АТАЛЫ-БАЛАЛЫ с ы н. *Атасы мен балалары.* *А т а л ы-б а л а л ы* екеуі ұзақ үндеспей отырды (З.Иманбаев, Дала.). Талғар қаласындағы Щорс көшесінің 13, 15, 17, 19 үйлерінде *а т а л ы-б а л а л ы* Шумаевтар тұрады («Қаз. әдеб.»). *А т а л ы-б а л а л ы* екеуі де әке мен баланың рөлдерін атқарады (Т.Ахтанов, Үндістан.).

АТАЛЫҚ¹ с ы н. 1. *Атаға тән, атаға қатысты.* Ең болмаса, ескерер Айы менен жылында. *А т а л ы қ* кеңес уағзаны Сөйлеген нешеу бұрында (О.Шораяқов, Шайыр). Мен қақпайын ешқашанда бетінді, Мен ақтайын *а т а л ы қ* бұл сертімді (Ғ.Қайырбеков, Өлең.). *А т а л ы қ* жүрегімде қадіріңіз бар (С.Торайғыров, Шығ.). 2. *Бұрынғы ескі атадан келе жатқан.* Көп ұзамай Шоқанның үй іші өздерінің *а т а л ы қ* қонысы Сырымбетке көшіп келіп орын тебеді (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов). // *Ата болушылық.* Балалыққа жарасам, *А т а л ы қ қ а* жарайсың (С.Торайғыров, Шығ.).

АТАЛЫҚ² з а т. 1. *к ө н е.* *Хан ордасында тақ мұрагеріне әскери тәрбие беретін жоғары мәртебелі адам.* *А т а л ы қ* (өзі) тәрбиелеген ханзада билікке жеткен соң оның кеңесшісі қызметін атқарған (ҚҰЭ). 2. *т а р.* *Орта ғасырдағы түркі мемлекеттерінде ханның жасынан асып уәзір дәрежесіне жеткен адамға берілетін*

биік мансап атауы. Хан Қанағат шатқа *а т а л ы қ* мансабын берді, жасы ханнан үлкен болып қызметпен уәзір дәрежесіне жетсе *а т а л ы қ* деген ат берілетін ғұрып болған (Қ.Халиди, Тауарих.). Ал жарлыққа оның мөрі хан мөрімен бірдей жүреді. *А т а л ы қ* атағын алмаған уәзірде ондай дәреже болмайды (Қ.Халиди, Тауарих.).

АТАЛЫҚ³ з а т. б и о л. **1.** *Жануарлар мен жәндіктердің аналыққа қарама-қарсы жыныс өкілі.* Соқырақтың *а т а л ы ғ ы н ы ң* дене тұрқы – 7 см, ал аналығы аталығынан жарты сантиметр ұзын (Қ.Қайымов, Су асты.). Балықтың бұл түрі мүлде көзсіз болады, жүзбеқанаттары түссіз, ұрықтандыру кезінде *а т а л ы ғ ы н ы ң* жүзбеқанаттары қан қызыл түске боялады (Қ.Қайымов, Су асты.). **2.** б о т. *Гүлдің көбею мүшесі.* Өсімдіктің жеке гүлі тостағанша, күлте, *а т а л ы қ*, аналық деп аталынып, бірнеше бөлікке бөлінеді (С.Турдиев,.. Үй өсімдік.). *А т а л ы қ т а* тозаңдар неғұрлым көбірек жетілсе, өсімдіктерде тозаңдану процесі соғұрлым қарқынды болып, өнімді мол алуға себепші болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Аталық жасуша [клетка]. б и о л. *Пісін-жетілген аталық жыныс жасушасы.* *А т а л ы қ клетка* бас, мойын және құйрық бөлімдерінен құралған (Қаз. тілі термин. Биология). *А т а л ы қ клетка* басы сыртынан плазмолеммамен қапталған (Қаз. тілі термин. Биология).

Аталық жыныс безі. а н а т. *Ен (енек).* *А т а л ы қ жыныс безі* сыртынан ақ тығыз дөнекер ұлпамен қапталған, ол бездің артында қалыңдап, аралық пайда болады (Ә.Күзенбаева, Адам анатом.). *А т а л ы қ жыныс безінің* торынан 15–16 түтікшелер шығып, торланып қосымшаның басы пайда болады (Ә.Күзенбаева, Адам анатом.).

Аталық мүше. а н а т. <лат. penis> *Еркектің сыртқы жыныс мүшесі.* Бөлегірек ойылған, кішілеу залдағы бір мүсінді көргенде, көзімізге сеніңкіремей іркіліп қалдық. Бұл *а т а л ы қ м ү ш е ғ е* қойылған ескерткіш екен (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Аталықтай ақсақал, аналықтай бәйбіше. Елдің батагөй шалы, аруанасы. *А т а л ы қ т а й а қ с а қ а л* Шалда да басы зарланды. *А н а л ы қ т а й б ә й б і ш е* көзінен төкті арманды (Дулат Бабағайұлы, Замана.).

Аталық тұқым жасушасы. б и о л. *Аталық жыныс жасушасы, спермий.* *А т а л ы қ т ұ қ ы м ж а с у ш а с ы* (*к л е т к а с ы*) аналық тұқым клеткасымен қосылып, жануарлар мен өсімдіктердің жыныстық көбеюіне қатысатын ұрық клеткасы (ҚҰЭ). *А т а л ы қ т ұ қ ы м ж а с у ш а*

с ы төменгі сатыдағы өсімдіктер бойында аталық гамета ретінде дамып жетіледі (ҚҰЭ).

Аталық ұрықсыздық. б и о л. *Жабайы және мәдени өсімдіктерде тозаң ұрығы жетілмейтін немесе ұрықтануға қабілеті жоқ формалардың болуы.* *А т а л ы қ ұ р ы қ с ы з д ы қ т ы ң* аналық жолмен тұқым қуалайтын цитоплазмалық аталық стерильдік (ЦАТ) деп аталатын формасы белгілі (Қаз. тілі термин. Биология).

АТАЛЫН= е т. *Белгілі бір атаумен айтылу, белгілену.* Сұр зат ми қабығы деп *а т а л ы н а д ы* (К.Жарықбаев, Психология). География оқулығында осы өңір, осы дала – Торғай ойпаты, Торғай қақпасы деп те *а т а л ы н ы п* жүр («Қаз. әдеб.»).

АТАЛЫНУ *Аталын етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А т а л ы н у ы* керек.

АТАМАН з а т. **1.** т а р. *Патшалық Ресей тұсында әскери, әкімшілік, полициялық қызмет атқаратын, сайланған немесе тағайындалған бастық.* Озбырлықтың нәтижесінде жергілікті халықтар еңбекшілерінің шұрайлы жерлері тартып алынып, әскер басыларға, чиновниктерге, *а т а м а н д а р ғ а*, ірі саудагерлерге, ірі кулактарға, бай-манаптарға үлестіріп берілді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 1785 ж. 3 мартта хан Орал әскерінің *а т а м а н ы* Донсковқа Табын руының кейбір ауылдары өзіне дұшпандықпен қарайтынын хабарлады (ҚазССР тарихы). *А т а м а н* зілді, бұйырады. Ауылды тегіс жинады! Айтып-айтпай не керек, Ақысыз «сауық» сыйлады (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Азамат соғысы кезіндегі ақ гвардияшылардың бастышы.* Қазір қызыл гвардия Самараны, Орынборды, Саратовты алды, Теке қаласын қоршап, казак-орыстар мен олардың *а т а м а н д а р ы н* қуып жатыр (Х.Есенжанов, Тар кезең). *А т а м а н* Малышевтың Самсыда тұратын отряды бытшыт боп қаша жөнелді (З.Шашкин, Тоқаш Боккин). 1918 жылдың майында Сөкен Сейфуллинді ақтардың *а т а м а н ы* Анненковтың отряды тұтқынға алды («Лен. жас»). **3.** ж е р г. *Балықшылар бригадасының бастығы, бригадир.* «Бурыл» деп отырғаны – осы қостың *а т а м а н ы*. Ол кісінің шын аты Қарабас болса керек (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Әркімнің бір *а т а м а н* болуына билік бермеймін (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). **4.** а у ы с. *Топтың бастышы.* Кімі сондай жақсы *а т а м а н ы ң*, Жап-жалаңаш бәрі де қалған жанның. Сары бастық дегенде селт етеді, Үлкен түгіл баласы осы маңның (Дастандар). Байқаймын, сен осы балалардың *а т а м а н ы с ы ң* (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

АТАМАНДЫҚ з а т. *Атаман болушылық.* Жүз үй казак-орыстардың атаманы болып, екі жылдан соң төңкеріс болып, *а т а м а н д ы қ т а н* түскен (С.Шарипов, Шығ.).

АТАМЕКЕН з а т. *Ежелгі қоныс, байырғы тұрақ, тұрған жер.* Адасты ғақылынан қара халық, Білгіштер, өзін хайлә табасың да. Қазғым, жерің қайда *а т а м е к е н*, Қазақ қазақ болғалы мекен еткен? (М.Дулатов, Шығ.). Осы байлықты қалай сақтап қаламыз, оларды *а т а м е к е н г е* жеткізіп игілігімізге қайтіп жаратамыз? Болашақта Мәдениет министрлігінің қолға алатын ең басты шаруаларының бірі – осы болуға тиіс («Қаз. әдеб.»). ТМД елдерінің әскери қарулы күштерінде қызмет ететін қазақ жігіттері аз емес. Солардың біразы *а т а м е к е н г е* келіп, Қазақстанның Қарулы күштері қатарына өтсек дейді («Қаз. әдеб. »).

АТАМҰРА з а т. *Атадан қалған, ертеден келе жатқан мирас.* *А т а м ұ р а* тағымды Өзіме бергін демесін (Бабалар сөзі). Сарыарқа жері байдікі, Жер бітті ме кедейге. Дауласса кедей бай зекіп, *А т а м ұ р а м* демей ме (Б.Майлин, Шығ.). Жекелік – *а т а м ұ р а* ырым еді. Әрине, қазір емес, бұрын еді (Б.Майлин, Шығ.).

АТАН з а т. *Піштірілген, ақталған түйе, ірі қара.* Арту-арту бел келсе, *А т а н* тартар бүгіліп (Бұқар жырау, Шығ.). «Екеуін өлтірмеймін күр қинамай, Бейнетті көрсетемін бұған талай». Екі *а т а н ғ а* арыспен арқан артып, Жүрді жиын Жылқыайдар шатқа қарай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сәуірдің алашабыр бұлты арылмай-ақ Баянауыл, Қызылтаудағы қалың сүйіндік *а т а н д а р ы н* алқынып, бұйдасын көш құлаш созып, Бөкембай, Арқалық, Жаманадыр, Желдіадырдан асып, Шідертіге қарай ағыл-тегіл құлай бастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақ бас атан. *Ақ бас үлкен түйе.* Абай тойында палуандарға арналған бас бәйге осы деп: *а қ б а с а т а н*, мақпал шапан қазақтың алып ұлы Қажымұқанның алдына әкелінді (М.Танекеев, Қажымұқан). Секілді *а қ б а с а т а н* ала басы, Бұлт жайлап, бұлттан өзге қона алмаған. Ақша қар ақ күмістей ай шағылып, Жібектей бұлттан басқа оранбаған (И.Байзақов, Шығ.).

Атан жілік [арқар мүйіз]. *Дене бітімі ірі, кесек, әлуетті, айбарлы, қуатты.* Інісі Тектігүл анығында бойы биік, кеудесі талыстай дейтін, қол-сирағы ұзын да сом біткен *а т а н ж і л і к* азамат еді (М.Әуезов, Қараш.). *А т а н ж і л і к* мықты шал аяғын нық басып жүре берді (З.Шашкин, Өмір.). Қараспан тауынан көшіп келген қазақтың *а т а н ж і л і к*, *арқар мүйіз* батырларының бірі еді (І.Есенберлин, Шығ.).

Атан нар. *Нар түйенің атаны.* *А т а н н а р* айдалада аңырайды, жоғалтып қапияда қос өркешін (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.).

Атан өгіз. *Піштірілген, ақталған ірі қара.* Көзге қораш бойым бар, Теңізден терең ойым бар, Шынардан биік санам бар, *А т а н өгіз* ағызған Ақылдан алпыс салам бар (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ірі қараның екі жастан жоғары ... піштірілген еркегін құнан өгіз, дөнен өгіз, *а т а н өгіз* дейді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Бір қалыпты *а т а н өгіз д е р* мен атан түйелер әр адымы ақша екенін өздері түсінгендей көнігі аяңдайды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). *А т а н өгіздің* мүйізінен істеген шақшасын алып, Өшір насыбай атты (Қ.Әбдіқадыров, Амантай).

Атан өгіздей. *Арыстай, еңгезердей, үлкен.* Екі көзі жайнап *а т а н өгіз д е й* бір қасқыр алдымда жатыр екен (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Сыыр *а т а н өгіз д е й* болса керек (С.Мұқанов, Шығ.).

Атан түйе. *Піштірілген түйе.* *А т а н т үйе* тез семіреді әрі жұмысқа төзімді келеді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.). Кейде екі *а т а н т үйе н і* алдырып, ортасына өзі тұрып, түйелердің мойнына байлаған арқаннан ұстайды да, екеуін сол тұрған орнынан қозғалтпай қояды (М.Танекеев, Қажымұқан).

Атан түйедей. *Еңгезердей, арыстай, үлкен, зор.* Күтіп тұрған екі адамның біреуі *а т а н т үйе д е й* биік денелі, толық адам (С.Мұқанов, Есею жыл.). Күреңбай – бойы *а т а н т үйе д е й*, кесек денелі, қара торы кісі (С.Омаров, Қайырлы.). *А т а н т үйе д е й* тұлғалы Жаролла бір аударылып түсіп көзін ашты (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Атан түйедей қалап алды. *Жата-жабысып сұрады, қымбатқа балады.* Ақыры чехтарға Розаның дауысын жаямын деп жаңағы пластинканы *а т а н т үйе д е й қ а л а п а л ғ а н ы* ғой («Лен. жас»).

Сары атан. п о э т. *Жасамыс, үлкен түйе.* *С а р ы а т а н* неге күйсемей жатыр екен, апасы? Дені сау ма өзінің (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Қыстан сіңірі шыққан *с а р ы а т а н ғ а* бар жүгін артып, үй-іші шұбырып жаяу кетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Көшсем деген салқынмен таң атарда, Жүгін артпай әлі отыр *с а р ы а т а н ғ а* (М.Мақатаев, Шығ.).

АТАН= е т. *Ат иелену.* Алатау, туып-өстім алабыңда, Жетісу желі жұпар самалында, *А т а н ы* п өнші-ақын еркеледім, Сауықшыл қырғызы мен қазағына (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Сонау XIV ғасырдың ақырында Алтын Ордаға тиісті салығын төлемеген князьдарды

қайтадан қатарға қосқан Едіге батыр Ресейдің қас жауы *а т а н д ы* («Қаз. әдеб.»). Он жыл бойы темір-терсек көтеріп, әбден шыныққан жігіт барлық қарсыласын оңай ұтып, 80 кг салмақ дәрежесі бойынша жеңімпаз *а т а н д ы* («Егемен Қазақстан»). Қысқа мерзім ішінде Алматы облысының орталығы *а т а н ғ а н* Жетісудың кіндік қаласы Талдықорғанның қайта түлегені барша жұртқа белгілі («Егемен Қазақстан»).

Ат атанды. *Атақты болды, аты шықты.* Жігіттер, *а т а т а н у* тым-ақ қиын, *А т а т а н б а й* болмайды құрмет сыйың. Топтағы бай, таптағы би болсаң да, Қолыңнан мал кеткен соң келмес күйің (Шал ақын, Өлеңд.).

Жақсы атанды. *Абыройлы болды, жақсы жағымен танылды.* Жақсыны алыс, жаманды жақын деме, *Ж а қ с ы а т а н с а ң*, біреудің қақын жеме (Шал ақын, Өлеңд.).

Мырза атанды. *Мырза атына ие болды.* Жайқалған сыпсың қағып нуларым-ай, Қиулап ән салатын қуларым-ай! Арқада малым өсіп, *м ы р з а а т а н ы н*, Күпіден көкке шыққан буларым-ай! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Мал дарып, қатын алып, бала сүйіп, Есітіп қырғыз мұны оң мен солдан. Әділбек айнымаған баласы екен, Шықпаған *м ы р з а а т а н ы н* түзу жолдан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АТАНАҚТА = е т. ж е р г. *Антала, қапта, жамыра.* Көзін ашуы-ақ мұң екен, жан-жақтан *а т а н а қ т а й* жүрген қызметші қыздардан, бұл ұйықтайтын кең бөлмеге оңшең бір ақ қанат көбелекке толып кеткендей, құлпырып қоя берді (Ә.Кекілбаев, Үркер). Тайлан *а т а н а қ т а н* алға түскен жастау жағы кейін іркіліп, жапа-жалғыз ақ боз үйге қарай лап қойған (Ә.Кекілбаев, Үркер).

АТАНДАЙ с ы н. **1.** *Атан сияқты, атан тәрізді.* *А т а н д а й* алшаң басқан аяғымсың, Көтерген күллі денем таяғымсың... (Н.Наушабаев, Шығ.). Өздеріндей хандардың, Қарны жуан билердің, *А т а н д а й* даусын ақыртып, Лауазымын көкке шақыртып, Басын кессем деп едім (Махамбет, Өлеңд.). *А т а н д а й* атымыз, тұлпардай дүбіріміз бар озат колхозбыз (С.Омаров, Өмір.). **2.** а у ы с. *Арыстай, еңгезердей.* Бәрінен бойы биік, түрі қатал, *А т а н д а й* ортасында отыр Қапар. Түксиіп отыр ойлап, тұман басып, Қадалған көзі қайда төгіп қапар! (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Әбіжанды айтпаймыз, *А т а н д а й* деп денесі (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** а у ы с. *Көп, ұзақ.* Пырқарол болу үшін мына сен сияқты алты да алты – он екі жыл, тағы екі жыл, небары *а т а н д а й* он төрт жыл оқу керек (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Аттай қалап, атандай сұрады. *Қоярда қоймай беруін өтінді, тіледі.* Кемелханнан осыны *а т т а й қ а л а п, а т а н д а й с ы р а п* алған, тіпті, өзім едім-ау (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

АТАНДАЙЫН с ы н. п о э т. *Атан сияқты, атан тәрізді.* Алдында ағаң барында *А т а н д а й ы н* алшандап, Жарасар көрсең ауыңды (Базар жырау, Шығ.).

АТАНДЫР = е т. *Атқа иелендіру, атанту.* Мынау отырған Шұбар мен Әзімбайларды Құнанбай нәсілі демей, қастерлеп, «қажы баласы» деп *а т а н д ы р а т ы н* болған (М.Әуезов, Шығ. жин.). Абырой, атақ әперіп, ер *а т а н д ы р а р* осы еңбек емес пе, достарым! (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Еңбек ер *а т а н д ы р а р* (Мақал-мәтел). Ат қойған «Қажыбай» деп *а т а н д ы р ы н* (С.Торайғыров, Шығ.).

АТАНДЫРУ *Атандыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ер *а т а н д ы р у*.

АТ-АНЖАМ з а т. к ө н е. *Ат-әбзел, ер-тұрман.* Сұрмерген тұрды орнынан Сау-саламат, жайма-жай, Уақыты хош, көңілі шат. Әзірлеп *а т-а н ж а м ы н*, даярлатып, Ақбайдан қайтуына алды рұқсат (Үш ғасыр.). *А т-а н ж а м*, қару-жарақ сайманымен Жіберді шақырушы жандаралын (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

АТАНЖАРЫС з а т. э т н. *Жиын-тойда атандарды жарыстыратын ұлттық ойын.* Ат жарыс, *а т а н ж а р ы с*, алтын қабақ, Мереке балуан тұрып көп болады (XX ғ. қаз. ақын.). Облыстық көрме ашылған күні ат бөйгесі, жаяу жарыс, *а т а н ж а р ы с*, қыз қуу, теңге алу, қазақша күрес сияқты ұлттық спорт ойындары ұйымдастырылды («Соң. Қаз.»).

АТАНТ = е т. *Атқа иелендіру, атандыру.* Сенде жаз, менде жастық – ол ұлы өмір, *А т а н т-қ а н* сені қурай, мені – кәрі қыз (І.Жансүгіров, Шығ.). Құтты келін *а т а н т ы н*, Құрметтей берсін қадірлеп Келіп түскен жеріңіз (Базар жырау, Шығ.).

АТАНТҰЯҚ з а т. *Атан тұяғындай етіп құйған алтын, күміс жентегі.* «Жамбы», «Тайтұяқ», «Қойтұяқ», «*А т а н т ұ я қ*» аталатын алтын мен күмістің жентектерін Рафаилов керуені қоржындап жияды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АТАНУ *Атан етістігінің қимыл атауы.* «Ел қорғаны» – деген сөз «Елге қорған» *а т а н у* (С.Сейфуллин, Шығ.). Жантас *а т а н у ы м* да теріс шығар? (Ә.Тәжібаев, Гүлден.). Қараша *а т а н у ы* – шашы алтындай жылтырап беліне түседі екен (Қаз. ертег.).

АТАНША¹ з а т. *Пиштірілген жас түйе*. Сары *а т а н ш а н ы* божылап жегіп, барақтарға су тасыған керенау бір шал жүр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Біздің үйде қыстан арықтап шыққан үш ешкі, сары *а т а н ш а*, менің жалғыз оқ шитім бар (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

АТАНША² ү с т. *Атан тәрізді, атанға ұқсап*. Жігіттер мешокті үштен-төрттен арқалап *а т а н ш а* желеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Түнде келген тележкаға пресс артқан екі «Белорусь» *а т а н ш а* желіп, Батысқа қарап ұзап барады (Тоғызыншы шежіре).

АТАНЫС= е т. *Атқа ие болысу*. Көршісіндегі сары кемпірдің қызына кішкентайынан үкі қадап, бірнеше жылдан бері алыс-берістері болып, көңілдері жарасып, біріне-бірі құдағи *а т а н ы с ы п* жүрген (С.Мұратбеков, Отау үй).

АТАР з а т. ж е р г. *Жайылым*. Малдың көбі Тайсойғандағы *а т а р д а* жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АТАРАКСИЯ [грек. ataraxia] з а т. ф и л о с. **Сестілік**. *А т а р а к с и я* – ескі грек философиясында адам жанының жайбарақат, ешбір абыржусыз, тыныштық күйін білдіретін ұғым (ҚСЭ). Егер адам ажалдан қорқудан сасыппысудың не екенін білмесе, қызба мінезге салынбаса және жан тыныштығын сақтай білсе, *а т а р а к с и я* дәрежесіне жетіп, бақытты болады (ҚСЭ).

АТ-АРБА з а т. *Ат пен арба*. Арқанға екі-екіден байластырып, Әскерлер *а т - а р б а с ы н* жайғастырып. Серкебай көпті көрген көне кісі, Қойышты барлық жағын ойластырып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жолсыз жермен машина, *а т - а р б а* түгіл, салт атты адамның ұзақ жолға жүруі де мүмкін емес (Б. Момышұлы, Офицер.).

АТАРҚА з а т. ж е р г. *Төбесін қырлап жапқан үйшік; итарқа*. Төбесін *а т а р қ а* етіп бір-ақ жапқан, үлкен ақ үйдің ауласына енгенімізде бір салиқалы бәйбіше бау жақтан шыға келді (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). *А т а р қ а* қып қадаған жіңішке таяқтарға асылып, жүзім сабақтары сұлай-сұлай құлаған (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

АТАРМАН з а т. кө н е. ә с к. 1. *Садақ, мылтық т.б. атушы жауынгер*. *А т а р м а н* сөзі ерте кезде тіліміздегі әскери атау болған (ҚҰЭ). Өлерменге – *а т а р м а н*, Қағып түсер қатардан. Жету мақсат арманға, Қайту мақсат сапардан (Қ.Мырзалиев, Өленд.). 2. *Қолшоқпар, сойылсоғар*. Ең алдымен казак-орыстар бұл шырғаға оңай келіп, баяғыдан ұлықтың *а т а р м а н ы* болып қоқақтап қалған әдетпен казак елін жауша бөріктіріп, үркіте қимыл қылатын болды (М.Әуезов, Қилы

заман). Жаһангер сонда да жай жата алмады, Бар еді атақты көп *а т а р м а н ы*. Олардың екі жүзін ертіп алып, Ой қылды Залдан барып бата алғалы (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Білдірмей сонда Сұлтан сарқылғанын, Қаба сөйлеп, төбеттей арсылдады. Шетіңнен итжеккенге айдатам деп, *А т а р м а н*, шабарманын шақырып алды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АТАРМАН-ШАБАРМАН з а т. кө н е. *Қолшоқпар, сойылсоғар, «алып кел, шауып келдің адамы»*. Бұдан былай Құдайды былай тану керек: жаңғыз, күшті, жаны жоқ тірі, орны жоқ, өлшеуі жоқ, заты жоқ... бірақ 8 жұмағы, қора-қора хорлары, 7 тамұғы, патшалардың бас алғыш жендеттері сияқты азап періштелері бар, министр, шенеунік, *а т а р м а н - ш а б а р м а н - д а р ы* бар, көр-разабы, сарай көпірі, терген тексеруі бар...» деп ескі шабаталардың [_ _ _] біреуінің өкшесін, біреуінің ұлтанын, біреуінің сірісін алып, құрап шабата тіккен кедей етікшідей дін шығарды (М.Дулатов, Шығ.). Ханның *а т а р м а н - ш а б а р м а н - д а р ы* көрінген нәрсені сылтау етіп Қызылқұртқа маза бермеді (А.Жұбанов, Құрманғазы). Оның айналасындағы *а т а р м а н - ш а б а р м а н - д а р ы* да болысты қот-қоттап, мақұлдасып, шуласады, бұрынғыдан жаман желігіп көтереді (А.Жұбанов, Замана.).

АТАС= е т. 1. *Айтысу, атау*. Абайдың қонағына ақы сұрамаймыз, – деп кісі шаптырғанда, Шілікті кезеңдегі Абайдың қайынжұрты да өз әзірліктерін *а т а с қ а н д ы* (К.Оразалин, Абай.). Ат арытып алыстан, Жақсы қыз деген дабыстан, Қалыңмалын *а т а с ы п*, Көлденеңмен жабысқан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 2. *Ә т н. Құда түсісу, атастыру, айттыру*. Ертең кетіп қалса, қыздың күні не болмақ. Бай қызымен *а т а с ы п* қойып отыр, одан не шығары тағы белгісіз (Б.Тілегенов, Ақ қайнар). Ер Семетей батырдың *а т а с қ а н ы* – Шашыкей (Манас). Сүйгенің дүр ақылды, түсті дейді, Майысқан он саусағы істі дейді. *А т а с қ а н* күйеуімді бір көрсем деп, Арманы жүрегінде күшті дейді (Манас).

АТАС-ПІРӘС з а т. *Қалмақтардың дәстүрлі діні*. Омскі, Томскінің айналасы Темірхан *а т а - н і р а с* көпір шығар. Хан Тұрсын, мына жұртты аңғарып тұр, Зерек қас надан достан артық шығар (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

АТАСТЫР= е т. кө н е. *Ә т н. Ескі әдет бойынша, ата-аналардың ұл мен қызына құда түсісіп қоюы, айттыру*. Керейден *а т а с т ы р - ғ а н* мал алмай жүр, «Ассын» деп тым болмаса он жасынан (С.Торайғыров, Шығ.). Баласын бесіктегі *а т а с т ы р ы п*, Артқы дауды қояды

шатастырып. Ол бала өледі ме, өседі ме, Қарлығаштай қылменен матастырып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ондай күн болса, қайдан білейін. Ағамды ренжітуге қиын. Тым болмаса сізбен *а т а с т ы р ы п* та қойған жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы қыз 7 аудан сотына арыз береді: ата-анасы жастай, қалыңмал алып, біреуге *а т а с т ы р ы п* қойғанын, енді бойжеткен сон күйеуі жаман екенін біліп, оны сүймейтіндігін баяндап, басына бостандық сұрайды (М.Дулатов, Шығ.).

АТАСТЫРУП-ҚҰЛАСТЫР = е т. *Айттыру, құда түсу*. Жалғызым, *а т а с т ы р м а й-қ ұ л а с т ы р м а й*, Ауған түйе бастырмас жанастырмай. Сонан әрі, жалғызым, өліп кетсең, Қосып кетші біреуге таластырмай (Батырлар жыры).

АТАСТЫРУ *Атастыр етістігінің қимыл атауы*. *А т а с т ы р у* – ескі салт, қыз бен жігіт ата-аналарының күн бұрын уәделесуі, жігіт атын қызға, қыз атын жігітке естірту (ҚҰӘ). Жамалдың балалық, жастық шағы, *а т а с т ы р у*, алғашқы махаббат, сүйгенімен қашып кету, сүйгенінің қаза табуы, өзінің қайта оралуы, тағы да қашуы, өлімі сияқты оқиға сілемдері жүйелі түрде баяндалады (М.Дулатов, Шығ.).

АТАСТЫРУЛЫ с ы н. *Айттырылған, құда түскен*. Аяғы матаулы, әкесімен терезесі тең бір төменгі адайдың мырзасына бесіктегі күнінен *а т а с т ы р у л ы* (Б.Аманшин, Көкжар).

АТАСТЫРЫЛ = е т. *Айттырылу*. Сонымен байлау болып, Жұматайдың он жасар Қабдешіне Жетпісбайдың 7–8 жасар қызы *а т а с т ы р ы л а д ы* (М.Әуезов, Тастүлек). Жесір дауының болуына себеп қазақ қыздарының теңіне берілмеуі һәм жастай *а т а с т ы р ы л ы п* қойылуы екендігі айтылады (С.Торайғыров, Шығ.). Ертеде қыздың басы бос, *а т а с т ы р ы л м а ғ а н* болса, кереге, кілемге, тіпті бақанға сырға іліп қою салты болған («Қазақст. әйелдері»).

АТАСТЫРЫЛУ *Атастырыл етістігінің қимыл атауы*. ≈ Жастайынан *а т а с т ы р ы л у*.

АТАСУ *Атас етістігінің қимыл атауы*.
1. *Құда түсу, айттыру*. Наймантай Абай аулымен құда болуға қарсылық білдірген жоқ. Құдам кім деп те сұрамады. Мұны *а т а с у* дейді, ел адамдарының еркінен тысырақ шаруа (К.Оразалин, Абай.). 2. с ө й л. **Астасу**. ...Лирика мен юмордың *а т а с у ы* – әр кезде де көрініс тапқан, адам жанына қуаныш сөулесін құярлық өміршен өлең тудырар тәсіл (Ж.Әбдірашев, Парасат.).

АТАСЫЗ с ы н. 1. *Атасы жоқ*. Сұраймын білмек үшін, ақын бала, *А т а с ы з* жаралғандар

нешеу болар? (Айтыс). 2. к ө н е. *Тексіз, тәрбиесіз*. *А т а с ы з д а н* би қойсаң, Босанбас аузы парадан (Бұқар жырау, Шығ.). Онан да ойлан. Саған *а т а с ы з*, дәулетсіз кісі құда түсіп жатқан жоқ. Қайсысының да өзі өзіңе тең, баласы балаңа тең (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АТАТ = е т. 1. *Айтқызу*. Әбдірахманның атын *а т а т а ғ а н ы* түсінікті... Көлденең құлақ шалып қалмасын дейтін шығар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). 2. *Ат тағу, атандыру*. Революциядан бұрын ресми қағаздарда Перовск аталып келген қаланы Совет тұсында Ақмешіт *а т а т қ а н* да сол (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АТАТАЙ з а т. э м о ц. *Атасынан немесе жасы сол тұстас адамнан бір нәрсені жалына сұрағанда, құрметтеу нышанымен айтылатын қаратпа атауы*. *А т а т а й-а й*, бұл не сұмдық, – деді Таусоғар қорыққанынан Айғақты құшақтай алып (Ә.Әбішев, Замана.). *А т а т а й*, айтшы, айтшылап, Бірыс Қияккенің алдына тығыла түсті (С.Бегалин, Мектеп түлек.).

АТ-АТАҚ з а т. *Даңқ, дәреже*. Сонда *а т а т а ғ ы* баяғының батырындай ауыздан-ауызға тараған ер шопандар қимылы біздің бүгінгі күннің анық аңызына айналған (М.Әуезов, Алғы шеп.). Тәжібаев облыстағы *а т-а т а ғ ы ш ы қ қ а н* мұғалім емес пе? (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АТАТЕК з а т. 1. *Ата-бабасы, арғы түбі*. Біздің *а т а т е г і м і з д і*, қайдан келе жатқанымызды қалдырмастан сұрады (Б.Майлин, Шығ.). Жарық қол, қара табан, жалақ ерін, Толтырған кеудесіне қайғы шерін. Жеті атасы құлдықта күн өткізген, Кірме деп кемітетін *а т а т е г і н* (С.Торайғыров, Шығ.). Өзі мінезің қырмызы, Ел-жұртыңа жағымды, Шынжыр балақ, шұбар төс, *А т а т е г і ң* мәлім-ді (Жамбыл, Таңд. шығ.). 2. *Тұқымы, шыққан тегі*. Ол үшін қошқардың *а т а т е г і н е* көбірек көңіл бөлу керек (М. Төлешев, Қой қоздату). Құсты *а т а т е г і* бойынша мұқият іріктеу өнімділігі жағынан жақсы нәтиже береді (Құс өсіруші.). Жоңышқаның *а т а т е г і н*, туып-өскен жерін, түрлерін айтуға Мырзекен жалығатын емес (З.Ақышев, Біздің шамш.).

АТАТҚЫЗ = е т. *Айтқызу, ататтыру*. Өзінің атын *а т а т қ ы з б а й* алдына Дәулетиярды салып, ...үш жылқы атаса да, Шортан көнбеді (Б. Аманшин, Көкжар).

АТАТҚЫЗУ *Ататқыз етістігінің қимыл атауы*. ≈ Есімін *а т а т қ ы з у*.

АТАТТЫР = е т. *Айтқыз, ататқыз*. Әсіресе, өзінің атын *а т а т т ы р ғ ы с ы* келмейтін сияқты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

АТАТТЫРУ *Ататтыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Атын *а т а т т ы р у*.

АТАТІЛ з а т. л и н г в. *Туыстас тілдердің жасалуына ұйтқы болған тіл, туыс тілдердің арғы тегі. А т а т і л* – туыс тілдер үшін теориялық тұрғыда реконструкциялау жолымен жаңғыртылатын негіз тіл (Қаз. тілі. Энциклопедия). Н.Я.Марр және оны жақтаушылар салыстырмалы-тарихи тіл білімін теріске шығарып, оны «*а т а т і л* теориясы» дегенмен бірдей деп санады (ҚСЭ). 19 ғ. мен 20 ғ. І жартысындағы тіл білімінің өкілдері *а т а т і л д і ң* жіктеліп, туыстас тілдер тобын жасайтынын және атагілді реконструкциялауды қате түсіндіріп келді (ҚСЭ).

АТАУ¹ з а т. Белгілі бір заттың, құбылыстың не ұғымның сөзбен белгіленген аты. Жезден қарғы тағынған, Ақ патшаға жағынған «Би» деп *а т а у* бердік-ау Үйінді тас молаға (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ноғай ағайындарымыз дәрістік кітаптарында ғұсманды түрік тіліндегі тұрған ғылым *а т а у л а р ы* ны алып қолданып жүр (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Шынтуайтқа келгенде, әркімнің жарық дүниеде өз орны болатыны сияқты, әр нәрсенің өз *а т а у ы*, өз қызығы болады ғой (С.Бақбергенов, Алтынемел.).

Атауды кеңейту. и н ф. *Файл атауындағы соңғы нүктеден кейінгі символдар комбинациясын енгізу.* Файл *а т а у ы* н к е ң е й т у, әдетте, файлдың типін анықтайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Атаудың домендік жүйесі. и н ф. *Интернет желісіндегі IP адресстерінде компьютердің аты есте сақталатын домендік атауға (мыс., www.ip.com) ауыстыру механизмі.* Өзгертулер *а т а у д ы ң домендік жүйесінің* арнайы серверлерінде автоматты түрде атқарылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Атаулар бірегейсіздігі. и н ф. *Компьютерлік тілдің бір немесе бірнеше атауды бір атаумен белгілеуге мүмкіндік беретін қасиеті.* Бірегейсіз *а т а у ға* қатынау кезінде нақтылаушы пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Атау септік. л и н г в. <лат. (Casus) nominativus> *Арнайы қосымшасы жоқ кім? не? деген сұрақтарға жауап беретін септік.* *А т а у с е п т і к* – басқа септіктердің формалары мен мағыналарын салыстырып ажырату үшін шартты түрде қабылданған негізгі форма (Қазіргі қаз. тілі).

Атау сөз. л и н г в. <лат. nominatio> *Сөздіктерге алынған сөз немесе сөз формасы; реестр сөз.*

Атау тұлға. л и н г в. *Атау септігіндегі сөз. Бір нәрсенің жиынтық тобы және соған жататынынның барлығы.* Зат атауын білдіретін сөздер *а т а у т ұ л ғ а д а* тұрып, қимыл, іс-өрекеттің иесі (субъект), бастауыш, табыс септігінде келіп, тура толықтауыш, жіктеліп келіп баяндауыш [_ _ _] атқарып, *а т а у т ұ л ғ а д а* қимыл, іс-өрекетті білдіретін предикатпен қыса байланысады (Қаз. грамм.).

АТАУ² з а т. д і н и. *Адамның өлер алдындағы ең соңғы асы, тамағы.* Жесін десе, о несі-ай. Жемесең, *а т а у ы ң д ы* же (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Бұл жолы *а т а у ы ң д ы і ш к е* н шығарсын! (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.).

АТАУ³ з а т. к ө н е. **Арал.** Әлмағамбет қыс айларында теңіздегі *а т а у л а р д а* н балық әкеліп, онысын Сыр бойындағы ақындарға астыққа айырбастайды (Ә.Әлішев, Батыр.).

АТАУ⁴ *Ата етістігінің қимыл атауы.* 1. *Ат беру, ат қою, ат тағу.* Қоғамның дамуы, адам санасының өсуіне байланысты өмірде жаңа заттар мен ұғымдар пайда болады да, оларды *а т а у* қажеттігі туады (Қаз. грамм.). 2. *Айту, атам көрсету.* Бұл ретте Мұхтардың «Қобыланды батыр» және «Еңлік-Кебек» пьесаларын *а т а у ға* болады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). 3. *Бір нәрсені біреуге сыйлайтындығын мәлімдеу.* Сүндетке отырғызатын балаға әкесі арнаулы аттай *а т а у ға* тиісті (С.Мұқанов, Шығ.).

АТ-АУАЗА з а т. **Атақ-даңқ.** Басыңа болып патша, бақыт қонар, Жұрт біткен бір өзіңе бағын болар. Жайылып жер жүзіне *а т а у а з а ң*, Зәредей зиян болмас саған жолар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АТАУДАЙ с ы н. *Атау сияқты, атау тәрізді.* Ас ішсең, *а т а у ы ң д а й і ш*, Ауырсаң, мұрттай үш (Қаз. мақал.).

АТАУ-КЕРЕ з а т. 1. д і н и. *Адамның өлер алдындағы ең соңғы асы.* Күн тудырып басына, Найзамен түйреп төбесін. Өмірден соңғы асына, Ішкізіп *а т а у-к е р е с і* н (Жорық жырлары). 2. *а у ы с. с ө й л. Тамақ, ас.* Мә, мынау *а т а у-к е р е ң д і* іш те, малыңа бар. Құдағидан айрыласың көп кешікпей (С.Шаймерденов, Қарғаш).

Атау-кереңді ішкір [жегір]. к а р ғ. *Өлім халіне ұшырағыр.* Ғұмыр бойы жұртты қорқытып жеп келе жатқан жоқ па. *А т а у-к е р е ң д і ж е г і р*, сонысын көрмей-ақ, көрсетпей-ақ келеміз ғой (Б.Тілегенов, Көктем.). Тамағыңа тас тығылғыр, *а т а у-к е р е ң д і ж е г і р*, қандай жүгірмек қағып өкете қойды екен (З.Ақышев, Достарым.).

АТАУЛЫ¹ е с і м. *Бір нәрсенің жиынтық тобы және соған жататынның барлығы. Және ішіп кетер, жеп кетер суылдақтан басқа жаман-жұман қатындар болмаса, жас а т а у л ы қыздардан жалғыз Нұрымның қасына жолаған жоқ (С.Торайғыров, Шығ.). Жауыздық бар, алайда жауыздық бар! Жақсылық а т а у л ы н ы ауыздықтар (М.Мақатаев, Шығ.). Тереңдігі жоқ әйелдің Қорқу керек сыртқы сұлулығынан. Әйел – еркек намысының қорғаны, Нағыз сұлу әйел табу – Бүкіл еркек а т а у л ы н ы ң арманы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Дәл осы кезде үй-үйден шанасы барлары шанасын сүйретіп, конькиі барлары аяғына конькиін байлап, бала а т а у л ы тегіс көшеге шығатын (С.Мұратбеков, Көкөрай).*

АТАУЛЫ² с ы н. *Басты, елеулі, көрнекті. Дұрысында жал-жая, қазы-қарта сияқты а т а у л ы мүшелері болмаса, жалпы алғанда, одан қашанда етінің артық екені көпшілікке мәлім (Тарту). Осы бағытта ол шынығып, есейіп, а т а у л ы да елеулі табыстарға ие болды (М.Қаратаев, Туған әдеб.). А т а у л ы жүлденің биылғы иегері болып бүкіл ғұмырын «Социалистік Қазақстан» газетінің өсу жолдарына бағыштаған Б.Қыдырбекұлы аталды («Егемен Қазақстан»).*

Атаулы аккредитив. э к о н. *Белгілі бір шарттар орындалғанда белгілі сома төленуі қажет жеке немесе заңды тұлға. А т а у л ы а к к р е д и т и в – бенефициары көрсетілген аккредитив (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

Атаулы акция. э к о н. *Алыс-беріс акционерлік қоғамының акцияларын тіркеу кітабында тіркелетін акциялар. А т а у л ы а к ц и я л а р иесінің есімі немесе а т а у л ы а к ц и я н ы ң өзінің бланкісінде көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

Атаулы арна. и н ф. <ағыл. hamed pipe> *Бір процестің басқа жергілікті немесе қашық орналасқан процеске мәліметтер жеткізуіне мүмкіндік жасайтын процестер арасындағы әрекет-тестік тетігі. ≈ А т а у л ы а р н а н ы табу.*

Атаулы баға. э к о н. <лат. nominalis> *Бағалы қағаздарда, қағаз ақшаларда, банкноттарда, теңгелерде көрсетілген белгіленген құн. ≈ А т а у л ы б а г а көрсеткіші.*

Атаулы жалақы. э к о н. *Қызметкердің белгілі бір жұмыс уақытында жұмсаған еңбегінің мөлшері мен сапасына сәйкес алатын еңбек ақысы. ≈ А т а у л ы ж а л а қ ы көлемі.*

Атаулы жекешелендіру шоты. э к о н. *Азаматтарға заңнама негізінде берілетін, өтеусіз бөлінетін мемлекеттік және муниципалдық меншіктің үлес құқығы туралы, сондай-ақ*

қолданыстағы заңнамаға сәйкес жекешелендіру салымын пайдалану құқығы туралы мемлекеттік куәлік. А т а у л ы ж е к е ш е л е н д і р у ш о т ы н ы ң ашылуымен қатар жеке адамдарға жекешелендіру кітапшасы беріледі, оған қолға берілмейтін ақшалай қаражат түріндегі салым аударылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Атаулы күн. э к о н. а) *Бағалы қағаздардың, қағаз ақшаның, сертификаттың, банкноттың беткі жағында көрсетілген баға; көрсетулі баға, яғни бағалықтарда (прейскуранттарда) немесе тауардың өзінде көрсетілген тауар құны. ә) Төлем мерзімі басталған бойда төленуге тиіс сома (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

Атаулы салым. э к о н. *Белгілі бір тұлғаға (салымшыға) арналып тіркелген салым. ≈ А т а у л ы с а л ы м көрсеткіші.*

Атаулы сан. м а т. *Қарастырылатын шаманың сандық мәні мен өлшеу бірлігі қосыла жазылатын сан. А т а у л ы с а н д а р д ы ұсақтау және ірілеуді оқушылар саналы түрде меңгермеген («Халық мұғ.»).*

Атаулы сөйлем. л и н г в. *Тұрлаулы мүшелері ажыратылмайтын, бірақ предикаттық негізі (атаулы сөйлемді құрайтын сөздер) белгілі бір затты атап, оның кейінгі мәтінде ашылуын талап ететін бір тұрлаулы мүшелі жай сөйлем. Жеке сөзді не сөз тіркесін айырым интонациямен айту арқылы жасалған сөйлемді а т а у л ы с ө й л е м дейміз (Қазіргі қаз. тілі).*

Атаулы тіркес. л и н г в. *Бір ғана мағына білдіріп, бір сөздің орнына жұмсалатын сөз тіркесі. Беретін мағынасы жағынан, негізінен, заттың я құбылыстың атауы болғандықтан, а т а у л ы т і р к е с деп аталады (ҚҰЭ). А т а у л ы т і р к е с т е р – бір жағынан еркін (синтаксистік) сөз тіркестеріндей бөліп-жаруға келмейтін, құрамына енген сөздер синтаксистік қатынасты білдіретін, сөйлеу процесінде тұмай, қалыптасқан құрамы мен тұлғасында қолданылып бір бүтін ретінде қабылданатын, екінші жағынан, фразеологиялық тіркестердей – құрамындағы сөздердің грамматикалық байланысы мен орны тұрақты, бірақ экспресивті-эмоционалдық және идиомдық сипаты, стильдік бояуы жоқ тұрақты тіркестер (ҚҰЭ).*

Атаулы ұстаушы. э к о н. *Бағалы қағаздармен жасалатын операцияларға кәсіпқой қатысушы. А т а у л ы ұ с т а у ш ы шарт бойынша және бағалы қағаздарды меншіктенушінің мүдделері үшін бағалы уағыздармен жасалатын операцияларды өз атынан, бірақ меншіктенуші есебінен жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

Атаулы чек. экон. Белгілі бір адамның атына жазылатын және тек осы адамға ғана төленуге тиісті чек. *≈ А т а у л ы ч е к* ұсынды.

АТАУНАМА з а т. и н ф. <ағыл. legend> Диаграмма мәліметтері белгілегіштерінің атауларын көрсететін элемент. *А т а у н а м а* – диаграмма элементтерінің атауларына сәйкес оның аймақтары туралы түсінік беретін мәліметтер (Қаз. тілі термин. Информатика.).

АТАУСЫЗ¹ с ы н. 1. *Аты жоқ, атауы жоқ.* Әуелде Бәтін аттап баспас деп қорыққан. Онда басқа туған я тумаған күндердің бәрі мүлде *а т а у с ы з қ а л а т ы н ы* ақиқат-ты (М.Мағауин, Қиянда.). 2. *Елеусіз, ескерусіз.* *А т а у с ы з* атақты адам қалған ұят, Үлкен қызы ас бер, – деген сөзге көнді (С.Торайғыров, Шығ.).

АТАУСЫЗ²: атаусыз сан. м а т. *Шаманың сандық мәнін білдіретін сан.* Атаулы санды атаулы санға бөлгенде *а т а у с ы з с а н* шығатындықтан, оған ешқандай атау жазылмайды («Халық мұғ.»).

АТАУСЫЗ³ с ы н. с ө й л. *Ассыз, тамақсыз; құралақан.* Үйімізде дым жоқ, *а т а у с ы з* отырымыз (Ауызекі).

АТАУШЫ: атаушы сөздер. л и н г в. *Дербес заттардың, ұғымдардың атаулары ретінде қолданылатын, лексикалық, грамматикалық мағыналары бар негізгі сөздер тобы.* Басқа тілдердегі сөздер сияқты, қазақ тіліндегі сөздер семантикалық және морфологиялық белгілеріне қарай, ең алдымен, үш үлкен топқа бөлінеді. Олар – *а т а у ш ы с ө з д е р*, көмекші сөздер және одағай сөздер (Қазіргі қаз. тілі). Сөздерді сөз таптарына жіктеудің белгілі-белгілі принциптері бар, бірақ олар негізінен *а т а у ш ы с ө з д е р* ғана қатысты болып келеді (Қаз. грамм.).

АТАУЫЗ¹ з а т. 1. *Арасына өңделінетін металл затты қысып және бекітіп қоятын екі (жылжитын және жылжымайтын) жақтаушасы бар құрал.* Баллонды ұстаға апарып, *а т а у ы з ғ а* тістетіп, балталап, балғалап жатып, ішкі қабатын сыртқы резинкасынан бөліп алды (Б.Соқпақбаев, Балалық.) Бірақ стол үстінде *а т а у ы з д ы ң* тісіндей айқасып жатқан қос жұдырығына көзі түссе, бұл ойынан тез сейіліп, уақытқа наз білдіреді (Ұ.Бағаев, Дала.). 2. *жер г. Тістеуік, кемпірауыз.* Шай сандықтан *а т а у ы з* алып сарсу сындырды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

АТАУЫЗ² з а т. қ о л ө н е р. *Аттың аузына ұқсас өрнек.* «*А т а у ы з*», «атерін» деп аталатын өрнектер малдың аузын, үстіңгі және астыңғы еріндердің түйісіп тұрған бейнесін еске түсіреді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АТАУЫЗ³ з а т. а н а т. *Жауырын сүйегінің бөлігі.* Ал онан төменіректегі арқалық пен жауырын етегінің (f) түйілісер тұсындағы жолақ (n) «*а т а у ы з*» деп аталады (Б.Хинаят, Жауырын.).

АТАУЫШ: атауыш тұлға. л и н г в. *Тыңдаушының назарын аудару үшін я оған белгілі бір реңк бере айту үшін қолданылатын ишарат сөз.* *А т а у ы ш т ұ л ғ а* есебінде көбінесе кісі есімі, туыс атауы, көбіне жалпы есімдер қолданылады (ҚСЭ). *А т а у ы ш т ұ л ғ а* интонациясына қарай жай мүше не қаратпа сөз есебінде қолданыла береді (ҚСЭ).

Атауыш сөздер. л и н г в. *Атауыш сөздер.* *А т а у ы ш с ө з д е р* есімдер (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік) және етістіктер болып, екі салаға бөлінеді (ҚҰЭ).

АТАШЫМ з а т. э к с п р. *Көбіне туған атасын құрметтеу, оған ыстық сезімін білдіру ниетімен айтылатын қаратпа атауыш.* Қас-қабағың мұнар түн, Айналайын, *а т а ш ы м*. Көріп тұрмын, бұл қалпың, Әлі талай жатасың (Ә.Дүйсенбаев, Көңілді.).

АТӘБЗЕЛ з а т. *Аттың ер-тұрманы.* Белді байлап қашуға, *А т ә б з е л д і* түзедім. Білмесем де сыр жолын, Тартты соған жүрегім (О.Шипин, Екі дастан). *А т ә б з е л* күміс ер күн нұрына шағылысып, Аттары қара терге малынысып. Қоңыраулы құйысқанның күмбездері Күлдірлеп бір-біріне қағылысып («Қаз. әдеб.»).

АТБАЗЫ з а т. с ө й л. *Атпаз.* *Ол қосында Тайбурылдан озатын ат жоқ.* Қараман құрдасының бір қара жал құла аты бар екен, *а т б а з ы* жоқ екен (Батырлар жыры).

АТБАЗДАЙ з а т. с ө й л. *Атпаз сияқты, атбаз тәрзіді.* Бөйгеге қосар жүйрігінің соңғы терін алып, кекілін түйіп, жалын сүзген *а т б а з д а й* әуреледі (Қ.Жармағанбетов, Әнші.).

АТБАЙЛАР¹ з а т. 1. *Ат байлайтын ағаш, мама ағаш.* Атын *а т б а й л а р ғ а* байлап, Сәрсенбек қамшысының сабымен терезені қақты (Х.Мұстафин, Қыр жігіті). Отаудың шаңырағы көтерілгеннен кейін, «*А т б а й л а р* мол болсын, Дастарқаны жиналмасын» деп, өте жақындары шайға сүт болсын деп сиыр береді. Көші-қонына көлік болсын деп аталары түйе береді (А. Жүнісов, Бабалар.).

АТБАЙЛАР² з а т. ж е р г. э т н. *Құда түсіп келгенде, құданың атын байлаганы үшін берілетін кәде.* *А т б а й л а р д ы* әліне қарай беріп отырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ұзатылған қыз сенің болашақ *а т б а й л а р ы ң*, өрісін, сондықтан қыз бала да ұл баладан кем тұрмауға тиіс (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АТБАЙЛАР³ з а т. *Көмекші, жәрдемші, қамқоршы.* Сәулежан-ай, жеметіңе бекер тиесің ғой, артыңнан ерген *а т б а й л а р ы* ң емес пе? – деп Сүгір үйге сөйлей кірді (С.Талжанов, Шығ.).

АТБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. hemibarbus l abeo> *Дене тұрқы 12–30 см, басы бауырына қарай имек және жанына қарай сәл қисайған балық. А т б а л ы қ т ы ң* түсі қызыл сұр, бауыры ақ не қоңыр, кейде көк теңбілді не жолақты (ҚСЭ).

АТБАП з а т. ж е р г. *Ат баптаушы.* Бізде *а т б а п* десе, Ырғыз жақта атсейіс деп айтады екен (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АТБАС: **атбас бұршақ.** ө с. <лат. vicia faba> *Атбас бұршақ* – бұршақ тұқымдастарына жататын біржылдық екпе өсімдік. Бұл *а т б ұ р ш а қ* деп те аталады (Т.Мұсақұлов, Биолог. терм. сөздігі). Ол мал азығын көп өндіру үшін әрбір колхоз-совхоздарда собықты жүгерінің, қант қызылшасының, бұршақтың, *а т б а с б ұ р ш а қ т ы ң* түсімін арттыру керек екендігін атап айтты (Қ.Жұмағұлов, Қой шаруаш.).

Атбас қант. *Ат басына ұқсас кесек қант.* Қырық *а т б а с қ а н т*, өрік-мейізімен, Айына ішуші едік жүз қадақ шай (Жарылғасұлы // XIX ғ. қаз. поэт.).

Атбас талшын. ө с. <лат. aescufus hippocastanum> *Каштан тұқымдас сүректі өсімдік.* Жалған дихотомиялы бұтақтануды *а т б а с т а л ш ы н н а н*, омеладан, сиреньнен, қалампырдан және т. б. көреміз (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анатом.). Күрделі жапырақ бөрібұршақ, қарасора, қазтабан, *а т б а с т а л ш ы н д а* болады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анатом.).

АТБЕГІ з а т. *Бәйге атын баптайтын адам; ат сыншы.* *А т б е г і л е р* ата-бабасынан бері жылқыны қадірлеп, қасиетін білетін кісілер арасынан шығады (ҚҰЭ). Халықтың жылқыға деген көзқарасы, сүйіспеншілігі ән-жыр, күй түрінде ғана шектеліп қоймай, оның жүйріктігін, мінезін, түр-түсін сынап-мінейтін *а т б е г і л е р* арқылы да ерекше көрініп отырған (Т.Әлішеров, Өнерпаз.). Шөгел шал десе осы төңірек түгел біледі. Байлығым да, билігім де жоқ. *А т б е г і*, құсбегі ғанамын (З.Иманбаев, Нажағай.).

АТБЕГІЛІК з а т. *Бәйге атын баптаушылық.* Бұл жігіттің бойындағы бар қасиет – *а т б е г і л і к* пен құсбегілік (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Шоқан Г.Н.Потанинге қазақтың *а т б е г і л і к*, құсбегілік, серілік жәйлі әңгімелерін дәмдеп айтып беретін («Лен. жас»).

АТБЕКЕТ ор. з а т. с ө й л. **Адвокат.** Ықан бұрын қалада тұрып, *а т б е к е т т і к* құрып,

арғымақтың, арақтың игілігін көрген (Ж.Ай-мауытов, Шығ.).

АТБЕСІК з а т. к ө н е. *Биіктеу етіп текшелеп жасалған қабір.* *А т б е с і к* салып басына, Қабірін бұлар түзеді (Алпамыс).

АТБҰРАН з а т. к ө н е. к ө с. *Шахтадағы көмірді жоғарыға атпен тарту арқылы бұран шығаратын құрылғы.* Жергілікті мүмкіншілікті барынша пайдалана білу керек. Сол мақсатпен бірінші шахтаның өте ауыр қол бұранын *а т б ұ р а н ғ а* айналдырмақ (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

АТБҰРШАҚ з а т. ө с. <лат. vicia faba> **1.** *Бақшада өсетін кіндік тамырлы, қауырсын жапырақты біржылдық дәнді дақыл; фасоль.* *А т б ұ р ш а қ* – ылғалды көп керек ететін өсімдік. Сондықтан *а т б ұ р ш а қ т ы* ерте мерзімде ылғалы жеткілікті топыраққа егу керек (М.Ерленесов, Тұқым өсіруші). *А т б ұ р ш а қ*, сиыржоңышқа, ноқат және жасымықтан дән алады, малға жем, көк шөп, сүрлем дайындалады (С.Исаев, Өсімдік шаруаш.). **2.** *Осы дақылдың бүйрек пішінді дәні, жемісі.* *А т б ұ р ш а қ т ы* ас орнына шикілей, пісіріп те, қуырып та пайдалануға болады (А.Байрашев, Қазақст. жембұршақ).

АТБҰРЫШ з а т. с ө й л. **Атқұмар.** Қазақ жақсы атқа қызығатын, атқұмар адамды *а т б ұ р ы ш* дейді (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.).

АТЕИЗМ [франц. athéisme <грек. atheon] з а т. ф и л о с. *Табиғаттан тыс құштерге (рух, Құдай, ақиреттік өмір т.б.) сенуді жоққа шығаратын көзқарастар жүйесі, бүкіл дін атаулыны жоққа шығару.* Адамзаттың тарихи дамуы барысында *а т е и з м* өртүрлі әлеуметтік топтардың идеялық қаруы ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ). Кеңестік дәуірде *а т е и з м* мейлінше күшейді (ҚҰЭ). Спиноза өзінің материалистік системасынан табиғаттан тыс, жаратылыстан тыс жан иесінің қандайын болсын шығарып тастап, *а т е и з м ғ е* келеді (Марксистік филос.).

АТЕИСТ з а т. ф и л о с. *Атеизмді толық жақтаушы; дінге сенбейтін, Құдайды мойындамайтын адам.* *А т е и с т п і н* деп көкиді, Жасырып намаз оқиды (Ш. Смаханұлы, Көріп жүр.). Әрине, карттардың да бөрі бірдей діншіл емес. Повестегі Сұлтанқұлдың кемпірі Жеккөр әже – міне, осындай *а т е и с т* адам («Қаз. әдеб.»). Жиналыста комсомолдық топтар мен *а т е и с т е р д і ң* жұмыстары сөз болды («Лен. жас»).

АТЕИСТІК с ы н. *Атеиске қатысты, атеиске тән.* Бұл тәжірибені *а т е и с т і к* кештерде және мектеп оқушылары мен жоғары оқу

орындары студенттерінің лабораториялық жұмыстары кезінде көрсетуге болады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы).

АТЕКЕ з а т. с ө й л. **1.** *Өз атасына немесе жасы сол тұстас қарт адамға (ер) қарата құрметтеу нышанымен айтылатын қаратпа атауыш. А т е к е!* Үскірік жел өкпеізден өтіп барады, арашала (Ж.Тілеков, Қайнар). **2.** *Өз атасын немесе жасы сол тұстас қарт адамды (ер) құрметтеу нышанымен айтылатын атауыш. А т е к е м* дұрыс айтады: іздеп келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады (Ф.Мүсірепов, Белдерде). *А т е к е*ң де ертендер кеп қалар, ел арасындағы бір жұмысқа шақырып кеткен, – деп, апасы Шоканды әжесіне жұмсады (С.Бегалин, Бала Шокан).

АТЕЛЬЕ [франц. atelier] з а т. *Киім тігетін шеберхана. А т е л ь е* де н шыққан кезде костюм іздеп жүрген Петрушкинаға жолығады, оны ертіп, күйеуінің үстіне ілінбеген тар костюмін өз бағасына сатады (К.Тоқаев, Тасқын).

АТЕРОМА [грек. athéroma] з а т. м е д. *Терідегі май безі түтіктерінің бітелуінен пайда болатын түйін, без, ісік; қоянтобық. А т е р о м а* тері астынан томпайып шығады, денеге қауіпсіз, саны мен көлемі түрліше, қолға жұмсақ, ұстағанда ауырмайды (ҚСЭ).

АТЕРОСКЛЕРОЗ [грек. athéro sklérosis] з а т. м е д. *Жүрек қан тамырларының ішкі қабаты ісініп кететін ауру. Жүрек қан тамырлары аурулары ішінде көп тарағаны – а т е р о с к л е р о з* (Мед. ерлік.). *А т е р о с к л е р о з* – негізінен алғанда қарт адамдар арасында кең тараған ауру («Соц. Қаз.»).

АТЕРІН з а т. қ о л ө н е р. *Аттың ерні тәрізді өрнек. «Атауыз», «а т е р і н»* деп аталатын өрнектер малдың аузын, үстіңгі және астыңғы еріндердің түйісіп тұрған бейнесін еске түсіреді (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АТ-ЖАБДЫҚ з а т. *Атқа қажет керек-жарақ, құрал-сайман, әбзел. Өзі орысша білетін, өзі күшті, не істеймін десе де қолынан келетін Мәмбетті осында бүкіл әскердің а т - ж а б д ы ғ ы н* басқаратын үлкен начальник етіп қойған (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АТЖАЛ! з а т. **1.** *Тізбектеле жатқан үйінділер. Енді балшықтан а т ж а л* соғып, дөңес істейміз (Т.Нұртазин, Мұрат). Боразда мен боразданың арасында қалған *а т ж а л д а р д ы ң* шөбі де жасырынбапты (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Шоқының күнгей етегі – кедір-бұдыр, жота-жота *а т ж а л д а р* (Т.Ахтанов, Дала сыры). **2.** *Егістік танабында жыртылмай*

қалған аралық немесе пішен шапқанда орылмай қалған жер. Егіс аралығындағы а т ж а л ғ а зиянды жөндіктер ұя салып, көбейіп, өсіп-өнеді, бұл әртүрлі өсімдік кеселдерінің тарауына себеп болады (ҚҰЭ).

АТЖАЛ² с ы н. **1.** *Ат жалына ұқсас, үсті қырланып келген. Қаладан шыққан шытырман жол бойындағы а т ж а л* ағаштар да бел-белестерден асып түсіп, ілгері ирелеңдеп кете береді (С.Шаймерденов, Мінез). Желмен шуылдаған қамыс, *а т ж а л* толқындар көміп жіберді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). **2.** *Ұзыншалап үйілген, жиналған. Алдына жайған дастарқанды, а т ж а л* қып төккен сары бауырсақты көргенде, қарт софы кенет көңілденіп кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АТЖАЛДА = е т. *Қырлау, дөңестеу. Жерді кісі бойы етіп қазып, төбесін азғана а т ж а л - д а н*, қарағанмен жапқан (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке).

АТЖАЛДАН = е т. *Қырлану, дөңестену. Бекеңнің ең сағынып шыққаны тау-тау болып а т ж а л д а н ы н* жатқан кең қолтығының биік қырқаларында ойнайтын жазғы сағым сияқтанып, айнала жоғары қарады (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Ол кісілер бидайықты әбден бабына келтіріп шабады ғой, *А т ж а л д а н ы н* түсіп жатса, қызықпағанда кайтеді («Лен. жас»).

АТЖАЛДАНУ *Атжалдан етістігінің қимыл атауы. ≈ Жердің а т ж а л д а н у ы.*

АТЖАЛМАН з а т. з о о л. <лат. cricetidae> *Дене тұрқы 7–28 см-дей, түсі қоңыр күрең, ауыл шаруашылығына көп зиян келтіретін тышқан. Мұнымен қатар Қазақстанның кең-байтақ территориясында егіннің жауы болып табылатын әртүрлі кеміргіштер: саршұнақ, а т ж а л м а н*, су тышқаны да жоқ емес (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). *А т ж а л м а н* бір-ақ түнде ақ тер, көк тер болып, өліп-өшіп, астықты тасып бітіреді (А.Сарбөпин, Ала қарға). Таяқ тастам жерде бір *а т ж а л м а н* топырақты бұрқылдатып қазып жатыр (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). // *Пысық, жан-тәнімен жұмыс істейтін адам. Франсуа агенттігінің а т ж а л м а н* репортері Роберт Ашкеназмен, орыс тілінде еркін сөйлейтін Жан Ферранмен, испандық Хосе Гарсиомен Кикнадзе арқылы таныстық (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

АТЖАЛМАНДАЙ с ы н. *Атжалман сияқты, атжалман тәрізді. Ол енді өзін елсіздегі майқанға тап болған а т ж а л м а н д а й* сезінеді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Мына өзіңдей қылшылдаған, *а т ж а л м а н д а й* ш ұ л ғ ы ғ а н жас күнім (С.Жүнісов, Жапанда.).

АТЖАНДЫ с ы н. *Атқұмар, атты жақсы көретін.* *А т ж а н д ы* көлік күткен Балта манап, Ұзаққа берілмеді тор төбел ат (І.Жансүгіров, Шығ.).

АТЖАП з а т. к ө н е. а у ы л ш а р. *Егін арық.* – Белгісіз заманда, осы Кеңжайыққа әлдекімдер егін өсірген болу керек, қазған арықтарының, *а т ж а п т а р ы н ы ң* ізі көрініп жататын (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

АТ-ЖАРАҚ з а т. ж е р г. *Қару-жарақ.* Хиуа ханы сол қырық жігітті *а т-ж а р а қ* беріп, қолына ұстапты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АТЖӘМШІ з а т. с ө й л. *Лау атын айдаушы.* *А т ж ә м ш і* – лау атын айдаушы; жолаушыларды, хат-хабарларды бекеттен-бекетке жеткізіп тұратын лау аттарын ұстаушы адам (ҚСӘ). Осыдан келіп жегілген аттарды айдаушы деген мағынаны білдіретін *а т ж ә м ш і* атауы қалыптасқан (ҚҰЭ).

АТ-ЖӨН з а т. с ө й л. *Аты-жөн.* Жаяулап дәмін таттым талай елдің, Аралап суын іштім талай жердің. Еш жерде *а т-ж ө н і м д і*, сырымды айтпай, Біреуі болып сорлы жұмыскердің (С.Сейфуллин, Өленд.). *А т-ж ө н і н* балуандардың хабарлады, Ортаға іліп қойған жалауды алды. Арбасқан арыстандай екі балуан, Көздерін айырыспай тұрып қалды (И.Байзақов, Ақбөпе).

АТЖҮРГІШ з а т. ж е р г. *Қамшы.* Сасып қалды сары бала. Қалтасында ақша, бойында басы артық іштеме жоқ. *А т ж ү р г і ш і н* ұсынды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Салт ат тұрмандарының құрамына қамшы да кіреді. Мұны кейде «*а т ж ү р г і ш*» деп те атайды (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).

АТКАШТАН: аткаштан тұқымдасы. ө с. <лат. hippocastanaceae> *Тұқымы мал азығына пайдаланылатын көңжылдық өсімдік.* *А т к а ш т а н т ұ қ ы м д а с ы* Қазақстанда Күнгей, Іле Алатауында, Батыс Тянь-Шаньда кездеседі (ҚҰЭ). *А т к а ш т а н т ұ қ ы м д а с ы* саябақтарда сән ағашы ретінде өсіріледі (ҚҰЭ).

АТКЕЗІШ з а т. с ө й л. *Әткесі.* Сырласа *а т к е з ш і* ме, апиыншы, Жатыпты үш ай мұнда пысып іші (Ақнар-Сейт дастаны). Менің бабам бай да емес, *а т к е з ш і* емес, Кедей де емес тұғырымен тепендеген (М.Мақатаев, Шығ.).

АТКЕПЕ з а т. *Шағын атқора.* Жататұғын үйі жоқ, *А т к е п е* болған сарай еді. Шешесі де Шірікгүл, Нағыз салақ, анайы еді (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

АТКОМ з а т. т а р. с о в е т. **1.** *Атқару комитеті.* Қызылорда болысының төңкеріс комитетінің ауыл *а т к о м і н е* (М.Дулатов, Шығ.). Басқа әңгімелерінді қоя тұрсаңдар да

болады,– деп, әлгі сары жігіт – болыстың *а т к о м* ағасы ескертіп өтті (Б.Майлин, Шығ.). **2.** с ө й л. *Атқару комитетінің төрағасы.* Үшіншісі – Сердәлі, Қарағанды шахтері. Төртіншісі – Мердәлі, Бір ауданның *а т к о м ы* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

АТ-КӨЛІК з а т. *Атты көлік, ат арба.* Армансыз алысатын жауыңменен, *А т-к ө л і к*, қару-жарақ, азығың жоқ (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Бір аптадан соң Ақық әжей бригадирден *а т-к ө л і к* сұрап алып, Хайдар мен Зылихаға өзі де барып қайтты (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

Ат-көлігің аман ба? *Жолаушы, жүргінші кісіден аман-саулық сұрау, сәлемдесу.* Милатпысың, *а т-көлігің аман ба?* (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). *А т-көлігіңіз аман ба?* Аман-сау барып қайттыңыз ба? Ағайынның күйі қалай екен? (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

Ат-көлігің аман [есен] келдің бе? *Жолаушы, жүргінші кісіден аман-саулық сұрау, амандасу.* Жеңгесі үйден шықты шұбалаңдап, Сегіздің танығасын даусын аңдап: – *К е л д і ң бе, аман-есен а т-көлігің*, Бикештің ғашығы едің, сүйген таңдап (Базар жырау, Шығ.). Сәруәр, қалқам, *а т-көлік аман келдің бе?* (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

АТ-КӨЛІКТІ с ы н. *Ат-көлігі бар.* Мен ағаш арасына паналап, жолдан көз алмай, өтіп бара жатқан машиналы, *а т-к ө л і к т і* адамдарға көз жіберіп, қарап тұрдым (Ж.Жұмаханов, Үш бөйтерек).

АТКӨПІР с ы н. *Ретсіз, ағыл-тегіл, көл-көсір.* Көрінбейді алып завод мұнарасы, *А т к ө п і р*, ойран топыр үй арасы, Естілмейді еңбек күйі, адам үні, Көрінбей тірлік өмір еш қарасы (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Шақпақ қанты аралас, *а т к ө п і р* қызыл бауырсақтың ара-арасына бірнеше жерден жент, сары май, құрт-ірімшік қойылады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). // *Аласапыран, дүрбелең.* Шынында да мынау *а т к ө п і р д і ң* ішінде көз жазып қалсаң-ау, енді қайтып үйіріңді таба алмайсың (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Аткөпір болды. а) *Көп, мол болды.* Жапырақтар *а т к ө п і р* болып төгіліп жатыр (С.Жүнісов, Жапанда.). ә) *Астан-кестен болды.* Ойда қар борап, аяқтарының асты *а т к ө п і р* болды (М.Әуезов, Қараш.).

Аткөпір қылды. а) *Көп етті, толтырды.* Біреуден *а т к ө п і р* қылып алып, біреуге *а т к ө п і р* қылып беріп жүреді. Кімге не беріп, не алып жүргенін қайдан білеміз (А.Тоқмағамбетов, Агроном.). ә) *Астан-кестенін шығарды.* Біздер жоқта кішкене балалар үйдің ішін *а т к ө п і р* қылыпты (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

АТҚӨРПЕ з а т. *Ердің үстіне салынатын кішірек көрпе.* Мұнда барқыт а т қ ө р п е, күміс жүген, қара ала күміс жаптырған құйысқан, тарпа дегендер жоқ (М.Әуезов, Абай жолы). Күміс тұрманды барқыт а т қ ө р п е л і байдың мырзасының оқтаудай құла дөнені Омарұлының астында (І.Жансүгіров, Әңгім.).

АТҚАҚТА = е т. ж е р г. *Атқылау, тулау, тасырлау, дүсірлеу.* Жәнібек жүрегі а т қ а қ т а й соғып, екі бетінің ып-ыстық боп кеткенін сезді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Соны ойлағанда жүрегі а т қ а қ т а й соғып, өне бойы бір ысып, бір суыды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Дарынның сүйек қуалайтыны рас болса, кез келген нағыз ақынның қанында алыс-алыс ата-бабалардың қызуы тарқамаған ыстығы а т қ а қ т а п жатуы мүмкін ғой. Әбден мүмкін... («Егемен Қазақстан»).

АТҚАҚТАТ = е т. *Тасырлату, дүсірлету.* Дәуітәлі мен Алексей жолдың арғы қапта-лындағы жазықтың ақ шаңын, бұрқыратып, а т қ а қ т а т а шапқан атты адамды көзі шалып, жүрегі зу ете түскен (Д.Жанботаев, Жер жылуы).

АТҚАЛАҚТА = е т. *Атқақтау, атқылау.* Қорыс, қопсасы шыққан ескі қорданы көргенде, Жәнібектің тұла бойы шымырлап, жүрегі а т қ а л а қ т а п қатты соғып кетіпті (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

АТҚАМІНЕР з а т. 1. т а р. *Қазан төңкерісінен бұрынғы қазақ аулындағы ел билігіне араласқан адам.* Ұлық қысса ұлықты, ұласып мидай былықты... А т қ а м і н е р ауылда Итше ілініп ылықты (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Аға сұлтан, қазының Ел сілкінді ісінен, Ауылдың а т қ а м і н е р і Жемтікке қонған күшіген (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Соның үшін де елдің а т қ а м і н е р л е р і, ақсақалдары: «Оқыды деп Жәукенің баласын айт. Әне, сондай болсайшы», – дейтін (С.Торайғыров, шығ.). 2. э к с п р. *Әкімдікке жаны құмар, шолақ белсенді.* А т қ а м і н е р жүр Сұмдығын сатып халыққа. Күбір-күбір сыбырлап, Шығармай сырын жарыққа (М.Дулатов, Шығ.). Талай әйел сатқан, әйел дауынан олжа тапқан саудагер, а т қ а м і н е р л е р г е жаза кесілген (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұны аз десек, оңтүстіктегі а т қ а м і н е р л е р арасында құмартатындары Диханкөлдiң қымызын арнайы тапсырыспен алдырады («Жас Алаш»).

АТҚАМІНЕРЛІК з а т. *Әкімдік, белсенділік, ел билігіне араласушылық.* – А т қ а м і н е р л і к т е н мені ешкім алған жоқ, өзім түскем, – деді ол (С.Бакбергенов, Алтынемел). Атқамінер атанбай-ақ қойдым. Мұндай а т қ а м і н е р л і к

т е н жаяулығым мың есе артық (С.Балғабаев, Құм.).

АТҚАМІНЕРСЫМАҚ з а т. к е к е с і н. *Шолақ белсенді; «шауып кел», «барып келдің» адамы.* Отызыншы жылдардың бас кезіндегі Қазақстанда кездескен қиыншылыққа сол шауып кел, а т қ а м і н е р с ы м а қ т а р айырықша себепкер («Қаз. әдеб.»).

АТҚАР = е т. к і т. 1. *Тапсырылған жұмысты істеу, орындау.* Матрос болдым, кочегарлық қызметті де а т қ а р д ы м (І.Жансүгіров, Әңгім.). Жоқ, Махмет, ересек жұмысшылардың ісін біз әзір а т қ а р а алмаймыз, қолымыздан келмейді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Партия құрылғанша мұндай рөлді кейіннен партия органы болған «Қазақ» газеті а т қ а р ы п келді («Егемен Қазақстан»). Дене азығы дегеніміз – пароход, ат арба, телеграмма, телефон, ұшатын аэроплан, пар қуатымен жұмыс а т қ а р а т ы н машина тағы сондайлар (С.Торайғыров, Шығ.). 2. *Басынан кешіру, өткеру, өткізу.* Мақтауға Арыстандай бір адамы А т қ а р ғ а н дәулетімен мұнша жасты (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Бәз-баяғы қалпында бар тіршілік, Бәз-баяғы міндетін тұр а т қ а р ы п (М.Мақатаев, Шығ.). Сексенді сен а т қ а р д ы ң жұмыспенен (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Бектас ертеңгі шайды үнсіз а т қ а р д ы (А.Байтанаев, Қайнар.). Петр Денисович – екі соғысты а т қ а р ғ а н кәрі солдат (С.Омаров, Әңгім.). 3. *Ойнау, образға ену.* Ол біресе Тәшен, біресе Хаман рөлін а т қ а р а д ы (С.Райымқұлов, Бұрылыс).

Басынан атқарды. *Басынан өткізді, кешірді.* Талай заманды б а с ы н а н а т қ а р ғ а н Иван Қабышқа бір дария сияқты көрінетін (Ф.Мұстафин, Шығанақ). Мемлекет және оны басқаратын орындар тап осы айтқандарды б а с ы н а н а т қ а р ы п келеді (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Борышын атқарды. *Міндетін өтеді.* Б о р ы ш ы ң д ы а т қ а р ы п, Сен қайтарсың күлімдеп. Ән шырқатып шаттанып, Қарсы алармын «күнім» деп (Қ.Аманжолов, Шығ.). Нұр бейнелі сәулетің үшін сенің, Азаматтық б о р ы ш т ы а т қ а р ғ а н м ы н (Д.Әбілев, Танд. өлеңд.).

Қарызын атқарды. *Борышын орындады, парызын өтеді.* Мен сені көруге, сонау бір Қырғауылды мен Қаршығалы арасындағы кер жазықта кездескеннен кейінгі саған ғана арналған сырды айтып, жолдастық қ а р ы з ы м д ы а т қ а р м а қ едім (С.Бегалин, Уақыт.).

Қызмет атқарды. *Жұмыс істеді.* Т.Марқабаев майданға келген соң политруктің орынбасарлық қ ы з м е т і н а т қ а р д ы (Ж.Тілеков, От кешу).

АТҚАРТ = е т. *Істету, жасату, орындату*. Шоқан сөйтіп, болашақта *а т қ а р т қ ы с ы* келген істерінің көлеңкесін, осы бастан көңіліне ептеп түсіре бермекші (С.Мұқанов, Аққан жұл.). Көктем шыға жер алып, онда тары септірді. Оны да әлгі соқталдай жігіттерге *а т қ а р т т ы* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

АТҚАРУ *Атқар етістігінің қимыл атауы*.
1. Орындау, жұмыс істеу. Газетке қызмет *а т қ а р у* мейлінше ауырға соқты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ерте кезде өздерінің кәсіп-қызметін *а т қ а р у* үшін бақсылар поэзияны, ән-күйді молынан пайдаланған (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). **2. Міндетін, парызын өтеу.** Әрбір командирдің алдында өз адамшылығын – Отан алдындағы өз борышын *а т қ а р у* міндеті жүз есе өсті, жүз есе ауырлады (Ж.Саин, Жол үсті.). Құдай ісін *а т қ а р у ғ а* асықпа, Қолдан келсе қасиетінді ашып қал (Шығыс жұлдыздары).

Атқару комитеті. с о в е т. *Кеңес өкіметі тұсында аудандық, облыстық және т.б. жергілікті биліктің орындаушы органы*. Мұндағы үкімет мекемелеріндегі жолдастар тарапынан *а т қ а р у к о м и т е т к е* ұсынған мынау список бар (І.Жансүгіров, Әңгім.). Машинадан түскен адамдар киімдерін қағынып, *а т қ а р у к о м и т е т і н і ң* үйіне кіре бастады (С.Бегалин, Уақыт.). Өткен түнде аудандық *а т қ а р у к о м и т е т і н і ң* мәжілісінде ұзақ отырғандықтан, Айнаш ұйықтамаған-ды (С.Алдабергенов, Әңгім.).

АТҚАРУШЫ з а т. **1.** қ о ғ.-с а я с и. *Заң шығарушы биліктің қабылдаған заңдарын атқару міндетін орындаушы лауазым иесі*. Ауылнай бөлме бұрышында екінші бір столда отырған жұп-жұқа жылдам хатшысына бір қағазды жаздырып, қол қойды да, *а т қ а р у ш ы н ы* шақыртты (Ф.Орманов, Жүрек). Түп жағында *а т қ а р у ш ы* мен басқарушыға, азық-түлікке арналған және бір бөлме бар (Ф.Сланов, Асау арна). Конституцияда республикадағы мемлекеттік билік біртұтас және ол заң шығарушы, *а т қ а р у ш ы* және сот тармағына бөлу принципіне сәйкес жүзеге асырылады («Егемен Қазақстан»). **2.** т е х. *Нақты әрекеттерді орындай алатын құрылғы*. *А т қ а р у ш ы* алгоритм бағдарлама командаларын (операторларын) орындай отырып, берілген мәселелерді (есепті) шешеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Атқарушы билік. з а ң. *«Биліктің тармақталуы» заңдарына сәйкес құқық қолданушы билік*. *А т қ а р у ш ы б и л і к* жетекші,

бірінші билік ретінде саналатын заң шығарушы билікке тәуелсіз (ҚҰЭ). Тыңдаулардың нәтижесі бойынша *а т қ а р у ш ы б и л і к* органдары үшін, сондай-ақ талқыланатын мәселелер бойынша заңдарды жетілдіру жөніндегі нақты ұсыныстар жасалып әзірленеді («Егемен Қазақстан»). *А т қ а р у ш ы б и л і к т і ң* әр бұтағы жоғарғысына тәуелді және халық алдында өздерінің іс-әрекеті үшін жауап бермейді («Жас Алаш»).

Атқарушы макрокоманда. и н ф. <лат. effective macro instruction> *Параметрлердің бір немесе екі тізімі бірге пайдаланылатын макрокоманда*. *А т қ а р у ш ы м а к р о к о м а н д а н ы ң* макрокеңейтуі параметрлер тізімін өзгертуге және талап етілетін бағдарламаға басқаруды беруге қажетті орындалатын команда болып табылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Атқарушы орган. с а я с и. *Билікті жүзеге асырушы орын, мекеме*. Депутаттар мен Үкіметтің жергілікті өкілдігі және *а т қ а р у ш ы о р ғ а н д а р д ы ң* басшыларын қатыстыра отырып, ұзақ мерзім ішінде бірлесе атқарған жұмысының нәтижесінде ақыры 2001 жылы «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекет басқару туралы» заң жарық көрді («Егемен Қазақстан»). Үкімет Қазақстан Республикасының атқарушы билігін жүзеге асырады, *а т қ а р у ш ы о р ғ а н д а р д ы ң* жүйесін басқарады және олардың қызметіне басшылық жасайды (ҚР Конституциясы).

Міндетін атқарушы. Белгілі бір жұмысты атқарушы жоқта соның міндетін (кейде уақытша) орындайтын адам. Аудандық тұтынушылар одағы председателінің *м і н д е т і н* уақытша *а т қ а р у ш ы* Әсен Қыпшақбаевтың кабинетіне Мадияр таңертеңгі тоғыздан он бес минут өткенде келіп кірді (С.Омаров, Өмір.).

АТҚАРУШЫЛЫҚ з а т. Белгілі жұмысты, тапсырманы орындаушылық, *≈ А т қ а р у ш ы л ы қ* қызмет.

АТҚАРЫЛ = е т. *Істелу, жасалу, орындалу*. Қазір техника көбейген сайын қолмен *а т қ а р ы л а т ы н* жұмыстар азайып келеді (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Біздің елде де осы бағытта *а т қ а р ы л ғ а н* іс аз емес. Әсіресе оңтүстік шекарамыздың берік болуы бағытында көп жұмыс атқарылды («Егемен Қазақстан»). Мұнымен қатар, әдетте, карьер алабының немесе жекелеген учаскелердің шеңберіндегі жыныс массивін құрғату жөнінде де арнайы жұмыстар *а т қ а р ы л д ы* (Т.Қалыбеков, Экология.).

Атқарылатын файл. и н ф. *Машина кодына аударылған және біртұтас етіп жинақ-*

талған бағдарламалық файл. *≈ А т қ а р ы л а т ы н ф а й л д ы* сақтау.

АТҚАРЫЛУ *Атқарыл етістігінің қимыл атауы.* Әлі де *а т қ а р ы л у ғ а* тиісті жұмыстар, кезек күтіп тұрған түбірлі шаралар өте көп («Қаз. әдеб.»). Қазақстан Республикасының Президенті Республикалық бюджеттің *а т қ а р ы л у ы н* бақылау жөніндегі есеп комитетінің Төрағасын және екі мүшесін бес жыл мерзімге қызметке тағайындайды (ҚР Конституциясы). Парламентке Үкіметтік бюджеттің *а т қ а р ы л у ы* туралы есептерін, сондай-ақ, Үкімет мүшелерінің нақты заңдарды орындауы туралы есептерін тыңдау құқығы берілген («Егемен Қазақстан»).

АТҚАРЫМ *з а т. Орындалған, жүзеге асқан іс, іс-әрекет. ≈ А т қ а р ы м ы* жоғары.

Атқарым баспалдақтары. *э к о н. Қандай да бір өндірістік мекеме қызметінің маңызды бағыттарын анықтап, оларды жүзеге асыруда қолданылатын қағидаттар. А т қ а р ы м б а с п а л д а қ т а р ы* – фирма қызметінің шешуші стратегиялық бағыттарын анықтау және оларды өндірістік-өткізу құрылымының қолданылып жүрген баспалдақтары (басқару қағидаттары) (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АТҚАРЫМДЫҚ *с ы н. Жүзеге асырылуға, орындалуы тиіс.* Қазіргі уақытта біздің алдымызда демократияны *а т қ а р ы м д ы қ* тұрғыдан бекемдеу міндеті тұр, жасақталған институттарға ендігі жерде жұмыс істеу керек («Жас Алаш»).

Атқарымдық сала. *э к о н. Бөлімшелері бүтіндей ұйым мүддесіне жұмыс істейтін қызмет саласы. А т қ а р ы м д ы қ с а л а ғ а* маркетинг, өндіріс кадрларын оқыту, қаржы ресурстарын жоспарлау т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Атқарымдық шегерім. *э к о н. Бағаның азайтылуы. А т қ а р ы м д ы қ ш е г е р і м д і* тауар өндіруші тауарды сату, оны сақтау және есебін жүргізу сияқты белгілі бір атқарымдарды орындайтын тауар қозғалысы қызметтеріне ұсынады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АТҚАРЫМДЫҚ-ҚҰНДЫҚ: атқарымдық-құндық талдау. *э к о н. Нысандардың атқарымын кешенді түрде жүйелі зерттеу әдіснамасы.* Тіршілік циклінің барлық кезеңдерінде *а т қ а р ы м д ы қ-құндық талдау* барынша аз шығын жұмсай отырып, объектілердің қоғамдық қажетті тұтыну ерекшеліктерін қамтамасыз етуге бағытталған (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АТҚАРЫМДЫҚ-ҰЙЫМДЫҚ: атқарымдық ұйымдық құрылым. *э к о н. Жекелеген*

бөлімшелер орындайтын жұмыстардың түріне қатысты құрылған ұйымдық құрылым түрі. ≈ А т қ а р ы м д ы қ-ұйымдық құрылым міндеттері.

АТҚАРЫС = *е т. 1. к і т. Істесу, жасасу, орындасу.* Тылдағы секілді, майданда да жұмысты, міндетті әрқайсымыз бөлісіп *а т қ а р ы с а м ы з* (Ә. Бектемісов, Майдангер). Тәуелсіздік алған он жыл ішінде елімізде болған саяси оқиғаларды, қоғамның сан-салалы шараларын бірге *а т қ а р ы с т ы* («Егемен Қазақстан»). **2. Өткерісу, бірге өткізу.** Жаман болсын, жақсы болсын Тәлім сол өмірді Ақышпен бірге *а т қ а р ы с ы п*, біте қайнап келе жатыр (Б.Майлин, Шығ.).

АТҚАРЫСУ *Атқарыс етістігінің қимыл атауы; жасасу.* Қарттық жеңе бастаған жайы бар. Сонда да бейнеттен қол үзер емес. Колхоз жұмысын өз қадырынша *а т қ а р ы с у д а* (А.Байтанаев, Дала сыры).

АТҚОНАҚ *з а т. ө с. <лат. phleum> 1. Ұзындығы 60–100 см-дей, далалы жерлерде өсетін, малазықтық дәнді астық тұқымдасына жататын шөп. Астық тұқымдас дақылдардан қой үшін а т қ о н а қ, арпабас, моғар, қонақ, судан шөбін егіп, пішен жинауға болады (Қ.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Республикамызда мынандай көпжылдық астық тұқымдас шөптер өсіріледі: еркекшөп, бидайық, қылтықсыз арпабас, тарғақшөп және а т қ о н а қ (Қазақст. дәнді-дақыл.). 2. Осы өсімдіктің тары тәріздес дәні. Үй құстарына жем ретінде а т қ о н а қ т ы да пайдалануға болады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).*

АТҚОСШЫ *з а т. 1. т а р. Бұрынғы кездегі құрметті жолаушының немесе дәулетті адамның қасына еріп жүріп, оның өзін және атын күтуші адам. Теке деген таудың бөктерінде отырған біздің ауылға ақ қар, көк мұзда ат сабылтып мыңбасының а т қ о с ш ы с ы келіп жетті (Ж. Жұмаханов, Қаракөз.). А т қ о с ш ы с ы н тани кетті өзінің. Еске түсіп қайдағы мен жайдағы, Хан құрсіне бас бармағын шайнады (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. Офицердің көмекшісі, қасына ертіп жүретін солдат; адъютант. Деревняның шетіне шыға берісте а т қ о с ш ы м Синченко алдымнан қарсы алып, штаб орналасқан үйге ертіп кірді (Б. Момышұлы, Москва.). Қарауында жеті жүз әскері бар мен сияқты офицер мұндай а т қ о с ш ы ғ а зәру емес (Ә. Әбішев, Терең тамыр.). 3. а у ы с. э к с п р. Біреудің шашбауын көтеруші. Арыз жазушы жалғыз болса бір сәрі, ондайдың қасында а т қ о с ш ы л а р ы, көтерменшілері бірге жүрмей ме? (З.Пашкин, Доктор.).*

Күйеудің атқосшысы. с ө й л. *Күйеу жолдас. Күйеудің атқосшысы* мен бір жасамыз біреуді әйтеуір сүйрегендей қылып, қуәлікке тұрғызып... (С.Торайғыров, Шығ.).

АТҚОСШЫЛЫ: атқосшылы болдың ба? э т н. *Ер балаға айтылатын інілі болдың ба деген мағынадағы сөз.*

АТҚОСШЫЛЫҚ з а т. *Атқосшы міндетін атқарушылық.* Әбенді *атқосшылыққа* алмақшы болдық. Түсіндіріп-ақ жатырмыз (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Бұл екеуі барлауға үнемі атпен шығатын болғандықтан, *атқосшылыққа* Серікті қалап алған еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

АТҚУ *Жауы етістігінің қимыл атауы.* ≈ Судың *атқуы*.

АТҚУМА з а т. о й ы н. *Бір-бірінің білегін айқастыра ұстаған екі бала үшіншісін айқасқан білекке отырғызып ойнайтын ойын.* *Атқума, атқума,* Арқар атқан ақ тау ма? Көк тау ма, көк тау болса, көп тау ма? Ал тастадық бұл тауға, – деп, қол үстінде отырған баланы жерге тастап жібереді (Е.Сағындықов, Қаз. ұлт. ойын.).

АТҚУЫЛДА= е т. ж е р г. *Ашулану, бұлқан-талқан болу.* Осындай күймен кеп, есікті ашып жібергенде, алдынан таңертеңгі Жәмила тағы *атқуылдай* шықты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қайтесің енді қолыңмен істегенді мойныңмен көтересің деген осы. Бастан *атқуылдап* отырғаннан-ақ сезіп едім (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

АТҚҰЙРЫҚТАР з а т. ө с. <лат. hippuridaceae> *Жатаған тамыр сабақты, шоғырланған ұзын жапырақты, үлдері өте ұсақ, жеке орналасқан, қосжынысты көпжылдық су шөптер тұқымдасына жататын өсімдік.* *Атқұйрықтардың* Қазақстан да бір туысы мен бір түрі өседі (Қаз. тілі термин. Биология). *Атқұйрықтардың* жемісі сүйекше тәрізді. Бөгенде су өсімдіктерімен бірге балықтардың уылдырықтайтын орнын құрайды (Қаз. тілі термин. Биология).

АТҚҰЛАҚ з а т. ө с. <лат. rumex confertus> **1.** *Тарбақ тамырлы, сабағы сояудай ұзын көпжылдық өсімдік.* Ол қоянда [жыл] қатты ашаршылық болды. Пәлен жерде *атқұлақтың* басын үгіп, көже қылып ішті деп үлкендердің аңыз қып айтып отырғандары есімде бар («Қазақ»). *Атқұлақ* тамырында антрогликозиттер, шайыр заттары, эфир майлары, К витамині және аздаған темір бар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Кейбір деректерге қарағанда, *атқұлақ* тұқымы мен кепкен сабақтарының үгіндісінен тағам жаса-

лады екен (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Жалаңаштың арақарағайын аралап, ат бойындай *атқұлақтың*, балдырды, төбе жайлаудағы қазтаңдай, еңлікгүлді иіскегім келеді (Б.Қожабеков, Көктөбе). **2.** *а у ы с. Есуас, ақымақ.* Ой, *атқұлақ*, жарымес, – деді танкист жігіт сұрақ қойған жігітті жақтырмай (Т.Бердияров, Солдат.).

АТҚҰЛАҚТАН= е т. *Шөптің алғашқы жапырағының ат құлағы тәрізді қылтиып шығуы.* Елубай ауылға жетіп қалғанын қарсы алдындағы қапталды алып жатқан, көгі *атқұлақтанып*, алшындап қаракөк тартқан, кілемдей түрленген дүмбелекке келгенде бірақ білді (О.Әбдіұлы, Әңгім.).

АТҚҰЛАҚТАНУ *Атқұлақтан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өсімдіктің *атқұлақтануы*.

АТҚҰМАР с ы н. *Атжанды, атты жақсы көретін.* *Атқұмар* атын қимас, жанын қияр (А.Байтұрсынұлы, Ақ жол). Мұның үстіне *атқұмар* өке жалғыз қызын қаршадайынан атқа мінгізіп, жүйріктен қамау тер алғызатын (С.Бакбергенов, Қайран шешем).

АТҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Атжандылық, атты жақсы көрушілік.*

АТҚЫ= е т. **1.** *Жоғары қарай шапшу, ырышу.* Өзені қатпар жартас, күреленген су, *Атқыған* жыра сайын қайнар еді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жарылған тұрбалардан бу, су *атқып* жатыр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Қатқат жердің астындағы қара алтыны көкке *атқыған* (Б.Аманшин, Маңғыстау.). **2.** *Белгілі бір жаққа қарай атылу, ытқу.* Артынан ұрылған сойылдан сауыры жарылғандай ақтабан *атқып*, ақсұр аттың қатарына келді (І.Жансүгіров, Шығ.). Шынжырымды шалдырлатып *атқып* терезеге шықтым (С.Сейфуллин, Тар жол.). Түлкі екен. Бұларды сезіп қалып, жүні үрпип, *атқып* қаша беріп еді, темір қақпан «қайда барасың» дегендей, қаңқ еткізіп, борбайынан тартып қалды (Д.Досжанов, Зауал.).

АТҚЫ з а т. *Атқудан болған апат, шығын.* Қаңғырып жеткен өсектің түрі жаман: пәлен жерде пәлен кіре *атқыған* кетіпті, түген жерде түгенше адамды көшкін әкетіпті деп күмнілдеткенде жүректі күпті қылады (Қ.Ысқақов, Тұйық).

АТҚЫЗ= е т. **1.** *Қарудан оқ шығартқызу, біреуді атып, көзін жойғызу.* Айқыз жанында тұрған бір жауынгерге мылтық *атқызды* (Аялы жандар). Арын қорғап арпалысқан жас қызды капитан Гүд өз үйінде *атқызды* (З.Шүкіров, Менің дос.). Жаныңдағы жаман-

дықты атыменен жоғалтқыз, Жалғандыққа жүрегіңнен күндіз-түні оқ а т қ ы з (Т.Молдағалиев, Өлеңд.). 2. а у ы с. Шығару, босату, аштыру. Жүректегі қапамды а т қ ы з а р ем (С.Торайғыров, Шығ.).

Көреп таңды көзімен атқызды. Түні бойы ұйықтамады, көз ілмеді. Бұрын таңның атқанын, күннің батқанын білмейтін Қамар бір о жағына, бір бұ жағына аунақшып, к ө р е р т аңды көзімен атқызатын уақыттары да болып жүрді (С.Торайғыров, Шығ.). Енді бір үш-төрт сағаттан кейін к ө р е р т аңды көзімен атқызып, түні бойы тыным көрмей басы-қасында болып, өзі шығарған газеті оқушы қауымының қолында болады (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

Таңды атқызды. Бір нәрсемен таң болғанша айналысты. «Қойныма тышқан кіріп кетеді» деп, түні бойы көзі ілінбей, т аңды түрегеп жүріп а т қ ы з а д ы екен (З.Ақышев, Ақбел.).

АТҚЫЗДЫР= е т. Көзін жойғыздыру, оққа шыратқызу. Бейсенбінің үлкен баласы Шәугімбайды ол «қызыл» деп а т қ ы з д ы р ы п тастапты («Жетісу»).

АТҚЫЗДЫРТ= е т. Оққа шыратқыздыр, көзін жойғыздырту. Полицияларды Тұрамысов а т қ ы з д ы р т ы п тастады (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.).

АТҚЫЗДЫРУ Атқыздыр етістігінің қимыл атауы; атқылату, шашыратқызу. Қос скважинадан осыншалық фонтан а т қ ы з д ы р у ғ а күш салған кім екен? («Лен. жас»).

АТҚЫЗУ Атқыз етістігінің қимыл атауы; аттырып көзін жою. Мұны өзге жазамен өлтіру қиын. А т қ ы з у заңнан тысқары жұмыс сияқты (М.Әуезов, Қилы заман).

АТҚЫЛА= е т. 1. Үсті-үстіне оқ шығару, дүркін-дүркін ату. Мана майдан шебінен өткенімізде, бізді а т қ ы л а ғ а н жаудың зеңбірегінің үнінен жер сілкінгендей болып еді, енді жым-жырт құлазыған үнсіз далаға кездестік (Ә.Әбішев, Замана.). Әлден уақытта жау минометі Төлеубаевтың ескі ұясын үсті-үстіне а т қ ы л а п, жүндей төпеп алды (Ол күндер.). Әлқисса, Төлегенмен жерінен бірге шыққан алты қаз бар екен, суға келіп қонайын деп еді, жаулар а т қ ы л а п қондырмады (Қыз Жібек). 2. Бір нәрсені үсті-үстіне лақтыру. Қуған Бүркіттен қашқан мен жол жиегіндегі қалың қамысқа үймелеген биік күртікке сүріне-қабына бұрын шықтым да, қарды уыстап жентектеп, оны а т қ ы л а й бастадым (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Тас а т қ ы л а п иттердің беттерін қайтардым (С.Сейфуллин, Тар

жол.). 3. Жоғары қарай шапшу, ыршу, ытқу. Тау басынан тас бұлақ Тасып ақты а т қ ы л а п, Күрілдеген көзінен Күмістей су тасқындап, Топ ойнаған баладай Санын ұрып шапқылап, Кенересі кемімей, Гауһар сулар тамшылап, Жағалауы көк толқын, Түрлі гүлдер албырап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Иіркiйр сайларда, Ирек-ирек із қалған. Аққан бұлақ жайлаудан, А т қ ы л а й д ы күз-жардан (М.Мақатаев, Шығ.). Су дегенің тілсіз жау, Бұрқыраған шу асау, Ақ көбігін а т қ ы л а п, Жын қаққандай жұлынды (Жамбыл, Шығ.). 4. х и м. Бір нәрсені үсті-үстіне ату арқылы әсер ету, ықпал жасау. Ядролық реакция жүру үшін, өне бойы сырттан, айталық, нейтронмен а т қ ы л а п отыру керек (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Бұл Күннің жіберген корпускулалары болғандықтан, Күннен келген протондардың сәулесі ауаны а т қ ы л а й д ы (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). 5. Қайта-қайта насыбай иіскелеу. Бұп-бұйра күрең насыбайды екі танауына кезек а т қ ы л а п, сонау көз ұшындағы ақбас шындарға қарап үнсіз тұр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

АТҚЫЛАС= е т. 1. Дүркін-дүркін атысу. Бәсекелесе а т қ ы л а с қ а н зеңбіректерден жарылған снарядтардың дауысы тау бұзылып, тас жарылғандай айналаны азаннан бері күнірентуде (Б.Момышұлы, Москва.). А т қ ы л а с ы п қуып шықтық. Саябырлаған кезде менің ойыма сен түстің (А.Сарбөпин, Аспалы бесік). 2. Бір нәрсені лақтырысу. Сонан соң қармен а т қ ы л а с т ы қ. Үсті-басымыз малмандай су болып кешке бір-ақ тарадық (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы).

АТҚЫЛАСУ Атқылас етістігінің қимыл атауы. ≈ Қармен а т қ ы л а с у.

АТҚЫЛАТ= е т. Шашырату, шапшыту. Көктем шыға өзеншілер дәрімен дүңкілдетіп мұз жарып, өзен суынан, Алматы парктеріндегідей, аспанға шапшытып фонтандар а т қ ы л а т а д ы (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

АТҚЫЛАТУ Атқылат етістігінің қимыл атауы. ≈ Оқпен а т қ ы л а т у.

АТҚЫЛАУ Атқыла етістігінің қимыл атауы. 1. Үсті-үстіне оқ ату. Үкіметтен билік кетіп барады... әскерлер бірін-бірі а т қ ы л а у-д а (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Жапон заңнамасына сәйкес, жағалау күзетінің қызметі территориялық сулардағы шекарашылардың талаптарын орындамаған кемелерді ғана а т қ ы л а у ғ а және суға батыруға құқылы («Егемен Қазақстан»). 2. Сұйық заттың жоғарыға қарай шапшуы, ытқып шығуы. Эндогендік геологиялық процестердің жылдамдығы мен ауқымы жөнінде вулкандардың а т қ ы л а у ы

мен жер сілкінуді байқау, өткен кездердегі геологиялық процестердің тарихын бейнелейтін геологиялық қимылдарды зерттеу арқылы қорытынды жасауға болады (К.Сапарбайұлы, Геология).

Атқылау аймағы. ә с к. а) *Атыс дәлдігі қамтамасыз етілетін, снаряд немесе оның элементтерінің әуе нысанасын жою мүмкіндіктері сақталатын тік зеңбірек жанындағы кеңістік.* ә) Ірі және орташа калибрлі тік зеңбірек қаруы үшін әуеде жарылыс болатын, ал кіші калибрлі тік зеңбіректер үшін снарядтық ұшу уақыты өзін-өзі жойғыштық уақытынан кем немесе тепе-тең келетін аймақ *а т қ ы л а у а й м а ғ ы* болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атқылау бұрышы. ә с к. *Зеңбіректен атыс жүргізуге болатын көлденең немесе тік бұрыш.* *А т қ ы л а у б ұ р ы ш ы* зеңбіректің көлденең атыс позициясында орналасу жағдайындағы зеңбірек ұңғысының лафеттегі немесе басқа қондырғыдағы шеткі жағдайының аралығымен анықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АТҚЫЛАУШЫ з а т. *Атушы, атқылау әрекетін орындаушы адам.* Мұншама ерлікті көріп тұрған біздің бөлімше, үй ішінен *а т қ ы л а у ш ы л а р*, өзіміздің адамдар екенін көреді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АТҚЫН с ы н. ж е р г. *Азғын, бұзылған.* Мынау *а т қ ы н* қайдан келген (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТҚЫР: қарғыс атқыр. қ а р ғ. *Қарғыс тигір.* Сұм заман қалдырмаған еш жанды аяп, Оянды тағы кеуде түкпірінен Ақ нанды *қ а р ғ ы с а т қ ы р* басқанда аяқ (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.).

Құдай атқыр. қ а р ғ. *Құдай атсын, Құдайдың жазасы тисін деген мағынада.* Бізде Нысан деген *қ ы д а й а т қ ы р* бір қарт бар. Кәрі болып қартқа қосылмайды, жас болып жасқа қосылмайды (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

АТҚЫТ= е т. *Шашыту, шашырату.* Қабыршағы тікірейген үлкен жайын арандай ашқан аузынан да, шатынап аларған көзінен де, делдиген танауынан да *с у а т қ ы т а д ы* (С.Шаймерденов, Болашақ.). Шошайған жіңішке тұрба дір-дір қағып, боз түтінді *а т қ ы т ы п* тұр (Ғ.Мұстафин, Шығанақ.). Теңіздерді құшаққа ап, *А т қ ы т ы қ* толқын жан-жаққа (Д.Әбілев, Таңд.).

АТҚЫТУ *Атқыт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Суды *а т қ ы т у*.

АТҚЫШ з а т. 1. ә с к. *Оқ-дәрімен ататын қарумен қаруланған жаяу әскер жауынгері.*

Жүз елу қадам жерге келмей атпандар! – деді Белан *а т қ ы ш т а р д ы ң* қасына жүгіріп келіп (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *А т қ ы ш* қос қолмен тұтқадан айрылар емес, пулемет те, Блоха да безгек ұстағандай дірілдеп жатыр (Ол күндер.). Үлкен калибрлі, ауыр зеңбіректің *а т қ ы ш ы* Тілеужан жау шебіне күн сайын ондаған снарядтар жібереді (С.Бақберген, Өз. жігіт.). 2. *Мерген адам.* Құс салу бұрыттардың ұмытып кеткен ермегі. Оның орнына, бұлар – *а т қ ы ш т а р*. Мылтық та бар екен оларда, мергендері жетерлік. Бірақ садақ тартуды жақсы көреді (С.Мұқанов, Аққан жұлд.). Сонау кезінде бұрыннан ауызға ілініп, өзінше есеп ашқан *а т қ ы ш т а р д ы ң* көбінен жақсы атты (С.Бақберген, Қарға там.). // *Оғын мұлт жібермейтін, мерген.* Жантілеу озған *а т қ ы ш* мерген еді, Өлтіріп ол талайды көрген еді. Жанекен көптің біліп қаймыққанын, Көтеріп көкірегін ерленеді (Батырлар жыры). Мықты деп есептеме Тасада *а т қ ы ш* «мергенді», Бітпеген іске бөлсініп, Кеудесін бекер кергенді (К. Салықов, Өлеңд.). Қандай *а т қ ы ш* бала деп, Жұрт мадақтап сыйлады. Нұсқаушыдан бала кеп, Бір кітапты сыйға алды (Т. Жароков, Шығ. жин.).

Атқыш жасушалар. б и о л. *Ішекқуыстардың сыртқы тері қабатында орналасқан қорғаныш және қорек ұстау қызметін атқарушы жасушалар.* *А т қ ы ш ж а с у ш а л а р* – гидрлардың сыртқы эктодерма қабатында орналасқан қорғаныш және қорегін ұстау қызметін атқаратын жасушалар (Қаз. тілі термин. Биология).

Атқыштар батальоны. ә с к. *Атқыштардан құралған батальон.* Миша өзі тіленіп біздің *а т қ ы ш т а р б а т а л ь о н ы н а* ерікті солдат болып кірді (С.Омаров, Әңгім.).

Атқыштар полкі. ә с к. *Атқыштардан құралған полк.* 1945 жылы жазда біздің *а т қ ы ш т а р п о л к і* Вена қаласында тұрды (Қ.Исабаев, Жұмбақ үй). *А т қ ы ш т а р п о л к і* 3 атқыштар батальонынан, артиллериялық және басқа бөлімшелерден тұрған. Ұйымдық жағынан *а т қ ы ш т а р п о л к і* атқыштар дивизиясының құрамына кірген (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АТҚЫШТЫҚ з а т. *Мергендік, дәл көздеп атушылық.* Сондықтан онымен әзілдескісі келген жігіттер: «Біздің Мәншүктің *а т қ ы ш т ы ғ ы* сондай, хауаның кай жерін көзде де оғы мұлт кетпейді», – десетін (С.Мұқанов, Аспаз). Бағана, бөйгеде сен жарысып пең? Ортаға өнерінді салысып пең? *А т қ ы ш т ы қ*,

күштілікті сынасқанда, Онда озбай өзгелерден қалысып пең? (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Әміренің асық *а т қ ы ш ы ғ ы* сондай екен, ұтылғаны үшін сия қарындашпен салған сақина Топекеңнің саусағына сыймай кетіпті (М.Тоқжігітов, Ән атасы).

АТҚЫШШЫЛ *с ы н с ө й л. Атқыш.* Ұсынған оғы кетпеген, Тигені түяқ серппеген, Бір *а т қ ы ш ы л* сұмға кез болар! (Базар жырау, Шығ.). *А т қ ы ш ы л* қара сұр мерген Қырымнан байлап құтқармас Көріне қашқан құланды (Базар жырау, Шығ.).

АТЛАНТТАР [грек. atlas (atlantos)] *з а т. с ә у л е т. Еуропалық сәулет өнерінде үйлердің, басқа да ғимараттардың төбелерін, балкондарды, маңдайшаларды көтеріп тұрған ер адамның мүсіндері. А т л а н т т а р* мүсіні Акраганттағы Зевстің ғибадатханасында орнатылған (КҮЭ).

АТЛАС¹ [ар. أطلس] *з а т. 1. Географиялық, астрономиялық, биологиялық, диалектологиялық және т.б. карталардың топтастырылған жинақтық атауы. А т л а с* қамтитын территорияларына қарай (ел атласы, дүниежүзілік атлас), мазмұнына қарай (жалпы географиялық, физикалық-географиялық, экономикалық-географиялық атлас), мақсатына қарай (туристік, жол, оқу, анықтамалық атлас) бөлінеді (Қ. Құрманов, Физ. геогр.). Экспедиция аяқталды. Зерттеушілер Владивостокқа оралып, жиған-тергендерін ортаға салды. Қазір арнайы биологиялық *а т л а с* жасалуда («Лен. жас»).

АТЛАС² [ар. أطلس] *з а т. 1. Бір жақ беті жылтыр келген жібек мата.* Алған жарыңды жамандап, Асқанды қайдан табарсың? Ақ тоныңды жамандап, *А т л а с* қайдан табарсың? (М.Әуезов, Шығ.). Жігіттің көзін тескен қыз секілді Жамылып *а т л а с* шайы, түйме таққан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Театрымызға керекті киім тіктіретін мата, бұл керек: мақпал, берен, барқыт, зер, *а т л а с*, жібек, тағы тағылары (Ғ.Сланов, Домбыра.). **2.** *а у ы с. п о з т. Жылтыр тегіс жабын.* Ақырын күліп таң атқанда, Көк *а т л а с* жамылып даланы оятқанда, Таң дабылы қағылып (С.Мәуленов, Таңд. өлеңд.). Қосылар түпсіз терең талай өзен, Жалғасар жаңа арнаға күркіреген. Ақкөбік, асау толқын, арыстан жал, Айқасар *а т л а с* аспан бұлтыменен (О.Шипин, Өмір өрнегі).

Атлас көйлек. *Атластан тігілген көйлек.* Қыз келді бір уақта есік ашып, Патшамен отырмаққа басты қосып. Бір түрлі қыз *а т л а с* *к ө й л е к* киіп, Қылам деп бір күн әлек ойға

түсіп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бұлттан шыққан айға ұқсап, Түр еді Назым нұрланып. *А т л а с* *к ө й л е к* үстінде Көк арбаға сүйеніп, Шыбықтай белі бұралып (Қамбар батыр).

Атлас шапан. *Атластан тігілген шапан.* *А т л а с* *ш а п а н*, Түрлі-түсті қамқалар. Алтын жүзік, күміс балдақ, Мойнына іліп алқалар (А.Тоқмағамбетов, Өмір.).

АТ-ЛАУ *з а т. Лауға мінетін ат.* Асынған айбынды аспап қаруланып, Түтігіп, түсі қашып, жадуланып. *А т-л а у* дайында деп ақырды кеп, Жатуға уақыт жоқ деп дамыл алып (Н.Ахметбеков, Шығ.).

АТЛЕТ [грек. athlētēs] *з а т. 1. с п о р т. Амлетші.* Ақыры, жас *а т л е т* дәрігерлердің шешімі бойынша бір жылға дейін жаттығуды тоқтатуға мәжбүр болды («Лен. жас»). Оның еңбекқорлығы, қайсарлығы, намысшылдығы көнігі *а т л е т т е р д і*ң өздеріне бас шайқататын («Егемен Қазақстан»). **2.** *Құш жаттығуларымен өнер көрсететін цирк артисі.* Цирк группасында күштілер, *а т л е т т е р* көп екен (М. Танекеев, Қажымұқан).

Ауыр атлет. *Спорттың штангі көтеру, күрес сияқты түрімен айналысатын адам.* *А у ы р а т л е т т е р* мектебінің қожасына Мұқан үлкен олжадай көрінеді (М.Танекеев, Қажымұқан). Өткен аптада Москва, Волгоград және Харьков қалаларында *а у ы р а т л е т т е р д і*ң ірі жарыстары өтті («Лен. жас»).

Жеңіл атлет. *Спорттың жүгіру, секіру, лақтыру сияқты түрімен айналысатын адам.* Қазақстан *жеңіл а т л е т т е р і*нің оныншы орында қалып қоюы кімге де болса қуаныш әкеле қойған жоқ («Лен. жас»).

АТЛЕТИКА [грек. athlētikos] *з а т. 1. с п о р т. Адамның ептілігін, шеберлігін, төзімділігін, күштілігін арттыру үшін қажетті дене жаттығуларының жиынтығы.* Тоқсаныншы жылдардың бас кезінде Царицын қаласында *а т л е т и к а* аренасы ашылған (М. Танекеев, Қажымұқан). **2.** *ө н е р. Құш жаттығуларынан, трюктерінен тұратын цирк өнерінің түрі.* ≈ Цирктегі *а т л е т и к а д а н* танымал.

Ауыр атлетика. *Спорттың штангі көтеру, күрес сияқты түрлерін қамтитын саласы.* Футболшылар бұлардан басқа *а у ы р а т л е т и к а м е н*, жеңіл атлетикамен, гимнастикамен, баскетболмен айналысады («Лен. жас»). Кеше Алматы физкультура институтының манежінде *а у ы р а т л е т и к а д а н* еліміздің командалық біріншілігінің жалауы көтерілді («Соц. Қаз.»).

Жеңіл атлетика. *Спорттың жүгіру, секіру, лақтыру сияқты түрлерін қамтитын*

саласы. Мұрат жеңіл атлетика секциясына мүше болып жазылды (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Ергелі-кеш бос уақыттарда жеңіл атлетикамен шұғылдандым, ядро итердім, биікке қарғидым, диск лақтырдым (Ө.Бүркітбаев, Мұғалім).

АТЛЕТИКАЛЫҚ с ы н. *Атлетикаға тән, атлетикаға қатысты.* Жұртқа мәлім, бес-сайыс бағдарламасына ат спорты, жеңіл атлетикалық кросс, жүзу, нысана көздеу және фехтование сайысы кіреді («Жас Алаш»).

АТЛЕТШІ з а т. *Спорттың белгілі бір түрімен шұғылданушы адам.* Әрине, сонымен қатар жеңіл атлетшілердің алуан түрлі жаттығуларды орындауы олардың денсаулықтарын күшейтеді (Семья тәрбиесі).

АТМАЙЫ з а т. к ө н е. э т н. **1.** *Уақытша пайдалануға берілген аттың ақысы.* Алымшығын осылай бөлінсе, 1901 жылы Омбы болысында қанша атмайы, жігіт қызметі жұрт пайдасына қалар еді (Ә. Бөкейханов, Шығ.). Көп жылқысының арасында біреуге атмайын, біреуге ат сауырын дегенді бергіштей жүріп, Сүгір салмағы күшті бай болып алған (М.Әуезов, Таңд.). **2.** *Байырғы қазақ қоғамының қалыптасқан салтында бай, дәулетті адамдардың тұрмысы жұтаң, жоқ-жітік ағайын-жегжаттың, ауылдастарының әлауқатын көтеру мақсатымен оларға уақытша пайла-науға мал бөліп беруі.* Егер әл-ауқаты жақсарып, дәулеті жете тұра, борышкер атмайын қайтарып бермесе, малдың түп иесі билер сотының төрелігіне жүгінуге құқылы болған (ҚҰЭ). Сараң байдан сұрасаңыз атмайын, Бермес үшін айта берер жоқ жайын (Шешендік сөздер).

Атмайы қайтты. *Мінгізген атының ақысы төленді.* Қулар, құзғындар қаптап, Қылмады ие. Не шықты? Атмайы қайтты, Тигені ала бие (І. Жансүгіров, Шығ.).

Атмайын берді. а) *Атын уақытша пайдаланғаны үшін ақысын берді.* Абай енді: «Ағайын емес, ұрыға атмайын беруші, сүйеуші байжуан төлейтін болсын», – дейді (М.Әуезов, Әр жыл.). Ер жігіттен сұрасаңыз атмайын, Ерлік қылып беріп тұрады айтқанын (С.Сейфуллин, Шығ.). ә) *Ағайын-жегжат, жоқ-жұтаңға уақытша пайдалануға мал бөліп берді.* Байлар кедей руластарына уақытша пайдалануға сауын, атмайын беріп отырды («Халық мұғ.»).

АТ-МАТЫМЕН ү с т. *Атымен бірге, түгел.* Өзі ыржандап, айқайлап, Көк шолағын борбайлап, Қойшы қатар шауып па? Шапқан күйде ыржиып, Ат-матым ен тырқып

Топырақты қауып па? (М.Жұмабаев, Шығ.). Орыстар Торғайдың көпірінің 2 саржандай жерін күні бұрын алып қойған екен, сарбаздар үстімен қаша жөнелгенде ат-матым ен көпірден құлап, қазақтан 40 адам өледі (М.Дулатов, Шығ.). Ендігі сәтте керейлік ат-матым ен омақаса құлады (О.Бөкеев, Қамшыгер).

АТМОСФЕРА [грек. atmos – бу, sphaira – шар] з а т. **1.** *Жерді қаптап тұрған ауа қабаты.* Атмосфера – жердің ең сыртқы ауа қабаты (А. Машанов, Жер асты.). Атмосфераны шартты түрде үш қабатқа: тропосфера, стратосфера, ионосфера деп бөледі (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Жерге аман-есен келу үшін жер атмосферасына килігер тұста корабльді тежеп, траекториясын шамалы өзгерту керек («Лен. жас»). **2.** а с т р. *Құн, жұлдыз сияқты аспан денелері мен планеталарын қоршап тұрған газ тектес қабат.* Егер құн атмосферасы жоқ болса, онда фотосферадан келген жарық тұтас спектр берер еді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Шолпанды қоршаған қою атмосфера бар екенін, 1761 жылы Шолпан Күн бетін басып өткен кезінде М.В. Ломоносов ашқан еді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Жер – өзіне тән ерекшелігі бар физикалық дене. Оның ішкі қабаттарында, бетінде, қоршап тұрған атмосферасында өзара байланысты түрлі құбылыстар болып тұрады. Оны геофизикалық құбылыстар дейді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). **3.** ф и з. *Ауа қысымын өлшейтін бірлік.* Қысымы 6–9 атмосфера мөлшерінде ұсталады (Ж.Жиенбаев, Астық дақыл.). **4.** а у ы с. к і т. *Қоршаған орта; әлеуметтік, қоғамдық, тұрмыстық жағдай.* Құдайшыл әріп жаттаушылар мен фанатиктердің ұстаған тымырсық атмосферасынан ақылды бала Шығыстың атақты классиктерінің шығармаларына ұмтылды (ҚазССР тарихы). Осы аудиторияның атмосферасы тамаша (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Ашық сырласып, өңгімелесетін атмосфера жасау керек («Лен. жас»).

Атмосфера газдары. ф и з. *Жер бетінің атмосферасын құрайтын газдар.* Атмосфера газдары – атмосфераның құрамына кіретін азот, оттегі, аргон, неон, гелий, криптон, сутек, көмірқышқыл газы, метан, азот тотығы, көміртек тотығы, озон секілді газдар (ҚҰЭ).

Атмосферадағы айналым. ф и з. *Ауа қабаттарының қозғалыс жүйесі.* Атмосферадағы айналымды синоптикалық, статистикалық және гидродинамикалық әдістермен зерттейді (ҚҰЭ). Атмосферадағы айна-

лым – бірнеше ірі көлемдегі ауа қозғалыстарын қамтиды, соның ішінде ең ірісі – ауа массасының батыс тасымалы (ҚҰЭ).

Атмосферадағы алмасым. ф и з. Жер бетіндегі тығыздығы төмен жылы ауаның жоғары көтерілуімен қабаттаса суық ауа массасының төмен түсуі. Температуралық градиент жоғары болса *атмосферадағы алмасым* күшейеді (ҚҰЭ).

Атмосферадағы температура инверсиясы. ф и з. Ауа температурасының жер бетінен жоғарылаған сайын өсуі. *атмосферадағы температура инверсиясы* тропосферадан стратосфераға ауысу шегінде байқалып отырады (ҚҰЭ).

Атмосфера қабаты. ф и з. Ауа қабаты. Уранның бетінде қалың *атмосфера қабаты* бар, ол белдеу жолақтар тәрізденіп көрінеді (М.Кұдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Атмосфераны барлап білу. ф и з. Арнайы құралдар (шарцұшқыштар, радиозондтар, метеорологиялық зымырандар, лазерлер, жердің жасанды серіктері, радиолокациялық және т.б. құралдар) арқылы атмосфера температурасының тік және көлденең таралуын, желдің бағыты мен жылдамдығын, қысымын және т.б. шамаларын анықтау. *атмосфераны барлап білу* нәтижелері артиллерия атысына даярлық жасау үшін (ракета жіберу), желді есепке ала отыра, авиация ұшуын қамтамасыз ету үшін және т.б. мақсаттар үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атмосфераны қорғау. э к о л. Атмосфераның барлық қабаттарындағы энергетика мен ауаның химиялық құрамын сақтауды қамтамасыз ететін шаралар жиынтығы. *атмосфераны қорғаудың* негізгі шаралары – ірі кен байытатын, мұнай өнімдерін өндіретін және оларды өңдейтін өнеркәсіп орындарында аз қалдықты немесе қалдықсыз технологияға көшіру, автокөліктерден, ұшақтардан, жылу қазандықтарынан бөлінетін газ тәрізді, аэрозоль, ауыр металдар, фенолдар т.б. зиянды заттардың шекті мөлшерден аспауын бақылау (ҚҰЭ).

Атмосфера суы. ф и з. Атмосфера ауасында болатын су буы немесе конденсацияның өлшенген өнімдері (тамшылар, кристалдар). $\approx$ *атмосфера суының* тығыздығы.

Атмосфера шебі. ф и з. Атмосферадағы өтпелі белдем немесе екі ауа массасының арасындағы (шартты түрдегі) жігі. *атмосфера шебі* белдемінің көлденең бағыттағы ені бірнеше ондаған километрге, тік бағыттағы қалыңдығы бірнеше жүз метрге дейін жетеді

(ҚҰЭ). Егер жылы ауа салқын ауа жағына қарай ауысса, күн жылынады. Мұндай *атмосфера шебі*н жылы шеп дейді (ҚҰЭ).

Атмосфера электрлігі. ф и з. Жер атмосферасындағы электр құбылыстары мен процестерінің жиынтығы; *атмосфера электрлігі*не ауаның иондануы, атмосфераның электр өрісі, бұлттар мен жауын-шашынның электр заряды, атмосфераның электр өткізгіштігі, найзағай разряды т.б. көптеген құбылыстар жатады (ҚҰЭ).

АТМОСФЕРАЛЫҚ с ы н. Атмосфераға тән, атмосфераға қатысты. Қалыпты жағдайда теңіз-деңгейінде *атмосфералық* ауаның тығыздығы $0,00129 \text{ г/см}^3$ (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Орға труба арқылы қысымы 5–6 *атмосфералық* ыстық бу жібереді (Қ.Құсайынов, Сабан.). Жер бетіндегі барлық *атмосфералық* және метеорологиялық құбылыстар осы ауа қабатында болып тұрады (М.Кұдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Атмосфералық акустика. ф и з. Атмосферада дыбыстың пайда болуын, таралуын т.б. қасиеттерін зерттейтін акустиканың бөлімі. Дыбыс толқындары бос атмосферада таралған кезде *атмосфералық акустика* ауаның жылу өткізгіштігі және тұтқырлығы әсерімен жұтылады (ҚҰЭ).

Атмосфералық ауа. ф и з. Жер эволюциясы барысында қалыптасқан газдардың табиғи қоспасы. *атмосфералық ауа* негізінен азот, оттег, аргон т.б. газдардың механикалық қоспасы (Қаз. тілі термин. Су.).

Атмосфералық жауын-шашын. ф и з. Температураның төмендеуіне байланысты атмосферадан жерге түсетін жауын, қар, бұршақ, қырау. Қазақстан территориясында *атмосфералық жауын-шашын* мөлшері 90 мм мен 1500 мм аралығында болады (ҚазССР физ. геогр.). «Қаракөл» совхозына бекітіліп берілген жерде *атмосфералық жауын-шашынның* жылдық мөлшері 215–220 мм болады (М.Әмірғалин, Биязы жүн.).

Атмосфералық коррозия. ф и з. Атмосферадағы химиялық заттектердің әсері нәтижесінде пайда болатын коррозия. $\approx$ *атмосфералық коррозияның* салдары.

Атмосфералық қысым. ф и з. Жер бетіне және ондағы барлық денелерге атмосфералық ауаның түсіретін қысымы. Жер бетінен жоғарылаған сайын ауа тығыздығы кемитіндіктен, *атмосфералық қысым* азая түседі. Мыс., Алматыға қарағанда Астана қаласының *атмосфералық қысымы* жоғары (Қаз.

тілі термин. Су.). Өкпе көлемінің ұлғаюы ондағы ауаның *атмосфералық қысымын* түсіруге әкеліп соқтырады (Адам анатом.). *Атмосфералық қысыммен* шыққан судың екпінді ағысын жұмысшылар қабырғаға бағыттады («Лен. жас»).

Атмосфералық ластану. э к о л. *Табиғи және антропогендік факторлардың әсерінен атмосфера ауасына түсетін немесе онда түзілетін физикалық-химиялық агенттер мен заттектер. Атмосфералық ластанудың* табиғи көздеріне жанартаудың атқылауы, шаңды борандар, ормандағы өрт, желге мүжілу, тірі организмдердің іріп-шіру процестері жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

Атмосфералық нөсер. ф и з. *Атмосферадан жерге түсетін аса қатты жаңбыр.* Институт қызметкерлері кең *атмосфералық нөсерлерді* тудыратын бастапқы бөлшектердің табиғатын анықтау идеясын жүзеге асыру үшін Гамбург университетінің физиктерімен бірлесіп жұмыс істеуде («Егемен Қазақстан»).

Атмосфералық оптика. ф и з. *Жарықтың атмосферада шашылуынан, шағылуынан және жарық дифрактануынан болатын оптикалық құбылыстарды зерттейтін метеорологияның бір бөлімі. Атмосфералық оптика* зерттейтін құбылыстарға көкжиектің қызыл түске бояулы, сағым, жұлдыздардың жыпылықтауы, кемпіркосақ, гало, gloria, ымырт, таң шапағы т.б. жатады (ҚҰЭ).

Атмосфералық өзгеру. ф и з. *Ауаның салқындаған қабатының төменге жылжып, жылы ауа қабаттарының астына жинақталуы. Атмосфералық өзгеруге* қазан-шұңқыр, аңғар және т.б. себеп болады (Қаз. тілі термин. сөздігі).

Атмосфералық су. ф и з. *Атмосферада пайда болып, жерге түскен су. Атмосфералық сулардан* пайда болған көлдер мен батпақты жерлер жиі кездесетін бұл өңірде өсімдіктердің басым көпшілігі жусан мен сораң (Шопан серігі).

Атмосфералық тосап. ф и з. *Атмосфералық жауын-шашын.* Табиғи жағдайларда топырақтағы су қорының қайнар бұлағы *атмосфералық тосап* – жаңбыр, қар және шық болып табылады (Мақта шаруаш.).

АТОЙ з а т. **1. Лап қойған шабуыл.** Беделді қазақтардың аттарын ерттеп, *атойды* күтіп тұрғанын білдірді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Кіміміз нашар, жаман деп, Арланба, жарлы, жүр тойға. «Жаса, жарлы, жасар» деп, Шық ту алып *атойға* (І.Жансүгіров, Шығ.). Алпыс

атой – шабуыл, Ажал – жауыз шегінді. Жеңіп шықтың тағы бір, Жеңіп шықтың өлімді (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). **2. Айқай-шу, аттан.** Жапалақ шешінбей, киімімен сұр шекпен одеялының астына кіре қойған екен, бейне бір «жау келді!» деген *атойға* күні бұрын өзір жатқан адамдай ұмтылды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Әр көзден жас төгілді мөлдіреген, Әр сөзден *атой* шықты «өлді» деген. Әр үйден күңіреніп мұң ызғыды: «Бұл сұмдық бітер, – десіп, – енді немен?» (А.Тоқмағамбетов, Дария сыры). Бір күні сабақтан қайтып, тамақтарын ішіп, жатақ үйде балалар шуылдасып отырғанда, сырттан *атой* болды (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Атой берді. а) *Айғайлап дабыл қақты, ұран тастады.* Сонда сен, кәрі Шыңғыстау! «Батыр-ау, ел қарасы көріне ме? Ел қайта қонып қалған ба?» – дегендей бағанағыдан гөрі жылы жүзбен жымыңдап сағымданып, жайдары желің жаңа шыққан жасыл көдені бұландатып, қайың мен теректің жапырағын сылдыратып жайқалтып, төскейдегі елге *атой бергенде*: «Мұнда-мұнда! Бергел-бергел!» – деп шақырғандай болдың-ау... (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Таста! Таста!.. Аттан! Аттан!.. деп жерді-көкті, жұлып, бір жігіт *атой берді* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жөнелді атқа мініп *атой беріп* (С.Торайғыров, Шығ.). ә) *Белгі берді, көрініс жасады.* Естеміс барып қосынға, Достығына сенеді. Батырға *атой береді* (Қобыланды батыр). Ол бір биіктеу жерге келіп, маған көрініс беріп, алыстан *атой беретін* болды (С.Сейфуллин, Тар жол.). Тәуке-нің адамдары олардың алдынан *атой беріп*, бөріктерін бұлғап «келме» дегенді білдірді (І.Жансүгіров, Шығ.). б) *Көзге ерекше түсті, мен мұңдалады.* Есей бір нәрсеге тоқталып қараған жоқ: бәрі ыстық, көзіне бәрі оттай басылып, «мен мұңдалап» *атой беріп* тұрды (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Оның өзіндік, тек Мұхтарлық қасиеттері *атой беріп* тұрады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Колхоз қаласының көшесіндегі электр шамдар таң шолпанындай жарқырап, алыстан *атой беріп* тұр (Ә.Әбішев, Замана.).

Атойға басты. *Атой салды.* Әлгі бала балиғатқа жетті, ауылдың түн ұйқысын бөліп *атойға басты*, жаманшылық шақырып қылыш қайрайтынды шығарды (Д.Досжанов, Жібек.).

Атой салды. а) *Айғайлап, ұрандап шабуыл жасады.* Оятады аспан астын, жер үстін, Дабыл қағып, *атой салып* саңқылдап (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Жем бойында бір биік дөң

болатын, сол дөңнің басынан күні-түні қарауыл қараған жігіттер мезгіл-мезгіл *а т о й с а л ы п*: – Ал, келді! Жау келді! – деп, жайбарақат жатқан қолды аяғынан тік тұрғызумен болып жүрді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Бұл – *а т о й с а л ы п*, айқайлап тиісетін соққы емес (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). *ә) п о э т. Тынымсыз еңбектенді, асыр салды (тыңға байланысты).* «ЖВН-6», «ЖВН-10» жаткасымен 16700 комбайн ақ алтынға *а т о й с а п*, еңбек жалынын лаулатып жүр («Лен. жас»). Таңнан бұрын тұрып, күні бойы *а т о й с а л ғ а н* өрендер тізгінді әлі де тартар емес («Лен. жас»). *б) п о э т. Буырқанды, бұрсанды, еркіндеді (өзен туралы).* Бұзылған көпірдің орнына үш бөренені қатар қойып, сол бөренелердің үстімен өзім буырқанып, *а т о й с а л ы п* жатқан бұрманың арғы жағасына өттім (Ж. Жұмаханов, Үш бәйтерек). Ақ Ертіс, Нұр – Зайсанның өр төсінен *А т о й с а п* тұңғышындай еркесінген (Д.Әбілев, Таңд. өлең.).

Атой салу. *Елге жау тигенде немесе жауға қарсы шапқанда айбат шегіп, сес көрсететін әрекет; сарбаздардың аттарын ойқастата қырга шығуы.* Батырлардың қарсыласын жекпе-жекке шақыратын айбынды әрекетін де *а т о й с а л у* дейді (ҚҰЭ).

АТОЙЛА = е т. 1. *Айғайлап ұрандау; шабуылдау.* Отанды сақтауға, Жауларды таптауға *А т о й л а п*, қойдық лап! (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.). *А т о й л а п* ортақ жауды ойрандаған, Таран мен Амангелді үзенгілес (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). *А т о й л а п* кірді аулыма, Бір үйір солдат бесінде (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *а у ы с. п о э т. Шарқ иру, лап қою (өзен, бұлақ жайында).* Жер еркесі – гүлдерді жайнат та, Тау еркесі – бұлақтарды қайнат та, *А т о й л а* аймаққа! (Т.Шопашев, Жастық.). // *Алай-түлей болу (боран, жел жайында).* Соқты дауыл, жаңбыр құйды, Қараңғыда жай ойнап. Күркіреп күн тынбай тұрды, Орманда жел *а т о й л а п* (С.Мәуленов, Жаз ерке). 3. *Көңіл аудару, мен мұңдалау.* Жаз мұңдалап *а т о й л а й д ы*, Хабаршысы – қарлығаш. Махаббаттың оты ойнайды Көздерінде қарындас (Б.Бірзабаев, Тұңғыш.). 4. *а у ы с. Бел шешіп ат салысу, құлшына кірісу.* Өйткені әділет пен бостандық жайлы, адамның бақыты мен болашағы жайлы, бейбіт өмір жайлы әңгіме туа қалса, *а т о й л а п* алға шығатын белсенді әрекет-қимылға көшетін коммунистер ғой («Лен. жас»).

АТОЙЛАС = е т. 1. *Шабуылдасу, ұрандап, сес көрсетісу.* *А т о й л а с ы п*, ентелеп келе жатқан қалың қол («Ана тілі»). 2. *а у ы с. Қантасу, қаумаласу.* Апрель туысымен табиғат әлсін-

әлсін түнеріп, тұс-тұстан *а т о й л а с қ а н* түйдек бұлттар тұтаса келіп «көз жасын» төге берген-ді (Т.Тобағабылов, Жазира).

АТОЙЛАСУ *Атойлас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жан-жақтан *а т о й л а с у*.

АТОЙЛАУ *Атойла етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ұрандап *а т о й л а у ғ а* басты.

АТОЛЛ [ағыл. atoll] з а т. г е о г р. *Теңіз-дердегі таяз қолтықты қоршап жатқан сақина тәріздес маржан аралдарының бір түрі.* *А т о л д ы ң* негізін су астындағы жанартаулар төбесі құрайды (ҚҰЭ). *А т о л д ы ң* көлденеңі 90 км-ге жетуі мүмкін, оны құрайтын жартастар су бетінен бірнеше м-ге көтеріліп тұрады (Қаз. тілі термин. Геология). *А т о л л* – ашық теңіздегі маржан аралдарының бір түрі, су бетінен бірнеше метрдей көтеріліп, диаметрі 200 м – 50 км-ге, ені 100–200 м-ге дейін жетеді (К.Құрманов, Физ. геогр.).

АТОМ [грек. atomos] з а т. 1. *ф и з. Заттың ядро мен электроннан тұратын өте кіші бөлшегі.* Оқымыстылар бұрын *а т о м д ы* заттың бөлінбейтін бөлшегі дейтін-ді. Кейін оның протонға, нейтронға және электронға бөлінетіндігі анықталды (М.Мұқанов, Бақылау.). *А т о м* өзінің сыртқы бір немесе бірнеше электрондарын жоғалтқанда оң, ал сырттан электрон қосып алғанда теріс ионға айналады (ҚҰЭ). *А т о м* гректің «атомос» деген сөзінен шыққан, оның мәні «бөлінбес» деген сөз (Б.Айдарханов, Атом қуаты.). 2. *х и м. Химиялық элементтің өте кіші бөлшегі.* *А т о м* – жай және күрделі заттардың молекулаларының құрамына кіретін химиялық элементтің ең кіші бөлшегі (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Молекулалар құралатын, химиялық бөлінбейтін өте кішкене бөлшектерді *а т о м* деп атайды (Химия). Сутегінің төрт *а т о м ы* төрт валентті көміртегі *а т о м ы* арқылы ғана CH_4 молекуласы болып қосылады (Орган. химия). 3. *а у ы с. Атом қаруы, атом бомбасы деген мағынада.* *А т о м е н* үрей алмаққа Асығушы еді Трумэн (Ғ.Орманов, Сөт сапары). *А т о м н ы ң* қыршын Құрбанын! – деді, Жүректе жүрсін Ызалы кегі (Б.Аманшин, Бұтақта.). Оның нұрлы, оның ерлік жолына Бөгет емес жаудың *а т о м* оғы да (Ж.Молдағалиев, Бастаушы.).

Атом артиллериясы. *ә с к. Теңіздегі және құрлықтағы нысаналарды атом снарядтарымен жоюға арналған артиллерия.* *А т о м а р т и л л е р и я с ы н* алып жүру үшін тез жүретін шынжыр табанды трактор немесе 10 тонналық автомобиль трактор немесе 10 тонналық автомобиль-сүйреткіш, жүк

тасушы ұшақтар пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атом бомбасы. *ә с к. Атом қуатына негізделіп жасалған бомба; атом қаруы.* – Тоқта! АҚШ-тың сұмдары, қысқарт шуды! Сүйреп *а т о м б о м б а с ы н* жиһан кезбей! (Ж.Саин, Танд. шығ.). Жапон қаласының үстінен американдар *а т о м б о м б а с ы н* тастапты. Мың-мыңдаған адам қас қаққанша қырылған көрінеді («Қаз. әдеб.»).

Атом ғасыры [дәуірі, заманы]. *Атом қуаты ғылым мен техниканың, шаруашылықтың барлық саласында пайдаланылған кез, атом қаруы күшті дамыған мезгіл.* Ей, ғасыр! *А т о м ғ а с ы р!* Қорқытпа құпияңмен. Жасыр-машы, Қалайша көк жүзіне көтерілген, Атлант мұхитының ақуласы?! (М.Мақатаев, Шығ.). Біздің ғасыр – цивилизация ғасыры. Енді міне *а т о м д ә у і р і* ашылды. Россияда ұмытуға айналдық Ат күшімен күн көретін тәсілді (Ә.Тәжібаев, Аралдар). Оқу керек... Бұл техника заманы, *а т о м з а м а н ы*. Болашақ сендердікі (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

Атом кемесі. *т е х. Ядролық күш қондырғысы орнатылған кемелердің (су үстіндегі, су астындағы) жалпы аты.* Алғашқы *а т о м к е м е с і* 1959 ж. КСРО-да жасалды. Кейін «Арктика» (Ресей), «Саванна» (АҚШ), «Отто Ган» (Германия), «Муцу» (Жапония) т.б. тасымалдық-экспедициялық *а т о м к е м е л е р і*, сондай-ақ ядролық күш қондырғысымен жабдықталған әскери сүңгуір қайықтар қатары көбейді (ҚҰӘ). *А т о м к е м е* мұз бұзған Мұхитына түсірдім, өрі асыра күздардан, Жер серігін ұшырдым (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

Атом қаруы. *ә с к. Атом қуаты арқылы іске қосылатын бомба, снаряд, ракета т.б.* Африка әйелдері өздерінің отбасына, балаларына төнген ажал қаупін сезіне отырып, Сахараны *а т о м қ а р у ы н* сынайтын алаңға айналдыруға қарсы ашына үн көтерді (Аялы жандар).

Атом қаруынан қорғау. *ә с к. Әскери техниканы және олардың ішіндегі адамдарды соққы толқындарынан, ядролық жарылыстың зиянды сәулелерінен, өтпелі радиациялардан, радиоактивтік заттармен зақымданудан қорғау жүйесі.* Әскери техниканың оптикалық аспаптары мен ішкі жабдықтарын *а т о м қ а р у ы н ы* зиянды сәулесінен *қ о р ғ а у* үшін саптамалар немесе зиянды сәуле әсерінен қара болатын, ал содан кейін дұрыс жарық жағдайында өздерінің мөлдірліктерін қалпына келтіретін жарықтар қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атом қуаты [энергиясы]. *ф и з. Атом күші.* Бізде *а т о м қ у а т ы м е н* жұмыс істейтін электр станциясы да бар (С.Сейітов, Жылдар.). Электр энергиясын көп өндіру үшін *а т о м қ у а т ы н*, ядролық қуатты, күн сәулесінің қуатын пайдалану ісіне де бұдан былай көп көңіл бөлінеді (К.Ордабаев, Коммунизм.). Адам осы кездің өзінде *а т о м э н е р г и я с ы н* пайдаланып, іске жаратуды үйрене бастады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

Атом өнеркәсібі. *Уран кенін өндіру, өңдеумен шұғылданатын, одан атом энергиясын өндіретін және сол энергиямен жұмыс істейтін өнеркәсіп саласы.* *А т о м ө н е р к ә с і б і* 50-жылдардың орта шенінде, атап айтқанда, 1954 жылы бұрынғы КСРО-да тұңғыш АЭС (қуаты 5 МВт) іске қосылғаннан кейін жеке өнеркәсіп саласы болып қалыптасты (ҚҰӘ).

Атом радиусы. *ф и з. Молекулалар мен кристалдардағы атомаралық (ядроаралық) қашықтықты жуықтап анықтау үшін қолданылатын сипаттама.* *А т о м р а д и у с ы* ұғымын енгізгенде атомның электрондық тығыздығының 90–98%-ы осы радиустың айналасына шоғырланған деп есептеледі (ҚҰӘ).

Атом сағаты. *т е х. Атом қуатына негізделіп жасалған сағат.* Соңғы кездерде 1955 жылдың 1958 жылмен арасында *а т о м с а ғ а т ы* арқылы жердің өз білігінен айналу жылдамдығы шабандап, тәуліктің 0,00043 секундқа ұзарғандығы байқалады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Атом снаряды. *ә с к. Алысқа ататын ірі калибрлі зеңбіректерден атылатын снаряд.* *А т о м с н а р я д ы н ы* негізгі құрылысы зарядта тізбекті ядролық реакция туғызатын жарылғыш заттардан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *А т о м с н а р я д ы н ы* жарылысы кезінде температура 35 млн. градусқа, ауаның қысымы 30-40 млрд. атмосфераға жетеді (КСЭ).

Атом сүңгуір қайығы. *ә с к. Ядролық күш қондырғысы орнатылған сүңгуір қайық.* Қазіргі *а т о м с үң г у і р қ а й ы ғы* мен реактивті самолеттің не ғаламаты бар?! («Қаз. әдеб.»).

Атомсыз аймақ. *с а я с и. Атом және термо-ядролық қаруды өндірмейтін және орналастырмайтын аймақ.* *≈ А т о м с ы з а й м а қ т а р д ы* қатарында.

Атом сынағы. *ә с к. Атом күшін сынап байқау.* Осы аймақтардан алынған мұз сынама-ларының радчелбелменділігінің шындығы *а т о м с ы н а қ т а р ы* белсенді жүргізілген 1945–48, 1955–60 және 1963 жылдарға тура келетіні белгілі болып отыр (Табиғат сулары.).

Атом физикасы. *Атомның құрылысын және оның түрлі қасиеттерін зерттейтін физиканың бөлімі. Атом физикасы* 19 ғасырдың соңында ашылған атом құрылысының күрделілігін растайтын құбылыстарды зерттеу негізінде пайда болды (ҚСЭ).

Атом электр стансысы. *тех. Атом ядросының ыдырау процесінен туатын энергияны пайдаланып жұмыс істейтін электр стансысы. Атом электр стансысының* тұңғыш отаны болған СССР-де өнеркәсіптік ірі атом электр стансысы Сібірде салынды (ҚСЭ).

Атом ядросы. *ф и з. Ең кіші элементарлық бөлшектер: протон мен нейтронның бірігуінен жасалып, электрондардың қоршауында жатқан атом бөлшегі. Атом ядролары* протондар мен нейтрондардан тұрады, ядро құрамында электрон болмайды (Б. Бірімжанов, Жалпы химия). Фотографиясыз атом ядросының бөлшектену процесін, көзге көрінбейтін микробтар өмірін зерттеу қиынға соғар еді (Б.Тілекметов, Фото сурет.).

АТОМАРЛЫҚ *сы н. Атомдық.* Талдауды көркем шығарманың атом арлық бөлшегі – сөзден бастаймыз («Қаз. әдеб.»).

АТОМГЕР *з а т. Атом бомбасын жасаушы және оны қолдануды жақтайтын адам.* Даңғазамен алдамақшы жұмыссыздық ызғарын, Қысқартпақшы жұмыссыздық ғұмырын. Атомгер бопаты шығып ордаңдап, Бітемекші капиталдың шығынын («Соц. Қаз.»).

АТОМДЫҚ *сы н. ф и з. Атомға қатысты, атомға тән.* 1961 ж. дейін атомдық өлшем бірлігі оттегі атомы массасының 1/16 бөлігі алынып келді, бірақ оның үш изотопы болғандықтан қолайсыз деп табылды (ҚҰЭ). Табиғаттың барлық құбылыстарын түсіндірудің негізіне М. В. Ломоносов атомдық теорияны пайдаланады (Марксистік филос.).

Атомдық батарея. *ф и з. Радиоактивтік ыдырау кезінде бөлінетін энергия электрлік энергияға айналатын ток көзі. Атомдық батарея* электрондық аппаратураны жабдықтау үшін қолданылады және қайта зарядтаусыз шектелмеген мезгілге дейін қызмет етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атомдық қозғалтқыш. *тех. Көлік құралдарында (кеме т.б) механикалық энергия көзі ретінде ядролық энергияны пайдаланатын қондырғы. ≈* Кеменің атомдық қозғалтқышы.

Атомдық масса [салмақ]. *ф и з. Химиялық элемент атомы массасының салыстырмалы бірлікпен көрсетілген орташа мәні. Атомдық*

масса – мөлшерсіз шама. Ол A_r белгісімен таңбаланады («г» индексі ағылшынша relative – салыстырмалы) (ҚҰЭ). Элементтің атомдық салмағы дейініміз оттектік бірлікпен көрсетілген оның атомының салмағы (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Демек, атомдық салмақ белгілі бір атомның оттегі атомы салмағының 1/16-нен неше есе ауыр екендігін көрсетеді (Химия).

Атомдық нөмір. *ф и з. Атом нөмірі, атом саны. Атомдық нөмір* – элементтің периодтық жүйедегі алып тұрған орнына сәйкес рет нөмірі (ҚҰЭ).

Атомдық спектр. *ф и з. Еркін немесе әлсіз әсерлесетін атомдардың (мыс, газ, бу) жұтылу және шығару спектрі. Атомдық спектр* атомның энергия деңгейлері арасындағы кванттық ауысулары нәтижесінде пайда болады (ҚҰЭ).

Атомдық тор. *ф и з. Құрамды бөліктердің рөлін бір-бірімен атомдық байланыс арқылы астасқан химиялық элементтер құрайтын кристалдық тор не кристалл. ≈* Атомдық тордың құрылысы.

Атомдық тосқауыл. *ә с к. Қарсыластың соғыс әрекетіне қарсы ядролық қарулар қолдану арқылы жасалатын бөгет. Атомдық тосқауыл* – қарсылас әскерінің маневріне кедергі келтіру, олардың материалдық және техникалық жабдықтау заттарын жеткізуіне жол бермеу мақсатында ядролық қарулар қолданылып жасалатын бөгет (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атомдық энергия. *ф и з. Атомдық қуат, қуш.* Кейінгі он жыл осы заманғы ғылым мен техникаға аса зор жаңалық әкелген, ақыл-ой еңбегінің тамаша жемісті жылдары болды. Бұл жылдар ішінде: біріншіден, атомдық энергияны ашып және бейбітшілік мақсаттарға қолданды (О.А. Жәутіков, Жаратылыстану.).

АТОМИЗМ [грек. atomos] *з а т. ф и з. Өте кішкентай бөлшектерден тұратын заттың үзікті құрамы туралы ілім.* Ол «Физикалық атомизм» принципі бойынша «математикалық атомизмге» көшеді (А.Көбесов, Математика.).

АТОМОВОЗ *ор. з а т. тех. Атом энергиясымен жұмыс істейтін локомотив.* Газ турбиналы атомовоздың келешегі мол (ҚСЭ).

АТОМОХОД *ор. з а т. тех. Атом қуатымен жүретін кеме.* – Біз үшін қорықпа. Қазір қайтамыз! – деп жауап қайырды оған Қозы, атомходты алыста қарауытқан биік жартастарға қарай бұрып (Т. Шаханов, Жоғалған.).

АТОМСЫЗ с ы н. *Атомға қатыссыз. ≈ А т о м с ы з* аймақ.

АТОМШЫ з а т. **1.** *Атомды зерттеумен шұғылданатын адам. ≈ Қазақстандағы а т о м ш ы л а р д ы ң* зерттеулері. **2.** а у ы с. *Атом қаруын агрессивалық мақсатта жұмсаушы адам.* Бүгінде *а т о м ш ы л а р* Корей жерін, Ойрандап ағызғанда қанның селін. Ту ұстап дүниенің күзетінде, Айбының адал жанға болып сенім (Т.Жабаев, Із). Бейбіт жанға оқ атып, Кореяда жүр едің, *А т о м ш ы ғ а* жолдады ол Қаруы мен жүрегін (Б. Аманшин, Өленд.).

АТОМШЫЛ с ы н. *Атом қаруын қолданып соғысуды жақтайтын. А т о м ш ы л д а р* жасап сұм шарт тізбегін, Қан сасытпақ болса дағы іздерін. Біз мықтымыз! Ұлы күштің кепілі – Коммунистік бірлігіміз біздердің! (Ж.Молдағалиев, Жыр.). *А т о м ш ы л д а р* «соғыс» деп желігеді, Асықса ажалына кезігеді. Әлемге өрт салуға қамданғандар Көріне өзі қазған көміледі (К.Әзірбаев, Шығ.).

АТОМЫРАУЛАТУ з а т. с п о р т. *Белгіленген шеңбердің ішінен салт аттылардың бірін-бірі ат пен омыраулата ығыстырып шығаратын сайысы. А т о м ы р а у л а т у* жазық алаңға сызылған, диаметрі он-он бес метр шеңбер ішінде өткізіледі. Жарысқа қатысушы екі салт атты бірін-бірі шеңберден ығыстырып шығаруға тиіс (ҚСЭ). *А т о м ы р а у л а т у* ойыны кең жазықта өтеді. Ойынға әзірлік күн ілгері жүргізіледі. Ойынға аттар да, жігіттер де жаттығуға тиіс (Е.Сағындықов, Қаз. ұлт. ойын.).

АТӨТТІ ү с т. с ө й л. *Немқұрайлы, немкетті, ұстірт.* Ол мұның бәрін тек міндетінен құтылу үшін *а т ө т т і* істеді («Лен. жас»). – Бір мезет, тіл алсайшы, мына түріңмен қайда барасың, ел-жұрттан ұят емес пе? – деп, Жетібай Нұртайдың жаңағы *а т ө т т і* қолқа сөзін еселеп жіберді (С.Омаров, Қайырлы.).

АТПА з а т. к ө н е. **1.** *Егінге су шығаратын ағаш шөміштен жасалған ең қарапайым құрал.* Бірсыпыра жерлерде ұзын сабы жіпке байланып, кішкене үш аяқты мосы сияқты нәрсеге асылып қойылатын үлкен ағаш шөміштен жасалатын *а т п а* ең қарапайым су шығаратын құралдың көмегімен егіс қолмен суарылып отырған (ҚазССР тарихы). Биыл су тапшы болғандықтан, жұрт аяқ судан үміт үзіп, күші келгені – шығыр, күші келмегені – *а т п а* құруға кіріскен-ді (Ж.Арыстанов, Жалынды.). *А т п а* – қазақ егіншілерінің жер суару әдісінің бір түрі, шығыр болмаған аймақтарда егінді құдықтан немесе көлден суарғанда қолданыл-

ған (ҚҰЭ). **2.** *Жерден атқылайтын су көзі.* Күн санап төмендеп бара жатқан суды жар басына шығару үшін үлкендер *а т п а* қаза бастады (Ө.Қанахин, Жер басып.).

АТПА атты. *Атпамен егінге су шығарды.* Егіннің суаратын құралы – атпа, *А т п а а т ы п*, аш адамдар болды қатпа. Қамында халық болудың қайла еткен, Түспеуге аштық деген ажалды отқа (О. Шипин, Екі дастан). Жері қандай баптаулы, Біте қалды еккені. *А т ы п* қолмен *а т п а н ы*, Судан кенде егпеді (Ә.Тәжібаев, Таңд. шығ.). Жауырынын жаздай күнге қақтатып, Әкем сол жыл бөлтек салған *а т п а а т ы п*. Күзде болыс: «егін егу заңсыз», – деп, Аз астықты алып кетті хаттатып (Қ.Жармағамбетов, Баллада.).

АТПА бұлақ. *Атқылаған бұлақ.* Айыртау жер өлкеде жер шұрайы, суы бал, *а т п а бұлақ*. Шөбі майлы (Айтыс.).

АТПА бұтақша. б о т. *Қауырт өсіп шыққан кішкене бұтақтар.* Жидек бұталарының – қарақат пен қарлығанның 2–3 өркені бар тамыр жүйесі күшті екі жылдық көшеттерін, ал таңқурайдың өркендерінің жуандығы кемінде 6–8 миллиметрден келетін шашақты тамырлары жан-жаққа тарап жақсы дамыған *а т п а бұтақшаларын* тігеді («Қазақст. әйелдері»).

АТПА құмжыланы. з о о л. <лат. echis carinatus> *Сұржыландар тұқымдасына жататын тұр; басында ұшып бара жатқан құстың кейті тәрізді суреті бар, басы майда қырлы қабыршақтармен жабылған жылан. А т п а құмжыланы* Солтүстік және Шығыс Африкада, Орта және Оңтүстік Азияда тараған. Сексеуіл өскен құмды, сазды шөлдерде, бұталар арасында тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Тамыр атпалары. б о т. *Өсімдіктердің тамырларындағы бүршіктерден өсіп шыққан жас өркендер.* Кейбір өсімдіктердің тамырларында бүршіктер пайда болады. Осы бүршіктерден жаңа жас өсімдіктер өсіп шығады. Оларды *т а м ы р а т п а л а р ы* деп атайды (Ботаника). Біраз өсімдіктер *т а м ы р а т п а л а р ы н а н* көбейді. Мысалы, теректер, күрең от, жантақ, сары қалуен, бақбақ т.б. (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

АТПАЗ з а т. **1.** *Ат жаратушы, бабына келтіруші; сайыткер. А т п а з* адамның жанына балаған жалғызы екенін Байжан бір көргенде-ақ таныған (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Аузымен күс тістеген нелер жүйрік, сауырынан су төгілмес жайсаң жорғаларды ата-бабасынан бері *а т п а з* сайыпкерлер алдын ала жаратып,

бабына келтіреді («Қаз. әдеб.»). Елубай сахна артисі ғана емес, аңшы, *а т п а з*, мерген адам (Қ.Тоғызақов, Өнер.). *2. с ө й л. Ат сынышы; атбегі. А т п а з* көрген ат таныр, Ұстаз көрген хат таныр (Қаз. мақал.). Сусамыр жолында кездесті бір *а т п а з ы*, Қыран бүркіт қолында, Артына ерген ақ тазы (С.Мәуленов, Қызыл арша).

АТПАЗШЫ з а т. ж е р г. *Ат құтуші, баптаушы. А т п а з ш ы д а* колхоздың аттары бапталуда (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТПАЙ-ШАППАЙ ү с т. *Атқан да, шапқан да жоқ, аспай-саспай, тып-тыныш.* Сөйтіп, *а т п а й-ш а п п а й* каталожкеде жаттық (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). Басында басқындатып біраз ғана, Қыз алды сөзбен кегін *а т п а й-ш а п п а й* (Айтыс).

АТПАҚИЯР з а т. б о т. <лат. esballium> *Асқабақ тұқымдасына жататын бір не көп-жылдық өсімдік.* Қазақстанда бір ғана кәдімгі *а т п а қ и я р* түрі бар (ҚҰЭ). *А т п а қ и я р д ы* Қазақстанның оңтүстік аудандарында қолдан да өсіреді. Оның жемісі мен шөбін мал сүйсініп жейді (ҚҰЭ).

АТПАҚЫЛ з а т. *Асық не томпай атып ойнайтын ойынның аты.* Жүргенде *а т п а қ ы л-д ы* атып ойнап, Кетіпті бір кемпірдің жібін үзіп (Қозы Көрпеш.). Күн төбеден ауған кез, *А т п а қ ы л* атып жатқанбыз. Жүйткіте түсіп таудан тез, Келді қала жақтан қыз («Қазақст. мұғ.»).

АТПАЛ с ы н. *Денелі, ірі, қайратты; таңдаулы, іріктелген. ≈ А т п а л* адам.

АТПАЛ АЗАМАТ [жігіт]. *Денелі, ірі, алпамсадай, қайратты, таңдаулы ер-азамат.* Дәл осы күннің түс кезінде Құнанбай жүз елудей *а т п а л а з а м а т қ а* ең жүйрік аттарды мінгізіп, қолдарынан тегіс сойылдарын тастатып, айбалта, найза бергізді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ақ маралдай әйелдің қасына бұлшық еттері білеу-білеу *а т п а л а з а м а т т а р* көрші қоныпты (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Қызық әсерден ес жия алмай, еліре құмартып, астындағы жарау аттары ауыздықтарын қарш-қарш шайнаған *а т п а л ж і г і т т е р д ің* қызуын додалы көкпар тарқатты (Ы.Кененбаев, Инжумаржан). Қасыңа жолдас қып мына отырған барлық *а т п а л ж і г і т т е р д і* ертем. Тек емеуіріңді білдірші! (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

АТПАЛ ҚОЙ. *Таңдаулы, ірі қой.* Құр ат, қомды түйе, *а т п а л қ о й д ың* іріктілерін сұрыптап, түн ішінде базарға айдатты (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

АТПАЛА = е т. *Суды атпа арқылы жеткізу, атпамен шығару.* Арын тарыны шелекпен

қолдап та, *а т п а л а п* та суарды (Ж.Арыстанов, Жалынды.). Жүгері мен қауын салсақ па дейміз. *А т п а л а с а қ* та суғарып алармыз деп отырмыз (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Суды бұған алыстан *а т п а л а п* жеткізбесе, жақыннан кеп өзінен-өзі құйылып жатар судың көзі бұл маңда жоқ (А.Байтанаев, Қайнар.).

АТПАЛАУ *Атпала етістігінің қимыл атауы.* Суды атпалағанда, атыз суға толмай, оны тоқтатуға, *а т п а л а у д ы* үзуге болмайды (Ж.Арыстанов, Жалынды.).

АТПАЛДАЙ с ы н. *Таңдаулы, іріктелген, зор денелі.* Әуесхан бетпе-бет келгенде барып әлекедей жаланған ат үстінде *а т п а л д а й* екі адам барын бір-ақ айырды (А.Бекбосынов, Ауылым.). Көшербайдың, Шитімбайдың *а т п а л-д а й* азамат болған екі-үш балалары сол арақтың әлегінен түрмеге бір-бір сүңгіп шықты («Қаз. әдеб.»). *А т п а л д а й* тоғыз жылқы қолды боп отырғанда, бір күн алатын төрттібесті түлкіңді артық санадың ба, бұның не? – деді (М.Әуезов, Бүркітші).

АТПАЛЫ с ы н. с ө й л. **Атпал.** Тізерлей шөгерілген *а т п а л ы* атандарға үйдің туырлық, үзіктерін, түндігін қомдап, қызылды-жасылды боялған жүнмен шымдап оралған әдемі шилерді бүктеп шиыршықтап әкеліп артып, қыз-келіншектердің қолдары қолдарына жұқпайды (С.Бегалин, Шоқан асу.).

АТПАНАЙЗА з а т. к ө н е. *Кәдімгі найзадан қысқарақ, жеңіл найза; соғыс қаруы, аңшылық құралы.* Қазақ *а т п а н а й з а н ы* жаққа салып ататын (лақтыратын) болған (ҚСЭ).

АТПАТАМЫР з а т. б о т. *Атпа бүршіктері бар тамыр.* Өндірісте таңқурай *а т п а т а м ы р* арқылы өсіп көбейеді (А.Жантелиев, Бағбан кітабы). Сыдыра жыртудан соң, әсіресе *а т п а т а м ы р л а р ы* арам шөптерде өскен егісті суарған тиімді (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

АТПАТАМЫРЛЫ с ы н. б о т. *Жер астындағы тамыр бүршіктері тез өркен беретін (өсімдіктер).*

АТПАТҰҚЫМДАНУ е т. б о т. *Өсімдіктердің жемістерін шерте шашу арқылы тұқымдарын таратуы. ≈ А т п а т ұ қ ы м д а н у* арқылы өну.

АТПАШЫ з а т. к ә с. *Атпамен су шығарушылар.* Өнеугі *а т п а ш ы л а р д а н* бастап, ауыл адамдары үйге толып, ауыр толғаныс үстінде отыр (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

АТПЕКЕТ ор. з а т. с ө й л. **Адвокат.** Біздің осы тілмаш *а т п е к е т* болса, қандай тамаша болар еді (М. Дулатов, Шығ.).

АТПЫРАШ з а т. ж е р г. *Атқұмар, ат құтуші*. Жыл он екі ай сіңірген еңбегін сұрап, *а т н ы р а ш* Аққозы да келеді (С. Талжанов. Ұлдай.). – Ағеке, Паң ағам шақырады. Білді өзінің *а т н ы р а ш ы* (А. Сүлейменов, Бесін.).

АТРИБУТ¹ [лат. attributum] з а т. ф и л о с. **1.** *Заттың қыбылыстың өзіне тән тұрақты қасиеті, айырымдық белгісі, ерекшелігі*. Материяның *а т р и б у т ы*, оның бөлінбейтін елеулі қасиеті – тұрақтылық болып табылады (Марксистік филос.). Қозғалыс дегеніміз – материяның кездейсоқ бір күйі емес, оның бойында бар жалпы, мәңгі қасиеті, оның өмір сүруінің тәсілі, *а т р и б у т ы* (Марксистік филос.). **2.** *Белгілі бір нәрсенің өзінен ажырамайтын, тұрақты белгісі бола алатын бөліктері*. ≈ Діни мерекенің *а т р и б у т ы*.

АТРИБУТ² з а т. л и н г. *Сөйлемнің анықтауыш мүшесі немесе анықтауыш сөз*. Сөйлемде заттардың әртүрлі сынын, сапасын білдіретін сөздер көбінесе *а т р и б у т* қызметінде жұмсалады (Қазіргі қаз. тілі). Есімше етістіктен жасалады да, есімге *а т р и б у т* терінде қолданылады (Қазіргі қаз. тілі).

АТРИБУТТЫҚ с ы н. *Атрибутқа қатысты, атрибутқа тән*. ≈ *А т р и б у т т ы қ* мағына.

Атрибуттық қатынас. л и н г в. *Анықтауыш пен анықталушы сөздердің арасындағы мағыналық байланыс*. *А т р и б у т т ы қ қ а т ы н а с т а г ы* сөздер (анықтауыш пен анықталушы сөздер): темір күрек, жібек орамал т. б. (Қазіргі қаз. тілі).

АТРИБУЦИЯ¹ [лат. attributio] з а т. *Бүркеншік атпен қол қойған немесе анонимдік ғылыми және көркем шығармалардың авторын, жасалу мезгілін, мекенін анықтау ісі*. *А т р и б у ц и я* – музей жұмыстарының маңызды бір саласы (ҚСЭ).

АТРИБУЦИЯ² з а т. п е д п с и х. *Әлеуметтік нысанға (адамға, топқа, әлеуметтік бірлестікке) қабылдау өрісінен тыс сипаттамаларды қосып жазу*. *А т р и б у ц и я н ы қ* қажеттілігі мынада: бақылау арқылы адамға берілуі мүмкін ақпарат әлеуметтік ортамен өзара әрекеттестік үшін жеткіліксіз, сондықтан ол «толықтыра түсуді» қажет етеді. Тікелей алынған ақпараттың осындай «толықтырыла түсуі» – *а т р и б у ц и я* болып табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АТРИОПОР з а т. б и о л. *Ең қарапайым желілі (қордалы) жануарлар – қандауыршалардың ауыз қуысына кірген судың желбезек саңылауларын шайып өтіп, денесінің артқы бөлігінен шығатын тесік*. *А т р и о п о р* тесігі

қандауыршаның құрсақ жағында орналасқан. *А т р и о п о р* тесігі арқылы сумен бірге қажетсіз ыдырау өнімдері, жыныс клеткалары сыртқа шығарылады (Қаз. тілі термин. Биология).

АТРОПИН [лат. atropo (belladonna)] з а т. м е д. **1.** *Меңдуана, итжидек сияқты өсімдіктерден алынатын елірткіш қасиеті бар улы зат*. Өсімдік органдарының бәрінде шоциамин, *а т р о п и н*, скополамен дейтін алколоидтық улы заттар бар (Т. Таубаев, Жасыл әлем.). **2.** *Осы улы заттан жасалынған ақ ұнтақ дәрі*. *А т р о п и н* мен папаверинге қарағанда бұл дәрінің әрекеті көпке созылады (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

АТРОФИЯ [грек. atrophia] з а т. м е д в е т. *Әртүрлі жағдайлардың әсерінен бір органның не тканьнің қалыпты көлемінен кішірейіп семуі, солып қалуы*. *А т р о ф и я* адамда да, жануарларда да болады (КСЭ).

АТСАБАН з а т. ж е р г. *Атсоқа*. *А т с а б а н* мен жер жыртушы күніне 0,8 га орнына 1,83 га жер жырты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АТ-САЙМАН з а т. *Ат және оған керекті жабдықтар; ер-тұрман, қамыт-сайман*. Елден қашқан-құшқан жігіттер *а т-с а й м а н ы* н бет-бетімен лақтырып тастап кетіпті (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

АТСАЙЫС з а т. э т н. *Атпен әртүрлі ойындар көрсететін спорт түрі*. Қазақ халқының *а т с а й ы с ы* н а жататын бөйге, ат омырауластыру, аударыспақ, жорға жарыс, көкпар, күміс алу, қыз қуу, қыз жарыс, сайысу т. б. ойындар бар (ҚСЭ).

АТСАУЫТ з а т. э т н. *Ұрыс кезінде сарбаздың мінген атын қорғайтын жабу*. *А т с а у ы т т ы қ* жиегіне түсті жіптерден шілтер, шашақ тоқылып, әшекейленеді (ҚҰЭ). *А т-с а у ы т* теріні мата астарға (жабуға) темір тақталарды немесе шығыршықтарды түрлі әдіспен бекіту арқылы жасалады (ҚҰЭ).

АТСЕЙІС з а т. ж е р г. *Атбегі, атпаз, сайыткер*. *А т с е й і с* аттың жүйрік болатын сырларын білгеннен кейін, сындарын біліп, сынайтын болады (А. Байтұрсынов, Шығ.). Абай әрі шебер ақын болудың үстіне, аса білгір, саятшы, *а т с е й і с*, сыншы боп шығады (М.Әуезов, Әр жыл.). Бөйге балаларына ақыл айтып тұрған *а т с е й і с т е р* (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Жалпы бөйге, ат жарату үлкен өнер деп есептелініп, оның бапкерлері *а т с е й і с* деп аталған (Ө.Жолымбетов, Айгөлек.).

АТСЕРКЕ з а т. ж е р г. *Уақытша салынған қамыс қора*. Біз *а т с е р к е н і қ* жанында тұрмыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АТСОҒАР з а т. ж е р г. **Қамшы.** Арбадан түспей ұзын *а т с о ғ а р ы н* үйіріп отыратын Бадыр тағы кер атты тақымдап тауға тартты (С.Бегалин, Ана.). Әлгі... жас жігіт жалаң шапанын киіп, қолына *а т с о ғ а р* алып сыртқа шықты (С.Бегалин, Мұстафа қарт). Ақсақалдың алдына *а т с о ғ а р ы н* тастаған кісі сөз бастанты (М.Исқақов, Қаз. календары).

АТСОҚА з а т. *Ат жегілетін соқа.* Техниканың жоқтығынан колхозшылар егіс даласында *а т с о қ а м е н* жер жыртып, егін сеуіп жатыр («Лен. жас»).

АТСОҚТЫ с ы н. *Ат үстінде көп жүріп шаршаған, қалжыраған. А т с о қ т ы* жолаушылар: «Нұртас Оңдасыновтың өзі айтқасын Атырау мен Маңғыстау енді әбден гүрлейді», – деп желпілдеседі (Ә.Кекілбайұлы, Басшы).

Атсоқты болды. *Ат үстінде жол жүріп қалжырады, шаршап-шалдықты. А т с о қ т ы б о п* қалжырап қалыпсыз. Күн көтеріле бір-ақ ояндық, – деді Елеусіз төмен қарап (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Аанада малшылар ауылын аралап, *а т с о қ т ы б о п* оралған Ғазиз үйге келісімен қатты тымауратып қалды («Лен. жас»).

АТСЫЗ¹ с ы н. **1.** *Есім қойылмаған, есімсіз, аты жоқ. А т с ы з* адам бола ма? («Лен. жас»).

2. *Тақырыпсыз.* Мына сияқты үш жұлдызша *а т с ы з* лирикалық өлеңнің үстіңгі жағына қойылушы еді ғой (С.Сейітов, Жылдар.). Әйтеуір, көше болған соң, *а т с ы з*, атаусыз қалмасын деген формализмнің құрметіне қойылмаған болар («Қаз. әдеб.»).

АТСЫЗ² с ы н. *Мінер аты жоқ. А т с ы з* жылқышы мылтықсыз солдатпен тең (Ж.Тілеков, Қайнар). Отарба және шықты ниһаятсыз, Барады жер бұрышына мініп *а т с ы з* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *А т с ы з д ы ң* атасының құны кеткен деп тегін айтылмаған. Бәрібір, жарты сыбағадан артық ала алмайды («Жұлдыз»).

АТСЫМАҚ з а т. э к с п р. м е н с і н б е у. *Толық мәнінде ат деп айтуға болмайтын ат; аяқартар.* Тым болмаса аяқ артар *а т с ы м а қ* алар ма екенбіз деп, ініміз екеуміз Таутабай байға жалға тұрдық (М.Жұмағұлов, Қыран.).

АТСЫНШЫ з а т. *Атбегі, аттың күйін жақсы білетін адам.* Ақбақайдың қашқан қасқырды қалай қуып жететінін бір-екі рет көрген *а т с ы н ш ы с ы* Қаптағай: Ақбақай ұятқа қалдырмайды, – деп Оракқа өзі ақыл берген (І. Есенберлин, Алмас.).

АТСЫРА= е т. **1.** *Атты қажетсіну, атты мінгісі келу. А т с ы р а п* барасың ба? (Ауызекі).

2. а у ы с. *Не істерін білмей дағдарып қалу.* Бәрі

де жеңілгенде дәлелден *а т с ы р а п*, жүйеге жығылады (М.Әуезов, Шығ. жин.).

АТСЫРАТ= е т. *Дағдарту, шеттету.* Бұнымен ол ең әуелі осы ойынға араласып отырған екі әмеңгердің біреуін, яғни Ысқақты, Мәніке арқылы қазірден анық *а т с ы р а т т ы*. Өзі би, өзі ерке Мәніке енді Еркежанды өлсе алдырар ма екен? Сойтіп, ең әуелі талас-тан Ысқақ бір шықты (М.Әуезов, Шығ.).

АТСЫРАТАР з а т. э т н. *«Тоғызқұмалақ» ойынының бір атауы.* Тоғызқұмалақта да ат өтпес және *а т с ы р а т а р* деген екі атау бар (Ө.Жолымбетов, Айгөлек).

АТСІЛЕУСІН з а т. з о о л. *Сілеусінің бір түрі.* Алғанда шашақ құлақ *а т с і л е у с і н*, Анық қыран екен, – деп ел шуласты (А.Бабиұлы, Жан сұлу.).

АТТА= е т. **1.** *Бір нәрсенің үстінен адымды кере баспай, секіріңкіреп өтіп кету.* Бақтығұл үндемей жай қозғалып, есік алдында жатқан шырпы отыннан *а т т а п* өтіп, төрге қарай шықты (М.Әуезов, Қараш.). Аттарын беріп қорадағыларға, Қарамай даңғазаға, дабыраға. Аңғардың арығынан *а т т а п* өтіп, Жүгіріп жөнелді Омар Хадраға (Қ. Тоғұзақов, Сібір Омар). Өткелінен *а т т а й м ы н* Қарғалының, Толқынына жанымының қосып жырын (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). **2.** *Жүру, аяқ басу, адымдау.* Біз ілгері *а т т а ғ а н* сайын жел желіге түсіп, көкіректен кейін қарай итереді (С.Мұқанов, Менің мект.). Балқия көзін Қазыбектің қабағынан айырмаған күйі ілгері бір-екі *а т т а д ы* да, ортадағы дінгектің есік жақ түбіне отыра кетті (Ә. Әбішев, Замана.). Асыға бердім мен бірақ, Адымдай *а т т а п* ілгері. Жарымның көзі жаудырап, Тұрғандай күтіп бір мені (Т.Молдағалиев, Жас қанат). **3.** а у ы с. *Өмірге ілесу, уақыттан, заманнан қалмау.* Сіз айтарсыз: «Біздің қазақтың ұғысы, қазақ күн көрісі сол ер жеткен жұрттардың мұнан неше жүздеп емес, неше мың жылдар бұрынғы қалпында жатыр, сонша көп уақыттардың бәрін *а т т а п* қалай біз қатарға келе қояр екенбіз?» – деп (С.Торайғыров, Шығ.). Даңғыл жолда талмай тура, Өмірменен *а т т а* қатар. Ұлы құрылыс жабдығына Болат сөзден жаса деталь (М.Әлімбаев, Құрбыма). Мін тапсаң егер жолдастан, «Ұсақ» деп оны жұбатпа. Талапкер, қатал бол жастан, Уақытпен дайым жұп *а т т а* (Ж.Молдағалиев, Поэм.). **4.** *Қарқындап даму, еселеп өсу, ілгерілеу.* Сұраған көмегін алып, мән-жайға қанып шыққан Мейрам: «Қарағанды бірінші бесжылдықта-ақ өткен ондаған жылдарды *а т т а п* өтеді», – деп қуанды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Бірақ солдат күндердің Шапшаң-

дығын сақтапты. Өндірісте бір жылда Он жылынды *а т т а п т ы* (С.Мәуленов, Магнит-тау.). Мезгілсіз арнасына іс толтырып, *А т т а й-мыз* ғасырларға қоймай саты! (Д.Әбілев, Таңд. өлеңд.).

Адамшылық арын аттады. *Адамшылыққа кір келтірді.* Айтары көп бұл өмірге *А т т а м а й-ды* Адам *арды*. Әр солдатпен өлді бірге, Және бірге жараланды (Т. Молдағалиев, Өлеңд.). Іс етпен *а д а м ш ы л ы қ а р ы н а т т а п*, Сен мені тастасаң да қазір таптап (С.Сейтенев, Сапар.).

Айшылықты алты аттады. *ф о л ь к.* Ұзақ жолды *тез жүріп өтті*. Оза, оза зырлаған, Басын тартса болмаған. Көк айыл болып көпірсе, *А й ш ы л ы қ т ы а л т ы а т т а у ғ а* ойлаған (Ер Тарғын). *А й ш ы л ы қ т ы а л т ы а т т а п*, Асыл сөзді тақпақтап, Топ алдында желмеген Заманың мынау құлпырған (Жамбыл, Тол. жин.).

Ақ батаны аттады. *Ата-ананың, ел-жұрттың тілеуін орындамады, опасыздық жасады, салтты бұзды.* Ата-анам *а қ б а т а ң д ы а т т а п* кеттім. Тентек ел тепкісіне тастап кеттім (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Көнбей бағып еді, болмады. *А қ б а т а н ы а т т а й* алмады (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

Ала жібін аттамады. *Ешкімнің еш нәрсесіне тимеді, адал болды.* *А т т а м а й д ы* ағайынның *а л а ж і б і н*, Малыңның қозғамайды, жатса түгін «Таңдағы тәңіріден тамағым» деп, Ертеңін қайғырмайтын, тойса бүгін (Қ.Тоғұзақов, Сібір Омар). *А л а ж і б і н а т т а м а й*, Адам атын даттамай, Өлмекші ме әділ жан, Болмас оны ақтамай! (Қ.Мырзалиев, Алуан.). «Мырзаның малы түгіл, бар өмірімде бір рет *а л а ж і б і н а т т а с а м*, бұл өмірім көп болсын» – деген еді Тоқабай (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Ана сүгін аттады. *Анасына қарсы шықты, опасыздық жасады.* *А н а с ы т і н а т т а п* залым өте алмас, Ойына алған озбырлығын ете алмас (М.Хакімжанова, Аялы жандар).

Ардан [ұяттан, тектен] аттады. *Адамшылықты, ар-ұятты, сыпайыгершілікті сақтамады, ахлақ тәртібіне қарсы қылық істеді.* Қардай борап үстінен оқ жауса да, Адамшылық арыңнан *а т т а м а* тек (С.Керімбеков, Еңбек – ата.). Талапсыз, бақсыз мен сорлы, Еріксіз *а т т а п ы ж а т т а н*. Қорлыққа көндім бұл құрлы, Байқалар халім бұл хаттан (Абай, Тол. жин.). Түр еді Сәукен үнсіз сабыр сақтап, *Ш е г і н е н* сыпайыгерлік кетпей *а т т а п*, Жүзінде нышаны бар қынжылыстың, Бір сөзді бастай беріп қалды тоқтап (С.Омаров, Сәукен).

Аруақ аттады. *Әдет-ғұрып, ата-баба салтын бұзды, ата-баба рухын аяққа басты.* Ол уақытта жай жатқан момын қазақты «*А р у а қ а т т а ғ а н* оңбайды» деп, «Аттанып барып жылқы алған, ат үстінен ұйқы алған» деп, барымташыны мақтап бұзылған кезі Шыңғыстан соң болса керек (Абай, Тол. жин.). Аз нәрсеге ант ішіп, *А р у а қ т ы а т т а д ы м* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *А р у а қ т ы а т т а п* өте алмай, Қашықтап алыс кете алмай... (Манас).

Аттап кетті. *Қалдырып кетті, соқпай өтті.* Бұл сұрақты да *а т т а п к е т у ғ е* болмас еді (М.Иманжанов, Менің махабб.). Кіші жүздің арасында, әсіресе Орал, Бөкейлік елінде Исатай-Махамбеттің әңгімесі үлкен орын алады. Өткенді сөйлеген ақындар, қарттар бұларды *а т т а п к е т е* алмайды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Кей беттегі өлеңдерді Әнуар оқымай, тез *а т т а п к е т е д і* (Б.Соқпақбаев, Алыс ауыл.). Қай өлеңді алсақ та, оны тексеруде өлеңнің бунағын *а т т а п к е т е* алмаймыз (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

Аттап өтті. *а) п о э т.* Үлкен кедергіден *не түрлі асудан қиыншылықсыз өтті, оңай асты.* Енді бұл заманда әр салты өзгерілу жолына түсіп, қазақтың бұрынғы игілік ісі тозуға айналды. Бұл қашанда болса рәсім аспас, *а т т а п ө т п е с б е л* (М.Дулатов, Шығ.). Жастық шақтың мерейін *а т т а п ө т і н*, Таптап өтіп төске өрлей (М.Шаханов, Ғасырлар.). *ә) Соқпай кетті, қалыс қалдырды.* Жасыратыны жоқ, қазақ совет әдебиетінің тарихшылары осы кезеңді толық тексермей, я үстірт, *я а т т а п ө т у м е н* келеді (Ә. Тәжібаев, Өмір.). Қазақ жырларындағы батырларды алсақ, бұл салтты *а т т а п ө т к е н* біреуін көрмейміз (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.). Сонда да жаман екен Жақсылықтар, Жаныңа жақын келіп... *А т т а п ө т к е н!* (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.).

Аттап түсті. *Артқа қалдырды.* Жер-ана Ықылас деп қойған атын, Жайғанда бар ұлысқа күй қанатын, Оятты ол он ғасырды *а т т а п т ү с і н*, Баяғы Қорқыт-ата аманатын (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.).

Аттап шықпады. *Алысқа шығып ешқайда бармады, бір жерден ұзамады.* Өмірінде ауылдан алыс *а т т а п ш ы қ п а ғ а н* адам, енді ұшы қиыры белгісіз соғыстың өзіне кетіп бара жатқанда қобалжымай қайтсін (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Теңіз төңірегінде басқа жаққа *а т т а п ш ы қ п а ғ а н* Дина ұзақ жолға шығуды ойлады (С.Бақбергенов, Күй). Кемпір үйден *а т т а п ш ы қ п а й т ы н*. Біреу қонаққа

шақырса, «мен де барам» деп тура жиналатыны бар-ды (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Аяғын аттап баспады. *Айтқанға көнбейді, біреудің еркіне жүрмейді.* Айналайын, келін, ананы бере тұр, мынаны бере тұр, ақшасын кейін аларсың дейтін несиеге *а я ғ ы н а т т а п б а с п а й д ы*. Қазақшылыққа қаны қас (Ә. Тарази, Асу.).

Аяғыңды аттап көр. *э м о ц. Жолама, аяғыңды баспа деп қорқыту, ескерту мағынасында қолданылатын сөз.* Сен осыдан кейін қарай *а я ғ ы ң д ы а т т а п к ө р!*.. Ұрып жығып кетейін (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аяқ аттады. *Белгілі бір жасқа, мәлішерге жасындады.* Он үшке *а я қ а т т а д ы*, Қойшы болды, мақтады. Қойынан шығын шығармай, Алған бұлын ақтады (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Әдеп жолды аттады. *Жалпыға ортақ ахлақ ережелерін, салтты бұзды.* *А т т а д ы ә д е п ж о л д а н* еркі кетіп, Түспеген мұндай қайғы адамзатқа (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Басынан аттады. *Елемеді, менсінбеді, құш көрмеді.* Қарапайым қарт Жақыпты жолындағы бір төмпешіктей қиқандаса, *б а с ы н а н* бір-ақ *а т т а п* кететіндей көруші еді (Ф.Мұстафин, Миллионер). Егер де қарсы болсаң, тасталқан ғып, Сойқандап кетеміз, – деп, *б а с т а н а т т а п* (Н. Ахметбеков, Жасауыл.).

Босаға [есік] аттады. а) *Бір жерге алғаш рет келді, кірді.* Аңғырт кеткен катемді *б о с а ғ а ң д ы а т т а ғ а н* сағатта мен де сездім (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Бір жыл молдада оқығаны болмаса, Өмірінде мектеп *б о с а ғ а с ы н а т т а м а ғ а н* Сыздықтың саяси сауаты әбден ашылышты (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Алғаш мектеп *е с і г і н е н а т т а д ы м*, «Отан» деген сөзді тұңғыш жаттадым. Көргім келіп Отанымның тұлғасын Көп іздедім, ешбір тыным таппадым (Ш.Мұхамеджанов, Ана құшағы). ә) *Келін болып тұсті, ерге шықты.* Осы үйдің *б о с а ғ а с ы н а т т а ғ а л ы*, Шешеннің жоқ еді ғой татпағаны. Деуші едім: тартып болдым көр азабын, Құдайдың бар ма әлі сақтағаны (Қ.Тоғұзақов, Сібір Омар). Солай болғанмен, Зәуре біреудің *е с і г і н а т т а ғ а н* әйел емес пе, Сарәнжав-ау?! (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Дәм [ас] аттама. *Ас ауыз ти, дәм тат деген мағынада.* Атам қазақтың кішінің үлкенге сәлем беретін, *д ә м а т т а м а й т ы н* салтын ұмытпа, неге өтіп барасың? (Ф.Мұстафин, Көз көрген). *А с үстінен а т т а м а*, Астан үлкен емесің (Қаз. мақал.).

Дәм-түзды аттады. *Асыраған ортасын сатып кетті.* Жүзтайлақ бізден кетіп, *д ә м*

т ұ з д ы а т т а п, жолы болар деп пе едің? (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Оң аяғымен аттады. *Үйге жақсы тілек, ниетін білдірді деген мағынаны білдіретін қимыл ишарат.* Гауһарлар сәл кідіріп қалды. Құлыным, іркілме, кіре бер, тек *о ң а я ғ ы ң м е н а т т а*, – деді Босанның әйелі Дәмелі (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Салттан [дәстүрден, ғұрыптан] аттады. *Әдет-ғұрыптан озды, салтты бұзды.* Бірақ, амал жоқ, *а т т а й* алмас бір *с а л т т а р* бар (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). *А т т а й* алмай жат *ғ ұ р ы п т а н* Әурелікпен неге жүрміз (Қ.Бекхожин, Мариям.). *Д ә с т ү р і н а т т а м а ғ а н*, анық басқан. Сондай бір дәстүр барды жарық шашқан, Бір ұрпақ бір ұрпаққа алып қашқан (М.Мақатаев, Шығ.).

Табалдырығын аттады. а) *Үйге алғаш рет келді, бас сұқты, кірді.* Екі жылдың ішінде үйінің *т а б а л д ы р ы ғ ы н а т т а п* отырғаны осы-ау (Б.Майлин, Шығ.). Мектеп *т а б а л д ы р ы ғ ы н а н* жаңа *а т т а ғ а н* жеті жасар бөбектер әлденені жатырқағандай, аяқтарын ептеп басады (М.Иманжанов, Көк белес). Алғаш театр *т а б а л д ы р ы ғ ы н* Күләш пен Шара бірге *а т т а ғ а н* (Аялы жандар). ә) *п о э т. Жарық дүниеге, өмірге және т.б. келді, кірісті деген мағынада.* Мен жарық дүниенің *т а б а л д ы р ы ғ ы н а т т а п* кіргелі бері, міне, табаны трактордай он үш жылға аяқ басты (Б.Соқпақбаев, Өзім тұр.). Міне, Уәсила еңбек *т а б а л д ы р ы ғ ы н* алғаш рет осылай *а т т а п*, өз өміріндегі жаңа бір белеске осылай көтерілді (Сауыншы шамшырақ.).

Уәдені аттады. *Уәдені бұзды, сертті орындамады.* Демедің: «Күт мені», *У ә д е ң д і а т т а д ы ң*. Сағынып күн-түні, Қиналды жас жаным (Ф.Малдыбаев, Қырым қызы). «Ежелгі жау ел болмайтын», *У ә д е н і а т т а п*, бұздың сертті (М. Жансаева, Ана жүрегі).

Ұяттан аттады. *Ұяттан безді, ұятсынбады.* Талапсыз, бақсыз мен сорлы Еріксіз *а т т а п ұ я т т а н*, қорлыққа көндім бұл құрлы, Байқалар халім бұл хаттан (Абай, Тол. жин.).

АТТАЙ¹ *с ы н. Ат сияқты, ат тәрізді.* Отырған жұрт *а т т а й* шұлғысып, мақұлдайтындарын білдірді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Шауып келген *а т т а й* ошақ басына табанын әрең тіреді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Мұнартты бұлттар таулар боп, Арындап шауып ұшты *а т т а й* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Аттай желді. *Еркін, тез, жылдам қимылдады; еркінсіді.* Мырқымбаймен егін салатын... шаруа десе, қаламы *а т т а й ж е л е т і н*

Бейімбет бар еді (С.Мұқанов, Шығ.). Апаң анау екі беті табақтай, Атаң анау *ж е л і н* жүрген әлі *а т т а й*. Тегім менің шортан болса шорт мінез, Тиісті емен жем болуға шабақтай! (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.). Кетерде кездесіпті ол қызға келіп, «Өтер деп бастан дәурен *а т т а й ж е л і н* (Базар жырау, Шығ.). Көңілді ешбіріне бой алғызбай, тоқтаусыз ортасында *а т т а й ж е л д і к* (С.Торайғыров, Шығ.).

Аттай қалап, атандай сұрады. *Қоярда қоймай, беруін өтінді, сұрады.* Бұдан бұрын *а т т а й қ а л а п, а т а н д а й с ұ р а п*, ала алмай қойған нәрселері (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Аттай мінді. *Еркін биледі.* Жалқауды қақпалайсың *а т т а й м і н і н* (С.Торайғыров, Шығ.).

Бедеу аттай. *Мықты ат сияқты.* Арлаған *б е д е у а т т а й* Базар едім, Дүние бекер екенсің ғой қалайдағы (Базар жырау, Шығ.).

Жүйрік аттай. *Ат сияқты жүйрік, жыдам, тез.* *Ж ү й р і к а т т а й* ойқтастап, Адымдаған Сәрсекем (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шешеннен де өтіп барасың Жүзден озған суырылып, *Ж ү й р і к а т т а й* шұбалған (Базар жырау, Шығ.).

Жүрегі [көңілі] аттай тулады. *Жүрегі қатты соқты, алып-ұшты, қатты қобалжыды.* ...*А т т а й т у л а п* аузына қарай тығылыққырап *ж ү р е г і* сөйлесе дірілдеп кетейін деп (С.Торайғыров, Шығ.). Жақын бардым, өзім қатты қысылдым, *Жүрегім де тулады а т т а й* дүрсілдеп. Екеуіне екі конфет ұсындым, Бір-біріне тәтті бола білсін деп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аққан термен су қылып жатқан жерді, Қыз білген жоқ қасына келген ерді. *Ж ү р е г і а т т а й т у л а п* жатыр екен, Қолымен омырауын басып көрді (Ө.Найманбаев, Шығ.). *А т т а й т у л а п* кетті ананың *к өң і л і*, Ал бөтені болмағай да келіні. Жалғыз ұлы, шамшырағы, мақтаны, Көп жемістен осы қалды бақтағы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құр аттай. *Мінілмеген, тыныққан ат сияқты.* Ойнап шығам содан кейін *қ ү р а т т а й*, Жарқылдаймын жүрегімді жылатпай (Т.Молдағалиев, Қош, көктем). Айшылық сапарға азбайтын Белді туған *қ ү р а т т а й* (Базар жырау, Шығ.).

Ұшқыр аттай. *Жұлдыздай ағатын жүйрік аттай.* Тақылдап, пысықсынып сөйлейтін көп Екпіндеп *ұ ш қ ы р а т т а й* қарқындаған (Базар жырау, Шығ.).

Шапқан аттай. *Ызғытып шапқылаған ат секілді тез, көзді ашып-жұмғаныша.* *Ш а п қ а н а т т а й* зырылдап, Әлі-ақ өтер сол заман Дей

көрмендер, әлеумет, Аузыңнан шыққан сөз жаман (Базар жырау, Шығ.). Қарашадағы құйын соққандай астан-кестен күндер заматта көз алдынан *ш а п қ а н а т т а й* бұлдырап өтті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АТТАЙ² ү с т. *Дәл, нақ, тура; бақандай.* Отыз жыл *а т т а й* ойлаған арман, үмітке! Өзегі толған өкініш, өкпе, күдікке, Жаһанды баққан жаратқан ием, қуат бер (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.). Апырым-ай, сол жаққа ат ізін салмағаныма *а т т а й* он жыл болыпты-ау («Қаз. әдеб.»). Міне, оған *а т т а й* он жыл. Содан бері жұмыстан кетерде тапқан тасы Алтынсарының оянса есінен, ұйықтаса түсінен кетпейді (С.Мұқанов, Аспаз).

Аттай құрдас. с ө й л. *Тұйдей құрдас.* Кенжебай екеуміз *а т т а й қ ү р д а с ы з* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТТАЙ-АТТАЙ ү с т. *Уақыт оздыра, келе-келе.* *А т т а й-а т т а й* осылай жыл өткенін, Соныменен білмейсің күн өткенін (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АТТАҚЫР з а т. ж е р г. *Малға шөп салатын орын.* Жылқыны біз *а т т а қ ы р ғ а* байлаймыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Тас қабырғаны жағалай *а т т а қ ы р* болатын (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз.).

АТТАМ: адым аттам жер. *Өте таяу жер.* Ақсақал, ақсақал, – деп үн қатқан даусы *а д ы м а т т а м ж е р д е н* естілді (Б. Тоқтаров, Қыран.).

Аттам жер. Шамамен 1 м-ге тең қашықтық өлшемі. Ұрттам шайды қонақсыз іше алмайтын, *А т т а м ж е р г е* сенімсіз ұша алмайтын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Екі *а т т а м ж е р д е г і* қаруларына қолдары жетпей, діңкелері құрып тұр ғой (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Фермада құстай ұшып жүрген қыз президиум столынан екі-үш *а т т а м ж е р д е г і* трибунаға да әрең жеткен сияқты (Ө.Нұршайықов, Жомарт өлке).

Бір [екі, қос, бес] аттам. *Өте таяу жер.* Ең алғашында палата ішінде тәй-тәйлап *б е с а т т а м* жерге әрен барғаным есімде (Ө.Нұршайықов, Алтын.). Ағаша *е к і а т т а м* жерден биенің сауымына дейін орала қоймайтын (С.Жүнісов, Жапанда.). Адымдап көр далада *қ о с а т т а м*, Ары кетсе ең алысы *б е с а т т а м* (Н. Исахметов, Ұландарым.).

Бір аттам шықпайды. *Ешқайда бармайды.* Шешем көріп қалса, құрыдым ғой. Күн батып, шам жағылғанша үйден *б і р а т т а м ш ы қ п а д ы м* (Н. Сералиев, Қаңтар).

АТТАМА¹ з а т. ж е р г. *Баспаладақ, басқыш.* Әрбір басқыш *а т т а м а* тал шыбықтан жасал-

ған қос тоқымамен бекітіледі (М.Сабыров, Бөгет салу.).

АТТАМА² с ы н с ө й л. **Аттамалы.** Бұлардан басқа Украина мен РСФСР-дың кейбір колхоздарының өмірі, *а т т а м а* мағлұматы кең де жан-жақты баяндалады (Ә.Шәріпов, Алыс.).

АТТАМАЛА= е т. 1. с ө й л. *Аттау, басу, көтерілу.* Мектептің *а т т а м а л а* п шығатын әдемі басқышы бар. Бекет соған аяғын әрең жеткізіп, сөмкесін көтере алмай, мықшын-мықшын етеді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Сәтсіз тәжірибені қайталамауға тырысты. 2. а у ы с. *Оқу үрдісіндегі келесі сыныпқа (курсқа) бір не бірнеше сыныпты (курсты) тастап көшірілуі; мектепті, оқу орнын уақытынан бұрын бітіру.* Сол сақтығын берік ұстанып, Лермонтовқа түсті, *а т т а м а л а* п оқыды (М.Мағауин, Көк мұнар).

АТТАМАЛЫ с ы н. *Әр жерден бір, үстірт.* Өлеңінде айтылған сырын жол-жөнекейгі әңгімесінде аша түсіп, өмірбаянынан *а т т а м а л ы* мағлұмат бергені бар (Ж.Жұмаханов, Үш бөйтерек). Құдайберген осындай *а т т а м а л ы* ойларын басынан өткерді (Ж.Жұмаханов, Махабб.).

АТТАН о д. к ө н е. «*Жау шапты*» немесе «*ұры түсті*» деген *суық хабарды білдіру үшін айтылатын ұран* сөз. «Әй, кімсің, ә?»— деп дауыстады да, жауап қатпаған соң жылқышы: — *А т т а н! А т т а н!* — деп, жым-жырт тау ішін шошыта жаңғыртып айғай салып жіберді (М.Әуезов, Қараш.). Белбеумен аузын таңды айтпасқа «*а т т а н!*». Тығылып Масатыны тапты жатқан. Сырт ұстап ерлі-байлы екеуін де, Сертіне жетті жаулар шығарда айтқан (О.Шипин, Екі дастан). Ұйқылы-ояу отырған күзетшілер де ит үрген жаққа қарай жүгіріп, қашқан аттылардың дүбірін естігенде: *А т т а н! А т т а н!* — деп шу көтерді (Б.Шалабаев, Өмірде.).

Аттанға шапты. *Аттан салды, аттандады.* Жау жағадан алғанда қазақ баласы *а т т а н ғ а* *ш а п п а д ы* деген болмасын (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Аттан құрды. *Шуға шу ұласты, айқай-ұраны бір жерден шықты.* Ұласып иттер даусы *а т т а н қ ұ р д ы*, Бәсірен айтылады сақпан құрлы (М.Мақатаев, Шығ.).

Аттан салды. а) *Айқайлады, «аттан» деп ұран салды.* Айдын көлдің аққуын арашалап, *А т т а н с а л ы* п талаймен төбелестім (М.Мақатаев, Шығ.). Көк жалау желбіресе шаңырақтан, Келгендей ғажайып үн аруақтан. Сол тудың астына кеп ұялайсың — Алтайдан,

Алатаудан салып «*А т т а н*» (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.). ә) *Шу көтерді, айғайлап, мазаны алды.* Қит етсе *а т т а н с а л у* ұят. Судан қысылдық, ел өзі құтқарды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Бірақ аса мақтаншақ, Тыныштық бермес *а т т а н с а п* (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

АТТАН= е т. 1. *Кетіп қалу, жүріп кету.* ...Екеуі Аңырақайдан *а т т а н а д ы*, Адамға жоламасқа, сақтанады. Іледен ат жүздіріп әрен өтіп, Малайсары тауына бет алады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Аулынан *а т т а н ы* п кеткен соң, сыртымнан мені сұрапты (І.Жансүгіров, Әңгім.). Мен олар *а т т а н ы* с ы м е н төсегіме кеп жаттым да, таңертең ерте тұрдым (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). 2. *Жолға шығу, бір жаққа қарай бет алу.* Қас қарая Тоқаш шешесімен қоштасты да, жалғыз өзі қалаға *а т т а н д ы* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Жауынгерлер *а т т а н д ы*, Түнде алуға көпірді. Жалын шашты зеңбірек, Сол нажағай секілді (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Ақ залдар, аппақ вокзалдар, Тілеулес жерге *а т т а н д ы* м, Тілеңдер маған ақ жолдар (Т. Айбергенов, Мен саған.). 3. *Жорыққа, майданға, соғысқа кету.* Сен үшін, азаппенен өлген ана, Сен үшін жараланған, орман-дала. Біздің де Ораз ағамыз Майданға кеше *а т т а н д ы*. Қоштасып қалды қара қыз, Бүгіліп жылап қарт қалды (Т.Молдағалиев, Өлеңд.). Шәйі сиса, асыл қылыш ердің көркі, Ер жігіт жауға *а т т а н ғ а* н елдің көркі (Шал ақын, Өлеңд.). Жорыққа көбінесе түнде *а т т а н ы* п, күндіз негізінен дем алу партизандардың әдетіне айналған (Т.Жангелдин, Партизан.).

Аттанар жақ. *Аттың сол жағы.* Екі жақтың ұзындығы әртүрлі болады, *а т т а н а р* *ж а ғ ы н д а ғ ы* жақтың жоғарғы ұшы айыл-баспен немесе тұзақпен ұштасып бекітіледі (Х.Аргынбаев, Қаз. ер-тұрман.).

Дүниеден [о дүниеге] аттанды. *Қайтыс болды, дүние салды.* Балам менің бұл *д ү н и е д е н* *а т т а н ғ а* н, Содан, қалқам, жүрегімде дақ қалған. Бұл қайғының басқа түсер салмағын Біледі тек бала асырап баққан жан (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). Қазіргі қалқиып жүргендер ертең өледі. Шарифат соғып, құран ұстаған молдалар да *о д ү н и е г е* *а т т а н а д ы* (Т.Тобағабылов, Тағдыр.). Сен менің *о д ү н и е г е* *а т т а н ғ а* н ы м д ы күтіп жүрсің бе? (З.Шашкин, Өмір.).

АТТАНДА= е т. 1. *Аттан салу, «аттан! аттан!» — деп айқайлау.* Соны айтқанша болмады, таянып келген төрт атты кісі, тұңжыраған түнді селк еткізгендей ақырып-ақырып, айқай салып *а т т а н д а* н, екі қылаң атты

жігітке дүрсе қоя берді (С.Сейфуллин, Шығ.). Бір сәтте зор үн шықты *а т т а н д а ғ а н*, Сол күнде сойыл бар ма мақталмаған. Не керек, бейбіт елдің малы алыста, Жалынан тартып мінер ат қалмаған (Жас қанат). Түн жарымы ауа ат баққан жылқышы «*а т т а н д а н*» қосқа шауып келеді («Лен. жас»). 2. *а у ы с*. *Ойбай салу, дауыстау*. Әңгімені созбадым, Сары белді қапталдап, Ойбайды салып, *а т т а н д а н*, Жылап келем (О. Әубәкіров, Жасыратын.).

АТТАНДАУ *Аттанда етістігінің қимыл атауы*. 1. *Дабыл қағу, ұран салу*. *А т т а н д а у* – ертеде тұтқиылдан жаудың келіп қалғанын хабарлап дабыл қағу, ұран салу, көмекке кісі шақыру, жан-жаққа ат шаптырып, қол жинау (ҚСЭ). 2. *Айқайлау, ойбай салу*. Бұл жанына батып, *а т т а н д а у ғ а* сәл қалды (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

АТТАНДЫР = е т. *Бір жаққа жіберу, шығарып салу*. Барымызды майданға *а т т а н д ы р д ы қ*, Аямай мен де, сен де, Айна күшін (М.Мақатаев, Шығ.). – Уай, мына кісіні *а т т а н д ы р ы ы!* – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Рим папасы Шыңғыс хан жорығынан қатты сескеніп... Оңтүстік орыс даласы, Орта Азия, Қазақстан жері арқылы Шыңғысқа өзінің елшілерін *а т т а н д ы р а* берді (Н. Баяндин, Ғасыр.). Мемлекеттік хатшы Джеймс Бейкерді арнайы ұшақпен Алматыға *а т т а н д ы р ы н* салып, Нұрсұлтан Назарбаевпен республика территориясындағы ядролық арсеналдың ендігі жайын алдын-ала сөйлесуді тапсыратын да осы Джордж Буш еді («Егемен Қазақстан»).

АТТАНДЫРУ *Аттандыр етістігінің қимыл атауы*. Ауыл адамдары *а т т а н д ы р у ғ а* лайықтанып, аттарды шешіп алып, көлденеңдетіп шаужайлап тұр (І.Жансүгіров, Әңгім.). Сондықтан балалар көшет үшін қалаға Майраны *а т т а н д ы р у* керек деп ұйғарды (А.Хангелдин, Алғыс).

АТТАНСЫРА = е т. «Аттан», «аттан» деген ұранды аңсау. Алағызып тұратын *а т т а н с ы р а н*, Аты жоққа көбірек батқан, сірә! (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

АТТАНУ *Аттан етістігінің қимыл атауы; кету, жолға шығу*. Ал, шырақ, *а т т а н у* қашан? – деп сұрады менен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Егіншілер ертеңгі астан кейін *а т т а н у ғ а* жиылып жатқанда радио саңқ етті (Ж.Тілеков, Қайнар.). Мұң болды босағамнан *а т т а н у ғ а*, Жайым жоқ бұрынғыдай мақтануға (Кердері Әубүкір, Құзағым).

АТТАНЫС з а т. с ө й л. 1. *Жорық, шабуыл*. Біздің елде сізге қарсы, сіздің ұяңызға қарсы

үлкен күрес, ұлы *а т т а н ы с* бар (І.Жансүгіров, Шығ.). 1726–1727 жылдарда қазақ елін жиып, Сарыарқаны, барлық қазақ жерін алған қалмаққа қарай *а т т а н ы с* қылуға сауын айтысады (С.Сейфуллин, Шығ.). Әлі есімде, жол үстінде жолықтың, Заманы еді *а т т а н ы с т ы ң*, жорықтың. Жау жағадан алған шақта, тар жерде, Бір мен ғана сүйеніштің болыппын (Б.Майлин, Шығ.). // *Ескі қазақ ауылдарының арасында болып тұратын шабыс, барымта алыс*. Керей мен найманның осы жаздағы *а т т а н ы с т а р ы н*, бір-бірінен барымта алысып, шабысып қалғанын айтысты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Дау үдеген, ел елерген. Күнде жиын, *а т т а н ы с*. Көк шолақты кедей де жүр, Издегені ру, намыс (Б.Майлин, Таңд. шығ.). 2. *Белгілі бір жаққа жасалған сапар*. Көкше мұз екі еліге іліксе-ақ, балықшы ел балыққа *а т т а н ы с* жасайды екен (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Ақыры *а т т а н ы с* сағаты таянған болса керек. Кешке қарай желкенді кемелерге тола тиеліп, шығысқа қарай жол шеккенбіз (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Таудың қалың бадалды, қарағанды, одан әрі қарағайлы бір сілемі аулымызға иек артып, біз оған үнемі *а т т а н ы с* жасап, әр маусым кезіндегі өсімдіктердің ерекшеліктерімен танысып тұратынбыз (Х.Ахметов, Елік.).

АТТАНЫС = е т. *Жиналысыт жолға шығу*. Ауыл ақсақалдары адамдарын жинап *а т т а н ы с т ы* (С. Көбеев, Орынд. арман). Жинасып су бойында жеті жатты, Айдау ғып айдалаға жіберді атты. Қоштасып жетіден соң *а т т а н ы с ы н*, Екі әскер екі жаққа қарай тартты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АТТАРАҚ¹ з а т. *Аттың жал-құйрығын сүзіп тарайтын құрал*. Қазіргі *а т т а р а қ т ы ң* металл тістері дөңгелек қалақшаға қағылып қойылады. Қалақшаның сыртында қолға киетін жалпақ баулық болады (ҚСЭ).

АТТАРАҚ² з а т. ж е р ғ. **Тырма**. Қолда бар шөп машина мен *а т т а р а қ* сапалы жөнделді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТТАС с ы н. 1. *Есімдері бірдей, бір есіммен аталынатын*. Алатау болад жеріміз, Кең жатқан байтақ еліміз. Көкетай деген ханымыз. Көпке бірдей шамымыз. Күн шығыста Көкжелек Өзіне *а т т а с* дәуіміз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Замандас, *а т т а с ы м с ы ң*, атың Базар, Салғандай сымбатыңа әркім назар (Базар жырау, Шығ.). Екеуі тума да емес, нағашылы-жиенді де емес, тек аталарының есімдері ғана *а т т а с* (Ғ.Сланов, Домбыра.).

Атгас зарядтар. ф и з. *Электрмагнит әсерінің күшін анықтайтын, электрмагнит өрісі*

нің көзі болып табылатын біртектес зарядталған бөлшектер. Бір а т т а с з а р я д т а р бірін-бірі тебеді, ал түрлі а т т а с з а р я д т а р бірін-бірі тартады (Физика).

АТТАСТЫҚ з а т. *Аттас болушылық, тектестік, ұқсастық*. Сезем, патшам, тағы бір жақпастығым: Зөренді алған жұртыңмен а т т а с т ы ғ ы м (Т.Молдағалиев, Жиырма бес).

АТТАТ = е т. 1. *Аяқ бастыру, адымдату*. Төстен қашқан түлкіні Төрт а т т а т п а й соғатын. Тіл біледі Шалқұйрық Жат десе жата қалатын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Торы айғыр а т т а т п а й қуып жетіп, Өнербек көк сойылын қайта соғып өте шықты (З.Шүкіров, Ғажайып.). 2. *Жіберу, шығару*. Биыл бір күн ашылып, бір күн жауып, алысқа а т т а т п а й қора маңын тақырлатып кетті (Т.Ахтанов, Боран).

Адым аттатпады. Жақындатпады, жібермеді, жолатпады. Қыршын өміріне қатер төнсе де, ол қару кезеген баскесерлерді машинаға қарай а д ы м а т т а т п а д ы (Ш.Әмірәлиев, Жақсы мінез).

Аяқ аттатпады. Ілгері бастырмады. «Шірікіндер осы қайтпек?» деп, Сілтеп те көрді таяғын. Қарғылы төбет кес-кестеп, А т т а т п а й қойды а я ғ ы н (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

Босаға аттатты. э т н. а) *Әйелдікке алды*. «Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді» деген, менің малмен көңілім тынатын емес, лажын тауып, Жарасбайдың сол қашқан қызын ат көтіне салып әкеліп б о с а ғ а м д ы бір а т т а т с а м деймін, оның аржағындағысын көріп алар едім. Бұған қылар не ақыл, не айла бар? (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Жаңа кезеңге өткізу*. Россиядағы халықтар революцияның босағасын аттағалы тұр. Осы б о с а ғ а н ы батыл а т т а т у ғ а халықты үйрету, баулу керек (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

Бір қадам аттатпады. Ілгері жылжытпады, аяқ бастырмады. Аспаннан жай түсіріп, жасыл тастап, Б і р қ а д а м а т т а т п а й м ы з жерімізге (Ү. Көрібаев, Өлеңд.).

Екі аттатпады. Ұзатпады, алысқа жібермеді. Өшігіп, әрі қызып желігіп алған Аққұмай оны е к і а т т а т п а д ы, қалыңға жеткізбей желкеден қонды кеп (Н. Сералиев, Намыс). Қыз бас салып қуды. Желаяқ екен, е к і а т т а т п а д ы (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

Үйден адым [қарыс] аттатпады. Үйден шығармады, ешқайда жібермеді. Қыз қыңқылдағандай болса, шешесіне көмекші етіп, бие сауғыздырып, үйден а д ы м а т т а т п а й, махаббатын су сепкендей басатынына кімнің де болса көзі жетеді (Б.Дәулетбаев, Парыз). Қыр-

шындай қыздардың қол-аяғын матап тастап, үйлерінен қарыс адым аттатпай отырган шырмауық (М.Рашев, Бетің қисық.).

АТТАТҚЫЗ = е т. 1. *Аяқ басқызу, адымдатқызу, өткізу*. 2. *Салт-дәстүрді бұзғызу, жолдан тайдыру*. Қыз сорлыға ала жіп аттататын да, «қызқор», «қымызқор» деп көрінгенді көкітетін де, ата-ананың ақ батасын а т т а т қ ы з а т ы н да қазақтың ескі салты ғой (А.Жүнісов, Өмір.).

АТТАТТЫР = е т. *Аяқ бастыру, адымдатыру*. Жалақтап жетті оларға аш қасқырдай, Көргенін кескіледі көзді аштырмай. Кейбірін көкжелкеден өкірте ұрды, Аяғын а т т а т ы р ы п бір бастырмай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Табалдырығын аттаттырды. Ұжым, мекеме, оқу орнына қабылдаттырды. Әлгі болар-болмас мақаласымақтарымының мені кәдімгідей қолтығымнан демеп, университет т а б а л д ы р ы ғ ы н а т т а т ы р ғ а н ы н а күні бүгінге дейін қуаныштымын (Ө.Канахин, Жер басып.).

АТТАУ¹ з а т. к ө н е. 1. *Піспектің басына орнатылған сиыр мүйізінің ұшы*. 2. *Тегенеге құйылған сүтке жартылай малып тұрып таяқшасын екі алақан арасында ысқылай айналдырып, май шайқайтын ағаш аспап*. Келесі бір май алу төсілі – шараға құйылған қанжылым сүтті а т т а у деп аталатын арнайы аспаппен бұлғау арқылы алу (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

АТТАУ² *Атта етістігінің қимыл атауы*. 1. *Аяқ басу, адымдау, алға жүру*. Ладогада ақ боран, бой бермейді а т т а у ғ а (С.Мәуленов, Найзағай.). 2. *Ілгерілеу, қозғалу*. Барлығын бір жұмада орындаймыз, А т т а у ғ а алға басып, рұқсат бер (И. Байзақов, Құралай.).

Босаға аттау. а) *Бір жерге алғаш рет келіп кіру*. А т т а у ғ а б о с а ғ а м а н мұң болып тұр, Жігерім фәни дүние құм болып тұр (Кердері Әбубөкір, Қазағым). ә) *Келін болып түсу, ерге, тұрмысқа шығу*. Алғаш б о с а ғ а а т т а у ы еді (Ауызекі).

АТТАУЫШ: аттауыш алу. э т н. *Басынан аттап кету, ырымдау*. Қыздан тығылып басынан а т т а у ы ш а л ы п кетсе игі еді! – десіп, қатты қызумен өрекіпп кеткен (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

АТТАШЕ [франц. attache] з а т. д и п л. *Дипломаттық елшіліктің қарамағындағы белгілі бір мәселе бойынша маман-консультант; қызметкер*. А т т а ш е қаржы-қаражат қағаздарымызды машинаның ішінде-ақ қарап жіберді де: – Одақтың бухгалтері тағы да қысып жіберген екен. Бұл ақшаңызға қонақ үйге түсуге болмайды, – деді (Ф.Мүсірепов,

Достық.). *А т т а ш е н і ң* барлық түрі дипломатиялық корпустың құрамына енеді, әрі дипломатиялық жеңілдіктер мен қорғаныштардың бәрін түгел пайдалана алады (ҚҰЭ).

Әскери атташе. д и п л. *Дипломатиялық корпустың әскери ісіне жауапты адам.* Бас штабтың бастығы қызметіне тағайындалмас бұрын, араб елдерінде *ә с к е р и а т т а ш е* болды, дивизия басқарды, оқытушылық жұмыспен де айналысты («Жас Алаш»).

Пресс атташе. д и п л. *Дипломатиялық корпустың немесе белгілі бір қызмет саласының баспасөз қызметіне жауапты адам.* *П р е с с а т т а ш е л е р* дипломатиялық өкілдікте баспасөз бен ақпарат мәселелеріне жауап береді (ҚҰЭ).

АТТАШЕЛІК з а т. *Атташе қызметін атқарушылық, атташе болушылық.* Өзі шет мемлекеттердегі *а т т а ш е л і к т і ң* және елшіліктің сынынан өткен Врангельді патша бұл өлкеге Россия мемлекетінің аса бір қажетгі деп санаған мәселесін барлап келуге жұмсағанды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АТТЕРШІ з а т. ж е р г. *Бақалишы.* Жаман қатын қаптағы, Жүнінді тауысар күйбендеп. *А т т е р ш і д е н* алғаны Айна, тарақ, ірең боп (Майлықожа, Нақыл.).

АТТЕРІС з а т. э т н. *Қазақ дәстүрі бойынша жасы үлкен адамға немесе жас келіншектің күйеуінің жақындарына сытайылықпен қоятын жанама аты, телінген есім.* *А т т е р і с* ерқашан адамның түріне, мінезіне, кәсібіне қарай қолданылған (ҚҰЭ). Бұл атаудың иелеріне де Жамал келіншек амал тапты: *«А т т е р і с қайнаға», «А т т е р і с еней»,* – дей салатын еді (С.Талжанов, Сейфулла.).

АТТЕСТАТ [лат. attestari] з а т. 1. *Орта білім алғандығы туралы құжат.* – Жиен аға, мен биыл реальное училищені бітірдім. Бірақ көктемде сапырылыс болып кетіп, көбіміз *а т т е с т а т* алып үлгіре алмадық (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Нүргүл апа – сенің анаң, жан еді бір ақылды, Қолға *а т т е с т а т* алған күні бізді өзіне шақырды (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Әскери қызметкерге не әскери бөлімге мерзімі көрсетіліп ақша, зат, азық-түлік т.б. алуға берілетін құжат.* Офицердің отбасына берілетін ақшалай *а т т е с т а т* офицердің ақша табысының бір бөлігін жергілікті әскери комиссариат арқылы алуға құқық береді (ҚСЭ).

Кәмелеттік аттестат. *Орта мектепті бітіргендік туралы куәлік қағаз.* Орта мектептің *к ә м е л е т т і к а т т е с т а т* алу емтиханына өзірлік басталды (Ж.Тілеков, Қайнар). *О л к ә м е л е т т і к а т т е с т а т т ы*

«Жамбыл» орта мектебінен алып шыққан екен (З. Ақышев, Біздің шамш.).

АТТЕСТАТТАУ з а т. *Біреудің білімі мен іскерлігі туралы пікір, қорытынды, және оның атқарып отырған қызметіне біліктілігінің сәйкес, сәйкес еместігін анықтау.* *А т т е с т а т т а у* жүргізілсе, мұғалімдердің құрамы сапа жағынан нығайып, жастарға білім берудің нәтижесі жақсарар еді («Халық мұғ.»).

АТТЕСТАЦИЯ [лат. attestatio] з а т. *Аттестаттау.* *≈ А т т е с т а ц и я д а н* өтті.

АТТЕСТАЦИЯЛАУ = е т. *Аттестаттау.* Мектеп жұмысын қайта құрумен байланысты мұғалім кадрларын *а т т е с т а ц и я л а у* жөніндегі ұсынысты біз толық қолдаймыз («Халық мұғ.»). Биыл Алматы, Шығыс Қазақстан облыстарында аудандар имамдарын *а т т е с т а ц и я л а у* жүргізілгенде, олардың 70 пайызы сынақтан өте алмай сүрінді. Бұл ойландыратын жәйт («Егемен Қазақстан»).

АТТИК [грек. attikos] з а т. с ә у л е т. 1. *Үйдің жоғарғы ернеуі үстіндегі бос тұратын жатаған қабырға.* 2. *Үйдің негізгі қабаттарының үстіне салынған қосымша қабат (аттикалық қабат).* *≈ А т т и к* салу.

АТ-ТОН з а т. *Мінер ат, киер киім-кешек.* Үйіне *а т-т о н ы м е н* барып түсіп, Ризалық айтысар, тағам жесіп. Мысалы, тоқылдақтың тәубесіндей Кетеді бір жылдан соң ұмытысып. Құл кетті хан орнына таққа мініп, Жұрт кетті жамандықты жатқа біліп (М.Дулатов, Шығ.). *А т-т о н ы ң м е н* жұтады, Аузына егер сыйсаңдар (С.Торайғыров, Шығ.). Жасымнан-ақ қиялшыл, ойшыл едім, Қарамай *а т-т о н ы м а* тойшыл едім Қорласа құрбыларым қу жетім деп, Тұра сап төбелескен қойшы едім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ат-тон [ат-шапан] айып. *Ескі дәстүр бойынша төленетін айып.* *А т-т о н а й ы п* маған салды, Жұрт олжалап менде барды. Жан қорғалап мен отырмын, Бастан аққан жуып қанды (Б.Майлин, Шығ.). Сұлтанға қара шаруа тіл тигіссе – бірден үшке дейін *а т-т о н а й ы п*, жараламай қол тигіссе – екі ат-тоннан бір тоғызға дейін айып төлеген (ҚСЭ).

Ат-тонын ала қашты. *Азар да безер болды, басын алып қашты.* Шегір көз, үрпек сары шофер жігіт ондай бұрылыстан *а т-т о н ы н а л а қ а ш ы п*, аза бойы қаза боп жуымайды (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Адамынан айттырған *а т-т о н ы м д ы а п қ а ш ы п*, Қатынды өзін табам деп, әкемменен керіскем (М.Мақатаев, Шығ.).

АТ-ТОПЫР с ы н. *Мол, ығы-жығы.* Төр алдында текемет төселіпті, оның үстіне атлас

көрпелер жайылыпты, *а т-т о п ы р* етіліп ақ жастықтар тасталыпты (Ж.Жұмаханов, Қарағөз.).

АТТРАКЦИОН [франц. attraction] з а т. Қызықтылығымен жұртқа жақсы әсер қалдыратын түрлі ойындар. Жақында Алматы зоопаркі жазғы маусымын бастайды. Мұнда дрессировщик В. Дуров пен аңдарды қолға үйретуші А. Гуговскийдің *а т т р а к ц и о н д а р ы* да көрсетілетін болады («Лен. жас»). Көпшілік ойындары, *а т т р а к ц и о н д а р*, викториналар... – бәрі де кезекті демалысын көңілді өткізуге келген қала тұрғындарының көңілінен шығып жатыр («Лен. жас»).

АТ-ТҮРМАН з а т. *Ат-әбзел, ат-сайман, ер-турман*. Топ тарап, *а т-т ы р м а н ы* н даярлады. Біраздан соң дамылдады ел, мезгіл түн боп. Жібектей жұмсақ жылы жаздың түні Бұлтымен құшақтады Көкшені көк (М.Жұмабаев, Шығ.). *А т-т ы р м а н ы* н беріктеп, Тәуекел деп жүреді. Тау мен тасты көбелеп, Ну орманға кіреді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АТ-ТҮЙЕДЕЙ с ы н. *Бағалы, құнды*. Соңынан жалпы жаныс еруші еді, Сәлемін жан жабыла беруші еді, Бір ауыз көңілденіп айтқан сөзін Әр қазақ *а т-т үй е д е й* көруші еді (Мәделік-қожа, Шығ.).

Ат-түйедей қалады. *Қымбатқа балап қол қалады, жабысып сұрады*. Қолдан өсіріп қызығын көруге осы екі күшті *а т-т үй е д е й қ а л а п* әкелдім (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Астрахандағы досынан *а т-т үй е д е й қ а л а п* алған қол фонарын жаққан еді, егде капитанның түйме көзі қара кер арғымақтың жазғырушы қарашығына кездесті (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

АТТЫ¹ с ы н. **1.** *Атқа мінген*. Нашар киінген жалғыз *а т т ы н ы* ешкім аңғара қоймас деген (І.Есенберлин, Жанталас). Ей, Махамбет! Қазақта *а т т ы* адамдар қатар жүреді. Сен немене тазы итке ұқсап жұрттың алдын бермейсің (А. Жұбанов, Құрманғазы). Қуғанда бір топ *а т-т ы* қиқу салып, Білмедім не болғанын, қаңғып миым (О.Шораяқов, Шайыр). **2.** *Аты бар, көлігі бар*. Үйден шықтым қыз іздеп, Ер Қосай мен Манастан Үшбуырыл мен Таластан, *А т т ы*, тонды адамға, Алыс жол жүрсе жарасқан (К. Әзірбаев, Танд. шығ.). Е, ол *а т т ы* адам емес пе, біз сияқты жаяу жүріп несі бар («Лен. жас»).

Атты әскер. ә с к. *Атпен жүретін әскери қол, атты-қарулы жасақ*. Сібірде қазақтан *а т т ы ә с к е р* полкі құрылды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Мемлекетімізді жаудан қорғау үшін біздің *а т т ы ә с к е р і м і з д ің* аттары қандай болу керек екенін ойлаңыздаршы? (С.Сейфуллин, Шығ.). Ол бұрын *а т т ы ә с к е р д е* болған (Б. Момышұлы, Москва.).

Аттыға еріп, жаяудың таңы айырылды. *Босқа әуре болды, өнімсіз іс болды. А т т ы ғ а е р і п, ж а я у д ың т аң ы а й ы р ы л д ы* деген осы да (Ауызекі).

Аттыға жол, ауыздыға [жаяуға] сөз бермейді. *Ешкімге бой бермейтін, адуын, сөзүар, сөзшең адам туралы*. Әкесі Көтібар *а т-т ы ғ а ж о л, а у ы з д ы ғ а с ө з б е р м е й д і* (Ғ.Мүсірепов, Тула. толқын.). Бұрын да *«а т-т ы ғ а ж о л, ж а я у ғ а с ө з б е р м е й д і»* дейтін Ұлпан, енді тіпті өткірленіп, үлкен демей, кіші демей, бойдағы мінін қаза беретін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Аттыға қарап, жаяудың тәңірісі қалды. *Мәжбүр болды. «А т т ы ғ а қ а р а п, ж а я у д ың т әң і р і с і қ а л д ы»* дегендей, мына жастар мені шаршатайын деді, тізгін берер түрі жоқ («Лен. жас»).

Аттының аяғын, жаяудың таяғын алған. *Қу, сұм, айлакер*. Үсейін маған бір тиын да бермес! Ол *а т т ы н ың а я ғы н, ж а я у д ың т а я ғы н а л ғ а н* қу ғой (І.Жансүгіров, Шығ.).

Жалғыз атты. *Тұрмыс-күйі нашар, жарлы*. Жалғыз-ақ Мәйке, айтайын, *Ж а л ғ ы з а т т ы* қаңғыған, Сорлы екен демегін (Айтыс). Жұрт Төлегенді *ж а л ғ ы з а т т ы* жолаушы, жаман жігіт деп қаңқу сөздер айтса да, Жібек оған ермейді (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.).

Көлденең жүрген [келген] көк атты. *Кез келген, кім көрінген адам*. Айдаладағы *к ө л д е н ең ж ү р г е н к ө к а т т ы ғ а* баламды ертіп жібере алмаймын (С.Мұқанов, Шығ.). Жұрт жаласынан жасқанбаймын! *К ө л д е н ең к е л г е н к ө к а т т ы ғ а* сынататын жайым жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

Көлденең келген көк аттыны құр жібермеді [құр өткізбеді]. *Сайқалдық, жезөкшелік істеді*. «Содан кейін ол бұзықтық әдетке салынып, *к ө л д е н ең к е з д е с к е н к ө к а т т ы н ы қ ұ р ө т к і з б е й т і н* болыпты», – деген өсек таратты (С.Мұқанов, Шығ.).

Көрінген көк атты. *Кім көрінген, әлдебіреу*. Жынды боппыз ба, сендей әйелді қатын іздеп жүр екен деп *к ө р і н г е н к ө к а т т ы ғ а* ұс-тата салып (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Салт атты. *Атқа салт мінген*. Басымды бір көтерсем бір *с а л т а т т ы* шоқытып келеді екен (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Біле ме түсінбеген өннің паркын, Ән үні естіледі оған салқын. Жүрсем де сабау қамшы, *с а л т а т т ы* боп, Таралған ел ішіне өнім қалсын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Салт атты [басты], сабау қамшылы. а) *Жалғыз басты, бойдақ*. Бәрімізге де оңай емес қой, жолдас Шөжебаев, – деді генерал. – Әрине, кімге оңай болсын. Бірақ біздер әйтеуір

салт басты, сабау қамшылы дегендей деп Көжек аз мүдіріп қалды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ә) *Малы жоқ, жарлы-жақыбай*. Бұл екеуі қолынан келген кісі, *салт атты, сабау қамшылы* кедей болса да, аз да болса, орны төрде (Абай, Тол. жин.).

АТТЫ² с ы н. **1. Есімді, ныспылы.** Мырзамыз болыс болған Байбол *атты*. Орысша білуші еді тіл мен хатты (С.Торайғыров, Шығ.). Сонан шығып мен келдім Бейсенбай *атты* құрбыға, Құрбы ішінде бұлдыға (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2. Деген, деп аталатын.** Балғайша бір күні кітапханадан жаңа ғана алып келген «Сәуленің жаңа достары» *атты* кітапты асыға оқи бастады (А.Сарбөпин, Аспалы бесік). Машина жылжып жөнелді, Ән естілді қырқадан – «Туған жер» *атты* өлеңді Кім екен әнмен шырқаған? (Д.Әбілев, Жүрек). Толғанып іштен Қырғызбай, Деді, қайран елім-ай, Кіндік кесіп, кір жуған Кіндіктас *атты* жерім-ай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АТТЫ-ЖАЯУ с ы н. с ө й л. *Аттылы-жаяулы*. Ендігі сөзді бұлар *атты-жаяу* боп жүре сөйлесті (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). *Атты-жаяу* жолыменен келе жатыр, Не көрмес тірлікте бөнде пақыр. Баяғы қыздың түсі рас болып, Бұларды ақын Шорман көреді ақыр (Батырлар жыры).

АТТЫ-ЖАЯУЛЫ с ы н. *Аттысы бар және жаяуы бар; аралас*. Өзімізге қарсы атып келе жатқан *атты-жаяулы* адамдарды біз де атып келеміз (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан келген.). Жаулықтары ағараңдап жүгіріскен әйел, шапқылаған бала-шаға, *атты-жаяулы* жұрт ерсілі-қарсылы сапырылысып жүр («Лен. жас»).

АТТЫҚ¹ з а т. с ө й л. **Құйрық.** Серіктері орындарынан көтерілмек болып еді, тәлтіректеген аяқтарын нық баса алмады, әсіресе Шоқан, оның *аттығы* мен тақымдары қатты қажалған, бөкесесіне ие болар қалпы жоқ сияқты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АТТЫҚ² з а т. ж е р г. *Ер ағаштың екі қасы, екі қапталының араларын қосып тартқан ұзынша келген сірі тарамыс*. Ердің *аттығы* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТТЫҚ³ с ы н. *Атқа тән, атқа татырлық*. Мың екі жүз *аттық* күші бар паровоз екі мың тонна жүк тартса, дәл осындай күші бар кеме 20 мың тонна жүк тартады (Ә.Кәкімжанов, Коммунизм.). Базаршылар саудаласып жүріп, әрқайсысы бір-бір *аттық* таға сатып алды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Ат жалын тартып мінген ермін деуші-ең, Енді жоқ ер мінетін *аттық* бағаң (Х.Ерғалиев, Көбік-шашқан).

АТТЫЛЫ с ы н. *Атқа мінген (кісі)*. Балықшылар есін жинағанша болмай, үш-төрт *аттылы* қиқу салып, қалың жылқыны дүрілдетіп қуып, балықшылар аулына бет қойып келе жатты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Поезд тоқтайтын әрбір станцияда делегаттар эшелонын қарсы алу үшін *аттылы*, түйелі, есекті, жаяу-жалпы дегендей, қалың халық күтіп тұрады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Сауытбай аулы жағынан келе жатқан үш *аттылы* көрінді (С. Көбеев, Орынд. арман).

АТТЫЛЫ-АРБАЛЫ с ы н. *Атқа мінгені, арбалысы бар*. Жаңа Семейдің базар алаңына қала тұрғындары, қыр қалашысы, жұмысшы, *аттылы-арбалы*, жаяулы-жалпылы жұрт сыймай кетті (М.Танекеев, Қажымұқан). Ол қия қазір даңғыл жолға айналған. Онымен жаяу да, *аттылы-арбалы* да, машина да күні-түні қатынайды («Лен. жас»).

АТТЫЛЫ-ЖАЯУ с ы н. с ө й л. *Аттылы-жаяулы*. Дөң басындағы қойшының айғайымен қатар ауылдағы көрі-жас, *аттылы-жаяу* – түгел жүгірді (М.Әуезов, Көксерек). Ел адамы *аттылы-жаяу*, үлкенді-кішілі тегіс далада (Ф.Мұстафин, Көз көрген). *Аттылы-жаяу* қызылды-жасылды боп, Абай ауылына ағылған халықта есеп жоқ (К.Оразалин, Абай.).

АТТЫЛЫ-ЖАЯУЛЫ с ы н. *Аттысы бар және жаяуы бар, аралас*. Тойға жиналған еркектер тегіс атқа мініп, серке тартып, балуан күрестіріп, ауылдың жанындағы төбенің басында *аттылы-жаяулы* топтанып жүріп, көп уақыт ойын жасады (М.Әуезов, Қараш.). Келіннің алдынан жастар жағы *аттылы-жаяулы* шұбырып шығар еді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). *Аттылы-жаяулы* болып, сол маңдағы жұрт та көп жиналған (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). Жәрмеңке комитетінің үйінің алды құжынаған халық *аттылы-жаяулы*, көрі-жас, қазақ, орыс, ноғай барлығы аралас (Б. Аманшин, Көкжар).

АТТЫР = е т. *Көздеттіру, көзін жойдыру, өлтіру*. Солдатқа ұлды алдырып, Ардақтысын *аттырып*, Аруды малға саттырып, Елді ерікке зар қылды (Жамбыл, Шығ. жин.). Ай астына аспанға, Құрды бақан қақтырып, Алтын теңге *аттырып*, Теңгені атып түсірген Құртқаны сұлу сол алар (Қобыланды батыр). Бұл сөзім жалған емес ала қашпа. Қырық-отыз кедейді Көлқамыста, *Аттырды* таңып қойып бір ағашқа (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). А у ы с. *Қонару мәнінде* (тау-кен ісінде).

АТТЫРМА з а т. *Жыртылған жердің топырағын майдалауға арналған ірі тісті тырмалаушы құрал*. $\approx$ *Аттырмамен* тырмалады.

АТПІС з а т. ж е р г. *Кемпірауыз*. Балам, *а т т і с т і* қайда қойғансың? (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТУ¹ з а т. ж е р г. *Мәсі*. *А т у* – мәсі, жұмсақ былғарыдан тіккен жеңіл етік (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АТУ² с ы н. ж е р г. *Тура, тіке, төте*. Шетпеге қырман баратын жол *а т у* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТУ³ з а т. к ө н е. *Аталы сөз, нақыл*. Беттерім, бір-біріңмен болсаң тату, Тарығып тартпасыңдар тіпті қату. «Жемейді біріккенді бөрі» деген, Бұрынғы қариялардан қалған *а т у* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

АТУ⁴ *Ат етістігінің қимыл атауы*. 1. *Өлтіру, көзін жою*. *А т у*, айдау, оқ, қылыш. Жаралау, асу, құл қылу Патшаның болды білгені (Жамбыл, Шығ. жин.). 2. *Аулау, ұстау*. Түстен кейін оншақты бала құс *а т у ғ а* шықты (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл.). Кім болды екен, мылтығы бар қолында, Құс *а т у ғ а* келген мерген секілді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ату жазасы. з а н. *Қылмыстылар үшін ең жо-гарғы жазаның бір түрі*. Егер кешірім сұрай білсең, бар кінәнді мойындасаң, бөлкім, сені *а т у ж а з а с ы н а* бұйырармын (Б.Мәдиев, Өрендер.).

Ату нақтылығы. ә с к. *Белгіленген мерзімде көзделген нысананы оқ-дәріні аз жұмсай отырып жою нәтижесі*. *А т у н а қ т ы л ы ғ ы* қарудың түріне байланысты нысанаға тию мүмкіндігі мен оқ-дәрі көлемінің өсуіне байланысты кемелденіп отырады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ату секторы. ә с к. *Оң жақ пен сол жақтағы шектелген екі белгіні (төбешік, ағаш, ұй т.б. заттар), қарсыласты жою үшін және атыс құралдарымен тікелей нысанаға алу*. Негізгі *ату секторы* бұрыштарының мөлшері атыстың маңызды бағытын қамтиды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Насыбай ату. *Ерінге насыбай салу*. Жігіт күнгі өмірі *н а с ы б а й а т у*, Қымыз ішіп қызарып үйде жату (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Таң ату. *Таң қараңғысының ыдырауы, жарық сәуле түсуі*. Жамырап сам да бар маңға, *А т у ғ а т а н* да таянды (М.Мақатаев, Шығ.).

АТУ-АСУ = е т. *Қырып-жою, өлтіру*. Халықты тұтқындау, *а т у - а с у* немесе алым-салықты еселей беру арқылы ашындырып алмаспыз ба? (Ж. Тілеков, Жонғар.). ...Тұтқынға алу, *а т у - а с у*, дүре соғу басталды (М.Қаратаев, Даладағы.).

АТУСЫЗ с ы н. *Атылмаған*. Қара шекпен қынаулы, *А т у с ы з* оқ түрүлі (Қамбар батыр).

АТУШЫ¹ з а т. *Атқан, ататын адам*.

Адайлар «Сибаның қолына түссе өлтіреді» деп, *а т у ш ы н ы* қалаға қашырып жібереді (С.Мұқанов, Есею жыл.). *А т у ш ы* менің мергенім, Шыңлаушым, зергерім, Көзімді ашып көргенім, Көп тобырда, қанеки, Жолдас болып ергенің? (Қамбар батыр).

Кесек [тас] атушы. *Жамандық, қастандық жасаушы*. Маған *к е с е к а т у ш ы л а р* болса да, мен біреуге кесек атқан пенде емен (С.Жиенбаев, Оркиік.).

АТУШЫ² з а т. ж е р г. *Кенді дәрімен қопарушы*. *А т у ш ы* жерге дәрі жібергенде маңайында ешкім болмауға тиіс (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТҮЛТАН з а т. с ө й л. *Адъютант, шабарман*. Сөйтіп жүрген шақта Шоқанның оқуын аяқтаған хабары, оған жалғаса, «жанарал-гүбірнатыр Шоқанды өзіне *а т ү л т а н* ғып алыпты» деген хабар дүңк етті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Егер мен ышқына «ой, бауырым» деп дауыстасам, Ақтайдың айналасында *а т ү л т а н* болып жүрген жалаң төстердің бірталайы-ақ оған қарсы сапқа тұрады (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

АТУРАНЫМЕН ү с т. ж е р г. *Атымен*. Сайыс бізде *а т ү р а н ы м е н* жоқ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТУСТАР з а т. к ө н е. э т н. *Ұл бала (әдетте жаңа туған ұл бала туралы айтылады)*. *А т ү с т а р ы н* болды, бауы берік болсын! – деді ел (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Көбейсін *а т ү с т а р*, Болмасын атыстар (Қ.Мырзалиев, Алуан.). Ескі ауылдың әдетінше бала туса, қырық жеті ме, *а т ү с т а р* ма деп сұрайтын («Әдеб. майданы»).

АТУСТІ ү с т. 1. *Үстірт, жеңіл-желпі, жүрдім-бардым, немқұрайды*. Жалаңтөс туралы *а т ү с т і* оның тамаша ғимараттар салғызғаны ғана аталып өтеді, ол жайында егжей-тегжейлі деректер келтірілмейді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Сұрастырып көріп еді, жолыққан жанның бөрі оған *а т ү с т і* асығыс жауап берді (Ж. Жұмаханов, Жазылым. кітап.). 2. *Жол-жөнекей, асығыс*. *А т ү с т і* болса да, вокзалды, қаланы көру керек (С.Мұқанов, Шығ.). Өлен қиын, *а т ү с т і* жазылмайды (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

АТУСТІЛІК з а т. *Немқұрайды қараушылық, жауапсыздық*. Қазақстанның әсіресе Жетісу мен Алтайдың фауна-флорасы ғажап әлем. Ол жүрдім-бардым, *а т ү с т і л і к т і* көтермейді («Жас Алаш»).

АТХАНА з а т. ж е р г. *Ат қора*. *А т х а н а* н ы ы тазалап шықты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТША ү с т. *Ат секілді, атқа ұқсап*. Айназар денесі қызбаған бөйге *а т ш а* ырғала басып,

кеудесін көтеріп, ақырын күрсінді (С.Сейфуллин, Шығ.). Жеңілті қазір оны еңбек, Жетекке көніп көк Тентек; Көпірлеп үстін, шегендеп, Қойыпты оны *а т ш а* ерттеп (Ф.Орманов, Ой қанаты). Ол кезде Мәнүшаһар еді патша, Иран ед тілегені тұрса-жатса. Сонда да санаулы өмір сарқылған соң, Алды ажал ауыздықтап мініп *а т ш а* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Атша тулады. *Шапшыды.* Біршып соққан жас жүректен, *А т ш а т у л а п* ыстық қан. Өкпені әкеп алқындырып, Тоқтау беред сөзіне! (А.Тоқмағамбетов, Өмір.).

Атша шапты. *Қатты шапты.* Қаламға *а т ш а ш а п қ а н* он саусағым, Астында қара жердің саудыарсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жүрегі атша тұлайды. *Жүрегі аттай тулады, қобалжыды.* Алқынған *ж ү р е г і а т ш а т у л а й д ы* (Ә.Кекілбаев, Дала.). Осы залдың сахнасында өз өнерін ортаға салған. Ал қазір *ж ү р е г і* алып ұшып, *а т ш а т у л а й д ы* (С.Мыңжасарова, Замандас.).

АТШАБАР з а т. к ө н е. Ұлықтың, би-болыстың үкім-жарлығын халыққа жеткізетін хабаршы, шабарман. Мұның бірі Арқатта тұратын урядник, бірі болыстың казак-орысы Иван, енді екеуінің бірі – *а т ш а б а р ы*, бірі – болыстың өз старшыны (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жай жүргенде бір күні, *А т ш а б а р* келді лепілдеп, «Ояз шықты, сыяз бар», «Блау» деп, «үй» деп дікілдеп (Абай, Тол. жин.). *А т ш а б а р* бала «Бәйдебек, Бәйдебек!» деп ұран тастап, қасымнан оқ бойы жерден самғап өте берді (С.Бақбергенев, Қарға там.).

АТШАБАРЛАП ү с т. *Атшабарлық істен.* «Халықты қыр басына жинасын» деп, Атшабар *а т ш а б а р л а п* хабарлады (Ж.Саин, Танд. шығ.).

АТШАБЫС з а т. *Атжарыс, атбәйге.* *А т ш а б ы с*, көкпар тарту, жұма сайын, Танысын айтқызбай-ақ кедей, байын (И.Байзақов, Танд. шығ.).

АТ-ШАНА з а т. *Ат жегілген шана; ат пен шана.* Жұмылды ертеңгілік тамақа олар, Тұр сыртта ау, аспабы, *а т-ш а н а с ы*. Ертеңмен кетіп, кешке қоналқаға Қайтады, бос жүруге жоқ шамасы (Т.Жароков, Құмда.). Астымыздағы *а т-ш а н а м ы з д ы* аударып алып, өзімізді басқа бір салып қоя берер (Б. Тұрсынбаев, Ауылдан.). Шынтас көкше мұздың үстінде жеңіл *а т-ш а н а м е н* ағызып келеді (Т.Ахтанов, Дала сыры).

АТШАПТЫРЫМ ү с т. 1. *Шамамен 2–3 шақырымдай қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Айналасы *а т ш а п т ы р ы м* қырат үстіндегі лагерьдің жан-жағын электр тогін

өткізген, сыммен оны екі рет айналдыра қоршаған (З.Шашкин, Теміртау). Шәһәрдің екі жағы *а т ш а п т ы р ы м* (Қаз. ертег.). 2. *О шеті мен бұ шеті өте ұлкен, аумақты.* Ырсалдының үйінде қымбатты мебельдерді, ешкім иығына ілмеген, 10 пар костюмді... 500 метр панбарқыт пен айналасы *а т ш а п т ы р ы м* жеті кілем қайдан келді екен деп ойлайсыз («Коммунизм таңы»).

Атшаптырым жер. *Шамамен 2–3 шақырымдық жер.* Алдымыздағы жау жатқан қыстақ *а т ш а п т ы р ы м ж е р д е* мұнарлана қаруытып тұр (Б. Момышұлы, Жауынгер.). Нақ қазір Шоқан бетін жуып отырған Шанхай өзені осы таудың кеудесінен жарып шығады. Осы отырған тұстан *а т ш а п т ы р ы м ж е р д е* бұлақ бар (С.Бақбергенев).

АТШАП з а т. ж е р г. *Атжан.* *А т ш а п т ы ң* бойын тазалау керек, су жіберетін уақыт жақын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТ-ШАПАН з а т. *Құрметті, сыйлы адамға берілетін сыйлық, тарту.* *А т-ш а п а н*, көп сый алып келді қайтып, Бұларды бастан-аяқ берді айтып. Қуанып, қамсыз қалың төсек төсеп, Тұрандар аяқтарын жатты ұзайтып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). «Әу» дегенде келуші ең, Ардақты елім қасыма. *А т-ш а п а н ы м* тартайын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Өмірі елге жүреді. Дайын оған *а т-ш а п а н* және қыздың жүрегі (Қ.Мырзалиев, Көш).

Ат-шапан айып. *Ескі әдет-ғұрып бойынша кінәлі адам төлейтін айып.* Қаленді *а т-ш а п а н а й ы п* беріп, риза қылып жіберді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Дәрігерге көп алтын мен *а т-ш а п а н а й ы п* беріп, жөніне жібереді (Қаз. ертег.). Абылай өзін кінәлі санап, Ботақанның өлімі үшін үш кісінің құнын әрқайсысы атан бастаған тоғыз қарадан, жиырма жеті бас мал, оған қоса *а т-ш а п а н а й ы п* төледі (І.Есенберлин, Жанталас).

Ат-шапанға ілік болды. *Ат-шапан айып төледі.* Қонағасы бермесе, *А т-ш а п а н ғ а і л і к б о п* (Дулат ақын, Дастан.).

АТШОҢҚАЙ з а т. ө с. *Өзен, көл жағасында, тоғай ішінде өсетін біржылдық шөп.* *А т ш о ң қ а й* – тоғай өсімдігі, түбірін адам жейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қыр елі тоқ қой. Тоқпыз ғой. Аралдағылар *а т ш о ң қ а й* жеп жатқан көрінеді (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл).

АТШӨЛКЕ з а т. ж е р г. *Киізден жасалған қамыт.* Атқа *а т ш ө л к е* кигізіп, тертесіз жегеміз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТШУ о д. *Түйені жүргізу үшін айтылатын ишарат сөз.* Қазір Әлім түйенің алдына

өзі мінеді де, қара інгенді баяғы бала кездегі дағдысы бойынша қос қабырғасына тепендеп, кезектеп тепкілей түсіп, жиі-жиі «*а т ш у*», «*а т ш у*», деп жігі жүргізіп кетті (М.Әуезов, Өскен өркен).

АТШЫ з а т. **1.** *Ат бағушы адам, ат күтуші. А т ш ы с ы н* тамағы тойған соң ойлайды екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мына жақтан сұлтанның *а т ш ы с ы* да дедек қағып жүгіріп келе жатыр екен (К.Оразалин, Ақ жазық). Рахимов шаршаған болу керек, сылқ етіп отыра кетті де, менің *а т ш ы м а* тамақ әкеліп беруге бұйырды (Б.Момышұлы, Москва.). **2.** *Арбаның не шананың атын жүргізуші адам; көшір.* Боз арғымақты фаэтонға жектірген Сөкен қала сыртына *а т ш ы* – Бекебаев дейтін татармен кететін еді де, кейде салт атпен жеке шығатын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Танауынан бу атып, Тұяғымен қар күрер, *А т ш ы ғ а* жайын сынатып, Шұлғиды қос қара кер (Д.Әбілев, Алтай асу.). **3.** *Колхоз-совхоздың, белгілі бір мекеменің, бригаданың аттарын бағатын адам; бақташы.* Өзен суатынан суарып, *а т ш ы* оншақты атты айдап барады (Ф.Мұстафин, Миллионер). Ат баққыш бір қорада болды *а т ш ы*, Мәпелеп жуып-тарап бақты атты. Күтсе де айнадай ғып астын-үстің, Атының жемін ұрлап күнде сатты (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш).

АТШЫЛЫҚ з а т. *Атшы болушылық, ат-қосшылық. А т ш ы л ы қ қ а* ертіп шыққан оңтайлы жас жігіт Тулақбайдың астына жылқышының қамшыкесті көбен жиірен шобырды бергенін Шыңғыс қайдан білсін (С.Бегалин, Бала Шоқан). Төкенді жұрт сайлаған басшылыққа, Алты жұмық ереді *а т ш ы л ы қ қ а* (Ө.Найманбаев, Шығ.).

АТЫҒЫРЫЛ = е т. с ө й л. *Жұлыну, тыпырышу, тықырышу.* Қашан көрсең де көзі ойнақтап, пұшықтау мұрнының жұқа танауы делдіп, дөнес маңдайы жылтырап қунақ құланша *а т ы ғ ы р ы л ы п* тұрғаны (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АТЫ-ЖӨНСІЗ с ы н. *Не екендігі белгісіз; жөні жоқ. А т ы-ж ө н с і з* не қылған бірдеңе? (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

АТЫ-ЖӨНІ з а т. **1.** *Өз аты мен әкесінің аты; кім екендігі туралы мәлімет. А т ы-ж ө н* мен ағайын текті, – дедім, Шамам жоқ жеңетұғын көпті, – дедім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жақтырып қызды сынап ұнастырды, Бұл қыздың *а т ы-ж ө н і* н сұрастырды. Жауабын алдыңғы жыл қабыл алмай, Өкініп биыл танып рас білді (Ө.Найманбаев, Шығ.). Осындай сөгі түсіп кез келгенде, Сұрасам *а т ы-ж ө н і*ң кім

болады? (Айтыс). **2.** *Бір нәрсенің атауы, қалай аталатындығы.* Олар адасып кететіндей-ақ әр нәрсенің *а т ы-ж ө н і* н, нөмірін рет-ретімен жазып қояды әдетке айналдырған (Ж.Жұмаханов, Солдат жолы). Уа, уа, қызметінің *а т ы-ж ө н і* бар ма? (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

АТЫ-ЖӨНІ ЖОҚ. *Беталды, жөңсіз.* Он жыл бұрын сынық қалам беретін, Бүтін берсең – бір дүние көретін, Жата қалып қағазына конфеттің *А т ы-ж ө н і ж о қ* ирек сала беретін (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.). Я, бөсе, айтсын ол да алға шығып, Барамыз *а т ы-ж ө н і ж о қ* қайда асығып (Ф.Қайырбеков, Дала.).

АТЫЗ¹ з а т. к ө с. *Егістікті суару немесе артық ылғалды шығару үшін тартылатын арық.* Кең *а т ы з д ы* ұсақ *а т ы з д а р ғ а* тор көздеп бөлсең, әр бөлікке суды бірдей жаюға мүмкіндік бар (С.Мұқанов, Шығ.). Тұқымды мен *а т ы з д ы* суға толтырып болған соң ғана ектім (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Колхозшылар мақтаның арық, *а т ы з ы н* жөндеп, тазартып жатыр (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Бұта түбінен елу метрдей жерде жағаға қарай созылған жіңішке ғана *а т ы з* жатыр (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

Атыз тарту [соғу]. *Атыз жасау.* Өзім жеке барамын, Арығымды қазамын. *А т ы з ы м д ы т а р т а м ы н.* Оған жетер бар халім (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Жер жырту, себу, тырмалау, *а т ы з с о ғ у*, тыңайтқышпен қоректендіру ісін олар ұйымшылдықпен жүргізіп келеді («Лен. жас»).

АТЫЗ² з а т. г е о л. *Тау жыныстарының мұжылуды нәтижесінде жер бедерінде пайда болатын шағын жыралар. ≈ А т ы з д а р д ы ң* пайда болуы.

АТЫЗ-АРЫҚ з а т. *Атыз және арық.* Егінді қайталап суаратын күннің туғанына қарамастан, *а т ы з-а р ы қ т а р д ы* алдын ала дайындап алады («Соц. Қаз.»). Колхозшылар *а т ы з-а р ы қ т ы* ерте бастан жөндеп жатыр (Қ. Сатыбалдин, Қараторғай).

АТЫЗДА = е т. *Атыз жасау, атыз-атызға бөлу. ≈ А т ы з д а п шықты.*

АТЫЗДАЙ с ы н. *Атыз тәрізді; айқыш-ұйқыш, бажырайған.* Тігісі *а т ы з д а й*, жіп түйіні шоқыдай (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.).

Көзі атыздай болды. *Көзі алақандай болып, қорқып кетті.* Судыр Ахметтің екі *к ө з і а т ы з д а й б о л д ы*. Әншейінде, от басында қатын-баланың алдында ерсінгені болмаса, бұл өзі заты қорқақ кісі (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Үш қабат заңғар ғимараттың қай бөлмесіне аттап басса да, *к ө з д е р і а т ы з д а й б о л а д ы* (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

АТЫЗДАУ *Атызда етістігінің қимыл атауы.* «Басқа жұмысы да оңай емес-ау. Ол жерді айдау керек, *а т ы з д а у* керек. Суарып қайта шабу керек, отау керек» деген ойлар бірінен соң бірі шұбырып өтіп жатты (Т.Дәу-ренбеков, Біз. кездес.).

АТЫЗДЫ с ы н. *Атызы бар, атыздалған.* Жаңарқа орман шаруашылығының 1958 жылдан бергі тәжірибесінде ағаштар тұқымы кең *а т ы з д ы*, жүйекті тәсілмен егілуде (А. Балтабаев, Шөл.).

АТЫЗ-ЖАП з а т. *Атыз және жап (үлкен арық).* Әдетте *а т ы з-ж а п т а р* тұқым себер алдында соғылады. Ол берік болуы керек («Лен. жас»).

АТЫҚ¹ = е т. ж е р г. *Құнығу.* Кісі еңбегін жеуменен *а т ы қ қ а н*, Арамызда орын жоқ сұмға (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТЫҚ² = е т. ж е р г. *Ысылу, жаттығу.* Апай, бұл бала әлі *а т ы қ п а г а н* бала (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТЫҚТЫР = е т. ж е р г. **1.** *Ат қойып үйрету, қойған атқа жаттықтыру.* Олар бұзауларға ат қойып *а т ы қ т ы р а д ы* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **2.** *Атандыру, ат тағу.* Бұл – жақсы *а т ы қ т ы р м а й т ы н* жұмыс (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Қайныларының ойнап «майжамбас» деп қойған аты бүкіл елге жайылып, азан шақырып *а т ы қ т ы р г а н д а й*, «майжамбас» десе, «ау» деуші еді (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

АТЫҚТЫРУ *Атықтыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Малды *а т ы қ т ы р у*.

АТЫЛ = е т. **1.** *Қару-жарақтан оқ шығарылу.* Сырттан *а т ы л г а н* мылтық дауысы тарс етті (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). Көзі тұнған бейбағың топ аққуға білмей қалды мылтықтың *а т ы л г а н ы н* (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Жазалану, көзі жойылу.* Жоқ ешқандай айыбы, Кетгі *а т ы л ы п* Бейімбет. Балалары, зайыбы Жапа шекті кейін көп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). **3.** а у ы с. *Ерекше қайрат қылып қимылдау, әрекет жасау.* Абайла бірақ, арыма ақау түсірсең, *А т ы л а* тұрып, барлығын қайта жөндермін! (М.Мақатаев, Шығ.). Қорқа алман! Қорқытпа мені дауылдан! – деді. *А т ы л а* сөйлеп, ашына сілтенді (Д. Әбілов, Арман.). **4.** а у ы с. *Шығу, құру, кету.* Өмір сүрсем енді бір жиырма жыл! Жиырма жыл! Шынымен қиын ба бұл?! Қиын болса, он жыл да жетіп жатыр, Тек жүректен *а т ы л с ы н* құйын-дауыл (М.Мақатаев, Шығ.).

Көкке [биікке] атылды. *Аспанға шапшыды.* Көк жұлдыз көзден шұбырып, Күңіреніп *көкке а т ы л д ы м* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Әне ол жерге тағы жақын келді, Жақын келді... *б и і к к е а т ы л д ы* енді. Абыржып айдалада тұрған Ана, Ақ құстың жерге түскен затын көрді (М.Мақатаев, Шығ.).

Оқтай [оқша] атылды. *Оқ құсап атылды, ерекше қайрат көрсетті.* Мағжан ақын мезетте *о қ т а й а т ы л г а н*, Медет көріп Абылай рухын шақырған. «Абылайлап» жауған оққа кірмесе, Тумас еді Бауыржан мен Рахымжан (К.Салықов, Жезкиік). Құрбан «әне, көрдің бе!» – дегендей жалт қарады. Сол сәтте Сейіт бар пәрменімен Құрбанға *о қ ш а а т ы л д ы* (Р.Райымқұлов, Түйелі адам).

АТЫЛАС з а т. с ө й л. **Атлас.** – *А т ы л а с* көйлегім қайда екен? – деп, Асыл бөйбіше үй ортасында аз тұрып қалды (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Қойшы қарт Москваға барып қапты, Ауылындай емін-еркін аралапты. Алтайы қызыл бөрік, *а т ы л а с* шапан Айтпай-ақ танытыпты сол қазақты (М.Әлімбаев, Танд. өлеңд.).

АТЫЛҒАН с ы н. ж е р г. *Бұзық, шатақ, қазан бұзар.* Баласы бір *а т ы л г а н* көрінеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Ол – өзі бір *а т ы л г а н* тентек кісі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТЫЛҒЫШ с ы н. *Атылатын.* Әрі құрбақалар *а т ы л ғ ы ш* тілімен 10 см қашықтықтағы нысанадан қорегін бұлжытпай алады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

АТЫЛДЫР = е т. *Орғыту, ырғыту, ышқындыру.* Жас кетті киіктей-ақ *а т ы л д ы р г а н*, Жұпарлы далаға бой жатылдырған. Жарқырап күн де шықты, жарық жетті, Патшасы бар әлемнің әділ тұрған (Ақын жырлары). Кей-Қысырау Шабыранды тартып шаптан, Салды айқай *а т ы л д ы р ы п* атыз, жаптан. Суреті – ат, сүйегі оның пері еді, Қанат бар қолтығында озған топтан (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АТЫЛТ = е т. *Шапшыту, жөңкілту.* Мұнайын Ембі бұлақтай *А т ы л т ы п* көкке өрлеуін, Бұрғышының болаттай Бұрқанған күшін көрді елім (Т. Жароков, Танд. шығ.).

АТЫЛУ *Атыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Оққа ұшу, өлу.* Достың жатыр көзаптардың қолында, Ауыр жаза бар секілді мойнында. Он жеті адам *а т ы л у г а* бұйрылды, Жүргені үшін большевиктің жолында (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). **2.** *Ұмтылу, шабу.* Жолбарыс – жүректі аң, кісі таянғанын білсе, қашпайды. Көзін кісіден алмай *а т ы л у г а* әзірленеді (С.Бегалин, Танд.).

Оқ жыландай атылды. *Қимылына көз ілеспеді, тез, жылдам қимылады.* *О қ ж ы л а н д а й а т ы л ы п*, қара бұлтты қақ жарып, найзағай ойнады (А.Токмағамбетов, Әке.).

АТЫЛЫС з а т. с ө й л. *Атыс.* *А т ы л ы с* аз ба сондай өз маңында? Оларды кісі өлімі қозғады ма? Халқымыз тебіренді, қытай оғы Тигенде елімнің қос боздағына (Қ. Бекхожин, Мамырстан).

АТЫМ¹ з а т. ж е р г. *Жөн-жоба, рет.* *А т ы м ы н* таппай іс қылса, Қайратқа салып күш қылса, Айбалтаны мұқалтқан, Қайыңда қатты без болар (Базар жырау, Шығ.).

Атымы келмеді. ж е р г. *Жөні, қисыны келмеді.* Менің ағайын аралап баруға *а т ы м ы м к е л м е й* түр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТЫМ² з а т. *Бір ататындай өлшем, мөлшер.* Қарт алақанына насыбайдың соңғы *а т ы м ы н* салып алды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Оқ атым жер. *Оқ жететін жердің қашықтығын білдіретін халықтық өлшем.* Ол енді Хакімнің жетіп қалғанын көріп, қамшыны атқа баса түсті де, онан *о қ а т ы м ж е р* алға шығып кетті (Х.Есенжанов, Тар кезең.).

АТЫМДЫ с ы н. ж е р г. *Құнарлы, шығымды.* Сіздің тараңыз *а т ы м д ы* жерге салынған екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТЫМЕН ү с т. *Мүлде, тіптен.* Отын деген бізде *а т ы м е н* жоқ (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Үшінші бөлменің көрінісі екінші бөлмеден *а т ы м е н* басқа (С.Мұқанов, Шығ.). Ол неме, дутар мен думанның соңында жүріп, елдің намысы, атаның аруағы дегендерді *а т ы м е н* ойына да алмай жүрмесін (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АТЫР: көрер таңды көзімен атырды. *Таң бойы көзілмеді, ұйықтамады.* Ләйлі *к ө р е р т а ң д ы* көзімен *а т ы р д ы* (З.Шашкин, Ұядан үш.). Кейде ұзақ түн ойға малтығып, *к ө р е р т а ң д ы* *к ө з б е н а т ы р а с ы ң* (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Түнді көзбен жөнелтіп, *Т а ң д ы* *к ө з б е н а т ы р ы п.* Сен келесің мені ертіп, Шаңқай түске шақырып (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Таң [таңды ұйқысыз] атырды. *Таңға дейін ұйықтамады, ұйқы көрмеді.* Елжіреп ішібауыры от боп жанды. Қарайды құр телміріп сипатына, *А т ы р д ы* осыменен тағы *т а ң д ы* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сен жүрген жол сол қалпы, жатыр әлі, *Т а ң д ы а т ы р ы п,* сол күнді батырады (М.Мақатаев, Шығ.). Сағынышын самғатып сан хатынан, Құлан жүйрік қиялмен *т а ң д ы а т ы р ғ а н.* Еркетайы бір күні ойда жоқта Келін әкеп түсірді Алматыдан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Күй тыңдаумен *т а ң д ы* *ұ й қ ы с ы з а т ы р ы п,* Ішкен емес сары қымыз сапырып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АТЫРАП¹ [ар. اطراف] з а т. **1.** *Өлке, өңір, аймақ.* *А т ы р а п* – бекітілген заңды шекарасы жоқ, өте ірі географиялық объектілердің не

үлкен қалалардың төңірегіндегі, өңіріндегі, маңайындағы және соларға қарасты жер (ҚСЭ). Әпкелерім жүрекке сезім берген, Әкелерім әкемнің көзін көрген, Ормандарым гүл жапқан *а т ы р а б ы н,* Мен сендердің жалғыз тал жапырағың (Т.Айбергенов, Мен саған.). *А т ы р а п* елі жиналды, Ақжелекке киналды. Күрең сақал Келмембет Күңіреніп жылады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Айнала, маңай, төңірек.* *А т ы р а б ы н д а ғ ы* ауылдың қыздары тамам келіп, Жамал да әзір болды (М.Дулатов, Шығ.). Ия, анау ашық алаң *а т ы р а б ы,* Дауыстап атымды атап шақырады, Бір мола қыр үстінде қылаңдайды, Кеппеген жаңа қазған топырағы (Ф.Қайырбеков, Өлеңд.). Құлпырды дүние, *а т ы р а п,* Гауһарын шашты сақтанбай, Жарқ етті әрбір жапырақ Сәуледен шырақ жаққандай (К. Салықов, Өлеңд.).

АТЫРАП² з а т. и н ф. <лат. area, domain>

1. *Мәліметтерді енгізу, жою және қатынас құру механизмдері қарастырылған кеңістік.* **2.** *Бағдарламалар немесе мәліметтер орналастырылатын компьютер жадының бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

АТЫРАУ¹ з а т. г е о г р. <грек. delta>

1. *Өзеннің теңізге құятын сағасы.* Шұңқырлық деп аталатын балықтың түрлері уылдырық шашу және семіру үшін *а т ы р а у д а н* жоғары бармайды (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Әсіресе, қамыс оңтүстік өзендерінің (Сырдария, Әмудария, Іле, Жайық, Еділ, Кура, Аракс, Днепр, Дон) жайылмалары мен *а т ы р а у л а р ы н д а* көптеп кездеседі (Табиғат сулары.). **2.** с ө й л. *Маңай, айнала, жан-жақ.* Бес-алты-ақ сағат арасы, Үш жүз мың кетті шамасы. Әр түске енді *а т ы р а у,* Ай сұлу, сірә жақын-ау (Ш.Смаханұлы, Айға ұш.). Оған қоса, сахна дастарқан емес, *а т ы р а у* жұрттың көзі қадалған, көңілі толысқан алақандай аялы да қастерлі орын («Лен. жас»).

АТЫРАУ² з а т. ж е р г. *Шөп шықпайтын сортаң жер.* Ұржарда шөп шықпайтын сортаң *а т ы р а у* көп (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АТЫРАУЛАТ = е т. *Теңіз (мұхит) сағасын қаптай жайыла келу.* Солтүстік Мұзды мұхитты көрдім. Мұзын басып жағасында тұрдым. Алып өзен Ленаның *а т ы р а у л а т ы п* келіп, мұхитқа құятын жеріндегі ғаламат жартастардың ұшар басында отырдық («Жас Алаш»).

АТЫРАУЛЫҚ; атыраулық жазық. *Теңізге (көлге) қарай шамалы еңіс ойпат жазықтық.* *А т ы р а у л ы қ ж а з ы қ т ы ң* аумағы үлкен болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Геология).

Атыраулық көлдер. г е о г р. *Жазықтықтағы ірі өзендердің атырауларында орналасқан*

көлдер (мыс., *Еділ ильмендері, Кубань жүзінділері, Сырдария атырауы*). *А т ы р а у л ы қ* көлдердің бір бөлігі өзен әрекетімен байланысты, ал екінші бөлігі теңіз ықпалында болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Атыраулық шашылымдар. *Сумен ағып келген материалдар мен пайдалы қазбалардың өзен атырауларында жиналуы. А т ы р а у л ы қ ш а ш ы л ы м д а р д ы ң* өнеркәсіптік маңызы шамалы (Қаз. тілі термин. Су.).

Атыраулық шөгінділер. *г е о г р. Өзеннің теңізге, көлге құятын жерінде жиылған теңіздің, қолтықтың және құрлықтың шөгінді жыныстары. А т ы р а у л ы қ ш ө г і н д і л е р* беттік, беткейлік және негіздік болып бөлінеді (ҚҰЭ).

АТЫРЫЛ = е т. *Бой бермей ытқу, жұлқыну.* Жылқышы болмай, қан жауғыр, Манасты көзі шалыпты. Астындағы ала айғыр *а т ы р ы л а* барыпты (Манас). Ойлы жүзінен енді-енді күлкі *а т ы р ы л ы п* шығатындай болып кернеген шаттықты әрең ұстап келе жатқандай (К. Баялиев, Дегелек.). Мытып қалсам өкшемді *а т ы р ы л ғ а н* Жирен тай жоқ жалғыз-ақ тақымыда (М.Мақатаев, Шығ.).

АТЫРЫН = е т. *Жұлпыну, тықыршу.* Машина есік алдына тоқтар-тоқтамастан Сәнжан жерге секіріп түсті. Бірдене болғанын сезгендей қабағы түйіліп кеткен, *а т ы р ы н ы п* тұр (Ә.Тарази, Асу.). Жас қыз торға түскен еліктің лағындай *а т ы р ы н ы п*, үркіп тұрушы еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АТЫС з а т. ә с к. **1.** *Ұрыс, соғыс, шайқас.* Күнбатысты шаң басқан, Шаң емес, қара қан басқан, Тарсыл-күрсіл, қанды *а т ы с*. Көп білем деп бөлуге, Көп күлем деп өлуге Жақын қалды Күнбатыс (М.Жұмабаев, Шығ.). Қызылдар Текені алыпты дейді. Бізді соларға қарсы *а т ы с қ а* айдайды екен (Х.Есенжанов, Тар кезең). Би, болыс арыздасып, безді мөрден, Баспашы атаман да *а т ы с т а* өлген (Д.Еркінбеков, Шығ.). **2.** *Оқ атылғанда шығатын дыбыс, тарсыл.* Осы кезде алыстан *а т ы с* естілді (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Қалың *а т ы с* бір кезде он шақты, одан кейін бес-алты, бара-бара жалғыз-жалғыз жекеленген *а т ы с т а р ғ а* айналды да, кенет тына қалды (Ж.Саин, Жол үсті.). Түске жақын село сыртынан естілген *а т ы с* жиілей түсті (Аялы жандар).

Атыс алаңы. *ә с к. Маңдай шебі бойынша 1,5–2 км-дей, ұзындығы бойынша 5–15 км-ге дейінгі жер учаскесі. А т ы с а л а ң ы* елді мекендер мен кәсіпорындардан шалғай жерлерден таңдалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атыс бекінісі. *ә с к. Бекініп алып, атыс жасап жатқан жер.* Мына *а т ы с бекінісін* құрту керек, – деді лейтенант (М. Фабдуллин, Ел намысы.).

Атыс жасады [салды]. *Атысты, ұрыс салды, соғысты.* Қару асынып үйретілген қала адамдары тасада тұрып, *а т ы с ж а с а п*, қазақтарды көпке дейін жібермейді (М.Дулатов, Шығ.). Сол жерде жалғыз өзі *а т ы с а л д ы*, Шақырды артындағы бала, шалды. Айқасып көп жауменен жүре берді, Алты адам сол арада түсіп қалды (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). Қашар ем *а т ы с ж а с а п* өттең атым, Не керек, күйі де жоқ шаба алатын (Қ.Мұқышев, Орман).

Атыс жолағы. *ә с к. Қорғаныста қарсыласты мотоатқыштар және танк бөлімшелерінің (роталарының, взводтарының) атысымен жою көзделген шектегі жергілікті жер алқабы. А т ы с ж о л а ғ ы н ы ң* тереңдігі қолда бар атыс құралдарының нақты ату қашықтығымен, ені – қорғаныстағы тірек пунктінің немесе позицияның маңдайшеп мөлшерімен анықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атыс жүйесі. *ә с к. Шабуылға шыққан қарсыласты жою үшін қорғаныс шебінде қойылған міндеттердің орындалуына, жердің ерекшеліктеріне, әскери-инженерлік бекіністерге байланысты барлық қару түрлерінен атуға дайындалу. А т ы с ж ү й е с і* ядролық соққыны есепке алып құрылады және оны толықтырады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атыс ойығы. *ә с к. Қорғаныс құрылымының қабырғасындағы пулеметтерден, зеңбіректерден, минаатарлардан атыс пен бақылау жүргізілетін ойық. ≈ А т ы с о й ы ғ ы н* жасау.

Атыс позициясы. *ә с к. Атыс жасайтын орын; атыс құралдарының орналасқан жері.* Әр бөлімшеге өз орнын, артиллерияға *а т ы с п о з и ц и я с ы н* картадан белгілен беру онша қиын болмаса да, соларды жер бетіне орналастыру оңайға соққан жоқ (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Атыс режимі. *ә с к. Белгілі бір қару түрінен (зеңбірек, пулемет, минаатар және т.б.) белгілі бір уақыт аралығында қарудың материалдық бөлігіне, қауіпсіздігіне зиян келтірмей және атыс нәтижесін төмендетпей атудың неғұрлым көп мөлшері. А т ы с р е ж і м і н* сақтамау ұңғының шамадан тыс қызып, сондай-ақ атыс нәтижесінің төмендеуіне әкеп соғады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атыс секторы. *ә с к. Жауды тікелей нысанаға алып, соғыс қаруларын орналастыру тәртібі, атыс аймағы. ≈ А т ы с с е к т о р ы н* қадағалау.

Атыс толқыны. ә с к. *Артиллериядан атудың, шабуылды артиллериялық қолдаудың бір түрі. А т ы с т о л қ ы н ы* алға жылжуға қарай біртіндеп қарсыластың түпкі шебіне көшіріледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атыс толымы. ә с к. *Туісінше берілуге жататын қару-жарақ жиынтығы. ≈ Автоматтың а т ы с т о л ы м ы.*

Атыс түбегі. ә с к. *Алғы шеп алдындағы немесе қорғаныс төңірегіндегі жер бөлігі. А т ы с т ү б е г і н д е* шабуылдаушы қарсыласқа барынша көп шығын келтіру мақсатында қапталдан және маңдайшептен бөлімшенің (бөлімнің) атыс құралдарының барлығынан немесе басым бөлігінен жоғары жиіліктегі атыс дайындалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атысты ашу шебі. ә с к. *Жергілікті жерде барлық қару түрінен атыс жүргізуге рұқсат етілетін (не тыйым салынатын) шартты желі. А т ы с т ы а ш у ш е б і* қызыл жалаулармен (шамдармен), ал атысты тоқтату шебі ақ жалаулармен белгіленеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атыстың кешеуілдеуі. ә с к. *Лақтыратын снарядтың қалыпты жану процесіне қарағанда бәсеңдеп жануы кезіндегі атыс. А т ы с т ы ң к е ш е у і л д е у і* кезінде бекітпені уақыттан ерте (мезгілсіз) ашу ауыр салдарға әкеп соқтыруы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атыстың қосымша секторы. ә с к. *Қорғаныстағы мотоатқыштар бөлімшелерінің, взводының атыс жолағына немесе атқылаудың негізгі секторына, сондай-ақ тура бағыттап атыс жүргізетін атыс құралдарына (пулемет, танк, зеңбірек, жаяу әскер, ұрыс машинасы т.б.) қосымша тағайындалған сектор. А т ы с т ы ң қ о с ы м ш а с е к т о р ы* көршілердің атыс жолағына немесе атқылау секторына қолдау көрсетеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атысты түзету посты. ә с к. *Кемеден көрінбейтін нысаналар бойынша кемелік артиллерия атысын түзетуге арналған әскери қызметшілер тобы. А т ы с т ы т ү з е т у п о с т ы* жағада, ұшақта, тікұшақта, аэростатта болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атысты ұйымдастыру. ә с к. *Қарсыласты жою үшін атысты тиімді қолдану мақсатымен жүргізілетін ұйымдастыру шараларының жиынтығы. А т ы с т ы ұ й ы м д а с т ы р у ғ а* – барлаушылардан түскен мәліметтерді пайдалану, атыс маневрін қолдану, атыс міндеттерін белгілеу, атысты жүргізу үшін бастапқы қашықтықтағы нысананы белгілеу, атысты дер кезінде түзету, атыстың нәтижесін бақылау, оқ-дәрінің жеткілікті боларлықтай қорын

дайындау, атысты бастау, тоқтату тәртібін белгілеу кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атыс ұясы. ә с к. *Атыс жасап жатқан қуыс, орын. Ол батареяның а т ы с ұ я с ы н а* телефон соғып, бригададан бір маңызды бұйрық алғанын хабарлады (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

Атыс шабуылы. ә с к. *Артиллерияның тұтқиылдылығымен және жиілігімен сипатталатын, көшпелі және жүйелі а т ы с п е н жүргізілетін атыс міндеттерін орындау тәсілі. А т ы с ш а б у ы л ы н ы ң* ұзақтығы белгіленген немесе белгіленбеген болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Атыс шебі. ә с к. *Ұрыс жүріп жатқан жер. Отырған топтың ішінен кеудесі есіктей, жұмыр денелі қара кісі тұрып, а т ы с ш е б і н е* жақын келді (С.Бақберген, Қарға там.).

АТЫС = е т. **1.** *Көздесу, нысанаға алып, оқ тиізу. Қырық күн-түн той қылып Қызықтарға батысты, Көкпарларын тартысты, Жамбыларын а т ы с т ы.* Ат пен құнан жарысты, Өлең-жырды айтысты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **2.** *Соғысу, шайқасу, жауласу. – Кезеңді жерде кезеп қал, Келгенде кезі кегіңді ал! Санасып жаумен а т ы с п а й,* Қолқасына қолың сал! – деп Әли ер кезеді, Тірідей жаннан безеді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Он сан ноғай бүргенде, Орманбет хан өлгенде, Қырық жылдай *а т ы с қ а н,* Қызыл қанға батысқан (Жамбыл, Шығ. жин.). **3.** *а у ы с. Араздасу, өштесу, қағысу.* Соңғы уақытта, тіпті, ішінен *а т ы с ы п* жүретін күндес қатындар да араздығын сыртқа шығара алмайтын боп алған (М.Әуезов, Танд. шығ.). *А т ы с п а й* да шабыспай тірлік құрып, Тыныш жатқан жұртымды дүрліктіріп, Арандатпай, жәйіңе жүрсен еді, Иман сұрап Алладан, құлдық қылып (М.Мақатаев, Шығ.).

АТЫСПАҚ з а т. *Соғыспақ, ұрыспақ. А т ы с п а қ* керек пе, алыспақ керек пе, айтарсың (Ғ.Мүсірепов, Қозы Көрпеш.). Жоямерген ал сонда: – Алыспақ саған керек пе, Я болмаса, *а т ы с п а қ,* – деп батырдан сұрады (Батырлар жыры). *А т ы с п а қ* керек пе, жоқ алыспақ керек пе? – дейді. – «*А т ы с п а қ* арғы атамның төрінде қалған, алыспақ керек», – дейді Қарайырек (Қаз. ертег.). Үйреніскен жау *а т ы с п а қ-қа* жақсы (Мақал-мәтел).

АТЫСТЫР = е т. *Бір-бірімен өштестіру, араздастыру. Алыс-жақынның арасын а т ы с т ы р а* жүретін әдеті бойынша, Түрсекең осында әдейі келіп еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Жантас біреуді біреуге *а т ы с т ы р ы п,* от тастап жүретін құ (Б.Сокпақбаев, Менің атым.). Ақылына келер, сөзді көбейтіп, бұлар-

мен *а т ы с т ы р а* бермейін, – деп ойладымы (К.Оразалин, Көктем.).

АТЫСТЫРҒЫШ с ы н. с ө й л. *Біреуді біреуге айдап салғыш, араздастырғыш, өштестіргіш*. Дауқұмар, «домалақ арызшыл», *а т ы с т ы р ғ ы ш* болғандықтан, жалпақ ел осы үшеуін бір қосып Тұрсынбайға «Үш құмар» деген атақ берген (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

АТЫСТЫРУ *Атыстыр етістігінің қимыл атауы*. Дүниенікі – екі топты айтыстыру, Қан төгіп, қару жұмсап, *а т ы с т ы р у*, Бай, кедейдің арылтпай өшпендігін, Қиямет қайымғыша тартыстыру (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Сол төңіректегі ұсақ-түйек рулар: бірінен бірі қыз алып, қыз берісіп, қаны араласқан жегжат, ағайын болса да, ру басы – ақсақалдардың *а т ы с т ы р у ы м е н* болыстыққа таласып, бітпейтін қиян-кескі дау-жанжалмен өмірі өтетін (З.Шашкин, Сенім).

АТЫСТЫРЫП-ШАБЫСТЫР = е т. *Жауластыру, араздастыру*. Екеуімізді қосылмай жатып *а т ы с т ы р ы п-ш а б ы с т ы р ы п* қойған адамды қалай қадірлеуге болады? (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ерлі-зайыпты Ықтияр мен Қамықұл Қадыровтардың адал жандарды бір-біріне айдап салып, біріне-бірі *а т ы с т ы р ы п-ш а б ы с т ы р ы п*, алауыздық, араздық отын жаққаны әшкереленді (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

АТЫСУ *Атыс етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Нысанаға алып оқ тигізу*. *А т ы с у ғ а* начальниктен басқа милиционерлердің бірде-бірі жаттықпаған (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). **2.** *Соғысу, шайқасу*. Олар жатақ қаласының шетіне кіре бере әр үйді паналап, аңдысып *а т ы с у ғ а* көшті (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). Елімнің есігінде жатқан торып, Жауларға шапса біздің жетпіс полк, Бір жұма *а т ы с у ғ а*, бомбалауға Бір күнгі берген жезім жетер толық (Пернедегі терме.).

АТЫС-ШАБЫС з а т. *Кескілескен ұрыс, қырғын соғыс*. *А т ы с-ш а б ы с* ұлғайса, Бөлекбас не күйге ұшырайды? (К.Оразалин, Көктем.). Өткендегі іс келешекке бір айна, Өткен күнді бұлжытпастан түр айна. *А т ы с-ш а б ы с*, талан-тараж, қырылыс, Жылау, сықтау, босу, жөнқу, шұбау да (Б.Майлин, Шығ.). Шынында да, 18 ай алдыңғы шепте, аласапыран *а т ы с-ш а б ы с т а* жүргенде Дүйсек небәрі бір-ақ рет жеңіл жараланыпты (Т.Бидырысов, Жалын. жыл.).

АТЫСЫП-ШАБЫС = е т. **1.** *Соғысу, кескілесу*. Ауылдың аяқ жағына орналасып, осындағы төбе біткеннің айналасын ор қып қазып, *а т ы с ы п-ш а б ы с ы п* жаттығып жататын (Ш.Құ-

марова, Қос шынар.). **2.** *Ұрысып-таласу, араздасу*. Романда көзге түсетін айқын бір деталь жоқ. Адамдары күледі, сөйлейді, *а т ы с ы п-ш а б ы с а д ы*. Бірақ біреуінің ісі де көңілге қонбайды («Қаз. әдеб.»).

АТЫШЗАТ з а т. ж е р г. *Пеш*. *А т ы ш з а т-т ы ң* мұржасы (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АУ¹ з а т. к ө с. **1.** *Балық ұстайтын үлкен тор, сүзгі*. Тасқа неге қонайын тау тұрғанда, Судан балық құтылмас *а у* тұрғанда (Шал ақын, Өлең.). Ретін тауып тоқысаң, Бейіліңді салып отырсаң, Иірген жібің қолыңда Балық алар *а у* болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық). Ерлі-зайыпты Бану мен Асан *а у л а р ы н* қарап, жағаға тақап келе берген, қайықта балық аз, тек шалаң басқан *а у* үйіліп жатыр, екеуі де көңілсіз һәм үнсіз (Т.Ахтанов, Махаббат.).

2. *Құс ұстауға лайықтап жасалған тор*. Жігітті шешенсіген дауда сына, Мақтаған қыран құсты *а у д а* сына (Ақан сері, Шығ.). Қуалап үшеуін де тықты тауға, Оралған тұйғындардай түсіп *а у ғ а* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **3.** *Өрмекшінің торы*. *А у ы н а н* өрмекшінің кілем тоқып, Ұялмай жүз тұсақтан сатып тұрдым (Қырық өтірік). **4.** к ө н е. *Аң*. Ит жүгіртгіп, құс салып, жердің *а у ы н* тауысты (Қамбар батыр). Ертен *а у* аулауға баралы! (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Ақан ау. к ө с. *Ұзындығы 18–30 м, ені 2,5 м-дей, қызылбалық аулайтын ау*. *А қ а н а у* қызылбалықтардың үлкендігіне қарай кең көзді болады. Оның торы мықты жіптен жасалынады (Қаз. тілі тарихы).

Ауға шықты. с ө й л. *Аң аулауға, құс атуға барды*. Ал Қарабай мен Сарыбай *а у ғ а ш ы қ-т ы*, Екі байдың мергендігі даңға шықты Екеуінің зайыбы шүбәлі екен, Ғайып ерен алдынан аң қашыпты (Қозы Көрпеш.).

Ау қапты. *Ауға түсті*. *А у қ а п қ а н* асау сүгендей Бұлқиды асау жүректер (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ау қарады. *Құрған ауды тексерді*. Өзенде балықшылар *а у қ а р а п* жүр (А.Байтұрсынұлы, Ақ жол).

Ау құрды. а) *Суға тор салды*. Мен көлге *а у қ ұ р ы п*, балық аулауға кірістім (Б.Майлин, Азамат.). Мұз ойып, *а у қ ұ р ы п*, ересектермен бірге судан семіз ірі сазандарды сүйреп шығарған күндерім менің есімнен еш уақытта шығар ма? (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). ә) *Тосқауыл жасады, торыды*. Жақының берсең жау болып, Бермесен *қ ұ р ғ а н а у* болып, Аяғы пәле дау болып, Ұлғайып пәле қау болып, Татқан дәм мен тұз кетті (Дулат Бабабайұлы, Замана.). Тіл алсаң, көрінбейік сұмырай жауға, Жау іздеп ілінбейік *қ ұ р ғ а н а у ғ а*. Барғанмен

Нұржамалды көре алмаймыз. Не өлі, тірі болса ол қамауда (Н.Баймұратов, Қанды жорық).

Ау қылды. к ө н е. *Аң аулауға шықты.* Қыздан да зият қылығы, *Ау қылып* шығып жөнелді. Үйінде болмай тынымы (Батырлар жыры).

Ау майланды. к ө с. *Торға балық көп түсті.* Өйткені колхоз жаңа орынға ауысқаннан бері *ау майланып* тұрған. Балықтың ауға бұлай көп оралуын көне балықшылар: «Балықтың жаңа жайылымға шыққан өрісіне кездескен екенбіз», – дескен (А. Хангелдин, Өткен күн.). Мен қайықпен ауылдан 30 шақырым жерде ау қарап жүр едім. Кенет *ау майланып* қалыпты («Лен. жас»).

Ау майлансын! т і л е к. *Торыңа балық көп түссін деген мағынаны білдіретін сөз. Ауың майлансын,* жігіт! Қайығың кемерленіп қалыпты ғой («Лен. жас»).

Ау салды. *Торды суға түсірді, балық аулады.* Қысы-жазы *ау салып*, Іледен балық қоймадың. Шіріген сүйек жесең де, Қарның шығып тоймадың (Жамбыл, Шығ. жин.). Аушы бір адам *ау салса*, Арасында балдырдың Бейне бір тұтып қалыппыз (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Күндерде бір күн Қайсар хан жалғыз қызы Гүлбаһрам екеуі өзен жағалап жүріп, *ау салып* отырған Қамқор бабаға кездесіпті (С.Қасиманов, Сикырлы.).

Ау тартты. *Ау салды, балық ұстады.* Кемпір үй ішімен айналысады да, шал *ау тартып*, азын-аулақ іліккен балықты талшық қып күнелтеді екен (Қаз. ертег.). Сүймендер сүңгі соғып мұз бетіне, *Ау тарт*а барған терең күз шетіне... (А.Токмағамбетов, Дария.). *Ау тартып* он бес жастан жанды жалдап, Атанды палуан Төлеш балды бармақ. Өсті ол орыс, қазақ ортасында, Қара нан, қара құртпен жүрек жалғап (Б. Адамбаев, Ақбөбек).

Ау тоқыды. *Ау жасады.* Көрші кеңсе қызметкері атасымен бірігіп *ау тоқыды* (Х.Рахимов, Бетпе-бет).

Ау төкті. ж е р ғ. *Ау салды, құрды.* Балықшылар күніне бірнеше рет *ау төкті* (Қаз. тілі тарихы).

Қабадан ау. к ө с. *Талдан иіп, шеңберлен жасалған ау. Қабадан ау* үлкен қарасудың, көлдің шөпті, қамысты жерлеріне салынады (Қаз. тілі тарихы).

Құрма ау. к ө с. *Теңіздерде қолданылатын, ұзындығы 500–800 м-дей үлкен ау. Құрма ау* дың ерекшелігі – ол жазда көп уақыт бойы бір жерде тұрады (Қаз. тілі тарихы).

АУ² з а т. *Шалбардың, сымның, іш киімнің екі балағының түйіскен жері.* Жарғақ шалбары-

ның *ауы* қатпарланып, ызба бауы салбырап жүресінен отыр (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Малқар қолына су құйған күтуші әйелден именбестен, кір дамбалының *ауы* н салақтата отырып, дәрет алды (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Аузы асқа, ауы атқа тиді. *Ел қатарына қосылды.* Жәукенің ол бейнеті босқа кетпей, Ахметтің арқасында *аузы асқа, ауы атқа тиді* н, есіктегі басы төрге жетті (С.Торайғыров, Шығ.).

Ауы атқа тиді. *Ат мініп, ел қатарына кірді.* Ахметтің арқасында аузы асқа, *ауы атқа тиді* н, есіктегі басы төрге жетті (С.Торайғыров, Шығ.).

АУ³ о д. 1. *Дауыстау, шақыру, дыбыс беру кезінде айтылатын ишарат сөз.* Ауылда иттен басқа «ау» деген жан жоқ, түн жамылып, бырқырап ұйықтап жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ау*, кемпір, бір сұмдықты, сұмдық болса да үлкен қызықты айтсам, аузыңа ие боласың ба? (Ә. Әбішев, Замана.). – *Ау*, бұл қайсыларың? – деді алдарынан бір дауыс (М.Иманжанов, Көк белес). **2.** *Шақыруға жауап ретінде айтылатын ишарат сөз.* – *Ау*, – деген әйелдің дауысы естілді (С.Мұқанов, Менің мект.). *Ау*, бала, әуреленбей атыңнан түс, Бендеге етер тағдыр әр мұқам іс (Базар жырау, Шығ.). – *Ау*, жаным, қасқыр деген азулы аң-ды, Аямас, ашуланса, ешбір жанды! (О.Шораяқов, Шайыр). **3.** *Көпшілікті, біреуді өзіне қарату үшін айтылатын дыбыстық ишарат.* Біреумен құрып отыр қатын кеңес, Сөздерін алмашалап салып егес. *Ау*, жарандар! Кеп онда емес, *ау*, жарандар! Бері қараңдар, құлағың сал! (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ау*, бұлбұл, көрінсеңші, үнің өшкір, Дүниеден жасырынып күнің өткір! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Ау*, Балжан, жорға қандай, жортақ қандай, Түрің бар онша ақылсыз болмағандай (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Ау*, қазым, ойының ба, расың ба, Жалпақ қара қайыспен ұрасың ба? Қырық парыз біреуін біліп, біреуін білмейді, Халықтың бәрін бірдей қырасың ба? (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **4.** *Ыза болғандықты, кісінгендікті білдіретін ишарат сөз.* – *Ау*, осы әңгімені қойсаң қайтеді! (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). – *Ау*, сен кім едің сонша? – деді председатель. – Білмей жүрсеңіз, ел қорғаған солдатпын, – деді Төрекелді зілдене сөйлеп (М.Иманжанов, Адам тур.).

Ау дескендей. Келіскендей, уәделескендей. Ертеңіне шай ішкен соң, *ау дескендей* жігіттер аттарын жинап, ерттей бастады (С.Шарипов, Бекболат).

АҮ⁴ ш ы л. **1. Таңдану, таңырқау мағынасында.** Шұға десе – Шұға, ой шіркіннің, өзі де келбетті еді-а у (Б.Майлин, Шығ.). Сезім-көлге түсіп қапты-а у күз демде, Тағдыр қырсық болып шықты бізден де (Б.Майлин, Шығ.). Ой, жаным-а у, ол мұнда қайдан жүр! (К.Тоқаев, Тасқын). **2. Күдіктену, қауіптену сезімін білдіреді.** «Сараңдық еткен екенсің» деп сөгетін болды-а у (С.Бакбергенев, Алтын-емел.). Енді қайтпек? Алда келе жатқан бригада ақсап, жұрт алдында ұятқа батуы ықтимал-а у! (Алғы шептегі.). **3. Жорамалдау, топшылау мағынасында.** Осы жерден басқа қызметке ауысар алдында туған бір баласы бар еді, сен сол шығарсың-а у! – деді аласа бойлы бір шал (С.Бакбергенев, Біздің колхоз). Түні бойы жүрді де, жұрт орнынан тұрды-а у деген кезде қалың бұтаның арасына кіріп ұйқыға жайғасты (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Шау тарта жаным бастады-а у, Айларды қуып жылдарым, Айтылмай қалса масқара-ау, Ашылмай жүрген сырларым (М.Мақатаев, Шығ.). **4. Өкініш, күйініш, реніш сезімдерін білдіреді.** Япырай, қайда барсақ та қырсық соңымыздан қалмады-а у, – деді (С.Шаринов, Шығ.). Өкінем-а у, Өкініш өрт емес пе Табиғатты кім айтқан сезімсіз деп. Өзгеге еткен зорлығың ерте, кеш пе, Таппай қоймайды екен-а у өзіңді іздеп (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5. Армандау, сағыныш мағынасын береді.** Сайдақ күреске түскенде шаршы топтың көзі саған да түсуші еді-а у (Ә.Әбішев, Замана.). Сағындым ғой дедің-а у, жаным, маған. Бұлт көрдің бе тауларда мамырлаған? Сол менің ақ жанымның ақ жалыны, Аулақта ауылымнан дамылдаған (М.Мақатаев, Шығ.). Тоқтау бар ма? Күндер де бір құм секілді сырғыма, Гауһараймен қоштасқалы өтіп қапты-а у бір жұма (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АҮ = е т. 1. Қисаю, ауытқу, көліктің қапталына я бауырына түсу. Біз алыстан келеміз тас артқандай, А у ы п, талып келеміз бос артқандай, Жасың кіші болса да құлақ кәрі, Көрілікке дауа бар ма жасартқандай? (Шал ақын, Өлең.). Е, Құдай, бергеніңе тәуба дедім, Түзеліп келе жатыр а у ғ а н ерім. Жарадым мен де оның керегіне, Қарады қабағыма қайран елім (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). **2. Аударылып қалу, құлау.** Келіншектің Алтын дейді кебісі. Бір жартасқа Қалған дейді ілініп, Аруанадан а у ы п т ұ с і п келісі (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Қорғамбектің дауысы жер астынан шыққандай болды да, Омар шошып, сиырдан а у ы п түсе жаздады (Б.Майлин, Шығ.). Айғырдың шошынғаны сонша, өзім үстінен

а у ы п түсіп қала жаздадым (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). **3. Көшу, мекенін, қонысын жаңарту.** О, Сарыарқа, Сарыарқа! Самалың салқын жон едің, Сырдан а у ы п келгенде, Жапырылмай шалғының, Балауса балдыр балғының Тимеген ірге соны едің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). «Біз баяғыда түрікке қарап кететін ел едік, осы сендер орысқа бағындырып қойған, қазақты шен-шекпенге сатқан – мына болыстар. Әлі де болса кетеміз, босаймыз, Қытайға а у а м ы з, Қырымға барамыз, орыстың құлдығында тұра алмаймыз, қырыламыз, өлеміз, солай ма жұрт?!» – деп айғай салды (М.Дулатов, Шығ.). Әкемдер қалаға барып келді де: ал а у а м ы з! – деп елді бөріктіріп, аласапыран болмасын ба (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әскердің болмай кетті шама саны, Баратын күндік жерге болды шаңы. Олардың айқай, ойнын есіткен соң, Қалмастан ол маңайдың а у д ы аңы (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **4. Белгілі бір шектен, межеден, мөлшерден, мезгілден өту.** Осымен жүріп, жаз ортасы а у ғ а н кезде Көксерек зіңгіттей көк шолақ қасқыр болып шықты (М.Әуезов, Көксерек). Үркер төбеден а у ы п кетті (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Ол әкесінің қасына түн ортасы а у ғ а н кезде келіп жатты (Қ. Әбдіқадыров, Мақташы.). **5. а у ы с. Біреуге икемделу, бір нәрсеге қарай ыңғайлану, өзгеру, айну.** Дүрімбай қай жаққа а у с а, сол жағы болыс болады (С.Шаринов, Шығ.). Шақырды: – Ей, Қасым, – деп құң ойбайлап, Сөзімді есіт, сабыр ғып аз абайлап. Шырағым, өз жайыңды білемісің, Кек алуға а у ы п с ы ң көзің жайнап (Үш ғасыр.). Қайыққа байланысты мәселе әзірше осымен тынды да, әңгіме басқа жұмыс жайына а у д ы (М.Иманжанов, Менің махабб.). Әңгіме нақты іске а у д ы (Қ.Қамбаров, Алтай.).

Ақылы [есі] ауды. Есінен адасты, жымданды. Болған соң уәделі күн жауын жауды, Судан ішкен жыңды боп, а қ ы л ы а у д ы, Күні-түні шуласып, таласады, Ұмытты тамақ жеу мен жөне ұйықтауды (Абай, Тол. жин.). Деді де өксіп жас жігіт Талықсып кетті е с і а у ы п. Алмадай бетін бүркеді Шапағымен кеш жауып (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Отырды маңдайымды сүйеп жұмсақ, Тағы да е с і м а у ы п кетті бұл шақ, Тағы да өрт өлкеге сапар шектім, Баяғы сән сарайды бетіме ұстап (Ғ.Қайырбеков, Өлең.).

Аңсары ауды. Көңілі шатты, аңсады. Кейде қара қазанда былқып қайнап жатқан сүр иісі танауын қытықтап, асқа а ң с а р ы а у ы п, басын шыдамсыздана көтеріп алады (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). Кейде бір а ң с а р ы а у ы п

кеткенде, заводка жетіп барып, қып-қызыл от болып шұбатыла ағып жатқан қорғасын қорындысының алауына қыздырынып бір тұратыны бар (Ә. Сатыбалдиев, Ақмарал).

Ауа жайылды. *Бетімен кетті; адасты, беталды кетті.* Бір желіден аумайды, ауызша айтыстағыдай, *ауа жа й ы л ы п*, әр жайды өлең қылмайды (М.Әуезов, Әр жыл.). Кейде жалғыз-жарым *ауа жа й ы л а т ы н д а р* болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Саған қалай көрінді, осы біз шындықты, сол шындық жолынан *ауа жа й ы л ы п* іздеп жүргеніміз жоқ па? – дейді (М.Әуезов, Шығ.).

Ауа көшті. *Түйдегімен көшті, тобымен кетті, тұтастай көшті.* Бұлт *ауа кө ш і п*, тұман ыдырады, бейне жерге сіңіп кеткендей (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Бас [бет] ауған жақ. *Қайда болса сонда; беталды, бағдарсыз.* Жүрер бағыт белгісіз. *Б а с а у ғ а н ж а қ қ а* жүре бердім, жүре бердім (Т.Әлішеров, Өнерпаз.). Рахмет *б е т а у ғ а н ж а ғ ы н а* қарай кетті (С.Ерубәев, Менің құрдас.). Қалған атты желқом ермен ерттеп міндім де, *б е т і м а у ғ а н ж а қ қ а* тартып отырдым (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.).

Басынан бақыт [бақ] ауды. *Бақ тайды, бақытсыз болды. Б а с ы м н а н б а ғ ы м а у ы п* тайғаннан соң, Қалды ғой жақсы, жаман болып бірдей. Қызығы өткеннен соң аз заманның, Тоң тартты шіркін көңіл қара жердей (Ақан сері, Шығ.). Иран мен Тұран ту тігіп, Қарсыласып жауласты. *Б а қ*, дәреже, дәулет, күй, *Б а с ы н а н* кімнің *а у м а с т ы* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Оңай соқпас, жас адамның *б а с т а н б а ғ ы а у ғ а н д а*, Түн ішінде улап-шулап, алып бардық ауданға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Беті ауды. *Бұрылды, бағытталды.* – Көрсетермін екеуіңе, тұра тұр! – деді де, Шығанаққа *а у д ы б е т і* (Ғ.Мұстафин, Шығанақ.).

Дәм ауды. *Дәм айдады, дәм тартты.* Мен Атбасар оязының қазағымын. Еліміз Сарысуда болады. *Д ә м а у ы п*, осы жаққа келіп қалдым (С.Шарипов, Шығ.).

Есі-дергі [есіл-дергі] ауды. *Ынтасымен берілді, көңіл қойды.* Үйіне жеткенін де білмей қалды, Осы ойдан *а у м а й* ешбір *е с і - д е р т і*. Кең аула, кішкене үй, темір шатыр, Қабырға ақ, терезесі түгел жасыл (Д.Еркінбеков, Шығ.). *Е с і л - д е р т і* соған *а у ғ а н д а й*, Сәт өкінішпен күрсініп қояды (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

Жер ауды. *Басқа жаққа қоныс аударды, айдалды, еріксіз кетті.* Шоканның бұл қыстағы бір ренжіген жайы Сергей ағайдың Омбы қаласынан еріксіз түрде *ж е р а у ы п* кеткені болды. Оның не себепті *ж е р а у ғ а н ы н* Шо-

қан талдап білген жоқты (С.Бегалин, Бала Шоқан). *Ж е р а у ы п*, суға, отқа көмілген көп, Атылып, толып жатыр асылғандар (Ғ.Малдыбаев, Қырым.).

Көңілі ауды. а) *Ынтасы тұсті, ниеттенді, көңілі кетті.* Сөйлестім оңашалап соны тауып: – Өзіңе келдім, – дедім, – *к ө ң і л і м а у ы п*. Көмек ет, сен де кедей, мен де кедей, Алсаң да дүниемнің бәрін шауып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қайдасың сол кездегі Түрген аулы, Сен жаққа *к ө ң і л і м* менің күнде *а у д ы* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем); ә) *Ұнатты, жаратты, ғашық болды.* Таныс болғаннан кейін, бір-екі күннен соң, өйелдің мынаған *к ө ң і л і а у а д ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). Бір байдың қызына *к ө ң і л і м а у ы п*, батыр басымды еңкейтіп, аяғына жығып ем! (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Күн төбеден ауды. *Тұс қайтты. Күн төбеден а у ғ а н д а*, Тұлпардың тұла бойынан Бұршақтап тері жауғанда, «Аққұс» ат сонда оянды (Базар жырау, Шығ.). Нар көтерер жүк болды Бұлтқа кіріп тұрғандай, *Т ө б е д е н а у ы п к ү н* мен ай (Базар жырау, Шығ.). Ойландырар күз деген – кіші бесін, *К ү н т ө б е ң н е н а у ғ а н ы н* түсінесің (М.Мақатаев, Шығ.).

Қонысынан ауды. *Басқа жерге көшті, мекенін өзгертті.* *Қ о н ы с ы н* тастап *а у а р д а* Күтетін мені жұрт бардай... Жалт бердің талай Жауарда Жел айдап кеткен бұлттардай (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қайда барсаң, Қорқыттың көрі болып, *Қ о н ы с ы ң н а н а у а р с ы ң* «Елімайлап» (М.Мақатаев, Шығ.).

Назары ауды. *Көзі тұсті, ықылас қойды.* Би үстінде біріне-бірі тіл қатқан жоқ, жұрт *н а з а р ы н ы ң* өздеріне *а у ғ а н ы н* байқап, Жанар ортаға түскеніне өкініп жүр, екі көзі Шынтаста (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бар *н а з а р ы м* Мұратқа *а у ы п*, алғашында сезбедім, Жанындағы Зеркүл шығар, болар дейсің өзге кім? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ойы ауды. *Ойланды, ойы кетті.* Бір үміт, бір қауіп, Көңілге жол тауып, Кірген соң сөз қиын Әрнеге *о й а у ы п* (Абай, Тол. жин.). Есімде, майдан – ажал жанды жеген, Содан ба, сұрауға *о й ы м а у д ы* неден: – Балаңыз қазір қайда десем дағы, Селт етіп әлде неге қалды денем (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

Түн ортасы ауды. *Түн ортасынан асты.* Сол күні жастар үйге *т ү н о р т а с ы а у а* қайтты (З.Шүкіров, Ізгілік.). Күзетшіге сенім жоқ, *т ү н о р т а с ы а у а р - а у м а с т а н* жылы сабанға кеуделерін тыға отырып, ұйқыға кетеді (Ж.Жұмаханов, Қарагөз.). Ол өкесінің қасына *т ү н о р т а с ы а у ғ а н* кезде келіп жатты (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.).

Тұс ауды. *Тұс мезгілі өтті.* Тауға шығып үш бала, Талай шыңнан асыпты. Қажып-талып *тұс ауа*, Қарындары ашыпты (М.Әлімбаев, Танд. өлеңд.). Ертесінде *тұс ауа* вертолетпен Зарыға көптен күткен пошта келді (М.Мақатаев, Шығ.).

Үркер [төбеден] ауды. *Қыс ортасынан өтті. Үркер төбеден ауып* кетті (Ф.Мұстафин, Миллионер). Сескенер өлім десе шыбындай жан, Сарғайып *Үркер ауса*, атады таң (Мұрат Мөңкеұлы).

Ықыласы ауды. *Көңілі түсті.* Оларға іштей *ықыласым ауып*, құрмет көрсетуге өзир отырдым (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Зейнепке *ауып* тұрған *ықыласын*, Сездіріп кетпек болды ишарасын: – Я, Алла, жүрегіме сабыр бер...– деп, Қапсыра ұстап тұрды өз жарасын (Қ.Әбдіқадыров, Танд. өлеңд.).

АУА¹ [ар. *هواء*] з а т. 1. *Сыртқы ортаның тіршілікке, тыныс алу үшін аса қажетті мәнді бөлшегі; түссіз, иіссіз зат.* Мүмкіндігінше кемеге құл толтырғанға ішіне халық сыймай кетіп, ыстық күнде пысынап, *ауа* бұзылып дем алуға да қиын (М.Дулатов, Шығ.). Сәулемен алтын-данған сары белім. Кең дала, шаңсыз *ауа*, таза қоныс, Исі аңқып, бетім сүйген самал желім (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ақбұлақтың отырып жағасына, Алатаудың мас болып *ауасына*, Серуендеп немесе қырға шығып, Қаласына қарар ең, даласына (М.Мақатаев, Шығ.). 2. ф и з. *Жер атмосферасын құрайтын газ тәрізді заттардың жалпы жиынтығы; атмосфера.* *Ауа* *ауа* су мен жер қыртысының құрамында да болады (КСЭ). Өнеркәсіп пен транспорттың дамуы *ауаның* ластануына, яғни ондағы зиянды қоспалардың көбеюіне әкеледі (ҚҰЭ). Жер бетіндегі құрғақ *ауа* құрамы төмендегідей: неон, гелий, метан, криптон, сутек, ксенон, озон, йод, родон және т.б. газдар (Қаз. тілі термин. Су.).

Ауа ағыны. ф и з. *Ауырлық күші әсерінен суық ауаның беткей бойынша төмен орын ауыстыруы (суық ауа жылы ауадан ауырлау болады).* *Ауа ағыны* – тропосфера мен стратосферада болатын және өте үлкен кеңістіктерді қамтитын жел жүйесі (Қаз. тілі термин. Су.). *Ауа ағыны* атмосфераның жалпы айналымының жүйесіне (мыс., циклондар, пассаттар, муссондар) кіруі мүмкін немесе жергілікті маңызға (бриздер, тау аңғарларының желі және т.б.) ие болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Су.).

Ауа айдағыш. т е х. *Байыту фабрикаларында вакуум-сүзіштер құрамына кіретін құрылғы.* *Ауа айдағыштың* көмегімен сүз-

гіш ішіндегі белгілі кеңістікке ауа қысыммен енгізіліп, мата бетіне жабысқан зат қабатын іш жағынан үрлеп, қопсытып сыдыруды жеңілдетеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Ауа айналып жерге түскендей. *Өте ыстық, тымырсық.* Тамыз айы. *Ауа айналып жерге түскендей.* Күн күйіп тұр («Лен. жас»).

Ауа алмасу. ф и з. *Ауаның ауысып тұруы.* Карьерде табиғи *ауа алмасуы* бұзылғанда және ауаны ластанудан тазартатын құралдар болмаған кезде, улы газдар белгілі бір мөлшерден көп жиналуы мүмкін (Т.Қалыбеков, Экология.). *Ауа алмасуы* – топырақ пен атмосфераның ауамен алмасуы, ылғалдың, топырақ температурасының өзгеруінен атмосфералық қысымның, сонымен қатар желдің әсерінен (диффузия арқылы) өзгеруінен болатын табиғи құбылыс (Қаз. тілі термин. Су.).

Ауа баптау. т е х. *Жабық бөлмелердегі, ғимараттардағы, көліктердегі және т.б. орындардағы ауа температурасының, салыстырмалы ылғалдығының, тазалығының, құрамының, жылдамдығының адам азғасына немесе технологиялық үрдістерге қолайлы жағдайын жасау және оны автоматты түрде қалыптау.* Өндіріс орындарында *ауа баптау* жүйелері болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ауа бассейні. ф и з. *Белгілі бір аудандағы ауа кеңістігі.* Бұл әдістерді жүзеге асырған кезде жер қойнауынан пайдалы қазбалар өндірілетін аудандарда *ауа бассейні* таза күйінде сақталып, ондағы экологиялық тепе-теңдік те бұзылмайды (Т.Қалыбеков, Экология.).

Ауа дивергенциясы. ф и з. *Ауа ағындарының таралу нүктесінен немесе және онымен бір мезгілде ауа массасының жалпы тасымалдануы бағытында таралуы.* *Ауа дивергенциясы* ауаның төмен түсетін қозғалысына бұлттылықтың сөйілуіне және ауа райының ашылуына сәйкес келеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Ауа жолдары. а н а т. *Қуысында ауа тазаланып, жылынып, су буымен қанығып, өкпенің газ алмасу бөлігіне өтетін түтікше мүшелер жүйесі.* *Ауа жолдарына* мұрын қуысы, аңқа (жұтқыншақтың ауа жүретін бөлігі), көмекей, кеңірдек, ауатамырлар (бронхылар), ауатамыршалар жатады (Қаз. тілі термин. Биология.).

Ауа кедергісі. ф и з. *Ауа бөгеті.* Галилейдің зерттеуі бойынша, егер *ауаның кедергісі* не еске алмаса, горизонтқа бұрыш жасап лақтырылған дене (тас, зеңбіректің оғы т.б.) парабола бойынша қозғалады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Ауа көпіршігі. т е х. Флотациялық байытуда пульпа ішінде әртүрлі әдіспен ауа енгізіліп, оның арнаулы әдіспен ұсақ көпіршіктерге бөлінуі. Ауа көпіршігінің минералдануы – флотация процесінде пульпа ішіне енгізілген ауа көпіршіктеріне минерал түйіршіктерінің жабысып, олардың бетін қаптауы (Қаз. тілі термин. Кен.).

Ауа қабаты. г е о г р. Жердің ауадан тұратын қоршауы. Жер бірнеше жүз километр ауа қабатымен қоршалған (О.Жәутіков, Жаратылыстану. матем. рөлі). Ауа қабатының шегі шартты түрде алғанда екі мың километрге дейін жетеді, тіпті 10–12 мың километр биіктікте де жер газдарының молекулалары кездескен (Т.Қалыбеков, Экология.).

Ауа қабығы. а с т р. Планеталарды қоршап тұратын, олармен тұтастықта қозғалатын қабық; жерді қоршап тұрған атмосфера. Күн сәулелері жердің ауа қабығын недәуір жарық қылады (Х. Әбішұлы, Халық астрон.). Егер жердің ауа қабығы болмаса, бізге аспан қап-қара болып көрінер еді де, ондай аспаннан Күнмен қатар жұлдыздарды да көрер едік (Х. Әбішұлы, Халық астрон.).

Ауа қапшығы. а н а т. Жоғары сатыдағы хордалыларда кездесетін іші ауаға толған қуыс. Ауа қапшығы бақаларда ауыз қуысының артқы бөлігінде, кейбір сүтқоректілерде (мыс., жылқыда, есекте, зебрде) көмекей маңында орналасып, дыбысты күшейтуге әсер етеді (ҚҰЭ). Ауа қапшығы құстарда ерекше жетілген (ҚҰЭ).

Ауа қуыстары. а н а т. Денедегі ауа сақталатын жерлер. Қанаттанар алдында қуыршақтың ауа қуыстары үлкейеді де, баскеудесі мен құрсағы түзеліп, судың бетіне шығады (Т.Досжанов, Зиянды насеком.).

Ауа қыздырғыш. т е х. Ауаны қыздырып тұратын аспан. Домна пешінің ауа қыздырғышына орнатылған қауіпкерлер де биіктеп барады (Ш.Мұртазаев, Құрылысшы.).

Ауа қысымы. ф и з. Зат бетінің белгілі бір бөлігіне түсетін ауа күші (өлшем). Біз желдерді бақылаумен ғана тынбай, түсетін жауын-шашынды, ауа қысымының өзгеруін бақылау жөнінен де едәуір жұмыстар жүргіздік («Халық мұғ.»).

Ауа массасы. ф и з. Көлемі жағынан құрлық пен мұхиттардың бөліктерімен салыстырылатын, көлденең бағытта біртұтас бүтін тәрізді ауысатын және біртектес метеорологиялық элементтерден тұратын тропосфераның төменгі қабатындағы ауа аумағы. Салқын тұрақты ауа массалары құрлық

үстінде, қыста үлкен антициклон жүйесінде, жер бетінің радиациялық салқындауы нәтижесінде пайда болады (ҚҰЭ). Жазда Орталық Азия аумағы үстінде орнығатын тропиктік ауа массасының температурасы жоғары, ол өте құрғақ ауа райын қалыптастырады (ҚҰЭ).

Ауамен байыту. ф и з. Ауырлығы әртүрлі кен түйіршіктерін үзілмелі және төменнен жоғары қарай бағытталған қысыммен берілетін ауамен байыту. Гравитациялық байыту шөктіру машиналарында құрғақ түрде жүргізілсе, ауамен байытуда кен түйіршіктері әртүрлі қабаттарға бөлініп жиналады да, олар белгілі әдістермен шығарылып отырылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Ауамен жылыту. ф и з. Жылу жүйесі арқылы бөлмелерді ыстық ауамен жылыту.

Ауамен шынықтыру. м е д. Азаны шынықтыру әдісінің бір түрі. Ауамен шынықтыру әдісі оның температурасы мен дене қызуының арасындағы айырмашылыққа байланысты (Б.Хабижанов, Бала организм.).

Ауаның жылылық салмағы. ф и з. Суық және жылы ауаның араласуынан пайда болған ауа салмағы. Сөйтіп суық және жылы ауа араласуынан үй жылынады да, ауаның жылылығы салмағы теңеледі (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Ауаның қалдық шаңдылығы. ф и з. Ауаның шаңын кетіру үшін қолданылатын амалдардан кейін қалған ауаның шаңдылығы. Ауаның қалдық шаңдылығының оның бастапқы шаңдылығына қатынасын салыстырмалы шаңдылық деп атайды (Қаз. тілі термин. Кен.).

Ауа өткізбейтін есіктер. т е х. Паналау ғимараттарына радиоактивті, улы және бактериялық заттар кірмеуі үшін кіру есіктерін, тамбурларды, тамбур-шлюздерді, апаттық шығу жолдарын тығыздап жабуға арналған темір және ағаш құрастырмаларынан жасалған құрылғы. Паналау ғимараттарына әдетте көлемі 89x189 см немесе 126x206 см темірден жасалған ауа өткізбейтін есіктер орнатылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ауа өткізбейтін клапандар. т е х. Үйлерді сыртқы ортадан немесе бір үйлерді басқаларынан сенімді түрде ажыратып тастау үшін желдеткіш жүйелерінің ауа жолдарына орнатылатын клапандар. Ауа өткізбейтін клапандар айдау және сорып шығу жолдарына, сондай-ақ сүзгі-желдеткіш агрегаттарына орнатылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Ауа өткізбейтін клапандар көлеміне қарай электр немесе қол жетекті болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ауа райы. а) геогр. <грек. klimatos> Белгілі бір жердегі ұзақ уақыт бойы қалыптасқан атмосфералық жағдай, сол жердің географиялық сипатының бірі. *Ауа райы* – белгілі бір аумақтағы, белгілі уақыттағы немесе уақыт аралығындағы метеорологиялық элементтер жиынтығымен сипатталатын атмосфера жағдайы (Қаз. тілі термин. Су.). *Ауа райы* үздіксіз өзгеріп отыратын атмосфералық процестердің (температура, қысым, жауын-шашын, желдің бағыты мен күші және т.б.) салдары (Қаз. тілі термин. Су.). ә) сөйл. **Күн райы.** *Ауа райы* ашық. Аспан бұлтсыз. Айналаның барлығы көз жеткенше айқын көрінеді (Ол күндер.). *Ауа райы* бұзыла бастады. Екі күн болды аспанды бұлт басқалы, жауып кетуі де мүмкін (З.Шашкин, Өмір.). Шығыршыққа салып қойса не дейін Ауылдарда *ауа райы* тымырсық (К.Салықов, Жезкиік).

Ауа райы жағдайы. геогр. Көп жылғы бақылаулар негізінде анықталған жергілікті жердегі ауа райының ауысу жүйелілігі мен жиынтығы. *Ауа райы жағдайы* атмосферада және жер үстінде болатын физикалық процестермен анықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Әртүрлі әскери қимылдар театрының *ауа райы жағдайы* н зерттеу мен сипаттау гидрометеорологиялық қызмет міндетіне енеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ауа райы картасы. геогр. Үлкен аумақта бір уақытта бақылған ауа райы туралы мәліметтерді сандар және шартты белгілермен белгілейтін географиялық карта. *Ауа райы картасы* ауа райы туралы әуе және радиолокациялық барлау мәліметтерін, метеорологиялық жағдайларды анықтау үшін қызмет етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ауа райына әсер ету. геогр. *Ауа райының кейбір құбылыстарын (жаңбыр, бұршақ) жасанды түрде болғызу немесе тоқтату, бұлттарды тарату т.б. ≈ Ауа райына әсер ету* процесі.

Ауа райын болжау. геогр. Атмосфералық процестерге талдау жасау негізінде күн райын болжау. *Ауа райын болжау* алдағы болатын температура, бұлттылық, жауын-шашын, жел т.б. құбылыстар туралы жалпы мәлімет түріне қарай жалпы және қосымша деректерді қабылдайтын арнаулы *ауа райын болжау* болып бөлінеді (КСЭ). *Ауа райын болжау* үшін қысым және топография карталары, ғарыштық түсірілімдер т.б. мәліметтер қолданылады (ҚҰЭ).

Ауа температурасы. астр. Атмосфераның жылулық күйін сипаттайтын метеороло-

гиялық өлшем. *Ауа температурасы* ауа райына байланысты үнемі өзгеріп отырады (ҚҰЭ). Ең жоғарғы *ауа температурасы* (47°C) Оңтүстік Қазақстан және Маңғыстау облыстарында тіркелген (ҚҰЭ).

Ауа толқыны. физ. Атмосферада болатын тербеліс, қозғалыс. *Ауа толқыны* ағаштарды сілкіндіріп, үстімізге қырау жаудырды (Б.Момышұлы, Офицер.).

Ауа ылғалдылығы. тех. Ауадағы су буының мөлшері. *Ауа ылғалдылығы* – ауа райы мен климаттық ерекшеліктерді сипаттайтын негізгі метеорологиялық өлшемдердің бірі (ҚҰЭ). *Ауа ылғалдылығы* бірнеше өлшеммен сипатталады: абсолют ылғалдылық, салыстырмалы ылғалдылық, ылғал жеткіліксіздігі, ауадағы су буының серпімділігі (Қаз. тілі термин. Су.).

Бір [жалғыз] жұтым ауа. Көлемі бір дем тартқанда жұтатын ауа мөлшеріне сәйкес өлшем. Жұлдызды көкті сүйіп пе, Жатады аузың жабылмай: Пәлен мың метр биікте Бір жұтым ауа таба алмай! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Солқылдап, жер өкпесі қабынғанда, *Ауаны жалғыз жұтым* сағынғанда, Жалынып көк аспанға қараушы еді, Тәубе ғып жан ашыры табылғанда (Ғ.Қайырбеков, Өлең.).

Жұпар [хош иісті] ауа. Иісі жұпар аңқыған таза ауа. Таңертенгі жұпар ауадан жас жусанның иісі аңқып, тынысты жарып барады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жасыл гүлдер арасы, Жайқалады жас талда. Хош иісті ауасы Құйылады жас жанға (С.Мәуленов, Жаз ерке). Хош иісті ауасы – Жанның жаннат саясы! Қойыны көркем гүл, Өмірлі өлкем бұл (М.Әлімбаев, Лирика).

Суық ауа. Салқын ауа. Суық ауада Әлімжан демін ішіне еркін тартты (С.Мұқанов, Шығ.).

Таза ауа. Денсаулыққа пайдалы, тыныстауға қажетті саф ауа. Жүріңіз, қайыққа мініп көңіл көтерейік, таза ауаға шығайық, – деді (Б.Майлин, Азамат.). Әділ шинелі мен гимнастерка өңірін ағыта тастап, таза ауаға кеудесін толтырып рахаттана дем алды (Майдан). Туберкулез науқасы бар адам үшін таза ауаның пайдасы өте көп (Е.Оразақов, Туберкулез.).

Тұнық [тынық] ауа. Мөлдір, таза ауа. Соның бәрі жиналып оқушы кеудесіне таудың тұнық ауасын толтырғандай, гүлдер иісін жұтқызғандай көрінеді (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Тұнық ауа, балауса шөп, балдырған. Сылдыр бұлақ, ішсең мейір қандырған! Салқын жайлау,

іздеп сені кеп тұрмын, Тартшы маған, шәрбө-
тінді алдымнан! (Р.Нүрпейісов, Туған өлкем).
Кешкі *т ы н ы қ а у а* зеңбірек үнін айқын әке-
ліп тұр (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

Тымық ауа. Желсіз күнгі таза, мөлдір ауа.
Кешкі *т ы м ы қ а у а* д а жапырағы шала түсіп
селдіреген тал арасынан шағаладай ақ үйлер
көрінеді (С.Шаймерденов, Болашақ). Көк аспан-
ды самолетпен толқындатып, Толқындап *т ы м ы қ а у а* солқыл қағып (Ақын жырлары).

АУА² з а т. с ө й л. **Әуе.** Бүгін ашық *а у а* д а,
Үшпай енді бола ма (Т. Жароков, Шығ. жин.).

АУА³ з а т. к ө н е. **Ауан** (*ағым, ыңғай, икем*).
Неше мақал, таппақтан Қалмады сөзім білме-
ген. *А у а с ы м е н* жастықтың Күндерім болды
желдеген (XX ғ. қаз. ақын.).

АУА⁴ з а т. ж е р ғ. **Оқиға, көтеріліс, қозғалыс.**
Өз кезінде ханға қарсы Исатай да *а у а* бастады
(Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Маймембет *а у а с ы н а* 70 жыл болды (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АУАДАЙ с ы н. *Ауа тәрізді, ауа сияқты.* Қи-
мылдарында аса бір шапшаңдық, *а у а д а й* жеңіл-
дік бар (С.Шаймерденов, Болашақ). Бұл ойымынан
тағы шошып үдердім, Күзгі ашушаң *а у а д а й*
боп түнердім (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ауадай қажет. *Өте қажет, ділгір, тапшы.*
Қойшыға да білім *а у а д а й қ а ж е т* (Шопан
серігі).

АУАДАН з а т. с ө й л. *Аудан, мекен.* Ол
жерге нұр Пырақ тағы келіп түсті, Хазірет оған
мініп тағы да ұшты. Ғарыш ағла үстіне шығып
тұрып, Қаб қаусайын *а у а д а н ғ а* барып түсті
(Бабалар сөзі).

АУАЖАЙЫЛУШЫЛЫҚ з а т. *Бетімен ке-
тушілік.* Олардың айтуынша, колхозшылар
арасында *а у а ж а й ы л у ш ы л ы қ* байқалса,
соның демеушісі осы есепшілер тобы сияқты
(С.Шаймерденов, Мезгіл).

АУАЗ з а т. с ө й л. **Әуез.** Қазанғаптың бұл
күйінің өлшеуі 2/4 ырғағы марш қалпында,
динамикасы өте күшті, мелодиясында жаңа
а у а з бар (А. Жұбанов, Қаз. композитор.). Бірақ
та аспан көкті қаптап *а у а з*, Естілсе ұғымына
өзгеше сөз. Толғанар ақын жаны шын елжіреп,
Сескенген қарақұстай болып сабаз (Үш
ғасыр.). Пайғамбар Құда имам боп, Оқыды
памдат намазын. Күн шашырап шыққанда,
Есітті дабыл *а у а з ы н* (Үш ғасыр.).

АУАЗА з а т. с ө й л. **Атақ, даңқ.** Аталып
сонан бері «Таңбалы тау», Әлемге көтеріпті
а у а з а с ы н (А.Тоқмағамбетов, Шағала.).
Егерде бермесе бұ атты, Бос екен жомарт деген
а у а з а. Осылайша бір дана уәзіріне Хатымға
барарға бұйрық салды (Бабалар сөзі // Хикая-

лық дастандар). Ойсадан туған бала тоғыз
едік, Тұранның көз жетпейтін теңізі едік.
Жайылып жер жүзіне *а у а з а м ы з*, Бақпенен
бәріміз де егіз едік (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АУАЛА = е т. с ө й л. **Әуеле.** Күн өтті,
балапандар таранады, Қияға қыран көзбен
қаранады. Жарыққа қанат қағып талпынады,
А у а л а н ұшсам дейді бар арманы (Ө.Тұрман-
жанов, Менің кітаб.).

АУАЛАН¹ = е т. с ө й л. **Наразы болу, толқу.**
Өзі Қырым соғысынан әкесін танып, Құдайы
есіне түсіп, шаққа алдырып жұлдырып құтылған
кұлшыл ақсүйек үкіметі, ел *а у а л а н с а*,
әскерді қайдан тауып алып ауалануды басады!
(Т.Шонанұлы, Жер тағдыры.). Бұл жерден ноғай
кеткен *а у а л а н ы н*, Кетпеген еш адамнан
жараланып. Көше-көше әрман кеткен Қаңбақ-
тай жел аударып домаланып. Жеріне Елібай-
дың көшіп барып, Мекенін отырыпты сонан
алып (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

АУАЛАН² = е т. **Көңілін алдау, тоқмейілсу,**
алдану. Ес білер ерлеріне айтқан сөзім: Тартпа-
сын тәкаппарға қай мінезің! Қызығып дүние
үшін *а у а л а н б а*, Бер ақыл, білім барда өзіне –
өзің! (Кете Жүсіп, Өлеңд.). Ақылың болса, хақ-
тан тіле де жүр, Билігің өзінде емес иеде жүр.
Зор болсаң, *а у а л а н б а* зор болдым деп, Жыл-
дан құр бойға сеніп түйе де жүр (Н.Наушабаев // XIX ғ. қаз. поэт.).

АУАЛАНДЫРУШЫ з а т. **Толқытушы,**
наразылық тудырушы. Ертең ауырлық өздеріне
түседі. Жігіт бермеу керек деп, елді *а у а л а н-
д ы р у ш ы л а р* да бар деп естиміз (Қ.Жұма-
лиев, Жайсаң жан.).

АУАЛАНУ *Ауалан етістігінің қимыл ата-
уы.* Торғай, Орал облыстарындағы *а у а л а н у*
тыйылғаннан кейін, 1970 жылы Маңғыстауда
көтеріліс болды (ҚазССР тарихы).

АУАЛАТ = е т. **Көкке бойлату, аспандату,**
әуелету. Жүрегін Даллес енді дауалатпас, Жо-
ласа, жұтуына ауа таппас. Иншалла, мол ғой, сай
ғой «қонақ асын», Құзғынды қиып түсер – *а у а л а т н а с* (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

АУАЛАТУ с ө й л. *Ауалат етістігінің*
қимыл атауы. ≈ Құсты *а у а л а т у*.

АУАЛЫ с ы н. *Ауаға бай, ауасы мол.* Биік
асқарда, таза *а у а л ы*, самалды саяда, биік
құз, қия жартаста өскен балапан еді ол (С.Бакбер-
генов, Қайран шешем).

Ауалы сүйектер. а н а т. <грек. os – сүйек,
pneumatikos – ауалы> *Қуыстары ауаға толған*
сүйектер. *А у а л ы с ү й е к т е р* – құстың тоқ-
пан және ортан жіліктері, кейбір омыртқалы
жануарлар мен сүтқоректілердің бас сүйектері
(жоғары жақ, маңдай) (Қаз. тілі термин. Био-

логия). *Ауалы сүйектер* берік те жеңіл келеді (Қаз. тілі термин. Биология).

АУАМ с ы н. к ө н е. *Қараңғы, надан, білімсіз.* Дуана ма, бақсы ма, кім білсін, Әйтеуір аңқау, *ауа* м ауылға ойына келгенін істеп бақты осы адам (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Мұхаметтен кейін дүниеге әулие, пайғамбар келмек емес. *Ауа* м дуананың сонда да әулие болғысы, *ауа* м елдің әулиені көргісі келеді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қайдам, қалқам, оқымаған *ауа* м адамбыз ғой, анау-мынау пәлекетіне түсіне бермейміз (О.Сәрсенбаев, Таңбалы.).

АУАМДЫҚ з а т. к ө н е. *Қараңғылық, надандық, білімсіздік.* Еміреніп қалды артымда, есіл, ерім, «Болады,— деп,— әлің нешік?» есінедім. «Болам,— деп, бұрынғымдай!» бос жүрмендер, Ауруын *ауа* м д ы қ т ы ң көшір, елім! (Үш ғасыр.). Баз біреу көп ақылға ие болып, Жұмысын ешбір жанға жөндетпеген. Баз біреу мал базарын мақсат етіп, Ауруын *ауа* м д ы қ т ы ң емдетпеген (Бес ғасыр.).

АУАН¹ [ар. *أوان*] з а т. *Ағым, ыңғай, икем.* Заманның *ауа* н ы м е н қыздан еркек артық деген пікірді баса айтқаны болмаса, Шәді басынан аяғына дейін қыздың көңілін өзіне тартам деген нық нысанадан бетін бұрмайды (М.Әуезов, Әр жыл.). Музыкасының *ауа* н ы н а қарағанда, бұл күй белгілі бір шабыт келген кездің «көңіл күйі» болу керек (А.Жұбанов, Құрманғазы). Екі жігіттің көңілі *ауа* н д а р ы н тамыршыдай тап басып, біліп келе жатқан Ошыржап мырза оларды шақыртып, тағы да өзі әңгіме бастады (К.Серізбай, Беласқан).

АУАН² с ы н. к ө н е. *Кең, үлкен, терең.* *Ауа* н, *ауа* н, *ауа* н су, Ауандап үлкен балық жүзген су, Қараже, қобан қанды су, Ақтоған бодан жанды су (Ер Тарғын).

АУАНДА = е т. 1. *Екі жаққа кезек-кезек төңкеріліп қозғалыс жасау, ауу.* *Ауа* н д а п жүрген нән балық Басын соғып қайраңға, Ит пен құсқа жем болар! (XVIII—XIX ғғ. қаз. ақын.). 2. *ауыс.* *Еркінсу, бетімен кету.* Нүрекең сынамаса, жастар, сендер күнде той, күнде думанмен *ауа* н д а п кетулерің кәдік (Ғ.Слапов, Замана.).

АУАӨТКЕЛ з а т. т е х. *Кен қазбаларындағы таза және пайдаланылған ауа ағымдарын бөлуге, оқшаулауға арналған желдеткіш құрылғы.* ≈ *Ауа өткел* қолдану.

АУАСУЫТҚЫШ з а т. т е х. *Ауаны суытатын қондырғы.* Жан шақыруға *ауа* с у ы т қ ы ш ы бар бір бөлме жалдап алдық (Т.Ахтанов, Үндістан.). *Ауа* с у ы т қ ы ш т ы ң төмендегідей түрлері бар: ылғалды ауасуытқыштар — ауа сұйық суықтартқышпен тікелей түйіседі,

олар камера түрінде жасалады, ауа ағыншасы солар арқылы өтеді, құрғақ ауасуытқыштарда жылу алмасу тегіс немесе кедір-бұдыр қабырғалар арқылы жүреді (Қаз. тілі термин. Кен.).

АУАСЫЗ с ы н. *Ауасы жоқ, ауа болмайтын.* Талай миллион жылдар жасаған өсімдіктер құлап, жерге түскен бөлектері *ауа* с ы з қабаттың ішінде жанышталып, тастай көмірге айналды (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

АУАТАЗАРТҚЫШ з а т. т е х. *Автомобиль, тракторларда болатын ауа тазартатын аспап.* Трактордағы *ауа* т а з а р т қ ы ш т ы ң құрылысы әрбір механизаторға белгілі (Тракторист.). Ол үшін *ауа* т а з а р т қ ы ш т ы ң жоғарғы жағына осі бар жапқыш қойылған (Тракторист.).

АУАТАМЫР з а т. б и о л. <грек. bronchos— тыныс, көмей> *Кеңірдектің екі негізгі ауатамырға тараған (бифуркация) тұсынан бастап, ауатамыршаларға (бронхиолалар) дейінгі кеңірдек тармақтары.* Құрылысы мен арнасының диаметріне байланысты *ауа* т а м ы р л а р негізгі, ірі, ортаңғы, кіші болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). Кіші *ауа* т а м ы р л а р қабырғасында шеміршекті талшықты қабық болмайды (Қаз. тілі термин. Биология). *Ауа* т а м ы р л а р д а ауа тазаланады, жылиды, су буымен қанығады (Қаз. тілі термин. Биология).

АУАТАМЫРША з а т. б и о л. *Ауатамырлы тармақтардың соңғы тармақтары.* *Ауа* т а м ы р ш а л а р д ы ң қабырғасы бір қабатты текше тәрізді эпителийден және оның сыртындағы дәнекер-ұлпалы қабаттан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). Соңғы ауатамыршадан альвеоларлы (көпіршікті) *ауа* т а м ы р ш а л а р басталады (Қаз. тілі термин. Биология).

АУАТКОМ з а т. с о в е т. 1. *Аудандық атқару комитеті (қйым, мекеме).* Олар Тоқтыдағы *ауа* т к о м ғ а тартты. Сен оларды Құлайғырдың жазығында қуып жет те, ат-арбасын тартып ап, өздерін жаяу қалдыр (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). 2. с ө й л. *Осы қйымның бастығы; төрағасы.* Бұл жолдас *ауа* т к о м ғ е пысық көрініп, бітіргенше ісін ұшып-қонып, белсенділік атын алып, қайратты азамат бола қалып, ауылға уәкіл болады (Б.Шалабаев, Өмірде.).

АУАҮРЛЕГІШ з а т. т е х. *Пеш пен қазандықтың оттығына ауаны 1,0—3,0 атмосфералық қысым мөлшерінде немесе басқа өндірістік қондырғыларға ауа беруге арналған сорғы.* Құрылымы жағынан ротациялы, ортатеңкіш немесе осьті *ауа* ү р л е г і ш төмен қысымды салқындатқыш компрессор деп аталады (Қаз. тілі термин. Су.). *Ауа* ү р л е г і ш электрлі

қозғалтқышпен немесе бу турбиналарымен жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Су.).

АУАШ ү с т. ж е р г. *Аулақ, оңаша*. Бір күні келе жатты *а у а ш* жаққа, Нендей жан кез болар деп таныспаққа. Орманда қасқыр, аю, аң болмаса, Табылсын онан басқа кім бейбаққа? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АУАША ү с т. с ө й л. *Ауаш*. Пәледен *а у а ш* а жүргісі келіп, бұрыла беріп еді, анау да танып қалған екен, кес-кестеп жібермеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

АУТЕР с ы н. с ө й л. *Аң аулағыш, аңқұмар*. *Ау тер* аңшылар кәсіп ретінде түлкіні, сонымен қатар киіктер мен қарақұйрықты аулағанда көбінесе бүркіт салатын (ҚазССР тарихы).

АУҒАН з а т. *Ауғанстанның негізгі халқы*. Аржағы түрікпен менен *а у ғ а н*, тәжік, Мұсылман барлығы да, дінге ортақ. Кәсіпке ерте кетіп, кеш қайтады, Өнерсіз оның бәрі іске шорқақ (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ауғанстан халқының жартысынан сәл көбірегі – *а у ғ а н д а р*, қалғандары тәжік, өзбек, хазар, түрікмен, қырғыз, қазақ, қарақалпақ («Лен. жас»).

АУҒАРЫС = е т. с ө й л. *Аударыс, берілу*. Қандай іргелі дау болса да, жылқыны еселесу, теңгерісу үшін кепілге алады. Кейін келіссөз біткен соң, мал көзі түгелімен қайтарылып, ақы-пұл өзге жолмен *а у ғ а р ы с а т ы н* (М.Әуезов, Абай жолы).

АУҒЫЗ = е т. *Көшірту, ауыстырту*. Өзің ауып болып, енді біздің елді *а у ғ ы з б а қ с ы ң* ба, қажы? (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). Ханым мен Қозы Көрпеш жата тұрсын, *А у ғ ы з ы н* Қарабайды ап кетелік (Қозы Көрпеш.). Атлантика лебінен Еділге ауа *а у ғ ы з ы н*, Қазақстан жеріне Күлмыз жаңбыр жауғызып (Т.Жароков, Шығ.).

АУҒЫН з а т. *Ауып келген (адам), босқын*. Сарысу, Талас аталған ауданның елі бұрын өздері көрмеген *а у ғ ы н* бөкен топтарын көретін (М.Әуезов, Танд. шығ.). Ақ Жайық пен Бейлікті Мекен қылып алыңыз. Биылша «*а у ғ ы н*», «босқын» деп, Келген жұртқа намыңыз (Бабалар сөзі).

АУҒЫШ с ы н. *Құмар, қызыққыш, көңіл-бөлгіш*. Қыздар кейде жұрт көзіне ұнамсыз нәрсеге *а у ғ ы ш* болады. Мешіт сұлу да күн сайын жылқы құлатып келе жатқан Бұқарбайға қарайды да тұрады (М.Жұмабаев, Шығ.).

АУҒЫШТА = е т. *Әлсін-әлсін ауытқу, ауысу*. Қозғалақтап, біресе о жамбасқа, біресе бұ жамбасқа *а у ғ ы ш т а н*, тепең-тепең желіп, айнала бересің, айнала бересің (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

АУҒЫШТАУ *Ауғышта етістігінің қимыл атауы. ≈ Жиі а у ғ ы ш т а у.*

АУДАЙ с ы н. *Ау сияқты, ау тәрізді*. Қараңғылық қапасынан қашқан адамдарға нажағайдың салқын оты мен жарқ-жүрқ етіп тұрған ағаш та құжыр-құжыр ұзын саусақтарын созып, тығыз тоқылған *а у д а й* біріне-бірін айқастырып, оларды жолдан тоқтатпақшы болып тұрған тірі бір нәрсе секілді көрінді (М.Жұмабаев, Шығ.). Бетін өрмекшінің *а у ы н д а й* ұсақ әжім торлаған жұдырықтай қара кемпір Ұрқия екен (А.Нұрманов, Аққу.).

АУДАН¹ з а т. **1.** *Белгілі бір жер, орын, аумақ*. Біздің машиналарымыз қаланың сыртындағы дачалар *а у д а н ы н а* келді (М.Әуезов, Индия очерк.). Зат біздің концессия бойынша шартпен жалға алған жердің *а у д а н ы н а* табылып отыр (А.Машанов, Жер асты.). **2.** *ге о м. Көлем, аумақ*. Діқаншыға мұндай тәуелділікті білу өте қажет, өйткені ол егіс *а у д а н ы н* білсе, қанша түсім алатынын да біледі (О.Жәутіков, Математика.). Оқушыларды ұзындық, көлем, *а у д а н* өлшемдерінің белгілерін жазуға дағдыландыру керек («Халық мұғ.»). «Сарқу әдісін» қолданып, кейінірек Архимед көптеген қисық сызықты фигуралардың *а у д а н ы* мен көлемдерін, қисық сызықты ұзындығын және тағы басқа шамаларды анықтайды (А.Көбесов, Математика.). **3.** *қ о ғ.-с а я с и. Бір бірлікке қарайтын жердің, елдің әкімшілік-территориялық жағынан бөлінген бөлігі*. Көкшетау облысының басқа *а у д а н д а р ы н а* қарағанда, Бұрабайдың ауа райы өзгеше (З.Шашкин, Доктор.). Кеген *а у д а н ы н а* келгенше мен де аңшы емес едім, мұнда келе еріксіз үйрендім (С.Мұқанов, Саяхат.). // с ө й л. *Аудандық басшылық (қйым, мекеме)*. *А у д а н* мен ауылдың, Табыстарын айтыңдар, Шамшырақ пен озаттың өнегесін алыңдар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Барғызамын, – Қоғамбай да басты айқайға, – Барасың! Колхозға айтам, *а у д а н ғ а* айтам мәселенді қарасын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Аудан басшылары. *Аудандық жетекші мекемелердің басшылары*. Кеңеске қатынасқан совхоз директорлары, *а у д а н б а с ш ы л а р ы* бөлектеп жинау әдісінің маңызына жете түсініп қайтты (Ә.Нұршайықов, Тың астығы).

Аудан орталығы. *Аудандық мекемелер орналасқан мекен*. *А у д а н о р т а л ы ғ ы н а* н оралған жылқышы Сәмек қартқа ілесіп, түстен кейін Алмабек салт атпен жолға шықты (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Әдетте Алматыдан жіберілген кітаптардың көбі әрі кеткенде *а у д а н о р т а л ы ғ ы н а* барып тоқтайды (С.Мұқанов, Өсу жол.). Әлі есімде. 1936 жыл. Менің 4-класста оқып жүрген кезім болатын. *А у д а н о р т а л ы ғ ы н а* кеткен мұғалі-

міміз кішкентай бір қызыл қобдишамен оралды (С.Шаймерденов, Мінез).

АУДАН² з а т. ж е р г. Алдын бөгеі, тоқтатқан су. Бұлақ суларын ысырапсыз пайдалану үшін салмалар мен *а у д а н д а р д ы ң* астына тас, саз төсеу қажет (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АУДАНДА = е т. 1. Жерді, аймақты белгілі бір бөлікке бөлу, аудан-ауданға бөлу. ≈ Жерді *а у д а н д а д ы*. 2. Белгілі бір белгісі, нышаны бойынша жердің ауқымды бөлігін аудандастыру. ≈ Тарыны *а у д а н д а д ы*.

АУДАНАНА ү с т. Көлемдене, ауқымда-на, аудан-аудан бойынша. Үйлер жалпақ сазды айнала, *а у д а н д а н а* ...тігілген (Т.Әлімқұлов, Тұлпарлар.).

АУДАНДАСТЫР = е т. Жергілікті жерге, белгілі бір ауданға үйрету, бейімдеу. Сорт сынау жөніндегі Мемлекеттік комиссия бидайдың ғана 300 сорттын апробациядан өткізіп *а у д а н д а с т ы р а д ы* (Жалпы биология.).

АУДАНДАСТЫРУ Аудандастыру етістігінің қимыл атауы. Осы мәліметтердің негізінде жер қыртысын мелиорациялық *а у д а н д а с т ы р у* карталары, жер суландыру, сулар жобалары жасалады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Қойды тұқымына қарай *а у д а н д а с т ы р у* жөнінде үкімет бекіткен жоспарға сәйкес шешіледі (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Ресей Ғылым академиясының Жер физикасы институты бұрынғы Одақ жерін сейсмикалық *а у д а н д а с т ы р у д ы ң* картасын құрастырып жарыққа шығарды (К.Сапарбайұлы, Геология).

АУДАНДАСТЫРЫЛ = е т. Жергіліктендірілу, жерге бейімделу. Қазақстанның жеке облыстарында жүгерінің мына сорттары *а у д а н д а с т ы р ы л ғ а н*... (Малшыларға кеңес). *А у д а н д а с т ы р ы л ғ а н* гибридтердің бірінші ұрпағының тұқымын стерильдік негізде өсіруге көшу – гибрид тұқымының түсер құнын кемітудің мол резерві (М.Ерлепесов, Тұқым өсіруші.). Бүкіл егіс көлеміне жаздық бидайдың *а у д а н д а с т ы р ы л ғ а н* жоғары өнімді сортын себуге көшіп, минералдық тыңайтқыштарды мол енгізу керек (С. Ғабдуллин, Өрлеу.).

АУДАНДАСТЫРЫЛУ Аудандастырыл етістігінің қимыл атауы. Тұқым өсіруші шаруашылықтар алдына жауапты міндет – жүгері егілетін жердің бәрін, сорттардың *а у д а н д а с т ы р ы л у ы н а* сәйкес, жүгерінің гибридтері мен сорттарының жоғары сапалы тұқымдарымен қамтамасыз ету міндеті қойылды (М.Ерлепесов, Тұқым өсіру.).

АУДАНДАУ Ауданда етістігінің қимыл атауы. 1. Жерді, аймақты белгілі бір бөлікке

бөлу, аудан-ауданға бөлу. Қазір Совет үкіметі күллі одақтас совет құрамаларын жаңадан қайта *а у д а н д а у ғ а* кірісіп жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.). Қазақстан Республикасын жаңадан *а у д а н д а у* туралы баяндама болды (С.Сейфуллин, Шығ.). 2. Белгілі бір белгісі, нышаны бойынша жердің ауқымды бөлігін аудандастыру. Мелиорациялық практикада – агроклиматтық, гидрогеологиялық, ал топырақтың орналасуы мен түрлеріне қарай – мелиорациялық *а у д а н д а у* болып бөлінеді (ҚҰЭ).

АУДАНДЫ с ы н. Көлемді, ауқымды. Аталы жұртымыздың, *а у д а н д ы* ұлтымыздың аруақты аты деп, газетіміздің есімін «Қазақ» қойдық («Қазақ»).

АУДАНДЫҚ с ы н. Аудан көлеміндегі, ауданға тән, қатысты. Танертең, сағат тоғыздардың шамасында, *а у д а н д ы қ* баспасөз қоғамының бір қызметкері келді (М.Иманжанов, Адам тур.). Бұдан біраз күн бұрын мұғалімдер оқытушылардың *а у д а н д ы қ* конференциясына жүріп кетті дегенді Нұртайдан естігем-ді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). *А у д а н д ы қ* тұтынушылар қоғамында күнделікті жұмыс қызу жүріп жатады (С.Алдабергенов, Әңгім.).

АУДАНСЫЗ с ы н. ж е р г. Көлемсіз, ауқымсыз, шағын. Себебі өзге ғалымдардың бәрі де бірбеткей болып, өзді-өзі жағына кеткенде, әрқайсысы өз алдын ғана көретін *а у д а н с ы з* тар соқпақтың үстіндегі ғалымдар болып табылмақ («Абай»).

АУДАР¹ = е т. 1. Қопару, аударыстыру, төңкеру. Сан тимеген жамандар, Лақтай басқа секірді. Боқ *а у д а р ғ а н* қоңыздай Не жаманның баласы, Ханнан туған секілді (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Желіккен бозбалалар ұрып кетті, *А у д а р ы п* етегімнен түріп кетті. Бұтаға қорғалаған торғайдай боп, Қойнына Шал әкемнің кіріп кеттім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Көлденең тау кез келсе, Кетеді екен *а у д а р ы п*, Мекен теуіп өзгеше, Орнайды екен тау барып (Ғ.Орманов, Дикан.). 2. Адамды көліктен, аттың үстінен т.б. құлату, жұлып алу. Той болса, тон киелік, жүр баралық, Бірімізді біріміз *а у д а р а л ы қ* (Абай, Тол. жин.). Күз тоқсан қыстың маусымы Үдере тартсаң азбайтын, Айсыз түнде адассаң, Аулыңнан жазбайтын *А у д а р ы п* алды тарланды (Дулат Бабадайұлы, Замана.). Жағадан ұстап Алшыораз, Талтая тартып табанын, Ат үстінен жұлып ап, *А у д а р ы п* жерге түсірді (Қамбар батыр). 3. Күрескен, алысқан екі адамның бірін-бірі астына түсіруі.

Ақшал *аударып* кетпек болып, апыл-тұпыл қарманып еді, мен бар күшімді сала үйелетіп тұрғызбай қойдым (Ғ.Орманов, Жүрек). Өзін *аударған* адамның қолындағы жарқ-жүркі еткен балта Төлегеннің дәл иегі астында төніп тұр (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). 4. *Бір нәрсенің астын үстіне қарату, екінші жағын ауыстыру, кітап пен газет-журналдың беттерін ашып қарастыру*. Қайтейін, айып-тымын алдарында, Айта алмаған сөзім бар, арманым бар. Достарым, жаман ақын жазған жырдың Тым құрыса, бір парағын *аударыңдар*! (М.Мақатаев, Шығ.). Айта алмаймын атыңды, Қалар деп біреу шамданып. Бар болса егер хатымды, Қайтадан кара *аударып* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Жатыр алда дөптерлері, Жыл бойына жазған теріп, *Аударды* әрбір бетін, Қолына алып, оқып көріп (Т.Жабаев, Із). 5. *Бір нәрсені төгіп алу, ақтара салу; қотару*. Тас төбесінен самолет арылдап өткенде, дөй кара жігіт селкі етіп, тачканың табаны тайып, бар балығын суға *аударып* алды (Т.Ахтанов, Дала.). Бір әйел келді де жаңа тартып қойған қаймақты үлкен сары аяққа *аудар ақшуды* (Б.Майлин, Шығ.). Қалтаның ішіне толтырып коллодиум құяды да, оны әлгі өз ыдысына қайта *аударып* құяды (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анатом.). 6. *Басқа жаққа ауыстыру, көшіру*. Бір жерден екінші жерге *аударғанда*, қой жылдам жерсінеді (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Сондықтан құстардың қоныс *аударар* кезінде және олардың қыстайтын жерінде де аң аулауға тыйым салған жөн (Р.Әлімбаев, Құстар.). 7. *Бұрып әкету, бағытын өзгерту*. Арыстың суын *аударып* әкетті (С.Төлешев, Түрлі. бас.). Жігіттің ыңғайсызданып қалғанын сезіп, Роза әңгімені басқа жаққа *аударып* жіберді (Т.Ахтанов, Дала.). 8. *ауыс. Жаласын, кінәсін біреуге жабу*. Жарқын бар пәлені Сапарға *аударып* отыр (М.Иманжанов, Менің махабб.). Өрт жаласын енді кемпірге *аудармақ* болғаны ма? (Ә.Сәрсенбаев, Толқынды.). Бұл жолы Алмагүл мұның себебін тек ерінен көріп, бар кінәні Рамазанға ғана *аударды* (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Атын аударып алды. *Атын тартып алды.* Жол бойы *атын* біреу *аударып* ап, Ағайдың өзі жаяу кететұғын (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Қасқырбайдың бір жерден көзі шалды, Бір нашардан *аударып атып* алды (Д.Әбілев, Танд. өлеңд.). Көрінгеннің төуір *атын аударып алып*, мініп келеміз (І.Жансүгіров, Шығ.).

Жел аударған қаңбақтай. *Еріктен тыс, ықтиярсыз, ырықсыз.* Жұлдыз сөніп жатқанша, *Жел аударған қаңбақтай*, Жортуылда жортпақтай, Аттың басын тартпады (Жамбыл, Шығ. жин.). Бұл жерден ноғай кеткен ауаланып, Кетпеген еш адамнан жараланып. Бұқарадан көше-көше әрман кеткен *Қаңбақтай жел аударып* домаланып (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Жер аударды. *Басқа жаққа айдады, қонысын аударып, жазалады.* Олар – патшалық үкіметінің Сібірге *жер аударған* әр алуан саясат қайраткерлері (М.Әуезов, Әр жыл.). Айтыста да, Айқаста да, Тойда да Ақынменен ұстасқанды қой, балам! Қиын емес *жер аудару*, Өлтіру, Бірақ оны жеңемін деп ойлама! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Жүзін [бетін] аударды. а) *Бетін бұрды, қарады.* «Сіз не айтасыз?» – дегендей, Мәлік Сорокинге *аударды жүзін* (З.Шашкин, Сенім). Ол *жүзін* Сәкенге *аударды*. Сәкен әлі таранып болмапты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). ә) *Тіке қарай алмады, басқа жаққа қарады.* Шыққанда ертең тұрып көзі түсіп, *Аударды жүзін* өлген баласынан. Сүйегін ешбір адам жерлемейді, Шәйіттік таппай қашқан жаласынан (Үш ғасыр.).

Көзін аударды. *Қарады, көзін тікті.* Берен *көзін* Құрымбайға *аударды* (Б.Майлин, Шығ.). Дәрігер *көзін* қайтадан әншіге *аударды*: қураған жапырақ тәрізді өңі жүдеу, құп-қу (З.Шашкин, Өмір.).

Көңіл аударарлық. *Мәні зор, маңызды, санасарлық.* Ғафудың «Он жеті» атты қысқа көлемді поэмасы – *көңіл аударарлық* шығарма (С.Мұқанов, Өсу жол.). *Көңіл аударарлық* әңгіме болса, ноқатына дейін өзім айтып жеткізейін (К.Тоқаев, Тасқын). Эпостардағы әйел мәселесі – біздің зерттеушілердің *көңіл* іні қатты *аударарлық*, мәні зор мәселенің бірі (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.).

Көңіл аударды. *Мән берді, көңіл бөлді, назар салды.* Қызыл ауыз не айтпайды, солардың сөзіне *көңіл аударып* жүрген мен жоқ (К.Оразалин, Ақ жазық). Нәжіске *көңіліңді аударғанша*, Мал, перзент тіле хақтан, бармақтай бақ (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Сал Сегіз жүретұғын жолын қойды, Ғашықтық *аударды көңіл*, ойды (Базар жырау, Шығ.).

Қоныс аударды. *Бір жерден екінші жерге көшті, тұрағын өзертті.* Мұның өзі жайылымдық жерлердің көп болуын, сонымен қатар үнемі көшіп, *қоныс аударып* отыруды талап етеді (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.).

Әлде ол аттанды ма соғыс жакқа, Немесе *а у д а р д ы* ма *қ о н ы* с басқа. Сібірдің мұзы менен батпағында Қалды ма қайран басы тоғыс-пасқа? (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Құран аударды. д і н и. *Қайтыс болған кісіге сауабы тисін деп, Құранның аят, дұғаларын оқыды.* Маған бір қой берсең, *Қ ұ р а н а у д а р а р* едім, – деді Көлбай көсе (С.Адамбеков, Көсе.). Екі айдың ішінде бақандай он үш адам өлді. Жетеуінің підиясын алдым, төртеуіне *Қ ұ р а н а у д а р д ы* м. Кеш хабарланып, екеуінен арманда қалдым (Д.Еркінбеков, Шығ.). Інірде қазірет намаз бөлмесінде оңаша *Қ ұ р а н а у д а р ы* п отыр еді, қасқырдан қашып тығылғандай, өң жоқ, түс жоқ Сейіт-жандар кіріп келді (Д.Әбілев, Ақын.).

Мез аударды. ж е р г. *Көңіл (назар) аударды.* Бірақ жас тоқалының қандай күйде отырғанына *м е з а у д а р а р* Қоңырқұлжа жоқ, шытырман ойға шомып кеткен (І.Есенберлин, Қаһар).

Назар аударды. а) *Көңіл бөлді, мән берді, назар салды.* Би дауысын бір сәтте кенеді де, (Жүрт *н а з а р ы* н *а у д а р с ы* н дегені ме?!)) Қарт жырауға қаһарын атты келіп: – Білаң, дүбір саласың неге еліме?! (М.Мақатаев, Шығ.). Жастық шағым!.. Кешірім ет, мен сенің *Н а з а р ы* ң д ы басқа жаққа *а у д а р а* м (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Көзге түсті, еленді.* Әзірге ел *н а з а р ы* н *а у д а р м а* д ы м, Тілей бер төбешіктің тау болғанын, Мен кеттім білім қуып Алматыға, Қайтадан көріскенше сау бол, жаным! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өріс аударды. *Жайылым өзгертті.* Байларға көшпелі қалып пайдалы, өйткені олар малын елге ортақ жерге *ө р і с і* н *а у д а р ы* п бағады («Айқап»).

Табан аудармады. *Қозғалмады, тапжылмады, тырп еттеді.* Осы арадан *т а б а н а у д а р м а* й қорғаған жаяу сойылшылар әрі-беріден соң, сыртқы үйлерге де жолатпай қойды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке.). Бейтаныс адам, оның айтқанына айылын да жимай, ешқайда *т а б а н а у д а р м а* д ы (М.Иманжанов, Таныс қыз.).

Ықылас аударды. *Ниет қойды, зейін қойды, көңіл бөлді.* Тілегіме *ы қ ы л а с ы* ң ы з д ы *а у д а р а* с ы з ба? (М.Әуезов, Қараш.). Бәукен майдан төріндегі солдат тәрізді ынта, *ы қ ы л а с ы* н ілгері, егінге *а у д а р а* д ы (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). Құдайдың *ы қ ы л а с ы* н кетті *а у д а р ы* п, Аңырап шыққан бір үн көкті жарып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Ірге аударды. а) *Басқа жаққа көшті, мекен-тұрағын ауыстырды.* Алажаздай кө-

галды бір көрмедің, Сары жұртқа қондың ба, *і р г е а у д а р ы* н? (Абай, Тол. жин.). Бір жолға Тобықты ортасына кеп түсіп қалған екен, тауқыметін өзіміз көтереміз, тек осы арадан *і р г е а у д а р м а* с ы н! (М.Әуезов, Таңд. шығ.). ә) *Өзгерді, жаңаша құрылды.* Біздің ауыл *і р г е а у д а р д ы*. Ірге салды Социалды (І.Жансүгіров, Шығ.).

АУДАР² = е т. *Бір тілдегі шығарманы басқа тілде айтып беру немесе жазып шығу; тәржімелеу.* Сөйлей бер, қызыл тілім, қапияда, Тұрғанда тән саламат, жан ұяда. *А у д а р д ы* м Пушкин ердің романын, Жазылған 1823 жылы Руссияда (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шығыстың жыр әлемін барлап ақын, Пушкиннің дастандарын *а у д а р а* т ы н. Орыстың кемел ойлы кемеңгері – Көретін Толстойды жанға жақын (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Талантты ақын Қуандық Шаңғытбаев 1964 жылы Хайямның рубаяттарын тікелей парсы тілінен қазақшаға *а у д а р ы* п бастырды (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.).

АУДАРҒЫШ¹ з а т. и н ф. <ағыл. Translator> **1.** *Бір тілде берілген (жазылған) алгоритмді екінші тіл түрінде ауыстыратын бағдарлама.* Жүзеге асыру тәсілдеріне қарай *а у д а р ғ ы* ш, аударғыш-компилятор және аударғыш-интерпретатор болып екіге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Информатика.). **2.** *Бағдарламаны аударатын бағдарлама немесе техникалық құрылғы; бастапқы бағдарламаны объекті модульге айналдыратын өңдеуші бағдарлама.* Меншікті *а у д а р ғ ы* ш – объектілік модуль аударылатын мәшиненің тапсырмалар (команда) жүйесінде генерациялайтын аударғыш (Қаз. тілі термин. Информатика.).

АУДАРҒЫШ² с ы н. *Көп аударатын, аударуды машық еткен, жетік меңгерген.* ...Бір қора көңді бір өзім аударып тастайтынмын. Сондықтан болар, ел мені «көң *а у д а р ғ ы* ш бала» деп атап кетті («Лен. жас»). Жаңа ғана колхоз председателінің ризашылықпен айтқан *а у д а р ғ ы* ш ы осы екен ғой (Алтын масақ).

АУДАРҒЫШТА = е т. *Қайта-қайта аудару.* Жиын өтсе әлде күндіз, әлде түн, *А у д а р ғ ы* ш *т а* й протоколдың әр бетін (Х.Ерғалиев, Сенің өзенің).

АУДАРМА¹ з а т. *Бір тілден екінші тілге тәржімеленген шығарма.* Оның сұрағаны – Фадеевтің «Жас гвардия» атты романының қазақша *а у д а р м а* с ы (С.Мұқанов, Шығ.). Жоғарыда айтылғандай, сорақы кемшіліктер осы *а у д а р м а* л а р д ы ң көпшілігінде-ақ бар

(Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Би-ағаң түнгі он екіге таянғанда, қаулы-қарарлардың *аудармасы* н а тоқтады (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Аударма сөздік. л и н г в. *Бір тілден екінші бір тілге аударылған сөздердің сөздігі.* Маратхия орыс тілі *аударма сөздігін* бітіргелі жатырмыз, – деді (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Жолма-жол аударма. *Мәтінді ешқандай өзгертпей, дәл аудару, сөзбе-сөз аударма.* Әрине, бұл арада біз *жолма-жол аударманың* керегі жоқ деуден әсте аулақпыз («Қаз. әдеб.»).

АУДАРМА² з а т. э к о н. *Несие мекемелері мен байланыс кәсіпорындарының заңды және жеке тұлғалардың ақшалай қаражатын аудару.* *Аударма* вексельдің басым бөлігі тауарларды сату актісі жасасылған сәтте жазылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Аударма вексель. э к о н. *Белгілі бір валюта түріндегі ақшаның белгілі бір сомасына берілген, төлемінің нақты мерзімі көрсетілетін шартсыз, жазбаша айналымдық төлем талабы.* *Аударма вексель* – сыртқы экономикалық қызметпен байланысты халықаралық есеп айырысу құралы (Қаз. тілі термин. Экономика.). Ұсынылған бойда төленгеннен кейін *аударма вексель* төлем құжаты болып табылады, ол бойынша дереу есеп айырысылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Аударма операциялары. э к о н. *Несие мекемелері мен байланыс кәсіпорындарының заңды және жеке тұлғалардың ақшалай қаражатты аудару жөніндегі тапсырмаларын орындау жөніндегі операциялары.* *Аударма операциялары* кәсіпорындар, ұйымдар мен мекемелер, азаматтар арасындағы есеп айырысу кезінде банктер арқылы төлем тапсырмалары жасалысымен жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АУДАРМА³: **аударма бас етік.** *Қалыпқа тартылмай-ақ, жай кептеліп барып ұлартылатын етік.* *Аударма бас етіктерге* өшекей, ою-өрнек салмайды. Бұл етікті үлкен де, кіші де кие береді (ҚҰЭ).

АУДАРМАЙ ү с т. с ө й л. *Айнытпай, дәлме-дәл, тура.* Әкесіндей бұның да Денесі молдау пішілген, Қабағын, бетін, мұрынын, *Аударма-й-ақ* түсірген (С.Мұқанов, Замандас.).

АУДАРМАЛА= е т. *Астын үстіне келтіру, аударып-төңкеру, ақтару.* Есдәулет, мен түсімде жарық көрдім, Нұр толған жердің жүзін анық көрдім. Өмірде жан көрмеген ақ болатты Қолыма *аудармалап* алып көрдім (Е.Қандеков, Өленд.). Ауру тарихы жазылған

жуан папканы Оразалиев *аудармалай* бастады (Е.Оразақов, Дәрігер.).

АУДАРМАЛЫ: **аудармалы егін.** *Ауыстырып салатын егін.* Есеп үстінде отырып та, тәжірибе станциясында *аудармалы егін* салысып жүріп те, ой алаңынан құтыла алмай қойдым (Ф.Мүсірепов, Белдерде.).

Аудармалы календарь. с ө й л. **Құнпарақ.** Үстелінің үстіндегі *аудармалы календарьға* қарады («Жұлдыз»).

АУДАРМАЛЫҚ с ы н. *Аударылған, аудару арқылы жазылған.* *Аудармалық* шығармаларды тексеруді Абайдың өз шығармаларына қолданған жылма-жылдық ретпенен жүргізіміз (М.Әуезов, Әр жыл.). Ол оригиналдың және *аудармалық* шығармаларының аяғына, кейде «Мәжит» деп, кейде «Мәжит Дәулетбаев» деп қол қоятын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Олардың шалқар ойын, жылы сезімдерін бір ғана *аудармалық* техникамен алып кету қиын (С.Мәуленов, Үркер.).

АУДАРМАСЫЗ с ы н. *Бір тілден екінші тілге аударылмаған, аудармасы жоқ.* Ән сөзі әркімге *аудармасыз* ақ түсінікті сияқты (С.Сейітов, Сөз сұрайды.).

АУДАРМАШЫ з а т. *Бір тілден екінші тілге аударушы, тәржімеші.* Біздің *аудармашыларымыз* ондағы сандардың қазақ ауылына, қазақ болысына қаншалық үйлесетінін көп ескермеген (М.Дулатов, Шығ.). К.Цеткин өзінің қасына ерген Коллонтаймен және Москваның басқа да екі коммунист әйелімен бірге Советтер үйінің қызыл мүйісіне келіп, бізбен *аудармашы* арқылы сөйлесті (Аялы жандар). *Аудармашы* білімді, екі тілді де еркін білетін, жазу-сызуға ебі бар адам болуға тиіс («Қаз. әдеб.»).

АУДАРМАШЫЛЫҚ з а т. *Аудармашы болу өнері, кәсібі.* Сондықтан да сөзбе-сөз көшірмешілдікке қарсы, *аудармашылық* арқылы «тіл жасаушылыққа» қарсы күресіп отырмыз ғой (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Бірақ та мен де бір кезде асқан ақындық шеберлікті керек қылатын *аудармашылық* өнерге ден қоярмын деген игі тілектің жетегінде болатынмын («Қаз. әдеб.»). Шегарашылардың көбі – орыстар. Қазақша білмейді. Бірлі-жарым қазақ солдаттар бар, *аудармашылық* жасайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

АУДАРТ¹= е т. **1. Қопарту, аударыстыру.** Сонау күнгі өзі ұсынған Сайының Санап қолмен *аудартып* жүр кесегін (А.Тоқмағамбетов, Агроном.). **2. Көшірту, ауыстыру, өз иелігіне алу.** Сондықтан әзірше қай жолмен болса да ізденіп отырып, үй мен мүлікті

Жәмиләның атына *а у д а р т ы н* алу керек! – деп сөз байласты (М.Әуезов, Шығ.).

Жер аудартты. *Басқа жаққа қонысын ауыстырып, жазалады.* Хандыққа өзімен таласқан Уәлидің үлкен әйелінен туған Ғұбайдолланы да, Уәлидің ағасы Сартайды да Сібірге *ж е р а у д а р т қ а н* жоқ па? – деп Перовский тағы күлімсіреді (І.Есенберлин, Қаһар). Патшаны боқтады деп, аруақ атқыр, *ж е р а у д а р т а р с ы ң!* – деді Жаролла (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құран аудартты. *д і н и. Қайтыс болған кісіге сауабы тисін деп, Құранның аят, дұғаларын оқытты.* Жүзтайлақ болыстың өлген жеріне бата оқи кетті, өзі осы арадан жақын екен ғой! Сол жерде Құран *а у д а р т ы н*, хатым қылдырмақ (М.Әуезов, Шығ.). Жеті күн Құран *а у д а р т т ы қ*, Үй тігіп қойып қасына. Үш жүз қара, бес жүз қой Пидияға байлаттық (Қ.Жапсарбаев, Жайқоңыр).

АУДАРТ² = *е т. Бір тілдегі шығарманы басқа тілде айтып бергізу не жаздыру.* Бұл әңгімені орыс тіліне *а у д а р т ы н*, республикалық әдебиет журналына бастырмақ боп жүргенде, соғыс басталып кетті де, сәті түспеді (С.Омаров, Өмір.). Екінші бір қатты көңіл бөлетін мәселе – осыларды кімге *а у д а р т у* керек? (Ж.Саин, Жол үсті.).

АУДАРТТЫР¹ = *е т. Бір тілдегі шығарманы екінші тілмен айттыру не жаздырту.* Профессор Благой бұл өлеңнің мағынасын табанда орыс тіліне *а у д а р т т ы р ы н*, дәптеріне жазып алды (Ж.Жұмаханов, Москва.).

АУДАРТТЫР². *Құран аударттыр.* *д і н и. Қайтыс болған кісіге сауабы тисін деп, Құранның аят, дұғаларын оқытқызу.* Әрқайсысы бөлек-бөлек, өзді-өздерінің шаңырағында Құран *а у д а р т т ы р а д ы* (З.Шүкіров, Сарша тамыз.).

АУДАРТУ¹ *Аударт етістігінің қимыл атауы. ≈ Жер а у д а р т у.*

Қоныс аударту. *Бір жерден екінші жерге көшірту, тұрағын өзгерткізу.* Оның ар жағында біржола *қ о н ы с а у д а р т у* сияқты бөлесі жатса, ол бір үлкен дүрбелең (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Құран аударту. *д і н и. Қайтыс болған адамға сауабы тисін деп, Құранның аят, дұғаларын оқыту.* Өлгенге мүше беру, киімін алу, жаназа шығару, *Қ ұ р а н а у д а р т у* деген түрлі әдеттерді желеу қылып, артынан ақшаға таласып, қырық пышақ болып қырқысатындар да солар – молдалар («Лен. жас»).

АУДАРУ¹ *Аудар етістігінің қимыл атауы; қопару, төңкеру, аударыстыру.* Бөленіп сол шат-

тыққа колхозшы ел, Еңбекке аттанғанда қайысты жер. Қыртысын қара жердің *а у д а р у д а*, Жігерлі қозғалыспен еңбекшілер (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Бетін [жүзін] аудару. *Жұрттың назарын өзіне не басқаға қарату.* Шындығын сезе тұра, күншілдікпен Мін іздеп, арсыздыққа салмас едім. Жақыным, жұрттың *б е т і н а у д а р у ғ а* Қара боран салса егер, нанбас едім... (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

АУДАРУ² *Аудар етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір тілдегі шығарманы екінші тілде айтып беру не жазып шығу, тәржімелеу.* Осы бір он бес шумақты *а у д а р у* үшін, кем дегенде жүз беттей оқу керек болады-ау (С.Бақбергенев, Алтынемел.). **2.** *и н ф. Бағдарлау тілінде бағдарламаны оған ұқсас басқа тілдегі бағдарламада түрлендіру.* Динамикалық *а у д а р у* виртуал адресі жадқа қатынас құру процесінде нақты адреске айналдыру (Қаз. тілі термин. Информатика.). Мәліметтерді *а у д а р у* – бір мәліметтер базасын басқару жүйелері арқылы ұйымдастырылған алғашқы мәліметтер базасын басқа жүйенің объектілік құрылымына айналдыру (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Аудару уақыты. *и н ф. Транслятор жұмысына жұмсалған уақыт.* *А у д а р у у а қ ы т ы* – транслятордың бастапқы бағдарламаны объектілік модульге түрлендіруге жұмсаған уақыты (Қаз. тілі термин. Информатика.).

АУДАРУШЫ *з а т. с ө й л. Аудармашы, тәржімелеуші.* Артынан білсек, ол өленді *а у д а р у ш ы* – Мұхтар Саматов екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бұл жағынан алып қарағанда, «Тынық Донды» қазақшаға *а у д а р у ш ы л а р д ы ң* міндеті біраз жеңілдеген сықылды (М.Қаратаев, Туған әдеб.). *А у д а р у ш ы* мен автордың творчестволық достығы қашанда жемісті болатыны әдебиет тарихында дәлелденген («Қаз. әдеб.»).

АУДАРУШЫЛЫҚ *з а т. Аударма мәселесімен шұғылданушылық.* Абайдың өз шығармалары мен *а у д а р у ш ы л ы қ* еңбегі қатар жүріп отырған (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Макагон мен көпшілік арасында мен *а у д а р у ш ы л ы қ* қызметін атқардым (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АУДАРЫЛ¹ = *е т. 1. Көліктің төңкеріліп қалуы.* Алты адым жер ауылдан шықпай жатып, *А у д а р ы л ы н* арбамыз, басым жарғам (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Адамды көліктен, аттың үстінен т.б. құлату, жұлып алу. Айдаһар маңдайынан қақ жарылып, Теректен жерге түсті *а у д а р ы л ы н*. Ұядан үркіп тұрған балапандар, Қуанып, қанат қақты тәубе қылып**

(К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **3.** а у ы с. *Жолы болмау, тауы шағылу*. Бір көрген жоқ а у д а р ы л ы п қайығың, Еңбегіңнен мың есе көп айыбың. Мал сатқандай Еңірген ерлерді Сырттарынан сатып жүріп байыдың! (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.).

Аударыла көшті. *Түгел, тұтас көшті.* А у д а р ы л а көшкен 11 мың қойдың алды суы бұрқыраған «Қырық бұлаққа» жете алмай келеді («Лен. жас».).

Жер аударылды. *Басқа жаққа айдалды, қоныс аударылды, жазаланды.* Саны жоқ сапырылысқан қалың халық, Бәрі де барған екен ж е р а у д а р ы л ы п. Грузин, украин, армян, орыс, Башқұрт пен татар да жүр күйіп-жанып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Биыл Қазақстанға күшпен ж е р а у д а р ы л ғ а н поляктар диаспорасына жетпіс жыл толып отыр («Жас Алаш»).

АУДАРЫЛ² = е т. **1.** *Бір тілдегі шығарманың басқа тілде тәржімеленуі.* Бұл дұға ең алғаш рет көне иран тілінде жазылған. Кейіннен ежелгі түркі халықтарының арасына манихей дінін тарату қажеттілігіне манихей және көне ұйғыр жазуын қолдана отырып, түркі тіліне а у д а р ы л а д ы («Жас Алаш»). Қазақ тілі мен әдебиетінен басқа пәндердің оқулықтары орысша нұсқасынан а у д а р ы л д ы («Қаз. әдеб.»). «Ақ кемеде» зарлау басым деген сияқты ішінара сын пікірлер де болып жатқанына қарамастан, ол әлемнің көптеген тілдеріне а у д а р ы л ы п жатты («Қаз. әдеб.»). **2.** и н ф. *Бағдарлау тіліндегі бағдарламаны оған ұқсас басқа тілдегі бағдарламада түрлендірілу.* Өйткені кейде пайыздар салымға қосылса, кейде арнайы жинақтау шотына а у д а р ы л а д ы («Жас Алаш»).

АУДАРЫЛУ¹ *Аударыл етістігінің қимыл атауы; көшірілу, ауысу.* Зейіннің ендігі бір қасиеті – бір объектіден екінші объектіге а у д а р ы л у ы (М.Мұқанов, Педагогика. очерк.).

АУДАРЫЛУ² *Аударыл етістігінің қимыл атауы; шығарманың басқа тілге тәржімеленуі.* Поэзиямыздағы маңызды бір факті – орыстың және басқа халықтың классик ақындарының қазақшаға а у д а р ы л у ы (Е.Ысмайылов, Сын.).

АУДАРЫЛЫП-ТӨҢКЕРІЛ = е т. **1.** *Домалау.* Жол-жөнекей а у д а р ы л ы п-т ө ң к е р і л і п, ошаққа түсіп кете жаздап, жазыққа шықты (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). **2.** *Асты-үстіне келу, ақтарылу, қайта қаралу.* Аудару үстінде жеке сөздерге балама іздеу арқылы әрдайым ана тілінің бүкіл қазынасы а у д а р ы л ы п-т ө ң к е р і л і п отырады («Қаз. әдеб.»). **3.** *Ауыр қимылдау, ебедейсіз қозғалыс жасау.* А у д а р ы л ы п-т ө ң к е р і л і п зорға жетті (Ауызекі).

АУДАРЫМ з а т. э к о н. *Кәсіпорын, фирма төлейтін төлемдер, жұмсайтын шығындар.* А у д а р ы м негізінен табыстардан алынып мемлекеттік және жергілікті бюджеттерге түседі (Қаз. тілі термин. Экономика.). Орталықтың электрондық тәсілмен жіберген шот-фактурасы негізінде ай сайын көрсетілген қызметтер үшін тарифтерге сәйкес ақшасыз а у д а р ы м арқылы ақы төлейді («Егемен Қазақстан».).

АУДАРЫП-ТӨҢКЕР = е т. **1.** *Домалау.* Қатты ағыс мені а у д а р а-т ө ң к е р е жұлып ала жөнелді (Ол күндер.). **2.** *Қопару, астын үстіне келтіру.* Сандықтарымызды ақтарды, төсегімізді а у д а р ы п-т ө ң к е р і п қарады, бірақ та ештеңе таба алмады (М.Қаратаев, Даладағы.). Буы шығып, сасық иісі мұрынды жарып бара жатқан тезекті темір айырмен екі қазақ жігіті бұрқыратып, а у д а р ы п-т ө ң к е р і п жатыр (С.Шарипов, Шығ.).

АУДАРЫС з а т. с ө й л. *Аударыспақ (ойын).* Сауықтың арты «ұйқы ашарға», «а у д а р ы с қ а», «көкпарға» айналып, жұрт дырду-думанмен қонар жерге келіп қалғанын да білмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екі-үш кісінің басы қосылса – жарыс, а у д а р ы с, ат сынасу, күш сынасуды ермек етеді (М.Әуезов, Қараш.). Күндіз – жарыс, а у д а р ы с, Түнде – айтыс, өлең-жыр. Көңілі шат боп жүрді, Қол алдында Төрехан (Батырлар жыры).

АУДАРЫС = е т. *Көлік үстінен бірін-бірі құлатысу, төңкерісу.* Қадияша жеңгейлерді артынан қуып жетіп: келіңіз, а у д а р ы с а й ы қ, қолымыздан тартысқанда жеңгейдің еңсеріліп түсіп қала жаздағаны – бәрі қазақтың еркіндігін, ... көзге елестеткендей, көңілге бір түрлі тәтті, жүрекке бір түрлі жылы әсер қалдырыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.). А у д а р ы с ы п төртеуі Осылайша танысты. Жеті жылдай зарланып, Тұлпарлар тобын табысты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АУДАРЫСПАҚ з а т. о й ы н. **1.** *Ат үстіндегі екі адамның бірін-бірі аударып алу үшін сайысуы.* А у д а р ы с п а қ қ а тәртіп бойынша ат үстіндегі айқасты жақсы меңгерген, тиянақты дайындығы бар спортшылар ғана қатыса алады (Е.Сағындықов, Қаз. ұлт. ойын.). А у д а р ы с п а қ қ а түскен екі жігіт бірін-бірі аттан аударып тастайды. Оның а у д а р ы с п а қ аталуы да осыдан (Т.Әлішеров, Өнерпаз.). Сайыс, тартыс, а у д а р ы с п а қ, кілем тарту, салма салу, жерден теңге алу ойындарының қай-қайсысы болмасын – атқа еркін шабуға, сайгүлікті сынауға, жылдамдыққа баулитын өнер (Шопан серігі). **2.** а у ы с. т а р. *Шұғыл*

өзгеріс; төңкеріс. Сәкен Сейфуллин 1918 жылдың май айындағы *аударыспнақта* ақбандылардың қолына түсіп, атаман Анненковтың азап вагонына қамалды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Аударыспақ заман. *Аласапыран кезең.* Шығайын деп шықтым ба, *аударыспнақ заман* басталғалы кірпіш күйдіретін заводтар тоқтады (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

Аударыспақ ойнады. *Жағаласып, алма кезек күш сынасты.* Март айында көктем, қыс *аударыспнақ ойнайды*. Қыс көрсетіп өктем күш, Қар жаууын қоймайды (С.Мәуленов, Жолдас). Мен өліктерден үйілген үйлер көрдім, өліммен жағаласып, *аударыспнақ ойнанан*, қан кешіп жүрдім (С.Ерубәев, Шығ.).

АУДАРЫСПАҚТА = е.т. *Әрі-бері аударыстыру.* Толқын тізесінде жатқан хатты әрі-бері *аударыспнақтап*, тағы біраз отырды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Бірақ қаншама *аударыспнақта* са да, үйлену тойы сияқты қуанышты дүрбелең үстінде мұндай сәл кірбіңнің болмай тұрмайтынын бұрыннан білетін (Ө.Қанахин, Жер бас.).

АУДАРЫС-ТӨŦКЕРІС з а т. *Аумалы-төкпелі заман, қиын-қыстау кезең.* Мехико аспанының асты талай *аударыс-төңкерісті* көріп келеді (С.Бердіғұлов, Жұмыр жер.). Заман былай *аударыс-төңкеріс* болып кеткенсін, әкемнің шақыртуымен елге келсем, ол да қарағай орман бетіндегі ескі қыстауына паналаған екен (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

АУДАРЫСТЫР = е.т. **1.** *Асты-үстін ауыстыру, араластыру.* Ақсақ бала қу көсеудің басын отқа жағып алып, бақырға жарық қылып, Гүлия етті *аударыстырып* қояды (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Ақтару, қарау.* Кітап магазинінің ішіне кірген он шақты адам әрбір кітапты қарап, беттерін *аударыстырып* түр (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

АУДАРЫСТЫРУ *Аударыстыр етістігінің қимыл атауы; араластыру, ақтару.* Формалин буын шығару үшін тұқымды күрекпен *аударыстыру* керек (М.Ерлепесов, ... Тұқым өсіру.). Ол оңаша бөлмеде өз столына отырып, кітап *аударыстыруға* кірісті (З.Шүкіров, Жас жесір.).

АУДАРЫСТЫРЫЛ = е.т. *Қарастырылу, асты-үстіне келтірілу, ақтарылу.* Жас әйелдердің де осы қалай дегені *аударыстырылып*, «мүшелі шапанды» сарыға кигізген (Б.Майлин, Шығ.). Жыл сайын құрылыс және тау-кен жұмыстары кезінде 4 мың км³-тан астам жыныстар *аударыстырылып*, жер

қойнауынан 100 миллиард тоннадан астам кен алынады (Т.Қалыбеков, Экология.). Гүлдерді толық кепкенге дейін *аударыстырылмайтын* да *әй* етіп, жұқалап жаяды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АУДАРЫСТЫРЫЛУ *Аударыстырыл етістігінің қимыл атауы.* Жұмыртқалардың белгілі мерзімде автоматты түрде *аударыстырылуы* сияқты мәселелер сабақта қарастырылу керек (К.Айманов, Физика.).

АУДАРЫСТЫРЫП-ТӨŦКЕРІСТІР = е.т. *Мұқият, зер сала қарастырту.* Барлық кітап, қағаздарын *аударыстырып-төңкерістіріп* ді (Б.Қыдырбекұлы, Ешкімге.). Бала жауап қатпай, оған тура қарамастан сығырайған соқыр терезеге барып көздерін *аударыстырып-төңкерістіріп* әлденені іздегендей болды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АУДАРЫСТЫРЫП-ТӨŦКЕРІСТІРУ *Аударыстыр-төңкерістір етістігінің қимыл атауы.* Жаңа түскен астық назардан тыс қалдырмай мезгілінде *аударыстырып-төңкерістіруді* қалайды («Лен. жас».).

АУДАРЫСУ¹ *Аударыс етістігінің қимыл атауы; бірін-бірі құлатысу, төңкерісу.* Бұл ат үстінен *аударысудың* белгісі еді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Итжығыс, *аударысу* алма-кезек, Қойтасты қойнауудағы қармап кезек (К.Көпішев, Кезеңдер.).

АУДАРЫСУ² *Аударыс етістігінің қимыл атауы; бір тілдегі шығарманы екінші тілде бірге жазып шығу, тәржімалау.* Біз сол көп тілді әдебиеттердің өзара *аударысу* мәселелерін біраз әңгімеледік (Т.Ахтанов, Үндістан.).

АУДИЕНЦИЯ [лат. audientia] з а т. с а с и. *Жоғары дәрежелі қызметтегі адамның ресми қабылдауы.* Генерал Елуганов орнынан түрегелді. *Аудиенцияны* аяқталғанын көріп, Барон басын иді де: – Мархабатыңызға қатты сүйсінемін, – деді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Мұндай ғажайып ғимаратты тек қана ел басқару, салтанатты қабылдау, бал, ресми *аудиенциялар* өткізуге ғана пайдалану обалдау еді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

АУДИОВИЗУАЛДЫҚ с ы н. т е х. <лат. audire – есту, visalis – көру> *Дыбыс және бейне түрінде берілетін; бір мезгілде көру мен естуге негізделген.* Кабинетте *аудиовизуалдық* құралдар, диафильмдер, диапозитивтер, кинофрагменттер үлгі сөздер жазылған («Қазақст. мект.»).

Аудиовизуалдық құрылғы. т е х. *Фильм т.б. көрнекіліктерді көрсетуге пайдаланылатын құрал.* Экскурсия кезінде *аудиовизуалдық*

у ал ды қ қ ы р ы л ғ ы л а р арқылы фильмдер көрсетіледі («Лен. жас»).

АУДИОКАССЕТА [лат. audire – есту, франц. cassette – жәшікше] з а т. т е х. **Аудио-таспа.** Алдын-ала тексеруге апарған бейне және а у д и о к а с с е т а л а р д ы аталмыш бөлімнің қызметкерлері тексеру барысында тыйым салынған ештеңе таппаса, тиісті қорапқа орап, қорғасын пломбасын салады да, кедендік тексеруден өткені жөніндегі құжатпен растайды («Егемен Қазақстан»).

АУДИОМӘЛІМДЕМЕ з а т. т е х. **Аудио-таспада жазылған хабар, мәлімдеме.** Осма бен Ладеннің а у д и о м ә л і м д е м е л е р і н е назар салсақ, оның басты мақсаты – бүкіл араб елдерінен АҚШ әскерін қуып шығу екенін аңғарамыз («Жас Алаш»).

АУДИОТАСПА з а т. т е х. **Магнитофон, плейерге арналған таспа; кассета.** Қазақстан авторлық және аралас құқықтарды қорғау жөніндегі ассоциациясының мәліметтері бойынша, 2003 жылы еліміздегі мульти-медиялық өнімдердің (бейне-а у д и о т а с п а л а р және басқалар) жалпы айналымдағы саны 50 миллион данадан астам болса, солардың 5 миллион данасы ғана заңды, ал қалғаны, яғни 90 пайыздайы заңсыз жолмен әкелінген дүниелер («Егемен Қазақстан»).

АУДИТ [ағыл. audit] з а т. қ а р ж ы. **Кәсіпорын, мекеме т.б. ұйымдардың қаржылық-шаруашылық қызметіне аудиторлар жүргізетін тәуелсіз сараптама, тексеру.** А у д и т шарт негізінде кәсіпорын басшыларының не болмаса, қатарлас, аралас кәсіпорындардың, контрагенттердің, мемлекеттік басқару органдарының тілектері бойынша атқарылады (ҚҰЭ).

АУДИТОР [лат. auditor] з а т. қ а р ж ы. **Акционерлік бірлестіктердің, фирмалар мен кәсіпорындардың қаражатын, шаруашылық іс-әрекетін басшыларымен шарт негізінде келісе отырып тексеретін жеке немесе заңды тұлға.** А у д и т о р мұндай тексеру жұмысын жүргізуге мемлекеттік органдарының арнаулы рұқсатын алады (ҚҰЭ). А у д и т о р д ы ң негізгі міндеті – тексерілген компанияның қаржы жағдайы жөнінде қорытынды беру (Орыс.-қаз. экон. сөздігі).

Аудиторлар палатасы. қ а р ж ы. **Коммерциялық емес, тәуелсіз, кәсіптік, өзін-өзі басқаратын, өзін-өзі қаржыландыратын ұйым.** А у д и т о р л а р п а л а т а с ы заңды тұлға болып табылады және оның мүшелерінің жалпы жиналысында қабылданатын жарғы негізінде әрекет етеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Аудитор лицензиясы. қ а р ж ы. **Мемлекеттік органдардың аудиторлық қызметті жүзеге асыруға берген арнаулы рұқсаты.** ≈ А у д и т о р л и ц е н з и я с ы н а л у.

Аудитор сертификаты. қ а р ж ы. **Уәкілетті орган жеке тұлғаға аудиторлық қызметпен айналысуға құқық беретін сертификат; аудитор лицензиясын алуға арналған куәлік.**

АУДИТОРИЯ [лат. auditorium] з а т. **1. п е д. Дәрісхана.** Кейде университеттің тыныштық билеген еңселі а у д и т о р и я с ы н д а отырған тәрізденеді (С.Шаймерденов, Болашақ.). Оқытушы шығып кеткеннен кейін екеу-екеуден қатар отырған қыздар бір-бірімен күбірлесе күлісті де, тегіс кеуделерін қозғап, жүздерін а у д и т о р и я н ы ң ең артында отырған маған қарай бұрды (Ә.Нұршайықов, Махабб.). **2. а у ы с. Лекция, баяндама тыңдаушылар.** Осы а у д и т о р и я н ы ң атмосферасы тамаша! (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Бас қосып ақылдасу үшін, түбегейлі түйінге келу үшін көп жиналған жерде, көп тыңдайтын а у д и т о р и я д а пікірі іріктелген, екшелеген асылы ғана айтылуы керек (Қ.Қазыбаев, Дәуір аты). Алғашқы сөз Әмірханға берілген. Үлкен а у д и т о р и я н ы ң алдына шыққандай ол екпінді сөйлеп тұр (М.Хасанов, Қайсар). **3. а у ы с. Телерадио-хабарлардың тыңдармандары мен көрермендері.** Киноның қуаттылық сыры оның бай а у д и т о р и я с ы н д а ғана емес, ең бастысы – өнердің жаңа түрі ретіндегі синтетикалық характерінде («Лен. жас»).

АУДИТОРЛЫҚ с ы н. қ а р ж ы. **Аудиторға қатысты, аудиторға тән.** ≈ А у д и т о р л ы қ тексеру.

Аудиторлық қорытынды. қ а р ж ы. **Аудиторлық тапсырыскерге беретін бухгалтерлік, салық және өзге есептің заң актілері талабына сәйкес келетіндігі туралы деректер, ақпараттар келтірілген ресми құжат.** А у д и т о р л ы қ қ о р ы т ы н д ы шартсыз (ескертпесіз жасалған қорытынды); шартты (ескертпемен жасалған қорытынды); жағымсыз қорытынды; қорытынды жасаудан бас тарту сипатында болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Аудиторлық қызмет. қ а р ж ы. **Аудиторлар мен аудиторлық ұйымдардың аудит жүргізу жөніндегі кәсіпкерлік қызметі.** А у д и т о р л ы қ қ ы з м е т – шаруашылық жүргізуші субъектілердің бухгалтерлік (қаржылық) есептемесі мен басқа да құжаттарына жасалған қаржы және шаруашылық операцияларының дұрыс болуы және қолданыстағы заңдарға сай келуі тұрғысынан баға беру мақсатымен аудиторлар мен аудиторлық ұйымдардың

(фирмалардың) тәуелсіз тексеруі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Аудиторлық тәуекелдік. қ а р ж ы. *Аудит аяқталып, оң аудиторлық қорытынды берілген немесе берілгеннен кейін қаржы есептемесінде елеулі кемістіктер табылған жағдайда аудитор өзіне алуға әзір тәуекелдіктің субъективті түрде белгіленген деңгейі. Аудиторлық тәуекелдік* осы деңгейге байланысты болуы мүмкін үш себепті қамтиды: 1) анықталмау тәуекелдігі; 2) ажырағысыз тәуекелдік; 3) ішкі бақылау тәуекелдігі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Аудиторлық ұйым. қ а р ж ы. *Ашық сипаттағы акционерлік қоғам мен мемлекеттік кәсіпорынды қоспағанда, заңдарда көзделген кез келген ұйымдық-құқықтық нысандағы аудиторлық қызметті жүзеге асыру үшін құрылған заңды тұлға. Өз қызметін заңды тұлға құрмай-ақ жүзеге асырушы кәсіпкер де (аудитор), заңды тұлға да (аудиторлық ұйым) орындауы мүмкін* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Аудиторлық фирма. қ а р ж ы. *Кәсіпорындармен шарт негізінде жылдық бухгалтерлік есептерді тексеріп және қуаттайтын шаруашылық есептегі тәуелсіз ұйым. Тексеру кезінде аудитор иялық фирма* бухгалтерлік есептің жай-күйін және оның қойылатын талаптарға сай келуін, ережеге сай келуін бақылайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АУДЫР = е т. *Жаңылдыру, есін шығару. Аудырып* есін ұрының Артына қолын байлады. Қарсы келер дәрмен жоқ, Жолға салып айдады (Ү. Кәрібаев, Танд. шығ.).

АУЖА з а т. д і н и. *Жеті тамұқтың бірі, ораза ұстамаған, намаз оқымағандардың орны. Намаз оқымағандардың орны ау жа д а* болар (Ауызекі).

АУЖАЙ з а т. *Жай-күй, жағдай. Өкіметтің ау жа й ы н а* қарармыз, егер тынышты өкімет болса, біз де қолдай кетерміз (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Қазақ шалының орысша айтқан сөздерінің нобайын ұққан қазақтар да осы араға шынтақтаса, жүгіне отырып «Ұлық» Мәмбетәлінің *ау жа й ы н* аңдиды (С.Жүнісов, Ақан сері). Жыл репеті жақсы емес. Қыс *ау жа й ы* қалай болар екен? (С.Шаймерденов, Мезгіл). 2. *Ыңғай, беталыс.* Бағыстап көзін салса *ау жа й ы н а*, Ер болар жан қақпаған шаужайына. Уәзір өз-өзіне ақылдасып, Баланың есімін жазды маңдайына (Ә.Найманбаев, Шығ.). Әуелі тыңдаушысының *ау жа й ы н* күтін, күлетін жерге де, қабақ шытатын кезге де өзгенен соң қатысатынын аңғарасың (Адам және химия).

Аужай танытты. с ө й л. *Ыңғай білдірді. Бекбосын Әшімге жаңа уставқа қарсы шық деп, ашық ау жа й т а н ы т т ы* (К.Оразалин, Ақ жазық).

Аужайын аңғарды [байқады]. с ө й л. *Жағдайын, жай-күйін, сырын білді. Аң ғ а р ғ а н* да боларсың *Ау жа й ы н ң* өзің де (Ф.Орманов, Сәт сапары). Жан-жағына көз қырын тастасқан боп, көрші отырғанның *ау жа й ы н б а й қ а у д а н* да алыс кетпей отырысты (А.Байтанаев, Дала сыры.). Әйтсе де Зәурештің де *ау жа й ы н б а й қ а у ғ а* бекінді. Ерлі-зайыпты адамдар ғой, пікірлері ала-құла болар деймісің (С.Алдабергенов, Қанат.).

Аужайын бақты. Ойын, *ниетін білгісі келді. Мадияр мен Бұғыбай енді үн шығармай, Жоламанның ау жа й ы н б а қ т ы* (С.Омаров, Өмір.).

Аужайын таныды. *Ыңғайын, бет алысын, жай-жапсарын білді. Секретарьдың ау жа й ы н т а н ы ғ а н* Әсет көңілінде жүрген түйіндерін де бүккен жоқ (К.Оразалин, Ақ жазық). Қыр баласы өз үйінде отырып-ақ, өзге үйдегілердің *ау жа й ы н* жауырынышыдай *т а н ы п* отырады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Аужайын түйді. Ойын, *ниетін білді. Содан соң әке-шеше, ауыл-аймағының ау жа й ы н т ү й*, – деді Абай (М.Әуезов, Шығ.). Бітімі жоқ, безбүйрек Еспембетті салғаны ма? Найманның *ау жа й ы н т ү й д і м* ғой. Одан алған хабарларын бар ма? (М.Әуезов, Шығ.). Ізбасар жаяу жүріп, әркіммен жеке әңгімелесіп, ел *ау жа й ы н т ү й і н* келеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

АУЖАЙЛА = е т. *Байқау, абайлау. Ақсәуле киып түсіп түн қанатын, Аялап жерананың жарақатын, Ақырын тербеліп тұр алыс көкте Ау жа й л а п* жан-жағына қарады ақын (Д.Әбілев, Алтай асу.). Біреу жүр маңды *ау жа й л а п*, Біреуге ұйқы қонған шақ (І.Мәмбетов, Тарланбоз).

АУЖАЙЛАС = е т. *Шұйіркелесу, сырласу, жақын болып кетісу. Аз күнде ау жа й л а с ы п* кеткеніміз сонша, тіптен мұң-сырымыз бір бұлақтан басталып, бір салаға құйып жатады («Жұлдыз»).

АУЖАЛ з а т. 1. *Қорек, нәр, азық, талшық. Менің балам тірі болғанда соның тіршілігінен ау жа л* алып, телміріп отырушы еді. Балақтағы биттің басқа шыққанын көрмеймісің (М.Әуезов, Қараш.). Матаулы малын әке алды, Әже де алды *ау жа л д ы*. Жеңгетайды жеңге алды, Жеңге де киді дамбалды (І.Жансүгіров, Шығ.). *Ау жа л* болар-болмашы бірдене бар (Ә.Көшімов, Лашын.). 2. *а у ы с. Болмашы қанағат; ермек. Қарабас ауылының молда-*

сынан үш жылдай оқыған жас бала жігітке бұл *а у ж а л* болатын сияктанды (К.Оразалин, Көктем.). **3.** *а у ы с. Қуат, қиш, демеу.* Бір Құдай жер жүзіне шашқан несіп, Барша жан жүрген жоқ па теріп жесіп. Аз күндік арам жүріс *а у ж а л* емес, Бермесен уағданды мүлде кесіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қызға бірдің өзі болып емін-еркін тимесе, қанағат табар *а у ж а л* жоқ (М.Әуезов, Абай жолы). Сағынғанда жарыңа Жіберіпсің орамал, Жабырқасам, жаныма Жәрдем берген сол – *а у ж а л* (Ф.Орманов, Сәт сапары).

Аужал етті. *Қанағат, ермек етті.* Арам нәрсені *а у ж а л е т с е м* – ұшқан жолына жем тастап, қолыма қондыруым анық еді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ерекең енді-енді ғана серпілгендей, өзiлдi *а у ж а л е т у г е* кірісті (Ф.Сланов, Домбыра.).

Аужал қылды. *а) Қорек етті.* Осыны *а у ж а л қ ы л а* тұрыңыздар, қарақтарым, мен қазір тез сиыр сауып, ыстық ас жасап беремін (Ә.Нұршайықов, Махабб.). *ә) Қанағат етті.* Жастықтың да достығы бар емес пе, соны *а у ж а л қ ы л а* тұрсақ қайтеді (М.Әуезов, Шығ.).

Аужалын түйді. *Бағыт-бағдарын байқады.* *А у ж а л ы н т ү й і п* заманның, Ортаға салып бар малын, Ала жібін адамның Аттамап еді ардағым (М.Мақатаев, Шығ.). *А у ж а л ы н т ү й і п*, аңдағын, Кекке сокқан қанжарым, Кемтіліп жүзің қалмағын, Жауыңа жалғыз бармағын! (М.Мақатаев, Шығ.).

АУЖАР¹ *з а т. э т н. Ұзатылатын қыздың тойында екі жақ болып кезектесіп айтылатын өлең, жыр; жар-жар.* Баяғыда ұзатылатын қызды жасаулап, жеңгелері сәукеле кигізіп басына, *а у ж а р ы* мен сыңсуы, қыз ойнағы, сауыры, некесі мен жорасы болып жататын еді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Келесі күні *а у ж а р* басталарда Нұралы Ақанға: «Жанияның көңілі қаяулы ғой, *а у ж а р д ы* өзің бастап бер, сергісін», – деді («Қаз. әдеб.»). *А у ж а р ғ а* төңіректен келді халық, Ақ киіз, масатыдан ою салып, Орнатқан дөдегеге алтын алқа, Жарқырап ақ отау тұр ажарланып (Айтыс).

Аужар айтты [айтысты]. *Өлең, жар-жар айтты.* Қозы Көрпеш – Баянға *а у ж а р а й т т ы п*, Жастар көңілін білдірмей қалар қайтіп? Оң жол, адал сапарың құтты болсын, Жөне-лейік бөріміз артып-тартып (Ф.Мүсірепов, Қозы Көрпеш.). Қарындасым, Күләйім, *А у ж а р а й т т ы м* тойында, Кетеді деген жоқ еді Сені де, қалқам, ойымда (Айтыс). Қыз ұзатыларда тойға келген «аузының желі бар» жігіттің көбі-ақ қызбен «*а у ж а р*» *а й т т ы с ы п* қалуға талаптанатын (С.Сейфуллин, Шығ.).

АУЖАР² *с ы н. с ө й л. Ожар (қызба, оғаш).* Ол тек өзінің *а у ж а р* мінезімен үй сыртына барған соң, ат үстінде шірене берді; үйге кіріп атакты адамға сөлем беріп, жүгіне сөйлеудің орнына, анадайдан: – Ау, кім бар? – деп айқайлады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АУЖАРЛЫҚ *з а т. с ө й л. Ожарлық, ≈ А у ж а р л ы қ* жасады.

АУ-ЖЫЛЫМ *з а т. к ө с. к ө н е. Балық сүзетін тор; ау.* Құлаштап қауғадай-ақ қартың тартты, Бұ не? – деп Гудзар, Қию келді артқы. Бишанның ауырлығы Рүстемге Байлаған *а у ж ы л ы м ғ а* болды қалтқы (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Ау-жылым жайды. *Ау құрды, салды.* Алдында әйдік арна ағын су бар, Өте ірі балықтары тайдай тулар. *А у ж ы л ы м ж а й ы п* жұрты жайын аулап, Ойнаған жас баладай күн-түн шулар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АУЗЫ-АУЗЫНА: *аузы-аузына жұқпады [тимеді]. Жып-жып етті, жыпылдап тез сөйледі.* ...Ол әр нәрсені айтып, жаралыларды күлдіріп отыр, сөйлегенде *а у з ы-а у з ы н а ж ү қ п а й д ы* (М.Ғабдуллин, Сұрапыл жыл.). Дей алмасаң онда, міне, тыңдай бер, – деп анау тіпті *а у з ы-а у з ы н а ж ү қ п а й* шұбыртып жөнелді (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Бұл сөзді айтқанда Дәметтің *а у з ы-а у з ы н а т и м е д і* (Ф.Мұстафин, Шығ.). Сапар орысша сөйлесуге, әсіресе бейпіл сөзге келгенде *а у з ы-а у з ы н а т и м е й*, үсті-үстіне бұрқыратып жіберетін (М.Иманжанов, Алғашқы.).

АУЗЫ-БАСЫ *з а т. Бет-аузы.* Бетінен майы шыққан, *а у з ы-б а с ы н* түк қаптаған Алексей тайын саудалап тұр екен (М.Дулатов, Шығ.). Ентікті, күрсінді, абдырады, *а у з ы-б а с ы* желбіреп Алласына сыйынды; буындары, қолы, денесі, қалпетімен дірілдеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мынау төрде ишандар, *А у з ы-б а с ы* қисандар (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

АУЗЫ-МҰРНЫ *з а т. Аузы мен мұрны, бет әлпеті.* Құлтуманың *а у з ы-м ұ р н ы* маймылдың тұмсығындай қомпайып, сорайып, аңырайып, ақымақ болды да қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Смағұл құлжаны таба алмай, *а у з ы-м ұ р н ы н а* қымыз кетіп, шашалып, ықылық атып, тағы бақыра тұрды (М.Әуезов, Абай). Кім еді әлгі... *А у з ы-м ұ р н ы* добалдай Бірс-ырсе ткен сабан тыққан қанардай (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Аузы-мұрны [аузы-басы] қан болды. *Соққыға жығылды, таяқ жеді.* Қанипа *а у з ы-м ұ р н ы қ а н б о л ы п*, сұлап жатқан әкесін көргенде, көзі шарасынан шығып бақыра берді (С.Омаров, Дала қызы).

Аузы-мұрны қисаймады. Ұялмады, шімірікпеді. Сонда Шермек *аузы-мұрны қисаймастан*: – «Өлсең борыштанбай өлсеңші, неңді берсең?!» – деді-ау (Б.Майлин, Шығ.).

Аузы-мұрнынан шығып отыр. *Айы-күніне жетіп, босанғалы отыр.* Анау отырған біздің тоқал да, – Тұрағал, бір жас әйелді иегімен нұсқап, – *аузы-мұрнынан шығып отыр* (С.Мұқанов, Шығ.).

Аузы-мұрнынан шыққанша. *Тойғаниша, батырғаниша, көп етіп.* Бір тойған шала байыған деп дастарқан толған тағамнан *аузы-мұрнымыздан шыққанша* ішіп-жедік (Қаз. өңгім.).

Аузы-мұрнынан шықты. *Лық толды.* Аласа, қараңғы мектеп үйі *аузы-мұрнынан шығып* толып тұр (Б.Майлин, Шығ.). Біраз уақыттан кейін Ақбаланың үйі *аузы-мұрнынан шықты* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Колхоз мәдениет сарайының кең залының *аузы-мұрнынан шыққан* көп халық ойын көріп, қызыққа батып отыр («Қаз. әдеб. »).

Аузы-мұрнын қан етті [қылды]. *Ұрып-соқты, бет-аузын қанға бояды.* Жаман адамды асырасаң, *аузы-мұрныңды қан етер* деген осы (Б.Тілегенов, Аққайнар). Аңдып жүрген дұшпанға жолығар, – деп, *Аузы-мұрнын қан қылып* қойға тықты (Батырлар жыры).

Аузы-мұрнын тас қылды. *Дыбысын шығартпайтындай етіп бекітіп тастады.* Ол күзетшіге байқатпай келіп, оның *аузы-мұрнын тас қылып*, дыбысын шығартпай, жерге көтеріп ұрып, аяқ-қолын байлап тастайды (Қаз. ертег.).

АУКОМ з а т. т а р. с о в е т. *Аудандық комитет; сонда істейтін адамдар.* Осындай зиянкесті көре алмаған, Ауданның *ауком-дерін* істен алды. Сұмдарға, зиянкеске берілгенді, Әшкере, қара бет қып соттап салды (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

АУКОМОЛ з а т. т а р. с о в е т. *Аудандық комсомол комитеті.* Қалықтасын пәк тілектің ақ құсы, Қас жүйріктер жарыстарда көрінбек. Келесі сөз *Аукомолдың* хатшысы Жұбанышбай Нұрқановқа берілмек (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тағдыр сомдап соққандай-ақ күш-кейпін Иығынан дәуірінің ауыр жүгі түспейтін Қайсарбайдың Көрік деген бар еді бір жан досы *Аукомолда* хатшы болып істейтін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АУКСАНОГРАФ з а т. т е х. *Өсімдіктің өсуін өте жоғары дәлдікпен өлшеп, арнайы қағазға тіркейтін құрал.* *Ауксанограф*, әсіресе өсімдіктердің өсу қарқынының жарықтан, температурадан, ылғалдылықтан,

минералды қоректенуден және т.б. факторлардан тәуелділігін салыстырмалы түрде зерттеуге қажет аспап (Қаз. тілі термин. Биология).

АУКСИНДЕР [грек. aux apo – өсіремін] з а т. б и о л. *Өсімдік клеткаларында түзілетін, физиологиялық маңызы зор, өсу қоректеріне демеу болатын өсімдік гармондары, индол туындылары.* *Ауксиндер* жасанды және табиғи жолмен түзіледі (ҚҰЭ).

АУКЦИОН [лат. auctio (auctionis)] з а т. э к о н. *Көпшілік алдында тауар мен мүлік түрлері артық төлем ұсынушыға сатылатын бәсекелес, жария түріндегі сату тәртібі; сату өткізілетін орын.* *Аукциондар* тұрақты немесе алдын-ала келісілген орындарда, белгіленген немесе алдын-ала келісілген уақыттарда өткізіледі (Орыс.-қаз. экон. сөздігі). Алматы облысы әкімінің коммуналдық меншікті басқару және жекешелендіру департаменті коммуналдық меншіктегі автокөлік құралдарын сату жөнінде *аукцион* өткізеді («Егемен Қазақстан»).

Аукцион ережелері. э к о н. *Аукционға тауарлар жеткізу, тауарларды аукцион арқылы сату, өзара шарттарды әзірлеу және сатып алынған тауарларды алу ережелері.* Негізгі *аукциондық ережелерге* мыналар жатады: тауарларды қабылдау уақыты мен тәртібін, оларды көру мерзімін, саудасаттықты өткізу уақытын белгілейтін ережелер, оларды өткізу ережелері, тауарларды алу тәртібі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АУКЦИОНДЫҚ с ы н. *Аукционға қатысты, аукционға тән.* Аукционшы саудасаттыққа қатысушылардың *аукциондық* нөмірлерін жариялайды, бағаны бекітеді және ұлғайтуды ұсынады. Жекешелендірілетін нысан бойынша жоғары баға ұсынылғанша жүреді («Егемен Қазақстан»).

Аукциондық сауда-саттық. э к о н. *Тауарларды аукционнан сату процесі.* *Аукциондық сауда-саттықты* жүргізудің бірнеше тәсілі бар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Аукциондық тауарлар. э к о н. *Аукциондар арқылы сатылатын, өзгеше дара сипатты сапалары бар тауарлар.* *Аукциондық тауарлар* топтамада бірдей сапа бойынша сұрыпталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АУКЦИОНШЫ з а т. *Аукционмен шұғылданушы.* *Аукционшы* жарияланған баға жағдайында бірінші болып нөмір көтерген қатысушының нөмірін атайды, балға ұрумен оны аталған жекешелендірілетін нысанның жеңімпазы деп жариялайды («Егемен Қазақ-

стан»). Бастапқы баға жоғары болатын, ал *ауққиоңшы* оны біреу аталған баға бойынша сатып алуға келіскенге дейін төмендете беретін аукцион голландық аукцион деп аталады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Ауққиоңшы* сауда-саттық барысында қадамды өзгертуге хақылы, ол бұл туралы хабарлауы керек («Егемен Қазақстан»).

АУҚАЛАҚТАТ = е т. *Ауқаулаттыру*. Сол өңірдегі үш ауданның колхозшылары арбаларын салдырата, өгіздерін *ауқалақтатты* п, тұс-тұстан андыздайды-ай келіп (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай).

АУҚАТ з а т. **1.** *Шаруашылық, тұрмыстық жағдай; дәулет*. Амалдап күнелтпесең *ауқат* ың жоқ (А. Байтұрсынұлы, Ақ жол). *Өз ауқатымен* тамағын асырай алмай, басқаның қолына қарап телмірсе, қазақтың жұмысы біткені («Қазақ»). Мүсірәлі момындау, *ауқат* ы шағындау адам еді (С. Сейфуллин, Танд. шығ.). **2.** ж е р г. *Тамақ, ас*. Жүгірген аң, ұшқан құс іздегені тамағы. Әрекет етіп бөрі де, Ырызық, *ауқат* табады (Майлыкожа, Нақыл). Тез жуынып, кубрикке кірсем, дастарқан үсті *ауқатқа* толы (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Алып құс келе жатып алыс шеттен, Алты айлық жерден *ауқат* іздеп кеткен. Әлгі жел – қанатының серпіні екен, Көзінен бұршақтатып моншақ төккен (К. Әзірбаев, Танд. шығ.). **3.** ж е р г. *Жұмыс, іс*. Басқа *ауқат* ы қой, мынаны істе (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ауқат алды. *Тамақтанды, тамақ ішті*. Шопан таңертең *ауқат* ы н а л д ы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ауқат етті. *Күнкөріс жасады*. Асырап қатын-бала еңбегімен, Кісі еді күшін жегіп *ауқат* е т к е н (А. Байтұрсынұлы, Шығ.).

Ауқат жасады. *Тамақ істеді*. От жағып қызуына бет шалдыра отырып, *ауқат* ж а с а д ы (Ө.Ахметов, Алда күн.).

Ауқат қылды. *Тіршілік етті, күнкөріс жасады; тамақ етті*. Не болса *ауқат* қ ы л у ғ а, Амалын жүрмін таба алмай (Алпамыс). *Ауқат* қ ы п кәсіп күн көрер Жылан мен бақа-шаян да (Ү.Кәрібаев, Танд. шығ.). Демекұлдың балалары тым болмаса ішуге жарымай, байдың үйінен тығып, жасырып алған талқанын кішкене ғана ескі табағына салып, алдына алып *ауқат* қ ы л ы п отыратын (С.Ерубаев, Шығ.).

АУҚАТ-САУҚАТ з а т. с ө й л. *Тамақ, ас*. Аянып жатқанымыз жоқ. Құрылыс жабдықтарын жеткізіп тұрамыз. *Ауқат-с ауқат* т ы ң бұйырғанын көрерсіңдер (А. Нысаналин, Алыстағы.).

АУҚАТСЫЗ с ы н. **1.** *Кедей, тұрмыс жағдайы нашар*. Алтай-Қарпықтың бір қазығы құлаған екен, амал не! – деді, Көпейдің төркіні әлсіз, *ауқат* с ы з екендігіне соқтығып (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** *Тамақсыз, ассыз*. Екі-үш жеті болды, оның балашағасы жүдеп-жадап, *ауқат* с ы з отыр («Лен. жас»). Есіктің алдына құрылған жер-ошақтың оттары сол заматында өшіп, түскі асқа жиналған жұрт ыстық *ауқат* с ы з қалды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

АУҚАТТАН = е т. **1.** *Баю, әлдену, шаруашылығын түзеу*. Сырдеке, соңғы төрт жылда колхозымыз, жүдә, *ауқат* т а н ы п алды (Т.Ахтанов, Дала). Байымақ, *ауқат* т а н б а қ қиял басыма тағы келді (І.Жансүгіров, Шығ.). – Керегін, – деді айқайлап, – әркім алсын, Алғандар *ауқат* т а н ы п байып қалсын. Алғанмен неше қайта «қой» демендер, «Дүниеге, – деп жүрмесін, – неге тарсың?» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** *Тамақтану, ас ішу*. Алтын Күн алыстағы арайынан Жарқырап шығып жерге сәлем берді. Қол тұрды, *ауқат* т а н д ы, хабар күтті. Ерлердің еріккені аңға жүрді (М. Жұмабаев, Шығ.). Олар асханаға барып *ауқат* т а н ы п алды (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

АУҚАТТАНДЫР = е т. **1.** *Әлдендіру, күйлендіру*. Көлдей көп оқымысты болмаса да, өзінің еті тірілігінен, көп істеген тәжірибелігінен колхоздың жұмысын ұршықтай үйіріп, кейінгі жылдардың ішінде *ауқат* т а н д ы р ы п жіберді (А. Хангелдин, Біздің от). **2.** *Тамақтандыру*. Бізді ең жоғары басына көтеріп, су құламысын көрсетті де, ортаңғы бір қабатынан *ауқат* т а н д ы р д ы (І. Омаров, Шабыт.). Балаларды *ауқат* т а н д ы р ы п болып, үйден шықтық («Лен. жас»).

АУҚАТТАНДЫРУ *Ауқаттандыр етістігінің қимыл атауы*. Түсте оларға тамағын беріп, *ауқат* т а н д ы р у д ы ұмытпа! (Ауыз-екі).

АУҚАТТАНУ *Ауқаттан етістігінің қимыл атауы*. Оның үстін су жапқан, секунд сайын молайып, тереңдеп барады. Тынығуға да, *ауқат* т а н у ғ а да мұрша жоқ (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

АУҚАТТАНЫС = е т. *Бірге тамақ ішу*. Олар аспанда бытыр-бытыр көтерілген қызылды-жасылды ракеталардың пысылын, станокты пулеметтің зіркілін ести отырып, әңгіме шертті, *ауқат* т а н ы с т ы (Ж. Жұмаханов, Солдат.).

АУҚАТТЫ с ы н. *Әлді, қуатты, дәулетті*. *Ауқат* т ы қазақтың үйі. Зейнеп жылап

отыр. Қайғылы күйде. Біреу-міреу жылағанын естіп қала ма дегендей елеңдеп, есік жаққа қарап қояды (М.Дулатов, Шығ.). Еңбегін сіңірмесе ешкімге бидай бермеңдер, бидай еңбеккүнге, адал еңбекке беріледі, сонсоң *ауқатты* боласыңдар (С.Ерубайев, Шығ.). Арғы тегі – сол төңіректегі *ауқатты* ру (З. Ақышев, Ақбел.).

Ауқатты адам. *Тұрмысы күйлі, шаруасы бай кісі.* Оспан орысша фельдшерлік оқуын бітірген, дәрігер болған, артынан тілмаш, болыс болған орташа *ауқатты адам* (Ж.Аймауытов, Шығ.). XI–XII ғасырларда қаладағы *ауқатты адамдардың* балалары мектептерге барып, немесе жеке адамдардан оқып, хат танып үйренгендері белгілі (О.Жәутіков, Математика.).

Ауқатты тұрады. *Күйлі, дәулетті өмір сүреді.* Бұл жайында әңгімелесек, қазір колхозшыларымыз шын мәнісінде *ауқатты тұрады* (Ж. Бектепов, Қызылшашы.).

АУҚАТТЫЛЫҚ з а т. *Әлділік, дәулеттілік.* Арақтың орнын шампанның басқаны дұрыс. Бұның өзі *ауқаттылықтың* бір белгісі (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Дастарқандағы тағамдардың көптігінен Дәулет үйінің *ауқаттылығын* аңғару қиын емес еді (С.Бақбергенов, Менің досым).

АУҚАУ-АУҚАУ о д. *Сиыр малын шақыру үшін айтылатын ишарат* сөз. Мәселен, малды өзіне шақыру үшін: жылқыға құрау-құрау, ірі қараға *ауқау-ауқау*, түйеге көс-көс сияқты сөздер де айтылатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Мысалы, малдың төлін табыстырарда жылқыны «құр-құр», түйені «көс-көс», сиырды «*ауқау-ауқау*» дейді («Қазақст. пионері»).

АУҚАУЛА = е т. «*Ауқау*», «*ауқау*» *деу, сиырды шақыру.* Жамыраған қой, азынаған сиыр, өкірген бұқа, айғайлаған бала, *ауқаулаған* қатындардың даусы қосылып, көлдің басы ың-жың (Ж.Аймауытов, Шығ.). Андасанда ауылдан сиырын *ауқаулаған* қатындар дауысы, күйіп-пісіп сөйлеген бала сөздері, өмірмен ақырып жұмсап тұрған шешелер дауысы да танылады (М.Әуезов, Шығ.). *Ауқаулап* сиыр сауған әйел даусы, Дәл бүгін атсаң да жоқ, шапсаң да жоқ (С.Дөнентаев, Шығ.).

АУҚЫМ¹ з а т. **1.** *Ыңғай, ырық, ықпал.* Бар әңгімелері діни ереже болатын ойсыз ортада жүрсе де, жас Абай олардың *ауқымын* да, ықпалында қалып қоймады (Т.Әлімқұлов, Абай). Бір өзіншіл пенделіктің *ауқымын* аңғармай босанып, Тауға қарап ұзақ тұрдым жанарыма жас алып. Ұзақ тұрдым (М.Шаханов, Ғасыр-

лар.). **2.** *Жағдай, аужай.* Жаңабайды империализм қолдап отырған есуас өкіметтен ажыратып біртұтас майдан *ауқымын* а әкелу керек (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Көпшілік *ауқымын* Әулет те ұқты. Мына жұрт соған жүрегіндей ыстық, өз көңіліндей жақын сезілді (Т.Тілеуханов, Біздің әке.). **3.** *Көлем, ая, шеңбер.* Табиғатта жеміс беретін заттың бәрі ана тәрізді. Жаз болса жан-жағына *ауқымы* жайылып, күннен-күнге қызғылт тартып өсе түседі (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). Қаладағы әдебиет әуесқойларының талап-тілегі бойынша биылғы оқу жылында сол факультеттің *ауқымы* кеңейіп, қазақ әдебиеті университеті болып қайта құрылды («Қаз. әдеб.»). Оның бер жағында, өзара түсінісу құралы есептелетін тіл мәдениетінің де арнасы мол, *ауқымы* кең («Лен. жас»). **4.** ж е р г. *Көпшілігі, дені.* Мұндағы бұрыннан тұратын халықтың *ауқымы* шымыр руынан (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). // *Төңірек, айнала, аумақ.* Әр жерінде сирек бұталары бар осы *ауқымда* топ-топ қара бурыл тезектер жатыр, өткен күзде бұл тепсеңде көп жылқылар жусаған болса керек (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Біз көкпар әкеп салған ауыл біздің *ауқыммен* құда, Мүшел қажының аулы екен (Ә.Көшімов, Жас аңшы). // *Деңгей.* Абай атамыздың 150 жылдық тойын ЮНЕСКО *ауқымын* да атауға қол жеткізу де оңай түскен жоқ, ол халықаралық ұйымның тәртібі бойынша тек соңында кемінде, екі нөлі бар даталар (100, 200, 500, 1000 жылдық деген сияқты) аталатыны көп кедергі келтірді, сонда да қайта-қайта айтып жүріп дегенімізге көндірдік («Егемен Қазақстан»).

Ауқым етті [қылды]. *Келісті, бірікті, ынтымақтасты.* Жанғабыл ақыл, айла, ойға көшті, Сөз байлап, *ауқым етін*, аумин десті (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). *Ауқымы қылса*, мектеп салмайтын несі бар (Б.Майлин, Шығ.).

Ауқымын байқады. *Шамасын, көлемін, деңгейін аңғарды.* Қораларды аралап көрді, үйлердің есік-терезесіне зер салды, екі отар қойға деп екі жерге үйілген шөптің *ауқымын* байқады (Ө. Ахметов, Алда күн.).

Ауқымын танытты. *Ыңғай білдірді.* Әшім Қамбарға «айтқаным келді ме» деген *ауқымын* танытты (К.Оразалин, Ақ жазық).

Бір ауқым. *Бір топ, бір қауым.* Ерзадаевтың өмірбаянына қосылған *бір ауқым* оқыс-оқыс жайлар бар екен (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

Ел ауқымы. *Елдің беталысы, жағдайы.* Ата қоныс – Арқа үшін Қалмақ пен қазақ айқаспақ, Аттанбақ болған асығыс, *Ел ауқымы* осындай

(С.Бегалин, Танд. шығ.). Бұл мырза *ел ауқымын*, замана ағымы мен құбылысын, өсіресе ықылым заманнан бері байларға кектенген кедейлер қауымының қазіргі дүмпуін сезбейтін дүмше кісің емес (З.Жәкенов, Таң самалы).

Заман ауқымы. *Заман ағымы. Заман ауқымы* н еркін түсіне алмай, Кереку оясындағы қыпшақ ағайындарымның ауылдарына бардым да жаттым (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АУҚЫМ² з а т. ж е р г. *Ұйым, одақ.* Артельге кіруге қарсы боп Қасым бірсыпыра қырын тартса да, замандастары тәлкек қып, оны да *ауқымы* ғ а кіргізді (Б.Майлин, Шығ.).

АУҚЫМ-АУҚЫМ ү с т. *Топ-топ, шоғыр-шоғыр.* Мұнда жатаған өскен бетеге мен қаудасын жусан, селеудің арасында *ауқымы-ауқымы* боп шоғырланған тобылғы, қараған жиі кездеседі (Қ.Исабаев, Арман.). Тұяқ жұлып жүн қылып; Будақ-будақ шықты шаң. *Ауқымы-ауқымы* ұйыған, Далада жан қызыл қан (Қ.Әбдіқадыров, Танд. өленд.).

АУҚЫМДА= е т. *Аясын кеңейту, шеңберін ұлғайту; көлемді ету.* Оған арнасын *ауқымы* д а м а й, түбін тереңдеу керек еді; терең су әрқашан үнсіз ағады, терең өзен суалып, кенезесі кеппейді (О.Бөкеев, Қамшыгер).

АУҚЫМДАЙ с ы н. *Ауқым мөлшеріндей.* Өзеннің жағасында қыш дуалмен қоршалаған *ауқымы* д а й аңыздың тамырын тартып күнелтіп отырған Кәден пешенеге бітпеген ақ киіздерге, сауындық саулықтарға қызықты (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер).

АУҚЫМДАН= е т. *Аясы кеңейтілу, шеңбері ұлғайтылу.* Кереге қанаттың саны көбейген сайын оның уығы да ұзарып, уыққа қосылып, шаңырағы *ауқымы* д а н а береді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АУҚЫМДАНУ *Ауқымдан етістігінің қимыл атауы.* Өзен арнасының *ауқымы* д а н у ы судың ондағы молаюынан (Абзал жандар). Енді енді сібірлеп атқан таңдай, себелеп ашылған тұмандай бір сезімнің қылаң беріп, біртін-біртін ағарып *ауқымы* д а н у ы байқалды (Н.Әбу-талиев, Құрдастар).

АУҚЫМДАС= е т. *Келісу, бірлесу, ынтымақтасу.* Материал бергізейік, өздерің боп *ауқымы* д а с ы п клуб тұрғызып алыңдар дегенге құлақ асты ма жұрт? (А.Хангелдин, Табыс.). Егерде осы маңда оқитын баласы барлар *ауқымы* д а с ы п, тағы да оқыталық десендер, былтырғыдай сабақ берейін (С.Бегалин, Замана белес.). Өзіміздің солдат! Тұс-тұстан *ауқымы* д а с қ а н қасақы толқын оны бір көтеріп, бір батырады, өзімен қоса ағызып кеткелі тұр (Т.Тобағабылов, Тағдыр).

АУҚЫМДАСТЫР= е т. *Бірлестіру, ұйымдастыру, ынтымақтастыру.* Боштаевтың шаңырағын күйретуге өзі *ауқымы* д а с т ы р ғ а н халық толқынын Сұлтанмахмұт өзі бастап, қара өртке қасқая шапқан ұмтылысы Жигаровтың көз алдына Чапаев қылышындай жарқыл қакты (Д.Әбілев, Арман.).

АУҚЫМДАСТЫРУ *Ауқымдастыр етістігінің қимыл атауы.*

АУҚЫМДАСУ *Ауқымдас етістігінің қимыл атауы.* Алда тұрған осы істер жөнінде *ауқымы* д а с у өз нәтижесін берер деп ойлаймыз («Жас Алаш»). Елдің елдік етіп *ауқымы* д а с у ы, өздерінің екі тамшы қаны елім-жұртым деп келді ғой (Т.Тиесов, Ә.Майкотов.).

АУҚЫМДАТ= е т. *Аясын кеңейттіру, көлемді еттіру, шеңберін ұлғайттыру.* Жаңадан тағайындалған басшының шаруашылық жұмысын кеңейтіп, *ауқымы* д а т а түсуі өз нәтижесін бере бастады (М.Рашев, Алғашқы.).

АУҚЫМДАТУ *Ауқымдат етістігінің қимыл атауы.* Өзен арнасын *ауқымы* д а т у суару жұмысын жеңілдетпек («Жас Алаш»).

АУҚЫМДАУ *Ауқымда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жердің көлемін *ауқымы* д а у.

АУҚЫМДЫ с ы н. **1.** *Көлемді, үлкен.* Оның атқарар қызметі басқалармен салыстырғанда анағұрлым *ауқымы* д ы болатын («Жас Түркістан»). Тас атқыштың көсекесі қаншама үлкен болса, бұған бекітетін ожау да соншама *ауқымы* д ы келеді (Д.Досжанов, Жібек.). Егер осы жеті дастан түгел жазылып қолымызға тисе, бұл кезге дейінгі қазақ жырының бөрінен де *ауқымы* д ы болатын түрі бар («Қаз. әдеб.»). **2.** *Кең, аумақты.* Оның көтерер жүгі, суреттер уақиғасы, бейнелейтін адамы романдағыдай кең, аумақты да *ауқымы* д ы болуға тиіс (Ф.Оразаев, Басты.). Осының нәтижесінде қазақ ауылдарында жер үшін талас-тартыс күшейді, меншікті бөлісу тереңдей түсті, қауымдық-рулық қатынастар ыдырай бастады, патша үкіметінің әскери басшыларына сүйенген ірі байлардың жерді тартып алуы барған сайын *ауқымы* д ы бола түсті (Б.Жүнісов., Нарық экон. негіз.). «Ресей – Қазақстан ХХІ ғасырда ортақ геозлектронды кітапхана кеңістігін қалыптастыру» атты аса *ауқымы* д ы жобаны жүзеге асыру жұмысы басталып кетті («Егемен Қазақстан»).

АУҚЫМДЫЛЫҚ з а т. **1.** *Кеңдік, көлемділік.* Жүргізіліп жатқан жұмыстардың *ауқымы* д ы л ы ғ ы және ғылыми зерттеулерді әрі қарай дамыту қажеттілігі филиалды Қазақстан Ғылым академиясына айналдыруға алғы шарттар жасады (Қазақстан). **2.** *Ауқымды*

болушылық, аумақтылық. Іске асырған шаруалардың *ауқымыдылығы* байқалады («Егемен Қазақстан»). Абай мұраттарын мирас тұтқан қазақ ақындары орыс өлеңдерін аударып жүріп, одан ой *ауқымыдылығын*, бейнелілікті, сөз биязылығын, қарапайымдылықты үйрене отырды (С.Мәуленов, Үркер.).

АУҚЫМЕТ з а т. с ө й л. *Ауқым*. Өз еркімен емес, қонақтарының *ауқыметімен* кеңеске алданып қалған Тәрбия ас даярлайтын ыңғай көрсетті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Мөлжадр елдің *ауқыметін* байқаған соң қазіргі қалыптасқан жағдайды ескеріп, атқарылар істің мән-жайын түсіндіруге тырысты («Түркістан»).

АУЛА [ир. حولى] з а т. 1. *Үй айналасындағы, құрылыс, мекеме төңірегіндегі қоршалған жер, ашық алаң*. Жарығы мол, кең көзді терезеге бетін беріп отырған Әбекең институт *ауласына* көз тастап қойып, әңгімесін жалғай берді (А.Сейдімбеков, Серпер). Қожекең күндіз сыртқа шыға қоймайды, тек кешке таман *аула* ішінде бір сағаттай тыныстап отырады (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Ұйқысын әлі аша алмай, шашы дударланған Маузия *аулаға* шыққанда, түндегі жауған қардан дала ақ көрпе жамылған-ды (Б.Тәжібаев, Қараторғай). 2. с ө й л. *Айналыра қамыспен не дуалмен қоршалған қора*. Үлкен *аулан*ың ішінде бірі тезек күреп, бірі шөп тырмалап жүрген адамдар маған көңіл бөлген жоқ (Ә.Сәрсенбаев, Таңд. шығ.). *Аула* – қазақ халқының дәстүрлі тұрмысында қыстайтын үй жанындағы мал қамайтын қоршалған алаң («Мәдениет және тұрмыс»). *Аулан*ың төрт түрі бар: тас аула, шеген аула, қамыс аула, шарбақ аула (ҚҰЭ).

АУЛА = е т. 1. *Аң, құс, балық т.б. жан-жануарларды айламен ұстап, қолға түсіру*. Өткізіп көзден кешін дала таңын, Жырдырып жақпар тасқа алақанын, Өрмелеп тас ұяға бала досым, *Аулаған* болар бүркіт балапанын (Т.Жароков, Шығ. жин.). Бес үйдің адамдары қыстай балық *аулап*, өткен жаз қақтаған балықтарымен бәрін қоса жақсы бағаға сатып, недәуір ақша өндіріп алды (С.Шарипов, Бекболат). Ерте кезден-ақ Каспий теңізі жағалауын мекендеген қазақтар қосымша кәсіп ретінде балық *аулап*, киік *аулап* келген («Егемен Қазақстан»). 2. а у ы с. *Бір нәрсені аңду, тору*. Әңгіме, әзіл, сияз, қымыз *аулап*, Дау даулап, желбезекті желпендетпе. Қылжақбас, қыдырынды, жалқауларды, Ашаңмен салып жібер басқа, көтке (І.Жансүгіров, Шығ.). Ол болашақ күшіктері дұшпан көзден сыртқары болсын дейді, сөйтсе де сақ,

күндіз жем *аулағаннан* бөлек бой көрсете бермейді (К.Ахметбеков, Жеңіс.). Кемпір-шал құржаң қағып, бала бүрсең, Көңілсіз, қара суық қырда жүрсең, Кемік-сүйек, сорпа-су тимеген соң, Үйде ит жоқ тышқан *аулап*, қайда көрсең (Абай, Тол. жин.). 3. а у ы с. *Аңдау, аңғару, болжау*. Ол қолын көлеңкелеп күнге қарайды, ауаны иіскеп көктемнің алыс-жақын екенін *аулайды* (М.Дүзенов, Әке.).

Адам аулады. *Біреуді аздыруға тырысты*. Бас құрасып, мал сұрасып, Бермегеннен кетісер. *Адам аулап*, сыпыра саулап. Байды жаулап жетісер (Абай, Тол. жин.).

Аң аулады. *Аңды торып, қолға түсіріп, олжалады*. Жүсіп бұрылып қарап еді, *аң аулап* қайтып келе жатқан Наурызбай тобы екен (І.Есенберлин, Қаһар). Қарамағындағы қыруар жанды асырап-сақтау үшін Қамбар *аң аулап* еңбек етеді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Қарақұлақ жыртқыш, ол шөл даладағы ақбөкендерді және басқа *аңдарды аулайды*. Ыстыққа да төзімді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

Бақыт құсын аулады. *Бақытын іздеді*. Қия кезіп *бақыт құсын аулады*м, Өлеңіммен дүбірлеттім тау маңын. Бірақ әлі сонау бала шағымдай, Көк төсіне келеді бір аунағым (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

Балық аулады. *Қармақпен, аумен балық ұстады*. Теңіздің жағасында кемпір мен шал Тұрыпты отыз үш жыл нақ дәлме-дәл. Күн көрген бейшаралар балық аулап, Болмапты төрт түліктен ырымға мал (А.Байтұсынов, Шығ.). Мен капитан емеспін, *балық аулап* жүріп жайын ұстаған балықшыға ұқсаймын (З.Шашкин, Доктор Дарханов). Көл жағасы – зер кілем, Шөпке итім аунады. Самал бетін желпіген Көлден *балық аулады*м (Ә.Табылдиев, Сөз. бөбектікі).

Жем аулады. *Қорегін қолға түсірді, ұстады*. Ол болашақ күшіктері дұшпан көзден сыртқары болсын дейді, сөйтсе де сақ, күндіз *жем аулағаннан* бөлек бой көрсете бермейді (К.Ахметбеков, Жеңіс.). Тұмсығын ағашқа ұрып тоқылдақ тұр. Секектеп, селтең қағып қосаяқ тұр. Әр жәндік әлі жетер жемін аулап, Заңымен жаратылыс жанын сақтар (Н.Баймұратов, Қанды жорық).

Көңілін аулады. *Көңілін табуға тырысты, жұбатты*. Сап-сап көңілім, сап көңілім! Сабыр түбі – сары алтын, Сабыр қылсаң жайынды Білер ме екен бекзатым? *Көңіл аулап*, сөз айтар Арадағы тіл хатым (Абай, Тол. жин.). Қазақта науқастың көңілін сұрайтын әдет бар. Аурулы болған кісінің көңілін аула-

ған жақсы десек те, жұкпалы аурулардың көңілін сұраймын деп ауырған кісінің қасына бару жарамайды (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Бір арқа шөпшек теріп әкеліп, басқа бір үйдегі жеңгемнің *көңілін аулаймын* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Құс аулады. *Тұзақ құрып, басқа да әдіс-тәсілдерді пайдаланып, құсты қолға түсірді.* Сол түні күні бойы отын әкеп, *құс аулап*, бес-алты үйрек етін қақтап, қараторғайды тояттандырған (С.Жүнісов, Ақан сері). Шомылармыз, жалдармыз, Қиқу салып, *құс аулап* (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние).

Қыз аулады. *Қызбен танысып, көңіл көтергісі келді.* *Қызаулаитын* бұл маңда қыз да жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.). Комиссияның басқа мүшелерінен ұялам – олар жұмысқа кірісе бастағанда менің *қызаулап* жүруім орынсыз болар (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік).

Лай судан балық аулады. *Өнбейтін нәрсеге әуре болды.* *Лайсудан балық аулаитын* деген екенсің, Қармағың майысып, құр қол қайтып жүрерсің (С.Омаров, Қайырлы.). *Лайсудан балық аулама* деп, осы жолға жетектеген өзіңсің (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Аласапыран төңкеріс заманы, мұндайда *лайсудан балық аулаитындар* да боялып балшабек болып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ой аулады. *Ойға шомды.* Келе жатам Алматыда жаяулап, Келе жатам арман қуып, *ойаулап*. Жапырағын баяу ғана қозғайды, Ұйықтамаған, ұйықтамаған, ояу бақ (Т.Молдағалиев, Алатау.). Үш сәлем, үш дос, үш құрбы *ойаулап* отыр, *ойаулап* (Ж.Қалиев, Армысың.).

АУЛАҒЫШ с ы н. *Аулау ісімен әуестенгіш.* Біздің жігіттер жас кезінен бастап-ақ аңшылық ісіне төселіп, шетінен аң *аулағыш* болып өсті, – деді бізбен әңгімелескен ауыл ақсакалы (Аялы жандар). Қыз *аулағыш* неменің иманы тас төбесіне шыққан болу керек: – Ойбай, нағаным қайда?! – деп баж етті (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

АУЛАҒЫШТЫҚ з а т. *Аулау ісімен әуестенушілік.* Бұл олардың *аулағыштығын* арттырып қана қоймайды, сонымен бірге ауланған балықтың сапасын сақтауға мүмкіндік береді (К.Күленов, Қазақст. балық.).

АУЛАҚ с ы н. **1.** *Алыс, жырақ, қашық.* Кірешілер түнеген жерден он шақырымдай озып барып жолдан *аулақ* жатқан қамысты өзеннің жағасына барып түнеген еді (Ә.Әбішев, Замана.). Егер жақсы ат болса, ол әлдеқашан *аулаққа* кетіп қалмас па еді (Ә.Нұршайықов,

Тың астығы.). Соғыстан бұрын көк тоғайлардан үйлерін *аулақ* салып, өзен маңына қоныстанғандардың көпшілігі қазақтар болатын (Б.Тілегенов, Көктем.). **2.** *әмоц. Алыс жүр, кет әрі, жақындама, жолама!* Ойбай, *аулақ!* Бәлелі жерге жолай көрмендер, – деп, Сейдалымның шешесі шошып кетті («Қаз. әдеб.»). *Аулақ, аулақ, Аулақ* менің жанымнан! Қара уайым, қара шәлі жамылған. Жазбын әлі гүлім жаңа жарылған, Бұлбұлмыды ұшырғам жоқ бағымнан (М.Мақатаев, Шығ.). Енді сенімен салғыласар жайым жоқ, шық үйден, бөлекетіңнен *аулақ*, көзіме көрінбе, – деді (Б.Тілегенов, Аққайнар). **3.** *ауыс. Оңаша, дербес, жеке, көзден таса, қалтарыс.* Жартаста ана жалғыз отыр *аулақ*, Ақ теңіз аяғында жатыр аунап. Итбалық сүйретіле судан шығып, Бұралқы ит тімтініп жүр жемтік аулап (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Ескендір мұны көріп аз тұрады, Хакімді *аулақ* жерге шақырады. – Таңғаларлық іс болды мұның өзі, Мәнісін айтып берші, – деп сұрады (Абай, Тол. жин.). Біреулер мұны бұлқынғанына қарамай *аулаққа* көтеріп әкетті (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **4.** *ауыс. Тысқары, жақындығы жоқ, мүлдем басқа.* Зәр ұсынған кісіге нан ұсынған, Алысудан *аулақпын*, шабысудан. Ей, қазақтың баласы, есінде ұста, Өлсем өлем, сірә, мен намысымнан (М.Мақатаев, Шығ.). Дау-жанжалдан *аулақ*, іші қандай таза болса, сырты сондай таза-кербез киінетін, денелі, әлі еңкеймеген келбетті қарт (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Кеңістік пен уақытты материядан бөлектеу, оларды материядан *аулақ* өмір сүреді деу бұл идеализм тұрғысына көшу болып табылады (К.Жарықбаев, Психология). Кешірім етіңіз, мен сізді көзіңізше мақтап жағынудан *аулақпын* (С.Бегалин, Уақыт.).

Атамнан аулақ. **а)** *Одан әрі, мейлі.* Жұмыстан босаймын деп жүр ғой, оны өзі білсін, *атамнан аулақ* («Жұлдыз»). **ә)** *Кет, жоғал.* Кетсе кете берсін, көзіме көрінбесін, *атамнан аулақ* («Лен. жас»).

Аулақ әкет! с ө й л. *Жақындатпа, көзін жоғалт.* Кетсін, көзіме көрінбесін, пәлесін *аулақ әкетсін*, – деп, азар да безер болды (А.Лекеров, Түз гүлі). – Бокин, әлегінді *аулақ әкет!* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

Аулақ болды. *Алыс жүрді, жоламады, жақындамады.* Тегі, осы ауыл өсегінен Қаншайымның *аулақ болғаны* жақсы еді, – деді ол кетіп бара жатқан Сұлусарыға қарап (С.Мыңжасаров, Қыр қыз.). Абай жас ұрпаққа көп көңіл бөлді, жағымсыз қылықтан *аулақ болуға* шақырды (Т.Әлімқұлов, Абай). Осы қой

тұқымының Күзгынды базының маңынан *аулақ болғанын* қаншалық ойлағанмен, Рыжов Үшқоңыр жайлауын қори алмады (С.Бегалин, Уақыт.). Қара деп, қатты тапсыр ала қойды-ақ, Өзгесі өсер, ол кемір, сөзіме бақ, Жақсы сөзбен біреуге тапсырған соң, Жаман аттан *боласыз* сіз дағы *аулақ* (Абай, Тол. жин.).

Аулақ жүр! с ө й л. а) *Көзіңді жоғалт, кет әрі.* Күні бойы ырду-дырдумен улап-шулап жұрттың мазасын алмай, бұл маңнан *аулақ жүріңдер*, – деп қария ренішін білдіріп жатыр («Қаз. әдеб.»). ә) *Жолама, жақындама! Аулақ жүріңіз!* Етімізден өтіп, сүйегімізге жетті. Кесіріңіз тиіп барады (С.Адамбеков, Көсе.). Ересек Қайыр да бала қызға назар аудармады және шешесі де: «Ойбай, *аулақ жүр*, пәлесі жұғады!» – деп, ыңғай басып отыратын (З.Шашкин, Теміртау). Ақсақал, онан да ана жігітіңізге айтып қойыңыз, менің қарындасымнан *аулақ жүрсін* (Ә.Нұршайықов, Сергелден).

Аулақ кет! с ө й л. *Көзіңді жоғалт, алыс жүр, жақындама!* Ар сатып қымыз ішкенше, Келсең келге түскенше, Үлгісіз тымақ пішкенше, Адам деген атақтан Садаға болып *аулақ кет* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). – Сорайып, – деді мұржа, – тұрсың босқа, Табысым аз саналар сені қосса. Саған мен жақсылықты көп істедім, *Аулақ кет*, бөгет болып, жолды тоспа! (Д.Еркінбеков, Шығ.).

Бетін аулақ ет [қыл]. *Жаман іс, жаман қылыққа жолата көрме, жақындатпа.* «Жақсы сөз жарым ырыс» деген бар емес пе, жаманшылықтың *бетін аулақ* (А.Байтанаев, Қайнар.). Құдай сақтасын, мал-малданып, жан-жанданып отырғанда, жаманшылықтың *бетін аулақ етсін*, – деп Күлпәш Гүлшәрі үрейіне бой бергісі келмеді (А.Байтанаев, Қайнар.). Басқа айтқаным сенсе де, атын білмейміз дегеніме нанбайды. Шырағым, ханым мынадай болса, құдай кез келтірмесін, *бетін аулақ қылысын* (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). – Құдай-ау, пәле-жалаңды жалғызымнан *аулақ қыла* гөр, – деп кемпір жылап жіберді (Б.Майлин, Шығ.).

Бойын [арқаны] аулақ [аулаққа] салды [ұстады]. *Алыс жүрді, маңына жуымады; қаш-қақтады.* Тәңірберген сырт көзге бұл ауылдың мал-жаныммен ісі жоқ кісі секілденіп, *бойын аулақ салып* жүргенмен, түптеп келгенде, мал қамын қатты ойлайтын жігіт (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Есік алдына шығып, делсал жүріп қалсаң, денеңе ұрланып сіңіп, сездірмей тоңазытатын шымшыма аяз сияқты осынау шағын ауылда бәрі суық тартып, *бойын*

таза *аулақ салған* (А.Смайылов, Ақ жалын). Ұяла ма, кім білсін, көбіне Сәлиманың өзі *бойын аулаққа салып* жүр (М.Гумеров, Хазірет.). Қожабектің долбары шынға айнала бастады. Шал әлден-ақ *арқаны аулаққа салайын* деді (М.Дүйсенов, Мейман.). Бұлардың былығынан *бойыңды аулақ ұста*, – деп өзінің ағалық, әрі жолдастық ақылын айтып қоятын («Түркістан»). Өсек сөзден *бойын аулақ ұстап*, қиындықтың бәріне де төзіп баққан артық болмас (М.Дүзенов, Ант). Сот алқасына жергілікті «Қосшы мүшелерінен енген бір еркек пен бір әйел де *бойларын аулақ ұстап*, салмақты отыр» (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Іргесін аулақ салды. *Алыс жүрді, қаш-қақтады, жоламады.* Жаманның басқа балаларымен әкем өмір бойы араз боп, *іргесін* олардан *аулақ салды*, жаз да, қыс та бөлініп алысқа қоныстады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Мен, шынында да, содан кейін жұмыртқа жинауды тегін олжа деп қараушылардан *іргемді аулақ сала* бастадым (Ө.Қанахин, Жер бас.). Енді қартайған шақта ұлық атаулының да аулы бізден мүлдем *іргесін аулаққа салған* шығар (А.Байтанаев, Қайнар.).

АУЛАҚТА ү с т. 1. *Алыс жақта, қашықта.* Қаладан *аулақтағы* қайсыбір елді мекендерде шет тілі мен орыс тілінен сабақ беретін мұғалімдер жетіспейді («Қазақст. мұғ.»). Жалғыз-ақ үкі ұшады қоян іліп, *Аулақта* аңырайды қасқыр ұлып. Бір мезгіл сызат алып таң білінді, Қара түн қасарысып тұрып-тұрып (І.Жансүгіров, Шығ.). Жоталы асу тас қақпа, Төкашпар жоңғар қиясы. Алыста сонау *аулақта*, Ақиық бүркіт ұясы (Ж.Сыздықов, Белестер). 2. *Оңашада, жеке.* Тәжібай, саған қалай менің мұным? *Аулақта* сұрайтұғын бұл бір сырым. Әнді алған, әрімді алған сұрамастан, Күнәлі, бәлкім бұған кәрілігім? (Жамбыл, Шығ. жин.). Нұрыштың аттан құлап өлім халінде қалғаны. Соның кесірінен ғой Нұрымның бой тасалап, *аулақта* а бола тұру ниетімен тап осында келгені (Х.Есенжанов, Тар кезен). Ел қонса, үй тігісіп, жүк жинасып, Сыпсындап қыз-келіншек сыбырласып. *Аулақта* кездесе алмай жүрген жастар Ымдасар бірібіріне жымындасып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ел аулақта. *Оңаша жерде, оңаша кезде.* Жылы ізін суытпас, дамыл көрмес, Бір оңаша жолығар жер айтқызар. *Ел аулақта* оңаша қолына алып, Қоңіліндегі сабағын айтып тынар (Абай, Тол. жин.). Олең ісі, күмбір-күмбір күйісі, Қой маңырауы, қара малдың күйісі. Балалардың төбелесі, күресі, *Ел аулақта*

ғашықтардың сүйісі (Ф.Қайырбеков, Көн-садақ).

АУЛАҚТА = е т. 1. *Қашық кету, жырақтау, алыстау*. Менің қазір аялдауыма ешбір болмайды, өлсем де, тірілсем де, жау маңынан *а у л а қ т а н*, түн қараңғысында ұзап кетуім керек (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Ғабдол қашан да болсын өз басын сөз қылудан *а у л а қ т а н*, ел жайын көбірек жазады (З.Иманбаев, Солма. гүл). 2. *Жекелену, оңашалану, маңына жуымау*. Қас-қабағын бағып, туған анасындай тілегін тілейтін осы бір шүйкедей кемпірдің көзі тірі тұрғанда Назымның да осы шаңырақтан *а у л а қ т а ғ ы с ы* жоқ (Қ.Жиенбаев, Жалғыз.). Төкежан соңғы кезде туыстарынан мүлде *а у л а қ т а н* кетті (М.Әуезов, Шығ.). Беркін Шынарға бұрылған кезде Сәбира онымен салқын ғана амандасты. Көрші отырып олар бір-бірлерінен *а у л а қ т а н*, қашып жүретін-ді (М.Дүзенов, Ант).

Ел көзінен аулақтады. *Көпке көрінбей оңашаланды. Ел көзінен аулақтан, Бодан тағы да су басына келді* (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

АУЛАҚТАН = е т. 1. *Жырақтану, қашықтану*. Тіпті оған деген енді өшпенділігі де жоқ секілді. Сонда да *а у л а қ т а н а* берді, аула ішінде ұшыраса қалса, бұрылып кететін болды (С.Шаймерденов, Мінез). Кейіннен аяғын қия басуға қорыққан ол амалсыз өз үйінен өзі *а у л а қ т а н д ы* (К.Оразалин, Ақ жазық). 2. *Жекелену, оңашалану*. Ғабдол бас қосқан отырыстан *а у л а қ т а н ы н*, оңаша қалып, ел жайын көбірек жазуды әдетке айналдырды (З.Иманбаев, Солма. гүл).

АУЛАҚТАНДЫР = е т. *Жырақтандыру, қашықтандыру*. Дос-жаран, ағайын-туғанды *а у л а қ т а н д ы р ы н*, жападан-жалғыз қалып, не абырой таппақсың (Қаз. әңгім.). Әшірмен бақталастардың айтағына еріп, Шолпанды Әшірден *а у л а қ т а н д ы р м а қ* болған әрекетіне әрқашан тойтарыс таппақсын, тым болмаса, кір жағып, қорқыта жүрейін деп, анда-санда осылай соғып кетіп жүретіні бар (А.Хангелдин, Қараторғай).

АУЛАҚТАНДЫРУ *Аулақтандыр етістігінің қимыл атауы*. Жалғыз ұлын теріс жолға түскен серіктерінен *а у л а қ т а н д ы р у* мақсатын көздеді («Әдеб. және искусство»).

АУЛАҚТАНУ *Аулақтан етістігінің қимыл атауы*. 1. *Жырақтану, қашықтану, алыстау*. Сіздерге тыйым салынған үлкен күнелардан *а у л а қ т а н у д ы* керек етсеңіз, сіздерді залымдық пікірлеріңізден құтқарамыз және құрметті орынға кіргіземіз (М.Тоқжігітов, Құран тур.). 2. *Жекелену, оңашалану, көзден таслану*. Ақан

серінің есейген кезінде өз ортасында қуғын көріп *а у л а қ т а н у ы*, бақсыға ұқсас жат, тосын тіршілікке берілуі оның творчестволық рухани қиналуының көріністері сияқты (Е.Бісмайылов, Ақындар).

АУЛАҚТАТ = е т. *Алыстату, жырақтау, қашықтату*. Бақыт балаларға қосылмай қыздар тобына араласты. Өстіп ол біртін-біртін Жанайлардан іргесін *а у л а қ т а т а* бастаған еді (С.Мұратбеков, Көкорай). Мендігүл денесін *а у л а қ т а т н а й*, Бексұлтанға жақындап барып сүйеніп тұрды (Ж.Жұмаханов, Солдат.). Күдері Батырбайдың өсек сөзіне еріп, Жақып-бектен күннен-күнге іргесін *а у л а қ т а т а* түседі (Қ.Нұрмаханов, Дос.).

АУЛАҚТАТУ *Аулақтат етістігінің қимыл атауы*. Қайсыбір міндеттерді орындауды жазаға айналдырудан барып, ата-ана баланы еңбектен *а у л а қ т а т у ы* мүмкін (Семья тәрбиесі). Ұялашқтықтың тағы бір себебі – баланы балалар ұжымынан *а у л а қ т а т у* (Семья тәрбиесі). Ал бұл зиянды, коллективтік түрге қарсы пікіріне оның қылмысын қоссақ, ең алдымен Мұқаметшеұлын еңбекшілер арасынан *а у л а қ т а т у ы м ы з* керек (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

АУЛАҚТАТЫЛ = е т. *Алыстатылу, қашықтатылу, жырақтатылу*. Қызметінен босанғанымен қоса көп жыл істес болған достарынан да алшақтап, *а у л а қ т а т ы л ғ а н ы* Нұржанға ауыр тиді («Парасат»).

АУЛАҚТАТЫЛУ *Аулақтатыл етістігінің қимыл атауы*. Ол университеттегі оқытушылық жұмысынан біржола *а у л а қ т а т ы л у ы* керек (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

АУЛАҚТАУ¹ с ы н. 1. *Қашығырақ, жырақтау, алысырақ*. Аяқ киімі мен костюмін ғана шешіп, *а у л а қ т а у* тастады да, Төлен көрпеге кіріп жатты (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Күздіктен *а у л а қ т а у* беткейде, айнала көк жайқынның ортасында, маңқиған жалғыз қаздай ағарып осы шаруашылықтың лабораториясы тұр (Ф.Сланов, Шалқар). 2. *Оңашалау, бөлектеу*. Ол сол салтын әлі ұмытпаған екен: сағынған Есқараға жолығысудың алғашқы күндерінде, қорылдауына шыдауға тырысты да, кейін одан *а у л а қ т а у* ұйықтайтын болды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жұманияз Құрманғазыны лашықтан *а у л а қ т а у* алып шықты да: – Бізбен бірге губернаторға өтініш тапсыруға барамысың? – деп сұрады (А.Сатаев, Дала.). М.Зощенко мақтаудан, қолнаштаудан, тіпті әулие тұтудан *а у л а қ т а у* кетіп, оңаша тіршілік кешкісі келген (Қ.Мырза-Әлі, Жазмыш).

АУЛАҚТАУ² *Аулақта етістігінің қимыл атауы; қашық кету, жырақтау, алыстау.* Ат жалын тарта мініп, елін бағып, Тимеген жастыққа да жар құлағы. Ұрыстан ел іргесін *а у л а қ т а у ғ а*, Осы еді елді бастап келген жайы (І.Жансүгіров, Шығ.). 1905 жылғы жеңілуден кейін, орыстың дворян-буржуазияшыл жазушылары оқушы жұртшылығын әлеумет өміріндегі күрес-тартыстан *а у л а қ т а у ғ а* тырысты (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Ол денесінен ет кесіп алсаң да міз бақпай қасарып қалғанда, сыр мінез адамдар одан *а у л а қ т а у ғ а* тырысатын (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

АУЛАҚТАУШЫ с ы н. *Алыстатушы; аулақтататын.* Буржуазиялық қоғамда діни идеологияны нығайтушы және еңбекшілерді жақсы өмір үшін күрестен *а у л а қ т а у ш ы* діни жоралар кең таралған (Семья тәрбиесі).

АУЛАЛАС с ы н. *Ауласы ортақ, ауласы бір.* Мұхаңмен он бес жылдай *а у л а л а с* үйде көрші тұрдық («Лен. жас»). Оның *а у л а л а с* достары коньки тебуді қатты ұнататын («Спорт»).

АУЛАЛАСТЫҚ з а т. *Аулалас болушылық.* Біздің көршілес үйде тұрған *а у л а л а с т ы ғ ы м ы з* Сейітжан ақсақалмен етене жақын араласуыма себепші болды («Еңбек туы»).

АУЛАЛЫҚ с ы н. **1.** *Аулаға тән, аулаға қатысты.* Ай сайын біздің махаллада *а у л а л ы қ* жиын өткізіліп тұрады («Оңтүстік Қазақстан»). **2.** *Аула боларлық, соған жарарлық.* Үй саларда *а у л а л ы қ* жерін де қарастырамыз жөн (Ауызекі).

Аулалық клуб. *Қорада, аулада мәдени-ағарту, спорт т.б. салалар бойынша өткізілетін шараларды ұйымдастырушы қоғамдық орын.* Балалардың *а у л а л ы қ к л у б ы н д а ғ ы* жұмыстар, негізінен, белгіленген жоспар бойынша жүргізіліп тұрады. Әрбір аулалық клубтарға шефтік қамқорлыққа алушылар бөлінген («Спорт»). Өскеменде «Спутник-1» деген жас техниктердің *а у л а л ы қ к л у б ы* бар («Білім және еңбек»).

АУЛАН= е т. *Аңның, құстың, балықтың ұсталынуы, қолға түсірілуі.* Жыл сайын жер шарының теңіздері мен өзендерінен 34 миллион тонна балық *а у л а н а д ы* (Ш.Қожахметов, Ғалам.). Уақытпен санаспай, ауа райының қиындығына қарамай, тасымал кемелері балық *а у л а н ы п* жатқан учасюкқа келеді (М.Тайыров, Балқаш). Орманнан мамық жүнді аңдар мен қауырсынды құстар *а у л а н д ы* (М.Ахметов, Егін қорға). Түстен кейін *а у л а н ғ а н* зорман ыстық кезеңде ұсталғандықтан терісін

сыпырмай көп жатқызуға келмейді, тез бұзылып, жүні жиди бастайды (М.Исмағилов, Зорман).

АУЛАНУ *Аулан етістігінің қимыл атауы.* Жыл өткен сайын Аралдан балықтың *а у л а н у* қарқыны бәсеңдей келе қазір мүлде тоқтап қалды («Лен. жас»). Ніл өзендерінде *а у л а н у ы* өте қиын балық бар. Ол балық аулауға келе жатқан адамдарды алыстан аңғарады. Тұрғындар бұл балықты «су пілі» деп атайды (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Қолдан өсірілмеген, бұл түршенің қайта қалпына келуін Әмудариядағы жергілікті бахтахты пайдаланып іске асыруға болады, оның әуесқойлықпен *а у л а н у ы н* шектеу керек (Қазақст. қызыл кітабы).

АУЛАС= е т. *Аң мен құсты, балықты бірлесе ұстау.* – Дауласпасаң, дауласпа, Бірге балық *а у л а с п а*! – *Ауласпасаң, ауласпа*, Өзін-ақ кет аулаққа! (Ж.Өмірбеков, Кешкі ән). Жыл аралатып ауылға барғанымда сағынысып көріскен достарым аң ауласып, балық *а у л а с ы п* демалып қайт деп қолқалайтын («Мәдениет және тұрмыс»). Осы секілді көктем, осы секілді сөгілген мұз. Таза суға шыққан балықты *а у л а с қ а н* Қажыр, қайрат көрсеткен (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

АУЛАСУ *Аулас етістігінің қимыл атауы.* Осы жолы ауылға келгенінді пайдаланып, бізбен бірге балық *а у л а с у* ойында бар ма? («Лен. жас»).

АУЛАСЫЗ с ы н. *Ауласы жоқ.* Үйі жақсы болғанмен, *а у л а с ы з* (Ауызекі).

АУЛАТ [ар. **أولاد**] з а т. е с к і. к і т. **Зұлмат.** О жақта оба деген *а у л а т* қатты болып, барған адамдардың көбі қырылыпты («Айқап»). Сол жылдары *а у л а т* болып, жұқпалы дерттен қажылық сапарға барғандардан сан мың адам мерт болыпты дейді («ТУГ»).

АУЛАТ= е т. **1.** *Аң мен құсты, балықты ұстауға мүмкіндік беру, мәжбүр ету.* Телікөлден балық *а у л а т ы п*, сауда қылушылар толып жатыр (С.Шаринов, Бекболат). **2.** *Бір нәрсені аңду, тору.* Бірде шөпке аунатты, бірде тышқан *а у л а т т ы* (А.Асылбеков, Алағау). Түс кезінде, я таңертең бір малды тасада *а у л а т ы п* жеп алып, есзіндегі қашаңдау жатақтарына қайтады (М.Әуезов, Көксерек). Басайын қобыз пернесін! Монтаны талай мұндар бар. Нәпсіге ерген сұмдар бар, Адамды аңша *а у л а т қ а н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АУЛАТУ *Аулат етістігінің қимыл атауы.* Кәсіпкерлер өз меншігіндегі көлден балық *а у л а т у ғ а* жол бермейді («Жас Алаш»).

АУЛАУ *Аула етістігінің қимыл атауы.* Аң, құс, балық т.б. жан-жануарларды ұстау,

қолға түсіру. Семсер балық *аулау* қиыншылығын көзге елестету үшін, мына бір болған оқиғаларды еске түсіріп көрелік (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Хайуан баласын тамақ *аулауға*, ыстық, суықтан жаурап, пәледен бас қорғауға үйретеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақтар итқұшаланың түйінін арам өлген малдың етінің арасына жасырып, қасқыр мен түлкілерді *аулауға* пайдаланған (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АУЛАУШЫ з а т. *Балық ұстау, аң-құс аулау ісімен шұғылданатын адам.* Окин тұрғындары үлкен мейрам қарсаңында әдейі жылан аулауға шығады да, жылан *аулаушыларды* бүкіл ауыл болып қошеметтеп шығарып салады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Крокодил *аулаушылар* крокодил басының судан шығуын аңдып тұрады да, өте дәлдікпен, оған бұғалық лақтырады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Суыр *аулаушы* маған суық қарап, кете барды (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). Кит *аулаушылардың* өмірі қауіп-қатерге толы болатын («Халық кеңесі»).

АУЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Бір нәрсені аулаумен айналысушылық.* Бұйра бірқазан санының азаюына негізгі себептер – заңсыз *аулаушылық*, өрт, ұя басу кезінде мазалау. Бұл түрді сақтау үшін Іле, Тентек, Қара Ертіс өзендерінің атырауларында қорықтар ұйымдастырып, оны заңсыз аулаушыларға және өртке қарсы күрес шараларын жүргізу керек (Қазақст. қызыл кітабы).

АУЛАШЫ з а т. *Ауланы күтіп, тазартып отыратын жұмысшы.* Денсаулық жарамаған соң... – ол сәл бөгеліп, жөткірініп алды, – жағдай келмеген соң шығып кеттім. Қазір *аулашымын*. Екі жерде істеймін (М.Мағауин, Қиянда.).

АУМА з а т. *Бір жақтан ауып келген, қоныс аударушы, келімсек.* – Мұнда бауыр басқаныма біраз жыл болды. – Онда мен сияқты *аума* екенсіз ғой (М.Рүстемов, Нартай.). Бұрындары рулас ағайындар жеке ауыл болып отыратын. Сырт жақтан көшіп келіп қоныстанғанды *аума* дейтін (Қаз. әңгім.).

АУМА = е т. **1.** *Ауытқымау, өзгермеу, бұлжымау.* Мұрат қызып кеткенде өзін тежей білмесе, бұл қашан да байсалды қалыптан *аума* йды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Бір желіден *аума* йды, ауызша айтыстағыдай ауа жайылып әр жайды өлең қылмайды (М.Әуезов, Әр жыл.). Тура жолдан *аума* йды, Айқын бағыт, барар жер, Мерзімнен кеш қалмайды Оған бірдей ой мен өр (С.Машаков, Жылдар). **2.** *Қозалмау, жылжымау, орнын өзгертпеу.*

Жалғыз терезенің алдынан Дүбек күндіз-түні қаққан қазықтай *аума* йды, бір етіктің басын қондырып тастап, бір етіктің өкшесін қайып қояды (А.Лекеров, Түз гүлі). **3.** *ауыс. Айнымау, сертін бұзбау, айтқанынан қайтпау.* Туған Отан айналады даңқынан, *Аума* й өлді елге берген антынан. Ол туралы көп жырлармыз әлі біз, Кетті қайнап кек отынан қанымыз (С.Мәуленов, Магниттау.). Суықтарда тоңбадың, Айтқан серттен *аума* дың, Ризамын, жастарым (Жамбыл, Шығ. жин.). **4.** *ауыс. Айнымай ұқсау, айнымай тарту.* Екі баласының да көздері тостағандай, тап шешесінен *аума* йды екен («Жұлдыз»). Кішісі Шекер дегені Ақ сары пісте, қыр мұрын. Айшадан *аума* й келеді, Сол дер ең біраз жыл бұрын (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Сәнтайдың күлкісі де баланікінен *аума* йды. Сыңғырлап, дауыстап күледі (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Табан аумай. *Алған бетінен қайтпай, таймай, тайсалмай.* Қуанышқа шын ниетпен кіреміз, ұлы жолмен *табан аума* й жүреміз (С.Ерубаяв, Шығ.). Заңсыздыққа қарсы келгенде *табан* *аума* й тіресетіні есепшінің қашанғы әдеті (Ғ.Сланов, Очерк.). Жігіттер ешбір қобалжымай, қиыншылыққа төтеп беріп, *табан аума* й қалқып тұрып іске кірісті («Қаз. әдеб.»).

АУМАҒАН с ы н. **1.** *Нағыз, тура, дәл.* Орыс қыздары қасынан бозбала өтіп бара жатса, өлгенше қызық сөз айтып келе жатқандай, бозбала қарасын деп саңқылдап сөйлесіп, қаңқылдап күлетін еді. Жөкімнің мына саңқылдауы *аумаға* *ан* солардың мінезі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл ағаштың жапырақтары су бетінде қалқып жүргенде *аумаға* *ан* түйенің табаны тәрізді көрінеді (Т.Таубаев, Жасыл өлем.). Күннің көзі алтын табақ *аумаға* *ан*! Төбе бар ма соның нұры жаумаған? Алтын табақ жаңа ғана мұнда еді, Дем арада қандай алыс аунаған? (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.). **2.** *Айнымай ұқсаған, тартқан, аумай қалған.* Дәуленнің нақ өзінен *аумаға* *ан* торсық шеке, қара домалақ баласын құшағына алып, қайта-қайта сүйе берді (С.Бакбергенов, Өз. жігіт.). Айжанды дене жағынан да, кескін жағынан да, жас шағындағы *аумаға* *ан* шешесі Күнсұлу дейді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Екі беті торсиган шалақ мұрынды сүйкімді сәби Бағанның кішкене күніндегі *аумаға* *ан* суреті еді (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

АУМАДАЙ с ы н. *Бір жақтан ауып келген келімсектей, аума сияқты.* Мәмбет алғашқы кезде сырт елден келген *аумада* *ай* жаңа ортаға үйрене алмай жүрді («Ленин жолы»).

АУМАЙ ү с т. *Дәл, тура*. Есепшілердің айтқаны *а у м а й* келетін жылдар болады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Атқаны *а у м а й* тие-тін. Өлік етіп немісті, Топ-тобымен үйетін (Жамбыл, Шығ. жин.).

Аумай тартты. *Бойы да, бет пішіні де, мінезі де біреуге сай (тура, дәл) келді, ұқсады*. Әкемізге *а у м а й т а р т қ а н* баласы мен екенмін, – деді Зейнемхан өзінің дос құрбыларына («Қаз. әдеб.»). Өжеттікке өзің дағы телісің, Алмассың ба ата-анадан келісім. Қой дегенге құлақ асып көндің бе, *А у м а й т а р т қ а н* Клаваның өзісің (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

АУМАЙ-ТАЛМАЙ ү с т. *Өзгермей, өз қалпынан айнымай*. Христиан діні де дәл осы қоғамнан *а у м а й-т а л м а й* құрылды, рухтар өз алдына аспанды мекендейтін болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АУМАЙ-ТӨКПЕЙ ү с т. жерг. *Бәрі, түгел, өзгерместен*. Кешегі топ *а у м а й-т ө к п е й* болыстікіне қайта жиналып, әңгіменің аяғы тағы жалғастырылды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

АУМАҚ¹ з а т. **1.** *Атырап, аймақ, алқап*. Таңертең немесе күндіз белгілі бір *а у м а қ т а н* бой көрсеткен қыран құс кешке қарай сол маңнан тояттамайынша, әрі қарай еш уақытта кете бермейді (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Қақаған үскірік күні кеше тебіндікті тар көріп бытырап жайылған жылқыны аз *а у м а қ қ а* жиыстырып келеді (М.Дүзенов, Ақ әже). Жиынға *а у м а қ* болып қауымдасқан жұрттың тайлы-таяғына дейін қалмай қара нөпір болып жиналса керек («Қаз. әдеб.»). **2.** г е о г р. <лат. territorium> *Шекарасы белгіленген ішкі және жағалаудағы сулар мен аспан кеңістігін қоса алғандағы жер ауданы*. 1925 жылға қарай Қазақстанда мақта егісінің *а у м а ғ ы* дүние жүзілік бірінші империалистік соғысқа дейінгі дәрежесінен асып түсіп, 29300 гектарға жетті (М.Майлыбаев, Қаз. мақта.). Каспий осындай зор *а у м а қ т ы* алып жатқан кең көлеміне байланысты теңіз деп аталғанымен, шынында көл. Өйткені ол ешқандай бұғаз арқылы мұхитпен байланыспайды (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Прокуратура – мемлекеттің атынан бүкіл елдің *а у м а ғ ы н д а* заңдардың қолданылуына жоғары қадағалау жасаушы және бұл Ата Заңда өте анық әрі орынды жазылған («Егемен Қазақстан»). **3.** *Мөлшер, көлем, ауқым*. Жамбыл облыстық колхозаралық ұйымының жылжымалы механикаландырылған колоннасына жұмысқа орналасты. Бұл колоннаның жұмыс *а у м а ғ ы* кең (К.Баялиев, Жер.).

Бұл бір *а у м а ғ ы* жүз үйден кем емес қарақұрым қыстаудан құралған ауыл екен (Ө.Қанахин, Жер бас.). Көлшіктің *а у м а ғ ы* шағын болғандықтан ба, жүзіп жүрген жабайы үйрек, қаз Айбекке соншалық көп көрінді (Б.Мұқаев, Жалғыз.).

АУМАҚАЙ с ы н. ж е р г. *Қиыншылыққа қарсы тура алмайтын ынжық, жігерсіз*. Ер азаматтың *а у м а қ а й* болғанынан сақтасын («Еңбек туы»).

АУМАҚСЫЗ с ы н. *Аумақты емес, көлемі шағын, көлемсіз*. *А у м а қ с ы з* көл, малсыз жер Сенің жерің болар ма! (Халық ақын.).

АУМАҚТА= е т. **1.** *Мөлшерлеу, шамалау, барлау, шолу*. Бар ықыласын осы отырған көптің көңілін табуға бағыштап, түп-тұнық қара көзін жалтылдата, айналасына алыстан, әріден *а у м а қ т а й* қарап отырып айтатын әдетінше шалқып кетті (А.Хангелдин, Қараторғай). Міне, менің айтарым осы, ендігісін өздерің айтыңдар дегендей, ол отырғандарға *а у м а қ т а й* қарады (А.Хангелдин, Ғани.). **2.** *Кеңейту, көбейту*. Мұрат өз қожалығындағы картоп және басқа көкөніс егетін жерін биылғы жылы едәуір *а у м а қ т а п* алды («Егемен Қазақстан»).

АУМАҚТАЙ с ы н. *Аумақ секілді, аумағына тең*. Алақанның *а у м а ғ ы н д а й* бірімен-бірі араласып жатқан аудандық қалада дәрігерді қонақ шақырса ішіне бірге қоса салу салтқа айналды (З.Шашкин, Сенім). Үңгірдің оң жақ босағасынан стол *а у м а ғ ы н д а й* тастар мен ірі-ірі жер қыртыстары ойылып түсіпті (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

АУМАҚТАН= е т. *Көлемі үлкею, зораяу, өсу, қомақтану*. Тері астына шыққан теміреткі *а у м а қ т а н ы п*, дененің сау жерінен бөлініп тұрады (О.Бердібаев, Таз – тақиядан.). Тұқым себілген жүгері алқабы бара-бара *а у м а қ т а н а* түсті (С.Алдабергенов, Өмірге жол.). Мақпал көрпесін жайлап сырған дала, кербез таулар бар бітім-тұлғасымен *а у м а қ т а н а* көрінді («Қаз. әдеб.»).

АУМАҚТАНДЫР= е т. *Көлемін кеңейтіру, ұлғайттыру*. Қиыматтың хикаяларын Алмамбеттің әңгімесімен *а у м а қ т а н д ы р ы п*, іштей бір-біріне туыстық дарытып шығуы да құптарлық қадам («Қаз. әдеб.»).

АУМАҚТАНДЫРУ *Аумақтандыр етістігінің қимыл атауы*. Жергілікті әкімшілік сусыма құмды тоқтату мақсатымен сексеуіл егетін алқапты *а у м а қ т а н д ы р у* мақсатын көздейді («Егемен Қазақстан»).

АУМАҚТАНУ *Аумақтан етістігінің қимыл атауы*. Оңтүстік Шығыстан одан да

жаңа жас қала бой көтеріп, ай сайын дерлік *а у м а қ т а н у ы* байқалады («Лен. жас»).

АУМАҚТАУ *Аумақта етістігінің қимыл атауы; кеңейту, көбейту.* Сулы, нулы жерде жүгері егістігін екі есе *а у м а қ т а у* өз нәтижесін берді («Жас Алаш»).

АУМАҚТЫ *с ы н.* Көлемді, ауқымды, қомақты. Бір қалт еткенде қалақтай тақтайға ілінген, *а у м а қ т ы* қағазға жұрт ішек-сілесі қатып күліп тұрды (К.Қазыбаев, Дәуір аты.). Өміртай Әсияның дөңгелек, әдемі мұрнын, *а у м а қ т ы* үлкен қара көздерін, тіпті барлық бет-пішінін көз алдына келтірді (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Ол алақандай ғана ақшыл сумкасынан кішкентай қара кілт алды да, жөшіктің аузын ашып еді, жаңағы ағараңдаған нәрсе *а у м а қ т ы* бір хат боп шықты (Ө.Қанахин, Жер бас.).

АУМАҚТЫҚ *с ы н.* Аумаққа тән, аумаққа қатысты. Дөңдегі томпиып-томпиып жатқан *а у м а қ т ы қ* қорымның ішіндегі ең еңселісі – Разақ әулиенікі (Н.Сералиев, Қанат). Еңбекті палаталар мен комитеттер арасында бөлу арқылы оның тиімділігін арттыруда *а у м а қ т ы қ* және қоғамдық өкілділік те үлкен рөл атқарады («Егемен Қазақстан»).

Аумақтық қорғаныс. *ә с к.* Ұшақтармен немесе ракеталармен үлкен географиялық кеңістікті қорғау. *≈ А у м а қ т ы қ қ о р ғ а н ы с* шаралары.

Аумақтық су. *г е о г р.* Белгілі мемлекет иелігіне енетін, сол мемлекет аумағына жататын теңіз (көл) айдыны. Шетел кемелері *а у м а қ т ы қ с у д а н* жүзіп өтуі үшін сол мемлекеттің рұқсатын алуға немесе оларды хабардар етуге тиісті (ҚСЭ). *А й м а қ т ы қ с у д ы* пайдалану тәртібі сол мемлекеттің заңдары мен БҰҰ-ның 1982 жылы қабылдаған теңіз құқығы жөніндегі конвенциясы негізінде реттеледі (ҚҰӘ).

АУМАҚТЫЛА= *е т.* Аумақты ету. Биыл егілген дәнді дақылдың түрін де көбейттік, көлемін де анағұрлым *а у м а қ т ы л а д ы қ* («Жетісу»).

АУМАҚТЫЛЫҚ *з а т.* Көлемді, қомақты болушылық. Рецензияларымызға негізінен тереңдік, *а у м а қ т ы л ы қ* жетіспейді («Қаз. әдеб.»). Ауданның жер көлемі *а у м а қ т ы л ы ғ ы м е н* ерекшеленеді («Егемен Қазақстан»).

АУМАЛЫ *с ы н.* 1. Екі жағына кезек-кезек ауып тұратын, ауғыш. Салты жоқ қарқаралы қоңырау таққан, *А у м а л ы* жүктер де аз түйеге артқан, Құрсаулы қарамайлы дөңгелектер Жемшікше тіркеп алған кіре тартқан (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *а у ы с.* Ауыспалы, орнықсыз, құбылмалы; тұрақсыз. Жылы суға қолын малып, от басында отыратын мезгілі ғой өкенің.

Үлкен-кішіні әуреге түсірген *а у м а л ы* дүние-ай (О.Сәрсенбаев, Сағым). Ұсталар патшаға келіп жетті, Әділ болған *а у м а л ы* болмай өтті (Ғашықтық дастан.). Заман ғой сыры қилы, күні *а у м а л ы*, Татулық сағым кейде бұлаңдады (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме).

Аумалы күй. *Ауыспалы, өзгермелі күй.* Мұнда көшіп келгенімізге жылдан астам уақыт өтсе де, әлі *а у м а л ы к ү й* кешудеміз («Түркістан»).

АУМАЛЫЛЫҚ *з а т.* Ауыспалылық, өзгермелілік, тұрақсыздық. Себеп бағыныңқының мезгіл бағыныңқыдан әлі толық ерекшеленіп бітпегенін, бұл екеуінің арасында *а у м а л ы л ы қ* бар екенін білдіреді (Қазіргі қаз. тілі).

АУМАЛЫ-ТОЛҚЫМАЛЫ *с ы н.* Ауыспалы, бірде олай, бірде бұлай. Мен *а у м а л ы т о л қ ы м а л ы* кезеңде нысанаңа тап болып тұрмын (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Шәрипаның *а у м а л ы т о л қ ы м а л ы* мінезінен қайтып қалған Қасболат көңілі қайта лап етті (Т.Ахтанов, Боран). Жас адамның *а у м а л ы т о л қ ы м а л ы* мінезге үйір сәті де аз емес, Анар да бұдан мүлде арылып кетпегені аян (А.Байтанаев, Қансонар).

АУМАЛЫ-ТӨКПЕЛІ *с ы н.* 1. Тұрақсыз, бірде олай, бірде бұлай, құбылмалы. Биыл қыс *а у м а л ы т ө к п е л і* болып, қойын ұзатып әкете алмай, жақын төңіректі шиырлап тастап еді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Зат мәңгі, бірақ оның құрамы, оның қалпы мен формасы *а у м а л ы т ө к п е л і* болып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Оңақ *а у м а л ы т ө к п е л і* құштарлыққа ол оп-оңай ере де, сене де алмайды (С.Талжанов, Ұлдай.). 2. *а у ы с.* Аласапыран, қиын-қыстау (уақыт, мезгіл). *А у м а л ы т ө к п е л і* күндерде теріс ауытқып кете ме деп, оқуыңнан қалдырдым, шідерлеп ұстадым. Заман енді орныққан тәрізді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Деев әйелімен екеуі *а у м а л ы т ө к п е л і* аласапыран күндердің бәрінде ардақты Амангелдіні жадынан шығармай, әрдайым еске түсіретін болды (М.Қаратаев, Далада.). Осы «Мысқанға» біз сонау *а у м а л ы т ө к п е л і* отызыншы жылдары Атбасар қаласынан көшіп келген едік (І.Есенберлин, Алтын құс).

Аумалы-төкпелі дүние [өмір, күй]. *Бір қалыпта тұрмайтын, құбылмалы, ауыспалы дүние.* *А у м а л ы т ө к п е л і д ү н и е* ғой, бірде жауыңның үстіне шықсаң, бірде астына өзін түсесің (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Күніне, сағатына қырық құлпырып, қырық өзгеріп жатқан *а у м а л ы т ө к п е л і д ү н и е* («Қаз. әдеб.»). *А у м а л ы т ө к п е л і ө м і р* бірде бетін көрсетсе, бірде ауыр азабы мен қиыншылығын

ала келеді емес пе (Майдан). Каспийдің *а у м а л ы-т ө к п е л і к ү й і* жердің тектоникалық қозғалысына, жер сілкінуге, Альпі тау түзілу процесіне байланысты болған (Н.Баяндин, Атамекен).

Аумалы-төкпелі заман [кезең, уақыт]. *Бірде олай, бірде бұлай кез, құбылмалы мезгіл, аласатыран уақыт.* Бибісара шешем *а у м а л ы-т ө к п е л і з а м а н д ы* көп көрген, қайғы-қасіретті басынан көп кешірген (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Матайға сәлем айт, мұндай *а у м а л ы-т ө к п е л і з а м а н д а* адамның дұшпаны көп болады (Қ.Кереева, Құндыз.). *А у м а л ы-т ө к п е л і к е з е ñ е*ді, біреу жоғарылап, біреу төмендеп жатқан (Т.Әлімқұлов, Көкек.). *А у м а л ы-т ө к п е л і у а қ ы т* еді ғой, суға кеткен тал қармайдының кері келіп, біреудің етегінен ұстаған шығар (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Аумалы-төкпелі мінез. *Бір қалыпта тұрмайтын, құбылмалы мінез.* Әйтпесе, біздің ағамыздың түске дейін мүйіз, түстен кейін киіз, *а у м а л ы-т ө к п е л і м і н е з і н* қаншалықты ұққан, соған үйренген сайын, солғұрлым түсініксіз де жат қылықтардың шуатылған қыл арқаны ұшығына ұстатпайтыны қалай (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Мұндай *а у м а л ы-т ө к п е л і м і н е з і* бар әйелдерді Дәулен өз өмірі ішінде көп көрген (С.Бақберген, Шығ.).

АУМАС= е т. с ө й л. *Алмасу, ауысу.* *А у м а-с ы н* тозаңданатын дақылдардың (атбұршақ, күздік сиыржоңышқа) арасында, әрбір сортты басқа сорттардан аулақтайтын, кемінде 500 метр қашықтық болу керек (М.Ерлеспесов, Тұқым өсіру.).

АУМАСТЫР= е т. *Ауыстыру, алмастыру.* Жалғызтау мен Саумалкөл бекетінің орталығы саналатын Сырымбетте жәмшік аты байланбайтын, екі жақта жүргіншілерді біріне-бірі жеткізіп салатын, түйісе қалғанда ғана *а у м а с т ы р а т ы н* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сосын жеті-сегіз литрлік ап-ауыр, құлағы жоқ, шойын шәугімді біресе оң иығыма, біресе сол иығыма *а у м а с т ы р ы н* көтеріп келдім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Сөрелердегі шикізатты әлсін-әлсін *а у м а с т ы р ы н* отырса, біркелкі әрі сапалы кебеді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АУМАСТЫРУ *Аумастыр етістігінің қимыл атауы.* Шаршағандарың біріңді-бірің *а у м а с т ы р у л а р ы ң* керек, – деп қария қарап қойды («Қаз. әдеб.»).

АУМАСУ *Аумас етістігінің қимыл атауы.* Тұқымдық дәнді дақылды *а у м а с у* тәсілімен тозаңдату қатал сақталуы керек («Қазақст. ауыл шаруаш.»).

АУМА-ТӨКПЕ с ы н. *Құбылмалы, толқымалы.* Осындай *а у м а-т ө к п е*, ойпыл-тойпыл көңілде жүргенінде колхоз құрылысы жауларының өсегіне шырмалды (Ж.Жұмақанов, Қаракөз). Секемді көңілдің осындай *а у м а-т ө к п е* құбылулары кезінде өзіне таныс бір комсомол мүшесімен кездесіп еді (С.Шаймерденов, Болашақ.). // *Аласапыран, дүрбелең.* Қаматай ол қызды таныстырып өтті. Соғыс кезінің *а у м а-т ө к п е с і н д е* осы жаққа қоныс ауып келген қарашай қызы екен (Ж.Жұмаханов, Үш бәйтерек).

Аума-төкпе заман [замана, уақыт, кез, мезгіл]. *Аласапыран уақыт, құбылмалы заман, тұрақсыз дүние.* Уағалайқумассалем, болыс, мал-жан аман ба? Мынадайға кез болдың, *А у м а-т ө к п е з а м а н д а* (Абай, Тол. жин.). Заманың түлкі болса, тазы боп шал, Дәуренің аз да болса қазы боп қал, Дегендей *а у м а-т ө к п е з а м а н а* ғой. Иә, сондай амалымыз азырақ бар (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). *А у м а-т ө к п е у а қ ы т* қой, ойланайық, Бізде де абырой бар, сөз тағылар (К.Бекхожин, Мамырстан). Уағалайқумассалам, ағайын, мал-жан, бала-шаға тегіс есен бе? Мынадай *а у м а-т ө к п е к е з д е* тағдыр бізді тағы да кезіктірді («Әдебиет майданы»). *А у м а-т ө к п е м е з г і л д е* мен кезендім, Маған уақыт тілеген жоқ сәт сапар (Қ.Бекхожин, Қайран жас.).

АУМАУ *Аума етістігінің қимыл атауы; айнымау, сертін бұзбау, айтқанынан қайтпау.* Айтқан серттен *а у м а у* керек дегеніне қарсы емеспіз (Самғау).

АУМЕСЕР с ы н. с ө й л. **Думесер.** Біреу өмірін – Отан үшін, біреу – туған-туысы үшін, біреу досы үшін қияды. Ал, *а у м е с е р* шал – музыка аспабы үшін (З.Шашкин, Теміртау). *А у м е с е р* кісіге ұқсап өмірден өз орнында таппай, не болса соған ұрынғанша, байсалды адам болсаңшы, – дейтін әкеміз («Қаз. әдеб.»). *А у м е с е р д і* әрі құла десен, бері құлайды (Мақал-мәтел).

АУМЕСЕРЛЕН= е т. с ө й л. **Думесерлен.** Қараптан-қарап *а у м е с е р л е н г е н і*ң бәрімізді ұятқа қалдырғанын білсең етті («Жұлдыз»).

АУМЕСЕРЛЕНДІР= е т. с ө й л. **Думесерлендір.** Өздерің емес пе, ол баланы еркімен жіберіп, *а у м е с е р л е н д і р і п* алған («Қаз. әдеб.»).

АУМЕСЕРЛЕНУ с ө й л. **Думесерлену.** Ұлының *а у м е с е р л е н у і* кәрі ата-анасына қатты батты («Лен. жас»).

АУМЕСЕРЛІК з а т. с ө й л. **Думесерлік.** Ойламаған жерден оның бұл *а у м е с е р л і г і* «дуылдаған арадай көп тоқсабаның біреуіне

тиіп кетудің» басы болуға айналды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сенің мұндай *а у м е с е р л і г і ң* өзінді ұятқа қалдыратынын бір уақыт ескерерсің деп ойлаймын («Жалын»).

АУМЕСЕРШЕ ү с т. с ө й л. **Әумесерше.** Сенген Серғазыңның түрі анау, *а у м е с е р ш е* әркімге бір соқтығысып, қисық-қыңыр мінезімен жұртқа жексұрын болып жүр (Б.Тілегенов, Көктем.).

АУМИЕ с ы н. ж е р г. *Көңілде, тамыр, әуейі.* Қажының жас тоқалын жады қылыпты. Ол тоқал қазір сол мұғаліммен *а у м и е* екен (І.Жансүгіров, Шығ.).

АУМИН [ар. أمين] д і н и. **Әумин.** Сағынайдың аруағын тербер мұсылман бесігіндей болсын. Орнынан бір аунап түскенде, марқұмның артында қалған ер азаматтары да бір көтерілсін, *а у м и н!* (С.Жүнісов, Ақан сері). Я, құдая, зар тілегім болсын, осы қарашығыма әкесінің ит мінезін бере көрме, тас бауырлығын бере көрме! Я, жасаған! – деп бата берді. Ұлжан да ішінен «*а у м и н*» деп бата қылды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жанғабыл ақын, айла ойға көшті, сөз байлап ауқым етіп, *а у м и н* десті (Н.Ахметбеков, Амангелді).

АУМЫС с ы н. *Әуес, еліктегіш.* Әркім әр нәрсеге *а у м ы с* (М.Дулатов, Шығ.).

АУМЫТ з а т. ж е р г. *Аумақ, көлем.* Біз қағазға ұжымшар жерінің *а у м ы т ы н* саламыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АУНА= е т. **1.** *Бір жағына қарай аударылып тұсу, келесі жамбасына ауысу (адам жайында).* Махаббат уызына мас Толқын көзі ілінерде оң жамбасына *а у н а п*, ғашығының бетінен алғаш сүйген жерін, табы кетіп қалмасын дегендей, рахаттана алақанымен басып жатқан күйі ұйықтап кетті (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Шалқасынан жатқан бөбегі титімдей мұрнын қыбырлатып, оймақтай аузын томпиты бірер тамсанып, сол жағына *а у н а п* кетті (М.Иманжанов, Көк белес). **2.** *Дөңбекшу, мазасыздану, қиықтамау.* Кей уақыт жатақ үй төсегінде жатып, әкесін ойлағанда біраз уақыт ұйықтамай, *а у н а п* түсумен болады (Ж.Жұмаханов, Жинақ). Қиястың көз алдына айдалада жалғыз өзі өкси жылап, *а у н а п* жатқан Саят келді (Т.Нұрмағамбетов, Ата қоныс). Не ойлағанын Құдай білсін, әйтеуір сол түн жігіт төсекте көп *а у н а д ы* (Б.Аманшин, Көкжар). **3.** *Жотасымен біресе оң жағына, біресе сол жағына бірнеше дүркін ауысу.* Ол басындағы елтірі бөркін жұлып алғанша болмады, Сейтжаппар жерде *а у н а п* жатқан Мұқаштың басынан аттап жүре берді (Т.Оразов, Қаныш.). // *Олай-бұлай аударылу (жан-жануарлар жайында).*

Сыртта дегдіген топыраққа бір топ тауық *а у н а п* жатыр (С.Адамбеков, Қожанасыр). Бие баяу аяндап, жол жиегіне шығып жата қалады, *а у н а ғ а н* болады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа). Бұл аурулардың бәрінде де өте қатты қышынатындықтан, мал көрінген жерге сүйкеніп, *а у н а п*, жараны тісімен немесе тұяғымен қасып, әбден мазасы кетеді (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). **4.** *Домалау, құлау.* Мысықтай жерге төрт табандап дік ете түстім де, жантая құлай беріп, тағы бір-екі *а у н а п*, домалап кеттім (З.Шашкин, Теміртау). Біраз жатқаннан кейін барып байқады: төтесінің кешіккенін қалағанда өзінің тұяқ асты топырақ пен қу тезекке *а у н а п* қалғанын жасырғысы да келеді екен (А.Сүлейменов, Бесін). **5.** п о э т. *Жата қалып аунақшу, асыр салып ойнау, рақаттану.* Ол екеуі шағылға *а у н а п* жатып, ұзақ сырласып өткен-кеткендер еске алынды (Ә.Сараев, Бозқырау). Көгалға неге *а у н а д ы ң*, Бала боп әлде кеттің бе? Алдыңнан шығып арманың, Қуаныш жасын төктің бе? (Т.Молдағалиев, Алатау.). Көк шөпке рақаттана *а у н а ғ а н* ағасының қасына келіп, бұл да жата қалды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). **6.** а у ы с. *Жылжу, көшу, үдеру, ауысу.* Тау жақтан қоюлана бері өрбіген шуда бұлттар батыс жаққа қарай *а у н а п* барады (Т.Әбдіков, Көкжиек). Карта науқаны жаңа басталғасын ба, әлі қызығымыз басылар емес. Он күннен бері осы. Таң ата бір үйді «жаулап» ала қоямыз да, келесі күні сол уақытта басқа үйге *а у н а й м ы з* (Т.Мәндібаев, Сыпыртқы.). Бұлыңғырлау күн қолтығында *а у н а ғ а н* бір шоғыр бұлт ыдырады (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Аунап тұрды. *Сүріне құлап қалып, қайта көтерілді.* Тазы енді қайырылып қайта бас салам дегенше қоян бір *а у н а п т ы р д ы* да, жалтарып қиыстай қашты (Н.Сералиев, Намыс). Мен салқын судың тізеден өрең асар бір жеріне *а у н а п т ы р ы п*, сүртінген соң қайта кеп жаттым (Ә.Тәжібаев, Жаданов.).

Күлге аунаған тауықтай [түйедей, түйеше]. *Үсті басы шаң-шаң, ұйпалақ-тұйпалақ.* Қорап үстіндегі жігіттің *к ү л ғ е а у н а ғ а н т а у ы қ т а й* әлем-жәлем өңі адам күлмеуге болматындай еді (Ә.Сараев, Бозқырау). Балтасы бар мойнында, Сүйегі бар қойнында, Белін күрмен тартқандай, *К ү л ғ е а у н а ғ а н т ы й е ш е*, Бейне қара күйеше, Күресінге жатқандай (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қарға аунаған түлкідей. *Құлтырған, жайнаған.* Шаңғышы шыңнан іркілмей, *Қ а р ғ а а у н а ғ а н т ы л к і д е й*, Нарттай жанып беттері, Құрыштай бұлшық еттері. Бұлт-бұлт ойнап

бұлқынған, Таптағандай тағыны (Т.Жароков, Шығ. жин.). Бағы ашылар бейшараның, анау кездегідей салы суға кетпеген, *қарға аунаған тұлкідей* жайнаң қағады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Райхан сағынып жеткен өз үйіне келіп, *қарға аунаған тұлкідей* жайраң қағып, әңгімесін айтып отыр (Алғы шепте.).

АУНАҚ¹ з а т. ж е р г. *Малды иіріп ұстайтын далаңқайдағы алаң.* Түске жақын малды *аунаққа* айдап келдік («Оңтүстік Қазақстан»). Ту-талақай шашылған пішен түйе *аунақ* тақырға үйілді (Т.Әлімқұлов, Көкек.).

АУНАҚ² з а т. т е х. 1. *Топырақты, жол төсемдерін тегістеп, тығыздауға арналған болат білікшелері бар машина.* ≈ Жол тегістеуге арналған *аунақ*. 2. *ауылшар. Беткі қабатты қопару және топырақты тегістеу үшін қолданылатын ауылшаруашылық құрал.* ≈ *Аунақ* қолдану.

АУНАҚТА = е т. с ө й л. *Аунақшы.* Әкетті жалғыз аулаққа Саусағын сүйіп, сүйрелеп, Жайылған шашқа *аунақтап*, Жалаңаш төске үйкелеп (С.Жиенбаев, Оркиік.).

АУНАҚТАТ = е т. *Бір нәрсені біреуге әрлі-берлі аунатқызу, олай-бұлай домалатқызу.*

АУНАҚТАТУ *Аунақтат етістігінің қимыл атауы.* Мазасын кетірген ауыр ой біреер сағат ұйқысын келтірмей *аунақтатумен* болды (Аялы жандар).

АУНАҚТАУ *Аунақта етістігінің қимыл атауы.* Жатқан жері жайсыз ба, әрі-бері *аунақтатумен* болды («Әдеб. және искусство»).

АУНАҚТЫ с ы н. *Доңғалағы бар, шығыршыққа орнатылған. Аунақты* конвейерлер жұмысқа қосылған («Жетісу»).

АУНАҚШУ *Аунақшы етістігінің қимыл атауы; дөңбекшу, мазасызданып жата алмау.* Бекбауылдың астына салған көрпе-төсек жайсыз болды ма, әйтеуір әрлі-бері *аунақшумен* түн жарымын ауғызды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Қамар бір о жағына, бір бұ жағына *аунақшумен* көрер таңды көзімен атқызды (С.Торайғыров, Шығ.). Менің ыңқыл-сыңқылмен *аунақшумен* сағат тілін тоқтатып, ағын суды кері қайтармас, біреудің күнін түн ете қоймас (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.).

АУНАҚШЫ = е т. 1. *Ары-бері аунау, олай-бұлай домалау.* Олай-бұлай *аунақшы* н, біраз жатып талып қалыпты (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Өзен жағасындағы балауса шөптің үстінде *аунақшы* н жатудың рахатын Айдар жақсы біледі (А.Сатаев, Аққу.). *Аунақшы* н төсегін біраз жапырғаннан кейін, терезеге үңіліп... жерге төнген күңгірт аспанға қарайды (Т.Ахтанов, Дала сыры). 2. *ауыс. Дөңбекшу, мазасыздану,*

ұйықтай алмау. Абай күні бойы ешкіммен жазылып сөйлеспей, түн бойы *ұйықтай* да алмай, *аунақшы* н шықты (М.Әуезов, Абай жолы). Сәрсенбай түнімен төсегінде *аунақшы* н, әлі көз ілген жоқ (С.Бегалин, Төлбасы.). Содан бері қатты ойға түсіп, түн баласына кірпік ілмей, *аунақшы* н шығады (Ш.Құмарова, Қос шынар). 3. *Арлы-берлі бұлғақтау, бұлтақтау.* Қос бұрым оңды-солды *аунақшы* ғ а н д а қ бантигі гүлден-гүлге қонақтаған ақ көбелекке ұқсайды (Дөңгеле. күн.). 4. *ауыс. поэт. Көбік шашу, толқын ату.* Сеңгір таудан сел боп аққан қара өзен арнасынан *аунақшы* н, қалаға қаптады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Арнаға сыймай *аунақшы* н, Ағады солай қорқытып. Құшуға жалғыз сол асық, Алакөл суын толқытып (Ғ.Орманов, Шығ.). Күз еді, тұрып едің жар басында, *Аунақшы* н жатты өзен арнасында. Жас едім, жалқы едім, жалынды едім, Қиырдан қолды создым жалғасуға (С.Мәуленов, Жаз ерке). 5. *ауыс. Шайқалу, тербелу.* Кеме *аунақшы* н, екі бортқа шайқалып, Құйған суды төгіп жатыр қайтарып. Күлөй жеңгей жаба қойды трюмді, Түр көзінен сасқандығы байқалып (Жас қанат). Астымда *аунақшы* ғ а н ақ көбікті айдын көк теңізден басқа түк көрмеймін, аспан шарасы қараборан бұлт (І.Жансүгіров, Әңгім.). Ал қара көк қалың егін қарауытып, мұхит толқындарындай дөңбектене *аунақшы* н, ыңыранып төңкеріледі (Оныншы асу). 6. *ауыс. Үдере жылжу, көшу.* Аспанда жөңкілген қара ала, торы ала бұлт алаботаның түтініндей *аунақшы* н, ауыл үстін бауырымен сыза көшіп жатыр (С.Жүнісов, Ақан сері). 7. *ауыс. Бұрмалану, ауытқу.* Ол жылдары, әдебиетіміздің өзі де балаң кезінде, бағдар-баян айқындалып, жүрер жолы сараланбаған шағында сынның да жарға ұрған толқындай *аунақшы* н, ауытқыған шақтары болды (С.Мәуленов, Үркер.).

АУНАҚШЫП-ДӨҢБЕКШУ *Аунақшып-дөңбекші етістігінің қимыл атауы.* Сол түнді анасы *аунақшып-дөңбекшумен* ұйқысыз өткізді (С.Бегалин, Ана.).

АУНАҚШЫП-ДӨҢБЕКШІ = е т. *Мазасыздану, тынышсыздану; ұйықтай алмау.* Сол түнді Сақыбай *аунақшып-дөңбекші* н ұйқысыз өткізді. Атар таңды кірпік қақпастан қарсы алды («Қаз. әдеб.»).

АУНАҚШЫТ = е т. 1. *Бір нәрсені олай-бұлай домалатқызу, әрлі-берлі аунақтыру.* Тоқаш буманы алды. Ақтарса, газетке ораған бір бөлке нан. – Нан! Тоқаш алай-бұлай *аунақшыты* н, таңдана қарады (З.Шашкин, Тоқаш

Бокин). Анда-санда сокқан боран, сақылдаған аяз самарқау қысқы дала тіршілігіне бір мезгіл ғана ширақты, қатаң мінез беріп, қатты ашумен *а у н а қ ш ы т ы п* алады да, кенет тоқтай қалады (Ж.Саин, Жол үсті.). **2. Арлы-берлі бұлақтату.** Жұрын сырмалы шүберек қара қалпағын олай да былай *а у н а қ ш ы т ы п*, қабастың сүмірейген сұрқын қызықтағандай мысқыл кейіппен күле қарады (Қ.Толыбаев, Қайда-сың.). **3. Дөңбекшіту, мазасыздандыру.** Сүйек басы таза, осы бір сұлу жесір келіншек Нүсіп жүрегін көптен *а у н а қ ш ы т ы п* жүрегін (Д.Әбілов, Арман.). Таң атқанша көрер таңды көзімен атқызып, *а у н а қ ш ы т ы п*, ұйқы бермес дерттің емі – өзі екенін сезінер ме көгілдір көзді көктем қыз! (О.Бөкеев, Ән салады.). Бырбыр ұйықтап жатқан жылқышыны төбеттің анда-санда маңқ еткен даусы, үйде қымызға тойғандардың күжілі дамыл-дамыл *а у н а қ ш ы т ы п* қояды (Ф.Мұстафин, Өмір не өлім).

АУНАҚШЫТУ Аунақшыт етістігінің қимыл атауы. **1. Бұлақтату, селкілдету.** Тулаған мотордың *а у н а қ ш ы т у ы* орнықтырар емес, не заттан ұстасам да сілкілеп жыға береді (С.Мұқанов, Саяхат.). **2. Дөңбекшіту, мазасыздандыру.** Мазасыз ойдың *а у н а қ ш ы т у ы м е н* ұзақ уақыт ұйықтай алмады (Самғау).

АУНАҚШЫТП-ДӨҢБЕКШП = е т. Аунақшыт-дөңбекшуге мәжбүр ету, мазасыздандыру. Түстелетіп таныс бұлаққа жеткізіп, *а у н а қ ш ы т ы п-д ө ң б е к ш и т і п* алған соң, жақын жыңғылдың қою көлеңкесін ұйқыға сайлады (С.Елубаев, Ойсыл қара).

АУНАП-ҚУНА = е т. **1. Жатып-тұрып бой жазу.** Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар, Мал мазатсып қуанып, *а у н а п-қ у н а р*. Жыршы құстар әуеде өлең айтып, Қиу салар көлдегі қаз бен қулар (Абай, Тол. жин.). «Жануарлардың ер тоқымын алайыншы, жерге *а у н а п-қ у н а с ы н*, – деп бір тұрды да, – қой кешегідей кезенділер кез болып қалса жарамас», – деп ойлады Мұсақан (Ә.Көшімов, Лашын.). **2. а у ы с. Қыдырыстап дем алу, емін-еркін тынығу.** Екі айдан бері мойны босап, ерте жатып, кеш тұрып, кедей кербездіктің біразын істеп, домбыра тартып, ауыл қыдырып, *а у н а п-қ у н а п*, көңілі көбеңсіп қалған еді (І.Жансүгіров, Жолдастар). Сен әскер қатарынан босап келген соң, біраз дем алып, ағайын-туғанды аралап, *а у н а п-қ у н а у ы ң* керек еді (А.Хангелдин, Өткен күн.). Ауылға келген сыйлы қонақ Бағырлайдың бойында тынықпай, оның көркін тамашалап, жағасында *а у н а п-қ у н а м а й* аттанбайды (Қ.Бектұрғанов, Қатерлі.).

Аунап-қунап жатты. Тынығып, дем алып жатты. Жұмыстан кейін серіктесіп барып, балаларды ертіп, *а у н а п-қ у н а п ж а т ы п*, жеміс-жидек жеп, таза ауада, табиғат аясында тыныстап, күнге күйіп, дем алып қайтады (С.Байжанов, Сыр.). Сіз жұбайыңыз Сақып екеуіңіз біздікіне келіп, біраз *а у н а п-қ у н а п ж а т ы п* кетіңіз (С.Шаймерденов, Мінез). Қайының аулында біраз күн *а у н а п-қ у н а п ж а т қ а н* соң, Төлеген үйіне қайтты (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Аунап-қунап қайтты. Тынығып, демалып кетті. ...Амандығын біліп, *а у н а п-қ у н а п қ а й т а й ы н* деп едім (Ф.Мұстафин, Жиырма бес). Ойға түскелі төркініме барып, біраз *а у н а п-қ у н а п қ а й т т ы м* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

АУНАП-ҚУНАТ = е т. Емін-еркін тынықтыру, барын салып бой жаздыру. Атасы мен әжесінің оны жаны қалмай күтіп, *а у н а т ы п-қ у н а т а т ы н ы н* біледі («Халық мұғ.»). Жұмыстан кейін серіктесіп барып, балаларды ертіп, *а у н а п-қ у н а т ы п* жеміс-жидек жегізіп, таза ауада, табиғат аясында тыныстатып, дем алдырып қайтады (С.Байжанов, Сыр.).

АУНАП-ҚУНАТУ Аунап-қунап етістігінің қимыл атауы. ≈ Туған жерінде *а у н а п-қ у н а т у*.

АУНАП-ҚУНАУ Аунап-қуна етістігінің қимыл атауы; емін-еркін тынығу, рақаттанып дем алу. Елге барып, сағынған дос-жараныңмен қауышып, *а у н а п-қ у н а у* да ойымызда бар («Жұлдыз»).

АУНАТ = е т. **1. Домалату, бір жағынан екінші жағына аудару.** Жүніс баланы шешіндіріп, мазардың үстіне *а у н а т т ы* да топырағынан алып таңдайына, бет-аузына жақты (О.Дастанов, Мұрагер.). Жол үстінде қара қоңыз жылқының жас тезегін *а у н а т ы п* әкетіп барады (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Аю төс қазақ, сон-соң аюлығы ұстап кетті ме, астындағы қойтасты *а у н а т ы п* жіберіп, жалпақ жағын үстіне қаратты (А.Сүлейменов, Бесін). **2. Бір жағынан екінші жағына кезек ауыстыру.** Күн шығарда өпкесі оны ұзақ тербетіп, «Аш, ұйқым, аш» деп, әрі-бері *а у н а т ы п* отырып алды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Көзімді ашамын. Түк көрмеймін, бірақ әлдекімдер күбірлейді. Әлдекімдер мені әрлі-берлі *а у н а т ы п*, шайқап, тербеп жатыр (Н.Сералиев, Қаңтар). **3. Кезек-кезек ауыстыра, аударыстыра отырып, сыртына бір нәрсені жағу.** Сөлінен арылған баялдыңы екі жағынан ұнға *а у н а т ы п* өсімдік майына қуырады («Қаз. әдеб.»). – Өзің бір боз өкпесің-ау деймін, – дейді бір қапсағай

жігіт Ақшевқа шүйлігіп, – мына балықтарды қара топыраққа *а у н а т а* салғаның не? («Лен. жас»). Биыл өлмесінің қамын жасап, кемпірінен көргеніндей сиырдың жас кепесін күрекпен көңге *а у н а т ы п* домдаған (С.Жүнісов, Ақан сері). **4.** *а у ы с. Құлату, түсіру.* Халыққа әбден тізесі өткен патшаны да халық орнынан *а у н а т ы п* тастап жатыр (С.Бегалин, Замана.). Алматыдан келген ревизор белшесінен күнәға батқан, архи-арами намаз оқып, мешіт ұстап отырған Қасымғали имамды тоңқалаң астырып, орнынан *а у н а т ы п* түсірер деген Оспан қалпенің ойы бір көрген түстей жоқ болды (С.Адамбеков, Көсе.). Бәс тігем де қаласаң, жамбы атам. Қиыра қой киікті, қанда тамын. Шығаршы шымыр дене палуаныңды, Аяғыңның астына *а у н а т а м ы н* (М.Мақатаев, Қарлығаш.). **5.** *а у ы с. Тынықтыру, дем алдырту.* Сол сияқты *а у н а т с а ң* да өзің біл, Ағайындар қунатсаң да өзің біл. Түркіменстан туған ауылым менің де, Алыс қырдан аңсап келген кезім бұл (М.Әлімбаев, Көңіл.). Жолшыбай екі-үш жерде Аққасқаны *а у н а т ы п*, баптандырып алды (М.Әуезов, Қараш.).

Ай аунатып, жел жылжытты. *Айдан ай, жылдан жыл жылжып өте берді.* Шаң-шұңсыз, қайғы-қасіретсіз *а й а у н а т ы п, ж е л ж ы л ж ы т ы п* жатқанымызда, жай оғындай жайсыз хабар есімізден тандырды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

АУНАТУ *Аунат етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір жағынан екінші жағына аудару.* Ішке жиналған қан мен суды білу үшін адамды бір жамбасынан екінші жамбасына *а у н а т у* керек (А.Даиров, Хирург.). **2.** *Бір жерден басқа жерге ауыстыру.* Еңбекті дұрыс ұйымдастыра алмағаны үшін Жұмағүлді де, өзін де басқа жай жұмысқа *а у н а т у ы* әбден мүмкін (А.Мекебаев, Періште келіншек).

АУНАТЫС= е т. *Бірлесе аударысу, домалатысу.* Тым ауыр болғасын *а у н а т ы с а й ы н* деген шығар (Сауыншы шамшырақ.).

АУНАТЫСУ *Аунаттыс етістігінің қимыл атауы.* Киіз басушы әйелдер шиге ораған жүнді балалардың *а у н а т ы с у ы н* қалайтын («Еңбек туы»).

АУНАУ *Ауна етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Олай-бұлай аударылу, домалану.* Қар түсіп, аңның қарға *а у н а у ы н* күтіп жүргенде Бүркітінің түлкісін қырып салатын түрі бар (А.Сейдімбеков, Ақиық). *А у н а у* деп жылкының көгалды, ащылы, құмайтты жерлерге жатып, екі жағынан кезек арқасын жерге тигізіп, аяғын жоғары көтеріп, ерсілі-қарсылы домаланып жатуын айтамыз (Ш.Жанәбілов,

Қаз. мал атау.). **2.** *а у ы с. Жата қалып аунақшу, асыр салып ойнау, рақаттану.* Олар... ұзақ күнді суға жүзумен, құмға *а у н а у*, серуенмен өткізді. Сондай шақта талай сырлар ақтарылды, талай келешектер болжалды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қар үстінде *а у н а у ш ы* едік той жасап, Тонды шештік, қар атысып ойнасақ (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

АУП о д. **Әуп.** Мен де сол әдіспен Кожевниковты айнала бере қарғып түстім де, «*а у п*» деп алып кеттім (Қ.Бадыров, Өткендер.). – Он екі, – деді жуан қара бұрынғы валетіне ондық қосып. *А у п* па! Аһа, тоғыздық (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

АУПАРТКОМ з а т. с о в е т. **1.** *Аудандық партия комитеті (қйым).* *А у п а р т к о м н ы ң* өткен бюросында егінді бөлектеп жинаудың барысы туралы мәселе қаралды (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). *А у п а р т к о м н ы ң* кезекті мәжілісінде биылғы құрғақшылық жылында егістікті суландыру жүйесін жақсарту мәселесі қаралды («Соц. Қаз.»). **2.** с ө й л. *Аудандық партия комитеті ұйымының басшысы, төрағасы.* Күн көтеріле *а у п а р т к о м н ы ң* құла волғасына мініп, қасында Айжан, Раушан асығыс жетті отарға (З.Шашкин, Сенім). **3.** *Аудандық партия комитеті ұйымының мекемесі.* Ас ішісімен Мәлік Нұрланды машинасына отырғызып ап, *а у п а р т к о м ғ е* алып барды (З.Шашкин, Сенім). *А у п а р т к о м н ы ң* бәрі де тоғыз жолдың торабы түйіскен беткетей болады (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

АУПІРІМ о д. с ө й л. **Әупірім.** – *Ау пірім* алла! *А у п і р і м* алла! Ақырың! – деді, жасы үлкен солдат қайық теңселгенде (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АУПІРІМДЕ= е т. с ө й л. **Әупірімде.** *А у п і р і м д е п* жүріп жатқан жайымыз бар («Қазақст. әйелдері»). Бөрененің бір жағын Розаның әкесі жалғыз ұстап, екінші жағын үш жігіт *а у п і р і м д е п* жатып зорға көтердік («Жалын»).

АУПІРІМДЕТ= е т. «*Ау, пірім*» деп сиындырту. ≈ *А у п і р і м д е т і п* көтерді.

АУПІРІМДЕУ *Ау пірімде етістігінің қимыл атауы.* Онсыз да асығыс түрде алыстан көмектесуге келген жұмысшылардың *а у п і р і м д е у ғ е* де шамасын келтірмеді («Жас Алаш»).

АУРА [лат. аура] з а т. **1.** *Парапсихологиялық ілімдер бойынша биологиялық ағзаларды және ағзалардың жиынтығын қоршап тұратын ерекше өріс.* Адам баласының айналасындағы *а у р а д а н* шапағат болып тарайтын қуат та биосфера мен геосфера арасындағы биоқуат айырбасына әсер етеді («Ана тілі»).

2. м е д. *Талма, қояншық т.б. жүйке дерті қозып ұстаған кезде адамның тілі байланып, денесінің сілейіп қатып қалуы түрінде көрінетін аурудың жай-күйі.*

АУРЕЙ з а т. Мәйіттің абыройын жабу үшін пайдаланатын шүберек. Сүйекшілер мәйітке қолдарын тигізбей, оң қолдарын дәкемен орап алуға, мәйіттің абыройын *а у р е й* шүберекпен жабуға тиіс (Қаз. әдет-ғұрып.).

АУРЕЛИЯ [лат. aurelia] з а т. б и о л. Денесінің түсі мөлдір, шатыршасы жалтайған, диск немесе табақша тәрізді болатын ішек-қуыстылар типі сцифомедузалар тобының бір туысы. *А у р е л и я* қоңыржай және тропиктік теңіздерде мекендейді (ҚСЭ). *А у р е л и я* қармалауыштарының және шатырының көмегімен суда қалқып, жылжиды (Қаз.тілі термин. Биология).

АУРИКУЛЯРИЯ [лат. auricula] з а т. б и о л. Тікен терілі жануарлар табына жататын теңіз қияры; голотурияның личинкасы. *А у р и к у л я р и я* су қабатында жүзіп тіршілік етеді, кейін дамып келе жатқан *а у р и к у л я р и я* су түбіне түседі де, «қуыршақ» сатысынан өтіп, кірпікшелерін жоғалтып, жас голотурияға айналады (ҚСЭ).

АУРИПИГМЕНТ [лат. aurum – алтын, pigmentum – бояу] з а т. х и м. Сульфидтер тобына жататын минерал. Өнеркәсіп жолымен *а у р и п и г м е н т* ең мысаяк өндіріледі. Түсі сары, күрең сары, май сияқты жылтырауық *а у р и п и г м е н т* шашыранды сәулелі құрылымы бар түрлі агрегаттар түзеді (ҚСЭ). *А у р и п и г м е н т* тің түсі сары, сызығы ашық сары, жылтырлығы меруерттей, қаттылығы – 1,5–2, жіктілігі өте жетілген, меншікті салмағы – 3,5. Төмен температуралы гидротермалық жолмен пайда болады (Қаз. тілі термин. Геология).

АУРУ з а т. 1. м е д. Ағзаның тіршілік ету, өсіп-өну әрекеті мен құрылысының бұзылуы; науқас, кесел, дерт, сырқат. *А у р у* – зарарлы нәрселердің адам ағзасына тигізетін әсерінен болатын бүліншілік, ағзаның тіршілік ету, өсіп-өну қабілетінің бұзылуы («Қазақ»). *А у р у д ы ң* пайда болу себептерін зерттейтін ілімді этиология деп атайды (ҚҰЭ). Жақсылық, жамандықты жаратқан құдай, бірақ қылдырған құдай емес, *а у р у д ы* жаратқан құдай, ауыртқан құдай емес (Абай, Тол. шығ.). 2. *Науқас адам, димкас кісі, сырқат адам. А у р у ғ а* қарау, әрі төрт бірдей баланы киіндіріп мәпелеп өсіру оңай ма (С.Байжанов, Сыр.). Ал *а у р у* әлсіреп демігеді, Ажал келіп алмақ боп желігеді. Қан майданның қансырап ортасында

Көмек күтіп жатқандай көрінеді (М.Мақатаев, Шығ.). *А у р у* өле-өлгенше жанына дәмелі, Жалқау жан кинамай малдан дәмелі (Мақал-мәтел). // *Ауруға шалдыққан, сырқатты, димкас.* Маздап жанған от Абай мен Дөрменнің жүзін *а у р у* адамға анық көрсетті (М.Әуезов, Танд. шығ.). Гүлдариганың *а у р у* шешемді алты айдай, *а у р у* өкемді алты жыл мәпелеп бағып-қаққанын балаларыма айтып отырамын («Парасат»). Сау бұзауларды *а у р у* бұзаулармен бір қорада ұстаудың салдарынан осындай келеңсіз жағдайға жол берілген (Ө.Қарамендин, Бұзау. ауруы). 3. *а у ы с. Жағымсыз қылық, жаман әдет.* Бұл *а у р у*, бұл әдет бұрынғы болыстардан мұра болып, әлі соны жұрттың көбі тастай алмай келеді (С.Дөнентаев, Шығ.). Сендегі *а у р у* да солармен тамырлас. Сырқауы басқа да, сарнауы бір (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Төле би бабамыздың «Жүзге бөлінгеннің жүзі күйсін» деп айтып кеткеніндей, рушылдық – келешегімізге кеселін тигізетін *а у р у* («Мәдениет және тұрмыс»). 4. *Бір нәрсеге құмарлық.* Оның күрес десе *а у р у ы* бар, қызып кетіп отыра алмайды (С.Мұқанов, Замандас.). Өлеңімізсіз өмір сүрмес болыппын, Өлеңімізсіз өмірде жоқ борықпын. Ақындық бір жазылмайтын дерт екен, Ақындық бір *а у р у* екен соны ұқтым (М.Мақатаев, Шығ.).

Аддисон ауруы. м е д. Бүйрек безінің қыртыс қабатынан шығатын гормондардың жетіспеуінен пайда болатын ауру. *А д д и с о н а у р у ы н ы ң* белгісі адамның денесі (терісі) қара дақтанып, түрпідей қатайды, жүрек бұлшық еті нашарлайды, жүдеп шаршағыш келеді, тәбеті болмайды, көп құсудан тез жүдейді (Физиол. атау. орыс.-каз. сөздігі).

Алып бара жатқан ауруы жоқ. *Жанға батар ешқандай дерті жоқ, сап-сау.* Ертеңгі ауқаттан кейін өзгелер соғыс өлкесіне асыкса, Запорожский емхананы сағалайды. Ал бірақ осы шіркіннің *ал ы п б а р а ж а т қ а н а у р у ы д а ж о қ* сияқты (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

Ауру бакты. *Ауру адамның күй-жайына қарады, бағып-қақты, құтті.* – Рахмет! *А у р у б а қ қ а н* үйіміз ғой... Жеңгең жалғыз қалған, үйге барайын (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). Дәрігерміз дегендер бұ күнде халыққа көп залал келтіріп тұр. Бұлардың есі-дерті мал алу. Малды құмалақ салып алады, кітап ашып алады, садақа деп алады, *а у р у д ы б а ғ а м ы н* деп алады (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Күндіз-түні *а у р у б а ғ у*, Тапжылмастан саған жағу, Қандай қорлық, мекерлік еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ауру биледі. *Ауру жеңді, бой алды.* Сау күнімде құдайым еске салмай *Ауру билеп* бойымнан әлім кетті-ау Бауырсаққа илеген кескен нандай (Бес гасыр.).

Ауруға [ауру үстіне] ауру жамады. *Бұрынғы ауруына басқа ауру қосылды.* Бұрынғы аурулары аздай-ақ, соңғы бір-екі жыл ішінде біздің ел тағы бір *ауруға ауру жаман* алды (М.Жұмабаев, Шығ.). Бөрінен жаманы бақсы-балгерлерге емдетіпті, олар *ауруға ауру жаман* ты (М.Дулатов, Шығ.). Дәрігерге дер кезінде көрінбей, өз бетінше емделем деп, *ауру үстіне ауру жаман алған* д а р да аз емес («Денсаулық»).

Ауруға шалдықты [ұрынды, ұшырады, кезікті]. *Ауырып қалды, науқастанды, сырқаттанды, дерттенді.* Досмағұл *ауруға шалдығып*, басқа бір поселкедегі мектепке ауысыпты (С.Кобеев, Орынд. арман). Өзіме-өзім дәрігер көзімен қарасам, *ауруға шалдыққан* тәріздімін (З.Шашкин, Доктор Дарханов). Мұншама азып-тозып демалыссыз ауыр жұмыс істеуден зорығасың, *ауруға ұрынасың* («Жұлдыз»). Мен су шыққандай, өз үйіме бас сұққым келмейтін бір *ауруға ұшырадым* (Ө.Қанахин, Жер бас.). Сол себептен бұл қойлардың тұқымы азып, түрлі *ауруларға ұшырай* бастады (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Әкем өкпе ауруынан емделіп жүргенде, басқа бір *ауруды кезіктіріп* ді (Қаз. әңгім.).

Аурудан тұрғандай. *Өңі жаман, жүдеу, құп-қу.* Оның түсі *аурудан тұрғандай* тым құялық көрінді (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). *Аурудан тұрғандай* өте жүдеп кеткен, өңі құп-қу екен («Лен. жас»).

Аурудың беті қайтты [бері қарады]. *Науқасы жеңілдеді, айыға бастады.* Арада екі күн өткенде бала *ауруының беті қайтты*п, өңіне қан жүгірді («Қаз. әдеб.»). *Аурудың беті қайтты*, құдайым қаласа екі-үш күнде басын көтеріп қалар (Семья тәрбиесі). Өзі тамақ ішкісі келеді, сырылы кетті де, температурасы 39 градус болған, түс қайта *аурудың беті бері қарар*, – деді («Қаз. әдеб.»).

Аурудың емі. *Ауруды жазатын нәрсе, тәсіл.* Әр *аурудың емі* бар, таба білсең; Әр досыңның кемі бар, жаба білсең (М.Хакімжанова, Таңд. өлеңд.).

Аурудың жасырын кезеңі [мерзімі]. м е д. *Ауру қоздырғыш микробтың ағзаға енуінен бастап, аурудың алғашқы белгісі білінгенге дейінгі уақыт.* Жұқпалы ауруға қарсы алдынала егу аурудың *жасырын кезеңін* ұзартуы

мүмкін, бұл мерзімде организмде иммунитет пайда болып, ауру жеңіл өтеді, ұзаққа созылмайды (ҚСЭ). Кебенек ауруының *жасырын кезеңі* 5–10 күнге созылады (Ш.Қалықов, Қой ауру.). Аурудың *жасырын мерзімін* ің бірде кешігіп, бірде ерте белгі беруі адам денесінің жарақаттанған орнына байланысты (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Аурудың сөзі. *Мәнсіз, жөнсіз, ақыл-парасатқа жатпайтын сөз.* Саудың сөзі екенін де, *аурудың сөзі* екенін де ажырата алмай, әрі жаны ашып, Бәтихан қайтерін білмей дағдарды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Ауру ерегісіп кетеді. *Ауру асқындап қозып кетеді.* Анда-санда: «Не болды? Қойыңдар, қойыңдар. Жаңа жазылып келе жатқанда тағы *ауруы ерегісіп кетеді* ғой», – деп қояды (С.Торайғыров, Шығ.).

Ауру жабысты. *Науқас пайда болды, сырқаттанды.* Сонан *ауру жабысты*п, үлкен науқасқа шалдыққан (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

Ауру көрді. *Дерт санады, жаратпады, ұнатпады.* Қараңғы, саңырау қайғы ойды жеген, Еркелік пен достықты *ауру көрген*. Ақылы жоқ, ары жоқ шуылдақты Күнде көріп, түл бойы жиіркенген (Абай, Тол. жин.).

Ауру қоздырушы [таратушы]. *Ауруға шалдықтыратын, ауруын меңдететін.* *Ауру қоздырушыларды* анықтаудың қиындығына байланысты тәжірибеде жаңа әдіс қолданылады (Табиғат сулары.). *Ауруды қоздырушы* лигула деп аталатын таспақұрттың біздің елде төрт түрі бар (Т.Тілеуғалиев, Балық). Елді мекендердің, мал шаруашылығының және бірқатар кәсіпорындардың ақабалары *ауру таратушы* сулар болып табылады (Табиғат суларын.).

Ауру меңдеді [күшейді, дендеді]. *Ауруы асқынды, сырқаты күшейді; дерт жеңді.* Атаманды *ауру меңдеген* сайын бетіндегі шешек дағының бір-бірі баданадай болып, тереңдеп барады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). *Ауруым меңдеп* бара жатыр (Майдан). Не қылса да Қамардың *ауруы* күннен-күнге *күшейіп*, болмасқа айналды (С.Торайғыров, Шығ.). Сол жатқаннан меңдеді, Күшейіп *ауру дендеді*. Жанталасып жатқанда Үйіне бір жан келмеді (С.Мұқанов, Шығ.).

Ауру ошағы. *Ауру-індеттің басталған жері, таралған аймағы.* Африка құрлығының оңтүстік бөлігінің көптеген елдері жұқпалы *аурулардың ошағына* айналып отыр («Соц. Қаз.»).

Ауруына ем қонбады. *Сырқатына дауа болмады.* Айдаһарға мынаны айт: Жеті жыл-

дай *ауруына ем қонбаса*, бақытты басқа тепкен адамның басын жесін, сонда ауруынан жазылады (Қаз. ертег.).

Ауруын қаратты. *Ауруын маманға тексертіп анықтады, ем-дом жасатты.* Ол Қазанға *ауруын қарата* барғаннан қайтып келе жатып, үйіне жете алмай, Тройцк шаһарында опат болды (С.Торайғыров, Шығ.).

Балалар ауруы. м е д. *Көбінде балаларда кездесетін ұлпа шешек, қызылша, көкжөтел сияқты аурулардың тобы.*

Бас ауру. м е д. *Қан тамырларының қызметі бұзылып, миға қанның жөнді бармауынан, сондай-ақ жүйке аурулары, ағзаның жалпы күйінің нашарлауы т.б. сырқаттарға байланысты туындайтын бастың сырқырап, солқылдап, тырысып ауруы. Бастың ауруы инфекциялық аурулардан, көз сырқатынан, мәселен алыстан көре алмаудан, құлақтың ауруға шалдығуынан, уланудан, неврологиялық сырқаттан, сондай-ақ шаршағаннан, қобалжығаннан, шылым тартудан, ішімдікке салынудан да болады (Шаңырақ). Жынды, делбе, шекекүрт, меңіреу, айналма, тентек, суми, көкми, тағы басқаларды қазақ емшілері бас аурулар қатарына жатқызады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).*

Венералық аурулар. м е д. <лат. *venus (veneris) – венера*> *Негізінен жыныстық қатынас арқылы берілетін жұқпалы аурулардың жиынтық атауы.* Ауру қоздырғыштары ашылып, зерттелгеннен кейін ғана *венералық аурулар* жеке түрлерге жіктеледі (ҚҰЭ). *Венералық аурулармен* сырқаттанған кісілер есепке алынады, міндетті түрде емделеді, емделуден бас тартатын болса, заң бойынша жауапқа тартылады (ҚҰЭ).

Жаман ауру. э в ф. *Қылтамақ ауруының халық арасындағы аты.* Боз қырау деген амалда *Жаман ауру* тап болып, Шомытты арба үстінде, Шалқамнан сұлқ құладым, Сағынып елді жыладым (Қашаған ақын).

Жан ауруы. *Жан азабы. Жан ауруы* тән ауруынан күшті деген осы екен, жүрегім өргеніп, тұла бойымды ыза-кек, сана сезімдімді удан да ащы тер билеп, жанымды қоярға жер таппадым (І.Есенберлин, Алтын құс).

Жел ауру. *Ауық-ауық болатын қуяң секілді сырқат түрі.* Тәжірибеде әлгі тұз *жел ауруларына* мың да бір ем болып шығады («Лен. жас»).

Жүйке ауруы. м е д. *Жүйке жүйесі қызметінің зақымдануынан болатын аурулар.* Гүлсімнің тағысқандағы білгені: әдемі жігіт *жүйке ауруының* дәрігері, аты – Әли.

Алты ай ғылыми командировкада болып, жақында келіпті (З.Шашкин, Өмір.). Бақсылар негізінен *жүйке ауруына* ұшырағандарға, есі ауысқандарға, ауыр толғақ қысқан әйелдерге, сарып, сал ауруымен ауырғандарға ем жасаған (Б.Абылқасымов, Телқоңыр).

Жұқпалы ауру. м е д. <лат. *infecere*> *Микробтар арқылы таралатын ауру.* XX ғасырдың соңғы ширегінде адам өміріне аса қатерлі СПИД *жұқпалы ауруының* алдын алу өткір проблемаға айналып отыр («Денсаулық»). Малшылыққа деген тағы бір соққы көктем мен жазда үнемі қайталап тұратын: аусыл, топалаң, жамандат, қарасан, ақшелек, маңқа, қотыр және басқа *жұқпалы аурулар* болды (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.).

Жіңішке ауру. с ө й л э в ф. а) *Адамның несептік жыныс мүшелерінен ірің ағып ауыратын жұқпалы ауру; соз.* Теңге қотыр, ноғай қотыр, *жіңішке ауру*, мерез аурулары көбейіп барады (М.Дулатұлы, Шығ.). Соны білу ғой, орыстар өз аулына да келген, қызқатындар тау-тасқа тығылған. Өзі де үш орыстың қолына түсіп қап, бұйырғанын көрген; кіші үйдің қызы содан бері *жіңішке ауруға* шалдығып, от басында сұлап жататын болған. Сонда да қатын шіркіннің таңсық-қойлығы басылған ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Өкпе ауруы, туберкулез.* Бәрі де көрінеу ескілікті аурулар: *жіңішке ауру*, жарық, көксау (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Дүмше дәрігерлер көптеген кеуде ауруларын сулема сияқты препаратпен, ал басқа *жіңішке ауруларды* киноват және сынап қосындыларымен емдейтін болған («Қаз. әдеб.»).

Ит ауруы. с ө й л. *Мешел.* Баланың *ит ауруы* дегенді емдегенде мынадай арбауды бірнеше рет қайталайтын: Иттің аты Елеуіт, Елеуіттен телеуіт, Бері бақпа ары бақ. Арба толы телеуіт, Мұрынын қанатып, Тісін қақ (Б.Абылқасымов, Телқоңыр). Бір жастан асқанша Жортуылға шыр бітпеді. *Ит ауруына* шалдығып, ине қармақтай ілмийп өсті (С.Омаров, Тастағы жазу).

Кәсіптік аурулар. м е д. *Белгілі бір мамандыққа, кәсіпке байланысты болатын ауру түрлері.* *Кәсіптік аурулар* кәсіпорындарындағы ауа құрамы, жылу, шаң-тозаң, күн сәулесі, шу, вибрация әсерінен пайда болады (ҚСЭ). *Кәсіптік ауруларға* қарсы күресте жұмысқа аларда және онан кейін әр 6–12 ай сайын барлық жұмысшы, қызметкерлердің денсаулығын медициналық тексеруден өткізіп тұрудың маңызы үлкен (ҚСЭ).

Көз аурулары. м е д. *Адам ағзасындағы жүйке жүйелерінің, жүрек-қан тамыры жүйелерінің ауруға шалдығуынан, сондай-ақ көз айналасындағы ауру салдарынан көзде болатын сырқат түрлері.* Балық майының құрамында А және В витаминдері көп болғандықтан мешел, витаминоз, остеомалация, остеопороз, тыныс алу, асқазан, тері және *көз аурулары* н емдеуге пайдаланады (ҚҰЭ). Тұрмыс жағдайы нашар болғандықтан, туберкулез, *көз ауруы* сияқты жұқпалы сырқаттар бел алып, олар мыңдаған адамды мүгедек қып, еңбекке араласуына кесірлік жасаған (С.Мұқанов, Алып. адым.). Көп заманнан бері басымыздан кешірген зорлық-зомбылық, кедейлік, надандық мұра қылып біздерге мерез, құрт, қотыр, *көз ауруы* сықылды пәлелерді қалдырған (М.Дулатов, Шығ.).

Қияли ауру. м е д. *Қиялға бой ұруға итермелейтін жүйке ауруы, ақыл-есінен жаңыла бастау.* Миокеил *қ и я л и а у р у ғ а* ұшырағанда да жалпы тыныштандыратын дәрі ретінде беріледі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *Қ и я л и а у р у ғ а* сандырақтау, жоқты көру, өзінен өзі қайғыру, сонымен қатар шизофрения, қояншық және т.б. жатады (М.Исабаев,... Мед. анықтама).

Құлақ аурулары. м е д. *Құлақтың сыртқы, ортаңғы және ішкі бөліктерінде кездесетін дерттер.* *Қ ұ л а қ а у р у л а р ы* жедел және созылмалы деп бөлінеді («Денсаулық»). Жиі кездесетін сыртқы *қ ұ л а қ а у р у ы н а* отит, перихондрит, отогематома, құлық жатады (ҚҰЭ).

Құрт ауру. м е д. <лат. tuberculum> *Жұқпалы өкпе ауруы, туберкулез.* *Қ ұ р т а у р у ы* – микробактериялар тудыратын және әртүрлі органдарда өзгеше қабыну өзгерісінің пайда болуымен ерекшеленетін жұқпалы ауру (Шаңырақ энц.). Жуырда Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) *қ ұ р т а у р у ы* қатерлі деңгейге жеткен 10 мемлекеттің атын атады («Жас Алаш»). Мұғалім еді, жас еді, Ем болмады еш дәру. Нағыз қиғаш қас еді, Алып кетті-ау *қ ұ р т а у р у* (Қ.Мұқышев, Поэм.).

Психикалық аурулар. м е д. *Жүйке жүйесіндегі ми орталықтарының зақымдануынан болатын дерттер.* *П с и х и к а л ы қ а у р у л а р ы* бар адамдардың тергеу кезеңіндегі қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында процессуалдық мәжбүр ету шараларын қолдануда да проблемалар бар («Егемен Қазақстан»).

Сәуле ауруы. м е д. *Ағзаға радиацияның тигізген залалды әсерінен болатын ауру.* Семей полигонында *с ә у л е а у р у ы* м е н ауыратын-

дар жыл өткен сайын көбейе түсті («Түркістан»). Сәуле әсері заттар алмасу процесін бұзады, клеткаларды ыдыратады, түрліше ауру процестерін қоздырады, ал бүкіл организмді сәулемен емдегенде *с ә у л е а у р у ы н а* шалдықтырады (Р.Сәтбаева, Өңеш рағы).

Созылмалы ауру. м е д. <лат. chronikos> *Жазылуы ұзаққа созылатын ескі ауру.* Диабет қан құрамындағы қанттың көбейіп кетуінен болатын *с о з ы л м а л ы а у р у* болып табылады («Денсаулық»). Бұндай дертті кешеуілдетпей, тиянақты емдемесе, оның *с о з ы л м а л ы а у р у ғ а* ұласып кетуі мүмкін («Денсаулық»).

Сүле ауру. *Диңкелетіп шаршататын, жүдететін, созылып ұзақ уақыт айықпайтын ауру.* Сол жиырма күн ішінде жол бойы, *с ұ л е а у р у* қалпынан айықпаған Абай, енді-енді ғана анықтап тәуір бол бастаған сияқты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Үзіліп, келмеске кетіп бара жатқан *с ұ л е а у р у д ы ң* жан шошытқан реңсіз өңіндей жұқа ғана сүлдері бар («Қаз. әдеб.»).

Тау [биіктік] ауруы. м е д. <лат. morbus montanus> *Теңіз деңгейінен 4000–6000 м биіктікке көтерілгенде, ауа қысымы төмендеп, оттегінің жетіспеуінен тыныс, қан айналу, орталық жүйке жүйесі қызметінің бұзылуы түрінде пайда болатын ауру.* *Т а у а у р у ы н д а* адамның тыныс алуы, жүрек соғуы тездейді, басы айналып, дене қызуы көтеріледі, өкпеге, мұрынға қан келеді (Физиол. атау. орыс.-қаз. сөздігі).

Теңіз ауруы. *Көп тәулік бойы шайқалудың салдарынан болатын дерт.* *Т е ң і з а у р у ы* – локу, бастың ауруы т.б. түрде байқалатын матростар жиі сырқаттанатын кесел («Зерде»). Паркопанды асқазан бүріп ауырғанда береді және *т е ң і з* бен ауа *а у р у ы н а* профилактика ретінде де қолданылады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Тері аурулары. м е д. *Ағзаның тері қабатында әртүрлі қоздырғыштардың әсерінен болатын дерт.* Итсигектің сулы тұнбасын денедегі қышыманы, қотырды емдеуге, шыбын-шіркей, құрттарды жоюға, малдың *т е р і а у р у л а р ы* н емдеуге қолданылады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Академияның микробиологтері «актиномицин К» деп аталатын жаңа антибиотик тапты. Мұны жамандат ауруын емдеуге және *т е р і а у р у л а р ы н а* қарсы қолдануға болады (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Дәрігерлер оның сұйық экстрактысын күйез, *т е р і а у р у л а р ы* н емдегенде де қолданып жүр (С.Сұбханбердин, Өсімдік–дәрі.). Есек-

жем – кенеттен қалақай шаққандағыдай күлбіреп шығатын қышымалы *те рі ау ру ы* (М.Исамбаев,... Мед. анықтама).

Тышқан ауруы. в е т. *Шықшыт безі шошудан білеуленіп, ісіп кететін, көбінде жылқы малында кездесетін кесел.* Шеміршек қата мен *ты ш қ а н ау ру л а р ы* н жылқының ыстық-суықты болғандығынан көру бар (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *Ты ш қ а н ау ру л а р ы* жылқыдан басқа ірі қарада да кездеседі (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Тіс ауруы. м е д. *Тіс қлпасы мен қызыл-иектің қабынуы салдарынан тіс түбірлері жалаңаштанып, іріңдеп тіс қағының орнығуы сияқты ауру түрлері.* *Тіс ау ру ы* ның алдын алу мақсатында жылына кемінде 2 рет тіс дәрігеріне көрініп тұрған жөн (Шаңырақ). Өзіңді, тамағыңды таза ұста. Ішкен-жеген сайын және де ертенді-кеш аузыңды тазалап шай. Аузыңды таза ұстасаң, *тіс ау ру ы* дың көбінен құтыласың. Тамақ жеген сайын тісінді мәсуекпен (тіс тазалағышпен) жақсылап тазала... Мәсуегіңнің қылы тым қатты не тым жұмсақ болмасын (Х.Домұхамедұлы, Таңд.).

Ұстамалы ауру. м е д. <лат. epilepsy> *Қояншық, талма ауруы.* Эпилепсия атауының қазақша баламасы – «*қ с т а м а л ы ау ру*» («Денсаулық»).

АУРУДАЙ с ы н. 1. *Кесел сияқты, дерт тәрізді.* Меңдеп кеткен ескі *ау ру д а й*, ешбір ем қонбай-ақ қойды (Ө.Қанахин, Мұрагер). Мәселе Европа тұрғындарының қайсысының болса да титтей қарсылығының Америка басшыларына *ау ру д а й* әсер ететіндігінде (Бейбітшілік даусы). 2. *Науқас, сырқат адам секілді.* Абай болса қазір өзін анық *ау ру д а й* сезеді, денеде езіліп қалған сал сүйек, еріксіздік бар. Бар бойын жер тартқандай (М.Әуезов, Абай жолы). Ана дүниеден иман тілеген, өлімге бас байлаған үмітсіз *ау ру д а й* ендігі тілек – жол амандығы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шіркін-ай, осы өлімнен аман қалсам, келесінің алды болып кетер едім деген *ау ру д а й* боп отырмын (К.Асанов, Сағыныш).

АУРУ-ЖІТУ з а т. с ө й л. *Ауру-сырқау.* Бұған қараған азғана туысқанның хабары күнде келіп тұр, *ау ру-ж і т у* жоқ сияқты еді (Ө.Кекілбаев, Дала.).

АУРУ-КЕСЕЛ з а т. с ө й л. *Ауру-сырқау, әр алуан дерт.* Медицина жүйесі о бастан *ау ру-кеселдерді* тек емдеп қана қоймай, олармен күн ілгері күрес жүргізуді көздеген-ді («Қаз. әдеб. »).

АУРУҚОЗДЫРҒЫШ с ы н. *Ауру қоздыратын асқындырғыш.* Лас жерде сақталған

жеміс-жидек пен көгөністе *ау ру қ о з д ы р ғ ы ш* әр алуан микроб көп болатындықтан, оларды тағамға пайдаланар алдында мұқият жуып отыру керек («Денсаулық»).

АУРУҚОЗДЫРҒЫШТАР з а т. м е д. *Ауруларды күшейтетін түрлі микроағзалар.* Шыбын арқылы *ау ру қ о з д ы р ғ ы ш т а р д ы* ң таралу жолдары өте көп (Т.Досжанов, Зиянды. насеком.). *Ау ру қ о з д ы р ғ ы ш т а р*, қан сорғыш насекомдар, кенелер ауру жануарларды шаққанда, *ау ру қ о з д ы р ғ ы ш т а р д ы* өзіне жұқтырады да, кейін дені сау жануарларды, тап бола қалған жағдайда адамды шаққанда, оларға таратады (ҚСЭ).

АУРУЛЫ с ы н. 1. *Дені сау емес, ауруы бар, кеселді, дертті.* Әлгіндегі *ау ру л ы* қарттан шыққандағы көңілсіз күйден арылмай, үндемей құрбысының артынан ілесті (Д.Досжанов, Жібек.). Жақында әйелі кенеттен жүрек ауруынан дүние салды. Әйелі *ау ру л ы* болғаннан ба, құрсақ көтермей кетті (А.Байтанаев, Қансонар). Даулы болып «жақсыға» барма, *ау ру л ы* болып бақсыға барма (Т.Ізтілеуов, Назым). 2. *Науқас сырқат адамы бар.* Сәлде орап, ел ақтап, Жүреді бала піштіріп. *Ау ру л ы* үйде қонақтап, Емдейді оқып, үшкіріп (С.Мұқанов, Замандас.). *Ау ру л ы* үйдің де жағдайы көктем шыға күрт нашарлап кетті (Қ.Әміров, Жастық.). Қыр қазағы гүртхананы білген бе, үндемей құрбысының соңынан ілесті. Әлгідегі *ау ру л ы* үйден шыққандағы көңілсіз күйден арылмаған (Д.Досжанов, Жібек.).

Аурулы болды. *Науқасқа шалдықты, кеселге ұшырады.* Күнім-ау, түні бойы көз ілген жоқсың, дем алу дегенді мүлдем ұмыттың, бүйтіп жүріп *ау ру л ы* бо л а с ы ң ғ ой (Ә.Әбішев, Пьеса.). Бұлардың мұндай күйін көрсе, Дүрімбай көрсетер еді, адамдары *ау ру л ы* бо л ы н, көше алмай кейінде қыстап қалған (С.Шарипов, Бекболат).

АУРУЛЫҚ с ы н. *Ауруға тән (күй, жағдай).* Егер қажудың пайда болуына себепші болған істі тоқтатпаса, қажу бірте-бірте ұлғаяды да, шаршау, яғни дем алудың да пайдасы болмайтын *ау ру л ы қ* жағдай пайда болады (Семья тәрбиесі). // *Ауру болушылық, ауруға шалдығушылық, дімкәстік, науқастық.* Әкемнің *ау ру л ы ғ ы н* білген соң, мен өскен соң төлер деді. Екі жыл болды, соны төлеп келем (М.Жұмағұлов, Қыран.).

АУРУ-САУЛЫ с ы н. *Ауруы мен сауы аралас, ауруы да, сауы да бар.* Халық етті құдай тағала нуғы-нуғы, Біреу жас, біреу көрі, *ау ру-с а у л ы*. Қор болмас, иншалла, дүниеда

Мұсылман тату жүрсе қылып қаулы (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

АУРУ-САУЫ з а т. *Кеселінің бар-жоқтығы, денсаулығы.* Балалардың мысыққа үйір келетіні әркімге мәлім болғанмен, мысықтың *а у р у-с а у ы н* тексеріп жатқан ешкім жоқ (Е.Оразақов, Дәрігер.). Ашу – дұшпан болғанда, нәпсі – жауың, Ақыл – тұрған алдында асқар тауың. Жүрекке ашу келіп толған шақта, Денеңнің біле алмассың *а у р у-с а у ы н* (Шал ақын, Өлеңд.).

АУРУСЫЗ с ы н. *Ауырмайтын, ауруы жоқ.* ≈ *А у р у-с ы з* адам. // *Ешқандай дертке шалдықтырмай, ауырмай-ақ.* Екі арыстан жабылса дәуді өлтірер, Ажал жетсе, *а у р у-с ы з* сауды өлтірер. Қаныпезер бұзақы жігіт болса, Тыныш жатқан еліне дау келтірер (Алдаспан). *А у р у-с ы з* «ақ-түпә» деп құр жөтеліп, Паңдықты байқатпас па төңірекке (С.Торайғыров, Шығ.).

АУРУ-СЫРҚАТ з а т. *Дерт, науқас, кесел.* Шыныққан дене *а у р у-с ы р қ а т т а н* ада («Лен. жас»). Кемелтай қу мұның ежелгі *а у р у-с ы р қ а т ы н* жақсы біледі (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Шыныққан дене ыстық-суыққа, *а у р у-с ы р қ а т қ а* көнбейді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

АУРУ-СЫРҚАТСЫЗ с ы н. *Ауру-сырқаты жоқ, ауру-сырқаты болмайтын.* Ел ішінің *а у р у-с ы р қ а т с ы з* болмайтыны белгілі (Ауызекі).

АУРУ-СЫРҚАТТЫ с ы н. *Науқасы бар, дертті, кеселді.* Көлдің ортасындағы қарағайлы қалың жынысты аралда *а у р у-с ы р қ а т т ы л а р* саяласа (Т.Нұртазин, Мұрат).

АУРУ-СЫРҚАУ з а т. **1.** *Науқас, кесел, дерт.* Ол үй жанындағы қорда дегеннен арылу керектігін, көп ретте *а у р у-с ы р қ а у* да содан тарайтынын айтады (Ә.Нұршайықов, Махабат жыр.). Малдың организміне түскен күн сәулесінен терінің эпидермисі қалындайды, соның нәтижесінде организм *а у р у-с ы р қ а у-ғ а* берік болады (С.Омаров, Қой. бағу.). Осылайша дене шынықтырумен ұдай айналысқан адамның өне бойы ыстық-суыққа, *а у р у-с ы р қ а у-ғ а* көнбейді (Е.Оразақов, Дәрігер.). **2.** *Науқасы бар, ауруға шалдыққан, сырқат (адам).* Тырп етіп бұрылғандай шамалары қалмады, *а у р у-с ы р қ а у*, өлім-жітім бұрынғыдан да күшейді (С.Шарипов, Бекболат.). Соңынан байқалды, бұл түсті билеудің халыққа келер пайданың жоқтығы ап-анық көзге көріне бастады: халық надан қалып барады, жылдан-жылға мал азайды, *а у р у-с ы р қ а у* көбейді, жұрттың кәсібі оңғарылмады (М.Дулатов, Шығ.).

АУРУЛЫ-СЫРҚАУЛЫ с ы н. сөйл. *Ауру-сырқаулы.* Әрі жалғызділікті, әрі *а у р у-л ы-с ы р қ а у л ы* анасының «уһлі» қаршадай Қойбағарды ерте ойландырған болатын (М.Хасенов, Тұлпар.).

АУРУ-СЫРҚАУЛЫ с ы н. *Науқасы, сырқаты бар; кеселді, дертті, дімкәс, жарым-жан.* Мал бағып, еңбегімен абыройлы болған *а у р у-с ы р қ а у л ы* Сейдахметтің кейінгі кезде көңіл-күйі болмай жүрген еді (Балдәурен). Қыстан бері *а у р у-с ы р қ а у л ы* адам екенімді, сол аталған жерге барып ем алғанымды бүкіл ел біледі (М.Гумеров, Шыңырау).

Ауру-сырқаулы болды. *Науқасқа шалдықты, кеселді болды.* Бала туғанда, қыз ұзатқанда, *а у р у-с ы р қ а у л ы болғанда* айтылатын орта ғасырлық әдет-ғұрып жырлары біздің заманға келіп жетті (ҚазССР тарихы). *А у р у-л ы-с ы р қ а у л ы болса* да, ілініп-салынып жүріп, аз дүниені берекелі ұстаған шеше кетісімен жып-жылы ұядай шағын жер кепені ұлыған суық кернеп, азынап сала берді (С.Жүнісов, Ақан сері). Қыстан бері *а у р у-л ы-с ы р қ а у л ы болып* жүрген Ахметжан соңғы айда белі шойырлылып, төсек тартып жатып қалған (К.Тоқаев, Түнде.).

АУРУ-СЫРҚАУЛЫҚ з а т. *Дімкәстік, дерттілік.* *А у р у-с ы р қ а у л ы қ* белгілі бір себептен қалған салдар, туа болған дененің кемістігі мен дімкөрлігі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АУРУ-СЫРҚАУЛЫЛЫҚ з а т. *Ауру-сырқаулы болушылық.* Қыстан бері *а у р у-с ы р қ а у л ы л ы қ т а н* Ахметжан соңғы айда белі шойырлылып, төсек тартып жатып қалған (К.Тоқаев, Түнде.). Ауыл тұрғындарының *а у р у-с ы р қ а у л ы л ы ғ ы н* аудан басшыларына айтып жүріп, ақыры аурухана салатын болып мәселе шешілді («Соц. Қаз.»).

АУРУ-СЫРҚАУСЫЗ с ы н. *Ауруы жоқ, сырқаты жоқ, кеселсіз, дертсіз.* Үлкен елді мекен болғандықтан ауыл тұрғындарының *а у р у-с ы р қ а у с ы з* болмайтыны белгілі («Жетісу»).

АУРУТУҒЫЗҒЫШ с ы н. *Ауруға шалдықтыратын.* Жұмыртқадан шыққан личинкалар теріні тесіп өтеді де әртүрлі *а у р у-т у-ғ ы з-ғ ы ш* микроорганизмдер таратуы мүмкін (Т.Досжанов, Зиянды.).

АУРУХАНА з а т. *Науқас адамдар жатып емделетін мекеме.* Мұның алдында халықтың сәлеметтігі жайынан ел ішіндегі ауру-сырқаудың, өлім-жітімнің көптігін, хукіметтің бұл туралы жеткілікті жәрдем бермей, *а у р у-х а-н а л а р* ашпай, доктор, фельдшерлер жібермей тұрғанын жазып едік (М.Дулатов, Шығ.). Бір ауданды басқарып отырған адамның соңғы бір

жыл ішінде алты ай өмірін *ауруханада* өткізуі, әрине, оңай емес (З.Шүкіров, Қиын түйін). Әскери қызметкерді емдейтін *аурухананы* госпиталь, ал жоғары медициналық оқу орнының базасы болатын *аурухананы* клиника деп атайды (ҚҰЭ). Жомарт ойы қона қалған бойына, Қауымына сәулесін шашып келген, Перзентінің тағдыр қосу тойына *ауруханада* жатқан жерінен қашып келген Медет қартқа берілмек ендігі сөз (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ауруханаға түсті. *Сырқаттанып, ауруханаға жатты.* Менің ойымды алыста қалған жұпар иісті қала, сол қаланың кең көшесіндегі бір *ауруханаға түскенім* есімнен шықпады (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). Бала бағып отырған енемнің ескі ауруы баласының күйігінен қайта қозып *ауруханаға түсті* (С.Досымов, Директор.).

АУРУХАНАЛЫ с ы н. с ө й л. *Ауруханасы бар.* Ауылымыз *аурухана* лы болды (Ауызекі).

АУРУХАНАЛЫҚ с ы н. *Ауруханаға тән, соған қатысты.* Науқасқа *аурухана* лы қ ем-дом дер кезінде өз мәнінде жүргізілсе ғана іс нәтиже береді («Денсаулық»).

АУРУХАНАСЫЗ с ы н. *Ауруханасы жоқ.* Төрт мыңдай тұрғыны бар үлкен елді мекеннің қазіргі күнге дейін *аурухана* сы з қиындық көріп келе жатқан жайы бар («Еңбек туы»).

АУРУХАНАІШІЛІК с ы н. *Аурухана ішіндегі, аурухана ішіндегі жағдайға қатысты.* *Аурухана* і ш і л і к жұқпалы аурулардың алдын алу және оларды азайту мақсатында емдеу-алдын алу ұйымдарының қызметіне халықаралық тәжірибе – едәуір қаржы ресурстарын үнемдеуге мүмкіндік беретін «жұқпалы ауруларды бақылау» жүйесі кезең-кезеңімен енгізілуде («Егемен Қазақстан»).

АУРУШАҢ с ы н. *Көп науқастанатын, жиі сырқаттанғыш, жиі ауыра беретін.* Мұғаліміміз Мұқан *ауруша* ң кісі еді (С.Мұратбеков, Жабайы.). – Кеше мына араға шешінген сияқты едім, – деп, кірбиіп, өзі әрең отырған *ауруша* ң шешемнің мазасын алды (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Еңбек пен дене тәрбиесі егіз, жасынан еңбекке баулымаған бала *ауруша* ң болып өседі («Денсаулық»).

АУРУШАҢДЫҚ з а т. *Аурушаң болушылық, ауыра берушілік.* Бірақ белгілі бір ауруға бейім тұрушылық, сыртқы ортаның қолайсыз әсері мен тым *аурушаңдықта* н, организмнің бірқалыпта тұрмайтын осалдығына байланысты ауысуы мүмкін (Семья тәрбиесі). Ұзын бойлы, жалпақ бетті, ақ сары өңді Сәрсенгүл

аурушаңдығына қарамай, көп-көп мағыналы әңгімелер айтқан-ды («Мәдениет және тұрмыс»).

АУРУШЫЛ с ы н. с ө й л. *Аурушаң.* Қора іші аздап ретке келгелі Қахай атам *аурушыл* боп алды, белін ұстап зар илейді (Т.Иманбаев, Үш ай.).

АУРУ-ІНДЕТ з а т. *Кең тарайтын жұқпалы аурулардың жинақтық атауы.* Бір-екі жылдан кейін оқуды тамамдап, малыңа дәрігер болып келем, малың *ауру-індет* те н аман болады деп бізді қуантып қояды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

АУРУ-ІНДЕТСІЗ с ы н. *Тез тарайтын жұқпалы аурусыз.* Мал болған соң *ауру-індетсіз* тұра ма? Алмабек – отыз жылдай сондайға қарсы күресіп келе жатқан санитар («Соц. Қаз.»).

АУРЫҚСЫН = е т. с ө й л. *Ауырсыну.* Ол жанына батқан жарақатын *аурықсына* қабақ шытып, сәл қайқаң ете түсті де, кеудесін кек кернеп, жүзінен ызғар, көзінен от шашып, қалшылдап қоя берді (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Ол маған сүйеніп, орнынан тұрып, ұйып қалған аяғын баса алмай *аурықсынды* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

АУРЫҚСЫНУ *Аурықсын етістігінің қимыл атауы.* Ешқандай *аурықсынды* сезбеймін, бірақ денемді билей алмаймын (А.Леке-ров, Түз гүлі).

АУСАЛ¹ з а т. с ө й л. *Аусыл (ашатқықты малдарда болатын жұқпалы ауру).* Хорунжий жалпақ Петровнаның жандырмасын артығырақ жалап қойса керек, *аусал* сырдай аузыбасы сілекейленіп кетіпті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АУСАЛ² с ы н. с ө й л. *Аусар, ожар, дөкір.* Көкбөрі оның бұл *аусал* мінезіне біразға дейін таңырқап жүрді де, бірте-бірте оның бұл қисық қылығына назар жықпайтын, тіпті мән бермейтін болды (К.Ахметбеков, Сый орамал).

АУСАПЫ [ар. اوصاف] з а т. к ө н е. с и р е к. *Уағыз, насихат.* «Қожаның *аусаны* н сақтанып жүр», Айтылған үлкендерден бар нақыليات (Кете Жүсіп, Өленд.).

АУСАР¹ з а т. к ө н е. *Аң аулайтын аспан, тор.* *Аусар* ме н бұрындары құс та, аң да аулай беретін («Жас Алаш»).

АУСАР² с ы н. 1. *Ұр да жық, дөкір, есерсоқ (адам).* Ат аяғының астында ыңыранып жатқан Кенебай жасауылды ел артынан шауып жеткен Шалқабай деген *аусар* жігіт қара бақанмен қайқайтып бір періп өтті (І.Жансүгіров, Шығ.). Ақылсыз *аусар* ханнан құтылып, ел есін жинапты. Содан бері Созақ тауы Хантағы деп

аталып кетіпті (С.Омаров, Өмір.). **2. Өжет**, *қара құш мол.* Осы *а у с а р* өжет жігіт ақай-тоқайға қарамастан, күркеде отырған сары құсты бара сала қолына қондырды да, қойшының құнанына мінді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Мүшкіл халін мына *а у с а р* жігіттің Мен айтпай-ақ ұғарсыңдар, Ұлы ханға тіл тигізгені, Өз басына бұлт үйгізгені екенін Сезіп тұрған шығарсыңдар? (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3. Оғаш**, *дөрекі, ожар.* Абайсыз істелген *а у с а р* әрекеттің мүйізді шығармай, көзді шығаруы мүмкін (Ә.Кекілбаев, Шығ.). // *Қара құштің иесі, алып құшті адам.* Гүрзісін қолына алды деген Гаусар, Қоюшы ед қозғалта алмай талай *а у с а р*. Сегіз мың ауырлығы батпан еді, Ұрған тас оныменен шөптей қаусар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Аусар мінез [мінезді]. *Мінезі ожар, дөкір.* Өзінің *а у с а р мінезі*нен бұл жігіттің жолы болмай жүргені рас (Алғашқы адым). Сүгірдің мұндай шойқара денесі маған ұнамайды. Осындай денесіне сай келген оның *а у с а р мінезі* де көңілге қонып тұрған жоқ (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Атқарушы өзіме таныс, *а у с а р мінезді*, ат жақты, қоңқақ мұрынды, жуан дауысты, қалжыңбас, көсе – Тоқбол дейтін жігіт екен (Ф.Орманов, Жүрек).

АУСАР³ с ы н. *Құмар, ынтық, құштар.* Апыр-ай, мына жігіт селт етпейді, *А у с а р ы м* басылмаған тентек дейді. Алдымда жолбарыстай жұмарланып, Бүп-бүтін жүрегімді жентектейді (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). Сағындық сенін даусыңды. Сағындық, иә, сағындық. Үніңе өбден *а у с а р м ы з*, Той күні ғана шағындық (Ж.Молдағалиев, Жесір.). Тек *а у с а р* үмітпен келіп ештеңе алмағандар ғана машинаның жанында жетімсіреп әлі тұр («Лен. жас»).

Аусар ой. *Мазасыз ой, дегбірін кетірген ой.* *А у с а р ой* мын тырнап мазалайды: «Салт бұздың, құдай сені жазалайды». Алды-артын орағытып шырмайды кеп, Нөсердей борай соққан нажағайлы (С.Омаров, Сәукен).

Аусар үміт. *Аңсап тілеген үміт.* Болған ем бақ құсымды тапқандай да, Шынымен *а у с а р ы м і т* ақталмай ма? Апыр-ау, хаттар қайда, хаттар қайда? (С.Иманасов, Ақдариға).

Аусары ауды. *Құмартты, аңсады, көңілі ауды.* Баяғыдан бері қу қара тал мен терекке *а у с а р ы ң а у а* бергенше, сен де осындайды еккенінде, бүгін алдыңнан шықпас па еді (З.Асабаев, Ар соты). Қыз көңілінде андасанда *а у с а р ы а у ы п* кететін бір алаңы болмаса, о несі (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Бәрінен әйелдің кемтарлығы қиын екен, бір шолақтың *а у с а р ы а у ы п* еді, оны да бұйыртпайтын түрлерің бар (Қ.Тоқаев, Түнде.).

АУСАРДАЙ с ы н. *Аусар сияқты дөкір.* Ақай-тоқайға қарамайтын *а у с а р д ай* манағы айтқан жігіті баса-көктеп кіріп келді (Бәйшешек).

АУСАРЛА = е т. *Аңсау, құмарту, ынтығу.* Жас кезімнен аңшылықты *а у с а р л а д ы м*, оның қызығын да айтып тауыса алмаймын (Қаз. әңгім.).

АУСАРЛАН¹ = е т. *Жындану, есерлену.* Тәйт әрі, *а у с а р л а н б а й!* Не қылып құтырып жүр өзі? Есіл қыз-ай, саған қор болған! (М.Әуезов, Қараш.). Жан жолдасы Бекеттің Олжай деген батыры *А у с а р л а н ы п* елерген... (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

АУСАРЛАН² = е т. *Құштар болу, құмарлану, ынтық болу.* Әлі де ат көргенде *а у с а р л а н а м ы н*, Қылығын көксағымның тауса алмаймын (С.Керімбеков, Еңбек – ата.).

АУСАРЛАУ *Аусарла етістігінің қимыл атауы.* Мұны өзі өткен жазда жайлауда көрген қызықтарын *а у с а р л а у* деп түсіндіргендей (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.).

АУСАРЛЫҚ з а т. *Аусар болушылық, есерсоқтық, дөкірлік, алаңғасарлық.* Мінезінің *а у с а р л ы ғ ы* бар шығар, бірақ Нұрқат Мәліктің үстінен материал жинады деуге аузым бармайды (З.Шашкин, Сенім). Өзге бір шак бала балалығын істеуші еді, *а у с а р л ы қ* жасаушы еді (Ақ бидай). Ал енді көжене қатық таба алмай жүріп қыз алып қашқан қай *а у с а р л ы ғ ы ң* (З.Ақышев, Шығ.).

АУСИ = е т. *Қорбию, ебедейсіздену.* Сашканың шешесі өздерінің қызыл ала сиырына ұқсайтын сүйекті, *а у с и ғ а н і р і* қатын еді, мінезіне тұрпаты сай арсыл-гүрсіл болатын (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.).

АУСКУЛЬТАЦИЯ [лат. auscultatio] з а т. м е д. *Адамның, малдың ішкі мүше-ағзаларын тыңдау арқылы зерттеп, емдеу әдісі.* ≈ *А у с к у л ь т а ц и я* тәсілі.

АУСКУЛЬТАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Аускультацияға қатысты, соған тән.* Өкпе мен жүрек т.б. ішкі органның кеселдерін *а у с к у л ь т а ц и я л ы қ* тәсілмен емдеу жақсы нәтижелерін беріп жүр («Денсаулық»).

АУСТЕНИТ з а т. т е х. *Темір көміртектегі балқымалардың құраушысы.* *А у с т е н и т* термиялық және механикалық өңдеуде легирленген болат алу үшін пайдаланады (ҚҰЭ).

АУСЫЛ з а т. в е т. <лат. aphtae epizooticae>

1. Ашатқяқты малдардың (қойдың, сиырдың) аяғы ақсап, аузынан сілекейі шұбырып ауыратын жұқпалы ауруы. Қазақ малы өртүрлі жұқпалы аурудан көп қырылады: жамандат, маңқа, *а у с ы л*, қарасан, күл, топалаң, секіртпе,

талақ деген аурулар бір басталса, қазақ малының тұқымын азайтпай кетпейді (М.Дулатов, Шығ.). Бұны өртеп, күлін суға қосып ішкізсең, *а у с ы л* сиыр құлантаза жазылып кететін көрінеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). *А у с ы л* малды бөліп алып, арнайы дайындаған қан сарысуымен емдейді (ҚҰЭ). **2. м е д. Жедел таралатын жұқпалы ауру.** *А у с ы л* адамға көбінесе ауру малдан жұғып, денесінің қызуы көтеріліп, улану белгілері байқалады (ҚҰЭ).

АУТ [ағыл. out] з а т. с п о р т. **1. Доптың ойын кезінде алаңнан шығып кетуі.** Қап, *а у т* боп кеткені-ай мына доптың! Қалайша, әй, Әнуар, жаңсақ соқтың?! (М.Әлімбаев, Биікке.). Елгезек доп ауып түссе ұшқырып, *А у т* дейді судья бір ысқырып (Д.Әбілев, Өленд.). **2. Төрешінің боксшы накаут алды дегенін білдіретін командасы.** Рингтегі төреші оңға дейін санап, боксшы орнынан тұра алмағасын «*а у т*» деп таяқшасын жоғары көтерді («Спорт»).

АУТАҢДА = е т. ж е р г. *Теңселу, толқу, шайқалу.* Жиналысты басқарып отырған Ивановтың рұқсатын күтпей, ірі денесі екі жағына кезек толқып, *а у т а ң д а п* басып, мінбеге қарай жөнеле берді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Майдан даласының адыр-бұдыр жерлерінен ырғып *а у т а ң д а ғ а н д а р ы н а* дейін толқын соққан кеменің батып-шыққанындай, қалың түтін арасынан қарасы қылтылдап көрініп отырады да, бір жерлерге келгенде шым батып, жоқ боп кетеді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

АУТАҢДАУ *Аутаңда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кеменің *а у т а ң д а у ы*.

АУТЕНТТІ [грек. authentikos] с ы н. *Түпнұсқаға негізделген, көшірме емес.* *А у т е н т т і* мәтінді даярлауға мол тәжірибе керек («Жас Алаш»).

АУТОГЕНДІ [грек. autos – өзім, genes – туатын] с ы н. м е д. *Адам ағзасында пайда болатын.* Бұл – соңғы кезге дейін медицинада белгісіз болып келген *а у т о г е н д і* құбылыс («Денсаулық»).

Аутогенді тәсіл. *Өзінің физикалық және психологиялық жағдайына өзін-өзі сендіру арқылы жақсарту тәсілі.* ≈ *А у т о г е н д і т ә с і л д і* қолданудың оң нәтижелері.

АУТОДАФЕ [порт. auto-da-fe] з а т. д і н и. *Португалия мен Испания және оның отарларында ортағасырлардағы күпірлерді, шерік қатушыларды жиналған жұртқа көрсетіп өртеп өлтіру.* Орта ғасырдағы фанатиктердің көрсетуімен шерік қатушыларды қатыгездікпен өртеп өлтіруді *а у т о д а ф е* деп атаған (Орта ғасыр.).

АУТОПСИЯ [грек. autos – өзім,opsis – көріну] з а т. м е д. *Өлімнің себебін анықтау мақсатымен мәйітті жарып көру.* Моргқа түскен мәйітке *а у т о п с и я* жасады («Жас Алаш»).

АУ-ТОР з а т. с ө й л. *Балық аулайтын тор мен аулардың жиынтығы.* Балығы көп жерге олар өздерінің *а у-т о р ы н* жайып, ал сендердің балықтарыңды қақпалап шетке қуа береді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АУТОТОМИЯ [грек. auros – өзім, tome – кесемін] з а т. з о о л. *Кейбір жануарлардың жауынан қорғанғанда денесінің жеке бөліктерін үзіп тастап кетуі.* Жануарларда *а у т о т о м и я ғ а* ұшыраған мүшелер кейін қайта қалпына келеді (ҚСЭ).

АУТСАЙД з а т. с п о р т. *Футбол және хоккей командасындағы шабуылшылардың шеткі ойыншысы.* Игорь «Қайрат» командасында *а у т с а й д* болып ойнады («Спорт»).

АУТСАЙДЕР¹ [ағыл. outsider] з а т. **1. с а я с и.** *Монополиялық бірлестіктерге кірмейтін кәсіпорындар.* Монополия мен *а у т с а й д е р* арасындағы күрес – империализм дәуіріндегі бөсеке-тартысының негізгі түрінің бірі (ҚСЭ). Кейде биржа ісін негізгі монополиялық бірлестіктер баға саясатын жүргізе отырып, *а у т с а й д е р л е р д і* шикізаттан, несиеден айыруға әрекет жасайды (ҚҰЭ).

АУТСАЙДЕР² з а т. с п о р т. *Чемпионатқа қатысқандардың ішіндегі ең соңғы орында келе жатқан топ немесе спортшы.* Өкінішке орай, біздің «Қайрат» биыл өткен жылғы ойынын көрсете алмай, *а у т с а й д е р л е р д ің* қатарында жүр («Спорт»).

АУТЭКОЛОГИЯ [грек. autos – өзім, oikos – мекен, logos – ілім] з а т. ғы л. *Экология ғылымының бір саласы.* *А у т э к о л о г и я* бір түрге жататын жеке-дара организмдердің сыртқы ортаға бейімділігін зерттейді (ҚҰЭ).

АУУ *Ау етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір жаққа қарай қисаю, еңкіштеу.* ≈ Жүктің *а у у ы*. **2.** *Қоныс тебу, басқа жаққа көшу.* Бірнеше бөлек елдерге қонысын тастап *а у у* жиілеп кетті (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Ақылы ауу. *Есінен адасу, жындану.* *А қ ы л ы а у у, ойы ауу* деген сөз тіркестерін ұлы ақынымыз Абай да қолданған екен («Ана тілі»).

Ойы ауу. *Адам ойының әрнеге ауытқуы, толқу.* Бірде қуанып, бірде мұңайып, бірде үміттеніп, бірде қауіптеніп Дәмелінің *о й ы* әр саққа *а у у м е н* болды («Жұлдыз»).

АУХАЛ з а т. ж е р г. *Қауқар.* Қанша кіші болғанымен ожаудың оң қасықтық *а у х а л ы* бар емес пе (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

АУХАТ з а т. с ө й л. **Ауқат**. Раушан ерінің кешкі *а у х а т т а н* соң аздап тынығып алып, түнгі он екіге дейін кеңсесіне барып жұмыс істейтініне әбден үйренген-ді (З.Шашкин, Сенім).

АУХАТСЫЗ с ы н. с ө й л. **Ауқатсыз**. Адам *а у х а т с ы з* су ішіп қана көп күнге шыдайтын көрінеді (Ғалам ғажап.).

АУХАТТАН= е т. с ө й л. **Ауқаттан**. Қауым жұрттың *а у х а т т а н а т ы н ы* осы жер. Науқан басталарда асханаға көмекші жұмысшылар қабылдайтын (К.Тоқаев, Түнде.)

АУХАТТАНДЫР= е т. **Ауқаттандыр**. Тынбай еңбектенуге дағдыландыру арқылы ғана ауыл халқын *а у х а т т а н д ы р а* аламыз («Жас Алаш»).

АУХАУ о д. *Сиырды шақырғанда айтылатын ишарат сөз*. Сиырды шақырғанда немесе бұзауымен табыстырғанда «*а у х а у*» дейді («Қазақст. пионері»).

АУХАУЛА= е т. *Сиырды шақырып «аухау», «аухау» деу*. Кешке қарай сиырларының алдынан күтіп алған қыз-келіншектердің *а у х а у л а ғ а н* даусы шығып жататын («Жалын»). Анам *а у х а у л а п* сиыр қараған, өжем қос қолдап – қой, апам бие мен түйе сауған, талай-талай ұл-қыз аяқтанған құтты мекеніміз еді бұл (Ө.Қанахин, Жер бас.).

АУХАУЛАС= е т. *Қосыла аухау-аухау десу*. Сиыр фермасына жақындағанымызды *а у х а у л а с қ а н* үндер айнытпай-ақ танытты («Қаз. әдеб. ж»).

АУХАУЛАУ *Аухаула етістігінің қимыл атауы*. Сламжан қарияның кемпірі *а у х а у л а у м е н* біраз жерге барып қайтты (Көктем лебі).

АУХОУ о д. с ө й л. **Аухау**. Көз байланбай тұрғанда бұзауымды тауып алайын. Жаман сасық жаңа ғана анау шидің ішінде жайылып жүр еді. *А у х о у!*.. Әукім-әукім... (З.Жәкенов, Таң самалы).

АУХОУЛА= е т. с ө й л. **Аухаула**. Кешкісін өрістен қайтқан мал, бесікте жылап жатқан бала, *а у х о у л а п* сиырын қайырған аналар – бөрі де көз алдында тұр (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

АУШАДИЯР з а т. к ө н е. ф о л ь к. *Ұзатылғалы отырған қызға үгіт, насихат түрінде айтылатын тұрмыс-салт жыр*. Бұрын қыз ұзату тойында «*А у ш а д и я р*» деген салт жырлары айтылушы еді («Қаз. әдеб. ж»). *А у ш а д и я р* – ауыз әдебиетінің тұрмыс-салт жырларына жақын, қазіргі кезде ұмытыла бастаған көне үлгісі (ҚСӘ). *А у ш а д и я р* бірден бастап 25-ке дейін санап отырып, насихат, ғибрат айтуға негізделген (ҚСӘ).

АУШЫ з а т. 1. *Ау құрып, балық аулауды кәсіп еткен адам; балықшы*. Тапсырып жатқан байлығымыздың сапасы нашар, *а у ш ы л а р* аудан балықты босатып алған кезде байқап, ұқыптап алмайды (А.Хангелдин, Өткен күн.). Көптен тісін басып жүрген жұрт казак-орыс байларының *а у ш ы л а р ы н*, егінге түскен саяқтай етіп көлден қуып тастады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Осы судың аяғында бір шаһардың кедей *а у ш ы с ы* бар еді, сол суға ау салып, балық аулап отыр еді, әлден уақытта ауына бір ауыр нәрсе келіп ілінді (Қаз. ертег.). 2. *Аң, құс аулаушы адам; аңшы*. Таңға таянған кезде үш қыз *а у ш ы н ы ң* торына шырматылып шыға алмаған көгершіндерше, ауыр ойларына шырматылып үндеспей жатты (С.Сейфуллин, Өңгім.). *А у ш ы* ауын құрар, оны өзі қарап тұрар («Қаз. әдеб. ж»). Баршасы *а у ш ы* болар, сусар, тиін, құндыз, суда балық, қырда киік – жанды нәрсенің баршасын аулар (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

АУШЫДАЙ с ы н. *Аушы сияқты*. Үйрек-қаз у-шу ылдида *А у ш ы д а й* балық үлескен (Х.Ерғалиев, Күн күмбез). Қанша ауласа таусылмайтын бұл балықты *а у ш ы л а р д а й* судан шелекпен іліп алғанын көрді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АУШЫЛЫҚ з а т. *Аушы болушылық, ау құрып, балық аулауды кәсіп етушілік*. Аңшылық пен *а у ш ы л ы қ* бірнеше адамның жай бірігуі: жол түзету, арық ағызу, орман отау, арбамен аң аулау, балық аулау, там соғу, құдық қазу (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Уақытының көбін ол *а у ш ы л ы қ қ а* жұмсайтын («Әдеб. майданы»). Онда Әлтай жаман *а у ш ы л ы қ т ы* былай тастап, дүниені кезіп кетер еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АУШЫСЫЗ с ы н. 1. *Аушысы жоқ*. Екі күн бойы аушыларды күттік, қазір *а у ш ы с ы з* емеспіз (Ауызекі). 2. *Аушының қатысынсыз*. Тәжірибелі *а у ш ы с ы з* шаруашылықтың өз міндеттемесін орындауы қиындау болып тұр (Ауызекі).

АУЫ= е т. ж е р г. *Бидай дәнінің толыспауы*. Биыл шыққан бидайдың біразы *а у ы н* кетті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АУЫЗ з а т. а н а т. 1. *Адамның, жан-жануардың тамақтанатын мүшесі*. Шеген *а у з ы н а* су ұрттап алғандай көпке дейін жұмған аузын ашпады (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). Жас балапан балғындай Ашып күнге *а у ы з ы н*, Баданабас бал бидай Жатыр жарып қауызын (С.Мәуленов, Таңд. өленд.). Кішкентай жеті-сегіз жасар бала шешесінің айтуымен *а у з ы н д а ғ ы с ы н* алып тастап, тісін көрсетті

(«Жалын»). **2. Сөйлеу мүшесі, дыбыстау аппараты.** Әсіресе біздің «Екі әуейі» әйелдің әңгімесіне жалыққан бар ма? *Ауыздарынан* сілекейі, көздерінен жасы аққанша күлісіп мәз-мәйрам болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бақсы бір заманда қаймыжықтай *аузын* кең ашып, бір нәрселер айтып, сирек біткен уақ тістерін жанға тие шықырлатып, селкілдей басын шайқады (С.Омаров, Қайырлы.). Ауылда қазақ мектебін бітірген Иван қазақша сөйлегенде тыңдағандар *аузын* ашып, көзін жұмады (С.Адамбеков, Атылған қыз.). **3. ауыс.** *Адам, кісі мағынасында.* Қиын-қыстау күндері үйдегі бар *ауыс* осының жолына қарап, соның тілеуін тілейтін (Қ.Жармағамбетов, Соңғы түн). – Апырай, шын адастым ба? Көп *ауыс* біріксе, бір *ауыс* жоқ болар. Ашу тұрған жерде ақыл тұрмайтын еді (Ф.Мұстафин, Миллионер). Кеше ит басына іркіт төгіліп жатқанда, Сейфулланың бір өзін ауырлаған жоқ еді, енді бұлар үшеу ғой. *Ауыс* з көбейді, ауырсынды ма, қалай? Әйтеуір ештеп қана еншісін беріп, Сейфулланы бөлек шығарды (С.Талжанов, Сейфулла.). **4. Бір нәрсенің ашық жағы.** Тәуір болса апам да барсыншы. Тым болмаса қаптың *аузын* ашып, қырман сыпыруға жарар деді (Ә.Кекілбаев, Замана.). Сейтқали көмірді іріктей жәшікке салып, *аузын* шегелетіп жатыр (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Ішін толтырып, *аузын* бұған қап сияқты сүп-сұр, үп-ұзын бірдемелерді мылтықты солдаттар қоршап алып келе жатыр (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). // *Бір нәрсенің үстіңгі беті, қылқа мойны.* Қалың шөптің арасынан *аузы* ашылмаған бір бөтелке жигули сырасын тауып алдым (Қ.Исабаев, Арман.). **5. Бір нәрсенің кіріп шығатын жері, есік алды.** Айназар мен Айсұлу жүріп отырып, парктің жоғары жақ шетіндегі, шығар *аузын* да *ағы* бір орындыққа келіп, кейін қалған Әшір мен Раданы тосып отырды (С.Сейфуллин, Шығ.). Біздің жігіттер дзоттың *ауыс* жағынан бармай, оның сырт жағынан гранатамен ұруда (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Қақпа *аузын* да *ағы* күзетші бұларды тоқтатып, кіруге рұқсат етілген қағаздарын көрсетуді сұрады (Майдан). **6. Бір нәрсенің басталар жері.** Бесін кезі, күн қоңыр бұйралау еді. Жол *аузын* да түстеніп дамылдап жатырмыз (С.Сейфуллин, Тар жол.). Суы таяз өткел *аузын* да баяу сөйлеген дауыстар шығады (С.Мұқанов, Шығ.). Келесі күні Амангелді бастаған жігіттер Шыбындыкөлдің *аузына* келді (М.Жұмағұлов, Қыран.). // *Сай, шатқал, өзектің басталар тұсы.* Осы мезетте Баршагүлге ілесе тебінген

Уәли бір сайдың *аузын* да қалтарыста жайылған топ ешкіні көрді (Ф.Сланов, Шалқар). Сол әскер суды өрлеп талай жүрді, Судың басы бір құзар шатқа кірді. Шаттың *аузын* бекіткен алтын қорған, қақпасы бекітулі, көзі көрді (Абай, Тол. жин.). Бірақ олай болмай, шатқал *аузына* сайдауыттай бес жігітпен Ботақара шыға елді (Ж.Тілеков, Жоңғар.). **7. Жараның, ісіктің ашылған жері; үстіңгі жағы, беті.** Шешегінің *ауыс* дарын шекпен қажап, қотырының суы шекпеннің сыртына шып-шып шығып кеткен екен дейді (М.Әуезов, Танд. шығ.). Ол дәкеге жабысып қатып қалған жараның *аузын* қолымен жұлып алды (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

Ажал [өлім] аузында [жатты]. *Ажал алдында, өлім халінде.* Лежнев өртеніп жатқан үйдің ішінен қызыл шоққа карамастан, жанын шүберекке түйіп, Портниковты *ажал аузына* алып қалды («Лен. жас»). *Өлім аузында жатқан* қария қойылған сұраққа «ақылдылықтың мәні ақымақты тани білуде» деп жауап беріпті («Қаз. әдеб.»).

Ай десе аузы, күн десе көзі бар. фольк. *Асқан сұлу, әдемі. Ай десе аузы бар, күн десе көзі бар* деп ертегіде айтылғандай кейінтегі серуен басы сұлу қыз күймеден түсті (Т.Ахтанов, Махаббат.). Ерте заманда бір байдың *ай десе аузы, күн десе көзі бар* сұлу қызы болыпты (Қаз. ертег.).

Ақ ауыз болды [етті, қылды]. *Алдап отырғызып кетті, құр қалды.* Оның үстіне бүгін таңертең бірде-бір оқ шығармағанымызды, ауға түскен балықтардан «*ақ ауыс*» болғанымызды ескерсек, көңілді бола қоярлықтай жай-күйдің өзі де жоқ тәрізді (Ә.Көшімов, Лашын.). Қит етсе аяқ жұмсайды, қолма-қол жұмыстан шығарады. Әйтпесе «*ақ ауыс*» етіп, істелген істі қабылдамай қояды (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Ондайлар не біздің үстімізден қарайтын пәренжік, не бізді *ақ ауыс қылып* жүретін есеп жазушы, не ағылшынға тілмаш болып жүрді ғой (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ақылы көтінің аузында. *Өзгеге берер ақылы жоқ, ақымақ, есерсоқ.* Ондай *ақылы көтінің аузын* да кісі басқаға жөн-жоба көрсете алар деймісің («Қаз. әдеб.»). *Ақылы көтінің аузын* да деп немесе ақылы көтінен аспаған деп осындай есерсоқты көргенде айтады екенсің («Жұлдыз»).

Албыт ауыз. *Бейпіл, өрескел сөйлейтін (адам).* Әсет: Тиер сөздің тиегін айттың шенеп, Көтермелеп өзінді өрге демеп. Кеудесі кең өрескел *албыт ауыс*, Әдептен аттаған сан солай демек (Айтыс).

Алғаның аузыңнан шықсын. қ а р ғ. *Алғаның өзіңе бұйырмасын деген мағынада. Алғаның ас болмасын, аузыңнан шықсын*, – деп жастар отыр («Жұлдыз»).

Алты [аша] ауыз. а) *Битымақ жоқ, бірлік жоқ, ала ауыз.* Бірлік жоқ алты ауызды халықпыз ғой! Қатардан сол себепті қалыппыз ғой. Ғылым мен мағрифатты керек қылмай Надандық шәрбәтіне қаныппыз ғой (М.Дулатов, Шығ.). Бірінің сөзіне бірі көнбей араздасты, керісті, кетісті, келіспеді. Бері төмен келген соң қазақтың алты ауыз болып орысқа бағынғанын, елдің азғанын, жаттан көрген зорлығын, қала салғанын, жерді переселендер алғанын, қол-аяқты кісендеп, жылдан-жылға өрісті тарылтып бара жатқанын сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жалғыз ғана оқумен теңелмейсің, Алты ауыз, азғын болсаң қоян жүрек (С.Торайғыров, Танд.). ә) *Өсек-аяң, ғайбат* сөз. Жұрт тынымсыз, Бәрі ұғымсыз, Енді оларға сөз де жоқ. Сырты абыз бар, Желғабыз бар, Алты ауыз бар – өзге жоқ (Абай, Тол. жин.).

Ана сүті аузынан кетпеген [аузынан сүті кеппеген]. *Жас, тәжірибесіз. Ана сүті аузынан кетпеген*, әлі буыны қатпаған біздің қарауымыздағы жастарға әкелік қамқорлығымыз керек-ақ (Пернедегі терме.). Кәмелетке жетпеген, аузынан сүті кеппеген, Аяулы ғана Күлзия, қалайша болдың зым-зия (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.). *Аузыңнан сүтің кеппеген*, Гүлінді еске алдың ба? Балауса өмір көктеген, Мектепке де бардың ба? (Қ.Мүсірепов, Менің апам.).

Артық ауыз бала. ж е р ғ. *Қолды-аяқты, епті, жұмсауға ыңғайлы бала.* Жұмсай қоятын артық ауыз бала да жоқ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Артық-ауыз сөз. *Жөнсіз айтылған сөз, адам ренжітер сөз.* Бұған ешкім тиіскен жоқ қой, артық-ауыз сөз де айтылған жоқ (С.Мұратбеков, Көкорай). Әлімхан ренжітетіндей, шығып сөйлегендердің ешқайсысы артық ауыз сөз айтпаған секілді еді ғой («Әдеб. және искусство»).

Артынан бір ауыз сөз айтпады. *Өсектемеді, сөз қылмады.* Жолдастық, сұхбаттастық – бір үлкен іс, Оның қадірін жетесіз адам білмес. Сүйікті ер білген сырын сыртқа жаймас, Артыңнан бір ауыз сөз айттып күлмес (Абай, Тол. жин.).

Ас ауыз тиді. *Дәм татты, келген үйден құр ауыз кетпеді.* Қасындағы мырзалармен дастарқандасып, атаның асынан ауыз тие-

лік – деді ол (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Құр ауыз кетпеніздер, ас ауыз тиіңіздер (Ауызекі).

Ата сақалы аузына біткен. *Ер жетіп, кеме-ліне жеткен, егде тартқан, ұлғайған. Ата сақалы аузына біткен* деп көбіне ересек кісінің кішілермен қатынасындағы өрескел ісі, мінезі орайында айтылады («Ана тілі»).

Аузы аққа жарымады. *Айран-сүтті көп іше алмады, аққа тойынбады.* Малсыз ем аузым аққа жарымаған, Жарлы едім, батырақ ем қара табан (Ақжүрекұлы, Өлеңд.).

Аузы аққа тиді [жетті]. а) *Айран-сүт ішін тойынды.* Елінде мендей шонық биі бар ма? Кедейдің айуан малдан күйі бар ма? Аузына ақ тимеген қу кедейдің Алтыннан бақтырулы үйі бар ма? (Айман-Шолпан). Сол азықпен жаз шығып, бала-шағаның аузы аққа тиді (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит). Биыл жаз шыққалы Еламанның балалары аузы аққа жетіп, қарық боп қалды (Ә.Нұрпейісов, Құткен күн). ә) *Мал төлдеп, сүт іше бастады.* Не керек, аузы аққа, тұмсық қызылға тиіп, қарық болдым да қалдым (Қ.Тайшықов, Окт.ұшқыны). Аузымыз аққа тиіп келе жатыр, пәлен жылдан бері еңбегімізге енді ғана бірдеме ұстай бастадық (Қ.Баялиев, Нөсер).

Аузы аққа тимегір. қ а р ғ. *Айран-сүтке жарымағыр, тойынбағыр деген мағынада.* Аузың аққа тимегір, сауынды малды сонша қуып (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Әйелінің жалғыз інгенді есік алдына шөгеріп қойғанын көріп: – Ой, өтеңе нәлет! Ой, аузың аққа тимегір. Ой, мал көрмегір көргенсіз, – деді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Аузы алты қарыс. *Әмірі жүріп тұрған, ызғарлы, қаһарлы.* Күндерде бір күн аузы алты қарыс ел билеген бір бидің жанынан артық көретін, өзін бір түлік малға бағалайтын жақсы нары жоғалыпты (Қаз. ертег.). Бұлар – аузы алты қарыс Оспан бидің тізесі өтіп қалған момындар (С.Торайғыров, Шығ.).

Аузы аңқиды. *Алданды, сеніп қалды.* Мен не дерімді білмей аузым аңқиып тындаппын да тұрыппын (С.Сейфуллин, Тар жол.). Құр сырттай иемденіп, сыпайыгершілік сақтап, алыстан біреу арқылы ораймын деп, өнешінді созып жүргенде, аузың аңқиып босқа қаласың (М.Иманжанов, Көк белес).

Аузы аппақ болды [аппақ қылды]. *Жер соқтырып кетті, үлесінен құр қалды, сыбагадан айырылды.* Айдарбектің аузы аппақ болды. Жуандар босанып алған соң көкжие сөйлеп, көк тиын бермей кетті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Біздің ақсақал мен Ысқақ ағам ертең ауыздары аппақ боп, қара жерге отыр-

ғанда бірікп, өкінер, – дейді Әзімбай (М.Әуезов, Шығ.). Ертең-ақ ауыздарын *аппақ қылып*, қара жерге отырғанда, сандарын соғар («Жұлдыз»).

Аузы асқа, ауы атқа тиді [жарыды]. Бірдемеге енді-енді қолы жетті. *Аузы асқа, ауы атқа тиді-ау* дегенде соғыс басталды («Қаз. әдеб.»). Ахметтің арқасында *аузы асқа, ауы атқа тиді* н, есіктегі басы төрге жетті (С.Торайғыров, Шығ.). Енді ғана *аузы асқа, ауы атқа жарыды* ма дегенде тағдыр оның отбасына тағы бір қиындық тудырды (Қаз. әңгім.).

Аузы астан босамады. Тынымсыз тамақ ішті. Малқардың *аузы астан босамаса* да, балдызының қалжыңына жауап та қайырып үлгерді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Аузы ауыр. *Аз сөйлейтін, тез арада сөйлей қоймайтын.* Қашаннан *аузы ауыр* ол ештеңе естімегендей, ештеңе білмегендей, ештеңе сезбегендей қылтанақ мұртының арасынан махорка түтінін будақтатып отыр («Лен. жас»). Біреулер сондайын айтып, былшылдап жүреді, тегінде *ауыздың ауыры* жақсы (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Аузы ашық. а) д і н и. *Ораза ұстамаған.* Кемпіріңіздің ғана *аузы ашық*, ораза ұстамаған екен («Қаз. әдеб.»). Қасиетті рамазан айында түрік елінде ораза ұстамаған *аузы ашық* адамды кездестіре алмадық, көрі демей, жас демей 12 жастан асқандар түгелге жуық ораза тұтады екен («Түркістан»). Ораза күні *аузы ашық* Дәулеткелді қаладан қайтып бара жатып, кешке жақын бір байдың үйіне түседі (М.Әуезов, Шығ. жин.). ө) *Сыр сақтай алмайтын, аузы жеңіл, құпияға осал.* Не керек, сендей *аузы ашық* адамды көрген емеспін, мүлдем сыр жасыра алмайсың, – деп бригадир оған мысқылдай қарады («Жұлдыз»).

Аузы ашылды. а) *Таңданды, таңырқады.* Жұманның әңгімесін *аузымыз ашыл* а тыңдап қалыпшыз («Жұлдыз»). ө) *Тамақ, су-сын, ішкісі келді.* Быжылдаған үлкен самауыр айнала қонақтың ортасына отырып, төңірегіндегі *аузы ашылғандарды* бұғындырып отыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аузы барғанша. *Жеріне жеткізе, тілі жеткенше.* Он жылға шарт жасайық, *аузың барғанша* сұра, он жылдан кейін шартты қайта қарап, мерзімін ұзартамыз не жерінді босатамыз, – деді ағылшындар (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Әсенжан *аузы барғанша* сөйлеп, ойындағысын іркілмей айтып шығуға тырысты («Қаз. әдеб.»).

Аузы [ауыз] бармады. а) *Айтуға батылы бармады, тура айта алмай жүрексінді, жүрегі дауаламады.* Бұл пьесаны ешбір мақсатсыз сахнаға шығарды деп айтуға кімнің *аузы бармайтын* анық (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.). Айтуға *аузым бармаса* да айттайын сол Гүлсарашым мені тастап кете берді («Жұлдыз»). Соған жасап отырған айласы не деші? Қарағым, айтуға *аузы бармайтын* сұмдық (М.Әуезов, Шығ.). ө) *Қимады, айта алмады.* Ажарына қарап тұрып, жарты ғасырлық өмір өткелін артына тастап, егде тартты деуге *аузың бармайды* (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Берген уәде, айтылған серттен таятын алдамшы деп Мөкенді айтуға *аузым бармайды* (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Шарықтап қиял қияға, Елестей үміт арбайды. Сүйгенін жүрек қия ма, Өлдіге *аузым бармайды* (М.Хакімжанова, Жыр асуы). б) *Көзі жетпеді, дұдамалданды.* Дүниеге дос, ахиретке бірдей болмас, Екеуі тап бірдей боп орныға алмас. Дүниеге ынтық, махшарға амалсыздың Иманын түгел деуге *аузым бармас* (Абай, Тол. жин.). Кездейсоқ деп айтуға *аузы бармайтын* ұқсастықтар өте көп сияқты (Шарапат).

Аузы батыр. *Қымсынбай батыл сөйлейтін, өткір тілді (кісі).* Ажардың *аузы батыреді*, – Қоймадың ғой ақыры, – деді. – Ел не деуші еді сені, Маңғаз емес, масыл дейді, Кербез емес, кесір дейді (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

Аузы берік. а) д і н и. *Аузы ораза, ораза ұстаған.* Құдайшылық жолына ресім байлап беріп, ораза деген өткелсіз міндет шығыпты. Еңкейген шал, еңбектеген балаға дейін *аузы берік* (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). ө) *Сыр шашпайтын, құпия сақтағыш, өсек айтпайтын.* Күтпеген кездейсоқ жағдай небір құпия халді алақанға жайып салады. Әйтпесе *аузы берік* Гүлжамал ешкімге сыр шаша қоймаған (Р.Токтаров, Ғасыр наны). *Аузы берік*, далаға сыр шашпайтын Рахия хал-жайды Жайсаққа айтар ма, айтпас па оны білмей отыр (Х.Мұстафин, Қыз шоғы).

Аузы босаған жоқ. *Ұзақ отырып ас ішті, дамылсыз ішін-жесі.* Тамақсау ғой деймін, *аузы босамай* бірдеме жеп жүргені (Ауызекі).

Аузы бұлтиды. *Өкпелеп ренжісікпеді, бұртиды.* Бала *аузы бұлти* н үйге жөнелді (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Ұлбикенің *аузы бұлти* н, қабағы қыртыстанды, көз жанарында әлдекімдерге деген ашу белгісі көрінді (Б.Майлин, Шығ.).

Аузы даладай қан. *Бет-аузы быт-шыт, қызыл жоса қан.* Вагон жанында бір қазақ

жігіті отыр, *аузы даладай қан* (Б.Майлин, Шығ.).

Аузы дуалы [дуалы ауыз]. а) *Сөзі бәтуа-лы, өтімді (адам)*. Құрманғазы елдің бір сыйлы да, *дуалы ауызды* адамы еді (С.Бақбергенов, Дина). *Аузы дуалы* інінің шаршы топтың алдында бұны досқа күлкі, дұшпанға таба ғып «Балықшы Ахмет» деген кекесіні есінен кетпей қойды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мен жырлайын сөзде қалау болмасын, Шынықтыра шыңдайын. *Дуалы ауыз* сөз табар, Құлашымды жазайын (Н.Байғанин, Шығ.жин.). ә) *Көріпкелі бар, айтқаны келгіш (сәуегей)*. Мұғалімнің *аузы дуалы* екен. Менің орыс поэзиясымен етене достығым Лермонтов өлеңдерінен басталды (С.Омаров, Дала қызы). Орта жүз Қошқарұлы Жәнібек он үш жасқа келгенде Ұлы жүзде Қара би деген *аузы дуалы*, өзі білімді би бар деген даңқын естіп, содан барып бата алуға жолға шығады (Шешендік сөздер).

Аузы епті. *Сөзге, қызыл тілге бейім*. Тұрлаусыздан сөз ұқпа, *Аузы* оның *епті* деп. Нашардан шыққан жақсының сөзін жерге тастама, Атасы нашар өтті деп (Шешендік сөздер). Екі сөзді шерменде арын сатқан. Адамдарды араз ғып шағыстырып, *Аузы ептілер* арадан пайда тапқан (К.Әзірбаев, Шығ.).

Аузы жабысты. *Әмпейлесіп ұзақ әңгімелесті*. Кейбір желбас бозбалалар сәтті жерді жаңа тапқандай *ауыздары жабысып*, әмпейлесе қалыпты (С.Омаров, Қайырлы.). Бөгір-ай, сұмдық болмаса игі еді, кешке әлгі кісімен *аузы жабысып* сөйлесуі жаман еді (Б.Майлин, Шығ.). Қорадағы дөңбектер үстінде бір қазақпен *аузы жабысып*, Жылтыр отыр еді. Бір кезде ана қазақты жөнелтіп, Жылтыр шапаны делегейленіп, басын сермеп тастап, қатты-қатты басып Бекболатқа келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Аузы жаман. а) *Не болса соны айта беретін былапыт сөзді, бейпіл ауыз, бейауыз*. *Аузы жаман* қатын анасына тіл тигізіп, ренжітіп тастады ма деп қорқатын-ды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ой, жағыннан алсын сені, жағың қарысқыр, *аузың қалай жаман* еді! – деді Мағила Көкжаулыққа (Қ.Қуанышбаев, Шан-шарлар). ә) *Өсекшіл, атыстырғыш*. *Аузы жаман* елді былғар, Аяғы жаман төрді былғар (Мақал-мәтел).

Аузы жарымаған [жарымады]. *Түк көрмеген, түкке жарымаған*. *Аузы жарымаған* аға байғұс сұғанақтанбай қайтсін («Қаз. әдеб.»). Шілдесінде шырақ көрмеген байғұс, *аузы*

жарына ішті дейсің бе (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Аузы желдей еседі. *Алып қашпа сөзге құмар, тым сөзуар*. Серігінің *аузы желдей еседі* екен, тоқтамай сөйлеп, бәрімізді мезі етті («Әдеб. және искусство»).

Аузы жеңіл [жеңіл ауыз]. *Аузына сөз тұрмайтын, не болса соны айтып көп сөйлейтін*. Ажарханға тіс жарып ештеңе айтпай қоя тұр, *аузы жеңіл* адуынды әйел ғой (Қызыл жалау). Жайлауда отырған қалың елге келген бойда, Алдаберген сұпы *аузы жеңіл* екі-үш адамды шақырып алды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Педагогтердің байсалды да, парасатты сөзінен қайдағы бір *жеңіл ауыз* жеңгейлердің пыш-пыш сөздері күшті болғаны ма? («Лен. жас»). *Жеңіл ауыз әйелдер* осылай деп, килы саққа жүгірткен (Д.Әбілев, Арман.).

Аузы жеткен. *Сөзі өтетін, тілін алдыратын*. Өзім де қарап жатпаспын, *аузым жеткен* жолдастарға айтып, Қазақстанды бұл ауырлықтан шығаруға қолдан келген жәрдемімді берермін (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Аузы жұмылды. *Сөзін тоқтатты, үндемей қалды*. Манадан басын шайқап тұрған жылқышы Бекболаттың *аузы жұмылған* соң-ақ сөйлей жөнелді (С.Шаринов, Шығ.).

Аузы кешпеді. *Тамақ ішуден, ішімдіктен т.б. аузы босамады*. Ойпырмай, ертеңнен кара кешке дейін *аузы бір кеппейді*, сыңғытады да отырады (А.Тоқмағамбетов, Фельетон.).

Аузы кепті. а) *Ішіп-жемнен айрылды, тамақсыз, ақсыз қалды*. Соңғы кезде Судыр Ахметтің иті қырын жүгіріп жүр: сауып отырған сүті бұлақтай қараша інген жаман шөп жеп арам өлді. Балалардың *аузы кеуіп*, ақсыз қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). ә) *Су ішкісі келді, шөлдеді*. Байқамадың минуттардың өткенін, Аңқиып құр *аузым ыздың кепкенін*: Бұл сағатта біле қою бек қиын, Арамыздан кімді сүйіп кеткенін (Х.Ерғалиев, Танд. шығ.).

Аузы көкке ілінді. *Көк шөпке тойынды*. Саумал көктем. Даланың исі – уыздай. Қозылақтың *аузы көкке ілініп*, секіріп ойнап, Құнжыңдап қалыпты («Лен. жас»).

Аузы көпірді. а) *Аузынан көбік ақты*. *Аузы көпіріп*, көзі жұмылып, маңдайынан ыстық қаны бұрқылдап ағып жатқан Ұлтарак тап сол сағатта көз алдында тұрғандай болды (Б.Майлин, Шығ.). ә) *Тоқтамай мақтанып сөйледі, бөсті*. Ысқақ *аузы көпіріп*, басынан өткен уақиғаны айтып отыр («Жұлдыз»).

Аузы күйген үріп ішеді. *Бұрын бір рет опық жеген, сәтсіздікке ұшыраған адам істі сақтықпен істейді.* «Аузы күйген үріп ішеді» дегендей, команданың басшылығын өз қолына алған ұстаз тұрақты іспен бекітілмеген болжаудан бойын аулақ салды (С.Есімбеков, Әңгім.).

Аузы күйді. *Бір істі енді қайтып істеместей болды; шекесіне тиді, безер болды.* Ақтоқтыдан аузы күйген Қорамса, баласын бірдемеге соқтығар ма деп, іштей күйзеліп, аяғына бұғау салуды ойлады (С.Жүнісов, Ақан сері). Аузының күйді аулақтан, Енді жақын салсаңшы. Қабаған біздің мойнақтан Бір күшікті алсаңшы (Абай, Тол. жин.).

Аузы күн шығысқа қарап қалды. *Ес-түсін білмей қалды.* Брага ашытуға Агаша әбден спадияр болып алған. Үш-төрт стаканын жұтқан адамның аузы күн шығысқа қарап қалады (С.Жүнісов, Шығ.).

Аузы қарап отырмайды. а) *Тынымсыз сөйлеп, қалжыңдай береді.* Енді әрқашан Есенәлінің алдында аузы қарап отырмайтын балдыздың сөзі тағы да қалжыңнан басталды (Ж.Тілеков, Жоңғар.). ә) *Дамылсыз тамақ жей беретін (кісі).* Дәрменнің серігінің аузы қарап отырмай, күні бойы бірдеме жеп отырады екен («Әдебиет майданы»).

Аузы қарыс. *Тойымсыз, жемқор.* Далада бұрын кім бар ед? Аяздай қысқан алпауыт, аузы қарыс сұм бар ед (Ұ.Кәрібаев, Шығ.).

Аузы қимылдар. *Тамақ ішер.* Қолы қимылдағанның аузы қимылдар (Мақал-мәтел).

Аузы қисық болса да. *Жөнді-жөңсіз сөйлеген болса да.* Болса да аузы қисық бай сөйлесін, Дегендей оңға басқан әрбір ісі (С.Торайғыров, Шығ.).

Аузы қисынды. *жерг. Білгіш, шешен.* ≈ Қашағанның аузы қисынды кісі.

Аузы құрғады. *Тамағы кепті, шөлдеді.* Раушанның аузы құрғап, тамағы кеуіп қалған секілді болды (Б.Майлин, Шығ.). Басы мең-зең, еті лапылдап күйіп тұрған секілді. Аузы құрғап, ерні қатты кезеріп қапты (М.Әуезов, Шығ.).

Аузы [қысқаш] қышқан. *жерг. Тілі ащы, тілі улы.* Бұл өзі аузы қышқан әйел еді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Аузы қышыды. *Аузына ие болмады.* – Айтпа деп ем. Сендер ғой, ауыздарың қышып, жұртқа айтып қойған! – деп Уәсила мен Әдепке көзін бақшитты Бақтияр (М.Гумеров, Хазірет.).

Аузы майланды [майға тиді]. *Асқа не бір олжаға кенелді.* Биыл өлім көбейіп, аузы майланып, қолы қанданып, қанжығасы тоғайып тұр ғой (Қаз. ертег.). Кейбір жаман білмейді. Дүниде құдай мал берді. Ақ айраны ашымайды, Аузы майға тиген сон (Дулат Бабатайұлы, Шығ.).

Аузыма қан толсын [құм құйылсын]. *қарғ. Ештемені ешкімге айтқаным жоқ деп қарғану.* Мені ақша сұрайды деп бүлдіріп жүрмісің, шыныңды айт, – деген Аманға – Аузыма қан толсын, ондай бірдеме десем, – деп Таймас қарғанды (Ф.Мұстафин, Шығ.).

Аузымен айды алды. а) *Сөзбен қол жетпеске ұмтылды.* ә) *Болмайтынды болдырды.* Жылқыбай аузымен айды алып, қолымен қосаяқ ұстай алатын жігіт емес (Т.Қойшыманов, Қоңырат.).

Аузымен арбаны ұшырады. *Өте жүрдек, жарау ат.* Жарап тұрған арғымақ ат екпінін баса алмай тұр. Ләшенкенің қорабы толы шөп, шөптің үстіне екі қабаттап қара киіз төсеген, астары жұмсақ, жеккендері төрт аяғы бірдей тағалаулы биік күрең, арбаны аузымен ұшырады, тертеге төселген, жүрісті ат көрінеді (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Аузымен құс тістеген [ілген]. а) *Қашса құтылып, қуса жететін, өрен жүйрік.* Қу тұяқ, құлан шеке ебдейленіп, Күткендей үлкен жарыс, ұлы дуды. Аузымен құс тістеген кіл сөйгүлік, Деу қиын жануарды малдан туды (М.Ермеков, Қазақст.). Сыздықтың астында аузымен құс ілерлік әсем көк, айналасы – безенген, құлпырған сұлу дүние (Ф.Мұстафин, Танд. шығ.). ә) *Ділмар, шешен, сөзге жүйрік.* Жиын-той жасап, алыс-жақындағы аузымен құс тістеген ақындар мен жезтаңдай әншілерді дария құйған көлдей жұтып жатқанды (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). б) *Айтқаны өтіп, дегені болып тұрған.* Ол бір аузымен құс тістеген болыс-билердің ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып тұрған заман еді («Жұлдыз»). Аузымен құс тістеген жақсыңыздың, Қу мен сұмға жалынбай күні бар ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Аузымен құс ұстап отыр. *Елді бір өзі билеп отыр.* Менің әкем аузымен құс ұстап отырған бір елдің билеушісі еді (Мың бір түн).

Аузымен орақ орған. *Істің бәрін тек тілімен, сөзбен тындырғыш, бөспе; тілі мен жағына сүйенген, қу жақ.* Бет бергенде шырайың сондай жақсы, Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың? Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді, Аузымен орақ орған өңкей қыртың (Абай, Тол. жин.). Аузымен орақ органның белі ауырмас,

әшейінде ауыз жаппас, той дегенде бірін таппас (Мақал-мәтел).

Аузына [аузынан] ақ ит кіріп, көк [қара] ит шықты. *Аузына келгенін айтты, айтпағанды айтып жаман сөзбен балағаттады. Аузына ақ ит кіріп, қара ит шығып,* Елемеске тиісе бастап еді, қолыммен кес-кестеп сөйлетпей қойдым (С.Омаров, Қайырлы.). *Аузына ақ ит кіріп, қара ит шығатын,* таңдайына қаймақ қатқан пендешіл тоғышарларды көргенде, қабырғаң сөгіледі («Қаз. әдеб.»). *Ақ үйдегі кемтар «пірөдар» да аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып* жын-дана берсін (С.Сейітов, Жылдар.).

Аузына алмады. а) *Атамады, айтпады.* Алтайда бар еді-ау деп сол бір інім, *Аузына алған* емес мені топта (Д.Әбілев, Өленд.). ә) *Испеді, жемеді, дәмін де татпады.* Бүгіннен кейін ішімдікті *аузыма алмаймын* да, сіздің бригадада істеймін (С.Жүнісов, Жапанда.).

Аузына берік. *Сыр сақтағыш, өсек айтпайтын.* Әншейінде *аузына берік* Галина Алексеевна шалының қыңырая бастаған құлқын жеткізбеске шыдамады (Т.Әлімқұлов, Сапар). Жиен бала *аузына берік* еді ғой, әскерге ертең жүрем деген күні ғана айтты ғой ол бұл сырын («Лен. жас»).

Аузына дәм алмады. *Нәр сызады.* Тек андасанда басын көтеріп, су сұрағаны болмаса, *дәм алмады аузына* (Т.Сұлтанбеков, Шығ.).

Аузына ем қонбаған. *Бетімен кеткен, жүгенсіз.* Алақандай *аузына ем қонбаған*, Мінезше ежелгі өкінбеспін (Жамбыл, Шығ. жин.).

Аузына ие болды. *Абайлап сөйледі, сыр сақтады, өсек айтпады.* Ау, кемпір, бір сұмдықты, сұмдық болса да үлкен қызықты айтсам, *аузыңа ие боласың ба?* (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Дүниеде ешбір қатер жуымайды, Әркім *ие боп* жүрсе өз *аузына*. Басына бәле адамның тілден болар, Сол тілден ұрынады сөз дауына (Қабан жырау, Алтын қазық).

Аузына келгенін айтты [сандырақтады, көкіді, соқты, оттады]. *Не болса соны сөйледі, бөсті, шатты, көкіді.* – Е, бәсе, *аузыңа келгеніңді көкігенше*, манадан бері соны айтсайшы, – деп, бай ашуын басады (Қаз. ертег.). *Аузыңа келгенін сандырақтамай,* келген жұмысыңды айтуың керек еді («Әдеб. және искусство»). Ешкім үндей қоймағасын, Естемес те не болса соны сөйлеп, *аузына келгенін соқты* («Әдеб. және искусство»). Үлкен ұлықтың алдында дарақыланып, *аузына келген сөзді оттайтын* адам Итбай емес (С.Мұқанов, Ботагөз).

Аузына қақпақ қойды [болды]. *Сөйлетпей қойды, аузын жапты.* Біздің қолымызда сиқырлы таяқша жоқ, ешкімнің *аузына қақпақ қоя* алмаймыз («Қаз. әдеб.»). Тергесең, көпке жайып әкеткен елді терге. Ел *аузына қақпақ болып* көрші, бірақ ол қолыңнан келмейді, – деді (М.Әуезов, Шығ.). Аяулы Сәуле, тый жасыңды, айтпа деп *аузыма қақпақ қойып* едің, енді айтайын өшкенің қайта жанды ғой, – деп, өзі де жыламсырады (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

Аузына қарады. *Сөзін тыңдады, айтқанын екі етпей істеді, ырқынан шықпады.* Ұзақтың Албан *қарады аузына*, Сыйғызды бір тарының қауызына, Ұлықта тілмаш, ояз тамырласып, Айналды тары терген тауығына (І.Жансүгіров, Шығ.). Елім *аузыма қарайды*, жұртым айтқанымды істейді деп ұғатын Көтібар, шынтуайтқа келгенде, тоқалы Теңгеден аса алмайды (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Ақылды болсаң жарайды, Халыққа сөзің тарайды. Білім, ақыл қосылса, *Аузыңа жұртың қарайды* (Пернедегі терме.).

Аузына [жанды, жұртты] қаратты. а) *Өнерімен жұрттың көңілін тапты, елітті, таң қалдырды.* Жау ашпаған есігін, Кеудесін тұнық жаратқан. Шешен өзі кісі екен, Жанды *аузына қаратқан* (Жамбыл, Шығ. жин.). Мәжит жайшылықта момын көрінгенімен, сөзге шешен екен, көпшілікті тез үйіріп *аузына қаратты* (Шопан сырлары). ә) *Жұртқа әмірін жүргізді, дегенін істетті, еркіне көндірді.* Мұхамедия – ел маңына үйіріле бастаған, кейде Әубәкірдің өзін *аузына қарататын* қажырлы, көрікті, жігіт ағасы (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Байқасқа бір кезде аруағы арындап, жұртты *аузына қаратқан* ерінің бірі еді (Б.Майлин, Шығ.).

Аузына Құдай салды. *Аузы дуалы болып, айтқаны келді.* «Қырықтың бірі – қыдыр» деген, қонақтың *аузына Құдай салып* тұрған шығар (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны).

Аузына құм құйды. *Сөйлеуге дәрменін келтірмеді, дымын шығартпады; үнін өшірді.* Мына жазған хатына қарашы, қанша қате бар – деп *аузына құм құйғандай* болды (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Қабыштың *аузына* Нұржан *құм құйып* кетті (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

Аузына құм құйылды. *Жым болды, дыбысы шықпады, үндемей қалды.* Мына хатты танысың ба, қарашы қанша қате жібергенсің, – деп бас салып едім, ол *аузына құм құйылғандай* үндей алмай қалды (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Нұртаза зығыры қайнап, *аузы*

на қум қыйылып отыр ма дегендей, қасындағы Көбей биге алара қарады (С.Жүнісов, Ақан сері).

Аузын алды. Біреуге ауызбастырық беріп, көңілдегісін істетті. Көлденең ағайынның аузын бұлардан бұрын алып қоятын, өзіне тартып әкететін қуаты бар (М.Әуезов, Танд. шығ.). Жұманның аузын алғаннан кейін, тағы біраз уақыт ізінді суыт (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Үкімет наградасын айтпай тұрып, алдымен мына төренің аузын алуға тырысу керек шығар (Қымыз).

Аузынан ақ май ақты. Не ішем, не жеймін демеді; ішкені алдында, ішпегені артында болды. Со жылы Хадишаның әкесіне Тастанның құты түсіп, қарамағына жылқышылыққа алып, ауыздарынан ақ май ағызды (С.Жүнісов, Ақан сері). Аузынан ақ май ағып отырса да, әр нәрсені іле қылып, өкпе-назын айтуын қоймады («Мәдениет және тұрмыс»).

Аузынан дүр шашты. а) Сөз маржанын төгілті, ағылтты. Әкем мені 7–8 жасымнан – ақ аузынан дүр шашып сөз маржанын ағылтқан ділмар – шешендердің сөзін тыңда-тып үйретті, – дейді Керімбай ақсақал («Қаз. әдеб.»). ә) көне. Жарлық етті. Сұрады сұлу сөз ашып, Аузынан дүр шашып: «Бар ма екен, – деп, – далада Жігіттің келмей қалғаны?» (Қамбар батыр).

Аузынан емшек сүті [дәмі, табы, уыз дәмі] кетпеген. а) Тым жас, ысылмаған. Аузынан емшек сүті кетпеген екі інімді мен қайтіп асырамын (Қ.Жұманев, Шығ.). Аузынан емшек дәмі кетпеген қаршадай немеремді әскер жасына толды деп айдатып отыр (О.Сәрсенбаев, Сағым). Мынау аузынан уыз дәмі кетпеген бала не біледі ауыл шаруашылығынан (З.Шашкин, Сенім). ә) Шалағай, тәжірибесіз. Аузынан емшеқтабы кетпеген біреулер келмей жатып әкесіне ақыл үйреткісі келеді, – деді Беккер (А.Хангелдин, Шығ.).

Аузына не түссе, соны айтты. Қалай болса солай, бейсауат сөйледі. Мұндай мұғалімдер ашуы келіп булыққан уақытында аузына не түссе, соны айтады («Халық мұғ.»). Аузына не түссе, соны айтпай, істің мән-жайына ой жүгіртіп, сабыр сақтап сөйлеу керек шығар («Жас Алаш»).

Аузынан жалын атып тұрған. Ешкімді беттетпейтін түсі суық, сұсты кісі туралы айтылады. Қожық өзгелер түгіл аузынан жалын атып тұрғаннан шағында Есенеиге де зорлық қып, бүркітін тартып алған («Әдеб. және искусство»). Аузынан жалын атып

тұрған соң, беттеп сөйлей алмадым («Қаз. әдеб.»). – Дәке, менің сізден сұрайын деген бір сөзім бар... Аузынан жалын атып тұрған Төкежанның қалың қосын қуып алғанда, кедей атаулының өзі не ойлады? (М.Әуезов, Шығ.).

Аузынан жалын шықты [атты]. а) Аһылады, үһіледі, қайғыдан күйзелді, уайымдады. Бәйет даласынан алған жерімді ақсақалға айтып едім, ол кісі қанмен суарылған жер ғой – деп, аузынан жалын шығара күрсінді (Қ.Исабаев, Арман.). ә) Айтқанын екі қылмады, сөзі жүрді. Осы, Тоқабай, сен неге қынжыла-сың? Ұлдайыңның ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс, аузынан жалын шығады, – дейді ағасы (С.Талжанов, Ұлдай.). б) Айбатты болып, қаһарына мінді. Қожық өзгелер түгіл аузынан жалын атып тұрған шағында Есенеиге де зорлық қып, Есіл бойында түлкіге салдырып жүрген Танақөз атты бүркітін аңшылардан тартып алған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Оларға жолайтындай нең бар еді бұл мақалада? Әсіресе Смағұлға? Қазір аузынан жалын шығып тұрған жоқ па оның (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Аузынан жырып [берді, әкетті]. Бермесін берді, барын аямады. Зайда жалақысының жартысын екі баласының аузынан жырып, Еркінге жіберіп тұрды («Қаз. әдеб.»). Балаларының аузынан жырып саған бергенін ұмытқаның ба? (Абзал жандар).

Аузынан қағынды. Тілінен тапты, сөзінен ұсталды. Несі бар біреудің әйелінде, аузынан қағынып, далада қалды («Соц. Қаз.»). Жұмаға сені мақтаймын деп аузымнан қағындым (С.Мыңжасарова, Шығ.).

Аузынан қағып алды. Айтқанын лезде ұғып алды, айтпақ болғанын емеурінінен-ақ түсінді. Шоқан аузынан қағып алды дерліктей өте жылдам жазады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мүриттей мүлгіп, аузынан шыққан әр сөзін қағып алып, тақыр Омар, Жұмабек төре отыр (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Аузынан қара қан [қанын] ағызды. Ұрыс-соғып, тепкілеп бет-аузын қан-жоса қылды. Жылдық еңбек ақысын бермегенімен қоймай, аузынан қара қан ағызғанын көрдің бе? («Әдебиет майданы»). Кеше мұз ығардың алдына осы Еламанды ұрып, аузынан қара қанын ағызып жібергені есіне түсті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Аузынан мәйегі арылмаған [шығып тұрған, аққан]. а) Ана сүті аузынан кетпеген жап-жас, уыздай жас. Аузынан мәйегі арылмаған жас бала емессіндер (Ә.Көпбаев,

Мақтаныш). Жеңеше-ау оныңыз *аузынан мәйегі аққан* уылжыған жас екен тіпті (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Елемес – *аузынан мәйегі шығып тұрған жас* жігіт (С.Омаров, Қайырлы.). ә) *Жардай, іркілдеген* семіз. Бастықтың өзі бай баласы деген. Болса болар, *мәйегі аузынан шығып* тұр екен (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Екі иініне екі кісі мінгендей, ұзын бойлы, толық, *мәйегі аузынан шыққан* манаптай бір кісі өзгелерден бөлек отыр (С.Сейфуллин, Шығ.). б) *Босануга жақындаған екі қабат (әйел)*. *Аузынан мәйегі шығып тұр* деп кей жерлерде екі қабат әйелге қатысты да айтады («Ана тілі»).

Аузынан от бүріккен қанды балақ. *Қаһарлы, мейірімсіз (жендет)*. Иесі осал кісі емес, Ресей патшалығының Сібірдегі *аузынан от бүріккен қанды балақ* жендеті (І.Есенберлин, Қаһар).

Аузынан сөзін алды. *Көсіліп сөйлеуден қалды*. Онан кейін кәрілік көзінді алар, *Құлақ кетіп, аузыңнан сөзіңді алар*, Белден – медет, тізеден қуат кетіп, Ең соңында аңқайтып өзінді алар (Шал ақын, Өленд.).

Аузынан сөзі [қойнынан бөзі] түскен. *Жасық, бозөкпе, ынжық (адам)*. «*Аузынан сөзі, қойнынан бөзі түсіп*» дегендей, қарадан-қарап тұрып-ақ, қысылып-кипақтап, біліп тұрғандарын жөндеп айтып бере алмады (Ө.Қанахин, Жас дәурен). *Аузынан сөзі түсіп*, былжырап жүргеніне қарамай, ол да ауылнай болып жүр ғой (Б.Майлин, Шығ.). «Алматы – өсем астанам» деген хабарды жүргізуші бір журналистің де «*аузынан сөзі, қойнынан бөзі түсіп*» тұрғаны өкініп кетіп еді («Қаз. әдеб.»).

Аузынан су ақты. а) *Сілекейі шұбырды, аңсары ауды*. Бұзылмаған қазы, бұрулі етті есіткенде *Құлапаштың аузынан суы ағып*, ынтығуға айналды (Б.Майлин, Шығ.). ә) *Ұйып тыңдады, құмартты, қызықты*. «Айт келеді» десе молда қуанып, Киіз қаптан кітаптарын шығарып. Атқамінер, ақсақалдар айнала, Тыңдап қалған *аузынан су ағып* (Пернедегі терме.).

Аузынан [ауыздан] тастамады. *Ылғи айтып жүрді, естен шығармады*. Тегі, «талапты ерге нұр жауар» дегенді өкем байғұс *аузынан тастамаушы* еді (І.Жансүгіров, Шығ.). Жөнелді Әсемжанды Оспан алып, *Ауыздан* айтып-айтып *тастамалық* (С.Керімбеков, Өленд.). Мұнымен әлі талай құсты атып алсам, балаларым мені «неткен мерген еді» деп, *ауыздарынан тастамай тын* болады, – деп күліп қойды (М.Етеқбаев, Жапалақ.).

Аузынан тәубесі [тобасы, Алласы] кетпеген. *Құдай жолын қуған, аллаға әбден бас иген*. Ол *аузынан тәубесі*, қолынан тәсфиғы кетпеген сопы кісі (А.Тоқмағамбетов, Өке.). Құдай деген мұһимнің *Аузынан кетпес Алласы*. Иманы бардың белгісі – Тілінен тамар шырасы (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Аузынан түскендей [түсіп қалғандай]. *Айнымай тартқан, ұқсас, сойып қаптап қойғандай*. Опасыз дүниеде жалғыз жұбанышы қалды. Ол шалдардың «өкесінің *аузынан түскендей*» деген сөзі (Д.Досжанов, Шығ.). Шынар да, кешегі жас Шолпан да Гүлнаштың *аузынан түсіп қалғандай* екен (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Кескін-кейпі жағынан ұлы да, қызы да Әбілқайырдың *аузынан түсіп қалғандай* (С.Мұқанов, Шығ.).

Аузынан [ауыздан] түспеді. *Жиі айтты, атады, есінен шығармады*. Баласы өкесінің құнын даулап келе жатыр деген алып қашпа сөз балықшылардың *аузынан түспей*, әркім әр саққа салып жүргенде, ақыры бір күні жас офицердің өзі де келді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Деген аңыз әркімнің *Түспей тінді аузынан*. Бейсекепті білмейтін, Ауданда жоқ ешбір жан (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). Шабарда да жаудың шебін, *Түспейсің сен Ауыздан*. Қандырасың жанның шөлін, Кек әперіп жауыздан (Ж.Молдағалиев, Жыр.).

Аузынан [ауыздан] шыққан сөз [жарлық]. *Айтқан, айтылған сөз, берілген бұйрық*. Алдыңа салып айдадың Алты алаштың барлығын, Екі болмай тағы тұр, *Аузынан шыққан жарлығың* (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). Тұрағұл оның *аузынан шыққан* кейбір сөз тізбектерін қойын дәптеріне жазуды әдет еткелі көп болған (С.Бәкбергенов, Күй). Айтылған сөз *ауыздан шыққан* соң, атқан оқтай қайтар ма! (Б.Момышұлы, Офицер.).

Аузын арандай ашты. а) *Аузын кең ашты, жалмап, жұтып қоярдай болды*. Бір сәтте екпіндей ұмтылған бура алып денесімен шалды қағып жіберді де, екпінімен біраз жерге өтіп барып, *аузын арандай ашып*, қайта ұмтылды («Жас Алаш»). Құйрық-жалы шуылдап, *аузын арандай аша*, сегіз жебелі қос найзасын төндіре келіп қалған дәу жыртқыштың айбары оңай ма? (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). ә) *Бірдемені көбірек алғысы келді*. Басқасы босанып кеткеннен не қайыр, *ауыздарын арандай ашып*, ажалдың уын жұтады да үзіледі (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). *Ауыздарын арандай ашқан* тойымсыз алпауыттар кішігірім кәсіпкерлердің бой жазып, жұмысын

ілгері бастыруға мүмкіндік бере қоймас («Парасат»).

Аузына [нәр, дәм] салмады. *Дәм татпады, жемеді.* Ел шетіне жау келсе, Атынан ерін бір алмас. *Аузына бір дәм салмас* ед, Тоғыз сөтке түн қатса (Н.Ахметбеков, Аманкелді). *Аузыңа салма* арамды, Әдет қылма сараңды. Ренжітпе қасындағы Көрші болған жаранды (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Таң атқалы *аузымызға нәр салмай*, тоңып-жаурап келеміз (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны).

Аузына сөз салды. *Не деу керектігін айтып, сөзбен демеп жіберді, ұмытқанын есіне түсірді.* Апам ылғи төркіндерінің *аузына сөз салып* беріп отырады, – деп, шай құйып отырған жас қыз шешесіне өкпелей, еркелей сөйледі (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Әйткен оның *аузына сөз салып*, ерікке қоймай сөйлете бастады (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны).

Аузына сөз тұрмайды. *Естіген-білгенін айтып қояды.* Сабырға айтпай қоя тұралық, оның *аузына сөз тұрмайтынын* білесіңдер ғой, – деді Қадірбек («Қаз. әдеб.»).

Аузына сөз түспеді. *Жаңылысып не айтарын білмей, абдырап қалды.* Әншейінде ауыз жаппас едім, құдай ұрып бұл жолы *аузыма сөз түспей* қалды («Жұлдыз»).

Аузына су құйылды. *Аузы жабылды, дымы өшті, үні өшті.* Кісі нанбайтын бір ерлік істеп едім, сол оқиғадан кейін мені мазақ қылғандардың *аузына су құйылды* («Лен. жас»).

Аузына су тамызды. *Ауырған, халі нашарлаған адамға қарайласты, қарасты.* Содан кейін *аузыма су тамызып* отырған бір жүргіншілердің ортасында көзімді аштым (М.Әуезов, Шығ.). Біреу кеп *аузыма тамызды су*, Шырадай жайнап кетті әлсіз көзім (Д.Әбілев, Таңд. өлең.).

Аузына су ұрттағандай. *Сөйлемей қойғанда, үн қатпағанда айтылады.* Малтабар *аузына су ұрттағандай* көпке дейін үндемей қойды (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.).

Аузына тас салғандай [салды]. *Жұмған аузын ашпағанда, тіс жарып сөйлемегенде айтылады.* *Ауыздарына тас салғандай*, үнсіз бірер көшені өтті екеуі (Қ.Тайшықов, Әңгім.). Досжанның сөзіне үн қатпай, *аузына тас салдым* да отырдым («Қаз. әдеб.»).

Аузына тосты [тапқан-таянғанын аузына тосты]. *Барын берді, аямады.* Бәйет оны қазақ ауылдарына апарып, жергілікті халықтың барын қонағының *аузына тосып*, ойыны мен сауығын көлденең тартатын ата дәстүрін көрсетіп қалаға қайтып келе жатыр (Р.Тоқта-

ров, Ғасыр наны). Әке-шешесінің маңдай терімен тапқан-таянғанын шияттей бес баласының *аузына тосқанын* қалай ұмытарсың (Бәйшешек). *Тапқан-таянғанын* Арыстанның *аузына тосады* (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Аузына түкіріп қойғандай. *Айнымай ұқсаған, аумай қалған.*

Аузына түскенін оттады. *қарап. Аузына не келсе, соны айтты; көкіді.* – Ей, *аузыңа түскеніңді оттайтының* не? – деді Ыдырыс баласына (С.Сейфуллин, Шығ.). Осы бейпілауыз жігіттің *аузына түскенін оттайтынын* аң дұрыс тәрбие алмағаны байқалады («Жұлдыз»).

Аузына түсті. а) *Біреуге жем болды.* Саңыраудың астына түспе, жалмауыздың *аузына түспей* (Мақал-мәтел). ә) *Ойына сап ете қалды, кенеттен есіне түсті.* Абай сөзінің аяқ кезінде Айтқазыға бір терең ойдың қазіргі кезде сәтімен *аузына түскен* келісті байлауын айтты (М.Әуезов, Шығ.).

Аузын ауыртты. *Пайдасыз бос сөз сөйледі.* Енеме өкпелі күйі кесіп сөз айтпастан кеттім. Мың жерден ақталсам да, иланбайтыны анық, әуре боп *аузымды ауыртпадым* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Аузына шайнап салды. *Аузына сөз салды; дерін, айтарын айтып берді.* *Аузына шайнап салса* да, күмілжіп отырды да қойды (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Аузына шайнап түкірген. *Тақылдап қалған, сөзден кезек бермейтін.* Даттың *аузына шайнап түкірген* бір қу баласы атқа мінді деп естіп едім. Сен сол боларсың! – депті (Шешендік сөздер).

Аузын ашпады [ашқан жоқ]. *Ешбір сұраққа жауап бере алмады, үндемеді, сөйлемей қойды.* Ол *аузын ашпаған* күйі отыра берді («Жұлдыз»). Зағипа жұмған *аузын ашпаған* күйі өз тірлігін асықпай істей берді («Қаз. әдеб.»). Хан үндемегеннен кейін, тірі жан *аузын ашқан жоқ*, барлық жұрт құлаққа ұрған танадай үн-түнсіз (І.Есенберлин, Алмас.).

Аузын ашса, іші [көмейі] көрінеді. *Айласыз, еш қулығы жоқ аңқылдақ, аққоңіл.* Құрманбек күні бүгінге дейін *аузын ашса, іші көрінеді* дерлік, айласыз, аққоңіл, аңқылдақ, театрдан басқа білері жоқ, бар өмірін соған бағыштаған адам (С.Мұқанов, Есею жыл.). Мұрат еш нәрсе жасырып қалмайтын, бар ойын жайып салып отыратын, *аузын ашса, көмейі көрінетін* аққоңіл жігіт екен (Біздің оттар.).

Аузын ашты. а) *Таңданды, таңырқады; аңырды.* Балалар *ауыздарын ашып* Сапақ пен Титанды орталарына алып, екеуінің әңгімесін жалықпай тыңдайды (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Бет тақтайы сынып, ортасына түскен ескі қабір секілді үңірейіп тұрған жер үйлерді көргенде, Таусоғар *аузын ашып* аңырып қалды (Ә.Әбішев, Замана.). ә) *Жұтпақшы, жалмамақшы болды.* Дүние – дүние емес, болды зират, *Аузын ашты* қабір құшырлана (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние). Тамырларым су алыпты, Өзгеріпті бүгін өнім. Бол, бол, көрден ки деп кебін, Маған *аузын аш* а *ш* а *д* *ы* өлім (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). б) *Даярды құтті, дәмеленді; сұранды.* Кеңес мемлекеті жағынан қашан пароход келеді деп *ауыздарын ашып*, күнде ертеден кешке теңізге қарап, көздерін талдырады екен (С.Шарипов, Шығ.). Быжылдаған үлкен самауыр айнала қонақтың ортасына отырып, төңірегіндегі *аузы ашылғандарды* сұғындырып отыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аузын аштырмады [аша алмады]. *Сөз айтуға мұршасын келтірмеді, бір ауыз қарсы сөз айта алмады.* Меккеге бара жатқанда да әкем осындай күнәм бар деп бара жатқан жоқ па еді? – деп, Абай Майбасардың *аузын аштырмай*, тұжырып тастады (М.Әуезов, Абай жолы). Мұхамәди олардың жыл бойғы жұмысына талдау жасап, *аузын аштырмады* («Қаз. әдеб.»).

Аузын ашып, көзін жұмды [таң қалды]. *Таң-тамаша болды, тамсанды.* «Апыр-ай, қазақта да мұндай мүлік болады екен!» – деп, *аузын ашып, көзін жұмды* (С.Мұқанов, Шығ.). Ауылда қазақ мектебін бітірген Иван қазақша сөйлегенде, тыңдағандар *аузын ашып, көзін жұмды* (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Соны тыңдаушы тобықтының бай-билері таңдай қағып, бас шайқасып, *ауыз ашып қалған* (М.Әуезов, Абай жолы). Қазіргі заманның оқушысы ескі ауылдың адамы емес, мәдениеті өскен, талғампаз қауым мұндай шығарманы қабылдамайды десең, *аузын ашып, таң қалады* (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

Аузына ілікті. *Сөз қылды, көңіл бөліп, дұрыс пікір айтты.* Қарапайым жігіттің шаруашылық баспыларының *аузына іліккені* қандай жақсы («Лен. жас»).

Аузын бақадай ашырды [ашты]. а) *Аузын үлкен ашты.* Тіл тартпай кетті балғын жас, *Бақадай аузын ашты* да, Анасы қалды ойбайлап, «Көріңде өкір, сұлтан», – деп (К.Әзірбаев, Шығ.). ә) *Қатты қорқытты,*

зәресін ұшып ес жия алмай қалды. Түйебай алласын да айта алмай, *аузын бақадай ашқан* күйі шегініп келеді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Кездессе, *аузын бақадай аштырып* тартып алыңдар. Мен қала жаққа соны қарастырайын (М.Ысқақбаев, Шығ.). б) *Сеспей қатырды.* Шалдың еркіне жіберсе, түкке шамасы келмейтін төбелесек жаман иттің *аузын бақадай ашыра* еді (С.Мұқанов, Шығ.). в) *Кенезесі кепті, шөлдеді.* Жұрт *аузын бақадай ашып* тұншығып отырса, бұл еріңнің ештеңемен ісі жоқ, аяғын алаңсыз көсіледі-ау (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Жазы ыссы, қысы қақаған Шегенің сойқан қаңтары, *Ашқызып аузын бақадай* Қояды малды қаңтарып (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Аузын бақты. *Аузына ие болды, байқап сөйледі.* «Өтпес өкпені жұртқа шағып не қылам?» – деп, аузы берік Әлжан бұл жолы да *аузын бағып* қалды (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Аузын басса, көті сөйлейді. қарап. *Орынсыз сөйлей беретін, мылжың туралы айтылады.* *Аузын басса көті сөйлейтін* сөз тұрмас, пәтуасы жоқ кісінің сөзіне кім мән бере қояр дейсің («Әдебиет майданы»).

Аузын бұған өгіз [өгіздей]. *Үндемейтін, бір ауыз сөз айтпайтын, жуас, жігерсіз.* Оңаша үйде түн бойы екеуден екеу отырғанда бір ауыз сөз айта алмаған мені «жасық, *аузын бұған өгіз...*» – деп қалды-ау! (Ф.Мұстафин, Көз көрген). *Аузын бұған өгіздей* томсарып отырғандардың тілі ұзарып, бұрын етек астында, жең ішінде жасырынғаны енді әшкерлене бастады (Е.Оразақов, Дөрігер.).

Аузын бұды. *Сөйлетпей қойды, үнін өшірді.* Әйтпесе мен, Біреу маған «сен!» Десе болды қуамын, *Аузын бұамын* (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл). Немене, сөйлесең сенің *аузыңды* біреу *бұып қойды* ма, әлде тіліңе күйдіргі шығып отыр ма? – деп түйілді Әйтекеге Бөдіғұл (Ж.Мұзапаров, Қабір карт.).

Аузында ақ тісі жоқ. *Кәрі мал туралы айтылады.* Өзің де мал танығыш едің ғой, қарны қампиған, бұты тыртиған, *аузында ақ тіс жоқ*, бір асым еті жоқ, тұла бойы шандыр мені қайтсін (Қаз. ертег.).

Аузында Алласы жоқ [аузына Құдай кірмеген]. *Аллаға жалбарынбайтын, Құдайды ойламайтын.* Адамнан қорықпасаң да, Құдайдан қорық, – деп бұрынғылар бекер айтпаған, *аузында Алласы жоқтық* жақсылыққа апармайды (Бозінген). *Аузына Құдай кірмеген* адамда имандылық та болмайды

деген осы да, – деп анасы күбірлеп сөйлеп жатты («Қаз. әдеб.»).

Аузындағысын алды. Бермесін алды, барынан айырды. Бәлсіп тұр ғой шетінен, аузындағысын алғандай ғып (М.Әуезов, Абай жолы).

Аузындағысын [аузынан] жырып берді [жіберді]. Барын берді, бермесін берді, еш нәрсесін аямады, қамқор болды. Зайда жалақысының жартысын екі баласының аузынан жырып, Еркінге жіберіп тұрды («Қаз. әдеб.»). Мен дүниеқор емеспін, – дейді Сәлім, – Аузындағысын жырып беріп отырған біз дүниеқоңыз бола қоймаспыз (М.Әуезов, Танд. шығ.). Балаларының аузынан жырып саған бергенін ұмытқаның ба? (Абзал жандар).

Аузында дамыл жоқ. Толассыз сөйлей береді. Қолында сандықтан алған құралы бар, құлқуалланы білетіндердің аузында дамыл жоқ (С.Торайғыров, Шығ.). Нұрланның екі көзі оқулықта болғанмен, екі қолында, аузында да дамыл жоқ (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

Аузында [әркімнің, біреудің, кім көрінгенің аузында] кетті. Барынан айрылды, басқаға жем болды. Қияметке дейін көріспей, азып-тозып әркімнің аузында кететін жеріміз осы (С.Торайғыров, Шығ.). Маңдай терімен тапқан-таянғаны, жиған-тергені кім көрінгенің аузында кетпесін десендер ықтиқатты болындар (Алғы шепте.).

Аузын жапты. а) Сөзін доғарды, әрі қарай сөйлемеді. Баубек мырзасына адал, еті тірі, аңқылдақ жігіт. Әлі аузын жапқан жоқ (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ә) Дымы шықпады, үндемеді. Білместер аузын жапсын, үндемесін, Қойнауын Қаратөбе құм демесін. Ауданым, атырабым арайланып, Жас гүлдер бағындай боп түрленесің (С.Сейітов, Бетпет). б) Сөйлетпей қойды, әрі қарай сөйлеуге ерік бермеді. Смағұлдың не болса соны айтып, лағып кететін мінезін білетін ағасы оны әрі қарай сөйлетпей, аузын жапты («Жұлдыз»).

Аузын жиде жегендей қылды. а) Аузын аңқытып алдап кетті. Аузымызды жиде жегендей қылар деп ойымыз түгіл санамызға келмепті («Әдеб. және искусство»). ә) Аузын қан жоса етті. Иттің баласы, аузыңды жиде жегендей қылайын ба, не оттап жүрсің? (Ауызекі).

Аузын жиып үлгергенше. Сөйлеп бітер-бітпестен, тез арада, лезде. Жәми аузын жиып үлгіргенше болған жоқ, Шаһарбек жақтан гүрс етіп мылтық атылды (Р.Тоқ-

таров, Ғасыр наны). Бұлар өзара ақылдасып аузын жиып үлгергенше қидырмашылар да үйге кіріп келді («Жалын»).

Аузын жыбырлатты. Естілер-естілмес қып бір нәрселерді айтты, міңгірледі. Марияның орыс тілінде «амансыз ба» дегенін ұқты ма, ұқпады ма, ол кісі де, әйтеуір, аузын жыбырлаттып, бас изегендей болды (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Раушан жазуы бар қалбиған, бүктеулі қағаз алған жұрт қайтер екен деп, жан-жағына қарап еді, жанындағы әйелдер бүктеуін жазып, ауыздарын жыбырлаттып, үңіліп қарап жатыр екен (Б.Майлин, Шығ.).

Аузын күзетті. Сөз аңдыды, сөз бақты. Көптің аузын күзетсең күн көрмейсің, Өзіңді өзің күзет, кел, шырағым! (Абай, Тол. жин.).

Аузын қайыстай созды [керді]. Бәлсініп, керіліп-созылып сөйледі. Тап бір сен үшін күнгүн қатып азап шегіп жүргендей, сені көргенде ауыздарын қайыстай созғылайды (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны). Аузыңды қайыстай созбай, келген шаруаңа көшкенің жөн шығар («Әдебиет майданы»). Мүмкін сен енді мен басқаратын шахтадан мүлдем кетерсің, – деді ызғар шаша, аузын қайыстай кере сөйлеп (Ә.Әбішев, Найзағай).

Аузын [ауызға] қакты. а) Сөзін сөйлетпеді, көңілдегісін айтқызбады. Машина жайын білмеген соң тыныш тұрсайшы, – деп жас шофер оның аузын қақтты («Лен. жас»). Танақоз Тәукені одан әрі сөйлетпей, ауызға қақтты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). ә) Еш нәрсе ішкізбеді, жегізбеді. Ең қиыны, жанға батыры күні бойы мал соңында жүріп шаршап келгенде, ішер асқа жарытпай, ауызға қаққан болды («Парасат»).

Аузын қан жалатты [аузы-басын қан қылды]. Аузы-басын шиедей қып таяққа жықты, қызыл жоса қан қылды. Қожайынына жағыну үшін сәл-пәл кінәсі үшін қарауындағы жұмысының аузы-басын қан қылып, соққыға жығудан тайынбайтын («Әдебиет майданы»). Талай рет бұл бейбақтың аузын қан жалатқанын көзіміз көрді («Жұлдыз»).

Аузын қу [күр] шөппен сүртті. а) Бардың өзін «жоқ» деп тып-типыл етті, пейілі тарылды. Қазақ халқының да әр кезде пікір толғаған ойшылдары, жыр тербеген ақындары болғандықтан, ауызды қу шөппен сүртуге келіспейді (Т.Нұртазин, Адам.). Былтырдан бергі істелген жұмыстан еш нәтиже жоқ деп, ауызды қу шөппен сүртуге де

болмас деген ойымды таратып айтып берейін («Қаз. әдеб.». ә) *Еш нәрсе жоқ, түгіміз жоқ деп азар да безер болды.* Әйтсе де *қ қ р ш ө п п е н а у ы з с ы р т е й і к* деп отырғанымыз жоқ («Лен. жас»).

Аузын қышытты. *Жынына тиді, еріксіз сөйлетті.* *А у з ы н қ ы ш ы т п а* келіннің, өзі күйіп жүргенде, тілі тиіп кетер (А.Токмағамбетов, Әке.). Кешегі бір домалақ тойда Екей жағының елбендеген бәдігімен айтысып қап, *а у з ы м д ы қ ы ш ы т а* берген соң: «Екейде елу бақсы, сексен ақын, Улейді жын қаққандай кешке жақын...» – деп бастап, едәуір жерге апарып-ақ салдым-ау деймін (Ғ.Сланов, Асау арна).

Аузын майлады. а) *Тойғызды.* Қырық бір қозы сойыпсың өзенге айдап, Қарып пенен қасердің *а у з ы н м а й л а п* (Ақын жырлары). Етін шабандарға өзін үлестіріп, *а у з ы н м а й л а п* ала бер (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Пара беріп үндептеді, аузын алды.* Партияға өту жайын әзірше айтпай, әуелі *а у з ы н м а й л а п қ а й т*, – деп ескерткен (З.Жәкенов, Таң самалы). Мені қой, тәйірі, мен қайда қашам! – Жоқ, қайным, жалтарғанмен құтылмайсың, Өкінбе, *а у з ы м д ы* бір *м а й л а м а с а ң!* (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

Аузын сылп еткізді. *Таңырқағанда, тамсанғанда аузын қимылдатып білдіретін ишараты.* Шелек жуып жатқан бәйбіше шелегін тастай беріп, *а у з ы н с ыл п е т к і з і п*, тізесін құшақтап отырып қалды (Б.Майлин, Шығ.). Жомартпен баяу ғана, қысқа аманда-сып, үлкен *а у з ы н* шайға отыра бере бір *с ыл п е т к і з д і* (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

Аузын тыйды. а) *Сөйлетпеді, аузын аштырмады.* Деп ойлап Жаңылдардың *а у з ы н т ы й д ы*, Көруге болса да өз кезінде (С.Торайғыров, Шығ.). Не болса соны айта бермей, *а у з ы ң д ы т ы й*, – деп Зәкір оған зекіп тастады («Лен. жас»). ә) *Тамақты байқап, шақтап қана ішті.* Көзің ауырса, қолыңды тый; ішің ауырса, *а у з ы ң д ы т ы й* (Мақал-мәтел).

Аузын ұстады [ұстап қалды]. а) *Сөз айтуға үлгермеді, айта алмай қалды.* Енді сөйлеуге бет алғанымда, оның орнынан атып тұрмасы бар ма. Аң-таң боп, *а у з ы м д ы ұ с т а д ы м да қ а л д ы м* («Жұлдыз»). ә) *Сабын соғып қалды, бармағын тістеді, қатты өкінді.* Бермеймін деп бекінбе, *а у з ы ң д ы ұ с т а п* өкінбе, Мерекелі бек деуші еді, Пейлі қашқан сенбеді (А.Жұбанов, Замана.).

Аузын үлкен ашты. с ө й л. *Көп нәрсе қалады, дәметті.* Жә, *а у з ы ң д ы ү л к е н а ш п а й*

қоя тұр. Бұл мәселені мына Райхан жолдас екеуміз ойланайық (Жастар эстрадасы). Осы бергенімізді қанағат тұтып, *а у ы з д а р ы ң д ы ү л к е н а ш а қ о й м а с с ы ң д а р*, – деп Сабыржан қалжыңдап қойды («Жұлдыз»).

Аузын үріп, аяғын сыпырған [табанын қырған]. а) *Қолда өскен (төл малы).* Екеуі де өз қолымнан боталатқан, пәлендей інгенімнен туған, *а у з ы н ү р і п, а я ғ ы н с ы п ы р ғ а н* түйем еді (Қаз. ертег.). ә) *Бағыт-қаққан бала.* Ата-анасына келіп сәлем беріп кетсе болмай ма? Біздің жаққа қарап аяғын баспады-ау. *А у з ы н ү р і п, т а б а н ы н қ ы р ы п* өсірген әкесі мен шешесі не жазды («Лен. жас»).

Аузын шиедей [шие жегендей] қылды. *Аузы-басын қан жалатты.* Андып жатқан дуадақ жақындаған кезде қанатымен қағып қалып, түлкінің *а у з ы н ш и е д е й қ ы л ы п*, жұлынын үзіп кетіпті (Қаз. ертег.). Нұрым мен Оспанның қатты-қатты тығылған дауыстары естіліп, сол сағатта-ақ молданың *а у з ы н ш и е ж е г е н д е й* қылды да тастады (С.Торайғыров, Шығ.).

Аузының дауасы жоқ. *Сөзінде тұрақ жоқ, парық, байлау жоқ.* Жақсы айтты деп сүйініп, жаман айтты деп күйінуге болмайды, *а у з ы н д а да у а с ы ж о қ* адам сөздің парқын біле ме («Жалын»). Базаралы үлкендер сынынша тентек, сотқар көрінуші еді. Жалғыз жайылған сыйымсыз. *А у з ы н ы ң да у а с ы ж о қ*. Ащы тілдің тыйымсызы боп аталатын. Қазірде Абай байқаса, мына Базаралы ол емес (М.Әуезов, Абай жолы).

Аузының дәмі кетті. а) *Аузына еш нәрсе татымады, асқа тәбеті нашарлады.* Бруцеллезбен ауырған адамның ас інуі нашарлап, *а у з ы н ы ң д ә м і* кетеді (А.Данров, Хирург.). ә) *Орынсыз айтылған әңгіменің еш құны болмайды.* Ол жайында сөз қозғап, *а у з ы ң н ы ң д ә м і н к е т і р м е й - а қ* қой («Әдебиет майданы»).

Аузының дәмін алды. *Сүйіп жейтін тағамын алып, тәбетін ашты.* Бір түйір табылса, *а у з ы н ы ң д ә м і н а л ы п*, ақсуды сонымен ішеді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

Аузының дуасы бар. *Дуалы ауызды, айтқаны келетін адам.* *А у з ы н ы ң ду а с ы б а р д ы ң* сөзі жұғымды келеді, дуасы жоқ ауызға сылдыраған сөз бігеді («Мәдениет және тұрмыс»).

Аузының желі бар. *Сөзге епті, шешен, ділмәр.* Жиын-тойда өлең айтып, жұртты аузына қаратып, жарқыратып «жол» алып шығуды «*а у з ы н ы ң ж е л і б а р*» жігіттің бәрі-ақ өнер көретін (С.Сейфуллин, Шығ.). *А у з ы н ы ң ж е л і б а р*, қолының ебі бар (Мақал-мәтел).

Аузының желімі күшті. ж е р г. *Айтқан сөзі орынды, ақылға қонымды.* Қадес көп сөзді болғанмен, *аузының желімі күшті* адам (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Аузының салуы [салымы] бар. Бір нәрсе орала кеткіш, нәсіпті, несібелі, жоқ жерден бұйырған. Ондайда *аузының салуы бар*, тәжірибесі мол, епті жігіт атанған Кенбай сол Гүлжанды бір көруге сырттай құмартып жүрді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Мен: «Сонда да *аузымның салуы* аздау еді, менюде көрсетілгеннен, бағзы бір астардың болмай қалуы кәдік қой, – дедім даяшыға («Лен. жас»). *Аузының салымына* қарай өліктің жаназасы да сонікі (Ф.Мүсірепов, Белдерде).

Аузының суы құрыды. а) *Қызықты, берілді, ынта қойды.* Марат екі-үш рет «Молодежныйға» көшіп кеткен ағасының үйіне барып қайтып, үй-күйлеріне *аузының суы құрып* мақтап келді (А.Сейдімбеков, Шығ.). Пугачев қазақша судай екен, оның әңгімесін көпті көрген көне көз ақсақалдардың өзі *аузының суы құрып* тындайды екен (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Мейрамның сөзін алғаш естіген Жанабіл, қазір *аузының суы құрып* айтып отыр (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Қасындағы қырық нөкер әйел мақтап, *ауыздарының суы құрып*, сусылдай жөнелді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). ә) *Ынтық болды, аңсады, құмартты.* *Аузың-ның суы құрып* отырғаның әлгі аяқпен тебетін доп па?! (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Әңгіме десе бұл жігіттің *аузының суы құрп* тын («Жалын»). «Қой көзді, бидай өңдім» деп, – осы елдің *аузының суы неге құрп* ды (Ф.Сланов, Әңгім.). б) *Жегісі келіп, аңсары ауды.* Түсе қап, теріп жегім келіп, *аузымның суы құрып* кетеді (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Аузыңа [ауызға] алма. *Айтпа, атама.* Жалп етіп, қарқ етті де, деді қарға: «Дегенді сұңқар тойы *аузыңа алма*, Келмейді біздің тойдың ширегіне Дүниеде мен көрмеген қызық бар ма?» (С.Дөнентаев, Шығ.). Қасым да елемеді бойын тартып, *Аузыңа алма* бұл сөзді енді қайтып. Ендігәрі мазамды ала берсең, Жазанды тарттырармын Медғатқа айтып (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Енді қайтіп Тұраханды *ауызға алма*, бәрін ұмыт, – деді апасы (Алғашқы адым).

Аузыңа берік бол [мықты бол, сақ бол]. *Ешкімге айтпа, тіс жарма, аузыңа сақ бол.* *Аузыңа берік бол*, ешкімге айтушы болма (М.Ақынжанов, Ыбырай.). Иә, ең жақсысы – тілді берік ұстау, *аузыңа берік болу*, «үн-демеген үйдей бөледен құтылады» деген бар

емес пе (З.Шашкин, Өмір.). Сен де *аузыңа сақ бол*, болған жайдың анық-қанығына көз жеткенше жария етпей тұра тұралық (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Маған ағайын екеніңіз рас болса, *аузыңызға амықты болыңыз* (Ә.Тәжібаев, Жартас.).

Аузыңа қара қан толғыр! [аузыңнан қараның келгір]. қ а р г. *Үнің өшкір, қан жалап сөйлей алмай қалғыр деген мағынада.* Айтып тұрған жорамалын қарашы мына *аузыңа қара қан толғырдың!* (Қаз. ертег.). *Аузыңнан қара қаның келгір*, жүгірмек, мойныңды үзейін бе, екінші осындай сөз айтасың ба, тұмай жатып аузынан шыққан сөзін қара (А.Тоқмағамбетов, Шөңгек).

Аузыңа май [астыңа тай]! с ө й л т і л е к. *Айтқаның келіп, өзің де несібелі бол деген мағынада.* Шалдың үміт-тілегін қанаттандырып жібергім келіп – Түк те етпейді, жазыласыз! – *Аузыңа май*, қарағым! (С.Омаров, Қайырлы.). Е, шіркін, бұйырса, биыл астықты өкіртіп-ақ алармыз! Агрономсың ғой, сенің ақ дегенің – ақ, қара дегенің – қара. *Аузыңа май*, айтқаның келсін, – деп Сұлтан оны іліп-шалып жатыр (К.Қазыбаев, Дәуір аты.). *Аузыңа май, астыңа тай*, қарағым, – деп қарт та риза болып қала берді (Е.Оразақов, Дәрігер.). *Аузыңа май, астыңа тай*, қарағым, жақсы жаңалық екен, сүйіншіңді ал да, хабарыңды басқаларға жеткіз («Лен. жас»).

Аузыңды ауыртпа. *Болмайтын іске бола босқа сөйлеп, әуре болма деген мағынада.* Оған *аузыңды ауыртпа саң* да болады, айтқанмен пайда жоқ («Қаз. әдеб.»).

Аузыңды тый. а) *Іште, жеме.* Көзің ауырса, қолыңды тый, Ішің ауырса, *аузыңды тый* (Мақал-мәтел). ә) *Аузыңды бақ, сөйлем.* Айтпас жерде *аузыңды тый*, Қышынбас жерде қолыңды тый (Мақал-мәтел). «Басқа пәле тілден» дегендей, *аузыңды тыйып*, тыныш жүрсең, үйдей бөледен құтыласың («Жас Алаш»).

Аузың қайсы десе, мұрнын көрсетеді. а) *Құлық-сұмдықты білмейтін, момын.* – Е, пәленше! «Әкеге тартып ұл тұмайды, шешеге тартып қыз тұмайды» деген рас екен. Осы екі баланың әкесі *аузың қайсы десе, мұрнын көрсететін*, жарықтық («Лен. жас»). ә) *Түк білмейтін, топас, надан.* Мыналарың *аузың қайсы десе, мұрнын көрсететін* топастар ғой (Ауызекі).

Аузы ораза. а) д і н и. *Шаригат бойынша, мұсылмандардың жылына бір ай бойы ауыз бекітуі, ораза ұстауы.* *Аузы ораза.* Бет-аузы шөлден шаңытып, қайта-қайта түкіреді

(І.Жансүгіров, Шығ.). Ертеңнен бастап отыз күн бойы, күн шыққаннан күн батқанға дейін *аузымыз ораза*, ас-су ішуге болмайды, – деп Сәлімжан түсіндіріп жатыр («Жұлдыз»). Ә) *ауыс. Тыйым салынған, ішуге болмайды*. Айып етпеңіздер, жолдастар, арақ дегенге келгенде менің *аузым ораза* (Ауызекі).

Аузы пісті [пісіп отыр]. Бір қате әрекетке барып, опық жеді, беті қайтып, сағы сынды. Түбек енді сөйлейді іші пысып, Ашуланса, аузына пері түсіп. Қызығып, қызығына қатын алып, Жәдігөй боп жүр едім *аузым пісіп* (Айтыс).

Аузы [иттен де] салулы [салымды]. Ол-жаның, ас-тағамның қисыны келгіш, оралғыш; нәсітшіл. Саған осы бұйырғаны шығар, *аузың иттен де салулы* екен, игілігіңе жарат, – деді Сейіт қария («Қаз. әдеб.»).

Аузы сараң. Көп сөйлемейді, сыр шашпайды. Қайда баратқанын тек Мұхаммедияр біледі. Жасы отызға жетер-жетпес кіші мырзаның *аузы сараң*, сыры терең (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

Аузы сөзден босамады [босаған жоқ]. Көп сөйледі. Бәрі бірін-бірі тоспай, жарыса сөйлеп *ауыздары сөзден босамады* («Жұлдыз»). Таутескен ең алда, *аузы сөзден босаған жоқ* (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Қазір оның *аузы сөзден босамай*, трубкасы сөніп қала берді (Ж.Тілеков, От кешу).

Аузы тәубеден кетпеді. діни. Жалынып, жалбарынып құдайға сиынды. Көкежан өзін кеткелі Кетпеді *аузым тәубеден*, Кетпеді қолым жағадан (Мұңлық-Зарлық).

Аузы темір [зән, ақау] татиды. Шөлден немесе сырқаттан таңдайы кеуіп, аузының дәмі өзгерді. Неге екенін, *аузы темір* татып, шөлдей берем, – деп апам өз жағдайын айта бастады (Қ.Әбдіқадіров, Әңгім.). Халық ерте-ректе сусамыр деп атап кеткен кеселге ұшыраған адамның *аузы зән татитыны* белгілі («Денсаулық»).

Аузы тиді. Тамақтануға мүмкіндік туды, тойынды. Сарыала сөлкебай тағынып күз келді. Өзегі талып отырған жұрт көк талқанға *ауыздары тиіп*, тойынып қалды (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Жілік майын тауысып, қыстан әлсіреп шыққан мал көкке *аузы тиіп*, оның да кеудесіне жаңадан жан біткендей (М.Ермеков, Тарту).

Аузы тобарсыды. Тамағы құрғады, шөлдеді. Ол *аузы тобарсып*, сор дәмдес сілекейді жиіркене тамсанды да, жерге түкірді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

Аузы толған боғауыз. Әдепсіз сөзді, балағаттауды жөн-жосықсыз айта береді. *Аузы толған боғауыз*, аузына не кіріп, не шыққанын да білмейді («Әдеб. және искусство»).

Аузы түкті. Кәпір, мұсылман емес. Мені қажай бермесін, соны айт! Өз сөзімдей ғып бұлжытпай жеткіз, мына *аузы тұқті* кәпіріңе (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Дәретсіз жер баспайтын тақуа әкенің *аузы тұқті* орыстікінде отыруы ерсі көрінсе керек (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

Аузы тыным таппады [аузына тыным жоқ]. а) *Аузынан ас кетпеді, жей берді*. Әбдібақастың *аузына тыным жоқ*, күні бойы аузы тамақтан босамады (Ә.Еленов, Әлімқара). ә) *Көп сөйледі, мылжыңдай берді*. Келісімен мақтап: атасын, бұзауын, итін, ботасын, Нағашы, жиен, бөлесін, Ағасын, іні, әпкесін, *Аузы тыным таппаған*, Тоқтатты бай Жақыпты (Қ.Мұқышев, Поэм.). Ақтайдың таңертеңнен кешке дейін *аузына тыным жоқ*, есі-дерті әңгіме ғой (Б.Аманшин, Жар мұңы).

Аузы уәлі. Айтқаны келгіш, аузы дуалы. Әділқазы да, дәл таразы да, *аузы уәлі* шешен де – адамның ісі (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Көптің *аузы-уәлі* (Мақал-мәтел).

Аузы шықты. Іріңді жараның жарылып, өзегі шықты. Бұл арада жасаған укол орындары екі-үш күннен кейін домбығып іріңдейді де, артынан *аузы шығып*, жұмсарады («Денсаулық»). Ауырған адамның шанышқан орны қатайып көтерілді, *аузы шықты*, жарылып іріңдеді («Денсаулық»).

Ауыз ашпады [аша алмады]. Үндемеді, еш нәрсе айтпады, ләм-мим демеді, қарсы келмеді. Мұнан кейін екеуі бір-біріне ләм-мим деп *ауыз ашпады* (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Сопы Шалтай батырдың қолға түсіп, Қылышбай мен Төреевтің өлгенін әлі ести қоймаған болар деп, ол жөнінде *ауыз ашпауға* бекініп келген еді (Қ.Исабаев, Соңғы.). Бай қалды *аузын аша алмай*, Ашқанда Айша ұзаған. Алпығын үнсіз баса алмай, Қалшылдап кетті ызадан (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

Ауыз ашты. діни. Ораза кезінде кешкі уақытта, азан айтылғаннан кейін тамақ ішті (*аузы ораза адам жөнінде*). Судыр Ахмет сыртта, отынның тасасына тығылып қалды да, бала *ауыз ашып* жатқан кісілердің үстіне кіріп, жарамазан айтады (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Біздің ауылда жора-жолдастар ораза күндері кезекпен бірін-бірі қонаққа шақырысып *ауыз аштыра тын* жақсы дәстүр берік сақталған («Қазақст. әйелдері»).

Ауыз аштырмады. *Бет бақтырмады, сөйлетпеді, үндетпеді, дымын шығартпады.* Әзілкеш келіншектер ыңғайын тауып, Сартай күйеуге сөз тигізіп қояды. Бірінен соң бірі ұтылап, *аузын аштырмай*, сөзбен сілейтіп қойды (С.Омаров, Қайырлы.). *Аузын* қарсы келсе *аштырмасын*, Адамға мақтанар ол менен өзге. Бөденедей қырғи алған жұмарлармын, Құдайым қуат берсе енді бізге (Айтыс). Нені ұғып, нені ойлаушы едіңдер сендер! Көр кеуде арсыздар! Мекеге бара жатқанда да әкем осындай күнәм бар деп бара жатқан жоқ па? – деп, Майбасар мен Төкежанға *ауыз аштырмады* (М.Әуезов, Шығ.).

Ауыз әдебиеті. *Әдебиет. Ел арасына ауызша тараған халық шығармашылығының айрықша саласы, ауызша шығарылып, ауызша тараған көркем-әдеби туындылардың жиынтық атауы.* Халық *ауыз әдебиетін* жүйелеудің тырнақ алды тәжірибесі болғандықтан біздің очеркіміз тұтастай, әсіресе оның классификациялау бөлімі кемшіліктерден құр алақан болмаса керек (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Жоғарыда соғыс жылдарында туған қазақтың әскери публицистикасы халықтың *ауыз әдебиетінен* мол нәр алған деген пікір айттық (Р.Ыдырысов, Отты жыл.).

Ауыз байлық. *Құр сөз, бос уәде.* Сенікі де жаңағы өзің шенеген конференсье сияқты *ауыз байлық* қана (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

Ауыз бақты. *Біреу не айтады екен деп соған қарайлады, бұйрығын күтті.* Әкесі мен шешесінің *аузын бағып* үнсіз отырған Досан осы арада сөзге араласты (С.Омаров, Хантағы). Ыстық күнде екі сағат бойы бір жерде отыру, жадыраса шешіліп, әзілдесе күлісіп отырмағасын *ауыз бағысу* да жалықтырады ғой (Ә.Шәріпов, Алыс.).

Ауыз бекітті. *діни. Отыз күн оразада күндіз тамақ ішпеді, ораза ұстады.* Ислам дініне ден қойған бұл елде еңкейген көрі, еңбектеген балаға дейін *ауыз бекітеді* («Жас Түркістан»). Соңғы екі-үш жылда *ауыз бекітін* ораза тұтқан жастар көбейе түсті («Егемен Қазақстан»).

Ауызбен айды алады. *Күпсіп мақтанады, тілімен бар жұмысты тындырады, лепірме.* Ол аузымен орақ орып, *аузымен айды алады*, дүниенің түкпір-түкпірін кезеді («Әдеб. және искусство»).

Ауызбен айтып жеткізе алмады. *Сөз жетпейді, мақтауға сөз таба алмады.* Тақсыр, *ауызбен айтып* нұр сипатын *жеткізе алмайтын* бір қыз таптым (Қз. ертег.). Ұзындығы неше мың шақырымға созылып жатқан

Қытай қорғанынан алған әсерімді *ауызбен айтып жеткізе алмапын*, – деді ол ойланып («Жас Алаш»).

Ауыз біріктірді. *Ұйымдасты, келісті.* Іске білек сыбана, жеңіске сене әрекет жасау үшін мына түрікпендермен хабарласып, *ауыз біріктіріп* алған жөн (Қ.Исабаев, Соңғы.). Жақыпбек екеуің *ауыз біріктірсендер*, сендердің сөздеріңді тыңдамайтын ұлық жоқ (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Ауызға алды. *а) Сөз етті, тілге тиік етті.* Олар сұхандары сүймейтін шеттілдік баса-көктеуден, саяси идеология деспотизмінен, тұрмыстағы тапшылықты аскындатқан әсіре орталықтандырылған үлестірілмелі экономикадан, ақпараттық солғындық пен жаттандылықтан құтылғандарына, жинақтап айтқанда, сол кездегі шолушылар *ауызға* көп *алған*, «анайы Азияның» құшағынан кетіп, өркеніетті Еуропа аясына қайта оралғандарына шыннан қуанды («Егемен Қазақстан»). *ә) Мақтады, мақтап айтты.* Жасынан зерек Жұмабек институтта *ауызға алынып* жүрген студенттердің бірі (Т.Ахтанов, Махабб.). Сөйлеген жұрттың көбірек *ауызға алғаны* Ажар болды (С.Мұқанов, Таңд.). *б) Еске түсірді, ойға алды.* Сағынам *ауызға алсам* Исатайды, Ер тумас ел бағына ондай жайлы (Шернияз, Шығ.). Шәуілдір шаруалары мал баққан Қазақстан, Қырғызстан шопан ерлерінің атақтарын *ауызға алып*, аңыз етіседі (М.Әуезов, Шығ.). Қайда болсын Сәрсебай еңбегімен *ауызға алынады* (С.Бегалин, Уақыт).

Ауызға келіп түсті. *Еңбексіз тапқан дайын ас болды.* Енді нені істейміз, Бәрінен де бос қалдың? «*Ауызға келіп тұс*», – дейміз, Қылып жүріп құр салдық (Абай, Тол. жин.).

Ауызға [аузына] сөз түспеді. *Не айтарын білмеді, бөгіліп қалды.* *Ауызға сөз түспей*, не айтуға білмей біраз күрмеліп тұрдым (С.Шарипов, Шығ.). Оның көзі жасаурап, тамағы кеберсіп, *аузына сөз түспеді* (М.Әуезов, Қараш.).

Ауызға түсер. *Шу дегенде ойға түсетін, бірден айтылатын.* Келе сала *ауызға түсер* сөзім мына хабар еді (А.Тоқмағамбетов, Агроном.).

Ауызға [аузына] түсті. *Аты аталды, ойына келді, есіне түсті.* Қонақтарға жол бер деген сияқты сыпайы ишарат әдепсіз *ауызға түсер* емес (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Қазір сыншылардың ішінде екі-үш сыншының аты аталса, бірі боп *ауызға* Құлмырза *түсер* еді (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Ауызға ұрғандай [ұрды]. а) *Қиштеп сөйлетпеді, үндетпеді.* Көк шұбар книгадан сөйлеген сөз Сатанды *ауызға ұрғандай* үндетпеді (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Берілмеді, мойынсұнбады.* Танытады дала да, тау ізгілік, Көріліктің әкесін *ауызға ұрғып*. Туған жерге қайтасың, көргеніңді Көрінгенге айта-сың аңыз ғылып (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ауызға үріп салғандай. *Сүйкімді, әдемі, көркем.* Назира апайдың *ауызға үріп салғандай* Фарида атты бір қызы болды (Т.Бердияров, Фарида). Обай-ау, неге шошисыңдар, *ауызға үріп салғандай* емес пе! Бұндай көркем жігіт қолға түсе бермейді! («Лен. жас»).

Ауызға [ел, жұрт аузына] ілікті [ілінді]. *Атағы шыға әйгілі болды, паш болды, беделі артты.* Жігіт аты *ауызға ілініп*, алды-артын байырқалап қалған есею жылдары оны шынайы кілемге шақырғандай («Лен.жас»). Жақсы істерге, жаңалыққа жаны құштар талапты қыз институт қабырғасында жүрген кезінде-ақ өзінің тамаша іскерлік қабілетімен *ауызға ілінеді* (Аялы жандар). Бұрын ел ішінде кім көрінгенге түрткі болып жүрген қоркісілер де астыққа бір шығып кеп, *ауызға ілікті* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Біздің Ленин атындағы колхоздың «Қызыл диқан» участогінде еңбегімен *ел аузына ілігіп*, алғыс естіп жүрген жастар аз емес («Соц. Қаз.»).

Ауыздағы ас кетер. *Барынан айрылар, берекесі қиар.* Ағайын ала болса, *ауыздағы ас кетер* (Мақал-мәтел).

Ауыздағы сөзді алды. *Дұрыстап сөйлеуден қалды.* Сексен бес жасқа келгенде, Екі қара көзді алар, *Ауыздағы сөзді алар*, Бойындағы әлді алар (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Ауыздан алғысыз. *Дәмді, тәтті, тиішымды.* Ой, бөрекелді, қандай дәмді, тіпті *ауыздан алғысыз* екен (Келіншектер.).

Ауыздан ауызға көшті. *Ел аузына тарады, көпшілікке жайылды.* Уақтың жеріне жіберілген пәлен қостан елу жылқы келіпті деген өңшең өлім мен ауыр апат хабарлары май айының алғашқы күндері бойында *ауыздан ауызға көшті* (М.Әуезов, Шығ.).

Ауыздан [ауызға] қақты. *Ауыз аштырмады, сөйлетпеді.* Тоқтат енді, жетеді, – деді тағы да бірдеңе айтқалы келе жатқан Ерденовты *ауыздан қағып* п мектеп директоры (С.Сейітхазин, Хадиша). Адам сөйлегенде *ауызға қақп* а, үлкенді сыйлаған жөн. Әне мектептерің соған үйреткен (М.Қабанбаев, Бақбақ.).

Ауыздан шыққан сөзді екі қылмас. *Айтқанда тұрғыш, айтқанды орындағыш, тіл алғыш.* Бір жанды менің үшін пида қылып, *ауыздан шыққан сөзді екі қылмас* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Ауыздан [аузынан] шықпасын. *Ешкімге айтылмасын, тіс жарып ештеме делінбесін.* Тек бір ғана тілегім: естігеніңіз естіген жерде қалып, *аузыңыздан шықпасын*, беріңіз осы тілегімді, – деді Сәуле Тайманға (Ә.Әбішев, Замана.).

Ауыздап жіберді. *жерг. Ән салды, ән шырқады.* Осындай бас қосқанда *ауыздап жібер* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Есентайдың домбыраға қосылып, аздап *ауыздап жіберетіні* бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Ауыз дос. *Нағыз дос емес, сөз жүзіндегі дос.* *Ауыз дос* арсақбайлар қаптап жатыр, Дөріп-теп өндерімді мақтап жатыр. Өлеңімді, жырымды қадір тұтып, Оқушым ән-жырымды жаттап жатыр (К.Әзірбаев, Шығ.).

Ауызды ашар-ашпастан. *Сөз бастап үлгермей жатып.* Келсең, қолма-қол: «Не шаруаң бар, айт!» – дейді де, *аузыңды ашар-ашпастан* жоныңа бір салып қоя береді (З.Шапкин, Өмір.).

Ауыз жаласты. *Ымы-жымы бір, сырлас болды, бірін-бірі жақтады, әкей-үкей болды.* Қаланың да, ауылдың да байлары бірімен-бірі *ауыз жаласады* екен деп естиміз, – деді мысқылдап (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Жергілікті болыстардың, уездік начальниктің парақорлығы жайында жазған арыздарында олардың *ауыз жаласқандарын* жақсы келтіреді (З.Жұбанов, Замана.). Көрінгенді «халық жауы» деп өлкелік газетке мақалалар жазып, «Айбасовпен *ауыз жаласты*» деп, мені де жазып қойыпты (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Ауыз жаппады. *Үздіксіз, дамылсыз, тоқтаусыз сөйледі.* Бос шақтарында бұл төре жас атқа мінерлер ортасында *ауыз жаппай* есіп сөйлеумен болды (М.Әуезов, Шығ.). Ораз *ауыз жаппай* өз басынан өткен ауыр жағдайын ұзақ өңгімеледі («Қаз. әдеб.»).

Ауыз жарымады. а) *Мардымсыз, тым аз болды, жетіспеді.* *Ауыз жарымайтын* дүние десейші, мен бірнеше тонна екен десем, – деп, прораб қарқылдап күлді (Е.Оразақов, Дөрігер.). Алатыны мардымсыз, *ауыз жарымайды*. Әйтеуір аштан өлмей, көштен қалмай, ілініп-салынып жүргенге мәз (Б.Тілегенов, Аққайнар). ә) *Жартымсыз, аз, өнімсіз, құнарсыз болды (тамақ туралы).* Күні-түні істеген ауыр жұмыстары үшін жалшылар байлардан

ауыз жарымас тамақ ішті, ескі-құсқы киді, ең мықтағанда азғана арық-тұрық мал алды («Қаз. әдеб.»). Оған *ауыз жарымас*, Сонда дағы ар қылмас. Қалт-құлт етіп жүргені, Қысы-жазы қарны аш (Жамбыл, Шығ. жин.).

Ауыз жиғанша [жиып алғанша]. *Лезде, тез, жылдам, дәл сол мезетте, көзді ашып-жұмғанша.* Айтып *ауыз жиғанша*, төрт бес-сиырды тоғайға қарай қайырып жүрген күрен байталды Ақанның төбесі көрінді (Н.Қазыбеков, Ағайын). Ер Сәмен, білемісің аттың сырын, Ойлама білмейді деп хайуан малды. Соны айтып *ауыз жиып алғанынша*, Таянып қалың дүбір келіп қалды (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Ауыз жигызбады. *Көп күлдірді, күлкіге көмді.* Бұлардың қалың ортасында біздің Қайрақбай да жүріп, күлкілі сөздерімен *ауыздарын жигызбайды* (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). *Ауыз жигызбай* күлдіріп жүретін Уәли-жанның орталарына келіп қосылуын бәрі де күтіп жүргендей («Қаз. әдеб.»).

Ауыз жиды. *Айтып бітті, сөзін доғарды.* Бұл сөзді айтып *ауыз жиган* кезде, Қарасы олардың да түсті көзге (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Ауыз жимай [жимады, жиған жоқ]. а) *Айтып бітпей, дәл сол уақытта.* *Аузын жимай*, бір адам Кіріп келді есіктен. Жәдігөй ме, шайтан ба? Әйтеуір әлгі сөзді есіткен (Абай, Тол. жин.). Айтып *аузымызды жимай*, көк қасқыр бір үйір жылқыға аралысып та кетті (З.Шүкіров, Ғажайып.). а) *Үздіксіз, дамылсыз, тоқтаусыз (сөйледі).* Рада мен Айсұлу Мәскеуден келген қонақтарымен шай ішіп, *ауыз жимай*, ұзақ әңгімелесіп отырып, түн ортасы ауған кезде төсек жайлап жатты (С.Сейфуллин, Шығ.). Сандықтың үстіне алып, шай келгенше сөзден *ауыз жиган жоқ* (С.Мұқанов, Шығ.).

Ауыз жылытты. *Ыстық шай-най ішті.* Нұрмолда Досовқа қарап: – Жолдас тілші, анау бөлмеге барып, *ауыз жылытып* қайт! – деді (С.Бакбергенов, Адам.).

Ауыз кепті. *Қатты шөлдеп, шөліркеді.* Әсіресе жаздың қысқа түндерінде, Шаршап, тәтті ұйқыға кіргенімде, Көзді тырнап, күн шықпай қой өргіздім *Ауыз кебер* шілденің күндерінде (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Ауыз күлдіреуі. м е д. <грек. aphthai> *Адамның ерні мен мұрнының ішінен шығатын жара.* *Ауыз күлдіреуі* дер кезінде дәрігерге көрініп, мұқият емделсе, орнында дақ қалдырмай, жазылып кететін ауру (ҚСЭ).

Ауыз қалжың. *Жеңіл-желті өзіл.* Сейдалым дастарқан басында *ауыз қалжың* аралас-

тырып қаладан көргендерін әңгімелеп отырды («Әдеб. және искусство»).

Ауыз қора. *Кіре беріс қора.* Лиза *ауыз қорада* н мұздай қвасын алып үйге кіріп еді, Степан төрде жайғасып отыр екен (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Ауыз қуысы. а) а н а т. <лат. cavitatoris> *Ас қорыту жүйесінің жұтқыншақпен жалғасатын тіс пен тіл орналасқан алдыңғы бөлігі.* *Ауыз қуысының* екі бүйірін жоғарғы және төменгі жақ сүйектерінің шеттері жауып тұрады (Адам анатом.). *Ауыз қуысы* мұрын қуысынан тандай сүйектерімен және жоғарғы жақ сүйектерінің өсінділерімен бөлінеді (Ботаника). ә) л и н г в. *Сөйлеу мүшелерінің орналасқан жері, тіл дыбыстарының резонаторы.* Бұл мүшелерге *ауыз қуысымен* қоса мұрын қуысы да жатады (Қазіргі қаз. тілі). Ө дыбысын айтқанда тіл *ауыз қуысының* орта тұсында орналасады (Қаз. грамм.).

Ауыз құрылысы. *Ауыздың бітімі, келбеті.* Осы айтылған *ауыз құрылысының* өзгешеліктері арқылы жылқы мен сиырға қарағанда қой жайылым өсімдіктерін төмен қиып жейді (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.).

Ауыз құтырық. *Тілі қышып тұрушылық.* Менің *ауыз құтырығым* бар емес пе, әншейін айтқаным ғой (Т.Рыскелдин, Ұлы көш.).

Ауыз омыртқа. а н а т. <грек. a'tlantos> *Жоғары сатыдағы омыртқалы жануарларда мойынның бас сүйекпен жалғасатын ең шеткі бірінші омыртқасы.* *Ауыз омыртқа* – жоғары сатыдағы омыртқалы жануарларда бас сүйекпен жалғасатын бірінші мойын омыртқа (ҚСЭ). Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ, Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ. *Ауыз омыртқа* шығыңқы, майда жалды, Ой желке, үңірейген болса сағақ (Абай, Тол. жин.). Қозы екі қомағай ауыздың кергісінде қан жоса болып дар-дар айрылды, барлық жүні қаракөк, жотасы күдірейіп, *ауыз омыртқа* мен құйрығына шейін түп-тұтас болып, күлдіреуіштей бүгіледі (М.Әуезов, Шығ.).

Ауыз салды. а) *Жеді, містеді.* Қайсібір ұқыпсыз ауылдастардың сиырлары босанып кетіп, қызылшаға *ауыз салатын* жөйттер де кездесіп қалатын (С.Мыңжасаров, Замандас.). Тазылар да қуып жетіп, бөкенге *ауыз салды* (Т.Оразов, Қаныш.). ә) *Жармасты, тап берді, соқтығып, қилікті.* Айдалы айдаһар губернатор бұл екеуін Ералинге қарсы әбден пайдаланып алып, енді өздеріне *ауыз салғанды* (Д.Әбішев, Ақын.). Кошкин советниктің өзіне *ауыз салып*, «ар таза болса, түмсық

жерге былғанбаса, қол істеген бір іс түк емес», – деді (М.Әуезов, Шығ.). б) *Иемденбек болды, өзіне қаратпақ болды*. Еділ-Жайық бойындағы казак-орыстар, теңіз бойындағы байлар казактың меншікті жеріне *ауыз салды* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Ауыз салдырды. а) *Ұстатты, тістетті*. Тазыларға қоянды қуғызып, *ауыз салдырды* (Ауызекі). ә) *Баса көктеді, иемдеді, меншіктеді*. Патша үкіметінің әкімшілігі орыс қарашекпенділеріне қазақтың сулы-нулы жеріне *ауыз салдырды* («Жас Түркістан»). XVIII ғасырдың 30-жылдарынан бастап жоңғар қалмақтарын қазақ даласына *ауыз салдырды* (Е.Бісмайылов, Ақындар).

Ауыз сөз. *Ауызша түрде айтылған сөз*. Ол түгіл өзгелерге білгенінді айт, Туысқан көзбен қара жалшыға да. *Ауыз сөз*, насихатты неге аяйсың, Ақ жүрекпен айтқанға мал шыға ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ауыз тиді [ас ауыз тиді]. а) *Аузына сәлпәл ас салып, дәмін татып көрді*. Шырынгүл жіберген жемістердің әрқайсынан *ауыз тигізіп*, жөшігінің аузын қайта жауып, керуеттің астына тығып қойды (С.Омаров, Өмір.). ә) *э т н. Үйге келген адамның құр ауыз кетпеуі үшін дәм тату рәсімі*. Адам әуелі наннан *ауыз тигізіп* алып, содан кейін барып өзге тағамға мойын бұрады (М.Сатыбалдиев, Мөлдір аспан). Бұйырған дәм осы шығар деп, қуырдақтан *ауыз тиді* де, жалшылардың айбатын елемеген, байқамаған қалып танытты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Асығып отырған Танакөз алдына қойған сықпа құрт пен сары майдан *ауыз тиді* де, тысқа шықты (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Ауыз толтырып [толтыра] айтарлық [толарлық]. *Көңіл толарлық, мақтануға тұрарлық*. Алдыңғы жылдан бері колхозшылар қызылша еге бастады және онан *ауыз толтырып айтарлық* өнім де ала бастады (З.Ақышев, Біздің шамш.). Ілиястың *ауыз толтырарлықтай* дейтін сүбелі шығармасының бірі – «Дала» поэмасы (С.Мұқанов, Өсу жол.). Біздегі іріленген шопандар бригадасынан атына сай *ауыз толтырып айтарлығы* Қазыбектің бригадасы ғана («Лен. жас»). Ал енді сапа жағынан келгенде соншама *ауыз толтыра сөйлеп* кетуге ұятты екеніміз құпия болмаса керек (І.Омаров, Серпін).

Ауыз толтырып сөйледі. *Маңызсынып, бұлданып айтты, мардамсыды*. Айттың, айттың есімде, ондай тереңін сен сондай-ақ айттың, – деді Ахмади *аузын толтыра сөйлеп* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Ауыз толым. *Ауыз толарлықтай, бір ұрттам*. Егер екіқат әйелдердің жүрегі қыжылдаса, онда баржом ішу немесе бір шай қасық соданың төрттен бірін *ауыз толым* суға езіп ішуі керек (К.Өтегенова, Аборт. зияны).

Ауыз тұштың [тұшырлық, тұшырлықтай]. *Қанағаттанарлық, риза боларлық*. Сіз бұл мәсемен біраз шұғылданып та көрдіңіз. *Ауыз тұштың* бірдемеңіз бар ма? (З.Шашкин, Теміртау). Сол арадағы аз уақыт ішінде қақ суындай тыныш жатқан ұйым өміріне ол енгізген өзгеріс *ауыз тұшырлықтай* (Қ.Құрманғалиев, Теңіз.). Жинақтың осындай *ауыз тұшырлық* жағымен қатар, көңілге реніш әкелетін жағын да айтпай кетуге болмас еді («Қаз. әдеб.»).

Ауыз тұшыды. а) *Дәмді болды, сүйсініп жеді*. Асханада даярланатын тамақтың біреуі де *аузыма тұшымай* қойды (С.Мұқанов, Шығ.). ә) *Риза болды, қанағаттанды, көңілі жай тапты*. Жүгері туралы ештеңе жоқ. Тіпті, *ауыз тұшып*, есте қалар дөңеңе таба алмайсың (С.Бақбергенов, Алтынемел.). Жүрегі жұмсақ білген құл. Шын дос таппай тыншымас. Пайда, мақтан бәрі тұл, Доссыз *ауыз тұшымас* (Абай, Тол. жин.).

Ауыз уылу. м е д. <грек. stomatos> *Ауыздың кілегей қабығының қабынуы*. *Ауыз уылу* балада, ересек адамда да болады (ҚСЭ). *Ауыз уылу* тазалық ережелерінің дұрыс сақталмауынан және асқазан, бауыр т.б. мүшелерінің сырқатқа шалдығуынан болады (ҚСЭ). Бұрынғы заманда *ауыздың уылуын* бақсы-балгерлер жазамыз деп әр алуан дәрі жазатын («Денсаулық»).

Ауыз үйірді. *Дәмі, тәттілігі тилді үйірді*. Түрменің өңшең жасығы мен жылбысқысына үйреніп қалғандықтан ба, енді барған сайын *ауыздың үйіріп* бара ма қалай, іздейтін секілдісің (С.Шәймерденов, Мезгіл). Теңіздің маржан тасындай, *Ауыз үйірген* талшындай (Н.Байғанин, Шығ. жин.). Ойда жоқта тап осы арада Мұхит ұсынған төстіктің *дәмі аузын бір үйірді* (Ф.Сланов, Дөң асқан).

Ауыз хабар. *Сөзбен, ауызекі түрде жеткен мәлімет, ауызша таралған сөз*. Олар түбі ескерусіз қалып, ата-бабаларын ақсақалдардың айтуымен, *ауыз хабарын* аң білгеніне қанағат қылып жүріскен (Абай, Тол. жин.).

Ауыз шаюға келмеді. *Тым мардымсыз, ауыз жарымайтын болды, ештеңеге жетпеді*. Бұл келтірген цифр *ауыз шаюға да келмегенін* аудандағы қай шаруашылық болмасын көзімен көрді («Лен. жас»).

Ауылдастың аузы сасық. Жақын жүрген адамның қадірі жоқ. Сен менің қадірімді білмей жүрсің. Дегендей: *«А у ы л д а с т ы ң а у з ы с а с ы қ»* (Айтыс).

Ауылдың алты ауызы. э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамында үйге келген қонақты қолқалап, «қонақкәде» айтқызудан бұрын ауыл адамдарының, үй иелерінің өздері айтып беретін өлең-жыры.* Тілеуім: өнерпаз бол, ұл-қызым, Мұрагер боп атаңның басып ізін. Балқытты қорғасындай көңілімді, *А л т ы а у ы з* аталған өлең сөзің (К.Әзірбаев, Шығ. жин.). Қонақтар түсіп отырған ауылдың сүйіп айтатын әні, өлеңі. Сенің кезегіңнен қалатын жөнің жоқ. Тым құрыса *а у ы л д ы ң а л т ы а у ы з ы* болсын! – деп Абай емеурін жасады (М.Әуезов, Шығ.). Қайыптың мына әні әншейіндегі *а у ы л д ы ң а л т ы а у ы з ы* емес, адай жігітінің өзі де, айт дегенде барқыратып қоя беретін жаяу әнші, жай пенде емес екеніне Бақытжанның көзі әбден жетті (Б.Аманшин, Көкжар).

Ашқарақ ауыз. *Қатты ашырқаған, жалмауыз.* Бар қасқыр айнала тұра қалып, *а ш қ а р а қ а у ы з д ы* қойып-қойып жіберді (М.Әуезов, Шығ.).

Ашық ауыз. а) *Аузына сөз тұрмайтын (адам).* *А ш ы қ а у ы з,* – деп көңіл сырын әйгілеп алғанына қысылғандай Валентин маған көз тастады (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Үйге арнайы жазайын десем, *а ш ы қ а у ы з* біреудің қолына түсіп, қор болып қалам ба деп қорқамын («Лен. жас»). ә) *Аңқау, сенгіш (адам).* Ойбай, *а ш ы қ а у ы з ы м-а у,* маған әлі сенбей тұрмысың? – деп Күлтай жақындай түсіп (Ә.Әбішев, Замана.). Күніне қырық мекеме аралап, қыруар жұмыс арқалап, *а ш ы қ а у ы з* аңқаулармен әкей-үкей болып, судай сіңіп жүре беретіндер бар ғой (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

Әншейінде ауыз жаппас. *Жайшылықта өлең айтқыш не көп сөйлейтін, бірақ керек кезде үндемей қалатын (адам).* Сен емес *ә н ш е й і н д е а у ы з ж а п п а с,* Сен емес той дегенде өлең таппас (М.Әуезов, Танд. шығ.). *Ә н ш е й і н д е а у ы з ж а п п а с* Сейділда да, неге екенін, бұл жолы бір ауыз үн қатпады (Ердің даңқы). *Ә н ш е й і н д е а у ы з ж а п п а с,* той дегенде өлең таппас (Мақал-мәтел).

Бақа ауыз. *Ерні салбыраңқы, езулі үлкен ауыз.* *Б а қ а а у ы з* Самат балпылдап, түкірігі шашырап әлденені жеделдетіп айтып жатты (Ауызекі).

Балжыр ауыз. *Екі езуі үнемі суланып жүретін ауыз.* Жақсыбай ұрыдан жылқы сұрап, би-болысқа арыз қылып жылап жүретін *б а л ж ы р*

а у ы з қаракесек те болыс отырған үйге түсті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Бейпіл ауыз. *Былапыт сөйлейтін (адам).* Исламият сөзімен сөйлейтін қазірет пен мына *б е й п і л а у ы з,* қалжыңбас атшабар біріне-бірі қарама-қарсы жаратылған екі дүние (Д.Әбілев, Ақын.). Кейқуат! Мынауың кім, байқаймысың? Бейәдеп, *б е й п і л а у ы з* шайпау кісің? Өңгеріп, қу ағашқа құлақ жалғап, Өнер ғып жүрген жын мен шайтан ісің (Б.Адамбаев, Ақбөбек.). Немене *б е й п і л а у ы з* адамның жазғаны ма, неге көрсетпейсің? (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай [аузына түкіріп қойғандай]. *Айтқандары бір жерден шықты, бірін-бірі бұлжытпай қайталады.* Апама жездем сай дегендей, *б і р і н і ң а у з ы н а б і р і т ү к і р і п қ о й ғ а н д а й.* Олардың бірігіп не істеп жүргенін қайдан білерсің (Б.Тілегенов, Аққайнар). *Б і р і н і ң а у з ы н а б і р і т ү к і р і п қ о й ғ а н д а й* бөрінің айтатыны бір сөз (С.Алдабергенов, Жаңару). Шопандар *б і р і н і ң а у з ы н а б і р і т ү к і р і п қ о й ғ а н д а й,* егіз аз деген бір сөзді жиі қайталайды (К.Жұмаділов, Саржайлау).

Бірінің аузынан бірі түскендей. *Бір-біріне өте ұқсас, бір қыядан шыққандай. Б і р і н і ң а у з ы н а н б і р і т ү с к е н д е й* ұқсас ауылдар жер-жердің бөрінен кездесе береді («Лен. жас»).

Дәм [тамақ, нан] ауыз ти. э т н. *Үйге келген, үйге кіріп-шыққан адамға үй иесінің тамақ ұсынып, дәм татқызу рәсімі.* Асығыс болсаңыз, *н а н а у ы з т и і ң і з,* кейін келіншегіңіз тастап кетпеу үшін, – деді Майра шәйнекті қайтадан орнына қойып жатып (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

Дәмі ауыздан [аузынан дәмі] кетпеді. *Аса дәмді, дәмі тіл үйіреді.* Орыстың қалашын майлы сорпаға батырып жесең, *а у з ы ң н а н д ә м і к е т п е й д і* (Е.Елубаев, Шығ.). Шіркін, тауда өскен жабайы қаракатты айтсайшы, жесең *д ә м і а у ы з д а н к е т п е й д і* («Парасат»).

Дорба ауыз. қ а р а п. *Бұлтиған ерін, томтиған ауыз.* Келте мұрын, қоңыр көз, *д о р б а а у ы з* да *а у* болғанмен, маған ол өте сымбатты көрінді (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

Екі ауыз. а) *Екі шумақ өлең. Е к і а у ы з* ән білгені ақынмын дер, Қыдырдан түсте бата алғанындай. Ұятсыз, сіздің елдің бәрі даңғой, Айтпасаң, мұнан басқа қалғаныңды-ай (Ақын жырлары). ә) *Азғантай, шамалы ғана.* Айғай-қиқу, найзамды өнер, жауынгер, Барымташыл мал қуатын рәсім. Ердің құнын *е к і а у ы з* сөз бітіріп, тез айырган өтірік пен расын (М.Дулатов, Шығ.). Төл әдебиетіміздің жетістігі мен

кемшілігін *екі ауыз* сөзбен сабақтап қою қиын. Ол үшін том-том кітап жазылуы керек («Қаз. әдеб.»).

Екі ауыз сөздің басын қоса алмайды. *Сөздің қисынын келтіре алмайды, жөнді сөйлей алмайды. Екі ауыз сөздің басын қосарлы қ* не ақылы жоқ, не ғылымы жоқ бола тұра, өзімдікін жөн қыламын деп, құр «ой, тәңірі-ай» деп таласа бергеннің несі сөз (Абай, Тол. жин.).

Ел аузынан. *Елден, ел арасындағы әркімнен, халық арасынан. Ел аузынан* жиналған әр алуан халық мұрасына олардың не бола кететіні бар (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.). Шоқан қырғыз халқының ауыз әдебиетімен танысып, халықтың атақты батырлық жыры «Манасты» *ел аузынан* жинап, бірінші рет жазып алады (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.).

Ел [жұрт, көп] аузына ілікті. *Атағы шықты, даңқы жайылды.* Зерек, батыл, әзіл-қой жігіт аз уақытта *ел аузына іліне* бастаған (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Бірақ жас Шолпан өзінің жұрт *аузына іліге* бастағанын әлі білмейді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Әлгі жігіт лезде көптің *аузына ілігіп*, университеттегі көрнекті жастардың біріне айналды (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Ел [жұрт, халық] аузында. *Ел арасында, халық ішінде көп айтылуда.* Құлаққа сөзі жағымды *Ел аузында* қалысқан, Сол бір көне заманда, Күңіреніп күй шертіп, Хандарменен алысқан (К.Әзірбаев, Шығ.). Сөйле тіл, көргенінді баяндағын, Халық үшін қызмет ет аянбағын. Көп жылдар *ел аузында* болдым аңыз, Ей, халқым, көлеңкелет саяндамын (Ақын жырлары.). Екі сөз – «Жәмет, Нұрлан» *жұрт аузында*, Жастар боп, жігерін бір салды сынға, «Табамыз аспан ұрлап әкетсе де», Деп түнді алды бұлар жан алқымға (Қ.Аманжолов, Танд. шығ.). Адал еңбегімен, ерлігімен көрінген Ембергеннің алған ісі қазір *халық аузында* («Егемен Қазақстан»).

Ескі жараның аузын ашты [тырнады]. *Өткенді, ескірген нәрсені қайта қозғады, айтпайтын сырды қозғады, оралмасқа оралды.* Райхан *ескі жараның аузын ашқан* жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.). *Ескі жарасының аузын тырнап* алғандай Бодаш тыржың етіп, оның сөзін естімеген болып алдындағы құстың етін пышақпен кескілей берді (М.Дүзенов, Ант). Құлыт дегенді ұмытсақ деймін, *ескі жараның аузын тырналай* беріп қайтеміз (З.Пашкин, Теміртау).

Жайын ауыз. а) *Екі езуі екі құлағына жететін, үлкен ауыз.* Мойнында жез қарғыдай

үлкен теңге салбыратқан көксақал Уәйіс пен күжірейген семіз, *жайын ауыз*, бақа бойлы суық қарайтын болыс отыр (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Обыр, қомағай.* Тойымсыз *жайын ауыз* болатын (Ауызекі). б) *Жайпақ, жалпайыңқы.* Ертеңіне қара өгізге жеккен *жайын ауыз* арбамен біз Меңдібай аулынан шықтық (Ж.Саин, Жол үсті.).

Жалғыз ауыз сөз [лебіз]. *Аз ғана сөз, қысқа сөз.* Сәл сабыр ет. *Жалғыз ауыз сөзім* бар. Жеме-жемде жеңеді ғой сезімді ар, Ол бойжеткен жүргенімен күліп паң, Ана тілін әлдеқашан ұмытқан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сонымен, алдыңғы күн таңертеңнен Балташтың жалғыз арманы сол болысты енді бір тауып ап, *жалғыз-ақ ауыз сөз* айтып, содан фронтқа әзірлене бермек еді (М.Әуезов, Шығ.). Жарыңнан *жалғыз ауыз лебіз* бола ма деп үнсіз күтесің, өзің үн шығара алмайсың (К.Баялиев, Дегелек.).

Жап аузыңды! *э м о ц. Өшір үніңді, дымыңды шығарма, сөйлеуіңді тоқтат!* *Жап аузыңды*, шығарма үніңді! – деп Әбдірахман оған зекіп тастады (Құрыш білектер). *Жап аузыңды* жалп етек, Жалынып өскен жашпар құл! Қобылан, Қазан тұрғанда Алшағыр ма еді айдынды! (М.Әуезов, Танд. шығ.). Ақырды бастық: *Аузың жап!* Мен сендерді басқарам. Естімесін басқа адам, Асыққаннан амалсыз Садақа етіп тастаған (Ш.Смаханұлы, Төтияйын).

Жарлының аузы аққа тисе, мұрны қанайды. *Шыр бітпейді, мал құтаймайды.* *Жарлының аузы аққа тисе, мұрны қанайды* дегендей, осы Жұмабектің ісімен қылған тіршілігінде береке болмай, шыр бітпей-ақ қойды, – деді Әділжан ойлы пішінмен («Әдеб. және искусство»).

Жеңіл ауыз. *Аузына ие болмайтын, аузына сөз тұрмайтын (адам).* Педагогтердің байсалды да парасатты сөзінен қайдағы бір *жеңіл ауыз* жеңешелердің пыш-пыш сөздері күшті болғаны ма? («Лен.жас»). *Жеңіл ауыз* әйелдер осылай деп, килы саққа жүгірткен (Д.Әбілев, Арман.).

Жұмған аузын ашпады. *Үндемеді, сөйлемеді, ләм-мим демеді.* Тәңкеев мал қоралары туралы көп айтқанмен, сондағы шопан үйі туралы *жұмған аузын ашпады* («Жұлдыз»). Кәрімовтың төңірегіндегі көмекшілері бұған *жұмған ауыздарын ашпайды*, көрмегенсиді, білмегенсиді («Жас Алаш»).

Жүрегі аузына тығылды. *Қатты қорықты, зәресі ұшты.* Ондай тұста *жүрегім аузыма тығылған* мен, көзімді тарс жұмып ала

қоям (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Тіпті зәремді алып барады ғой құрғыр, – деп, келін келгенше *жүрегі аузына тығылып*, ештеңеге иліге алмай қойды (К.Қазыбаев, Дәуір аты).

Кебіс [лақа] ауыз. а) *Үлкен, жайын ауыз.* Әй, сен *кебіс ауыз*, кімді сүйретіп өкетесің (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). ә) *Аузының салымы жоқ адам.* *Кебіс ауыз* немесе *лақа ауыз* деп аузы салусыз адамды да айтатыны бар («Ана тілі»).

Көбік ауыз. *Жел сөзді, сөзшен, бөспе.* *Көбік ауыз*, өсекші әйел қыз баланы бұлай қарғай ма екен? Оның қарғысы ащырақ болса керек («Қаз. әдеб.»). Шықшыты жалпақ біткен *көбік ауыз*, Дегендей басынан бір сөз асырмаған (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Мақтаншақ, *көбік ауыз* көкіме қыз, Түсіңнің жаңа білдім сары екенін (Айтыс).

Көптек ауыз. *Ерні дүрдиген, дүрдік ауыз.* Жакыптың *көптек ауыз* жуан бөксе әйелі ырдуан үстінде өгіз айдап келеді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Көпірме ауыз. *Сөзге дес бермейтін ұрысқақ.* Кассир қатын да қысыр сөзге дес бермейтін *көпірме ауыз* әйел болса керек («Мәдениет және тұрмыс»).

Көр аузында. *Өлім халінде, жаны хал үстінде.* Бақыты бір-ақ түнде күл боп ұшып, Күрмеліп *көр аузында* жатқан бөпе (И.Байзақов, Шығ.).

Күнөдан аузын сақтады. *діни.* *Құдай алдында айыпты сөзді сөйлемеді.* *Күнөдан аузын сақтаса*, Әулие демей, не дейді, Жақынына бұрылмай, Тура сөзін айтқан соң (Дулат Бабатайұлы, Шығ.).

Қабағын аузына түсірді. *Ашуланды, қатты ренжіді.* Егер тынышын ала берсек, *қабағын аузына түсіріп*, ызбарланып, көзін аларта қарап, зәремізді ұшырады (С.Торайғыров, Шығ.).

Қазан аузы жоғары. *Бір ыңғайы болар, жаратқанның берер несібесі, жеткізер ризығы бар шығар деген мағынада.* Шырағым, келін, *қазан аузы жоғары* деген, суыңды әкеле бер, қонақтың несібесіне бір нәрсе табылар (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

Қаймақ ауыз. *Сүйкімді, жұқа, ерні қаймақтай ауыз.* Бәтіңнен түзу, күйлі қоңы. Бұл өнер өмірінің ақыр соңы. Әлі де есі шыққан ер қызығар Қара көз, *қаймақ ауыз* сұлу өңі («Қаз. әдеб.»).

Қақпанның қанды аузын басты. *Қолға мықтап түсті.* Әддіңнен Манат сұлу, асып жүрме, Мен жақын тартсам сені қашып жүрме. Айласы қарт кісінің көп болады, *Қақпан* а

ның қанды аузын басып жүрме (М.Байзақов, Өнер.).

Қанды ауыз [ауызды]. а) *Қанқұмар, жыртқыш.* *Қанды ауыз* қасқыр өзін жейтін жолбарыс барын ойламапты ғой (А.Сарбопин, Ала қарға). ә) *Жауыз, қатыгез, сұм, соғысқұмар.* Жәңгір атты жалмауыз, Қан сорғыш, сұм *қанды ауыз*, Жыландай хан жайлаған, Еңбекші елді еніретіп, Құл, күң қылып айдаған (Т.Жароков, Шығ. жин.). Шет жауға қарсы тұра алмай, Көтінен қорқып пысқаны – Жатып ішер жалмауыз, Борсық тұмсық *қанды ауыз* Ұлық қылған құдай-ай Қазақтан шыққан көпірді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). б) *Ел жегіш, парақор, жемқор.* *Қанды ауыз* адамдар сендер екенсіңдер ғой, мені де шырмағыларың келген екен (Е.Оразақов, Дәрігер.). Мыналар да сондай ұялас *қанды ауыз*, дөніккен бөрілер (М.Әуезов, Абай). // *Оралымды, құтты, аң көп түсетін қақпан, тигіш мылтық.* Сол қасқырлардың ішінде *қанды ауызды* талай қақпанды сілкіп тастап, мергенді шеніне жуытпай бір қасқыр жүрді (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). Қадіріңмен Манат сұлу асып жүрме, Мен жақын тартқанымда қашып жүрме. Айласы қарт адамның көп болады, Қақпанның *қанды аузын* басып жүрме (Айтыс).

Қара ауыз. *табу.* *Қасқыр.* Түркі тілдерінің көпшілігінде табуға айналған қасқыр сөзінің орнына итқұс, қара құлақ, серек құлақ, теріс азу, *қара ауыз*, ұлыма сөздері қолданылады (Ә.Ахметов, Түркі тілд. табу мен эвф.).

Қой аузынан шөп алмас [алмайтын]. *Жуас, момын.* Бұрышбай, жарғақ тонның ішінде жүргенде *қой аузынан шөп алмас* жуастың бірі едің... (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). *Қой аузынан шөп алмайтын* Көжектің еркек жүзді, ер мінезді Балқияға шын көңілі кеткенін құрбыларының ешқайсысы сезбеді де (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Биылғы жылдың бас кезінде біздің мекемеге *қой аузынан шөп алмайтын* бір момын бастық тап болды (С.Адамбеков, Қожанасыр).

Қолы аузына жетті. *Өз күнін өзі көретін күнге жетті, қатарға қосылды.* Қалайша мақтан етпесін, Ананың абзал жүрегі, *Аузына қолы жеткесін*, Адам боп екі түлегі (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа). Сен адам болып, *қолың аузыңа жетсе* таппай қайда барады дейсің (М.Дүйсенов, Мейман.).

Қу ауыз. а) *Сараң, қытымыр, қатты.* *Қу ауыз* Дөменнің бұл қашанғы әдеті ғой, барды жоқ деп отыратын («Қаз. әдеб.»). ә) *Аузы жаман, өсекші, жылтос адам.* Ақанның осылай

деп өктегенін, «Құламнан озар жылқы жоқ» дегенін, Жеткізді Батырашқа бір *қу ауыз*, «Құлаға бөктерілер көк» дегенін (І.Жансүгіров, Шығ.). Өйтетін болса Троицкі түгіл Мәкәр-жардан келсе де, қуып жіберу керек ондай *қу ауызд*ы! (Д.Әбілев, Ақын.). б) *Аузының салымы жоқ адам*. Жып-жып етіп саусақтар, Қалдырмайды бір қауыз, Мылжың, кесел ішінен, Көрмедім бір *қу ауыз* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Құла ауыз. *Өткір тілді, шешен, ділмар*. Сырдан сыңараяқ өткен, *құла ауыз* билері, нөкерлері тілдің майын ағызып, қанын тамызып, әңгіменің иін әбден қандырып, пісіріп, түсіріп әкеліп, «тоқ етерін» байға естіртеді. Бай не мақұлдайды, не өз картасына келтіреді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қызыл ауыз. *Біреуді сыртынан сөз етуші, өсекші*. Бұл күнге шейін де Ғайша жайын сырттан сөз қылушы *қызыл ауыздар* бар еді (М.Әуезов, Қараш.). Бірақ басында өздері жайып жіберіп, кейін осы өсек еріккен *қызыла ауызды*ң бәрін кернеп кеткен уақытта, Сүйіндік тағы бір келіп Жексеннен енді анық дерегін сұраған (М.Әуезов, Шығ.).

Мәйегі аузынан шығып тұр [отыр]. а) *Қатты семіріп кеткен, семіз*. Исполком бастығының өзі бай баласы деген, болса болар, *мәйегі аузынан шығып тұр* екен (Ф.Мұстафин, Шығ.). ә) *Екі қабат әйел туралы*. Әйелі босануға таяп қалғандай, *мәйегі аузынан шығып отыр* екен («Қаз. әдеб.»).

Мәми ауыз. *Ашық ауыз, аңқау, ынжық*. «Ұлдарын қоя бердім, тигем жоқ» дегенде, мен ашуланып Байсейітке: «*Мәми ауыз*», – дедім (С.Сейфуллин, Шығ.).

Миы аузына түсті [құйылды]. *Басы қатты соғылды, зырқ ете қалды*. Шүйдем тақтайға тоңқ етіп, оңбай соғылды. Зырқ етіп, *миым аузыма* құйылғандай болды (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Оймақ ауыз. *Кішкене, әдемі, жіңішке ерінді ауыз*. Қаз мойын, қарақат көз, жазық маңдай, Тәтті сөз, *оймақ ауыз*, балды таңдай. Сүйріктей он саусағың, қышша белің, Таза гүл бой сипатың Райхандай (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қызы екен Априсяптың аты Минша Сүмбіл шаш, құралай көз, белі қылша. Маржан тіс, *оймақ ауыз*, пісте мұрын, Күмістей саусақтары тартқан сымша (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Күлім көз, *оймақ ауыз*, алтын сағақ, Кәмшаттан ақ маңдайым жарқыраған. Сен болсаң Ақтамберлі, тәуір келдің, Болғанда сен іздеген мен сұраған (Айтыс.).

Орақ ауыз [ауызды, тісті], от ауыз [ауызды, тісті, тілді]. а) *Өткір, өктем тілді,*

шешен, ділмар кісі. Қарапайым ауыл әйелдері ішіндегі талай-талай *от тілді, орақ ауызды*, әзіл қалжыңды шебер айтатын әйелдерді көп көргенбіз (С.Бакбергенов, Қайран шешем). Жасында *орақ ауыз, от тілді* басшыларды да көрді (Ә.Қалмырзаев, Ар). Қыпшақтың *от ауызды, орақ тісті*, қарға бойлы Қазтуған жырауы мен Арғынның ақсаңылақ жүйрігі Қотан жырау айтыспақшы (І.Есенберлин, Алмас.). ә) *Адуын мінезді, турашыл кісі*. *Орақ ауыз, от тілді* адам, ешкімнің бет-жүзіне қарамайды (Ә.Нұрғалиев, Күретамыр). Әйкен *от ауыз, орақ тілді*, қадалған жерінен қан алатын қатал екен, – деді (С.Бакбергенов). Ауылда еркек орнына жүретін кейбір *от ауыз, орақ тісті* әйелдер болады (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Бес ұлдың буына піскен адуын, *орақ ауыз* әйел шалына соқтыға кірді (Ф.Мұстафин, Шығ.).

Өз аузынан [естіді]. *Басқадан емес, тікелей өзінен білді*. Арыз иесі Мәкеннің сөзін Маковецкий *өз аузынан* сұрап еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Кейде тіпті сары тоқым ұры болған ел ішіндегі үлкендердің *өз аузынан естіген* әңгімелері де ұмытылмайды (М.Әуезов, Абай жолы). Мектепте мазмұндама жазып жаттыққан мен оқушының бұл әңгімені ананың *өз аузынан естігенін* жөн көрдім (Ә.Көпбаев, Мақтаныш.).

Өз аузы өзіне жетті. *Өз жағдайын өзі жасай алатын халге жетті*. Кәмелімнің де, Халелімнің де *өз аузы өзіне жетті* (С.Жүнісов, Жапанда.).

Өз қолы өз аузына жетті. а) *Тұрмысы түзелді, шаруасын оңдады*. Жақсылықтың шаруасы жыл санап артып, *өз қолы өз аузына жеткен* соң, маңындағы көршілерінің кем-кетігіне қарайласып, солардың көпшілігін өзіне дос қылып алды (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Буыны бекіп ер жетті, азамат болды, есейді*. Жылды қуып жыл осылай өтіп жатты, он алтыдан он жетіге қарады, *өз қолы өз аузына жетті* дегенде Мақажан Сейфоллаға қалыңдық айттырды (С.Талжанов, Сейфолла.).

Өкпесі аузына тығылды. *Жүрегі қатты соқты, алқынды, демігіп, тынысы тарылды*. Сонымен қатар бұл күнде нашарлап кеткен жүрегі қаға түсіп, *өкпесі аузына тығылғандай* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Өкпесі аузына тығылып*, жүрегі дүрс-дүрс етеді (Ө.Қа-нахин, Ауыр күн.).

Өкпесін аузына тістеп айтысты. *Қоймай, қатты айтысты*. Өзіне тиісті үлесін жөнді ала алмаған өкем *өкпесін аузына тістеп айтты* («Түркістан»).

Өлім аузынан қалды. *Өліп қала жаздады, бір қатерден аман қалды.* – Мен, – деді қарт дауысын зың еткізіп, – бес рет *өлім аузынан қалдым* (Ә.Әбішев, Замана.). Бәрінің де жасайтыны осы, *өлім аузынан қалғанын* сезсе де, қайсарлығын қоймайды (Т.Жангелдин, Партизан.). *Өлім аузынан қалған*, алғаш бақытымды тапқан сол құлама сайды жиі көргім келеді («Лен. жас»).

Өлім [көр] аузынан құтқарды. *Ажалдан сақтап қалды.* Қаршадай боп екі сәбиді *өлім аузынан құтқарғанын* қарашы, мың болғыр (М.Сүндетов, Балық аула.). Осылай Балағаздың серті бітті, Алтайдың шың мен құзы куә бопты. *Көр аузынан құтқарған* Ер-кешімен Арқаға достар солай жүріп кетті (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

Өлім аузында жатты. *Ауруы асқынып өлетіні белгілі болды, хал үстінде жатты.* *Өлім аузында жатқан* қария қойылған сұраққа «ақылдылықтың мәні ақымақты тани білуде» деп жауап беріпті («Қаз. әдеб.»). Бүгін *өлім аузында жатқан* Дәркембай осы жайды есіне текке алмады (М.Әуезов, Шығ.).

Өті аузына құйылды. *Жаны шығып, қысылды.* Ана сорлының *өті аузына құйылып* кететін болды (Ш.Мұртазаев, Шығ.).

Өтін алып аузына құйды. *Жанын шығара қатты қыспаққа алды.* Әттең Мыржақыптың барын білмедім, *өтін алып аузына құятын* едім, – деді Тоқыр (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Пышақ ұшынан ауыз тиді. *Жайғасып отырып жұртпен бірге жемей, табаққа салуға дайындап жатқан тамақтан жүре жеп кетті.* Өте асығыспын деп қазан үстінен, *пышақ ұшынан ауыз тиді* де, жүріп кетті (А.Токмағамбетов, Шәңгек).

Салпы ауыз. *Ерні салбыраңқы, салпаған.* Олармен қоштасып, ауылда Танабай үйінде еркектерден тек *салпы ауыз* Әбділде мен жабысқақ Мияш қана қалды (С.Сейфуллин, Шығ.). Сол екі арада көп ішінен зор денелі, *салпы ауыз* жігіт шықты (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Сары ауыз [балапан]. а) *Жас балапан.* Сөйтіп, өтеш пен шібі тұра берді. Біраз дәурен құра берді. Арада талай жылдар өтті. *Сары ауыз балапандары* өсіп, ер жетті (Т.Жабаев, Із). Ол жерді паналаған бүркіт *сары ауыз балапан* еді, сондықтан ол ұшып кете алмаған, – деді лаборант Валя («Лен. жас»). Балапандық өмірдің өзі қызыл шақа, ақ үрпек, қара қанат, көк қауырсын, қанаты қатқан деп аталатын бес кезеңге бөлінеді емес пе? Кейде балапандық

дәуірді *сары ауыз* деп те атайды. Оның себебі бір жылға дейін біздің тұмсығымыздың жартысы сары болады (С.Қасиманов, Алтай.). ә) *Жас бала, сәби.* Өзім сияқты кіл *сары ауыз балапан* *дардың* ішінде жүргенімде сіз келдіңіз (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). б) *Өте жас, жетілмеген, көрген-білгені аз, тәжірибесіз.* Түһ, бәрің де *сары ауыз балапан* екенсіңдер ғой өздерің, – деп, өп-өтірік күйіп-піскен болды (Ө.Қанахин, Дәмелі). Сен секілді өте жас, жетілмеген, бесік табы белінен кетпеген *сары ауыз дарға* қамқорлық көрсетпекпіз («Қазақст. әйелдері»). Жобалау институтынан алған білім енді оны өндіріске *сары ауыз балапан* емес, кең толғап шеше білетін нағыз маман етіп әкеледі (Қ.Сақабаев, Көктас).

Сөзің аузында. *Бір сәтке сөзіңді бөлейін, сөйлемей қоя тұр, ұмытып қалмай тұрғанда айтып алайын деген мағынада.* Дұрыс, Мұқа, енді жүре әңгімелесейік, *сөзің аузыңда*, – дедім мен (Б.Момышұлы, Москва.). *Сөзің аузыңда*, Мәке, биыл құдай қаласа балаларды жазғы демалысында ауылға жіберейік деп отырмыз, – деді Қапар («Қаз. әдеб.»).

Табан аузында. *Лезде, тез, ешбір кедергісіз, қолма-қол.* Қуғыншылар үстінен қапылыста басып, балуанды *табан аузында* атып тастапты (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Таянып келіп атқан оқ жүректен тиіп, ақын *табан аузында* қаза табады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Әлгінде ғана сап-сау еді ғой, оған не боп қалды *табан аузында*? – деді (С.Мұқанов, Шығ.). Ақтар ұстаса, сұлу мұртты *табан аузында* атып тастайды, – деді қасындағылар (С.Жүнісов, Жапанда.).

Тар ауыз. *Кіріп-шығар жері кең емес.* Жол *тар ауыз*, қыспақ шатқалды өрлеп жүреді. Екі жағы аспанмен тілдескен зәулім жартас, ойында аз сулы бұлақша (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Тасбақаның аузынан шөп алған. *жер ғ. Өте айлалы, тапқыр, епті (адам).* *Тасбақаның аузынан шөп алған* Жағыпар бұл жолы да құтылып кетті (Ауызекі).

Таубасы [тәубесі] аузына түсті. *Пенделігін есіне алды, шүкіршілік етті.* Маманнан келген кісі қымыз ішпек, *Аузына* мұсылманның *тауба тұспек*. Терісін бес айғырдың саба қылып, Сабасы атаныпты «алтын піспек» (Айман-Шолпан).

Тәтті ауыздың дәмі кетті. *Орынсыз айтылған сөз, әңгіме қарым-қатынасқа қаяу түсірді.* Дәмелі жайында сөз қозғамай-ақ қой, бекерге *тәтті ауыздың дәмі кетер* («Әдебиет майданы»).

Тетігі аузындағы кісі. ж е р г. *Аңқылдаған аққоңіл. Қадірдің т е т і г і а у з ы н д а ғ ы к і с і* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні. *Тұжырымы бар әңгіменің тоқтар жері, тоқ етері; қысқасы.* Күдері сол бір әңгімеден кейін тағы да көп ойланып, *тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні* н іздеді (М.Иманжанов). *Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні* н айтсақ, әрбір кештен жастар көңіл гүлдерін ашып, мәдениетті дем алуға тиіс («Лен.жас»).

Төрт ауыз. *Төрт шумақ өлең. Төрт ауыз жоқтау* айтты да, жүдеп күрсініп тынып қалды. Абай ақырын ғана атын бұрды (М.Әуезов, Шығ.).

Тілі аузына сыймады. *Қатты шөлдеді, сусады. Тілі аузына сыймады.* Көмекей жақ әлем-тапырақ. Іш тарылып, локси да бастады (Ө.Қанахин, Мұрагер). Ерні кеберсіп, *тілі* тобарсып *аузына сыймай*, тамағы құрғап, жөтел қысып әлі кетіп барады (Т.Дәренбеков).

Тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кетті. *Кім болса сол алып кетті, кез келген жем етті, талады.* Ендігіні айтсаңшы, *тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кетіп* отырған, – деп, кемпір аһ ұрып алып, үнсіз жылады (М.Әуезов, Шығ.). Сіздің *«ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетемізбе, қайтеміз»* дейтініңізді біліп, басқа келмей тұрғанда-ақ айтқамыз (С.Сейфуллин, Шығ.).

Үріп ауызға салғандай. *Әп-әдемі, сүп-сүйкімді.* Назира апайдың *үріп ауызға* салғандай бір қызы болды (Т.Бердияров, Фарид). Бұл қыз *үріп ауызға, салғандай* еді, ажары қандай, ақылы да сондай (Б.Майлин, Шығ.). Сәлиманың Нәбиі *үріп ауызға* салғандай әп-әдемі, сүп-сүйкімді қыз әкеліпті (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.).

Шалжақ ауыз. *Дұрыс жабылмайтын, алқам-салқам.* Ноқталы кебісін, тот әбдіре, *шалжақ ауыз* сандығын, шоқпыт төсегін, тон-мон, жүн-жұрқаларын текшелеп жинап, ескі алашамен бүркеген болыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Іріген ауыздан шіріген сөз шығады. *Былапыт сөйлейтін мәдениетсіз адамның сөзі де сөлекет болады деген мағынада.* Жап аузыңды, ақымақ! *Іріген ауыздан шіріген сөз шығады* (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Сен болсаң нағыз бетпақсыз, *іріген ауыздан шіріген сөз шығады* дегендей, айтарың тек былапыт сөз («Қаз. әдеб.»).

АУЫЗАШАР з а т. д і н и. **1.** *Ораза ұстаған адамның кешкі тамақ ішер мезгілі.* Біз ауылға жеткенде *ауызашар* уақыты да болып қалды («Жас Алаш»). Сатанның көздегені – осы *ауызашар*. Күн батып, азан айтылып, аузы беріктер тұз жалап, дастарқанға жағалай отырып, жапырлап жатқан мезгіл Сатанның күткені (І.Жансүгіров, Шығ.). Бала кезімде ораза ұстаймын деп, бір күні кешкі *ауызашардан* қалғып, келешек *ауызашарға* дейін, яғни жиырма төрт сағат ұйықтағаным бар (С.Мұқанов, Өмір мектебі). **2.** *Ораза ұстау кезіндегі ауыз ашуға арналған тамақ, ас.* Уа, бәрекелді, қатын байғұс *ауызашарын* өзірлеп қойған екен ғой (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Дүниені өздерінен қылған арам, Бұлардай болмайды ғой бұл күнгі адам. Бес жан бірдей ораза болды дейді, Керек қой *ауызашарға* халал тағам (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

Ауызашар жасады. *Ораза тұтқан адамға (адамдарға) арнайы ауыз аштырып, сауап ас берді.* Өкінішке қарай, Астанаға қанша құлақ түрсек те, Президент өкімшілігі *ауызашар жасапты*, немесе пәлен министр өз мекемесінде ифтар беріпті деген жағымды жаңалықты ести аламадық («Түркістан»).

АУЫЗАШАРЛЫҚ с ы н. *Ауызашарға жарайтын, ауызашарға жететін.* Атам мен әжем намазын оқып отырғанда апам *ауызашарлық* қам-қарекетін жасайтын («Қазақст. әйелдері»). Сол ай – оразаның айы еді. *Ауызашарлық* даярлап қойған тағамы, қайнатып отырған шайы бар екен. Жасады, ылажсыз бізге де шай берді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

АУЫЗБА-АУЫЗ ү с т. *Бетпе-бет, көзбе-көз, бірме-бір.* Нұрбибі туысқан-туғандарынан, қатар-құрбыларынан хат келсе, солардың дүзидарын көріп, *ауызба-ауыз* сөйлескендей боп бір жасап қалатын (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ендігі ойы өтінішін алдындағы көмекші қызға беріп кете салмай, Бөрібаевтың өзімен *ауызба-ауыз* сөйлесу еді (С.Омаров, Өмір.). Оның былтырғы жауабын естіген соң, қыстай-жаздай қапаланып жүріп, бірнеше рет тағы да барып, енді өзі *ауызба-ауыз сөйлесуді* мақұл көрген (М.Дүйсенов, Меймандар).

АУЫЗБАҚҚЫШ с ы н. *Сөз аңдағыш, сөз тәркінін ерінің емеуірінінен танығыш.* Көкбай әдеттегі *ауызбаққыш*, қабақ танығыш қалпымен Абайдың жаңағы сөзін көтерген кісі болды (М.Әуезов, Абай жолы). Осында отырғандардың кілең *ауызбаққыш* парасатты жандар екені көрініп тұр, – деп бастады сөзін

облыстан келген мейман («Мәдениет және тұрмыс»).

АУЫЗБАҚҚЫШТЫҚ з а т. *Аңғарымды болушылық, сөз аңдағыштық, сөз танығыштық.* Сөйте тұра бұл жарықтықтың *ауызбаққыштығын* қайтерсің («Қазақст. әйелдері»). Бидәулет *ауызбаққыштық* танытып, істің жай-жапсарын мұқият түсіндіріп берді («Жетісу»).

АУЫЗБАСТЫРЫҚ з а т. *Біреудің аузын жауып, сыр шаштырмау үшін берілетін ақы.* *Ауызбастырық* бермесең, бұл қылығыңды елге жаямын («Жалын»). Сорлы басым тағы бір сондай сүмелекке кездесіп қалармын ба, *ауызбастырық* беріп әреңқұтылдым (Ө.Қанахин, Дәмелі). Апай, жүріңіз біздің үйге, *ауызбастырық* берейін! (З.Шашкин, Доктор.).

АУЫЗБАСТЫРЫҚТАЙ с ы н. *Ауызбастырық сияқты.* Жүніс ерлі-зайыптылардың өзіне көрсетіп жатқан сый-сияпатын *ауызбастырықтай* көрді («Жалын»).

АУЫЗБАУ з а т. *Зат салған қап, дорба, сөмке, тағы басқаның аузын байлайтын жіп, бау.* Қайрақбай әкелген қоржынның *ауызбауын* ағытқан Аралбаев, ішкі қалтасынан ортасынан қайыспен бұған, қалыңдығы бір қарыстай, әлдене кітапшаны суырып алды да, біреуін шетінен ағытты (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

АУЫЗБІРЛІК з а т. *Тату-тәттілік, ынтымақтастық, ұйымшылдық.* Алға қойған мақсатымыздың орындалуы үшін *ауызбірлік* керек («Халық кеңесі»). «*Ауызбірлік* болмаса, іс оңға баспайды», – деп өнеугүні жиналыста мектеп директоры ескерткен жоқ па (З.Ақышев, Біздің шамш.). Жошыдан қырық ұл, он жеті қыз туылған екен. Әрқайсысы бір ұлыс, өттең *ауызбірліктері* болмады (І.Есенберлин, Алмас.).

АУЫЗБІРЛІКСІЗ с ы н. *Ауызбірлігі жоқ, ұйымшыл емес.* *Ауызбірліксіз* мұндай үлкен жоспарлы жұмысты орындап шығу мүмкін емес (Ауызекі).

АУЫЗБІРЛІКТІ с ы н. *Ұйымшыл, ынтымақты.* Көп жыл қызметтес бола жүріп ренжіскен емес, екеуі ежелден *ауызбірлікті* («Қаз. әдеб.»).

АУЫЗБІРЛІКТІЛІК з а т. *Ауызбірлікті болушылық.* Қазақта *ауызбірліктілік* болмады, өзара бірнеше хан көтерді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қазіргі мынау қиын да жауапты кезеңде бізге ең керектісі – ұжымның *ауызбірлікті* танытып, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, жұмыла іске кірісіп, берілген тапсырманы өз мерзімінде

орындап шығу, – деді ауыл әкімі («Жас Алаш»).

АУЫЗҒЫ с ы н. *Шыға беріс жер.* Оқытып жаназасын бар халыққа, Қойдырды күмбезіне сол қалыпта. «Шандатып, шайда үстіне кірмендер» деп, Жаздырып қойды *ауызғы* арқалыққа (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Есік алдында тұрған қарауылдан рұқсат ап, ішке енсем, генерал *ауызғы* жақта жалғыз тұр екен (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Ауызғы бөлме. с ө й л. *Үй ішіне кіре берістегі бөлме.* Зәлу Айшаға бір тапсырмалар беріп, *ауызғы бөлмеге* кіргенде баласын көріп, айналып-толғанып кетті (М.Дүйсенов, Ант.). Намыр алдында жатып ұйықтап қалған Жөлөрді көтеріп *ауызғы бөлмеге* шықты (С.Ғабасов, Ана жүрегі).

Ауызғы үй. с ө й л. **Ауызүй.** Жігіт төргі бөлмеге шықпай-ақ *ауызғы үйде* тұрған орындыққа отыра кетті (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Ауру әйел төсегінен ептеп тұрып, өз бөлмесінің есігін ашып қарап еді, *ауызғы үйден* ешкім көрінбеді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

АУЫЗДАЙ с ы н. *Ауыз тәрізді.* Ғайнолланың екі бөлмелі аласа ағаш үйі, аяқ *аузындай* шағын тас қорасы бар (С.Омаров, Қайырлы.). Қара күзде Азынабай ағаның пәтерінің қасынан қазан *аузындай* баспана қазып алдық (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

Ауыздай айтты. *Көзбе-көз әңгімелесті, тікелей, бетпе-бет тілдесті.* Құдайың келсін, *ауыздай айтсын*, біз арыз айтамыз, – дейді адайлар (Қаз. әңгім.).

АУЫЗДАМА з а т. к ө с. *Суды ашатын қысқа арық.* Егістік жерге су жіберу үшін *ауыздам* а қазады («Лен. жас.»).

АУЫЗДАН = е т. 1. *Алғаш рет емшек ему.* Семіз, күйлі саулықтан туылған қозысы да ширақ, енесінің мол сүтіне өз бетімен *ауыздан* ы н кетеді (Шопан сырласы). Дәм татып бірінші рет бал ауыздан, Қолынан барлық құлын *ауыздан* ған. Жабұ жауып жылытқан арық-тұрақ Жабағы, тайды қысқы қар, ызғардан (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). 2. *ауыс.* Бір нәрсеге алғаш рет тәрбиелену, машықтану, дағдылану, әдеттену. Жалғыз қайда барарсың? Жауынды қалай табарсың? *Ауыздан* б а ғ а н арланым, Абайсызда шабарсың, Айлалы жаудың алдында Тұзаққа түсіп қаларсың! (М.Мақатаев, Шығ.). Оның (қазақтың) ұрпағы туғаннан өлеңмен *ауызданып*, өлеңмен қоректенеді (Ә.Нұршайықов, Шығ.). Атасы, туысы Ұлы жүз болғанымен, жасынан Көкшеде өскен Балуан Шолақ ән дәстүрінде Біржанның, Ақанның әсерінен *ауызданып*

(А.Жұбанов, Замана.). **3. а у ы с.** *Жүйрік иттер мен қыран құстарды аң аулауға баулып үйрету, машықтандыру.* Қырдың қызыл түлкісімен ойнаған *а у ы з д а н б а ғ а н* күшік тазыдай соңынан қуып жетіп, құшақтай алды (Ж.Мусин, Туған үй.). Өзінен оқ бойы озық кеткен ұялас қос ақ қасқа да балаң, бір ғана қар басты, әлі *а у ы з д а н ғ а н* жоқты (Ф.Мұстафин, Дауыл.). **4. Қасқыр бөлтірігінің аңды ұстауға әдеттенуі.** Арланы мен ұрғашысына қоса әлі *а у ы з д а н а* қоймаған бес бөлтірігі бар екен (С.Бакбергенев, Қан тозан.).

АУЫЗДАН-АУЫЗҒА ү с т. *Біреуден-біреуге, ел арасына.* Жас жігіттің аты, ғажайып өнері *а у ы з д а н а у ы з ғ а* лезде тарады (Е.Салихов, Алақан). Бұл түбек – Ыбырай түбегі деп ерекше еске алынар тарих шежіресі секілді *а у ы з д а н а у ы з ғ а* ауысар (Ұ.Бағаев, Дала.). Оныңаты *а у ы з д а н а у ы з ғ а* көшіп, елге жайылып, Дәулетжановтардыңүі де қарттыңесімін ауыздан тастамайтын болды (Дәрігер мерейі).

АУЫЗДАНДЫР= е т. **1.** *Жаңа туған төлді алғаш рет енесіне салу, емшек алдыру.* Жаңа туған төлінің шаранасын құрғатып, емізбей, тастап кететін жеруік немесе қытықшыл малды әрқашан да бір адам басынан ұстап, екіншісі төлін бауырына апарып, емшегін аузына салып *а у ы з д а н д ы р а д ы* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Тұрғынәлі түнімен күзетіп, туған төлдерін *а у ы з д а н д ы р ы п*, белгі соғып шықты (Н.Айдаров, Жазылбек.). **2. с а я т.** *Қыран құсты машықтандыру, дағдыландыру.* Ақбота, Бәкен, сендер қыранның баласын қалай баулып, қалай *а у ы з д а н д ы р а т ы н ы н* білесіңдер ме? (С.Бакбергенев, Қарға там.). **3. а у ы с.** *жағымсыз.* *Жаман нәрсеге үйрету, бейімдеу.* Өзінді өтірікпен *а у ы з д а н д ы р ғ а н* ғой шешен шамасы, бір шын сөзі жоқ осынша суайт болармысың (А.Тоқмағамбетов, Фельетон.).

АУЫЗДАНДЫРУ *Ауыздандыр етістігінің қимыл атауы; жас төлді енесіне салу.* Жаңа туған қозының тұмсығы мен құлағын шаранадан тазарту, кіндігін байлау және оны енесініңбауырына салып *а у ы з д а н д ы р у* – төлді аман алып қалу жөніндегі басты шарттардың бірі (М.Төлешов, Қой. қоздату). Қошақанды *а у ы з д а н д ы р у*, енелерін күту, жемшөп беру, суару жұмыстары әдеттегідей өтіп жатты (Б.Жамалов, Торғай.).

АУЫЗДАНДЫРУШЫ з а т. **1.** *Төлдету кезіндегі сақпанышы.* **2. а у ы с.** *Азық беруші,*

қоректендіруші. «Жер – *а у ы з д а н д ы р у ш ы*, асыраушы», – дейді халық (Қ.Ұябаев, Қырда.).

АУЫЗДАНУ *Ауыздан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жаңа туған төлдің емуі, енесіне салынуы.* Ботаның *а у ы з д а н у ы* үшін оны бауырынан көтеріп тұрып емізеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). **2. а у ы с.** *Бір нәрсеге алғаш рет машықтану, дағдылану, әдеттену.* Әрине, ондай жағдай, жастай көркем талғаммен *а у ы з д а н у д а* өзінің әсерін тигізеді (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). Ол – менің тұңғыш қаламақым болатын. Сөз сатып тапқан ақшаға тұңғыш *а у ы з д а н у ы м* (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

АУЫЗДЫ с ы н. **1.** *Аузы бар, аузы үлкен.* Әрине, кішкене індер үлкен *а у ы з д ы* індей терең емес (А.Хангелдин, Өткен күн.). **2. а у ы с.** *Сөз тапқыш, сөзуар, тілді, шешен, айтқыш (адам).* Орамды тілді, *а у ы з д ы м*, Ақылға жүйрік маңыздым. Көп жасамай, тез кетіп, Көзімніңжасын ағыздың(Абай, Тол. жин.). Байбақты елінде *а у ы з д ы* билер көп болған (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Алты ауызды ала [араз] болды. *Бірінің сөзін бірі тыңдамайтын, ауызбірлігі жоқ, ынтымақсыз болды.* Қайыр басқан тұмадай, *А л т ы а у ы з д ы а л а б о п*, Басыңды төре сұрады-ай (Жамбыл, Тол. жин.).

Ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермеді. **а) ж а ғ ы м д ы.** *Ділмәр, шешен, сөзге жүйрік, пысық адам туралы.* Бір кезде *а у ы з д ы ғ а с ө з, а я қ т ы ғ а ж о л б е р м е г е н* қария – қазір тек тірі аруақ (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Марқұм Жанұзақ өкем *а у ы з д ы ғ а с ө з а я қ т ы ғ а ж о л б е р м е й т і н* ділмар, әзіл-қалжыңға жетіктігінен ешкімді беттете қоймайтын («Жетісу»). *А у ы з д ы ғ а с ө з, а т т ы ғ а ж о л б е р м е д і* деп, міне осындай сөзге жүйрік ділмар адамды айтамыз (Қаз. әңгім.). **ә) ж а ғ ы м с ы з.** *Ешкімнің айтқанына көнбейтін, көкбет, долы адам туралы.* Құдайым әдеп-ибадан жүрдай, *а у ы з д а ғ ы с ө з, а я қ т а ғ ы ж о л б е р м е й т і н* көкдолы ұрысқақтан сақтасын («Жұлдыз»). Ол бейбақ, *а у ы з д ы ғ а с ө з, а т т ы ғ а ж о л б е р м е й*, айтқанға көнер емес («Қазақст. әйелдері»).

Бір ауызды. **а) Ынтымақты, алауыз емес.** Мұндайда оқытушылар *бі р а у ы з д ы* болмаса, істеймін дегенінің көбін істей алмауы мүмкін екенін ол жақсы біледі (М.Дүйсенов, Меймандар). **ә) Айтқанынан қайтпайтын бірбеткей.** Ол істеген, көргенін ақтарыла сөйлейтін *бі р а у ы з д ы* адам екен (С.Бегалин, Замана.).

Дуалы ауызды. *Сөзі бәтуалы, орынды, көріпкел.* Өздері – ежелден ел атасы болып жүрген *дуалы ауызды* ұрпақ (С.Бакбергенов, Қайран шешем).

Жеңіл ауызды. *Аузына ие болмайтын, аузына сөз тұрмайтын.* Өтікенің әлгі сөзінің астарын әр саққа мензеп, бұл жұмбақты бұрын шешкендері бөйгі алатындай-ақ *жеңіл ауыздылар* жарысқа түсіп жатысты (Б.Нұржекеев, Күтумен от.).

От ауызды, орақ тілді. *Шешен, өткір тілді.* Бұрын сөзге сараң, тұйық мінезді жігіт көрінген Мадиярды ол бұл сапар *от ауызды, орақ тілді* желқабыз шешенге ұқсатты (С.Омаров, Өмір.). Ол бір уақытта *от ауызды, орақ тілді* ақын болған («Қаз. әдеб.»). Шәриман байғұста не күй бар дейсің қазір. Алты алашты аузына қаратқан *от ауызды, орақ тілді* еді-ау бұ да (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

АУЫЗДЫҚ¹ з а т. **1.** *Жүгеннің ат аузына салынатын екі сулық аралығына бекітілген темір бөлігі.* Ұсталар үзеңгі, *ауыздық*, шот, соқаның, тырманыңтісін, басқа да үй құралдарын жасады (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.). Бел ортасын бұған қайыс айылды да, езуін жырған *ауыздық* ты да елең қылмады (Т.Тілеуханов, Бідің әке.). Бірақ арамыз онша алыс та емес, әзірше *ауыздыққа* сүйеп, атты өз еркіне жіберіп келемін (Ж.Алтайбаев, Түлек). Әбілхайыр атынан түсті де, *ауыздығын* алып, отқа жіберді (Б.Жамалов, Торғай.). **2.** *ауыс. Ақылшы, жөн-жосықты танытушы.* *Ауыздығым* болған ағамды алды, ақылымның қорғаны Шериенмен айырды (Р.Токтаров, Ертіс.).

Аттары ауыздықпен алысты. б е й н. *Бір байламға келе алмай, ойы жүйесізденді, бей-берекеттік танытты.* Қазақта төңкерісшілдікке талпынған жазушылар, өлеңшілер бар, бірақ кейбірінің *аттары ауыздықпен алысып*, алып қашып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ауыздығын [қарш-қарш] шайнады [тістеді]. п о э т. *Ауыздығымен алысты, тықыршыды, аласұрды, жұлқынды.* Фазтонға жеккен екі боз арғымақ та аяқтарымен жер теуіп, *ауыздықтарына шайнап*, тықыршып тұра алмай тұр (С.Шарипов, Шығ.). Тоқымы – жібек, ері – алтын, *ауыздығына шайнады*. Үзеңгісі сыңғырлап, Қарасам, көзім тоймайды (Жамбыл, Шығ. жин.). Жарау аттары *ауыздығына қарш-қарш шайнап*, бусана терлеп тұрады (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Қара төбел ат еті қызып, қолтығы терлеген сайын *ауыздықты тістеп* ала-ала жөнелді (З.Ақышев, Ақбел.).

Ауыздықпен алысты [арпалысты]. *Ойнақшып тұра алмады, аласұрып бас бермеді.* *Ауыздықпен алысып*, Ұшқан құспен жарысып, Маядай мойнын созады (Қыз Жібек). Сауда орнында істейтін ағайымның *ауыздығымен алысқан* екі аты бар (С.Бегалин, Уақыт.). *Ауыздықпен арпалысқан* арғымақтар жығылып өліп жатыр бір осықырып. Ес кетіп жауынгерлер жанталасқан (Қ.Аманжолов, Танд.).

Ауыздықпен жер сүзді. *Ауыздығымен сүзе тартты, бой бермеді.* Жебелей басып жеделдей, Бірін-бірі тақымдап, *Ауыздықпен жер сүзін*, Сулығын басып сақылдап (Ү.Кәрібаев, Танд. шығ.).

Ауыздықпен су ішті. *Қиын, ауыр күндерді басынан өткізді.* Серігім менің Күренжал *Ауыздықпен су ішкен* (Д.Әбілев, Танд. өлеңд.). *Ауыздықпен су ішер*, Етікпенен су кешер, Жеткен кезде бір кезең Аттанғанда майданға ел (Пернедегі терме.). Ат басына күн туса, *Ауыздықпен су ішер*. Ер басына күн туса, етігімен су кешер (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Ауыздық салды. *Тізгіндеді, тежеді, бағындырды; дегеніне көндірді.* Әккі секретарьдың *ауыздық салғанына* көнсе, ықтасында, қара басының қамына шырмалып жүретіндер тегінен де, жөн тауып, сөзіне ие болып шықса, болашағын белге түйетіндер қатарынан болғаны (М.Ерғалиев, Замандастар). Жараным, бұл Дайрабай алжыған ба, Тақалып қалыппыз ғой жан шығарға. Мизамға барып ертең жүгінейік, *Ауыздық салсын* мықтап қанқұмарға (С.Омаров, Сәукен). Көргенше, елім, аман бол! Бізде – әділдік, тура жол. Шындықты жеңбес жауыздық, *Салын ар жауға ауыздық* (Н.Баймұратов, Ер Төлеген).

АУЫЗДЫҚ² з а т. <лат. periech> **1.** в е т. *Малдың ерін айналасы мен езу төңірегінде пайда болған бірнеше түйіндер жарылып, бір-біріне қосылып, жаппай жараға айналатын ауру.* Ертеректе, мал дәрігерлерінің жоқ кезінде мал *ауыздықпен* көптеп ауыратын («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** м е д. *Адамның езуіне түскен жара, цышқ.* *Ауыздық* адамның аузына шығатын созылмалы әрі жұқпалы жара болғандықтан, кейде үй ішіндегілерге тегіс тарайды (О.Сейкетова, Тері. ауру.). Аузына *ауыздық* шығып ауырған үлкен адамдар, болмаса балалар аттың *ауыздық* темірін аузына салып тістеген (Б.Қонарбаева, Қаз. наным-сенім.).

АУЫЗДЫҚСЫЗ с ы н. **1.** *Ауыздық салынбаған, ауыздығы жоқ.* Жел қайықтай қалқы-

тар, *Ауыздықызы* асаудай, Алып қашып қорқытар. Барды-жоқты ойлатпас (К.Тәкежанов, Қария.). Қор болған жылдарым-ай, күндерім-ай! Асауға *ауыздықызы* з мінгенім-ай! Мына қасқа бөрін де біле тұрып, Мына қасқа бірін де білмеуін-ай (М.Мақатаев, Шығ.). Нақ қазір *ауыздықызы*, басына нокта тәрізді жаман жіп жүгенді іле салған, не желісі, не аяңы, не жай жүрісі жоқ қойшы атына қарайлап, өзін-өзі іркіп келеді (С.Бақберген, Адам.). **2.** *ауыс. Жүгенсіз, бейбас, тыйымсыз, бетімен кеткен. Зорлық, қиянат атаулының біріне тыйым салынбаған. Баяғы ауыздықызы* күйі. Толған қиянат, толған жауыздық (Д.Әбішев, Арман.). Батыры жоқ ел жетім дейтін еді, осынша *ауыздықызы* з қанішерді шығарып отырған сол елде батыр болмағаны ма (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Ауыр сөзге барыспайық, өгізге туған күн бұзауға да туады. *Ауыздықызы* з қоя берген жалғыз мен бе екен (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

АУЫЗДЫҚТА = е т. **1.** *Аттың ауыздығын салу, жүгендеу.* Ауылдан келе жатқан Есім мұны көріп, жүгіре басып кеп, Ақбестіні *ауыздықтан* мініп алып, шаба жөнелді (М.Әуезов, Танд. шығ.). Қарагер ат оқыс тоқтап, суға бас қойғаннан кейін оны *ауыздықтан* алды (Т.Әлімқұлов, Шығ.). Асауға бас үйрету үшін *ауыздықтан* йды, бұзауды байлау үшін нокталайды, түйеге мұрындық өткізеді (Е.Домбаев, Ғашықтық.). **2.** *ауыс. Тізіндеу, тыю, тежеу, тәртіпке бағындыру, еркіне көндіру.* Әбусейіт тәрізді бұра тартарларды *ауыздықтан* ғаным, тобыр алдында кінәсіз көрінер еді (І.Есенберлин, Алмас.). Ыбырайсыз күні жоғын бұл да іштей сезе бастады. Егер жақсы пікірлерін өзі пайдаланса және *ауыздықтан*, тежеп отырса пайдасыз болмас деп шешті (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ). Алты алаштың баласын қыбыр еткізбей бағындырып, *ауыздықтан* отырған құрығы ұзын патшаға Албан ішінен бір тентек шықса, жүк болады деп кім айтты, осы? (М.Әуезов, Шығ.). Ол кезде Мәнүшаһар еді патша, Иран еді тілегені тұрса-жатса. Сонда да санаулы өмір сарқылған соң, Алды ажал *ауыздықтан* мініп атша (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АУЫЗДЫҚТАЙ с ы н. *Ауыздық сияқты, ауыздық тәрізді.* Мал мен адамныңерін айналасына шығатын *ауыздықтан* й жара пайда болды (Ауызекі).

АУЫЗДЫҚТАЛ = е т. *Тәртіпке бағындырылу, еркіне көндірілу.* Дер кезінде ұйымдастырылған тиімді шаралар арқасында дүлей сел

тасқын тез арада *ауыздықталды* («Білім және еңбек»). Қатаң шаралар, кейде әскери әдіс арқылы зорға *ауыздықталып* отырған соғыс қаупі жер шарының-қатерлі аймақтарынан қайтадан қаулап бас көтерді (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Қарулы Күштердің түрлері, әскери округтер құрылды, әскери оқу *ауыздықталды*, бүкіл зейнетақы жүйесі реформаланды («Егемен Қазақстан»).

АУЫЗДЫҚТАЛУ *Ауыздықтал етістігінің қимыл атауы.* Өкімет тарапынан жергілікті ауыл басшыларының өктемдігінің *ауыздықталуы* халықтың әл-ауқатын жақсарта түсті («Әдебиет майданы»).

АУЫЗДЫҚТАТ = е т. *Тізіндетін, тәртіпке бағындыру, тежеу, тыю.* Бұл мемлекеттік сауда орындары жер-жерде көптеп ашылып, жеке саудагерлерді *ауыздықтатқан* кез еді («Еңбек туы»). Келінге айтып, *ауыздықтатып* қоймасаң, істейтіні осы (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

АУЫЗДЫҚТАТУ *Ауыздықтат етістігінің қимыл атауы.* Әкесі жөн білетін адам, соған айтып, жұмыс істейтін жеріне айтып, бейбастақ жігітті *ауыздықтату* керек деп шештік («Қазақст. әйелдері»).

АУЫЗДЫҚТАУ *Ауыздықта етістігінің қимыл атауы.* Миллиондаған адамның тыныштығы мен тағдырын қорғау үшін әлем жұртшылығы ар-ұяттан айрылған басқыншыларды *ауыздықтауға* тағы бір қадам жасады (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Қазіргі дәуірдегі, желмая уақытымыздағы космосты *ауыздықтау* заманындағы роман табиғаты, оның қаһарманы деген төңіректе ұлан-ғайыр айтыс бар (Р.Нұрғалиев, Күретауыр).

АУЫЗДЫҚТАУЛЫ с ы н. **1.** *Аттың ауыздығы салынған.* Аттарыңыз түгелдей ерттеулі, *ауыздықтаулы* («Лен. жас»). **2.** *ауыс. Бағындырылған, еркіне көндірілген.* Жетісудың жуан жұдырығы, бұзық ниетті отаршысы, бай, манабы, текешік тілмашы *ауыздықтаулы* (І.Жансүгіров, Әңгім.).

АУЫЗДЫҚТАУШЫ з а т. *Тізіндеуші, тыйым салушы, тәртіпке бағындырушы.* Жүгенсіз кеткен мұндай бейбастақтарды *ауыздықтаушы* ер-азаматтың болмағаны ма? – деп анасы мұңая үн қатты («Қаз. әдеб.»).

АУЫЗДЫҚТЫ с ы н. *Ауыздығы бар, ауыздық салынған.* Таусылды талай қыстар, талай жаздар. Талай қар тауысты тау, талай мұзды. Ат болып *ауыздықты* талай құлын, Қатын боп ұзатылды талай қыздар (І.Жансүгіров, Шығ.).

АУЫЗДЫЛЫҚ з а т. *Шешендік, ділмарлық, сөзуарлық.* Дәулеттің қағытпа әңгімеде есесін жібермейтін *ауыздылығын* өзі де байқаған (Ө.Кекілбаев, Дала.).

АУЫЗЕКІ ү с т. *Ауызша, ауызба-ауыз.* Көргенде бойыңызды жаутаңдадым, Саудадан көңілім суып қайта алмадым, *Ауызекі* айтпақ емес, хатқа жазып, Халімді көпке дейін айта алмадым (Үш ғасыр.). Жолдастар, бұл өзі жас жігіт екен, *ауызекі* уәдесіне сенсек қайтеді? – деп Төлеген төңірегіне бұрылып қарады (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Ауызекі сөйлесті. *Жүзбе-жүз, бетпе-бет әңгімелесті, тілдесті, ауызба-ауыз әңгімелесті.* Дмитрийдің баласымен *ауызекі сөйлесіп* тұрғанын жұрттың бәрі ортақ қабылдады (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Әнуар бригадирмен *ауызекі сөйлесіп*, өз құлағымен естіп, істің мән-жайын анықтап алғысы келді («Жұлдыз»).

Ауызекі сөйлеу стилі. л и н г в. **Сөйлеу стилі.** Радио мен телевизия, театр сияқты мәдениет ошақтары дамыған сайын *ауызекі сөйлеу стилінің* аясы да кеңі бермек («Қаз. әдеб.»). Диссертациялық жұмыста *ауызекі сөйлеу стиліне* тән сөз саптау да кездеседі екен («Ана тілі»).

Ауызекі тіл [сөз]. л и н г в. *Тілдік қарым-қатынастың ауызша түрде жүзеге асатын түрі.* *Ауызекі тілде* сөздерді біреу бір түрлі, екіншілер басқа түрлі айтады немесе кейде бір кісінің өзі бір сөзді екі түрлі айтуы да мүмкін (Қазіргі қаз. тілі). *Ауызекі тілдің* басты ерекшелігі – сөйлеудің алдын ала дайындықсыз, тікелей қарым-қатынас жасау барысында жүзеге асатындығы (ҚҰЭ). Мұғалім оқушысына мінездеме бере отырып, күнделікті *ауызекі сөзде* «қабілет» деген атауды жиі қолданады (К.Жарықбаев, Психология).

АУЫЗЖАПАС с ы н. *Сөзшең, сөзуар, әр нәрсені айтып, көп сөйлейтін.* *Ауызжас* п а с ашық ауыздың өзі болдым да қалдым, – деді де асыға басты тепкішекті (А.Тоқмағамбетов, Агроном).

АУЫЗЖОЛДЫ с ы н. л и н г в. *Ауыз қуысы арқылы жасалатын.*

Ауызжолды үнді. л и н г в. *Дыбысталғанда фонациялық ауа ауыздан шығатын үнді дауыссыз дыбыс.* Атап айтқанда, фонациялық ауа бұларды дыбыстағанда ауыздан шығады. Сондықтан бұл төртеуін (р, л, й, у) *ауызжолды үнділер* дейміз (Қазіргі қаз. тілі).

АУЫЗ-КӨМЕЙ: *ауыз-көмей қуысы* а н а т. *Ас қорыту жүйесінің жұтқыншақпен жалғасатын бөлігі.* Әсіресе ішек-қарынның қызметі

бұзылғанда, *ауыз-көмей қуыстары* ісінгенде және күйіктерге қарсы өте пайдалы (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АУЫЗҚОБЫЗ з а т. э т н. м у з. *Шаңқобыз (ауызбен тартылатын қобыз).* *Ауызқобыз* – қазақтың ежелден көне сазды аспабы (Бозінген).

АУЫЗМА-АУЫЗ ү с т. с ө й л. *Ауызба-ауыз.* Біздің сондай *ауызма-ауыз* айтқан сөздеріміз, әр сөзге жауап қайтарғанымыз дүниашылдықта бізге аздық қылады («Айқап»). Біздің сондай *ауызма-ауыз* айтқан сөздерге түсініп, бетме-бет отырып сөйлесіп, әр сөздерге жауап қайтарғанымыз дүниашылықта бізге көп аздық қылады («ТУГ»).

АУЫЗОМЫРТҚА з а т. з о о л. <грек. a'tlantos> *Жоғары сатыдағы омыртқалы жануарларда мойынның бас сүйекпен жалғасатын ең шеткі бірінші омыртқасы.* *Ауызомыртқа* – жоғары сатыдағы омыртқалы жануарларда бас сүйекпен жалғасатын бірінші мойын омыртқа (ҚСЭ). Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ, Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ. *Ауызомыртқа* шығыңқы, майда жалды, Ой желке, үңірейген болса сағақ (Абай, Тол. жин.). Арғымаққа оқ тиді Қыл мықынның түбінен. Ер жігітке оқ тиді, *Ауызомыртқан*ың түбінен (М.Өтемісов, Өленд.).

АУЫЗСЕНЕК з а т. с ө й л. *Кіре беріс бөлме.* *Ауызсене*гі кішкене, төргі үйі үлкендеу екі бөлмелі үй екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Игнат кемеде дауылда жүргендей теңселе басып, *ауызсене*кке шықты (Б.Тілегенов, Аққайнар).

АУЫЗСУ з а т. *Адам ішуге, ас пісіруге жарайтын тұщы су.* *Ауызсу* машинамен Жетібайдан тасылады, Бұрғылауға қажетті техникалық су да жоқ (С.Хайдаров, Құрыш білек.). Кедей ауылға *ауызсудың* өзіне іш тарлық істеп, құдық басына барған қатын, баланы сабап жіберді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Адам денсаулығы *ауызсудың* сапасына тікелей тәуелді (ҚҰЭ).

АУЫЗСУЛЫҚ з а т. *Ауызсу боларлық, соған жарарлық.* Жерасты сулары шаруашылық, *ауызсулық*, техникалық сумен қамтамасыз етуде, емдік мақсаттарда, түрлі бағалы заттарды бөліп алатын шикізат ретінде, ақырында жылу көзі ретінде кеңінен пайдаланылады (К.Сапарбайұлы, Геология).

АУЫЗСУСЫЗ с ы н. *Ауызсуы жоқ.* Ескі су құбыры істен шығып Алғабас ауылының тұрғындары апта бойы *ауызсусыз* қалып, қиындық көрді («Халық кеңесі»).

АУЫЗСЫРНАЙ з а т. э т н. м у з. *Қазақтың үрмелі-үілдекті музыкалық аспабы.* Біреулер *ауызсырнайды* Сызғырта ойнап мақтайды, Бөрі де саттық, бұлдайды... Ал саған, саған ас қайғы! (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). *Ауызсырнай* – қазақ халқының үрмелі-үілдекті музыка аспабы («Жас Алаш»). *Ауызсырнайды*ң жасалуы күрделі, сондықтан ел ішінде өте сирек кездеседі (ҚҰЭ).

АУЫЗСЫРНАЙДАЙ с ы н. *Ауызсырнай сияқты, ауызсырнай тәрізді.* *Ауызсырнайдай* ұмыт болған сазды аспаптарда да оркестр құрамында ойнаушылар бар («Мәдениет және тұрмыс»).

АУЫЗТАМЫР з а т. э т н. *Әлі бір-бірінен қалауын алып, тамырластығын бекітпеген адамдар.* Сүйектамыр сүйенісіп күн көреді, *ауыз тамыр* айтысып, артығын алады (Мақал-мәтел). Қышыған жерге тидіңіз, *ауыз тамыр* болайық деуге тілім келмей тұр еді (Т.Әлімқұлов, Кер толғау).

АУЫЗТАМЫРЛЫҚ з а т. *Ауызтамыр болғандық.* Қадыр менімен *ауыз тамырлығын* жасап, өзін толғандырып жүрген біраз істің шет жағасын шығарып, айтып берді («Мәдениет және тұрмыс»). *Ауыз тамырлығы* қ а т берер ме Шоңбай (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

АУЫЗТАТЫР с ы н. *Айта қаларлық, мардымды.* Дегенмен, жігіттердің *ауыз таттыр* бір іс тындырған кезі болған шығар, – деді Балым жымия қарап («Әдебиет майданы»).

АУЫЗТАТЫРЛЫҚ с ы н. *Мардымды, жарытымды, ауызтұщырлық.* Қазақ кедейлерінің мұңын жоқтаған, өшпес образын жасаған суреткер, сол кедейінің адам қатарына қосылған, ел басқарған дәуірінде *ауыз таттырлығы* ескерткіш орнатпауы – қынжыларлық іс (З.Шашкин, Сенім).

АУЫЗТҰШЫ с ы н. с ө й л. *Ауыз-тұщырлық.* Менен *ауыз тұщыр* әңгіме табылмайды, – деді ол (М.Мағауин, Ақшақар).

АУЫЗТҰШЫР = е т. *Қанағаттану, риза болу, көңілі толу.* Пайда мақтан – бәрі – түл, Доссыз *ауыз тұщымас* (Абай. Тол. жин.) Жүгері туралы ештеңе жоқ. Тіпті, *ауыз тұщын*, есте қалар дәнеңе таба алмайсың (С.Бақбергенов, Алтынмел.). Сіз бұл мәселемен біраз шұғылданып та көрдіңіз. *Ауыз тұщын* тын бірдемеңіз бар ма? (З.Шашкин, Теміртау).

АУЫЗТҰШЫРЛЫҚ с ы н. *Көңіл толарлық, қанағаттанарлық, риза боларлық.* Хабар естіген, жиналған жұрт бұл келген жүргіншіден *ауыз тұщырлығы* ештеңе есіте алмай, біртіндеп үйлеріне тарады (Б.Майлин. Шығ.).

Тап сол кездегі Сәбит, Асқар, Қалмақан, Жақан, Өтебай, Тайыр, Ғалилардан да ауыл өмірі туралы *ауыз тұщырлығы* ештеңе табыла қоймады (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

АУЫЗТІЛ з а т. с ө й л. *Ауызекі тіл.* Жергілікті ерекшелікке жататын қайсыбір сөздер *ауыз тілінде* қолданыла келе жалпы халыққа түсінікті атауға айналады («Ана тілі»).

АУЫЗҮЙ з а т. *Үйдің кіре беріс бөлмесі.* Ауызүй кішкене, төргі үйі үлкендеу екі бөлмелі үй екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күндегі әдетпен белгілі уайымның соңында бейшара әйелдер отырғанда, *ауыз үйдің* есігі ашылды (М.Әуезов, Шығ.). Ғалым тыста жүрген жеңгесінен бірдеме сұраған сияқтанып, көп кешікпей қайта кіріп, *ауыз үйде* күтіп тұрған Марияны төр бөлмеге енгізді (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

АУЫЗША ү с т. *Ауызекі, ауызба-ауыз айтылған сөз түрінде, жазбаша емес.* Қасболат қағазын жинап қойып, сәл ойланып алып, *ауызша* сөйлеп кетті (Т.Ахтанов, Дала сыры.). Бұрынғы кезде ешқандай жазу болмағандықтан, шығармалар ұрпақтан-ұрпаққа *ауызша* жетіп отырған (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Оразалиев бастық кабинетінде отырып, өзінің *ауызша* айтқан түсіндірмесін енді қағазға түсіреді (Е.Оразақов, Дөрігер.).

Ауызша есеп. а) *Заттың санын, мөлшерін, көлемін анықтау мақсатымен құрылған халық шығармашылығының бір үлгісі.* Ежелгі дәуір адамының малын, астығын, дүние мүлкін санау, өлшеу жөніндегі қилы-қилы ой қисындары *ауызша есептің* тууына негіз болған (ҚҰЭ). ә) *Ресми қатынаста жоспар бойынша белгіленген іс-шаралардың орындалуын ауызша мәлімдеу.* Күнделікті *ауызша есеп* беру жеткіліксіз болғандықтан, оны жазбаша түрде талап еттік (Алғы шепте).

Ауызша сөз лингв. *Айту арқылы жарыққа шыққан тіл, жазба сөзге қарама-қарсы тіл формасы.*

АУЫҚ = е т. с ө й л. *Ауысу, өзгеру.* Біліміне, бәрекелді, болдым хайыл, Жолыңнан жөк екенсің асылы *ауыққан* (Т.Ізтілеуов, Лұқпан хакім).

АУЫҚ¹ с ы н. *Бір жағына басыңқы; ауыңқы, тең емес.* Өгізге артқан жүгіміз бір жағына *ауық* болған соң жолда тоқтап, жүкті түзеп теңдейміз деп біраз уақытымыз кетті («Жалын»). Ырдуаны шикылдап, оған жеккен қос құнан өгізі мықшындап, жаңа келеді. Артқан шөбі бір жағына *ауық* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Асығып жүріп шананың ық жағына шөптің *ауық* түскенін де аңғармапты (С.Атбаев, Дала.).

АУЫҚ² з а т. *Мәрте, рет.* Киімімді көріп көзімдей, сылап-сипап мың *а у ы қ*. Сағынышпен көз ілмей, жатасың ба түн ауып (Бозінген).

Бір ауық. *Бір мезгіл, кейде, бір уақ.* Ол жалаң аяқ, жалаң бас дала кезіп, көбелек қуып, гүл терген балалық шақтарын, Оспанның сондағы не түрлі жағымды қылықтарын *бір а у ы қ* еске түсірді (С.Омаров, Дала қызы). Аю тұрып *бір а у ы қ*, Кеткен кезде түн ауып. Асып әрман өткелі, Белге қарай беттеді (А.Асылбеков, Алатау.).

АУЫҚ-АУЫҚ ү с т. *Әлсін-әлсін, дүркін-дүркін, қайта-қайта.* Ол түнде *а у ы қ-а у ы қ* оянып, балалардың алаңсыз қорылының арасынан әйнекке соққан желдің гуілін тыңдап елегзі берген (Т.Ахтанов, Боран). Тұрмақ жоқ дүниеде бір қалыппен, Бак, пәле алмасатын *а у ы қ-а у ы қ*. Бір күні қолға түсіп, өліп кетсең, Құныңа тұрар ма сол жеген тауық? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Болғанда мен ақсұңқар, сен бір тауық, Сен өтеш айғайлағып *а у ы қ-а у ы қ*. Болмаса аты шыққан Сүйінбайың, Басқасын қою керек жылы жауып (Жамбыл, Шығ. жин.).

АУЫЛ з а т. **1.** *к ө н е. Бір жерге қоныстанған он-он бес шаңырақтан тұратын, өзара туыстас киіз үйлі қауым.* Көп үйлі *а у ы л* кеш мезгілінде бір түрлі бейілді, қоналқаға көңілдене шақырып тұр. *А у ы л* айналасы – қалың қой. Қозы жамырап, иттер үріп даңғаза боп жатыр екен (М.Әуезов, Шығ.). Сол екі арада *а у ы л* адамдарының біразы бай үйінің маңына жиналып қалды (Т.Әбдіков, Ақиқат). Желсіз түнде жарық ай, Сәулесі суда дірілдеп, *А у ы л-ды ң* жаны – тереңсай, тасыған өзен күрілдеп (Абай, Тол. жин.). *Ақ а у ы л-ды ң* сәні жоқ – топталып жылқы үйездеп, Ноқталы құлын күйездеп, тартқан желі болмаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Тұрғындарының негізгі бөлігі ауылшаруашылығының белгілі бір салаларымен айналысатын шағын елді мекен.* Жантақтың арасын сұрайын деп *а у ы л-ды ң* сыртымен кетіп бара жатыр едім, арбаның түбінде Алтынгүл сиыр сауып отыр екен (Б.Майлин, Шығ.). Жасыпбек сол күні ымырт жабылып, қас қарайғанша колхозды *а у ы л-ды* аралаумен болды (М.Иманжанов, Алғашқы.). Ол *а у ы л-ды ң* да сиқы кеткен. Әбігер. Олар да азық-сыраған. Пішені біткен. Олардың да корегі – қатықсыз қара көже (Ж.Аймауытов, Қартқожа). **3.** *қ о ғ.-ғ л е у м. Шығыс халықтарында, әсіресе ертеде көшпелі, жартылай көшпелі өмір сүрген қазақ, қырғыз, түрікмен, башқұрт, татар, Солтүстік Кавказ т.б. елдердегі қоғамның белгілі бір әлеуметтік құрамы.* Абай өз заманындағы көшпелі *а у ы л-да* болған өлеңмен

сөз қыла бастайды (М.Әуезов, Әр жыл.). Жолаушылар таяй берген кезде *а у ы л* адамы тегіс қара жолға лап қойды Шапқан салт атты, баласын көтеріп далбақтай жүгірген әйел, топырласа жарысқан бала (І.Есенберлин, Қатерлі.). Теңіз жағасына келгелі бай *а у ы л-да* дамыл жоқ. Қыз жасауы мен бай үйдің асыл қазыналарын киізге орап, тең-теңімен қамыс ішіне тығып жатыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.).

4. *а у ы с. Белгілі бір ауылда тұратын халық, ел-жұрт, белгілі бір жерде тұратын адамдар.* Біз келгенде *а у ы л* әлі жата қоймапты («Жұлдыз»). Ағайыннан, *а у ы л-дан* қайранның жоқтығын, қазақтың береке, ұйымының кеткенін, бас паналатқандай ешбір тиянақтың қалмағанын, қиын қыстау күн туса, әркім өз басын сауғалап кететіннің Қартқожа сонда білді (Ж.Аймауытов. Қартқожа). Әбіш келгенде сол Оспанның қаралы жылын аза тұтқан жақын, туыс, тілеулес *а у ы л-дар* Ералыда бірыңғай боп іріктеліп қалған екен (М.Әуезов, Шығ.). Аяғөзге барған соң, Ноғайлының биі Сұлтанғазы Қарабайдың *а у ы л-ын* ерулікке шақырған да, Ноғайлы Шақшақ байдың баласы Қодар Баянға ғашық болады (М.Әуезов, Әр жыл.).

Ат алсаң, ауылңмен. *Не көрсеңде, қауымыңмен, жақын адамдарыңмен бірге.* «*А т-а л-с а ң, а у л ы ң м е н*» деп отырған қазақтың ортасына от тастап, «Тап тартысын» қолдан жасап жатырмыз (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Аулы алыс [қашық]. **а)** *Алыс, қол жетпес.* Келмейді өкінгенмен өткен өмір, *А у ы л-ы* жиырманың *қ а ш ы қ* қалды (Пернедегі терме.). **ә)** *Қатысы жоқ, жанаспайтын, беймәлім.* Батыстың көп жетістіктерінен көп уақыт бойы бейхабар болып, соның кесірінен оның *а у л ы* әлі де *а л ы с* қалып отыр («Зерде»).

Аулы аралас, қойы қоралас. *Аралас-құралас, көршілес, іргелес қоныстанып, етене жақын болып кеткен.* *А у л ы м ы з а р а л а с, қ о й ы м ы з қ о р а л а с*, бір-бірімізден тәжірибе алысамыз ғой («Қаз. әдеб.»). *А у ы л а р а л а с, қ о й қ о р а л а с* отырмыз, өзіңде естіп жатқан шығарсың (С.Талжанов, Қайып қарт.).

Ауыл айбанасы. **э т н.** *Күйеудің ұрын барғанда, қалыңдықтың ата-анасына апаратын сыйы.* *А у ы л-ды ң а й б а н а с ы* деп атасының үйіне бір түйе апарып береді («Қаз. әдеб.»).

Ауыл айбаты. **э т н.** *Күйеудің қалыңдығының ауылына келгенде беретін кәдесі.* Қарақалпақ, Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде қалыңдығын алып қайтуға келген күйеу жігіттің *а у ы л* адамдарына беретін *а у ы л*

а й б а т ы аталатын кәдесі бар («Мәдениет және тұрмыс»).

Ауыл ақсақалы. *а) Ауылдың үлкені, ақылшысы, сыйлы қариясы.* Түнде бай өліп кете ме деп қорыққан *а у ы л а қ с а қ а л д а р ы*, енді Құрақбайдың қылығын әнтек көріп, өзара даурығысты (А.Хангелдин, Фани.). *А у ы л д ы ң а қ с а қ а л д а р ы* иіліп-бүгіліп қарсы алып еді, песір атынан түспей айқай салды (М.Жұмағұлов, Қыран.). *ө) т а р. Дәстүрлі қазақ қоғамында ауыл болып отырған елді басқару ісіне араласатын ықпалды, жасы үлкен ер азамат. А у ы л а қ с а қ а л ы* жәркештене жүгіріп, сүлтан алдына құрдай жорғалаған (С.Сматаев, Елім-ай).

Ауыл баққан. *Ауыл төңірегінен шықпайтын. А у ы л б а қ қ а н* жігіттің аңдығаны сөз болар, малды баққан жігіттің байтабасы бөз болар (Мақал-мәтел).

Ауыл болды. *Бірлесті, ынтымақтасты.* Екі жаман *а у ы л б о л м а с, а у ы л б о л с а д а*, қауым болмас (Мақал-мәтел).

Ауылды басына көтерді. *Бүкіл ауыл естіндей у-шу, азан-қазан етті.* Қарғалар азан-қазан болып, тып-тыныш *а у ы л д ы б а с ы н а* көтерді (Ә.Сараев, Қараша.). Ет пен қымызға бұл сөз қосылып, Әбен үйіндегі дауыл *а у ы л д ы б а с ы н а* көтереді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Жәркен шал шаңдаққа отыра кеткенде, Жеңіс шалқалап тұрып, бүкіл *а у ы л д ы б а с ы н а* көт е р е күлді («Лен. жас»).

Ауылдың алты ауызы. *э т н. Қонақ алдында одан бұрын ауыл адамның әуелі ән бастап беру салты.* Бұндай жердегі әдет бойынша ауылдың алты ауызын айтты да домбыраны қасындағы жігітке ұстатты (Ә.Нұрпейісов, Сен). Кешке қарайтын не бар, *а у ы л д ы ң а л т ы а у ы з ы н* бастап жіберіңіздер, өз көдемізден біз де бас тартпаймыз, – дейді дөңгелек жүзді, отты көзді жігіт (Ә.Көшімов, Қысталаң.). *А у ы л д ы ң а л т ы а у ы з ы* дегендей, бүгінгі сауық кешінде өз ауылымыздың артистерінен де біреу шығып ән шырқасын (Ә.Тәжібаев, Қараторғай).

Ауылдың әулекісі. *Ауылдың әуейісі, тентегі. А у ы л д ы ң ә у л е к і с і м і н* деп жөнсіз тиіспе (А.Токмағамбетов, Әке.).

Ауылдың түтіні. *Ауылдағы әрбір үй, отбасы.* Жамыраған қой, азынаған, сиыр, өкірген бұқа, айғалаған бала, ауқаулаған қатындардың даусы қосылып, көлдің басы ың-жың, у-шу, *а у ы л а у ы л д ы ң т ү т і н і* ұрандасып, көл арнасын көк тұман басып тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ауыл иесі. *Белгілі бір ауыл тұрғыны.* Оған *а у ы л и е с і* де, келіншектердің өздері де

намыстанбайды, өйткені бұл – ертеден сүйекке сіңіп, халықтың еті үйреніп кеткен дәстүрі (З.Ақышев, Ақбел.). Жүргіншілер жетіп, *а у ы л и е л е р і н е* сәлемдесіп болысымен, бір-бір жылпос жігіт аттарды ұстап, қонақтарды құрметпен түсірісті (М.Әуезов, Шығ.).

Ауыл итінің құйрығы қайқы. *Әркім өз жерінде батыл, мықты, еркін деген мағынада. А у ы л и т і н і ң қ ү й р ы ғы қ а й қ ы* ғой. Ол тіпті қорықпайды, қаланы еркін кезеді (Ф.Мұстафин, Көз көрген). *Ауыл иттерінің құйрығы қайқы* болушы еді, бұлардың иттерінің жүні жығылып, құйрықтары салбырап кеткен (І.Есенберлин, Шығ.).

Ауыл кәдесі. *э т н. Ат арылтып келген қонаққа көрсетілетін сый-сияпаттың түрі.* Тек қонақтарға *а у ы л к ә д е с і н* істеп, кешкі ойын-сауыққа кірісер алдында ғана Домбалық батырдың екінші қызының жылқы бағуға кеткенін білді (І.Есенберлин, Алмас.).

Ауыл кеңес [совет]. *с о в е т. Ауылдың әкімшілік басқарушы органы.* Ол шалбарының қалтасынан шүберек дорбаға салынған *а у ы л к е ң е с* мөрін алып, алақанында салмақтайды (К.Оразалин, Көктем.). Төнештер келгенде *а у ы л к е ң е с і*, аудандық милицияның бір кісісі кеңседе екен, қонақтарды тәртіппен қабылдап, документтерімен танысты (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). Анау Болжықты көрші, соның өзі былтыр *а у ы л с о в е т* председателі болып дүрілдесе, биыл әупіріммен ғана ауыл совет мүшелігіне ілінді (А.Нұрманов, Құлан.).

Ауыл көрімдік. *э т н. Қалыңдықты көргені үшін күйеудің қыз жеңгесіне беретін сыйы.* Қыз жеңгелері күйеу жігіт пен жолдастарын есіктен шығармай, *а у ы л к ө р і м д і к* талап етті («Қаз. әдеб.»).

Ауыл қонды. *к ө н е. Ауыл жаңа қонысына көшіп келді.* Екі ауылдай елдің жайлауы Саумалкөлге жағалай *а у ы л д а р қ о н ы н*, былтырғы жұрттарына үй тігіп, көп ұзамай бие де байлады (М.Дулатов, Шығ.).

Ауыл салық. *к ө н е. Бір ауылға салынған ортақ салық. А у ы л с а л ы қ*, шаруа салық – Бәрі түгел төледік. Жұрт мешінде жүдеп қалған, Мешеулеу бір ел едік (Б.Майлин, Шығ.).

Ауыл совет. *т а р. с о в е т. с ө й л. Ауылдық кеңес. А у ы л с о в е т і н і ң* бастығына қара бала болыстың бұйрығы деп, әншейін бір қағазды көрсете салды (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан келген.).

Ауыл ұя. *т а р. с о в е т. Кеңестік кезеңдегі ауылдық партия ұйымы.* Бұл жиналысқа ауыл совет, *а у ы л ұ я* сайлау туралы үгітші, газеттің адамы – бәрі де келе қалды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Жуан ауыл. *Бай, ауқатты ауыл.* Ғажап жұмбақ тағы бір хал, бір Тобықтының ішіндегі Құнанбай жағына Жаһаттас бай-жуандар ғана емес, көрші Уақ, Бура, Сыбан, Найман, Керей, Қаракесектегі *жуан ауылдардың* бәрі де бірауыздан Құнанбай жағынан шықты (М.Әуезов, Абай.).

Колхозды ауыл. *т а р с о в е т. Ұжымдық шаруашылыққа біріктірілген Кеңес өкіметі тұсындағы шағын елді мекен.* Жақыпбек сол күні ымырт жабылып, қас қарайғанша *колхозды ауылды* аралаумен болды (М.Иманжанов, Алғашқы ай.). Дөңге шыққанымызда *колхозды ауылдың* оттары түн қаралығында жарқырап көрінді («Жұлдыз»).

Көрген жерде ауыл бар. *Жолаушының: «Жолымыз түсіп, тағы да келіп қалдық» деген мағынада айтатын сөзі.* Шағыр ол жылы ауыл шаруашылық институтын бітірген-ді. «*Көрген жерде ауыл бар*», тағы да біздің МТС-ке келіпті. Баяғыны ұмытып, шұрқыраса амандастық (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

Қалың ауыл. *Адамы көп ауыл.* Осындай *қалың ауылдар* бас қосқанда, әр ауылдың шет-шетіндегі қара үйлер, жарты лашықтар, күрке мен қостар бүгіндер көзге, әсіресе, көп көрінеді (М.Әуезов, Абай.). Жылдағы көктемдегі дағды бойынша *қалың ауылдар* көп малымен осында орнап қалды (М.Әуезов, Абай). Торанғының дені кедей болғандықтан, көпшілігі *қалың ауыл* болып жайлаудан кейінірек қалып, аз-маз егін салып отырды (С.Сейфуллин, Шығ.).

Қызды ауыл. *Оң жақта отырған, тұрмыс құрмаған қыздары бар ауыл, қыздары бар үйлер.* Бар ойы – өлең айтып, ән салалық. Біреуді қалжың қылып қолға алалық. *Қызды ауылға* қырындап, үйір болса, Көңіліне зор қуаныш, бір бадалық (Абай, Тол. жин.). Жеткенде он жетіге шырт түкіріп, Қылжаңдап, *қызды ауылды* қырындайсың. Қызықты, қызбалықты қызу күнің, Бір жерден ебін тауып ұрынғайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қырымпоз жігіт екен Қыдыралы, Көбірек *қызды ауылды* қыдырады. Түбінде үлкен ақын болар деймін, Көрінед басылмаған қызуы әлі (Сара, Тордағы.). Жаңа естіп балағаздың айттырғанын, Кетіркемк кірмелердің Құсан сәнін. Жекелеп *қызды ауылды* шақырған соң, балағаз ойлаған да білген мәнін (И.Байзақов, Құралай.).

Сүбелі ауыл. *к ө н е. Қабырғалы, ірі ру, ықпалды ауыл.* Олар өздерін *сүбелі ауылдың* бас көтерер азаматтары санайды («Жұлдыз»).

Үлкен ауыл. *э т н. Қара шаңырақты ауыл, ру басының отырған ауылы.* Әркім де аттарын ұстасып, ерттесіп жатыр. Өне біреулер атына мініп, *үлкен ауыл* жаққа жөнелді (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Осы түнді тынымсыз қарбаласпен өткізген *үлкен ауыл*, таң сарғайып атысымен, тағы бір үлкен көшті жөнелтті. Арасында үлкен үйлері, қостары, ұранқайлары бар – жиыны сегіз үй, ас ошағының басына тігілетін боп кетті (М.Әуезов, Абай). *Үлкен ауыл* жақтан екі атты кісі келе жатыр екен. Біреуінің сымпиған қара киімі бар, басындағысы – ноғай бөрік (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

АУЫЛАҒАСЫ *з а т. э т н. Ауыл ішіндегі дауларды шешіп, төрелік айтатын елдің бас көтерер беделді адамы, ақсақалы.* Туысқандардың, ағайынның, ауылдың ұлылы-кішілі аталардың арасынан шыққан дау-жанжалды бітістіріп, төрелік айтып отыратын төрешілер, яғни отағасы, қосағасы, *ауылағасы*, елағасы дейтіндер. Осылардың ішінде үкімінің заңды күші бар, кесіп айтатындары билер саналады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Қырғыз-қазақтың айтуына қарағанда, Сыпатай батыр да ақылды, әділ, *ауылағасы* болған кісі (К.Әзірбаев, Аңыз.). Жұбатуды, әдетте, *ауылағасы*, беделді адамдар айтқан (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

АУЫЛ-АЙМАҚ *з а т. Бүкіл ауыл жарандары, бір өңірдегі ел-жұрт.* Қара халық *ауыл-аймағы* мен сойылыңды соғайын, дауынды айтайын деп, қай көп бергенге партиялас боламын деп, құдайға жазып жүр (Абай, Тол. жин.). Шаруаға бұл кемпірің, шалың айғақ. Күндіз тыным таппайды *ауыл-аймақ*. Ертеменен әйелдер сиыр сауып, Өрісіне тастайды малын айдап (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бәлкім, бұл *ауыл-аймақ* ты сағынған ардақ көңілдің аңсары шығар (О.Бөкеев, Қамшыгер.). Есен үйдің сыртына келіп тұра қалғанда, *ауыл-аймақ* жамырасып алдынан шығады, аттан көтеріп алады (С.Талжанов, Ұлдай.).

АУЫЛ-АЙМАҚТЫҚ *с ы н. Ауыл-аймаққа қатысты, соған тән.* Ауыз су мәселесі ең көкейтесті *ауыл-аймақтық* проблемаға айналып отыр («Жас Алаш»).

АУЫЛАРАЛЫҚ *с ы н. Ауыл мен ауыл арасындағы. Ауыларалық* байланыс дұрыс жолға қойылды («Соц. Қаз.»).

АУЫЛ-АУДАН *з а т. Ауыл да, аудан да.* «Қазбалаға қымызды мол қылып, қалет қылмай, кешіктірмей жеткізіп тұру бір Абайлар

емес, осы артта қалған *ауыл-ауданың*, көрі-жастың бәрі кепіл болуы шарт (М.Әуезов, Шығ.). Жәмиланың жерік бола бастағаны білініп үй-іші, *ауыл-ауданы* қуаныш қылып жатты (М.Әуезов, Шығ.).

АУЫЛБАСЫ з а т. *Ауылды басқаратын адам, ықпалды азамат. Ауылбасы* мош-кадан бастап, күл, күнге дейін аласұрып әбігерге түсті (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы).

АУЫЛДАЙ с ы н. *Ауыл тәрізді, ауыл сияқты.* Жалғыз ішектің дыбысының өзі дауыл алдындағы ішін тартып тынып қалған *ауылдай* алда бір сойқанның тұрғанынан хабар береді (А.Жұбанов, Құрманғазы). Бүгін де аққан Нұра күндегідей, *Ауылдай* баяу көшкен сыр білдірмей (Қ.Бекхожин, Мәриям.). Ұзатылар қыз бен күйеу жігіт бір ауылдан қол ұстасып қосылатындықтан, қызы алысқа кетер *ауылдай* жыласып, сықтасып жатқан ешкім жоқ (А.Хангелдин, Қараторғай).

АУЫЛДАС с ы н. *Бір ауылда тұратын, жерлес.* Жүдеп-жадаған *ауылдастарымың* артынан қарап тұрып, қатты аядым (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Қолынан келгенше *ауылдастарына* қамқорлық көрсетіп, алға ұмтылдыруға ниеттенген С.Сейілханов үлгісі ауданның басқа да ауқатты азаматтары тарапынан қолдау тауып отыр («Егемен Қазақстан»). Қайран өмір, күнде қызық ат бөйгі, Әркім де оған бір-бір тайын сақтайды. Кей даукестер шаппай сұрап жүлдесін, Бір жағында *ауылдасы* жақтайды (З.Шүкіров, Арал). Кезіккен *ауылдастарының* мұның бетіне тура қарамай, көздерін төңкеріп өкететінін Құрмаш байқап келеді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

АУЫЛДАСТАЙ с ы н. *Ауылдас сияқты, ауылдас тәрізді.* Емберген кездескен сайын сағынып көріскен *ауылдасындай* хал-жағдайымды сұрап, қуанып қалатын («Соц. Қаз.»).

АУЫЛДАСТЫҚ з а т. *Бір ауылда тұрушылық, ауылдас болушылық.* Жоқ, мұндай жөнсіздікке жол беруге болмайды. *Ауылдастық*, таныстық өз алдына, қызмет бабы, қоғам жайы өз алдына («Лен. жас»). Әлі жегжат, аталастық, *ауылдастық* ыңғайымен жүретін жігіттер бірінен-бірі айырылғысы келмейді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Сол *ауылдастығы*, группаластығы бар, екі-үш рет кино-театрға да бірге барған-ды (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.).

АУЫЛДЫ с ы н. *Аулы бар.* Шағын *ауылды* мекен-жайдың алдында шешімін күтіп тұрған ең көкейтесті мәселесі ауыз судын

тапшылығы болып отыр («Мәдениет және тұрмыс»).

Ауылды жер. *Ауыл халқы, ауыл тұрғындары.* Қазір байқауымша, *ауылды* жерде «ақсүйек» ойыны ұмыт боп бара жатқан секілді. Бекер-ақ (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Салқын тиіп ауырған кездегі «ет қызды» деген сияқты дәрігер терминін *ауылды жер* аз білетін (С.Бегалин, Уақыт.). *Ауылды жердің* ғақлиясы дегеніміз ашық айтылады ғой (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.).

АУЫЛДЫҚ с ы н. *Ауылды жердегі, ауылға тиісті, ауылға тән.* Қызылжар қаласында ашылған бір жылдық мұғалімдер курсын өткен май айында бітіріп, *ауылдық* мектеп мұғалімі атағын алдым (С.Омаров, Қайырлы.). Агроном *ауылдық*, Асықты жолдың шетінде, Қалада күткен қалыңдық, Дер сағатта жетуге (М.Әлімбаев, Таңд.). Шамасы театр басшылары *ауылдық* жердегі жұртшылығымыз ішек-сілесі қатып күлетін ермек таба алмай, іштері пысып отыр деп түсінген болса керек (І.Омаров, Шабыт.).

Ауылдық кеңес [совет]. т а р. *Кеңестік кезеңдегі ауылдағы еңбекшілер депутаттарының жергілікті үкімет орны.* Қазақтың *ауылдық кеңесінде* істі қазақ тілінде жүргізңдер, біз Оралдан қайтқан соң соғып көреміз, – деп кеткеміз. Міне, енді қайтқан сапарымызда Бөрліге келдік (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). *Ауылдық кеңес* қызметкерлері үйден үйге қыдырып, жіп-шу, киіз-тулақ, нөкта-жүген, дағар жинайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Болыстық, *ауылдық совет* ер түгелімен байлардың, атқамінерлердің қолында болатын (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). *Ауылдық кеңес* ағасы жиылысты ашық деп жариялады (Б.Майлин, Шығ.).

Ауылдық кеңес [совет] ағасы. т а р. с о в е т. *Ауылдағы еңбекшілер депутаттарының жергілікті үкімет орнының басшысы.* Көзінде Жайық жағасы Қызықты түстей көп елес. *Ауылдық совет ағасы* Ақ Айша – қызыл көменес (Ж.Молдағалиев, Жесір.). *Ауылдық кеңес ағасы* Ерғали Асатов деген кісі Күләш бәйбішенің жақын інісінің қызы (Б.Майлин, Шығ.).

Ауылдық кеңес хатшысы. т а р. с о в е т. *Кеңес өкіметі тұсындағы ауылды басқарушы ұйымның жетекшісі, кеңес хатшысы.* Тыртық бет қара – Тайыр дейтін жігіт екен, *ауылдық кеңес хатшысы* (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

Ауылдық комитет. *Ауылды жердегі әкімшілік басқару ұйымы.* Ақтар Жайық жағасындағы көп поселкелер мен сан ауылдардың *ауылдық*, поселкелік *комитеттері*

таратып, басшыларын ұстап, атып, қырып-жойып, апсап еткеннен кейін де екі айдай уақыт өтті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Ауылдық қосшы ағасы. т а р. *Ауылды жерлердегі бірлесіп, жер өңдейтін шаруалар ұйымының басшысы.* Бір кезде Сатпақ байдың есігінде жүрген малайы – осы күнгі *ауылдық қосшы ағасы* (Б.Майлин, Шығ. жин.).

Ауылдық мектеп. т а р. *1917 жылға дейін көшіп-қонуға лайықталып құрылған бастауыш оқу орындары.* Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында *ауылдық мектептер* бірыңғай еңбек мектебі болып қайта құрылды (ҚҰЭ). *Ауылдық мектептерде* оқу алғашқы екі жылда ана тілінде, үшінші жылы орыс тілінде жүргізілді де, ана тілі жеке пән ретінде өтілетін болды (ҚҰЭ).

Ауылдық старшина. т а р. *Қазан төңкерісінен бұрын рулық топтарды басқару үшін сайланып қойылған адам.* Дистанция бастықтары мен *ауылдық старшиналардың* міндеті түтін салығын жинау, ұсақ сот істерін қарау болды (Қаз ССР тарихы).

АУЫЛДЫҚ-СЕЛОЛЫҚ с ы н. т а р. с о в е т. *Ауыл мен селоға тән; ауылды және селолы жердегі. Ауылдық-селолық* мектептерде бұл бригадалардың колхоз немесе совхоз тарапынан бекітіліп берілген жер участоктері мен техникасы болады («Халық мұғ.»).

АУЫЛЖАҚТЫҚ: *ауылжақтық істеді. Өз жерлесіне болысты, өз елінің кісісін мақтады.* Кәкімжан, ең алдымен ой таразысына салып, парасаттап көр, *ауыл жақтық істеп*, асығыс пікір айтпа («Жұлдыз»).

АУЫЛ-ҚАЛА з а т. *Ауыл мен қала.* Басым көпшілігі – жұмысшылардан, кедейлерден, батырақтардан шыққандар, олардың көпшілігі *ауыл-қаладағы* партиялық, советтік істерге араласып, өмір мектебінен өткерілгендер (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АУЫЛ-ҚЫСТАҚ з а т. *Ауыл мен қыстақ.* Мемлекет тарапынан көп қаржы жұмсалып, *ауыл-қыстақта* сауатсыздықты жою пунктері құрылды («Қазақст. мұғалімі»).

АУЫЛНАЙ з а т. т а р. XX ғ. *басында қазақ ауылдарында басқару мәселелерін шешумен және жер бөлінісімен айналысқан жергілікті билік иесі, Қазақстандағы патшалық Ресей билігінің ең төменгі қызметіндегі адам.* Балалар қашып үйге тығылып, үлкендер бұл екеуі қайда тоқтар екен деп тұрғанда, барды да Бекжан деген *ауылнайдың* үйіне түсті (М.Дулатов, Шығ.). Жүз үйден сайлап қойды *ауылнайын*, Түзеді бір болысқа сегіз биін. Өзгерткен онша

бөтен ғамалы жоқ, Қазақтың берді өзіне ғадет-күйін (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Болыс, тілмаш, *ауылнай*, шабарман дегендерді, тағы түрлі «адам мінгендерді» Қартқожа зорлықшылы, жалмауыз, жан алғыш деп ұғынушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ауылнай басы. к ө н е. *Бір ауыл елдің басшысы.* Кейде бір болыс ішіндегі *ауылнай-басы* сайланатын билердің болыс ішіндегі съездері тергеу жүргізеді (М.Әуезов, Әр жыл.).

АУЫЛНАЙЛЫҚ з а т. *Ауылнайға қатысты, ауылнайға тән.* Пәленше *ауылнайлыққа* лайық деп, ынтымақ не қылса да қылайық деп, қошеметпен «тақсырлап» үйге кіргізді (М.Дулатов, Шығ.). Осы қалыпша *ауылнайлықпен* билікті ұстап өмірінше отырам дейтін шығар (С.Шарипов, Шығ.). Елді жікке бөліп, өзара қырқыстырудың тамаша тәсілі болған *ауылнайлық*, болыстық сайлауды да сын нысанасына алады. Қазағым, бұл ғадетті тасталық та, Халықты тура жолға басталық та. Волост, билік, *ауылнайлық*, выборнайлық, қимайтұғын соншама падишахлық па? (М.Дулатұлы, Оян, қазақ). Күзгі сайлауда көрерміз деп болыс емеурін білдіргеннен бері Сартбайдың *ауылнайлықтан* дәмесі зор еді (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

АУЫЛ-ОТАН з а т. *Туып-өскен ауыл, жер.* Сондай біреу болмаса, өзінен біреу именетін *ауыл-отан* кісілерімен көсіліп сөйлесе ала ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қалайда, Әлдекей отағасының сөзі желге кеткен жоқ, көкірегін қапырық басып жүрген біздің ақсақал әңгімені тыңдаған сайын, *ауыл-отаннан* қиялы алыстап, басқа бір дүниеге келгендей, бұл жалғанның опасызын білгендей, көңілі жадырайын деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АУЫЛ-СЕЛО з а т. с о в е т. *Ауыл және село.* Оның айтуынша, *ауыл-селодағы* бай-қулақтардан көнпескеге ілікпегені жоқ (С.Мұқанов, Есею жыл.). Әсіресе алыс жерде орналасқан *ауыл-село*лар мен елді пункттерде зақымданған адамға дер кезінде жедел жәрдем көрсетудің маңызы өте зор (А.Рақышев, Бұл тур. біл.). *Ауыл-село* маңында оны ешбір жоспарсыз аулау да зорман санының азайып кетуіне әсерін тигізеді (М.Исмағилов, Зорман.).

АУЫЛ-СЕЛОЛЫҚ с ы н. *Ауылдық және селолық.* Іштің ауруынан қаза тапқандар әсіресе *ауыл-село*лық жерлерден жиі кездесіп келеді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

АУЫЛ-ҮЙ з а т. *Ауылдағы көрші-қолаң, жақын-жуық.* Не болса да оны іздеуге кірістім. *Ауыл-үйміз* ғой, жолдан әуелі Оразбайдың, сонан соң Ермекбайдың үйіне кірдім (Б.Қы-

дырбекұлы, Ұры.). Келіндері «кербез еней» дейтін Ақбөпе бәйбіше қабағын шытқанда, *ауыл-құйды* адамдары торғайдай бұғатын (С.Талжанов, Сейфулла.). Бұ бір – баланы көп тауып, жалғызынан басқаның бөрі ұзатылып, өліп таусылған, *ауыл-құйды* жібін иіріп, жабуын, сырмағын сырып, сабасын тігіп... күн көріп отыратын көңілшек, тәуір кемпір еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). ... *Ауыл-құйды* иткүшігі жанын қоярға жер таппай олар да жүргені, тілін салақтатып (Ә.Тарази, Үлкен ауыл.).

Ауыл-үй қонды. а) *Жақындасты, араласты, көршілес, іргелес, қоныстас болды.* Біздің кең қолтық бабаларымыз ағылшын, неміс, француз, итальяндарды көре алмай кетсе, орыстың дода сақал мұжықтарымен *ауыл-құй қонып* өтті (Ф.Мұстафин, Ой әуен.). Торшолаққа қамшы дегеніңіз жалақтың тілімен бір есеп, өйткені борбай жақты қойшыға тапсырып, ауызбен *ауыл-құй қонған* болатын. Торшолақтың жаны сүйетін жүрісі – аяң (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алыста жүргенде бауырсырайтындар, енді мұнда кеп *ауыл-құй қонған* да, тістеуге айналды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). ә) *Төтелеп келді, тым жақын келді.* Қазір өткенге көз жіберіп қарасам, сәби, бала кезімде-ақ ажалмен талай рет *ауыл-құй қонған* ға ұқсаймын (Ө.Қанахин, Жер бас.). Қырық бес, шықтық кезенге Маң-маң басқан бұла аттай. Елу, *қондың ауыл-құй* Тізгіндеп ұстап құлақты-ай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ауыл-үй отырды. *Қатар, бірге, аралас, көршілес болды.* *Ауыл-құй отырып* ға *ан* сон қатынаспау қиын ғой, күнде көрген бір беттен көңіл қайтып, соны хабарды аңсаған жүрек итермелей қуалайды (С.Талжанов, Ұлдай.). Күдер үздірмеу керек. Күдер үзсе жауласады. *Ауыл-құй отырып*, жауласудан жаман жоқ (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

АУЫЛША ү с т. *Ауыл тәрізді, ауыл адамдарына ұқсап.* Нұрмағамбет жылдан жыл тәуір киіне бастады және ол *ауылша* емес, орысша киінді (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Албанда Саурық аулы – жуан ауыл, Басы өскен, дәулет біткен бұған ауыр. Елше екшеп, *ауылша* атап, Албанша айтсақ, «Нар шөккен, аруақ аунап, дуалы ауыл» (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Бұл жиналып жатқандардың ішінде қалаша, *ауылша*, ноғайша киінгендер аралас (Ф.Ахмедов, Жорық.).

АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ з а т. *Негізгі саласы егіншілік пен малшаруашылығы болып табылатын материалдық өндірістің маңызды түрі.* Шын ғалым *ауылшаруашылығымен*

байланыс жасамай тұрып диссертация жаза алмайды (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Орта мектепті бітірген соң өнеркәсіпке, *ауылшаруашылығына* жұмысқа кетіп жатқандар көп (З.Ақышев, Біздің шамш.). *Ауылшаруашылығы* дөңді дақылдары мен мал түліктерін өсіру арқылы халықтың азық-түлікке, өнеркәсіптің шикізатқа деген қажетін өтейтін негізгі кәсібі екені белгілі («Жас Алаш»). Шоқан егіншілікті *ауылшаруашылығының* дербес саласы деп бағалады (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.).

Ауылшаруашылығын [жаппай] коллективтендіру [ұжымдастыру]. т а р. с о в е т. *КСРО-да ұсақ, жеке қожалықтарды ұйымдастыру, біріктіру арқылы ауылшаруашылығын мемлекет мүддесіне толық бағындырып қайта құру.* *Ауылшаруашылығын жаппай коллективтендіру* науқаны басталардан бұрын 1926–28 жж. Қазақстанда «Кіші Қазан» науқандарын, яғни ауылды кеңестендіруді, шабындық пен жайылымдық жерлерді қайта бөлуді, ірі мал иелерін тәркілеуді қажетсіздікпен белсенді жүзеге асырған Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Голощекин жаппай ұжымдастыруда да Қазақстанға тән ерекшелікті ескермеді (ҚҰЭ). 1928 жылдың маусым айында болып өткен колхозшылардың Бүкілодақтық І съезі жоғарыдағы сталиншілдер бағытын өмірге енгізуге жол ашып, *ауылшаруашылығын жаппай ұжымдастыру* жолымен өміршіл-өкімшіл басқару арнасына түсіріп, жекеменшіктің орнына қоғамдық меншікті орнықтыруға күш салды (ҚҰЭ).

Ауылшаруашылық академиясы. *Ауылшаруашылығына байланысты ең жоғары оқу орны.* Ол өткен жылы ғана Москвадағы *ауылшаруашылық академиясы* жанында аспирантура бітіріп, ғылым кандидаты атағын алды (Ж.Жұмаханов, Солдат.). Бүкіл одақтық *ауылшаруашылық* ғылым академиясының микробиология ғылыми-зерттеу институты нитрагинді қолдану нәтижесінде өнімнің едәуір артатындығын дәлелдеді (Н.Шоқанов, Микроорганизм.).

Ауылшаруашылық артелі. т а р. *Шаруашылықты бірлесіп жүргізу үшін ұйымдасқан шаруалар тобы.* Жаңадан ұйымдасқан *ауылшаруашылық артеліне* техника жағы жетімсіз кезі (С.Бегалин, Таңд. әңгім.).

Ауылшаруашылық ғылымдары. *Ауылшаруашылығын зерттейтін ғылым салалары.* *Ауылшаруашылық ғылымдары* – агрономия, зоотехника, егіншілік, агрохимия, вете-

ринария, тұқым өсіру шарушылығы, орман өсіру, өсімдік өсіру салаларына бөлінеді (ҚҰЭ).

Ауылшаруашылық дақылдары. егіншар. *Егістіктерде көп өсірілетін азық-түліктік, жемдік, техникалық мәдени өсімдіктер.* Дала-лардың қара топырақты жерлерінде *ауыл шаруашылық дақылдарынан:* бидайдан, жүгеріден, бұршақтан, қант қызылшасынан, күнбағыстан мол өнім алынады (Ботаника). *Ауылшаруашылық дақылдарының* тұқымдарын спутник арқылы космосқа ұшырып, космос сәулелерімен сәулелендіріп барып екенде, олардың өдеттегіден бірқатар ерте пісетіні тәжірибе жүзінде анықталды (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Ауылшаруашылық дақылдарының зиянкестері. егіншар. *Қолдан өсірілетін өсімдіктерді зақымдайтын не мүлдем құртып жіберетін жәндіктер мен жануарлар.* *Ауылшаруашылық дақылдарының зиянкестеріне* омыртқасыз жануарлардан: жұмыр құрттар, өсімдіккөректі кенелер, жәндіктер, жалаңаш шырындар және ұлулар, ал омыртқалы жануарлардан – құстар мен сүтқоректілердің кейбір түрлері (мыс., кеміргіштер) жатады (ҚҰЭ). *Ауылшаруашылық дақылдарының зиянкестері* астық дақылдарын, көгөністер мен жеміс-жидектерді зақымдайды, қоймада сақталатын азық-түлік қорына шығын келтіреді, сондай-ақ жұқпалы аурулар таратады (ҚҰЭ).

Ауылшаруашылық институты. *Ауылшаруашылық мамандарын даярлайтын жоғары оқу орны.* Шағыр ол жылы *ауылшаруашылық институтын* бітірген-ді. Көрген жерде ауыл бар, тағы да біздің МТС-ке келіпті (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Шалқаров қаражаяу да емес, *ауылшаруашылық институтын*, оған қоса: сауда, мал, мәдени-ағарту техникумдарын бітірген адам (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

Ауылшаруашылық кешені. *Шаруашылық-ты дамыту үшін қажетті техника, құрал-сайман, заттық жабдық пен технологиялардың жиынтығы.* Президент жүзеге асырылуына 150 млрд. теңге қаржы бөлінген *ауылшаруашылық кешенін* дамытудың мемлекеттік бағдарламасын бекітті («Егемен Қазақстан»).

Ауылшаруашылық көрмесі. *Көпшілікке көрсету үшін белгілі бір жерге орналастырылған ауылшаруашылық өнімдерінің жиынтығы.* Күлмесқан Москвадағы *ауылшаруашылық көрмесіне* барды (С.Бегалин, Ана қайраты).

Ауылшаруашылық құрал-сайман. *Егіншілік пен малшаруашылығы өндірісі үшін*

қажетті құралдар мен саймандар. *Ауылшаруашылық құрал-саймандарды* көктемгі егіс науқаны басталмай тұрып жөндеп, жетіспей жатқандарының орнын толтырдық («Жас Алаш»). *Ауылшаруашылық құрал-саймандар:* соқа, тырма, культиваторлар звеноларға әлдеқашан бекітіліп берілген (М.Дүйсенов, Қалыңдық).

Ауылшаруашылық мәшинелері. *Ауылшаруашылығы жұмыстарына қажетті мәшинелер.* МТС-те біз соңғы жылдары шыққан *ауылшаруашылығы мәшинелерімен* танысамыз (А.Байтанаев, Болат). Былтыр егінді өздері дестелеп орды да, мектепке тиісті *ауылшаруашылық мәшинелерін* бермеді («Халық мұғ.»).

Ауылшаруашылық өндірісі. *Белгілі өндіріс жағдайында табиғат байлықтарын пайдаланып, ауылшаруашылық өнімдерін өндіру.* *Ауылшаруашылық өндірісі* кең аймақты алып жатады және адам еркіне көне бермейтін табиғат құбылысының әсеріне көп ұшырайды (ҚСЭ). Халық шарушылығының өзге саласына қарағанда, *ауылшаруашылық өндірісті* ұйымдастыру, технология, техникалық қаруландырудың да өзіндік ерекшелігі бар (ҚСЭ).

Ауылшаруашылық өнімдері. *Экон. Жалпы қоғамдық өнімдердің ауылшаруашылығында жасалатын өнімдері.* Бағдарламада *ауылшаруашылық өнімдерінің* молшылығын жасау мақсатында, олардың жалпы көлемін бірінші он жылдықта 2,5 есе, ал жиырма жыл ішінде 3,5 есе көбейтуді белгілеп отыр (Қ.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Егіншілік пен малшаруашылығының дайын өнімдерімен қатар егіншілікті аяқталмаған өндірістің өнімі де *ауылшаруашылықтың* жалпы өніміне кіреді (ҚСЭ).

Ауылшаруашылық техникасы. *Ауылшаруашылығында қолданатын қондырғылар, мәшинелер мен құралдардың жиынтық атауы.* Қазақстанның ауылшаруашылық машина жасау кәсіпорындарында (Астана, Қарағанды, Қызылорда, Қостанай, Ақтау, Атбасар, Өскемен т.б.) қалаларда осы топқа жататын 57 түрлі күрделі және қарапайым *ауылшаруашылық техникасы* шығарылады (ҚҰЭ).

Ауылшаруашылық техникумы. *Ауылшаруашылық мамандарын даярлайтын арнаулы орта дәрежелі оқу орны.* Майса *ауылшаруашылық техникумына* оқымақ болып арыз берген (А.Хангелдин, Алғыс). *Ауылшаруашылық техникумына* түсу үшін емтихан тапсыру керек (Ө.Қанахин, Мұрагер).

Ауылшаруашылық училище. *Ауылшаруашылық мамандарын даярлайтын төменгі және орта дәрежелі арнаулы оқу орны.* Ыбырай Алтынсариннің бастамасы бойынша 1880 ж. қолөнерлік және *ауылшаруашылық училищелер*, қазақ қыздары үшін арнаулы мектептер ашылды (ҚазССР тарихы).

Ауылшаруашылық экологиясы. <грек. agros – дала, oikos – үй, тұрақ, logos – ілім> *Қолданбалы экологияның бір бөлімі, агроэкология. Ауылшаруашылық экологиясы қоршаған ортаның биотикалық, абиотикалық факторларының және агробиоценоздардың өсімдік дақылдарының өсіп-өнуіне әсерін, сонымен қатар ауылшаруашылық танаптарында тіршілік ететін организмдер бірлестігінің құрылымы мен өзгеруін зерттейді (ҚҰЭ).* Қазақстандағы *ауылшаруашылық экологиясы* және қоршаған ортаны қорғау тәсілдерін жетілдіру саласындағы зерттеулер Ұлттық академиялық аграрлық зерттеулер орталығында, [__], FM FA-ның Ғылыми-зерттеу мекемелерінде жүргізіледі (ҚҰЭ).

Ауылшаруашылық экономикасы. *э к о н. Экономика ғылымдарының ауылшаруашылығындағы өндірістік қарым-қатынастарды зерттейтін саласы.* Нарықтық экономикалық қатынастардың дамуы жаңа *ауылшаруашылық экономикасы* ғылымының алдына жаңа міндеттер қойып отыр (мыс., жерді иеленудегі жекеменшік қатынастар т.б.). Қазақстанда *ауылшаруашылық экономикасы* н зерттеу жұмыстары жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттарында жүргізіледі (ҚҰЭ).

АУЫЛШЫЛ *с ы н. Ауылдық жерді ұнататын, ауылға бара бергіш. Ауылшыл әкешемді ай аралатып елге апарып жүрдім (Ауызекі).*

АУЫЛШЫЛА= *е т. Ауыл-ауылды аралау, қыдыру.* Қысқы аяз қызыл шұнақ, құйын боран, Күн еңкейіп түскендей көзге таман. *Ауылшылап* қыдырар мезгіл емес, Жолаушылар жүрмесе бірен-саран (Н.Баймұратов, Қанды жорық). Шашубай арақ ішіп желдеп отыр, Қайдағы асыл сөзден тергелі отыр. Елден шыққан қатындай неме екенсің, *Ауылшылап* келмесен, сөйлей отыр (Жамбыл, Шығ. жин.).

АУЫЛШЫЛАҒАНСЫ= *е т. Ауыл аралап қыдырған болу.* Тым болмағанда жылына бір мәрте елге келіп *ауылшылағансып*, дос-жаранмен қауышудың өзі бір мәртебе («Парасат»). Мен ертеңінде жай *ауылшылағансып* келіп, қызға тілдестім (С.Бегалин, Замана.).

АУЫЛШЫЛАТ= *е т. Ауыл-ауылды аралату, қыдырту.* Мен оны *ауылшылатып*, қызға бір әредікте тілдестірдім («Қаз. әдеб.»).

АУЫЛШЫЛАУ *Ауылшыла етістігінің қимыл атауы.* Мен елге келісімен *ауылшылаумен* қыдырып жүріп, бала кезден бірге өскен дос-жарандармен әңгімелесіп, бар жайға қанықтым (С.Бегалин, Замана.).

АУЫЛШЫЛДЫҚ *з а т. Ауыл өмірін аңсаушылық.* Оның мақтаулы өлеңдерінен *ауылшылдық*, ескішілдік те таба бастадық («Қаз. әдеб.»).

АУЫМ-САУЫМ *с ы н. ж е р г. Алаңғасар, есерсоқ. – Көкең көз жұмарда: «Несібелім...» деп қиналып еді. Осындай ауым-с ауым ақымақ боларынды білген екен, сабаз, – деді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).*

АУЫНДА= *е т. с ө й л. Аударылып, төңкерілу (балыққа қатысты). Ауындап* жүрген нән балық (А.Байтұрсынұлы, Ақ жол).

АУЫНДАУ *Ауында етістігінің қимыл атауы.* Әділжан іске кіріспес бұрын нән балықтардың *ауындауына* қызыға қарап, біраз кідірді («Әдебиет майданы»).

АУЫҢҚЫ *с ы н. Бір жағына қарай қисайған, ауған.* Түйеге артқан жүгі бір жағына сәл-пәл *ауыңқы* көрінді («Қаз. әдеб.»).

АУЫР *с ы н. 1. Салмақты, жеңіл емес. Ауыр немесе қомақты жүктер тиелген кейбір арбаларға бес-алты адамға дейін жегілген екен (С.Мұқанов, Шығ.). Кабинадан шофер шығып, кузовты ақтарып, қасындағы екі солдатпен ауыр бір нәрсені жерге түсірді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Мен Марияға болысып, оны гүлмен, шағын чемоданмен қалдырып, зілдей ауыр үлкен чемоданды жерден көтердім (Ж.Жұмақанов, Жазылым. кітап). Зілдей ауыр машинаның арба жүретін жолды бүлдіріп кететін түрі бар (Ғ.Мұстафин, Шығ.). 2. Қиыншылығы, азабы мол; ауыртпалығы, мекнаты көп (жұмыс, еңбек, іс). Қайсар ат қорада жеңіл жұмысқа үйреніп қалғандықтан ба, тақа ауыр жұмыстан қашыңқырап жүрді (І.Есенберлин, Алтын құс). Шеберлер тас қашау, сүйек ою, ағаш ою, мүйіз балқыту, металлды өңдеп өрнектеу сияқты ауыр кәсіппен де шұғылданды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Енді қайтсін, жазғы сессия да, мемлекеттік емтихан да оңай емес. Ал қабылдау емтиханы деген нағыз ауырығой (М.Дүйсенов, Мейман.). Жер өңдеуде ауыр еңбекті керек ететін атам заманғы ағаш соқа, мала және кетпен сияқты құралдар қолданылатын («Халық мұғ.») // Азапты, қиын, кедергісі көп (жол, сапар жайында). Алыс жол атты сынаиды, ауыр жол ерді*

сынайды (Мақал-мәтел). Қазақстан бұрын бетпақ, Қайғы басқан шөл еді. Жақын деген көлденеңі Айлық *а у ы р* жол еді (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). Олар мені арқа сүйер азаматтары есебінде алыста *а у ы р* сапарға жөнелтіп, жар жиекте қоштаспақ (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). **3.** *а у ы с. Адам баласына келген ауыртпалық (хал, тұрмыс, өмір жайында).* Көтермеске амал жоқ, көрдім дүние *а у ы р ы н.* Аясаңшы, апырмау, әке-шеше, бауырым (Абай, Тол. жин.). Аурудан да айықпай, осындай *а у ы р* тұрмыстың салдарынан олардың төрт баласы өлді (Семья тәрбиесі). Олар бейбітшілік жағдайда отырған елге ойран салды, *а у ы р* күйге ұшыратты (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Ел тереңге сүңгіді, қармайтұғын қармай тал. Серпілер күн болар ма, Елге түскен *а у ы р* хал (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Ескі дүниенің *а у ы р* азабын тартқан, жаңа дүниенің қызығын көрген адамның бірі мендей-ақ (Әдеб. хрестом.). // *Бейнетті, қайғылы, мұңлы (көңіл-күйі жайында).* Мәкен мен Дәрмен ісі Әбіш қана емес, Абайды да *а у ы р* азап, ұзақ әлекке салған (М.Әуезов, Абай жолы). Айшаның қабағы *а у ы р* қайғымен түйіліп, еңсесін қасірет басқан сияқты еді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Түні бойы айдалада, ақ боранда сары атан адасып кетіп, ең *а у ы р* бейнетті қайтарда көрді (З.Шашкин, Өмір.). **4.** *а у ы с. Қайғылы, мұңды; жанға бататын (хабар, оқиға).* Қабырғасы елімнің Қайысты *а у ы р* хабар кеп, Көлеңкесі өлімнің Туларға салды қара өрнек (С.Мәуленов, Жолдас). Көз алдынан осынша *а у ы р ы* осы азаматтың өз басында ма екен деп те ойлады бұл (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Қандай *а у ы р* жазаң болса да, ол кісі кемітпей, кекетпей, қорламай ұрсатын (Б.Момышұлы, Офицер.). **6.** *Қауіпті, қатерлі.* Көкірегіме кұйдым нәр ғып, Тапқандай-ақ жаным дауа, Орнымнан тұрдым қарғып, Шығып естен *а у ы р* жара (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). *Ауы р* жаралылар бар, орын қажет, – деді ол революциялық комитеттің төрағасына (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бірақ сұлу жанында, Бір *а у ы р* дерт жатқандай. Демі ұқсайды жалынға, Көгінде

күн батқандай (С.Мәуленов, Өлеңд.). Жан қиналмай тапқан мал, Жаныңа болмас сеп деді. Жабыспаса бойыңа Үлкен, *а у ы р* дерт деді (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). **7.** *Жанға бататын, ауыртпалық.* Арық атқа қамшы *а у ы р* (Мақал-мәтел). // *Ақырын, қиналып, баяу, жай.* Машина *а у ы р* қозғалды, Азынап соқты жел демде. Айтылмай қанша сөз қалды, Арманды сенің кеудеңде (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Өз үйіне әрең жетіп, аяғын *а у ы р* басып, қақпадан кіре бергенде, қарындасы Маржан алдынан жүгіре шықты (М.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Асыл ананың *а у ы р* қимылдап, аз күрсініп, қиялға батқан ойлы кескініне назар аударды (С.Бақбергенов, Күй). Құбылған заман-ай, есітпегенді есіттік-ау, – деді бір бүкір шал үйге арқасын сүйей отырып, аса *а у ы р* үнмен (Б.Майлин, Шығ.). **8.** *Көп жауапкершілік жүктейтін.* Байқаймын, жел ұзақ жолда жабыққан, Қасірет басып Сарыарқадан тарыққан. Алып келсе керек *а у ы р* аманат, Абақтыдағы азаматқа зарыққан (М.Жұмабаев, Шығ.). Қонақ қонған жеріне ауыр, тас түскен жеріне *а у ы р* (Мақал-мәтел). **9.** *Қорықтылуы қиын (ас).* Мал еті науқас үшін *а у ы р* келетіндіктен, алғашқы аптада ара-тұра ғана құс етін тағамға пайдаланған жөн («Денсаулық»). Қой еті *а у ы р*, құс еті тәуір деседі (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.).

Ауасы ауыр. *Ауасы нашар, қолайсыз, таза емес.* Төбелерін көк шалған, крептері шөккен, *а у а с ы а у ы р*, аласа забойды аралап Бораш пен Еркін еңкейе-еңкейе жүріп келеді (Ф.Мұстафин, Өмір не өлім).

Аузы ауыр. *Тез арада сөйлей қоймайтын, сөзуар емес.* Әбен жайшылықта сөзуар емес, *а у з ы а у ы р* кісі (Ф.Мұстафин, Дауыл.). *А у з ы а у ы р* Ермек Жанабилдің сөзіне жымия күліп, анда-санда басын бір шайқап қояды (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

Ауыр ақы. *Ала алмай жүрген өші, ұзында кегі, қысқада өші кеткендік.* Мен қаңғырып жүрген қарашың, қайта-қайта шақыртып, менде қандай *а у ы р а қ ы ң* бар еді-ау (Махамбет, Шығ.).

Ауыр артиллерия. *ә с к. Зеңбірек, оқшашар, миномет т.б. оқпен атылатын қарулардың жиынтығы. А у ы р а р т и л л е р и я* мен қаруланған жауынгерлер жауды тез арада-ақ тізе бүктірді («Балдырған»). Ол бухгалтерия жұмысын тексеріп отырып, бұдан бір жеті бұрын *а у ы р а р т и л л е р и я* батареясын жасауға жиылған соманың құжатын таба алмаған (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

Ауыр атлет. *с п о р т. Спорттың күрес, штангі көтеру сияқты күш сынасумен шұғыл-*

данатын адам, спортшы. *Ауыр атлеттер* мектебінің қожасына Мұқан үлкен олжадай көрінді (М.Танекеев, Қажымұқан). Еліміздің *ауыр атлеттерінің* алдағы олимпиадада жақсы көрсеткішке қол жеткізіп, алдыңғы ондықтан көрінеді деген сенім көңілге ұялайды («Егемен Қазақстан»).

Ауыр атлетика. спорт. *Күрес, штанга көтеру сияқты спорт түрі.* Асан жасы отызға тақаған кезде *ауыр атлетикамен* айналыса бастады («Спорт»). *Ауыр атлетикаға* классикалық ұшсайыс (жайлап күштеп көтеру, жұлқи көтеру және серпіп көтеру), бес-сайыс (ұшсайысқа қосымша бір колмен жұлқи көтеру, серпіп көтеру) жатады (КСЭ).

Ауыр әскер. көне. *Сан мың қол, көп әскер.* Қырық бір жасқа келгенде, *Ауыр әскер* қол ертіп, ... Айбалтама шыдамай, Хан баласы жылады-ай (М.Өтемісов, Өлең.). Қараспан таудың етегіне Келіп қонған Қараман *Ауыр әскер* қолымен (Қобыланды батыр).

Ауыр болды. а) *Көтеруге қиындық келтірді, салмақты болды.* Атқа артқан жүгіміз де *ауыр болып*, жүрісіміз өнбей, қарға адым жер мүң болғандай (Алғашқы адым). ә) *Жанға батты, қиындық келтірді.* Жылағанды тоқтатып, Ынсап қылсақ жарайды. Қоймасаң қайғы *ауыр боп*, Тұл бойыңа тарайды (Абай, Тол. жин.). Әкеміз майданға аттанып, шиедтей бес баласын асырап бағып-қағу анамызға *ауыр болған*ы белгілі («Қазақст. әйелдері»).

Ауырдың үстімен, жеңілдің астымен. *Қиындықтан қашқалақтап, жанын қинағысы келмей, ештеңе-септеп.* *Ауырдың үстімен, жеңілдің астымен* дегендей, майда шуақ өмір сүріп жүргенде 1941 жылдың июнінде герман фашистері бастаған соғыс кездесіпті де, майданға аттаныпты (Ж.Жұмақанов, Үш бөйтерек). Мұратов қиратып жұмыс та істемей, техникаға иек сүйеп, *ауырдың үсті, жеңілдің астымен* жүріп жатқан жан сияқты (С.Хайдаров, Құрыш білек.).

Ауыр жағдай. *Азап тұрмыс, қиын хал-ахуал, қиыншылық кез.* Осындай *ауыр жағдайда* жүрген Шоқан өзінің ғылыми жұмыстарынан да қол үзбейді (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.). Аптасына бір күн, екі күн оқудан қалып, ау салсам да, біздің үйдің *ауыр жағдайы*н білетін мұғалімдер еш ескермейді әйтеуір (З.Шүкіров, Жас жесір).

Ауыр жараланды. *Өміріне қауіп төндіретіндей қатты жарақат алды.* Шахтаның төбесі құлап, бір жұмыскер *ауыр* жараланды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Тәжірибелі хирург ең алдымен жеңіл және орташа жаралыларға кө-

мек көрсетіп, *ауыр жараланды* деген басқа дәрігерлерін жіберіп, бар мүмкіндікті пайдаланатын («Әдеб. және искусство»).

Ауыр жаралы. *Өміріне қауіп төндіретін қатты жарақат алған.* *Ауыр жаралылар* бар, орын қажет, – деді ол революциялық комитеттің председателіне (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Ауыр жатыр. сөйле. *Нашар, әл үстінде.* – Жанғали, фельдшерге шап. Зағипа *ауыр жатыр*, – деді (Х.Есенжанов, Тар кезең.).

Ауыр жұдырық. *Қушті соққы беретін жұдырық.* Саусағы бейне тістегі, Темірдей *ауыр жұдырық*, Бүйірден соғып үш теуіп, Шығарды үйден гүлді ұрып (Д.Әбілев, Алтай.).

Ауыр жүк. а) *Ауыртпалық, қайғы-қасірет, уайым.* Үстінен *ауыр жүкті* алып тастағандай боп, Нағима еркін тыныс алып, күндегі үйреншікті жұмысына кірісті (Б.Майлин, Шығ.). Жас кетсе де заманың *ауыр жүгін* арқалап, соншама ойдың түндігін ашуда ел тағдырын қатты ойлағанға ұсайды (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). ә) *Аса жауапты зор міндет.* Біздің заманымыздың үлесіне *ауыр жүк* артылып отыр (М.Ақынжанов, Ыбырай.).

Ауыр индустрия. экон. *Мәшине, техника т.с.с. жабдық-жарақтар мен өндіріс құралдарын өндіретін өнеркәсіп.* Әрине, Қазақстанда *ауыр индустрияның* басқа салалары секілді машина жасау өнеркәсібі де бар (К.Смаилов, Мамандық.). Елімізде ірі өнеркәсіпті, оның ішінде *ауыр индустрияны* одан әрі дамытып, ауыл шаруашылығын қауырт көтеру шарасы іске асты (К.Әзірбаев, Шығ.).

Ауыр кез [жыл, күн]. *Ауыртпалығы көп қиын уақыт.* Сақ бол, көктем, *ауыр кез.* Ұялма, тойып ал (М.Дүзенов, Ант). Бірақ қандай *ауыр жыл* болса да, ол жылқыны күйлі, шығынсыз бағыпты (Абзал жандар). 1932 жылғы *ауыр жыл.* Халіміз онша болмай Лепсі жақтағы нағашыларыма кеткенмін (К.Қазыбаев, Ызғар). Баланы анадан айырған, ел басына *ауыр күн* туып, қабырғадан қан жауған заман болды (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). Базаралыға кешегі *ауыр күндерін* еске ала беру қиын шығар (М.Әуезов, Абай жолы).

Ауыр көрді. *Азап деп білді, қиыншылық деп түсінді.* Әуелден өзін-өзі билеп, азаттықпен жүрген халық біротала біреуге бағынбақты *ауыр көріпті* (Абай, Тол. жин.).

Ауыр күн. этн. *Аптаның жеті күнінің бесінші күні.* Жеті күн бүгін, ертен, бүрсүгүні, арғы күн, *ауыр күн*, соңғы күн, созына деген ретпен айтылады (Қаз. әдет-ғұрып.).

Ауыр күрсінді. *Ішкі шерін шығара кең тыныс алды, көкірегі қарс айрылды.* Шал *ауыр күрсінін* алды да, орнынан бір көтеріліп қойды (С.Бақберенов, Күй). Міне сол мұның, өз басының бітеу қайғысын бұл Кавказға толық айтты да, *ауыр күрсінді* (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). Тек анда-санда ғана кең кеудесінің шыңырауынан өксік үнін шығара *ауыр күрсінін* алады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Ауыр қол. *к ө н е. ә с к. Сан мың әскер, самсаған сары қол.* Қалың елді бауырына ап қылыштың, *Ауыр қолы* өткен мұнда Шыңғыстың. Ақсақ Темір айқайын да естіген, Көпті көрген қариясы Шығыстың (С.Мәуленов, Жаңа арна). Қара торғай әскері алты мыңға жетіп, *ауыр қол* болған соң, Ыбырай екінші қолбасы болып тағайындалды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Олардың *ауыр қолының* ішінде түркі тайпаларының бәрі дерлік болған («Түркістан»). Көрмеген ешкім мұндай *ауыр қолды*, Көптігінен дүниенің жүзі толды (Бабалар сөзі).

Ауыр машина жасау. *э к о н. Энергетикалық, металлургиялық, мұнай өңдеу, тау-кен өндірісі, жүк көтеру транспорты, механикалық престоер өнеркәсіптері үшін құрал-жабдықтар өндірумен шұғылданатын салалардың жиынтығы.* *Ауыр машина жасау* еліміздің экономикасын көтеруде аса маңызды роль атқарады (ҚСЭ). *Ауыр машина жасау* ауыр индустрия мен құрылыстың негізі болып табылады (ҚСЭ).

Ауыр металдар. *х и м. Тығыздығы темірден артық болатын түсті металдар тобы.* *Ауыр металлға* мырыш, қорғасын, қалайы, мыс, сынап, никель жатады («Лен. жас»).

Ауыр мінезді. *Салмақты, байсалды, сабырлы, көнтерілі.* Жеңіл мінезді ауыр ой ауырлатады. *Ауыр мінезді* жеңіл ой жеңілдетеді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ол кісі тау қозғалса да қозғалмайтын *ауыр мінезінен* мен күтпеген қылық көрсетіп, нар денесін селкілдете қарқылдап күлді (К.Баялиев, Дегелек.). Әзмұқан *ауыр мінезді*, маңғаз, ер кісінің сұлуы дерлік жігіт еді (Б.Момышұлы, Офицер.).

Ауыр ой [сезім, қайғы]. *Мазаландырған, қапаландырған ой, уайым-қайғы, қиындық.* Талайдан келген абырой, Таусылар жолы осы, – деп, Басына кірген *ауыр ой* Көретін емес көнші деп (Ғ.Қайырбеков, Таулар.). Мазасын кетірген *ауыр ой* күні бойы еңсесін көтертпеді («Қаз. әдеб.»). Дүниенің қайғысын бір өзінің басына орнатқан, өмірге қол серметкен

қалың ой, *ауыр сезім* бірте-бірте алыстап, үстін тот басып, ұмытылып бара жатқандай болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Айшаның қабағы *ауыр қайғымен* түйіліп, еңсесін қасірет басқан сияқты еді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Ауыр өнеркәсіп [өндіріс]. *э к о н. Шикізат өңдейтін ірі кәсіпорын; халық шаруашылығының аса маңызды саласы.* *Ауыр өнеркәсіп* кен, химия, түсті және қара металл, биметалл кендерін, құрылыс материалын өндіретін құрылымдар жатады (ҚҰЭ). Жерінен бір грамм да қазба байлық шықпайтын, *ауыр өнеркәсіп* атымен жоқ деуге де келетін, халқының саны жеті миллионнан әзер асатын Швейцария тұрғындары ең алдымен өздеріне сенеді (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Қазақстан тек республиканың ғана емес, сонымен қатар бүкіл еліміздің *ауыр өнеркәсібі* мен ауыл шаруашылығының барлық салаларын дамытуға қажетті табиғи шикізаттардың сарқылмайтын арсеналына айналды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Ол – коллективтендіру, *ауыр өндірісті* көтеру, Ұлы Отан соғысының тақырыптары, ол – ескілікпен күресу тақырыптары (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). *Ауыр өндіріс* халық шаруашылығының ұлттық экономиканың дамуына шешуші ықпал ететін маңызды саласы (Саяси экономия).

Ауыр салмақ. *Ауыртпалық, қиыншылық, жауапкершілік.* Мен де жауапкермін ғой, әйтсе де *ауыр салмақты* сізге салатын түрі бар, – деді Асайын (С.Омаров, Өмір.). Адамбек қаза болып, соңғы бір-екі жылдан бері бүкіл үй ішінің *ауыр салмағы* менің мойныма түскен (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Ақ патша анттан тайып, солдат алмақ, Түспекші қарашаға *ауыр салмақ*. Ұсанның айтқанына көнген адам, Қара басын далдалап алып қашпақ (И.Байзақов, Танд. шығ.).

Ауыр салмақты. а) *Салмағы ауыр, ауыр жүк тиелетін.* Ембі станциясының локомотив депосының машинистері арасында *ауыр салмақты* поезды жүргізушілер көбейе түсуде («Лен.жас»). ә) *с п о р т. Жарысқа түсетін спортшылардың салмағына қарай бір тобы (категориясы).* Мухамед Али, міне, бірнеше жыл бойы *ауыр салмақтылар* арасында әлемнің ең күшті кәсіби боксшысы аталып келеді («Спорт»). ә) *Мінезі ауыр, сабырлы.* Туасы, Майбасаров әншейінде *ауыр салмақты* көрінгенмен, мұндай жиын-кеңестерде құрт өзгеріп кетеді екен (О.Сәрсенбаев, Сағым). Тек *ауыр салмақты* Сламгерей ғана үнсіз ойға шомып, тындап отырған сияқты (Ақберен).

Ауыр соққы. а) *Құшті соққы.* Дың еткен *ауыр соққы* шекемді шарт еткізіп жарып түскендей болды (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Тымырсық қыстың ертеңгі тымырлық ауасы жаңғырық даусын жарға соғып, *ауыр соққы* *ыме* н бірге дүңкілдейді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). ө) *Үлкен қиыншылық, өмірдің қиын сынағы.* Бір жағынан адамдық сыпатқа *ауыр соққы*, қорлық (М.Әуезов, Абай жолы). Тапсырған жұмысты тиянақты орындауға тәжірибесі жетінкіремей, әрі жаңа ортаға үйрене алмай, өмірден талай *ауыр соққы* жесе де, бөріне шыдап бақты («Жалын»).

Ауыр соқты. *Қиын тиді.* Әлі де Мұкарамамен кеңірек сөйлесейін, көппен бірге аттанған жорық жолы әйел балаға *ауыр соғар* (Х.Есенжанов, Тар кезек). Жаным Ақа, жол *ауыр соқты-ау*, шамасы, – деп, Гауһар арбаның екінші жағынан келіп, жігіттің сау қолын ұстап, бетіне елжірей қарап тұр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Ауыр сөз. *Қатты айтылған, жанға бата-тын, намысқа тиетін, көңілге келетін сөз.* Бір көріскен ағадан мұндай ащы, *ауыр сөзді* естимін деген жоқ едім (Ә.Әбішев, Пьеса.). Біз үшін бұдан артық *ауыр сөз*, бұдан артық айтпаса дерлік сөз жоқ еді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Қазір Жанай оған қандай *ауыр сөздер* айтса да тұзы татымайтындай көрінді (С.Мұратбеков, Көкорай).

Ауыр су. х и м. *Таза суды электролиздеу арқылы бөліп алған судың ауыр изотоптық түрі.* *Ауыр судың* үш изотоптық түрі химиялық тепе-теңдікте болады (Химия). Табиғи және атмосфералық *ауыр судың* құрамында сутегі атомдарының орнын оның ауыр изотопы – дейтерий басады (ҚҰЭ).

Ауыр тамақ [тағам]. *Қорытылуы қиындау майлы, құшті тамақ.* Аурудан сақайып кеткенше *ауыр тамақ* ты азайтқан дұрыс болады («Денсаулық»). Кешке қарай, ұйқыға жатар алдында, *ауыр тағам* ішу де осы айтылған жайларға өз әсерін тигізеді («Денсаулық»). Өзге сусын қатқыл деп шәрбат ішкізіп, өзге *тағам ауыр* деп жілік майын жегізіп еді (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Ауыр тартты. *Қимыл-қозғалысы қиындады, ауырлап қалды.* *Ауыр тартқан* аяғын баппен басып, төрдегі қос қабат ала патсайы көрпенің үстіне келіп отырды (Б.Аманшин, Көкжар). Үшіншіден, тамақтан кейін дененің *ауыр тартуы*, іші толып кету, кекіру сияқты белгілер білінеді (Х.Әбисатов, Қарын рағы). Науқасы күннен-күнге *ауыр тартып*,

төрт-бес күннің ішінде бек қауіпті секілді көрінді (М.Дулатов, Шығ.).

Ауыр тиді [ауырға түсті]. а) *Көңіліне келді, жайсыз болды.* Клубта отыру Ермекке *ауырға тусті.* Ол Көмешті есіне алды (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Өзіңді бір көруге асық болып, алыстан аңсап келгенімде, *ауыр тиер* демедің ғой сөзіңді (А.Хангелдин, Ғани.). Еламан ұзақ жолдан қалжырап келген көрі атасына мына әңгіменің *ауыр тиерін* білді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). ө) *Қатты батты, әсері құшті болды.* Қыс биыл *ауыр тиіп*, бәрімізді діңкелетіп кетті («Қаз. әдеб.»).

Ауыр тыныштық. *Ауыр жағдайдағы тұн-жыраған үнсіздік.* Командирлер мен солдаттар барлығы *ауыр тыныштық* үстінде, іштерінен тынып тұр (Б.Момышұлы, Офицер.). Губернатор Амангелдінің жалғыз емес екенін көрді. Жиналғандар да мұны сезді. Бір минуттай жұртты *ауыр тыныштық* басты (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Ауыр шерік. к ө н е. *Көп әскер, қалың қол.* Қол астындағыларды ұйымдастырып, қару-жарағын асындырып жиылғаннан соң *ауыр шерікпен* өзі Самарқанд жаққа жүрді (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

Аяғы ауыр. э в ф е м. *Екіқабат, жүкті.* Көке, *аяғы ауыр* Айымға көмектесейін деп әдейі ертерек келдім, – деді Күнсұлу (Ә.Әбішев, Терек тамыр). *Аяғы ауыры* н білген соң Жолдасбай да сөз айта алмай, не де болса Ахметтің келуін күтті (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Үйленгеніне үш жылдан асса да балалы бола алмай жүрген келіншегінің *аяғы ауыр* екенін біліп, Жоламанның қуанышы қойнына сыймады («Жұлдыз»).

Бойы ауыр тартты. *Денесі ауырлады.* Салқын тиіп ауырып қалғандықтан, *бойым ауыр тартып* жүре алмай келемін (Пернедегі терме.).

Жолы ауыр. а) *Көлікпен жүріп-тұруға қиын жол.* Мемлекеттік тапсырма көктемде ғана түсіп, *жолы ауыр* деген Қиыр Шығысқа өзі сапар шегуді қиынсыңған да, Гасфорттан кісі сұраған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). ө) *Сәтсіздікке ұшырай беретін, қиындыққа кезіккіш, жолы онша бола бермейтін.* Шабуыл шапқынның үстінде барымталанған еді деп, сендерге қосып жібере салмаң, ол баланың *жолы ауыр*, жөні басқа (Д.Әбілев, Арман.).

Көңіліне [көңілге] ауыр алды. *Ренжіді, өкпеледі.* Халима марқұм Нысанның кішкентай қатынының сөзін *көңіліне ауыр алып*, бір жыл бойы ұмытпай айтып жүріп еді (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Жокты *көңілге*

ауыр ала бергеніңіз, не, Нүреке? (Т.Нұртазин, Мұрат). *Көңіліңе ауыр алма*, жиен (С.Мұқанов, Менің мект.).

Қолы ауыр. *Жұдырығы қатты, ұрса оңдырмайды деген мағынада.* Ескертемін, Менің *қолым ауыр*, маған жөнсіз тиіспендер, – деп, Мүсілім қабағын түйді («Әдеб. және искусство»).

Мінезге ауыр. *Ашылып сөйлей қоймайтын, адаммен жұғысуы қиын, түйық мінезді.* Бірақ аз күлетін *мінезге ауыр*, сырға түйық, сөзге сараң Айжан махаббатын да ішке бүгеді (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). *Мінезге ауыр*, сонысына қарай сөзге де сараң (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Ботақара *мінезге ауыр*, таппар болуы керек, түсі тым суық (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

Мінезі ауыр [ауыр мінезді]. *Аса ұстамды, сабырлы, адамға бірден ашыла қоймайтын.* Өмірінде өріммен ғана шұғылданған, *мінезі ауыр*, ол ауылдағы ойын-сауық, айт-той сияқты думандарға да желігіп көрмеген адам (С.Мұқанов, Есею жыл.). Құлындай ащы дауыстым, Құлжадай айбар мүйіздім. Қырмызыдай ажарлым, Хиуадай базарлым, Теңіздей терең ақылдым. Тебіренбес *ауыр мінездім!* (Махамбет, Өлең.).

Сүйегі ауыр. а) *Ауыр тартатын, салмағы ауыр.* Ондай қойдың басы қауғадай, терісі өте қалың, *сүйегі ауыр*, бұлшық еттері ірі болып келеді (А.Еламанов, Қой шаруаш.). Алпамса *ауыр сүйегі* Ауылды басып қалғандай. Түгімен жұтса түйені, Түйілмей, тағы салғандай (Ж.Молдағалиев, Жесір.). ә) *Өте салмақты, сабырлы. Сүйегі ауыр* кісі ғой, анау-мынауға қозғала қояр ма екен (А.Токмағамбетов, Шөңгек).

Тілі [стилі] ауыр. *Тілі бірден түсінуге қиын, шұбалыңқы.* Ізденушінің жинаған материалы бай болғанмен, *тілі ауыр*, стилі жатық емес екен («Қаз. әдеб.»). Қайсыбір мақалалардың сөйлем құрылысы шұбалыңқы, *тілі ауыр*, стилі ауыр («Ана тілі»).

АУЫР= е т. 1. *Науқастану, сырқаттану, дертке шалдығу.* Жәмила аяқ астынан *ауыр* *ы* *н*, ауруханаға түсе қалды (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Тәбеті түкке шаппаған соң, *ауыр* *ы* *н* қалған жоқпын ба деп, Маңдайын ұстап, саусақтарымен екі шекесін қысты (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Ақ халаты үстінде, Аппақ оның ісі де. *Ауыр* *с аң* сен емдейді, Келеді түн ішінде (Қ.Мүсірепов, Менің апам). 2. *Жанына бату, ауырсыну.* Мойнына таңған дөкеге қан қатып, жарасы *ауыр* *ы* *н* мазасын кетірді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Азғана ішкен

шарап, сыра басқа осы сияқты ішкіліктің өзінен бала түнде қорқатын, ұйықтай алмайтын болады, асқазан-ішектері, жүрегі, бауыры тағы сондай мүшелері *ауырады* (Семья тәрбиесі). Жаралы аяғының талықсып *ауырған* *ы* *н* да Төкенге жаңа білінді (С.Бегалин, Ана қайраты). 3. *ауыс. Күйіп-жану, жаны ашу, налу, аяу.* Әрине, Манаптың жыл бойғы еткен еңбегінің еш болғаны өкінішті-ақ, бұған жүрегіміз *ауырады* («Жас Алаш»).

Басы ауырды. *Мазасы кетті, жаны күйді.* Осындай ғафилді көп өткізіп, елемеген кісінің не дүниеде, не ахиретте *басы* бір *ауырмай* қалмаса керек (Абай, Тол. жин.).

Басы ауырып, балтыры сыздады. а) *Ауырып, сырқаттанып қалды, жаны қысылды.* Адам болған соң *басы ауырып, балтыры сыздамай* тұра ма? («Лен. жас»). Біреудің *басы ауырып, балтыры сыздай* қалса, ағайын-туғанның бас көтерер азаматы әрі жанашыры Елеусіз ағаға баратын («Мәдениет және тұрмыс»). Қалқам Әбіш, өжең сені көп ойлады ғой. *Басы ауырып, балтыры сыздаса* серігі жоқ, бұтағынан үзілген мәуем еді, – деп күрсінетін (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Жаны ашыды, қайғырды.* Сен үшін *басы ауырып, балтыры сыздап* отырған жанашыр кісі жоқ (А.Токмағамбетов, Шөңгек).

Ет ауырды. *Жаны қиналды.* Уайым аз, үміт көп, *Ет ауырмас* бейнетке. Бүгін-ертен жетем деп Көңілге алған дәулетке (Абай, Тол. жин.).

Жаны ауырды. а) *Қатты налыт, қиналды, дертті болды.* Көмірдің қақ жартысы алынбай қалып жатыр, бұған кімнің *жаны ауырмас* *ы* *н* (Ә.Әбішев, Пьеса.). Ауырмай тәнім, *Ауырды* *жаны* *м*, Қаңғытты, қысты басымды. Тарылды көкірек, Қысылды жүрек, Ағызды сығып жасымды (Абай, Тол. жин.). ә) *Қамын жеді, жаны ашыды.* Орынбай тек қана өз жұмысына *жаны ауырып*, соның қамынан басқа ештеме ойламайтын жігіт емес («Лен. жас»). Бір кезде жылт етіп көрінген мәдениет университеті жұмысының жатып қалғанына ешкімнің *жаны ауырмайты* *н* көрінеді («Жас Алаш»).

Іші ауырды. а) *Ренжіді, қиналды.* – Жоқ, Бешім, олай деме, дос адаммын, жамандағандарына *ішім ауырады* (К.Оразалин, Ақ жазық). ә) *Өкінді, іші ашыды.* Ол атты алып алған соң *ішім ауырып* қалды (А.Токмағамбетов, Әке.).

АУЫРАЙ= е т. с ө й л. *Ауырла.* Әділдік табылмай басқа дене азығы өнерлерінің көбеюімен жалпы адам баласының күн көрісі

ауыраймаса, жеңілеймейді, бақытсыздығы көбеймесе азаймайды (С.Торайғыров, Шығ.).

АУЫРАЮ *Ауырай етістігінің қимыл атауы*. Жыл бойы ауру-сырқау болып келген анасының соңғы аптада *ауыраюы* қызының еңсесін езіп, көңіліне қаяу түсірді (Біздің оттар).

АУЫРҒАНСУ *Ауырғансы етістігінің қимыл атауы*. Бұл кісінің ыңкылдап *ауырғансы* бұрын да болған (Ауызекі).

АУЫРҒАНСЫ = е т. *Жанына батқансу, науқастанғансу*. Әйелінің *ауырғансы* жұмысқа шықпай қоюы жиілеп кетті, – деп Кәрім қинала сөйледі (С.Алдабергенов, Әңгім.).

АУЫРҒЫШ с ы н. *Жиі ауыра беретін, сырқаттанғыш, науқастанғыш*. Құс жылына бір рет түлемесе, тоңғақ және *ауырғыш* келеді (С.Қасиманов, Сикырлы.). Апамның өзі де соңғы кезде *ауырғыш* боп кетті (Таң нұры). Нерв неғұрлым жуан болса, солғұрлым тез *ауырғыш* болады (А.Даиров, Хирург.).

АУЫРҒЫШТА = е т. *Ауыра беру, жиі сырқаттану денсаулығы болмау*. Әкесі майданнан есен-сау оралғанымен, *ауырғышта* ай береді (О.Бөкеев, Мұзтау). Жаннан артық көретін сүйікті ұлы Жанұзақтан айрылып, Тойпан әжем *ауырғышта* й берді («Жетісу»).

АУЫРҒЫШТАТ = е т. *Ауырта беру, мазасын алып, жанына батқызу*. Қан майданда алған жарақат үш ай болды, мазасын кетіріп, *ауырғышта* т а берді (Жаңарған өлке).

АУЫРДӘУЛЕТТІ с ы н. қ о ғ - с а я с и. *Дәулеттілердің ішінде байлығы асқан ауқатты топқа жататын (адам)*. Сағындық жуан жерден шыққан белді бай, *ауыр дәулетті*, малы мол адам (І.Жансүгіров, Бадырақ).

АУЫР-ЖЕҢІЛ з а т. *Қиындық, ауыртпалығы мен жеңілдігі, оңайлығы*. Соның кейде *ауыр-жеңіл* де байқамай қалам, үйреніп кеткен болармын (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ал егер мұны өзіл дейтін болсаң, оның да бізге *ауыр-жеңіл* жоқ (С.Бақбергенов, Біздің колхоз). Біздің биылғы жылғы атқарар жұмысымыздың да, алған міндеттемеміздің де *ауыр-жеңіл* жоқ («Жетісу»).

АУЫР-ЖЕҢІЛДІК з а т. *Ауыр я жеңіл болушылық*. Әрине, әр өсімдіктің дәні оның биологиялық қасиетіне байланысты түртүрпаты, ірі-уақтығы, *ауыр-жеңілдігі* жағынан еш уақытта бірдей болуы мүмкін емес (Ж.Шәріпбаев, Тұқым себу.). Аурудың *ауыр-жеңілдігі* малдың жасына, қоңына және оның жалпы күйіне байланысты (Т.Тілеуғалиев, Ет. эксперт.).

АУЫРЛА = е т. **1.** *Белгілі бір заттың салмағының арта түсуі*. Арқардың жауы көп, олар ересек болған сайын мүйіздері де шиыршықтала оралып, *ауырлайды* (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Енгігіп есек жүгі *ауырлады*, Моншақтап мойынынан тер сауылдады. Аяғын шалыс басып, әлі құрып, Сондағы атқа өтініп жалынғаны (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). Терезе алдындағы екі алма ағашының жемісі *ауырлап*, бұтақтарын төмен иіп бара жатыр екен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **2.** *Жүк я дене салмағын ауырсыну*. Ол көтерген жүгін *ауырлап*, енгігін баса алмай, баяу жүріп келеді (Алғашқы адым). Қосылар, қуана бер, осы бүгін Жауға олжа еттірген жоқ жалғыз түгін, Келеді көліктері көтере алмай, *Ауырлап* алтын-күміс артқан жүгін (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Болдырған-дықтан тіпті аяғымдағы етігімнің өзінде *ауырлағандай* болдым (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Қос тұлпар ұшқанменен жер бауырлап, Қатардан қала берді өрді *ауырлап* (С.Керімбеков, Еңбек – ата.). **3.** *Қиынсыну, көтере алмау, әлсіреу*. Әншейінде шыдамды жылқы дәл бұл уақытта ыстықты шын *ауырлап*, мең-зең болып тұрғандай (М.Әуезов, Қараш.). Ыстықта пішілген қозылар *ауырлайды*, пышақ тиген жеріне шыбын қонып, құрттап та кетеді (М.Ермеков, Қазақст.). Аурудың бұл кезеңі өткеннен кейін адамның денесі *ауырлап*, әлсірейді, басы қатты ауырып, кейде лоқсу, құсу басталады (Аса жұқпалы.). **4.** *ауыс. Артық көру, жақтырмау, ауыртпалығын көтере алмау*. Кеше «ит басына іркіт төгіліп жатқанда» Сейфулланың бір өзін *ауырлаған* жоқ еді, енді бұлар үшеу ғой (С.Талжанов, Сейфулла.). Институттың өз қызметкерлеріне үй жетпей жатқанда Қажымның екі бірдей бөлмені ұстап отырғанын *ауырлаған* болса керек (Спорт жұлдыздары). Біраз күннен соң олар мені *ауырлап*, қыңкыл-сыңкыл білдіре бастады (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Бірді олай жаратқанда, бірді бұлай, Бәрінен күр жаратқан сені құдай. Жел тұрса, зөрең ұшып қалтырайсың, Басыңа *ауырлайсың* қонса торғай (А.Байтұрсынов, Шығ.). **5.** *Қиындап кету, қиындай түсу*. Ақ жазықтың ішіне сүңгіген сайын судан алыстап, жағдай *ауырлай* бастады (К.Оразалин, Ақ жазық). Қанапия жұмысының бұрынғыдан гөрі анағұрлым *ауырлап* кеткенін алға тартып, тұрғын үй жағдайын жақсартуды айтып көрмек болып еді (М.Мұқанов, Жан дүние.). **6.** *Ұлаю, арту, көбею*. Соңғы шақтағы Абайдың ішпей шөккен мұң-наласы осы кезде әсіресе *ауырлап*, қюлана түскен (М.Әуезов, Абай жолы). Күнәні

жасырған сайын қылмыс *ауырлай* түседі (К.Тоқаев, Көмескі із.). Содан жазасы *ауырлай*, жыл үстіне жыл жамылып, хабар-ошарсыз кетіпті (М.Гумеров, Хазірет.). 7. *Ренжу, кею, көңіліне кек алу деген мағынада*. Немене, біздің жанашырлықпен айтқан сынымызды көтере алмай *ауырлап* қалдың ба? – деп Қайсар барлай қарады («Жас Түркістан»). 8. *Жағдайы нашарлау, аурудың асқынуы*. Ол есікті сарт еткізіп, шығып кеткен, үйге келіп не айтқанын білмеймін, маман *ауырлап* қалыпты (Ә.Сараев, Қарапа.). 9. *Ішкен асын көтере алмау, денені басу, көтертпеу*. Тоя жеген астан *ауырлап* қалған қонақтар басы жастыққа тиер-тиместе ұйқыға кетті (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Ет жесе *ауырлап* қалады, кейде тіпті ішкен асын қайта тастайды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Жасы ұлғайғандықтан ба, неге екенін ет жесе *ауырлап* қалатын болды («Жас Алаш»). 10. *Екіқабат болу, аяғы ауыр болу*. Әйелінің *ауырлағанына* бес-алты айдай болып қалды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Аузы ауырлады. *Тез арада сөйлей қоймады*. Малқарды әдетінше қостай жөнелген жоқ, қабағы кірбең тартып, *аузы ауырлай* қалыпты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Аяғы ауырлады. *э в ф е м. Екіқабат, жүкті болды*. Жұбайы айы-күні жақындап, *аяғы ауырлап* жүрген соң, самаурынға өзі от салып жүр еді (С.Адамбеков, Өмір тойы). Аруды есіркеді, ел-жұрт аяп, Аз күнге аялдады қамшы, таяқ. *Ауырлап* күннен-күнге ана *аяғы*, Босанар келе жатыр ай-күн таяп (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

Дем [демі] алуы [алысы] ауырлады. *Тыныс алуы қиындады, ентікті*. Тұзды күнде берсең, малдың қан айналымы бұрынғыдан да жиілейді, *дем алуы ауырлайды* (Шопан серігі). Туберкулезбен ауырған семіз адамның *дем алысы ауырлап*, терлеп-тепшіп, берекеті қашатын болады (Ш.Көшербаев, Туберкулез). Қыран *демі ауырлап*, қат-қабат биіктен тасқа құлап түсердей қауіп-қатерде жүрсе қалай болмақ (Д.Әбілев, Арман.). Аурудың *дем алуы ауырлай* бастағанын байқап, қасындағылар оны сыртқа таза ауаға алып шықпақ болды («Жалын»).

Денесі [тұла бойы] ауырлады [ауыр тартты]. *Өзін жайсыз сезінді, өне бойы сыздады*. Әбден шаршап қалжыраған Әлімжанның *денесі ауыр тартып*, орнынан тез тұра қоймады (Т.Шопашев, Шие.). *Денесі ауырлады* онан сайын, Бір нәрсе екі иықтан басқандайын. Шама жоқ қолын бұлғап шақыруға, Десе де үні шықпай айқайлайын (Ш.Әбенев,

Кейпін батыр). Отыра берген сайын *тұла бойы ауырлаған* сықылды (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). Болаттың машина соғып тастаған *тұла бойы* салдырап, *ауырлап қалыпты* (Б.Соқпақбаев, Қайда. Тауһар).

Жол ауырлады. а) *Жол қиындады, жүру қиындады*. Өрге қарай көтерілгенде *жол ауырлап*, ықтасынға түскен күртік қардың кей тұсы аңсақ ойылып, Біршектің құлағының түбі жіпсігендей болды (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *Қиындыққа кезікті, нәтиже бермеді*. Қимылдаса осылай Жеңістің жолы жеңілдеу Жаудың *жолы ауырлап*, «Күткенім енді өлім» дер (Айманкүл, Ана сыры). Тағдырдың жолы *ауырлап* кісі істемеймін дегенді істейді екен; қос ғұлама туған жерден безіп, жат өлкеге сапар шекті (Д.Досжанов, Жібек.).

АУЫРЛАН = е т. 1. *Салмақ қосу*. Мынаны көріп Ескендір аң-таң қалды, Бар қаруын алтынға қоса салды. «Енді қайтер екен» деп қарап еді, Бұрынғыдан қу сүйек *ауырланды* (Абай, Тол. жин.). 2. *ауыс. Қоюлану, арту, көбею*. Күннен-күнге басқан тұман *ауырланды*, қалыңдап, хал жаманға айнала берді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

АУЫРЛАНДЫР = е т. *Күрделендіру, салмағын арттыру*. Бұл комитет жұмысын бұрынғыдан да салмақтандыра, *ауырландыра* түседі (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

АУЫРЛАНДЫРУ *Ауырландыру етістігінің қимыл атауы; салмағын арттыру*. Кейбір адамдар суды көп тартып *ауырландыру* үшін жүнді дымқыл жерде ұстауға тырысады (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.).

АУЫРЛАНУ *Ауырлану етістігінің қимыл атауы; бір заттың, нәрсенің салмағының артуы, күрделене беруі*. Жұмысының күннен-күнге *ауырлануы* көптеген жұмыскердің ертеңгі күнге деген сенімін азайтқандай (Ғ.Сланов, Әңгім.).

АУЫРЛАТ = е т. 1. *Қатты қиналту, ренжіту, налыту*. Мана денесін қорғасындай *ауырлатқан* ой енді денесінен түскендей боп, таң асқан аттай бойы жеңілденіп сергіді (С.Мұқанов, Ботагөз). 2. *Қиындату, баяулату*. Су сіңген балшық етікке илене жабысып, қыздың аяқ алысын *ауырлатып* жіберді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Қимыл-қозғалысында да әр кездегідей іштегі сезімін тежеп, қолдан *ауырлатат* түскендей бір түрлі ебедейсіз баяулық бар (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

АУЫРЛАТУ *Ауырлату етістігінің қимыл атауы*. 1. *Бір заттың, нәрсенің салмағын арттыру*. Крокодилдер тамақ орнына емес, өзінің

салмағын *ауырлату* үшін тас жұтады екен (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажапт.). **2.** *ауыс. Күрделендіре тұсу.* Егер оқушы маңызды сұрауларға ойдағыдай жауап берсе, оған сұрауларды көп беріп, сабақты *ауырлатудың* қажеті жоқ (С.Көбеев, Орынд. арман).

АУЫРЛАУ¹ с ы н. **1.** *Ауырырақ, салмақтырақ.* Ағаштыңда *ауырлауы* табылмаған екен, мынау қатты тиіп не жарытар дейсің? (Ә.Әлішев, Батыр.). Ал менің осындай *ауырлау* жүк көтерейін десем, екі аяғымның сыздап ауыратыны білінеді (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Қауметіне қарағанда аруананың жүгі жеңілдеу, тайлақтың жүгі *ауырлау* болды (А.Сарбөпин, Ала қарға). **2.** *ауыс. Қиындау, жайсыздау.* Бір жылғы оқуды өлтіргім келмей, *ауырлау* болса да, сабаққа барып жүрдім (С.Мұқанов, Есею жыл.). Шынтас *ауырлау* түрегелді (Т.Ахтанов, Дала сыр). Сусыған аста тайғақ тас. Құласаң, болар *ауырлау*, Кім болсаңда байқап бас! (Ғ.Қайырбеков, Таулар.). // *Қиындау, күрделірек.* Оның өрнегі мен тігіс жіптерінің дәл есебін санап білу керек, ал бұл жұмыс өзге тігістерден гөрі *ауырлау* болады (С.Қасиманов, Қаз. колонері). **3.** *Ауыртатын, қиналдыратын.* Жанына батқан ең *ауырлау* жара оң жақ білегінде (Д.Әбілев, Арман.). Махмұт қазір сергек, Мәликежан! Алғашқы келген кезінде төсек тартып, жөтелі де *ауырлау* еді (Д.Әбілев, Арман.). **4.** *ауыс. Қаттырақ, күштірек.* Тағдыр тауқыметін көп тартқан бейбақа *ауырлау* сөз айтпағанымыз жөн («Ана тілі»).

Ауырлау тиді. *Қиындау болды, жеңіл соқпады.* Сенің томсарып отырғаның бәрімізге де бір түрлі *ауырлау тиіп* отыр (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Мал еті *ауырлау* тиетін науқастар киік етін жеген, өйткені киік еті тез сіңетін жеңіл тамақ (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

Құлағы ауырлау. *Естуі нашар, жөнді ести алмайды.* Құлағы *ауырлау* еститін кемпір бұларға алақтай қарап, машинаға дейін еріп еді (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.).

АУЫРЛАУ² *Ауырла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Салмағының артуы.* Әжесінің қимыл-қозғалысының қиындалуын сүйегінің *ауырлауы* деп түсіндірді дәрігер («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** *ауыс. Тұнжырау, налу, кею.* Досының ойының бұлайша *ауырлауы* бет-бейнесінен, қас-қабағынан түсінген Шоқан көңлін көтерерлік себеп іздеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АУЫРЛЫҚ з а т. **1.** *Салмақтылық, салмағы көптік.* Керек тастың *ауырлығы* жоқ (Ма-

қал). Қолымда кетіп бара жатқан чемоданның кішкентай болғанымен *ауырлығы* на қуандым (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Қабыл ыссылап, әрі *ауырлық* қылған соңшолақ тонын шешіп тастады (Ж.Түмекбаев, Қарда.). **2.** ф и з. *Денелердің өзара тартылысы, дененің жерге тартылу қасиеті.* Дененің *ауырлығы* дегеніміз – ол денені Жердің тарту күші (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). **3.** *ауыс. Қиындық, жеңіл болмаушылық.* Кешегі жаумен шайқасқан сұрапыл күндерде елге есен қайтар болсақ, жұмыста *ауырлық* бар демес едік, – деп, талай айтқан едік (Е.Тұрысов, Келіншектау). Оңаша ойлап бәрін, тербетілем, Ат мініп, *ауырлық* т а н ержетіп ем. Махаббат сойылымен соғып өткен Кей күндер еске түсіп, сендетілем (К.Салықов, Жезкиік). Жүрістің *ауырлығы* на қарамастан автоматчиктер бүкіл дивизияға жол салып келеді (М.Ғабдуллин, Ол күндер.). **4.** *ауыс. Тауқымет, бейнет, мұхнат, азап.* Айтайын *ауырлық* т елге келген, Жөн болмас ол бір кезді елемеген, Қазақтар қарсы шауып, «ақ патшаға» Қан ағып, ел қырылған жыл дүрбілең (К.Әзірбаев, Шығ.). Ақиқат дейтін ауылдың, Қасынан дәйім табылмақ. Ауырдан сауыт жамылдық, Сонда да бізді жауыр ғып, Жоғалта алмады *ауырлық*. Бір-бірімізді бауыр ғып, Сонда да біздер сағындық. Ошағы сөнген үйлердің Оты болдық та, жағылдық (М.Мақатаев, Шығ.). Көнбегенде көретін *ауырлық* – бағынып тұрған хукіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп, мемлекетке қамшымыздың ұшың бермесек, хукімет бізге құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законге сүйеніп істер (М.Дулатов, Шығ.). **5.** *ауыс. Ұстамдылық, сабырлық.* Қарттардан кетті *ауырлық*, Сопыдан кетті сабырлық, Тұман басты заманды, Біз заманға не қылдық? (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Ауырлығы тиді. *Қиындық келтірді, ауыртпалық түсірді.* Мұқанның сақшысы, өзіне жеткілікті және сенімді, азық-түлігі, қару-сайманы өзіне жетеді, бізге *ауырлығы* т и м е й д і (С.Шәрипов, Бекболат).

Ауырлық бірлігі. ф и з. *Біртектес шамаларды өлшеудің негізі ретінде алынған бірлік.* Мәселен, ұзындық өлшеуіш бірлігі – сантиметр, *ауырлық бірлігі* – грамм, аудан өлшеуіш бірлігі – шаршы сантиметр, көлем өлшеуіш бірлігі – куб сантиметр, электр кернеуі өлшеуіш бірлігі – вольт т.т. (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

Ауырлық күш. ф и з. *Жер бетіндегі материалдық бөлшекке әсер ететін және жердің*

тарту күші мен оның өз осінен айналуынан туатын центрден текіш күштердің тең әсерлі күші. Жер бетінен жоғары көтерілген сайын *ауырлық күшінің* шамасы да біртіндеп азая бастайды (ҚСЭ). Айды орбитасында ұстап тұрарлық күшті Жер бетіндегі *ауырлық* күшімен салыстырып, олардың жуық түрде тең болатынын анықтадым (А.Көбесов, Математика.). *Ауырлық күші* н өлшеу жайындағы ғылым гравиметрия деп аталады (Латынша «гравис» – ауыр, грекше «метрон» – өлшеу деген сөз) (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

Ауырлық түсті. Белгілі бір іс-әрекеттің, оқиганың ауыртпалығы түсті, күйзелтті. Мына дүрлігудің *ауыртпалығы* жұртқа *түсті* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі). Сөз емес бәрі кеуденде Қайғының бұлтты жоғалса *ауырлық түсті* деген не, Азамат елге оралса (С.Жиенбаев, Таңд.). Әке ауру, анасы балалардың жанынан шыға алмайды, бар *ауырлық* өзіне түсті (С.Ақтаев, Дала.).

Ауырлықты көтереді. м и ф. *Халық ұғымы бойынша, мал өлімінің, ыдыстың сынуының т.б. иесіне төнген қауіп-қатерді жеңілдетуі.* Әй, батыр, ренжіме қасқыр жесе, *Ауырлықты көтерер* атың өлсе. Жұбайды ұстап берді, дүрбіттерге, Түн қатып, тағы да қаш пәрменіңше (Батырлар жыры).

Ауырлық центрі. ф и з. *Қатты дененің кеңістіктегі кез келген қалпында оның ауырлық күшіне тең әсерлі күштің түсетін нүктесі немесе дененің салмағы түсетін нүкте.* Көптеген объектілерге статикалық және динамикалық есептеулер жүргізілгенде, дененің *ауырлық центрі* н білу қажет (ҚСЭ). Біртекті параллелепипедтің *ауырлық центрі* олардың диагональдарының қиылысу нүктесінде жатады (ҚСЭ). Олар қалыптасқан символикалық алгебра мен есептеу техникасы, аналитикалық геометриядағы айнымалы шамалар мен координаттар әдісі; ежелгі оқымыстылардың, әсіресе архимедтің нифинитезимальдық идеяларын игеру; квадратура, кубатура, *ауырлық центрлерін* табу, жанама жүргізу, экстремумдар табу т.б. есептеуді шешу әдістерінің жинақталуы еді (А.Көбесов, Математика.).

Зілдей ауырлық. *Ауыртпалық, қиыншылық.* Осы аптадағы бірінен соң бірі үстінен басқан *зілдей ауырлықты* жас жігіт көтере алмады (З.Шашкин, Сенім). Болды ол тұла бойы шаншылғандай, Бір *зілдей* көтере алмай *ауырлықты* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Мінездің ауырлығы. *Салмақтылық, мінез ұстамдылығы.* Адамзат төрт нәрседен болған екен, Адамзатты төрт нәрседен қылған екен.

Адамға топырақ нәсілі көп қосылса, *Мінезінің ауырлығы* сонан екен (Шал ақын, Өлең.).

АУЫРМАЛДЫҚ з а т. с ө й л. *Ауыртпалық.* Ал ойламаған жерден жұрт басына мұндай іс, мұндай *ауырмалдық* түсті, мұны қалай қыламыз, қалай атқарамыз, ендігі ойлайтын нәрсе – осы (М.Дулатов, Шығ.). Бірақ кек алу үшін оның басына түскен таудай *ауырмалдықтың* бір тасын да жеңілдетпегендей күн санап азды (Мың бір түн). Елдің көрі, жасына, Зобалаң туып басына. *Ауырмалдық* төнді, – деп Ақбалта айтып салыпты (Манас).

АУЫРМАЛЫҚ з а т. с ө й л. *Қиындық, азап; ауыртпалық.* Елге нәубет жетіп ауыл күйзелгенде, *ауырмалық* ерде қалады дейді атаң қазақ («Соң. Қаз.»). *Ауырмалық*, бала жас өз мойнында Амал бар ма келген соң бір кездейсоқ, Жазушылар кеп тұрды кезек-кезек, Сөбит, Мұхтар, Мәрия жыл құстай боп (К.Әзірбаев, Шығ.). Келешекте кездесетін үлкен *ауырмалықты* көтере алмаймыз-ау дегендей ол шешесінің тізесіне басын салып еңкілдеп құлай кетті (С.Дөнентаев, Шығ.).

АУЫРСЫН¹ = е т. 1. *Салмақтың артуын сезіну, көтеріп жүруді қиынсыну.* *Ауырсынып* келесің бе? Қазан құрыш құйсаң да, батырым, екі чехмоданға әлің жетпегені, – деді Дәмеш (З.Шашкин, Теміртау). *Ауырсынып* жүгімді, Қалаулы көштен қалмадым. Аяғам жоқ түгімді, Арыма кір салмадым (Р.Егізбаев, Қараша қаз.). Ақ тарының басы шоқпардай, қылдырықтай мойны қармақша иіліп, соншама салмақты әзер көтеріп тұр, көдімгідей *ауырсынатын* сияқты (Ө.Қанахин, Жер бас.). 2. *Қиындыққа төзе алмау, қиынсыну.* Жасымнан жетім болып, қой бағуды *ауырсынып*, кегежім кейін тартты да тұрды, оңай олжа іздедім (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Қазіргі ауыл жастары мал бағуды *ауырсынатын* болды («Соң. Қаз.»). Қаражат жіберсеңдер болды емес пе! – деп сырдақтатып, алып жүруге *ауырсынгандай* сынай білдірді (Т.Кәкішев, Сөкен Сейфуллин). 3. *ауыс. Ауыр көру, масыл санау.* Олар тіршілік қалыптарының күйкілігіне қарамастан, мені ешқашан да *ауырсынып*, жатсынған ыңғай білдірген емес (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Әкемнің ағасы жетім қалған төрт баланы *ауырсынбай*, жар құлағы жастыққа тимей бағып-қағып, оқытып, ер жеткізгенін қалай ұмытарсың («Жас Алаш»). Туған әкесі бекен ол шkolдан алып, Ақтөбе гимназиясына берсе де, шығынын *ауырсынып*, қайтып алып, Бөрте болысындағы екі класты шkolға кіргізген (М.Жұмабаев., Шығ.).

4. а у ы с. *Реніш білдіру, көңіліне алу, жақтырмау*. Мен кейде кісілердің сырт қамқорлығын да қабылдағым келмей *а у ы р с ы н а т ы н*, жоқ нәрседен бұлқан-талқан боп шала бүлінетін бір мінезге ұшырадым (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ақын сөзінің өзін Дәуітәлі шал *а у ы р с ы н ы п*, дүйім жұрттың алдында дау шығарды (Х.Ерғалиев, Шындық.). Раушан бұл мұқатуды *а у ы р с ы н ғ а н* жоқ, қайта орай жауап қатты (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

АУЫРСЫН² = е т. *Жанына батып ауырту, ауырғанын сезіну*. Желіктіріп, су бүркіп сайтан маған, Кезім болды әділдік айта алмаған. Батқан ерді арқама *а у ы р с ы н ы п*, Жауыр болған құнандай қайқандаған (М.Мақатаев, Шығ.). Ауыл кісілері шаңылдап сөйлесіп, қираған үйлерді жинасып, біреуі мінеп, біреуі шенеп, біреуі жұптеп жатты. Қартқожа ешкімге тіл қатпады. Көзін сүртіп, кемсеңдеп, бұғанасын сипап, *а у ы р с ы н ы п* отырған әжесіне қарап, сілейіп қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алғашқы уақытта көбіне іш жүрмейді. Көбіне ішті қолымен басқанда, оң жақ шаптың үстінен *а у ы р с ы н а д ы*, іші құрылдайды. Ауруы күннен-күнге қатайды. Үстіп бір жеті өтеді (Х.Досмұхамедұлы. Шығ.).

АУЫРСЫНДЫР = е т. *Жанына батырту, ауырлату*. Баланы қалдырып кетіңіз, келін балаға *а у ы р с ы н д ы р а* қоймаспыз («Жүл-дыз»).

АУЫРСЫНДЫРУ *Ауырсындыр етістігінің қимыл атауы*.

АУЫРСЫНУ¹ з а т. 1. м е д. *Адам мен жануарлар ағзасында ішкі және сыртқы факторлардың шамадан тыс әсер етуінен пайда болатын ауыртпашылықты білдіретін жағымсыз сезім*. *А у ы р с ы н у* организмнің қалыпты жұмысының бұзылғандығын көрсетеді (К.Жарықбаев, Психология). *А у ы р с ы н у* – денеге ішкі мүшелерден немесе сырттан қолайсыз тітіркендіргіш әсер еткенде туындайтын түйсіктің ерекше түрі, жан құбылысының жағдайы («Денсаулық»).

АУЫРСЫНУ² *Ауырсын¹ етістігінің қимыл атауы*. Ендеше, ойда жоқта сап еткен шақырусыз қонақтарын *а у ы р с ы н у ы* күпірлік емес шығар (Ә.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

АУЫРСЫНУ³ *Ауырсын етістігінің қимыл атауы; ауырғанын сезіну*. Шал бұл жолы қаттырақ шымшығанмен, Мейрам *а у ы р с ы н у ы* н сездірген жоқ (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

АУЫРТ = е т. 1. *Ауруға, кеселге ұшырату*. Обаның құрты оба қылып *а у ы р т а д ы*. Обаның құрты кезік жиі шума қылып ауыртпайды. Құрт аурулар жұқпалы дедік, ауырған кісінің

қаны құртпен яки зәһірімен толып кетеді. Ғәм ондай кісінің ішінен шыққан заттың бәрі құртты болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Дем шығармай, салса да тас салмағын, Қары түгіл *а у ы р т а д ы* бармағын. От басына тастады да, дөңгелекке Сыздық батыр жапты қара қапталын (М.Жұмабаев, Шығ.). Ертеде *а у ы р т н а й* операция жасаудың тиімді әдісі болмады (Е.Оразақов, Қайта соқ.). 2. а у ы с. *Біреуді ренжіту, қинау, кейіту*. Бір таудағы хайуанды бір арыстан Билеген патшасы екен әуел бастан. Әділ атақ алмақшы ниеті бар Ешкімді *а у ы р т н а с т а н*, жылатпастан (Абай, Тол. жин.).

Аузын ауыртты. с ө й л. *Пайдасыз бос сөз сөйледі*. Енеме өкпелі күйі кесіп сөз айтпастан кеттім. Мың жерден ақталсам да, иланбайтыны анық, әуре боп *а у з ы м д ы а у ы р т н а д ы м* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Аузыңды ауыртпа. с ө й л. *Пайдасыз бос сөзді айтып әрекеттенбе, әуре болма деген мағынада*. Оған *а у з ы ң д ы а у ы р т н а с а ң* да болады, айтқанмен пайда жоқ («Қаз. әдеб.»). Әлде, мен саған сенем, *а у з ы ң д ы а у ы р т ы п* қайтесің дегені ме, жоқ, мен завод коллективі емеспін, төреші боп билік және айтпаймын дегені ме? Кім білсін! (З.Шашкин, Теміртау).

Бас ауыртты. а) *Бос сөйлеп немесе шулап мазаны алды, мезі қылды*. Балалар шулап бақырды, ынтасы – даусын білдірмек, Қонақтың күйін қашырды, *Б а с т ы а у ы р т т ы* көп дүрмек (Абай, Тол. жин.). «Мына қыз зарлап *б а с ы м ы з д ы а у ы р т т ы*, осыны азат етсеңіз қайтеді?» дегенде «Ақ қойдың қаны мен ақ батаның заңын бұзбау құдай алдындағы борышымыз», – деп Тұрысбек қажы сөзді доғарып тастаған (Сара, Тордағы.). Ия, ... қой қайным, біз даудырап Мұңлықжанның *б а с ы н а у ы р т қ а н* шығармыз, – деді қалбалақтап қартаң актриса (Н.Серәлиев, Зеңгір аспан.). ә) *Босқа уақыт өткізді, әуре болды*. Ең алдымен бұл туындыны жанрлық түрі жағынан *б а с а у ы р т н а й* айдар таға саларлық дүниелер қатарына қосуға болмайтындығын айтар едік (Ж.Әбдірашев, Парасат.). – Ал, дұрыс. Енді оныңды қой. Тексеріліп те, кесіліп те пішіліп қойған заттың қайтадан *б а с ы н а у ы р т а р* жайымыз жоқ (С.Бақбергенов, Кентау).

Басымды ауыртпа. с ө й л. к е ю. *Мазамды алма, басымды қатырма деген мағынада*. Сөзге түсінбесен *б а с ы м д ы а у ы р т н а* және енді маған бұл сөзді айтпа! (С.Шаринов, Шығ.).

Ет ауыртпады. *Жанын қинамады*. Саудасы – ар мен иманы, Қайрат жоқ бойын тый-

ғалы. Еңбекпен *ет ауыртпай*, Құр тілменен жиғалы (Абай, Тол. жин.).

Жан [-ын, жүрегін] ауыртты. *Қатты ренжітті, қиналтты, ауыртпалық келтірді.* Ағай аузынан адам *жанын ауырттар* сөз шығады дегенге Сәуле жүрегі сенбейді (З.Шүкіров, Ізгілік.). Өгей әкем, байқаймын, *жанауыртатын* жұмысқа басқысы келмейтін сыңайы бар (Ө.Қанахин, Жер бас.). Төлеп бұл келісімен жарасы жазыла бастаған Рысжанның *жүрегін ауыртып* кеткен еді (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Көңілін ауыртты. *Қатты қынжылтты, ренжітті.* Келместей түндегі ұйқы, батпастай ас, Тағдырға бас иген соңшын гауһар тас. Көп жазып, *көңіліңізді ауыртпайын*, сонда да достың сыры досына паш (С.Торайғыров, Шығ.).

АУЫРТАЯҚ з а т. к ө н е. о й ы н. *Ойын түрі.* Қойшы ойыны көп-ақ. Оның аттары мынандай боп келеді: салтаяқ, *ауыртаяқ*, жорғатаяқ, доп ойын, алты ала теке, орамал жасырмақ, тақия теппек, аксүйек, маймұрын, соқыртеке, барыпқаш (К.Әзірбаев, Аңыз.).

АУЫРТПАҚ¹ з а т. к ө с. *Ши тоқитын құрал.* Қолдары бос кезде ауылдағы әйел біткен *ауыртпақпен* ши тоқитын («Жұлдыз»). *Ауыртпақпен* ши тоқимыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АУЫРТПАҚ² з а т. ж е р ғ. *Қысылшаң, тар жер.* Екі көлдің *ауыртпағында* тұрып құс аттық (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АУЫРТПАЛЫҚ з а т. *Қиыншылық, өмір тауқыметі, зардап.* Дертке ұшырап жасыңнан, Ауруды да көп көрдің. *Ауыртпалықты* басыңнан, Сыр білдірмей өткердің (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Ауылдағы жұмыстың бар *ауыртпалығын* әйелдер мен қарттар, жас балалар көтеретін болған (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Негізі Қожық үйінің, әсіресе Нарғыздың қайғысына арналғанмен, бұл күйдің мазмұны, қазақ елінің сол тұста басына түскен *ауыртпалықты* баяндайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АУЫРТПАН з а т. ж е р ғ. *Екі көлдің арасындағы жіңішке, қысаң жер.* Екеуі *ауыртпанда* ағаты таста отырып сөйлесті («Жетісу»).

АУЫРТПАШЫЛЫҚ з а т. *Қиыншылық, азап.* Жұмабек, сен енді жас емессің. Атқа мініп, ел *ауыртпашылығын* бізбен бірге көтеретін мезгілің жеткен сияқты (Б.Тілегенов, Аққайнар). Майдан жырларының бір-қатары соғыстың *ауыртпашылық* сезімдерін бастан кешкен осы ақындардың қаламынан туды (С.Қирабаев, Октябрь.).

Соғыс кезінің және соғыстан кейінгі алғашқы жылдардың *ауыртпашылығын* көріп өскен ұрпақпыз («Түркістан»).

АУЫРТУ *Ауырт етістігінің қимыл атауы.*

1. Ауруға қшырату, науқасқа шалдықтыру. Кейбір ата-аналар баласы ауырса болды, түмшалап орап, баланы онан сайын *ауырту* мүмкін (С.Нұрғожаев, Бала. ауруы). *Ауырту* түйсіктерін туғызу үшін ми стволының бұл бөлігінің үлкен маңызы бар (Адам анатом.).

2. Ренжіту, көңілін қалдыру. Ардақты өлен десе жинайтұғын, Әдетім әйелдерді сыйлайтұғын. Ол маған тілін қатты тигізсе де, Көңілін *ауыртуға* қимайтұғын (Айтыс).

Ауырту тәсілі. м е д. *Ауру адамды емдеу барысында қолданатын медициналық тәсілдің бірі.* *Ауырту тәсілін* ұтымды қолдану арқылы дәрігерлер қайсыбір аурудың алдын ала алады («Денсаулық»).

АУЫРУ *Ауыр етістігінің қимыл атауы.* – Бәтір-ау, саған не болған? Түсің өзгеріп кетіпті ғой. – Бәрі бітті, – деді ол *ауыруы* жанына батқан адамдай қинала тістеніп (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Мынау балғын, мынау жап-жас күйінде Төсек тартып қалдым-ау деп күйінбе. Тіпті тағы... *Ауыруға* болады. Әлпештейтін кісің болса үйінде (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

АУЫРЫҚСЫН= е т. с ө й л. *Ауырсыну.* Ақымақ, аяғанды білмейді! – деді Әбдірахман, ішін ұстап, *ауырықсынып* тұрып (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

АУЫРЫҚСЫНДЫР= е т. с ө й л. *Ауырсындыр.* Мүмкін *ауырықсындырып* отырған да осы жағдай болар, жас жігіт емес пе, қызды да жатқа қиғысы келмейтін шығар (А.Лекеров, Түз гүлі).

АУЫРЫҚСЫНУ с ө й л. *Ауырсыну.* *Ауырықсыну* түйсігін шеткі жүйке саласы, әсіресе ми қабығы орталығы басқарып отырады («Зерде»). Хирургиялық операция кезінде *ауырықсыну* сезімін басатын, дене қызуын төмендететін дәрілер болады («Денсаулық»).

АУЫРЫП-СЫЗДА= е т. с ө й л. *Ауыру, сыздап мазалау.* Өттеген-ай, *ауырмай-сыздыдам* ай қапылыста, Тағдырдың жазуы солай шығар, Өкініш жоқ (С.Алдабергенов, Қанат.).

АУЫРЫП-СЫРҚА= е т. *Ауруға қшырау, ауырып қалу.* Көрі әке-шешесі де *ауырып-сырқай* беретін болды («Мәдениет және тұрмыс»). *Ауырмай-сырқамай* суға кетіп өлсең қандай жақсы болар еді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

АУЫРЫП-СЫРҚАУ *Ауырып-сырқа етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Ауырып-сырқатуының* алдын алу.

АУЫС с ы н. *Есі дұрыс емес, есі ауысқан, есалаң.* Жылай бердім көзден жас тия алмай, *А у ы с* болдым, кейде есімді жия алмай. Жас бала үшін екінші әйел алуға, Патшам жүрді менің көңлім қия алмай (Көрұғлы). Жалғыз қалған Ақас далаға жиі лағып кететін әдет шығарады, түнеп те жүреді, ақыры *а у ы с* болып, тілі байланып тынады (М.Қаназов, Сонар).

Ақылы ауыс. *Есі ауысқан адам.* «Қайда – деп, – Мазандыран» сол Кейқауыс. Ақыра шықты адамдай *а қ ы л а у ы с*. Кетті ауып киік, құлан қонысынан, Ұласып жөнелген соң шаңшұң дауыс (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АУЫС= е т. **1.** *Орын алмасу, бір-біріне көшу, өзгерту.* Егер сөйлемдердің орны *а у ы с* а, олар байланыспай ыдырап кетеді (Қазіргі қаз. тілі). Жүгері піскен кезде салқын ауа мен жылы ауа жиі *а у ы с ы п* тұрса, аурудың келтіретін зияны көбейе түседі (Ж.Жиенбаев, Жүгері.). **2.** *Заттың өзара алмасуы, біреуінен басқаға өтуі.* Бұл әйелді қазанға шығарғанда, оның алып жүрген соқасы, қамыты, көлігі *а у ы с ы п* кеткен (І.Жансүгіров, Әңгім.). **3.** *Бір жерден екінші жерге кету, басқа жерге бару.* Тұрар оқитын мектепке *а у ы с қ а н* соң, басқа танысы болмағандықтан ба, әйтеуір, бұған жақын жүруге тырысып жүрді (С.Шаймерденов, Мезгіл). Жаңа жерге *а у ы с қ а н* малдың азығында минералдық заттардың бұрынғы жерге қарағанда артық я кем болуы мүмкін (Н.Рақышев, Мал. азық.). Ол қызмет бабымен басқа қалаға *а у ы с а т ы н* болыпты (М.Хайрутдинов, Алғашқы.). **4.** *Қызмет орнын, кәсібін т.б. өзгерту.* Ақтілеудің сырттай оқуға *а у ы с* с а м қайтеді деген пікіріне Жадыра қарсы болды (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Аз уақыттың ішінде ғана автобазада он басшы *а у ы с т ы* (М.Рашев, Бетің қисық.). Мен жараланғаннан кейін адресіміз *а у ы с ы п* кетті-ау деймін, бір-бірімізді таба алмай қалдық (Б.Тәжібаев, Қараторғай). **5.** *Өзгеру, басқа күйге көшу.* Күн төмен түсіп, көлеңке *а у ы с т ы* (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Енді кеудесін сеңдей кернеп кеткен күй толқыны бөсең тартып, байсалды әуенге, ойлы сарынға *а у ы с т ы* (Т.Ахтанов, Махабб. мұңы). **6.** *а у ы с. с ө й л. Жындану, ақылынан алжасу, естен айырылу.* Осы кісі кейінгі кезде азырақ *а у ы с қ а н* деген рас па? Саған не болған, Петр?! (Ф.Мұстафин, Шығанақ). **7.** *Бір мәселеден екінші мәселеге көшу.* Бірінші мәселе біткен соң, ендігі сөз құрылыс мәселесіне *а у ы с т ы* (Ф.Мұстафин, Таңд. шығ.). Тауасиық Мырзағалиевтің үйінде отырғанымызда сөзден сөз туындап, майдан

жайын қозғайтын естеліктерге *а у ы с ы п* кеттік (С.Сейітов, Сөз сұра.). **8.** *Бір-бірінен жұғысу, алма-кезек болу.* Дүние тілемеймін сенен тіпті, Алар деп мені дүние болма күпті, Ақыл *а у ы с* дегендей, ырыс жұғыс, Сен дағы көрінесің өлеңге епті (Шал ақын, Өлеңд.). «Білім *а у ы с а д ы*, ырыс жұғысады», – дегендей, оның механизатор мамандығына сүйіспеншілігі балаларына да *а у ы с т ы* (К.Баялиев, Жер тынысы). Лексикология тілге басқа бір тілдерден *а у ы с ы п* келген сөздерді, жаңа сөздердің жасалуын, омоним және синонимдік дублеттерді т.б. тексереді (Қазіргі қаз. тілі). // *Бірінен соң біріне өтіп, жалғасымын табу.* Атадан балаға *а у ы с ы п* келе жатқан дәстүр бойынша ұлымды тіземе мінгізе отырып, Отырарды қорғау жолында түгелдей опат болған ұлы бабаларының жанқиярлық күресін сан рет әңгімеледім (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бұл ұлы адамдардың тамаша мұралары талай жыл бойы жұбын жазбай, бірін-бірі толықтырып, ұрпақтан-ұрпаққа *а у ы с ы п* келеді (Қ.Нұрмаханов, Дос лебізі). **9.** *Кезектесу, алма-кезек болу.* Кезек *а у ы с а т ы н* уақыты жақындағанын білгісі келді ме, қалтасынан сағатын алып қарай бергенде, телефон шылдырлады (Ә.Шәріпов, Партизан.). Ауыл жастары қолдарына түскен кітапты *а у ы с а* оқып жүруді әдетке айналдырып алған (Т.Жанкелдин, Партизан.). **10.** *Бірінің орнына бірін алу, алмасу.* Танысайық, Сенде – мамыр, ал менде – ағұс айы. Табысайық, Сенде – шырын, менде – дән, *а у ы с а й ы қ?* *А у ы с а й ы қ*, Шырының да, дөнін де тауысайық (М.Мақатаев, Шығ.). **11.** *а у ы с. Қайырымдылық жасау, бір нәрсе беру.* Бар еді Жарас атты бір сараңбай, Кісіге *а у ы с п а й т ы н* тиынды жай. Лақап қып, жұрт ақшалы десіп жүрді «Аспаса, бар шығар» деп «миллиондай» (XX ғ. қаз. ақын.).

Ақылы ауысты. с ө й л. *Есінен айырылды, жынданды.* Жаманның кеудесі үлкен, сөзі кесек, *А қ ы л ы а у ы с қ а н* адамның жындысындай. Екеуін салыстырып әдейі айттым, Қажетін қолданарсың тұрмысыңа-ай (Сүйінбай ақын, Ақиық). Ол айтты деген сөзде есеп бар ма еді? *А қ ы л ы а у ы с қ а н* кісі не демейді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Ауысқаннан сау ма? *Ақыл-есі дұрыс па?* *А у ы с қ а н н а н с а у м ы с ы ң*, үйді бүлдіріп! – деп, шаңқ-шаңқ етті (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Шырақтарым-ау, бұларың кім, өздері *а у ы с қ а н н а н с а у м а*, мынасы несі («Мәдениет және тұрмыс»).

Есі [есінен] ауысты. *Жынданды, ақылдан, естен айырылды.* Көкейінен кетпеді Қос мүйіз-

дің бейнесі. Өзіне-өзі күбірлер, *Ауысқан* жандай кейде *есі* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Мөлшермен істеген еңбек – нерв жүйесі және *есі ауысқан* сырқат адамдардың тез жазылуына көмекші құрал (М.Сисекенов, Өкпе ауруы). Облыстан келген бір бастық менің «қайт» деп айқайлаған дауысымды естіп, мынау бір *есінен ауысқан* шал екен деп кеткен (М.Дүзенов, Өке.).

АУЫС-КҮЙІС ү с т. 1. *Бірде болмаса бірде.* Алдына төрдің келіп шарт жүгініп, Ашпын деп адам көрсе зарлайды екен. Кеміріп өне бойы кедейді жеп, Байларға *ауыс-күйіс* бармайды екен (Айтыс). Мынадай *ауыс-күйістің* түпкі төркіні сонда, үлкен шаруашылықты қайтадан елдің алдына шығарсақ деген ниетте жатыр («Лен. жас»). 2. *Аздаған, ептеген, азын-аулақ.* Күндіз – өріс, түнде – күзет. *Ауыс-күйіс* бос уақыт жоқ – жабдық өзірлеуге, қаражат жинауға кетеді екен (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Көбінесе *ауыс-күйіс* дауды ел адамдарының өзара келісіп шешуіне тапсырып, жауаптылықты арнаулы төбе биге беретін (С.Бегалин, Замана.). 3. *ауыс. Қарымқатысы мен алыс-берісі болған, ауыс-түйіс боп ауысқан.* Жаһанданудың экономиканы дамытуда, *ауыс-күйісте*, мемлекеттердің бір деңгейге көтерілуіне, технологияларды жетілдіруде прогрессивтік ролі болғанымен, ұлттық сананы, ұлттық рухты, ұлттық мәдениетті жоюдағы зиянын санап біту – қиын («Қаз. әдеб.»). Тілімізде, әдебиетімізде, архитектурамызда, қоғамдық ойымызда, салт-санамызда осы ұзақ *ауыс-күйістің* күәлігі көп («Қаз. әдеб.»). Бұл колхоздың кезінде қосымшаға алған, *ауыс-күйіс* болған малдары (М.Неталиев, Үлкен жол.).

АУЫСҚАНДЫҚ з а т. с ө й л. *Есалаңдық.* Еңбексіз ағартып, тездетіп елді мәдениетті қыламын деген ой – *ауысқандық* (Х.Досмұхаммедұлы, Шығ.).

АУЫСПАЛЫ с ы н. 1. *Алмасып тұратын, кезекпен ауысып тұратын.* Бақ деген, дәулет деген *ауыспалы*, Адамның байқар соны данышпаны (Пернедегі терме.). Бар шығар-ау байқамай қалған жағың, Өмірдің *ауыспалы* кейбір кезін (О.Малқаров, Менің ізім). 2. *терм. Алмасқыш, ауыстырып отырғыш.* Наркоз бергенде организмге керекті *ауыспалы* заттар, әсіресе оттегі аз жұмсалады (А.Даиров, Хирург.).

Ауыспалы айналым. э к о н. *Келесі жылға өтетін, алдағы жылға қалдырған қор.* ≈ *Ауыспалы айналым* қорындағы қаржы.

Ауыспалы вымпел. с о в е т. *Кеңес өкіметі тұсында социалистік еңбекте және т.б. жарыста озып шыққан ұжымға берілетін вымпел.* Олар жақында комбайнерлер арасындағы *ауыспалы вымпелді* жеңіп алды («Қаз. әдеб.»). Біздің ауыл жастарының пішен жинайтын бригадасына қыркүйек айында *ауыспалы вымпел* тапсырылды («Лен. жас»).

Ауыспалы егіс [егіс жүйесі]. е г і н ш а р. *Ауылшаруашылық дақылдарының танаптар бойынша алмасып егілуінің жүйеге түскен тәртібі.* *Ауыспалы егіс* – әр танапта топырақтың құнарын сақтап және арттырып, тұрақты мол өнім алу үшін жыл сайын дақылдарды және парды алмастырып отыру үшін керек («Қазақст. ауыл шаруаш.»). Сірә, *ауыспалы егісті* игеру үшін ауыл шаруашылығы органдары, совхоздар мен колхоздар қызметкерлерінің жауапкершілігін арттыру керек шығар (Д.Қонаев, Шығ.). Ол ұсынған *ауыспалы егіс жүйесі* күріш өсіретін шаруашылықтардың бәріне дерлік қолданылады («Соц. Қаз.»).

Ауыспалы жайылым. *Жазғы жайылымды алмастырып, өзгертіп пайдаланудың жүйеге түскен тәртібі.* *Ауыспалы жайылым* жер отының мол болуын қамтамасыз ететін ғылыми шараның бір түрі (ҚСЭ). *Ауыспалы жайылымды* өз мәнінде дұрыс пайдалану арқылы қысқы жем-шөп қорын даярлауға болады («Лен. жас»). *Ауыспалы жайылым* әдісін қолдану шаруашылыққа өте пайдалы. Сондықтан оны тең түрде өндіріске сіңістіру керек (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.).

Ауыспалы кубок. с п о р т. *Жеңімпаздарға берілетін кубок.* Спартакиада қорытындысында жүлделі орындарға ие болған командалар мен жеке спортшыларға аудандық халық ағарту бөлімінің *ауыспалы кубогы* мен дипломы тапсырылды («Қазақст. мұғ.»).

Ауыспалы қау. б и о л. <лат. stipa апотала> *Астық тұқымдасының қау туысына жататын көпжылдық өсімдік.* Түбі шындана шоғырланып өсетін *ауыспалы қау* Батыс Қазақстан аймағындағы далалық жерлерде өседі («Жас Алаш»). Құнарлы мал азығы болып табылатын *ауыспалы қау* маусым, шілде айларында гүлдеп, жемістенеді (ҚҰЭ).

Ауыспалы құрам. ә с к. *Мемлекет Қарулы күштеріндегі әскери-оқу орындарының тыңдаушылары, курсанттар мен адъюнктері, оқу бөлімдерінің, прапорщиктер мектептерінің курсанттары.* *Ауыспалы құрамға* соғыс уақытында резервтік бөлімдердегі, емдеу және сауықтыру мекемелеріндегі емдеудегі және

басқа да тұлғалар жатады (Қаз.тілі термин. Әскери.).

Ауыспалы қызыл ту. тар. совет. Кеңестік құрылыстағы еңбекті ұйымдастырудың бір тәсілі ретінде жарыста жеңіске жеткен ұжымға, жеке адамдарға ертеректе беріліп келген жүлде. Біздің смена жеңіс вахтасында тұрып, ауыспалы қызыл туды қолдан шығармай келеді (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Өздеріңізге мәлім, біздің күйо цехы жарты жыл бойы завод бойынша алға шығып, ауыспалы қызыл туды бермей келді (С.Байжанов, Құрыш.).

Ауыспалы мағына. лингв. Сөздің қолданылу барысында пайда болатын туынды мағына, заттың тура мағынасынан туатын қосымша мағына. Сөздің ауыспалы мағынасы заттың я құбылыстың, не оның белгісінің ұқсастығын білдіруден келіп туады (Қазіргі қаз. тілі). Сөздің ауыспалы мағынада қолданылу тәсіліне метафора, метонимия, меңзеу, қызмет бірлігі т.б. жатады (Қазіргі қаз. тілі).

Ауыспалы осы шақ. лингв. Істің, құбылыстың не дағдылы түрде болып тұратындығын, не ілгеріде болатындығын көрсететін етістік формасы; осы шақтың бір түрі. Ауыспалы осы шақ етістіктің үнемсіз көсемше түріне жіктік жалғаулар жалғану арқылы және етістіктің болымсыз түріне «й» жұрнағы жалғану арқылы жасалады (Қазіргі қаз. тілі).

Ауыспалы сөз. лингв. Кірме сөз. Неологизмді тарихи ауыспалы сөздер деп санауға болады (Қазіргі қаз. тілі). Қазіргі ағылшын тілінің сөздік құрамының 40 пайызы ғана төл атауы да, қалғандары ауыспалы сөз екен («Ана тілі»).

Ауыспалы ток. физ. Күш пен бағыт жағынан мезгіл-мезгіл өзгеріп отыратын ток. Сіздер аккумуляторға ауыспалы ток бердіңіздер ғой (А.Сарбөпин, Аспалы бесік). Жылытқыш ауыспалы токтың кез келген қуатында жұмыс істейді (Т.Мұсақұлов, Аквариум.).

АУЫСТАЙ сы н. с өй л. Ақылынан ауысқан сияқты, есалаң тәрізді. ≈ Бейне бір есінен айрылған ауыстай көрінді.

АУЫС-ТҮЙІР з а т. с өй л. Ауыс-түйіс. Кейбір толғауларының сырттай ұқсастығы бола тұрса да, олардың арасында ауыс-түйіс жоққа тән (С.Талжанов, Ұлдай.).

АУЫС-ТҮЙІС з а т. 1. Біреу мен біреудің алыс-беріс қарым-қатынасы. Жиі араласып, бірімізде жоғымызды бірімізден алып, ауыс-түйіс жасап тұрамыз (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Жиірек ауыс-түйіс жасап тұратынымыз қарсы үйдегі Зақария бәйбішенікі еді

(Ә.Омарбаев, Көрлен кесе). Сіз кепсіз Сүйіндіктен жеке-дара, Тілдеспей жиен сірә кете ала ма? Нағашы, олжаңызды бөліскейсіз, Жүргізіп ауыс-түйіс екі арада?! (Айтыс).

2. Аздаған өзгеріс, ішінара өзгеріс. Кенжехан кадрларды іріктеумен өзі тікелей шұғылданып, жаңа бастықпен ауыс-түйіс жасады да, Бижамалды орнынан алып, қайтадан сауыншы етіп жіберді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Экспремьер Тасмағамбетовтің «аяқ астынан» отставкаға өтініш білдіруінен кейін асығыс басталған ауыс-түйіс әлі де жалғасуда («Жас Алаш»).

АУЫСТЫР= е т. Алмастыру, айырбастау. Қамажай көйлегін ауыстырып киіп, қайтадан бері шықты да, Әділғазыны көріп онымен қолдасып амандасты (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Қазіргі уақытта кен өндіру, қазбалардың орнын ауыстырып топырақтың құнарлы қабатын жинап алу жұмыстарын тиімді ұштастырудың көптеген технологиясы бар (Т.Қалдыбеков, Экология.). Ептеп әкімшілігімді пайдаланып ол кісіге қасымыздан ұйауыстырып өнердім (Т.Ахтанов, Боран).

АУЫСТЫРТ= е т. Ауыстырып бергізу. Әкесі басшыларға кіріп жүріп сменасын ауыстырты («Қазақст. әйелдері»).

АУЫСТЫРТУ Ауыстыр етістігінің қимыл атауы. ≈ Орнын ауыстырты.

АУЫСТЫРУ Ауыстыр етістігінің қимыл атауы. 1. Алмастыру, орнын өзгерту. Бұдан былай өте-мөте бір ерекше жағдай болмаса, кісілерді орнынан ауыстырудың қажеті жоқ (Б.Момышұлы, Москва.). Күн шыға ұйқысы қанып тұрған Мұрат күндегі әдетімен әкесін ауыстыруға келген (А.Сейдімбеков, Ақиық). 2. ауыс. Бір қызметтен екінші қызметке өту. Аудандық оқу бөлімінен оны басқа мектепке ауыстыру, бөтен қызметке пайдалану сұралсын (С.Баязитов, Айдарлы.). 3. м а т. Кез келген жиын элементтерін түрлендірудің қарапайым түрі. Кез келген ауыстыруды транспозициялар көбейтіндісіне жеткізуге болады (ҚҰӘ).

АУЫСТЫРЫЛ= е т. Алмастырылу, айырбасталу. Ол ауыстырылып қайта салынған төсекте шалқасынан түсіп, өңі боп-боз болып жатыр (М.Дүйсенов, Мейман.). Артынан мен екінші эскадронға ауыстырылып, ерікті қызыл әскер есебінде санатқа қосылғанымды есіттім (С.Сейітов, Сөз сұра.). Сұңқар – жігіт мағынасында, қыз – гүл мағынасында, бірінің орнына екіншісі ауыстырылып қолданыла береді (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.).

АУЫСТЫРЫЛУ *Ауыстырыл етістігінің қимыл атауы.* Егер жағдай мотордың *ауыстырылуын* талап ететін болса, онда «Аполлон» космос кемесі белгіленген мерзімінде ұшырылмайды («Соң. Қаз.»). Басшылар құрамының жиі *ауыстырылуы* ұйымдастыру жұмысына едәуір қиындық келтірді («Соң. Қаз.»).

АУЫСТЫРЫМДЫЛЫҚ *з а т. м а т. Теңбе-теңдіктерімен өрнектелетін сандарды қосудың және көбейтудің қасиеті.* Көпмүшелерді қосу, көбейту амалдары *ауыстырымдылық* болады («Зерде»). *Ауыстырымдылық* терминін 1815 жылы француз математигі Ф.Сервух енгізген («Зерде»).

АУЫСТЫРЫС = *е т. Бірлесе алмастырысу, айырбастасу.* Асан қиюы қашып, қисалаңдап қалған арба доңғалақтарын *ауыстырысып* әлек («Әдеб. және искусство»).

АУЫСУ *Ауыс етістігінің қимыл атауы; алмасу, өзгеру.* Бұрын-соңды лекция оқымаған Бектұрсынға жана қызметке *ауысу* оңайға түспеді (М.Дүйсенов, Меймандар). Оңтүстік батыстан соққан жел көтерілер бұлттың, келер жауынның жаршысы деп түсінетін дикан желдің солай *ауысуын* тілейді (Ақ бидай). Исаның творчестволық тәжірибесі арқылы халық ақындарының ауыз әдебиеті дәстүрінен жазба әдебиет дәстүріне бірте-бірте *ауысу* процесін айқын көреміз (Е.Бсмайылов, Ақындар).

Ауысу ықтималдығы. *м а т. Кванттық жүйенің бір күйден екінші күйге ауысуын сипаттайтын заңдылық.* $\approx$ *Ауысуықтималдығын* ескеру.

АУЫСЫМ¹ *з а т. Өндіріс орындарында бірінші орнына бірі келіп, жұмыс істейтін адамдар кезегі; белгілі бір уақыт бойынша кезектесіп оқу жүйесі.* Қаладағы аз ғана қазақ мектептері үш *ауысыммен* оқуға мәжбүр («Түркістан»). Төлем тепе-теңдігінің фрахтардан, қамсыздандырудан, өсімнен және дивидендтерден, бағалы қағаздардан, саяхатшылардан, *ауысымдардан*, ақылы қызмет көрсетулерден түсетін төлемдер мен түсімдерге қатысты статьялары (К.Ж.Оразалин... Орыс.-қаз. эконом. сөздік.).

АУЫСЫМ² *з а т. к ө н е. Қарым-қатынас, қатынас; байланыс.* Бұл балада жоқ еді, Тақсыр, менің *ауысым* Атам менің болдың деп, Айырылмай жүр етектен (Т. Ізтілеуов, Шығ.)

АУЫСЫМДЫҚ *с ы н. Ауысымға негізделген, соған қатысты.* *Ауысымдық* жұмыс кестесінде жұмысшылардың фамилиясы жазылған («Жалын»).

АУЫСЫП-ТҮЙІС = *е т. Алысып-берісу.* Мынадай ауыр күнде *ауысып-түйіспесең* нең адам (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

АУЫСЫП-ТҮЙІСТІР = *е т. Біреу арқылы алысып-берісу.* Екі үйді татуластырып, бір-бірімен *ауысып-түйістіріп* жүрген осы бала (Ауызекі).

АУЫСЫП-ТҮЙІСТІРУ *Ауысып-түйістір етістігінің қимыл атауы.*

АУЫСЫП-ТҮЙІСУ *Ауысып-түйіс етістігінің қимыл атауы.* Мәлике кейде әйелдігі ұстап, көршілермен *ауысып-түйісу* бола қалса, ырысы төгілетіндей күйіп піседі (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

АУЫТ = *е т. с ө й л. Ауытқы етістігінің ықшамдалған формасы.* Жүрсен камдау, Аңдыған жау, Атса шанжау, Бірде тиед, Бірде кетсе де *ауытты* (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). Сия салдым сауытқа, Ақыным Жамбыл, *ауытпа*, Елің кедей болған соң, Қызынды саттың зайыпқа (Айтыс).

Ауыт кетті. *Ауытқыды, белгіленген тәртіпті бұзды.* Мұғалима айтқан ережеден *ауыт* кеткен жерім болды ма деп, бір сөт соған ой жіберді (М.Иманжанов, Менің махабб.). Қақпашы қағып алды, шапшаң өжет! – Қап, *ауыт* боп *кеткені-ай* мына доптың! Қалайша, әй, Әнуар, жаңсақ соқтың?! (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

Ауыт қылды. *ж е р г. Есін ауыстырды, шатастырды.* Біз оны тіпті *ауыт қылып* жіберетін болдық (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Ауыт ой. *Құрт төмен түсетін ойпаң жер.* Көремісің, мерген бір *ауыт ойға* кездесіп қалыпты ғой (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

АУЫТ¹ *з а т. Нар түйеге жүк арту үшін ершік тәрізді етіп істелген шом ағаш, жабдық.* Жүк артқан түйе, көлік кейін келеді. *Ауыт* салған нар, жазы салған айыр түйелер. Көтептерінің айқыш бастары қылтияды (Б.Аманшин, Жар мұңы). *Ауыт* – нар түйенің ершік сияқтандырып істеген шом ағашы, жазы (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АУЫТ² *з а т. к ө н е. к ә с. Шығырдың су тұратын жері.* *Ауыттың* суы мол. *Ауытқа* су өзеннен келеді (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АУЫТ³ *с ы н. с ө й л. Ауытқы.* Және кейде жұрттың жөнді табасы, Кейде *ауыт* соғады алмас сағасы (С.Сейфуллин, Өлең.).

АУЫТ-АУЫТ *ү с т. 1. с ө й л. Ауық-ауық.* *Ауыт-ауыт* тұмсығын шұқырға құшырлана тығып жіберіп, дымқыл топырақты жаға қап иіскейді кеп (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ашу ыза-сы тарқады ма екен дегендей көзінің ұшымен *ауыт-ауыт* Фон Капутқа қарап қояды (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). **2. к ө н е. Қайта-қайта, үсті-үстіне.** Бұрылға жаптым көк

мауыт, Сиынған пірім ер Дәуіт, Шабамын кәпірге *а у ы т-а у ы т*, Бүгін қанға боялсын Балғын туған ақ сауыт (Қобыланды батыр). *А у ы т-а у ы т* шабылып, Тұяғы тасқа қағылып, Шомылып терге жүзеді; Жатқызып жалын-үштімен Құйрығын тарап сүзеді (Қамбар батыр).

АУЫТҚУ *Ауытқы етістігінің қимыл атауы; белгілі бір бағытын, тәртібін, деңгейін өзгерту*. Егіншілер бірде өрлеп, бірде құлдилап кетеді. Мұндай *а у ы т қ у ғ а* бой бермей келе жатқан осы Жұман Мұратовтың бригадасы ғана (К.Баялиев, Жер.). Жастарды әдеби тілдің жақсы үлгілері негізінде тәрбиелеу үшін, көркем әдебиетте (диалогта) сөйлеу тіліндегідей нормадан *а у ы т қ у л а р д ы* оқушылар айыра білетін болсын («Қазақст. мект.»). Балқаш көлінің деңгейі біраз жыл өткенде аумалы-төкпелі *а у ы т қ у ғ а* ұшырап тұрады (М.Тайыров, Балқаш).

Ауытқулар ауқымы. э к о н. *Нақты қол жеткен нәтиженің алдын ала жоспарланған белгілі бір мөлшерінен айырмашылығы болу мүмкіндігі.* ≈ *А у ы т қ у л а р а у қ ы м ы* белгіленді.

АУЫТҚУЛЫҚ з а т. *Ауытқып кетушілік*. Баланың әдеттегі қалыптан *а у ы т қ у л ы ғ ы н а* ерекше көңіл аударуға болмайды (Семья тәрбиесі).

АУЫТҚУШЫ с ы н. **1.** *Ауысатын, аударылатын; жылжымалы*. Анод пен экран арасында біріне-бірі перпендикуляр екі пар *а у ы т қ у ш ы* қалақшалар орналасқан (М.Бекбауов, Көгілдір.). **2.** *а у ы с. Ұстаған жолдан таяушы (адам)*. Ұлықбектің әкесі Шахрухтың қарамағында Шейх Қасым Ануар дейтін мұсылман жолынан *а у ы т қ у ш ы* мистік өмір сүреді (С.Көбеев, Шығ.). Егерде қаратқан ауылдардың бірінде *а у ы т қ у ш ы л а р* біліне бастаса һәм олардың ауғанынан сайлау салмағы да ауатын болса, таластың атайманы сонда болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АУЫТҚУШЫЛЫҚ з а т. *Тура жолдан таяушылық, бір бағытта тұра алмаушылық, өзгермелілік, толқушылық*. Жинақта түп-нұсқадан *а у ы т қ у ш ы л ы қ*, өлең мағынасын түсінбеушілік те кездеседі («Қаз. әдеб.»). Түсіне алмаушылықтың салдарынан *а у ы т қ у ш ы л ы қ* та болады (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Занды түрде тіркеліп жұмыс істеп жатқан бұл діни құрылымдардың қызметінде заңнан алабөтен *а у ы т қ у ш ы л ы қ* жоқ, дегенмен олардың үй-үйді аралап, тегін діни

әдебиет ұсынатын жағдайлары ішінара болса да ұшырасып қалады («Егемен Қазақстан»).

АУЫТҚЫ = е т. **1.** *Бір жағына қарай қисаю, теңселу*. Жұрт дүрлігіп, кейін серпіледі. *А у ы т қ ы н* қайтадан түзелген пароход үстінде манағы әбігер әлі басылмапты (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). *А у ы т қ ы н* батыр тұлпардың Ағынына шыдамай Зорлықпен бойын билейді (Базар жырау, Шығ.). Қайықтан шығарда ауыр денесі *а у ы т қ и* басып бара жатқан Абайды ол қуа жетті де, өзі қолтығынан сүйеп, құрғақ жағаға шығарып салды (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Белгілі бір бағытын, тәртібін өзгерту*. Көп ұзамай қалың әскер жаппай ұйқыға кетті. Тек қосынды айнала шолып жүрген кегеуілдердің дауыстары ғана түн ішінде де бәрі қатаң тәртіппен *а у ы т қ ы м а й-т ы н ы н* білдіріп тұр (Ш.Айтматов, Аққу.). Карта бетінде нұсқаған жерден төрт-бес шақырымдай *а у ы т қ ы н* мекендеуге қоныстанушының өз қайраты керек (К.Оразалин, Абай.). Қойлар таңертеңгі шабытта жалмаңдай жайылып, жолдың екі жағына кезек *а у ы т қ и* береді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). // *Басқа мәселеге көшу*. Ендігі әңгіме сарыны тұрмыс құру, үй болу жайына *а у ы т қ ы н* кетіп еді (С.Омаров, Қызыл арай). – Жолдастар, негізгі мәселеден *а у ы т қ ы н* кеткеніме кешірім сұраймын. Дархан Таңатарұлы екеуміз ескі доспыз, көпірде болған жарылыстан соң жым-жырт жоғалып кетіп еді, өлі-тірісінен хабар ала алмай көп іздедім. Ал, бұл болса ауылында тығылып, әләулейін салып жүр (О.Бөкеев, Өз отың.). **3.** *Келе жатқан бағытын өзгерту, басқа бағытпен қозғалу*. Синодтық айдың бір-бірінен ұзақтық айырмашылығы он үш сағатқа дейін өзгеріп, *а у ы т қ ы н* отырады (ҚСЭ). Олар бұлтылдап *а у ы т қ ы н* отырады (Х.Арғынбаев, Этногр.очерк). Көк қаршыға желсізде желгіп, біресе қайқайып, біресе құлдилап, *а у ы т қ ы н* ұшты да, шығысқа қарай самғап, көз жаздырып кетті (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). **4.** *а у ы с. Тура жолдан таяу, тайсалу, айтқанынан айну*. Жетім де, жесір қалған біздер де ел қалай *а у ы т қ ы с а*, солай қарай жылжи бердік (Ғ.Сланов, Домбыра.). Қабыш алған бағытынан, көздеген нысанасынан титімдей де *а у ы т қ ы м а д ы* (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.). Мемлекеттік істе титтей де ауытқуға, ойланбай шешім қабылдауға жол жоқ. *А у ы т қ ы д ы ң* екен, жаңылыстың екен, мемлекет атына сөз келтірдім дей бер (Т.Тобағабылов, Жүрегім соғып.). **5.** *а у ы с. Көңіл-күйдің бір қалыпты болмай тұрақ-*

сыздануы, толқуы. *А у ы т қ ы н* әр тарапқа көңіл шіркін, Болып тұр бастан қиын күн кешкендей (Базар жырау, Шығ.). Бірде олай *а у ы т қ ы н*, бірде бұлай, Бір байламға келе алмай жүргенім-ай. Таулы аймақтың ауасы секілденген Аумалы да төкпелі күндерім-ай! (М.Мақатаев, Шығ.). Көңіл шіркіннің кейде дала құйыны секілді біресе олай, біресе былай *а у ы т қ и т ы н ы* несі екен? (М.Гумеров, Сүйе ме.). 6. *а у ы с*. *Әлем-тапырық, астан-кестен болу*. Көзі аларып қырылдап, *А у ы т қ ы д ы* дүние. Қос өкпесі сырылдап, Белі бүкіс иіле (Қ.Мұқышев, Поэм.). 7. *Кателесу, жаңылу*. Әр жаққа толқып кеткенде андамай *а у ы т қ ы н* басса да, қуатым, сүйенішім екен-ау! Ол болса, қазір сол иттікті етіп отырған, бар Ырғыз-байдың содыр-сотқар мырзасымақтарын сүйретіп алғызып «ең әуелгі жаза осы» деп шетінен дүрелетер едім (М.Әуезов, Шығ.).

Есі ауытқыды. Есінен танды, есінен айырды. Осы сөздің ерте ме, кеш пе, әйтеуір бір айтылатынын сезіп жүрсем де, естіген кезде төбемнен жасыл түскендей есім *а у ы т қ ы н* кетті (Д.Исабеков, Шығ.).

АУЫТҚЫҒЫШ *с ы н*. *Ауытқи беретін, толқығыш, тұрақсыз, айнымалы*. Қыз жігітті қаншама сүйіп, үзіліп тұрса да, осындай жеменге келгенде олар қатты толқығыш, *а у ы т қ ы г ы ш* келеді (М.Дүйсенов, Қалыңдық). Күйгелектермен салыстырғанда, олар өте әсерленгіш емес, тым қозып желікпейді, көңілі қобалжи бермейді. Қайта жігермен жұмыс істеуге қабілетті келеді. Сол сияқты ашуланшақ, *а у ы т қ ы г ы ш* мінездері де солғындау (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АУЫТҚЫМА *с ы н*. *Ауытқи беретін, өзгермелі, ауытқымалы*. Жүсіпбектің *а у ы т қ ы м а* мінезін бұрыннан білетін жолдастары сөздерін абайлап бастаған сияқты еді («Әдеб. және искусство»).

АУЫТҚЫМАЛЫ *с ы н*. 1. *Ауытқи беретін, толқымалы*. Қиырсыз сахарда *а у ы т қ ы м а л ы*, шашыраңқы өмір кешкен жүздердің, сансыз тайпалар тілінің бірлігінде ғажайып қуат барын тарих растайды («Соц. Қаз.». Әңгіме жер астындағы кен қысымының *а у ы т қ ы м а л ы* болуы жағдайына ойысқанда өзінді небір жұмбақ қазынаның ішіне жетелейді («Қаз. әдеб.». 2. *п с и х*. <франц. deviation> *Әдеткі мінез-құлық нұсқасынан өзгеріп отыратын, ауысқыш*. ≈ *А у ы т қ ы м а л ы* мінез. ≈ *А у ы т қ ы м а л ы* тұлға.

Ауытқымалы мінез-құлық. *п с и х*. *Адамның қатты да терең күйзеліп, уайым шегуімен*

өңі өзгеріп, ұстамдылығынан айрылуымен сипатталатын, оқыс та шапшаң тегеурінмен өрбитін сезімдік ахуал. *А у ы т қ ы м а л ы м і н е з-қ ы л ы қ т ы ң* физиологиялық және патологиялық түрлері болады (Психология). *А у ы т қ ы м а л ы м і н е з-қ ы л ы қ* сананы біржолата билеп, мақсатсыз да қауіпті іс-әрекет жасауға итермелейді (Психология).

АУЫТҚЫМАЛЫҚ *з а т*. *Ауытқушылық, толқушылық*. Жер астындағы кен қысымының *а у ы т қ ы м а л ы г ы* жағдайында әртүрлі құбылыстар жүргізу туралы қорғаған диссертациясы ғалымдар мен өндіріс мамандарының назарын қатты аударды (Ә.Жөмішев, Армысын.).

АУЫТҚЫТ *е т*. *Айныту; жылжыту*. Дағдылы жүргіншілер қысқы жолды да жазғы жолдың үстімен *а у ы т қ ы т п а й* салып тастапты (Д.Әбілев, Арман.).

АУЫТҚЫТУ *Ауытқыт етістігінің қимыл атауы; жылжыту*. Теледидарды пайдалану барысында кинескоптың *а у ы т қ ы т у* жүйесінің мына төмендегідей ақаулығы кездеседі (М.Бекбауов, Көгілдір.).

АУЫТҚЫШ *з а т*. *е т х*. *Жүгі бар мәшинені қисайту арқылы үстіндегі жүгін төгетін механикалық құрал*. Машиналардан дөнді дақылдарды күрекпен түсіру орнына енді автоматтандырылған *а у ы т қ ы ш* қолданылып жүр («Лен. жас»).

АУЫТСЫЗ *с ы н*. *Ауыты жоқ*. *А у ы т-с ы з* түйеге жүк артпайтынымыз белгілі ғой (Ауызекі).

АУЫТТА *е т*. *Нар түйеге ауыт салып міну, ерттеу, түйені қомдау*. *А у ы т т а п* мініп алған бір үлекті, Сорлы ақын сонадайдан жыры жетті. Әуес қыз нығында шарқаты бар, Осы кез отауына жүріп өтті (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). Қара бураларға *а у ы т т а п* артқан тас атқыштар монғолдардың жалаңдап тұрған әскерін төмпештің астына алды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АУЫТТАТ *е т*. *Нар түйеге ауыт салып мінгізу, түйені қомдату*. Әкесі нар түйені *а у ы т т а т ы п* мініп алды («Әдебиет майданы»).

АУЫТТАТУ *Ауыттат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Түйені *а у ы т т а т у*.

АУЫТТАУ *Ауытта етістігінің қимыл атауы*. ≈ Нарды *а у ы т т а у*.

АУЫТЫҢҚЫРА *е т*. *Бір жағына қисайыңқырау, жылжыңқырау*. Қойлардан бөлініп, бір үлкен қоңыр қой біз отырған үйге қарай келеді. Оң жағына қисайып, аяғын *а у ы т ы ң қ ы р а п* басады (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

АУЫШ с ы н ж е р г. *Ақылы ауысқан, есінен адасқан.* Сенің жеңіл мазағыңды шын көріп жүрген мен де *а у ы ш ы н* (Ө.Қанахин, Жүрек.). *А у ы ш* неме ме өзі, қайда барады қаңғып? Ат қора ол жақта емес, мына жақта (М.Дүзенов, Ангт). Олай айтпаймын. Дөкірлік қана емес, ноқай топастық, *а у ы ш* ақымақтық болар еді (М.Мағауин, Мен).

АУЫШТАЙ с ы н ж е р г. *Есінен ауысқан адам тәрізді.* Жампоз жігіт соғыстың кесірінен аурушаң болып, кәдімгі бір *а у ы ш т а й*, не болса соны айта бастайтын болды («Ленин жолы»).

АУЫШТАН= е т. *Ақылы ауысу, ессіздену, жындану.* Мұндай қорлық пен азапқа шыдаймай *а у ы ш т а н ы н* кететіндей көрінді (М.Дүйсенов, Қалыңдық). Тұлпарым менің түр екен, тірі екен жаным, Сипалап оның аялап түр екем жалын. *А у ы ш т а н ғ а н н а* аман ба Түмекең өзі, Ұмытып қалай жүр екен осындай малын (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

АФАЗИЯ [а – бей; phasis – тілсіз қалу] з а т. м е д. *Жүйке жүйесінің кейбір бөліктерінің зақымдануынан адамның сөйлеу қабілетінен жартылай немесе толық айрылуы. А ф а з и я* – адамның сөйлей алмауы, немесе сөзді толық айта алмауы, яғни ойын сөзбен баяндау қабілетінен айрылуы (М.Исамбаев, ... Мед. анықтама). *А ф а з и я* дегеніміз – жарым-жартылай немесе мүлде сақау болып қалушылық («Алматы ақшамы»). Мидың бір жеріне қан құйылу, тамырлардың тығындалуы, жарақтанып қабынуы, ісуі *а ф а з и я н ы ң* пайда болуына себеп болатын факторлар (Қ.Жарықбаев, Психология).

АФАЛИНА [лат. tursiops truncatus] з а т. б и о л. *Дельфин тұқымдас сұтқоректі жануар.*

АФГАН: [ир. افغان] **афган** салды. е с к і к і т. *Дауыс шығарды, айғай салды.* Зар илеп баршалары *а ф ғ а н с а л д ы*, Тарқады қасындағы жанның бәрі (Қисса-дастан). Мың түрлі *а ф ғ а н с а л ы н*, налы қылып, Сағынып ғашық жарын қылды зары (Сейфүлмәлік).

АФГАНИ з а т. *100 пұлға тең Ауғанстан ақшасы.* ≈ *А ф ғ а н и* құны.

АФЕЛИЙ [грек. aphelios] з а т. а с т р. *Планеталардың, құйрықты жұлдыздың Күннен ең қашық орбитасы.* Жер өз *а ф е л и й* н д е, демек шілде айының басында, Күннен 152 миллион километр қашықтықта болады (ҚҰЭ).

АФЕРА [франц. affaire] з а т. *Алаяқтық, сұрқиялық, алдап отырғызып кетушілік.* Тек байқандар, қазіргі уақыт қиын ғой, *а ф е р а* болып жүрмесін, – деп қария ақыл-кеңесін айтып жатыр («Қаз. әдеб.»).

АФЕРАЛЫҚ с ы н. *Афераға қатысты, соған тән.* Сейіт ақыры *а ф е р а л ы қ* қылмысы үшін сазайын тартты (Ауызекі).

АФЕРИСТ з а т. *Алаяқ, сұрқия.* «Біздің үйдің он екі қойы бар, маған күйеуге ти. Қарнымыз тоқ болады» – деп қызға хат жазып жүрген *а ф е р и с т* мен болатынмын (О.Әубәкіров, Сиқыр).

АФЕРИСТІК с ы н. *Аферистке тән, соған қатысты.* Жалған атпен әлеуметтік қамсыздандыру бөлімінің қызметкері болғансып, жұртты алдап келген алаяқ ақыры әшкереленіп, *а ф е р и с т і к* қылмысы үшін жазаға тартылды (Ауызекі).

АФИША [франц. affiche] з а т. ө н е р. *Опера, балет, спектакль, концерт, цирк, тағы басқалардың болатын күнін хабарлайтын жарнама.* Амал туды – аз күнде жер құрғамак, Кеңсе – мынау, Қыр анау – теңбіл қанат, Былтыр болған концерттің *а ф и ш а с ы*, Қабырғада әлі тұр «мен мұңдалап» (Е.Раушанов, Ғайша бибі). Айқыш-айқыш *а ф и ш а л а р* қанжоса, Ызғар шашқан суық үйлер, сұр үйлер. Қаңғырудан басқа амалын қалмаса, Баспалдаққа басың қой да, құри бер (М.Мақатаев, Шығ.). Қаладағы реклама, *а ф и ш а*, жарнамалар түгел дерлік ағылшынша жазылған (Т.Ахтанов, Үндістан).

АФИШАЛА= е т. *Бір істі, нәрсені көрсеткісі келіп, дәріптеу, көтермелеу.* Қыркүйек айында болатын қойылымдарды *а ф и ш а л а д ы қ* («Жас Алаш»).

АФИШАЛАТ= е т. с ө й л. *Көтермелеп көрсеткізу, дәріптеу.* Қазақ өндерін *а ф и ш а л а т қ а н д ы* жөн санаймын (Ауызекі).

АФИШАЛАТУ с ө й л. *Афишалат етістігінің қимыл атауы; дәріптеу, көтермелеу.* Өзінің ісін сонша *а ф и ш а л а т у ғ а* бола ма? (Ауызекі).

АФИШАЛАУ с ө й л. *Афишала етістігінің қимыл атауы.* Бұл концертті ерекше *а ф и ш а л а у* керек еді (Ауызекі).

АФЛАТОКСИНДЕР з а т. б и о л. *Аспергил зең саңырауқұлақтарында синтезделетін улы заттар.* 1 кг. тағамдағы 30 мкг-ге дейінгі *а ф л а т о к с и н д е р* мөлшері адам үшін залалсыз (Қаз. тілі термин. Биология).

АФОНИЯ [грек. arphonia] з а т. м е д. *Адамның дауысы шықпай, сыбырлап қалуы.* *А ф о н и я* жоғарғы тыныс жолына салқын тию, тұмаурату, жұтқыншақ, көмейдің әртүрлі ауруларының дыбыс сіңірін зақымдауы т.б. салдарынан болады (ҚСЭ). *А ф о н и я* деп дыбыссыз немесе нашар дыбысты дауысты атаймыз («Қаз. тілі мен әдебиеті»).

АФОРИЗМ [грек. aphorismos] з а т. ә д е б. *Мазмұнды терең ойды өткір тілмен қысқа түрде айтып беретін қанатты сөз, түйінді ой.* *А ф о р и з м* дегеніміз әрі ықшам, әрі әсерлі тұжырым, анықтама, нақыл қатарында қолданылады, қазақ тіліндегі нақыл, нақлият, ғаклия деген сөздермен мағыналас (Қ.Сағындықов, Көсем.). Мақал-мәтелдердің қорын үстеп отыратын бір үлкен сала *а ф о р и з м д е р* – нақыл сөздер (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Мұхтардың өте көркем тілі, *а ф о р и з м г е* айналғалы тұрған теңеулер екінің бірінің қолынан келмейді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

АФОРИЗМДІК с ы н. *Афоризмге тән.* *А ф о р и з м д і к* өткір түйінді ой шешендік сөздерге тән сөз қолданыс болып табылады («Қаз. әдеб.»).

АФОРФЭ [фр. aforfair – бүтіндей, жалпы сомасымен] з а т. э к о н. *Импортшы ризалық білдіретін вексельдерді экспортшыдан сатып алу нысанында сыртқы экономикалық операцияларды несиелендіру.*

АФРИКААНС [гол. afrikaans] з а т. Оңтүстік Африка Республикасының голланд тіліне жақын мемлекеттік тілінің бірі; *бур тілі.* *А ф р и к а а н с* тілі – ағылшын тілімен қоса Оңтүстік Африка Республикасының мемлекеттік тілі (ҚСӘ).

АФРИКАЛЫҚ с ы н. *Африкаға тән, африкаға қатысты.* *А ф р и к а л ы қ* жануарлар дүниесін қорғау мақсатымен заповедниктер құрылды («Жас Алаш»). *А ф р и к а л ы қ* тұрғындардың 80 пайыздан астамы антропологиялық тұрғыдан зәңгі нәсілдес бірнеше нәсілдік топтан тұрады (География).

АФРИКАНДЫҚ з а т. э в ф. *Қара нәсіл өкілін жұмсартып атау мақсатында айтылатын сөз.* Англияда болғанымда серіктерім «сіз «негр» деп атамаңыз, ренжіп қалады, *а ф р и к а н д ы қ* деңіз» деп ескертті («Лен. жас»).

АФРИКАНЕР з а т. Голландиялық колонистердің Оңтүстік Африканы мекендейтін ұрпағы, жеке ұлт, *бурлар.* Басым көпшілігі голландиялық отаршылардың Оңтүстік Африка Республикасын мекендейтін ұрпағы өз алдына жеке *а ф р и к а н е р* аталатын ұлт болып қалыптасқан («Егемен Қазақстан»). *А ф р и к а н е р л е р* еуропа халықтары тілдерінен көп сөз ауысқан көне голланд тілінде сөйлейді (ҚҰӘ). Бір-бірінен алшақ қоныстанған *а ф р и к а н е р* отбасында қатал пуритандық дәстүр қалыптасқан («Зерде»).

АФРИКАНИСТ з а т. *Африканистика ғылымымен шұғылданушы ғалым.* ТМД елдері

бойынша санаулы ғана *а ф р и к а н и с т* ғалым жұмыс істейді («Егемен Қазақстан»).

АФРИКАНИСТИКА з а т. ғы л. *Африка халықтарының тарихын, мәдениетін, тілін зерттейтін ғылым.* Қазақстанда *а ф р и к а н и с т и к а м е н* айналысатын ғалым соңғы уақытқа дейін болмай келді («Егемен Қазақстан»).

АФРИКАНТРОП з а т. а р х е о л. *Осыдан бір миллион жыл бұрын өмір сүрген адам қаңқасының ғылыми атауы.* *А ф р и к а н т р о п т ы* неандерталь адамы тобына жатқызуға болады (ҚҰӘ). *А ф р и к а н т р о п т а р д ы қ* қарапайым құралдар жасауға қабілеті эволюциялық деңгейде болғаны анықталды (ҚҰӘ).

АФРОДИТАДАЙ с ы н. *Ежелгі грек мифологиясындағы махаббат пен сұлулық пірі Афродита сияқты асқан сұлу тәрізді.* Мінезі мен шығу тегі жағынан шығыстық Астартаға жақын *А ф р о д и т а д а й* сұлулық пірін римдіктер Шолпан (Венера) деп пайымдаған («Жұлдыз»). О, Нина, сен мен үшін ертегі-аңызда айтылатын *А ф р о д и т а д а й* сұлулық пен нәзіктіктің піріндейсін («Жұлдыз»).

АФРОНТ [франц. affront] з а т. *Қалың елдің, жұрттың көзінше ар-намысқа тиетін гайбат, масқара, аса қатты сөгу.*

АФСУН з а т. ді н и. е с к і к і т. *Әпсін.* Зәңгі кемпір бір *а ф с у н* оқып берді, Хасанға киік болар келді кезек (Қисса-дастан.).

АФСУНДА= е т. е с к і к і т. *Әпсінде.* Келген дәруіш біраз отырғасын алдына қойған қағазын ашып, *а ф с у н д а* п оқи бастады (Қисса-дастан.).

АФТАБАШЫ з а т. к ө н е. *Атағы жоқ әскербасы.* Мұсылманқұлдың баласы Әбдірахман *а ф т а б а ш ы м е н* араласқанда қас-тандық ниет туып, тек қана әскер Әбдірахман жағында болғандықтан ештеңе істей алмай, Ташкентте орыстардан көмек сұрауға кіріседі (Қ.Халиди, Тауарих.).

АФТОВИРУСТАР з а т. б и о л. *Пикорновирустар тұқымдастығына жататын туыстық.* *А ф т о в и р у с т а р* жұптіяқтыларда тез жұғып таралатын ауыл ауруын қоздырады (Қаз. тілі термин. Биология).

АФТЫ [грек. apthai] з а т. м е д. *Шырышты қабатта пайда болатын күлбірек жара.* *А ф т ы* ауыздың, мұрынның, көздің, жыныс мүшелерінің шырышты қабатында әртүрлі вирустық аурулардың салдарынан пайда болады («Денсаулық»). *А ф т ы н ы* емдеуге тазалық ережесін сақтап, А витамині, интерферон, антисептикалық майлар пайдаланылады (ҚСӘ).

АФФЕКТ [лат. affectus] з а т. м е д. *Ашуланған, долданған хал, ашу қысқанда, қатты үрейленгенде уақытша естен адасу. А ф ф е к т* адам көңіл-күйінің кенеттен өзгеріп әлсіреуінен, тынышсыздануынан да пайда болады (ҚҰЭ). Тінгі күшті болған ішкі сезім *а ф ф е к т* деп аталады. *А ф ф е к т* көбінесе кенет болады. Оны құйынмен ұқсастыруға болады (М.Жұмабаев, Шығ.).

АФФИДЕВИТ [ағыл. affidavit] з а т. э к о н. *Шетелдік жеке және заңды тұлғалардың қатарынан шыққан бағалы қағаздар ұстаушыларына берілетін ресми құжат.*

АФФИКС [лат. affixus] з а т. л и н г в. *Өз алдына жеке қолданылмай, түбір сөздерге қосылып, сол сөздің мәнін, мағынасын және қызметін өзгертетін грамматикалық форма; қосымша.* Бұл мысалдардан (бастауыш, басқарма, қолжазба, сақтағыш) -ыш, -ғыш, -ма, -ба *а ф ф и к с т е р і* н көреміз. Бұлардың барлығы – байырғы түбір сөздердің негізінде жаңа сөздер жасайтын қазақ тілінің өнімді *а ф ф и к с т е р і* (Қазіргі қаз. тілі). Қазіргі қазақ тілінде неологизм жасауда сөз жасаушы *а ф ф и к с т е р д і* ң маңызы зор (Қазіргі қаз. тілі). Ф.Шлегельдің бұл классификациясын өңдеп толықтырған Август Шлегель тілдерді үш түрге бөледі: 1) флективті тілдер; 2) *а ф ф и к с т і* тілдер; 3) аморфты тілдер (К.Аханов, Тіл білімі.).

АФФИКСТІК с ы н. *Аффикске қатысты, соған тән.* Қайсыбір сөз тіркестерінің дами келе кіріккен тұлға айналып, мағыналық дербестігі жоқ сыңарының *а ф ф и к с т і* қолданысқа айналатыны белгілі («Ана тілі»).

АФФИНАЖ [франц. affinage] з а т. т е х. *Металды қоспадан я өзін өзінен айыру процесі.* Теміртау қаласында *а ф ф и н а ж* заводы іске қосылды («Соц. Қаз.»).

АФФИНАЖДА= е т. т е х. *Металды қоспадан айыру.* Теміртаудағы металлургия заводында да металды алдын-ала *а ф ф и н а ж д а* п алады, демек қоспадан тазартады («Соц. Қаз.»).

АФФИНАЖДАУ *Аффинажда етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А ф ф и н а ж д а у* барысы.

АФФИНАТТА= е т. т е х. *Өте таза асыл металдар алудың металлургиялық тәсілі, рафинаттаудың бір түрі.* *А ф ф и н а т т а* ғ а н алтынның тазалығы 99,65 пайыз, күмістікі 99,90 пайыз болады (ҚҰЭ).

АФФИНАТТАУ т е х. *Аффинатта етістігінің қимыл атауы.* Француз тілінде тазарту деген ұғымды білдіретін *а ф ф и н а т т а у д ы* ң құрғақ, сулы және электролиттік түрлері бар (ҚҰЭ).

АФФИНАЦИЯ [франц. affiner] з а т. т е х. *Рафинад, шақпақ қантқа айналдырар алдында ұсақ қантты алдын ала өңдеу.*

АФФРИКАТ [лат. affricata] з а т. л и н г в. *Шұғыл және ызың дауыссыз дыбыстардың қосындысынан тұрып, біртұтас айтылатын күрделі дыбыс.* Ц, ч, ш *а ф ф р и к а т* фонемалар. Өйткені бұл екеуінің әрқайсысы екі элементтен тұрады: ц фонемасында т, с элементтері бар; ч фонемасында т, шы элементтері бар (Қазіргі қаз. тілі). Қазақ әдеби тіліне етенелігі жоқ *а ф ф р и к а т* ч, дж дыбыстары – Шығыс Түркістан қазақтары тіліне тән ерекшелік («Қаз. тілі мен әдебиеті»).

АФФРИКАТТЫ: аффрикатты фонема-лар. л и н г в. *Шұғыл және ызың дауыссыз элементтердің қосындысынан құралған дауыссыздар.* Қазақ әдеби тіліне етенелігі жоқ ч, дж (күйректі ж) *а ф ф р и к а т т ы* ф о н е м а л а р ы қазақ тілінің жергілікті ерекшелігінде ғана таяу жылдарға дейін қолданылып келген («Қаз. тілі мен әдебиеті»).

АХ о д. 1. *Таңдану, таңырқау сезімін білдіретін сөз.* *А х*, айтса, айтқандай (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Комиссар көтерді де басын жерден Қарады капитанға осы келген. – *А х*, Зағаров, хош келдіңіз, кездестік пе? Қуанды адамдай бір досын көрген (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). 2. *Қайғыруды, күрсінуді білдіретін сөз.* – *А х*, қандай қапас еді! – деді (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). – Кім дедің, қызым? – Ақбалам... – *А х!* Күрсін, Ауыр үн! Өртенген сендік бақшаның, Жас гүлі жалғыз бауырың (Ө.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). 3. *Өкініш, арман мәніндегі көңіл-күйін білдіретін сөз.* *А х*, дүние, іш жанды ғой, іш жанды ғой, Амалсыз айтқаныңа көнсем дағы (С.Торайғыров, Шығ.). – *А х*, албырт мінезді асыл ер, Өлгенің бе қапыда? – дедім көзімді жасқа толтырып (Ол күндер.). *А х*, ең болмаса бір күн кідірсеңші, – деді қыз ішінен үлкен өкінішпен (Х.Есенжанов, Көп жыл.). // *Қапыда қалуды білдіретін сөз,* – *А х!* малғұн! – деп Махамбетше қамшысына ұмтылды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *А х*, айнымалы қыз айтқандай болды-ау, – деді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). *А х*, солай ма еді! – деді майор (К.Тоқаев, Тасқын). 4. *Ышқындандықты білдіреді.* – *А х!* – деп шал-қасынан құлай кетті (С.Шаринов, Шығ.). *А х!* – деп, ышқынды Уәли (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

АХА о д. *Иә, солай ма деген мағынасында ризашылық, қостаушылық, мақұлдаушылық сезімді білдіретін сөз.* *А х а*, түстің бе қолыма («Жалын»).

АХАЛТЕКЕ з а т. м а л ш а р. *Түрікмен жылқысының ертеден келе жатқан тұқымы. А х а л т е к е н і*ң аяғы ұзын әрі жіңішке, сіңірлі, терісі жұқа, түсі жылтыр, басы жеңіл, мойны ұзын, аяқ алысы әсем келеді (ҚҰӘ). *А х а л т е к е* жылқысының басы ашаң, мойны ұзын, тік (кейде бұғы мойындысы да кездеседі), шоқтығы биік, арқасы жұмсақ, жоны ұзын, тұтас сауырлы, жіліншіктері жіңішке, топайлары дөңгелек, тұяқтары берік, артқы аяқтары қайқылау, терісі жұқа, жалы жібектей жұмсақ болады (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.). Той-жиындарға сылаңдаған *а х а л т е к е м е н* ақ жібек шапаны жарқырап жетіп барғанда, қалың ел Кенелдіктен көз ала алмайды (С.Елубаев, Жарық дүние).

АХАУ о д. *Ән салу кезінде дауысты шырқап көтеру үшін айтылатын сөз. А х а у* Айдай, Қызыл бидай, Болғанша жарық жаман, Уа, шіркін, алсын құдай (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). *А х а у* Бірлән, Әнім түрлен, Ән еді жаңа шыққан, *А х а у* үрі-ай, Жастар, үйрен-ай (Қаз. әндері).

АХА-ХА о д. *Қуанып, шаттанып күлгенді білдіретін сөз. А х а-х а* деген сенің дауыңды ести салып, жетіп келдім (Ауызекі). // *Ойын-күлкі, ырду-дырду. Уақыттарың текке кетіп жатыр, іздегендерің – а х а-х а* («Қаз. әдеб.»).

АХА-ХАЛА= е т. *Қарқылдап күлу. Қалған соң қалайда да бәрін біліп. Рудаба «а х а-х а л а н»* тұрды күліп. Көріңдер олай болса, мінеки, – деп, Пердесін жауып қойған алды жұлып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Осы күні *а х а-х а л а н* қатты күлу де ерсі көрінеді, ондайға жұрт, жақтырмай қарайды (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

АХА-ХАЛАТ= е т. *Біреуді қарқылдатып күлдірту. А х а-х а л а т ы н*, шулатып жүрмесең, көңлің көншімей ме? (Ауызекі).

АХА-ХАЛАТУ *Аха-халат етістігінің қимыл атауы. Бұның ермегі ауылдың жас қыздарын а х а-х а л а т у*, думан құру ғой (Ауызекі).

АХА-ХАЛАУ *Аха-хала етістігінің қимыл атауы; сауық-сайран құру. Еш нәрсе ойламай, а х а-х а л а у м е н* күн өткізу осыдан кейін тыйылды («Әдеб. және искусство»).

АХА-ХАУ з а т. *Сауық-сайран, ырду-дырду, ойын-күлкі. Студенттердің сауық-сайран, ырду-дырду, а х а-х а у* өміріне де көп араласпай, өз бетімен жеке тіршілік еткен (О.Сәрсенбаев, Даңқ). Елубай Қызылдордада көптеген достардың арасында ойын-сауық, *а х а-х а у м е н* жүріп, мені ұмытты ғой дейсің (Қ.Бадыров, Өткендер.).

АХА-ХАУЛА= е т. **1.** *Күлу, қарқылдау. Салдағылардан айқай естілді, а х а-х а у л а н* күлген Әділдің даусы естілді (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). **2.** *Сауық-сайран құру, ойын-күлкі қуу. Қыздарға ақыл айтып жүрді Қарға: Ие бол адамшылық, бойдағы арға, Адасып ақыл-естен а х а-х а у л а н*, Өлсең де бауыздалып әуре болма! (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

АХА-ХАУЛАТ= е т. *Қарқылдатып күлдірту. Қарияның күлдіргі әңгімесі жұртты а х а-х а у л а т ы н* жатты (Ауызекі).

АХА-ХАУЛАТУ *Аха-хаулат етістігінің қимыл атауы; қарқылдатып күлдірту, көңілін көтеру. Бұның қолынан елді а х а-х а у л а т у-д а н* басқасы келмейді (Ауызекі).

АХА-ХАУЛАУ *Аха-хаула етістігінің қимыл атауы; қарқылдап күлу, дабырласу, ырду-дырду. Бұл жігіттердің аха-хаулауына қарағанда отырыстары көңілді сияқты (Ауызекі).*

АХАКУ-ХАКАКУ з а т. с ө й л. **1.** *Ойын-күлкі, ырду-дырду. Жетен баласын төбелесқұмар деп тіпті ойламапты. Өйткені өзінде ондай мінез жоқ. Бірдеңе ішсе, қайта жүзі бал-бұл жанып, әзіл-қалжың айтып, а х а к у-х а к а к у м е н* отырады (Е.Әлімжанов, Тарғыл сиыр). **2.** *Қатты қарқылдап күлуді білдіретін сөз.*

АХАХУ з а т. с ө й л. *Ахахау.* Сыпекен саптамасын киіп, желегін жамылып, домбырасын тыңқылдатып, қайда *а х а х у*, соның төрінде отырады (Д.Досжанов, Жібек.).

АХИЛИЯ [лат. achylia] з а т. м е д. *Асқазан сөлінде тұзды қышқыл мен пепсин белогінің жоқ болуы. ≈ А х и л и я ғ а* шалдығудың себептері.

АХИРЕТ з а т. с ө й л. *Ақирет.* Көнген жаным жазаға, қазаға да, Өкпелеме, сен енді жазалама. Шын болса табысармыз *а х и р е т те*, Әзірше, жаным, мені мазалама (М.Мақатаев, Шығ.). Билер, пара жемендер, Жалғанды жолдас демендер, *А х и р е т* қамын іздеңдер Жалған бетті кезбеңдер (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын. шығ.). *А х и р е т* жолын білсін деп, Беріп едім молдаға. Ат қызығын көрсін деп, Мінгізіп едім жорғаға. Артында қалған сол залым Қылмады дұға молама. Не жазығым бар еді, Жасаған жаббар құдаға! (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

АХИРЕТТІК с ы н. с ө й л. *Ақиреттік.* Екеуміз *а х и р е т т і к* дос болған едік (Қаз. хисса.). Басыңқы уағда қылып *а х и р е т т і к* дос болған еді (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Шарттарың исламның көміл білсең, *А х и р е т т і к* азық берер шын ғылымың («Қаз. әдеб.»).

АХКОМ [ар. أحكام] з а т. д і н и. *Мұсылманшылық құқықта, қоғамдық және азаматтық*

қарым-қатынаста міндетті түрде сақтап, орындауға жататын заң, жарлық пен шешімдер жиынтығы. ≈ *А х к о м* қағидасы бойынша.

АХЛАҚ [ар. اخلاق] з а т. <лат. *moralis*> Адамдардың белгілі бір қоғамға тән мінез-құлық, адамгершілік нормаларының жиынтығы. Абайдың *а х л а қ*, адамшылық туралы айтқан мағынасы терең, үлгі сөздері кемшіліктің мінезін тәрбиелеп, ақыл көзінің ауданын кеңейтпек (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Құран *а х л а ғы н ы ң* негізін сүйіспеншілік пен татулық, бейбітшілік пен мейірімділік құрайды («Түркістан»). Сол себепті осы қаладағы барлық дін ұстаздарының қазіргі күндегі халық алдындағы мәсулияті, бихисап зор деп білемін. Бұл ұждан, *а х л а қ*, адамгершілік алдындағы қарыздарыңыз деп санаймын (М.Әуезов, Шығ.).

АХЛАҚСЫЗ с ы н. *Бейәдеп, әдепсіз.* ≈ *А х л а қ с ы з* адам.

АХЛАҚСЫЗДЫҚ з а т. *Қандай да бір қоғамда, әлеуметтік ортада қалыптасқан рухани құндылықтардың құнсыздануы.* Адам баласының рухын қарайтып, кірлеткен *а х л а қ с ы з д ы қ*, зұлымдық және білімсіздік тәрізді адамды хайуаннан да төмен түсірген жамандықтар ортадан айықты (Ислам энцикл.).

АХЛАҚТЫ с ы н. *Мінезді, ақылды, әдепті.* *А х л а қ т ы* адам көбейсе, Отанның күзетшісі, қорғаны болмақ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әл-гінде осында келген адам *а қ л а қ т ы* көрінеді ғой, өзің де байқаған шығарсың («Жұлдыз»). Тегі, жолымыз болар, сен байқадың ба, *а х л а қ т ы* көрінеді ғой, – деді Берікбол (М.Дулатов, Шығ.).

АХМАҚ с ы н. с ө й л. **Ақымақ.** Сөз асылын таниды фәһимлілар, *А х м а қ қ а* айтқаның жайға қалар. Жұрттың бәрі бірдей деп ойламаймын түсінгендер бұл сөзден пайдаланар (М.Дулатов, Шығ.). Сен «*а х м а қ* бұзуға бар, түзетуге жоқ» дегеннің керін келтіріп отырсың, осыны түсінсең етті, – деді Жолай (Абзал жандар).

АХОНДРИД [грек. а – жоқ, chondros – түйіршік, бөлшек] з а т. а с т р. *Толық кристалды жасынтасардың (метеориттердің) бір түрі.* Құрамында темір мол сферолит тұрқылас домалақ түйіршіктер (хондрлар) болмауына байланысты *а х о н д р и д т е р* деп аталған (Қаз. тілі термин. Геология).

АХРОМАТ [грек. achromftos] з а т. м е д. *Заттың түсін ажырата алмайтын адам.* Заттың түсін сезбейтін адамдарды *а х р о м а т т а р* деп атайды. Оларға айналадағы нәрсенің барлығы бір түсті көрінеді (К.Жарықбаев, Психология).

АХРОМАТИЗМ [грек. achromotos] з а т. ф и з. *Түскен сәулені бытыратпай жинап, түссіздендіретін оптикалық шынының қасиеті.* ≈ *А х р о м а т и з м* құбылысы.

АХРОМАТИКАЛЫҚ с ы н. *Түссіз, бояусыз.* Мәселен, қосарлап алынған таза спектрлық түстердің қосындысынан (қызыл мен жасыл, көк пен сары) *а х р о м а т и к а л ы қ*, бояусыз түстер (ақ, қара) шығады (К.Жарықбаев, Психология). ≈ *А х р о м а т и к а л ы қ* линза.

АХУАЛ [ар. احوال] з а т. **1.** *Хал, жағдай, жағдаят, тұрмыс.* Ол дала халқының басындағы *а х у а л д ы* түйіндеп аңғартарлық суреттер жасайды, әлеуметтік қайшылықтарды ақиқат көрсетеді (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Қазіргі кезде шетелдегі қазақ диаспорасының *а х у а л ы н* аңдататын мәселелер ҚР Сыртқы Істер министрлігінің Консулдық қызметі департаменті және Ішкі істер министрлігінің Көші-қон полициясының бас басқармасына да тікелей қатысты (Қазақ диаспорасы). Сонымен, біз Жәнібекті бәрімізге ортақ мәселелер төңірегінде өңгімеге шақырған едік. Бірден айталық, әріптесіміздің қазіргі елдік *а х у а л ы м ы з б е н* уақыт мазмұнын бағамдаған өзіндік пікірі көптің көңіліне өртүрлі ой салары шындық («Қаз. әдеб.»). **2.** *Жайы, күйі, жай-жапсары.* Әзиза бұл жайды да жігі сезімталдықпен бағдарлады да, болып жатқан *а х у а л д а р д ы* қысқа-қысқа шолып берді (Д.Әбілев, Арман.). Екі көзден жас парлап ағып жатыр, Қасына Сағит келіп қарап отыр. Жауап қылып *а х у а л ы н* сұрайын деп, Көңіліне әрбір қиял алып отыр (Батырлар жыры). Бет ашайын, гүл ерке *А х у а л ы ң д ы* айт, келін! Бұйрықпен келдің бұл жерге, Үйдегі камнан қайт, келін! Тұнық судай таза боп, Жақсы жолды тап, келін! (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** *а у ы с. Өзара қарым-қатынас, көңіл-күй жағдаяты.* *А х у а л* көбінесе топтық психологияға байланысты айтылады (ҚСЭ). Міржақыптың, өлең-хат арқылы көрініс табатын кейіпкердің, лирикалық шегіністерін психологиялық *а х у а л д ы* нанымды бедерлеу әдісі ретінде ұтымды пайдаланғанын атап өткен жөн (М.Дулатов, Шығ.).

Геосаяси ахуал. с а я с и. *Белгілі бір елдің физикалық, экономикалық және саяси географиясына қатысты қалыптасқан жағдай.* Сондықтан аймақтық *г е о с а я с и а х у а л д ы* қарастырған кезде үш деңгей барын түсініп алған жөн (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл).

Инвестициялық ахуал. э к о н. *Белгілі бір өндіріс орнына қаржы көздерінен қаржы жұмсаудың жай-жапсары.* Мәжіліске қатысушылар Қазақстандағы *и н в е с т и ц и я л ы қ*

а х у а л д ы ң жақсара түскенін атап өтті («Егемен Қазақстан»).

Мәдени ахуал. қ о ғ-ө л е у м. Белгілі бір қоғамдағы мәдени өмірдің жай-күйі, жағдайы. Олар біздегі *м ә д е н и а х у а л д ы ң* қазіргі қалпын да біліп отыр екен. «Сіздерде қазір дәстүрлі музыкаға деген көзқарас оң болмай тұрған сияқты ғой» дегенді естігенде, не айтарынды білмей қаласың («Жас Алаш»).

Оң [қолайлы] ахуал. а) *Дұрыс көңіл-күй.* О *ң а х у а л ғ а* бір ұжымдағы адамдардың ынтымағын, бір-біріне деген сенімін, шынайлық пен сыйластықты жатқызуға болады (ҚҰӘ). ә) *Белгілі бір қалыптасқан болмыстың дамуы, тұрақталуына әсер еткен қолайлы жағдай.* Бүгінгі Қазақстан сөз жоқ, *қ о л а й л ы а х у а л д ы* бастан кешіп отыр, себебі дүние жүзіне терроризмнің таралуына байланысты процестерді мұқият саралауға біздің уақытымыз жетеді, сондай-ақ бұл құбылысқа қарсы әрекет ететін тәжірибеміз бар (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл).

Саяси ахуал. Белгілі бір қоғамдағы саяси өмірдің мән-жайы, жай-жапсары. Бұл трагедиядан [лаңкестік] кейін әлемдегі *с а я с и а х у а л* әрі ширығып, әрі шырамытыла түсетіні, күрмеуі көп күрделі кезең қайта басталатыны баршаға белгілі болды (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Халықаралық ахуал. с а я с и. Мемлекетаралық қатынастардың жай-жапсары, жағдайы. Біз әлемдік қауымдастыққа абыройлы кірігіп, өз айналамызда қолайлы *х а л ы қ а р а л ы қ а х у а л* қалыптастыра алдық («Егемен Қазақстан»). Жүз бір мемлекеттің өкілдері қатысқан осы маңызды форумның жұмысы *х а л ы қ а р а л ы қ а х у а л* едәуір шиеленіскен жағдайда өтті («Соц.Қаз.»).

Экологиялық ахуал. Қоршаған орта мен адамдар арасындағы қарым-қатынасқа байланысты туындаған жағдаят. Қазір арада 15 жыл өткенде, сол жарылыс жасалған жер қандай күйде екен? *Э к о л о г и я л ы қ а х у а л ы* қандай деңгейде? («Жас Алаш»).

АХУАЛАТ з а т. е с к і к і т. Хал-ахуал, хал-жағдай, мән-жай. Осы оймен ашып көрді жазған хатты, Қызықты көрген сайын сөзі тәтті. Әкесі Көркемшеден бері қарайғы, Жазыпты барлық тарих, *а х у а л а т т ы* (Шеризат).

АХУН [ар. *الخوند*] з а т. д і н и. 1. Діни сауаты бар адам, мұсылмандық діни лауазым, мүфтиден кейінгі атақ. Даруға сайын бір-бір *а х у н* ғана қалдырылып, оларға ел арасында Мұхамбет дінін таратуға, жаңа мешіт, медресе

салуға рұқсат етілмейді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Указной молланың хилаф ісін, Әлбетте, оязной *а х у н* тексерсін (М.Дулатов, Шығ.). Қазақтың өзіне арнап жеке мүфтилік бере қалса, мүфти, қазы, *а х у н*, имам боларлық молдалар табылар ма? (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). 2. *Үлкен ғалым, зиялы адам.* Әбдірахман *а х у н* үлкен медреседе дәріс берген адам еді (Б.Өтебеков, Ауг. қаз. тілі. ерекшелік.). Бұл келген кісі үлкен *а х у н* болып шықты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АХУНДЫҚ з а т. *Ахунға тән, ахунға қатысты.* Хат жазған Әбубәкір ғапылдықта, Жібіткен сөз жазса да *а х у н д ы қ қ а*. Болса да жүзіміз жат, сөзім барсын, Лайық бұ да болар татулыққа (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

АҢ о д. 1. *Кіжінгендікті, ыза болғандықты білдіретін сөз.* А *һ*, сұм қатын, бағанадан бері қайтсем жаным қалады деп сиқырсып тұр екенсің ғой (С.Жүнісов, Өшп. іздер). А *һ*, айуан! – деді де Марина бар екпінімен келіп шофердің жағасынан алды (А.Сатаев, Ақын ізі). А *һ*, мына соққан тап беруден тайынбайды (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). 2. *Армандағандықты, опық жегендікті, өкінгендікті білдіретін сөз.* Жара басты кеудені, Жаудан өлді ар үшін, Ескермей өзге дүниені, «А *һ*» деп өтті жар үшін (Абай, Тол. жин.). А *һ*, зар қылды, құлағына кім ілді? Сорлыларды жауыздарға қараттын!.. (М.Жұмабаев, Шығ.). А *һ* деп жаралы жас өксігенде, Аузынан дем орнына шықты жалын (Ж.Саин, Таңд. шығ.). 3. *Тандану, таңырқау сезімін білдіретін сөз.* А *һ*! Институтке жіберткізбейді деп қорыққан екенсің ғой (Т.Ахтанов, Дала сыры). – А *һ*, не дейсің, Раушан да, Люба апай да?.. (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). – А *һ*! Қайта айтшы? Не дедің? Қой, түсім шығар! – дегеннен басқа сөз айта алмай Аппак тұрды теңселіп (Ғ.Сланов, Асау арна).

Аһ, дүния. *Ой шіркін, жалған өмір-ай деген мағынада.* Осындай шын сүйіскен арамызды, А *һ*, *д ү н и я*, қандай жалған жала бұзды? Қосылған қос көңілді айырған жөн Болмай ма өмірінше қара жүзді (Б.Күлеев, Айтшы.). А *һ*, *д ү н и е-а й*, сол кезде Айдосқа кеп оқ тиді, Өң бұзылып, леп-лезде, Бітіре алмай ол күйді (С.Бегалин, Таңд. өлеңд.).

Аһ ұрды. а) *Аһылап-үһіледі, қатты күйінді, қайғырды.* Әйелдің бәрі үнсіз жылап, а *һ ү р ы н*, күрсініп отыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ойлама-дым туғанды, бір өзіне бас ұрдым, Жалғыз сенен айырылып, Артыңа қарап а *һ ү р д ы м* (Абай, Тол. жин.). Сөз бірге, ақыл үйлес, мінез тату, Тұрады сені көріп көңіл тасып, Махаббат бізде болмай, жатта болса, А *һ ү р а м*, у ішкендей

ішім ашып (Ә.Тәңірбергенов, Өлеңд.). ә) *Қатты опық жеді, қапы қалды, өкінді*. Күшті орынсыз сарп етпе, Келеді деп шамадан. *А һ ұ р ы п* қалма бейқам боп, Қармалап қолың соза алмай, Ілінген күні сағадан (Н.Наушабаев, Өлеңд.). Атаңды сағындым деп асығарсың, Сабаққа көңіл бөлсең басыларсың Ата-анаң өнер білсең асырарсың, Надан боп, білмей қалсаң, *а һ ұ р а р с ы ң* (Үш ғасыр.). б) *Сағыну, аңсау, ынтығу, зарығу деген мағынада*. Адамзат бәрі ғашық, бәрі құмар, *А һ ұ р ы п*, оны көрмей тұра алмайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Шалынып құлағына дала мұңы, Көзіне елестетіп қаралыны, *А һ ұ р ғ а н* ата-ананың қорғанындай, Асыға туған дала барады ұлы (Н.Ахметбеков, Амангелді). Қапырық бәрі: Көңілім де менің қапырық, Емендер анау, Жапырақтары шашылып, Қайыңдар өне Бөксесін жерге батырып, *А һ ұ р ы п* бәрі Аңсайды нөсер шақырып (М.Мақатаев, Шығ.).

АҺА о д. 1. *Айызы қанғандықты, табалағандықты білдіретін сөз*. *А һ а*, ауна фашист, ауна, өлі тиген малдай ауна! (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). *А һ а*, қорқайын дедің бе? Солай ма екен? (М.Иманжанов, Көк белес). *А һ а*, олай десең айғақ болма (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). 2. *Растағандықты, айғақтағандықты білдіретін сөз*. – *А һ а*, ауыз ашпайтынымды әбден бақылап, біліп алғанына қарағанда, қай бір кездерде сен маған қиямет ғашық болғансың, ал мен қарамай, қысқасын айтқанда, көңіл аудармай қойғанмын (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). *А һ а*, олай десең айғақ болма (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). *А һ а*, солай ма шырақ. Балақтан кіріп, басқа шығайын дедің бе? (М.Мәжитов, Құлынды.).

АҺАҺАЛА = е т. *Ахахала*. *Аһа-аһа деп қарқылдап күлу*. Жиналғандардың *а һ а һ а л а ғ а н* күлкісі аулада отырған бізге де естіліп тұрды (Ауызекі).

АҺАҺАЛАТ = е т. *Ахахалат*. *Аһаһа деп қарқылдатып күлдірту*.

АҺАҺАЛАУ = е т. *Ахахалау*. *Аһаһала етістігінің қимыл атауы; бас изеу; қолдау, құптау*. Тапсырма алғандар бригадирдің ескертпесін үнсіз тыңдап, *а һ а һ а л а у м е н* болды (Фермаға кел.).

АҺЛА = е т. с ө й л. *Аһыла*. *А һ л а п* есік ашып ала таңнан, Оқ тиіп тұла бойы жараланған Бір адам сүйретіліп үйге кіріп, Құлады үстібасы қан-қан (Т.Жароков, Шығ.). Шығара ма бұл да шер, Анда-санда *а һ л а п*, Әлде бұл да жау ма екен, Екі көзі шатынап, Әлсін-әлсін ақырад (І.Жансүгіров, Поэм.). Мұжығым жатарда бай, тұрса – сорлы, Байлықтың, құрып типыл, қалған орны. *А һ л а п*, үһілейді, ұры алған соң Те-

рімен маңдайының жиған қорды. Туысқан, көрші, құда-құрмаласын, Дос-жаран жиып, мұжық жәрдем сұрады (А.Байтұрсынұлы, Ақ жол).

АҺЛАП-ҮҢЛЕ = е т. с ө й л. *Аһылап-үһіле*. Мұжығым жатарда бай, тұрса – сорлы, Байлықтың, құрып типыл, қалған орны. *А һ ы л а п-ү һ і л е й д і*, ұры алған соң Терімен маңдайының жиған қорды (А.Байтұрсынұлы, Ақ жол). Ал Ызбаркүл сағат жетіге дейін *а һ л а п-ү һ л е п* отырды да, Босаңбай келмеген соң ызбарланып, оның кабинетіне телефон соқты (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Әжесі ойлы пішінмен *а һ і л е п-ү һ і л е п*, біраз уақыт тіс жарып еш нәрсе айтпай үнсіз отырды («Қаз. әдеб.»).

АҺЛАП-ҮҢЛЕТ = е т. с ө й л. *Аһылап-үһілет*. Әпкеңді *а һ л а п-ү һ л е т п е й*, болысып жіберсеңші, көңілін ауласаңшы (Ауызекі).

АҺЛАП-ҮҢЛЕТУ *Аһлап-үһлет етістігінің қимыл атауы; қиналту, өкіндіру*. Болған оқиғаның мән-жайын айтып, Жапарды *а һ л а п-ү һ л е т у м е н* үйге де аяндап жеттік (Көктем лебі).

АҺЛАП-ҮҢЛЕУ *Аһлап-үһле етістігінің қимыл атауы; қайғыру, күйіну*. Аман-сау қалу жұмбақ болғанмен, әлі де үміт дүниесі көп. Соның үшін апаң және өзің үшін *а һ л а п-ү һ л е у д і ң* қажеті шамалы (С.Байжанов, Сыр.).

АҺЛАТ = е т. с ө й л. *Аһылат*. Жылмайғын жылы күнінен, Жылдамырақ айрылып, *А һ л а т ы п* ауру әнімен, Қабағын жауып қайғырып, Жерге жетті бір қаза, Аяз қызыл үскіріп (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҺЛАУ *Аһла етістігінің қимыл атауы; қиналу, қайғыру*. Енесінің енесін көтергеніне келіні де қуанды, *а һ л а у ы, ү һ л е у і* қабырғасына қатты батушы еді (К.Қазыбаев, Дәуір аты.).

АҺУ о д. *Па, шіркін, аһ, дүния деген мағынасындағы сөз*. *А һ у*, нәркес көзімсің, жан-жан деген сөзімсің. Жаһан ішінде мысалың жоқ, Мөлдір де таза сезімсің (Таһир-Зүһра).

АҺ-ҮҢ о д. *Қайғырғандықты, уайымдағандықты білдіретін сөз*. Ғашық боп ас ішпестен алды жатып, Қайғының батпағына белден батып. Аурудай аузын ашып «*а һ-ү һ*» деп, Күнітүн дөңбекшіді жүдеп, қатып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ағаштың түбінде көрген кісі сүт боп ұйып, қымыз боп іріп, ынтығып, *а һ-ү һ* деп, күйіп-пісіп, өліп-тіріліп қалар ай мен күндей, әлемге жарығы бірдей асқан көрікті бір жан отыр екен (Қаз. ертег.).

АҺ-ҮҢЛЕ = е т. с ө й л. *Аһылап-үһілеу*. Отырды жол шетіне *а һ-ү һ л е п* (А.Байтұрсынұлы, Ақжол).

АҒ-ҮҢЛЕУ *Ah-үһле етістігінің қимыл атауы; қиналу, уайымдау, өкіну.* Аға, *a h-ү һ л е у і*ң маза бермейді, айтшы, қалай ойыңнан шығамын (Ауызекі).

АҒЫЛА = е. т. с ө й л. *Ah-ah деп қайғыру, қиналу.* Е, шырағым, біреу іштен қайғырады, біреу сырттан *a һ ы л а й д ы*, оның несі сөз (С.Адамбеков, Көсе.). Кей-кейде әнге шырқап өлең айтты, Кей-кейде томсырайып тастай қатты. Қылғандай қайыңды қос, тасты төсек, *A һ ы л а п* ағаштағы бастай қатты (І.Жансүгіров, Поэм.). Ақ сақалын жаспен жуған аталар, Кіріп келді біздің үйге *a һ ы л а п* (Қ.Мүсірепов, Раушан).

АҒЫЛАП-ҮҢЛЕ = е. т. с ө й л. *Қайғыру, қамығу, уайым жеу.* Осы бір келіншек ана бір Орақты естірткен жылы жаман жүдеп кетіп еді. Түнде *a һ ы л а п-ү һ і л е п* ұйықтай алмай шығатын (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Ене-сінің *a һ ы л а п-ү һ і л е г е н і* қабырғасына қатты батуды еді (К.Қазыбаев, Дәуір аты.).

АҒЫЛАП-ҮҢЛЕТ = е. т. с ө й л. *Ah-үһ дегізіп уайымдату.* Анаңды *a һ ы л а п-ү һ і л е т* е бермей, бір уақыт жұбату айтып сабырлыққа шақыр («Қаз. әдеб.»).

АҒЫЛАП-ҮҢЛЕТУ *Аһылап-үһилет етістігінің қимыл атауы; уайымдату, қамықтыру.* Айналанды *a һ л а т ы п-ү һ л е т у д е н* шаршаған жоқпысың (Ауызекі).

АҒЫЛАП-ҮҢЛЕУ *Аһылап-үһіле етістігінің қимыл атауы; қиналу, қамығу, уайым жеу.* *A һ ы л а п-ү һ і л е у м е н* танды да атырдық («Жалын»). Ол бүгкеңдеп, табалдырық алдында кебісін шеше алмай, *a һ ы л а п-ү һ і л е у д е* (М.Сүндетов, Ескексіз.). Терлеп-тепшіп шай ішіп, бір бұрышта Жапсарбай отыр. *A һ ы л а п-ү һ і л е у м е н* одан бері Қыжым кемпір жантайып жатыр (С.Досымов, Жаңғырық).

АҒЫЛАТ = е. т. с ө й л. *Ah-ah дегізіп шаршату.* Лифт істемейді, сізді енді *a һ ы л а т ы п* тоғызыншы қабатқа жеткізетін болдым (Ауызекі).

АҒЫЛАТУ *Аһылат етістігінің қимыл атауы; уайым жегізу, қамықтыру.* *A һ ы л а т у*, үһилету болмас, ендігі жерде көңілін аулап, сергіту керек (Ауызекі).

АҒЫЛАТЫП-ҮҢЛЕТ = е. т. с ө й л. *Шаршатып-шалдықтыру, аһ-үһ дегіздіру.* Есіркеп екі қап торлама алып келіп, өзінше кісі болып, бұның апасының қолынан қою шай ішкізіп, терлетіп-тепшітіп, *a һ ы л а т ы п-ү һ і л е т і п* аттандырғалы қашан («Қаз. әдеб.»).

АҒЫЛАУ *Аһыла етістігінің қимыл атауы; қиналу, ауырсыну.* Осынша *a һ ы л а у д ы*ң себебі не? Ауырып қалған жоқ па екен? (Ауызекі).

АҒЫЛА-ҮҢЛЕ = е. т. с ө й л. *Ah-үһ деп қайғыру, қапалану, ауырсыну, уайымдау.* Госпиталь түнде ығы-жығы жатқан адамға толып, *a һ ы л а г а н-ү һ і л е г е н*, ыңырысқан, жылаған адамдар сығылысып жатады (Ф.Мүсірепов, Достық.).

АЦЕТАТ [лат. acetum] з а т. х и м. *Сірке қышқылының тұзы мен күрделі эфирі.* *А ц е т а т* тұзы маталарды өңдеу үшін де қолданылады (ҚСЭ). *А ц е т а т т ы ң* эфирлері гүл не жеміс иісті түссіз сұйықтық болса, тұздары кристалл зат (ҚСЭ).

АЦЕТИЛЕН [лат. acetum] з а т. х и м. *Көміртегі мен сутегінің химиялық қоспасынан тұратын жанғыш, түссіз, улы газ.* *А ц е т и л е н* – түссіз газ, ауада жеңіл, суда тез ериді (Орган. химия). *А ц е т и л е н д і* инертті кеуек заттармен толтырылған болат баллондарда ерітінді түрінде белгілі бір қысымда сақтап, тасымалдайды (ҚҰЭ). Химия өнеркәсібінің бір таңғажайып жаңа жасанды заттарының бірі – *а ц е т и л е н*. Ацетилен таза күйінде табиғатта кездеспейді (Б.Ордабаев, Коммунизм.).

АЦЕТИЛЕНДІ с ы н. *Ацетилені бар, ацетилен араласқан.* *А ц е т и л е н д і* газ елуінші жылдардан кейін химия өнеркәсібінде кеңінен қолданыла бастады («Білім және еңбек»).

АЦЕТОН [лат. acetum] з а т. х и м. *Ағашты өртеу арқылы алынатын түссіз, иісті, жанғыш, еріткіш органикалық сұйық қоспа.* *А ц е т о н д ы* тамақ және дәрі-дәрмек өнеркәсібінде түрлі өнімдерді зиянды қоспалардан тазарту үшін де пайдаланады (ҚҰЭ). Спирт, бензин, *а ц е т о н* және басқа сұйықтар кейбір заттарға еріткіш бола алады (Химия). Өндірісте аса маңызды *а ц е т о н*, бутил спирті сияқты заттар да микробтар көмектеспейінше алынбайды (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

АЦЕТОНДЫ с ы н. *Ацетон араласқан (қоспа).* *А ц е т о н д ы* иістің ұзақ уақыт әсер етуі адам ағзаларына зиянды екені анықталды («Зерде»).

АЦИДОЗ [лат. acidus] з а т. м е д. *Ағзадағы қышқыл мен сілті арақатысының бұзылуы салдарынан пайда болатын ауру.* *А ц и д о з д ы* емдеу үшін қанға натрий бикарбонатын құяды (ҚСЭ). *А ц и д о з д ы ң* басты белгілеріне адамның орталық жүйке жүйесі қызметінің әлсіреуі, қан қысымының төмендеуі жатады (ҚСЭ).

АЦИДОЗДАЙ с ы н. *Ацидоз сияқты.* Ерте кезде *а ц и д о з д а й* іш құрылымының кеселін емдеу қиындық келтіріп келген («Денсаулық»).

АЦИДОФИЛИН [лат. acidus – қышқыл, грек. phileo – ұнатамын] з а т. т а м а қ. *Сүтті*

ацидофильдік таяқша бактериялармен ұйытып жасаған қышқыл айран. Сүттің ашытылған өнімдеріне қатық, кефир, ацидофил и н, айран, ацидофильдік сүт, қымыз жатады (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). Ацидофиллин мен ацидофильдік сүттің қышқылдау сүт дәмі және хош иісі болады (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.).

АЦИДОФИЛЬ з а т. т а м а қ. *Сүт қышқылды стрептококк пен айран қйтқысын қосу арқылы алынған органикалық зат. Ацидофильді қатықты ацидофиль таяқшасын қосу арқылы жасайды (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.).*

АЦИДОФИЛЬДІ с ы н. т а м а қ. *Құрамында ацидофилі бар. Балапанға алғашқы күндері шикі сок, қатты пісірілген жұмыртқа, ацидофильді сүт беріледі (Құс өсіруші.). Бұдан басқа 45 кг бидай кебегі, 12 кг ацидофильді айран және 40 кг нан ашытқысы керек (Құс өсіруші.).*

АЦИДОФИЛЬДІК с ы н. т а м а қ. *Ацидофильге қатысты, соған тән. Ацидофильдік сүт мал шаруашылығында да кеңінен қолданылады, іші бұзылған жас төлдерге беріледі (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.).*

АЦТЕКТЕР з а т. *Мексикадағы ең көп санды американдық үндіс халқы, сол халықтың өкілі. Қазіргі кезде ацтектер христиан дінін тұтынады (ҚСЭ). Азия мен Америка құрлығы Беринг көпірі арқылы жалғасып тұрған кезде монғол нәсілді ацтектердің арғы ата-бабалары Азиядан Америкаға өткен (ҚСЭ).*

Ацтек тілі. *Америкалық үндіс тілінің тано-ацтек туыстас тобына жататын ацтек халқының тілі. ≈ Ацтек тілінің құрылысы.*

АЧЕЛЕР з а т. *Индонезияның Суматра аралын мекендейтін халық. Ачелер жазық және тау тұрғыны болып екіге бөлінеді (ҚСЭ).*

АШ с ы н. **1.** *Ас іштеген, тамақ жемеген; тоқ емес. Аш кісінің көңлінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын (Абай, Тол. жин.). Аш кісіні алыс жол қажытпай, қалжыратпай қойсын ба, ертелі бері жүргені екі – үш шақырым жер (Б.Мұқаев, Жалғыз.). Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды (Мақал-мәтел).* **2.** *Ішін-жемі жоқ, тамағы жетіспейтін, аштан-аш (адам, халық). Дүниеде аштардың бары да Есте егін салғанда, Дүниеде қастардың бары да Ат терін алғанда (Ж.Молдағалиев, Қызыл қайың). Жігіттің лаушыға келгендері, Көмілмей көрінеу қалды өлгендері. Тамақ аш, киім жыртық, жұмыс ауыр, Талмайтын көрге айналды келген жері (Д.Еркінбеков, Шымыр.) // Көп уақыт тамақ жемей, титықтаған адам. Әлгі бала кездегі бір оқиға – аудан ор-*

талығынан қырдағы ауылға аштарға астық таситынын айтсаңшы (Б.Бектұрғанов, Қатерлі.). **3.** *ауыс. Ашық, лыпасыз. Аш денесін жігіттерге көрсетіп, судан шығуға ұялып тұрған қыздар жағадағы Кенесары екенін естіп, не қыларын білмей сасқан (І.Есенберлин, Қаһар).* **4.** *ауыс. Ашаң, нәзік, арық, жұқалаң. Аш бетінде көк тамырлары білінеді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).*

Азды көпке, ашты тоққа теңгерді. *Тұрмыс жағдайын көтерді, жетілдірді, адам етті. Отырып енді екеуі қосып басты, Халықтың қуандырып көңлін ашты. Теңгеріп азды көпке, ашты тоққа, Жоқ қылды деген сөзді «алды, қашты» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).*

Ала жылан, аш бақа. *Елді аздырушы, іріткі салушы. Естілер де ісіне қуанбай жүр, Ел азды деп, надандар мұнаймай жүр. Ала жылан, аш бақа күпілдектер Кісі екен деп үлкеннен ұялмай жүр (Абай, Шығ.).*

Аш арыстандай ыңыранды. *Ашу қысып, күңіренді, күйзелді. Ордада отыр Зарлық хан аш арыстандай ыңыранып (Қаз. тілі. фраз. сөздігі).*

Аш бөледен қаш бөле. *сөйлі. Шатақ-құмар, жанжалқой адамдардан, пәледен аулақ жүр, оларға жолама, бастан құлақ садаға. Ана Бұқабай сөйтіп жүріп бастықтарды ырқына көндіріп алды. Шамасы «аш бөледен қаш бөле» дейтін болуы керек («Қаз. әдеб.»). «Аш бөледен қаш бөле» деп қазақ атамыз айтқандай, істеген ісінде еш береке жоқ, жүрген жері дау-жанжал, ондай адамнан бойыңды аулақ салғаның жөн, – деп шешесі жібермей алып қалды («Мәдениет және тұрмыс»).*

Аш бел. *Қытша бел, нәзік бел. Әлі құрып алқынып жеткен келіншекке бұ да ат үстінен шұғыл еңкейіп, аш белінен құшақтай алып еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Өзі де қолға қонған қаршығадай сергек, аш белінен қынай буынған, ұша жөнелердей жинақы отыр (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Талдырмаш жас Сәуленің аш белі Нұраның жас талындай бұралады (С.Талжанов, Ұлдай.).*

Аш бетгі. *Жақ еті солыңқы, қушық бетті. Аш бетті, арықтау келген, сұлуша қара жігіт Самат сияқты жылдам басып, ыңғайлы аттай лып-лып етеді («Лен. жас»).*

Аш болды. *а) Ашаршылық көрді, аш жүрді. Ел ішінде отырып аш болмаспыз, қаптаған жетім-жесірдің ортасында бізді ешкім қорсынбайды (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде). ә) жерг. Дәнді дақылдың дәні толыспады. Биыл жауын-шашын аз болып, кештеу жауып, Батыс Қазақстанда бидай дәні аш болды («Жас Алаш»).*

Аш бөрідей. *Аш жүргендей, жалақтаған, аласұрған, құныға ауыз салған.* Майдан іші, маңайда ұрыс, Өмір, өлім арпалысқан. Жаулар тобы *аш бөрідей.* Араласқан, жағаласқан (Т.Жабаев, Із). Мен де *аш бөрідей* табада піскен тананың жұмсақ етін қарбыта асап, бірде шайнап, бірде шайнамастан жұтып отырмын (Б.Момышұлы, Шығ.). Екі аяғым салақтап, *Аш бөрідей* жалақтап, Қинады жоқтық жанымды (Қамбар батыр).

Аш бүйір [мықын]. а) *Іші қусырылған, тартынқы бүйір.* *Аш бүйірінен* қысып-қысып жіберсем, құлындағы сақау, құнандағы тістеуінді айтарсың (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). «Ащы тердің шыққаны жақсы» деп, *аш бүйірден* түртіп қалғаныңа дейін әсте менің есімнен кетер ме (Х.Ерғалиев, Шындық.). Жасағанберген ағасының тілін қызықтап, оның сөзіне жауап қатпай, үй ортасында *аш мықыны*н танып, сылқ-сылқ күліп тұр (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). ә) *Малдың сербек сүйегінің алдындағы ойыс бөлігі.*

Аш бүйірін тойғызды. *Кем-кетігін, жетпегенін толтырды.* Тобықтының шешені мен ділмарынан алған мақтанмен Найманның арылған етін семірттіп, *аш бүйірін тойғызам ба* (М.Әуезов, Абай жолы).

Аш иттің артын [көтін] сұқ ит жалайды. қ а р а п. *Өзі мұқтаждық көріп жүргеннің нәрсесіне сұғанақтық жасайды, жарымағанға жармасады.* Мұның өзі *аш иттің артын сұқ ит жалайды*, сұқ иттің артын ұры ит жалайды, ұры иттің артын соқыр ит жалайды дегеннің керін келтіру (Шешендік сөздер). «*Аш иттің артын сұқ ит жалайды*» — деп, менің қан кешіп тапқан жаман-жәутік тиыныма да сұқтарыңды қадайсың (М.Әуезов, Абай жолы).

Аш кенедей [жабысты, қадалды]. *Жолап кеткен жеріне жабыса кетіп айрылмайтын, қадалған жерінен қан алатын, талақтай жабысатын.* «Аспанға мені ұшуға үйретші», — деп, Тасбақа қолқа салды бүркітке кеп. Болмады «Ұшпай-ақ қой» — десе-дағы, *Жабысып аш кенедей* көп езеуреп (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). Қанды таяқ, қара жүрек қанқорлар, балаларға *аш кенедей қадалып* (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). Заманда сонау сарсаң Ақан тұрған, Ол заман ерге тұсау, зорға думан. Жалмап жеп айналасын *аш кенедей*, Семірген жұрт қанына нелер жуан (І.Жансүгіров, Поэм.).

Аш көмек. *Пайдасыз жалаң жәрдем.* Кедейі — ер, Кеселі зор, Малды байдан сорлы жоқ. *Аш көмектің*, Жемдемектің, Босқа өлетін орны жоқ (Абай, Тол. жин.).

Аш күзендей. ж а ғ ы м с ы з. *Ащы дауыспен шаңқылдап.* Қидабайдың қоқан-лоқысын сезді де, мойнын сырт қайырып, *аш күзендей* шаңқылдаған адамға дуылдаған қызулы бетті түгел көрсетті (С.Сматаев, Алғашқы асу.).

Аш күзендей бүгілді. ф о л ь к. *Қайғы батып, құсалық көрді.* *Аш күзендей бұгіліп*, Томаршаға сүрініп, Жақындап Назым келгенде, Ақ өткелдің өзінен, Өтіп кетті ер Қамбар (Қамбар батыр). Бала келді жүгіріп, *аш күзендей бұгіліп* (Қ.Жармағамбетов, Әнші.).

Аш күзендей бүгілтті. *Жапа шектірді, жәбірледі.* Қанікейдей көркінді Қалыңсыз құшсам деп едім. Тінікейдей тектінді Ителгі көзін төңкертіп, Күшіктей дауысын қыңсылатып, *Аш күзендей* белін *бұгілтін*, Әділ жаннан түңіліп, Ат көтіне үңіліп, Артыма салсам деп едім (Махамбет, Шығ.).

Аш қасқырдай. *Жалақтаған, қомағайланған, аранын ашқан.* Жалақтап жетті оларға *аш қасқырдай*, Көргенін кескіледі көзді аштырмай. Кейбірін көкжелкеден өкірте ұрды, Аяғын аттаттырып бір бастырмай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *Аш қасқырдай* алақтап, Талайдың кесіп кәлләсін Өле-өлгенше қан ішті (Дастандар). Жеңіске мастанған қатыгез жауынгерлер қорғансыз қалың қойға тиіп, қанға құныққан *аш қасқырдай*, жұрттың жазықты-жазықсызына қарамай, түні бойы ойран салды (І.Есенберлин, Шығ.).

Аш қатты. *Өз малын өзінен аяды, ішіп-жемеді.* Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасың, Мал үшін *аш қатасың*, жан сатасың (Абай, Тол. жин.).

Аш құлақтан тыныш [тиыш] құлақ. *Бір нәрседен, бөледен аулақ, жайына жүру, қақсоқтан қашу.* *Аш құлақтан тыныш құлақ*, сол жарықтықтан қашық жүрсек деймін (С.Ерубаев, Менің құрдас.). *Аш құлақтан тыныш құлақ* деп, неге жайыма қарап отыра бермедім екен десейші (Б.Тілегенов, Аққайнар). Осыны сезген бағзы бір ақындар *аш құлақтан тыныш құлақ*, барға қанағат етіп, асфальт жолмен тарта беретін секілді («Қаз. әдеб.»).

Аш құрсақ. *Малдың санының алдындағы ойысы.* *Аш құрсақ* аталатын малдағы санның алдындағы ойыстағы ісікті байқап, мал дәрігерін шақырып көрсеткен (Малшыларға кеңес).

Аш өзек [құрсақ]. а) *Іші-бауыры.* Қимас адамның қазасы үстінде *аш өзегіңді* шарпитын күйік секілді бір сұйық запыран жүрегінді тырналап, іші-бауырыңды аралап өтпей ме (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Өрт жайлап

аш өзегін, ер жігіттің, Көзінен жас төгілген қан аралас (З.Қалауова, Танд. шығ.). Малыңа не болмай жүрген бағып, Ит-ай! – деп қамшымен өтті қағып. Сүйегін опырғандай болып кетті, *Аш қырсақ* тегеурінге шыдар нағып (Қ.Тоғұзақов, Сібір Омар). *ә) Тамаққа жарымағандықтан, тамақ ішпегендіктен талып, әлсіреген ішкі сарай.* Көктемгі *аш өзек* шақтағы қара суық көкейдегі көп үмітті үзіп кетті (С.Байжанов, Шопан серігі.). Ал осылай болдың екен деп, Хайдар балаларын одан-бұдан тежеп, *аш қырсақ* ұстайтын кісі емес (Е.Мырзахметов, Өмір.). Ол үнемі *аш қырсақ*, жарымаған ауыз, көз жасымен, бейнеттерімен әрең тауып, мәпелеп, өзіне қимай өсірген жалғыз қойын түн баласына ұйқы көрмей ұры менен бөріден күзетті (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Аш өзегіне түсті. *Әбден ашыққан адам ішкен асты көтере алмай әлсіреп қалды.* Апта өткізіп татқан екі жұтым қымыз *аш өзегіне* түсіп, талықсып кетті (Қаз. тілі. фраз. сөздігі). Бірнеше күн тамақ іше алмай, қатты ашыққан адамға бірден тойына тамақтану қауіпті, *аш өзегіне тұцсіп* өліп қалуы мүмкін («Денсаулық»).

Аш өзегін қарыды [аш өзегі өртенді]. *Уайымға батты, қатты қайғырды, жаны ауырды, қайғыдан ішқұса болды.* Жалын жас Шуақ қаза табады. Қазан мен Қобыланды бетпе-бет кездеседі. Аяулы іні өлімі Қобыландының *аш өзегін қарып тұсірді* (Әдеб. хрестом.). Ана сорлы күндіз-түні баласын ойлап үһлеп, *аш өзегі өртеніп*, көз жасын көл ғып төгеді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Аш өңді. *Арық келген, ашаң жүзді, құқыл жүзді.* Қызыл лаңмен тысталған көнетоз елтірі тұмағының екі құлағын ішіне жымырған, *аш өңді* аққұба бала кең лаваға үйіліп қалған көмірді терлеп-тепшіп вагонеткаға тиеп жүр (А.Теміржанов, Қазақст. жас.). Осы ауылда кертартпа жалқаулығымен танылған Жабағы дейтін ұзын бойлы, *аш өңді*, шикіл сары кісі болатын (Ф.Сланов, Шалқар).

Аш өңеш. *Құныққан, қомағайланған.* Мыналардікі құнығып алған *аш өңеш* емес пе, жер қазып бекініп алыпты (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

Аштан өлді [қатты]. *Тамақ іше алмай, ашығып өлді, аштықтан мерт болды.* Оның баласы «Нан! Нан! Нан!» деп жатып *аштан өлді* (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Мына қызыл кеңірдектің өнері болмаса, Мұхит әлдеқашан *аштан өлген* болар еді (Ж.Қосыбаев, Өнші Мұхит). Шпеттей бала-шағамды *аштан қатты* демесең, жібер үйіме, – деді Қошан

жыламсырағандай болып («Әдеб. және искусство»).

Аштан өліп, көштен қалды. *Құн көре алмады, ел қатарына ілесе алмады.* «Ата, соны не қыласыз, мен тірі болсам, *аштан өліп, көштен қалам* деймісіз», – деп, жүре беруші еді (М.Әуезов, Қараш.). Көкаяң барда *аштан өліп, көштен қаламыз* деп ойламайтынбыз (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). Осы Қазақстанда *аштан өліп, көштен қалған* кім бар! («Лен. жас»).

Аштан өліп, көштен қалмады. *Ел қатарында болды, біреуден ілгері, біреуден кейін болды.* Бірер жыл қиналдық, көпшен көрген ұлы той емес пе, *аштан өліп, көштен қалам* ады қ. Соған да шүкіршілік («Әдебиет майданы»). Несіпті көлден тілеп, *аштан өлмей, көштен қаламайық* дегеннің кебін киіп жүріп жатырмыз (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Аш тұмсық. *Қомағайланған, аранын ашқан, құныққан.* Соны жердің сары масасы ызыңдап, ашық денеге қонып, *аш тұмсығын* қадады (Б.Майлин, Азамат.).

Әкесі аштан өлген кісідей. *Көні кепкен, ындыны жарымаған.* Мал үшін аш қатасың, жан сатасың. *Әкесі аштан өлген кісідей-ақ*, Неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын (Абай, Тол. жин.).

АШ¹: қарны ашты. *а) Тамақ ішкісі келді, ашықты, жүрегі сазды.* Рүстем: – Келді, – деді, – *қарным ашып*, Кетеді *қарын ашқан* *ан* ақыл қашып. Сұраңдар, тойындырып, ат-жөнімді, Алмай-ақ мазамды өзір анталасып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Өмірлік азық қылып жатайын деп, Жолдасынан жасырған айтпай оны. Алдынан ұя жасап, жатқан бұғып, *Қарны ашса* жүреді кіріп, шығып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әбден *қарнымыз ашқан* *мен*, тамаққа талшық етер дәнеме таппадық («Қаз. әдеб.»). *ә) ауыс.* *Көңілі риза болмады, ренжіп қалды.* Қазанының сыртына қарап, *қарным ашып* отыр (М.Әуезов, Абай жолы). Қылған ісіңе *қарным ашып* отыр, шырағым, сенен күткенім бұл емес болатын (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). Бәрібір олардың айтқанына *қарның ашып*, көңіл түкпірінде әлдеқандай үңірейген қуыс қалатын («Лен. жас»).

АШ²= е т. 1. *Жабық тұрған, бекітілген нәрсенің есігін, бетін шалқайту, ашық қалыпқа келтіру.* Үгітай қыздың дауысын таныған әйел асықпай барып есігін *ашты* (Б.Мұқаев, Саяхаттар). Қор қылар абайсызда заман алдап, Пендесін неше түрлі күйге салмақ, Кіргізді есік *ашып* Жәмиланы, Күзетіп абақтыны тұрған солдат (Ә.Найманбаев, Шығ.). Алтынай жымың

қағып, көкала абдыраның *а у з ы н* көбірек аша беретін күйге ұшырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Бір нәрсенің бетінде, үстінде тұрған затты алып тастау.* Төсекте жатқан Әминенің бүркеулі бетін *а ш қ а л ы* Шөкібай неше рет қолын ұсынып, қайтып алды (Б.Майлин, Шығ.). Ертеңгісін оянғанда Күлөнда үстіне үйілген шөпті *а ш ы п* жатқан Дәуренді көрді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). **3.** *Екі нәрсенің жігін, арасын ажыратып бөлу, арақашықтығын алшақтату.* Молда маған орын нұсқаған соң, Оразалы мен оның қасындағы бала араларын *а ш а* берді (С.Мұқанов, Менің мект.). Ағайын арасының жігін *а ш п а ң д а р*, қас жаман сына қағар, қамқор азамат дәнекер болар (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Түнеріп түйіп қабақ түн қараңғы, Көрмейсің көзге түртсе бір адамды. Берікке мен ақырын сыбыр етіп, Жүр дедім жақынырақ *а ш п а* араңды (Д.Еркінбеков, Шымыр.). **4.** *Бүктелген нәрсені жазу, жаймалап қою, бетін көрінетіндей ету.* Мен картаны *а ш т ы м* дағы, айттым туған жерінді, Үш жыл бойы азат еткен Санап шықтым елімді (Ө.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Лида сөредегі кітабын қолына алып, *а ш т ы* да, мейірімді ана қасында екенін аңғарғандай болып, жайлап оқи бастады («Қаз. әдеб.»). Әрине, ұзамай-ақ подполковниктің берген жасырын пакетін *а ш ы п* қарауға тура келді. Онда «осыны табыс етуші киргиздарды бүлік шығаруға ағуалаушының өзі» депті. Мұнан кейін не болары белгілі ғой (Х.Есенжанов, Тар кезең). **5.** *Бекітілген құлып т.б. нәрсені кілтпен немесе басқа нәрсемен бұрау.* Кілтпен дереу кісендерді *а ш т ы* да, «зыт» дегендей ымдады (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Кеудесі жақсылардың алтын сандық, Сандықты кілт болмаса кім *а ш а д ы* (Қаз. әндері). Ол дереу кілтпен тартпаларды *а ш ы п*, не істерін білмей, аңырып тұрып қалды (Майдан). **6.** *Бір нәрсенің мән-жайын анықтап беру, айқындау, нақтылай түсу.* Тапқаныңды, *а ш қ а н ы ң д ы* еліңе апар да, жүрегіңнен жыр шап десе сағыныш. Ойдан шаршап, тоналып қайттым (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Ақын еңбегі әлеуметтік тартыстың құралы, қоғамдағы мінді *а ш а т ы н*, соған өкім айтатын ұлы маңызы бар әрекет деп түсінеді (М.Әуезов, Әр жыл.). **7.** *а у ы с. Бір нәрсені тыңнан іздеп табу, анықтау.* Жерден кен көзін тауып, керемет ерлік жасап, алтын қазына *а ш ы п* та ұлы мен қызын оқытты (З.Ақышев, Ақбел асу.). Біз мұнымен Американы *а ш ы п* отырған жоқпыз. Біздің облыста ішінара мұндай тәжірибелер бар («Егемен Қазақстан»). **8.** *а у ы с. Қиру, орнату, салу.* Теңіз болуына байланысты Іледен Тасмұ-

рын сияқты және бір канал қазып, оны Балқаш бойынан Бақбақтыдай қырық совхоз *а ш а й ы қ* дейді (С.Ақтаев, Қапшағай.). **9.** *Бір нәрсені толық сипаттап көркемдеп жеткізу, айқындау.* Ария – белгілі бір кейіпкердің образын, бейнесін жан-жақты *а ш а т ы н*, айқындайтын операның ең үлкен вокалдық шығармалардың құрамды бір бөлшегі, әні (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). **10.** *а у ы с. Жиналыс, митинг, тағы басқа іс-шараны басқарып, бастап беру.* Үш өтірік белсенді бір ауылға барып, қотанның шетіне жұртты жинап жиылыс *а ш т ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). Музыка зерттеуші Ғазиза шығармаларына қысқаша шолу жасап, концертті *а ш т ы* (С.Мыңжасарова, Замандас.). Жәрмеңкенің тәртібін сақтау Батыс Сібірдің соғыс губернаторы Гутковскийге жүктеліп, жәрмеңкенің нөкерлерін ерте барған Гасфорттың өзі *а ш т ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

Абыройы ашылды. *Ұятқа қалды, ар-қаты кетіп, қатты масқара болды.* Жастығынан қорықтың ба, абыройымды ашар деп қаймықтың ба, өйтеуір жалынышты жалп етек болдың (М.Әуезов, Қараш.). Қол ұстасып қыз Назым, Уағда қылсам сенімен, Бір жаман келіп малы көп Алып кетсе айырып, *А б ы р о й ы м а ш ы л а р*, Қайғыменен басылар, Ат басында жүрегім (Қамбар батыр).

Ажал аранын ашты. *Қауіп-қатер төнді, өлім таянды.* *А ж а л а р а н ы н а ш ы п* тұрғандай, ойыма әр нәрселер түседі. Бір уақыт ғазиз ана көз алдыма келеді (Т.Ыдырысов, Майдан). *А ж а л а ш т ы а р а н ы н*, Жұтты жанды талғамай (Ж.Саин, Ант.).

Айқара ашты. *а) Шалқайта, кең ашты.* Қызыл вагон есігін *А й қ а р а а ш ы п* тастадың. Соқты самал есіліп, Ақты бұлақ тас жарып (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Үйге кірісімен есік-терезені *а й қ а р а а ш ы п*, шалқасынан жатқан баланың бетіне су бүрікті (Ол күндер.). Жамал сыртқа жүгіріп шығып әлдекімнің қораның аузын *а й қ а р а а ш ы п* тастағанын көрді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *ә) Әрқашан сыйлы болды, ерекше ықыласпен қабылданды.* ≈ Сізге есігіміз *а й қ а р а а ш ы қ.* ≈ Құшағымды *а й қ а р а а ш ы п* қарсы аламын.

Алдын ашты. *Мақсатына жетуіне жағдай жасады.* Бағымды ашсын, батаңды бер, Әз аға. Ақбас құндыз *а л д ы м д ы а ш с ы н*, бата бер (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Аранын ашты. *а) Аузын ашты, жұтпақ болды.* Мен ұмтылдым созып қолды, Жылан жатты бөген жолды. Ысқырды да *а ш т ы а р а н ы н*, Жұтар ма екен ана сорды?! (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). *ә) Жегісі келіп, қома-*

ғайланды. Шара табақ тола сүр ет, табан қазы исі мүңкіп, *а р а н д ы а ш ы п* барады (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). б) *Көз алартты, қол салды.* 1941 жылдың 22 маусымында гитлерлік фашистер біздің елге *а р а н ы н а ш ы п*, анталай лап қойысты («Лен. жас»). *А р а н ы н а ш ы п* жетуге, Асықты жау тура алға! Шекарадан кіруге, Қаруланып төнуге (Т.Жароков, Шығ. жин.). Елге шапқан жаулардан, *А р а н ы н а ш қ а н* айуаннан. Сақталсын деп астана, Сақталсын деп жас бала (Т.Жароков, Танд.).

Арасын ашты. *Араздасты, ренжісті; бірінен-бірі алыстады.* Сен саспа! *Өз а р а ң д ы а ш п а!* Заман өзі солай болды. Құрғақ айғайды қойып, Енді іске баста! (І.Жансүгіров, Танд. шығ.). Ағайынды жақындастыратын да, *а р а с ы н а ш а т ы н* да шаңырақтың алтын діңгегі болып табылатын әйелдер деп бекерден-бекер айтпаса керек («Қазақст. әйелдері»).

Аузын арандай ашты. а) *Аузын кең ашты.* *А р а н д а й а у з ы н а ш т ы* да, Аузын қарш-қарш басты да, Өлімтікті жұлқылап, Тұмсығын тыға жабысты (Т.Жароков, Мұз тұтқыны). Қабыршағы тікireйген үлкен жайын *а р а н д а й а ш қ а н а у з ы н а н* да, шатынап оларға көзінен де, делиген танауынан да су атқызады (С.Шаймерденов, Сел.). Қос қыран ауыздарын *а р а н д а й а ш ы п*, анадай жердегі молаға ұшып келіп қонды («Лен. жас»). ә) *Қомағайланды, тойымсыздық білдірді.* Сенім артқан адамдары ешбір істі тындырмай, *а у ы з д а р ы н а р а н д а й а ш ы п*, тегін пайда, нәпақа күтіп отырғандай (Майдан).

Аузын [жақ] ашады. а) *Қатты ашуланғаннан, күтпеген жаңалықтың әсерінен сөйлей алмай қалды.* Бай қалды *а у з ы н а ш а* алмай, Ашқанда, Айша ұзаған. Аптығын үнсіз баса алмай, Қалшылдап кетті ызадан (Ж.Молдағалиев, Жесір.). Бар сұмдық жаңалықты енді ғана білген хазірет үн қата алмай, *а у ы з а ш а* алмай қалды (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Қарсы келмеді, алдына түспеді.* Сұраншыны көргенде, *А у з ы н* ешкім *а ш п а ғ а н*, Аяғын қадам басапаған. Қарсы келген кісіні, Сүйретіп жерге тастаған (Жамбыл, Шығ. жин.). Үй толы адамның ешқайсысы қарсы келмей *ж а қ а ш п а й д ы* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). б) *Тіс жарып сөйлемеді, үндемеді, ләм-мим демеді.* *А у з ы н а ш п а с а*, ақымақ та ақылды (Мақал-мәтел). Махамбетше *ж а қ а ш п а с т а н* булығып, түнерген күйі ауылға беттеді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Аузын ашты. а) *Таңданды, таңырқады, құмартты.* *А у з ы н а ш а* құмарта тыңдап отырған Көксеген әңгіме біткеннен кейін де аңырып біраз отырды (С.Бегалин, Танд. әңгім.).

Ләйлә сөйлегенде тыңдаушылар *а у з ы н а ш ы п* қарап тұрады, күнімен сөйлесе де олар жалықпайды (С.Шарипов, Шығ.). ә) *Аңырды, не істерін білмеді.* Солдаттар сап-сары ала құртша қайнап, Аттырды зеңбірекпен түіе байлап. Аңқау жұрт *а у з ы н а ш ы п* тұрды аңырып, Кемпір-шал боз қасқа айтты «а, құдайлап» (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Келген екенсің, *а у з ы ң д ы а ш ы п* қарап тұрма, жата қал да мылтығыңның аузын жау жаққа қарата қой (От ортасы.).

Ауыз ашты. д і н и. *Ораза күндері ауызашарын ішті.* Қайын атасының *а у ы з а ш қ а н ы н* тоспай, уәделі күннен бұрын келгеніне қуанып, жас балаша көңілі алып-ұшып барады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Отыз күн *а у ы з а ш қ ы з б а й*, Күндіз тағам татқызбай, Батырған кім сорға? (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.).

Аша түсті. *Ішкі сенімсіздігінен айырып, ойіпкірін, әңгімесін айтатындай етті.* Бұрынғыдай емес, басшылық жұмыс, ұжымды жұмылдыра жауапкершілікке баулу ісі көп сөйлей қоймайтын Ахметжанның өзін де *а ш а т ы с к е н д е й* («Парасат»). Ауыр жұмыс істедім, артық істедім деп қыңқ етіп қабақ шытпады. Ауыр жұмыс оны *а ш а т ы с т і* (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Ашса алақанында, жұмса жұмырығында [жұдырығында]. с ө й л. *Еркінде, билігінде болды, билеп-төстеді, уысынан шығармады, айтқанына көндірді.* Аламановтың алқымынан алатын төреміз *а ш с а м алақ а н ы м д а*, *ж ы м с а м ж ы д ы р ы ғ ы м д а* болатын болды (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). *А ш с а ң ы з алақ а н д а*, *ж ы м с а ң ы з ж ы д ы р ы қ т а м ы з*, біз сияқты немелеріңізге ара-тұра ақыл айтып қойыңыз («Қаз. әдеб.»). Бұл шаққа дейін *а ш с а алақ а н ы н д а*, *ж ы м с а ж ы м ы р ы ғ ы н д а* болып келген ағайынның осы бір сөздерінде зіл жатқанын сезген Жұман да үндей алмай қалды (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

Ашып айтты. *Анығын, турасын еш жасырмай айтты.* Елдегі лаңның егжей-тегжейіне қанып алған соң, Оспан Қасболатқа шынайы жағдайды жасырмай *а ш ы п а й т т ы* (С.Омаров, Қызыл.). Бірақ істің анық-қанығына көз жеткізіп, бір ауыз сөз *а ш ы п а й т қ а н* емеспіз (С.Бегалин, Ана.). Айтайын деген ойды *а ш ы п а й т п а й*, ұшығын көрсете сөйлеу Бұхардың негізгі бір қасиеті боп саналады (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

Бағын ашты. *Бақытты етті, тілегіне жеткізді.* *Б а ғ ы м д ы а ш с ы н*, батаңды бер, өз аға. Ақбас құндыз алдымды ашсын, бата бер (М.Әуезов, Шығ.).

Бал ашты. а) *Құмалақ ашу, карта салу сияқты т.б. арқылы болашақты болжады.* Біраз өткеннен кейін *ашқан балына* риза болған хан балгерін қаланың сыртына серуенге ертіп шығыпты (С.Талжанов, Адам.). Бір күні патша жиды балгерлерін, Қарсы алып қонақ етті келгендерін. Мен үшін ойлаңдар да, *бал ашыңдар*, Үш күнде хабарын бер көргендерің (Е. Бердин, Екі ойшыл). Балшыларға *«бал аш»* деп көп айтады, Қырылған қолға уайым жеп айтады. – *Бал ашып* көріңіз, балшыларым, Балыңызға не түсер, – деп айтады (Бабалар сөзі // Діни дастандар). ә) а у ы с. *Сәуегейлік жасады, болжам айтты.* «Сібір» деген жалғыз сөзден Сорушы еді үскірік. Анықтап бір көрмей көзбен, *Бал ашыппыз* түшкіріп (Қ.Аманжолов, Шығ.). Мұхтар мен Қаныш Москва көшесінде келе жатқанда қыған әйелі тоқтатып *бал ашып*, олардың халыққа кеңінен танымал атақты адам болатынын айтып беріпті («Қаз. әдеб.»).

Басын ашты. а) *Бір нәрсені айқындап алды, анықтады.* Конференцияда жұртты толғандырып жүрген қиындықтар сөз болып, көптеген өзекті мәселенің *басын ашып* алдық («Қазақст. мұғ.»). Бұл машиналардың қайта оралмай, астық тасуға кететінін айтып, өңгіменің *басын ашып алды* (С.Адамбеков, Атылған қыз.). ә) *Себебін түсіндірді.* Сосын үй іргесіне келіп тұрып, сіздерге сәлемдеспей кетуді лайықсыз көріп, әдейі бұрылып едім, – деп, бұл келісінің де *басын ашып* алды (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). б) т а р. *Әйелдің басына бостандық берді.* Қатынның *басын ашамыз*, Сот жұмысына да араласамыз. Ешкім қарсы тұра алмайды, Көрінгенді көпірше басамыз (І.Жансүгіров, Шығ.).

Бау ашты. с а я т. *Қолда баулыған бүркіттің тірі жемтігіне алғаш баусыз түсуі.* Сапарға саяхат қып шықпайынша, Отырып үйде жігіт аршыла ма? «Қырыпсал – қыран тұқым» болғанымен, *Бау ашпас* баулық көрмей қаршыға да (XX ғ. қаз. ақын.).

Беті ашылды. *Қысылып-қымтырылмайтын болды, қылмады.* Жоламай құрбыларым сырласуға, Інілер ажуалап құрдасымдай, Әлі де қылтың-сылтың жүр басымай, Базарда *беті ашылған* ұрғашыдай (М.Мақатаев, Шығ.).

Бетін ашты. а) *Жабулы тұрған кітапты, дәптерді т.б. оқыды, мазмұнымен танысты.* Мәскеуден әкеле жатқан екі бума кітаптың бәрі де мен ныспы *бетін ашпаған* нәрселер (М.Сатыбалдин, Қараторғай). ә) э т н. *Беташар айтып, жаңа түскен келінді күйеуінің туған-*

туыстарымен таныстырды. Бетіңді, келін, *ашқаным,* Жаңа жұртқа қосқаным. Жасы үлкенді сыйлап жүр, Құрмет қылып жасқанып (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Осы елге келін болып түскенде *бетін ашқан* Жаманқара міне, асылып өліпті деген суық хабар жанын күйзелтті (С.Адамбеков, Атылған қыз.). б) *Мәнісін түсіндірді, айқындады.* Жиын-тойда сөзді Киікбай бастап, даудың *бетін ашып* береді екен (С.Мұқанов, Менің мект.). Көптен бері булықтырған көп сөздерді көмейіне сақтап келген Мадихан біраз жайдың *бетін ашып* салды (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

Бұлақ көзін ашты. б е й н. *Болайын деп тұрған дарынды жасты танып, жағдай түсіндірді.* «*Бұлақ көрсең көзін аш*» деп бұрынғылар айтып кеткендей, балағының биті барын ертерек байқап, осы жігітке мүмкін болған қамқорлығымды жасауға тырыстым («Мәдениет және тұрмыс»).

Гүл [қауыз] ашты. *Гүлдеді, шешек атты.* Ақ жусан шөл аудандарда ерте көктемде көктеп, қазан айының бірінші жартысында *гүл ашып*, аяқ шенінде пісіп жетіледі (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.). Қырдың қырқа, ойында Қызғалдақтар *гүл ашты*. Қызыл таққан мойынына Жас ұланша жарасты (Ғ.Орманов, Ой қанаты). Ен далаға түр берсе, Күннің нұры аймалап, Айға сүйеп маңдайын, *Гүлін ашса* алма бақ (З.Қалауова, Таңд. шығ.). *Қауыз ашқан* гүлмен бірге нұрланып, біз сонысын қуаныш етеміз («Лен. жас»).

Гүлін аша алмай кетті. *Қабілет, мүмкіндігін толық көрсете алмай жас, қыршын кетті.* Сұлтанмахмұт тіпті жастай қайтыс болып, жапырағын кең жая алмай, *гүлін аша алмай* қыршын *кетті* (Б.Кенжебеков, Қаз. дем. жазушы.).

Дүние есігін ашты. к ө т е р і ң к і. *Өмірге келді, туды.* Туғанда *дүние есігін ашады* өлең, Өлеңмен жер қойнына кірер денен. Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен, Ойласаңшы бос қақпай елең-селең (Абай, Тол. жин.). *Аша* а р адам *дүние есігін*, Іздер базар бақырын. Базаршылар дүние есігін, Жабар қайта ақырын (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын).

Есігін ашпады. *Келмеді, хабарласпай кетті.* Қалаға көшіп келгеніне үш айдың жүзі болса да, біздің үйдің *есігін ашпапсың*, – деді ағай жақын тартып (Өнегелі өмір).

Есік аштырды. э т н. *Күйеу алғаш рет қалыңдығының үйіне ұрын бару кезінде жеңгелері кәдесін алды.* Қалыңдықтың жеңгелері күйеу балаға *есік аштырып*, одан сый-сыяпат күтетін (С.Мұқанов, Шығ.).

Етегін [ашты] ашып күлді. *Мазақ етті, абыройын төкті.* Тұлпардан туған тұқым ең, Ере алмадың жабыға. *Етегін ашып* кім құлмес, Азғындаған шағыңа (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қоңқай «денең толық, етіңе орап алған шарбы бар, талай майды әкетіп барасың» деп, Шәрипаның *етегін ашпақ*, абыырын төкпек (М.Әуезов, Шығ.).

Жаны ашыды. *Аяды, есіркеді, мүсіркеді.* Сауысқан, қарға, қарақұс, Жемтік аңдып, бағып тұр. Көре алмаған күншілдің, Көңіліне мұным жағып тұр. Табалаған жаманның Шаян тілі шағып тұр. «Әй, сені ме!» дегеннің, Айызы әбден қанып тұр. *Жаны ашыған* жақынның, Жас көзінен ағып тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Жаңалық ашты. *Заттар мен құбылыстар туралы бұрын беймәлім болған білімді, деректі т.б. анықтады.* М.Ф.Иванов қойдың жаңа тұқымын шығару жөнінде үлкен *жаңалықтар ашты* (М.Ермеков, Қазақст.).

Жаңа өмірге есік ашты. *Өміріндегі жаңа белеске өтті, өмірі жаңа мазмұн алды.* *Жаңа өмірдің* нұрлы *есігін* бірге *ашқан*, Өз есінен шығарады сені кім! (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Біз қолға ұстап бақыт туын *Жаңа өмірге есік аштық*. Қартаюды білмейтұғын, Бақытымдай мәңгі жастық (Т.Жароков, Шығ. жин.). Омар да *жаңа өмірге есік ашты*, Бейтаныс босағаға аяқ басты. Ескендір деген өзбек көмектесіп, Банкіге тілмәш болып орналасты (Қ.Тоғызақов, Өлеңд.).

Жаңа тынысын ашты. *Бұрын байқамаған мінез-құлқының сырын аңғарды.* Мен әр жылы оның жаңа мінезін, *жаңа тынысын ашқанды* боламын (К.Баялиев, Жер тынысы).

Жол ашты. а) *Жол берді, жүруге бөгет болмады.* Адвокат, шағым-арыз жон асады, Ал мұнда арық-тобыр жыласады, Ағылып ат тройка өте шықса, Қоғадай жапырылып *жол ашады* (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). Арбадағылар қарғып түсіп, Омарға қарай беттеді. Жолындағы жұрт жапырыла ойысып *жол ашты* п жатыр (Б.Тілегенов, Аққайнар). ә) *Мүмкіндік туғызды, жағдайын келтірді.* Крыловтың халықтық өткір мысқыл, ұста сатирасының түгел түсуіне *жол ашты* (М.Әуезов, Әр жыл.). б) *Жүретін жолын белгілеп, анықтап алды.* 20 ғасырдың жиырмасыншы жылдарынан кейін жазба әдебиеттің еркін дамуына кен *жол ашылды* («Қаз. әдеб.»). Келесі тапсырмаға құрлықпен бармай, теңіз арқылы барып, өзімізге теңіз арқылы *жол ашты* п алдық (Отты жыл.). Келбеті жарқын көрінбеген нәрсенің дүдәмал туғызып, таласқа *жол ашатыны* да сондықтан (Ғ.Сланов, Әңгім.). в) *ауыс. Ба-*

ғыт берді, жөн сілтеді. Бұл мектеп оның болашағына кең *жол ашты* п, айтарлықтай білім берді (С.Бақбергенев, Өз. жігіт.). Сәкеннің рабфакқа түсуге білімім жетпеген мені күштегендей алдырып, оқып кетуіме *жол ашты* п бергені рас (С.Мұқанов, Өсу жол.).

Жұмған аузын [жағын] ашпады. с өй л. *Үндемей қойды, ләм-мим демеді.* Злиқа *жұмған аузын ашқан жоқ*. Бұндайда үндемей жеңетін әдеті (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Олар осыншама келеңсіз жағдайды біле тұрса да *жұмған ауыздарын ашпайды*, көрмегенсиді, білмегенсиді («Лен. жас»). Махамбетке *жақ ашпастан* булығып, түнерген күйі ауылға беттеді («Жұлдыз»).

Карта ашты. *Картамен бал ашты.* Бар еді бір сұм кемпір Қаланың ең шетінде, *Карта ашатын* қу кемпір, Бақыл ойлы ниеті де (Қ.Мұқышев, Поэм.).

Көз ашпады. а) *Құтыла алмады.* Алматыдан Айгүл Нұралина қалай келді, солай осындай пәледен *көз ашпайтын* болдық (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). ә) *Бір нәрсенің үздіксіз болуынан дамыл көрмеді.* Биыл, Құдайға шүкір, жауыннан *көз ашпайдық*. Бір күн ашық болса, екі күн жауын (С.Байжанов, Жастық шақ).

Көз ашты. а) *Бір нәрсемен көптен шұғылданды.* Мына мен су маманы болсам да, *көзімді* егінмен *ашқам* (З.Шашкин, Сенім). Отыз жыл осы құмда жылқы бақтым, Малменен *көзім ашқан* көне қартпын. Жайлаймын жаз шыққанда Қаратауды, Келеді сіздерге мен мынаны айтқым (Пернедегі терме.). ә) *Білімі толысып, оң-терісін таныды; сауаттанды.* Есейді, есі кірді, *көзім ашты*, Үйренді талайлармен араласты (Қ.Тоғызақов, Сібір Омар). Әлі де *көзім ашқан*, ұйқысынан ояңған қазақ баласы жоқ, оң мен солды, соқпақ пен жолды айырушы жоқ («Айқап»). Күні кеше қол астында айтқанына көніп, айдағынына жүрген славяндар жиырма, отыз жылдың ішінде *көзім ашылып* бірлік кылып, өнер, ғылым үйреніп, күш-қуатын жиып бір-ақ күнде етек астынан шыға келіп, жұрт таң қаларлық ерлік көрсетті (М.Дулатов, Шығ.).

Көз ашымда. с өй л. *Қараңғы түспей тұрғанда.* Сухамбаев бөлімшесі судағы тосқауылдан білдірмей өтіп, *көзімді* қарсы жағаға шығып, дұшпанның жауынгерлік күзетін жойып жіберді (Ә.Мендібаев, От кешу).

Көз ашырмады. *Дамыл бермеді, тыным таптырмады.* Айран-шалабын да бергенмен, малға, шаруаға қарасудан *көзімде ашырмайтын* еді (С.Шарипов, Бекболат).

Көзді ашып-жұмғанша [көз ашымда]. *Тез арада, лезде, әп-сәтте.* *Көзді ашып-жұмғанша* қуғыншылар да қуып жетіп, қоршап алды («Жалын»). *Көзді ашып-жұмғанша* а жаңа бөлшекті қатарында тұрған екінші автоматтың мүжуіне береді («Соц. Қаз.»). Өнер-білім бар жұрттар, Айшылық алыс жерлерден, *Көзіңді ашып-жұмғанша*, Жылдам хабар алғызды (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.).

Көзі ашық. *Оң-солын танитын, сауатты.* Қай жұрттың баспасөзі күшті болса, сол жұрттың өзі де күшті, өзі де өнерлі екендігі көрінеді, яки қай жұрт өнерлі болса, оның шексіз баспасөзі күшті болатындығы айдай анық, бұған еш нәрсе білмейтін надандар, соқырлар болмаса, *көзі ашық*, көңілі тетіктер көптен иман келтірген (М.Дулатов, Шығ.). Біз қартайдық, егер артымызда жүрер жолын анық көре алатын *көзі ашық* ұрпағымыз қалып бара жатса, біз де барар жағымызға өкінбей аттанамыз (Достық.). Оқығанның *көзі ашық* (Макал-мәтел).

Көзі ашылды. *Бұлақтың суы молайып, көбейіп ақты.* Азалда аңшылар тапқан «Май-бұлақ» жарты ғасырдай бітеліп жатып, соңғы жылдары *көзі* қайта *ашылды* (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Көзін ашқалы [ашысымен, ашқаннан]. а) *Ұйқыдан тұрысымен.* Өзгені ақыл-ойға қондырады, Біле алмай бір тәңіріні болдырады. Талып ұйықтап, *көзіңді ашысымен*, талпынып тағы да ойлап зор қылады (Абай, Тол. жин.). ә) *Ескіргеннен, есін білген кезден бері.* Жанардың *көзін ашқалы* көргені әкесі ғана, Бұл қыз анасын білмейді («Жалын»). Бір күні бөлтіріктер *көз ашқаннан* бері бауыр басқан дағды сап үзілді (К.Ахметбеков, Жеңіс.).

Көзін ашты. а) *Оңды-солын танытып, бағыт-бағдар берді.* Жаңағы аталған Михаэлисті Абай өз өмірінің кейінгі шағында еске алып: «Дүниеге *көзімді ашқан* кісі Михаэлис», – деген (М.Әуезов, Әр жыл.). Жас жеткіншектерді оқытып, *көзін ашып*, ғылым жолына түсіреміз деп асығып келемін (С.Көбеев, Орынд. арман). ә) *Ауыр азаптан, қиындықтан құтылды.* Тек соғыстан кейін ғана ауыл адамдары жоқшылықтан құтылып, тойыныңқырап, *көзін ашты* («Жетісу»).

Көзіңді аш. *Байқа, абайла, анықта.* *Аш көзіңді*, баяғыдай байдың шахтасы жоқ! Бүгінгі ел қазынасы – еңбек қазынасы! (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім). Өзінің қоңырқай даусына салып қайырмасына келгенде «Азамат, сестеніп *көзіңді аш*, жүрме бос» деп, қосылып кетті

(Ә.Қалмырзаев, Ар). Ежелден, сен – іздеген, мен – сұраған, Танып қой әрдайымда *көзіңді ашып* (Айтыс). *Сауатыңды аш, хат таны.* Заманың туды, кедейлер, Аттаныңдар топтанып! Өкімет тиді қолыңа, *Көзіңді аш* хат танып (Е.Қандеков, Өленд.).

Көзіңді ашып қара. *Абайлап, байқап қара.* *Көзіңді ашып қара*, Райхан халық құрмет тұтатын, ауыл-аймаққа қыруар еңбек сіңірген Бикеңнің қызы, – деді шешесі (Алғыс.). Тыңда жолдас, сөзімді! *Ашып қара көзіңді*. Қырғауыл ұшып, қаз қонған Аққу келіп, жаз болған Алтайға қара маралды (Жамбыл, Шығ. жин.).

Көкірек ашты. *Көңілі серіді, тынысы кеңіп, жадырады.* Сарқырап ылдига аққан судың күші, Сары жел қоңыр салқын сайдың іші. Шалғыны көкорайлы белден келіп, *Ашады көкірегіңді* жұпар исі (Е.Қандеков, Өленд.). Жақсы адаммен сөйлескеннің өзі *көкірегіңді ашып*, көңіліңді сергітеді екен-ау, – деді қария (Көктем лебі).

Көңіл [көңлін] ашты. а) *Сергітті, жадыратты, көңілін көтерді.* Жатасың қорыққаныңнан қазып жерді, Күлдірдің болмасты айтып мендей ерді. Күлдіріп *көңіл ашқан* ақын үшін, Азат қылдым», – деді де, қоя берді (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Сенбі сайын мәдениет сарайына жастар жиналып *көңіл ашатын* басқа іс-шаралар қарастырылмағасын қоңырлатып ән салып қана отыратын («Мәдениет және тұрмыс»). ә) *Сана сезімін оятты.* Мақсатым тіл ұстартып, өнер шашпақ, Наданның көзін қойып, *көңілін ашпақ* (Абай, Тол. жин.).

Көтін [артын, күлманын] ашты. *қарап.* *Масқара болды, абиырдан айрылды, беделі түсті.* Тек майордың күлгені керек деп, *көтін ашылса* да, қам жемейді (М.Әуезов, Абай). Қуанбақтық пен бақ – мастықтың үлкені, мыңнан бір кісі-ақ, *көтін ашпайтұғын* ақылы бойында қалады (Абай, Тол. жин.). Біз жұмылып, ұрлығын айтып отырсақ, *құлман ашын ашып*, масқара етіп қоймаймыз ба? (Б.Майлин, Шығ.). «Өлім бардың малын шапада, жоқтың *артын ашады*» деген бар емес пе, Бөжей бай болмасын, бірақ жоқ та емес (М.Әуезов, Шығ.).

Кірді ашады. *Кір қалдырмайды, тазартады, тазалайды.* Тұзы, иоды жоқ су *кірді* жақсы *ашады* (Т.Дарханбаев, Витамин.). Сабын *кірді ашады*, сабырсыз сырды ашады (Мақал).

Кітап ашты. *м и ф.* *Кітапқа қарау арқылы біреудің келешегіне сәуегейлік жасады.* Балгер-

лер *к і т а п а ш ы н*, бал салады, Бөрінің айтқан сөзі бір салалы. Ләмин шаһары сұлтан-ның қызын алсаң, Бір перзент тапса, өзі ұл болады (Батырлар жыры). Қайдан келдің, сұм балам түсің қашып, Не көрдің сен сұмдықты *к і т а п а ш ы н*, – деп бәрі анталасып баланы ортаға алды («Әдеб. және искусство»). Болған соң *к і т а п а ш ы н*, балын салып, Отырды ұкамалар қайран қалып. Кашуаттың алдына әкеп бәрін қойды, Сіз айтып беріңіз деп көзі танық (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қабағын ашпады [ашты]. а) *Тұнжырады, мұңайды. Аш п а д ы ң* алла *қ а б а қ т ы*, Қылмадың қабыл тілекті. Өле алмай шыдап отырмын, Зор құдайым салған соң (Абай, Тол. жин.). ә) *Көңілін көтерді, жадырады.* Күнбала алдан бір жақсылық елесін көргендей, кенет *қ а б а ғ ы н а ш ы н*, бойын жазды (С.Омаров, Қызыл.). Орынбасар үйіне көмір әкеп түсіріп, зайыбының үш күн жабық жүрген *қ а б а ғ ы н* өрең *а ш т ы* (Қ.Қабышев, Мысық, сақал.).

Қазына ашты. *Мол байлықты тапты.* Осыдан жарты ғасыр бұрын да бұл өңір қойнындағы мол *қ а з ы н а с ы н а ш п а й*, құлазып жата берді, қарт Ертіс самарқау ағып жатты (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

Қойнын ашты. *Қарсы алды, қош көріп, жылы қабылдады.* Өз елімен, өз жерімен ойрандасып, ойсыздарға *Қ о й ы н а ш ы н*, малын шашып жүр (Абай, Тол. жин.). Қазақтың қазынасы *а ш т ы қ о й ы н ы н*, Беруге саған айтып тілім жетпес (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы). Машина жақындаған сайын қала да *қ о й ы н ы н а ш ы н*, көшелері кеңі берді (З.Шашкин, Теміртау.).

Құшағын ашты. *Қарсы алды, жылы қабылдады.* Уа, кең дала, кең дала! Еркін байтақ ең дала. *Қ ұ ш а ғ ы ң д ы а ш*, төсінді аш! Төсіңе мені қысып бас (С.Сейфуллин, Өленд.). Арып-ашып, азап көріп жеткен бейкүнә жандарға ауыл тұрғындары *қ ұ ш а ғ ы н а ш ы н*, үй-жайын әзір етті («Парасат»). *Қ ұ ш а ғ ы ң д ы а ш*, туысқан ұлы халық, Күлім қағып қабылда ақын жырын (Ж.Саин, Танд. шығ.).

Мұң ашты. *Мұңын айтты, сырын шертті.* Менде жоқ аға-жеңге *м ұ ң ы м д ы а ш а р*, Сырымды басқаға айтсам, жұртқа шашар. Білмеймін апам байғұс не қыларын, Жалғыз-ақ сенетінім ақылдасар (М.Дулатов, Шығ.).

Ойын ашқан жоқ. *Өз пікірін ашып айтпады, ойлаған ойын жасырды.* Кенесары дәл осы арада жұртқа бұл *о й ы н а ш қ а н ж о қ* (І.Есенберлин, Қаһар).

Оразасын ашты. а) *д і н и. Аузын ашты.* Мезгіл болғанын асыға күтіп, қара торсықты шайқап-шайқап қымыз құйып, *о р а з а с ы н*

а ш т ы (С.Омаров, Қиыр жол). ә) *Ертеңгі тамағын ішті.* Екі құлынымның өмірі үшін деп, күнде таңертеңгісін анасы *о р а з а с ы н а ш а д ы* (С.Бегалин, Ана қайраты). *О р а з а с ы н а ш п а й* жатып бүкіл ауылды басына көтере қарғанған Күлдерінің сөзін естіп, күл төгуге шыққан Теңге кемпір әлі ештеңеге түсінбей, бетін шымшыды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Өмір есігін ашты. *п о э т. Іс пен еңбекке алғаш аттап, араласты.* Ата-ана балаларына *ө м і р е с і г і н а ш а д ы* (Семья тәрбиесі).

Сауатын ашты. *Хат таныды, білім алды, сауатсыздығын жойды.* Оның есейіп кеткеніне қарамастан, өздігінен *с а у а т ы н а ш ы н*, білімін көтеруі бертін келе жауапты қызмет атқаруына септігін тигізді (Шабыт бұлағы). «Қазақст. әйелдері» журналы қазақ әйелдерінің *с а у а т ы н а ш у д а*, оларды ескілікке қарсы күреске жұмылдыруда көп еңбек етті («Қаз. әдеб.»). Шора да жас еді, ауылдың ағартушысы сол, жұрттың *с а у а т ы н а ш қ а н* Шора болатын (Ш.Айтматов, Қош бол.).

Соғыс [ұрыс] ашты. *Соғыс бастады, жариялады.* Көнемін көпті көрген мен ақ шашты, Елімнің жылдан-жылға дәулеті асты. Көре алмай күндеп соны Гитлер сұм, Опасыз шартын бұзып *с о ғ ы с а ш т ы* (Ақын жырлары). 1918 жылдың алғашқы айларынан бастап Колчак әскері әр жерде Қызыл әскерге, Совет өкіметіне қарсы *ұ р ы с т а р а ш а д ы* (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Жоңғар басқыншыларынан ата мекенін азат ету үшін жер-жерден жиналған қарулы жасақшылар *ұ р ы с а ш у ғ а* әзірліктерін білдірді («Жұлдыз»).

Сыр ашты. *Көңіліндегісін ақтарды.* Ол жан дегеннен жалғыз досы Жамбылға да *с ы р а ш п а ғ а н ы н* енді есіне алғандай болды (Ш.Құмарова, Қос шынар). Мәселенің мән-жайын айтып, сіздерге *с ы р а ш қ а н ы м* дұрыс болмаса, кешіріңіздер, – деді Костя дауысын бәсеңдетіп (Т.Жанкелдин, Партизан.). Құлдар ше? Құлдар жуасып, Адымын санап жүр басып. Сөйлесер жөн аз *с ы р а ш ы н*, Көрер ме еді сынасып (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

Төбетін ашты. *Тамаққа деген ықыласын күшейтті.* Панакс қышқылы адамның *т ө б е т і н а ш а д ы*, нерв жүйесін тыныштандырады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Жас бүлдірген өте тәтті болады, адамның *т ө б е т і н а ш а д ы*, шөлін қандырады (С.Сүбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Тұс ашпады. *Ішкі сырын сыртқа білдірмеді.* Тен-Хи мен Рүстем *т ұ с а ш ы н* ештеңе сөйлеспеген еді (С.Бегалин, Ана.). Бидәулет болса ештеңе сезбеген кісідей кейіп көрсетіп *т ұ с а ш п а д ы* (Қызыл жалау).

Тынысын ашты. а) *Жан дүниесін аңғарды, мінезін байқады.* Мен әр жылы оның жаңа мінезін, жаңа *т ы н ы с ы н а ш қ а н д а й* боламын (К.Баялиев, Жер тынысы). ә) *Мүмкіндік берді, жағдай туғызды.* Ұжым бастығы біздің тұрмысымызға дем беріп, атқаратын ісіміздің *т ы н ы с ы н а ш т ы* («Жас Алаш»).

Ұйқысын ашты. Ұйқыдан сергіді. Таңертең *ұ й қ ы с ы н а ш т ы* бак, Таңертең былдырап күледі жас бұлақ (З.Шүкіров, Сағыныш). *Ұ й-қ ы с ы н а ш а* алмаған әйелдер үрейленіп тұр (С.Ерубәев, Менің құрдас.).

Іргесін ашып алды. Қарым-қатынасы үзілді, араласпайтын болды. Сен Мөңкеден әлдеқашан *і р г е ң д і а ш ы п а л ғ а н* жоқ емессіз бе? (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

АША¹ з а т. 1. *Бір тұптен айырыла шыққан тармақ, бірнеше тармаққа айырылып шыққан ағаш.* Зу-зу ұшқан оқтар барлаушылардың о жер, бұ жерін жалап өтіп, кей-кейде жуан теректің *а ш а* бұтағына тиіп, үзіп түседі (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Торғайлар жіңішке бұтақтың *а ш а с ы н а* шеберлікпен ұя жасайды (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). **2.** *Бір нәрсенің тармағы, саласы, айрық.* Жиделінің сағасы дариыдан алынады да, он бес шақырымдай шыққан соң *а ш а г а* айрылады, сол жерде шағын ғана шлюз апатқа ұшырапты (З.Шүкіров, Ізгілік.). *А ш а с ы* Қарғалының керуен өткен, Қырықтайлақ, Жымықы егін, жусан біткен, Алқапты, Бұлантыда, Ақшимүйір. Ұлтанды егіндік деп айтып кеткен (О.Шипин, Екі дастан) **3.** *Екі тармақты, екі айыр сай.* Мал мына *а ш а д а* жатыр («Жалын»). Бұл кезде біздің шопандар ауылы осы, «Қызыл үй» жолының жиегіндегі Тоқабай, Дүзбай *а ш а л а р ы н д а ғ ы* жайылымда болатын («Қаз. әдеб.»).

Аша ағаш [ауыз]. с а я т. *Құсбегінің қолы талмас үшін құс қанатын сүйеп отыратын бүркіт балдақ немесе қолдық.* Кей жерлерде бүркіт ұстаушының қолындағы *а ш а а ғ а ш* немесе *а ш а а у ы з* таянышын да балдақ дейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Сөзі аша шықты. *Сөздері үйлеспей, сәйкеспей қалды, екеуі екі түрлі сөйледі.* *С ө з і м і з а ш а ш ы қ п а* с үшін бұның бәрін егжей-тегжейіне дейін ойластырып, жаттап алдық (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

АША² з а т. 1. с ө й л. *Қысқа-қысқа ашалары бар киім ілгіш ағаш; адалбақан.* Төсектің бас жағындағы уыққа тірелген қайың *а ш а д а* әкемнің, шешемнің жаңа киімдері, таза орамалдары ілулі тұр (А.Лекеров, Қырдағы өн).

Қаматай алда, мен артта бөлмеге кіріп, сулы киімдерімізді шешіп, босағадағы *а ш а г а* ілдік (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). Төселген төр жағына құрым сырмақ, *А ш а д а* ілулі тұр үш-төрт тымақ. Сүйелген босағада ағаш мосы, Домалап шөйнек, шелек жатыр құлап (И.Байзақов, Таңд. шығ.). **2.** *Үйдің төбесіндегі арқалықты, яки бел ағашты астынан тіреп қоятын басы айыр тіреу; діңгек.* Орта арқалықтарын *а ш а л а р м е н* тіреген ұзын балшық үйдің іші бөлшексіз тұтас екен («Жұлдыз»). Шахтерлердің үш-төртеуі тіреулік *а ш а л а р д ы* ілгері тасып жүр (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Алтыннан, іштен тіреу он екі *а ш а*, Қаласың бұл байлыққа таң-тамаша. Үстінде *а ш а л а р д ы ң* көк күмбез тұр, Алтынды жебелердің үстін баса (К.Райбаев, Жаңа толғау).

АША³ з а т. 1. *Мал байлайтын айыр тармақты ағаш; мама ағаш.* Көшпелі ауылдары ауқатты үйлер жайлауға шыққанда, ат байлайтын айыр бұтақты *а ш а л а р ы н* ала келеді де, үй сыртындағы жырағырақ жерге қадап қояды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Баланың өзін үй сыртындағы ат балайтын *а ш а г а* тұқыртып байлап кеткен (Н.Әбуталиев, Құрдастар). Үй сыртындағы *а ш а д а* үш-төрт ат байлаулы тұр (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). **2.** с ө н е. *Болаттан екі айыр етіп соғылған найза.* *А ш а* тармағының арасы 10–15 сантиметр, ұзындығы 30–40 сантиметр (ҚСЭ). Қару орнына қолданатын ашамен қарсы шапқан жауды шанышып аттан құлататын (ҚСЭ). **3.** с ө й л. *Шанышқы.* Үстел үстінде мойын созған хрусталь шынылар, тамақ жейтін *а ш а л а р* толып тұр (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

АША⁴ з а т. 1. *Екі және одан да көп айыртармақты шөп жинауға арналған құрал.* Мен өз тегеурініме шыдайтынын ғана алам, – деп күлген Моторбай Қарашаштың қолындағы *а ш а н ы* алып, шөпке бойлата сұғып, кейін қарай қайқая тартып қалған (С.Мұратбеков, Көкорай). Шөпті жаңа ғана тиіп әкелген беті болса керек. Бір-екі *а ш а д а н* кейін алаша шекпенін шешіп, есік алдындағы бақанға апарып іліп қойды (С.Мұратбеков, Жабайы.). Екеуі де сақалды, екеуі де орта жастағы шопандар қолында *а ш а*, үюлі пішен үстінде шөп тастап тұр (Көктем лебі). **2.** з а т. с ө й л. *Адымы, екі аралығы.* Фараби сызғышпен *а ш а с ы* (адымы) тұрақты циркуль арқылы шешуге болатын есептерді сұрыптап бір жүйеге келтірген (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.).

АША⁵ з а т. ж е р г. *Аяқ, бұт.* Қотыр аяқтың буынына шауып асқынғанда құстың жү-

рісі бұзылады, кейде *ашалары* буынынан үзіліп түседі (С.Омаров, Мал терісі). Жануар жолдан шыға-ақ бауырымен қар сызып, шанамен қоса алқымын алған ақ үйіндіні бірге сүйреді. Кей-кейде *ашасынан* тіреп қалған аяғын ала алмай ырғып-ырғып қалады (Ж.Мусин, Туған үй.).

Ашасынан келді. *Бұт айрығынан келеді.* Жол бойында *ашасынан келетін* шалшық суға түсіп кетінгі (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

АША = е т. с ө й л. *Жеу, асау.* «Ең семізін ілейін Қызық қылып *ашарға*», – деді дағы, аралап, Жабысты келіп қошқарға (Абай, Тол. жин.).

АШАБАҚАН з а т. э т н. *Жоғарғы жағы бірнеше тармақты аша болып келген киіз үйдің түңдігін ашып-жабатын ұзын сырық.* Жүк пен балдақтары күміс оқалы шымылдықпен қоршалған кереуеттің аралығында тоғыз тармағы бар күмістелген *ашабқан* түр (Ә.Әбішев, Найзағай).

АШАҒАР з а т. ж е р г. *Суы ащы бұлақ.* *Ашағардан* су ішкізіп, малымызды тышқақ етер жайымыз жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АШАДАЙ с ы н. *Аша сияқты; көп тармақты.* Қора маңындағы үш тармаққа айрылып шыққан *ашадай* ағашқа атымды байлап, үйге беттегенім сол еді, қарсы алдымнан Сәния кездесті («Әдеб. және искусство»).

АШАДДЫ с ы н. *Қатыгез, қатал адам.* Көп ауылдың төрт адамын бірден шақыртып, жапқызғалы отырған көрінесің. Ойланшы осыны. Анау [Аман] *ашадды* жігіт. Қайта көтерілетін түрі бар ғой (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Бұл аяздай шақылдаған, ащуы қатты, *ашадды*, бір жуан сары еді. Жігіттерге зіркілдеп, көрмегенді көрсетті (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

АШАДДЫЛЫҚ з а т. *Ашадды болушылық, ашушандық.* Жөнсіз *ашаддылық* майдандас досын жарға соқтырарын Кәрім білгендей еді («Жұлдыз»).

АШАҚАЙ з а т. ж е р г. *Тіл етінің артқы көмекей бездеріне аралас тұрған жеріндегі тіл сүйегінің шықшытқа байланар тұсы, орта кесіндісі.* Тіл етінің орта бунағы болып табылатын *ашақайды* аша сүйек деп те атайды (Диал. эксп. матер.).

АШАЛА¹ = е т. с ө й л. **1.** *Шөпті және басқаны ашамен көтеру, айырлау.* Шопанның атқа мініп түсуі, құдықтан қауғамен су тартып, қой суаруы, қысты күні *ашалап* шөп көтеріп малға шашуы керек (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ). Үшеуі шөпті *ашалап* шанаға

лақтырып, тездетіп жүріп кетті (З.Шүкіров, Менің дос.). Таулы жерде қолмен шабылған шөпті *ашалап* жинап, шөмеле тұрғызатынбыз («Қаз. әдеб.»).

АШАЛА² = е т. **1.** *Аша жасау, аша етіп кесу.* Ағашты *ашалап* кестік (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Айыру, жіктеу, талдау, саралау.* Айналды демей не дейін, Оны *ашалап* берейін, Өрге үңіле қарашы, Анау алыс шығысқа (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Проза, поэма, роман, тағы басқа жанр, түр проблемаларын *ашалап*, әрқайсысын көлеміне, өзгешелігіне икемдеп сынау кемде-кем ұшырасады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Бір жақсысы, жас жазушыларымыздың біразы өзінің шығармашылық бетін, стиль ерекшелігін айқындай, *ашалай* бастаған сияқты («Қаз. әдеб.»). **3.** а у ы с. *Анықтап алу, тәптіштеп біліп алу.* Көршілерінің қай кезде жұмыс істейтінін, қандай театрға баратынын менен *ашалай* сұрап, жазып алуы бостан-бос емес-ау деймін (Ө.Түрманжанов, Адам.). Қазіргі халық сотын түзетіп өзгерту үшін әуелі бұл соттың басын *ашалап*, выборнойлардың съезінен босатарға керек, партияның шылығын тигізбей қорғауға керек («Қазақ»).

АШ-АЛАМАН с ы н. с ө й л. *Аш-жалаңаш (тобыр).* Ішкеріден тоқтаусыз ағылып келе жатқан *ашаламан* босқындар анау (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Ал біз жаққа – Тибет пен Шыңжаңға қарай босып келе жатқан *ашаламан* жұрт қаншама, жол бойы жаяу-жалпы шұбырған адамдар (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). *Ашаламан* жұрт қолына тиген малды бір-екі жылда-ақ сойып, сатып құртып жіберетін (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АШАЛАН = е т. **1.** *Екіге бөліну, тармақтану.* Бұның шаңырағы оң және сол жақтан, басы *ашаланған* бағанамен тіреулі (С.Мұқанов, Аққан жүлд.). Бесмойнақтың *ашаланған* найза шыңдары бұлтқа оралып, жайлау үстін түнертіп жіберді (С.Бегалин, Жас бұтақ). **2.** *Бір тұтас дененің екі немесе одан да көп тармақтарға айырылып кетуі.* Қалқан безі кеңірдектегі екі жағынан қоршап тұрады. Оның жоғарғы жағы *ашаланып*, жоғары көтеріліп, төменгі жағы тұтасып кетеді (С.Табынбаев, Жемсау.). Өсімдіктердің түріне қарай эпидермис түктерінің құрылысында өзінше өзгешеліктері бар, мысалы, алмаңікі – мақтаның қысқа-қысқа талшығы тәрізді, аюқұлактікі – шоқтанып *ашаланған* бұтақ тәрізді (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анатом.). Бұғының мүйізі өсіп, *ашаланып* келеді («Жұлдыз»).

АШАЛАНУ *Ашалан етістігінің қимыл атауы. 1. Екіге айырылу. 2. б о т. <грек. dichazo> Бір-біріне қарама-қарсы екі жанама гүлөркеннің екіге ажырап тарамдалып, гүлшоғырдың әрі қарай өсуін жалғастыруы. ≈ Гүлсағақтың а ш а л а н у ы.*

АШАЛАҢ с ы н. *Аш-жалаңаш. Егер жаздыгүнгі қызу, ауыр еңбекте шаршап-шалдыққан және қыстыгүні а ш а л а ң жүрген жұмысшылар «Поп пен дворянин бізді өле-өлгенше қинауға мәмлелескен сияқты» дейтін болса, мұның ешбір таңданатыны жоқ (К.Маркс, Капитал). Арық жүріп семірдім, А ш а л а ң жүріп тойындым. Жарлы жүріп байыдым, Жалғыз жүріп көбейдім (Манас). Бүгінгі күн наурыз. Ішіне шеке салынған тары көжелі қара қазан шыбығынан мөлдіреп, бүлкілдеп қайнап тұр. Елдің қарны а ш а л а ң (І.Жансүгіров, Бадырақ).*

АШАЛАП-АШАЛАП ү с т. **1.** *Бөліп-бөліп, бөлшектеп. Мен өзім алып қойғамын, жақсы ниетіңе рақмет, – деп Алқабай жақсы піскен семіз етті жеделдете а ш а л а п-а ш а л а п аузына тастап жіберді (С.Бегалин, Уақыт.). 2. а у ы с. Талдап-тәптіштеп, саралап. Шырағым Ыбырай-ай, біз отбасындағы адамбыз ғой. Рас, біздің сөзіміз шотаяқ тәрізді іліп-тарпа ұтымсыз екені рас та шығар. Аға сұлтан ел билерінің де а ш а л а п-а ш а л а п тастаған үлкен сөздерін ести алмай жүрміз-ау дедім (С.Бегалин, Бала Шоқан).*

АШАЛЫ с ы н. **1.** *Айыр боп келген. А ш а л ы азу, аршын тіс, Арналап жырып тың жерді, Дүрілдейді алып күш (С.Бегалин, Таңд.). Жок, еліктің ізі мұндай болмайды. Ол а ш а л ы, адымы алыс, мынау қысқа аяқты кішкене күдірдің ізі (С.Бегалин, Уақыт.). 2. Тармақ-талған, тарам-тарам. Жапырағы айыр тәрізді а ш а л ы, жиектері тілімделген, қатты болып келеді (Т.Мұсақұлов, Аквариум.). Ақбілек үстінде жатқан а ш а л ы ауыр қолды ақырын сырғытып қойды да, сыбдырсыз, басын көтеріп, жерқорқақ болған ботадай аяғын аңдып басып, сығалап қарап, жапсарды ашып, тысқа шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. Айыры бар, ашасы бар. Олар жақындағанша а ш а л ы жігіт полицейдің алдына келді (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Анадайда төрт а ш а л ы айырын иығына салып, аяғын жалқау басып Бекбауыл келеді (Ә.Сәрсенбаев, Бақыт.). Артық сөз, тыныс та жоқ. Әрегіректе, вагонетқаға қазылған кенді түсіріп беріп жатқан, бір басы лебедқаға, бір басы скреперге бекітілген қанат бойындағы алмас тісті а ш а л ы күректің ерсілі-қарсылы*

тасыр-тұсыр жүрген даусы шалынады (Б.Тоқтаров, Қыран.).

АШАМАЙ з а т. э т н. **1.** *Алды-арты сүйемелі биіктеу келген, екі қасының жоғарғы қиы айқастырылып жасалған балаға арналған ер. Тағы да мен айтпаған мосы қалды, Ыңыршақ пен а ш а м а й қоса қалды (XIX ғ. қаз. поэз.). Телғозы тұйық адам, көп сөйлемейтін момын кісі, кішкентай шегір көз сары баласын а ш а м а й ға мінгізіп, қасына тастамай ертіп жүретін көрінеді (С.Талжанов, Ұлдай.). 2. Нардың немесе түйенің өркешіне жүктің салмағын түсірмей тұратын ағаш; түйеге жүк арту үшін арнайы жасалған ер тәрізді сайман. Қоймасын тастай салды көңмен жауып, Жүк жеңіл болуының ебін тауып, Бел жіп, үзік, а ш а м а й салқам-салқам, Су құяр арбасына ауық-ауық (С.Торайғыров, Шығ.). Нар менен мая, үлекке Кигізді арнап а ш а м а й. Келтіріп бөрін ретке, Тұратын етті босамай (А.Тоқмағамбетов, Дария сыры). А ш а м а й ы н ы ң басына ілулі томпиған әлдене бұлғаң-бұлғаң етеді. Шама-сы, сусын болса керек (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Бір үлкен, биік қара атан жатыр. Беліне шом салып, екі өркешінің арасын жоталап биіктепті де, соның үстінен бастыра бір а ш а м а й д ы орнатып, мықтап шандып, таңып тастапты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Айыр түйеге белдік, қоспаққа жазы, нағра а ш а м а й салынады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек.). 3. Тармақ, аша, айырылатын жер. Бір кезде Мақсұт үлкен бір бұтаның а ш а м а й ы н шүберекпен сүртіп жатыр еді (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).*

Ашамай ер. *Баланы атқа мінуге үйрету үшін қолданылатын ердің қарапайым түрі. Ердің қазақ ері, қоқан ері, құранды ер, а ш а м а й е р, қазық бас ер, орыс ер деп аталатын түрлері бар (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Бірақ өз қолыммен әшекейлеп, күміспен күптеп жасаған алақандай а ш а м а й е р д і ң өзі-ақ атымды ешбір байдың атынан артық болмаса, кем етіп тұрған жоқ (С.Бакбергенов, Қарға там.). Қазақ шеберлері ұлға немесе қызға арнап «А ш а м а й» е р жасаған, ұл баланы үш-төрт жастан бастап атқа мінуге үйреткен (Қаз. тілі термин. Тамақ.).*

Ашамай сайғақ. *Бас киімнің түрі. Бөрінің де басында а ш а м а й с а й ға қ бар (М.Мағауин, Аласапыран).*

Ашамай сүйекті. *Арбиған, арса-арса; арық. Сол ұлттық тәуелсіздігімізді жойған Россия патшалығының өзі де құлады ғой, – деді есікке таяу отырған, а ш а м а й с ү й е к т і, тарамыстай қатып қалған қара сүр жігіт (І.Есенберлин, Қатерлі.). Алаң а ш а м а й с ү й е к т і, жүқа*

өңді, жалпақтау ақшыл келген, тегеурінді жігіт (Ұ.Доспанбетов, Көрі қобыз.). Қос күрөң арындай жөнелгенде, қосарындағы арық торының *ашамай сүйектері* арбаңдап табан астынан шоқытып кетті (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). Бұл – училищеде бір курс жоғары оқитын, бойы сидиған, *ашамай сүйекті*, жақтары да сопиған, аузы түртік, көздері кімге де болса кіртіе қарайтын, өзі қатар қара жігіт (М.Қуанышбаев, Тайталас).

АШАМАЙДАЙ с ы н. *Ашамай сияқты*. Бүлінбей-ақ қойыңдар. Не ғылсын өңшен *ашамай дай* арса-арса көріні (М.Әуезов, Қараш.).

АШАМАЙЛА = е т. *Ашамай салу, ерттеу*. Көкем мені тұрғызып, боз биені *ашамай лады* (М.Тиесов, Дала.). *Ашамай лап* тай байлап, Тай терлетсем, ойбайлап. Азырақ ағат іс қылсам, Әуліккен әкем айғайлап. Қозыда ұйықтап қалғанда, Айырған анам «қой-қойлап» (І.Жансүгіров, Шығ.). Кіресі аруана мен тайлаққа *ашамай лап* жүк артты (А.Сарбөпин, Ала қарға).

АШАМАЙЛАН = е т. *Ашамай тәрізді болу*. Екі жағы найзадай шаншылған, тіп-тік жалтыр көк тасты құздың ортасы *ашамай ланып*, шыңырау шат боп біткен-ді (О.Бөкеев, Қамшыгер). Көк қатпар шыңның ай жарығы түспеген терістік жағы өз көлеңкесімен кетеуі кеткен арық түйедей арса-арса боп *ашамай ланып*, қарауыта түксиіп тұр (Т.Рақымжанов, Оралу).

АШАМАЙЛАУ с ы н. *Арықша, сидиған*. Ұзын бойлы *ашамай лау* келген Қатша ерінің жүзіне жылы қарап қарсы алды (М.Әуезов, Қараш.).

АШАМАЙЛЫ с ы н. *Ашамай салынған, үстінде ашамайы бар*. *Ашамайлы* тайға мінген бай баласының көбінің кейін құйымшағы өскендей көтерілісте атқа қонбауын енді бағалағандай (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Бара көр қазынаңның бәрін артып, Жатқанда хабарланбай олар қапыл. Алдырды *ашамайлы* бір жүз нарды, Қаңтарда отыратын қарпып қарды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жотаның басына үстіне кілем жапқан *ашамайлы* аппақ жел-маяға мінген ақ сәлделі біреу көтерілді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

АШАМАЙЛЫҚ з а т. *Ашамай (ыңырышақ) тұратын жері, қыр арқасы*. Алда ала өгіздің *ашамайлығы* на жабысып, Сәкен бала кетіп барады («Жұлдыз»).

АШАМАЙША ү с т. *Ашамай тәрізді, ашамайға ұқсас*. Оның ұзындығы сонша екі тізесі *ашамайша* ербііп, машинаның барабанын

қалкалап тұр (С.Бақберген, Өз. жігіт). Бір кезде батылдау біреуі түйенің екі өркешінің ортасына мініп алды. Екіншісі артқы өркешінен ұстап, түйенің сауырына жайғасты. Үшіншісі екіншісінен көргенін істеп, түйенің мойнына *ашамайша* мінді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

АШАМҰРТ: *ашамұрт шаян*. з о о л. <лат. cladocera> *Денесінің ұзындығы 2–3 мм, тұщы суда тіршілік ететін желбезекаяқты шаян тәрізділер отрядына жататын омыртқасыз жануар*. *Ашаамұрт шаян* – тұщы су балықтарының негізгі қорегі (ҚСЭ).

АШАМҮЙІЗДІЛЕР з а т. з о о л. *Жұп-тұяқтылар отряды күйісқайыратындар тармағының бір тұқымдасы*. *Ашаамүйізділер* отар-отар болып жүреді, көпшілігінде егіз лақ туады, қолда ұстауға көндікпейді (Қаз. тілі термин. Биология). *Ашаамүйізділерден* бұлан, ақбөкен, марал, жайран, ешкі және басқаларына аусыл вирусы тез жұғады (Аса жұқпалы.).

АШАҢ с ы н. **1.** *Арықша, жұдеу, етсіз*. Жақсылық мен білетін – *ашаң* кісі, Сұңғақ бой, шоқша сақал, жасаң кісі (Т.Айбергенов, Мен саған.). Әне, қызыл ала шалбарлы аққуба *ашаң* жігіт аш қазақтарға нан кесіп беріп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Жас бала қалжасы жағынан әкесінен айнымайтын ұзын, әрі *ашаң* болып өсті (Д.Исабеков, Таңд.). **2.** *Аққуба, ашық өңді*. Бетінің шырайы қашып болмаған, *ашаң* қағылез әйел әмсе жастау көрінеді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). **3.** *Жұқалтаң*. Абайларға жақындай бере сәлем берді. Ашық жарқын жігіт болу керек. *Ашаң* сұлу тістерінің баршасын көрсетіп, аксия күліп келеді (М.Әуезов, Абай жолы). Сайлардың бетегелі бұлымдары бір жері тақыр, бір жері *ашаң*, жасыл тозған доқабадай (Ш.Мұртаза, 41-жыл.). **4.** а у ы с. *Мүсінді, жинақы, сұлу*. Ахалтеке жылқысының басы *ашаң*, мойны ұзын, тік (кейде бұғы мойындысы да кездеседі), шоқтығы биік, арқасы жұмсақ, жоны ұзын, тұтас сауырлы, тіліншектері жіңішке, топайлары дөңгелек, тұяқтары берік, артқы аяқтары қайқылау, терісі жұқа, жалы жібектей жұмсақ болады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Сөкеннің қарамағында түгі аппақ сүттей, *ашаң*, биік, сұлу денелі, елгезек, желгіш боз арғымақ бар (С.Мұқанов, Есею жыл.). Адай жылқысының дене бітімі шағын, үйлесімді, *ашаң*, әрі мығым болып келеді (А.Иманғалиев, Адай жылқы.).

Ашаң жүз [өң]. *Аққуба, жұқалтаң кескін*. Ес білгелі қадір тұтшы иманды, Бір алладан әулиелік сыйды алды. Құс жолындай *ашаң* жүзі

жұқарып, Көкірегіне құран сөзі жиналды (К.Салықов, Жезкиік). Жаңа шыққан аз ғана мұрты бар, *а ш а ң ж ү з*, ірі сүйекті қара торы жігіт Мұқамметрақымнан жасы егдерек болуы мүмкін (Д.Әбілов, Ақын.). Есім одан кейін әжесіне қарап еді, оның *а ш а ң ө ң і н е н* жабыраңқылықты байқады (А.Лекеров, Түз гүлі).

Ашаң жүзді [өңді]. *Аққұба өңді, жұқалау (кісі).* Бізді *а ш а ң ж ү з д і*, құс мұрын, сары шашының самайына қылауланып ақ кіре бастаған ұзын бойлы адам қарсы алды (Ө.Шәріпов, Алыс.). Едәуір кеңіп, іші де сәнденіп қалған үйіне оқтын-оқтын үнсіз көз жүгіртіп, *а ш а ң ж ү з д і*, денесі де тарамыс боп қатып қалған Тасқынбай бестік шамды жағып жел бауға асып қойды (Ғ.Сланов, Асау арна). Мұсатай елулерге жақындап қалған *а ш а ң ө ң д і*, ат жақты, мысықтың мұртындай тікірейген мұрты бар, ұзын адам еді (З.Иманбаев, Солма. гүл). Орта бойлы, *а ш а ң ө ң д і*, әйел дауысты осы кісі 20-жылдың қысында, ең кем дегенде жиырма-отыз пьеса жазған шығар (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Ашаң тартты. *Аздап арықтады, жұқаланды.* Бекзат сыртқа бұлардан бұрынырақ шыққан. Бір бес минут ішінде келіншектің дөңгелек жүзі *а ш а ң т а р т қ а н д а й*, қабағында кейістік бар (З.Шүкіров, Ізгілік.). Тұла бойында қам ет жоқ ысылған чемпион бұрынғысынан бетер *а ш а ң т а р т ы н*, сұмдық мықшып, алдындағы пешкалар мен фигуралардың үстінен сұрау белгісіндей иіле қарайды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

АШАҢДА= е т. *Арықтап кету, жүдеу.* Жалғыз-ақ ондағы балаға тән беті енді таралып, *а ш а ң д а н* кеткен (С.Шаймерденов, Болашақ.). Бір жағынан көрілік, екінші жағынан сырқат жеңе бастаған есіл ер бұрынғыдан да *а ш а ң д а й* түсіпті (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Кейқауыс жұмған аузын аша алмады, Аяғын ұялғаннан баса алмады. Тұрғанмен кеуіп-ісіп, көзі көкте, Ажары оңып, бойы *а ш а ң д а д ы* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АШАҢДАН= е т. **1.** *Арықтап, жүдеп кету.* Бауырсақ мұрны қырланып, бет-бейнесі *а ш а ң д а н ғ а н* тәрізді (М.Мағауин, Қиянда.). Күнзила жеңгесі жана бөлімшеге меңгеруші болғалы *а ш а ң д а н ы н* кеткен (Ж.Молдағалиев, Самал). **2.** *Таралып, реңі ашылу.* Қарлығаш жүдемеген, біраз *а ш а ң д а н ы н*, бұрынғысынан да сұңғақтана түскен тәрізді (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). – Сені айтпаймын, – деді аздан соң Зияға күле қарап, – бойың өсіп, бет бейнең *а ш а ң д а н ы н*, денең толысыңқы-

рағаны болмаса, сол уылжыған қалпың, әлі көп қыздан артықсың (М.Мағауин, Ақша қар).

АШАҢДАУ с ы н. *Арығырақ, жүдеулеу.* Айша домбыраның жөнін тапты! – деп, қоша-метшілер пұшпақ бөрікті, барқыт жағалы, *а ш а ң д а у* қара торы жігітті айналдыра бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы арада, білегінде сағаты бар, портфель ұстаған, *а ш а ң д а у* ақ сұр әйел келді де, директорымызды киіп кетті (І.Жансүгіров, Әңгім.). Алтынайдан гөрі Қатира сұңғақтау екен. *А ш а ң д а у* қараторы жүзіне қырлы мұрны мен жұқа еріндері жарасып тұр (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Қыздың *а ш а ң д а у* келген ақша жүзінде адамды тартып әкететін бір сүйкімділік бар (Ә.Әбішев, Найзағай).

АШАҢДЫҚ з а т. **1.** *Арықтық, жүдеулік, семіз еместік.* Жүзі *а ш а ң д ы қ т а н* тосын көзге әлдеқайда жас көрінетін (М.Иманжанов, Көк белес). **2.** а у ы с. *Жеткіліксіздік, кедейлік, жетімсіздік.* Біз сөз етіп отырған өлеңдерден ұшырасатын ой жүдеулігі мен пікір *а ш а ң д ы ғ ы*, асылы, осындай жеңілтек көзқарастан туса керек («Қазақст. мұғалімі»).

АШАР з а т. ж е р ғ. *Кілт.* Есіктің *а ш а р ы н* жоғалтып алып, үйге кіре алмай отырғанымыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АШАРАТ з а т. к ө н е. *Құрт-құмырсқа, шыбын-шіркей.* Құрт *а ш а р а т* қырылып Жерден рақат түріліп, Жабусыз малдар жайына Жүре алмайды бұрылып, Қыс ат өтер жаз болып (Мәделіқожа, Шығ.).

АШАР-АШПАСТАН ү с т. *Бір нәрсені толық ашпай жатып, тез.* Ертеңіне көзімді тырмалап *а ш а р-а ш п а с т а н* әжем кішкентай көздейіме салып алдыма түннен қалған суық етті қойып жатады (Ө.Қанахин, Жер бас.). Қанбаушы ма еді, ұйқыдан басы іскен ғой. Бетін көрмейсің бе, долдырып кетіпті, – деп, көзімді *а ш а р-а ш п а с т а н* қағыта жөнелді (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Келсең, қолма-қол: «Не шаруаң бар, айт!» – деді де, аузыңды *а ш а р-а ш п а с т а н* жоныңа бір салып қоя береді (З.Шашкин, Өмір.).

АШАРШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Аш болушылық; жоқшылық.* Дос болсаң құшақтасып, жанға балап, Сөз айтсаң бір-біріңе «шырақ-қарақ». Алты күн *а ш а р ш ы л ы қ* көрсең-дағы, Жемесең бірің жоқта, бірің тамақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ат үстінде күн көрмей, *А ш а р ш ы л ы қ* шөл көрмей, Өзегі талып ет жемей, Ер төсектен безінбей... Ерлердің ісі бітер ме (Махамбет, Өлеңд.). *А ш а р ш ы л ы қ т а* жеген құяқаның дәмі кетпес (Мақал-мәтел). **2.** *Табиғат қолайсыздығы немесе қоғамдағы зобалаң салда-*

рынан ел ішінде болған жұт, аштық. Тағы сол Мүкамалұлы сөзін одан ары сабақтап: «Төніп келе жатқан аш а р ш ы л ы қ апатының алдын аларлық астық, жем қоры тақа-таусылды...» (М.Шоқай, Танд. шығ.). *Аш а р ш ы л ы қ* басталған кезде қаладан бос қаптарын сүйретіп қаусаған, ерні кезерген өңшең аштар келіп қайыр сұраған болатын (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол қоянда [жыл] қатты *аш а р ш ы л ы қ* болды. Пәлен жерде атқұлақтың басын үгіп, көже қылып ішті деп үлкендердің аңыз қып айтып отырғандары есімде бар («Қазақ»). Бұрынғыдай аста-төк молшылық болмағанымен, бұл жаққа *аш а р ш ы л ы қ т ы ң* аяғы әлі жете қоймаған секілді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

3. Жұтаңдық, жоқтық, тапшылық. Монополиялық үстемдік ақша-қаржы жүйесінің дағдарысы, жалпылама тауар *аш а р ш ы л ы ғы* кезінде экономиканың ауыр жағдайын мейлінше шиеленістіреді (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Ашаршылық жылдар. т а р. Бүкіл елдің басына түскен жұт, жоқшылық, зобалаң кезеңі. Марқұм ата-анадан жастай жетім қалып, тәрбиелейтін жақын жоқтықтан бала күнінде, *аш а р ш ы л ы қ жылдарда* бір қолдан бір қолға сатылып та жүрген (М.Дулатов, Шығ.).

Ашаршылыққа ұшырады. *Аштыққа кез болды, ашаршылыққа тап болды.* Соңғы жылдары қазақтың шаруасын күйзелтіп, байтақ елі *аш а р ш ы л ы қ қ а ұ ш ы р а п*, ойын ойнап, тойын тойламақ түгіл барар жер, басар тау таба алмай дағдыраған еді (М.Дулатов, Шығ.). Торғай губерниясына қараған ел жұтшылық, *аш а р ш ы л ы қ қ а ұ ш ы р а п*, біздің елден, яки бүкіл Қарқаралы уезінен жәрдем жиналды (Ш.Айманов, Қыран.). Әлдеқалай бір жылы құрғақшылық, қу тақыр болып, егін шықпай қалады; ел *аш а р ш ы л ы қ қ а ұ ш ы р а й д ы* (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

АШ-АРЫҚ с ы н. *Ашыққан, арыған, жадап-жүдеген (адам).* Біз бір өңшең қатқан кедей емеспіз бе, мына теңізді сағалаған? Титығы құрығаннан кеп паналап, сағалаған өңшең бір шыр бітпеген *аш-арық* емеспіз бе? (М.Әуезов, Қараш.). Ауылдағы сіңірі шыққан *аш-арық т ы ң* бірі – біздің үй (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Жаратты жабдығына барлық малын, Таратты *аш а р ы қ қ а* қалғандарын. Бар малдан шұбар шолақ аты қалды, Қарекет қылуына балалардың (Е.Бердин, Екі ойшыл). **2. Кедей, жарлы.** Жаяу-жалпылап келіп жатқан *аш-арық т а р* малды Тоқтарға үлестіріп отыра алмады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Төңкеріс қарап жүрген бай, көктемнің басында малсыз тұра-

лап, *аш-арық* боп сіңіріне іліккен Әліпқалиға бір тайлағын сойғызып бергізді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Аш-арық көрді. ж е р г. *Аштық көрді, қиындық көрді.* Алтайлар 1916 жылы көп *аш а р ы қ* көрді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АШАСҮЙЕК з а т. в е т. *Құс бұғанасында болатын, ұшы айыр жұп сүйек.* Бұғананың екі шеті дене орталығынан қашық орналасып, құстардың оң және сол жақтағы бұғаналары бірігіп кетіп *аш а с ү й е к* түзейді. *Аш а с ү й е к* иық белдеуіне серпімділік қасиет береді (Қаз. тілі термин. Биология).

АШАСЫЗ с ы н. *Ашасы жоқ. Аш а с ы з* тіреуішті де бұтақсыз, түзу ағаштан жасайды. Жел қатты соққан жағдайда белдік тіреуіштерді пайдаланады, олардың басы ашалы, қысқа, сол үйдің уығының қарынынан 1 м жоғарырақ сәйкесетіндей орта шарқы болады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

АШАТҰЯҚ з а т. **1.** *Сиыр, қой, ешкі сияқты малдардың жалпы атауы.* Сонда анау басқарма қатын үшін тентіреп жүр деймісің? Бір-екі арық-тұрақ жоғалса, орнына *аш а т ұ я қ* төлей алатынымды білетін шығарсыңдар? (М.Сүндетов, Шығ.). *Аш а т ұ я қ* қалмасын. Сойып тастасын бар болса. Тасқорғанға жөнелсін (А.Байтанаев, Қайнар.). Колхозымызда *аш а т ұ я қ* ырымға табылмайды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). **2.** қ о л ө н е р. *Малдың ашатұяғына ұқсас өрнек. Аш а т ұ я қ* өрнегі (кейде айыр деп те атайды) сиырдың, қойдың, арқардың тұяқ іздерін бейнелеуден шыққан (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АШАТҰЯҚТЫ с ы н. *Тұяғы екіге бөлініп айырланып келген.* Қазақ ССР Ғылым академиясы зоологтарының зерттеуі бойынша, *аш а т ұ я қ т ы* аңдардың бұл түрінің аналығы 9–10 жыл, ал текелері 5–6 жыл ғана өмір сүреді екен (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). // *Ашатұяқты мал. Аш а т ұ я қ т ы д а н* Қарымбайдың қара шолақ өгізі, дөңгелек тұяқтыдан Қараманның қыршаңқы көк биесі қалды (С.Омаров, Өмір.).

АШАТҰЯҚТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. artiodactyla> *Аяқтарының үшінші, төртінші саусақтары бірдей дамыған, өсімдіктермен қоректенетін сүтқоректілердің бір отряды. Аш а т ұ я қ т ы л а р* күйіс қайырмайтындар және күйіс қайыратындар болып екі отряд тармағына бөлінеді (ҚСӘ).

АШБАСПАҚ з а т. в е т. *Ашығудан болатын қой ауруы.* Ол кісінің білуінше қаракөл қойларына аса қауіпті екі түрлі ауру бар. Оның бірі – *аш б а с п а қ* та, екіншісі – қибаспақ («Оңтүстік Қазақстан»).

АШ-ЖАЛАҢАШ с ы н. *Киімісіз, тамақсыз; азып-тозған, жадап-жүдеген.* Халқының берген киімін, Киініп әскер сүйінер. *А ш-ж а л а ң а ш* дұшпандар, Көріп іші күйінер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жер жарықтық ауылдың *а ш-ж а л а ң а ш* халін жасырғысы келгендей бұсай түсті (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Сәуле көрмей, шеккен зар, *А ш-ж а л а ң а ш* сорлылар Қуанысты, күлісті. Тез жалындап суынған, Жұмақтан да қуылған, Адамзат бір әуреде (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұрынғы Жайық бойын тұтас билеген атты казактар бас көтеріп, өзі *а ш-ж а л а ң а ш* елге шабуыл жасап әлектеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

АШ-ЖАЛАҢАШТЫҚ з а т. 1. *Аштық, жетімсіздік, жоқшылық.* Жұмаштың үлкен қызы Жаңылдан екі жасы үлкен, соның иығынан ауысқаны мұның үстінде, тойғанынан қалғаны мұның аузында. Әйтсе де жетімдіктің қиыны *а ш-ж а л а ң а ш т ы қ* емес – кемістік (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бұл кезде республикада бай-кулактардың жауыздық іс-әрекеттері, *а ш-ж а л а ң а ш т ы қ* негізінен жойылған еді (Т.Жаңкелдин, Сәкен Сейфуллин). 2. *Кедейлік, кедейшілік.* Қаз руының атына семіріп, *а ш-ж а л а ң а ш т ы қ* ы н түсінбейтін көрі әйелі кейін тіпті есіріктеніп кеткен еді (К.Оразалин, Көктем). Ол тіршілігінің ақтық тынысына дейін адам баласын құлдықтан, ездіктен, *а ш-ж а л а ң а ш т ы қ т а н*, надандықтан, қараңғылықтан азат ету жолына арнап, бар өмірін соған сарп еткен (Ө.Қанахин, Жер бас.).

АШКӨЗ с ы н. 1. *Тамақсау, қомағай, қарны тойса да, көзі тоймайтын обыр.* Әңгімесінің бәрі тамақтан басталар еді, тамақпен төмамдалар еді. Олай болатыны асқан *а ш к ө з*, тамақсау еді, ылғи той-томалақты, қонған қонақты, өлгенге берілген асты, батаоқырды сөз қылар еді (І.Жансүгіров, Әңгім.). Тамаққа дегбірсіз *а ш к ө з* адамнан сақтасын («Қаз. әдеб.»). 2. а у ы с. *Қанағатсыз, сұғанақ, алымсақ.* Саттарова ойынынан байқалатын соңғы шешім – аналық жүрек пен *а ш к ө з* пайдакүнемдік іштей тартысады («Қаз. әдеб.»). Осы бір тақыс сақтық пен *а ш к ө з* сұғанақтық, екіншісі – айлаласыз құр айкаймен өңезелік бейнесі болып, Ақтай мен Адырбайдың көз алдарынан кетпей қойды (А.Қаражігітова, Шапақ). 3. а у ы с. *Құмар, әуес.* Ол жасынан-ақ оқу дегенге *а ш к ө з* еді («Лен. жас»).

АШКӨЗДЕН = е т. *Қомағайлану, қанағатсыздану, ашқарақтану.* Кейбір дүниеқоңыз жандарша бұлар әбдіренің ішіне нелер қымбат асыл бұйымды *а ш к ө з д е н і н*, басып тастаған шығар деп ойламаңыз (Б.Соқпақбаев, Бала-

лық). Көп құмарттым өмірге, көп көрмедім, Үміт еттім, ұмтылдым, көп терледім. *А ш к ө з д е н і н* қайтейін, ей, болашақ, Көрмеген күндерімді өткер менің (М.Мақатаев, Қарлығаш.). Берген сайын *а ш к ө з д е н е* түсетін тойымсыз адамдай өз сүйкімін өзі кетіру жөн емес, – деп ойын түйіндеді (Алғашқы адым).

АШКӨЗДІ с ы н. с ө й л. *Ашкөз.* Алтын-күміске *а ш к ө з д і* ант ұрғандар бишараларды аямай, шамасы келмейтін жұмысқа салып қинай бастап, қатты рақымсыздықтар істеді (М.Дулатов, Шығ.).

АШКӨЗДІК з а т. *Қомағайлық, қанағатсыздық.* Абайдың «Ескендір» поэмасын алсақ, әділдік пен жауыздықты шендестіріп, қан құмарлық *а ш к ө з д і к т і* әділдікке жеңдіреді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Арман деген бір басқа, *а ш к ө з д і к*, тойымсыздық деген бір басқа, оны өзін де жақсы білесің (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Сараңдықтың кейінгі салдары – *а ш к ө з д і к* пен көріну. Олар түбінде жалғыздыққа әкеліп соқтырады (Қаз. дала. ойшыл.).

АШКӨЗДІЛІК з а т. с ө й л. *Ашкөздік.* Жер бетіндегі алдап-арбаудан, қара ниеттілік пен дүниеқор *а ш к ө з д і л і к т е н*, даңққұмар өзімшілдіктен, бір сөзбен айтқанда, оспан-шылдықтан – бәрінен, бәрінен мүлдем құтылу! (О.Бөкеев, Өз отың.). Әкемнің дәулетін басып қаламын деп, күйеу баланың ұмтылуы – *а ш к ө з д і л і к* (Қызыл жалау).

АШКӨК з а т. ө с. с ө й л. *Аскөк.* *А ш к ө к т і*ң жапырағы уақ, сабағының басында сарғыш шөк гүлі болады (Б.Муханов, Қазақст. өсімдік.). *А ш к ө к т і*ң жас жапырақтары көк күйінде борщ, суп, салат сияқты тамақтарға қосса, оған жақсы иіс, сүйкімді дәм береді. Сол сияқты оны қияр, капуста тұздағанда да пайдаланады («Лен. жас»).

АШҚАРАҚ с ы н. 1. *Аштыққа шыдамсыз, төзімсіз, оңаза.* Сен менен *а ш қ а р а қ* емессің. Жаңа ішім ас тілеп, ұлып жатқанда Катченко мен Байсалықов келіп кетті. Біраз әңгімелестік (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *А ш қ а р а қ* сопы дастарқан басына тезірек отырғысы кеп, ішдәреттің ырымын ғана істеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Түскі тамаққа жарымаған кейбір *а ш қ а р а қ* байғұстар асхана алдын торитын. Ақтелпекті аспаздан үстеме көже немесе ботқа талап ететін (Т.Бердияров, Солдат.). 2. *Қомағай, обыр, тамақсау.* Шынында Көксерек тамаққа өлгенше *а ш қ а р а қ* еді (М.Әуезов, Көксерек). Сұңғалақ тым *а ш қ а р а қ*, жемін жемесе де бірінен соң бірін бекерге өлтіре береді (Қ.Қайымов, Су асты.). Елсіз жайлауда азық іздеп андаған *а ш қ а р а қ* қанды ауыз қасқырларды

Арқаның сұрапылы қақпалап шаңғышыларға көрсетпей түтей жөнелді (С.Бегалин, Уақыт.). Тар қазан таскалақ, Мешкей адам *а ш қ а р а қ* (Мақал). **3.** а у ы с. ж а ғ ы м д ы. *Бір нәрсеге шексіз құмар, ізденімпаз.* Өмірге де, еңбекке де, білімге де қомағай, *а ш қ а р а қ* еді (З.Шашкин, Сенім). Тыңдаған лекция, оқыған ғылыми-әдеби кітаптар жан дүниенді кеңейте түседі. Білімге деген *а ш қ а р а қ* көңілің үйренген үстіне үйрене бергісі келеді («Лен. жас»). **4.** а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Араны ашылған, қанағатсыз, тойымсыз.* Қазір де елді губернаторлар мен сұлтандар билейді, баяғы ата-бабаларындай жегені алдында, жемегені артында, сондай *а ш қ а р а қ* оңаза (С.Бердіқұлов, Аспан.). Әзімбай ұлы атасы мен әкесі сияқты араны ашылған қомағай, *а ш қ а р а қ*, екі жүзді, сұм, сұрқия, бірақ анағұрлым арам, су жүрек, ұсақшыл (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Міне, ғажап, сұлуды көрдім десем, От сезімнің ырқына көндім десем. Көбелек боп кететін түрім бар ғой, Көрсеқызар *а ш қ а р а қ* көңілге ерсем (Ш.Мұхамеджанов, Ана.). Ту сыртынан анталаған қызық құмар жұрттың *а ш қ а р а қ* жанарлары шоқ боп қарып жатыр (Ө.Кекілбаев, Дала.). **5.** а у ы с. *Сұғанақ.* Тоғысбектің қасындағы бетінен майы шыққандай жылтыр, қоңқаш мұрын қараның *а ш қ а р а қ* көздері келіншекті ішіп-жеп қарайды (Л.Құрманбаева, Қыраным.). // *Тойымсыз, қанағатсыз, тоғышар адам.* Құрғақшылықты ауыр жылдары құрт-құмырсқа, бақа-шаянның қаптап кететіні секілді, соғыс жылдары одан қашқан, бұдан қашқан, жамандықпен көзін ашқан *а ш қ а р а қ т а р д ы қ* асығы алшысынан түсті (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

АШҚАРАҚТАН= е т. **1.** *Қомағайлану, обырлану.* Бүгібай *а ш қ а р а қ т а н ы п* көжені алды-артына қарамай апыл-ғұпыл іше бастады (С.Мұратбеков, Жабайы.). Қырдың сағыз шөптері тістерін қайызғактап қойған ба, қораға топырлай енген саулықтар астау толы тұзға *а ш қ а р а қ т а н а* ұмтылды (О.Тәжиева, Қара қолғап). Алдына қойған тамақты *а ш қ а р а қ т а н а*, өзеурей ішіп-жеді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Тек кезқұйрықтар бұрынғысынан шатқалдың үстіне ұшып келіп, ұядан құлап өлген балапандардың өлімтіктерін *а ш қ а р а қ т а н ы п* жей бастады (Ә.Бірмағамбетов,... Қазақст. геогр.). **2.** а у ы с. *Қанағатсыздық көрсету, тойымсыздық таныту.* Олар жеке басының бақыты мен бақ, дәулетіне *а ш қ а р а қ т а н ғ а н* тоғышарлық эгоизмнен атымен аулақ («Қаз. әдеб.»). **3.** а у ы с. *Құмарлану, ынтызарлану.* Сыпайылыққа ұрлана көз сап, ашықтау кеткені *а ш қ а р а қ т а н а* қарап әбден мезі еткен соң, Қайынкеш

соңғы кездері кісі келсе-ақ Жамалқанның қасына кетіп қалатынды шығарды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Осы бір сәттің әр минутын пайдаланып қалуға, қауашағы ашылмаған балғын махаббаттың бал сезімін *а ш қ а р а қ т а н а* татып қалуға біржола ден қойғандай (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

АШҚАРАҚТАНУ *Ашқарақтан етістігінің қимыл атауы; қомағайлану.* Шешесінің сүтіне жарымайтын болса керек, әйтпесе сонша *а ш қ а р а қ т а н у ы н а* себеп не? (Ауызекі).

АШҚАРАҚТАУ с ы н. *Аштыққа төзімсіздеу, оңазалау, қомағайлау.* Қарны ашса, қараша үйді бас салатын, Көзге айтқан өсиеттің шамы болмас. Мәйекті бай кісіге лайық па, *А ш қ а р а қ т а у* адамның ары болмас (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тура түскі екі болыпты. *А ш қ а р а қ т а у л а р ы м ы з* өңгіменің аяғын күтпестен қалбақтап орнымыздан тұра бастадық (Ө.Нұршайықов, Батыр.).

АШҚАРАҚТЫҚ з а т. **1.** *Қомағайлық, обырлық, тамақсаулық.* Және бір ғажабы – оның бойында енесінен дарыған *а ш қ а р а қ т ы қ* пен атасынан мұра болған төбеттік, жалқаулық қатар дамыған еді (С.Балғабаев, Құм.). Сопы ағасының *а ш қ а р а қ т ы ғ ы н* жақсы білетін Тәңірберген осында келгелі онан көзінің қиығын алмай, мұртынан күліп отыр еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Я, айтпақшы, кешегі бұзау-тана қайда еді? Осы жерге келгенде оның *а ш қ а р а қ т ы ғ ы* артып, ішегі шұрылдап кетті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). **2.** *Тойымсыздық, қанағатсыздық.* Мысалы, өкпешілдік, кінәшілдік, *а ш қ а р а қ т ы қ*, жалқаулық, еріншектік, сотқарлық тәрізді балалар өмірінде кездесетін келеңсіз қылықтарды ақын жылы юмор арқылы күлкі шақыратын дәрежеде көрсете білген («Қаз. әдеб.»). **3.** а у ы с. *Ынтызарлық, құмарланушылық.* Ол Ақтотыға бір сөз айтуға оқталса болғаны, бұдан үш күн бұрынғы Меңсұлудың сұлу бойына ауған *а ш қ а р а қ т ы ғ ы* еске түсе береді (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Әріде жатқан *а ш қ а р а қ т ы ғ ы* менің жауабымнан тояттық іздегендей еді (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

АШҚАРЫН с ы н. **1.** *Тамақ іштеген, қарны аш, аш өзек (күй).* *А ш қ а р ы н ғ а* ішкен қымыз ба, әлде қыз әсері ме, Нұрпейістің делебесі қозып кетіп, өзіміз-ақ айтпаймыз ба алдымен, – деп салды (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.). **2.** а у ы с. *Ішін-жемі жоқ, аш өзегіне түсіп, жұдеп-жадаған (адам).* *А ш қ а р ы н* жұбана ма майлы ас жемей (Абай, Тол. жин.).

АШҚАРЫНДА ү с т. *Тамақ іштеген уақытта, аш өзек кезде.* *А ш қ а р ы н д а* болмаса,

ас ішкеннен кейін күннің көзін пайдалануға болмайды (Ш.Көшербаев, Туберкулез). Буаз саулықтарды *а ш қ а р ы н д а* суаруға және сүрлеммен азықтандыруға болмайды, олар пішен мен сабанды тоя жегеннен кейін ғана суарылады (М.Төлешов, Қой. қоздату). *А ш қ а р ы н д а* жол үстінде келе жатып ақша тауып алсаңыз, алуға болмайды, сол күні сәтсіздік болады (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.).

АШҚЫЗ = е т. 1. *Жабық тұрған нәрсенің есігін ашық қалыпқа келтіру.* Мария Дмитриевна өзінің қарсы желді жек көретініне қарамай, бақшаға барлық есік-терезені *а ш қ ы з ы н*, карта ойнамайтынын айтып, мұндай шақта табиғатты қызықтамай, карта ойнау күнә, – деді (М.Әуезов, Абай жолы). Сізге жағымсыз болса да, мына есікті *а ш қ ы з ы н* қоюды дұрыс деп таптым (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). 2. *Жабық тұрған нәрсенің бетіндегі затты алып тастату.* Төменгі базда дайындалған жем бар-ды. Соның бетін *а ш қ ы з ы н*, бүгіннен бастап тартқызып жатырмыз (Ш.Құмарова, Қос шынар). Апыр-ай, тату жұбайлар! Ақтармай сезген сыр, ой бар, Айтқызбай білген сыңай бар, *А ш қ ы з б а й* көрген шырай бар (М.Мақатаев, Шығ.). 3. *Қоғамдық ұйымдарды (мектеп, балабақша т.б.), шаруашылықты құру, ұйымдастыру, іске қосқызу.* Айтатын нәрсе: бір-ақ қана іске саю керек. Алғашқы шаралар есебінде қазақ колхоздарында бала бақшалары мен яслиерін бар жерде *а ш қ ы з у* керек (М.Әуезов, Шығ.). Мыңдаған мектеп *а ш қ ы з д ы ң*, Адам қып сан қара халықтың, Ғылымның өріне басқыздың. Ісінді көрі-жас бөрі ұқты (Ә.Нілібаев, Болашақ.). Қолынан келгенше ол халыққа пайдалы әрекеттер істеді. Ғират қаласында бірнеше үлкен үйлер салғызып, медресе, кітапхана, аурухана, моншалар *а ш қ ы з д ы* (М.Әуезов, Абай жолы). 4. а у ы с. *Бір нәрсенің құпиясын, сырын анықтату.* Кең қонышты қазағыма Атом сырын *а ш қ ы з ғ а н*. Жер жаһанның базарында Алшаң-алшаң басқызған (Ғ.Жұмабаев, Алтын.). 5. а у ы с. *Санасын ояту.* Мұндай тереңдеп ойлаған ол бірден адамның көкірегін оятып, ақыл көзін дүнияға жайнатып *а ш қ ы з а д ы* («Абай»).

Адымын ашқызбады. *Жүруге, аяғын басуға мүмкіндік бермеді, тырп еткізбеді.* Алыпсоқтың алдынан жан-дәрменімен бір байғұс саршұнақ зыта жөнеліп еді, тайыншадай иті түскір қойсын ба, тарпа бас салды да, *а д ы м ы н а ш қ ы з б а й* ұстап алды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Бақытын ашқызды. *Біреудің көмегімен, бір нәрсе арқылы жолын болдыру. Б а қ ы т ы н жастың а ш қ ы з б а й*, Қапыда қалдың, не түсті?

Көңілін жастың басқызбай, Арманда алдың, не түсті? Тапқаныңды айтып, ажал-ай! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Көзді ашқызбады. *Түк көрсетпеді, қарауға мүмкіндік бермеді.* Ол *к ө з і н* түйліктіріп *а ш қ ы з б а й* тастаған құм қиыршықтарына да мән бермеуге тырысады (А.Мекебаев, Аңызак). Тоқсыра қалап үрлеген сайын күл бұрқырап, түтін *к ө з д і а ш қ ы з б а д ы* (К.Оразалин, Ақ жазық). Ұйытқып келіп бетке жабысқан майда қар *к ө з д і а ш қ ы з б а й д ы* (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Көзін ашқызды. *Біреудің көмегімен, бір нәрсе арқылы қандай да бір іске ерте кезден бастап үйретті.* Жастайынан *к ө з і н* аңмен *а ш қ ы з д ы*. Ол ылғи да ауыл аңшыларына «Менің осы күшігімнен түбінде осал ит шықпайды» деп сеніп айтатын (С.Елубаев, Ойсыл қара).

АШҚЫЗУ *Ашқыз етістігінің қимыл атауы; жабық тұрған нәрсені ашық қалыпқа келтіру.* Оның сары ала сандықты *а ш қ ы з б а у ы* да өтірік болатын, осының бәрі жапқан жала, жаққан күйе (С.Талжанов, Ұлдай.).

Құмалақ ашқызу. э т н. *Құмалақпен сәуегейлік жасату, бал аштыру.* Жапа-тармағай тамыр ұстатып, *қ ы м а л а қ а ш қ ы з у* басталды (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.).

АШҚЫЛ с ы н. *Ащы, қышқыл.* Кальцекс – ақ таблетка, *а ш қ ы л* дәмді дәрі. Тұмау-сүзекте бір таблеткадан күніге 2–3 рет ішіледі (Е.Оразақов, Дәрігер.). Талық (опа) – *а ш қ ы л* ұнтақ. Тершіл аяққа, дененің қажалған жеріне сеуіп сылайды (Е.Оразақов, Дәрігер.).

АШҚЫЛТ с ы н. *Ащылау, қышқылдау.* Тазартылған сода – ақ ұнтақ, дөмі *а ш қ ы л т т а у* зат. Жүрек қыжылдағанда 0,5–1,0 граммнан ішеді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

АШҚЫЛТЫМ с ы н. 1. *Ащылау, қышқылтым.* Күрек тісімен қозының құйрық майындай ұп-ұлпа ажырықты күрт-күрт орғанда шиетатыған *а ш қ ы л т ы м* дөмі таңдайын жалап, анталаған ұлпа қылтанағы ерінін қытықтап, күрт-күрт үзілген үні құлағына күйдей жағады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Құрттың *а ш қ ы л т ы м* сөлі өңешін тітіркендіріп, асқазанына қарай жол ашып барады, бойына нәр барып, ішкі сарайы жылынайын деді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ерініне теңізден ұшқан *а ш қ ы л т ы м* тосап сордың, күлімсі кебір топырақтың, күнге күйген қап-қара тастың күңірсік дөмі келді (Ә.Кекілбаев, Дала.) Екеуінің де кеуде толықүдігі мен ыстық жалын арман, шері тамақтарына тастай түйіліп кеп, кезек-кезек ыршып атқан ыстық жасқа айналады. Бірінің көзінен бірі сүйгенде *а ш қ ы л т ы м* жастарын да

жұтысады (М.Әуезов, Шығ.). **2. Танауды жаратын, өткірлеу (uic).** Күндіз-түні алаулаған жерошақ, сатырлап жанған қамыс пен курай *а ш қ ы л т ы м* тезектің түтіні төңіректі ыстады да жатты (М.Жұмағұлов, Қыран.). Мынау ауадан, жерден, шөптердің *а ш қ ы л т ы м* жұпарынан, қызған құмның күңірсіген алабынан, көлбеңдеген көбелегінен, кесірт-кесінің шиырынан туысқандық, бауырлық иісті, бабаңның, ата-анаңның, өз қаныңның иісін сезесің (Ә.Сараев, Бозқырау). Тал-талдың арасымен тымық түнді буалдырландырып, көтеріліп жатқан *а ш қ ы л т ы м* түтін келеді мұрынға («Жұлдыз»). **3. а у ы с. Қиын, ауыр, азапты.** Ел-жұртты жайлады *а ш қ ы л т ы м* ағындар, Ағындар оятқан таңым бар. Қарағай секілді, Аяздан жасарған, Тағдырға қасарған шағым бар (К.Салықов, Жезкиік). **4. а у ы с. Өткір, уытты сөз.** Кейбіреу жүр мысқыл айтып *а ш қ ы л т ы м*, Тұздығында ұшқыны бар қастықтың. Екі көзін май басыпты, шел қаптап, Тоя жеуден тастағанын бастықтың (К.Салықов, Жезкиік). **5. а у ы с. Ауыр тиетін; жайсыз.** Қайғы ақынды өсірер десе күлме. Тек айрылу туралы *а ш қ ы л т ы м* ой, дөңбекшітпе жарымды төсегінде (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

Ашқылтым иіс. *Танауды жаратын, ащы, өткір иіс.* Баяу ескен таңғы жел көкірегіңе адыраспанның *а ш қ ы л т ы м и і с і н* әкеліп құяды («Лен. жас»). Иә, несі бар, жусанның *а ш қ ы л т ы м и і с і н* сүрініп жығылғанда ғана сезесің (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Жусан мен мияның *а ш қ ы л т ы м и с і* мұрныңды қытықтап түшкіртіп жібереді (З.Ақышев, Ақбел.).

АШҚЫЛТЫМДАН= е т. *Ащылану, қышқырдану.* Сарбаздар қой сойып, *а ш қ ы л т ы м д а н ы п* кеткен айрандарын ұсынып, қатқан ірімшік, женттерін тосып, қонақ етті (М.Жұмағұлов, Қыран.).

АШҚЫЛТЫМДАУ с ы н. *Ащылау, қышқылтымдау.* Михаил Иванович пен Арман ағай екі сүйменді қолға алып үкі оюға кірісті. Көп ұзамай дөңгелек үкі аузынан иісі *а ш қ ы л т ы м д а у* қара көк теңіз суы бүрк ете қалды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Самал оны жай желпіген жоқ, жусаны аралас, селеулі, көделі даланың *а ш қ ы л т ы м д а у* жұпарын мұрнына иіскете желпіді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

АШҚЫШ з а т. ж е р г. *Кілт.* Юланың оятпаңдар. Есікті сыртынан құлыптап кетіндер. Әлгі *а ш қ ы ш ы ш ы ң д ы* Арыстанға бер (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

АШПА з а т. **1. Партаның ашып-жабуға ыңғайландырып жасалған беткі тақтайының**

бір бөлігі. Мына жазуды оқып отырмын. Ондай жазу мұнда да бар екен, – деді Бану қатардағы партаның *а ш п а с ы н а* үңіліп (М.Иманжанов, Көк белес). **2. Есік, ашылатын жер.** Қора есігі кең екі *а ш п а д а н* тұрады екен (Қоғамдық тәртіп.).

АШПА-ЖАЛАП с ы н. **1. Бірде аш, бірде тоқ, жоқ-жітік; жетіспеушілік, тапшылық.** Сондай жүдеу-жадаулықта отырған *а ш п а-ж а л а п* елдің ортасына Тәкежандай қалың ел жек көретін байдың малын Базаралының әкеп беруі – дер кезінде келген (М.Әуезов, Шығ.). «Байға қызмет істейміз» деп іргесін аулаққа салғанмен, көп ұзамай *а ш п а-ж а л а п* күйге ұшырап, енді сол кеткен байдың босағасына қайта баруға ыңғай танытқан кедейлер тағы бар (К.Оразалин, Көктем.). **2. а у ы с. Қанағатсыз, тойымсыз.** Шыңғыс қаншама төресінгенмен, оның қалтасының тақырлығына, бере берсең ала беретін, тойымдықты білмейтін *а ш п а-ж а л а п* екендігіне Малтабардың көзі жеткен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.). // *Кедей-кетпшік, жарлы-жақыбай.* Ыбырай өңшең *а ш п а-ж а л а п т а р д ы* соңына ертіп алып, қала саламыз деп желіктіріп жүр (М.Ақынжанов, Ыбырай Алтынсарин.).

АШПАЛЫ с ы н. *Ашылатын, ашып-жабуға ыңғайлы, ашуға келетін.* Бұлар үйге кірді. Үй сырланған, асты-үсті тақтай, терезелері *а ш п а л ы* (Б.Майлин, Шығ.). *А ш п а л ы* сыртқы терезенің біреуінің ілгегін күндіз әдейі ілмей кетіп еді (С.Мұқанов, Ботакөз). Ұзын бойлы, жотасы бүкірлеу жігітпен бірге зембілді көтеріп, *а ш п а л ы* құлақ кенересі мен шегеленген тақтай арасындағы қуысқа бетон ертіндісін құя бергенде, зембілдің екі ағаш сабы қолынан шығып кетті (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.).

Екі [қос] ашпалы есік. *Екі жаққа айқара ашылып-жабылатын есік.* Ортадағы шаңқан ақ үйдің *е к і а ш п а л ы* сырлы *е с і г і н* бірден ашып, жұртты бастап мырза енді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Үй тұрмысына керекті ағаш жасаулары: оюлармен безенген *е к і а ш п а л ы е с і к*, ергенек, жүк-аяқ, піспек, төсағаш, кебеже т.б. (Х.Арғынбаев, Археология). Құлағы қандай естімпаз! Кемпірдің болмашы пысылын ести сала *қ о с а ш п а л ы е с і к т і ң* бір жағын ашып, босаға аттады (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

АШПАСӘЛІП з а т. э т н. *Құмалақ басының әр мүшесіне қиш-қиштен тоғыз құмалақтың бөлінуі.* Құмалақ аштырғанда құмалақ басына *а ш п а с ә л і п* түссе, балгер құмалақты әрі қарай тартпай, «бәрі жақсы болады» деп жинап алады (Қырық бір.). Егер ол кісі *а ш п а-*

*с ә л і п т і*ң артын ашам десе, онда құмалақшы *аш п а с ә л і п* болған жолды «тіл-көзден аулақ!» деп бір сызықпен тек ишарат түрінде сызу, не оны басқа жолдан ши, жіп немесе шөп салып бөліп тастайды (Қырық бір.).

АШТА-ЖАП: *ашта-жап кітап.* с ө й л. *Оқылмайтын, сапасы нашар кітап.* Сөредегі *а ш т а-ж а п к і т а п т а р* ды шаң басқан (Ауызекі).

АШТАН-АШ ү с т. *Нәр сызбай, нәр татпай, тамақ ішпей.* Жеңген шақырмаған соң, мен де ерегісіп, үйге бармай, сыртта *а ш т а н а ш* жүрдім (А.Жақсыбаев, Боран). Құдайы қонақты әуелі үш-төрт сағаттай күйеуімен екеуін *а ш т а н а ш* қаңтарып қой да, қуыс үйден құр шыққаны жарамас, содан ақыры су татыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

АШ-ТОҚ с ы н. **1.** *Бірде аш, бірде тоқ.* Қазіргі күндері бұлар [кедейлер] *а ш т о ғ ы н* да елемейді (М.Әуезов, Абай жолы). Сүйіспеншілік оған бар-жоқты, *а ш т о қ т ы* елетпейді (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Әкең де сен сияқты барына қанағатшыл, *а ш т о қ* отырса да, басқаға емінбейтін еді (С.Мұқанов, Өсу жол.). **2.** *Жай-күй, жағдай, тұрмыс.* Қаңғып жүргенімде қырылып қалды ма деп, *а ш т о ғ ы н* ойлап, үй ішіне алаңдай бересің (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

АШТЫ с ы н. **1.** *Ауызды, тілді қуырып (ашытып) жіберетін дәм; тәтті емес.* Бір дәмді, бір дәмсізді қосып шайнап, *А ш т ы* ма, тәтті ме деп талғадың ба? Пенденің жұмыр басы не болмайды. Жетпесе жетем деген арманына (Айтыс). Есінде ме көке-өкей бастығымыз! Түскі дамыл, көк айран *а ш т ы* қымыз. Сырдың суын сирақтан келтірмейтін Шіркін біздің, о, қайран жастығымыз! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *ж е р ғ. Ащы, удай.* Қымызыңыз өте *а ш т ы* болыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АШТЫ-ТОҚТЫ с ы н. *Аш және тоқ (болған).* *А ш т ы-т о қ т ы* болса да, Байжарлы болып жүрсе де, Тәуекелге тән берер, Азамат туған мәрт ұлдар (Мәделіқожа, Шығ.).

АШТЫҚ з а т. **1.** *Ұзақ уақыт бойы тиесілі мөлшерде тамақ ішпегендіктен болатын құй, жағдай; тоқ еместік.* Құландай үркіп елдерің. Қалдырып мекен жерлерің, Жаяу, жалпы, жалаңаш, Қатын, бала, ерлерің *А ш т ы қ т а н* қырғын тапқанда, Сыпыра жомарт, қайда едің? (М.Дулатов, Шығ.). Балқия *а ш т ы қ* пен тоқтықты ойлап келе жатып үйіне жеткенін де білген жоқ (Ә.Әбішев, Замана.). Ешқайдан күткен жәрдемі болмай, бейнеттен, *а ш т ы қ т а н* қағыған халық күн санап үмітінен айрылып, кеудесін қорқыныш кеулеп, анау айға,

таудың сорайған тістеріне, үңгірлердің қап-қара аранына, шулап жатқан жаудың қолына қарайтын еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Балалық, жастық, аңшылық, жел бастық, *а ш т ы қ*, тоқтық, ойын-күлкі – екеуінің бір тартқан тауқыметі (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Ішін-жемнің жетімсіздігінен болатын ел ішіндегі күйзеліс, ашаршылық.* Асырасілтеушіліктің шын мәні саяси бүркемеленгенімен, бұл *а ш т ы қ* «қызыл қырғын», «голошокиндік геноцид» деген тарихи атқа ие болды (Жетісу энц.). Тарихта талай өткел, тар қыспақтан, Сан соғыс, *а ш т ы қ* қырсық қан қақсатқан. Бәрінен аман қалған қайран ауыл, Мен үшін артықсың сен бар ұрпақтан (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Оған әсіресе түрлі жұқпалы аурулар мен соғыс, *а ш т ы қ* пен жұт кездерінде халық әдебиетінің белгілерінің жаппай опат болуы әсер етті (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Аштық азабын [зардабын] тартты. *Ашаршылық, жоқшылық күйдің қиыншылығын басынан өткерді.* Таптық деп жатқан жерде естен танып, Қайтадан монастырға келісті алып. *Т а р т қ а н д а й а ш т ы қ*, бейнет, дерт *а з а б ы н*, Бозарып, қатты жүдеп, қалған арып (А.Байтұрсынов, Шығ.). Алты айғы қыс *т а р т қ а н ы – а ш т ы қ т ы ң з а р д а б ы* (Б.Майлин, Шығ.).

Аштық блокадасын жасады. с а я с и. *Өктем мемлекеттің немесе саяси-әлеуметтік топтың басқа мемлекетті немесе әлсіз топты өз мүддесіне бағындыру мақсатымен көрсететін күштеу шарасы.* Большевиктер түркістандықтарға ашықтан-ашық *а ш т ы қ б л о к а д а с ы н ж а с а д ы* (М.Шоқай, Танд. шығ.).

Аштық жариялау. с а я с и. *Билік иелері тарапынан қандай да бір шараларды әділетсіз деп тапқан әлеуметтік топ өкілдерінің өз талаптарын орындату үшін тамақтан бас тарту арқылы жүзеге асырылатын қарсылық әрекеті.* Ол озбырлыққа, қорлыққа қарсы *а ш т ы қ ж а р и я л а д ы*, қашан осы түрмеден босағанша ашығуын тоқтатпайтынын жариялады (Ф.Мүсірепов, Достық.).

Аштық көрді. *Ұзақ уақыт тамақсыз, жем-шөпсіз болды.* Шөгеріп түйелерін артып жатыр, Арқанын айқастырып тартып жатыр, Қыс қатты, *а ш т ы қ кө р ғ е н* ат-түйесі Сұғынып пішен-шөпті қарпып жатыр (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Аштық жүрді [болды]. *Экономикадағы құлдырау, табиғат қолайсыздығы, соғыс және т.б. күйзелткіш күштердің салдарынан ел ішіндегі жоқшылық, ашаршылық процесінің өтуі.* Доңыздың қысы да, жазы да *а ш т ы қ б о л ы н* еді (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Ол *ж ү-*

p i n жатқан *а ш т ы қ т ы ң* себебі мен салдарын өте қысқа, тұжырымды, түсінікті тілде айтып берді де, одан қалай құтылу туралы пікірлерін ортаға салды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Аштық жылы. *т а р. Ішіп-жемнің жетімсіздігінен болған құйзеліс, ашаршылық болған кезең, уақыт.* Бала-шағалы үйлер бұрын *а ш т ы қ ж ы л д а р ы* талшық ететін құмдағы құмаршық, қоянтобық, даланың жуасы мен сызды жердің сарымсағын қорек ете бастады (Ө.Қанахин, Дәмелі). *А ш т ы қ ж ы л ы* Орынбор маңындағы Ноғай Қарғалысына босып барған алыс жегжат-жұрағатымыз бір ауыл екен (Б.Аманшин, Көкжар).

Аштық күй. *Ұзақ уақыт ас-сусыз жүргендегі адамның жадайы.* Онан соң барып еді үшінші үйге, Ол дағы түскен екен *а ш т ы қ к ү й ғ е*. Нан бер деген сөзіне сөз қайырмай, Жылады, – «нан қайда, – деп – өй, дүние!» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шиланды қайтып алып келеді үйге, Шыдамақ және қиын *а ш т ы қ к ү й ғ е*. Тұрғанда қолда әмиян, алтын-дарға Тағы бар қарттың сөзі деген тиме! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Аштыққа шыдады. *а) Ашығуға, аштық күйге төзімділік танытты.* Адам *а ш т ы қ қ а* бірнеше күн *ш ы д а у ы* мүмкін, ал шөлге шыдау қиын («Білім және еңбек»). Тұрғанда Түлкі сөйлеп сауап жолды, Қайғыға естігеннің көңілі толды. *А ш т ы қ қ а ш ы д а й* алмай үш балапан, Ағаштан төмен жерге түсіп қонды (А.Байтұрсынов, Шығ.). *ә) Ішіп-жемнің тапшылығына төзді.* Ел өзінің осы кездегі *а ш т ы қ қ а ш ы д а у ы н*, «тісті тіске қойып отырған шақ» деп атайды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Азар болса, *а ш т ы қ қ а* Тағы бір күн *ш ы д а р м ы н*. Алтын ассын есептен, Содан кейін армансыз, Қыл дегенін қылармын (Абай, Тол. жин.).

Аштық [-тың] құрбаны. *с а я с и. Кеңес өкіметі кезеңіндегі зобалаң, соғыс жылдарында аштықтан азап шеккен, қаза болған әлеуметтік топ, халық.* 30 жылдардағы *а ш т ы қ т ы ң* және 20–50 жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің *қ ы р б а н д а р ы н* еске қалдыруға арналған мемориалдың таңдаулы жобасына конкурс мерзімін ұзарту туралы қаулы қабылданды («Алматы ақшамы»).

Аштық қысты. *Ішіп-жемнің жоқтығы шыдатпады.* *А ш т ы қ қ ы с ы н*, есі танған қойлар келе құм шетіндегі сирек қылтанаққа жапа-тармағай бас қойып лезде жалмап алды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Аштық [басына аштық] түсті. *Ашаршылық, жоқшылық көрді.* Таусылды бір күндері қаптағы астық, *Б а с ы н а* балалардың *т ү с т і*

а ш т ы қ. Дөңбекшіп түніменен жата алмайды, Көңіліне бейшараның келіп пәстік (О.Шорақов, Шайыр). Егіннің суаратын құралы – атпа, Атпа атып аш адамдар болды қатпа Қамында халық болудың қайла еткен, *Т ү с п е у ғ е а ш т ы қ* деген ажалды отқа (О.Шипин, Екі дастан).

АШТЫҚ-ЖАЛАҢАШТЫҚ *з а т. Тамақтың, киімнің жетімсіздігі; жоқшылық.* Ол өзінің батыл ержүректігімен *а ш т ы қ-ж а л а ң а ш т ы қ қ а* бой бермей, жетім-жесірге немқұрайды қараушыларға көнбей, басынушыны да жеңетін еді. Енді сол қамқоршысынан айырылып, өзі-өзі қалған екеуі қайымға станцияға келіп еді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). *А ш т ы қ-ж а л а ң а ш т ы қ*, жалғыздық бөрі ұмытылды. Баяғы Бакуде токарь болып жұмыс істеген күніндегі секілді құшырланып әдемі әнді күшейте берді (С.Шарипов, Шығ.). Бай баласы болсам да, осы бір теңсіздікті, *а ш т ы қ-ж а л а ң а ш т ы қ т ы* көргенде өзегім өргенетін еді (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Жоқшылық, *а ш т ы қ-ж а л а ң а ш т ы қ*, жетімдік – барлығы Қасымды жастайынан иықтап, титығына жетіп өсірген (Е.Ысмайылов, Сын.).

АШТЫҚ-ШӨЛ *з а т. Тамақтың, судың тапшылығы.* Атым арық, тон тозық, Қысып келді *а ш т ы қ-ш ө л*. Жерімізде жұт болып, Өспей қалды биыл төл (Жамбыл, Шығ.). *А ш т ы қ-ш ө л ғ е* төзіп зорға, Арып-ашып құба жонда, Мүсәпірге жатқан жолда Келді біреу, аста жорға (Қ.Жармағанбетов, Дәурен).

АШТЫЛЫ-ТОҚТЫЛЫ *ү с т. с ө й л. Бірде аш, бірде тоқ жоқшылық күй кешіп.* Дымқос жер үйде бес айдан артық *а ш т ы л ы-т о қ т ы л ы* жатқан Жабай жарық дүниеге босанып шығуына өзі де асық еді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

АШТЫР= е т. 1. Жабық тұрған нәрсені ашық күйге келтірту, ашқызу. Қақпаны сәл ғана *а ш т ы р ы н*, Дәрмен Әлмағамбетті жөнелтіп салды (М.Әуезов, Абай). Жамал қашқан күні таңертең Сәрсенбай намазға төсектен тұрып, түндік *а ш т ы р ы н* азан оқып болғаннан кейін, Жамалдың жоғын көзі көріп, қатындарынан: – Жамал қайда кеткен? – деп шүбеланып сұрай бастады (М.Дулатов, Шығ.). Сызды жерді бастырмай «Суық» деп есік *а ш т ы р м а й*, Қысы-жазы қымталап, Төсегін қымтап тұмшалап (Ө.Тұрманжанов, Жауқазын). **2. Жиырылып тұрған нәрсені жайғызу, жазғызу.** Қарабас құспен шалдырып, Көк теңіздің үстінде, Көтеріп желкен *а ш т ы р ы н*, Уай хан ием, жүк тиеттің кемеге, Ниет еттің тәңірінің үйі кебеге (Асан қайғы). **3. Бастату, арнату.**

Күнделікті есеп-қисапты жазып отыратын кітапша. Дәл осындағыларға арнап есеп кітапшасын аштырдым («Егемен Қазақстан»). 4. а у ы с. *Бір нәрсенің бастауына, негізінің қалануына себепші болу.* Мағаз ұлы Ақшолпан Дін ғылымын *аш ты р ғ а н*, Залымның көңілін бастырған. Бұхараның жерінде Тентекті дарға астырған (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Адымды аштырмады. а) *Тырып еткізбеді, аузын аштырмады, сөйлеуге мүмкіндік бермеді.* Қарабайтал сөйлегенде, оның тілі аңы шығады. Бастықты сөзбен тұсап, *а д ы м ы н а ш ты р м а й д ы* (М.Әуезов, Әр жыл.). ә) *Бір қадам басқызады, жүруге мұршасын келтірмеді.* Байғұсты кетгі тазы құып алып, Ауызды өні салып, міні салып. Жүйрік тазы *а д ы м ы н а ш ты р с ы н* ба, Көк желкеден бас салды бір-ақ шалып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Екінші бір жирен төбел байталды да Жүкен *а д ы м ы н а ш ты р м а й* құрықтап ұстап, ноқталатты (С.Бегалин, Бала Шоқан). б) *Бөгет болды, кедергі келтірді, қиырғасын түсірді.* Ауа райының көңілсіздігі менің де *а д ы м ы м д ы а ш ты р м а й*, тұсау болғандай еді (Б.Соқпақбаев, Бастан.).

Аузын аштырмады. а) *Бір ауыз қарсы сөз айтқызады, сөз айтуға мұршасын келтірмеді.* Жанар Сәрсеннің *а у з ы н а ш ты р м а д ы*. Бұрынғы жібек мінезді қыз емес, долылық буып, көгеріп алыпты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бөтен біреулерді машинаға отырғызып неге ақша аласыз? Менің беделімді төктің, жұмыстан шығардым, – деді де, шофердің *а у з ы н а ш ты р м а й*, қолына бұйрық ұстаға берді (С.Адамбеков, Көсе.). – Болды, тоқтат, жаңылып қалдың, – деп, жігіттің одан әрі *а у з ы н а ш ты р м а д ы* көпшілік (Ф.Мұстафин, Көз көрген). ә) *Бет бақтырмады, дегеніне көндірді.* Съезде төбе би сайланған Абай әділ билік айтып, озбыр топтың *а у з ы н а ш ты р м а п т ы* («Қаз. әдеб.»). «Осы жолы *а у з ы н д ы а ш ты р м а с п ы н*. Қара да тұр» деп іштей ірілік көрсетіп қопандап қойды («Лен. жас»). б) *Сөзден жеңді, дес бермеді.* Ыбыпайдың *а у з ы н а ш ты р м а ғ а н* Етекеңмен кім белдесер, – деседі ел, – деп Шыңғыс өзінің аз сөзде асыл мағына жатқанын аңғарғыш ойын көрсетті (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Бал аштырды. а) *Бақсы-балгерлерге болашағын болжатты.* –Біз сізге *б а л а ш ты р ы п* көрейік, – деп Шаһардан бір балшыны шақырыпты (Батырлар жыры). Байғұсым барырымды қарастырған, Бабадан бата сұрап, *б а л а ш ты р ғ а н*, Байыптап құмалағын Байбаба шал, Әйтеуір жақсылыққа жанастырған (М.Ма-

катаев, Шығ.). ә) *Ақыл-кеңес сұрады, ақылдасты, кеңесті.* Болған соң Мәнүшаһар күтіп, сыйлап, – Бер, – деді үкеманды маған жинап. Солардан сұрап сауал, *б а л а ш ты р ы п*, Қайтуға келдім арнап, атым қинап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Дінге сенетін фанатизм заманының ханы Абылай жортуылға шығар болса, Бұқар жырауға *б а л а ш ты р ы п*, егер ол «аттан» десе ғана аттанады екен (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

Бал аштырып бақсы ойнатты. *Бақсы-балгерге сәуегейлік жасатты, тағдырын сынатты.* Боз тайлақ жасы толған, қайымаған, Қайғырып мал иесі зар жылаған. Балгерге *б а л а ш ты р ы п*, *б а қ с ы о й н а т ы п*, Қалмаған құмалақшы айырмаған (І.Жансүгіров, Олең.).

Жол аштырды. *Бағыт-бағдар бергізді.* Мұнара және салған жарастырып, Төбесін биік таумен таластырып. Шығарды әрбір түрлі үлгілерді Надаңға ғылымменен *ж о л а ш ты р ы п* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Көз аштырмады. а) *Қарауға мүмкіндік бермеді, шағылысты.* Бұл кезде күн де көтерілді. Аппақ қардың бетіндегі сан мыңдаған ұсақ жұлдызшалар жал-жұлт етіп, неше құбылып, *к ө з д і а ш ты р м а й д ы* (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *Бастың ауруынан көзі түйінеп ауырды.* Адамның басы айналып, *к ө з і н а ш ты р м а й* қоятыны менингиттің бірден-бір белгісі (Е.Оразақов, Туберкулез.). б) *Бет қаратпады, төпеледі.* Жалақтап жетті оларға аш қасқырдай, Көргенін кескіледі *к ө з д і а ш ты р м а й*. Кейбірін көкжелкеден өкірте ұрды, Аяғын аттаттырып бір бастырмай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). в) *Тоқтамады, дамыл таппады.* Әдемі үш күн, үш түн *к ө з а ш ты р м а й*, дамыл таппай нөсер құйды (З.Ақышев, Бұршақ.). Бірінен соң бірі *к ө з а ш ты р м а й* жарылып жатқан граната, атылып жатқан миномет, огнемет... (З.Ақышев, Жесір.). г) *Желдің, дауылдың, боранның ұйытқып соғуынан алға қарай алмады.* Сұрапыл қыстың бораны Ұйтқыды *к ө з д і а ш ты р м а й*. Сарыжел сарнап соғады, Ұлиды кейде қасқырдай (Т.Молдағалиев, Кең жайлау). Өзім ес білгенде бұл жерде тек қыс түссе, түтеген боран мен үскірген аяз *к ө з а ш ты р м а й т ы н* еді (З.Ақышев, Бәрі де есте).

Кітап аштырды. м и ф. *Қасиетті кітаптарға қарау арқылы сәуегейлік жасатты, болашағын болжатты.* Оның ішінде *к і т а п а ш ты р а т ы н ы* бар, қақтырып-соқтырып үшкіретіні бар, тәсібі аламын деп жүрген сопылар да бар (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

АШТЫРУ *Аштыр етістігінің қимыл атауы.* 1. *Жабық тұрған нәрсені ашық қалыпқа келтіру.* Нәсіреддин өз кейіпкерлерін кішкентайынан биікке ұмтылдырады, ашпа дегенді *аш т ы р у ғ а*, барма дегенді барғызуға құмарттырады («Қаз. әдеб.»). 2. *а у ы с. Іске қосқызу, ашқызу.* Билет таусылған соң, жабылып қалған кассаны қайта *аш т ы р у* да мүмкін емес, жоқ билетті табу да мүмкін емес (М.Хайрутдинов, Алғашқы.). Байлардың, саудагерлердің қоймаларын, дүкендерін *аш т ы р у ғ а* совдеп қаулы алған еді. Соған қарсылық көбейіп кеткен (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

АШТЫ-ТӘТТИ *с ы н. Ащысы да, тәттісі де кезектес.* Келдім, өмір, қойыныңды аш, енейін, *Аш т ы-т ә т т і* тамағыңнан өбейін. Тартылмаған талабымды қуат қып, Соқпағыңмен мен де алысып көрейін (М.Мақатаев, Шығ.).

АШТЫ-ТОҚТЫ *с ы н. Бірде аш, бірде тоқ.* Ғаббас намысына тырысып: «*Аш т ы-т о қ т ы* болсақ та бірге тұрамыз, өз үйім ашықса да бұны ашықтырмаймын, Қызылжарыңа жүре бер», – деді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ал осы маңдағы біреудің есігіне жүрген күнде олар ақыға жарытпайды. Киімге ескісін береді. *Аш т ы-т о қ т ы* жүресің (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

АШУ¹ *з а т. Ыза, реніш, кейіс; бұлқанталқан күй.* Қамар хатты оқып болған соң, бір қызарып, бір сұрланып, жүрегі кеудесіне симай, не *аш у* емес, не қуану өмес, белгісіз қысылып, қарап тұрып бір тынышсыздыққа қалды (С.Торайғыров, Шығ.). Қайратсыз *аш у* – түл, Тұрлаусыз ғашық – түл, Шөкіртсіз ғалым – түл (Абай, Тол. жин.). Онан да ағайын, «*Аш у* – қасаң, ақыл – жасаңға» кел (К.Сегізбаев, Беласқан). *Аш у* – дұшпан болғанда, нәпсі – жауың, Ақыл – тұрған алдында асқар тауың. Жүрекке ашу келіп толған шақта, Денеңнің біле алмасың ауру-сауын (Шал ақын, Өлеңд.).

Ашу айтты. *Ашуланды, ашу сөз қолданды.* Тегінде адам басы сау бола ма? Бойында тексерілмек дау бола ма? Ері *аш у айт с а*, әйелі басу айтып Отырса бұрынғыдай жау бола ма? (Абай, Тол. жин.).

Ашу биледі. *Ашуланды, ашуға берілді.* Әділбектің бойын тағы да *аш у билеп* жүре берді (М.Сүндетов, Балық аула.). Менің жүрегімді ақылдан гөрі *аш у билеген* (І.Есенберлин, Қатерлі.). *Аш у билеп* ойы сөнген, Қабақ жауып қанталап көз, Қас қырандай аңға төнген, Тіл оралмай айтуға сөз (С.Бегалин, Өлеңд.).

Ашу буды. *Ашу қысты.* Әжем кенет ашу буып күйгелек *Аш у б у ы п аң-таң* болып қалды да: – Жүр бері, – деп құлағымнан сүйреlep Ертіп барды нағашымның алдына (М.Ша-

ханов, Ғасырлар.). Деев Бокшаның сөзіне іштей қатты жәбірленді. Ол *аш у б у ғ а н* күйі Бокшаға тік бұрылып, тістене сөйлеп: «Айқайласақ бәріміздің де даусымыз бар, жөнсіз айқайды доғарыңыз», – деді (М.Қаратаев, Далада.). Ақырғы өлім сағатында, *Аш у б у ы п* айбат еттім. Жан ұшырып шынжырымды Тоқсан бұрап, талқан еттім (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын).

Ашуға басты. *Ашуланды, ашу шақырды.* Бидахмет *аш у ғ а да ба с т ы*. «Бұл нағыз басбұзарлық қой, машинаны көрші ауданға айдайын...» (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Құлақ тұнып даң болды, Шын *аш у ғ а ба с қ а н да* Жердің сазы аспанға, Лақтырылып жүн болды (Манас). Жиналыстағылардың көбісі Нұртайдың жерін аламыз деген тосын әрекетті құптамай, тұлан тұтып *аш у ғ а ба с т ы* (С.Омаров, Қайырлы.).

Ашуға билетті. *Ашуға бой алдырды, сабырсыздық танытты.* Ашумен қылған іс емес, Қайрат та емес, күш емес. *Аш у ы н а билетк е н*, Ақылы түзу кісі емес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бойды *аш у ғ а билетп е*, Басынан жаман үйретпек. Адырайып, аптығып, Бір жерінді күйретпек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ашуға [ашудан] булықты. *Ашуланды, ыза болды.* Бетінде жалғыз тамшы қан жоқ. *Аш у д а н* көкбеңбек боп, *бу лы ғ ы п* алған еді (М.Әуезов, Абай жолы). Сондай бір *аш у ғ а бу лы қ қ а н да* далаға сел қаптатып, қаланы жүздіріп әкете жаздаған-ды. Оған жұрт ашуланып, өткен жылы бергі жағалауды жабыла қамалдап тастапты (З.Қабдолов, Сыр). Бірі көзін кілбитіп алып, молаға телміріп, ұзақ бірдемені соғып отыр да, бірі *аш у ғ а бу лы ғ ы п* мұның қашан тоқтарын күтіп тұр (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Ашуға мінді. а) *Ашу шақырды, ашуланды.* Әлденені айтып өжендеп, қалш-қалш етіп *аш у ғ а м і н і п* тұрған қайқы төс қара сұр қақтың не дейтініне атымен түсінбесе де, казактар мен солдаттар қолдарындағы мылтықты жалма-жан иықтарына қайта асып алысты (Ә.Кекілбаев, Үркер). Уәли кенет *аш у ғ а м і н і п*, көкпеңбек болып дірілдеп кетті. – Әкенді танытармын мен сенің, – деді Ержанға (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Сұрланды, биші-гештің сағы сынды, Батырға тіл қата алмай тағы тынды. Қорбандап тысқа шығып, атқа отырып, Сызданып *аш у ы н а тағы м і н д і* (Қ.Жармағанбетов, Соңғы күн). ә) *Ыза болды, ызаланды.* *Аш у ғ а м і н ғ е н* арғымақтар тірсегінен тұсау кеткен соң жұлдыздай ақты (Ә.Кекілбаев, Дала.). б) б е й н. *Су, жел, боран*

сияқты т.б. табиғат құбылыстарының *қу-шеуі, үдеуі*. Дала да аппақ, көк те аппақ, Сықырлайды басқан жер. Ысқырады борандап, Қысқы *ашуға мінген* жел (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Әлгіде ғана баяу ағып жатқан көгілдір өзен әлденендей *ашуға мінін*, көкдолы толқындарын көкке көтере тулайды (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

Ашуға салды. Ашуға басты. Түске сеніп іс қылсаң, *Ашуға салып* күш қылсаң, Ол көңіліңнің аласы (Базар жырау, Шығ.).

Ашуға тығылды. Ашуға булықты. Раушан *ашуға тығылып* жылап жіберді (Б.Майлин, Шығ.). Жаңағы екі қыздың сөзіне қатты ыза болып, *ашуға тығылып* келген күйі сол еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Ашуына тығылып*, Көз-жасы, демі буылып, Қалтыраған даусымен Деді сұлу: «Жаппар хақ» (Б.Майлин, Шығ.).

Ашудан айықты. Ашуы басылды, тарады. Ұзын сөздің қысқасы, Сұраншы таңертең төсектен тұрғанда, жынын алдырған бақсыдай, кешегі барлық *ашуынан айығып*, тауға көшуді өзі қуаттап түргелді (С. Талжанов, Ұлдай.).

Ашудан жарылып кете жаздады. Ашуға булықты, қатты ашуланды, қаны қайнады. Бағынышты елінің тең жартысына жуығы жер-суын тастап көшіп кеткенін естігенде, хан *ашудан жарылып кете жаздайды* (С.Омаров, Дала қызы).

Ашуды ақылға жеңдірді. Сабырлық етті, өзін ұстады, ызасын басты. Ашуды ақылқазыққа Апарып матап байландар. *Ашуды жеңсе ақылың, Кесірді талай ойрандар* (Қабан жырау, Алтын қазық). *Ашуың ақылыға жеңдірген* аккөңіл адамдай табиғат қайта жадырап, бұлттардың ала шабыр жыртығынан күннің көзі жарқ етті (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Ашу етті [қылды]. Ашуланды, ашу шақырды. Өнерші бай үйіне келген соң, тазша баланың мұндай істерді істегенін біліп, қатты *ашу етін*, бұл итті аштан өлтірейін деп, сандыққа салып қойыпты (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Байдан кедей бөлініп, Байға қара көрініп, Кедей *ашу етпесін!* (Жамбыл, Шығ. жин.). *Ашу қылды* Қалқанға, Сиынады аруаққа, Диуана болып ел ақтап, Әзірленді бармаққа (Батырлар жыры).

Ашу жайлады. Ішіне кек жиналып, намысы қайнады. Қартайды батырларым *ашу жайлап*, Дұшпанға қылыш сілтеп, кезеген оқ (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Ашу келтірді. Ызаландырды, ашуландырды. Жалқау ма өзі бұ халық Қарашы анау

Кекілді. Ала-құла суғарып, *Ашуымды келтірді...* (М.Мақатаев, Шығ.).

Ашу керді. Ашу қысты, ашуы ішіне сыймады. Андрей терезеден оны көрді, көзі отта-нып, көңілін *ашу керді*. Айтуға – тіл, тұруға қуатың жоқ, қолымен құр есікке ымдай берді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ашу кернеді. Қатты ашуланып, ашуы ішіне сыймады. Тұңғатардың «аруақ» деген сөзі батырдың бұрын да *ашуы кернеп* отырған бойына у күйгәндай болды (М.Әуезов, Қилы заман). Судыр Ахмет кімге ұрынарын білмей, бойын *ашу кернеп*, түйіліп келсе үй іші көшуге әзір отыр екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қалшылдап *ашу кернеп* азар тұрып, Сайтанды қапылыста қағып ұрып. Шап етіп самай шаштан ұстап қалды, Шыңғырды сайтан, соғыс болды сарт-сұрт (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Ашу қысты. Ашу буды, ызаланды. Ұрып ем *ашу қысып* таспен атып, Басына жіберген тас қатты батып, Катеден мұндай күйге душар болдым, Қайтесің мен сорлыны былшылда-тып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тұтқын болып тарығып, Жалғыз жатып зарығып, *Ашу қысып*, ойды алып, Өт жайылып, бойды алып, Дерт жүрекке толған шақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Әкеңнің құны бар ма бұл балада, Шұғыл тірі ғой, – деді Нұрым еңтігіп; оның екі иығы бір жоғары, бір төмен көріктей көтерілді, жүгірген үстіне *ашу қысып*, дем ала алмай булығып кетті (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Ашу үстінде. Ашулы кезінде. Ашу ұстінде хан жұлдызшының басын алдыртады, сонда оқиғаға куә болған бір шәкірт жымыш күліпті («Жас Алаш»). Шынында да *ашу ұстінде* төре тұқымының төлін зақымдап алар болса, қазаққа тағы да бір таусылмас далаба табылатын еді ғой (Ә.Кекілбаев, Үркер). *Ашу ұстінде* ғайбат сөз айттың, қайтып ал, күнәға бостан босқа батпа! Өзің нәресте құшақтап отырсың, әруақтан қорықпайсың ба? (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.).

Ашу шақырды. а) *Ашуланды, ашуға мінді.* Содан ширыққан Құнанбай енді зеки сөйлеп, *ашу шақырды* (М.Әуезов, Абай). Аман-даспай жатып *ашуың шақырған* ақ келіншектің дарақылығына ерегестім де, мен де қырысып алдым (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Дүрия өз жұмыссыздығына мұңайып, кейде тіпті *ашу шақыра* Зәуірге реніш өкпесін білдіретін (А.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). ә) *Ызаланды.* Көксерек гүрілденкіреп, маңына көп дарытқысы келмей, әрлі-берлі ортқын түсіп, жылдам оралып, *ашу шақырғысы* келеді (М.Әуезов, Көксерек.).

Ашу шашты. б е й н. *Ашуланды, адуындады.* Жас бала «жайма кекіл» атанғаны Халыққа әйгіленіп содан қапты. Ақжелек Көкшеменен басын қосты, Құнбатыс, құншығыстан екі досты, Көнекей қалай қарай жүреміз деп Екеуі бес жүз қолмен ақылдасты. Бүркітші Бокмұрын дәу томарлы Бурадай зіркілдеген *а ш у ш а ш т ы* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ашуы [су сепкендей] басылды. *Ашуланғанын қойды, тоқтатты.* Шапыраш сөзге келмей шыға жөнелді. *А ш у ы б а с ы л м а ғ а н* Айтуар долыра ытқып, есікке ұмтылды (Д.Әбілев, Ақын.). Аздан кейін жымынып, көзінің астымен бір қараса, Мәукеннің *а ш у ы б а с ы л ы п*, көңілі көлдей болып жүре беретін (З.Ақышев, Жесірлер.). *А ш у ы ң ы з б а с ы л ғ а н* соң келіңіз. Сізге есігіміз ашық, аға. Герой аға, – деді қыз шығып бара жатқан Мәмбетке (Х.Есенжанов, Тар кезең). Сүйтіп отырғанда қабынданған *а ш у ы с у с е п к е н д е й* өзінен-өзі *б а с ы л ы п*, Медеудің сөзі Азаматқа ермек үшін, көңіл көтеру үшін айтылып отырған сөз тәртізді (Б.Майлин, Азамат.).

Ашуы бетіне шықты. *Ашуланғанын жасыра алмады, түтігізін кетті.* Мұқаштың бар *а ш у ы б е т і н е ш ы қ т ы* (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Ашуы келді. *Ашуланды, ыза болды.* Содан *а ш у ы* бірден *к е л е* қоймайтын ел емеспіз бе, «кектесу оңай, татуласу жолы ұзақ ойыны болар» деп кісі салып, олай-бұлай ойландыңай келіп (Т.Молдағалиев, Самал). Әзімбай сонда сөйлейді, *А ш у ы к е л і п* азырақ Беті оттай қабынып, Омырауын көтеріп, Нар бурадай шабынып, Белін бұмай желбегей Бөрі ішігін жамылып, Қабаттап киген камзолды Сыдыра түйме тағынып (Қамбар батыр). Қарсы алдынан қарасаң, *а ш у ы к е л ғ е н д е*, қабағынан қар жауғандай қаһарлы («Қаз. әдеб.»).

Ашуы қайнады. *Қатты ашуланды, зығырдаңы қайнады.* Кердііп басы иікпей, Темірді қарс-қарс шайнаған. Осыра қарап биіктен, Көзінде *а ш у қ а й н а ғ а н* (Ә.Абайділданов, Алыс.). Теңіздей толқыған көп халықтың *қ а й н а ғ а н а ш у ы*, қозған ызасы жауына үлкен айдың көрсетіп, қатты сескендірді (І.Жансүгіров, Шығ.). Қарашы мынау қабаржып жатқан пішінге, Ыза мен *а ш у қ а й н а й д ы* келіп ішінде (М.Мақатаев, Қарлығаш.).

Ашуы қатты. *Адуынды, тез ашуланатын (кісі).* Бәрінен де қорықпаған болар едім, біздің шешей ашуланса, көпке шейін басылмайтын *а ш у ы қ а т т ы* кісі (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан келген.). Біздің үйде ең *а ш у ы қ а т т ы* адам көкем еді. Оның қабағы қара бұлтша

түнеретін (М.Тиесов, Дала.). Бұл аяздай шақылдаған, *а ш у ы қ а т т ы*, бір жуан сары еді. Жігіттерге зіркілдеп, көрмегенді көрсетті (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Ашуы мұрнының [тілінің] ұшында. *Ашуы тез келетін, «жарылып» кететін тыз етпе, күйіп-піспе кісі туралы. А ш у ы м ұ р н ы н ы ң ұ ш ы н д а т ұ р а д ы* екен (Ауызекі).

Ашуын алды. *Кегін алды, өшін қайтарды.* Тұу, деп *а ш у ы н* есектен *а л ғ ы с ы* келгендей кіржік мойнын темір қазықтың ұшымен түртіп-түртіп жіберді (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Ашуынан қайтты. *Ашуын қойды, ызасын басты.* Бірақ Иранда *а ш у ы н а н* тез *қ а й т а т ы н* да, күйеуіне қатты ықыласы түсіп кетіп, сүліктей бүкіл денесімен жабысып, құшақтап, сүйіп, тістелеп тастайтын (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Қиналмаңыз, бастығымыздың беделі үлкен, *а ш у ы н а н қ а й т ы п* мейірімі түссе, қандай бәледен болса да құтқара алады (Ә.Әбішев, Пьеса.).

Ашуына тиді. *Ызасын келтірді, ашуландырды.* Сол *т и і п* комиссардың *а ш у ы н а*, Қарайды сүспен қырдың қашығына. Келді өзі қуғыншы боп құйындарды, Келген жоқ сұрапылдан қашып мұнда (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). *Т и д і* бұл *а ш у ы н а* Қазыбайдың: – Жүгірмек, осы араға неге жайдың? Қара жол жоңышқаның түнегі ме, Көгалы құрыды ма терең сайдың? (Қ.Тоғызақов, Сібір Омар). *А ш у ы м а* көп *т и с е ң*, Өзекті жанға бір өлім, Орданды талқан қып шабармын (Махамбет, Өлеңд.).

Ашуын басты. *Ашуланғанын қойды, кәрін басты.* Әбілқайыр жас тоқал алып *а ш у ы н б а с ы п*, енді жорыққа дайындалуға кірісті (І.Есенберлин, Алмас.). Көкірегін бұлқан-талқан еткен *а ш у ы н б а с а а л м а й*, ол тағы да ерсілі-қарсылы жүре бастады (І.Есенберлин, Қатерлі.). Е, бәсе, аузыңа келгеніңді айтып отағанша, манадан бері соны айтсайшы деп, бай *а ш у ы н б а с а д ы* (Қаз. ертег.).

Ашуын білдірді. *Өкпе-назын, ренішін, ызасының себебін білдірді.* *А ш у ы н* үнсіз ғана тек *б і л д і р і п*, Ызбарын көзбен қарап, кетті тұрып. Әлде бір несиесі бар адамдай Қараш та едірейді, етті билік (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

Ашуын қозғады. *Ашуына тиді, ашуландырды.* Кейде оның ыза мен кегін, алай-түлей бұрқасындай *а ш у ы н қ о з ғ а д ы* (Ж.Арыстанов, Жалын.).

Ашуын тілеп алды. *Ашуын қойғызды, кәрін басқызды.* Бұл үш кісі Тарғынның Соңынан қуып кетті енді, Батырды қуып жетті енді, Етегіне басын салды енді, *А ш у ы н т і л е п а л д ы* енді (Ер Тарғын).

Ашуыңды бас. *Ашуыңды қой, ызалануды тоқтат деген мағынадағы басу сөз.* – Ал, саған ақтық айтарым мынау, Леша. Әлі қайнап тұр екенсің, *ашуыңды бас*, ашу – дұшпан деген (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Зылиха бір майлы жамбас әкеп қойды да, екеуің де бүгін ашулы екенсің, *ашуларыңды бас*, – деп күлімсіреді (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Жасырған болсақ Жібекті, Сонан соң тақсыр қинаңыз. *Ашуыңды басыңыз* (Қыз Жібек).

Ашуы тарқады [тарады]. *Ашуы басылды, ашуланғанын қойды.* Атантайдың қызына қол созғанға Тана бидің сүйегі қорланып, Құрбанды өлтіртпей *ашуы тарқайтын* болмады (С.Торайғыров, Шығ. жин.). Соңғы сөзді айтқанда Мінайдардың *ашуы* түгел *тарап*, қалыпты күйіне келіп еді (Б.Майлин, Шығ.).

Ашуы түсті. *жерг. Ашуы келді, ашуланды.* Сұлтанның сыртынан көрін қазып дайындап жатқан Бекбосын Садықбектің мына сөзіне *ашуы түсіп* кетті (К.Оразалин, Ақ жазық).

Бір [жолғы] ашуыңды бер [ки]. *Өкпеңді, ашуыңды маған қи деген мағынада арашаға түскенде айтылады.* – Жеңілдім, Тоқа, *бір жолғы ашуыңды беріңіз*, – деді Тілеукен (М.Мағауин, Ақша қар.). Арман абайсыз айтып қалған ғой, қайтесің соны елеп. *Бір ашуыңды бер* маған (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). «Сабырлық түбі сары алтын», *бір ашуың бер*, Манас! Ат шапқан ауыл біздікі. Әбиір, атақ, сіздікі. Көкетай хан кімдікі? Көтерер жол біздікі. Көкетайға ас бердік, Ақсақалға бас бердік. Елдің бәрін жинадық, Алпыс күндей сыйладық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АШУ² *Аш етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір нәрсенің бетін, тетігін, есікті ашық қалыпқа келтіру.* – Бұл кім бейуақытта жүрген, Раскольников емес пе? Алмас есік *ашуға* бара жатты (З.Қабдолов, Өмір үшк.). Бірінші класка қарындаш ұстауды, дәптерді *ашуды* үйретіп, ауада жаздырдым («Халық мұғ.»). **2.** *Қоғамдық мекеме, кәсіпорын т.б. іске қосу, құру.* Жұмыс кезінде балалар бақылаусыз қалады екен. Детсад *ашу* керек, – деді Ғалия Оразға (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жазғы уақытта үйірмелердің, клубтардың, басқа да бірлестіктердің жұмыс түрлері өзгеруі ықтимал. Бұл кезде жылжымалы клубтар, үгіт бригадаларын, жылжымалы ойынханалар *ашуға* болады («Қазақст. мект.»). Газет шығару, баспахана *ашу* секілді істер көлденең адамға саудасаттық ісі секілді көрінсе ғажап емес, ақшан

болды – алдың, қаламың болды – жаздың, бірақ бізге олай емес (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Жиналыс, конференция, митинг т.б. жиындарды бастау.* Ол фабрикада алты жүзден астам кәсіподақ мүшесі бар екенін айта келіп, есеп беру, сайлау жиналысын *ашуға* бола ма, жоқ па деген мәселені дауысқа салды (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). **4.** *ашу с. Бір нәрсенің мән-жайын анықтап беру, көрсету.* Мән категориясы затты өз ішінде, өз өмірі ішінде айырып қарауды керек ететіндіктен, бұл саты белгілі бір құбылыстың имманенттік себептерін немесе ол құбылыстардың іштей өзіне тән себептерін, яғни ішкі қайшылықтарын *ашуды* қажет етеді (А.Қасымжанов, Диалектика.). Анықтама – кең мағынасында алғанда ұғымның мазмұнын *ашуға* көмектесетін логикалық амал (ҚҰЭ). Бір нәрсенің қалтарыс-қырлары. Әр сөзді айту тәсілі, оралымы, характер бүгілістерін *ашудағы* жасайтын қимылы кімдерді таңдандырмаған? (І.Омаров, Серпін).

Ауыз ашу. *діни. Ораза ұстаған адамның құн батқаннан кейінгі тамақ ішуі.* Тіпті оразада *ауыз ашуға* арнап жүрген мейіз де бейілді кемпірдің берекелі дастарқанына жетіпті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бүгін де солай азан тартылып, ақшам оқылған соң Шалматай пәтеріндегі көп кісі *ауыз ашуға* отырды (І.Жансүгіров, Шығ.). Бірде достары Қожаны *ауыз ашуға* шақырады да, намазды бастап тұратын имамға әдейі тапсырма беріп қояды (Қожанасыр хикая.).

Ашуын тапты. *стиль. Кілтің тапты, сырғың білді, тілің тапты.* Қас дұшпанға қасарсаң, Қан шықпас тастай түйінсің; Ел қамын жеген ер болса, Сабазым сендей күйінсің. Сырға берік сырбазым, *Ашуын таппас* қиынсың (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Есеп ашу. *спорт. Ойынның алғашқы ұпайына ие болу.* Шабуылшы Вадим Роски-таның *есеп ашуға* талпынған әрекеттерінен де түк шықпады («Жас Алаш»).

Жаңалық ашу. *Бір нәрсені тыңнан іздеп табу, анықтау.* Сенің де басты міндетің – еңбек ету, ғылыми *жаңалықтар ашу*, қалың-қалың кітаптар жазу (М.Мағауин, Қиянда.).

Күрес ашу. *Қарсыласу, күрес жариялау.* – Осы Бәтен ескіліктің залалды сарқыншақтарына қарсы мықтап *күрес ашуымызға* себепкер болатын шығар (С.Омаров, Өмір.). Комсомолдар жұмысқа немқұрайды қараушылыққа, шаруадағы берекетсіздікке, бойкүйездікке аяусыз *күрес ашуға* да міндетті («Лен. жас»).

Құмалақ ашу. э т н. *Құмалақ салыт, бал ашу, сәуегейлік айту.* Биғаным қалташықтағы бұршақтарын төге салып, *құмалақ ашуга* кірісті (М.Хасенов, Шығ.).

Құпиясын ашу. *Сырын табу, мәлім ету.* Бесінші: дүниенің сұмдық *құпиясын ашуга* тақап қалған бүкіл ғылым атаулыны доғару керек. Адамға өз көрін өзіне қазуға болмайды... (Т.Әбдіков, Ақиқат).

Сауатын ашу. *Білім алу, хат тану.* Вирус залалының ауқымы мен қасіретін жастарға жете түсіндіру, олардың бұл мәселедегі *сауаттысынаш* уақажет («Егемен Қазақстан»).

Соғыс ашу. *Соғыс жариялау, бастау.* Пакистанда Үндістанға қарсы науқанның өршуіне және «Кашмир алқабын азат ету үшін» Үндістанға қарсы ғазават *соғысын ашу* керек деген сөздер сөйлеуіне себеп болды (Х.Ақназаров, Ислам.).

Сыр ашу. а) *Көңілдегі сырын ақтару.* Қазақтың өзін дағы баласымын, Білемін сол себепті рәсімін. Хәйламен қақпан құрған жауды көріп, Теріс пе сізге келіп *сырашуым?* (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Құпиясын табу, сырын анықтау.* Ең алдымен ол Кеңес елі басынан өткен ғасырдың 80 жылдарындағы қайта құру кезеңінің *сырынашуы* керек («Егемен Қазақстан»).

АШУ³ *Ашы¹ етістігінің қимыл атауы; дызылдау, күйдіру.* Жараның *ашуы* жанын адам айтқысыз қинауға салды (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.). Түтін кіріп көздің *ашуы* деген оңай нәрсе емес екен («Лен. жас»).

АШУ⁴ *Ашы² етістігінің қимыл атауы.*
1. *Быжу, ашыған күйге келу.* – Алыңыздар. *Ашуы* жеткен қымыз ғой, – деп, өңгімені қымыздың айналасына тартты (І.Жансүгіров, Танд. шығ.). 1856 жылы қант қайнатушының тілегі бойынша қант қызылшасы шырынының *ашу* себептерін іздейді (Ж.Әбиев, Биология.). Сондықтан сүттің *ашуына* жол бермес үшін, сүт сауылып алынысымен оны дереу салқындатып, температурасы 10 градустан аспайтын жерде сақтау қажет (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). **2.** х и м. *Микроағзалар тіршілігі әрекеттерінде пайда болатын фермент әсерінен органикалық заттардың биохимиялық жолдармен өзгеріп және ыдырап, спирт, көмірқышқыл газы, метан, сутек т.б. заттарға айналуы.* Спиртті *ашу* сахаромицеттер және кейбір бактериялар әсерінен жүреді (ҚСЭ). Алкоголь – этил спирті – ашытқы саңырауқұлақтарының тіршілік әрекеттерінің нәтижесінде көмір-сулардың *ашу* барысында түзілетін зат (Тіршілік.).

АШУ-АРАЗ з а т. *БІза, кек, реніш, наразылық.* *Ашу-аразы* жоқ, сыбайлас отырған Мұрын мен Матай тойды жалғастырып жатыр (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Пәле-жала, *ашу-аразды*ң бәрі өткен жылмен кеткей, жаңа жылдарың көңілді жыл болғай (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ел болған соң, алалық та, *ашу-араз*, қырғи-қабақ мінездер де болмай қоймайды (С.Омаров, Өмір.).

АШУ-АРАЗДЫ с ы н. *БІзалы, наразылы, ұрыс-керісті.* Көршіммен екі ай болды, *ашу-аразды* жүрміз (Ауызекі).

АШУ-АРАЗДЫҚ з а т. *БІзалық, наразылық, ұрыс-керістік.* Тәңірберген осы отырған игі жақсыларға араларындағы үзілмей келе жатқан *ашу-араздықты* тастап, ендігі жерде бір жеңнен қол, бір ауыздан сөз шығаратын кез жеткенін айтты (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Ол маған дәл баяғы күштік кезіндегідей күле қарады. Көз жанарында екеуміздің таңертеңгі *ашу-араздығымыздан* із де қалмапты (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

АШУ-АРАЗСЫЗ с ы н. *Наразылықсыз, ұрыс-керіссіз.* Ағайын арасы бүтін болсын, *ашу-аразсыз* тұрайық десендер, әлі де болса тиімді уәделерінді беріндер (С.Омаров, Дала қызы).

АШУАТ с ы н. ж е р г. *Ашылауыт.* *Ашуат* жерге де шөп шығады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АШУАТШӨП з а т. б о т. ж е р г. *Сортаңды, ащылы жерге өсетін шөп.* Түйе *ашуатшөпті* жақсы жейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АШУТ з а т. *Кейбір Кавказ халықтарының (әзірбайжан, дағыстан, армян т.б.) халық жыршысы; ақын, жырау.* *Ашуг* – Кавказ халықтары тілінде ақын немесе жырау деген сөз (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). Қазақ халқының ұлы ақыны Жамбыл есімін бала күнімізден-ақ біздің *ашугіміз* Сүлейман Стальскийдің есімімен қатар үлкен сүйіспеншілікпен айтып келеміз («Қаз. әдеб.»).

АШУДАС з а т. **1.** х и м. *Алюминий, хром, темір және басқа бір сілтілі металдың қоспасынан алынған екі есе күкіртқышқылды тұз; тұссіз, мөлдір кристалл.* *Ашудас* тері, фото, бояу, қағаз өнеркәсібінде, медицинада кең қолданылады (ҚСЭ). Сонымен екі не одан да көп сөздер бірігіп, жаңа лексикалық мағынада айтылып, фонетикалық өзгеріске түсу арқылы кіріге біріккен сөздер: бүгін, *ашудас*, белбеу т.б. («Қазақст. мұғ.). **2.** *Тіл, ауыз ұылғанда басатын ашудас сынығы.* Көптеген адамдар үйдегі аптечкаларда *ашудасты* [квасцы]

күрғақ күйінде сақтайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Қынаның басытқысына түз, *ашудас* немесе мүсәтірдің бірін қосып, аздап май құяды (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері).

АШУДАСТАЙ с ы н. *Ащы, зәрлі*. Алайда, бір сыры бар *ашудастай*, Тіс жарып басқа жанға жүрген шашпай, Ол сыры – әке кегі, таптық кегі, Байланған жүрегіне шер боп тастай (Д.Әбілев, Таңд. өлеңд.).

АШУ-ЖАНЖАЛ з а т. *Бүлік, шатақ*. Жүрген жері *ашу-жанжал* (Ауызекі).

Ашу-жанжал шығарды [қылды]. *Бүлік салды, шатақтық жасады*. Құлақ салып тыңдасаң, *Ашу-жанжал қылмас аң*, тойыңа мен қайтамын (Қаз. ертег.).

АШУ-ЗІЛ з а т. *Ыза, кейіс, зіркіл*. Жандарал *ашу-зілі*н шашып шаңғып, Келеді алып бізге тосын жарлық. Бай-болыс кілем төсеп жүр жолына, Сескеніп әлпетінен шошынарлық (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

АШУ-ЗІЛСІЗ с ы н. *Ашу-зілі жоқ, кексіз*. Дәурен ешбір *ашу-зілсіз* күле сөйледі: – Оныңызға рақмет. Бірақ ол пікіріңізден қазір неге бас тарттыңыз? (І.Есенберлин, Айқас). Бір кезде баласына бұрылды да, *ашу-зілсіз*: – Ай, Өтепжан-ай! Саған не дейін,.. баласың ғой? – деп ақырын ғана күйініш білдірді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

АШУ-КЕК з а т. *Ыза, кек, кейіс*. Бұрын әр жұмыскердің өз жүрісіне қарай әртүрлі теңселетін шахтер шамдары бүгін аяғын қаздаң басқан бар жұмыскердің *ашу-кегі*н бойына жинап алғандай (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Оспанның жан сарайын жалын шалып, Аралбайға деген *ашу-кегі* қайнап кетті (С.Омаров, Дала қызы). Мысқылдап күліп қояд өңшең бұзық. Мысықтай тышқан алған көрді қызық: Арпалысып, *ашу-кек* көкірегінде, Қырғызбай қарап жатты көзін сүзіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АШУҚОР с ы н. *Ашуланшақ, ызақор*. Халфе жеңілтек, адымы қысқа, *ашуқор* сияқты көрінді Тоқашқа (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

АШУЛАН е т. **1.** *Ызалану, ашу шақыру*. Шыбынға аю қатты *ашуланды*, Көтеріп жерден әйдік тас алды. Және кеп маңдайына қонған шақта Таспенен пәрменінше беріп қалды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ішінен хан ыза боп *ашуланды*, Есті деп неге айтты бұл есалаңды? Қазына, әскер, дәулетін аралатып, Көрдің бе мендей, – деді, – бақты адамды? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әкеден алты ағайын, Ал десе аймағымен елі дайын. Аюдай ақырады *ашуланса*, Білгендер соқтықпайды оның жайын (И.Байзақов, Таңд.). – Ау, жаным,

қасқыр деген азулы аң-ды, Аямас, *ашуланса* ешбір жанды! Қайтыңдар, аттарыңды өуре қылмай, Көп болса, жеген шығар бір тананды (О.Шораяков, Шайыр). **2.** *Қатулану, қаһарлану*. *Ашуланған* п Қарман Тұлпарды ұрды сауырлап, Жетпедің деп шұбарға Ұра берді бауырлап (Алпамыс). Сәлкен оны жағадан бірекі жұлқып қалғанда, Сарбас та *ашуланған* қолын батырайын деді (Н.Баяндин, Ертис). Айырылып арқанынан Әзім қалды, – Арқанды неге алдың? – деп, айғай салды. Долдықпен хан Ескендір *ашуланды*, Ашуланып қақпаға жетіп барды, Қақпаны дүрілдетіп қағып-қағып, қақпаңды аш, – деп, барынша айғай салды (Абай, шығ.). **3.** *Ренжу, кею, өкпелеу*. *Ашуланған* сыйына болды кекті, ең болмаса білмеді сый бермекті: Осы менің теңім бе, – деп ақырып, Лақтырып жіберді сол сүйекті (Абай, Тол. жин.). Ысқақтың үйіне қандай *ашуланса* да, шешесінің мұндай ренішті сөздер айтып жылағанын Көркемтай көрген жоқ еді (С.Дөңентаев, Шығ.). Қыз Меңеш, мал сенікі, қалай етсең, Келмеймін, *ашуланған* қайтып кетсем, Ұшыңсам жазылармын үш күн жатып, Өзіңдей кексе қызға мен үшкіртсем (Айтыс). Тәуба қыл, хаталыққа ғапу өтін, Аңдаусыз *ашулансаң* сөйлеп ақтас. Жеңеше, тату болып төсекке кір, Білгенге біраз сөзім болар жақтас, Жатып тұр ренжусіз төсегіне, Дұшпанның күлкі болма өсегіне (Кердері Әбубәкір, Қазақым). **4.** *Тісін басу, өшігу*. Хандықтардан, қарауылқожалақтардан жәбір көргендер Исатайға барып қорғалап, Қарауылдың құрығына ілінбейтін болған соң, хан Исатайға *ашулан* бастайды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Ашуланған болды. *Ашуланғансыды, өтірік ашуланды*. – Әй, – деді тағы, – рас айтам, қойныңды көрсетші. Шауыпкел *ашуланған* болды (С.Мұқанов, Аспаз). Бұған Нәзір бұрқырап *ашуланған* болды. Маржанды жақсы көрме дейді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Момынбай *ашуланған* болып, кемпірдің артынан қуа шығады (Қаз. ертег.).

Жатып кеп [жатты да] ашуланды. *Қатты ашуланды, өз-өзінен күйін-пісті*. Інгеннің мұрнына құрт түсіпті, басын сілкіп, пыскырып жатқанын көріп, Судыр Ахмет ж а т т ы д а *ашуланды* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АШУЛАНҒЫШ с ы н. *Тез ашуланатын (адам)*. Өзі аң үстінде ызақор, *ашуланғыш* та (М.Әуезов, Шығ.). Күнделікті өмірде тез *ашуланғыш*, не болса соған көңіл аударатын күйгелек адамдарды кездестіріп жүреміз (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Олжабай

көбіне тұнжырап жүреді. Оның үстіне *ашуланғыш* (Ә.Әбішев, Ат тұяғы.).

АШУЛАНҒЫШТЫҚ з а т. п с и х. *Тез ашуланғыш қасиет; ашуланшақтық*. Жасөспірімдердің көңіл ауаны өте өзгергіш болады: өкпелегіштік және *ашуланғыштық* байқалады (Адам анатом.).

АШУЛАНДЫР = е т. 1. *Ызаландыру*. «*Ашуландырманыңыздар* мені, Порок сердцемін», – деді «Жүрек қабым кеңіп, Кетуім мүмкін өліп» (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). Жанардың ауру әкесін соншалық *ашуландырған*, азапқа салған, оған адуын әрекет жасатқан осы жігіт (З.Қабдолов, Жалын). 2. *Ашуын келтіру, ренжіту, кейіту*. Енді бірде, әрекетсіздіктен әбден рәсуа болғаны ма, кім білсін, арғы шеткі үйдің жас келіншегі тауып ап, қорбаң-қорбаң етіп, әлгіні шаңқылдата *ашуландырған*, оқыс түртіп қалып, бірденелер істеп жүреді (З.Қабдолов, Жалын). 3. *Ренжіту, өкпелету*. Оны айтасың, анада бір ақынды *ашуландырған* та алдым (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ақсақал, бұл кісіні *ашуландырған* ың (Д.Еркінбеков, Шығ.).

АШУЛАНДЫРУ *Ашуландыр етістігінің қимыл атауы; ызаландыру*. Үнемі тыйым салу, жиі айқайлау оны қатты *ашуландыруға* дейін жеткізеді, осыдан келіп балада қызбалық пен қиқарлық пайда болады (Семья тәрбиесі).

АШУЛАНТ = е т. *Ызасын келтіру, кейіту, ренжіту*. Қоя тұршы, ағатай, ашуланбай, Не боп қалды соншама сұрланғандай. Әлде апам қойды ма *ашуланттың*, Әлде тұрып па едіңіз ұйқы қанбай (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Оразбай әуелде өзі айтып келген: «Келдім, – деп, Жүсіп биді *ашуланттың*» (Айтыс).

АШУЛАНУ *Ашулан етістігінің қимыл атауы*. 1. *Ашу шақыру, ызалану*. Тас-талқан болып *ашулану* себебін, енді шұғыл өзгеріп, кең пейілсуінің мәнісін сұрады (Т.Нұртазин, Мұрат). *Ашулануды* да, асығуды да, әбігерленуді де білмейтін, ойы да шабандау бала болады (С.Көбеев, Орын. арман). Жарылқасынның мінезі өзінше біртоға жан. Ол болымсыз іске *ашулануды*, сен ұрсып тұрғанда дәлел іздеп шапылдауды білмейді («Лен. жас»). 2. *Кею, ренжу*. Базархан туралы осылай ойлайтын Мадияр, Асқарға *ашулануын* көре отыра, ләм деп жауап қатпай, жүрісіне көзінің астымен ғана қарап, қағазға шұқшия берді (С.Мұқанов, Ботагөз).

АШУЛАНШАҚ с ы н. *Тез ашуланғыш, ызақор*. Мұндай жағдайда балалар *ашуланшақ* болады, ауырсынып ыңқылдайды, тыным

таппай тынышы кетеді, дөңбекшиді, тамақтан, тіпті су ішуден де бас тартады (Б.Айтқожина, Бронх демікпе.). Жасында жетімдік өмірдің тауқыметін көп тартып, жүйкесі жұқарып өскен адам тарынғыш, *ашуланшақ* болады (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Адамзат төрт нәрседен болған екен, Адамды төрт нәрседен қылған екен. Адамға от нәсілі көп қосылса, *Ашуланшақ* болуы сонан екен (Шал ақын, Өлең.).

АШУЛАНШАҚТЫҚ з а т. *Ашуланғыштық, ызақорлық, күйгелектік*. Оның шырт кететін *ашуланшақтығы* да байқалған (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). – Папа, осы күйгелектігіңді, *ашуланшақтығыңды* қойсаң қайтеді? (С.Ерубаев, Шығ. жин.). Осыған байланысты қан аздық, бас ауру, шаршағандық, ұйқышылдық, орынсыз *ашуланшақтық*, асқа төбетінің жойылуы сияқты белгілер пайда болады (Б.Хабижанова, Бала организм.).

АШУЛАНЫС = е т. *Бір-біріне ашулану*. Аян мен Айлақ оңашада біресе *ашуланысты*, біресе қайта күлісіп әңгімелесті (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Айтыс дәстүрі бойынша ақындар бұндай сөздерге де *ашуланыспайды* (М.Әуезов, Әр жыл.).

АШУЛАС с ы н. *Ашуы бірдей, ашуы ұқсас (адам)*. Сондықтан да қақым жоқ оқымасқа. Оқымасқа – Көңілге тоқымасқа. Ағайындық бір бөлек, *Ашуласпыз*, Себебіміз болса да екі басқа (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АШУЛЫ¹ с ы н. 1. *Ашуланған, ызалы*. *Ашулы* жігіт Запрожскийдің мес қарнын тіземнен езгілеп алды да, кеңірдектен шап беріп терезе тұсына отырды (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Қырсық шал қиғылықты салды-ау дейсің. Ақ таяғын тоңға ұрып, әппақ бөркін *Ашулы* шал бір секіріп алды-ау дейсің (М.Мақатаев, Шығ.). Көкжал тым *ашулы*. Көзі қанға толып кеткен. Сүйкенген күшіктерін де, тіпті ана қаншықтың қылымсыған қылығын да ұнатпай, анда-санда арс етіп қауып тастап жатыр (Ә.Қаңтарбаев, Алтай.). 2. *Ренжулі, өкпелі*. Үмітінді үмітсіз жан кескендей *Ашулы* едің, бірақ оған дес бермей, Тұра ұмтылдың сүйемек боп әлгіні, Бір қолыңның жоқ екенін ескермей (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қапез шай іш деп бөгеген жұбайына да *ашулы*. Салы суға кетіп, бес-алты қараны алдына салып фермаға келді («Қаз. әдеб.»). 3. *Күйгелек, сабырсыз, ашуланшақ*. *Ашулы* адамның сөзі аз болса, ыза қуаты артында болғаны; егерде аузынан қара қан ағызса, домбыт, мақтаншақ яки қорқақ (Абай, Тол. жин.). Мен туыпшын ақпандатқан боранда, Кім біледі бәлкім әлде содан ба?! – Ала

құйын мінезім бар *ашулы*, Қапелімде басылам ба?! (Қаз. әндері). *Ашулы* жүрек, тентек қол, Жауабын бермес бірақ та. Куә бол, құрбым, сенсең сол. Жете алмай қалған бұл хатқа (Н.Шакинов, Айгүл). Аш көп жер, *ашулы* – көп сөйлер (7777 мақал). 4. *Қатулы, тұнжыраған, қабағы салыңқы*. Алғашқыда тондай *ашулы* отырған Еркін Гүлжан келген соң, майдай еріп сала берді (Ә.Әбішев, Пьеса.). Есік ашқан жігіттің де көзі шатынап, біреуді жұтып жіберетіндей *ашулы* еді (С.Адамбеков, Көсе.). 5. *Қатал, қатаң, қатыгез*. Жалшыларға *ашулы*, Жүрсе де ылғи «аллалап». Атқармаса ойындай, Әлдекайда бір ісін, Қоймайды сыдырып айырмай. Таспадай ғып жон терісін (С.Мұқанов, Замандас.). Құранның бір аятынан жаңылып, *ашулы* молланың шыбығына жатып тұрған медресе шәкірті сияқты екен (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Қасым *ашулы* болып, қаны бұзыла бастады. Оның үстіне үнемі аштық, күтімсіздік, ауыр жұмыс қосылып, ойын шатастыра береді (М.Әуезов, Қараш.). 6. *Дүлей, жойқын*. Ертеректе Қаратау бойындағы Кең қорық деген жерде Беркінбай есімді байдың кісі алатын *ашулы* ақбас бурасы бопты («Қазақстан заман»). 7. *Сұсты, ызғарлы*. Көпекбай өзі осынша аяусыз жоқшылық тепкісінде жүрсе де, жүні жығылмаған, бойы еңгезердей, тіп-тік, шоқша қара сақалды, қара торы жүзі ызбарланып *ашулы* қарайтын, зор дауысты аю адам (Б.Соқпақбаев, Балалық.). *Ашулы* атты адам таянғаннан-ақ бақыра бастаған бопалақ Ерметай сүт пісіргенге дейін өксігін баса алмады (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). 8. *ауыс*. *Долы, алай-түлей (боран, жел, т.с.с.)*. Боран *ашулы* қаһарға мініп, сипай соғады (А.Нысаналин, Алыста.). Жылауық қою қара бұлтты *ашулы* жел алдына салып, аяқ-қолын жерге тигізбей дедектетіп барады (Қ.Салғарин, Жаһаннда жүр.). Шідергі бұрынғысынан да *ашулы*, күркіреп ағады (Д.Әбішев, Арман.). Көкжиек ұштасты ма көлге келіп, Кенеттен тына қалды жел бөгеліп, Шатынап шарт сынды бір *ашулы* күн, Аспаны аунап жерге дөңгеленіп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Ашулы дауыс [үн]. а) *Адуынды, зілді дауыс*. Абай *ашулы үнмен* енді әмір ете сөйледі (М.Әуезов, Абай жолы). Дайын асқа тік қасық, енді осыларды өкеміздей әуектетіп, мойнымызға мінгізіп отырмақпыз ба? – дескен *ашулы* кесек *үнде* р әр тұстан бұрқ-бұрқ етеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). ә) *Зәрлі, қатқыл дауыс*. Қамыс арасында қорсылдап айбат шеккен қырдың қабаны сияқты біреудің күрілдеген былпыт сөзді *ашулы дауыс*

естілді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). – Аш есікті! – деп, *ашулы дауыс* зықынай түсті (І.Жансүгіров, Әңгім.). – Барындар, өңкей сайтандар! – деп *ашулы дауыспен* молда қатты зекірді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

Ашулы көз. *Ашу-ызаға толы, ақиған, шатынаған көз*. Қан майданның еркесі Ақмартулы қыранның *ашулы көзінде* жай отындай от ойнайды (М.Әуезов, Абай жолы). Жасағанбергенге бір-екі рет *ашулы көзі* шатынап оскырына қарады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қатын көгеріп, сазарып, қалшылдап, құмды тырнап, басын көтеріп бетіме қарауға шамасы жоқ, аяғима қарап *ашулы көзі* тесіп барады. Сөйткенше болмады, қатын ұмтылып қалып өзінің аютырнағымен бетімді осып алды (М.Жұмабаев, Шығ.).

АШУЛЫ² с ы н. *Ашық қалған, ашық тұрған, жабылмаған*. Қазір өзінің тап-таза үйіне келеді. Стол үстінде *ашулы* қалған дәптері қозғалмай орнында жатқан болар (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жасымда ерке болыппын. Бір күні *ашулы* тұрған шаппаны бермейсің деп жер тепкілеп, жер-көкке тұрмай бақырып жылаппын (А.Сарбөппин, Аспалы бесік). Үстінде жазу столдың *ашулы* жатыр бір кітап. Өлеңнің мына төрт жолын, Белгілеп қойған кім құнттап? (Ғ.Қайырбеков, Таулар.). Сол түні әуе жүзін сөйіл құрып, Тамаша көзін салды қызойнаққа *ашулы* алтын түндіктен атпен кірді, Шошынбайтын көзел деп мұны мақта (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АШУМЕН ү с т. *Ашу үстінде, ашуланған күйі*. Аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермей үйреніп қалған Қамбар да мынау аузынан ана сүті кетпей жатып тақылдаған өспірімнің кердең тұрыс, кесек сөзіне қарсы бүкіл болмысы атой салғандай, *ашумен* тіл қатты (К.Сегізбай, Беласқан). Ырғай сапты қамшымен шабан торыны сол арада бір көсіп өтті. *Ашумен* атын қатты-қатты тебініп те жіберді. Торы кикіндеп кішкене желді де, қайта аяндады (Т.Сағымбаев, Кездесу). *Ашумен* бір азғын шыға сала, Қолына бір келдекті ала сала, Түйеші Жолдан деген бір жалшысын Төпеді таякпенен бара сала (Ә.Әленов, Әлімқара).

АШУРА [ар. عاشور] з а т. д і н и. *Ислам діні бойынша мұхаррам айының алғашқы он күніндегі ауыз бекіту, ораза ұстау рәсімі*. Рамазан айындағы ораза ұстау парызы бекігеннен кейін *Ашұра* еріктілікке айналды (Ислам энцикл.).

Ашура күні. д і н и. *Мұхаррам айының алғашқы он күнінде өтетін ислам дініндегі мереке*. *Ашұра күні* шын ниетпен ораза ұстасаңыз бір жыл нәпіл ораза ұстағанның

сауабын алып, жәннат есігін қағасыз («Егемен Қазақстан»). Дін ғалымдарының айтуынша ислам мен өзге де діндер тарихында *Аш ур а қ у н і* бірқатар оқиғалар болып өткен («Егемен Қазақстан»).

АШУ-РЕНІШ з а т. *Ызальқпен өкпе*. Өкпені ортайтып, *а ш у-р е н і ш т і* басқысы келген Дикенді ол тындамады (Ө.Қалмырзаев, Ар).

АШУСЫЗ¹ с ы н. 1. *Ашуы болмай, кейіссіз, ренішсіз*. Мұның өзін де ешбір *а ш у с ы з*, жай айтты. Папамның осы бір жайбарақат сөзі маманның шиканының аузын жұлып алғандай жұлына жөнелді (Ө.Тұрманжанов, Адам. дос.). 2. а у ы с. *Тынық, бір қалыпты*. Түн бойы оңаша тұрды кеме, *А ш у с ы з* ақ толқынмен аяласып (С.Асанов, Шолпан). 3. а у ы с. *Кексіз, намыссыз, жігерсіз*. *А ш у с ы з* ақыл тұл деуші еді, құр қаңғалақтағанмен ақылдан кендесің-ау өзін (З.Қаболов, Өмір ұшқ.).

АШУСЫЗ² с ы н. *Ашылмаған, ашулысыз қалған, жабық күйінде*. Хиуаз гимнастеркасының төсқалтасында *а ш у с ы з* бір қымбат конверт жатыр (С.Сейітов, Сөз сұра.).

Есігі ашусыз қалды. *Үйелменімен қырылды, үй-ішінен тірі жан қалмады*. Дәулет, Тоғанас үйлерінің бар жаны қырылып, *е с і к т е р і а ш у с ы з қ а п т ы* (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

АШУ-ШАМ з а т. *Шамданған кейіп, ашу*. Сол жеңгем... өзі салдырлап қалған кісі еді. *А ш у-ш а м ы* жоқ, қашан көрсең де еркек сияқты дарандап жүретін қалжыңбастау әйел-ді (К.Ахметбеков, Ақдала).

АШУШАҢ с ы н. *Ашуланишақ, шырт етпе*. Оның үстіне намысшыл, ызақор, *а ш у ш а ң* шал ел ішінде қайдағы бағы өрлеп, болып-толып тұрған кісілермен ұстасатын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сапура есесіне бұрынғыдан да *а ш у ш а ң*, тұйық боп алды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Өмірде талай бастықты көріп келеміз. Біреу орынды-орынсыз *а ш у ш а ң* келеді, біреу тар, қытымыр келеді (Б.Тоқтаров, Тауда.). *А ш у ш а ң* аспаз апайдан, Сұрап па ең қайта үстеме? Тыңдап па ең өңгіме атайдан, Кеште ме, яки түсте ме? (М.Мақатаев, Шығ.).

АШУШАҢДЫҚ з а т. *Ашуга тез бой алдырушылық, ашулы болушылық*. Осы сияқты көрер көзге *а ш у ш а ң д ы қ т а н* аулақ, жұмсақ реңді жігіт іштей өте биік (Х.Есенжанов, Көп. жыл.).

АШУШЫ з а т. *Жаңа білім көзін, ғылыми жаңалық, бұрын белгісіз болған жағрапиялық орынды анықтап табушы адам (жақ)*. – Бұл теңіздің «Беринг» аталатын себебі не? – деді Амурский. – Алғаш *а ш у ш ы* – Беринг болғандықтан шығар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Депозит ашушы. э к о н. *Үстеме пайда түсетін банктік сақтау қорына ақшасын салушы*. ≈ *Депозит ашушы* жеке тұлғаның құжаты.

Есепшот ашушы. э к о н. *Ақшасын банкте сақтау мақсатымен жеке шотын ашушы*. ≈ *Есепшот ашушы* заңды тұлғаның құжаттамасы.

Сауатын ашушы. *Бір сала бойынша білімнің негізін қалаушы*. Осы жағынан қарағанда мені әдебиетке алғаш жетектеуші де, менің саяси *с а у а т ы м д ы* алғаш *а ш у ш ы* да Сәкен (С.Мұқанов, Шығ.).

Соғыс ашушы. *Соғыс бастаушы, жариялаушы (жақ)*. Соғыс болса, *с о ғ ы с т ы а ш у ш ы н ы ң* өзі бірінші боп құриды! – деді Сұлтанғазы орнынан тұрып (Ж.Молдағалиев, Самал).

АШУ-ЫЗА з а т. 1. *Қатты кейіс, кек, ашу*. Ақсақалмен төбелесерменге келіп, қамшысымен нұсқап-нұсқап өзеурейді. Қызыл шырайлы жүзі дуылдап, *а ш у-ы з а н ы ң* тұтанып келе жатқан өртін аңғартады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Беттен алып, жағаға жармасып ашық айқасқа түспегенімізбен, барлық *а ш у-ы з а м ы з д ы* қораға түскен малдан, бақшаға кірген ешкі мен тауықтан алатын едік (О.Бөкей, Бәрі де.). 1919 ж. өлеңдерде халық бұқарасының патша үкіметіне *а ш у-ы з а с ы*, наразылық-қарсылығы айтылды (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). 2. *Наразылық, қарсылық, іштей кейіс*. Қоғамдық пікірді билікке қарсы бағыттау – жұртты іш-құса етіп радикалды іс-әрекетке апаратын *а ш у-ы з а* дайындайды («Түркістан»). Аралбайдың жаңағы сөзі Байковтың онсыз да шеннен шығып, шеңбер атқан *а ш у-ы з а с ы н* еселеп жібереді (С.Омаров, Қызыл.). Голландия өкілінің Израиль агрессиясына көндірту үшін арабтарға қысым жасағанына делегаттардың қаншама зор *а ш у-ы з а м е н* қарсы шыққанын көріп отырған Голландия делегациясының басшысы Ван-Уик мырза сөз алды (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

Ашу-ыза қысты. *Ашуланды, ызаланды*. Алуа булығып, *а ш у-ы з а қ ы с ы п*, жылап жіберді (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

Ашу-ызасы тарқады. *Ашуы басылды*. *А ш у-ы з а с ы т а р қ а д ы* ма екен дегендей көзінің ұшымен ауық-ауық Фон Капутқа қарап қояды (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

Ашу-ыза шекті. *Ашуланды, ашулы күйге түсті*. Танкенаудың да, басқаның да *а ш у-ы з а ш е г і п*, қабағын қарс түйгенімен табиғат әлемінің ісі жоқ (Ә.Шәріпов, Шығ.).

АШУ-ЫЗҒАР з а т. *Реніш, кейіс, қаһар*. Дос көңілінің *а ш у-ы з ғ а р ы н* ыдыратуды өз міндетім деп санаған ол ашына, ашыла сөйледі (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

АШЫ¹ = е т. *Дуылдау, тызылдап ауыру*. Бала оқыс секіргенде, санның жарасы ашылып, тыз етіп *а ш ы п* қалып еді (М.Әуезов, Қараш.). Майор көктемнің жомарт шуағына ойлы жүзін тосып, жасаурап *а ш ы ғ а н* көзін уқалап, екі иығынан күрсіне дем алды (К.Тоқаев, Тасқын). Киіндім-ау, өйтеуір! Бірақ денем отқа салған темірдей қызып, дуылдап *а ш ы п* барады (А.Сарбөпин, Аспалы бесік).

Жаны ашыды. *Есіркеді, мүсіркеді, аяды*. Жалшы үйіне *ж а н ы а ш ы п* ас бермес бай, Артық қайыр, артықша қызметке орай (Абай, Шығ.). Қайнайды қаның, *А ш и д ы ж а н ы ң* Мінездерін көргенде (Абай, Шығ.). Шын *ж а н ы ң а ш ы с а*, Нұржанды құтқарып алудың қамын ойла (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

Миы ашыды. *Басы қатты, сенделді, меңзең болды*. Ол шүбәланып: – Бала неме, *м и ы а ш ы п* жүрмесе? – дейді. – Ашымайды, оқимын, – дедім мен (Б.Сокпақбаев, Балалық.). Сұғындырмай, сұратпай, Сыраң болса, көне, күй! Түннен қалған тамақтай *А ш ы п* кетті-ау мына *м и!* (Қ.Мырзалиев, Ақ отау). Көңілім неге жасисың? *М и ы м* неге *а ш и с ы ң*? Ой түбіне жете алмай, Жүректі тырнап қасисың (С.Торайғыров, Шығ. жин.).

Удай ашыды. *Қатты дуылдады, тыз-тыз етіп ауырды*. Арқам *у д а й а ш ы п*, мен бақырып жылап, орнымнан ұшып тұрдым (С.Кобеев, Орынд. арман). Бұл оты құрғырға не болды? Неге тұтанбай жатыр? – деді түтін кірген көзі *у д а й а ш ы п* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Іші ашыды. а) *Күйінді, өкінді*. Колхоз тізгінін сыналмаған сенімсіз қолға ұстату одан да қиын. *І ш* осыған *а ш и д ы* (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес); Қам жейсің, қайғырасың ұлың үшін, «Үш» алып келген күні *а ш и д ы і ш і ң*. Қызартып ел алдында жүрмесін деп, Ойлайсың ертеңгісін, бүгінгісін (М.Әлімбаев, Лирика). ә) *Қимастық білдірді, амалсыз қимасын бергенге күйінді*. Бір тапа нанды тектен-текке бере салуға тіпті де қимаймын. Екі бүйрегімнің бірін суырып беретіндей *і ш і м а ш и д ы* (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.).

Іші удай ашыды. *Іші күйді, тым қатты өкінді*. Сөз сарынынан бұның да бос кеткен шортанды ойлап, *і ш і у д а й а ш ы п* отырғаны байқалады (А.Байтанаев, Асан). Ақыры қаттырақ соққан жел жаңа үйдің шаңыра-

ғын ортасына түсірді. Қаншама қаржының босқа кеткеніне *і ш і ң у д а й а ш и д ы* («Лен. жас»).

АШЫ² = е т. *Микроағзалардың әсерінен органикалық заттарда болатын ыдырау процесі; быжу, ащы күйге айналу*. Күздің қымызы бүгін ерекше жақсы *а ш ы ғ а н* екен (М.Әуезов, Абай жолы). Кеспені татып көрсем, шулығып, *а ш ы п* кетіпті (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

Ашыған [бидай] көже. э т н. *Ыстықта шөлді басатын, дәнді дақылдан сұт тағамдарын қосып ашытып дайындайтын ұлттық сусын түрі*. Түтіге жеткен кездерде тор ішіндегі қарыннан тостағанға толтыра құйып, сүйсіне жұтқан *а ш ы ғ а н б и д а й к ө ж е* есімнен кетпейді (Ғ.Орманов, Жүрек). Одан кейін бір аяқ қатығы жоқ *а ш ы ғ а н қара к ө ж е* өкеп береді Қарасақалға (М.Дулатов, Шығ.).

Ашыған қамыр. т а м а қ. *Бидай, қара бидай ұнына ашытқы, тұз, су және т.б. қосып іленіп, ашытылған қамыр. ≈ А ш ы ғ а н қ а м ы р д а н* істелген бауырсақ.

АШЫҒУ *Ашық етістігінің қимыл атауы.*

1. Жеткілікті не мүлде тамақ іштеу, қарны аш болу. Не үшін десең, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, *а ш ы ғ у ы ң*, қайғың, қазаң, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің – бәрі бірдей (Абай, Тол. жин.). *А ш ы ғ у* – тағамның жеткіліксіздігінен не оның құнарсыздығынан, сондай-ақ тағамның дұрыс қорытылмауынан болатын организмнің жағдайы (ҚҰӘ). *А ш ы ғ у* – органикалық қажетті қоректік заттардың жетіспеуі, ас ішпегендіктен немесе ішіп-жеген асты сіңіруі бұзылғандықтан пайда болады (Қаз. тілі термин. Биология). **2. м е д.** *Белгілі бір ауру түрлерін емдеу және ағзаны сауықтыру үшін 24, 36, 48 сағат және одан да көп уақыт тамақтан бас тарту.*

АШЫҒУШЫ з а т. *Тамақтан тарығушы, аштыққа шыраушы, қарны ашушы*. 1921 жылы жазда *а ш ы ғ у ш ы л а р ғ а* көмек көрсететін орталық комиссия құрылған болатын (ҚазССР тарихы).

АШЫҒЫП-АРЫП ү с т. *Қарны ашыт, жад-ап-жүдеп*. Шаршап-шалдығып, *а ш ы ғ ы п-а р ы п* келген балықтар өзен табанын екі күн, екі түн қазды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

АШЫҒЫШ: *жаны ашығыш. Мүсіркегіш, есіркегіш (адам)*. Бір жағынан адам қайырымды да, *ж а н ы а ш ы ғ ы ш* сезімтал да болғанмен, бірақ ол адамдармен үйлесе алмаса, оның жақсылық қасиеттері көзге көрінбей, елеусіз қалады (Семья тәрбиесі).

АШЫҚ¹ з а т. с ө й л. *Ғашық*. Үш мырза бірінікін бірі білмей, Жүріпті *а ш ы қ* болып хан қызымен, Тақ шыққан сұлулықтан ханның қызы, Түрленген толған айдай нұрлы жүзі (Базар жырау, Шығ.). Екі *а ш ы қ т ы ң* міне сыры, Қанбаса да құмары. Көл шетінде қалды бірі, Тағы кетіп сыңары (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Гүлге *а ш ы қ* неше алуан бұлбұл сайрап, Тотыдай жүз құбылып гүл-гүл жайнап. Көктемде күн күркіреп, жасыл ойнап, Жарқырап найзағай от бұлтты айдап (Ү.Кәрібаев, Өлеңд. жин.).

Ашық болды. с ө й л. *Ғашық болды*. Бір кезде бұл саған да *а ш ы қ б о л ғ а н* екен, Анар... (Ә.Төжібаев, Гүлден.).

Ашық оты. с ө й л. *Ғашық оты*. Тонда сурет сайланған, Баланың басы айналған. *А ш ы қ о т ы* дерт болып, Сол жерде тілі байланған (Бабалар сөзі).

АШЫҚ² с ы н. **1.** *Аузы, есігі, төбесі немесе үсті жоқ, жабылмаған*. Аманжол ақ көбіктеніп қарқындаған атын бұрды да, нұсқаған үйдің қақпасыз, *а ш ы қ* қорасына кіргізді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Жаңағы қабылдау залының төбесі *а ш ы қ* (М.Әуезов, Индия очерк.). Есік *а ш ы қ* қалып, ауыз үйден біраз ет пен майды ит жеп кетті (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** *Еш нәрсе жоқ, бос (жер, алаң)*. Бір метр жердің тарысын қыркып алған соң олар *а ш ы қ қ а* шықты (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). *А ш ы қ* жердің қарын дауыл жалап кеткен (С.Ерубәев, Менің құрдас.). *А ш ы қ* жерлермен аттап басып барып, терезені ашты (С.Шаймерденов, Болашақ.). Қаланың онтүстік сыртында *а ш ы қ* алаң бар (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). **3.** *Қалқасы, ықтасыны жоқ (дала, теңіз)*. Қатты аяз күні *а ш ы қ* даладағы қалың жылқының үстіне шөккен бұлт тәрізді (Х.Әбішев, Аспан сыры). Егін даласында оның қос комбайныны *а ш ы қ* теңізге шыққан кемедей ырғалып кетіп бара жатты (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Батырлар айқайына далада *а ш ы қ*, Тұлпарлар арқырауы араласып, Бір сәтте жау жығылып, ер мертігіп, Жануар тірі иесін ала қашып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **4.** *Бұлтсыз, жауын-шашынсыз (күн, аспан)*. Өзге жер *а ш ы қ* болып тұрғанда, Арқалықтың бауыры көбінесе бораннан босамайтын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Аспан *а ш ы қ*, ай жарық, Маужыраған түн еді. Мақпал көрпе, шай мамық, Қызыл-жасыл гүл еді (З.Қалауова, Таңд. шығ.). Дәулетхан мен Кавказ қалаға қайтты. Күн *а ш ы қ*. Ертіс өңірі құлпырып тұрған жаз ортасының бір күні (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). **5.** *Анық, айқын, көрінеу,*

жария түрде; жасырын емес. Сабыр екінші аспапты ала бергенде, Анна шыдамады, атып тұрды. Ұялды ма? Жоқ, сүйгеніне білдірген *а ш ы қ* қарсылығы ма? Әлде жүрек бұйрығы ма? Кім білсін... (З.Шашкин, Өмір.). Бұл Сейтенмен жау көзінше *а ш ы қ* қоштаса алмаған достың көкірегіндегі ыза жасы еді (І.Есенберлин, Қаһар). Іштен шалудың орайын ойлап көріп еді, одан іс шықпаған соң, *а ш ы қ* жаулыққа барды (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Әлимардан бек өзінің *а ш ы қ* саяси қи-мылдарын 1905 жылдан бастады (М.Шокай, Таңд.). Ақылы қостайды, шарифаты қарсы. *А ш ы қ* пәтуа бере алмай, түспалдай салды бір кезде (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ол да *а ш ы қ* жауап бере алмай: «Жолдас, өз міндетіңді өзің білуің керек!» – деп, қабағын түйіп, жүріп кетеді (А.Машанов, Жер асты.). **6.** *Кең диапазонды, қатты (үн, дыбыс)*. Ақша маңдайлы, кең сұлу жүзді Үмітей *а ш ы қ* үнмен сыңқ-сыңқ етіп, үй ішіне естірте күледі (М.Әуезов, Абай). Елгезек жас жігіттің даусында толқу, тіксіну жоқ, үні сондай *а ш ы қ* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). *А ш ы қ* даусы ұйқыны ашып Жіберетін тебіренсе Сұмырайлардың сұрқы қашып, Кететұғын оны көрсе (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Керісінше, Зеңгіт көкке көтеріліп ап, *а ш ы қ* таза үнмен екі-үш рет шаңқылдайтын, сонан соң барып қанат қақпас мол айналымға көшетін-ді (А.Сейдімбеков, Ақиық). **7.** *Ақшыл, айқын (бояу, түс)*. Бүгін тіптен тау-тас та, орман-ағаш та, бетегелі құла-дүз дала да жаңа бір *а ш ы қ* бояумен нақыш-талғандай құлпыра түскенін көрдің бе! (З.Шашкин, Сенім). Тек әлден соң ғана пештің қуысында *а ш ы қ* қызыл бояу жұтқан жүнді алып, түте бастады (К.Оразалин, Көктем.). **8.** *а у ы с. Іркүсіз, бұғусіз, шын ниетті*. *А ш ы қ* әңгіме екі жастың арасын көптен бері таныс адамдай жақындастырып тастады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Әй, Мәлік! Осы күңкілдің қажеті қанша, *а ш ы қ* сырласайықшы? Көне, айтшы, өз көңіліңмен бөтен мінезін көрдің бе Раушанның? (З.Шашкин, Сенім). Сіз мені шақырыңыз ашықтыққа, *а ш ы қ* сөз, ал тыңдаңыз жасқанбай сіз (Б.Аманшин, Маңғыс-тау.). **9.** *а у ы с. Жайдары, ақ жарқын*. Рәбиға *а ш ы қ* шыраймен, үй қожасы әйелдің қалпына толық түсіп, шай әзірлеп жүр (Б.Майлин, Шығ.). Ия, неге таңданып қалдың, Оразжан? – деді аздан кейін Нұрым, өте *а ш ы қ*, сөзге де іркілмейтін Ораздың бөгелгенін көріп (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Айдан ашық. *Айқын, ап-анық, белгілі*. Бәрі *а й д а н а ш ы қ*, енді қайырылар не бар? Мен

Москваға тартып кеттім. Сол кеткеннен оқуды бітіріп, бір-ақ оралдым (С.Бегалин, Уақыт.).

Ашық азаматтық қоғам. қ о ғ . с а я с и. Әрбір жеке азаматының құқығы мемлекет құқығымен тең қаралатын, заман талаптарына қарай өзгеріп отыратын, ашық жүйеде құрылған қоғам. Жоғары оқу орындары тарбейімді мамандар даярлаудан а ш ы қ а з а м а т т ы қ қ о ғ а м н ы ң талаптарына көбірек икемделген кеңбейімді мамандарды даярлауға көшетін болады («Қаз. әдеб.»).

Ашық акционерлік қоғам. э к о н. Қатысушылары қолдарындағы акцияларды басқа акционерлердің келісімінсіз кез келген сатып алушыға кез келген баға бойынша иеліктен шығара алатын акционерлік қоғам. А ш ы қ а к ц и о н е р л і к қ о ғ а м жыл сайын жылдық есептеме, баланс және жиналыста қабылданып, тәуелсіз аудитор қуаттығын пайда мен залал туралы есептеме жариялап отыруға міндетті (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ашық аңғар. г е о л. Екі өзен әртүрлі бағытта ағатын аңғар. А ш ы қ а ң ғ а р д ы ң бастауы аңғарішілік сұайрықпен бөлінген (Қаз. тілі термин. Геология.). А ш ы қ а ң ғ а р ағып жатқан өзендермен салыстырғанда көнелеу (Қаз. тілі термин. Геология.).

Ашық арна. с у ш а р. Беті атмосферадан бөлінбеген (мыс, мұз жамылғысы) арнадағы ағын. А ш ы қ а р н а д а ғ ы су қозғалысы тегеурінсіз болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Ашық бет. г е о л. Таужыныстардың белгілі бір көлемін массивтен бөліп алу нәтижесінде пайда болған бет. Пайдалы қазылымдарды қазып алу жұмысы, ең алдымен а ш ы қ б е т жасаудан басталады (Қаз. тілі термин. Геология.). Әдетте дайындық жұмыстарын жүргізу барысында бір ғана а ш ы қ б е т болады да, ал тазартып қазып алу кезінде бір, екі және үш ашық бетті массивте жұмыс жүргізілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Геология.).

Ашық буын. л и н г в. Дауысты дыбысқа аяқталатын буын. Бір дауысты фонеманың өзінен болған немесе дауыссыздан басталып, дауыстыға келіп біткен буынды а ш ы қ б у ы н дейміз (Қазіргі қаз. тілі).

Ашық дауыс. р е с м и. Дауыс беруді қол көтеру арқылы жария түрде жүргізу әдісі. Қазақстанның IV совет съезі 1924 жылдың басында өтті. Ол кезде үкімет мүшелерін сайлау а ш ы қ д а у ы с п е н өтетін (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Ашық дауысты. л и н г в. Ауыздың кең ашылуы арқылы жасалатын дауысты дыбыс. А дыбысы ауыздың кең ашылуынан, яғни иек

пен тілдің төмен түсуінен пайда болатын мейлінше а ш ы қ д а у ы с т ы, ал у – ауыздың келте ашылуынан пайда болатын мейлінше қысаң дауысты (Қазіргі қаз. тілі). Бұл процесті анық, айқын сезу үшін тыныс шығарғанда, кейбір ызың дауыссыз дыбыстарды, мысалы, с, з, ш, щ, сол сияқты а, и, е а ш ы қ д а у ы с т ы дыбыстарды пайдалану керек (Хормен жұмыс.).

Ашық желі. с у ш а р. Жер құрғату үшін қазылған тоған, коллектор мен жерасты суын қабылдап алып, оны, басқа жаққа бұрып алып кететін арна. А ш ы қ ж е л і л е р: реттеуші каналдар (құрғатқыш), су жүргізу магистральді канал, су жинағыштар, каналдар, жерді судың басып қалуынан сақтайтын каналдар (су ұстағыш) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Ашық жиналыс [мәжіліс]. Мекеме, ұйым, өндіріс ұжымының барлық мүшелерінің қатысуымен болатын ресми жиналыс. Жұрт бұрын мұндай сот мәжілісін көрмеген бе, әлде мына м ә ж і л і с әрі а ш ы қ, әрі қызық болады деп есептеген бе, жиналған халықта қисап болған жоқ (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). – Сағира, бүрсігүні партия ұйымының а ш ы қ ж и н а л ы с ы н шақырамыз (С.Алдабергенов, Алға). Партия ұйымының а ш ы қ ж и н а л ы с ы н а қырдағы активті шақыру үшін әдейі кеткелі жатқан адамды да жібермей, хабарлай келмекші болған (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

Ашық жоғары оқу орны. п е д. Тындаушыларды жасына қарамастан, білім деңгейлеріне төменшікті талап қою арқылы қабылдай беретін жоғары оқу орны. А ш ы қ ж о ғ а р ы о қ у о р н ы н д а оқу кестесі еркін, оқыту мерзімі шектеусіз (Қаз. тілі термин. Педагогика.). А ш ы қ ж о ғ а р ы о қ у о р н ы н а Британ университеті, Германия ашық университеттері жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ашық жұмыс. и н ф. <ағыл. open working> Бір компьютердің пайдаланушысының немесе бағдарламаның екінші компьютердің пайдаланушысымен немесе бағдарламасымен байланысуы. ≈ А ш ы қ ж ү з м ы с жүргізу.

Ашық жүз. Жайдары, ақ жарқын. Ішінен Мария да оны ұнатады, Күлімдеп а ш ы қ ж ү з б е н сөз катады. Асықтырып айта алмай батыр Бермин Әртүрлі әңгіме айтып жұбатады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ашық жүзді. Ақша бет, аққұба, жылышырайлы. Аласы аз, қара көзі айнадайын, Жүрекке ыстық тиіп салған сайын, Үлбірген ақ етті, а ш ы қ ж ү з д і, Тісі әдемі, көріп пен ең қыздың жайын (Абай, Тол. жин.). – Иә, білемін, –

деді орта жастағы, *а ш ы қ ж ү з д і*, қырма сақал, орта бойлы сары кісі (С.Бегалин, Мектеп.). Қайратты шомбал дене темір-шойын, Ұстайды жасырыңқы ұзын бойын. Түзу бас, *а ш ы қ ж ү з д і*, айқын шырай, Кең жауырын, сұңғақ, күшті, берік мойын (С.Сейфуллин, Өленд.).

Ашық жүйе. и н ф. <ағыл. open system> Құрамды бөліктері тілғалық немесе өндірістік стандарттарды қанағаттандыратын компьютерлік немесе жекелік жүйе. *А ш ы қ ж ү й е л е р д і* құрастырудың негізгі принциптері: әртүрлі платформалардың арасында ақпаратпен программалық жасақтамаларды оңай тасуға мүмкіндік беретін тасымалдаушылық, әртүрлі өндірушілердің құрылғылардың бірге жұмыс істеуін қамтамасыз ететін әрекеттестік, аса қуатты ақпараттық платформаларға өту кезінде ақпарат пен программалық жасақтамаларға инвестицияларды сақтауға кепілдеме беретін кең ауқымдылық (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ашық кен. г е о л. *Жер бетінде, жерге жақын орналасқан пайдалы қазба.* *А ш ы қ к е н* жұмыстары – тікелей жер бетінде оған жақын жатқан жер қойнауындағы пайдалы қазылымдарды алу үшін орындалатын жұмыстардың жиынтығы (Қаз. тілі термин. Геология).

Ашық көзбен қарады. *Іске оймен, ақылмен зер салды.* Бар жаманшылығыңызға *а ш ы қ кө з б е н* анықтап *қ а р а у д а н* басқа шара жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

Ашық көздеуіш. ә с к. *Жер үстіндегі әртүрлі мақсаттарға байланысты ату құралдарындағы гранататқыштардағы көздеуге арналған құрал.* *А ш ы қ кө з де у і ш* жақтауға бекітілген қарауылдан және ұңғының оқталатын бөлігінде орналасатын көздеуіштен тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *А ш ы қ кө з де у і ш* жақтауына қашықтық шкаласы, ал көздеуіште жанына түзету шкаласы орнатылған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ашық кілт. и н ф. <ағыл. public key> Абонентке хабар жіберу үшін қабылдаушы абоненттегі адамға ғана белгілі сол абоненттің кілті. Абонент өзінің жеке *а ш ы қ к і л т і* арқылы келіп түскен шифрлы хабарларды қарапайым жазуға айналдырады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ашық кітапхана. и н ф. *Жазбаларды оқуда, өзгертуге де (тіпті қосуға не жоюға) болатын кітапхана.* ≈ Компьютерлік бағдарламадағы *а ш ы қ к і т а п х а н а*.

Ашық қайың. ж е р г. Ақкөңіл, жайдары. Жеңге, құрбыларға өзілқой, ақ көйлек, *а ш ы қ қ а й ы ң* боп, Абай мәжілісін бұл ауылдың

барлық жанына еркін, қызық мәжіліс еткісі келеді (М.Әуезов, Абай).

Ашық қалдырды. *Қорытынды жасамады, шешімге келмеді, аяқсыз қалдырды.* Мүмкін, сіздің анау жақтағы жауынгерлеріңіз келгенше, мәселені қарамай, *а ш ы қ қ а л д ы р а* тұрар, – деді Алексей (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Ашық қоғам. с а я с и. *Сыртқы жағдайларға тез икемделіп, жылдам ыңғайланатын, өзара сынға ерік беретін демократияшыл қоғам.* Халық билігі, теңдік, әділеттілік, еркіндік принциптеріне негізделген мемлекеттік жүйеде ғана *а ш ы қ қ о ғ а м* өркен жаяды (ҚҰӘ). «*А ш ы қ*» және «*ж а б ы қ*» қоғам деген ұғымдарды кезінде ағылшын философы К.Поппер енгізген (ҚҰӘ).

Ашық мінезді. *Ақжарқын, аңқылдақ (адам).* Түріне қарап татар демесең, тіліне қарап айыра алмайсың: «қайным» деп күлімсіреп тұратын елдегі *а ш ы қ м і н е з д і* «мырза» жеңгейлер сияқты (Б.Майлин, Азамат.). Жарқын Махметті *а ш ы қ м і н е з д і*, ақ көңіл, адал дос деп бағалаушы еді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Бүкпесіз, *а ш ы қ м і н е з д і* Шәкір даңғырлап сөйлеп келеді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Ашық рай. л и н г в. *Қимыл, іс-әрекетті, ұш шақтың (осы шақ, келер шақ, өткен шақ) бірін білдіретін етістіктің рай түрі.* Етістіктердің жіктеліп жақты, сандылықты және шақты білдіріп құбылуы *а ш ы қ р а й* деп аталады (Қазіргі қаз. тілі). *А ш ы қ р а й д ы ң* басты семантикалық ерекшелігі – қимыл, іс-әрекеттің объективті шындыққа қатысы болу-болмауының сөйлеп тұрған сөттен (шақпен) байланысты өтіп кеткенін, өтіп жатқанын, әлі өтпегенін, бірақ өтетін сипатын білдіру (Қаз. тілі. Энциклопедия).

Ашық сабақ. п е д. *Басқа мұғалімдердің қатысуымен тәжірибелі мұғалімнің өткізетін сабағы.* Педагогикалық тәжірибесі аз, жас мұғалімдерге жәрдем көрсетіліп, оларға арнап *а ш ы қ с а б а қ т а р* жүргіземіз (С.Көбеев, Орынд. арман). Класс жетекшіміз ертең *а ш ы қ с а б а қ* болады деп кетті (Қ.Сәрсекеев, Кілт). *А ш ы қ с а б а қ* – өз жұмысының әдістерін көрсетудің, педагогикалық мамандық деңгейін көтерудің және тәжірибе алмасудың маңызды құралы (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ашық сауда-саттық. э к о н. *Барлық тілек білдіруші фирмалар мен ұйымдар қатысатын халықаралық сауда-саттық.* *А ш ы қ с а у д а с а т т ы қ* өткізілетіні туралы мерзімді баспасөзде жарияланады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Әдетте *а ш ы қ с а у д а с а т т ы қ қ а* көптеген қатысушылар шақырылады, мұның

өзі бөсекені қыздырып, тапсырыстарды тапсырыс беру үшін неғұрлым қолайлы жағдайда үйлестіруге мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ашық сот. *Жасырын, жабық емес сот.* Алғашқыда емес, «ашық сот» дегеніңізге де жұрттың еті үйреніп қалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Ашық тұқымдылар. б о т. <лат. gymnospermae> *Тұқымы мен тұқым бірі жеміс жапырақшасының үстінде ашық жататын жоғары сатыдағы өсімдіктер тобы. Ашық тұқымы д ы л а р с у* айналымын реттейді, топырақты эрозиядан сақтайды (ҚҰЭ). *Ашық тұқымы д ы л а р г а* негізінен мәңгі жасыл өсімдіктері, ағаштар, кейде бұталар немесе өрмелегіш өсімдіктер жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

Ашық файл. и н ф. <ағыл. active file> *Файлды ашу операциясы орындалған нәтижесінде оның жазбаларын оқу мен өңдеуге қол жеткізілген файл. ≈ Ашық файлмен жұмыс істеу.*

Ашық хат. б е й н. *Көпшілікке бағытталған, жария айтылған ой-пікір.* Бұл – шығыстағы немістерді батысқа шақырған *ашық хат* (Қ.Исабаев, Соңғы.). Ұсақ сөзбен миымды ашытпа тым. Нағыз ақын – мылқау мен ғашыққа тіл. Жырым менің – жасырын сырым емес, Елжұртыма арнаған *ашық хатым* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ашық экономика. *Барлық заңды және жеке тұлғалар үшін тауар мен капитал рыногінде халықаралық операциялар жасауға шек қоймайтын ел экономикасы. Ашық экономика* жағдайында инвестициялық саясатты жүзеге асыру, көбінесе белгілі бір инвестициялық стратегия бағыттарымен айқындалады (ҚҰЭ). *Ашық экономика* – сыртқы дүниемен кең ауқымды сауда-экономикалық және қаржы байланыстары бар экономика (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Басы ашық. *Белгілі; даусыз (нәрсе).* – Бұл жұмыс барымтаға да, партияға да жанаспайды, *басы ашық* ұрлық, – деді Қоқыш (М.Әуезов, Қарап.). Ербосын аяғын жинады: «Менікі – *басы ашық* күй ғой. От ортасына өзің қалмасаң жарар еді», – деп ойлады ол інісі туралы (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Есік ашық. а) *Келем деген кісіге қарсылық жоқ, үнемі қуана қарсы аламыз деген мағынада.* Келіңіз, аға. Ашу – дұшпан, ақыл – дос. Ашуыңыз басылған соң келіңіз. Сізге *есігіміз* әр уақытта *ашық* (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ұйым – жалшыға пайда, Жалдаушыға найза.

Жалшыға ұйым *есігі ашық*, Ұйымға тез кіруге асық (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Сізге *есігіміз ашық*, аға. Герой аға, – деді қыз шығып бара жатқан Мәмбетке (Х.Есенжанов, Тар кезең). Алматыда ауыл бар «Фафу» – оның есімі, Қарсы алады бауырлар, *Ашық* оның *есігі* (Ф.Қайырбеков, Көксандық). ә) *р е с м и. Мәдени (концерт, кеш т.с.с.), қоғамдық (семинар, дәріс т.с.с.), жиын, іс-шаралардың ақысыз, шақырусыз өтетінін хабарлауда қолданылады.* Келем деушілерге *есігіміз ашық* (Ауызекі).

Жол ашық. *Бөгетсіз, кедергісіз, ешкім қарсы болмайды деген мағынада.* Жеушіге *жол ашық*. Ояздық милиция бастығы Байсейіт күн сайын таңертең терезеден қол созады (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Сенің сырың күн сыры, Марсқа барсам, *жол ашық*, Әлемнің асар қай ері, Ерлеріме күн ғашық (И.Байзақов, Шығ.).

Көзі ашық. *Жақсы-жаманды айыра алатын, оқыған, саналы (адам).* Ақыл-қайрат, өнер-білім, жігер-талап, Дүние осылардан сабақтанып. Барады өмір өтіп секунд сайын, Өткенді өкініш қып не қылайын, «*Көзі ашық*, көңілі ояу жастар үшін» Халықтың айна етіп жаздым жайын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ-барды, ертегіні термек үшін. Көкірегі сезімді, тілі орамды, Жаздым үлгі жастарға бермек үшін. Бұл сөзді жасы ұқпас талантты ұғар, Көңілінің *көзі ашық* сергегі үшін (Абай, Таңд.).

Көкірегі ашық. *Әр нәрседен хабардар, ой-өрісі кең.* Бұл көрсетілген істердің көңілдегідей болып шығуына жалпы халықтың күш-көмегі керек, хат білетін, көзі, *көкірегі ашық* қазақтың жалпы ынтасы керек (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). *Көкірегі ашық*, Көпке ғашық, Анық менің құмарым (І.Жансүгіров, Тол. жин.). Қалың қолдан тайынбас, *Көкірегі ашық* жүрегің. Өз анаңнан кем етпей, Тілегіңді тіледім (О.Шипин, Екі дастан).

Қабағы ашық. *Ақжарқын, жайдары. Қабағы ашық*, жүзі жарқын, дүниесіне разы еді, нағып өзгеріп қалған (І.Жансүгіров, Әңгім.). Көңілдің кілті жатыр ықыласта, *Ашық қабақ*, сусын мен адал аста. Әркім қалай ойлайды, өзі білсін, Соны біреу ойлатты-ау бізден басқа (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Қара шаш, аққұбаша, *ашық қабақ*, Жүзіне келешектің көзін қадап. Қиялдың құшағында отырғандай, Суреттен қазақ қызы тұрды қарап (Ж.Молдағалиев, Поэм.).

Қолы ашық. *Жомарт, береген, мырза, еш нәрсесін аямайтын (адам).* Мінезі кішіпейіл,

қ о л ы а ш ы қ, көрікті, бай әйелдің жақсы атағын маңындағы ел көтере-көтере сыртқа жайып жіберген (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қамбашы Жексен – қ о л ы а ш ы қ, Кілті өзінде қамбаның. Кімге берсе қолы ашық, Кімдер алып, кім қоймас, Қойған соң есік мол ашып (Ү.Кәрібаев, Шығ.).

Шайдай ашық. Бұлтсыз, жауын-шашынсыз (аспан, күн). Аспан ш а й д а й а ш ы қ. Бұлтсыз болғанмен көп жылқының тұяғымен көтерілген шаң қаракөлеңкелеп, күннің бетін жауып тұр (С.Шарипов, Шығ.). Аспан ш а й д а й а ш ы қ. Ойыл өңірі саршатамыз ыстық лептің құшағында («Қаз. әдеб.»). Мен автобус тосуға жаяулап тас жолға қарай бет алдым. Күн ш а й д а й а ш ы қ («Лен. жас»).

АШЫҚ= е т. 1. Тамақтан тарығу, аштық күйге ұшырау, қарны ашу. Көрді де дайын олжаны, А ш ы қ қ а н түлкі ұмтылды. Төзуге шыдап болмады, Құртқан әбден құлқынды (С.Жиенбаев, Қарлығаш). 2. м е д. Белгілі бір ауру түрлерін және ағзаны сауықтыру үшін 24, 36, 48 сағатқа тамақтан бас тарту, ас ішеу. А ш ы ғ ы п емделуді шетелдерде қолданып жүр (Ш.Қожахметов, Ғалам.).

АШЫҚАУЫЗ с ы н. 1. Аузында сөз тұрмайтын. Аузына осы бастан сақ бол, бала. Жасында а ш ы қ а у ы з болсаң, өскенде ырбың ауыз боласың (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). 2. Аңқау, аңғал, сенгіш. Жұрттың бәрі мендей а ш ы қ а у ы з дейсің бе, кім көрінгенге сенетін (З.Шашкин, Доктор.). Лағы артқан қоса ерген, Қос елік өне, зытты ырғып. Әніне басты төселген, А ш ы қ а у ы з бытбылды (М.Мақатаев, Шығ.).

АШЫҚАУЫЗДЫҚ з а т. Аңқаулық, аңғалдық, сенгіштік. Осындағы бас көтерер азамат Сәмет Томайұлының а ш ы қ а у ы з д ы ғ ы н а қайранмын (С.Омаров, Қайырлы.). Өз а ш ы қ а у ы з д ы ғ ы н а н көрмей, жаласын қазақ жігіттеріне жаппасын (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). А ш ы қ а у ы з д ы ғ ы үшін, әрине, жауап береді (К.Тоқаев, Тасқын).

АШЫҚ-ЖАЙДАҚ с ы н. Жан-жағы ашық, жабылмаған. Октябрьдің бас кезінде Элла істейтін а ш ы қ-ж а й д а қ киоскіге сұсты қабақ жас жігіт келді («Лен. жас»).

АШЫҚ-ЖАРҚЫН с ы н. Жайдары, көңілді; ақжарқын. Осы бір минуттарда үйге келген Қамбар күндегідей а ш ы қ-ж а р қ ы н емес еді (К.Оразалин, Ақ жазық). Біз бір ауылға бөлінген екеу едік. Қасымда өзіммен түйдей құрдас Досымбек дейтін а ш ы қ-ж а р қ ы н студент бар (С.Омаров, Тастағы жазу). Бұған мінезіндегі қарапайымдылық, а ш ы қ-ж а р

қ ы н еркелік қосылғанда, Гүлжиһан бейнесін кімге де болса сүйкімді көрсетері хақ еді (Қ.Жүмаділов, Соңғы көш).

АШЫҚ-ЖАРҚЫНДЫҚ з а т. Жайдарылық, көңілділік. Мұндай а ш ы қ-ж а р қ ы н д ы қ елдің бәрінде бірдей болмайды, балалар өздері қалаған жандарға ғана ағынан жарылып сырласады (Семья тәрбиесі).

АШЫҚ-ЖАРЫҚ с ы н. 1. Жауын-шашынсыз, ашық (күн). Бүкілодақтық социалистік жарысқа қызу қосылған республика диқандары көктемнің а ш ы қ-ж а р ы қ күндерін қалт жібермей пайдаланып, тұқым себуді қысқа мерзімде аяқтады («Қазақст. комм.»). 2. ж е р ғ. **Ашық-жарқын.** Күлшік а ш ы қ-ж а р ы қ кісі ғой (Қазақ тілі, аймақ. сөздігі). // **Жарықта, қараңғы түспеген кезде.** Мана қос тігерде неге байқамағанбыз. Түнде құлап кетсе, қостан шығып та үлгіре алмаспыз. А ш ы қ-ж а р ы қ т а тезірек аударып тастандар (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). – Әй, қарағым-ай, ол хабарыңды ертең Құдайдың а ш ы қ-ж а р ы ғ ы н д а-а қ жеткізсең болмайтын ба еді? (А.Сатаев, Аққу.).

АШЫҚЛЫҚ з а т. к ө н е. **Ғашықтық.** Отырды сонда Қамбар бек шаттанып, А ш ы қ-л ы қ жүрегінде оттай жанып (Батырлар жыры.).

АШЫҚ-МАШЫҚ з а т. ж е р ғ. **Топса.** Есіктің а ш ы қ-м а ш ы ғ ы н майлап жүр (Қазақ тілі, аймақ. сөздігі).

АШЫҚТАН-АШЫҚ ү с т. Көпе-көрнеу, еш нәрсені бұкпей, жасырмай. Үшеуі де амалсыздан жүрген адамдар. Жұмыс үстінде а ш ы қ-т а н-а ш ы қ сөйлесіп те аламыз (Ә.Шәріпов, Партизан.). Жеңгесінің жағдайын жеңілдету үшін қолынан келген айла-әрекеттің бәрін а ш ы қ т а н-а ш ы қ істеп берді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). «Оларды ынжық Мұқажанға ел билетіп, басындырып қойғанша, бұл дүниеде жер басып жүрмей-ақ қояйық» деп Ердәлі а ш ы қ т а н-а ш ы қ Сарыжол ауылымен араздасып, айылын жиып алған (Б.Тілегенов, Аққайнар).

АШЫҚ-ТЕСІК с ы н. Жыртық, тозған; бүтін емес. Үйіңіз мынау – а ш ы қ-т е с і к. Жауын жауса, паналайтын жері жоқ (З.Шашкин, Өмір.). Көктем шығысымен а ш ы қ-т е с і к қорада тұрған малдар бірінен соң бірі төлдей бастады (С.Жүнісов, Жапанда.). Ылғи жамаулы, а ш ы қ-т е с і к қараша үйлер, қайсысына түсерімізді білмей тұрғанымызда, есіктен құшағын жая қоқан Ыбырай шыға келді (С.Шарипов, Шығ.).

АШЫҚТЫҚ¹ з а т. 1. Бұлтсыздық, жауын-шашынсыздық. Бүгін жыпырлаған жұлдызды аспанның а ш ы қ т ы ғ ы, айдың жарықтығы

сондай, Шоқан отырған тұстан күнде көзге шалынатындардың бәрі қазір де сол калыптарымен самсап тұр! (С.Мұқанов, Аққан жүлдыз). **2.** а у ы с. *Тыныштық, бейбітшілік.* Мұсылманның баласы жаран болсын, Қиянат арамдыда харам болсын. Құдайым дінімізге қуат беріп, *А ш ы қ т ы қ* басымызға заман болсын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3.** *Айқындылық, анықтылық.* Жазылған өлең, әңгімелердің басынан аяғына шейін мазмұны толық болуы; екі мағыналы, астарлы қыламын деп түсініксіз болып қалмауы; пікірінің жұмбақсыз *а ш ы қ т ы ғ ы...* (С.Мұқанов, Есею жыл.). **4.** а у ы с. *Салдырлаған, бүкпесіз арамдығы жоқ мінез сипаты.* Қыздың ірге бермеген *а ш ы қ т ы ғ ы* мен шешендігі жігітті жеңді (М.Әуезов, Қараш.). Азамат мұны мәдениетті адамға лайық емес мінез ғой деп ойласа да, жеңгейдің нағандығын, *а ш ы қ т ы ғ ы н*, арпыл-тұрпылдау адам екендігін ескеріп, кешірген (Б.Майлин, Азамат.). Ол да осы ауыл адамына тән еркіндік, *а ш ы қ т ы қ п е н* келіп, әркім жайын басбасына қадағалай сұрай бастады (С.Шаймерденов, Болашақ.).

АШЫҚТЫҚ² з а т. э к о н. *Түрлі дәрежедегі ішкі, сыртқы қоғамдық-саяси, экономикалық қарым-қатынасқа дайын болушылық.* Біздің таңдауымыз – бейбітшілік сую, тату көршілік және *а ш ы қ т ы қ* («Жас Алаш»). Сингапурлық компаниялардың Қазақстанға көптеп баруы үшін *а ш ы қ т ы қ*, тұрақтылық, табыстарының кері оралуы үшін кепілдік қажеттігіне назар аударды («Егемен Қазақстан»).

АШЫҚТЫҚ³ з а т. п о э т. *Ғашықтық.* *А ш ы қ т ы қ* биік орман қосыларда, Жастықтың одан ыстық досы бар ма (Ә.Тәжібаев, Кеше.). Бір күні ебін тауып жолығысты, Қойсын ба *а ш ы қ т ы қ т ы ң* дерті күшті. Сөйлесіп оңашада емін-еркін, Пікірді түгел шешті ішкі-тысқы (Батырлар жыры). Аштық ас талғатпайды, *а ш ы қ т ы қ* жас талғатпайды (Мақал-мәтел).

Ашықтық хат. *Ынтықтық, ғашықтық сезімдер туралы жазылған хат.* Ақтоқтыға арналғанмен кейбірінде аты аталмай, жалпы қыз атаулыға бағышталған *а ш ы қ т ы қ х а т т а р* сияктанатын (С.Жүнісов, Ақан сері).

АШЫҚТЫР= е т. **1.** с а я т. *Қыран құсты ұйретерде жем бермеу, аш қалдыру.* Бүркіт шақырған жемге келмесе, *а ш ы қ т ы р ы н*, аздан кейін тағы шақырып, өзі ұмтылып келгенше, жем бермейді (Ш.Айманов, Қыран.). Намысқой Имаш маған және басқаларға да айтпастан өз тірнегін, екі-үш күн жем жегізбей қойып, әбден *а ш ы қ т ы р а д ы* (Ә.Көшімов,

Жас аңшы). **2.** *Малды бауыздар, қырқар т.б. жасар алдында жемсіз қорада қамап ұстау.* Малды соярдың алдында *а ш ы қ т ы р а д ы*, бірақ суын үзбей беріп, союға үш сағаттай қалғанда, тоқтатады (Т.Телеуғалиев, Ет эксперт.).

АШЫҚТЫРУ *Ашықтыр етістігінің қимыл атауы.* Қойды тоқ кезінде қырқуға болмайды, сондықтан оларды ең аз дегенде 12–14 сағат *а ш ы қ т ы р у* керек (С.Омаров, Қой. бағу.). Солдаттар! Мені тыңдаңдар! Бұл матрос тегін келген жоқ, біздің бар астығымызды алып кетіп, бізді *а ш ы қ т ы р у* үшін келген жау (Ж.Мусин, Тау нұры). Егер оған қарамастан, адам қатты семіріп кететін болса, онда дәрігерлерге көрініп, солардың айтқанына сүйене отырып, тамақтың әртуінен аздан ішудің күндерін белгілеу, яғни шала *а ш ы қ т ы р у* керек болады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

АШЫҚТЫРЫЛ= е т. *Малды, қыран құстарды соя, қырқар алдында жемсіз, шөпсіз ұстау, қамау.* Қозы дәрі берместен бұрын 10–12 сағат *а ш ы қ т ы р ы л а д ы*, яғни түнімен енесінен бөлек ұсталып, ертеңіне таңертең дәрі бере басталады (Қ.Омаров... Қозы ауру.). Сойылатын күс 12–24 сағат бойы *а ш ы қ т ы р ы л а д ы*, яғни тауықтың, күрке тауықтың жемсауында, үйрек пен қаздың жұтқыншағында азық қалдығы болмауы шарт (Т.Телеуғалиев, Ет эксперт.).

АШЫҚТЫРЫЛУ *Ашықтырыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Малдың *а ш ы қ т ы р ы л у ы*.

АШЫҚХАТ з а т. б а с п а. *Құттықтау, шақыру т.б. елеулі шаралар мен мерекелерге қатысты өз тілектерін білдіруге арналған әсемделген баспа өнімі.* *А ш ы қ х а т т а й* аштым саған кеудемді, Қара көздер, кім сүймеген сендерді. Жалғыз ауыз жауабыңды аядың, Ой тұсаулап, бой құрсаулап сенделді (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АШЫҚ-ШАШЫҚ с ы н. *Ашылған, шашылған; бейберекет.* Қала орталығында – тонауға ұшырағандай *а ш ы қ-ш а ш ы қ* қалған магазиндер, ойран-сайраны шығып, орнында күлі ғана қалған өртенген үйлер (Б.Момышұлы, Москва.). Төсектер оңды жиналмай, *а ш ы қ-ш а ш ы қ* қалыпты (С.Бақбергенев, Біздің колхоз).

АШЫЛ¹= е т. **1.** *Айқарылу, ашық қалыпта қалу.* Дос қандай, дұшпан қандай, алыс қандай, Жан ашымас, *а ш ы л с а*, қымтар емес. Күдірде күні бойы ұзай берме, Кезінде кеңімей ме тым тар емес (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бұл-ғарымен қапталған қалың қара есік жылдам *а ш ы л ы н* кетті (С.Шаймерденов, Болашақ.).

Оның алдында баяндама тексі салынған папка *а ш ы л ы п* жатыр (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). **2.** а у ы с. *Жаңадан ұйымдастырылу, құрылу, басталу.* Қазақ театры алғаш музыкалық драма түрінде *а ш ы л д ы* (С.Мұқанов, Саяхат.). Ильминский қазақ сахарасында *а ш ы л ғ а н* мектептердің инициаторы болды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Ленинградта 1958 жылы тұңғыш аквариумшылар клубы *а ш ы л д ы*, ондағы аквариумдарда өсірілген сан алуан балықтар түрі еріксіз көз тартады (Қ.Қайымов, Су асты.). **3.** Белгілі болу, анықталу. Ұзақ жыл бұлжымас тарихи-геологиялық дамудың барысында Қазақстан жерінің тұлғасы мен қазыналарында белгілі сапалық ірі-ірі өзгерістер жасалуына себепші болған жағдайлар, Қазақстан геологиясының даму тарихында басты-басты кезеңдердің сыры *а ш ы л д ы* (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **4.** а у ы с. *Ақтарылу, шешіліп сөйлеу.* *А ш ы л ы п* айтса, тарқар кеуіл кірі, Айтпаса, кімге мәлім кімнің сыры? (Базар жырау, Шығ.). *А ш ы л ы п* сөздің тоғаны Әл бермейтін бөгеуге Сарқырап селдей қаптаса (Базар жырау, Шығ.). Алма бұл кезде бұрынғыдай көп *а ш ы л м а й т ы н* тұйық болып кеткен-ді (Қ.Сақабаев, Өткел.). Мен оларына *а ш ы л ы п* едім ғой, талай рет *а ш ы л ғ а м*. Біреуі сенді, біреуі сенбеді, біреуі мүсіркеді, біреуі мазақ қылды (Т.Тілеуханов, Біздің әке.). **5.** а у ы с. *Шынығу, ысылу, шыңдала түсу.* Көрген мен көрмегенде көп фарық бар *А ш ы л м а с* жігіт адам сыннан өтпей (М.Дулатов, Шығ.). Ұяң, әлі *а ш ы л м а ғ а н*, Қайдан айтсын «батырмыз» деп. Терлейді олар қысылғаннан: «Қалай ер боп отырмыз?» деп (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл). *А ш ы л м а ғ а н* қауын Оған кім ара тұра алады? *А ш ы л м а ғ а н* қауын, жарылмаған жұмыртқа іздейтін баяғы бейбітшілік шағымыз бар ма? Елдің не қымбаты, не асылы құрбан болмай жатыр? – деп Бекболат жолдасын дәлелмен жеңбек болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Абыройы [абұйры] ашылды. Ұятқа қалды, масқарасы шықты. Қол ұстасып қыз Назым, Уағда қылсам сенімен. Бір жаман келіп малы көп Алып кетсе айырып, *А б ы р о й ы м а ш ы л а р*, Қайғыменен басылар, Ат басындай жүрегім (Қамбар батыр). Қара бойда дамбалдан басқа түк жоқ, Оның-дағы балағы жырым-жырым. Тақсыр-ай ордаңызға қалай кірем, Жалаңаш *а ш ы л ы п* тұр *а б ұ й ы р ы м*?! (Шернияз ақын, Шығ.).

Арты [к...] ашылды. б е й п і л. *Абыройы төгілді, ұятқа қалды.* [Біреудің] жорғалықпен көңілін алсам кенеден надан әке-шешесін, адамшылығын жауырынан бір қаққанға сатады, тек

майордың күлгені керек деп, к...і *а ш ы л с а* да қам жемейді (Абай, Тол. жин.). Енді, үлкендер рұқсат қылмаған соң мақтанасың ғой, әйтпесе *а р т ы ң а ш ы л а р* еді? (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Аспан ашылды. а) *Бұлт сейілді, жауын-шашын басылды.* *А ш ы л а р а с п а н* әудемде, Басылар дем ап күн жауып. Сырлы да нұрлы дүниеге, Қарарсың сонда бір ауық (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Үш күннен кейін *а с п а н а ш ы л ы п*, ауа райы күліп сала берді (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Жел саябырсып, *а с п а н а ш ы л а й ы н* депті (К.Баялиев, Дегелек.). ә) п о э т. *Көңілдегі кірбің кетті, ашуы, реніші, күмәні тарқады.* Ашылсаң, *а с п а н* болып *а ш ы л*, кеуде, Таратсын ақша бұлттың шашын желге. Жарқ етсін көкжиектен жүрек-күнің, Ақтарып аппақ нұрын шашып жерге (М.Мақатаев, Шығ.). Міне, содан бір салқындық туындап, Күздің желі соғып өтті суылдап. Менің қайта *а ш ы л ғ а н д а а с п а н ы м*, Қолтығынан көрдім сені басқанын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мінезінде не шаруам бар басқанын! Мендік шабыт бір ғана сәт, Қас қағым. Қас қағымда сарт-сұрт егіп, Күркіреп, Қас қағымда *а ш ы л а д ы а с п а н ы м* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ашылып сөйледі. *Ақтарыла айтты, шешіліп сөйледі.* Содан былай екеуміз *а ш ы л ы п с ө й л е с е т і н* болдық. Оңашада кездесуді тілейтін болдық (Б.Майлин, Шығ.). Қарт көз жасын тыйып қайраттанып, *а ш ы л а с ө й л е д і* (С.Омаров, Өңгім.). *С ө й л е м е й д і а ш ы л ы п*, Көтермейді кеудесін... Тығып жүрмін жасырып, Біліп жүрмін келмесін (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бірақ Таңат оған *а ш ы л ы п с ө й л е г е н ж о қ*, қайта шаруасын онша анықтамай, тартына, көмескі қып айтқан (М.Әуезов, Шығ.).

Бағы ашылды. *Бағы жанды, бақытты болды.* Уағдадан табылдың. Ғидаят берсе жасаған, *А ш ы л ғ а н ы б а ғ ы ң н ы ң*. Қабыл болса тәубеңіз, Көп күнөдан арылдың. Маһшар сөзін сөйлемей, Сұбыханалла, неғылдым?! (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Ана Күлсияға обал болды-ау. *Б а ғ ы а ш ы л м а ғ а н* сорлы өзі (С.Сарғасқаев, Сынған тіс).

Беті ашылды. а) *Абыройы төгілді, қыз бала абыройынан айырылды.* *Б е т і а ш ы л м а ғ а н* қыз үйретілмеген аттай ғой. Колға тұрмай, тайқакси береді (Қ.Исабаев, Соңғы.). Ханның бергісі келмей отырғанын түсінген Керей намысқа шауып, Ғайып-Жамал Сұлтанбегімнің *б е т і н і ң а ш ы л ы п* қалғанын алыстан түспалдап сездірді (І.Есенберлин, Шығ.). Дәме

қыз, шыныңнан көп өтірігің, *Ашылған* ұятсыз боп *бетің* бұрын. Алдыма айыбымды сала ма деп, Сезіктен кетті өзгеріп сенің түрің (Айтыс). ә) *Еті үйренді, дағдыланды. Беті ашылмаған* шешем де, байы ұрмақ түгілі өлтіріп жатсын, тілін тартпайтын болды (Ө.Қанахин, Жер бас.). б) *Қысылып-қымтырылмады, еркінсіді, батылданды.* Әжем тіпті «өзің де жай жүрмейсің» деп, оңаша ұрсып алады, Жай жүруге бола ма? Тап күресіндегі көнтерілік, сыпайылық күн сайын жойылып, *бет ашылып* келеді (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Сол ұғымды жаттанды өлеңдерге өзі шығарған бірер жолды, кейде бір ауыз өлеңді аз-аздап қоса жүріп барып *беті ашылады* (М.Әуезов, Әр жыл.).

Боран ашылды. *Боран тоқтады, тыйылды, басылды.* Жетіге созылған *боран* бүгін ғана *ашылып*, жылы шуақ күннің көзі ықтасындағы қардың бетін жылтыратып, түлетіп жатыр (Б.Майлин, Шығ.).

Борбайы ашылды. с ө й л. *Мүшкіл халі көрінді, қиналды.* Бұларға бергенше, нашар кісі бізге бер, мына *ашылып* отырған *борбайым* ы з д ы жабайық (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Есік ашылды. *Жолы болды, керегі алдынан шықты.* Ер адамның алдында *Ашылатын* е с і г і болсын. Әйел адамның алдында тербетін бесігі болсын (7777 мақал).

Етегі ашылды. *Абыройы төгілді, берекесі кетті.* Дөң асқан мал табылмай, *ашылған* е т е к жабылмай, Біріне-бірі сеніспей, Бетбетімен ел кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жолы ашылды. *Ойындағысы болды, мақсатына жетті, дегені болды.* Жаратқан өзі жар болса, *Жолы ашылған* жігітке Жарық қылар күндіздей, қараңғы, айсыз тұманды (Базар жырау, Шығ.).

Жүрегі ашылды. *Кеңпейілденді, қуанды.* *Ашылса* мектептестің кең *жүрегі*, Көрінді тіл қатысқан ем-тілегі. Жанары баяғыдай жарқ еткенде, Мен түгіл, бәйбішем де елжіреді (К.Салықов, Жезкиік).

Көзі ашылды. а) *Оқыды, білім алды, жақсы-жаманды айыра білетін болды.* Надандық енді бізге өкпелемес, Мұратқа ешбір надан жеткен емес. Көкіректен *көзі ашылған* қайбір ғалым, Мұратқа жетпей олар кеткен емес (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Баланы оқытсақ, білім алсын, *көзі ашылсын* дейміз де (Д.Досжанов, Зауал). Ғылым үйрен, *ашылсын* *көзің*, жастар, Тәрбиеле өзінді-өзің, жастар. Өзің біліп нешкімге айтпай қойма, Білгенінді тезірек халыққа шаш, бар (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Көкірегін, санасын оятты.* Дөркембай-ай! Жоқшылық пен жалшылық ел ішін кеулеген

ғой. Сенің көзінді қыран көзіндей етіп сол ашқан екен. *Өз көзің ашылумен* бірге менің де көзімді қоса ашып отырсың десем керек қой! – деді Абай Дөркенбайға (М.Әуезов, Шығ.). б) *Азаптан құтылды, жаны жай тапты.* Жаңалық жатпас тегі елде, Ликбез – соның бұлағы. Саңырау, соқыр Шегеннің, *ашылды* *көзі*, құлағы (Ж.Молдағалиев, Шығ.). *Көзі ашылсын* ұлы қуаң даламның, Хан басыңмен айнып кетсең, еркінде, Тұрар болсаң сертінде (М.Шаханов, Ғасырлар.). в) *Түсінді, мән-жайын анықтады.* «Ой, тәйір-ай, облысыңның өзінде менен асқан адам жоқ екен ғой», – деп жүргенімде, осы өткен жылы ғана *көзім ашылды* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). *Көз ашылды*, ондай жұмысқа енді аяқ басар ма екенбіз! (С.Шарипов, Шығ.). Жыл сайын, ай сайын, кейде тіпті, күн сайын көкірегіміз – бір тепкі. *Көз ашылар* бар ма сірә, бұл дерттен, – деді Әбді Абайға (М.Әуезов, Шығ.). г) *Әңгіме, сөздің тиегі ағытылды, еркін шықты.* Пештің алдына жайғасып алған соң, әңгіме *көзі ашылып*, сөзде еркін шыға бастады (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Көкірегі ашылды. *Көңілі сергіді, тынысы кеңейді, жадырады.* Сені қыссам, *көкірегім ашылып*, Тойынғандай болады туғалы бір аш үміт. Бірге жасай берейін өзінменен, құлыным, Келетұғын жылдарға қайтемен енді асығып (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). *Көкірегім* шайдай *ашылды*, Көмекейім күмбірлеп кетті (С.Омаров, Қайырлы.).

Көңілі ашылды. *Жадырады, көңілі көтерілді.* Сарша тамыз күзге *көңіл ашылып*, Толқып тұрмын, Жүрекке жыр тасылып. Қызыл жапырақ тағы да бір жарқ етті, Қоштасарда бой жазуға асығып (К.Салықов, Жезкиік). *Ашыл, көңілім*, хош ұрып! Сөйле, тілім, жосылып! Тереңнен барып тер гауһар, Ақыл мен білім қосылып! (О.Шораяқов, Шайыр). *Ашылса* қара *көңіл* жаққан шамдай, Қайдан ондай боламыз біз сор маңдай? Тексеріп екеуімізді сұрап болдың, Шырағым, тілер едің өзін қандай? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Күн ашылды. *Жауын басылды, бұлт сейілді.* Кеш батқан соң *күн ашылма* деп едім, ашылмады (М.Әуезов, Қараш.). *Күн ашылып* ыси бастаса, Алатаудың мұз бен қары ери бастайды (С.Бегалин, Төлбасы). Ертеңіне жауын басылды, *күн ашылды* (Қаз. ертер.).

Қабағы ашылды. *Көңілі көтерілді, жадырады, көңілденді.* Мені жақсы көретұғын баланы Қиялдағы үйіме әкеп жаңағы Сыйладым мен конфет беріп, шай беріп, Риза боп *ашылған* *шақабағы* (Т.Молдағалиев, Шақырады

көктем). Соңғы күндерде Құрмаштың *қ а б а ғ ы а ш ы л а р* емес (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Қақпағы ашылды. *п о э т. Ойы, сыры сыртқа шықты, белгілі болды.* Күн жарық, енді бүгін ашық аспан, Жатыр ел шындық айтып жасырмастан. Менің де тарихым бар бір кішкентай, *Қ а қ п а ғ ы* көптен жатқан *а ш ы л м а с т а н* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Соры ашылмады. *Бағы жанбады, қырсықтан арылмады.* Барса барсыншы, *с о р ы а ш ы л м а с* па екен?— деді ойында (С.Мұқанов, Аспаз). Егін де шықпай қалды биылғы жыл, Өмірі *с о р ы м ы з* бір *а ш ы л м а д ы* (Қ.Бекхожин, Мариям.). Майданға түс, сыбаға ал заманыңда, *а ш ы л д ы* маңдайыңның қалың *с о р ы* (Т.Молдағалиев, Шығ.).

Сыры ашылды. *Жасырын ойы, құпиясы белгілі болды.* Шау тарта жаным бастады-ау, Айларды қуып жылдарым, Айтылмай қалса, масқара-ау, *А ш ы л м а й* жүрген *с ы р л а р ы м* (М.Мақатаев, Шығ.). *А ш ы л м а ғ а н с ы р л а р ы м* да, Қырларым да бар менің. Талдап көрші жырларымды, Жете қойса дәрменің! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Тарихы ашылды б е й н. *Жаңа дәуір бас-талды.* Біз жараттық мынау ғажап ғасырды, *Т а р и х ы* оның біздерменен *а ш ы л д ы*. Біздің мына қолтаңбамыз басулы. Құрметтендер жиырмасыншы ғасырды! (М.Мақатаев, Шығ.).

Тұман ашылды. *Тұман сейілді, тарқады.* Ел елдетер, елдетер, *А ш ы л ғ а н т ұ м а н* желдетер, Жақсылардың алдында Біразырақ сөйлесем, Онан да менің нем кетер (Шал ақын, Өлеңд.). Жиырма жеті жасында Тап қылды тағдыр басыма *А ш ы л м а с* қара *т ұ м а н д ы а й* (Базар жырау, Шығ.).

Тығыны ашылды. *Үдей тұсті.* Күннен-күнге ұласып, *А ш ы л д ы* даудың *т ы ғ ы н ы*. Меңдіқара, Дербестің Көп дәулеттен айырылып, Басынан асты шығыны (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

Тынысы [сарайы] ашылды. *Тынысы кеңейді, демалысы жақсарды.* Қордайдың айналайын жерінен де, Тұнық су, қоңыр салқын желінен де, Шаң-топырақ болмайды, көк майсалы, *Т ы н ы с ы м а ш ы л д ы* ғой күннен-күнге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Кеуденді кере жұтқан сайын *с а р а й ы ң а ш ы л ы п*, бойыңа қайдағы бір қуат біткендей боласын (З.Ақышев, Ақбел.).

Ұйқысы ашылды. *Ұйқысы тарап кетті, сергіді.* *Ұ й қ ы с ы* көптің *а ш ы л а р* Айтушы дұрыстап жырласа (Базар жырау, Шығ.). Көл — көкке, көк — көлге кеп асылады, *Ұ й қ ы с ы*

аққулардың *а ш ы л а д ы*. Сұлулыққа сұқтанып, қашып әлі, Ана-жүрек солқ етіп басылады (М.Мақатаев, Шығ.).

АШЫЛ² = е т. *Кірі кетті, тазарды.* Көйлектің кірі жуса, *а ш ы л а д ы*, көңілдің кірі айтса, ашылады (Мақал-мәтел). Кірден *а ш ы л м а ғ а н* жаулығы иығында жатыр. Шашы уындуын. Ол өзіне жақындап қалған кісілерді көріп, шашын жиды, жаулығын қайта тартты (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Төңірек кірінен *а ш ы л ғ а н* бәтестей түгел сықырлап тұр (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

АШЫЛАР-АШЫЛМАСТАН ү с т. *Толық ашылмай жатып.* Есік *а ш ы л а р-а ш ы л м а с т а н* зып етіп ұзын кірлікті, ақ сұр қыз үйге кіріп келді (Ә.Әбішев, Замана.). Есік *а ш ы л а р-а ш ы л м а с т а н*, лып етіп жерге түскен жігіт жаңағы аялдамаға қарай екі өкпесін қолына ала жүгірді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

АШЫЛМАҒАНДЫҚ з а т. *Ұяңдық, түйықтық.* Бала үндемей, төмен қарап жер шұқыды. Әлі *а ш ы л м а ғ а н д ы ғ ы* ма әлде аузының сараңдығы ма, әйтеуір томсырауы көп, түйық, суық жан. Ішінде не барын білдірмейді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

АШЫЛМАЛЫ-ЖАБЫЛМАЛЫ с ы н. *Ашылып-жабылатын.* Қырымда және Эстонияда қара ала үйрекке аузы *а ш ы л м а л ы-ж а б ы л м а л ы* қақпақты ұяны қолдан жасайды (Б.Муханов, Қазақст. өсімдік.).

АШЫЛМАСТАЙ с ы н. *Айықпастай, құтылмастай.* О, төңірі қайырымсыз, анамды алдың, *А ш ы л м а с т а й* басыма қайғы салдың! (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Агеке-ау, қымыз қойдық алдыңызға, Өнерге түспей жатып салдыңыз ба? Ойламай қонақ жөнін салдықпенен, Пөлеге *а ш ы л м а с т а й* қалдыңыз ба? (Айтыс).

АШЫЛУ *Ашыл етістігінің қимыл атауы.*

1. Ашық қалу, айқарылу, жабылмау. Қалаға келсе, кеңсе жабылып қалған екен. Ертеңгі *а ш ы л у ы* н күте алмай, шаруаларын бітіріп, кері қайтуды дұрыс көріскен (Б.Шалабаев, Өмірде.). **2. Жаңадан басталу, ұйымдастырылу, құрылу.** Ресейдегі Қазақстан жылының ресми *а ш ы л у ы* мен Мәскеуде өтетін Еуразиялық экономикалық қауымдастықтың экономикалық форумы сәйкес келді («Жас Алаш»). Қазір слет *а ш ы л у* керек (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сәуір айының басында Ресейге жасаған ресми сапары аясында Мәскеу қаласының орталығында адамзаттың ұлы тұлғасы ақын Абайға ескерткіш *а ш ы л у ы* отандастарымыздың мерейін өсіріп, қуанышқа бөледі («Егемен Қазақстан»). **3. Белгілі болу,**

анықталу. Дифференциалдық және интегралдық есептеулердің *ашылуы*, жалпы алғанда, жаратылыстану ғылымдарындағы, жеке алғанда, математика ғылымындағы үлкен төңкеріс болып есептелді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Ауа райының ашылуы. с ө й л. *Күн райының ашылуы, бұлттың тарқап, күннің шығуы. Ауа райының ашылуы* н күткен Лал тобы астынан жабылған қалаға бармастан бұрын жол-жөнекей әуелі Гүлжан жатқан қызыл жартас түбіндегі қабір басына соға кетті (Т.Шаханов, Жоғалған.).

Қабағы ашылу. Көңілі көтерілу, көңілдену, жадырау. Оның да буын-буынын діріл билеп, Бәтен өлгеннен бері *ашылу* ды қойған *қабағы* түксіе түсіп, төніп келген Олжекеңе тайсалмай қарады (Қ.Исабаев, Серт).

Театр шымылдығының ашылуы. б е й н. *Театрлық қойылымның басталуы. Театрдың шымылдығы ашылуы* н әлі бір сағат уақыт бар (С.Мұқанов, Өсу жол.).

АШЫЛУЛАР з а т. г е о г р. а с т р. *Бұрын беймәлім болған жаңа жерлердің, табиғат және гарыш нысандарының табылуы.* Бұл кезең ұлы географиялық *ашылуларға* толы болды («Білім және еңбек»).

АШЫЛУЛЫ с ы н. *Ашылған, ашық күйінде.* Олардың алдында Зейнолла Құлжанов бар. Қолына беті *ашылулы* Құран ұстаған – бұл берілгендік, бейбіт тілегендік белгісі еді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Мол жеткен жан-жағына жақсылығы, Болмаған мейірімде тапшылығы, Кісі ғой рақаттың сарайындай, Есігі әрқашанда *ашылулы* (Ғ.Қайырбеков, Торғай.).

АШЫЛУСЫЗ с ы н. *Ашылмаған, жабық.* Қарт жүрегі – көмбе. Көбі *ашылу* с ы з жер қойнауына енеді (Д.Досжанов, Зауал).

АШЫЛЫМ з а т. 1. г е о л. *Тұп тау-жыныстары жер бетіне шыққан жер. Ашылым* д а р табиғи және жасанды *ашылым* болып екі түрге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология). Жай көзбен көріп зерттеу және шамалау алдымен тау жыныстарының табиғи *ашылымдарын* д а жүргізледі (К.Сапарбайұлы, Геология.). 2. *Ғылым, өнер, әдебиет салаларындағы соны жаңалық, тың құбылыс.* «Әдебиет майданы» журналының 1934 жылғы бірінші, 1935 жылғы бесінші сандарында алғаш жарияланған Б.Майлиннің бұл повесі әдебиетіміз өмірінде және қалың оқырман қауым үшін де келелі бір құбылыс, үлкен *ашылым*, зор жаңалық болып отыр (Сөзстан).

АШЫЛЫП-ЖАБЫЛ = е т. *Біресе ашылып, біресе жабылу. Ашылып-жабылған* есік

сықырына назарын аударып, ақырын басын көтерді (З.Шашкин, Сенім). Сегізден жарты сағаттай кеткен шамада аудитория есігі *ашылып-жабылып* тұрады (З.Қабдолов, Өмір үшк.). Есіктің *ашылып-жабылған* ы н да құлағымызды салып, тың тыңдап, тағы да бір сағаттай жаттық (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Ал көшеге шығып кетті дейтіндей есіктің *ашылып-жабылған* ы н да естіген жоқ (Қ.Исабаев, Соңғы.).

АШЫЛЫП-ЖАБЫЛУ *Ашылып-жабыл етістігінің қимыл атауы. ≈ Ашылып-жабылуға* жеңіл.

АШЫЛЫП-ЖҰМЫЛ = е т. *Біресе ашылып, біресе жұмылу.* Жанында қалың құрақты көлсымақ қара су бар екен, соған жиналған құстардың дауысы естіледі. Дәл төбесінде пернелі тұмсығы *ашылып-жұмылып* бозторғай шырылдап тұр (Б.Шалабаев, Өмірде.). Жүдеген қу сүйек дене қимылдамады. Тек *ашылып-жұмылып* қарманған қолына жұққан қан еденге де жұға берді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

АШЫЛЫП-ЖҰМЫЛУ *Ашылып-жұмыл етістігінің қимыл атауы. ≈ Ашылып-жұмылуы* тез.

АШЫЛЫП-ШАШЫЛ = е т. 1. *Ашық-шашық, жалаңаштанып қалу.* Иланшы Қадырхан әуелі күтуші жігітті шақырып алып, *ашылып-пашылған* ханшаны киіндірді (Д.Досжанов, Жібек.). 2. *Шашылу, ақтарылу, ретсіз жату.* Исламқұловтың жауынгерлері сол іргеден бастап, *ашылып-пашылып* жатқан мақталарға керосин құйып, от қоюға кірісті (Майдан). Олар тірісінде *ашылып-пашылып* салдырған қорымдарын қайта бұзып, қор болды (И.Сатыбалдиев, Жартас.). 3. с ө й л. *Шығындалу, бар жинағанын шашу.* Осы неғылып осынша *ашылып-пашылып* кетті? – десті (М.Әуезов, Қараш.). Алты тұтқын бір сәт уайымды ұмытып, түрікмендердің асы қандай болады екен деп, айналасына қызыға қарасты. Қазақтардай *ашылып-пашылып* жатқан бұлар жоқ (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АШЫЛЫС з а т. *Ашылу салтанаты.* Тоғысудың *ашылысы* н а Дәрмен радиодан қанармын деп ойлаған еді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

АШЫЛЫС = е т. *Ішкі ойды, сырды ақтарысу, ашық сөйлесу.* – Сен тосасың ба? – Тосам. Төзімім таусылды. Бүгін Шынтаспен *ашылыс* а с ойлесем (Т.Ахтанов, Дала сыр).

АШЫЛЫСУ *Ашылыс етістігінің қимыл атауы.* Абай сөзі *ашылысуға* қамшы болды (М.Әуезов, Абай).

АШЫМА з а т. с ө й л. *Ашымал.* – *Ашым а* күйіп берейін бе? – деді Салтанат (Д.Исабеков, Мазасыз күн.). Бектемір тартып біткен темекісін шөп арасына лақтырып жіберіп, салқын *ашым аны* құмарта сімірді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

АШЫМАҚ¹ с ы н. с ө й л. *Ашы.* Мұржадан көтерілген қидың *ашым ақ* түтіні де танауға тиіп, көңілін сергітіп жіберді (М.Сүндетов, Есексіз.).

АШЫМАҚ² з а т. с ө й л. *Ашымал.* Қора көлеңкесіне атын байлап, ағаш аяғы жер желкесін нұқылап барып, мекеніне кіреді. Қараңғы дәлізде үйреншікті салқын *ашым ақ* тауып ішеді (Ө.Тарази, Асу.).

АШЫМАЛ¹ з а т. т а м а қ. **1.** э т н. *Сұт қосып, бидайдан не басқа дақылдан қайнатып жасалған көже; аздап кұшала қосып ашытқан сусын.* Аяқ астынан бидай көже не кеудені кең сарайдай аңыратып ашып жіберетін *ашым ал* ішкім келіп, сілекейім шұбырды (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Біреуі көпененің астында тығулы жатқан торсықты әкеліп, сабына бүлдірге өткізген ағаш тостағанмен *ашым ал* бидай көжені үлестіре бастады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Бұдан жүз жыл бұрын өткен Таубастар, жаның жаннатта болғырлар, осы арша күбіден *ашым ал* ішкен (С.Мәуленов, Танд. шығ.). **2.** *Әлсіз алкогольді ішімдік, спирт өндірісінің шикізаты.* *Ашым ал* ды өндірісте айдау аппаратында өңдеп, спирт алады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АШЫМЫҚ з а т. с ө й л. *Ашымал* (әлсіз алкогольді ішімдік өндірісінің шикізаты). Адам қоғамның бұл замандағы алдына тартылған тағамының баршасынан да «Соғыс» атты бір *ашым ық* кермек дәмі бар жайсыз у татиды (Ғ.Сланов, Жанартау).

АШЫН= е т. **1.** *Ашу кернеу, ызалану.* Айтысатын жас ақын, Бүгін топты жарыңдар. «Мін болмаса, сын болмаса». Ыза болса, *ашын ар* (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ақ шашты анаң аһ ұрады, сөнеді де жанары, Ару жарың *ашын ады*, жамылады қараны. Құсқан сия секілденіп сәбиіңнің жанында, Мәңгі бақи қап-қара дақ қап-қара боп қалады (М.Мақатаев, Шығ.). Ақысы кеткен адамша Сөйлеме қатты *ашын ып* (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Күйіну, күйзелу.* Жаныма батқандықтан, *ашын амын*, Мен неге жаяуым деп басыламын? Малым жоқ Шорман айдап алатұғын, Қорлығын Шормановтың паш қыламын (Жаяу Мұса, Өлеңд.). Бір ауылдың қадірлі адамы өліп жатқанда, бұлар *ашын баған да*, кім *ашын ады* (С.Жүнісов, Жапанда.). Көңілімде мұңыңды

айтып, *ашын ған ың*, Жоқ шығар тап сол жерде жасырғаның (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Жаны ашынды. *Қам жеді, жайын ойлады.* Бектеріме күйініп, қайғы жеп, *жаным ашынды* (Батырлар жыры).

АШЫНА [ир. أَشْنَا] з а т. **1.** *Тамыр-таныс, сырлас; дос.* Отар мен Нияз сол өздерінің *ашын алары* – геолог Ахметтің пәтерінде жатты (С.Сейфуллин, Әңгім.). Ол енді бұл ауылмен де *ашын а* келетін жөні бар ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Болайық жолдас, *ашын а*, Өтіріктің орны жоқ, Айтпаймын сөзді асыра (Ү.Көрібаев, Танд. шығ.). **2.** *Көңілдес, ғашық.* Ғабдулла Қалдыбайдың сөзіне құлақ аса қоймады, кеш бата *ашын а* әйелінің үйіне қарай аяңдады (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Қызың қайдағы біреумен *ашын а* дейді. Алтын басымды аяқасты қып, қорлап жүрген көрінеді (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қиссаның аяғында қатыны молданы алдап соғып, оған білдірмей, *ашын а* жігітімен қаладан қашып шығады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Ашына болды. а) *Дос, жолдас болды.* Айдауға түсіп аңсызда, Абыройды білмейтін, Ақымақпен *болма ашын а* (Базар жырау, Шығ.). ә) *Ғашық, ынтық болды.* Келмесең егер сен бізге, Сау болмас па ем, әлбетте? *Болма-сам ашын а* мен сізге, Түспес ем мұндай бейнетке (Абай, Тол. жин.).

АШЫНА-ЖАЙ з а т. **1.** *Таныс, сырлас адам.* Жеңгей: – Жарайды. Шайбаймен жақсы таныс па едің? – деді. – *Иә, ашын а-ж а й* едік, – дедім (С.Сейфуллин, Тар жол.). Бастықтармен менің *ашын а-ж а й* екенімді қайдан білесің? (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Ол совхозға Гончаровтармен бірге келіп, бір бөлімшеде істесе де, оқта-текте келіп-кетіп жүргені болмаса, олармен *ашын а-ж а й* бола алмаған еді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). **2.** *Көңілдес, ғашық адам.* Бірақ қыздың сонау Хон-Пикпен арасында болған *ашын а-ж а й* сыры есіне түскенде, Саржан өзінің көңіл толқынына бөгет сала беретін (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.). Айтқан сөзің мәрделі жігіт-ақсың, *Ашын а-ж а й* болар ең бір күн жатсаң. Өзің қандай болғанда, мен де сондай, Қандай шіркін қашпайды, ебін тапсаң? (Айтыс).

АШЫНА-ЖАЙЛЫҚ з а т. *Көңілдестік, ғашықтық.* Ол ол ма, мұғалім Алматыдың өзінен оқитын, тәрбиелеп жүрген Алтын сияқты қызға *ашын а-ж а й лығы* білініп қалды («Қаз. әдеб.»).

АШЫНАЛАС= е т. *Көңілдес болу.* Жүмекеңге оның ешқайсысы ой салмайды. Аңын

атып, әйелдермен *ашын ала сый*, өз рақатымен болды («Жалын»).

АШЫНАЛАСУ *Ашыналас етістігінің қимыл атауы*. Бөтен біреудің ас ішкен ыдысынан да жиіркенеді емес пе адам? Оның қасында әйеліңмен әлдекімнің *ашын ала сұуы* да жаныңа түскен жара да бір (Б.Нұржекеев, Күтумен от.).

АШЫНАЛЫҚ з а т. *Көңілдестік, гашықтық, жақындық*. Марья Левенштернді не қабылдамайды, не еркек пен әйел арасындағы қарым-қатынас *ашын алалық* дегенді түсінбейді (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

АШЫНДЫҚ з а т. *Ашыналық*. Оның есесіне Демежан енді *ашынды ққа* кетіп еді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

АШЫНДЫР = е т. 1. *Ызаландыру, ашуын тудыру*. Патшаның мырзалары халықты әбден *ашындырды* ғой (М.Қаратаев, Далада.). Отырған жұрт «өділ айтылған билік, ағайынды *ашындырмай*, қандай есебін тапқан», – десті (С.Бегалин, Бала Шоқан). 2. а у ы с. *Ширектіру, ширату, ысылдыру*. Тіршілік тартысы, тұрмыс талқысы – қиын нәрсе ғой. Ол біреуді *ашындырса*, тағы біреуді адастырады, жарға жығады (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Үш рет төгілген қан Тәбішті *ашындыра*, ширата түскен. Кеудесіне кек, білегіне күш бітірген (С.Сейітов, Сөз сұра.).

АШЫНДЫРУ *Ашындыр етістігінің қимыл атауы; ызаландыру, ашуын тудыру*. Бақтығұл қайтарып сөз қатқан жоқ, болысты *ашындырмауға* а бекінді (М.Әуезов, Қараш.).

АШЫНТ = е т. 1. *Ашу кернету, ызаландыру*. Деп күңіреніп жыршылар, *Ашынтып* ерлер жігерін. Ерге қымбат намыстар, Айырмақ жаудан өз жерін (С.Бегалин, Таңд. шығ.). Қара тастан да мейірім күткен ақынды қатыгез жандар *ашынтып* алып жүрмесін (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Төбіреніп, күңірену*. Тарастың от жырлары баурап бізді, Туыстай жақындатқан арамызды. Елім деп тамған ыстық оның жасы, *Ашынтықан*, күйіндірген даламызды (А.Шамкенов, Жасыл жайлау).

АШЫНТУ *Ашынт етістігінің қимыл атауы*. ≈ Әбден *ашынтыу*.

АШЫНУ *Ашын етістігінің қимыл атауы*. 1. *Ызалану, ашулану*. ...Күресуде екі өмір, тыншымапты (Екі дүние, болмайды жасыруға). Дүниенің жартысы күншуақты, Дүниенің жартысы *ашыну* да (М.Мақатаев, Шығ.). Поэзия, сенен де, өзгенен де Дәуірдің ақиқатын жасыра алман. Жасыра алман қуанып, *ашыну* да, Жасыра алман сабырым, ашуымды... Жел уақыт мінгізіп желмаяға, Алып қашып

барады ғасырымды (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Күңірену, төбірену*. Қорқыт ұзақ бір күй ойнаған. Іші толы – өксік, ызың-ызың, әр кезде *ашыну*, айтуы бар ғаламат күй (Д.Досжанов, Тұлпар.). 3. *Наразы болу, қарсылық білдіру*. Жерді күшпен тартып алу қазақ халқының үлкен наразылығын, патша үкіметінің отаршылық саясатына *ашыну* туғызды (ҚазССР тарихы). Әлем халқының 20 процентін құрайтын мемлекеттер жер шары байлығының 80 процентіне ие болып отырған қиғаштық жойылмайынша, дамып келе жатқан елдердің қарызы астрономиялық цифрға – алты триллион доллардан асып кеткен жағдай сақталып отырғанша, адамдар *ашыну* қоймады («Егемен Қазақстан»).

АШЫНУЛЫ с ы н. *Ызалы, ашулы*. Мәнсияның *ашынулы* үні сары масадай ызыңдап, құлағынан кетпей қойды (А.Шамкенов, Толқын.).

АШЫНУШЫЛЫҚ з а т. *Ызаланушылық, ашу кернеушілік*. Мұнан артық *ашынушылық*, мұнан артық өкені жерлеушілік бола ма? (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.).

АШЫҢҚЫ с ы н. *Сәл ашылған*. Үнемі *ашыңқы* жүретін ерні онан сайын дымқылдана түседі (Т.Тілеуханов, Шарапат.).

АШЫП-АРЫП ү с т. 1. *Қарны ашыт, жадан-жудеп*. Азықсыз, көліксіз жаяу алыс жол жүріп, *ашып-арып*, Москваға жетіп, өзі іздеген оқуына тұяғын ілді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Келеді алыс жерге жылдам барып, Пароходтар ғажайып суды жарып. Көлікпенен көббаға барған ғажы Ғамірге келуші еді *ашып-арып* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 2. *Бейнеттеніп, шаршап-шалдығып*. Айтамын деген сөзі барғандағы, Диірмен сынып, бүлініп қалған бәрі. Егінді қазып кетіп, малды әкеткен, Жиылған *ашып-арып* талғандағы (XX ғ. қаз. ақын.). Жүрді Әшқаш Мақаранға дереу алып, «Шешін, – деп, – белді, тақсыр, сонда барып». Жіберді жүрмей жатып озғыншыны, Келед деп осынша әскер *ашып-арып* (Т. Ізтілеуов, Рүстем.). Шексе де жол бейнетін *ашып-арып*, Қуантып ағайын мен ата-анасын (Батырлар жыры.).

АШЫП-ЖАБУ *Ашып-жап етістігінің қимыл атауы*. Ауру көмей жаққа ауысқанда, ауызды *ашып-жабу*, тамақ іну үлкен күшке түседі (С.Баймақанова, Ауыз. рағы).

АШЫП-ЖАП = е т. *Біресе ашу, біресе жабу*. Үй-үйдің есік, қақпасын сарт-сұрт *ашып-жабу*, әлденені даңғырлата құлатып барады (М.Сүндетов, Ескексіз.). Құрбақаның аузын-

дай мол аузын *а ш ы п-ж а у ы п*, тамсанып Бопан тұр, ол да тығылып келген сияқты (З.Иманбаев, Дала.). Жайықтың ақ түлкісі Аралдағы, Алдымнан сен бір қашқан маралдағы. Қараймын тамағымды *а ш ы п-ж а у ы п*, Тауыңның ақиықша Оралдағы (Ақан сері, Шығ.).

АШЫП-ЖАРЫП ү с т. *Анықтап, айқындап, дәл.* Ол тіпті, өкпе-назы болса да, Құнанбайдың алдында *а ш ы п-ж а р ы п* еш нәрсе айта алмайтын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Онысын естиде ме, естімеді ме, Әтіке *а ш ы п-ж а р ы п* ештеме айтпады. «Бол, бол» деп тек тезде берді (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

АШЫП-ЖҰМ = е т. *Бірісе ашу, бірісе жұму.* Ал, бозбалалар! Сендер де айтыңдар! Қыз екеш қыз да айтып келеді, – деп кеу-кеулеген соң Мұсатай, Әйткен сияқты боз-балалар да керіліп, ырғалғандай, көзін *а ш ы п-ж ұ м ы п*, айғайды салып, бүгінгі көшті ойын-сауық қылып жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жауырынын орындықтың арқалығына сүйеп, көзін *а ш ы п-ж ұ м ы п*, үй ішіне көз салып отыр (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). Осы ойын көзін өрең *а ш ы п-ж ұ м ы п* жатқан бөбекті емізіп отырған анасына айтып еді, сірә, ұнатпады білем, үндемей қалды (Ж.Өмірбеков, Елеусіз).

Көзді ашып-жұмғанша. *Лезде, тез, жылдам.* *К ө з д і а ш ы п-ж ұ м ғ а н ш а* тұт-қиылдан тап берген жендеттермен қоян-қолтық қанды айқас басталып кете барды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). *К ө з д і а ш ы п-ж ұ м ғ а н ш а* алғы тұтқынның шашы алынды. Шаш алғыштар қанжарларын сүртіп, қындарына салды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Көрі өлсе, соққан дауыл тынғандай-ақ, Жас өлсе бәйтерегін сынғандай-ақ, Жігіттер, жас кезінде тәубаға кел, Ажал деген – *к ө з д і а ш ы п-ж ұ м ғ а н д а й-а қ* (Шал ақын, Өлең.).

АШЫП-ЖҰМУ *Ашып-жұм етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көзді *а ш ы п-ж ұ м у*.

АШЫП-ШАШ = е т. *Ашып тастау, шашу.* Үй мүлкін, дүниесін *а ш ы п-ш а ш қ а н*, аяқ алып жүруге орын жоқ («Лен. жас»).

АШЫП-ШАШУ *Ашып-шаш етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үйді *а ш ы п-ш а ш у*.

АШЫП-ШАШЫП ү с т. *Қалай болса солай, бей-берекет.* – Ал, жей қойыңдар, торғайлар! – деп *а ш ы п-ш а ш ы п* тастады. Торғайлар ду етіп жерге гүсіп, қайырымды атасының шашқан тамағын қуана-қуана теріп жеді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Етегін *а ш ы п-ш а ш ы п*, тым ретсіз отырыпты. «Келін, жина етегіңді», – дей беріп еді, шап ете қалды («Лен. жас»).

АШЫР = е т. с ө й л. *Аштыр.* Біздің арада да [Оралда] күні-түні түтеген боран соғып,

көзді *а ш ы р м а д ы* (С.Мұқанов, Мөлдiр махабб.).

Адымын ашырмады. с ө й л. *Адымын аштырмады.* Екінші бір жирен төбел байталды да Жүкен *а д ы м ы н а ш ы р м а й* құрықтан ұстап ноқталады (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Аузын ашырды. с ө й л. *Аузын аштырды, таң қалдырды.* Кешегі Торғайда болған жағдай, патша губернаторына, яғни патшаның өзіне қарсы тұрған Амангелдінің көзсіз ерлігі жайлы лақап бөрінің *а у з ы н а ш ы р д ы* (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Аузын ашырмады. с ө й л. *Аузын аштырмады.* Әзілкеш келіншектер ыңғайын тауып Сартай күйеуге сөз тигізіп қояды. Бірінен соң бірі ұтылап, *а у з ы н а ш ы р м а й*, сөзбен сілейтіп қойды (С.Омаров, Қайырлы.). Жігіт дауға шебер екен, қыздың *а у з ы н а ш ы р а р емес* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Көзін ашырмады. с ө й л. *Көзін аштырмады.* Жаяу әскерді зеңбіректен айырып, жерге жабыстырып тастамақ, машина экипажының оқтан *к ө з і н а ш ы р м а й*, басына екіталай күн туғызбақ (С.Сейітов, Сөз сұра.).

АШЫРҚАН = е т. **1.** *Тамақтың ащылығын, қышқылдығын сезіну.* *А ш ы р қ а н д ы*, түкірді, тамағын қырды білем (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жас бала бие сүтін *а ш ы р қ а н ы п*, лоқсып құсып, жылап қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жамырасты жұрт тағы, Ат та дереу байланды. *А ш ы р қ а н а* ұрттады, Местен құйған айранды (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *а у ы с. Ұнатпау, жақтырмау.* Дүние шіркіннің тәттісіне түшіркеніп, ащысына *а ш ы р қ а н б а с а*, адам сорлы не көрдім деп кетеді (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). – Е, е, сол ма, «жасырын сырың» – деп, әйелдің көңілі *а ш ы р қ а н ы п* қалды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Ащы жырым құйылса өтке барып, *А ш ы р қ а н ы п* алайда сөкпе, халық (М.Мақатаев, Шығ.).

АШЫРҚАНДЫР = е т. *Тамақтың ащылығын сезіндіру.* Арасында сөйтіп *а ш ы р қ а н д ы р ы п* қой (Ауызекі).

АШЫРҚАНДЫРУ *Ашырқандыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А ш ы р қ а н д ы р у* үшін.

АШЫРҚАНТ = е т. *Тамақтың ащылығын, қышқылдығын сезінту.* Лимон қышқылы кімді болса да *а ш ы р қ а н т н а й* тұра алмайды («Лен. жас»).

АШЫРҚАНУ *Ашырқан етістігінің қимыл атауы; ұнатпау, жақтырмау.* Көңілімде кейбір кобалжу, *а ш ы р қ а н у*, тігіркену, сес-кену болса да, мен де оған білдіргім келмей, қатуланып қабақ шытпай, баяғыдай ерке мінезбен қарсы алдым (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

АШЫРУ с ө й л. *Ашыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көз а ш ы р м а у ғ а айналды.

АШЫС= е т. *Бірге ашу, бірге табу, іздеу.* Шоқан мен Сотников осы бір күнгі серуендеулерінде сыпайы ғана жүріспен қайтқан жоқ, олар жас баладай жаңалық а ш ы с қ а н дос адамдар болып оралды (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Бет ашысты. а) *Шындап сөйлесті, шешіле пікірлесті, ақтарылысты.* Әке мен бала ең алғаш рет шындасып бір б е т а ш ы с а т ы н белге келгендей еді (М.Әуезов, Абай). Алғашқыда бірнеше рет жұмыс үстінде кездесіп, қалжыңмен б е т а ш ы с т ы (К.Оразалин, Ақ жазық). ә) *Ұрсысты, ренжісті, өкпелесті.* Күндес шешенің төркіндерімен б е т а ш ы с ы п алды да, енді онда сыя алмасын білген соң қашып кеткені рас (М.Дүзенов, Ант). Неғылса да осы жолы бұйра бас доктормен біржола б е т а ш ы с у ғ а бекінді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Жақ ашыспады. *Екі жақ та үндемеді, сөйлемеді, сөйлеспеді.* Ән де тоқтап, екі абысынның жақ а ш ы с п а ғ а н қалпынан туған жым-жырттықты жарып өткендей жаңа бір үн керек сияктанып еді (Ф.Сланов, Дөң асқан).

Жаны ашысты. *Есіркесті, аяушылық білдірісті, қамқор болысты.* Екеуі қайсысына қайсысы қамқор екенін білмейді. Тек іштей ж а н ы а ш ы с а т ы н ы н түйсінеді (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау).

АШЫСУ *Ашыс етістігінің қимыл атауы.* Ахметше ойын тиянақтауға тырысты. – Үйінде кездессең, сыр а ш ы с у ғ а да жетектеген шығар прокурор? – деді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

АШЫТ¹= е т. *Тызылдату, дуылдату.* Сен онан да жейтін бірдене бер, қымыз ішімізді а ш ы т а бастады (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Шаққан жердің а ш ы т ы п ауыруын тоқтату үшін вазелин, не балық майын жағуға болады (А.Рақышев, Бұл тур. біл.).

Көзін ашытты. *Көзін ауыртты, қарыды.* Отты үргенде, түтін толып, күл түсіп, ашып отырған к ө з д е р і н екі жұдырығымен уқалап, онан жаман а ш ы т т ы (С.Мұқанов, Аспаз). Булыққан көк түтін [Әділ мен оның серігі Коляның] к ө з д е р і н удай а ш ы т ы п, жасауратып барады (Ә.Сәрсенбаев, Майдан).

Миын ашытты. *Басын қатырды, сенделтті, мең-зең қылды.* Ол кездерде қазіргідей қиын-ды. Оқу! Оқу! а ш ы т а т ы н м и ы ң д ы Бір күлшені бөліп жедік бес жігіт, Соған жұмсап ең ақырғы тиынды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ұсақ сөзбен м ы ы м д ы а ш ы т п а тым. Нағыз ақын – мылқау мен ғашыққа тіл. Жырым менің – жасырын сырым емес, Ел-

жұртыма арнаған ашық хатым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АШЫТ²= е т. *Ашытқыдағы микроағзалардың көмегімен органикалық заттарды ыдырату; бықырту, быжыту.* Танақөз жалғыз сиырдың сүтін шайға қатып, а ш ы т қ а н бидай көжеге құйып отырған (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ол – қымызды а ш ы т ы п, бабына келтірудің де мастері (Ж.Тілеков, Қайнар). Кейбір құсбегілер құстың бой жүнін түлету үшін жылқының тамақ безін қымызға а ш ы т ы п жегізеді (А.Сейдімбеков, Ақиық).

АШЫТҚЫ з а т. т а м а қ. **1.** *Нан ашытуға пайдаланылатын, ашыту қасиеті бар қамыр.* Жеңеше, үйіңнен а ш ы т қ ы табыла ма? Қамыр сапалы болу үшін оған қосылатын а ш ы т қ ы, қант, май, жұмыртқа, сүт мөлшері жағынан біріне-бірі сәйкес болуы шарт (Келіншектер.). Қамыр қояйын деп едім (Т.Ахтанов, Дала сырғы). Орманшыға ағашты, Наншыларға а ш ы т қ ы, Жылқышыға ат жайын, Жазатын бір заң шықты (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). **2.** *Нан пісіру үшін үн езіп ашытқан, беті алынбаған сүт.* А ш ы т қ ы н ы кейде сырқат адам тез таралу үшін сусын ретінде де берген (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Ертең аңға шығамыз деген түнде осы а ш ы т қ ы н ы жасап қойған (Қ.Салғарин, Үбедей). **3.** т е р м. *Құрамында микроскопиялық саңырауқұлақтар бар өндірістік зат.* В витаминдері – ферменттердің құрамында, В₂ – жасыл жапырақта, а ш ы т қ ы д а, В₁ – бидай мен күріш кебегінде көп болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Зимо-Ферро-Фитоль – құрамында а ш ы т қ ы [дрожжи], органикалық темір және фитин бар қатты дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). А ш ы т қ ы шарап, сыра, нан пісіру, ауылшаруашылығы (азықтық ашытқылар) және т.б. салаларда кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **4.** а у ы с. *Ұйытқы, ұйымдастырушы.* Тауда Тоқаш маңына жиналған ел жігіттеріне бұлар а ш ы т қ ы болды (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Осы мүмкіншілік сіздің жалпы творчествоңызға а ш ы т қ ы болуы керек. Мұны айтып отырған себебім поэмаңызда кейде олақтау құрылған жолдар да кездесіп қалып отырады (І.Омаров, Шабьт.).

Ашытқы қамыр. т а м а қ. *Ұнға ашытқы ерітіндісі мен су қосып иленіп, ашытылған қамыр.* А ш ы т қ ы қ а м ы р сұйық немесе қою болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ашытқы саңырауқұлақ. б и о л. <лат. sacccharomycetaceae> *Ашыту қасиеті бар саңырауқұлақ.* Шынында бұл – жеке өсімдік емес,

ол – *ашытқы саңырауқұлақтар* мен сірке қышқылы бактериясының колониясы (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Бөлінген клетка өз алдына осындай жолмен тағы да көбейе бастайды. Бұлай көбею көбінесе *ашытқы саңырауқұлақтар* *да* кездеседі (Н.Шоқанов, Микроорганизм.). Мысалы, қамырды ашытатын *ашытқы саңырауқұлақтарының* қасиеттері де әртүрлі болып келеді (Жалпы биология).

АШЫТҚЫЛА = е.т. *Ашытқы қосу, ашыту*. Қанттандырып, суыған азықты *ашытқыла* *йт* *ын* диаметрі 3,5 м, биіктігі 1 м, қабырғасының қалыңдығы 5–7 см үлкен кеспекке салады (Мал азығын. өңдеу). Биылғы қыста совхоздар мен колхоздарда механикаландырылған он жемшөп цехы жұмыс істейді, олар әр тәулікте 250–300 тонна мал азығын *ашытқыла* *йт* *ын* болады («Қазақст. ауыл шаруаш.»).

АШЫТҚЫЛАН = е.т. *Ашытқы қосылу, ашытылу*. «Шақат» совхозындағы жемшөп цехының механизмдерін екі-ақ жұмысшы басқарады, соның өзінде цех бір сменада 10 тонна *ашытқыла* *ан* *ған* мал азығын береді («Қазақст. ауыл шаруаш.»).

АШЫТҚЫЛАНУ *Ашытқылан етістігінің қимыл атауы. ≈ Азықтың ашытқыла* *н* *у* *ы*.

АШЫТҚЫЛАУ *Ашытқыла етістігінің қимыл атауы*. Қаймақты *ашытқыла* *у* *д* *ы* *ң* қысқа және ұзақ мерзімді әдістері бар (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). Мал азығы базасын жақсарту мүмкіндіктері зерттеліп, атап айтқанда, мал азығын *ашытқыла* *у* *әдісі* осында туды (Жаңарған өлке).

АШЫТҚЫЛЫҚ *с* *ы* *н*. *Ашытқыға жарарлық, ашытқы боларлық*. *Ашытқылы* *қ* қамыр қалдырдың ба? (Ауызекі).

АШЫТҚЫШ¹ *з* *а* *т*. *сөй* *л*. *тамақ*. *Ашытқы*. Нан *ашытқышының* өзі – спирт *ашытқысының* бір түрі (Н.Шоқанов, Микроорганизм.).

Ашытқыш микроб. *Ашытатын, қышқылдандыратын микроб*. Сүтке ешкім қышқыл құймаса да, іриді. Сонда ол неліктен? Оған себепші болатын – *ашытқыш микробтар*. Олар ауада өте көп. *Ашытқыш микробтар* сүтке түсісімен, сүт қантын сүт қышқылына айналдырады (А.Мырзабаев, Химия қызығы). Сүрлемде көп кездесетін *ашытқыш микробтары* да осы саңырауқұлақтар тобына жатады (Сапалы сүрлем.).

АШЫТҚЫШ² *с* *ы* *н*. *Дуылдатқыш, тызылдатқыш*. Хлорлы әктің ерітіндісі көзді және

тамақты қарғыш, *ашытқыш* болғандықтан, көзді жасауратады (Е.Оразақов, Дөрігер.).

АШЫТПА *з* *а* *т*. *сөй* *л*. *Ашытқы*. Әртүрлі сусын, *ашытпа* дайындайтын ыдыстарды қауақ деп аталатын асқабақ сортынан жасаған (А.Алманиязов, Асқабақ).

Ашытпа көже. *Ашытылған көже*. А, балам, біраз жұмыстың бетін қайтардық білем. Енді *ашытпа көже* ішіп, әл жинап алсақ, теріс болмас, бәлкім (О.Ахметов, Қоңыр үй).

АШЫТПАЛЫ *с* *ы* *н*. *Ашытқы қосылған, ашытылған*. *Ашытпалы* әдіс – қамыр дайындау процесінде алдымен ұнның белгілі бір мөлшерінен (40–50% немесе 70%) ашытпа қамыр дайындалып [_ _ _], оны ашытпа шаңақтарында (4–6 сағат) ашытады да, қалған ұнмен және басқа қосылатын құрауыштарымен қамыр илеу машинасында араластырып, арнаулы астауларда немесе шаңақтарда ашытады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АШЫТУ *Ашыт етістігінің қимыл атауы; бықырту, быжыту*. Жалпы Қазақстанда қымыз *ашыту* *д* *ы* *ң*, қымыз сатудың жолға қойылмай келе жатқанын даттады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Сабанды *ашыту* үшін оны турап ұсақтайды, жылы суға мал-шылап, жәшікке немесе іші цементтелген орғатығыздап салу керек. Әрбір *ашыту* *д* *а* *н* кейін ордың немесе жәшіктің ішін әбден тазалап, жуып, қабырғаларын әкпен ақтап отыру керек (Қ.Құсайынов, Сабан).

АШЫТУШЫ *з* *а* *т*. *Ашытатын, ашытқы қосушы*. Елеусіз Досов талай елдің, талай жердің қымызын татып көрген көрі тандай еді. Ішінен «Шөбінің өзі дәрі ғой бұл жақтың. *Ашытушы* да бабын келтірген екен, сабаз!» – деп, бір қойды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

АШЫТЫЛ = е.т. *Ашытқыдағы микроағзалардың көмегімен органикалық заттардың ыдыратылуы, бықыртылуы, быжытылуы*. Биенің сүтінен өте сүйкімді әрі шипалы сусын – қымыз *ашытылды* (М.Елеусіз, Шоқан Уәлиханов.). Сүттен *ашытылы* *п* жасалатын қышқыл өнімдерге ашытқы қалай жасалса, сырдың ашытқысы да солай жасалады (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). Түйелі ауыл сүт фермасы деуге келетіндей. Мұнда түйе сауылады, шұбат *ашытылды* («Лен. жас»).

Ашытылған сүт өнімдері. *тамақ*. *Сүтті не оның өнімдерін (қаймақ, майсыздандырылған сүт, сарысу) өзін ашытып не ашытқылармен ашытып өндірілген өнімдер*. *Ашытылған* *сүт өнімдерінің* қатарына сүзбе, айран, кефир, ацидофиллин және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АШЫТЫЛУ *Ашытыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қамырдың *ашытылуы*.

АШШЕК з а т. а н а т. <лат. jejunum> *Ас қорыту органдарының бірі, ұзындығы 5–6 метрдей ішек (қарсы мағынасы – тоқішек).* Малдың *ашішегі* н жақсылап тазаламаса, піскенде дәмі ащы болады («Қаз. әдеб.»). Жіңішке ішектің *ашішек* және оның мықын бөлігі шарбымен жабылып, оған ілініп тұрады, араласқан лимфа бездері, жүйке мен қан тамырлары өтеді (Ә.Күзенбаева, Адам анатом.). Қойдың *ашішегінің* емдік қасиеті ерте кезден белгілі («Денсаулық»).

АШШЕКТЕЙ с ы н. *Ашішек сияқты, ашішек тәрізді, ұзын.* Маңдайынан сорғалаған терді сүртейін деп қалтасынан орамал алғанда, *ашішектей* шұбатылып тәспігі да шығып, рюмкадағы араққа малынды (Б.Майлин, Шығ.).

АШШЕКШЕ ү с т. *Ашішекке ұқсап, ашішек тәрізді.* Бірде Әтібай бұрылып, арт жағына көз жіберді де: – Ойбай-ай, халықтың *ашішекше* созылуын-ай» – деп қойды (Қ.Әміров, Әңгім.).

АЩЫ с ы н. **1.** *Тұщы емес, тұзды, сор дәмі бар.* Қысқарып жер кеткен соң өрісіміз, Қалды ғой жатақ болып қайран елдер. *Ащы* су, бізге қалды шөл далалар, Жақсы жер қалдырмады егін салар (М.Дулатов, Шығ.). Көшіп барып қамалмай, қоныс сайла. Қанжығаңа кетпен шот, байлан қайла. Тұщы теңіз емессің, *ащы* сорсың, Мидай тақыр боп қалмай, су боп қайна (М. Көпеев, Шығ.). Шөбі сортаң, суы *ащы*, Түйеден басқа төзе алмай, Отряд келмес деп еді. Ұлыққа сенген би-болыс Қалың елге ермеді. Тентек ояз алдында Жүгірумен терледі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Пісіп тұрған еттерін малшының ең мол тамағы – *ащы* құрттарын қоржынға толтыра салып алып, Жұманға әкетті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). // *Сортаңды, ащылы жерге өсетін шөп.* Қой жусан мен *ащы* екеуін жақсы жейді (Ш.Уәлиханов, Шығ. жин.). Ел бауырға алғаш келген кезде *ащы* сағынған мал тарлау, жусан, көкбек, жалмаңқұлақ сияқты ащылы шөпке әбден қанып, жазыққа түсіп тыраңдап, шаңдыаяққа аунап жетісіп қалса да... сентябрь туған соңақ бұрынғы жайлаудағыдай жұма сайын салы қонысқа қона алмай... ауылдың маңы шаңдақ тартып, тақырлана берді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Ащы* іздеген аруаналар алыс жалдарды төскейлеп әлдеқайда маңғыстап барады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Мәселен, жылқы ащы шөпті аз жеп, бозды көп жейді, түйе *ащыны* көп жеп, бозды аз жейді (А.Байтұрсынов, Көп

нәубетті.). **2.** *Ауызды, тілді дуылдататын, тәтті емес.* Бойыма сен біткенде, болып жерік. Алаптан *ащы* жуа жедім теріп, Ашуы көзден жасты ыршытатын, Жүруші ем ер болар деп, саған сеніп (Қ.Тоғызбақов, Сібір Омар). – Сен десе, жұрт таласады, Мен десе, сырт қарасады. Сен тәттісің, мен неге *ащы*? Достым, соның сырын ашшы! – Деді қызыл бұрыш қарбызға (Т.Әбдірахманова, Білесің бе?). Аш қарынға *ащы* пияз (666 мақал.). **3.** *Қою, қара (шай туралы).* Азанғылықта *ащы* шайға қанып, ішкі сарайын ашып алмаса, бойының байсалдылығы күнұзаққа арылмайды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Медеужанға ұқсаған бет-аузы қожалақ, кішкене самаурынның сол жағында, қызыл жиек шыны-аяқты төрт саусағымен шошайтып ұстап, Алтынай тершіп, *ащы* шайын ышқына ұрттап отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Уытты, зәрлі, өткір; әсері күшті.* Төкежан айлалы қыр тауып, *ащы* мысқыл айтты (М.Әуезов, Абай жолы). – *Ащы* сықақ тілмен ұйқышылығы, күш көлігін орынсыз қинайтындығы сыналыпты (Б.Сокпақбаев, Алыс. ауыл.). Милицияға да сен сияқты айқайшы керек деп *ащы* әзілмен шығарып салды (К.Тоқаев, Тасқын). **5.** а у ы с. *Дауысы қатты, құлақ тұндыратын, үні күшті.* Көкорай көктем болғанда Дауысы бар күңіретіп, Қайрауықтың *ащы* күйіндей Қайырып боздап күйлентіп Боталаған боз інген Азан-қазан, у да шу О да бір алса мазамды-ай (Ақтамберді Сарыұлы // Алдаспан). Тек бірсыпыра уақытқа шейін Бұзаубақтың қасынан *ащы* үнді күңкілдер естіліп жатты (С.Сейфуллин, Әңгім.). Кенет *ащы* шу естілді. Бұл не дабыл? Маскара! Туырлықтай сең үстінде барады ағып жас бала, Қазір-қазір бітеді енді, аунап кетсе, болғаны... Онда балғын бір өмірдің мәңгілікке солғаны (М.Шаханов, Ғасырлар.). **6.** а у ы с. *Қиын, ауыр, азапты.* Бұл жырларда ұзатылар қыз өз ата-анасының үйіндегі еркін тірлігін мадақтайды және ата-анасымен қоштасуға тура келгендіктен, болашақ қайын енесінің үйінде *ащы* өмір күтіп тұрғанына қайғырса, ал айналасындағылар оған басу айтып, жұбатады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ене мен келін ғана екеуден-екеу қалғанда, біріне-бірі көрген түстерін айтысып, өткен-кеткен *ащы*, тұщы жайларын кезек-кезек шертетін (Ғ.Сланов, Асау арна). Толқиды осы күнде көңіл тәуір, Үн қосып *Ащы*, тәтті, жеңіл, ауыр. Аққудың әні болып естіледі, Сағаттың таңертеңгі қоңырауы (К.Салықов, Жезкиік). **7.** а у ы с. *Қарсы, араз, жау, қырғиқабак.* Ағайынмен *ащы*

боп, Ара түспе балаға. Үйде жүрсе, оңбайды, Тағы бір күн сорлайды, «Бөрі азығы – далада» (Қ.Тоғыззақов, Сібір Омар). Кім еді болсын деген мұны басшы, Болғанмен түбіміз бір, болдық *а щ ы*. Отырмыз осылайша шиеленіп, Түйінін тауып мұның өзін жазшы (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ағайын – *а щ ы*, мал – тұщы (Мәтел-мәтел).

Ащы айқай. а) *Зарлы, уытты айқай.* Ол домбырасын безектей ойнатып, бір тізерлей отыра қап *а щ ы а й қ а й ғ а* салды (І.Есенберлин, Алмас.). Мінекей, дауыс қылған қатындардың *а щ ы а й ғ а й ы* құлағына келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы бір *а щ ы а й қ а й* манадан бері қол ұстасып, құшақтасып, сүйісіп, екі-үш айдан соң қайта жалғасқан екі жақтың арасын қақ бөлді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). ә) *Үрей тудыратын, қорқынышты айқай.* Түс қайта Иран, Туран араласты, Бір-бірін шаншып шауып жараласты. *А й қ а й д а н а щ ы* шыққан аттары үркіп, Бастарын айдалаға ала қашты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ысқырған айдаһар ма, алдаспан ба, Дерсің бір, денеме кеп жармасқанда, Көп уақыт, жерге түспей жаңғырығып, Ышқынған *а щ ы а й қ а й ы* м қалды аспанда (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Алдыңғы жақтан бір қойшының айт-айттаған *а щ ы а й қ а й ы* шықты (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.).

Ащы бадам. ө с. <лат. amygdalus> *Раушангүлділер тұқымдастарына жататын жемісті ағаштар мен бұталар. А щ ы б а д а м* жемісінен өсімдік майын алады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *А щ ы б а д а м* кондитер өнеркәсібінде, медицинада қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ащы дауыс. а) *Зарлы, құлақты жарып, жүректі қозғайтын қатты дауыс.* Келеді құлағына *а щ ы д а у ы с* Қыз Мақпал келе жатса көш соңынан (Базар жырау, Шығ.). Көрген сайын көп қысым, Зарлы, *а щ ы д а у ы с ы* м Шырқырар Сарыарқада (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл бір таныс дауыс қой! Аһ, Ержан ғой, *д а у ы с ы* қандай *а щ ы*! – деп ойлады Раушан (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн). Ішкі үйден ышқынған, жан қиналған, көмекке шақырған, жан шығып бара жатқан *а щ ы д а у ы с* шықты (С.Ерубаев, Менің құрдас.). ә) *Шыңғырған, шәңкілдеген жағымсыз дауыс.* Еңсесі түсіп мұнайып, Түр еді іздеп танысын. Естіді кенет шыңғырған, Әйелдің *а щ ы д а у ы с ы* н (Ш.Мұхамеджанов, Қошалақ). «*А щ ы д а у ы с т а р д ы* жұмсартыңдар, қалыштан артық қозғалып, секектеп, діңкелеріңе тигізбеңдер, денені салмақпен ұстандар!» – деп, Американың қай

әкесі, қай тәрбиешісі балаға үгіт айтқанын естідіңдер? Әрине, жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жар емес, жасырын енген сұр жылан мынау, қойныма! – деді де Шөкен Шолпанның үстіне қона түсті. Шолпанның бір-ақ рет *а щ ы д а у ы с ы* естілді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Ащы дәм. *Қиыншылық, қиындық, ауыртпалық.* Жетімдіктің, дүние қысымшылығының *а щ ы д ә м і* н татқан, өскен соң да дүниеден артық рақат көре алмай өтті (М.Дулатов, Шығ.).

Ащы жас. п о э т. *Қайғыға толы, мұңлы күйдегі жас.* Өлетінім, сөнетінім хақ ол да, Бір тұнжырап сұрланар-ау ақ орда. *А щ ы ж а с қ а* бір тұншығар әйелім, *А щ ы ж а с қ а* бір тұншығар балам да (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Сағындым бала күннің қоңыр әнін, Соғатын жақсылықтың қоңырауын. Сол әнді әжем айтып отыратын *А щ ы* бір *ж а с п е н* жуып омырауын (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ащы зар [шер]. *Ауыр, қайғылы, мұңды зар, шер.* *А щ ы з а р*, ауыр шері айғайлатты, «Құлагер» айтқан сайын қайғы ойлатты. Ұйқышыл, керең қырға маза бермей, Күрсінтіп соқыр түнді бай-байлатты (І.Жансүгіров, Поэм.). Алдағы тілек алыс боп, Қолға жетпей қиын боп, Айырап болса еріктен, Ей, қалқажан Қарлығаш, Арман деген *а щ ы з а р* Айтылмасын неліктен? (М.Әуезов, Танд. шығ.). Қазір де құлағымда *а щ ы з а р ы* ң Және де көз алдымда саңырау шалың. Саңырауға сасық сақал келемеж боп, Қапада жүргеніңнің білем бәрін (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *А щ ы ш е р* құрлы мұным бой балқытар, Күншуақ қалың қарды еріткендей (К.Салықов, Жезкиік).

Ащы иіс. *Өткір, уытты, танауды ашытатындай иіс.* Қазір күйе бастағандай, қоңырсыған *а щ ы и і с* минут сайын молая түседі (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Үкпелі көк темекінің қоңырсыған *а щ ы и і с*і мұңқ ете қалды (Б.Момышұлы, Москва.). Қорағытқан балапандай қылжиып, көзін ақшөл кілегейлеп елегізіп қалған титтей көмескі шок құрғақ мақтаға тигені сол екен, *а щ ы и і с* бүрк ете қалды (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.).

Ащы кекесін. *Өткір, зілді, әжуалы, мысқылды кекесін.* Жәнібекті мүлде жат сезім баурап алған-ды. Жанарынан үшқын шашырап, миығына *а щ ы к е к е с і* н үйірлі (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Бүгінге арналған ашу іспен шықпай, көп дырдудың айғайы, *а щ ы к е к е с і* н і қорқытқан сияқты доң айбатымен шығып бара жатқандай болды (М.Әуезов, Қилы заман).

Ашы күлкі. *Кекесінді, әжуалы, мысқылды күлкі.* Шөженің бағанағы мысқылшыл, ойнақы, *ашы кұлкісі* Абайдың көз алдында (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Ашы қасірет. *Ауыр, азапты, шерлі қайғы, уайым.* Қорғасыннан ауыр, түннен қараңғы қайғы қалды. Удан *ашы қасірет* Ертеңінде Құлагердің басын көдімгідей кебіндеп жерге көмеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Таяуырақ тыңдағанда ызыңнан көкіректі қарс айырған жасырын күйініш, *ашы қасірет* естіледі (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Ашы құрт. *Тұздалған сұзбеден жасалып, кеттірілген қазақтың сұт тағамы.* *Ашы құрт* сусынға немесе сорпаға езуге ғана қажет (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Жолаушы шыққанда жанторсық аталатын ыдысқа су құйып, ішіне *ашы құрт* тастаса, шайқалып езілген ол әрі сусын, әрі тамақ болады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Ашы мысқыл. *Өткір, жанға бататын мысқыл.* Сидоркин тағы да бір қалжыңды *ашы мысқыл* айтты (М.Әуезов, Өскен өркен). Үлкен нұрлы көзі үйреншікті *ашы мысқыл* отымен жана түсіп, ілезде жауап қатты (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Ашы ой. *Ауыр, зілді ой.* Сая күйіп кетті білем, көкірекке бұлт үйіре қалған *ашы ойын* ірікпей айтып салды. Құлшығаш та осы сөзді күткендей екен. «Тұқымды құртқан сен» деп бажынады (Д.Досжанов, Зауал).

Ашы өксік. *Зарлы, қайғылы, қасіретке толы өксік.* Ақбала құп-қу. Кеудесін *ашы өксік* қысып, солқылдап жылап жібере жаздап, булығып қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Ашы өкініш. *Ауыр, зарлы, күйікке толы өкініш.* Бұл көзқарастан тұңғиық мұң да, *ашы өкініш* те, шарасыз торығыс та аңдалатын (М.Мағауин, Ақша қар).

Ашы сөз. *Жер-жебіріне жеткізе, қатты айтылған сөз, ызалы сөз, қатты айтылған кейіс сөз.* Қара жерімдей қайыспас менің төзімдім, Көрмесем екен жылаған сенің көзіңді. Көзіңде жасың, көңіліңде *ашы сөзіңді*, Есітпей, көрмей, жамылсам екен бөзімді (М.Мақатаев, Шығ.). Сырымның аузынан пыққан *ашы сөзі* мен айтқызғам жоқ қой (М.Әуезов, Шығ. жин.). «Сүймеймін» сөз шықса да шымылдықтың, Болады өтірік-ақ теріс ұққан. Ашынған *ашы сөзі* айтысады, Молда естімес, құлаққа мақта тыққан (С.Торайғыров, Мағынасыз.). *Ашы сөзім* – достығым, маған нансаң, Кемдігім – келістіріп айта алмасам. Түпсіз суға байқамай түсіп алып,

«Аулақ жүр – деп доспын той – арайласам (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ашы су [сусын]. с ө й л. э в ф. *Арақ, ішімдік.* *Ашы су*, тұщысу мен сарысу дейді. Атақты дарияларды қоспағанда, Қасқа су, жер су деп ел дәріптейді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Күні үшін, жалдап, күнге пісіп, *ашы суымызды* ішіп, шаңдағымызға батып, тамақ үшін жұмыс қылып жүрген төрелер солдат алмаймыз дер бір жапырақ қағаз берсе, бишара қазақтар жаудан мал айырғандай қуанады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). «*Ашы суын* – сопы айтқан Жамандықтың басы» – деп. Сұлу қызды құшқаннан, Бізге тұрар тәтті кеп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ашы сыр. *Мұңлы, шерлі сыр.* Адамға ақылдаспайтын *ашы сырын* айтқалы келгенде, жоқ жерде дала құйынындай бұрқырап, кетіп бара жатқан әкесіне Сұлтанмахмұт бір де разы емес (Д.Әбілев, Ақын.).

Ашы тер. *Қатты қиналған жұмыс, артық жұмсалған еңбек күші мағынасында.* Осылай сәлем айтып, басты мөрін, Ұқтырып жазып беріп барар жөнін. Замғатып ұшқан құстай олар кетті, Аямас желмаяның *ашы терін* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Осынау жердің әрбір сүйемін ол өзінің *ашы терімен* суарды (Ә.Әбішев, Шығ.).

Ашы терді құрғатпады. *Тыным бермей қинады, дамыл таптырмады.* Қырғызбай Сібірге кеп тұрақтады, Үйренгенше ауасы шыдатпады. Қол-аяқтың бұғауы алынғанмен, *ашы терін* маңдайдың *құрғатпады* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ашы терін алды. *Әбден қинады, азаптады.* Айдасаң алыс жерімді, *Алсаң ашы терімді*, Өзіне-өзі сенімді, Тоят төс, салпы ерінді, Топтан торай бермейтін Тұлпар аттай қунақпын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жарлыны жалдаған байлар айран, қымыздан аямаған кісіміз: «Бәлем, тұра тұр! Пішен мен егін уақыты келсін! *Ашы теріңді алармын!*» – деп ішінен жымындап жүр!.. (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ашы терін алдырды. *Әбден қиналды, азап көрді.* Тазардың ол дертіңнен, шүкір хаққа, Жүйріктің, *алдырғандай ашы терін* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ашы тері шықты [төгілді]. *Қатты қиналды, қатты қиналып әрекет етті.* *Ашы терің* жерге *төгілсе*, төгілер, менің дәулетім төгілмес, бардан ауысады, бардан жұғысады, жүзді айдап, бірді жетелейсің (Қаз. ертег.). Аяғын арқан қияр деп, Жібектен арқан тақтырды.

Ащы тері шықсын деп, Таң асырып шаптырды (Қамбар батыр). Түседі өлең десе қайғы-шерім, *Шығады* айқайласам *ащы терім*. Басылмас ауызымды ашқан мен бір көрік, Барады ықыласыңа көңілім еріп (Шал ақын, Өлең.).

Ащы толғақ. *Ауыр, жиі және қатты толғақ*. Толғақ ауруының *ащы толғақ*, қатты толғақ, жұмсақ толғақ деген түрлері бар (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Ащы тұздық. *тамақ*. <франц. sause> *Тағамның дәмін келтіретін сұйық дәмдеуіш*. ≈ *Ащы тұздық* қекелді.

Ащы тұнба. *мед*. Өсімдіктерді суда тұндырып алынатын *сұйық дәрі*. *Ащы тұнба* өсімдікті спиртте, спиртті суда немесе спиртті-эфирлі ортада қыздырмай алынған (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ащы тіл. а) *Өткір тіл*. Ызалы жүрек, долы қол, Улы сия, *ащы тіл* Не жазып кетсе, жайы сол, Жек көрсендер, өзің біл (Абай, Тол.жин.). Тәтті ерінге *ащы тіл* Жарасымды әрдайым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Шайнау тіл*. Ганиды тағы біреулер *ащы тілмен* сұққылап: – Неғыласыз сөзіңізді қор қылып, – деп күнк етті (М.Иманжанов, Көк белес). Қаншама жақсы көрсе де Шынғалиевтің мінезі жаман, *тіліде ащы* (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Қарабайтал сөйлегенде, оның *тілі ащы* шығады. Бастықты сөзбен тұсап, адымын аштырмайды (М.Әуезов, Әр жыл.). б) *Былапыт сөз, боқтық*. Төбелестің бас себебі былай қалып, төбелестен туған боғауыздар, *ащы тілдер* тексеріліп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ащы тілділік. *Өткір сыншылдық*. Абайдың ақындық өнері тар жолды, бірбеткей емес. Әр тараулы, сегіз қырлы. Ол тараулар мынау: мінез түзететіндік (ахлақ), тереңнен толғайтындық (пәлсапа), сыншылдық (критика), суретшілдік (художественность), жүректің мұн-зарын, сырын тапқыштық (лирика), *ащы тілділік*, ызалықпен күлетіндік (сатира), һәм керемет переводшиктік (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Ащы тілін сұғып [сұғып-сұғып] алды. *Кекетті, сынады, кекесінді өткір сөзбен түйреді*. Ауылдағы пысықтар өзіннен де артылмайды! – деп, Шөгел *ащы тілін сұғып-сұғып алды* (Ғ.Мүсірепов, Шығ. жин.).

Ащы шындық. *Жанға батар ақиқат*. Өзге жұртты сыйлап, отырыстың шырқын бұзбайын деді ме, әлде шыр-шатақ бола қалса, осының бәрі өзінің зағиптығынан ғой деген *ащы шындық* Үмітті артық рет азапқа сала ма деп тежеліп қалды ма, ештеңе демеді әйтеуір (Б.Аман-

шин, Жар мұңы). Ал енді жыл сайын қаншама жастар жоғары оқу орындарын бітірді, олардың қаншасы өз мамандықтары бойынша жұмысқа орналасты дегенді аты-жөндерін көрсетіп, мәліметтер жарияланса, көптеген *ащы шындықтардың* беті ашылар еді. Өкінішке орай, ол мәселе әлі қолға алынған емес («Қаз. әдеб.»). Тұтан сонда өмірдің өзімен, *ащы шындықпен* бетпе-бет кездеседі (Ш.Мұртаза, Мылтықсыз.).

АЩЫ: ащы ішек. сөйл. *Ашішек*. Ұлт-абардан азық *ащы ішекке*, одан кейін тоқ-ішекке барып қорытылады (Ә.Әбішев, Мал санитары.). Қаттысын қайырып, жұмсағын жымсырмаса, қойдың пұшпақ жүнін, киімінің ескісін, етіктің сірісін, бас ауырғандағы бір қайнатым қара шайын, малдың өкпесін, бір жөргем *ащы ішегі*н, ұйқысын, сорпасын байдікі тегін бере ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сан ирек жасап, *ащы ішектей* шұбатылып ағатын өзеннің айналма иірімдері де мол (О.Бөкеев, Қайдасың.).

Тұзы ащы татыды. *Жеккөрінішті, сүйкімсіз болды*. Мен не қылдым, япыр-ай, жақыныма? *Тұзым ащы* жақынға татыды ма? Абақтыда жатқанда бір келмеді, Шолақ қол батқаны ма тақымына? (Балуан Шолақ, Шығ.).

Тұщы [ақ] етіне ащы таяқ тиді. *Жазықсыз жапа шекті, жәбірленді*. Кеш, тәңірім, сорлы құлға қаһар етпе. Рақым қыл, біз сорлыны шеттетпе. Сөз шықты жан ашумен, әділ тәңірім. Тиген соң *ащы таяқ тұщы етке* (М.Жұмабаев, Шығ.). – Айналайын, Естай-ай: Мені де қорғайтын адам бар екен ғой. *Тұщы етіме ащы таяқ* тигізбей, арашалап алғаныңды өле-өлгенше ұмытпаспын! – деді күңіреніп (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Ақ етіне ащы таяқ тиді. Нақақ күйді. *Тигенде ақ етіне ащы таяқ*. Жалынбай қайсарланып тұру еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЩЫЛА= ет. 1. *Тұзды, қышқыл тамақ жегісі келу, ашырқану*. Бөрібай екі қалтасын тінтікілеп, еш нәрсе таба алмады. Қап, ақшасы түскір бітіп қапты-ау. Апыр-ай, *ащы лама ас ама*, аузымның дәмі кірмеуші еді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Бұлар етке тойған күні тұзды сорға келіп, *ащы лайды* (Қ.Тәукебаев, Айдалы.). Біраз қымыздық жұлдым. *Ащы лапта* жүрмін (Ө.Қанахин, Жер бас.). **2.** *малшар*. *Ащы шөпке жаю, тұз жалау*. Кесек тұздарды қой жусайтын орындарға шашып тастайды, *ащы лағысы* келген қой тұзды өздері келіп жалайды (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Таз басындай аламыш, Шағыр шыққан шоқшоқ боп. Суын басып, *ащы лапа*, Жайы-

лып жүрген мал топ-топ (Б. Майлин, Шығ.). **3. а у ы с.** *Ұрсу, зеку.* Қайнымның сәлемі дұрыс та, біздің балаларға көз қыры бұрыс, – деп сөздің басын төтті бастады да аяғын *а щ ы л а й* кетті («Лен. жас»).

АЩЫЛАН= е т. *Суы ащы болу, тұздану.* Амазонка Атлант мұхитына құяр жерде өзен 400 километрге жайылып, суы мұхиттың осы жерінде жағадан 150 километр жерге дейін *а щ ы л а н а д ы* («Лен. жас»).

АЩЫЛАНДЫР= е т. *Ащыға айналдыру, тұздандыру.* Жауын сулары тау жыныстарын пайып, олардың құрамындағы тұздарды ерігіп апарып теңіздерге құйып, оны *а щ ы л а н д ы р ы п* отырады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

АЩЫЛАНДЫРУ *Ащыландыру етістігінің қимыл атауы.* ≈ Суды *а щ ы л а н д ы р у.*

АЩЫЛАНУ *Ащылан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Малдың *а щ ы л а н у ы.*

АЩЫЛАС= е т. с ө й л. а у ы с. *Қарсыласу, араздасу.* Директормен *а щ ы л а с ы п* барғанда, Мұрат не таппақ? (Т.Нұртазин, Мұрат).

АЩЫЛАСУ с ө й л. *Ащылас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ағайынмен *а щ ы л а с у.*

АЩЫЛАТ= е т. *Малды ащы шөпке жаю, тұз беру.* Егер жемшөптің бұл түрлері болмағанда, қурайлы шөп салып, бір мезгіл *а щ ы л а т ы п* та жүрді. Бұл – малдың төбетін ашады (Сауыншы шамшырақ.). Өрісте малға үнемі тұз беріп, *а щ ы л а т ы п* отыру керек, өріс қаншама от болғанымен, тұз жаламаған мал жөнді жайылмайды (Абзал жандар).

АЩЫЛАТУ *Ащылат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тұз беріп *а щ ы л а т у.*

АЩЫЛАУ *Ащыла етістігінің қимыл атауы; малдың тұз жалауы, ащы шөпке жайылуы.* Екі мың қойдың жаздай *а щ ы л а у ы н а* жететін тұзды түйеге артып ала кетті (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Бір мезгіл *а щ ы л а у д ы* сүйетін қой малына ептеп жайылым болуға жарамаса шабындық шөп өсері екіталай (М.Хасенов, Нартәуекел).

АЩЫЛАУЫТ с ы н. *Ащылы, сортаң (жер).* Қаракөл қойы негізінде шөлдің қойы, ыстыққа шыдамды, *а щ ы л а у ы т* жердің отын сүйсіне жейді (Тарту).

АЩЫЛЫ с ы н. **1.** *Ащы, ащысы бар.* *А щ ы л ы* сораң, ақ жусан дегендерің түтеп тұрған түн ішінде мая-маясымен кеп құлайды-ау (Х.Ерғалиев, Шындық.). Құсмұрынның шөбі де әртүрлі дәмді, *а щ ы л ы...* (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Қымыздың сапасы жақсы болу үшін бие белгілі мөлшерде *а щ ы л ы* өсімдік жеп тұруы шарт (Ж.Орманбаев, Қос басшы). **2.** *Сортаң, тұзды*

(жер). Жаңада ғана Норвегияда қой етінің бағасы көтерілу себепті егін салу, көшіп жүріп, қойды *а щ ы л ы* жерге бағып өсіру мәслихат көрілген (М.Дулатов, Шығ.). Әміре құдық басында тұрып, кешкі суға келген жылқыны суартып, алдын солтүстік жақтағы *а щ ы л ы* ойға шығартып тұр (М.Әуезов, Қараш.). Топырағы *а щ ы л ы*, шақат па, қалай, қар суымен қақ тұрып, күн ыси кеуіп кете ме, немене, жазық шөлдің бет-аузы айғызданған... (С.Мұқанов, Алып. адым.). Ол жақтың *а щ ы л ы*, сортаңды аймақтары көп (Адам және химия). Ойсылқара қайда жүр, *А щ ы л ы* өзек сайда жүр... (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.). **3. а у ы с.** *Қиын, ауыр, азапты (өмір).* Әуезов *а щ ы л ы*, тұщылы өмір шындығын үлкен суреткерге тән турашылдықпен көре де, суреттей де білді («Қаз. әдеб.»).

АЩЫЛЫҚ з а т. **1.** *Тұздылық, сортаңдық.* Құсты кермек суларда ұстағанда, оның суының қаншалықты *а щ ы л ы ғ ы н а* назар аударған жөн! (Құс өсіруші.). **2. а у ы с.** *Қиыншылық, ауыртпалық, азап.* Әке өлімінің *а щ ы л ы ғ ы н а* үйдің бас көтерер азаматсыз қалған қайғысы қосылып, оның үстіне өз жұмысының бөгеусіз орындалуын ойлап отырған Хакім бұлардың сөзіне селқос қарап еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бақыт деген тым төтті деп жүріп, *а щ ы л ы ғ ы н* енді татқандаймын. Күлкі үшін күресу керек («Қаз. әдеб.»).

АЩЫЛЫ-ТҰЩЫЛЫ с ы н. **1.** *Ащы-тұщысы аралас.* Үлкендердің айтуынша, Сыр сияқты оты жасық жерде семірген мал мен Қарақұм сияқты *а щ ы л ы-т ұ щ ы л ы* оты асыл жерде семірген малдың еті де, сүті де бірдей емес (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Іле сағасының өріс қалпына қарай ең қолайлы малы – түйе. *А щ ы л ы-т ұ щ ы л ы* қара отты қоныстың жайы-лым малы түйе түлігі (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). Қазақстанның шөлейт аймағының шөбі *а щ ы л ы-т ұ щ ы л ы*, малға өте жұғымды болғандықтан малды тез семіртеді (Қ.Баяндин, Топырақ.). Бұл көлдің күнбатыс жағында бірімен-бірі уақ өзендер арқылы жалғасып жатқан бірнеше суы *а щ ы л ы-т ұ щ ы л ы* көлдер бар (І.Есенберлин, Алмас.). **2. а у ы с.** *Жақсылы-жаманды (өмір).* Осыған байланысты, кешегі соғыс жылдарында қас жаумен қаһарлана алысқан, майдан өмірінің *а щ ы л ы-т ұ щ ы л ы* дәмін бірге татысқан жолдастарды еске түсіреміз («Лен. жас»). Осы орыннан қозғалса болды, оған осы бір жаңа құра бастаған *а щ ы л ы-т ұ щ ы л ы* тұрмысы шайқалып кететін сияқты болады да тұрады (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

АЩЫОТ з а т. м а л ш а р. *Құрамында малдың қорегі, малдың дұрыс жайылуы үшін бағалы заттары мол, ащы кермек өсімдіктер.* Итсигек, қызылшалар *а щ ы о т қ а* жатады (Ауызекі).

АЩЫСУ з а т. г е о г р. *Суы тұзды суқоймалары, соның суы.*

АЩЫСЫН = е т. *Ащы санау, ашырқану.* Қайрат тұздалған қиярды *а щ ы с ы н б а й* жей беретін (Ауызекі).

АЩЫСЫНУ *Ащысын етістігінің қимыл атауы. ≈ Қымызды а щ ы с ы н у.*

АЩЫТАМЫР з а т. ө с. <лат. selinum> *Шатырша гүлдер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер. А щ ы т а м ы р д ы ң* Қазақстанда үш түрі бар: культиасов, тьянь-шань, попов ащытамыры (ҚҰЭ). *А щ ы т а м ы р д ы ң* жылдан жылға таралу ареалы азайып бара жатқандықтан қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

АЩЫ-ТӘТТІ з а т. с ө й л. *Қуанышы мен қайғысы.* Жоғарыда келтірілген теңдессіз төрт жыл сиқыр сөздің ыстық-суығын бастан кешкен, *а щ ы -т ә т т і с і н* көп татқан ақынның терең сыры еді («Қаз. әдеб.»).

АЩЫ-ТҰЩЫ с ы н. *Ащы және тұщы (тағам, ас).* Дала бұл кезде үстіне неше түрлі *а щ ы -т ұ щ ы*, тәтті-дәмді тағам жасалып, алуан түрлі асыл, жақсы ас қойылған бай дастарқанға ұқсайтын (Октябрь өрендері).

Өмірдің [дүниенің, тұрмыстың, заманның] ащы-тұщысын [ащы-тұщы дәмін] татты [көрді]. *Өмірдің, тағдырдың ауыртпалығы мен қуанышын, жемісі мен азабын, оңайы мен қиынын аралас басынан өткерді.* Ел тапты ертең түсте сүрлеуменен, Еріншектік бітеді жүрмеуменен. *Дүниенің а щ ы -т ұ щ ы д ә м і н т а т п а й*, Не болдың еш нәрсені білмеуменен? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шығарып Онегин мен Татьянаны, Жайылтып жер жүзіне ол таратты. Көзге іліп дүниені көңілге алмай, *Тұрмыстың а щ ы -т ұ щ ы д ә м і н т а т т ы* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ол кезде қазақта жалғыз-ақ «Қазақ» газеті бар еді Ол *з а м а н ы ң* жуан ортасында болмаған, *а щ ы -т ұ щ ы с ы н т а т п а ғ а н* бүгінгі бақытты жастар ол «Қазақ» газетін енді оқыса, «Бишара қалай жасқаншақ, қалай қорқақ, былай жазса болмас па еді, олай жазса болмас па еді?» дер еді. Ол кездегі газеттердің бет-аузын алапес қылып шығаратын цензураны бүгінгі жастар көрген жоқ қой (М.Дулатов, Шығ.). Иван ағай мен Қартабайлар *ө м і р д і ң а щ ы -т ұ щ ы с ы н*

т а т қ а н адамдар. Солардан үйренуіміз керек (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Біз болсақ *ө м і р д і ң а щ ы -т ұ щ ы д ә м і н* талай-талай *т а т қ а н* жанбыз (С.Бақберенов, Кентау). *Ө м і р д і ң а щ ы -т ұ щ ы с ы н* көп көрген Әнетбай қарт әдетінше көп тебіренді (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Адам жасынан *ө м і р д і ң а щ ы -т ұ щ ы с ы н т а т ы п*, тағдырдың кермесінен даярлап өскен болса, адамгершілік жағына да зор пайдасы бар (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

АЭРАЦИЯ [грек. аер] з а т. х и м. **Аэрат-тау** (өндіріс ғимараттарындағы ауаның ішкі және сыртқы ауа тығыздықтарының айырмашылығы арқылы табиғи алмасуы). *А э р а ц и я* әртүрлі ортадан органикалық заттарды қышқылдандыру үшін оларды жасанды түрде ауамен қанықтырады, суды тазалауға қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Аэрация аймағы. х и м. *Жер қыртысының беті мен су айнасы арасындағы жоғарғы қабат.* *А э р а ц и я а й м а ғ ы н д а ғ ы* саңылаулар, жарықтар және т.б. жыныстардағы кеуек ауа, су буы, үлдір және су тамшыларымен толып тұрады, сөйтіп қалқыма су түзетін уақытша гравитациялық су пайда болады (Қаз. тілі термин. Су.).

АЭРОАЛАН з а т. **Аэродром.** *Аэроалаң* – ұшақтар тұратын, ұшып-қонатын жер (Қаз. тілі термин. Тұрмыс.).

АЭРОӘДІС з а т. т е р м. *Ұшу аппараттары арқылы жер бетіндегі процестерді бақылау әдісі.* *А э р о ә д і с* гидрологиялық режимді, мелиорациялық жағдайды ұшақпен, тікұшақпен, аэрофототүсіру арқылы бақылау тәсілі (Қаз. тілі термин. Су.).

АЭРОБТАР [грек. аер – ауа, bios – тіршілік] з а т. б и о л. *Молекулалық бос оттегек бар ортада тіршілік етіп, дами алатын ағзалар.* *А э р о б т а р ғ а* барлық өсімдіктер, көптеген қарапайымдылар мен көпжасушалы жануарлар, саңырауқұлақтар, микроағзалар жатады (ҚҰЭ). Жануарлар мен өсімдіктердің бәрі дерлік және көптеген микроағзалар *а э р о б т а р* болып саналады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АЭРОБУС [ағыл. airbus] з а т. к ө л і к. *Көп жолаушылар тасымалдауға арналған кең фюзеляжді ұшақ, әуе автобусы.* *А э р о б у с* жайлылығымен, қол жүгін орналастырудың қарапайым қолайлылығымен ерекшеленеді (ҚҰЭ).

АЭРОВОКЗАЛ [грек. аер – ауа, ағыл. vauxhall – көңіл көтеру орны] з а т. *Әуе жолымен қатынас жасайтын жолаушыларға қызмет көрсететін орын; әуежай вокзалы.* Сол

кездері Қарағанды *аэровокзалында* болған адам: «самолетпен ұшу ауа райы қолайлы болса ғана күндізгі сағат 12-ден 4-ке дейін жүзеге асырылады» деген хабарламаны оқушы еді (А.Сейдімбеков, Кеніш). Шассилері жерге тиген самолет жолаушыларды қарсы алуға көп-көп адам жиналған *аэровокзалды* бетке ұстап жылжып келеді (М.Хайрутдинов, Алғашқы.). Мысалы, темір жол және *аэровокзалдарда* билет сататын кассирдің, жүріп-тұратын транспорттарды реттейтін диспетчердің жұмысын да электрон машиналары атқаратын болып жатыр (М.Мұқанов, Бақылау.).

АЭРОГЕОФИЗИКА з а т. г е о л. *Ұшаққа орнатылған аспаптар арқылы жер қыртысын суретке түсіру, зерттеу, кен орындарын іздеу және барлаумен айналысатын сала.*

АЭРОГЕОФИЗИКАЛЫҚ: аэрогеофизикалық тәсіл. г е о л. *Ұшаққа орнатылған аспаптар арқылы жер қыртысын суретке түсіру, зерттеу, кен орындарын іздеу және барлауға қатысты геофизикалық тәсілдердің арнаулы түрі. Барлық аэрогеофизикалық тәсілдер тау жыныстарының физикалық қасиеттерін өлшеуге негізделген (ҚҰЭ).*

АЭРОГРАФ з а т. т е х. *Сығылған ауаның жәрдемімен сыр-баяуларды тозаңдатып шауға арналған аспап. Маганың, қағаздың т.б. бетіне бояудан өрнек салу үшін аэрограф пайдаланылады (ҚСЭ).*

АЭРОҒАРЫШ з а т. а в и а ц. *Ғарышқа ұшу әдіс-тәсілдерінің теориясы мен практикасы. Ұлттық аэроғарыш агенттігінің төрағасы Мейірбек Молдабеков Известия газетінің Қазақстандық қосымшасына сұхбат беріпті. Онда ол Қазақстан үшін Байқоңыр ғарыш айлағын Ресеймен бірігіп пайдалана беру дұрыс деген ойды қуаттай түсті («Қаз. әдеб.»).*

АЭРОДИНАМИКА [грек. аер – ауа, динами – күш] з а т. а в и а ц. *Гидроаэродинамиканың ауа (газ) қозғалыс заңдарын және онда қозғалатын денелердің бетіне әсер ететін күштерді зерттейтін бөлімі. Бұл проблеманы шешу үшін аэродинамика, беріктік салаларында үлкен ізденулер және басқа да жұмыстар атқару керек болды («Қазақст. мұғ.»). Аэродинамиканың негізгі мақсаты – қозғалыстағы денеге газ әсер ету кезінде пайда болатын күш пен жағдайды, ұшу аппараттарының аэродинамикалық сипатқа ие болуын зерделей (Қаз. тілі термин. Әскери.). Ол бұғанасы қатпай жатып, данышпан Циолковскийдің барлық кітабын зердесіне тоқыды,*

күрделі ғылым – *аэродинамиканы* жете біледі, поэзияны жанындай сүйеді, живопись-тен де хабары бар... (Қаныш аға).

АЭРОДИНАМИКАЛЫҚ с ы н. *Аэродинамикаға тән. Жерге түсіретін аппараттың одан әрі төмен құлдылауы да аэродинамикалық сапаны пайдалану арқылы басқарып түсіру әдісінің траекториясы бойынша жүзеге асырылды («Соц. Қаз.»).*

Аэродинамикалық күш. ф и з. *Ауада қозғалатын денелердің бетіне әсер ететін күш. Осы тарауда оқушыларды аэродинамикалық күштерді өлшеу тәсілімен таныстырғанда да, бұл құбылысты желдің жылдамдығының өзгеруін автоматты түрде өлшеуге, сигнал беруге болатындығын айта кету керек (К.Айманов, Физика.). Аэродинамикалық күштердің көлемі ауа ағысының жылдамдығына, ауа тығыздығына, дененің бітіміне, жоғары сыртқы бетінің жай-күйіне байланысты (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

АЭРОДРОМ [грек. аер – ауа, dromos – жүгіру] з а т. а в и а ц. **1.** *Ұшу аппараттарын ұшыру, қондыру, тоқтап тұруына арналған қызмет көрсету үшін қажетті құрал-жабдықтары бар алаң. Күн тұсау бойы көтеріле біз Делидің аэродромына келіп қондық (Т.Ахтанов, Үндістан.). Советтік истребительдер эскадрильясы қостаған транспорт самолеті біздің әскери аэродромға келіп қонды (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Айлар өтті нәтижесіз күйбеңмен Самолеттің гүріліне әбден еті үйренген. Қу құстардың аэродромды басынғаны соншалық, Бірін-бірі шұрқыраса қарсы алып, Бір-біріне қоштау айтып тамсанып, Таңнан таңға масайрады ән салып (М.Шаханов, Ғасырлар.).* **2.** *с ө й л. Аэровокзал. Ертеңіне Жәнібек пен Мәди сағат тура тоғыз жарымда аэродромға жетті (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Самат пен Нұрғайша үлкен қалаға жүргелі тұр. Председательдің «Волгасы» қазір екеуін аэродромға апарып салады (Т.Нұртазин, Адам.). Бір жарым айдан кейін Нүрке командировкадан қайтты. Оны қарсы алуға аэродромға машинамен Еламан келді (І.Есенберлин, Айқас).* **3.** *а у ы с. Кең, жазық алаң, байтақ жер. Қажыдың ба? Қажысан, қонақтай бер, Қадірменді өзінді қонақтай көр. Біздің дала қашан да аэродром, Қонақтай бер, күдікті жоғалтпай кел (М.Мақатаев, Шығ.).*

Аэродром ауданы. *Қатынас жолдары және байланыс құралдары арқылы өзара байланысқан бірнеше аэродром тораптарының жиынтығы. Аэродром ауданына кіретін аэродромдар саны авиация құрамы және авиа-*

циялық бөлімдерінің орналасу тығыздығына қарай белгіленеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Аэродром торабы. *Авиациялық құрамаларды орналастыруға арналған аэродромдар тобы. Аэродром торабына* қатынас жолдары және байланыс желілері арқылы өзара байланысқан майдандағы, қордағы және жалған аэродромдар, сонымен бірге маневр аэродромдары да жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АЭРОЗОЛЬ [грек. аер – ауа, sol – ертінді] з а т. х и м. **1.** *Көбінесе түзілуі зиянды болып табылатын газды ортада (ауада) қалықтаған сұйық не қатты бөлшектерден тұратын дисперстік жүйелер. Аэрозольдер* – улы заттың қатты бөлшектері немесе ауаға түтін, тұман күйінде көтерілген улы сұйық заттың тамшылары (Ж.Лұқпанов, Химия.). Арнаулы бүріккіштер, тозаңдатқыштар, *аэрозоль* қондырғылары арқылы егістік жердің бетіне улы химикаттар шашады (Тыңайтқыш енгізу.). **2.** *мед. Қатты қысыммен арнайы ыдысқа жиналған, басында шашқышы бар, дәрілік, химиялық, косметикалық сұйық зат. Тоғыту немесе аэрозоль* [тұмандату] әдістерімен малды жиі-жиі дәрігерлік шаралардан өткізіп отыру керек (Ә.Әбішев, Мал дәрігер.). Вакцинаны элементарлық жолмен (ауыз арқылы) *аэрозольмен* (тыныс алу органдары арқылы) тері ішіне, тері сыртына (жұқтыру), тері астына, ет арасына т.б. жолдармен енгізеді (Индеттану сөздігі).

Аэрозоль баллоны. х и м. *Жануарларға арналған жайларда, жылжыжайларда, тұрғын және тұрғын емес жайларда зиянды насекомдармен, кенемен күресу үшін қолданылатын баллон.*

АЭРОЗОЛЬДІ с ы н. *Аэрозоль бар.* Мұның үшін металдан немесе пластмассадан жасалған кішкене баллондарға құйылған *аэрозольді* инсектицидтерді де пайдалануға болады (Т.Досжанов, Зиянды.).

Аэрозольді суармалау. с у ш а р. *Кіші дисперсиялық (шашыратып) суармалау; жер бетіндегі ауа қабатын тым ұсақ су тамшыларымен (диаметр 0,5 мм) жаңбырлатып ылғандандыру. Аэрозольді суармалау* кезінде топырақтың ылғалдануы мен жер бетіндегі ауа температурасы реттеледі (Қаз. тілі термин. Су.).

АЭРОЗОЛЬДІК с ы н. *Аэрозоль үшін қажетті. Аэрозольдік* ААП-0,5 «микрон» аппараты егіс, бақ және огород дақылдарының, орман бұталарының зиянды жөндіктеріне қарсы күрес жүргізу үшін қолданылады (Тыңайтқыш енгізу.).

АЭРОКЛУБ з а т. а в и а ц. *Авиация өнерін үйренетін, онымен шұғылданатын адамдарға арналған клуб.* Ол орта мектептің 8-классында жүріп, бір жағынан *аэроклубта* оқиды (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). Бірқатар жерлерде *аэроклуб* ұйымдастырылып, бірқатар жастар үшқыштық мамандық алды (Ш.Өтепов, Өшп. жалын).

АЭРОЛОГ з а т. *Жер атмосферасындағы физикалық құбылыстар мен процестерді зерттейтін маман.* Кімдер жоқ бұл баракты ұялаған, Капитан, доктор, аспаз ұя салған. Метеоролог, *аэролог*, геологтар Сықылды тағы талай зиялы адам (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЭРОЛОГИЯ [грек. аер – ауа, logos – ілім] з а т. а с т р. *Жер атмосферасындағы физикалық құбылыстар мен процестердің үстіңгі жағын зерттейтін ғылыми-тәжірибелік сала, метеорологияның бір бөлігі.* Советтер Одағында *аэрология* үлкен жетістіктерге жетті («Білім және еңбек»).

АЭРОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Аэрологияға қатысты, аэрологияға тән.* Соңғы кездерде *аэрологиялық* зерттеулерге көп көңіл бөлінуде («Білім және еңбек»).

АЭРОМАГНИТОМЕТР з а т. т е х. *Ұшатын аппараттар арқылы жердің магнит өрісін өлшейтін аспап.* Самолеттің қанатына не құйрығына орнатылған *аэромагнитометрдің* датчигі (магнит әсерін сезгіш бөлігі) автомат компенсатормен қорғалады (КСЭ).

АЭРОМАЯК з а т. а в и а ц. *Әуе кеңістігіндегі ұшқыштарға жол көрсету үшін жасалған мұнара шам.* Алматыға жақындап қалдық. Жерде жарық шашып, *аэромаяктар* түр («Соц. Қаз.»).

АЭРОМЕКТЕП з а т. а в и а ц. *Ұшу өнерін үйрететін мектеп.* Ол онжылдық мектепте оқи жүріп, қаладағы *аэромектепті* де бітіріп алды («Лен. жас»).

АЭРОНАВИГАЦИЯ [грек. аер – ауа, лат. navigatio – кемемен жүзу] з а т. а в и а ц. *Бағытын, биіктігін және қиудың уақытын санай отырып ұшу аппараттарын басқару. Аэронавигацияның* жер белгілері бойынша ұшыру, компасты *аэронавигация*, радионавигация, астронавигация сияқты түрлері бар (КСЭ).

АЭРОНАВТ з а т. а в и а ц. *Әуеде қиушы.* Қанат жасынан-ақ *аэронавт* болуды армандайтын («Лен. жас»).

АЭРОНАВТИКА [грек. аер – ауа, франц. paytike – жүзу] з а т. а в и а ц. *Салмағы ауадан жеңіл қиу аппараттарының әуеде қиу теориясы мен практикасы.* 26 майда Парижде

аэронавтика мен космостың XXVII халықаралық салоны ашылады («Соц. Қаз.»).

АЭРОНАМИЯ [грек. аер – ауа, nomos – заң] з а т. *Атмосфераның жоғарғы қабаттарында, әсіресе ионосфера мен экзосферада болып жататын физикалық және химиялық құбылыстар туралы ілім. ≈ Аэрономияға қатысты зерттеулер.*

АЭРОПЛАН [грек. аер – ауа, лат. planum – жазықтық] з а т. а в и а ц. *Әуеге көтерілуге жағдай жасайтын қанаты бар ауадан ауыр қшу аппараты, ұшақтың алғашқы жетілмеген көне түрі.* Сүйтсе де оған қарамай, сол августың 20-на шейін ақша тапсаңдар, Қазақстанға бір *аэроплан* берейік деп, бізге уәде қылып отыр (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Біздің бала *аэроплан* оқуына барам дейді. Мен комбайн жақсы деймін. Қайсысы дұрыс? (Ғ.Мұстафин, Миллионер). *Аэроплан* – ұшқыр құс, Сәуледен озып өткен құс. Еңбекшілер дүниесін, Көгертетін осы күш (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

АЭРОПОНИКА [грек. аер – ауа, ponos – жұмыс] з а т. б и о л. *Өсімдіктерді топырақсыз, ылғалдылығы жоғары ауада өсіру тәсілі. Аэропоника* а жылыжайларда, оранжереяларда, ғарыш кемелерінде, сондай-ақ өсімдіктерді зерттейтін ғылыми-ізденіс мекемелерінде жиі қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология).

АЭРОПОРТ [грек. аер – ауа, port] з а т. а в и а ц. *Әуежай.* Машинамен жүргенде *аэропорт* тұстан жарты сағатқа жақын жер болу керек (С.Мұқанов, Алып. адым.). ...Барселона *аэропортында* Болды бірде ғажап жағдай таң қалар, Кілең ұсак, майда құстар – шымшық, торғай, қарғалар, Билеп алып аспанды, Реактивті самолеттердің Ұшуына қиын кезең басталды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жауын да жоқ, Жел де жоқ, Қыркыншы күн: Көк түтінге қаламыз тұр тұншығып. Асығасың жұмысқа, *Аэропортқа*, Күйіп-піскен, Жаныққан бір тіршілік! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

АЭРОСТАТ [грек. аер – ауа, statos – тік тұрған] з а т. ә с к. *Ауадан гөрі жеңіл газбен толтырылып, әуе кеңістігіне ұшырылатын аппарат.* Бактериялық қару авиацияның, ракетаның және әуеде қалықтап жүретін *аэрос т а т т ы ң* көмегімен әртүрлі аурулар қоздыратын сұйық немесе құрғақ рецептуралар пашу, сондай-ақ уланған, жұқпалы құрт-қоңыздар тарату жолымен қолданылады (Мұны білуге тиіс). Барлық газдардың ішіндегі ең жеңілі болғандықтан, сутегі бұрынғы кезде ауа шарларын, *аэрос т а т т а р д ы* және дирижабльдерді толтыруға қолданылған (Хи-

мия). Спектор анализінің көмегімен *аэрос т а т* арқылы жерден 24 километр жоғары көтеріліп, телескоппен бақылау кезінде Шолпан планетасының атмосферасында көмір қышқыл газы мен азоттың, су буының бар екендігі айқындалды (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

АЭРОСТАТИКА [грек. аер – ауа, stats – орнықты тұрған, қозғалмайтын] з а т. ф и з. *Газ тәрізді ортаның тепе-теңдігін және оның ішінде қозғалған денеге тигізетін әсерін зерттейтін гидроаэромеханиканың бір бөлімі.* *Аэрос т а т и к а д а* негізінен атмосферадағы қысымның биіктікке байланысты өзгерісі мен ауада жүзетін денеге әсер ететін күштің қасиеті зерттеледі (ҚСЭ).

АЭРОСУРЕТ з а т. *Әуеде суретке түсіру жолымен алынған жердің бейнесі. Аэросурет* түсірілу тәсілдеріне байланысты горизонтальдық, пландық, перспективалық болып бөлінеді (ҚСЭ). Картамен салыстырғанда *аэросуреттің* тиімділігі суретке түсіру кезіндегі жергілікті жердің толық әрі дәйекті, шынайы суретін алуға болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АЭРОТЕРАПИЯ [гр. аер – ауа, therapeia – күтім, ем] з а т. м е д. *Таза ауаның емдік әсерін пайдалану әдісі. Аэротерапия* – таза ауаның организмге тигізетін әсерін емдеу және дене шынықтыру мақсатына пайдалану әдісі (М.Исамбаев, ... Мед. анықтама).

АЭРОТҮСІРУ з а т. г е о г р. *Әуе кеңістігінде жүріп, жер бетін суретке түсіру әдісі.* Геодезиялық карталар жасау үшін *аэротүсірудің* маңызы өте зор (География). *Аэротүсіру* уақытына, орындау тәсіліне, аэрофотоаппараттың оптикалық осінің орналасуына, экспонирлік әдісіне және фотоматериалдарына қарай: күндізгі және түнгі, жоспарлы, перспективалық және панорамалық, жеке, бағыттық, алаңдық, кадрлық және саңылаулық, ақ-қара түсті, спектрзоналық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АЭРОФЛОТ з а т. а в и а ц. *Авиациямен айналысатын ірі бірлестік, ұйым.* Соншама көп жолаушылар таситын біздің *аэрофлот* сияқты басқа авиация компаниясы бүкіл дүниеде жоқ («Лен. жас»). Бір күні Алматы *аэрофлотына* таңдаулы сатушы қажет болды. Бұл хабарды естіп, Тамара баруға тілек білдірді («Лен. жас»).

АЭРОФОТОАППАРАТ з а т. а в и а ц. *Жер бетін ұшақтан, тікұшақтан т.б. фотоға түсіруге арналған аппарат. Аэрофотоаппарат* *аэрофотона* негізінен алынатын аэросурет-

тердің аумағымен және фокус арасының қашықтығымен ажыратылады (КСЭ).

АЭРОФОТОТОПОГРАФИЯ з а т. а в и а ц. *Аэросуреттер бойынша топографиялық карта жасаудың әдістерін зерттейтін ғылым.* Қолданылатын фотограмметриялық әдістеріне байланысты *аэрофототопографияны* үш түрі бар... (КСЭ).

АЭРОФОТОТҮСІРІМ з а т. а в и а ц. *Ұшақтан немесе басқа да ұшатын аппараттардан жер бетінің фотографиялық бейнесін алу үшін жасалатын жұмыстардың жиынтығы.* *Аэрофототүсірім* арнаулы фотоаппарат арқылы орындалады және ұшудың сипатына байланысты жеке маршруттық, сондай-ақ аудандық болып бөлінеді (ҚҰЭ). Бағдарлау түсбағдар немесе карта көмегімен, *аэрофототүсірім* және жергілікті белгілерге, Күнге, Айға, жұлдыздарға қарап, сондай-ақ жарық, радио, дыбыс толқындар бойынша да жүргізіледі (К.Құрманов, Физ. геогр.).

АЭРОШАНА з а т. а в и а ц. *Ауа винтінің көмегімен жүретін механикалық шана.* Караторгай дегенім *аэрошана* деген шана екен. Ат жекпесе де өзі зымырай беретін шана екен (М.Тиесов, Дала.). Үнемі ізденгіш, талапты механизатор жақында кішігірім самолеттің ескі моторынан *аэрошана* жасады («Соц. Қаз.»).

АЭТА з а т. *Малая-Полинезия тектес тілдердің әртүрлі диалектілерінде сөйлейтін Филиппин аралдарының байырғы халқы.* *Аэтала* р бамбуктен жасалған итарқа қостарда тұрады (ҚҰЭ).

АЮ з а т. з о о л. <лат. ursidae> **1.** *Денесі үлкен, үстін қалың жүн басқан, қысқа аяқты, бәрін жейтін сүтқоректі ірі жыртқыш аң.* Аю, қабан, қасқырды, Алдына айдап қырып жүр. Бұғы менен маралды Таудай қылып үйіп жүр. Мәнікер мен Ақсерек Ұшқан құсты іліп жүр. Арқар менен құлжаны Күнара тамақ қылып жүр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұл қасқыр, *аю*, арыстан, пілден соңғы, Ерлікте азулы аң жоқ мұнан оңды! Қайсар күш қаһарланса қайтпайтұғын, Екпіні еріткендей қатқан тоңды! «Қабыма салып, сақтап қалдым» дейсің, Нандырғыл наданға айтып мұндай халді (О.Шораяқов, Шайыр). // а у ы с. *Ебедейсіз зор денелі, еңгезердей.* Көпекбай – өзі осынша аяусыз жоқшылық тепкісінде жүрсе де, жүні жығылмаған, бойы еңгезердей, тіп-тік, шокша қара сақалды, қара торы жүзі ызбарланып ашулы қарайтын, зор дауысты *аю* адам (Б.Соқпақбаев, Балалық.). **2.** *Ірі денелі, қолапайсыз адам.* Егер де білсеңіз, жолдас майор, менің ол қызбен

ешқандай байланысым жоқ. Біздей *аюларды* қайтсін ол (К.Тоқаев, Көмескі із).

Ақ аю. з о о л. *Солтүстік мұзды мұхитында мекендейтін, сүтқоректілер тобына жататын, ақ түсті жыртқыш аң.* Әділдігі таң қалдырды халықты, Өзі бастап, ел негізін салыпты. Ат жалында өскен қыран қазақты Аждаһа мен *ақ аюға* танытты (К.Салықов, Жезкиік). Ол кетісімен *ақ аю* өрмелеп барып бір ағаштың басына шығып алды (С.Қасиманов, Сиқырлы.). Жануарлардың кездесетін жерлері, басқаша айтқанда, мекен ететін ортасы әртүрлі келеді. Мысалы: балықтар суда жүреді, *ақ аю* Солтүстік мұзды мұхиттың мұздары мен жағаларында мекендесе, ал қоңыр аю ормандарда мекендейді (Зоология).

Аюдың өтіндей. м и ф. *Ескі наным бойынша тотемдік аңның бірі ретіндегі аюдың өтін сақтау ырымына байланысты қалыптасқан тіркес.* Қабаққа біткен қайыңның Беріші еді, безі еді. *Өтіндей аюдың* Әкемнен қалған көз еді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Аю қатын [бәйбіше, келін]. *Денесі зор, мінезі дөрекі, ұрысқақ әйел.* Мал-басқа иемін деп тұратын *аю қатын* боларынды білмедім ғой (М.Әуезов, Қараш.). Онан бері де он жылдай өтіпті. Күтімсіз қараша інген де қартайды. Алтын болса, *аю бәйбішенің* отымен кіріп, күлімен шығып, өмірі өтті (З.Шүкіров, Ізгілік.). Көшкенде көлік болмас түйе алдында, Еруде сауын болмас бие алдында, Ақырған аждаһадай *аю келін* Біз түгіл, Құдайынан ұялды ма (Шал ақын, Өлеңд.).

Екі аюдың арасына түсті. *Қауіптің арасында қалды.* Әй, айлаң аз-ау, шырағым, айлаң аз! Әуелі Мұхтарды мықтасаң да жететін еді ғой. *Екі аюдың ортасына түстің-ау*, қап! (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Қара аю. з о о л. *Таулы, орманды жерлерді мекендейтін, сүтқоректілер тобына жататын, қара түсті жыртқыш аң.* Біздің зоопаркте аюдың ақ аю, қоңыр аю, *қара аю* деген түрлері бар («Лен. жас»). Шақпақ жағып қараса, қара дәу деп алысқаны арлан *қара аю* екен (К.Әзірбаев, Аңыз.). *Қара аю* мен түлкі бүкқан мына сайлы өлкеде Жалғыз емес екенінді сезу қандай мәртебе (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қоңыр аю. з о о л. *Ормандарда мекендейтін, сүтқоректілер тобына жататын, қоңыр түсті жыртқыш аң.* Қазақстанда *қоңыр аю* Оңтүстік Алтайда, Бұқтарма өзені мен Марқакөл көлінің маңынан табылады (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Тістерінің құрылы-

сына қарай, *қ о ң ы р а ю* жыртқыш жануарлар қатарына жатады. Бірақ ол тамақ талғамайды, яғни жануар текті тамақпен де, өсімдік текті тамақпен де қоректенеді (Зоология).

АЮАН з а т. ж е р г. *Көлеңке болу үшін үйге жалғастыра салынған үш қабырғасы бар, төбесі жабық, сая жер.* Басында сопылардың арман бар ма Жиһанда ғамал қылған ондай пірмен. Мешіттің алды бітеу үлкен *а ю а н*, Төбесін бұрып қосқан әлде қайдан (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

АЮБАДАМ з а т. ө с. <лат. samducus> *Қара немесе қызыл жемісі бар бөріжидек тұқымдасына жататын бұта немесе аласа ағаш.* Татар үйеңкісі мен *а ю б а д а м* тұқымдарын да жинай салысымен сепкен жөн (М.Ахметов, Егін қорға). *А ю б а д а м* – ырғай тұқымдастар тобына жататын дәрілік өсімдік. Ол орман маңында, бұта арасында өседі (С.Сүбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

АЮБАЛДЫРҒАН з а т. ө с. <лат. archangelica> *Жас сабағы (собығы) жеуге жарайтын, балдырған сияқты, ірі жапырақты өсімдік.* *А ю б а л д ы р ғ а н* – формасы шатырша келетін гүл-шоғырының диаметрі 25 см-ге дейін жететін көпжылдық және екіжылдық балдырған сияқты өсімдік. Оның ерекше иісі бар, жемісінен эфир майы алынады (Т.Мұсақұлов, Биолог. терм. сөздігі). Ал *а ю б а л д ы р ғ а н* ның тәтті шырынды өсімдік деп аталуының себебі не? Оның себебі, онда түйнектеп, қауыздана бастар алдында қанттың мөлшері 13 процент болады («Лен. жас»).

АЮДАЙ с ы н. 1. *Аю секілді, аю тәрізді; ебедейсіз, дөрекі.* Аранға түскен *а ю д а й*, Күйі қатты жараған (Базар жырау, Шығ.). *А ю д а й* қара күржиген, Таңқы мұрын, бұжыр бет. Көргенде көңлім суынды, Жүрегім қалды басылып (Қамбар батыр). Кейде *а ю д а й* бүкшен қағып, Ыстық тасқа тері тамып, Баспалдақсыз жылтыр жардан, Асты талмай біздің мерген (Ә.Тәжібаев, Жастық.). Сатылған мен Ыдырыс даяр тамақты жегенді ғана біледі. Біреуі үй тіршілігіне намыс көріп, мырзалықпен жоламаса, екіншісі *а ю д а й* ебедейсіз болғандықтан жоламайды (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). 2. а у ы с. *Ызбарлы, сұсты, қаһарлы.* Арыны күшті *а ю д а й* хан – Алпағыр ордасы. Сарайдың ішкі далаңына шығатын алаң ашық үйінде Бірсімбай мен қалыңдығы Күнікей отыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *А ю д а й* әжені қайтеміз? Түнде түгілі күндіз көзден таса қылмайды (Ф.Мұстафин, Көз көрген). 3. *Үлкен, ірі, сойдиган.* – Әй, сөйлеуік-ай, бұл

шортан емес, ақбалық, – деді Тұраш. Шортан – жыртқыш, тісі *а ю д а й* болады, мына ақбалықтарды жеп қояды (Н.Сералиев, Ақбөпе).

Аюдай ақырды. *Қаһарланып, ашу шақырды, айқай салды.* Жауының шошынды жұрт түрін көріп, *А қ ы р ы п а ю д а й* боп елге төніп. Алдынан қыз Күнікей қарсы шықты, Қалмақты кідіруге ойын бөліп (Батырлар жыры). Құлдардың азат тиген күні туды, *А ю д а й а қ ы р а д ы* құлсың десек (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Баксыдай жынын шақырды, *а ю д а й* жұртқа *а қ ы р д ы* жауыздықпен сұм Колчак (И.Байзақов, Құралай.). Алыстан Түйебайдың *а ю д а й а қ ы р ғ а н* дауысы естіліп, денені түршіктіреді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

Аюдай алысты. *Аю секілді алысты, қарсыласты.* Жолбарыстың аю болғаны – сенен соңғы балаларыңның заманы аю заманы болып, жұрт *а ю д а й а л ы с ы п* өтер (М.Дулатов, Шығ.).

Аю [-дай] тырнақ. *Сойдиган, сояудай ұзын тырнақ.* Мына ердің құлағына қараңдар. Кірі бес елі тура! *Т ы р н а ғ ы а ю д а й* боп кетіпті, масқара-ай (Ә.Қалдыбаев, Қос тентек). Қатын көгеріп, сазарып, қалшылдап, құмды тырнап, басын көтеріп бетіме қарауға шамасы жоқ, аяғыма қарап ашулы көзі тесіп барады. Сөйткенше болмады, қатын ұмтылып қалып өзінің *а ю т ы р н а ғ ы мен* бетімді осып алды (М.Жұмабаев, Шығ.). Бірақ сен алты жүз ділдәні *а ю т ы р н а қ т ы* ашулы мысыққа төледің, сен жаман саудагер екенсің, одан да сен мені сәнді Сүлейменге сат, ол саған маған төлеген алтыныңнан екі есе артық төлейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЮДАЙЫН с ы н. **Аюдай.** Ақыртып *а ю д а й ы н* асау аңды Өсірген қойнына алып талқарағай. Жалпайып қошқар мүйіз кәрі аршалар, Қайыңдар балғын өскен жас баладай (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Өртенесің, жанасың, Өз-өзіңнен бейнетке, Өз басыңды саласың. Қай мезгілде тойғыздың *А ю д а й ы н* ағасын (Абай, Тол. жин.). Көгіс пенен Тегістің Сыртқы түрін қарасаң, Арыстан мен аюдай. *А ю д а й ы н* айбатты, Арыстандай қайратты (Батырлар жыры).

АЮЖҮН з а т. ө с. *Таулы жерлерде өсетін аласа майда шөп.* Таулы жайылымдарда көк майса, өлең, шалғын, көкбас және сарыбас жоңышқалар, *а ю ж ү н*, күйіксары, теңгежапырақ т.б. өседі (Х.Арғынбаев, Қазақст. мал шаруаш.). Жылаған жаз нұрына қатыгез хан, Кеудесін қозғағандай боласың таң. Көк арша, шар қарағай, *а ю ж ү н д е р*, Бұл таудың баса шыққан көкірегін паң (Сара, Тордағы.).

Аюжүн бетеге. Бетегенің қалың, ұйыса өскен сарғыш жасыл аласа түрі.

Аюжүн бетегелі. Аюжүн бетеге өскен (жер). Қалың шітірмек, шытыралы жапырақты, аюжүн бетегелі қара жасыл алқап бие бауға, жылқыға толы (Ж.Ахмади, Шырғалаң).

АЮЖҮНДІ с ы н. Аюжүн өскен, аюжүні бар (жер). Жұрт жартас түбіндегі аршалы, аюжүнді, көзгелтектей мөлдіреген алуан гүлді тепсеңге келгенде, екі бүркіт те ұя ішінен ұшып шығып, шарықтап, жоғары шырқай бастады («Жұлдыз»).

АЮЖЫЛАН з а т. з о о л. ж е р г. Үлкен, улы жылан. Бодықты аюжылаңшағып алыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЮҚУРАЙ з а т. ө с. Ұзындығы 4–5 метр болып, орманды алқаптарда өсетін ірі құрай. Кейде мұндай «шөпті» ағаш деп те ойлап қалуға болады. Өйткені кейбір аюқурайдың ұзындығы бес метрге жетеді («Лен. жас»).

АЮҚҰЛАҚ з а т. ө с. <лат. verbascum> Сабынқөктер тұқымдасына жататын бір, екі немесе көпжылдық шөптесін өсімдіктер туысы. Аюқұлақ тәрізді жапырағы тұтас, бүтін сабақ бойына немесе тамырына жақын шоғырлана орналасқан. Жапырағы аюдың құлағындай қалың түкті, сол себепті «аюқұлақ» деп аталған (ҚСЭ). Аюқұлақ тәрізді гүлі тек бір күн ғана ашылады да семіп қалады. Сондықтан тек ашылған гүлді ғана жинау керек (Қазақст. дәрілік өсімдік.). Ксерофиттерге көбінесе далада, шөл және шөлейт жерлерде өсетін өсімдіктер жатады. Мысалы: жусан, изен, аюқұлақ, кейбір кекіре түрлері, жиде, тобылғы, жыңғыл, қылша т.б. (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Аюқұлақ еліміздің солтүстік, орталық облыстарында, Кавказ және Сибирьде өседі... Зәр жүргізу үшін 10 гр жапырағын 200 г суға қайнатып ішу керек (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

АЮЛЫҚ з а т. б е й н. Дөкірлік, тұрпайылық, аюға тән қасиет. Намыстансаң, ағаңның аюлығын қойғыз! Ағаң – аю, аю! Егер аю болмаса, халықтың ән мен күйін, сыры мен жырын дүрелер ме еді? (Д.Әбілев, Ақын.).

АЮОТЫ з а т. б о т. с ө й л. **Бәріні.** Бәріні шөбін кей жерде аюоты деп атайды. Бұл, әрине, оны көбінесе аю жейтіндіктен болу керек («Соц. Қаз.»). Аюоты деген гүлді теріп жеген биенің қымызы ұрып жығады («Соц. Қаз.»).

АЮСЫ = е т. Айбаттану, қаһарлану, аю сияқтану. Шық, шық, менің қарсыма, Аюсы-га н Алшағыр. Қорқар болсаң жерге кір. Шық, шық! Жекпе-жек! (М.Әуезов, Танд. шығ.).

АЮТАБАН з а т. ө с. <лат. ranunculus> Арамшөптер туысына жататын сарғыш гүлді, улы шөп. Аютабанды көк күйінде жеген мал тез уланады, ал құраса, оның уыты болмайды (ҚСЭ).

АЮША ү с т. Аюға ұқсап, аю сияқты. Қыз он беске жеткенде кесте алады, Жаман менен жақсыны еске алады. Жиырмаға жеткенде тәйке деген, Аюша а жиган майын төске алады (Шал ақын, Өлең.). ...Жарамаған, – деп кірген Әбіш үй ішінде басын таңып алып, қарнын сипалап, байлаған аюша сенделіп жүрген Ахметті көрді (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Бұл елдің отырған жері ұйықтаған аюша бүктеліп жатқан қоңыр таудың бауыры (І.Жансүгіров, Шығ.). Басыма қара тұман туған күндерде де аюша арқалап жүріп, аталық қамқорлығымды істеп келдім (Ғ.Мұстафин, Қарағанды.).

АЯ¹ з а т. Алақанның шұқыры. Бір Қарқаралы қаласының алақандай аясының ішінде болғанмен, осы адамдар арасы соншалық кереғар (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Алақанның аясында. Анық, айқын. Күндіз осы арадан бүкіл қыстақ алақанның аясында көрінетін (М.Иманжанов, Көк белес). Арқаның талай тауы, жері, көлі айнадай боп жарқырап, алақанның аясында көрінеді (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Алақанның аясындай. Көлемі тар, кішкене ғана (жер). Көкшенің қырқасынан Бурабай тауының іші-сырты алақанның аясында ай айқын көрінеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Арбамыз қыр басына шыға келгенде, Қарағанды алақанның аясындай болып көріне кетті (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Кең дала алақанның аясындай, Дөңгелеп бір уысқа сыйып жатты. Күмістей мың бұралып сары суы, Көгілдір көк желегін киіп жатты (А.Тоқмағамбетов, Дария.).

Ашса [алақанның] аясында, жұмса жұдырығында [жұмырында]. Еркінде, билігінде. Еркін өскен бай Сапакты қорғалатып, ашса алақанымының аясында, жұмсам жұдырығымда ұстаудың алғашқы адымы осылай болды деп тебірене сөйлеген шешем Ұлдай кейпін ұмыта алмайтын (С.Талжанов, Ұлдай.). Қурагин өзінен бұрынғы атамандардың бәрінен күшті шығып, «артельді» ашса аясында, жұмса жұмырында ұстады (С.Мұқанов, Аққан жұл.). Баяғыдан бері ашса аясында, жұмса жұмырында болып, жел қуған қаңбақтай қайда айдаса, сонда кете беретін Күреңбай қазіргі сәтте Нұртайдың көзіне торды бұзып шыққан аш арыстандай көрінді (С.Омаров, Қайырлы.).

Ая толым. а) *Бір уыс мөлшеріндей болатын халықтық өлшем.* Шал жөткіріп кеп, төсек үстінде отырып есікке жапсыра *а я т о л ы м* қақырық түкірді (М.Әуезов, Әңгім.). ә) *Көңіл толмайтындай, мөлшері тым аз.* Ауыл басы *а я т о л ы м* қой, көтен басындай жылқы, үй басы екі-үш мөшке: қарап отырып қарның ашады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЯ² з а т. **1.** *Аумақ, көлем, мөлшер, кемер.* Бүйінің ініндей тіп-тік, *а я с ы н а* екі адам сыярлық қара үңгірдің түбіне апаратын басқынша Мейрам алғашқы рет қадам басты (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Алдағы уақытта осы спорт залдарының *а я с ы н* кеңейту жобада бар («Спорт»). Кешке қарай *а я с ы н а н* көтеріліп кететін шалқар көлдің үстінде тұсау бойы жоғары тұр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** *Қойнау, баурай.* Мынау күлімдеген күміс аспан. Жібек гүлді жер, жұпар ауа, тау *а я с ы н д а ғ ы* мәңгі жас орман, жидек – сарқылмас бір мол қазына десек болардай (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Ақ бидай терген тауықтай, Елге жырым ем болып, Алатаудың *а я с ы*, Балауса шығрай саясы (Жамбыл, Тол. жин.). Айдынды Баян, көл Баян, *А я с ы н д а* тудым мен бір кез. Басылсын мауқым сағынған, Суыңнан ләззат берші тез! (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Орман *а я л а р ы н д а ғ ы* жасыл құрақ та жаңа ғана көтеріле беріп, ыстық аптаптан бүрісіп қалыпты (Т.Шаханов, Көгілдір.). **3.** *Сая, пана.* Бойлауық бөйтеректің *а я с ы н д а*, Көрінген жетіп келсем қарасыңға, Тау-тау ғып үйіп пішеншілер Тепсеңді отыр екен даласында (Т.Жароков, Нарын). Бөгелектер тобылғы, тал, шілік сияқты бұталардың *а я с ы н* паналап тіршілік етеді (С.Омаров, Қой бағу.). **4.** *Ауқым, шеңбер.* Айтылған тапсырманы орындапты, тіпті ішіп-жейтін тамағына дейін дәрігер ұсынған менюдің *а я с ы м е н* шектепті (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Жазба тілдің қолдану *а я с ы* мен атқаратын функциясы да шағын болды («Қаз. мұғ.»). **5.** *а у ы с.* *Қамқорлық, тәрбие.* Әке-шешесінің *а я с ы н д а* отырған оң жақтағы қыздың жаманы бола ма? (М.Әуезов, Қараш.). Туысқандық тәтті лебіз – Құшағында тербетілдік. Болдық жаңа туғандай біз *А я с ы н д а* достық, бірлік (Ә.Оңалбаев, Таң алды.). **6.** *а у ы с.* *Әсер, ықпал.* Құрмет көрсетіп, шопан атаны ізетпен шығарып салып, бәрі де шопан атадай боламыз деген арман *а я с ы н а* бөленіп тарасып жатты (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Серпіп тастап көк тұманын күдіктің, Түр едім мен *а я с ы н д а* үміттің. Кенет жолды кесіп өте бердің сен, Құшағында бір бейтаныс жігіттің (М.Шаханов, Ғасырлар.). **7.** *к ө н е.* *Есе, мәрте.*

Бұларға Құдай беріп оң базарын, Бұрынғыдан үш *а я* пайда көрді (Қисса-дастан.).

Аясына алды. *Бауырына қысты; қамқорлық етті.* – Әй, әке, шыбыным. Ол жаман есек қой, тимейді. Жай өзінің ақырғаны ғой, – деп Сарыкең Аяжанды *а я с ы н а а л ы п* жатыр (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Алматының алма бағын *А л ш ы а я ң а* ерке тоты, Не қалайсыз бізден тағы Нені сүйед жүрек оты? (С.Бегалин, Өлең.).

Көздің аясы. *Көздің шарасы, көз қабақтарының айналасы.* Қарашы, дос, демонстрацияға! Көңіл *к ө з д і ң а я с ы н а* сыя ма! Соңына еріп халқымыздың алыштың, Нөкеріндей келеді өзі даңқтың (М.Әлімбаев, Таңд. өлең.). Күнімай, ауырып қалмасаң жарар еді, – деп тағы да көңілі босап, *к ө з і н і ң а я с ы* жасқа тола қалды (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

АЯ= е т. 1. *Біреуге жаны ашу, есіркеу, мүсіркеу.* Әлдилеген, аялаған, *а я ғ а н*, бағың болып бағып-қаққан кім сені? – Ана, ана, мейірімді ана (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Сазаы шіркіндердің жай тұрмаған, «Құдая, бергеніңе мың шүкір деп!» Сол жерде Қайыршыға Қыдыр келіп: «Жүруші ем, – деді, – *а я п* сырттан көріп (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мәмбет қызды *а я д ы*. Жәрдемсіз, жалғыз, жетім қыздың басындағы ауыр қайғы мұның да көңілін көлеңкеледі (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Бұркемелеу, қорғаштау.* Арғы жағын мен шешемін, ана халық соты айырады. Туысқаның деп *а я й т ы н* ретің жоқ (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Жанындай сүйген болашақ жарым деп, қаншама *а я п*, шық жуытқысы келмей әлпештегенімен, кейбір қылығына шыдар емес (А.Байтанаев, Қансонар). **3.** *Көңіліне қарау, жалтақтау.* Қатесі болса сөзімнің *А я м а ң д а р* айта бер, Көңіліме қарама (Базар жырау, Шығ.). **4.** *Рақым ету.* Мына қаланы мен сен үшін ғана *а я п* түр едім. Болмаса бұл қала аяғыма кірген шөңірдей, бақытқа, атаққа бара жатқан жолымды бөгеп түр еді (М. Жұмабаев, Шығ.). **5.** *Бір нәрсені қымау, иштарлық ету.* «Әдейі іздеп біз келдік сізге» делік. «Өмір зая болмастық өнер үйрет, Ақылыңды *а я м а* бізге» делік (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ол жесін, ол жұтсын, Шырайын жылытсын. Ақшаны *а я м а*, Ұйқыны тыншытсын (Абай, Тол. жин.). Ат *а я ғ а н* жерге қарар, Құс *а я ғ а н* көкке қарар (Мақал-мәтел). Бұзбақшы елдің қаймағын. Баққаны – бүлік, қыңыр іс, *А я с ы н* қай жер, қай малын (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Барын аямады. а) *Мал-мүлкін бір нәрсенің жолында сарп етті.* Хамзаның әкесі оны білімді етіп тәрбиелеу үшін қолда *б а р ы н а я*

ған жоқ (Қ.Нұрмаханов, Дос.). Ә) *Құш-жігерін жұмсады, бар құшін салды*. Жалқаулар, жұмысқа шық арың болса, Қоғамнан *аямаңдар барың* болса. Ер-әйел, бірің қалмай жұмылыңдар, Бетінде ұялатын қаның болса (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Жан аяды. *Қауіпке бармады; басын алып қашты*. Алғанда ит етекпен, жау жағадан, Ерме екен жалтақтанып *жан аяған* (Х.Әбішев, Аспан сыры). Қарындас қанға батқанда, *Жан аяған* жан болмас. Бостандық туын көтеріп, Қарындас үшін алға бас (Қ.Әбдіқадыров, Танд. өлеңд.). Ел үшін бәрі жан берді, Ел үшін кім *жан аяды*! Қызға амал, сірә, бар ма енді, Жаралы бір қол, аяғы (С.Ақтаев, Тұңғыш.).

Жан аямас. а) *Айнымас, кіршіксіз, қалтқысыз берілген*. Ол [Дәрмен] өзінің достарының, құрбылас қыз-келіншектің араларындағы достыққа, ынтызарлық махаббатқа барынша тілеулес. Қалтқысыз таза дос, *жан аямас* көмекші, делдал болғанды сүйетін (М.Әуезов, Танд. шығ.). Ә) *Қауіп-қатерден қайтпас, асқан, нағыз*. Қызыл сақалдың Дикті құтқарудағы *жан аямас* от қайратын айтқанда, Абай Баймағамбетке аң-таң болып, сүйсініп қарайды (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Жанын аямады. *Жанын пида қылды, бар құшін салды*. Шетінен батыр еді жуантаяқ, Ел жауын жеңген *жанын аямай-ақ*. Жуандар пайдаланып ерлік күшін, Тұқымын батырлардың қылды саяқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өмірге өкпем жоқ, бәрі бардай-ақ, Қалмадым ел үшін, қайран *жанды аяп*. Елдің жақсысы, іздесем сирексің Қос өркеш биік комды нардай-ақ (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Болмасын кекшіл, Болсайшы көпшіл, *жан аямай* кәсіп қыл, Орынсыз ыржаң, Болымсыз қылжаң, Бола ма дәулет, нәсіп бұл? (Абай, Тол. жин.).

Немді аяйын. с ө й л. *Аярым жоқ, аянбаймын*. Үйге лық толды. Жас та, кәрі де болды. Ал, туған ағайын, Сендерден *немді аяйын* (М.Рашев, Біле қойдым). Көсемімді жырлайын, Көсемге арнап жүректен Жаңа бір жыр табайын. Көсегемді көгерткен, Одан *немді аяйын*! (Қ.Әзірбаев, Өлеңд.).

Сенен аяғанды ит жесін. с ө й л. қ а р а п. *Саған бермегенім өзіме бұйырмай кетсін деген мағынадағы қарғану*. Мөңкежан-ау, салғаннан сүйдемейсің бе? Сүйдесең ғой, мен сенен ештеңе де аямаймын. *Сенен аяғанды ит жесін*, – деп, кенет көңілі бұзылып жылап алды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Сөздің майын аямады. *Сөзден тартынбады*. Біліміден *аяман сөздің майын*, Алты өлеңмен білдірдім әннің жайын. Ездің

басы қаңғырсын, ердің көңілі Жаңғырсын деп ойладым айтқан сайын (Абай, Тол. жин.).

АЯБАҚ з а т. п о э т. *Саялы, жайлы мекен, орта*. Қия-құзда Ұя бұзба! Дүние кең, Сыямыз да! *Аябағын* Саялағын Асылдардан Аямағын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АЯБОЗ с ы н. *Бортылдақ, бос, жұмсақ*. Егістік *аябоз* жерлер сусыз тобарсып жатты да, Сырдың мол суын пайдаланатын арналы каналдар көзі бітеліп қалған (С.Әлжанов, Дала қыран.).

АЯҒАНСУ *Аяғансы етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Аяғансуы* білініп қалды.

АЯҒАНСЫ е т. *Жаны ашығансу, есіркегенсу, мүсіркегенсу*. Екеуін оңаша үйге қойды қамап, Береді *аяғансы* п бұған тамақ. «Екеуіңе берейін екі ділда, Маған қызмет етіп бер, екі саяқ! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сырлас болса – суайт жан, Сырында не баға бар? Күншіл досқа сыр айтсаң, *Аяғансы* п табалар (Қ.Бекхожин, Қайран жас.).

АЯҒЫНДА ү с т. *Ақырында, соңында*. Жігіттер, әрбір қызды көріп келіп, *аяғында* ойланып-толғанып Жәмилаға тоқтағандарын үлкендерге білдірді (М.Әуезов, Қараш.). Жауыз екен, неше жыл дәмдес болып жүріп, он жылдық еңбегімді жеп кетті, *аяғында* өзімнің күздігімді тартып алды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Ақыр аяғында. *Ең соңында, ең ақырында, нәтижесінде*. Көрігеннің қолында кетіп, таудай болып үйілген балықтың *ақыр аяғында* түбі қылдырықтанып қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Киімнің әдемілігі сыртқы көрінісінің қарапайымдылығы мен бояуының жақсы үйлесуінде, *ақыр аяғында* үске қонымды, лайықтылығында екенін бала түсінетін болсын (Семья тәрбиесі). Бір даудың өзі пәлен жылға созылады. Пәлен жыл дауласып жүріп, *ақыр аяғында* қай жағы шешен, мықты болса, сол жағы жеңіп алып кетіп жатыр (С.Шарипов, Бекболат).

АЯҒЫШ с ы н. *Жаны ашығыш, мүсіркегіш (адам)*. Қорлық, бейнетті көп көрген адамның жүрегі беріш-беріш боп қатып, түк сезбей ме деп топшыласа Нұрлан, бұл кісінікі жұмсақ, *аяғыш* (З.Шашкин, Сенім). Баймағамбет мұқтаж адамды *аяғыш* (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Ерлік салтын қанға сонда екті кеп. Емес енді саусақтары ептірек. Ақын жанның, *аяғышт*ың қолынан Екінші рет қызу алды ет жүрек (Х.Ерғалиев, Күн күмбез).

АЯҒЫШТЫҚ з а т. *Жаны ашығыштық, мүсіркегіштік (қасиет)*. Балуанның бала жасынан бойына біткен бір мінезі – *аяғыштық* еді (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

АЯДАЙ с ы н. *Кішкентай ғана, шағын, тар.* А я д а й есіктен сау ете түскен төрт кісінің бірі – Пендебай еді. Өндерінен сестілік аңғарылды (О.Бөкеев, Үркер.). Сен де тізе бүкші, – деді Ахмедияр, а я д а й бөлмені әрлі-берлі кезгіштеп жүрген Демесінге (Ө.Қанахин, Жүрек.). Бұл шығанға жаурап, қалжырап жеткен қойлар а я д а й ықтасынды паналап ұйлығып тұр (Т.Ахтанов, Дала сыры). Қырқа бар Алматының шығысында, Жатыр сонда жақының, туысың да. Бұл ғаламды місе етпес қайран жүрек, Қайтіп жатыр а я д а й қуысында?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Аядай ел. *Азғана, шағын ел, жұрт.* А я д а й е л м е н алысып, жеңе алмағандарыңызға ұялмай тағы да осы маңайды торуылдау патриоттықпен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын ертегі болса керек (С.Бердіқұлов, Пердесіз.).

Аядай жер. *Ауқымы тар, кішкентай жер.* Екі байдың а я д а й ж е р г е арқа тіресіп қонып жатқандары жай да емес сияқты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Атақты ауыл екі-үш-ақ Шерубай Нұрасының дәл жағасында. Қарамұрын шоқысының етегінде, а я д а й ж е р г е сынаша қадалып отыр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Бірінен соң бірі [балықшыларға] қыр көрсетіп, а я д а й ж е р д е отырған балықшылар ауылын аш бөрідей торып жүр (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АЯЗ з а т. 1. *Температура 0-ден әлдеқайда төмендегенде болатын қыстыңүнгі ызғарлы суық.* Үсті-басы ақ қырау, түсі суық, Басқан жері сықырлап келіп қалды. Дем алысы – үскірік, а я з бен қар, Көрі құдаң – қыс келіп, әлек салды (Абай, Тол. жин.). Жатырсыңдар неге ұйықтап? Күн шығып қалды, балалар. Таңертеңгі а я з б е н Мектебіңе жөнел бар (М.Дулатов, Шығ.). Ерегісе қасқиып қарсы тұра қалсақ, а я з инесін тырнақ астына бойлата сұғады (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Мұнда жаздың ыстығында шаңды боран көп болады, қыс қанша айтқанмен а я з б е н, боранмен өтеді (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). 2. а у ы с. *Қаталдық, салқындық.* Бірақ Қанат ішіндегі а я з әлі арыла қойған жоқ. Көктемнің мейірімді шуағы мұздаған жүрегін жылытуға шамасы жетпей жатыр (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Биялайға қарайсың. Не тұлғама тұтқа боп, Не керекке жарайсың. Ішің – а я з ақ қырау, Сыртың – сұлу сарайсың (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Моулади білегінен мытыңқырап ұстап, маған состия қарады, жүзіңде а я з бар (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). 3. а у ы с. *Қиыншылық, ауыртташылық.* Енді міне, өмір а я з ы н ы ң

алдыңғы лебі болып, Жәмпейіс арқылы келіп жатқан сұм салқын сол ғой деп ұққан-ды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). 4. а у ы с. б е й н. *Айбар, айбын, қаһар.* Біздер жеңдік! Жоқ болып, жаралы боп. Біз қуандық алдымен қаралы боп, Қарсы тұрдық аждаһа алдында Біз, Туған жердің а я з ы, бораны боп (М.Мақатаев, Шығ.). // *Қаһарлы, салқын, қатал.* Қуаты артық, ойы кең, Жұрттың бәрін шенепті. Досына дәл – жаз, жауға – а я з, Алысқанды демепті (Абай, Тол. жин.). «Көзден кетсе, көңілден болады ұмыт» деген емес пе, үйге кірісімен тыстағы а я з ашуы лезде ұмытылып, жылы шырайлы, жарасымды өмір құшағына ендік те кеттік (С.Байжанов, Сыр.).

Ақ аяз. *Жылы ауамен бумен араласқан, аппақ, будақ-будақ аяз.* Ыңырси сықырлап есік ашылды: ұзыннан-ұзақ шұбатылған бірдеңе кіріп келе жатқан сияқты, будақ-будақ а қ а я з төргі бөлмеге ене бастаған кезде әрең жабылды («Лен. жас»).

Аяз қарыды. а) *Қатты суыққа тоңды, денесін ашытты.* Бірі болып балтасының, Шотының әлде жарып жатар едім отынын?! Әлде ауылдың жырышысы боп жүрер ме ем А я з қ а р ы п, Күнге күйіп тотығып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Отар жатыр қойнаууда, ықтасында, Ығыр көрсе, бораннан бұқпасын ба? Қарауылдап шопан тұр аттан түспей, А я з қ а р ы п, кірпігін шық басуда... (М.Мақатаев, Шығ.). А я з қ а р ы п үсіріп, Боран бір ой түсіріп, Жатыр ма жар қалтырап, Қыс лебінен қысылып (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). ә) *Өмірдің қиыншылығын көрді, ауыртпалығын көтерді.* А я з қ а р ы п, аптаптың жандыруы-ай, Бірі шаттық, бірі мұң қалдыруы-ай. Не туары белгісіз жүкті әйелдей, Не болары белгісіз тағдырым-ай! (М.Мақатаев, Шығ.). Есімде ескі ертегі аңыз қылған, Улы өмір жалынына шағылдырған. Үскірік есіп тағдыр кара желі, Өкпемді қ а р ы п а я з қабындырған (Жамбыл, Шығ.).

Аяз қысты. *Қатты аяз тұрды.* А я з қ ы с с а мүйізді, Мүйіз қысып тұқылды... Қанталаса тұқылың, Алпыс екі тамырың Қансып қалған сықылды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кетпеген күн ызғары қыстың айы: Киімнің а я з қ ы с ы н кетті жайы. Иегім иегіме тимей кетті, Жамылған пана болмай кебентайым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Буырқанса таудың бораны, Қарлы а я з қ ы с с а даланы. Жадырап күннің қабағы. Балбырар құмның алабы (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

Аяз сорды. *Аязға тоңды, аяз қарыды.* Өзгеріс бар өңінде оның, А я з с о р ы п, күн қаққанмен. Жайнатып тұр көзін оның, Қуанышты нұр

жаққан оң (Ж.Өмірбеков, Мың терезе). Күнде өсіп баспалдағы, Болды адам аспандағы. Қыс қылшылдап, *а я з с о р с а*, Өршіл жүрек жасқанбады (Ж.Өмірбеков, Мың терезе).

Аяз сүйді. *б е й н. Аяз қарыды, аяз шымшыды.* Балалар боқша аркалап барын киген, Сабаққа бармақшы боп шыққан үйден, Жеткенше аяқ-қолын домбықтырып, Бетінен тызылдатып *а я з с ү й г е н* (М.Дулатов, Шығ.). Жүздерін шымшыма *а я з с ү й г е н* бүлдіршіндердің күміс күлкілері де жарқын («Білім және еңбек»).

Аяз сынды. *Қи ептеп жылынды, суықтың беті қайтты.* Ертеңіне Матеннен ерте жүріп кеттік. Шұнақ *а я з* азырақ *с ы н д ы* (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Көк аяз. *Шикі, қатқыл.* Бізге түрменің беретін асы – сырты күйген, іші иленген, *к ө к а я з*, шикі қап-қара қара нан, қара су болды (С.Сейфуллин, Тар жол.). Жұмағали *к ө к а я з* топырақты алақанына уқалап көрді де, шәкіртіне қарап қойды (Т.Құрманғалиев, Теңіз.).

Қақаған аяз. *Бет қаратпайтын қатты аяз.* *Қ а қ а г а н а я з д а* туған құлын көп кешікпей қата қалуы күмәнсіз (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

Құрғақ аяз. *Ылғалсыз, шытынаған, суық аяз.* Түн қараңғысы қоюланып, Аспанда жұлдыздар дірілдеп, *қ ұ р ғ а қ а я з* шымырықтанып қатая түсті (Ә.Сараев, Қараша.).

Қызыл шұнақ [шұнақ сары] аяз. *Қатты құрғақ, бет қаритын, шыңылтыр аяз.* Қыстың *қы з ы л ш ұ н а қ а я з ы н д а* Іскендір елу шақырым жердегі қаладан Исақай ешенге бір қап көмір әкеп берген күндері болған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шытынаған шыңылтыр *қы з ы л ш ұ н а қ а я з* шымшып қана бетті қарып тұр (М.Қаратаев, Дала. даб.). Бірде ысқырып ақ түтек боран соғады, бірде жер әлемінің апшысын қуырып, шатынаған *қы з ы л ш ұ н а қ а я з* шаңытады (С.Бегалин, Жеткіншек). Қыршиды беттен аямай, *Қ ы з ы л ш ұ н а қ с а р ы а я з*. Өлеріне қарамай Өкіргендей кәрі аяз (Д.Әбілев, Алтай.). Торғай-торғай торғайсың, Қолға неге қонбайсың? Ақ қар, *қы з ы л а я з д а*, Қалай ғана тоңбайсың? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қыс айының желі өңменіңнен өтеді. *Ш ұ н а қ с а р ы а я з* жел екпінімен күшейіп алған («Қаз. әдеб.»).

Қытымыр аяз. *Қатты, шымшыма аяз.* Күн ашылғанымен, арты *қы т ы м ы р а я з* болды. Қар басып, аяз қысқан ағаш бұтақтары сатыр-сұтыр сынып жатыр (Ә.Шәріпов, Партизан.). Қолындай шебер ұстаның, Салуға өрнек жайлы епті. *Қ ы т ы м ы р а я з* тыстағы,

Оюлап қойды әйнекті (С.Жиенбаев, Қарлығаш). Қысқа қарай түйенің жүні шудаланып, қою боп өседі де, оны қыстың *қы т ы м ы р а я з ы н а н* жақсы қорғайды (Қымыз және шұбат).

Сақылдаған [сақырлаған, қақылдаған] сары аяз. *Қаңтардың аяғы, ақпанның басында болатын сары аяздың күшіне мінген, күшейген кезі, шағы.* Біресе жел ысқырып, боран соғады: біресе *с а қ ы л д а г а н с а р ы а я з* болады, біресе шашағы салбыраған бозғылт тұман басады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әрі қорақопсысы, әрі даярлаған шөбі жоқ адамдарға *с а қ ы л д а г а н с а р ы а я з д а* мал асырау оңай іс емес (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Мыңдаған жылқыны күндіз-түні, *с а қ ы р л а г а н с а р ы а я з д а* бағып берген кім (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Ал шырша мен қарағайға көз жіберсеңіз, олардың *қ а қ ы л д а г а н с а р ы а я з д а* өздерінің жасыл жасауын бұзбайтынына таңданасыз (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

Сары аяз. *а) Ұзаққа созылған қатты аяз.* Ақшыл жүзің қап-қара боп тотығып талай борандарда далада қап аяқ-қолыңды *с а р ы а я з ғ а* үсітіп келіп те жүрдің («Мәдениет және тұрмыс»). Татар байының әр кездегі үйреншікті байбаламын үнсіз тындап, *с а р ы а я з д а* сықыр-сықыр басып жүріп тоң балықты кең қораның түп жағындағы бір қуысқа сатырлатып үйіп тастады (Ә.Нүрпейісов, Сергелден). *ә) Ұзақ жылдарға созылған қиыншылық, ауыртпалық.* Мұз құрсанған, ақ көрпеге оранған, Қиын-қыстау, *с а р ы а я з д а н*, бораннан, Қорықпастан туған менің бөбегім – Мемлекетім – азаттығым оралған (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Түу десе түкірік жерге түспейтін аяз. *Өте қатты, шыңылтыр аяз. Түу десе түкірік жерге түспейтін аязда* қардың астында жалықпай жата бердік («Лен. жас»).

Тымырсық аяз. *Желсіз күнгі шақпа аяз.* *Т ы м ы р с ы қ а я з* өткірлене түсіп, дененің о жер, бұ жерін шымшып өткендей болды (Б.Майлин, Шығ.). Аспан ашық. *Т ы м ы р с ы қ а я з* Қарағандыны қыраумен бояп тұр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Ай сүттей жарық. Жер аппақ. *Т ы м ы р с ы қ а я з* шымырлатып бетті сүйеді (М.Иманжанов, Адам.).

Үскірік аяз. *Боранды, желді аяз.* Ұли соққан боран, *ү с к і р і к а я з д а н* бүрсең қаққан бес ешкі бір тасқа келіп ықтайды (Қаз. ертег.). Қылыш алған қыс кетіп, *ү с к і р і к а я з*, ақ қардан. Әлсіреді күш кетіп, Құрт-құмырсқа тіріліп, Келді міне жаз жетіп (Ү.Кәрібаев,

Танд. шығ.). Бораны қырда ысқырып, Болады онда қыс суық. Аспаны жалтаң көк шыны, *Аязы – қызыл ұскірік* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Шымшыма аяз. *Бет қаритын, шытқыл, шақта аяз.* Дәулет таңғы *шымшыма аязды*ң көрін енді сезе бастады, екі беті дыз-дыз еткендей де болды (М.Сүндетов, Құмда.). Есік алдына шығып, дел-сал жүріп қалсаң, денеңе ұрланып сіңіп, сездірмей тоңазытатын *шымшыма аяз* сияқты осынау шағын ауылда бәрі суық тартып, бойын таза аулақ салған (А.Смайылов, Ақ жалын.).

Шыңытыр [шаңылтақ] аяз. *Құрғақ, қатты аяз.* Қаңтар айының аяқ кезі, күн ашық, *шыңылытыр аяз* бар (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Өзен мұзы түнгі *шыңылытыр аязға* шыдай алмай гүрс-гүрс жарылды (Ә.Сараев, Тосқауыл.). *Шаңылтақ аязда* да қатпай, бетіне ұсақ толқындар жыбырлап жатқан сор суларының арасына Нәбира әлденедей бір темір аркалап барады (Х.Ерғалиев, Шындық.).

Шытқыл аяз. *Қатты, құрғақ аяз.* Қыс белгісі жақында түскен күпсек қардан және кей күндерде болатын сәл *шытқыл аязда* ғана білінеді (М.Әуезов, Абай жолы). Күн *шытқыл аяз*, әкенің сақал-мұрты қырауыта бастаса да, тымағының бауын байлаған жоқ (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ұлпа қар кеше ғана жауып өтті, Кіршіксіз аққа орап төңіректі. Жүзінді бейне сұлу нұрға бөлеп, Жабысад *шытқыл аяз* қарып бетті (М.Мақатаев, Шығ.).

Шытымыр аяз. *Қалың қар түскеннен кейінгі құрғақ, шыңылтыр аяз.* Жаңылдың сергек қимылмен жылынған денесі *шытымыр аязды* сезер емес (О.Сәрсенбаев, Сағым). Түнгі *шытымыр аязбен* бірге құлазыған тыныштық та келген (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Шытынаған аяз. *Қатты, құрғақ аяз.* Күн суық, *шытынаған аяз*. Түнде борасын соғып, жолды ала-құла жасырып кеткен (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Бригада мүшелері өзінің әрбір минутын еселі табысқа айырбастап, *шытынаған аязды*, азынаған боранды күндердің өзінде сол бір қызу еңбекті толастатпай өршіте берді (Ж.Қожабергенов, Құрылысшы.).

АЯЗАТА з а т. *Ақ сақалды, үстін ақ қармен қырау басқан, жаңа жыл мейрамына шақырылатын шал кейіпті ертегі кейіпкері.* Қарлақтырып көзіңе, Қариды қыс бетінді. Орманшының өзі де *Аязата* секілді (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Бала қар жамылып тұрған ағашқа қарап, «Тон киген қолабы бар *Аязатаға* ұқсайды екен», – дейді (Семья тәрбиесі). *Аязата*! Соқ, мені, шынығайын, Шыдамасам

мәңгілік тынығайын. Таяғыңа тас болып төтемесең, Сынайын да құриын шыныдайын (М.Мақатаев, Қарлығаш.).

АЯЗ-БОРАН з а т. *Қақаған суық, ақ түтек аяз.* Жаздыкүні жетерлік шөп шабылмаса, қыстың *аяз-боранында* паналарлық бар малы сиятын жылы қорасы болмаған соң, қазақ малы қыстыкүні тебінде арқандап жазғытұры көтерем болып жарты бағасы кемиді (М.Дулатов, Шығ.).

АЯЗДА = е т. **1.** *Тону, мұздау, қату, тоңазу.* Күндіз-түні бірдей қосқа келген кісі болса: *аязда* п тұрған етті балтамен шапқылап әкеліп, үнемі асулы тұрған үлкен қара бақырға салып жатады (М.Әуезов, Қараш.). *Аязда* п қалған машина шықырлай шақырлап, жонның күдір жотасымен баяулап тарта берді (М.Әуезов, Танд. шығ.). Аттан түспей *аязда* п, Омырауын шандыған (С.Керімбеков, Еңбек – ата.). **2.** *Қыраулану, қырау басу.* Үйдің бұрыш-бұрышында *аяздаған* қар (М.Әуезов, Танд. шығ.).

АЯЗДАЙ с ы н. **1.** *Аяз сияқты, аяз тәрізді.* *Аяздай* жауға жүсірген, Құрсанған қызыл әскерден Сәлем ап келдім, туған ел! Мұнайын шыңырау бұлақтан (Т.Жароков, Шығ. жин.). *Аяздай* Сұлтан бір күн қалшылдады, Жүзінен жер өртердей зәр шығады. Мал бермеген жазан деп көп кедейдің Жазықсыз жонын тіле қамшылады (К.Әзірбаев Танд. шығ.). **2.** а у ы с. *Ызғарлы, қаһарлы.* Тәкежан әкесінің *аяздай* суық ашуынан қорқып, өтірік айтпақ, танбақ боп жалтарып көрген (М.Әуезов, Абай.).

Арқаға аяздай батты. *Жанын ауыртты, қатты күйзелтті.* Жесір әйелдің өлмеші тіршілігі оған *аяздай батты* (Д.Исабеков, Тіршілік). Таныс адамның жазықсыз ажалы *арқаға аяздай батып*, жүрегінді удай ашытады (І.Есенберлин, Қатерлі.). Солаңдап Әскербек дегеннің қатын алмай жүріп алуының өзі *арқасына аяздай батып* барады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Халық бір кезде шапқыншыдан көрген қорлығын, *арқасына аяздай батқан* ауыртпалық күндерін, ашулы кегін ұмытпайды (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

Арқасын [аяздай] қарыды. *Жанына батты, күйдірді, қиналтты.* Сан ғасырдың тілсіз куәсі Алтай түн баласында үнін шығарса, мүмкін ол сол қанды қырғын соғыста қаза болған ерлердің рухын сыздатып, *арқасын аяздай қарыған*ы, мұң-зары, өкініш арманы шығар (О.Бөкеев, Қайдасың.). Аяжанның сезімтал жүрегін бұл әңгіме *аяздай қарып*, мұздатып жіберді (Б.Соқпақбаев, Аяжан.).

Аяздай [болып] қысты. Қатыгездік танытты, қинады. Айбынбас онан дұшпаны, Бейне албасты нұсқалы, Ел ішінде борандай, *Аяздай болып қысқаны* (Дулат Баба-тайұлы, Замана.). Далада бұрын кім бар ед? *Аяздай қысқан* алпауыт, Аузы қарыс сұм бар ед. Кетпені қолдан түспеген, Еңбегін сатқан құл бар ед (Ү.Көрібаев, Таңд. шығ.).

Қаңтардың аязындай. Адуынды, қаһарлы, ызғарлы, айбынды. Ер қыран Қабанбайға қуат қонған, Найманда ұран бар ма ондай толған. Қабағын дұшпандарға қатты түйсе, *Қаңтардың аязындай* сырттан тоңған (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АЯЗДАН= е т. ж е р г. **1.** *Мұздау, қату, тоңазу.* Жаяулаудың үстіне, тұтқындардың қарны аш: олардың жолшыбайға осы суға қайнатқан шірік овоштың сорпасы, іші *аязданған* арпа нанының жұдырықтай ғана кесегі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** а у ы с. *Ызғарлану, қатулану, суық қабақ таныту.* Қазір, тәңір-ау! Мұздайды қан, Есіме алсам өзінді. Суық көзді *аязданған*, Салқын уағыз сөзіңді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Ананың бет құбылысында жеті жасар Мұхамед-Шайбаниға деген *аязданған* қар тәрізді бір өшпендік байқалады (І.Есенберлин, Алмас.). Мараттың тамағы ысып кетті. «Көз бе, сөз бе» деген сөзі ғана емес, бірден *аязданған* даусы да қатты тиген («Қаз. әдеб.»).

Көк аязданды. Сіресіп қатып қалды. Енді шегелеп қойғандай қары құрғыр бір міз бақпайды, *көк аязданып* сіреудей болып жатқаны (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Түндегі жаңбырмен тері шалбары *көк аязданып*, былбырап, кепкен жері қақпыштанып етін қажап келеді (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

АЯЗДАНУ Аяздан етістігінің қимыл атауы; *суыту*. ≈ Күннің *аяздануы*.

АЯЗДАТ= е т. *Суыту, тоңазыту, мұздату.* Ертемен күн қатулана *аяздатып*, қалың тұман басып тұрған төңірек түске таман кенет өзгерді (Қ.Серікбаев, Қастек.).

АЯЗДАТУ Аяздат етістігінің қимыл атауы. ≈ Ақпанның *аяздатуы*.

АЯЗДАУ Аязда етістігінің қимыл атауы; *тоңазу*. ≈ Еттің *аяздатуы*.

АЯЗДЫ с ы н. *Суық, аязы қатты.* *Аязды* түнде аялап, Бесікке белі бүгілген. Түн ұйқысын төрт бөліп, «Құлыным!» деп жүгірген (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.). Қар қалың түсіп, қыс *аязды* болған жылдарда дала аңдары үңгірін терең қазады (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Лақтырған аспан саулатып, Жұлдыздай қардың ұшқыны, Тұрғандай жазды толғатып, *Аязды*, ойлы қыс күні (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АЯЗДЫҚ: аяздық мору. геол. *Тау жыныстарының жарықтарына кірген судың мезгіл-мезгіл қатуы нәтижесінде қирауы.* *Аяздық мору* процесі суық және қоңыржай алқаптарда жақсы білінеді. Бұл – физикалық мородың бір түрі (Қаз. тілі термин. Геология).

АЯЗСЫ= е т. ж е р г. **1.** *Аяз қысу, қатып қалу.* *Аязсып* тұрған морт арша көп әурелеген жоқ. Манарбектің тегеурінді табанында шарт-шарт сынды (Т.Тілеуханов, Өзге.). **2.** *Мұзды еру, жылу, жібу.* Жылы үйде тез *аязсыған* етіктің табанының қары еріп, көрпенің үстіне аға бастағанына шыдай алмаған Аққұлаш: «Не қылған лас адамдар», – деп ойлады (К.Оразалин, Көктем.). Үстіндегі тоңының *аязсып*, бусана бастағанын аңғарған Ережеп тез орнынан тұрды (К.Оразалин, Ақ жазық).

АЯЗСЫЗ с ы н. *Аязы жоқ.* Биылғы қыс сықырлаған *аязсыз*, құтырылған борансыз, жұмсақ болды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Аз жауған қары көп жатпай еріп кетіп, ысқырған борансыз, түтеген *аязсыз* қара суық болады да тұрады (С.Көбеев, Орынд. арман). Жылы климат, өсімдіктің өсуіне қолайлы *аязсыз* күндердің ұзақтығы бұл жерлерде жүгерінің неғұрлым кеш пісетін жоғары өнімді будан тұқымдары мен сорттарын өсіруге мүмкіндік береді (М.Ерлеспесов, Суармалы егін.).

Аязсыз кезең. а у ы л ш а р. *Көктемдегі соңғы аяз (үсік) болған күндердің орташа мерзімі мен күзгі бірінші аяз болған күндердің орташа мерзімі арасындағы кезең.* Агрометеорология үшін үлкен маңызға ие, себебі *аязсыз кезең* осы жердегі өсімдіктерді (дақылдарды) өсіру мүмкіндіктерін анықтайды (Қаз. тілі термин. Су.).

АЯЗСЫМАҚ с ы н. *Аяз тәрізді, суықтау.* Мен Гүлсімнің *аязсымақ* жел-лебінен қызара түскен бүлдіршіндей бетінен сүйіп алғым келді. Бірақ аттың басын ұстаған адамнан имендім (С.Бегалин, Уақыт.).

АЯЗШАЛ з а т. с ө й л. **Аязата.** Көне қармен қырлайық! Келіп қалар *аязшал*, Көп бөгіліп тұрмайық (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Жаңа жылда *аязшал* Бас қонақ боп келіп тұр. Аязата «өлік ал», – Балалар сәлем беріп тұр (Т.Жароков, Шығ. жин.).

АЯКӨЗ з а т. **1.** *Аяулы, ардақты, қымбатты адамға қарата айтылатын атауыш.* Есіме алсам тулап, сені – сезім, Көрмесем жыртылардай болып төзім. Келуім – қан-жынымен араласып, Жерінде жатыр талай *аякөзім* (С.Мұқанов, Шыңнан шыңай). Алтын бас, *аякөзім*, әйгөлегім, Дөңгелеп тас төбемде жайнап едің. Қаңбақтай қағып сені ұстаймын деп, Сәулене

саусағымды жайған едім (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). **2. Таңдаулы, жақсы жылқы.** Бұл табында аттардың да талай *а я к ө з і* бар екен. Мен солардың әрбіріне қызығып ем, қарт жылқышы «оны қоя тұрайық» деді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Шынында да сол күндерде совхоздың ат қорасында басқа жерлерден әкелінген асыл текті не *а я к ө з д е р* дербес баптауда, күтуде тұратын (Ж.Орманбаев, Қос басшы). Барған беттерінде әрқайсың қалаған *а я к ө з і н д і* сұрамай-ақ ұстап мін. Адамнан мал артық па? (Ө.Көшімов, Қысталаң.).

АЯҚ¹ з а т. 1. а н а т. <лат. membrum inferius> *Журу, тұру қызметін атқаратын жамбас белдеуі мен еркін қозғалатын сүйектерден тұратын адамның дене мүшесі.* Көрісіп, мауқын басқан соң, екі жас әйел біріне-бірі таянысып, *а я қ т а р ы н* айқастырып, телмен-десіп отырып, әңгімеге кірісті (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Жігіттің жаудыраған көзінде әлдебір балалық өкпенің ізі бар. Сөренің үстінде *а я ғ ы н* салбыратып отыр (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Ізгіліктің оты сол сәт өшкендей Қатулы едің, бірақ оған дес бермей, Тұра ұмтылдың сүйемек боп әлгіні, Бір *а я ғ ы ң* жоқ екенін ескермей (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өне ол жерге және таяп келді, Таяп келді... Кім білсін, аяп келді. Шопан ана ақ құстан құлап түскен Ербендіген қол менен *а я қ* көрді (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Жан-жануардың қозғалуын қамтамасыз ететін дене мүшесі.** Дем алып екі-үш сағат отырды да, Фурманов жүріп кетті алғыс айтып. Мінгені әскерлердің күрең қасқа, Ала аяқ төрт *а я ғ ы* кілең қасқа (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ителгі туып сұңқардан, Жабы туып тұлпардан, Топтан торай бермейтін, Түн асқан сайын өрлейтін Төрт *а я қ т а н* ақсады Томаға көзді боз тарлан (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Алып құс айналды, Сол бауға қонғалы. *А я ғ ы н* созды да, Қанатын қомдады (Ө.Ахметов, Өлеңд.). Екі көзге дәуіттің *А я қ т а р ы* қадалды. Болат ұшты инедей, Қадалған жерден қан алды (Қ.Жапсарбаев, Өлеңд.). Қоянды құтқаратын – *а я ғ ы* (М.Әлімбаев, 666 мақал.). **3. Аяққийм.** Ауланың қарын күрер ем, *А я ғ ы м* су болмаса. Бақшаны баптап жүрер ем, Үстіме шаң қонбаса (М.Әлімбаев, Биікке.). Аузы жаман елді былғар, *А я ғ ы* жаман төрді былғар (Мақал-мәтел). Дейтін жас: «Кейуаналық», келер кезің, *А я қ қ а* жұққан балшық сүртілмей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр). // *Кісі, адам.* Дау-шармен ығыр болған ел ғой. Апалаң-топалаңның кезінде кейбір кезеген *а я қ т а р* кеселін тигізе кеп, мені тақымына қыстыра

кетем дейді (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). **4. Үстел, орындық, кереует тәрізді заттардың төменгі жағы.** Астыңыздағы кереуеттің бір *а я ғ ы* сынып тұр. Қозғала берме, құлап қаласың (С.Шаймерденов, Мінез). Бөлменің қақ ортасында төрт *а я ғ ы* бақандай еменнен жасалған көне стол тұр (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Қарасайшы, кірпінің өнерін көрмеймісің, – деп, Қабі Есенте кереуеттің *а я ғ ы н а н* салбырап, төмен түскен жыланды нұсқады (С.Бегалин, Жеткіншек). **5. Өзеннің, ағын судың төменгі жағы.** Дарияның *а я ғ ы* шор, басы Шыршық, Бақ тайса айналдырады ерді қырсық (Базар жырау, Шығ.). Алатау мен Түркістан Тамам судың өрі екен. Су *а я ғ ы* Астрахань – Екі ортасы соны екен. Бұл жерлерді жайлаған Қара қазақ көп екен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Көктерек пен аман ба Шудың елі, Басы Қордай, *а я ғ ы* нудың елі, Еңбегі ер-әйел атақ алған, Желпілдеген жері алтын тудың елі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **6. а у ы с. Бір нәрсенің соңы, ақыры, шеті.** *А я ғ ы* бүлініп кетсе, жүзің бір солдатқа қарсы тұра алмайсыңдар (М.Дулатов, Шығ.). Жаза берсем *а я ғ ы* ада болмас, Қас қылған Пайғамбарға, сірә, оңбас. «Құдай ұрған оңалар фазылы көрім, Аруақ ұрған адамға дауа болмас» (Бабалар сөзі // «Қисса-и уақиға Кербала Хазірет Хұсайын Рази Алла Анһу»). Ата кегін алмаққа, Ат терлігін кептірмей, Жиі аттанды қалмаққа. Дау *а я ғ ы* айналды Жазылмас ауру толғаққа (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Шеткерірек, көшенің *а я ғ ы н д а*, Тірлік етіп жүрген ем баяғыда. Қалжырап кеп жұмыстан қалғып кеткем, Содан бері дөрмен жоқ оянуға (М.Мақатаев, Шығ.). Тындаушы-дан әрқашан Ізгі дұға етіңіз, Сөзімнің тамам *а я ғ ы* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ақылсыз ұл анасының айтқанын *а я ғ ы н а* дейін тыңдап та көрген емес, Ылғи осы ұнамаса, Үйден шығып жүре береді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ.).

Адам аяғы баспаған [аяғын салмаған]. *Адам барып көрмеген, кісі бармаған (жер).* Бұл көл [Рудольф көлі] – Шығыс Африкадағы *а д а м а я ғ ы б а с п а ғ а н* аймақтардың бірі («Лен. жас»). *А д а м а я ғ ы н с а л м а ғ а н ж е р д е н* он бес ұя ордалы суыр апан қазып жатқанын көріп келдім (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Ақыр [ең] аяғы. *Ең ақыры, ең болмағанда, тіптен.* Әркімнің өсегіне қалмау үшін хан нан пісіретін жерге уәзірінен қағаз беріп: «Ертемен келген адамды кім де болса, ең *а қ ы р а я ғ ы* мен болсам да отқа жағып жіберіңдер!» – дейді (Қаз. ертег.). Достық достық шақырады, *е ң а я ғ ы* ешкімге қас сағынбастық өзін-өзі артық

көрсетпек мақсатынан аулақ болмақ (Абай, Тол. жин.). *Ең аяғы* шіркей де бір түйір кеудесіне қуанышы сыймай дірілдеп ұшып жүр (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Аяғы алысқа түсті. Соңы тартысқа түсті, алысқа килікті. Тәңірбергеннің де *аяғы алысқа түсіп* кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Аяғы аннан-саннан келді [тиді]. *Аяғы жерге анда-санда бір тиді, сілеледі.* Есқара шынымен-ақ босаңсып қалғандай, Піржан сонсоң-ақ өкім-өкім қимылдай бастады. Ес жиғызуга мұрша бермей, жеңілтек жігіт денесін төске алып, үсті-үстіне үйіреді. Есқараның *аяғы аннан-саннан бір тиюге* қарады (З.Шүкіров, Таңд.).

Аяғы аспаннан [көктен] келді. а) *Шалқасынан түсті, құлады.* Ырысмағамбеттің *аяғы көктен келе* тыраң ете түсті, шаң бүрк етті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Өзің ғана *аяғың аспаннан келе* бір құламадың-ау мына суға (С.Бегалин, Ана.). Кенет газеттің төменгі етегіне көзі түсті. Мәссаған! Сиыр жетектеген біреудің суреті *аяғы аспаннан келіп* жатыр (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). ә) *Күлі көкке ұшты, тас-талқаны шықты, бәлеге ұшырады, жаза тартты.* Тиісті наныңды жеп, жайыңа жүр. Әйтпесе *аяғың аспаннан келеді* (С.Шаймерденов, Шығ.). Қанат болмас жігіттер өктем желік, Кішіпейілділік дегенді жек көрмелік. Желігем деп орынсыз секірем деп, Жатқандар бар *аяғы көктен келіп* (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). Ертең болыс сайлауында *аяғың аспаннан келгелі* тұр. Саған соны ғана айта келдім, – деді де, Кәлен есікті сарт еткізіп жауып, шығып кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Аяғы ауыр. э в ф е м. *Екіқабат, жүкті.* Ұзын құлақтан баласының *аяғы ауыр* деп те естіген (Р.Тоқтаров, Ертіс.). – Көке, неге біраз дем алмадыңыз? – деді Күнтуар. – Демді егін біткен соң алармыз, балам. Әдейі Айыма көмектесейін деп ерте келдім. Сен білуші ме едің, оның *аяғы ауыр* екен ғой, – деді Нүрекен (Ә.Әбішев, Шығ.). Күн асса үзілдіріп, сарылдырып, Арманы алыстағы сағындырып. Жас ана *аяғы ауыр*, күні таяу, Бақытын күтті асыға, жаны күліп (М.Әлімбаев, Лирика).

Аяғы ауырады. а) *Екі қабат болды, жүкті болды.* Сөйтіп жүргенде *аяғымының ауырлағаны* байқалды. Соның сылтауымен бір жылға демалыс алдым да, оқудан босандым (Ә.Сатыбалдин, Ақмарал). ә) *Жүріс-тұрысы ауырлап, айы-күні жақындады.* Жұбайы айы-күні жақындап, *аяғы ауырлап* жүрген

соң, самауырға өзі от салып жүр еді (С.Адамбеков). Ол байғұсқа не сын бар, тұңғыш көтерген баласы. Күні толған сайын *аяғы ауырлап* берді ғой (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Аяғы аяғына тимеді [жүкпады]. *Қол-аяғы жерге тимей, зыпылдады, жүгірді.* – Адыра қалсын! Не қылған-ау! Кеше емес пе еді осы. Сері жігіт келгенде желдей есіп, *аяғы аяғын а т и м е й* кеткені қайда? (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ол [Есен] тіпті, *аяғы аяғын а т и м е й*, адымдай аттап, қасындағы Ғаниды шұбыр терге шомдырды (М.Иманжанов, Көк белес). Қарымсақ одан жаман үрейлі болып, *аяғы аяғын а жүкпай* бүкіл ауылды кезіп шықты (Б.Майлин, Шығ. жин.).

Аяғы бір желмеді. *Ыңғайы келмеді, жолы бір болмады.* Он бес пен жиырманың арасында талай-ақ шайқассам деп келгенімде, *аяғым бір желмеді.* Енді қайттім? (Ғ.Мүсірепов, Шығ. жин.).

Аяғы жерге тимеді. *Зымырады, тез, жылдам жүрді, жүгірді.* Дүйсенбек жарыс жолында, *Жерге тимей аяғы,* Келеді ұшып қолында Эстафета таяғы (М.Әлімбаев, Биікке.).

Аяғы жетті. *Келіп қалды, келіп ұлгерді.* – Итердің *аяғы жетіп* қалған екен ғой (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Аяғы көктен [аспаннан] салбырап түскен жоқ [емес]. *Басқадан бітімі артық емес, ерекше жаратылған жоқ.* Сол қалпында, елден ерекше. – Әй, Құдайменде!.. – деп Еламан қарсы ақырды, – *аяғың көктен салбырап түскен* Құдай емессің. Сен де өзіміздей екі аяқты пендесің (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Оразбай осы жолы қашқындар ғана емес, Ыбырайдың дәл өзін қанды мойын айыпкер етіп, табанымның астына салмай тынбаймын! *Аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ,* – деді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Аяғы қоюлады. *Аттың жүрісі өнбеді.* Қартқожаның аты мезгілі таянған әйелдей, кешеден бері *аяғы қоюлап* келеді (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

Аяғы құтты болды. *Қадамы құтты болды, келгеннен кейін үй иесі қуанышқа кенелді, олжалы болды.* Мұғалім Сәрсенбайдың үйінде тұрған уақытта Шолпан бір ұл перзент тауып, сол себепті «*аяғы құтты*» болды деп, мұғалімді Сәрсенбай жақсы қаражатпен қайтарды (М.Дулатов, Шығ.).

Аяғы маймақ тартты. *Қартайған сайын қорғаншақтанды.* Қартаң тартқан адамнан от азаймақ, от азайса, әр ісін бәрі тайғақ, шаруа үшін көрінген ақыл айтып, жолың тайғақ, *аяғың тартар маймақ* (Абай, Тол. жин.).

Аяғына бас ұрды [иді, жығылды]. а) *Тәубе қылды, кешірім сұрады.* Тосқан айың оралып, *Аяғыңа бас иіп*, Тәу етсе де болмай ма. Осындай жардың «құтқар» деп, Жалғыз айтқан демінен! (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұйрығын бұзады және жігіттің әкесінен кешірім сұрайды, *аяғына жығылады* (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Келіп ед ұрынғым да, ұрынбадым, Жас жүрек неге, неге шымырладың? Сәулемен сәлемдеспей шығып кеттім, Жөн еді-ау, *аяғына жығылғаным!* (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Қатын-баласына қосылып көзайым болған Қара Нар Иіс-Бұғының *аяғына жығылады* (І.Есенберлин, Алмас.). ә) *Жалбарынды, жалынды.* Келем десең өзің біл, *аяғыңа бас ұрып* жалыңар жайым жоқ, – депті күйеуім маған жазған хатында (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Селкілдеп келіп жығылды, *Аяғына бас ұра*: «Қарағым жылыт, тамақ бер, жаз шыққанша асыра» (Абай, Тол. жин.). Түр еді еркін езу жимай күлімдеп, Мына әңгіме лезде құтын қашырды. Қарашоқы есі шығып, дірілдеп Шыңғысханның *аяғына бас ұрды* (М.Шаханов, Ғасырлар.). б) *Жеңілгенін мойындап алдына келді, тізе бүкті.* Қанды балақ жауларың *Аяғыңа бас ұрған*, Қан майданда қашырған, Ерлік даңқын асырған Арыстандай ерлерім, Жырымды сендерге арнадым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Аяғына жем [қан] түскендей [түскен аттай]. *Сүріншек, шорқақ, ақсақ.* *Аяғына жем түскен аттай* шоқақтай беретін сөйлемдерді құрай салатынымыз бар («Лен. жас»). Қысқа жіп күрмеуге келмес, бойдақтың серілік *аяғына қан түскен аттай* сүріншек, қалжау халінде медетке жарар (О.Бөкеев, Шығ.). Көптен жаяу жүріп көрмеген Хитровтың *аяғына қан түскендей* сылттып басып, әзер келеді (Ә.Шәріпов, Майдан).

Аяғына жем [қан] түсті. а) в е т. *Жылық малының дұрыс күтілмеуінен, ыстық-суықтан яғына сарысу қылады.* Бірақ бұ жолы бәйгіге салудың реті қалай болар екен, ортаншысының *аяғына жем түсіп*, ақсап жүр (І.Есенберлин, Алмас.). *Аяғына қан түссе*, Айрылар жүйрік ағыннан, Турасынан мертілсе, Тұлпар қалар қарғыннан (Ақтан Керейұлы // Ақберен). ә) *Бір дітіне жете алмай қалды, істі ойдағыдай жүзеге асыра алмады.* Оспан, Мақыш сенің де есінде ме, *Жем түсіп* ақсағаның *аяғыңа* (Жамбыл, Таңд. жин.). Е, командирдің алдында түр екенмін деп, *атымның аяғына қан түсірейін бе?* Қоя беріңіз (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

Аяғына жықты. *Кінәсін мойындатып, кешірім сұратты.* *Аяғыңа жығайық* атшапан айыбың да өзір, – десіп көріп еді, Жұман бай тіпті кергіп кетті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Аяғына кісен салды. *Бас бостандығынан айырды, басын байлады, кісендеді.* Мұндайдың *аяғына кісен салып*, зынданға жаяу бармайсың (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Аяғын алдырды. *Аяғы ауыр тартты, шаршады.* *Аяқтарың алдырып*, Астымда атым болдырды. Айдалада қалдырып, Құба жонға қондырды (Жамбыл, Шығ. жин.). Асыққан *аяғың алдырар* (М.Әлімбаев, 666 мақал.).

Аяғын алшаң [алшақ] басты. *Кең адымдады, өзіне сенімді жүрді.* *Аяқтарың алшақ басып*, Автоматтарын кезей ұстап, тұтқындарды қоршап тұрған мына ішкі күзет (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). *Алшаң басып аяғың*, Ауыр салмақ қомында. Әдетінше баяғы, Жүк тастамай жолында (Қ.Тоғұзақов, Сібір Омар). Бейнесінде баяғы, Белгісі жоқ мешелдің. *Басады алшаң аяғың*, Батырындай осы елдің (Ә.Тәжібаев, Шығ. жин.). Ана алдындағы азаматтық парызын жете түсінбеген қатыгез жанның *аяғың алшақ басып*, еркін сайрандауына ерік беріп қойған («Лен. жас»).

Аяғына мінді. а) *Жаяу жүрді.* Деев *аяғына мініп*, Жүсіп екеуі осы «қонақ үйіне» келсе, мұнда сегіз «жолаушы» жатыр екен (М.Қаратаев, Далада.). Арықты мінгенше *аяғыңа мін* (Мақал-мәтел). ә) *Аяғынан тұрды, сауықты, жазылды.* «Тарықпаңыз, ата, әлі-ақ *аяғыңызға мініп* кетерсіз» – деп айтқысы келсе де, осы сөзге ол түгіл бұның өзі де сенбей тұрған соң, үндемеді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Аяғынан алды. *Біреуді күндеп, кесір жасады, етегінен тартты.* Сол уақыттағы өз ағайындары Ережеп, Олжеке дейтін кісілер күншілдік қылып, оны *аяғынан алып* жүрді білем (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). – Әркім *аяқтан ала* бастады. Жас болса келіп қалды. Тартысуға әл жете ме? Бас сауғаға ар жете ме? (Ғ.Мұстафин, Шығ. жин.). Дегенше жігіт момын, жаман деңіз, Шабан артық бола алмас жаман аттан. Түлкідей түнде жортып жүргенінде, *Алмасын аяғыңнан* темір қақпан (Шал ақын, Өлеңд.).

Аяғынан барды [келді]. *Өздігінен, шақырусыз келді.* Ырғайты еліне *аяғыңнан* *барып* па едің, жоқ әлде соғысуға барып па едің? – деп доктор мысқылдап, күле сұрады (І.Жансүгіров, Шығ.). Мен, Біржан, қызға *барман* *аяғымнан* Шын қызсам, дәуірлеймін бая-

ғымнан. Бері кел, ұрғашылық қылма, жаным! Дәндеме наймандағы саяғыңнан (Біржан сал, Өленд.). Мұндай *аяғынан келген* арзан жұмыскерді байлар ақы жағынан мейлінше жеу есебімен жұмысқа да оңай орналастырған еді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Жақсылық *келген* жоқ өз *аяғынан*, Ол үшін қандай күшік аяды жан. Айша да сондай жанның біреуі еді, Қаншама өзгеріпті баяғыдан? Ж.Молдағалиев, Жесір.).

Аяғынан жайылды [оттады]. *Өріске шықты, өздігінен шөп тауып жеді.* Хасеннің белсеніп, бөлек қора баққанына қарай қыс өте жақсы болды, қар жұқа түсіп, мал көбінесе *аяғынан жайылды* (С.Бегалин, Танд. әңгім.). Көп жылдары малдың көбі *аяғынан оттап* шыққанмен неше жыл сайын пішен шаптырады да, мая-мая шөпті үйгізіп қояды (С.Мұқанов, Өмір өзегі.). Түйелер *аяғынан жайылды*. Бұларды таңертең өріске айдап салып, кешке қарай айдап келу үш баланың міндеті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

Аяғынан [табанынан] сабылды [сарсылды, тозды, таусылды]. *Әуре-сарсаңға түсті; шаршап-шалдықты.* Ей, Мұлхайдар, сілеймей бері қара. Мына жеңгенді *аяғынан сабылтпай*, қоймаймысың қолыңды (Ш.Хұсайынов). Қала – тірліктің өлшемге түсетін жері. Еркіндік, сайран аз. Таңның атысы, күннің батысы сағатпен жарысып, *аяғынан сарсыласың* («Қаз. әдеб.»). Жиналған жігіттер *аяғынан тозып* кетті. Көтеріліс жасалған жердегі көзге түскен Басшылардың көбі түрмеге жабылды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Жерді бөлсек не болдық *Тозбаймыз ба аяқтан*. Қалың кедей өш алып, Өлмейміз бе таяқтан (Б.Майлин, Шығ.). Алайда жүрегін қолына ұстап, *аяғынан таусылып* жүрген Әміржанды Қалампыр ұнатпайды (М.Гумеров, Сүйе ме?).

Аяғынан тұрғызды. *Бағып-қақты, адам етті.* Көп балалы анаға күнің-түнің Бәрібір ол ұйқысыз, жоқ бір тыным. Парыз – бәрін асырап, бағып ептеп, *Аяғынан тұрғыз бақ*, адам етпек (Партия тур. өленд.).

Аяғынан тік тұрғызды. а) *Құлан таза сауықтырды.* Алты ай сал болып жатқан Сәлімді *аяғынан тік тұрғызды* (А.Тоқмағанбетов, Өленд.). ә) *Қалпына келтірді, түзеді, нығайтты, жақсартты.* Достықтың, ұйымшылдықтың арқасында біз заводты аз мерзім ішінде *аяғынан тік тұрғызды*, іске қостық («Лен. жас»). б) *Түзелдей дүрліктірді, әбігер етті.* Қорғаныс шебін ұстап жатқан бар әскерін *аяғынан тік тұрғызды* (Ә.Нұр-

пейісов, Күткен күн). Қазақ ауылдарын бөрліктіргені соншама, шақыру жасында жігіті бар қазақ біткеннің тайлы-таяғына дейін қалдырмай бәрін *аяғынан тік тұрғызды* (М.Қаратаев, Далада.). Жайнатып жайлауымды көктем келді, Сыр бойын сілкіндіре өктем келді. Малшыны *аяғынан тік тұрғызды*, Біреуге артпа деді өкпенді енді (Н.Сүлейменов, Жолда). Шауып отырып ауданға барып, айқайды салды-ай кеп, жұрттың бәрін *аяғынан тік тұрғызды*, акт жасады (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

Аяғынан тік [аяғының ұшынан] тұрды. *Бар ынтасымен құрмет көрсетті, сыйлады.* Ақын Қара Сейталиевтің «Ашхабад» өлеңі шырқалғанда, түрікменнің ұлы-қызы *аяғынан тік тұрып*, махаббат гимніндей елти тыңдайды екен («Қаз. әдеб.»). Жұрт клубқа сыймаса да өнерпаздар концертін *аяқтарынан тік тұрып* тыңдауға да әзір («Коммунизм таңы»). Үй иесі [Төлжан] бізді жайраңдап қарсы алды. *Аяғынан тік тұрып* күтті. Студент күндеріміз сөз болды. Көп отырдық (С.Шаймерденов). Келген қонақтарды бұлар *аяғының ұшынан тұрып* қарсы алды (М.Ибрагимов, Әңгім.).

Аяғын аңдап [аңдып, байқап] басты. *Байқап, абайлап, байқап жүрді, сақ болды.* *Аяғыңды аңдып баста*, ей, Жақсылық! Өз басыңда жының бар бір бақсылық. Бoryшқорлық – адамға қиын нәрсе, Әрқайда өсіткізеді мал тапшылық (Абай, Тол. жин.). Бір көкірек, әйтеуір, Басылмай жүрген баяғы. Қолы жетпеске ұмтылад, *Байқап басып аяғын* (Ф.Мүсірепов, Танд. шығ.). Бұл ауыл ескі әдетке қанық ауыл, «Заңына» қазекеннің бағына біл. Жас келін, *аяғыңды байқап баста*, Абысын, ағайынға жағына жүр (Т.Молдағалиев, Камила).

Аяғына оралды. *Алдын кес-кестеді, жүргізбеді, бөгет болды.* Шешесін далаға жібергісі келмей, кішкене қызы *аяғына оралды* (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Биік өкшені қадай, тық-тық басқан қыз соңынан Қайырдың көңілі жетектеген күшіктей біресе алдына, біресе артына шығып, *аяғына оралды* (З.Шашкин, Шығ.).

Аяғына [аяғының ұшына] отырғызбады [отыртпады]. а) *Маңына жолатпады, шеніне жуытпады, теңдік бермеді.* Қыс бойы Жұматтай мен Жетпісбай, бұрынғы колхоздарда істеген машық бойынша бұндағы қамбаны да көп жағалаған еді. Бірақ Әшім *аяғына отыртпаған* (М.Әуезов, Шығ. жин.). Әлім Ақсұат бидің тентектері Байұлының бір адамын өлтіріп теңдік бермейді. Сойыл соғары көп Ақ-

суат би күн сұрап барған адамдарды *а я ғ ы н а о т ы р ғ ы з б а д ы* («Лен. жас»). Дәркембай «Егінімді жедің ғой» деп зарлап болғанда, *а я ғ ы н ы ң ұ ш ы н а о т ы р ғ ы з б а й*, әке-бабасынан боқтап, Төкежан мен Майбасар қуып тастапты (М.Әуезов, Шығ. жин.). ә) *Жақын болмады, көңіл қоспады*. Жүзтайлақ [Жан-тасқа] Сүйгенімнен күйіп тұрмын-ау! *А я ғ ы н а о т ы р ғ ы з ы н* па ем өзгені? Қадір білгенің осы ма, сен тексіздің? (М.Әуезов, Шығ. жин.).

Аяғын апыл-тапыл басты. *Кішкентай бала жаңадан жүре бастады, тәй-тәй басты*. Өмір бойы жәмшіктік қызмет атқарған әкесі оны да *а я ғ ы н а п ы л - т а п ы л б а с қ а н* күннен қасына ерткен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Аяғына [табанға] салды. а) *Жауын тізе бүктірді, жеңді*. Осы жолы дауын жеңіп, жауын *а я ғ ы н а с а л ы п* берсе, Жақыпқа одан үлкен қолқа керек емес, тамырына өле-өлгенше риза (Ғ.Мұстафин, Шығ.). ә) *Қорлады, құн, құл қылды*. Айдарлыны құл қылды, Тұлымдыны тұл қылды Солқылдаған мырзамды *Т а б а н ғ а с а л ы п* жүн қылды (Алпамыс).

Аяғын ауыса [шалыс] басты. а) *Шаршапшалдыққаннан не басқа бір жағдайға байланысты аяқты дұрыс баса алмады*. Ентігіп есек жүгін ауырлады, Моншақтап мойнынан тер сауылдады. *А я ғ ы н ш а л ы с б а с ы п*, әлі құрып, Сондағы атқа айтып жалынғаны (Ө.Тұрманжанов, Өлеңд.). ә) *Қателесті, тура жолдан тайды*. Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма, Біреуге жай, біреуге тез болмай ма, Асау жүрек *а я ғ ы н ш а л ы с б а с қ а н*, Жерін тауып артқыға сөз болмай ма (Абай, Тол. жин.). Неткен қатал ит еді өзі. Азар болса, жас әйелдің *а я ғ ы н а у ы с а б а с қ а н* бір кезінің үстінен түскен шығар. Оны осынша елге әйгілеп, жұртқа масқараламай-ақ қоймай ма? (І.Жансүгіров, Шығ.). Жолдассың ғой, жат емес сен, Емессің ғой жай бір таныс. Табалама қателессем, *А я ғ ы м д ы б а с с а м ш а л ы с* (С.Сейітов, Бетпе-бет). Ел-жұрттан алыс кетіп, ақырында *А я ғ ы н ш а л ы с б а с қ а н* мен бір пенде (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Аяғына шаң жұқпайтын [жүкпас]. а) *Өте ұшқыр, желаяқ, жүйрік*. Мен *а я ғ ы м а ш а ң ж ұ қ п а с* жүйрікпін, ұшқан құс, жүгірген аңның менен құтылатыны жоқ (Қаз. ертег.). ә) *Бір жерде тиянақтай алмайтын, қыдырымпаз, жүргіш*. Апам бойындағы бір кемшілік – *а я ғ ы н а ш а ң ж ұ қ п а й т ы н* қыдырымпаз еді. Қолы боста тоқтамай, ауылды шарлап жөнеледі (Б.Соқпақбаев, Шығ.).

Аяғын әлтек-тәлтек басты. *Аяғын әрең-әрең басты, тәлтіректеді*. Жолда Таранов ұшы-

раса кетті. *А я ғ ы н ә л т е к - т ә л т е к б а с а д ы*, удай мас екен («Лен. жас»).

Аяғын әріге салды. *Әріден ойланды, үлкен нәрсе қалады*. Осыны ойлаған ақылды қыз *а я ғ ы н ә р і г е с а л ы п*, сұр жорғаны сұрайды (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.).

Аяғын байлады. *Кедергі болды, бөгет жасады*. Екінші, барлық аудан малы шұбалай қаптап жүргенде, ол жүріс *а я қ т ы б а й л а д ы* (М.Әуезов, Шығ.).

Аяғын жерге тигізбеді. *Көкке көтерді, мақтады, құрметтеді*. Былтыр мектепті бірге бітірген жолдастары мен жоғарғы оқуға дайындалып жүрген баланың *аяғын жерге тигізбеді*, үйіне алып келді (С.Жүнісов, Шығ.).

Аяғын кердең-кердең басты. *Маңғазданды, кербезденді*. Иван күрес әдісін өзгертті. Осы ауылда көмулі ұра бар, – деп, бықсытып жүрді бірдемені, онымен де қойған жоқ... *А я ғ ы н к е р д е ң - к е р д е ң б а с а т ы н д ы* шығарды (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). Бір кезде Қален кеңселерге бастық болып, *а я қ т ы к е р д е ң б а с а т ы н* мықты да, нығыз да болған (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Аяғын қия баспады. *Ешқайда бармады, сол орнынан тапжылмады*. *А я ғ ы н қ и я б а с п а д ы*, Залдағы үнді сүйсе де, жаттығып күйге саусағы, Жақсы үйреніп жүрсе де (Ж.Молдағалиев, Өлеңд.).

Аяғын қия бастырмады. *Ешқайда жібермеді, шығармады*. Жау адымын ашырмай, *А я ғ ы н қ и я б а с т ы р м а й*. Томаға көз қыраны шолып қиядан (Н.Байғанин, Өлеңд.). Ожар Оспанның жігіттері де Әлібидің үйін көшірісуді сылтау қып кетпей қойды. Олар Бөбектің *а я ғ ы н қ и я б а с т ы р м а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Аяғын құшты. *Біреудің басына келгені оның да басына келді, соның кербі киді*. «Қалдыбайдың *а я ғ ы н қ ұ ш ы п* жүрген біреу де» деп ойлады Дәулет (Н.Қазыбеков, Ағайын). Баланың басын алмақшы болған патша санаты баланың көрікті жүзінен есі ауып құлайды. Екінші санаты да оның *а я ғ ы н қ ұ ш т ы* (Қаз. ертег.). Тәңір атқан неме, өсек-аяңға бір табан таяу жүруші еді, суайт жолдасының *а я ғ ы н қ ұ ш қ а н* екен ғой (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Аяғын салды. *Шыққан, сынған аяқты орнына келтірді*. Сынықшы атам, енді Любанын да *а я ғ ы н с а л ы п* беріңіз дағы (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

Аяғын салмайды. *Аяқ баспайды, жоламайды*. Тірек болған еліме, Туым менің сен алғаш. Ленинградтың төріне Жау *а я ғ ы н с а л а а л м а с* (Жамбыл, Шығ. жин.).

Аяғын тік басты. Жолға қойылды, қалтына келді, түзелді. Көрсенші еді, қайран ер, Тың өмір қандай баяғың. Еңбекті еміп жайраң ел, *Тік басты* колхоз *аяғын* (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

Аяғы ұшынан басты. Ақырын жүрді, білдірмеуге тырысты. Ұйықтап жатыр ма екен деп ойлаған Гүлжан оятып жібермей, осы *аяғының ұшынан басып*, шешесінің бетіне көз тастап еді, жоқ, шешесі ояу жатыр екен (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Ол жұртты мазаламайын дегендей жып-жылтыр былғары етігінің сықырын сездірмей, *аяғының ұшымен басады* (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Аяғын шалдырды. Опық жеді, өмір соққысын көрді. Көп адам дүниеге бой алдырған, Бой алдырып *аяғын* көп *шалдырған*. Өлді деуге сыя ма айтыңдаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған (Абай, Тол. жин.).

Аяғын шырмады. Үйлендірді, әйел алып берді. Екі күн аралады ма, жоқ па, Сүлей әлгі қызбен *«аяғын шырмады»* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екі-үш қараның басы барда сенің *аяғыңды шырмап*, міндеттен құтылсам деп отырмын, – деді (Б. Майлин, Шығ.). Жасынан қалың беріп, жыл сайын аз-аздап малынан құтылып, тұңғышының *аяғын шырмады* (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Өзі бойдақ жігіт болған соң, көңіліне үйлескен бір бойжеткенге құдаласып, *«аяқ шырмап* кетуде де ниеті болады» (Қаз. ертег.).

Аяғының желі бар. Суық жүрісті, жортуылшы (кісі). Әсіресе, түнде жортып, жылқы жетектейтін *аяғының желі бар* жігіттер ұрлыққа салып жүрген аттарын қойақтатып, олай-бұлай жүріп, көлбендейді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аяғыңды бас. Жылдамдат, тез жүр. Ашкінбісің, *бассаңшы аяғыңды*, неғып жүрсің осы уақытқа дейін? (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Апажан, *басшы* сен де *аяғыңды*! – Жә, қызым, қолыңдағы ая гүлді. Жолыңа арнап мұны әжең тартты, Аялда болғанша бір саябыры (Ж.Молдағалиев, Жыр.).

Аяғы сұйылып кетті. Нәтижесіз қалды, аяқсыз қалды 1-дауыс: Боластың айтқан хабары жақсы еді ғой. 2-дауыс: Рас шығар, әлде, неге сенбейміз? – Ай кім біледі, *аяғы сұйылып кетті* ғой (М.Әуезов, Шығ.).

Аяғы тайды. а) *Жазатайым* болды. Кетті бірлік. Сөнді ерлік, Енді кімге беттемек? Елің – ала, Отты шала, *тайса аяғың*, кім көмбек? (Абай, Тол. жин.). ә) *Айныды, шөлкем-шалыс кетті*. Қор қылуға күдіреттен, жүрегіме түсті өрт. *Тайды аяғым* ескі сертең, түсті есімсіз қатты дерт (Абай, Тол. жин.). б) *Қызметтен*

қуылды, орнынан айырылды. Бірер жыл отырып еді, қызметтен *аяғы тайып* кетіп қалды (А.Токмағамбетов, Шығ.).

Аяғы тұсалынды. Емін-еркін жүріске шек қойылды, ұзап шыға алмайтын болды. Жиырмажиырма бестің арасы емес, қарт басып *аяғыңыз тұсалынды* (М.Байзақов, Тол. жин.).

Аяқ алып жүргісіз. а) *Аяқ басу қиын, жүруге ыңғайсыз*. Бөлнес мектептен бір көш жер және жазға салым *аяқ алып жүргісіз*, жолы балшық (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бөлменің іші үріккен ауылдың жұртындай шашылып жатқан нәрселерден *аяқ алғысыз* (Б. Момышұлы, Москва). Кеменің үстінде ирелеңдеп жатқан кесінділерден *аяқ алып жүргісіз* еді («Лен. жас»). ә) *Өте көп, мол*. Тіпті адам бұрар емес, тілдей ұзыншақ, дұға жазулы қағаздардан *аяқ алып жүргісіз* (С.Торайғыров, Шығ. жин.). Кішкентай адам жайлы жазылған шығармалар аз да, оның есесіне хайуанаттар туралы шығармалардан *аяқ алып жүргісіз* («Қаз. әдеб.»).

Аяқ алыс. а) *Жүріс, жүріс-тұрыс*. Менен оның *аяқ алысы* әлі анағұрлым пысық (С.Мұқанов, Менің мект.). *Аяқ алысы* ширақ, бойында ықшамдылық та, шапшаңдылық та бар (С.Шаймерденов, Болашақ.). ә) *Беталыс, бағыт, қарқын*. Біртоға, көп сөйлемейтін, ауыр мінезді Шамкеннің бүгінгі *аяқ алысы* бұл отырған қауымды таңғалдырды (Д.Әбілев, Ақын.). Асқардың өлендегі *аяқ алысы* маған бірден ұнады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Аяқ артты. Көлік етті, мінді. Күрең ат Сапардың *аяқ арты* п келген жалғыз шобыры болатын (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Универмаг жаяуға едәуір жер, үйде даяр тұрған машинаға айында-жылында бір *аяқ артпаймыз* (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны). Ата-бабаның да *аяқ арты* п, арқа сүйеген қадірлі көлігі болса да, өгіздің жүрісіне лағынеттен басқа сенің айтарың аз сияқты (Ә.Әбішев, Шығ.).

Аяқ астында. Жақын жерде. Тас жол бігіп, жай жолмен белеске шыға келгенде, *аяқ астында* қымыз фермасы көрінді (Ғ.Мұстафин, Миллионер). *Аяқ астында* қалың ел отыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Жақсылық ағаш басында, Жамандық *аяқ астында* (Мақал-мәтел).

Аяқ аттаған сайын. Ілгері басқан сайын, кез келген жерде. *Аяқ аттаған сайын* қауіп-қатер кездеседі бұларға (Қаз. ертег.).

Аяқ аттатпады. Ілгері бастырмады, ешқайда шығармады. «Шіркіндер осы қайтпек?» – деп, Сілтеп те көрді тағын. Қарғылы төбет кесектеп, *Ат татпай* қойды *аяғын* (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

Аяқ баса алмады. *Тырып ете алмады, өмір сүре алмады, әрекет ете алмады.* Басынан тайған бақыты, Қор боп жүр кейбір кербездер *Баса алмай аяқ* паңқыған (Базар жырау, Шығ.). Бізге бүгінгі таңда техниканың жайын білетін, егін салудың, мал бағудың сырларына жетік, білімді адамдар керек бола бастады. Мектебіміз осындай білімді адам тәрбиелеп берсе екен. Білімсіз *аяқ баса алмайтын* күн туып келеді (М.Иманжанов, Таңд.).

Аяқ басар жер жоқ [қалмады]. а) *Тығыз, жиі; бос жер жоқ.* Кереуеттің аяқ жағында – биік үстел, бас жағында – шкаф *Аяқ баса р жер жоқ* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Біз мінген вагон плацкартсыз, сондықтан билеті барлардың кім көрінгені ерікті-еріксіз міне береді де, вагонның барлық полкасында, коридорында адам *аяқ баса р жер жоқ* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ыбырсыған адамның көптігінен *аяқ бастатын жер жоқ*. Үй ысып, адамның демімен буланып, шам қалтылдап сөніп қалғалы тұр (Б.Майлин, Шығ.). ө) *Жалғызсырады, баратын жері, түсер адамы қалмады.* Сәлем бермей туысың, бауырға да, Адырға да бара алмай, ауылға да, *Аяқ баса р жер қалмай* сансыратып, Қатты батты өткен қыс қабырғама (М.Мақатаев, Шығ.).

Аяқ баспады. *Бармады, жуымады, жоламады; бойын аулақ салды.* Қалампырдың сөзі – оған заң. Қалампыр «кой» деген іске ол *аяқ баспайды* (С.Мұқанов, Балұан Шолақ). Бірақ қалың жылқы ырық бермей, қыз айдаған тұсқа *аяқ баспай* қойды (М.Иманжанов, Адам тур.). Бірақ Иса сияқты төселген айтыс ақыны отырған жерде Қасым импровизацияға *аяқ баспайтын* (Е.Ысмайылов, Сын.). Ол мұндай жұмысқа ағасымен ақылдаспай *аяқ баспайды* (З.Ақышев, Жесірлер).

Аяқ басты. а) *Атпады, жүрді, әрекеттенді, әрекетке шықты.* Ғалымның сөзін тұтпасан, Жаһилдің жолын ұстасан, Көретін шырақ шілде жоқ, Қайда барсаң жамандар *Аяғың басаң* табалар (Базар жырау, Шығ.). ө) *Барды, келді, бір жерге қадам басты.* Әлдилеп ақ төсінде, бермей тыным, Ақ айдын ақ мүсінін тербейтұғын. Бұл көлге мылтық алған саятшы емес, Тірі жан *аяқ басып* келмейтұғын. Аққулар аман-есен қайтқанынша, Суына Жетім көлдің шөлейтұғын. Суымен сырқаттарын емдейтұғын (М.Мақатаев, Шығ.). Сен туған жерді тастадың, Теріске елді бастадың, Қаратаудан асқаның, Арқаға *аяқ басаң* аяңың Түлігі төртеу мал үшін (Дулат Бабатыұлы, Замана.). б) *Бір істі бастады, бір істі орындауға бет бұрды.* Екеуіңіз де күпірлікке *аяқ*

бастыңыздар дер едім (М.Әуезов, Абай жолы). Бұл – Найзақараның даудан шығып тартысқа *аяқ басаң* аяңы (М.Ақынжанов, Ыбырай Алтынсарин). в) *Белгілі бір жасқа шықты, ауысты.* Тұйғындай тұғырдағы тоғыз түлеп, Он үштен он төрт жасқа *аяқ басып*. Мінезі мінсіз біткен, сөзі орамды, Шекерден тілі төтті, жайдары, ашық (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қуаныш пен Қалимаштың арасы бір жасар. Қуаныш биыл он тоғызда, Қалимаш жиырмаға *аяқ басты* («Лен. жас»).

Аяқ бастырмады. *Беттетпеді, жолатпады.* Басқарма мәжілісінде товарлы-сүт фермасын техникаландыру керек деп ұсыныс айтып едім. «Қолмен саууға болады, басты шатып керегі не деп *аяқ бастырмады*», – дейді Лесбек («Лен. жас»).

Аяқ бәйгі. *Бәйгеге ат шапқанда берілетін соңғы жүлде.* Ал *аяқ бәйгіге* Дешті Қыпшақ елінің болашағын кім дұрыс болжай алса, сол ие (І.Есенберлин, Алмас.).

Аяқ бунақ. э т н. *Қазақша жыл қайыру бойынша қазан айының 10 жаңасынан ақпан айының 9 жұлдызына дейінгі аралық.* *Аяқ бунақ* – «тоқты тоймас, шөміш кеппес мезгіл» (Қазақы атау).

Аяқ егін жер. *Суармалы егін.* Баяғыда біздің ел су бөгеіп, *аяқ егін* салғанда, мен ақтаяқ болып істедім (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Аяқ жетер жер. *Барып-келіп қатынасуға боларлық жуық жер, таяу төңірек.* Қайырлы байды еш жерден Іздегенмен таппайсың, Ол *аяқ жетер жерде* жоқ (Базар жырау, Шығ.). Кәлен – жігіт кезінде серілік құрған әнші, домбырашы кісі. Бұл өңір оның әніне құштар, әдетте, ол қатысқан ойын-сауыққа *аяқ жетер жердегі* халық іздеп баратын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Аяқ жетер жерде* мектеп, медіресе түгілі молда да жоқ (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Аяқ жұмсады. э в ф е м. *Аяғымен тепті.* Қит етсе *аяқ жұмсайды*, қолма-қол жұмыстан шығарады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Бұл жолы Бөкен *аяқтаты жұмсады*, аяғымен теуіп жіберді... (Б.Майлин, Шығ.). Жазықсыздан жедім байдың таяғын, Кейде көсеу, кейде *жұмсап аяғын*. «Ата, бабаң оңбаған ит, доңыз» деп, Сөзбен қосып басқа салған таяғын (Ш.Иманбаева, Өленд.).

Аяқ кезі [шені]. *Белгілі бір уақыттың, мезгілдің соңы.* Сыр бойында тары август айының *аяқ кезінде* бас алады (Н.Сералиев, Намыс). Уақыт – *аяқ кезі* қоңыр күздің, Тырнасы жылы жаққа қайтып түздің. «Сұр

бұлт түсі суық» көкті торлап, Дидарын көрсетпей тұр күніміздің (Д.Әбілев, Алтай.). Көктем көкек айының *аяқ шенінде* басталады, айналдырған бір аптаның ішінде қыстың сызын да қалдырмай сорып тастайды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Россияға биязы жүнді қой тұқымы бірінші рет XVIII ғасырдың *аяқ шенінде* әкелінді (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.).

Аяққа басты. *Қорлады, мазақ етті, арнамысқа кір келтірді.* Амантай өзгерді, бұрынғы жолдастықты, достықты *аяққа басты*, – деді (Б.Майлин, Шығ.). Хан қызымын деп, Қаршығаның намысын *аяққа бастап* (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.). Заман ақыр болғанда Біздің қазақ баласы *Аяққа басып* қоретті Не Медине, Мекесін (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Үстінен дұшпан аспаған, *Аяққа* пенде *бастаған* Сіз едің берен ағамыз (Базар жырау, Шығ.).

Аяққа қан салғызды. *Мысын құрытты, діңкелетті, сілелетті.* Тақсыр-тақсыр дегізіп тамсандырдың, Сөйтіп жүріп *аяққа қан салғыздың*; Жан жүрмейтін ісіме жан алғыздың, Ақырында малымнан құр қалғыздың! (Ы.Алтынсарин, Танд.).

Аяққа оралғы [тұсау] болды. *Кедергі болды, бөгет жасады.* Ол [Қ.Мұхамеджанов] өзінің комедияларында *аяғымызға оралғы болған* ескілік саркыншақтарын аяусыз өшкерелейді («Лен. жас»). Әрбір бригадир өзін шаруашылық жетекшісі сезініп, *аяққа оралғы боп* бітеді (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны). Гаязидің митыңдаған жүрісі [Қасболаттың] *аяғына тұсау болып* өбден зықысын алып келеді (Т.Ахтанов).

Аяққа тұсау түсті [салды]. *Үйленді, бойдақ жүрісінен айырылды; басы байланды.* Қалыңдық деген атпен *аяғына тұсау тұскен* қыз бұрынғыдай ойын-тойға баруды сиретті (Алпамыс). Тентек Оспанға Байтастың Еркежан деген қызы қалыңдық боп аталыпты. Үй іші, әсіресе, шешелері күліп, мәз боп, Оспанның *аяғына тұсау тұскенін* өзіне естіртуді, түсіндіруді ойлап күліскен-ді (М.Әуезов, Абай жолы).

Аяқ өре тұрды. *Дүрлікті, өре түрегелді.* Қор болған бесіншіде сұлтан, төре, Көрген жан *тұрушы* еді *аяқ өре* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Балуан Шолақтың [хатын көріп] өзі келіп қалғандай сескеніп, үйдің ішіндегілер *аяқ өре түреген*, ду ете түсті (С.Мұқанов, Балуан Шолақ).

Аяқ өре тік тұрғызды. *Дүрліктірді, шулатты.* Сырнайлата тартқан Жәмпейістің

жүрісі, оның артында салдырлай жарысқан көп арбалының дыбысы ұйқыдағы ауылдардың адамдарын *аяқ өре тік тұрғызды* (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Аяқ салды. *э т н. көне. Әйелі бала көтермегенде ер адамның бәйбішесінің руқсатымен күңді немесе босағада жүрген әйелді бала көру үшін әйелдікке алу салты.* Сол күнде Құлтайының *аяқ салған* Тезекші қара күннен бір ұл туды (Алпамыс). Күнтайды Ақпанға... қимайды. Өзі алуға Шоңайнадан қорқатын ол, реті келсе, жасырын *аяқ салмақ* болды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Арыстан хан бәйбішесінен бала болмай, ат көтіне салып келген бір қызға *аяқ салып*, онан бір бала туыпты («Айқап»). «Қызыл аяқ» деген бір елді шауып, ат сауырына салып келген бір қызға *аяқ салып*, сонан бір бала туады (Ш.Смаханұлы).

Аяқ созды қылды. *Шұбыртып ұзағынан айдады, шаршатты.* Дегенмен, қозыларды ілкі бастан-ақ шұбыртып, *аяқ созды қылып* жаюға дағдыландырмау керек («Индер»).

Аяқ суытты. *Біраз дем алды, тынықты.* – Кішкене *аяқ суыт айық* деп ек, – деді Фильчагин қипақтап (Т.Ахтанов).

Аяқсыз қалдырды. *Нәтижесіз қалдырды.* Әзір ешкім иеленбеген бір жердің кені болса, мұны *аяқсыз қалдыруға* болмас деп те ойлады (Ғ.Мүсірепов, Толжин.).

Аяқтан тартты. *Қастық істеді, кедергі жасады, сүріндіруге тырысты.* *Аяғыңнан тартамыз* – Көкке қарай ұшсаң да-ай! Неғып теріс қарайсың, Құдай мұнша қысқандай! Біз бір елдің еркесі – Мұнша зәрең ұшқандай! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Аяқтан шалды [алды]. *Қастық істеді, кедергі болды, сүріндіруге тырысты.* Алдыңғы күні осы Алшынбаймен бірталай сөйлесіп кеп, аяқ кезде Құнанбай Бөжейге арнап бір қатты суық сөз айтқан. – Бөжей арыз беріп, *аяғымынан алғанын* қойсын. Болмаса, сүр шекпенді кигізіп, бойын кездеп, айдатқанша тоқтамасын! – деп еді (М.Әуезов, Шығ.). Осы күнгі заманның түрі өздерің білесіңдер, біреуді біреу аңдып, атқа мінген жігіттің *аяғынан шалып* құлатқанша асық (Б.Майлин, Шығ.). Бұл күнде жау жағадан алғаны рас, Көп дұшпан *аяқтан* кеп *шалғаны* рас. Шала өлген қара жылан аңдаусызда Өкпеден көк найзасын салғаны рас (С.Сейфуллин, Өленд.).

Басар аяқ нық болды. *Қолға алған шаруаны дөңгелетіп әкетердей қабілет, күші болды, сенімді болды, тәжірибелі болды.* Олай болса, артық сөз ғой деменіз, Өмір – теңіз, су үстінде

кемеміз. *Басар аяқ нық болғанда*, ақыл-жөн, Аяқ асты тайғақ болсын деменіз (М.Жұмабаев, Шығ.).

Борпы аяқ. *Барбиган, жуан аяқ. Б о р п ы а я қ*, тобан аяқ, Байғананың шірігінің қылығы өлтірді-ау! (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Үй сыртындағы көгалға салынған кілемнің үстіне Тайбөрінің екі *б о р п ы а я г ы* желп етіп отырсты (Ф.Сланов, Дөң асқан).

Бөкен аяқ. *Жұмыр келген, толық, әдемі аяқ.* Трибуна алдынан кекіл-жалы тоқпақтай орыс желгіштері де, *бөкен аяқ*, қаз мойын ақалтеке жүйріктері де өтіп жатыр («Лен. жас»).

Бір аяғы жерде, бір аяғы көрде. *Қауін-қатерде, өлім аузында, әл үстінде.* Төлеу мен Махираның азғыруына ерген Раяның анасы Әйнек *бір аяғы жерде, бір аяғы көрде* отырған Мұратбектің шешесіне тыныштық беруді қойды («Лен. жас»).

Екі аяғын бір етікке тықты. *Жанын шығарды, апиысын қуырды.* Кеше Қарлығаш бізді жұмыстан алып қалып, *екі аяғымызды бір етікке тықты* (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Дүниесін фактурамен дұрыстап алайын деп жүрген баланың *екі аяғын бір етікке тығып*, жұрт тақымдап болмады (С.Жүнісов, Жапанда.). Үш комбайнға төрт-ақ машина. Тым жеткіліксіз екен. Бір Төлегеннің өзі *екі аяғымызды бір етікке тығып* жатыр («Лен. жас»).

Екі аяқты малдай. *Азғындаған, адамгершіліктен жүрдай.* Анадай тұрып қарасам, Жанды ерітер жандайсың. Жуып кетсем маңыңа, *Екі аяқты малдайсың*. Сондай бола тұрып та, Өз-өзіне қандайсың?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Ел [жұрт, кісі] аяғы басылды [саябырлады]. *Келіп-кетушілер азайды, толастады, тынышталды.* Шай ішіп, *ел аяғы басылған* кезде, Сәмет ағай сөз арасында менен шыжымдап сыр тартты (С.Омаров, Қайырлы.). Торғын көкке жұлдыз моншақ шашылды, *Ел аяғы* әлдеқашан *басылды*. Сүйгенімді тұңғыш күтіп мен тұрмын Өткізгендей басымнан бір ғасырды (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). *Жұрт аяғы басылған* соң, манағы Қарашаш деген әйелмен біраз кеңестік те, біз жүріп кеттік (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). *Жұрт аяғы басылды*, қала тұрғындары ұйқыға енген кезде, жергілікті партизандардың дайындаған арбаларына мініп, Пено қаласына төніп келіп қалдық (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). Кешке қарай *кісі аяғы басылған* соң, Ебейсін өздері түскен үйдің ірге жағын түргізіп қойды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мұнда жұма

сайын кәрі-құртандар жиналады. Басқа уақытта *кісі аяғы саябыр* («Лен. жас»).

Жер аяғы кеңді. *Қар кетіп, көк шыға бастады, жер құрғады. Жер аяғы кеңіп*, орман іші қилы-қилы гүлге, қилы-қилы үнге толды (С.Шаймерденов, Мезгіл). Тау ішінің сай-салаларындағы қар болмаса, *жер аяғының кеңіп* қалған уақыты (К.Оразалин, Көктем.). – Тек қар кетіп, *жер аяғы кеңігенше*, біраз елге барып келейін, – деді Ақбөпе (С.Жүнісов, Жапанда.).

Қамыт аяқ. *Қамыт тәрізді қисық аяқ.* Күдістеу, *қамыт аяқ*, ортадан төменірек бойы бар, отыздан аса жасы бар жігіт (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). [Арыстанов] орта бойлы, жауырынды, сәл *қамыт аяқтау*, үлкен басы нағыз қазақтың өзін танытқандай («Қаз. әдеб.»). Имек мұрын, *қамыт аяқ* Жамекен маймақ құла биені таңдапты (М.Мырзақұлов, Өмір.).

Өз аяғына мініп кетті. *жер г. Өз күнін өзі көрді.* Биыл әйел әперіп, еншісін беріп бөлек шығарды. Сонда да болса ол *өз аяғына мініп кетелемай*, сыйлы қарттың абыройын сыртынан азық қып, ел арасында қақпай-соқпаймен күн көріп жүр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Су аяғы құрдым. *Жердің түбі, алыс, қашық жер.* Ол мал келісімен, Сатан *су аяғы құрдымдағы* қыстауға кетуге тиісті (І.Жансүгіров, Жолдастар). Көңілімді мың мен санға баламаймын, Бенденің ілігіне жарамаймын. *Су аяғы құрдымнан* қашып жүрген, Алла тағала қаңғыртқан Қарабаймын (Қозы Көрпеш.). Қарабай тоқсан мыңмен өрге салды Жылқыдан Аққайыңды мініп алды. *Су аяғы құрдымнан* ара қонып, Осы тұрған Семейге жетіп барды (Қозы Көрпеш.).

Су аяғы – Сүлеймен. *м и ф. Су біткеннің бәрі құятын ең алыс жер. Сүлеймен – су аяғы* Көкше теңіз, Өсімтал байдың малы табады егіз (Базар жырау, Шығ.).

Төрт аяғынан тік тұрғызды. *Қалпына, орнына келтірді, түзеді, істі жандандырды.* Қаз-қаз басқан шаруашылықты *төрт аяғынан тік тұрғызды*, нығайтқан да – осы Бөкең (Ә.Әбішев, Шығ.).

Төрт аяғын тең басқан. *Барлық жағы бірдей, мінсіз, кемшіліксіз.* «Асау түлпар» *төрт аяғын тең басқан* шығарма деп ешкім де айтпайды (С.Мұқанов, Өсу жол.). Осының өзі-ақ біздің ауылды *төрт аяғынан тең басқан*, болашақ өмірдің мұраттарына мықтап қол созған ауыл деуге әбден болады («Лен. жас»).

Төрт аяғы тең [теңселген] жорға. а) *Жақсы жорғалайтын ат туралы айтылады.* Ә) *Төгілте жырлайтын ақын, сөз зергері.* Өрім өрген өлеңнен үзеңгілес ақындар, *Төрт аяғы мен тең жорға*, Ұмытпас мені ғасырлар, Қол ұстасып халықпен Жасасқан бірге жасым бар (Н.Байғанин, Өлеңд.). Ақсақал қожа да бар, молда да бар. *Теңселген төрт аяғы жорға* да бар. «Топ асы – хақ қазынасы бай ғана емес», Келсе орын арылмаған сорға да бар (М.Сүндетов, Шығ.). Сарыарқаға келген соң, *Төрт аяқты жорғасың*, Жәдігөй, жауғаш атанып, Осынша жиған мүліктен Не көреді қу басың (Ш.Қанайұлы, Жыр.).

Төрт аяқтан [аяқтап] ақсады. *Бар ауыртпалық түсіп, қатты қиналды, тұралап қалды.* Момынға жапса жаланы, Құлық-сұмдық табады. Арқасы елдің жауыр боп, Жеңіл жүгі ауыр боп, *Төрт аяқтап ақсады* (Дулат Бабатыұлы, Замана.). Ителгі туып сұңқардан, Жабы туып тұлпардан, Топтан торай бермейтін, Түн асқан сайын өрлейтін *Төрт аяқтап ақсады* Томаға көзді боз тарлан (Дулат Бабатыұлы, Замана.).

Тік аяқ. *Икемсіз, орашалақ.* Бірақ жұмыстан гөрі аңшылық жағына көп салынған өзінің бұл сияқты жұмысқа *тік аяқтау* екенін де есіне алып, мына жастардың елгезек, еңбек сүйгіш қылықтарына сүйсініп отыр (С.Бегалин, Уақыт.).

Шанды аяқ. *Мал соңынан жүрген құл.* Мал баққан *шанды аяқ* нәсілсізден Қоясың есіктегі құлыңды әкім. Үлгілі қасиеті болмаған соң, Табылсын қай жерінен білім, ақыл (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

АЯҚ² з а т. **1.** *Ағаштан ойып жасалған, тамақ ішуге арналған ыдыс.* Есім ши жаққа барып, *аяққа* айран құя бастады (М.Әуезов, Тастүлек). Зілдейін қарашы өзінің! Күнде неше *аяқ* айран ішесің (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Шұбатты сіміре салған Ғабиден терлеп қоя берді де: «Шеше, тағы берші!» – деп, *аяғын* ұсынды (С.Мұқанов, Өсу жол.). Асы бар *аяқтап* аттама (Мақал-мәтел). **2.** а у ы с. *Аяқтың ішіне құйылған сұйық* ас. Дөрі қосқан *аяқты* ішкеннен соң, Әзім барып жығылды шалқасынан (Абай, Шығ. жин.).

Ағаш аяқ. *Ағаштан жасалған ыдыс.* Кеш тарқаған тойдан Бегәлі үйге әжесімен бірге қайтты. Шыға берісте *ағаш аяққа* тағы бір қарап өтті. Енді соғыс деген сөздің мәні оған нақ осы *ағаш аяқ* сияқты боп көрінді (З.Асабаев, Ар соты.).

Ас ішіп, аяқ босатар. *Жалқау, жатытшыер, арамтамақ.* Жігіттерді докторға тез қаратып,

қазынананың нанына ортақ болып отырған жұмысқа жарамайтын, *ас ішіп, аяқ босатарларды* елге қайтару керек (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Бітіретін бір тиын жұмысы жоқ, тек қазақ атынан комитет болып отырған, *ас ішіп, аяқ босатарлар* (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Қазіргілер шетінен *ас ішіп, аяқ босатар*, кілең жаман-жәутіктер (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Аяқ аузындай. *Шағын, өзіне жетерлік.* Ғайнолланың екі бөлмелі аласа ағаш үйі, *аяқ аузындай* шағын тас қорасы бар (С.Омаров, Қайырлы.).

Аяқ берісті. *Бір-біріне сый, құрмет көрсетті.* Амандаса келісіп, бір бағланды сойғызар. Кел деп *аяқ берісіп*, қымызға әбден тойғызар («Қаз. әдеб.»).

Аяқтағы суға ағып өлді. э к с п р. *Масқара болды, мазақ болды.* – Қатын-қалаш, ауыл-аймағына тым құрыса соны ұғындыра алмаса, Бөжейдің *аяқтағы суға ағып өлгені* ғой! – деді Құнанбай (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ал Шөкен сорлыны *аяқтағы суға өлді* десе де болғанды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Бір аяқ асқа алғысыз. *Жарамсыз, түкке тұрғысыз.* Жақсыдан жаман туады *Бір аяқ асқа алғысыз*. Жаманнан жақсы туады Адам айтса нанғысыз (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Сары аяқ. *Ұзақ ұсталған көнелеу ыдыс.* Жаманшал ожаумен қымызды көтере сапырып, *сары аяққа* құйды (С.Мұқанов, Теміртас). Назгүл үйге кірді де, өздерінің жатар асына арналған үлкен *сары аяқтағы* айранды бір шелек суға құйып жіберді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

Сырлы аяқ. *Әдемі оюлары бар, сырланған аяқ.* Салқын, қою ақ шұбатты *сырлы аяқтап* сабырмен жұта отырып, [Абай] орысша кітаптың беттерін аудара түсті (М.Әуезов, Абай). Жаңа шыққан *сырлы аяқ* оның көзіне оттай басылды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ұлттық тамақтан кейін үлкен *сырлы аяқтарға* құйылып қымыз әкелінді (Көктем лебі). Қырық беске жеткенде желбегей сап, Етегін шапаныңның буынбайсың. Елу жас – екі жастың тең ортасы, Сыры кеткен *сырлы аяқтың* сынындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Табан аяқ қылып құйды. *Бдыстың түбіне ғана құйды.* Кемпір Ғабиденнің бетіне таңдана қарап, ернін шылп еткізіп, бетін шымшып: «Бар еді», – дейді де, салқын құмға көмілген торсықтан мұздай шұбатты *табан аяқ қып құйып* береді (С. Мұқанов, Өсу жол.).

Шара аяқ. *Сусын ішетін үлкен аяқ.* Қажымұқан киіз үйдің қақ төрінде *шара аяқтап*

тамсана қымыз жұтып отыр екен (М.Танекеев, Қажымұқан). Ырысбала өкпе, қарын, ащы ішек, мойын-сойын, тағы бірденелерді *ш а р а а я қ қ а* салды (Ә. Көшімов, Лашын.). Малайлар ішіне таба нан турап, бір-бір *ш а р а а я қ* ыстық сорпаны бастарына көтере борп-борп ұрттап жатты (Ғ. Мұстафин, Дауыл.).

АЯҚАРТАР з а т. *Көлік, мініс мал.* Көшпелі елдің *а я қ а р т а р* көлігі – жылқы мен түйеге де байлар ғана ие еді (Тарту).

АЯҚАРТҚЫШ з а т. с ө й л. *Аяқартар.* – Мұстапа қазір Құдая шүкір, балаларыңның аузы аққа тиді, *а я қ а р т қ ы ш ы ң* бар, аман болса, үш ұрғашы торпағым үш бұзаулы сиыр ғой... (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

АЯҚАСТЫ ү с т. *Бірден, күтпеген жерден, ойламаған жерден.* Халық ақындары өз туындыларын әрқашан *а я қ а с т ы* суырып шығарады және әдетте оны өздері хатқа түсіре қоймайды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Айтып қалып жүрме біраз аңдамай! *А я қ а с т ы* басталады даудамай! Кеше ғана алғандай ем сақалды, Бүгін міне, көріп тұрсың, қауғадай! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Торғай қайда барасың, Тынбай өнге саласың. *А я қ а с т ы* секектеп, Қайда кетіп қаласың? (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Аяқасты болды. а) *Керексіз болды, қалай болса солай, берекесіз шашылды.* Көрпе жоңышқаның арасынан албырап көрінеді. Қарайтын адам жоқ. Керексіз нәрседей *а я қ а с т ы б о п* жатыр (Т.Иманбеков, Үш ай.). ө) *Еленбеді, ескерусіз қалды, керек болмады. А я қ а с т ы б о л ы п* қазақ қалды ғой, Құр әншейін рухы қалып, жан кетіп. Шаһбазлар басшы болған милләтке Аяғына қан түсті ғой мән кетіп (М.Дулатов, Шығ.). Осы залда Сәкенді жақтаушылардың дауысы Тоғжановты жақтаушыларды басып кетіп, қазақша айтқанда, тоғжановшылдар *а я қ а с т ы б о п* қалды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Аяқасты етті [қылды]. а) *Аяққа басты, таптады.* Егер осы күншілдік, көре алмастық, Қолға ілігер зат болса – жанталасып, Тауып алып, быт-шытын шығарар ем, *А я қ а с т ы қ ы л а р* ем таптап, басып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). ө) *Қалай болса солай, берекесіз шашылды, керексіз болды.* Малға берілетін жем-шөпті *а я қ а с т ы қ ы л ы п*, ысырап етпеу үшін, оны арнаулы орынға, ал құнарлы азықты астауға не науаға салып, тұз қосып берген жөн (Ш.Қалықов, Қой. ауру.). б) *Керек қылмады, елемеді, ескерусіз қалдырды.* Дін үшін һәм халық үшін бейнет көрген Хор болмас жүрсе дағы қай орында. Болғандай халықтың өзі бейне қасты,

Қ ы л ы п жүр шарифатты *а я қ а с т ы* (М.Дулатов, Шығ.). в) *Қорлады, менсінбеді, намысына тиді. Е т т і - а у*, – деп, – мынау мені *а я қ а с т ы*, Долданып ашу қаптап қайнап тасты. Қалаға қойындар, – деп, – қалмастан ат, Қосына қоңырау қағып жарлық шашты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Атыпты ол құрал еті гауһар тасты, Бұлардың бар шығар де менде қасты. Қалдырмай айтқандарын әкеліпті, Асылды *е т п е й і к* деп *а я қ а с т ы* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АЯҚАСТЫНАН ү с т. *Кенеттен, ойламаған, күтпеген жерден.* Неше күннен бері аптап болып, шандатып тұрған ауа райы *а я қ а с т ы н а н* желдетіп, аспанда қара бұлттар жөңкіліп, жаңбыр құйып кетті (Ж.Жұмаханов, Үш бөйтерек). Ұлықтың *а я қ а с т ы н а н* неге шақырғанын жалпақ ел білген жоқ (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Енді, міне, *а я қ а с т ы н а н* есін білетін ересек адам жоғалып отыр (К.Тоқаев, Тасқын). Бара-бара Балжан *а я қ а с т ы н а н* ұрысты шығаратын болды (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

АЯҚБАС: *аяқбас ақжапырақ.* ө с. <лат. *jurinea serpholopoda*> *Күрделігүлділер тұқымдасының ақжапырақ туысына жататын, бұтақталған сабағы тік, шеті сыртына қарай қайырылған жапырақтары жіңішке, күлте болып келетін қошқыл қызыл түсті бұта. А я қ - б а с а қ ж а п ы р а қ* өте сирек кездесетін түр болғандықтан, қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

АЯҚ-БАСЫ з а т. *Үсті-басы, өне бойы.* Комбинаттағы жолдастың бірі келген жұмыстарымызды сұрап болды да, *а я қ - б а с ы м ы з ғ а* қарады (С.Төлешев, Түрлі. бас.). Жирен сақалды, жігіт ағасы адам, *а я қ - б а с ы н а* қарағанда мінезі ауыр, сұсты, айбарлы кісіге ұқсайды (Қ.Жұмалиев, Айқас).

АЯҚБАСЫС з а т. *Аяқ алыс, жүріс.* Келе жатқан адамның *а я қ б а с ы с ы* тым баяу. Дем алысы бір түрлі қатты, тас жүрекпен дем алған сықылды (М.Жұмабаев, Шығ.).

АЯҚБАУ¹ з а т. с а я т. 1. *Қыран құстың балақ бауына жалғанатын ұзындау, жіңішке жіп.* Әлі аңға салған емеспін, сәті түссе, осы келер қыста *а я қ б а у ы н* шешермін (С.Бакбергенов, Қоянкөз.). Терісін сыпырып, Ақтұяқты шешті, *а я қ б а у ы н* алып, қайысын кесті (Қ.Әбдіразақов, Мақташы.). Тастай беріп қаруды, *А я қ б а у д а н* алуды Баймырза ойлап келеді. «Мендік болдың, қыран», – деп. «Тау тағысын қырам», – деп, Жақындап жанай береді (М.Дулатов, Шығ.). Қаз дыбысынан елең алғандай ителгісі талпынып, тұғырынан жерге қонып, *а я қ б а у ы н* тартқылады (С.Бегалин, Танд.

өңгім.). 2. а у ы с. *Тежеуіш, жаман істен қағушы*. Ұмыттың ба, ескі жар *а я қ б а у ы м* – Сабыр ғой! Сабырлы ер де менде бар, Ол екеуміз тамыр ғой (Шөкәрім, Өлеңд.).

АЯҚБАУ² з а т. ғ н. *Көшер кезде киіз үй уықтарының аяқ жағын буып байлайтын жіп*. Өздері желбау, *а я қ б а у*, бақан, сырық, басқұр дегеннің не екенін білмейді (М.Тіесов, Дала.). Апарып жаңа жұртқа тікті отауды, Жинағып өңшең жібек басқұр, бауды. *А я қ б а у*, таңғыш, басбау – бәрі жібек, Шилері шымқай қызыл шым ораулы (Батырлар жыры).

АЯҚБАУЛЫ с ы н. *Аяқбауы бар, аяқбау тағылған (құс)*. Сол кезде *а я қ б а у л ы* бір кішірек құс Жанайдың алдынан зу ете түсті (С.Бегалин, Жеткіншек). Кейде ауылға қара тартып, *а я қ б а у л ы* балапан бүркіттер қашып келуші еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АЯҚБАУСЫЗ с ы н. *Аяқбауы жоқ*. Қыран құстарды *а я қ б а у с ы з* тұғырға қондыра салмайды («Ана тілі»).

АЯҚДОП з а т. с п о р т. ж а ң а. <ағыл. foot – аяқ, ball – доп> *Футбол*. Футбол десе ішкен асын жерге қоятындар жоспардағы жұмыстарын кейінге шегеріп, алдымен *а я қ д о п* бәсекелесін тамашалауға асығатын («Егемен Қазақстан»). Іріктеу сатысындағы ерекше оқиғалардың бірі – *а я қ д о п т ы* ойлап тапқан ағылшындардың өзі тағы да жүлдеден күр болды («Жас Алаш»). Қазақстанның бетке ұстар футболшыларының, оның ішінде қазақтың *а я қ д о п* шеберлерін шыңдайтын басты команданың, бірі болсақ деген мақсат-мұратымыз бар («Лен. жас»).

АЯҚЖОЛ з а т. с ө й л. *Жаяусоқпақ*. Беріде жасыл сырлы, ұзынша екі орындық түр. Үй мен үйдің арасын жалғастыра, тура қиғаштай тартылған асфальт *а я қ ж о л* да айқыш-ұйқыш («Лен. жас»). Шалқар қаласында 30 шақырымдық көшеге асфальт төселіп, 8 шақырымдық *а я қ ж о л* салынады («Соц. Қаз.»).

АЯҚКИІМ з а т. *Аяққа киетін киімдердің жалты атауы*. Бас пен *а я қ к и і м* үлгілері әр елдің, әр болыстың адамдарын танытады (М.Әуезов, Абай). *А я қ к и і м* тар болса, аяқ басы қысылып, қан нашар жүреді (Е.Оразақов, Дәрігер.). Қазақтың ерлер киетін *а я қ к и і м д е р і* әртүрлі болады (ҚазССР тарихы).

АЯҚКИІМДІ с ы н. *Аяқкиім киген; аяқкиімі бар*. *А я қ к и і м д і* біреу болмаса, аяқкиімсіз адамның бұл жерге келе қоюы екіталай (С.Мұқанов, Шығ.).

АЯҚКИІМДІК с ы н. *Аяқкиім боларлық, аяқкиімге жарарлық*. $\approx$ *А я қ к и і м д і к* материалдар.

АЯҚКИІМСІЗ с ы н. *Аяқкиім кимеген, жалаңаяқ; аяқкиімі жоқ*. Тоғай ішін *а я қ к и і м с і з* аралауға болмайды, өйткені аяққа тікен, шөңге кіріп кетуі мүмкін немесе жылан шағып алуы ықтимал («Лен. жас»).

АЯҚҚАЙРАҚ з а т. ж е р ғ. *Шарық*. Орақты осы *а я қ қ а й р а қ п е н* қайраймыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЯҚҚАП¹ з а т. к ө н е. *Ыдыс-аяқ салатын дорба*. Үйінде нәрсе дейтін нәрсе жоқ. Жаман ағаш кебеже, сынық әбдіре. Ескі киіз *а я қ қ а п* ілулі түр (С.Сейфуллин, Тар жол.). Төремұрат жайлап орнынан тұрды да, қырын қарап, *а я қ қ а п қ а* шыны аяқтар салып жатқан Кербездің мойнынан қолын асыра салып, өзіне тартты (С.Бақбергенов, Қайран шешем). Сұлтанмахмұт асығыс кіріп, кереге басынан, *а я қ қ а п т а н*, ескі сандықтан бірдеме іздеп аласұрды (Д.Әбілев, Ақын.). Сондай-ақ көннен ыдыстар салынатын *а я қ қ а п* аталатын қоржын жасалады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

АЯҚҚАП² з а т. м а л ш а р. *Тұяғы түсіп қалған малдың (жылқының) аяғына кигізуге арналған жабдық*. Сарыптан тұяғы түсіп қалса, астынан жаңа ұлтан өсіп шыққанға дейін «*а я қ қ а п*» тігіп кигізеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЯҚҚАП³ з а т. с а я т. *Саят құсының аяғына аң ұстағанда жыртқыш шайнап қоймас үшін тырнақтарын шығарып кигізіп қоятын арнайы қап*. Е-е, *а я қ қ а б ы н* айтасыз ба? Түлкі деген пәле бұларға осал жау емес. Кейде оларға саусақтарын шайнатып алатын кезі де болады. Сондайда қорғауыш болсын дегенім ғой («Қаз. әдеб.»).

АЯҚҚАПСЫЗ с ы н. *Аяққабы жоқ*. Көшіп-қонып жүрген қазақтар үшін ыдыс-аяқ салып, кереге басына іліп қоятын *а я қ қ а п с ы з* киіз үй кемде-кем («Қаз. әдеб.»).

АЯҚҚАПТАЙ с ы н. *Кең, үлкен, далақтай, далабадай*. Ешкібас арық торы құнанға мінген, денесі *а я қ қ а п т а й*, жалақ, сары жас қойшы Далдабек ауылға тақала бере қойлардан бұрын өзі шоқытып жетті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Оның *а я қ қ а п т а й* омырауын, үңірейген кең қолтығын, жұп-жұмыр жотасын, сыптай түп-түзу аяғын көтергенде, жұрттың бәрі көзінің сұғын қадап: «Па, шіркін, тазы болғаныңа. Құйын шығар өзі де», – деп, бас шайқап, таңдайлары тақ-тақ ететін (Н.Сералин, Намыс). Көкірегі *а я қ қ а п т а й*, салмақты сауырлы, құлақтары қамыстай (Қ.Қамбаров, Алтай.).

АЯҚ-ҚОЛ з а т. *Аяғы мен қолы*. Сол кезде абақтыда жатқан Жұмабайдың *а я қ-қ о л ы*

кісендеулі түрде, мылтықты екі солдаттың айдауында әкесінің пәтеріне келіп кеткені есінде ме? (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жаңаберген, Найзабектердің *аяқ-қолын* байлап, Рақым оларды бір үйге қаматтырып, құлыптап тастады (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). *Аяқ-қолы* қыл арқанмен байланған, Тұр ол бүгін ескерткішке айналған. Көгершіндер төбесінде ұшады Тірі қалған қиялындай майданнан (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Аяқ-қолға кісен салды. *Тұтқындады, тұтқын қылды.* Жатқан жан жараланып Жапар екен, Батырдың жалғыз інісі – емес бөтен. Тастапты тікенектің арасына, *Салып-ты аяқ-қолға* болат *кісен* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Айдайды алты күнді араға алып, Жүз солдат *аяқ-қолға кісен салып*. Піркөзі кеше оқыған осылайша, Отырмын тіршіліктен көңілім қалып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Аяқ-қолы аман [аман-сау]. *Жүріп-тыра алатын, дені сау.* Нені күтем; Не керек осы маған? *Аяқ-қолым*, жанарым, басым *аман*. Шаруаның баласы емес пе едім Күшіменен тамағын асыраған?! (М.Мақтаев, Шығ.). *Аяқ-қолың аман-сау.* Кінәлардан арылып, Өзің жақсы бола алсаң, Жаман емес кәрілік! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Аяқ-қолы балгадай. *Дені сау, мықты, сымбатты.* *Аяқ-қолың балгадай* жас жігітсің, аштан өлем деп отырсың ба? (С.Мұқанов, Өмір мектебі). ә) *Нағыз, келісті.* Мынауыңыз *аяқ-қолы балгадай* мақал ғой (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

Аяқ-қолы бос. *Басы бос, бостандықта жүрген, еркін.* *Босында аяқ-қолың* қимылдап қал. Бір күнде тыпырлауға келмес шамаң (М.Дулатов, Шығ.).

Аяқ-қолы бір тұтам. *Аяқ-қолы қысқа, тырбиган.* Бұл *аяқ-қолы бір тұтам*, қыпқысқа, төпелтек бойлы, бет-аузы қыртысқыртыс, сүйкімсіздеу адам (Б.Сокпақбаев, Баладық.).

Аяқ-қолы жеңіл. *Қолғанат, тілалғыш.* Бұл фермадағылардың *аяқ-қолы жеңіл* деп, балаша жұмсайтын адамы – Сәпей («Лен. жас»).

Аяқ-қолы жерге тимеді. *Тез, жылдам, шапшаң, қимылдады.* Сыймағандықтан біріміз жатып, біріміз оның үстіне мінеміз. Сонымен машина *аяқ-қолы жерге тимей* зырлайды (С.Ерубаев, Шығ.).

Аяқ-қолы кесілді. *Дәрменсіз күйге түсті.* Дене жатыр майданда Қылышпен басы кесілген. Өлімге мойынсыңғандай *Аяқ-қолы кесілген.* Тіршілік пен өлімнің Ұзақ дауы ше-

шілген (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сен келсең, бар қиыным шешілетін, Сен жоқта *аяқ-қолым кесілетін.* Сенің досың байлардан болып, менде Күн бар ма көңіл өсіп, өсіретін?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Аяқ-қолына тұсау болды. *Кедергі болды, бөгет болды.* Қымызхана иелерінің *аяқ-қолына тұсау болып* отырған бір жайт – салық мәселесі («Алтын Орда»).

Аяқ-қолын бауырына алды. *э т н. Аман-есен босанды, өзіне-өзі келді.* Немере сүю – адамға, әсіресе Сырбайға, қандай қуаныш. Сол үміт жүрегін уылжыта отыра Сырбайдың қорқатыны – «аман-есен *аяқ-қолын бауырына алса...*» (С.Мұқанов, Сырдария). Келіншек *аяқ-қолын бауырына алғаннан* кейін, тершіген маңдайын түкпірге қаратты да ұйықтап кетті («Лен. жас»). Ыңыранған әйел аман-есен босанды, *аяқ-қолын бауырына алды.* Ұл туды (От ортасы.).

Аяқ-қолын жерге тигізбеді. *Жанын қоймады: асықтырды, тыным бермеді.* *Аяқ-қолын жерге тигізбей,* дедектетіп айдап келді (А.Тоқмағанбетов, Танд.).

Аяқ-қолын шынжырлатты. *Қол-аяғына кісен салдырды, бұғаулатты.* Қалған соң қатарынан құлап, жатып, Бөрінің *аяқ-қолын шынжырлап* тып, Салдырып зынданына, адам қойды, «Таста, – деп, – шыға қашса, табанда атып!» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Аяқ-қолы шидей. *Жіп-жіңішке, сидиган.* Жылап жіберер едім, сол бір *аяқ-қолы шидей* ыржақайға мазак болармын деген ой келді ме, әйтеуір қатай қойдым («Қаз. әдеб.»). Торғайдың жауы – қырғи мен көтікүл. Көтікүл – *аяқ-қолы шидиген* әлсіз құс, бірақ оның құлдырап ұшып, құр қорқытуға шамасы келеді, торғайды тұмсықпен қағып түсіре алмайды (О.Сәрсенбаев, Ыбырай түбегі).

АЯҚҚҰЙРЫҚТЫЛАР *з а т з о о л.* <лат. collembola немесе podura> *Төменгі сатыдағы қанатсыз жәндіктер тобы тармағының дүние жүзінің барлық аймағында кездесетін 3,5 мыңдай түрі бар отряды.* *Аяққұйрықтылар* арасында ауылшаруашылығының зиянкестері де кездеседі (ҚҰЭ).

АЯҚҚҰР *з а т. э т н. Жалпақ тоқылған киіз үйдің жіп-шуының біреуі.* *Аяққұр,* басқұр дегендер бұрын әшекейленіп, өте әдемі жасалатын («Қаз. әдеб.»).

АЯҚҚЫ *с ы н. 1. Төменгі, еңіс жақтағы.* ...Қасқалдақтың қанындай егін суын, *Аяққы* елге жібермей бастан құртар (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). **2.** *ә д е б. Соңғы.* *Аяққы* ұйқасқа тармақтың басындағы дыбыс үндестігі – аллите-

рация – қосарланатынын дәлел етеді (З.Ахметов, Өлең сөз.).

АЯҚЛАУ з а т. *Мінуге жарарлық, лекер болатын көлік.* Айғырлармен таласып жауыр болды, Бағып мінуге әкеме ауыр болды. Күндіз маған мінгізіп қой жайғызад, *Аяқлау* табылып тәуір болды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сондықтан бірді-екілі *аяқлау* бар кедейлердің ішінде мына бір ақысыз-пұлсыз байлықтан ауыз тиіп қалуға келгендер де бар-ды (А.Жұбанов, Замана.).

АЯҚМӘШИНЕ з а т. т е х. *Аяқпен басып, іске қосатын тігін мәшинесі.* Көршіміз өте шебер. *Аяқмәшинесі* де бар, лезде зырлатып бере қояды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

АЯҚСУ *Аяқсы етістігінің қимыл атауы.* ≈ Істің *аяқсуы*.

АЯҚСЫ¹ = е т. *Саябырлау, салғыртсу, басылу.* Поезд ұзады. Станцияда дабырлап жүргендер орны-орнына отырып дабыр-дүбір *аяқсыды* (І.Жансүгіров, Әңгім.). Алаштың Әбдірахман деген имамы жаңа оқуға қарсы. Жаңа оқу дәуірлесе, молдалар *аяқсытыны* белгілі ғой (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Майбасар Құнанбай жоқта *аяқсып* кетпесін деп осы ауылдаң жылқышы, қойшы, түйеші, биеші, қозышыларына дейін сабап жүретін (М.Әуезов, Абай жолы).

АЯҚСЫ² = е т. ж е р г. *Науқасы қатты адамның келген адамдарды көтере алмай, нашарлап қалуы.* Біздің бала кешелі бері *аяқсып* жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЯҚСЫЗ с ы н. 1. *Аяғы жоқ, шолақ.* *Аяқсыз* з көрген күнің де күн емес-ау, сегіз жүз метр жерге екі түн жылжып өзер жеттім (Ә.Әбішев, Замана.). Сорлы басым-ай! *Аяқсыз* қалдым-ау, сорладым-ау! (Т.Ахтанов, Дала сыры). 2. а у ы с. *Бітпеген, аяқталмаған.* Жүрдік аңсап өткен күнді, Шала жиған дастарқанды. Кілт үзіліп қалған күйді, *Аяқсыз* ән, мұңлы жарды (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.).

Аяқсыз кесіртке. з о о л. <лат. anduidae> *Дене пішіні жыланға ұқсас кесірткелер отряды тармағының бір тұқымдасы.* Оңтүстік Қазақстанда сарғыш, *аяқсыз кесіртке* мекендейді (ҚҰЭ).

Аяқсыз қалды. *Орындалмады, бітпеді, аяқталмады, жүзеге аспады.* – Жақсы ағам бүгін қалаға жүре ме?.. Жә, жеңге үш жылдан бері айтып жүрген сөзім өмір бойы *аяқсыз қала ма?* (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол өтінішке қол қойып, енді соның қалайда *аяқсыз қала мауы* н, бұған Хабибрахманның бар күшін, бар беделін жұмсауын сұрады (Х.Есенжанов,

Тар кезен). Дәрігер сұрап облысқа жазған хаттары да *аяқсыз* қалып жатты (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Аяқсыз қалдырды [тастады]. а) *Бастағанын бітірмеді, аяқтамады, істемеді.* Күмбір-күмбір қоңырау қағылды. Демек, жиналыс басталмақ. Соңғы сөйлемді *аяқсыз қалдырып*, ішке енгенбіз (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Қажырлы елдің дәл бұл ісін *аяқсыз тастап* болмайды (М.Әуезов, Абай жолы). Байдың жайын айтайын, Пара берсең қостаған. Бере алмасаң параны, Істі *аяқсыз тастаған* (Жамбыл, Шығ. жин.). ә) *Үн-түңсіз қалдырды, қуғындамады, дауламады.* Зәрубайдың өлімін *аяқсыз қалдырды* деп ойламаңдар (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

Аяқсыз қосмекенділер. з о о л. <лат. apoda, gymnorhiona> *Қосмекенділер тобының басы денесімен тұтасып кеткен дене пішіні ұзынша, жыланға ұқсас, жер астында ін қазып мекендейтін бір отряды.* *Аяқсыз қосмекенділер* топырақтың ішіндегі омыртқасыз жәндіктермен қоректенеді (ҚҰЭ).

АЯҚСЫТ¹ = е т. *Саябырсыту, салғыртсыту.* Атамыз қазақ: «Істің түйінін шешудегі кемшілік төрешіден болмайды. Айтушы өзі *аяқсытып* алады», – деуші еді ғой (С.Бегалин, Бала Шоқан). Жаңа үйлер салу, мектеп, клуб сияқтыларды жақсарту ісін *аяқсытып* алдық. Ендігі аса көңіл бөлер, жігіттер, сондай құрылыстар болмақ (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

АЯҚСЫТ² = е т. *Аяқасты қылу, қорлау.* Оны көргенде Ақбілектің іші қазандай қайнады. «Есіл апасының орнына әлдекімнің жаман қатыны шынымен жатқаны ма?! Апасының аруағын қорлады ғой, апасын *аяқсытты* ғой» (Ж.Аймауытов, Ақбілек).

АЯҚСЫТУ *Аяқсыт етістігінің қимыл атауы; салғыртсыту.* Оның үстіне орталық Құзғынды базының бас маманы Рыжов бұлардың тәжірибе жұмысына кертартпа ой туғызып, *аяқсыту* әрекетін жүргізуде (С.Бегалин, Уақыт.).

АЯҚТА = е т. *Бітіру, тамамдау, аяғына жету.* *Аяқтап* «Айна-тарақ» ертегісін, Әлеумет, алдарына шаштым дүрді (Базар жырау, Шығ.). Деп Бәдеш *аяқтады* әңгімесін, Менімен бірге кешіп өмір көшін. Ақыры айтып тындым дегендей-ақ, Қырық жыл сақтап келген сыр мүддесін (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). Екі ай бес күн үздіксіз қызмет атқарған экскаватор жұмысын бүгін ерте *аяқтады* (К.Оразалин, Ақ жазық). – Өзіңіз бастаған істі *аяқтағаныңыз* жөн ғой, – деп, оның көзірі-

гі ойын сезгендей ақырын жымыды (К.Тоқаев, Тасқын). Елуге келген шақта қатын дейді, Онан соң кемпір келе жатыр дейді. Ер-әйел төрт кезеңмен *а я қ т а й д ы*, Қара жер табандағы ақыр жейді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қос аяқтап. *Екі аяғын қатар алып.* Қаракер *қ о с а я қ т а п* бір мөңкіп, тулай жөнелді (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Миссиясын аяқтады. *к і т. Өзінің мойнына жүктелген міндетін орындады.* Бұл өмірге келгеннен соң, Елшісіндей шет елдің, *М и с с и я м д ы а я қ т а м а й*, Қалай ғана кетермін, Халық деген патшама, Немен жауап етермін! (М.Мақатаев, Шығ.).

Оқу жылын аяқтады. *Оқу орындарындағы білім берудің бір жылдық кезеңін өткерді, бітірді, тамамдады.* – *О қ у ж ы л ы н* жақсы *а я қ т а д ы қ*. Еңбекті ақтадыңдар, балалар (С.Бегалин, Мектеп түлек.).

АЯҚТАБАҚ *з а т. э т н. Үлкен жиын-тойдың дастарқанына тартылатын сыйлы табақтардың соңғысы.* *А я қ т а б а қ қ а* көрі жіліктен бастап қатын омыртқа, бұғана, бір жауырын салынады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

АЯҚ-ТАБАҚ *з а т. Барлық ыдыстардың жиынтық атауы.* Құтым қашады деп *а я қ т а б а қ т ы* жумай, кірін бес елі қылып қоятын адам біздің қазақтың бірқатарынан әлі қалған жоқ. Бұл дұрыс емес (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Алдыңғы үйден *а я қ т а б а қ т ы ң* сылдыры, шат күлкі естіледі (О.Бөкеев, Қамшыгер). Орамал жерде жатыр кірі батпан, Салдырлап *а я қ т а б а қ* қирап жатқан. Сүтіне шелектегі ит кеп тисе, «Кет!» деп те айтпайды оған Құдай атқан (Ақан сері, Шығ.).

Аяқ-табағы бөлінген жоқ. *Береке-бірлігі, татулығы бұзылған жоқ.* Қонысымыз бөлек болғанымен, *а я қ т а б а қ б ө л і н г е н ж о қ* (Ұ.Бағаев, Дала.).

Аяқ-табақ жуумен ғұмыры өтті. *Өмірі үйдің күйбеңімен өтті, үй шаруасынан аспады.* *Ө т т і - а у д е м е г ы м ы р ы м* *А я қ т а б а қ*, Кір *ж у ы п*. Сенің үнің, Сыбырың Бұйрықтарға тұр жуық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Аяқ-табақ сылдырламай тұрмайды. *Дәмтіңзі жарасым, бірге тұрып, үйренісіп кетудің қиындығы туралы айтылады.* Үй болған соң, *а я қ т а б а қ с ы л д ы р л а м а й тұ р м а й д ы* (Ауызекі).

Аяқ-табақ ұстады. *Қазан-ошаққа иелік етті.* Айналасында *а я қ т а б а қ ұ с т а п*,

ішек-қарын аршуға келген көрші келін-кепшіктеріне жылан көзімен бір қарап алды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

АЯҚ-ТАБАҚСЫЗ *с ы н. Аяқ-табағы жоқ, ыдыссыз.* *≈ А я қ т а б а қ с ы з* келген.

АЯҚ-ТАБАҚТЫ *с ы н. 1. Аяқ-табағы бар, ыдысты, ыдысы бар.* *≈ А я қ т а б а қ т ы* болды. **2.** *Дүние-мүллікті, үйлі.* *≈ А я қ т а б а қ т ы* болып қалған кез.

АЯҚТАЙ¹ *с ы н. 1. Ірі, үлкен, көлемді.* Алмасы бар *а я қ т а й*, Жуасы бар таяқтай. Арқары мен құлжасы Жылқыдан шыққан саяқтай (Айтыс). **2.** *Аядай, көлемі аз, кішкентай.* Сиырлардың алдарындағы темір астаушалардың бәрі де жемге толы. Оған таяу аумағы *а я қ т а й* қазанша түр (Сауыншы шамшырақ.). Патшадан зорлық қысым боп, Басқа нөкта салынды. Жерде тұрмыз *а я қ т а й*, Айналамыз алынды (Қаз. әдеб. хрестом.). Айдын-айдын көлдердің *А я қ т а й* суы қалмады. Ойтаң-ойтаң жерлер Мал шалар оты қалмады (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Бір аяқтай. *Бір аяққа сыярлық мөлшер.* Құмнан әкелінген *б і р а я қ т а й* құмаршық бар еді, оны салайын... Құрай қайда? Құрай... (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Тас аяқтай қағыстырды. *Бірін-біріне ұрыстырды, шағыстырды, ренжістірді.* Аудандағы мұғалімдерді *т а с а я қ т а й қа ғ ы с т ы р а т ы н* Қырғибаевтың сүйегіне сіңген әдеті бар (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

АЯҚТАЙ²: аяқтай барды. *ж е р г. Жаяу барды, аяғымен барды.* Ол жиналысқа *а я қ т а й б а р ы п*, көп уақыт отырды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Аяқтай сатты. *ж е р г. Малды тірілей сатты, соймай сатты.* Біздің колхоз бныл мал жоспарын толық орындап, 300 қойды *а я қ т а й с а т т ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЯҚТАЛ= *е т. Біту, таусылу, соңына жету.* Шөп тартып келе жатқан үшеу әлі жылжымай тұр. Бәрі де Айсұлуды таныған төрізді. Түнімен шертілген сырды бұлай *а я қ т а л а д ы* деп кім ойлаған (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Айтысушылар жеке басты не қарсыласының руын қорлап, тіл тигізген кезде кейде төбелеспен, ойран-топанмен *а я қ т а л д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Алыс емес күнім де *а я қ т а л а р*. Тар кезеңде тартыншақ болғаныма Келетұғын жас ұрпақ аяп қарар (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

АЯҚТАЛУ *Аяқтал етістігінің қимыл атауы; біту, соңына жету.* Әбіш енді сол жұмыстың сот алдында *а я қ т а л у ы* н тоса алмады (М.Әуезов, Абай). Жол құрылысы *а я қ т а л у ғ а* айналды (Ғ.Сланов, Шалқар). Біздің Темір не күйде жүр екен? Соғыс та *а я қ т а л у ғ а* жақын дейді. Ол да келіп қалар енді (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

АЯҚТАН= е т. **1.** *Жаңа туған төлдің өздігінен ең алғаш тұрып жүруі, аяғын басып тұруы.* Айдос құлынға барып тұрғызайын деп еді, әлі *а я қ т а н а* қоймапты (С.Мұқанов, Шығ.). Қазақ қойларының қозылары ширақ туады, жылдам *а я қ т а н а д ы* (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Бота 1–1,5 сағаттан кейін *а я қ т а н ы п*, енесінің емшегін іздей бастайды (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). **2.** с а у ы т. *Саят құсының аң аулауға дағдылануы, бау ашуы.* Тау жүрек, тастан қайтпас тас түлек құс, Түлкі алып, *а я қ т а н ы п*, сығымдайсың. Он сегіз, он тоғызда гүл-гүл жайнап, Жібектің қызыл-жасыл нұрындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Екеуінің бөлінбеген себебі: түлкіге әлі *а я қ т а н б а ғ а н* албырт тастүлек әккі баршынсары құстың қимылдарына қарап әрекет жасар деген үміт еді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Е, бәсе, мен бүркіттің бабын білуші ме едім. Қайран қара балапанды *а я қ т а н б а ғ а ғ ы* жатып-ақ бұзған екем ғой, алда төңір-ай! (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). **3.** а у ы с. *Үйрену, дағдылану.* Бос белбеу, босаң туған бай баласы, Махрум сыбағадан манапталып. Қайғысыз, уайымсыз қайран қазақ, Жастары жамандықпен *а я қ т а н ы п* (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Өзіне-өзі келу, жолға қойылу, жетілу.* Экономикалық жақтан осылай тез қарқындап кетудің арқасында бұрын артта қалған қазақ халқының мәдениеті тез *а я қ т а н ы п*, тез күш алып кетті (Ғ.Мүсірепов, Достық.). Қазір екеуінің де шаруашылықтары жақсы *а я қ т а н а* бастады (Б.Тоқтаров, Тауда.). **5.** а у ы с. *Үйлену, үй болу, тұрмыс құру.* Арызым жоқ – қорықпаймын өлімнен, Қарызым жоқ – қоштасамын өмірмен. Арманым жоқ – *а я қ т а н д ы ң* бәрің де (Б.Адамбаев, Аманат).

АЯҚТАНДЫР= е т. **1.** *Жаңа туған төлді күтіп, жүргізу.* – Мынау жаздығүні сен *а я қ т а н д ы р ғ а н* маймақ құлын ба, өзі жүдеп қалған екен? – деді (С.Бегалин, Жеткіншек). **2.** с а я т. *Саят құсын аң аулауға дағдыландыру, бау ашқызу.* Қажеке, ол байғұстың жазығы не? Балаңыздың қаршығасын баулып, *а я қ т а н д ы р ы* ң бергені ме жазығы? (Ш.Айманов, Қыран.). **3.** а у ы с. *Үйлендіру, әйел әперу.* Жасы

жиырмадан асып бара жатқан сол баланы [Текебайды] *а я қ т а н д ы р ы п* жіберу арманым еді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Өз ойым май мерекесіне баланы *а я қ т а н д ы р ы п* жіберу (Ж.Молдағалиев, Торғай). «Келісі тегін емес, нағашысы осы жолы *а я қ т а н д ы р ы п* жібермек көрінеді», – деген сыбыс тарап кетті (Т.Ахтанов). **4.** а у ы с. *Өсіру, жетілдіру, жолға қою.* Қазақтың екі театрының екеуі де Жұматтың қолынан шыққан. Сол «емізіп», сол *а я қ т а н д ы р ғ а н* (С.Ерубаев, Шығ.).

АЯҚТАНДЫРУ *Аяқтандыр етістігінің қимыл атауы. 1. Жаңа туған төлді өз бетінше тұрып кеткенше күту. Жас төлді ауыздандыру, а я қ т а н д ы р у тауқыметі күн асқан сайын еселей түседі («Лен. жас»).* **2. Саят құсын аң ұстауға дағдыландыру, бау ашқызу. Нүреке, қара балапанды да түлкіге *а я қ т а н д ы р у* керек емес пе? (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). **3.** а у ы с. *Үйлендіру.* Жасы он жетіге толған кезде, әкесі оны *а я қ т а н д ы р у* ниетін білдіреді. Мұқан қалыңдықты өзі таңдады (Ә.Әлімжанов, Отырар.).**

АЯҚТАНУ *Аяқтан етістігінің қимыл атауы; төлдің өз бетінше тұрып, жүріп кетуі.* Әбдіжан Күрмекті базы, Қызылту колхозының қораларына барып, ондағы қойлардың төлдеу, *а я қ т а н у* жайымен танысып қайтты (С.Бегалин, Уақыт.). Қозы сәлден соң бауырын көтеріп, *а я қ т а н у ғ а* талпынды («Қаз. әдеб.»). Ботаканның *а я қ т а н у ы*, балапанның қанаттануы, Төтті айналып қанымды, Нұрландырар жанымды (А.Нысаналин, Көзайым).

АЯҚТАС¹= е т. *Бітірісу, соңына жетісу.* Невель түбінде кірген соғысты мен Берлиннен *а я қ т а с ы п* қайттым (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

АЯҚТАС²= е т. *Дастарқандас, табақтас болу.* Сәтмөңке, Алпысбай мен Шәдібән төре, Солармен *а я қ т а с ы п* жатқан барып. Тәрік қып дүниені безген болсаң, Бұл жерде қаңғалақтап жүрсің неғып? (Айтыс).

АЯҚТАС³= е т. *Аяқтарын түйістіріп бастарын екі жаққа беріп жату.* ≈ *А я қ т а с ы п* жату.

АЯҚТАСТЫР= е т. *Бастарын екі жаққа беріп, аяқтарын түйістіру.* Үй жайдақ бір бөлме, жүдеу, төр жақта біріне-бірі *а я қ т а с т ы р ы п* қойған екі кереует (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АЯҚТАСТЫРУ *Аяқтастыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Төсектерді *а я қ т а с т ы р у*.

АЯҚТАСУ *Аяқтас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бастаған істі бірге *а я қ т а с у*.

АЯҚТАТ = е т. *Бітіргізу, тауыстыру, соңына жеткіздіру.* Құнанбай оның сөзін *а я қ т а т п а с т а н* Абайға: – Бар, ана шешелерің жаққа бар, амандас, балам! – деді (М.Әуезов, Абай). Сүйткенмен, әңгімені *а я қ т а т п а й*, қызық жерінде үздік (І.Жансүгіров, Әңгім.). – Мұқал аға, осы сіз шофер болмасаңыз да..., – дей беріп еді, анау сөзін *а я қ т а т п а с т а н* іліп әкетті (З.Қабдолов, Өмір.). Ол Бекболаттардың сөзін жөндеп *а я қ т а т п а с т а н* әйеліне ұрсуда (С.Шарипов, Бекболат).

АЯҚТАТУ *Аяқтат етістігінің қимыл атауы.* Ақбастаудағы №11 – қораны *а я қ т а т у ғ а* алты кісі бөлінді. Жауапкершілігін кімге жүктейміз (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап).

АЯҚТАУ *Аяқта етістігінің қимыл атауы; бітіру, соңына жету.* Құрылыс жұмыстарын тез *а я қ т а у*, қаланы соғыстан бұрынғысынан да көркем ету соңғы екі жылда олардың ойын билеген арман желісі болатын (М.Иманжанов, Адам тур.). Барған сайын меңзетіп әкеткен ауру романды *а я қ т а у ғ а* мүмкіндік бермеді (С.Көбеев, Орынд. арман). Оқуын *а я қ т а у ғ а* Мағауия асыққалы қашан (С.Бегалин, Жеткіншек). Ораз елең ете қалды. Нұрым оның қысылғанына қарамастан, сұрар сөзін *а я қ т а у ғ а* асықты (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АЯҚТАУСЫЗ с ы н. *Аяқсыз, бітпеген, аяқталмаған.* Операның қосалқы тақырыбы сияқты Қарлығаш пен Көкбай арасы да елеусіз басталып, *а я қ т а у с ы з* қалады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

АЯҚТАУШЫ з а т. *Бітіруші, тамамдаушы, аяғына жеткізуші.* Одан кейін *а я қ т а у ш ы* табыла беру керек (М.Дулатов, Шығ.).

АЯҚТЫ с ы н. **1.** *Тіреуіші бар, аяғы бар (зат).* Жұкаяқ – жиылған жүк астына қоятын, төрт *а я қ т ы*, ағаштан жасалған бұйым (ҚҰЭ). **2.** *Доңғалақты, доңғалағы бар.* Малжан ағашы жағынан қылт етіп үш *а я қ т ы* мотоцикл көрінді (С.Жүнісов, Жапанда.).

Ағаш аяқты. *Аяқ орнына ағаштан жасалған протезі бар.* Осынау алтын арна бойынан қолында таяғы бар, *а ғ а ш а я қ т ы*, ашандау кісі күндіз-түні бір кетпейді («Лен. жас»).

Аяқты аң. *Тез жүретін, жүйрік аң.* Аңшы құстар аңсырау кезінде көрінген құсқа, *а я қ т ы а ң ғ а* ұмтылып, талпынып, қанатын жайып қалады (Қ.Әбдіқадыров, Мақтаныш.).

Аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермейтін. э к п р. *Пысықай, қу.* Сәдібек – *а я қ т ы ғ а ж о л, а у ы з д ы ғ а с ө з б е р м е й т і н* екі аяқтының түлкісі (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Аяқты мал. *Жылы.* Осы екі үйездегі жәрменкелерге түсетін *а я қ т ы м а л*, өлі зат – бәрі де қазақ даласынан келеді (М.Дулатұлы, Шығ.). Ауылдан егін мойны қашандау, бірақ *а я қ т ы м а л д ы* аңдып отырмаса, түсіп кетуі де мүмкін (М.Әуезов, Қараш.). Бар дейсің байлық қылып қос өгізім, Бір байдан майын сұрап алғанына. Айтуға *а я қ т ы м а л* таппаған соң, Теректі сасқаннан соң санадың ба? (Айтыс).

Екі аяқты. *Адам, адамзат атаулы; кісі.* *Е к і а я қ т ы л а р* сүйегіне сіңіп қалған менмендігі басып, үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие алғанды қойып, ара жазғандардың аузындағысын жырып жер еді (О.Бөкеев, Ұйқым.). *Е к і а я қ т ы д а* бөле тату, Төрт аяқтыда бота тату (Мақал-мәтел). Сұрасаң шығарушының есім, затын, Атайды молда көкей лақап атын... Кеше ағам молда Шернияз бар күнінде, Мен аққа едім шайқаған айдын көлде. Дүнияға келмес ондай адам, бір басты, *е к і а я қ т ы* қызыл тілді (Көкей молда).

Екі аяқты хайуан [мақұлық, мал, жыртқыш]. *Надан, адамылықтан жұрдай адам.* Апыр-ау, қайдан келген жандар? Қандай ортада, қалай өскен бұл *е к і а я қ т ы м а қ ы л ы қ т а р*? («Қаз. әдеб.»). Адам ары, оның тағдыры көрінген күшігеннің, ұрты қанға толы қасқырдың, *е к і а я қ т ы*, екі жүзді *х а й у а н ы ың* қолындағы қуыршақ емес! (Р.Райымқұлов, Бұрылыс).

Қысқа аяқты. ж е р ғ. *Атақ-даңқы жайылмаған, көпке белгісіз.* Жас күйші, әрі *қы с қа а я қ т ы* адам болғасын ба, шешіліп шертпейді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Қысқа аяқты мал. *Асырауға қиындық тудыратын қой, ешкі, ұсақ мал.* Байқаймын. Олар «ірі қара олжамыз да жетер, *қы с қа а я қ т ы м а л д ы* айдап жүріп қуғыншыға ілініп қалармыз» десе керек (Б.Құсбегин, Зука батыр).

Төрт аяқты. *Мал, хайуан.* Рязановты теңемеген *т ө р т а я қ т ы д а н* бір айуан қалған жоқ (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Өмірдің өзі ғой қарғыс атқан, Адамды *т ө р т а я қ т ы* малға ұсатқан. Көк мұзға айналдырып жүрек отын, Айырған мейірімнен, ар-нысаптан (С.Жиенбаев, Қарлығаш). Сен сияқты тірлігі бар *Т ө р т а я қ т ы* малдың да. Ойла, сенің артықтығың Үмітің бар алдында (Т.Жабаев, Із).

АЯҚҮСТІ ү с т. *Немқұрайды, қалай болса солай.* Кейде ревматизмге шалдыққан адамның көңіл-күйі сәл ғана төмендеп, ауруды *а я қ ы с т і* өткізіп, дәрігерге қаралмайды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

Аяқүсті болды. ж е р ғ. *Ауруынан жазылды, тәуір болды, сауықты.* Еркін *а я қ ы с т і*

болып, жұмысқа кірісті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЯҚША з а т. *Кішкене тіреуше*. Ол алдымен жіңішке темір *а я қ ш а л а р ы н* төрт жерінен тамыр секілді етіп созып, жерге бекітті (Р. Баймаханов, Қаратау.).

АЯҚШЫ¹ з а т. *Тамақ қиюшы, ас тасушы (адам)*. Кел, *а я қ ш ы*, қымыз күй, Көпке бер де, маған бер. Уақыт салды ауыр күй, Жан қысылып, ақты тер (Ш. Кұдайбердиев, Шығ.). Қасына Жанбота жетіп барып: – Мен *а я қ ш ы* болайын, – деді (Ф. Мұстафин, Шығанақ). Жиылып тамам көуір сонда толды, Сүйінші бер Кұдайым қыла жолды. Аға, іні, атасы жоқ енді оның, *А я қ ш ы* бүтін үйде жалғыз болды (Қозы Көрпеш.). Кекіре-кекіре семіріп «жақсылар» босатқан қызыл көрлек кеселерді қаршығадай сыпырып, аяғын мысықша басып, жылпос жігіт *а я қ ш ы* басып жүр (Ж. Аймауытов, Шығ.).

АЯҚШЫ² з а т. ж е р г. *Жәрдемші, қой қоздағанда жәрдем беруші, көмекші, сақпанышы*.

АЯЛ¹ з а т. *Кідіріс, дамыл, тоқтам, тыным*. Құмары – құлықпенен жығайын деп, Айламен *а я л ы м а* бұғайын деп, – Бөрі ішінен қанжарын байланып жүр, Көрінгеннің көзіне сұғайын деп (Ш. Кұдайбердиев, Шығ.). Ұзаққа табыстың ба, жоқ алданып *а я л ма*? (М. Әуезов, Танд. шығ.). Бейбітшілік *а я л ға* қарай беретін еді. Ал соғыс, *а я л ы ң д ы* білмеймін, барыңды қолға сал, – деп тұр (Ф. Мұстафин, Шығанақ).

Аял берді. *Тыным берді, маза берді, мұрша берді*. Ажал деген батыр бар *а я л б е р м е с*, Қара жер жалмауыздай жалмайтұғын. Ғылым деген иманның бір кілті бар, Кемедей дарианы жалдайтұғын (Ә. Найманбаев, Шығ.). Кім *б е р с і н* Шалқымаға аз ғана *а я л*, Болыс па, Қасқырбай ма, жауын аяр? Алға сап айдап келді ағаш үйге, Ол үйде болыс, бидің «тезі» даяр (Д. Әбілев, Танд. өлеңд.). Маған екі-үш күн *а я л б е р*, Бөке, қатты ауырып жүрмін (Ә. Нұршайықов, Махабб.).

Аял болды. *Тыныштық туды, тынышталды, тынышты*. *А я л б о л м а с а й қ а й*-сүрен салыспай, Қашқан жауды ат бауырына алыспай. Қан сусаған болат сүңгі ашылмас, Шұрқылтайдан шұрылдата шанышпай (І. Жансүгіров, Шығ. жин.).

Аял етті [жасады, қылды]. *Кідірді, аялдады*. Таң атып, батыр Сәмен елге кетті, Кісідей түк білмейтін барып жетті. Сыр бермей сол жүріспен *а я л е т і н*, Арада бірнеше күн уақыт өтті (Ә. Найманбаев, Шығ.). Кескенде балта құрғыр өтпеді ме? Әлде *а я л* Мәркеш жалшы *е т п е д і* ме? (С. Дөнентаев, Шығ.). Серіктері мен сарбаздар алдымен батырдың оқ шығару-

ын күтетін дағдысымен еріксіз *а я л е т у д е* (С. Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

Аял көрмеді. *Демалмады, тыншымады, дамыл таппады*. Дамыл, *а я л кө р м е й д і* көзі терлеп, Өзге жақпен жүре алмас малы кернеп. Дамыл жоқ та, тыным жоқ көше беру, Өне бойы жағалап Ертісті өрлеп (Қозы Көрпеш.). Өртүрлі жұмыстармен колхоз кеңсесіне сырттан лықсып кіріп келіп жатқан жұрт шаруа жайларын келісіп болысымен, *а я л кө р м е й*, аттанып кетіп жатыр (Б. Тоқтаров, Қыран.).

Аял қылды. *Кідірді, аялдады*. Тағы бірер күн *а я л қ ы л*. Ертендер сені Байдалыға жіберіп алғалы отырмын (М. Әуезов, Танд. шығ.). Сегіз найза қолында, көз аудармай, Батыр да *а я л қ ы л м а й д ы* ертең таңға. Қанат, құйрық суылдап ысқырады, Көктен қыран сорғалап құйылғанға (Абай, Тол. жин.). Бір сөз айтсам, баламау, күлермісің, Біздікіне *а я л ғ ы н* жүрермісің. Баян қыздың күйеуі сен болғанда, Кіндік енен мен едім білермісің (Қозы Көрпеш.).

Аял² з а т. ж е р г. **Әйел**. Бұл өкіметтің *а я л ға* деген көзқарасы жақсы екенін қараңғы адам болсақ та ештеп түсінеміз (С. Мұқанов, Мөлдір махабб.). Бұралып белі бүгілген, Қараған кісі үңілген. Қолаң шашты, қой көзді, *А я л д а ғ ы* бір сөзді, Ақжүніс атты ару ед (Ер Тарғын).

Аял= е т. *Тарлық етілу*. Қара тер боп сабылдың, *А я л ған* жоқ малың да. Ақжем болып шабылдың, Елге сөзің жеткенше (Жамбыл, Тол. жин.). Алаш туы астында, куә болсын арымыз. Көркейтуге Алашты Құрбандық біздің жанымыз! Былай тұрсын малымыз, Алаш деген ел үшін Сарыарқаның жері үшін, Бостандық берген ер үшін Төгілсін біздің қанымыз! *А я л м а с ы н* жанымыз! Жасасын Алаш, жасасын! (С. Торайғыров, Алаш ұраны).

Аяла= е т. **1. Әлпештеу, мәпелеу**. Аязды түнде *а я л а н*, Бесікке белі бүгілген. Түн ұйқысын төрт бөліп, «Құлыным!» деп жүгірген (А. Тоқмағамбетов, Танд. шығ.). Айырған жалғызымнан *а я л а ған а*, Жаратқан, жазығым не аямаған? Жауыннан енді қайда паналадым, Жығылса бәйтерегім сағалаған (Б. Адамбаев, Ақбөбек). Сүйікті жар ауылда. Бөпелерін *а я л а й д ы*, қызметін атқарады (С. Байжанов, Сыр.). Ай *а я л а н*, жыл жылжып, Жеттім, міне, тоқсанға (К. Әзірбаев, Танд. шығ.). **2. Ардақтау, қадірлеу, құрметтеу**. Жаман болса жырттық қос, Ықтығы жоқ паналар. Көмегі жоқ әкеден Көршің, жақсы саналар. *А я л а н*, сақтап, ардақтап, Әкенді күт, балалар! (Ә. Найманбаев, Шығ.). *А я л а й т ы н* ағайын аз ақынды, Жұрттың бәрі жоқ іздегіш, ақылды. Менен

кейін ақын тумас дейсің бе, Тура тартар туғып ұстап атыңды (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3. Қамқор болды, жаны ашыды.** Сәкен сыпайы жүріп, жылаған қызға жақын келіп: «Бұл аппақ, киімі өзіне шап-шақ қыз неге жылайды, апай?» – деді жаудыраған жауқазын қызды *аялай* қарап (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **4. Құшақтау, аймалау.** Ете алмады ел көз жасына иелік Бірін-бірі *аялап*, бір-біріне сүйеніп, Келе жатқан екі досты көргенде (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жұрттың бәрі – ақ құшағын жая ма?! Жая қалса, Жатырқама, *Аяла*! Тыныш жүрген тірі адамға тиіспе, Тиісті ме? Тиіссе өзі... Аяма! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ағатай-ау! Келсей бермен! Аузыңнан бір сүйейін. Мұндай бақты қашан көрем деп едім?! Құшақтап қысып, аймалап жатыр. Бауырына басып, *Аялап* жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **5. Баптау, бабына келтіру.** *Аялап* айран ұйтышсың, Айнымай айран ұйысын, Жеделде, сүтті суытпа, Ертерек күй ұйытқысын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алақанға сап аялады. *Ерекше мәпелеп өсірді, әлпештеді.* Ата-анам күн тигізбей, желге қақтырмай, *алақанға сап аялап* еді (Т.Ахтанов, Дала сыры). – *Алақаныма салып аялағаннан* басқа... – деп Элиза жасқа булығып, тоқтап қалды (Ө.Нүрпейісов, Сергелден). Біреудің *аялап алақанына салып* отырған қызына қалай тұзақ құрдың? («Лен. жас»).

Алақаннан түсірмей аялады. *Ерекше құрметтеді, қадірледі, ардақтады.*

Аялап бақты. *Әлпеште өсірді, қамқорлықты мол жасады.* Есіл мал, алты ай жаз, алты ай қыс *аялап баққан* еңбектің соры ма не қысын (М.Әуезов, Өскен өркен).

Аялап өсірді. *Әлпештеді, мәпелеп өсірді.* [Шал] баланы жуындырып-киіндіріп, емізікпен сүт беріп, мәпелеп, *аялап өсіре* берді (Қаз. ертег.). *Аялап* сені *өсірдім*, Болсын деп жақсы азамат. Еркелігіңді кешірдім, Ерсінді айтып саралап (М.Хакімжанова, Ана.). Артымда қалып барады екі жетім, *Аялап өсірме* екем есіл-дертім. Екеуін маңдайынан қаға көрме, Бетімен қорғаламай өссін еркін (Ш.Иманбаева, Өлеңд.).

Жел аялады. *п о э т. Жел есті, жанына жайлы самал есті.* *Аялап* беттен сипап, *жел* еседі, Ұларым жақын қонып, кеңеседі. Сондайда бүкіл дүние менікі боп, Ұлытау иығыма тенеседі (К.Салықов, Жезкиік).

Күн нұры аялады. *п о э т. Күн шуағын төкті, сәулесін шашты.* Жібек шашын жел тарап, *Аялайды күн нұры.* Ән шырқайды гүлге

арнап, Таудың ерке бұлбұлы (С.Мәуленов, Танд. өлеңд.).

АЯЛАН= е т. *Құрметтелу, ардақталу.* Ол жанашыр жақын жолдастардың арасында *аяланған* түрге қайта кіргендей болды (Б.Майлин, Шығ.). Аппақ боп *аяланып* «алты батыр», Құндақта көзін жұмып ұйықтап жатыр (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар.). Қуатты саусақтардан көңіл түкпірінде *аяланып*, кеңістікке, шалқарлыққа ұмтылған бұлқынысты әуен еседі («Лен. жас»).

АЯЛАНУ *Аялан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өз ортасында *аялану* ы.

АЯЛАС= е т. *Астасу, жанасу.* Түн бойы оңашада тұрды кеме, Ашусыз ақ толқынмен *аяласып* (С.Асанов, Шолпан).

АЯЛАСТЫР= е т. *Қиюластыру, сәнін келтіру, үйлестіру.* *Аяластырған* әлеміш киіміне, көп теңбіл, көп шұғылалы дидарына көзі қанығып, көңілі толып отыр (Ө.Кекілбаев, Дала.).

АЯЛАТ= е т. *Мәпелету, әлпештету.* – Ей, балақан, балақан, Адамзатты жаратам. Күн болар ма мені де, *Аялатар* алақан? (А.Асылбеков, Алтын дән). Алақанда әлдиілеп, *Аялатқан*, ойнатқан. Шын бақытты тойлатқан, Ұлы Отаным, тірегім! (Жорық жыр.).

АЯЛАТУ *Аялат етістігінің қимыл атауы.* Бұл сол тағдырын қайткенде де алысқа жібермей, алақанға *аялату* ы керек (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

АЯЛАУ *Аяла етістігінің қимыл атауы.*

1. Әлпештеу, мәпелеу. Жалғыз қарға болған дықтан, әлпештеумен, *аялаумен* бұйығы болып өскен бала еді бұл (Ә.Көшімов, Лашын.). Үлкендер сыры әмөн жұмбақ-ты, балаларды ылғи *аялаумен* бірге алдап өмір сүруге әуес; мен ойлаймын: біз өтірік айтуды солардан үйрендік-ау (О.Бөкеев, Қайдасың.). *Аялаумен* сені жастан, Алтын Отан – бесігің. Бәрімізге бірге ашқан, Шын бақыттың есігін (Т.Жароков, Шығ. жин.). **2. Ардақтау, қадірлеу, құрметтеу.** Оның ауыл адамдарының *аялауын* да тұрғанын қызғанды ма, әйтеуір көпшілікке қарауға шыдамаған сияқтанды (К.Оразалин, Абай.). **3. Аймалау, құшу.** Кел, тыңдайын, Сен түрленсең шаттана, *Аялауға* жетпес тәулік, апта да. Жан толқытып, ауыл жайлы ән салсаң, Шаттық селін, Көңіл назын шақтама (К.Салықов, Жезкиік).

АЯЛАУШЫ з а т. *Мәпелеп күтуші, әлпештеуші.* «Дала аруын» [жүгеріні] *аялаушы* комсомолец жастар звеноларының арасында облыс, республика бойынша даңқы шыққан жүгеріші – Тұрсын Ұшыров («Соц. Қаз.»).

АЯЛҒЫ з а т. *Соңы, аяғы.* Соғыс а я л ғ ы - с ы н д а әрбір ұлтқа кеңшілік берілу күтіледі («Қазақ»). – Айтпақшы, «Құдай» деген сөзді не қылмаңыздаршы, сөздің а я л ғ ы с ы ғ ой, – деп тағы сасқалақтап қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЯЛДА= е т. **1.** *Бөгелу, кідіру, тоқтау.* Не десен де бұл істер саған дайын, Несіне енді оған а я л д а й ы н... Көзінен ұшқын шыққан анау қыз кім? Белгілі, жан емес қой қарапайым! (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Тосу, қуту.* Бақтыбай көпші күн қайта маңында шоқ ағашы көп, суы мол томарға кеп а я л д а д ы (С.Жүнісов, Ақан сері). Осыдан екі жыл бұрын Әбілқайыр ханның Оңтүстікке айдамай алып қалған қысырақтың үйірлерін бағып жатқан қосқа а я л д а ғ а н (І.Есенберлин, Алмас.). Қоналқы жерде бөгелгені болмаса, түстікке а я л д а м а й, күндіз баласын да үнемі суыт жүріп отырған топ Қарқаралыдан шыққанына жетінші күн дегенде, Шыңғыс тауының батыс жақ тұмсығына кеп ілікті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ауқаттанып алған соң, еттің пісуіне а я л д а ғ а н жоқ, қарауыл қарауға асықты (Б.Шалабаев, Өмірде.). **3.** *Тынығу, дем алу.* Айлықты да, Байлықты да жоқтама! Басың сұқпа бұйда, жүген, ноктаға! Мықты болсаң – алаңдама! Ауытқыма! Мықты болсаң – а я л д а м а, Тоқтама! (Қ.Мырзаліев, Мәңгі майдан). Таң ата «Көк орманға» келіп, күндіз а я л д а п, түн қараңғысын жамыла Панитов орманына өтпек болдық (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Жас терексің жапырақ жая алмаған, Біз – жолаушы саянда а я л д а ғ а н. Біз кетеміз, қаласың, түлдір терек, Салқын бола алмады саяң жаман (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** *Асықпау, байыппен, баяу қозғалу.* Ауылдың бір-екі белсендісі барып Сөкенге жолықты. Әлгілер онан төмен қарап қайтты. Не болды деп сұрадық. «Сендер ағайын-туыстарымсыңдар. Қайта осындай қысылтаяң жерде, дау-жанжалдың, өтірік-өсектің көп өрбитін кезінде, жағадан алмай, а я л д а п тұрсандаршы», – деді (А.Сатаев, Ақын.). А я л д а п ұш, арылып жай мақтаннан, Болашақ дастаныма нәр алайын. Ақын аяқ баспаған аймақтардан (М. Мақатаев, Шығ.). Ұшамын космостық жылдамдықпен, Келмейді а я л д а ғ ы м, баяулағым, Түлетіп жатыр жүрек жалынымен Жерлерді Қыз Жібек пен Баяндарым («Қаз. әдеб.»). Жастық, а я л д а! Неге сонша асығасың?! А я л д а, жастық! Онсыз да басыласың. Абайла, жастық! Атыласың немесе асыласың, несіне асығасың?! (М.Мақатаев, Шығ.).

АЯЛДАҒЫШ с ы н. *Жиі тоқтағыш.* Бұл кемерлі тауларға әсіресе бүркіттер а я л д а ғ ы ш келеді (А. Сейдімбеков, Ақиық).

АЯЛДАМА з а т. **1.** к ө л і к. *Автобус, троллейбус, трамвай т.б. қала ішілік қоғамдық көліктің жолаушыларды түсіріп, мінгізу үшін тоқтайтын жері.* Трамвай қоңырауын шылдыр-шылдыр еткізіп қала шетіндегі ең соңғы а я л д а м а ғ а тақап қалды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Автобус а я л д а м а с ы қалың тал бүркеген алакөлеңкелеу екен: екеуден-екеу үнсіз-тілсіз тұрыңқырап қалды (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Сары сулығын қалай болса солай кие салған, алқам-салқан Омарбай анадай жердегі автобус а я л д а м а с ы н д а жалғыз өзі тұр (М.Мағауин, Қиянда.). **2.** ө с к. *Жорық лектері бөлімшелерінің жорықта жеке құрамның демалыс, тамақтану, материалдық бөліктерді тексеру, ақаулықтарды жою үшін аялдайтын жері.* А я л д а м а н ы ң ұзақтығы мен олардың аралықтары нақты қалыптасқан жағдайға қарай анықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.). А я л д а м а д а, әдетте, бөлімше лектерінің сап түзері бұзылмайды, машиналар командирдің бекіткен арақашықтықтарында жолдың оң жақ жиегіне тоқтайды, әскерлерді қорғау ұйымдастырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АЯЛДАМА-БЕКІНІС з а т. *Уақытша бекініс, аз уақытқа бекініс болған тұрақ.* Мадиярлардың жазық даласын қосындарыма а я л д а м а -б е к і н і с етіп, тіпті әлемді шулатқан Римді де шаппақ болғам (І.Есенберлин, Алтын Орда).

АЯЛДАМАДАЙ с ы н. *Аялдама боларлықтай, аялдама мөлшеріндей.* Ұзындығы бір а я л д а м а д а й-ақ болғанымен, ерсілі-қарсылы ағылған көлігі еш таусылмайтын базарлы көшелердің бірі («Түркістан»).

АЯЛДАС= е т. *Тоқтасу, бөгелісу, кідірісу.* Ақзейнеп самауырды алып, ауызғы бөлмеге өте берем дегенде, үйге ол да кіріп еді. Жүздесе түсіп, сәл-пәл а я л д а с ы п қалды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

АЯЛДАСУ *Аялдас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Екеуінің а я л д а с у ы.

АЯЛДАТ= е т. *Бөгелту, кідірту, тоқтату.* Ешкім ештеңе сұраған жоқ, Тіпті әуелі қала қақпасының алдында да а я л д а т п а й д ы (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Көсіліп шығындайтын шаруасы болмағанымен, Дүйсенғали кедей жомарт кісі екен, жас-желеңінің басын қосып, Өтікені үйіне үш күн а я л д а т т ы (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). Ұзақ жолдан соң жігіттерді үш күн дем алдырып, үсті-бастарын

жаматтырып, кір-қондарын жудыруға *а я л д а т т ы ң* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

АЯЛДАТТЫР = е т. *Бөгелтіру, кідірттіру, тоқтаттыру*. Әлде балалық қиялы алып-ұшып, алды-артына *а я л д а т т ы р м а д ы* ма, кім білсін (А.Нұрманов, Аққу.)

АЯЛДАТТЫРУ *Аялдаттыр етістігінің қимыл атауы*. ≈ *А я л д а т т ы р у ы* болма.

АЯЛДАТУ *Аялдат етістігінің қимыл атауы*. Жеңге-шешелерімізге жалынып бергізбей, айта түссін деп, *а я л д а т у ы* едік (І.Жансүгіров, Әңгім.). Советтің аз ғана қолының жолын бөгеіп *а я л д а т у ы* жаудың намысына тиді (С.Мәуленов, Шыңдағы.). Локомотивті бірнеше минут *а я л д а т у* тиелген кен массасының бүкіл бетін суландырып шығуға (қюю нормасы – 3–5 л/м) мүмкіндік береді (Т.Қалыбаев, Экология.).

АЯЛДАУ *Аялда етістігінің қимыл атауы; бөзелу, кідіру, тоқтау*. *А я л д а у ғ а* уақыт жоқ, кете бардым, Үрледі де жалынын кек пен ардың. Төзіміме жан ана жалау етіп, Қанды майдан шебін төте бардым (Қ.Көпішев, Кезеңдер). Махмұд Қара нардың бұйдасын тартты. Үлкен құм қойнауы ала керуенді иіріп жіберді, *а я л д а у ғ а* бұйырды (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Мені қайта кеп түрткілеген күдікке аялдағам жоқ, *а я л д а у ғ а*, тамырлауға дәтім де жетпеді (А.Сүлейменов, Бесін).

АЯЛ-ПҮЯЛ з а т. ж е р г. *Аял, кідіріс, дамыл*. Екеуі келе сала, *а я л-п ұ я л* жасамай, Нарымбай үйінің самауыры бажылдап, дайын тұрған шайына да қарамай, аға шопанды емдеу қамына кірісе жөнелді (Ж.Жұмаханов, Екі жол).

АЯЛСЫЗ с ы н. *Тоқтаусыз, кідіріссіз*. Ұшады малтып ол көкте, Жерде де заржақ *а я л с ы з*. Кедей, құл ұқсас көкекке. Күшіген сынды бай арсыз (Ж.Молдағалиев, Жесір.). Бүркітшілер бір тұғырға шығысымен, томағасы тартылған құс *а я л с ы з* ұшады. Тіпті ол бағанадан байқап, көріп келе жатқандай ұшады. Бір ғажабы: томағасы тартылған заматта бүкіл төңірек оның көз жанарына сыйып, қас қағымда ол аңды көріп те үлгереді екен (Дулат Баба-тайұлы, Қыран.).

АЯЛЫ¹ с ы н. *Аясы үлкен; көлемді*. Қарашығы үлкен *а я л ы* көзінің астындағы әдемі мені де суық (С.Жүнісов, Жапанда.). Тұрады-ау бүркемелеп сұлу бетін, Алақандай *а я л ы* жапырақтар. Көлеңкеге келеді жігіт несін, Күндізгідей жап-жарық атырып бар (Жас қанат). Жиен қоштасарда тағы бұзылды. Аузы төрт бұрыштана біткен қияқ қасы мен аққарасы айқын *а я л ы* жанарында сабырлы ойлылық бар (А.Сейдімбеков, Ақиық).

АЯЛЫ² с ы н. **1.** *Мейірімді, қамқор, қайырымды*. Көздері зәрсіз екен. Адал жандардың жанары осындай *а я л ы* болатын шығар. Рас, тістері ұсақтау, сирек екен (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Ажалдан аман ап қалар *А я л ы* жандар қорғалап, Ақынның аты аппақ ар, Түсіре көрме арға дақ (И.Сапарбеков, Бозқараған). Мен сот болып, шартты, жеңіл жазамен тұтқын үйінен босанғанымша осы бір *а я л ы*, асыл жанды адамның қол астында шәкірт боп жұмыс істедім (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **2.** *Саялы, жанға жайлы*. Біздің *а я л ы* Алматыға да көркінен шабыт алып, қаншама ақындарымыз жыр жазып, қаншама композиторларымыз ән шығармады десеңізші («Лен. жас»). Қаратау әлгі айтылған алтын бесік, *а я л ы* жер, ата мекен қоныс-жай болғандығынан (С.Бақберген, Кентау). Бейтарап қалдырмайды, ойландырады, көңіл бөледі. Ежелден еліміздің күнкөріс тірлігінің, берекесі мен бірлігінің ұйытқысы, алтын бастау, *а я л ы* ұясы болып келген ауыл тағдыры-бүгінде әрбір есті азаматты енжар қалдырмайтын ерекше мәселе («Қаз. әдеб.»).

Аялы алақан [қол]. *Мейірімді жанның қамқорлығы*. Бетіне тақап, сол *а я л ы а л а қ а н н а н* сіңіп қалған бар жылылықты жұтқысы келді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Бұл жырларда қазақ қыздарының өз үйіндегі және түскен жеріндегі жағдайының айырым-өзгешелігі, яғни басы бос, *а я л ы а л а қ а н д а ғ ы* бойжеткеннің күйеуге шыққан соң ата-енесінің «қызметшісіне» айналатындығы анық байқалады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Сол күні ағынан ақтарылған көл-көсір көңіл, қамқор пейілін айтсаңызшы... Біз, лапылдап жанған отты қаумалай отырған үш-төрт бала, Зәкеңнің жауынды күні оқыстан ашылған *а я л ы а л а қ а н ы н а* әрі тандандық, әрі аң-таң қалдық (О.Бөкеев, Ұйқым.). *А я л ы қ о л д а* талпынтқан, Қаймақты сүттей қалқытқан. Суық болса жөргекте, Қорғасын оқтай балқытқан (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.).

АЯЛЫС з а т. ж е р г. *Кідіріс, дамыл*. Біз Қарақыстаққа аттанғалы, сонда жол аузына келгенде, қашан машина келгенше қатар өскен үш бөйтеректің түбінде *а я л ы с* жасаған едік (Ж.Жұмаханов, Үш бөйтерек). Терезеге қабаттап жабылған қара жамылшы ғана осы әдемі үйдің сұқсытын қашырып тұрғанмен, кірген-шыққанның бәрі алдымен соны сылап-сипап *а я л ы с* табады (К.Оразалин, Көктем.).

АЯМАЙ ү с т. *Оңдырмай, бар құшімен*. Осы пәлені шығарғаны үшін Оспанды да *а я м а й* ұрды (М.Әуезов, Абай). Оның жазасы – «ар-

қанды тос!» – дейтін Айтқанына көнбей, тоспасам, шыбықпен *а я м а й* осатын. Ал тоссам, арқамнан жеңіл ғана тартып қалатын (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). Байғұсты *а я м а й* ұрып жіберген секілдімін (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Жігіттер, төс айылды – бос, артқы айылды *а я -м а й* тартыңдар (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

Жан аямай. *Бар ынта-жігермен, жанын салып.* Сол жолдан таймай жүруге, сол партияның көздеген мақсатына жету жолындағы қиын істерді істеуге *ж а н ы н а я м а й* кіріседі (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Болмасын кекшіл, Болсайшы көпшіл, *Ж а н а я м а й* кәсіп қыл! (Абай, Тол. жин.).

АЯМАН = е т . э п о с . *Аямаймын, аянбаймын деген сөздің поэтикалық формасы.* Білімдіден *а я м а н* сөздің майын, Алты өлеңмен білдірдім өннің жайын (Абай, Тол. жин.). Жемісті болса жұмысың, Мен *а я м а н* сыйлықты (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Туған ел – салтанатым, қуанышым, Жұлдызы жүрегімнің, талмас күшім. Белім сен, берік қорған, қуатым сен, Сондықтан жан *а я м а н* сенің үшін (Қ.Әбдіқадыров, Танд. өлең.).

АЯМПАЗ с ы н . *Аяғыш, жаны ашығыш.* Күлейім, көтер басыңды! *А я м п а з* едің бастан сен. Күпиясы терең хатыңды Сумкамен бірге тастап па ең? (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). «И-и, бишара-ай!» – деп қояды тағы бір *а я м п а з* ағайын. Кейде Меңдештің құлағы шалады сол сөздерді. Мінезі болса – әлгі (Б.Аманшин, Жар мұңы). Сараңдық мінез онда жоқ, *а я м п а з*, жомарт, береген (Қ.Төкежанов, Қария.).

АЯМПАЗДЫҚ з а т . *Аяғыштық, жаны ашығыштық.* Ақзаданың іші-бауыры елжіреп, жайшылықтағы кісі *а я м п а з д ы ғ ы н а* осы жігітке деген махаббаты қосылып, жүрегі сыздады (М.Серғалиев, Замандастар).

АЯН¹ [ар. عيان] с ы н . *Белгілі, мәлім, айқын.* Қара халықтың ұғымынша, «атамыз адам пайғамбар...» деп, бәрі де жаттап алған құрғақ шежірені саулата берумен, қазақ пен қырғыздың тегін еріксіз «пәлен әулие, түген сахабаға» апарып телумен нағыз тарих шықпайтыны оқымысты, білімді азаматтарға *а я н* (М.Дулатов, Шығ.). Тек ел деген сөзі үшін, Ергенде ердім ұранға. Болмаса *а я н* досыма, Досым түгіл қасыма (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұрын біреудің сабақты инесін алмағаным *а я н* еді (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). // *Сыры, құпиясы.* Арбау-шы арулар да Ай сымбатты Ғашыққа қашан сырын айқындапты. Сондай-ақ түн сұлуы

төкап-пардың, Аулыма *а я н ы* бір айтылмапты (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

Айдай аян. *Ап-анық, белгілі, ап-айқын.* Кей-кейде сай-сүйегімді сырқыратып, маған ғана *а й д а й а я н* естеліктер тізбегі, бәйгі атының шаңындай, көз алдымнан шұбаланып өтіп жатыр (Ө.Қанахин, Жер бас.). Бір жағынан қолтығына су бүркіп, оны желіктіріп жүрген де солар екені Жәукеге *а й д а й а я н* (С.Омаров, Қызыл.).

Алашқа [алты алашқа] аян. *Бүкіл қазаққа әйгілі, белгілі.* Батырлықты сүйер жауынгер халық ел басқарар ақылдылығы мен жау түсірер ерлігі болмаса, басын имейді. *А л т ы а л а ш қ а а я н* ондай кім бар? (І.Есенберлин, Қаһар). Ерлігі *А л а ш қ а а я н* батыр Баян Тұрды да, деді: «Алдияр, Абылайым, Мергеннің мылтығына қарсы жүрмес, Қырдағы адам түгіл құландайын (М.Жұмабаев, Шығ.).

Аллаға [Құдайға] аян. *Жаратушыға белгілі.* Он екі хат шалғыны кияда сұңқар тартады. Кім мұсылман, кім көпір Бір *А л л а ғ а а я н д ы* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын. шығ.). Өз қолымен ештеңе істемегені бір *Қ ұ д а й ғ а ғ а н а а я н* (Б.Мұқаев, Жалғыз.). *Қ ұ д а й ғ а а я н* ұрлық етпегенім, Орнымнан тұрып түнде кетпегенім. Жалғыз-ақ тауықтардың түсінде емес, «Әсілі, өмірімде ет жемедім» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ісім *а я н А л л а ғ а* – Аңсыздықпен кетпесем, ақтыққа қолым сермедім (Ы.Шөреков, Шығ.). Ислам теологтары оның қандай жағдайда, нендей құпиямен аспанға көтерілгенін анықтау мүмкін емес, ол тек бір *А л л а ғ а ғ а н а а я н* ақиқат дегенді айтады («Егемен Қазақстан»).

Аты аян. *Белгілі, танымал, әйгілі, есімі елге жайылған.* Еліммен дүниеге *а я н а т ы м*, Жаным жоқ гүлденуден аянатын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жасымнан *а т ы м а я н* Жамбыл едім, Сүрінбес өлең сөзге даңғыл едім; Сөйлесем сары түнге шалдықпайтын Қақырап қайран даусым қалды менің (Жамбыл, Шығ.).

Аян болды. *Белгілі болды, мәлім болды.* Қуанышым, сабырлы бол, саям бол, Бүгін менде сабыр жоқ. Тақатсызбын, айлаласызбын, айлаласызбын баладай, әлсіз денем, *а я н бол* (М.Әуезов, Шығ.). Мың рет Ақжан толғанып, Өзімен-өзі кеңесті. Бәрі де *а я н бол д ы* анық, Әйтеуір, өсек емес-ті (М.Мақатаев, Шығ.). Дүниеге нұр сәулесін жаяды олар, Сырлары сонда әмбеге *а я н бол ар*. Жаны ашып бір-бірінің саулығына, Мүсіркеп, бірін-бірі аяр болар (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

Аян қылды. *Түсіндірді, мән-жайын ұқтырды.* Некелеп Зылиханы Жүсіп алды, Той қылып барша жұртқа хабар салды. Екі ғашық төсекке

жатып қалып, Жүсіп сонда Зылиханы бөкірланды. Сонда Жүсіп Зылихадан сөз сұрайды, Мұның жайын білуге тез сұрайды, – Бұл күнгеше бөкірің қалай аман, Мәнісін *аян қылышы*, – деп сұрады (Жүсіп-Зылиха).

Әлемге [жер жүзіне] аян. *Дүние жүзіне белгілі, әйгілі, танымал.* Әмірқандық біреу болып жүрмесін. Олардан шықпаған шығатыны *әлемге аян* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Әмбеге [баршаға, бәріне] аян. *Баршаға, жалтыға, көпке мәлім, жария.* Дүниеге нұр сөулесін жаяды олар, Сырлары сонда *әмбеге аян* болар, Жаны ашып бір-бірінің саулығына, Мүсіркеп, бірін-бірі аяр болар (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *Әмбеге аян*, Түркия үкіметі... Анадолының шартарабына болат жолдар салдыруда (М.Шоқай, Танд. шығ.). Осы жылдың 5 шілдесі күні Байқоңыр ғарыш айлағынан байланыс жер серігімен бірге Ресей зымырантасығышы ұшырылғаны, оның екінші сатысының қозғағышы істен шығып, осының салдарынан зымырантасығыш пен ғарыш аппаратының жарықшақтары Қарағанды облысының жеріне құлағаны *баршамызға аян* («Қаз. әдеб.»). Ел өмірінде тілге тиек, қаламға тірек ететін ғажайып жаңалықтар, ұлы өзгерістер бары *баршаға аян* («Қаз. әдеб.»). Аршалы фермасына тағы да бір жаңа адамның келгені ертеңіне-ақ *баршаға аян* болды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Елге [жұртқа, халыққа, әлеуметке] аян. *Көпшілікке белгілі, таныс.* Қош, аман бол, Аққоян, – Басыма болған бақ қоян, Базар, Назар өлгенде Мінсем көңлім шат қоян. Отыз қойға алғаным Қасқараудай *елге аян!* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Сырнаймен өзін-өзі сүйемелдеп өн айту – қазақ музыка өнеріндегі тамырын терең жайған елеулі құбылыс. Есімдері *елге аян* Жаяу Мұса, Майра, Нартай, Хафиза сынды саңлақтардың өнеріне соны серпіліс әкелу, оны ұрпақ санасына ұялату («Қаз. әдеб.»). Жапа-жалғыз қайда барам, *елге аян* ғой есімім, Мен сол үйдің күндіз-түні күзетемін есігін (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ақсақалды бабасы Ақ сүнгі қолын жаяр ед, Найзадай тіптік нар басы Аруағы *елге аян* ед (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Топта шығар айбатым, *Халыққа аян* қайратым. Бұл жиында бар ма екен, Менің қатар тайласым (Н.Байғанин, Шығ. жин.). Олар *әлеуметке аян* болғандықтан, бұл арада тізіп жатуды орайсыз көрдік (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

АЯН² [ар. عيان] з а т. м и ф. *Белгі, хабар, ишара.* Арқыраған суы бар, Жарқыраған туы бар, Аспанға жеткен буы бар, Аты шыққан бұл

модар, Неше әулиеге барғанымен, Бірінен *аян* көрген жоқ (Бабалар сөзі // Шора батыр). Егілме, балам, егілме, Алланың көп қой рақымы. *Аянмен* келдің өмірге, Баянды болар ақыры (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты).

Алланың аяны. *Тәңірдің, Алланың белгісі, хабары, ишарасы.* Жидебайға жеткенше, алаңмен күн-түн өткіздім, *Алланың* берген *аяны* аманат қой деп жеткіздім (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты).

Аян берді. м и ф. *Біреуге түсі арқылы Алла тағала бір нәрсе жайында хабар білдірді, белгі берді.* Сол күні раузаға қонып жатты, «Қылғай, – деп, – қуанышты сапар жолды!» Сол түні бір әулие түсіне еніп, Түсінде халифаға *аян берді* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Адамның бал ашқанға, ырымға, Қыдырға, *аян бергенге*, түс көргенге илануынан шыққан ел ішіндегі аңыз қылып айтылатын түрлі әңгімелер болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ұйықтап жатқан кезінде, Аса таяқ қолында, Ақ шалмалы қарт адам Түсінде *аян беріпті* (Батырлар жыры). Сол Масғұт халифаға уәзір бопты, Тарқатыпты алдынан көп пен топты. Бағанағы қыдыр шал бір уақытта. Түсінде *аян беріп* жолығыпты (Абай, Тол. жин.).

АЯН= е т. *Барын бермеу, барын салмау, тартыну, жанын қинамау.* Жауды жеңу ісіне *Аянған* жан жоқ артығын. Отты, оқты бұл танкі, Орады жаудың алқымын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жансейіт те айналдырған екі атының бірін Құнапияға беріпті. Содан кедеймін бе? Бұл келебеден айтқын, *аянатын* түгім жоқ... – деп, Өтебай да көтеріліп қалды (М.Әуезов, Қилы заман). Елім мен дүниеге аян атым, Жаным жоқ гүлдентуден *аянатын* (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Аянбаған* жауды алар! *Аянғанымен* мұндайда. Дей көрмеңіз жан қалар, Қорқаққа адам қор болар (Жамбыл, Тол. жин.). – Тезірек айдасайшы. – *Аянып* келе жатқан жоқпын-ау, Қасеке (Т.Ахтанов, Дала сыры). Төбелессе *аянатын* түрі жоқ (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім).

АЯНБАЙ ү с т. *Жанын салып, тартынбай, жан-тәнімен, ынты-шынтысымен.* Алдарында бектерім, *Аянбай* төгіп барымды, Бір шығайын құмардан (Базар жырау, Шығ.). Игілік ісіне аңшы қызметі дәл келетін бір жері: аң қағушы *аянбай* қызмет қылады (М.Дулатов, Шығ.). Ақ домбыра қолға алып, Ұшатын құстай қомданар. Ерегіскен ер болса, Екі талай жер болса, *Аянбай* шауып жолды алар (О.Шораяқов, Шайыр). Ортақ мүддені өрге бастырып, ел дәулетін еселеп арттыру жолында *аянбай* еңбек ету, үнемі іздену оны та-

быс белесіне шығарды (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

АЯНДА = е т. *Белгілі ету, анықтау, айқындау, көрсету*. Уақыт, мұрша берші, аялдашы. Тойдыршы ләззатына бұл өмірдің, Көрсетші жұлдыздарды, баяндашы (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). Өз ісімді несіне Жатайын көп баяндап. Бейбіт өмір өзі де Түр ғой оны *аяндап* (Сәлем саған.).

АЯНКЕС с ы н. *Аяншақ, аяппаз, аянсақ (адам)*. Атын айт *аянкестің* аямасаң, Он кісі осы ретте құрса тұзақ! Айқай шал, ауылға абай айтатұғын: «Пәленше ат, пәленше шап!» – деп адамсыз-ақ (Айтыс). Кейінгі кезде *аянкес* жалқаудың өзі боп алды (С.Бақбергенов, Кентау). Тек *аянкес* шіркін алғаш жеңіл соққыдан кейін-ақ өлген деген осы екен деп аударылып түссе керек (К.Сегізбай, Беласқан).

АЯНКЕСТІК з а т. *Аяншақтық, аяппаздық, аянсақтақ, жанын аяғыштық*. Ақыры, Құңқардың осындай сұмдығы, жұмысты беріліп істемейтін *аянкестігі* мені тағы бір жиналыста қатты сөйлеуге мәжбүр етті (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Бірақ Жағыпар жігіттердің ықыласын пайдаланып, ондай *аянкестікке* бармайды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АЯНКЕСІРЕК с ы н. *Аяншақтау, аяппаздау, аянсақтау, қорғанишақтау*. Ақберген Бекболаттан гөрі қажырлырақ, шыдамдырақ, айлакерлірек, қисығырақ, кекшілірек еді. Бекболат одан гөрі *аянкесірек*, қиялшырақ, жасығырақ, мақтаншағырақ, әуесқойырақ еді. Бекболат қысылған, сасқан, кейіген жерде Ақберген ақыл тауып, тоқтау айтып, демесін болушы еді, жазаласа, Бекболат оның тілін көбірек алушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЯНПАЗ с ы н. *Аяншақ, аянкес, аянсақ*. Жаман адам *аянпаз* келеді (Қ.Кемеңгеров, Алтын.).

АЯНСАҚ с ы н. *Аяншақ, аянкес, аяппаз*. Жігіттер Молдабектің *аянсақ*, күйректігіне ішектері қата күлді (Х.Мұстафин, Қыз шоғы).

АЯНСЫЗ с ы н. **1.** *Белгісіз, беймәлім*. Аһ, дариға-ай, не ойлайын, Опасыз өткен дүние боқ. Өттің, дүние, баянсыз, Аллаға іс пе *аянсыз* (Батырлар жыры). О, ұлы Жер, перзентіңе бол адал, Ұлы адамдар тірілермен бір сапта. Аты *аянсыз* алыптарың болса егер, Молда емес, өзім жатқан құрсақта (Т.Есімжанов, Осы жақ.). **2.** *Баянсыз, тұрақсыз*. *Аянсыз* мынау жалғаннан «Батыр өлмес» дер едім; Тақыр жерде тайласқан, Қайыңнан найза сайласқан (Базар жырау, Шығ.).

АЯНУ *Аян етістігінің қимыл атауы*. Жөнелттім Торғай көкпен Құралайды, Бұл жаудан енді *аяну* жарамайды. Сейқының үлкен ұлы Дауыл батыр, Көлденең мені жан деп қарамайды (И.Байзақов, Шығ.). Бірақ менің сүйегі асыл металым *аяну* ды, аяуды да білмейді (О.Сүлейменов, Атамекең). Өмірдің басы да – ән, аяғы да – ән, Ұтамын деп ойлама *аянудан*. Халқым жайлы келеді айта бергім, Мен халқымды түсінем баяғыдан (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

АЯНШАҚ с ы н. *Аяппаз, аянкес, аянсақ*. *Аяншақ* кісі, жұмсақ жүрек, нәуетек кісі жақсы өмір сүре алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әшейінде кейбіреулер *аяншақ* деп ойлайтын Тәкең батыл болып кетті (С.Мәуленов, Үркер.). Ескі бай *аяншақ* келер, Жаңа бай мақтаншақ келер (Мақал-мәтел). Езуін жаралаған ат «алып қашпа», мойнын сірестіріп қинаса «сырғақ» *аяншақ*, арқасын кетіріп жауыр етсе, «запы» немесе «кекжек» болып кетеді (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

АЯНШАҚТА = е т. *Аяппаздау, аянкестеу, аянсақтау*. Ел ішінен сырт, еңбек дегеннің өзімен күн көріп үйренбеген жігіттер *аяншақтан*, босқа болдырып отыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Қорланған ел *аяншақтан*, қайғы сарынын көрек етіп отыра берсе, сарыауру болудан шығады дейсің! («Қаз. әдеб. »).

АЯНШАҚТАН = е т. *Аяппаздану, аянкестену, аянсақтану*. Уақас шалғынның қалың тұсынан төрттағандап, аласа тұсында жер бауырлап, онсыз да *аяншақтанатын* түр қалған жоқ, жылжи берді (М.Мағауин, Ақша қар).

АЯНШАҚТАНУ *Аяншақтан етістігінің қимыл атауы*. $\approx$ *Аяншақтануы* бекер.

АЯНШАҚТАУ¹ с ы н. *Аяппаздау, аянкестеу, аянсақтау*. Алса да *аяншақтау* кедей сорлы, Еңбек білмес, байдың да жоқ қой орны. Жас бала, кемпір-шалын тентіретпей, Бір қыс сақта, тас болма сен де о ғұрлы! (Абай, Тол. жин.).

АЯНШАҚТАУ² *Аяншақта етістігінің қимыл атауы*. $\approx$ *Аяншақтауы* болмайды.

АЯНШАҚТЫҚ з а т. *Аяппаздық, аянкестік, аянсақтық*. Мұндай мінез *аяншақттыққа* үйретеді. Адам өзіне-өзі қатал болу керек. Әсіресе поэзия салақтықты көтермейді (І.Омаров, Шабыт.).

АЯНЫС = е т. *Аянбау, аяусыз, жан алып, жан берісу*. *Аяныспай* ұрысты, Қылыштасып жүрісті, Бір-бірінің қылышын Ұстасып тұрып жұлысты (Бабалар сөзі). Талатоп болып қалысты. *Аяныспай* ұрысты, Жығыса алмай

тұрысты. Әрі-бері кимелеп, Бірін-бірі сүрісті (Бабалар сөзі).

АЯНЫСУ *Аяныс етістігінің қимыл атауы. ≈ А я н ы с п а у керек.*

АЯНЫШ з а т. *Жанашырлық, мүсіркеушілік, есіркеушілік.* Қызғаныш, жириніш, өкініш, а я н ы ш, ыза, қорлық – бәрі ұласып оның тірі қалып, көзге күйік болғанына бармағын шайнап зығырланар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мекештің ашуынан енді а я н ы ш басым. Қатты дауысынан жұмсақ діріл байқалды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Тағы әркімнің бетінен екі түрлі көзқарас көреді, бірі – сенбестік, бірі – а я н ы ш. Бір жаманы өзі де өбден күдікшіл, кісі қабағын андығыш боп алды (Т.Ахтанов, Боран).

Адамдық аяныш. п о э т. *Адамшылық, мейірім.* Олар үшеу еді. Президентке оқ атпаған. Үшеуі де – ақ нәсіл, Ақ атты адам. Алайда олар қараға, сарыға да А д а м д ы қ а я н ы ш т ы жоғалтпаған (М.Мақатаев, Шығ.).

Аяныш білдірді. *Көңілін жұбатты, аяды, мүсіркеді.* Балуан Шолақ абақтыға алынғаннан кейін Тоқпан Ғалияға кеп а я н ы ш ы н б і л д і р і п, көңілін жұбатпақ болған (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Аз отырғаннан кейін: – Қиын болған екен саған, – деп, жеңгесіне а я н ы ш б і л д і р д і (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ол Ақбаланың мандайынан алақанымен сипап, үлкендік көңілінен а я н ы ш б і л д і р і п отырғанды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Аянышпен қарады. *Аяушылық білдірді, жаны ашыды, мүсіркеді, аяды.* Қарлы Кавказ артып саған ұлы айып А я н ы ш п е н қ а р а п тұрар мұнайып. Шын сүюге қабілеті жетпеген Әрбір адам мүсіркеуге лайық! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Нәлет айтып, кектенудің орнына, Мені шексіз жек көрудің орнына А я н ы ш п е н, мүсіркеумен қ а р а ғ а н, Мені бақсыз, сор маңдай жан санаған Ес жия алмай жатса да ауыр жарадан, Өзін мәңгі бақыттыға балаған Бұл не деген өр адам? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЯНЫШТАУ с ы н. *Мүсәпір, аяныштылау, мұңды.* Ол а я н ы ш т а у шыраймен езу тартып тұра қалды тағы да. Өйткені өгіп бара жатқан қазақ трубка сорғылап бара жатыр екен (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

АЯНЫШТЫ с ы н. *Жан ашитындай, мүсіркейтіндей, адам аярлық, қайғылы.* Құзғын, қарға ғана тынбай шарлап мұңлы аспанды, Отырардың а я н ы ш т ы зарлы өмірі басталды, Айдай әлем мойындаған даңқы бар, Жүз елу мың халқы бар, Нән қаланың асқақ әні осыменен шектелді... Үш күннен соң екі адамды Шыңғыс ханға ап келді (М.Шаханов,

Ғасырлар.). Ол аппақ сақалын жас жуып, а я н ы ш т ы ауру әйел мен егіз баланы нұсқап, Ұлдайға қадала сөйлейді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Студенттік өмірді тамамдадық, Азамат боп аттандық маманданып. А я н ы ш т ы бір жері тек сол – ғана Енді бірге екеуіміз қала алмадық (М.Мақатаев, Шығ.).

Аянышты күй [жай, хал]. *Аярлық хал, мүсіркелік жай, адам аярлық күй.* Жеңгесінің жүдеу кескінінен жәбірленіп, қайырсыз көндігу сияқты а я н ы ш т ы к ү й д і аңғарды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Ет бауырым кетті елжіреп, А я н ы ш т ы көріп ж а й ы н. Кімсің, мұнша жүрген жүдеп, Шыныңды айтшы, қалқатайым? (Ә.Оңалбаев, Таң алды). Беймаза, бейтаныс сезімнен айығып, алдында отырған қыздың а я н ы ш т ы х а л і н терең ұққандай еді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

Аянышты пішін [кескін]. *Жанашырлық тұр, адам аярлық, мүсіркелік тұрпат.* Мәлік а я н ы ш т ы п і ш і н м е н Нұрланның қасына кеп, өзі қол берді (З.Шашкин, Сенім). Ермек пен сестра оған біртүрлі а я н ы ш т ы п і ш і н м е н қарап тұрды (С.Омаров, Дала қызы). Кеше ғана қол жетпес биік санап жүрген жігітінің бүгін а я н ы ш т ы к е с к і н і н көргенде, Ләззат мүсіркеп кетті (Т. Ахтанов, Махаббат.).

Аянышты үн [дауыс]. *Қайғылы, мұңды үн.* Әбен кетсе де а я н ы ш т ы ү н құлағынан кетпей, ішін елжіретіп барады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Құлағыма а я н ы ш т ы бір ү н келді (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Түн кезіндегі «қарағым, Көркемтай» деген а я н ы ш т ы да у ы с т а р ы Көркемтайдың құлағына естілгендей болды (С.Дөнентаев, Шығ.).

АЯНЫШТЫҚ з а т. с ө й л. *Аяныш.* «Ханға өтініш» деген тамаша өлеңінде ақын диқандардың адам жаны түршігерлік халін үлкен а я н ы ш т ы қ сезіммен өңгіме етеді (Қ.Нұрмаханов, Дос лебізі).

АЯҢ¹ з а т. 1. *Аттың, өгіздің т.б. жүрісі, желісі.* А я ң ы тымақты алшы кигізгендей, Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей. Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс, Ыза қылдың қолыма бір тигізбей (Абай, Тол. жин.). Абайлар тоғай ішінен шығып, сумаңдаған а я ң м е н дәл қастарына жеткенше сауықшы топ байқамапты (М.Әуезов, Абай). Немересінің құйқасын ііскелегенде маналы бері дық отырған Әбекеңнің көмейін қайтадан сол Сәлиямен алғаш жолыққан түн, сол түнгі мінген шабдар бестінің шалқақ а я ң ы мен саумал ауа керіп-керіп кетті (А.Сүлейменов, Бесін). Іші өртеніп келе жатқанда, торының басқа аттарды сар желдірер төгілме а я ң ы, оның қолқасын

түсірердей болады (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).
2. Аттың, өгіздің бірқалыпты жай, ақырын жүрісі. Сайрайсың мұнды күймен жүз құбылтып, Кейде аяң, кейде желіс, кейде сылтып. Денені сүйтасың, ысытасың, Тұрасың маужыратып кейде жылытып (М.Жұмабаев, Шығ.). Дәулеті тәп-тәуір бола тұра, Көсен жылқы малын ұстамаған: одан айраным жақсы деп қымыз ішпеген, сорпаға қарамал еті тәуір деп соғымына үнемі сиыр ғана сойған, аяңға өгіз тиышты деп ат мінбейтін (С.Мұқанов, Есею жыл.). Торшолоққа қамшы дегеніңіз жалақтың тілімен бір есеп; Торшолоқтың жаны сүйетін жүрісі – аяң (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3. а у ы с. Дағды, қалып.** Көрі күн келе жатқан баяғыдан, Жазбастан жылжып шықты аяңын аң. Өртеніп қара жерді қарғаандай, Шашырап жалын шықты жан-жағынан (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аршын [аршынды] аяң. Аттың қарқынды, екпінді жүрісі. Еңсені басқан ауыр жүкке мыңқ етпей, аршына аяңға басқан (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Астындағы арда күреңнің жорғаға бергісіз аршынды аяңы жер апшысын қуырып келеді (Е.Рахимов, Тентек.).

Аяңға басты [көшті, салды]. Бірқалыпты жай, ақырын жүріске ауысты. Дуана сол қолымен Ақбілекті жетелеп, оң қолындағы асасын жыбырлата тіреп, қарға ағаштай қатқан аяқтары қазандап қатты аяңға басты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақ көбік болып терлеген қос қаракер құтырына жұлқып тартқан әлігі басылып, бағанағыдай емес, Оспанның биішгінен де қорықпай, сал бөксе аяңға басқан (О.Бөкей, Өз отын.). Айқасқа ауылға бет алғанын сезгендей тізгінді екі-үш рет сүзе тартып, басын шұлғып тастады да, көсілме аяңға салды (С.Бакбергенов, Адам.).

Аяң жорға. Тайпалған, бірқалыпты баяу жүріс. Аяң жорғасымен тайпалтып Манағыдай емес, жеңгейдің өне-бойы ауырып қалыпты. Қатты жүріске жарамай, көк аланың аяң жорғасымен тайпалтып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көк байталда бар еді аяң жорға, Оны мінген исполком – бесір молда. Алты ай жаздай сандалып, бермеген соң, Алып еді жасырын әрең зорға (І.Жансүгіров, Шығ.).

Итің аяң. Қайта-қайта кідіріп, әрең-әрең жүретін жүріс. Өгіздеріміздің итің аяңымен беткейге шықпасақ, қарсы алдымыздан кештің қара тұманның сілемін жуырда арыла алмайтын едік (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құмырсқа аяң. Ілбіген жай жүріс, баяу қимыл. Бірінен-бірі асып-төгілген жота-жота

шағыл құмның қиыр шеті құмырсқа аяңға жеткізер емес (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Мимырт аяң. Сылбыр, жай, баяу жүріс. Бие мимырт аяңмен келеді (Ж.Молдағалиев, Самал).

Өгіз аяң. Шабан, баяу жүріс. Тұтқын күндері осылай өтіп жатты. Өгіз аяң, құмырсқа көш, әрең жылжиды (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Күнұзақ не істерін білмей, бір жатып, бір тұрып кетті ғашығындай сағына күткен. Әйтеуір өгіз аяңмен асықпай жылжып күткен кеші де жетті-ау! Енді ол асыға киіне бастады (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Сөйте тұра ісімізде береке жоқ. Жүрісіміз – өгіз аяң (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Жарып шыққанның Есентемірлерінің айдаған малы өгіз аяң, құмырсқа көшпен ілбіп отырып, Көкжардың сыртындағы Қарауылтөбеге жеткені сол еді (Б.Аманшин, Көкжар.).

Сары аяң. Аттың бірқалыпты ширақ жүрісі. Ештеңе етпес. Таң атқанша бір елге кездесерміз, енді қасқыр шоқағынды қойып, сары аяңмен отырайық (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Жігіттер тобы өздері білетін өткелден өте шығып, желе жүріп кетті. Соңынан сары аяңға басты (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Тасбақа аяң. Өте шабан қимыл, баяу жүріс. Өрге өгіз ғана төзімді, тасбақа аяңмен болса да, табан тіресіп отырып, таудан аса алады (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Ауыл азаматтары тасбақа аяңмен, ақырын жылжып өте береді («Қаз. әдеб.».).

Аяң² з а т. Өсек. Қаныш па? Ой, қарағым-ай, әкесі марқұм қандай мырза еді! Аумаған, аңқылдаған әкесі. Шешесі қандай момын адам. Өсекпен, аяңмен биттей жұмысы бола ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Есерліктің белгісі – өтірік, өсек, аяңды Іркілместен соғады. Қасам ішіп, ант ұрып, Тіліне алар тобаны (Үш ғасыр.).

АЯҢ-БҮЯҢ з а т. ж е р г. **Аяң-пұяң.** Бүркітті бөлеуіне бөлеп алды, Аяң-бұяң еткенше түн боп қалды. Ел жатпай бір ауылға қонайын деп, Шыңғыстың бөктерімен қайта салды (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.).

АЯҢДА = е т. **1. Жайлап, ақырын жүру.** Сиқырменен ұшқандай жүрді заулап, Екі кісі жапанда отыр аулақ. Таудан түсіп аяңдап келе жатса, Екі адам келе жатыр киік аулап (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шәңгерей, Кәрібай, Шығанақ үшеуі Жанботаны ертіп, дөң басына қарай аяңдады (Ф.Мұстафин, Шығанақ.). Раушан еш алаңсыз ақырын аяңдап келеді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). **2. а у ы с. Ауысу, әңгімені біру.** Сіздерден білген сөзді аянбалық, Бұл бітті, Мәжнүнге аяңдалық. Бақшада

жолығам деп күтіп еді, Біз енді соның жайын баяндалық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3. а у ы с.** *Жылжу, өту (уақытқа қатысты)*. Балаң жылдар байқатпастан өте шықты *а я ң д а п*, Балалықтың біздің бастан кешкендігін баяндап (М.Шаханов, Ғасырлар.). Баста дәурен тұрғанда Ғазиз жанды хан көтер. Хафил болып жүргенде, Ақсақ қойдай *а я ң д а п*, Көрілік елім һәм жетер (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

АЯҢДАС = е т. *Асықпай, ақырын бірге қозғалу*. Шана сүйреген аттар «аман шықтық па?» деп бір-бірімен тілдескендей жамырай кісінесіп, дағдылы төртіппен тізіліп алды да, аяқтарын санай басып, сабырмен ғана *а я ң д а с ы п* бара жатты (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Олар қыздардың дауысы естіліп тұрған жаққа қарай үнсіз, қатар *а я ң д а с т ы* (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). Аттардың да жалдары салбырап, мойындары түсіп, бұрынғыдай шөп те жұлмай, жай *а я ң д а с а д ы* (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

АЯҢДАСУ *Аяңдас етістігінің қимыл атауы*. ≈ Ақырын *а я ң д а с у*.

АЯҢДАТ = е т. *Ақырын жүргізу, асықпай қозғалту*. Сұлу күрең төбел бестіні жылыстыра *а я ң д а т ы п*, Назыкеш алда кетіп барады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). «Олар да келер!» – деп Айша *а я ң д а т ы п* жүріп кетті (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). *А я ң д а т а* берсейші, – деді Боржабай, – бала екеуміз жаяу жүре берейік (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Мұса шұбар атты *а я ң д а т ы п* ауылға келгенде, әлгі топтан төрт-бес еркек бөлініп шығып, Мұсаның үйіне беттеді (С.Сейдімбеков, Ақиық).

АЯҢДАТУ *Аяңдат етістігінің қимыл атауы*. Әдетте, бәйгеден келген атты бір жерде тұрғызбай, *а я ң д а т у* керек. Әйтпесе тұлпардың аяғына қан түсуі, зорығып кетуі ықтимал (И.Салахов, Көкшетау.).

АЯҢДАУ *Аяңда етістігінің қимыл атауы*. Тұрысбек дәрігер малтығып, бір бүйірін боранға беріп, неғұрлым ұтымды *а я ң д а у ғ а* тырысты (Ж.Жұмаханов, Екі жол). Тайғанақтап қойғанмен, Еңіске жеңіл *а я ң д а у*. Ерболат еркін алды дем, Басталды өмір баяндау (С.Мұқанов, Замандас.).

АЯҢ-ЖОРТАҚ з а т. *Біресе аяң, біресе жортақ жүріс*. Молдағазы айтқандай, атты қинамай, *а я ң-ж о р т а қ п е н* жылжи бердік (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

АЯҢ-ПҰЯҢ з а т. ж е р ғ. *Аял; жайбарақаттық*. Бұл кезбе бура манағыдан да жақындап қалған еді. *А я ң-п ұ я ң* қылып, ойлап жатуға, өрине, мұрша жоқ (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.).

АЯҢШЫЛ с ы н. *Бірқалыпты аяң жүрістен аумайтын (ат)*. Мінгендері жай жүрісте *а я ң ш ы л* болғанмен, жортаққа салғанда түйіп отыратын бірнеше кісілер Ықылас тобына іркілді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Ерқожаның торысы *а я ң ш ы л-а қ* екен, алдымды орап, құйрығымен жер сызып, көлбендеумен келеді (Ғ.Сланов, Домбыра.). Осы кезде *а я ң ш ы л* торы ат мінген, астында теңкиген қос ала қоржыны бар бір әйел келді (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Ат арқасына ер батса, *а я ң ш ы л* болады (Мақал-мәтел).

Аяңшыл тірлік. *Бір сарынды, өзгеріссіз құнделікті тұрмыс*. Сенісер дос та, келісер бүгін жау да жоқ, *А я ң ш ы л т і р л і к*, айқай да жоқ, дау да жоқ (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Аяңшыл тұғыр. *Аяң жүрістен аумайтын жабы ат*. Бар жақсы батырдан да, биліктен де, Талқандар бар сайлаудан қиліккенде. Олжа алып, оза шауып жатпаған соң, *А я ң ш ы л т ұ ғ ы р* жақсы жүйріктен де (Айттыс).

АЯҢШЫЛДЫҚ з а т. *Жүрістілік, жүрдектік*. Әр аттың басындағы *а я ң ш ы л д ы қ*, жүйріктік, шабандық, болдырғыштық, шөпті таңдап жегіштік — тағы осы сияқты толып жатқан қасиеттерді Досан түгел біледі (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл.). *А я ң ш ы л д ы қ*, желіскерлік және жүрдектік қасиеттер ұшқыр және жүйрік аттың бойынан табылады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

АЯР [ар. عَیَّار] с ы н. *Сұм, қу, көлгір, залым, айлакер, жылтос, алааяқ*. Сені мұнда жау қолында Қалдыруға болмайды. *А я р* залым алар жанын Оңайлықпен алмайды (М.Әуезов, Танд. шығ.). Бұлар алдамшы *а я р* немесе адам етіне жерік жалмауыз пішінде келіп қастық жасайды (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Хан емессің, ылаңсың, Қара шұбар жылансың. Хан емессің, *а я р с ы ң*, Айыр құйрық шаянсың (Махамбет, Шығ.). Жаны ашыған *а я р д ы* Мен білемін, ұмытна: Ертең-ақ елге жаярды, Маңайға жақын жуытна (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

АЯРЛАН = е т. *Көлгірсу, қулану, айлакерлену*. Торғауыт ернін болар-болмас жыбырлатады да, әлгі сөзін елемей *а я р л а н а* қалады, көзін жандаралға қарай аударып әкетеді (С.Талжанов, Ұлдай.). – Мәселе енді мына жеңешемде қалып тұр ғой, – деп Ережеп Қалиманға қарады. Қалиман *а я р л а н а*, ыңырси сөйледі: – Менің қолымда тұрған не бар, тәйірі? (Ә.Нәбиев, Шолпан).

АЯРЛАНУ *Аярлан етістігінің қимыл атауы*. ≈ *А я р л а н у ы н* біліп қойды.

АЯРЛЫҚ з а т. *Құлық-сұмдық, залымдық, айлакерлік.* Ол топтың ел билеуде қолданатын неше түрлі сұрқиялық, *аярлық*, құбылғыштық мінездерін жарыққа салады (М.Әуезов, Әр жыл.). Серік те бұған қашанғы жүгіре берсін. Айдалы *аярлығы* жарға соғып, бұл күнде ашық жаулыққа кеткен (Ә.Сәрсенбаев, Даңқ). Ақылды – *аярлық* жеңді, Күшті – әдіс жеңді, Әділетті – зұлымдық жеңді (М.Мағауин, Көк мұнар). Адал жанда жоқ күреске даярлық. Аңқаулығы әлсіздікке саярлық... Азаматты арандатар он-оңай Арамзаның бойындағы *аярлық* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АЯРЛЫҚТАЙ с ы н. *Аяйтындай, мүсіркейтіндей.* Жамал үйіне келіп тұрған соң, күннен-күнге уайым-қайғысы артып, жаман болып, адам баласы *аярлықтай* жүдеді (М.Дулатов, Шығ.).

АЯРСУ *Аярсы етістігінің қимыл атауы.* Мықтының алдында қаймығу, маймөңкелеу, *аярсу* жоқ Нұрланда («Қаз. әдеб.»).

АЯРСЫ = е т. *Көзгірсу, айлакерлену; жалған түрде аяған кейіп танытып, жаны ашығандай болу.* Дозақтың басқышынан мен құларда, *Аярсы* н, аяғансып келіп алға Көріп ем бір сұмпайды көзі қызыл: «Ақыным, ал жолыңнан енді қалма!» (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Шегебай Серғазының алдына аталастығын, ағайындығын көлденең тартып, торсаңдап өкпелеген де болады, ашуланып қыр көрсеткісі де келеді, жалынғандай боп *аярсы* н та көреді («Қаз. әдеб.»).

АЯРШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Аярлық.* *Аяршылық* шықпайды жыры адалдан, Аңқылдап ол қашанда тұрады алда. Неге қатты болмасын ұйқым менің, Жаманшылық күтпесем тірі адамнан (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

АЯС = е т. *Жанын сақтасу, тартыншақтасу.* Төртінші Жандосов ед дос тамаша, Бір жүріп, бірге істедік ниет қоса. *Аяспай* колда барды алдық-бердік, Ән шырқап Жетісуда бір жанаса (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Өкіріктік жер бөлімінде, Тілеке, қырғын талас болды. Олар да *аясқан* жоқ. Мен де дес бермедім (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). – Иә, *аясатын* не қалды? Жаумен жауша алысқан жөн (Ә.Нүрпейісов, Сергелдең).

Жан аяспас дос. *Жанын беруге дайын дос, достығы мызғымас жан.* Бір-бірінен *жана аяспас дос* болыпты олар да, Дос болыпты, Біздің достық содан өнген болар ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мен байлықты басқаша түсінемін: Қиын шақта, бақ ауғанда басымнан, Табан бұрмай табылатын қасымнан, Биік

тұрған жердегі бар асылдан, Жаны мөлдір, діні мықты, Ардақ тұтқан ұлылықты, Менің іңкәр, *жана аяспас досым* бар! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЯСУ *Аяс етістігінің қимыл атауы.* Әлем айғақ, бұл алыста *аясу* жоқ. Алдау, арбау, арзан айла жанасарлық жай емес (Ф.Мүсірепов, Белдерде).

АЯСЫЗ с ы н. *Бағусыз, күтімсіз, қамқорсыз.* Сусыз жердің шөбі *аясыз*, Ұлсыз ердің малы *аясыз* (Мақал-мәтел).

АЯТ [ар. آية] з а т. д і н и. **1.** *Құран сүресінің құрылымдық бөлігі.* Құранның шын мағынасын шатақ ұғып, Молдалар маған қоймақ көпір деп ат. Ақылыңа сынат деп дәлел айтқан Құраннан табылады талай *аят* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жалған емес, дәлел бар *Аятпен* бұл сөз паш болған. Жаралмыш нұрдың соңынан Ұзындығы бес жүз жыл Бір ақ інжу тас болған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Законда зорлық болмас жанды адамға, Жақсыны қор қылып болмас бір жаманға Және де *аят* пенен хадісте бар жылатып берме деген еш наданға (Біржан сал, Өлеңд.). «Уалазинә халидун» деген *аяттар* Құранның іші толған ғаламұс-салих не екенін білмейміз (Абай, Шығ.). **2.** *а у ы с. Қасиетті ұстаным, бұлжымайтын заң.* Қаңғырғам құрайды таяқ қып, Қаңғырғам, Достықты таппағам. Жатқанда, тұрғанда «*аят*» қып, Жадымда достықты сақтағам (М.Мақатаев, Шығ.).

Аят оқыды. д і н и. *Құран сүресінің бір шумағын дауыстап айтты.* Сембі жыламады, малдас құрған қалпы ерні жыбырлап, *аяты* н үнсіз *оқып* отыра берді (З.Шашкин, Сенім). Сөз сөйлеп граммофон әнге салар, Ғажайып *аят оқып*, дұға қылар. Бұл сөзге көрмеген жан нанбас еді, Не керек, халықтың көбі көрген шығар (М.Дулатов, Шығ.). Жұрт назары – осынау ақ айдында, Екі басқа еміне қарайды да, Аруақтарды көрінен шақырады, Талай *аят оқылып*, талай дұға (М.Мақатаев, Шығ.).

Көңіліне аят тоқыған. д і н и. *Иман ұйытқан, аят сүреден тағылым алған.* Бақыт қайда барасың? – Тарауық намаз оқыған, *Көңіліне аят тоқыған* Ниетті елге барамын (Қабан жырау, Алтын қазық).

АЯТ = е т. *Қорындыру, бар күшін салдырмау.* Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, орынды іске күштің *аятпайды*, орынсыз жерге қолыңды босатпайды (Абай, Тол. жин.).

АЯТ-ҚАДІС з а т. с ө й л. д і н и. **Аят-хадис.** Асан қазірет Бұқарай Шәріптің шар

кітаптарын шіріткен өзін «*а я т-қ а д і с т і ң* терең құдығымын» деп түсінетін (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЯТОЛЛА [ар. *آیات الله*] з а т. д і н и. *Шииттік ағымда қолданылатын, ислам дінбасыларына берілетін ең құрметті атақ. А я т о л л а* термині ХІХ ғасырдың екінші жартысында пайда болған (ҚҰЭ). *А я т о л л а* атағын алған адамдар бір қатар мұсылман елдеріндегі шиит бірлестіктерінде бар. Бұл лауазым көбінесе Иранда кең тараған, ислам революциясы кезінде онда 30-ға жуық *а я т о л л а* атағына ие болған имам болды, бірақ кейін олардың саны азайды (Ислам энцикл.). Жазушы Салман Рушдиді 1989 жылы *а я т о л л а* Хомейни өлім жазасына кескен-ді, мұсылман діні мен мұсылман қауымын қорлағаны үшін («Жас Алаш»).

АЯТУЛКҮРСІ [ар. *آية الكرسي*] з а т. д і н и. *Алланың тағы, оның кереметі туралы аят.* – Шайтан болса, онда «қашып құтылам» дейтін мен надан емеспін ғой, сендердей! «*А я т у л к ү р с і н і*» оқып тұрмын (М.Әуезов, Танд. шығ.). Сен, әйтеуір, Әлгі жарықтық «*а я т у л к ү р с і н і*» оқи бер! – деп, Мағаштың қайығына кіргендей боп, сырт жағына жабысып тұр (М.Әуезов, Шығ.).

АЯТ-ХАДИС [ар. *آيات حديث*] з а т. д і н и. *Аят пен әңгіме хадистер.* Мақтаса ғұламаны құрметтесе, Мағынасын *а я т-х а д и с* ғамал етті. Құрметтеу ғалымдарды уәжіп болса, Ғауамдар бұл насихат сізге жетті (Кердері Әбубәкір, Қазағым). «Шахнаманың» соңынан: Кітап қып бөлек басыңдар Жастан жиған қорымды. «Араб, фарсы аралас екен» деп, Бірақ бұл кезде Қайнатпандар сорымды. Абайдың да сөзінің *А я т-х а д и с* ішінде, Оқып едім көрінді (Т.Ізгілеуов, Рүстем). Мұнан ғайры жаңа сөздері де не ғараб, не фарсы тілінде болуб һәр жұрттың лұғаты бөлек болуынан көб оқумаған адамдар *а я т-х а д и с т е* бұйырылған һәр мысылманға керек қысқа ғылымдарды да білуке қадір бола алмады (Ы.Алтынсарин, Шариат.).

АЯТЫЛКҮРСІ з а т. с ө й л. д і н и. *Ая-тулкүрсі.* Кәзір жарқылдата, шартылдата күн құйып бергенде, Әбен құлһу алла мен *а я т ы л к ү р с і н і* төпей берді. Басқа білері жоқ (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Көп сөзді қой, су әкел, неке оқимын, *А я т ы л к ү р с і*, әлхамды жете оқимын (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

АЯУ *Ая етістігінің қимыл атауы.* Нартайлық көңілі толқып көп ойлады, Кейде *а я у*, кейде ызамен кек ойлады. «Тұрғанда әлі жетіп ашу кешпек – Адамның ең асылы-ау» – деп ойлады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Дұшпанды

а я у елге де, өзіңнің қара басыңа да қастық істегенмен бір (Б.Момышұлы, Офицер.).

Алланың аяуы. *Құдайдың жарылқауы, Алланың шапағаты.* Асылым ғарып пендемін, Сөзімнің көпті қаяуы. Ешбір дұшпан кір қылмас, *А л л а н ы ң б о л с а а я у ы* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Аяу білмес. *Қатыгез, мейірімсіз.* Деуі-ақ сонда мұң екен, Көк қарулар кезенген, Көкшіл беттер безерген, *А я у б і л м е с* сұм екен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Сені көріп қайта тудым мен бүгін. *А я у б і л м е с* мынау жендет жүрегімді мұз қатқан, Ойран-асыр дөңбекшіткен, сыздатқан Дімкес соқыр сенімдімі құл-талқан ғып құзға атқан, Пенделікке ұстатпаған сауырын Сенің даңқың артсын мәңгі! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Аяуды білмеді. *Қатыгездік танытты, мейірімсіздік көрсетті.* Әйел өштесе, *а я у* дегенді *б і л м е й д і*. Қайдағы жараның аузын жұлып алатын нәзік, жанды жерді аңдиды. Әйел шақса, шаяннан бетер шағады. Әйел өмірі кешірмейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жалғыз өзі жүргенде, *Б і л м е д і* ешкім *а я у д ы*, Қажымайтын ер еді, Ер Төстік салды көңіліне Майдалап сөгіп қаяуды (К.Әзірбаев Танд. шығ.). Тарихтың *а я у б і л м е й т і н* ұрт иіндерінде талай опық жесе де, әлі де жалғаса, созыла берер ұзақ сандалыстай (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Аяу жоқ. *Кешірім жоқ, кешірілмейді.* Мен де осы елдің жігіті, ант бұзғанға *а я у ж о қ* (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

АЯУТЕРШІЛІК з а т. *Аяушылық, есіркеушілік, мүсіркеушілік.* Костюмінің жеңін сұғынып жатып Шөден де: «Алла жануар-ай, – мал дегенмен де білді-ау», – деп *а я у е р ш і л і к* жасаған болды (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.).

АЯУЛА= е т. ж е р г. *Әлпештеу, мәпелеу.* Ән толқып, аспандатып *а я у л а д ы*. Кейде өршіп, бәсең ғана баяулады (Амангелді).

АЯУЛАУ *Аяула етістігінің қимыл атауы.* Шіркін, жұмыр жер, қасиетті жер, қалай қас-терлеп, қалай *а я у л а у ы ң* а тұрады ғой (С.Жүнісов, Жапанда.).

АЯУЛЫ с ы н. 1. *Қымбатты, ардақты, қадірлі (адам).* Біреудің әке-шешесі, біреудің аға-інісі, біреудің апа-қарындасы, біреудің бала-шағасы дегендей әркімнің өз *а я у л ы с ы*, өз кимасы бар (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жүрек-тен жалғыз оқ тиген. Жаза баспай, дөп тиген, Алаштың бұл құрбаны – *А я у л ы* жолдас Қази жас (М.Дулатов, Шығ.). Қырық баланың басшысы, Ең *а я у л ы* жақсысы, Найзаға ыңғай ептісі, Жауға бөрі, мықтысы, Шежіре тілді қутыңдаған Құттыби – Көк жал Манас нөкері

(Манас). Көңілсіздің, көңілің қаяулы ма? Түнерген аспандайсың жай алдында, Жаным-ау, саған қатер таянды ма?! ...Тіршіліктің тынысын бағып тұрған, Кім екен тіл тигізген *а я у л ы м а*?! (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Қымбат, бағалы (зат, нәрсе).** Нарынқолдан әкелген бір жәшік кітаптарым бар. Бар *а я у л ы* мүлкім сол ғана (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Айырылар дос *а я у л ы ң д ы* сұрайды (Мақал-мәтел). Әр бұта, әр арық-арна, әр жылға, әрбір шұқыр-шұқанақ бұл шалға өз әжіміндей таныс, әр кадам жер оған өз тәніндей *а я у л ы*, қымбат... (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

Аяулы жар. *Сүйікті қосақ.* Семья қайғысын, артында қалып бара жатқан кәрі ана, *а я у л ы ж а р*, жас балаларын есіне түсіріп, қабырғасы қайысқандай, жан жүйесі босағандай болды (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

АЯУСЫЗ с ы н. **1.** *Аямайтын, жаны ашымайтын, мейірімсіз, қатігез.* Мырықтың шешеме, әсіресе буыны қатпаған сәби маған істеген *а я у с ы з* озбырлығы есіме түскенде, күні бүгінге шейін тұла бойым түршігіп қоя береді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Екі ауылды қойған кім жанастырып, Бұдан асқан бола ма оғаш қылық. Екі ауылдың іргесін бөлу үшін, Жатыр әлі *а я у с ы з* талас жүріп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Халықты қырды *а я у с ы з* жауыз патша, Бұл сөзім жалған емес, алақашпа. Қырық-отыз кедейді Көлқамыста, Аттырды таңып қойып бір ағашқа (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *а у ы с. Шексіз, шетсіз, мол.* Иманды құлға маһшарда Дидары жұмақ *а я у с ы з* (Кердері Әбубәкір, Қазақым). Мен талай тірілікте тарттым қасірет, *Аяу с ы з* жаңға жаппар қысым беріп (Базар жырау, Шығ.). Аз өмірдің ішінде, Тату бол да төтті бол. Аранды бұзар дұшпанға, *А я у с ы з* ашқы, қатты бол (Қабан жырау, Алтын қазық). **3.** *а у ы с. Сұрауы жоқ, иесіз.* Бүйтіп тамақ, ұйқы, жалқаулық үшеуін қатар мінген жұрттың ақсақалының олжасы – *«а я у с ы з ат, жағасыз шапан»* деп, бишарадан айыпқа алған арық тай, алты көз ләңке, жастарының олжасы – түн жамылып жетелеген біреудің тоқтысы, аты ия сиыры, болыс, би, ауылнайларының олжасы – момыннан ауыстырып алған он-он бес тиын, бәрінің айтқаны – өтірік (Ә.Бөкейханов, Шығ.). // *Аямай, қатыгездікпен, бар күшін салып, сау жерін қалдырмай.* Күреңбайдан да, жат жұрттан келген адайлықтан да, мына тұрған көпшіліктен де *а я у с ы з* таяқ жеп, күйініп барады (С.Жүнісов, Ақан сері). Гүлжаһан қолындағы тігінді қиғаштай шірей тартып, арынды асаудың жонын қамшымен *а я у с ы з* осықлады (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Ізmembетовтың көмекшісі Жазмағамбет Қызылбаев – сопақша бетін шешек *а я у с ы з* шұқырлаған, жиырмалар шамасындағы жас жігіт (Е.Оразақов, Дөрігер.).

АЯУСЫЗДЫҚ з а т. *Қаттылық, қаталдылық.* Жұрт оның *а я у с ы з д ы ғ ы н*, өзгеге қысымшылдығын өндірістің жоспарын орындауды талап етуден туған қасиеті деп ұқты (І.Есенберлин, Алтын құс).

АЯУШЫ з а т. *Айытын, аяушылық білдіретін адам.* Мен өмірімде өзімді *а я у ш ы л а р д ы* дұшпаннан да жек көретіндердің біреуімін (Ол күндер.). Басқан дүние тар болды, *А я у ш ы ғ а* зар болды. Таң біліне түреп, Күзеткені мал болды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

АЯУШЫЛЫҚ з а т. *Есіркеушілік, мүсіркеушілік, жаны ашушылық.* Дәл сол сәтте мен көкемді бұрынғыдан да қатты жақсы көрдім. Әділдік, *а я у ш ы л ы қ* – бәрі малда, Сондықтан шағылмайды байлар тауы. Параны кім көп берсе, дау сонікі, Малымен сатып алар қолындағы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Көргенде көңілінде жарты мысқал мейірім, шапқаты бар адамның жүрегі жарылып кете жаздайтындай, бір *а я у ш ы л ы қ* көріністе еді (С.Торайғыров, Шығ.). «Жетім» деген сөзді біреу маған мейлі *а я у ш ы л ы қ п е н* айтсын, мейлі ұрсып айтсын, бәрібір жүрегіме қанжардай қадалатын еді (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Аяушылық білдірді. *Аяғандығын көрсетті, жанашырлық танытты.* – Міне, сізге қвитанция. Жолға трамвайға отыз тиынды мен берейін, – деп, милиция қызметкері маған үлкен *а я у ш ы л ы қ білдірді* (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ). Кемелтай *а я у ш ы л ы қ білдір* беріп еді, шофер Сұлтан күдікті ойын білдірді (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Жетім екен деп *а я у ш ы л ы қ білдірген* қария оған қыз іздеп, әуре болады («Лен. жас»).

Аяушылық етті [жасады]. *Аяды, мүсіркеді.* Бұл олардың бізді кісендеулі келеді екен деп әшейін *а я у ш ы л ы қ е т к е н і* емес, бізге іштей тілеулестігінің белгісі еді (М.Қаратаев, Далада.). Ал егер хандығымды берік ұстағым келсе, елге де, өз басыма да *а я у ш ы л ы қ е т п е у і* м керек (І.Есенберлин, Қаһар). Кім берер тай орнына аттың құнын, Жоқтаудың несі ұят бастың құнын. Хажы әкем *а я у ш ы л ы қ е т е м е* деп, Мұлдағали, көңілдегі осы мұңым (Айтыс). Кімде-кім абыройсыздықтан аулақ болып, тыныштық тапқысы келсе, қатал төртіпті сақтасын! *А я у ш ы л ы қ ж а с а м а с ы н* (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Аяушылық сезім. *Жанашырлық, мейірімділік сезім.* Одан да ірі хайуандыққа жете алады

төзімі, Бәрін өзім үйреткенмін о баста. Қаталдық пен аяушылық сезімі Жауынгердің жүрегінде түспеу керек таласқа (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЯШ з а т. **1.** к ө н е. *Байырғы кезде әлеуметтік мәртебесі жоғары әйелдерге құрмет көрсетуде айтылатын атауыш.* Ай шырайлы аяш па, жоқ сынықсып тұрған аяр ма? Қай сырын білдің бұл қатынның? (М.Әуезов, Танд. шығ.). **2.** э м о ц. *Әйелді еркелету мәнінде айтылған атауыш.* Қаракөз аяш Уыздай жанын ұйытқан, Күп-күрең жаны, төгілген төмен иықтан (Х.Ерғалиев, Танд. шығ.).

АЯШЫЛЫҚ з а т. *Ойын-сауық құрушылық, сауықшылдық, думанишылдық.* Бұрынғыдай бөйгі бозға мініп, аяшылық етуге, түндерде алтыбақан теуіп, қызойнақтарды құр өткізбеуге уақыт қалмаған сияқты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Ә

Ә з а т. **1.** *Қазақ әліпбиінің екінші әрпі.* Ә әрпі көбінесе сөздің бірінші буынында және бір буынды сөздерде жазылады: *ә-сем, ә-леу-мет, ә-демі, тәр-тіп, кә-сіп, Сәу-ле, дәу-рен, ән, әл, әр* (Р.Сыздық, Қаз. тілі. анықта.). Қазіргі практикалық жазуымызда қолданылып жүрген *ә, о, ө, ұ, ы, л, м, ң, р, т* әріптері ғана фонетикалық транскрипцияда өзгеріске ұшырамай, өз бейнесін үнемі сақтап тұрады (С.Мырзабеков, Қаз. тілі. жүйесі). **2.** л и н г в. *Қазақ тіліндегі ашық, езулік, жіңішке дауысты дыбыс.* Ә фонемасы – а тәрізді ауыздың мол ашылуынан пайда болатын ашық дауысты дыбыс. Ерін қатысы жағынан оның а-дан айырмасы жоқ. Ерін сүйірленбей, тартылуы арқылы дыбысталатындықтан, ол езу дыбысы делінеді (Қазіргі қаз. тілі). Жат сөздерді қолданғанда ішіндегі бас буыннан басқа орында ұшырайтын *ә* дыбысын да е қылып қолдану керек (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). *Ә* дыбысы жақтың кең ашылып, тілдің төмен түсуі арқылы жасалады (Қаз. грамм.). **3.** *Ойды санамалап берген кезде «екінші» сөзінің орнына қолданылатын таңба.* Жазып келе жатқанда жолға сыймаса, мынадай орындарда тасымал жасауға болмайды: а) екі, үш не одан да көп әріптерден құралған бір буынды сөздер жеке тұрғанда тасымалданбайды; ә) сөздің жеке әрпін сол жолдың өзінде қалдыруға да, келесі жолға тасымалдауға да болмайды; б) бас әріптен қысқарған сөздерді

бөліп тасымалдауға болмайды... (Қаз. тілі. орфогр. сөздігі). а) ашық дауысты дыбыстар жақтың кең ашылып, тілдің төмен қалпы арқылы жасалады... ә) қысаң дауысты дыбыстар жақтың тар ашылып, тілдің жоғары қалпы арқылы жасалады... (Қаз. грамм.).

Ә о д. *Айтылу сазына қарай адамның әртүрлі көңіл қошын аңғартатын дыбыстық ишарат.* **1.** *Біреудің сөзін естіген, естімегенін аңғартады; я, әу.* – Әй, қыз! – деді анау. – Ә, – деді Ботагөз (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Құлағы мүкіс, қатты сөйлейді. Ақырын сөзді естімей «ә», «ә» деп құлағын төсей береді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Зейнеп қозғалғанда Айдарбек сескеніп, қорқып кеткендей де, қуанып кеткендей де болды. – Қатын!.. Зейнеп!.. – деді. – Ә, – деді Зейнеп (Б.Майлин, Танд.). **2.** *Біреудің назарын өзіне аудару үшін айтылады; әй.* Әуелі қызбен сөйлесейін. Ол көнбейді ғой. Бұған не айла бар? А-а-а, қыз қайда екен өзі? Дәмеш, ә, Дәмеш! (М.Әуезов, Қараш.). Аздан кейін Нәзікен Айдарбекті сүйрелеп маған қарай беттеді. Жалғыз емес, қасында мен барын айтып келе жатқаны сезіледі. – Ә?! – деп Айдарбек қалт тұра қалды (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). – Ә-ә, Бүркітпісің? Аманбысың? – деп маған да қол берді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **3.** *Шошынғанда, сасқанда, таңырқағанда оқыстан шығатын дыбыс.* Ақбілек шошып оянып: – Ә, ә... Немене... бұл кім? – деп, үрпий түрегеліп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ Кулаков оны ерекше киінгендіктен, әуелі тани алмай қалып, денесінен қару қарап сипап жатты да: – Ә, сен әйелмісің?! – деді таңданып (С.Мұқанов, Танд. шығ.). **4.** *Сұраулық мағына білдіреді.* Е, е, өлеңдегі Әуіп-лдек осы десейші... Ол келіншек әлгі Сыздық дегеннің қарындасы ғой, қазір өлген ғой, ә? – дедім (С. Сейфуллин, Тар жол.). Сен мені таныды деп ренжіп тұрсың-ау, ә! (І.Жансүгіров, Шығ.). Өзбек жігітіне Ойға жыр, көңілге күй, жанға тыныс, Айналаң алма-өрік, алда қымыз. Асан атам аңсаған Жер-ұйығы, Жігітім, жақсы ә, біздің Алматымыз? (М.Мақатаев, Шығ.). **5.** *Көңіл қалауын аңғарту үшін айтылады.* Қонаққа алдымен Ықан мен Тыпаң келді. Төлеген алдынан шығып: – Ә, Ықа, келіңіз, – деп қолын ұстап, орындық ұсынды (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Ә, Тыпа, келіңіз, – деп Төлеген шотпақ қара кісіге орындық ұсынды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **6.** *Өзгенің ойын түсінгенін, қоштайтынын аңғарту үшін айтылады.* Ақбілектің бетін білген соң дуана да таласқан жоқ: – Ә, балақайым! Мейлің, мей-

лің, – деп жақын үйге бұрылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бүркітбай жүрген жол мәнісін қысқаша айтты. – Ә, солай ма? – деді Амантай жұмсаңқырап (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Ә, солай ма? – деп зорлана езу тартты Бүйіхан, – Ендеше, бұл құр қалмайды ұлы ханның сыйынан (М.Шаханов, Ғасырлар.). **7. Бір нәрсені қайталап еске түсіру үшін айтылады.** Бекболат жөнін айтқан соң, ойнақы көз жігіт: – Ә, Бекболат сіз боласыз ба? Отырыңыз, – деп сырғып орын берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ә, айтқандай ұмытып бара жатыр екем (К. Тоқаев, Тасқын). Ә, тұрып жатыр екенсің ғой, – деді төргі бөлмеге кіре берген Текебай (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **8. Қатты реніш, ыза, күйініш, сүйініш мағынасын білдіреді.** Құдайым барлық ақымақ атаулыны менің төңірегіме жинап-ақ берген екен, ә! (Ә.Әбішев, Замана.). Пай-пай, шіркін, әйелдің сырттаны ғой. Тап осы күні қасында кім отыр екен, ә? – деді Медеу (Б.Майлин, Азамат.). Ә, иттің баласы! – деді Амантай ішінен, – жыландай жылмандап, қойынға кіргің келе ме? Ол болмас (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **9. Кекесін мағынасын білдіреді.** Оразбай: Ә, ақылшы бола кеп пе едің? Ақылыңмен жерге қағайын (М.Әуезов, Абай). Әзімхан: Ә, ә, сіз солай дейсіз бе, көрерміз (М.Әуезов, Қараш.). – Ә-ә-ә!.. – деп кекетті олар, – сен осындай ма едің? Бәсе, бұл неғылған оңай олжа деп ек! (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **10. «Бәсе!», «өзім де сезін едім» дегенді аңғартады.** «Ақбілек екіқабат» деген сөзді құлағы шалғанда, Өрік: – Ә! Шешесінің күйігі екен десем, уһілеп, жата беретіні... кемзальның түймесін салмайтыны... шапанын арқасынан тастамайтыны сол екен ғой, – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Ә-ә, ыршып түстің ғой. Шын ғашық екенінді білдім, – деп күлді Петруха ағай (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). **11. с ө й л.** *Қарсылықты шылау (ал) мәнін білдіреді.* Сен сондай, ә мен қандай сол мезгілде? Елжіреп ішім, бауырым кеткен мүлде. Қаныма қосып кеттің бір ауру. Осындай сайрамаса күнде-күнде (І.Жансүгіров, Шығ.). **12. Өзінен кейін келген кейбір сөздердің жағымды немесе жағымсыз әсерін күшейте түседі.** «Ә, бәлем, енді қаларсың» деп қасынан өте бердім (І.Жансүгіров, Шығ.). Ә, бәрекелде! Әннің сыр-сипатын айыра біледі екенсің, шырағым! (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит). Ә, мейлі... Сен мені неге іздегенінді айтшы, – деді Сапар (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

Ә дегенде. с ө й л. *Алғашқыда, бастапқыда, о баста, шу дегенде.* Ә дегенде құны жоқ, былық, сараң, жаман Төлеубай дегеннің қозысын

бактым (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қолындағы көкшегір Қиын жерден жем жейді. Томаға тартты белестен, Ә дегенде көкшегір Дәнемені көрмейді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Тау гүліндей өңің сенің шырайлы, Көрген жанға ә дегенде-ақ ұнайды. Тау бұлағы бұрымындай өзіңнің Тау басынан төмен қарай құлайды (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ә дегеннен. с ө й л. *Бірден, салған жерден.* Аптығып ә дегеннен амандаспай, Әдепті үйренбепсің, Жамбыл, жастай. Асылға аспандағы қол жетпей ме? Ақылмен қимылдасаң аспай-саспай (Жамбыл, Шығ. жин.). Ақбілек ә дегеннен асуға тартты. Асумен асып елге бара жатқан, елден мал, азық-түлік алып келе жатқан орыстарды талай көрген (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мүшелерінің дені хат білмейтін болған соң, ұйымы ә дегеннен көңілдегідей болып, тиісті істерін толық меңгеріп кете қояды деу қиын (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ә дегенше. с ө й л. *Лезде, бірден, көзді ашыт-жұмғанша.* Шежіре сөз білетін бір қарт екен, Үйіріп ә дегенше алды мені (С.Мәуленов, Шығ.). Ә дегенше біз келдік, Мыс қаласы – Балқашқа (Ж. Сыздықов, Өлең.).

Ә дегенше болған жоқ [болмай]. с ө й л. *Лезде, бірден, әп-сәтте, көзді ашыт-жұмғанша.* Ә дегенше болған жоқ, төрт салт атты Тілегенге лап қойды (С.Мұқанов, Таңд.). Шофер машинасын жеңіл бұрып алып зырғыта жөнелді. Ә дегенше болмай-ақ сай табанында жайылып жүрген үйір-үйір жылқылар көрінді (М.Қаратаев, Далада.).

Ә десе, мә деді. с ө й л. а) *Сөз қайтарды, ерегісті, беттен алды.* Бұл сапар ол әкесі Нұр-тайдан тайынбады. Ә десе, мә деп, алдына қасқып тұрып алды (С.Омаров, Қайырлы жаз.). Сау басың, дауда болар өскеніңше, Күш кетіп, ә десе, мә дескеніңше Ағайынның тәлкегіне иттей болған Жетімдер толып жатыр әлденеше (XX ғ. қаз. ақын.). ә) *Есесін жібермеді.* Жамал жүре-жүре ә десе, мә дейтін болды (К.Тайшыков, Окт. ұшқыны).

ӘБДЕН [ар.أبدان] ү с т т. **1. Біржола, мүлдем.** Ақыл менен білімнен Әбден үміт үзіпін, Айла менен амалды Меруерттей тізіппін (Абай, Тол. жин.). Бір отырған жерінде Ерте күнді кеш қылған, Бетінен алып ерінің, Еңбегін ә б д е н еш қылған, Осылардың ішінде Бар болса сондай жеңгелер, Мінезін түзеп жөнделер, Оларға да бір сәлем! (Базар жырау, Шығ.). Жігіттердің ә б д е н желіккені ғой, болыстың жылқысын айдап әкетіпті (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Толық, жете, жан-жақты, барынша.** Ат терлете Көктеп өтіп шатқалды Біраздан соң қуғын-

шылар кеп қалды. Қыз бейшара тұманданып көз алды. Бір қызарды, Бір сұрланды, Бозарды, *Ә б д е н* қанып ұғысқан соң мән-жайға Қияқ мұртты қыз ағасы сөз алды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өзінен үлкен әкімге жағынудың ілімін *ә б д е н* білген еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаз бойы құсбектері той-думанда жүріп, тұғырларында ұзақ отырып қалған қанды балақ, қызыл көз қаршығалар аңшылардың, *ә б д е н* айызын қандырды (І.Есенберлин, Алмас).

3. Мейлінше, өлгенше, мүлде. Дүниеден мың жасасақ кетер күні, Болмаймыз шай ішкендей *ә б д е н* қанып. Баршаңыз өлмей тұрып ғибрат қыл, Болғанда тумак – сүннәт, өлім – анық! (Қабан жырау, Алтын қазық). Ыдысысың параның Қотара құйса толмайтын. Ашылған *ә б д е н* араның – Түйені жұтсаң түгімен, Биені жұтсаң бүгімен, Қақалмай-ақ толғайтын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Ә б д е н* қажып сорладың-ау, жүдедің-ау тым қатты. Есіме алсам баяғы шат күндеріңді еңселі, Жаным жылап аяп кетем, аяп кетем мен сені! (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4. Өте, тым, тіпті, мүлде.** *Ә б д е н* шаршаған соң киініп, шығып кетті. Паркте электр шамы, жеңсіз қара қамзолға қадалған қызыл тастай жылтырайды (З. Шашкин, Өмір.). – Сондағы айтқаны: «Сен күні кеше Ермалаевтің самауырынын құйып жүрген Әли едің, енді қазақтың арқасында *ә б д е н* байып, үй салып алдың» – деп был-шылдады (М.Дулатов. Шығ.). Опасыз шіркін жалғанға Бұл сөзімді есіткен Ерлерім *ә б д е н* күйесіз (Базар жырау, Шығ.). – Солай, Жәми аға! Бұл менің уезд басшыларымен ақылдасып *ә б д е н* пісірген әңгімем! Кешеулетсем төсектен тұра алмай қалам ба, кім біледі? Сізді де әурелеп асығып беттеп шыққан жайым сол ғой (Д.Әбілев, Баянауыл.). **5. Толысып, дер шағына жетіп.** Неше күннен бері қабағы жабыраңқы тұрған ауа райы уағы жетіп *ә б д е н* піскен пішенді қаңсытып тастаған сияқты (О.Бөкеев, Үркер.). Біз күн *ә б д е н* қара күз болғанша, яғни октябрьдің аяғына дейін қыстауға келмей, малды сонда жайып бағамыз (Шопан серігі). Ұядағы балапан Ұшатын күні болғанда, Қанаты *ә б д е н* толғанда, Істейді о да көргенін (Базар жырау, Шығ.). **6. Сөз жоқ, сөзсіз деген мағынада қолданылатын қуаттау мәніндегі қишайткіш сөз.** – Барамыз... *ә б д е н* барамыз... өрине барамыз.. деп Құрман, Айтжан, Мұздыбек әм Мұса жауап қайырды (С.Сейфуллин, Шығ.). Ай, молдеке-ай! Осындай қысылған жерде табасың-ау! Бұл *ә б д е н* жарайды! Оларды қазір шақырып сөйлесу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘБДЕСТЕ [ир. ایدسته] з а т. к ө н е. *Мойны цзын әрі жіңішке жез құман.* Қарындасың Бикешжан *Ә б д е с т е с і* жанында, Бес кесесі қолында, Белдемшесі белінде, Қызыл-бастың елінде Шай қайнатып жүргенде, Сұлтаным, сонда келерсің! (Қобыланды батыр).

ӘБДІ з а т. с ө й л. *Әдді.* Ол да мұны «тентек жиен» деп іштен шыққан ұлы Ес-жаннан кем көрмейтін ана болғандықтан, кел дегенде бармауға *ә б д і с і* болмады (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы). Бұл жолы Нұртаза әдейі дайындап әкелген соң сөйлемеуге *ә б д і* жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері). – Ілиясов жолдас, осы шынында да осылай ма? – деген секілді киме сұрақтар беріп отырды. Рас демеске ана екеуінің *ә б д і с і* жоқ (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ӘБДІРЕ [ир. ایداری] з а т. э т н. *Киім-кешек, әртүрлі бұйымдар салатын ұлкен ағаш сандық, кебеже.* Екеуі *ә б д і р е н і* ашып, жаулықтық ақ нәрсені алады. Шешем тамақ жасайтын адамдай жақсылап жуынды. *Ә б д і р е д е н* таза жаулығын алып кіді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Тең атаулы тегіс шешіліп, *ә б д і р е*, кебеже атаулының бәрінің аузы ашылды (М.Мағауин, Аласапыран.).

ӘБЕҚОҢЫР с ы н. **1. Жадау.** Әбілқайыр осы бей-берекет кездегі *ә б е қ о ң ы р* дастарқанның басындағы мөлтек мәжілістен тоғайып тұрды (Ә.Кекілбаев, Үркер). Әнеш кетісімен Сақыпжамал тігіншілер артеліне жұмысқа кірді. Содан бері екеуі бір үйде *ә б е қ о ң ы р* күй кешіп жатқан (С.Досанов, Екінші өмір). **2. Қоңырқай.** Мынау жаспай тұнжырап тұрған *ә б е қ о ң ы р* алқаптан тезірек шығып кетуге асықты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ӘБЕС [ар. عبث] с ы н. **1. Қате, теріс, ағат.** Сәскеге жайлап күн барды, Уақыт жоқ қысыр кеңеске. Сен жазбай кеткен жырларды Мен жазам десем *ә б е с* пе?! (Т.Молдағалиев, Хаттар.). Кеңесті көпшілікке салушы еді, Кімдердің кім екенін танушы еді. *Ә б е с* сөйлеп, ант атқан тентектерің Бір қараса, оңалмай қалушы еді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Теңіз-ау, сенің долданған Мінезің тентек *ә б е с* тым. Төсіңнен бұлыт торлаған Жағаңа тым әуеспін (С.Мәуленов, Жаңа арна). **2. а у ы с. Ұнамсыз, ерсі, лайықсыз, өрескел.** Сауданың несі *ә б е с*? Адал кәсіп емес пе?! (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). – Ал болысекеңдікі! Оның несі *ә б е с* екен! Жемесе болыс бола ма, тоймаса қарын шыға ма? (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Әбес көрінді [санады]. *Лайықсыз деп тапты, ыңғайсыз деп түсінді.* Айғанша ренжіп

қайтты: жұпыны, жүдеу жандардың ішінде жалғыз өзінің оқшауланып, тап бір айт-тойға баратын кісіше малынып киініп алғаны кенет қыздың өзіне *әбес көрініп* кетті (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Егер теріс көрмесендер, нәрестенің атын осы салтанатты жиында қойсаң деген ұсынысым бар. Менің бұл ойым *әбес көрінуі* де ықтимал (С.Омаров, Тастағы жазу). Ораз Мұхамед жездесінің ұстамсыз мінезін ерсі көрсе де *әбес санамады* (М.Мағауин, Аласапыран).

ӘБЕССИН = е т. *Өрескел көру, қят санау*. Манадан тіке айтуды *әбес сін* іп тұрған келін төте жолға басып: – Қайнаға, қорықпай-ақ қойыңыз, бәрі аманшылық, тек шешей толғатып жатыр еді, мыналар соған жиналған ғой, – деді («Лен. жас»). Ерлік шежіресін ақтарар тек батыр ағаның өзі ғана. Ал Сәкен болса өз ерлігі жайлы айтуды *әбес сін* етін сияқты (Т.Тобағабылов, Жазира).

ӘБЕССИНУ *Әбесін етістігінің қимыл атауы*. Қайтқанша *әбес сін* у мен болды (Ауызекі).

ӘБЕСТЕУ с ы н. *Оғаштау, өрескелдеу, ерсілеу*. Ақбала оны өзі де *әбестеу* сезді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Әбестеу* істеп алма (Ғ.Мұстафин, Шығ.). – Мал тағдырын жапан даланың шөбіне ғана сеніп, сонымен ғана көңіл жұбату *әбестеу* болар еді («Қаз. әдеб.»).

ӘБЕСТІК з а т. *Өрескелдік, қателік, ерсілік*. Сөз басын сонау сұр заманнан суыртпақтап әкеп, біздің мына *әбестігімізге* дейін ақсақалдар ақтарып өткенде де Әтиім ағытылмапты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Ойнап-күлу емес, достым, *әбестік*, Отауында бір шалқиық дәл өстіп! Аздап-аздап еркелеуге болады, Асып кетсең, ол – ақылдың шолағы (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қараш пен Елеусіз тағы да бір *әбестік* жасағанын сезіп, төмен қарасты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ӘБЖАТ з а т. с ө й л. *Абжад*. *Әбж ат* т ы ң есебімен екшегенде, Тарақтың сан-салмағы басып тұрды (Базар жырау, Шығ.).

ӘБЖӘТ з а т. с ө й л. *Абжад*. Басталды әліп, *әбж әт*, би дегендер, Молда ғой момындарды илегендер, Баламды жақсы оқыт, мол-деке деп, Әркімнен келіп жатыр сый дегендер (Н.Оңдасынов, Араб. қаз. сөздік). Мектепке беріп баласын, Көрсетеді шамасын. Біздің де бала шәкірт деп, Таласып жүріп алады Підіяға бұзау, танасын. Баласынан сұрасаң, Әліп пенен *әбж әт* і ң Танымайды қарасын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ӘБЖЫЛАН з а т. с ө й л. *Абжылан* (*ұлкен жылан*). [Өтеген] жолда бір *әбжылан* ы ң айдаһарды өлтіргелі жатқанын көріп, оны атып өлтіреді (Е.Ысмайылов, Ақындар). Ысқырып өрмелеген тау мен тастан, Мен көргем *әбжыланды* сұры қашқан (Жамбыл, Шығ. жин.). Дала аймағында сұр кесіртке мен далалық *әбжыланды* ғана кездестіреміз (Б.Муханов, Қазақст. өсімдік.).

ӘБЖЫЛАНДАЙ с ы н. с ө й л. *Абжыландай*. Көрінген елдің қызын сыртынан саудаға салып, құдалықты судай сапырып жүретін Аралбай Жәукенің іш-бауырына кіре, *әбжыландай* арбай келді (С.Омаров, Дала қызы). Мен сонау айдаһардай ысқырып келген патша әскерінен де, *әбжыландай* жалмаған ақтың солдатынан да қашып көрген жан емеспін (А.Нұрманов, Құлан.). Манас батыр келеді, *Әбжыландай* ысқырып. Батыр Төстік бастады, Беліне қылыш қыстырып, Бұл дүниелік көш құрып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ӘБЖІЛ [ар. *عاجل*] с ы н. *Іске епті, қимылы ширақ, икемді*. Ол көбіне-көп қасындағы сайраншыл *әбжіл* жігіттермен билеп, көңіл көтерді (О.Сәрсенбаев, Сағым). Ол дауға да, жауға да алдырмайтын *әбжіл*, шешен екен (К.Әзірбаев, Аңыз.). // *Тез, шатшаң, жылдам*. Ақ шәйнектің жанында екі пияла тұр екен, бірінші хатшы *әбжіл* қимылдап, өз қолымен шәй құйып берді («Жас Алаш»).

ӘБЖІЛДІК з а т. *Шатшаңдық, жылдамдық, ширақтық, икемдік*. Жастайынан спортпен айналысып өскен шымыр жігіт өзінің кез келген тапсырманы бұлжытпай орындайтын *әбжілдігімен*, шыдамдылығымен көзге түсті (С.Балғабаев, Жұлдыз.). Бірақ Үкіметтен бұрын шетелге астық таситындар *әбжілдік* танытып, базардағы бидай бағасын көтеріп жіберді («Жас Алаш»). Ал барыстар мекендейтін өңірде тұратын халық оны Жебе-Барыс деп атаушы еді, бұл оның жемтігін ұстау үшін оқыс ұмтылып, ытқи секірген кезде оқтай атылатын *әбжілдігі* н дәл сипаттайтын (Ш.Айтматов, Мәңгілік.).

ӘБЗЕЛ' [ир. *ابزال*] з а т. 1. *Ер-тұрман, жүген, ноқта сияқты қайыс бұйымдардың жиынтық атауы*. Әлде мен бабын тауып бақпадым ба? Болмаса жемнен қысып сақтадым ба? Әйтпесе *әбзелдерің* сәнді емес пе? Жібектен тізгініңді тақпадым ба? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сан жорғаны алмадым, Ер аты деп таңдадым, Айыл-тұрман, *әбзелін* Ертеден бастап сайладым (Қаз. ертег.). Жорға жарысында ат жүрісінің әдемілігіне, *әбзелдер* мен спортшы киімінің сәнділігіне де

қосымша ұпай беріледі (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). **2. Құрал-сайман, қажетті жабдық.** Сөйтіп қармағы *әбзелімен* даяр болған соң, Үсен қармағын суға салды (Ы.Алтынсарин, Таңд.). Қора-қопсымен қатар оның айналасы, құрал-саймандар мен *әбзелдер* және басқа нәрселер де зарарсыздандырылады (Т.Телеуғалиев, Мал. қора.). Бау-басқұр – киіз үйдің арқан-жібі, басқұр, құр сияқты *әбзелдері*, жіп-шуы (Қаз. дәст. энцикл. сөздігі).

ӘБЗЕЛ² з а т. с ө й л. **Абзал.** Жерді қармен аралас іле-шала жыртып тастаса, содан *әбзелі* болмас еді (М.Әуезов, Шығ.). – Бәрекелде, *әбзел* сөз! (М.Әуезов, Шығ.). Маған үйіңізге барып беретін артығыңыздан осында берген өз құны *әбзел* (Мың бір түн).

ӘБЗЕЛ³ с ы н. ж е р г. *Сылбыр, шабан, жалқау.* Көк ат желе жүріске *әбзел* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘБЗЕЛДЕ= е т. *Аттың керек-жарағын түгендеп, мінуге әзірлеу, сайлау.* Ғимратыма Құдай берген ақылды, Жаман адам дүниеден қапылды Жарастырып зер шоқтаған тоқымды, Алып келші, *әбзелден* Ғиратты! (Көрұғлы). Жиылыңдар, бозбала! *Әбзелден* мін атыңды Азуы мүжік хан иттер Неден мұнша шатылды? (Жамбыл, Шығ. жин.). Иесі ер-тұрманын *әбзелден*, мұнымен қызды ауылды көп аралаушы еді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ӘБЗЕЛДЕН= е т. *Безендірілу, әшекейлену, қапталу.* [Күміс ердің] тартпасы, таралғысы, өмілдірек, құйысқаны түгелдей күміспен *әбзелденеді* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ӘБЗЕЛДЕНУ *Әбзелден етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аттың *әбзелденуі*.

ӘБЗЕЛДЕТ= е т. **1.** *Атты керек-жарағын түгендеп, мінуге әзірлету, ер-тұрманын сайлату.* Талайлы Нарқұла атты *әбзелдетті*, Шығудың ертең аңға қамын жеді. Жеңіл ер, сайлы сайман, азық алып, Жанына екі-үш кісі жолдас ерді (Батырлар жыры). **2.** а у ы с. *Әдемілету, сәндеу, әшекейлету.* Хан тұқымы жұрттан ерек *әбзелдетіп* бағасын, Емін-еркін жайлап жатыр дарияның жағасын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӘБЗЕЛСІЗ с ы н. *Әбзелі жоқ.* ≈ *Әбзелсіз* қалды.

ӘБЗЕЛХАНА з а т. *Әбзелдерді сақтайтын орын, бөлме.* Әбзел арнаулы *әбзелханада* немесе әрбір жұмыс малының тұсында су тимейтін жерде сақталады (Ә. Әбішев, Мал санитары.).

ӘБЗЕЛШІ з а т. *Ер-тұрман, құрал-сайман, жабдық жасайтын адам.* Әкем *әбзелші* болатын. Кілең қайың қикаларының ортасын-

да көсіліп отырады (Ж.Аяшев, Алақан). *Әбзелшілер* өнімнің өзіндік құнын кеміту мүмкіндігін іздестірмек («Лен. жас»).

ӘБЗИ тат. з а т. **Аға.** *Әбзиге* жетіп, оны есектен домалатып түсіріп жұлмалап, қолдарын созып айқайлап жатқан шал-кемпір, әйелдер, балалар (М.Қуанышбаев, Тайталас). – Өлген адам ба деп шошып тұр едім. Қазғез *әбзи* сіз бе едіңіз? Не күйге ұшырағансыз? – деп құшағына алды (Е.Рахимов, Тентек.).

ӘБИ з а т. ж е р г. **Шеше.** Үйде *әбиім* жоқ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘБИЕШК [ор. объездчик] з а т. с ө й л. *Өзіне бекітілген ұлкен жер телімін үнемі қадағалап қарап жүретін құзетші.* Екінші Петрапауыл үйезінде жеті кісі қазынаның ағашын ұрлап кесті деп *әбиешік* протокол жазған (М.Дулатов, Шығ.).

ӘБИР з а т. **1.** с ө й л. **Абыыр.** Аяңыз, азамат болсаңыз, қорламаңыз мен нашар бишараны. Өлтіріңіз әйтпесе, *әбиірімді* төккенше (Б.Аманшин, Жар мұңы). Алаңқыда *әбиірін* ғана жапқан, үстінде басқа киімі жоқ, шашы дудыраған қарт адам отырды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). **2. Абырой.** «Сабырлық түбі – сары алтын», Бір ашуың бер, Манас! Ат шапқан ауыл біздікі. *Әбиір*, атақ, сіздікі. Көкетай хан кімдікі? Көтерер жол біздікі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Әр жанды алсын Құдай қатарымен, Адыра қалған екен өлең деді. Дейтұғын «ақын Бармақ», Бармақ едім, Әр жерде *әбиірді* алған едім (Айтыс).

Әбиірі көрінді. *Сый-құрметтен айырылды, масқарасы шықты.* *Көрініп әбиірі* түстік жерден, Төрт-бес үй келіп едің маған қашып, Адам ғып ел сәніне қосып едім, Болған соң түбім бірге көңілім жасып (Айтыс).

ӘБИРСІЗ с ы н. с ө й л. **Абыырсыз.** Адамға *әбиірсіз* аса мақтан, Орынсыз осы сөзің, ей, сен айтқан (Айтыс).

ӘБИЯТ [ар. ایيات] з а т. *Өлең жанрының бір түрі.* Ти – Тілімнен шығарып түрлі *әбият*, Си – Сәнаи мәдхна хұрмәт еттім (Абай, Шығ.). *Әбият*, Назым, Ғазел, Бәйіт, Мұхаммас, Мазмұнын көріп едім бірталайдың, Кітаптың, иә қазақтың ұйқасына, Келмеген, кісі бір ыңғайдың (Таубайдың Жүсібі).

ӘБТИЕК з а т. с ө й л. **Әптиек.** Әліппе оқымай *әбтиекке* түсуге, *әбтиек* оқымай Құранға түсуге болмайды (М.Дулатов, Шығ.).

ӘБУЖЫЛАН з а т. с ө й л. **1. Абжылан.** ≈ *Әбужылан* көрдік. **2.** а у ы с. *Ширақ, жүйрік ат.* Басында миуа ағаштың сайрар бұлбұл, Жігіттік өтер, өтер бір қызыл гүл. Қусаң да қос ат алып бір шалдырмас, Қамшылап *әбу-*

жыл а н мінсең дүлдүл (А.Тілеуұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ӘБУТАС з а т. к ө н е. *Үлкен тас. Әбу т а с т а н* үй салып, Қисапты малға қарамай, малдан зекет алушы ед, Елден келіп аралап (Аралбай Оңғарбекұлы // Ақберен).

ӘБҮЙІР з а т. с ө й л. **1. Абиыр.** Қыз жылап айтқан екен барлық сырын, Себебін келе жатқан бүйтіп ұрын. Алдаушы болам ғой деп сенгіш ерге, Жойма деп жалыныпты *әбүйірін* (С.Сейфуллин, Өленд.). **2. Абырой.** Бұрынғы *әбүйірдің* бірі де жоқ, Бұл күнде жасы алпысқа жеткен дейді. Өзінше мешкей атақ ілініпті, Бұл мінез жұртқа тегіс білініпті (М.Дулатов, Шығ.). Әйтеуір *әбүйір* болып, әжесі байғұс тісті бақаланып, қысып-қымтырып жүріп қойдың бір жамбасын сақтаған екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Әбүйір алмады. с ө й л. *Абыройға ие болмады.* Ұлықтың жеңгені түбінде жеңген емес, онымен *әбүйір алмайды* (М.Әуезов, Қараш.).

Әбүйір болғанда. с ө й л. *Құдай жарылқан, сәті түскенде. Әбүйір болғанда* а, жамбастары тақырға тимей, құмдауыттың үстіне түсіп, шандары бұрқ етті (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Япырай, *әбүйір болғанда* мұның құсын баулып бере алсам жарады. Болмаса маскара болғаным ғой деп іштен ойлап отырмын (Ш.Айманов, Қыран.). *Әбүйір болғанда*, үшеміздің де мінгеніміз бір жуас жануарлар боп шықты: құлағына секіріп жатсаң да мыңқ ететін емес (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Әбүйірі ашылды. с ө й л. *Абиыры ашылды.* Бұтымда жеті жылғы қатқан шалбар, Әр жерден *әбүйірім ашылып* жүр. Бақтыбай тау суындай қылтылдап жүр, Буыным бидай орсам сыртылдап жүр (Айтыс). Тақсыр-ай, ордаңызға қалай кірем, Жалаңаш *ашылып* түр *әбүйірім* (Ақын жырлары).

ӘБІ: әбі кіріп, күбі шықты. с ө й л. *Апы кіріп, күбі шықты.* Қойшыбек қонақтарынан бұрын жеткен. Дастарқан жасауға араласып, *әбі кіріп, күбі шығып* жүрген (Н.Сералиев, Құм.).

ӘБІГЕР [ир. *أبگیر*] з а т. *Әуре-сарсаң, әуре, әлек.* Одан соң да бір шатақтар шығып, соның *әбігерімен* жүріп қалдық (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ел не көрсе, мен-дағы соны көрдім, Арман менен қиялдың соңына ердім. Қайтсем елді бақытқа жеткізем деп Бір еріндей мен-дағы *әбігермін* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Қазір ел ішінен біреуді біреу табу қиын. Қазақ жігіттерін майданға алатын болғалы бұл ауылдың ер-азаматы үлкен

әбігерде (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **1. Мазасыз, әуре, беймаза.** Біз көшесіне кіргенде ауыл *әбігер* екен... (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Алқа-қотан мәжіліс, Жастар түгіл көрілер. Әлде неге асығыс, Әлде неге *әбігер* (М.Әлімбаев, Лирика). **2. Абыр-сабыр, қарбалас.** Әйелдер сиыр сауып, ас қамдап *әбігер*, еркектер кешкі салқында бас қосып, әр жерде шоғырланып әңгіме-дүкен құрады (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жұбайлар шыдап әлі көр, Уақыт ұзақ, өкінбе... Дабырлап жұрттар *әбігер*, Өзеннің арғы шетінде (М.Мақатаев, Шығ.). Барлық пәтерлерде бүгін *әбігермен* қатар, күлкі, қалжың, қуаныш та көп (М.Әуезов, Абай жолы).

Әбігер болды. *Әлекке түсті, әуре болды.* Жағаға жақындап барғанымда жұрт түгел айқайлап, *әбігер болды* да қалды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Жұрттың бәрі тойға әзірленіп *әбігер боп* жатыр (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Байеділді қайта жұмсап едім, ол Рамазанды әскерге жүргіземіз деп өздері *әбігер болып* жатыр екен, Ғайниды жолықтыра алмадым деп қайтып келді (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.).

Әбігерге салды [түсірді]. *Әуреледі, әлек етті.* [Еламан] қолғабын іздеген боп, аяқ астынан үйдің ішін *әбігерге салды* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мазалай бер, мазала, Тыным берме. *Әбігерге сала* бер, ұрын кел де. Желпіп жібер шаттықтың шәйісімен, Бүкіл мына ғаламның мұңын бер де (М.Мақатаев, Шығ.).

Әбігерге түсті. *Әуреленді, әлек болды.* Назымның тұрмысқа шыққалы жүргенін енесі естіп, *әбігерге түсіп* жатқан көрінеді (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Әбігер етті [қылды]. *Әуреке салды, әуреледі, әуреке түсірді.* Өткен жетінің оқиғасы титықтатып, әбден *әбігер еткен* Кузьменко бүгінгі түнді де мазасыз өткізген еді (К.Тоқаев, Тасқын). Ах, нәлет атқыр соғыс. Қан майданда біз ғана талықсып жүрміз бе десек, ел-жұртты да *әбігер еткен* екенсің ғой (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Мына хабар бізді әп-сәтте *әбігер қылды* да жіберді («Қаз. әдеб.»).

Әбігер шекті. *Бейнетке түсті, азап көрді.* От жағып, сүтін пісіре алмай, күйе-күйе болып, көздерін түтін шалып, *әбігер шегіп* жүргені (С. Мұқанов, Аспаз).

Әбігерін шығарды. *Мазасын алды, әуреледі, әуреке салды.* Енді жездем ояздың *әбігерін шығарды* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Әбігері шықты. *Мазасы кетті, әуреке түсті.* Бұрын, ояз елге шыққанда, жездемдердің

әбігері шығады екен. Күнде бірер сағатта шабақта болса бір нәрсе ілініп тұратын еді, бүгін түс ауғанша түк түспеді. Суды кешіп барып анда-санда бір қараумен *әбігері шықты* (Мың бір түн). Орталарындағы ат басындай Күнтуған там салып, *әбігері шығып* жатқанда қарап отырмас, түге, келер. Қолқабыс етер (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.).

ӘБИГЕРЛЕ = е т. 1. *Әуреге салу, әурелеу, мазалау*. Бұлардың бір үлкен қонағының үстінен шығып *әбігерледімау*, шамасы (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қиялдаған жақсы-ақ, тек соның өмірімен қабыссын, әйтпесе босқа *әбігерлейді* (М.Иманжанов, Менің махабб.). 2. *Тынышын алу, ығыр қылу*. Қит етсе «ақы» сұрап, *әбігерлейді*. Әкесі оның бұл мінезін жоюдың орнына өршітіп, өмірін екі етпейді (М.Иманжанов, Көк белес).

ӘБИГЕРЛЕН = е т. 1. *Әуреге түсу, әлек болу, әурелену, әлектену*. Ауыл-ауылдың еркек-ұрғашысы базардағы жұрттай қарбаласып, әртүрлі жұмыспен *әбігерленіп*, тыста жүр (М.Әуезов, Қараш.). Келіншектер мен қыздар бір қымыз әкеліп, бірі дастархан жайып, *әбігерленіп* жүр (Ә.Қайырбеков, Әңгім.). Әскері *әбігерленіп* дайындалып жатқанда Самарқандты алған Мұқамет-Жөкінің сыйлыққа жіберген көші жетті (І.Есенберлин, Алмас.). 2. *Абыржу, асып-сасу, мазасыздану, мазасы кету*. Ең алда Қанат келе жатыр. Қасындағы балаға әлденені дамылсыз сөйлеп *әбігерленіп* келеді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Бір минутке сөзіңізді бөлуге бола ма, жолдас сержант? – Не боп қалды – *әбігерлене*, түсін суыта сұрады ол менен (З.Шашкин, Өмір.). Әскерді көрсе, *әбігерленетін* ауылдың әдеті ғой (Б.Майлин, Шығ.).

ӘБИГЕРЛЕНДІР = е т. *Абыржыту, әбігерге салу, әлекке түсіру*. Бұл жолы барлауға Жүсіп Жанбосынов кетті. Оның айтып келген хабары жұрттың бәрін *әбігерлендірді* (М.Қаратаев, Далада.). Паровоз станцияға жақындай бере, жолаушыларды қуанта *әбігерлендірді* (Д.Әбілов, Арман.). Бұл жайсыз хабар милиция бөлімшесінің қызметкерлерін қатты *әбігерлендірді* («Қаз. әдеб.»).

ӘБИГЕРЛЕНУ *Әбігерлен етістігінің қимыл атауы*. 1. *Әурелену, әлектену*. Төменде біреулер ағаш күрекпен, біреулер тақтай кесінділерімен, енді біреулер жалаң қолымен өртке қар шашып *әбігерленуде* (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Балауса мен Сапақтың қосшы жігіттері құсық жуып *әбігерленуде* екен (Ф.Слапов, Дөң асқан). 2. *Мазасыздану, абыржу*. Ашулануды да, асығуды да, *әбігерленуді* де

білмейтін, ойы да шабандау бала болады (С.Көбеев, Орынд. арман).

ӘБИГЕРЛЕУ *Әбігерле етістігінің қимыл атауы. ≈ Әбігерлеуге ыңғайсызданды*.

ӘБИГЕРЛІК з а т. *Абыржушылық, мазасыздық, әурешілдік*. Сойдактің көпке келіп араласып, көптің беті қалай бұрылса, бұ да солай бұрылды, айғайға басып, *әбігерлікті* күшейте түсті (Ф.Мұстафин, Өмір не өлім). *Әбігерлікпен* өткізіп Күндізін де, түнін де, Екі-үш күндей күткізіп, Бір күні соқты іңірде (С.Мұқанов, Замандас.). Кәрі шешесіне, төрт ұлына кезек жаутандап, біреуі жарылып кетпесе еді дегендей *әбігерлікте* (Ф.Мүсірепов, Шұғыла.).

ӘБИГЕРСІЗ с ы н. *Аспай-саспай, абыржу-сыз, абдыраусыз*. Мектептегі емтихандар өздерінің тәрбие және білім берудегі рөлін шын мәнісінде атқару үшін оларды өткізуге іскерлікпен, *әбігерсіз*, асып-саспай әзірлену қажет («Қазақст. мұғ.»).

ӘБИГЕРШІЛ с ы н. *Мазасыз, тынымсыз, беймаза*. Бір-екі штрихтың арқасында шүйкедей ғана *әбігершіл* кемпір Платониха әпкей де қайта тіріліп келгендей болады («Қаз. әдеб.»). Көш-қоны көп осынау *әбігершіл* елдің ермегі көп емес (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

ӘБИГЕРШІЛІК з а т. 1. *Әурешілік, әлек болушылық*. Қонақ қамымен жүрген жүріс, *әбігершілік* бола ма! – деді Кузьменко (К.Тоқаев, Тасқын). 2. *Мазасыздық, тынымсыздық*. Қазық қағып үйін бастырып, әйелдер шулап, бір жағынан балалар жылап, ауыл *әбігершілікке* ұшырады (Х.Әбішев, Аспан сыры). Ханафия жиі-жиі «жолға шығып» кетеді. Ондайда үйдің ішінде әлде бір *әбігершілік* байқалатындай (З.Шүкіров, Отты өткел.). 3. *Аласапыранға түсушілік, абырсабырлық*. Баяғы отызыншы жылдарда колхоз жана құрылып, ел ішінде *әбігершілік* туып, бірі атқа мініп, тауға қашып, енді бірі қазақ арбасын шиқылдатып, Павлодар көшкені әлі есінде (З.Шашкин, Сенім). Бұл ауылдың кешелі-бүгінгі әжептәуір *әбігершілігі* осы ақ тоқалдың ерекше бір қам жасауына байланысты еді (Ә.Көшімов, Лашын.).

ӘБІКӘУСАР [ир.+ар. آب كوثر] з а т. *Кәусар суы*. Кей жаманның сөзі бар, Бізғары қатты ащы удан. Кей жақсының сөзі бар *Әбікәусар* бал судан (Базар жырау, Шығ.). Панасын бір басымның таба алмадым, Мұңымды келіп бұрын шаға алмадым. Біздерге раушан жүздің *әбікаусар*, Жылында бірер көріп қана алмадым (Қ.Қуанышқалиұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ӘБІЖАТ з а т. с ө й л. *Абжад*. Сен-ақ оқы әліп пенен *ә б і ж а т т ы*, Мұрның «әліп» болғанда, қасым «мәт-ті» Көкірегім – кітап сөзі, тілім – құран, Мен сенен үйренбеймін шариғатты (Бес ғасыр.).

ӘБІЛЕТ [ар. *إبليس*] з а т. 1. д і н и. *Жын-шайтан, ібіліс*. Ажал қуып дүниені, *Әбілет* – жынның күші асып, Түтін мен шаң түнегі Аспан, жерде тұтасып (Ж.Қыдыров, Сәуір.). Нан қадірін кетіріп жүрген кім арамызда? *Әбілет* басқан қайсың? (Р.Токтаров, Ғасыр наны). 2. а у ы с. *Жексұрын, жұқсыз, оңбаған*. Жабай сорлының міндеті кісиде болып жатыр ғой, оны қайтеміз? – деді. – Мынау *әбілет* шал ма сенерің? – деп, Талтаяққа ызамен қарады (Ғ. Мүсірепов, Оянған өлке). Телефон соғылғанда екінші рет, Алғашқыдай лыпылдап тұтпай ізет. Тышқансың ба, ей, боршалап тастайын ба? – деп ақырды: – Сөйлеме сен *әбілет* (С.Сейтенов, Бойжеткен.). Сазамбай: – Ой, *әбілет*, ой, әбілет, – деп Оразға сыбырлаған болады, жаңғырыққан күлкі естіртпейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Әбілет басты. *Жын соқты, қара басты.* *Әбілет басқан* елерме, Сөзге жуық келер ме? Түзу сөзге сенер ме, Түзелмесін білген ез (Абай, Тол. жин.). – Ой, *әбілет басқыры* ынжық, жарбандап қайда зытып барасың? (З.Жәкенов, Таң самалы). Мені *әбілет басып*, әлгі үш шарттың бірде-бірін орындамаппын (Ә.Табылдиев, Қой бағу.).

ӘБІЛХАЯТ: *әбілхаят суы.* д і н и. *Абылхаят суы*. Баяғы заманда Құдай атаулы мәңгібақи жасау үшін *әбілхаят суын* ішкелі мұхитты сапырғанда, тереңнен көпіршіп көк запыран көтеріледі (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Ақындықтың *әбілхаят суын* ішкен өлімді жеңген, мәңгі тірлік тапқан Абайдай дана даңғыл ақын тарихтағы өз мүшелін жүз жылдан қайырмақ (М.Әуезов, Шығ.).

ӘБІНАУАТ з а т. ж е р ғ. *Дәу сары қауын*. *Әбінауаттың* суы төтті болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). *Әбінауат* сулы келеді, ауыр болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘБІРЕ: *әбіре сымдай есілді.* *Емін-еркін созылды, жазылды, көсілді.* Күн төбеден аумай-ақ, Түзеді бурыл шабысты... Төрт аяғын көсілді, *Әбіре сымдай есілді* (Қобыланды батыр).

ӘБІРЕТ з а т. с ө й л. *Ғибрат*. Сонда атасы айтты: – Олай болса, шырағым, ол кішкентай жәндіктер саған *әбірет* (Ы.Алтынсарин, Таңд.).

ӘБІРЖУ с ө й л. *Әбіржі етістігінің қимыл атауы.* Жүзінен *әбіржу* мен шаршағандықтың ізі байқалады (Д.Исабеков, Мазасыз

күн.). Мақта терім науқаны басталғаннан кейін аздап *әбіржу* болмай іләжі жоқ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘБІРЖУШІЛІК з а т. с ө й л. *Абыржушылық*. Біздің бастық *әбіржушілік* дегенді білмейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘБІРЖІ= е т. с ө й л. *Абыржы*. Ән шырқалған үй әрі қуанып, әрі *әбіржі* ді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). *Әбіржі*п жүрген әйелін көріп, Ермекбайдың оған енді жаны аши бастады (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Ауру қыздың жанында күні-түні сарылып *әбіржіген* қарт үндемей томсырайып менің жанымда тұр (Мың бір түн). *Әбіржіңкіреп* тұрып, ақыры іздегенін тапты (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ӘБІРЖІТ= е т. с ө й л. *Абыржыт*. Осының бәрі аз болғандай «Екпіндіні» топан су қаптап, халықты біраз *әбіржітін* тастаған (Ә.Жылқышиев, Мешін.). Мен ағаш шарбақпен қоршалған бір қабат аласа үйге жеткенімде қыздырылған темір табақтай дөңгелек күн жұртшылықты күні бойы *әбіржіткеніне* ұялып, енді сол қызбалығы үшін кешірім сұрағандай ағаш-ағаштың арасынан сығалай қарап, ұясына қызара батып бара жатыр еді (Д.Исабеков, Таңд.). Кейбіреуіне рұқсат етсең, қайсы бірі сенің рұқсатыңды керек те етпейді, партығын атып ұрады да тартып тұрады. Міне, мені *әбіржіткен* осы жайлар (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.).

ӘБІРЖІТУ *Әбіржіт етістігінің қимыл атауы.* Күні бойы *әбіржітуден* болды (Ауызекі).

ӘБІ-ТӘБІ ү с т. 1. *Орташа, шамалы*. Қызыл етікті сұлудың қасында *әбіт әбі* ілесіп жатқан жігіт те оң жағынан кеп-келісті (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Жасыратыны жоқ, кейбір композиторларымыздың өлеңге талғамы да *әбіт әбі* ғана («Қаз. әдеб.»). 2. *Жайбарақат, мамыражай*. Осындай *әбіт әбі* жарасымды күйде отырғанда бесіктегі нәресте шар етіп, оқыс жылап еді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ӘГӘР шы л. с ө й л. *Егер*. *Әгәр* кетсең, шырағым, Жалғыз бала, қарағым, Сауырысы шұбар жорғадан Екі жүз жорға берейін (Қыз Жібек). *Әгәр* тілін алсаңыз, Бірі қалмас кісіден. *Әгәр* тілін алмасаң, Бықсып шіріп ішінен (Абай, Тол. жин.). Бұл қызға жаққан екен жазылған хат, Еншалла, болады екен көңілім шат! Бұлтарып басқа орынға кетер еді, Жек көріп, *әгәр* мені ойласа жат (Ә.Найманбаев, Шығ.). Осылар не болмаса білмеген жан, *Әгәр* білсе, көңілі өрлеген жан, Бар екен бір

ғаламат ойларында, Қалайша кеуделерін сүйреген жан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘГӘРӘКІМ шы л. с ө й л. *Егерде.* *Ә г ә р ә к і м* қарсылық айтамын деуші болса, мынау жерге шықсын да, бұл былай емес деп қауым алдында дәлелін айтып берсін (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.). Көлік тапсаң кетерсің. *Ә г ә р ә к і м* кете алмай қалсаң, мына бір төбесіне шөп үйілген қораға кел (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). *Ә г ә р ә к і м* нысанаңыз байлық болса таңдаған Құлдығым бар, ұлы ханым, Күйеу балаң мен болам! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӘГӘРДА шы л. с ө й л. *Егерде.* Шырағым, қатарыңмен қатар жүрсең, – Онда сен қарт еңбегін қайырғаның! *Ә г ә р д а* ақпа құлақ ақымақ болсаң, Қайтейін, белді болсын майырғаның (О.Шораяқов, Жастарға өсиет). *Ә г ә р д а* айырыларын білсе атасы, Бір сағат жібермейді көзі қиып. Таң жақындап ағарып қалған екен, Шаһзада ұйқтап алды біраз ұйып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Халқына осылайша бұйрық қылған, Бақшаға еркек жыныс адам бармас. *Ә г ә р д а* жазатайым бара қалса, Сол жерде дереу ұстап алынар бас (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘГӘРКИ шы л. с ө й л. *Егер.* Келсе *ә г ә р к и*, сақалыңды сақтағың, Жөн болады аузыңды баққаның! (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Ә г ә р к и* мен соғысқа аттанып, сонда шәйіт боп кетсем, мысалы... мыналардың күні не болмақ? (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Мұқажан *ә г ә р к и* тірі қалмасам, еліме, Отаныма хабарлар деп, сондағы кішкентай жан ашыр достарына өз адресін беріп жүретін («Қаз. әдеб.»).

ӘГЕНТ з а т. с ө й л. *Агент.* Бұл иттің баласы да қаршадайынан бізге дұспан боп, генудің *ә г е н т і* боп туған болар ма? (С.Мұқанов, Қайран ұйқым.). Әртүрлі фирмалардың *ә г е н т т е р і* бас қосты («Жас Алаш»).

ӘГЕР шы л. с ө й л. *Егер.* Ішінде темір құрсау құрыды амал, Еңбекші жойылмаса жерден *ә г е р*, Ертең-ақ күнім туып, азат болып, Басыма нұр шырағы мәңгі жанар (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ӘГЕРШЕ шы л. с ө й л. *Егерде.* Ақ патша кендік етсе дәулеті көп, *Ә г е р ш е* тарлық етсе нәубеті көп. Жүзінде жеті ықлымның ұлығ патша, жетерлік бұ ғаламат құрметі көп (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ӘГҮРШК [ор. огурчик] з а т. ж е р г. *Қияр.* Бұл жерде *ә г ү р ш і к* жақсы өседі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘДДІ [ар. ددی] з а т. *Әл-дәрмен, шама, қиу-қуат.* Осылай айтпасақ *ә д д і м* жоқ, – деп Абай ызалы, қатқыл үнмен Көкбайға аса наразы бо-

лып сөзін аяқтады (М.Әуезов, Абай жолы). Дала жұрты өзін қатты құрмет тұтады. Құрмет тұтпасақ *ә д д і* бар ма? (М.Қаратаев, Далада.). Абай осы нұсқадан аударған. Әрине, ол Гегенің оригиналын білмеген. Бұл арада Абайдың аудармашы ретінде сезімталдығына қайран қалмасқа әсте *ә д д і*ң *і з* жоқ! (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Әддін білді. *Күшін шамалады, шама-шарқына қарай істеді.* Қанденге бір ит кездей боп Деді: «*Ә д д і*ң *д і б і л с е*ң *ш і*, Пілмен ұрысар сиқың жоқ, Мазақ болмай қой, көрші!» (Абай, Тол. жин.). Кейбіреу көтереді мұрнын көкке, *Ө з ә д д і*н *ө з і б і л г е*н адам көп пе? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Әддінен асты. *Шектен шықты, тиісті межеден асты.* Бұл ұрыс қатты болды *ә д д і*н *е н а с ы*п, Қылыштан су орнына қандар шашып (Бабалар сөзі). Қой дегенді түсінер Дәрмен бе, тіпті *ә д д і*н *е н а с т ы* («Жас Алаш»).

ӘДЕБИ [ар. أدبی] с ы н. **1.** *Өнердің бір түрі ретіндегі әдебиетке қатысты.* Әдебиетке аңсаушы көбейсе, әдебиеттің қадірін білуші, көтермеші, қолдаушы табылса, *ә д е б и* сөздер, айтыс талас, бәйге, сын сықылдылар баспа-сөзде кең орын алып, әдебиет майданы ашылса, жазушыларымыз, ақындарымыз бәрі бірдей «Ломоносов», я тілмаш болып кетпей, әдебиет қызметіне де берілсе, сонда қазақ әдебиеті тезірек өркендер еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Республикалық, облыстық газет бетінен бірыңғай, саяси, ресми хабардан, өндірістің, ауыл шаруашылығының көрсеткіштерінен өзге материал оқи алмай келген жамағат «Қазақ әдебиетінің» бетіндегі *ә д е б и*, мәдени, тарихи, рухани тақырыптарды зор сағынышпен қарсы алған еді («Қаз. әдеб.».). Әлбетте, *ә д е б и* салада саралау, тақырып таңдау – қаламгер атаулының төл ісі, кіріптарсыз үлесі («Қаз. әдеб.».).

2. *Әдебиеттануға қатысты, осы ғылым саласымен байланысты.* Міндетті түрде адам образдары ашылуы керек дейміз. Бірақ ғылыми идея, көбінесе *ә д е б и* нормаларды көлегейлеп кетеді («Қаз. әдеб.».).

Әлемдік эстетикалық ойдың корифейлері Аристотельдің, Гегельдің, Чернышевскийдің зерттеулерінде де әдеби әдіс деген термин қолданылмайды (Р.Нұрғалиев, Күретауы). **3.** *Әдеби шығармаларға қойылатын талаптарға және әдеби тілдің нормаларына сәйкес.* Тағы да бір балам бар еді, өліп қалды, – деп Мәскеудегі *ә д е б и* орысша таза тілмен жауап берді (С.Шаринов, Шығ.). Қарапайым сөздер *ә д е б и* сөздердің сарқылмас көзі болғандықтан, әдеби тіл

өз қорын қарапайым сөздерден алып отырады (Қазіргі қаз. тілі). Бұл қаулы бойынша *ә д е б и* киносценарийлер жазу, киноматографиялық туралы нақты шараларды жүзеге асыру үшін арнаулы үкімет комиссиясы құрылды (Құдайқұлов, Оқу киносы.).

Әдеби байланыс. *ә д е б.* *Ұлттық әдебиеттер арасындағы көркемдік дәстүрлер жалғастығы, ықпалдастығы. Ә д е б и б а й л а н ы с* нысандары жазушының қалыптасқан әдеби дәстүрлерге табан тіреуінің нәтижесінен, сондай-ақ тамырлас әдебиеттердің арасындағы типологиялық ұқсастықтан туындайды (Әдебиеттану термин.). *Ә д е б и б а й л а н ы с* жалпы ұлттық әдеби процеске, онда жаңа көркемдік ағымдардың пайда болуына ықпал етеді (ҚҰЭ).

Әдеби қызметкер. *Баспа қызметкері.* Мен, *ә д е б и қ ы з м е т к е р* деген лауазымым бар корректор едім (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). «Естелік» дейін десем, ол отбасында отырып өткен-кеткенді еске түсіретін шалдардың шаруасы болып кетер, «очерк» десем, қара мақалаға ұқсар да, мына күпиген *ә д е б и қ ы з м е т к е р д і*ң алдында беделім түсіп қалар деп ойладым (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

Әдеби мұра. *ә д е б.* *Көркем әдебиеттің, сөз өнерінің өткен дәуірден қазіргі заманға жеткен туындылары.* Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу *ә д е б и м ұ р а* ны дұрыс меңгеру мәселелері қазіргі ірі міндеттерімізден саналатыны даусыз (М. Қаратаев, Туған әдеб.). Олардың жоғары идеалы *ә д е б и*, саяси *м ұ р а* л а р ы, аңызға айналған қайталанбас өмір жолдары, іс-әрекеті – бүгінгі ұрпақты тәрбиелеудің сарқылмас қайнар бұлағы («Қазақст. әйелдері»). *Ә д е б и м ұ р а* ең алдымен өзгеше тұрпатты тарихи, көркемік құжат ретінде халықтың мәдени қазынасы болып есептеліп, бүгінгі ұрпақты ілкі буынның жан жүйесінен, рухани әлемінен хабардар ететін бірден-бір ескерткіш ретінде танылады (Әдебиеттану термин.).

Әдеби орта. *Әдеби шығармашылықпен айналысатын адамдардың бір-бірімен әрекет етуін жүзеге асыратын әлеуметтік жағдай.* Александр театрына бір емес, бірнеше драма жазып актер қауымымен жақын танысып үлгерген желөкпелеу жас жігіт өзінің жеңіл-желпі әзіл-қалжыңымен, әсіресе, аяқасты ауырып салма ұшқырлығымен сол кездегі *ә д е б и о р т а* да бірден көзге түседі, елдің назарын аударады. Алайда алдына қойған ешқандай мәнді мақсаты жоқ, дарақылау дарын бар ғұмы-

рын дастарқан басында өткізеді (Қ.Мырза-Әлі, Жазмыш.).

Әдеби өмір. *Қоғам мен адамның әдебиет аясындағы тіршілігі, әрекеті.* Ұлттық әдебиетіміздің түрлі мәселелері жайлы С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, І.Жансүгіров, Ф.Мүсірепов [___] т.б. өз ойларын ортаға салып, әдеби өмірде белсенділік танытты (ҚҰЭ).

Әдеби процесс. *ә д е б.* *Белгілі бір дәуірде сонымен қатар ұлттар мен елдердің, аймақтардың, әлемнің құллі тарихи кезеңдерінде өмір сүріп келе жатқан әдебиеттің тарихи заңды қозғалысы. Ә д е б и п р о ц е с с* – адамзаттың эстетикалық, рухани құндылықтарының толығының тарихы (Әдебиеттану термин.). Әдебиет сыны – аса күрделі сала. Оның негізгі зерттеу объектісі – көркем әдебиет, *ә д е б и п р о ц е с с* (ҚҰЭ).

Әдеби сын. *ә д е б.* *Көркем шығармаларды талдап, баға беріп, олардың идеялық-көркемдік мәнін, әдеби процесітегі алатын орнын анықтайын әдебиеттану ғылымының негізгі бір саласы. Ә д е б и с ы н* сөз өнерінің бүгін таңдағы даму жолдарын анықтауға атсалысады. Біздің қазіргі *ә д е б и с ы н* тәжірибемізде, әсіресе эстетикалық талдаудың ақсап келе жатқандығы белгілі! (М.Қаратаев, Туған әдеб.). *Ә д е б и с ы н* да көркем шығарманы бағалаудың жолдары, тәсілдері, шарттары бар (ҚҰЭ).

Әдеби тіл. *л и н г в.* *Ауызша және жазбаша түрде қызмет ететін жалпыға бірдей міндетті, дәстүрлі нормасы мен стильдік тармақтары бар жалпыхалықтық тілдің екішелген, өңделген түрі.* Қазақ *ә д е б и т і л і* – халық тілінің стильдік тармақтары сараланған жоғары формасы (ҚСЭ). Қазақ *ә д е б и т і л і* не етенелігі жоқ аффрикат *ч*, *дж* дыбыстары – Шығыс Түркістан қазақтары тіліне тән ерекшелік («Қаз. тілі. әдеб.»). *Ә д е б и т і л* – көркем әдебиеттің, ғылымның, білімнің, бұқаралық ақпарат құралдарының, ресми, іскерлік қатынастардың тілі, сол тілде сөйлейтін халықтың ұлттық қатынас құралы (Әдеб. термин. сөздігі).

Әдеби шығарма [туынды]. *а) Белгілі бір мақсаттағы, әдеби тілде жасалған әдеби шығармашылық әрекетінің нәтижесі, әдеби ізденістің, еңбектің жемісі.* Әдебиет теориясы әдебиеттің болмысы мен бітімін, *ә д е б и ш ы ғ а р м а* ның сыры мен сипаты, әдеби дамудың мағынасы мен мәнін байыптайды (ҚҰЭ). Текстология – *ә д е б и т у ы н д ы* л а р д ы ң мәтінін зерттеп танудың принциптер мен әдістерін анықтайтын арнаулы ғылыми пән (ҚҰЭ). Әдеби сын

ә д е б и ш ы ғ а р м а л а р ғ а пайымдаулар жасап, түйінді пікірлер айтады (Әдебиеттану термин.). ә) *Көркем әдеби шығарма*. Әр ә д е б и ш ы ғ а р м а л а р д а кездесетін образдар... бір белгілі қоғам дәуіріндегі таптардың немесе бірнеше топ кісілердің мінезін, қылығын және т.б. қасиеттерін жалпылап бейнелейді (М.Мұқанов, Бақылау.). Анахронизм – ә д е б и ш ы ғ а р м а д а өткен дәуірді бейнелегенде одан кейінгі уақытта болған оқиғаны, кейін пайда болған заттарды немесе ә д е б и ш ы ғ а р м а д а кейінгі кездерге тән сипат белгілерді байқамай не әдейі бір мақсатпен келтіру (Әдебиеттану термин.). Тексті көз, көңіл жіберте оқыту – көркемдік эстетикалық мақсаттарды жүзеге асыру, оларға ә д е б и т у ы н д ы н ы терең қабылдату деген сөз («Қазақст. мект.»).

Әдеби шығарма тілі. ф и л о л. а) *Әдеби тілде жасалған туындылардың тілі*. Ә д е б и ш ы ғ а р м а т і л і н зерттеп танитын саланың бірі – текстология (ҚҰЭ). ә) *Көркем әдебиет тілі*. Ә д е б и ш ы ғ а р м а т і л і – көркем әдебиет шығармаларының тілі, өмір шындығын, бейнелеуші, әйгілеуші, мінездеуші тіл (Әдебиеттану термин.).

Әдеби шығармашылық. *Шығармашылықтың әдеби тілде жасалған туындыларды тудыруға негізделген түрі*. Әдебиет теориясы зерттеу нысандарының бірінші топтағы зерттеу объектілеріне әдебиеттің адамзат қоғамы өміріндегі ролі, жалпы өнер, мәдениет жүйесіндегі орны, ә д е б и ш ы ғ а р м а ш ы л ы қ т ы ң тұтас болмысы [_ _] жатады (ҚҰЭ).

Көркем әдеби шығарма. *Көркем тілмен жазылған әдеби туынды*. 16 ғасырдан бастап астрономиялық күнтізбе жинақтары жыл сайын жарияланып, оған қосымша ретінде әңгіме, әзіл-өлеңдер енгізілген. Кейін мазмұнды *көркем әдеби шығармалардың* топтамасын «альманах» деп атай бастаған (ҚҰЭ).

ӘДЕБИЕТ [ар. أدبيات] з а т. <лат. Literatura> **1.** *Қандай да бір халықтың, кезеңнің немесе бүкіл адамзаттың ғылыми, көркем, философиялық және т.б. туынды шығармаларының жиынтығы*. Адам баласының тұрмысының әм дүниеге қарасының өзгергеніне қарай *ә д е б и е т т е* өзі туып дүниеге таралғаннан бері талай түрге, талай жайға, талай ағынға түсті, талай дәуірге түсті (С.Сейфуллин, Шығ.). Көңілмен бүгінгі *ә д е б и е т і м і з д і*ң беттерін кезіп, Қасымбек, Ақымбайлардың қатарына қоятын тұлғалар іздедім (М.Әуезов, Шығ.). Ғылым, мәдениет, *ә д е б и е т*, өнер тағы басқа аспектілер көбінесе

елдің экономикалық шама-шарқына байланысты («Қаз. әдеб.»). **2.** *Сөз, тіл арқылы көркем бейнелер жасайтын өнер түрі*. Бесінші – нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері. Бұл сөз өнері болады. Қазақша – асыл сөз, арабша – *ә д е б и е т*, еропаша – литература (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қазақтың өткен күндегі бір байлығы *ә д е б и е т* болса, екіншісі – ән-күй (М.Әуезов, Шығ.). Тілімізде, *ә д е б и е т і м і з д е*, архитектурамызда, қоғамдық ойымызда, салт-санамызда осы ұзақ ауыс-күйістің куәлігі көп («Қаз. әдеб.»). **3.** *Бір халықтың, ұлттың әдебиет өнеріне қатысты шығармаларының, туындыларының жиынтығы*. Қазақ *ә д е б и е т і н і*ң негізін халық әдебиеті құрайды (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Сондықтан да өзге-өзге емес, сол Колумбия университетінің өзінде жоғарыда біз атап өткендей, өзбек *ә д е б и е т і* мен қазақ *ә д е б и е т і н і*ң ауызша үлгілері, ескі эпостары туралы екі американдық жастары ғылым дәрежесін ала диссертация қорғасыпты (М.Әуезов, Шығ.). Арнау XVIII ғасырда орыс *ә д е б и е т і н д е* алдымен мадақтау мақтау, өсиет маңайында болды (Әдеб. термин. сөздігі). **4.** *Гуманитарлық ғылымдар санатына жататын пән атауы*. Қазақ тілін, қазақ *ә д е б и е т і* н, қазақ тарихын ғылым есебінде, пән есебінде қатарға қосқан да осы институт (М.Әуезов, Шығ.). Қазақ тілі мен *ә д е б и е т і* н ең басқа пәндердің оқулықтары орысша нұсқасынан аударылады («Қаз. әдеб.»). Қазақ *ә д е б и е т і* мен қазақ тарихы жөнінде де *ә д е б и е т*, тарих кафедраларының да істеген маңызды істері көп (М.Әуезов, Шығ.). **5.** *Ғылым немесе білім саласына, мамандыққа қатысты шығармалар жиынтығы*. Аннотацияда шығармаға баға беріп, автор туралы мәлімет келтіруі, кітаптың немесе жекелеген мақаланың жазылу тарихын қамтуы, *ә д е б и е т т е р г е* және т.б. деректерге сілтеме жасауы да мүмкін (ҚҰЭ). Географиялық *ә д е б и е т т е* бұл таудың атын Іле сыртындағы Алатау дейді (С.Мұқанов, Саяхат.). Тақыр бас, құс мұрын, алақандай көзілдірігінің ар жағындағы қысыңқы шегір көзін ешкім тетіктемейтін мысқылшыл профессор ә дегеннен-ақ; – Саурықов, сәл енгіңді басшы. Оқулықтан басқа қандай *ә д е б и е т* оқыдың? – деп мүдірткені (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Бүгін емтиханға қажетті *ә д е б и е т т е р д і*ң бірсыпырасын конспектілеп көңілді тұрған (Ә.Әлішев, Бәйтерек.). **6.** а у ы с. *Баспа өнімдері*. Кітапхана коллекторлары да көпшілік кітапханаларын және жеке адамдар-

дың меншікті кітапханасын жаңа *әдебиеттер мейіні* толықтыруға көп жұмыс істеді («Соц. Қаз.»). Арсыз жау бұл қалаларды басып алғанда кітапханаларды жойып, ондағы *әдебиеттерді* көшеге шашып тастаған еді (Н.Көшекбаев, Қарулас. дос.).

Арнайы әдебиет. Белгілі бір ғылым, білім саласына немесе оның жекелеген мәселелеріне арналған әдеби шығармалар жиынтығы. Арнайы әдебиетте олар көне (европоидтық) антропологиялық түрі деп айтылады (Тарих).

Ауыз әдебиеті. Филол. Ауызша шығарылып, ауызша тараған көркем әдебиет туындыларының жиынтық атауы. Қазақ қайырымды, кең, меймандос, зерек, ақылды жұрт. Ауыз әдебиеті, музыкасы бай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақ ауыз әдебиеті өлең, ертегі, мақал-мәтелдер, батырлық және проза-эпос дастандар, айтыстар, толғау т.б. сияқты 40-тан астам түрге бөлінеді («Қаз. әдеб.»). Аллегория ауыз әдебиетінде шешендік сөздерде, тақпақ өлеңдерде толғау, термелерде жиі кездеседі (З.Қабдолов, Өлең сөз.).

Әдебиет сыны. Әдеб. Әдебиеттің сыйны жалпы әдеби процестің, жеке-жеке әдеби құбылыстың сыр-сипатын дер кезінде бағалап отыруға тиіс (Әдебиеттану термин.). Нағыз ғылыми сынның кейде көмекші ғана емес, әдебиетті белгілі бір нысанаға жетелейтін көсемше болып кететін кездері әдебиет сыйнының тарихында көп ұшырайды (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Әдебиет тарихы. Әдеб. Әдебиеттану ғылымының әдебиеттің даму процесін, ұлттық әдебиеттің өткен кезеңдері мен жекелеген ақын, жазушылардың шығармашылығын зерттейтін негізгі саласы. М.Әуезовтің 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» атты оқулығы қазақ әдебиетінің тарихын зерттеудегі үлкен бетбұрыс болды (ҚҰЭ). Әдебиет тарихы бойынша тексергенде екіге бөлінеді. Бірінші – халық әдебиеті, екінші – жазба әдебиет (М.Әуезов, Шығ.).

Әдебиет теориясы. Сөз өнері табиғатын, оның әдістері мен әдіснамасын әдеби процесс пен рухани-эстетикалық құндылықтар заңдылықтарын зерттейтін әдебиеттану ғылымының саласы. Әлемдік әдебиет теориясының бастауында Аристотель мен Әбу Насыр әл-Фараби еңбектері тұр (ҚҰЭ). Искусство мен әдебиет теориясында осы күні ешқандай дауа жоқ айдаһар анық болған мәселелер бар (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Әдебиет тілі. сөйле. Әдеби тіл. Олай болса Шкловскийдің шеттен кірген тіл әде-

биет тілі деуі, күнделік тіл халықтың өз тілі деуі қате (С.Мұқанов, Өсу жол.). Толып тараған, дамыған *әдебиет тілі* қалыптанып отыр (М.Әуезов, Шығ.).

Балалар әдебиеті. Балаларға арналып жазылған немесе балалардың ойлау, түсіну қабілетіне, талғамына әсер етіп, олардың жас ерекшеліктеріне сәйкес жасалған әдеби шығармалар. Балалар әдебиеті – сөз өнерінің арнаулы бір саласы (ҚҰЭ). Қазақ балалар әдебиетінде кейінгі жылдар ішінде ертегі мен мысалдан ауысып, заманымыздың ірі тақырыптарына қарай қадам басқандық байқалады (Ғ. Мүсірепов, Суреткер.).

Ғылыми әдебиет. Ғылымға, оның саласындағы мәселелерді зерттеуге, ғылым мен білім саласын ұйымдастыруға арналған әдеби шығармалар. Орталықтың ашылуына орай ұйымдастырылған көрмеге Аспан асты елінің ежелгі кезден қазіргі заманға дейінгі мәдениетінен ақпарат беретін көркем және ғылыми әдебиеттер, энциклопедиялар... т.б. құнды заттар қойылған («Егемен Қазақстан»). Әдебиет мазмұнына қарай саяси әдебиет, ғылыми әдебиет, көркем әдебиет т.б. болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Діни әдебиет. Наным-сенімге, құдіретті күш иесіне деген сенімді уағыздауға, сондай-ақ имандылық тақырыбына арналған әдеби шығармалар. Заңды түрде іркеліп жұмыс істеп жатқан бұл діни құрылымдардың қызметінде заңнан алабөтен ауытқушылық жоқ дегенмен, олардың үй-үйді аралап, тегін діни әдебиет ұсынатын жағдайлары ішінара болса да ұшырасып қалады («Егемен Қазақстан»). Діни сипаттағы әдебиет ісләмнің негіздерін, шариғаттың қағидалары мен талаптарын, тамұқтың азабын, жұмақтың рахатын және о дүниелік өмірдің көріністерін суреттейді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Ел әдебиеті. сөйле. Фольклор. Исатайдың қимылы он тоғызыншы әсірдегі ел әдебиетіне көп әсер берді (Х.Досмұхамедұлы, таңд.). Ескі ел әдебиеті туралы жазылған бұрын ешбір із болмағандықтан, кітаптың жазылуы қиын тиді, әрі асығыс болды (С.Сейфуллин, Таңд.).

Жазба әдебиет. Жазба түрдегі сөз өнері шығармашылық әрекетінің, әдеби ізденістің нәтижесі ретіндегі туындылардың жиынтық атауы. «Біржан мен Сараның айтысы» ақылмен өлшеніп шыққан, ішінде көлденең, артық сөз жоқ, – жазба әдебиетінің жақсы үлгілері сияқты (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Исаның творчестволық тәжірибесі

арқылы халық ақындарының ауыз әдебиеті дәстүрінен *жазба әдебиет* дәстүріне бірте-бірте ауысу процесін айқын көреміз (Е.Бісмайылов, Ақындар). 20 ғасырдың жиырмасыншы жылдарынан кейін *жазба әдебиеттің* еркін дамуына кең жол ашылды («Қаз. әдеб.»).

Жасырын әдебиет [кітап]. *Үкімет тарапынан тыйым салынған, ашық пайдаланылмайтын шығарма.* Ладонның тапсыруы бойынша Ғабдолла бірталай *жасырын кітаптар* алып жүрді (С.Шарипов, Шығ.).

Көркем әдебиет. а) *Көркем әдеби шығармалар жиынтығы.* *Көркем әдебиеттің* негізгі құралы – тіл. Ұста металды, суретші бояуды қандай жақсы білсе, жазушы тілді сондай жақсы білуі керек (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Алды ауызша боп басталған қазақ *көркем әдебиетінің* түп тамыры алысқа кетеді (С.Мұқанов, Саяхат.). Осы тілдерде бірнеше жүз жылдардан бері туып өскен *көркем әдебиет* және өз классикасы бар (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Баспа өнімі түрінде шығарылған көркем әдеби шығарма.* Мен тайганың заңын *көркем әдебиеттен* оқып білгенмін (Б.Момышұлы, Офицер.).

Көсем әдебиет. с ө й л. *Публицистикалық шығармалар.* Біздің ойымызша, көбінесе Достоевский *көсем әдебиетінің* (публицистиканың) шеңберіне қарай бұра жөнеледі; бұлардың әдіс, стиль жағынан айырмасы да осы арада байқалады (С.Талжанов, Ұлдай.).

Сыпайы әдебиет. с ө й л. *Әдеби тіл, жазба әдебиет.* Жазу-сызу, өнер-ғылымы бар мәдениетті жұрттар асыл сөздерін сыпайы тілмен жазып шығарады. Сондықтан олардың шығармалары жазу әдебиет яки *сыпайы әдебиет* деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Сыпайы әдебиеттің* сол сияқты шығармалары әуезе жыр деп аталады. Мұнда қара күші мол батырлардың орнына басқа түрлі ерлер, басқа түрлі қайраткерлер оқиғаның ортасында жүреді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Халық әдебиеті. ә д е б. *Ауыз әдебиеті.* Малшы қазақтың бар жиған-тергенінен айыратын қыстың ақ түтек бораны, шілденің аптап ыстығы, күздің өкпек желі, көктемде қайта түлеген жер мен гүл жайнаған дала көркі – баршасы бүге-шігесімен *халық әдебиетін* де көркем көрініс тапқан (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). *Халық әдебиетін* жинап жарыққа шығаруды мақсат қылушылар ел арасында халық әдебиетінің аз тұзы бар кезінде жинап қалуға қам қылу керек (М.Әуезов, Шығ.).

ӘДЕБИЕТТАНУ з а т. ф и л о л. *Әдебиет тарихы, теориясы, сыны туралы ғылым.* *Әдебиеттану* ісіне Ахмет Байтұрсыновтың қосқан үлесі аса мол (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). *Әдебиеттану* ғылымының шеңбер-шегі әдеби процестің дамуына байланысты кеңейіп отырады (Әдеб. термин. сөздігі). Журналистиканың бұл саласы – радиожурналистика тарихи, *әдебиеттану* тұрғысынан, өнертану мен эстетикалық, лингвистикалық, психологиялық және әлеуметтік бағыттарда қарастырылып, жан-жақты талқыланғанда, терең талданғанда ғана оның тиімділігі мен тікелей көмегі көрінбек («Қаз. әдеб.»).

ӘДЕБИЕТТІК с ы н. **1.** *Әдебиет пәніне қатысты, соған тән.* Атқаратын қызметім – Мемлекеттік баспаның бас редакторлығы. Сонымен қатар өз бетіммен оқу арқылы *әдебиеттік* білімді де көтеру ниетіндемін (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2.** *Өнер түрі ретіндегі әдебиетке қатысты.* Кейін газетке басылған хабар қорытындыларына қарағанда және жалпы сұрақ-жауаптар мән-мазмұндарын еске алғанда, бұл пресс-конференция *әдебиеттік* күрделі, не кең, не терең жайларға соққан жоқ (М.Әуезов, Шығ.). **3.** *Әдеби шығарма түріндегі.* Шекспир оқыған кітаптар тобы бір бөлек болса, оның оқуына мүмкін деген кітаптар да бөлек жиналған. Және Шекспир трагедияларына, комедияларына себеп, сілтеу саналатын тарихтық, архивтік, *әдебиеттік* көптен-көп деректері мол жиналған (М.Әуезов, Шығ.).

Көркем әдебиеттік. *Көркем әдеби шығармаға қатысты, көркем әдеби шығарма деңгейіндегі.* Төртінші класта география, жаратылыстану және тарих пәндерінің орнына *көркем әдебиеттік* маңызы бар географиялық тарихи және табиғат жөніндегі мақалалар кірістіріліп оқылады («Халық мұғ.»).

ӘДЕБИЕТШІ з а т. **1.** *Әдебиеттану ғылымының маманы, осы ғылымды пән ретінде оқытушы.* Мақалаларда өмірбаяндық деректер, ғылыми, әдеби пікір – тұжырымдар бар. Атап айтқанда, оларда Ахмет творчествосы – ақын, аудармашы, журналист, кітап бастырушы, тілші, *әдебиетші* есебінде зор бағаға ие болған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бұл кабинет институттағы ең беделді және барлық студентке бірдей «үлкен үй» сияқты кабинет. Онда тарихшы да, *әдебиетші* де, химик те, математик та отырады (М.Әуезов, Шығ.). Көркем әдебиетті үйрететін курстар ашылсын. Жоғарғы мектептерге *әдебиетшілер* іріктеліп жіберілсін (С.Мұқанов, Өсу жол.).

2. Әдеби шығармашылық ісімен айналысушы. Сонда жалпы Шығыс елдері жазушыларының Еуропа, Америка *әдебиетшілеріне* қойған талаптарын айтты (М.Әуезов, Шығ.). Көркем әдебиетте Сәкеннің өлмес образын жасау – *әдебиетшілеріміздің*, әсіресе, оның замандастарының абыройлы міндеті болмақ («Қаз. әдеб.»). **3. Әдеби сынмен кәсіби деңгейде айналысушы, әдебиет сыншысы.** Шындықты үнемі жылтыратып қайшылықсыз көрсетуге әдеттенген кейбір *әдебиетшілерді* «Қызыл ат» үркітіп те алды (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

ӘДЕБИЕТШІЛ с ы н. *Көркем әдебиетті жақсы көретін, қыр-сырын жете меңгерген, сүйетін (адам). Әдебиетші* ақын-жазушыларымыздың кейбіреулері бір жолдан алты жол шығарған өлеңге тоймайды (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). *Әдебиетші* ақындарымыздың журналын оқы, тарихта не қызықтың болғанын оқы (С. Керімбеков, Өлеңд.).

ӘДЕБИЕТШІЛДІК з а т. *Әдебиетке берілгендік, құштарлық, көркем сөз өнерін жете меңгергендік.* «Торғай толғауының» кейбір кемшілігіне қарамастан, менің өз басым Ж.Молдағалиевтің *әдебиетшілігі*, тапқырлығы, икемділігі ұнайды («Қаз. әдеб.»).

ӘДЕБИЕТШІЛІК з а т. *Әдебиет пәнін игерушілік, әдебиетші болушылық.* Сол тұстағы «алашордашылар» позициясын санауға құрылғанмен, бұл екі еңбектің де Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық, ғалымдық, *әдебиетшілік* қызметінің негізгі бағыты мен көркемдік құндылығын мойындамай өте алмағаны байқалады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ӘДЕЙ' ү с т. **1.** *Біле тұра, қасақана, жорта.* Жұмақанның қыз, келіндері жас жігіттердің қыз көргелі жүргенін алдын ала естіп, бұлар келгенде үстіне *әдейі* келмей, өздері қисынын тауып келсін деп, отырып қалған екен (М.Әуезов, Қараш.). Сындырды, елім, сағынды; Қара ісіңе дем беріп, Қарайтты *әдейі* ағыңды; Ұзын өріс қысқарып, Кең қонысың тарылды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Біреуден бой нұсқасын алды сұрап, *Әдейі* берді ғой деп мені сынап. Өз миына қалыптап, таразылып, Ішікті тігіп болды қыз да шыдап (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Белгілі мақсатпен, арнайы.* Ғизатлу хат жазамын Омаржанға, Балаушы ем бір басыңды бек пен ханға. Жібердім *әдейі* іздеп ат терлетіп, Қол жетпес құралым жоқ қызыл аңға (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шақыртып *әдейі* арнап алдың үйге, Тыңдаттың айтқанымды өңшең биге (Базар жырау, Шығ.). Ұлытау, даңқың асқақ Күнге бейім, Биікте

күйік басып үлгерейін. Ұмсынған ұлар құсым бауырыңда жүр, *Әдейі* іздеп барып, бір көрейін (К.Салықов, Жезкиік).

ӘДЕЙ' с ы н. ж е р г. *Әдейі, есірік.* Әдебиетке көңіл бөлмей, *әдейі* болады екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘДЕЙЛЕНІП ү с т. с ө й л. *Бейімделініп, арналып.* Адамды іші оттегіне бай *әдейіленіп* істелінген камераға отырғызып, басын шығарып, кәдімгі атмосфералық ауамен дем алдырған (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

ӘДЕЙЛЕП ү с т. **1.** *Біле тұра, қасақана, жорта.* Алаштан озған ала аяқ, *Әдейіленіп* атқан оқ тиіп, Бәйге алмай, ұраны өшкен күн (І.Жансүгіров, Шығ.). Қазі Тобылдан өз еліне кетіп бара жатып, бұл үйге *әдейіленіп* кештетіп келіп еді. Жолшыбай Есенеидің үйде жоғын да естіген (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Жыл уақыт бұрын авария кезінде өлі саналған Альфред деген біреудің қашып кеткені және қашу үшін аварияны *әдейіленіп* өзі жасағаны енді анықталып отыр (Қ.Тоқаев, Тасқын). **2.** *Белгілі мақсатпен, арнайылап.* Сөзім бар кейінірек айтатұғын Дәм айдап шеттен келген мейман десең. Ішінде қалың топтың көру үшін, *Әдейіленіп* ат өксітіп іздеп келгем (Ә.Найманбаев, Шығ.). Алдыңа *әдейіленіп* бас тартады, Жамбасын, жал-жаясын қояр тағы. Табақты тақырлатпай тындырмайды, Жолаушым, жиылмайды дастарқаны (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). *Әдейіленіп* көгіңнен өткенімде, Көзім ауды төсінде көп белгіге. Жатыр қазақ даласы жайып тастап, Көз алдыма бүгінгі, өткенді де (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘДЕЙЛІК з а т. **1.** *Әдейі істеушілік.* Кейде Біжікеннің осындай қалжыңдарының өзінде бір *әдейілік* бардай сезіледі (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). **2.** *Дағдыға, әдетке айналушылық.* Ақселеуде жақсы көретін сөзін қайталай беретін әдет бар. Мұның өзі *әдейілікке* ұрындыруы әбден мүмкін («Қаз. әдеб.»). **3.** *Жасандылық, бейтабиғилық.* Бір көргенде өзін-өзі қай келіншек ұстап отыра алмайды дейсің, дегенмен әріден келе жатқан әдет пен *әдейілік* әдетті ажырата алатындай хал бар кезім ғой, байқаймын, мінезі салмақты, байыпты кісі тәрізді (Қ.Байсейітов, Құштар.).

ӘДЕЙІН ү с т. с ө й л. *Әдейі.* Арнайы келдім *әдейін*, Болат аға айтқан соң. Ортақпын, Дәурен, не дейін, Анаңа барып қайтқан жөн (Н.Шәкенов, Айгүл.).

ӘДЕЛЕТ з а т. с ө й л. *Әділет.* Құлқын үшін, атаң үшін арын, *әделетін* сатқан адам бір күні ата-анасын да, елін де сатады (Ғ. Мұстафин, Көз көрген). Ол күннің жағдайында

шамасы келгенше көпшілік үшін *әделет* іздеген Абай, ұрлық, қылмыс пен әйел мәселесіне арнап екі жаңа ереже айтады (М.Әуезов, Әр жыл.). Ер көңілінде шер туды, Шермен туған данышпан, *Әделет* іздеп алыстан, Күресуге бел буды (И.Байзақов, Танд.).

ӘДЕЛЕТСІЗ с ы н. с ө й л. *Әділетсіз*. Абай Әйгерімге жаны ашып, оны жаңағыдай *әделетсіз*, аянышты зорлықтарға қимаса да, үн қатқан жоқ (М.Әуезов, Абай жолы). Осы бір түйінді таратып бір ізге түсірер жол табар ма? Мына *әделетсіз* жолсыздықтың сойқанынан момын қауым серпілер ме, осыны ойлады (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ӘДЕЛЕТСІЗДІК з а т. с ө й л. *Әділетсіздік*. Алпыс екі тамырындағы қан алпыс екі мың градустың қызуымен бір сәтте қайнап, еңбеккер қауымының ежелден бергі ар-арман нағайларын қараңғылыққа, *әделетсіздікке* қарсы жарқылдатып атып жатқандай (Д.Әбілов, Арман.).

ӘДЕЛЕТТІ с ы н. с ө й л. *Әділетті*. Ертедегі Асан қайғы *әделетті* жер, халыққа жайлы өмір іздеп, соны көкसेп өткен болса, сол тұрмысқа біз жетіп отырмыз (А.Машанов, Жер асты.). Ешкім *әделетті* өмірді бұза алмайды! Ал, бұзса, душар болар дереу емге! (М.Рашев, Біле қойдым). «Халқыңның қамын ойлар болсаң, ең алдыменен оның бірлігін ойла» деді ішінен Жүсіп, «опасызға Кенесары дұрыс үкім айтты». «Қатал, әйтсе де *әделетті*» (І.Есенберлин, Қаһар.).

ӘДЕЛЕТТІЛІК з а т. с ө й л. *Әділеттілік*. Қай жерде болса да халық *әделеттілікті* жақтайды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Біздің халық болса, енді өз Отанын қорғайды, басқыншыларды туған жерімізден қуу үшін оларға қарсы күреседі, бұл – *әделеттілік* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ӘДЕЛЕТШІ з а т. с ө й л. *Әділетші*. Басшымыз, жақсымыз, *әделетшіміз* осылар болса, жеткен екен қолымыз... (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

ӘДЕЛЕТШІЛ с ы н. с ө й л. *Әділетшіл*. *Әделетшіл* болсаң, қане, қандай кесім бұйырасың өзіңе? Оққа – оқ, қанға – қан (Д.Әбілов, Арман.).

ӘДЕМІ с ы н. 1. *Сырт пішінінің келістілігімен, дұрыстылығымен, бояуының, кескінінің тартымдылығымен көзге түсетін (зат, нәрсе)*. Оған жалпақ басқұр, тегерінш, терме бауларының әшекейі қосылып, отау сүйегі қызыл көрлен кеседей *әдемі*-ақ (Қ.Мұстафин, Көз көрген). Аяқтары қандай *әдемі* еді! Өкшелі де үсітті, белтірлігі қиылып тұр. Ат үстінде

өскен қазақ баласында сирек кездесетін аяқтар (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). Абай ақырын сәлем беріп, жасаулы отауға кіргенде, аққұба жеңге төсек жанында тұр екен де, Тоғжан жерде көрпе үстінде отыр екен. Табалдырықтан төрге шейін жайылған *әдемі* алаша. Тамның бар қабырғасы түскііз, жібек кілеммен қапталыпты (М.Әуезов, Шығ.). 2. *Сұлу, ажарлы, келбетті, көрікті (адам)*. Мадияр сарала көрден кесе мен шайды шекіп ішіп, самауыр қасында тал жібектей созылып отырған *әдемі* қызға ұрлана көз жүгіртеді (С.Омаров, Күншуақ). Би болмас белін жалпақ бұғанменен, Ағармас асылы арам жуғанменен. Байқасақ, Ағар басқа, ақыл басқа, Пайда жоқ құр *әдемі* туғанменен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Әйелдер-ай! Әйелдер-ай! Қандайсың?! *Әдемі* боп кетіпсің ғой әрқайсың. Біреу жеріп тұрсадағы қалмайсың, Біреу сүйіп тұрсадағы бармайсың. Әйелдер-ай! Әй әйлар-ай, қандайсың?! (М.Мақатаев, Шығ.). 3. *Көркем, әсем көрінетін (табиғат құбылыстары мен нысандарына қатысты)*. Қайда барсам да Жетісудай сұлу, Жетісудан құнарлы, *әдемі* жерді көрмедім (С.Бақбергенов, Адам.). Жаздың жарқыраған *әдемі* күнінде жауар бұлттай қарлана қалған, мынау қалың елдің осыншама сүс көрсетуіне өзі себеп Әбілқайыр енді өкінді (І.Есенберлин, Алмас.). Күн тымық, әлдеқандай бір *әдемі* түрге көшкен (С.Шаринов, Шығ.). Жаздың түні барқыт еді *әдемі*, Ашық еді бүкіл аспан әлемі. Ай сәулесі түсіп тұрды жүзіңе, Қабағыңда сәл көлеңке бар еді (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). 4. *Әуезділігімен, үйлесімді үнімен, құлаққа жағымды*. Ойлай берсең, ой деген не қызыққа келер кез. Кісі айтпаған, білмеген, Күй *әдемі*, тәтті сөз (Абай, Тол. жин.). Көрші үйден жалғыз әйел айтқан аса бір *әдемі* нәзік ән келіп тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Жолықпасаң, күйреп бір ұл тілегі, Жолымның болмауы да мүмкін еді. Естілмей де қалар еді біздің үйде, Сәбилердің *әдемі* күлкілері (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). 5. *Хош, жұпар, аңқыған (иіс)*. Алуан күндермен ұйыса өскен жоңышқалы жасыл миялар жапырыла түсіп сұлағанда әлдеқандай *әдемі* бір иіс бұрқырап ұшады (С.Бегалин, Танд. өңгім.). Мұрнына *әдемі* хош иіс келеді. Сарғайып піскен қауынның иісі. Күләбі, торлама қауындар өң беруге тым ертерек («Лен. жас»). 6. *Сәнді, жарасымды, келісті*. Кең бөлменің сол жақ терезеге қарсы бітеу қабырғасында оялы түскііз, *әдемі* жиылған баршау төсегі тұр (М.Әуезов, Шығ.). Ұйықтап жатқан жап-жас сұлу қыз, үстіндегі

кімі де *ә д е м і*, шаһардан келгенге ұқсайды (С.Шаринов, Шығ.). Арбаның екінші жақтауына сүйеніп, орысша *ә д е м і* киінген бұйра бас жігіт тұр (Ф.Мұстафин, Қарағанды). **7. Жаңға жайлы, көңілге ұнамды.** Үзілмей, қатаймай бір қалыппен желіп соққан *ә д е м і* салқын қоңыр жел қандай рахат. Осы желмен құлпыра толқып, су бетіндей жыбыр қағып шалқып жатқан ал күрең көде мен селеу далалары... дала емес, теңіздері қандай! (М.Әуезов, Абай). Жылы, сәнді, жанға жайлы *ә д е м і* отырыстан шыққан соң көңіл күйі сылқ төмен түсіп кетті (Р.Тоқтаров, Терістік.). Апамның *ә д е м і* әзіл әңгімесінен қуат алып, мен де сыртқа шықтым (Ү.Уайдин, Ендігісі.). **8. а у ы с. Қызығы мол, тартымды.** Қырандарды аң-құсқа салу – саятшылықтардың ең *ә д е м і* түрі. Қазақ құсбегілері сұңқар тектестері өз ішінен сұңқар, қара сұңқар, ақбас сұңқар, ақ сұңқар деп бірнеше түрге жіктейді (Ж.Бабалықұлы, Қыран.). Сонда да болса, елдің еңсесі көтеріліп елжұрттың шырайына оң кіре бастаған *ә д е м і* шақ (Ы.Жақаев, Менің бақытым). **9. Ішкі мазмұнының тереңдігімен, үйлесімімен, толысқандығымен ерекшеленетін.** Бағанағы сазған жүрегімді *ә д е м і* мұң қабыздап баяу ғана соғады (О.Бөкеев, Қайдасың.). Апарардай бәйгі төр алаңына, Ерік берсем жыр сауған қаламыма. Әр әжімнен *ә д е м і* із табамын. Жомарт өнер жол салған талабына (К.Салықов, Жезкиік). **10. Әсерлі, бейнелі, көркем (сөз, ой).** Ұлт өмірінде болған, ұлт тарихына жазылған яки халық аузында әуезе болып айтылып жүрген уақиғаны алып, яки уақиғада халықтың еткен қайратын, азаматының көрсеткен өнерін, жігерін, ерлігін, намысқорлығын яки адамшылығын *ә д е м і* түрде әсерлі сөзбен жыр қылып шығару бар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ақбала сияқты *ә д е м і* сөйлемеді. Кібіртіп, кібіртіктеп, ыңылдап қояды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алғашқы беттен одан ешкім де көлемді очерктер, *ә д е м і* суреттемелер тілеген жок, үйренесің ғой, әзірге қалауың білсін дескен (М.Мағауин, Қыстау). «*Ә д е м і* жазылған нәрсе, сөз жоқ әдемі!» деп қалғанын білмеді. Кенет бетіне қан жүгіріп, сұрғылт тартқан өңі жадырап өткір көзіне мейір шапағат үйіріліп бара жатты (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). **11. Бабына жеткізілген, дәмді.** Сол күні апам *ә д е м і* нан пісірді. Жұп-жұқа қатырма, сәл қалыңдау пәтір, күреңденіп күнге ұқсаған тандыр, қазан жаппа, майы шылқыған шелпек, тоқаш... («Лен. жас»). Әлгі тандыраға жабылған *ә д е м і* нандар қайда? Кәдімгі мұз набаттан алдыр, – деді шайхана бас-

тығы (С.Адамбеков, Қожанасыр.). **12. Жақсы, дұрыс (іс-әрекет туралы).** Әзиз аккордионды нақыштап, *ә д е м і* тартады (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). Жоңышқа өспейді деген бос далбаса, жоңышқа өскенде қандай *ә д е м і* өседі. Тек қар суын пайдаланып ерте салу керек (С.Шаймерденов, Мезгіл). Сауырынан басып жүріп, семізі, момыны, тәттісі осы болатынын саудагерлер жақсы білген, *ә д е м і* таныған (М.Әуезов, Қилы заман). Сылдырмақ неғұрлым жақсы сылдырласа, кішкене шарлар *ә д е м і* боялса, олар баланың көңілін соғұрлым қатты аударарды (Семья тәрбиесі).

ӘДЕМІЛЕ= е т. **1. Сәндеу, әсемдеу.** Боткин өзі *ә д е м і л е п* тұрып қолын қойды да, Смайыловтың шығуын күтті (Ф.Мүсірепов, Ояңған өлке). Үйдің іші *ә д е м і л е п* жиналған. Өрескел тұрған бір зат жоқ (С.Ерубаев, Шығ.). **2. Әсерлеу, көркемдеу, бедерлеп-бейнелеу, көріктеу.** Сөзден *ә д е м і л е п* әңгіме шығару өнері үй салу өнеріне ұқсас (А.Байтұрсынов, Шығ.). Алқа апайдың қасында отырып әңгіме айт деп жалынғанда, ұзақ-ұзақ аузымыздың суын құртып, *ә д е м і л е п* тәтті-тәтті әңгімелерін сөйлеп беретін еді (І. Жансүгіров, Шығ.). – Ә, қойшы, несі бар дейсің!.. Қандай екен? – дегенде, Күнікей қолымен, ернімен, қасы-көзімен көрсетіп, өзінше өте *ә д е м і л е п* суреттеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3. Жақсылап келістіру.** Оның қабырғасы жұқа тақтай болады, іші-тысын *ә д е м і л е п* сырлаймыз, есік-терезе орнатамыз (З.Ақышев, Біздің шамш.). Газет арасынан *ә д е м і л е п* төрт бүктелген бір қағаз кенет жерге түсіп кетті (С.Шаймерденов, Болашақ.). Мойнындағы жіпті көрпеқаптан жыртып алып, базарға сататындай біркелкі етіп *ә д е м і л е й* ескен екен (Т.Әбдіков, Ақиқат.). **4. Безендіру, көріктендіру.** Шындықты көріктеу шыныны *ә д е м і л е й-м і н* деп бетін шимайлап, жарығын күңгірттеу болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Омбы қаласының ат шаптыратын жамиғиларының жайларын жасап, *ә д е м і л е п* қойған еді («ДУТ»). Ағаш ыдыстарды қобыздап жасағанда *ә д е м і л е п* қошқар мүйізден келтіреді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘДЕМІЛЕН= е т. **1. Сәндену, сұлулану.** Егінші соқа жалт-жұлт етті, Көргендер оны күміс пе депті, Тазарып әбден *ә д е м і л е н г е н*, Танымай қалды өз досы көрген (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). **2. Безендірілу, әшекейлену.** Сахна шеберлерінің бойына шақталып жарғақтың етек-жеңі *ә д е м і л е н ді* (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). Баян шіркін жер жұмағы ғой... Еуропада қастерленіп жүрген атақты Швейцарияның Баден-Бадені де осыдан артық

емес. Тек оған адам қолы көбірек тиіп, *әдеміленген* ғой (З. Шашкин, Сенім). Өріліп жасалған жүн жіптер кейде таңдай, жолақ, тіс орнегімен, кейде бірнеше қырлы мәнерлі өрімдерімен *әдеміленеді* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

3. Ажарлану, көріктену, құлпыру, өңі кіру. Былайда ұзын бойлы, жауырынды, кескінді, беті шырайлы сұлу жігіт еді, суықтан келгендіктен, бетінің қаны құлпырып, тіпті *әдеміленіп* кетіпті (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Ол ән салғанда, кейде өңі қашып бұзылып, кейде *әдеміленіп*, өңейіп отырады, әрине «жібекті түте білмеген жүн етеді», – дейді қазақ мақалы (С.Бегалин, Сахара.). Сәуле сәл толыса түскен тәрізді *әдеміленіп* кеткен (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). **4. Көркею, жайнау, әсемдену.** «Красивое» селосының тұрған жері жаз айларында *әдемілене* түсті (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Өмірің жаңара, жасара беруі жолында қызмет еткен жаңа адамның жүрегіне де нұр құйылып, жаңа сипатпен *әдеміленіп*, әсемдене түскен (М.Иманжанов, Адам тур.).

ӘДЕМІЛЕНДІР= е т. *Сәндендіру, құлпытү, сұлуландыру.* Зейнептің жараған семіз құнажындай сылана біткен толықша денесі бойшаң тұрқын тіпті *әдемілендіріп* жіберген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ӘДЕМІЛЕНУ *Әдемілен етістігінің қимыл атауы.* $\approx$ *Әдеміленуін* қарашы өзінің (Ауызекі).

ӘДЕМІЛЕП ү с т. с ө й л. *Дұрыстап, жақсылап.* Дұрыс істемегенін мойындап, Есіл төмен қарады да, мұрнын *әдемілеп* бір тартып қалды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Өткен қыс өзгерткен бе қыз келбетін? Әлдекім *әдемілеп* сүйген бетін? Әлде бұл әдеті ме табиғаттың, Қыз өссе сұлулықтан сый беретін? (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Сонымен, бір шортан мен екі қылағайды қабыршақтап болған соң, *әдемілеп* тұрып жуып-шайдым (Ө.Қанахин, Өз ақылы.).

ӘДЕМІЛЕУ *Әдеміле етістігінің қимыл атауы.* **1. Сәндеу, әсемдеу, көркейту.** Жұмыр жердің үстінде көз тоқтатар дөңеңе жоқ. Құдай сол жерді көркейтп, *әдемілеу* үшін, екіншіден, өзі жоғарыдан сығалап қызықтап отыру үшін – ең алдымен әйелді жаратыпты (С.Бакбергенов, Қарға там.). **2. Әшекейлеу, безендіру.** Заттарды қажетке жаратумен қатар мәнерлеу, оюлау, қырлау, бояу, жылтырату, бедерлеп *әдемілеу* сияқты эстетикалық сезім де дамыды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Рақушечник өсімдігін арамен тартсаң, балтамен шапсаң, ағаштай кесіледі, майдалап *әдемілеуге* де ол ағаштан бір де кем емес

(С.Мұқанов, Алып. адым.). **3. Нақыштау, көркемдеу.** Мәселен, Үкілі Ыбырай, Біржан, Жаяу Мұса, Естай өндерінің түрлі-түрлі варианттары бар. Мұның көбі-ақ орындаушылардың құбылтып әрлеуінен, *әдемілеуінен* келіп шыққаны аян («Қаз. әдеб.»).

ӘДЕМІЛІК з а т. **1. Сүйкімділік, тартымдылық, ұнамдылық.** Нәзіктік шіркін әдептілік пен *әдемілік* тің сиқырлы символы ғой («Қаз. әдеб.»). Әгәр-ки, ақылдың тұрағы *әдемілік* болса, күллі ауылдың ақыл-ойы әйелден Алмаға, еркек кіндіктен Ұлғазарға қонақтаған болар еді (М.Гумеров, Шыңырау). **2. Әсерлілік, үйлесімділік, бедерлілік, нақыштылық.** Сол сияқты дарынды сөзді ақындығы шамалы адамнан да жақсы ақындардың сөзін оқып, *әдемілігінен* әсер алып үйреніп қалған, оқыған жай зейіні ашық адамдар дарынды сөзді артық сынауы ықтимал (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сөз көркемділігі әуезінің *әдемілігі* мен кестесінің келісті болуынан табылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Көркем сөздің *әдемілігі* көбінесе сыртқы жылтырағында емес, ішкі мазмұнында, яғни салмақты пікірінде жатады (С.Мұқанов, Өсу жол.). **3. э с т. Сұлулық, көркемдік, әсемдік.** Біз неше түрлі *әдеміліктерден* фантазия арқылы ғана ләззат ала аламыз (М.Жұмабаев, Шығ.). Жан толқытар жыр іздеген, *Әдемілік* нұр іздеген, Қиял құлы – мен бір ақын (М.Жұмабаев, Шығ.). Мұнда бирма халқының асқан шеберлігін де, таң қалдырарлық даналығын да, шама-шарқын да, архитектурасының сарқылмас *әдемілігі* мен ой-өрісінің кеңдігін де, көркемдік байлығын да көресің (Ә.Шәріпов, Алыс.). Қазіргі әсем, сәнді заттардың *әдемілігі* қандай болса, оның адам баласына берер рухани тазалығы да сондай (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **4. Жарасымдылық, сәнділік.** Одан жасалатын сан алуан таза киімдердің *әдемілік* ажарын жаяу жатып, атты түсіп қарағандай (Дала қырандары).

ӘДЕМІШЕ с ы н. *Әдемілеу, өңділеу, реңділеу.* Гүлія олай-бұлай ғана *әдеміше* келіншек емес, айта қалғандай сұлу (С.Сейфуллин, Әңгім.). Бір купеге үш кісі міндік, біреуі совнархоздың орынбасары, денелі, қызыл бет *әдеміше* келген қазақ (З.Шашкин, Өмір.). *Әдеміше* келген, дөңгелек жүзді қара келіншек бір рет солдаттар қалжыңдағанда қып-қызыл болып теріс айналып кетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ӘДЕМІШІЛІК з а т. с и р е к. *Сыртқы әсер үшін жағымды, ұнамды көрінушілік.* Қолдан жасап, сырты менен бет-аузын түзеп, бай-бай

күлкінің әнін сәндеп, *ә д е м і ш і л і к* үшін күлетін бояма күлкі (Абай, Тол. жин.).

ӘДЕП¹ [ар.أدب. з а т. 1. қ о ғ. *Адамдар қарым-қатынасындағы ізгілік нормаларының мұлтсіз орындалуын білдіретін, қауымдасып өмір сүрудің дәнекері болып табылатын ахлақ (мораль) ережелерінің жиынтығы.* Шақырып алып Турды деді – Ей, інім, Жоқ екен елатыңда *ә д е п*, білім, Көркіне күшіменен көңілі өсіп, Бірінің алмайды екен бірі тілін (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *Ә д е п* жайында ежелгі грек философының нақылын қазақ ақыны Сұлтанмахмұт; «Адам – құл өзін-өзі ұстамаған, Деген бір Сократтан сөз қалыпты» деп өлеңге айналдырған (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Ә д е п* өлшемдер арнаулы қаулы арқылы жарияланбайды, алар данышпан адамдардың ойлап тапқан құндылықтары да емес. *Ә д е п* ережелері өркениет пен мәдениеттен сұрыпталып алынған (ҚҰЭ). Тағзымға – тағзым, Назымға – назым Тілеушілік – ол *ә деп* (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2. Тәлім-тәрбие, көргендік.** Тоқсан мыңды неғылса қандырды тез, *Ә д е б і* жоқ, мінез жоқ Қодардан без (Қозы Көрпеш.). Жігітке *ә д е п* керек сыйлайтұғын, Жөн болмас болмашыға қинайтұғын. Кемеңгер қанша жүйрік болсаң-дағы, Қисынсыз бекер сөзді жинайтұғын (Шал ақын, Өлеңд.). Достық, қастық қолынан Екеуі де келе алмас Біреу айдап зорлаған. Балаң *ә д е п* біле алмас Сабақ алмай молдадан. Би кеңесі келіспес Үлгі көрмей ордадан (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Отағасы-ау! Бала-шағаның алдында былық-былапыт сөздерді сапырып сөйлеуінді қой. Қайдағы Құдай атқан сөздерді естіп өскен ұлында қандай *ә д е п* болады, қызыңда қандай қылық болады?! (М.Жұмабаев, Шығ.). **3. Сыпайы тұрпат, жинақы қимыл, жарасымды қозғалыс.** Паншин Марья Дмитриевнаға тек көзқарасымен ғана жауап беріп, *ә деп пен* иіліп қойды, қолынан сүйген жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Қыз бала жарастықты *ә д е п пен* отырып, көз астымен мөлдіреп Махмұт ағасына қарап-қарап алады (Д.Әбілев, Арман.). Сыпайы әйел қолындағы желпішін *ә деп пен* жиып, басын сәл иіп, сұлу көзін төңкере, қиыла қарады (С.Жүнісов, Ақан сері). **4. Ізеттілік, сыпайылық, сыйластық.** «Сіз» деген – *ә д е п*, «Біз» деген – көмек (Мақал-мәтел). Білген соң қысылғанын қонақтары, Бар ғой деп бір оңаша іс қылары. Бірі ол деп, бірі бұл деп сылтау айтып *Ә д е п пен* рұқсат алып кетті бәрі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5. Ізет, құрмет.** Бесінші, қымбат нәрсе – *ә д е п* деген, *Ә деп* деген махабатқа себеп деген (Ақмолла Мұхамедиярұлы).

Үлкен алдында жас қарызы, ата алдында бала қарызы – *ә д е п* пен сый екені рас Абай бұған дауласқысы келмеді (М.Әуезов, Шығ.). Қарқаралыға келгелі Бөжейдің көрінгені осы. Шешесінің жүрердегі сөзі есіне түсті ме, болмаса қазіргі көңіл күйіне сай келді ме? Қалайша бүйтіп *ә д е п* шығарғанын Абайдың өзі де байқамай қалған-ды (М.Әуезов, Шығ.).

Әдеп бақты. *Ізет сақтады.* Әуеске қызбас ол бірақ, *Ә д е б і н ба ғ ы п* мінезін (Ф.Орманов, Сәт сапары).

Әдеп бұзды. *Шектен шықты.* Ал қалам, сол кешті жаз, бірақ қызба, Қызсаң қыз, орны келсе, *ә д е п б ұ з б а*. Ішінде «Алтын мүйіз» отырғанда, N-жан, кім бар еді жанымызда? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Әдеп етті. *Ізет сақтады, сыпайылық танытты.* Сәлем уағалайкүм, Майкөт аға! Есітіп дауысыңызды келдім жаңа. Алдынан үлкендердің өтпейін деп, Аялдап *ә д е п е т т і м* біраз ғана (Жамбыл, Тол. жин.). Сәтжан дүрбіні алып жан-жаққа қарағысы келді. Бірақ, сұрауға *ә д е п е т і п*, аз отырды (С.Бегалин, Уақыт.).

Әдеп жолы. *Қазақ қоғамындағы тұрақталып қалыптасқан ахлақ ережелері, ізеттілік нормалары.* Келіннен енді сөйлейін: Көп дабырлап шуламай, Құлағыңды саласың! Қатасы болса сөзімнің, Осы отырған әлеумет Сынға салып тыңдап тұр, Келінжан, менің тілімді! *Ә д е п ж о л ы н* үйренбек Жас кісіге білімді (Беташар).

Әдеп жолынан аттады. *Қалыптасқан ізеттілік нормаларын бұзды, ахлақ ережелерін сақтамады.* Сүйтсе де шыдай алмай ғашық-отқа, Осылай жазды байлап басын сотқа. Аттады *ә д е п ж о л д а н* еркі кетіп, Түспеген мұндай қайғы адамзатқа (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Әдеп көрген. *Тәлім-тәрбие алған, көргенді.* Ол молданың өзі *ә деп кө р г е н*, ғұламалардан, ишандардан, бұрынғы өткен жақсылардан баһза алған һәм ұстазынан рұқсат алған («ДУГ»). Жасынан оқу оқып, көпті білген, Несиелі сөз жоқ, *ә деп кө р г е н*. Сенен асып, басқаны таңдамас ем, Жүрегің мендік болып, қолға тисең! (С.Торайғыров, Таңд.). Мектепте балаларым оқып жүрген Тағлым ап, үйреніп, *ә деп кө р г е н* (И.Жылқайдаров, Жастар.).

Әдеп сақтады. *Сыпайылық танытты, ізет қылды.* Қыз да көріп, күлімдеп бетін басты, Ұялып, *ә деп с а қ т а п* бетін ашты. Қамқа мен қазинаның қиюындай, Екі асыл қиуадан қисындасты (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Ә д е п с а қ т а п*, сызыла иба көрсеткен келіні қасына

келген соң, Толқынай да қабағын ашып, шүйір-келесе бастаған-ды (Ф.Сланов, Асау арна).

Әдептен айырылды. *Ізгіліктен, тәрбиеден қол үзді, сыпайылықты ұмытты.* Абырой кетті жігіттен, *Айырылды әдеп,* біліктен (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Әдептен озбады. *Шектен шықпады, ізеттілік сақтады.* Жүректен қозғайын, *Әдептен озбайын.* Өзі де білмей ме, Көп сөйлеп созбайын (Абай, Тол. жин.). Түсінбесем де, ет жүрегім сезген секілді соны. Шақыртып жатыр деген соң *әдептен озып* келіп тұрмын (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

Әдеп тұтты. *Ізеттілік жасады, сытайылық сақтады.* Оқыды, болды, сұрады. – Ұқтыңыз ба, әже? – деп, Емтихан алмақ болды да, Үндемеді, *тұтты әдеп* (Қ.Аманжолов, Таңд.).

ӘДЕП² үст. сөй. л. Әдепкі. *Әдеп* келген бетте қаланы кім болса да жатырқайтыны мәлім, оның есік-тесігін білудің өзі қиын (М.Токжігітов, Ән атасы.).

ӘДЕП-ӘРКЕН з а т. *Имандылық тәлім-тәрбие.* Ақбілектің жақсы көретін жақыны да, *әдеп-әркен* үйренген ұстазы да Ұркия еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үйреніп әліп-әбжат, *әдеп-әркен*, Айналып келесі жыл онға келдім (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Білмейді *әдеп-әркен*, дінін, күнін Жоқ шығар хайуаннан ешбір парқы (Ғ.Қараш, Шығ.).

ӘДЕП-ҒҰРЫП з а т. с ө й. л. *Әдет-ғұрып.* Біздің қазақ орысқа қарады, онан соң үкімет қалай билесе солай жүрді. Мынау біздің *әдеп-ғұрып*, тұрмысымызға қайшы келеді деп түбін ойлап өзіне керекті һәм пайдалысын сұраған жоқ (М.Дулатов, Шығ.). Жар-жар, жоқтау, беташар қазақ тұрмысында елеулі орын алған. Тұрмыс *әдеп-ғұрып* жырлары оғам өмірінде болып жатқан оқиғаларға сәйкес қазақ қоғамының тарихи дамуының түрлі кезеңдерінде түрліше әлеуметтік топтардың таптық мүдделеріне икемделіп отырған (М.Әуезов, Шығ.). Мың жылдардан бері сақтап келген *әдеп-ғұрпы*, ресімі бәрі де аяқ асты болды (С.Шарипов, Бекболат).

ӘДЕП-ИБА з а т. *Тұрақтанып қалыптасқан ахлақ пен ізгілік нормалары мен ережелері.* Мүсіреп құдағиларды төрге алып барып отырғызды да, Есенейге: – Сен ғой, өз үйінде Есенейсің! Күйеу дегеннің *әдеп-иба* сынан хабарың жоқ, – деді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Құдайым *әдеп-ибадан* жүрдай, ауыздағы сөз, аяқтағы жол бермейтін көкдолы ұрысқатан сақтасын («Жұлдыз»).

ӘДЕП-ИБАДАТ з а т. *Тәрбие көргендік, сытайылық.* Ноғайбайдың келін балаларының

әдеп-ибадатын, адамгершілігін, сыпайы-сынықтығын көрген қырғыздар Ноғайбай аулының мұнысына қайран қалып, дән риза болысты (К.Әзірбаев, Аңыз.).

ӘДЕПКІ с ы н. **1.** *Бастапқы, алғашқы, тұңғыш.* Музыка театрының *әдепкі* адымы ел аузындағы поэманың сюжетінен алып жазылған «Айман-Шолпаннан» басталады (М.Қаратаев, Туған. әдеб.). Сәду әдепкі келгенде араша бермей, ат үстінен-ақ талап өлтіре жаздаған (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). *Әдепкі* жауһар – ақыл дүр, Ашу – шайтан әскері. *Деп* тұрар: «Оны – ұғырла!» (О.Шораяқов, Шайыр). **2.** *Бұрынғы, ескі.* Қыз жерде жатқан бір тубик бояуды көтеріп алып, Жұмабекке бұрылды. Өңінде *әдепкі* реніштің ізі қалмаған, бұ жолы қайта оған ізет, құрметпен қарады (Т. Ахтанов, Дала сыры). Алты ай қыс ауыл қайдасың дегенен Бура жаз туып, көк шыға *әдепкі* әдеттерінше тауға тартқан (О.Бөкеев, Қамшыгер).

Әдепкі уақытта [кезде]. *Бастапқыда, алғашында, әуелде.* *Әдепкі уақытта* академик [Рахметті] жақтырмай жүрді (С.Ерубаяв, Шығ.). *Әдепкі кезде* қиындыққа да кездесерсің... Еңбек жолы даңғыл болмайды, жолдас Панталеев (С.Омаров, Хантағы).

ӘДЕПКІДЕ ү с т. *Бастапқыда, алғашқыда, әуелгіде.* Штрек жақ гүрсілдеп астанкестен болып кетті. *Әдепкіде* құм құсап суылдап құйылған дыбыс естілді (С.Ерубаяв, Шығ.). Аузынан шыққан сөзге *әдепкіде* бойы мұздап, шошып қалса да, өңі қобалжыған жоқ (Ә.Нүрпейісов, Күткен күн). Бүгерім жоқ, *әдепкіде* ағамнан айбындым, айта алмай біраз жүрдім (Н.Сералиев, Намыс).

ӘДЕПКІДЕГІДЕЙ ү с т. *Бастапқыдағыдай, әдеттегідей, дағды бойынша.* Василий Каубрдің звеносы да жұмысты *әдепкідегідей* бастады. Агрегат тұтасқан көмір қабырғаны үңгіп барады («Лен. жас»).

ӘДЕПКІДЕЙ ү с т. *Күндегідей, баяғыша, әдетінше.* Семіз даяшы *әдепкідей* емес, көкшіл көзін ойнақшытып, Арысқа күле қарап, байпаңдай қалыпты (Н. Сералиев, Қаңтар).

ӘДЕПСІЗ с ы н. **1.** *Көргенсіз, тәрбиесіз.* Әдепті бала – арлы бала, *Әдепсіз* бала – сорлы бала (Мақал-мәтел). Еламан бұрын-соңды әйел баласында дәл мұндай *әдепсіз* жанды көрмеген-ді (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Дорекі, әдеп ережелерін білмейтін, ізет сақтамайтын, сытайылықтан жүрдай.* Ашық болам деп *әдепсіз*, қалжыңшыл болам деп дарақы болған түрі бар (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Әлдеқайдан пайда болған, қазір сатушы болып орналасқан

әйелі бар. Екеуі де *әдепсіздеу*, екеуі де беймазалау (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Шал келіп: «Сәлем бердік, ханым – деді, Ризалық тапты ма енді жаның?» – деді. Жаратпай шалдың сөзін, кемпірі ұрсып: «*Әдепсіз*, ақылы жоқ, жарым», – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3. Имансыз, арыс, қятсыз.** Жайдары, күлдіргіш қалқам, Ұятсыз, *әдепсіз*, салқам, Күлгенім бір сенің арқам, Біржақта, Қылжақта, әйда! (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Жігіт болсаң – әдеп күт, *Әдепсіз* болсаң – тамұқтың Жанып тұрған отысың (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қалып тұр қазағымнан туысқандық, Заман ба, пенде азды ма – суысқандық. Кісі өлтіріп, мал талап *әдепсіз* боп, Бұрынғыда бар ма екен бұл дұшпандық? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Әдепсіз ауыз. б е й н. *Әдеп сақтамайтын, тұрпайы сөйлейтін дөрекі адам.* Қонақтарға жол бер деген сияқты сыпайы ишарат *әдепсіз ауызға* түсер емес (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Әдепсіз сөз. *Дөрекі, былапыт, қят, ерсі сөз.* Шұғыл мінез, сұмпайы, *сөзі әдепсіз*, Біреумен қалжындасса, шамданады. Өтірікке өлгенше шебер болар, Сүйкімсіз мінезбенен заңданады (Ә.Найманбаев, Шығ.). Пьесаның тіл жағында да көп кемшілік бар. Әсіресе *әдепсіз сөздер*, әлеуметтік орындарда тыңдауға құлақ ұялатын сөздер көп (С.Мұқанов, Өсу жол.). Әдемі келіншектің аузынан шыққан *әдепсіз сөзге* қанша қорлансам да, келген жұмысымды бітірмей кетпейін деген оймен тұра бердім (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ӘДЕПСІЗДЕН= е т. *Жүгенсіздену, тәртіпсіздену, әдеп сақтамау. ≈ Әдепсізденіп барады.*

ӘДЕПСІЗДЕНУ *Әдепсізден етістігінің қимыл атауы. ≈ Әдепсізденуді* тоқтатты.

ӘДЕПСІЗДІК з а т. **1.** *Турақталған әдеп ережелері мен нормаларына жат, ерсі қылық.* Алыстан аңқам құрып келдім өзім, Телміріп күніменен екі көзім. Болмаса *әдепсіздік* бір аз ғана, Бар еді айтар сізге арыз сөзім (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Асыққанмен ишанның алдына түсуді *әдепсіздік* көрген Итбай, шалдардың ішіне араласа мешіттің есігінен шыға келсе, пәуескелер бірінің артынан бірі ілгері өтіп жатыр екен (С.Мұқанов, Ботагөз). Жүзін бірінші рет көріп отырмын. Сондай кісімен айтысу *әдепсіздік* болады (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2.** *Көргенсіздік, қятсыздық, тәрбиесіздік.* Балаға қайырылымдылықты, қаттылықты, кішіпейілдікті, үлкен көңілділікті, әдептілікті, *әдепсіздікті*, шыдамдылықты, күйгелектікті, шыншылдықты, өтірікшілікті беретін кім? Ол,

әрине, ата-ананың тәрбиесі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Айғанша әкесіндей үлкен кісінің сықсындаған *әдепсіздігінен* қысылса да, бір бөлмелі үйде бой тасалайтын басқа жер болмағанын, теріс қарап тұрып шешіне бастады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Әдепсіздіктен ада. *Таза, пәк, он екіде бір күлі ашылмаған.* «Менің қызым баталы жеріне бармай отырғаны болмаса, *әдепсіздіктен ада* ғой» – деп Нағымның жараланып келгенін бірде Қаратайдан көре бастап еді Бәдиша (А.Жүнісов, Өмір).

ӘДЕПТАНУ з а т. ф и л о с. <грек. *èthos*> *Ахлақ және оның принциптері, нормалары мен қоғамдағы орны туралы пәлсапалық ілім.* Қазақ тіліндегі *әдептану* термині халықаралық терминологиядағы «этика» сөзінің баламасы ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ұлттық адамгершілік құлық, әдеп-инабат дәстүрін қарастыратын пәнді «*әдептану*» деп атау қалыптасқан (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ӘДЕПТЕН= е т. *Әдеп ережелері мен нормаларын ұстану, әдеп сақтау.* Ажары, тазалығы, құлық әдебі. Әйелдер бұл үш затты әдеттенсін Қолданып бұл үш затты әйел адам Әуелі өз бастары *әдептенсің* Қыз бала анасынан үлгі алады, Екінші қыздарына әдеп берсін (Ғ.Қараш, Шығ.).

ӘДЕПТІ с ы н. **1.** *Қоғамда тұрақталып қалыптасқан әдеп ережелері мен нормаларын берік ұстанатын, әдеп сақтайтын.* Ол – үшін әділ, *әдепті*, үлкен-кішіні құрметтегіш болуың керек (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Ол ерекше мінезі жоқ, жол-жобаны білетін, *әдепті*, жолдасын сыйлай алатын әйел (С.Бақбергенев, Кентау). Бекжан мына мәңгіртке ашуынан айыға алмай тесіле қарап тұрды да, өзін-өзі барынша *әдепті* ұстауға тырысты (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Бірақ сырты *әдепті* кісінің жүрегі салқын болады деп ойлау лайық емес. Менің жүрегімде де ыстық қан бар. Мен махаббатты қатты білемін (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Қимылы жинақы, қозғалысы жарасымды, сыпайы тұрпатты.* Жігіттердің көз қарасына лайық болайыншы дегендей кішіпейіл *әдепті*, сонымен қатар аздап ойнақылау да боп көрінетін (С.Бақбергенев, Қарға там.). Сұңғақ денелі, сұлу, сүйкімді, ұяң емес, ашық, ордаң емес, *әдепті* болатын (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Мақыш ақсақал келіп, қонақтарды аттандырып, бұрынғыдай *әдепті* жылы пішіммен қоштасып қала берді (М.Әуезов, Қараш.). **3.** *Тәрбиелі, тәлімді, көргенді.* Қанша ақылды, білімді, *әдеп-*

т і, есті болғанмен, әйелге жарастықты сипат – сезім ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Өркенің өссін, қарағым. Қандай *ә д е п т і* бала едің (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Толқын мен Наурыз мәдениетті, *ә д е п т і* жандар. Наурыз бейнесі мәдениеттілігімен, білімдарлығымен Сұлтанмахмұт тұстарын еске түсіреді («Қаз. әдеб.»). 4. *Ізетті, ибалы, инабатты*. Ел қамы үшін өлуге жанын сайлап, Соғым десе тұрмайды қойса байлап, Жауға батым, жақынға және *ә д е п т і*, Кішіні – іні, үлкенді – ағатайлап (Шәкәрім, Өлеңд.). Билігің берекелі болса көркем, Басыңа тұра алмайды бақыт қонбай. Сұлудың *ә д е п т і* с і, жасығы бар, Өсекші бай жануға машығы бар (Ә.Найманбаев, Шығ.). 5. *Биязы, сытайы, орынды, келісті (сөз)*. Таңғажайып бұл қалай хат, Мағынасы – алыс, сөзі жас? Сөзі орамды, әр түрі хат, Және *ә д е п т і*, және рас (Абай, Тол. жин.). Бұл жігіт орта бойлы, қияпатты, бетінде азырақ қорасан дағы бар, жаңа мұрт шығып келе жатқан, сөйлеген сөзі сыпайы, *ә д е п т і*, киімі ноғайшалау Ғали есімді бір зат еді (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). Сөйлесе, сөзі *ә д е п т і* әм мағыналы, Күлкісі бейне бұлбұл құс сайрайды. Жүп-жұмыр, ақ торғындай мойыны бар, Үлбіреген тамағын күн шалмайды (Абай, Тол. жин.). 6. *а у ы с. Жайлы, қолға әбден үйретілген, адамның ебін табатын (мал туралы)*. Қызылкөктің жуастығы, адам мінген кездегі мінезі артықша екен, *ә д е п т і* сызылып тұр (С.Бақбергенов, Қарға там.). Бір байдың «Төрткөз», «Мойнақ» төбеттері, Өздері ит болса да *ә д е п т і* еді. Түнде үріп, күндіз үрмей жай жататын Болады әдепті иттің әдеттері (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Әдепті ауыз. б е й н. Ахлақ нормаларын, әдеп ережелерін сақтамайтын, соны дәріптейтін адам. Бапан, сен менің көселігімді айттың, жақсы айттың, бірақ сен ұнатпайды екен деп иегіме күйек байлап келе алмадым; сақал, ешкінің иегінде де жүрген жоқ па, билікті әдемі сақал айтпай, *ә д е п т і*, ақылды *а у ы з* айтпаушы ма еді? (А.Хангелдин, Қараторғай).

Әдепті әзіл. *Сытайы, шектен шықпайтын, әдеп ережелерін сақтап айтылған қалжың сөз*. Ашық мінезді Мұхаң *ә д е п т і* әзілмен жарастықты қалжыңды жақсы көретін (Ғ.Сармұрзин, Өнеге.). Көптен көріспеген дос-жарандар жаркылдай есендесіп, жамырай, *ә д е п т і* әзіл-деріні айтысып жатты (С.Бегалин, Уақыт.). Қара сүрме тігілген қасы жайдай, Жайдары, ашық мінез, сөзі балдай. *Ә д е п т і* әзіл сөзден алдырмайтын, Ақылға сай, сайраған сұрша тандай (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Әдепті болды. *Әдептілік көрсетті, әдептілік танытты. Ә д е п т і бол*, шырағым, Көптен алғыс табам деп. Өз бағанды кетірме, Өсек-аяң бағам деп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Асыл ердің нышаны – *Ә д е п т і бол* ар баласы. Әдепсіз бала белгісі – Әкесі болу нағашы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қоссандар бірді екіге, үш болады. Деуші едің білімменен күш толады. Алғыр бол, *ә д е п т і бол*, ұстамды бол, Ақылмен іс істесең, іс болады (М.Хакімжанова, Таңд.). Жас адамның *ә д е п т і бол* ғ а н ы оң. Ата-анадан әдеп пен ар көрген соң, Жалғыз болып шалжаңдаған бала емес (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Әдепті сөз. *Сыпайы, биязы, жағымды, жақсы сөз*. Мен сенен молдалық қып не сұрадым? Тиіссіз тентіремей жөніңе лақ! Айтпаққа *ә д е п т і сөз* таппадың ба? (Айтыс).

ӘДЕПТІЛЕН= е т. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Әдепті болғансу, сырт көзге әдепті көрінгенсу*. Сыпайылық, сыйлық қылып, *ә д е п т і л е н і п*, аяғының басынан, аузынан шыққан сөзін санап отыратын адамды жақсы көрмейді. Жарқын жүзбен, ашық көңілмен қытықсыз келетін адамды аңсап, сағынып, ондай адамды көргенде не баласы, немесе туысқаны, бауыры келген кісідей қуанып қалар еді (М.Әуезов, Шығ.).

ӘДЕПТІЛІК з а т. 1. қ о ғ. ө л е у м. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында ерекше орын алған белгілі бір ахлақ нормалары мен принциптерін бұлжытпай орындаушылық. Әбу Насыр әл-Фараби «Қайырымды қала адамдарының көзқарастары» атты еңбегінде *ә д е п т і л і к т і* әрбір жеке тұлғаның рухани байлығы деп есептейді (ҚҰЭ). *Ә д е п т і л і к* – мәдениеттіліктің белгісі. Әдепті адам ата-ананың, ұжымның айналасының тәрбиесімен, өзін-өзі тәрбиелеумен өзінің ұлттық қасиетін қалыптастыра білгендігін көрсетеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Сондықтан осы жылы Парламент «Қазақстан Республикасының Жоғарғы сот кеңесі туралы» және «Қазақстан Республикасының Әділет біліктілік алқасы туралы» заңды қабылдады. Олар сот жүйесі үшін кадрларды іріктеу тәртібін реттеп, судьялардың жоғарғы кәсіби, иманды және *ә д е п т і л і г і* мінсіз адамдар болуына қол жеткізуге мүмкіндік береді («Егемен Қазақстан»). 2. *Сыпайылық, биязылық, жұмсақтық*. Ерте тұрып, кеш жатып, *Ә д е п т і л і к* пен тіл қатып, Ата-енеге құрмет қыл, Ауырлап сөзін елеме (Базар жырау, Шығ.). Бізбайлы жас доктор кемпірге *ә д е п т і л і г і* мен ғана ұнаған жоқ, мырзалығымен де ұнады (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). 3. *Ізеттілік,*

тәрбиелілік, көргенділік. Күнұзын қара шал жол үстінде келе жатып Әкімгерейін шығарып салғандағы Жадыраның өзін-өзі қалай ұстағанын Ғазизамен іштей салыстырып, үлкен келінінің ата алдындағы *ә д е п т і л і г і н е*, жар алдындағы беріктігіне риза болған (Ә.Әбішев, Ат тұяғы.). Расында сынықты, *ә д е п т і л і к*, ибалық әйел баласына жарастықты сындарлы асыл қасиет («Қаз. әдеб.»).

Әдептілік істеді [сақтады]. *Ізеттілік қылды, сыпайылық, тәрбиелілік танытты.* Шай үстінде де Шолпан өте ұстамды, салмақты түрде *ә д е п т і л і к і с т е п*, жұмған аузын ашқан жоқ (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). Мүсіндерді сындырған Жақып екенін біле тұрса да, апасы ара түскен нәрсеге *ә д е п т і л і к і с т е п*, ішінен тынды да қойды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Үй иелері үстел басына шақырмайынша, төрдің төбесіне шығып отырып алу – ұят. Мұнда да *ә д е п т і л і к с а қ т а п*, жасы үлкен кісілер төрге, жастары кейінірек отырады («Қазақст. әйелдері»). – Махмұт, бүгін, өмірге қайта туғандай, ата-ана алдында сәбидей *ә д е п т і л і к с а қ т а п*, Мәлике мен екеуінің көкіректегісін маған айт деп тапсырған еді, – деді (Д.Әбілов, Арман.).

ӘДЕТ [ар. *عادات*] з а т. 1. *Өмірде тұрақтанып қалыптасқан, бойға біткен үйреніштік қылық, іс-әрекет.* Осы кісінің кішкентай кезінен ғадет қылып, көлеңкедей еріп қалмай келе жатқан кәсібі дейміз бе, жоқ болмаса сүйекке сінді *ә д е т і* дейміз бе – ермегі бар еді (О.Бөкеев, Ауыл.). Өмірде *ә д е т т і*ң күштілігін содан біл, «*ә д е т* – адамның екінші табиғаты» деген мәтел болған. Кейбір ғалымдар «*ә д е т т і*ң күші табиғатынан он есе артық» деп те атайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Атағы үлкен адам Қабан жырау, Жамбылдың айтқан сөзі есте тұр-ау. Жиені – Сарбас ақын сөйлерінде *Ә д е т і* мұртын қағып, құлақ бұрау (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Болғандықтан емес бұл батыр ақын, Батыр ақын барлығын жапыратын... Болмысым сол баяғы, *Ә д е т і* м жоқ Әкімдерді қонаққа шақыратын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 2. қ о ғ. *Дәстүрге айналған, жалтыға бірдей қалыптасқан қоғамдық тәртіп, дағды.* Ораза деген қазаққа Құлшылық емес, *ә д е т* қой. Еріксіз жүрмей азапта – Пайданы ойла, қам ет, қой (М.Жұмабаев, Шығ.). Қасында бір шешенді не ақынды ертіп жүретін қазақ хандарының *ә д е т і* болған. Әз-Жәнібек ханның Жиреншесін, Абылай ханның Орынбайын, Кенесарының Нысамбайын еске түсірсек, бұл *ә д е т т і*ң ескіден келе жатқаны анық (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Бұрыннан зекетін беріп жүрген елдердің бәрі жылдың мерзімді

бір уақытында бермейді. Бір ел жазғытұрым, бір ел күздігүні, бір ел қыстыгүні беретін *ә д е т і* бар («Абай»).

Әдет бойынша. *Қалыптасқан дәстүрге сәйкес.* Дағдылы *ә д е т і б о й ы н ш а*, ұлықтар бұл жиынның алдына келуге асықпайды (М.Әуезов, Абай жолы). Құдаша орнынан тұрып *ә д е т б о й ы н ш а* сауықты бастап өзіне мақтау сөз меңзеген ақынға жібек орамал ұсынды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Отырған әйелдер кәдуілгі әлмисақтан келе жатқан *ә д е т і б о й ы н ш а*, ауыздарын тағы бір сылп еткізді (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла).

Әдет етті [қылды]. *Дағдыланды, дәстүрге айналдырды.* Тән сүйгенін бермесе, Жан шыдамас жаны ашып. Бере берсең бер десе, *Ә д е т е т е р* қарысып (Абай, Тол. жин.). Білімдіге білімсіз бағынбай ма? Іздесе, пендеге жол табылмай ма? Ақты қойып, арамды *ә д е т е т с е к*, Денеміз дозаққа өзі жағылмай ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тәуба қабыл болар ма Жастан *ә д е т е т п е с е*? Өткен іске өкініп Көзден жасын төкпесе (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Білмеймін, дала естен шығар ма екен? Даласыз көңіл шіркін тынар ма екен?! Ежелден еркін заңға *ә д е т қ ы л ғ а н*, Тар заңды қала жанға ұнар ма екен? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Әдетке айналды. *Тұрақталды, күнделікті дағдылы әрекетке айналды.* Қорған ішінде гирді арқалап, арлы-берлі алшандап жүруді *ә д е т к е а й н а л д ы р д ы м* (Ә.Нұршайықов, Алтын.). *Ә д е т к е а й н а л ғ а н* жаман дәстүрлер қазіргі жаңалығы бар шығармалардың өзінен әлі шұбалаңдап қалмай келеді (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Дәл осы уақытқа сап ете түсу Орынжанның да *ә д е т і н е а й н а л д ы* (С.Бегалин, Ана.).

ӘДЕТ-ҒҰРЫП з а т. қ о ғ.-ә л е у м. *Белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік ортада пайда болып, оның мүшелерінің мінез-құлқының, тұрмыс-тіршілігінің бұлжымас қағидаларына айналған жөн-жосық, жол-жоралғы.* М.Шолохов: «...Қазақтардың мәдениетіне, тіліне және *ә д е т - ғ ұ р ы п т а р ы н а* қатты қызығамын, Қазақстан менің екінші Отаным болып алды» деп жазады. Ал В.И.Даль: «Қазақ жеріне өттің екен, әмияныңды қалтаңа салып қой. Жылтыратып тиын санап отырғаның бұл елдің *ә д е т - ғ ұ р ы н д а* ерсі. Ал мейман үйіне келдің екен – асы дайын. Шипалы қымызы және бар» дейді («Лен. жас»). Халқымыздың тілінен, *ә д е т - ғ ұ р ы н а н* бейхабар бұл кеңестік қонақтар Мәскеу большевиктері мен олардың агенттерінің аузынан шыққанды қақшып алып, дүние жүзіне таратып отырды (М.Шоқай, Танд.).

Қырғыз ежелден қырғыз атанып, Айсадан бұрын неше ғасыр өз алдына жұрт болған, қазақпен туысы, діні, тілі, қонысы, *әдет-ғұрып* ы, салт-санасы бірдей жауынгер түркі қауымдарының бірі (М.Дулатов, Шығ.).

Әдет-ғұрып жосындары. қ о ғ.-ә л е у м. *Байырғыдан келе жатқан қазақ қоғамындағы ерекше мәдени құбылыс болып табылатын дәстүрлі құқықтық жүйе, әдет-ғұрып нормалары.* Күрделі де тұтас мәдени құбылыстардың бір қыры ретінде қарастырылатын *әдет-ғұрып жосындары* ның маңызы әр қилы тарихи даму кезеңдерінде әрқелкі болған (ҚҰӘ). *Әдет-ғұрып жосындары* н а н айырмашылығы; олар дәстүрлі тұрмыс-тіршіліктің өзінен туындап, халықтың өмір салтына бірден «құқықтың болмыс», «құқықтық шындық» ретінде енген, арнайы құқық түзушілік қызметті қажетсінбей, оған тәуелсіз жүйе (ҚҰӘ).

ӘДЕТ-ДАҒДЫ з а т. п с и х. *Алғашында саналы орындауды қажет етіп, әрекеттің жаттыға беру нәтижесінде автоматты қалыптасқан, үйреншікті болып кеткен, санаға тәуелсіз түрдегі қажеттілікке айналған тұрақты дағдының жиынтық атауы.* Бекденновтың тақтаға алдын ала сөйлем жазып қойғаны дұрыс... Өйткені бұл әдіс уақыт үнемдеуге, білімнің *әдет-дағды* л а р ы н қалыптастыруға арналған жаттығулар жүргізуге мүмкіндік тудырады («Қазақст. мұғ.»). Атааналар ең ерте кезден бастап-ақ балалардың санасы мен сезіміне әсер етеді және олардың ұнамды *әдет-дағды* л а р ы н қалыптастырады (Семья тәрбиесі). Бұл жаңа қажеттілік жануарлардың *әдет-дағды* с ы н өзгертеді (Жалпы биология).

ӘДЕТ-ДӘСТҮР з а т. *Тарихи тұрғыда қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын дағдылы қарекет пен мінез-құлық нысандары.* Жас автор ұлттық психологияны, халықтың *әдет-дәстүр* і н жақсы білетіндіктен де ұлттық характерлерді жасай алады («Қаз. әдеб.»). Жастайынан қазақ ауылында өскен ол біздің *әдет-дәстүрімізге* дейін жақсы білетін («Лен. жас»).

ӘДЕТКІ с ы н. *Әдетке айналған, үйреншікті, дағдылы.* Әлден соң ол басын ептеп көтеріп алға қарады. Межелі тас алыс емес екен. Прожектор оты төменде, күзет *әдеткі* қозғалысына кіріскен (Қ.Исабаев, Соңғы.).

ӘДЕТ-САЛТ з а т. *Халықтың кәсіп, сенім, тіршілігіне байланысты қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын дағдылар мен дәстүр.* Жігіт қызды ескі елдің *әдет-салты* н

бұзып алып қашады (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Қай халықты алсақ та, оның ертеден келе жатқан *әдет-салт* ы, ырым-кәдесі бар (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

ӘДЕТТЕ ү с т. *Дағды бойынша, үйреншікті дәстүрмен, ылғи.* Ақылды адам тоқтар сөзге аталы. Тоқтамаса, Сол жаныңа батады. Сондықтан да Арамызда *әдетте* Дау деген бір дария ағып жатады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Әдетте* таң алдында ән қызатын, Билейтін сонда әлемді жалғыз ақын (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Әдетте* дауылдата сөйлейтін, жылауық, оңсіз, денелі әйел қазір тіпті тоң пейіл, сыпайы отыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ӘДЕТТЕГІ с ы н. 1. *Жайшылықтағы, бұрынғы, дағдылы, қалыпты.* Жақыпбек *әдеттегісінен* шайды көп ішті (М.Иманжанов, Менің махабб.). Қала *әдеттегі* тіршілігінде. Қобдидай қоңыр ағаш үйлердің мұржаларынан көк түтін иреңдеп ұшады (Д.Әбілов, Ақын.). Оның тартып жатқаны *әдеттегі* ән емес, белгісіз бір сарын (Қ.Жармағамбетов, Өнші.). 2. *Үйреншікті, күнделікті.* Бұларға жолындағы халықтың мал-мүлкін талап алу *әдеттегі* дағдыға айналады (Н.Баяндин, Атамекен.). Капроннан жасалған әсем кофталар, шарфтар, ұйық-шұлықтар басқа да көптеген бұйымдар тұрмысымызда *әдеттегі* заттарға айналды (Орган. химия). 3. *Бұрыннан белгілі, қалыптасып қалған.* Біздің совхоздың жұмысшылары *әдеттегі* азаматтан құралады ғой (С.Мұқанов, Алып. адым.). 4. а у ы с. *Қарапайым, жай, белгілі нұсқадай.* Биотелескопта *әдеттегі* телескоптардағы линза мен айнаның орнына коринебактерия немесе осыларға ұқсас бактериялар салынған ыдыс алынады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ӘДЕТТЕГІДЕЙ с ы н. *Жайшылықтағыдай, қалыптағыдай, бұрынғыдай.* Бұл жолы да сайлау үйлері *әдеттегідей* ерекше боп тігілген (М.Әуезов, Ақын аға). Бұл түні Нұрлан *әдеттегідей* тыныштықпен жайбарақат ұйқы көрмеді (З.Шашкин, Сенім). Қыздың жас өңі *әдеттегісіндей*, түн қараңғысынан бұлдырап, мұнартып әдемі көрінеді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ӘДЕТТЕГІШЕ ү с т. *Жайшылықтағыша, бұрынғыша, қалыптағыша.* Бақтығұл атына мініп келгенде, болыстікінде, *әдеттегіше*, Шалқар болысының көп атқамінері жиын екен (М.Әуезов, Қараш.). Мен, *әдеттегіше*, өкемнің інісі – Мұстафаның үйіне кеп тоқтағанда, төр жақта қараңдап жүрген біреу бері қарай беттеді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Балалар *әдеттегісінше* дәптерін алдына жайып, мұғалімнің тексеруін күтіп отырды (Н.Сералиев, Намыс).

ӘДЕТТЕН = е т. *Дағдылану, машықтану, әдетке айналдыру*. Кімді болса да алдына шығармай ауыздықсыз *әдеттенген* Абдыра бекетінің Ықсан молдасы оған қарсы тағы гүр ете түсті (І.Жансүгіров, Шығ.). Жатып ішуді дәулет көтермейді. Еңбек істеуге *әдеттенбеген*, мойны жар бермейді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Физикалық заңдарды өрнектейтін математикалық қатынастарды тұжырымдауда біз геометрия тілін пайдалануға *әдеттенгенбіз* (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ӘДЕТТЕНДІР = е т. *Машықтандыру, үйрету*. Біраздан кейін лақты екі-екіден жіберіп, кезек емізіп *әдеттендірді* (С.Бегалин, Очерк.). Анам маған сездірмей отырып, өзімді-өзім бақылап, таза жүруге, өз киімімді өзім киюге *әдеттендіретін* (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ӘДЕТТЕНДІРУ *Әдеттендір етістігінің қимыл атауы*. Жас балаларға туысымен-ақ аузын жұмып ұстауды *әдеттендіру* керек (М.Дулатов, Шығ.). Мұғалім баланың қоңырау соғылғанда кешікпей, дереу класка енуге *әдеттендіруге* өте зор назар аударуы керек (С.Көбеев, Орын. арман). Жас буындарды еңбек етуге баулу, өз білгенін батыл ортаға салуға *әдеттендіру* жасқаншақ, кежір болудан сақтандыру сабақтың барлық, кезеңдерін тиянақты жүргізуді талап етеді («Халық мұғ.»). Сабақ үстінде баланың назарын көп нәрсеге аудармай, басты бір нәрсеге не белгілі бір әрекетке ғана аударып, оған тұрақтатып *әдеттендіру* керек (К.Жарықбаев, Психология).

ӘДЕТТЕНУ *Әдеттен етістігінің қимыл атауы*. Сөздің өзін танытатын белгі – тіл. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен, өз оңтайымен сөз тізіп *әдеттенуінен*, салттануынан болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әртүрлі ауыр дене жұмыстары, спорттар, сұйық тағамды көп ішуге *әдеттену*, тағы басқалары жүрек қызметін де шамадан асырып жібереді (Б.Омарұлы, Жүрек ауруы.). Сені де Құдай тағала босқа жүруге жаратпаған, жұмыс жұмыстауға *әдеттенуге* керек, – деді (Ы.Алтынсарин, Таңд.).

ӘДЕТТІ с ы н. *Дағдылы, үйреншікті, қалыпты*. Ауысу да екі түрлі болады: **1.** Тіл ауысуы. **2.** *Лұғат ауысуы*. Мұнда да *әдетті* ауысу тілдік болады да, айтушының сөзіндегі ауысу лұғаттық болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Авария оның бойы үйренген, *әдетті*

нәрсесі сияқты (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Молчаниннің сөзі қысқа *әдетті*, Жігіт те емес тым сыпайы, әдепті. «Жап аузыңды»... – деген оның сөзінің, Аяқ жағын боран қағып әкетті (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

ӘДЕТІНШЕ ү с т. **1.** *Өзіне біткен дағды бойынша, бұрынғысынша*. Ол бұрынғы *әдетінше*, үш баласына үш түрлі базарлық алған еді (С.Бакбергенов, Алтынемел.). Тәкаппар *әдетінше* үйреншікті, Генерал жұрттан бұрын тысқа шықты (М.Әлімбаев, Құрбыма). Ондай қулық болғанын қайдан білсін, Күн батып, Хасен мінді ағаш атты. Күндегі ойнап жүрген *әдетінше*, Құшақтар тақтай басып перизатты (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Қалыптасқан халық дәстүрі, әдеті бойынша*. Қазақ *әдетінше* амандық айтысып, үйге кірдік (Ж.Саин, Жол үсті.). Қазақ *әдетінше* бата оқып, көңіл айтайын деп қайтарда ақын Тілеубергеннің үйіне тағы келеді (Б.Кенжебаев, XX ғ. дем. жазушы.). Асқар Гүлжанмен шығыс халқының *әдетінше* амандасты (З.Шашкин, Ұядан үшк.).

ӘДИСА [ир.أندیشه] з а т. к ө н е. *Құпия, сыр*. Айналайын таз-батшам, Бір *әди са* бар екен. Бұл сөзіңнің ішінде, Өзгесін қайдам, бұл сөзің, Кеуліме сана түсірді (Дастандар). Қолыңда қалта, ыдыс жоқ, Қай жақтан ап жүр теңгені? Бір *әди са* сыр бар деп, Сұлудың көңілі сенбеді (Бабалар сөзі).

ӘДИЯЛ [ор.одеяло] з а т. с ө й л. *Жамылатын немесе төсек-орынды жауып қоятын жеңіл, жылы жамылғы*. Көп аурудың ортасында ақжайма жапқан, ақ жастығы бар бір төсек түр еді, Максұтты соған әкеліп жатқызды. Үстін жалаң қабат *әди я л е н* жауып салды (Б.Шалабаев, Өмірде.).

ӘДІ з а т. с ө й л. **Әдді**. Алым төлеуге кедейдің *әді* жоқ («Абай»). Сексен мың еді *әдісі*, *Әдінің* үлкен задысы. Зәңгіден де биігірек, Бой тұлғасы, қалдысы (Бабалар сөзі).

ӘДІЛ [ар.عادل] с ы н. **1.** *Шындық сүйгіш, алалық жасамай, ақиқатқа сәйкес әрекет ететін*. Арамтамақ, ақбілек, Қол астын жемей қолдай ма? Басшы *әділ* болмаса, Жұртқа әділдік орнай ма? (Жамбыл, Тол. жин.). Астыртын жамандасуға айлақес, сырқынды болғанмен, мынандай *әділ* қазының алдында ашық шындыққа бара алмайтын (М.Әуезов, Абай жолы). Мейірімді ұстаз, *әділ* ақылшы болу – әрбір мұғалімнің абыройлы борышы («Халық мұғ.»). **2.** *Турашыл, әділетті, шыншыл*. Кей адам ешбір тоймас, қүйсан толмас, Қақпанға ондай адам түспей қоймас. *Әділ* жұрт ғасыр бойы сынап келген, Жақсының ел

сыйлаған атын жоймас (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ойлап қарасаң, өмірдің өзінен асатын *әділ*, одан турашыл ештеңе жоқ (С.Омаров, Жүйрік.). – Ынсап, рахым, ар, ұят, сабыр, сақтық – Талапқа алты түрлі нокта тақтық. Алтауының ішінде ынсап *әділ*, Өзгесінің тізгінін соған ұстаттық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3. Адал, таза, жалғандықты білмейтін.** *Әділдің* озар адымы, Адал жан шығар төбеге. Тентек адам шыға алмас Төбе түгіл сөреге (Қабан жырау, Алтын қазық). Бала – *әділ* үкімші, ол жалтақтықты, жалғандықты білмейді (З.Серікқалиев, Ақыл.). Егер зәуі ғалам *әділ* ниетіне қайшы ағаттық істесе өзін-өзі қатты кінәлап, сол ағаттығынан әбден арылғанша жаны жай таппайды (З.Жәкенов, Таң самалы). **4. Ақиқатқа, шындыққа сәйкес, тура, жөн, дұрыс.** Әзіл айтсаң да, *әділ* айт (Мақал-мәтел). Тауыса алман дүние кебін айтып, санап Хәлім аз іс ететін *әділ* қарап (А.Байтұрсынов, Шығ.). Соған қарсы келмей-ақ қойсаң қайтеді. Ол өзімдікі *әділ* дейтін кісі ғой (Т.Ахтанов, Дала сыры). Егер, айтатын болсаң, *әділ* и неге айтпаймыз (Ә.Әбішев, Жас түлек.). **5. қ о ғ - ә л е у м. Әділеттілік талаптарына негізделген, ахлақ (мораль) пен құқық нормаларына сәйкес.** Съезде төбе би сайланған Абай *әділ* билік айтып, озбыр топтың аузын аштырмапты («Қаз. әдеб.»). Артымнан айтыстарға қуа барып, Қуларға қор боласың дуаланып. Ол күнде үкімет те *әділ* емес, тұратын жауап беріп, жауап алып (Пернедегі терме.). Мысалы, тасқын кезінде жұрттың мүлкін тонау басталған. Сондай тетір-тентекті тыюға ол қорқытатын *әділ* бұйрық берген (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Үкіметтеріне ақшалай немесе заттай соғыс айыбынсыз, зорлық төлемсіз, *әділ* демократиялық бітім жасауды ұсынды (Қаз. мектебі). **6. Бәріне бірдей, тең мүмкіндік беретін.** Айта берсем, кезінде бай да, батыр да, ақымақ пен данышпан да, ер мен ез де бірдей жатқан есіл бесік, ешкімді бөле-жара қарамаған *әділ* бесік (С.Бақбергенов, Қарға там.). Қазіргі классикалық делініп жүрген күрес ол кезде французша деп аталатын. Бұл күрес шын мағынасындағы *әділ* айқас екен. Күші мен әдіс-айласы тең келген балуан, оқта-текте ғана болмаса, еш уақытта қапыда кеттім дей алмайды (Ә.Көшімов, Жас аңшы). // *Жондеп, дұрыстап; әділеттілікпен, турашылдықпен, адалдықпен.* Жық-қанда даусыз-дамайсыз әсемдеп отырып, *әділ* жығады. Бір күрескен әдісін екінші балуанға қайтып істемейді (І.Жансүгіров, Шығ.). Ыла-

йым ендігі буын әңкүстенбей, *әділ* өссе екен (Д.Досжанов, Жібек.). Сонда олар сын көзімен *әділ* қарар, Ел жауы кім екенін дәлдеп табар. Сол жаудың ұрым-бұтақ тұқымына Аямай әділет заң балта шабар (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Екі даугер келгенде, төресін *әділ* береді, ақылға көміл би адам (Ақберен).

Әділ баға. *Біреудің еңбегінің, өнерінің, талабының іс-қимыл, ойы мен сөзінің шынайы, дұрыс нарқы.* Сіздің жақсы тыңдаушыңыз да, өнеріңізге *әділ баға* беретін төрешіңіз біздің жігіттер болар түбі (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). Күштісің бе бөрің деп, Күлімдеді Ғалымбек: – Кәне, күшті көрейін, *Әділ баға* берейін (Ә.Табылдиев, Гүл.). Мадиярдың Асайынға берген *әділ бағасы* Шырынкүлдің көңіліне жағып кетті (С.Омаров, Өмір.).

Әділ болды. *Адамгершілік талаптарын ұстанды, ахлақ нормаларын берік сақтанды, турашыл, шынайы болды.* Әкім болсаң – *әділ бол*, Мәртебеге жетерсің. Егер де ғәділ болмасаң – Хақын жүктеп біреудің Ахиретке кетерсің (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Досыңа достық – қарыз іс, Дұшпаныңа *әділ бол*. Асығыс түбі – өкініш, Ойланып алмай – сабыр қыл (Абай, Тол. жин.). *Әділ болсаң* еліңе, Қайғыланып қам жеме. Жылағанды жұбатқан, Тіліңменен бал бер де. Нашарға тисін көмегің Халқыңа жылау зар берме (Бақтыбай ақын, Жел қобыз.). Толқынға жоқ-ты жаулығым. «Жау» деген – жаудың жаласы, *Әділ болсаң* өмірімді, Ақтарып әділ қарашы (М.Жұмабаев, Шығ.).

Әділ жаза. *Айып, кінәсына қарай қоғамдық ахлақ принциптері мен адамгершілік талаптарына сәйкес қойылған дұрыс, шынайы жаза.* Оны азырқансаң, өз атаң Құнанбай мен бабаң Кеңгірбай бидің бұзақыларға қолданған *әділ жазасы* бар (К.Оразалин, Абай.). – *Әділ жаз* а күтсең, алдымен тамақ ішіп, әлденіп ал. Аштан өліп қалсаң, іздеп келген жазана қолың жетпей қалып жүрер (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

Әділ жанның түңілті. *б е й н. Үмітін үздіртті, дүниеден бездіртті, баз кештіртті.* Қанікейдей көріктіңді Қалыңсыз құшсам деп едім. Тінікейдей тектіңді Ителгі көзін төңкеріп, Күшіктей дауысын қыңсылатып, Аш күзендей белін бүгілтіп, *Әділ жанның түңілітін*, Ат көтіне үңілтіп, Артыма салсам деп едім (Махамбет, Шығ.).

Әділ жол. *Адамгершілік пен қоғамдық ахлақ талаптарымен үйлескен даму бағыты.* Адамның *әділ жолы* – ардақтысы, Сабырлы, терең ойлы салмақтысы. Қадірлеп сол адамды халық сүйеді, Зияны тимеген соң үлкен-кіші (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Әкім болсаң – *әділ*

жол бар, ал баста Әкім болсаң – желкенде тұр алдаспан... Салу керек етікшіге ескерткіш, Жер үстінде жаман әкім болмасқа (Ж.Нәжімеденов, Мен туған.). Біз өз ісімізді, әділ жолымызды ардақ тұтамыз (С.Сматаев, Алғашқы.).

Әділ жүрек. бейн. Адал, турашыл, шыншыл таза көңіл. Арқа сүйерім, көңілге демеу қыларым өзімнің адалдығым мен Нүрекеннің әділ адамшылық жауапкершісі (Ж.Саин. Жол үсті.). Ақын аға, атыңа Ұсынылды жүректен. Еңбек еттің халқыңа Адал, әділ жүректен (М.Хакімжанова, Жыр асуы). Әділдің озар адымы, Адал жан шығар төбеге. Тентек адам шыға алмас Төбе түгіл сөреге (Қабан жырау, Алтын қазық.).

Әділ заман. Әділетті дәуір, қоғам. Әділ заман тұсында Қабағым ашық, жарықпын. Қырға шығып қызықпен Сексеннен асып қалыппын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қызыл тіл – бөйге атындай тағаланды. Тағаланды дегенім жаңаланды. Тот басқан есіл ән-күй жалт-жұлт етіп, Тұсында әділ заман бағаланды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Әділ қылды. Турашыл, шындықсүйгіш етті. Себеп – жеміс әділдік, адалдықта, Себеп – жеміс залымдық, арамдықта. Бұлай болса, бек мүмкін адамзатты Әділ қылып, үйір қылмау жамандыққа (С.Торайғыров, Алаш ұраны). «Тұмыстағы мінезді ешкім жеңбес, Адамды әділ қылу қолдан келмес (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Әділ сөз. Дұрыс, тура, шыншыл, әділетті айтылған сөз. Айтамын айтарымды Алматыман, Жетсін деп әділ сөзім жер жиһанға (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние). Әділ сөзге тоқта сен, Өзіңді-өзің қор қылма. Қызығым деп жоққа сен, Ар-ұятты жер қылма (М.Әшірбеков, Кербез.).

Әділ тез [таразы]. бейн. Турашыл, шыншыл талқы, әділетті бағалау, ақ-қарасын айырып беретін адал сын. Насихатты тыңдаған адамның құлағында қырағы көзші болса, жүрегінде әділ тезі болса сөті келген дәрідей ем болып, жаман мінезді жазады. Егер ондай болмай, құры ғана қуыс құлақпен тыңдаса, құмға сіңген сумен бір есеп болып, жалғыз тал жасыл шөп шықпайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бағалап – «алтын», «күміс», «жез» дейтұғын, «Байлаулы соның сөзі – сөз» дейтұғын, Айтқаны, істегені – ақтық жолы, Құрулы елде әділ тез дейтұғын?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Адамның адамдығын айқындайтын әділ таразы – ішкі жан дүниесі (С.Байжанов, Жастық.).

Әділ іс. Әділеттік жолындағы дұрыс, адал әрекет. Әділ істің арты игі (Мақал-мәтел). Әділ істің куәсі – жеңіс туын Берлиннің төбесіне тігіп кеттік (Ә.Сәрсенбаев, Отан.). Ол кезінде Алдабергеновтің адал, әділ ісін қорғап жазды да (С.Бақбергенов, Адам.).

Қара қылды қақ жаратын әділ. бейн. Алалықтан ада, ақиқатын, шындықтың парқын дұрыс ажыратып бере алатын, турашыл. Алдияр – көп оқыған жігіт. Бектікке, байлыққа құмар адам емес. Қара қылды қақ жаратын әділ (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Сәтбаевтың қара қылды қақ жарған әділ сот екенін біліп алған жұрт, ол туралы ел арасында аңыз таратып, оның алдына толып жатқан істер келетін болды (М.Қаратаев, Далада.).

Наушаруандай әділ. Қара қылды қақ жарған, алалық жасамайтын турашыл, ара қалыс төреші [Наушаруан – Иранның VI ғасырда жасаған билеушісі Хосрав-Ануширванның кейінгі дәуір әдебиетіндегі – араб, парсы, шағатай әдеби шығармаларында Атымтай Жомарт сияқты дәрежеде аты аңызға айналған, әділдік өлшемі ретінде бейнеленетін дара тұлға. Атақты «Қабыс-Намеде» (XI ғ. жазылған) Наушаруанның сөзі деп 55 өсиет сөз берілген, осы қасиет сөздерімен Наушаруан әділ қазақ әдебиетіне енген]. Жамандыққа жақсылық Көктемеген Еділді айт. Қара қылды қақ жарған Наушаруандай әділді айт (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ӘДІЛДІК зат. қоғ.-әлеум. 1. Әділ болушылық, шындық сүйгіштік, алалықтан ада болушылық, туралық. Әділдік сипаты еді бір Алланың, Билерім, әділ болып тұра алмадың. Он тиын жанқалтаңа пара кірсе, Фақырға еш шафағат қыла алмадың (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Әділдігі таң қалдырды халықты, Өзі бастап, ел негізін салыпты. Ат жалында өскен қыран қазақты Аждаһа мен ақ аюға танытты (К.Салықов, Жезкиік). Желіктіріп, су бүркіп сайтан маған, Кезім болды әділдік айта алмаған. Батқан ерді арқама ауырсынып, Жауыр болған құнандай қайқандаған (М.Мақатаев, Шығ.). 2. Әділеттік. Жойылсын құлшылық, кемшілік, Жасасын әділдік, кеңшілік! Бұрынғы қу қыспақ жол қалсын, Өз еркін бар халық қолға алсын (С.Сейфуллин, Өленд.). Қанішермен ерегіспе, Кектеспе. Әділдіктің жолын және көп кеспе. Өзі отырып келген жанға – Қайтесің!– Түрме менен сала берме сотты еске! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Біз әділдігімізді, бүтіндігімізді ай-

тып отырсақ, сырт бізге не қылар дейсің (Б.Майлин, Шығ.).

Наушаруанның әділдігін берсін. т і л е к. *Әділ болуға, шыншылдықпен қарауға, турашылдыққа жазсын.* Сүлейменнің тақтын берсін, Жүсіптің сұлулығын берсін, Атымтайдың жомарттығын берсін, *Наушаруанның әділдігін* берсін, Лұқпанның ғұмырын берсін (Бата-тілектер).

ӘДІЛЕТ [ар. عدالة] зат. қоғ.-әлеум. **1.** *Қоғам өміріндегі адамдық қарым-қатынас, заң мен тәртіп, құқықтар мен міндеттер, қоғамдық, табиғи мүліктің бөлінісі сияқты т.б. әлеуметтік маңызды тіректердің тұрақты қалыптасқан ахлақ нормаларына сәйкестігі.* Осынша ақымақ болғаным Көрінгенге қызықтым, Ғәділетті жүректің *Әділетін* бұзыпшын (Абай, Тол. жин.). Жалпы, қай халықтың Қожанасырын алсаң да, сайқымазақ, сыңар езу сөзімен, қырық есекке жүк болар қырсықтығымен, ақылмандыққа бергісіз аңқау болмысымен ортасын күлкіге кенеген кейіпкерді көресің; ол – өнербақандыққа төзбейтін, *әділетті* ғана көздейтін, тоғышарлыққа жаны қас, текті қасиетінен арылмас өрліктің рәмізі («Қаз. әдеб.». Ақтар кетіп қалғанын, Семейді қызыл алғанын Жолшыбай естіп барғамын, *Әділет* іздеп төнген соң (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Шындық, дұрыстық, туралық, әділдік.* Қайрат пен ақыл жол табар, Қашқанға да, қуғанға, *Әділет* шапқат кімде бар, Сол жарасар туғанға (Абай, Тол. жин.). Бұны әлділер *әділет* деп қуанса, әлсіздер қиянат деп қынжылады (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.). Тағы келдім қиналып, Тағы кеттім. Сол баяғы сұрағы Гамлеттің. Құм құйылсын менің де көме-йіме, Қақпақ болсам аузына *Әділеттің*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Әділ, әділетті, турашыл, шындық сүйгіш.* Патша *әділет* болмады, Бай, манаппен тоғысты. Кедейлерді жем қылып, Қызылына тойысты (Жамбыл, Тол. жин.). // *Дұрыс, тура.* Бұл сырымды *әділет* көремін мен, Тебірендім жанымның тереңінен. Егер мендік шын таза жүрек болса, Айырмашы, өзіңнен – өлеңімнен! (Н.Шакинов, Менің гүлім). *Әділет* іс естен шықпайды (Мақал-мәтел).

Әділет басқармасы. қоғ.-саяси. *Сот ісімен айналысатын мемлекеттік мекеме жүйесінің басқару органы.* Ол – Алматы қаласы, Түркістан ауданы *Әділет басқармасының* құжаттандыру және тіркеу бөлімінің бас маманы, учаскелік комиссия хатшысы («Алматы ақшамы»).

Әділет жолы. бейн. а) *Әділдікті ұстанатын, ахлақ нормаларына, адамгершілік талаптарына сай келетін бағыт, тәсіл.* Бар әлемге *әділет жолын* нұсқап, Туымыз тұр желбіреп шың басында (Ә.Сәрсенбаев, Отан таңы). Енді мына сіз де *әділет жолына* бет бұрып, шын ерлікке қадам бастыңыз. Бұл бақыт! (Х.Есенжанов, Тар кезең). ә) *Әділ, тура шешім, дұрыс бағыт, оң ниет.* Сен менің бір есерлігімді *әділет жолымен* түсініп, одан көңіл сүйсінерлік қорытынды шығарып отырсың (А.Байтанаев, Асан). Білуге де тырысқан жоқ себебін, Өйткені мен бас емеспін, денемін, Бұйырдыңыз – орындадым, Тас жұмдым да көзімді. *Әділеттің жолындамын*, Деп санадым өзімді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Әділет министрлігі. қоғ.-саяси. заң. *Сот ісімен айналысатын мемлекеттік мекемелер жүйесін басқаратын мемлекеттің орталық органы.* Өткен жұмада *Әділет министрлігі* де Қылмыстық атқару жүйесі комитеті басқармаларының құрылымдық бөлімдері, түзеу мекемелері мен тергеу изоляторларының жұмысын талқылауға арналған республикалық кеңес өтті («Заң газеті»). Айтпақшы, осы өткен жылдары заң жобасын әзірлеуші жұмыс тобы құрылып, едәуір іс-шаралар атқарғаны және аталмыш жобаға бірқатар министрліктің, оның ішінде *Әділет министрлігінің* де қарсы пікір білдіргені туралы бейресми мәліметтер естігеніміз болмаса, заң жобасының тағдырынан мүлдем хабарсыз қалдық («Заң газеті»).

Әділет соты. поэт. *Әділдіктің, адамдықтың парқын ажыратып беретін сот.* Көзінің еті өскен өзімшілдікке сот құрамын, *әділет* сотын құрамын (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Әділет туы. бейн. *Әділетті жақтаушылардың символы.* Біз емеспіз қорқатын қоқайыңнан, Соқтықса жау кезіміз жоқ тайынған. *Әділет туын* көтеріп бар әлемге, Өркендеумен өткенбіз өрт-жалыннан (С.Мәуленов, Магниттау.).

Әділет ұраны. поэт. *Әділеттілікті жақтаушы, әділетке шақырушы ұран.* Халықтар өмірді қорғайды, *Әділет ұранын* қолдайды. Шырқандар, кел достар, әр елде, Бейбіт күн жасасын әлемде (Қаз. әндері).

ӘДІЛЕТСІЗ сын. **1.** *Әділдігі жоқ, қиянатшыл.* Абай Әйгерімге жаны ашып, оны жаңағыдай *әділетсіз*, аянышты зорлықтарға қимаса да, ұн қатқан жоқ (М.Әуезов, Абай). Абай өз үйінде өз анасы Айғыздан көрген *әділетсіз* зорлыққа жаман күйді (М.Әуезов,

Танд. шығ.). **2. қ о ғ.-ә л е у м. Тұрақтанған қоғамдық ахлақ нормаларына қайшы.** Отаршылдық соғыстар, құл иеленушілік, аумақтық басқыншылық, *ә д і л е т с і з* сауданың тонаушылық әдістері немесе отар елдердің байлығын қотара қарбыту – міне, мұның бәрі де астарлы әрі ашық қалпында қатталып келеді (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл). Ақын әйел теңдігі туралы да сөз қозғап, бұл жөнінде шариғат шеңберінен шықпаса да, әйел туралы *ә д і л е т с і з* көзқарасқа қарсы орынды пікір айтады (Б.Кенжебаев, XX ғ. дем. жазушы.). Патшадан *ә д і л е т с і з* келді жарлық. Орнынан естіген жұрт тұрды қарғып. Ел көнбей бұл зорлыққа көтерілді, Болсын деп ел жолында ер құрбандық (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **3. Бәріне бірдей емес, теңдігі жоқ (заман, тағдыр т.б.).** Айтайын бір сұлуды Ұлпа деген, Шіркін-ай осындай қыз туса деген. Сонау бір *ә д і л е т с і з* замандағы Ол да бір адам екен құса жеген (Б.Бердин, Қанды асу.). Бұл жалған жаратылысында *ә д і л е т с і з* жаратылған білем (К.Тоқаев, Түнде.). Жо, жоқ, тағдыр *ә д і л е т с і з* олай-бұлай өзгерген, Талантсызға, талғамай-ақ танадай ғып көз берген (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4. Әділдікті білмейтін, алалықпен қарайтын (адам).** Мұнда көп жұрттың *ә д і л е т с і з* патшаға наразылық білдіріп көтеруі орынды-ақ (М.Дүзенов, Ант). Мал, мансап, адамзатты мас қылады, Мейірімді ет-жүрегін тас қылады. Тәкаббар, *ә д і л е т с і з* залымдарды Бағы қайтқан сорлы елге бас қылады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5. Шындыққа қайшы, орынсыз.** Шаттығымның бастауын сенен көрдім Сенен көрсем қалайша төмендермін. Енді, сәулем, бәрі де *ә д і л е т с і з*, Бізді бақсыз, бақытсыз дегендердің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӘДІЛЕТСІЗДІК з а т. **1. Қиянатшылдық, озбырлық.** *Ә д і л е т с і з д і к* құрбаны болған ағалы-інілі Байтұрсын мен Ақтастың балалары енді Шошақтың кенжесі Ерғазының тәрбиесінде болады, оның көмегімен 1891 жылы Торғайдағы екі кластық орыс-қазақ училищесінде оқиды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мысалы, теңсіздік, озбырлық, *ә д і л е т с і з д і к*, әрекетсіздік, надандық жайғасқан жайды ақын, көбіне «түн», «түнерген төбемізден бұлт арылмай», «қасірет», «өртке душар болып»... деп бейнелейді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ал тегінде көзі жетіп тұрған *ә д і л е т с і з д і к* алдынан көлденең оралып, қиянат көрген әлсіз жақ мұның әділ, адал көмегін тілеп күреске шақыратын болса, Әсия ондайдан бас тартамын, тайқимын деп ойламайды (М.Әуезов,

Өскен өркен). Ол сені жазғы сессияда өз сабағынан құлатып жіберді. Сол дұрыс па? Жоқ, дұрыс емес. Барып тұрған *ә д і л е т с і з д і к* (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). **2. Бұрыстық, орынсыздық.** Оқушыға дәлелсіз айтылған сөз, *ә д і л е т с і з д і к*, оны кемсіну, дау жоқ, мұғалім мен оқушының арасында келіспеушілік тудырады («Халық мұғ.»). **3. Теңсіздік, алалық.** Өмірде *ә д і л е т с і з д і к* бар екенін енді сезіп, оған қарсы қоюға өзімнің еш қайраным жоқ екенін білгенде, кішкентай жүрегім дұрс-дұрс соғып, бебеу қағады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ӘДІЛЕТТІ с ы н. *Әділетті жақтайтын, турашыл, қайырлы.* Ой сонда неше толғау шимай салмақ, Қайтсе жөні келер деп өлшеуге алмақ. Дәл солай қылайын деп ұнағанда, *Ә д і л е т т і* жүрегің бір қозғалмақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Осы дәулер тұсында Көкетай деген хан екен. Өз шағында халыққа Кәдірі бар жан екен. *Ә д і л е т т і*, қайырлы Әлінше көпке нақ екен. Өзіне тете інісі Төкетай деген сал екен. Екеуінен жалғыздан Екі ұл бала бар екен (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Ә д і л е т т і* төре жоқ, Түсетін шөре-шөреге. Ақынның елі сондай деп, Үлгісі жақсы қандай деп, Болыңдар елге өнеге (Қабан жырау, Алтын қазық).

ӘДІЛЕТТІК з а т. **1. Әділдік, алалықсыз қатынас, дұрыстық, шындық.** Шырақтар, ынталарың, «менікінде», Тән құмарын іздейсің күні-түнде. *Ә д і л е т т і к*, арлық махаббатпен – Үй жолдасың қабірден әрі өткенде (Абай, Шығ.). Онда жоқ *ә д і л е т т і к* есен-аман, Байқатты соның бірін мына заман. Арамды аламенен талғамайды, Қопада қамыс қиған оңкей қабан (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2. Тұрақталған ахлақ нормаларына, имандылық шарттарына сәйкестік.** Қазақ төресінен әділетсіздік көрсем де, орыс төресінен *ә д і л е т т і к* күтемін (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ӘДІЛЕТТІЛІК з а т. қ о ғ.-ә л е у м. **1. Әділетті болушылық, әділеттік жолын ұстаушылық.** Оқытушы ауылда... әрі *ә д і л е т т і л і к т і ң*, адамгершіліктің насихатшысы болуға тиіс (С.Көбеев, Орынд. арман). **2. Ахлақ нормаларына сәйкес адамдық және қоғамдық қатынас ақиқаты, шындық.** Сот дегеніміз – қара қылды қақ жаратын төреші, *ә д і л е т т і л і к к е* арашашы («Қаз. әдеб.»). Сенің ойыңша мені қызметімнен босату *ә д і л е т т і л і к пе?* (А.Байтанаев, Асан). Реабилитация – кең мағынасында алғанда азаматтың нұқсан келтірген абырой беделін, адал атын, *ә д і л е т т і л і к т і* қалпына келтіру (ҚҰӘ).

ӘДІЛЕТ-ШЫНДЫҚ з а т. *Теңдік пен ақиқат, адалдық пен туралық, әділдік пен дұрыс-*

тық. Сұлтанмахмұт: Арманым анау отырған Жаяу Мұса атамдай *әділет-шындық* жоқшысы болу. Адамға өлім емес, өмір тілейтін Мәшһүр Жүсіп ағадай, аббас ағадай ғылымды болу (Д.Әбілов, Ақын.).

ӘДІЛЕТШІ з а т. *Әділетті жақтаушы.* Жау басынар халықты, Басқарушы оңбаса. Малша айдап адамды, Орынсыз күштеп зорласа. Ауға түскен балықтай, Шыға алмассың бұлқынып *Әділетшің* болмаса (Сүйінбай ақын, Ақиық).

ӘДІЛЕТШІЛ с ы н. *Турашыл, ақиқатшыл.* Адал, шыншыл, *әділетшіл* болу жөнінде біреудің ала жібін аттамау, біреуді сыртынан даттамау, сыпайы да инабатты болу жөнінде көп жақсы сөздер айтқанымызбен, өзіміз тура керісінше жасайтын кездеріміз көп (С.Байжанов, Сыр.). Жас жандарды мейірімді, *әділетшіл*, ұстамды болуға шақырады («Қаз. әдеб.»). Әлде жаудың, әлде жауыздың, әлде кекшілдің, әлде *әділетшіл* ердің қолымен жылы қанға малынған да шығар (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

ӘДІЛЕТШІЛІК з а т. с ө й л. *Әділеттік.* – Молдаекен *әділетшілік* істеді-ау! – дегенді ғана айтты Ахмет (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). *Әділетшілік* жолымен қарасақ, сен, жолдас Есіркегенов, үлкен қателік жасап отырсың (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ӘДІЛСІЗ с ы н. 1. *Әділдікті білмейтін, алалықпен қарайтын.* Ақылы жоқ жігіт Арындаған ат секілді, *Әділсіз* патша Желді күнгі өрт секілді (Ә.Әбішев, Армансыз.). *Әділсіз* болса, би оңбас, Әйелсіз болса, үй оңбас (Макал-мәтел). 2. *Бұрыс, өтірік, орынсыз, жалған.* Топ ішіне барғанда, Сөз бастаған дұрыстан. Заманында ешкім аспаған, *Әділсіз* сөзді айтпаған, Айтқан сөзден қайтпаған (Айтыс). 3. *Теңсіз, бірдей емес, тең емес.* Қиялмен қырық жыл бұрын Қорқыт қашқан. Арасы *әділсіз* деп жер мен аспан. Жете алмай мақсатына арып-талып, Бір тауды мекен қылып жалғыз жатқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ӘДІЛСІЗДІК з а т. с ө й л. *Әділетсіздік.* Егер патша кезінде, *әділсіздік* заманда тусам, онда революционер болар едім деп ойлаймын (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Кеткені ме мәңгілік Жарық сәуле көре алмай. *Әділсіздік*, теңсіздік Толып жатқан жоғалмай (С.Машақов, Жылдарым.).

ӘДІЛШІЛІК з а т. с ө й л. *Әділеттілік.* Сенің әке-шешең әдет-ғұрыпқа сүйеніп, сені сүймеген адамға берем деуі, адамшыл да, *әділшілікке* де, жолға да сыйымсыз (М.Дулатов,

Шығ.). Ең басты мәселенің бірі – баланы *әділшілікке*, шыншылдыққа үйрету болып табылады (С.Көбеев, Орынд. арман). Ел арасында заң жоқ, шариғат жоқ, теңдік бітіп, *әділшілік* кетіп болған («Қазақ»).

ӘДІЛІМСҮ с ө й л. *Әділімсі етістігінің қимыл атауы.*

ӘДІЛІМСІ = е т. с ө й л. *Әділ болғансу.* Сопы болып басты идім, Сәлде салдым айла үшін. *Әділімсіп* перде кидім, Бетті бояп сылатып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ӘДІП з а т. *Киімнің етек-жеңіне, өңіріне, айналасына жиектеп салынған көмкерме.* Бозінген шапанның өңірін қайырып, *әдібін* көрді, көйлегінің сүйегін байқады, жеңсіз камзолының жиегін, қалтасының қақпағын, кебіс, мәсісін – бәрін шұқылап көрді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әжім бетті аққұба әйел *әдібі* сөгілген өзбек шапан мен имек басты қайың таяқты көтеріп үйден шықты (Б.Майлин, Шығ.).

ӘДІПҚҰЙРЫҚ з а т. з о о л. *Ұсақ балықтың бір түрі.* *Әдіпқұйрық* – теңбілтектіпираньға ұқсас өткір тістері бар, жақ сүйегі өте берік, дене тұрқы 14 см, мөлдір қанатты балық. *Әдіпқұйрық* теңбілтек Амазонка өзенінің бүкіл алқабында кездеседі (Қ.Қайымов, Су асты.).

ӘДІПТЕ = е т. *Әдіп салу, әдіп жүргізу, көмкермелеу.* Жұмаділданың үйінде ылғи қара бұйра сеңсеңнен істелген, сары күрең бояумен бояған, айнала етегін, жеңінің ұшын төрт елі қара барқытпен *әдіптеген*, ұзын, кең тоны бар (С.Сейфуллин, Тар жол.). Қозы, лақ терілерінен тымақ, бөрік, құлақшын тігеді. Кейде бұл терілермен басқа теріден тігілген киімдердің сыртынан *әдіптеп* (жұрындап) жиектейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Басқұрымды *әдіптегімін*, Дәстүрімді Дәріптеймін. Бір мақтауға Ұйымадым. Аруақтарға Сыйынамын! Ғажап күнім Бас иемін. Қазақтарым – Қасиетім! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Әдіптеп тігу. қолөнер. *Тігілген киімнің етек-жеңіне жіңішке леу етіп, қосымша мата қосып тігу.* ≈ *Әдіптеп тігу* әдісі.

ӘДІПТЕЛ = е т. *Бастырылып, көмкерілу.* Шалбарының етегі алтын оқамен *әдіптелген* (І.Есенберлин, Алмас.). Ыбан қара барқытпен *әдіптелген* ақ қалпағының шашағын ширатты (Т.Әлімқұлов, Көкек.). Күйеу жігіттің киім-кешегінде кездесетін зермен кестеленген алтын жолақпен *әдіптелген* бірінің

үстіне бірін киетін көкірекше бешпет шапаны сәнді болған (Ө. Жәнібеков, Қазақ киімі).

ӘДІПТЕЛУ *Әдіптел етістігінің қимыл атауы.*

ӘДІПТЕМЕ: *әдіптеме ұйқас.* ә д е б. *Өлеңдегі ұйқас сөздерден кейін қайталанып отыратын қосақ сөз не болмаса сөз тізбегі, реди́ф.* *Ә д і п т е м е ұ й қ а с* өлең сөздің үнділігін, саздылығын, нақыштылығын, келісімін арттыру мақсатында жұмсалады (Әдебиеттану термин.).

ӘДІПТЕТ= е т. *Әдіп салдырту, көмкерту.* Түйе жүні сулығы сары шекпен, Астарын дүриямен *ә д і п т е т к е н* (Дастандар). Жейде-дамбал ақсаңнан, жарғақ шалбар, Жырым балақ матамен *ә д і п т е т к е н* (Абай, Шығ.). Кәрілерге әсем шекпен, Етек-жеңін *ә д і п т е т к е н*. Қымбат та емес қынжыларлық Бұл ақсақал сізге лайық (Ө.Тәжібаев, Аралдар).

ӘДІПТЕТУ *Әдіпте етістігінің қимыл атауы.*

ӘДІПТЕУ *Әдіпте етістігінің қимыл атауы.*

ӘДІПТІ с ы н. *Әдіп салынған, әдібі бар, көмкермелі.* Айт дегеннен айтамын-ау бәдікті, Қара мақпал тоным бар бүрме *ә д і п т і* (Айтыс).

ӘДІРА: *әдіра қалды.* с ө й л. *Адыра қалды.* – Уа, Аббас батыр өлі қаланы жаулап алыпты. Иесіз қалған ең дүниеге қарық болып, *ә д і р а қ а л ғ а н* хан сарайында серуен салыпты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Кереге басы құр нокта, Құлынсыз қаңырап тұр нокта. Сән-салтанат баяғы, *Қ а л д ы ә д і р а* бір жақта (Б.Майлин, Танд.).

ӘДІРЕМ: *әдірем қал [қалсын].* с ө й л. қ а р ғ. *Адыра қал.* Үлкені ернін тістеп, басын шайқады. Күлегеш сар келіншек – *«ә д і р е м қ а л»* деп бетін тырнады (Ә.Сараев, Қараша.). *Ә д і р е м қ а л ғ а н* Нарында Ақ орданы тіктіріп, ішіне жалғыз сыймадым (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). Байлығы *ә д і р ә м қ а л с ы н*, ол бір тоя жеген тамағым да. Әтікем аман болсын (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ӘДІРЕС з а т. к ө н е. *Матаның бір түрі.* Келтіріп қатар қойып көп түйені, Мата мен қымбат баға жүктеді әні. Шайы, *ә д і р е с*, атлас, қымқап, торғын мауыт, Асыл тас алтын-күміс, ділда, зері (Бабалар сөзі).

ӘДІРЕТ з а т. ж е р ғ. *Өнеге, гибрат.* Боз-балаға қырындап, Көрініс берме жотадан. Күйеуіне ынсап қыл, *ә д і р е т* алма шатадан (Сөз сандық).

ӘДІРІС [ор.адерс] з а т. с ө й л. *Мекенжай.*

Бұл жаққа өзің келсең келіп қалдың, келмесең *ә д і р і с ің ді* қалдырып кет (М.Дулатов, Шығ.). Қоштасарда баланың *ә д і р і с і н* жазып алдым (С.Мұқанов, Алып. адым.). Тәлтіректеп жығылды, Босағаға соғылды. *Ә д і р і с ің* керек жоқ, Кім екенің ұғылды (Қ.Қуанышбаев, Түйреуіш).

ӘДІС з а т. 1. *Қандай да бір әрекетті жүзеге асырудың тәсілі немесе тәсілдерінің жүйесі, орындау амалы, жолы.* – Сені сонда да жықтым! Сенде күш көп, *ә д і с* жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Тоғызыншы ер шықпақ Ақтамберді, Саббастай, Ол болмаса, *ә д і с і н* Басқа қазақ таппастай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қарақат талай асыл ала келген, Көп ділдә, қымбат киім сала келген. Алтын шәлі Тұрсынға тығып беріп, Ақылын, *ә д і с т е р і н* айтып берген (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 2. т е р м. <грек. *methodos*> *Қоғам өмірі мен табиғат құбылыстарын зерттеудің, танып білудің амалы, жолы.* Оған қосымша «*ә д і с*» дегенге қарсы тағы бір айтағыны: «әдіс» деген сөз көп жерде қолданылады, «әдістің» мәнісі уақ, тар; ана тілінің әдісі, есеп әдісі, еңбек әдісі, тәжірибе әдісі, серуен әдісі... деген сияқты толып жатқан әдістер бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл *ә д і с т ің* мәнісі – осы торғайлардың үріккендегі дауыстарын магнитофонға жазып алып оны жүзімдіктердің әр жеріне дауыс жоғарылатқыш радио арқылы хабарласа, құстар үркіп жоламайды (Р.Әлімбаев, Кұстар.). Анықтама, аксиома, постулаттар, теорема және оны дәлелдеу *ә д і с т е р і* (анализ, синтез, индукция, дедукция т.б.) туралы, математикалық білімдерді орналастыру жөнінде жүйелі пікірлер айтқан (А.Көбесов, Математика.).

ӘДІС-АЙЛА з а т. *Қандай да бір әрекетті орындаудың тәсілдері мен айласы, амал-шарғысы.* Әлі бірақ келмейді, Арқасына сала алмай. Өз-өзінен терледі, *Ә д і с - а й л а* таба алмай (Т.Молдағалиев, Құралай). Мұраттың *ә д і с - а й л а* шеберлігі де осы кезде көзге ерекше айқын түсті (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ӘДІСКЕР¹ з а т. 1. п е д. *Оқытудың әдіс-тәсілдерін жақсы білетін оқытушы.* *Ә д і с к е р* – оқу-тәрбие әдісін жетік меңгерген ұстаз (Қаз. тілі термин. Педагогика.). 2. *Қандай да бір мамандықтың, кәсіптің әдіс-тәсілдерін жетік меңгерген адам.* Аппаратында қазақша білетін мамандар мен *ә д і с к е р л е р* жоқтың қасы. Екі тілді еркін білетін кадр алуды қажет деп есептемейді («Жас Алаш»).

ӘДІСКЕР² с ы н. *Әдісқой, тәсілшіл, тәсілқой*. Күркіреп күндей біздің күш: Жерде танк, көкте ұшқыш, Суда флот, қырда әскер, Әрі күшті, *әдіскер*, Қайнаған халық қауымы (Т.Жароков, Таңд.).

ӘДІСҚОЙ с ы н. *Айлакер, тәсілқой*. Атағы бұл сарының балуан Жақып, Шыңыраудан түйе тартып алған Жақып. *Әдісқой*, алысқанда дөңгеленіп, Топтарды талай жығып, жарған Жақып (І.Жансүгіров, Таңд.). – Мына жылқышылар қандай шапшаң, қандай *әдісқой*, – деп Сергей өзінің бағанадан таңданып тұрған жайына тоқталды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Құсты тез шағылдыратын түлкі. Аңның ішінде онан қу, онан *әдісқой* болмайды (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.).

ӘДІСҚОЙЛЫҚ з а т. *Айлакерлік, тәсілқойлық, әдіскерлік*. Қандай болмасын, тапқырлық, *әдісқойлықпен* бірге күшке салатын тәсілдер де болады («Қаз. әдеб.»). Буаз үлкен екі ешкі, көпті көрген әккі *әдісқойлығына* салып, жақын арадағы бұталарға шұғыл бұрылды (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Күр-күр ойынында боксшының, палуанның жаттығуларының көптеген элементі бар. Бұл өнер адамды шапшаңдыққа, *әдісқойлыққа* үйретеді (Шопан серігі).

ӘДІСНАМА з а т. терм. <грек. methodos – әдіс, logos – ілім> *Ақиқат дүниені ғылыми тұрғыдан зерттеп тануда қолданылатын әдіс-тәсілдердің жүйесі*. *Әдіснаманың* негізіне белгілі бір білімдер (ұғымдар мен заңдар) жүйесі жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ғылыми теория мен *әдіснама* өте тығыз байланысты (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ӘДІСНАМАЛЫҚ с ы н. терм. *Әдіснамасын құрайтын, әдіснамаға қатысты*. ≈ Зерттеудің *әдіснамалық* негіздері.

ӘДІС-ТӘСІЛ з а т. 1. п е д. *Оқу материалын меңгертудің, тәрбиелеудің амалы, жолы, тиімді тәсілдері мен әдістерінің жиынтығы*. Конференцияда еңбек жолына жаңа түскен жас мұғалімдерге сабақтың құрылысы, клас-тан, мектептен тыс жүргізілетін жұмыстардың *әдіс-тәсілдері* туралы нақты кеңестер берілді («Қазақст. мұғ.»). М.Горький атындағы орта мектептегі қазақ тілінің мұғалімдері соңғы толқын жас ұрпақтарға қазақ тілін оқыту саласындағы *әдіс-тәсілдерін* жетілдіріп, іс-тәжірибесін байыта бермекші («Қазақст. мұғ.»). 2. *Ғылыми зерттеу жүгізудің амалдары, әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы*. Әрине, әдебиетті зерттеудің *әдіс-тәсілдері*,

жолдары сан қилы болады (Әдебиеттану термин.).

ӘДІСТЕМЕ з а т. 1. терм. *Бір нәрсені іс жүзіне асыруда қолданылатын әдіс, тәсілдердің жиынтығы*. ≈ Ғылыми зерттеудің *әдістемесі*. 2. п е д. *Белгілі бір ғылымды оқытудың, білім жүйесін меңгерудің әдістері туралы ілім, педагогиканың бір саласы*. *Әдістеме* дидактикаға ғана негізделіп қоймайды, ол психология, педагогика, филология және т.б. ғылымдардың жетістіктеріне сүйеніп, білім беру жүйесіндегі озат тәжірибелер мен мәселелерді жедел ғылыми талдаудан өткізіп отырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ӘДІСТЕН е т. *Машықтану, әккі болу, төселу, әдісін алу*. Ел аузында жүрген ескі әндерді осылай жазып алып, әбден *әдістен* *еген* Досай шабыты келгендей біртүрлі елегізіп Айгүлге қайталанпай бір айтқаннан қағып алды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Өзара әзіл-оспақпен қарысқанда, олар *әдістен* *ін* қалған тазы мен қамқырдай біріне-бірі көпке дейін алдырмайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Миномет оғын қарша боратып, бас көтертпей қойып еді, алайда кешкілік біз де ептеп *әдістен* *ін* алдық («Білім және еңбек»).

ӘДІСТЕНУ *Әдістен етістігінің қимыл атауы*. – Петро қалқам, шапшаңдыққа қол жаттыққан соң ғана *әдістену* керек (С.Мыңжасарова, Замандас.).

ӘДІСТЕС с ы н. *Әдіс-амалға төселген, сыралғы, айлакер, амалшыл*. Көп машық етіп, *әдістес* болған адамның талмау жерге дәлдеп сілтеген қамшысы сойылдан кем тимейді (Қ.Қамбаров, Алтай.). Әбден *әдістес* болып алғанымыздан екеулеп әкемізді шешіндіріп жатқыза қойдық (Б.Ақынқызы, Шығ.).

ӘДІСТІ с ы н. *Айлалы, тәсілқой*. Әдісі жоқ әйдік ақынды *әдісті* анау-мынау ақын жеңіп кетуі мүмкін. Айтысқанда түрлі нәрселер жайынан сөйлеп, бірін-бірі тосуға тырысады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әрине, бұл Атанияз мырзаның басына сыяр айла емес. Алыстан бол-жайтын *әдісті* адамның жобасы. Біз бармауымыз керек (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ӘДІСШІЛ с ы н. *Айлакер, амал тапқыш*. Омбыда *әдісшіл* адам жоқ деп ойлайтын Гасфорт (С.Мұқанов, Аққан жұл.). – Үйінде кім бар екен? – Кімдер екенін білмеймін, – деді *әдісшіл* әйел (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.).

ӘДІСШІЛДІК з а т. *Әдісқойлық, өнер-тапқыштық, тәсілқойлық*. Тапқырлық батырлықпен егіз жолдас, Тар жерде тапқыр болмай, ісің оңбас. Алғыр ой, *әдісшілдік*, айлакер-

лік – Андысып алысқанын алмай қоймас (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ӘДІСІНШЕ ү с т. *Әдісі бойынша*. Ал өткен жылғы Айдарғалиевтың *ә д і с і н ш е* рекорд жасау, қадірлі Антон Иванович, жаңағы сіз мезгеп отырған рекордты қайталау, бұл менің қолым емес! (З.Шашкин, Өмір.).

ӘЖДАҒА з а т. с ө й л. *Аждаһа*. Қаламаймын *ә ж д а ғ а* тірілгенін, Таптағым бар апатты күн ілгері. Музыканың сазымен сендіргім бар, Дабыл қаққан соғыстың дүбірлерін (М.Мақтаев, Шығ.).

ӘЖЕ з а т. 1. *Әжесінің, сондай-ақ анасының шешесі, үлкен шеше*. Қорықпа деп қу кемпір Қыздарға айтты ақылды. Қойнына тығып құшақтап Шашын сипап отырды. Құлағына сыбырлап, Екі ерні жыбырлап, Екеуіне жегін деп Екі бүйрек береді. *Ә ж е ң н е н* сарқыт деген соң Екі сұлу сенеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Өмір-сайыс, жүгі ауыр көш екен, Қадір білер бауырымды дос етем. Бала күнде *ә ж е м* маған көп айтқан «Дүние кезек» дегендері осы екен (К.Салықов, Жезкиік). Өрге шапшып өр өзен, Елпең-селпең желе ме. Бұрынғыдай кәрі *ә ж е м*, Құрт, ірімшік бере ме? (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). 2. *Жасы ұлғайған әйелге құрметпен айтылатын қаратпа атауыш*. – Олар бізге киім бере ме, *ә ж е*? – деді бала көзі мөлдіреп (С.Омаров, Әңгім.). – *Ә ж е*, тамақты қалай қыламыз, менің қарным ашты? – деді (С.Шарипов, Шығ.). – *Ә ж е*, мынау ақшаға өзін көйлек ал, – деп бір бөлегін әжесіне берді (С.Бегалин, Мектеп.).

Әже болды. *Қартайып, кемпір болды*. Сенің басыңда ақыл бар ма, күйеуге бармай үйде отырып *ә ж е б о л а с ы ң* ба? (Д.Еркінбеков, Шығ.).

Әй дер әже, қой дер қожа жоқ. с ө й л. *Ай дер ажа, қой дер қожа жоқ*. Жаман ойлы бұзық адамдар иесіз қалаға тиіп, неше түрлі талан-тараждар істесе, *ә й д е й т і н ә ж е, қ о й д е й т і н қ о ж а ж о қ* еді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Нағашы әже. *Анасының шешесі, нағашы жұртындағы үлкен әже*. Шешем кішкене күнінде өліпті де, алыстағы *н а ғ а ш ы ә ж е м* алып кетіп, сонда өсіп, жігіт боппын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бір күннен кейін ол *н а ғ а ш ы ә ж е с і н* айтып жылауды шығарды (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

ӘЖЕДЕЙ с ы н. *Әже сияқты, әже тәрізді*. Қартқожа өрмектен аттаған *ә ж е д е й* аяғын көтере-көтере басып, үй артындағы қосқа барды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Талай бел, талай құба жонды басып, Келемін алыс жерден мойны

қашық. Қарсы алды қалың орман қарт *ә ж е д е й*, Елпілдеп дәті қалмай қойнын ашып (С.Мәуленов, Таңд.).

ӘЖЕЙ з а т. *Жасы үлкен әйелге құрметтеу мағынасында айтылатын атауыш сөз*. Қарның ашып қалды ғой, Айналайын Құралай! – *Ә ж е й* сүйтіп безектер, Одан басқа не десін. Немереге кезек кеп, Күтсе жақсы-ау әжесін (Т.Молдағалиев, Құралай). Тағы бір күн думан тойға барып ем, Бір қарт *ә ж е й* көңілі нәзік, жаны кең, Мен әжеңнің құрбысы едім деді де, Маңдайымды сипады үнсіз қолымен (М.Шаханов, Ғасырлар.). От көсесең, Қолдағы Көсеу басы күйеді, Әйел десең болғаны, *Ә ж е й л е р г е* тиеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӘЖЕКЕ з а т. с ө й л. *э к с п р. Жасы үлкен әйел адамға құрметтеу, жақсы көру мағынасында айтылатын атауыш сөз*. – *Ә ж е к е*, мынадан бір-ақ уыс жейін бе? Қарным ашты, көзім қарайып барады, *ә ж е к е*? – деді (С.Шарипов, Шығ.). Мінуге тұлпар таба алмай, Мен қайғылы балаң-ай. Білгенің болса, *ә ж е к е*, Перзентіңнен аяма-ай (Батырлар жыры).

ӘЖЕЛЕ = е т. 1. *Әжесіне немесе әжесі қатарлас әйел адамға әже-әже деу*. Миколашым шырқырап кеп, Ұйқысынан тұрды шошып. Әже, *ә ж е л е п* жылай берді, Моншақ жасы мөлт-мөлт етіп (Сәлем саған.). 2. *Әже-әже деп өтіну, жалыну*. Сен туған соң, қарағым, Кеткен менен уайым. *Ә ж е л е п* өтіндің, Шын айтпай неғын шыдайын (Батырлар жыры).

ӘЖЕЛЕУ *Әжеле етістігінің қимыл атауы*.

ӘЖЕЛІК с ы н. *Әжеге лайық, әжеге тән*. ≈ *Ә ж е л і к* мейірім.

ӘЖЕП¹ з а т. с ө й л. *Ғажап*. Бір жақ беті қандай боп, Бір жақ беті таңдай боп, Үйіліп жатқан алмасы. Бәрінен де бұл *ә ж е п*, Саусағыңды бірге жеп, Қоятындай алуасы (М.Жұмабаев, Шығ.). Хан: «Мына тамағын таппай жүрген жаман шал меніменен *ә ж е п* ойнады ғой», – деп, жендеттерді қайта шақырып алды (Қаз. ертег.).

Әжеп қалды. *Таңырқады, таң-тамашаға түсті*. Баланың жауабына *ә ж е п қ а л д ы* (Қаз. ертег.).

ӘЖЕП² *әжеп болды*. *Лайықсыз, орынсыз болды*. Сұрамай рұқсатсыз жегені үшін Өлтірдің, *ә ж е п б о л д ы* мұның және (Бабалар сөзі). Біз жолаушы, кет десең *ә ж е п б о л а р*, Біздейден ұялғаның әдеп болар. Кеткенсін өкініп жүрме, киініп кеп, Шақыру кеткеннен соң ұят болар (Айтыс).

ӘЖЕПТАРҚЫ с ы н. *ж е р г. Тосын шыққан, қатты*. Әмірші әлде бір *ә ж е п т а р қ ы*

дауыстан оянып кетті (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

ӘЖЕПТӘУІР с ы н. 1. *Тәп-тәуір, жап-жақсы, кәдімгідей.* Аты бар *ә ж е п т ә у і р* әкең Кенен, Жақсы ғой өзің де әкем деген, Еңбек ет ел-жұртыңа шын жүректен, Сұрайтын менің қолқам Төрткен сенен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Өзі ауданда істейді екен. *Ә ж е п т ә у і р* қызметкер дейді. Демалыс алып, осындағы нағашысының үйіне қонаққа келіпті (Т.Ахтанов, Дала сыры). Үйретті *ә ж е п т ә у і р* іске қолың, Қолынан кетпен, орақ түспеді оның. Үйіне жеткенінше асығатын, Білсе де күйеуінің іште жоғын (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем.). 2. *Бірталай, бірсыпыра, біршама, бірқатар, едәуір.* *Ә ж е п т ә у і р* кезден соң Тебірене, толғана. Түк білмеуім сезген соң, Сөйледі әлгі кейуана (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Көлемі ме? *Ә ж е п т ә у і р* көлемі. Таниды елім жырындағы Пелені. Ойнап айтқан бір сөзіме тұрмайды Кейбіреудің ойлап жазған өлеңі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Халық ішкі сезімдердің орны жүрек деп біледі. Бұл пікірде *ә ж е п т ә у і р* дұрыстық бар (М.Жұмабаев, Шығ.).

ӘЖЕПТЕУІР с ы н. с ө й л. *Әжептәуір.* Жаным-ау, *ә ж е п т е у і р* есті жігіт көрмей ме, әлде көргісі келмей ме? – деп Жақып қынжыла тоқтады (Ф.Мұстафин, Миллионер). Көл жиегі шоқ-шоқ қамыстар арасы – *ә ж е п т е у і р* ашық алаң, ортасы мөлдір айдын (Ж.Саин, Жол үсті.). – Жеңешетай, *ә ж е п т е у і р* жігітті қара жұмыс езіп жібереді ғой, мектепке келсін, жеңіл-желпі бірдеңе тауып берейін (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ӘЖЕТ¹ з а т. с ө й л. *Қажет.* Өмірде айнымай, біркелкі қорытынды шығып тұратын зат жоқ, бірақ қорытынды шығару *ә ж е т* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оған ешкімнің, еш нәрсенің де қажеті жоқ, басқаның *ә ж е т і* үшін жаралған жаратылыстың бір бөлшегі (О.Бөкей, Таңд.). Ара күндік жол жүрмей, Аяғынан ақсайды. *Ә ж е т і* ңе жарамас, Жау жеріне тастайды (Алпамыс.).

Әжетке жарады [жетгі]. а) *Ер жетіп, қолғанат болды.* Көбінесе жатақтардың жас жалшылары малды ауылдың қой-қозысымен кетеді де, *ә ж е т к е ж а р а ғ а н* жігіттері Ертістен өтіп, Сібірге қарайды (І.Жансүгіров, Шығ.). Балалардың алды *ә ж е т к е ж а р а н*, үй жұмысына қатыса бастаған кезде олардың арасында келіспеушілік, сен істе, мен істе деп ерегісүшілік кездесетін болады («Халық мұғ.»). *Ә ж е т к е ж а р а ғ а н д а р ы* – төртеуі ғана,

қалғандары әлі жас, құстың балапаны секілді кешке шаршап-шалдығып жұмыстан келсең аузын ашып, тамақ дәметіп отырады (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Түздыекеңнің үйінде алты бала. Оның *ә ж е т к е ж е т і н*, жалшылыққа жарағаны екеу-ақ (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Кәдеге асты, қажетін өтеді.* Мен пұл болып *ә ж е т е р і* ңе *ж а р а с а м*, сендерді өлімнен алып қалатын болсам, мың жаным болса да кидым, мен садақа! – деді (Б.Майлин, Таңд.). Сіздің қай *ә ж е т і* ң і з ғ е *ж а р а й* аламын, майор мырза? (Б.Момышұлы, Москва.). – Ең болмаса, алыпсатардың *ә ж е т і* н е *ж а р а м а д ы м*, – деп күле отырып ащы әзіл айтқан (К.Тоқаев, Тасқын.).

ӘЖЕТ² з а т. с ө й л. *Әдет.* Гончаров үйінің жандарынан көңіл бөлгендік, жөндеу, пікір қосу болмағанын көрсе де, өзінің қалыптасқан *ә ж е т і* н е н шыға алмаушы еді (Ж.Мұзапаров, Қабін қарт.).

ӘЖЕТАЙ з а т. э к с п р. *Әжесінен немесе жасы сол тұстас адамнан бір нәрсені жалына сұрағанда, құрметтеу мағынасында айтылатын қаратпа атауыш.* Немересі әжесінің мойнына орала түсіп: – Айтшы, *ә ж е т а й*, айта қойшы, *ә ж е т а й ы м!* Әже құрбақа мен бала құрбақаның өңгімесін (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). *Ә ж е т а й - а у*, біз кіретін үйді қабылдайтын күйеу балаңыз екен. Бізді алдымен кіргіз, астыңғы қабатынан бер деп тапсырсаңыз қайтеді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

ӘЖЕТАЙЛА= е т. *Әжетай, әжетай деп жалынып-жалбарыну, сұрап-өтіну.* Сүт берші, қаймақ берші кетемін деп, Шулайды балаларым *ә ж е т а й л а п* (Айманкүл, Ана сыры).

ӘЖЕТАЙЛАУ *Әжетайла етістігінің қимыл атауы.*

ӘЖЕТХАНА [ар.+ир. حَاجَة – حاجه] з а т. с ө й л. *Дәретхана.* Шыбын ауру қоздырғыш микробтарды өзіне көбінесе *ә ж е т х а н а - д а ғ ы* нәжісті аралау арқылы жұқтырады (Ж.Сұлтанов, Шыбын-шіркей.). Станцияда *ә ж е т х а н а* жоқ (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

ӘЖИНЕ [ар. حِجَة] з а т. с ө й л. *Азғын, жек-сұрын, сұмырай.* Жақсы қартайса – қазына, Жаман қартайса – *ә ж и н е* (Мақал-мәтел).

ӘЖИНЕДЕЙ с ы н. *Ұсқынсыз, түрі келіспеген.* Тұрысын қарашы *ә ж и н е д е й* болып! (Ауызекі!).

ӘЖУА [ар. هجو] з а т. с ө й л. *Ажуа.* Жоқ мұнда Ешқандай *Ә ж у а*, Кекесін. Жаңалық ашқандай Болмайық, Көкешім! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тек әйелі ғана меймандарын әлі де *ә ж у а ғ а* қимай, ізетпен түрегеп тұр

(Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Қазақ аңыздарының қайсысы болса да, оқиғаны күлдіргі халге, өткір мысқыл, ащы *ә жу а л ы* а *ғ а* құрады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

Әжуа етті [қылды]. *Әжуалады, күлкі етті, мысқылдады.* Жас жазушы Есенжол Домбаев «Болмаған оқиға» атты сатиралық повесінде жағымсыз адам бейнесін аяусыз *ә жу а е т к е н* («Қаз. әдеб.»). Жер ортасы жастан асып кеткендер, Жаркылдаған жанды *ә жу а е т п ең д е р*. Жария ғып жүрсе сырын халыққа, Балалығы қалмаған деп сөкпендер! (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Бастың міні – бақыт емес. Азап бұл. Алайда сен *ә жу а қ ы л*, Мазак қыл. Амал қанша! Соқыр болсам соқыр де, Әр әріпті тауық құсап шоқыр де (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қиналдың ұл мен қызың қан жыладың, Біз бірақ қайыспадық, қажымадық; Ашылдық арыстандай айдаһарға, Ойнаған арымызбен *ә жу а қ ы п* (Қ.Сатыбалдин, Әлия).

ӘЖУАЛА = е т. с ө й л. *Ажуала*. Шекспир өзінің комедиясымен өз табының өрісі тарлығын, арамдығын, ұятсыздығын, ақымақтығын, соқырлығын *ә жу а л а ғ а н* болатын (С.Ерубаев, Шығ.). Білемін, ақын жортқан бұл өлкені, Мәңгілік мекендеген жыр-ертегі. Қарттары өлеңменен намаз оқып, Жастары жыр жастанып күнелтеді. Жырлап бір өте алмасам жыр еркені, Ақындар *ә жу а л а п* жүрер тегі (М.Мақатаев, Шығ.). *Ә жу а л а п* арымды, Жөні жоқ, дос, күлудің. Нағыз өзі ол арудың, Нағыз өзі сұлудың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӘЖУАЛАУ *Әжуала етістігінің қимыл атауы*. Троптың бір түрі (әжуа), яғни сырттай бір нәрсені мақтап, құптап отырғансып, іштей *ә жу а л а у*, даттау, «итін шығарып» елге күлкі қылу мақал-мәтелдерде тапқырлық пен ұшқыр ойдың үлгісі екенін, халық өзі қаламайтынын осылай мазақ, мансұқ ететінін көреміз (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Үстірт қарағанда, әлгі адамдардың төкаппарлығын, атам заманда құрып кеткен ғұрыптарды ұмытпағанын *ә жу а л а у* сияқты көрінетін әңгіме зор сатиралық жинақтаушылық қуатқа ие («Қазақ әдеб.»).

ӘЖУАЛЫ с ы н. с ө й л. *Ажуалы (мысқылды, келекелі)*. Бірақ әлі қасқыр алған бірі жоқ, Қасқыр түгіл қоян ұстар түрі жоқ, – деп күліпті төрде отырған бір кісі Жұрт шаттығын су сепкендей басыпты Әлгі адамның *ә жу а л ы* күлкісі, Әкем сонда бесігіме сүйеніп, Көп тұрыпты көңілменен құлаған (М.Шаханов,

Ғасырлар.). Ақжанның аксұр жүзінен кенет *ә жу а л ы* ащы күлкінің табы білінді (М.Хасенов, Нартәуекел). Шығарма кейіпкерлері өздерінің қоғам дамуына кері ықпалды күлкілі, *ә жу а л ы* іс-әрекеттерімен жадымызда қалды («Қаз. әдеб.»).

ӘЖУА-МАЗАҚ з а т. *Келеке, сықақ, намысқа тиетіндей сөзбен мінеушілік*. «Колхозға барып, қатындармен пішен шап» деген майдангерлердің *ә жу а - м а з а - ғ ы*, зу-зу еткен қызыл вагондар, ауылдан келген анашымның аянышты хаты (Т.Бердияров, Солдат.). Ол жырды композициялық құрылысы жағынан күрделі тартыс-шиеленістері мол туынды деп бағалайды. Сонымен бірге жағымсыз кейіпкерлердің *ә жу а - м а з а қ*, күлкі-сықақ түрінде бейнеленуі олардың әлеуметтік, таптық бет-пердесін ашып, жырдың идеясын айқындай түсетіндігін айтады (Қ.Сейдаханов, Қаһарман.).

ӘЖУА-СЫҚАҚ з а т. *Қалжың ретінде айтылған түйрейдің, сынайтын, мінейтін сөз*. Пікірі жат жандардың күлкі-мазақ, *ә жу а - с ы қ а ғ ы н* да көрдім (Ш. Хұсайынов, Таныс адам.).

ӘЖУАШЫЛ с ы н. с ө й л. *Ажуашыл*. Едірей болысына қараған Әйбике руының ішінде аты шулы Мұқай деген тапқыр, *ә жу а - ш ы л*, ауыл тілімен айтқанда «қу» болған («Қаз. әдеб.»).

ӘЖУЕЛЕ = е т. с ө й л. *Ажуала*. Тышқан мен мысықтардың қылығына ұқсас кейбір жағымсыз қылықтарды *ә жу е л е й* отырып, ақын мысалының аяғында орынды қорытынды береді (Е.Ысмайылов, Сын.).

ӘЖҮ з а т. к ө н е. *Салмағы ауыр шоқпар, соғыс қаруының бір түрі*. Сахармен келдің ұрыс салып, Үлкен күрзі *ә ж ү н і* қолыңа алып. Бар болса бұ дүниенде жеті мың жан, Құтылар бәрі менен қайда барып (Бабалар сөзі).

ӘЖІ з а т. ж е р г. с ө й л. *Қажы*. 1922 жылы Шымкенттің маңындағы Тастысай деген жерде Бажақай *ә ж і* ат шаптырған үлкен жиын өткізеді (Т.Әлішеров, Өнерпаз.). Боранбай әкесін о дүниеге арулап аттандырып, ат шаптырып асын берген соң Қажыға сапар шегіп, Қараспан *ә ж і* атанды (Ә.Тарази, Кен). Қырымнан келген қырық *ә ж і*, Қырық *ә ж і ғ е* бір қазы (Х.Досмұхамедұлы, Аламан).

ӘЖІК з а т. ө с. <лат. draba> *Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын бір, екі және көпжылдық шөлді жерде өсетін шөптесін өсімдіктер туысы*. Ойпаттарының сексеуілі дүлей, қызыл шағылды жал-жал биіктеріне

жыңғыл, түзген өскен; *ә ж і к*, жаужұмырларының қурайы қалқайып; бояу жапырақ, түйе жапырақтары бырдай болып майда оттары тұнып тұрған құм ішінің ауасы қандай, шіркін! (Б.Шаханов, Қаратау.). Көкше десе, Көкше! Селеуден басқа ақ жоқ, шөп жоқ, бөрі көк. Еркек, жүзген, сексеуіл, жаужұмыр, *ә ж і к*, изен сияқты шөптер өседі (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

ӘЖІК-БҮЖІК з а т. с ө й л. *Әжік-күжік*. Үйдің іші де от жағылмай азынап тұрған шығар. Мен барып *ә ж і к-б ү ж і к* қылғанша да жарым түн болар. Мына жағына тартсаң, мына жағына жетпейсің (К.Ахметбеков, Ақдала).

ӘЖІК-КҮЖІК з а т. с ө й л. *Анау-мынау, ұсақ-түйек*. Жайдақ шайдың үстінде *ә ж і к-к ү ж і к* өңгіме болды (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). Ауыл үйдің *ә ж і к-к ү ж і к*, шаң-шұңы? Шақыртпас едім, ел мен елдің тату көршілігін ойламасам мен де бұл ісіне төс табанымды сала бүйтіп кіріспес едім (К.Сегізбай, Беласқан). Шоферлар жиылып алып, осындай *ә ж і к-к ү ж і к* өңгімемен темекі тартысты (Ш.Мұртаза, Қара маржан). Әсіресе жаздыгүні есіктің алдындағы тапшанда жамбастап жатып, өрібері өтіп бара жатқан аттылы-жаяуды айқайлап шақырып алып, шайды *ә ж і к-к ү ж і к* өңгімелесіп отырып ішкенге не жетсін («Егемен Қазақстан»).

ӘЖІЛІК з а т. с ө й л. *Қажылық*. Алымдардың уағыз кітабында, Тағдырға жазылған іс болады-мыс. Деп айтқан мың реттік *ә ж і л і к-те н*, Артық деп елге қылған бір әділ іс (Майлықожа, Нақыл). Меккеге *ә ж і л і к-ке* аттанып, содан қайтып оралмапты (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ӘЖІМ з а т. *Жасы ұлғайған адамның бетіне, денесіне түскен қатпар, сызық*. Әкелгендей ертеңге озар елес, Кей *ә ж і м і* ой салар қозғар кеңес. «Қасым салған қасқа жол» айқын жатыр, «Есім салған ескі жол» тозар емес (К.Салықов, Жезкіік). Тармақ-тармақ *ә ж і м ді* қалдым шолып, Келбетіне қалыпты тағдыр қонып. Исатайша өжеттік өткірлесе, Тасқындайтын кейде ақын Жамбыл болып (К.Салықов, Жезкіік). Сен қартайды дегенге мен сенбеймін, *Ә ж і м м е н е н* кәрілік өлшенбейді. *Ә ж і м* деген – әйгілі тамшы-уақыт, Тамшы-уақыт тасты да жеңсем дейді (М.Мақатаев, Шығ.).

Әжім басты. *Жасы ұлғайып, бетіне қатпар түсті, айқыш-ұйқыш сызық түсті*. Мен-дағы көп есіттім жастың назын, Қол жетпеске қол созар бар ма лажың? «Боламын» деп жүргенде болат

қайтып, Жалын сөніп, жас жүзін *б а с а д ы ә ж і м* (Абай, Шығ.). Керегінді іздеп, ал тауып, Өмірдің өрін асқанша. Қапада ханның қызын қайғы басты, Сарғайып солған гүлдей өңі қашты. Алқызыл нұрлы жүзін *ә ж і м б а с ы п*, Ағартты жауған қардай самай шашты (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жалының қайтып, қартайып, Жүзінді *ә ж і м б а с қ а н ш а* (Ғ.Орманов, Абысын.).

Әжім кірді [түсті, енді]. *Беті әжімденді, қартайды*. Бірмағанның сақалы буырылданып, бетіне *ә ж і м к і р і п*, едәуір қартаң тартып қалыпты (С.Шарипов, Шығ.). Айттырып ешкім хабар салмады енді, Жиырмадан жиырма беске жасы келді. Құдайдың бұйрығына шара бар ма, Бетінің нұры кетіп, *ә ж і м е н ді* (XX ғ. қаз. ақын.).

Әжім салды [түсірді]. а) *Сызық түсірді, сызғылады*. Зайсанның бетін сүйіп бу таласқан, Күлтелеп қоңыр түспен бетін басқан. Күндіз де теңбіл сурет *ә ж і м с а л ы п*, Ай, жұлдыз түнде түсіп амандасқан (И.Байзақов, Шығ.). ө) *Қартайтты, қажытты*. Әлде сонау мен көрмеген сындарда, Өлім, өмір арпалысқан жылдарда Тайғақ кешу Жүрекке *ә ж і м с а л д ы* ма, Сол жылдардан қалып кеткен мұң бар ма?! (Қ.Жұмағалиев, Сақара). Тұрды алдымда қашанда дырдай міндет, Ойлағам жоқ шыңмын деп, шыраймын деп. *Ә ж і м ді* ерте *т ү с і р ді м* мандайыма, Әйелдердің бәріне ұнаймын деп (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Әжім шалды. *Әжім түсті, әжімденді*. Аздап *ә ж і м ш а л ғ а н* қара торы жүзінде де ерекше, бір уытты күштің, асқан қуаныштың ізі жатқандай (А. Лекеров, Түз гүлі).

Балапан әжім. *Көздің айналасына түскен ұсақ, жиі әжім*. Нұрбаланың жанарына мәңгі кетпестей боп орнаған терең мұңға, оның сұлу жүзіне мезгілсіз түскен *б а л а п а н ә ж і м д е р-г е*, ерте ағарған шашқа қадала қараған Сақып-жамалдың жүрегі сыздап сала берді (С.Досанов, Екінші өмір).

ӘЖІМ-ӘЖІМ с ы н. 1. *Әжімі көп, әжімденген*. Тауда бір шал Ақ самайлы, ақ қарлы. Жерде бір шал *Ә ж і м-ә ж і м* қатпарлы (С.Мәуленов, Таңд.). 2. а у ы с. *Қатпар-қатпар, сызық-сызық*. Байқалмайды *ә ж і м-ә ж і м* қыраттар, Қырат көзін жарып шыққан бұлақтар. Бұққан сансыз құпиялы ойларға, Бір тегіс боп көрінеді сайлар да (М.Шаханов, Ғасырлар.). Төбенің нақ басына шығып, артына бұрылғанда батыс жақта өзінің беті сияқты *ә ж і м-ә ж і м*, қатпар-қатпар боп Малайсары таулары жатты (С.Бақбергенов, Адам.).

ӘЖІМДЕ = е т. 1. *Әжім салу, әжім түсіру.* Кеше ғана секілді Некелерің қиған күн. *Ә ж і м д е п т і* бетінді Әр жыл сайын жиған мұң (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бетін жел мен күн жез теңгедей қақтап, айғыздап, *ә ж і м д е п* тастаған, қаршығадай қара кісі келіп: – Айып болмаса, атыңды айтсаң, – дегені («Қаз. әдеб.».). 2. а у ы с. *Айқыш-ұйқыш ету.* Сымдар-сымдар кеңістікті *ә ж і м д е п*, дүниенің денесіне оралған, үзілді ме дауылдардан, бораннан, суырылып құйылғанда жан-жақтан (Т.Медетбеков, Сапар.).

ӘЖІМДЕЙ с ы н. *Әжім сияқты, әжім тәрізді.* Жанаманың суы жаңалықта ғана тасып, арнасына қайта барып, сабасына түскені жағалау бойындағы *ә ж і м д е й* ирелендеген құм жолақтарынан көрініп тұр (Б. Тілегенов, Көктем.). Қап-қара тастардың жүзінде *Ә ж і м д е й* бар терең сызықтар – белгісіз мұнысы (Т.Ысмайылов, Есіл). Атамның *ә ж і м і н д е й* жолдар, жолдар. Маңдайын Ақмоланың шимайлаған (М.Мақатаев, Өлеңд. жин.).

ӘЖІМДЕЛ = е т. *Сыртқы әсердің салдарынан бет, дене терісінің қатпарлануы, әжім түсуі.* Самай шаш буырылданып, *ә ж і м д е л г е н* жеке жүзді, орта жастағы адам сонау бір жас күнін еске алып мұңаяды (С.Бегалин, Уақыт.). Жан-жағы *ә ж і м д е л е* бастаған ойлы сұрғылт көзін бүркіттен алмай, ананың сөзін бар ықыласымен тыңдап отыр (І.Есенберлин, Қатерлі.). Қарияның бет әлпеті тіпті *ә ж і м д е л е* түскен (А.Сатаев, Ақын.).

ӘЖІМДЕЛУ *Әжімдел етістігінің қимыл атауы.*

ӘЖІМДЕН = е т. *Бет, дене терісіне әжім түсу, қатпарлану.* Сілтеу жағын келістіріп жүрмін-ау Өрекілген көңіл мынау, күн мынау. *Ә ж і м д е н г е н* кәрі жүзді көрмеп пе ең, Неге сонша көп телмірдің, құрбым-ау (Т.Молдағалиев, Жүрек ояу.). Бет шіркін, қатпар-қатпар *ә ж і м д е н і п*, Жарылып кеткен тақыр тәрізденіп. Қырықтан жаңа ассам да тұрғандаймын, Алпыстың әлегіне әзірленіп (Қ.Райбаев, Жаңа толғау). Әтекке еркектер жиі шалдығады. Ондай адамның терісі *ә ж і м д е н і п*, сарғыш тартады (М.Исамбаев,.. Мед. анықтама).

ӘЖІМДЕНУ *Әжімден етістігінің қимыл атауы.* Жұрт әсіресе, шешем сұлу деп атайтын бұл мосқал жасты әйелге енді ғана көз тоқтатып байқасам, бетінің *ә ж і м д е н у і* болмаса, түрі де, тұлғасы да аса көрікті адам екен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ӘЖІМДЕУ *Әжімде етістігінің қимыл атауы.*

ӘЖІМДІ с ы н. 1. *Әжім түскен, әжімі көп, қатпарланған.* Бір-ақ уақытта, айталық бір-ақ түнде *ә ж і м д і* жүзі жылауық күздің келгенін сезіп қалады (М.Жұмабаев, Шығ.). Н Қорлан өзі кейінірек қылтамақтан өлерде *Ә ж і м д і* жүзі қуарып, түнеріп, Күйеуін сыртқа шығарып жіберіп, Ақпалап, қозып делебесі де Бойжетіп қалған немересіне Естайдың әнін салдырып, Жанарын шоқтай жандырып, «Бақыттымын, бақыттымын», – депті де Көз жұмыпты мәңгілік (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. а у ы с. *Қыртысты, қатпарлы, айқыш-ұйқыш, кедір-бұдыр.* Кездесердей алыстан келдім ұшып, Қолымды да алмайсың енді қысып. Қыршын едің, Әлия, Қызғалдақ ең, Жатырсың енді *ә ж і м д і* жерді құшып (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

ӘЖІМСІЗ с ы н. *Әжімі жоқ, әжім түспеген.* Жасы қырыққа тақаса да мөлдір қара көзі әлі күлім қағады. Ақшыл жүзі *ә ж і м с і з* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ұршықтай иірілген шапшаң қимылмен салалы *ә ж і м с і з* саусақтары тынымсыз жорғалап, Ләйла зеңбіректің сыры жоқ ақ жерінің бәрін, әйелге тән ұқыптылықпен мұқият майлай түседі (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Қалай болып кеткен? –деп, сын қоясыз қазір сіз. Жас ем сонда көкпеңбек. Сақал-мұртсыз, *ә ж і м с і з* (С.Мәуленов, Таңд. өлеңд.).

ӘЖІР з а т. к ө н е. *Сауап, сыйлық, разылық.* Ер білер ер қадірін деген сөзбен Бір сәлем жаза қалдым сізге таман. Иншалла бір қызмет ете қалсаң, *Ә ж і р і* қайтса керек бір Алладан (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ӘЖІРЕК з а т. с ө й л. *Ажырық.* Түзға өте төзімді *ә ж і р е к* (свиной) дейтін злалың жатаған сабағы қай жерден болса да кездеседі (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

ӘЖІРЕНДЕ = е т. с ө й л. *Ажыраң-ажыраң ету, едірендеу.* Нұраділ оны іліп алып, *ә ж і р е ң д е г е н* ала көз, аққұбаны қойып жіберді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӘЖІРЕНДЕУ с ө й л. *Әжіренде етістігінің қимыл атауы.*

ӘЗ¹ с ы н. *Соқыр, көр.* Жымындап француз шал екі көзі *ә з*, Кетеді секілденіп көңілі жаз (Ә. Оңалбаев, Таң алды.).

Әз атқыр. қ а р ғ. *Әз бол, көр соқыр бол деген мағынада.* Сені *әз* атып келеді ғой, *ә з а т қ ы р* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Әз атты. *Әз болды, соқыр болды.* Аузыбасын қисаңдатып, *ә з а т қ а н* адам сияқтанып, үрей мен үркініштің жұмылдырығын әдейі кептей салған сияқты (А.Хангелдин, Өткен күн.).

Өз болды. *Көрмей қалды, соқыр болды.* Барлық денем сау, тек көзім ғана соққының зақымынан өз боп қапты, – деді Балғын (С.Бақберген, Дина). Сел басқан жұртым саз болар, жылаудан көзім өз болар. Артында қалған жалғыздың «Әкем» деп кімге мәз болар (Жоқтау).

Өз з а т а р. *Дәстүрлі қазақ қоғамында асқан әділдігімен, ерекше қайраткерлігімен даңқы шыққан ел билеушісіне ғана берілетін мәртебелі ресми атақ.* Жалпы Ресей тарихында «ұлы» деген даңқтама ресми түрде тек үш адамға – орыс жерлерін Мәскеу маңына таптастыруды аяқтап, монғол егесін тоқтатқан III Иванға, I Петрге, II Екатеринаға айтылады. Мұндай ерекше сараланған, дараланған құрмет тұту дәстүрі бізде де бар: қазақта «өз» сөзі өз Жәнібек пен өз Тәукеге ғана тиесілі («Егемен Қазақстан»).

Өз Жәнібек. т а р. *Әділ өкім жүргізуші ұлы мәртебелі Жәнібек [Жәнібек Әбу Сәйд (15 ғ. басы – 1470 ж.) – Қазақ хандығының негізін қалаған хандардың бірі. Орыс ханның ұрпағы, Барақ ханның ұрпағы. 1457–1457 жж. туысы Керей ханмен бірге Қазақ хандығының негізін қалаған, Қазақ хандығының құрылу процесіне толық қатынасып басшылық еткен тарихи тұлға].* 1456 ж. Керей мен өз Жәнібек ханның Әбілқайыр ханның үстемдігіне қарсы күрескен қазақ тайпаларын бастап, шығыс Дешті-Қыпшақтан батыс Жетісу жеріне қоныс аударуы қазақ хандығының құрылуына мұрындық болған маңызды оқиға еді (Қаз. дала. ойшыл.). Дастарқаныңа береке берсін, Бақ-дәулетің өсе берсін. Өз Жәнібектей көсем бол, Жиреншедей шешен бол... (Бата-тілектер).

Өз Тәуке. т а р. *Әділ өкім жүргізуші ұлы мәртебелі Тәуке хан [Тәуке хан – 1680–1715 жылдары хан тағына отырып, Қазақ хандығын күшейтуге ерекше күш салған тұлға. Оның тұсында құқықтық тәртіп пен мемлекеттік құрылымның негізгі белгілерін айқындайтын «Жеті жарғы» атты әдептік құқық нормалары жасалған].* Бұған бұрынғы «Қасым ханның ескі жолын», өз Тәуке ханның құл төбенің басындағы күнде кеңес болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек (Абай, Тол. жин.).

Өз³ [ар. عَزْ – عَزْ] с ы н. **1.** *Ғазиз, ардақты, сыйлы, жақсы.* Абиыр қайда, ар қайда, өз басыңа не пайда (Абай, Тол. жин.). Бір көру енді болды арман, Жүзіңді ыстық, өз әкем (Ө.Жайлауов, Жаз.). Жастарға қазіргі айтқан сөздері «өз ананың» тілек батасы сияқты (М.Әуезов, Шығ.). Өз ана – ақ тілек, ақ арман (Ш.Мұхамеджанов). **2.** а у ы с. *Қасиетті, киелі.* Жиғанда

жас келіншек – жас етегін, Сездім мен жайсаң күздің өз екенін. Үзілген сабағынан қызыл алма, Сонан да көп нәрсені уәж етемін (Жас қанат). Осы бағдарлама арқылы кейбір ұлттар арасында сақталып қалған өз Наурыз мерекесінің ғажайып дәстүрлері мен ойын-сауықтарын тамашалауға болады («Егемен Қазақстан»). **4.** *Көне, бұрынғы.* Сөйлейін екі ғашық әңгімесін, Бұл сөзім тыңдаған жұрт көпке сыйса. Кәділгі өз заманда болып өткен, Туады аз әңгіме жоқтан мұнша (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Өз аға. *Ардақты, құрметті, сыйлы аға.* Өз аға, айтпай таптың сырымызды, Таусылмас айта берсек шерімізді. Қайырымды адамға кез қылғай деп, Құдайдан тілеп едік күндіз-түні (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Әзілдес жеңге, өз аға, Ақ жарқын ықыластар. Ақ пейіл туыс жоқ баға, Әзілі ащы құрдастар (С.Бегалин, Өленд.). Өттің бе ағып, өз аға, Қадірінді елің білсін деп. Артыңнан келген азамат Аңыз ғып айтып жүрсін деп (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Өз көрді. *Рақаттанды, жайлылық сезінді, жақсы көрді.* Күні кеше жүрісі жайлы түйе үстінде шешесінің алдында өз көріп келе жатыр еді. Жан-жағы қомдалған түйе үсті кішігірім бөлмедей жайлы-тын (С.Елубаев, Ойсыл қара).

Өз тұтты. *Қадір тұтты, ардақтады, сыйлады.* Өз тұттың а, сыйласуға Қалмады жан бір татыр. Сыпыра батыр, пәле шақыр, Болдың ақыр тап-тақыр (Абай, Тол. жин.). Әзелден қонағуар асыл халқым, Өз тұттам көнермейтін осы салтын. Опалы қазақ жүрек қашаннан да, Біледі сыр мінезді достың паркын (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). Ардақта, өз тұт мейлі, сүй өмірді, Күн жетті, бір-ақ қақтың иегінді. Мәңгілік құр топыраққа айналдырды, Болат ең, бордай етті сүйегінді (З.Шүкіров, Сағыныш).

ӨЗАЛДА ү с т. с ө й л. **Әзелде.** Мәңгілік құдіреттің өз алд а, Әркімге болса тағдыры. Сол тағдыры біткенше, Пенденің Қалмас қадылы (Бабалар сөзі).

ӨЗӘЗІЛ [ар. عزازيل] з а т. д і н и. **1.** *Ібілістің көктен құлап, қуылғанға дейін пері болған кезіндегі бұрынғы аты, азғырушы шайтан.* Жебірейіл ақ көгершін болып көрінген екен, Адамата мен Хауаананы азғыруға Өзәзіл ұжмаққа келгенде, жылан сүгіретінде көрінген екен деген сияқты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көңіліне сайтан салды бұл пиғылды, Өзәзіл азғыруға қандай шебер. Патша қас қылуға бел байлады, Қылсам деп осы бастан мұндай өнер (Ә.Найманбаев, Шығ.). Түн баласы түнерген түн жамылған, Аллаға емес, өзәзілге табын-

ған. Инжілді өртеп, табанға сап құранды, Әділдікті күткен ессіз қарыннан (М.Жұмабаев, Шығ.). Сенде де бар, менде де бар алалық, Сол алалық өршімесін жаңарып! Алалықты айбалта ғып ұстаған, Бұл өмірде *әзәзілдің* бары анық! (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Рухани азған, әзәзілдің алдауына еріп кеткен адам*. Бір *әзәзілдің* өсегіне еріп, өз қуанышыма балта шауыпшын мен бейбақ (Б.Момышұлы, Шығ.). *Әзәзіл* адамды алдап кәсіп етер, Еңбексіз тілін жалдап нәсіп етер. Опасыз өмір сүрген өтірікші, Алдынан әділдіктің қашып өтер (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Сұқтанатын көршілер ылғи қарап, Болды өтетін шат күлкі бұл үйді орап. *Әзәзілдер* әртүрлі сөз таратып, Бұрқ етті кеп бір соғыс кығқибақ (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). // *Азғырушы, арбағыш*. Баяғыдан бері ішім жегі құрттай жеп жатқан сол *әзәзіл* қызғаныш қазір қайта бас көтергендей, түсі кенет өзгеріп, әйелін тиып тастады (Қ.Жүмаділов, Соңғы көш).

Әзәзіл болды. *Арандатып, жаманшылыққа итермеледі, азғырушы болды*. Араға *әзәзіл бо*п жүрді ағылшын, Ақтарға жәрдемдесіп, жан таласып, Барынша көмек беріп тұрды ағылшын (Ақын жырлары).

ӘЗӘЗІЛДЕЙ с ы н. *Әзәзіл сияқты, әзәзіл тәрізді*. Екі ғашық қосылса *Әзәзілдей* дерт жүрмес, Екі тауды өрт алса, Дарияға өрт тимес. Мен алайын, сен тисең, Асыл туған Күнтимес (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қасыңа сырынды алса шайтан келмес Сен алдарсың *әзәзілдей* бір бұлт етіп. Сыртың адам, шақпалы тілің жылан, Барасың қараң қалғыр қайда кетіп (Айтыс). Адам бұзушы *әзәзілдей* жұмсақ төсек, жылы көрпе де көз алдына елестеп, қызықтырып өтеді (Ә.Нүрпейісов, Күткен күн.).

ӘЗӘЗІЛДІК з а т. *Азғындатушылық, аздырушылық, екіжүзділік, опасыздық*. Атаңның ақниетті құрметі үшін, Ықыласпен дейтін шығар, сауап алам. Болмаса, бір диуана кімге дәрі? Асасын *әзәзілдік* тұтқан баднам (Қаңлы Жүсіп). ...Жоқ, жоқ, сіз мені теріс түсінбеңіз. Татьяна жеңгейге деген пәк сезіміңізге кір келтіретін *әзәзілдікке* сіздей жандардың ешбір жол бермейтінін мен білемін (І.Есенберлин, Алтын құс). // *Адамшылыққа қарсы, бейахлақ, имансыз, азғындаған*. «Сұмдық-ай, бүйте берсе ұрғашы атаулы құтырған иттей көзі қанталап иесінен безер болар, қызқырқын *әзәзілдік* жолға түсер болар,» – деген алып-қашпа сөз су жыландай сүйреңдеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Содырлы сойқандардың біріне-

бірі айтатын *әзәзілдік* өсиеті қандай болатынын ашып береді (М.Әуезов, Әр жыл.).

ӘЗӘЗІЛШЕ ү с т. *Әзәзіл сияқтынып, әзәзілге ұқсап*. «Қайбардың қақпасындай» тастан соққан Тапсаң да бұза алмассың серік бірге! Сен, Жүсіп, шыбыр тартты өлең жазып, Араға *әзәзілше* келіп кірме! (Айтыс).

ӘЗӘЛДАН ү с т. с ө й л. *Әзелден*. Дос болған соң *әзәлдан* Өмірді тәрік еттің деп Қүдірет мұны шам алған (Базар жырау, Шығ.). Хәтте, елдің тізгінін Босатып алғансыз ба, алдияр? Әбілхайыр ханды *әзәлдан* Аруақты деп естуші ек (Т.Ахтанов, Шырағын.).

ӘЗӘЛІ [ар. *أزلي*] с ы н. е с к і к і т. *Мәңгі, мәңгілік, жойылмайтын, өмірлік, өшпейтін*. Егер барлыққа келтірмегі бір өз алдына сипат болса, Алла тағаланың сипаты өзіндей қадым, һәм *әзәлі* һәм әдәби болады да, һәмшө барлыққа келтіруден босанбаса, бір сипаты бір сипатынан үлкен я кіші болуға жарамайды (Абай, Шығ.).

ӘЗДЕК з а т. с ө й л. э к с п р. *Ерке-шолжаң*. Келін түсіріп, қолы ұзарғанның орнына күтіміне тағы бір *әздеке* қосылған сияқты (Н.Қазыбеков, Ағайын).

Әздек болды. *Ерке болды, шолжаңдады*. Пайда жоқ, бәрінен де айта беріп, Ұл болып өтіп отыр тұмағаным. Біреудің алпыс моншақ *әздегі бо*п, Жасымнан кесір еді жинағаным (Айтыс). Анаң барда алшақтап, әкең барда, әлпештеніп *әздек бо*лады екенсің, ауылдан келген әкемнің ақшасын аямай жұмсап, өмір «қызығын» көріп дегендей сайран салдым (Ә.Табылдиев, Қой бағу.).

ӘЗДЕКТЕ= е т. *Еркелету, әздек ету*. Бірден тұрғысы келмей, жылы күркеде керіліп-созылып, «өне, міне» деп жатып алатындар да бар, апам ондайлармен *әздекте*п тұрмайды, қамшымен жон арқадан бір тартады (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ӘЗДЕКТЕН= е т. *Есерлену, есіру, есінен тану*. Әй, *әздектен* бей бері кел! (Ауызекі).

ӘЗДЕКТЕНУ *Әздектен етістігінің қимыл атауы*.

ӘЗДЕКТЕУ *Әздекте етістігінің қимыл атауы*.

ӘЗДІК¹ з а т. *Соқырлық, загіттық*. Сүймем, айтар ма едім саған? Бейшенді *әздікке* қимаймын, білдің бе? (І.Жақанов, Қайта орал.).

ӘЗДІК² з а т. *Қадір-қасиеттілік, ардақтылық, жақсылық*. Құм Нарынның топырағында шыр еткем, Халқым, сенің *әздігіңді* жыр еткем (Қ.Сыдықов, Теңіз лебі).

ӘЗЕГЕН с ы н. к ө н е. ж е р г. *Көреген.*
≈ *Әзеген* адам.

ӘЗЕЗІЛ з а т. с ө й л. *Әзәзіл.* Елеуретіп сөйлейсің, Алақатың көзінді, *Әзезілден* сабақ ал, Бүлдіріңсің сөзіңді (Жамбыл, Тол. жин.). Рас, әуелден жүйрік туған Орын аған, Соқырың теңелген жоқ әлі саған. Қорыққаның *әзезілден* рас болса, Дұрыс па соқыр ақын тартып алған? (Айтыс). Иә, Қайыр мен Дәмеш екеуінің осылай тіл табыспай кеткені ме? «Мысық пен күшiктей» деді іштей бір *әзезіл* үн мысқылдап (З.Шашкин, Теміртау).

ӘЗЕЗІЛШЕ ү с т. с ө й л. *Әзәзілше.* Алашта асып жүрген, Орын аған, Теңелейін деп пе едің, соқыр, маған. Ағадан амандаспақ болушы еді, *Әзезілше* үлкендік келді саған (Айтыс).

ӘЗЕЛ с ы н. е с к і к і т. *Ғазиз, қимас.* Ақиқат қайсысына бұрар екен Төңірге *әзел* жанын етті аманат Дүниға жаралғалы он сегіз жыл, Жас бойға жапсырмаған бір жаманат (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘЗЕЛДЕ [ар. ʔ] ү с т. *Әуелде, баяғыда, о баста.* *Әзелде* жас қартаймақ, туған өлмек. Тағдыр жоқ, өткен өмір қайта келмек (Абай, Шығ. жин.). *Әзелде* маңдайыңа нені жазса, соны аларсың, Бәріңізге қасы қара, қызыл жүзді табылмас (Ы.Алтынсарин, Шығ. жин.). Не күшті, ойласаңыз, тағдыр күшті, Кім тоқтатар *әзелде* болмақ істі. «Өлсем бірге өлмекші сертім бар», – деп, Мінгестіріп алуға аттан түсті (Ш.Құдайбердиев, Шығ. жин.).

ӘЗЕЛДЕН ү с т. *Ежелден, баяғыдан, о бастан, бұрыннан.* Әрқашан болмақ солай болған жаңа *Әзелден* оқиғалар бұ жалғанда. Ғалым көп, ақылды аз байқасаңыз, Досың жоқ танысың көп сыналғанда (М.Дулатов, Шығ.). Теңдесім, сізге айтамын, *Әзелден* бақыттың жөн алған Үйіңе келген қонағың Кім де болса төр алған (Н.Шыршығұлұлы, Өлеңд.). Мен жан емен *әзелден* айқайым көп, Ашуланам өзімді шайқайын деп. Қар суындай көктемде қаптағанмен, Түсерім көп сабама, қайтарым көп (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ӘЗЕР ү с т. *Әрең дегенде, зорға.* *Әзер* тұрған өзі қазған апанына құлауға Отыз жылдай сенген ханым мынау ма? Отыз жылдай құлдық ұрған бас тұлға Бүгін маған жиіркенішті көрінді. Жалт етіп кенет жанары, Ардагер құсқа қарады. Жаралы жалғыз ақ кептер, Жорғалап *әзер* барады (М.Мақатаев, Шығ.). Сөзінен о да танып Марияны Елжіреп шықпай қалды *әзер* жаны. ...Көңілімнің көзіне елестейді Берминнің кешу сұрап жылағаны (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Әзер болса. *Ең құрыса, көп болса, әрі кетсе.* Коновалов, ақсай бастың аяғыңды, Түсiрдiң барымтаға таяғыңды. Кедейлерге Есембай салды дүре, *Әзер болса* iстерсiң баяғыңды (Ақан серi, Шығ.). Қидасыңгер, ендеше, қидасыңгер, Көшкенде жемiр тайлақ бұйдасын жер. Ақ бетiңнен бiр сүйгiз замандасым, Көрген жан, *әзер болса* қимасың дер (К.Әзiрбаев, Таңд. шығ.). Перiден ойлап едiм қашпайын деп, Өлермiн *әзер болса*, саспайын деп. Бiлген соң өзiмдi-өзiм тоқтатқамын, Ғашықтың сырын елге шашпайын деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Әзер дегенде. *Зорға, әрең-әрең.* *Әзер дегенде* тұтанып, жалыны қазан түбін енді жалай бастаған от тағы да сөніп қала ма дегендей, шегір көздерін отқа қадай түседі (Ә. Шәріпов, Партизан.). Жұмыс көлемі екі есе қысқартылса *әзер дегенде* басы құрастырылған, онсыз да жетіспей жатқан барлаушы кадрларды таратып аламыз ба деп қауіптендім мен (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Екеуі мұздан-мұзға секіріп, өзен суынан *әзер дегенде* әрі өтті («Лен. жас»).

ӘЗЕР-ӘЗЕР ү с т. *Зорға, әрең-әрең.* Әр ойдың *әзер-әзер* иіп басын, Әрәдік аламын да күйіп-тасып, Айта алмай айтарымды амал құрып, Әзірге жүрген жай бар тиіп-қашып (М.Мақатаев, Шығ.). Ертай бұл кезде біраз жерге барып қалған. Су бетінде басы *әзер-әзер* қылтып көрінеді (З.Шүкіров, Ғажайып.). Күмбез тас оның азуына қарш-қарш ілінгенімен, ішіне толық сыймай, жарты жағы ғана сыйып, тереңнен *әзер-әзер* көтерілді (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.).

ӘЗЕРЛЕП ү с т. с ө й л. *Зорға, өліп-талып, әрең.* Күндіз 300 немістен жалғыз өзім орманға сіңіп, *әзерлеп* қашып құтылдым (С.Мәуленов, Шыңда.).

ӘЗЕР-МӘЗЕР ү с т. с ө й л. *Зорға дегенде, әрең-әрең.* Түнімен жан терге түсіп, ағаларымен талай қызыл кеңірдектесіп *әзер-мәзер*, әйтеуір ертеңінде еш нәрсе жоқ, тым-тырыс етті де қойды (С.Торайғыров, Таңд.). Оның алдында әкесі Құдайменді шоқынған бір татарды жалдап, Қоңыркұлжаға *әзер-мәзер* орысша хат танытқан (І.Есенберлин, Қаһар). Ал сонда *әзер-мәзер* көзін ашты, Қан қылып жатыр екен қара тасты, Дауысын естіген соң Ерназардың Көтеріп алды жерден ғазиз басты (Көрұғылы).

ӘЗЕТ: әзет болса. с ө й л. *Көп болса, әрі кетсе.* *Әзет болса* а биылдыққа киім жаңартпаспыз, бір құнажын сыырга қол жетпеспек екен (С. Шарипов, Шығ.).

Бір әзетте. с ө й л. *Бір мезетте.* Көңілімдегі төтті ойларымды *бір әзетте* шұқырға соғып, «зірк» еткізген машина бөліп кетті (К.Асанов, Сағыныш).

ӘЗЕТ-ҚАҚПЫШ з а т. э т н. *Тілімденбей, осылмай сүрленген құйрық май, сүбе.* Жалпита сүрленген майды *әзет-қақпыш*, бөлшек-тенгенін қақпыл-борша деп атаған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ӘЗИЗ с ы н. е с к і к і т. *Әзіз.* Аза-маттық *әзиз* атты арқалап, Шықтың, Сәке алпыс деген асуға. Аға тойы ғанибет те мархабат, Жарасады не берсек те шашуға (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). Бұл сапар жазықсыз жандардың *әзиз* қанын төгумен, жан түршігер өліммен, тән мен жанды қабат қажығатын ауыр жорықпен біте қайнайтын сәтсіз сапар екенін олар сезбеді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Әйелдерге немқұрайды қарайтын Еркекті мен санамаймын еркек деп. Қай кезде де сұлулықтың жолы – мүз. Әйел біздің *әзиз* байлық қорымыз (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӘЗИЗ [ар. عزیز] с ы н. *Ардақты, қадірлі, құрметті, аяулы.* Қадамы *әзиз* ердің ұзамайды, Жігітке бақыт шіркін сырт айналса (Ы.Алтынсарин, Таңд.). Едіге деген ер екен, өзінен бір жас үлкен болса, *әзизім*, сіз білесіз дер екен (Мақал-мәтел). Еліміздің алтын дәуірі болып есептелетін IX–XIII ғасырларда және одан кейін атақты кісілерге – *әзиз* әулиелерге, естелік-ескерткіш, мавзолейлер қойылып, дәуірлер өте бастасымен олардағы қабырлар тозып, безектелген жазулары өшіп, кірпіштері құлап, тек орындары ғана қалған. Өмірші енді күтуші Фараби кітапханасына жұмсады, сондағы жауһарлық *әзиз* ғұлама, құйма құлақ тілші Исмайылды шақыртты (Д.Досжанов, Жібек.).

Әзіз ана. п о э т. *Ардақты, мейірімді, қадірлі шеше, қасиетті ана.* Әлди, әлди – бастамасы бар әннің, Әлди, әлди – арманы ғой адамның, Өмірімнің күй сазы боп шалқыған, Әлдиі ғой менің *әзиз анамның* (Қ.Мүсірепов, Раушан). *Әзиз анамның* қоштасар алдындағы жан тебіренісіне, ыстық мейіріміне мен босаңсыған жоқпын (Т.Бердияров, Солдат.).

Әзіз бас [жан]. п о э т. *Көтермелеу мақсатында айтылатын қимас жан, сыйлы басым мәніндегі қолданыс.* Қорықтым, төктім күйіп көздің жасын, Байлауға түсті қолым *әзиз басым*. Еш жерден ұрлағам жоқ, өзімдікі, Тігіп еді, – дедім, – мұны қарындасым (Д.Әлімбаев, Толғау). Ағаларың қаңғырды *Әзиз басың* мәңгірді. Өзіңе таптың кесірді. Қаракөз бен Айнамкөз Қаңғырттың қайран

жесірді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Оған қайраттану керек еді. Мынау екі *әзиз жанға*, өзінен басқа пана болар ешкім жоқ еді дүниеде (З.Шүкіров, Жас жесір).

Баба [бабай] түкті шашты әзіз. м и ф. *Қазақ фольклорында қолдаушы, қауіп-қатерге ұшыраған адамға көмек көрсетуші аруақ түрінде бейнеленген әулие.* Байға қыдыр дарыды, суға кетіп бара жатсаң. Ілияс пайғамбар қолдайды, баланы *Баба тұкті шашты* *әзиз* береді, сиырды Зәңгі ата бағады, қойды Шопан ата сақтайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол Құмкенттің жанында дәл бұл күнде Құмкент совхозының қасында *Баба тұкті шашты әзиздің* моласы тұр (М.Әуезов, Шығ.). *Бабай тұкті шашты әзиз*, Баламды сізге тапсырдым (Қыз Жібек).

ӘЗІЗЛЕН= е т. е с к і к і т. *Құрмет көру, ардақталу, қадірлену.* Жегіл, арбаға, шанаға жегіл. «Арбаға тайдай ителіп... *әзизленген* сұлтан жаның шалт етер!..» (Шалкиіз жырау, Жыр).

ӘЗІЗЛЕНУ е с к і к і т. *Әзізлен етістігінің қимыл атауы.*

ӘЗІЛ [ар. هزل] з а т. 1. *Күлкі тудыру үшін айтылатын сөз немесе жасалатын күлдіркі әрекет, қалжың.* Әзіл де солай: зілсіз болса *әзіл* болады да, зілді болса, ажуа, келемеж, мазақ, мысқыл сияқты күлкі түріне айналып кетеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ғалия бір жағы *әзіл*, бір сықақпен қымызға келген бозбалаларды ұршықтай үйіріп билеп әкетті (С.Мұқанов, Шығ.). Бұдан кейін, *әзіл*, күлкі тыйылды, Шай жиылды, сарықпада сұйылды. Қандай қызық көрдің дедім әкейге, – Ұзай жүрген сапарында биылғы (Қ.Жармағанбетов, Дәурен). Мырза десе, мына маубас Қоңқақ Нәзигүлді ал деген *әзіліңді* малданып жүріпті ғой, – деп кісіней күлді ақ тоқал (З.Жәкенов, Таң.). 2. *Бір адамның екінші адамды ұялту, сөзге тоқтату және т.б. мақсаттары үшін айтатын црымтал да астарлы, көңілді де күлкілі пікірі немесе қылығы.* Еламан мына *әзілдің* тегін емес екенін білді. Мұның аржағында жасы үлкен ағаның әлде назы, әлде өкпесі жатқанын сезіп, анық салмағын шамалай алмаса да әлденеге ыңғайсыздана бастады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Тергеушінің қыз туралы *әзіліне* Есеттің қызарқтауы, әрине, соның дәлелі (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Реті келсе, қасына жақындап, тиіп-қашып *әзілмен* қыздан сыр ұрлайтын (С.Еркебаев, Жол). Бұл жылдарда ол ел бүлігі аткамінерді, жеміт болыс, ұлықсымақты сан рет *әзіл* ашумен жазалаған-ды (М.Әуезов, Шығ.). 3. э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамында*

қатарлас, құрдас немесе белгілі бір туыстық қатынастағы адамдар арасында орынды саналатын өзара сөз сынасу, сын айту, қалжыңдасуға негізделген қарым-қатынас түрі. Әсіресе маған бір ұнайтыны – Алатаудан долы өзен құлайтыны, Құлын-тайдай тебіскен құрбылардың *Әзілменен* бір-бірін сынайтыны (М.Мақатаев, Шығ.). *Әзіл* түбі дауға айналса – сол жаман, Алғыр қыран шауға айналса – сол жаман. Бала кезде тапқан досың бір күні Жалт бұрылып, жауға айналса – сол жаман (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Уалихан екеуіміз жас сұрасып көрген емеспіз. Бірақ шамасы біз құралыптас қырыққа жетер-жетпес болса керек деген оймен оның өткен жылғы *әзіліне* жауап бердім енді (Достық.). 4. а у ы с. *Қызық, думан, бос күлкі*. Көрсекызар, лап бергіш әр елде көп, Атын атап не керек пәленше деп. Аз күндік *әзіл* іздеп жүргенім жоқ, Өнімсіз іс болмайды өмірге сеп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Әзіл айтты. *Әзілдесті, қалжыңдасты*. Бұл әкең домбырашы. Құлшық дейтін, Мұны жұрт сырттан: «қызыл тұмсық» дейтін, Деп *әзіл айтты* п түйреп алды, Құрдасты онда сөйтіп «үйтіп жейтін» (А.Тоқмағамбетов, Көгілдір.). Шалым-ау, саған не болған, Ұқпадың ба жас құрбылар ойынын? *Әзіл айту*, қағысу, Салты емес пе біздің қазақ тойының (Ә.Тәжібаев, Аралдар). Мұнда келген қонақтар емін-еркін болды, әңгіме, күлкі, *әзіл айтты* лы н жатты (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

Әзілге айналдырды [шаптырды, қарай бұрды]. *Өз пікірін, дітін күлкілі сөз, қалжың түрінде жеткізді*. Абай осыдан кейінгі сөзін *әзілге айналдырды*, әлі де күле, сүйсіне қарай отырып, Дөмежанға қалжың айтты (М.Әуезов, Шығ.). Мөңке *әзілге айналдырып*: – Бала, мен осы күнә қамыттан шыққан кәрі сияқты боп барам ба, қалай? – деп күлетін (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Шөкірдің *әзілге шаптыра* шымши айтқан сөзі Ғанидың жанына батып кетті (М.Иманжанов, Көк белес). Байсақал азырақ *әзілге қарай бұра* сөйлеп, тоқалын қытықтағысы келіп еді, мекерліктің мектебін бітірген Ұмсындық айылын жимастан көсіле сілтеді (С.Талжанов, Ұлдай.).

Әзілге ұста [оралымды]. *Әзіл айтуға шебер, сөз тапқыш*. Шеше тұқымы күлдіргі, қалжың, *әзілге ұста*, Қантай, Тонтай деген күлкімен сөгіп, қалжыңмен жеңіп, аты шыққан адамдар нәсілінен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сөзге ұста, *әзілге оралымды* құрбымның бетіне сүйсіне қарай бердім («Қазақст. әйелдері»).

Әзілді қыздырды. б е й н. *Әзіл-оспақ, қалжыңды жандандырып, үдетті*. Ойласам сол күндерден түсер еске – Қызықпен оқшау үйде өткен кеш те. Онда мен ұяндауымын, қыз отырса, *әзілді қыздыраты* сен емес пе? (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме.).

Әзіл етті [кылды]. *Ойын-күлкіге айналдырды*. Күлісіп, құшақтасып *әзіл етер*, Әйелдер көш жөнелтті кейін қалған (БІ.Алтынсарин, Шығ.). Әліңше қонақасын етіп әзір, Дегендегі жоққа сабыр, барға мәзір, Көрсетіп меймандостың ықыласын, Өтінді жокшылықты *етпеуге әзіл* (Амангелді). Сынамаққа бір сөзді *Әзіл қылып* айтып ем. Әлі ұмытпай жүр ме едің, Төлеген мырза, шырағым! (Қыз Жібек). Жүзігін Ақан алды қыз берген соң, Уағдалы жеріне ол келгеннен соң, *Әзіл қып* Есемберген айтып қалды (Ақан сері, Шығ.).

Әзіл жүгіртті. б е й н. *Өзара әзіл айтысып, сөз қағыстырды*. Бірін бірі көрмесе, сөз қағыстырып, *әзіл жүгіртіп* тұрмаса көңілдері көншімейді. Нартай көңілі құлазыған, өзі шаршаған кездері: «Әлібегім, шалқышы» – десе Әлібек құнжаң-құнжаң етіп, домбырасын екі тізесінің арасына тығып, көңілге жағымды қоңыржай күйді күмбірлетіп тарта жөнелді (О.Бодыков, Бұлбұл).

Әзіл көтермеді. *Қалжыңды, ойынмен айтылған сөзді түсінбей немесе астарына келіспей ренжіді*. Қатар балалардың *әзілін көтер* м е й кілтіне қалатыным бар еді ауылда. Біреу ол жынымды қағып алғандай, қазір ыржыңыржың етемін (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Әзіл орта. *Әзіл-қалжың айтылған қауым*. Ауық-ауық желпіп өткен жарасты *әзіл орта* ны сыңғырды күлкіге толтырып, қимылға қайрат, жұмысқа үн бергендей («Білім және еңбек»).

Әзіл сөз. а) *Ойнап айтылған зілсіз қалжың сөз*. Қара сүрме тігілген қасы жайдай, Жайдары, ашық мінез, сөзі балдай. Әдепті *әзіл сөзде* н алдырмайтын, Ақылға сай, сайраған сұрша таңдай (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Көзі күліп, өз күшіне сенгендей, *Әзіл сөзге* өтір қосып, дем бермей, Тірі классик Әбдіжәміл отырды Вефлиемге папа Римский келгендей (К.Салықов, Жезкиік). ә) *Астарлы күлкілі түрде айтылған шындық, сын*. Замандас құрбың келсе, қадірін біл, Артында *әзіл сөздің* қалады зіл. Жалпылама жамандар немерекерек, Шаһбазды нағыз біздей ерім деп біл (Шал ақын, Өлеңд.). Тұйғыновтың *сөзі әзіл* болса да, Арыстанбек қызарандап қалды (М.Құмарбеков, Асау.).

Әзіл тастады. Қалжың сөзбен тұйреп немесе күлдіргі қылығымен әзілдесуге шақырды. Құрық салса, Бақа айғыр бойлайтұғын, Қоста жатып Кодекен ойлайтұғын. Кешегіде жолықпай кетіп едім, *Әзіл тастап* жеңгеніз ойнайтұғын (Қозы Көрпеш.). Құс қағудың қызығынан әбден көңілді, әрі олжалы оралған ер мінезді ерке қыз төр алдындағы қонағының тұрғыласы екенін байқаған соң, жігіттерше сөйлеп, өлеңдете *әзіл тастаған* (К.Сегізбай, Беласқан).

Әзілі жарасты. Бір-біріне айтқан ойын сөзі келісті. Сары қымыз сапырылды, қызды думан, Жұлдызша көздер жайнап, жүз құбылған. *Жарасып әзілдері* құрбылардың, Бір-бірін жөніменен күлкі қылған (Ш.Смаханұлы, Айға үш.). *Әзілдері жарасып*, ұяң иба орнын батыл базыналық басып бара жатқанын өздері сезбеді де (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). *Әзілің жарасса*, атаңмен ойна (Мақал-мәтел).

Достық әзіл. ө н е р. <франц. charge> Адамның ішкі жан дүниесі мен мінез-құлқы немесе келбет-бейнесін дәл ұсқастықпен күлкілі әрі нанымды етіп өсірелеп бейнелеу [____]. Карикатуралар мен *достық әзілдер* осылайша жасалынады (К.Жарықпаев, Психология).

Жарасты әзіл. Әзілдесуші екі жаққа да, ортаға да ұнасымды, қонымды, жарасымды қалжың, ойын сөз, күлдіргі қылық. Бір-бірін кейін қағып «балақайлап», Мәз болып қыз-бозбала «алақайлап». Шашуды жерге түскен теріп алды, *Жарасты әзілі* менталапайлап (Ш.Мұхамеджанов, Шағала.). Жастардың *жарасты әзілін* тыңдауға болар еді-ау, әйткенмен мыналарды қымсындыра бергісі келмеді (А.Сатаев, Дала.).

Жеңіл әзіл. Күлдіруді, көңіл көтеруді ғана меңзейтін кекесінсіз, сұтайы қалжың сөз, қылық. Өзін алыстан қуып жиен қылып алғаны, оқта-тектегі осындай *жеңіл әзілге* жол беретіні бұл жолы тіпті оңды болды (Б.Аманшин, Көкжар).

Қисынсыз әзіл. Орынсыз, жөн-жосықсыз, жөнсіз айтылған қалжың сөз, күлдіргі қылық. Сол сияқты қисынсыз келемеждеу, *қисынсыз әзіл* де арамызда кездеседі (Е.Хасенов, Өңгім.).

Өткір әзіл. б е й н. Кемшілікті дөп басып, шындықты жасырмай күлдіргі түрде жеткізетін астарлы сөз. Тайпақтығы үшін ауыл жастарының арасында «Иткөрмес» атанған кеміек қараны ойнақы, *өткір әзіл* меніліп түсті (З.Жәкенов, Таң самалы). Айыпқа тыным болса да, ән мен күйге, *өткір әзілге* тыйым бар ма еді, зекіруіңізге жол болсын? (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

Тұрпайы әзіл. Өрескел, оғаш, дөрекі айтылған қалжың сөз, ойын, қылық. Қайсы-біреу қарайды айдаһарша, *Тұрпайы әзіл*, түрпі сөз, – қайда барсам. Қайтер еді Ожардың арығына, Ашуына қайтадан қайрап алсам (М.Мақатаев, Шығ.).

Шымшыма әзіл. Астарлы, қағымпа қалжың сөз. Карповке *шымшыма әзіл* айтанды, онысы басшы бойына жарасымды, ақылды әзіл (Ф.Оразаев, Басты.). Ойын-тойда атабабадан қалған жол, астарлы қалжың, *шымшыма әзілдер* өз ыңғайымен табылып, өңгіме-дүкен басталып кететін әдеті ғой («Лен. жас»).

ӘЗІЛ-ӘЖУА з а т. *Әзіл-оспақ, қалжың.* Диірмен тоқтаған, *әзіл-әжуа* жоқ, ыңырси айтылған ән де тына қапты, қорадағы ет шапқан балтаның тарсылы да естілмейді, ыдыс-аяқ шылдыры жым-жылас (Қ.Исабаев, Айқыз). Ысқақ филармония әншілерімен «күш сынасып» суырыпсалма өлең айтатын, *әзіл-әжуаның*, мысқылдың туы болатын («Қаз. әдеб.»).

ӘЗІЛГӨЙ с ы н. с ө й л. *Әзілқой.* «*Әзілгөй* деп, әзіл күйтеушіні айтамыз (А.Байтұрсынов, Тіл тағылымы).

ӘЗІЛДЕ= е т. Зілсіз, қалжың сөз айту, ойнау, ойнап-күлу, күлдіргі қылық көрсету. Ақылбай енді көтеріле түсіп інісін *әзілдеді* (М.Әуезов, Шығ.). Раушанның онда жас кезі, жеңгелері *әзілдеп*, күйеуің келді деп сүйінші сұраған (Б.Майлин, Таңд.). Ең қымбаты өмірде – адам ары. Сол туралы ақынның одалары. *Әзілдейміз* құрбымен баяғыша, Бірақ ұят... баруға одан әрі (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан)

ӘЗІЛДЕГЕНСУ *Әзілдегенсі етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Әзілдегенсуі* ғой.

ӘЗІЛДЕГЕНСІ= е т. *Қалжыңдағансу, ойнағансу.* Рафих кутындап: – Друзья встречаются вновь, – деп белгілі бір кинофильмнің атымен *әзілдегенсіп*, Елеусізге қолын ұсынды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ӘЗІЛДЕГІШ с ы н. *Қалжыңдағыш, әзілге бейім.* Кейде Аязбайды әйелдер жағы «Дүниенің дөңгелегі келе жатыр» деп *әзілдегіш* («Мәдениет және тұрмыс»).

ӘЗІЛДЕС= е т. *Қалжыңдасу, сөздері жарасу.* Қыз-бозбала бір бөлек, *Әзілдесіп*, дуласты. Өліп қалған сұм жүрек, Оятсам да тұрмас-ты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сондықтан онымен *әзілдескісі* келген жігіттер: «Біздің Мәншүктің атқыштығы сондай, хауананың қай жерін көздесе де оғы мүлт кетпейді», – десетін (С.Мұқанов, Аспаз). Кең дала мұндағыдай емес тығыз, Сапырып күнде

ішетін сары қымыз. Назбенен жылы жүзді, жұмсақ сөзді, Ақ үйде *өзіл дескен* әдемі қыз... (М.Жұмабаев, Шығ.).

ӨЗІЛДЕС с ы н. *Әзілдері жарасқан, көңілі жақын*. Ақылы жамалына болса лайық, Жігіттің сол емес пе жан дидары? Көлдерге ат ойнатып, құс шүйгенде, Адамның болса *өзіл дес* құрбылары (Үш ғасыр.). *Өзіл дес* жеңге, өз аға, Ақ жарқын ыстық ықыластар. Ақ пейіл туыс жоқ баға, *Әзілі* ащы құрдастар (С.Бегалин, Өлең.). *Өзіл дес*, сырлас ағадай, Күлуші ек саған талай біз (Ф.Орманов, Сөт сапары).

ӨЗІЛДЕСУ *Әзілдес етістігінің қимыл атауы*. Таппағы талапты ерге ауыр тиіп, Әр жұрттың азаматын таңырқатқан. Қашаннан қыз бен жігіт *өзіл десу*, Бұрыннан қазулы жол келе жатқан (Айтыс). Қаражанмен *өзіл десу* Абайдың бағанадан бергі түйілген көңілін басқаша жадыратқандай (М.Әуезов, Абай жолы). Бостандық деген бізге елге қайту, Ертіске жүзу, құрбы-құрдас, туған-туысқанмен көрісу, Баян тауына шығу, бие байлаған ауылдан қыдырып қымыз ішу, қыз-келіншекпен *өзіл десу* (І.Жансүгіров, Өңгім.).

ӨЗІЛДЕУ *Әзілде етістігінің қимыл атауы*. Кейбір қу жігіттер сені көп қағыта қоймай *өзіл деуші* еді (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). – Мен де *өзіл деу* ге тырыстым (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.). – Жігітім, сен қыз жүрегін жәбірлеме! Мұндай нәрсемен *өзіл деу* ге болмайды (К.Тоқаев, Түнде.).

ӨЗІЛДІ с ы н. 1. *Күлкілі, астарлы, қалжың аралас*. *Өзілді* сөз, назды лебіз, ерке қалжың, сиқыр сыбыр, сылдыр шолшы, сусыл жібек – бәрі қосылып делбелі бір тұтас гуіл (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Мыржекеңе қарап *өзілді* күлкімен: – Тебін билігі мына Мыржекеңде, осы кісі айтса болды да, – деп Сейдақмет атына қарай жүрді (С.Бегалин, Уақыт.). Ой үндері: мысқылды үндер, *өзілді* үн, Сен олардың серік етпе, тұзы жеңіл әзерін! (Ә.Сәрсенбаев, Баспалдақтар). 2. *Әзілі көп, жиі әзілдесетін*. Елден аулақ, жерден аулақ, әке-шешеден аулақ, *өзілді* құрбы замандастан аулақ кеттік (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ӨЗІЛКЕШ с ы н. с ө й л. *Қу тілді, қалжың өңгіме айтқыш*. Жайшылықта қуақыланып жүретін *өзіл кеш* досының қыз алдында абдырап Құдай ұрғанын қарашы (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Ғайни қалжыңшыл, *өзіл кеш*, сонысына қарап жеңілтек деген атты оған таға алмайсың (Ғ.Сланов, Жанартау). Жолдастар жабылып, Оқыдық сол хатты. Қалыппыз сағынып, *Өзіл кеш* солдатты (С.Мәуленов, Жолдас).

ӨЗІЛКЕШТІК з а т. с ө й л. *Қу тілділік, қалжыңқойлық*. Әркім-ақ өзінің сөзшендігін, *өзіл кештігі* н көрсетуге тырысатын сияқты (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ӨЗІЛ-КҮЛКІ з а т. *Қалжың-ойыны аралас сөз, әжуа-сықақ*. Дабырай дауыс, *өзіл-күлкілер* тынық кештің ерекше көркіне айналғандай боп, әлденелерді еске түсіреді де, ойланғандай боласың (Б.Майлин, Шығ.). Шыңғыстар отырған Етекбай үйінде *өзіл-күлкі* алуан кеңес жайына көшіп, ел жайы, шаруа жайы сөз болуда (С.Бегалин, Бала Шоқан). Гүлжан қолындағы домбыраны *өзіл-күлкі* аралас, ойнақы сөйлетті (З.Шашкин, Ұядан ұш.).

ӨЗІЛ-ҚАЛЖЫҢ з а т. *Ойын-күлкі, әзіл мен жеңіл әжуа*. Жиен аға, сіз менің сөзімді *өзіл-қалжыңға* салып жібердіңіз бе, қалай? (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бұл кісі көркемөнер жағынан жақсы хабары бар, әрі ашық мінезді, *өзіл-қалжыңға* да икемді көрінеді (С.Бегалин, Ана.). Сын сағат, қауіп-қатер төнген елге, Болыстық, ескі досым, сен де, мен де. ...Со бір жылдар бізді де ширатыпты-ау *Өзіл-қалжың* айтуға жеңелерге... (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨЗІЛҚОЙ с ы н. *Әзіл-қалжыңға жаны құмар, қуақы, күлдіргіш*. Байпаңдап қаздай қарт ана, Абысын-ажын *өзілқой*. Алпысты тастап арқаға, Ашты ма бүгін думан-той? (Қ.Аманжолов, Таңд.). Лезде жеңіл көтерген, Қойсаңшы, шіркін, жастықты. *Өзілқой* құрбы Бекен де, Әзілдеп жатыр бастықты (М.Мақатаев, Шығ.). Көлік күші жеткілікті, адам күшін таба алмай, Жәрдем сұрап шапқылайтын бригадир Қоғамбай, Осынау бір тынымсыз жан қамшылаған торы атын *Өзілқойты* н, әрі менің жақын жездем болатын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӨЗІЛҚОЙЛЫҚ з а т. *Қалжыңбастық, әзілкештік, әзілге бейімдік*. Шернияздың *өзілқойлығы*, біреудің мінін табуға, не көзге мақтай қоюға шеберлігі, қысылған жерде сөз тапқыштығы, күлдіргі сөзге ұсталығы – танданарлық нәрсе (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Бұл адамның бойындағы тамаша бір қасиеті – күлдіргі, *өзілқойлығы*. Айналасын күлкіге тоғытып, басқалардың ойына келмейтін неше алуан қызықты әңгімелерді жанынан шығарып, айтып жүреді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Қазақтың халықтық мінезінің ерекшелігін көрсеткенде, қонақжайлылығынан кейін *өзілқойлығы*, [___] айтылса керек («Қаз. әдеб.»).

ӨЗІЛҚҰМАР с ы н. *Әзілдескіш, әзілкеш, әзілқой*. Төрге отыр деп төре қылған *өзілқұмар* жемген бар (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

ӘЗІЛ-МАЗАҚ з а т. *Әзілдеп айтылған мысқыл, әзіл-ажуа.* Асқабақты қауын деп жеген қазақ, Мені, сірә, қылмасың *әзіл-мазақ* (Айтыс).

ӘЗІЛ-МӘЗІЛ з а т. с ө й л. *Бос күлкі, қалжың.* *Әзіл-мәзілді* қойып, іске кірісті (Ауызекі).

Әзіл-мәзіл етті. *Қылжақтады, қырындады.* Желікпелі, жел құрсақ қызыл айғыр *әзіл-мәзіл етуге* тор биеге келіп, мойнын күдірейтіп, қоқырақтап, иіскелеп, оқыранады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘЗІЛ-НАЗ з а т. *Әдемі, тартымды қалжың, жеңіл базына аралас әзіл.* Жарасты қатар құрбы *әзіл-назы*, Көрген жан тәрбиеге болды разы (И.Жылқайдаров, Жастарым.). *Әзіл-назбен* істі қолға алысты, Жаңа шатун өз орнына жарасты. Қайта соқты трактордың жүрегі, Механик қыз көзін қысып күледі (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

ӘЗІЛ-ОЙЫН з а т. *Күлдіргі қылықты, әрекеті аралас қалжың сөз.* Елде құрбы-құрдас-тардың *әзіл-ойыны* жарасады (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Архат, Архат! Той-думанды, *әзіл-ойыны* ды сүйетін достым менің! (Т.Шаханов, Көгілдір.).

ӘЗІЛ-ОСПАҚ з а т. *Астарлы қағытпа сөзді ажуа аралас күлдіргі қалжың мен қылық.* Дем алушы жұрт *әзіл-оспақтары* н айтысып, самбырлай дабырласып, асханаға ағылып бара жатты (Т.Бердияров, Фарида).– Көршің бастық болды, енді жаяу жүрмейтін шығарсың, – деп Сағымбай біраз *әзіл-оспақ* айтып салды («Қаз. әдеб.»). Бұрынғы шөлкем-шалыс, *әзіл-оспақ* өңгіме өз жайына қалды. Балзияның сақтана сараң сөйлеген сөздерінен жалынды ықыласы, жанділімен беріле құлағаны сезіледі (С.Омаров, Өмір.).

ӘЗІЛ-ОСПАҚСЫЗ с ы н. *Ойын-қалжыңсыз, астарсыз.* – Исаке, не айтсаңыз да жұмбақсыз, *әзіл-оспақсыз* тура айтыңыз (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ӘЗІЛ-ӨКПЕ з а т. *Астарында реніш пен базынасы жасырылған күлдіргі сөз, қалжың.* Достары оған күнде де Айтады *әзіл-өкпесін*. – Үйренем деп жүргенде, Көктем шығып кетпесін (Қ.Мырзалиев, Көктем).

ӘЗІЛ-САУЫҚ з а т. *Қалжыңы, күлдіргі сөзі аралас, көңіл көтеретін думанды жиын.* Туған ел, амандасам жас-кәріңе, Бірге өскен құрбы-құрдас дос бәріңе. Жарасқан *әзіл-сауық* аға-жеңге, Аласың мені не деп естеріңе (Қаз. өндері).

ӘЗІЛ-СЫҚАҚ з а т. *Кекесін, мысқылы аралас қалжың, әзіл-мазақ.* Әсем ән, күндіз-

түні күлкілі өңгімелер, *әзіл-сықақтар* да жаңғыра, өсіре айтылуда (С.Бегалин, Бала Шоқан). Комсомол тапсырғасын екі айттырмай, Салатын *әзіл-сықақ* сүгіретін (Ж.Өмірбеков, Батыр.). Қазақ сатириктерінің шығармаларын орындаған ұтырлы сөзге, *әзіл-сықаққа* ұста Әзірхан Батыржановқа жұрт риза болды («Қаз. әдеб.»).

ӘЗІЛ-СЫҢҚЫЛ з а т. с ө й л. *Күлдіргі сөз, ойын-қалжың күлкісі.* Жастар онша тез кірген жоқ. Тыста да *әзіл-сыңқыл* дауыстары шығып, біраз бөгеліп қалды (М.Әуезов, Абай жолы).

ӘЗІЛСІЗ с ы н. **1.** *Қалжыңсыз, ойын-күлкісіз.* Өңгімесі таусылмайтын Қожамқұл, *әзілсіз* отырмайтын Трофим де үнсіз (К.Оразалин, Ақ жазық). Бойшаң орман ішінде қыз бен жігіт Босатпайды бір-бірін ойнап-күліп. Қызғанбаймын, жастарды қызықтаймын *Әзілсіз* өсем боп па қу тіршілік («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Сөзі астарсыз, тым тура, көңіл тартар емес.* Биі *әзілсіз*, Ер кәдірсіз, Қыз да әлсіз біркелкі (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӘЗІЛШЕҢ с ы н. с ө й л. *Әзілқой.* Ашық жүз, *әзілшең* де мығым дене. Бар өнер қолында да, тілінде де (З.Ыбраев, Замана.).

ӘЗІЛ-ШЫН: *әзіл-шыны аралас. Ойын-шыны, өтірік-расы, қалжың-оспағы бар.* Ешкімге ақырып, жекірмей-ақ, *әзіл-шыны* н а р а л а с т ы р а, күле сөйлей отырып та ол жұртқа жұмыс істете біледі (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Бастық *әзіл-шыны* а р а л а с жауап қатты (А.Бекбосынов, Ауылым.). Олар қастарындағы аға жолдасы Ақайдың бұл ғажап ойынды білмеуі үлкен мін деп *әзіл-шыны* а р а л а с және бір қағытатын да, үй иесімен үш қол болып ойнауға отыратын (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

ӘЗІЛШІ з а т. с ө й л. *Әзілшіл, әзілқой, қалжыңбас адам.* Артистер әнші де, домбырашы да, *әзілші* де, қалжыңшыл да (С.Мұқанов, Саяхат.).

ӘЗІЛШІЛ с ы н. *Қалжыңқой, күлдіргі.* Сергей ағайдың *әзілшіл* жайдары мінезі, қазақуар өңгімелері сондай көңілін көтеріп тастайды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Ұйғыр әйелдері әдетте қалжыңшыл, *әзілшіл*, ретті жерде мысқылшыл, сықаққой келеді (С.Мұқанов, Алып. адым.). Жан емес Ақан, сірә, жабырқағыш, Жүрегін езген әлгі, зәбір-запыс. Сауықшыл жас еді ғой, жаны сері, *Әзілшіл*, билегіш те, ән шырқатып (Қ.Бекхожин, Үш кезек).

ӘЗІЛШІЛДІК з а т. *Әзіл айтқыштық.*

ӘЗІР¹ [ар. حاضر] ү с т. *Қазір, дәл осы уақытта.* Ауыл өміріне ұлы өзгеріс кіргізгелі

тұрған мына конфиске хабары жұртқа *өзір* естілген жоқ еді (Б.Майлин, Танд.). Қызық та көп, қызыл-жасыл гүлдер де көп бақшада, Қызықшам жоқ, *өзір* оған бұрылуға жоқ шама (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тірілдім, өлім жақын еді маған, Тірлікте сені мият тұттым, балам. Сен менің Алатауым арқамдағы, Сен барда соқпайды ажал *өзір* маған (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ӨЗІР² с ы н. *Дайын, даяр.* Қонды ғой бақыт құсы басыма кеп, *Әзірмін* ән салуға қасыңа кеп. Мен саған тоқсанымды бердім, ұлым, Жұрт үшін Жамбылдың да жасына жет (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Қалың елім, Қазағым Болса маған назалы, Көтеруге *әзірмін* Барлық түрін жазаның! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Әзір асқа аяғын алып жүгірді. *Еңбексіз күнелтті, даярға тап болды.* – Сен шіркін *өзір асқа аяғыңды ала жүгіретін* нағыздың өзің ғой (Т.Ахтанов, Шығ.).

Әзір болды. *Дайын болды. Әзір болды!* Қараңыз! – Деп Жігер демін бір алды. Саңқ етті бір сөз: «Жарамсыз» – Тағы да брак шығарды (Ж.Молдағалиев, Поэм.). Бір күні сол елде бір байдың баласы болмай жүріп, жамағаты ұл тапқанға, қыз-бозбала үшін үлкен мәжіліс-шілдехана болды. Атырабындағы ауылдың қыздары тамам келіп, Жамал да *өзір болды* (М.Дулатов, Шығ.). *Ас өзір болған да*, төрті бөлмеге екі стол қатарластырылды. Дастарқан түрлі тағамға толды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Әзірге мәзір. а) *Дайын күйінде, әзірленген іске тап келетін.* Қазір ғой дүниенің оңай болғаны: мінемін десең атың дайын, көшемін десең мәшинен, ішемін-жеймін десең ас-суың, азық-түлігің, жемің мен шөбің – бәрі *өзірге мәзір* (С.Байжанов, Сыр.). Алдарында бәрі дайын тұр. *Әзірге мәзір* болып отыра қаласындар (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). ә) *жағымсыз. Біткен істің үстінен түсетін, дайынға, біреудің дайындап қойғанына құмар.* Бақсақ, өмірде бәрін тындырып, бәрін жасап жүретін талантты, бейнетқор жандар бар екен де, сол біткен істің жемісіне ие бола кететін, *өзірге мәзір* масылдар және бар екен («Қаз. әдеб.»).

Әзір етті [қылды]. *Дайындады.* Былғары туфлиі жатыр екен, олардың өкшесін орнына бекітіп, киіп кетуге *өзір етін* қойдым (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап).

Әзір тамақ, әзір ас. *жағымсыз. Дайын ішіп-жемге үйренген, арамтамақ.* Кеселді жалқау қалжыңбас, *Әзір тамақ, әзір ас.* Сыртың пысық, ішің нас, Артын ойлап ұялмас (Абай, Тол. жин.).

Барға [бар] мәзір, жоққа [жоқ] әзір [жайымыз]. а) *Барға разы болып, жоққа өкпелемеу.* Есіркеген шалды аяп кетті. – Қысылмаңыз, отағасы, *барға мәзір, жоққа әзір...* Біз ықыласыңызға да ризамыз (І.Есенберлин, Шығ.). ә) *Қолдағы бары осы, аянып қалған еш нәрсе жоқ. Бар мәзір жоқ жайымыз* сіз келгенде дастархан үстінде болады (М.Әуезов, Абай жолы).

ӨЗІРГЕ ү с т. *Қазірге, дәл осы уақытта, осыған дейін, әзірше.* Мен ерте қалай таусылам, *Әзірге* бітпес жол қасқа. Аталап шыққан дауысынан, Айналып кетсем болмас па?! (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). *Әзірге* аман тұрғанға малы-басың, Сауық пенен сайранға салынасың. Қазақ жылап жатыр ғой, қазақ жылап, Неменеңе жетісіп қағынасың?! (М.Мақатаев, Шығ.). *Әзірге* ел назарын аудармадым, Тілей бер төбешіктің тау болғанын, Мен кеттім білім қуып Алматыға, Қайтадан көріскенше сау бол, жаным! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӨЗІРГІ с ы н. 1. *Бүгінге дейінгі, осы уақытқа дейінгі.* *Әзіргі* істеген істерім донбастықпын деп айтарлық емес, – деді Барабанов (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Жырлардың шығу, жазылу, жырлану тарихы жайындағы *өзіргі* бар деректер жеткіліксіз (Е.Ысмайылов, Ақын-дар). 2. *Қазіргі, осы уақыттағы.* *Әзіргі* өлең құрылысымыз – көпшілігінде буын заңына бағынған құрылыс (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). *Әзіргі* аты – «Қоянқора». Мұнда ірісі, ұсағы бар он шақты үй қояны жүр (З.Ақышев, Біздің шамш.).

ӨЗІРДЕ ү с т. *Уақытта, мезетте, сәтте, кезде.* Келіншек келген *өзірдегідей* емес, жүрек тоқтатып, ашылыққырап алды (С.Омаров, Тастағы жазу). Байбол маңызды кісі секілденіп алғашқы *өзірде* «шүкір» деп ерін жыбырлатудан алысқа бармады (Б.Майлин, Танд.). Соңғы *өзірде* ол Мәриямды әзілдеп: – Мәрияжан, түпкілікті біреуіне жіп тағасың ба қайтесің? – дейтін болды (Б.Майлин, Азамат.).

Әлгі [жаңа бір] әзірде. *Жаңа ғана, осыдан сәл бұрын.* Қазір жұмыстың өте қауіпті кезі. Ұзақ күн даладағы жұмыс басында болып, кеңсеге *әлгі өзірде* ғана оралдым (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Серпіліп көшедегі топқа кірді, Сәл мұны тосып қалған *әлгі өзірде* (Ғ.Қайырбеков, Дала.). Садуақас жауырыны тіп-тік күйі, мойнын аққуша созып, рахаттана қарады. *Әлгі өзірдегі* үлкен адамшылықтан қазір жұрдай болды (Д.Әбілов, Ақын.) – Қашан келдің, бала? – *Жаңа бір өзірде* (Т.Ахтанов, Боран).

ӘЗІРДЕЙ с ы н. *Дап-дайын тұрғандай.* Айсыз түн тынық, алаңсыз аспан, Жай ғана демін алады арман. *Әзірдей* кәзір бастауға дастан. Сүйгенін тапқыш ізденгіш арман (Ә.Тәжібаев, Аралдар).

ӘЗІРЕЙЛ з а т. с ө й л. **1. Әзірейіл.** Екінші бір алуан аңыз ертегіде қазақ әңгімесі Қорқытты *әзірейілге* кездестіреді (Қаз. әдеб. тарихы). Ұры мақтаншақ ханға барып, жаныңды ала келген *әзірейлімін* дейді (Қаз. әдеб. тарихы). Демек бала көңілі біржолата суыған, ол әкесін көргенде жақынды да емес, бауырды да емес, *әзірейлі* көргендей шошынған (Д.Исабеков, Тіршілік). **2. а у ы с. Қаталдығы үрей тудыратын жауыз, қатыгез адам.** Ұрпақтан-ұрпаққа аңыз боп қалып, қаталдығымен жер-жиһанды тітіренткен Шыңғыстың *әзірейілерінің* аруағы осы заманның адамдарын әлі қорқытады екен (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Әлгі қан сорғыш дейтіндер осылар. Осы колхоздың *әзірейілісін* де осы үшеуі (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла).

ӘЗІРЕЙЛ [ар. عزرائیل] з а т. ді н и. *Аллаға ең жақын төрт періштенің ішіндегі жан алғыш періште.* Таудай толқын тағы кеп, Ұшты қайық аспанға. *Әзірейіл* тұр «болшы» деп, Қайда барам қашқанда? (С.Торайғыров, Танд.). Науқастардың *Әзірейіл* жанын алды, Бір күн өлді екеуі, жалғыз қалды. Жылай, еңірей бишара жолдастарын, Жаназа оқып, еңіреп көміп салды (Қисса-дастан.). Ат тұяғы тимеген Ақ кірпіш тас суда бар, *Әзірейіл* келген күн, Жан қалар жер қайда бар? (Бұқар жырау, Шығ.).

ӘЗІРЕЙІЛДЕЙ с ы н. **1. Әзірейіл сияқты, Әзірейіл тәрізді.** Сиырдың тұяғындай ағаш аяғы сырт-сырт етіп Серегін кіріп келгенде, ол жан алатын *әзірейілдей* жиырыла қалды (З.Шашкин, Теміртау). **2. а у ы с. Адам шошырлық алып денелі.** Астында *әзірейілдей* Ақсерек ат Алғандай алмас қылыш тасқа жанып. Сақалы ақ күмістей жалт-жалт етіп, Желменен желбірейді күнді шалып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Көп түйеден шеткерірек шабынған бураның *әзірейілдей* айбынды пішінін көзі шалып қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **3. Қорқынышты, үрей тудыратындай.** Дүниенің осыншама ақтығынан шығар, Мамайға әлгі бір қылт-қылт етіп қарайған бастар *әзірейілдей* көрінді (Ш.Мұртазаев, 41 жыл.). Осындай тағы бір кеш отырыста, Жалт еттік есік қаққан бір дыбысқа. Екі адам кіріп келді *әзірейілдей*, Түрлері ұқсамайды еш туысқа (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Әзірейілдей көрді. *Бейне бір жан алғышты көргендей қорықты, жақтырмады.* Адам мінезі қызық-ау, бұдан бірер минут бұрын осы Жібек Андрейді *әзірейілдей көріп* отыр еді (Б.Майлин, Танд.).

Әзірейілдей тиді. *Жанын алды, қырғын салды.* Ол бұл келген адамның баяғы өз ауылында, су басында Хакімді ұстауға келіп *әзірейілдей тиген* офицер екенін Абылай деген атынан білді (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ӘЗІРЕЙІЛШЕ ү с т. *Қаталдықпен, қаһарланып.* Ашуым келсе, Түменбай, *Әзірейілше* жайлаймын. Құлақ, кесті құл етіп, Қол-аяғың байлаймын (Манас). Кейде аспанды темірдей қара бұлт торлап, нөсерлі жаңбыр шүмектеп құяды, нажағай ойнап *әзірейілше* төнгенде зөре-құтың қалмайды (С.Талжанов, Адам тур.).

ӘЗІРЕТ [ар. حضرت] з а т. **1. т а р.** *Жарықтық, әулие немесе азғам, ұлы мәртебелі деген мағынада пайғамбарлар мен пірлердің, әмір мен сұлтандардың атына, титулына қосылып айтылатын құрметті атақ.* Сөз айттым «*Әзірет* Әлі, айдаһарсыз», Мұнда жоқ «алтын иек, сары ала қыз». Көрілікті жамандап, өлім тілеп, Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз (Абай, Тол. жин.). Біреу *әзірет* Мұса асасы еді (Иманжан). Азырақ ұйықтап кетіп көзін ашса, Бір сұлу әйел отыр нақ қасында. Көрген соң бірін бірі болды ғашық. Бірінен құмарлыққа бірі асып, Ойланды сабыр етіп *әзірет* Адам Халал ма, харам ба деп осы нәсіп (Бадырақ). **2. ді н и. с ө й л. Дінбасы, молда, имам.** Үшкіртті тұз, мейіздің талайларын «Ақтыққа» *әзірет* алды талай малын (С.Торайғыров, Шығ.). – Илаһи, әмин! – деді Өстемир *әзірет* қол көтеріп. Самсаған саусақтың ішінде Көдірбаевтың да қолы бар еді (Б.Майлин, Азамат.). **3. а у ы с. Киелі, қасиетті аруақ, пір немесе соның моласы, қасиетті саналатын мекені, орны.** Күннен күнге түн қатып, Бишара әбден жүдеді. Бірнеше күн жүргенде, Өлдік-талдық дегенде *Әзіретке* келеді (Алпамыс). Қарабай сол көшкеннен әрман өтті, Шыршық пенен Бассудан көктей өтті. *Әзіреттің* тауынан аса көшіп, Шолақ-қорған, Қаракөл жерге кетті (Қозы Көрпеш.). *Әзіреттің* кең ойы, Алты судың өн бойы, Атамыз қонған жер екен. Көршілес елдер жау болып, Кетіпті бір кез берекем (Ақберен).

Әзірет Әлі. Ұлы мәртебелі, «нағыз әулие» Әлі [Әлі – Әбу–л–Хасан әл–Мұртаза (661 ж. қайтыс болды) – ислам дініндегі «әділ халифтердің» төртіншісі және соңғысы, Мұхаммед пайғамбардың немере інісі әрі күйеу баласы,

қазақтардың арасында *Әзірет Әлі* (*Fazireti Fali*, *Әзіреті Әлі*) тұлғасында аталып, үлкен құрмет білдіріледі]. *Әзірет Әлі* жатқан жерлерге, Мекендеген ерлерге. Жақын қалды моласы, Моланың көрді қарасын Ақжоныс та ер еді, Астындағы тұлпарын Түсе қалып ханыңыз Жолдасқа атты береді. Етігін салып иыққа Жаяулатып жөнелді (Ақжоныс ұлы Ер Кеңес). *Әзірет Әлінің* үрім-бұрағы түп-түгел шаһид боп қырылып кететін, әлгі... Кербаланың шөлі осы емес пе? (Ә.Нұрпейісов, Таңд.). *Әзірет Әлідей* айбарлы, ұлы мәртебелі Уайс хан (І.Есенберлин).

Әзірет Сұлтан. *Әулие, жарықтық сұлтан деген мағынадағы Қожа Ахмет Ясауидің теңеуі [Қожа Ахмет Ясауи – шамамен 1093 (кейбір деректерде 1103, 1041 ж.) жылы дүниеге келіп, 1166 жылы Түркістанда (Иасыда) қайтыс болған Ислам дінінің көрнекті жаршысы, ақын, «Екінші Әулие», «Түркістан пірі» атанған ғұлама Қожа Ахмет Ясауиге арнап Әмір Темірдің Түркістан қаласында салдырған кесенесі – бүкіл түркі жұрты, мұсылман қауымының қадір тұтатын киелі орны]. Әзірет Сұлтанын мешітін исламның Қазақстандағы басты орталығы ретіндегі діни қызметіне тосқауыл қоюға ұмтылған кеңестік тоталитаризмнің әрекеттері де дйттеген мақсатына жете алмады (ҚҰЭ). Ол дүниеден қайтар шағында ұрпағына өзін Абылайхан жатқан *әзірет Сұлтан* – Ахмет Ясауидің қабірстанына жерлеуді аманаттайды. Сөйтіп, о дүниеде кешегі қимас асылдармен қатар жатуды жөн көрді («Егемен Қазақстан»).*

Әзіреттен ант ішті. *к ө н е. Пірге, әулиеге, киеге сыйынып, уәде берді, ант етті.* Ертеден салса кешке озған, Ылдидан салса төске озған, Қой мойынды көк жұлын, Томаға көзді қасқа азан. Көк жұлынды жетелеп, Қисық жерден төтелеп, – Қабырға, кол сөктіріп Арғымақ ат бүгіліп, *Әзіреттен ант ішін*, Ақыретті жанға байланып Талай жүрдік далада (Махамбет, Шығ.).

Әзірет шері. *к ө н е. Арыстандай мықты, киесі қуатты әулие, пір. Әзірет шері* жүре алмадым шешіліп, Ағайынның кемінен, Қысылсам медет тілеймін, *Әзіреті шеріден* (Бабалар сөзі // Шора батыр).

Әзіреті Әлінің күші. *д і н и. Асқан құдіретті, киелі қуат.* Ай қасқанның терісін Шара-надай жыртқан ер. *Әзіреті Әлінің* Әдіс-күші *ін* тұтқан ер (І.Жансүгіров, Өленд.).

ӘЗІРЛЕ= *е т. 1. Даярлау, дайындау, қамдау.* Жылы киім, жүйрік ат, Көк қорғасын, ақ болат Елмен бірге *әзірлен*, Сендер үшін

баптадым (Жамбыл, Тол. жин.). *Әзірлен* сүлгі, су кұйдыр, Болғасын тамақ ішіліп, Аларсың алғыс әр жерде-ақ Үлкенге қылсаң кішілік (Базар жырау, Шығ.). **2. Пісіру, ас дайындау.** Орнатпайын басыма заманақыр, Жетер енді. Түс ауып бара жатыр. Түтіндетіп түскі асын *әзірлеген*, Әйбәт жеңем қол бұлғап далада түр (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘЗІРЛЕН= *е т. 1. Сайлану, қамдану, дайындық жасау.* Қолға алып домбырасын, шегін бұрап, Ақын қыз отыр екен *әзірленіп* (Иманжан). Онымен сезімді тазалыққа кіргендігіңді кәміл ықыласыңды көрсетіп, ішімнің сафлығының соңында халық көрер сыртымды да пәк етемін һәм көре көрінбейтін ағзаларымды да пәк етемін, бұл пәктіктін үстінде Аллаға дұға айтамын деп *әзірленесіз* (Абай, Тол. жин.). **2. к і т. Дайындалу, жүйелену, жинақталу, жазылу, талқыға қойылу.** Тыңдаулардың нәтижесі бойынша атқарушы билік органдары үшін талқыланатын мәселелер *әзірленді*, бұл әлемдік экономикалық шаруашылыққа бірігуге жақсы негіз болады («Егемен Қазақстан»). Ағымдағы жылы салықтың көптеген түрі бойынша халықаралық стандартқа келтірілген жаңа салық кодексі *әзірленді*, бұл әлемдік экономикалық шаруашылыққа бірігуге жақсы негіз болады («Егемен Қазақстан»). **3. т е р м. Жасалу, шығарылу, зерттелу, құрастырылу.** Компильация – жоғарғы деңгейлі бағдарламалау тілінде *әзірленген* бағдарламаны машиналық тілдегі бағдарламаға немесе соған жуық бағдарламаға аудару (Қаз. тілі. термин. Информатика.). **4. Пісірілу, астың дайындалуы.** Балапан етінен негізінен қою тағам *әзірленеді* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ӘЗІРЛЕНУ *Әзірлен етістігінің қимыл атауы. 1. Сайлану, қамдану, дайындық жасау.* Абай әкесі отырған бөлмеде болмай, басқа бөлмеде Қарабас, Ызғұттымен қоржындарын тіктіріп, жолға *әзірленумен* болды (М.Әуезов, Абай жолы). Жақсы шығу үшін концертке күні бұрын *әзірлену* керек (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Сұлтанмахмұт таңертеңгі шайдан кейін дөңгелек үстелді терезе жаққа жақын қойдырып, кітап оқуға *әзірленуде* еді (Д.Әбілов, Арман.). **2. т е р м. Жасалу, шығарылу, құрастырылу.** Неше түрлі бұйым көз ілеспей электр күшімен *әзірленуде* (Қ.Әбдіқадіров, Өңгім.).

ӘЗІРЛЕС= *е т. 1. Дайындасу, жасасу.* Қамқа шайды бірге *әзірлесін*, ақ құманды демдеп, жайнаған шокқа қоя бергенде, есіктен Имаш пен өкіл кіріп келді (Б. Майлин, Таңд.).

Бибінің бірге жүріп-тұратын, сабақ *әзірлесе-тін* шынайы сырлас, дос-жолдастары да кем де кем (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). **2. Ас дайындау, пісіру.** Қанын ішіне тартып күрең қабақтанған Мейіз де Ғайнимен бірге тамақ *әзірлесін* шырай бермеген күйінде келіп Мәукілмен қатар отырды (С.Бегалин, Уақыт.).

ӘЗІРЛЕСУ *Әзірлес етістігінің қимыл атауы.* Мен *ас әзірлесуге* кеттім (Ауызекі).

ӘЗІРЛЕТ= е т. **1. Дайындық жасау, қамдау, сайлау.** Строгов бес қораның бар қуысын түгелімен ақтатып, жыртқық есік-терезе, тесік жабыншы болса, соның бәрін бітеп, бүтіндеп *әзірлетті* (М.Әуезов, Танд.). Жүз басы жігіттердің бәрі қос-қосына барып, өз қарамағындағыларды түгелдеп, аттарын *әзірлетті* (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Абайдың өліміне қайғырумен, қалың көпшілік алдына шыққан Атымбай Есіркептен отыз үй *әзірлетті* (Қ.Оразалин, Абай.). **2. Жасау, құрастыру, шығарту.** Соларды шаң-тозаңнан тазартты, ауырлау күміс ер-тоқым орнына жеңіл жабдықтар *әзірлетті*, үлкен дорба ауыз ақ арлан мен аршынды сары ала қаншыққа күрт ездіріп, қуатты жеңіл тамақ бергізді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). **3. Тамақ дайындау, пісірту.** Ораз түрегеліп ауызға үйге барып тамақты *әзірлетті* (З.Шашкин, Теміртау). Содан бір марқасын алып ұрып, дембе дем қуырдақ *әзірлетін*, қазанға ас салдырғанша үйге бас сұқпаған (Б.Әдетов, Бәйшешек).

ӘЗІРЛЕТУ *Әзірлет етістігінің қимыл атауы; пісірту.* Мұнаура ас үйде аспазшы ноғай кемпірге тамақ *әзірлетумен* болған еді (Д.Әбілев, Арман.). Асты кең бөлмеге даярлаған дастарқаннан бәрі тұтасып бір мезгілде ішетін болды. Қандай тамақ *әзірлету* міндетін Халилге жүктеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ӘЗІРЛЕТПІР= е т. *Дайындатқызу, дайын еткізу, сайлаттыру.* – Көлік *әзірлеттіріпін* жатырмын. Жол қауіпті, қасыңа қару-жарақты екі әскер қосамын (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.).

ӘЗІРЛЕТПІРУ *Әзірлеттір етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Ас әзірлеттіру.*

ӘЗІРЛЕУ *Әзірле етістігінің қимыл атауы.*
1. Сайлау, қамдау, дайындық жасау. Қозының дені сау, ширақ болып тууы саулықтарды күйекке жақсы *әзірлеу* және ұрықтандыру, буаз кезіндегі азықтандырылу жағдайына байланысты (М.Төлешов, Қой. қоздату). Агрономдар мен диқаншылар дөңді дақылдар мен ас бұршақ тұқымын күзден бастап егіске *әзірлеуге* тиісті (Ж.Шәріпбаев, Тұқым.

себу.). Техникалық рекултивациялау кезеңі жерді алдағы уақытта халық шаруашылығында өз мақсатында пайдалануға *әзірлеуді* көздейді (Т.Қалыбеков, Экология.). **2. к і т. Жинақтау, жазу, талқыға қою, жүйелеу.** Жер кодексін *әзірлеу* мен қабылдау ұзақ, қарама-қайшылықты, шиеленісті болды, сонымен қатар ол ашық, жариялы және демократиялық сипатта болды және жұмыс жер қатынастары саласындағы толыққанды заң актісін өмірге әкелді («Егемен Қазақстан»). **3. т е р м. Жасау, шығару, зерттеу, құрастыру.** Бұл ретте Қазақстанның алдында Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру, 2006 жылға дейін стандарттау мен сертификаттаудың ұлттық жүйесін дамыту бағдарламасын *әзірлеу*, 2007 жылға қарай қаржы секторында Еуроодақ стандарттарын, кәсіпорындарда «ИСО» халықаралық стандарттан енгізу сияқты міндеттер тұр («Жас Алаш»). **4. Ас дайындау, пісіру.** Белгілі технологиялық жүйемен жүргізілді (Қымыз). Қой сойылып дәстүрлі *ас әзірлеу* жабдығы басталғанда Ыбырай киіз үйде оңаша қалған еді (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ).

Маман әзірлеу. с ө й л. **Маман дайындау.** Қазақстанда әлі күнге кенжелеп келе жатқан эстрада *мамандарын әзірлеуге* кейінгі жылдары көп көңіл бөлінді (І.Омаров, Шабит.).

ӘЗІРЛЕУШІ з а т. *Дайындаушы, даяр етуші, құрастырушы, жасаушы, қамдаушы (адам).* Айтпақшы, осы өткен жылдары заң жобасын *әзірлеуші* жұмыс тобы құрылып, едәуір іс-шаралар атқарғаны және аталмыш жобаға бірқатар министрліктің, оның ішінде Әділет министрлігінің де қарсы пікір білдіргені туралы бейресми мәліметтер естігеніміз болмаса, заң жобасының тағдырынан мүлдем хабарсыз қалдық («Заң газеті»). Экипаждың көздеген нысанасын тындырып қайтуында, техниктердің, аспапкерлердің, қару-жарақ *әзірлеушілердің* қосатын үлесі зор (Арулар отты жыл.).

Тамақ әзірлеуші. *Тамақ, ас пісіруші кісі, аспаз. Тамақ әзірлеушінің бірі – Күлпаш (Б.Майлин, Танд.). Тамақ әзірлеушіміз де – анау-мынау адам емес, бір бөкізе (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап).*

ӘЗІРЛІК з а т. *Даярлық, дайындық.* Артағы Абайлар жеткенше ұзақ, жолдың *әзірлігін* жасай бермек (М.Әуезов, Танд.). Тілінді тарт, жолдас, қарсылық қылсаң, алушыға сиырды бермесең, мал *әзірлігін* е қарсылық қылған адам деп сотқа береміз, – деді Дайра-

байға (Б.Майлин, Танд.). Сабакқа *әзірлікпен* келу, балалардан әдептілікті, ұқыптылықты, тазалықты, үйге берілген тапсырманы орындауды талап ету, ең алдымен, мектеп басшыларының міндеті (С.Бақбергенов, Алтынемел.).

ӘЗІРЛІКСІЗ с ы н. *Дайындықсыз, қамсыз.*

Бірқатар колхоздар мен совхоздар мал қыстауға *әзірліксіз* кірісіп, қоғамдық малға жылы қора, жеткілікті жем-шөп даярламаған («Соц. Қаз.»). Олар практика жүзінде жаңа программа бойынша жұмыс істеуге *әзірліксіз* болып отыр («Қазақст. мұғ.»).

ӘЗІРШЕ ү с т. **1.** *Дәл осы уақытта, қазіргі кезде, қазірше.* *Әзірше* өз ісімен мақтана алман, Кеудемде толған шаттық асқақ арман. Бұл жерде сәнді мектеп, сәулетті үйлер, Ел емес қазақ тіпті артта қалған (З.Шүкіров, Арал толқын.). Председатель *әзірше* ондай қызмет жоқ деп, сиыр фермасында есепші болып істейтін жас әйелдің босанғандығын, соның орнына ғана кісі керектігін айтып еді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). **2.** *Уақытша, тұпкілікті емес; қайтым көріскенше.* Жарына қайта келіп құрды сауық, Қосылған екі ғашық теңін тауып. *Әзірше* е мақсатына жетті бұлар, Шаттықта еш нәрсені қылмай қауіп (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Әзірше* мыс шығатын тастарды балғамен уатып, қимен, қараған-баялышпен өртетіп амалдап жатыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Жаңадан ұйымдасқан, орталығы ойдағыдай салынбаған, мал базары *әзірше* көшпенді түрдегі кезі (С.Бегалин, Танд.). – Ендеше, біз сені жұмысқа аламыз. *Әзірше* е мәшиненің жанында майлаушы бол. Реті келсе, жұмысың жақса, басқа қызметке қосамын (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ӘЗІРШІЛ с ы н. *Қашанда әзір, ылғи дайын тұратын.* Алайда затшыл да *әзіршіл* базар жұрты ала шұбар жұрт, көктен бұршақ орнына кәппет пен пірәндік жауған жаққа бал сора-тын гүл көрген арадай дулап кетіп жатыр (Д.Әбілев, Арман.).

ӘЗІРІНЕ ү с т. с ө й л. *Әзірше, уақытша.* Айналайын, қыз бикеш, *Әзіріне* көнейік. Қамбар да келер тезірек, Болып қалар жақсылық (Қамбар батыр). Болса олай бүгінгі күн жедім тәуір, Байқаймын менен сенің қайғың ауыр. *Әзіріне* тіршілікте селбесейік, Сау тұрса қол мен аяқ, жүрек, бауыр (XX ғ. қаз. әдеб.). Салғаннан пар келе алмас ол біздерге, Арта алмас бала-шаға *әзіріне* (Т.Жароков, Танд.).

ӘЗІРІНШЕ ү с т. с ө й л. *Әзірше.* Ақыры не болары белгісіз, *әзірінше* Нұржанның ойы өрге қанат қағып тұр (Ә.Әбішев, Терен

тамыр.). Әлі ерке жеткіншекті сап-салмақты, Деуге ерте: ақ тамақты, ақ бармақты. Көруге әлден сұлу асықпандар, Көр де қой *әзірінше* ақ тайлақты (І.Жансүгіров, Шығ.). Қалаға қаһарынан қар жауғызып, Қайтпай тұр *әзірінше* ақтың десі (Д.Еркінбеков, Шығ.).

ӘЙ о д. **1.** *Беймәлім адамның кім екендігін білу үшін айтылатын одағай сөз.* Айдарбек құшақтамақшы, бетінен сүйемкші болып жақындай бергенде Зейнеп әлденеге қалтыранып оянып кетті. *Әй, әй!* бұ кім? (Б.Майлин, Танд.). – Иіс майы бұрқылдаған бұ қайсың, *әй!* – деді шымылдықтың тасасынан әйел дауысы (Т. Әлімқұлов, Ақбоз ат). «*Әй, кімсің, ә?*» – деп дауыстады да, жауап қатпаған соң: «Аттан, – аттан!» – деп жым-жырт тау ішін шошыта жаңғыртып айғай салып жіберді (М.Әуезов, Қараш.). **2.** *Біреудің назарын тікелей өзіне аудару үшін айтылатын қаратпа мәніндегі сөз.* – *Әй*, жеңгей, араз болма қажыменен, Қажының айнала бер сазыменен. Кигенің ылғи жібек, ішкенің шай, Жегенің жал мен жая, қазыменен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Азырақ кеңес жазайын, *Әй*, жарандар, тыңдасаң, Дұрыстап сөзім шыңдасаң (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3.** *Таңдану, таңырқау, өкіну, күйіну, күмәндану мағынасын білдіретін одағай сөз.* *Әй*, Құдай-ай, сенің орныңа еркек болмаған екем! – деді келіншек (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). *Әй*, балам-ай! Шамалы-ау түсінігің, Қандай болар, білмеймін, кісілігің... Жаңа ғана қайтқандай жерлеп мені, Жауар күндей қабағын түсіруін! *Әй*, балам-ай, шамалы-ау түсінігің!.. (М.Мақатаев, Шығ.). Танақөзді суреттепті жақын тартып аялай, *Әй* сабазың сөз асылын төккен екен аямай (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Әй дер [дейтін] әже, қой дер [дейтін] қожа жоқ. с ө й л. *Ай дер әжа, қой дер қожа жоқ.* Әйтеуір апамның айтқан сөзі күннен-күнге болып келеді ғой. Аузына Құдай салды ма, немене? *Әй дер әже, қой дер қожа жоқ*, бөріңе жетімдікті көрсетер деп еді ғой (М.Әуезов, Қараш.). *Әй дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ* болған соң сүйтеді де, оның әкесін сен жақсы білмейсің ғой, көңілшек, елпілдеген бір бишара (М.Иманжанов, Менің махабб.). Жаман ойлы бұзық адамдар иесіз қалаға тиіп, неше түрлі талан-тараждар істесе, *әй дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ* еді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Әй жок, шай жок. с ө й л. *Ың-шыңсыз, тыт-тыныш, ешкімді дүрліктірмей. Әй жоқ, шай жоқ*, көше жөнелгеніміздің жөні келе ме (Бал дәурен). Бір жерге жаңа ғана орнықтым-

ау дегенше болмай, *әй жоқ, шай жоқ* арыз берем де, шығып жүре берем («Соң. Қаз.»).

Әй көпір атанды. *Жек көрінішті болды, имансыз, арсыз деген жаманатқа қалды.* Бұл – кәдімгі кедей Бөпейдің Түсібі, руы Қошқар Мұқтардың қолтығында жүрсе де *әй көпір атанбаған* момын жігіт (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Өйтіп «*әй көпір*» *атанып* жүруден көрінбей жоғалсам болмай ма? (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Әйәй сы н. бала тілі. *Әдемі, жақсы, әйбат, тамаша.* Мына өзіміздің Адайда Ақбөбек атты *әйәй* қыз бопты (С.Бақберген, Қайран шешем). Таң ата келді ата Ақ тоқаш берді ата. *Әйәй* ата, *әй* ата! (Ж.Смақов, Тамшы). Әйелдер-ай! Әйелдер-ай! Қандайсың?! Әдемі боп кетіпсің ғой әрқайсың. Біреу жеріп тұрса дағы қалмайсың, Біреу сүйіп тұрса дағы бармайсың. Әйелдер-ай! *Әйәй* *лапар-а*, қандайсың?! (М.Мақатаев, Шығ.). Мазасыз еді кішкентай Ысқақ, Атасының сақалын ұстап, Саусағымен салалап тарап, Қызығып біраз отырды қарап. Үлбірек сақал ақшылы-көкті, Ысқаққа *әйәй* көрініп кетті (Ш.Смаханұлы, Шимайбек.).

Әйбат сы н. с ө й л. 1. *Әдемі, әсем, көркем.* Шілденің тас қыздырған ыстық күні, Мөп-мөлдір суы салқын, *әйбат* түрі. Шыныдай жалтыраған тазалығы Көрініп айнадай боп жатқан түбі (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Дұрыс, тәуір, жөн, жақсы.* Осы біз *әйбат* өмір сүре алдық па, Қыздармен қол ұстасып жүре алдық па. Астында аппақ айдың, жұлдыздардың Бақыттың гүл бағына кіре алдық па? (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Әйбаттап ү с т. с ө й л. *Әдемілеп, жақсылап, дұрыстап.* Әуелі қасық, шанышқылар мен тарелкелерді әзір тұрған шымшым сумен *әйбаттап* жуып, ас столына апарып қойды (С.Омаров, Күншуақ). *Әйбаттап* ас пісіріп, шай қайнаттырып, неше түрлі жеміс қойып, қонақасы берді (С.Омаров, Қиыр жол).

Әйбәт сы н. с ө й л. **Әйбат.** Дауысы неткен *әйбәт* еді бәлекеттің? Әсем үнге жүрегім толқып, бойым балқыды. Жанымды жадыратып, жас шағымды еске түсіреді (С.Омаров, Хантағы). – Алексей Гордиенко! – деп мен де өзімді таныстырдым. – Бек *әйбәт*, – деді қыз күлімсіреп. – Қай жақтан келе жатырсыз? Ата-анаңыз қайда тұрады? – деп сұрау берді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Әйбәтмия з а т. с ө й л. **Айбатмия.** *Әйбат* *ми* *я* – жоңышқа, күріш, мақта егістігі мен бау-бақшаға зиянын тигізетін арамшөп (ҚҰӘ).

ӘЙБЕТ сы н. с ө й л. **Әйбат.** Ыңғай бір *әйбет* ойыншық әкелсе екен, – деді балалар (Ә.Көпбаев, Мақтаныш). Жарқыраған көлі, сыңсыған орманы бар, ауасы жұпар өзі бір *әйбет* жер екен (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Біздің қыздарымыздың бәрі де *әйбет* (З.Шүкіров, Ізгілік іздері).

ӘЙБЕТТЕП ү с т. с ө й л. **Әйбаттап.** Несі бар, шамаң келген кітаптарды *әйбеттеп* оқып бер елге (Қ.Шөкенов, Біздің Илияс).

ӘЙГӨЛЕК з а т. с ө й л. **Айгөлек** (*қазақтың ұлттық ойыны*). Сексен қыз шыққан мынау серуенге, *Әйгөлек* алқа тұрып керілгенде. Ақтоқты ақ тотыдай жайды қанат, Жүгірді есі кетіп сері пенде (Қ.Бекхожин, Мамырстан). Соқыр теке, кара құлақ, *әйгөлек*, Айт пен тойда қыз қуатын қызығы. Шілдеhana, қынаменде – бір бөлек. Неше түрлі ойындарды істеуші ек, Қыз-бозбала отырысып дөңгелек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘЙГІ сы н. *Жалтыға белгілі, әйгілі, жария болған, мәлім.* *Әйгі* істің жасырамыз енді несің? Ұлы Отан соғысында жау төбесін Ойғанда, Қазақстан беріп тұрды, Атылған оқтың жүзден жетпіс бесін (С.Мұқанов, Шығ.).

Әйгі болды. *Жұртқа танылды, атағы шықты.* Енді Бопаның есімі облыс жұртшылығына *әйгі болды* (Қ.Қамбаров, Алтай.). Нәуетектің айтқан сөзін қарашы, *Әйгі болды* әужайыңның шамасы. Сапар ұзақ, бұрылатын жол қайда, Бұрылғанша өліп кетсек болмай ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Көп ұзамай май айының Тойында үлкен бәйге болды. Бұл бәйгеде қай ауылдың Аты жүйрік, *әйгі болды* (Т.Жароков, Таңд.).

Әйгі етті. *Жариялады, мәлім қылды, таныстырды.* Керемет бір сәуле тұр Ай бетінде Сол сәуле аспан сырын *әйгі етуге* Белгісі Айға таққан Отанымның Көрсетіп құдіретін де, суретін де (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

Әлемге әйгі. *Дүние жүзіне белгілі, танымал, әйгілі.* *Әлемге әйгі* есімің, Киелі алтын бесігім. Құт байлансын сенің асыл даңқыңа. Ер түрік белін буғанда, Ер қазақ қайта туғанда Рухани астанам боп жарқыра (Қ.Салықов, Жезкиік). *Әлемге әйгі* бүгін гүлдегенің, Көрген жан таң қалғандай түрге енгенің. Туған жер сені осыған жеткізем деп Білесің кімдер күйреп, кім өлгенін (Қ.Тоғұзақов, Сібір Омар). Қош, бауырым, *әлемге әйгі* өшпес даңқың, Тарихтан орын алар ерлік салтың (М.Жансаева, Ана жүрегі.).

ӘЙГІЛЕ = т. 1. ж а ғ ы м д ы. *Жариялау, паш ету.* Бейбіт күн төкті жемісін Ойымыз кетті шарықтап. *Әйгіле* *п* адам жеңісін, Айға

ұшты атом қалықтап (Р.Нұрпейісов, Туған өлкем). *Әйгілеген* елге күшін, Сол ғаламат еңбегі үшін, Қиқарлығын кешіруге болмай ма?! Кешірмесек бетте таңба қалмай ма?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2. жағымсыз. Әшкерелеу, айқындау, масқаралау.** Жомарт қатты дауыстап тұрып, Базаралы мен өз елінің үлкендеріне Сейіт көрген қорлықты «қатты сұмдық» деп атап, *әйгілеп* берді (М.Әуезов, Танд.). Ұстау керек: әрі бұйым қолға түседі, әрі Жүсіптің кім екенін *әйгілейміз* (Б.Майлин, Танд.).

ӘЙГІЛЕН = е т. **1. жағымды. Танылу, белгілі болу, ашылу.** Шындығында дарабоз дарын иесі Асқардың жаңашылдығы бар ескіден бой тартпай, олардың әдемісін ішке сіңіру шеберлігімен *әйгіленеді* («Қаз. әдеб.»). Алтының үстем болып тұрғаны анық Бұлданғанды тағы да бұлдамалық. Мені ылғи мазалайды Гомер қарттың Кезінде *әйгіленген* бір жаңалық (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2. жағымсыз. Әшкере болу, жаманаты шығу.** Ол өзі елге *әйгіленіп* қалған екен. Ақша алған едім. Жарайды оны жоқ деп қайтаралық (М.Дулатов, Шығ.). Ақырғай Сумұрынды сүйіп тұрып, Көзінен жаңбырдай жас құйып тұрып, «Жайма кекіл жасым» деп қойды атты. Жас бала «жайма кекіл» атанғаны Халыққа *әйгіленіп* содан қапты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ӘЙГІЛЕНУ *Әйгілен етістігінің қимыл атауы; танымал болу.* Жамбылдың ақындық шабытының өрісі шалқып, аты әлемге *әйгіленуі* Совет өкіметінің ұлы партияның саясаты арқасында болды («Қаз. әдеб.»).

ӘЙГІЛЕТ = е т. *Жариялату, жар салғызу, жайғызу.* Қайнағасына да келінінің сыры мәлім болар. Бірақ өткен-кеткенге, дос-дұшпанға *әйгілеткенің* не? (М.Әуезов, Танд.).

ӘЙГІЛЕТУ *Әйгілет етістігінің қимыл атауы.*

ӘЙГІЛЕУ *Әйгіле етістігінің қимыл атауы.* **1. жағымды. Жариялау, таныту.** Біреу ұғып, ұқпаса да кейбіреу, Сыбағамда қасірет шегіп, қайғы жеу. Бір адамға залалым жоқ жасаған, Еншім болды есімімді *әйгілеу* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). **2. жағымсыз. Әшкерелеу, масқаралау.** Әуелі осы бір оқиғаның өзі үшін бар жауапты жандарды барынша аямай айыптау керек, *әйгілеу* шарт (М.Әуезов, Өскен өркен). Әлде тіпті *әйгілеуге* Масқарамды бар жанға; Бүйтіп абырой мынау елде, Алам деген ой бар ма? (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӘЙГІЛІ с ы н. **1. Белгілі, танымал.** Келгендер бітім іздеп Рүстемге, Қапыда қолға түсіп болды пенде. Сыпырып атын, тонын жалаңаш-

тап Масқара қылды әбден *әйгілі* елге (І.Жансүгіров, Шығ.). Кентауым, Қазығұртым, Қаратауым, Әулиеата – *әйгілі* ақ отауым, Тойға шашу жіберіп, торқа жауып, Әлдилен жатыр бәрі Алатауын. Арыма, Оңтүстігім – бақ Отаным (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Даңқты, атақты, айтулы.** Ақыл жастан шығады, асыл тастан, Арнасына сарқады өзен тасқан. Менің атым – *әйгілі* Балuan Шолақ, Ерегескен дұшпанның көңілін басқан (Балuan Шолақ).

Әйгілі болды. *Атақты, белгілі, танымал болды.* К.Өтегенова қазір өз ісінің жетік маманы ретінде бүкіл республикамызға *әйгілі* болып отыр (Аялы жандар).

Әлемге әйгілі. *Дүние жүзіне белгілі, танымал.* Ясы қаласын әңгімелегенде, ондағы *әлемге әйгілі* Ахмет Яссауидің мавзолейі жайлы айтпай өтуге болмайды (Д. Досжанов, Құм жұтқан.).

ӘЙДА о д. *Ал, қане. Әй да!* – деп мойнына қылыш салған солдат жігіттерге таман жүрді (І.Жансүгіров, Шығ.). *Әй да*, толқымандар, сөзді қойындар, ой тәйірі, үкімет айтқасын бас тарту бола ма екен (Б. Майлин, Танд.). – Құдай берді, *әй да*, қайырлы болсын, құда болыңыз, қызды қырғызға да береді. Байжанның баласын жұрт пәлен-түген десе де, асылдың тұқымы ғой, әлі-ақ өскен соң түзеліп кетеді, – деп өзі босап тұрған Сәрсенбайды құда қылуға айналдырды (М.Дулатов, Шығ.).

ӘЙДАЙ о д. *Айхай, па, шіркін.* Елді басты алаш, ақ. Қатын – отын, қыз – қатын. *Әй дай*, қырға салды ойнақ, Ішілді қан бейне арақ (І.Жансүгіров, Шығ.).

Әйдай келіп [кеп]. сөйл. э к с п р. *Үстемелетіп, тоқтамастан, үсті-үстіне, жағаласып деген мағынаны білдіретін сөзқолданыс.* Сені өсектеп, жұрт оны айтып, мұны айтып, Қайдағы-жайдағыны молайтып, *Әй дай келіп* көпіртеді көбік сөз, Содан сен бір кететіндей өліп тез (М.Әлімбаев, Жүрек).

ӘЙДӘ о д. с ө й л. **Әйда.** Бактығұл атқа мінісімен: «*Әй дә*, тарт!» – деп тебініп жіберіп, қозғалып кетті (М.Әуезов, Қараш.). Біреуі «*әй дә*, жүр» деп бізбен бірге алып жүрді (С.Бегалин, Танд.). Еңбекшілердің қорғаны, Мүз балақ, қыран, жас Кәрім. Қаруды асын, шық тойға, Тойынды тойла, жүр, *әй дә!* (І.Жансүгіров, Танд.).

ӘЙДӘЙ о д. с ө й л. **Әйдай.** Есімбектің үлкен үйі лық толған адам, қымыз ішіп *әй дә й*, қызды-қызды болып жатыр (Б.Майлин, Танд.). – *Әй дә й* ғой, Исеке! – деп Қабылан-

дай жүзі жарқырап сала берді (Б.Аманшин, Жар мұңы).

Әйдәй кеп. с ө й л. э к с п р. *Әйдәй келін.* Сарт еткізіп бір теуіп мамашты, Әзер тұрған асау тай ала қашты. Бір тентектің үстінде бір тентек бар, Екі тентек *әй д ә й к е п* жағаласты (М.Мақатаев, Танд.).

ӘЙДЕ о д. с ө й л. *Әйда.* Мен жарапазаншы емеспін, бір сөзімді қайта-қайта айта беретін. Жаңа мына балдызыңа айттым, сол бәріңе де жетеді, *ә й д е*, Зура, киін тез! (Ә.Әбішев, Замана.). «*Ә й д е*, жүр!» дегендегі әйде жүру ісін демеп тұр (Қ.Жұбанов, Қаз. тілі жөнінде.).

ӘЙДЕЛДЕН ү с т. *Әуелден, ертеден, бұрыннан.* Әй сен қыңырайма! – деп ақшиды бір кезде. – *Ә й д е л д е н* аузы қисық сорлы дейсің ғой мені. Жо-жоқ. Мынау қазір қара сақалы қылдай болып отырған ағаң да жас болған бір кезде (Ж.Мусин, Туған үй.).

ӘЙДЕМДЕ ү с т. с ө й л. *Лезде, демде.* Жақында алған кең бөлме, Пәтері жаңа әдемі-ақ. Дүние деген *ә й д е м д е* Екен ғой өзі жиналмақ (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

ӘЙДІК с ы н. 1. *Үлкен, зор, дәу.* Шыбынға аю қатты ашуланды, Көтеріп жерден *ә й д і к* бір тас алды. Және кеп маңдайына қонған шақта Таспенен пәрменінше беріп қалды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мерқасым баланы *ә й д і к* көк есекке мінгізіп, отты жерге қой жаю үшін Байсеркеге жіберді (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.). Атыл емен шанаққа су толтырып, жау жіберген екі жұмбақ жұмыртқаны суырып «Бұл құстың жұмыртқасы емес, біздің күннің баласы көрмеген мұхит жағалауында жұмыртқалайтын *ә й д і к* тасбақаның жұмыртқасы екен» («Ақиқат»). 2. *Керемет, тамаша, мықты.* Қыры түспеген дауысы кезінде Қалампырдың *ә й д і к* әнші болғандығын аңғартады (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Басы еді өлеңімнің қара башпай, Ерден дәулет қашпайды қара баспай. Сіз бен біз бір уақытта *ә й д і к* едік, Ит тиген енді болдық арам астай (Айтыс).

ӘЙДІКТЕН е т. *Еңселену, зорау.* Аңадай-дан ұлттар мәдениет сарайының көк қаңылшақ кірпішті төбесі жайма шуақ күн нұрымен онан әрі *ә й д і к т е н е* түскен («Шұғыла»).

ӘЙДІКТЕНУ *Әйдіктен етістігінің қимыл атауы.*

ӘЙДІНГЕР с ы н. *Үлкен, зор.* Ағыны қатты Лепсінің бірнеше жерінен *ә й д ің г е р* көпірлер түсті (А.Сейдімбеков, Серпер). Қарағаш елінде Тобықты дегеннің *ә й д ің г е р* асы болды (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

ӘЙДІНГЕРДЕЙ с ы н. *Абажадай, дәу.* Шопыр бол, *ә й д ің г е р д е й* машина рөліне

отырып, қара жолдың май топырағын аспанға шаңытып жүрмеймісің? (Қ.Жиенбаев, Жалғыз.).

ӘЙЕЙ с ы н. с ө й л. б а л а т і л і. *Әйәй. Әдемі, жақсы, әйбат.* – Ата, ата, *ә й е й* ата ғой, – деген Намырдың сөзін қағып ап: – Ат-тә, ат-тә, – деген дауысы тақ-тақ ете қалды (С.Ғаббасов, Ана.).

ӘЙЕЛ [ир. عيال] з а т. 1. *Адам баласының ұрғашы жыныстылары.* Ішімде қайғым қалың, көз жасым кем, Адам жоқ, кімді дос деп мен жағушы ем? *Ә й е л* адам гүлмен тең, дымды сүймек. Көзінен жасы шықса, бойына ем (Абай, Тол. жин.). Қазақтың қара көздерінің сиқырлы күші Европа *ә й е л і н е н* кем емес (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еркек көктен түскен жоқ, Бәрі – адамның баласы. *Ә й е л* жерден шыққан жоқ, Қыз бен ұлдың анасы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 2. *Жұбай, зайып, ер адамның қосағы.* Ер күткен *ә й е л д е р д ің* төні – алтын, Алтынды таза сақта біліп паркын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Ә й е л ің* жақсы болса, қонағың мен үйіңнің тұрағы (Ел аузынан). *Ә й е л і* жақсы қандай-ды, Жарқырап жанған шамдай-ды (Базар жырау, Шығ.). Бұрынғыдай тұрмасақ та өрекіп, Көкірегімнен басылған жоқ жел екпін. Басқаларға бар ма, жоқ па қажетім, *Ә й е л і м е*, балаларыма керекпін (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). 3. *к ө н е. Тұрмыс құрмаған қыз бала, қыз. Ә й е л* тапты ма? – Қыз туды ма? *Ә й е л* ме, еркек пе? – Қыз ба, ұл ма? (В.Радлов, Зерт.). *Ә й е л д і* біріншіден – қыз деп атар, Қыз бала ер баламен жүрер қатар. Бір кезде келіншек боп жаулық салып, жұрттық боп кетіп бір жылатар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Әйел алды. *Отбасын құрды, үйленді.* Әйелге бостандық болды: Әйел ерге барады қалаған, Еркек *ә й е л а л а д ы* таңдаған (І.Жансүгіров, Танд.). Бір-екі рет Добрушкин *ә й е л а л ы п*, үй болуға ниет етіп көріп еді, оның да сәті түспеді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ол күнде малды адамның бөрі де үстем, Дегенін істетеді малды күшпен. Балама *ә й е л а л ы п* беремін деп, Біреуге әкем сорлы құда түскен (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Әйел аурулары. м е д. *Әйел ағзасының а н а т о м и я л ы қ - ф и з и о л о г и я л ы қ ерекшеліктеріне байланысты аурулар.* *Ә й е л а у р у л а р ы н* дер кезінде емдемесе, асқынып, ағзаның физиологиялық қызметіне зиянды әсер етеді (ҚСЭ).

Әйел бала. *Тұрмыс құрмаған әйел адам, қыз бала.* Биылғы жыл жазға салым Хадиша қайтыс болғанда, артында бір еркек, бір *ә й е л б а л а*

с ы қалған (М.Әуезов, Қараш.). Бірен-саран ер жеткен *әй е л б а л а л а р* «құтты жеріне» әлдеқашан қондырылған (Б.Майлин, Таңд.). – Сәрсенбай, қуаныш қайырлы болсын, Алла ұзағынан сүйіндірсін, *әй е л б а л а* деменіз! – десті (М.Дулатов, Шығ.).

Әйел баласы [заты, атаулы]. *Барлық әйел жыныстылар.* Еламан бұрын-соңды *әй е л б а л а с ы н д а* дәл мұндай әдепсіз жанды көрмеген-ді (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер). Мен сияқты аналар, *з а т ы әй е л а т а у л ы* ет жүрегі елжіреп, күйрей түсуі керек пе? (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Рысжан ба... *Ә й е л з а т ы н ы ң* ішінде мұның шын елеп, сыйлап, тіпті қорқып өткен жалғыз пендесі сол (О.Сәрсенебаев, Сағым.). – *Әй е л з а т ы н ы ң* жолы үлкен, пайғамбардың өзі де әйелді сыйлаған, соның есігін ашып берген деген сөз бар! (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.).

Әйел басымен. *с ө й л. р е н ж у.* *Заты, табиғаты, жаратылысы әйел екеніне қарамастан.* Торғын *әй е л б а с ы м е н* ішіп келетінді шығарды («Лен. жас»).

Әйел біткен. *Әйелдердің барлығы.* Қолдары бос кезде ауылдағы *әй е л б і т к е н* ауыртпақпен ши тоқитын («Жұлдыз»).

Әйел дауысты. *Нәзік, жіңішке үнді.* Орта бойлы, ашаң өңді, *әй е л д а у ы с т ы* осы кісі 20 жылдың қысында, ең кем дегенде жиырмаотыз пьеса жазған шығар (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Әйелдер дәрігері. *м е д. Әйел ауруларын емдейтін маман.* Сирокобеговтың балетмейстр келіншегі қолымнан жетектеп әкеп, *әй е л д е р дәрігеріне* көрсетті. Бойыма бала біткен екен. Анықтама қағаз жазып берді («Ана тілі»).

Әйел еңбегі. *қ о ғ.-ә л е у м. Әйелдердің сипаты мен формасы қоғамның әлеуметтік құрылысына байланысты айқындалатын өндіріс процесіне қатысуы.* Өндірісті механикаландыру, автоматтандыру нәтижесінде *ә й е л е ң б е г і* қолданылатын мамандықтар көбейді (ҚСЭ).

Әйел жолы жіңішке. *с ө й л. Қыздың жолы жіңішке.* – Жастықтың қызуымен соңына еріп едім, алдымыздан мынадай, ор кездесті. *Ә й е л ж о л ы ж і ң і ш к е.* Сен мені қанша бақытты етем деп, асымды өрге сүйрегеніңмен, ештеңе шықпайды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). *Ж і ң і ш к е әй е л ж о л ы* қыз болса да Ерекше ер жігіттен асықтығым, Ауылға анда-санда бір келмеген, болды не жамандық, жасықтығың (Айтыс).

Әйел киімдері. *Әйел жыныстыларға арналған киім-кешек.* Оның үстінде қызылды-

жысылды *әй е л к и і м д е р і* ілулі (М.Дулатов, Шығ.).

Әйел қолы. *б е й н. Үй иесі, келін ретіндегі үй шаруасымен айналысатын әйел адам.* Үйде *ә й е л қ о л ы* болмай, береке болмайтыны қатты білінді, ол үшін балаларымның бірі үйлену керек (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.).

Әйел табы. *қ о ғ.-ә л е у м. Қандай да бір құрылыстағы қоғамның дамуы мен қалыптасуында өзіндік рөлі бар оның мүшелері болып табылатын әлеуметтік топ ретіндегі әйелдер қауымы.* Бірақ ұлы мақсатты тілектердің бірі – әйел теңдігі әлі де көңілдегідей жүзеге асқан жоқ. Бұған себеп: елдің сүйегіне сіңген ескі әдеттің әлі күштілеп, *ә й е л т а б ы н ы ң* көзі ашылып жетпеуі, бостандық қадірін анық білмеуі, ел ішіндегі соттардың салақтығы-олақтығы, тағы-тағылар (М.Дулатов, Шығ.).

Әйел тастады. *с ө й л. Зайыбынан ажырасты, айырылысты.* Сосын үш баласы бар, *ә й е л і н т а с т а ғ а н* екен, қырыққа келіп қалған біреу де маған «сөз салмақ болады» (Ө.Қанахин, Мұрагер). Өзің білесің, біздің жағдайымызды *ә й е л т а с т а у* деген оңай шаруа емес. Амал не, қолмен істегенді мойнымен көтеру керек (К.Жұмаділов, Саржайлау).

Әйел теңдігі. *совет. қ о ғ.-с а я с и. Кеңес өкіметі тұсында көп әйел алушылыққа, қалыңмалға, әмеңгерлік сияқты т.б. дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелге қатысты салттарға қарсы, әйелдің қоғамдық өмірге ерлермен бірдей араласуын насихаттауға негізделген қоғамдық-құқықтық мәселе.* Біздің газетте *ә й е л т е ң д і г і* деген бөлім бар (С.Дөңентаев, Шығ.). Ақын *ә й е л т е ң д і г і* туралы да сөз қозғап, бұл жөнінде шарифат шеңберінен шықпаса да, әйел туралы әділетсіз көзқарасқа қарсы орынды пікір айтады (Б.Кенжебаев, XX ғ. дем. жазушы.). Комиссар (қолын көтеріп). Жасасын бостандық! Жасасын *ә й е л т е ң д і г і*! Жасасын бұқара өкіметі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ ұлы мақсатты тілектердің бірі – *ә й е л т е ң д і г і* әлі де көңілдегідей жүзеге асқан жоқ (М.Дулатов, Шығ.).

Әйелін төркіндетті. *э т н. Зайыбын туған-туыстарына, ағайын-жұртына апарды, қыдыртты.* Сонау бір жылдары жазда үлкен ағасы Шалабай арғы беттегі ауылға *ә й е л і н т ө р к і н д е т і п* барып қайтты (О.Бөкеев, Үркер.). Жас *әй е л і н т ө р к і н д е т у* ғ а лып кеткен көрінеді (К.Тоқаев. Соңғы.). Оспан осы бір-екі жылдың ішінде екі бірдей қайын жұртына барып, *әй е л т ө р к і н д е т т і* (А.Хангелдин, Қараторғай).

Әйелі ұл [бала] тапқандай қуанды [сүйінді]. э т н. *Өте қатты қуанды, мәз болды, шаттанды. Әйелім ұл тапқандай қуанып, құрығымның басында тұрып секіре беріпін* (Қаз. ертег.).

Әйел эмансипациясы. қ о ғ.-ә л е у м. *Қоғамдық және отбасылық өмір мен еңбекте әйелдерге ерлермен бірдей құқық беру.* Сонымен қатар шығыс әйелінің эмансипациясы үшін алысушы бірінші деуге де болады (М.Әуезов, Абай жолы).

Балалы әйел. а) *Қолында баласы бар, бала ұстаған әйел.* Сау үйлердің терезесінен сығалаған үрейлі көздер ажал тырнағына келе жатқан Ержанда, Ержанның көзі балалы әйелде (Ә.Әбішев, Замана.). Ол алдымен машинадағы әйелдерді түсіріп, жұрттың жүгін түгел тиетті де, сосын балалы әйелдерді ғана мінгізді (Т.Ахтанов, Шырағың.). ә) *Нәрестесі, баласы бар, бала туған әйел. Балалы әйел* бұтаға орылған торғайдай абызыңның шығып кетпес, ал баласы жоқ келіншекті қалай ұстарсың? (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Екінші әйел алу. Бірінші әйелдің үстінен тағы әйел алу, тоқал алу. Жылай бердім көзден жас тыя алмай, ауыс болдым, кейде есімді жия алмай. Жас бала үшін екінші әйел алуға, Патшам жүрді менің көңілім қия алмай (Көрұғылы).

Жеңгелей алған әйел. с ө й л. э т н. *Әмеңгерлікпен алған қайтыс болған ағасының әйелі.* Қазір отырғанда Зәру сезім аптығына тұншығып, намыс отына күйіп, оны жеңгелей алған әйелінен өлердей қызғанып іші алау-далау, жарылып кетуге бар (Ө.Қанахин, Жүрек.).

Жесір әйел. *Күйеуі қайтыс болған әйел.* Мұқа өз ағайының біреуінен қалған жесір әйелге ғашық болып, соны әмеңгеріне тигізбей алып қашады да, Абай ауылына барады (М.Әуезов, Әр жыл.). *Жесір әйелдер*, жеңгелері қосылып, өлең айтып, мұң-шерлерін тарқатты (Б.Тоғысбаев, Ақиқат.).

Қаралы әйел. *Күйеуі немесе жақын туысқаны қайтыс болғанда аза тұтып жүрген әйел.* Байдалылар Бөжей үйінің жанына келгенде, үй ішіндегі былтырдан бергі қаралы әйелдер тысқа шықты. Содан соң Байдалы белдеудегі қараны суырышы алып, Байсалға берді. Ол ырымын істеп, қараны жерге сұлатты да, табанымен басып сындырып тастады. Ас өтті. Қаралы жыл толды. Енді азалы күндер бітті дегеннің белгісі (М.Әуезов, Шығ.).

Қосалқыға әйел алды. с ө й л. *Бір әйелдің үстінен тағы біреуімен некелесті, тоқал алды.*

Күйеуі өлген осы әйелді әкем қосалқыға алмақ болғанда, шешем де көнбейді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Үй шаруасындағы әйел. *Қоғамдық еңбекке қатыспайтын, отбасы тіршілігіндегі әйел, үйде отырған әйел.* Трасса бойында тек қатарлы жұмысшылар, қарапайым қызметкерлер ғана емес, сонымен бірге үй шаруасындағы әйелдер мен жауапты қызметкер де істеді (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

Үлкен әйел. э т н. *Бірінші алған әйел, бөйбіше.* Оның қорқатын бір-ақ адамы бар, ол – Қайрақбайдың үлкен әйелі Қадияша бөйбіше (М.Дүйсенов, Мейман.). Хандыққа өзімен таласқан Уәлидің үлкен әйелінен туған Ғұбайдолланы да, Уәлидің ағасы Сартайды да Сібірге жер аудартқан жоқ па? – деп Перовский тағы күлімсіреді (І.Есенберлин, Қаһар).

Халықаралық әйелдер күні. *Бірнеше халықтарды қамтитын әйелдер мейрамы ретінде белгіленген күн, 8 наурыз.* Ертең – халықаралық әйелдер күні, кешкісін ауыл жастары колхозшыларға концерт көрсетуі керек (С.Мұратбеков, Көкорай).

ӘЙЕЛ-АНА з а т. п о э т. *Ұрпақты дүниеге әкеліп, жеткізуші ретіндегі әйел заты.* Ақын әйелі жермен ғана теңдестірді, адамзатты көтеріп, ілгері жетелеп келе жатқан жерден әйел-ана қызметін көреді (С.Қирабаев, Октябрь.).

ӘЙЕЛДЕЙ с ы н. *Әйел тәрізді, әйел сияқты.* Қоңыр үні шыққанда домбыраның, Қалжа жеген әйелдей терім ақты (К.Әзірбаев, Шығ.). Ләззәттің маңдайынан сипап отырды да, кенет кәдімгі кексе әйелдей: – Маған сенің қасіретінді де бермеді ғой, – деп ауыр күрсінді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бұрынғы өткен әйелдей үйде отырмай, Қазіргі әйел белсеніп жауға шапты (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

ӘЙЕЛДІ с ы н. *Әйелі бар, әйел алған.* Ой келді үсті-үстіне үйме-жүйме, Екеуі ойға түсіп тұрған күйде. Тамақ дайын деп хабар бергеннен соң, Ерлі, әйелді екеуі кірді үйге (Ш.Әбенев, Кейпін батыр). Алғашқы кеткен он жетінің екеуі ғана әйелді еді ғой. Мұқатай мен Ерден ғана (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

ӘЙЕЛДІК с ы н. 1. *Әйел затына тән, әйелдің бойында болатын.* Сұлулығымен, әйелдік жылы мейірімі аясымен жібекке орағандай Мұратты жұмсартып барады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Жібіген көңілімен қоса алғаш әйелдік сезімі тұтанып, жігіт кеудесіне қысқан сайын бойына рақат кіріп, құшырлана түседі (Т.Ахтанов, Дала сыры). Кімге болса

да сұлу көрінуді ұмытпаған *әйелдік* мінезге салынып, өзінің осыншама сәндене қалғанына Меруерт енді іштей ренжуде (І.Есенберлин, Көлеңке.). // *жағымсыз. Сезімге берілгіштік, осалдық, әйелге тән күйгелектік, сабырсыздық*. Құдағи, *әйелдік* істемеңіз. Әйел деген ашуы алдында, ақылы артынан келетін халық болады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). *Әйелдігіне* бағып жасқа булыққан жеңешем арғы сөзін айта алмай, әжеме арнаған жоқтауын айтып дауыс қып кетті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). // *Әйел болғандық, әйел жыныстылық*. Ұйықтамайтын, Тек қана көз ілетін, Көзін ілсе, ерімен кезігетін. *Әйелдігі*н ұмытып күні бойы, Түнде ғана, Жатарда сезінетін (М.Мақатаев, Шығ.).

Әйелдігі ұстады. с ө й л ж а ғ ы м с ы з. *Әйел бойына тән деп саналатын жағымсыз қасиеттерге өзін билетті, күйгелектеніп ұсақ нәрсеге бой ұрды*. Мәлике кейде *әйелдігі* ұ с т а п, көршілермен ауысып-түйісу бола қалса, Ырысы төгілетіндей күйіп піседі (Р.Токтаров, Ертіс.).

Әйелдікке алды. *Әйел қылды, үйленді, әйел етті*. 1922 жылы бір нашардың 13–14-тегі жас қызын «алты қараның жөнін беріп» *әйелдікке алған* (С.Сейфуллин, Таңд.). – Асан, сен Ботағөзді жолдағы бір мойны алыс жерден *әйелдікке алған* болып бар (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

ӘЙЕЛ-ЕРКЕК з а т. 1. *Әйел, еркек атаулы, бәрі, түгел*. Әйел атаулы да, еркек атаулы да, бәрі де, Жүгірген бала, жебелей басқан *әйелеректер* көрінеді (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Шын түсініп, сүйсініп, *Әйел-еркек* құлшынып, Жұмыста ұдайы терлепті (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. *Ерлі-зайыпты, жұбай*. Мен жатқан үйдің *әйел-еркегі* мен ересек балалары үйден жүгіре шығып, даладағы шуға үн қосты (С.Мұқанов, Саяхат.).

ӘЙЕЛЖАНДЫ с ы н. *Әйелді жанындай жақсы көретін*. Сені салып, құрдастың бетін Аманға бұрмақ едім. Ол *әйелжанды* кісі ғой, бұрылмайтын да еді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Әділ нағашысы туралы біраз мағлұмат берген. Жасы асқандықтан соғысқа алынбаған, қазір колхозда басқарма, ішері алдында, ішпегені артында, ырысы арылмаған кісі. Аты – Ибадолла, өте *әйелжанды* адам (Қ.Тоқмырзин, Үш кие).

ӘЙЕЛЖҰМАР с ы н. 1. *Ажарлы, көрікті әйелдерге әуес*. Патша *әйелжұмар* адам болса керек, кең сарайды толтыра әйелдерін жинап ап, елді басқарудың орнына әйелдермен сауық құрады екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Ол не деген *әйелжұмар* жан екенін білмеймін. Мен сол үшін бір қызбен шаштастым да (Р.Токтаров, Тұлпар.). 2. *Әйелжанды, әйелді ерекше жақсы көретін*. Бастайды алыстарға жол бөгелмей, Шақырып құшағына кел дегендей. Ақынды *әйелжұмар* дейтіндер бар, Өздері әйел сүйіп көрмегендей (Т.Молдағалиев, Ескерткіш).

ӘЙЕЛСІЗ с ы н. 1. *Әйелі жоқ, әйел алмаған*. *Әйелсіз* күн көре алмайтын, махаббаттың қадірін білетін, сезімі жетілген біз өнерлі, білімді шаруаның ұлдарымыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әбден айласы таусылған Қосақбай: – Қарпеке-ай, *әйелсіз* еркектің күні құрысын да! – деп налыды («Қаз. әдеб.»). 2. *Отанасы, келіні ретіндегі ұй шаруасындағы адамы жоқ*. *Әйелсіз* болмайды екен үйдің көркі, Дос аяп, дұшпандарың қылар күлкі. Қарасаң үй ішінде еш тәртіп жоқ, Секілді құйын соққан ұйқы-тұйқы (Пернедегі терме.). Е, Сағынбай, *әйелсіз* үй ішінің сәні бола ма (Т.Ахтанов, Дала сыры). – А, балам, не айтып отырсың, тостағаны несі. Жұтатын қымыз жоқ, бие байламаймыз ғой, *әйелсіз* үйде не береке бар дейсің (С.Адамбаев, Атылған қыз.).

ӘЙЕЛСІН = е т м е н с і н б е у. *Әйел деп қарау, еркектен төмен санау*. Сейқымның бір қызы бар жаннан асқан, Жерде туып, көкте күнмен нұрын қосқан, Хан түгіл, халқы сүйіп Құралайды, Әрдайым, *әйелсінбей* ақылдасқан (И.Байзақов, Құралай.).

ӘЙЕЛСІНУ *Әйелсін етістігінің қимыл атауы*.

ӘЙЕЛСІРЕ = е т м ы с қ ы л. *Қатынсырау, үйленгісі келу, әйел алғысы келу*. Алпысқа таянған адам *әйелсірен*, жарылып бара жатыр дейсің бе (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

ӘЙЕЛСІРЕУ *Әйелсіре етістігінің қимыл атауы*.

ӘЙЕЛШЕ ү с т. *Әйел сияқты, әйелге ұқсап*. Үйге таяна-ақ біреуі сұңқылдап *әйелше* сыңсыды (С.Сейфуллин, Шығ.). Сарыбала көре сала бұзауға ұмтылды. Ұстап алып *әйелше* отырам дегенде өзі оңбай құлады (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Менімше, бұл патриоткаларды әскерше киіндіру керек, бірақ *әйелше* әдемі киіндіру керек деп ойлаймын (Б.Момышұлы, Москва.).

ӘЙЕЛШІЛ с ы н. *Әйелжанды, әйелді жақсы көретін*. О заманда бұ заман қатын мылтық ұстады дегенді естісем құлағым керең болсын. Тышқанбай шіріктің *әйелшілін* қарашы, мылтық ұстатып (Т. Жармағамбетов, Сентябрь.).

ӘЙЕЛШІЛІК з а т с ө й л. *Әйелдікке салынушылық*. Қайным көпті көрген кісі ғой, ондай *әйелшілік*ті сөге қоймас (Ж.Қосыбаев,

Әнші Мұхит). Сәден Салихаға сөз салмағанда мен ашуланар ма едім!.. – Бұл, әрине, *әйелшілігім*. Менің орнымда еркек болғанда олай етпес еді ғой (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

ӘЙЕНКЕС с ы н. с ө й л. **Аянкес**. Жалқау да, *әйенкес* те, табынсыз да, әулекі есуас та осы Жәметей ғой, сірә (С.Талжанов, Сейфулла.). Жұрт осылай не қыларын білмей аңырып, дағдарып тұрғанда айтулы қорқақ, *әйенкес*, жанын қадірлейтін Көсеубек суға киімшең қойып кетіпті (С.Талжанов, Қайып қарт.). Бірақ *әйенкес*, қорқақ деп аталу тіпті жаман (Ә.Көшімов, Жас аңшы.).

ӘЙЕНКЕСТЕН = е т. с ө й л. **Аянкестену**. *Әйенкестенбей* жанды ортаға салып, екі талай тар кезеңде белсене кірісетін дәті берік, жан күйер адам табылмаса керек (С.Талжанов, Қайып қарт.). Әжібектің біраздан бері ойлап тапқаны. Өзі қышыма қотыр, сол қышыған кезде қолды-аяққа тұрмай безілдейді-ау, қолмен қасуға *әйенкестенеді* де жұмсақ шөппен жыбырлатады (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ӘЙЕНКЕСТІК з а т. с ө й л. **Аянкестік**. Жығылып жатқан адамды ит қана қаппайды. Кейбір адам мұндайда *әйенкестік* жасап, сыбағасынан құр алақан қалуды, ақымақ болуды білмейді (С.Талжанов, Ұлдай.).

ӘЙЕНСЕК с ы н. с ө й л. **Аянкес**. Қазақ тәжірибесінде сиыр баласы пышақ көтермейтін *әйенсек* мал деп есептеледі (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). Ешкі мен түйе малы сынықты, буыны шыққанды көтере алмайтын, өйткені өте *әйенсек* (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.).

ӘЙЕНШЕК с ы н. с ө й л. **Аянишақ**. Ауру кісіні *әйеншек*, қорқақ қылады (З.Шашкин, Доктор.). Солайын солай ғой, көбіміз *әйеншек* болып алдық емес пе? (Қ.Иманғалиев, Шопан.). Сарыбала көрбандармен бірге жүріп, осының бәрін көрді. Ағасын қолынан қойды. *Әйеншек* денесі, жиреншек жаны енді ештемеден сескенер емес (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ӘЙЕНШЕКТЕ = е т. с ө й л. **Аянишақта**. Енді байқадық: Жирен қасқа шұбатылған бұғалықтан *әйеншектеп*, бір қырындап, көсіліп шаба алмай келеді екен (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ӘЙЕНШЕКТЕН = е т. с ө й л. **Аянишақтан**. Сафура суық жел осы күнде *әйеншектеп* іні, көп сақтық ететін ішін ғана тоңазытып тынбағын сезді (Р.Әутәліпов, Той тарқар). Белінен күшақтап, бетінен сүйгенімде де, бір жерін ауыртып алам ба деп *әйеншектеп* қыспаймын (І.Есенберлин, Ғашықтар).

ӘЙЕНШЕКТЕНУ *Әйеншектен етістігінің қимыл атауы*.

ӘЙЕНШЕКТІК з а т. с ө й л. **Аянишақтық**. Кейде өзінің өткен өмірін езу тарта есіне алады. *Әйеншектік* кездері ойына түскенде, адасып жүріп жол тапқан адамдай (А.Лекеров, Түз гүлі).

ӘЙЕНҚЕС с ы н. с ө й л. **Аянкес**. Жарбол осы жүріспен, сол әлгі, өзі меңзеген тас басына келгенде, кейінгі *әйеңкес* жолдастарының бұл жерге келер-келмесі де екі ұрық көрінді (Ғ.Орманов, Жүрек).

ӘЙЕНҚЕСТІК з а т. с ө й л. **Аянкестік**. Бұл неге үйретеді? Жылауықтыққа, өтірік бай-баламға, сарыуайымға, *әйеңкестікке* үйретеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ана шақырса *әйеңкестік* бола ма, қуану да, қобалжу да бар. Қадырмен еріп ата, ененің үйіне келдім (С.Бегалин, Замана.).

ӘЙЕТ з а т. с ө й л. **Аят**. Дуалды уатпаған бояу тастардың бөрінен түрлі кестелер жасалған. Кестенің бәрі жазу. Көбі Құранның *әйеттері*. Кестенің бояулары соншама сақталған – күні кеше істелген секілді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

ӘЙ-ЖАЙ: *әй-жай болды*. с ө й л. **Ай-жай болды**. Тамақтанып, көңіл жай, *әй-жай болған* соң, жұрт атты ойлады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Азамат соғысы басылып, *әй-жай болған* да, осы Омар шын «кеңесшіл» адам болғанын отыра қалды (Б.Майлин, Таңд.). Қариялар бүркітті тауының қырқасынан асқанда күн көтеріліп, төңірек манаурап, *әй-жай болған* бір шақ еді («Қаз. әдеб.»).

ӘЙЗІК з а т. о й ы н. *Балалардың асық ойынының бір түрі*. Мұхтардың жас кезіндегі жақсы көріп, құмарта ойнайтын ойындарының бірі *әйзік* болатын (А.Әуезов, Бала Мұхтар).

ӘЙКЕЛ¹ з а т. *Құдықтың кенересі құламау үшін қойылған ортасы тесік дөңгелек тас*. Әбден қазылып болған құдықтың аузын таспен «*әйкел*» деп аталатын қақпақ қиып орнатады, қақпақтардың ортасынан долы сиятындай дөңгелек тесік қалдырылады (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). Қауғаны астауға сырғытып жіберіп, *әйкелде* талтайып тұрып алды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Қыз лып етіп бір тастан секіріп аттап *әйкел* түбіне келді де, алақанын тосты (М.Әбдіхалықов, Алыста.).

ӘЙКЕЛ² з а т. о й ы н. *Балалар ойнайтын таяқ ойыны*. Келеміз қартайғанша қамсыздықпен, Балалар *әйкел* қаққан мұлтындай-ақ. Бойыңа сөйтіп жүріп тон пішеді, Ағаштың құлаш тұтам тұрқындай-ақ (О.Шораяқов, Шайыр). Асық жөнінен маған қарсы келіп болмайтынын бұрыннан білетін олар *әйкел* ойынына көшті (Ө.Қанахин, Өз ақылы.).

ӘЙКЕЛ³ з а т. к ө н е. з е р г. *Қыздар мойнына тағатын алтын не құміс әшекейлі алқа.* Қостан *Ә й к е л* тағынған, Жүз теңгелік опа, ендік Екі бетке жағынған (Қыз Жібек). Мойнына *ә й к е л*, тұмар тағыпты ғой, Күйеуі жаңа келген қызалақтай (Айтыс). Жалғанда сенен артық табарым жоқ, Бойыма *ә й к е л* етіп тағарым жоқ Кеудеден шыбын жаным шыққанынша Көз жазып, қараңды үзіп қаларым жоқ (Ғ.Қараш, Өлеңд.).

ӘЙКЕЛ⁴ з а т. ж е р г. *Ішіне оны-мұны салатын дорба.* Омар қарт баласына *ә й к е л* сатып әперді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Ақша салатын *ә й к е л і м д і* алып берші (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘЙКЕЛДІ с ы н. *Әйкелі бар, әйкел тағынған. Әйкелді* қыз манағы Таң намазы алдында, Алтын құмған қолында Балалы қаздай байпаңдап Дуадақ құстай шайнаңдап, Иығына ішік жамылып, Беті қып-қызыл оттай жағынып, *Ә й к е л* тұмар тағынып (Шашубай ақын, Шығ.).

ӘЙКЕЛТАЯҚ з а т. э т н. *Балалар ойнайтын «әйкел» ойынына арналған таяқ.* Салмағы жиырма төрт мың болды батпан, Сұлулап салып түрлер таңырқатқан. Қуанып қолына алып оны Кіршаш, Секілді *ә й к е л т а я қ* аспанға атқан (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӘЙКЕШ з а т. ж е р г. **Әйел.** Сенің *ә й к е ш і* ң ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘЙ-КҮЙ: *әй-күйге қаратпады.* с ө й л. *Ай-шайға қаратпады.* – Мақсұт, ұста божыны! – деп, қуанған Ғалымжан жолаушының чемоданын өзі көтеріп, бейтаныс баланы *ә й-к ү й г е қ а р а т п а й*, арбаға қарай қолтықтап ала жөнелді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Ернар бұрын қимылдап, *Қ а р а м а д ы ә й-к ү й г е*. Бір жұдырық сыйлық ап, Вовка еңіреп тайды үйге (А.Шамкенов, Сырларым.).

ӘЙЛЕЗ с ы н. ж е р г. *Бұзық, тентек. Әйлезден* біткен кемшілік тұрмышта ерді аздырар (Жамбыл, Тол. жин.).

ӘЙЛЕЗДІК з а т. ж е р г. *Бұзықтық.* Бойға біткен жалқаулық, *ә й л е з д і к к е* азғырар (Жамбыл, Тол. жин.).

ӘЙЛЕҢКЕС с ы н. ж е р г. **Айланкес.** Баяғыда Қасым деген *ә й л е ң к е с* адам болды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Ал, мен болсам, қайғыдан, арқаладым ұятты: әр бағыттан айныған *Ә й л е ң к е с* жел сияқты (Ж.Нәжімеденов, Қызғалдақ.). Су жүрек, *ә й л е ң к е с* сорлы, өскенде қандай кісі болар екенсің (Ө.Көшімов, Қысталаң.).

ӘЙЛЕҢКЕСТЕН= е т. ж е р г. **Айланкестен.** Сенің арманың алтын іздеу емес, бас

ауыртып, бас жазып *ә й л е ң к е с т е н і* н жүру ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘЙНЕК [ир. *آينه* + *ك*] з а т. 1. х и м. *Кварц құмының ерітіндісінен жасалған мөлдір түсті жұқа шыны. Ә й н е к* неғұрлым қалыңдау болса, ол солғұрлым ашық көрсетеді (А.Мырзабаев, Химия. қызығы). Ыдыстың іші толы әртүрлі аспап: пышақ, біз, сым темір, кішкене қолара, *ә й н е к т і* ң сынықтары, тағы сол сияқты ұсақ-түйектер (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Коридордың бір жағы – орта бөлінен *ә й н е к*. Екінші жағы – кафедра, аудиториялар (С.Ерубаев, Шығ.). 2. т е х. *Үйге, мәшинеге т.б. жарық түсіру үшін салынған көз.* Алдыңғы *ә й н е к т е р* мен авторезина сияқты қосалқы бөлшектердің тапшылығы автомобильдердің ұрлануының және бөлшектерініп жіберілуінің негізгі себептерінің бірі болып табылады («Алматы ақшамы»). 3. с ө й л. **Терезе.** Емелья қарттың үйі – үлкен үй. *Ә й н е к т е р і* кішкене, іші қара көлеңке. Тағы тастардан қалай салған тас күрке сықылды (М.Жұмабаев, Шығ.). Кім біледі көнерін, құп аларын, Батылдандым. Сенімнен құламадым. Дарбазасын қағып ем үн болмады, Сосын барып *ә й н е к т е н* сығаладым (М.Шаханов, Ғасырлар.). Не деген ғажап еді биылғы Май! Табиғат та сыйлады-ау сыйын бұлай! Шуақ толы үйлердің *ә й н е г і* н е н, Ақтарылып, сыртқа нұр құйылғандай, Не деген ғажап еді биылғы Май! (М.Мақатаев, Шығ.). 4. с ө й л. **Көзілдірік.** Арғы жақтан бойы төпелдек келген сары бала шықты. Маңдайына келтіріп қиғаштай кескен шашының ұшы оң жақ қабағын жауып тұр. Томпақтау қисық көзіне *ә й н е к* киген (С.Сарғасқаев, Сынған тіс). Бұл төрткөз кім, көзіне *ә й н е к* киген, Бұл пәле қашан кірген мұрны итиген? (Д.Әбілев, Өлеңд.). Ағайдың бір көйлегін, Содан бері сақтайды. Көзге киіп *ә й н е г і* н Бір қарамай жатпайды (Ә.Жанәділов, Үміт).

Әйнек зауыты. з а т. т е х. *Шыны, әйнек өндіретін өндіріс орны.* Кварц құмы өндірілетін Мұғаждар кені негізінде республикамызда терезе әйнектері мен хрусталь жасайтын тұңғыш және ірі *ә й н е к з а у ы т ы* н салып, іске қосу керек (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Әйнек көңілді. б е й н. *Ақниетті, пиғылы таза (адам).* Айнымайтұғын нағыз еркектің елі бар, Ауылым менің жидесі тәтті, жері бал. Әйел де керек, *ә й н е к кө ң і л д і* жақсы әйел, Достарың келсе, төркінім келді деп ұғар (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Үлкейткіш әйнек. *Бір жағы ойыс, бір жағы дөңес, үлкейтіп көрсететін шыны, лупа. Ү л-*

кейткіш әйнекпен бір тал шашты аударыстырып қарады Ильин (К.Тоқаев, Тасқын).

ӘЙНЕКЕЙ з а т. т е х. *Қыш, фаянс сияқты заттардың бетін жылтырату үшін пайдаланылатын шыны тәрізді қоспа. Әйнекей – керамикалық бұйымдардың іш-сыртына беріктік және әдемілік үшін өте жұқа етіп жағылатын әйнек тектес зат (Қаз. тілі термин. Кен.). Құрылысшылар XIV ғасыр шеберлерінен қалған мұраның жұмбағын шешті, әйнекейді жанадан жасады, қолдану, жасау технологиясын тапты («Соц. Қаз.»).*

ӘЙНЕКЕЙЛ с ы н. *Әйнекейі бар, жылтырақ. Бұл авторлар... әйнекейлі қыш құрамын анықтады («Соц. Қаз.»).*

ӘЙНЕКЕЙСІЗ с ы н. *Әйнекейі жоқ, жылтырмайтын. Бұл – әйнекейлі, әйнекейсіз керамикалық бұйымдар («Соц. Қаз.»).*

ӘЙНЕКСІЗ с ы н. 1. *Шынысы жоқ, шыны салынбаған. Әйнексіз бестік шамның сарғыш сәулесі үйдің төбесіне алдымен шаншылған жіңішке қара жалынды білтенің түтінін ойнатты (Х.Есенжанов, Тар кезен). Қараңғы көше, Аласа бөлме әйнексіз Аңқиған аула Әйтеуір бәрі мың құрақ («Қаз. әдеб.»).* 2. с ө й л. *Көзілдірік кимеген, көзілдірігі жоқ. Сен бүгін бұйырмашы мені айыпқа, Қорықпай жақынырақ барайық та, Тіршілік өзі берген қара көзбен Әйнексіз дұрыстап бір қарайық та (Қ.Мұқаншев, Дүбір).*

ӘЙНЕКТЕ = е т. 1. *Әйнек салу, шынылау. Онда әйнектеген ағаш қобдиды мойнына асып, уақ тәтті заттар сатып жүретін лотошниктерге ұқсайтын ұсақ ақындардың өлеңіндей, музыкалық шығармалар кездеспейді (А.Жұбанов, Құрманғазы). Суреттің қағазы әбден ескірген, тек рамкаға салып бетін әйнектеп ұқыпты сақтағандықтан ғана бұл уақытқа жеткен сияқты (А.Байтуғанов, Шопан.).* 2. а у ы с. б ө й н. *Мұз қатыру. Кезім аз аңсарымда сөйлетпеген, Ей, көктем, қайда кеттің сөйлетпеген, Мұнда ақпан Алқынады аяз шебер, Көлшіктерді асығыс әйнектеген (Н.Бегалиев, Жиде.).*

ӘЙНЕКТЕЙ с ы н. *Әйнек сияқты, әйнек тәрізді. Бұл кім еді апырым-ау, кім еді бұл, Көзі жарық әйнектеей, көңілі бұлдыр. Жақсы ойымды лезде жабырқатты-ау, Өткінші бұлт секілді күдік құрғыр (Ә.Тәжібаев, Кешеден.). Ақ маңдайы жарқырап, Әйнектеей көзі жалтырап, Қиғаш біткен қасы бар (Қамбар.). Табысып туған даламен, Тұрады ол таңда ай кетпей. Қалады таза ауамен, Жуылып жаны әйнектеей (С.Мәуленов, Сен екеу.).*

ӘЙНЕКТЕЛ = е т. *Әйнек салыну, шыны қойылу. Қабырғада әйнектелген рамада үй іші туысқандарының суреті ілінген (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). Үлгі бойынша әйнектелген алып шаңырақ астына сегіз діннің мінәжат етер үйлері бой көтермек («Егемен Қазақстан»). Үйлерге енетін шуды азайту шаралары: үйлердің әйнектелетін бетін азайту, терезелерді дыбыс өткізбейтіндей ету (Т.Қалыбеков, Экология.).*

ӘЙНЕКТЕЛУ *Әйнектел етістігінің қимыл атауы. Бөлмедегі екі терезе де әйнектелуі керек (Ауызекі).*

ӘЙНЕКТЕТ = е т. *Әйнек салғызу, әйнек жасату, терезеге көз салғызу. ≈ Әйнектетіп алды.*

ӘЙНЕКТЕТУ *Әйнектет етістігінің қимыл атауы. Әзір әйнектетудің қажеті жоқ (Ауызекі).*

ӘЙНЕКТЕУ *Әйнекте етістігінің қимыл атауы; әйнек салғызу. Әйнегін рамаға тығыз бекіту, үш қабат әйнектеу, әйнектердің арасындағы қашықтықты арттыру, қалың әйнекті пайдалану қажет (Т.Қалыбеков, Экология.).*

ӘЙНЕКТЕУШІ з а т. *Терезенің, есіктің, желдеткіштің көзіне шыны салатын маман. «Жанар» тұрмыс қажетін өтеу фирмасы электриктерді, әйнектеушілерді [...] жұмысқа шақырады («Өркен»).*

ӘЙНЕКТІ с ы н. *Әйнек салынған, әйнектелген, шынылы. Селонның шығыс жақ бір шетінде екі қатар биікке көтерілген жоғары қатары әйнекті, ұзыннан ұзақ, еңселі бір сарай түр (Ғ.Сланов, Очерк.). Әйнекті верандасы бар, үш терезесі де күн жақта, қаңылтыр шатырын көкпен бояған осы селодағы ең жаңа, ең жақсы үй екен, жағалап келіп, сатысынан көтерілдік (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). Айша әкелгендерін дереу әйнекті буфетті ашып, ішіне жайғастыра бастады (С.Алдабергенов, Әңгім.).*

ӘЙНЕКШЕ¹ з а т. *Кішірек шыны. Арт жағында кішкене соқыр әйнекшесі бар машинаның терімен тыстаған төбесін жаңбыр сабағаны сондай, шофер түк те естімеді-ау деймін («Лен. жас»). Әуе кіретін кішкене әйнекшесі ашық екен, сөздері саңқ-саңқ етіп, анық естіледі (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).*

ӘЙНЕКШЕ² ү с т. *Әйнек сияқты, әйнекке ұқсап. Сасан қайта-қайта қасын қағып, үңірейіп ішке кіріп кеткен көзі әйнекше жылтырап, зорлана езу тартты (М.Гумеров, Шыңырау.). Қыз дауысына биік тау шыңы қосылып, әйнекше зыңылдап жаңғырығып кетті (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).*

ӘЙНЕКШІ з а т. 1. *Шыны, әйнек құйып шығаратын маман.* Осы арада ойда жоқ жерде, бір корпус ішінен *ә й н е к ш і* Әйеке кездесе қалды (Е.Калиев, Рудный.). 2. **Әйнектеуші.** Аквариум қаңқасын сындырып алмау үшін оны *ә й н е к ш і г е* кестіріп алған дұрыс (Т.Мұсақұлов, Аквариум.). Бұл ойын осыдан бірер жыл бұрын трест басшыларына айтып жүріп, арнаулы *ә й н е к ш і л е р* мен балташылар бригадасын құрды (С.Хайдаров, Құрыш білек.).

ӘЙНЕКШІЛІК з а т. *Әйнек кесу, салу жұмысын кәсіп етушілік.* Әбекең көп жылғы іс-тәжірибесін, өзі үңіліп ұққан *ә й н е к ш і л і к*, балташылық өнерінің тылсым сырларын өзінен кейін қолына алмас пен ара ұстаған жастарға, шәкірт боп кірген жасөспірім бала жігіттерге үйретіп кетуді үлкен бір мақсат, бүкіл өмірі мен қызметінің қорытындысы сияқты санайды (С.Хайдаров, Құрыш білек.).

ӘЙТ о д. *Малды айдағанда айтылатын сөз.* *Әйт* жануар, шүу!—деді, Құбылып буырыл гуледі, Табаны жерге тимеді (Қобыланды батыр). *Әйт* шүу, ... ала атым! Сүйеніш қанатым! Жалғыз сен бейнетпен, Егінді салатын (Б.Майлин, Танд.). Сұр көжек емес мен Зытатын «*әйт*!»—десе. Жалғызбын, Елестен Қорқам ба, әйтпесе! (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

Әйт дегенде. *Шу дегенде, қас қағымда.* Екпініне шаң ілеспей, *әйт дегенде*, алты қырдан бір-ақ асып, кер құла ат зымырап келеді (Қаз. ертег.).

ӘЙТ= е т. с ө й л. *Сөйт, солай ет.*—Сәбит шырағым, тымса шығып желпінеміз бе, қайтеміз?—деді ол.—*Әйтсек, әйтейік*,—деді мен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Оның сөзі—біздің сөз, Сисеке, мына сіздің сөзіңіз, менің сөзім. Тем-ақаң *әйтін* қойды, Тем-ақаң бүйтіп қойды секілді өсек-аянды біз жайғалы қашан (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Бәріміз бір адамға бағынамыз. *Әйтпеген* күнде береке болмайды, —деп ұғындырды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ӘЙТУ с ө й л. *Әйт етістігінің қимыл атауы.*

ӘЙТЕК з а т. ж е р г. *Үйреншікті ауру, ұстама.* ≈ *Әйтте* қауруы.

ӘЙТЕУ ү с т. с ө й л. **Әйтеуір.** Сенбесең сенбе, Осыған *әйттеу* мен сенем. Құлазып қалам, бір жұлдыз ағып, сөнсе мен (М.Мақатаев, Аққулар.). Білерім—*әйттеу* сенің ұлылығың, Сүйерім—нұры сөнбес жылы күнің. Анасы ұлылықтың өзін десем. Қателеу болмас па екен бұл ұғымым (Т.Есімжанов, Осы жақ.). Айқайсыз әлемге сыр айта алмаймын, Айқайлап, ғашық тілмен ой толғаймын. Мен *әйттеу* ашынсам да, шаттансам да, Үн-түңсіз тұра алмаймын, айқайлаймын («Қаз. әдеб.»).

ӘЙТЕУІР ү с т. 1. *Қалай болғанда, қайтекен күнде.* Жалғыз ғана құдалық па, жоқ басқа да ілік пе *әйттеуір* Алшынбай, Құнанбай әбден айқасқан, ішек-қарын араласқан дейтін жақындардың өздері (М.Әуезов, Абай жолы). Ризамын бөріне де көргенімнің, *Әйттеуір* ылдифа емес, өрге жүрдім. Мені де оқырсындар, тілім барда, Ішінен тауып алып өңге жырдың (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Шыда, шыда! Шыдай түс, шыда тағы! Шыдамдыны мына өмір ұнатады Үміттің құлан иек құла тағы, *Әйттеуір*, бір атады, бір атады... (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Өмітін-бүйтін, зорға.* Тоқалдың іздегені бір пәле еді. Мұратына жетті гой, *әйттеуір!* (М.Әуезов, Қараш.). Тоналып кезек-кезек малды төлеп, *Әйттеуір*, бас сауғалап шықтық тауға. Жұт болып мешін жылы тиді қатты, Халыққа жүдеп жүрген жаман батты (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кетпекші ме сыр ұғып, Ай қарады қайта бір. Қос көлеңке бірігіп, Бара жатты, *әйттеуір* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). 3. *Неге екені белгісіз, не де болса.* Келгенің жақсы жоғалып кетпей дегенмен, *Әйттеуір* сенем Сен тірі жүрсең, мен өлмен. Жүгімді шешпей тұрған бір жайым бар тағы, Атақты көштей асуға жетіп бөгелген (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Білмедім мен, сен *әйттеуір* ораласың көп тілге, Киелі сүт күдіретімен әлде есейіп кеттім бе! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Күндерде де ен тәуір Қыдырмайсың, дұрыстап. Тұла бойың *әйттеуір* Тұрады ылғи құрыстап (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.). 4. *Қолдан келгенше.* Мен өзімше жанып бақтым *әйттеуір*, Біреулерді таңырқаттым *әйттеуір*. Шоқ түсіріп кеудесіне біреудің, Біреулерді жабырқаттым *әйттеуір* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Той дедің-ау!.. Той екен бір... Жақсы айттың!.. Қайда екенін байқамадым басқа аттың. Тартып келем... Тартып келем *әйттеуір*, Бір қарасам, Талай жерге тастаппын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). 5. *Қандай да бір.* Біле алмайсың жырақта Жатқан өмір жүйесін, Бар секілді бірақ та *әйттеуір* бір үйлесім (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Өлеңмен мені біреу жамандаған, Сөйтсе-дағы ретін таба алмаған. *Әйттеуір* жамандаудың жөні осы деп, Анық кінә қоймаған, табандаған (М.Дулатов, Шығ.). Тастармын деп даланы, тауды мына, Қалады-ау деп күн нұры, таң нұры да, Ой тоқтатып өміріңнің қалдығына, Отырасың еске алып өткендерді, Таңданасың адамның тағдырына. Қармана-сың өзінді нандыруға, Бір күдірет, *әйттеуір*, барлығына... (М.Мақатаев, Шығ.). // *Бірақ, тек, алайда.* Өкпелеңдер, күйініңдер, ұрсың-

дар, Бәрің маған сыңғырлаған жырсыңдар, *Әйттеуір* тек үміт үзе көрмендер (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қай жақта мейлі жүрмесін, Бақытты болғай іргесі, Бақытты болғай... Өз үйі – Өзінің болмай түрмесі, *Әйттеуір*, жылап жүрмесін, Мұңлық боп өмір сүрмесін. Босаға аттап, кіргесін... (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘЙТКЕНМЕН шы л. *Дегенмен, сонда да, сөйтсе де.* Жеңіп ем былтыр ғана Арғымбайды, Осы үйде домбырасы даңғырлайды. Мен бар жерде айтпастай болып еді, *Әйткенмен* ақын шіркін ар қылмайды (Жамбыл, Тол. жин.). О, балалық, неткен сен жарық түс ең, жар-жар, *Әйткенмен* қыз дегенің – ғаріп кісі, жар-жар. Менен кейін біреуді тағы алмасқа кім кепіл, Екінші боп мен өзім барып түсем, жар-жар! (Қ.Мырзалиев, Көш). Бақшаны ерсілі-қарсылы аралады, Қара көз бір-біріне қадалады. Ұялшақ тіл жүректің қалың сырын, *Әйткенмен* тез айтуға жарамады (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ӘЙТПЕГЕНДЕ шы л. *Өйтпесе, өйтпегенде, олай болмағанда.* Мені құтқарған сіздің әкеңіз ғой. *Әйтпегенде* немістер мені азаптап өлтірген болар еді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Біреуден естіген болар, *әйтпегенде* ойдан шығарды дейсің бе? (З.Шашкин, Сенім). Ой, құлыным, *әйтпегенде* жетім қалатын едің! (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ӘЙТПЕСЕ шы л. *Болмаса, немесе.* Саусағының салымы бар, сосын, өттең, бөркі бар... Ал *әйтпесе*, қызда сирек кездесетін көркі бар, Қайран шебер қалбаң қағып, еркін алып тынысын, Басқарып жүр ескерткіштің ою-өрнек жұмысын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жұмбақтас ертегінің елесіндей, Салдардың сайран салған төбесіндей. *Әйтпесе* Бурабайда қайырлаған, Қашанғы көне заман кемесіндей (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Жарайды, кешір бізді, Ақан-аға, – Қайта шық тарих атты сахнаға, Ел болды сол қазағың, кісі болды, *Әйтпесе*, жақсыларын шақыра ма? (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Әйтсе де [дағы]. *Сөйтсе де, сөйткенмен, дегенмен.* *Әйтсе де* тағы бір айтып көрейін дегендей «әже», «әже!» деп жабыса бергенде, Зейнептің ұршық иірген қолына қақтығып қалды (Б.Майлин, Танд.). Жақының жат болады алыс болса, Жат та жақын болады таныс болса. Сыртыңнан жаман туыс табалайды, Аяғың бір нәрседен шалыс болса. *Әйтсе де* жақсы туыс шыдамайды, Бір жерде айғайласқан намыс болса (Шал ақын, Өленд.). Ойлы әлемнің, әйелдерсіз күні бар ма

көктеген, *Әйтсе де* мен, әйелге ұқсас еркектерді жек көрем! Еркектерге еліктеген әйелдің де аз табары, Иә, әр жыныс өз мінезін сақтауымен бағалы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кісі бар ма өзін жақсы демейтін, Кемшіліктер бізде де бар елейтін. *Әйтсе де* ағы жұмыстарың сапсулы, Жетті уақыт өздеріңді тежейтін (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). Біздер жүрміз дер кезінде туылып, Суға түсіп, отқа өртеніп, жылынып, Жетімдердің ұясына тығылып, Жесірлердің көз жасына жуынып, *Әйтсе де* ағы дер кезінде туылып! (М.Мақатаев, Шығ.). Күз секілді биялғы көктем маған, Өкінеді өмірі өткенге адам! Ұзақ өмір тілейміз, *әйтсе де* ағы, Көктемі жоқ күз – өмір неткен жаман... (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘЙ-ТҮЙ: *әй-түйге қарамады [әй-түй жоқ].* с ө й л. *Ай-шайға қарамады.* *Әй-түйге қарамаған* Абдрахман екеуіміз тысқа шыққанда: – Мүмкін, өзіңді ғана қабылдауы, – деді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жексенов *әй-түйге қараған жоқ*, терезенің шынысын қойып қап сындырды да, маған қолынан ұстатып, қойманың ішіне түсті (З.Шашкин, Теміртау). Қолына домбыраның тиюі екен Қазбекбай *әй-түй жоқ*, айғай салды (И.Байзақов, Шығ.).

ӘЙТ-ШҮҮ о д. *Жануарды айдау кезінде айтылатын сөз.* *Әйт-шүу*, Көкшолақ, Арам қатқыр, Көкшолақ (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ӘЙТІП-БҮЙТІП ү с т. с ө й л. *Өйтін-бүйтін.* Қарашаның суығы түскенше *әйтін-бүйтін* бір hareket жасармын (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Бір комбайн норма бойынша 11 гектарды ойнап-күле шығарады. Норманы ғана біліп, *әйтін-бүйтін* күн жұбатса, бітік егін төгіліп, далада қалып қояды дей бер («Лен. жас»). Сонау бір жылдары жайылымдарда «РН-100» қол насосы болды. Оның ғұмыры ұзаққа бармады. Тез сынып, *әйтін-бүйтін* пайдаға аспады («Қаз. әдеб.»).

ӘЙ-ШӘЙ: *әй-шәйге қарамады.* с ө й л. *Ай-шайға қарамады.* Андрей Курнос Иванды *әй-шәйге қарап айт* сүйрей жөнелді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бұра тартпай, дұрыстап ұғыналық Ақыныңды (Біліп қой, ұлы халық!). *Әй-шәйіне қарап айт* Өміршаруа Әкетеді төсектен жұлып алып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ат үстінен жұлып алды баладай, *Әй-шәйіне* анау-мынау *қарам айт*. Лақтырды алып келіп жар тасқа, Ұзынынан сұлап жатты (Көрұғылы).

Әй-шәй жоқ. с ө й л. *Ай-шай жоқ.* Қалай ойлайсыз, *әй-шәй жоқ*, піл сүйегінен жасалған және алтын зерлі затты ұсына салу оңай ма? (К.Тоқаев, Тасқын).

ӘК¹ [ир. *أَك*] з а т. м и н. *Тасты өртеп күйдіру арқылы алынатын ақ түсті минералды зат, утас.* Адырдың беткейінде *ә к п е н* сыланған үйлерді көргенде Меңдігүлдің ішкі дүниесінде бір түрлі сағынышты сезім оянады (Ж.Жұмаханов, Солдат.). Осы *ә к т і* алып келе жатқанымда молдакем кездесе кетті: – Жақсы күйдірілген *ә к* екен, – деп көзін торымнан айырмай, жартысын қиылып сұраған еді (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Ал түйіршік немесе қоспа түрінде дайындағанда органикалық заттарға 3–10 процент суперфосфат және 10 проценттей *ә к* қосады (Н.Шоқанов, Микроорганизм.).

Әк ерітіндісі. х и м. *Флотациялау мен байытуда сілтілі орта жасау үшін және пирит минералының басқышы ретінде қолданылатын ерітінді. Әк ерітіндісінің* күшті электролит болуына байланысты сутек көрсеткішін 14-ке дейін көтеруге болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ӘК² о д. с ө й л. **Әк.** Анда-санда бақташының: «Әк! ..Өй, мәлік келгір» – деп, сиыр қайырған дауысы анық естіледі (З.Шашкин, Өмір.). Бас білген өгізге «Әк» деген – өлімнің кара басы (Мақал-мәтел).

ӘКӘУ о д. с ө й л. *Өзінен жасы кіші адамға «қарағым», «шырағым» деген мәнде қолданылатын сөз. Әк әу,* өзін иттен қорыққан мысық жауырынданып отырып, құмалақ салған баксыдай санап отырсаң, қайтіп жұмыс өнеді (Қ.Қозыбайұлы, Дәуір.). *Әк әу,* өзін арбаның үстінде қонағасы бергелі отырған тәуір жігітсің ғой (Ж.Сәметұлы). Дәу қара төбет аттың күйрегіне жабысып, арсылдайды. – Жолдаық! Жат әрі. О несі-ай. Бұлары кім *ә к ә у*... (О.Бөкеев, Қамшыгер).

ӘКБАР: [ар. *أكبر*] **Алла әкбар.** д і н и. с ө й л. **Аллауакбар.** Жалықпас пен Айдыңғали... күбір-жүбір сөйлесіп, төмен иіледі. «Тек анда-санда *Алла әкбар, Алла әкбар...*» деген дауыстары ғана естіледі (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Ұл болса екеуі дос қияметтік, Қосқалы екі жасты ниет еттік. Мен болсам қашатұғын ер Қарабай, Баланды, *Алла әкбар,* күйеу еттік (Қозы Көрпеш.).

ӘКЕ¹ з а т. 1. *Балалы балған ер адам. Әй, ә к е,* неге қашып түсің кетті, Айтсайшы әлдекімге болдың кекті. – Ай, балам, бүгін жаман бір түс көрдім, Сол түстен қорыққаннан есім кетті (Батырлар жыры). Ол әкесіне тартып пысық, біртоға болып өсті де, *ә к е д е н* қалған шағын шаруаны дөңгелек айналдырып, шалқытып әкеткен (О.Бөкеев, Үркер.). Сондағы айтары тар заман туды, бүгінгінің адамдары әбден бұзылып болды, *ә к е н і* тыңдарлық ұл,

шешеге иба көрсетерлік қызды таба алмайтын ғарасат күні таянып қалды деп қапаланды (Ы.Дүйсенбаев, Әңгім.). Балалы әйел ел анасы, Ұрпақты *ә к е* – ел панасы (Қазақ әдебиеті). 2. *Малдың т.б. жан-жануарлардың еркегі; аталық мал.* Қозылардың *ә к е с і н*, енесін тұқымдық қасиеті жағынан дұрыс сынау өте қиын болады (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Құлагер *ә к е*ң тұлпар, шешен сұңқар, Соғып ең дөненінде сегіз арқар (Ақан сері, Шығ.). 3. а у ы с. *Бір нәрсенің ең зоры, мықтысы, кұштісі.* Қуырдақтың *ә к е с і н* түйе сойғанда көрерсің (Мақал-мәтел). Дін – ғылымның анасы, Дін – ғылымның *ә к е с і.* Ғылым – діннің баласы, Дін – ғылымның көкесі!!! (М.Мақтаев, Шығ.). Ұрғанның *ә к е с і н* көрсетермін, – дейді ол кінәлап («Қаз. әдеб.»). 4. *Әкесінің замандастары, қатарластары.* Күн астында жалтылдап Күрек, қайла, кетпендер, Көк тастан от жарқылдап, Көп *ә к е л е р* өткен бел (М.Әлімбаев, Жүрек.).

Әке қаны төгілген жер. п о э т. *Ата-баба жаудан қорғап қалған туған жер, атамекен.* Бейбіт еңбек – бұл да майдан. Ақырап бір кезде *ә к е қ а н ы т ө г і л г е н ж е р*ге енді тер төкті (З.Қабдолов, Сыр).

Әке мұрасы. э т н. *Қазақ халқының салты бойынша үйдің балаларына еншілеп бөліп берілетін әкенің жиган-терген дүниесі, мал-мүлкі.* Қазақ ғұрпы бойынша *ә к е м ұ р а с ы* ең үлкен баласына тиеді, қалғандарына сол басшылық ету керек (Б.Соқбақбаев, Қайда. Gayhar).

Әкенің өлтіріп пе еді? с ө й л. *«Қатты кек сақтап, өшігетіндей не болды» деген мағынада айтылатын кею мәніндегі сөзқолданыс.* Әй тоқтат енді сандырағыңды, тексіз ит! Шық үйден, шық дегесін шық! Темірәлі сенің *ә к е*ңді өлтіріп пе еді, әй, қасиетсіз, сонша өшігетіндей! (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Әкенің аузын. с ө й л. б е й п і л. *Боқтық, былатып сөз.* – Ой, *ә к е*ңнің *ау з ы н*... – Ет қой біздің түбімізге жететін, – деп шуласты бәрі де (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Әкенің басы қалды ма? с ө й л. *«Байланып қалдың ба, не көрінді» деген мағынадағы кеюді білдіретін сөзқолданыс.* – Сен жүгермек, телім-телімің шығып, тентіреп қайда жүрсің? Атта *ә к е*ңнің *б а с ы қ а л ы п* па еді? – Қатнаттың тірсегінен осып жіберді (Б. Мұқаев, Аққу сазы).

Әкенің [көз] құны бар ма? с ө й л. *«Не ақың бар, жұмысың не?» деген мағынада айтылатын кею, ашулануды білдіретін сөзқолданыс.* Әтінек бай, қылжақтамай ақымды бер,

Шашубайда *әкеңнің құны бар ма?* [Шашубай]. Қарабай жайдақ арбадан секіре түсіп, Сейіттің алдына ентелеп келіп, ақырып жіберді. – *Әкеңнің көз құны бар ма* еді? (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Мені сонша кедей қылғандай не *әкеңнің құны бар* еді сенің, – деп Тайман шалқасынан жатқан Мырқалды көк қарынның тұсынан тартып-тартып жіберді (Ә.Әбішев, Замана.).

Әкеңнің [көз] құны жоқ. *Ақысы жоқ, аласысы жоқ. Әкеңнің құны жоқ* еді, Кім саған барын береді, Россияға кеп тімсінсең? (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Бермейтін *әкесінің көз құны жоқ*, бірдеңе өткізіп қойып па? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Әкең тіріліп келді ме? с ө й л. *«Сонша қуанып, елегізетіндей не көрінді, неменеңе жетісіп елпідейсің» деген мағынада айтылатын сөзқолданыс.* – Сен неменеңе, елп-елп етіп жүргенің?! Өлген *әкең тіріліп келді ме?* Сонша құрақ ұшатын әулие ме еді Қанипа! (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

Әке орнына әке болды. *Әкесінің орнын басып, туған әкесіндей асырап, бақты.* Ол кезде бала едім мен жетілмеген, Ауыл үй сөз ертсе де жетім деген, Сен едің *әке орнына әке болған* (Жас қанат).

Әкесі базардан келгендей. *Мәз-мейрам, мәре-сәре.* Ұлдай да *әкесі базардан келгендей* арсалақтап қуаныпты (С.Талжанов, Ұлдай.).

Әкесіндей көрді. *Туған әкесіндей көрді, жақсы көрді.* Әнекенді өз *әкесіндей көріп* кеткен Жасұлан ержетіп жоғарғы оқу орнына аттанғанда тағдыр оларды тағы да тоқайластырған (Б.Тоғысбаев, От пен күл).

Әкесін көзіне көрсетті. с ө й л. *Көресісін көрсетті.* Қатты ашуланған Айдарбек: «Шыдамым таусылды. *Әкеңді көзіңе көрсетейін*» – деп атып тұрды («Жас Алаш»)

Әкесін өлтірген жоқ. с ө й л. *«Соншама өштесетіндей, өшігетіндей не болды» деген мағынадағы сөзқолданыс.* – Нақ көргенсіздің өзі. Әйтпесе соншама шаптығатын *әкесін* біз *өлтірген жоқ* едік қой, – деді Шәмшігүл (С.Шаймерденов, Таңд.).

Әкесі өлгенді де естіртеді. *«Қандай ауыр, жағымсыз хабар болса да жасырмай айтады» деген мағынадағы сөзқолданыс.* Тілді алсаң елге де, кемпір-шал, бала-шағаға да пәле тілеме. Байлау сол, *әкесі өлгенді де естіртеді*, жігітінді бересің... – деді Жантасқа (М.Әуезов, Шығ.). Аргы-бергіні қазбай-ақ қой! *Әкесі өлгенді де естіртеді.* Не десен о де, күркемді жалғыз сиырыма тиіп аламын да, кетемін қа-

зір (С.Омаров, Қайырлы.). *Әкесі өлгенді де естіртеді* дейді ғой, менің әкем тірі. Саған не болған? (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Әкесін танытты. с ө й л. а) *Сазайын берді, көресісін көрсетті.* Ол, Ақпан өзі ешкімге соқтықпайды екен де, соқтыққанның *әкесін танытады* екен, сондықтан оған ешкім жоламайды екен (С.Мұқанов, Шығ.). Уәли кенет ашуға мініп, көкпеңбек болып дірілдеп кетті. – *Әкеңді танытармын* мен сенің, – деді Ержанға (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). ө) ж а ғ ы м д ы. *Жан-тәнімен беріле, жапыра істеді, түбін түсірді.* Атақтан да қашпайық, даңқтан да, Бірақ Құдай бізді оған жарытқан ба?! Кімдер көмек болады ғарыштарға, Даңқтылар *әкесін танытқанда?* (М.Мақатаев, Шығ.). Қо-ош енді! Қойсаң, мен сенің *әкеңді танытайын!* – деп дойбыға төніп, қоқиланды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бар малым осының жолында. Дүние күйіп кетсе де *әкесін таныта* істендер! – деп кіжініп қалған еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Әкесінің аузынан түскендей. *Әкесіне айнымай тарту, ұқсау.* Опасыз дүниеде жалғыз жұбанышы қалды. Ол – *әкесіне ұқсау*, ол шалдардың: «*Әкесінің аузынан түскендей*, өтеңе нәлет!» – деген сөзі («Лен. жас»).

Әкесінің әкесі. с ө й л. *Атасы.* Бұл кезде біраз аймақтарда ұмытылған атау. «Осы Қаратау мен Қызылқұмнан ертеде таутайлақ, құлан аулайтын едік» – деп, *әкемнің әкесі* айтатын еді (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

Әкесінің есімін [қосып, аты-жөнімен] айтты [атады]. *Орыс тіліндегі дәстүр бойынша қаратпа ретінде адамның атына әкесінің атын тіркестіріп қолданды.* Жалпы түркі нәсілді елдердің бәрінде де өз есімі мен *әкесінің есімін қосып айтатын* рәсім жоқ, тек өз есімдерін ғана айтады. Мысалы, менің есімім – Айназар. Мынаның есімі – Әмір (С.Сейфуллин, Шығ.). Текенің мұны дәсірейтіп *әкесінің аты-жөнімен атағаны* Валераны қайран қалдырды (Ө.Ахметов, Алтын.).

Әкесінің [көз] құны бардай [кеткендей]. с ө й л. *Өшіккендей, кегі бардай, аласысы бардай.* – «Жоқ» болса, *әкелеріңнің құны кеткендей* сонша жерден не үшін қуып келдіңдер? (Ә.Әбішев, Найзағай). Естісе кім мұны жаттап алар, Алтыбақан тепкенде өнге салар. *Әкесінің көз құны бардай* іздеп, Кім жазғанын боз азбан іздеп табар (С.Торайғыров, Шығ.).

Әкесінің құнын сұрады. с ө й л. *Тым қымбат сұрады.* Енді *әкесінің құнын сұраса*

да диірменін жүргізіп бер деп, Игнат үшін жұрт арыз айтатын болды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Әкесінің үйінде [үйінде жатқандай, үйіне кіргендей]. *Өз әкесінің үйінде жүргендей.* «Қар жаумай, қазан ұрмай» деген нақыл Тал түсте біз қаламыз неге қапыл? *Үйінде әкесінің* «оләулейлап», Тайрандап тар көшенде келе жатыр (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). – *Әкесінің үйінде жатқандай* керілмей тұр бол! Өзің шаңыраққа қарашы, қайда жатыр екенсің?! – деп қарқылдап тұрып күледі (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Үй ішін тінте қарап, кемпірден басқа тірі жан жоғына көздері жеткен соң, мылтықтарын түсіріп, *әкелерінің үйіне кіргендей* тойтаңдап төрге шықты (М.Құмарбеков, Асау.).

Әке үйі. *ә т н. Қара шаңырақ, әке-шеше отырған үлкен үй.* Жауынбай ауылдың дәл ортасындағы үлкен ақ ордаға *әке үйіне* кеп ат басын тіреді. Ауыр денесін ықшам қозғап дік етіп аттан түсті (С.Сматаев, Елім-ай).

Бір әкенің баласы. *Әкелері бір, бір әкеден туған балалар.* Мен үлем Сендер ең үш тамаша елік, Төртеуіміз *бір әкенің баласы* едік, Төрт тағдыр қайғысы мен қуанышын Өстік біз бір омыраудан таласа еміп (Т.Айбергенов, Өлең.).

Әкіл әке. *Әке орнына қамқоршы болатын адам.* Қызыма ат қойған *әкіл әке* болған адамның атын білмей қалдық (С.Бакбергенов, Қайран шешем). Қазақтан басқа ұлтқа ұят емес, Біле ме қара халық махаббаттың Отқа түсер, су кешер машақатын? Жайланып, жата бергін, күліп-ойнап, Мен болдым *әкіл әкең* екі жарқын (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ӘКЕ-БАБА *з а т. Ата-баба.* Тулай бер, білем сенің шаманды мен. Өткемін талай тіліп шаранды мен. Сен түгіл, сенен үлкен ағаң түгіл, Мұхиттай көргем *әке-бабаңды* мен (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Әке-бабадан жіберді. *с ө й л. Түгін қоймай боқтады, балағаттады.* Құрман амандықтың орнына *әке-бабадан жіберіп* келіп: – Есігімде жүрген есесіз құл, Құдайыңды ұмытқан екенсің! Бес қара бітті деп, теріне сыймай жүр екенсің ғой сен, – деді (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Әке-бабадан қозғады. *Әріден, түп-тұқиянынан бастап әңгіме қылды.* Аанадай жерден өзге жігіттер көрсеткенде, Сақайбайдың Мұқашы тілмаш, *әке-бабадан қозғап* алып кетті (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ӘКЕДЕЙ *с ы н. Әке сияқты, әке тәрізді.* Дейді жігіт ізгі *әкедей* елжіреп, Сызбай қапты

келгенін де Банудың (З.Шүкіров, Менің дос.). Ойламаған жерде кездесіп, туған *әкемдей* елпілдеп тұрған мейірімді адамның жылы сөзі жаныма жағып кетті (С.Омаров, Хантағы). Мына кішкене қыз *әкесіндей* адамға үлкен адамның сөзін, ақыл-кеңесін беріп тұрды (Ж.Молдағалиев, Жүрек.).

ӘКЕЖАН *з а т. ә к с п р. Өз әкесін құрметтеу мағынасында айтылатын атауыш.* *Әкежан*, бауыздамашы! Жауынбай кейіп, баласын шынтағымен итеріп құлатты (Б.Майлин, Танд.). Ерліктен басқа міні жоқ, Сөйлесер едің, *әкежан*, Бұрынғыдай тілің жоқ (Батырлар жыры).

ӘКЕЙ *з а т. 1. Өз әкесін құрметтеп, сыйлау мағынасында айтылатын қаратпа атауыш. Әкей*, мында қараңызшы (Ауызекі). *2. Өз әкесін немесе жасы сол тұстас ер адамды құрметтеу мағынасында айтылатын атауыш. Әкей* оянып кетер ме? Жеңешем біліп қояр ма? – деп, келуін келе жатса да, Шәмкештің жүрегі де тұрмай барады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол кеткеннен мол кетті *әкей* хабарсыз, Сағынғанмен қайдан іздеп табармыз (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). Ол біздің *әкей-мен* жолдас еді, генерал атақтарын қатар алған (Ғ.Қайырбеков, Дала.).

ӘКЕЙДЕЙ *с ы н. Әкей сияқты, әкей тәрізді.* – Кездесуіміз әкелеріміздің кездесуіндей болды. Достығымыз да сондай болған-ақ, – *Әкейдей* болу қайда! – деп күрсінді Алексей (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ӘКЕЙ-ҮКЕЙ *с ы н. Бір-бірімен ауыз жаласқан, ым-жымы бір, көңілде.* Бұрын қол жетпес көрініп жүргендермен Жармұхамет енді *әкей-үкей* болып кеткен (М.Дулатов, Шығ.). Одан кейін де Қажымұқан талай рет ғажап күштер көрсетуіне куә болғанмен, кейде тілдесіп те жүргенмен, дәл мына Ақмешіт сапарындай *әкей-үкей* боп сырын ала қойған жоқ ем (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қарасай қаласының қызметкерлері бұл кісіні жетім-жесір әйел ғой деп, мүсіркеуден сау емес. Бірсыпырасы *әкей-үкей* таныс (Б.Майлин, Азамат.).

ӘКЕЙ-ҮКЕЙЛЕС *= е т. Өзара шұйіркелесу, әмпей-жәмпей болысу.* Тап осы кезде қараңғыдан Тұрап шыға келді. – Несіне онымен *әкей-үкейлесіп* тұрсың? – деп келген бетте иегімің астынан періп кеп жіберді («Қаз. әдеб.»).

ӘКЕЙ-ҮКЕЛЕСУ *Әкей-үкелес етістігінің қимыл атау.*

ӘКЕКЕ *з а т. 1. Өз әкесін құрметтеу мағынасында айтылатын қаратпа атауыш. Әкеке* а у, басымызға кезең туды, Құдай артық жасат-

ты өзен суды. Елiндi жи, *ә к е к е-ау*, жұртыңды жи, Тында бүгiн бiздердi ажал буды (Батырлар жыры). *Ә к е к е м*, жеткiзбей кеттiң, арманда кеттiң, зармен кеттiң, жетiм бейбақ бiз болдық (М.Әуезов, Абай жолы). **2. Әкесiн немесе сол тұстас ер адамды құрметтеу мағынасында айтылатын атауыш.** Атаң, мансап бу көрiп, Артық жауап айтпаған. Шын пейiлдi *ә к е к е м*, Бетi жұрттан қайтпаған (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘКЕ-КӨКЕ з а т. *ә к с п р.* *Бiреуге жалынып-жалбарынып «әкетай, ағатай» деген мағынада айтылатын сөз.* Сатушымыз А.Аманбаев деген дүкенiне барғанда, *ә к е-к ө к е* деп жалбарынбасаң, керегiңдi бермейдi («Лен. жас»). Қаншама сөзге келiп, араздаса жаздағанда тiптi *ә к е-к ө к е* деп жалынғанда келмей қойып едi, ендi мұнысы қалай? (Б.Тiлегенов, Аққайнар). – Мына қара тонды өнеукүнi совхоз директорынан *«ә к е-к ө к е»* деп жүрiп әрең дегенде сұрап алдым («Қаз. әдеб.»).

ӘКЕ-КӨКЕЛЕ = е т. *Жалынып-жалбарыну, ағалап-көкелеу.* Манадан *«ә к е-к ө к е л е п»* соңында жүрген балалары мен ауыл адамдарына Жұман ендi ғана бұрылды (Ф.Мүсiрепов, Оянған өлке). «Қызыл қырғыннан қаны бұзылып қайтқан» дейтiн мына көршiсiнiң қалшылдағанын *ә к е-к ө к е л е п* әрең қойғызып, Қабыл артынан сұрастырса, сиыры да өлмеген, баспағын да қасқыр жемеген («Қаз. әдеб.»). Ожар Оспан бiр айдай түрмеде жатып, iстiң түбi насырға шабатын болғансын пара-пайданы басып берiп, үлкен ұлықтың аузын алып, *ә к е-к ө к е л е п* шаққа шыққан-ды (Ә.Нүрпейiсов, Қан мен тер).

ӘКЕ-КӨКЕЛЕУ *Әке-көкеле етiстiгiнiң қимыл атауы.*

ӘКЕЛ = е т. *Алып келу, жеткiзу.* 1954 жылы Жетектеп қызды *ә к е л г е н* соң да сен үйге, Мiндеттiсiң ұлым, сүюге және сенуге. Мiндеттiсiң сен қабағына кiрбiң түсiрмей, Сексенге, тоқсан, жүзге де бiрге келуге (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Шыдаймын Қауласа да жалын iшкi, Сау басым болмас бiрақ жалынышты. *Ә к е л д iң* екеуiмiзге мәңгi серiк, Сарқылмас көз жұмғанша сағынышты (К.Салықов, Жезкиiк). Орталық Қазақстандағы тың және тыңайған жерлердi игеремiз деген сылтаумен Ресейден, Украинадан жүз мыңдаған адамды қазақ даласына көшiрiп *ә к е л д i*, Сарыарқадағы жүздеген ауылдар таратылып, оның орнына бiрыңғай европалықтар тұратын iрi совхоздар жайғасты («Қаз. әдеб.»).

ӘКЕЛПІЗ = е т. *Әкелдiру, әкелту, алып келiзу, жеткiздiру.* Сыбағаны Күңкеге әкеп отыр-

ғанымыз жоқ. Балам да болсаң бас болдың, саған *ә к е л г i з i п* отырмын (М.Әуезов, Абай жолы). Қонақтар киiмдерiнiң қалған қарын қағып, төрге шығып отырған соң, ас жаулық *ә к е л г i з д i* (М.Әуезов, Қараш.).

ӘКЕЛПІЗУ *Әкелгiз етiстiгiнiң қимыл атауы.* Кiтаптарды оқушыларға айтып, *ә к е л г i з у-д i* ұмытпа (Ауызекi).

ӘКЕЛДІР = е т. *Әкелгiзу, әкелту, жеткiзу.* Сабалап қымыз *ә к е л д i р i п*, сабылттып жiгiт-желен жүргiздi (М.Әуезов, Абай жолы). Қыз бiлдiрдi Медғатқа Қасым сөзiн, Қасымның *ә к е л д i р д i* қазiр өзiн (Үш ғасыр.). Кемпiрден ұққан сөзiн сөйледi шал: «Қызымды алсаң, берерсiң бiрғалай мал. Қырық түйе артатұғын құлыменен, Алтынымен *ә к е л д i р* қалың малын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘКЕЛДІРУ *Әкелдiр етiстiгiнiң қимыл атауы.*

ӘКЕЛЕ = е т. *Әке, әке деу.* Хасан балаларының қасына барып, қалпақты шешкенде, екi баласы – *ә к е л е п* қоя бердi (Мың бiр түн). Осынша жасқа келгенде, Өзендей өлке көргенде, Немерем мен шөберем, *Ә к е л е п* маған ергенде (Жамбыл, Шығ.).

ӘКЕЛЕС с ы н. *Әкесi бiр, бiр әкеден туған.* Жоқ әлде жазықсыз өмiрге келген менiң *ә к е л е с* бауырларым Қоңырат, Еркiн, Серiк те кiнәлi? Бұл жағын айтып арыздасар мен емесiн қазiр («Лен. жас»).

ӘКЕЛУ *Әкел етiстiгiнiң қимыл атауы.* Артельдiң ауыл маңына үйiлген маясынан сұраусыз шөп *ә к е л у г е* болмайды (С.Мұқанов, Бақташы.). Бұл сырқаттың арасында әсiресе жүктi әйелдердiң болуы ауыртпалықтар *ә к е л у д е* («Егемен Қазақстан»). Қала бердi тоғайдан отын кесiп *ә к е л у д е* кезегi келгенде екi-үш күнiндi ұрлауға жарар шаруа («Қаз. әдеб.»).

ӘКЕЛУЛІ с ы н. *Дайым, әзiр, алып келiнген.* Ақбала күйеуi келгенше ойын бөлетiн ермек тапқысы келдi, бiрақ отын кiргiзулi, су *ә к е л у-л i*, ең аяғы үйiнiң азғана дүниесi де таптұйнақтай (Ә.Нүрпейiсов, Қан мен тер).

ӘКЕЛІ с ы н. *Әкесi бар.* Ерте-кеш аңдитын iзiмдi, Құрысын, әкесiн сүймеймiн. Басқаға көңiлiм бұзылды, *Ә к е л i* жiгiтке тимейтiн (Ш.Смаханұлы, Көрiп жүр.). – Япыр-ай, ә!? – Әйтпесе Айдаболов неге өкiл *ә к е л i* болды?! (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ӘКЕЛІ-БАЛАЛЫ с ы н. *Әкесi мен баласы екеуi.* *Ә к е л i-б а л а л ы* екi аңшы көп жердi кездi. Сарной өлкесiне барып, Қырыққұдық белдеуiне дейiн өрледi (С.Бегалин, Танд.). Айғаным болса, *ә к е л i-б а л а л ы* қатар құлап,

жүдеп жүргенін байқап, бұл істе өз кінәм бар деп ойлап, бата алмай, сырласа алмай келеді (Ж.Молдағалиев, Самал). Міне, *әкелі-балалы* екеуі осылай көшіп-қонумен әлі жүр («Қаз. әдеб.»).

ӘКЕЛІК с ы н. *Әкеге тән, әкеге қатысты.* Мен осынау борышыма *әкелік* Немқұрайды қарадым да. Кінәлі боп ар алдында Жібердім зор орны толмас қателік, Міне, төрім бірігіп тұр көріме Көрінетін бетім бар ма еліме? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Көңілге сырын құйып дала, көлдің, Сен маған *әкелік* ат ала келдің (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Әкелік қамқорлық. *Әкеге тән мейірім, шапағат.* Осынау *әкелік қамқорлықты* біз ешқашан ұмытпаймыз («Білім және еңбек»).

Әкелік махаббат. *Әкеге тән мейірім, ыстық ықылас.* Кішкене қыр мұрнының пыс-пыс еткені кімді де болса қытықтап, оның жүрегіндегі *әкелік махаббаты* желпіп өткендей (Д.Исабеков, Таңд.).

Әкелік парыз. *Әкенің бала алдындағы борышы.* – Уақытым жоқ, балам, Жаныңнан-ақ тап маған Балалық бұл қарызың, *Әкелік* бұл *парызым!* (Ә.Жанәділов, Үміт). Сөйтіп, көптен мойнына жүк болған ағалық, әрі *әкелік парызын* шама-шарқынша абыроймен өтеген («Қаз. әдеб.»). «Баланың киімі бүтін, тамағы тоқ па, одан артық не тәрбие, не қамқорлық керек» деп ойлайды кейбір әкелер. Осылай өздерінің *әкелік парызын* тым жалаң, сыңаржақ ұғынады (С.Байжанов, Сыр.).

Әкелік сезім. *Әкенің балаға деген махаббаты, мейірімі.* Қарт мастер екі қолын айқастырып әкеп алдына қойып, жымиып отыр. Осы бір ажарынан *әкелік сезімнің* нұры төгілгендей (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Бәріне бір *әкелік сезіммен* емірене қарады («Қаз. әдеб.»). Босата алман бұл *әкелік сезімнен* Пайда болған сенің туған кезіңнен. Дәл осылай бір дем алса өзіңмен. Арман, арман-арман едің. Сен де бір Мемлекетім – қазағымдай ер көңіл (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ӘКЕЛІМ з а т. *Басқа жақтан әкелінген зат, бұйым.* ≈ *Әкелім* заттар.

ӘКЕЛІН = е т. *Заттың не нәрсенің тұрған орнынан екінші бір жерге көшірілуі, ауысуы.* Электр станциясындағы тұрған машинаның үлкені Ленинград заводынан *әкелініп* орнатылған (І.Жансүгіров, Шығ.). Әміршінің ортаншы ордасы мен Гүрбелжін ханшаның көйлегі сақталған Баға-Әджен Хора – Әміршінің кіші ордасы да осында көшіріліп *әкеліне-*

тіні көрінеді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Сағат сайын, сәт сайын топ-тобымен *әкелініп* жатқан жаралылар госпитальдер мен медпунктерге сыймай барады («Жас Алаш»).

ӘКЕЛІНУ *Әкелін етістігінің қимыл атауы.* Түсті металдардың шетелден *әкелінуі* кедергі болып отыр, осы кемшілікті жою үшін өте пәрменді шаралар қолдану қажет (Ж.Дүйсекев, Гүлден.).

ӘКЕЛІС = е т. *Жеткізісу, әкелуге көмектесу.* Түске жақын ақ үйдің ішіне әзірше жасау қып ілмесе де, ертең өлік шыққан соң ілетін боп барлық септің жасауларын да *әкелісіп* қойысты (М.Әуезов, Абай жолы). Өзеннің өне бойы елге толды, Қыс бытырап кеткендер қонысы қонды. Кезек-кезек ерулік *әкелісіп*, Ел менен ел жүргізді ата жолды (С.Мұқанов, Таңд.). Тракторды айдап келді Жолдасов, Тросты да *әкелісті* қолдасып (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

ӘКЕЛІСУ *Әкеліс етістігінің қимыл атауы.*

ӘКЕМ з а т. ж е р г. э к с п р. «Қарағым, шырағым, қалқам» мағынасында қолданылатын қаратпа атауыш. – Ау, мынасы несі, арабша ма? – деп Дәуғара сұстыя түседі де, – латыншасы болмаса, арабшасына шорқақ едім, оқып бересің бе, *әкем*? (Б.Майлин, Таңд.). – *Әкем-ау!* – деп Марийка таңырқап сыңқ етті, – сен өзің Костя емессің бе? (М.Бубенов, Ақ қайың).

ӘКЕМСУ *Әкемсі етістігінің қимыл атауы.*

ӘКЕМСІ = е т. *Әке болғансу, өзін үлкен санау.* Үлкен болып, *әкемсіп* Тұтата берме шаланы. Ерегіс кірсе балаға, Қырсыққан бала оңа ма (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

ӘКЕҢ-ӘКЕҢ: *әкең-әкең деді.* с ө й л. қ а р а п. *Әкесінен боқтады, әкесіне тіл тигізді.* Қит етсе, *әкең-әкең дейсің*, жазығы қызын бергені ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘКЕСЫМАҚ з а т. с ө й л. к е к е с і н. *Әке болушылықты келеке ету, әжуалау мағынасында қолданылады.* Ондай өнер жоқ еді ғой бұларда. *Әкесымақ* деп саған Арқа сүйеп отыр-ау. Өшірейін үнін онда олардың (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар.). Ей, *әкесымақ*, енді не дейсің? Бұзамысың батаны, бір бүтінді екі бөлемісің, жоқ па? (Ә.Тәжібаев, Жартас).

ӘКЕСІ о д. э в ф. *Әйелдің өз ерінің атын атамауымен байланысты қолданатын қаратпа атауыш.* *Әкесі*, балаң мектептен «бес» алып келіпті (Ауызекі).

ӘКЕСІЗ с ы н. *Әкесі жоқ, жетім.* Қу соғыс сені бақытсыз еткен, Алмашым, Адамдар енді сұмдыққа қайтып бармасын! Білмесін тарих

ә к е с і з өскен жетімді, – Сирақсыз қалған, мәңгі тұл, мәңгі жесірді (Ә.Сәрсенбаев, Баспалдақ.). Қос досым, қос қанатым – Қайрат, Берік, Мал-мүлкін қоспаса да айдап келіп, Өлдері келісінше *ә к е с і з д е р*, Әлек боп жатыр маған қайрат беріп (М.Мақатаев, Дариға жүрек). Мен *ә к е с і з* жетім өстім, Жоқ, дей алман кетік өстім. Түкірген жоқ бетіме ешкім. Нысанаға жетіп өстім (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан).

ӘКЕСІЗДІК з а т. *Әкесі жоқтық, әкесі болмаушылық, жетімдік*. Көрінген сонау жердің қиығы екен, Жалғыздық, *ә к е с і з д і к* қиын екен. Жасырдым бұл сырымды анамнан да, Кеудеме өлең нұрын құйып өткен (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

ӘКЕТ= е т. 1. *Алып кет*. Қалшылдап, дірілдеп Тырнағын салады, Қанатын қайқайтып, *Ә к е т п е к* болады (Абай, Шығ.). Кел, көктем, келші көктем, кеуденді тос, Сен едің ежелгі дос, беделді дос, Алысқа, *ә к е т* мені бір сапарға, Қасыма ескі серік өлеңді қос! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Қайда, қайда қалдырды екен маған деген сезімін, Өлде бірге *ә к е т т і* ме қабіріне өзінің?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. а у ы с. *Еліту, еріту, баурап алу*. Бұра тартпай, Дұрыстап ұғыналық Ақыныңды (Біліп қой, ұлы халық!). Әй-шәйіне қаратпай – Өмір-шаруа *Ә к е т е д і* төсектен жұлып алып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Баурайы көзің тұнған шие, жидек, Бірінен-бірі қалың, түйдек-түйдек, Жайқалған жасыл жуа, сарымсақтар Шалғайға *ә к е т е т і* н бізді сүйреп... (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). // *Өзінен бұрынғы етістік сөзбен тіркесіп, қимыл-әрекеттің тез болып кеткенін білдіретін көмекиі етістік*. Барған сайын меңзетіп *ә к е т к е н* ауру романды аяқтауға мүмкіндік бермеді (С.Көбеев, Орынд. арман). Қара бұлттың жап-жалтыр бұйра көлеңкесі бауырымен жер сызып «ә» дегенше көз көрім жерді жауып *ә к е т т і* (Ғ.Мүсірепов, Ана).

Әкетіп барады. с ө й л. *Меңдеп алды, дендеп кетті, шыдатпай барады*. Ой, жаным-ай, үһ, шіркін-ай! Жүрегім дем алғызбай қысып *ә к е т і* н барады (К.Оразалин, Ақ жазық).

Іліп әкетті. а) *Жып еткізіп, көз ілестірмей алып кетті*. Көлен кеткенше Ожырай ақ табан атпен шүйлігіп келді де, қызды көкпар лағындай *і л і п ә к е т т і* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сәтжанның ойына бұл түнде ұры кездесіп, құнанымды *і л і п ә к е т е р* деген қауіп келген жоқ (С.Бегалин, Таңд.). ә) *Сөзін, ісін қоштай кетті, мақұлдады; жалғастырды*. Алдымен *і л і п ә к е т к е н* Ақылбай болды (М.Әуезов, Абай жолы). Мен де бірінші боп

сөйлеп, кешегі секретарьға айтқанымды қайталап, жұрт алдында тағы да сайрап бердім. Менен кейін басқалар әрең шыдап жүр екен, *і л і п ә к е т т і* (З.Шашкин, Өмір.).

ӘКЕТАЙ з а т. 1. *Әкесінен немесе сол тұстас адамнан бір нәрсені жалынып, қиылып сұрағанда құрметтеу мағынасындағы айтылатын қаратпа атауыш*. Оқыт бізді, *ә к е т а й*, Қам көңілім болсын жай. Надандықтан құтқарып, Қуанта көр, құдай-ай! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). «Аруағыңнан айналайын *ә к е т а й*, өзің жар бол» деді Қасым күбірлей. Онысы бір діншілдігі емес (М.Сүндетов, Қызыл ай). Қуансаң қуана бер *ә к е т а й ы м*, Мен сенің өміріңнің жалғасымын (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Өз әкесін немесе жасы сол тұстас ер адамды қадір тұту мағынасында айтылатын атауыш*. ≈ *Ә к е т а й ы м н а н* сұрайын. 3. *ж е р г. Өз баласын немесе баласындай адамды еркелетіп айтылатын сөз*. *Ә к е т а й*, қазір бігіреміз. Үлкен үйге бара тұршы (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). *Ә к е т а й ы м н ы ң* қарны ашып қалыпты ғой, – деп шешесі жік-жапар болып жатыр («Қаз. әдеб.»).

ӘКЕТАЙ-КӨКЕТАЙ з а т. э к с п р. *Қиылып сұрау, өтіну мағынасында ер адамға қарата айтылатын сөз*. ≈ *Ә к е т а й -к ө к е т а й -ау*, келсеңші мұнда.

ӘКЕТАЙ-КӨКЕТАЙЛА= е т. *Әкетай-көкетай деп жалынып жалбарыну*. Бір сағаттай кемпірмен бітім сөзге келе алмай, керісіп-керісіп, ақыры оның алдында да жыларманға келіп, *ә к е т а й -к ө к е т а й л а п* өлердегі сөзімді айтып ішке ендім (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

ӘКЕТАЙЛА= е т. *Әкеге жалынып, жалынышпен өтініп сұрау*. Көкенім *ә к е т а й л а п* жылағанда, Көзімнің іркіп алдым жасын тыйып. Ауылдағы сабанның үстіне әкеп, Сауыттан керосинді кеттім құйып (Н.Баймұратов, Қанды жорық).

ӘКЕТАЙЛАУ *Әкетайла етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Әкетайлаумен* болды.

ӘКЕТПІР= е т. *Әкеткізу, кетірту, басқа жаққа жіберту*. ≈ *Әскерді ә к е т т і р у*.

ӘКЕТПІРУ *Әкеттір етістігінің қимыл атауы*. Израиль агрессорларының әскерлерін оккупацияланған араб жерлерінен *ә к е т т і р у* жолында күресіп жатқан араб елдерінің халықтарымен ынтымағы нығайып, дами берсін! («Қазақст. мұғ.»).

ӘКЕТУ *Әкет етістігінің қимыл атауы; алып кету*. Өзен жақтан бір салт атты келіп, Жамалдардың соқаға жегіп жүрген көк атын

ноқталап, *ә к е т у г е* ыңғайланды (Б.Майлин, Таңд.). Конезаводтың жылқысы, оны жаудың *ә к е т у і* де оңай емес (М.Әуезов, Таңд.).

ӘКЕТІЛ = е т. *Шығарылу, басқа жаққа жіберілу, апарылу.* Күрең құнан шығардың таңдамалы жылы-жұмсағы асүйге қарай *ә к е т і л д і* (М.Әуезов, Абай). Үйге кіріп отыра бере-ақ, алдымызға қымыз келіп қалды. Самауырын сыртқа *ә к е т і л д і* (Ә.Көшімов, Лашын.). 1895 жылы құлауға айналған Рабия Сұлтан бегімнің кіші мавзолейі бұзылып, қыштары таратылып *ә к е т і л д і* (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ӘКЕТІЛУ *Әкетіл етістігінің қимыл атауы.* Израиль әскерлері дереу және сөзсіз *ә к е т і л у г е* тиіс, әділет осыны талап етеді, – деп жазды ол (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

ӘКЕТІЛІН = е т. к і т. *Басқа жаққа жібертілу, шығарылу.* Жылына көң бір рет тасылып *ә к е т і л і н е т і н* және биіктігі 1,5–2 метрлік болып үйілетін (Көң. қордасы).

ӘКЕТІЛІНУ *Әкетілін етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тасылып *ә к е т і л і н у*.

ӘКЕТІС = е т. *Алып кетісу.* Аяқтап келгенде қасқырлар екі санды екеуі ортасынан дар айырып жұлып-жұлып *ә к е т і с т і* (М.Әуезов, Қараш.). Енді мал иелері «біз сендер үшін күйдік» – деп, артельге кірмекші болғандар мен Тайтұяқ балаларының малдарын өз қолдарымен ұстап *ә к е т і с т і* (К.Оразалин, Көктем.).

ӘКЕ-ҮКЕ з а т. *Әке-көке.* ...Көз көргенде, «*әке-үке*» десіп, шығып кетсе, қызын боқтақсан, ...осы деп күлуші еді (Абай, Тол. жин.). Мұрат қашан да болса – *ә к е-ү к е*, қарақ, шырақ. Ата-ана оны өздеріне тән, Мұратқа деген ерекше мейірім санайды, үш бала семья назарының көлеңкесінде болады («Қазақст. мұғ.»).

ӘКЕШЕ ү с т. *Әкеге ұқсап, әке сияқты.* Жас *ә к е ш е* үйренем жөргектеуді, Жас ананың сүтіндей жер женттері (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Бұдан әрі Сарыбала сөзін тыйды. Дәл *ә к е с і н ш е* төмен қарап, өзімен-өзі болып келеді (Ф.Мұстафин, Көз көрген.).

ӘКЕ-ШЕШЕ з а т. *Әркімнің туған ата-анасы.* Балаға зәңгі көпір салды көзін, Тудың ба падишадан сенің өзің? Жіберді *ә к е-ш е ш е*ң сені қайтіп? Тым әйбат көрінеді маған жүзің (Ә.Найманбаев, Шығ.). Мен онда оқитынмын біріншіде, Кіргендей күннен қапас түн ішіне. Түнерді, түршігісті *ә к е-ш е ш е м*, Тағдырдың таппай амал бұл ісіне (Ф.Қайырбеков, Көң-садақ). Ұлдарыңды көшеден Қуып айдап

келесің, Кейде *ә к е-ш е ш е*ң мен Келісе алмай жүресің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӘКЕШІМ з а т. э к с пр. *Әкесіне деген ыстық сезімін білдіру үшін айтылатын атауыш.* Еңбектің елімізге ерлігі ұнар, Сол үшін алған сыйға ордені бар. Менің сол *ә к е ш і м д і* қаралпты, Елдегі өсек, пәле терген қулар (Қ.Бекхожин, Үш кезен).

ӘКИ: *әки көз.* с ө й л. **Ақи көз.** Сонда әлгі *ә к и к ө з* әкімдер – бояма белсенділер: «Әй оңбағандар, продпомощ береміз, өлмейсіндер!» – дейтін (Ө.Қанахин, Дәмелі).

ӘКИЕТ з а т. с ө й л. *Хикаят, мәселе.* Жігіттің қайраттылығы осал, әлсіз минуттардың ырқына берілмеуде деседі, *ә к и е т* – берілу, қалай берілуде де жатқан сияқты. Себебі, осы бүгін өз көкірегінен музыкадан, шабыттан бөлек бір қуат, от тапты (Ж.Нәжімеденов, Даңқ.).

ӘККУ з а т. ж е р г. *Қарау, бағым.* Малға *ә к к у* керек, әйтпесе егінге түсіп кетеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘККИ с ы н. 1. *Тәжірибелі, қақсал, ысылған, төселген.* Қонақай, Жоламан бір туысқан ұрылар болатын. Бұлар жалғыз екі болыс ел емес, осы маңайдағы жапсарлас елдің бәріне аты шыққан әрі *ә к к і*, әрі мықты жауынгерлер еді (М.Әуезов, Қараш.). Осы ауданға көптен бері қашып жүрген, қару-жарағы бар *ә к к і* болған қылмыскер тап болды (С.Мұратбеков, Шығ.). Мейлі, жауым *ә к к і* болсын айдалы, Маған, тіпті, соның өзі пайдалы, Неғұрлым мен кедергіні көп көрсем, Неғұрлым мен жөнсіздікке кектенсем, Мен соғұрлым тірек етіп төзімді, Қайрай түсем, шыңдай түсем өзімді (М.Шаханов, Фасырлар.). 2. *Айлакер, қу, зымиян.* Жазықта құтылмасын біліп, *ә к к і* қасқыр «Жеті құдықтың» обалы шоқысына беттеді (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Ауыл адамдарының дабырына еліккен *ә к к і* тазылар мен кейбір төбеттер қозылардың алдын орап қақпайлайды (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Ақботадаң гөрі, тіс қаққан, *ә к к і* сары атан адастырмай колхозға алып барар деген үмітте едік, ақтамады ол құрғыр (З.Шашкин, Өмір.).

Әккі болған. *Көпті көріп төселген, ысылған тәжірибе алған.* Балаларды көп оқытып, әбден ысылып, *ә к к і б о л ғ а н* кәрі мұғалімдер тәрізді, әрбір сөзін асықпай, салмақтап қысқа қайырып отырды (Ж.Саин, Жол үсті.). Әй, *ә к к і б о л ғ а н* неме екенсіндер. Мызғымас қу екенсіндер! – дейді Алдар ішінен (Қаз. ертер.). Әбден *ә к к і б о л ғ а н* қу екен кішкентай сары

күшік шәуілдеп, жүгірген бетімен кеп торы аттың аяғына жармасты (Ә.Қалдыбаев, Қос тентек).

ӘККІЛЕН = е т. *Әккі болу, ысылу, төселу, қақсалдану*. Барымташылардың таңғы тыныштықты қалың жылқы тұяғының дүбірімен бүлдіргендері бір осы жолы ғана емес, түн қатып, түс қашып, талай-талай бөрі бүлкек, бөкен жортақ пен *әккіленіп* алғандықтан, бір-біріне «сен айт, сен бұйт» деспей-ақ, мұндайда әрқайсысы атқарар жұмыстарына қарай ыңғайлана берген (К.Сегізбаев, Бел-асқан). Екеуіне кезек қараймын. Бұлар тегі осы далада талай жортып, қуғынға да, шабуылға да үйреніп, әбден *әккіленіп* алған көкжалдар болу керек (Қ.Исабаев, Арман.). Бірақ «түзе-лемін» деп берген серт шын көңілден айтылмап еді, алдап, жалтарып, *әккіленіп* қалғандығын істеп, Медеуді адастырып кетпекші (Б.Майлин, Азамат.). Мұрат жол бастап *әккіленіп* қалған, «түйенің аяғы тайып, опша, не шүңейте түсер болса бұйдасын қиып жіберіңдер», деп кірекештерге жарлық жасады (Д.Досжанов, Жібек.).

ӘККІЛЕНУ *Әккілен етістігінің қимыл атауы. ≈ Әккіленуін көрдің бе?*

ӘККІЛЕУ с ы н. *Тіс қаққандау, қулау*. Сәмет басқа балалардан ересектеу, *әккілеу* болатын (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Кешке жақын Уәли келді. Әшейіндегі сабырлы, сыпайы сызылып тұратын, көз астымен кісінің қимылын аңдып, өзін *әккілеу* ұстайтын Уәли емес (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). – Дәптер кімдікі болды екен, ә? – Кімдікі болса да... Қыздар әрі ақылды, әрі *әккілеу* ғой (Ш.Смаханұлы, Қыз сыры).

ӘККІЛІК з а т. *Тісқаққандық, қақсалдық, ысылғандық, тәжірибелілік, айлакерлік*. Іштей толғанып қинала жүріп, қиыннан қиыстырып ақыры жол тапты. Ол жолы көп ақылды, айла мен тапқырлықты, *әккілік* ті керек етеді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Долушов аңдысқан кезде ішкі сырын алдырмайтын *әккілігіне* бақты (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). Құнанбайдың мінезінің сан алуан жақтары бар. Әйтсе де солардың ішінен, мәңгілік есте қалатын мінездері: қаттылық, мейірімсіздік, ел тізгінін өз қолына ұстауға шебер, *әккілік* (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

ӘККІС с ы н. ж е р г. *Сезімтал, сезгіш*. Жылқы малы ақылды, *әккіс* қой, тақымының қатты екенін лез байқайды (О.Сәрсенбаев, Сағым). – Осыншама жақын жерден қалайша мүлт жіберемін. Талай қуғын-сүргінді көрген *әккіс* неме бір жерде жасырынып

жатқан шығар (С.Балғабаев, Шөл). Қатындар да, *әккіс-ау*, әуелі сипап көріп, сый танымас екенін біле қойып, қайтып оған маңайлатудан қалған еді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ӘКПЕ з а т. с ө й л. **Әпке**. Мен ақын боп оралғанда аулыма Қанша қыздар гүл сыйлады шат күліп. Әжей тосып сары майын сақтаған, Құрбыларым жырларымды жаттаған, Туған далам атқа сүйеп қондырып, *Әкпем* мені «жұлдызым» деп мақтаған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Майор: – *Әкпеңіз* ғайып боп кетті, со жақтан қайтқан бетім осы, – деді (К.Тоқаев, Тасқын). *Әкпе*, есектен де қорқасың ба? – деп күліп Зәуре мәз (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

ӘКПЕЛ = е т. с ө й л. **Әкел**. Найманда ұлы дария саяткерім, Балық боп ілінгенмін қармағына. Кедейге қонақасы шай *әкпелсің*, Талапты Атымтайдай жомарт едім (Біржан – Сара). *Әкпел, әкпел!* (*Отырып жіттып салады.*). А, Құдай! А, Құдай! Я, аруақ! Қолдай гөр! (*Түкірінеді*). Немене, ап-ащы, тамақты қырды ғой? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘКПЕЛІ-СІҢЛІЛІ с ы н. ж е р г. с ө й л. **Әпкелі-сіңлілі**. Атап айтқанда, бірден ауызға алатынымыз спорт мастері Гүлшат Майлыбаева, республика құрама командасының тобындағы баскетболшы Шолпан Дүйсенова және *әкпелі-сіңлілі* Алма, Шолпан Сармурзиналар болатын («Спорт»).

ӘКПІШ з а т. ж е р г. **Әпкіш**. Бәйбіше екі шелекпен *әкпіш* әзірлеп берді (М.Әуезов, Таңд.). Қарт бұра қарсы шабынса, Қас батыр қару тағынса, *Әкпішіме* тұлпар иілсе, Қыран көктен түйілсе, Анталаған аштардай Ажал да жетер аңдап та (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бірқатар үйге су құбыры жүргізіліп, әйелдердің иығына *әкпіш* түсіп, қолдарынан шелек кетті (Ш.Ерманов).

ӘКПІШТЕЙ с ы н. с ө й л. **Әпкіш сияқты, әпкіш тәрізді**. *Әкпіштей* боп имініп қалған қатып, ор киіктей түседі атып-атып, Ширығып бүкшең қағып, тілді шайнап, көргенді жүрісін таңырқатып (Байкөкше ақын).

ӘКТАС з а т. <грек. asbestos> *Негізінен кальциттен тұратын шөгінді тау жыныстары*. Бұл *әктастар* бір метр, жарты метр топырақ қабатынан кейінгі 10–15 метрлік қабаттарды құрап, бүкіл түбектің оңтүстігін алып жатады (Е.Жамалбеков, Түле.). – Ол кезде өнеу бір тұмсықта *әктас* қайнататын, – деп, Терең сайдың төменгі тұсындағы найзаша шаншылған көк тасты нұсқап қойды (С.Мұратбеков, Жабайы.). *Әктас* – құрамы кальцит, сазды, құмды және басқа бөлшектерден

тұратын ақ немесе ақшыл, сұр түсті шөгінді тау жынысы (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

ӘКТЕ= е т. *Әкпен ұй ақтау, әк жағу*. Жұмысшы – ұсталар сәні кеткен үйдің іші-сыртын *ә к т е п*, есік-терезелерін сырлап, аңғал-саңғал жерлерін бітеп, су құбырын жүргізді (Т.Бердияров, Фарида). Мейрам алдында ғана *ә к т е г е н* аппақ үйге қызыл көйлекті қыз еніп бара жатты (Ә.Тарази, Асу). Жолбарыс адамдар шоғырына алыстан көз салып сәл тұрды да, оң жақ босағадағы сыртын *ә к т е г е н* аласа үйге бұрылды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ӘКТЕЛ= е т. *Үй қабырғаларының ағартылуы, ақталуы, әк жағылуы*. *Ә к т е л м е й* үйдің тұрғаны мынау, Сүп-суық бөлме, тиіп жүр тұмау. Қоқсып жатыр ауланың іші, Ұят-ау көрсе сыйлы бір кісі (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). Қойманың күн жағындағы терезелері *ә к т е л і п* немесе қалқан арқылы көлеңкеленіп, күн сәулесі тура түспейтіндей болуы керек (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Қанағаттар кіші тұманың кезеңіне шыққанда, сырты *ә к т е л г е н* екі үлкен ғимарат ашық күнде сағым көтеріп, тіпті асқақтап кетті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ӘКТЕЛУ *Әктел етістігінің қимыл атауы*. ≈ Айғызсыз *ә к т е л у* үшін.

ӘКТЕЛІН= е т. *Әкпен ағартылу, ақталыну*. Тұрғын барактардың бәрі кірден, қоқыр-қоңсықтан тазартылып, *ә к т е л і н д і* (М.Қаратаев, Далада.).

ӘКТЕЛІНУ *Әктелін етістігінің қимыл атауы*.

ӘКТЕС= е т. *Бірге ұй әктеу, әктеуге көмектесу*. Қыздар үй *ә к т е с п е к* (Ауызекі).

ӘКТЕСУ *Әктес етістігінің қимыл атауы*. Үй *ә к т е с у г е* көршілерді шақырдым (Ауызекі).

ӘКТЕТ= е т. *Үйді ақтату, ұй қабырғаларына әк жаққызу*. Селоның тұрғын үйлерін *ә к т е т і п*, жұмысшылар үшін жаңа үйлер сала бастаған («Мәдениет және тұрмыс»). Ол жоқта келімді-кетімді кісі де саябырлайды, қайта осыны пайдаланып үйін *ә к т е т і п*, сырлатып, жинап-теріп алам ғой, ол келгенде дүмбіреп тұрсын деп жүрген (Ш.Құмарова, Қос шынар). Өзі жоқта үйін *ә к т е т і п*, өйтеуір жұғыстыру. Қайын сіңлісін өткізудің қарекеті (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ӘКТЕТУ *Әктет етістігінің қимыл атауы*. Бригадир үй *ә к т е т у г е* көшті (Ауызекі).

ӘКТЕУ= е т. **1.** *Әкте етістігінің қимыл атауы*. Сабанды *ә к т е у* үшін ернеулі екі тақтай төсеніш, екі кеспек және жәшік керек

(Қ.Құсайынов, Сабан.). Ұстаздар парта, еден сырлау, оларды жөндеу, мектептің іші-сыртын құмсылақпен *ә к т е у* сияқты жұмыстарды өз қолдарына алды (С.Айдарбеков, Қызу әзірлік). Май, Октябрь мейрамдары қарсаңында көшелерді тазалау, үйлерді *ә к т е у*, сырлау өзінше бір науқан болатын (Б.Тоғысбаев, От пен күл). **2.** *а у ы л ш а р. Топыраққа әк араластырып жерді тыңайту*. Топырақты *ә к т е у* – топырақтың өсімдіктер үшін зиянды болатын қышқылдығын кеміту, физикалық қасиеттерін жақсарту және кальциймен байыту мақсатында оған әк қосу (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

ӘКТИ¹ *ор. з а т. с ө й л. Акт*. Біле алмай анық хабар іші пысып, Тергеді қалған құлдың бәрін қысып, Протокол, дознание, *ә к т і* жасап, Тергеу боп жүрді бұл іс, сотқа түсіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сонымен, Сарының үстінен жасалған *ә к т і л е р г е* толығымен мөр басылып, сотқа тапсырылды (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Керек десе көмәсия шығарып қаулы жасай ма, *ә к т і* тұрғыза ма, өздері білсін (З.Ақышев, Жесірлер).

ӘКТИ² *с ы н. Әк қосылған, құрамы әктен тұратын*. «Брикнер циклі» геологиялық қабаттарда, шөгінді, *ә к т і* қабаттарында, топырақ және қатпарлы тау жыныстарында да болады (Т. Омаров, Күн. құбылыс.). Оның сыртына қатты қабық пайда болып, жетілген соң әбден жуады, *ә к т і* сумен шаяды, кептіреді, парафиндейді (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.).

Әкті туф. *г е о л. Ыстық немесе салқын көміртенді қайнарлар әрекетінен кальций карбонаты түрінде тұнбаланған өте жеңіл таужыныс*. *Ә к т і т у ф* құрылыс материалы, әшекей тастар және әк күйдіру шикізаты ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология).

Әкті шөгінділер. *г е о л. Негізінен немесе 30 %-дан астам кальцит карбонатынан (кальцит, арагокит) тұратын биогендік, хемогендік кейде терригендік шөгінділер*. Қазіргі *ә к т і ш ө г і н д і л е р д е* СаСО₃ мөлшері 99%-ға жетеді (Қаз. тілі термин. Геология).

ӘКТИЛЕ= е т. с ө й л. **Актіле**. Ел пайдасын би айтпан, Тамағы болар тапқаны Бітімшілік болмас әкімі *Ә к т і л е п* жазып жатқаны (Ғ.Қарашев, Өлең.).

ӘКТИЛЕУ *с ө й л. Әктіле етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Ә к т і л е у* керек.

ӘКТИ-МӘКТИ *з а т. қ а р а п. Акт және тағы сол сияқты құжаттар*. Орыстар оны сізге әкеліп, *ә к т і-м ә к т і с і н* жасатып, дереу ойезге жөнелтеді деп естідім (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ӘКҮН-ШҮКІН с ы н с ө й л. *Оны-мұны, кәкір-шүкір.* Боса-болмаса бір төбенің астында – бір үй, алаңдайтын *ә к ү н-ш ү к і н* өңгіме тағы шамалы (К.Ахметбеков, Ақ дала).

ӘКШАШҚЫШ з а т. *Әк шашуға арналған құрал.* ≈ *Ә к ш а ш қ ы ш т ы* пайдалану.

ӘКІМ¹ [ар. *حاكم*] з а т. 1. *Елге билік жүргізуші, ел басқарушы.* Жақсыдан *ә к і м* қойсаң, елді түзетер, Жаманнан *ә к і м* қойсаң, елді күйзелтер (Мақал-мәтел). Әділдік екі дүниеде бірдей жақсы, Ұжмақтың көрер деген райысын. Дүниеде *ә к і м* болып әділ болсаң, Кешірер деген сөз бар күнәлісін (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Пірді сағынан үйреткен Құдай жолын, Надандарға танытқан оң мен солын. Байдан алса, нашарға тарататын, Сағынбасқа бола ма ел қамқорын. Бай демей, *ә к і м* демей, көзге айтатын Істеген істерінің теріс, оңын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). 2. *ж а ң а қ о ғ-с а я с и.* *Әкімшілік-территориялық бірліктердің жоғары лауазымды басшысы.* Облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың *ә к і м-дері*н Премьер-Министрдің ұсынуы бойынша Республика Президенті қызметке тағайындайды (ҚР Конституциясы.). Кешті Алматы қаласының *ә к і м і* сөз сөйлеп ашты («Қаз. әдеб.»). Елдің қамын ойлап, ыстық-суығын бірге көріп абыройлы қызмет жасап жүрген *ә к і м-дер* де бар («Ана тілі»). 3. *а у ы с с ө й л.* *Бастық.* Ол [староста] – барлық оқушылардың *ә к і м і*, активтің негізгі ұйтқысы, басшысы («Халық мұғ.»). Болғандықтан емес бұл батыр ақын, Батыр ақын барлығын жапыратын... Болмысым сол баяғы, Әдетім жоқ *Ә к і м-дер* д і қонаққа шақыратын (Қ. Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Аудан әкімі. қ о ғ-с а я с и. *Аудандық мемлекеттік атқару органдарының басшысы.* Алматы қаласының әкімі В.В. Храпунов «Дене шынықтыру және спорт туралы» Қазақстан *А у д а н ә к і м і* тұсында да Қарағайлы поселкелік кеңесінің сессиясы қаулы шығарған екен («Қаз. әдеб. »).

Ауыл әкімі. қ о ғ-с а я с и. *Ауылдық мемлекеттік атқару органдарының басшысы.* *Ауыл әкімдері* қуанышты («Егемен Қазақстан»). Еңбек ардагерлерімен, диқандармен, кәсіпкерлермен, *ауыл әкімдері* мен емен-жарқын өңгімелесті («Егемен Қазақстан»).

Әкім болды. *Әкімдік билікке ие болды, қолы жетті.* Еңбек қып мен іздейтін бақыт қандай? Бүгін мен ұйықтағам жоқ таңдай-таңдай: Бай болу, *ә к і м б о л у*, алғыс, атақ – Ойланылды бәрі де бірі қалмай (С.Торайғыров, Алаш

ұраны). *Ә к і м б о л с а ң* – әділ бол, Мәртебеге жетерсің. Егерде ғаділ болмасаң – Хақын жүктеп біреудің Ахиретке кетерсің (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Кедей *ә к і м б о л ғ а н ы* н көріп пе едік? Біз оларға тізгінді беріп пе едік? (Б.Майлин, Шығ.).

Әкім етті [қылды]. *Әкімдікке тағайындады.* Әскер басы баһадурлар осы жаулап алған қала, далаларына *ә к і м е т і п* өздерінің адамдарын қалдырады (І.Есенберлин, Алмас.). Жарастың, болыс қойдың Нүрекесін *Ә к і м қ ы п* Нүрекені түр екенсің. Қай күні Нүреке болыс болғаннан соң, Еліңнің алған жоқ па берекесін! (Айтыс).

Қала әкімі. қ о ғ-с а я с и. *Қалалық мемлекеттік атқару органдарының басшысы.* Сонымен бірге *қ а л а ә к і м і* кездесу соңында ПИК қызметкерлерінің жұмысын үйлестіруді қала әкімшілігі мен аудан басшылығы және қалалық Мәслихат депутаттарымен бірге отырып, бақылауға алып, нәтижелі істерін қадағалауды бастау ұсынысын жасады («Алматы ақшамы»). Алматы қаласының келесі жылдан бастап мемлекеттік тілге көшетіндігі туралы, *қ а л а ә к і м і* Иманғали Тасмағанбетовтің Қаулысы орыс саясаткерлеріне ұнамай қалған көрінеді («Түркістан»). «Жарнама туралы» заң жарық көрген сөтте, *қ а л а ә к і м і* жарнама жасаушы мекемелердің басшыларын шақырып алып, заң талабын түсіндіріп жіберсе, дұрыс болар еді («Жас Алаш»).

Облыс әкімі. қ о ғ-с а я с и. *Облыстық мемлекеттік атқару органдарының басшысы.* Концерт пен қабылдауда Қазақстан мен Ресейдің бірқатар министрлері, белгілі кәсіпкерлер мен шегаралас *о б л ы с т а р д ы ң ә к і м-дері* н е н басқа, Қазақстанға қатысы бар бірқатар тұлғалармен жүздестік («Жас Алаш»). «Өтіріктің алды – күз, арты – ор» дегендей өзгелерді де мазалап, өзімізді де қинамай Елбасы Жолдауын, *о б л ы с ә к і м-і ң* іс-қимыл бағдарламасын іске асыруда белсенділік таныту – азаматтық борышымыз («Егемен Қазақстан»).

ӘКІМ² з а т. с ө й л. **Өкім.** Бір баланың жоғынан зорлық қылды маңайым. *Ә к і м* қыла сөйлейді, Баласы көп ағайын (Алпамыс).

ӘКІМ-ӘМІРШІ з а т. *Ел билеуші, ел басқарушы.* Ауыл шабу жай ұрының жұмысы емес. Артына қол шоқпар, сойыл соғарды ертіп алған мықтының, *ә к і м-ә м і р ш і н і ң* жұмысы (М.Әуезов. Таңд. шығ.).

ӘКІМГЕРЛІК з а т. **Әкімшілдік.** Бұның бәрі де әрқилы аумақтардың *ә к і м-г е р л і к*,

демек, саяси дәрежесін қайта белгілеу «процесі күш алған» сол бір кезеңнің жаңғырығы еді (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Алпауыттық пен *әкімгерлікке* ұрынып, экономикалық реформаның, алауыздық пен әпербақандыққа ұрынтып, әлеуметтік ынтымақтың шырқын бұзуда («Егемен Қазақстан»).

ӘКІМГЕРШІЛІК з а т. **1. Әкімдік.** Ақан *әкімгершілікке* араласамын десе, араласып кететін еді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Әңгіме тыңдаушыларға түгел ұнап, саудагерге алтын, күмісін аямай сыйлап, үлкен қаласының *әкімгершілігін* берді және бас уәзірлік мансап берді (Мың бір түн). **2. Әкімшілдік.** Аумақтық демократиялану кезеңі деп атаған тұста, аумақтық бөліктерге бөлінген *әкімгершілік* жүйенің әр деңгейдегі органдары арасында билік бөлісудің басты мәселеге айналуы тегіннен-тегін емес (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). *Әкімгершілік* пен бұйрық беруден арылмай тұрып... ілгерілеу мүмкін емес («Соц. Каз.»).

ӘКІМДЕЙ с ы н. *Әкім сияқты, әкім тәрізді.* Шақырмаған тойға өзі сый апарып, *Әкіміндей* сол маңның сөйледі өктем. Зейнеге басын иіп, тізе бүгіп, Түйедей қолапайсыз тұрып шөккен (Д.Еркінбеков, Шығ.).

ӘКІМДІК з а т. **1. Қазақстан Республикасы мемлекеттік билік органдарының жүйесіне кіретін жергілікті атқару органдарының атауы.** Мемлекеттік тілге көшу барысы *әкімдік* отырысында жүйелі түрде қаралып отырылады («Егемен Қазақстан»). Облыстық *әкімдікте* көмелетке толмағандардың құқығын қорғау жөніндегі комиссияның отырысы болып өтті («Жас Алаш»). Деспрессиялы өңірлерден көшкен жұрттың пәтерлері көп жағдайларда қаңырап иесіз қалғанын ел іші де, шаруашылық тұтқасын ұстаған *әкімдіктер* мен тиісті мемлекеттік органдар да жақсы біледі («Егемен Қазақстан»). **2. Елге билік жүргізушілік, мансап құрушылық.** Жасынан болыстыққа, *әкімдікке* іліне жүргендіктен, Шұбар өз бетімен орысшаны да қарастыратын (М.Әуезов, Таңд.). *Әкімдіктен* не пайда Әділ үкім етпесе? Арам менен адалға Ақыл мен ойы жетпесе. Залымдарды мұқатып, Жүзінің суын төкпесе (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Тек *әкімдікке* кейде әбден лайық азамат ортасына келмеген соң әлдекімдердің құрғақ уәделі сөзінен әйтеуір әбүйірі болатынына сене қоймайды («Егемен Қазақстан»). **3. а у ы с. Зорлық, күш.** Және адамның бәрі әулие емес, кей мүшелер

төңкеріс комитетінде отырған соң төңкеріс жолымен елге күшін төрелік, орынсыз *әкімдік* көрсетіп жіберулері де ықтимал (М.Жұмабаев, Шығ.).

ӘКІМІЯТ з а т. ж а ң а қ о ғ-с а я с и. **Әкімдік.** Қалалық *әкімият* өзіне кері оралған комбинат мүлкін қайтадан сатып жіберіп, түскен ақшаны бюджетке алды («Егемен Қазақстан»). Қалалық *әкімият* тұрған үй жағдайларын жақсарту үшін есепке тұрған 3800-ден астам атыраулықтар мұндай бағамен ипотеканы пайдалануға тәуекел етері некен саяқ («Егемен Қазақстан»).

ӘКІМҚАРА з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Істің мәніне бармай, сырт көрінісіне көңіл бөлетін кеңсешіл, қағазшыл билік жүргізуші.* Қала тоғышарларын, бакас, күндестерін былай қойғанла, Көкжардың *әкімқарасының* алдында беделі өседі (Б.Аманшин, Көкжар). Халық аузына қақпақ бола алмаймыз. Түрлі дәрежедегі *әкімқаралардың* жанында алааяқтардың, имансыздардың әсіреұлтсыздардың жүруін немен түсіндіреміз? («Жас Алаш»). Әйтеуір, өз басым, жер сілкініп, тау-төбе көшіп, өзен тасып, жап-жас қыздарымыздың жезөкшелікпен айналысып, ақсақалдарымыздың пәтуасызданып, *әкімқараларымыздың* ұсақтанып, зиялыларымыздың майдаланып, тіліміздің тозғындап, дәстүріміздің азғындап бара жатқанын көрген сайын... («Жас Алаш»).

ӘКІМСУ *Әкімсі етістігінің қимыл атауы.* *Әкімсуің*, билеп-төстеуің жеткен (М.Әуезов, Таңд.). Даурыға мақтану, орынсыз төбеден түйіліп *әкімсу* сияқты ғылымға жат, ғибратсыз қылықтар қырсығын түбірімен отаған Октябрь пленумына съезд мінбесінен биік баға берілді (Х.Ерғалиев, Шындық.).

ӘКІМСЫМАҚ з а т. э м о ц. *Әкім сияқтанған, әкім болғансыған адам.* Әсет жұмбақты шеше отырып, заманындағы *әкімсымақтарды* мейлінше масқаралайды (М.Әуезов, Әр жыл.). Кейбір штірейген *әкімсымақтар* жөні түзу қыз-келіншек көрсе, естерінен танатын әдеті (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.). Ат мініп, ауыл-ауылды қыдыратын бұрынғы *әкімсымақтардың* тауы шағыл ған ба, шөпке шығуға келісіп, қырға аттаныпты (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

ӘКІМСІ= е т. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Өзін әкім санау, кісімсу, дандайсу.* Тез басып қара тышқан шығып кетті, *Әкімсіп* Әбішке келіп жетті. Шынжырлы қол-аяғы жатқан жанды, Тепкілеп ол да өзінше мазақ етті (Ж.Саин,

Күлөнда). Талдырмаш бақа сары жігіт *әкім-сін* книге көтеріп жүр (Б.Майлин, Таңд.).

ӘКІМСІН = е т. э к с п р. жа ғ ы м с ы з. *Әкім болғансу, кісімінсу, паңсыну, дандайсыну.* Сұрамаймын тақ пен төж, Сұрамаймын патшалық. Кәрі шығар, Жас шығар Ердің қамы – ел қамы. *Әкім-сін-бей* басшылар, Амандасса болғаны (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Арғын-найманның *әкім-сін-ген* құлары тыныштық бермеген соң осы жаққа – Қаратаудың теріскейіне ауды («Қаз. әдеб.»).

ӘКІМСІНУ *Әкім-сін етістігінің қимыл атауы.*

ӘКІМСІТ = е т. э к с п р. *Кекірейту, басындырту, дандайсыту.* Сен оны *әкім-сін-і* н қоямысың (Ауызекі).

ӘКІМСІТУ *Әкім-сін етістігінің қимыл атауы.*

ӘКІМШЕ ү с т. *Әкімге ұқсап, әкім сияқты.* Қасболат отгонға шықса, Қоспанға соқпай кетпеуі хақ. Және ол мұның үйіне ел аралап жүріп, қойшының үйіне түскен *әкім-ші* е келмейді (Т.Ахтанов, Боран).

ӘКІМШІ з а т. **1.** *Әкімдік құрушы, билік етуші.* Қазақтар да: «Германға барып қырылғанша өз жерімізде шейіт боламыз» деп орыс *әкім-ші-леріне*, патша заңына қас (С.Сейфуллин, Тар жол.). **2.** *Көпшілік орындағы белгілі бір қызметке жауапты адам, администратор.* Павлодар қалалық қонақ үйі *әкім-ші-сін-і* н алдында тұрмын (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Бюджет *әкім-ші-лері* қаржыны игере алмай келеді («Егемен Қазақстан»).

ӘКІМШІЛ с ы н. *Мансап сүйгіш, әкімқұмар.* Тілемсековтың *әкім-ші-л*, дөкір екендігіне бұл бір айғақ (Б.Қыдырбекұлы, Шығ.).

ӘКІМШІЛ-ӘМІРШІЛ с ы н. қ о ғ. - с а я с и. *Басшылық тарапынан берілген бұйрықтар мен қаулыларға мәжбүрлеу арқылы бағындыруға негізделген.* ≈ Өндірісті басқарудың *әкім-ші-л-әмір-ші-л* жүйесі.

ӘКІМШІЛДІК з а т. *Іскерліктен гөрі бұйрықшыл-жарлықшыл әдіске бой алдырушылық.* Бюрократизм фактілеріне, басшылықтың *әкім-ші-л-дік*, жарлықшыл әдістеріне қарсы күрес нашар жүргізілуде («Соц. Қаз.»).

ӘКІМШІЛДІК-ӘМІРШІЛДІК с ы н. с ө й л. *Әкімшіл-әміршіл.* *Әкім-шілдік-әміршілдік* жүйе жағдайындағы экономикада салық адам мүддесі үшін қызмет көрсетеді (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Дамыған нарық қатынастары жоқ кезде монополизмге қарсы күрес

әкім-шілдік-әміршілдік жүйенің сақталуына және күшеюіне жақсы бүркеме болуы мүмкін (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

ӘКІМШІЛДІК-ТҰҚЫРТУШЫЛЫҚ с ы н. қ о ғ. - с а я с и. *Еңбек ұжымдарын белгілі бір жұмыс мөлшерін немесе жоспарды орындауға, жұмыс қарқынын тездетуге әкімшілік орындардың күштеп көндіруі.* Әсіресе партия органдарының совет, шаруашылық мекемелерінің қызметтерін алмастыратыны, жеке-леген партия қызметкерлерінің іс-әрекетіндегі *әкім-шілдік-тұқыртушылық* әдістері жөніндегі пікірлер көп («Соц. Қаз.»).

ӘКІМШІЛДЕНДІРУ е т. с ө й л. *Әкім-шілдік әдіспен басқару.* Республикалық бюджет жобасында есептеулерде салықтық *әкім-шілендіруді* жақсарту, т.б. көзделген («Егемен Қазақстан»).

ӘКІМШІЛ-ҚЫСЫМШЫЛ с ы н. қ о ғ. - с а я с и. *Әкімшіл-әміршіл.* ≈ *Әкім-шіл-қысымшыл* әдіс.

ӘКІМШІЛІК з а т. қ о ғ. - с а я с и. <лат. administratio> **1.** *Мемлекеттік билік пен басқарудың атқарушы және өкім етуші органдары; басқару аппараты.* *Әкім-шілдіктің* құрылымын облысты, ауданды, қаланы басқарудың схемасына сәйкес анықтап, өкімнің ұсынуымен мәслихат бекітеді (ҚҰӘ). Американ *әкім-шілігі* әзірге Саддамнан кейінгі Ирактың тағдырына қатысты жоспарларын жариялауға асықпай отыр («Жас Алаш»). Шетелдегі қазақ диаспорасына ол елге көршілес облыстардың *әкім-шіліктері* де жан-жақты көмек жасап отыруы керек («Қаз. әдеб.»). **2.** *Мемлекеттік мекемелерді, кәсіпорындарды, қоғамдық ұйымдарды басқарушы лауазымды тұлғалар, басқаруды ұйымдастыратын қызметкерлер құрамы.* Операция жасауға әлгі адамның келісім бергені үшін завод *әкім-шілігі* оған 10 сом сыйлық берді (С.Табынбаев, Жемсау.). Айтуын айтқанмен, *әкім-шілік* тарапынан қыспақ жасалмаған соң, сорпалық балық үшін болмаса, кәсіп үшін ешкім суға ау салған жоқ (Ә.Сараев, Тосқауыл). **3.** *Мемлекеттік органдардың басқарушылық қызметі; басқару саласындағы ұйымдастыру қызметі.* Сөйткенмен де, әмір берушілік және *әкім-шілік* қызметін атқаратын осындай қызметкерлер санатының сыйақылар алып жүргендігі жайлы көптеген деректер іс жүзінде кездесіп жүр («Егемен Қазақстан»). Әдхан *әкім-шілікте* н айрылып, абақтыға түсіп шыққан соң өбден ашынып алыпты, жынын шақырған бақсыша, күңірене сөйледі (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Сен-

дердің істеріне килігіп *әкімшілік* жасауға менің ешбір құқым жоқ (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара). // *Әкімдікке қатысты, әкімдік тарапынан атқарылатын қызметке, іс-шараларға қатысты*. Шынында да бытыраңқы басшылық, көп баспалдақты *әкімшілік* оралымсыздыққа, кей реттерде икемсіздікке алып барып соқтырады (С.Мәуленов, Жер нәрі). Қаланың барлық *әкімшілік* істері жұмыскерлер мен солдаттардың қолында еді. Ең алдымен осының зардабы күн санап күшейіп, қазір асқынып алған екен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). 4. *Жауапты басқарушылар* (белгілі бір іс-шара т.б.). ≈ Көрме *әкімшілігі*. 5. *Билік, лауазым*. Мұны ойлап, байлық жақтан көңілім безді, Онан бақыт тапшасын жүрек сезді. *Әкімшілік* бақыт деп жұрт айтады, Осы қалай екен деп ойым кезді (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *Әкімшілік* Бұйырмаған. Ақыншылық Үйір маған. Сұрамаған Есі дұрыс. Сірә, маған Осы дұрыс. Еркім барда Қапылмаймын. Өртім барда Лапылдаймын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Хандардың жарлықтары, *әкімшіліктері* билердің дегенімен, билердің ақылымен болған (С.Сейфуллин, Шығ.).

Әкімшілік айыппұл. з а ң. *Мүліктік сипатқа ие әкімшілік жаза шараларының бірі. Әкімшілік айыппұл* айлық есептік көрсеткішпен өлшенеді (Қаз. тілі термин. Заң.).

Әкімшілік басқару. қ о ғ.-с а я с и. *Бұйрық, жарлық, ереже, нұсқау т.б. жолдармен басқару. Оңтайландыру әкімшілік басқарумен қоса, шаруашылықты басқаруды да анағұрлым жеңілдетеді* деген сенім болды («Егемен Қазақстан»).

Әкімшілік етті. *Билік жүргізді, үстемдік жасады. Жаңа ғана қарусыз елге әкімшілік еткен сұрқиялар мылтық дауысын естісімен тоз-тоз болып, жан-жаққа жүгіре бастады* (Ә.Шәріпов, Партизан.). – Бақа аға, сіздердің де үлкен үйге кіріп отырғандарың дұрыс болар, – деп басқаларына да *міршілік етті* («Жас Алаш»).

Әкімшілік жаза. з а ң. *Заңмен уәкілеттік берілген судья, органдардың (лауазымды адамдар) тиісті заңдылықпен көрсетілген әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Материалдарды тексеру барысында әкімшілік жаза қолдану сот арқылы емес, басқа өкілетті органдар тарапынан қолданылғаны айқындалды* («Егемен Қазақстан»).

Әкімшілік жауаптылық. з а ң. *Әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін және заңды тұлғалардың заңи жауаптылығы. Әкімшілік*

ік жауаптылыққа Қазақстан Республикасының әкімшілік істердегі құқық бұзу туралы заңдары мен басқа да құқықтық актілері негізінде тартылады (Қаз. тілі термин. Заң.).

Әкімшілік жүргізді. *Билеп-төстеді, қожалық етті. Совет мемлекетінде әкімшілік жүргізін* отырған – пролетариат партиясы, коммунистік партиясы (С.Сейфуллин, Таңд.).

Әкімшілік көрсетті. *Қызмет орнын пайдаланып, қысымға алды. Жоқ, қысымға алып, қамап әкімшілік көрсетем бе* (А.Бек, Арпалыс).

Әкімшілік мекеме. қ о ғ.-с а я с и. *Басқару аппараты орналасқан үй. Біздің отель тұрған Осака ауданына негізінен әкімшілік мекемелері* орналасқан (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.).

Әкімшілік орталық. қ о ғ.-с а я с и. *Басқару аппаратының негізгі орналасқан жері. Ол Оңтүстік Марокконың Марракеш деп аталатын провинцияның әкімшілік орталығы – Марракеш қаласына келді* («Соц. Қаз.»). Қала ол кезде Урга (Ұлы Қурин) деп аталатын. XVIII ғасырдың орта кезінде бұл қала солтүстік Монғолияның *әкімшілік орталығына* айналды («Спорт»).

Әкімшілік орын. қ о ғ.-с а я с и. *Мемлекеттік, қоғамдық мекеме. Торғайдың әкімшілік орындары* Ыбырайды тағы да мекемеде сот болып қызмет істеуге мәжбүр етті (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Еңбектің орынсыз жұмсалып жатқанын *әкімшілік орны*, инженерлер және жұмысшылардың өздері сезбейді екен (М.Қаратаев, Далада.). Түркістан қаласы көп ұзамай-ақ көшпелі қыпшақтардың (қазақтардың) мәдени және *әкімшілік орнына* айналады (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

Әкімшілік реформа. с а я с и. *Әкімшілік тарапынан жасалған жаңа амал-әрекет. Әкімшілік реформаның* негізгі мақсатының бірі – жергілікті билік жұмысының жауапкершілігін арттыру («Жас Алаш»).

Әкімшілік шарт. з а ң. *Әкімшілік құқықтың екі немесе одан көп субъектілерінің ерік-жігерін ерікті түрде келістіруді білдіретін заңи шарттың бір түрі. Әкімшілік шарт* соңғы кездері кең қолданылып жүр (Қаз. тілі термин. Заң.).

Қала әкімшілігі. с а я с и. *Қалалық басқару органы. Алматы қаласы әкімшілігінің* ұйытқы болуымен өткізіліп жүрген «Арман қала» фестивалінің мән-мағынасы жыл өткен сайын артып, ауқымы кеңіп келе жатыр («Ал-

маты ақшамы»). *Қала әкімшілігі* «2005–2010 жылдарға арналған Алматы қаласының энергетика кешенін дамыту және жетілдіру» бағдарламасын жасапты («Алматы ақшамы»).

Президент әкімшілігі. с а я с и. *Президент аппаратына қарасты басқару жүйесі.* Делегацияның құрамында ҚР *Президенті Әкімшілігі* кадр саясаты бөлімінің меңгерушісі болды («Алматы ақшамы»).

ӘКІРЕЙ= е т. *Едірею, ежірею.* Жирен бетінің ояң-ояң жолағына дейін жоғалып, көгеріп тұр. Шағырмақ ашу тұнған ала көзі *әкірейін* кеткен («Лен. жас»).

ӘКІРЕН е л і к. *Орынсыз құр қоқыраңдаған жағымсыз дөрекі іс-әрекетті бейнелейтін сөз.* Гүлнаш – құр *әкіреңге* көнбейтін әйел. Не жөндеп отас, не төркініне апарып сал, – деді Шәйгүл (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Жүгіріп бригадирге бардым, әлгі *әкірең* неме ше, сол екен қаматқан (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Әкірең етті. *Қоқыраң етті, қожандады.* ≈ Кісіге *әкірең етті*.

Әкірең қақты. *Әкірең-әкірең етті, қожандады.* Әңгүдік, *әкірең қаққан*, албыт сөзді, Көк ешкінің жырттық көзді. Алтайдың кәр жынындай бақылдаған, Көк сақал, азбансынған, бұл кім өзі? (І.Жансүгіров, Таңд.).

ӘКІРЕҢ-ӘКІРЕҢ е л і к. *Қайта-қайта қоқыраңдаған, қожандаған, ақиып дауыс көтерген іс-әрекетті бейнелейтін сөз.*

Әкірең-әкірең етті. *Даусын көтерді, әкіреңдеді.* Әншейін бір жақсылық хабарды жеткізейін... десем, *әкірең-әкірең етесің* (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ӘКІРЕҢДЕ= е т. *Орынсыз көкірек көрсетіп қожандау, қоқандау.* Мені басқармамен өшіктіріп қойған сол. Неше көрсе болғаны жалқаусың, бар, бар деп *әкіреңдеп*, өлтіріп бара жатқан жоқ па (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Сұрақты мен қоям! – деп *әкіреңдеді*: – Немене, Абылай сенің әкең бе еді? Кет, әйдө, Абылайыңмен қоса жоғал! Әкенді танытамын ертең! – деді (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Нұрым: – Бұл не қылған пәле, ат бермейсің деп елде милициясы сабайды, қалаға келсең, қазынаға аламын деп *әкіреңдейді*, – деп жалма-жан орнынан тұрып, киіне бастады (Х.Есенжанов, Тар кезен).

ӘКІРЕҢДЕТ= е т. *Қоқыраңдату, әкірең-әкірең еткізу, ұрысқызу.* Бейсен биыл тағы да актив болды. Жылдағы белсенділігін қоймаса, палуан жұдырық иесін табар. Е, оны басыма секіртіп, *әкіреңдетіп* қоям ба?! (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

ӘКІРЕҢДЕТУ *Әкіреңдет етістігінің қимыл атауы.*

ӘКІРЕҢДЕУ *Әкіреңде етістігінің қимыл атауы.* – Көке, қойшы осы *әкіреңдеуіңді*, – деп жаратпай міңгірледі (Ә.Сараев, Қараша.). Оразбай тіс жарып, тіл қатпай, сөзден де тыйылып қалған. Әйтсе де әйеліне *әкіреңдеуге* батылы жетпеді («Лен. жас»). Естерінде болсын, адамзатқа *әкіреңдеуге* болмайды (С.Сейітов, Жылдар.).

ӘКІРЕҢШІЛ с ы н. *Өктемшіл.* Әміршілер *әкіреңшіл*, бұқара бұқпантайшыл болды («Жас Алаш»).

ӘКІРЕЮ *Әкірей етістігінің қимыл атауы.*

ӘКІС с ы н. ж е р ғ. *Қу, қырсық.* Есек ыңқың ететін. Андыз анау айтқан ауыр болмайтын, әшейін көк есек *әкіс* еді (М.Байғұтов, Шілде).

ӘЛ з а т. 1. *Құш, қуат.* Халқым мені сүйе ме, Білгенімді бұлдасам. Жүз кісілік *әлім* бар, Әлі де болса шындасам (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Момындарға күш етпе, Жетеді оған *әлім* деп. Ойланбай бұрын іс етпе, Өзім білем бәрін деп (Қабан жырау, Алтын қазық). Үстінен ер түспесе, *Әлінен* артық күштесе, От оттап, су ішпесе, Иесі жөндеп күтпесе, Қоңына шыр бітпесе, Басы тұлпар болса да, Онан өтер шабан жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.). 2. *Шама, мұрша, жағдай, хал-ахуал.* Адалға қолымызда мал қалмады, Көрінді желке сіңір жал қалмады. Жан сақтау сол уақытта қиын болып, Қарыздан қозғалуға *әл* қалмады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мектептердің шығындары тәртіппен жалпы елге, әр шаруашылығы бар үйге *әліне* қарай бөлініп салынып, әм ол салық уақтысынан қалмай жиналып, уездің, губернияның қазынасына түсіп отырмақ (С.Сейфуллин, Таңд.).

Әл алды. *Қуаттанды, бойына құш бітті.* Жас қайында жапырақ Күзде тоңса қалтырап. Десең қуат, *әл алсын.* Жылуын бер жаныңның, Өйткені сен адамсың (С.Мәуленов, Торғай.).

Әл берді. *Құш кіргізді, қуаттандырды.* Ашарықты теңгеріп, Қаусаған елге *әл беріп*, Ұжмақ еткен заманын (Жамбыл, Шығ.). Күнделікті ішіп-жеген асымыз организмге түрліше уытталады, олар бойға сіңіп, денемізге *әл береді* (Е.Оразақов, Дәрігер.). Алыста, қамау торында тұрса да сол бір сәуле менің көкірегімді жылытып, бойыма *әл береді* (Ж.Саин, Жол үсті.).

Әл бермеді. *Бой бермеді, ырық бермеді.* Ашылып сөздің тоғаны *Әл бермейтін* бөгеуге Сарқырап селдей қаптаса (Базар жырау, Шығ.). *Әл бермей* жатқан балық судан шыға

келіп, Бекболатқа: Сен мені босат! – деді (Қаз. ертег.). *Әл бермей* Чкаловқа соққан дауыл, Тигізді көп әсерін ұшуға ауыр (А.Токмагамбетов, Таңд.).

Әл бітті. а) *Бойда қуат пайда болды, әлденді.* Кімін бар қызығатын сыйы жоққа?! *Әл бітпес* мақтанса да күші жоққа (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Құмарым қайта көріп қанар ма екен, *Әл бітін* салқын жүрек жанар ма екен. Болмаса суыққолды бір сұр мерген Дәл көздеп киікті атып алар ма екен (К.Салықов, Жезкиік). Аздан соң қызға *әл бітмі*, Тағы да су ішіп, бетін жуды (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). ә) *Бойдан қуш кетіп әлсіреді, қалжырады.* Деп ойлап құлаш жайып, жүрмін сасып, Уақыт жоқ мықты, осал деп таңдауыма. Тұншығып, *әлім бітмі*, есім шықты, Бұрқылдақ, жердің кез боп шаңдағына (С.Дөнен-таев, Таңд.). Ағытқан барлық сырын сұлу жылап, Қалжырап, *әлі бітін* кетті құлап. Талықсып, ес жинауға шамасы жоқ, Тұрмыстың оғы тиіп жатыр сұлап (С.Торайғыров, Таңд.).

Әлден келсе. *Қолдан келсе, шама жетсе.* Қобыз қылы қолында мен ғой – Бармақ, *Әлден келсе*, абүйір әркім алмақ (Жамбыл, Тол. жин.). *Әлден келгенше* бірлік, берекеге тырысайық (Б.Майлин, Таңд.).

Әлді алды. *Әлсіретті, қалжыратты.* Буынды құртып, *әлді алып*, Көрілік те жеті сықырлап. Тітіркентті рухты, Ажал тісі шықырлап (І.Жансүгіров, Шығ.). Сексен бес жасқа келгенде, Екі қара көзді алар, Ауыздағы XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын. шығ.).

Әл жиды [жинады, құрады]. *Қуаттанды, қуш алды.* – Тынығып *әліңді жи*. Әлі-ақ тұрып кетесің. Көп болса бір жеті, – деді Жан галстугін түзеп жатып (Т.Шаханов, Көгілдір.). Құмды құшқан қу тақыр баққа айналып, Суық аяз күйдірген оттай қарып, Әлсіз жүрек *әл жиып* алатындай, Аракідік лып етіп, тоқтай қалып (М.Мақатаев, Шығ.). Тамақтанып, шай ішіп *әл жинады*қта, Жылқыны айдадық таң ағарғанда (Батырлар жыры). Алқынған шал *жинан әлін*, Көргенінің айтты бөріні (Ә.Тәжібаев, Перне).

Әл кетті [тайды]. *Дәрмені құрыды, диңкеледі, күші қайтты, азайды.* Дорбаны сауып тыныштықсыз Бір ай түгіл, жыл өтті. Алтындай жүзі сарғайды, Қол дірілдеп, *әл кетті* (Абай, Шығ.). Жалғанды жалпағынан басып өтіп, Жасарып, қайта туып, алдым бекіп. Қаусаған отыз тісім қайта шықты, Болғанда қызыл иек, *әлім кетін* (Жамбыл, Тол. жин.). Кетер ем

мен де әндетіп, Кетер ем бірге балалар. Қалыпты-ау бойдан *әл кетін*, Қуат жоқ қайта оралар (Ә.Тәжібаев, Кеше.). Ақ арқар шыңға шығуға Әзірлік керек алты айдай Шыңдалу керек Шыныға Буының босап, *әл таймай* (С.Мәуленов, Өленд.). Көрініп кескін, *әл тайып*, Қалса да дене қартайып, Адамда үміт қуармас (Қ.Маликов, Алтын шынар).

Әл кірді. *Бойда қуш-қуат пайда болды, әлденді.* Көп жыл жасап қажыған Денеме берік *әл кірді* (Халық ақын.). Түлкі көрген қырандай Көзі оттай жанады. Қатып қалған Күн-тимес Көз ашып сонда қарады. Алпыс екі тамырын Балқытып кетіп барады... Денесіне жан кірді. Оянып қызға *әл кірді*, Мейірленіп қан кірді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Кешке жақын *әл кірді*, Өнешінен дән жүрді, Айналды көз қалуға (І.Жансүгіров, Таңд.).

Әл қылды. *Қуат етті, медет қылды.* Елімсіз жүрсем көрер ең, Салғанда үйде сап бүлік! Жүре көр анам жүдемей, Сөзімді осы *әл қылып* (Ф.Орманов, Абысын.).

Әл үстінде. *Өлім аузында, халі мүшкіл, нашар.* Абай әкесіне: «Көріп, біліп келдік. Кәмшат ауру. *Әл үстінде.* Бізді танымады,» – деп, тоқтап қалды (М.Әуезов, Абай). Төсек тартып, *әл үстінде* жатқан ақ шашты ауру анада ауыр тағдыр бар, ол мыңға кіре ме? (М.Иманжанов, Менің махабб.). Артта, шатыр ішінде тағы да үш жігіт қалды. Бірі – ауру, *әл үстінде* (М.Мағауин, Аласапыран).

Әлі жетті [келді]. а) *Шамасы жетті, мұршасы жетті, күші жетті.* Өлерде ақын домбырасын сұрады, *Әлі келмей*, бұралмады құлағы. Шектер, шектер ақырын жай дірілдеп, Толқындаған тоқтады үнсіз жыр, әні (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). *Әлім келсе*, қонбаймын үйге жетпей, Тура апарсын құдайым тентіретпей. Енді болды еліме қайтар кезім, Жүруші едім сіздерді қиып кетпей (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кейбіреу жапалақтай жарбаңдайды, Өзінің *әлі келер* жерін білмей. Бұл дүние диірмендей бір дөңгелек, Бұрқырап өте шығар әлек-шөлек (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Әлі келген* алып та жығады, шалып та жығады (Мақал-мәтел). ә) *Хал-жағдайы жетісті.* Енші беріп, үй тіксе, *Әлі келмей* жатқан жоқ (Жамбыл, Тол. жин.).

Әлі құрыды [таусылды]. *Қуш-қуаты, шамасы бітті, мұршасы қалмады.* Қызған темір жатқандай көкіректе, Сыймайтын мезгіл қайда төнге жаным? Нанғыштық құлай сенгіш, төтті үміттен Бұл күнде, айтшы, неге бет бұрғаның? Жиіркеніп, көргің келмей

өзінді-өзің, Қамығып, неге осынша *қ ұ р ы д ы ә л і н?* (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Бактұғұл *ә л і қ ұ р ы ғ а н д а й* ақырын ғана сәлем берді де, сүйретіле келіп босаға жақтан орын алды (М.Әуезов, Қараш.). Талпынып босанам деп тартатарта. Қарғаның әбден шаршап *т а у с ы л д ы ә л і* (Қаз. әдеб. хрестом.).

Әлін білді. *Өз шамасына қарай іс істеді, асып-таспады, жайын білді, шамасына қарады.* Кейбіреу кербездене – *ә л і н б і л м е й*, Кеудесін көтереді кәдімгідей. Кейбіреу қал-жыңдасар кейбіреумен, Өзінің ойнайтұғын теңін білмей (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бәріне де түсінем, Бәрін білем, Бірақ *б і л м е н* өзімнің *ә л і м д і* мен. Пайдам да жоқ ешкімге, зияным да, Ұялтуға қақым жоқ, ұялуға. Жаяулатып жүріп-ақ дәмем күшті, Құрық салам құланға қиялымда (М.Мақатаев, Шығ.).

Әлін білмеген әлек. *Өзінің шама-шарқын, қиш-қуатын білмеген адам туралы айтылады.* Ең әуелі *ә л і н б і л м е й ә л е к* те қалып, мазақта болып отырған Оразбай, Жиренше, Абыралы, Тәкежандар сияқты тынымсыз бүліктердің өздері болды (М.Әуезов, Абай жолы). «*Ә л і н б і л м е г е н ә л е к*» дегендей, өлерінді білмейтін адам ба едің сен? (С.Мұқанов, Аққан жұлд.).

Әліне қарамады. *Өзінің шамасын білмеді, қиш-қуатына қарамады.* Сен *ә л і ң е қ а р а м а й* қиын іске қолыңды созасың (Қаз. ертер.). Сәлем де Шегебайға Бектасұлы, «Тек жүрі!» – деп көп айтыпты Мақтұмқұлы. Жарыстың, жабы *ә л і ң е қ а р а м а с т а н*, Бектердің бедеуімен жеген сұлы (Айтыс).

Әлің келсе, атымды қой. *Шамаң келсе, қолыңнан келсе, жаса.* Жөнімді қайтесің, – деп менің сұрап, Қаласың гүрзімменен ұрсам құлап. Арыңды ал, *ә л і ң к е л с е, а т ы м д ы қ о й*, Майданда мың адамың жатыр сұлап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӘЛАЙ: әлай ма? *э т н. Сәлемдесу кезінде айтылатын сөз. Ә л а й м а* алаш, *ә л а й м а?* Замана жайы бұлай ма? Түрін айтып заманның жақсы менен жаманның Қозғаған сөзім ұнай ма? (Ғ.Қараш, Өлеңд.).

ӘЛАКАТ *з а т. е с к і к і т. Әлекет.* Алмапты тек біреуін, сонша жаннан, Шайқының шарапатын сынамақтан, – Ғаріпті ғарық қылмай көз алдында, Ал тақсыр, құтқар, – депті, – *Ә л а к а т т а н!* (Таубайдың Жүсібі).

ӘЛАТ *з а т. е с к і к і т. Жағдай, жай, құй, хал.* Әлгі мәрт бәрін де аман алып судан, Асанға селдеткен сыр сол *ә л а т т а н*; – Көңіліңе келді кірбің; өзің таза, Өлгені – шүбәліге санамақтан (Таубайдың Жүсібі). «Балама

барып құрма жегізбе!» деп, шайқыға шах арызын айтты *ә л а т* (Қаңлы Жүсіп).

ӘЛ-АУҚАЛ *з а т. с ө й л. Әл-ахуал.* Ай, тазша, сенің атың малай дейді, Айтатұғын сөзім бар талай дейді. Үйімнен сені, тазша, іздеп келдім, Асық ойнар *ә л а у қ а л ы ң* қалай дейді (Қозы Көрпеш.).

ӘЛ-АУҚАТ *з а т. Хал-жағдай, хал-ахуал, тұрмыс.* Көрген ел қалыңдығын жақсы дейді, Тек қана *ә л а у қ а т ы ң* тапшы дейді. Бір байға Шоқы деген бергелі жүр, Бұзылып әкесінің нәпсі дейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қазақстанда тыныштық орнап, бейбіт еңбек салтанат құрып тұруында, экономикамыз жылдан-жылға өркендеп, халықтың *ә л а у қ а т ы* жақсара түсуінде барша журналистер қауымының мол үлесі бар («Егемен Қазақстан»). Өндірістің құлдырауы, ақшаның құнсызданып, бағаның мейлінше өсу жағдайында ҚҚС-ның бұндай мөлшері халықтың тұрмысына, *ә л а у қ а т ы н а* үлкен соққы болып отыр (Б.Жүнісов... Нарық. экон. негіз.).

ӘЛ-АХУАЛ [ар. *حَالُ أحوال*] *з а т. Хал-ахуал, жағдай.* Өздеріңізге мәлім, қазіргі *ә л а х у а л* жақсарып келе жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӘЛӘЗІР *ү с т. Әзірше, бұгінге дейін.* Ол фотосуреттер *ә л ә з і р* өнер туындысы болып елене қоймағанымен, келешегі көркем («Қаз. әдеб.»). – Өңіңізге қарасақ, *ә л ә з і р* қартаюдың белгісі жоқ, – деді секретарь күліп (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Қиырын тынбай кезіп жеркөктің көп, Нәресте жыр бесігін тербеттім кеп. Ақындық – ауыр борыш мойныма артқан, *Ә л ә з і р* демен ерек тер төктім деп (Ө.Жайлауов, Жарқын жаз).

ӘЛӘЙ: *әләй болсын. с ө й л. Әлей болсын.* – Жол болсын, би, – деді Бекмағамбетке бағыштай. – *Ә л ә й б о л с ы н*, батыр, – деді Бекмағамбет (Б.Аманшин, Жар мұңы). Арманы бір қыз-жігіт жолдас болсын, жар-жар-ау. Сондарынан жас толқын жалғас болсын, жар-жар-ау. Махаббаты нұр құшқан арай болсын, жар-жар-ау. Жүректері жыр құшқан *ә л ә й б о л с ы н*, жар-жар-ау! (Б.Тәжібаев, Жүріп келем). – *Ә л ә й б о л с ы н*, отағасы. Мына бір аттың үркектігі тепсеңнен бұрып әкетіп, батпаққа ұрындырғаны... – деді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ӘЛӘУЛА = *е т. с ө й л. Әләулайла.* Мәңгі таусылмас ұшы-қиыры жоқ төл өніне *ә л ә у л а н* кеп басатын-ай. Сонда Құмекеңнің әлемде жоқ теңдесіз әні мынау еді (О.Бөкеев, Ән салады.).

ӘЛӘУЛӘЙ *з а т. 1. Әуендетіп айтылған үн, әуез.* Салған әнің *ә л ә у л ә й*, Шаттығына

сайма-сай. Сапырылысқан қалың жұрт, Іріктелген бірыңғай (Б. Майлин, Таңд.). Өздері ғой... Әуел баста сендірген – Тас-тұғырға сен лайық деп жүрген. Өзгелердей *ә л ә у л а й ы н* бұл да айтып, Өзгелердей бұйырғанын жеп жүрген (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2. Бос сөз, құрғақ әңгіме.** Көріксіз, ойсыз *ә л ә у л ә й л а р* заман тілегіне төтеп бере алмайды (І.Омаров, Серпін). Дүрімбайдың әлгі әжептәуір *ә л ә у л ә й і* былтырдан бері естілмей қалғанын қайтерсің (Ғ.Қабышев, Күлеміз.). Ақ жалындай ажарыңды шарпып дау, Азаматты азаптама артып тау. Әсіресе қинамағын – *Ә л ә у л ә й!* – Әлдекімнен болмадың деп артықтау! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӘЛӘУЛӘЙЛА = е т. *Әләулайлап әндету*. Теңіз, теңіз, көк те теңіз, жер теңіз Толқындармен бірге ойнаған еркеміз. Арасында аласапыран нөсердің *Ә л ә у л ә й л а н* әнді де еркін шертеміз (Ә.Тәжібаев, Аралдар).

ӘЛӘУЛӘЙЛАУ *Әләуләйла етістігінің қимыл атауы*.

ӘЛБӘТТЕ мод.сөйл. **Әлбетте.** *Әлбетте бар!* – деді Дәукен (І.Жансүгіров, Шығ.). Қаламызға жаңа орналасқан қонақсыз, біз тараптан нендей тілегіңіз болса да, именбей айтып тұрғайсыз, *ә л б е т т е*, – деді (Мың бір түн).

ӘЛБЕНШӨП з а т. с ө й л. ө с. **Секпілгүл.** *≈ Әлбеншөптің құрылысы.*

ӘЛБЕТТЕ [ар. *البتة*] м о д. *Әрине деген мағынадағы мақұлдау, қоштау* сөз. *Әлбетте*, ернің кеуіп шөлдемейсің, Арнаға сабы сайлы салсаң қасық. Тастамас талапты ерді, тәңірім шөлге, Жатқанның пайдасы жоқ, бекер жасып (О.Шораяқов, Шайыр). Пайғамбардың фиғылы һүммәтіне, *Әлбетте*, сүннәт болып қалуы рас. Қатынның бәрін бірдей көреді екен, һәммасы риза болып сенеді екен (М.Дулатов, Шығ.). Жаманның көрпесінің өлшеуі жоқ, *Әлбетте*, артын білмей паңданады. Әман жұрт бір айыптан табылар ма, Ақыл көзбен қарасақ хан-қараны (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘЛБИДІМ з а т. ө с. с ө й л. <лат. *triticum albidum*> *Бидайдың сұрты*. Әкем бидайдың ақ бидай, қызыл бидай, қожа бидай, *ә л б и д і м*, ақ бикеш бидай деп түр-түрін айтып отыратын (Ауызекі).

ӘЛБҰРШАҚ з а т. ө с. *Біржылдық шөп тектес өсімдік*. Дене әлсіздігіне, бел ауырғанда, аяқ-тізе дәрменсіздігінде: *ә л б ұ р ш а қ*, жаңғақ дәні, алақаттың әрқайсысынан тең мөлшерде алып, ұнтақтап бір ретте 12 грамнан күніне 2 рет ішеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Ә л б ұ р*

ш а қ – көбіне Іле бойында және Шыңжаң өлкесінде өсетін біржылдық шөп тектес өсімдік («Жас Алаш»).

ӘЛГІ с ы н. **1. Жаңағы, бағанағы.** Қайғы не? Оны білмедім. Қапысыз шалқып, гүледім. Сондықтан *ә л г і* күлмегім Алаңсыз, бейқам жүргенім! Күндерім – досым, күндерім! (М.Мақатаев, Шығ.). *Ә л г і* сұлу өзін туған халықтың, Бір өнін де білмей шықты, масқара. Ал онысын кемшілікке санамай, Отырды ол өз ойымен одағай (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бұл сөзді оқып көрген соң, анасының көзінен азырақ жас кетіп, қызының мұндай қайғыда жүргенін біліп, *ә л г і* қағазды да орнына салып қойды (М.Дулатов, Шығ.). *Ә л г і* қуыршақ тұлыптар шайқалып барып орнына қайта келеді де тұрады (М.Шокай, Таңд.). **2. Белгілі, таныс, баяғы.** Мен *ә л г і* шопандар бригадасы жөнінде сөйлесе кетейін деп едім (Т.Ахтанов, Дала сыры). Сен сүйетін бір қызға Ғашық екен, ғашық екен сол досың. Шынары етіп жарқын, жалын кезінің *Ә л г і* қызға деген ұяң сезімін Саған айтты ол Өмірдің бар шыңынан Биік қойып махаббатын өзінің (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сол елде Сәмен дейтін бір жігіт бар, Құрбылас *ә л г і* қызбен жас шамасы. Ажары жай оғындай жалындаған, Туыста қас, қабақты ер тұлғасы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Әлгі әзірде. *Жаңа ғана, осыдан сәл бұрын*. Қазір жұмыстың өте қауырт кезі. Ұзақ күн даладағы жұмыс басында болып, кеңсеге *ә л г і ә з і р д е* ғана оралдым (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Садуақас жауырыны тіп-тік күйі, мойнын аққуша созып, рахаттана қарады. *Ә л г і ә з і р д е г і* үлкен адамшылықтан қазір жүрдай болды (Д.Әбілов, Ақын.).

Әлгі бір. *Жаңағы, әзіргі.* Мақаштың *ә л г і б і р* жіберген жолдас жігіті қайта оралып келген (М.Әуезов, Абай жолы). Сол кітапты *ә л г і б і р* Жомарт дейтін жігіт сонау көпір жақтағы бір окопқа қалдырып кетіпті (Ә.Әбішев, Пьеса.). Бір мезетте *ә л г і б і р* боз мұнар сыртынан жалғыз-жарым шынжыр шақыры естіле бастады (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

Әлгі жерде [арада]. *Оқиға болған жерде не сол арада*. Арман Жалықпасқа қарады: – Сіз болсаңыз *ә л г і ж е р д е* не істер едіңіз? Жігерленудің орнына жаси бересіз? (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Ұзақовтың өз ойы мен баяндамашының пікірі *ә л г і ж е р д е* тоғыса кетті (Т.Тілеуханов, Шарапат.). Сөйтіп мен *ә л г і а р а д а* жазықсыздан жазықсыз ұры атанып, таяқ жеп қалдым (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

ӘЛГІДЕ ү с т. с ө й л. *Әлгінде.* Әлекең бай *ә л г і д е* қабағын түкситіп келіп: «Мектеп үйіне төлейтін ақшанды бүгіннен қалдырмай төле», – деп зығыр етіп кетті (Б.Майлин, Танд.). Пошташы шал келгеннен-ақ *ә л г і д е*, Жан-жадырап, қызып кетті әңгіме (Ә.Ахметов, Өшп.). *Ә л г і д е* көрдім оны, жаяу келді. Қасында біздің өнші бір бала жүр (Ф.Қайырбеков, Дала.).

ӘЛГІДЕГІ с ы н. с ө й л. *Әлгіндегі.* Балқия өз үйінде жатқанын *ә л г і д е г і* түсі екенін санасына енді жүгірте бастады (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ӘЛГІДЕЙ с ы н. *Жаңағы сияқты, жаңағыдай, сол сияқты.* Жүріп келе жатқан жолдың үсті *ә л г і д е й* тақыр, асты тас, сағатына жүз шақырым жүрсе де автомобиль кідіретін емес (С.Шарипов, Шығ.). Сен тап-таза кісі болсаң, онымен мұндай оңаша жерде *ә л г і д е й* тұрмас едің? – деді Нияз ізді дауыспен (С.Сейфуллин, Танд.). Шырқашы, шырақ, *ә л г і д е й* Колхоз қызы, қалқажан! (Д. Әбілев, Өлең.).

ӘЛГІДЕЙІНШЕ ү с т. с ө й л. *Осылайша.* Әли Арыслан хатты оқыды, Ол хатта *ә л г і д е й і н ш е* сайрап тұрды. Хатты оқып Арыслан болған шақта, Құдыретпенен бір дауыс пайда болды (Бабалар сөзі).

ӘЛГІНДЕ ү с т. *Жап-жаңа, жаңа ғана, жаңа бір әзірде.* Машина жайлап бұрылып, *ә л г і н д е* келген ізімен төменгі жолға қарай тартып отырады (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). *Ә л г і н д е* көрінген екі жігіт пердені жұлқып, айқайлап көңілді кірді (К.Тоқаев, Тасқын). Мылтық және жейтін тағам әкел деп Мәлік *ә л г і н д е* шоферін үйіне жіберген еді, енді соны зорға тосып алды (З.Шашкин, Сенім).

ӘЛГІНДЕГІ с ы н. *Жаңағы, жаңа бір мезеттегі.* Егіннің арасындағы қара жолмен шанды аспанға бұрқыратып зырлап кетіп бара жатқан, дәу де болса, *ә л г і н д е г і* Қаратайдың тап өзі (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Көзі қараңғыға үйреніп қалыпты, бөлме іші *ә л г і н д е г і д е н* жарық тартқандай (А.Нұрманов, Аққу.).

ӘЛГІНДЕГІДЕЙ с ы н. *Жаңағыдай, әлгі бір кездегідей, сондағыдай.* Іңір *ә л г і н д е г і д е й* емес, аздап жел бар (М.Сүндетов, Балық аула.). Әділбек тағы да Әлібекті түртіп қалды. Ағасы оны ақырындап *ә л г і н д е г і д е й* етіп санын қысып тоқтатпақшы болды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қасым тағы шауып шықты. *Ә л г і н д е г і д е й* емес, астындағы аты қан сорпаға түсіпті (С.Мұратбеков, Көкорай).

ӘЛГІНДЕЙ с ы н. *Жаңағыдай, әлгі сияқты.* Мені біреу *ә л г і н д е й* істесе, әлім келсін-кел-

месін, сол арада қолында өлем (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Перғауындар о дүниеге *ә л г і н д е й* жауаптармен аттанғанмен, олардың тіршілікте өз аттарын мәңгілікпен тайталастыру үшін мың-мың жанның обалына қалғанын менен артық ешкім де білмейді (Ш.Мұртазаев, 41-жыл.). Бұл менің «Сұлушаш» поэмасын жазып жүрген шағым еді. *Ә л г і н д е й* жағдайда сирағы аласа дөңгелек үстелге шынтақтай отырып жазумен шұғылданам (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ӘЛГІРЕКТЕ ү с т. с ө й л. *Әлгі бір әзірде.* Әліпбай *ә л г і р е к т е* бір тостаған сүт жұтқанды (З.Жәкенов, Таң самалы).

ӘЛГІШЕ ү с т. *Әлгіндегіше, әлгі сияқты, солай.* Әбдірахман ұйқылы күйінде шөже қораздың даусындай келте, қарлыққан дауыспен *ә л г і ш е* айқайлайды (З.Асабаев, Ар соты). «Торсықпай» спектаклін көрсетуші ауыл өнерпаздарының әйелдері *ә л г і ш е* боанып, еркектері бет-ауыздарына жабағы жапсырған (Х.Ерғалиев, Шындық.).

ӘЛ-ДӘРМЕН [ар.+ир. حال درمان] з а т. *Құш-қуат, қайрат-жігер, әл-қуат.* Қыз тілегіне көлденең тұрарлық *ә л-д ә р м е н* қайда! (О.Сәрсенбаев, Даңқ.). Жыланды көріп қалады, Ұшайын деп ойланса. Бұрынғыдай өзінің *Әл-д ә р м е н і* болмады (Қ.Жапсарбаев, Өлең.).

Әл-дәрмені бітті [құрыды]. *Құш-қуаты таусылды, діңкеледі, тұралады.* Хасан өткел іздеп, өзенді жағалаумен *әл-д ә р м е н і бі тіп*, қимылдауға мұршасы келмеді (Мың бір түн.). Сәлима, *әл-дәрменім құрып*, өліп барамын. Ащыңнан жұтқызып, тірілтіп алмасаң болар емес, – деп Қалдыбай қалтырай түсті (А. Байтанаев, Асан). *Әл-д ә р м е н қ ұ р ы п* бойында, Есікке қарай жылжыды. Бір ғана тілек ойында, Бір ғана үміт жып-жылы (Б.Әбдіразақов, Жырла.).

Әл-дәрменінен айырылды. *Шамасы бітті, діңкесі құрыды, құші сарқылды.* Уәде бойынша ол қызға тіл де қатпауы керек, одан бұрын тамақ та татпауға тиіс. Бір күннің ішінде-ақ *ә л-д ә р м е н н е н ай ы р ы л ы п*, жүдеп шыққан (Ә.Найманбаев, Шығ.). «Ар жақтағы ел қайта өтіп жатыр», – дегенді естігенде, Қайныкеш қорыққан адамдай қалтырап, аяқ асты *ә л-д ә р м е н і н е н ай ы р ы л д ы* да қалды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ӘЛДЕ ш ы л. 1. *Күмәндану, шүбәлану мағынасын білдіретін сөз.* Шеш көңлімнің жұмбағын, *Ә л д е* бәрі – алданыс, Жас жүрек жайып саусағын Талпынған шығар айға алыс (Абай, Шығ.). Байлық! Байлық! Тіршілік

кемесінде Төніп келген апатқа бөгесін не?! Қыз Жібек пен Баянның махаббатын, *Әлде* сатып алам деп сенесің бе? (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.). Білмедім мен, сен өйтеуір ораласың көп тілге, Киелі сүт құдіретімен *әлде* есейіп кеттім бе! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Япыр-ау, анау Жақып қой, Түсім бе, *әлде* өң бе еді! Қайран қалып қарт ана, Өз көзіне сенбеді (С.Машақов, Жылдар). **2. Не, немесе, не болмаса деген, кезектестікті, құбылмалықты білдіретін сөз.** Қаланың қыр жағы *әлде* шаң, *әлде* тұман сияктанып, жігіттерге күңгірт көрінді (І.Жансүгіров, Шығ.). Қазір ме, *әлде* түсте ме, Айтты Титов келем деп. Тыңның нағыз кішкене Батырларын көрем деп (Ф.Қайырбеков, Күн баласы). Көрікті екен Ақжаны, Арман неге білмеген?! *Әлде* толып ажары, *Әлде* қайта гүлдеген (М.Мақатаев, Шығ.). Ол не қылған қыз, *әлде* ай, *әлде* жұлдыз (Қ.Аманжолов, Таңд.).

Әлде болса. *Әлі де, тағы да, әлде де.* Қозының не қылғанын қыздар білді, Ішінен бір сұмдықты біліп алды. «*Әлде болса* алдыартын байқайық» деп, – Сығалап босағадан тұра қалды (Қозы Көрпеш.). Кешегі қайның Қожас тірі кеткен, Кем қылмас тең құрбыңнан *әлде болса* (Айтыс). Өнер мектебінің бастығы учитель Қосмұхамет екеуі бұл мектептің пайдасын *әлде болса* бұрынғыдан да артығырақ оқушыларға түсіндіріп, оқып шыққандарына пайдаланатын жолдар көрсетсе, туған жұртына аз пайда келтірмеген болар еді (М.Дулатов, Шығ.).

Әлде де. *Тағы да, әлі де.* Сонда да Тарғын образы *әлде де* тереңдетіңкіреуді тілейді (М.Қаратаев, Туған әдеб.). *Әлде де* сөзге қанасың, Сөйлес десең, тыңдай қал, Зейіліңді қой да құлақ сал (Базар жырау, Шығ.). Сал Сегіз ренжіді уайым жеп, Алдында жүрер жолы *әлде де* көп (Базар жырау, Шығ.).

Әлде немене. *Бір нәрсе, бір зат, бірдеме.* Ұят дегенді бір атым насыбай құрлы көрмейтін Тұрсынбай *әлде немене* ме куә болып шыға келе ме деп, Ушаков оны бұл жолы қуып тастай алмады (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Құрт дегенге мен қазақ құрты екен десем, мұның дәмі *әлде немене* татиды?! (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

ӘЛДЕБІР е с і м. *Небір, қандай да бір, әлдене.* Абайдың көңіліне *әлдебір* жолбарыстай, қабыландай қайратты, жансебіл жандар елестеді (М.Әуезов, Абай). Жұрттың айтуынша, әкесі Қашаубай *әлдебір* болысты өлтіреді де, жазасынан қорқып, Семей қаласына қашады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Содан бері

шыныммен жыламадым, Сүріндім ғой, қойшы оны, құламадым. Көзің нұрсыз дейсің сен әлде әзілің, *Әлдебір* шыныңмен-ақ сынағаның (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘЛДЕБІРЕУ е с і м. *Бейтаныс біреу, әлдекім. Әлдебіреу* ән салад, *Әлдебіреу* бұл тойды Құттықтайды, қуанад? (І.Жансүгіров, Таңд.). Деуші еді күн тимеген, жел тимеген, Қасында *әлдебіреу* бар ма, Жібек (Ф.Мүсірепов, Таңд.). Ешкім ашып оқымапты, Жазып ем сыр он бетке. «Жоқ» деп сені *әлдебіреу* Қол қойыпты конвертке (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

ӘЛДЕҒАЙЫМ е с і м. к ө н е. *Әлде бірдеңе.* Бірінің қайырмасы: «Айманайым», Япыр-ай, кім еді бұл *әлдеғайым*? Жасымас, жабырқамас, ер жігіттің Жанынан, кім болса да, айналайын! (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ӘЛДЕҒАЙЫП е с і м. с ө й л. *Әлде бірдеңе, белгісіз бір.* Осыны ойлағанда, әншейіндегі қаттылығынан айырылып, бойын *әлдеғайып* әлсіздік биледі (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Оның көзі буланып, көкірегі елжіреп, бір *әлдеғайып* жұмбақ сезімге бөленеді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

ӘЛДЕКІМ е с і м. *Белгісіз біреу, бейтаныс кісі, біреу-міреу.* Айтсақ шынын, ел көрер еңбегім өр, Сыбаға алмай кетпейді келген күндер. Тыныш өмір сүретін шақ келгенде, Тыныштығымды алады *әлдекімдер* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем.). Баяғыша сулар да жатыр ағып, Баяғыдай найзағай атылады. ...Туған жердің сен басқан топырағы, *Әлдекімді* жоқтайды, шақырады. Сен жүрген жер сол қалпы, жатыр әлі... (М.Мақатаев, Шығ.). Мәжнүннен бір қалмайды әлгі жаяу Шаһардан шыққан кезде келді таяу. Кідірмей *әлдекім* деп кетіп еді, Сыбырлап «тоқтаңыз» деп айтты баяу (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ӘЛДЕКІМШЕ ү с т. *Әлдекім сияқты, бөтен біреуге ұқсап.* – Жә, жетті. О несі, *әлдекімше* сықсынып, – деді даусын қатайта зілденіп (З.Жәкенов, Таң самалы).

ӘЛДЕҚАЙДА ү с т. **1.** *Белгісіз бір жақ, беймәлім жер.* Күрең менен жігіттің бағын ойлап, Жалынады жағалау «а, құдайлап». Екі басты қақпақыл қағып алып, *Әлдеқайда* барады ағын айдап (М.Мақатаев, Шығ.). Асықтырып барады, *Әлдеқайда*? «жүр-жүрлеп». Сонда саған қараймын, Сәл аялдап тұрғым кеп (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ). Жүрегім жұлқынады *әлдеқайда* Сақтауға күші келмей іштегісін. Лепіріп бақ іздейді, жар іздейді, Ол ғашық көрмесе де жардың түсін. Тәніме жаным сыймас іздеп кімді, Кеудем

қызып, құриды әбден мысым (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Дегенмен отыр ояу жалғыз сүлде. Ұмытқан басқа істің бәрін мүлде. Әкеткен ой жетелеп, рухын билеп, Алысқа *әлдеқайда* жапан түзге (М.Дулатов, Шығ.). **2. Анағұрлым, недәуір, әжептәуір.** Танакөз атқа мінуге, құлын құрықтауға, ағайын арасындағы әңгімелерге араласуға ерінен *әлдеқайда* епті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Поэзия – әсемдікті мүсіндеу. Ал әсемдік – ізгіліктің қанаты. Жыр қадірін түсінбеу Гүл қадірін түсінбеуден *әлдеқайда* сорақы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қарап тұрсаң сен шыққан тау олардан *Әлдеқайда*, *әлдеқайда* аласа (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ӘЛДЕҚАЙДАҒЫ с ы н. **1. Баяғы, бұрынғы, өтіп кеткен.** Теректен істелген ақ домбыра сабаған сайын безілдеп, *әлдеқайдағы* күндерді еске түсіріп отыр (Б.Майлин, Таңд.). Кісі жолға шығып бара жатып, ат басын артына бұрмас болар, – деді, – *әлдеқайдағы* бір ырымды еске түсіріп Дайрабай (Ғ.Сланов, Домбыра.). **2. Қай-қайдағы, алыстағы.** Бастапқы күнді біз осылай өткіздік те, *әлдеқайдағы* елсіз-күнсіз далаға қондық (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қасымда бірнеше жолдасым бар, ауылдан *әлдеқайдағы* алыстағы мал отарларын аралап жүргенмін (А.Байтуғанов, Шопан.). *Әлдеқайдағы* елес, есірік, бұлдыр тұманның ішінде жүргендей. Таныс бейнесуреттер қалтылдап көз алдында тұрады (О.Сәрсенбаев, Сағым.).

ӘЛДЕҚАЙДАН ү с т. *Белгісіз бір жақтан, алыстан.* Кейбіреулер ағаш арасына кетіп, партизандарға қосылса, ал енді бірқатары *әлдеқайда* н «аттан!» дабылын күткендей құлақтарын түріп, өздерін сергек ұстауда (С.Саин, Жол үсті.). Алатау қол былғайды анадайдан, Қаратау елестейді *әлдеқайда* н. Көкшетау көлбең қағып көркіменен, Оқжетпес көз тартады Бурабайдан (Қ.Сатыбалдин, Әлия). Артықсың қала, шаһар, хан сарайдан, Биіксің қаншама ақыл, қаншама ойдан. Кетеді тұла бойда қан шымырлап, Көрінесе көк түтінің *әлдеқайда* н (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

ӘЛДЕҚАЛАЙ е с і м. **1. Тектен-тек, бос-тан-бос.** Нариманның дәрігерлік ғылымын таңдауы да *әлдеқалай* емес еді (М.Дулатов, Шығ.). Басында мен қосақ арасында бос кетіп, түрмеге *әлдеқалай* түсіп қалдым (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Білесің бе, құрметтім? Арасында дүрмектің, Сені үмытып кетерімді білмеппін... – ... Енді, міне, ойланатын күн жетті, Арасында дүрмектің, *Әлдеқалай*

жүрмеппін (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Құтпеген жерден, аяқасты, кездейсоқ.** Мен *әлдеқалай* жолым түсіп, Зайсан көлінің жағасына беттедім («Лен. жас»). Екеуі *әлдеқалай* кездесе қалса, аз сөйлестік дегеннің өзінде бірер сағат өткізіп жіберетін уақыттары болады (Б.Майлин, Таңд.). *Әлдеқалай* билет тауып қаламыз ба деген адамдар театр алдында қаптап жүрді (Аялы жандар).

Әлдеқалай болады. *Қандай заман болады, ертеңгі күнім не болады деп қам жеу мәніндегі сөзқолданыс.* Білген соң келіп қалған қалың жауды, Ер Сәмен атын ерттеп қаруланды. Заманым *әлдеқалай болады* деп, Салиха іштен күйіп от боп жанды (Үш ғасыр.). *Әлдеқалай болды* деп досы қайтар, Тамырдың бұл ісіне қайран қалар, Арты шолақ жұмысқа әуреленіп, Бұл пиғыл қазақтарға емес тәуір (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Әлдеқалай болад* деп ойламадым, Сөзбен жұрттың меселін қырып-жойып (Жамбыл, Шығ. жин.).

ӘЛДЕҚАНДАЙ е с і м. **1. Әлденендей, беймәлім, түсініксіз.** Түсте жат иіс шықты, алыстан *әлдеқандай* дабырлаған дауыстар естіліп, жақындап келе жатты (М.Әуезов, Қараш.). Тау белдеуіне сынаса өскен жасыл қарағай қара барқын тартып, *әлдеқандай* бір сыр шерткендей болады (С.Бегалин, Таңд.). Көк жәшіктің сықыр етіп ашылғанын да, еппен еңкейген Нұрилань одан бір бума бес сомдықтарды алып, үстелге қайта келгені де, енді санауға кіріскенде саусақтары бір-біріне жуыспай дірілдеп кеткені де, – бәрі де оған *әлдеқандай* құпия сырдың бетін ашқандай болып жатыр (З.Шүкіров, Жас жесір). **2. Екіталай құн, нендей жағдай, не хал.** Тіл білмеген дұшпанға Сұлтаным, жалғыз барасың, Қош, сұлтаным, аман бол, *Әлдеқандай* боласың? (Қобыланды батыр). Ойлаймын, өстіп жүріп итшілікпен Болад деп өткен өмірім *әлдеқандай* (Базар жырау, Шығ.). Мен қызыққа айналдым, үйді ойланбай, Тұрған сайын құмар боп, мейірім қанбай. Жолдасымды іздемек болдым бір күн, Жалғыз қалсам, болар деп *әлдеқандай* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Әлдеқандай болды. *Кісімсіді, көкірек керді, бәлсінді, дандайсыды.* Ей, өзің неменеге *әлдеқандай бола* қалдың? Бастықтың қолын қайырма, – деп Хасен де Башарды бастырмалата жөнелді (С.Адамбеков, Көсе.). Талайлар талаптанып жүрген шығар, Өзіне *болып* өзі *әлдеқандай* (Үш ғасыр.). Баспадан шыққан және шығатын кітаптардың әріп қатесін бақылап, қолжазбасымен салыстырып отырады екен. Кітаптың сыртына корректор

деп аты жазылады екен. Соның өзіне *ә л д е қ а н д а й б о л ы п*, маған қыр көрсетті-ау (С.Бегалин, Уақыт.).

Әлдеқандай көрді. с ө й л. *Қолташтан, тым асқақтатып жіберді.* – Жоқ, мұны Дүйсенбектің қу баласынан басқа ешкім әкеткен жоқ. Өздерің де соны патшаның баласындай *ә л д е қ а н д а й к ө р і п* тым еркінсітіп жіберіп едіңдер, ал енді қайтер екенсің, – деп, Сәрсеннің жалғыз басын даң қылды (М.Дулатов, Шығ.).

ӘЛДЕҚАШАН е с і м. *Баяғыда, бұрын, ертеректе, күні бұрын.* Бірен-саран шыққан астықтарын жұрт *ә л д е қ а ш а н* жинап алған (С.Дөңентаев, Шығ.). Сайраған көкте торғай есінді алып, Күн де жоқ – *ә л д е қ а ш а н* кеткен батып: Көк шөпті қызыл, жасыл жапырақ басқан, Артында қызыл шапақ нұры қалып (Торайғыров, Алаш ұраны). Несіне ойланасың, Несіне қиналасың, Қайтесің, Бір жылы сөз қимағасың? Атаң қазақ, ескерткен *ә л д е қ а ш а н*, Ешкім де сыйламайды сыйламасың! (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘЛДЕҚАШАНҒЫ е с і м. с ө й л. *Әлдеқашан.* Қызыл алақандары қошқар мүйіздеп кестелеген, *ә л д е қ а ш а н ғ ы* жыртылған ақ орамалына беті-қолын сүртіп жатып: – Бүк түсіп жата қалғаны несі! Атыңды қайтуші едің? – деп тоңқ етті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘЛ-ДЕМ з а т. *Құш-қуат, әл-дәрмен.* Саябыр тартты *ә л-д е м і м*, Ұстаның дүкені алыс қап, Соғады келіп әлдекім, Балғамен төсті жаныштап (М.Мақатаев, Қарлығаш.).

ӘЛДЕН¹= е т. 1. *Бойға құш-қуат жию, әл алу, қуаттану.* Тәй-тәй басып жүріп кетпей *ә л д е н і п*, Талай үміт күшік күйде қалды өліп. Сыйлық күттік мақтау күткен сұлудай, Ол да біраз келмей жүрді бәлденіп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Мен сені өзімше бір тау көремін, Алыстан... арқа сүйеп *ә л д е н е м і н*. Болды ғой есіңе алсаң, қиналғанда. Басыңды сүйеп тұрар жан керегін... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жазылған соң *ә л д е н і п* есім жиып, Қайтіп жатқан сорлы өнер ішке сыйып, Алты жылдай ілулі домбырамды, Қолыма алдым баламдай бетін сүйіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 2. *Әл-ауқаты арту, тұрмыс жағдайы жақсарту.* Үкімет пен үкіметтің әрбір бөлімдері жылдам, тез хабарласып, қатынасып отырса, халықтың қай ісі болса, тез түзеліп, *ә л д е н і п* жөнге салынар еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Осылардың қолында өстім. *Ә л д е н е* бастады. Ат алды. *Ә л д е н г е н і* құрысын, оған қасірет пайда болды (Ә.Сәрсенбаев, Толкында.). 3. а у ы с. *Қарулы құш жинап алу, жарақтану.* Егер де

жау қазақ даласынан күш алса, сол жерде табан тірейді. *Ә л д е н і п* алып революцияны қайта түншықтыруға ұмтылады (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

ӘЛДЕН²: *әлден асты.* с ө й л. *Әддінен асты.* Батыр, батыр дегелі, Дәу перімсіп екеуің, *Ә л д е н а с қ а н* екенсің. Тайғақ болса табаның, Тантырамай шыныңды айт, Өзім берем есесін... (М.Әуезов, Шығ.).

ӘЛДЕН ү с т. *Қазірдің өзінде, қазірден бастап, осы кезден.* Берді деп ойлайсың ба малды босқа? Өзіме тартпай туған ақымақ, шошқа? Тілімді *ә л д е н* менің қайырасың, Айттайын не бетімді дос пен қасқа? (С.Торайғыров, Таңд.). Шешесі айтты: сен де қой, балам, – дейді Өлеңге *ә л д е н* болма алаң, – дейді (Бірман-Сара). Ертең жайын ойлайсың шіркін *ә л д е н*, Бітесің бе арылып бір кінәңнен. Теректерден төгілген жапырақтай Еленбей де қалуың мүмкін әбден... (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Әлден уақытта [соң, кейін]. *Біраздан соң, бірсыпыра уақыт өткенде.* *Ә л д е н у а қ ы т т а* қызының ойқастап барып тоқтағанын көргенде Шекер бір тамсанды да жымиды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Едәуір күтті. *Ә л д е н у а қ ы т т а* Әсия мен Айлақ екеуі шығып, Аянмен ұшырасты (С.Сейфуллин, Шығ.). Жердегі комбайндар сияқты тізбектеле ұшқан бір топ тырна егінді қайта-қайта айналып, *ә л д е н с о ң* көкжиекпен тұтасқан алқаптың ең шетіне қонды (З.Шашкин, Сенім). Кілт кідірді *ә л д е н к е й і н*, Қалды отырып алмай демін, Қара мылтық созды мойын, Төнді кімге салар ойын (Ә.Тәжібаев, Перне).

ӘЛДЕНДІР= е т. 1. *Құш бергізу, қуаттандыру, әл кіргізу.* Көршіге асын берген, шөбін берген, Тоңғанға үстіндегі тонын берген. Жаяуға астындағы атын беріп, Әлсізге *ә л д е н д і р е р* қолын берген (Пернедегі терме.). Сыра ашытқысы адамды жалпы *ә л д е н д і р е д і*, денеде заттар алмасуын жақсартады (С.Сұбанбердин, Дәрі – дауа.). 2. а у ы с. *Дем беру, рухтандыру.* Бір кезде жазушылар мен театрлар арасында нағыз өнер достығы, шеберлер бауырмалдығы болар еді, мұның өзі екі жақтың да жұмысына арқау, нәр беріп, *ә л д е н д і р е т* үсер еді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Соқ, қоңыр жел, *ә л д е н д і р* ән қанатын, Жеткізе көр, жеріне арналатын. Тыңдасын қыз, білсін ол, жігіт барын, Сағынғанда айтатын ән мен зарын (Ә.Тәжібаев, Кеше.). Жырладым еңбектегі ерлерімді, Жырладым табыстар мен тасуларды. Күштінің күшіне күш қосып жүрмін, Өлеңмен *ә л д е н д і р і п* шошынғанды (Ақын жырлары).

ӘЛДЕНДІРУ *Әлдендір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Әл кіргізу, құш жинату.* Адам операцияға дейін түрлі анализ жасатып қана қоймай, организмін *ә л д е н д і р у* үшін қан, плазма құйдырып, витаминдер, егер қақырық көп түссе, қақырықты азайтатын дәрілер ішеді (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). **2.** *Жағдайын көтеру, әл-ауқатын жақсарту.* Соғыс жылдары тұралап қалған колхозды жылдамырақ қайтадан *ә л д е н д і р у*, қамына жандарын сала кірісетін (Ө.Қанахин, Жүрек.). Күйзелген халық шаруашылығын *ә л д е н д і р у* үшін түрлі шараларды жүзеге асырды (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.).

ӘЛДЕНЕ е с і м. **1.** *Бірдеңе, бір нәрсе, әлдебір.* Бірақ дала үндемеді, әлденені ойға ала, Ақ қайың да дірілдеп, *Ә л д е н е н і* күткендей. Қайғылы үнмен күбірлеп, Сөйлейді тіл біткендей (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Келген адам түрегеп тұрып үстіндегі *ә л д е н е* киімді саудыр еткізіп шешіп ап, босағадағы қазыққа іле салды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). **2.** *Жоқтан өзге, не болса сол.* Сыйлады өз үйіне отырғызып, Сөйлесіп, әзілдесіп *ә л д е н е н і* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әлденеден сұм жүрек сескенеді, Арақидік *ә л д е н е* ес береді. Табиғаттың, таудың да, аққудың да, Байғұсқа болмай қалды еш керегі. Келеді ана, сезбейді ештеңені (М.Мақатаев, Шығ.).

Әлдене мезетте [әлдене уақытта]. *Біраздан соң, біраздан кейін.* *Ә л д е н е м е з е т т е* ол қарнындағы қара кресті түзетіп, ауыр күрсініп алды (І.Жансүгіров, Шығ.). *Ә л д е н е у а қ ы т т а* толғатып тұрған әйел босанып, еркек бала табады (Қаз. ертег.).

ӘЛДЕНЕНДЕЙ с ы н. *Белгісіз, түсініксіз, қайдағы бір.* *Ә л д е н е н д е й* себептермен көше алмайтын болсаң, біздің үйде қыстап шығарсың. Қысқы үйіміз мұндай емес, кең, – деді Иман ағай (Ж.Саин, Жол үсті.). Қасымдағы қарттың бағанағы бастала бере тынған әңгімесі есіме түсіп, *ә л д е н е н д е й* ойлар билеп кетті (Ә.Әбішев, Замана.). *Ә л д е н е н д е й* ер адамның ызалы дауысы тынық ауаны жаңғыртып жіберді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ӘЛДЕНЕШЕ е с і м. *Бірнеше, бірталай, біраз.* Ғашықтық сөзге жүйрік әсіресе, Дем алысым, құмарым – бір сен десе. Жанын құрбан жолына қылған жансып, Көз қарауы құбылар *ә л д е н е ш е* (Абай, Шығ.). Жақсылық көргенбілгенін күдіксіз ғылып, орнықты етіп, *ә л д е н е ш е* айтқан соң шын сенді (М.Әуезов, Қараш.). Ай түгіл, *ә л д е н е ш е* жыл өтеді, Алса енді бәріне де пұл жетеді. Өзенге әмиянды алып

келіп, Тастауға қимай, қайтып әкетеді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Әлденеше түрге салды. *Құбылтты, түрлендірді.* Шашын да *ә л д е н е ш е түрге салды* (Күн бұрын әрине ол бұйраланды). Қолымен қобыратқан қара сұр шаш, Бір ілгері, біресе кейін барды (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ӘЛДЕНЕШЕУ е с і м. *Бірнешеу, әлденеше.* Омашты тартатын көліктің көпшілігі – есек. *Ә л д е н е ш е у і н* парлап жеккен (С.Мұқанов, Алып. адым.). Күніне *ә л д е н е ш е у і н* атып әкеліп, жаңа қоныс тебе бастаған қосын жұртына ол «қоңыр тоқтының» талай дәмін татқызды (Ғ.Сланов, Әңгім.). Қарағанды, Қарсақпай, Ембі менен Балқаштай, Кеннің *ә л д е н е ш е у і н* Тағы тауып беремін (Жамбыл, Шығ. жин.).

ӘЛДЕНЕШК е с і м. *Әлдеқандай, нендей.* Қалмаққа жиылсын деп жарлық салды, Көп қалмақ хан жарлығын қабыл алды, *Ә л д е н е ш і к* жұмысқа жұмсады деп, Жиылып шаһар халқы келіп қалды (Батырлар жыры). Төр көрмей бала қалды, орны – есік, Мекені біреуінің болып бесік. Бұрыннан алдын ешкім болжамаған, Боларын, кім біледі, *ә л д е н е ш і к?* (О.Шораяқов, Шайыр).

ӘЛДЕНТ = е т. *Қуаттандыру, құш алғызу, әл беру, әлдендіру.* Ауру жоқ, әлсіретіп аштық жеңген, Ас ішпей неше күннен қатып-семген. Аз-аз беріп *ә л д е н т і н* алайын деп, Батыр жүр өз ақылын ойлап кеңнен (С.Әлімбетов, Өленд.).

ӘЛДЕНТУ *Әлден т етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛДЕНУ *Әлден етістігінің қимыл атауы.*

1. *Бойға құш-қуат жию.* Сақаға операция жасалған соң тауда дем алып, *ә л д е н у д і* қажет деп тапты (З.Шашкин, Ұядан ұшқан.). **2.** *Қарулы құш жинау, жарақтану.* *Ә л д е н у* үшін, жорыққа үйрену үшін бізге Әйтиев отрядына жетіп, буынымызды бекіту қажет (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ӘЛДИ¹ о д. э т н. *Баланы ұйықтату кезінде айтылатын сөз, бесік жырының бір сөзі.* *Ә л д и*, бөпем, әлди-ай, ұйықтай ғой, бөпешім (Бесік жыры).

ӘЛДИ² з а т. этн. **1.** *Баланы тербету үстінде айтылатын бесік жыры.* Ананың аялаған *ә л д и і м е н*, Сол жердің өстің жаста ән-күйімен. Сол жердің борышты едің топырағына, Сезімтал, Сәбит аға, сәбиіңнен (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). **2.** *Бөпе, бөбек.* Сонда ғой анажаным, ағайыным, Қолында *ә л д и* болғам талайының, Жұмсақ жел – бауырымның алақаны, Сипайтын толқын шашын самайымның (Т.Шопашев, Жастық.). От та болғым кел-

мейді – Жылуым бар. Жылуым бар, керек пе жылынындар. *Ә л д и* болғым келеді, *ә л д и* болғым, Күн сәулесі ойнақтап тұлымында, Отыратын анасы құлынымдап (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Мейірім, ерекше күтім.* Ананың *ә л д и і м е н* көзін жұмып, Нәресте ақтық рет қакты қасын (Ә.Сәрсенбаев, Өленд.). Ана *ә л д и і н* көрмеген, әке әлпешін білмеген, тілім шайпау әулекі, бассыз өскен мен бейбақ... Адам қадірін, азамат қадірін жаңа таныдым (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Әлди-әлди – бастамасы бар әннің, Әлди, әлди – арманы ғой адамның, Өмірімнің күй сазы боп шалқыған, *Ә л д и і* ғой менің әзіз анамның (Қ.Мүсірепов, Раушан). **4.** а у ы с. *Рақат, елітіп әкететін, күй.* Біздің елімізде жас болудың өзі қаншалықты зор бақыт! – деген тәтті бір ойдың *ә л д и і н е* бөленіп оралған-ды (С.Бакбергенов, Менің досым.).

ӘЛДИ-ӘЛДИ о д. э т н. *Баланы, нәрестені ұйықтату, жұбатуды кезінде өлең түрінде айтылатын сөз, бесік жырының негізгі тармағы.* Он шырақ көрдім, бәрін де Алды ғой қайтып бір Құдай. Сен келдің тағы өмірге, *Ә л д и, ә л д и, ә л д и-а-й!* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). *Ә л д и-ә л д и, құлыным, Ә л д и-ә л д и, іңкәрім.* Менің ұзақ ғұмырым, Менің сәби ұрпағым (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). *Ә л д и, ә л д и, бөлем-ау, Бәрі де бекер екен-ау!* «Сабыр да түбі – сары алтын» Сарғайып қашан жетем-ау?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘЛДИЛЕ= е т. **1.** *Нәрестені, сәбиді әлди-әлди деп уату.* Құлыным, кел өзінді әуіп етейін, Далаға серуендетіп, әкетейін. Әкелік көңіл шалқып, қансын мейір, *Ә л д и л е п* иығымда тербетейін (М.Әлімбаев, Лирика). Тыныштық: Әне, кара дала батыр. Дастарқанын жайыпты. Кара да тұр. Тұңғыш ұлын *ә л д и л е п* жан Ана отыр Жарын, ұлын қызықтап жан аға тұр (М.Мақатаев, Шығ.). Әкесінің күпісіне орап Әсия Өміртайды жатқызып, қасында өзі арқасын қағып, *ә л д и л е п* жатып ұйықтатты (С.Мұқанов, Аспаз). **2.** *Бесікте тербету, әлди-әлди деп қолға алып, әрі-бері шайқау.* *Ә л д и л е, бесік, ә л д и л е,* Басайын шаттық ән-күйге, Құлшынайын үйірде озық құр аттай. Құлаш жайып кең төрден, Тіл табысып ертеңмен, Дәуір тойы келді аңсаған мұраттай (К.Салықов, Жезкіік). **3.** а у ы с. *Әнге еліту, жырға бөлеу.* Жұқа шапан жамылған боз даланы, *Ә л д и л е й д і* тырнаның созған әні. Қалбалақтап қаңбақтар қарбаласта, Бағытына басы ауған қозғалады (М.Мақатаев, Шығ.). Шырқалған ән, дүрілдеген домбыраның дауысы ауылдың

қараңғы айналасын өзгеше үнмен *ә л д и л е г е н д е й* (І.Жансүгіров, Шығ.). Назды әуен *ә л д и л е г е н* бесігімнен, Сыбызғы жеткен сыңсып есігімнен. Құлаққа мұң мен бақыт түгел дарып, Қуантар ғұмыр бойы қос уілмен (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). **4.** а у ы с. *Аялап, әлпештеу.* Жазира, жасыл кілем өрнектеген, Туған жерге, дариға, жер жетпеген! Кең өлкем, *ә л д и л е й* бер, сен деп келем, Аңсап келем сағынып, шөлдеп келем (М.Мақатаев, Шығ.). Сүйемін мен күнді Көңілді, жалынды. Сен биле еркімді, *Ә л д и л е* жанымды (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

ӘЛДИЛЕН= е т. **1.** *Тербетілу, шайқатылу.* Күн септі күміс сәуле жер бетіне, Теңбіл сап қардың кербез келбетіне. Арудай өткеншекте *ә л д и л е н г е н,* Жылы жел бұталарды тербетуде (К.Райбаев, Жаңа толғау). **2.** *Жұбану, алдану.* Баласы ойыншыққа *ә л д и л е н і п* жылауын қойды (Ауызекі). **3.** *Ерке болу, еркімен өсу.* Оның әбден *ә л д и л е н г е н* баласын бағуды қиынсындым (Ауызекі). **4.** а у ы с. *Балқу, еліту.* Жүрек *ә л д и л е н і п,* көкей көкседі (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Ерттемей-ақ еңбектің арғымағын, Қандырады балсусын, жан құмарын. Алтын қанат ән-күйге *ә л д и л е н і п,* Отырады ойна-тып балдырғанын (Қ.Мүсірепов, Раушан).

ӘЛДИЛЕНУ *Әлдилен етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛДИЛЕС= е т. *Бірге бала бағу, бала бағысу.* Малдарын ғана емес, бірінің баласын бірі бауырына қысып *ә л д и л е с к е н* жандардың бүгісіп қалған сырлары бар ма екен (К.Оразалин, Абай.).

ӘЛДИЛЕСУ *Әлдилес етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛДИЛЕТ= е т. **1.** *Баласын тербеттіру, жұбатқызу.* Сәбиін біреуге *ә л д и л е т к е н д і* қаламады (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Еліткізу, бойды билету.* Сондай-ақ, Әсия да алды бекіп, Құрмаш тез қан соғысқа қалды кетіп. Үміті жас ойнақтың күрт үзілді, Арманға кетті жанын *ә л д и л е т і п* (Қ.Бекхожин, Ақан Ақтаев). Аяғыш адам ғой әр минутты, Шаттығын шалқар ойға *ә л д и л е т т і.* Тамаша! Тамаша! – деп қайта-қайта, Күлімдеп кезіп кетті кабинетті («Лен. жас»). Шыдамай лағанаттың қастығына, Аямай жара салған жастығына, Әлия ауыр жолға сапар шекті, Жүрегін *ә л д и л е т і п* жақсы ырымға (Қ.Сатыбалдин, Әлия).

ӘЛДИЛЕТУ *Әлдилет етістігінің қимыл атауы; баланы тербеттіру, уату. ≈ Сәбиді ә л д и л е т у.*

ӘЛДИЛЕУ *Әлдиле етістігінің қимыл атауы. 1. Уату, тербету.* Ынсап пенен ынтаның Емі – өзінді сәл билеу. Сенің де бір іңкөрің – Өз балаңды *ә л д и л е у* (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** а у ы с. *Еліту, балқыту.* Қахарын төгіп батыстан боран долданып. Жаппаны жалғыз ығында тұрған қораның Ақ боран, боран *ә л д и л е у ш і* еді қолға алып (Т.Молдағалиев, Қош, көктем). Үйірінен адасқан тентек едің, Тентегім-ай, үзілді ерте демің. ...Қара сазың, мінеки, *ә л д и л е у д е*, Әлсін-әлі жаңартып көрпелерін (М.Мақатаев, Шығ.). Жас дарын да тал шыбық тәрізді. Оны біраз мәпелеу, бойын тіктеуге көмектесу қажет болар. Әйтсе де, біз жас талантқа қамқорлық дегенді бірыңғай *ә л д и л е у*, әлпештеу, немесе қолпаштау деп түсінбейміз («Қаз. әдеб.»).

ӘЛДИЯР з а т. с ө й л. *Алдияр.* Бір нөкері соңынан асыға қуып келіп: – *Ә л д и я р* аға сұлтан, әке-шешесін қайтеміз, көрші ауылдан келе жатқан бетінде қол-аяқтарын байлап сайда ұстап тұрмыз? – деп еді (І.Есенберлин, Қаһар).

ӘЛДІ с ы н. **1.** *Қуатты, қушті, мықты.* Қақырата шапса дұшпанға Тозбайтын мүттем жең бар ма? Кенезесі кепкен тақырға Сіркіреп өтер сел бар ма? Ел іргесі бекиді, Әлсізді *ә л д і* шекиді (Қабан жырау, Алтын қазық). Батырдай сауыт киген, қалқан ұстап, Күндіз-түн ұйықтамай халқын баққан. Қойнында Алатаудың жүз түрлі аң бар *Ә л д і с і* әлсіздерін шуылдатқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Осы колхоздан завмагты жіберіп, бір топ адамды азықпен *ә л д і* аттарға мінгізіп берді де, арыда қалған машиналарды жөнелткенше бұлар тыным алған жоқ (М.Әуезов, Өскен өркен). **2.** *Әл-ауқаты жоғары, ауқатты, тұрмысты.* Көкшетау елінің *ә л д і л е р і* қыстығүні бірнеше бөлмелі ағаш үйде, әлсіздері орыс крестьяндарының үлгісімен салған шым үйде отырады (С.Мұқанов, Таңд.). Ол кездің ұлы арманы – *ә л д і* түру, Әл келсе атақ жайып, сәндік құру. Билепті елді ертеде пысық шалдар, Бетке ұстап, бірін – ұлты, бірін – ру (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Тұрмысты тазалықпен түзетеміз, Мың көзбен колхоз мүлкін күзетеміз. Саналы, салтанатты сауатты боп, Ауқатты, *ә л д і* колхоз біз етеміз (С.Керімбеков, Өлеңд.).

ӘЛДІЛІК з а т. **1.** *Қуштілік, мықтылық, әлеуеттілік.* Ғазиз *ә л д і л і г і* н қылып, Ғайшаны төсегінің жанына келгенде белінен құшақтап әкеліп жырққан (М.Әуезов, Қараш.). *Ә л д і л і к* әрқашан әр жерде емес, реті мен ыңғайына қарай болар, мырза (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Көп жағдайда, бұйрық күшіне сүйеніп *ә л д і л і к* көрсетіп

жатамыз. Неге біз де жолдас жағдайын жолдасша түсінбейміз (С.Еркебаев, Алғашқы.).

ӘЛЕЙ¹ с ы н. с ө й л. *Керемет, гажап, сұмдық.* Жарайды, олай болса... Қара көктің үйіріне де қызығуым *ә л е й* еді, бірақ мен қара айғырдың үйірін-ақ алайын (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Олай деме, Мамырдан Нұрланның сасуы *ә л е й* (Ф.Мұстафин, Жиырма бес). Бір мезгілде қуатымды әбден жиып, жүрегімді тоқтатып алып [батырды] тік көтеріп алып, жерге қойып келіп жіберіп, кеудесіне мініп алдым. Өзіме-өзім сүйсінуім *ә л е й* болды (М.Әуезов, Қараш.).

ӘЛЕЙ²: *әлей болсын.* т і л е к. *Жол болсын деген тілекке жауап ретінде бірге болсын деген мағынада айтылатын сөз.* – Жол болсын, би, – деді Бекмағамбетке бағыттай. – *Ә л е й б о л с ы н*, батыр, – деді Бекмағамбет (Б.Аманшин, Жар мұңы). – *Ә л е й б о л с ы н*, отағасы. Мына бір аттың үркектігі тепсеңнен бұрып әкетіп, батпаққа ұрындырғаны, – деді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Жол болса, *ә л е й б о л с ы н*, қарындасым, Желкеңе түйіліпті сүмбіл шашың (Ғ.Малдыбаев, Шығ.).

ӘЛЕЙКҮМАССАЛАМ [ар. عليك السلام] з а т. с ө й л. «Салаумәлейкум» деп сәлемдескен адамның сәлемін алу, қарсы сәлем беру мәнінде қолданылатын сөз.

ӘЛЕЙКҮМУССӘЛЕМ з а т. с ө й л. *Әлей-құмассалам.* «Ассалаумағалайкум» деген әдепті балаға, жанағы ұзын бойлы кісі күлімдей қызықтап «*Ә л е й к ұ м ұ с с ә л е м*, төре бала», – деп сүйсінген ықыласын көрсетті (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ӘЛЕЙ-ТҮЛЕЙ ү с т. с ө й л. *Алай-түлей.* Ортасынан қақ бөлінген айдаһар қимылдауға шамасы келмей өледі. *Ә л е й-т ұ л е й* соққан боран да тоқтайды (М.Етекбаев, Алтын.).

ӘЛЕЙІМ с ы н. с ө й л. *Соншама, көп, дүйім.* Ол мына қауырт етек алып бара жатқан *ә л е й-і м* жарыстың байыбына бара алмай, қайран қалып тұр (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

ӘЛЕЙІМ-ТАПЫРЫҚ ү с т. с ө й л. *Әлем-тапырық.* Үйге келсем, ағайым мен жеңгейім іренде-шіренде. Үй іші *ә л е й і м-т а п ы р ы қ*. Әлиман өзіне тиесі жүгін буып-түйіп қойған (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ӘЛЕЙІМ-ТӘЛЕЙІМ ү с т. *Астан-кестен, атыр-топыр, ұйқы-тұйқы.* Оның себептері – алысқа ұзағанымен, алапат ісі естен кетпеген кешегі қазақтар да, *ә л е й і м-т ә л е й і м д е* әркімнің теліміне түскен сұлу көнізактары да емес-ті (М.Мағауин, Аласапыран). Мынадай *ә л е й і м-т ә л е й і м* ала құйын заманда не болмай жатыр? (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Әлейім-тәлейім шығарды. *Астан-кестенін шығарды, быт-шыт қылды.* Нұрғазиевтер клубқа келген кезде жаңа шығып, соны күшпен соққан боран нағыз зор күйінде, кең аспанның астын *әлейім-тәлейім шығарып*, суырып тұрды (Ә.Ибрагимов, Асыл.). Бұл оқиғаның өзі әзірше біз үшін де жұмбақ. Аяқ астынан пайда болған құйын сияқты барлық ойымыздың *әлейім-тәлейімін шығарып* кетті (Шопан серігі).

ӘЛЕК [ар. هلاک] з а т. **1.** *Әуре, әбігер, азан.* Жер дүние азан-қазан. У да шу айғаймен, тасыр-тұсыр *әлекке* толды (М.Әуезов, Абай). Биыл тұқым келгенде аштықтың *әлегінен* жүре алмай, бара алмап ем, маған тиісті тарыны Көрім бермей кетті, – деді (Б.Майлин, Таңд.). Сен тумасаң, мүмкін мен сәл бақытсыз болар едім, Көрер ем көресінді, тартар ем жол *әлегін*. Балама бақыт тілеп өмір сүрем, Далама жыл-жыл сайын толады егін (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Бұл тек сөздің *әлегі*, Көрменіздер шараптан. Ауыз деген пәлені Айту үшін жаратқан (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Сергелдең, дүрбелең.* Қайролла келесі жылы семинарияға түсті. Бірақ 1916 жылдың *әлегімен* еліне қайтты (С.Мұқанов, Теміртас). Алты алашқа аян, 1916 жылғы 25-нші июнь жарлығы *әлегінен* Жетісу облысындағы қырғыз-қазақтың басына қиямет-қайым күндер туды («Абай»).

Әлегі аспаннан келді. *Астан-кестені шықты, быт-шыт болды.* Орнынан қозғалмаған Бүркітбай Итбай үйіне көзін салып еді, көзді ашып-жұмғанша, төрдегі 4–5 ақ үйдің *әлегі аспаннан келді* (С.Мұқанов, Ботагөз).

Әлегін [аспаннан] шығарды [келтірді]. *Астан-кестен қылды, ту-талақайын шығарды.* Снаряд үсті-үстіне түсіп, сол араның *әлегін аспаннан шығарып* жатты (Ж.Жұмаханов, Солдат.). Эх, анау мылтықты бізге берсе ғой, гүрсілдетіп қасқыр біткеннің *әлегін аспаннан келтірер* едік (Шопан серігі). Бірде солғын тартып, салбырап өз бетімен кетеді де, бірде жер қарып жатқан солдаттарға килігіп, *әлегін шығарады* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Әлек болды. *Әуреге түсті, әбігерленді, әуре болды.* Асылында *әлек болуына* қайраткердің өзі жазалы: жазығы – бойға біткен қайраты, жігері, жетесі, ынтасы (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қалтылдақ шал аққұманды шокқа қойып, түтіні басылмаған самауырды дастарқан шетіне қойып *әлек боп* жатыр еді (Т.Ахтанов, Дала сыры). *Әлек боп*, арпалыс-

ып сор-қайғымен, Жок, ата, жасамадым ондайды мен... Жасымнан естігенім бар-тын еді, Әйтеуір, аққу атқан оңбайды деп... (М.Мақатаев, Шығ.).

Әлек етті [қылды]. *Сергелдеңге салды, әуре қылды, әуреледі.* Тату боп кісі берсе мен қайтпаймын, Болмаса төбеңе мен ойнақтаймын. Жермен жексен еліңді *әлек етін*, Өмірдің қызығын еш тойлатпаймын (Батырлар жыры). Ол қанша пайда тапты жалғыз тұрып, Өзгенің *әлек етін* бәрін қырып? Ағашта құрап тұрған әл болсын ба, Кетіп ед дауыл соғып, қалды сынып (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ, Тулап, қайнап бір жүрек *қылады әлек*. Біреуінің күні жоқ біреуінсіз, Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек (Абай, Шығ.). Жақыптың жүйрік шабдар аты жеткізбей, көп *әлек қылды* (М.Әуезов, Таңд.).

Әлек жасады [көрсетті]. *Ойран етті, әуреледі, бүлік жасады.* Патшаның жазалаушы жасағы бұл, *Әлегін* қырға талай *жасады* бұл. Әлі де, барса сонау мүскін қырға, Заһарын айда-һардай шашады бұл (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Шонжарлардың барлығы ойда жоқ *әлекті көрсетті* (М.Әуезов, Абай жолы).

Әлекке түсті. *Әбігерленді, әлек болды, әбігер болды.* Есентайлар қайта келгелі, байдың қорасы жан-жаққа бұлан-талан кісі жүгіртіп, асығыс әрекетке кірісіп *әлекке түсті* (М.Әуезов, Шығ.). Коля қазір екі карикатура салумен *әлекке түсіп* отыр (А.Байтанаев, Болат).

Әлекке ұшыратты. *Әбігерге салды, әбігерледі, әуреледі.* Мені ұстап берем десеңдер айтыңдар! Сендерді *әлекке ұшыратпай*, ертең өзім-ақ қолдарына түсейін (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

Әлек салды. *Әуреледі, әуреге салды, сойқан салды, бүлік жасады.* Адалдық үшін алысып, Жегішке ақы төлетті. Бас шайқаймын дегеннің Басына *салды әлекті* (Абай, Шығ.). *Салды* күнде жанға *әлек*, Тұтасып күңгірт бір тұман. Қаралы хабар бар ма деп, Қорқып та тұрдық ұйқыдан (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жалғыз қабат терезеге екпіндеп келіп, соққан қатты дауыл біресе гүілдеп шыдамсызданып, біресе ысқырып *әлек салып*, біресе дүрілдетіп ат ойнағандай болып құтырып, ауру баланы қайта-қайта шошытып оятады (М.Әуезов, Қараш.).

ӘЛЕК-ӘРЕКЕТ з а т. *Әуре, әбігер, машақатты амал, жойқын іс-қимыл.* «Бай сейілді» де Абай ел билеушілердің халыққа тыным бермейтін бұзақылық *әлек-әрекетін* таңбалайды (М.Әуезов, Әр жыл.).

ӘЛЕКЕ з а т. *Үнемі ұстін жалап-жұқтап кір жуытпай, бәріне әзір тұратын тазының ең жіңірек, чиқыр түрі. Аңшы әлекесін ертіп саятқа шықты (Ауызекі).*

ӘЛЕКЕДЕЙ: әлекедей жаланған [**жалаңдаған**]. *Құлшынған, жалақтаған, дапдайын, сақадай сай. Әлекедей жаланған жігіттері сақадай сай түр («Айғақ»). Жәнібекпен тізелес отырған істік мұрын, жіпсік көз, сұрша – Қалабай. Ол – көп жүретін, бұл үйге талай келген, әлекедей жаланған шапшақ, өткір кісі (Ғ.Мұстафин, Дауыл). Мектеп үйінің қабырғасы белуардан асып, әжептәуір биіктеп қалған. Әлекедей жалаңдаған қырық шақты адамның пәрменді қимылына көзің мен көңілің тойғандай (С.Омаров, Әңгім.).*

Әлекедей тиеді. *Отайды, қырады, жоқ қылады. Гербицид атызға дұрыс себілсе, арам шөп атаулыға әлекедей тиеді («Қаз. әдеб.»).*

ӘЛЕКЕЙ-КҮЛЕКЕЙ з а т. с ө й л. **Әлекей-шүлекей.** *Кеңенің қасындағы үйлердің де әлекей-күлекейі көбейді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).*

ӘЛЕКЕЙ-КҮЛЕКЕЙІНДЕЙ с ы н. *Әлекей-күлекей сияқты, әлекей-күлекей тәрізді. Басқасының бәрі мұны қыз-қырғынға соғып берген әлекей-күлекейіндей алдамыш бірдеңе емес пе? (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).*

ӘЛЕКЕЙ-ШҮЛЕКЕЙ з а т. *Әлем-жәлем, ұсақ-түйек. Әлекей-шүлекейі мол, алтынмен апталған, күміспен күптелген, тас маржандармен безендірілген болады. Айылтұрманы түгелдей үзбелі, құймалы, шытыралы келеді (Н.Нұрғалиұлы, Ата салт.). Алмас ұзақ жылап әлдеқандай әлекей-шүлекей ойыншыққа алданып, мауқы басылған жас баладай ішін тарта күрсінді (С.Омаров, Қызыл арай). Қасымдағы азды-көпті әлекей-шүлекейлері ана бірқатар елге әсіресе қатын-қалаш, кедейлерге таныстырып болған (Ғ.Мұстафин, Шығ.).*

ӘЛЕКЕТ з а т. ж е р г. *Әуре, әлек, қиыншылық. Су зардабының үстіне дауылдың да бірсыпыра әлекеті болды (С.Дөнентаев, Шығ.). Бейкам отырған теңізшілер әлекетке ұшырап, кемелер бір-біріне соғысып, қирап жатады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).*

Әлекетке түсті. с ө й л. **Әлекке түсті.** *Шолп етіп секірді де кетті түсіп, Ойламай іс ақырын надан күшік. Ет түгіл өзі тұст і әлекетке, Бұ-дағы бізге ғибрат ойлап білсек (XX ғ. қаз. ақын.).*

ӘЛЕКПЕ з а т. с ө й л. **Алөкпе** (*мал ауруы*). *Жаманға ісің түссе, күнің қараң, Бақырып әлекпен ешкі өлгендей (Айтыс).*

Әлекпе келгір. қ а р ғ. *Әлекпеге ұшырағыр, әлекпеге шалдыққыр деген мәндегі сөзқолданыс. – Көрсетті-ау құдай көресіні! Жалғыз бала қайдан аман келсін! Әй, әк былай, әлекпен келгір (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Әлекпен келгір* әлгі ақ сиыр бұзауына жамырап, тоғайға тағы қашып кетті (Е.Домбаев, Ол адам).

ӘЛЕКТЕ = е т. *Әлекке түсіру, әурелеу. Бұрынғы Жайық бойын тұтас билеген атты казактар бас көтеріп, өзі аш-жалаңаш елге шабуыл жасап әлектеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Қыз Жекей, келген жерден мінімді айтып, Не жаздым, мұнша әлектен бір басымды? (Айтыс). – Екеумізді де әлектеген Ожаркүл! – Әсия елегізе орнынан тұрды (Ш.Шалқаров, Серіккөл).*

ӘЛЕКТЕН = е т. *Әлекке түсу, әурелену, сергелдеңге түсу. Үлкен бала әкесі мен шешесінің қолын шешпек боп, көп әлектенді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Алды, артындағы станциялардан жұмысшылар жәрдемге келісіп, ұзақ күнге біздің үйген тастарды аршумен әлектенді (І.Жансүгіров, Шығ.). Мал шашып әлектеніп таласады, «Мен көп, сен азсың» деп санасады. Ес кетіп өліп-талып болыс болып, Сонан соң халқыменен жарасады (М.Дулатов, Шығ.).*

ӘЛЕКТЕНУ *Әлектен етістігінің қимыл атауы. Бұдан жұртыңа қандай пайда бар? Хан мен сұлтандарға соғыс керек, ал бұқара қайтсек жанымызды асыраймыз деп әлектенуде (І.Есенберлин, Жанталас).*

ӘЛЕКТЕНІС з а т. *Харекет, харекет етушілік. Ұстасушы адам қас қайраткер болса, яғни оқталғаннан қайтпайтын, ұмтылғаннан тайынбайтын, көздегенінен күдер үзбейтін, азға айналмайтын, зордан-зорға, артықтан артыққа ұмтылатын, жамандыққа жасымайтын, мұқтаждыққа мұқалмайтын я қайнаған қайраттың адамы болса, ұстастыру әлектеніс болып шығады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қысқасын айтқанда, әлектеніс қайраткері жанынан арын, намысын артық көріп, намыс үшін өлетін кез келген жерде жанын арына садаға қылатын адам болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).*

ӘЛЕКТЕТ = е т. *Әлекке түсіру, сергелдеңге салғызу, әуре еткізу. Еш үн қатпай, сыр бермей бір сағат бойы бізді әлектеттің ғой (Ә.Шәріпов, Орманда.).*

ӘЛЕКТЕТУ *Әлектет етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛЕКТІ с ы н. *Әуре-сарсаңы мол, азабы көп.* Адам бабын тапқысыз *ә л е к т і* қырғын басталды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ӘЛЕКТІК з а т. *Әурешілік, бөле-жала, қайғы.* Араққор болған адамды Туыс, досқа санама, *Ә л е к т і к к е* салады, Әйел менен баланы (Қ.Төкежанов, Қария.).

ӘЛЕК-ШӘЛЕК ү с т. *Бейберекет, әлем-тапырық, астан-кестен, әуре-сарсаң.* Бұл дүние диірмендей бір дөңгелек, Бұрқырап өте шығар *ә л е к-ш ә л е к*. Үмітпен «ханның қызын алармыз» деп, Өлетін отқа күйіп біз көбелек (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Соңғы кезде бұлардың басына түскен *ә л е к-ш ә л е к* жайды еске алып келе жатқан Дәурен жоқ (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). Жолшыбай... басы *ә л е к-ш ә л е к* боп жүргенде, дивизия командирінің алдын ала ескерткен сақтығы есінен шығып кетіпті (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

Әлек-шәлегін шығарды. *Әбігерге салды, әуреге түсірді, әуреледі.* Тұткиылдан тергеу жасап, *ә л е к-ш ә л е г і м і з д і ш ы ғ а р ғ а н* жоқ па, – деді ол (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Ауданнан адамдар келіп, талай рет тексеріс жүргізіп, *ә л е к-ш ә л е г і н ш ы ғ а р д ы* (С.Жүнісов, Жапанда.).

Әлек-шәлегі шықты. *Астан-кестені шықты, тоз-тозы шықты.* Тастарды балғамен ұрып құлатып, конвейердің ленталарын қайта-қайта жалғастырып, әрі тығылған жерін тазалап, кеншілердің әбден *ә л е к-ш ә л е г і ш ы қ қ а н-д ы* («Лен. жас»). Аспанның *ә л е к-ш ә л е г і ш ы ғ ы п*, айналаның құтырып тұрғанына үш күн болды (Б.Момышұлы, Жаяуынгер.).

ӘЛЕКШӨП з а т. ө с. с ө й л. *Лапыз.* *Ә л е к-ш ө п* – улы өсімдік (Ауызекі).

ӘЛЕКШІЛІК з а т. *Әурешілік, қиыншылық, ауыртпалық.* Шәкірдің отбасы ойламаған жерден осындай *ә л е к-ш і л і к к е* кезіккен еді (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ӘЛЕМ¹ [ар. *عالم*] з а т. **1.** *Жержүзі, дүние-жүзі, жиһан.* *Ә л е м д е г і* ғаламат Ігілікке арналса, Өнері ортақ азамат Еңбекте ғана арланса Оқу-білім өркеймек, Елге егіп пайдасын. Ел жетіліп, көркеймек, Өнер қанат жайғасын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қырымды көзі байқаған, Қолдың алдын жайқаған, От орнындай айтабан, Келер ме екен *ә л е м г е* Сіздей бір адам қайтадан! (Базар жырау, Шығ.). Қаны аққан қайран менің мұсылманым, Осы ма екі ортада қысылғаның?! Бейіштің ақ қанатты ақ құстарын Айырып ұясынан ұшырғаның?! Бірігіңдер, *ә л е м н і ң* мұсылманы, Құрбан болсын Құдайым үшін

жаның!!! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Жер бетін мекендеуші барлық халық, әлеумет.* Ақылмен *ә л е м н е н* ассаң-дағы, Жан үшін алтын, күміс шашсаң-дағы, Артынан ата-баба бір барармыз, Жел мініп жеткізбестей, қашсаң-дағы (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ойыңа білім, нұр салған, Бақыттың тұңғыш қаласы. Қайратына *ә л е м* таң қалған, Қалаға сонау қарашы (Жамбыл, Шығ. жин.). Көтеріп ән мен жырдың күй қанаты, Жүрегің ұшар құс боп аспанында. *Ә л е м н і ң* саған ауып махаббаты, Сарыарқа орнар сенің жас жаныңда (Қ.Аманжолов, Таңд.). **3.** *Табиғат дүниесінің жеке-жеке бөліністері, түрлері.* Жаздың түні барқыт еді әдемі, Ашық еді бүкіл аспан *ә л е м і*. Ай сәулесі түсіп тұрды жүзіңе, Қабағында сәл көлеңке бар еді (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). «Миколай соққан сөлкебайдай әдемі», Шота десек, жайнар сәулет *ә л е м і*. Алпыс қатын алса да Абылай атасы, Қасында жүр жалғыз ғана әйелі (К.Салықов, Жезкиік). Жыртқыш төбеде біраз жүрді де тайып отырды. Құс *ә л е м і н д е* қайтадан тыныштық орнады (Ә.Сәрсенбаев, Толкында.). **4.** а у ы с. *Өмір тіршілігіндегі әртүрлі құбылыстар, салалық бөліністер.* Қазір айбынды гвардеецтер әділет *ә л е м і н і ң* құдіретті қолымен қара жүрекке бойлата түйреген зауал найзасындай жау бекінісін бұзаярып, ілгерілеумен барады (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Күй төгіп көкірегіңе дала лебі жасыңнан әлдиледі ән *ә л е м і* (М.Әлімбаев, Лирика).

Айдай әлем. *Жарық дүниеде өмір сүрген барлық ел, қарап, көріп, біліп отырған дүйім жұрт.* Совет Одағының Батыры ұшқыш Нұркен Әбдіровтың *а й д а й ә л е м д і* қайран қалдырған таңғажайып ерлігі жайында жазған «Қанатты қазақ» дастаны қазақ поэзиясына қосылған елеулі үлес («Қаз. әдеб.»). Құзғын қарға ғана тынбай шарлап мұңлы аспанды, Отырардың аянышты зарлы өмірі басталды, *А й д а й ә л е м* мойындаған даңқы бар, Жүз елу мың халқы бар, Нән қаланың асқақ әні осыменен шектелді... (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ей, Қараман, Қараман, Әкім болдың жасыңнан! *А й д а й ә л е м* қараған, Шұбар атты бір бөле, Кепті бүгін даладан (Алпамыс).

Әлемге әйгі [әйгілі, аян]. *Дүние жүзіне белгілі, танымал.* *Ә л е м г е ә й г і* есімің, Киелі алтын бесігім. Құт байлансын сенің асыл даңқыңа. Ер түрік белін буғанда, Ер қазақ қайта туғанда Рухани астанам боп жарқыра (К.Салықов, Жезкиік). Ясы қаласын әңгімелегенде, ондағы *ә л е м г е ә й г і л і* Ахмет Ясауидің мавзолейі жайлы айтпай өтуге болмайды

(Д.Досжанов, Құм жұтқан.). *Әлемге аян* етіп ер еңбегін, Шалқытып шаттық толы өлеңдерін. Жатыр бұл ұлан байтақ мемлекет, Бұл менің Қазақстан деген елім! (І.Мәмбетов, Сыр). *Әлемге аян* алып күшің, Елдің жыры елік ісің. Ғалым, шебер, басқарушы, Сен өсірген талай кісім (Қ.Әбдіқадіров, Таңд. өлеңд.). Ербол туған батырдың *Әлемге аян* бір ісі (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.).

Әлемге жар салды [паш етті, танытты]. *п о э т. Дүние жүзіне жария етті, білдірді; жер жүзі халқы білді.* Сәтті күн жебеген, Қуаныш не деген. *Жар салды әлемге* Алғашқы немерем (К.Салықов, Жезкиік). Ел, қуанып мың шүкір қылды хаққа: «Бармаған адам ұлы ол Охаққа, Жеті *әлемге жар салып* адам білмей, Өлді деп сізді қойған осы уақытта (Ә.Найманбаев, Шығ.). Әміре қазақтың ән өнерін *әлемге танытқан*, асқан үнімен жаңадан ірге жайған театр сахнасын өрге сүйреген әуен асқары еді (С.Бегалин, Сахара.). Композитор Мирзоянның шекті аспаптар мен литавраға арналған симфониясы оның есімін *әлемге паш етті* (І.Омаров, Серпін).

Әлемнің жеті кереметі. *Б. з. б. III ғасырда Ескендір Зұлқарнайын (Александр Македонский) Кіші Азия, Орта Азия, Мысыр, Оңтүстік Үндістан территорияларын жаулап алып, ұлы империя құрғаннан кейін, саяхатшыларды қызықтыру үшін осы өңірлердегі жеті орыннан таңдаған сәулет өнері ескерткіштері. Әлемнің жеті кереметі* болып саналатындар: 1) Египеттегі Хеопс, Хефрен, Микерин пирамидалар ансамблі (б. з. б. 3 мыңыншы жыл); 2) Вавилондағы «аспалы Семирамида бақтары» (Навуходоносор сарайының жанында); 3) Эфестегі Артемида бақтары (б. з. б. 6 ғ.); 4) Олимпиядаға атақты мүсінші Фидийдің еңбегі – Зевстің тас мүсіні; 5) Галикарнас мавзолейі (б. з. б. 350 ж.); 6) Родос аралындағы күн құдайы Гелипостың тас мүсіні «Колосс Родосский»; 7) Александрия маяғы (б. з. б. 3 ғ.) (ҚСЭ). Бұл алғашқы «*Әлемнің жеті кереметіне*», «Екінші 7 керемет», «Табиғаттың өзіндегі 7 керемет», «Қиял-ғажайып 7 керемет» т.б. «кереметтер» қосылып келеді. «Екінші 7 кереметке» Ұлы Қытай қорғаны, Стамбулдағы Әулие София шіркеуі жатады (ҚҰЭ).

Әлем чемпионаты. *Дүниежүзілік деңгейде өткізілетін спорт жарысы. Әлем чемпионаты* – іріктеу ойындарының жетінші тобына түскен Қазақстанның футболшы қыздары әуелі Румыния, Словакия және Солтүстік

Ирландия қыздарымен күш сынасады («Егемен Қазақстан»).

Бар [барша, бүкіл, күллі] әлем. *Дүние жүзі.* Ұлы дүбір, ұлы думан *Бар әлемге* таралды, Жиһандағы жан иесі Кремльге қарады (Қ.Аманжолов, Таңд.). *Барша әлем* тап-жылмай тұрып қалса, Бола ма уақыт деген өлшеу салып? Мақсат, тәртіп керексіз тозаңы жоқ, Тексермей неге отырмыз мұны ойланyp? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Беремін Жамбыл ата, ыстық сәлем, Біледі даңқыңды *күллі әлем*. Сағындым сақ-сақ күлген күлкіңізді, Елің мен күтіп отыр інің Кенен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мысқыл күлкің салды маған қаншама ой, Шірікін, сендей бес қолбасшым болса ғой, Қалың қолым ұқсап дүлей тасқынға Бөлеп дарқан күйге мені *Бүкіл әлем* билер еді, Аяғымның астында (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жалпақ әлем. *Кең дүние, жаһан.* Мынау *жалпақ әлемде* өзендер бар: Төсінен самғатып ақ қанат шағалаларын, Мойындамайтын шектелу, шекара заңын, Бір елден бір елге кесіп өтетін, Байлығын сан ел несіп ететін, Еркіне бағындыра алмай, Табындыра алмай, Есер күш иелерінің есі кететін (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жүруші ең сыймай *жалпақ бар әлемге*, Жаныңды беріпсің-ау, ән-әуенге. Жеттің бе арманыңа, қайран аға, Кеттің бе мынау елден, анау елге (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Он сегіз мың әлем. діни **Он сегіз мың ғалам.** Атамыз адам пайғамбар *Он сегіз мың әлемнің* – Абзалы болып жаралған (Базар жырау, Шығ.). Жаратушы құдайым, Өзіңді тілге алайын. Апымдар айтқан кітапта, *Он сегіз мың әлемнің* Біледі дейді әл-жайын (Майлықожа, Нақыл).

ӘЛЕМ² [ар. علم] з а т. д і н и. **1. Қасиетті, киелі жерлерге, ағаш бұтақтарына, әулиелерге сыйынудың белгісі ретінде тағылатын белгі, байланатын шүберек.** *Әлем* байлап ағашқа Әулие деп табынған, Шектідей емес қызығым (М.Әуезов, Таңд.). Бауырыңда ақ бөкеннің лағы ойнап, Сағымдай сумандаған салып ойнақ. Уа, шірікін! Шың-құзыңа келіп шығып, Отырсам қызыл жібек *әлем* байлап (С.Сейфуллин, Өлеңд.). **2. Жүйрік атқа, домбыраға т.б. қасиетпен, қадірлеу үшін тағылатын шүберек.** Аттың үстінде тақтай тоқым, кекілін кертіп маңдайына *әлем* байлаған (І.Жансүгіров, Таңд.). Қолында қоңыр домбыра, Қыдырынды бір ақын қиқылдайды, сарнайды. Домбыраның басына Бәйбіше *әлем* байлайды

(І.Жансүгіров, Таңд.). **3.** а у ы с. *Масқаралап қорлау үшін жапқан әлем-жәлем жамылғы.* Баттитып беттеріне күйе жаққан, Кигізіп құрым киіз, *ә л е м* таққан, Екеуін бір өгізге мінгестіріп, Қалдырмай қалың елді аралатқан (С.Омаров, Сәукен).

ӘЛЕМ³: *әлем сасиды.* а) с ө й л. *Жағымсыз иіс шығып, айналаны алып кеткенде айтылатын сөзқолданыс.* Мына жер *ә л е м с а с и д ы* ғой (Ауызекі). ә) *Керексіз болып қалады.* Қазыға тойсаң, карта *ә л е м с а с и д ы* (Мақал-мәтел).

ӘЛЕМДЕ= е т. *Әлем тағу, әлем байлау, әшекейлеу.* Қалмақ шықты майданға Шамасы елу жастағы. Астына мініп *ә л е м д е п*, Мақпалдай қара қасқаны (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ӘЛЕМДЕЙ с ы н. *Кең, дарқан, әлем сияқты.* Күйдірген кейде адамды сүйіндірген, Дүниенің тоқсан тарау күйін білген. Қайтермін, *ә л е м д е й* кең жүректерді, Кеудеге қол сандықтай сыйып жүрген (З.Шүкіров, Сағыныш). Сан халықты *ә л е м д е й*, Көп орманның тұрғыны, Әрқайсысы әр елдей Сандуғашы, бұлбұлы (С.Мәуленов, Таңд.). Ат-матымен дария кешіп баратқан Нұрым елестейді. Со жолы *ә л е м д е й* кең дүниені сезініпті (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ӘЛЕМДЕТ= е т. *Әлем-тапырағын шығару, шулату.* Далада екі-үш дауыс шаң-шұң етті, Біреуі ойбай салып *ә л е м д е т т і*. Ойбай-ау, «жігітжан» жоқ ұйықтап жатқан, Таппадық үйден, түзден қайда кетті (И.Байзақов, Ақбөпе).

ӘЛЕМДЕТУ *Әлемдет етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛЕМДЕУ *Әлемде етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛЕМДІК с ы н. *Әлемге тән, әлем көлеміндегі.* *Ә л е м д і к* дәрежедегі жетекші мемлекеттерге зор маңыз бере отырып, бейбітшілік орнатуда тек соларға ғана үміт арту атымен қате (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Ұйқысыз өтсін, мейлі, бірнеше түн, Қақым жоқ бейқамдықпен күн кешетін. *Ә л е м д і к* бейбітшілік керек маған, Үнімен Отанымның үндесетін (М.Мақатаев, Шығ.). Сәлем, Париж – *ә л е м д і к* биік төрім, Салтанатқа дәл осы үмітті едім. ЮНЕСКО Сәтбаев тойын атап, Ардақтады қазақтың білікті ерін (К.Салықов, Жезкиік). ...мәңгүрттену дертімен бірге, есірткіден тарап отырған азамат алдындағы қауіп-қатер де *ә л е м д і к* проблемалар үшін әдебиеттің аса қажетті құрал екенін дәлелдей түскені анық еді («Қаз. әдеб.»).

Әлемдік ағынды. с у ш а р. *Су ағынының әлемдік жүйесі.* *Ә л е м д і к а ғ ы н д ы* атмосферадан түсетін жауын-шашыннан пайда

болып, негізінен жер шарының 70 пайызынан астамын алып жатқан мұхиттарға, ал аздаған бөлігі ағынсыз ойпаңдарға ағады (Қаз. тілі термин. Су.). *Ә л е м д і к а ғ ы н д ы* орташа көп жылдық, біржылдық және мезгілдік деп үшке бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Әлемдік баға. қ а р ж ы. *Дүниежүзілік рынокта сатылатын тауар бірлігінің бағаланған шамасы немесе бағаның әлемдік сауда-саттықта қолданылатын түрі.* Әлемдік баға бәсекелестік күрес процестерінде қалыптасады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Қазіргі кезде мырыштың, қорғасынның, қалайының, алюминийдің, мұнайдың *ә л е м д і к б а ғ а с ы* ретінде Лондон биржасының бағасы алынады (ҚҰЭ).

Әлемдік мәдениет. қ о ғ. - г у м. *Жалпы-адамзаттық мазмұны бар рухани құндылықтар сипатын айқындау үшін қолданылатын күрделі ұғым.* Ертедегі Үнді, Қытай, Мысыр, Грек, Рим мәдениеті, Орхон-Енисей ескерткіші еді, ортағасырлық мұсылмандық және Еуропалық Қайта өрлеу дәуірлерінің мәдени ескерткіштері, Конфуций, Аристотель, Әбу Насыр әл-Фараби, Б.Августин, Гегель еңбектері, М.Қашқари, Ж. Баласағұни шығармалары, Тәурәт, Інжіл, Құран сияқты діни кітаптар – адамгершілік ережелеріне халықаралық дәрежеде негіз болған *ә л е м д і к м ә д е н и е т т і*ң мұралары (ҚҰЭ).

Әлемдік өркениет. қ о ғ. - г у м. *Қоғамның даму деңгейі, әлеуметтік-экономикалық қауымдастықтың қол жеткізген материалдық және рухани мәдениеті.* Біріншісі – санадағы, әлеуметтік тәжірибедегі жат өркениеттің елдіктен, теңдіктен алыстататын қиянатын тезірек құрту, екіншісі – тәуелсіз, азат Қазақстанның аяғынан тік тұруына, *ә л е м д і к ө р к е н и е т*ке өзіндік келбет-кейпімен кірігуіне лайықты үлес қосу («Егемен Қазақстан»). Ұлы Қытай қорғанының дәл заманында нақты қорғаныстық пайдасы болмаса болмаған шығар, бірақ соған қарап оны тек қасірет-қайғының ескерткіші дей салуға келмес. Ұлы қытай қорғаны – *ә л е м ө р к е н и е т і*нің ұлы жәдігері (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Бүкіл әлемдік тартылыс заңы. ф и з. *Кез келген материялық бөлшектер арасындағы тартылыс күшінің шамасын анықтайтын заң.* *Б ү к і л ә л е м д і к т а р т ы л ы с з а ң ы* н ы ң көмегімен аспан денелерінің қозғалу траекториясы есептелінеді және олардың аспан күмбездіндегі орындары алдын ала анықталады (Е.Аққошқаров, Физика. термин.). *Б ү к і л ә л е м д і к т а р т ы л ы с з а ң ы* аспан денелерінің қозғалысы жайындағы ғылым –

аспан механикасының іргетасын қалайды (ҚҰЭ).

ӘЛЕМЕТ¹ с ы н. *Таңқаларлық ғаламат*. «Билік, теңдік, қолға тізгін тиді» деп, «Бай шіркіндер аяққа бас иді», – деп. «Не *әлемет* күндер бастан өткен ғой, Ойлап тұрсаң бұрынғы өткен күйді!» деп (Б.Майлин, Таңд.). Жер-ананың өзі өз болғалы ең бір ірі сілкінісі сол кезде болса керек. Ал, қатын, мосынды іл, асынды қой, Тысқа шық, түнгі *әлемет* басылды ғой Не деген бетпақ еді салдақы түн Адамның берекесін қашырды ғой (М.Мақтаев, Шығ.). Былайша айтқанда «тау қаңбақтай, тас бұршақтай» жауған астаң-кестен *әлемет* еді (А.Машанов, Әл-Фараби). Алайда қазақ археологы Кемел Ақышевтың осыдан біраз жыл бұрын ашқан сенсациялық жаңалығы әлем ғалымдарының дала туралы түсінігін төңкеріп тастардай *әлемет* әсер етті (С.Әбдрахманов, Елдік сыны). **2. ж е р г. Кесір, жанжал.** Ішім күйіп-жанып барады... Бү не *әлемет* болды. Нашалнікке де жолыға алмадым, сайлау әлде не болады? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘЛЕМЕТ² з а т. *Пәле, қырсық. Әлемет* келді басыңа Қайғылы болып өлесің. Елден саяқ кеткенің Мұрадына жетпедің (Е.Қандеков, Тұлпар.).

ӘЛЕМІШТЕ = е т. с ө й л. *Әлеміште*. Мұны сынайын деп бір қу жігіт, басына үрген қарынды киіп алып, бет-аузын басқамен бүркеп, үстін *әлемештеп*, ала көлеңкеде шалдың үйіне кіріп келді (Қаз. ертег.).

ӘЛЕМ-ЖӘЛЕМ с ы н. **1. Қызылды-жасылды, түрлі-түсті.** Әдетте байлар киіз үйдің басқұр, желбау, таңғыш сияқты бауларын кілем түсті ғып әдемі тоқытады, олар үй ішін *әлем-жәлем* ғып ажал беріп тұрады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Тәйірі, Төңір-бергенді қайтесің, жақсы атқа мінсін, *әлем-жәлем* боп киініп, қыз-келіншегі бар ауылдың шетінде көлбеңдеп жүре берсін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2. Айғыз-айғыз, алабажақ.** Қорап үстіндегі жігіттің күлге аунаған тауықтай *әлем-жәлем* өңі адам күлмеуге болмайтындай еді (Ә.Сараев, Бозқырау). Үстіне сатушы әйелдің киімін кигізіп, қарына топатай шелек іліп, *әлем-жәлем* қып қазан-аяқ жақтан шығармай қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). **3. а у ы с. Әлем-тапырық, астан-кестен, ұйқы-тұйқы.** Тілемсе, сен сыйған соң, сыйды әлем, Жаннат та, жаннатсыз да *әлем-жәлем*. Қандағы қастық жаман бұл жалғанда, Қашаннан қалмай ерді осы көріең (Қабан жырау, Алтын қазық). Көңілінде бір кірбің бар, ойы *әлем-жәлем*. Топ бастығыңың манағы

сөзінен соңғы көңілсіздік еңсесін езгендей (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық). Көптің аяғымен тапталған егін... – бәрі көңілін *әлем-жәлем* қылды (Т.Нұртазин, Мұрат).

ӘЛЕМИ [ар. عالمي] с ы н. к і т. *Әлемдік*. *Әлем* и классикалы ұлттық авторлардың туындыларымен, халық музыкасымен ұштастыру – басқа да көптеген артистердің өнеріне тән қасиет («Соц. Қаз.»).

ӘЛЕМИЕТ з а т. *Құллі әлем, жер жүзі*. Күн мен ай аясында байтақ үйім, төсінде тамған өмір кернеп қайнап... Ішінде *әлеміет* – дүние дүйім Сен шығар жанды жансыз тұрған жайнап («Қаз. әдеб.»).

ӘЛЕМТАНУ з а т. ғы л. *Әлем туралы ғылым-білім*. Енді *әлемтану* туралы түрлі теріс қисын ұсынылып, фантастикалық көзқарастар етек алды (Н.Баяндин, Ғасыр.). Орыстың географиялық ғылыми қоғамы Шоқанның алыс жолға аман-есен барып қайтуына, *әлемтану* іліміне лайықты сабағы – олжа қосуына шын тілектес болып, қолдан келген бар қамқорлығын істеп отыр (Ж.Бектұров, Жол.).

ӘЛЕМ-ТАПЫРАҚ ү с т. с ө й л. *Әлем-тапырық*. Баубек құрықты жантая тартса, көк қасқа ат шапшып, шалқая, біресе алдыңғы екі аяғын көсілте тіреп, көткеншекттей тартады. *Әлем-тапырақ* тулап жүр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Мынау екі кештің арасындағы сандалбай жүріс *әлем-тапырақ* екі дүниенің арасындағы жон-жосықсыз жүріс еді (О.Бөкеев, Қамшыгер). Бекен мен Далбайға білдірмесе де, әлгі бір ойдан соң іші *әлем-тапырақ* боп, не істерін білмей біраз отырды (С.Бакбергенов, Қоянқөз.). Қанды тастың үстінде, *Әлем-тапырақ* алаңда, Сол женеді, күш кімде, Қараусыз күн қараң да (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Әлем-тапырағын шығарды. *Астан-кестен етті, алай-түлейін шығарды*. Қардың *әлем-тапырағын шығарып*, боран түтеп қоя берді (С.Омаров, Әңгім.).

ӘЛЕМ-ТАПЫРЫҚ ү с т. *Астан-кестен, алай-түлей, ұйқы-тұйқы*. Апыр да топыр, у-шу. ...Үстінен мылтық атылып, ортасына ат ойнаған ауыл суға кетіп бара жатқандай *әлем-тапырық* болды (І.Жансүгіров, Шығ.). Есіктің алдында күтіп алған Рахмет пен Байжан кабинетке кірсе, Рахметтің кескіні *әлем-тапырық* екен (С.Мұқанов, Сырдария). Мұрат әйелінің *әлем-тапырық* кескінін көріп, сөзін шорт үзді (Т.Нұртазин, Мұрат).

ӘЛЕМ-ТӘЛЕМ ү с т. с ө й л. *Әлем-тапырық*. Немістер *әлем-тәлем*, иттерін

шулатып, машинаға, мотоциклге салып, тоғай-тоғайларға қарай заулап барады (К.Тоқаев, Көмескі із).

ӘЛЕМ-ТӘПІРІК ү с т. с ө й л. **Әлем-тапырық.** Жаңа ғана ұйқыға кетіп бара жатқан әскер үсті *ә л е м-т ә п і р і к* болды да кетті (І.Есенберлин, Қаһар). Ол бұларды тағы қандай «Барса келмеске» жіберуді ойлап іштей *ә л е м-т ә п і р і к* (І.Есенберлин, Қаһар). Менің де жүрегім солқ етіп төмен түсіп кеткендей, ішім *ә л е м-т ә п і р і к* болып, сүп-суық жылан өн бойымды аралап өткендей болды (С.Жүнісов, Жапанда).

ӘЛЕМІШ з а т. *Әшекей, өрнек.* Зергерлер жүзік, сырға, ілгек, аттың әбзелдеріне *ә л е м і ш-т е р* әзірледі (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.). Тас қашаушы екі шебер. Бірі жаңа құрылыс үшін тасқа *ә л е м і ш* салып жатыр («Қаз. әдеб.»). // *Түрлі тұсті, әлем-жәлем.* Қыздың өңінде реніштің ізі жоқ, үстіне алабажәк, *ә л е м і ш*, шолақ жең көйлек киген, шашы дудырап иығына түскен Доғалға таңырқай қарап тұр (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бұл кітаптан сіз *ә л е м і ш* бояуды, жалған патетиканы кездестірмейсіз («Қаз. әдеб. »).

ӘЛЕМІШТЕ= е т. *Әшекейлеу, өрнектеу.* Ортада үлкен ақ үй сегіз қанат, Түзелген кемшіліксіз сән-салтанат. Оюмен *ә л е м і ш-т е п* отауларды, Торлаған туырлығын неше қабат (И.Байзақов, Шығ.). Басында құндыз бөрік, көк драп шапанының жағасын қызыл күрең пүлішпен *ә л е м і ш т е г е н* (К.Оразалин, Көктем.). Сен байғұс, үйді *ә л е м і ш т е г е н-н е н* басқа білетінің бар ма? (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

ӘЛЕМІШТЕЛ= е т. *Әшекейлену, өрнектелу.* Оның жоғарғы жағы төрт бұрышты тақтайшаға бекітілген темір жүзіктермен, әртүрлі сылдырмақтармен *ә л е м і ш т е л г е н* (Шарапат). Қабырғалар аса *ә л е м і ш т е л м е й*, көрер көзге тартымды өрнектелген (С.Байжанов, Үш қиян.).

ӘЛЕМІШТЕЛУ *Әлеміштел етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛЕМІШТЕН= е т. 1. *Әлем-жәлем болу, түрлі-түске боялу.* Асты да шаң, үсті де шаң шеберханада үй сылаушының киіміндей боп *ә л е м і ш т е н г е н* суретшіден бір зиялылықтың, тереңдіктің лебі еседі («Қаз. әдеб. »). Бұқарбаев, біле-білсең, бұныч – дөрекілік. Қолыңды тарт! – деп, майкешен тұрған Бейсеннің көк шимай белгілермен *ә л е м і ш т е н г е н* жуан білегін жайлап итеріп жіберді (Ә.Әзиев,

Оянған ар). 2. *Көңілі бұзылу, құбылу.* Машинаның өйнектерінде қырау қалыңдаған сайын менің де көңіл-күйім *ә л е м і ш т е н і п* кетті (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ӘЛЕМІШТЕНУ *Әлеміштен етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛЕМІШТЕУ *Әлеміште етістігінің қимыл атауы.* Спектакльде табиғат суреттері тек қана сахнаны *ә л е м і ш т е у* міндетін атқармайды («Қаз. әдеб. »).

ӘЛЕМІШТІ с ы н. *Әшекейлі, ою-өрнекті.* Жрецтер адамдардан ерекше ақ, түрлі *ә л е м і ш т і*, кірсіз таза киініп жүреді екен (Е.Ысмайылов, Ақындар).

ӘЛЕН-ПӘЛЕН е с. с ө й л. *Анадай да мынадай, ондай да мындай.* Қит етсе «мен *ә л е н*, мен *п ә л е н* етем!» деп тұрғаны, – деді (Ф.Славанов, Домбыра.).

ӘЛЕНКЕДЕЙ: *әленкедей жаланған.* с ө й л. **Әлекедей жаланған.** Құйымшағынан майы шыққан өгіздер, жегуге әзірленген аттар. *Ә л е н к е д е й ж а л а н ғ а н* жігіттер (Ф.Мүсірепов, Шұғыла). Сол *ә л е н к е д е й ж а л а н ғ а н*, әлі тауы шағылып көрмеген, әскер өнерін алған, қылшылдаған офицерлерді бүлікшілердің алдынан шығармақшы (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ӘЛЕПЕТ [ар. *خلافات*] з а т. *Қырсық, әлек, кесір.* Қамқордың *ә л е п е т і* болмаса, тиыш жатқан момын ел мұндай бола ма? (К.Оразалин, Көктем.). *Ә л е п е т* шал әлі де борбайлады, Ұнамайды жігіттің тоңды ойғаны. Дүниені өткізу актісіне, Қасарысып, қыңыр шал қол қоймады (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘЛЕП-ЖӘЛЕП с ы н. с ө й л. **Әлем-жәлем.** Патшалыққа тазды тұр Тәңірім қалап, Ел тұрған жоқ адамға оны балап. Тамам жұрттан тазға кеп қонғанына, Бектердің іші болды *ә л е п-ж ә л е п* (Бабалар сөзі).

ӘЛ-ЕРКІ з а т. *Жағдайы, қалауы, шама-шарқы.* Тамақтан кейін *ә л-е р к і м е* қоймай, қол ұстатамыз деп, мені сүйрелеп жеңгелерім алып барды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘЛЕТ з а т. с ө й л. *Мезгіл, мерзім, кез, уақыт.* Қарт қабырғадағы көрі сағатқа қарады. Түс *ә л е т і* әлі болмапты (З.Иманбаев, Дала.). Осы *ә л е т т е* есіктен көйлекшең Тұрсын шыға келіп, «апа!» – деді де, қарияның құшағына кірді (Ж.Жұмаханов, Үш бәйтерек). Түннің бір *ә л е т і н д е* ыстық тамақ – буы бұрқыраған үйме тамақ ет келді («Жұлдыз»). Жіп байлап, сирағымнан көкке ұшырып, Қолменен уқалайды ұмар-жұмар *Ә л е т к е* өлетұғын

жақындадым, Деп қорқам бүйте берсе белім сынар (Кете Жүсіп, Өлеңд.).

ӘЛЕУЕТ [ар. *علاوة*] з а т. 1. ф и з. <лат. *potentia*> *Белгілі бір нүктеден электрлік, магниттік және т.б. күш өрісін сипаттайтын өлшем.* ≈ Электростатикалық *әлеует*. 2. к о ғ. с а я с и. *Қарым, шама, мөлшер; бір мақсатқа жұмсалатын құралдың, қордың, негіздің жиынтығы.* Кездесуге қатысушылар барлық қоғамдық-саяси күштердің сырдарлы өзара ықпалдастығы үшін өріс болып табылатын тұрақты жұмыс істейтін Кеңестің *әлеуетін* жоғары бағалады («Егемен Қазақстан»). Шындап келгенде, бізден *әлеуеті* әлдеқайда мығым елдер де абыржыңқырап қалған сияқты («Жас Алаш»). Көпшілік алдында саясаттың негізгі құралына айналған қазақ тілі өзінің бай да қуатты *әлеуетін* ің арқасында, патриотизм мен саяси мәдениетті дамытатын Қазақстан Республикасының өзіндік идеологиясын қалыптастыру ісінің ұйтығына айнала алады («Жас Алаш»). 3. *Күш, қуат.* Тең әріптестік дегенге екпін түсіре сөйлеуімнің мәні бар – Батыстағылар көбіне-көп біздің елдерден «ақылды бастарды алып кетуді» ғана көздеп, ұлттық ғылыми-техникалық *әлеуетті* арттыруды ойларына да алмаса, ежелден етене Ресей ғылымы бірлесе зерттеу жүргізу, қосыла іздену жолын ұстанатыны құптарлық («Егемен Қазақстан»).

ӘЛЕУЕТПІ с ы н. 1. *Қишті, қарулы.* Бекіш жуан қарнын кеудеме тақап, талдырмаш денемді *әлеуетті* қолымен қапсыра құшақтап алды да, қарлыққан рабайсыз даусымен жылай берді (С.Шаймерденов, Мінез). 2. *Мүмкіндігі жеткілікті, әлді, ахуалы жоғары.* Уа, ғажап, жайнап жатқан шай даласы, Ну жыныс, аққан бұлақ айналасы. Камшымен ұрып жатыр үнді қартын, Ағылшын, *әлеуетті* бай баласы (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). *Әлеуеттілер* тап ретінде жойылып, мал-мүлкі тәркіленді («Түркістан»).

ӘЛЕУЛАЙ з а т. с ө й л. *Әләуләй.* Мен Тухфатуллин сияқты күшеніп, екі күн рекорд беріп, басқа күнде *әлеулай* айтқым келмейді, – дегенде, Ораз Серегинге мысқылдай, тесіле қарады (З.Шашкин, Теміртау). Егентай ән салып кірді. *Әлеулай...* Гакку-гакку... деп келіп пальтосымен төсекке аунай кетті (С.Ерубаев, Шығ.).

ӘЛЕУМЕТ [ар. *الأمة*] з а т. 1. *Ел-жұрт, халық.* *Әлеумет,* көрдің міне жаңа заңды, Теңгерген бірдей етіп барлық жанды. Әлемге күн секілді нұр шашады, Сәулесі жарық еткен жер-жиһанды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шапқан аттай зырылдап, Әлі-ақ өтер сол

заман Дей көрмендер, *әлеумет,* Аузыңнан шыққан сөз жаман (Базар жырау, Шығ.). Өзіме оқу оқытады, Қара танып, хат жазам. *Әлеуметтің* ұлы боп, Ауылды бағам, басқарам (І.Жансүгіров, Таңд.). *Әлеуметтің* ең жоғары түрі – тұтас әлеуметтік жүйе ретіндегі қоғам. Қазақ халқының дәстүрлі түсінігінде «жамағат», «қауым», «жұртшылық» мағанада қолданылған ұғым (КҰЭ). 2. т е р м. <лат. *socium*> *Адамдардың бірлесіп әрекет етуінің тарихи қалыптасқан формаларының нәтижесі ретіндегі адамзат қауымдастығы.* Октябрь төңкерісінен кейін *әлеумет,* саясат майданындағы күрестеріміз бұрынғыдан да екпінді болды, мыс қазандай қайнады (С.Сейфуллин, Тар жол.). Тәрбиенің түпкі мақсұты не деген сауалға келсек, сарқып келгенде, тәрбиенің мақсұты: адамды маңдайындағы табиғат төңірегіне, *әлеумет* төңірегіне ыңғайлауға ықпал беретін құрал-күш жасап беру (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). *Әлеумет* өміріндегі әр алуан ірі өзгерістер жатса ғана оның әдебиеттік мәні болмақ (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). // **Әлеуметтік.** Қазақстанның *әлеумет* тұрмысында бір керекті мәселесі – кеңес құрылысы. Кеңес құрылысы болғанда, алдымен кеңселерде қазақ тілін жүргізу мәселесі (С.Сейфуллин, Шығ.). Осы әдебиетті тексеріп отырсақ, қазақтың өткендегі құлқы, мінезі, заманындағы күйініші, сүйініші арасында болған түрлі *әлеумет* қимылдары анық сезіледі (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Оңды әлеуметшілік құру үшін елдің өткен-кеткен тұрмысын, бұрынғы болған *әлеумет* қимылдарын тану керек (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). 3. *Қоғамдағы қызметіне қарай қандай да бір ортақ (кәсіптік, мәдени және т.б.) белгілері бойынша бірлескен адамдардың тобы.* Олай болса, әр адамның, әр ақынның өрісі бірінші – заманға, екінші – туып-өскен *әлеуметін* е, үшінші – нәсіліне (тұқымына) байлаулы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Райша *әлеумет* қызметкерлерінің орнынан да ақ жағалы, иісмайлы бозбаланың құшағына көп қолайлы болып шықты (М.Әуезов, Қараш.).

ӘЛЕУМЕТТАНУ з а т. <лат. *societas* – қоғам, грек. *logos* – ілім> *Біртұтас жүйе ретіндегі қоғам туралы және қоғамдық тұтастықпен байланыста қаралатын жекелеген әлеуметтік институттар, процестер мен топтар туралы ғылым.* *Әлеуметтану* дербес ғылым ретінде ХІХ ғасырда қалыптасқан (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӘЛЕУМЕТТАНУШЫ з а т. *Қоғамды әлеуметтік жақтан зерттеуші.* Оған саясат-

шылар, *әлеуметтанушылар*, ғалымдар, қоғамдық және ұлттық-мәдени орталықтардың өкілдері қатысты («Алматы ақшамы»). Қазақстандағы *әлеуметтанушылар* мен саясаттанушылар қауымдастығының көкек айында жүргізген сауалнамасы бойынша дауыс беру құқы бар қазақстандықтардың 50 проценттен астамы Парламент сайлауына қатысады («Түркістан»).

ӘЛЕУМЕТТЕНДІР = е т. *Адамды қоғамдық өмірге бейімдету, әлеуметтік тәжірибені игерту*. Табиғат әуелі адамдарды бала-шағалы етіп, отбасыға ұжымдастырып, бірге өмір сүруге тәрбиеледі. Енді оны ұлттарға ұжымдастырды, одан әрмен *әлеуметтендіре* түсті («Егемен Қазақстан»).

ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ *Әлеуметтендір етістігінің қимыл атауы*. Демек, *әлеуметтендіру* индивидті қоғамдық өмірге қатысуға, мәдениетті түсінуге және әлеуметтік ортада, ұжымда өзін-өзі ұстау дағдысына үйрететін өртүрлі әлеуметтік рөлдерді орындаттыратын жалпы ортаның ықпалы («Жұлдыз»). *Әлеуметтендіру* тәрбие-тұлғаны қалыптастыратын, оны қоғамдық өмірге бейімдейтін, мәдениетке баулитын мақсатты бағыт («Жұлдыз»).

ӘЛЕУМЕТТЕН = е т. *Ортаға, қоғамға бейімделу*. Балабақшадағы бала тез *әлеуметтенді* («Ана тілі»)

ӘЛЕУМЕТТЕНУ е т. терм. *Жеке адамның қоғамда өмір сүруге қажет ілімдер, ережелер мен құндылықтар жүйесін меңгеру процесі*. *Әлеуметтену* – тура мәнінде, жарық дүниеге келген, адамзат мәдениетін игеруге бағдарланған адам баласын дамытып, өзінің тұлғалық-психологиялық ерекше қасиеттерін, сондай-ақ қоғамдық өмірге араласуына мүмкіндік беретін әлеуметтік-тұрпаттық, әлеуметтік маңызды қасиеттерді, білім мен білікті бойына жинақтаған тең құқылы тұлғаға айландыру жолы (ҚҰЭ). *Әлеуметтену* құбылысы көп аспектілі және аталған бағыттардың әрбірі зерттелетін феномен тараптарының біріне баса назар аударады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ӘЛЕУМЕТТЕС = е т *Қоғамға бейімдесу*. Мұнда топпен бірге жүріп, ерте кезден *әлеуметтеседі* («Ана тілі»)

ӘЛЕУМЕТТЕСУ е т. *Адамдардың қоғамдастыққа бейімдесіп, әлеуметтік тәжірибені игерісуі*. Тек осының өзінен-ақ тілдік қатынастар әліге дейін адамзаттың *әлеуметтесуінің* ұйытқысы емес, керісінше, іріткісіне

айналып кете ме деген қауіптің тек әншейін жел сөз емес екендігін сездіргендей («Егемен Қазақстан»).

ӘЛЕУМЕТТІК с ы н. *Қоғамдық, өмірлік, қоғамға тән*. Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы құқықтық және *әлеуметтік* мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары (ҚР Конституциясы). Тұтас алғанда, аталған арнамыс Кодексі еліміздің жедел экономикалық, *әлеуметтік* және саяси жаңаруы кезеңімен сәйкес дер кезінде қабылданды («Алматы ақшамы»). Қаржының бұндай мақсаттарға жұмсалуды, *әлеуметтік* саладағы мезгіл-мезгіл шиеленісіп тұратын қайшылықтарды басуға, азаматтардың кедей топтарының мүддесін ескере отырып жеке табыстарды барынша біркелкі бөлуге мүмкіндік береді (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Әлеуметтік аурулар. *Қоғамдық құрылысқа, экономикалық жағдайға байланысты туындайтын аурулар*. *Әлеуметтік ауруларға* қандай сырқаттар жататынын дәлдеп айту қиын. Өйткені адамда болатын көптеген басқа аурулар да белгілі дәрежеде тұрмыс жағдайына байланысты. *Әлеуметтік аурулар* деп мыналарды атап көрсетуге болады: кәсіптік аурулар, өндіріс орнында кездесетін жарақаттану, силикоз, токсикоз, тұрмыс салтына, әдет-ғұрыпқа байланысты таралатын: туберкулез, мешел, мерез, соз және арақ пен апиын салдарынан болатын аурулар (ҚҰЭ).

Әлеуметтік әріптестік. қ о ғ - с а я с и. *Қызметкерлер, жұмыс берушілер және атқарушы органдардың көзқарастары мен мүдделерін біріктіру мақсатында жүзеге асырылатын қатынастар мен механизмдер жүйесі*. Кәсіподақтар мен жұмыс берушілер арасындағы келіссөз үдерісі *әлеуметтік әріптестіктің* тетігі болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Әлеуметтік билік. с а я с и. *Қандай да болмасын адамдар тобына тән, еріксіз бағындыруға сүйенетін, субъектілер араларында болатын үстемділік пен бағыныштылық қатынастары*. *≈ Әлеуметтік билік* жүргізу.

Әлеуметтік гигиена. т е р м. *Медицина және денсаулық сақтау проблемаларын зерттейтін ғылым*. *Әлеуметтік гигиена* ның міндеті – халықтың денсаулығына зиянды факторларды жою, пайдалысын ілгері дамыта беру. *Әлеуметтік гигиена* негі-

зінен, денсаулық сақтау ісін ұйымдастыру теориясымен, халқымыздың денсаулығын нығайту, оның ұзақ өмір сүруіне жағдай туғызу мәселелерімен шұғылданады (ҚҰӘ).

Әлеуметтік жағдай. с а я с и. *Қандай да бір мемлекет, әкімшілік-территориялық тұтастығы, халықтың тұрмыс-жағдайы.* Олардың дені еліміздегі *әлеуметтік жағдай*, оның ішінде арзан тұрғын үй салу, зейнетақы көлемін өсіру және т.б. мәселелерді қозғады. Тікелей эфир арқылы созақтық қос азаматтың қонаққа шақыруын Елбасы жылы сезіммен қабыл алды («Егемен Қазақстан»). Тізіммен олардың қазіргі *әлеуметтік жағдайы*, өмір сүріп отырған тізіммен қатынасы хақында Саид бек берген мағұмлаттар сөзсіз маңызды болар еді (М.Шоқай, Таңд.).

Әлеуметтік жәрдемақы. қ а р ж ы. *Қоғам тарапынан берілетін ақшалай көмек.* Келесі жылдан бастап мүмкіндігі шектеулі адамдарға қамқорлық аясында 12 миллиард 800 миллион теңге бөлініп, *әлеуметтік жәрдемақылар* көлемі ұлғайтылатын болады («Жас Алаш»).

Әлеуметтік жеке код. қ а р ж ы. *Жеке зейнетақы шоттарын енгізу мен оған бақылау жасау, азаматтарды бірегейлендіру бойынша басқа да әлеуметтік рәсімдер мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін заңға сәйкес зейнетақымен қамсыздандыруға құқығы бар әрбір азаматқа тағайындалатын тұрақты жеке код.* Бұл заң біздің өмірімізге «*әлеуметтік жеке код*» деген ұғымды енгізді («Егемен Қазақстан»).

Әлеуметтік жеңілдік. с а я с и. *Қоғам, мемлекет тарапынан жасалатын қаржылай, материалдық, тұрмыстық т.б. жәрдем.* Заң жобасын талқылау барысында жастарға арналған қосымша *әлеуметтік жеңілдіктер* мен кепілдіктерді енгізуге бағытталған 150-ден аса толықтырулар мен өзгерістер, түзетулер түсіп, олардың 98-і қабылданды («Егемен Қазақстан»).

Әлеуметтік жік. қ о ғ.-ә л е у м. *Қандай да бір әлеуметтік белгілері бойынша жіктелетін адамдардың тобы, қоғам.* *Әлеуметтік жік* – осы кездегі буржуазиялық социологиялық әлеуметтік мобильдік теориясындағы негізгі термин. Бұл теория бойынша, белгілі жіктердің арасында бітіспейтін қайшылықтар жоқ, сондықтан олардың құрылымы үздіксіз өзгеруде болады (ҚҰӘ).

Әлеуметтік кепілдік. қ о ғ.-с а я с и. *Қоғам мүшесінің әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-саяси құқықтарын материалдық және құқықтық тұрғыда қамтамасыз ету.*

Қазақстанда құқықтық мемлекет құру барысында *әлеуметтік кепілдік* жаңа мән-мазмұндарға ие болды. Біріншіден, азаматтық саяси, құқықтық кепілдіктері шынайы түрде Конституция арқылы бекітіледі (ҚҰӘ). Салық негізінде құрылатын мемлекеттік бюджеттің кірісіне қарай, мемлекеттің кәсіпкерлікпен айналысуының және *әлеуметтік кепілдік* қызметінің мүмкіндігі белгілі болады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Әлеуметтік қамсыздандыру. қ о ғ.-ә л е у м. *Еңбек етуге қабілетсіз адамдарды материалдық және тұрмыстық жағынан қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік шаралар жүйесі.* Ерікті әлеуметтік сақтандыру, *әлеуметтік қамсыздандырудың* қосымша нысандарын жасау және қайырымдылық көтермеленіп отырады (ҚР Конституциясы). *Әлеуметтік қамсыздандыру* мемлекеттік және қоғамдық тұрғыдан білім беру (жалпы және кәсіби білім), медициналық қызмет көрсету, еңбек ету (жеңілдіктер беру, демалу ережелерін сақтау, әлеуметтік сақтандыру, тапқан табысына игілік ету және оны құнсыздануға ұшырағанда индексстеу) сияқты бағыттарды қамтиды (ҚҰӘ). Оны да аз десеңіз, әлгі жиырма үш кантонды құрайтын 3 мың жергілікті қауымдастықтың әрқайсысы өздерінің ішкі өміріне – *әлеуметтік қамсыздандыруға*, денсаулық сақтауға, энергиясымен, сумен жабдықтауға, автомобиль жолдарына, тағы сол сияқты мәселелерге қатысты дербес шешімдер қабылдай алады (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Әлеуметтік лингвистика. л и н г в. *Тіл мен қоғамды себептік өзара қатыстылықта зерттейтін тіл білімінің саласы.* *Әлеуметтік лингвистика* негізгі объектісі – тілдің функционалды жағы, қарастыратын басты мәселелері: тілдің қоғамдық табиғаты, әлеуметтік мәні, тілдің саралануы, тілдік қалып, тілдік жағдай, тіл саясаты, диглоссия, мультилингвизм, билингвизм, пиджинизация және креолизация процестері т.б. (Қаз. тілі. энцикл.).

Әлеуметтік лирика. ә д е б. *Қоғамдық өмірге қатысты маңызды мәселелерді қозғайтын ақынның заманға, халықтың тарихы мен бүгінгі тағдырына көзқарасын білдіретін лирикалық жанрдың үлкен саласы.* *Әлеуметтік лирика* ның арқауы – қоғамдағы, адамдардың қарым-қатынасындағы елеулі құбылыстар, халықтың, ұлттық мүдде, ақынның солар туралы толғауы, тебіренуі (Әдебиеттану термин.).

Әлеуметтік мұқтаждық. қ о ғ.-с а я с и. Қоғамдық қажеттік. Оған кіретін тауарлар мен қызметтерге азық-түлік өнімдері, киімдер, аяқ киім, іш киімдер, төсек-орын, санитарлық және гигиеналық заттар, дәрі-дәрмектер, үй жиһаздары, ыдыс-аяқ, мәдени-ағарту шаралары мен демалыс, тұрмыс қызметі, көлік, байланыс, мектепке дейінгі балаларды күту, адамдарға қажетті басқа да ә л е у м е т т і к м ұ қ т а ж д ы қ т а р жатады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Әлеуметтік міндеттеме. қ о ғ.-с а я с и. Қоғамдық талап, тапсырыс. Демократия – бұл ең алдымен халық алдындағы ә л е у м е т т і к м і н д е т т е м е л е р д і орындау, әйелдер мен балалардың, барша халықтар мен ұлт өкілдерінің құқықтарын қорғау («Егемен Қазақстан»).

Әлеуметтік психология. п с и х. Адамдардың әлеуметтік топтарға қосылуынан туындаған мінез-құлық және қарекет заңдылықтарын, сондай-ақ осы топтардың өздерінің психологиялық сипаттамаларын зерттейтін психология саласы. Ә л е у м е т т і к п с и х о л о г и я ны ң ерекше пән ретінде болуының басы 1908 жыл деп саналады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ә л е у м е т т і к п с и х о л о г и я қоғамдық құбылыстарды тарихи тұрғыдан талдауды психологиялық талдаумен ауыстырып, қоғамдық өмірдегі психологиялық фактордың рөлін жорта дәріптейді, оны тарихи уақиғалардың барысын өзгертетін қозғаушы күш деп қарайды (ҚҰЭ).

Әлеуметтік сақтандыру. қ о ғ.-ә л е у м. Еңбекке жарамсыз болып қалуына, жасы келуіне немесе өзге де заңда көрсетілген жағдайларға байланысты азаматтарды материалдық қамсыздандырудың мемлекеттік жүйесі. Ә л е у м е т т і к с а қ т а н д ы р у қаражаты өнеркәсіптердің, мекемелердің, ұйымдардың, шаруашылықтардың, белгілі тарифпен төленген жарналарынан құрылады (ҚҰЭ).

Әлеуметтік стереотип. қ о ғ.-с а я с и. Әлеуметтік объектінің (топ, адам, оқиға, құбылыс т.б.) қоғамда қабылданған орнықты және үстірттеу бейнесі. Ә л е у м е т т і к с т е р е о т и п терминін тұңғыш рет америкалық журналист У.Липман ендірген (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Әлеуметтік тапсырыс. қ о ғ.-с а я с и. Белгілі бір затты, бұйымды, тауарды дайындау қажеттігі туралы қоғамдық тапсырма. Көп жылдар бойы осы проблемамен айналысатын қоғамдық ғылым өкілдері...ә л е у м е т т і к

т а п с ы р ы с бойынша жұмыс істеп келеді («Соц. Қаз.»).

Әлеуметтік топ. қ о ғ.-с а я с и. Мүдделері ортақ, уәждемелік және құндылық тұрғысынан бағдарлануы, мінез-құлық нормалары, әлеуметтік қарекеті ұқсас адамдардың тарихи белгілі бір қоғам шеңберінде қалыптасқан біршама тұрақты тобы. Ә л е у м е т т і к т о п құраушылардың ортақ этникалық белгілері бойынша, материалдық жағдайларына қарай, кәсіби мен рухани жетілу деңгейіне қарай, тұрғылықты жері мен аймағына байланысты, жыныс немесе жыныс мөлшеріндегі айырмашылықтар негізінде бөлінеді (ҚҰЭ). Қазіргі қоғамдық жүйелер көлемі жағынан да (үлкен, орта, шағын), сапалық белгілері бойынша да айырмашылықтары бар ә л е у м е т т і к т о п т а р д ы ң алуан түрлілігімен сипатталады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Ел ішіндегі ә л е у м е т т і к т о п т а р д ы ң – билер мен сұлтандардың, батырлар мен байлардың арасындағы ұсақ кикілжің, бас араздық салдарынан бытыраңқы тірлік жайлап, қазақ жасақтарының жауынгерлік қабілеті кеми береді («Жетісу»).

Әлеуметтік төлем. с а я с и. Қоғам, мемлекет тарапынан төленетін қаржы. Іс жүзінде ә л е у м е т т і к т ө л е м д е р бойынша қарыздар толық дерлік жойылды («Егемен Қазақстан»).

ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. Әлеуметтік психологияға тән. Бұған әдетте, тұтынушылар сұранымның құрылымын құрайтын географиялық, демографиялық ә л е у м е т т і к-п с и х о л о г и я л ы қ және басқа да факторларды бөлек-бөлек есепке ала отырып, нарықтың сыйымдылығын анықтау кіреді (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Қоғамның өне-бойын меңдеген экономикалық, ә л е у м е т т і к-п с и х о л о г и я л ы қ дағдарыс елді басқару жауапкершілігін одан әрі ауырлата түсті («Егемен Қазақстан»).

ӘЛЕУМЕТТІК-ТҰРМЫСТЫҚ с ы н. Тұрмыстық мұқтаждықтар саласындағы қоғамдық көмектерге қатысты. ≈ Ә л е у м е т т і к-т ұ р м ы с т ы қ жағдай.

ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ с ы н. Қоғамның саяси құрылысы мен ахуалына қатысты. Ғылыми-техникалық, білім жанрындағы публицистика мен көркем публицистика өстіп сөз жарыстыра, сайыса келе, зор мағыналы ә л е у м е т т і к-с а я с и проблемаларды қопарған («Парасат»).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ с ы н. Әлеуметтік экономикаға тән. Алайда, мойын-

дау керек, біздің Парламент нәтижелі жұмыс істеп, Қазақстанның *әлеуметтік-экономикалық* дамуына үлкен үлес қосуда («Егемен Қазақстан»). Инфляция кезінде өндіріс қарқыны төмендейді, экономикалық өсудің пропорциясы бұзылады, ақша-несие, қаржы және валюта механизмі бүлінеді, елде *әлеуметтік-экономикалық* тұрақсыздық күшейеді (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Мемлекет несімен бай? Халқымен, халқының денсаулығымен, *әлеуметтік-экономикалық* жағдайымен бай («Жас Алаш»).

ӘЛЕУМЕТШІ з а т. *Әлеуметшіл, халықтың сөзін сөйлейтін адам.* Әр өз басының, әр досының пайдасы бірдей табылған соң адамшын дос боп жүреді әлде «шын ұлтшыл», «шын *әлеуметшілер*» де сондай ма екен? Бекболат пен Ақберген сондай достар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘЛЕУМЕТШІ с ы н. *Әлеуметтің жана-шыры, соның жоғын жоқтайтын, көпшіл.* Әлеумет маңызы бар жұмыс үшін демесеңдер, – деп өзінің *әлеуметшіл* екенін, өзін көтермелегенді қаламайтынын білдірді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Раушан өзінің *әлеуметшіл* күрес жолына белсене беріледі, замандастарын да, ерін де коммунистік дұрыс жолға бастайды («Қаз. әдеб.»). Мұрат, бір жағынан, өткенді білген шежіре болса, екінші жағынан, халықтың мұңын, елдің зарын айтатын *әлеуметшіл* ақын (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

ӘЛЕУМЕТШІЛДІК з а т. *Халық ісіне берілгендік.* Сыртқы түріне ептілік, шешендік, *әлеуметшілдік*, ісшілдік, бүтіншілдіктен басқа оғаш мінез білінбеуші еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘЛЕУМЕТШІЛІК з а т. *Әлеуметшілдік.* Бұлардың бәріде бұрынғы патша заманындағы оқып жүрген балалардай емес, бәрінің де қазір *әлеуметшілік* сезімі оянған, бәрінің де еңбекшіл тапқа қызмет қылмақ талабы зор (С.Сейфуллин, Шығ.). Отан бірлігі, Отан сүю сезімі, *әлеуметшілік* міндеті секілді бүтін мемлекетке керек сезімдерді менмендік, бәсекелік, ерегіс секілді аламандықтың жеңгенін ел арасынан жиналған ескі сөздер анықтап көрсетіп жүр (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

ӘЛЕУСІРЕ = е т. с ө й л. *Өлеусіре.* Арпалыс жолына шыққан соң, айдалада *әлеусіреп* тарығып, сары уайымға салынбай, дұшпан атаулының кімі болса да, соған соқтыға беруі керек (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Қарасайдың ойын қарлыға шыққан адам даусы бөліп жіберді. Терең апаннан шыққандай *әлеусіреп* естіледі (С.Жүнісов, Жапанда.).

ӘЛЕУІТ з а т. с ө й л. *Әлеует.* Білектері де жүн-жүн... Қол *әлеуіті* бір түрлі сұсты (І.Есенберлин, Қаһар).

ӘЛЕУІТТІ с ы н. с ө й л. *Әлеуетті.* Әлдекімнің *әлеуітті* қолы бөген қалатындай көреді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ӘЛ-ЖАЙ з а т. с ө й л. *Хал-жай.* Сонда Кәміл былай деп, *Әл-жаһыи* баян қылғаны (Дастандар). Есітіп әдейі ертіп келген екен Білмекке менің кемпір *әл-жаһымды* (Базар жырау, Шығ.). Жаратушы құдайым Өзінді тілге алайын. Алымдар айтқан кітапта, Он сегіз мың әлемнің Біледі дейді *әл-жаһыи* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ӘЛЖУ с ы н. с ө й л. *Әлжуаз.* Гүлжаһан ағасындай емес, көрер көзге *әлжу*, нәзік көрінгенмен, күні-түні садақ тартып, құралайдың құлағын тесетін мерген болып алған (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ӘЛЖУАЗ с ы н. 1. *Нәзік, арық.* Іштегі турбина-генератор басында Дмитрий, оның қасында *әлжуаз*, ақ құба жігіт Жарқын тұр (Ғ.Сланов, Шалқар). Шипиген *әлжуаз* шірін, сенің қауқарың бір білем күйрек, бір жіліктен аса қояр ма екен? (Ә.Көшімов, Лашын.). Ақ боранды, дауылды, жауынды күн, Тасалаған қараңғы тау үңгірін. Өзі *әлжуаз* болса да, табиғаттың Тастай батпан көтерген ауырлығын (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). 2. *Әлсіз, осал, қауқарсыз.* Буыны бекімеген *әлжуаз* жапырақтардың нөсер суына былғанып, ұшып түсіп жатқаны да бар (Ғ.Сланов, Әңгім.). Ойлама оны өзге қыздан *әлжуаз* деп, нәзік деп, Дөптерінің бір шетіне «сүйемін» деп жазып кет (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ол кездегі, кинода, неміс солдаттарының түрлері де сұқсырайған қорқынышты, адамнан гөрі хайуанға көбірек ұқсаушы еді; әлсіз, *әлжуаз*, мүлдем соғыса алмайтын өңкей бейшаралар еді... (О.Бөкеев, Ән салады.).

ӘЛЖУАЗДАУ с ы н. 1. *Нәзіктеу, ашаңдау.* Аудитория есігінің саңылауынан сығалап тұрған бір *әлжуаздау*, жұқалтай қыз басын шұлғи көтеріп алды (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Баланың ширақ қимылы, пысық мінезі мектеп өкіліне ұнап кетті. Оның *әлжуаздау* екеніне қарамастан мектеп өкілі алдындағы тізімге тіркеп қойды (Ә.Жәмішев, Дала.). 2. *Осалдау, бостау.* Әділдікке жуық бол, *әлжуаздау* туыпты ол. Күншуақтай жылы бол, Көк сүңгідей суық бол! (Қ.Мырзалиев, Көш.).

ӘЛЖУАЗДЫҚ з а т. *Әлсіздік, осалдық.* Тақырып тарандығы, көрген-білгенін жинақтап қорыта алмау, әдеби шеберліктегі *әлжуазды* қ әлі де болса көптеген жас авторларға

төн олқылық («Қаз. әдеб.»). Әкесінің соншалық *әл ж у а з д ы ғ ы н а* зығырданы қайнайды (С.Мұратбеков, Көкорай). Бәрібір сөйте тұра, оқушыларымыздың әдебиеттегі *ә л ж у а з д ы қ қ а* келісе қойғысы келмейді (І.Омаров, Серпін).

ӘЛИ: әли болсын. с ө й л. *Әлей болсын.* – *Ә л и б о л с ы н.* Өздеріңіздің көштеріңіз оң болсын (С.Шарипов, Шығ.).

ӘЛИК: әлик алды. с ө й л. *Әлік алды.* Шидің жоғарғы жағында сусары тақиясын алшысынан киген ақсақалды қарт Торғауыт «*ә л и к*» *а л ғ а н* болып, ернін жыбырлатады (С.Талжанов, Ұлдай.). Жаңа жылда аяз шал Бас қонақ боп келіп тұр. Аяз Ата «*ә л и к а л*», Балалар сәлем беріп тұр (Т.Жароков, Шығ.).

ӘЛИКСӘЛЕМ з а т. с ө й л. *Әлейкүм-ассалам.* – Бір күні шам жаққан уақытта сәлем беріп екі адам кіріп келді. – *Ә л и к с ә л е м*, жоғары шығыңдар! (Ш.Айманов, Қыран.). *Ә л и к с ә л е м!* – алғы сөзі Сәбиттің! «Деп ойлайсың адамы екен танитын!» – Келін қалай? Бала-шаға аман ба! – Аман, Сәбе! – Солай болсын әманда (Д.Әбілов, Миллиард.).

ӘЛИКУМССАЛАМ з а т. с ө й л. *Әлейкүм-ассалам.* Арман. Ассалаумаликум! Жанас. *Ә л и к у м с с а л а м!* (Ә.Тәжібаев, Гүлден.). Торсықпай. *Ә л и к у м с с а л а м.* Е, сенің де осындай шелпек жейтінің бар ма еді? (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). – *Ә л и к у м с с а л а м*, қайдан балам? (І.Жансүгіров, Танд.).

ӘЛИФ з а т. е с к і к і т. **1.** *Әліп.* *Ә л и ф* деп ай йүзіңе гирбат еттім, Би – Балай дәртіңе нисбөт еттім (Абай, Тол. жин.). **2.** *Араб әліпбиінің бірінше әрпі.* Бұлардың кеуде жағы болмаған соң, Қаһар қып қарсы алдынан бір оқ атқан – Ол оғы, ойлауымша, «*ә л и ф*» әрпі, Құламай, тік қадалып жерге батқан (Айтыс).

ӘЛИФ-БИ з а т. е с к і к і т. *Әліпби.* Молданың «*ә л и ф - б и*» деп отырғаны – қазіргі біздің алфавиттің «а» мен «б»-сы (С.Мұқанов, Шығ.).

ӘЛКЕНШЕК з а т. с ө й л. *Әткеншек.* *Ә л к е н ш е к* ағашы тәрізденіп сап түзеп тұрған батальонға қарай аяңдадым (А.Бек, Арпалыс).

ӘЛКЕС-ШӘЛКЕС с ы н. **1.** *Шартпа-шұрт, бірде олай, бірде былай.* Кей дала аспандаған бұлтты жерге жақындата алмай зар болса, бұл еңіс сол аспанға бұлт керуенін өзі жөнелтеді, мінезінің *ә л к е с - ш ә л к е с* болуы – өзіндегі барды сезгендіктен болар («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Аумалы-төкпелі, аласапыран.* Таптыңыз дережені халық малымен тілейді ел бақытыңызды жан-тәнімен, Замана

ә л к е с - ш ә л к е с болып жатыр, кіре ме ойларыңа ел қамынан (Ғ.Қараш, Өлең.).

ӘЛ-КҮШ з а т. *Күш-жігер, қайрат.* ...Тек қана лақап үшін зорға ұмтылып, Басқаның қарамайтын *ә л - к ү ш і н е* (XX ғ. қаз. ақын.).

ӘЛ-ҚАДАРЫНША ү с т. *Шама-шарқыңша, әлі келгенше.* Тақырып зәрулігі көтерген проблемаларының қажеттілігі жағынан бұлардың қай-қайсысы да өз *ә л - қ а д а р ы н - ш а* Мұхтар Әуезов бастаған істің жалғасы («Қаз. әдеб.»). Шынында да, әлемдік бейнелеу өнерінің үздік үлгілерімен рухтанып, соны *ә л - қ а д а р ы н ш а* жалғастырып келе жатқан жастар еңбектері үлкен өнердің кішкене тамшысы іспетті («Қаз. әдеб.».).

ӘЛҚАМ з а т. д і н и. с ө й л. *Әлхам.* Мал табу үшін көзін сүзіп, ағуыз тартқан болады. Осылардың білген *ә л қ а м ы н* біз де білеміз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘЛҚИССА [ар. *القصة*] м о д. ф о л ь к. *Қысқаша айтқанда, бір сөзбен айтқанда, сөйтіп, сонымен деген мағананы білдіретін екі оқиғаны бір-бірімен жалғастыру үшін сөз басында келетін қыстырма сөз.* *Ә л қ и с с а*, Шекті деген елінде Сарыбай бай деген бар еді, онда да перзент жоқ еді (Алпамыс). *Ә л қ и с с а*, сол кезде Қызылбастың елінен Қазан деген ер шығып, Ноғайлының жерін, Қырлы-қала, Сырлы-қала деген екі қаласын тартып алды (Қобыланды батыр). Қарағым келіп тұрмын мұндай халға, *Ә л қ и с с а*, бізден болар жанға далға. Сізбенен қуғыншының ісі болмас, Артыңа таста мені, қапқа сал да! (О.Шораяқов, Шайыр).

ӘЛ-ҚҰАТ [ар. *حال قوة*] з а т. *Бойдағы күш-жігер, қайрат.* Ағын судай екпіндеп, Лайы жоқ суатым. Ауру да емес, сау да емес, Құрыды *ә л - қ у а т ы м* (Абай, Шығ.). *Ә л - қ у а т ы* інімнің дым-ақ артық, Сенсендер, менікіндей үш есе бар... (Батырлар жыры). Жасымнан ұмытпаған ойда барсың, *Ә л - қ у а т* ақылымды алған жарсың, Пәруана өлім іздеп түсер отқа, Шын ғашық аямаған басын сотқа (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘЛЛО о д. с ө й л. *Алло.* *Ә л л о!* Бұл кім? Ә-а, Айсұлу!.. Мұнда келіп кет!.. Жарайды, – деді (С.Сейфуллин, Танд.). – *Ә л л о!* – деді ол телефонның трубкасын құлағына тосып (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). *Ә л л о, ә л л о!* – Түйілсе де қас-қабағы, Ақ шешей трубканы тастамады. Деп қалдым осы кісі телефонмен, Шығар-ақ басқаратын астананы (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

ӘЛМЕ-ӘЛ ү с т. ж е р г. *Жиі-жиі, ауық-ауық, мезгіл-мезгіл.* *Ә л м е - ә л* шаңға батып

ажарын қағаз бетіне айнытпай түсіретін ебі бар (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Жұман үй ішінің *әлпетінде* бір күйзеліс барын байқады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). А, қырық бала, бер қара, Ойнаған жерің кең дала. Келе жатыр жүз адам, *Әлпеттері* тым жаман (Батырлар жыры). Тегі, кеңсе күткен кісінің *әлпеті* бар (І.Жансүгіров, Шығ.). **2. Жалпы көрініс, бағдар, бет, тұр.** Өтті ғой талай көрі, талай бала, Сыйласып жүрмек едік келсе шама. Шошимын науқасының *әлпетінен*, Болсын тек емшілерден шипа-дауа (Айтыс). Күннің *әлпеті* де жаман. Сақнып тұра береді. Бұ да жақсы ырым емес (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қалжың жаңағы теректің түбінде басталып кетіп, енді-енді қыз бастаған *әлпеті* бар (Ғ. Мүсірепов, Белдерде).

Әлпет білдірді [көрсетті]. Белгі берді, сыңай танытты, сездірді. – Оқасы жоқ, – деп Бағила да оның ойын алдын ала аңғарғандай *әлпет білдірді* (Ф.Дінісламов, Ұшқын). Алдымен қол алысқан әдеміше сары жігіт, үй иесі оны танымаған *әлпет білдіріп*, жүзіне ұзағырақ үңіле қарады (А.Нұрманов, Құлан.). Ояз орнынан тұрып кетті, көздері шатынай түсті. Жүністі тірідей жұтып қоятындай *әлпет көрсетті* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Теріңді титтей бос төкпей, Таптым деп орнын сенесің. Ешкімге *әлпет көрсетпей*, Ішіңнен өзің сезесің! (Ғ.Орманов, Жер қызығы).

Бет әлпеті. Жүзі, бет пішіні. – Әрине, – деп, әп-әдемі ойлар айтатын адамша *бет әлпетін* құбылтып, қиналған кейіпте Боташ біразға дейін ұсыз отырып қалды (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Розаның *бет әлпетіне* қадала қарағанда, ар жағынан Ермектің шегір көзі жылт ете қалды (Т.Ахтанов, Боран). Сұлтекең өз айтқанына өзі сенеді, *бет әлпеті* өзгеріп кеткен, шабытты (Ә.Тарази, Асу.).

Сөз әлпеті. Сөз тәркіні, сөз бағдары, әңгіме барысы. «Мұғалімдік өнері қандайын өзі білсін, әйтеуір, пысық екен» деп ойлады Жақыпбек оның *сөз әлпетінен*, жүріс-тұрысынан байлау жасап (М.Иманжанов, Менің махабб.). Білдірдің қағаз жазып барша жанға, ұқсайды *сөз әлпетің* шаршағанға. Шықпаса Сыр бойынан қарыздарың, Сұрастыр қағазбенен Арқадан да? (Айтыс). Оспан бір жайсыз хабар әкелгенін *сөз әлпетінен* сездіріп тоқтады (С.Омаров, Дала қызы).

ӘЛПЕТСІЗ с ы н. *Ұсқынсыз, кескінсіз.* *Әлпетсіз* аю сынды, аю келді, Жамылып, өсімдіксіз мұздан тері (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Жапырақсыз ағаштың көлеңкесі қандай көріксіз, *Әлпетсіз* болатын еді (С.Бакбер-

генов, Алтынемел.). Оның қатпарланған *әлпетсіз* беті шиырланып, танауы делділіп кетті (А.Серізбаев, Дала жұлдыз.).

ӘЛПЕТТЕС с ы н. *Тұстес, кескіндес, іспеттес, тәріздес.* Бір сәтте аузын сәл ашып, дүниеге сүйсіне таңданып қараған бала *әлпеттес* те болып кетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн). Осы *әлпеттес* сұрақтар әсіресе оныншы класты бітіргендерді қатты толғандырады-ақ (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.). Немісті қойшы, көтерем тоқты *әлпеттес* бірдеме, салмағы қурайдай ғана (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

Бір әлпеттес. Біртектес. Жер біртектес, құнарлылығы да, ылғалдылығы да шамалы. Жасалған агротехникалық өңдеуі де *бір әлпеттес* («Лен. жас»).

ӘЛПЕТТІ с ы н. **1.** *Кескіндес, іспеттес.* Қыс *әлпетті* шалдардың Қырау мұртты жүзінен, Кеткенінызғар аңғардым, Көктемдей күлген көзінен (Т.Жароков, Шығ.). **2.** *Келбетті, келіскен.* Жұмаш Еленовтың жазуы бойынша Мұхаметжан *әлпетті*, аласа бойлы, толық, дембелше келген кісі болған екен (Б.Кенжебаев, XX ғ. дем. жазушы.). **3.** *Сияқты, тәрізді.* Өнген-өскеннің жарастығын даттап тұрған көрікті дүние, енді ғана Несіпбайға жадырап қараған *әлпетті* (М.Әуезов, Танд.).

ӘЛПЕШ з а т. **1.** *Аялы мейірім, ерекше құтім.* Сағынайы әлі балаусалау, көлденең жатқан шөңгені сындырмаған, әкенің алақанында, шешенің құшағында балапанша *әлпешпен* өскен бала (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Кіміңе сенесің. Анау Арынға ма? Оның өзіне бір *әлпеш* керек (Р.Токтаров, Ертіс.). Осылай боларын біліп ем, жастайымнан қанша *әлпеш* көрсем де, түбінде атап қойған біреуге матап беретіндеріңді біліп ем (С.Елубаев, Жарық дүние). **2.** *Аялаған бала, сәби.* Әлди, әлди *Әлпешім*, Ұйықта деймін – ұйықтайсың. «Мә-мә» берсем қайтесің, Ұйықта десем ұқпайсың (Қ.Аманжолов, Танд.).

ӘЛПЕШТЕ = е т. **1.** *Бетінен қақпай, мәпелеп өсіру, аялау.* *Әлпештеп* өсіреді ата-анасы, Кей қыздың ұлдан артық дәрежесі. Сүюге ұл мен қыздың бәрі бірдей, Туған соң бөтені жоқ өз баласы (Ақан сері, Шығ.). Ыбырай, Абай, Шоқан, Жамбылдарды, Алмастай өткір ойлы алғырларды, Ана ғой *әлпештеген*, ер жеткізген, Осындай керемет зор даңғылдарды (К.Райбаев, Жаңа толғау). «*Әлпештеген* баламыз еді», – деп, олар қайбір сенің көз жасына қарап отыр! (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ғылым-білім беріп тәрбиелеу, ер жеткізу.* Мен еркін өстім, елім дедім, Жасымнан еңбек десе ерінбедім. *Әлпештеп*,

еркелетті нұрлы заман, Табылды туған күннен көңілдегім (Жас қанат). Айтқанын ата-анамның қайырмадым *Ә л п е ш т е п* асыраған елімде мен (Базар жырау, Шығ.). *Ә л п е ш т е п* сені өсірген, Сендер Отан түлегі (Т.Жароков, Танд.). **3. Бағып-қағу, құту.** Боз інген бота туады, Мәпелеп шал мен кемпірге, *Ә л п е ш т е п* оны бақтырсаң (Қаз. ертег.). Мынау балғын, Мынау жап-жас күйінде Төсек тартып қалдымау деп күйінбе. Тіпті, тағы... Ауыруға болады, *Ә л п е ш т е й т і н* кісің болса үйінде (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӘЛПЕШТЕН = е т. *Мәпелену, еркелеп осу.* Қалайша ұмыттың сен бала күнді? Есімде! Көз алдымда *ә л п е ш т е н д і ң* (Ж.Өмірбеков, Батыр.). Анаң барда алшақтап, өкең барда, *ә л п е ш т е н і п* әздек болады екенсің, ауылдан келген әкемнің ақшасын алмай жұмсап, өмір «қызығын» көріп дегендей сайран салдым (Ә.Табылдиев, Қой бағу.).

ӘЛПЕШТЕНУ *Әлпештен етістігінің қимыл атауы.* Жасынан *ә л п е ш т е н у м е н* келеді (Ауызекі).

ӘЛПЕШТЕС = е т. *Бірге әлпештеу, аялау, бағып-қағып күтісу.* Шалдарға күлімсіреп қарайсыңдар. Жатыр-ау жанарыңда талай сындар. Әдетпен *ә л п е ш т е с і п* ағаларды, Жаманын жарамдыға балайсыңдар (Ә.Тәжібаев, Танд.).

ӘЛПЕШТЕСУ *Әлпештес етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛПЕШТЕТ = е т. *Аялату, бағып-қаққызу, мәпелету.* *Ә л п е ш т е т і п* аруындай әлдилесе, Қалғытып, а жатпассың сен қалайша? (А.Тоқмағамбетов, Өленд.).

ӘЛПЕШТЕТУ *Әлпештет етістігінің қимыл атауы.*

ӘЛПЕШТЕУ *Әлпеште етістігінің қимыл атауы.* **1. Еркелету, мәпелеу.** Үй іші де түгелімен Ғазизаны *ә л п е ш т е у і* еді (М.Әуезов, Танд.). **2. Өсіру, көтеру, қамқорлық жасау.** Бүгінгі үмітіміз ғой, жолдастар! *Ә л п е ш т е у і м і з*, авторитетін көтеруіміз керек (С.Шаймерденов, Болашақ.). **3. Бағып-қағу.** Сенің өскендігің, кісілігің анадан *ә л п е ш т е у г е* кедергі жасайтын тәрізді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). // *Мейірім, қамқорлық.* Әкенің *ә л п е ш т е у і н* көрмеген Айдарға өз әкесін ойласа, Таукеңнің бейнесінен өз әкесін елестетіндей еді (Қ.Баялиев, Мейірім). Нәзигүл кедей қызы болса да, ата-ананың аялап *ә л п е ш т е у і м е н* жасып-жабырқамай жайрандап өскен еді (З.Жәкенов, Таң самалы).

ӘЛПЕШТІ с ы н. **1. Аялы, жұмсақ, мейірбан.** Жәнібек өзін бір түрлі жайлы сезінді.

Әжесінің сол бір *ә л п е ш т і*, мейірімді үнін тыңдай бергісі келеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2. а у ы с. Қадірлі, құрметті.** Біздің өскен әдебиет тарихынан Сараға *ә л п е ш т і* орын, тиісті сыбаға беруіміз керек (І.Омаров, Шабыт).

ӘЛПІ з а т. с ө й л. **Әлпет.** Есітіп бұл хабарды Иран халқы, Жүгірді алдарынан жаяу-жалпы. Рүстемнің қуанышы ішке сыймай, Көркейді күн сияқты көктегі *ә л п і* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Бет-әлпі деген қос сөздің екінші сыңарына назар аударсақ, бұл сөздің *ә л п і* түзу, әлпі жақсы, әлпі тәуір тәрізді тізбектерде де кездесетінін байқаймыз («Қаз. әдеб.»).

ӘЛПІГҮЛ з а т. ө с. <лат. loma todonium> *Қандауыр пішіндес жапырақтары қарама-қарсы орналасқан, гүлдері масақұлшоғырына топтасқан, жемісі қоратша тәрізді көкгүлдер тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін өсімдіктер.* *Ә л п і г ү л* Қазақстанның таулы аймақтарының биік тау белдеулерінде, өзен, көл жағаларында, мәңгі мұздар маңайында өседі (ҚҰЭ).

ӘЛПІНШЕК з а т. с ө й л. **Әткеншек.** Адыраға алдың мініп, Мойнына тағып арқан. *Ә л п і н ш е г і ң* құтты болсын! Тебін, көкке өрле, қалқам! (Ә.Сәрсенбаев, Өленд.).

ӘЛСІЗ с ы н. **1. Күші кем, қауқарсыз, мықты емес.** «Қарама мені *ә л с і з* деп, байым, кердең». Бір ауыр тасты жұлып алды жерден, «көрген соң, көзің жетсін», – деді дағы Атып, қағып, доп қылып ойнап берген (Абай, Тол. жин.). Батырдай сауыт киген, қалқан ұстап, Күндіз-түн ұйықтамай халқын баққан. Қойнында Алатаудың жүз түрлі аң бар Әлдісі *ә л с і з д е р і н* шуылдатқан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Дос құшақтан босамасын қолдарым, Осы менің, осы менің арманым. Достығыма сенетін жан аз болса, Онда, құрбым, менің *ә л с і з* болғаным (М.Шаханов, Ғасырлар.).

2. Жай, баяу, сылбыр, солғын, көмескі. Мың шүкір, әлсіз қолда *ә л с і з* шырақ Жылтырап жанған боп тұр, қалмай сөніп. Бұйырса, шырақ сөнбес, ұзақ жанар. Жарығы болмаса да жан таңғалар (М.Жұмабаев, Шығ.). Семьясына адал, неткен пәк жігіт, – деді Алма аздан соң, әлі қойыла қоймаған қараңғылықта оты *ә л с і з* жылтырап, ұзап бара жатқан автобустың артынан қарап тұрып (М.Мағауин, Ақша қар). Бірде ол қатты соғады, Соғады ол бірде *ә л с і з*. Бұрқырап жел, бораны, Қалдырды оған жылдар сыз (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). **3. Осал, босаң, кемшін.** Құнанбайдың мықты жері Тобықты іші болса, *ә л с і з* жері де осы Тобықтының ішінде (М.Әуезов, Танд.). Алайда бір қарағанда бітімгершілік туралы саликалы оңды қорытынды

шығаруға жетелейтіндей көрінетін осы бір «келісім-шарттар тобы» өрмекшінің торынан да *ә л с і з* (М.Шоқай, Таңд.). Тұрар жәбірленіп қалды. Қамбардың қайтсе де бір *ә л с і з* жерін таппақ болды (С.Шаймерденов, Мінез). 4. а у ы с. *Әл-ауқаты төмен, жарлы, кедей*. Дәме-жандар әлі де қаланың *ә л с і з* ғана тұрғын кедейінің бірі (М.Әуезов, Шығ.). Алтай-Қарпықтың бір қазығы құлаған екен, амал не! – деді, Көпейдің төркіні *ә л с і з*, ауқатсыз екендігіне соқтығып (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Жездем үйінің осындай *ә л с і з* халін көргеннен кейін, масыл боп отыра беруге ұялып, мен кәсіп іздеуге тырыстым (С.Мұқанов, Өмір мект.). 5. а у ы с. *Әлеуетсіз, қуатсыз*. Протекторат, – күшті мемлекеттің шағын, *ә л с і з* мемлекетке формальды түрде қамқорлық жасауы (Саясаттану сөздігі). Әлді елдермен айқасып мүйізін сындырғанша, *ә л с і з* елдерді өздеріне бағындырып әлденіп алу – қай жаһангер патшаның болса да негізгі тәсілі (І.Есенберлин, Алмас.). 6. а у ы с. *Толық әсер ете алмайтын, күші аз, күші төмен*. Арақ-шарабы бар мәжілістерде, ол кішірек бір рюмкаға *ә л с і з* қызыл шарапты ғана құйып алатын еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Пышақты қайрау алдында ас тұзының *ә л с і з* ерітіндісіне батырып, біраз ұстаңыз да, одан шығарысымен сүртпестен бірден қайрасаңыз, пышағыңыз өткір болып шығады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Аурудың алдын алу мақсатында көп уақытқа дейін дезинфекциялағыш *ә л с і з* ерітінділер жағып отырған жөн (Ф.Мулағұлова, Грибок.). // *Тұрмысы нашар, кедей, жарлы адам*. Жаны ашымай *ә л с і з*-ді аңша қырып, Мейірімсіз, озбырлығы осындайлық. Мұнысы айуаннан қалай дейсің, Бір жаңа өнер шықса, «пәлі-ай», дейсің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мынау *ә л с і з*ді күшті иемденіп, азды көпті иемденіп жатқан заманда бәрібір басқаға тілеуден басқа күн көрісің жоқ екен (Ә.Кекілбаев, Үркер). Демежанның бір аңғарғаны, ақын соның бәрінде де үнемі *ә л с і з*-де р жағына шығып, әділетсіздікті айыптап, зорлықшының бетіне шақпақ таңбасын шығарып басқандай болады екен (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

Әлсіз жатты. *Әл үстінде, ауыр халде болды*. Бір адам *ә л с і з* ж а т т ы, қалғандары үмітке толы сезіммен өмір үшін арпалысты (Адам және химия). Бай ұмыт, *ә л с і з* ж а т қ а н бала да ұмыт, Қайтқан құстай алыстап барады үміт. Көліменен қоштасқан аққу үні, Құлағына келеді арақидік (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘЛСІЗДЕ = е т. с ө й л. *Әлсіреу, әлі кету, әлсіздену*. Құшақтап сүйген жарын қатты

қысып, *Ә л с і з д е н* нәзік дене қалтыранды. Жас өмір, күл боп көкке ұшасың ба, Толған гүл соласың ба деп зарланды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘЛСІЗДЕН = е т. 1. *Әлі кету, күші қайту*. Аурудың көңіл-күйі төмендейді, басы айналып ауырады, *ә л с і з д е н е д і*, орнынан тұрғанда көзі қарауытады (М.Исамбаев,.. Мед. анықтама). Аяқ жүрмей *ә л с і з д е н і н* Бір әуреге түскенім. Ән секілді нәзік дене, Сен не деген күшті едің (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Байқаймын, тынысы тарылып, *ә л с і з д е н і н* қалған сияқты (М.Қалдыбаев, Ай туып.). 2. *Көмескілену, солғындану, бәсеңсу*. Зәрі қайтқан қызыл күн *ә л с і з д е н і н* таудан асып, ұясына кіріп барады (М.Әуезов, Қараш.).

ӘЛСІЗДЕНУ *Әлсізден етістігінің қимыл атауы; әлінен айырылу*. Бірақ ауру өршіген сайын тік ішектің шығар аузы қышиды, тырысады, ал түйіндер қажалып қабынса жарылады, үлкен дәретке отырғанда ауырып, қан шығады. Осыдан барып организмнің қансырауы да, *ә л с і з д е н у і* де ғажап емес (М.Исамбаев,.. Мед. анықтама). Дәрі жыныстық органдардың *ә л с і з д е н у і* не импотенция (белсіздік) ауруына ұшырағанда, жатыр іскенде, емшектегі раққа қарсы жұмсалды (С.Сұбанбердин, Дәрі – дауа.).

ӘЛСІЗДЕУ¹ с ы н. 1. *Әлжуаздау, осалдау, босандау*. Ақыл парасатына жүйрік Андрей дене күшіне *ә л с і з д е у* еді (С.Мұқанов, Таңд.). – Бұдан өлген жақсы, – деді Асқар, кейістік дауыспен Кузнецовтың қолын *ә л с і з д е у* қысып (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). 2. *Көмескілеу, солғындау, бәсең*. *Ә л с і з д е у* бір сәуле жылт-жылт етті де, қайтадан өшті (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Солтүстіктен ызғарлы, әзірше *ә л с і з д е у* кара өкпек жел тұрыпты (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). Дамылсыз дыбыс күттім демін санап, *Ә л с і з д е у* ішін тартып тағы жылап (И.Байзақов, Құралай.). 3. а у ы с. *Нашарлау, сапасыздау*. Әйтеуір әсерсіздеу, *ә л с і з д е у* жазылған өлеңді оқыған жұртшылық жүректен шықпаған екен деп жатады («Қаз. әдеб.»).

ӘЛСІЗДЕУ² *Әлсізде етістігінің қимыл атауы*.

ӘЛСІЗДІК з а т. 1. *Қиш-қуаты, қайрат-жігері кемдік, әлеуетсіздік*. Маған намыс қой, өлім ғой! Қартайғаныңды, *ә л с і з д і г і*ң ді білдіресің ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақтың тұңғыш театрының бірегей артистерінің біреуі – денсаулығының *ә л с і з д і г і*нен кейінгі бірер жылдан бері пенсияға шыққан, аты Қазақ театрының тарихына алтынмен жазыл-

ған осы Қалекен (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Әлсіздік* пен аштыққа енді үрей араласты, малшылар кезікпесе, күнім не болмақ? (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). **2.** *Осалдық, бостық*. Ұлық өз *әлсіздігін* біліп, Абайдың ақылына, біліміне амалсыздан күштар болатын (М.Әуезов, Әр жыл.). Елің саған артып еді көп сенім. Өттең, терең тамырың жоқ Үлкен досың жоқ сенің. *Әлсіздігің* осында! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Адал жанда жоқ күреске даярлық. Аңқаулығы *әлсіздікке* саярлық... Азаматты арандатар оп-оңай Арамзаның бойындағы аярлық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** м е д. <грек. astenia> *Адамның қажу, жұдеу, ақыл-ой және дене еңбегімен ұзақ уақыт айналыса алмай, әлсіреуімен сипатталатын күйі*. Жүйке жүйесінің тозу белгілері тән *әлсіздік* церебрастения (әлсіздіктің жиі кездесетін түрі) деп аталады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Интоксикация кезінде баланың басы ауырады, *әлсіздік* болады, төбеті төмендейді (Ғ.Құтықожанова, Бала. жұп. ауру). Уланудың белгілері бас айналу, жүрек айну, жиі жүрек соғуы, *әлсіздік*, қара терге түсу, дене бөрту және көгеру (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ӘЛСІН-ӘЛСІН ү с т. *Ауық-ауық, дамыл-дамыл, мезгіл-мезгіл*. Кемеңің тап тұмсығында көк көйлекті біреу тұр. Қолындағы ұзын сырықты *әлсін-әлсін* суға малып, тартып алды (М.Жұмабаев, Шығ.). Тағы да талай-талай сөз кететін, Асықпай әңгімесін өзгертетін, Есіне түседі ылғи сол сағаттар Жас келіп *әлсін-әлсін* көзге жетім?! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). *Әлсін-әлсін* демігіп, тық-тық еткен жөтелі өңменіңнен өткендей, алма еріні кезеріп Бетпақ кезіп кеткендей, кимешегі қалқылдап қуыршаққа тіккендей, сатпақ-сатпақ жастығы жастық емес кетпендей, сар төсек боп сарғайып – бұ жатқаның қай әйел? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘЛСІН-ӘЛІ ү с т. с ө й л. *Әлсін-әлсін*. Олар шынымен ешкім ермес пе екен деген адамдай *әлсін-әлі* арттарына қарайды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Қасқа ат бір дыбысты сезгендей құлағын қадап, *әлсін-әлі* тыңдап келеді (Қ.Жұмалиев, Айқас). Үйірінен адасқан тентек едің, Тентегім-ай, үзілді ерте демің. ...Қара сазың, мінеки, әлдилеуде, *Әлсін-әлі* жаңартып көрпелерін (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘЛСІРЕ= е т. **1.** *Бойдағы қиш-қуаты азаю, шаршау, қалжырау*. Көтергенде қатты демігіп, өңі қуарып, *әлсіреп* қалған ауру жігіт ерні қыбырлап, сыбырлай сойледі (М.Әуезов, Қараш.). Жылады көзден жасын ағызып сел:

«Ата-ана, арыздаспай қалды, – деп, – ел». Аса тоңып, *әлсіреп* келе жатса, Жолықты шаһзадаға бір жылы жел (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Солғындау, бәсеңдеу*. Жабылған жау сиреп, айқай-аттан *әлсіреп* алыста қалып бара жатқан сияқты (І.Жансүгіров, Шығ.). Өлеусіреп, *әлсіреп*, Түтіні кейде шығады. Булыққан сайын қуатты Бойына жиып, нығады. Ол қуатпен атылды, Кім қарсылық қылады? Бетін жапқан тау-тастар Быт-шыт болып сынады! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **3.** а у ы с. *Басымдылықтан айырылу, беделі түсу, сапасы кему*. Индияда VII ғасырдан бері қарай буддизм діні *әлсірей* бастайды (М.Әуезов, Индия очерк.). Қазақ тілі шет тілдерден кейбір сөздерді қабылдап, байып отырған, бірақ онан *әлсіреген* жоқ (Қазіргі қаз. тілі).

ӘЛСІРЕГЕНДІК з а т. *Шаршағандық, қалжырағандық, әлсізденгендік*. *~әлсірегендігі* басылды.

ӘЛСІРЕН= е т. *Өлеусіреу, солу, сапасын жоғалту*. Мұңды бұлбұл шеткі бір тоғайда, *Әлсіренген* гүлге оранып, Сағындырып бірақ сайрады да, Енді келмен деді бір оралып (XX ғ. қаз. ақын.).

ӘЛСІРЕНУ *Әлсірен етістігінің қимыл атауы*.

ӘЛСІРЕТ= е т. **1.** *Қиш-қуатын қайтару, қишін азайту, төмендету, бетін қайтару*. 80 децибелдік шу адамның ойлау қабілетін нашарлатады, артерия қысымының тербеліс өрісін арттырады, айналадағы өзгерістерді қабылдау қабілетін *әлсіретеді* (Т.Қалыбеков, Экология.). **2.** *Шаршату, әлсіздендіру*. Қара ханның ала атын, *Әлсіретіп* келмесен, Жолайдың қара күлігін Қансыратып келмесен. Қоңырбайдың Құмайын Қоймай озып келмесен, Аққұла атың құрысын! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **3.** *Бәсеңдету, солғындату, әсерін төмендету*. Қазақы салт-дәстүрді бұрынғыдан әрі күшейтпесе, *әлсіретпей* жалғастырып келеді («Егемен Қазақстан»).

ӘЛСІРЕТУ *Әлсірет етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Қишін азайту, төмендету*. Кіші Алматы шатқалында 1934 жылы дамба тұрғызылды, ол тасқынды тасымалдай ағызу жолымен, оның екпін күшін *әлсірету* үшін қолданылды (Ж.Жұмаханов, Адам.). **2.** *Солғындату, бәсеңдету*. Құлманбет осал ақын емес, сондықтан оның сөзін өзгертіп *әлсірету* *ге* болмайды («Қаз. әдеб.»). **3.** а у ы с. *Қылдырату, ыдырату, тоздыру*. Бұл таласты,

әсіресе Абылай жақсы пайдалана білді. Ол кейде шешесі қазақ Амурасананың қолтығына су бүркіп, кейде Лама-Доржиге аздаған атты өскер беріп, қазақ еліне өбден тізесі батқан Жоңғар мемлекетін біржола *ә л с і р е т у д і* көздеді (І.Есенберлин, Жанталас).

ӘЛСІРЕУ *Әлсіре етістігінің қимыл атауы.*

1. Құш і азаю. Қисық сызықтың жоғары көтерілуі еттің жиырылуын көрсетеді, бұл қысқару фазасы, оның аяқталған кезінде қисық сызық төмен түседі, бұл – еттің *ә л с і р е у* фазасы (Адам анатом.). **2. Шаршау, құш-қуаттың кемюі.** Кербұғының базарлы өмірі алда; қазіргі *ә л с і р е у і* көрілікке жеңдіргені емес, ұдайы үш күн күйектен соңғы шаршауында (О.Бөкеев, Қайдасың.). **3. Солғындау, көмескілену.** «Ой тасқыны» әдісінің қалыпты реалистік үлгіден негізгі айырмашылығы онда сюжеттік оқиға желісінің *ә л с і р е у і*, не мүлде болмауы («Қаз. әдеб.»).

ӘЛТАМАН ү с т. *Соңыра, кейінірек.* Көшеде әлі тірі жан көрінбейді. Көрінсе, *ә л т а м а н* көрінеді – бесіннен әрі (С.Нарымбетов, Асалау. Атлант). Ә, айтпақшы, сенің Алматыдағы әдіресің қалай? Ерте-жарықта жазып алмасам, *ә л т а м а н* қолым тимей кетеді (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). – Сен алпысқа келдің ғой. *Ә л т а м а н* жауырын тартайық па, жоқ әлде асықты жілікке тісің бата ма?! – деген (Т.Әлімқұлов, Көкек айы).

ӘЛТЕК-ТӘЛТЕК е л і к. *Аяғын қалт-құлт, әрең-әрең басқан қимылды білдіретін сөз.*

Аяғын әлтек-тәлтек басты. *Қалт-құлт, әрең-әрең қозғалды.* Айлы түнде иесіз құмның арасында зор денелі адам жүр сенделіп. Құлдырап шұқырға түсіп *а я г ы н ә л т е к-т ә л т е к б а с ы п* қайта шығады (Т.Ахтанов, Дала сыры). Арыстан қарт жеңіл киініп жүріп көріп еді, *а я г ы н ә л т е к-т ә л т е к б а с ы п* сүріне берді (Ғ.Сланов, Жанартау). Жолбарысты ұршықтай үйіріп дөңгелеткенде, *а я г ы н ә л т е к-ә л т е к б а с т ы р д ы* (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ӘЛУЕТ з а т. с ө й л. **Әлеует.** Нұрперзент келіп, апасы мен Тұтанды құшақтады. Зындан түбінен бір *ә л у е т* күш алып шыққандай тынысы кеңейді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Көкірегінде орнап қалды көктемнің, Қанатыңды жайып тастап көктедің. Сенің ғана *ә л у е т і*ң емес пе, Жырға менің ғашық болып кеткенім?! (Т.Қызықбаев, Алтай.).

ӘЛУЕТСІЗ с ы н. *Әлсіз, құш і кем.* Мұнарынның ұшар басында сыртынан қарағанда құмырсқадан да *ә л у е т с і з* өлдененің қыбыр-қыбыр қимылдағаны байқалады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ӘЛУЕТТІ с ы н. **1. Құшті, қарулы, әлді.** [Дәрмен]: – Сен өзің *ә л у е т т і* көрінесің ғой, әуелі сен ұсташы! – деп ыржандап, Нығманға кезек берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Беденді, *ә л у е т т і* жатқан алып Қайраты сырттарына шығып, жайнап. Ақ майға тойып алып, омырау ашық, Бір шекпенмен күзетке кетеді айдап (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жігіттері шетінен пысық, *ә л у е т т і*, өле жатқаны бір кісіден таяқ жемейтін, намыскер қайратты келеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2. а у ы с. Ауқатты, тұрмысы жақсы.** Шаяхмет байдың атын мініп, атынан сөйлеп, ақшасын жұмсап жүретін белгілі Құсайын осы. Мұның Шаяхметі – осы дуандағы ең *ә л у е т т і* бай (І.Жансүгіров, Шығ.). – Не керегі бар екен ол нандың! – Онысын қайдан білейін... *Ә л у е т т і* адам ғой, қатты-қайырымға жұмсаймын дейтін шығар (А.Жүнісов, Өмір ізі).

ӘЛУСІРЕ = е т. с ө й л. **Өлеусіре.** Қиындық ауыр дерттей үске төнді, Үміттің *ә л у с і р е п* оты сөнді (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Талусыр бір мезгілде кетер мызғып, Сөнгенде *ә л у с і р е п* іште жалын (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

ӘЛ-ХАДАРЫНША ү с т. с ө й л. **Халқадарынша.** Ол тартынған жоқ, қыз өзіне не айтса, *ә л-х а д а р ы н ш а* соны орындауға тырысып бағулы (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ӘЛХАМ [ар. الحمد] з а т. д і н и. *Құранның аятында кездесетін діни сөз және осы сөзден басталатын аяттың аты.* Дау менен ер талабы сауда болды, Түйе мен қатар-қатар арба болды. Тар шалбар, қынамалы бешпет киіп, *Ә л х а м д ы* шала білген молда болды («Айқап»). Ата-баба *ә л х а м* заманнан келе жатқан ғадат: іні-өмеңгер. Алланың қалауы солай деді Қалне (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

ӘЛХАМДА = е т. д і н и. *Әлхамнан басталатын дұғаны оқу.* Кекіріп молда ұзақ *ә л х а м-д а д ы*, Бастайды айтатындар сөзі болса, Жүгініп отырды да тезден Кешіл, Өтініп: – Молда тақсыр, – деді, – кешір (Д.Еркінбеков, Әңгім.). Тыңдады молда мүлгіп *ә л х а м д а ғ а н*, Талайды бір әлхамға арқандаған. Молдаға әлхам менен арқа сүйеп, Кең толғап Кешіл отыр алшаңдаған (Д.Еркінбеков, Әңгім.).

ӘЛХАМДИЛЛА [ар. الحمد لله] о д. д і н и. *Аллаға мадақ дегенді білдіретін, салауат айту ишараты.* «*Ә л х а м д и л л а*» салауат – Мұсылман пенде аузынан Дұрыс емес тастауы. Ала таңмен аралас Зікір етіп зарлаған Бір Құдайдың достары (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ӘЛХАМДУЛЛА о д. д і н и. **Әлхамдилла.** Көшіп тұр ақ сүйектен түрлі заман, *Ә л х а м-д у л л а* тәуір екен сенің шамаң, Былтырдан

хат тие алмай сағынған соң, Көңілден хабар беріп жаздым саған. Ақылға ишарат сөз дегендейін, Сөлемін ықыласыңа болсын төмам (Кердері Әбубөкір, Қазақтың).

ӘЛ-ШАМА з а т. *Қиш-қуат, әл-дәрмен.* Құнанбайдың қуаң тартып тозған ажары бір кездегі үлкен, қатал, қуатты адамның *ә л ш а м а с ы* азайғанын танытады (М.Әуезов, Абай). Ажал – бүркіт, адам – жан, Жылжуға келмес *ә л-ш а м а ң*, Жуасып талай тарпаңдар, Тырп ете алмай еліккен (Базар жырау, Шығ.). **2. Шама-шарық, қолдан келер іс.** Балалардың жас ерекшеліктеріне қарай олар *ә л-ш а м а с ы* келетін әртүрлі қызықты еңбектерге қатыстырылуы керек («Халық мұғ.»). Екінші сөзбен айтқанда, сендер өз *ә л-ш а м а л а р ы ң а* қарай қоғамға пайдалы еңбекпен шұғылданысыңдар (С.Сейітов, Жылдар.).

ӘЛІ ү с т. **1. Осы уақытқа дейін, қазірге дейін.** Қызылшоқыдағы Бөкенші *ә л і* де көшпей отыр еді (М.Әуезов, Абай). Отан үшін жан қиды, Талай ұрпақ жауынгер. Көздің жасын қылды сел, Артында қалған ата-ана, Қарс айырылып жүрегі, Күдерін үзбей *ә л і* жүр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жоламай құрбыларым сырласуға, Інілер ажуалап құрдасымдай, *Ә л і* де қылтың-сылтың жүр басылмай, Базарда беті ашылған ұрғашыдай (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Тағы да, бұдан кейін де.** Күндер аласұрған, Қайда асығып барасыңдар? *Ә л і* де табысу бар, таласу бар, Бітірейін, Тоқтаңдар, санасыңдар! (М.Мақатаев, Шығ.). *Ә л і* көп ашылмаған қыраттар бар, Арнасы аршылмаған бұлақтар бар, Атпаған таң сияқты армандар бар, Аттанып оралмаған мұраттар бар (Т.Айбергенов, Мен саған.). «Бостандық», «теңдік» елге болады деп, Қилы хабар кеп жатыр шар тараптан. «Патшасыз ел болмайды, сенбеңдер» – деп, *Ә л і* де болыс пен бай сөз таратқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3. Қоймай, үсті-үстіне, қайта-қайта.** Екі жігіт *ә л і* төбелеседі, *ә л і* төбелеседі (М.Әуезов, Абай жолы). Бір-бірін тосып *ә л і* Толқындар жосылады. Өзеңтер бөлінбейді, Өзен боп қосылады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сен күлесің, сәулем-ау, не білесің, Тіршілік арбасына жегілесің. *Ә л і* талай ілгері жүріп барып, Жеңу үшін сәл ғана шегінесің (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Әлі күнге. *Күні бүгінге дейін.* Селк еттім даусыңнан шошығандай, Жүр едім өз мұңымды өшіре алмай. Жиырмада алдап кеткен махаббаттың Күнәсін *ә л і к у н ғ е* кешіре алмай (М.Шаханов, Ғасырлар.). Біреулер жүр *ә л і к у н ғ е* жарымдай. Біреу торта. Біреулер кеп сары май. Әрі кедей, Әрі сараң ер бар ма? Жолдас

бар ма әрі жомарт, Әрі бай?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӘЛІ-АҚ. ү с т. *Көп ұзамай-ақ, лезде, жылдам.* Шапқан аттай зырылдап, *Ә л і-а қ* өтер сол заман Дей көрмендер, әлеумет, Аузыңнан шыққан сөз жаман (Базар жырау, Шығ.). Еңсеңе *ә л і-а қ* бір күн мінеді – елу, Қазанның қара түнек бұлтындай-ақ (О.Шораяқов, Шайыр). Жас күнің, *ә л і-а қ* өтер жайрандаған, Әр нәрсе түс-тұсымен сайрандаған. Қак жарған қара суды болса жайын, Болады о да шортан қайрандаған... (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘЛІК: *әлік алды.* Сәлемін қабыл алды, қабылдады. Бай келді. Ақсақал ұшып түрегіліп, қол қусырып сәлем берді. Бай дауысын өрең шығарып, *ә л і к а л д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақжелек сәлем берді тұра қалып, Сәлемді Көкше батыр *а л д ы ә л і к*. Алыстан ат арытқан адам сынды Өзі азған, астындағы аты арық. Түр-түсі бұл өңірдің адамы емес, Қалың ел қарап тұрды қайран қалып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Көрген соң қарауылшы жетіп келді, Әлиге қол қусырып сәлем берді. Сәлем беріп қасына келгеннен соң, Сәлемін Әли батыр *ә л і к а л д ы* (Бабалар сөзі).

ӘЛІКСӘЛЕМ о д с ө й л. *Әлейкумассалам сөзінің қысқарған түрі. Сәлеметсіз бе, есенсіз бе деп сәлем беру, амандыққа амандық білдіру.* Жапал: – Салаумағалайкум. Кебек: – *Ә л і к с ә л е м* (М.Әуезов, Еңлік-Кебек). *Ә л і к с ә л е м* алдың, балам. Қай жақтан жүрсің? (З.Шашкин, Сенім). – *Ә л і к с ә л е м*, балам... – деді Бекең, араб сәлемін қазақша бұзып айтып (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

ӘЛІМ [ар. عالم] з а т. с ө й л. **Ғалым.** Жақсының аты өлмейді, *Ә л і м н і ң* хаты өлмейді (Бұқар жырау, Шығ.). «Құлыным бата дейді ғой!» «Бата! десең, қарт атаң Айналсын сендей ботасын! Оқы, құлыным, *ә л і м* бол, Атаң берді батасын!» (М.Жұмабаев, Шығ.). Бар обалы олардың тәпсіршіде, Адасып нұрлы аятқа жағыпты тат. Ол қатені түзеткен *ә л і м д е р* көп, Соның сөзін оқысам боламын шат. Қиянатың бар болса – иманың жоқ, Маған десе мың жылдай қыл ғибадат (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ӘЛІМ-БЕРІМ ү с т. *Біршама, ептеп-септеп, орташа.* Күнтуар орыс тілін *ә л і м-б е р і м* білгенімен жазуын шала танитын (С.Омаров, Тастағы жазу). Грузиктер бір замандарда ашарық, елдерінен кәсіп іздеп, ішерлік, күн кешерлік талшық іздеп келген қазақ кедейлері, Затон пароходтар жұмысында аш-жалаңаш болмай, *ә л і м-б е р і м* күнелтеді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бәйбіше қазанның қақпағын ап, *ә л і м-б е р і м* қоңыр топатай толы бірденені

шылып еткізіп тастап жіберді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

ӘЛІМЖЕТТІК з а т. *Қоқан-лоқы, күш көрсетушілік.* – Е, тентек емес пе екеуі де? *Әлім жеттік* к е б а с а д ы түге! – деп Қыдырман жымыып күлді (Б.Аманшин, Көкжар).

Әлімжеттік қылды [жасады, істеді]. *Күшінің басымдығын көрсетті, қысым жасады.* – *Әлім жеттік қыласың* ғой! Сендер бір шешеден төртеусіңдер, көпсің, – деді Айғыз Абайға (М.Әуезов, Абай жолы). *Әлім жеттік қып*, көптің басына Әлінің қылышын ойнатып жүрсің. Осыған тыйылым болар күн бар ма? – деп біреуі тергеуге алды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Хұқықты мемлекетте адамды қорлауға, *әлім жеттік жасауға* жол жоқ («Жас Алаш»). Өзіңнен күштіге өзің де соқтыға қоймассың. Өзіңнен әлсізге *әлім жеттік істей* көрме (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ол бұл отырған бір басын иемдеп, сабаққа даярлайын десе, Есей үнемі *әлім жеттік істеп*, қуып жіберетін (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

ӘЛІМСАҚТАН ү с т. с ө й л. *Әлмисақтан.* Өрекісің бекерге? *Әлімсақтан* белгілі: Ақын орны не түрмеде, не төрде (М.Әлімбаев, Өшпес от). Төр де дайын түрікменге, жан дайын, Қол жайып тұр байтақ жұртым бар жайым. Бауырымсың *әлімсақтан* әрдайым, Жайдым төсеп дала гүлін, армысың! (Қ.Шаңғытбаев, Аққу өні). Бақытжанның «таптым» деген логикасы бұлар үшін *әлімсақтан* белгілі қарапайым нәрсе (О.Бөкеев, Таңд.).

ӘЛІНШЕ ү с т. *Қолдан келгенше, мүмкіндігінше, барынша.* Осы дәулер тұсында Көкетай деген хан екен. Өз шағында халыққа Көдірі бар жан екен. Әділетті, қайырлы *Әлінше* көпке нақ екен. Өзіне тете інісі Төкетай деген сал екен. Екеуінен жалғыздан Екі ұл бала бар екен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Әлінше* жамандап-ақ жазған екен, Өлеңмен сау жерімді қазған екен. Осыған оқыған деп ат қойғаны, Заманды бақа сорып азған екен (М.Дулатов, Шығ.).

Бар әлінше. *Барлық, шамасы келгенше, мүмкін болғанша, мейлінше.* Біреуі қартайып, тозып, пенсияға шыққанда, енді біреулері кезегін тосып, сарғайып жатыр. Қайсысын алсаң да адамға бағынышты, *бар әлінше* қызмет істеуге дайын (З.Шашкин, Өмір.). Бірақ өзін *бар әлінше* тежеп, тізгінін қаттырақ ұстап бағулы (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Өз әлінше. а) *Өзіңше, өз бетінше.* Жұмақыз *өз әлінше* әжептәуір орындаушы, әрі бірнеше күй шығарған ерекше өнерпаз («Қаз. әдеб.»). Бетпақты кезіп Шу қыстайтын қалың елдің

ішіне кірдік. Енді тұрмыстың *өз әлінше* қызығы да бола бастады (С.Сейфуллин, Тар жол.). Мен дағы *өз әлімше* көргем ұшып, Жылытпайды жолдастарым берген ішік. Қанатым қайырылғандай, қыран көңіл, Жүдеген секілді бір жерге түсіп (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). ә) *Өз хал-қадарынша, өз шамасынша.* Әкем-шешем *өз әлінше* той жасады (С.Көбеев, Орынд. арман). Қаршыға әлсіз болса қаз алмайды, Ер жігіт малсыз құлаш соза алмайды. Бұл дүние жұртты алдаған бейне базар, Әр адам *өз әлінше* базарлайды (Ақан сері, Шығ.). Бақ, Дәулетке ілікпеген шалқалап, Аманды естіп таба алмады шал тағат. Сусын тосып шөлдеп келген мейманға, Жасады қарт *өз әлінше* мархабат (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

ӘЛІП¹ [ар. الف] з а т. 1. *Араб әліпбиінің бірінші әрпінің аты.* Жерошақ иесі әйел кірлі саусағымен бетін сызамын деп, болиған сары бетке «*әліп*» таңбасын басып алғанын өзі де сезбеді (Б.Майлин, Таңд.). Сен оқы әліп пенен әбжәтті, Мұрным *әліп* болғанда, қасым мәтті. Көкірегім – кітап сөзі, тілім – құран, Мен сенен үйренбеймін шариғатты (Күдеріқожа, Өлеңд.). *Әліпті* тартқан таяқ деп, нұнды шұңқыр аяқ деп, Білмесе да айыра – Мен білем деп таласты (Ғ.Қараш, Өлеңд.). 2. а у ы с. *Әріп.* Дүние үшін оқығандар қызын алып, Қыздары білмесе де жалғыз «*әліп*», Басқадан көпті көрген, көпті білер, Хаж барған, дәулет, баққа отыр жарып (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Мектепке беріп баласын, Көрсетеді шамасын. Біздің де бала шөкірт деп, Таласып жүріп алады Пидияға бұзау, танасын. Баласынан сұрасаң, *Әліп* пенен әбжәттің Танымайды қарасын (Керлері Әбубәкір, Қазағым).

Әліп түс. э т н. т і л е к. *Құмалақ салғанда оңынан түс деген мағынаны білдіретін сөз.* «Ақ сөйле, ақ сөйле, *әліп түс*», – деп ол құмалақты шашып жіберді (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Әліптің артын бақты. *Істің аңысын аңдады, алды-артын бағдарлады.* – *Әліптің артын бағалық.* Біз білмеген өнер, ғылым көп емес пе? (Д.Досжанов, Тұлпар.). – *Әліптің артын баға* тұруға болмады ма, шырағым, – деді бір мезгілде әкем (Т.Әбдіков, Ақиқат).

Әліпті таяқ деп білмейді. а) *Сауатсыз, хат танымайды.* Бұрын *әліпті таяқ деп білмейтін* шаруа балалары бүгінде газет, журналдардың басшылық қызметінде отыр (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Курсқа келген қырық шақты адамның тоқсан проценті *әліпті таяқ деп білмейтін* батрак, кедейлер еді (С.Мү-

қанов, Есею жыл.). Армияға кеткенде орысша *әліпті таяқ деп білмейтін* Алтайың енді дыңдай білімді жігіт болды (С.Омаров, Қасиетті.). *ә) Надан, топас.* Нұрмының залымдығы мен атағы болмаса, *әліпті таяқ деп білмейтін* надан, пішіні де жаман... бір түрлі нысаналы жануар еді (С.Торайғыров, Шығ.).

Жерге түспес жеті әліп. *э т н. Жолы болгандықты білдіретін құмалақтың түрі.*

ӘЛП² *з а т. Қалып, түр, бейне, әлпет, кейіп.* Қыпша бел, құралай көз, алма мойын, Жанаттың қор қызындай бейне *ә л п і ң.* Қалам қас, оймақ ауыз, пісте мұрын, Ақ төсің – айдын көлдей суы салқын (Үш ғасыр.). Ұл туды ол ел көзіне қолайсыздау, *Ә л п і* жоқ алпауыт боп алатын жау. Туды деп екеуінен мынау қалай, Тарқасты тамам дос-жар жадау, баяу (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӘЛПБИ [ар. *الفباء*] *з а т. 1.* <грек. *alpha-betos*> *Жазуда қолданылатын әріптердің белгілі бір тәртіппен орналасқан жиынтығы.* Кириллицаны тіліміздің табиғатына лайықтау қажеттілігі ескерілмей бөгде әріптерді (ц, ч, щ, х, ф, ю, я, ь) *ә л і п б и і м і з г е* зорлықпен енгіздік («Қаз. әдеб.»). «Қобыланды» қайта басқанда мұндағы жер, су һәм кісі аттары *ә л і п б и* тәртібімен кітаптың аяғына басса һәм олар шыққанда кітаптың қайсы бетінде сөз бар екені көрсетілсе, бірінші – кітап тәрбиелі болар еді, екінші – бұл жырдан қазақ тарихында жем іздеген адамдарға оңай болар еді (Ә.Бөкейханов, Шығ.). **2.** *л и н г в. Дыбыстық жазуға негізделген қандай да бір тілдің жазуындағы дыбыстарды, олардың тіркесін, белгісін таңбалайтын әріптердің жүйесі.* *Ә л і п б и* деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жинағы (А.Байтұрсынов, Тіл тағылымы). Қазақ-қырғызша *ә л і п б и* түзгенде арабтың *ә л і п б и і н д е г і* қос дыбыстық тұтасымен алынған жоқ (Х.Досмұхамедұлы, Шығ. жин.). Б.з.б. 2,1 – мыңыншы жылдары қалыптасқан финикий (семит тілдерінің бірі, өлі тілі) *ә л і п б и* жазу тарихындағы Шығыс және Батыс әліпбилеріне негіз болған (ҚҰЭ). **3.** *а у ы с. Бір нәрсенің бастамасы, бет ашары.* Оның да *ә л і п б и і н* маған Қабира үйретті. Қабира үйреткендіктен бе, білмеймін, музыка менің жанымды жібектей жұмсарға түскендей болды (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Ал екі жетіден кейін қай тастың қандай өзек-өрнегі бар, оларды адамның, аңның бейнесін беруде қалай пайдалану керек деген тәртізді мүсін жасаудың *ә л і п б и і м е н* танысты (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Осы бір саяхат Қияз өмірінің *ә л і п б и і* болмаса игі еді? (З.Шашкин, Доктор.).

Байтұрсынов әліпбиі. *л и н г в. Графикалық таңбалар саны негізгі дыбыстар (фонемалар) санынан кем түсетін араб графикасы негізінде қазақ тіліне арналып жасалған, әлемдік тіл ғылымында феномен ретінде танылған ықшам әрі жүйелі әліпби* [Ахмет Байтұрсынов (1873–1938) – 20 ғ-дың басындағы қазақ зиялыларының көсемі, мемлекет қайраткері, ақын, публицист, қазақ филологиясының (ғылымдарының) негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы]. 1912 жылы А.Байтұрсынов араб әліпбиіне негізделген қазақ жазуына алғаш реформа жасады. Ол қазақ тілінің басқа түркі тілдерінен даралығын анықтап, ұлттық өзіне тән дыбыстық үнін танытатын таңбаларды әліпбиге енгізді. *Б а й т ұ р с ы н о в ә л і п б и і* қазақ жазу тарихында «жаңа еміле» (төте жазу) деп аталып, халықтың сауаттандыруда ірі бетбұрыс жасады (ҚҰЭ).

ӘЛПБИДЕЙ *с ы н. Әліп-би сияқты.*

Әліпбидей жатталды. *Әбден үйренішті болды, сіңісті болды.* Тентек болып жеңгелерімен ойнағанда: «Қой, байыңа айтып ұрғызармын» деген сөз жас күнінен-ақ жүрегіне *ә л і п б и д е й* кіріп *ж а т т а л ы н*, өзінің ұрылатындығына күн бұрын мойын ұсынып қойған (Б.Майлин, Танд.).

ӘЛПБИЛІК *с ы н. Әліпбиге тән.* Жазудың *ә л і п б и л і к* үлгісін, яғни таңбаның бір ғана дыбыстық (фонемаға) сәйкес келуін б.з.б. 3-мыңыншы жылдардың ортасында семит халықтары ойлап тапқан (ҚҰЭ).

Әліпбилік каталог. *Кітапхана ісінде әліпби ретімен автордың аты-жөні, шығарманың атауы жазылған деректер жүйесі.* *Ә л і п билік к а т а л о г* бойынша нақты бір кітаптың, басылымның, белгілі бір автор еңбектерінің қай тілде, қандай басылымда жарияланғанын тез анықтауға болады (ҚҰЭ).

ӘЛПМАЙ *з а т. сөйл. Зәйтүн майы.* Таза *ә л і п м а й м е н* араластырылған сыр тез кебеді және ішкі, сыртқы жұмыстарға пайдалануға болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ӘЛПШЕ *з а т. 1. Әліпби.* Араб *ә л і п п е с і н д е г і* әріптер түрік тіліндегі кейбір дыбыстарға тура келмейді (А.Байтұрсынов, Тіл тағылымы). 1940 жылға дейін латын *ә л і п п е с і н д е* оқып келген қазақ елін кирилл алфавитіне көшіру – орыстандыру бағытындағы алдын ала іске асырылған шара екенін көкірегі ояу, көзі ашық жандар анық сезгенімен, «бұл дұрыс емес» деуге дәрмені жоқ еді («Қаз. әдеб.») Арабша *ә л і п п е* қазаққа ісләм дінімен қабат келіп, қазақ даласына орын тепкенді («Қазақст. мект.»). **2. Қандай да бір ортада**

немесе бір қызмет түрінде қатынас және басқа да мақсаттар үшін қолданылатын шартты белгілер жүйесі. ≈ Ноталық әліппе. ≈ Соқырларға арналған әліппе. **3.** Оқу мен жазуды үйрететін бірінші кітап, тұңғыш оқулық, кесте т.б. Қолға алдық қуанып, Тұңғыш рет әліппе. Бірге есеп шығарып, Бірге үйрендік әріпке (С.Мәуленов, Жолдас). Тұлғанды арманыма ұқсатқанмын, Үлгіңді көңіліме қыстатқанмын. Есімде әліппені жаттатқызып, Ең алғаш қолға қалам ұстатқаның (Қаз. әндері). **4.** ауыс. Кез келген ғылым, білім жүйесінің және т.б. негізгі, қарапайым ережелері. Ол балаға ...ғылымның әліппесін танытуға міндетті (М.Иманжанов, Менің махабб.). **5.** Бір нәрсенің бастамасы, бет ашары. Өмірінің әліппесін әлі ашпаған. Ұлымның от тастамақ жанына кім? (Ә.Ахметов, Өшп. жалын). Толқыны ойнап сезімнің Толғана сенен шыққанмын. Өмірімдей өзімнің Әліппеніңді ұққанмын (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Морзе әліппесі. т е х. Әріптер мен сандардың орнына нүктелер мен сызықшалар түрлі тәсілдер бойынша қолданылатын телеграфтық код. [Самюэл Финли Бреу Морзе - электромагниттік жазба телеграфты және оның, кодын ойлап тапқан америкалық өнертапқыш (1791-1872)]. Морзе әліппесі мен берілген нүкте мен сызықша 8 минут бойы үздіксіз қайталанып тұрған және түсініксіз сигнал түрінде қабылданған (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ӘЛІППЕДЕЙ с ы н. Әліппе сияқты, әліппе тәрізді. Капитал товары емес, басқа затпыз, Құлпырып қайта туған жас қазақпыз, Әйгілі әлем сыры әліппедей, Ұланбыз, досқа – жақпыз, қасқа – жатпыз (Қ.Аманжолов, Таңд.).

ӘЛІПТЕ = е т. Суреттеу, қалыптау, сипаттау. Нәрсені әліптегенде оның ірілі-уақты белгілерінің бәрін түгендеу қажет емес (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мәселен, бір адамды сөз қылуға алсақ, я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлейміз, я тұлғатұрпатын, кескінін, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы-жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдап сөйлейміз (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ӘЛІПТЕЙ с ы н. Әліп сияқты, әліп тәрізді, тік, сорайған. [Сары бура] қысты күндері жарағанда, төбе басына әліптей болып, шаншылып тұрмас па еді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ӘЛІПТЕЛ = е т. Белгілену, сипатталу. Нәрсе уақытқа қарай әліптелетін болса,

әліптеу тәртібі уақыт ретінше болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жалпылай әліптегенде нәрсенің бүтін табы алынып, табына тиісті сипатпен әліптелеті (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ӘЛІПТЕЛУ Әліптел етістігінің қимыл атауы.

ӘЛІПТЕМЕ з а т. ә д е б. Суреттеме, сипаттама. Бір нәрсенің тұрпатын реттеп айтып, әлібін суреттеп шығару әліптеме болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қияли жол әліптемесі деген әліптеменің бір түрі бар (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ӘЛІПТЕН = е т. Қалыптану, кейіптену. Ғали, шегір көздері әліптеніп, монтаны қуанышпен өзіне қарай қалғасын Бақытжан да: – Алда риза болсын, шырағым, – деді де қойды (Б.Аманшин, Көкжар).

ӘЛІПТЕНУ Әліптен етістігінің қимыл атауы.

ӘЛІПТЕС с ы н. Тәріздес, іспеттес. Бастырманың бетіне әдетте сызықша, өсімдік әліпте с бедерлер түсіріледі (ҚазССР тарихы.). Бәрі де бір әліпте с байтақ даланың әр жерінде туып-өскен бұл бес жігіттің жігіттік қыры да дара-дара болатын (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ӘЛІПТЕУ Әліпте етістігінің қимыл атауы. Пәнді әліптеудің өзі екі түрлі болады: **1.** Жалқылау әліптеу. **2.** Жалпылау әліптеу (А.Байтұрсынов, Шығ.). Дүниедегі түрлі нәрселердің, түрлі адамдардың, түрлі күйлердің бәрін де әліптеу ге болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әуелі әліптеу (описание), содан кейін баяндау түріндегі өңгімелер аралас алынған жөн (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘЛІПТЕУШІ з а т. Әліптеуді іске асырушы, жазушы. Әліптеушінің назары нәрсенің өзгеден айырылатын айрықша әліптерінде болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сәнді әліптеуде қандай белгілерін алу – әліптеушінің көздеген өз мақсаты бойынша болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ӘЛІПТІ с ы н. с ө й л. Әліптес. Өсімдік әліпті өрнектер – Иран искусствосының жерінен туған өрнектер (ҚазССР тарихы).

ӘМ [ир. هم] ш ы л. Әрі, және деген мағынадағы жалғаулық шылау. Ханнан күш, қарындастан қайырым кеткен, Көңілден әр әм беттен ұят кеткен. (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қадірлі әм сабырлы болған молда, Сопы болып қадам ұрған ізгі жолға. (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сол, тіпті, сүйікті ойын әм жанымдай көретін жас құрбыларыма махаббатым, үйге келгендегі ата-анам сақтап

қойып берген тәтті тамақ пен әлпештеп еркелеткен, аһ, сол өлшеусіз қызық бағым! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ӘМАН [ир. *همان*] ү с т. с ө й л. *Әмәнда*. Және де мен айтайын, тақсыр ханым! Адамның бұзықтығы жұртқа мәлім. Қалайша айла тауып жоямын деп, Дұшпандық ойлайды *ә м а н* бізге залым (А.Байтұрсынов, Шығ.). Есінде болсын, Назгүл, біз үшін *ә м а н* осылай түндер түнеріп, күндер күрсініп, өмір өсікпен өте бермес, ерте ме, кеш пе қарт ата-ана қатулы қабағын жазар (С.Досанов, Қыран).

ӘМАНДА ү с т. с ө й л. *Әмәнда*. Қиындыққа қирап жатқан заманға, Арта салып кінәмізді *ә м а н д а*, Жалықпаймыз арқалаудан борышты, Барымызды бұйырта алмай саған да (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Жетектеп ойды *ә м а н д а* Ойланбай салма жарысты Ақылдың көзін байлама Білгіш деп басшы сайлама (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көркем шығармаға қойылар көп талаптың ішіндегі суреткер әсте атап кете алмайтын, *ә м а н д а* ұмытпайтын бір шарт – оқиғалар арасындағы себептестікті, өмір құбылыстарының өзара сабақтастық заңдылығын ескеру болса керек (Р.Нұрғалиев, Күре тамыр).

ӘМӘЛІК з а т. д і н и. *Мұсылман аңыздарында кездесетін ежелгі халық. Ә м ә л і к* Таураттағы (библия) амалекитян ұғымынан шыққан, бірақ әртүрлі аңыздардағы этникалық топтарға да жатқызылады. Хиджаз бен Иеламдағы арабтарды Худ пайғамбар билеп тұрған дәуірінде оларды ертедегі арабтардан қолданған деп түсіндіріп, оларды «нағыз арабтар» деді (Ислам энцикл.).

ӘМӘН ү с т. с ө й л. *Әмәнда*. Колхоздың құрылыс заңын бұрмалаған, Асырып қулық ісін жүрген *ә м ә н* – Осы екен бар болғаны – таққан кінә, Жатпаған дәлел іздеп бұл жаладан (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Арқайып жатқан кезің жоқ, Тұрасың, *ә м ә н*, күтініп, Кез келген сәтке әзір боп Буынып киіз күпіні (Т.Медетбеков, Мәртебе). Қараса да қаншама досым маған, Шалдығыма секілді қосылмаған. Қатар жүрсе қасымда, кетеді озып, Деп ойлаймын қалпыннан шошима *ә м ә н* (Ғ.Орманов, Жер.).

ӘМӘНДА ү с т. *Әр уақытта, ылғи, ұдайы, әрқашан*. Бәрі де керек адамға, Бала да керек, Ой керек. Саулығын сурап *ә м ә н д а*, Жататын достар күнде кеп (Т.Молдағалиев, Алатау.). Олжекеңді *ә м ә н д а* өрге сүйреп Өжеттік сенім бұл жолы да қиналдырмай, қия жібермей алып шықты (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). Ерте-ерте заманда Ел-жұртын *ә м ә н д а* еңі-

реткен бай бопты. Не киемін демейтін – Төрт түлігі сай бопты (Қ.Мырзалиев, Алуан.).

ӘМБЕ [ир. *همه*] е с і м. *Барша, жалты, барлық, күллі*. Еркекке әйел, *ә м б е м і з г е* иман парыз, Жаратқан бір Алланы есіңе алып. Бір Алла иманыңды нәсіп қылса, Ішерсің ғаузы гәусар суың қанып (Қабан жырау, Алтын қазық). Нұрлан бұл сөзді ұқты, *ә м б е* ішін қара мысық тырнап өткендей болған (О.Бөкеев, Ән салады.). – Атағың ауданнан асып, *ә м б е* облысқа тарады, саған одан артық қандай мәртебе керек, – деп, бұдан бұрын сірә да бай-қалмаған бір серпінді мақтаныш сезімін жеткізді кемпірі (С.Омаров, Өмір.).

Әмбеге аян. *Баршаға, жалтыға, көпке мәлім, жария*. Ол мекемеде ретсіздік, берекесіздік етек алғаны *ә м б е г е а я н* сол ретсіздік мекеме басшысының жауапкершілігіне байланыстымыс деп жұмыстан босатылған екен («Шұғыла»). Дүниеге нұр сәулесін жаяды олар, Сырлары сонда *ә м б е г е а я н* болар, Жаны ашып бір-бірінің саулығына, Мүсіркеп, бірін-бірі аяр болар (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). *Ә м б е г е а я н*, Түркия үкіметі ... Анадолының шартарабына болат жолдар салдыруда (М.Шоқай, Таңд.).

ӘМБЕБАП [ир. *همه باب*] с ы н. <лат. universalis> **1.** *Жан-жақты, көп қырлы, бесаспап (адам)*. Оның таныс бір драматургі бар еді. Өзі домбыра да тартады, ән де салады. Сол *ә м б е б а п* бір күні Тұрар Бектасовты қонаққа шақырды (Т.Әлімқұлов, Көкек). Ана ақ бас дәрігерлер барып тұрған *ә м б е б а п т ы ң* өзі екен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас.). **2.** *Алуан түрлі, сан салалы (зат, нәрсе)*. Бұл – металл кескіш, бинт ойғыш *ә м б е б а п* станок (Ж.Дәуренбеков, Уақыттан озған.). **3.** *Қызметі жан-жақты, көп іске бейім (машина т.б.)*. Топырақ өндейтін және тұқым себетін *ә м б е б а п* машиналар, сондай-ақ белсенді жұмыс органдары бар машиналар мен құралдар өндіру ұлғайтылсын (Қаз. ауыл. шар.).

Әмбебап дүкен. *Өндіріс немесе азық-түлік өнімдерінің кең түрін сататын сауда орны*.

ӘМБЕБАПТЫҚ з а т. *Көпқырлылық, жан-жақтылық, бесаспаптық*. Осындай *ә м б е б а п т ы қ т а р ы м е н* көптен бері атағы шығып, аты алысқа естіліп жатыр («Соц. Қаз.»). Қазіргі кездегі *ә м б е б а п т ы қ т ы* сіздің кезіңіздегі *ә м б е б а п т ы қ п е н* салыстыруға бола ма? («Қаз. әдеб.».).

ӘМБИЕ з а т. с ө й л. *Әнулие*. Әулие мен *ә м б и е ң д і* Жырлап кімнен озасың сен? Таппадың ба әннің жөнді, Дені дұрыс

тазасын сен (М.Әлімбаев, Өшпес от). Қонак енді әулие, *әмбие*, сахаббалар қауымының құлағын тыншытып, беріге, мына екі аяғымен жер басып жүрген жұмыр басты пақырларға ауысты (Ә.Кекілбаев, Дала.). Гүлжаһан басын көтеріп, аяқ астынан шыға келген *әмбеге* тандана, тесіле қарап жатыр (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ӘМЕЙ с ы н ж е р г. *Жай, әншейін, қатардағы*. Әңгімені *әмейі* нәрселерге, тұрмыстың күнделікті ұсақ тілектеріне қарап бұра берді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қазақтың білімді ұлдарының мәнерлері тарихта болған даналарға ұсап, *әмейі* адамдардан ерекше болғандығы мәлім («Айқап»).

ӘМЕКТЕС з а т. <франц. *compagnon*> *Серіктес; кәсіпорын, фирмаларды бірлесіп оларға қожалық етуші*. ≈ Тең құқықты *әмектестер*.

ӘМЕКТЕСТІК з а т. к ө н е. *Серіктестік*. ≈ Сауда қызметімен айналысатын *әмектестік*.

ӘМЕН ү с т с ө й л. *Әмәнда*. Шыңғысхан содан былайғы жерде де адамды қыру, қалаларды, селениелерді, егіншілік алқаптарды жою жөніндегі қанқұйлы тактикасын *әмен* қолданып отырды (ҚазССР тарихы). Әдебиет шындары ешуақытта өзінің алғашқы биік жарқын қасиеттерін төмендетпейді, жеткен дәрежесінен аласармайды. *Әмен* ол биік, *әмен* ол көркем боп тұрады (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

ӘМЕНГЕР з а т. с ө й л. *Әмеңгер*. Сұлтанмахмұттың «қарақұс» деп отырғаны Гүләйманның *әменгері* Қаражан шал (Д.Әбілев, Ақын.). Қара көзін мөлтілдетіп Әлжанның қолынан сол кездегідей шап ұстай алып: «Құдай қосқан *әменгерімсің*, менен қайда қашсаң да құтыла алмайсың» деуге әзір сияқты (К.Баялиев, Дегелек.).

ӘМЕНГЕРЛІК з а т. с ө й л. *Әмеңгерлік*. Баяғы *әменгерлік* заманда бір келіншек жесір қалыпты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Ертеде осы өңірде Қоянқоз атты жесір сұлу болыпты. *Әменгерлікке* таласса керек (С.Бақбергенов, Біздің колхоз).

ӘМЕНГЕРШІЛІК з а т. с ө й л. *Әмеңгерлік*. Ілияс енді бір топ фельетондарын әйел теңдігін елемешілікке арнады. Қалың мал, бел құда, бесік құда, *әменгершілік* сияқты феодалдық салт-санаға қарсы шабуыл жасады («Қаз. әдеб.»).

ӘМЕНДЕ ү с т. с ө й л. *Әмәнда*. Жеңіс күні *әменде* сәтті, құтты бола берсін, спортшы жолдастар («Спорт»). Істеп алып *әменде* соңынан бармағынды тістейсің (Б.Соқпақбаев,

Менің атым.). Өрмекші *әменде* сілбесін өзінен шығарады (С.Шаймерденов, Мезгіл).

ӘМЕҢГЕР [ар. *امانگر*] з а т. к ө н е. э т н. *Жесір қалған әйелдің әмеңгерлік салт бойынша некелескен адамы*. Өзі Торғай қаласында орысша оқып жүр екен, шешем одан алты жас үлкен екен, бірақ әкемнен басқа бос *әмеңгері* жоқ екен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Шешесі байы өлген соң, баласы үшін бір жақын *әмеңгеріне* тиіп, орнын күтіп отырып қалып еді (С.Донентаев, Шығ.). Қылжақ сөз тұс-тұсымнан мазамды алып, «*Әмеңгер*» әлегіне басым қалып Азаттық алдым деген сорлы басым, Күніренем тағдырыма күнде налып (Бес ғасыр.).

ӘМЕҢГЕРЛІК з а т. к ө н е. ә л е у м.-қ ұ қ. *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы күйеуі өліп, жесір қалған әйелдің қайнағасына, не қайнысына немесе басқа бір жақын туыстарына қосылу, некелесу салты*. *Әмеңгерлік* мәселесі ру ақсақалдарының басқаруымен қандас туыстар арасында мұқият талқыланған, ортақ ұйғарыммен шешілген. *Әмеңгерлік* институтының тек әлеуметтік-құқықтық қана емес, сондай-ақ тәрбиелік-гуманистік мәні де зор болған (ҚҰЭ). Мұндай жағдайда әйел *әмеңгерлік* дәстүр бойынша, өлген күйеуінің туған інісіне тиеді, ал егер оның туған аға-інісі болмаса, онда оның туысқандарының біріне күйеуге тиюге тиіс (Ы.Алтынсарин, Таңд.). Ол Жібектің *әмеңгерлікке* қарсылығын көрсететін сөздер еді (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

ӘМЕҢГЕРШІЛІК з а т. с ө й л. *Әмеңгерлік*. *Әмеңгершілік* жолымен жасы алпысқа келген көрі шал болса да Жақай Рәбиганың иесі болып шыққан (М.Әуезов, Қараш.). Қалың мал, екі әйел алу, *әмеңгершілік* дәстүрін жойғанды да жек көрушілер бар (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). Әсіресе осындай қиын-қыстау заманда, жауапкершілік тұсында *әмеңгершілік* көп болады (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ӘМИН з а т. д і н и. *Әумин*. Ортасында отырып, Шарапқа әбден тояды. *Әмин* деп қол жайып, Бір Құдайға тапсырып, Жұртынан жауап сұрайды (Қамбар батыр). Мынау жатқан шұбар ту, саған белгі, «Түгел!» деп шап соңыңа ерт қалың елді, Ықылас таза батамды мен берейін, Қолыңды жай «*әмин*» деп, жүгін енді (Б.Майлин, Таңд.). Иләһи *әмин*, тәңірінің құлағына шалынғай... Өмірлі бол, ұлым! (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ӘМИЯН [ир. *هميان*] з а т. *Ақша салатын кішкентай қалта, шилан*. Ендеше, мынаның ішінде 175 сом пұл жатыр, – деп, Асылбек қайыс *әмианын* подностың шетіне қойды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Орнынан кедей тұрып сәлем

берді, Қарт оған «ғалейкүмассалам» деді. «Беремін мына саған *ә м и я н д ы* Бай болып, мүддеңе жет, балам», – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.). М.Шолохов: «...Қазақтардың мәдениетіне, тіліне және әдет-ғұрыптарына қатты қызығамын, Қазақстан менің екінші Отаным болып алды» деп жазады. Ал, В.И.Даль: «Қазақ жеріне өттің екен, *ә м и я н ы ң д ы* қалтаңа салып қой. Жылтыратып тиын санап отырғаның бұл елдің әдет-ғұрпында ерсі. Ал, мейман үйіне келдің екен – асы дайын. Шипалы қымызы және бар» дейді («Лен. жас»).

ӘММӘ е с і м. с ө й л. **Әмбе**. Бұл сөзін *ә м м ә* қауым қабыл алды, Жайласып сол тұғырыққа жатып қалды. Мақсатсыз зәңгі бүгін іс қылған жоқ, Байқарсыз айтқаннан соң несі барды (Үш ғасыр.). «Тілекті қабыл қыл, – деп, – рәсул құда!» Қайғыны көңілдегі қылды жұда. Жан қалмай Бағдатта жұрт жиылды, *Ә м м ә с і* қол көтеріп қылды дұға (Ә.Найманбаев, Шығ.). Халықтың көріп көз жасын, Тыйғызған ажал бомбасын. Бәрін айт та, бірін айт, Ұзақ та болсын өз жасың. Қадір Алла, қабыл ет Бұл тілектің *ә м м ә с і н!* Аумин! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ӘММЕ ү с т. с ө й л. **Әмбе**. Ерлерге жәрдем болып бір Құдайы, Қырық түйе болды азық қант пен шайы. Азық-түлік *ә м м е с і н* даярлап ап, Жөнелді туғаннан соң наурыз айы (Қыз Жібек). Семеновпен танысқаннан кейін Шоканның қиялында *ә м м е* Күншығыс халқының тарихын үйрену мақсұты пайда болған («Қазақ»). Реніш, қайғы, рахым Тоғысқан барып *ә м м е с і*. Көз айна толқып тұратын Сезімнің бүкіл сәулесі (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Соғысып сол бір күнді батырыпты, Көпірдің туын жығып қашырыпты. Қалғанын түгел айдап бұл жаулардың *Ә м м е с і н* Алатаудан асырыпты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘМПАЙ-ЖӘМПАЙ с ы н. с ө й л. **Әмпей-жәмпей**. Бұрыннан *ә м п а й-ж ә м п а й* Жамағат екеуі оңай-ақ үйлесті. Әйтсе де: – Есебіміз қадақтан бола ма, пұттан айнала ма? – деген Жамағатқа Гимади жалынан сипата қойған жоқ (Ғ.Сланов, Асау арна). Сара хатқа жазғаннан кейін-ақ Мараттардың тегін жігіт болмағаны, демек, ол қыз солардың бірімен *ә м п а й-ж ә м п а й* (М.Гумеров, Сүйе ме?).

ӘМПЕЙ [ир. همپاي] с ы н. 1. *Бір-бірімен ауыз жаласқан, сырлас, әкей-үкей*. Начальник Мұқтармен *ә м п е й* екен, арызымды аяқсыз қалдырды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Әбіш Ахметтің асты-үстіне түсіп, отымен кіріп, күлімен шықты. Сондағы жалғыз ойы – жұрт қаймықсын, Әбіш үлкендермен *ә м п е й* десін

деген арман ғана (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Барлығы бар, Барлығы бар, Бас та бар. Бүкіл пәле сол басыңнан басталар. Бұларменен *ә м п ө й* болған адамның Жанарынан қып-қызыл боп жас тамар! (Қ. Мырзалиев, Мөңгі майдан).

2. *Ашыналас, көңілдес*. Қайным-ау, екі қызбен де *ә м п е й с і ң*, қайсысын алғалы жүрсің? (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Натальяның құлағына «Самарқан мен Айбарша астыртын *ә м п е й*» деген сөз шалына қалды (С.Мұқанов, Таңд.). Қызы басқармамен *ә м п е й* болса, қолын жылы суға малып қарап отырады («Лен. жас»).

ӘМПЕЙ-ЖӘМПЕЙ с ы н. *БІМ-жымы бір, ауыз жаласқан, көңілдес, сырлас*. «Апама жездем сай дегендей, екеуінің ауыз жаласып, жең ұшынан жалғаса қалуын қарашы», – деп Сәлмен бұлардың тез арада *ә м п е й-ж ә м п е й ғ е* келгенін жаратпай отыр (Б.Тілегенов, Аққайнар). – Біздің әлгі күйеу баламен *ә м п е й-ж ә м п е й*, жақсы сөйлесіп жақын болып жүр емес пе? (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Әмпей-жәмпей болды. *БІМ-жымы бір болды, сөзі жарасты*. Арада бес күн өткен, он күн өткен, Сұрымсай осылайша толды көппен, Сейдалы деген біреу Жетісудан Келе сап *ә м п е й-ж ә м п е й б о л д ы* көппен (З.Рүстемов, Қазығұрт). Тіпті Шериге жаны ашығансып, сотқа дейін бармақ болып жүрген біреулер Арынның өзімен майлы қасықтай, *ә м п е й-ж ә м п е й б о л а* қалды (Р.Токтаров, Ертіс.).

ӘМПЕЙЛЕС с ы н. *Сыбайлас, жақтас*. Соңғы екі-үш жылдан бері Шабденбектің аталарына қараған бес-алты ауыл ұйымдарын бүзбай бір жерден сөз шығарып, Сәттібек ауылдарына *ә м п е й л е с* болыңқырап жүретін (С.Сейфуллин, Таңд.). // *Сыбайлас, жақтас адам*. – Шефер мырза соғыс 1952 жылы жер шарын дүр сілкінтеді деп сендірді, ал оның *ә м п е й л е с і* Бишоп мырза одан бетер елеуреді (Бейбітшілік.).

ӘМПЕЙЛЕС = е т. *Бір-бірімен ауыз жаласу, әмпей-жәмпей болу*. Бірге түлкі алысып қайтқан аңшыларға ұсап, екеуің тіпті *ә м п е й л е с і н* алғансындар ма? (С.Сейфуллин, Әңгім.). Кейбір желбас бозбалалар... сәтті жерді жаңа тапқандай ауыздары жабысып, *ә м п е й л е с е* қалыпты (С.Омаров, Қайырлы.). Қызығы бұрынғыша, *ә м п е й л е с п е й* де, араздаспай да жай жүру ғой (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ӘМПЕЙЛЕСУ *Әмпейлес етістігінің қимыл атауы*. ≈ Екеуара *ә м п е й л е с у*.

ӘМПЕЙЛЕУ с ы н. *Сыбайластау, көңілдестеу*. Масақбаймен *ә м п е й л е у* өзі. Ол шіркін мені жауы көреді (С.Мұқанов, Таңд.).

ӘМПЕЙЛІК з а т. *Ауыз жаласқандық, әкей-үкей болушылық.* Диканшы жатақтармен ортақтасып егін егіскені болмаса, басқа *ә м п е й л і г і* жоқ (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ӘМПЕЙСІЗ с ы н. *Жақындықсыз, қатыссыз.* Тыққан малды табушылар елдегі кейбір қызмет адамымен *ә м п е й с і з* жүрмейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘМПИ-ЖӘМПИ с ы н. с ө й л. *Әмпей-жәмпей.* ≈ Екеуі *ә м п и-ж ә м п и*. Кірпік қаққанша болды бұл жай. «Опыр-ау, мұндай күш бар ма еді, онда *ә м п и-ж ә м п и* і бір емес пе еді, екеуінің! Бұл мұнда неғып жүр» (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ӘМРА з а т. к ө н е. *Дос, жолдас.* Азаматтармен *ә м р а* бол – Көп жегілген шығырға! Жәһілдің жаққан отына Отырып жақын жылынба! (Омар Шораяқов, Шығ.).

ӘМСЕ с ө й л. ү с т. *Әмсе.* Тек, *ә м с е* жолым болсын, я, әруақ! – деп жіберді Оразбай (М.Әуезов, Абай жолы). Бетінің шырайы қашып болмаған, ашаң, қағылез әйел *ә м с е* жастау көрінеді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Сырласайық, Қызғалдақты иіскеп, бір жасайық, Қыр басайық, *Ә м с е* бұлай мамырдың тұрмас айы. Мұндасайық. Қос көңілдің пернесін бір басайық (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘМІР¹ [ар. *أمر*] з а т. **1.** *Бұйрық, жарлық, үкім.* Баймағамбет төре жоғарғы айтылған билерге Исатайды ұстап бер деп талай *ә м і р* жазады. «Исатайды ұстап берген адамға үкімет екі мың сом ақша береді» деп қызықтырады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Екінші ерлік қып бір ауызға қарау керек. Оның *ә м і р і н* парыз деп санау керек. Алаштың барлық күші, барлық малы Бір қолдан керегіне тарау керек (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** т а р. *Шығыс елдеріндегі әскербасылық атақ.* Кейбір араб халықтарының һәм Мысыр, Марокко халықтарының *ә м і р л е р і*, хандары «Мұсылман халықтары халифасыз тұруға мүмкін емес, Түркия халифаны керек қылмаса біз халифа боламыз...» деп жатқан көрінеді (С.Сейфуллин, Таңд.). Арабтардан енген *ә м і р* әскери дәрежесі түркі тіліндегі «бек» дәрежесімен сәйкес (ҚҰЭ). **3.** *Байырғы Түркі халықтарында мыңдық, он мыңдық (түмен) әскерді басқарып, кейіннен елбасылықты да ұстаған билеуші топтың атағы.* *Ә м і р* атағына ие болған адамға әскери ту, дәреже белгісі – байрақ, соғыс кезінде әскерді басқаруға қолданылатын дабыл, шыңдауыл тапсырылған (ҚҰЭ). *Ә м і р л е р д і* ң иелігіне, әкімшілік басқаруына елді мекендер, ұлыстар, уәлеттар берілген (ҚҰЭ). Шырдардағы жазуда Жалаңтөсті әрі *ә м і р*, әрі

батыр дейді. Молдыманның шежіресінде Жалаңтөсті Әмір Темірдің уәзірі дейді. Мұнысы қата (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). **4.** а у ы с. *Билеуші, билік иесі.* Періге Жуыма. Тіріде Суыма! Ән сатпа! Жалданба! Мансапқа Алданба! Төңірге Табынба. *Ә м і р г е* Жағынба! Қаймықпа! Шағынба! Байлыққа Бағынба! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Алланың [Құдайдың, Алла тағаланың] әмірі. д і н и. *Құдайдың басқа салғаны, Құдайдың бұйрығы.* Сен асыққан екен деп, *А л л а ә м і р і н* өзгертпес. Айтқаның болар ма екен деп, Мен қорқамын, көз жетпес (Абай, Тол. жин.). Бала анадан тумас бар. *А л л а ә м і р і н* білмек жоқ (Боз жігіт). Жібегім неге қорқады. Жаман жақсы болса да *А л л а н ы ң* болар *ә м і р і* («Қыз Жібек»). Сол себепті *А л л а т а ғ а л а н ы ң ә м і р і* ғой, бұл молданың шарияты да дұрыс екен деп, Жамалды қызша киіндіріп, шашын жіберіп, оқытуға да разы болды (М.Дулатов, Шығ.).

Әмір берді [етті, қылды]. а) *Бұйырды, өктем сөйледі, билік жасады.* Сен де есімде, жеңеше, бақташы аға, Үйлеріңнің бәрі төр, ақ босаға. Жүруге жоқ, артымен жылжыса да, *Ә м і р б е р і п* отыр ма ақ бас Ана? Белшесінен бақытқа батпаса да, Одан артық бақытты таппас Ана... Аман болсын ақ отау, ақ босаға! (М.Мақатаев, Шығ.). Атына ер жігіттің салынды ма, Атасындай ол дағы жалынды ма. Әбекенің өзіне *ә м і р б е р і п*, Күзет дейді ұйқымды менің мына (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Абай ашулы үнмен енді *ә м і р е т е* сөйледі (М.Әуезов, Абай жолы). Сол еді тоқып бер деп *ә м і р қ ы л ғ а н*, Не керек асыл нәрсе қазір қылған. Тоқимын көптен қашып сахарада, Мен бір жан жалғыздыққа сабыр қылған (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Басқарды, жарлық етті, билігін жүргізді.* Аяқта саптиянан оюлы етік, Бұрынғы мұжықтығы естен кетіп, Жұмсап түр біріне ұрсып, бірін ұрып, Ақырып малайларға, *ә м і р е т і н* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бар жұмысты сендер істемегенде кім істейді. Жабылып істей беріңдер! – деп басқарма *ә м і р қ ы л д ы* (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла).

Әмірі жетті. *Құдіреті келді, күші жетті.* Мен қайдан білейін, *ә м і р л е р і ң ж е т с е*, ар-уақтан сұрандар (Шағын пьесалар).

Әмірі жүрмейді. *Күші келмейді, билігі өтпейді.* Ханның *ә м і р і ж ү р м е й д і* бөтен елге, Пайдалы білімінді халқына үйрет (Кердері Әбубәкері, Қазғым). Боларын солай білгенмін, Айыпта мейлі, күл мейлі... Істейді жүрек білгенін, «Жүрекке *ә м і р ж ү р м е й д і*»

(М.Мақатаев, Шығ.). Рас, жүрекке *әмір жұрмейді*, дегенмен аяулы азамат қадірін түсінбеген әйелдің көзі бақырайып тұрғанымен көңілі соқыр да (М.Серғалиев, Замандас.).

Әмірінде болды. *Қарауында, иелігінде болды.* Кешегі Польшаның *әмірінде болып*, Совет үкіметімен соғысып жүрген Украинаның байларының бастығы Петлюраны бұл күнде Польша «ол менің өмірімде емес» деп отыр (С.Сейфуллин, Таңд.). Оның ықтияры қосылатын екі жаста емес, әкесінің *әмірінде болады* (С.Шарипов, Шығ.).

Әмірін екі етпеді. *Айтқанын бұлжытпай орындады.* Мен ағайдың *әмірін екі етпей*, табанда шешіндім де, берген киімдерін киіп алдым (С.Омаров, Хантағы). Әке еткенінің маған керегі жоқ. Әкесі болар балаларым жетеді. Алда-жалда Самарқанд тағына отыра қалсаң, *әміріңді екі етпеймін* деп серт берсең құба-құп (І.Есенберлин, Алмас.).

Әмірін жүргізді. а) *Дегеніне көндірді, билік құрып, үстемдік жасады.* Бір диктатор бар. Миллиондаған халықты билеп, мыңдаған шақырым жерге *әмірін жүргізіп* отырса да, місе тұтпайды (С.Шаймерденов, Мезгіл). ә) *Сөзін тыңдатты, бағындырды.* Әбден божыны тежеп қойып күйгелек жануарларға ауыздық арқылы *әмірін жүргізіп* отыр (Б.Шалабаев, Өмірде.). Звено бастығы да қолына орақ алып, шөп шабуға тиіс. Дегенмен, қалғандарына *әмірін жүргізе* алады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Әмірін өткізді. *Тілін алдырды.* Купцианов бекінісінің бітуге жуықтағанын көрді, бірақ ыза мен ерегіс араласып, өз *әмірін өткізуге* қыңырайды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ӘМІР² з а т. ж е р г. *Дамыл, тыным, тыныштық.* Бұл арбада кешке дейін *әмір* жоқ. Анау әкетеді, мынау әкетеді. Кешке дейін *әмір* жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘМІРДЕЙ с ы н. *Жарлықтай, бұйрықтай.* Жеңіске Отан қосқан *әмірдей* боп, Үш жігіттарының үш дөніндей боп (Д.Әбілев, Өленд.).

ӘМІРЕ¹ з а т. **Әміркен.** Қауынның аузына салғанда тіліңді оятын сары торламасын ба, әлде іші қызыл шытырлақ *әміресін* бе, не керек, бәрі де бар (Н.Сералиев, Намыс). *Әміре* қауынның жүзіндей қызарып күн көрінді (Н.Сералиев, Намыс).

ӘМІРЕ²: *әміре бол.* с ө й л. *Ымыра; тату, дос бол.* Атың барда жер таны, Азаматтармен *әміре бол*, Берерлік қолда ас барда (Базар жырау, Шығ.). Азаматтармен *әміре бол* – Көп жегілген шығыра (О.Шорақов, Шайыр).

ӘМІРКЕН¹ [ор. американский]. з а т. с ө й л.

Жылтыр, жұқа былғары. Еркебұланның аяғында жылтыр қара *әміркен* туфли (Ә.Тарази, Құйрықты.). *Әміркеннен* мәсі, етік, парыз болып шықты ма, Аяғыңды зорлықпен, Біреу оған сұқты ма (Ақытхажы Үлімжіұлы, Жиһаншаһ).

Әміркен етік. з т н. *Сырлы былғарыдан тігілген етік.* Дөңбектей боп семірген қызыл жүзді Биқасап бәйбіше болысқа оқта-санда күле қарап, быртиған қолымен болыстың *әміркен етігінің* қонышын сипап қояды (Б.Майлин, Таңд.).

ӘМІРКЕН² з а т. *Сырты жолақ, іші қызыл, еті қаттылау қауынның бір түрі.* *Әміркені*, басыпалдысы, торламасы, көріқызы – не керек түр-түрі бар (Ш.Мұртаза, Қара маржан). Дикан ата айтады: осынау тақтадан күн иісті, нәрлі, сөлді қазақы *әміркен* қауынның 17 вагонын терістік облысқа жөнелттік деп (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ӘМІРҚАН: *әмірқан етік.* с ө й л. *Әміркен етік.* Ол қандай еді! Үсті-басы аппақ! Сары ала түйме! Шашын қайырған. Аяғында – *әмірқан етік* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мынау қисық жаға, тұла бойы толған кестелі көйлегі, міні жетпіс жіптен өрілген жібек белбеуі, міні *әмірқан етігі*, міні құндыз бөркі, міні сырттан буынатын жеті құлаш белбеуі (Ә.Әбішев, Найзағай).

ӘМІР-ҚҰДІРЕТ з а т. *Билік, үстемдік, қуат, қуш.* Жуан топ өздері елдің тұнығын лайлап, береке-тыныштығын кетіріп жүрген бұзық бола тұрса да, толып жатқан *әмір-құдірет* солардың қолында (М.Әуезов, Әр жыл.).

ӘМІРЛАШКЕР зат. көне. *Әскербасы, қолбасы.* Орыс әскері Шымкентте қыстап, жазда [1865] Ташкентке барып соғысады, Ұрыста Әлімқұл *әмірлашкер* опат болады («Жалын»).

ӘМІРЛІ с ы н. *Қаһарлы, ызбарлы, сесті, зәрлі.* Апырмау, мынау нағылған *әмірлі* әйел еді, – деп, аузымыз аңқайып қалыпты (І.Жансүгіров, Шығ.).

Әмірлі дауыс. *Бұйрықты, әуезді, зекіген дауыс.* Есейдің ойын сыртта, есік алдында тұрған күзетшінің әлдекімге: – Тоқта солай!.. Атамын! – деген *әмірлі дауыс* бөліп жіберді (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Қасымның *әмірлі дауысы* саңқ етіп шыққанда, өзен жарына соғып, әлдеқайдан жаңғырық естілді (Ғ.Слапов, Шығ.).

ӘМІРЛІК з а т. 1. т а р. *Орта ғасыр мен жаңа дәуірде мұсылмандар тұратын Шығыс елдердегі феодалдық мемлекет немесе феодалдық меншік.* Арабия түбегіндегі *әмірлік* араб

басқыншылығы кезінде пайда болды (7 ғ.). 19 ғасыр мен 20 ғасырдың басында Бұхар хандығы «Әмірлік» деп аталды (ҚСЭ). Қазір Аден протекторатының құрамында бірнеше әмірлік бар (ҚСЭ). Қазақтың көп рулары Монғол, Жағатай ұлыстары жағына шығып кеткендіктен, бұл рулар Әбілқайыр хандығы мен Самарқанд әмірлігіне қас саналатын (І.Есенберлин, Алмас.). Әбусейіт өз әмірлігін күшейтті (І.Есенберлин, Қаһар). **2. Әмір лауазымы, әмір атағы.** Бекдар орынына сізді әмірлікке қоямын (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ӘМІРСІН = е т. *Әмір болғансу, өзін әмірдей, зор билік иесіндей ұстау. Әмірсінін, тәңірсінін* тепсінбей Әлібімнің артын бағып келемін, – депті Иранбек өзінің бір өлеңінде («Қаз. әдеб.»).

ӘМІРСІНУ *Әмірсін етістігінің қимыл атауы.*

ӘМІРШІ з а т. к ө н е. **1. Басқарушы, нұсқау-жарлық беруші адам.** Тұрғанбай сол реттен бұл қостардың анық әміршісі боп алған (М.Әуезов, Абай). Өзіңіз айтқан адырандаған әміршілердің арсыз ісіне тыйым салуға атқа мініп, әділ сөз айтуға жиын жасап жатыр деп естідік, жолыңыз болсын (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2. а у ы с. Қожа, ие.** Мынау таудың мызғымас меңіреу күші, Мына отырған шалыңның қорғаушысы. Балаларым, танып қой және осы шал, Таудағы тағы аңдардың әміршісі (Ш.Әбенев, Кейпін батыр). Ащы тілдің әміршісі бар, әркімнің бойына қарай үкім айтқызады (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Көксерке – Ақжайықтың әміршісі, Оны да солай еткен тәңір күші. Жолында ағып өткен сәуле қалып, Балықтар басын иген үлкен-кіші (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ӘМІРШІДЕЙ с ы н. *Әмірші, билік иесі сияқты.* Парторг болып алғалы Омар өзін әміршідей сезінеді, жұртты тықсыртып отырады (Т.Нұртазин, Мұрат). Атың әсем болса, өзің ақын болсаң, көңіліңнің құсы кетсе, балақ бауын шешініп, осы аймаққа өзінді өзін әміршідей сезінесің, бір ат тұяғы мың ат тұяғындай болмас па маңай (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы).

ӘМІРШІЛ с ы н. с а я с и. *Бір орталыққа бағындырылған жүйеге қатысты әмір жүргізгіш, бағындырушы.* Оның көбі біздің кешегі социалистік қоғамнан, әміршіл жүйеден, тоталитарлық санадан мұра етіп алып қалған мінез-құлқымыздан, жетпіс жыл бойы өбден қатып-семіп кеткен ойлау машығымыздан, өз бетімізше шешім қабылдауға қабілетсіздігімізден болды («Егемен Қазақстан»).

ӘМІРШІЛДІК з а т. **1. Әміршілік.** ≈ *Әміршілігімен* көзге түсті. **2. э к о н.** *Белгіленген жоспар, бұйрық бойынша ғана жүзеге асырылатын экономиканы басқарудың әдісі.* Адамзаттың өмір сүру тарихында экономиканы ұйымдастырудың екі негізгі әдістері белгілі: *әміршілік* және нарықтық (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

ӘМІРШІЛІК з а т. *Әмір айтқыштық, әмір жүргізушілік, әмір бергіштік.* Өзі жұртқа жұғымды, *әміршілігінен* ақылшылығы басым (Т.Нұртазин, Мұрат). «Ұмсынай» атындағы «ай» деген соңғы буын соңғы бір күндерде сәулетті ай ұғымын жойып, қожамсынған «әйге» ауысып бара жатқан секілді. Аяулы сезімнің өрнегі дерлік «ай» Ұмсынай атының алдына шығып алып, *әміршілік* жасай бастапты (Е.Қоңырбаев, Жол басы).

ӘМІСЕ [ир. *همیشه*] ү с т. *Әрқашан, әрдайым, ылғи да, үнемі.* Алдияр тақсыр, мәртебеңіз өсе берсін! Төре баламның *әмісе* жолы болсын! – деп үлкен жер қорышы қолын жайып, батасын берді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Бетінің шырайы қашып болмаған ашаң әйел *әмісе* жасаң көрінеді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ӘН [ир. *هنگ*] з а т. **1. Шағын өлең мәтінде-рін шырқатып айтуға арналған әуен.** Құлақтан кіріп бойды алар, Жақсы *ән* мен тәтті күй. Көңілге түрлі ой салар, *ән*ді сүйсең менше сүй (Абай, Шығ. жин.). Осы бір боздау үнді естігенде, *ән* болып көкейімде есті жел де. Ойыма ойран салып осы бір үн, Бауырымды ұстарамен кескілеуде (М.Мақатаев, Шығ.). **2. м у з.** *Поэтикалық және музыкалық бейнелердің бірлігінен туған вокалдық музыканың бір түрі, халық арасында кең тараған музыкалық жанр.* Халқымыз асқақтатып шалқыта айтылатын диапазоны кең, форма жағынан еркін дамыған көркем образды *ән*дерге де тапшы емес («Қызыл бидай», «Гауһартас», «Айттым сәлем, қаламқас», «Хорлан», «Қаракесек», «Назқоңыр»), ұшқын атқан жалынды «Аққұм», «Юран», «Сегіз аяқ» сияқты өндер музыкалық фольклорымыздың шоқтығы, көркем інжу-маржаны болып табылады (ҚСЭ). Абай шығарған он алты-он жеті *ән* бар («Абай»). **3. а у ы с. Сайрағыш құстардың әдемі дауысы, үні.** Аспанда сайраған, құйқылжытып жырлаған дала жыршылары – бозторғайлардың *ән*дері естіледі (С.Сейфуллин, Әңгім.). Біздің елдің гүлге толған бағы бар, Гүлдер жайлы бұлбұлдардың *әні* бар. Жиын-тойда, мерекеде айтарсың, Осы өнімді азырқанбай қабыл ал! (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Керілген көкте, Қаңқылдар текке, Қаз, қу, тырна ағулы. Бала

мен мал – жер жаны, Көктің сәні – құс *ән и* (XX ғ. қаз. ақын.).

Әнге басты. *Құйқылжыта шырқады, әуендетті.* Арша ағаштар әр үйде маржан тағып, Шат дауыстар шығады *әнге басқан* (Т.Әлімқұлов, Сапар). *Әнге бас*, Кенен ақын, ал домбыра, Көкейден ақтарылған сөзді құра. Көз көріп, құлақ естіп, бастан өткен Тарихи оқиғаның бірін жырла. Көп көрген шежіре қарт, әңгіменді айт, Келешек ұрпағына қалсын мұра (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Аздан кейін түннің өтуін күтіп жатқан таң жыршысы бозторғай да *әнге басты* (Қ.Жұмалиев, Айқас).

Әнге қосты. *Әнмен айтты.* Мен ән салмай, кім ән салар, Шыңында думан нуында. *Әнге қосып* қанат қағар, Көктің ұшқан қуы да (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Машықтап Ақан *әнге қосып* отыр, Өзінің айтып жүрген өлеңдерін (І.Жансүгіров, Поэм.). Көңілдің *қосып әніне*, Мәз болып жапырақ сәніне, Түр еді жаным балбырап, Жылы жел тиіп тәніме. Көзіме түсті қу жапырақ, Ойладым: мұның мәні не! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Әнге қосылды. *Айтылып жатқан әнге ерді, қоштады.* Күй шіркін дауыл ма әлде, жалын ба әлде, Тербелген теңіз ойға түсірді әр не. Тербеліп жан толқыны сыртқа теуіп, Жас Нұрлан қоңырлатып *қосылды әнге* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Ән өлеңі. *Ә де б.* *Әнге арнап жазылған, әнмен айтылатын өлең, әдебиеттануда поэзиялық жанрдың саласы.* Европа әдебиетінде *ән өлеңінің* альба, рондо, серенада, баллада, гимн т.б. жанрлары қалыптасқан (Әдебиеттану термин.). Абайдың, Мағжанның әуені мен сөзі егіз өрілген *ән өлеңдері* – ұлттық поэзияға да, ұлттық музыкамызға да олжа салған туындылар (Әдебиеттану термин.).

Ән сазы. *Ән музыкасы, әуезі.* Аспан түнек болғанмен, адам қабағында жайдарылық бар. Әр тұстан әдемі *ән сазы* естіледі (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Одан кейін ән келді, Кетті «Сырғақты». Қоңыр қаздай қалқыды, *Әннің сазы* ырғақты (О.Шипин, Өмір өрнегі).

Ән салды [айтты]. *Өлеңді әуендетіп айтты.* Жазираман *ән салып* өткі күндер, Өтті күндер армандай текті күндер. Егер менде титтей бір мәрттік болса, Осы қарттан ауысқан деп біліңдер (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Ән айттылсын*, барлық ойын ойналсын, Ана күліп жақсы күнін ойға алсын. Басқа тойды тойламасаң өзің біл, Балалардың туған күні тойлансын (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ән шырқады. *Тамылжыта ән салды.* Ыбырай, Әсет, Майра, Ақан сері Қазақтың өткен талай әншілері. Шолақ дәу, Біржан салдар *ән шырқаса*, Аққулар топ боп ұшқан әрі-бері (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жер сілкінте күй тартқан, Әдемі *әнге шырқатқан*, Жантәніңді балқытқан. Ой теңізің шалқытқан (Қ.Аманжолов, Шығ.). Бұлбұл құстар табиғаттың байлығына мастанып, *ән шырқайды* (А.Тоқмағамбетов, Өке.).

Әніне басты. *Ескі әдетіне қайта түсті.* «Өйтуге жарамайды» дегенге, – дейді Шәймерден, – көндіре алмай-ақ қойдым. Алғаш көнген болады да, былай шыға беріп бұрынғы *әніне басады* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жолшыбай Нұрқат кейде баяғы *әніне басып*, жүрегін қақ жарып: –Босағана өзі келген ырысты аяғыңмен теппе! – деп азғырып та барады (З.Шашкин, Сенім). ... «Бұл да жарылған ерінге қаймақ жаққанмен бірдей» дейтін Хамидолла қазір де сол *әніне басты* (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Халық әні. м у з. *Авторы белгісіз халық шығармасының туындысы ретінде вокалдық музыканың жанры.* Ән – *халық әні* және профессионалдың (композиторлардың шығармасы) болып бөлінеді (ҚСЭ).

ӘНАУП сы н. с ө й л. *Әнеуегі.* *Әнауегі* біз айтқаннан кейін қайтадан қазақ тілін жүргізе бастайды (С.Сейфуллин, Шығ.).

ӘН-ӘУЕН з а т. *Саз, әуеннің жалпы атауы.* ≈ *Ән-әуен* жинағы.

ӘН-БИ з а т. *Ән және би (аралас).*

Ән-би ансамблі. ө н е р. *Музыкалық және хореографиялық өнердің алуан түрін орындаушылардың тобы, ұжымы.* Қазіргі күні облыста сегіз халық театрымен бірге, көптеген халықтық *ән-би ансамбльдері* көпшілікке қызмет көрсетуде («Мәдениет және тұрмыс»). Оған дейін ол шекарашылардың *ән-би ансамблі* н д е әнші болып істеді (Қ.Байсейітов, Құштар көңіл). Облыста халықтық *ән-би ансамблі* бар (ҚСЭ).

ӘНБИЕ [ар. *أنبياء*] з а т. д і н и. *Пайғамбар (нәбидің (пайғамбар) көпшесі).* Қызының мына күйін көріп, Қалампыр қатты абыржыды: «Жар бола көр жасаған...» деп аузына түскен әулие-*ән би ел е р г е* жағалай жалбарынды (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Мұхаммет пайғамбар, төрт шадияр, әулие-*ән би ел е р* жайындағы аз әңгімесін алдақашан айттып бітірген (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

ӘНБИЯ з а т. с ө й л. д і н и. *Әнбие.* Тағдырға тәбіл болмас, тәсілім қылдым, Ісінді ет

одан кейін өзің білген. Ақына әмбе өткен, *ән би я ны ң* айтқаным иншалла болмас бөтен (Т.Ізтілеуов, Мәрдi дихан).

ӘНБОЗ з а т. с т и л ь. *Әнші.* Жұрттың бәрі шешен, *ән бо з*, ақын, данышпан болып туа бермейді (М.Дулатұлы, Шығ.).

ӘНГЕЛ з а т. ж е р г. *Ашытпай пісірген дөңгелек нан, бәтір.* Ыстық *ән г е л д е н* ауыз тиініз (Диал. экс. мат.).

ӘНДЕЙ с ы н. *Ән тәрізді, ән сияқты.* Таласып ешкім өзіңмен, Бола ма сендей сымбатты. Теңізде *ән д е й* үзілген, Даусың да, сәулем, тым тәтті (Т.Шопашев, Жастық.). Төрт қанаттан саулап суылдаған үндері де қосылып салған *ән д е й* үйлесе кетіпті (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Сол сәтте түнді қақ жарып, Шақырды сыртқа ән-сұлу. *Ән д е й* сұлу ырғалып, Сергіп бір кетті сан сұлу (Қ.Көшімов, Кезеңдер).

ӘНДЕМДЕ ү с т. с ө й л. *Заматта, лезде, демде.* Машинаға мінуіміз мүң екен, *ән д е м д е* жетіп-ақ келдік (Ауызекі).

ӘНДЕМДІ с ы н. *Күшті, қуатты, қайратты, қарулы.* Аспанға да өрлеп шықпаған, жерде де қалып қоймаған, жедеғабыл қиын іске келгенде жанын аямайтын, қорқып кейін шегінбейтін, *ән д е м д і* жауынгер (С.Омаров, Қызыл арай). – Мен сіздің атыңыздан оязға, тіпті оның үйінде жатқан губернатордың өзіне қағаз жазайын, сіз *ән д е м д і* атпен анау Қаусат сияқты жігіттердің бірін шапқызып, сол хатты қалаға жеткізіңіз, – деді Мәди Текешке (Ә.Әбішев, Найзағай). Ат тартар, айғайға шабар *ән д е м д і* жігіттер де осында («Қаз. әдеб.»).

ӘНДЕМЕ з а т. ж е р г. *Сылақ тегістейтін қалақ.* Ертеңгісін үй алдындағы көшемен фермаға қарай беліне *ән д е м е с і н* қыстырған бір сұңғақ бойлы жігіт кетіп барады екен («Қаз. әдеб.»).

ӘНДЕТ = е т. 1. *Әуендетіп, шырқап ән салу.* Шын жетіммін бір жаққа сенен кетсем, Сенің арқаң *ән д е т с е м*, елеңдетсем. Кешір сорлы балаңды, Алатауым, Сенің қымбат бағанды төмендетсем (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Күй толқып, домбырадан *ән д е т е м і з*, Сарыарқа арай таңын сәнді етеміз. Ерке Есіл Ақ толқыны аялайды, Кездесу әр мезетін мәңгі етеміз (К.Салықов, Жезкиік). Кейде баяу *ән д е т і н*, Кейде оқып жырларын. Отырды ақын тербетіп, Шыңғыстаудың шындарын (С.Мәуленов, Таңд.). 2. а у ы с. *Құстардың шырылдап дыбыс шығаруы, сайрауы.* Байғыз, көкек шақырып, Салқын самал желменен. Сарала торғай *ән д е т і п*, Егіске колхоз аттанды (Ү.Кәрібаев, Таңд.). Қайтейін, төзем

тағы мен дертіме, Тимесін аққуымның жел бетіне. Дауысын жүрегімнің бір есітер, *Ән д е т і н* жүрсе болды жер бетінде (Ж.Молдағалиев, Шығ.). *Ән д е т е д і* таң сәріден бұлбұлым, Кернегендей көкірегімді бұлбұл үн. Бұлбұл өні, жердің сәні құлпырып Неткен ғажап, неткен қызық, күн бүгін (Ж.Сыздықов, Асулар). 3. *Ызындаған, гүлдеген дыбыс шығару туралы айтылады.* Жан-жануар салқын іздеп сасуда. Рақатқа батқан тек бүгелек. Ол *ән д е т і н* жүр (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Нұрғайша қойғанда әп-сәтте *ән д е т е* бастайтын сары самаурын Есенөлінің алдында тіл қатпастан мелшііп тұрып алды (Ж.Тілеков, Шалғай шенте). Шай келгенде Сұлтанмахмұт ой үстінде еді. Жайылған дастарқан, жасалған шыны аяқ, *ән д е т і н* келген самауыр бірде-бірі Сұлтанмахмұт назарында жоқ тәрізді (Д.Әбілов, Арман.).

ӘНДЕТУ *Әндет етістігінің қимыл атауы; әуендету, ән салу.* Күләш, Күләш, Күләш деп, Айналайын еркелеткен халқымнан. Мен де тынбай *ән д е т у м е н* келемін Артық көріп ықластарын алтыннан (Ә.Тәжібаев, Жартаc). Содан кейінгісін көруге де, естуге де болмай қалды: азан-қазан шулаған *ән д е т у* мен күйлер құлақты тұндырып жіберді... (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Әндетіп айтпаған соң өлеңде сән болмайды. Ал домбырасыз *ән д е т у* қиын, – деді Саржан Халуаға (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.).

ӘНДИҚҰЛ з а т. к ө н е. о й ы н. *Ойын-сауық кешінде жастар ойнайтын ойын түрі.* Қызметтен соң біз кейбір кештерде жиылып, *ән д и қ ұ л*, орамал тастамақ сияқты түрлі ойындар да ойнаушы едік («Қаз. әдеб.»).

ӘНДИША с ө й л. *Әдиса.* Біз-дікі ол кезде әншейін *ән д и ш а* да емес, пәңгінің мыжымасындай бірдеме екен (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

ӘН-ДУМАН з а т. *Өлең-жыры, әсем әуені аралас ойын-сауық.* Әсіресе Бекзат... Боздақ өзінің тенор дауысымен «Әуілдекті» тамылжыта бастаса-ақ, жас келіншектің жүйкесі босайды. Бұл жігіттің отырған жері *ән-д у м а н* еді (З.Шүкіров, Жас жесір). [Жеңешем] Өз ауылының Шолпаны – *ән-д у м а н ы* ойын-сауықтың гүлі, ата мен ананың ақ ботасы болыпты (Бәйшешек). Мол астық үйілген – Алдымыз тау қырман. Жан біткен сүйінген, Тамаша *ән д у м а н* (А.Асылбеков, Түрлі. бала.).

ӘНДІГЕН з а т. к ө н е. *Жебенің бір түрі.* Жалаулы найза қолға алып, Жау қашырап ма екеміз! Тобыршықты *ән д і г е н* Толтыра тартар ма екенбіз (Ақтанберді жырау, Өлеңд.). Мәселен, бір ғана садақ жебесінің өзі аң-құс аулау,

соғысу сияқты түрлі мақсатқа орай аламан оқ, тіз оқ, тұқыл оқ, көбе бұзар оқ, *ә н д і г е н* оқ, ысырма оқ, қозы жуырын оқ, аймандай оқ немесе бұлғын, сусар, тиін ататын томар оқ, доғал оқ секілді алуан түрде жасалады (С.Ақатай, Инжу-маржан.).

ӘНЕ е с і м. *Анау деген мағынада қолданылатын сілтеу сөз. Ә н е*, тамам қалың ауыл ортасында Ұлжан отыратын үлкен үй тігілді (М.Әуезов, Абай). Көңіліңнен көтеріліп ойран дауыл, Кемеңді бұрып еді қайранға бір... Сағынған сазың *ә н е*, тауың өне, Жатырсың өзің, міне, қайран бауыр! (М.Мақатаев, Шығ.). Бұл да бір кезім болсын ой ағытқан, Тағы да келеді, өне, ағарып таң, Тағы да келеді, *ә н е*, ақ боз атым, Алдымнан мені қимай орағытқан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ӘНЕБІР е с і м. *Ана біреу. Күн көзі де сол қараңғы дүниенің қойнына еніп жұтылып кеткен. Ә н е б і р* сөуле, жарық көрінгендей болады (С.Мәуленов, Үркер.). Жол. Жол... Арман... Жол... Орман... Жел – еркесі. *Ә н е б і р* ақ кебінге оранған, Ку-клукс-кланның көлеңкесі. Жастық-ай... Алаңсыз аңғалдық-ай. Жалындап жанған ұдай. Жауыздық, жалғандық-ай, Ұрлаған арманды ұдай... (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘНЕБІРЕУ е с і м. с ө й л. *Әнебір. Алматының шәрісі таныс маған. Таптағамын көшесін, жаныштағам. Ә н е б і р е у* кассада ақшамды алып, Мына біреу кассаға табыстағам (М.Мақатаев, Шығ.). – Ақан, кері қайтсақ қайтеді, бөйге тараған сияқты *ә н е б і р е у* шауып келе жатыр, – деді де, әлденеден түйсіктеніп қалды (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

ӘНЕЙІМЕН ү с т. ж е р г. *Әдейі. Табанын таймайтын берік затқа тіреп тұрып, ә н е й і м е н* секірсе, жарты метр биіктіктегі арқанның ұшына ілігуге болушы еді (О.Бөкеев, Мұзтау). Жырадан *ә н е й і м е н* құлаған дене Бозталдың шалшығына былш ете түсіп еді (О.Бөкеев, Үркер.).

ӘНЕКЕЙ е с і м. с ө й л. *Әнеки. Әнекей, бұзаулар да Ақбілекке көрісетін кісіше бері қарап мөңіреді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әнекей* келіп қалды үйге таман, Нанбасаң қарашы үйдің жабығынан. Айқожа, Қасымменен ортаға алып, Әмірхан түсіп жатты анығынан (И.Байзақов, Ақбөпе). Ескерткіштер құжынаған мынау бақ – Хожа Хафиз, Омар һаям жыр аулап. Рудаки, Әбу-Әли Синамен Тұр *ә н е к е й* тұл бойынан нұр қаулап (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ӘНЕКИ е с і м. 1. *Әне деген мәнде жұмсалатын сілтеу сөз. Ә н е к и*, әр тараптан ән

келеді, Алыстан нокат дерсің сан денені. Бұлықсып жалғыз аяқ бұраң жолда, Келіндер судан қайтқан сәнденеді (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). Неменеңе жетістің, бала батыр? Кәриялар азайып бара жатыр. Бірі мініп келместің кемесіне, Бірі күтіп, *ә н е к и*, жағада тұр (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а у ы с. *«Айттым ғой», «ескертіп едім», «көрдің бе» деген мағынаны білдіретін сөзқолданыс.* Кебекбайдың моласын жаңғыртам деп, Ренжіген аруақ тапты деді. Арасанға барғанда арақ ішіп, Әулиелер *ә н е к и*, атты деді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ӘНЕ-МІНЕ ү с т. 1. *Осы қазір, кешікпей, тез, енді-енді.* Онда кетпей күте тұр, *Ә н е-м і н е* келіп қалар өзі де (Қ.Сатыбалдин, Шағын пьеса.). Бірақ, *ә н е-м і н е* піседі деген тағам мен Москвадан алынатын кешкі хабарды күтіп, бәрі де ұйқысыз отыр (Ә.Шәріпов, Партизан.). Сәрсенбай бағзы уақытта өзі де һәм жаны ашитын жақындарының сөзімен де бала үшін бір тоқал алуды ойласа да, Қалампырдан аса алмай, *ә н е-м і н е* деп жүруші еді (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Өйтіп-бүйтіп, ілдалдалап.* Әрбір құмарлық өзіне бір дерт болады екен, әртүрлі құмар болған нәрсеге жеткенде, яки *ә н е-м і н е*, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен (Абай, Шығ.). *Ә н е-м і н е* деп жексенбіні күтіп жүргенде санаторийдің бас дәрігері тығыз телеграмма беріп, Сусанна Михайлованы шақыртып әкетті (З.Шашкин, Доктор.).

Әне-міне дегенше. Көзді ашып-жұмғанша, лезде. Бұлыңғырланып қара көрінді. *Ә н е-м і н е дегенше* біз де жеттік. Мал отары екен («Қаз. әдеб.»). Терімді қайда жоғалттың, Жарты етім қайда былтырғы? *Әне-міне дегенше*, Ағындап қошқар бір қойды (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӘНЕС ор. з а т. ө с. с ө й л. **Анис.** Орыстың Павлов дейтін ғалымы рефлексстер туралы бірнеше тәжірибе істеген. Бұл тәжірибелер өте оңай, *ә н е с* майымен иттің аузын майлап, шіміркендірсек, ит әлдеқандай тыжырынып, оған серпіледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘНЕУ е с і м. с ө й л. **Анау.** – Кемпір-ай, мына атты *ә н е у* тепсеңге тұсай салшы, оттасын, – деді міңгірлеп, тізгінді Құлпашқа ұстата салды (З.Жәкенов, Таң самалы).

ӘНЕУГҮНГІ с ы н. *Осыдан біраз күн бұрынғы, әнеугі.* Адайға алпыс атап салдым деген Әзілің *ә н е у г ү н г і* қойылды ма? (Абыл ақын, Өленд.). – *Ә н е у г ү н г і* ашуың әлі тарқаған жоқ па? – деді Нұрлан күлімсіреп (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). – Біз бұ жақта жүргенде Мұхамед-Шайбанидың Ясыға қайтадан шабуыл салуы даусыз. Егер бір қаласына барып

тиіссек, *әнеуғұнғи* Отрарға барғанымыздай, Мұхамед-Шайбаниға Яссыны алуға бөгет етеміз (І.Есенберлин, Алмас.).

ӘНЕУТҮНІ ү с т. *Осыдан біраз күн бұрын. Әнеуғұни* менің маядағы шөбімді жылқысына жегізіп кетіпті (М.Әуезов, Абай жолы). *Әнеуғұни* Қаратау кеніне барғанда көп нәрсені, адам білмейтін ғажап машиналарды көрдім (А.Байтанаев, Болат). Осы кезде шалдың немересі күліп: – Ата, сіз *әнеуғұни* бұны құйрыққа оңдырмай ұрып жіберіпсіз ғой – деді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ӘНЕУТІ с ы н с ө й л. *Әнеуғұнигі*. Түнегіден бері қайда жүрген? – дегенде, сен не жауап бердің? Онда ма? «Сені бұрын көре алмай жүріпті, *әнеуғұи* ішлеханада анық көріп, содан бері сені ойлап, ұйқы көре алмай жүрсе керек», – дедім (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Соған бола *әнеуғұи* шақшабас екеуміз жүн жинамақ боп келісіп ек (Ғ.Сланов, Асау арна). Соларды теңдікке жеткізу үшін, өзім де теңдікке жету үшін *әнеуғұи* кеткен бұзықтардан қажып қалдым, жігіт (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ӘНЕУТІДЕН ү с т. *Анау күнгіден, анадағыдан. Әнеуғіден* барып жүретін болғам ғой. Ағатайымның хатын көрсеттім. Жазып отырған қағазын қоя салып, есікті жауып келіп, құшақтап, сүйіп алды. Екеуміз де бақытты болдық (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Әнеутіден бері. *Біраздан бері. Әнеуғіден бері* Күнікейдің күткені, көнгені осы серт, осы үміт еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). «*Әнеуғіден бері* босқа қуып жүрміз бе бұл қарақшыларды, егер су жақын болса ертең-ақ барармыз» деп пешкен Фалилеев жігіттердің ақылын дұрыс көрді (І.Есенберлин, Қаһар). Бөрінің де ойы: *әнеуғіден бері* талқылап жүрген мәселелерінің айырылар алдында тиянағын табу еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ӘНЖЕМ з а т. ж е р г. *Ер-тұрман, ат сайманы, әбзелі*. Күйеуің құда ертіп келсе қай күн, Ат мініп, аспап *ән жем* атаң қамдар. Ғажайып алтын, күміс, інжу шашып, Той қылар тамашалы жұрт таңырқар (Т.Ізтілеуов, Назым). *Ән жемі* сай болса, ат көлікке не жетсін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘНЖЕМДІ с ы н. *Бапты, мықты, әлді, қарулы*. Мінген аттарымыз әлді, соңымызға ерткен екі итіміз де *ән жемді* еді (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Рас, әлдеқалай *ән жемді* біреуді серік ете қалса, кімге де болса тиісіп, төбелесе кетуге ықыласты-ақ (Б.Шаханов, Қаратау.).

ӘН-ЖЫР з а т. *Өлең-дастан, ән мен жырдың жиынтығы*. Ауыз дос арсақбайлар

қаптап жатыр, Дәріптеп әндерімді мақтап жатыр. Өлеңімді, жырымды қадір тұтып, Оқушым *ән-жырымды* жаттап жатыр (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Бір халықтың *ән-жыры* еді, Лайықты өрен деуге. Кішіге де ақ жүрегін Ұсынатын керек жерде (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Сағындың ба, Қарақұм, Сары арқадан жаңбыр болып келейін, Сағындың ба, Қарақұм, Жаңа туған *ән-жыры* болып келейін (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

ӘНЖІ з а т. м а л ш а р. *Ірің ағызу үшін жауыр жерден өткізген қыл*. Шоқтық түбіндегі ісікке ірің жиыла берген соң Ахаң біраз күн *әнжі* өткізіп жіберген (З.Ақышев, Ақбел.). Біздің әкеміз жылқы жарасының үстінен *әнжі* өткізетін еді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘНЖІМДІ с ы н. с ө й л. *Әнжемді*. Тау қыранына қарағанда құм бүркіті, әрине, ұсақ. Бірақ соның да жақсысы, жаманы бар. *Әнжімдісі* балапанына тасбақаның ірісін әкеледі (Т.Әлімқұлов, Туған жер). Көкжендеттің тым текті құс екенін Ақан *әнжімді* тырнағынан таныды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

ӘНЖІМЕ з а т. ж е р г. *Ер қапталының алдынан өмілдірік, артынан құйысқан бекітілетін шығыршық*. Қанжыға тесіктерінің қасынан *әнжіме* өткізетін тесіктер жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Күмістелген ердің тек алдыңғы қасының маңдайы мен *әнжімесі*, тартпа, таралғысы жеңіл ғана әшекейленіп, құйысқанның әр жерінен күмістен мық қағылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Бірер қабат киізден сырылған желдіктер де ер қапталдарына қанжыға және *әнжіме* қайыстарымен біржола бекітілген (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ӘНИ тат. з а т. ж е р г. *Үлкен шеше*. – Алыңыз, алыңыз. Сіз ертең жүретін адамсыз. *Әни* әлі осында біраз болады, – деп, Бахтияр да баласының «қиқарлығына» көңіл бөлмей, қонақ жігітті қыстауға кірісті (М.Гумеров, Хазірет.). Небір тәтті пәрәмешті Қатима *әни* істеуші еді. Сығап болмай тойғанша ішті, Қолдан қасық түспеуші еді (А.Токмағамбетов, Сайра. бұлбұл).

ӘН-КҮЙ з а т. *Ән және күй аралас музыкалық туындылар, аспапты саз бен әуенді өлең шығармалары*. Ел өзінің *ән-күйін* де, үлкенді-кішілі қыр әңгімесінде, айтыс-тартысында сол берік бағытын үнемі білдірумен келген (М.Әуезов, Әр жыл.). Ел-жұрттан алыс кетіп, ақырында Аяғын шалыс басқан мен бір пенде. *Ән-күйді* қызығының отын үрлеп, Кез болдым кері аққан кері селге (Ә.Найман-

баев, Шығ.). Тарихта өлеңім мен жырым жүрсін, Халықта *ән-к-ұй* им мен үнім жүрсін. Айтқаны атамыздың рас қой деп, Оқыған ұрпақтарым біліп жүрсін. Сығалай суретімді басып алып, Төріне ескерткіш қып іліп жүрсін (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ән-күй сабағы. п е д. *Ән мен күй, саз өнеріне баулитын сабақ оқу пәні. Ән-к-ұй сабағы* мектеп өмірінде осы уақытқа дейін жетім қозыдай өгей нәрсе екеніне бұлардың еті үйренген еді (О.Сәрсенбаев, Сағым). Қазіргі жастар музыкалық әліппені мектепте оқып білуі тиіс. Мұны *ән-к-ұй сабағына* байланыстыра өткізген дұрыс («Қазақст. мұғ.»).

ӘНҚОЙ с ы н. *Әнді сүйетін, ән айтқыш.* Кешелі бері ауылдың *ән қой* жастары бүкіл маңайды ән-күйге бөлеп, үлкен дырдумен жүр («Лен. жас»).

ӘНҚҰМАР с ы н. *Әнді жақсы көретін, сүйетін, сауықшы, ән-жырға құмар.* Гүілде гүлдей *ән құмар*, Бәйшешек бетті балғындар. Жырла көктем шуағын, Жаңғыртсын қырды шуларың (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Әуенін әннің алайда *ән құмар* Айша тыңдайды. Есіне түсті бал айлар, Серпіліп сәлге мұң-қайғы (Ж.Молдағалиев, Жесір.). Әлгінде, әсемдік аңсап алып-ұшқан *ән құмар* көрермен көңілі сәлден кейін-ақ су сепкендей басылды да қалды («Қаз. әдеб.»).

ӘНПАЗ с ы н. *Әнді шебер орындайтын, әншілігі асқан.* Сонда есек сөз айтады бұлбұл құсқа: Мақтаулы бар ғой *әнпаз* әрбір тұста (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Өнер қуған адамдар, *әнпаз*, сауықшылар ауылдар, кешегі қараңғы өмірді жарып шыққан жердің небір шын ерлері де болды (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). Басына жапқан ақ жібек орамал еркелеген секілденіп, қобырап иығына түскен. Ерғалиға қарап: – Әй! – деді. – Ана жігітті *әнпаз* деп еді ғой (Б.Майлин, Шығ.).

ӘН-САУЫҚ з а т. *Қызығы мол, ән-жыры көп думан.* Ауылдан соғым, терісімен келіп, қалада бір ай, екі ай жатып қайтатын бұл жастар, кейбір кештерде осындай жиын үстінде, арақты мәжіліс, *ән-сауық* кешін өткізетін (М.Әуезов, Шығ.).

ӘНСЫМАҚ з а т. э м о ц. к е к е с і н. *Нағыз ән емес, нашар ән.* Шындығында бізде нәрі жоқ, шынайы ізденістен тұмаған, бүгін айтса ертен ұмытылатын жеңіл-желпі әндер, *әнсымақтар* қаптап кетті («Қаз. әдеб.»). «Амандасу» дейтін *әнсымағы* н ауылдағы біреулердің айтып жүргенін бала кезімде естіген сияқта-нам, бірақ бәрі бұлдыр, зейін қоймапшын (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ӘНСІЗ с ы н. *Ән өнері жоқ, әні болмаған.* *Әнсіз* өмір өмір ме, қаңсымай ма, Өзегінді өртеп дерт, жаншымай ма. Махаббатқа арнап бір ән шығарсын, Шәміл-ау! Шәмші қайда? Шәмші қайда? (М.Мақатаев, Шығ.). Сірә, *әнсіз* мен ешқашан да өмір сүре алмаспын (Ш.Сариев, Арайлы.).

ӘНТЕК [ир. اندى] ү с т. 1. *Болар-болмас, сәл ғана, азғана.* Сол топтан *әнтек* кейін үлкен көштің алдын бастап келе жатқан сүп-сүр жүдеу бәйбіше екен (М.Әуезов, Танд.). Бақ есігі ашылғанда, Ақбілектің беті де ұялып, кіруге жүрексініп, *әнтек* кідіріп қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақбілек аузы *әнтек* ашылып, сілекейі ағып, қорылдап ұйықтап жатыр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Өзіңше, басқаша, оғаш, өзгеше.* Қазақ та адам баласы. Қазақтың қара көздерінің сиқырлы күші жаурупа әйелінен кем емес; *әнтек* тәрбиеленіп, қылымсуды, еркекке жағынуды үйренбегені болмаса (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сыпайы сөзден *әнтек* асыңқырап сойлейін десе, аяғын аңсыз қақпанға басып алатындай (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Жігіттің маңдайы, шықшытты келген әдемі кескініне сәл қуарыңқы ұшы *әнтек* сүйірлеу біткен үлкен мұрны ғана кейде жараспай қалады (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

Әнтек болды. *Оғаш болды, орынсыз, ағаттық болды.* Биыл осы лаңның боларын біле тұра, сол жылқыны жоғары айдауымыз *әнтек болды* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Мана келген сәтте бас көтермей біраз күттіргенімнің *әнтек болғанын* қарашы (С.Алдабергенов, Алға). Болысты өлтіргендерің *әнтек болды*. Енді қолмен істегенді мойынмен көтеру керек (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

ӘНТЕК-ТӘНТЕК е л і к. с ө й л. **Әлтек-тәлтек.** Айтпақшы, фамилиясы кім өзінің, – деді ол әкесінің жүрісіне ере алмай аяғы *әнтектәнтек* жерден бір тиіп келе жатқан баласына (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Мұны Ұлан сезсе, оның аяғын қалайда бір *әнтектәнтек* бастыраны ақиқат (Н.Қазыбеков, Ағайын). Аяғын *әнтектәнтек* басқан Көкең жан-дәрмен: «Тәк жануар, тәк... мына хайуан қайтеді!» – деп шылбырынан жұлқып-жұлқып қалғанда, дәл жүректің басынан әлде бірдеме келіп сарт етті (С.Әлжіков, Кәрі сайтан).

ӘНТЕКТЕУ с ы н. *Сәл лайықсыздау, орынсыздау.* Адамның шығатындай естіп есі, *Әнтектеу* екен, бала, ісің ерсі (Ғ.Қайырбеков, Дала.).

ӘНТЕКТІК з а т. *Ағаттық, орынсыздық, оғаштық.* Халықтың ғасырлар бойы тірнектеп

жинап, бойына түйген артық, кемді қасиеттерінің бәріне бір-ақ үкім айта салу *ә н т е к т і к* болады («Қаз. әдеб.»). Санаға құр қызғаныш үшін қатар-құрбыларынан айырылу *ә н т е к т і к* болар еді (М.Дүзенов, Әке.). *Ә н т е к т і г і н* жуып-шайғысы келеді (М.Сүндетов, Құмдағы.).

ЭНТИРЕК-ТЭНТИРЕК е л і к. *Қалтаң-құлтаң, тәлтірек-тәлтірек. Ә н т і р е к - т ә н т і р е к*, әлжуаз сөйлеммен образ жасау, картина беру әсте мүмкін емес (Р.Нұрғалиев, Күретапыр).

Энтірек-тәнтірек басты. *Қалт-құлт етіп, өрең жүрді.* Бір оңтайда поляк балуаны Махмұтты бөренедей қолымен маңдайдан бір періп қалғанда Махмұт түсіп қалмаса да *ә н т і р е к - т ә н т і р е к б а с т ы* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ЭНУРАН з а т. қ о ғ. - с а я с и. <грек. *hymnos*> **1.** *Мемлекеттің рәмізі ретінде қабылданған салтанатты ән.* Екі елдің *ә н ұ р а н ы* орындалып, аспанда жарқырататын отбұрқақтан кейін, салтанатты сап түзелді («Заман Қазақстан»). Ал самға, әлем кезіп, *ә н ұ р а н ы м!* Қалықта, елтаңбасы – шаңырағым. Көк Байрақ, көгерт менің көсегемді, Аспандат Атам қазақ Аруағын! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Қандай да бір әлеуметтік топтың бірлігінің символы ретінде қабылданған салтанатты ән. Ә н ұ р а н д а р д ы ң* революциялық, әскери, діни т.б. түрлері болады. Оның сөзі де, музыкасы да рух көтеретін салтанатты, үлкен мұраттарға бастайтындай болуы керек (ҚҰЭ). **3.** м у з. *3. Салтанатты сарындағы біреуді немесе бір нәрсені ұлықтайтын музыкалық шығарма немесе оның (әдетте соңғы) бөлігі.* Кейбір күрделі опера, балет, симфония, хорлар соңғы *ә н ұ р а н* сипатында аяқталады (ҚҰЭ). Л.Бетховен өзінің 9-симфониясын «Шаттық» ордасына арнап жазған *ә н ұ р а н м е н* аяқтайды (ҚҰЭ).

ЭНШЕЙН ү с т. **1.** *Жай, құр-бекер, бос.* Осыны ұқсаң – ұғарсың көп сөзімді, Алдасам, алмай-ақ қой еп сөзімді. Өнге салып алаңдап, ұқпай жүрме, *Ә н ш е й і н* бір өлең ғой деп сөзімді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен жүзіне аң-таң қалып ежірейе қарадым, Қарап едім жасқа толып кеткен екен жанарың – Махаббат жоқ! – дедің тағы, – ол *ә н ш е й і н* далбаса, Ғашықпын деп, Сүйемін деп, Сенем деп, Адамдардың бірін-бірі алдайтыны болмаса, Махаббат жоқ, ол *ә н ш е й і н* далбаса! (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Тезін, бекер, ақысыз.* Оның қаладан әкелген затын *ә н ш е й і н* бергендей талап әкетеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **3.** а у ы с. *Тексіз, қарапайым.* Шопеке, Құсыңыз сіздің бала құс, Шешесі бүркіт, әкесі *Ә н ш е й і н* бір

қара құс. Бүркітке біткен түрі жоқ, Бөктергінің күші жоқ, Екі жақты ала құс (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ЭНШЕЙНДЕ ү с т. *Жай уақытта, жайшылықта, әдетте. Ә н ш е й і н д е* тасбығын тартып, оны-мұныға кіріспей отыратын Қалтан қажы да бүркырап, шатып-бұтып бір жағынан ол ақырады (С.Торайғыров, Танд.). Дүрс етіп жерге түсті Ләйлі барып, Таныды оны Мәжнүннің көзі шалып. Өлгелі *ә н ш е й і н д е* жүрген сорлы Көрген соң құлағаны қалды талып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Ә н ш е й і н д е* шыдамды жылқы дәл бұл уақытта ыстықты шын ауырап, мең-зең болып тұрғандай (М.Әуезов, Қараш.). *Ә н ш е й і н д е* аузына маржан салғандай, қалғып, үн-түнсіз отыра беретін Бақытжан тым-тым сөзшең болып кетті (О.Бөкеев, Танд.).

ЭНШІ з а т. **1.** *Әнді нақышына келтіре жақсы орындаушы, ән айтушы.* – «Оншама жұрт айтарлық *ә н ш і* де емен, Қайтпасын меселіңіз сіздің берген». Азырақ бастап шергіп алдыдағы, Құдитты «Құлагерді» төңкерілген (И.Байзақов, Танд.). – Қайтсін қолы тимепті, Өлеңші, *ә н ш і* есіл ер! Ала жаздай ән салсаң, Селкілде де, билей бер! (Абай, Шығ.). **2.** *Ән айтумен кәсіп ретінде арнайы айналысатын адам.* Өміренің тұстарынан да, кейінгелерден де, дауысының, жоғарылығы, тазалық, өрнектілік жағынан оған таласатын қазақ *ә н ш і с і н* мен өзім көрген жоқпын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Операның *ә н ш і л е р і*, көп дауысты хорлары, симфониялық оркестрлері үлкен мәдениеттің, өскендіктің тұрақты белгілерін көрсетеді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Тағы да ол ойға шомған шын басында, Сол шындай алып оның тұлғасы да Ақынның қозғап ішкі дүниесін, Сал Біржан, *ә н ш і* Әсет тұр қасында (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). // *Сауықшыл, думаншыл.* Ақсай ауылы – *ә н ш і* ауыл, үлкенді-кішілі кішкентай жиын-той ән-айтыссыз өтпейді (Ж.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

Энші құм. г е о ғ р. *Жел соққан кезде ұн шығаратын құм шағылдар. Ә н ш і қ ұ м* – шаңтозансыз, таза құм түйіршіктері желмен ұшып, өзара үйкелуден дыбыс шығарады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Энші құс. *Сайрағыш құс.* Әуеде *ә н ш і қ ұ с т а р* ұшып шырылап, Даусымен ағаш қоса су сылдырап. Құстың үні, ағаштың сыбдырымен Секілді дыбыстаған тау дыңғырлап (Ә.Найманбаев, Шығ.). Май айының маужыраған мәуесінде, Сандуғаш, бұлбұл сайрап ән береді. Әртүрлі *ә н ш і қ ұ с т а р* тамашалап, Құттықтап май мейрамға сәнденеді (К.Әзір-

баев, Таңд. шығ.). Көктемде *ән ш і қ ұ с т а р* кеп қонатын, Колхоздың айналасы бақ болатын. Қонақ қыс ала келіп базарлығын, Кигізді ұлпа қардан ақ халатын (Қ.Мырзалиев, Көктем).

Жаяу әнші. *Жай, қатардағы әнші.* Адай жігітінің өзі де айт дегенде барқыратып қоя беретін *жа я у ә н ш і*, жөй пенде емес екеніне Бақытжанның әбден көзі жетті (Б.Аманшин, Көкжар).

ӘНШІ-АҚЫН з а т. *Әрі әнші, әрі ақын адам.* Францияда ел кезіп жүрген ақындар қазақтың *ән ш і-а қ ы н д а р ы* секілді өлеңдерін өзі музыкалық аспапта орындаған, арақидік өзі де өлең шығарған, сол шығарған өлеңін өз сазымен сүйемелдеп айтып береді (Әдебиеттану термин.).

ӘНШІБЕК з а т. с ө й л. э к с п р. *Әншінің құрметтеу, көтермелеу мағынасында айтылатын атауыш сөз.* – Уа, өркенің өссін, *ән ш і-б е г і м!* Біздің көңілімізді көтерсең, сенің көңіліңді құдай көтерсін!.. (М.Әуезов, Абай жолы).

ӘНШІ-ЖЫРШЫ з а т. *Ән мен жыр өнерпаздары.* Ақын-шешен, *ән ш і-ж ы р ш ы*, Қол-өнерші шеберлер, Киім тігіп, кесте салған Таң тамаша көрсетсе өнер (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ӘНШІ-КҮЙШІ з а т. *Ән және күй өнерпаздары.* Бірінші съезінде *ән ш і-к ү й ш і*, Жиналған астанамда ақын-жыршы. Па, шіркін, ақын Абай айтқандайын, О, халқым, ән мен күйді мендей сүйші! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бір күй үшін астындағы атымды ал, *Ә н ш і-к ү й ш і* – маған туыс-жақындар. Кең дүние көкірегіме сыяды Шарт жүгініп айтысқанда ақындар (К.Салықов, Жезкиік). Шыңғыс Есенеиден қайта қонақ үйдегі мәжіліс қызды. Сол маңайдағы ауылдардың жақсы-жайсаңы, *ән ш і-к ү й ш і с і*, шешен-білгірі бұл үйде түгел еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ӘНШІЛ с ы н. 1. *Әнді жақсы салғыш, ән айтқыш.* Үбі ақын емес. Бірақ жасында *ән ш і л*, өлеңді тез жаттағыш болатын (Қ. Жұмалиев, Айқас). Жеріне біздің жақтың лайық ері, Ер палуан, аңшы-мерген, *ән ш і л*, сері. Жасынан жүйрік мініп өскен бұлан, Жау жүрек, ер көңілді жігіттері (С.Сейфуллин, Өлеңд.). 2. а у ы с. *Құйқылжыстқыш, сайрағыш.* Жер жүзі рақметіңмен балқыса да, Ерімес сонда менің іште мұзым. Сандуғаш, *ән ш і л* құстар сайраса да, Сары маса маза бермес маған ызың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘНШІЛІК з а т. 1. *Ән орындаушылық шеберлігі.* Тыңдаушы жұрт-жиын, айтысушы

ақындардың *ән ш і л і к*, домбырашылық жарыскерісін, орындаушылық өнерлерін де бақылап бағалайды (М.Әуезов, Әр жыл.). 2. м у з. *Музыканы әншінің дауыспен орындауы, музыкалық шығарманың бейнелі идеялық мазмұнын әнші дауысының мәнер-күшімен жеткізу, ашу өнері, вокалдық өнер.* *Ә н ш і л і к* негізінен опералық және камералық жанрларға бөлінеді (ҚСЭ). Ал *ән ш і л і к* стилінің коларатуралық түрінде ән мелодиясы мәтінімен тікелей байланысын жоғалтып, өзінің сипаты жағынан музыкалық аспапта ойнау техникасына жақындайды (ҚСЭ). // *Ән шеберлігіне, ән орындаушылығына қатысты.* *Ә н ш і л і к* өнері орындаушылық тәсілі (вокалдық стиль) тұрғысынан – әуенділік, декламациялық, коларатуралық стильдерге бөлінеді (ҚСЭ). Әміренің бойына біткен *ән ш і л і к* өнерін толық сипаттауға жеке және қалың кітап керек болар еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Кім десең аты әйгі Ақан сері, Өнердің ол сексен көл – аққан селі. Құс қанат Құлагері пырақ болған *Ә н ш і л і к* әлемінің ақтангері (К.Салықов, Жезкиік).

ӘНІ е с і м. с ө й л. **Әне.** Кездеспей бақыт жолынан Күрсініп ана қалды *ән і*. Басқа ешкім оның қолынан Қалпағын сатып алмады (Т.Молдағалиев, Қош, көктем). Ауыл *ән і*, анау белдің астындағы көк сайды бойлай қонған («Лен. жас»). Бұл Бурятта бәрі де бар, шырағым, Тайға мынау, теңіз міне, тау *ән і!* Әлдекімнен қызғанып-ақ тұрамын, Басқа түгіл өзім жұтқан ауаны («Қаз. әдеб.»).

ӘНІКІ е с і м. с ө й л. **Әнеки.** Алыс кетті *ән і к і*, Махаббаттың иесі. Алыста қол бұлдайды, Махаббат бал дүниесі (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). – *Ә н і к і*, танктер келеді, – деді Бозжанов (Б.Момышұлы, Шығ.).

ӘНІ-МІНІ ү с т. с ө й л. **Әне-міне.** «Бар, жануарым» деп сауырынан сипап еді, ақбөкен зымырап, *ән і-м і н і* дегенше көзден ғайып болды (Қаз. ертег.). *Ә н і-м і н і* дегенше, ашып көзді жұмғанша, гудогінді шыңғыртып, отарбанды сырқыратып Алатаудың төсіне мініп те қаласың (І.Жансүгіров, Шығ.). *Ә н і-м і н і* поселкеге келіп те қалдық (С.Сейітов, Жылдар.).

ӘҢГЕК з а т. ж е р г. *Ойлы-қырлы, шұқыр.* Жықпыл іші су орган терең *ә ң г е к* қуыс, қойтас келді де, тіпті жүргізбеді (Ғ.Орманов, Жүрек). Аздан соң басқан-тұрғанның бәрі *ә ң г е к*, арасына ит тұмсығы өте алмайтын қараған-бұта, ақ сөңке тас болып кетті (А.Жүнісов, Өмірізі).

ӘҢГЕЛ з а т. к ө н е. ж е р г. *Сүйгені, теңі.* Мүсәпір екен қаңғыған. Құлқаныстың *ә ң г е л і*.

Сүйгенін кара қызыңның, Қаламаушы едім өңгені (Дастандар).

ӘНГЕЛЕК¹ з а т. **1.** ө с ж е р г. *Домалақтау келген, ерте пісетін кішкене сары қауын. Әңгелек құмайтты топырақта жақсы өседі. Ылғалды көп тілемейді, суыққа төзімсіз, оны көбінесе, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстарында өсіреді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). «Маған келсең тоясың, Әңгелек пен қауынға».* Моншақпен атын түлдаған, Өзбектер де өтті қатарлап (Қамбар батыр). Ерте піскен әңгелек, кара көк күләбі, сары ала Бұқар қауындарынан аяқ алып жүргісіз (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** с ө й л. *Көздің қарашығы орналасқан дөңгелек, алма. ≈ Көз әңгелегі.*

ӘНГЕЛЕК² з а т. о й ы н. *Қысқа таяқты лақтырып, шырқобелек айналдырып ойнайтын таяқ ойыны. ≈ Әңгелек ойыны.*

Әңгелек ойнатты. *Қиналмай, жеп-жеңіл, шырқобелек айналдырды. Үйдей тастарды әңгелек ойнатып тау тасқыны келіп қалды (Ғ.Сланов, Шалқар).*

ӘНГЕЛ-ШӘНГЕЛ с ы н. *Шүңірейген, сұрықсыз. Түсі суық жолаушының суалған жағынан, әңгел-шәңгел көзінен, белдегі сайманынан қаймыққандай шабаланып қала берді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Бет-аузы әңгел-шәңгел боп жүрген Мылтықбаев қой бұл (Т.Тобағабылов, Түсінсең).*

ӘНГҮДІК с ы н. *Даңғой, есерсоқ, әулекі, әумесер. Адамды ақын ететін де, әңгүдік ететін де өмір ғой, Владимир Евгеньевич (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке). – Әлгі университетті бітіріп кеп, Ақтүмадағы бастауыш мектепке кеткен осы әңгүдік екен ғой. Шірікіннің дипломын маған берсе ғой (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Бүгін, міне, сенің туған күніңде Қандай тілек айтсам екен, бауырым? Саған байлық тілер ем мен, бірақ ол – бір әңгүдік Есігіңнен кіргенімен паң күліп, Жүргенімен шеру тартып, сән құрып, Саған жолдас бола алмайды ол мәңгілік (М.Шаханов, Ғасырлар.).*

ӘНГҮР [ир. انگور] з а т. ж е р г. *Дөні үлкен жүзім. Мұның шыққан жеріне қарай Қорасан әңгүрі, Мазандаран әңгүрі, Шираз әңгүрі, Кабули әңгүр. Ирати әңгүр деген сорттары бар. Сонымен бірге дөніне қарай Крозил әңгүрі (дөмі ащы жүзім), Холили әңгүрі (дөні үлкен жүзім), жаһуди жүзім (дөні майда жүзім) деп те аталады. Әңгүр сөзімен қатар жүзім сөзі де айтылады (Б.Өтебеков, Ауг. қаз. тілі. ерекшелік.).*

ӘНГІ з а т. **1.** *Есектің, құланның айғыры. Ол әлде бір әйелдің ауылдан мініп келген әң-*

гі есегі қырманға таяна бергенде, бар даусымен айқайға басты (С.Алдабергенов, Асу). Айғайын салып келеді, Бақырауық неме еді, Әңгі есектей аңқылдап (Қамбар батыр). Мұның да жылқы сияқты жасына қарай түрлі атауы бар. Мысалы: Құнан әңгі, дөнен әңгі, бесті әңгі («Тіл және аударма»). 2. а у ы с. Әумесер, есалаң. Аңқау аңдамайды, әңгі тыңдамайды (Мақал-мәтел). «Азайды ғой бойымдағы сел-күшім. Оралмас-ау, оңалмас-ау енді ісім. Әңгі патша өзімді де жырымды Әлі есінде сақтап жүр ғой деймісің (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жатса да енді әңгілер жарқылдасып, Отырам іштен тынып, Мұртым басып, Сәтінде соятұғын сойып салмай, Шығамын кірпік ілмей, Ұйқым қашып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӘНГІЛЕН= е т. *Әулекіленіп есерсоқтау, әумесерлену. Қой, ей, әңгіленбей аулақ жүр, мас немісің, өзің (С.Сейфуллин, Шығ.). Алтынбек әңгіленіп кетті (М.Дүйсенов, Меймандар). Өзіңді-өзің мәңгі солмас гүл дейсің, Әкеңдейге әңгіленіп үндейсің. Сөніп қалған қоламтасыз күл дейсің, жалт еткенді неменеге күндейсің (Қ.Жармағамбетов, Сырлы тал).*

ӘНГІЛЕНУ *Әңгілен етістігінің қимыл атауы. ≈ Әңгіленуін қарашы.*

ӘНГІЛЕУ с ы н. *Есалаңдау, есерсоқтау, әумесерлеу. Ептеп әңгілеу. Өлең айт десен, іркілмейді, домбыраның орнына кішкене көзгелдек сұрап алып, аузын желпіп... бебеулей жөнеледі (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қадірін жылдың білдік пе, Осынау асау тірлікте Күндер кешіпін әңгілеу. Өлмесін деген бар біреу (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).*

ӘНГІЛІК з а т. **1.** *Әңгі есекке тән қылық. Әлгі көк есегі құрғыр кешеден бері қарасын батырды. Әңгілігі ұстап, лағып жүр ме (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). 2. а у ы с. Баскөзге қарамайтын есерлік, даңғойлық, әулекілік, әумесерлік. Намыстанба тағы да әңгі десем, Әңгілігің емес пе алдырмадым, Шаңымды да шапқанда шалдырмадым (Жамбыл, Шығ.). Қаратайдың осындай жердегі келенсіз әңгілігің жаратпайтын әдетпен кіржің етті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).*

ӘНГІМЕ з а т. **1.** *Белгілі бір оқиганы ауызша баяндау, жеткізу түрі. Әңгіме бұзау емізер, бұзау таяқ жегізер (Мақал-мәтел). Әңгіме алғашқы барымтадан кейін бір рет Бақтығұл аз кісімен барып алып қайтқан бес жылқының жайы екен (М.Әуезов, Қараш.). Дүниеге миығынан паң күле Тымық түнді түре келген арайша. Бұл ғажайып әңгіме Назардан тыс қалып қойған қалайша? (М.Шаханов, Ғасыр-*

лар.). 2. ә д е б. *Қарасөзбен жазылған шағын көркем шығарма.* Мен мектепте шығатын қабырға газетіне... ара-тұра *әңгімелер*, сықақтар, өлеңдер жазатын ем (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Ол қазақтардың тұрмысы, дәстүрлері мен әдеттері жайында бірсыпыра очерктер мен *әңгімелер* жазады (ҚазССР тарихы). 3. *Біріспен байланысты мәселе.* *Әңгіме* Жауынбаев жолдастың көйлегінде емес, мұғалімнің мәдениетінде болып отыр (М.Иманжанов, Менің махабб.). Баянның Көрпешті сүюі тек қана қалыңдығы болғандықтан емес, ол *әңгіменің* тек бір-ақ жағы (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.). Бүгінгі үлкен *әңгіменің* жалғасы, Бүгінгі асау пікірлердің арнасы Іздеп барар бізді алдағы жылдарға. Тек жеңіспен жарқырасын маңдайың. Жүрегіңнен жалын сөнбей тұрғанда, Мен қасыңнан табыламын әрдайым! (М.Шаханов, Ғасырлар.). 4. а у ы с. *Ұсақ-түйек, өсек-аяң, сыбыс сөз.* Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін, Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін. Біржандамай тыңдасаң нең кетеді, Шығарған сөз емес қой *әңгіме* үшін (Абай, Шығ.). Аңдығаны – *әңгіме*. Дау-жанжалдың ұйтқысы – ауылдың атқамінер, бисымақтары да жалақтап жүр (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Әңгіме айтты. а) *Естігенін айтты, жұрттың сөзін жеткізді, сөйледі.* Мені де кейбіреулер біледі екен, «Көкшоплақ», «Бозторғайға» күледі екен. Біреулер тірі десе, біреу жоқ деп, Әртүрлі *әңгіме айтты* жүреді екен (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ә) *Жиган-түйгенін, білгенін айтты.* Кетуші едің көңілімді сен мұңайтып, Жастық жайлы әртүрлі *әңгіме айтты* п. Ұзақ күтіп, тым ерте тарап кеткен Соқпайсың, ба, ұлы той, енді қайтып? (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). б) *Жөнін айтты, мән-жайынан хабар берді.* Мен жымидым, бұлай болса, өжеттігі бар болсын: – Кел, жігітім, столға отыр, *әңгімеңді айт*, жол болсын? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Әңгіме көтерілді [қозғалды]. к і т. *Бір мәселе жайлы сөз болды, мәселе қойылды.* Жаңа жыл емес-ау жаңа ғасыр басталған аз уақыт ішінде ХХІ ғасырда ғылымның қандай бағыт-бағдарларда дамитыны, адамзат алдында шешуін күтетін ғасыр барысында ақыры шешіліп шығатын проблемалар айналасында *әңгіме көтеріліп* келеді («Егемен Қазақстан»). Қарсақбай, Байқоңыр туралы *әңгіме қозғалды* (М.Қаратаев, Далада.).

Әңгіме қозғады. *Сөйледі, сөз етті, баяндады.* Малта *әңгіме қозғады*. Тау суындай құйылып, Шалдан сөздер қозғады (Т.Жароков, Шығ.).

Әңгіме қылды. *Бір нәрсе жайлы сөз етті, баяндады, сипаттады.* Мен соған сөзсіз әлі-ақ жетем деймін. Шын досыммен қосылып кетем деймін. Өткен күнді тек қана *әңгіме қып*, Қалған күнде бақытпен өтем деймін (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ертегі, ескі жыр жайлы Жазылған кітап жетеді. Көзіммен көрген бір жайды *Әңгіме қылсам* не етеді (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Әңгімені қойды. *Анау-мынау дегенді доғарды, сылтауратуды тоқтатты.* Қаулының проектін Жанат пен Алма жасап әкелмек. Басқа *әңгімені қойып*, әрқайсысы дайындыққа кірісе бастады (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

Әңгіменің майын тамызды. ә к с п р. *Әңгімені бабына келтіріп айтты, жұртты қызықтырды.* Туу, ит-ай! Сонша ұмытпай жүрер ме бәрін!.. *Әңгіменің майын тамызды* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Әңгіме өткізді. *Бір нәрсені түсіндіру мақсатымен қандай да бір адамдар ұжымының алдында сөз сөйлеп, дәріс оқыды, баяндама жасады.* Ол жұмыс кезінде медицина қызметкерлері тұрғын халықтың арасында тазалық жөнінде, жеке адамдардың өзін-өзі таза ұстауы жөнінде *әңгімелер өткізді* (С.Табынбаев, Жемсау.). Революционерлер сол түнек басқан Бутырканың өзінде де лекция оқып, баяндамалар жасайтын, *әңгімелер өткізетін* болды (М.Қаратаев, Далада.).

Әңгіме соқты. с ө й л. ә к с п р. *Сөзді лепіріп, көпіртіп айтты.* Кейде отыра қалысып, *Әңгімені соғады*. Кейде бірге шай ішіп, Вовка қонақ болады (А.Шамкенов, Сағат). Октябрьдің жігіттері тұратын бөлмеге кездейсоқ келіп едім, ыңғайсыз картинаға кезіктім... Бәрі таусылмайтын қысыр *әңгімені соғып* отыр («Лен. жас»). Хан сәмпылдап *әңгімені соғып* отыр (Қаз. ертегі.).

Әңгімесі жарасты. *Тіл табысты, ойлары бір жерден шықты.* Алғаш кездескеннен-ақ бірін-бірі ұнатып, *әңгімелері жараса* кетті («Жас Алаш»). Бұл әйелмен *әңгімесі жараспaды*. Қалай айтса да көнетін түрі жоқ (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Әңгіме шертті. *Көңілді ұйытып, қызық оқығаны баяндады.* Жаңыл үй жабдығымен ауыз бөлмеге кетті де, Жампейіс маған қалыңдық *әңгімесін шертті* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Орындар қалай, Сенім мен шертті? Изесті басты, Тарасып шашты, *Әңгіме шертті* (Ү.Кәрібаев, Шығ.). Жетер ме екен батылың? Сені терек ойға тартар, бір *әңгіме шертпейін* Тыңда, көне, ақыным!.. (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қысыр әңгіме. *Пайдасыз, бос сөз.* Бұлар әртүрлі қысыр әңгіме айтып, өткен-кеткендерді еске алумен кешті өткізді (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). – *Қысыр әңгіме* не керек осы, – деп, қызғаншақ қаңқа жауырынын қиқаң еткізді («Қаз. әдеб.»).

ӘҢГІМЕ-АҢЫЗ з а т. с ө й л. *Аңыз-әңгіме.* Әсет жайындағы әңгіме-аңыздарды жетік білетін қарттар ел ішінде әлі баршылық («Қаз. әдеб.»).

ӘҢГІМЕ-ДҮКЕН з а т. ә к с п р. *Қызды-қызды сөз, кең отырыс.* Үй жылы, әңгіме-дүкен сонда (М.Әуезов, Шығ.).

Әңгіме-дүкен құрды. *Шұйіркелесті, сыр шертісті.* Қашан да надан көп кедей, Бір уыс байға беттемей, Құл боп қызмет қылмай ма? Желіккен байлар күл айдап, Еріккен байлар хан сайлап, *Әңгіме-дүкен құрмай ма?* (М.Жұмабаев, Шығ.). *Әңгіме-дүкен құратын* Адам да емес сөзуар. Өзіне тартып тұратын Әр үйде оның көзі бар (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Мұны көріп Төлеген, Атының басын бұрады, *Әңгіме-дүкен құрады* (Қыз Жібек).

ӘҢГІМЕҚОЙ с ы н. с ө й л. *Әңгімешіл.* Ал мынау Мұқан ағай да – *әңгімеқой*, ертегіші (А.Машанов, Жер асты.).

ӘҢГІМЕҚҰМАР с ы н. *Әңгімені жақсы айтатын, жақсы тыңдайтын, сөзшең, сөзуар.* Жақай *әңгімеқұмар*, сөзуар болатын (М.Ақынжанов, Ыбырай.). Баршын тартқан батыр тұлғалы Жүкең *әңгімеқұмар*, айтқыш, аңқылдаған ақжарқын жүрегімен бізді осы «Тентекке» дейін шығарып салды (С.Бегалин, Замана.).

ӘҢГІМЕЛЕ = е т. *Бір нәрсе жайлы баяндау, жүйелеп айту.* Андрейдің өзі де сол айдалған жұмысшылардың ішінде болып, Сибирьден өткен күзде ғана қайтып келгендігін *әңгімеледі* (І.Жансүгіров, Шығ.). Атадан балаға ауысып келе жатқан дәстүр бойынша, ұлымды тіземе мінгізе отырып, Отырарды қорғау жолында түгелдей опат болған ұлы бабаларының жанқиярлық күресін сан рет *әңгімеледім* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӘҢГІМЕЛЕН = е т. *Баяндалу, айтылу, сөз болу.* Онда... неше түрлі осалдық, осалқұмарлық түрлері, қылмыстары, қылықтары *әңгімеленеді* (М.Әуезов, Индия очерк.). Қазақ атаулы елдің ескілігі көркем әдебиетінде аққу құс, сұлу суретті сөздермен, сұлу қиялды ертектермен *әңгімеленеді* (С.Сейфуллин, Шығ.). Бұл жолы көп жайлар *әңгімеленіп*, біраз түйіндер көзге түсті («Қаз. әдеб.»).

ӘҢГІМЕЛЕНУ *Әңгімелен етістігінің қимыл атауы.*

ӘҢГІМЕЛЕС = е т. **1.** *Сөйлесу, шұйіркелесу, әңгіме айтысу.* Трамвай тоқтайтын жерде үш-төрт жас жігіт қызу *әңгімелесіп* тұр (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Тартқайсың қадірлінің бәріне сен, Тартқайсың шырқап салған әніме сен, Түбінде өзімді-өзім сағынғанда, Сенімен, тек сенімен *әңгімелесем* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Жарқыным, сирек келіп *әңгімелес*, Бұл қора солдаттардың лагері емес, Ертеңді-кеш есікті босатпайсың, Сандағанды еш адам мақұл демес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Пікір алысу.* Басында ол Әйтиевтен: «Баламды қайда оқытсам екен», – деп, ақыл сұрау үшін пәтеріне келіп *әңгімелесіп* жүрді де, соңынан өте жақын адамдай болып кетті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Генерал менімен біраз *әңгімелескеннен* кейін планшетінен картасын алды да, алға жайып салды (Б.Момышұлы, Москва.). Төрт түліктің төресі – жылқы жарықтықты айрықша құрметтеген ауылға әдейі бардық. Ел-жұртпен *әңгімелестік* («Жас Алаш»).

ӘҢГІМЕЛЕСУ¹ з а т. **1.** п е д. *Ақыл белсенділігін артыруға бақытталған оқыту, тәрбие әдістерінің бірі.* Оқушы *әңгімелесу* барысында мұғалім мен жолдастарының қойған сұрақтарына жауап бере отырып, өтілген материалдарды қайталап, бекітеді және білімін толықтырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Әңгімелесу* әдісі оқушыларға эмоциялық, эстетикалық әсер етеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Әңгімелесудің* сапасы оқытушының тәрбиесіне, әдістемелік шеберлігіне байланысты (ҚҰЭ). **2.** п с и х. *Нақты жоспар бойынша күні бұрын әзірлеген сұрақтар арқылы бақылауға алынған адамның ерекшеліктерін, білім деңгейін тексеру әдісі.* Зерттеушілерге күдік тудырмау үшін *әңгімелесу* көбіне жанама түрде ұйымдастырылып, оның жауабы жазылып алынады, кейін мұқият талданып, тиісті қорытындылар шығарылады (ҚҰЭ). *Әңгімелесу* психологияның әртүрлі салаларында (әлуметтік, медициналық, балалар психологиясы және т.б.) көп қолданылады және сыналуды психологиялық эксперимент жүргізу жағдайында енгізудің, кірістірудің негізгі әдісі болып табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ӘҢГІМЕЛЕСУ² *Әңгімелес етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сөйлесу, әңгіме айтысу.* Өкінішке қарай, әскери гарнизон басшылығы газет

тілшілерімен *әңгімелесуден* бас тартты («Жас Алаш»). Таяуда кездейсоқ білім-ғылым саласының бір ардагерімен *әңгімелесудің* сәті түсті («Жас Алаш»). **2. Пікір алысу.** – Бозша-көлден, – деп, Нұрланды *әңгімелесуге* тұрасың ба дегендей, таразы да сала, бағасын бере қарады (З.Шашкин, Сенім).

ӘҢГІМЕЛЕСУШІ зат. кіт. *Әңгімеге қатысушы адам. Әңгімелесушілер* екі ел басшыларының болашақтағы жоғары деңгейдегі байланыстарының жоспарларын талқылады («Егемен Қазақстан»).

ӘҢГІМЕЛЕУ *Әңгімеле етістігінің қимыл атауы. 1. Сөйлеу, айту.* Сен де жоқтан өзгені *әңгімелеуге* жалықпайды-ақ екенсің (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). Жолшыбай жолаушы біткен жаңағы көргендерін жапа-тармағай айтып, космонавтардан алған әсерлерін *әңгімелеумен* болды (С.Мәуленов, Жер нәрі). **2. Баяндау.** Аңыз-әңгімелердің алғашқы үлгілері халық үшін қызмет еткен, тарихта болған адамдардың ісін, өмірін *әңгімелеу* негізінде туған (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

ӘҢГІМЕЛІ с ы н. *Әңгімесі көп, сөзі көп. ≈ Әңгімелі* адам.

Әңгімелі болды. Басына іс тұсті, қауіп төнді. Балам, патшаның өз басы *әңгімелі болып* жатыр деген не? – деді Мөңке (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

ӘҢГІМЕ-СҰҚПАТ зат. с ө й л. *Әңгіме-сұхбат.* Біздің тобымыз үгіт поезымен жүріп, қырықтан астам концерт қойып, сексенге тарта *әңгіме-сұқпат* өткізіпті (А.Нысаналин, Армысың.). Ленинградтық жазушылармен болған творчестволық кездесулер, *әңгіме-сұқпаттар*, әдеби кештер кейіннен талай-талай көркем туындылардың арқауына айналды («Қаз. әдеб.»).

ӘҢГІМЕ-СҰХБАТ зат. *Бетпе-бет кездесу арқылы пікір алысу, сұрақ-жауап. ≈ Әңгіме-сұхбат* өткізді.

ӘҢГІМЕСІЗ с ы н. **1.** ә д е б. *Қарасөзбен жазылған шағын көркем шығармасыз.* Біздіңше, бұл газеттің бір де бір номері жақсы *әңгімесіз* шықпауы тиіс («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Ұсақ-түйек өсек-аяңсыз, сыбыссыз.* Аудан көшіп келгенде, «Көктерек» ауылы *әңгімесіз* болмайды (Б.Майлин, Шығ.). Сол сықылды қалжыңсыз, *әңгімесіз*, әзілсіз Жүре алмасыз, қажырсыз (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ӘҢГІМЕШІ зат. **1.** *Әңгіме айтуға шебер адам, әңгімені көп білетін шешен.* Бұл пәтерге қаланың жөне елдің әнші-күйшілері, *әңгімешілері*, аңшылары көп келіп жүреді (С.Мұқа-

нов, Есею жыл.). Бұл үйдің адамдары *әңгімеші*, ертегіші жандар емес еді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). **2.** *Сөз сөйлеп отырған жақ, баяндаушы.* *Әңгімеші* ақсақал сөз арасында Күшікбайдың тарихын сөйлеуші еді (М.Әуезов, Шығ.). Жердегі қазынаның кілтін екпінділердің сапалы ісі ашты, – деді *әңгімеші* қарт (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.). **3.** а у ы с. *Жазушы, әдеби шығармашылық шебері.* Ұлы *әңгімешілер* тұрмыс сарынын суреттегенде, сарынға кейіп беретін, өң беретін таптардың кейіпкерлерін алып суреттейді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ӘҢГІМЕШІЛ с ы н. *Әңгіме айтқанды ұнататын, ділмар, әңгіме айтқыш.* Бұл жолы Шоқанды Тақырбас Атығай ұлы алып жүрді. Бейсеннен жасы көп кіші, өте бір сергек, *әңгімеші* жігіт еді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Бар жанымен, балаша, Күлетұғын әдемі. Әйтеуір бір тамаша *Әңгімеші* шал еді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Әлгі бір *әңгімеші* шалдар да сөзді неден бастарын білмей «імм, імм, шай алыңыз, көне» деп қысқа-қысқа үн қатып отыр (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

ӘҢГІМЕШІЛДІК зат. *Әңгіме айтуға құмарлық, әңгіме айтқыштық.* Атам басқа қариялардағыдай *әңгімешілдіктен* ада (Н.Мұраталиев, Үміт). Көңілі көтеріңкі Григорий әдеттегі *әңгімешілдігіне* басып, Жұмабекке көрген-білгенін айтып отыр (Б.Тілегенов, Аққайнар). Біз бәрінен бұрын оның осы ашық-жарқын мінезін, *әңгімешілдігін* жаратамыз (С.Байжанов, Жастық.).

ӘҢГІР зат. **1.** к ө н е. *Дабыл ұратын таяқ.* Бү қамқам кетуші еді тыраңдатып, Өлімге қалушы еді көпір батып. Екі қолға екі жақтан *әңгір* алып, Жіберіп кетуші еді аспанға атып (Бабалар сөзі). **2.** а у ы с. *Даңғыра, даңғаз.* Әріберіден соң олақ *әңгір* мінезі, дәуірлеген сөзімен Зәуреде де ұнады (С.Сарғасаев, Көңілді бала.). **3.** а у ы с. *Шу, бос айқай.* Бұл кісінің *әңгірі* де басқаша (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ӘҢГІР= е т. с ө й л. *Мәңгіру, не істерін білмеу.* Сәтжан не айтарын білмей, тұрған жерінде *әңгіріп* қалған еді (М.Дүйсенов, Мейман.).

ӘҢГІРЛЕ= е т. *Даңғырлау, әуекілену, даурығу.* Оған бола саспа, апатай. Тап бүгін-ертең бізге төнген қауіп жоқ. Салауат енді бүгінгідей *әңгірлеп* келеді екен деменіз (Ғ.Сланов, Асау арна). Бір күні кешке жақын ауыл қасында *әңгірлей* сөйлескен топты адамды Жарбол тағы да көрді (Ғ.Орманов, Жүрек). Төрт тұлпар соқты желдей мыңнан озған, «Жетсең ал» деген есеп мұнша созған. Арман-

сыз болсын аттар деп *әңгірлен*, Қазақтар қоюшы ма ед құрты қозған (І.Жансүгіров, Поэм.).

ӘҢГІРЛЕК с ы н. *Даңғырлақ, дарылдақ. Әңгірлек* болма, әдепті бол (Ә.Сәрсенбаев, Сең).

ӘҢГІРЛЕТ= е т. *Даңғырлату, даурықтыру, айқайлау*. Омбылап топан бұлттан қалғи өтіп, Шаршап күн жатарына қалды кетіп. Түксиген заңғар оба ар жағынан, Аттылар пыға келді *әңгірлетіп* (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

ӘҢГІРЛЕТУ *Әңгірлет етістігінің қимыл атауы*. Сонша *әңгірлетудің* керегі қанша (Ауызекі).

ӘҢГІРЛЕУ *Әңгірле етістігінің қимыл атауы*.

ӘҢГІРТАЯҚ з а т. 1. о й ы н. *Балалардың таяқ лақтырып ойнайтын ойыны*. Бір топ бала *әңгір таяқ* ойнап жүр (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). 2. а у ы с. *Қоқан-лоқы, зобалаң*. Бөкеннің де *әңгір таяғы* жанға батып барады (Ж.Молдағалиев, Самал).

Әңгіртаяқ ойнатты. *Билеп-төстеді, үстемдік етті, құн бермей, қорлық көрсетті*. Ішпей жүргенде мас кісіше әкірендеп, *әңгір таяқ ойнататын* әкімнің дәл қазір қармағына жем болудың ешқандай реті жоғын сезді ме, атынан түсті де, бір басып, екі басып жасқана жанына барды (О.Бөкеев, Таңд.). Голощекин *ойнатып әңгір таяқ*, Ескермеді өлменші жанды аяп. Бүкіл дала аталып қабірстан, Бүкіл халық құруға қалды таяп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Түркістанды күшпен жаулап алып, сөт сайын басымызға *әңгір таяқ ойнататын*, қырып-жойып қанға бөктірген жат күшке қарсы өле-өлгенше күресетінімді тағы бір мәрте ашық мәлімдеуді лазым табамын (М.Шоқай, Таңд.).

Басына [төбесіне] әңгіртаяқ ойнады. *Қиналды, әлекке тұсті*. Орынбор бізбен әзір жауласпай отырса, ол – ана Кеністің шаруасы. Ертең Кеніс кете қалса, *басымызға әңгір таяқ ойнататын* даусыз (І.Есенберлин, Шығ.).

ӘҢГІРУ *Әңгір етістігінің қимыл атауы*.

ӘҢК е л і к. *Кенеттен қысқа шыққан жағымсыз дауысты бейнелейтін сөз*.

Әңк етті. *Кенеттен жағымсыз дауыс шығарды*. ≈ *Әңк еткен* даусы естілді.

ӘҢК-ӘҢК... е л і к. *Саңқ-саңқ етіп, екпіндей шыққан дауысты бейнелейтін сөз*.

Әңк-әңк етті. *Әкіреңдеді, саңқ-саңқ етті, дауыс көтерді*. Анау тоқтар емес. – Маған ханша керек! – деп *әңк-әңк етеді* (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ӘҢКҮС с ы н. ж е р г. *Әумесер, даңғой*. Қарсы жақ қалмақ жігіттері екен; той іздеп, салт қуған әумесер, *әңкүс* серілер (Д.Досжанов, Жібек.).

ӘҢКҮСТЕН= е т. ж е р г. *Әумесерлену, парқысыздану*. Ылайым ендігі буын *әңкүстен-бей*, әділ өссе екен (Д.Досжанов, Жібек.).

ӘҢКҮСТЕНУ *Әңкүстен етістігінің қимыл атауы*.

ӘҢКІЛДЕ= е т. 1. *Дауыс көтеру, айқайлау*. Біз тақай бергенде, ферма бастықпен *әңкілдей* амандасты біреуі (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). *Әңкілдеп* үйді басына көтерді (С.Досымов, Директор.). 2. с ө й л. *Аңқылдау, арындау, соғу деген мағынада*. Бір соқса, ішін тартып толастамайтын Арыстанды-Қарабастың желі *әңкілдеп* тұр («Білім және еңбек»). 3. *Жүйткү, зулау*. Біздің көк айғыр *әңкілдеп* ала жөнелді (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ӘҢКІЛДЕТ= е т. с ө й л. *Саңқылдау, айқайлау, басына көтеру, екпіндету*. Біз *әңкілдет* е өндетіп келеміз (Б.Момышұлы, Москва.).

ӘҢКІЛДЕТУ *Әңкілдет етістігінің қимыл атауы*.

ӘҢКІЛДЕУ *Әңкілде етістігінің қимыл атауы; айқайлау, дауыс көтеру*. Күні бойы *әңкілдеумен* болды (Ауызекі).

ӘҢКІЛЕУ с ы н. с ө й л. **Әңгілеу**. Күзетке ылғи бір жуас солдаттар тұратын болды. *Әңкілеулері* самогон іздеп, жүріп кететін болды (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ӘҢКІТ= е т. ж е р г. *Аңқыту, желдірту, тоқталмай айту*. Бұл жерде өленді *әңкітіп* айтатын әншілер кездеседі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘҢКІ-ТӘҢКІ с ы н. *Быж-тыж, быт-шыт, бей-берекет, астан-кестен*. Басым *әңкі-тәңкі*. Күн шағырлап, нөсер шүмектеп құйып тұр (І.Жансүгіров, Шығ.).

Әңкі-тәңкі қылды [етті]. *Асты-үстіне келтірді, астан-кестен қылды*. Осындай ойлар қойшының басын *әңкі-тәңкі қылып* келе жатқанда, тағы бір ой төтеннен кимелеп кетті (І.Жансүгіров, Шығ.). Жаңағы хабар өн бойымды мұздатып, басымды *әңгі-тәңкі етті* (М.Иманжанов, Адам тур.).

Әңкі-тәңкісін шығарды. *Астан-кестен, ойран-топыр етті, есін шығарды*. Енді сол құйын ұлғайып, ұйытқып, ауылдың *әңкі-тәңкісін шығарды* (Т.Әлімқұлов, Көкек.). Айдаудағы солдат Шевченко патшаның қатал тыйымына қарамастан, казармада түнемейді, ерікті еркін жандай өлеңін жазып, суретін

салып, талтаң басып жүріп жатыр, – деп Орынбордан донос түскенде, І Николай карауында-ғыларының *әңкі-тәңкісін шығарған* (Ө.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Сегіз жасар қыз бала қуыршақпен ойнап, *әңкі-тәңкісін шығарып* тастаған бөлменің іші бейберекет еді (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

Басы әңкі-тәңкі болды. *Ештеңе түсінбей, есі шықты, басы қатты, миы ашыды.* Бұл сұрағына еш жауап таба алмайтынына көзі жетіп, *басы әңкі-тәңкі болған* Бүркіт үш күннен кейін Ольгасын алып, нағашысының аулына жүріп кетті (І.Есенберлин, Қатерлі өткел). Қанша мал есептеп беріліп, қанша мал есептеп алынып, Барлыбайдың *басы әңкі-тәңкі болып* ты (З.Шүкіров, Киын түйін).

ӘҢКІТУ *Әңкіт етістігінің қимыл атауы.*

ӘП о д. *Бір нәрсеге күйінгенде немесе шапшаң қимылды сөзбен бейнелегенде т.б. айтылатын одағай сөз.*

Әп, бәрекелді. э к с п р. *Бір нәрсеге күйінгенде не сүйінгенде айтылатын сөз. Әп, бәрекелді,* жақсы болды, балам! (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). *Әп, бәрекелді!* Жақсы қылған жігіттер. Ол да революцияның салқыны! – деді Субай (І.Жансүгіров, Шығ.).

Әп дегенше. *Көзді ашып-жұмғанша, лезде, тез арада.* Арыстан айтқан жерден тауып алды. Ақырын ат үстінде айқай салды. Арланы аузын ашып атылып ед, Алмаспен *әп дегенше* орып алды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Әп десе, тап берді. э к с п р. *Қит етсе болды, бас салды.* Болыс шақыртуымен келгендер *әп десе, тап беріп*, Мамытты талқан ететіндер (Д.Әбілев, Ақын.).

ӘП-ӘДЕМІ с ы н. *Жап-жақсы, әп-әжептәуір, әп-әсем, сұп-сүйкімді.* Соның бәрі де барған жерінде *әп-әдемі* болып бала сүйіп отыр, – деді Ұлжан (Б.Майлин, Шығ.). Осы біз не жарытып жатырмыз? Екеуміздің шеніміз де, шекпеніміз де *әп-әдемі* (Б.Момышұлы, Москва.). Екінші ағам мен немере апамның да *әп-әдемі* балалары бар (С.Мұқанов, Алып адым.).

ӘП-ӘЗІР ү с т. *Дап-дайын, әзірме-әзір.* Бүгінгі таңертеңгі асын әзірлеуге ерте кіріскені де сол себепті. Күнде өзіне Роза көмектесетін. Ал бүгін Роза тұрғанша, бәрі де *әп-әзір* болып қалыпты (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). – Міне, Жұлдызжан, ет *әп-әзір*, өзіңе сақтаған кішкене сүр де бар еді, – деп Жәкеннің бәйбішесі қайта-қайта шақырды баласын (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ӘП-ӘЙДІК с ы н. ж е р г. *Әп-әдемі, жап-жақсы; ұп-ұлкен.* «Ішіңе қай пәле кіріп кетті?» – деп, *әп-әйдік* адамның пешке ұрсатыны қызық (С.Жұбатыров, Жасыл сағым). «*Әп-әйдік* боп жылауық баладан бетер бақырып-шақыруға ұялсайшы...» – деді Толқын оған сырттай ұрысып (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ӘП-ӘСЕМ с ы н. 1. *Әп-әдемі, сұп-сүйкімді.* – Басқа-басқа, Сағынайға не жоқ, жолдасын жамандаған қағазға қол қойып... *Әп-әсем* жігіт, иман жүзді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). «Есті, аяқ-жөнін білетін азамат па десем, бұ да ішеді екен ғой... *Әп-әсем* жігіт. Өзін-өзі қор етіп жүрісін» (М.Сүндетов, Құмдағы.). 2. *Тәп-тәуір, жап-жақсы.* Дауысы Құран оқығанындай *әп-әсем*, құлаққа жағымды-ақ (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ӘПЕКЕ з а т. с ө й л. *Анеке.* Иә, иә, ауыл амандық па? *Әпекем* сау ма? Қалай кештетіп... – деп Шыңғыс жол болсын айтты (С.Бегалин, Бала Шоқан). Әлібек аттаныпты жеті жүзбен, Әр істі көрер пенде екі көзбен. Тоқтатты Әлібекті Шолпан сөзбен, *Әпекем* сәлем айтты жездеке деп (Айман-Шолпан).

ӘПЕНДІ з а т. 1. *Қожанасыр, мәжнүн, алаңгасар адам.* Біздің қожайын да *әпенді* шатыс, қарапайым адам ғой (Қ.Баялиев, Дегелек.). Мұндай әңгіме айтқан адам әлгі анды тек қана аң деп қана санайтын жай адамға *әпенді* көрінуі ықтимал (Қ.Тәукебаев, Айдалы.). Шал қаншама аңғал, *әпенді* болғанымен, жүрегі таза еді (Ә.Қалмырзаев, Ар). 2. к ө н е. *Мырза, оқымысты, құрметті адам.* Ұлттық қозғалыстардың жасқаншақ болғанын Камал *әпендінің* өзі де мойындайды (М.Шоқай, Танд.). «Уақыттың» 322-санында Россияның ең атақты ақындарының бірі М.М.Лермонтовты *әпендінің* аударуымен «Жалғыздықта» деген өлеңі жарияланған еді (М.Дулатов, Шығ.). Мұғалім *әпенді* сол жолмен бес ай оқытқанда, Жамал бек ғайбат болып, түрлі кітаптарды оқитұғын болып қалған еді (М.Дулатов, Шығ.).

ӘПЕНДІЛЕУ с ы н. *Қожанасырлау, алаңгасарлау.* Өзі ырсылдап күліп жүр. Көкіректің *әпенділеу* шыққан күлкісі (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ӘПЕНДІЛІК з а т. *Қожанасырлық, алаңгасарлық, аңқаулық.* Байқаймын, *әпенділігіңді* қоймапсын әлі, лицейде де өзгеге көмектесемін деп, өзің ұсталып қалушы едің ғой (А.Шамкенов, Табамын.). Жас емеспін, Жөн айтар әкем келіп. Кім біліпті Мезгілсіз кетем бе өліп?! Болу керек аздаған ақыл-санам, Болу керек біршама *әпенділік!* (Қ.Мырзаліев, Мәңгі майдан).

ӘПЕР = е т. *Бір нәрсені алып қолына ұстау, алып беру.* Тінібай Мәкіштің ғана жоғарғы жағына көп жайғасқан. Онда да Құнанбайдың шынысын *ә п е р і н*, қызмет қып отыру үшін әдейі осы араны алған екен (М.Әуезов, Абай). Онан жаста шешемнен тамақ сұрап, Қыңқылдап, иығынан тұрттім жылап. Бай асынан жасырып ас *ә п е р е р*, Мен үшін зекуіне шеше шыдап (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Кімде түйме көп болса, тілін алып, Оларға пальто *ә п е р і н*, галош салып, Ісің түзу болса да, ол пытыңса, Кешу сұрап алдына шұлғып барып (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Абырой [атақ] әперді. *Сый-құрметке жеткізді, зор атаққа ие етті.* Еңбек күйіне қызығасың да сүйсінесің. *А б ы р о й, а т а қ ә п е р і н*, ер атандыра осы еңбек емес пе? (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Еңбектегі жаңашылдық пен ынтымақтылық елді көркейтті, ерге *а б ы р о й ә п е р е д і* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Әббір әперді. *Жақсы ат әперді, ұятқа қалдырмады.* Ұзай берді Мәнікер Тұлпарлығы мәлім кер. Төкетай Ер Төстікке Бұрылды да «қош» деді, «Болма деп ем әбігер». «Қосайлап» ұран шақырды. *Ә п е р д і*ң аты *ә б и і р* Төкетай ұзап жөнелді. Алдында бар талай өр. Әлі де болса тұлпарға Озатын бар талай жер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Әйел [қатын] әперді. *Үйлендірді, үйлі-жайлы етті.* Турасын ойлағанда, балаңа *қ а т ы н ә п е р м е*, енші берме, барыңды салсаң да, орыстың ғылымын үйрет (Абай, Тол. жин.).

Бостандық [теңдік] әперді. *Азаттық әперді, теңдікке жеткізді.* Сондықтан бүлдірмеңдер басқаларды, Естідім қуанышты бір хабарды. *Б о с т а н д ы қ ә п е р е т і н* бар адамға, Жарқ етіп күн шығуға аз-ақ қалды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). – Бәсе, тегін кісі болыс бола ма? Қимылын көрдің бе? Мына кісі *т е ң д і г і м і з д і ә п е р м е й* қоймас (С.Шарипов, Шығ.). Көксеген ең ерлікті, Енді қара Мәмбеттен *Ә п е р е м і н т е ң д і к т і* (Н.Байғанин, Шығ.).

Кек әперді. *Өшін қайтарды.* Шабарда да жаудың шебін, Түспейсің сен ауыздан. Қандырасың жанның шөлін, *К е к ә п е р і н* жауыздан (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Құтқарып Сарыарқаны зор азаптан, Елімнің дұшпанынан *к е к ә п е р д і*. Әйгілі Қобыландының аруағымен, Еске алам кешегі өткен кемеңгерді (О.Шипин, Амангелді). Айтқандай, осыдан кейін бүркіт бір айдың ішінде тағы төрт қасқыр алды. Қарақасқаны жыртқан бөріден *к е г і н ә п е р д і* (З.Шашкин, Өмір.).

ӘПЕРБАҚАН с ы н. 1. *Есерсоқ, есірік, сотқар, ұрда-жық (адам).* Көзіне құйылған жасты қарсы алдында анталап отырған *ә п е р б а қ а н* жігіттерге көрсеткісі келмей, төмен қарап, жер шұқылап қалды (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). 2. а у ы с. *Асау, аңзырт.* Өйткені *ә п е р б а қ а н* мал екен; жер ошақтан қарғып кеткенде, Қартқожа қопаң етіп түсіп қала жаздап еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Есерсоқ, есірік адам.* Ол Шыманның қайрап салғанына көтеріліп, «Сарыны не тірі ұстап беремін, не өлтіремін» деп, екі білегін сыбанып, соңына өзі сияқты *ә п е р б а қ а н д а р д ы* ертіп, Сарының келетін күнін аңдып жүрген қолшоқпар еді (А.Жұбанов, Замана.). Асқанға тосқан дегендей, Рысбек сияқты *ә п е р б а қ а н д а р ғ а* жүген жигізіліп, аяғына тұсау салынған (З.Ақышев, Жесірлер).

ӘПЕРБАҚАНДАУ с ы н. *Есерсоқтау, әумесерлеу, ұрда-жықтау, сотқарлау.* Шофері *ә п е р б а қ а н д а у* жігіт екен, қардан алып шыққаны құрысын. «Көздерің жоқ па, өздерің ішіп алғаннан саусыңдар ма? Осындай жолда есі бар адамның машинасы қарға кіре ме екен?» – деп әбден жерлеп болды (А.Лекеров, Түз гүлі). Бастық *ә п е р б а қ а н д а у*, құбылмалы адам болса, халық жиынында: «Байқуанышов байыды, дандайсыды», – деп күпсінеді (Т.Нұртазин, Адам.). – *Ә п е р б а қ а н д а у* жігіт екен. Милиция болмағанда билетті ала алмайтын едіңіз (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле).

ӘПЕРБАҚАНДЫҚ з а т. *Есерсоқтық, сотқарлық, дөкірлік.* Күпініп, желкесі шодырайып жүрген даңғой Нұрлан *ә п е р б а қ а н д ы қ п е н* артын ойламай, арандап қала жаздады (Р.Нұрғалиев, Трагедия.). Ақкөз жындылығына *ә п е р б а қ а н д ы ғ ы* қосылса, мына көлдің қамысы өртеніп кетпей аман тұрғанына шүкіршілік (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Алпауыттық пен әкімгерлікке ұрынтып, экономикалық реформаның, алауыздық пен *ә п е р б а қ а н д ы қ қ а* ұрынтып, әлеуметтік ынтымақтың шырқын бұзуда («Егемен Қазақстан»). Қазан төңкерісінен кейінгі алғашқы жылдарда ұжымдастыру, байларды тәркілеу және репрессия кезінде етек алған *ә п е р б а қ а н д ы қ т а н* халқымыздың сұмдық жапа шеккені белгілі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ӘПЕРУ *Әпер етістігінің қимыл атауы.* Жексен тамағын бір-екі қырынды да, су *ә п е р у ы н* өтінді (К.Оразалин, Жексен). Бұл екі жаңаға да кей жерлерде күшпен орын *ә п е р у ғ е* тура келеді (Ө.Нұршайықов, Тың астығы). Ажалдың да аранына жасқанбастан бардым мен: Егер саған керек болса, жүрегім, Көкі-

регімді қақ айырып, өз қолыммен *ә п е р у г е* бармын мен! (Ә.Сәрсенбаев, Баспалдақ.).

ӘПЕРІЛ = е т . к і т . *Берілу, әкеліп берілу*. Балалардың өнершіл болуы көзделіп, оларға гармонь, гитара, скрипка, домбыра т.б. *ә п е р і л - г е н* («Халық. мұғ.»). Соны айтып, аузын жиям дегенше қолына рюмка *ә п е р і л і н* еді, қағып салды (С.Алдабергенов, Қанат.).

ӘПЕРІЛУ *Әперіл етістігінің қимыл атауы*.

ӘПЕСЕР ор. з а т . с ө й л . **Офицер**. Одан бұдан қашқан босқан ақтың *ә п е с е р і*, өңкей соғылғандарды ертіп алып, ел шауып, банды болып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ораз дейтін жолдасымыз бүгін осы ауылда бандының екі *ә п е с е р*, екі солдатын өлтіріпті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘПЗЕЛ с ы н . с ө й л . **Абзал²** (*қадірлі, құрметті, ардақты*). Атамыз адам пайғамбар, Он сегіз мың әлемнің *Ә п з е л і* боп жаралған. Ұлықтығы мұншама Құдайым өмір еткен соң, Періште күллі қамалған (Б.Оңдасынұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ӘПИІН з а т . с ө й л . **Апиын**. Апарып сұрақ қылған жерге келдім, Күзетші жатыр шерін соны көрдім. *Ә п и і н* жеп бәрі мас қирап жатыр, Басып өтіп хан жатқан жерге келдім (Батырлар жыры). Осы қорлыққа шыдамай, Иран қол астындағы адамнан екінің бірі бір минутке қайғысын ұмыту үшін *ә п и і н* шегеді (С.Шаринов, Шығ. жин.).

ӘПКЕ з а т . 1. *Бірге туған, туысқан қыздардың бір-біріне қатысты жас жағынан үлкенінің туыстық атауы*. *Ә п к е с і* жаңа бітірген көк кемзальн кигізді. Жаңа кемзальна бала мәз. Тігіп кигізгенге *ә п к е с і* мәз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қонақжай сыйыменен, Бір шерткен көңіл күйін. *Ә п к е м н і*ң үйіменен Көрші еді-ау сенің үйің (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шабытпен шықты шырқап кек төсіне, Ақындық жеткізді оны жетпесіне. Көп оның інісі де, ағасы да, Көп оның қарындасы, *ә п к е с і* де (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). 2. э к с п р. *Өзінен жасы үлкен қыздарға, әйелдерге назарын аудару үшін құрметпен айтылатын қаратпа атауыш*. Ләззат *ә п к е*, маған бердің бе, қайтып алмайсың ба? – деді Айғаншаның бес жасар қызы (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ӘПКЕЛ = е т . с ө й л . **Әкел**. Хош уақытсып сөйлейді шал барқылдап, Қол қусырып Әзім тұр, сөзін тыңдап Асын жеп, қолын жуып болғаннан соң, *Ә п к е л* деп ішкілікті қойды ымдап (Абай, Шығ.). Өнерімді көріңдер, Маған бата беріңдер. Қаракөз бен Айнамкөз, *Ә п к е*

л е й і н келіңдер. Бұл сөзіме сеніңдер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Атама ат шаптырып ас беремін, Ардақтап ақсақалға бас беремін Екіншісі, Ер Төстіктен іздеп барып, Кегімді тірі болсам *ә п к е л е м і н*. Ақжелек, Ақырғандай ата-анамның, Көз жасын көл қылғанға өкпелімін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ӘПКЕЛІ-СІҢЛІЛІ з а т . *Бір шешеден туған, үлкенді-кішілі туыстас қыздар*. – Бүкіл Суанда жігіт жетпегендей *ә п к е л і - с і ң л і л і* екеуміз Әтікеге бір таластық, Байтуға тағы ортақтаспайық (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Бір әке, бір шешеден туған *ә п к е л і - с і ң л і л і* екеуі былай қарағанда, бір-біріне мүлдем ұқсамайтын тәрізді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

ӘПКЕТАЙ з а т . э к с п р. *Жасы үлкен қызға жалыну-жалбарыну, өтіну мағынасында айтылатын қаратпа атауыш*. Кешір, *ә п к е т а й*, мен қазір әскери бөлімге кетемін, өзір осында болатын шығармын, үйге келіп тұрмын ғой. Ренжімеңіз, *ә п к е т а й*, – деді Мәншүк қоштасып тұрып (Арулар отты жыл.).

ӘПКІШ [ир. *ابکش*] з а т . ж е р г. *Екі басына екі шелек іліп, су таситын ағаш, иінағаш*. Қаншайым сасып қалып, жалт бұрылам дегенде, шелектегі суын ақтарып алды. Мойнындағы *ә п к і ш* жалп етіп, анадай жерге ұшып түсті (Ш.Құмарова, Қос шынар).

ӘППАҚ с ы н . с ө й л . **Аппақ**. Ағаш шатырлы біріне-бірі ұқсас *ә п п а қ* үйлер екі жақта кейін сырғып қалып барады (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл.). Жаз шыққаннан кейін де өңі бұрынғы *ә п п а қ* қалпына келген жоқ (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қырсық шал қиғылықты салды-ау дейсің, Бала жігіт қызарып қалды-ау дейсің. Ақ таяғын тоңға ұрып, *ә п п а қ* бөркін Ашулы шал бір сілкіп алды-ау дейсің (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘПСАНА [ир. *افسانه*] з а т . ә д е б. *Халықтың наным-сеніміне, арман-қиялына байланысты туған ауызекі прозалық шығарма*. Ежелгі заманда болған кейбір оқиғалар, ойдан шығарылған, кітаби, діни аңыздар әсіреле-не әңгімеленіп, *ә п с а н а* ға айналған (ҚҰӘ). Өзбек, ұйғыр әдебиетінде *ә п с а н а* термині аңыз, тарихи аңыз деген ұғымды білдіреді (Әдеб. термин.). Бірде шетелдік белгілі бір саясатшы маған мынадай *ә п с а н а* айтып еді («Қаз. әдеб.»).

ӘПСӘНӘ з а т . с ө й л . **Әпсана**. Мәжнүннің Ләйліменен аз алдамысы, Әне, сол шын ғашықтың қылған ісі. Бұлардың *ә п с ә н ә с і н* жазған адам Физули Багдади деген адам (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ӘП-СӘТТЕ ү с т. *Көзді ашып-жұмғаныша, тез арада, лезде.* Нысананың жақындығы мен алдағы кедергінің күштілігі жауынгерлерді *ә п с ә т т е* ширатты (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Күз болып, жер тоңазып, суыды аспан, *Ә п с ә т т е* қарағайлар шуылдасқан. Манағы шымқай күрең тұлпарлардай, Жан-жақты бір күдірет дүбір басқан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Сәм-сая келе жатыр көзін салып. Төрт қызметші қыздарын қасына алып. Баяғы айтқанына жеткеніне, *Ә п с ә т т е* бойы көкке жетгі ұзарып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘПСҮН з а т. д і н и. *Әпсін.* Бір уыс бабай шөпті жұлып алды, Оған да оқып *ә п с у н*, демді салды. Шашып ед жауға қарай жалт-жалт етіп, Бәрі де бір-бір жылан бола қалды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӘПСҮН з а т. д і н и. *Әпсін.* Істесен жарлығымды менің еткен, Қаларсың бостандықта сау боп дерттен, Еш жаққа кете алмайсың, түс енді, – деп, Ауыз ашып, *ә п с у н* оқып бұйрық еткен (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Естімейді құлақ ешбір тықырды, Әлде пері *ә п с у н* оқып түкірді? Бетпақ шөлдің көгі де бір сұр кебік, Айы нұрсыз, жұлдызы үнсіз сықылды (М.Жұмабаев, Шығ.). – Мен енді әлгі дұғаға қосымша және бір керемет *ә п с у н* оқимын, – деді елеуреп (С.Омаров, Қиыр жол.).

ӘПСІН [ир. أفسون] з а т. д і н и. *Емдік дұға, зікір, аят.* Телміріп қадалып отырған жұртқа Жанша ұшқын атқан көзімен «*ә п с і н*» оқығандай, айтып тұрған сөзін жағалап құйды (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ӘПТЕК [ор. аптека] з а т. с ө й л. *Дәріхана.* Ғайша ұшып тұрып, жылдам киініп, жақын жердегі *ә п т е к к е* келіп, бұрын бір таныс дәрігерден алып қойған рецеппен бір кішкене сауытқа құйған апиын сатып алып, үйіне қайтты (М.Әуезов, Қараш.). – Аяғыма ат тепкен, Дәрі алмақ ем *ә п т е к т е н*. Айтшы, балам, ол қайда? Жақын ба? Әлде шалғай ма? (Қ.Мырзалиев, Алуан.).

ӘПТЕР-ТӘПТЕР [ар. ابتتر] ү с т. *Әлемтапырық, ұйқы-тұйқы.* Үйде лампы құлап, ыдыс қирап, қымыз төгіліп *ә п т е р-т ә п т е р і* шықты (І.Жансүгіров, Шығ.). Кейде, үйде ешкім жоқта, қайбір сұғанақ сасықтар кіріп кетіп, талқанымызды жеп, жемегенін төгіп-шашып, төрімізге дәрет сындырып, *ә п т е р-т ә п т е р* етеді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Бір жағынан әйелі кетіп, бір жағынан киім тауып беріндер деп, мен жылап, *ә п т е р-т ә п т е р і* шығып жатқан сорлы үйге сол күні кешке шешемнің ағасы Қағазбай нағашым келе қалмасы бар ма! (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ӘПТИЕК [ир. هفتيك] з а т. к ө н е. *Өткен ғасырларда ауыл мектептерінде қолданылған сауат ашу кітабының атауы, әліппе.* *Ә п т и е к к е* әріптер мен араб тілі грамматикасының бастапқы ереже-қағидалары енгізілген (ҚҰЭ). Баланың алғашқы түсетін «сүресі» – Құранның қысқартып алған «*ә п т и е к*» дейтін кітапша (С.Мұқанов, Танд.). Біз ақшаларымызды жоғары көтеріп, *ә п т и е к* оқыған балалар құсап шулай бастаймыз (С.Ерубасев, Шығ.).

ӘПТІ з а т. 1. *Түрі, реңі, кейті.* – *Ә п т ің ді-ай, ә п т ің ді* қарашы? Аппақ шүберектейсің ғой! (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). 2. *Шама-шарық, қиш-қуат, әл-дәрмен.* – Сізге лайықты кім бар екен, ә? Қыз алуға сіздің *ә п т ің ді* з келмейді ғой. Қыз енді ұстатпайды. Шаруаға ұқыпты, байы өлген тұл қатын болса, ой, сізге сол марш келер еді, – деп, елдегі тұл қатындарды бір-бірлеп екшей бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘПТІК з а т. с ө й л. *Аптық, Әптігін басты.* с ө й л. *Аптығын басты.* Түзден түскен асау құстың *ә п т і г і н б а с ы н*, ырыққа көндіруіне арналған орнықсыз тұғыр (Ж.Бабалықов, Қырандар мен құсбегілер).

ӘПШЕ з а т. ж е р г. *Әпке.* «*Ә п ш е*» атауы көрші отырған өзбек, қарақалпақ, қырғыз, түрікмен, тәжік тілдерінде кездеспейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘПІК: *әптігін басты.* с ө й л. *Аптығын басты.* Ол түгілі «Саулы бозінгеннің» бір ауылға би болудан да дәмесі болатын; өзге қатындарға талай мойын салып, айғырлық қылам десе де, Бірмағанның тымырсық қызыл қатыны әлде неше жерде *ә п і г і н б а с ы н*, аузын ашырмай жүретін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақ көбік болып терлеген қос қарагер құтырына жұлқып тартқан *ә п і г і б а с ы л ы н*, бағанағыдай емес (О.Бөкеев, Өз отың.). Жан солмын бой ұрмаймын асылыққа, *Ә п і г і м* ақпа соқпай *б а с ы л ы н п а?* (Қ.Алтынбаев, Қиял қанат.).

ӘПРЕЙ = е т. с ө й л. *Бақшино, бадыраю, адыраю.* Мына сауалыма Юмаштың көзі *ә п і р е й і н* кетті (Ә.Кекілбаев, Үркер). Әбілхайырға атаң *ә п і р е й е* қарады (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ӘП-ТӘПІ ү с т. с ө й л. *Әптер-тәптер.* Осы байғұстың әрқашан *ә п і-т ә п і*, азан-қазан ғып даңғазаға айналырып жіберетіні ұнамайды (Ә.Нұрпейісов, Сең). Бірақ ұйқысы ұйқы емес, дел-сал *ә п і-т ә п і* бірдеңе болды (Н.Әбуталиев, Құрдастар).

ӘР¹ [ир. هر] з а т. 1. *Сырт келбет, көрік, шырай.* Рүстемге Кей Қысрау берді дәрі, Кететін жақсы өзгеріп адам *ә р і*. Көргендер танымайтын болып алды, Беттерін ол дәрімен бояп бәрі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *Ә р і м ді* алған

бұл жылдар, нәрімді алған. Саулық, бақыт, қуаныш – бәрін де алған. Мен алпыстың атына мінген кезде, Адастырмай арман тау көрінді алдан (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).
2. а у ы с. Еңсе, өмір тиысы. Неліктен ауыл *ә р і н* басқан қайғы, Күн екен жабырқаңқы бірталайғы. Еліктей жосымалы ел көріп пе ед, Қаңғырған қалың дүлей, ну тоғайды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Әр тайды. *Реңі қайтты, оңі кетті.* – Жүректен от, жүзінен *ә р т а й ғ а н д а*, Әр тайғанда, шалқары ортайғанда, Ол қақпасқа не керек, Құдайым-ау, Тыныштық қып жатпай ма қартайғанда? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жастық шақтың, Жақсы шақтың қызуын, Қартайғанда, *Ә р т а й ғ а н д а*, Сол екен дер «қызығым» (Қ.Мұқышев, Күзар.). Кез келер жүзден *ә р т а я т ы н*, Кез келер бізге-дағы қартайтын, Қартайсақ, қартайыық, болмасын тек Ешқашан шабыттеңіз ортататын (Ш.Мұхамеджанов, Көңіл ашар).

Әр тастары. *г е о л. Түрлі заттарды әшекейлеу үшін пайдаланылатын түрлі түсті минералдар мен таужыныстар.* *Ә р т а с т а р ы* өнер туындылары (құмыра, сандықша, жозылау және т.б.) мен әшекейлер (сакина, танамоншақ, және т.б.) жасау үшін пайдаланылатын, түрлі өдемі минералдар мен таужыныстарының аталымы (Қаз. тілі термин. Геология.).

ӘР² е с і м. *Өз алды, жеке-жеке, әрбір.* Кейбіреу көтереді өзін-өзі, Көктен үлгі алғандай *ә р* мінезі. Ежелден сыншы халық бағалайды, Көпшілік текке қалмас айтқан сөзі (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Абайға тән – маған да тән сыбаға, Келсін мейлі, келмесін тәржімаға. Осы менің отырып оңашада Оқитұғын намазым *ә р* жұмада (М.Мақатаев, Шығ.). Әзірлеп сүлгі, су құйдыр, Болғасын тамақ ішіліп, Аларсың алғыс *ә р* жерде-ақ Үлкенге қылсаң кішілік (Базар жырау, Шығ.).

Әр алуан. *Әртүрлі, әр түсті, сан түрлі.* Бұл кезде Бекболға алғаш кездескен асау қара сұр да *ә р алуан* сұрақтар бере бастап еді (М.Әуезов, Танд.). Айтып болмас ауызбен, *Ә р алуан* кенім бар, Туған жерім – тұғырым, Шөбі – дәрі, суы – бал, Арқасында халықтың Шат-шадыман көңілім бар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Азғана уақыт болса да әскер өмірі *ә р алуан* қауымнан құралған жауынгерлерді тұтастырып тастаған екен (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Әр басқа. *Әрқайсысы өзіне бөлек, әртүрлі.* Кендер басқа, шөп басқа, Шөптен болмайды ет басқа, Өмірге серік – өсімдік, Атайын атын *ә р б а с қ а* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Әр жақты. *Жан-жақты, әрқилы, бесаспап.* Мастер оған кәрі көздері күлімсірей қарайды, өз түлегінің *ә р ж а қ т ы* өнеріне қуанады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Әр кез. *Әрқашан, әрдайым, әр уақытта.* Әр істің ақырын күт сабырлықпен, Санаулы саңлақтардың ет мінезін! *Ә р к е з д е* уағзыма қойғыл құлақ, Сен – көжек, менің – қоян болған кезім (О.Шораяков, Шайыр). Эпостық және тарихи тақырыптарға арналған пьесалардың сахналық шешімдерін, көріністерін табуда Қалибек – қай режиссерге болсын *ә р к е з* консультант, ұстаз болған актер («Қаз. әдеб.»). Аз елде, тұлпарды асқан бағы бар, Жуас, көнбіс, моп-момақан жабылар. Қасиетін сезбесе де тәлім алар, табынар, Жуасты *ә р к е з* мақтайтын жұрт табылар (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Әр Мұсаға бір перғауын. *Жұртқа танымал, қадірменді ел бастаған адамдар әйтеуір біреуден қысым-қудалау көреді деген мағынада [Мұса – көне Мысыр елінде Алланың жолын уағыздағаны үшін қудалау көрген пайғамбар].* *Ә р Мұсаға бір перғауын* дегендейін, Қалып түр бұйрық болып ғұламадан (Ақмолла Мұхамедиярұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

Әр нәрсе. *Әртүрлі зат не құбылыс.* *Ә р н ә р с е* ғе ұрынып Аман жүрмей, сау басын – Шатып алған жиырма бес (Базар жырау, Шығ.). Ініне еніп жатқан тышқандай боп, Өкпемнен аяз жатыр қысқандай боп. Қасқырлар тұра келіп бас салғандай, *Ә р н ә р с е* елестейді дұшпандай боп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жас күнің, әлі-ақ өтер жайраңдаған, *Ә р н ә р с е* түс-тұсымен сайраңдаған. Қақ жарған қара суды болса жайын, Болады о да шортан қайраңдаған (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Әр нәрсенің басын шалды. *Әртүрлі әңгіме айтылды; бірді айтып, бірге кетті.* Түс мезгіл екі төбет тойып жатып, Кемпір наз-өкпелерін қойып жатып. Ас үйдің алдындағы күншуақта Сөйлесті *ә р н ә р с е н ің б а с ы н ы ш а т ы н* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Әр саққа жүгіртті. *Мың құбылтып, сан өзгертті, әркім әртүрлі жорамен айтты.* Мұнда да көп сыртыңнан, *Жүгіртетін әр саққа* Тілі сүйір шешендер (Базар жырау, Шығ.). Кезінде әркім *ә р саққа жүгіртін*, түрліше пікірлер туғызған Ақан өмірі Ілиясқа ұнайды («Қаз. әдеб.»). Енді көрпе астында ойы *ә р саққа жүгіріп* дал (Т.Ахтанов, Махаббат.). Қазыбектің үйі бүгін тойға ерте әзірленіп, жұртты ерте-ақ хабарландырған еді, бірақ неге арналған той екенін дәл біле алмай, әркім *ә р саққа* бір *жүгіртін* әкетті (Ә.Әбішев, Шығ. жин.).

Әр уақыт [уақ]. *Әрқашан, әр кез, әрдайым.* Директор біреумен сөйлесудің алдында көзінен көзілдірігін алып, *ә р у а қ ы т т а* да бір езу тартып, күлімсіреп алады (С.Ерубаев, Шығ.). Орыны ойға алғанмен толмас кімнің, *Ә р у а қ-т а* арты өкініш білмегеннің (Базар жырау, Шығ.).

ӘРАЛУАНДЫҚ з а т. *Көптірлілік.* *Ә р а л у - а н д ы қ қ а* төзіммен қарау керек («Жетісу»).

ӘРАЛУАНДЫЛЫҚ з а т. *Әртүрлілік, көптірлілік.* Қазақстан Республикасында идеологиялық және саяси *ә р а л у а н д ы л ы қ* танылады. Қоғамдық және мемлекеттік институттардың бірігіп келуіне, мемлекеттік органдарда партия ұйымдарын құруға жол берілмейді (ҚР Конституциясы).

ӘРӘДІК ү с т. с ө й л. *Арагідік.* Бір ән бар бүгінгі ұрпақ естімеген (Сонау бір соғыс жылы естіген ем), *Ә р ә д і к*, әлдеқалай есіме алсам, Қос басы, қою қара кешті көрем (М.Мақатаев, Қарлығаш.). Әр ойдың әзер-әзер иіп басын, *Ә р ә д і к* аламын да күйіп, тасып, Айта алмай айтарымды амал құрып, Әзірге жүрген жай бар тиіп-қашып (М.Мақатаев, Қарлығаш.). Жел соқса, жапырылар қоға секілді, қос қолын кеуделеріне айқастырып, *ә р ә д і к* бүгіле түседі (Д.Досжанов, Жібек.).

ӘРБЕРДЕН: *әрберден соң.* с ө й л. *Біраздан соң, кейінірек.* Бір елдің ішінде жамағайынды кісі бірге тұрғандай көріп, тұрып, елге келсе, *әрберден соң* қайта қашқандай қылатұғыны қалай? (Абай, Шығ.). *Ә р б е р д е н с оң* сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық (Абай, Шығ.).

ӘРБІЛЕ = е т. ж е р г. *Азғыру, теріс оқыту, айныту.* Қарлығашты жылы сөзбен қанша *ә р б і л е с е* де, «Жомартты олай ойламаңыз, олай деп айтпаңызшы, ағай!» деген Қарлығаш, Жомартты барынша ақтай түсті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘРБІР е с і м. *Әр, жеке-жеке алғандағы, әрқайсысы.* Тек қана баласының *ә р б і р* адымын санап тұрғандай, көзі шоқ ағашқа қадалып қалыпты (Ғ.Мүсірепов, Таңд.). Тыныштықпен күн батып, кеш кіреді, Біздің жерден шаттық ән естіледі. Адамның баласына жат қылықтар *Ә р б і р* таң атқан сайын ескіреді (М.Мақатаев, Шығ.). Шөйі сиса, асыл қылыш ердің көркі, Ер жігіт жауға аттанған елдің көркі, Жарасар *ә р б і р* нәрсе өз сәнімен, Аққу құс айдын шалқар көлдің көркі (Шал ақын, Өлең.).

ӘРБІРЕУ е с і м. *Әркім, әрқайсысы.* *Ә р б і р е у д ің* тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағдысына кіреді (Абай, Тол. жин.). Біз-

дің ауыл мінекей, Көз жіберіп қараймын. *Ә р б і р е у і н* ауылдың, Іздеп, қарап санаймын (С.Сейфуллин, Өлең.). Дейтұғын Арыс, Қарыс екі батыр, Соғыста *ә р б і р е у і* мыңға татыр. Жіберді сол екеуін бастық сайлап, Басына салып кел деп заманақыр (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘРДАЙЫМ [ир.+ар. هردائم] ү с т. *Үнемі, үдайы, әр уақыт, әрқашан.* Әзірше ұяң, қорғаншақ, үнемі ақырын ғана қызара, қысыла сөйлейтін Айсұлуды Әсия *ә р д а й ы м* бауыр тартып, жақын жүреді (М.Әуезов, Өскен өркен). Жақсы үмітке жарқыратып мандайын, Жүрсе де адам қандай жарқын тілекте. Бірақ қайғы бұқпантайлап *ә р д а й ы м* Жол табады жүрекке (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сонда *ә р д а й ы м* жолымда бір Антон деген тіленші отырып, қайыр сұрап алып жүруші еді (Ы.Алтынсарин, Таңд.).

ӘРЕБЕК з а т. к ө н е. з е р г. *Әйелдер мұрнына таққан сырға.* Бұрынғы заманда әйелдер мұрнына *ә р е б е к* тағатын болған (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘРЕГІРЕК ү с т. *Әрі таман, әрілеу, қашығырақ.* Арба үстінде отырған Аманқұл да, қасындағы салт аттылы адамдар да жолдан шығып, *ә р е г і р е к т е* і ауылға бет бұрды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *Ә р е г і р е к т е* н состиып қарап тұрмыз (С.Төлешев, Түрлі. бас.). *Ә р е г і р е к т е* толып жатқан әдемі үйлер бар (Т.Ахтанов, Қарларлы күн.).

ӘРЕДІК ү с т. 1. *Анда-санда, оқта-текте, кейде.* Зеңгір аспанда, биікте қақтаған бедерлі күмістей, *ә р е д і к* жұқа бұлттар қалқиды (С.Сейфуллин, Шығ.). Отқа қойған екі ат ішін тарта *ә р е д і к* пысықырып қойды («Шұғыла»). Әр ойдың әзер-әзер иіп басын, *Ә р е д і к* аламын да күйіп-тасып, Айта алмай айтарымды амал құрып, Әзірге жүрген жай бар тиіп-қашып (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Аралық.* Бұл *ә р е д і к-т е* Ғайшаның екі досы болды (М.Әуезов, Қараш.). – Әділжан, балаларыңның түрін білесің бе? – деп сұрадым мен Ғайни өңгімесі қайта жалғана алдындағы *ә р е д і к т і* пайдаланып (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Сол бір *ә р е д і к т е* Шыңғыс Казачий ставкеден хабар келіп, сондағы бір жұмыс жөніне жүріп кетті (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Әредік кесте. қ о л ө н е р. *Тақия, балақ, өңір, жаға, етектің т.б. бұрыш-бұрышына тізілетін немесе бөлек тізіліп қондырылатын кесте түрі.*

ӘРЕКЕ з а т. *Бәлелі бүлік, лаң.* – Қайран халқым, азғаның ба *ә р е к е м е н* осындай (М.Әуезов, Таңд.). *Ә р е к е* з бар, берекеге жоқ. Мына көрші болыстар: Қабұжыр, Көксуда да

осындай лаң басталыпты дейді (М.Әуезов, Танд.). Пристаньдағы жұмыскердің арасын *әреке* аралайын деді. Бірақ мен жатпаймын... (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӘРЕКЕТ [ар. حركة] з а т. 1. *Саналы түрде мақсатқа жетуге бағытталған амал, іс-қимыл.* Өзімнен өзім құлшынам *Әрекет*, істі сағынып, Болмайды сәтім тыншыған, Сәулелі ойлар сабылып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Бізге өтпелі процестердің мәні мен бағытын ой елегінен өткізу, жаңа қоғамды құру жолындағы нақты практикалық қадамдар мен *әрекеттердің* бағдарын анықтау қажет болды («Егемен Қазақстан»). 2. п с и х. *Қажеттіліктен, мақсатқа қимылдан және оны орындауға керекті білім мен дағдылардан құралған саналы түрдегі іс-қимыл бірлігі.* *Әрекет* қажеттіліктен, мақсатқа ұшталудан және оны орындауға керекті білім мен дағдылардан құралады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Адамды *әрекетке* ұмтылдыруға негізгі түрткі болатын ниет (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Әрекет* – іс-қимыл бірлігі; саналы түрдегі мақсатқа жетуге бағытталған тікелей жасалатын еркін ниеттілік, белсенділік (Қаз. тілі термин. Педагогика.). 3. а у ы с. *Қырсық, бүлік, лаң, пәле.* Қылып жүрген өнері: Харакеті – *әрекет*. Өзі оңбаған ант ұрған, Кімге ойлайды берекет (Абай, Тол. жин.). Елге *әрекет* салып отырған мен емес. Солар! деген (М.Әуезов, Шығ.). Қазақ жұртын: аурулар жайлап, әлін кетірсе де, *әрекет* аралап, берекесін алса да, жұрт болмай жоғалады деген ұшқыр философтардың пайғамбарлық дағуалары асығыс қой дейміз (М.Дулатов, Шығ.).

Әрекет жасады [етті, қылды]. *Амал-айла істеді, шара қолданды, қимылдады.* Биылғы жылдың қыркүйек айында 2001–2005 жылдар аралығында СПИД-ке қарсы *әрекет жасау* бағдарламасы бекітілді («Егемен Қазақстан»). Осы кездесуден кейін жаңағы топ өз бетімен өздері бастаған сөздерін аяқтау жолында *әрекет етісін* жүрісті (М.Әуезов, Танд.). Қолдан келсе, *әрекет қыл*, Бақ сына! Қиындықтың сызатына қақ сына. Қызғанбаймын артық затын басқаның, Қызығатын мінезім бар жақсыға (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Әрекетке қабілеттілік. з а н. *Заңды тұлғаның не азаматтың өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарды иеленіп, жүзеге асыруға, өзіне азаматтық міндеттер белгілеп, оларды орындауға қабілеттілігі.* Азаматтар толық *әрекетке қабілеттілікке* 18 жастан бастап ие болады (ҚҰӘ).

ӘРЕКЕТСІЗ с ы н. *Ешбір іс-қимылсыз, жұмыссыз, бейқам.* Біріне-бірі ұқсаған *әрекетсіз* бұл күндер әбден-ақ іш пыстырарлық (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Бойында шыбын жаны бар адамға еш *әрекетсіз* қарағайға жабысып жата беру өлімнен күшті қорлық еді (О.Бөкеев, Танд.). Өмірін тағдыр еркіне салып, *әрекетсіз* отырғаны-ақ Ержан жанына батады (З.Шүкіров, Жас жесір).

ӘРЕКЕТСІЗДІК з а т. 1. *Шарасыздық, әрекет етпеушілік.* Мысалы, теңсіздік, озбырлық, әділетсіздік, *әрекетсіздік*, надандық жайғасқан жайды ақын, көбіне «түн», «түнерген төбемізден бұлт арылмай», «қасірет», «өртке душар болып»...деп бейнелейді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Оқыған сайын бас кейіпкер Жәдігердің олақтығына, *әрекетсіздігіне*, жасықтығына ыза («Қаз. әдеб.»). Енді бірде, *әрекетсіздікте* н әбден рәсуа болғаны ма, кім білсін, арғы шеткі үйдің жас келіншегін тауып ап, қорбаң-қорбаң етіп, әлгіні шаңқылдата ашуландырып, оқыс түрткіп қалып, бірденелер істеп жүреді (З.Қабдолов, Жалын). 2. п с и х. *Адамдардың жұмыс қабілетінің тоқырауға шығырауы.* *Әрекетсіздік* – енжарлық, жалқаулыққа соқтырып, ақыл мен сананың дамуына да теріс әсерін тигізеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ӘРЕКЕТТЕН = е т. *Белгілі бір істі орындауға тырысу, шара жасау.* Арқауы оралмаған әңгімені жетістіремін деп, ол да тәуір-ақ *әрекеттенді* (М.Иманжанов, Менің махабб.). Әлденеше рет қашуға *әрекеттеніп* еді, әртүрлі себептермен бірінің де сәті түспеді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Қорек іздеуге *әрекеттенбей*, басқа құстардан тартып алып жейтін құстар да болды (Р.Әлімбаев, Құстар.).

ӘРЕКЕТТЕНУ *Әрекеттен етістігінің қимыл атауы.* 1. *Іс-шара жасау.* Ия, ондай қылық Катергеннің арам мінез-құлқына дәлмедәл. Ол солай *әрекеттенуге* тиісті (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Соңғыларына міндетті медициналық сақтандыру жүйесін құруды, отбасылық медицина моделіне көшуге *әрекеттенуді* жатқызуға болады («Егемен Қазақстан»). Жеңіс тұғырынан көріне біліп, нәтижелі өнер танытқан спортшыларға Алматы қаласының әкімшілігі мейлінше мүмкіндік жасап, олардың үлкен жетістіктерге жету жолында алаңсыз *әрекеттенулеріне* қолдау жасап келеді («Алматы ақшамы»). 2. п с и х. *Іске адамның өздігінен кірісуі.* ≈ *Әрекеттену* өзіндік ниеттен туындайды және адамның өзіндік белсенділігін баяулатады.

ӨРЕКЕТТЕС = е т. 1. *Бірігін шара, қимыл жасау, бірлесіп орындасу.* ≈ Екі жақ болып *әрекеттесті*. 2. х и м. *Өзара әсер ету, реакцияға түсу.* Әк суы мен көміртегінің қос тотығы *әрекеттесіп*, кальций карбонаты тұнбаға айналады да, су бөлініп шығады («Халық мұғ.»). Бұл металдар сумен *әрекеттескенде*, біраз жылу бөлінеді (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Экзогендік минералдар қасиеттері жағынан түрлі келеді. Көптеген жағдайлар олардың қатылығы төмен болады, сумен пәрменді *әрекеттеседі* немесе суда еріп те кетеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ӨРЕКЕТТЕСТІК з а т. *Іс-қимылдағы үндестік, сабақтастық, бірігін әрекет жасасу.* Біз келтірген дәлелдер екінші оқылымда талқыланар мәселе бойынша жер және азаматтық заңнамаларының өзара *әрекеттестік* принциптерін сәйкестендіруге сеп болады («Егемен Қазақстан»). Бездерде гормондар жасалуының регуляциясын гормондардың өздері жүзеге асырады. Осы өзін-өзі регуляциялаудың негізіне «өзара *әрекеттестіктің* плюс-минус» принципі немесе қазіргі кезде айтылып жүргендей, «кері байланыс» принципі алынған (Н.Мезинова, Гормон.).

ӨРЕКЕТТЕСТІР = е т. *Әсерлестіру, әрекет жасастыру.* Металл берилійді бос күйінде алу оңайға түскен жоқ. Оны Велер тек 1829 жылы хлорды берилійге металл түріндегі калийді қосу арқылы *әрекеттестіріп* алды (А.Мырзабаев, Хим. қызығы).

ӨРЕКЕТТЕСТІРУ *Әрекеттестіріп етістігінің қимыл атауы.* ≈ Химикаттарды *әрекеттестіру* үшін қажет.

ӨРЕКЕТТЕСУ *Әрекеттес етістігінің қимыл атауы.* 1. *Бірігін әрекет жасасу.* Жерді ұтымды пайдалану дегеніміз – оның халық шаруашылығының әлеуметтік-экономикалық мүдделеріне барынша сай келуі, жерді пайдалану мақсаттарын барынша тиімділікпен жүзеге асыруды қамтамасыз ету, жердің басқа да табиғи факторларының үйлесімді *әрекеттесуі* және оны қорғау (Т.Қалыбеков, Экология.). Экспрессема «лингвистикалық» пен «эстетикалықтың» нақты өзара *әрекеттесуі* не құралады, сондай-ақ жалпылық пен жеткіліктің, типтік пен ерекшеліктің, материалдық пен идеалдықтың, форма мен мазмұнның бірлігі болып табылады («Қаз. әдеб.»). 2. х и м. *Әсерлесу, әрекетке түсісу.* Бірақ бұл *әрекеттесу* де гидрид түзеуші элементтің период системасындағы орнына тәуелді (Б.Бірімжанов, Жалпы химия).

ӨРЕКЕТТЕСУШІ з а т. т е р м. *Әрекетке түсуші, өзара әсер етуші жақ.* *Әрекеттесуші* массалар заңды – химиялық реакция жылдамдығы *әрекеттесуші* заттардың концентрациясына тәуелді екендігін анықтайтын заң (КСЭ).

ӨРЕКЕТТІ с ы н. *Белсенді, іс жүзіндегі.* *Әрекетті* трубина – судың потенциалды және кинетикалық энергиясын білікті айналдыру энергиясына түрлендіретін гидравликалық трубина (Қаз. тілі термин. Су.).

Әрекетті бет. ф и з. *Құн және атмосфера радиациясын тікелей жұтатын және атмосфераға сәуле шашатын топырақ, су немесе өсімдік беті.* *Әрекетті бет* тектес топырақ пен ауа қабықтарының режимін реттейді (Қаз. тілі термин. Геология.).

Әрекетті жанартау. г е о л. *Қазіргі кезде атқылап жатқан немесе белгілі бір кезде атқылаған, үнемі фумаролдық әрекеті білінетін жанартау.* *Әрекетті жанартаулардың* 578-інің атылған уақыты белгілі (Қаз. тілі термин. Геология.). *Әрекетті жанартаулардың* көпшілігі Тынық мұхит аралдарына (381) және Ява доғасында (63) (Қаз. тілі термин. Геология.).

ӨРЕКЕТШІЛ с ы н. 1. *Іс-қимылды алдын ала ойластырып, амал-айла, әрекет жасағыш, айлакер.* Сезімтал Әмина Өмірзақова «Тақиялы періште» фильмінде сөйлегіш, өзіне де, басқаға да маза бермейтін пысық, тыным таппайтын *әрекетшіл* адам ретінде көрінеді (Қ.Сиранов, Кино тур.). 2. *Іс-әрекетке бейім.* Сары уыздың бір жағында кішкене ақ түсті дақ көрінеді, бұл – цитоплазманың ең *әрекетшіл* бөлігі, осы жерде ядро орналасқан (Жалпы биология.). Сөйтіп, интерфаза – клетканың *әрекетшіл* кезеңі (Жалпы биология.).

ӨРЕКЕТШІЛДІК з а т. *Іс-қимылға бейімділік.* Терроризм өзінен-өзі әлеуметтік құндылық бола алмайды, алайда қызмет көрсетудің бір түрі ретінде айтарлықтай *әрекетшілдік* пен сұранысқа ие (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл).

ӨРЕКТІКЕН з а т. ө с. ж е р г. *Ошаған.* Қазақстанда *әректікеннің* бір ғана түрі – бұдыр *әректікен* кездеседі (ҚҰЭ). *Әректікен* жапырақтардың жиегі тілімделіп, ұзынша, сопақтау келеді (ҚҰЭ). *Әректікен* гүлдері әр жапырақтың түбіне жеке орналасады (ҚҰЭ).

ӨРЕКІДІК ү с т. с ө й л. *Арагидік.* Күбір-күбір сөйлескен адам даусы да *әрекідік* жетіп жатыр (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). Жазғы түн күй ырағына тербеліп, кейде қамаға күрсінетін секілді, *әрекідік* салқын самал еседі («Қаз. әдеб.»). *Әрекідік* алдыңнан аңқылдай

жел есіп, желдеткіштер гу-гу артында қала береді («Лен. жас»).

ӘРЕМ з а т. ө с. <лат. phlomis> *Еріндігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Әр ем* таулы аймақтарда, кейде далалы алқаптарды кездеседі (ҚҰӘ). *Әр емнің* төрт қыры сабақтары тік өседі (ҚҰӘ). *Әр емдер* – балды-шырынды өсімдіктер (ҚҰӘ).

ӘРЕҢ ү с т. *Зорға, әзер, азар*. Бозбалалар, неге үндемейсіңдер? Жазылсаңдаршы, біз болсақ қартайдық. Мылтық алып жаумен соғыспақ тұрсын, таяғымызға сүйеніп, орнымыздан *әрең* тұрамыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біздерге жау тиісті ажал түрткен, Қоймайды шындық жеңбей әділетпен, Сонау бір өткен шақта Наполеон, Жеңіліп Ресейден *әрең* кеткен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бозбалалар жайлаудың қызығын қия алмай, ерініп, *әрең* шығады (М.Дулатов, Шығ.).

Әрең [деп] дегенде. *Өліп-талып, зорға, өлдім-талдым дегенде.* Басқармаға бағынбады деп, Рамазан мені жиналысқа салып, аупырым *әрең деп* жаным қалды... – деді Шөріп (Ф.Мүсірепов, Шұғыла). Білсең де дүниенің бір мінезін, Күндейді ең аргысы күнді көзің. Мысалы, сол ғылымды, тағылымды, *Әрең деп*, «өле жаздап», білдім өзім (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). – Әкел жүгені! – дегенде, Қартқожа тұра ұмтылды. Азырақ бас жаулығы бар екен, *әрең дегенде* жүгендеп алып, шаужайдан ұстап, жетектей жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘРИНЕ [ир. *هرآینه*] м о д. *Иә, әлбетте деген қолдау мағынасындағы сөз.* Қыбалаға қарамақ – *әрине*, Құдай талағаға ешбір орын мүмкін емес болса да, зиратына парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дұғдай қабылдыққа жақын болар ма екен деген ишараты (Абай, Шығ.). Ойхой, Абай даласы «Абайлаған», Семей десе, Абай деп қарайды адам. Талай жылдар өтсе де, талай заман, Қалам тартар қазақта ақын туса, Аруағына Абайдың қарайлаған. Абай болу, *әрине*, оңай емес, Ақын болмай қалсаң ғой... Қалай жаман! (М.Мақатаев, Шығ.) Көргендерін сан ғасырлар сүйіпті ел, *Әрине*, олар – топты жарған жүйріктер, Сәлем саған, біз шықпаған биіктер! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ал, қарағым, тұрмайды ешкім жолында, Өз тағдырың, *әрине*, өз қолыңда. Бақаның да әніне сай бағы бар, Іздегенің жабы болса, табылар (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӘРКЕЛКІ с ы н. *Біртегіс, біркелкі емес, әр қилы, алуан түрлі.* Әрине, ауыз әдебиетінің барлық түрі бір мезгілде туған емес және олардың тууына себеп болған жағдайлар да біркелкі емес, *әркелкі* (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

Тұқым біркелкі тереңдікте себілмейді, *әркелкі* шапылады (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ӘРКЕЛКІЛІК з а т. *Әртүрлі болушылық, әрқилылық, алуан түрлілік.* Бұл *әркелкілік* жаһандасу процестеріне толықтай қатысатын экономикалық дамыған азғана елдердің экспансиясына жаһандасу мен ырықтандыру жағдайларына бейімделе алған бірқатар қауырт, бірақ тұрақты емес өсімге қол жеткізуінен, жаһандасуға қабілеті келмеген елдердің дағдарысқа түсуінен көрінеді («Егемен Қазақстан»).

ӘРКЕН з а т. ж е р г. *Көрік, келбет, өң, шырай.* Есмұқанның шешесінің *әркені* бұзылып қалыпты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ӘРКЕНДІ с ы н. **1.** *Көрікті, келбетті.* Қонақтар ортаға тас лақтырым жер қалғанда, қатар-қатар иық тіресе тігілген үш үйдің алдындағы жиналып қалған бірқыдыру жігіт-желең, қатын-қалаш ортасынан қақ жарылды да жағалы қызыл шапан киген *әркенді*, орта бойлы төртбақтау келген кісі алға оза берген (К.Сегізбай, Беласқан). **2.** *Тәрбиелі, тәртіпті.* Ақбілек қақ-соқпен жұмысы жоқ, әдепті, *әркенді*, сал-мақты болып өсіп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘРКІМ е с і м. **1.** *Әр адам, әрқайсысы, кез келген кісі.* Базарға қарап тұрсам, *әркім* барар, Іздегені не болса, сол табылар. Біреу астық алады, біреу маржан, *Әркімге* бірдей нәрсе бермес базар (Абай, Шығ.). Дүниеде ешбір қатер жуымайды, *Әркім* не боп жүрсе өз аузына. Басына бөле адамның тілден болар, Сол тілден ұрынады сөз дауына (Қабан жырау, Алтын қазық). *Әркімнің* ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдап алуға құқығы бар (ҚР Конституциясы). **2.** *Бәрі, барлығы, кім болса да.* Өлеңге *әркімнің* а қ бар таласы, Сонда да солардың бар таңдамасы, Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын Қазақтың келістірер қай баласы? (Абай, Шығ.). Жігітті шешенсінген дауда сына, Мақтаған қырандарды ауда сына. *Әркім-ақ* тамақ тоқта үйде батыр, Батырсынған жігітті жауда сына (Қабан жырау, Алтын қазық).

ӘРҚАЙДА ү с т. *Жер-жерде, кез келген жақта, барлық жерде.* Аяғыңды аңдап бас, ей, Жақсылық! Өз басыңда жының бар бір бақсылық. Борышқорлық адамға қиын нәрсе, *Әрқайда* өсіткізеді мал тапшылық (Абай, Шығ.). Бұл емес жаңа шыққан бір жат хабар, Мұндай іс әркімде бар, *әрқайда* бар. Жүз жерден бала түгіл үлкен айтсын, Хақ сөзге тауыпқы етер жан қайда бар? (С.Дөнентаев, Шығ.).

ӨРҚАЙДАН ү с т. *Әр жерден, әр жақтан, әр тараптан.* Кісіде бар болса талап, Отырмас ол бойын балап. Жүрер *ә р қ а й д а н* ізденер, Алар өз сүйгенін қалап (Абай, Шығ.). Біздер университетке *ә р қ а й д а н* келіп, оқуға кірісіп те кеттік (М.Дүйсенов, Гүлжан). Мектепке келдік *ә р қ а й д а н*, Таңғы ауада самғайды өн. Өзіміз еккен кешегі, Жас талды көрдік сарғайған (Ш.Мұхамеджанов, Ана құшағы).

ӨРҚАЙСЫ е с і м. с ө й л. *Әрбіреуі, әркім.* Әйелдер-ай! Әйелдер-ай! Қандайсың?! Әдемі боп кетіпсің ғой *ә р қ а й с ы ң*. Біреу жеріп тұрса-дағы қалмайсың, Біреу сүйіп тұрса-дағы бармайсың. Әйелдер-ай! Әййлар-ай, қандайсың?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨРҚАЙСЫСЫ ү с т. *Әрбіреуі, әрбірі.* Жаралған көп мақұлыхат бірдей емес, Құдайым *ә р қ а й с ы с ы н а* қылған нарық, Арасы жақсы, жаман жер мен көктей, Ақылмен ойлау керек зейін салып (Қабан жырау, Алтын қазық). Бұл күні Ғали мен Жамал әбден сөйлесіп, *ә р қ а й с ы с ы* хал-ахуалын біліскен еді (М.Дулатов, Шығ.). Қолымды арт жағыма қойды байлап, Зар жылап мен отырмын көзім жайнап. Қалғандар *ә р қ а й с ы с ы* бір тебеді. Жалтақтап жалынамын ағатайлап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ӨРҚАЛАЙ с ы н. *Бірқалыпты емес, әрқилы, әртүрлі.* Болжамдар, алдын ешкім *ә р қ а л а й д а*, Бітсе дем бір-біреуді көрмек қайда? (Базар жырау, Шығ.). – Байсал, балалар колхозға көмектесе алмай жүр ме? – *Ә р қ а л а й*, ақсақал. Кей күні ұйымдасқан түрде, кейде бірін де ұстай алмай қаласың (М.Иманжанов, Көк белес). Баласы жайында *ә р қ а л а й* өңгімелер естіген сайын Ұлжан шешей онсыз да селк етпей қалмаушы еді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ӨРҚАШАН ү с т. *Қашанда, үнемі, әрдайым, әр кез.* Жасы үлкен, денесі кең Сергей Петрович *ә р қ а ш а н* осылай балаша қуанады, балаша ренжиді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Жамағат, сен тыңдасаң, айтайын сөз, Адамның біреуі – алтын, біреуі – жез. *Ә р қ а ш а н* жолдас болсаң, жақсымен бол, Бағанды кетіреді қор менен ез (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӨРҚАШАНДА ү с т. *Қай кез болмасын, әр уақытта, әр кезде.* Не дерсің, тәңірі демей оны сонда, Жерге бір келіп-кетер анда-санда, Болады ел де жесір, жер де жесір Болмаса бір ақыны *ә р қ а ш а н д а* (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). Күтетін *ә р қ а ш а н д а* бақытты алдан, Со бір жан арманы жоқ, бақытты адам. Осы бір жауап сөзі Мұқан айтқан Жадында жақсы әуендей жатып қалған (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). *Ә р қ а ш а н д а* өмір маған жалғыз-ақ Үш кезе-

гін беріп тұрса болғаны! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ӨРҚИЛЫ е с і м. *Ұқсас емес, түрлі-түрлі, әртүрлі, әрқайсысы өзініше.* Шөгерген түйедей болып жатқан *ә р қ и л ы* тастар орынды көкбұрыл өзенге еш бөгет емес (Б.Соқпақбаев, Алыс ауыл.). Біреу қойнынан таза кездеме шығарса, бәрі топырлап, *ә р қ и л ы* баға беріп, әп-сәтте жинала қалады (К.Тоқаев, Тасқын). Маған бір күннен екінші күн аса қадірлі, аса қымбат бола бастады, өйткені әр күндердің маған әкелер бақыт, қуанышы *ә р қ и л ы*, өздерінше зор, баға жетпес қымбат (Ж.Саин, Жол үсті.).

ӨРЛЕ= е т. **1.** *Әрін кіргізу, көріктендіру, бояу.* Ауылға келгенше жауабының ұзын-ырғасын ойланып алған Бек Біркімбаев сөздерінің тігісін жатқызып, *ө р л е й* жеткізеді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Даңмұрын, Жүсіп, Ерімбет, Жел сөзді *ө р л е н* тақтаған. Тұрмағамбет, Қуаныш Даңқы кетті ту алыс, Суындай Сырдың қаптаған (Пернедегі терме.). **2.** *Әсерлеу, әсірелеу.* Сонау бір жылы жазғанында, әлгідей... тым *ө р л е н* жіберген екенсің, жо-жоқ, бәрі дұрыс, бірақ тек жақсы жақты ғана теріп алып, кемістікті көрмей кету жарамайды (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ӨРЛЕН= е т. *Өңі кіріп әдемілену, құлтыру, ажарлану.* *Ө р л е н і п*, жақсы киініп жүретін. Шөлкес мінездері көп болатын (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). Ысқылау үстінде жиек жіп тағы да тазарып, *ө р л е н е* түседі (С.Қаси-манов, Қаз. колөнері). Ұшқан құс, жүгірген аң, жан-жануар, Өркендеп, өніп-өсіп төлденеді, Көктемде көк егіндер тақталанып, Кілемнің түріндей боп *ө р л е н е д і* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ӨРЛЕНДІР= е т. *Сұлудандыру, көркейту, әдемілендіру.* Саяси қайраткерлердің портретін *ө р л е н д і р г е н д е й* ретушерлер еш адамның суретін ыждақаттылықпен баптаған жоқ («Алтын Орда»). Өлеңдегі әдемі дыбыстар, сөнді айшықтар шығарманың идеялық айқындығын күшейтумен бірге, оның моральдық мөлдірлігін де *ө р л е н д і р е* түскендей (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Сол оймен вокзалға барды да, ертеңгі поезға билет сатып алды... Жанарына уытты жарқыл пайда болды. Тегінде адамның ойын *ө р л е н д і р і п*, өміріне мағына беретін – ізгі идея, жарқын мақсат болса керек-ті (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ӨРЛЕНДІРУ¹ з а т. с ә у л е т. <ағыл. design жобалау, сызу> *Көркемсурет және сәулет өнерінің, өнеркәсіп бұйымдарының ең үздік үлгілерін жасау және заттық ортаны үйлестіру шараларын қамтитын бағыт.* Бұрын

сырт қалатын сәулет және *ә р л е н д і р у* (дизайн) өнерлері ескерілген («Соц. Қаз.»).

ӘРЛЕНДІРУ² *Әрлендір етістігінің қимыл атауы. ≈ Бірізділікпен ә р л е н д і р у керек.*

ӘРЛЕНТ= е т. *Сұғуландыру, ажарландыру, көріктендіру.* Әжелердің әжім жүзін *ә р л е н т і п*, Біліп жатыр жағдайларын, керегін (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

ӘРЛЕНТУ *Әрлент етістігінің қимыл атауы.*

ӘРЛЕНУ *Әрлен етістігінің қимыл атауы. ≈ Ә р л е н у і н қарашы.*

ӘРЛЕУ *Әрле етістігінің қимыл атауы.* Ал оны *ә р л е у*, сәндеу машықпен бірге әжептәуір талғамды қажет етеді («Қаз. әдеб.»). Мәселен, бізде аспаптарды сулап *ә р л е у* және қайрау, ылғалдап бұрғылау т.т. жүргізіледі (Адам. анатом.). Көші-қон мәселесіне арналып Үкімет тарапынан 129 миллион теңге республикалық бюджеттен қаржыланатын басқармалардың ғимаратын жөндеуге, 514 миллион теңге тұрғын үй пәтерлерін жөндеуге, *ә р л е у г е*, салуға жұмсалады («Егемен Қазақстан»). Бұларға үлкен сенім көрсетіліп, үлкен ғимараттарды *ә р л е у*, әсемдеу тапсырылып жүр («Қазақст. әйелдері»).

Әрлеу жұмыстары. с ә у л е т. *Үйлер мен ғимараттардың сақтау мерзімін арттыру, санитарлық-гигиеналық және әсемдік сапасын жақсарту мақсатымен орындалатын жұмыстар.* *Ә р л е у ж қ м ы с т а р ы н а* сылау, сырлау, тұсқағазбен қаптау, әйнек салу, еден төсеу, әшекейлеу т.б. жұмыстары жатады (ҚҰЭ). Ұзақтығымен құнын азайту үшін *ә р л е у ж қ м ы с т а р ы н ы ң* көпшілігі механикаландырылған (ҚҰЭ).

ӘРЛЕУШІ з а т. 1. *Затты не нәрсені көркемдеп, әдемілеуші.* Күй мен әнді тудырушы халық, мына өздеріңмен *ә р л е у ш і м і н*, сақтаушымын (С.Бакбергенов, Қайран шешем). 2. қ ұ р. *Құрылыс нысандарының сыртын безендіріп, көркемдеуші маман.* Құрылыс жұмысына нүкте қойып, жұртты қуанышқа бөлейтін – осы *ә р л е у ш і л е р* («Қазақст. әйелдері»). Әрине, табыс оңайлықпен келмейтіні айқын сылақшылар мен *ә р л е у ш і л е р*, слесарьлар мен балташыларға кездесетін қиындықтар да бар («Соц. Қаз.»).

ӘРЛІ с ы н. *Әдемі, ажарлы, көрікті.* Залдың орта тұсында оңкей ажарлы қыздар, *ә р л і* әйелдер; олардың арасында беті желіндеп, Марғау отыр (З.Қабдолов, Жалын). *Ә р л і* болғанша, арлы бол (Мақал-мәтел). О, махаббат, жауып тұрған қар ма едің, Бақытты едім, бірақ саған

жарлы едім, О, махаббат, жаңбыр ма едің көктемгі, Көрікті едің, көркем едің, *ә р л і* едің (Т.Молдағалиев, Қош, көктем). Өтті-кетті ызғары қарлы күздің, Ендігі өмір өңіндей *ә р л і* қыздың. Қараң қалып қастығы ханымыздың, Жеңіп шықты достығы жарлымыздың (Қ.Мырзалиев, Алақан).

ӘРЛІ-БЕРЛІ ү с т. *Біrese олай, біrese былай, ілгері-кейін, ерсілі-қарсылы.* *Ә р л і-б е р л і* тартысып, Ісі араны жеңілді. Алқыны күшті асаулар Ноктаға басы керілді (Абай, Шығ.). Қазір болса Павлов орныға алмай *ә р л і-б е р л і* қозғалып, ішіндегі ойымен алас ұрып, өз-өзінен толқып жүр (М.Әуезов, Шығ.). Бұл тірлікте айлакер мен ез байып, Байлықтары болып жатыр тез ғайып. Кейде жақсы, Кейде жаман ниетпен *Ә р л і-б е р л і* жүреді өтіп сөз – қайық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӘРЛІЛІК з а т. *Ажарлылық, көріктілік, көркемділік, әдемілік.* Жас адамның беті табиғи *ә р л і л і г і м е н* сымбатты көрінеді («Мәдениет және тұрмыс»). Қазіргі қазақ балалар әдебиеті тақырыбының мәнділігімен ғана емес, тапқырлығының *ә р л і л і г і м е н* де баурайтын шығармалармен толысып, толып өркен жайып, өрісін кеңейтіп келе жатқан әдебиет (Уақыт және қаламгер).

ӘРМАН ү с т. с ө й л. **Әрмен.** Оның түбіне әлі ешкім де жеткен емес, себебі *ә р м а н* барған кезде ауа таусылып, шам жанбай қалады (С.Мұқанов, Есею жыл.). – Әже, үйге қонақ кеп қалды. – Атамнан *ә р м а н*! Кетсін әрі, қондырмаймын де! (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бұл жерден ноғай кеткен ауаланып, Кетпеген еш адамнан жараланып. Бұқарадан көше-көше *ә р м а н* кеткен Қаңбақтай жел аударып домаланып. Жеріне Елібайдың көшіп барып, Мекенін отырыпты сонан алып (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ӘРМӘН ү с т. с ө й л. **Әрмен.** Бастан *ә р м ә н* бір кетсе, Қайта басқа қонбайды. Өлім келер сонан соң, Көрілік оты жанбайды. Шарияттың сөзін молдалар Осылай деп жолдайды (Кердері Әбубәкір, Қазағым). «Қағынғыр, *ә р м ә н* отыршы, молда болып менің жаназамды шығармай-ақ қой...» деп мені түйіп-түйіп қалады, – дейді мұғалім (Б.Майлин, Таңд.). «Дәмді аспен қарным тойса» деген арман. Мұршам аз ой ойлауға онан *ә р м ә н*. Әлі күнге өзгенің қызметімен, Жетпедім бұл ниетке көңілге алған (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ӘРМЕН¹ ү с т. *Әрі таман, әрі қарай.* Интуитивизмнің бір жақ ұшы *ә р м е н* қанатта жатыр, оның берідегі үлкен қазығы Бергсон

(М.Қаратаев, Туған әдеб.). Одан *ә р м е н* буалдырланған өлке жатыр (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Бұзып-жардық, Кеуделедік, Жан дәрмен... Бірақ даңқ бізден алыс қонды *ә р м е н*. Бүріп алмақ болдық болат шеңгелмен, Ұрып алмақ болдық қалың томдармен! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Әрмен қарай. *Одан әрі, әрі қарай.* Әр он қадам сайын отырған жауынгердің жанында бөгіліп тамақ құйып, нан тіліп береді де, *ә р м е н қарай* өте береді (Аялы жандар). Барған жерін майдалап күл қылды да, Хиуаға бір қатты күн қылды да, *Ә р м е н қарап* әскер тағы көшіп, барып енді қоныпты Шеңгелдіге («ТУГ»).

Онан әрмен. *Бұрынғыдан бетер.* Бет қаритын бір ызғар жел шығып, мал мен жанды *о н а н ә р м е н* бүрсендетіп жіберді (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Жаны ашып кім қылады бұған жәрдем, Қиналғаны ұнайды *о н а н д а ә р м е н*. ғу ағаштай сіресіп қалған кезде, Өлді ғой деп босатып алды дардан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ӘРМЕН² о д. с ө й л. *Жуыма, аулақ, жоғал, көріңбе көзге.* Болған соң мұнан кетіп тазға қатын, Онан кет, онан әрі, *ә р м е н* деймін. Мен жеттім уәдеге, сен жетпедің, Айтқан серт өз мойныңа бар, бар деймін (Айтыс). Айжан аға заводқа, Машина ызың мауытпта, Әбдірақ бай келіп еді: «*Ә р м е н* әрі, жуытпа!» (Б.Майлин, Шығ.).

Кет әрмен. с ө й л. *Жоғал әрі. Кет әрмен,* бұныға сенбеймін. Алдағанға малдана салатын мені бір бес жасар сәби бала қатарлы көресің-ау! (А.Байтанаев, Асан).

ӘРМЕН-БЕРМЕН ү с т. *Әрі-бері, бірде олай, бірде бұлай.* Қырық бестен өткен соң, Емен шоқпар елу бес. Елу бестен өткен соң, *Ә р м е н-б е р м е н* алпыс бес (Үш ғасыр.).

ӘРМЕНДЕ= е т. *Алыстау, біртіндеп қашықтау.* Қараған сайын ойлай-ойлай алыс шетіне азаппен қол созған асыл арманы тағы да көлденеңдей қалды; көлденеңдеп қойған жоқ, ол енді кенеттен *ә р м е н д е п* бара жатқанға ұсады (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ӘРМЕНДЕУ *Әрменде етістігінің қимыл атауы.*

ӘРМЕНЕ е с і м. с ө й л. *Әркім, әрқайсысы.* Бағынған бір өзіне *ә р м е н е м і з*, басқа бағынуды ар көреміз (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Бишанға берді бата «барсаң, бар» деп, Соларды айт «бүтін жүктік туған нар» деп, Алғысын *ә р м е н е л е р* беріп жатыр: – Мұныға құлдық, тақсыр, алдияр, – деп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӘРМЕНІРЕК ү с т. *Аулағырақ, әрірек.* *Ә р м е н і р е к* тағы бір-екі жылқы шөпті бырт-бырт үзіп, жайылып тұр (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Ол ләззаты мол тәтті қиял құшағына қойып

кетті. Түпсіз мұхиттай, терең қиял оны толқынына орап алып, бойламайтын жерге, *ә р м е н і р е к* әкетуге тырысады (Ә.Әлішов, Батыр.). Одан *ә р м е н і р е к т е* жұмыртқадай әппақ болып, күнге шағылысып, малшылардың ақ үйлері көрінді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ӘРНЕ е с і м. *Әр нәрсе, анау-мынау.* Әсемпаз болма *ә р н е г е*, Өнерпаз болсаң, арқалан. Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та бар, қалан (Абай, Шығ. жин.). Қызығы естен қалмас өткен жайдың, Еркі бар *ә р н е* қылса бір Құдайдың. Жалғыздан екі жасар жалқы туған, Бар еді жалғыз ұлы Кешубайдың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көзім тойды көрмеге, Көңілім тойды *ә р н е г е*. Зар заманның тұсында Мұндай қызық көрмеп ем (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ӘРНЕМЕ е с і м. с ө й л. *Әр нәрсе, әр жағдай, оны-мыны.* Сөйтіп, шомыт қоста Гүлияның қасында Сәтбай *ә р н е м е н і* бір айтып отырды (С.Сейфуллин, Шығ.). Келеміз әңгімелеп *ә р н е м е н і*, Күлеміз тамашалап әлденені. Бір сәтте әйел адам мың құбылтқан, Қыр астынан құй-қылжып ән келеді (М.Мақатаев, Шығ.). Мария апамның жүзігі десе-дағы, Тануға ыңғайланды сөз аяғы. *Ә р н е м е н і* бір айтты, жөн сөйлемей. Қиын болды анығын байқамағы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ӘРНЕШІК ү с т. *Әрқашан, әрдайым, әр уақыт.* Тұстан тонап алып шен мен мөрді, Қолына Пәәмәрәздің халық берді. *Ә р н е ш і к* айтқаныңнан шықпаймыз деп Басшы етіп ертелі-кеш ізіне ерді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, *ә р н е ш і к* өз суретімен көңілге түседі (Абай, Шығ. жин.). *Ә р н е ш і к* халдерімнің бәрі мәлім, Достыңа хал-қадарша жәрдемің сал. «Дүние бос, махаббатсыз мал секілді», – деген сөзін, Абайдың есіңізге ал (С.Торайғыров, Шығ.).

ӘРП-ТӘРП с ы н. *Орташа, қатардағы.* Олардың қолында малдан бір ат, бұзаулы сиыр, екі-үш жандығы, *ә р п і-т ә р п і* күн көрісі бар (М.Дүйсенов, Қалыңдық).

ӘРПІЛ-ТӘРПІЛ с ы н. *Әрі-сәрі, ретсіз, бей-берекет.* ...Халық құрт-құмырсқаның кебін киіп, бет-бетіне безіп, бордай тозып кететін алмағайып заманның да туғаны шығар. Мұндай *ә р п і л-т ә р п і л* кезде ел ұстайтын ердің де жол бастары тәуекелшіл жолбарыс, ашушаң арлан емес, айлакер түлкі болатын шығар (Ә.Кекілбаев, Үркер). Ол бұзылған үйге, қардан жасаған ұясына қарай бет алды... Аяқ басысы *ә р п і л-т ә р п і л* (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат). Бір жыл кешіктіріп барып өткізілген тойда айтқан әңгімесі *ә р п і л-т ә р п і л* шықты («Егемен Қазақстан»).

ӘРСІЗ с ы н. *Ажарсыз, көріксіз, өңсіз.* Үшінші таразының қасында тұрған әйел байқауымша *ә р с і з* де, ақымақ та емес сияқты (К.Тоқаев, Тасқын). Ішіндегі заттары да тым *ә р с і з* екен (С.Омаров, Хантағы). Қызғандық па?! Кең өмір де тар бізге. Сәбиің де тамсанбайды нәрсізге! Айтшы көне, Шын сұлудың Көрдің бе Қызғанышпен қарағанын *ә р с і з з е*? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӘРТАРАП ү с т. *Жан-жақ, тұс-тұс.* Дегдар қыз екенсің бір алма мойын, Ұжмақтан жаратылған жұпар қойын, Жарқырап зуһрадай екі көзің, Таранған *ә р т а р а п қ а* созып мойын (Шал ақын, Өлеңд.). Кілігіп жас жетпіске толығып тұр, Өр көңіл жеңбес жауға жолығып тұр, Талпынған *ә р т а р а п қ а* таудай көңілім, Шабығып осы бүгін торығып тұр (Базар жырау, Шығ.).

ӘРТАРАПТАНДЫРУ з а т. қ о ғ. <лат. *diuersificatijn*> **1.** *Банкрот болмау мақсатымен инвестордың экономиканың түрлі саласына қаржы салуы. Әр т а р а п т а н д ы р у* өндірісті жан-жақты дамытуға, өндірістің бір-бірімен байланысты емес көптеген түрлерін бір мезгілде дамытуға, өндірілетін бұйымдардың түр-түрін кеңейтуге бағытталған (Қаз. тілі термин. Экономика.). Инновациялық бағдарлама бойынша 2015 жылға дейін экономика салаларын *ә р т а р а п т а н д ы р у*, сервистік-технологиялық экономикаға өту көзделген («Егемен Қазақстан»). **2.** *Түрліше бағытталған, сан салалы, жан-жақты ету, көптүрлі қылу.* Қайта мамандандыру және білім беру жүйесін *ә р т а р а п т а н д ы р у* осы халықаралық ғылыми орталықтардың жергілікті академиялық орталықтармен, ұйымдармен ынтымақтасуы есебінен нақты жүзеге асырылатын болды («Егемен Қазақстан»).

ӘРТАРАПТАНУ = е т. қ а р ж ы. *Инвестор қаржысының экономиканың түрлі саласына салынуы.* ≈ Банктер қаржысының *ә р т а р а п т а н у ы*.

ӘРТЕКТІ с ы н. *Әр басқа, әртүрлі, әрқайсысы түрлі тектен жаратылған, шыққан, жасалған.* Тау жыныстары жатысының өзгеріп бұзылған күйі ғимараттардың тұғыры мен салыну ортасының *ә р т е к т і* болуына ықпал етеді (Қ.Сапарбайұлы, Геология.).

ӘРТЕКТІЛІК з а т. *Әртүрлілік, әралуандылық. Ә р т е к т і л і к* әлемді әрлендіреді («Егемен Қазақстан»).

ӘРТЕЛ ор. з а т. с ө й л. *Артель.* Алғабас *ә р т е л і н і*ң мүшелері мектепке жиналсын деп хабар айтылған (Б.Майлин, Шығ.).

ӘРТҮРЛІ с ы н. *Бір-біріне ұқсамайтын, қилы-қилы, алуан түрлі, сан түрлі.* Ұста соқ-

қан темірден *Ә р т ү р л і* аспап, сайман бар. Темірсіз теңлік алмайды, Керектісін сайландар (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Май айының маужыраған мәуесінде, Сандуғаш, бұлбұл сайрап өн береді. *Ә р т ү р л і* өнші құстар тамашалап, Құттықтап май мейрамға сәнденеді (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Керек іс бозбалаға – талаптылық, *Ә р т ү р л і* өнер, мінез, жақсы қылық, Кейбір жігіт жүреді мақтанкөйлеп. Сыртқа пысық келеді, көзге сынық (Абай, Шығ.).

ӘРТҮРЛІЛІК з а т. *Әртүрлі болушылық.* Қабаттардың шалыс жатысының себебін осы аумақтың геологиялық тарихының *ә р т ү р л і л і г і м е н* түсіндіруге болады (Қ.Сапарбайұлы, Геология.).

ӘРТІН ү с т. с ө й л. *Әрі.* Онан *ә р т і н* қарт Алтайдың мұнары, Қорқынышы, қуанышы, құмары. Биік шыңға өрмелеген талабы, Тайталас түр не шығып, не қулары (Д.Әбілев, Алтай асу.). *Ә р т і н*, аумақты шаршы егін алабының арғы басында бір салт аттының қарасы ұзап барады (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.).

ӘРТІНДЕ ү с т. с ө й л. **1.** *Әріде.* Керек болса, белгілі жазушыларымыздың көп жазғандары сол кезде басталады. Одан бері басылғандары болса да, бәрібір *ә р т і н д е* жазылған (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). *Ә р т і н д е* осы жерден жаңа совхоз ашуға біреулердің батылы жетпеді, бертінде батылы жетсе, қаржысы жетсе, уақыт-қайырылымы жетпеді («Қаз. әдеб.»). **2.** *Әріректе.* Атыс *ә р т і н д е* Ловаттың жау жақ бетінде болып жатқан секілді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ӘРТІНІРЕК ү с т. с ө й л. *Әрірек.* Тоғайдың *ә р т і н і р е к* ішінде деревняның шіркеуі, кейбір үйлердің шеті көрінеді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Терезе тұсынан *ә р т і н і р е к* жалғыз алма ағашы бұтақтарын жан-жағына сермей жайып, бір өзі үй орнындай аумақты жерді иемденіпті (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.).

ӘРТІС ор. з а т. с ө й л. *Артист.* Қатысатын қойылымдары екі сағат жүреді екен, сондықтан бұл қарт *ә р т і с к е* қиын тиіп отыр («Алматы ақшамы»). Сафура-ау, сен неге тұрсың селтиіп, Сапар, Смағұл Толыбаевич! Сіздерге не болған түге, *ә р т і с* көргендей маған қадалып қалғандарың қалай? (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). – Қолынан келеді екен, бақсы болмақ түгіл, *ә р т і с* болып кетсін (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ӘРТІСТІК с ы н. с ө й л. *Артистік.* *Ә р т і с т і к* әлемде Джигарханян ойнаған рөлдерінің саны аса көп. Тіпті отыз жыл бойы абсолюттік рекордты ұстап тұрды десе де болады («Алматы ақшамы»).

ӘРҰАҚ з а т. с ө й л. **1. Аруақ** (қайтыс болғандардың рухы). Тек әмсе жолым болсын, я, *әруақ!* – деп жіберді (М.Әуезов, Абай жолы). Бұрынғыдай кемшілігімізді көрмей, қатемізді түзмей, құр «біз де түрік баласымыз» деп атаның *әруағына* сүйенумен қазіргі өнер-білімнің қызу заманында бәйгеге қосыла аламыз ба? (М.Дулатов, Шығ.). Тірілер, өмір сүріңдер, *Әруағы* үшін өлгеннің. Тірілер, тірі жүріңдер, Лаулатып отын сөнгеннің!!! (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). **2. Наным-сенім бойынша, өлген кісінің тіршіліктегі адамдарды желеп-жебеп жүретін жаны.** Ертеде ел қорғауға аттанған сарбаздар майданға кіргенде, жекпе-жекке шыққанда немесе намысқа шапқанда, руға, алашқа ұран болған *аруақтарына* сыйынған (ҚҰӘ). **3. ауыс. Құр сүлдері қалған, жүдеп-жадаған адам.** Ат арыса – тулақ, ер арыса – *әруақ* (Мақал-мәтел). Ілмнген арық денелер көрден тұрған *әруақ* тәрізденіп селкілдеп, бұраң-бұраң етеді (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

Әруақ атты. с ө й л. **Аруақ атты.** Ендеше, сертген тайғанды *әруақатсын*. Тәуекел қыл да, тас жүт! (М.Әуезов, Абай). Цитат тапсаң, не сәбәп, мені ұрасың, Пушкин-таудан кесек ап мені ұрасың. Лермонтовтың кетпесін *әруағыатып*, Толстойдың қалмасын томы басып (Ж.Нәжімеденов, Қызғалдақ.).

Әруаққа сыйынды. с ө й л. **Аруаққа сыйынды.** Молда *әруақтарға сыйындып*, құран оқып бата берді (М.Әуезов, Абай). *Сыйындым* жұләнәздің *әруағына*, Бір жүз де, пайғамбарлар, жиырма төрт мың (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Бұл маңайда қонаған бұтам бар ма, Біткен кесел болды ғой сорға. *Әруақтарға сыйындып*, Бір ақылын тауып бер! – деді қиылып (С.Сейтенов, Бойжеткен.).

Әруақ қолдады. с ө й л. **Аруақ қолдады.** *Әруақ қолдасын*, жолың болсын, Абай жаным! – деді (М.Әуезов, Абай). *Әруағы* бабалардың *қолдап* мені, «Ал, балам, бір тоқтамай заулат! – деді. Елге тән көзсіз Ерлік, төкашпарлық Түгелдей жеңіп алды жаулап мені (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Қимылсыз қалдық мәңгілік, Кең қолдың асқар шебінде. *Әруағың қолдап* жүрсе екен, Демеу боп, дем боп тегінде (Манас).

Әруақ қонды. с ө й л. **Аруақ қонды.** Оның әнін шырқағанда Қален де дәл бір *әруақ қонған* әншідей жанындағы кісілерден жотасы асып, айбаттана түсетін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бір сырлы, сегіз қырлы, ерлер солар, Мемінше, Ерімбеттей *қонған әруақ*. «Қонағым, өзіне де қарай отыр». Байқалды аяқалыс, Омар,

шырақ (Айтыс). – Көптен буылып жүр еді, *әруақ қону* қайдан оңай болсын (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

Тірі әруақ. с ө й л. **Тірі аруақ.** Айнадан адам емес, *тірі әруақ* көрінді (М.Қаратаев, Далада.).– *Тірі әруақпын!* – деді ай-жайға келмей. Ақылбек бойын жиды да аттан түсті («Лен. жас»).

ӘРҰАҚТАЙ сы н. с ө й л. **Аруақтай.** Жан анасы жанында оның, Жансыз бейне *әруақтай*. Қорықты ма әлде кім біледі, Қалды тілсіз кірпік қақпай (А.Жұмағалиев, Өшп.). Ол екі көзі шарасынан шығып, тірі *әруақтай* боп жүдеген (М.Дүзенов, Өке.).

ӘРҰАҚТАН е т. с ө й л. **Аруақтан.** Мен Қаз дауысты Қазыбек сөйлеп тұрған, Жасынның жарқырап түскен отында суарылған, *Әруақтанған* елімнің шашақты туларынан, Мен желекті найзаның Семсерлердің сегіз қырлы селебесі (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). ≈ Делебесі қозып, *әруақтануы*.

ӘРҰАҚТЫ сы н. с ө й л. **Аруақты.** Азған менен бұзғанды өзің тап, *әруақты*, киелі ата! (М. Әуезов, Абай жолы). Басшысы жоқ әскерден – *Әруақты* туған ерлердің Жалғыз да болса сұсы артық (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Алмайды қызырыңды, киенді де, Саумайды түйенді де, биенді де. Өгей ғып өксітеді жер анасын, *Әруақты*, қасиетінді, иенді де (Қабан жырау, Алтын қазық).

ӘРҰЕЙ з а т. с ө й л. **Аруақ.** Кім білсін *әруей* ме, албасты ма, Жаулығын тал ішінен бұландатқан (Н.Мыңжани, Шығ.).

ӘРҰДАЙЫЛЫҚ з а т. **Әркелкілік, әртүрлілік.** Үйсін, қаңлы оғыз-түрік, қарлық, түркеш, қыпшақ мемлекеттері заманында да шекара алуандығы болғанмен, тіл *әрқдайлылығы* болмағанға ұқсайды («Егемен Қазақстан»).

ӘРІ ү с т. **Әрмен, әрі таман, әрі қарай.** Алдымнан атса болды ақ таңдарым, Аялап қарсы аламын бақтан да *әрі*. Теуіп-теуіп, тас-талқан етер едім, Тағдырдың маған құрған қақпандарын, Алдымнан атар болса ақ таңдарым (М.Мақатаев, Шығ.) Көңілі менмендердің көктен де *әрі*, Құр кеуде, іші қуыс кімге дәрі? Қасында жеміс ағаш қатар тұрса, Сидиған сопаң терек *әрі-сәрі* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жоқ қой әлі алпыстан да *әрі* асқан, Кешір оны, Кезі болса адасқан! Еркек шіркін – кемшіліктен, Ал әйел – Кешірімнен тұрмаушы ма ед о бастан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Аяғын әріге салды. Мерзімді соза түсіп, уақыт ұтты. Осыны ойлаған ақылды қыз *аяғын әріге салып*, сұр жорғаны сұрайды (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.).

Әрі итеріп, бері жықты. Ары итеріп, бері жықты (*мазақ етті*). Көпке мәлім даулы, күдікті жерлердің бәрін де «*әрі итеріп, бері жығып*» дегендей, бұлдырға соға береді (М.Әуезов, Шығ.). Мұқал аға-ау, маған неғыл дейсіз енді? *Әрі итеріп, бері жығып*, әбден... (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

Әрі кетсе. *Ұзай қалса, көп болғанда.* Менің жігіттерім дайын, ең *әрі кетсе*, үш күннің ішінде осы қаладан табылады (Ә.Әбішев, Армансыздар). Осы бүгін күн бата, *Әрі кетсе* таң ата, Одан кейін бұл дәурен Болар ма екен біздерге Енді бүйтіп жатарға Ағайын-туған елімді, Көре алмай өскен жерімді, Қалғаным ба шынымен Құлазып жалғыз жапанда? (Базар жырау, Шығ.).

Кет әрі емес. *Қарсы емес, жек көрмейді.* Шешесімен тілдесіп көріп ем, *кет әрі емес* («Қаз. әдеб.»). Досжан өзімен бірге институт бітіргелі отырған Күнімжанға көптен ынтық. Қыз да бұған *кет әрі емес* сияқты («Қаз. әдеб.»). Байқаймын, инженерім *кет әрі емес*. Өңі жайнай түсіп, бал-бұлданып кетті (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

Қой [тәйт] әрі. *С ө й л. Жә, тыныш, тек.* «*Қой әрі!*» деп ордаң етсе, болмады, «Қойшы, ойбай!» деп жылмың етсе, оңғаны. Бұраң етіп бір қараса қылмиып, Бойың ерір, ғашықтық сол қонғаны (Б.Майлин, Шығ.). – *Тәйт әрі!* Бұл саған ойыншық деп пе едің... – деп Қаламұш оны тыйып тастады (Т.Ахтанов, Дала сыры). – *Қой әрі!* – Кемпір, сөзді қой. Қанышжан бірдеңе біледі, ертең өзі бастап, тау сыртына шығамыз (Т.Оразов, Қаныш.).

Одан әрі. *Бұрынғыдан да бетер, әуелгіден де күшті.* Оның үстіне түнгі салқын самал Аталықтың жүрегін *одан әрі* көтеріп кетті (К.Рахимов, Қарлығаш.). Үшінші бесжылдық жылдарында Қазақстанда жоғары білім беру *одан әрі* өркендей түсті («Халық мұғ.»). Сондықтан делегаттардың баяндамасы өткір сынды *одан әрі* өрістетуге керек (Ә.Нұршайықов, Тың астығы).

ӘРІ² *ш ы л. Сонымен бірге, және, әм.* Жас бала қалжасы жағынан әкесінен айнаыматын ұзын *әрі* ашаң болып өсті (Д.Исабеков, Таңд.). *Әрі би әрі* мырза, *әрі батыр*, Бар еді үш қасиет бір басында (Базар жырау, Шығ.). *Әрі* жырау, һәм бақсы, Сөйлесе сөзі тым жақсы, Сарыбайдан шыққан Құлназар. Алтын Топжан, Әлібай, Егесті жерде тоқталмай, Нұсқалы жауап сөз табар (О.Шораяқов, Шайыр).

Әрі [ойлап; күтіп; сөйлеп...], бері [ойлап; күтіп; сөйлеп...]. *Ұзақ, көп, әбден. Әрі ақылдасып, бері ақылдасып*, ақыры бармақ бол-

дық (С.Шарипов, Шығ.). *Әрі ойлап, бері ойлап* келгенде, оған осы кәсіп қолайлы көрінген (М.Иманжанов, Көк белес). *Әрі ойлап, бері ойлап* Соған жетер көлік сіздің ғана кер жорға тұлпарыңыз ғой деп қорыттым (С.Бегалин, Ана.).

ӘРІ-БЕРІ *ү с т. 1. Олай-былай, ерсілі-қарсылы, әрлі-берлі.* *Әрі-бері* айналса аты арықтап, Шығынға белшесінен әбден батып, Сұмсұрқия, қу, білгіш атанбаққа Құдай құмар қылыпты қалжыратып (Абай, Шығ.). Күшікбайдың басынан қандай дәурен кешкендігін *әрі-бері* өтіп жүрген керуеннің көбі білуші еді (М.Әуезов, Таңд.). Ыбырай, Әсет, Майра, Ақан сері Қазақтың өткен талай әншілері. Шолақ дәу, Біржан салдар ән шырқаса. Аққулар топ боп ұшқан *әрі-бері* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2. Бірсытыра, біраз.** *Әрі-бері* жатты-дағы ұйықтап қалды. Шаршаған ғой күн шыға зорға оялды (Абай, Шығ. жин.). *Әрі-бері* көзін іліндіріп алып, көсе түрегелсе, бай-бәйбішелер ұйықтаймыз деп жатып алады (С.Сейфуллин, Шығ.). *Әрі-бері* сөйлесіп Жалбырды жылқысымен, Кәрім екеуін босатқызып қоя бердік (С.Шарипов, Шығ.).

Әрі-беріден соң [кейін]. а) *Біраздан кейін, бірсытыра уақыт өткен соң.* Немістер оның батальонға қосылатын алдын орап, *әрі-беріден соң* солтүстік батысқа ығыстырды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Гришин жайын айтып, ауру екенін білдірді. Мұны естісімен, солдат қайтып кетті де, *әрі-беріден соң* қайта оралды (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). Мақан *әрі-беріден кейін* қасындағы қара бұжырмен де қоштасып жалғыз кетті (Ж.Арыстанов, Жалынды.). ә) *Тіптен, керек десең.* Бүйте берсе *әрі-беріден соң* біздің ауылымызға өзі бөгет болмай ма (М.Иманжанов, Менің махабб.). – Айқайласын. Тапқан екен ұратын адамды. *Әрі-беріден кейін* әскерге алса екен мені ертерек, көрер ем сонда алқоры таяқпен кімді ұрғанын (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

ӘРІДЕ *ү с т. Ілгері кезде, ертеде.* Бұл тек қана 1869 жылы тап болған саясат емес, мұның төрі *әріде*, сонау Нұралы ханның кезінен басталған еді ғой (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жору қиын болғанмен көріге, Туғандығы көрініп тұр *әріде*. Ұқсайды екен қос көзінің жанары, Ақ қасыққа тамған сарғылт дәріге (Д.Әблев, Алтай асу.).

ӘРІДЕН *ү с т. Ертеден, баяғыдан, алыстан.* Жақындық сеземін – Жерден де аспаннан, Жылылық сезінем – Мүздардан, тастардан. Өмірім, сірә да, *әріден* басталған, *Әріден* басталып, мәңгіге тасталған (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘРІЛЕ= е т. *Алыстау, қашықтау, ұзау*. Қаншама тырысса да, шым-шытырық ойдың көңіл тоқырар тұрақты түйіні бері оралудың орнына *әрілей бергенді* (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ол кеңсе басынан *әрілеп* кеткенше де, бұл өңменінен өтерлік сөздер құлағына ап-айқын келіп тұрған сияқты (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ӘРІЛЕТ= е т. *Алыстату, созу, ұзату, қашықтату*. – Жиырма үш емес, – деді ол өңгімені *әрілетіп* түсіп (Х.Есенжанов, Тар кезең). – Жаксы, – деді ол шапшаңдап бұл сөзді *әрілетпей* (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ӘРІЛЕТУ *Әрілетістігінің қимыл атауы*. Енді *әрілетуге* болмайды (Ауызекі).

ӘРІЛЕУ ү с т. *Әрірек, арағырақ*. Сол жақта Балалар мен жасөспірімдер театры мен кинотеатры, одан сәл *әрілеу* сегіз қатарлы қонақ үй (Ө.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

ӘРІЛІ-БЕРІЛІ ү с т. с ө й л. *Әрлі-берлі*. – Миы жігіттер осыны миға салып *әрілі-берілі* қозғауға міндетті, – деп ол тамағын кенеп алып, Кислякқа қарады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ӘРІП [ар. حرف] з а т. 1. *Дыбыстың жазудағы таңбасы*. Ел мен Ер біздің тілде екі-ақ *әріп*, Көрген жоқ бірін айтсаң, бірі қалып. Көнсадақ, көзсіз батыр шығар қырға Күн туса ел басына, бұлт айналып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Сағыныш жоқ, Алар адам мазасын, Бүлк етпейсің, Бәрінен де тазасың. Уақыт деген ұлан-асыр, Көл-көсір, Бірақ, бірақ, Айтайын деп елге сыр, Қалам алсаң, Жыр келмейді қасарып. Басқа *әріпті* ерте алмайды бас әріп (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). 2. л и н г в. <лат. littero> *Ауызша тілді жазуда таңбалаудың графикалық жүйесінің ең шағын бірлігі*. Араб *әріпін* ең қазақ әліпбиіне 14 әріпті өзгертпестен, дайын күйінде алдық, 5 *әріпін* ереже қосып алдық (А.Байтұрсынов, Тіл тағылымы).

Әріп таныды. *Сауатын ашты*. *Әріпті* жаңа *танып* келе жатқанымда, бұл екі үй бірден бақытсыздыққа ұшырады (Б.Майлин, Азамат.).

Әріп теруші. *Баспаханада әріп тізетін жұмысшы, маман*. Он бес жасар бойжеткен жыл өтпей өзі де *әріп терушіге* айналды («Қаз. әдеб.»).

ӘРІПАСТЫ с ы н. л и н г в. *Әріптің астынан қойылатын*. *Әріпасты* диакритикалық таңбалар латынәліпби негізіндегі түрік жазуында кездеседі («Тілтаным»).

ӘРІПДӘРІ з а т. ө с. <лат. dianthus superbus> *Дәрілік өсімдік түрі*. ≈ *Әріпдәрінің* емдік қасиеті.

ӘРІПТЕС з а т. 1. *Топ алдында қолма-қол суырып салып айтысушылар*. Мен болмасам, *әріптесің* көңілге алған, Несіне өткізіп ап қылдың арман. Өзіңнің уақытында нашарлығың, Замандас, *әріптестен* құры қалған (Айтыс). Той-думанда өзара айтысатын ақындар да бір-біріне *әріптес* болады (ҚҰЭ). 2. <лат. collega> *Қызметтес, кәсіптес; мамандық, қызметтік атақ жағынан ұқсас адамдар*. Қызметіне ертең ерте тұрып бар. *Әріптестер* – Соншалықты қылықтар. Адам сорлы – еңбекақы алған соң – Істеп жүрген жеріне де кіріптар! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Бар, әрине, қыстырмасы, Қоспасы. Ағайындар аразыға сөз тасып, Ажырасып кеткен *әріптестермен* Үлгеруім керек қайта достасып! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Институт ғалымдары еліміздің басқа орталықтарындағы *әріптестерімен* бірлесіп, ғылыми зерттеулерді нығайту және ең бастысы қолданбалы инновациялық қосымшаларды жүзеге асыру жөніндегі өздерінің ұсыныстарын дайындауда («Егемен Қазақстан»). 3. *Спорт ойындарындағы қарсылас жақ*. Мұраттың финалдық кездесудегі *әріптесі* американдық он тоғыз жасар боксшы Питор Сандорес болатын (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). 4. *Мүдделес, ынтымақтақ ұжымдар, кәсіпорындар, мемлекеттер*. Бірақ шетелдік инвестор бізге бәсекелес емес, іскер, білгір, *әріптес* болуы керек («Түркістан»). ТМД елдеріндегі *әріптестерімізбен* тығыз қарым-қатынаста жұмыс істейміз («Егемен Қазақстан»). Ресей – қазақ елінің негізгі *әріптесі* («Түркістан»).

Стратегиялық әріптес. қ о ғ. с а я с и. *Мақсат-мүддесі бірдей мемлекет, қоғамдық ұйым т.б.* Мәскеу кездесуінің қорытындысы Ресейдің Қазақстанды өзінің *стратегиялық әріптесі* деп танытынын айқын көрсетіп берді («Егемен Қазақстан»). Отандықтар үшін Қазақстан жастары – *стратегиялық әріптес* («Егемен Қазақстан»).

ӘРІПТЕСТІК з а т. қ о ғ. с а я с и. *Мүдделестік, ынтымақтастық*. Екі ел арасындағы экономикалық *әріптестікті* белсенді ете түсу сыртқы тауар айналымын айтарлықтай арттыруға жағдай туғызады («Егемен Қазақстан»). АҚШ Қазақстанға көмек, сыйақы бермейді. Менің ойымша, АҚШ пен Қазақстан өзара *әріптестік* шеңберінде жұмыс істейді («Жас Алаш»).

Әлеуметтік әріптестік. *Қызметкерлер, жұмыс берушілер және атқарушы органдардың*

көзқарастары мен мүдделерін үйлестіру мақсатында жүзеге асырылатын қатынастар мен механизмдер жүйесі. Еліміздің Парламенті Қазақстанның Даму банкі мәселелерін реттейтін, еліміз үшін маңызды заңдарды қабылдады. «Отбасы үлгісіндегі балалар ауылы және жас-өспірімдер үйлері туралы», «Әлеуметтік әріптестік туралы», «Туристтік қызмет туралы», «Ғылым туралы», Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек туралы және басқа да көптеген заңдар қолданысқа енді («Егемен Қазақстан»).

ӘРІПТІК с ы н. *Әріптен тұратын, әріптерден құралған. ≈ Әріптік қатар.*

Әріптік индекс. и н ф. <лат. alphabetic notation> *Әріптен* немесе алфавит әріптерінің үйлесімінен тұратын көрсеткіш.

Әріптік код. и н ф. <лат. alphabetic code> *Арнаулы әліпбиі әріптерден құралған код. Әріптік код* – арнаулы алфавиті тек қана әріптерден және (немесе) латын алфавиті әріптерінің тізбегінен тұратын код (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ӘРІПТІК-ЦИФРЛЫҚ с ы н. и н ф. *Әріптер мен цифрлардан құрылған. ≈ Әріптік-цифрлық таңба.*

Әріптік-цифрлық кодтау. и н ф. <лат. alphanumeric coding> *Әріптер, цифрлар және кейбір әліпбилік таңбалар комбинациясынан тұратын мәліметтерді кодқа салу жолы. Әріптік-цифрлық кодтау* – кодтау комбинациясы әріптерден, цифрлардан және кейбір алфавиттің басқа да таңбаларынан құрастырылатын мәліметтерді кодтау (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Әріптік-цифрлық пернетақта. и н ф. <лат. alphanumeric keyboard> *Символдық ақпаратты таңбаларды енгізуге арналған электр есептеуіш машиналардың сыртқы құрылысының бір бөлігі. Әріптік-цифрлық пернетақта* – символдық ақпараттарды, яғни әріп, сан және басқа таңбаларды енгізуге арналған сыртқы құрылғының (дисплейдің, басу машинкасының) перфокарта дайындайтын құрылғының) пернетақтасының бөлігі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ӘРІПУСТІ с ы н. л и н г в. *Әріптің үстінен қойылатын. Әріпүсті* диакритикалық таңбалар интернет желісінде қолдануға қолайсыз («Тілтаным»).

ӘРІПШІЛ с ы н. *Ұсақ-түйек, тым ұсақ.* Көркем әдебиет дегеннің байыбына бара түсу керектігін айтқанда, біз жұрт алдында мұншалық жағдай, *әріпшіл* талап қоюдан аулақпыз (З.Қабдолов, Шығ.).

ӘРІПШІЛДІК з а т. *Істің сыртына қарап, оның ішіне терең бойламаушылық, түршілік.* Олардың мұнысы – *әріпшілдік* (З.Қабдолов, Шығ.). Міне, нағыз *әріпшілдіктің* барып тұрған «үлгісі» деп осыны айтуға болады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Кейде *әріпшілдік* әсемділіктің жолына кедергі болады (М.Әлімбаев, Таңд.).

ӘРІРЕК ү с т. *Әрменірек, әрі таман, әрі қарай.* Автомобильдегілер іздеген Вилияның үйі онда тұрмайды екен, *әрірек* бір үйде екен (С.Сейфуллин, Шығ.). Әскерлердің бірі қалжыңдап тіл қатып еді, Айша бұрылып, *әрірек* кетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Соғыс арты қашан да бірдемені бөлісу, соғыс атын *әрірек* апарып арқандаумен аяқталатын әдеті бар емес пе (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ӘРІРЕКТЕ ү с т. 1. *Әрменіректе, әрі таман, арғы жақта, әрі қарай. Әріректе* қос жігіт, орыс пен қазақ әлдеқайда сүйсіне көз тастап тұр («Қаз. әдеб.»). Екеуі де плащ жамылған, біреуінің қолында портфелі бар. Олардан *әріректе* күзетші тұр (М.Ғабдуллин, Сұрапыл жыл.). 2. *Бұрын, баяғыда, ертеректе.* Сен айтып отырған әңгіме *әріректе* болған оқиға еді (Р.Райымқұлов, Түйелі адам).

ӘРІСӘРІ з а т. э т н. 3 *маусым мен 28 маусымның арасында сойылған қозының терісі және содан жасалған ішік. 15 маусым мен шілденің 10 арасында сыпырылған қозы терілерінен әрісәрі* ішігін жасайды (Мұса Шорманов).

ӘРІ-СӘРІ с ы н. *Не әрі емес, не бері емес, екі ойлы, мең-зең, солқылдақ, дел-сал.* Арнасынан тасып шығып, құйылатын сайларға, Сөйтіп жұртты қалдыратын *әрісәрі* ойларға, Ерке және қызба тілмен сойлеген, Қайсар, тентек көктемгі өзен секілдімін кейде мен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Түпкілікті болмаған соң, құр біраз күнге *әрісәрі* әуреленіп қалудың ретін тағы таба алмай, жатып-тұрып сандала беруші еді (С.Торайғыров, Шығ.).

ӘРІ-СӘРІЛІК з а т. *Солқылдақтық, екі ойлылық, дел-салдық.* Дүниеде *әрісәрілік* жаман (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Сезімталдықпен қатар *әрісәрілікте* – әйелдерге туа бітетін қасиет (Ө.Қанахин, Жүрек.). Бұның бәрі бір қоғамның басына бір кезеңде бірдей ықпал жасап отырған екі мәдениеттің – жаңа мәдениет пен ескі мәдениеттің – көпе-көрнеу үйлесімсіздігінен асқындайтын рухани *әрісәрілікті*, қазіргі социологтардың тілімен айтқанда өркениеттік орашолақтықты өрбітіп отыр («Егемен Қазақстан»). Мұндағы өркениеттік біліксіздік пен *әрісәрілікті* Польшадағымен салыстыруға да келмейді («Егемен Қазақстан»).

ӘРІСТЕС с ы н. ж е р г. *Бірін-бірі жақсы білетін, сыр мінез, сырлас.* Аманбай – бұл елмен бұрыннан *ә р і с т е с*, бай, кедейіне бірдей кірмді. Ысылған егде жігіт (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ӘСЕЛ¹ [ар. *عسل*] з а т. ж е р г. *Ара балы.* Мейман алдына *ә с е л* қой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘСЕЛ² з а т. б о т. <лат. *bellis*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын бір және көп-жылдық өсімдіктер туысы.* Қазақстанда әсемдік өсімдік ретінде өсірілетін бір ғана түрі – *ә с е л*, дәстүргүл кездеседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *Ә с е л д і ң* тамырсабағы қысқа, сабағы жоқ, жапырақтары жертабадан орналасқан (Қаз. тілі термин. Биология). *Ә с е л* – жарық-сүйгіш өсімдік (ҚҰЭ).

ӘСЕМ с ы н. 1. *Әдемі, көрікті, көркем, сымбатты.* Майысып қызыл гүлдей өсті Хасен, Жамалы Нүсіптей боп көркем *ә с е м* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Аппақ жұмыр саусақтары, үлкілдеген ақ білекті сұлудың алтынды білезіктері, көп жүзіктері де *ә с е м*. Құлақтағы шілтерлі алтын сырғалары тынымсыз жылтырайды (М.Әуезов, Шығ.). 2. *Құлаққа жағымды, әуенді, үйлесімді, сарынды, құйқыл-жыған.* Үй ішінде әндетіп айтқан өлең заулап тұр. Қолына домбыра алып, *ә с е м* қоңыр үнмен желдірте, әндете түсіп соғып отырған Дәрмен екен (М.Әуезов, Шығ.). Майраның кейбір *ә с е м* әндері қазақ композиторларының камералық және симфониялық шығармаларына негізгі арқау болуда (М.Майшекин, Мұрагер.). Бара жатыр көкжиекке күн батып, Қолын бұлап жөнелгендей бір бакыт. Бір топ тырна ұшып өтті үстімнен, *Ә с е м* әнін бар алқапқа тыңдатып (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). 3. *Келісті, ыргақты.* Тығылмай өне, сүрінбей жүрдек көсем, Иек қағып, елігіп жүрсе *ә с е м*. Шапса – жүйрік, мінсе – берік, жуан, жуас, Разы емен осындай ат мінбесем (Абай, Шығ.).

ӘСЕМГҮЛ з а т. б о т. <лат. *hyalea*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын, гүлдері себет гүлшоғырлы біржылдық шөптесін өсімдік.* *Ә с е м г ү л* Торғай үстіртінде, Зайсан қазаншұңқырында, Маңғыстау түбегінде, Балқаш-Алакөл ойысында, Жоңғар, Іле, Күнгей Алатауларында, Қаратауда өседі (ҚҰЭ). *Ә с е м г ү л д і ң* қызғылт, кейде ақ түсті гүлдері себет гүлшоғырына топталған (ҚҰЭ). *Ә с е м г ү л* мамыр-шілде айларында гүлдеп жеміс береді (ҚҰЭ).

ӘСЕМДЕ= е т. 1. *Әдемілеу, әрлеу, әшекейлеу, көріктеу.* Күміс пытырамен *ә с е м д е п* ... үкі таққан тақиялы қызыл бет Сүлейменнің

қызы Зұлқия еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Сол шақта отау ішінен ақырын ғана, жібек талдай сызылып, *ә с е м д е п* айтқан ән естіді (М.Әуезов, Абай жолы). Ол кезде қыз киеді құндыз бөрік, Қадаған үкілері берер көрік. Етегін оқалаған бешпент киіп, *Ә с е м д е п* шолпы таққан, шашын өріп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 2. а у ы с. *Сәнін кіргізу, мән алдыру, маңызын арттыру.* Мүмкін мәңгі шегіну болмас сенде, Өміріңді еңбекпен онда *ә с е м д е*. Іштей бәрін өсерсің сезіп қана, Азап деген бәлені көрмесей де (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

ӘСЕМДЕЛ= е т. *Безендірілу, көркейтілу, сәнделу.* Күні кеше тас төселген көшелер бүгін асфальтпен *ә с е м д е л г е л і* жатыр (А.Тоқмағамбетов, Шәңгек). Май айы бақтың іші *ә с е м д е л г е н*, Айлы түн қолтықтасқан жастық сеуен. Жәмила да жүр, бірақ тым көңілсіз, Жігіті бар оның да қасына ерген (Д.Берсүгіров, Шипагер).

ӘСЕМДЕЛУ *Әсемдел етістігінің қимыл атауы.* ≈ Айшықты өрнектермен *ә с е м д е л у і*.

ӘСЕМДЕН= е т. *Сәндену, көркею, әдемілену, құлтыру.* Перде ашылысымен-ақ алаңның оң жағынан басында шоқпардай таққан үкілі құндыз бөрік, үстінде жібек шапан, белінде күдері белбеу, қолда домбыра, қасында 4–5 бозбаласымен *ә с е м д е н і п*, ән салып Біржан сал шыға келді (М.Дулатов, Шығ.). Макаров тойға баратындай таза киініп, қырынып, *ә с е м д е н і п*, айнаның алдында тұрғанын көрдім (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

ӘСЕМДЕН *Әсемден етістігінің қимыл атауы.* Әсіресе, аш беліне түскен қою қолаң шашы қазіргі кезде не қилы *ә с е м д е н у і* не оралымды-ақ (С.Досымов, Жаңғырық).

ӘСЕМДЕТ= е т. 1. *Әдемілету, сәндету, көркейту, көркемдету, көріктендіру.* Торыны талға байлап мінген қандай, Үкілеп *ә с е м д е т і п* жүрген қандай. Тұсынан қызды ауылдың ән шырқатып, Сыбанып ақ білекті түрген қандай (Ақан сері, Шығ.). Қысқы жолдай қимылды бәсеңдеткен. Аяз сүйіп, боз қырау *ә с е м д е т к е н*. Аппақ болып жатыр-ау осынау жол Қысқы жолдай... Майданға әкем кеткен (К.Салықов, Жезкиік). 2. *Құйқылжыту, төгілту, әуендету.* Ән салсаң Әсеттей сал *ә с е м д е т і п*, Қоздырып делебені әсерлетіп (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӘСЕМДЕТУ *Әсемдет етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бөлмені *ә с е м д е т у*.

ӘСЕМДЕУ *Әсемде етістігінің қимыл атауы; әдемілеу, көріктеу.* Қайыңды парктерді, жолдар мен көшелерді *ә с е м д е у* үшін әсемдік ағашы ретінде де өсіреді (Ботаника).

ӘСЕМДІК з а т. 1. Әдемілік, көріктілік, көркемдік. Ақбоз аттың *ә с е м д і г і* көз тойғысыз, мойнын аққудай иіп, көлденеңдеп билеп тұр (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Поэзия – *ә с е м д і к т і* мүсіндеу. Ал *ә с е м д і к* – ізгіліктің қанаты. Жыр қадірін түсінбеу Гүл қадірін түсінбеуден әлдеқайда сорақы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Соғу үшін жырда жаңа бір мүсін, Күнде ұяңнан ұшырасың жыр құсын. *Ә с е м д і к т і* жалау етіп көтерген Әрі нәзік, әрі сұлу сырлысың (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). 2. т е р м. *Эстетиканың негізгі категориясы. Ә с е м д і к* – зат пен табиғат құбылысында, қоғамдық өмірде, адамның моральдық және сымбаттық көрінде, көркемөнер шығармаларында көрініп, көркемдік ләззат беретін эстетиканың негізгі категорияларының бірі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Әйтсе де Аттиланың Италияға жорығы әлемнің тарихында, *ә с е м д і к* тарихында ерекше оқиға саналатын жайға – дүние дидарындағы ең сұлу қалардың бірі – Венецияның салынуына себепкер болғанын айта кеткен жөн (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Әсемдік бұйымдар. *Әшекей, әр беру үшін қолданылатын бұйымдар; сәндік бұйымдар.* Илі өсімдіктердің алатын бұйымына қарай (киімдік тері, қайыс, ұлтандық тері, *ә с е м д і к б қ й й м д а р* дайындау үшін) иін қандырып жұмсақ немесе қатты етіп пайдалануына байланысты әртүрлі құрамына жасаған (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Әсемдік өсімдік. *Сырт пішіні немесе бояуының әдемілігіне байланысты әрлеу, көріктеу үшін өсірілетін өсімдік.* Көптеген елдерде *ә с е м д і к*, дәрі-дәрмектік, мал азықтық және тағамдық *ө с і м д і к* ретінде ертеден белгілі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ӘСЕМДІЛІК з а т. с ө й л. **Әсемдік.** Ол – қыздың *ә с е м д і л і к* талғамына байланысты көрінеді (З.Шашкин, Өмір.). Сонымен қатар мәдениет әдеттеріне оқушының жүріс-тұрысының, ісінің, қылығының *ә с е м д і л і г і* де жатады (М.Мұқанов, Пед. очерк.). Үлкен суреткер М.Бажан жазған өлеңдер мазмұндылығымен, *ә с е м д і л і г і* мен және әуенділігімен баурап алады («Қаз. әдеб.»).

ӘСЕМҚАЛАМПЫР з а т. ө с. <лат. *dianthus superbus*> *Көпжылдық шөптесін, бұта, бұташық, өсімдік тұқымдасына жататын қалампырдың қалың жапырақты, сәнді түрі. Ә с е м қ а л а м п ы р д ы ң* шөбін, тамырын, сабақ тамырын дәрілік шикізат үшін дайындайды (Ә.Исамбаев, Дәрілік өсімдік.).

ӘСЕМПАЗ с ы н. 1. *Сәнқой, кербез. Ә с е м п а з* болма әрнеге. Өнерпаз болсаң, арқалан, Сен де бір кірпіш дүниеге Кетігін тап та, бар, қалан (Абай, Шығ.). Нәзіктік, жалған үлбіреу, Келмей-ақ қойды қолымнан. *Ә с е м п а з*, майда кейбіреу Сескенді бәлкім сонымнан (Ғ.Қайырбеков, Таулар.). *Ә с е м п а з д ы ң* әсемдікке талпынған іс-қимылы әдетте оның күткенінен керісінше шығады, бірақ ол мұны сезінбейді немесе мойындамайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). 2. а у ы с. *Қызық.* Түркістанға дәм-тұз тартып барғанда, Зиялылар ой жүгіртті әр маңға. Оқыс оспақ, қызды *ә с е м п а з* әңгіме Қармақ салған талай ынтық арманға (К.Салықов, Жезкиік).

ӘСЕМПАЗДЫҚ з а т. *Кербездік, сәнқойлық.* Ұғымдылыққа, кішіпейілділікке жатпайтын *ә с е м п а з д ы қ т ы ң* қай жерінде мәдениеттілік бар деп ойлайсыз (С.Төлешев, Түрлі. бас.). *Ә с е м п а з д ы қ қ а* бой ұрған адамдар көрсе-қызарлыққа, мәңсіз сәнқойлыққа, өсіреқызыл түршілдікке құмар болады (ҚҰЭ). *Ә с е м п а з д ы қ қ а* көбінесе қуыс кеуде, үлкен мәнді мақсаты жоқ жастар салынғыш келеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ӘСЕМСАЙРАУЫҚ з а т. з о о л. с ө й л. **Әсемсарықас.** *Ә с е м с а й р а у ы қ* Сахалинді, Шығыс Сібірдің Оңтүстік бөлігі мен Солтүстік-Шығыс Алтайды, Қытайды, Гималай, Тибет, Индукуш таулары аралығын мекендейді (ҚҰЭ). *Ә с е м с а й р а у ы қ* – жыл құсы (ҚҰЭ).

ӘСЕМСАЛ с ы н. *Ғажап, тамаша, кербез, сұлу.* Онда бәрі-бәрі айқын, бедерлі әрі көркем көріністі, *ә с е м с а л* сипатта еді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ӘСЕМСАЛДЫҚ з а т. *Кербездік, серілік.* *Ә с е м с а л д ы қ* өлгенше кім қыларлық, Оған да мезгіл болар тоқталарлық Ұрлық қылар тентіреп, тамақ асырап, Болмаған соң жұмыс қып мал табарлық (Абай, Шығ.).

ӘСЕМСАРЫҚАС з а т. з о о л. <лат. *phylloscopus proregulus*> *Торғай тектестер отрядының сандугаштар тұқымдастарына жататын әнші құс. Ә с е м с а р ы қ а с т ы ң* дене тұрқы – 9,0–12,5 см. (Қаз. тілі термин. Биология). *Ә с е м с а р ы қ а с* Қазақстанда тек Талас Алатауында кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). *Ә с е м с а р ы қ а с т ы ң* көрегі – әртүрлі жәндіктер (Қаз. тілі термин. Биология).

ӘСЕМСУ *Әсемсі етістігінің қимыл атауы.*

ӘСЕМСІ= е т. ж а ғ ы м с ы з. *Кербездену, сәнқойлану, бәлсу. Ә с е м с і н*, сәнсіп, Білгенсіп бәлсіп, Әр нәрсенің орынын (Абай, Шығ.).

Жамалдың қас-қабағын керіп, *әсем сін*, бөлсіп айтқан сөздері осы тәріздес болды (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.).

ӘСЕМШІМШЫҚ з а т. з о о л. <лат. *leptoroesilesophiae*> *Торғай тәріздес отрядының шөжелер тұқымдасына жататын құс. Әсемшымышық* Тянь-Шань мен Жоңғар Алатауында тараған (ҚҰЭ). *Әсемшымышық* – отырықшы құс (ҚҰЭ). *Әсемшымышық* – әсемдік үшін және сайрағыш құс ретінде қолда да ұсталатын, жәндіктерді жойып, орманға пайда тигізетін құс (ҚҰЭ).

ӘСЕР [ар. *أثر*] з а т. **1.** *Адамға не өзге жанды-жансыз дүниеге сырттағы құбылыстан не қимыл-әрекеттен болатын ықпал.* Мейрам жауап қайырмады. Жұқа, таза, ақсұр жүзінен бұл сөздердің *әсері* байқалған жоқ (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Ақын, әнші, күйшіні халық сүйген *Ән – әсер*, өлең – өрім өрнек-күйден. Ұшқан құс, жүгірген аң, жан-жануар, Қара тас қалғып тұрған ол да иіген (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ақылдасам деп келген Нұрлан, денесі қызып, басы ауырып, бір жағы Якуптың де *әсері* бар, айтпақ сөзін естен шығарып алды (З.Шашкин, Сенім). **2.** п с и х. *Индивидтің басқа адаммен өзара әрекеттік барысында оның мінез-құлқы, тұрғысын, ниеттерін өзгерту процесі мен нәтижесі. Әсерлердің* кейбіреулері қарапайым психикалық процесс – түйсікті туғызса, екіншілері одан күрделірек процесс – қабылдауды, ал қайсы біреулері бұлардан да күрделі әрі сапалы процестер мен қасиеттердің (сезім, қиял, ерік, ойлау, қабілет, мінез т.б.) қалыптасуына себепкер болады (ҚҰЭ). Бұл жағдайда субъекті өз алдына *әсер* объектісінен белгілі бір нәтижеге қол жеткізу міндетін қояды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Бағытталған *әсерден* айырмасы бағытталмаған әсердің ондай арнайы міндеті болмайды, бірақ ықпал әсері көбінше елік-тіру мен еліктеу тетіктерінің ықпалынан көрініс таба отырып, пайда болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3.** п е д. *Тәрбиеленушінің бойында қандай да бір біліктілік, дағды қалыптастыруда, оған білім игертудегі педагог міндеттерін жүзеге асырудың бір формасы, ықпалы. Әсер – тәрбиеленуші даралығының, оның мінез-құлқы мен санасының қандай да бір қырларын өзгертуге алып келетін біртұтас әлеуметтік өзара әрекеттестік процесіндегі тәрбиешінің қызметі, педагогтің міндеттерін жүзеге асыру формасы (Қаз. тілі термин. Педагогика.).* Мұнда да *әсердің* төрт түрі ажыратылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

4. ф и з. *Механикалық жүйе қозғалысының ең негізгі сипаттамаларының бірі болып саналатын және мөлшері энергия мен уақыттың көбейтіндісі бойынша анықталатын физикалық шама. Әсер* деформацияланатын орта механикасы, электр динамикасы, Қайтымды процестер термодинамикасы, квантық механика тәрізді физиканың көптеген салаларында әртүрлі ұғымдарды жалпылап қорытындылау кезінде жиі қолданылады (ҚҰЭ).

Әсер алды. *Бір нәрсенің ықпалымен елтіді, әсерленді.* Менің көңілімде сенің жаңағы өңіңнен *әсер алған* жоқтау күйі тұр (М.Әуезов, Абай). Пушкин үйі демекші, Пушкин үйінен өмір бойы көңілден кетпейтін мол *әсер алдық* (С.Мәуленов, Үркер.). Үндістанға келгелі көкте бір шөкім бұлт көрген жоқ едік, осындай *әсер алдым* дегенді кейінірек барып ойлап түсіндім (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Әсер бермеді. ж е р г. *Көңіл бөлмеді, назар аудармады, зер салмады.* Сарыбай деген ақын бар еді, өлеңді айқайға салушы еді, жас боп өлеңіне көп *әсер берген* жоқпын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Әсер етті. а) *Ықпалын тигізді.* Халық қалауларының ішінде экономистердің, заңгерлердің, бұрынғы облыс, қала және аудан басшыларының, ірі ғалымдардың, белгілі кәсіпкерлердің саны неғұрлым көп болып отыр, мұның өзі қабылданып жатқан заңдардың сапасына жақсы *әсер етпеді* («Егемен Қазақстан»). Сөнген арман, өшкен көңіл Тағдырындай *әсер етпей* көбіктің. Жұрттың менен сескенгенін Әділдіктен сескенгені деп ұқтым (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Әсер етпей* дауылың, жауының да, Жаным менің жануда, жабығуда. Махабаттың тәттісі сағыну ма?! ...Меніңше, сағынудың сағымынан Жай отындай жалт беріп табылуда! (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Көңіл толқытты, ойландырды.* Бұрын көрмеген трактор, дәу котел, үлкен темір арба, алуан-алуан механизмдер ғажап *әсер етті* жұртқа (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Аяқтарын ілби басып, үнсіз келеді. Бұлардың аянышты халі Әлімге қатты *әсер етті* (Ә.Шәріпов, Партизан.).

Әсерін тигізді. *Ықпал етті.* Бірінші қармаған әрқашан да *әсерін тигізеді* (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Осыдан барып аспан денелері Жер бетіндегі уақиғаларға, адамның тағдырына *әсерін тигізеді* деген сенім туды (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

Өзара әсер. ф и з. *Денелердің бір-біріне өзара ықпал етуі, денелердің әртүрлі қалыпта*

өзгерістерге тұсуі. Ө з а р а ә с е р қандай да болсын материалдық жүйенің тіршіліктегі орны мен құрылымдық сипатын, өзіндік қасиетін анықтайды, сондай-ақ оның өзге денелермен бірге неғұрлым үлкенірек жүйеге бірігуін қамтамасыз етеді (ҚҰЭ). Барлық толыққанды жүйелерде *ө з а р а ә с е р* денелердің бір-біріне өз қасиеттерін танытумен қатар жүреді (ҚҰЭ).

ӘСЕРЛЕ= е т. *Әсерін күшейту, көркем етіп, мәнерлеп әдемілеу, әсірелеу.* Әңгімені, оқиғаны ол еш уақытта болған күйінде айтқан емес, *ә с е р л е н*, кейде тіпті өрескел өтірік қоса айтады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ішке түйгенімді әңгіме-жырдай *ә с е р л е н* айта бастағанымды өзім де байқамай қалдым (А.Бек, Арпалыс). – Тіпті қара жерді қақ айырғандай. Жер солқ-солқ етеді, – деп шал да *ә с е р л е н* қойды (С.Жүнісов, Жапанда.).

ӘСЕРЛЕН= е т. *Сезім күші өршіп, толқу; елту, әсер алу.* Ләззат сонау май айында ауыл сыртындағы қыратқа шыққандағыдай қатты *ә с е р л е н д і* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Мен содан *ә с е р л е н і п* жыр бастадым, Оятып Есіктің түнгі аспанын. Азаптап алға ұмтылған жүрегімді, Мазактап жүрді мені бір достарым (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем)

ӘСЕРЛЕНГІШ с ы н. *Әсер алғыш, сергек, сезімтал.* Соның салдарынан бала жас кезінен-ақ әсемділікке *ә с е р л е н г і ш*, әр нәрсені есінде сақтағыш келеді (М.Мұқанов, Пед. очерк.). Талантты адам *ә с е р л е н г і ш*, құлазығыш келеді (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Бұрын ол Нәскен жанының осынша *ә с е р л е н г і ш* екенін білмейтін еді (З.Шүкіров, Жас жесір).

ӘСЕРЛЕНДІР= е т. *Көңілін толқыту, әсер ету.* Солардың бәрінің үстін айқара жауып мөлдіреген қап-қара түннің бәрін тұтас алғанда, адамды қатты *ә с е р л е н д і р е т і н* ғажайып дүниесіне ұқсайды!.. (С.Мұқанов, Есею жыл.). Әкем бейне бір артист тәрізді бет пішінін сан рет құбылтып, *ә с е р л е н д і р е* сөйлейтін (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Ең алдымен бұрынғы дағдысынша Асқаровтың өзі іріктеген өлеңдерін жанды ырғақпен *ә с е р л е н д і р е* оқып шықты (С.Шаймерденов, Болашақ).

ӘСЕРЛЕНДІРУ *Әсерлендір етістігінің қимыл атауы.* Сол кезде, әлбетте, албырт Абайдың, сұлу Тоғжанның бейнесі сіздерді қатты *ә с е р л е н д і р у і* табиғи («Қаз. әдеб.»). Игі көпшілікті *әсерлендіру* үшін, сезімін шертіп, арманын талпындыру үшін таза толғаныс, терең тебіреніс керек екен («Қаз. әдеб. »).

ӘСЕРЛЕНУ¹ з а т. *Әсер (адамға не өзге жанды-жансыз дүниеге сыртқы құбылыстан не қимыл-әрекеттен болатын ықпал).* Адам

бір нәрседен *ә с е р л е н у* алып, сол нәрсемен таныс болып тұрғанда, адамның жанында не жағымды, не жағымсыз бір күй болмай қоймайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Баланың жанында дұрыс *ә с е р л е н у л е р* һәм ашық суреттеулердің көп болуына ықпал қылу керек (М.Жұмабаев, Шығ.).

ӘСЕРЛЕНУ² *Әсерлен етістігінің қимыл атауы.* Лирика дегеніміз – табиғаттың немесе қоғамның өмірінде болып жатқан көріністерге ақынның *ә с е р л е н у і*, сол әсерлеріне өз жанының толқыны қалай араласуын айтып беруі ғой (С.Мұқанов, Өсу жол.). Дүниенің әсемдігі мен жарасымдылығына *ә с е р л е н у* адамның көңілін толқытып, әртүрлі күйге түсіреді, әсем, сұлу сезімдерге жетелейді (ҚҰЭ).

ӘСЕРЛЕС= е т. *Өзара әрекеттесу.* Ортаға түскен нысандар *әсерлеспей* тұрмайды («Зерде»).

ӘСЕРЛЕСУ *Әсерлес етістігінің қимыл атауы.*

Өзара әсерлесу. *Өзара әсер ету, ықпалдасу, әрекеттесу.* Сонымен қатар түрлі мақсаттар үшін жерасты суларының деңгейін қолдан төмендететін қондырғылардың жұмысы скважиналардың *ө з а р а ә с е р л е с у і* не негізделген (К.Сапарбайұлы, Геология.). Экзогендік геологиялық процестер жердің сыртқы геосфераларының (атмосфераның, гидросфераның, биосфераның) жер қыртысымен *ө з а р а әсерлесулерінің* нәтижесі болып табылады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ӘСЕРЛЕТ= е т. *Әсерлі ету, көңіл толқыту, көңіл тербету, әсерлендіру.* Серпілтіп сумаңдатып сексен ырғап, Қырық қарпып, тоқсан толғап, бес өрлетіп. Қарқынды өн қан қайнатып, жүрек жұлып, Жан жалмап, көңіл тербеп, *ә с е р л е т і п* (Әсет, Шығ.). Аңқытып, *ә с е р л е т і п* өн салайық, Қажыдым, қартайдым деп шаршамайық (Ү.Кәрібаев, Өлең.). Әсеттей сал, өн салсаң, *ә с е р л е т і п*, Делебені қоздырып дәсерлетіп, Даусым дауыл, сөзім жел, үнім ескек. Басылайын ойнақтап, аз желдетіп (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ӘСЕРЛЕТУ *Әсерлет етістігінің қимыл атауы.*

ӘСЕРЛЕУ¹ з а т. ә д е б. *Көркем шығармада сөздің әсерлілігін, көркемдігін, мәнерлілігін арттырудың амалы.* *Ә с е р л е у* деп сөздің әсерін күшейтіп сөйлетуді айтамыз. *Ә с е р л е у* көңіл күйінен шығып, көңілге күй түсіреді (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Ә с е р л е у* түрлері: сөз қайталау, сөз орнын ауыстыру (инверсия), шендестіру, үдету, бүкпелеу, арнау, риторикалық айшықтар (Әдеб. термин.).

ӘСЕРЛЕУ² *Әсерле етістігінің қимыл атауы.* Жазушыда *әсерлеу*, өсіре жазу әдегі бар (С.Мұқанов, Өсу жол.). Қашаннан-ақ ақын сөзінде *әсерлеу* басым болады (С.Бақбергенов, Адам.). Бәлкім, сөзін *әсерлеу* үшін жалған мәліметгі әдейі қосқан болар (К.Тоқаев, Түнде.).

ӘСЕРЛЕУСІЗ *сы н.* *Бояма-қоспасыз, ешбір мәнерлеусіз.* Ең алдымен, сатирада жағымды кейіпкерлерді дәл тұрмыстағыдай, ешбір *әсерлеусіз*, көтермелеусіз көрсету ұтымсыз («Қаз. әдеб.»). Арыздың мазмұны көпке түсінікті, *әсерлеусіз* жай ғана сөз екен (С.Бақбергенов, Қарға там.).

ӘСЕРЛІ *сы н. 1. Тартымды, қызық, жүрекке жылы тиетін, көңіл ұйытатындай.* Бақсылардың тартатын күйлерінің ең *әсерлісі*, ең жақсысы Қорқыт күйі саналады (С.Сейфуллин, Шығ.). Көз алдымда болған әлгі *әсерлі* көріністер, бір жағынан, бойымды пымырлатып, делебемді қоздырса, екіншіден өкіндіреді (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Өлең үшін *әсерлі* Ертеңге де қажетсің. Ендеше, дос, бір сергіп Еркелеуге не жетсін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2. Біқпалды, күшті, өтімді.** Соғыс пен ұрыс пәрменді, әрекетті, *әсерлі*, тапқыр, қатал қимылды уақытында тез талап етеді (Б.Момышұлы, Москва.). Балам, саған айтқаным: Даңғыланбай шаруа жи; Албырттықты *әсерлі* Құрбыңа еріп көрме сый (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тұқым қуалаушылық атаға қарағанда, ене жағынан *әсерлі*, яғни басым келеді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.).

ӘСЕРЛІЛІК *з а т.* *Тартымдылық, көркемдік, мәнерлілік.* Суретшілдігі, *әсерлілігі* соншалық күшті, осы қысқа сөйлем қазақшаға қалай аударылған? (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Радиохабарын таратуда кинодағыдай *әсерлілік* жетіспей келді (О.Сәрсенбаев, Радио.). Кәдімгі қара келіншек. Бірақ бойында бір кісі қызығарлық әсемдік, *әсерлілік* бар (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ӘСЕРСІЗ *сы н.* *Тартымсыз, мәнсіз, қызықсыз.* Көбінесе мұндай ессіздердің насихаты да *әсерсіз* болады (Абай, Шығ.). Ақырын өсіп, өз бетімен өтіп жатқан есепсіз, *әсерсіз*, мағынасыз бір ағымдар (М.Әуезов, Шығ.).

ӘСЕРШІЛ *сы н.* *Әсерленгіш, әсер алғыш, сезімтал.* Әсет – *әсершіл* жан (Ә.Тарази, Асу.). Жаңабек аса *әсершіл*, желөкпе емес (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Соны көрді де, өзге балаларындай жабы түйсік емес, *әсершіл* ұлы барына риза болды. Баласын өзінің кәсібіне баулуға ынт-жынтымен кірісті (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ӘСЕРШІЛДІК *з а т.* *Әсерге, сезімге берілгіштік, әсерленгіштік.* Сыншы табиғатының ақындай *әсершілдігі* жеңіп кететін тәрізді («Қаз. әдеб.»). *Әсершілдік* адамның дүниені тек сезімдік түйсікпен ғана емес, ақыл-ой арқылы танып-білуіне, дүниетанымының тереңдей де кеңейе түсуіне де ықпал етеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Әсершілдік* адамның дүниені тек сезімдік түйсікпен ғана емес, ақыл-ой арқылы танып-білуіне, дүниетанымының кеңейе түсуіне де ықпал етеді (ҚҰЭ).

ӘСЕТ¹ [ар. *أسد*] *з а т. к ө н е. 1. Шілде айының арабша аты.* *Әсеттің* айы туғанда, Үш мыңдай кісі қол болып, Бір алты күн жол қонып, Қиылдан әскер төгілді (Ы.Шөреков, Исатай – Махамбет).

ӘСЕТ² *з а т. а с т р.* *Он екі шоқжұлдыздың бесінші жұлдызының (қазақша «арыстан») арабша атауы.* Енді жоғарыда аталған топташадағы атауларды жүйе қуалай отырып, былайша саралауға болады: Шоқжұлдыз (зодияк) атаулары: Хамал, Сәуір немесе Үт Зауза, Саратан, *Әсет* немесе Әзіре, Сүмбіл, Мизан немесе Таразы, Ақырап, Қауыс, Жедді, Дәлу, Хұт («Ана тілі»).

ӘСЕТ³ *з а т. ж е р г.* *Қауынның бір түрі.* Жаңа ғана бір *әсет* қауынды сойғызып жеп келдім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘСИЕ *з а т. ж е р г. 1. Көйлектің етегіне салынатын желбір.* Бұ күнде *әсие* салып тігу қалды ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2. Кілемнің шетіндегі қосымша өрнек.** Мына кілемнің *әсие*сі тәуір екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘСИЯ *з а т. ө с.* <лат. *ungernia*> *Амариллистер тұқымдасына жататын көпжылдық жуашықты өсімдік.* *Әсияның* сүйірленген жапырақсыз сабағының ұшында себет гүл шоғыры орналасады (ҚҰЭ). *Әсияның* жауашығынан дәрі, желім алынады (ҚҰЭ). *Әсия* тамыз айында жеміс береді (ҚҰЭ).

ӘСКЕ *з а т. ж е р г. Асқабақ.* Бұл – *әскеден* жасаған ауқат (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘСКЕЛДІ *з а т. ж е р г. Асқабақ.* *Әске*лді суарған сайын өсе түседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘСКЕР [ар. *عسكر*] *з а т. ә с к.* **1. Қарулы топ, қол, жасақ.** Бұл кездері көптен жеңіс қолға түспей торыққан, Хан *әскері* көп олжамен келе жатқан жорықтан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қазақ халқында *әскердің* түріне, құрамына және ерекшелігіне байланысты атты әскер, жаяу әскер, ондық, жүздік, мыңдық, түмен, жасақ, қосын, қол, лек, аламан, он

қанат, сол қанат, шеру, сап, шеп т.б. дәстүрлі әскери атаулар қолданылған (ҚҰЭ). Мұнан кейін моңғолдар қазаққа қарсы *әскер* аттандырыпты («Қазақ»). 2. <франц. Arme> *Мемлекеттің Қарулы Күші*. *Әскер* бөлімшелерін моторландыру және механикаландыру әскерлердің жинақылығы мен соққы беру күшін, олардың ұрыста және операция кезінде шабуыл қарқынының күрт артуын және олардың бірлескен іс-қимыл қабілетінің күшейтілуін қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Қарулы Күштер тегіне құрлықтағы *әскерлерде* – мотоатқыштар, танк әскерлері, ракеталық әскерлер мен артиллерия және т.б. әуе шабуылына қарсы қорғаныс әскерлерінде – зенитті ракеталық қорғаныс әскерлер, зенитті артиллерия, жойғыш авиация, радиотехника әскерлері және т.б. әскери әуе күштерінде (авиация тегіне) – бомбалаушы авиация, жойғыш бомбалаушы авиация, жойғыш авиация және т.б. әскери-теңіз флотында – суасты және суүсті күштері, теңіз авиациясы, теңіз жаяу әскері мен жағадағы ракеталық-артиллериялық әскерлер жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскерді* ұйымдастыру теориясы – Қарулы Күштердің бейбіт және соғыс кезіндегі құрылымы мен ұйымдастырылу жүйесін, әскерлерді резервпен қамтамасыз ету, жинақтау, үйрету, топтастыру, іріктеп майданға жіберу жүйесін зеттеу (Қаз. тілі термин. Әскери.). 3. *Сарбаз, жауынгер*. Бірі *әскер* жетелеп, енді біреуі артынан итермелеп келеді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Сескенуді жүрегі бір білмеген, «Не көрсем, елім үшін көрдім» деген. Басшы сондай болған соң, *әскері* де: «Ердім, міне, сүнгідім, өлдім!» – деген. Зорлап *әскер* қылмаған ешкімді де, Бәрі өзі ықтиярша көндім деген (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Сондай-ақ *әскердің* сарбаз, жауынгер мағанасындағы батыр (баһадүр), аламан, сыпай (сипаһ), шора, шерік, жасауыл, сарбаз, жауынгер т.б. жарыспалы атаулары болған (ҚҰЭ).

Атты әскер. *әск. Ат үстінде ұрыс салатын әскер бөлімі*. Қырғызға қырғыз деп ұйғыр хандарының бірі ат қойса керек. Олардың *атты әскерінің* алдыменен жүретұғыны солар болып қырғыз атапты (Абай, Шығ.). Мемлекетімізді жаудан қорғау үшін біздің *атты әскерлеріміздің* аттары қандай болу керек екенін ойларыңызға келтіресіздер ме? (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ауыр әскер. *көне. Сан мың қол, көп әскер*. Қарасан таудың етегіне Келіп қонған Қараман *Ауыр әскер* қолымен (Қобыланды

батыр). Көк бедеуді бауырлап, Шабамын деп сен тұрдың, Исатай басшы білсін деп *Ауыр әскер* қол тұрды (Махамбет, Шығ.).

Әскер жинау. *әск. Ұрыс дабылы бойынша оқу-жаттығуға, табиғат апаттарының зардаптарын жоюға шығуда және т.б. жауынгерлерді бір жерге шоғырландыру, жинақтау, топтастыру*. Әскери-теңіз флотында *әскер жинау* ауданы десантшы кемелер үшін олардың десант құру аудандарында шығуына дейін тағайындалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскер тартып шықты. *Көп қол жиып, шеру салып аттанды*. Шыңғыс аламандыққа аттанып, *әскер тартып шыққанда*, әскерінің көбі татар екен дейді. Оның себебі: ол маңғұл өздері, татардай, ассыздық, сусыздыққа, ыстық-суыққа шыдамды болмаса керек (Абай, Шығ.).

Жаяу әскер. *әск. Құрылықта жаяу жүріп соғысатын әскер бөлімі*. Көп түн жаяу жүреміз, Жатыр алда жол қанша, Шіркін, соғыс соғыс па, *Жаяу әскер* болмаса (С.Мәуленов, Таңд.).

Қызыл әскер. *совет. а) Кеңес өкіметі тұсындағы жұмысшылар мен шаруалардың қарулы күші. Қызыл әскер* тасты жүндей қопарып, Жаңа дүние жайлауына көшкен күн. Адамзатты құлданатын байлардың, Патшасына жайдың оғы түскен күн (И.Байзақов, Шығ.). Бүркіттей бүрсе қызыл ер, Өлігі жаудың үйлер. Жай оғындай шартылдап, *Қызыл әскертүйілер*. Қыран қуған шілдей боп, Көріне жау кірілер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). б) *Жұмысшы – шаруалар қарулы күштерінің қатардағы жауынгері* Бауыржан отырған үйге бір *қызыл әскер* еріп келді (М.Ғабдуллин, Мәнің дос.).

ӘСКЕРБАСШЫЛЫҚ *зат. Әскербасы болушылық, қолбасшылық*. Солай дей тұра олардың ешқасысы да Аттилань *әскербасшылығы* қажайып талантын, соғыс өнерін жетілдіруге қосқан ерекше үлесін жоққа шығармайды (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ӘСКЕРБАСЫ *зат. көне. Әскер қосының, жасақты басқаруға тағайындалған адам, қолбасшы. Әскербасылар* қарамағындағы әскер санына байланысты онбасы, жүзбасы, мыңбасы, түменбасы, бас қолбасшы болады да, әскер түріне сәйкес жасақбасы, мергенбасы, қарауылбасы деп аталады (ҚҰЭ). Онан соң Ақшахан үкім жүргізіп, Тарғын батырды *әскербасы* қылды (Ер Тарғын). Анау бір жылы атанған Әскерді қырғыз қырғанда Басынан оба

қылғанда, Ол хабарды ел біліп Көп батырмен сен жүріп Көзіңнің жасын көл қылып, Қысылған *әскербасының* Қасына барып тұрғанда, Ақ боз атты шалғанда, Мойныңа кісе салғанда Бабай түкті шашты Абыз Содан бата алғанда (Алдаспан). Ол оба бұрыннан да болған еді, Хан Шыңғыс жайлап бұған қонған еді. Шыңғыстың *әскербасы* нояндары Жебенің Сүбетей мен қорғаны еді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ӘСКЕРДЕЙ с ы н. *Әскер сияқты, әскер тәрізді.* Көк тастар көлге шөгіп мұнарланған, *Әскердей* тұра қалды құралданған. Көзінің аясындай Бурабайды, Қандай жау алады деп күмөнданған (С.Мәуленов, Жаңа арна). Бір кезде жастар жиылып, Шықты сол жатақханадан. *Әскердей* бір түс киініп, Туғандай ортақ анадан (Ж.Молдағалиев, Поэм.).

ӘСКЕРЕ с ы н. ж е р г. *Ерекше, бөлек, керемет. Ой, біздің Нысанбай әскере* адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ол *әскере* жігіт еді ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Бірі – Әсиенің қырман басына келіп, көрінгенге соқтығуы, әсіресе, Хамза балаға *әскере* тиісуі еді (Б.Майлин, Шығ.).

ӘСКЕРИ [ар. *عسكري*] с ы н. *Әскерге қатысты, соған тән.* *Әскери* бөлімнің жауынгерлік туы – *әскери* бөлімнің жауынгерлік мұратының, тарихы мен сіңірген еңбегінің ерекшеліктерін айқындайтын, сондай-ақ оның ҚР Қарулы Күштеріне жататынын көрсететін айрықша құрметті белгі (Қаз. тілі термин. Әскери.). Солдаттың кешіккені түсті есіне, Екі жыл тағы *әскери* іс кешуге Байғұсты алып қалған жеңістен соң, – Мықтымен онда ерік жоқ күштесуге (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). *Әскери* қызметшілер, ұлттық қауіпсіздік органдарының, құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен судьялар партияларда, кәсіптік одақтарда болмауға, қандайда бір саяси партияны қолдап сөйлемеуге тиіс (ҚР Конституциясы).

Әскери авиация. ә с к. *Қарулы күштердің басқа түрлерімен бірге және өз бетімен іс-қимылдар жасауға арналған авиациялық бөлім.* *Әскери авиацияның* ұрыстық қуатының негізі – дыбыстан ұшқыр, әртүрлі бомбалау, ракеталық және атқыш-зеңбіректік қару-жарақпен жабдықталған, барлық ауа райына бейімделген ұшақтар (Қаз. тілі термин. Әскери.). Арналуына байланысты *әскери авиация* алыс қашықтық (стратегиялық), майдандық (тактикалық), армиялық, әскери-көліктік және арнайы авиацияға бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери автомобиль. ә с к. *Қарулы күштердің тактикалық-техникалық және экономикалық талаптары бойынша жасалған, жеке құрамды, әскери жүктерді, қару-жарақ пен әскери техниканы тасымалдауға арналған көліктер.* *Әскери автомобильдер* көліктік және арнайы болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери академия. ә с к. *Жоғары әскери және арнайы әскери білімі бар офицер мамандарды дайындауға арналған жоғары әскери-оқу мекемесі, әскери мәселелерді зерттеуге арналған ғылыми орталық.* *Әскери академия* 18 ғасырдың соңы мен 19 ғасырдың басында пайда болды (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери академияның* алғашқы қызметі бас штаб үшін әскерлер және әскери теорияны зерттеу үшін офицерлер даярлау болды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери ант. ә с к. *Жауынгердің Отанына, халқына, үкіметіне өзінің әскери борышына адалдығын білдіретін салтанатты түрдегі ресми серті.* Әрбір жауынгер Қарулы Күштердің қатарына кіргенде, жеке-жеке *әскери ант* береді және оны өзінің қолын қоюмен бекітеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери антты* қабылдау – маңызды құқықтық және саяси-тәрбиелік шара (ҚҰӘ).

Әскери артиллерия. ә с к. *Ұйымдық жағынан әскер құрамына (мысалы, мотоатқыштар, танк, әуе десантына) кіретін артиллерия.* *Әскери артиллерия* батальондық, полктік, дивизиялық, корпусық, армиялық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери артиллерия* құрамына толық моторланған зеңбіректі, жойғыш-танкіге қарсы артиллерия, танкіге қарсы минаатқыштар, басқарылатын реактивті снарядтар мен реактивті артиллерия кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери атақ. ә с к. *Қарулы күштер қатарында қызмет етіп жүрген азаматтарға әскери мамандығына, атқаратын қызметіне, сіңірген еңбегіне, әскери және арнаулы дайындығына, қызмет ететін Қарулы күштер түріне қарай берілетін атақ.* Сол күннен бастап Ертайға сержант деген *әскери атақ* берілді (Н.Ғабдуллин, Ел намысы.). Қыздың *әскери атағы* – старшина (Ө.Қанахин, Бақыт.). Ол соғыстың алғашқы кезінде орнынан алынып, *әскери атағы* да төмендеді (Ж.Тілеков, От кешу).

Әскери аурухана. ә с к. <лат. hospitale> *Әскери қызметкерлер мен олардың отбасы мүшелеріне арнаулы медициналық көмек көрсетуге және емдеуге арналған әскери-медицина-*

лық мекеме. Әскери ауруханалардың бейбіт және соғыс уақытында қызмет атқаруына қарай тұрақты және уақытша түрлері болады (ҚҰӘ).

Әскери әлеует. қ о ғ . с а я с и. Елдің экономикалық, ғылыми-техникалық, әлеуметтік, ахлақтық-саяси әлеуеттерінен туындайтын мемлекеттің (коалицияның, одақтың) мүмкіндіктері, әскери қуаты Әскери әлеует Қарулы күштердің жетілдіруін қамтамасыз етеді, ол – мемлекеттің (коалицияның) әскери қуатының басты элементі (Қаз. тілі термин. Әскери.). Әскери әлеует көрсеткіштері: мемлекеттің әскери-экономикалық және ғылыми мүмкіндіктері, жұмылдырылған қорларының бары, халықтың моральдық-саяси жағдайы, жеке құрамының саны мен жауынгерлік әзірлігінің деңгейі және оның моральдық-саяси, психологиялық дайындығы (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери база. ә с к. Қарулы күштердің контингенттері, әскери техникасы мен оқ-дәрінің қажетті қорлары, жанармай, азық-түлік және басқа материалдық құралдары әскери жағдайға қарай тиімді ыңғайластырылып, арнайы жабдықталған аудан. Әскери база авиациялық, әскери-теңіздік және ракеталық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Ракеталық әскери база деп АҚШ-та және басқа елдерде старттық позициялар кешені, басқару пункттері, ракеталық құрамаларды (бөлімдерді), ракеталық және материалдық-техникалық қамтамасыз ету құралдары орналасқан ауданды атайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери байланыс. ә с к. Бұйрық, жарлық, хабар, сигналдарды қабылдайтын, байланыс ұйымдастырудың құралдары мен тәсілдерінің жиынтығы. Әскери байланыс – ұрыста әскерлерді басқаратын негізгі құрал (ҚСӘ). Ұрыс жағдайында әскери байланыс жасай алмау – әскерлерге басшылық етуден айырылу деген сөз (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери барлау. ә с к. Қарсыластың немесе ықтимал қарсыластың Қарулы Күштері туралы мемлекеттің экономикалық, моральдық-саяси жағдайы туралы мәліметтер алу және зерттеу мақсатында жүргізілетін іс-шаралар жиынтығы. Әскери барлау стратегиялық, оперативтік және тактикалық болып үш түрге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Әскери барлауды әскер (әскери барлау) күштері мен құралдары, арнайы органдар (агентуралық барлау) жүргізеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери билет. ә с к. Тұрғылықты жердегі әскери комиссариат тарапынан әскери қызметтен запасқа босап шыққан немесе кезекті шақырудан запасқа өткен әскери міндеттілерге берілетін құжат. Әскери билетте әскери-есепке алу мәліметтері, әскери қызметті өткені, жиын мен қайта дайындықтан өткені, денсаулығы туралы, жұмылдыру бойынша шақыру туралы мағлұматтар, сондай-ақ билет иесінің білуі және орындауы тиіс әскери міндеттілер үшін есепке алу ережесі жазылған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери бөлім. ә с к. Әскери міндеттерді орындататын немесе бейбіт кезде әскерлер құрамын үйретіп, дайындайтын, Қарулы күштердің әрбір түрінде тактикалық жеке тапсырмаларды іске асыратын бөлім. Әскери бөлімнің әскери құраманың командиріне бағынады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Әскери бөлімнің аты, нөмірі, туы болады (ҚҰӘ).

Әскери ғылым. ә с к. Әскери өнер мен жауынгерлік даярлық мәселелерін зерттейтін ғылымдар жүйесі. Қазіргі әскери ғылымның негізгі құрамдас бөліктері мыналар болып табылады: ұрыс қимылдарын жүргізудің, әскери техникаларды қолданудың теориясы мен іс-тәжірибесін қамтитын әскери өнер (тактика, стратегия т.б.) (ҚҰӘ). Әскери ғылым Қарулы Күштердің құрылысы мәселелерінің теориялық негіздерін және практикалық нұсқаларын жасайды, әскери өнердің принциптерін анықтайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери доктрина. ә с к.-с а я с и. Ықтимал соғыстың болу мүмкіндігінің сипаты, мақсаты, маңызы, мәні, оған елді, қарулы күштерді дайындау және оны жүргізу тәсілдері туралы мемлекетте белгілі бір уақытта қабылданған көзқарастар жүйесі. Әскери доктринаның негізгі қағидалары мемлекеттің әлеуметтік-саяси және экономикалық құрылысына, өз елінің және қарсылас елдің экономикасының соғыс жүргізу құралдарының және әскери ғылымының даму деңгейіне, географиялық жағдайына негізделеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Әскери доктринаның бір-бірімен тығыз байланысқан және шарттас әлеуметтік-саяси және әскери-техникалық екі жағы болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери жағдай. ә с к. Тәртіп пен мемлекеттік қауіпсіздік шаралары әскерилерге жүктелген жағдай. Қазақстан Республикасының президенті Республикаға қарсы агрессия жасалған не оның қауіпсіздігіне сырттан тікелей қатер төнген ретте Республиканың бүкіл аумағында

немесе оның жекеленген жерлерінде *әскери жағдай* енгізеді, ішінара немесе жалпы мобилизация жариялап, бұл туралы Республика Парламентіне дереу хабарлайды (ҚР Конституциясы).

Әскери жарғы. *әск. Әскери құрамалар мен әскери бөлімдердің бір-бірімен өзара іс-қимылдарын үйлестіру ретін анықтайтын ережелердің жиынтығы. Әскери жарғы* әскери қызметшілер үшін бұлжытпай орындауға тиіс заң болып табылады (ҚҰӘ). *Әскери жарғының* негізгі идеясы – патриотизм, әрбір жауынгердің Отанды қорғаудағы жауапкершілігі, әскери борышына, әскери антына шексіз берілгендігі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери жаттығу. *әск. Әскери құрамалардың, бөлімшелердің, басқару органдарының және арнаулы әскерлердің жауынгерлік дайындықтарын тексерудің негізгі тәсілі. Әскери жаттығу* әскер түрлерінің әзірлігін, ұрыс жүргізу және басқару, өзара байланыс қимыл жасау тәсілдерін байқау және жетілдіру мақсатын көздейді (ҚҰӘ). *Әскери жаттығулар* әскерлерді, әскер бөлімдерін және әскер түрін соғыс тәртібіне келтіріп, офицерлердің, сержанттардың, қатардағы жауынгерлердің тактикалық білімін жетілдіріп, тәжірибесін молайтады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери желік. *саяси. Соғысқұмарлыққа салынып елірушілік.* Қазір жалған жалаларға құлақ асушылар осы ірі арандату әрекетінің шынайы мақсаттарын күндердің күнінде түсінетініне күмән жоқ, бұл арандатуды ұйымдастырушылар оны өздерінің милитаристік саясатының және *әскери желік* өршітудің мүдделері үшін пайдаланғанына олар түбінде көз жеткізеді («Соц. Қаз.»).

Әскери киім. *Қарулы қүште қызмет ететіндердің киімі.* Шоқанның *әскери киімін* көрген аттылар сүстиып қалды (Т.Әлімқұлов, Кертолгау). Үстіндегі сыла бойына құйып қойғандай *әскери киіміне* қарап, әскери гарнизоннан екенін білді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Әскери құпия. *Мемлекеттік құпия болып саналатын дерек. Әскери құпияны* сақтау – әскери анттағы негізгі талаптардың бірі (ҚҰӘ). Әскери қызметшінің *әскери құпияны* өзі әйгілеуі, егер онда Отанын сату белгілері болса, ол әскери қылмысы үшін Қылмыстық жауапкершілік заңы бойынша жазаға тартылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери қызмет. *Азаматтардың қарулы қүштер қатарында өз еркімен мемлекеттің жүктеген міндеттерін атқаруы немесе өз еркімен мерзімнен тыс қызмет етуі.* Оның үстіне Курттың папасы ФРГ-дағы фашистік топтардың бірінде *әскери қызмет* атқарады (М.Рашев, Бетің қисық.). Екеуіміз госпитальда дәрігерлік комиссиядан бірге өттік. Ауыр жарақатты болғандықтан, оны да *әскери қызметке* жарамайды деп тапты (С.Мәуленов, Шыңда.). Республика азаматтары заңда белгіленген тәртіп пен түрлер бойынша *әскери қызмет* атқарады (ҚР Конституциясы).

Әскери міндет. *Қоғамдағы заңдар бойынша мемлекет тарапынан азаматтарға жүктелетін әскери қызмет атқару талаптары.* 1967 жылғы 28 сәуірде бүкіл әлем тағы да Мұхаммед Әлидің аузына қарады – әлем чемпионы діни наным-сенім бойынша және Вьетнамдағы соғысқа қарсылық ретінде *әскери міндетін* өтеуден бас тартатынын мәлімдеді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Әскери реформа. *әск.-саяси. Мемлекеттің саяси басқару органдарының шешімімен жүзеге асырылатын елдің қарулы қүштерінің құрылымындағы түбегейлі өзгеріс. Әскери реформалар* әскери жарғыларда, заңдарда және басқа да құқықтық құжаттарда тұжырымдалады (ҚҰӘ).

Әскери сала. *Белгілі бір қоғамдық қатынастың әскери мәселемен шұғылданатын бөлігі.* Бүгінде қос мемлекеттің қарым-қатынасы экономика саласында ғана емес, сондай-ақ саяси, *әскери сала*ларда да кеңінен өркендеп келеді («Егемен Қазақстан»).

Әскери стратегия. *Ел мен қарулы қүштерді соғысқа дайындау теориясы мен тәжірибесін, стратегиялық операциялар мен тұтастай соғысты жоспарлау мен жүргізуді қамтитын әскери өнердің құрама бөлігі, оның ең жоғарғы сатысы. Әскери стратегияның* сипаты мен мәніне мемлекеттің экономикасы және әлеуметтік-саяси құрылысы айқын әсер етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери стратегия* теориясы соғыстың заңдылығы мен сипатын, оны жүргізу тәсілдерін зерттейді, стратегиялық операцияларды және тұтастай соғысты жоспарлаудың, дайындаудың және жүргізудің теориялық негіздерін жасайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери тәртіп. *Барлық әскери қызметкерлердің заң және әскери устав белгілеген тәртіп пен ережені бұлжытпай дәл сақтауы. Әскери тәртіп* бейбіт жағдайда да әскерлердің жауынгерлік және саяси дайынды-

ғының жоғары дәрежеде болуын қамтамасыз етеді (ҚСЭ). *Әскери тәртіп* әрбір әскери қызметшіні өзінің әскери борышын адал атқаруға міндеттейді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Бірақ олармен қауіпсіз болуға іштей күдікті: эскадронда *әскери тәртіп* нашар, солдаттары – салақ, бейқам, қалғымпаз (С.Мұқанов, Шығ.).

Әскери текетірес. *Әскери саладағы қақтығыс, қырғиқабақтық.* Мысал үшін айтқанда, бүгінгі өмірдегі терроризм *әскери текетірес* тің салдары болуы да немесе кері сипат алуы да мүмкін (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл).

Әскери трибунал. *ә с к. Қарулы күштер жүйесіндегі әділеттілікті іске асыратын сот.* *Әскери трибунал* мемлекет қауіпсіздігіне қарсы әрекет еткендерді, Қарулы Күштердің жауынгерлік күш-қуатын әлсіретушілерді, әскери тәртіп пен әскери қызмет атқаруда белгіленген ережелерді өрескел бұзушыларды құқықтық жауапкершілікке шақырып, заңдық талаптарға сай қылмыстық жауапқа тартады (ҚҰӘ). Мемлекеттік қылмыскерді тек *әскери трибунал* ғана соттайды (М.Дүзенов, Ант).

Әскери форма. *Әскери қызметтің белгісі және әскери ар-намыстың символы ретіндегі киім үлгілері.* Қазақстан Армиясы 1993 жылдан бастап бірыңғай *әскери форма* киюге көшті (Қаз. тілі термин. Әскери.). 1997 ж. армиямызда *әскери форманың* парадқа, жорыққа, күнделікті киетін жаңа түрлері қабылданды (Қаз. тілі термин. Әскери.). Алда, деревня үйлерінің ауласымен бірен-саран *әскери форма* киген адамдар көрінеді (Б.Момышұлы, Москва.).

Әскери шен. Әскери атақ. *Әскери шен беру тәртібі әскери қызмет атқару туралы арнайы нұсқауларда көрсетілген (ҚҰӘ).*

Әскери шеру. <лат. paro> *Үлкен мерекелер мен мемлекеттік және әскери маңызды оқиғалар құрметіне өткізілетін салтанатты әскери байқау.* Қазақстан Республикасындағы тұңғыш үлкен *әскери шеру* Қазақстан Қарулы Күштерінің құрылуы құрметіне 1992 жылы 7 мамырда Алматы қаласында Республика алаңында өтті (ҚҰӘ).

Әскери ынтымақтастық. *с а я с и. Ұлттық заңдар мен халықаралық міндеттемелерді тең құқықты және өзара тиімді мүдделер негізінде жүзеге асыратын әскери-саяси, әскери-техникалық және әскери-экономикалық салалардағы үйлестірілген шаралар жиынтығы.* *Әскери ынтымақтастық* – мемлекеттің халықаралық іс-әрекетінің құрамдас бөлігі (Қаз. тілі

термин. Әскери.). Жуырда Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігінде *әскери ынтымақтастық* жөніндегі Қазақстан – Француз екіжақты жұмыс комиссиясының кезекті отырысы болып өтті («Егемен Қазақстан»).

ӘСКЕРИ-ӘУЕ *с ы н. ә с к. Әуедегі қарулы күш-терге қатысты, әуе операцияларын орындайтын.* *Әскери-әуе* күштерінің оперативтік бастамасы – әуе операциялары, шайқастар және Қарулы Күштердің басқа түрлерімен бірлесе жүйелі ұрыс қимылдарын жүргізу жолдары арқылы тапсырмаларды орындауы (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери-әуе* күштерінің ұрыстық реті тереңдігімен, енімен және биіктігімен сипатталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери-әуе күштері. *Әуе операцияларын орындайтын мемлекеттің қарулы күштерінің бір түрі.* *Әскери-әуе күштері* ұшақтармен, қанатты ракеталармен, ұшақтармен жабдықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Міндеттерді орындауына және мақсатына қарай *әскери-әуе күштері* жойғыш, бомбалаушы-жойғыш, бомбалаушы, барлаушы және көмекші авиация болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӘСКЕРИ-ДАЛАЛЫҚ *с ы н. Әскерге қатысты әрі төтенше жағдайдағы.* *Әскери-далалық* госпитальдің сұрыптаушы, көпсалалық, хирургиялық, терапевтік, жұқпалы аурулар және жеңіл жарақаттанғандарды емдейтін түрлері бар (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери-далалық сот. *т а р. Ресей империясында мемлекеттік басқару тәртібіне қарсы шыққан т.б. мемлекеттік қылмыс жасаған азаматтарды тергеусіз жазалау мақсатымен құрылған төтенше сот.* *Әскери-далалық сот* та істер 48 сағаттың ішінде куәлар мен қорғаушы, тіпті прокурор да қатыстырылмай жабық қаралды (ҚҰӘ).

Әскери-далалық хирургия. *Ұрыс жарақаттарын, жараның жазылу ерекшелігін, ағзаның жалпы жағдайы мен әсерін зерттейтін әскери медицина бөлімі.* *Әскери-далалық хирургияны* негізгі міндеті – дала жағдайында, қазіргі заманғы ғылыми жетістіктер негізінде, соғыс және медициналық жағдайды есепке ала отырып, жоғары дәрежелі маманданған хирургиялық көмек көрсету әдістерін зерттеу мен ұйымдастыру (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӘСКЕРИ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ *с ы н. Демократиялық бағыттағы қарулы күштерге*

қатысты. Сактар – Қара теңізден Үнді түбегіне дейін, оңтүстік Сібірден Памир тауларына дейінгі алып сахарда көшіп-қонып жүрген жалпақ жұрт. Оларды біртекті этнос, біртүлді халық деп тану мүмкін емес. Көп этно-топтардан құрылған, полимәдени салты бар, *әскери-демократиялық* құрылымдағы саяси бірлестік болды («Қаз. әдеб.»).

ӘСКЕРИ-ИНЖЕНЕРЛІК с ы н. *Қарулы күш пен инженерлік іске қатысты. Әскери-инженерлік* өнер – мемлекет аумағын *әскери-инженерлік* тұрғыдан дайындаудың, инженерлік әскерлерді ұйымдастыру мен қаруландырудың, оларды ұрысқа қатыстырудың теориясы мен практикасы (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери-инженерлік* шараларды барлық әскер түрлері жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Төлеген әскери қызметін Белоруссияның бір қаласындағы *әскери-инженерлік* училищеден бастады (К.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Әскери-инженерлік іс. *Соғыс қимылдарын жүргізуге, ұрыс әрекетіне қолайлы жағдай жасауға қажетті инженерлік жұмыстарды зерттейтін әскери ғылым саласы. Әскери-инженерлік іс* арнаулы әскерлердің маңызды инженерлік шараларды жүзеге асыруына басқа әскер түрлерінің қатысу дәрежесін анықтайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери-инженерлік іс* жергілікті жерді инженерлік барлау (тазарту), әскерлер мен объектілерді жасыру, далалық қорғаныс құрылыстарын, тосқауыл, өткел көпірлер салу, жол жөндеу, әскерлерді сумен жабдықтау т.б. мәселелермен айналысатын әскерлердің негізгі жұмыс әдіс-тәсілдерін жетілдіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӘСКЕРИ-ҚОЛДАНБАЛЫ с ы н. *Әскери спорттың бір түрі.* Осыдан төрт жыл бұрын құрылған әскери-патриоттық тәрбие қоғамы Куба жастарына кеңінен таралуда. Бұл ұйымның басты міндеттерінің бірі – спорттық *әскери-қолданбалы* түрлерін тарату, халық жасақтарының территориялық құрамаларына жан-жақты көмек көрсету болып табылады («Лен. жас»).

Әскери-қолданбалы көпсайыс. с п о р т. *Әскери-практикалық мәні бар көп сатылы жарыс, бірнеше түрдегі жарыс.* Жекелеген спортшыларымыз – Төлеген Мұсанов (*әскери-қолданбалы көпсайыс*), Рақым Құрманғалиев (биатлон), алматылықтар Елена Копытко (су бетіндегі көпсайыс), Надежда Яковлева (биатлон), Раиса Жукова (байланыс спорты) алтын медальдарды жеңіп алды («Соц. Қаз.»).

ӘСКЕРИЛЕР з а т. *Әскери адам.* Иракта болатын соғыстан репортаждар жүргізетін АҚШ журналистері *әскерилермен* тең құққа ие болған көрінеді («Алматы ақшамы»). Қазақстан *әскерилерінің* француз тілін меңгеруіне жағдай жасау, тағы басқа да өзекті шаралар қарастырылды («Егемен Қазақстан»). Бұйрықпен ғана жүретін *әскерилер* оны тыңдасын ба? («Егемен Қазақстан»).

ӘСКЕРИ-МЕДИЦИНАЛЫҚ с ы н. *Қарулы күштердің медициналық қызмет орындарына қатысты. ≈ Әскери-медициналық* оқу орны.

Әскери-медициналық мекеме. *Армияның жеке әскери-теңіз флотының және құрамын жабдықтауға арналған қарулы күштердің медициналық қызмет орындары. Әскери-медициналық мекемелер* құрамында емдік-профилактикалық мекемелер санитариялық-гигиеналық және эпидемияға қарсы мекемелер, арнайы әскери мекемелер және әскери-медициналық оқу орындары болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери-медициналық мекемелер* орталыққа, Қарулы Күштер түрлеріне, сондай-ақ әскери округтерге (флоттарға) бағынышты болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӘСКЕРИ-ПАТРИОТТЫҚ с ы н. *Әскерге қатысты әрі отансүйгіштік рухтағы.* Жақында А.С.Пушкин атындағы мемлекеттік кітапханада *әскери-патриоттық* әдебиет туралы айлық ашылды («Соц. Қаз.»). Жалпы алғанда, республика мектептерінде әскери оқу және оқушыларға *әскери-патриоттық*, тәрбие беру ісі қанағаттанарлық («Қазақст. мект.»). Туысқан одақтас республикалардан келген өкілдердің әрқайсысы өздеріне *әскери-патриоттық* тақырыпта не істеліп жатқандарын баяндады (Д.Есмұраев, Мәртебе).

Әскери-патриоттық тәрбие. *Жауынгерлердің әскери қызметін өтеуге қажетті қасиеттерін қалыптастыру, рухани және тұлға жағынан дамып, жетілуіне жүйелі әрі нысаналы түрде ықпал ету үрдісі. Әскери-патриоттық тәрбие* жауынгерлердің бойына жоғары адамгершілік-жауынгерлік қасиеттерді, әскери моральдық рухты сіңіруге бағытталған (ҚҰЭ).

ӘСКЕРИ-САЯСИ с ы н. *Әскерге және саясатқа қатысты. ≈ Әскери-саяси* қарым-қатынас.

Әскери-саяси жағдай. *Саясат субъектілерінің әскери-саяси қарым-қатынастарының*

және олардың әскери ұйымдарының жиынтығы. *Әскери-саяси жағдай* қалыптасты.

Әскери-саяси одақ. Қорғаныс, ұлттық және ұжымдық қауіпсіздік міндеттерін бірлесе шешу мақсаттарында ресми түрде келісіммен бекітілген екі немесе бірнеше мемлекеттің одақтасуы. *Әскери-саяси одақ* құрды.

Әскери-саяси стратегия. Саяси мақсаттарға, мемлекеттің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жалпы міндетіне толық сай келетін әскери-саяси идеялар мен көзқарастардың жиынтығы. *Әскери-саяси стратегия* жалпы мемлекеттік көлемдегі мәселелерді қамтып, елдің әскери-саяси мақсаттарына жету және оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мүдделерінде экономика, саясат, дипломатия және басқа да мүмкіндіктерін жүйелі есепке алады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери-саяси стратегия* мемлекеттің әскери доктринасының әлеуметтік-саяси және әскери-техникалық негізін құрайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӘСКЕРИ-СТРАТЕГИЯЛЫҚ с ы н. Әскерге қатысты және стратегиялық негізі бар. *Әскери-стратегиялық* мақсат.

Әскери-стратегиялық тепе-теңдік. Қарсылас мемлекеттердің (мемлекет коалицияларының) қарулы күштерінің ұрыс қуатының жуық шамамен тепе-теңдігі. Әскери-саяси тепе-теңдіктің физикалық өлшемі ретінде жақтардың күш пен құралдарының, ең алдымен ядролық және қарапайым қарулы күрес құралдарының маңыздыларының шуық шамамен тең сандық-сапалық қатынасын алу қабылданған (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери-стратегиялық тепе-теңдік* сонымен қатар қарулы күштердің жеке құрамының кәсіби дайындығы, олардың геостратегиялық орналасуы, мемлекеттің жұмылдырулық мүмкіндігі әсер етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери-стратегиялық тұрақтылық. Қарсылас жақтардың ұзақ мерзімде бірінші болып әскери күш қолданбайтыны туралы әскери, саяси, экономикалық, моральдық-психологиялық факторлар жиынтығымен анықталатын әскери-стратегиялық жағдай. *Әскери-стратегиялық тұрақтылық* мемлекеттердің (мемлекеттер коалицияларының) стратегиялық тепе-теңдігімен, екі жақтың жуық шамамен тең, күш тепе-теңдігін бұзуға ұмтылмайтындығымен, тұрақты, стратегиялық мүмкіндіктерімен сипатталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӘСКЕРИ-ТЕҢІЗ с ы н. Теңіздегі қарулы күштерге қатысты, теңіз операцияларын орындайтын. *Әскери-теңіз* күштері.

Әскери-теңіз айлағы. Толқын соғудан қорғайтын, әскери кемелердің тыныш тұруын, қозғалуы мен жөнделуін қамтамасыз ететін, су ауданымен шектесетін теңіздің жағалау бөлігі. Сауда портынан айырмашылығы *әскери-теңіз айлағы* н да үлкен рейдтер, бассейндер және кемелердің жөндеуге арналған тұрақтар, әскери қоймалар, экипаждарға арналған казармалар және т.б. болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери-теңіз айлақтары* флоттың базасы болып саналады, сондықтан олар теңізден, кейде құрлықтан бекініс құрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери-теңіз базасы. *Әскери-теңіз күштерінің жағалауда жабдықталған қорғаныс ауданы.* *Әскери-теңіз базасы* қарсыластың әуеден шабуыл жасайтын басты объектісі болғандықтан, оның негізгі құбылыстары жер астына салынады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Әрбір *әскери-теңіз базасы* н да ғы қорғаныс күшінің құрамы алға қойылған міндетке және соғыс қимылы кезіндегі әскери-географиялық жағдайға байланысты болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери-теңіз флоты. Теңізде, мұхитта, өзен-көлдерде ұрыс қимылдарын жүргізетін мемлекеттің қарулы күштерінің бір бөлігі. *Әскери-теңіз флоты* қарсыластардың күшін есепке ала отырып, құрама, флот және флотилиядан құрылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әскери-теңіз флоты* ның құрамалары бірыңғай ұрыстық ретте топтармен және жекедара кемелерімен іс-әрекет жасай алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӘСКЕРИ-ТЕХНИКАЛЫҚ с ы н. Әскерге қатысты, техникаға үйлестірілген. Кеңестер Одағы сателлит елдерге де, социалистік бағыттағы елдерге де, ұлт-азаттық күрес пен коммунистік қозғалысқа да әркілы әскери, *әскери-техникалық* және экономикалық көмек көрсетуге тиіс болды (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Ал оның *әскери-техникалық* жағы соғыс жүргізу тәсілдеріне, әскери құрылысқа, әскери қауіпсіздікті экономикалық тұрғыдан қамтамасыз етуге, қарулы күштерді техникалық жарақтандыруға және олардың әскери дайындықтарын шыңдауға қатысты мәселелерді қамтиды (ҚҰЭ). *Әскери-техникалық* мүлік – әскер қолданатын материалдық құралдардың жинақтама аталымы (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әскери-техникалық ынтымақтастық. Тең құқықты және өзара тиімді мүдделер негізінде әскери және техникалық салалардағы үйлестірілген шаралар. Мәжілісте әскери және әскери-техникалық ынтымақтастыққа, Қорғаныс министрлері кеңесінің қызметін жоспарлау және қаржылық қамтамасыз етуге қатысты мәселелер талқыланды («Егемен Қазақстан»).

ӘСКЕРИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ с ы н. Қарулы күштерге, басқа да әскерлер мен әскери құрылымдарға бөлінетін қаржылық, материалдық-техникалық ресурстарға қатысты. Әскери-экономикалық қамтамасыз етудің негізгі бағыттарының бірі – елдің әскери-экономикалық әлеуетін арттыру мақсатында халықаралық әскери-техникалық ынтымақтастықты пайдалану (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӘСКЕРИЛЕНДІРІЛ= е т. к і т. Әскериге айналдырылу. Мақсаты немесе іс-әрекеті Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, оның тұтастығын бұзуға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты қоздыруға бағытталған қоғамдық бірлестіктер құруға және олардың қызметіне, сондай-ақ заңдарда көзделмеген әскерилендірілген құрамалар құруға тыйым салынады (ҚР Конституциясы).

ӘСКЕРИЛЕНДІРІЛУ Әскерилендіріл етістігінің қимыл атауы.

ӘСКЕРЛІК с ы н. Әскер өміріне тән, соған қатысты. Трифонов ойынға қатынасатын жігіттерді әскерлік әдіске үйретпек болғанмен, олар «ата-бабамыз мініп келе жатқан жағынан отырамыз» деп көнбепті (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бірақ төзді, қажымай-талмай үйренді. Әскерлік тұрмысқа шынықты (А.Тоқмағамбетов, Әке.). // Әскери болушылық. Мұны ойлап, әскерлік тең көңілм суып, Тағы да болман дедім оған жуық. Кетсем енді қайтеді деп ойладым Жұрт алғыс айтатұғын істі қуып (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ӘСКЕРШЕ ү с т. Әскер тәрізді, әскерге ұқсап. Сәрсен төңірегіне тандана қарап келе жатқан-ды. Осы тұста ол Шынтастың алдында әскерше тартылып тұра қалды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Әскерше киініп, қару асынып алған ол әкемді ерте, есіктен кіріп келді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Ішінен көпшіліктің бір жас жігіт Келеді Әли ерге

қарсы жүріп. Әскерше киген киім белін қынап, Қол алып сәлем берді әдеп қылып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ӘСКІЯ [ар.أزکیا]з а т. ә д е б. Әзіл-қалжың, тапқыр күлкіге негізделген жанрлық тұр, табан астында ауызша айтылатын өткір мысқыл-сықақ. Әския Орта Азия жазушыларының әдеби шығармаларынан арагидік ұшырасып қалады (Әдеб. термин.). Көбінесе біреудің сөзін біреу іліп әкетіп, тосын жауап қайырады. Бұл жағынан алғанда әския айтыс үлгісіне жақындайды (Әдеб. термин.).

ӘСПЕН з а т. ж е р г. Береке, маза, шырық. Ол күні шілденің ми қайнатар қақтама ыстығы тіпті әспенин алған (О.Бөкеев, Үркер.).

ӘСПЕНСУ Әспенсі етістігінің қимыл атауы.

ӘСПЕНСИ= е т. жағымсыз. Дандайсу, көкірегін көтеру, менменсу. Ол қит етсе, Сұлтанға шағатындығын айтып, әспенсін кетті, – деп бір тоқтады (К.Оразалин, Ақ жазық). Әйелінен қай жерім артық деп әспенсінді екен, мәжнүн, әулекі неме (З.Жәкенов, Таң самалы). Анау осыны сезгендей, тіпті әспенсін шірене түсті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ӘСПЕНСИТ= е т. Дандайсыту, есірту, асқақтату. Әкесі ғұмыр жалғанда да «құлыным» деп, маңдайынан сипап, ...әлдекімдердей әспенситпені (О.Бөкеев, Біздің жакта.). Қай-қайдағы тесік моншақтарды әспенситіп жіберді ғой қазіргі өкімет (А.Жүнісов, Өмірізі).

ӘСПЕНСИТУ Әспенсит етістігінің қимыл атауы.

ӘСПЕНТ з а т. ж е р г. Аспан. Әспенттен биік қарағай Қарағай басын жел сокса, Қаршыға күс қайғы етер (Абыл акын, Өлең.).

ӘСПЕТ з а т. 1. Күтім, бап, жұмыс. Әспеті көп әйтеуір: әуелі мұрты кетілмеген, жарықшақ түспеген сары тік дөңді сұрыптап, екшеп алар, келіге түйер (Д.Досжанов, Күм жұтқан.). 2. Белгі, сыңай, сыпат. Мынау губернатор орнына облоской комиссар болып Бөкейханов келе жатқаны сол теңдіктің тигенінің әспеті («Қазақ»).

ӘСПЕТТЕ= е т. Құрметтеу, қастерлеу, ардақтау. Ерте заманда, адамның ақылын дүниенің ең басы деп нысандаған, әспеттеген заманда, ...өз ақылы мен көптің ақылының жалпы қасиеттерін шамалау мүмкін болған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақ халқы қашанда

өмірден көшкен ардақты жандарды *ә с п е т т е н*, еске алып отырған («Егемен Қазақстан»).

ӘСПЕТТЕЛ = е т. *Құрметке бөлену, әл-пеиштену, аялану, мәпелену*. Сәулетті қала, зәулім үй, Өсті білім, ой-сана. Көк тіреген көк үйлер, *Ә с п е т т е л г е н* астана (А.Тоқмағанбетов, Жыр күмбез).

ӘСПЕТТЕЛУ *Әспеттел етістігінің қимыл атауы*.

ӘСПЕТТЕУ *Әспетте етістігінің қимыл атауы*. – Жок, оларға отауға салып қойды, – деді бірі. – Отауға?! Сонша *ә с п е т т е у і н*... Е, мейілілерің ендеше (С.Досымов, Жаңғырық).

ӘСПЕТТІ с ы н. **1.** *Қадірлі, қалаулы, қас-терлі*. Қыз қуыршақ аюдың мән-жайына түсіне қойғандай, корбканы ақырын ғана жауып, үй ішіндегі ең бір *ә с п е т т і* жерге апарып қойды (Т.Ахтанов, Дала сыры). **2.** *Әдемі, көркем*. Автор кейіпкердің болмыс-бітімін көркемдік тұрғыдан даралаудың орнына оны құрғақ *ә с п е т т і* сөздермен ғана әсерлеумен шектелген («Қаз. әдеб.»).

ӘСТЕ [ир. *أسته*] ү с т. **1.** *Ешқашан, еш уақытта*. Өлейін деп өлмейді өлерлік жан. *Ә с т е* өлмесін білгендей қылық қылған. Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа, Өмір қайда, сен қайда, соны да ойлан (Абай, Таңд. шығ.). Ораза, намазыңды *ә с т е* қойма, Құрбан шал, ақыреттің қамын ойла. Пітір бер мезгілінен қалдырмастан, Оразаның сауабын, жаным, жойма! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Бір атым насыбайдан Көңілі қалып қираған. Өкпеге қиса, Өлімге *ә с т е* қимаған. Сескенбес октан, Сеніскен тату дос үшін Махамбеттер исатайлықты сыйлаған (К.Салықов, Жезкиік). **2.** ж е р г. *Блгі, үнемі, әрдайым*. Бұрын-соңғы көрген отарларының өмірі *ә с т е* жабайы болушы еді, киіз үй, алтыаяқ аталатын жаппа қостан басқа көзге түсер дәнеңе де болмаушы еді (Ф.Сланов, Домбыра). Несіне кінәлаймын бұ халықты, Кім *ә с т е* болар дейсің туа мықты. Өмірге келгенімді аян етер Өзіме өзім жазам күәлікті (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Мұндайларды *ә с т е* араны ашылған деп ағайлардан көретін едік, сөйтсек желіккен жеңгейлердің де кесірі осал емес екен (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Сілкіп бақтың, Қағып бақтың, сен *ә с т е*. Ол бір күндер айналды енді елеске. Кербез болып жүруші едің ортада, Күмбез болып тұрсың енді дөңесте! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӘСТЕ-ӘСТЕ ү с т. *Біртіндеп, бірте-бірте, ақырын-ақырын*. Ашылмаған үяң сыр, Ашылса

менен *ә с т е-ә с т е*. Айтылмаған арлы сөз, Айтылса мекен *ә с т е-ә с т е* (М.Әуезов, Таңд.). Мұсылманшылық *ә с т е-ә с т е*, былтыр қатардағы мұғалім едің, биыл орта мектептің дүрдей завучы болып отырсың (Қ.Қамбаров, Алтай.). Мұсылман болу – *ә с т е-ә с т е*, көпір болу – бір пәсте (Мақал-мәтел).

ӘСТЕМСУ с ө й л. *Әстемсі етістігінің қимыл атауы*. *≈ Ә с т е м с у і н* қарашы!

ӘСТЕМСІ = е т. с ө й л. **Астамсы**. Молдеке, шам көрсең де осы сөзің, Өзіңе білінбейді өз мінезің. *Ә с т е м с і н* маған неғып сөз айтасың, Келіп пе ең түзетуге сенің өзің (Айтыс).

ӘСТЕСІЛЕ = е т. ж е р г. *Араға тұсу, азғыру*. [Қордабай] Ғалияны қара бояумен бояп, Біржанның көңілін айнытайын, *ә с т е с і л е н* екеуін айырайын ...деген арам ой сақтаған еді (С.Мұқанов, Балуан Шолақ).

ӘСТЕСІЛЕУ ж е р г. *Әстесіле етістігінің қимыл атауы*.

ӘСТЕСІЛІК з а т. ж е р г. *Екі араны табыстырғансып, онан әрі аздыратын өзәзілдік*. Татулық кеңесін қозғағың келсе, мен екі араңа *ә с т е с і л і к* айтуға тиістімін (С.Мұқанов, Теміртас).

ӘСТІ ү с т. с ө й л. **Әсте**. Қазақ *ә с т і* сиыр малын мал деп қадірлемейді (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

ӘСТІНДЕ ү с т. ж е р г. *Ешқашан, еш уақытта*. Тапсырған жұмысты *ә с т і н д е* есіңнен шығарма (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘСТІРЕКТЕ = е т. *Ұялу, тартыншақтау*. Біз келіп, *ә с т і р е к т е н* тағам таттық, Аллаһның нәсіп еткен разығын («Айса»).

ӘСІЛ¹ з а т. к ө н е. *Әдіс, тәсіл*. Бұлбұл торғай жарасар, Сәхәрда тұрып сайраған, Шапса тасты кестілер, *Ә с і л і н* тауып қайраған (М.Сұлтанқожаұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ӘСІЛ² с ы н. с ө й л. **Асыл** (*ардақты, қадірлі, жақсы*). Сәлем де Сейіт, Шойтас, Тәжімдерге, Елдегі игі жақсы *ә с і л д е р г е* (Мұрат, Өлеңд.).

ӘСІЛІ м о д. с ө й л. **Асылы**. Әсіреті көп дүние Көңіліңді *ә с і л і* күш қылма (Майлықожа, Нақыл). Құдайға аян ұрлық етпегенім, Орнымнан түнде тұрып кетпегенім. Жалғыз-ақ тауықтардың түсінде емес, *Ә с і л і* өмірімде ет жемедім (А.Байтұрсынов, Шығ.). Болады *ә с і л і* әулие бел баласы Тентекті тезге салып түзу жонған. Бай Жақас Орта жүзге ұйтқы болып, Атағы алты алашқа мәшһүр болған (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘСІП [ар. *قصب*] з а т. э т н. т а м а қ. Жаңа сойылған малдың ішіндегі қанына ет, май, ұн, күріш т.б. араластырып, ішекке тығып пісірілген, ищжыққа ұқсас ұлттық тағам. *Әсіпті* дастарханға қоярда дөңгелектеп кесіп, ыстықтай немесе салқындатып беруге болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Әсіпті* жаңа сойылған малдың бүйрек тұсына жиналған қанды қос уыстап ыдысқа құйып алып, үгіп, туралған ет пен майға араластырып жасайды («Мәдениет және тұрмыс»). Ет боршалады ма, қуырдаққа қабырға шапты ма, пияз аршыды ма, *әсіп* турады ма, өйтеуір тыным болмады (Д.Досжанов, Дария).

ӘСІР¹ з а т. **Бәле.** Шайтаннан *әсір* қуған кейін қалсам, Әйелге бұдан кейін ләм демеймін (Айтыс).

ӘСІР² [ар. *أسير*] з а т. к ө н е. *Тұтқын*. Бұл мешітті салған бас шебер 1387 жылы Әмір Темір *әсір* (тұтқын) қылып алған шираздық қожа Хасен деген адам екен (М.Дулатов, Шығ.).

ӘСІР³ з а т. с ө й л. **Ғасыр**. Он жетінші *әсірдің* басында Жалаңтөстің осы күні адам танданарлық медреселер салдырғаны өткен уақыттағы қазақта маданият ісінің болғандығын білгізеді (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Он тоғызыншы *әсірдегі* Орал, Бөкейліктен шыққан ақындардың көбі-ақ Исатайды сөз қылған («Айса»).

ӘСІРЕ ү с т. *Шамадан, шектен тыс, ерекше, тез*. Әтікені де сөйтіп *әсіре* бағалап адаспадым ба екен дегенді Қайныкеш соңғы жылдары жиі есіне алады (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ӘСІРЕАЯНПАЗДЫҚ з а т. *Шектен тыс аянкестік, аяншақтық*. Асан осы сәтте Сапардан естіген мына *әсіреаянпаздығына* бір есептен таңырқанып, екі түрлі ойда отырды (А.Байтанаев, Асан).

ӘСІРЕБЕЙІМДІЛІК з а т. *Тез бейімделгіштік*. Оған, бір жағынан, теңгермешілдікке, кісіге сенбеушілікке, жолболғыштық пен қабілеттілікті көре алмайтын қызғаншақтыққа, күншілдікке, содан туындайтын анти-элитизмге, анти-интеллектуализмге, обал-сауапты мемлекетке артып салатын патернализмге *әсіребейімділікті*, екінші жағынан, оппортунизмді, сөз бен істің алшақтығын, заңды айналып өтуге, ереже сақтамауға үйірлікті, ерісуді ерен ерлік санайтын шолақ белсенділікті, болмаса да болған, білмесе де білген, істемесе де істеген болып көрінетін әлеуметтік мимикрияны жатқызуға болады («Егемен Қазақстан»).

ӘСІРЕЖАҒЫМПАЗДЫҚ з а т. *Шектен тыс жағымпаздандушылық*. Бұл *әсірежағымпаздық* дегенді қойсаңызшы, сайлаудың сапырылысы облыстық білім беру басқармасының бастығын да жылы орнынан қозғады («Жас Алаш»).

ӘСІРЕИНТЕРНАЦИОНАЛИСТ з а т. *Ұлттық ерекшеліктерді, қасиеттерді аяқ асты етуші*. Янис Петерс айтқандай, *әсіреинтернационалистер* – шолақ белсенділер түсінбейді деп автор тарихи шындықты бұрмалауы керек пе? («Қаз. әдеб.»).

ӘСІРЕИСЛАМШЫЛ с ы н. *Өзге дінді мойындамайтын шектен тыс исламшыл*. *Әсіреисламшылдардың* [___] тек арабтардың салт-дәстүрін қабылдауға үндеуі – өз халқының өткеніне топырақ шашу болмақ («Түркістан»).

ӘСІРЕҚҰРМЕТ з а т. *Шектен тыс, асыра құрметтеушілік*. Президент әкімшілігіндегі кіші көсемдердің түсіндіруінше Санармұратты ел ішіндегі *әсіреқұрмет* әбден жалықтырса керек («Жас Алаш»).

ӘСІРЕҚЫЗЫЛ с ы н. *Сырты жылтыр, алдамыш*. *Әсіреқызыл* тез оңар Бәрінен де солғын озар (Мақал-мәтел). Бауырым, бұл – даурықпа, *әсіреқызыл* сөз емес, менің қаныма сіңген, анамның сүтімен бірге емген қорегім (З.Пашкин, Сенім). Көрсө қызар, антын бұзар қылжаңбас, Тұрлауы жоқ, *әсіреқызыл* мен емес (Б.Майлин, Шығ.).

ӘСІРЕЛЕ = е т. *Асыра, көтере суреттеу, өсіре бейнелеу*. Көбінесе «бұлғыр-бұлғыр, бұлғыр тау», «асқар-асқар» тауларды жалпылап *әсірелеп* айтқан бұлдыр бейнеден ары бармайтын (М.Әуезов, Әр жыл.). Әжелер бермей есесін, Кем-кетік жайлы шертеді, *Әсірелеп* айтса, кешесің, Ортаймақ онсыз «шер» тегі (Х.Ерғалиев, Дәуір.). Дәнді ерін, күлім көз, *әсірелеп* айтқанда, тобылғы күреңнің сұлуы еді (І.Есенберлин, Алтын құс).

ӘСІРЕЛЕНКІРЕ = е т. *Көтеріңкіреп, өсіріңкіреп жіберу*. *Әсірелеңкіреген* екен демейсіз, Аса іріленкіреген екен дененің. Әлсіреңкіремей дененің, *Әсірелеңкіреген* демейсіз (Қ.Мырзалиев, Алуан.). Орта Азияның бүкіл адамдары қырғыздардың өн салғанын, әнді бастауымен қоса алғанда, есектің ақырғанымен салыстырады, әрине бұл өте *әсірелеңкіреп* айту болып табылады (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

ӘСІРЕЛЕНКІРЕУ *Әсірелеңкіре етістігінің қимыл атауы*.

ӘСІРЕЛЕУ¹ з а т. ә д е б. *Түрлі құбылыстарды немесе белгілі бір нәрсені шамадан тыс*

асыра суреттеу тәсілі. Бір нәрсені өте асырып я кемітіп айту *әсірелеу* болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Эпикалық *әсірелеу* тәсілімен жасалған батырлық жырларды аты аталатын қаһармандар мен тарихта жасаған нақтылы қайраткерлерді бір өлшеммен бағалау көп қателіктерге жол ашқан («Қаз. әдеб.»).

ӘСІРЕЛЕУ² *Әсіреле етістігінің қимыл атауы.* Жайшылықта әңгімені *әсірелеу* дегенді білмейтін әкем осы тұста «өз көзіммен көрдім» деп мүлде бой бермеді (Т.Әбдіков, Ақиқат). Бұл – *әсірелеу* емес, өмір шындығы (Қ.Ұбаев, Қырда.).

ӘСІРЕЛЕУСІЗ с ы н. *Боямасыз, өз қалпында, сол қалпында.* Таныса келсек, ол әзілінде *әсірелеусіз* шындық бар екен (Ж.Өмірбеков, Замандас.). Жазушы оларды ешбір *әсірелеусіз*, табиғи қалпында бейнелеуге ұмтылады... («Қаз. әдеб.»).

ӘСІРЕЛІК з а т. *Даңғойлық, көрсеқызарлық, әулекілік.* Иә, ұғындым! Ұғымдым – Сандуғаштың жеңілге жел бермей, қызылға қызықпай, *әсірелікке* әуестенбей, мөлдір бұлақтың тұнығы сияқты тұнып тұрған ашық көкірегі («Мәдениет және тұрмыс»). Үйленетін жастардың тойға шақыру билеті суретпен «жырларға» толып кетті. Бұл – байлықтың белгісі емес, *әсірелік* («Қаз. әдеб.»).

ӘСІРЕМАТЕРИАЛИСТІК с ы н. *Материализмді біржақты асыра жақтаушылық.* Біз – атеистік және *әсірематиалистік* қоғамнан шыққан елміз. Қаншама жыл материалға табынған, соның үстемдігін көрген жұртпыз («Жас Алаш»).

ӘСІРЕМӘДЕНИЕТТІ с ы н. *Мәдениеттіссымақ.* Әсіресауатты, *әсіремәдениетті* жас жұбайлар: «көп баланың керегі жоқ, Еуропадан үлгі алу керек, бір бала жетеді» деседі («Жас Алаш»).

ӘСІРЕМҰСЫЛМАН з а т. *Өзін мұсылманмын деп асыра сілтеушілік.* Аудан басшылары мешітке имам етіп ескіше сауаты бар, қазақы әдет-ғұрыпты жақсы білетін бір ақсақалды тағайындайды, бірақ заухабийаны мойындаған *әсіремұсылмандар* ол кісіні ұрып-соғып, мешіттен айдап шығады («Түркістан»).

ӘСІРЕҢКЕ с ы н. с ө й л. *Әсіреңкі.* Қызметкер болып есептелемін, қазынаға мал алу, терітерсек жинау секілді қызметкер мен шаруаның екі ортасындағы бір *әсіреңке* жұмыс (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ӘСІРЕҢКІ с ы н. *Әрі-сәрі, не олай емес, не бұлай емес дүбара.* Тевкелеев оның қасына Таймас деген башқұрт пен Юмаш деген башқұрт та емес, татар да емес, орыс та емес, бірақ үшеуі-

нің де тілін білетін *әсіреңкі* біреуді ертін жіберді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ӘСІРЕОРТАЛЫҚТАНДЫРЫЛ = е т. к і т. *Басқару жүйесін шектен тыс орталықтандыру.* Олар сухандары сүймейтін шетелдік баса-көктеуден, саяси идеология диспозитизмінен, тұрмыстағы тапшылықты асқындатқан *әсіреорталықтандырылған* үлестірмелі экономикадан, ақпараттық солғындықпен жаттандылықтан құтылғандарында, жинақтап айтқанда, сол кездегі шолушылар ауызға көп алған, «анайы Азияның» құшағынан кетіп, өркениетті Еуропа аясына қайта оралғандарына шыннан қуанды («Егемен Қазақстан»).

ӘСІРЕОРТАЛЫҚТАНДЫРЫЛУ к і т. *Әсіреорталықтандырыл етістігінің қимыл атауы.*

ӘСІРЕПАТРИОТ с ы н. *Асыра сілтейтін патриот.* [___] Думадағы *әсірепатриоттар* да, тіпті империялық пиғылдан арыла қоймаған кейбір руханият өкілдері де бір қарағанда бастары бір қазанға сыймайтындай болып көрінгенмен, солардың барлығының дерлік айтып жүргені – бір нәрсе («Жас Алаш»).

ӘСІРЕСАҚТЫҚ з а т. *Тым сақтық танытушылық, асыра сақтық жасаушылық.* Он жыл ішіндегі кейбір *әсіресаясаттық* тірліктерімізге жариялы түрде сипат берудің қажеттілігі де келіп жеткен секілді («Жас Алаш»).

ӘСІРЕСАУАТТЫ с ы н. *Сауаттыссымақ.* *Әсіресаяуатты*, әсіремәдениетті жас жұбайлар: «көп баланың керегі жоқ, Еуропадан үлгі алу керек, бір бала жетеді» деседі («Жас Алаш»).

ӘСІРЕСАЯСАТТАН = е т. к і т. *Барлығының астарынан қандай да бір саяси көзқарас, пиғыл іздеу, саяси астар іздеу.* Әйтпесе, бәрі де *әсіресаясаттананып*, бірінің айтқанын бірі айтып, бірінің естігенін бірі қайталанып жатқан («Егемен Қазақстан»).

ӘСІРЕСАЯСАТТАНУ *Әсіресаясаттан етістігінің қимыл атауы.*

ӘСІРЕСЕ ү с т. *Өте-мөте, тіпті, әуелі, негізінен.* Абай соңғы күндерде, *әсіресе* осы соңғы түнде, өзіне бұрын дағдылы болмаған бір халде (М.Әуезов, Абай). *Әсіресе* маған бір ұнайтыны – Алатаудан долы өзен құлайтыны, Құлын-тайдай тебіскен құрбылардың, Әзілменен бір-бірін сынайтыны (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘСІРЕСІЗ с ы н. с ө й л. *Әсірелеусіз.* Қалибектің актерлік қасиеті – қандай рольді

орындаса да жан-тәнімен беріле, ішіне кіре, әшекейсіз, *әсіресіз* адал ойнауында («Қаз. әдеб.»).

ӘСІРЕТ з а т. е с к і. к і т. *Қасірет*. *Әсіре* *т* і көп дүние Көңіліңді өсілі күш қылма (Майлықожа, Нақыл). «Е, құдай-ай, бізге бір дәулет бер» деп, Байлықты көп *әсірет* *т* *п* *е* *н* сұрар екен. Бір күні егін екті, арық шауып, Күндегі бейнет қылған жерге барып (Қаз. мысал.). Қатынға саудагерді мақтайды көп, – Бұларды сізге беріп жіберді, – деп. Күлшенің *әсіретін* *д* *е* кесел болған, Төсектен бас көтермей уайым жеп (Бабалар сөзі).

ӘСІРЕҰЛТСЫЗ с ы н. қ о ғ. - с а я с и. *Мәңгірт, ұлттық түп-тамырынан қол үзген*. Халық аузына қақпақ бола алмаймыз. Түрлі дәрежедегі әкімқаралардың жанында ала аяқтардың, имансыздардың, *әсіреұлтсыздардың* жүруін немен түсіндіреміз («Жас Алаш»).

ӘСІРЕҰЛТШЫЛ с ы н. қ о ғ. - с а я с и. *Асыра сілтейтін ұлтшыл*. «Шетелде мынадай екен деп» мысал келтіруге шебер шенеуніктеріміз мына тұрған Ресейден үйренбей ме? Қаншама субъектілерімен «федерация» деген айдар тағып, «легионерлерден» құралған «құрама командадай» болып отырса да, орыс халқын бірінші кезекке қойып, күнде бүлік шығаратын *әсіреұлтшылдарына* көз-жұмбайлықпен қарап отыр («Жас Алаш»).

ӘСІРЕҰЛТШЫЛДЫҚ з а т. с а я с и. *Өз ұлтынан басқа ұлтты менсінбеушілік, асыра сілтейтін радикалды ұлтшылдық*. Ресейде *әсіреұлтшылдық* мәселесі шешілмей отыр («Жас қазақ үні»).

ӘТБЕКЕТ ор. з а т. с ө й л. *Адвокат*. Көшеде қаңғып жүрген бала кезімде *әтбекет* Дүйсенбаев кездесіп қолына алды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ӘТЕК¹ [ир. *هتک*] з а т. *Жыныстық қатынасқа қабілетсіз, белсіз еркек*. *Әтек* – аталық және аналық бездердің мүкістігі немесе олардың толық өсіп-жетілмеуі (М.Исамбаев, ... Мед. анықтама). Әрқайсысының піштірілген қытай *әтектерінен* күтушілері бар (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Хиуаның билеушісі парсының жаңадан болған әміршісі өзін Тахмаспа шахтың құлымын деп атаған *әтек* нәдірдің шабуылынан үрейлі болатын (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

ӘТЕК² з а т. ж е р г. *Дөңгелектің шеңберін тартатын ілгек темір*. *Әтек* дөңгелекке шен тарту үшін керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘТЕШ з а т. *Тауықтың еркегі, қораз*. «Екенсің өн салуға сен-дағы епті. Сен біраз *әтеш* өнін үйрен!» – депті. Бұл сықылды сыншының

сөзін естіп, Көз көрмеске бұлбұл да ұшып кетті (Абай, Шығ.). Түннің ортасы әлдеқашан ауған, бәлкім таң да жақын шығар, қаланың *әтештері* дауыстай бастады (С.Шарипов, Шығ.). Торқасқа даласына орнай қалған төрт боз үйдің әміршісі менмін деп жалғыз *әтеш* қанатын қомдап айғай салады (Ж.Саин, Жол үсті.).

ӘТЕШКҮР з а т. ж е р г. *Әтеушір*. *Әтешкүр* жерошақтың алдында жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘТЕШКІР з а т. ж е р г. *Шымшуыр, қысқыш*. *Әтешкірді* пештің жанына қой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Үрзия әлдене деп күңкілдеп, жаулығын басына қалай болса солай тарта салып, самаурыңға *әтешкірмен* шок салды (Б.Алдамжаров, Қара нөсер). Алматыда – қышқаш, Қызылордада – шымшеуір, шымшуыр, Ақтөбеде – жәмке, Батыс Қазақстанда – мәстемір, Қарақалпақ қазақтарында – *әтешкір* (Б.Өтебеков, Ауғ. қаз. тілі. ерекшелік.).

ӘТЕШТЕЙ с ы н. *Әтеш сияқты, әтеш тәрізді*. Етігінің темір шегелі табаны тасқа жабысқан қыз, ол қыздың шақырған *әтештей* бақыруы себеп болғандықтан, ол шоқының атын жұрт «әтеш» деп кеткен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Өзеннің күнбатыс жақ жағасында, Малынып баспалдағы қара суға. Шәукиген екі этажды үш-төрт үй бар, *Әтештей* халі біткен таласуға (Д.Әбілев, Алтай асу.). Қодыраң-қодыраң етіп, қотыр *әтештей* қоқандайсыңдар кеп, – деп балпылдап сөйлеп, болатын емес (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ӘТИ з а т. ж е р г. *Қайын ата*. Ат жетектеген *Әтимді* анадайдан байқадым (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). *Әтим* – Нұржанның әкесі – аулына айбынды адам екен (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ӘТКЕНШЕК з а т. *Тербеліп ойнау үшін екі ағаштың арасына байланатын жіп, арқан*. Тау бөктеріне салынған кішігірім Баянауыл қаласы көк буалдыр сағымда *әткеншек* тепкендей асылып, діріл қағады (З.Шашкин, Сенім). Астан кейін бәрі сыртқа серуенге шықты. Біраз өн салып, *әткеншек* тебісті (Т.Ахтанов, Көк құтан). Аспан әрі-бері шайқалғандай болды. Аспан *әткеншек*тің астауындай аударылып-төңкеріліп, бір жоғары ұшып шығып, бір төмен құлдилады (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз).

ӘТКЕСІШ з а т. з а ң. <итал. contrabbando; contra - қарсы; bando - үкімет жарлығы> *Заңмен тыйым салынған қандай да бір тауарды бір елден екінші елге жасырын жолмен, заңсыз өткі-*

зуші. Соңғы мүйіз бен атын өткізіп жатқандар қырғыздың *әткесшілеріне* ілесіп зорға өттік дейді (М.Әуезов, Октябрь үшін).

ӘТКЕСШІЛІК з а т. <исп. *contrabandista*> Бір елден екінші бір елге заңсыз, жасырын жолмен тауар өткізушілік. *Әткесшілік* кісін осы кезде қиын атайды (М.Әуезов, Октябрь үшін).

ӘТТЕГЕН-АЙ о д. 1. *Қап, өкінішті-ақ деген мағынадағы сөз.* Бұлбұл болды, тосып тұр есек сөзін, Есек жерге қаратып екі көзін: «Іш пыспай-ақ тыңдарлық бар екенсің, *Әттеген-ай*, білмепсің өтешті өзің!» (Абай, Шығ.). Қалай біздер қапелімде аңғара алмай қалғанбыз?! *Әттеген-ай*, неткен аңқау, неткен аңқау жандармыз?! Келіп қапты-ау сағыныштай сапсарала арман-күз... (М.Мақатаев, Шығ.). Тірліктің қызығына қызып жүріп, Айқайға қайран даусым ерінбеген. Абайдай арт жағына сөз қалдырып, Жақсы еді-ау, *әттеген-ай*, өлу деген! (Ә.Найманбаев, Шығ.). «*Әттеген-ай*» деген сөз Ауыр тиер өлімнен (Дастандар).

ӘТТЕГЕНЕ о д. с ө й л. *Әттеген-ай.* Боса да бұлай болған соң былтырғы, ұлы конфискесі дұрыс еді, әй, *әттегене!* – деді басын шайқап (Б.Майлин, Шығ.). Ассалаумағалейкум, Тезек төре, Елде жылқы қоймаған кезеп төре. Сәлемге келген кісіні тонап алып, Елде кісі қалмапты, *әттегене!* (Айтыс). Жалғыз ғана «*әттегенесі*», – дейді Амурский, демін соза алып, – сонша білімді, сонша талантты, сонша іскер адам, соңғы кезде ішімдікке салынып, бүлініңкіреп жүр (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ӘТТЕҢ о д. *Қап, әттеген-ай деген мағынадағы көңіл күйді білдіретін сөз.* Жалғыз қолқабыс комитеті туралы емес, басқа қызметтің бәріне сондай көзбен қарар еді, *әттең* еркіне жіберсе! (С.Дөнентаев, Шығ.). Ондай менің жоқ қой, *әттең*, өнерім, – Жүзік болсын жазған осы өлеңім. Жүзік тозар ия болмаса жоғалар, Ал өлеңнің тозбасына сенемін (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ӘТТІК з а т. к ә с. *Қармақтың тілі.* *Әттік* қалықтың қармақтан шығып кетпеуі үшін жасалынады (Қ.Айтқазин, Кәсіби лексика.).

ӘТУЕР з а т. ж е р г. *Абырой, бедел, қадір.* Мен өзім де қайбір жетісіп отыр едім. Інімнің алдында *әтуерімнен* айырылдым (Б.Қыдырбекұлы, Мысық.). Айналадағы ақсүйек төреден гөрі өздерінің ақсақал, би, батырларын көбірек тыңдап, соларды *әтуер* тұтатынды («Жұлдыз»).

ӘТУЕРЛІ с ы н. с ө й л. *Абыройлы, беделді, қадірлі.* Қымыз – қазақтың ең *әтуерлі* тамағы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘТІБІРЛІ с ы н. *Әтуерлі.* Аудандағы бұ да бір *әтібірлі* бастықтың бірі (Ә.Нұрпейісов, Сең). Содан екі-үш сағат бұрын маған бір *әтібірлі* кісі асығыс соқты («Қаз. әдеб.»).

ӘТУЕРСІЗ с ы н. ж е р г. *Қадірсіз, жаман.* *Әтуерсіз* адамнан не күтуге болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘТШУ о д. с ө й л. *Әйт, шу.* – *Әтшу, әтшу!* – деп бәйбіше көшін жөнелтіп, бір қатынға құман ұстатып, түзге жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күнікей тартынып қалған бір түйеге жанаса кетіп, бас жібін іліп алды да, «*Әтшу, әтшу!*» деп, дауысын шығарды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘТІЛЕС ор. з а т. с ө й л. *Атлас (мата).* *Әтілес* тің бірнеше түрі бар: жай *әтілес*, қызыл сары *әтілес*, қара *әтілес*, қан *әтілес*, намазшам *әтілес*, тәуекел *әтілес*, дәйлі *әтілес* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘТІР [ар. *عطر*] з а т. *Ииссу.* Қыздың ойы осыған кеп тыйылды, Айна, тарақ сандығына жиылды; Үйде тұрған *әтірлердің* қалдығы, Ақырғы рет жағасына құйылды (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.). *Әтірдің* бір ғана түрін жасауға 15-тен 60-қа дейін хош иісті заттар керек (ҚҰЭ). Күркіретіп, Дүркіретіп, Мына келген көктем бе?! Сіркіретіп, Бүркіп өтіп, *Әтір* шашып кеткен бе? (М.Мақатаев, Шығ.).

Әтір суы. *Әтір, ииссу.* Халыққа қай уақытта қамқор болып, Тудай бол, тұра дұшпан қашатұғын. Үйреніп өнер-ғылым бол адамдай, Айнала *әтір суын* шашатұғын (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ӘТІРДЕЙ с ы н. *Әтір сияқты, әтір тәрізді аңқыған.* Торлама қауын жатыр қатарласып, *Әтірдей* жан-жағына жұпар шашып. Қозыдай көгендеген асқабақтар, Қарбыздар бір жағында тұр жарасып (О.Шипин, Өмір өрнегі). Жел есіп өңбенінен ісі *әтірдей*, Көтеріп барлығы да қалды мұрын. Жай болып жан-жануар жайнаңдады, Әлдилеп ана алғандай алдына ұлын (Үш ғасыр.). Үннің де жаңбырдай бар жас иісі.

ӘТІРЕТ ор. з а т. с ө й л. *Отряд.* *Әтірет* болуға жігіт беріңіздер. Біз қару-жарақ берейік, сөйтіп ел өзін-өзі қорғасын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өлгенін жинап *әтірет*, Кейін қайта жөнелді. Басын шайқап солдаттар, Өлгенін баса тиеді, Тоғыз пар ат пен шанаға (1916 жыл). Бәкірдің *әтіреті* азғантай және соғыс жайын білмейтін қазақ жігіттері гой, мылтықты атып-атып кейін шегініп барып, Лукутин әскеріне барып қосылсын (С.Шарипов, Бекболат).

ӘТІРЛІ с ы н. *Әтірі бар, әтір қосылған.* Күнәмді кеше көр, – деп саған ермей, Кейқауыс тұрды басын иіп бірдей. Ойланып ой көзімен қарағанда, *Әтірлі* і ғапұсабын, айып кірдей (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӘТІРМАЙ з а т. *Тері күтіміне арналған қол, бет т.б. дене мүшелеріне жағылатын хош иісті май.* Үшүке, келің мұнда, – деді, – қарақ, Менде бар сізге лайық айна-тарақ. *Әтірмай*, жұпар сабын, иісті май бар, Алсаңыз шеттік ноқа бетке қадап (Бабалар сөзі).

ӘТІРСАБЫН з а т. *Иисабын.* Қолдан жасалған сабынды – қара сабын, өндірістік тәсілмен жасалған сабынды – ақ сабын, иісті сабынды – «жұпар сабын» немесе «*әтірсабын*» деп атайды (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

ӘТІШҚҰТЫ з а т. ж е р г. *Көсеу.* Көсеуді бұл жақта *әтішқұты* дейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘУ о д. *Шақыру, жауап ретінде көңіл аудару үшін айтылатын дыбыстық ишарат.* Сұлтанмахмұтқа: «Махмұт, Махмұт!» деп дауыстады. Сұлтанмахмұт естіп тұрса да «*әу*» дей қоймады (Д.Әбілев, Ақын.). – Тексіз! – десе, – *әу* депті, – Кексіз! – десе, *әу* депті. Жуастығы түйедей, Біздің осы дәу, – депті... (Ө.Тәжібаев, Шығ.). Ақ жүзді қатын алсаң бойға сұңғақ, Қасыңа шақырғанда, келсе зарлап. Дауысы *әу* дегенде әрең шығып, Кеудесі еңкейгенде, етсе бұлғақ (Ақан сері, Шығ.).

Әу баста. с ө й л. *Әуел баста.* – *Әу баста* та тағдыр бізді неге біртұтас етіп жаратпады екен,– деген әлсіз сөзі күмілжіп, түншығып, құлағыма әзер жетеді (Ж.Жұмаханов, Үш бәйтерек). *Әу баста* Бейімбет ақындық жолға түседі, өз дәуірінің күрделі әлеуметтік уақиғаларын жан-жақты қамтып жырлайды («Қаз. әдеб.»). Жер атмосферасындағы газдардың қазіргі ара қатынасы *әу бастағыдай* емес екені түсінікті (Т.Қалыбеков, Экология.).

Әу дегенде. *Сол бойда, салған жерден, бірден. Әу дегеннен-ақ* екі пешкадан кезек қарпысып алдық (Б.Сокпақбаев, Өзім тур.).

Әу деді. *Лебіз білдіріп, ән айтты.* Атырау, Еділ, Жайық жағасында, Ақтөбе, Арал, Шаған арасында, Білмейтін Ақбөбекті бір адам жоқ, *Әу дейтін* әнші қазақ баласында (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Екі адамның басы қосылған жерде *әу деп* ауыз ашып көрмесе де, жеке өзі жүргенде, есіткен өлеңін кейде ішінен айтатын әдеті бар-ды (Р.Райымқұлов, Түйелі адам).

Ажалды ақша беріп сатып алып, Кездестім аңқау елдің бақсысына *Әу деген* үнімді ел көп тыңдаған, Жиналып жаяуы да, аттысы да (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Әу дерлік [деген] жер. *Дауыс естілетін аралық.* – Өне бір шиге қараңдаршы, – деді Мұқажан маңдай алдымызда *әу дерлік жерде* биіктеу боп өскен бір түп шиді нұсқап (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бауыры жазылып алған қасқа ат *әу деген жерге* жібермеді (Қ.Жұмалиев, Айқас). Хакім мұнан бір ай бұрын қаладан елге кеткенде пароммен өткен болатын. Қазір көпір түскен, бірақ онан *әу дерлік жерде* паром да жүріп жатыр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Әу десті. *Көп болып бірігіп, ұйымдасты, келісті.* Ұтылған балалар *әу дестін* бір шатақ шығаратын түрі бар (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Балаларының қиналып жүргенін әке-шешелері білсе де, мойындары жар беріп, жандары ашып, бірлесіп *әу дестін*, балалардың жолын жөндеп берелік-ау деп... ойларына кіріп те шықпаған (Ө.Тұрманжанов, Менің кітабым). Дүркіреп жанның бәрі жау дескендей, Жау жетті ел ниетіне *әу дескендей.* Тұяқтан тасырлаған дабыл қағып, Қара жер дүбір қакты дөң көшкендей (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӘУДЕЖАР ү с т. *Кенет, оқыстан.* Қос ішекте қатарласа қалғып отырған дыбыстар *әудежар* қылтаяқ тиіп кетсе, шыр-пыр ұша жоғары көтеріледі (М.Қабанбаев, Кермек дәм).

ӘУДЕМДЕ ү с т. *Көзді-ашып жұмғанша, әп-сәтте, тез арада.* «Тракторшы Досанның келіншегі Қырмызы ұл тапты!» – деген жаңалық нажағайдай зымырап, *әудемде* барша елге тарады (С.Омаров, Хантағы). Оларды *әудемде* толқын ығыстырып, жиекке көз ілеспей лақтырып тастайды (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). Кеппейді ғой *әудемде* Сызды жердің балшығы. Көп жылдардың кеуденде Қалыпты бір сарсығы (С.Мәуленов, Шалқар).

ӘУДЕМЖЕР з а т. *Дауыс естілетіндей арақашықтықты білдіретін халықтық өлшем, жақын жер.* Жолаушылардан *әудемжердегі* қоңыр белшеде өңшең көк мойын дуадақ мойындарын соза-соза қарасып, керден-керден басады (І.Жансүгіров, Шығ.). Мен *әудемжерге* жібердім, қуып жеттім де, желкеден бірді қондырып, қалпақтай ұшырдым (С.Шаймерденов, Мезгіл). Алдына алып міндірді *Әудемжерге* жүрдірді. Төбесін көкке тидірді Әкесінің барлығын Тап сол жерде білдірді (Алпамыс). *Әудемжерде* ғана көз қыса қылым-

сыған Очнеvkаның оттары бұлар асыққан сайын алыстап, жеткізбей қашады (О.Бөкеев, Танд.).

ӘУДЕМСУ *Әудемсі етістігінің қимыл атауы.*

ӘУДЕМСІ = е т. *Әумесерлену, әулекілену, есіру.* Кеуде керген кесірдің, Көңілі судай басылсын. *Әудемсіген* әулекі, Аяғыма бас ұрсын (Манас).

ӘУЕ [ар. **هوا**] з а т. **1.** *Жер үстін қоршаған көк күмбезі; аспан.* Дүниенің ол туралы жазасы жоқ, Біз сөкті деп тоқтай ма Алла атқан оқ. Пәрменімен айналған шархи фәләк – Күн мен ай, жұлдыз, *әуе*, жер менен көк (Ш.Құдайбердіұлы, Шығ.). Қазір июльдің ортасы. Ол қаланың ең ыстық шағы. Соған орай мынау кеште тымырсық, қапырық. *Әуе* тұнжыр ғана тұнып тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Инелік, шегіртке, бөгелек, масаның қалың шөптің арасынан ұшып, *әуе* н і қаптап, шарқырап, олай-былай жүйткіп шыр-шыр етіп, қанаттары дырылдап, ызылдағаннан басқа, екі аттың пысқырып, құйрығы суылдап, аяғын тебініп, бөлелек шаққанынан басқа, анда-санда шықшық еткен торғайдың дауысынан басқа жаңғырыққан ешбір тықыр не бір үн естілмейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** с ө й л. **Ауа.** Таңмен араласа, қаланың батыс жағынан бір жүйрік жел соғып, Сібір *әуесінің* сасық тұманын айдап жөнелді (І.Жансүгіров, Шығ.). Тымырсық аяздағы тымық *әуе* н і сіміре, Жақып күндегі әдетімен колхоз ауылын аралап келеді (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Көктемгі *әуе* бөлмемнің Көлеміне сыймай тұр. Көктемгі күлкі, қуаныш, Өлеңіме сыймай тұр (С.Ерубаев, Шығ.). Бір тұтам таң атып қапты. Таңмен бірге жел оянып, *Әуе* біраз салқындапты (М.Жұмабаев, Шығ.).

Әуе айналды. *Құн шыжыды, құн күйін түрды.* Күштері тасып ашынды, Екпінге мініп жалғыз-ақ. Қиналыс шаттық қосылды, *Әуе айналған* аңызак, Ауыздарын ашырды (Қ.Аманжолов, Шығ.). Күн қызды, шілде шертті тартып күйін, Қайнатты *әуе айнал* ы п адам миын, Аңызак аңырай соғып, қақырық кеуіп, Дем алу, деміктіріп болды қиын (И.Байзақов, Шығ.).

Әуе айналып, жерге түсті. с ө й л. **Аспан айналып, жерге түсті.** Қандай *әуе айнал* ы п, *жерге түскен* ыстықта да, басында етегі кең қамыс қалпағы, бұтында шолак штаны ғана бар, өзге денесі тырдай жалаңаш қытай күріш егісінде тізеден саз кешеді

(С.Мұқанов, Алып. адым.). Бұл өлкенің *әуе айнал* ы п, *жерге түскен* ыстығы да, қу мекен даласы да, аңызак желі де, таңдай кептіретін шөлі де Қанышты сескендіре алған жоқ (М.Қаратаев, Далада.).

Әуе атысы. ә с к. *Ұшу аппаратындағы авиациялық зеңбіректер мен пулеметтерден, қушу аппаратымен тасымалдайтын жеке құрамның атыс қаруынан жүргізілетін атыс.* *Әуе атысы* кезінде көздеу жылжымайтын қарудан ұшу аппаратының маневрі арқылы, басқа қарулардан бұған қоса ұшу аппаратының маневрі арқылы, басқа қарулардан бұған қоса ұшу аппаратына қатысты қаруды бұру арқылы жүзеге асырылады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Әуе барлауы. ә с к. *Жаудың жердегі, теңіз-дегі, әуедегі объектілері жөнінде мәліметтер жинайтын және қарулы күш бөлімдері мен құрамаларының ұтымды ұрыс қимылдарын жүргізу мақсатын көздейтін барлаудың негізгі түрі.* *Әуе барлауы* тактикалық, оперативтік, стратегиялық барлауға бөлінеді (ҚСЭ). *Әуе барлауы* н жүргізудің негізгі тәсілдері: көзбен бақылау, аэросуретті барлау және радиоэлектронды құралдар көмегімен жүргізілетін барлау (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әуе дабылы. ә с к. *Қарсыластың әуе шабуылына тойтарыс беруге, әуе шабуылына қарсы қорғануға, соққысынан сақтауға шақыратын белгі.* Қауіп-қатер кезінде немесе қарсыластың әуе шабуылы басталуымен «әскери дабыл» сигналын беру үшін техникалық құралдар қолданылады және дауыстап айтылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әуе десанты. ә с к. *Қарсылас тылына ұшақ және басқа қушу аппараттарымен түсірілген арнайы дайындалған әскер құрамасы.* *Әуе десанттары* әскери-әуе, әскери-теңіз, құрлық әскерлері ұйымдастыратын ірі операцияларды орындауға қатысады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Әуе десанттарының* мақсаты – қарсыластың стратегиялық объектілерін басып алып, майданның тылмен байланысын үзу (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әуе жауды. ж е р г. *Жаңбыр жауды.* Бүгін *әуе жаууы* мүмкін, тез жүруге тырысу керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Әуе кассасы. *Азаматтық ұшақтарға, әуе көліктеріне қушу құқығын беретін құжаттар сататын орын.* ≈ *Әуе кассаларының* мекенжайы.

Әуе көлігі. *Әуемен жолаушылар, пошта және жүк таситын көлік түрі. Әуе көлігі* – жедел тасымалдауды қамтамасыз етеді және жүк көтеруі шектеулі болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Қазақстанның тәуелсіздігі жарияланып, нарықтық экономикаға көшуіне байланысты *әуе көлігі* саласында да түбірлі өзгерістер орын алып, бірнеше әуе компаниялары құрылды (ҚҰЭ).

Әуе құқығы. *з а ң. Әуе кеңістігін пайдалану режимін, әуеде қиу мен тұрақты әуе жолын ашу тәртібін реттейтін халықаралық жосындар мен қағидалар жиынтығы. Әуе құқығы* – халықаралық құқықтық арнаулы саласы (ҚҰЭ). *Әуе құқығы* ны азаматтық авиация жөніндегі көп тарапты келісімшарттар [___], әуе қатынастары туралы екі жақты үкіметаралық келісімдер, сондай-ақ кейбір халықаралық салттар [___] бастау болады (ҚҰЭ).

Әуе поштасы. *Әуе жолдары арқылы, әуе көліктерімен жеткізілетін хат-хабар. ≈ Әуе поштасы* ны ң қызметі.

Әуе райы. *с ө й л а) Ауа райы. Әуе райы* малдың жүнінің ұзындығына, қалыңдығына көп әсерін тигізеді (С.Ерубәев, Шығ.). *ә) Құн райы.* Бүгін-ертең ашыла қоятын *әуе райы* көрінбейтін тәрізді (К.Оразалин, Ақ жазық).

Әуе спорты. *Әуе аппараттарымен жарысу негізіндегі спорт түрі. ≈ Әуе спорты* ны ң жетістіктері.

Әуе толқыны. *ф и з. Физикалық жағдайдағы тербелгіш дыбыстық қозғалыстар.* Өмірде өз бетімен радио ойнатпайтын еркек, радиоқабылдағышқа ұмтылып, кез келген *әуе толқыны* н да ағы музыкаға жармасты (З.Шашкин, Сенім). Бүгін бақылау рациясы жеті жүз метрлік *әуе толқыны* н да маңызды хабар ұстады (К.Тоқаев, Тасқын).

Әуе шабуылы. *ә с к. Әуеден жасалатын шабуыл түрі.* Ол Франция және Англиямен *әуе шабуылы* н жасаспау туралы келісімге отырғысы келетінін білдірді (М.Шоқай, Таңд.). *Әуе шабуылы* – ұшақтың, тікұшақтың немесе олардың топтарының қарсыласты жою мақсатында бір жолғы атқылаумен (бомбалаумен) оның объектісіне жасаған шабуылы (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Әуе шайқасы. *ә с к. Әуедегі қиқшытардың атыс пен маневр арқылы қарсыласты жоюға бағытталған қақтығыстары. Әуе шайқасы* – қарсыластың әуедегі ұшақтары мен ұшақсыз құралдарын жоятын жойғыш авиацияның ұрыс қимылдарының негізгі түрі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӘУЕГЕЙ *с ы н. Дарақы, әуейі.* Дауысы бар болса егер, жүрегі жоқ, жүрегі бар болса егер, дауысы жоқ *әуегейді* тыңдасаң, таңғаласың! (Б.Тәжібаев, Жүріп келем).

ӘУЕ-ҒАРЫШ *з а т. Әуе және ғарыш (екеуіне қатыстылық).*

Әуе-ғарыш агенттігі. *Жер атмосферасы және ғарыш кеңістігі ісімен айналысатын бірлестік, орталық.* Бұл кәсіпорын құрылысына тапсырыс беріп, қаржыландырушы «Маңғыстаумұнайгаз» ашық акционерлік қоғамы, ал жобалаған, құрал-жабдықтарды құрастырушы Ресейдің *әуе ғарыш агенттігі* Федералдық мемлекеттік кәсіпорнының М.Кедей атындағы ғылыми-зерттеу орталығы («Егемен Қазақстан»).

Әуе-ғарыш ұшағы. *Жер атмосферасында да, ғарыш кеңістігінде де ұша алатын ұшақ. Әуе-ғарыш ұшағы* жанар май жинау көзі ретінде атмосфераны қолдана алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӘУЕЖАЙ *з а т. <грек. аег – ауа, фран. port – айлақ> Ұшақтар мен жолаушыларды қиыратын, қабылдайтын мекенжай.* Табиғат катаклизмі салдарынан тоғайлар мен электр желісі жолдарының бағандары құлаған. Су астында қалған көшелердің ұзындығы 119 шақырым болды... Тьет өзені тасып, Сау-Паулу *әуе жайы* жұмысын тоқтатты («Алматы ақшамы»). Нұр сәулелі Мәдинада *әуе жай* шаһардан онша қашық емес («Егемен Қазақстан»). *Әуе жай* – ұшақпен ұшатын жолаушылар аялдайтын жер; авиация көмегімен жолаушылар, жүктер және пошта тасуды қамтамасыз ететін, аэровокзал мен аэродромнан тұратын тасымалдау мекемесі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ӘУЕЖОЛ *з а т. Белгілі бір пункттер арасындағы жолаушылар мен жүк тасымалдайтын қиу аппараттарының белгіленген тұрақты бағдары.* Транссистема *әуе жолдар* м е н тауар жөнелту, кедендік, терминалдық құжаттарды дайындау, жүктерді түсіру, тиеу т.б. толып жатқан шаруалардың бәрін өздері мойнына алған («Егемен Қазақстан»).

ӘУЕЗ [ир. *اوز*] *з а т. 1. Әуен, ырғақ, саз.* Қайғың – қыс, жүзің – жаз, Боламын көрсем мәз. Күлкіңіз бойды алар, Бұлбұлдай шықса *әуез* (Абай, Шығ.). Түрлі құс *әуез* қосып, шулаған көл, Шуақта балықтарың тулаған көл. Сапырып сары қымыз ертенді-кеш, Басында кеңес құрып, дулаған көл (М.Жұмабаев, Шығ.). Мың естісең бір аятты күніне, Тез

жаттайсың шұлғып *әуез* үніне. Адам жанын шымырлатып кететін Жақсы ырғақпен жетер жүрек түбіне (К.Салықов, Жезкиік). Ашқан жанға жүрегімнің кілті мың, Кілтсіз менің ашылмады бір күнім. Көмейімде *әуезі* бар бұлбұлдың, Езуімде сыңғыры бар күлкінің (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2. а у ы с.** *Дыбыс, үн.* Қазақ тілінде он тоғыз қатты *әуез* бар. Мәселен б, п, м, д, з, ж, ш, р, л, қ, к және бос бес *әуез* бар («ДУГ»). *Әуез* әдемілігі сөзді дыбыс жағынан тәртіптеп, үйлестіріп, тізуден болады (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). **3. с ө й л.** *Әуезе* (*алыпқашпа сөз, лақап, қауесет, дақпырт*). Өлген адамның жаны ақ бұлт, ақ құс, көгершін, көбелек болып, ауаға ұшып кетеді деген *әуез-де р* де тараған (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Әуез өнері. *Саз өнері, музыка.* Төртінші – әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, сайрамын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тарту өнері. Бұл *әуез өнері* болады (Европаша – музыка) (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

Әуез салды. *Жар салды, хабарлады, хабар таратты.* Шаһардың халқын жиып, той қылмақ болып, жұртқа *әуез салды* (Батырлар жыры).

ӘУЕЗДЕС с ы н. *Әуезі ұқсас, үндес, үйлес.* Өлең ырғағы жорға жүрісінің тайпалуы, теңселуі сияқты екінші өңді ырғақ болады. Бұл ырғақ – сөйлемдердің ішіндегі буын санының бірдейлігімен, кестелерінің реттілігімен, сөздерінің *әуез-де-с* ұқсастығымен келетін ырғақ (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

ӘУЕЗДІ с ы н. **1.** *Дауысы, үні әдемі; үндес, үйлес.* Көпбай он екі тілді гармонына *әуезді* әнін қоса, асқақтата шырқап, әуелі өзін-өзі баптап алады («Қаз. әдеб.»). Ақын тілі сөздің дұрыстығының, тазалығының, дәлдігінің үстіне көрнекі, *әуезді* болу жағын да талғайды (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Өлең біткеннің бәрі *әуезді* сөйлеу тобына жатады (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Бақшадан қос *әуезді* бұлбұл сайрап, Және төрт арт жағынан хауыз қайнап. Жақұттан безек басып жанар берді, Бағы деп Сәмсаяның жалау байлап (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2. л и н г в.** *Әуенді, ырғақты.* Фонетикалық тұрғыда сөз ететін тегеурінді екпін, *әуезді* екпін, мөлшерлі екпін деп аталатын үш түрге бөлінеді (Қазақ грамматикасы). Дауыстың әуенділігіне, дауыс ырғағына (тон) байланысты екпінді *әуезді* екпін дейді (Қаз. грамм.).

ӘУЕЗДІЛІК з а т. *Үндестік, үйлесімділік, саздылық.* *Әуезділік* деп – сөз турасында айтсақ, сөздің ішіндегі дыбыстардың үндері

құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Мұның бәрі өлеңнің өлең болғандағы негіздік түр-түрпатын бұзып, не күйін келтіргендей, не өлеңдігін жойғандай *әуезділік* жағына кемшілік келтіреді (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Меніңше, мұндай шалыс ұйқас өлеңнің құрылысын, *әуезділігін* көріне көзге сындырады және оның тынысын тарылтатын тәрізді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ӘУЕЗЕ з а т. **1. с ө й л.** *Әуез* (*ән, әуен, ырғақ, саз*). Жыршықұстар *әуезе* өлең айтып, Қиқу салар көлдегі қаз бен құлар (Абай, Тол. жин.). **2. Нысан, өзек, түйін.** Әңгіменің *әуезесі* болып жүрген айқындамалану деген термин бар. Бұл терминнің мәні адамның қоғамдағы орнын, тауардың рыноктағы орнын немесе елдің әлемдегі орнын айқындап алуы дегенге саяды («Егенмен Қазақстан»). **3. ә д е б.** *Баяндау, әңгіме, сипаттама.* Болған оқиғаны бастанаяқ болған түрінде, ретінше, мезгілін, мекенін көрсете мазмұндап, мағлұмат беру – *әуезе* болады (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). *Әуезе* – тысқы ғалам турасындағы сөз (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Ертегі *әуезелердің* пернелі, кестелі сөздерін тастап, баланың өз сөзімен қайта айтқызуға болмайды (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). **4. ә д е б.** *Аңыз.* Бірақ барлық ертегі сөзін түгелмен ойдан шыққан деп есептеуге келмейді. Оның ішінде де белгілі шындық болған. Кейбір ертегілер ескілікті дүниені түсінуін білдіретін болып, сол ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалған бар. Ондай ертегілерді, ескілік әңгімесін – *әуезе* дейді (М.Әуезов, Шығ.). Ұлт өмірінде болған, ұлт тарихына жазылған, яки халық аузында *әуезе* болып айтылып жүрген уақиғаны алып, яки уақиғада халықтың еткен қайратын, азаматының көрсеткен өнерін, жігерін, ерлігін, намысқорлығын, яки адамшылығын әдемі түрде әсерлі сөзбен жыр қылып шығару бар (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Ертеке, жырда күші көп батырлардың ісі өнеге болса, *әуезе* жырда өнер, білім, қайрат, жігер сияқты сипаттарымен көзге түскен адамдардың ғамалары өнеге болады. Мұнда да уақиғаны істерге өзінше оң бере, көркейте айту бар бірақ өте көпіртіп дәріптеу жоқ (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). **5. Қауесет, лақап, дақпырт, алыпқашпа сөз.** Отарба туралы неше түрлі ертегі қорқыныштар жұрт ішіне тарап: «шайтан арба», «сиқыр жол», «заман ақыр дажалы екен» деген сияқты толып жатқан *әуезе*, лақап елді үрейлендірді (І.Жансүгіров, Шығ.). Бекен айтқан тосын жаңа-

лықты жақтырмай, кірбіндеп қалған біраз көне кісілердің өздері де көптің *әуезесіне* еріп кетті (С.Омаров, Тастағы жазу). Ол «шалдарды» жолшыбайғы *әуезе*, лақап, атақты шуылдаған қошемет те қуанып қояды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Әуезе қуды. *Қауесет, дақырт іздеді, сөз қуды.* – Керсандықты бір рет бөйгеге қос, – дегеніне ол бір көнбеді. Пайда таппаса, *әуезе қумаса*, енді машақаттанып несі бар (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

Әуезе қылды. а) *Сипаттады, баяндады, әңгімеледі.* Дүниені дұрыс танымаған соң, дүние турасындағы мағлұмат жиысатын сана-саңлауы дұрыс болмаған соң, табиғаттың күшін, ісін, қасиетін бұрынғылар теріс танып, теріс *әуезе қылған* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бір адамды сөз қылуға алсақ, я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін *әуезе қылып* сөйлейміз, я тұлға-тұрпатын, кескінін, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы-жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдап сөйлейміз (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). ә) *Қауесет, сыбысқа айналдырды, аңыз қылды.* Ән болып Көкшетаудың күңіренгені Сөз болып жат мінезі, шерткен шері. Кетіпті елдің аузы *әуезе қып*: – Жын құшып жалғыз жүрген Ақан – пері (І.Жансүгіров, Поэм.). Қорқытқа ес білгелі бір ой түскен, Айнымас сол ойымен күнде у ішкен. Ой билеп үйден, елден безіп кетіп, Жұрт оны *әуезе қып* жынды дескен (М.Жұмабаев, Шығ.).

ӘУЕЗЕЛЕН= е т. *Баяндалу, әңгімелену, сипатталу.* Ақындыктан шыққан сөзді, яғни көркем лебізді шығармаларды, үлгілі жұрттар айтылуына қарай үшке бөледі: 1. *Әуезеленіп* айтылуына қарай. 2. Толғанып айтылуына қарай. 3. Ғамалдап айтылуына қарай (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

ӘУЕЗЕЛЕНУ *Әуезелен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шығарманың *әуезеленуі*.

ӘУЕЗЕЛЕУШІ з а т. *Баяндаушы, әңгімелеуші, сипаттаушы.* *Әуезелеуші* айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқары ғаламда болған істі әңгіме қылады (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

ӘУЕЗОВТАНУ з а т. ә д е б. *М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылық өнерін, қайраткерлік және ұстаздық қызметін, сондай-ақ әдеби, мәдени мұрасына қатысты мәселелерді зерттейтін сала.* *Әуезовтанудың* қалыптасу кезеңі 1917–27 ж. аралығын қамтиды (ҚҰӘ). Әрине, *Әуезовтану* саласында қол жеткен жетістіктерді айта отырып, әлі алда орын-

далатын істер де аз емес екенін атаған жөн (Әдебиеттану термин.). Кеңестік әсіміл-әміршіл жүйенің қалыптасуы мен тұтас келгендіктен, *Әуезовтанудың* даму жолы қайшылықты да күрделі болды (ҚҰӘ).

ӘУЕЗОВТАНУШЫ з а т. ә д е б. *М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығын, әдеби, мәдени мұрасын зерттеуші.* Сондай-ақ жуырда «М.О.Әуезов және әлемдік мәдениет» деген тақырыппен жоғары сынып және колледж оқушылары арасында әдеби шығармашылық сайыс өткізілді. Мақсаты – ғалымға бейімді, дарынды оқушыларды анықтай отырып, *Әуезовтанушылар* қатарын болашақ білікті ғалымдармен толықтыру («Егемен Қазақстан»).

ӘУЕЗСІЗ с ы н. *Әуезі жоқ, үйлесімсіз, жарасымсыз.* Әуезді сөз бен *әуезсіз* сөздің парқын мынадан байқауға болады [_ _] (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

ӘУЕЙ з а т. с ө й л. *Әуейі.* Дырдулық жас жүрегін жайлаған жоқ, Ақылын *әуей* сезім байлаған жоқ. Сезімін дарақылық тұсаған жоқ, Жастықтың желігіне босаған жоқ (Қ.Сатыбалдин, Әлия). Кетірдің қарап тұрып берекесін, *Әуей* ғып, ақылсызды ер етесің («Қазақ»).

Әуей болды. с ө й л. *Әуейі болды.* Үңілген қыз-келіншек бүлдіргенге, Қуқыл мәз төбеде елді күлдіргенге. Жұпар таз қой, қозыны жамыратты, *Әуейі боп* бүлдіргенде, бір жүргенде (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӘУЕЙЛЕН= е т. с ө й л. *Әуейілен.* Қырманның күндіз-түні басында бол, Мал жейді, құс шоқиды шықпа шетке. Бата оқыр, тойтомалаққа *әуейленбе*, Күпілдеп көкпар көрсен, қуып кетпе (І.Жансүгіров, Шығ.). Істердің күш жұмсаған бәрі өніп, Жеміс те, бау-бақша да мәуеленіп. Жұмыста кездестірді кімді көрсен, Бос жүрген жан болмады *әуейленіп* (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ӘУЕЙІ [ар. *هوۋى*] с ы н. *Желікпе, әулекі, даңғой, көрсекқызар.* Бірақ олар мені *әуейі* боп кеттің деп, кейде жаратпайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дүниеде дос деген болса, сондай шын дос Бекболат пен Ақберген еді. Бұларды дос қылған екеуінің де құмарлығы, әуесі – аңшылық еді; екеуінде де жалқаулық, серілік бар еді; екеуі де шаруаға қырбай еді; әкесі Бекболат екеуін «Екі *әуейі*» деуші еді. Алтайда екеуінің жаратылысы екі басқа еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Тасын кемір білімнің», Білім үйрен ерінбе! Болып жүрме *әуейі*, Ойынға артық берілме! (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Әуейі болды. *Көңілде, ашына болды, ғашық болды, құмар болды.* Базаралы Балба-

ламен *әуейі бопты* дегенді сырттан естіп, біздің Торғай іш құста боп жүр еді (М.Әуезов, Абай). Нұғыманның қызымен *әуейі болып* жүр деп еді, алатын болдың ба? (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ӘУЕЙІЛЕН = е т. 1. *Есерлену, селтеңдеп желігу, дарақылану*. Кедейдің баласы болсам да, кемпір-шал еркелеткен соң, адам алаңғасарланып, *әуейіленіп* кетеді екен (Б.Майлин, Шығ.). Кейбір жастар жаңа жаза бастағанына қарамастан, газеттерде екі-үш өлеңдерінің шыққанына *әуейіленіп*, әдебиеттің әйгілі адамдарынша маңғаздана қалыпты (С.Мәуленов, Жер нәрі). 2. *Құмарту*. – Шолақтың жазығы не? Шолақ болғаны ма? – Еңсебаев *әуейіленіп* кетеді (С.Бакбергенов, Он үш.).

ӘУЕЙІЛЕНУ *Әуейілену* етістігінің қимыл атауы. Шынында да мен тек суретпен ғана *әуейіленуде* едім (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ӘУЕЙІЛІК з а т. п с и х. 1. *Есерлік, дарақылық, көрсеқызарлық*. Ат жараттың, Сән тараттың, *Әуейілік* күйлестік. Көңілге келер, Кім жолаң, Кім көнер (Абай, Тол. жин.). *Әуейілік* бойын билеген адам өз басына иелік ете аламайды, істеген ісі мен мінез-құлқындағы оғаш қылықтарын, жағымсыз іс-әрекеттерін сын көзімен саралауға дәрмені жетпейді (ҚҰӘ). 2. *Әуестік, құмарлық, ынтазарлық*. Көрдім де сол сұлуды болдым ғашық, Ғашықтық минут сайын барады асып. *Әуейілік*, әлеуметім, жаман екен, Сол үйден шыға алмадым қадам басып (Үш ғасыр.).

ӘУЕК з а т. *Үйір, топ*. Қасқырдың абаны *әуегіндегі* басқа қасқырлардың атасы да, мықтысы да болса керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘУЕКЕМЕ з а т. т е х. *Жолаушылар таситын ұшақ*. Одан кейін қаралған екі мәселенің бірі – Қазақстанда *әуекеме* жүргізу баяндамасы болды (С.Сейфуллин, Шығ.). Әуелде, Мәскеудің Домодедово әуежайынан Мәскеу-Алматы бағытындағы ТУ-154 *әуекемеге* отырғаннан кейін, диктор қыздың қазақша сөйлегенін естіп, сондай толқыдым («Түркістан»). *Әуекемени* айдап кету – әуе көлігінің қалыпты жұмыс істеуіне кесел келтіріп, жолаушылар мен ұшқыштар өміріне қатер төндіретін қылмыс (ҚҰӘ).

ӘУЕКСІП = е т. *Еліктіру, желіктіру*. ≈ Жастарды *әуексітіп* болды.

ӘУЕКСІТУ *Әуексіту* етістігінің қимыл атауы. Тауасарға керегінің өзі де сол еді.

Көпшілікті осындай бір дырдуға алдандырып *әуексіту* кезеңі болатын (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

ӘУЕКТЕ = е т. ж а ғ ы м с ы з. *Асқақтау, дандайсу*. Әйтеуір ақынмын деп *әуектейсің*, Білмейсің не айтқаныңды қылжалақтап (Айтыс). Кеткем жоқ мен де *әуектеп*, Саудаға салсын кім басын. Біздің бір бала бар ед, – деп, Келеді үйге құрдасың (Т.Молдағалиев, Хаттар.).

ӘУЕКТЕТ = е т. ж а ғ ы м с ы з. *Қолташтау, әсіре айтқанын істеу, алдында бәйек қағу*. Оны әке-шешесі өлгенше *әуектете*ді. Көргеннен құрақ ұшып папасы да келді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Әйелге жалбақтаған жігітті жек көремін. Алатын болғасын *әуектетіп* керегі не (Н.Қазыбеков, Ағайын). Дайын асқа тік қасық, енді осыларды әкеміздей *әуектетіп*, мойнымызға мінгізіп отырмақпыз ба? – дескен ашулы, кесек үндер әр тұстан бұрқ-бұрқ етеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ӘУЕКТЕТУ *Әуектету* етістігінің қимыл атауы.

ӘУЕКТЕУ *Әуектеу* етістігінің қимыл атауы.

ӘУЕЛ ү с т. с ө й л. *Әуелі*. Күн шығысты таң *әуел* алтынмен бояғандай қызарып, жан-жаққа жайыла-жайыла барып, ақыры қызылы тарап ағара бастағанда Үсен Асанды да оята бастады (Ы.Алтынсарин, Таңд.). Жас шағым қалды алыста, Көрілік кепті елші боп. Айналып *әуел* танысқа, Қонбақшы сосын көрші боп (Ә.Тәжібаев, Аралдар). Бұл алпыс *әуел* келіп бастан алар, Онан қала төмен жақ, астан алар. Жұлын тұта, сегіз көз, жамбас, тізе, Түгел жайлап, аяқ пен қолдан алар (Шал ақын, Өлең.).

Әуел баста. *О баста, алғашқыда, бастапқыда*. Мақсұтым – тіл ұстартып, өнер шашпақ, Наданның көзін қойып, көңлін ашпақ, Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер, Думан-сауық ойда жоқ *әуел баста-ақ* (Абай, Тол. жин.). Шырағым, сөз сөйледің *әуел баста*, Бала жоқ өлең айтқан сендей жаста, Қолға алып, жалғыз мені сау көтерме, Өнерлі жігіт жоқ па менен басқа (Шал ақын, Өлең.). Сендерді кім аяйды желден басқа, Аяй ма байлық іздеп келген қасқа. Аяй ма азық іздеп жүрген қасқыр Жаралған жауыз болып *әуел баста* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Бұл есепсіз жылдарда көп жан өткен, Кезімен бірі келіп, бірі кеткен. *Әуел баста*

адамзат аңша жүріп, Әлсізін азық қылды өлі жеткен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ӘУЕЛГІ ү с т. *Осыған дейінгі, алғашқы, бастапқы, бірінші. Әуелгісі* біраз жаманшылықтың жағасында тұрып, адамның адамын бұзатын жаманшылық (Абай, Тол. жин.). Жер қазығы төмен-ді, Сені қорқақ деменді. *Әуелгі* кезек менікі, Соңғы кезек сенікі, Қалаған жерден атам (Ер Тарғын). *Әуелгі* қазақ деген жұрт Миығыңды көрсетпей, Ұстарасыз өскен мұрт. Емін-еркін ен жайлап, Өсіп едің Бұхарда (Дулат Бабатайұлы, Замана.). – Енді сіз де балаңызды *әуелгі* разы болған жеріңізге беріңіз, – деп насихат айтты. Бұл сөзге екі жағы да разы болды (М.Дулатов, Шығ.).

Әуелгі кезде. *Бастапқы уақытта, алғашқыда. Әуелгі кезде* пандау көрінгенмен, артынан мінезі жабайы, орнықты... сықылды көрінді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Асаубай *әуелгі кезде* ақшандап, Атаманға да айғайлай бастаған еді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Жаңағы сыпайы деп үміт артып отырған азаматының сөзі *әуелгі кезде* шөлкес көрінсе де, артынан әзіл екеніне түсінді (З.Шашкин, Сенім).

ӘУЕЛГІДЕ ү с т. *Алғашқы кезде, бастапқыда. Әуелгіде* білген жоқ, Түсінемін ондайды; Екі бірдей соғысты Босқа кешіп жүрген жоқ (Қ.Аманжолов, Шығ.). Мен *әуелгіде* бұны әйелдер журналы болғаннан кейін онша менсінбейтін едім, сөйтсем нағыз қызық журнал осы екен (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). *Әуелгіде* батылы бармаса да, кейіннен айла-амалға көшті (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ӘУЕЛГІДЕЙ с ы н. *Осыған дейінгідей, бастапқыдай.* Хан: «Бұл қалмақты *әуелгідей* қырып, қуып, бізді бұл жаудан бостан қыл», – деді (Ер Тарғын). Мен қазір Зіліқамен бірге тұратын қызды шақырайын, – деп *әуелгідей* емес, елпек қақты (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.).

ӘУЕЛГІШЕ ү с т. *Бұрынғыдай етіп, бұрынғыша, әуелгіге ұқсас.* Осыған сөз қойысып, үйректі пісіріп жауып, өздері жатып ұйықтағанда, манағы қу тұрады да, үйректі жеп алып, табағының үстін *әуелгіше* жауып қойды (Ы.Алтынсарин, Таңд.).

ӘУЕЛДЕ ү с т. *Әдепкі кезде, о баста, әдегенде, бастапқыда.* Өзгеге ешбір дүниеден, Еркімен тимес бұл жүрек. *Әуелде* тағдыр иеден, Қожам сенсің, не керек (Абай, Тол. жин.). Жырлаған қанды майдан жортуылын, Құлақта, Торғай, сенің толқын жырың. *Әуелде* өзің мені ұшырып ең, Әрқашан қонақтайтын бол тұғырым (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Күн-

дер-ау, күндер, көктемдер, Қасымнан менің кетпендер?! *Әуелде* неге жараттың, Көпсіңсең мені, көк пен жер?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ӘУЕЛДЕН ү с т. *Ежелден, атам заманнан, о бастан, баяғыдан.* Орнымыз медіресе оқып жатқан, Талайлар оқу оқып, өнер тапқан. «Аз-көп» деп, бергеніңді молда сөз ғып, *Әуелден* ресім жоқ, ғылым сатқан (С.Торайғыров, Шығ.). *Әуелден* адам баласы Қорқу да үшін жаралған. Сондықтан жүрек қарашы, Кеудеге барып қамалған (М.Мақатаев, Шығ.). *Әуелден* бас болуға жаратылған, Жарқырап жарық жұлдыз дара туған. Әр сөзі – пайғамбардың тасбиығы, Әр тасы дұғаменен таратылған (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). *Әуелден* сұлу жайы бізге мәлім, Жігітті жұрт мақтаған қыз жактаған; Кей жігіт арсыздықпен, ұятсынбай, Қолы жетпес нәрсеге тыртақтаған (Абай, Тол. жин.).

ӘУЕЛЕ= е т. 1. *Жоғарылап қшу, көкке өрлеу, самғау.* Аспанкөлді бір шүйіп, қия-қызыл тастардың үстінен бір ағып, мұзбалақ қыран *әуелеп* кетті (Ғ.Сланов, Шалқар). Соғысқа кеткеннен соң жігіт-желең, Өмірдің алысқалы жендетімен, Сиреді сайраны мол Сарыарқадан, Әдемі ән аққу құсап *әуелеген* (Қ.Сатыбалдин, Әлия). Шағалаң бейне төбеден *әуелеп* ұшқан ақ парак (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. *Көкке бойлап, тым биік болу.* Ауыл шетіндегі теректердің жапырақтары дірілдей қозғалып, сыбдыр қағады; солардың ортасында *әуелей* өскен бір түп шынар болатын (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). Жаралған сонша *әуелеп*, Жазғы бір жайлау осы еді, Қалаған құрбың мәуелеп, Көркінше соның өседі (Ғ.Орманов, Таңд.). Өзгенің тауы арқылы Өзімнің тауым *әуелер*. Өзгенің бауы арқылы Өзімнің бауым мәуелер (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). 3. а у ы с. *Асқақтау, шарықтау. Әуелесін*, қалқысын, От жалын боп шалқысын, Жылай-жырлай өлгенде, Арттағыға сөз қалсын (Абай, Тол. жин.). Сан кіріп үйге, сан шықты, Қашса да, дүбір қоймады. Әне, бір асқақ ән шықты, *Әуелеп* көкке бойлады (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

ӘУЕЛЕН= е т. *Жоғарылау, аспандау, шарықтау, асқақтау.* Әрбір өлендері басталғанда зорланған, *әуеленген* сөздермен басталады (С.Сейфуллин, Шығ.). Асқақ даусым шырқалып, Жарылып жатқан жерді алып, Көмкерілген көкті алып, Мерекемнің күнінде, *Әуеленіп* өрлейін (Айманкүл, Ана сыры).

ӘУЕЛЕНУ *Әуелен етістігінің қимыл атауы.*

ӘУЕЛЕТ = е т. 1. *Көкке көтеру, жоғарылату, аспандату.* Машинаның дөңгелегі мен малдың аяғынан көтерілген шаңды жел үзіп-жұлып, *ә у е л е т і н* әкетіп жатыр (К.Оразалин, Жексен). 2. а у ы с. *Шарықтату, асқақтау.* Арқыратып ағызып ән нөсерін, Толқынымен жүректі жадыратып. Сағынбасқа не шара? *Ә у е л е т і н* ал жібер Әсет әнін, Шарықтасын, шомылтсын әнге маңын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Мен жырлаймын, жырлаймын, Тіл мен жағым талғанша. *Ә у е л е т і н* шырқайын, Құлақ құрышы қанғанша (Халық ақындары).

ӘУЕЛЕТУ *Әуелет етістігінің қимыл атауы.*

ӘУЕЛЕУ *Әуеле етістігінің қимыл атауы.*

ӘУЕЛІ [ар. *أول*] ү с т. 1. *Бәрінен бұрын, ең алдымен.* Осы істің бәріне көніп жүрсем – *ә у е л і* тағдырдың, екінші, ата-ананың зорлығымен ғана жүрмін (М.Әуезов, Қараш.). Енді өлең айтуға рет *ә у е л і* Ғалиға, сонан соң Жамалға келіп еді (М.Дулатов, Шығ.). Ыждағаттап, кел, мұсылман, дін тұталық, *Ә у е л і* ғылым оқып, пір тұталық. Мұнан соң өнер, білім тағы да оқып, Дәреже бөтен елмен тең тұталық (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Тілеймін бір Құдайдан *ә у е л і* иман, Айрылсам иманымнан көрге сыйман, Бере гөр тілегімді, Хақ тағала, Құдай-ау, құдіретіңе жаным құрбан (Шал ақын, Өлеңд.). 2. с ө й л. *Керек десе, тіпті.* Басқасы былай тұрсын, *ә у е л і* үй арасына жаяу жүрмейді (І.Жансүгіров, Шығ.). Келемеж қылып біреуді, Сыртынан күліп жыртындап; Бетпе-бет келсе, сөз таппай, Самайы терлеп мыңкылдап, Жат жұрт түгіл *ә у е л і* Қадірі кетті қазаққа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ӘУЕЛІМ ү с т. с ө й л. *Әуелі.* Бұл пәле мүйізін оңайлықпен кестірсе десендерші *ә у е л і м* (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). Мектеп алдында *ә у е л і м*, Бастау үшін «әуенін», Бүйірін таянып тұрып алады, Барабанын ұрып алады (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.).

ӘУЕЛІНДЕ ү с т. с ө й л. *Әуелі.* Қыз айтты *ә у е л і н де* бір жұмбағын, Аузыма ағытылып кір, жұмбағым. Отырған Қарқараның хан, қарасы, Жүйріктен екі қарап, сөз тыңдадың (Айтыс). – Не қылсаңдар ықтияр. *Ә у е л і н де* де мен тоқал алма деген жерім жоқ, маған несін айтасыңдар?! – деп түсі бұзылып, үйден шығып кетті (М.Дулатов, Шығ.). Әркім – *ә у е л і н де* өз аулының баласы (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ӘУЕН з а т. 1. *Ән немесе құй сазы.* <грек. *melodia* – сөз, әуен> Мен табынатын бір пікір бар ол ән мен күйдің *ә у е н і н е* елтітін жан біреудің өміріне қастандық жасамайтыны өз алдына, ешқашан да ешкімді қорламаса, жәбір-

лемесе керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Алжыдың ба, қайным-ау, Ай тумайды, Баяу әнді балбырап сай тындайды. Қойға күзет болсын деп отырмын да, Баяғыдай жақсы *ә у е н* айтылмайды (М.Мақатаев, Шығ.) Жастық шақтың көп-ақ шығар өтеуі, Арман содан ашылатын гүл екен. Мен дүкеннен оралғанда, екеуі Бір *ә у е н ді* қосыла айтып тұр екен (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Түрлі дыбыс, дауыс, шуыл.* Біз егер жануарлардың шулауы, бұлттың күркіреуі, судың сылдыры сықылды жаратылыстың түрлі *ә у е н і н е* естімесек, жаратылыс бізге жансыз, мылқау болып көрінер еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Самал жел *ә у е н і н е* қосыламын, Тамаша толғайды екен тосу әнін. Сыбырлап сені сұрап оңашада, Ол дағы тексерердей шошынамын (К.Салықов, Жезкиік). 3. лингв. <грек. *melodi kos*> *Сөйлеу кезіндегі тіл дыбыстары ағымының негізгі тон жиілігі.* *Ә у е н* – интонацияның негізгі компоненттерінің бірі (Қаз. грамм.). Барлық тілдердегі интонацияның ең басты да универсалды компоненті – *ә у е н*. Себебі қай тілдің болса да, басқа тілдерден айырмашылығын білдіруде *ә у е н н і*ң рөлі ерекше және ол тілдің бірден-бір өзгешелік белгісі бола алады (Қаз. грамм.). 4. а у ы с. *Бір нәрсенің ықпалынан болатын әсер, сарын.* Талдырмаш, аққұба жігіт алып-ұшқан жүрегінің *ә у е н і м е н* асығыс шықты үйден (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Жалғыз отырған қызға жігіт құштарлығы бозбалалық *ә у е н і* болса болар, бейбастық болмас (С.Жүнісов, Ақан сері). 5. а у ы с. *Сарын, мәнер.* Жазушылардың идеялық қазығының беріктігі көркем шығармалардағы азаматтық *ә у е н* жайлы келелі мәселе қозғаған кенелі мақалалар бөріміздің есімізде («Қаз. әдеб.»). Абай поэзиясының қорғасындай салмақты *ә у е н ге* түсуі, ауызекі сөз ырғағына жуықтауы (Т.Әлімқұлов, Абай). 6. а у ы с. *Ыңғай, икем, сыңай.* «Барсам барайын, – деген ой келген маған, – сөйлесейін, өзінің *ә у е н і н е* қарай кеңесейін, ар жағын көре жатармын» (С.Мұқанов, Есею жыл.). Кемеңнің *ә у е н і н е* қарай жел еспейді (Мақал-мәтел).

Әуеніне басты. *Бұрынғы әдетіне қайта түсті.* Ержан оны тоқтатып басқа арнаға бұрмақ болып еді, ол қайтадан өз *ә у е н і н е б а с ы н*, сол белгілі жайды езгілей берді (А.Шамкенов, Шапақ). Өзіңнің міндеріңе қарамастан, Арқадағы *ә у е н ге б а с ы н* жүрсің. Өзіңнің өнеріңе мағрұр болып, Әдідіңнен шамаң білмей асып жүрсің (Айтыс). Мүлкіман орнына сылқ отырған, орындығы таныс *ә у е н ге б а с т ы*,

терін сұртуге қалтасынан орамал іздеп еді, таба алмады (Д.Досжанов, Зауал).

Әуеніне ерді. *Басқаның ықпал-ырқымен кетті, жетегінде болды.* Хадишаны өзім алайын десем, әкесі Ыбырайдың *әуеніне еріп*, қыз бере алмаймын депті (М.Ақынжанов, Ыбырай). Өзінің атамекенін сүймейтін, сағынбайтын жан – жан емес, күнделікті тоқтықтың *әуеніне еріп* кеткен тек құлқын (З.Ақышев, Ақбел.).

Әуенінен жаңылды [танды]. *Дағдысынан, үйренішті қалтынан айрылды.* Етікші, үйші, теріші, заводшы, жолшы, темірші, жарлы, жалшы, құл-құтан, Шіріген күндер көмірше, Жарыс тойға жабырла *Әуеніңнен жаңылма!* (І.Жансүгіров, Шығ.). Ол бір *әуенінен тандай* жүріп отырды (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Әуеніне төңкерілді. *Айтқанына көніп, көңілін табуға тырысты, ыңғайына жүрді.* Түу, байғұс. «Баланы бастан» деген. Пейішке апаратындай-ақ *әуеніне төңкеріліп...* Айтпады деме, мына өбектеуінді қоймасан, Тілеубекті өзін бүлдіресің (С.Сматаев, Бұлақ). Біреуді ішінен жек көріп отырса да, Нұрымның *әуенімен төңкерілгіш* байлар берегенсіп гүлдіскен (Д.Әбілев, Ақын.).

ӘУЕНДЕ= е т. 1. *Бірағын келтіру, ән салу, әуенге салу.* Кеудемдегі ұнамсыз сезікті ескермеуге тырысып, манағы бір жыл жолдарын баяу *әуендеймін* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ұласты Алатауға Арқадағы үн. Жайлауын жадыратып Қарқараның. *Әуендеп* аспанда асқақ жырман, Мен-дағы қосыламын, ән саламын (Ж.Сыздықов, Асулар). 2. а у ы с. *Еліктеу, еру.* Ата-анасының еңбеккерлігін көре тұра балалар да соларды *әуендейді* («Халық мұғ.»).

ӘУЕНДЕЙ с ы н. *Әуен сияқты, әуен тәрізді.* Күтетін әрқашан да бақытты алдан, Со бір жан – арманы жоқ, бақытты адам. Осы бір жауап сөзі Мұқаң айтқан Жадымда жақсы *әуендей* жатып қалған (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Шағырдың іші бығынаған шілделік, шыр-шыр дауысы бір ырғақты *әуендей* әлдилеп, әрі-беріден соң мызғып кетіпін (Б.Аманшин, Көкжар). Оған ерекше әсер еткен көп жылдан соң, дәл кәзіргі сәтте құлағына сазды *әуендей* боп жеткен, алайда көптен естілмесе де санасында жаңғырып, түсінде ғана тілдесер өз тілінің – ана тілінің жанына жағымды әуендей мақамы болатын (К.Сегізбай, Беласқан).

ӘУЕНДЕС с ы н. *Біртектес, ұқсас, үндес.* Оңашаланған айқындауыштар айқындайтын сөздерімен тұлғалас, мағына жағынан *әуендес* болады (Қазіргі қаз. тілі). Әйтсе де, *әуендес* сөздерге дыбыс қуалаушылыққа тым үйір болу ақынға абырой әпермейді («Қаз. әдеб.»).

ӘУЕНДЕС= е т. *Өзара ұқсас, үйлес болу.* Одан басқа селкеу шыққан бір дыбыс жоқ, әйтеуір жадау көңілдің бей-жай күйіне *әуендесіп*, тылсым бір тыныштық басып тұр (С.Шаймерденов, Мезгіл). Мың, мың дыбыс аралас, *Әуендесіп* жататын. Ләззат алсақ, шала мас Таң ұялып ататын (К.Салықов, Жезкиік). Менің таңым Ертеректеу атады, Қолым тимей, Күн де кештеу батады Кеншілік пен ақындықтың арасы Екі шектей *әуендесіп* жатады (К.Салықов, Нұрлы күндер).

ӘУЕНДЕСУ *Әуендес етістігінің қимыл атауы.*

ӘУЕНДЕТ= е т. 1. *Әндету, әуенге салу.* Хазірет даусын бұрынғыдан да гөрі созыңқырап, *әуендетіп-әуендетіп* алып, күрт бәсендетіп, сыбырлап, көзін жұмып, жаюлы алақанын бетіне апарды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Енді жігіттердің де бүйірі қызып, батылмын деген екеуі *әуендетіп* қоя берді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). Олар күніне бес уақыт кернейлетіп күй тартып, *әуендетіп* ән салып отырса керек (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). 2. а у ы с. *Ілесу, еру.* Поездың арынымен *әуендетіп*, Пароход, кеме жүзіп, Каспий өтіп. Кавказдың қаласынан бұйым алып, Керуендер келе жатыр мәскеулетіп (С.Керімбеков, Олең.).

ӘУЕНДЕТУ *Әуендет етістігінің қимыл атауы.*

ӘУЕНДЕУ *Әуенде етістігінің қимыл атауы.*

ӘУЕНДІ с ы н. *Әуезді, сазды.* Сыбызғышы құлжаның өңешімен қаптап, сегіз тесік жасап саңғырата кептіріп алса, ол тіптен *әуенді* болады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ахмет Ясауидің мавзолейі жақтан сызылта салған намаздың азаны естіледі. Сабырлы, *әуенді*, қоңыр үн (Д.Досжанов, Тұлпар.). Біз Украинаның *әуенді* саздарын, жалынды жырларын тыңдай береміз (С.Мәуленов, Шында.). Бізге түсініксіз *әуенді*, сазды бір тілде келте жауап қайтарды (Ә.Шәріпов, Алыс.).

ӘУЕНДІЛІК з а т. *Сөз іні мен ән ырғағындағы үйлесімді саздылық.* Мұндағы өлеңдердің

әуенділігі «Көкшетаудағыдай» күйлі емес, онша әсерлі болмай жүрмесе не қылсын? – деп кірбіндейді (Ә.Көшімов, Лашын.). Сөкен өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктерінің бірі – олардың *әуенділігі* («Қазақст. мұғ.»). Каватинаның формасы қарапайымдылығымен, *әуенділігі мен* әрі лирикалық әңгіме характерімен ерекшеленеді (КСЭ).

ӘУЕНПАЗ с ы н. *Сазгер, әуенші*. Ботасынан айырылып боздаған бозінгеннің қасіретін талай *әуенпаз* күйге қосып шерледі («Ана тілі»).

ӘУЕН-САЗ з а т. *Түрлі әуен, ырақ, саз*. Осы жақын жылдар көлемінде халқымыздың ежелгі дұдыға, жетіген, үілдек, сазсырнай, сазген, дабыл, кепшік, асатаяқ, бұғышақ секілді өзге де көп-көп музыкалық аспаптарының қатарға қайта қосылуы *әуен-саздарды* жеткізудің мүмкіндігін бұрынғысынан әлдеқайда арттыра түсті («Лен. жас»).

ӘУЕНШІ з а т. ж е р г. *Әнші*. Сол кітабын қыпшақ даласынан шыққан әйгілі *әуенші*, қобызшы өз шәкірті Қорқытқа сыйлаған еді (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ӘУЕС [ар. *هو اس*] с ы н. *Үйір, құмар, құштар*. Рас, сен мұртқа *әуес* ең сол кезде де, Келді ғой ол бар болғыр, ізде-іздеме. Берер ем сақалына да қоса қайтып, Қайтарар жастық шақты кім біздерге (Ж.Молдағалиев, Танд. шығ.). Көруге, білуге *әуес* Аманқұл Мәмбет кетісімен тұлпыттың неге қажет екенін мұқшауға кірісті (Х.Есенжанов, Тар кезен). Үлкендер сыры әмән жұбақ-ты, балаларды ылғи аялаумен бірге алдап өмір сүруге *әуес*; мен ойлаймын: біз өтірік айтуды солардан үйрендік-ау (О.Бөкеев, Қайдасың.). **2. Жеңсік, таңсық, жақсы көретін, ұнататын (тағам туралы)**. Көптекттей қалың, қаны мол ерні сәлкем ашылынқырап, *әуес* ас көрген жас балаша ұмтыла қарап қапты (С.Бақбергенов, Қоян-көз.). Көбелекбалық құрғақ жемге онша *әуес* емес, ұшып жүрген бунақденелерді: шыбын, көбелек және т.б. қорек етеді (Қ.Қайымов, Су асты.). Әрі тәтті, әрі тойымды, ауқат, әсіресе бұл тағамға егде ер кісілер *әуес* (С.Қашағанов, Ыстық.).

Әуес болды. а) ж а ғ ы м с ы з. *Құмартты, қанағатсыз берілді*. Бір күні асы болмаса, сабыры жоқ, Өмірде көре алмадым қарны тоқты. Дүниеде қара малдан сауда қылсаң, Қапасын қияметтің артық соқты. Малына пақырлардың *әуес болсаң*, Тамұқтан қарныңа салар шоқты (Шал ақын, Өлең.). Асты реттеп ішіп, же. Күніне үш мезгілден артық тамақтанба. Уыттаған тамаққа *әуес болма* (М.Дулатов,

Шығ.). ә) ж а ғ ы м д ы. *Жақсы көрді, сүйсініп айналысты*. Егемендік, Еркіндік, Дербестікпен Екі-үш жылдай күнелттік өлместікпен. Ол бұрынғы барлықтың екпіні еді, «Жоқ» дегенге шығатын сенбестікпен. «Бар» болса да, «жоқ» дейтін әдет таптық, *Әуес болды* қ бедеудей берместікпен (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Ақан күнәсіз ермек қуып, аңшылыққа, құсбегілікке, бапкерлікке *әуес болды* (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). б) *Үйір болды, қызықты*. Неге ойлайсың, құлыншағым? Не мұның бар, айт, қарағым! Жассың, ойға *әуес болма*. Ой жеткізбес, ол – бір сағым! (М.Жұмабаев, Шығ.). Батима. Ие, бәрібір, көк пашғаннен сондай бір көйлек тіктіріп аламын. Айсұлу. Қоя түр енді не болса соған *әуес болмай* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Әуес көрді [қылды, етті]. а) *Тамашалады, қызықтады*. Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда, Алты қанат ақ орда үй шайқалды. *Әуес көріп* жүгірген жас балалар, Беті-қолы домбығыш үсік шалды (Абай, Шығ.). Ал жүнің сенің әдемі-ақ, Айтшы, неге жарайды? Алғашқы көрген *әуес қып*, Балалар ғана қарайды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). ә) *Қызықты, құмартты, елміді*. Бала бір оны, бір мұны әуес көріп алаңдап, жаңғалақтанып, бірден бірге көшімпаз келеді дейтіндер бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұят қой патшаға түнде бармақ, *Әуес қып* жоқ нәрсеге назар салмақ. Елеусіз екі кедей ғаріп болып, Таң атқан соң көрелік әбден барлап (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ұмтылды Хасен көзін салайын деп, Суретке құмарланды қарайын деп. Көзіне құп тамаша көрінген соң, Қолына *әуес қып* алайын деп (Ә.Найманбаев, Шығ.). б) *Үйір болды, жақын болды*. Менің өлеңім *әуес көруіме* себеп болған етікші Жайсаңбай деген әнші еді (Е.Ысмайылов, Ақындар).

Әуесі қанды. *Қызығы басылды, құмары тарқады*. Көрістанды көргенде Көңіліңе ғиырат алсайшы Ауаламай көңілдің *Әуесі*, сірә, қ а н с а й ш ы (Майлықожа Сұлтанқожаұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ӘУЕСҚОЙ с ы н. **1.** ж а ғ ы м с ы з. *Әр нәрсеге құмартушы, көрсеқызар, әуесшіл, қызыққыш*. Елді еліртіп азғырған, *Әуес қой* қып аздырған, Жазықсызды жазғырған, Аузы епті өсекке, Тұлпар ат беріп есекке, Ен жатқан елді бүлдірер Сөзінен бөле үдете (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Дін де осы шын ойласаң, тағат та осы, Екі дүние бұл тасдих – хақтың досы. Осыларды бұзылатын және үш іс бар, Пайда,

мактан, *әуесқой* Одан шошы (Абай, Шығ.). Денің де сау емес қой, Болма енді *әуесқой*, Арзан той, Ыржалаңға (Қ.Аманжолов, Өлеңд.). **2. жағымды.** *Кәсіби маман болмағанмен, белгілі бір іспен ыждағатпен айналысушы.* Қаладағы әдебиет *әуесқойларының* талап-тілегі бойынша биылғы оқу жылында сол факультетінің ауқымы кеңейіп, қазақ әдебиеті университеті болып қайта құрылды («Қаз. әдеб.»). Радио-кино *әуесқойлар* үйірмесінің мүшелері мектепті толық радиоландырды («Қазақст. мұғ.»). *Әуесқой* әншілер мен аспапшыларды біріктірген музыка ұжымдары республикалық, бүкіл одақтық байқауларға қатысып, өзара өнер сайыстары өтіп тұрды (ҚҰЭ).

ӘУЕСҚОЙЛЫҚ зат. **1. жағымсыз.** *Қызығушылық, құмарлық, әуестік.* – Олай болса, оқытушы алдымен баланың сүйегіне біткен кемдіктерімен таныс болу керек, белгілі серпілуіге қандай икемі болатындығын, бала кездегі *әуесқойлығы*, соқыр сезімі қандай болатындығын біліп бір серпілудің орнына екіншіні айырбастап, баланы жасанды нәрселерге беттеу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Рахмет бабайдың діндөрлік ұғымына күле тұрсаң да, екеумізде аңқаулық, балалық *әуесқойлықтан* арылып үлгермек керек (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз). – Е, Шырағым, сен оқу іздеп құрағытып келген бала емес, *әуесқойлықпен*, жеңілдікпен, бетіңмен жүргенді жақсы көріп келіпсің ғой. Ол болмайды (С.Бегалин, Сәтжан). **2. жағымды.** *Кәсіби мамандықпен, қызмет саласымен ыждағатты түрде айналысушылық.* Есепші – ғасырлар бойы мал шарушылығымен айналысқан халықтың тұрмыс ерекшелігінен туған *әуесқойлық* кәсіп. Уақыт пен ауа райының есебін жүргізгенде, есепшілер көкте байқалатын астрономиялық, метеорологиялық құбылыстағасүйенген (ҚСЭ).

ӘУЕС-ҚЫЗЫҚ зат. сирек. *Ойын-қулкі, той-думан.* Бұл хақимдер ұйқы, тыныштық, *әуесқызықтың* бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақлығына, яғни электрді тауып, аспаннан жайды бұрып алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істеп қойып тұрғандығы хақ пенен батылдықты айырмақты үйреткендігі – баршасы нафиғылық болған соң біздің оларға міндеткерлігімізге дауға жоқ (Абай, Тол. жин.).

ӘУЕСТЕ = е т. *Тамашалау, қызықтау.* Қоршалап жақындай түсіп, әрі таңырқаған, әрі *әуестеген* кейіннен қарайды (Б.Соқпақбаев,

Алыс. ауыл.). Тау ішінің қалың қарағайы арасынан көрінген жықпыл тастарды *әуестеп* келеміз («Лен. жас»).

ӘУЕСТЕН = е т. **1. Қызығу, құмарту, үйір болу.** Ақанның түрпетін көруге *әуестенеді* (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Соңынан Шоқан орысша тіл үйренгеннен кейін бірте-бірте үйір болды, өсіресе мен кітап оқуға *әуестен* бастап, көбінесе жиһанкездердің кітаптарын оқып, қазақ жайынан да білгім келген кезде, керексінген нәрселерімді Шоқаннан сұрап дәптеріме жазып алатын болдым (М.Дулатов, Шығ.). Папама кім келді дейін? Атыңызды айтсаңыз, – деп қыз бір адым ілгері жүріп, кім екенін білуге қатты *әуестенгенін* байқатты (Х.Есенжанов, Тар кезең). **2. жағымсыз.** *Шектен тыс, қанағатсыз құмарту, жаман әдетке айналдыру.* Егерде бала белгілі бір жаман әдетке *әуестеніп* бара жатса, оның ата-аналарымен ақылдаса отырып... тиісті шара қолдану керек (С.Көбеев, Орын. арман.). **3. Әдетке айландыру, белгілі бір іспен айналысуға үйреніп алу.** Мұстафа соңғы кезде әдебиет кітаптарын оқуға *әуестеніп* алды (А.Токмағанбетов, Танд. шығ.). **4. ауыс. жағымсыз.** *Асыра айналысу, біржақты әрекеттену.* Орган қол, құбатөбел аударма пьесаларды сахнаға шығарумен кейбір режиссерлердің тым *әуестеніп* кетуі – берекелі ізденістердің, творчестволық олжаның үлгісі еместігі айдан анық (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.).

ӘУЕСТЕНГІШ сы н. *Көңілі ауып, қызыққыш, құмартқыш.* Игі жердің бәріне *Әуестенгіш* жолаушым. Жолың түссе зауіде, Кім білед, бәлкім, соғарсың (Сәлем саған.).

ӘУЕСТЕНДІР = е т. *Қызықтыру, құмарландыру, машықтандыру.* Бұл құмарлық оны ауылда жиі болып, өлеңді жаттап үйренумен *әуестендірді* (К.Оразалин, Ақ жазық). Мені осы әдіске *әуестендірген* тап осы кісі болатын (Е.Қалиев, Рудный.). Егіннің бірнеше жыл жақсы өнім беруі шаруаларды бұл кәсіппен айналысуға *әуестендірді* (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов).

ӘУЕСТЕНДІРУ *Әуестендір етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кітап оқуға *әуестендіру*.

ӘУЕСТЕНУ *Әуестен етістігінің қимыл атауы; белгілі бір іспен айналысу.* Өзін бақылаумен *әуестенудің* тамшыдай болса да шындығы бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қылышынан қан тамған, бетіне жан қарамаған, жұрттың бәрін бір өзі билеген, дүние жүзіндегі үлкен мемлекеттің бірі Ресей халқын бір шыбықпен айдап, құл орнында меңгерген патшаның атылуы Нариманның пікірінде

төңкеріс жасайды. Содан кейін ол төңкеріс қозғалысына түсіне бастап, сонымен *әуестену*ге айналады (М.Дулатов, Шығ.). Бір жағынан оқудағы ұқыптылығы болса, екіншіден, оның жастай әр нәрсеге *әуестенуі* көргендердің көңілін аударады (А.Жұбанов, Замана.).

ӘУЕСТЕНУШІ з а т. *Белгілі бір іске қызығушы, сонымен айналысушы.* Жазушылықпен *әуестенуші* жас қаламдар қандай ойлампаз (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Өнершілерді оған *әуестенушілерді* төңірегіне дұрыс ұйымдастыра білген драма үйірмелері кей жағдайларда профессионалдық театрдан кем соқпайды (А.Тоқпанов, Бүгінгі күнге дейін). Біздің осында отырған үйірме мүшелері бәрі де радио өнерімен *әуестенушілер* (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ӘУЕСТЕНУШІЛІК з а т. *Бір нәрсеге ойы кетіп, құмартушылық.* Сондай-ақ «Әдебиет және өмір», «Дәуір мен суреткер» деген мақалаларда келелі пікір айту орнына фактіні тізбектеуге *әуестенушілік* байқалады («Лен. жас»). Киномен, телевизиялық көрсетулермен шектен тыс *әуестенушілік* баланы шаршатып, көзіне зиянды әсер етеді (Семья тәрбиесі).

ӘУЕСТІК з а т. **1.** *Қызығушылық, әуесқойлық.* Шабытты өлең жазғанда ғана керек түсінетін Биікбай Пайғамбаров аң-таң боп сахнаның дандама шеберіне балалық *әуестікпен*, аңғал ақ көңілмен қарады (С.Бақбергенов, Адам.). Тұтқындардың көкіректерінде тағы күдік оянғанмен, бұл жолы қорқынштан гөрі енді не болар деген *әуестік* жеңіңкіреп, манадағыдай емес тыныш отыр (Ә.Кекілбаев, Дала.). [Дәмешті] электр тоғындай дене түршіктіріп соғып өткен үрейді шалдуар мінез, *әуестік* жеңді (З.Шашкин, Теміртау). **2.** *Құмарлық, құштарлық.* Кейбіреулері кезі келгенде белгілі бір мақсұтпен жазған, бір парасы ғылымға *әуестікпен* шынымен зерттеген (М.Дулатов, Шығ.). Әдебиет пен өнердің жүрімен жайдақтап отырған үшінші бір ағым – қолына қалам ұстарлығы болсын, болмасын дәулет жинаған кез-келген адамның кітап жазуға *әуестігі*. Мұны әуелі партия, кеңес орындарын емін-еркін билеген, бүгінгі жаңа қоғамның өзгерістеріне «қарыны» ашып жүрген базбір ақсақалдар бастады («Егемен Қазақстан»). Екінші мақсатты қайраттан туған ғамал болу үшін кезіне келген шабыттың ғана ғамалы болмай, құмарлық, *әуестік* сияқты мінез я қулық табиғатында бар негізді ынтасындағы мақсаттан туған ғамал

болуы керек (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). **3.** ж а ғ ы м с ы з. *Әдетке айналдырушылық.* Сонымен қатар демократиялық дәстүрлерге елдің бірте-бірте бейімделгенін де құнттаған дұрыс екенін, көршімізден көргеннің бәрін сол күйінде көшіре салуға *әуестік* түбі жақсылыққа апармайтынын да ескермекке болмайды («Егемен Қазақстан»). Жалпы, менің жасымда әрнені бір қызықтап, не болса соған елігіп жүру – жараспайтын қылық. «Мынау керемет екен!» деп, не болмаса, «Мынау дұрыс емес қой, халайық, аттаныңдар!» деп айқайлай беруге де *әуестігім* жоқ («Жас Алаш»). Олақ оралым, екшелемеген, редакцияланып бітпеген сөйлемдер, кейде орынсыз диалектизмге *әуестік* кездеседі («Қаз. әдеб.»).

ӘУЕСШІЛ с ы н. *Көрсекқызар, әуесқой.* Қарашігір ашушаң, ызакор болумен қатар, *әуесшіл* еді. Бірде таңертең ұябасар анасы биік құзды үш-төрт рет борпаңдап барып, ұяның шетіне отыр (Т.Рахымжанов, Туысқандар).

ӘУЕТАЯҚ з а т. ж е р ғ. о й ы н. *Таяқшаларды аспандата лақтырып ойнайтын ойын.* Бір бала таяқты аспанға лақтырғанда, екінші бала ұрып тигізуі керек. *Әуетаяқ* – қызық ойын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘУЖАЙ з а т. с ө й л. *Аужай.* *Әужайыңды* да көріп отырмын. Енді несіне жазайын. Қолың жеткен үлкендерге сөйлес те, жаңалық болса, маған хабарла (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Әужайы* алуан болғанмен, Ағайын елдер осылар (Ғ.Орманов, Сәт сапары). Нәуетектің айтқан сөзін қарашы, Әйгі болды *әужайыңның* шамасы. Сапар ұзақ, бұрылатын жол қайда, Бұрылғанша өліп кетсек болмай ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӘУЖЕ: *әуже алды.* *Нәр алды, тойынды, қуаттанды.* Шыбын қуып, *әуже алып* күн көретін, Бұлбұлда бұрынғыдай күй қалмады (Майлықожа, Нақыл). Бүгін аянбашы. Мына батыр екеуіміз бір тойынып, *әуже алып* қалайық, – деп баласын нұсқайды (Д.Досжанов, Тұлпар.). Бірер аттанысы сәтті болып, Досбол ішім-жемге кенеліп, *әуже алып* қалды (Қ.Баялиев, Дегелек.).

ӘУКЕ з а т. **1.** *Сиыр малының мойын астындағы салбыраңқы терісі.* Әукем, бұзауды алты тап, *Әуке* л е р і салпылдап, Өгіз болсын атандай (М.Жұмабаев, Шығ.). Терінің молырақ қатпарланатын жері – ірі қараның *әуке* с і, кейбір қой тұқымының бұғағы, еркек малдың күптегі сияқтылар (С.Омаров, Мал терісі.). Холмогор бұқасындай ...әукесі салбырап тынысты жатқан бұл құжбан өгіз жай өгіз емес (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). **2.** *Адамның*

мойын тұсы. Өлкенің Оқу ағарту министрі, *әукесі* салбыраған Оспан ақын мінбеге көтеріліп, жиналған жұрттың алдында үкім оқи бастады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Шекесінен бөліп қайырған бурыл шашын да, быржиған бейнесін де, әнтек күлімсіреп тұратын кішкене көзін де... салбыраған *әукесінде* көрді (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Үлкен көзінің қарасынан аласы көп, жақ еті салбыраңқы, топатайдай болып шыға бастаған қарны мен *әукесі* бар (М.Иманбаев, Сұлу).

Әукесін салды. *Көңілі ауып, ықыласы тұсті.* «Ожырай кетсе орнына, Жаппас қонар жұртына» деп... алыста жүрген ер азаматтың әйеліне *әукеніңдіс алып* жүр екенсің ғой. Шық үйден, Қоспанның садағасы кеткір! (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Әукесі түсті. *Көңіл қошы болмай, еңсесі тұсті.* – О-о, сорлы Көкпай, неғып *әукенің тұсін* тұр (М.Әуезов, Қараш.). Бір қыраттың басынан, Құшоқының қасынан, Солдаттар келед сатырлап, Қару-жарақ жаркылдап, Бөймен болыс алдында, *Әукесі тұскен* салпылдап. Алыстан танып Әли ер, Бесатарға оқ салды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ӘУКЕДЕЙ с ы н. *Әуке сияқты, әуке тәрізді.* Жалғыз-ақ қолағаш мұрынының ұшы да со қалпы Бұқаның *әукесінде* й қыз-қыз (З.Шашкин, Тоқаш Бокин.). Дурновтың беті қып-қызыл, мұрны қоңқақ, Бұғағы бұқаның *әукесінде* й албырайды, қарны бұлтиып кетіпті (Ә.Шәріпов, Партизан.).

ӘУКЕЛЕКТЕ = е т. *Өңкілдеу, одыраңдау.* Қозылардың көпшілігі *әукелектеген* сиырларға қарай шуласа ұмтылады (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Орал *әукелектеп* кетті ғой. Ол ысқаяқта қаншама қауқар бар дейсің. Шыр мыналарда ғой (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ӘУКЕЛЕКТЕУ *Әукелекте етістігінің қимыл атауы.* Осыншама топтың алдында соншама *әукелектеуі* тіптен орынсыз-ақ болды («Қаз. әдеб.»).

ӘУКЕЛЕН = е т. *Бұғақ пайда болып, әуке біту.* Әлі *әукелене* қоймаған бір тілім бұғағында білінер-білінбес бүлкіл бар («Лен. жас»).

ӘУКЕЛЕНУ *Әукелен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бұғақтың *әукеленуі*.

ӘУКЕЛІ с ы н. *Әукесі бар, әукесі үлкен.* Бұқалары *әукелі*, Шүйделері білеудей, Аяқтары білеудей (С.Сейфуллин, Шығ.). Жел жетпес ұшқан құспен жарысқанда, Шоферлар автобусты айдап тұрған; *Әукелі* өгіздері ойнақ салып, Арбада аты семіз сайлап тұрған (Пернедегі терме.).

ӘУКЕШЕ ү с т. *Әукеге ұқсап, әуке тәрізді.* Желкесі күдірейіп, бұғағы *әукеше* салбырап, қарны шермиген біреу, барбиған сұқ қолын шошайта сөйлегенде, дауысы қыр-қыр етеді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

ӘУКІМ-ӘУКІМ о д. *Сиыр малын шақырарда айтылатын сөз.* *Әукім-әукім!* Аузы неге көпірді? Қап-қара тер, суға түскен секілді. Шыж-быж болып күйменен өлем-ау, Бір үй толған бағамын деп жетімді (Б.Майлин, Шығ.). *Әукім-әукім!* Мал деп осы көк сиырды айтсайшы! (Қ.Жұбанов, Қаз. тілі жөнінде). *Әукім-әукім,* ақ бұзау! Ертерек өс, құтты бол. Өзгелерден өзін дәу, Сиыр бол да сүтті, бол! (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ӘУЛЕКІ с ы н. *Әңгүдік, елірме, даңғой, әумесер.* Айтуға көңілім тербенді. Өзің жалғыз, надан көп, Ұқтырасың сен не деп, *Әулекі,* арсыз елге енді? (Абай, Тол. жин.). Ертең өзі барып өкінішін айтып өтіл сұрау-ау, сонда да *әулекі* аңшы Мүсірепке сеніп қалып едім деудің өзі қандай ұят! (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Кеуде керген кесірдің, Көңілі судай басылсын. Әудемсіген *әулекі,* Аяғыма бас ұрсын (Манас).

ӘУЛЕКІЛЕН = е т. *Еліріп, есіру, даңғойлану, дарақылану.* Адам мүлде *әулекіленіп*, көтеріліп кетеді екен. Сол сайлау кезінде ұйқы дегенді білмедік (Б.Майлин, Шығ.). Өз көзімнен көріп қалдым деп, *әулекіленіп*, өзге жұртқа бой бермейді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Әркім өз қызығын өзінше, қадари халінше базарлайды, несін иіліп, есің шығып *әулекілене* бересің (С.Жүнісов, Ақан сері).

ӘУЛЕКІЛЕНДІР = е т. *Есірту, елірту, даңғойландыру, дарақыландыру.* *Әулекілендірмей* Қанайды үйіне әкел, қызын зорлаған ешкім жоқ, – деді (К.Оразалин, Көктем.).

ӘУЛЕКІЛЕНДІРУ *Әулекілендір етістігінің қимыл атауы.*

ӘУЛЕКІЛЕНУ *Әулекілен етістігінің қимыл атауы.*

ӘУЛЕКІЛІК з а т. *Даңғойлық, әумесерлік, дарақылық, даңғазалық.* «Қой» десем, қоқиланып, жазыпсың Мысалы: тауды талқан еткендей-ақ! Осындай *әулекілік* мінезіңнен, Алдына қойылып ед неше табақ (Айтыс). Ат үстінде тұрып шіренбейді. Мұны *әулекіліктің*, дарақылықтың белгісі деп біледі жұрт (А.Қайбарұлы,... Қаз. ырым.). *Әулекілікке* шалдыққан адам өзін-өзі не бола алмай, сөл нәрсеге елігіп, қажетті нәрсені ескеріп, елеуден қалып, дарақыланып кетеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ӘУЛЕТ [ар. *أولاد*] з а т. <грек. *dunasteia*> Бір атаға жататын ұрім-бұтақ, тұқым, заузат. Ондай мінез жоқ менің әулетімде. Ар-намысым – Сол байлық, Дәулетім де, Жалбақтауға уақыт бөлінбепті, Маған деген табиғат мәулетінде (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сырымбет әулетінен таралғамын, Хангелді қасиетінен нәр алғанмын. Әкемдей малжанды боп, өріс күйтеп, Жарамас жабағы үйде қамалғаным, Жанымды тұншықтырған бар арманым (М.Мақатаев, Шығ.). – Сөзіңе, – деді түлкі, – тұрмын нанбай, Мені де көңілің бар маалдағандай? Адамның арқан ескен әулетісің, Өтірік үзік жібін жалғағандай (О.Шораяқов, Шайыр). «Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді» демекші, Қызылордада Қожықовтар әулетінің өмірі мен шығармашылық жолына арналған облыстық өлке зерттеу музейінде арнайы зал ашылды («Алматы ақшамы»).

ӘУЛЕТТЕС с ы н. *Әулеті бір, туыс-тума*. Әуелгі кезде [_ _] әулеттесім ғой деп, оған іш тарта қараған (К.Ахметбеков, Сый ормал).

ӘУЛЕТТІ¹ с ы н. *Туыс-туғаны мол, ұрім-бұтақты, зәузатты*. Жер жәннатын жерлеген, Байтелі, Камен, Дәулетті, Жапекпенен төртеуі Бәрі ерлер *әулетті* (Жамбыл, Шығ.). Бала едік жасқа жеттік көмелетті, Ержеттік, жігіт болдық *әулетті*. Жақсылық, ізгілікке үйретті ана, Ол мені қанша еңбекпен адам етті (З.Шүкіров, Өленд.).

ӘУЛЕТТІ² с ы н. **1.** *Әлеуетті, қушті, қуатты*. Ақбілектің салбырап тұрған екі аяғын екі қолымен икемдеп, қысып алып, асасын Ақбілекке ұстатып, бір лықынып қалды да *әулетті* дуана адымдай жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әлі бастықпаған балғын, денесіне еркектің *әулетті* қолы жанасқан сәтте, ток жүріп өткендей, Торғынның тұла бойы ду ете түсті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** *Ауқатты, бай*. Кілең сақал қойған, мардымси маңғазданған, *әулетті* кісілер; алқа ортаға жетті де әуелі әміршіге, сосын халыққа бұрылып иіліп тағзым етті (Д.Досжанов, Жібек.).

ӘУЛЕТТІК с ы н. *Әулетке, туған-туысқа, ұрім-бұтаққа қатысты, зәузаттық*. Атандық қазақ елі бұратана, Жағады бұратана бір атаға. Әрдайым *әулеттік* жолын қусаң, Ешқашан дұшпан сені құлатама (Н.Ахметбеков, Амангелді). Ілтипат қымбат сөздің білмей парқын, Бақасқа басың бұрып қойдың қадам. Атынан *әулеттік* кет садаға, Айрылған ата ізінен құлқы арам (Айтыс).

ӘУЛЕТТІЛІК з а т. *Тектілік, асыл тұқымдылық*. Әкемнің *әулеттілігі* ұрпағына берілген сияқты («Ана тілі»).

ӘУЛИЕ [ар. *أولياء*] з а т. **1.** д і н и. *Ерекше діндарлығымен, дін жолына кіршіксіз берілгендігімен Алланың разылығына, халық сеніміне ие болған, қасиетті, рухы өлгеннен кейін де биік саналатын адам*. Сол күні раузаға қонып жатты, «Қылғай, – деп, – қуанышты сапар жолды!» Сол түні бір *әулие* түсіне еніп, Түсінде халифаға аян берді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бастағы көз, құлаққа сенімім жоқ, Терең ой мен ақылға айтамын дат. Пайғамбар, *әулие* айтты десе-дағы, Ақыл қабыл алмаса, ол маған жат (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Баба түкті Шашты Әзіз, Арыстан баб, Баб ата, Қожа Ахмет Ясауи, Бекет ата, Сопы Әзіз, Оқшы ата т.б. *әулиелер* білімпаз діндарлығымен де, қарапайым ізгілігімен де халық жадында мәңгілік сақталған (ҚҰӘ). **2.** *Көріпкел, алдағыны болжағыш, көреген, сәуегей*. Жаманшылықты жұрттан бұрын жори алмаған *әулие* іші жиди өкінді (Д.Досжанов, Жібек.). Бақа көріпкел *әулие* екен, жұрт ойнап айтам деп, ойлап айтып жүр екен (Қаз. ертегі). – Ал, мен өзімді халыққа көріпкел *әулие* етіп көрсету үшін бір сорлының алқымын сықтырып тұрғаным мынау! – дейді бақсы ішінен (Н.Қазыбекова, Тұсаукесер). **3.** а у ы с. *Адал, пендешіліктен ада, рухани таза адам*. Қазақ халқының *әулиеге* адам дегенде діндік мағына бола бермейді. Кейде тіпті зәредей де болмайды. Нағыз қазақтың өзі – дін өкілдері иман, ишан, қожа-молда, сопы дегендеріне бейімділігі жоқ халық. Қазақ түсінігінде нағыз *әулие* – жақыным-жатыным деп ешкімге ала-құла қарамайтын, қолы таза, жолы да таза, құда болу, қонақтас болуларында алыстан меңзеліп қойған есебі жоқ, ақкөңіл, негізінде хат танымайтын, шариғат деген құлағына кірмейтін, жаны, жүрегі бүкіл елге түгел ортақ қарапайым адам (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында). Бірақ ревком мүшелері жоғарыдан, көбінше, шет жер адамдарынан болғандықтан, мүшелер жергілікті тұрмыспен жақсы таныс болмай, кей уақыт жергілікті елге жағдайсыз істер істеп тастауы мүмкін. Және адамның бәрі *әулие* емес, кей мүшелер төңкеріс комитетінде отырған соң төңкеріс жолымен елге күшін төрелік, орынсыз әкімдік көрсетіп жіберулері де ықтимал (М.Жұмабаев, Шығ.). Өз әкесі бір аулан озбыр күш иесі болса, соның қарсыласындағы жуандар да ешбір жағынан абзал *әулие* емес

екенін біледі (М.Әуезов, Әр жыл). **4. а у ы с. Ең қадірлі, таңдаулы, керемет.** Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбек сатқан қолөнерлі қазақтың *әулие с і* сол (Абай, Тол. жин.). Көкшетау Оқжетпестің Жұмбақтасын Аспаның өзіменен құндақтаспыл Сен бе екен *әулие* жер әлемдегі Алдымен ашатұғын жыр қақпасын (Е.Ибрагимов, Оқжетпес). Секілді өлең-жырдың *әулие с і*, Тебірленген теңіз болып жан-жүйесі. Маңдайы жарты қарыс секілді бір, Ақылдың ақ шалқары, ой дүниесі (Ф.Қайырбеков, Қосбасар).

Әулие болса. Соншама мықты болса, қиы-ті, керемет болса. Қасым Кенжехан *әулие болса* да, Жәмеш әрі қатын үстіне, әрі шалға бармайды да, үй ішіне ұрыс салып, бермеу жағына ашық шығып еді (М.Әуезов, Қараш.). Бәтір, қойшы енді, *әулие болсаң* өзінді жарлықа. Мен көптен айырылмаймын (Б.Майлин, Шығ.). – Сен *әулие болсаң*, Бейімбетті бас редакторлыққа көндіріп берші (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Әулиеге ат айты. Құрбандыққа (жылқы) атады. *Әулиеге ат айтып*, Қорасанға қой айтып, Шыбын жанға жат айтып, Артынан қуып келіпті, Өлгенде көрген шешесі (Қыз Жібек).

Әулиеден әулие қоймады. Дала кезіп, *әулие-әнбиелерге жалбарынды*. Шал баласыз болып, *әулиеден әулие қоймай* қыдырып, етегін шеңгел сыдырып, өлдім-талдым дегенде бір перзент көрген екен (Қаз. ертег.).

Әулиенің кені. *Әулие көп шоғырланған жер, әулиесі көп аймақ.* Әзіреті Қаратау *Әулиенің кені* еді Өзен, сайын тастамай Бөріне де түнеді, Әзіреті Сықақ бап, Бабатада бар еді (Алпамыс).

Әулие қолдасын [қолдағай]. т і л е к. *Әулиелер желеп-жебесін, жар болсын.* Ақырын Құдай ондағай, Күллі *әулие қолдағай*, Қиын болды бейбаққа (Алпамыс). «Әумин» деп қолың жай. Мен бір бата берейін, Бергенде бата не дейін. Әуелі Құдай қолдасын! *Әулиелер қолдасын!* (Бата-тілектер). Әуелі Құдай ондасын Хақ Расул жәрдем ғып, *Әулиелер қолдасын.* Сапар шықсаң, басшы боп, Қызыр болсың жолдасың! (Бата-тілектер).

Әулие тұтты [санады]. *Қадірлеп, қастерледі, артық санады.* Жаманкүлді өздерінше *әулие сана й тын* Жиенбай мен Жадыра Мақанның бұл жөнсіздігіне күйініп, оны пері болып кетті дегені рас еді (М.Дүйсенов, Мейман.). Баурайындағы әр жерден ұшырасып қалып отыратын қыш кесектер ме, ұшар

басындағы айналасын таттандырып быт-шыт сынған көне қарудың жұрнағы ма, етегіндегі сәл су түссе қан күрең болып қалқып шыға келетін қызыл саз ба – не себеп болғаны белгісіз – әйтеуір атам заманнан көрер көзге сондай жұпыны осы бір жапырайған болмашы биікті ел *әулиетұтады* (Ә.Кекілбаев, Үркер). Топалаң не болмаса алаң індеттерімен ауырған қойларды *әулиетұтатын* бабалардың бейітіне айдап апарып түнететін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Екеуі де тау секілді мықты адам, Бірін-бірі жыға алса да жықпаған. Екеуі де бірін-бірі сыйлаған, Кісіліктен күшті *әулиетұтпаған* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Кімнен әулие. с ө й л. э к с п р. ж а қ т ы р м а у. *Қай жері артық, қадірлі еді деген мағынада.* Немене? *Кімнен әулие* едің? Тең көрмей тұрмысың әлде, бекзада неме? – дейді Жұзтайлақ бастырмалатып (М.Әуезов, Шығ.). Соншама ол *кімнен әулие* болыпты, – деп Ырыскелді мұрты тікірейіп тістене түсті (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

ӘУЛИЕАҒАШ з а т. ө с. с ө й л. д і н и. **Ақ-тал.** *Әулиеағаш*, сауыт тал биіктігі 25–30 метрге жететін ағаштар болып табылады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ӘУЛИЕ-АРУАҚ з а т. *Желеп-жебеуші, қолдаушы.* Белден асып ел кеттік *Әулие-аруақ*, салсаң көз Ата жолын тербеттік! (Қобыланды батыр).

ӘУЛИЕ-ӘНБИЕ з а т. д і н и. *Мұхаммед пайғамбардың серіктері, туыстары, ұрім бұтақтары, діни қайраткерлер.* Мұстапа біріне жарытпады. Мұхаммет пайғамбар, төрт шадияр, *әулие-әнбиелер* жайындағы аз өңгімесін алдақашан айтып бітірген (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қызының мына күйін көріп Қалампыр қатты абыржыды: «жар бола көр жасаған...» деп аузына түскен *әулие-әнбиелерге* жағалай жалбарынды (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.). Қоржынның екі басына кітаптарды теңдеп алып, шаңырақтай ақ сәлдені көзге түсіре қондырып жібергенде, хақ-тағаланың қақ қасынан келген *әулие-әнбиенің* өзіндей бола кетті (С.Әлжіков, Кәрі сайтан).

ӘУЛИЕДЕЙ с ы н. *Әулие сияқты, әулие тәрізді.* Өзіңе-өзің болдың *әулиедей*, Бақсыға әруақ қонбайды ел сүйемей. Бәлендей затың таза көрінбейді, Болса да бетің қызыл қан шиетей (Айтыс). Ей, патша, *әулиедей* қылған ісің, Секілді піскен алма өң мен түсің. Мен саған досым үшін тиер едім, Ұнатсаң өз басымды досым үшін (Ә.Найманбаев, Шығ.). «Тым болмаса аяңдар, – деп, – сәбиді!» – *Әулиедей* аппақ басын шал иді. Тындамады қарақшылар

зар-күйді, Жібімеді қарақшылар қанқұйлы (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

ӘУЛИЕЛІ с ы н. *Киелі, қасиетті. Әулие елі* жерде шырақшы жүреді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Әуелі тауба қыл, *әулие елі* жер ғой жарықтық (Д.Досжанов, Зауал). Бұл белгілеріне қарағанда, сонау арғы дәуірінде арадан көшіп жүрген елдер бұл атырапты *әулие елі* жер санаған (І.Есенберлин, Шығ.).

ӘУЛИЕЛІК з а т. д і н и. *Алланың ризалығын алғандық, рухы биіктік, әулиеге тән қасиет.* Яғни бенделіктің көмелаты *әулие еліктен* болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып, һу деген тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек (Абай, Таңд.). Бірқатар емдеушілер темір жалап күркіреп, құмалақ салып, бал ашып, ем етеді; бұ заманда *әулие елік*, пайғамбарлық болмайтынын бұлардың өздері де, халық та біледі (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Мен кереметті әулие емеспін. *Әулие елік* деген тұзу жолмен жүріп, тұзу ақыл айту болады. Менің саған соңғы берген батам – осы өңгімем. Мұны қабыл көрсен, сен де түзелерсің, – депті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ӘУЛИЕМСІ = е т. с ө й л. *Әулиесі.* Оны-мұны жазып, өліп кеткен адамдардың қасынан келгендей жастарға *әулие мсіп*, жан бағып жүрген жайы бар (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ӘУЛИЕСУ *Әулиесі етістігінің қимыл атауы. Әулиесуін* қарашы (Ауызекі).

ӘУЛИЕСІ = е т. ж а ғ ы м с ы з. *Құдіретті болғансу, өзін әулие, соны етіп көрсету, білгішсіну. Әулиесі* бермеші, тақсырым-ай, Тұлпар басы тоқтамас тасқа ұрылмай. Әдетің аландаған қайда қалды, Қой жеген Алатаудың қасқырындай (Айтыс). Әділ би деп, алдына жүгінуге келдім, Есеней. Арызымды тыңда. Осы *әулиесіп* отырған Тілеуімбет бидің мініп жүрген сары ала жорғасы кімдікі екен? Соны сұрап беріңізші! – деді (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

ӘУЛИЕСІН = е т. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Әулие адамдай көріну, білгішсіну; көріпкелсіну.* Жетпейді жұртқа тегіс шүлен асың, Теңіздей таса сөйлеп тақтанғанда. Бітірдің бір Құдайдың қай қызметін, Аллалап, *әулиесініп* ақталғанда (Т.Ізтілеуов, Шығ.) – Иә, Әмісе шопан өмірінің көл-көсір байлығына жоқсың деп *әулиесініп* қояды ол тағы да («Лен. жас»).

ӘУЛИЕСІТ = е т. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Орынсыз құрметтету, қадірлету.* Дәл бір Үндістанда заманында жақсылық көрсеткендей неменеге мұны әлі күнге *әулиесітеді?* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Ердің жарылған басын дауламағанда, әйелдің ашылған етегін

әулиесіткеніміз қалай? (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ӘУЛИЕШЕ ү с т. *Әулиеге ұқсап, әулие тәрізді.* – Келінің қашып кетіпті, қайтеміз? – деп, Зікірия жіберген хабарға Жөкең ұста *әулиешеш* е күлді (Д.Әбілев, Арман.).

ӘУЛИЕШЛІК з а т. с ө й л. *Әулиелік.* – Ей, Сыбан молда, «ит жоқта шошқа үредінің» кері сенікі, асып бара жатқан ешқандай *әулиешілігің* жоқ, – деп кетік шалдың көзі аландап орнынан тұрды (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Сонда сен ойы мен қырында үш жүз алпыс әулиесі бар деп есептелінетін көрі Маңқыстаудың нағыз *әулиешілігі* күйлеріне қонған-ау деп түйесің (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ӘУЛІ з а т. ж е р ғ. **1. Қора, қора-қопсы, қора-жай.** Одан әрі жүресіз, төргі бөлмеге жетесіз, мұның еденінде қалы кілем, құс жастық, *әулі* жақ қабырғада сүйектен ойып жасалған үлкен төсек, бұл бөлмені жас тоқал жайлайды (Д.Досжанов, Жібек.). *Әулінің* ішінде мал да тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2. Аула, есік алдындағы ашық алаңқай.** Енді кеуей де қожасыз үйдің *әулісінде* алшаң-алшаң басады (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Ажан да жеңіл киініп, сыртқа шыққанда, айтқанындай, *әулі* алдында домалақ «газик» күтіп тұр екен (К.Ахметбеков, Сый орамал). Бұл ауылдың адамдары ауланы «*әулі*» дейді (Ө.Тарази, Кен). **3. Төбесі тесік, жалғыз бөлмелі жер үй.** Өзінің *әулісін* е сыймаған үлкендердің біразын жақын-жақын қоныналарына, өзге *әулілерге* шақырмады ма? (М.Әуезов, Шығ.).

ӘУЛІГҮ *Әулік етістігінің қимыл атауы; желігу, еліру.* Бригадирдің: «Соттау керек!» – деп *әулігуі* де мүмкін. Ал Бағдагул ше? – дейді Дәмелі (Ө.Қанахин, Дәмелі). Бәйшешектен бал жинаған арадай ерінбей еңбектенсем, нысаналы мақсатқа жетемін... Даурығу, *әулігу* болмасын. Ақырын жүріп, аяғымды андап басайын (С.Омаров, Өмір.). Мен білетін бала болса, Шығажан бұны істемейді. Жастықта «*әулігу*» деген де болатынын білесің, Шорман, – деді Айғаным (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ӘУЛІ-ЖАЙ з а т. ж е р ғ. *Қора-қопсы.* Үлкен үй мен *әулі-жайдың* тұрған жері дөңесте, жан-жағы еңіс келеді (Ш.Мұртаза, Жұлдыз). [Таз-батша] Мақалбайдың алдына қырық ділдә қойды: «Ата, *әулі-жайыңызға* бергенім, осы бір күнгі жиын үшін бергенім», – деді (Дастандар). Бір күні Қилыбай *әулі-жайды* салмақ болып, оған өзінше жоба жасады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘУЛІК = е т. **1. Біреудің ыңғайына көну, икемделу, ілесу, желігу.** Қызбалы кейіпкерлер

сыртқы әсерге тез түйсіктенеді, қатты *әуліге ді*. Ыстық қандылармен салыстырғанда, қозғалысқа шабанырақ, үзілмейтін еңбекке икемірек, өте шыдамды, батыл, жұмысқа қабілетті, құндақты, тереңдегіш (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақтың балалары оқып жатыр, Білімін күннен-күнге қосып жатыр. Жат мінезге *әулікпей*, жұртын ойлап, Ұлттың қамын көңілге тоқып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Байғұлға бас шұлғып отырған кедей әлі бар; сондай кедейлер, байлардың жоғарғы сөзіне *әулігіп*, жаман болды (Б.Майлин, Шығ.). **2. Дарақылану, әуейілену, бос нәрсеге сабырсыздану.** ...Қайратым артық емес таңырқатқан. Жамандар жайын білмей, *әуліге ді*, Бейне бір жабы озғандай арғымақтан (Айтыс). Жүрегі алай-түлей *әулігіп*, бала дөңбекшіп, не қыларын білмей, зорға жатыр (Ш.Айтматов, Ақ кеме). *Әулігіп* жөн сөйлемей, жұртты үркітер, Жын шашқан жөңше нардың өңешіндей (Базар жырау, Шығ.).

ӘУЛІКПЕ с ы н. *Шыдамсыз, дарақы, желіккіш.* Бай баласы *әулікпей*, Келіп бір күн тәуіпке: – Разымын күйіме! Деп едіңіз «қауіпті», Емдемей-ақ сауықтым, Жібер, – деді, – үйіме! (Қ.Мырзалиев, Алуан.).

ӘУЛІКТІР = е т. *Желіктіру, желтіндіру.* Шаймерден судағы балаларды *әуліктіріп*: – Жүріңдер! Махмұт ағам жылан өртеп жатыр – деп бөріктіріп келіп қапты (Д.Әбілев, Ақын.). Әйел теңдігі деп қатындарды *әуліктіріп*, кедейге келелі іс атқартамыз деп құлға құдыққа қармақ салғызып қойған жоқ па? (А.Жұмаділдин, Сең.).

ӘУЛІКТІРУ *Әуліктіріп етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жастарды *әуліктіру*.

ӘУМЕСЕР с ы н. *Есерсоқ, есалаң, әулекі.* Байеке өзін аспандағы айға теңейді. Қожамбетті жерде жүрген дәрменсіз жанға санап, Айға шапқан *әумесердің* халі мүшкіл емес пе? – дейді (М.Әуезов, Әр жыл.). «*Әумесер*, ақылы жоқ, ит-доңыз!» деп, Байғұсты балағаттап, сөкті жаман (А.Байтұрсынұлы, Ақ жол). Қандай тосын жаңалық: Алтын тапты. Адам қалай сіңірген бар қымбатты?! Қызық-ау, *Әумесердің* қанынан да Құпия түйіршіктер жарқыл қақты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӘУМЕСЕРДЕЙ с ы н. *Әумесер сияқты, әумесер тәрізді.* Ойына келгенін айта салатын *әумесердей*, бұл не қылғаның деп Сейіт аға ренжитін шығар деп ойлады (Ж.Жалын.).

ӘУМЕСЕРЛЕН = е т. *Есерсоқтану, әулекілену.* Ол көп айларды жау тылында өткізді, фашистердің кеудесіне нан пісіп, көкірегін

керген, мықтымсынып, *әумесерленген* жаулардың неше түрлі тағылығын көрді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Бала емізіп отырған қырдың қызыл түлкісіндей әдемі келіншек *әумесерлене* кіріп келген бозбаладан сескенбеді (О.Бөкеев, Үркер.). Жеңгелерімнің біреуінің *әумесерлене* сұққан қолы сумаң етіп ары өтіп кетті (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

ӘУМЕСЕРЛЕНДІР = е т. *Әулекілендіру, есерсоқ ету.* ≈ *Әумесерлендіріп* жіберді.

ӘУМЕСЕРЛЕНУ *Әумесерлен етістігінің қимыл атауы.* Алтайдың *әумесерленуі* бір бұл емес («Жас Алаш»).

ӘУМЕСЕРЛІК з а т. *Есерсоқтық, әулекілік, дарақылық* «Сүтпен кірген әдет сүйекпен кетеді» деген рас. *Әумесерлігім* соғыста, тар кешуде де басылмады (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Енді ғана есін жиып, бұл шабысыма, бұл *әумесерлігіме* жол болсын дегендей, ол ат тізгінін тартты (С.Бақбергенев, Кентау). Алысқан қол, айтысқан серт болса бір сәрі, қыз көзі бір мәрте жылы ұшырай қарады екен деп... Райс сол тұнық суға тесіле қараған күйі тұнжырап кетті. *Әумесерлік* қой бұл (З.Шүкіров, Жас жесір).

ӘУМЕСЕРШЕ ү с т. *Әумесерге ұқсап, есерсоқ сияқты.* ≈ *Әумесерше* айғай салды.

ӘУМИН о д д і н и. *Дұға оқып, бата қылу үстінде «қабыл болсын» дегенді білдіретін сөз.* Деп осылай ер Қосай, Білмегенді білгізді; *Әумин* десіп қол жайып, Манасты жолға жүргізді (Манас). Құдай қаласа, үйіңнің іші сәулетті, орамы нәубетті, баспалдағы берік, терезесі жарық болсын. Көлденеңнен кім киліксе, дегеніне жетпесін, *әумин!* (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Батасын баба берер ед, «*Әумин*» десіп қалыайық, Азамат сапар шегер ед, Қарасы жауға молайып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ӘУМІШ с ы н. ж е р г. *Есерсоқ, әумесер, ақымақ.* Мендей есалаң, *әуміш*, ашық ауыз қатын жоқ шығар жер бетінде (Ө.Қанахин, Күдірет). Ақылсыз *әуміш* тап болса, Атасын таптап құл етер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӘУП¹ о д. 1. *Ауырлықты көтергенде, бір іске бел буып күш салып, шұғыл қимылдағанда шығатын көтеріңкі дауыс.* Түріп жеңді, «*Әуп*» деп жерді, Көтергендей тұрдым мен (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние). Әйт-шүү деген – атанға демеу, *әуп* деген – ерге демеу (Мақал-мәтел). **2. б а л а т і л і:** «*Қолыңа ал*», «*көтер*» деген мәндегі сөз. – *Әуп*, балам. Атай мені жерден оп-оңай көтеріп алып, артына бір-ақ отырғызды (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

Әүп етті. *Қолына алып, көтерді.* Құлыным, кел өзінді *әуп етпейін*, Далаға серуендетіп

әкетейін. Әкелік көңіл шалқып, қансын мейір, Әлдилеп, иығымда тербетейін (М.Әлімбаев, Танд.). Кел, *ә у п е т е м*, махаббат болсын несіп! Мен де қайың қасқайып тұрған өсіп. Тереңімнен түп тартып нәр аламын, Жапырағымды жалынды күнге тосып! (Х.Ерғалиев, Екі дастан). Атын атап шақырсам да, Қарамайды бұрып мойын. *Ә у п е т к е н д і* андасанда, Ұнатады, біліп қойдым (Т.Молдағалиев, Құралай).

ӘУП² е л і к. *Кенеттен үрген иттің дауысын және соған ұқсас дыбыстарды бейнелейтін сөз. Әуп етті, әуп деген дыбыс шығарды.* Жер аспақ, аспан жалтыр, аяз сықырлата қысып жел қарып, жалап тұр. Бір жақтан пұшық гаубица *ә у п е т е* түседі (Б.Момышұлы, Майдан).

ӘУП-ӘУП е л і к. *Әуілдеген дыбыс.* Үрген иттің дауысын күз-жартастар сол қалпында қайталап, «*ә у п-ә у п*» деген үн көпке дейін аспанға ілініп тұрып қалады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Әуп-әуп етті. *Әлсін-әлсін үрді, әуілдеді.* Есік алдындағы тамаққа тойған Сырттан *ә у п-ә у п е т і н*, оқтын-оқтын самарқау үріп қояды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

ӘУПЕРІ с ы н. с ө й л. *Есерсоқ, әумесер, алаңғасар.* Жалғыз емес, жанында Жақан, Сәдірлер бар. Бір топ жігіт, автобазаның «әйгілі *ә у п е р і л е р і*» (Бал дәурен).

ӘУПЕРІМ с ы н. **Әупері.** Сонау бір кезде, ең алғашқы колхоз болған кезімізде бір бастық болды. Шаш ал десе, бас алатын бір *ә у п е р і м* еді (С.Бақбергенов, Өз. жігіті).

ӘУПІЛ з а т. *Әуп-әуп еткен дауыс, үн.* Маскара төбеттердің дағдыдағы бөрі құкай *ә у п і л* үрісі, үйірсек жас айғырдың тау койнауын тітіретіп тоқ насат айқайы... бөрі-бөрінің құлақ кесті тыншу тапқаны есіне қазір түсті (А.Сүлейменов, Бесін). Көк төбет ұлып-ұлып, ертесіне түк көрмегендей баяғы *ә у п і л і н е* қайта басты (Қ.Қазыбаев, Ызғар). Сылдырап аққан су дағы, Көлдегі құс пен шу дағы, Үкінің қырда *ә у п і л і* (Қ.Ұябаев, Тағдыр).

ӘУПІЛДЕ = е т. 1. *Әуп-әуп етіп ұру.* Көз алдында ұшы-қиырсыз кең дала, үйездеген жылқы, көк жасаңға тігілген киіз үйлер елестеп, құлағына төрт түлік малдың қым-қуат даңғаза шуы, маң төбеттердің *ә у п і л д е п* үргені ап-анық естілгендей болып, түні бойы алағызып ұйықтай алмай шықты (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Үйден шыққан адамның қаһарлы үнінен қаймықты ма, әлігі бұзаудай төбет *ә у п і л д е й* түсіп, кейіндеп қалды (М.Сүндетов, Қызыл от). Тау жаңғыртып *ә у п і л д е г е н* қай

сырттанның даусы екен, айтақтаған кім? (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Сонда арасы: «*Ә у п і л д е г е н* итім, өз басыңа көрінсін, шаңқылдаған құсым, өз басыңа көрінсін; мұнда Қараүйрек бар ма, неге шулап кеттіңдер?» – дейді (Қаз. ертег.). 2. *Әуілдек, үкі сияқты кейбір құстардың созыңқырап үн шығаруы.* Көлбақалар құрылдап, *Ә у п і л д е й д і* әуілдек, Көлді айналып балалар, Біраз жүрді еркіндеп (О.Шипин, Өмір өрнегі). Өзен жақтан *ә у п і л д е й д і* әуілдек, Көтере алмай үстіне бір зар тиеп, Жатыр ма әлде естір жерде елге айтып, Осы түннен бар ғой менің қауімі?! – деп (Ф.Қайырбеков, Қосбасар). Өз құлағыма өзім сенбей: Үкі ме *ә у п і л д е г е н*! – деп күбірледім. Байқап тындасам, үкінің *ә у п і л д е г е н і н е* ұқсамайды (М.Етекбаев, Алтын.). 3. *Тарс, гүрс, шалпыл еткен қатты дыбыстардың шығуы.* Жасыл жібектей судыраған көк ала құрақты, шаңқылдаған шағалалы, саңқылдаған аққулы, үйрек-қазды у-шу болып әндеткен, *ә у п і л д е г е н*, толқындары ақ көбігін шашқан айдын көлде жүреді (С.Сейфуллин, Танд.). Сонда, – деседі көргендер, – гүмсілдей пісілген «тай-жүгеннің» дауысы айдын көлде түнде *ә у п і л д е г е н* дауылпаздың үніне ұқсап, жерді сілкіндірді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Алыстан дамыл-дамыл *ә у п і л д е г е н* зеңбіректердің даусы құлаққа талып жетіп, еміс-еміс естіледі (Б.Момышұлы, Шығ.). Мен кеттім. Қиырда Дунай *ә у п і л д е п* жатты (Қ.Жұмалиев, Қырда.). 4. а у ы с. *Арсылдау, шуылдау.* Ауруға таман анталап, Көздері кетті қанталап, Ауыздан көбік бұрқырап, Өңештері қырқырап, Күрс-күрс етіп, *ә у п і л д е п*, Зікірге басты көукілдеп (Ж.Аймауытов, Шығ.). Болды енді, *ә у п і л д е й* бермеші (А.Әлсеров, Ауыл.). *Ә у п і л д е г е н* ез неме, Ағайым-ау демейді, Жегізбейді өзгеге, Өздері де жемейді («Қаз. әдеб.»).

ӘУПІЛДЕК з а т. з о о л. <лат. *botaurus stellaris*> *Қамысты көлдерді мекендеп, түндерде әуілдеп шығатын, үлкендігі үйректей, қоңыр қара дақты су құсы.* Ақкөлде қаз тобымен өріледі, Ұшуға аққу ару ерінеді. Қожасы айдын көлдің мен дегендей «Һауп-һауп» деп *ә у п і л д е к* те керіледі (Ф.Малдыбаев, Желдірме). Сол аттың есінде ме сағымдағы Көбігі күн нұрына шағылғаны? Белдеуде енді жалғыз елеңдейді *Ә у п і л д е к* үнін тыңдап шағылдағы (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). Сұңқар тектес қырандармен ауланатын құстардың ішінде суда және құрғақта кездесе беретін бір топ түзу тұмсықтылар бар. Олар – *ә у п і л д е к*, ақ

шағала, байбай шағала, балықшы, жылқышы, су шағала, қаншыр, қызғыш, қызылғыш (қызыл қас) дейтін құстар болушы еді (С.Қасиманов, Алтай.).

ӘУПІЛДЕКШЕ ү с т. *Әуілдекке ұқсап, әуілдек сияқты. Әуілдекше* кекіріп, қымыз кеңірдекке келіп, көзі қызарған қонақтар шүлеңгер жігітсіп: – Мә, қарындасым, өзің іш! – деп кезек-кезек Шәкетті сыйлайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бай кесені тұтады, Қымызды кере жұтады. *Әуілдекше* кекіріп, Ақырын тысқа зекіріп (С.Сейфуллин, Шығ.).

ӘУПІЛДЕС = е т. *Әуп-әуп етіп, үн қосу, тарс-тұрс ету.* Орал қаласын ақтар қоршап алған болатын. Құлағымда үні әлі тұр: зеңбіректер *әуілдесіп* жататын (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Бұл уақытта біздің жанымызда жиырма шамалы жұмысшы отау үйдей шойын қазанды қозғап, арбаға салғалы *әуілдесіп* жатыр екен (І.Жансүгіров, Әңгім.). Шай мен қатырмаштан кейін жел қауып, көбік асағаннан бетер *әуілдескен* саба құрсақтар енді мол етті аңсап, сарғая күтуде (А.Хангелдин, Ғани.).

ӘУПІЛДЕСУ *Әуілдес етістігінің қимыл атауы.*

ӘУПІЛДЕУ *Әуілде етістігінің қимыл атауы.*

ӘУПШІМ с ы н. *Құшті, жойқын.* Бай ауылдың шетінен *әушірім* көп жігіті тұтқыннан келген алты сұлуды өзара бөлісе алмай, әлі даушармен жүрген көрінеді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Кейбір күндердегі *әушірім* жел мен дауыл құмды қатқылға айдап шығып, тепсенді тебінгіден келетін құмға айналдырды (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Талдысу мен Ақүйік өзенінің қорын есептей, келешек су қоймасының орнын анықтайды; сосын барып үлкен іске қозғау салмақшы. Әзірге *әушірім* әлдеқандай (Д.Досжанов, Дария).

ӘУПШІМДЕН ү с т. *Зордың күшімен, әрең-әрең, әзер деп.* Қия беттен аттылар *әушірімдеп*, қапталдай шұбай түсіп, зорға дегенде етекке тақады (М.Әуезов, Қараш.). Жарқабақтау, тайғанақ жағаға *әушірімдеп* шыққан торы ат дүр сілкініп алып жылыстай тартты (С.Жүнісов, Ақан сері). *Әушірімден* түскеннен соң басқа күн, Үстімдегі зілді аударып тастадым. Титықтаппын, қансырап үш жарадан, Қайрат шіркін құтқаруға жараған! (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

ӘУПШІМДЕС = е т. *Қиналысу, тілектес болу.* «Соңғы ойында да осылай болса игі еді»

деп футболдың жіліншік майын шаққан жанкүйерлер *әушірімдесті* (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер).

ӘУПШІМДЕСУ *Әушірімдес етістігінің қимыл атауы.*

ӘУПШІММЕН ү с т. *Өлдім-талдым дегенде, әрең-әрең, әзер-әзер.* Жарасбай тек көп тартыс, көп қаржасумен, әсіресе мол шығынмен, *әушіріммен* орнында қалды (М.Әуезов, Қараш.). – Енді бір шақырым шапқанда көретін едік. Таңбалылар тура тартумен қанағаттанбай, үзеңгіден көтермелеп, *әушіріммен* жеткізді ғой, – деді Шәріптің құдасы (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Орташаның тонын бүркеңіп, *әушіріммен* шатақтан құтылып, белсенді болғанып, жаңа-жаңа сенімге ие болып келе жатыр еді (Б.Майлин, Шығ.).

ӘУПШІМ о д б а л а т і л і. «*Әуш ет*», «*көтер*» дегенді білдіреді. Қыдырманың баласы «*әушішім*» деп жылайды (Мақал-мәтел).

ӘУРЕ [ар. *هورة*] з а т. *Әлек, сергелдең, әбігер, машақат.* Сәуле көрмей, шеккен зар, Ашжалаңаш сорлылар Қуанысты, күлісті. Тез жалындап суынған, Жұмақтан да қуылған, Адамзат бір *әуреде* (М.Жұмабаев, Шығ.). Әр жолды ойлап, Ойыма бойлап, Ұқтым тайыз, тереңді. Сайраған тілмен, Зарлаған үнмен, Құлағы жоқ керенді Ұқтыра алмай сөз *әуре*, Тек тұра алмай біз *әуре* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қарақат көздің сәулесі Жүректі түртіп, тулатат. Мені сол ойдың *әуресі*, Түйінін таппай, улатат (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Әуре болды. *Әлекке түсті, әбігер болды, сергелдеңге түсті, машақаттанды.* Жоқ, мен бұған разы тіпті болман! Бақытты іздеу керек басқа жолдан. Бұл жолға көрге дейін өмірін беріп, Жан аз ба менен басқа *әуре болған* (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ақымаққа болмайды ақыл айтып, Алдап кетер көзіңді бақырайтып. Ағажан, маған несін *әуре болдың* Бір ауыз сөзіңізге татымайтын (М.Мақатаев, Шығ.). Жақсыны қайдан білсін жаман адам?! Малменен адамсынған кейбір надан! Бір мақсат көңілге алып, жүрмін іздеп, Бозбала, *болақорме әуре* бізден (бізден)! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Білім кеңесі бір аз уақытта шара жасап, жолын түзеуге жұмсады. Қазақ-қырғыз білім комиссиясі де сондай жұмыспен *әуре болды* (Х.Досмұхамедұлы, Танд.).

Әуре етті [жасады]. *Маза бермеді, әлекке салды, сергелдеңге түсірді, әбігерге салды.* Шыныңды айт, кімсің тербеткен, Иембісің сақтау-

шы? Әлде азғырып *Әуре еткен* Жаумысын теуіп таптаушы? (Абай, Тол.жин.). Патша сарайының күзетшілері оны сарайға кіргізбей, *әуре жасады* (Қаз. ертег.). Өзіңді сенгіштікпен *әуре етпе*, Құмарпаз боп қуып кетпе. Жүртпен бірге өзіңді қоса алдасып, Салшылдап сағым қуған бойыңа еп пе? (Абай, Тол. жин.). Өйтіп уағда бермесең, *әуре етпе*, Тең көрмесең телміртпін, тентіретпе! Қайда барсаң обалым жібермейді, Бірақ осы сөзімді ұмытып кетпе! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Әуреге салды. *Әбіргеге түсірді, әлекке салды, сергелдеңге түсірді.* Он сегіз жасымда алмаққа, Жазып па едің, Тәңірі-ай, жасымды. Күдіреті күшті Құдая. Алыста жарға ғашық қып, *Әуреге салдың* басымды (Қыз Жібек). Талай Зәурені *әуреге салып*, көкпарға тартып, бұтып-шатып жүрген әкелер аз ба? (С.Жүнісов, Ақан сері). Кеудемдегі қара тас мынау неге Лүпілдейді соншама кінә-ау деме. Ей, кеш туған кемеңгер, неге мені *Салып* қойдың кешеден бір *әуруге* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Әуреге түсті. *Әбіргеге түсті, сергелдеңге түсті, әлек болды.* Құйрықтарын шипандатып, бастарын изесіп, бүгеліктен жасқанған жылқыша *әуреге түсірді*, таңырқасып, іштерін де тартысып қалды (С.Талжанов, Ұлдай.). Емес қой мына тау жырақ, *Түсіре* қоймас *әуруге*. Шоқының басы маужырап Шомылып тұрса сәулеге (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Әуре қылды. *Әбіргеге түсірді, әлекке салды, сергелдеңге түсірді.* Жұмбақ айтып не керек *әуре қылмақ*, Керегі сол: ойланш ой ашылмақ, Әлемде әр нәрсенің қайсысы бар, Бар қарсысы «жоқ» еді осы жұмбақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Не дейсің, ойын ба осың, шын ба, Тырна? Қажауға мәжнүн жоқ саған мұнда. Ақы алып өзгелерден дәндеп қапсың, Қой, Тырнам, ойнап мені *әуре қылма!*» (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Ау, жаным, қасқыр деген азулы аң-ды, Аямас, ашуланса, ешбір жанды! Қайтыңдар, аттарыңды *әуре қылмай*, Көп болса, жеген шығар бір тананды (О.Шораяқов, Шайыр).

ӘУРЕЛЕ= е.т. *Әуреге салу, сергелдеңге салу, әбіргеге түсіру.* Қарасындай көзімнің, сәулем едің, Бастан кешкен баяғы дәурен едің. Күндіз естен кетпейсің, түнде түстен, Не сиқырмен басымды *әуреледің*? (Ә.Найманбаев, Шығ.). – Түу, қойсаңшы, Қанипа, – деді осы кезде отырған қыздардың біреуі орнынан тұрып, бізге қарай аяңдап. – Ағайды соншама *әурелегенің* не тергеушідей жауап алып (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ӘУРЕЛЕН= е.т. *Әбігер болу, әурекеге түсу, сергелдеңге түсу.* Қожасып «мал бердім» деп жаман шіркін, Жай бар байқап тұрсаң таң болғандай. Бишара өздігінен жол таба алмай, Ғәзиз бас *әуреленіп* даң болғандай (М.Дулатов, Шығ.). – Ата, біздің өлкені қара жаулар шаппады, Жауларына біздің ел сәйгүлігін баптады. Қойын сойып, қолдарын қусырды да сорлылар, Аяғына бас ұрды, бірі садақ тартпады. Тартпаған соң олар да *әуреленіп* жатпады, Алды дағы аларын, белімізден аттады (М.Мақатаев, Шығ.). Үлгі алған үлкендердің үгітінен Білімнің ұстар бейне босағасын. Мызғымас май құйғанмен *әуреленіп*, Шойынды ерітуге деп «қорғасын» (Кете Жүсіп, Шығ.).

ӘУРЕЛЕНУ *Әурелен етістігінің қимыл атауы.* Орман болса, тап іргеде тиіп тұр. Көшеге ағаш отырғызып *әуреленудің* керегі қанша, – деп ойлады ол (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек). Енді не істеу керек? Жөні жоқ нәрсені алыстан созып, бұрақтатып келтірем деп *әуреленбеу* керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ережегің беттен сүймек болып *әуреленуінде*, тойды өткізетінін айтуында фарсақ тән, водевилге сыйымды әрекеттер, оқшау қимылдар бар (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

ӘУРЕЛЕНІС з.а.т. *Әурекеге түсушілік, әбігер болушылық.* Әлектеністің қайраткері қатардан қара көрінім биік адам болса, *әуреленістің* қайраткері қатардан қара көрінім төмен адам болады (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

ӘУРЕЛЕНІС = е.т. *Әуреленіп қалысу, әуре болысу.* Екеуі екі жақтан *әуреленісті* (Ауызекі).

ӘУРЕЛЕНІСУ *Әуреленіс етістігінің қимыл атауы.*

ӘУРЕЛЕУ *Әуреле етістігінің қимыл атауы.* Күннің тұтылғаны қазаққа қорқыныш кіргізіп, тасаттық бергізіп, қанша қой сойғызып *әурелеуші* еді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Егер әйелі болса, кешегі қылығы – *әурелеу*, алдау! (З.Пашкин, Өмір.). Ері бауырына түскен, иығы тесілген сұр есекті сауысқан қуып, *әурелеумен* жүр (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

ӘУРЕЛІК з.а.т. *Әбігершілік, сергелдең, машақат.* Жасың келген сайын кемді күнге *әурелік* алданыштың да жолы тарыла түседі (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Өзіңнен бақыт кеткен соң, Айналар досың қастыққа. Не қылмайды адамзат *әурелік* жастықта, Дүние қуған мастықта. Ғафу, рахман, ғафу ет, Адасып Хақтан астық па?! Шүкірлік қылмай тастық па? (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қылжалақтап жүргенге тек мәз болад, Мақтан үшін әлде *әурелік* кім білед? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Әурелікке салды. *Әбігер етті, әуреледі.* Қаны азайып, халы азайып қысылса, сандырақтаса, қазақ «албасты басты, Марту басты» деп адам айтқысыз *ә у р е л і к к е* салады (М.Дулатов, Шығ.).

ӘУРЕ-САРСАҢ з а т. *Машақат, сергелдең, әбігер, әурешілік.* Қайтып қызық көремін *Ә у р е - с а р с а ң* күнімнен? Қайырылып қарап, байқасам, Ат шаба алмас мінімнен (Абай, Таңд.). Отырмын өлем ғой деп қайтып барсам, Иінімді болар еді жазып алсам! – Деген соң үлкен-кіші ойға қалып, Болысты божырасып *ә у р е - с а р с а ң* (Т.Ізтілеуіов, Рүстем.). Азан-қазан мал шулап, Меңіреу дала жаңғырған. Жұртта қалған ит үріп, О да өзінше зар қылған. Құйындайын бұрқылдап, Жүрген жерін шаң қылған. Кез келгенді дүрелеп, *Ә у р е - с а р с а ң* даң қылған (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). – И-е-е, ана жылғыдай орысша оқығандар тағы да жұртты *ә у р е - с а р с а ң* қылады десейші, сол жылы мен ауылнай едім, біздің елді сонда қырып кете жаздаған, – деді Сағындық би (М.Дулатов, Шығ.).

Әуре-сарсаңға түсті. *Сабылды, әлек болды.* – Қап, өттеген-ай тағы да *ә у р е - с а р с а ң ға а т ы с е т і н* болдық қой! – деп жерге түсті ол («Лен. жас»).

ӘУРЕ-СҮРЕҢ з а т. *Сергелдең, әбігер, әлек.* Түркістан – көп қазақтың алған жері, Үріккен соң қара сарттан барған жері. Сол күнде Ақсақ Темір патша болды, Қазаққа келіп ойран салған жері. Екі жау екі жақтан қамаған соң, Айналып *ә у р е - с ы р е ң* болған жері (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жаман болса әйелің, қатар сілең, Күнде-күнде отбасы *ә у р е - с ы р е ң* Қабағыңа қарайды келген қонақ. Дәм тұзыңда болмайды ешбір ірең (К.Әзірбаев, Шығ.).

ӘУРЕТ¹ [ар. عورة] з а т. *Адам денесіндегі қытты жерлер.* Бұл әйелдердің *ә у р е т і* ғой, – дедім (Мың бір түн).

ӘУРЕТ² з а т. к ө н е. *Шырай, өң, рең.* Құдіреті күшті Құдая, Басымнан кетті сәулетім, Бетімнен кетті *ә у р е т і м* (Қыз Жібек).

ӘУРЕШІЛДІК з а т. с ө й л. *Әурелік.* Ілеуде бір кездесетін ауру арқылы үлкен ой таратам деу және трактовка жасаймын деу – *ә у р е ш і л д і к* («Қаз. әдеб.»). Каир музейі жайлы әңгіме айтып берем деу – бос *ә у р е ш і л д і к* (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

ӘУРЕШЛІК з а т. с ө й л. *Әурелік.* Бұл жасқа келгенде ...Алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – *ә у р е ш і л і к т і* көрекөре келдік (Абай, Таңд.). Сол шақта Өзен айтты: «Тоқта, надан! Сөзінді шығын қылма

жоққа, надан! Ісімді *ә у р е ш і л і к*, пайдасыз деп, Жоспарлап құр өтірік соқпа, надан! (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Осы күні ілгері ұмтылған талапкерлер көп болса да, өз күші жетпей, қазына жәрдем бермей, халықтың ақшасымен пайдалана алмай *ә у р е ш і л і к т е* жүр (М.Дулатов, Шығ.). Табиғаттың тентек тепкісі әлгі жұдырықтай ғана құдіретті адамға дарығанына қорлана ма, ышқынып келіп, айдаһарша ысқырып келіп, алды-артын тұмшалап, үстіндегі киімін жұлмалайды. Мұнысы – бекер *ә у р е ш і л і к* қана (О.Бөкеев, Таңд.).

ӘУРІЛ = е т. *Ұшырау, тап болу, кезігу.* Белгілі сөз: «Өнді, өлді», Белгісіз оның мекені, не халатқа *ә у р і л д і*, Қайда қандай мекені (Абай, Таңд.).

ӘУСЕЛЕ [ир. حوصله] з а т. 1. *Аужай, шама-шарық.* – Әуелі үйленейін де, апа, – дедім күліп, – балалы болайын да, содан кейін көр *ә у с е л е м - д і* (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). 2. а у ы с. *Арын, екпін, қарқын.* Мұның өзі шалдың былтыр үш-төрт ай сырқаттанып, *ә у с е л е с і* біраз басылып қалғандағысы екенін қайдан білсін, түге (Х.Ерғалиев, Шындық.). Үйлен, айналайын. Қолыма бір тигізші өзін! Сені кемсінген келіннің *ә у с е л е с і н* көріп алайын (Қ.Сатыбалдин, Қызыл жалау). Жарқырап сонда шықты Баукең – есім, Бара сап басқан жаудың *ә у с е л е с і н*. Онымен бірге шықты қазақ аты Ежелден туып берген ер төресін (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Әуселесін басты. *Арынын, екпінін басты, қарқынын тежеді, бетін қайтарды.* Әкесін танытып өстіп тізгіндеп қоймасаң, басынып кетеді ол найсап! Нұртайдың *ә у с е л е с і н* бір басуға *б а с т ы қ* қой, – деді Сәмет (С.Омаров, Қайырлы.). Қанасынан асқан Рақымбектің *ә у с е л е с і н* бір *б а с қ а н* Аманкелдінің бұл ісіне қай-дауылдықтар қатты риза болды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Әүселесін көрді. *Шама-шарқын, аужайын байқады.* *Көрмекке* сол кісінің *ә у с е л е с і н*, Басынан алды жұлып сәукелесін (Базар жырау, Шығ.). Қалдыбай болыс, «ит құтырса, иесін қабады» деген, Көркімбай баласы Жаргүл екеуін ұмытқан екен, жұрт аман болсын, болыс болғыш мырзаның *ә у с е л е с і н көрер-м і з* деп елең қылмады (М.Дулатов, Шығ.). Енді екі-үш жылда байларды тап ретінде жоямыз, сонда *көрермін әузелеңді*, – деді (Қ.Жүмаділов, Соңғы көш).

ӘУІЗ [ар. حوض] з а т. *Қолдан жасалған су-қойма.* Ауланың ортасында су құбыры – *ә у і з* бар (А.Машанов, Жер асты). Есалаң тығылар

жер таппай, *әуіздің* жанында жатқан үлкен су қабаққа басы кіріп, төсі сыймай тыпырлап жатқан кезде, қыз да жетіп үлгеріпті (Қаз. ертег.). Зеберді Кәміл ертіп ап, Болды деп енді уақыты. Бағы майдан *әуізге* Көруге қызды жол тартты. Қасына келді *әуіздің* Сөзімен айтқан бір қыздың (Дастандар).

ӘУШ о д. с ө й л. *Әуш*. Дәрмен жауырынынан ұстап *әуш* деп, өзіне таман тартып алды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Әуш* деген қатты дауыс шықты жаңа, Лебімен жаңғырғандай болды дала Дәу қара пәрменімен лақтырғанда, Дік етіп тұра қалды әлгі бала (Ж.Саин, Шығ.).

ӘУІР з а т. к ө н е. *Құмар, желік*.

Әуірі басылмады. *Құмары басылмады, желігі тарқамады.* Қол-аяғым босанып, Дәуірледі дәуірім. Білімді қуа бет алмай, *Басыл* алмас *әуірім* (І.Жансүгіров, Шығ.). Әдейі ат терлетіп келдім тойға, Айкүміс, әуелден-ақ болдың ойда. *Әуірі басылмаған* албырт едім, Асығыс айтқаным кінә қойма! (Ж.Жабаев, Шығ.).

ӘУІРЛ = е т. *Өрекну, елеуреу, екілену.* Тыңдаушының кемшілігі: айтушылардың жоғарғы айтылған қалпына қарап бір жағынан жабырқаңқы отырып, сонымен қатар айтушылардың қызулы айтылған жерлеріне де сонша *әуірілмеуі* тыңдады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӘУІРЛҮ *Әуіріл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Елдің *әуірілуі*.

ӘУІТ з а т. с у ш а р. *Ауданы 1 шаршы километрден аспайтын не кішігірім өзен, бұлақ, сай, жылға аңғарларында бөгет салу жолымен жасалған суқойма.* *Әуіт* т е р жерүсті немесе жерасты суларымен таттырылады (Қаз. тілі термин. Су.). Нұрпейіс *әуіт* т ің үстіне үш ағашты мосылай құрыпты да, атпасын ұмтыла атып тұр екен (Ж.Арыстанов, Жалынды жүрек). Қамыс су басқан жайылмаларда, өзен, көл, *әуіт*, бөгендердің жағалауларында, тіпті олардың тамыры екі метрлік су түбінде жатса да өседі (Табиғат сулары.).

ӘФСАНА з а т. ә д е б. *Әтсана.* Шоқанның соңғы кезде шығарған ойларының ең ғажайып түрінің бірі, қазақтың жұрт таң қалатын атақты күйлері, ол туралы халық аузында айтылатын әдемі *әфсаналар*, оларды көркем етіп таратушылар («Қаз. әдеб.»). Қорқыт *әфсанасы* ның ең таң қаларлық ғажайып варианты – XIV ғасырда-ақ Қойынжы оғыздары жырлаған, қағазға түсірілген жазба нұсқасы («Жұлдыз»).

ӘҢЛІ с ы н. к ө н е. *Хақ, ақ-адал.* Туымды ер туралықпен билейді ұлттың, Жібермес жаман жолға пірлер мұритін. Бұл күнде *әһлі* ислам-

нан ықпал тайып, Бақ-дәулет қашуға тұр беріп сыртын (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ӘШЕ с ы н. ж е р г. *Әшкере.* Ат-тонға үстіндегі көзім салсам, Құдайым *әше* мені қылған екен (Қыз Жібек).

ӘШЕЙІН ү с т. с ө й л. *Әншейін.* Бастапқы кезде Жақып мұның бәрі *әшейін* ойын шығар деп отырды (Б.Майлин, Шығ.). Жай *әшейін* көңіліме келер мұң: – Өкең байғұс текке Асыққан екен, – деп. Адал едің елге өзіндей сенетін, Еңбек десе, Жаныңды да беретін, Сол еңбегің шықсын сенің алдыңнан, Періштеңдей Қиналғанда келетін (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). – А, Нұркен жаным ба?! Айналым ау, айналдым-ау *әшейін* қайда, кәне?! – деген Бекеттің таныс дауысын естігенімде, өзімді-өзім ұстай алмай, далаға атып шықтым (Д.Исабеков, Танд.).

ӘШЕЙІНДЕ ү с т. с ө й л. *Әншейінде.* Әсіресе, осы ағасы бір түрлі, *әшейінде* ауыл-үйдің әңгімесінен бойын аулақ ұстап, түк сезбейтін кісідей тұйық жүретін жуас қана жігіт (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Әшейінде* мұндай аяқ астынан аңтарыла салған сыр Ержан жүрегіне әсер етпей өте шығар еді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Күрмеліп тілің байланған, Қолында тағдыр шынжыры. *Әшейінде* з ыр айналған, Машина баяу жылжыды (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

ӘШЕКЕЙ з а т. 1. *Әдемі ою-өрнек, сәнді нақыш.* Құлақтағы *әшекей* сырғасы, бастағы көмшат бөрігі, білек тоған білезіктері – баршасы да, Абайдың бұл өңірден көрмеген бір сәні сияқты (М.Әуезов, Абай). Табаны дұрыс салынғанмен, үйді көркем болып түзеледі деп айтуға болмайды. Үйдің керегесі (дуалы), төбесі, есік-терезелері, түрлі *әшекейлері* көп болады (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). 2. *Сәндік, зергерлік бұйым.* *Әшекейдің* түріне қарай иесінің жас мөлшері де айқындалатын болған (ҚҰӘ).

Әшекей бұйымдар [заттар]. <франц. bijouterie> *Зергерлік бұйымдар.* *Әшекей бұйымдар* бағалы емес жай тастардан, металдардан және т.б. жасалған әйелдер тағатын әшекейлер жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Сәукеленің *әшекей заттары* көп болғандықтан әрі олар қымбатқа түскендіктен, ертеде күйеу жағы қалың малдан тыс сәукеленің құнын төлеген. Ол төлем халықтың тілінде басжақсы деп аталған (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

ӘШЕКЕЙЛЕ = е т. *Әдемі етіп оюлау, өрнектеп безендіру.* Уа, ағайын, ағайын, Шаттана өнге салайын, Домбырамды қағайын, Он бір перне, екі ішек *Әшекейлеп* тағайын. Алтын алқа Алатау Аскарына қарайын (К.Әзірбаев,

Танд. шығ.). Терезеден түскен күн сәулесі шіркеудің *ә ш е к е й л е н*, алтын жалатқан бағаналарына шағылысып, көз тартады (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Өмір бойы көк жапыраққа оранған зәулім ағаштарды, қалың ормандарды әдейі *ә ш е к е й л е н* тастағандай хош иісті гүлдерді көресің (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

ӘШЕКЕЙЛЕН = е т. *Өрнектелу, безендірілу*. Қытай кухнясының ресторан залы Қытай нәрселерімен, Қытай өрнектерімен *ә ш е к е й л е н-ген* екен (С.Мұқанов, Алып. адым.). Жена еңкейе беріп еді, тап алдынан жасыл сиямен *ә ш е к е й-лене* жазылған екі жол өлең өре тұрды (С.Шаймерденов, Болашақ.). Оған таяу аға офицердің *ә ш е к е й л е н г е н* киімі орындық арқасында ілулі тұр (Б.Момышұлы, Офицер.).

ӘШЕКЕЙЛЕНУ *Әшекейлену етістігінің қимыл атауы. ≈ Сәукеленің ә ш е к е й л е н у і.*

ӘШЕКЕЙЛЕТ = е т. *Безендірту, өрнектету, сәндіету*. Бір қызық оқиға, гостиницаның алдына ең алғаш келсек, киімінің жаға, жеңін алтын оқамен *ә ш е к е й л е т к е н*, сақалын қырған, мұрны қақпақтай біреу тұр (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Жирен қасқа атын беріп, күміспен *ә ш е к е й л е т к е н*, атасынан қалған қалмақы ер-тоқымнан басқа, сағағына қыздың шолпысын тағып, күміс шегемен әшекейленген жүгеннен басқа тұрманды оның денесіне жолатпады (С.Мұқанов, Балуан Шолақ.).

ӘШЕКЕЙЛЕТУ *Әшекейлету етістігінің қимыл атауы. ≈ Киім-кешекті ә ш е к е й л е т у.*

ӘШЕКЕЙЛЕУ *Әшекейлеу етістігінің қимыл атауы*. Өрнектеп тоқу, бояуы бірнеше түсті жіптерді аралас тоқу арқылы мұндай заттарды әдемі де, ұнасымды етіп *ә ш е к е й л е у* ге болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ал мына Салиха қайсы бояумен *ә ш е к е й л е у* ді біле алмай жүр (О.Сәрсенбаев, Сағым). Оны *ә ш е к е й л е у* ге алынған нәрсе жеткілікті, – деп Гүлбану бұрық етіп басылды да, байсалды сөзге көшті (А.Байтанаев, Қансонар).

ӘШЕКЕЙЛІ с ы н. *Ою-өрнекпен безендірілген, әшекей салынған*. Байдың бұйымы ақтарылғанда *ә ш е к е й л і* ала кебеженің ішінен ескі қобыз шықты. Сержан сол қобызды сұратып алды (Б.Майлин, Шығ.). Үстінде *ә ш е к е й л і*, кестелі көйлек, жеңін сыбанған, көңілі көтеріңкі. Көптен зар болған арман бүгін орындалған тәрізді (З.Шашкин, Өмір.). Мавзолейдің тасын жуып аққан мөлдір бұлақтың жағасына аяқ киімді шешіп қалдырдым да, көңілім алабұртып, *ә ш е к е й л і* темір есіктерге қарай таяндым (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ӘШЕКЕЙСІЗ с ы н. **1.** *Ою, өрнексіз*. Кіршіксіз ақ жаға, *ә ш е к е й с і з* жұқа қара бешпет, сәл етжендеу қызыл шырайлы ақ жүзін айқындап аша түскен (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Демалыс күндері, театрға барғанда, мейрамдарда киетін костюм, әдетте, қара, көк түсті бағалы матадан тігіледі. Аса бір айрықша *ә ш е к е й с і з*, бірақ көрер көзге көрікті, сәнді болады және оны әдетте біркелкі ақ жібек жейдемен киеді (С.Байжанов, Сыр.). **2.** а у ы с. *Боямасыз, қоспасыз, шынайы*. Қалибектің актерлік қасиеті қандай рөлді орындаса да жан-тәнімен беріле, ішіне кіре, *ә ш е к е й с і з*, әсіресе адал ойнауында («Қаз. әдеб. »).

ӘШЕПКІ [ор. ошибкa] з а т. қ а р а п. **Қате**. Уәдеге өткенде айтқан опа ете алмай, *Ә ш е п-к і* с шығарды айып тағып (Т.Ізтілеуов, Тұтқын қыз).

ӘШИЕ з а т. к ө н е. **Әшекей**. *≈ Ә ш и е* сатып алды.

ӘШИЕСІЗ с ы н. к ө н е. **1.** *Әшекейсіз. ≈ Ә ш и е с і з* киім. **2.** а у ы с. *Боямасыз, қоспасыз, шынайы*. Ал енді шіркін көмей былпыңдасып, Сөзімді *ә ш и е с і з* киім тыңдасын (Нұрым Шыршығұлұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ӘШКЕРЕ [ир. اشكار] с ы н. **1.** *Жария, құпиясы белгілі, ашық*. – Әрине *ә ш к е р е* пайдаға бола жаратылғанын хикмет десек керек деймін, – дейді (Абай, Тол. жин.). Бой бағып жай жүргенді мырза көрдім, Жаксыны *ә ш к е р е* емес, сырда көрдім. Тұхматшылар азапта жүргенінде, Сөзін тыйған пендені қырда көрдім (Бабалар сөзі // «Қисса-и Хазіреті Айшаның тұхматы»). Салқамбаймен *ә ш к е р е* сөйлесіп, сырын айтып жалынғысы да келді (Б.Майлин, Шығ.). Ұлжан Жиреншенің ұзақ сөзін осы бір ренішті, күйзеу қабақпен тыңдай шығып: – Шырағым, Абай бұны істемек болса, ол құпияның ісі емес, *ә ш к е р е* нің ісі ғой, – деді (М.Әуезов, Абай). **2.** *Анық, айқын, белгілі*. Йахшы, йаман йаратқан қадир субхан, бәрі *ә ш к е р е* өзіне қанча пенһан, пайғамбарының шаһид қылыб қанын төгіб, Қара йүзні болармыз екі жаһан (Жүсіп-Злиха). Үйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды, білімді үш ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе жаманшылығы *ә ш к е р е* білгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе (Абай, Тол. жин.). *Ә ш к е р е* кейінгіге еткен ісі Кемдікке ерлерімді сая алмаған (Ы.Шөреков, Шығ.).

Әшкере болды. *Сыры ашылды, әйгіленді*. Жасырын сыр *ә ш к е р е* болады, масқарасы шыққан ерін есітіп біледі (Қаз. ертег.). Қасірет уын ішіп жүрген Алуа енді күйеуін, адал бота қосқан қойындағы жазықсыз жарын, кетпенмен басқа

шауып өлтірген қанішер, қарабет, бұзық қатын атанып, ертеңінде атыраптағы бар елге *әшкере болды* (М.Әуезов, Өскен өркен). Гомерге бәйбішіліктегі себепті, Софокле трагедиясы себепті, яғни біреудің сипатына түспектік, Зевкске суретшілігі себепті таңырқаймын деп, соған ұқсаған, неше онан басқа өнерлері *әшкере болған* жандарды айтты (Абай, Тол. жин.). Сондай қыла-қыла бәд парасаттылығы *әшкере болды* (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

Әшкере етті [қылды]. *Әйгіледі, жариялады.* Үгіт айту таусылды Біреуге біреу сөз берген. *Әшкере етін* осындай Қалам алып хат жаздым Орны болса кез келген (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Хош алып мені сүйсен мақтарсыңыз, Жау болсаң, табаныңа таптарсыңыз. Сырымды сыртқы жұртқа *әшкере етпей*, Үндемей сүймесеніз сақтарсыңыз (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ал бұлардың бәріне біздің «Жас қазақ» қарсы тұрып, терістікті жұртқа *әшкере қылып* жариялай берді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Шақырып алып Пайғамбар, Бұл сырды айтты Әлиге. Әр жерге адам жіберіп, *Әшкере қылды* бәріне (Бабалар сөзі).

ӘШКЕРЕЛЕ= е т. *Әйгілеу, құпиясын ашу.* Ол жасырын жобасын ешкімге *әшкерелеген* де жоқ, жас офицерлермен «қандай ақылдарың бар?» деп кеңескен де жоқ (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қолдан келсе, бұл жолы Құнанбайды келеге салып *әшкерелеп*, көп алдында тентек қып алмақ (М.Әуезов, Таңд.). – Асық емес, ақ дөңгелек бірдеңе ғой. – Мәкетай мына сөзімен Боданның құпиясын *әшкерелеп* қойған тәрізді (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек).

ӘШКЕРЕЛЕН= е т. *Әйгілену, құпиясы ашылу, жариялану.* Поэмада осы асыра сілтеушіліктен жапа шеккен қызыл ат арқылы мал шаруашылығында туған жағдай *әшкереленеді* (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Байлардың астық тығып отырғандығы осы жиылыста *әшкереленіп* шықты (Б.Майлин, Шығ.). Ақыры *әшкереленетін* болғасын Тайқыға астыртын, алдын ала хабарлап, тез келсін депті (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Есірткі тасыған отыз жеті оқиға *әшкереленіп*, заң орындарына тапсырылды («Қаз. әдеб.»).

ӘШКЕРЕЛЕНУ *Әшкерелен етістігінің қимыл атауы.* Дастанның келесі тарауларында озбыр Тұрсын *әшкереленуге* тиіс (Т.Тобағабылов, Жазира). Нехорошконы Жаркентке қалдыру, оны қызметке алу қауіпті екені өзінен-өзі түсінікті. Түбі бұл *әшкереленуге* әкеп соғады (К.Тоқаев, Соңғы.).

ӘШКЕРЕЛЕТ= е т. *Жариялату, әйгілету, масқаралату.* Оспан ауылдастарына арыз

жаздыртып, Қасенді *әшкерелетті* («Қаз. әдеб.»).

ӘШКЕРЕЛЕТУ *Әшкерелет етістігінің қимыл атауы.* Голощекин басқарған Крайкомның ойы Сәкенді осы тазалауда партия қатарынан шығару, не халық алдында бетіне кір жағу екен. Ол ойлары болмай, партия жұртшылығы, еңбекші көпшілік, Сәкенді *әшкерелету* түгіл, кір жұқтыру түгіл, тазалаудан үлкен құрметпен алақандарына көтеріп алып шықты (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ӘШКЕРЕЛЕУ *Әшкереле етістігінің қимыл атауы.* Сөгіс бір адамға бастап айтылғанда – масқаралау (әлемдеу) болады да, жұртқа бастап айтқанда – *әшкерелеу* (даттау) болады (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Мен өз басым әдебиеттің міндеті *әшкерелеу* де, дәріптеу де, ақыл айту да, алдарактау да емес, адамдарды, адамдық тіршілікті әуелі өзің жете түсініп, сосын оқушыңды жете түсіндіріп, оның өзін-өзі рухани шыңдай білуіне түрткі болу деп ұғамын, – дейтін Әбекең осы мінезді саясатта да ұстанған («Егемен Қазақстан»). Мақаланың негізгі пафосы – ұлт тіліне, мәдениетіне, дәстүріне төнген қауіпті атын атап, түсін түстеп көрсетуге, барған сайын қарқын алған орыстандыру саясатын *әшкерелеуге* арналған болатын («Қаз. әдеб.»).

ӘШКЕРЕЛЕУШІ з а т. *Құпия сырды ашып салатын, әйгілеуші.* Ескі ауылдағы ойыншы кім? Адамның жеке және қоғамдық өміріндегі мұндай оғаштықтың *әшкерелеушісі* (С.Мұқанов, Саяхат.). Империалистік жыртқыштарды ашықтан-ашық *әшкерелеуші*, отарлау мен фашизмге әр уақытта қарсы сөйлеуші, шын адал көңілімен бейбітшілікті және халықтар достығын жақтаушы, жігерлі патриот және өзіне-өзі әбден сенген гуманист адамның бейнесі көрмеге келген қайраткерлердің көз алдына үйіріліп тұра қалды (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

ӘШМҮШКЕ [ор. восьмерка] з а т. с ө й л. к ө н е. *Қадақтың сегізден бір бөлігі.* Жиырмаотыз кило жүн әкелген шалға бір *әшмүшкеш* мен екі-үш метр шыт ұстатып қоя берді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Еңбек ақысын алған сайын баласы жоқ жетім кемпірді елеп, бір-екі *әшмүшкеш* апарып беріп тұратын (Ә.Нүрпейісов, Сергелдең).

ӘШПҮШ: *әшпүш дегенше.* с ө й л. *Әнеміне дегенше, тез, жылдам, көзді ашып-жұмғанша.* Ақырында әйгілі Лувр *әшпүш дегенше* кітап жәрмеңкесіне айналып дуылдады-ай келіп («Жұлдыз»). Біздің көмегімізбен *әшпүш*

дегенше, бірер қой ішке сүңгіп кетті (Б.Қойшыбаев, Алтын.).

ӨШІР [ар. عاشوراء] з а т. *Ай есебі бойынша жылдың басы – мұхаррам айы; мейрам ретінде тойланбайды*. Бұл айдың оныншы күні *Әшір* (ғашура) деп аталады. Нұх пайғамбардың кемесі Қазығұртқа қайырлаған: Әзірбайжан, Иранда бұл күнді қаралы деп есептейді («Қаз. әдеб.»).

Б

Б 1. *Қазақ әліпбиінің үшінші әрпі. Б, в, г, д әріптеріне, негізінен, орыс тілінен енген және орыс тілі арқылы енген сөздер аяқталады: клуб, штаб-актив, штатив, педагог, монолог, округ, отряд, парад (Р.Сыздық, Қаз. тіл. анық.). Қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар. Оның бесеуі – дауысты, он жетісі – дауыссыз, екеуі жарты дауысты. Дауыссыз дыбыстар мынау: б, п, т, ж, ш, д, р, з, с, ғ, қ, к, г, ң, л, м, н (А.Байтұрсынов, Тіл тағылымы).* **2.** л и н г в. *Екі ерінің бір-біріне жақындасып тоғысуының нәтижесінде жасалатын қосерін қың дауыссыз дыбысты таңбалайтын әріп. Тіл болмас бұрын дыбыстар, дыбыс болғанда да осы күнгі біз білетін а, б, ш дыбыстары болған сияқты көрінеді (Қ.Жұбанов, Қаз. тілі жөнінде.). «Б» – ауа екпіні аз болғандықтан, ... екі ерін жай бос қана тиіседі, мысалы, қап – қабы (Н.Сауранбаев, Қаз. тілі).* **3.** *Қазақ тілінде жазылған еңбектерде санау ретімен жүйелеу үшін әріппен таңбаланғанда үшіншілік (3) мәнді білдіреді. а) араб-иран тілдерінен енген сөздер; ә) монғол тілдерінен енген сөздер; б) монғол және түркі тілдеріне ортақ сөздер (Ғ.Мұсабаев, Лексика). а) Тыныштық – маза, ә) Тыныштық – толас, б) Тыныштық – бейбітшілік (Ә.Болғанбаев, Қаз. тіл. синоним.).*

БА¹ ш ы л. *Ма, ме, па, пе сұраулық шылауының айтылым (фонетикалық) нұсқасының бірі. Құлмамбет, сен жақсы да, мен жаман ба? Ақында сен жүйрік те, мен шабан ба? (Жамбыл, Шығ.). Болдың ба жаңа қалада, Көрдің бе, Нүркен көшесін? Бас иіп сәлем бердің бе, Құрметтеп ғазиз шешесін? (М.Әлімбаев, Таңд.). Білмедім құмармын ба, ғашықпын ба, Білмеймін ынжықпын ба, жасықпын ба. Білмей жүріп, қырықтан бір-ақ шықтым, Болуға бөріне аға асықтым ба?! (М.Мақатаев, Шығ.).*

БА² о д с ө й л. *Па (таңдану, қуану мәнін білдіретін дыбыстық тіркес). Ба! Жақсы*

қасиет екен (З.Шашкин, Теміртау). Ба! Түсінікті, тегі сен басқарады екенсің ғой (З.Шашкин, Теміртау).

БАБ¹ [ар. باب] з а т. *Тарау, бөлім. Абаймен Қарамолада болған Мүсірәлінің куәлігі бойынша бұл жолы Абай тізген ереже бабы жүзден аса еді дейді (М.Әуезов, Әр жыл). ...Белоус жүзбасыларын жинап алды да командованиенің бұйрығын еглан етті. Оның бірінші бабы: Жүздікті басқара алмағаны үшін жүзбасы Жоламанов орнынан алынсын, атағынан айырылсын, өзі жасақшылар қатарында солдаттыққа көшірілсін (Х.Есенжанов, Тар кезең). Конкурсқа «Мемлекеттік сатып алу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 8-бабының 1-тармағында көрсетілген біліктілік талаптарына сай келетін барлық әлеуетті жеткізушілер жіберіледі («Егемен Қазақстан»).*

БАБ² [ар. باب] з а т. *Орта ғасырларда бұқара халық арасында ислам дінін уағыздаушылардың құрметті атағы. Бабтар қазақ даласының оңтүстік өңірінде халық тарапынан өте жоғары құрметке ие болған. Қожа Ахмет Ясауидің баба атағын алған шәкірттері халыққа ислам дінін, араб жазуын үйретуге ден қойып, мектеп-медреселер салдырған (ҚҰЭ).*

Бабтар бабы Арыстан баб. *Ислам дінін уағыздаушы құрметті атаққа ие болған баптардың ішіндегі ең жоғарғысы Арыстан баб [Арыстан бап 7–8 ғасырларда өмір сүрген Қожа Ахмет Ясауидің ұстазы, пірі болған қазақ даласына дін таратуға келген сахабалардың ішіндегі ең құрметтісі, ежелгі Отырар қаласы маңындағы қабірінің басына кесенесі салынған]. Қожа Ахмет Ясауидің «Сайрамда бар сансыз баб, Түркістанда түмен баб, Бабтар бабы – Арыстан баб», – деп айтатыны сондықтан (ҚҰЭ).*

БАБА [ир. باب] з а т. **1.** *Арғы ата, ұлкен ата. Ең алғаш Өтегенді жырлаған Сүйінбайдың бабасы Күсеп ақын болса керек (Е.Бісмайылов, Ақындар). Тұрмайтын ренішке сәл нәрсеге, Екеуіміз таласамыз барамыз да. Мұндай іс арасында болған емес Көз салсақ, бұрынғы өткен бабамызға (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Қасиетті бабамызды зираты, Қалдың ғой көшесінің арасында (М.Дулатов, Шығ.).* **2.** *Құрметтеу, қадір тұту мағынасында жеке адамның атына тіркесе айтылатын сөз. Жиырма бес, жас еді бұл болған арман, Аңсаумен ата қазақ шашы ағарған, Қуса да қобыз ойнап Қорқыт баба, Адасып жиырма бестен қапы қалған (Қ.Аманжолов, Шығ.). «Адамға ең бірініші тәрбие беру керек,*

тәрбиесіз берілетін білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне және қоғамға үлкен апат әкеледі», – деп айтқан әл-Фараби *бабамыздың* өсиетін ұмытпаған жөн («Егемен Қазақстан»). Қазақ халқы кейде туыс болмаса да ақыл-парасатымен сый-құрметке бөленіп, кейінгі ұрпаққа жақсы аты қалған қарияларды да *баба* деп атайды (ҚҰЭ). 3. с ө й л. *Қарт, қария*. Қара жұртта бықсыған шала қалған, Аналардан ес кеткен, балалардан. Тал да таппай қармауға жағалаудан, Ақыл қашқан адыра *бабалардан* (М.Мақатаев, Шығ.) Жетім қалған құлындай құлдыраған, Көз ұшында бір қара бұлдыраған. Тағат етіп тұруға дәрмен қайда, Аттың басын сол жаққа бұрды *баба* ...Есі кеткен алдында тұрды бала (М.Мақатаев, Шығ.). 4. м и ф. *Халық ұғымында, адамның арғы тегін аруақ тұтып, содан көмек сұрап жалбарынғанда сүйенетін пірі*. Алты құлаш белбеумен Алға келіп орады, Алладан медет сұрады: «*Бабадан* жәрдем болғай», – деп, Таяна барып тұрады (Ер Тарғын). Аруағына сыйынған Батағөй *баба* м Қабанбай, Батанды бер ұлына, Аттаным жорық жолына, Қалмайын құлаш жаза алмай (Н.Баймұратов, Ер Төлеген).

Аруақты баба. м и ф. *Ұрпақтарын желеп-жебеу жіретін қасиетті бабалар рухы*. Болса да жолым қиын мехнатты, Сол жолда басшы қылдым жалғыз хақты. Дарияға қайық салған өр баланды Қолда енді, *бабаларым аруақты* (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Баба буын. *Алдыңғы ата ұрпақ*. Елу жылда елдің тірісі мен өлісі, атасы мен баласы, немересі болса бірі кетіп, бірі келіп, қауым ауысатыны дұрыс аталған. Рас, елу жылда *баба буын* орнына бала буын келетіні шын (М.Әуезов, Шығ.).

Баба Қайып. м и ф. *Ежелгі түркі халықтарының наным-сенімі бойынша жолаушы адамды қолдайтын пір*. *Баба Қайып*, Қайып ерен – халық жырында қамыққан жолаушыға көмек беретін оның досы (И.Б.Молдабаев, Эпос Жаныш и Байыш). Құлдан өлген болар ма мұндай ғайып, Үндемеді ол бастан *баба* м *Қайып* (Қозы Көрпеш.).

Бабанды көрмей кетемін. с ө й л. *Жүзінді көрмеймін, ата-бабаңнан бастап сыйламай кетемін деген мағынадағы қарғану сөз*. Мәмбетей жатып алды ырық бермей, «Қалыңмал ал, біт», – деген сөзге көнбей. Қалқаман мен Мамырды өлтірмесе, *Кетеміз* деп *бабаңды* тіпті *көрмей* й (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Баба [Бабай] түкті шашты өзіз. м и ф. *Қолдаушы, қауіп-қатерге қшыраған адамға*

көмек көрсететін әулие. Байға қыдыр дарыды, суға кетіп бара жатсаң, Ілияс пайғамбар қолдайды, баланы *Баба тұкті шашты өзіз* береді, сиырды Зәңгі ата бағады, қойды Шопан ата сақтайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол Құмкенттің жанында, дәл бұл күнде Құмкент совхозының қасында, *Баба тұкті шашты өзіздің* моласы түр (М.Әуезов, Шығ.) *Бабай тұкті шашты өзіз*, Баламды сізге тапсырдым (Қыз Жібек).

Диқан баба. м и ф. *Егіншілерді қорғаушы әулие*. Сақып түсінді де күліп: – Ал ек бүгін! Жақсылап ек, *Диқан баба* жәрдемшің болсын, бисмылда алдауақпар! – деп жұртты ду күлдірді (М.Әуезов, Шығ.).

Зеңгі баба. а) м и ф. *Сиыр малын қорғаушы әулие, соның иесі, пірі*. Қазақ... әр түлік малдың өз алдына бөлек-бөлек «бақташы иелері» бар деп сенетін. Қойдың «Шопан ата» деген иесі бар. Түйенің «Ойсыл қара» деген, сиырдың «*Зеңгі баба*» деген, жылқының «Жылқышы ата» деген «иелері» бар деп нанатын (С.Сейфуллин, Шығ.). ә) а у ы с. *Сиыр*. Әсірепов Керімжан, *Зеңгі баба* баққаның. Колхозымда көріп ем, Сүт бұлағы аққаның (К.Әзірбаев, Шығ.).

Қыдыр баба. м и ф. *Қолдаушы аруақ, демеуші әулие*. – Аумин! – деді Құрбан орнынан ытып тұрып. – Жортқанда жолың, *Қыдыр баба* жолдасың болсын дендер (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). Көрсетпек болды Дотан бір қайратты, Қаракөк мініп алды тұлпар атты. – Я, Алла, *Қыдыр баба* м, медет қыл деп, Ер Дотан көп қалмақты қуып кетті (Батырлар жыры).

БАБАЖАПЫРАҚ з а т. б о т. <лат. crambe> *Сабағы ұзындау, басында түймешігі бар, крестгүлділер тұқымдасына жататын көк гүлді ұзынша өсімдік*. *Бабажапырақтың* гүлдеу кезеңі (Ауызекі).

БАБАЙ¹ з а т. 1. э м о ц. *Баба сөзінің құрметтеу, сыйлау мәнінде қолданылуы*. Бар тілегің сол болса, *Бабай* Омар бабасы Қабыл болған дұғасы (Сайын батыр). *Бабайды* кешкі асқа шақырып кел деген еді әкесі («Қаз. әдеб.») 2. с ө й л. *Қарт, шал*. Камераның есігі кенет салдыр ете қалды. – Киргиз *бабай*, – деді темір есікті салдыр еткізіп ашқан түрмесі... (Х.Есенжанов, Тар кезең). Үйден-үйді қалдырмай іздеді енді, Кеш боп қалған асығып көріп күнді. «Қайдан қатын ұшырайды?!» – деп отырған Бір ақсақал *бабай* ғ а тура келді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

БАБАЙ² з а т. м и ф. *Кишкентай балаларды қорқытатын құбыжық бейнесіндегі шал*. Ұста-

зым бол, Көсемім бол, Әкем бол, Болма бірақ қорқытатын «*б а б а й ы м*» (Қ.Мырзалиев, Ақ отау). Шаманша киініп Бұғы *б а б а й* жүрген жерге жұрт, әсіресе балалар, көп жиналды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

БАБАЛА = е т. *Бабасына сыйыну, бабасын шақыру, баба-баба деу*. Көріне жаудың шыдамай, Балалар шулап аналап, Ата-ана зарлап, *б а б а л а н* Тұрғанда жау қамалап, Амангелді, ал жетті, Қамысты бетке паналап (Ақын жырлары).

БАБАЛАТ = е т. *Бабасына сыйындыру, бабасын шақырту, баба-баба дегізу*. Келбетті бір шал кетіп бара жатты, Көрінді түсі жылы, көңілі шатты. Сөзіліп жайлылығы жастарға да, Артынан топ баланы *б а б а л а т т ы* (Ақын жырлары).

БАБАЛАТУ *Бабалат етістігінің қимыл атауы*.

БАБАЛАУ *Бабала етістігінің қимыл атауы*.

БАБАЛЫҚ с ы н. *Бабаға қатысты, бабаға тән*. Кеш кеппін сенің туған топырағыңа, Онымды *б а б а л ы қ п е н* кеш, кеше гөр (Д.Әбілев, Ой толқын.).

БАБАР¹ з а т. с ө й л. *Бабыр*. Ол жерде бар ед мақұлық деген *б а б а р*, Азулы арыстандай малға шабар. Ұмтылды Рахышты көре сала, Жейін деп жатқанда иесі білмей хабар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БАБАР²: **бабар қылмады**. *Елемеді, ескермеді*. Таң қыстың таңындай қызарып атты. Байырғы шаруакеш бұны әрнеге жорыр еді. Сары *б а б а р қ ы л м а д ы* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

БАБАСАЛ с ы н. с ө й л. *Ақыл тоқтатқан, байсалды*. Алдарына жайылған үлкен қызыл ала дастарқан. Оң жақ шетте қымыз сапырып отырған – *б а б а с а л* Ажар бәйбіше (А.Лекеров, Түз гүлі).

БАБАУЛА = е т. с ө й л. *Бебеуле*. Үш аяқтан жорғалап, Тамшылап қаны сорғалап, Оқ тиген соң баяулап, Жаралы құлан *б а б а у л а н* Қалды-ау деп күй қақсады (Т.Жароков, Шығ.).

БАББИТ з а т. м е т а л л. *Мойынтірек ішпектерін (подшипник) жасауға арналған, үйкеліс коэффициенті төмен қалайы мен қорғасын қорытпасы*. Қалайылы *б а б б и т* тұтқырлығы жоғары және үйкеліс коэффициенті аз подшипниктер жасауға қолданылады (ҚСЭ). *Б а б б и т т і ң* балку температурасы төмен (300–440°С) болғандықтан, өндеуге өте қолайлы (Қаз. тілі термин. Кен.).

Баббит зауыты. *Баббит қорытпасын өндіретін зауыт*. ≈ *Б а б б и т з а у ы т ы* н салды.

БАБҒАЙ з а т. ж е р г. *Ит пен жыртықш құс ішіндегі саятшылыққа жарамайтын түрі*. *Б а б ғ а й* – ит пен құстың аңға жарамайтын әлсізі (қаншығы не ұябасары) (А.Үлімжіұлы, Шығ.).

БАБЕЗ: **бабез құрт ауруы**. в е т. <лат. Babesia stercorici> *Төрт түліктің ішінде қара малда (сиыр, қой-ешкі) болатын құрт ауруының бір түрі*. *Б а б е з қ ы р т а у р у ы* – Babesia Stercorici тобына жататын қарапайым жәндіктер тудыратын ірі қара, қой-ешкі аурулары (Мал шар. термин. сөздігі).

БАБИЗМ з а т. д і н и. *Ирандағы діни ағым*. *Б а б и з м* XIX ғасырдың 40-жылдарында Иранда пайда болды, оның негізін салушы – Али Мухаммед (1820–1850), ол өзін 1844 жылы Баб, жаңа дінге өту қақпасы деп, ал 1847 жылы махди деп жариялады (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм).

БАБИШІЛЕР з а т. д і н и. *Бабишлар*. Капитализм заманындағы секталарға *б а б и ш і л е р* мен бехаисшілер жатады (Х.Ақназаров).

БАБУИН [франц. babuin] з а т. з о о л. *Орталық және Шығыс Африканы мекендейтін Павиан тұқымдас маймыл*. Алматының зоопаркінде *б а б у и н* деген маймылдар да бар (Ауызекі).

БАБҰССАЛАМ [ар. باب السلام] з а т. д і н и. *Мұсылмандық сенім бойынша о дүниедегі амандық қақпасы*. *Б а б ы с с а л а м* – амандық қақпасы, аман – сәлем есігі (А.Үлімжіұлы, Шығ.).

БАБШЫЛДАР з а т. т а р. XIX ғасырдың 40-жылдары пайда болған Саяид Әли Мұхаммед Ширази бабтың діни-саяси ілімін ұстанушылар. Философиялық тұрғыдан *б а б ш ы л д а р* ілімі шииттердің Маһди (Мәді) идеясына негізделіп, кейбір қағидалары исмаилшылардан, нусайыршылардан және друздардан алынды (ҚҰЭ). *Б а б ш ы л д а р* Құран мен шариғат қағидаларына өзгерістер енгізуді талап етті (ҚҰЭ).

БАБЫНДА ү с т. 1. *Нағыз дер шағында, күйінде, өз деңгейінде, қалтында*. Үнемі *б а б ы н д а* тұратын үнінің созылымдылығы қандай сезімтал музыка маманын да қайран қалдыра бастады («Қаз. әдеб.»). Іңірде баяулаған дауыл бәсең, Боздатқан бұлбұл күйін *б а б ы н д а* әсем. Асықтар алқымдасқан, мауқын басқан, Сырласқан: «Жарым да сен, жаным да сен» (І.Жансүгіров, Өлеңд.). Аспан айнадай таза, кірбесіз, бұлтсыз. Жомарт күздің балбырап, *б а б ы н д а* тұрған шағы еді (О.Бөкеев, Қайдасың.). 2. *Күтімі жақсы (тұлпарға, қыран құсқа қатысты)*. Сонау бір сонау әдемі әніне

салсаң, Әріге кетер өмірім, әлі де жансам. Атым да әзір *бабында*, мылтығым оғы, Қалаған жерден тиеді, бір сілтеп қалсам (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Сарыбай хан екен табында енді, Бөйгіден жүріп келер *бабында* енді. Ақсары Аллаға қойын айтып, Мойнына кісесін сап жалынды енді (Қозы Көрпеш.).

БАБЫНДАҒЫ с ы н. *Бабында тұрған, бабы келіскен, бапты, күтімі жақсы*. Ер Баян жас сұлуды алып келген, Сұңқардай *бабындағы* сұқсыр көрген. Қан жауып екі көзін қанды балақ Ілмекке қоңыр қазды көңіл бөлген (М.Жұмабаев, Шығ.). Құрбына жатырқамай аш сырынды, Жүйріктей бауыр жазып *бабындағы* Ұмытпа мысалды да деп айтылған Түлкіні тазы алады табындағы Болады не нәрседен және де ескер Жігітке абыройдың табылмағы (М.Дулатов. Шығ.). Шабыты келген ақпа ақын *бабындағы* аш қыранға мензес, тұрғылас (М.Әуезов, Әр жыл.).

БАБЫР з а т. з о о л. <лат. pantera pardus> *Мысық тұқымдас жыртқыш аң, қабылан*. *Бабыр* – леопардтың сирек қолданылатын атауы. Дене бітімі ұзынша, тұрқы – 90–180 см, құйрығы – 75–110 см, салмағы – 32–40 кг (Қаз. тілі термин. Биология). *Бабырлар* Африкада, Азияның оңтүстік жартысында тропик ну ормандарда, тау беткейлерінде, жазық далада, өзен бойындағы тоғайларда тіршілік етеді (Қазақ тілі. термин. Биология).

БАВАРЛАР з а т. *Германиядағы Бавария жері мен бұрынғы Бавария мемлекетінің халқы, осы аймақтың тұрғындары, герман тайпасы атауы*. *Баварлар* 480–550 ж. Рим провинциялары Реция, Норика жеріне келіп қоныстанған (ҚҰЭ). 19 ғасырда *баварларда* нарықтық қатынастар қалыптаса бастады (ҚҰЭ). 591 жылы *Баварлар* мемлекеті Франк мемлекетіне тәуелді болады, кейін оның құрамына енеді (ҚҰЭ).

БАҒАЖ [франц. bagage] з а т. *Жүк*. «Апырай, бұл қартты қайда көрдім» – деген ұзақ ойға жете алмай тұр едім, *бағажын* өлшетіп қайтқан жаңағы қасындағы біреуге әңгіме айтып жатыр екен (Ә.Әбішев, Замана.). *Бағажды* тасымалдау транспорттың әрбір түріне белгіленген арнаулы ережелер бойынша жүзеге асырылады (М.Ізімұлы, Заңи терм. сөздігі).

БАҒАНДА з а т. *Ганда, Солтүстік Уганданы мекендейтін халық атауы*. *Бағанданың* көпшілігі – протестанттар, католиктер; мұнда мұсылмандар да бар (ҚСЭ). Буганда мемлекетінің этникалық негізі *бағандадан* (15 ғ. бастап) құралады (ҚСЭ).

БАҒЕР: *сорғы [-ш]*. т е х. *Құл, қоқыс, құм, руда үгіндісі т.б. аралас суды айдауға арналған қалақшалы гидравликалық сорғыш*. *Багер* *сорғысы* үлкен қазандықтардың күлін гидравликалық тәсілмен тазарту және шымтезекті гидравликалық жолмен өндіру үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

БАҒЕРЛІ: *багерлі сорғыш*. т е х. *Багерлі сорғыштың* басқаларынан ерекшелігі – абразивтік әрі ірі қатты заттар аралас суды өзі арқылы өткізіп қуа алатындығында (ҚҰЭ).

БАГГИ [ағыл. buggy] з а т. *Жеңіл, бір орындық, икемді әрі жылдам қозғалатын спорт автокөлігі*. Осы маңға *баггиден* жарыс өткізетін алаң салмақшы (Ауызекі).

БАҒЕТ [франц. baguette] з а т. *Есік, терезе жақтауларын дайындауға, портрет, картина қоюға арналған ойылып жасалған ұлгі-бағана*. Суретшіге *багет* керек болды (Ауызекі).

БАҒЕТШІ з а т. *Багет-терезе жақтауларын жасайтын шебер*. *Багетші* ұлттық ою-өрнектерді салуға шебер (Ауызекі).

БАГИРМИ з а т. *Африкалық Чад республикасындағы халық атауы*. XVI ғасырда *багирмилер* мемлекет құрып, ислам дінін қабылдаған (ҚҰЭ).

БАҒОР ор. з а т. ж е р г. *Сабы ағаштан жасалған темір ілмек*. Ұзын сапты *багормен* әлденені кері итеріп, әбден әуре болуда (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). – Михаил Иванович, қане жіберіңіз, – үлкен үкі аузында тұрған жігіт сырыққа байлаулы арқанды *багорымен* іліп тарта бастады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

БАҒОРЛЫ с ы н. *Багоры бар*. Аралдан бөліне қашқан көлемі қой қотанындай үлкен мұз кесектерін *багорлы* жігіттер бас салып, әлдеқайда сүйреп барады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

БАҒ з а т. 1. к ө н е. *Бау; ежелгі түркілер мен Енисей қырғыздарындағы ру-тайпалық бөлініс, топ, тармақ атауы*. Ежелгі түрік руникалық жазбаларында қырғыздар жөнінде «алты *бағ* бодун» (алты баулы халық) деген термин ұшырасады (ҚСЭ). 2. *Моңғол Халық Республикасындағы төменгі әкімшілік бөлік*. ≈ *Бағ* тұрғындары.

БАҒА [ир. باغا] з а т. 1. *Заттың құны, нарқы*. Қос уыс ділда берді. Әзімге шал: – Сенің ортақ малың, – деп, – мендегі мал. Шешілісіп, сырласып отыралық, Әр түрлі қымбат *бағас* ішкілік ал (Абай, Толжын.). – Мұндай аттың *бағасы* кем дегенде қырық-елу сом, – деді Негметжан Балуан

Шолаққа (С.Мұқанов, Шығ.). Сандықтың түбіндегі алтын сыртта *баға* шығарады (Мақал). **2. э к о н. Тауарды (қызметті, бағалы қағазды) өткізу құны, тауардың ақшаға шаққандағы құны.** Тауарлардың (өнімдердің, қызмет көрсетулердің) *бағасы* сатып алушылар мен сатушылар бәсекесі нәтижесінде тікелей сұраным мен ұсынымның әсерімен белгіленеді (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Баға* – тауар құнының ақшалай көрінісі, яғни тауардың немесе қызмет көрсетулердің бір өлшемі үшін төленетін және алынатын ақша мөлшері (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Баға* өздігінен қалыптасады және өзіндік құны төңірегінде (қарапайым тауар өндірісінде) немесе өндіріс бағасы төңірегінде сұраныспен ұсынысқа байланысты ауытқып отырады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Баған*ы базар белгілер (Мақал). **3. п е д. Оқушының білім дәрежесін анықтауда қойылатын балдық жүйе.** Мұстафаның көңілді болатын да реті бар, ол бүгін орыс тілінен «бес» деген *баға* алды (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Оқу майданындағы жарты жылдықты өте жақсы *бағам* е н аттандырып, ол «уһ» деп бір дем алды (М.Иманжанов, Адам тұр.). Дайындықсыз келген, жауап бере алмаған баланы екілік *бағам* е н көзге шұқымайтын (С.Шаймерденов, Мәжнүн тал.). **4. Бір нәрсенің сыны, парқы.** Белгілі шығыстанушы-тілшінің *бағалары* әсіресе қазақ халық әдебиеті хақында ерекше дөп келді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **5. а у ы с. Қадір-қасиет.** *Бағаңды* білмейді екенсің ғой. Кейбір келіншектер сен дегенде ішкен асын жерге қояды деп естідім (З.Шашкин, Сенім). Түсінем, түлейді өмір, жаңарады, Жаңа өңірде жаңа оттар жанар әлі. Нелер ұрпақ әлі де ағарады, Секілденіп өзінің бабалары, Қалса болды халқының шежіресінде, Әр ұрпақтың өзіндік *бағалары* (М.Мақатаев, Шығ.).

Әлемдік баға. с а я с и. *Қандай да бір тауар, өнім не қызмет түрінің әлемдік деңгейде анықталған орта бағасы.* 1999 жылы Қазақстан мұнайға, қорғасынға, алюминийге *әлемдік бағалардың* құлдырауынан залал көре бастады («Егемен Қазақстан»).

Баға ауқымы. э к о н. *Ақша өлшемі түрінде бекітілген алтын немесе күмістің анықталған салмағы.* *Баға ауқымы* – белгілі бір елде ақша өлшемі ретінде қабылданған, барлық тауарлардың бағасын өлшеу және тұлғалау үшін пайдаланылатын металдың салмақ мөлшері (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Баға бәсекесі. э к о н. *Баға арқылы нарықтағы жоғары орынға ие болуға әрекеттену*

процесі. Баға бәсекесі – күрес, баға арқылы жүргізілетін бәсеке түрі. Кімнің бағасы төмен болса, сол жеңеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Баға белгілеу. э к о н. *Тауар, қызмет немесе өнімнің экономикалық ережелерге сәйкес құнын анықтау.* Олигополиялық (грекше «олигос» – көп емес, «полео» – сатамын) бәсеке нарығында *баға белгілеу* саясаты мен маркетингтік стратегияны аса сезімтал азғана сатушылар тобы құрайды (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Баға берді. *Қадір-қасиетін, құнын айырып дәл таныды.* Ақылды қара қылды қырыққа бөлмес, Әр нәрсеге өзіндей *баға бермек* (Абай, Тол. жин.). Залдағы айтысқа келген көрермен *баға береді* («Түркістан»). Жамал Қарши Аййуб жайлы Алмалықтағы патша сарайы өмірін сипаттағанда айтады, әрі оған үлкен *баға берген* («Егемен Қазақстан»).

Баға босатылды. э к о н. *Нарық заңдылықтарына сәйкес тауар бағасы еркін белгіленді.* 1992–1993 жылдары ұлттық жекешелендіру бағдарламасы қабылданды. Ата Заң негізінде жеке меншік ашық енді, ресейлік сомдық аймақтан шығып, ұлттық валюта 1993 жылы қарашада іске қосылды, *баға босатылды* («Егемен Қазақстан»).

Баға деңгейі. э к о н. *Жекелеген тауарлардың (қызметтердің) не олардың жиынтығының белгілі бір күнгі не белгілі бір кезеңдегі ақша өлшемімен түлғаланған бағасы.* *Баға деңгейі* – елдегі дайын тауарлар мен көрсетілген қызметтер үшін төленген бағаның орташа безбенденген деңгейі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Баға жетпейді. *Еш нәрсе тең келе алмайды.* Азия, Африка, Европа, Америка, Австралия жерлеріндегі көптеген тас үңгірлер, аллеялар, пирамидалар – осы күнгі ғылым-білім үшін *баға жетпейтін* жер бетіндегі адам ізі (Н.Баяндин, Ғасыр.).

Баға жетпес. *Теңдесі жоқ, өте құнды.* Жоғарыда біз бүгінгі біздің адам басындағы кей қасиет, сыпатты айттық. Сол адам өсіріп өзгеше сапа таптырған мал баласындағы *баға жетпес* қасиет, сыпатты да еске алдық (Алғы шепте). Ұлы Отан соғысы жылдарында Жамбыл өзінің шабытты өлеңдерімен халыққа *баға жетпес* қызмет көрсетті (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Баға жоқ. *Аса құнды, қадірлі.* Байлығы байланысты бір-біріне, Әрқайсысы бәрі дайын керегіне, Кенді артып, паровоз айдап күш беретін, *Баға жоқ* Қарағанды көміріне

(И.Байзақов, Танд.). Әр елдің Монтекеңдей ағасы жоқ. Болса да ондай үздік *бағасы жоқ*. Жалғыз-ақ ел мен ердің ойлайтыны: Өзі өлсе, Монтекеңнің баласы жоқ (И.Байзақов, Құралай).

Баға кесті. *Бағалады.* Біреуі басы артық жүн-жұрқасынан құтылғанына қуанса, біреуі өзіне керегін қалағанынша таңдап, қадағына екі-үш тиыннан *баға кесіп* алып жатыр (Ғ.Сланов, Асау арна).

Баға көрсеткі. *Тауарлардың бағасы жазылған анықтамалық немесе бағасы жазылған қағаз.* *Баға көрсеткіге* қарады.

Баға қойды. а) п е д. *Оқыту-тәрбиелеу процесінде оқушы білімінің, тәртібінің бағасын белгіледі.* Ақыры жыл аяғында тәртібіме де төрттік *баға қойып* отыр (Б.Сокпақбаев, Менің атым.). Нарыққа жаңадан көшкен кезде әр студентке «көмек» көрсетіп немесе сессия кезінде шын мәніндегі біліміне лайықсыз өте жоғары *баға қою* деген жағдайлар кездескен болатын («Жас Алаш»). Амандасқан, жай-күйін сұрастырған, қалжақтаған боп келіп, Сәлменов: – Әлі *баға қойылған* жоқ, – деді (М.Әуезов, Шығ.). ә) э к о н. *Тауар, қызмет немесе өнімнің құнын белгіледі, бағалады.* Сұранымды ұсынымнан алшақтатын тауар тапшылығы және соның негізінде бағаның өсуі, бірқатар өндірушілердің өз өнімдеріне олардың тұтыну сапасын арттырмай-ақ жоғары *баға қоюы* өріс алмау керек (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Баға құралымы. э к о н. *Бағаның, олардың құрылымының, деңгейлері мен арасалмақтарының қалыптасуы мен өзгеруі.* *Баға құралымы* – экономиканы басқарудың аса маңызды құралдарының бірі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Баға масштабы. э к о н. *Белгілі бір елде ақша бірлігі ретінде қабылданған металдың (алтын немесе күміс) салмақтық өлшемі.* *Баға масштабы* бүкіл тауар бағасын өлшеуге және көрсетуге қызмет етеді (ҚСЭ). Алғашында *баға масштабы* салмақ масштабымен пара-пар болған (ҚҰЭ).

Бағаны әртараптандыру. э к о н. *Қаржылық мүмкіндіктері әр түрлі тұтынушыларды көптеп тарту жолымен рыноктың үлкен бөлігін қамту мақсатымен кәсіпорындар қолданылатын баға саясаты.* *Бағаны әртараптандыру* сатып алушылардың түрлі санаттары үшін әртүрлі деңгейде баға белгілеуді көздейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бағаны қалпында сақтау. э к о н. *Сыртқы экономикалық факторлардың немесе ақша-*

ның құнсыздануының әсерінен бағаның бірнеше есе өсу процесі кезінде оны бір деңгейде ұстап тұру. *Бағаны қалпында сақтау* – әдетте бағаның өзі айына ондаған пайызды құрайтын және оның үстіне бағаның үдере көтерілу процесінің өзі бақылауға көнбейтін асқын инфляция жағдайында қолданылатын рәсім (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бағаны оңтайландыру. э к о н. *Бәсеке үшін күресте қолданылатын, жеңілдік жасау жүйесіне негізделген, сапасы әр түрлі тауарларға бірдей баға белгілеу.* *Бағаны оңтайландыру* (маневрирование ценами) ірі сатып алушылар үшін жарияланған бағамен салыстырғанда шегеру және жеңілдік жасау жүйесіне негізделген бәсекелі күрес нысаны (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бағаны ырықтандыру. э к о н. *Бағаны тәуелсіздендіру, оны мемлекеттің тікелей реттеуінен шектеу.* *Бағаны ырықтандыру* – еркін баға белгілеу және мемлекет тарапынан бағаны шектеулі бақылау саясаты; бағаның сұраным мен ұсынымның әсерімен құралуы (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Бағаны ырықтандырудың* бастапқы кезеңінде баға деңгейі күрт өскенімен, нарық кеңістігіндегі сұраныс пен ұсыныстың теңелуіне байланысты тұрақтанды (ҚҰЭ).

Бағасы асты. *Қадірі артты, беделі артты.* Жарас-ай, өзің болдың анық ағам, *Асты* ғой бәрінен де сенің *бағаң* (М.Әуезов, Шығ.).

Бағасы кетті. *Қадірі кетті, беделі түсті.* Қадірің кеткен соң, *бағаң да кетеді* (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Еріккеннің ермегі болғанша, Еңбектің өрнегі бол. Ар-намыс, адамдығыңды сатпа. *Бағаңды жұртқа кетіріп*, Басыңды бұлғап шатпа (Ү.Кәрібаев, Шығ.).

Бағасын арттырды. *Қадірін білдірді, беделін көтерді.* Бір күні жаңағы қызға *бағасын арттыра*йы деп: «Ертең гәзетке менің саған арнаған өлеңім шығады», – дейді («Егемен Қазақстан»).

Бағасын көтерді. *Қадірін асырды; жоғары бағалады.* Аз ұлттың баласын *Көтеріп* биік *бағасын* Білімімен ашып санасын, Ғылым берген партия (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм).

Бастапқы баға. э к о н. *Аукционға қойылатын тауар не заттың алғашқы құны.* Голланд әдісі бойынша сауда-саттық *бастапқы бағаны* ең төменгі бағаға дейін төмендеткенше жүргізіледі («Егемен Қазақстан»).

Бөлшек баға. *Аз мөлшерде немесе бір талдап сатып алынатын тауар бағасы.* *Бөлшек*

*бағаме*н сатып алынған тауардың құны көтерме бағадан әлдеқайда қымбат болған соң, ауыл адамдары қаланың базарына толассыз келіп, тұрмысқа қажетті заттарын үйіп-үйіп алып жатады («Жас Алаш»). Мемлекеттік және кооперативтік сауданың *бөлшек* сауда *бағасы* – бөлшек сауда жүйесі арқылы тұтынушыларға сатылатын тауарлар үшін қойылатын баға (ҚСЭ). Мақта маталарын өндіру мен өткізу жоспарын үш миллион метр, шұлық-ұйық бұйымдарын үш миллион пар, кілемдерді 200 мың шаршы метр, сонымен бірге халық тұтынатын бірқатар басқа товарларды – *бөлшек* сауда *бағасы* мен алғанда – барлығы 108,4 миллион сомға арттыру ұсынылады («Соц. Қаз.»).

Көтерме баға. э к о н. *Толайым, түгел немесе топтап сатып алынатын тауар бағасы.* Қазір қаланы қойып, ауылды жерлерде де *көтерме бағаме*н сауда жүргізетін орталықтар бой көтеріп отыр («Жас Алаш»). Өнеркәсіптің *көтерме* сауда *бағасы* бойынша өнеркәсіптің өткізуші базалары тауарды сауда ұйымдарына сатады (ҚСЭ).

Нарықтық баға. э к о н. *Тауар, қызмет немесе өнімнің нарық белгілеген бағасы. Нарықтық баға* P_1 болсын делік. Бұндай жағдайда жиынтық ұсыным X_1 жиынтық сұраным X_2 -ден аз болады, бұның нәтижесінде тұтынушылар өздерінің қанағаттандырылмаған сұранымын жоғары бағамен сатып алу арқылы өтейтін болады, ал *нарықтық баға* өседі (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Өзіндік баға. э к о н. *Тауарды шығаруға немесе сатып алуға жұмсалған қаражат, құн.* Еңбек өнімділігін арттырып, өнімнің *өзіндік бағасы* н кемітіп, шығарылатын өнімнің түртүрін молайтып, сапасын жақсарту керек («Соц. Қаз.»).

Салыстырмалы баға. э к о н. *Жасалынған келісімшартқа сәйкес белгілі бір мерзім ішінде келісілген көлемде жеткізілетін тауарлар бағасы. Салыстырмалы баға* әсіресе инфляциядан сақтану мақсатында жиі қолданылады (ҚҰЭ).

Сатып алу бағасы. э к о н. *Мемлекеттік және жекеменшік дайындау ұйымдары тауар өндірушілерден сатып алынатын өнімдерге қойылатын бағасы. Сатып алу бағасы* елдің жеке аудандары мен аймақтарының ерекшелігін ескере отырып белгіленеді (ҚСЭ).

Үстеме баға. э к о н. *Тауардың өзіндік бағасының үстінен қосылатын қаражат, құн.* Шет елден келген тауарлардың *үстеме бағасы* ұшып кетті («Жас Алаш»).

Шарттық баға. э к о н. *Шарт жасасу арқылы белгіленген баға.* ≈ Тауардың *шарттық бағасы* н бекітті.

БАҒАЗ [ар. *بَغَاث*] з а т. д і н и. *Құранда аталатын тоғыз құстың бірі.* Олар: *Бағаз*, Нахал, Заббаб, Пад, Фараб, Жарад, Үш, Құбі, Абабил (Сөз сандық).

БАҒАЛА= е т. 1. *Баға қою.* Өздері бір жылқыны отыз бес сомға *бағалағанда*, ең болмаса мың жылқы тұрмағанымыз ба? (І.Есенберлин, Қаһар). 2. э к о н. *Тауарды (қызметті, бағалы қағазды) өткізу, тауардың ақшаға шаққандағы құнын есептеу.* Адам өз дәулетін алдымен жүз мың долларға *бағалап*, іле миллиондаған пайда жайлы бөссе, сөз жоқ өтірікті сықпыртып отыр дей беріңіз («Лен. жас»). 3. п е д. *Оқушының білім деңгейін балдық жүйемен белгілеу.* Ауызша және жазбаша жауап беру, практикалық және графикалық жұмыстар, шеберханалар мен өндірістегі және мектеп жанындағы үлескідегі жұмыстарды да *бағалайды* (Қаз. тілі термин. Педагогика.). 4. *Талқыға салу, бағасын беру, сынау, нарқын, мәнін анықтау.* *Бағала* с а м, адамның бөрі арманда, Санай берсем, табылар сан арман да. Өзі білмес, білгеннің тілін алмас, – Анық ойлап қарасам, – және арманда (Шөкәрім, Өлеңд.). Кейбіреу көтереді өзін-өзі, Көктен үлгі алғандай әр мінезі. Ежелден сыншы халық *бағалайды*, Көпшілік текке қалмас айтқан сөзі (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ер болсаң, мұңымды сен тыңдап қара, *Бағалап* әр сөзімді сындап қара. Мұңымды орындап бер, бұйырамын, Ойлама «құтылам» деп тыңдап қана (К.Райбаев. Жаңа толғау). Қазақстандық тарихнамада түрлі зерттеушілер «Алаш» париясы мен оның бағдарламасының идеялық бағытын түрліше *бағалап* келді («Егемен Қазақстан»). 5. а у ы с. *Қадірлеу, құрметтеу.* Абай Дөмежанның өнерін аналық асыл қасиет деп *бағалады* (М.Әуезов, Абай). Жақсы әйелі бар жігіт жасымайды, Жауына ішкі сыры ашылмайды. Білдірмей бар-жоғыңды *бағаласа*, Көңілің неге судай тасымайды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ақылдым-ау, неге сен қарамайсың?! Кейде өзін де қызықсың... баладайсың... Күш сезімді күрес деп санамайсың, Сонда қалай? Қалай деп *бағалайсың*? (М.Мақатаев, Шығ.).

БАҒАЛАҒЫШТЫҚ з а т. *Бағалай білу қасиеті, бағалай білушілік.* Бұл жөнде Абай өзінің көпшілік оқушы, тыңдаушысымен әңгімелеседі. Және сол әңгіменің үстінде адамгершілік мәселелерінен: әділет, ақтық, турашылдық, шындықты сүйгіштік, ғылымға

құмарлық, еңбекті *бағалағыштық* сияқты жайларды айтады (М.Әуезов, Шығ.).

БАҒАЛАМАУШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Бағасын түсінбеушілік, парқын айырмаушылық.* Бірсыпыра жерлерде әлі де формализм, үстірттік, намыссыздық аңғарылады, ал кей жерлерде идеологиялық жұмысты *бағаламаушылық* байқалады («Соц. Қаз.»).

БАҒАЛАН= е т. 1. *Бағасы белгілену, бағасы анықталу.* Бұл жарлық бойынша жүз қарадан бір қара салық алынып, егер ол ақшадай төленетін болса, жылқы басы 35 сомға, өгіз жиырма сомға, қой екі сомға *бағалансын* делінбек (І.Есенберлин, Қаһар). 2. п е д. *Оқушының білім деңгейінің балдық жүйемен белгіленуі, балмен анықталуы.* Нұржан Сұбханбердиннің дипломдық жұмысы да өте жоғары *бағаланып*, аспирантурада қалдырылды («Жас Алаш»). 3. а у ы с. *Қадірлену, құрметтелу.* Армансыз Жамбыл өтті жүзге келіп, Өлгенше жасап кетті нұр бөленіп. Еңбегі қарт жыраудың *бағаланды*, Ішінде Кремльдің жүзін көріп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұл, атап айтқанда, Еуропалық парламенттің Қазақстанмен байланысты дамыту үшін жауапты комиссиясы тарапынан жоғары *бағаланды* («Егемен Қазақстан»). Өмірде мұндай адамдар еңбектің ауырын атқарса да, момындығынан танылмай, *бағаланбай* келеді (Б.Сарбалаев, Әңгім.).

БАҒАЛАНУ *Бағалану етістігінің қимыл атауы.* 1. *Бағасы белгілену, бағасы анықталу.* Бұл динарлардың құнды болып, бүкіл Монғолия патшалығында бірдей *бағалануын* Мөңке хан саудагерлер арқылы жүргізіп келген (І.Есенберлин, Алмас.). 2. *Бағасы берілу, сыналу, парқы, мәні анықталу.* Бұл шығармалар – мезгіл сынын көтерген, тұрақты табыс есебінде *бағалануға* мейлінше жараған кітаптар (М.Әуезов, Шығ.). XX ғасырдың жыр дүлдүлі қатарында саналатын Ноғайбай есімін ардақтау жасанды сөз, жалған ұран болып қалмау үшін және ақынның қазақ әдебиетіндегі өз орнына лайық *бағалануы* үшін оның шығармашылық әлемі әлі де ашыла түсуі тиіс («Қаз. әдеб.»).

БАҒАЛАС с ы н. *Бағасы бірдей, бағасы қатар, теңдес.* Сауранбай, батыр Қайқы, Басқынбаймен, Жалғанның ерлері осы дастарқандас! Әбділда, Ысмайыл мен Жүсіпназар, Заманның найыптары бір *бағалас* (Айтқыс).

БАҒАЛАС= е т. *Құндылығын, мәнін анықтау.* Әсіресе олар Украина жауынгерлерінің, партизандарының және Украина халқының

өзін танып біліп, қадір тұтқан шақтарын өзгеше *бағаласады* (М.Әуезов, Шығ.).

БАҒАЛАСУ *Бағалас етістігінің қимыл атауы.*

БАҒАЛАТ= е т. 1. *Біреуге бағасын белгілету.* Бағаңа күн жетпейтін Құлагерім, Келуші ең қараңды үзіп шаңыркатып. Бір сиыр, жүз теңгеге түскен тұлпар, Алып ем нағашыма *бағалатып* (Ақан сері, Шығ.). 2. *Біреуге сыйлату, қадірін білгізу.* Сұлулықты төңірінің дәулеті дейді. Өлеңнің осы алуандас меңзегені, махаббатың бағасын Алланың, пайғамбардың беделдерімен *бағалатпақ* болғандай (М.Әуезов, Шығ.).

БАҒАЛАТУ *Бағалат етістігінің қимыл атауы.* Сол шамадағы өз сөздерін алтынға *бағалату* үшін аға ақынның әр сөзін көтере бағалайтындар көбейіп барады (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

БАҒАЛАУ¹ з а т. э к о н. *Бағалама.* Жалдаушының мүлік пен жабдықты жақсартуға жұмсаған шығыны *бағалауға* кіргізілмеген («Егемен Қазақстан»). Жер телімінің құны *бағалауға* кірмейді («Егемен Қазақстан»).

БАҒАЛАУ² *Бағалау етістігінің қимыл атауы.* 1. э к о н. *Тауарды (қызметті, бағалы қағазды) өткізу, тауардың ақшаға шаққандағы құнын есептеу.* Дамыған нарықтық экономика жағдайында *бағалау* жер үлестерін сатуда, үй және пәтер саудасында, өндірістік қуаттарды сатып алу немесе инвестицияларды іске асыруда қолданылады (ҚҰЭ). 2. п е д. *Оқыту нәтижесін анықтау үшін қолданылатын тәсіл, оқушының білім сапасын айқындау.* Оқытушылардың міндеті – сапалы білім беру, ал оның нәтижесін *бағалау* тәуелсіз органға жүктелу керек («Жас Алаш»). Сондай-ақ мектеп тәжірибесіндегі *бағалау* баға қоюмен ғана шектелетін тәсіл емес, ол материалды меңгеру, меңгермеу фактісімен қатар оның себептерін анықтауға мүмкіндік беретін оқытудың маңызды құрамды бөлігі болып табылады (ҚҰЭ). 3. с о ц и о л. *Әлеуметтік өзгерістерге, қоғам мүшелері ретіндегі жеке адамдардың қызметіне, мінез-құлықтарының мәнділігін, қоғамдағы белгілі бір нормалар мен принциптерге сәйкестігін анықтау.* *Бағалау* жеке адамның не әлеуметтік топтың мәдени және адамгершілік даму дәрежесімен тығыз байланысты (ҚҰЭ). 4. а у ы с. *Анықтау, бағасын беру, сынау, мәнін, парқын айқындау.* Эпикалық әсірелеу тәсілімен жасалған батырлық жырларды аты аталатын қаһармандар мен тарихта жасаған нақтылы қайраткерлерді бір

өлшеммен *бағалау* көп қателіктерге жол ашқан («Қаз. әдеб.»). Маңызды жетістіктерге экологиясы лас аймақтардағы өскен ағаштардың радионуклидтерінің мөлшерін *бағалау* және бұл ластану қай уақытта болғанын анықтау үшін радиография әдісін зерттеу жатады («Егемен Қазақстан»). 2001 жыл да аяқталып қалды. Бұл – ел тәуелсіздігіне 10 жыл толған жыл. Бұл өткен жолымызды *бағалау-ға*, болашақ мақсаттарымызды анықтап алуға негіз болмақ («Егемен Қазақстан»). **5. Құрметтеу, қадірлеу.** Біз, еңбекшілер, осы күшпен ғана есептесуге, соны ғана *бағалауға*, соған ғана сүйенуге міндеттіміз (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қараменді баласын тоқтатуға асықты. – Бөрің де әдемісіңдер, тек соны *бағалаулар*ың әдемі емес (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа).

Бағалау балдары. п е д. <франц. balle> Оқушылардың білім деңгейін белгілейтін баға. *Бағалау балдары* сөз түрінде не сан түрінде болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Бағалау құны. э к о н. Жеке тұлғалардың кәсіпкерлік қызметте пайдаланылмайтын салық салынуға тиіс мүлкінің құны. *Бағалау құны* жөндеуге, басқаруға, өтелімге берілетін шегерімді ескере отырып айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бағалау ұңғысы. т е х. Мұнай және газ өндірісінде алдын ала бұрғыланған, бірақ тау-кен жыныстарының сынама үлгілері толық анықталмаған, пайдаланудағы көкжиектің коллекторлық мүмкіндіктерін анықтау мақсатындағы ұңғы. *Бағалау ұңғысының* диаметрі 200–400 метрге, тереңдігі 2000 метрге жетеді (ҚСЭ).

Номиналды бағалау. э к о н. Құнсыздандуды ескермегендегі тауар құнының сандық көрсеткіші. *Номиналды бағалау* – инфляцияны есепке алмай бағаланған экономикалық сандық көрсеткіш (ҚҰЭ).

Оптималды бағалау. э к о н. Дамудың оптималды бағдарламасын жасау құралдары болып табылатын бағалау. *Оптималды бағалау* белгілі бір ресурс қорының бастапқы қалпымен салыстырғанда қаншалықты өзгеріп отыруының оптималды өзгерісін көрсетеді (ҚҰЭ).

Реалды бағалау. э к о н. Құнсыздандуды ескергенде анықтаған тауар құнының сандық көрсеткіші. *Реалды бағалау* – инфляцияның болжалды шегін ескере отырып бағалау (ҚҰЭ).

БАҒАЛАУШЫ з а т. 1. Баға беруші, баға белгілеуші. Белгібай сатар малына *бағалаушы* тапты-ау ақыры (Ауызекі.). 2. а у ы с.

Қадірлеуші, құрметтеуші. Ерекше халықшыл бағыты үшін, өнер, еңбегі үшін Абайды *бағалаушы* халық саны сол тұстың өзінде де көбейіп қалған (М.Әуезов, Әр жыл.). Әдебиетті *бағалаушылар* оны «айна» деп атайды. «Айна» деген сөз кімге болса да түсінікті, ол – адамның сыншысы (С.Мұқанов, Өсу жол.).

БАҒАЛАУШЫЛЫҚ з а т. Бағасын түсінудің. Тек июльдің соңғы кездерінде Алматыда болып өткен республика кеңесінен кейін ғана бөлектеп жинау әдісін *бағаламаушылық*-қа қарсы үзілді-кесілді тойтарыс берілді (Ө.Нұршайықов, Тың астығы).

БАҒАЛАУЫНША ү с т. Бағалауы бойынша, бағалауына қарағанда. Шоқанның *бағалауынша*, Банзаров – шын мағынасындағы ғалым адам (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мағауия әке ұғымынша да және өз ортасының *бағалауынша* да Абайдың барлық баласының ең жақсысы, ең ірісі деп саналған (М.Әуезов, Шығ.).

БАҒАЛАУЫШ с ы н. Бағасын көрсетуші, бағасын білдіруші. ≈ *Бағалауыш* қасиет.

Бағалауыш сөз. л и н г в. Қандай да құбылыс не затқа сөз иесінің қатысынан туындаған субъективті бағасын білдіретін сөздер. Сөйлеу тілінде *бағалауыш сөздер* кең қолданыс табады (Қазақ грамматикасы).

БАҒАЛЫ с ы н. 1. Бағасы жоғары, қымбат. Қашан да, қандай қымбат нәрсе болмасын, аларда *бағалы*, сатарда бағасыз болатыны белгілі (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қара бұйра қаракөлдің қаншалықты *бағалы* екенін әркім де айтпай сезетіндей (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Мандай тер, табан ақыммен тапқан, шешем мен жеңгеме өкеле жатқан *бағалы* асыл бұйымдарым бар (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). 2. а у ы с. Құнды, асыл, мәні зор. Абайдың қара сөздері оның ақындық мұраларына қосылған *бағалы* қазына дейміз (М.Әуезов, Әр жыл.). Бақырауық демесең, *бағалы* көлік – түйе ғой, Жаман да болса, өз ұлың, Өз малыңа не ғой (Мақал).

Бағалы қағаздар. э к о н. Иеленушісіне мүлктік құқық және дивиденд, пайыз түрінде белгілі бір ақша сомасын алуға құқық беретін құжаттар (акциялар, облигациялар және т.б.). Сол жақта *бағалы қағазға* басылмағаны болмаса, ұлттық валютамыз – теңгенің нақты нұсқасы Алматыға әкелініп, Ұлттық банк басқармасында қаралғаннан кейін Президентке ұсынылды («Егемен Қазақстан»). Тауарларды, *бағалы қағаздарды* сатумен брокерлер мен маклерлер (дилерлер) айналысады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Бағалы қағаздар айналысы. э к о н. *Инвестициялық институттардың делдалдығымен бағалы қағаздардың инвесторлар арасында сатып алынуы және сатылуы. Бағалы қағаздар айналысы* нарықтық баға бойынша жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бағалы қағаздар бағамы. э к о н. *Бағалы қағаздардың сатылатын және сатып алынатын бағасы. Бағалы қағаздар бағамы* бағалы қағаздар рыногиндегі жағдаяттың дамуына алдын ала болжануы қиын нышандар енгізу қабілеті бар экономикалық, саяси, әлеуметтік, психологиялық және басқа да факторлардың ықпалымен қалыптасады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бағалы қағаз ұстаушы. э к о н. *Акция, облигация, ақша сертификаттары сияқты бағалы қағаздардың иесі. Меншіктену рыногиндегі кәсіпқой қатысушылар да бағалы қағаз ұстаушы* болуы мүмкін, олар бағалы қағаздарды өз атынан, бірақ басқа тұлғаның мүддесі үшін ұстаушылар болып табылады, бұл орайда олар осы бағалы қағаздардың иесі саналмайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бағалы мемлекеттік қағаздар. э к о н. *Мемлекет меншігіндегі қандай да бір мүлктік құқығы бар құжаттар. «Туран Әлем Банк» акционерлік қоғамы мына номинациялар бойынша тағы да жеңімпаз болып табылады: «Биржалық валюта рыногинің жеңімпазы», «Бағалы мемлекеттік қағаздар биржа рыногинің жеңімпазы». Бұл туралы «Қазақстан қор биржасы» хабарлады («Егемен Қазақстан»).*

Бағалы тері. *Сырткіім тігуде пайдаланылатын, қымбат тұратын құндыз, түлкі сияқты аңдардың терісі. Бұл жерді мекендейтін халықтар бағалы тері* сатумен ежелден айналысып келеді (ҚҰЭ).

Бағалы тері кәсіпшілігі. *Терісі бағалы аңдарды өсірумен және тері өңдеумен айналысатын шаруашылық саласы. Қазірде тоқырап қалған бағалы тері кәсіпшілігі қайта жанданып келеді («Жас Алаш»). Бағалы тері кәсіпшілігі – терілері бағалы, жылы киім тігуге қажетті аңдарды (кейде құстарды) өсіруге негізделген кәсіпшілік (Қаз. тілі термин. Экология).*

БАҒАЛЫҚ з а т. э к о н. *Еңбектің (өнімнің, жұмыстың, қызметтің, бұйымның т.б.) өлшемі үшін төлемдерінің белгіленген мөлшері. ≈ Бағалы қ* белгілеу.

БАҒАЛЫЛЫҚ з а т. *Құндылық, жоғары мәнділік. Орыс халқының рухани мәдениетінің нағыз бағалылығын* көріп, танығаннан

кейін Абайдың ой-өрісі тамаша зор ұлғайды (М.Әуезов, Шығ.). Кейде кенді аудандардың руда байлықтары көптеген кен орындарының бағалылығы туралы ертедегі ұғымымызға мүлдем жаңа мағына береді (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.).

БАҒАМ з а т. 1. ф и л о с. *Бағыт, бағыт-бағдар. ≈ Экстенсивті шаруашылықтан интенсивті шаруашылыққа өту бағамы. 2. э к о н. <лат. cursus> Бағалы қағаздардың сатып алынатын, сатылатын бағасы. Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің ресми бағамы* белгіленбейтін қолма-қол шетел валютасына қатысты кеден бажы мен кедендік рәсімденгені үшін кеден алымын алу туралы ұсыныс енгізсін («Егемен Қазақстан»).

Бағамның құлдырауы. э к о н. *Құнды қағаздар бағасының түсуі. Теңге бағамының құлдырауы* ел экономикасындағы дағдарыстың көрсеткішіндей («Жас Алаш»).

Валюта бағамы. э к о н. *Белгілі бір халықаралық экономикалық саудаға қатысатын елдің ақша бірлігінің құны. Бағамдық шығасы – валюта бағамының* қолайсыз өзгеруіне қарай экспортшылар мен импортшыларға, шетелдік капитал инвесторларына, сыртқы экономикалық байланыстың басқа да қатысушыларына келетін залал (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ресми бағам. *Қандай да бір валютаға мемлекеттік банк бекіткен құн. Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің ресми бағамы* белгіленбейтін қолма-қол шетел валютасына қатысты кеден бажы мен кедендік рәсімдегені үшін кеден алымын алу жөнінде ұсыныс енгізсін («Егемен Қазақстан»).

БАҒАМДА = е т. 1. *Шамалау, пайымдау. Ол ұзақ жолға шықпас бұрын бәрін де өзінше бағамдай* болжаған (К. Сегізбаев, Ашыл. сыр). Ұлы жиһангер осыны бағамдаған (О.Бөкеев, Мұзтау). 2. *Бағалау, тексеру. Екеуі де ... мына қылықтары... зердеге сап бағамдап* көрмеген жалған намыс пен жарға жығар кекшілдіктің итаршылдығы екенін... мұғдарламады (О.Бөкеев, Ардақ).

БАҒАМДАУ *Бағамда етістігінің қимыл атауы; бағалау, тексеру. Алғашқы сөттен-ақ боксшы өз қарсыласының қол күшін бағамдауға* кіріскені көрініп тұрды («Жас Алаш»). Өткенімізді ұғынып, бағамдау, басқа елдердегі конституциялық құрылыстың қазіргі жай-күйін, сондай-ақ тәуелсіздік жағдайында жинақталған тәжірибесін зерделеу мен жинақтау өз жемісін берді («Егемен Қазақстан»). Бірақ

сол елдердегі ішкі күштер мен жалпы сыртқы күштердің қарсылығы және кейбір мемлекет басшыларының шамшылдығы алдынан шыққанда ТМД-ның тынысы қалай тарылып, адымының неге ашылмай қалғанын *бағамдауға* болатындай («Егемен Қазақстан»).

БАҒАМДЫ с ы н. *Бағытты, бағдарлы, мақсатты.* Ақын творчествосына қатысты *бағамды* байламдарды жинақтап біраз табуға болады («Қаз. әдеб.»).

БАҒАМДЫҚ с ы н. *Бағамға қатысты, бағамға тән.* Салық салу мақсатымен оң *бағамды* айырма табыста есептелмейді, ал теріс *бағамды* қ айырма шығында есептелмейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бағамдық айырма. э к о н. *Ұлттық валютаның шетелдік валютаға шаққандағы бағамының өзгеру кезіндегі айырмадан пайда болатын сома.* *Бағамдық айырма* бухгалтерлік есеп пен қаржы есептемесі жүйесінде бағам өзгерген жағдайда шетелдік валюта өлшемдерінің есептік валютаға шаққандағы мөлшерін көрсету нәтижесінде туындайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бағамдық кесте. э к о н. *Құнды қағаздардың сатып алынатын, сатылатын бағасының кестесі.* *Бағамдық кесте* жасады.

БАҒАН¹ з а т. *Бағана, діңгек.* Қонақтар аттарын алыстағы *бағанаға* қалдырады да, өздері ордаға шұбырып жаяу келеді (С.Мұқанов, Аққан жұл.). Көшедегі телеграф *бағана* *дары* ызылдап тұр екен, соған құлағын тосып, белгісіз тілді біраз тыңдады (Қ.Жармағамбетов, Екі жүрек). Ықсанның көзі көше жиегіндегі ескі *бағанаға* түсті (М.Сүндетов, Ескексіз.).

БАҒАН² з а т. э т н. *Бағанөрнек.* *Баған* салды.

БАҒАНА¹ з а т. 1. *Жерге тігінен орнатылған жуан әрі ұзын діңгек.* *Бағана* *лар* қадап, электр тоғимен жарық беретін трамвай жүретін машина жіптен жіңішке сымдар тарттық (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Құрттың бөлек-бөлек сақиналары да біріккен *бағана* тәрізді. О түгілі адамның өзі де шілтерден құралған *бағана* деп айтуға болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *к ө н е.* *Басы аша түрінде келетін үйдің тіреуі.* *Бағана* – ерте замандағы құрылыс материалына қатысты сөз. *Бағана* әуелі ағаш тіреу, тас діңгек конструкциясы негізінде пайда болды (ҚҰЭ). 3. *Құрылыстағы белағаш, сілеге.* *Бағана* *лар* бес түрге бөлінеді: ағаш, тас, бетон, темір-бетон, болат. Бұлар ғимараттар мен құрылыстардағы жоғарыдан

түскен салмақты көтеріп тұруға арналады (ҚСЭ). *Бағана* *ның* өдемілік пен беріктік үшін жасалған түрлерін Қазақстан жеріндегі Алаша хан, Айша бибі, ескі Әулиеата (Қарахан), Қожа Ахмед Ясауи күмбездерінен айқын көруге болады (ҚСЭ). 4. *а у ы с.* *Басты өкілі, тірегі, негізгі белгісі.* А деп бұл қалам ұстап шыққанда, оянған үмітіміз біржола бекіп еді. Бернияздың әдебиетіміздің берік бір *бағана* *сы* болуына сеніп едік (М.Жұмабаев, Шығ.).

Омыртқа бағанасы. а н а т. <лат. columna vertebralis> *Бір-бірімен шеміршек буындар арқылы жалғасып, ортасындағы өзегінде жұлын болатын адам мен омыртқалы жануарлардың қаңқа негізі болып табылатын арқа сүйегінің бөлігі.* *Омыртқа бағана* *сы* *ның* қисаюы.

БАҒАНА² з а т. т е р м. <лат. columna> *Бірінің жанына бірі тігінен жазылған мәтін, графа, кейбір компьютерлік бағдарламалардың электрондық кестелеріндегі тік жолдары.* *Бағана* *лар* немесе тік жолдар (ағылшынша Columna) латын алфавитінің (әліпбиінің) бір немесе екі әрпімен таңбаланады. SC4 жүйесінде бағаналар саны 255 болып келеді (Б.Бөрібаев, Информатика.). Бұл *бағана* *да* келтіріп отырған атаулар қазіргі орта мектеп оқулықтарында, өзге де астрономиялық еңбектерде осы үлгіде аударылып, қолданылып жүр («Ана тілі»).

БАҒАНА³ з а т. *Бақана.* *Бағана* сөзін Ә.Нұрмағамбетов М.Қашқари сөздігіндегі «Бақанақ» (айыр тұяқтылардың екі тырнағы немесе мал тұяғының үстіндегі және астындағы етті бөлігі) сөзінен шығарады (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші.).

БАҒАНА⁴ з а т. ж е р г. *Қаракөл қозының терісі.* Осы жылда қара *бағана* *да* *н* кепкі тіктірдім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БАҒАНА⁵ ү с т. *Әлгі бір кезде, жаңағы бір әзірде.* Сен суырылып сөйлеп, *бағана* қонақтарға дұрыстап шай ішкізбедің (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Айдай жайнап жағада, Айша тұрды күлімдеп. Айтылған сыр *бағана*, Келді маған күбірлеп (Қ.Бекхожин, Ардагер.). *Бағана* айттық қой, жан қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескерсе, күтіп айналдырса, зораяды деп (Абай, Тол.жин.).

БАҒАНАҒЫ с ы н. *Әлгі бір кездегі, бұдан бұрынғы.* *Бағана* *ғы* бір мақтан, *бағана* *ғы* қуанған, күлген сөздеріміз қайда? (Абай, Тол.жин.). Мардан күліп: – Біздің *бағана* *ғы* таласымызға сен енді жеңіліп мойындаған шығарсың? – деді (І.Жансүгіров, Шығ.). Еламан ескекті Мөңкемен бірдей алып келе жат-

қан. Оны *бағанағы* ой қайта мазалап, тынышсызданып кетті де, бұрылып, ілгері жағына көз тастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең.).

БАҒАНАҒЫДАЙ с ы н. *Әлгі бір кездегідей, бұдан бұрынғыдай.* Жүрегім *бағанағыдай* селкілдеп, зулауға шамасы келмей қалды білем (І.Жансүгіров, Әңгім.). *Бағанағыдай* емес, балапанды алғаннан кейін Сәтжаннан қорқу, сескену қауіпті қалып, мақсат орындалғандай, тұла бойын қуаныш биледі (С.Бегалин, Таңд.).

БАҒАНАДАЙ с ы н. *Бағана сияқты, бағана тәрізді.* Жалғыз Бейтен ғана тас *бағанадай* карауытып, қолын бұлғап, сол орнында көзден таса болғанша тұра берді, тұра берді (И.Жақанов, Қайта орал.). Үйдің ортасында маздаған оттың сәулесі алтын *бағанадай* шаңырақты тіреп, бүкіл үй ішін жарық етті (А.Лекеров, Түз гүлі).

БАҒАНАДАН ү с т. *Әлгі бір кезден.* Қаражанмен әзілдесу Абайдың *бағанадан* бергі түйілген көңілін басқаша жадыратқандай (М.Әуезов, Абай жолы). *Бағанадан* ауыз үйде отырған Мәжит, Мақметтер күте-күте начальникке жолыға алмай кетті (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Керей жігітті көре салып Жәмила: «Байғұс-ау, *бағанадан* қайда жүрсің?» – деді (Ш.Құдайбердіұлы, Шығ.).

БАҒАНАЛЫ¹ с ы н. **1.** *Бағанасы бар, тіреулі.* Алып қыран құс болды. Жұпарым соққан жел болды. *Бағаналы* тауым бар – Басынан дұшпан өтпеген. Шағалалы көлім бар – Құс ұшып ылғи кетпеген. Қанаты талып қарлығаш, Шетіне шаршап жетпеген (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Бағаналы* боз орда, Еңкейіңкі күн болған (М.Өтемісов, Өлеңд.). **2.** *терм. Бағаналарға бөлінген, тік жолдардан тұратын.* ≈ *Бағаналы* кестелер. ≈ *Бағаналы* бет.

Бағаналы басылым әдісі. *полигр. Кітапты мәтінін бағаналарға жазу арқылы басып шығаратын әдіс.* ≈ *Бағаналы басылым әдісімен* терілген кітап.

Бағаналы тат. *ауылшар. Өсімдіктердің сабақтары мен жапырақтарында паразит саңырауқұлақтар спораларының қалдырған қызғылт сары түсті дақтары.* ≈ *Бағаналы тат* өсімдік жапырақтарын жеп жібереді.

Бағаналы терек. а) *Діңгі берік, жуан ағаш.* *Бағаналы терек* жарылса, бақыраш жаман болар ма? (М.Өтемісов, Ереуіл ат.). ә) *бот. <лат. populus deltoides> Тамырынан цшар басына дейін діңінде бүйірлеп өскен бұтақтары болмайтын, кәделік терек ағашының бір түрі.* *Бағаналы терек* – құрылыс үшін бағалы материал («Қаз. әдеб.»).

БАҒАНАЛЫ² ү с т. с ө й л. *Бағанадан.* *Бағаналы* бері атасының сөзіне назар аудармаған. Қаншайым да төмен құлай берген көңілге риза емес. Бірақ сөзге араласа кетуге дәрменсіз (А.Байтанаев, Қайнар.). *Бағаналы* бері малдас құрып үнсіз отырған Рүстембек оң жағына ықыластана мойын бұрып, домбыраны қолына алды («Егемен Қазақстан»).

БАҒАНАЛЫҚ с ы н. *Бағаналардан тұратын.* Егер жеке айнымалыға сәйкес келетін жеке бағаналардың жоғарғы нүктелерін қосатын болсақ, онда бұл диаграмманы қосақталған *бағаналық* диаграммадан шығарып алуға болады (Ө.Бөрібаев, Информатика.).

БАҒАНАМА з а т. <нем. Preiskurant> *Сатудағы барлық тауардың, өнімдердің, қызмет түрлерінің бағалары көрсетілген анықтағыш, бағатізбе (прейскурант).* *Бағанам* – сатылатын нәрселердің атын және бағасын көрсететін тізім, прейскурант («Қаз. әдеб.»).

БАҒАНАРАЛЫҚ с ы н. *құр. Құрылыстағы белағаш бағандардың арасын бекітетін (материал).* ≈ *Бағанаралық* материалдың түрі.

БАҒАНАСЫЗ с ы н. *Бағанасы жоқ.* Көк аспан алыссың-ау көрер көзге, Биік жоқ табиғатта сенен өзге, Байлаусыз, *бағанасыз* тұрсаң-дағы, Тағдыры ай мен күннің бір өзінде (Х.Өтеғалиева, Ана жыры).

БАҒАНАША з а т. т е х. *Сұйық немесе газ түріндегі заттарды ағызуга арналған құрылғының кішкене түрі немесе құраушы бөлігі.* *Бағанаша* – тұрпаты цилиндр тәрізді, орташа сыйымдылықтардағы сұйықтықтарды, газдарды және тағы басқаларды өткізіп, ағызуга арналған әр түрлі құрылғы, қондырғылардың құрамдас бөлігі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БАҒАНАШЫҚ з а т. с ө й л. *Бағанаша.* ≈ *Бағанашық* жұмысы.

БАҒАН-ВЕКТОР з а т. м а т. *Бір ғана бағаннан тұратын вектор.* Егер матрица бір ғана қатардан тұратын болса, оны қатар векторы деп, ал егер бір ғана бағаннан тұратын болса – *баған-вектор* деп атайды (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

БАҒАНДАЙ с ы н. *Баған сияқты, баған тәрізді.* Халық тұрды күтіп көзін ала алмай, Көк тіреген өңшең алтын *бағанадай*. Шаңы қою бұл не дүрмек, япырым-ау, Алаң көңіл жұрт та шыдам таба алмай (Ф.Қайырбеков, Қосбасар).

БАҒАНДАП: *бағандап қалау.* *құр. Құрылыстағы (тасты, кірпішті) қалаудың түрі.* Тасты таңдайлап қалау, белдеулеп қалау, *ба-*

ғ а н д а н қ а л а у, әр түсті тастарды шатыраштап ойнатып қалау арқылы сәнді өрнектер жасалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БАҒАНДЫ с ы н. қ ұ р. *Бағаны бар, бағандардан тұратын.* ≈ *Б а ғ а н д ы* қатар. ≈ *Б а ғ а н д ы* ғимарат.

Бағанды қасбет. қ ұ р. *Құрылыс ғимаратының бағаналардан тұратын қасбеті.* ≈ *Б а ғ а н д ы қ а с б е т* сәулеті.

БАҒАНЖАРҒЫШ з а т. т е х. *Бұрғылау ісінде қолданылатын, тас жаруға арналған құрал. Б а ғ а н ж а р ғ ы ш* – бұрғылау тасбағандары есебінен сынамалар, үлгілер және таскертпелер алу мақсатында оны әдейілеп жаруға арналған құрал (Қаз. тілі термин. Гео-логия).

БАҒАНӨРНЕК з а т. э т н. *Қазақ ою-өрнектерінің өте жиі қолданылатын түрлерінің бірі. Б а ғ а н ө р н е к* – (*б а ғ а н* деп те атайды) «тіреу», «діңгек» деген ұғымдарды түспалайды. Бұл өрнек көбінесе үйдің босағасында, ішкі тіреулерінде (баған, колонкаларында), асадал мен кебезелердің аяқтарында, қырларында, айна қойғыштардың шетінде, піспек саптарының жоғарғы жақ басында, түрлі тіркеулерде, адалбақанның бойында жиі ұшырайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БАҒАН-ТОР з а т. с т а т. *Екі көлденең сызықпен шектелген бағаналардың кестесі.* ≈ *Б а ғ а н-т о р д ы* толтыру.

БАҒАНША¹ з а т. *Кішкене, шағын баған, бағана тәрізді тіреулер. Б а ғ а н ш а л а р ы* арбып, шарбақ өсіп шықты (Мәшһүр Жүсіпов, Бір әйел.).

БАҒАНША² ү с т. *Баған секілді, бағанға ұқсап.* Айтып боп тоқтағанда алыс жақтан, *Б а ғ а н ш а* құм ұйтқиды аспанға атқан. Естіліп шылдыраған қоңырау даусы, Көрінді алыстан жүк кілем жапқан (XX ғ. қаз. ақын.).

БАҒАР¹ з а т. ж е р г. *Тоқылған қап.* Біз астықты көбінекей *б а ғ а р д а* сақтаймыз (Диал. эксп. мат.).

БАҒАР²: *бағар көбейсін.* т і л е к. *Мал басы, бағатын мал мол болсын.* Аға шопанға сәлем бере Әбдіжан: – Сайдеке, *б а ғ а р к ө б е й с і н*, – деп ауыл салтындағы мал шаруасының жылы сөзімен амандық лебізді бастады (С.Бегалин, Уақыт.).

БАҒАРА [ир. بهار] з а т. к ө с. *Көктемгі егін, қолдан суармайтын дақыл.* ≈ *Б а ғ а р а* егістігі.

БАҒАРЫМ з а т. с ө й л. *Ирамбақ, Бағирам. Б а ғ а р ы м ғ а* ұсатып, Балахана жасатып, Оялмыш терек өсіріп, Көлеңкесін түсіріп, Жасыл ала жол салдың (Ғұмар Қараш, Шығ.).

БАҒАСЫЗ с ы н. **1.** *Бағасы қойылмаған, бағасы жоқ.* Тауарлар әлі *б а ғ а с ы з* болған соң, дүкенші еш нәрсе сата алмады (Ауызекі). **2.** *а у ы с. Арзан, татымсыз, маңызсыз, мәнсіз.* Есер кісі орын таппай, не болса сол, бір баянсыз, *б а ғ а с ы з* нәрсеге қызығып құмар болады (Абай, Тол. жин.). *Б а ғ а с ы з* жастық – бозбастық, адастық, – деген жолдардан жоғарыда айтылған сыншыл сана айқын аңғарылады (М.Әуезов, Шығ.). **3.** *а у ы с. Аса қымбат, баға жетпес.* Ән мен күй... Халқымыздың мәдени байлығына қосылған *б а ғ а с ы з* мұра боп тұрады (І.Омаров, Серпін).

БАҒАСЫЗДЫҚ з а т. *Бағаның төмендігі, құнсыздық.* Қағаз ақша шамадан тыс көп шығарылса немесе тауар айналымы кеміген жағдайда қағаз ақша *б а ғ а с ы з д ы қ қ а* ұшырайды (Саяси экономия).

БАҒАТ з а т. ө с. *Тамыры қалың шөптесін өсімдік атауы.* Тамырлары бар өсімдіктерге – геогина, қазықұрт, турнепс, *б а ғ а т* тағы осы сияқтылар жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

БАҒАТІЗБЕ з а т. с ө й л. *Бағанам.* *Б а ғ а т і з б е н і* әкеліңізші, арзандауын таңдайын (Ауызекі).

БАҒБАН [ир. باغبان] з а т. *Бау-бақша құтуші, баптаушы.* Талай-талай тал шыбықты жастайынан аялап күтіп, сан жылдарда саялы баққа айналдырған қолы құтты *б а ғ б а н* жайын жұрттың көбі біле бермейді (Ж.Ысмағұлов, Адам.). Ойлана қалсам ежіктеп, Ұлы Отан – рас гүлді бақ. Басқа жер-суды кезіп кеп, *Б а ғ б а н ы ң* сырын білдім-ақ (Х.Ерғалиев, Күн күмбез). Көктемде сәбидей көңілді, Тыңдайды ол сылдырын бұлақтың. Мәпелеп әр талды, әр гүлді, Жүреді қарт *б а ғ б а н* ұзақ күн (Қ.Мүсірепов, Раушан).

Бағбан пышақ. *Бау-бақша жұмыстарына арналған пышақ түрі. Б а ғ б а н п ы ш а қ* – бақта жұмыс істеуге арналған пышақ (Т.Мұсақұлов, Биолог. терм. сөзд.).

БАҒБАНДЫҚ з а т. *Бағбан кәсіпшілігі.* – Сіз, сонымен, *б а ғ б а н д ы қ* өнерімен қатар әсем ән, сұлу сахна өнеріне де баулиды екенсіз ғой жұртты (Ж.Ысмағұлов, Адам.). // *Бағбанға тән, бағбанға қатысты.* ≈ *Б а ғ б а н д ы қ* жұмыс.

БАҒБАНШЫ з а т. *Бауды құтуші, бау өсіруші, баптаушы.* Атадан балаға қанына сіңіп ауысқан кәсіп, әкесі Жүсіп Елеусінов кезінде атақты күрішші, *б а ғ б а н ш ы* атанды (Жарық жұлдыз.).

БАҒБАНШЫЛЫҚ з а т. *Бағбандықпен айналысушылық.* Нұршаның әкесі Аралбай да өмірін *б а ғ б а н ш ы л ы қ п е н* өткізген адам

(С.Мұқанов, Саяхат.). Бұрын мен Сібірде көп жылдай *бағбаншылықпен* айналысқан едім (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Әдетте, *бағбаншылық* кәсібінде сапасы жақсы мәдени сортты оның жабайы түріне телиді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

БАҒБИ = е т. с ө й л. *Бағжи*. – Әйтеуір жақсылық емес. Өйткені сенімен бірге құқ болғандардың ішінде бұрынғы болғандардан да, молдалардан да бар екен десті ғой? – деп Қаратайдың көзі *бағбия* түсті (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАҒБИЮ *Бағби етістігінің қимыл атауы*.

БАҒДА: *бағда біреу*. с ө й л. *Бағзы біреу, кейбіреу*. *Бағда біреулері* беліндегі сүйек сапты бұйда пышақтарын қылшылдата қайрап, бөтен қарулары болмағандықтан, жуандығы білектей сай бойына біткен тапал қарағайдың түзулерін тауып алып, жұмыр түбірімен суырып, кеспелтек шоқпар жасауға кіріскен (І.Есенберлин, Қаһар). Ал *бағда біреулерінің* жанында көдімгідей кішігірім тас қорған тұрғызылған (І.Есенберлин, Қаһар).

БАҒДАҒЕР з а т. с ө й л. *Тәрбиеші, баптаушы*. Мұғалім – біздің елімізде – мектеп тірегі, болашақтың, яғни жас ұрпақтың *бағдагер*, тәлімгері («Қаз. әдеб.»).

БАҒДАЙЛА = е т. е с к і к і т. *Барла, бағдарла*. Бөтен жерге маңдайлап, Жау кесетін *бағдайлап* Қатырескі деген жерменен, Бес күнде барды тәңірі айдап (Байбоз-Жанбоз, Аламан).

БАҒДАР¹ з а т. <нем. Marschrute> **1.** *Бағыт, беталыс, алдын ала белгіленген жол*. Олардың да рацияға бара жатқан беті екен. Боранда адасып, *бағдарын* аң жаңылып қалыпты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). **2.** а у ы с. *Ағым, сарын*. Асқар психологиялық *бағдардағы* жазушы ретінде XX ғасырда кең тараған, алдыңғы қатардағы жазу техникасына белгілі мөлшерде соқпай тұра алмаған көрінеді («Қаз. әдеб.»).

БАҒДАР² з а т. **1.** *Қандай да бір бағыттан адасып қалмау үшін жол сілтейтін белгі*. Сол жарық жұлдыздардың ішінде де жолаушыға *бағдар* болатын, жол сілтейтін жұлдыздар бар (С.Мәуленов, Жер нәрі). Төңіректе *бағдар* етіп бетке ұстайтындай ештеңені боран көрсетпейді (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек). **2.** т е р м. <лат. orientis> *Тұрған орынды, жүру бағытын, нысананы анықтауға көмектесетін белгі*. *Бағдар* ретінде жақсы көрінетін жасанды немесе табиғи нысандар (Күн, Ай, жұлдыздар, дөң, төбе, шоқы және т.б.) пайдаланылады (ҚҰЭ). **3.** м а т. *Геометриялық негізгі цығым*. Оң және сол координата жүйелері де *бағдар* ұғымына

байланысты шыққан (ҚСЭ). Жазықтықта жатқан, өзін-өзі қиып өтпейтін бірнеше тұйық қисық сызық үшін де белгілі бір *бағдарды* сайлап алуға болады (ҚСЭ). **4.** ә с к. *Бақыланатын жердегі жақсы көрінетін және қоршаған ортадан ерекшеленіп тұратын зат немесе бедер элементі*. Әскерде *бағдар* өзінің тұрған орнын, қорғаныс бағытын анықтау, ұрыс кезінде бөлімшелерді, атысты басқаруды оңайлату үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). **5.** а у ы с. *Уақыт шамасы, мөлшер*. Әсігат екіншілей өзеурей қойған жоқ. Білегіндегі алтын сағатына үңіліп, уақыт *бағдарын* біліп алды (С.Омаров, Дала қызы). **6.** *Шама-шарық, деңгей*. Алайда болса, азырақ, Толғау, терме сөйлейін – *Бағдарын* елдің шамалап (Үш ғасыр.).

Бағдар көрсеткіш. т е х. *Бағыт, бағдарды анықтайтын құрал*. ≈ *Бағдар көрсеткіш* орнатылды.

Бағдар ұстаушы. с п о р т. *Кеме жарыстарында басқару тұтқасын ұстаушы*. Жарыс кезінде *бағдар ұстаушыларға* жүктелетін жауапкершілік жоғары болды («Қаз. әдеб.»).

Кәсіптік бағдар. п е д. *Жасөспірімдерді немесе талаптанушыны оқыту мен тәрбиелеудің болашақ мамандыққа баулу, үйретуге байланысты бір бағыты*. Жастар арасында *кәсіптік бағдар* беру жұмысын жүргізу еңбек биржаларының негізгі атқаратын қызметтерінің біріне жатады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Сөз бағдары. *Сөздің мәнісі, сөз ауаны, ыңғайы*. – Мәселен, Сәрсенбай, сен, саулықтарың жыл бойы қонды бағылса да, төлді көп ала алмапсың, – деп қояды Жазекең. – *Сөзіңнің бағдарына* қарағанда, бір қателікке жол бергенсің бе, – деп ойлаймын (Октябрь өрендері). ...Сәбиғаның *сөз бағдарына* қарағанда, шектен шыққан да – мен (І.Жақанов, Қайта орал.).

Экономикалық бағдар. э к о н. *Елдің экономикалық жағынан дамуының белгілі бір нәтижелерге жету мақсатымен жоспарланған бағыты*. Ресей де осыдан үш жыл бұрын терең дағдарысқа ұшырап, есін әрең жиған. Бірақ олардың көпшілігі түрлі шаралар қолдану арқылы, *экономикалық бағдарын* өзгерту арқылы жағдайын түзеді («Егемен Қазақстан»).

БАҒДАР³ з а т. з е р г. **1.** *Әшекей бұйымдарға салынатын ою, өрнек, бедер*. Мұқарабаның қастары белбеудің қара *бағдары* сияқты, қап-қара (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бота белбеу – белбеудің ең сапалы, асыл түрі,

неше түрлі көзі, *бағдары*, әлеміші бар күміс белбеу (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі). Күміс *бағдарлары* ботаның көзіне ұқсас болғандықтан, бота белбеу атанған болу керек. Бұның синонимдері – кемер белбеу, дегмент (Ә.Ермеков, Қаз. лексикология.). **2. Алтын, күмістен жасалған бұйымды өрнектеп, әшекейлеу үшін оның оймышталған бетіне жалатылатын күміс, мыс, қорғасын, күкірт қоспасынан әзірленген қара түсті қорытпа. Бағдарды** орыстар – чернь, итальялықтар – niello деп атайды. Қазақ зергерлері кейде «қарала», «Кавказ қара» деп те атай береді («Парасат»). **3. геогр. Бедер.** Жер қыртысының тектоникалық қозғалыстары әсерінен оны құраушы тау жыныстарының пластары (қабаттары) кеңістікте әр түрлі *бағдарға* ие болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

БАҒДАР= е т. ж е р г. *Бағындыру.* Айналасындағыларды *бағдарып* өкетті (Диал. эксп. мат.).

БАҒДАР-БАҒЫТ з а т. *Ұстанған көзқарас, беталыс.* Мен сіздің қазіргі *бағдар-бағыты* та *рыңызға* түсіне алмай отырмын, – деді Мадияр танданып (С.Омаров, Өмір.).

БАҒДАР-БАЯН з а т. *Белгіленген ұстаным, жол, соған байланысты қалыптасқан жағдай.* Ол жылдары – әдебиетіміздің өзі де балаң кезінде, *бағдар-баяны* айқындалып, жүрер жолы сараланбаған шағында – сынның да жарға ұрған толқында аунақшып, ауытқыған шақтары болды (С.Мәуленов, Үркер.).

БАҒДАР-БЕЛГІ з а т. *Қозғалыс бағытын немесе мақсатты нысананы табуға көмектесетін белгі, нысана.* ≈ *Бағдар-белгі* қойылды.

Бағдар-белгі беруші авиациялық бомба. ө с к. *Түтін немесе пиротехникалық арнайы құралдармен жабдықталған, түрлі әскери тапсырмалардың орнын белгілеу үшін қызмет ететін бомба түрі.* Теңізде қимыл жасау үшін *бағдар-белгі беруші авиациялық бомба* флуоресценцияланған сұйықтықпен жарақталады. Ол бомбаның соққысы кезінде суда жұқа қабықша түрінде жайылады да, едәуір дақ – белгі беруші нүкте жасайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БАҒДАРҒЫ з а т. м а ш и н а ж а с. <лат. orientis> *Қандай да бір құрылғы жұмысының бағдарын анықтаушы құрал (ориентир).* ≈ *Бағдарғы* көрсеткіші.

БАҒДАРЛА¹= е т. **1. Бағытты анықтау беталысын нақтылау.** Бетімізді *бағдарлап* алу үшін мына бір төбешікке шығалық, бері жүріңіз, – деді Дәуір (Ә.Әбішев, Замана.). Азdan соң қапшықтарын иығына іліп, жорық-

шылар компаспен жол *бағдарлап* алды да, тау бөктерін жағалай жоғары көтерілді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). **2. Бағыттау, бұру, бейімдеу.** Осы сияқты әрбір тұйық қисық сызықты сағат тілінің бағытымен немесе сағат тіліне қарсы бағытпен *бағдарлауға* болады (КСЭ). Егер осындай қисық сызықтардың бәрі сағат тілінің (не оған қарама-қарсы) бағытымен *бағдарланса*, онда барлық жазықтық сағат тілінің бағытымен (не оған қарама-қарсы) *бағдарлананды* (КСЭ). **3. а у ы с. Байқау, анықтау, болжау, анық-қанығына жету.** Қатпар-қатпар тау жоталарынан оның асу дегені қайсы екенін Максұт *бағдарлай* алмай қалды (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Баланың ішкі сезімін *бағдарлайтын* педагог оның зеректігін бірден аңғарды (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы қыз). – Жай, әшейін, – деді алғашқы аптығуы әбден басылып, енді болған жәйтті *бағдарлап* ойға қалып отырған Айгүл (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Баласының не ойлағанын әкесі *бағдарлап* біле алмады («Лен. жас»).

БАҒДАРЛА²= е т. з е р г. *Өрнектеу, ою салу.* Қолына *бағдарлаған* қос білезік салды (Ауызекі).

БАҒДАРЛА³= е т. ж е р г. *Қарау, көру, бақылау.* Ана қырға барып, малды *бағдарлап* кел (Диал. эксп. мат.)

БАҒДАРЛАҒЫШ с ы н. *Бағыттағыш, сезгіш.* Ғалымдар бұл ойықтарды иіс сезу органы, дыбыс күшейткіш, көздің мөлдір қабығын майлайтын без, ауа тербелісін *бағдарлағыш* орган есебінде қызмет атқаратын болу керек деп жорамалдайды (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

Бағдарлағыш медуза. з о о л. *Қолшатыр сияқты, қоймалжынданған денелі, қармалауыш талшықтары бар теңіз жануарының бір түрі.* Ең қызығы, көп жасаған *бағдарлағыш медуза* тек қана ұрғашы жынысты болады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

БАҒДАРЛАМА з а т. <грек. программа>

1. Қандай да бір мақсатқа жету, іс-шараны жүзеге асырудың бағыт-бағдары, жоба-жоспары. Мемлекет басшысы бұл сауалға орай қазіргі таңда барлық назар ауыл мен индустриялы-инновациялық *бағдарламаларға* ауып отырғандығын айтты («Егемен Қазақстан»). Заң шығару бағдарламаларының негізіне Қазақстан Республикасы Үкіметінің белгілі бір мерзімге арналған, оның қызметінің негізгі бағыттарын көрсеткен іс-қимыл *бағдарламасы* жасалынуы тиіс («Егемен Қазақстан»). Ұлттық-мәдени орталықтар бұл *бағдарла-*

м а н ы іске асыруға белсене қатысуы тиіс («Қаз. әдеб.»). **2. қ о ғ - с а я с и.** Белгілі бір саяси партиялар мен жеке немесе соны тұлғалардың, саяси ұйымдардың әрекетінің мазмұны мен мақсатын баяндайтын құжат. Қазақстанда фабрикалар мен зауыттар аз болғандықтан, Алаш партиясы бұл мәселе бойынша социал-демократтардың – меньшевиктердің бағдарламасын қолдайтыны да б а ғ д а р л а м а д а байқалады («Егемен Қазақстан»). Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы сіздердің де ұзақ мерзімді партиялық б а ғ д а р л а м а л а р ы ң ы з ғ а айналды («Егемен Қазақстан»). **3. п е д.** Оқу пәнінің қысқаша тұжырымдамасы. Оқу б а ғ д а р л а м а с ы – әрбір оқу пәні бойынша меңгерілуге тиісті білімнің, шеберлік пен дағдылардың мазмұны мен көлемін айқындайтын құжат (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **4. Белгілі бір шараларды өткізудің жоспарын, тәртібін бекітетін құжат.** Құрылтайдың бағдарламаларына ғылыми баяндамалар да енгізілді («Егемен Қазақстан»). 1992–1993 жылдары ұлттық жекешелендіру бағдарламасы қабылданды. Ата Заң негізінде жеке меншік ашық енді («Егемен Қазақстан»). **5. Концерттік, цирктік, радио- және теледидар, қойылымдардың мазмұны немесе солардың аталуы.** Ақпан айынан бастап, аптасына бір рет «Хабар» арнасы арқылы тікелей эфирде өтіп жатқан «Жекпе-жек» көрерменнің тұрақты көретін б а ғ д а р л а м а с ы н а айналды («Түркістан»). **6. и н ф.** Электр есептеуіш машинелер мен компьютерлерге берілетін қимыл жоспары, бағдарламалау тілінде берілген амалдарды орындау алгоритмінің сипаттамасы. Б а ғ д а р л а м а дегеніміз – белгілі бір нәтиже алу үшін орындалатын амалдардың тізбегі (Б.Бөрібаев, Информатика.). Процессор б а ғ д а р л а м а н ы ң құрамындағы командаларды кезекпен орындап отырады (Б.Бөрібаев, Информатика.). 1970–90 ж. республикамыздың көптеген лекциялары, әсіресе жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттары жылдамдығы әр түрлі ЭЕМ-дермен қамтамасыз етіліп, б а ғ д а р л а м а құрастыру, жетілдіру және оны пайдалану жұмыстары одан әрі дамиды (ҚҰЭ).

Әлеуметтік бағдарлама. Мемлекеттік бағдарламаның ішіндегі халықтың хал-ахуалын, әлеуметтік жағдайын жақсартуға, ұйымдастыруға арналған кешенді іс-шаралардың жоспары. Мәслихаттардың қарауына мыналар жатады: 1) аумақты дамыту жоспарларын, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын, жергілікті бюджетті және

олардың атқарылуы туралы есептерді бекіту (ҚР Конституциясы).

Бағыныңқы бағдарлама. и н ф. <лат. subprogram> Электр есептеуіш машинелер мен компьютерлерге берілетін қимыл жоспарының жүйесі ішіндегі бір жүйені құрап тұрған кіші бөлігі. Б а ғ ы н ы ң қ ы б а ғ д а р л а м а – дербес мағынасы бар және бағдарламаның кез келген жерінен белгілі бір мәселені шешу үшін қайта-қайта шақырып жұмыс істеуге болатын бағдарлама бөлшегі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Инвестициялық бағдарлама. қ о ғ - с а я с и. Мемлекеттің экономикалық дамуындағы инвестициялардың мөлшері мен уақытын, бағытын белгілейтін шаралардың мақсатты жоспары. Тараптардың сонымен қатар Қазақстанның энергетика секторына шетел инвестицияларын тарту, оның ішінде АҚШ компанияларының қаржы салу мүмкіндігі мәселелерін ақылдасып, екі ел үкіметтері де и н в е с т и ц и я л ы қ б а ғ д а р л а м а л а р д ы ң ауқымы кеңі түскенін қалайтындығын айтты («Жас Алаш»).

Мектеп бағдарламасы. п е д. Жалпы білім беретін орындардың ерекшеліктеріне қарай дайындалып, оқушыға берілетін білім көлемі мен мазмұнын, оқытылатын пәндердің мақсаты мен міндеттерін анықтап көрсететін құжат. М е к т е п б а ғ д а р л а м а л а р ы н а «имандылық сабақтарын» кіргізіп, үлкенді сыйлау, өзгеге қиянат жасамау, жанындағыларға тек жақсылық істеу секілді халқымыз ежелден ардақтап келе жатқан биік моральдық құндылықтарды балғындардың бойына ерте бастан егіп, құлағына құя беру керек («Егемен Қазақстан»).

Мемлекеттік бағдарлама. қ о ғ - с а я с и. Қандай да бір қоғамдық-экономикалық, әлеуметтік маңызды шаралардың жүзеге асырылуы мемлекет тарапынан мақсатты түрде көзделіп қолдау тапқан шаралардың жоба-жоспары. Қазақстан Республикасының Президенті [] Республиканың мемлекеттік б а ғ д а р л а м а л а р ы н бекітеді (ҚР Конституциясы). Кеңеске қатысушылардың назарына Алматы қаласын дамытудың м е м л е к е т і к б а ғ д а р л а м а с ы н а сәйкес қала құрылысының таяудағы он жылға арналған жоспары ұсынылды («Жас Алаш»).

Типтік оқу бағдарламасы. п е д. Белгілі бір пәнді оқытудың үлгісі ретінде ұсынылатын сабақ жоспары, мақсаты мен міндеттері. ≈ Фонетика пәнінің т и п т і к о қ у б а ғ д а р л а м а с ы. ≈ Т и п т і к о қ у б а ғ д а р л а м а с ы бойынша күнтізбелік жоспар.

БАҒДАРЛАМАЛА = е. т. е. р. м. Бағдарлама арқылы жобалау, бағдарлама жасау. Мектептегі оқу процесін толығымен бағдарлама алап, жоспарлап алатын уақыт келді («Қаз. әдеб.»).

БАҒДАРЛАМАЛАУ¹ з. а. т. и. н. ф. Электр есептеуіш мәшинелерге бағдарламалар жасау тәсілдері мен оларды жөндеуді, жетілдіруді зерттейтін ақпараттану (информатика) ғылымының бір саласы. Бағдарламалау ғылыми пән ретінде теориялық бағдарламалау, жүйелі бағдарламалау және қолданбалы бағдарламалау болып бөлінеді (ҚҰЭ).

БАҒДАРЛАМАЛАУ² Бағдарламалау етістігінің қимыл атауы. 1. Белгілі бір шараларды өткізудің жоспары, тәртібін бекіту. Бұрғылау қондырғысындағы жоба инженерінен ұңғымаларды жоспарлау, жобалау және бағдарламалаудың жұмыс тәжірибесінің болуы талап етіледі («Егемен Қазақстан»). 2. и. н. ф. Есептерді электр есептеуіш мәшинесінде шешу үшін кезектесе орындалатын тапсырмалар тізбегіне келтіру жүйесі. Бағдарламалау есептерді шешу алгоритміне сәйкес бағдарлама жасаудан, оны жөндеуден және қолдану барысында жетілдіру кезеңдерінен тұрады (ҚҰЭ). 3. э. к. о. н. Қоғамдық өндірісті дамытатын басым бағыттарға сүйенген шаруашылық бағдарламалар негізінде экономиканы жүргізу жолы. Бағдарламалау – экономикада қоғамдық өндірісті дамытудың және мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясаттың стратегиялық тұжырымдамасының артықшылықты нұсқаларын көрсететін жалпы шаруашылық бағдарламалар негізінде экономиканы реттеу жүйесі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бағдарламалау жүйесі. и. н. ф. Электр есептеуіш мәшинелердегі бағдарламалау процесін жүргізуге көмектесетін базалық бағдарламалық жабдықтамадың бір бөлігі. Бағдарламалау жүйесінің құрамына редактор, интерпретатор, транслятор, компилятор, үйлестіргіш, трансляция кезеңінің кітапханасы, орындау кезеңінің кітапханасы, монитор кіреді (ҚҰЭ).

Бағдарламалау тілі. и. н. ф. Алгоритмдерді электронды есептеуіш мәшинелерге түсінікті мәтін ретінде жазуға арналған қарапайым жасанды тіл. Әрбір электронды есептеуіш машинаның өзінің бағдарламалау тілі болады, оны командалар тілі немесе арнайы таңбалар тілі дейді (Б.Бөрібаев, Информатика.). Алғашқы бағдарламалау тілі ішкі машиналық тіл болып есептеледі (Қ.Ахметов, Есептеу.).

БАҒДАРЛАМАЛЫ с. ы. н. Бағдарлама арқылы жасалған немесе басқарылатын, бағдарламасы бар. ≈ Бағдарламалық техника. ≈ Бағдарламалық құралдар.

Бағдарламалы [-қ] басқару. машина жас. Мәшине, механизмдердің немесе басқа да құрылғылардың жұмысын алдын ала жасалған электр есептеуіш мәшинелерге қондырылған тапсырмалар тізбегі (алгоритмі) бойынша басқару. Технологиялық құрал-жабдықтар мен процестерді бағдарламалық басқару машиналардың, механизмдердің, көліктік құралдардың қозғалысын және технологиялық процестердің физикалық, химиялық параметрлерінің (температура, қысым т.б.) өзгеруін қамтамасыз етеді (Б.Бөрібаев, Информатика.). ≈ Бағдарламалық басқару аппараты. ≈ Бағдарламалық басқару арқылы жұмыс істейтін қондырғылар.

БАҒДАРЛАМАЛЫҚ с. ы. н. Бағдарламалы; жобаланған. Қашаған кең орындары нысандарында жұмыс істеу үшін қажет мамандардан жалпы және арнайы компьютерлік бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдаланудағы машықтығы талап етіледі («Егемен Қазақстан»). Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі өзінің бөлімшелері үшін лицензиялық бағдарламалық өнімдерді мемлекеттік сатып алу жөнінде ашық конкурс өткізу туралы хабарлайды («Егемен Қазақстан»). Электр есептеуіш машинаның жұмысы бағдарламалық принципке негізделген (Б.Бөрібаев, Информатика.).

Бағдарламалық жабдықтама. и. н. ф. Электр есептеуіш мәшинелердің автоматты түрде жұмыс істеуін қамтамасыз ететін бағдарламалар мен нұсқаулар жиынтығы. Ол (бағдарламалық жабдықтама) базалық бағдарламалық жабдықтама және қолданбалы бағдарламалық жабдықтама болып ажыратылады. Дербес ЭЕМ мен терминалдың дамуына байланысты базалық бағдарламалық жабдықтама анық құрамына интерфейс те енеді (ҚҰЭ).

Бағдарламалық жабдықтар. и. н. ф. Бағдарламалық жабдықтама. Бағдарламалық жабдықтама электр есептеуіш машиналардың жұмысын қамтамасыз ететін барлық бағдарламалар жиынтығынан тұрады, оны бағдарламалық жүйе деп те атайды (Б.Бөрібаев, Информатика.).

Бағдарламалық қарыз. э. к. о. н. Қандай да бір экономикалық және т.б. дамытушы шараларды жүзеге асыру мақсатында бір ел үкіметінің немесе бас қаржы банкілерінің

халықаралық қаржы ұйымдарынан алатын қарызы. *Бағдарламалық қарыз* елдің экономикасын дамыту мен реформалау жөніндегі келісілген шараларды орындау негізінде елдің Үкіметіне немесе Орталық (Ұлттық) банкіне халықаралық қаржы ұйымдары беретін қарыз (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БАҒДАРЛАМАЛЫҚ-МАҚСАТТЫҚ с ы н. Белгілі бір мақсатқа қарай жоспарланып бағдарланған, соған қарай орындау реті белгіленген. Елімізде *бағдарламалық-мақсаттық* әлеуметтік шаралар көптеп жүзеге асып келеді («Түркістан»).

Бағдарламалық-мақсаттық қаржыландыру. э к о н. Белгілі бір әлеуметтік-экономикалық міндеттерді жүзеге асыру үшін ақшалай қаражатты белгіленген бағдарламаға сәйкес жүйелі түрде бөлу. *Бағдарламалық-мақсаттық қаржыландыру* бағдарлама басшыларының қарамағында қаржы ресурстарының шоғырландырылуын күшейтуге бағытталған (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БАҒДАРЛАМАШЫ з а т. и н ф. *Электр есептеуіш мәшинесінің жұмыс істеу бағдарламасын құрастырушы мамандық иесі.* Бүгінде әлемдегі жас *бағдарламашылардың* ең көбі Үндістаннан шығып отырғанын бағдарламалық қамтамасыз ету жүйесінің, яғни софтың кыруар бөлігі Үндістанда өндіріліп жатқанын айтайық, мұны көп адам біле қоймайды («Егемен Қазақстан»).

БАҒДАРЛАН= е т. 1. *Бағыттың анықталуы, беталыстың нақтылануы.* Сонымен барар бағыт *бағдарланды* («Лен. жас»). 2. *Бағыттану, арналу, бейімделу.* Бұл кезеңдегі маркетингтің негізгі концепциясы қоғамның экономикалық ресурстарына *бағдарланған* (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Егер осындай қисық сызықтардың барлығы сағат тілінің бағытымен (не оған қарама-қарсы) *бағдарланса*, онда барлық жазықтық сағат тілінің бағытымен (не оған қарама-қарсы) бағдарланады (ҚСЭ).

Бағдарланбайтын бет. г е о м. *Бағдарлауға болмайтын геометриялық фигуралар (бет).* Кез келген бетті бағдарлауға болмайды. Мебиус жапырағы *бағдарланбайтын бетке* мысал бола алады (ҚСЭ).

БАҒДАРЛАНУ¹ з а т. ә с к. *Әскери бағыныштыларға жоғары басшылық тарапынан берілетін міндеттер мен іс-қимылды жүргізу, құралдарды пайдалану туралы ақпарат.* *Бағдарлану* стратегиялық, оперативтік, тактикалық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Тактикалық *бағдарлану* қарсылас,

оның іс-қимыл сипаты, сонымен қатар өз құрамасының (бөлімінің, бөлімшесінің) жауынгерлік міндеттерін орындау жағдайы мен дәрежесі туралы мәліметтерден тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БАҒДАРЛАНУ² *Бағдарлан етістігінің қимыл атауы; бағытталу.* Үшіншіден, біздің бірнеше байыпты саяси партиялар құруға *бағдарлануымыз* бір ғана нәрсені – нақты бәсекелестікті дамытуды білдіреді («Егемен Қазақстан»).

БАҒДАРЛАС с ы н. 1. т е х. *Бағдары бір, бағыттас.* *Бағдарлас* ағынша. *Бағдарлас* арналар. 2. а у ы с. *Жанашыр, тұрмыс-тіршілігі бір.* Кіші жүздің баласында Кете, Керей едік жөндес. Қараңғыда шықса дауыс, *Бағдарлас* ел емес пе үндес? (Айтыс).

БАҒДАРЛАС= е т. с ө й л. *Жөн сұрасу, амандық білісу.* Белгібай мен Төпкен жөн сұрасып *бағдарласты* (Ауызекі).

БАҒДАРЛАСУ *Бағдарлас етістігінің қимыл атауы.*

БАҒДАРЛАСТЫҚ з а т. *Келісушілік, пікір жақындығы, бағыттастық, ұқсастық.* Абайдың «Онегинді» өте-мөте ұнатуында, одан үзінді аударуында, Таттыананың өнін сахараға шырқауында Пушкинмен іштей ұғысушылық, *бағдарластық*, мұраттастық бар-ды («Қаз. әдеб.»).

БАҒДАРЛАСТЫР= е т. *Бағыттастыру, сәйкестендіру.* Өзінің осындай іштей партияның ары мен өзінің арын *бағдарластырған*, сәл шиеленістірген оймен отырып қалған Жарасов қазір сөйлеп жатқан обком секретары Әлім Ерімбетовтың алғашқы сөздерін андай алмай да қалған екен (М.Әуезов, Өскен өркен).

БАҒДАРЛАСТЫРУ *Бағдарластыр етістігінің қимыл атауы.*

БАҒДАРЛАТ= е т. *Бағытын білдіру, беталысын көрсету, айқындату.* Жауған қардың бозалаң сәулесі мен жолдан оқта-текте өте шыққан машинаның жарығы ғана алдыартынды *бағдарлатady* (Ш.Құмарова, Қос шынар).

БАҒДАРЛАТУ *Бағдарлат етістігінің қимыл атауы.* *Бағдарлат* *Бағдарлат* етістігінің қимыл атауы. *Бағдарлат* етістігінің қимыл атауы.

БАҒДАРЛАУ¹ *Бағдарла¹ етістігінің қимыл атауы.* 1. *Бағытты анықтау, беталысын нақтылау.* Айналаны көзбен *бағдарлау* дегеніміз дәл қазір мүмкін болмады, түн қараңғы көрпесін әбден айқара жамылған еді (М.Иманжанов, Таныс қыз). Түн ішінде айналаны *бағдарлау* қиын. Бағыттан тайсаң, адасуың хақ (С.Сарғасқасев, Көңілді бала.).

Нағыз бақылау аспан ашық түндердің бірінде Күн арқылы *бағдарлауды* үйренген жерде жүргізілді («Халық мұғ.»). **2.** *г е о г р.* <франц. orientation> *Бақылаушының өзі тұрған жерін айналасына, көкжиек тұстарына және жер бедері элементтерінің кейбір өзгешеліктері сияқты бағдарларға қарап анықтауы.* *Бағдарлау* тұсбағдар немесе карта көмегімен, аэрофототүсірім және жергілікті белгілерге, Күнге, Айға, жұлдыздарға қарап, сондай-ақ жарық, радио, дыбыс толқындар бойынша да жүргізіледі (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). **3.** *Бағыттау, бұру, бейімдеу.* Осы сияқты әрбір түйік қисық сызықты сағат тілінің бағытымен немесе сағат тіліне қарсы бағытпен *бағдарлауға* болады (ҚСЭ). **4.** *т е х.* *Космостық ұшу аппаратының аспан денелерімен немесе кеңістіктегі басқа да белгіленген бағыттармен салыстырғандағы бұрыштық қалпын анықтау, бақылау.* Космостық ұшу аппаратының жұмыс мақсатына байланысты оны *бағдарлау* да әртүрлі болады (ҚСЭ). Жерді космостан *бағдарлау*, бақылау ендігі спутниктің қызметі болады («Егемен Қазақстан»). **5.** *а у ы с.* *Байқау, аңғару, анықтау.* Сомдап соғылған халықтың тапқыр сөздер мен нақылдарда бейнеленген адам қарым-қатынастарының алуан-алуандығын *бағдарлау* да қиын-ақ (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Бағдарлау датчигі. *т е х.* *Бақылау, белгілеу көрсеткісі.* *Бағдарлау датчигі* – космостық ұшу аппаратының бағдарлау жүйесіндегі позициялық датчик (ҚСЭ).

Бағдарлау рефлекстері. *б и о л.* *Тірі ағзалардың бағыт-бағдар белгілейтін рефлексі.* Құстардың *бағдарлау рефлекстерін* зерттеу нәтижесінде қызықты мәліметтер алынды (Зоология).

Бағдарлау спорты. *с п о р т.* *Жарыс жолы, мәре мен жол бойындағы бағдарлау пункттері жарыс картасында көрсетіліп, белгілене өткізілетін спорт ойындарының бір түрі.* 1960 жылдан *бағдарлау спорты* жеке спорт түрі болып туризмнен бөлініп шықты. Қазақстанда *бағдарлау спорты* нан тұңғыш жарыс 1963 ж. ұйымдастырылды (ҚҰЭ).

БАҒДАРЛАУ² *з е р г.* *Бағдарлау етістінің қимыл атауы; ою-өрнек салу, бедерлеу.* Зергерлік өнерінде бұдан басқа сан алуан тәсілдер қолданылады: бедерлеу – *бағдарлау* (өрнектеу, ою салу), мәнерлеу – нақыстау, нақыштау (күміс бетін ою-өрнектермен әшекейлеу) және т.б. (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы). *Теміртекті өрнектеп, әшекейлеу үшін оның оймышталған бетіне арнайы қара түсті*

қоспаны жалату. Қазақстан музейлеріндегі бағдарлы бұйымдар XVIII–XIX ғғ. аралығында жасалған екен. Қазақ зергерлерінің одан ертеректе *бағдарлау* әдісін қолданғандығы жөнінде әзірше дерек жоқ («Парасат»).

БАҒДАРЛАУШЫ *з а т.* *Шолушы, бағыт көрсетуші.* Талып пен Сарыл өлген соң жолдың *бағдарлаушысы* да, межеуешісі де, бастап жүріп отырушысы да Әбдісамадтың жеке өзі болып қалды (Мың бір түн).

БАҒДАРЛЫ¹ *с ы н. т е х.* *Бағдары бар, бағыты белгіленген.* *≈ Бағдарлы қозғалыс.* *≈ Бағдарлы жүк мәшинесі.*

Бағдарлы автобус. *к ө л і к.* *Белгіленген бағыт бойынша жүретін жолаушылар таситын көлік.* *≈ Бағдарлы автобустар қозғалысы.*

Бағдарлы көлік. *Арнайы желілер бойынша бағыты анықталып қойылған жүк немесе жолаушылар таситын көлік.* *≈ Бағдарлы көлік бағыты.*

Бағдарлы снаряд. *ә с к.* *Алдын ала белгіленген траекторияға (бағдарға), арнаулы нысанаға жіберілетін қышқылсыз соғыс аппараты.* *Бағдарлы снаряд* арнаулы басқару аспаптарымен және реактивті двигательдермен жабдықталады (ҚСЭ).

Бағдарлы такси. *к ө л і к.* *Белгілі желілер бойынша жолаушылар мен жүк тасымалдауға пайдаланылатын және таксометр көрсетуі бойынша ақы алатын автомобиль.* *≈ Бағдарлы таксикызметі.* *≈ Бағдарлы таксикүргізушісі.*

БАҒДАРЛЫ² *с ы н. қ о ғ.-с а я с и.* <лат. orientis> **1.** *Белгілі бір мамандыққа бағытталған.* Қазіргі таңда кәсіби *бағдарлы* білім берудің маңызы артып отыр («Қазақст. мект.»). **2.** *а у ы с.* *Байсалды, ұстамды.* Өрқашан да ағынан жарылатын, мөлдір ниеттен айнымайтын секретарь, сыпайы да салмақты, *бағдарлы* қалыптан таймайды (С.Хайдаров, Азамат.). Кішіпейіл әрі сергек жанды Еркекова Бопан өз шәкірттерін, олардың ішінде қазақ қыздарын да ғылымға *бағдарлы*, тиянақты болуға, өздері жөнінде қатал болуға баулуда (Абзал жандар).

Бағдарлы күн. *э к о н.* *Өнімнің, қызмет түрінің немесе тауардың алдын ала болжанған құны.* *≈ Бағдарлы құнды* анықтау тәсілдері.

Бағдарлы сөз. *Үлгілі, өнегелі сөз.* Қалдыбай мына сөзімен Асанға тағы да біраз ой салды. Ішімдіктен бас ала алмай, есеңгіреп жүрген әкеден Асан бұндай *бағдарлы сөз* күтпеген еді (А.Байтанаев, Асан).

БАҒДАРЛЫ³ с ы н. з е р г. Оюлы, өрнекті. Күрлен ерінің қасына іліп қойған күміс *бағдарлы* және сүйектеген, үлкен шақшаны алып насыбай иіскеуге ыңғайлана бастады (Х.Есенжанов, Тар кезең). Бірнеше жүген, ер, өмілдірік, құйысқан дегендердің бәрі *бағдарлы* күміспен күптелген (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

БАҒДАРНАМА з а т. Жол бағытын көрсететін белгі. Бұл өңірдің адамдары қызық па деймін, қай жолдың қайда апаратынын анықтап, *бағдарнама* неге қағып қоймаған десендізші (С.Шаймерденов, Қарғаш).

БАҒДАРСЫЗ с ы н. 1. Бағытсыз. Адамзат замандар бойы бақытты өмірді аңсап, армандап, адасқан жолаушыдай *бағдарсыз* келді (С.Байжанов, Жастық шақ.). Ғариб қолға түскеннен соң, оның әскерлері қойшысыз қойдай *бағдарсыз* қалды (Мың бір түн). 2. а у ы с. Белгісіз, түсініксіз, ретсіз, орынсыз. *Бағдарсыз*, тілсіз дерт болып, Алыстай берді жақсы үміт. Күпия жанып, өрт болып, Алаулап қайтты жас жігіт (Н.Шакинов, Айгүл). Темірбек *бағдарсыз* бір кіжініп алды да, ескек ұстаған екі жігітке қайықты жел өтіне бұруға бұйырды («Лен. жас»).

БАҒДАРСЫЗДАН= е т. Өздігінен бағдарбағытынан айырылу. Қазіргі жағдайда *бағдарсызданатын*, өз ұстанымдарымыздан бас тартып, ұлттық мүддеге қарсы жақтарды қолдайтындардың жолына тосқауыл қоятын заман жетті («Қаз. әдеб.»).

БАҒДАРСЫЗДАНДЫР= е т. Бағдарбағытынан айыру. Қандай да бір ортақ идеологияның болмауы мемлекет азаматтарының жұмыла қоғам құру әрекетін *бағдарсыздандыратын* ішкі факторға жатады («Қаз. әдеб.»).

БАҒДАРСЫЗДАНДЫРУ Бағдарсыздандыратын істің қимыл атауы. *Бағдарсыздандыру* шаралары. *Бағдарсыздандыру* саясаты.

БАҒДАРСЫЗДАНУ Бағдарсыздандыратын істің қимыл атауы. *Бағдарсызданудың* салдары ауыр болады, ұлт мүддесін ойласақ, бір идея төңірегінде жинала жұмылу керек («Қаз. әдеб.»).

БАҒДАРСЫЗДЫҚ з а т. <франц. désorientation> 1. қ о ғ. с а я с и. Қандай да бір нақты мүддеге апаратын, нақты мақсатқа жеткізетін бағыттан айырылу немесе қате жолмен кету. Қазіргі жастардың басын қосатын қандай да бір идеологияның жоқтығы, олардың саяси, рухани дамуының *бағдарсыздығы* еліміздің жастарын бір тудың астына жинап, жұмылдыратын ұйым құруға мәжбүр етті

(«Жас Алаш»). 2. м е д. Барлау қасиетінен айырылу, дезориентация. *Бағдарсыздық* салдары. *Бағдарсыздыққа* шалдығудың себептері. 3. а у ы с. Ретсіздік, жүйсіздік. Осындай оқиғалар желісіндегі *бағдарсыздық* басқа тарауларға да тән («Қаз. әдеб.»).

БАҒДАРТҚЫШ з а т. машина жас. Тұрпаты шығынқы болып келіп итеру арқылы қандай да бір механизмдерді іске қосатын машинаның құрамдас бөлігі. *Бағдартқыштың* жұмыс істеу тәртібі.

Бағдартқыш механизм. т е х. Бағдартқыштардың итеру қызметі арқылы іске қосылып, жұмыс істейтін механизм. *Бағдартқыш механизмінің* қызметі.

БАҒДАРША з а т. Жол сілтеуші, бағдар көрсетуші. Жүрекке орнығып алады да, өмірден түйген тәжірибен саяқты тіршілік-тынысыңның көмекшісі *бағдаршасына* айналады («Қаз. әдеб.»).

БАҒДАРШАМ з а т. кө л і к. Көлік пен жолаушылардың қозғалуын жарықпен белгі беру арқылы реттейтін, жолдың жанына орнатылған құрылғы, шам. *Бағдаршамның* сарғыш жарығы бір өшіп, бір жанып бөйек болып: «әрлі-берлі өткен машиналардан соң бола гөр» деп жалбарынып тұрғандай секілді (А.Рамазанов, Ақсақал.). Алғашқы *бағдаршам* типтес құрылғы 1868 ж. Лондон көшелерінде, үш түсті электрлік *бағдаршам* 1918 ж. Нью Йоркте, 1930 ж. Мәскеуде орнатылған (КҰЭ).

Бағдаршам діңгегі. т е х. Бағдаршамның көздері орнатылатын тік бағанасы. Жолдан тайып кеткен «Жигули» маркалы автокөлік сол жақтағы *бағдаршам діңгегіне* соғылыпты («Жас Алаш»).

Бағдаршам қалпақшасы. т е х. Бағдаршам көздерін су тиюден қорғау үшін жасалған құнқағар формалы шамдарының үстінен орнатылған шығынқы бөлігі. *Бағдаршам қалпақшаларын* ауыстыру.

БАҒДАРШЫ з а т. 1. Жол нұсқаушы. Темірқазық жұлдызы – аспанның солтүстігінен аумай, жер тараптарын білдіріп тұратын *бағдаршы* жұлдыз (Х.Әбішев, Аспан сыры). 2. а у ы с. Бағыт сілтеуші, жөн көрсетуші. Ақындар өз тұсының керуендеріне *бағдаршы* болып... уақыт ағысына ықпай тұрып қалады (С.Мәуленов, Жер нәрі).

БАҒДАРШЫЛ с ы н. Байқағыш, аңғарғыш. Былайша *бағдаршы* л Наурыз ай жарығында адаса қоймаспын деп сенеді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Сұлтанмахмұт көзін Кенжетайдан Шакизатқа аударып, оның *бағдаршы* л,

естілігін аңдап отырған сияқты (Д.Әбілев, Арман.).

БАҒДЫНДА ү с т. е с к і к і т. *Ретінде, жөнінде.* Сәлем *бағдында* [әжеме, ағама] айтар сөзіміз – ұстазым кеше зауыттың үлкен қызыл мектебіне әкеліп түсірді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

БАҒДЫР з а т. с ө й л. *Бағдар, бедер, ою-өрнек.* Мына білезіктің *бағдыры* көрінбей қалыпты (Ауызекі).

БАҒЖАҢ е л і к. *Кенет шошынғаннан, ашуланғаннан алақ ете қараған қимылды бейнелейтін сөз.*

Бағжаң етті. *Көзі алақ ете тұсті, шошына жалт қарады.* Майдан көзін *бағжаң еткізіп* бұға берді, сірә, қамшы қатты тиіп кетсе керек («Лен. жас»). Бір кезде сықсық көзі *бағжаң ете* қалды (О.Бөкеев, Ардақ).

БАҒЖАҢ-БАҒЖАҢ е л і к. *Қайта-қайта алақ-жұлақ етіп қараған қимылды бейнелейтін сөз.*

Бағжаң-бағжаң етті [қарады]. *Көзін бағжаңдатты, алақ-жұлақ етіп жауаңдады.* Қалғып кеткен адамдар ащы дауыстан көздерін *бағжаң-бағжаң еткізіп* ашып алады (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). Алты-жеті айлық сәби Тұрдыбек не боп қалғанын біле алмай, мына шу-шұрқаңға *бағжаң-бағжаң* қарайды (Б.Сокпақбаев, Балалық.).

БАҒЖАҢДА= е т. *Бағжаң-бағжаң ету.* Түкке түсінбеген Майдан көзі *бағжаңдап* киіне бастады («Лен. жас»).

БАҒЖИ= е т. 1. *Көз алмай тесірейю, көзі адырайып кету.* Документтерін көрсеткелі түр деді ме, қалай, комендант әйтеуір екі көзін айырмай, бетіме *бағжи* *я* қарап отыра берді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Үрейі ұшып көзі *бағжи* *ып* кеткен жапалақ жанарына көзім түсіп кетті («Лен. жас»). 2. *ауыс. Қоюлану, көз талдыру.* Тамыр бояуға... ашудас қосып, тері, жүн бояйды. Түсі *бағжиған* емес, сүйкімді сары болып келеді (З.Ахметова, Шуақты күн.).

БАҒЖИТ= е т. *Адырайту, тесірейту.* [Жанбосын] Көзін *бағжитып*, ернін шығарып, аузын қисайтып келекелейді өзімді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.).

БАҒЖИТУ *Бағжит етістігінің қимыл атауы.*

БАҒЖИЮ *Бағжи етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көзінің *бағжию*.

БАҒЖЫРАҢ е л і к. с ө й л. *Бағжаң.* Моторбай кішірек көздері *бағжыраң* етіп, бұған тесірейе қалды (С.Мұратбеков, Көкорай).

БАҒЗАМА з а т. с ө й л. *Пайдаланылған кірсуы, жуынды.* Өз кіріме сабын сүртіп жатқан жоқпын, ылғи сіздің кірдің *бағзам-ас-ына* салам (Ғ.Мұстафин, Өмір белес.).

БАҒЗОР [ир. *بى حذر*] ү с т. ж е р г. *Алаңсыз, бейғам, көңілде ештеңе жоқ.* Ол дөңді асып жатқан қара жолмен *бағзор* аяңдап келе жатты (Шұғыла).

БАҒЗЫ¹ [ар. *بعض*] е с і м. 1. *Кейбір, қайсы-бір, бірқатар, бірсыпыра.* *Бағзы* уақытта, төлдің алғашқы дәуірінде, кейбір мүшелері жойылмай қалып қояды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Той тарқатып арыстан шатырлаған, Көбіне жанжал үшін қаһар қылған. Үшінші рет жұрттың бөріні қайта жинап, *Бағзы* нашар аңдарды шақырмаған (М.Дулатұлы, Шығ.). Сол кездегі мұңғұл тайпаларының *бағзылар* *ы* итке табынатын («Егемен Қазақстан»).

Бағзы бір. *Кейбір.* Хәттә Жамал сол қиссалардың *бағзы бір* өлеңдерін жатқа да біліп, бір ойынға бара қалса: «Жамал, өлең айт» дегенде тартынбай айтып салушы еді (М.Дулатұлы, Шығ.).

БАҒЗЫ² ү с т. *Бұрынғы, баяғы.* Баяғы үй *бағзы* қалпында, Баяғы думан арылмас. Жаңалық емес салтыма, Жиналып қалған кәрі-жас (А.Шамкенов, Сырларым.). Халқымыздың *бағзы* заманнан бергі аса қастерлеп бағалайтын сусыны – қымыз (Д.Керімбаев, Жылқы өсіру.). Адамның *бағзы* арманы Жұлдыздар қайда манағы? Аспанның лағыл маржаны (М.Мақатаев, Шығ.).

БАҒЗЫДА ү с т. *Кейде, кейбір кезде.* Жауын құсап үстіңнен, жауып тұрар ой деген. *Бағзыда* түкпірден шыға келер көлденең (С.Қапшықбайұлы).

БАҒЗЫЛЫҚ з а т. ф и л о с. *Байырғылық, көнелік.* ≈ *Бағзылық* белгілері.

БАҒИ ү с т. с ө й л. *Мәңгілік, бақи.* *Бағида* осы беттен қайтпаспын (Ауызекі).

БАҒИРАМ [ар. *باغ ايران*] з а т. т а р. *Ирам-бақ (көне замандағы парсы патшасының жер бетіндегі жұмаққа ұқсатам деген мақсатпен салған бағы).* Мөрмәрдан *бағирамға* бина салып, Қор қызын жәннеттегі құшып тұрсам (Ш.Бөкеев, Шығ.).

БАҒЛАМАҚ= е т. е с к і к і т. *Намаз оқыған кезде қолды айқастырып ұстау, байлау.* Онан соң қиямда тұрып қол *бағламақ* – құл жожа алдында тұрмақ, бұқара патша алдында тұрғаннан артық Алланың қадірлігіне, өзінің хажиздығына ыңғарының беріктігін көрсеткен ишараты (Абай, Тол. жин.).

БАҒЛАН¹ з а т. 1. *Марқадан жетілген, кепеге жетпеген қойдың төлі.* *Бағлан* етін

балқытып, Біріне-бірі же-жесіп, Шаттанысып, шалқысып, Кем-кетігін теңесіп (Ш.Құдайбердіұлы, Шығ.). Ишан сөзі біте-біте, үйге екі жігіт сырлы астауға салған жаңа сойған семіз *бағлан* ның етін алып кірді (І.Есенберлин, Қатерлі өткел). Қошақаннан қозы, қозыдан марка, маркадан *бағлан*, бағланнан кепе, кепеден тоқты болып жетіледі (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан. шатағы). Сәулем, еркем, Күні ертең толарсың сен-ай. Пісіп алмам, толып *бағлан*, Жүгіріп жүрерсің (М.Жұмабаев, Шығ.).

БАҒЛАН² з а т. к ө н е. қ оғ.-с а я с и. 1. *Қоғамның қандай да бір бөлігінің немесе тобының іріктеулі, жоғары санаттағы өкілдері*. Бас қосып *бағландармен* қалмақ үшін, Ізденіп келіп тұрмын Қарқарадан (Жамбыл, Шығ.). Патса, батыр, бай, *бағлан*, ел ағасы, Өнерпаз, ойшыл, білгіш, ғұламасы Мақтанып жердің жүзін жалмаса да, Көрілік пен өлімге жоқ дауасы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Қазақ қоғамында ертеден қалыптасқан ауқатты әлеуметтік топ өкілінің баласы*. Баянға ғашық болып тоқсан *бағлан* Бәрі де ізден шықты жапан түзге (Батырлар жыры). Талапты жаңа өспірім *бағландар* Жүруге лайықты ғой атын атай (М.Дулатұлы, Шығ.). 3. а у ы с. *Игі жақсы, елден озған адам*. Заты ұрғашы демесең, уа, жігіттер! Әйелдің көрдім сондай *бағлан* керін (Әсет, Шығ.). Болыпты кімнен төмен Әлібегім, Әрі бай, әрі *бағлан*, Әрі бегім (М.Әуезов, Шығ.).

БАҒЛАН³ [ор. баклан] з а т. с ө й л. **Суқұзғын**. Анау қанатымен су сабалап, қиқулап келе жатқандар – *бағландар* (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

БАҒЛАНДАЙ с ы н. *Бағлан тәрзіді, бағлан сияқты*. Қабанбай мені бірден *бағландай*-а қ көтеріп ұрып, қол-аяғымды матап тастады (С.Камалов, Әңгім.). Өз теңі ішінде Асырып дәурен сүргізді, Уызында жарыған, Ерте туған *бағландай* Толықсытып жүргізді (Батырлар жыры).

Бағландай болды. *Толықсыды, жетілді*. Тұран ед Бидаттағы қырық мың үйлі, *Бағландай болып* өскен өте күйлі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БАҒЛАНДЫҚ з а т. *Ақсүйектік биік мәртебеге сай ауқатты күйге, байлыққа үйренгендік*. Туралық – тәуекелден, маслихат жоқ, Таза жүр тәрбиелеп өзінді-өзің. Іліммен байтақ елге басшы болған, Алаштың ал жадына, ұлықсың! Бұл күнде *бағландықтың* керегі жоқ, Қалайда ғаріпшілік көргілі тезін! (Омар Шораяқов, Шайыр).

БАҒУ *Бақ етістігінің қимыл атауы*. 1. *Малды күту, қарау, өсіру, жайылымға салу*. Қой *бағу*, малды күту қазақ үшін өте сүйікті еңбек, абыройлы іс болған (М.Әуезов, Шығ.). Аттарды таңдау, оларды *бағу*, соқаларды жөндету, ат-тұрмандарын түгендеу, қос құру, оның ірілі-уақты шаруалары – осының бәрі арманмен ғана есейіп, қиялмен ғана семіріп жүрген балаң жігіттерді біраз састырып, қажытады да («Қаз. әдеб.»). 2. *Асырау, тәрбиелеу*. Балаларды *бағу*? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша *бағудың* мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай харакетке қосайын (Абай, Тол. жин.). 3. *Бақылау, тексеру, аңду*. Шәлтік кідірместен: – Жалғызбын, жалғыз емей, өзім қарауылшықпын, мені кім *бағушы* еді? (М.Әуезов, Шығ.). 4. а у ы с. *Бір нәрсенің соңынан тұсу, іздену, сонымен әуестену*. Ғылым *бағу*? Жоқ, ғылым бағарға ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ (Абай, Тол. жин.). Соғылық қылып дін *бағу*? Жоқ, ол да болмайды. Оған да тыныштық керек (Абай, Тол. жин.).

Ел бағу. *Халыққа басшылық жасау*. *Ел бағу*? Жоқ, елге бағым жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса не албыртқан көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын! (Абай, Тол. жин.).

Жан бағу. *Құн көру, тіршілік ету, ілдебайлап құн көру*. Біреулерді алдау да, Біреулерден алдану. Қор боп өтпей жалғанда, Қолдан келсе, *жан бағу* (М.Мақатаев, Шығ.).

Көкке бағу. *Аллаға сыйыну*. *Көкке бағтым* «Алла» деп, Тамаша етіп күдіретін. Рахматы оның көп, Бізге түк жоқ тиетін (Абай, Тол. жин.).

Қозы бағу. *Қойдың жайылымға жарап қалған төлін ересек малдан бөлек жаю, күту (көбінесе жас балалар атқарады)*. Қасымға бұдан соңғы бір қайғы болып – малды қарастыру, *қозы бағу* шықты, аздан соң өзге балалар «тілазар, көпір, бармайды» деген атпен құтылып қалатын болып, Иса мен Қадиршаның пейілді қабағына ырза болатын күйге келген Қасым тезек теретін болды (М.Әуезов, Шығ.).

Мал бағу. *Малшылықты кәсіп ету, құн көру*. Адасып, алаңдама, жолға шық қамалмай. Не ғылым жоқ немесе еңбек те жоқ, Ең болмаса кеттің ғой *мал бағаламай* (Абай, Тол. жин.). Орынды іске жүріп, ой таппаған, Не болмаса жұмыс қып *мал бақпаған*. Қасиетті болмайды ондай жігіт, Әншейін құр бекерге бұлғақтаған (Абай, Тол. жин.).

БАҒУ-ҚАҒУ з а т. с ө й л. *Қүтім, бағым.* Қыс күндері төрт түлік түгелдей ауыл маңында белгілі бақташылардың *бағу-қағуын* да болады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Ал [тайыншаны] өсіріп, үлкейтіп бер десеңіз, бір қыс *бағу-қағуын* өз мойныма алайын, – деді баланың әкесі молдаға (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

БАҒУЛЫ с ы н. 1. *Бағып-қағулы, күтімі жақсы.* Мал *бағулы* (Ауызекі). 2. а у ы с. *Күзетулі, аңдулы.* Ақбілектің есігін, Күң мен құлдар *бағулы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАҒУСЫЗ с ы н. 1. *Бақташысыз, иесіз, күтүсіз.* Түйені кім бағады, – деді Талтаяқ – Жұманның түйесі *бағусыз* қалатындай (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Айналада дүние шашылып жатыр. Мал *бағусыз*. Шетінен ол да қырылып жатыр (С.Шарипов, Бекболат). Бағаланбай мүлкім қалды, *Бағусыз* қой, жылқым қалды. *Бағусыз* қой, жылқың қалса, Берен тонның жыртылғаны (Б.Майлин, Шығ.). 2. *Тәрбиесіз бетімен кеткен, тәлім-тәрбие көрмеген.* *Бағусыз* бала жаман (Ауызекі).

БАҒУСЫЗ: бағусыз дерт. *Ем қонбайтын ауру.* *Бағусыз дертке* ұшырайын деген кісі бақпаса (елді) не албыртқан, көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді Құдай сақтасын (Абай, Тол. жин.).

БАҒУСЫЗ-ҚАҒУСЫЗ с ы н. *Қараусыз, күтүсіз.* Әркімнің қызметі мендей. *Бағусыз-қағусыздан* қайсысының баласы мектептен шығарылды, қайсысы баласын бетімен жіберді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

БАҒУШЫ з а т. 1. *Мал күтуші, бақташы.* Бұрын малды *бағушы* мен қағушы кедей болып, рахатын бай көрген (Б.Майлин, Шығ.). Манапбай қорасындағы малдың *бағушысы* Манекеннің қызы Жамал болатын (С.Бегалин, Уақыт). 2. *Қарт адамдарға, жас балаға не ауру адамға қызмет көрсетуші, күтіп, қараушы.* Ауру баланы далаға тастай алмайды ғой енді. Оған да *бағушы* ы, қараушы керек емес пе? (С.Шаймерденов, Өмір). Бұл жөнінде Кентау интернатын *бағушы*, баптаушы адамдар, орындар көп-көп зер сала жүру шарт. Мектеп интернат тәрбиешісі – ең алдымен, мейрлі ана да ата, зор үлгілі ұстаз (М.Әуезов, Шығ.). 3. *Аңдушы, сырттан бақылаушы.* Бұл ісімді ешкім білмес деп ойлама, *бағушылар* ізінде жүрген де шығар (Ауызекі).

БАҒЫ: бағы заман. с ө й л. *Баяғы заман.* *Бағы заманнан* қонақжайлығымен белгілі қазақ халқы қонақтары мерекелі дастарқан-ның үстінде, берекелі еңбек табыстарымен

қарсы алмақ (І.Омаров, Серпін). Сұлтанмахмұт орнынан тұрып, қазақ әйелдерін *бағы заманнан* күні бүгінге дейін сорлатып келген ғұрып, шарият жолдарына тоқталды (Д.Әбілев, Арман.). Бұл жөнінде *бағы замандар* ғұламалары шарият жолына лайықты етіп жазып кеткен дағуалар бар (М.Әуезов, Абай жолы).

БАҒЫДА ү с т. с ө й л. *Баяғыда.* Бәйге ат біздің теңіміз емес деп *бағыда-ақ* қақсамап па едім, Ақбозды қайыр, қалғанын тағы да көреміз (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

БАҒЫЗДА ү с т. с ө й л. *Бағзыда.* Жем қайда, Жайық қайда, Сағыз қайда? Ескі өлең еске түсті *бағызда* ойға. Ашылып арналары, әне өзендер, Далаға дән тасқынын ағызған ба? (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

БАҒЫЛ= е т. *Малдың, жануардың күтілуі, қаралып, өсірілуі.* Үйірлі жылқы өсіретін әрбір шаруашылықтарда бүкіл жыл бойы жайылымда – тебінде *бағылатын* жылқы табындары болады (А.Иманғалиев, Адай жылқысы). Түрікмен құланы Алматы және Қарағанды хайуанаттар парктерінде *бағылады* және көбейеді. «Алтынемел» ұлттық паркінде, Барсакелмес қорығы мен екі қорықшада қорғалады (Қаз. қызыл кіт.). Асыл айғырларымыз шағылысқа жіберілген екі айдан басқа уақытта жылқыдан бөлініп, байлауда *бағылды* (С.Қалиев, Еңбек ерені).

БАҒЫЛАУ с ы н. *Ертеден келе жатқан; көнелеу, байырғылау.* Бұл [сайқын елі] жалпы алғанда жері кең, көшпелі, *бағылау* жауынгер жүрт еді (Ә.Көшімов, Лашын.).

БАҒЫЛУ *Бағыл етістігінің қимыл атауы.* Малдың *бағылуы* шопанға байланысты (Ауызекі).

БАҒЫМ з а т. 1. *Қүтім.* Ауыл тіршілігі өз арнасымен жүріп жатыр. Көктем басталса егіс қамы, күзде – оны жинау, қыста – малдың *бағымы* (Ә.Әлішев, Батыр.). Биебауда байланған құлын Сүмбіле салқыны түсе ағытылып, үйірде жайылып жүріп, енелерін емін-еркін еміп, күздің алғашқы кезінде қою саумалға тояды, қысқы *бағымға* көнбісті болады (Ә.Ермеков, Қаз. малш. лексикасы). [Қанипа] Оспан бүгін бір мезгіл тыныстап алсын деп, сиыр *бағымын* ың кезегіне кеткен (С.Омаров, Дала қызы). *Бағымға* қойған қой арымайды (Диал. эксп. мат.). 2. *Малшының күтіміндегі мал.* Колхоз Шымырбайдың *бағымындағы* жекенің малын иелеріне қайтарып, өзін пенсияға шығарды (Б.Тілегенов, Көктем.). Аға бақташы Сұлушаш *бағымындағы* жүз сиырдан сонша бұзау аламын деп, азық-түлік бағдарла-

масына үлес қоспақшы («Қаз. әдеб.»). **3.** а у ы с. *Шара, дауа*. Мінезге *бағым* табылмас Ғадетіне кетеді (Шортанбай // XVII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Көрілік пен мінезге Білсеңіз *бағым* болар ма (Шортанбай // XVII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Бағым жоқ. *Тәрбиелеуден, түзеуден кеткен; сенім жоқ деген мағынада*. Ал енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз? Ел бағу? Жоқ, елге *бағым жоқ* (Абай, Тол. жин.).

БАҒЫМ-КҮТІМ з а т. *Бағымы мен күтімі*. Бір мегежін жылына он алты, он сегіз торай береді. Сол торайлардың *бағым-күтімі* келіссе, одан арман туындап кететіні бар емес пе? (Ақ бидай).

БАҒЫН з а т. с ө й л. *Бағым*. Келе жатқан Ақпан еді. Күндіз бие сауатын ол, кешке қарай өзінің серігімен кезектесіп *бағынға* кететін (С.Мұқанов, Аққан жұл.).

Бағын болды. *Бағынды, бас иді, көндікті*. Басыңа болып патша, бақыт қонар, Жұрт біткен бір өзіңе *бағын болар*. Жайылып жер жүзіне ат, ауазан, Зөредей зиян болмас саған жолар (Т.Ізгілеуов, Рүстем.).

Бағын мал. с ө й л. *Бағынға қосылған мал, бағылатын мал*. *Бағын малға* бақташы табылады (Ауызекі).

БАҒЫН= е т. **1.** *Айтқанға көну, мойынсұну*. О, Жәмила қарындас, Ары таза балғын жас. Жакынымсың бауырлас, Батырымсың *бағынбас* (І.Мәмбетов, Өсиет). Қорыса, жұрттың өз жері, Қондырмас оған басқаны ол. Қожа ғып тағы өзгені, *Бағынбас*, сірө, басқаға ол (Ғ.Орманов, Көгілдір.). Егін салдым, Мал бақтым, Тас қаладым, *Бағынам* да, Жұртты да басқарамын. Жалығам да, Жабырқап пәс қаламын, Жырды бірақ, Жырды мен тастамадым, Жырдан бөлек қалмады басқа амалым (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Бас иу, табыну*. Ерте кезде адамдар Күнге, Айға, жұлдыздарға *бағынған* (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажайып.). Жаратылыс заңына *бағынас* ың, Табынасың, сиқырын танығасың. Әлденені аңсайсың, зарығасың. Қала барсаң, ауылды ауыл келсең, Думандатқан қаланы сағынасың (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** с а я с и. *Қол астына қарау, саяси бағынышты болу*. Руссия мемлекетіне *бағыныпты*, Әбілхайыр төренің хан шағында (М.Дулатұлы, Шығ.). Ал қырғыздардан кейін әрі көп, әрі орысқа *бағынбай*, өз алдына отырған қазақ жұрты орысты қырғыздан жаман жәбірлеп, әсіресе Сібірдің оң тұсындағы облыстарына үлкен зиян келтіре берген соң, қазақты да қырғыздай жек көріп, сөгіс орнына қырғыз (киргиз) деп атаған

(М.Дулатов, Шығ.). Тарихқа дәлеліміз аз алынбайды, Әр сөздің айырғанда іреуі бар. *Бағынған* Ресейге біздің қазақ, Кейбіреу дінің жоқ деп қылған мазақ (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау). **4.** *Қарасты болу, басқаруында болу, билігін мойындау*. Судья тәуелсіз, тек Конституция мен заңдарға *бағынады* («Егемен Қазақстан»). Ақмола, Семей облысы бірігіп, бір генерал-губернаторлыққа *бағынатын*. Оның әкімін «степной генерал-губернатор» дейді (М.Әуезов, Шығ.). Елді тәсілмен ұстауға қолынан келмеген, бірақ билерге *бағына* алмаған хандарды ханталау деп, ел талап алып, қуып жіберетін еді не өлтіретін еді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

БАҒЫНДЫҚ: *бағындық жер. Мал жайылатын бос жер, өріс*. Көрші ауылдың *бағындық жері* біздікінен үлкен (Ауызекі).

БАҒЫНДЫР= е т. **1.** *Көндіру, мойынсұндыру*. Тана оған деген бар ынтызарын тек әйелдік табиғи күшке *бағындырды* (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Ол енді ел болып, біріккен деген тілекке шыбындай жанын, бар тілегін *бағындырды* (І.Есенберлин. Қаһар). Ондайда [кер бие тулап, ала жөнелгенде] тоқтатам, еркіме *бағындырам* деп әуре болу – бекершілік (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** с а я с и. *Бағынышты ету, қол астына алу, саяси дербестігінен айыру*. Осы екі ғасырдағы патша өкіметінің жұмысы қазақты әбден *бағындырып* алып, қазақты көпір қылып Азияға аттау болды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Мәселен, *бағындырған* патшадан басын босатып алу – жұртқа соғыспен бірдей дәрежелі қиын іс. Сондай іске қайрау мақсатпен айтылған өлең, о да намыс толғау болады (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Шығысында Индияның солтүстігін, батыста Африканың біраз жерін, Эгей теңізінің кейбір аралдарын және Фракияны, Македонияны өзінің күшті Ахеменид патшалығына *бағындырды* (Н.Баяндин, Атамекен).

БАҒЫНДЫРҒЫШ с ы н. **1.** *Көндіргіш*. Талай асауды үйреткен *бағындырғыш* қамшым бар (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Баурап алғыш, тартымды*. Ол өлеңдердің айбынды, *бағындырғыш* күші де осында [өміршеңдігінде] («Қаз. әдеб.»).

БАҒЫНДЫРУ *Бағындыр етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Көндіру, мойынсұндыру*. Кімде кімнің шаруасы бар? Кім не оймен жүр? Соның бәрін бір адам біліп, өз дегеніне *бағындыру* мүмкін бе? (З.Қабдолов. Жалын). Бірақ бағыну мен *бағындыру* кез келген қызметтің субъектісі мен объектісіндей салыстырмалы

сипатта болады (ҚҰЭ). **2. а у ы с. Арнау, қиін жұмсау.** Ұлт енді ұлттық мүддеге жүгінді, ұлттық рухқа, ұлттық намысқа сүйенді. Ал ол болса – әр азамат өзінің қара басының мақсатын тәуелсіздік мүддеге *бағындыруы*, Отанының шыққан тауы биік болсын деп жеңісіне сүйініп, сүрінгеніне күйініп, қуануы мен қамығуы («Егемен Қазақстан»). **3. а у ы с. Игеру, меңгеру, тұтынуға икемдеу, пайдалану.** Бір сөзбен айтқанда, геометрия – адам баласының табиғатты өзіне *бағындыру* күресінде туған ғылым (О.Жәутіков, Математика.). Адамзаттың асқақ арманы – термоядролық қуатты игеру, *бағындыру*. Бұған Қазақстанның қатысы болып отырғаны жақында Алматыда өткен ядролық проблемаға арналған халықаралық ғылыми конференцияда айтылады («Егемен Қазақстан»).

Тың асуларды бағындыру. көтер. Болашақтың игі істерін жүзеге асыру, игі мақсаттарға жету. Біз Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында алға қойылған міндеттерді жүзеге асыру жолында аянбай еңбек етіп, еліміздің *тың асуларды бағындыруы*на өз үлесімізді қосамыз деп сенеміз («Егемен Қазақстан»).

БАҒЫНДЫРУШЫ з а т. **1. Еркіне көндіруші, мойынсұндырушы.** Американың аңдарды *бағындырушы* атақты киноактрисасы Эллен Костен ұл тапты (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажайып.). **2. Билеп-төстеуші, өзіне тәуелді етуші.** Жойылғанына біраз жыл өтсе де әлсізді *бағындырушы* отарлау саясатыныңызғары әлі өз бетімізбен қимылдай қоюымызға мұрша бермей жатыр («Қаз. әдеб.»).

БАҒЫНДЫРЫЛ= е т. *Ырқына көндірілу, мойынсұндырылу.* Ш.Құрбанов ұғымында: адам – әлемнің асылы... тіршілік оның ішкі құрылым үндестігіне *бағындырылған*... яғни бостандық адамдардың өз табиғатындағы өлшемдік қатынастардан туындайды («Қаз. әдеб.»). Биліктің принципіне *бағындырылған* партия мүшелерінің ішкі саяси ұстанымы берік емес («Түркістан»).

БАҒЫНДЫРЫЛУ *Бағындырыл етістігінің қимыл атауы; көну.* Ол [поэзия] қашан да болса уақыттың, қоғамның игілікті ойлары мен идеяларына *бағындырылуға* тиіс («Қаз. әдеб.»).

БАҒЫНТ= е т. *Бағындыру, тәуелді қылдыру.* Үйіріп келіп жаудырдық Қаңсыған шөлге жаңбырды. Бұйырып келіп *бағынтты* қ. Қатыгез долы тағдырды (Қ.Аманжолов, Шығ.). Еліңе еңбек, үміт және ойынды, *Бағын*

ты п бердік таза жүрегіңді (Т.Жароков, Шығ.).

БАҒЫНТУ *Бағынт етістігінің қимыл атауы.*

БАҒЫНУ *Бағын етістігінің қимыл атауы; көну, мойынсыну, бағынышты болу.* Нұрәлі ақыры өз жүрегінің... өміріне *бағынуға* мәжбүр болды (С.Алдабергенов, Алға). Бұл жоқшылыққа *бағынуға* болмайды. Алысу керек (М.Әуезов, Шығ.). Ондайда *бағынуға* үйренген дағды, *бағынды*ң қажеттігін мойындау, бұйрықты орындауға ыңғайластық қалыптасады (ҚҰЭ).

БАҒЫНУЛЫ с ы н. *Бағынышты, еркінде.* Жер, су да – бәрі саған *бағынұлы* (А.Байтұрсынұлы, Ақ жол).

БАҒЫНУШЫ с ы н. **1. Біреудің айтқанына көнуші.** Бастық пен *бағынушы* екеуі де мектептерінде жүретін саяси сабақ дегеннің жалпы көрінісін көңілше бір шолып өтті (Е.Қонарбаев, Түнгі от). **2. Тәуелді, өз еркі жоқ, бағынышты.** Жетекші мен *бағынушының* мүддесі және бағдары ұқсас, үйлесімді болса, екі жақта адамдық қасиетті тең ұстайды (ҚҰЭ).

БАҒЫНУШЫЛЫҚ з а т. *Тәуелділік, бас июшілік, мойынсұнушылық.* Мұсылман дәстүрі бойынша, отбасында отағасына, жасы үлкендерге *бағынушылық*, имандылық тәрбиесі көргендіктің бір белгісі саналады («Қаз. әдеб.»).

БАҒЫНЫҢҚЫ с ы н. **1. Тәуелді, бағынышты.** Байға жалтақ, батырға қошемет көп, Қызмет соларға істеп жыбырлаймыз. Пендеге пенде басы *бағыныңқы*, Желіге байлап қойған құлындаймыз (Айтыс). **2. Басты емес, қосалқы, көмекші.** Үйірлеп бағылатын жылқыларды өсіру қазіргі кезде *бағыныңқы* роль атқарады (М.Әміргалиев, Биязы жүн.).

Бағыныңқы арна. т е х. <ағыл. subchannel> *Қандай да бір операцияларды орындау үшін қажетті көп жүйелі күрделі арнаның бір бөлігі.* Информатикадағы *бағыныңқы арна* (подканал; subchannel) – енгізу – шығарудың бір операциясын орындау үшін қажетті мультиплекстік арна құралдарының бөлігі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Бағыныңқы бағдарлама. и н ф. <ағыл. sub-program> *Информатикалық бағдарламаның жүйелік құрамындағы кіші бағдарлама.* *Бағыныңқы бағдарлама* – дербес мағынасы бар және бағдарламаның кез келген жерінен белгілі бір мәселені шешу үшін қайта-қайта шақырып жұмыс істеуге болатын бағдарлама бөлшегі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Бағыныңқы сөйлем. лингв. *Сабақтас құрмалас сөйлемнің бағынышты сыңары.* Қазақ тілінде сабақтастағы *бағыныңқы сөйлемдердің* баяндауыштары осы есімшелерде, көсемшелерде, шартты рай формаларында тұрады (Қазіргі қаз. тілі). *Бағыныңқы* сөйлемнің басыңқы сыңарымен (сөйлеммен) байланысу жолдары әртүрлі болып келеді (Қазақ тілі. энцикл.).

БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ с. н. *Бағынышты, тәуелді.* А.Н.Радищевтің пікірінше, органикалық және органикалық емес табиғаттың барлық құбылыстары біріне-бірі *бағыныңқылы* келеді (Жалпы биология).

БАҒЫНЫП-ЖАҒЫНУ е. т. *Жақсы көрінуге тырысу, жағымпаздану.* Болысқа қой сойып, құрмет көрсету – *бағынып-жағыну* емес, қолда барымен жөнелтсе де, жазғырып жатқан ешкім жоқ (А.Хангелдин, Ғани.).

БАҒЫНЫС з. а. т. қ. қ. қ. *Бағыныштылық, қарастылық.* Одақтық *бағынысты* ағ. кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар ел аумағында тиісті халық депутаттары Кеңестерімен алдын ала келіскеннен кейін республика Президентінің келісімімен ғана құрыла алатындығы туралы ереже заң жүзінде бекемделді («Егемен Қазақстан»).

Әкімшілік бағыныс. қ. қ. қ. *Мекеме, ұйым және т. б. ұжымдық орындардың басқарылу тәртібі, әкімшілікке бағыныштылық, қарастылық.* ≈ *Әкімшілік бағыныс* сатысы.

БАҒЫНЫССЫЗ с. н. с. өй. л. *Бағынышсыз.* Сәуленің кім біледі сырын ішкі, *Бағыныссыз* с. с. с. с. өзінң еркі күшті. Бұлбұлға жауап бермей ештеңе ғана, Жүзінен кеудесіне жылжып түсті (Ш.Әбенев, Ортақ арал).

БАҒЫНЫСТЫ с. н. *Бағынышты, қарасты, тәуелді.* Оразбайларша – Россия деген – ақ патшамен барабар. Халық оған [патшаға] *бағынысты*, одан қорқады (М.Әуезов, Абай жолы). Қазақстан Республикасының Президенті: [] өзіне *бағынысты* Республика Президентінің Күзет қызметін және Республикалық ұланды жасақтайды (ҚР Конституциясы).

БАҒЫНЫШ з. а. т. *Тәуелді болушылық.* Әлсіздердің күштіге *бағынышы* қайда болса да көрініп жатады (Ауызекі).

БАҒЫНЫШСЫЗ с. н. *Тәуелсіз, ерікті.* Бір мақсатқа бірге баратындардың бәріне бас болатын біреуге *бағынышсыз* күйде үйлесімді қозғалуы мүмкін емес («Түркістан»).

БАҒЫНЫШСЫЗДЫҚ з. а. т. *Дербестік, тәуелсіздік.* Қазақ – еркіндікті, әсіресе, ой еркіндігін, жеке басының бостандығы мен жауапкерші-

лігін, ешкімге *бағынышсыздықты* жоғары қоятын халық («Жас Алаш»).

БАҒЫНЫШТЫ с. н. 1. *Біреуге бағынатын немесе бірдеменің қарауында болатын.* Мен оған *бағынышты* болсам да, екеуіміз жақсы дос едік (Т.Ахтанов, Боран). Солдат әмірге *бағынышты*, әмір ақылға *бағынышты* (Т.Бердияров, Солдат.). 2. с. а. с. и. *Бас еркі жоқ, тәуелді.* Сырдарияның Аралға құятын саласынан бастап оңтүстіктегі Ауғанстан шегарасына дейін осы хандыққа [Хиуа] *бағынышты* болатын (І.Есенберлин, Қаһар). Бұл – бұрын *бағынышты* халықтарға өктемдік жүргізген Ресей шовинизмінің ең шырқау биігіне шыққан кезі болатын («Қаз. әдеб.»).

БАҒЫНЫШТЫЛЫҚ з. а. т. 1. *Бағынышты болушылық, тәуелділік.* Тәрде жасы үлкен әмірші отырғанда, кішінің бәрі бендешілігін, *бағыныштылығын* танытып, босағадан озбау керек (М.Әуезов, Шығ.). Кейіпкер сөзінің авторлық тілге тікелей байланыстылығын, *бағыныштылығын* ескермеуге болмайды («Қаз. әдеб.»). 2. р. е. с. м. и. *Қарастылық, құзырында болушылық.* Биылғы жылдан бастап жоғары оқу орындарында меншік нысанына және ведомстволық *бағыныштылығына* қарамастан, білім алушыларды аралық аттестациялау енгізіледі («Түркістан»).

БАҒЫП-КҮТ е. т. 1. *Өсіру, қарау.* Болат қыс бойы қоғамдық малды *бағып-күтсе*, енді мол астық үшін күрестің алдыңғы сапында екен («Лен. жас»). 2. *Асырау, қамқорлық көрсету.* Ашығып, жүдеп, терісі-терісіне жабысқан ауру солдатты қайырымды бір қарт ана талай күн *бағып-күткен* («Лен. жас»).

БАҒЫП-КҮТУ *Бағып-күт етістігінің қимыл атауы; өсіру, қарау.* Суда жүзетін құстар мен күркеауықтар үшін *бағып-күту* *д ің* екі түрлі жүйесін қолдануға болады (Құс өсіруші.). Газет малды *бағып-күту*, оның жем-шөппен қамтамасыз етілуін, сондай-ақ қол жеткен табыстар мен еміштіктерді де жазып отырады («Соц. Қаз.»).

БАҒЫП-КҮТУШІ з. а. т. 1. *Бағушы, күтуші, бақташы.* Мал аурудан аман болуы үшін бақташы иттер, малды *бағып-күтуші* адамдар бруцеллезден мүлде таза болуы тиіс (Ш.Қалыков, Қой. ауру.). 2. с. өй. л. *Тәрбиелеуші, қамқорлық етуші.* Балабақшаның *бағып-күтушісі* болуы оңай дейсің бе?! (Ауызекі).

БАҒЫП-КҮТІЛ е. т. *Өсірілу, күтілу, қаралу.* Бұзаулар қандай әдіспен *бағып-күтіл* етурса да, оны жайылымға... шығарғаннан кейін 40–45 күн өткен соң тексереді (Ө.Қарамендин,

Бұзау. ауруы). Сиырлар сондағы ереже бойынша *бағып-күтіледі* (Сауыншы шамшырақ.).

БАҒЫП-ҚАҒУ *Бағып-қақ етістігінің қимыл атауы; малды күту.* Бір ай бойы төрт ешкі мен екі қойдың қозы-лағын *бағып-қағу* менің мойнымда қалды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Бірақ малдарды өрістетіп, *бағып-қағуға* бұл екеуінен қайрат жоқ (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

БАҒЫП-ҚАҚ= е т. 1. *Малды күту, бағу.* Бұл менің *бағып-қағып* баптаған жылқының ішіндегі ең жүйрігі еді (Ауызекі). 2. *Асырау, тәрбиелеп өсіру.* Осыларды, балалар, Кез келтірсе сізге хақ, Бірге туған баурындай Еркелегіп *бағып-қақ* (М.Дулатұлы, Шығ.). Бөрінен де баланы *бағып-қағып*, рахатын көрмеген жаман екен (Д.Досжанов, Зауал). Кішкентайымнан мұның әкесі мені *бағып-қағып* адам қылған – деді Үмбетай (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БАҒЫП-ҚАҚҚАНСЫ= е т. *Асырағансу, тәрбиелегенсу.* Әуелгі кезде Дайыр Зәурешті *бағып-қаққансыды* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

БАҒЫРЛАЙ з а т. б о т. *Аласа, қурақ тәрізді шөп.* Қатар-қатар тұрған сиырлар алдында жаңа ғана еселеп салынған *бағырлай* шөбі тынымсыз сыбдырлайды (Х.Ерғалиев, Шындық.).

БАҒЫС= е т. *Қарасу, күтісу.* – Келіңіз дегенім рас, қой *бағысасыз* дегем. Қой бақыңыз келмесе, шөпке шығыңыз (З.Ақышев, Достар.). Жер бөлістік, мал *бағыстық* Жер астына шам жағыстық, Аспанға да сан ұштық (Х.Ерғалиев, Күн күмбез). Есқара сол елдегі «үш мың шұбарлы Өте» атанған бір байдың бойдақ жылқыларын *бағысady* екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

БАҒЫСТА¹= е т. с ө й л. *Бағышта.* Шалағайсыз кеткен жерлерін Жалына шыққан жағыма, Андаусыз айтқан сөздерім Ниетімнің ағына Оқушым, кеш *бағыста* (Ғ.Қараш, Шығ.). Мәулен ендігі өмірін ешбір қалтқысыз осы жолға, білім жолына *бағыстаған* (С.Шаймерденов, Болашақ.). Сөздің ең асылын өзіне *бағыстап*, сенің қадір-қасиетінді әлдилеп көтеретін анаңнан кейінгі досың – ақын қауымы... (С.Хайдаров, Азамат.).

БАҒЫСТА²= е т. ж е р г. *Қадірле, ардақта, құрметте.* Қарағым, қазанды *бағыстап* ұста (Диал. эксп. мат.).

БАҒЫСТАН [ир. باغستان] з а т. п о э т. *Бау-бақшалы өлке, жасыл аймақ.* Жерін көріп қанаттандым, Көлді, таулы Дағыстанның. Гүл жайнаған Отандағы, Бағы ашылған *бағыс-*

таның (Т.Жароков, Отан даусы). Сулейман алтын бұлбұл, сен Дағыстан, Ішінде сайрандаған гүл *бағыстан* (Жамбыл, Шығ.).

БАҒЫСТАН= е т. с ө й л. *Бағышталу, арналу.* Келе жатып сөйлескен сөзінің көбі Фазыл мұғалімнің зиянына *бағыстанған* еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАҒЫСТАУ *Бағыста етістігінің қимыл атауы.* Қазақтың белгілі ақыны І. Жансүгіров Әсеттің әншілігіне, әніне түгел бір өлеңін *бағыстауы* – жай көрініс емес (А.Жұбанов, Замана.).

БАҒЫСУ *Бағыс етістігінің қимыл атауы.* Ауылдағы өке-шешене мал *бағысу* қолыңнан келіп тұр ғой (Ауызекі).

БАҒЫТ¹ з а т. 1. *Беталыс, бағдар, жөн.* Мен оң жаққа қарай жылжыдым, *бағытым* – қарауытқан қалың орман (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Дала, дала... Сардала сағым ұшқан, Аумайды-ау, түпсіз терең сағыныштан. О шеті мен бұ шетін айыра алмай, Құстар да *бағыттынан* жаңылысқан (М.Мақатаев, Шығ.). *Бағыттымыз* – дүние жүзіндегі ең терең шұңғыманың бірі – Қарақия (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). 2. *Жол желісі.* Қала әкімшілігі [_ _] «Астана-басжоба» қазынашылық басқармасының мамандары бірлесіп жасаған қала бойынша жеңіл рельсті жүретін *бағыттар* жобасы таяу арада Үкімет қарауына ұсынылмақ («Айқын»). 3. с а я с и. *Жеке тулғаның, ұжым не саяси-әлеуметтік топтың ұстанған даму бағдары, ағым.* Әдебиеттегі, әдебиет майданындағы теріс бағыттармен күресу үшін пролетариат *бағытты* қолданатын жазушылардың ұйымын жасау керек (С.Сейфуллин, Шығ.). 4. *Тармақ, тарау, сала.* Заң шығару процесінде экономиялық қарым-қатынас саласы аса жауапты *бағыт* еді. Кездесу барысында Қазақстанда электоратты Үкімет құру, сондай-ақ бірқатар *бағыттар* бойынша мәселелер талқыланды («Егемен Қазақстан»). Мұхтар мұрасын жинастыру, ғылыми жүйеге келтіру, жариялау, тану *бағыттың* жүзеге асырылған бұл алуандас жұмыстар ұлттық мәдениет тарихының айтулы бір кезеңі десе де болғандай (З.Серікқалиұлы, Алтын жамбы). 5. *Тәсіл, амал.* Президент өз жолдауында 2005 жылы экономиканы дамытудың негізгі *бағыттарын* нақтылап берді. Олар экономиканы одан әрі ырықтандыру; бәсекелестікті дамыту мен бюрократиясыздандыру; экономиканың ашықтығын күшейту; индустриалдық-инновациялық даму стратегиясын жүзеге асыру;

ауылды дамыту... («Егемен Қазақстан»). Осы айтыстан бастап жеңімпазды үш түрлі *бағытпен* ең айқындайды («Түркістан»).

Бағыт алды. *Жолға түсті, бағытталды.* Сан айналып сұңқылдап ұшты-дағы, Сапар жолға мезгілсіз түсті-дағы, Бетін түзеп, батысқа *бағыт алып*, Қарғыс атқан мекеннен күсті бөрі (М.Мақатаев, Шығ.). Судья тәуелсіздігін жүзеге асыру – демократиялық қоғам құруға *бағыт алған* мемлекет үшін ең өзекті мәселе («Егемен Қазақстан»). ...Ары қарай – күні бүгінге дейін, қазақ әдебиетінің қазіргі шындығына өзгеше оң дарытар, жазушылар арасына ши жүгіртіп, сына қағар, жікшілдік, топшылдық, әлдебір бақайесеп мұрат-мүдделер сарынында мүлдем басқаша (дәлірегі – нағыз керітарпта) *бағыт алып* кетті (З.Серікқалиұлы. Алтын жамбы).

Бағыт беруші. *Бағыт көрсетіп, жол сілтеуші, бағыттаушы.* Мемлекет пен қоғамымыз өмірінің сан алуан салаларында болып жатқан ұтымды өзгерістердің бастауы, оларға *бағыт беруші* – сол 1995 жылдың 30 тамызында бүкілхалықтық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы («Егемен Қазақстан»).

Бағыт бұрышы. *көлік. Көлік қозғалысы бағытының қандай да бір нысана қатысты бұрышы.* ≈ *Бағыт бұрышы* н өлшеу.

Бағыт меңгергі. *машинажас. Техникалық қондырғы, құрал, көлікті бағыттаушы қызмет атқаратын құрылымдық бөлік.* ≈ *Бағыт меңгергі* құралдар.

Бағыт сілтеді [берді]. *Бағыт көрсетті, жол сілтеді, бағыттады.* Бас ауған жаққа барамын, Көзімнің асты көлкілдеп. Ақ сақалым желпілдеп, Көрі басым селкілдеп, Көкірегім күркілдеп, Іздесем кімді табамын? *Бағыт сілте, әулие!* (М.Мақатаев, Шығ.). Осы бір-ақ күміс жол менің қысы сапарыма *бағыт сілтегендей* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Жер шарының ұлы географиялық ашылулар кезінің өзінде көбінесе европалықтарға жол сілтеп, дұрыс *бағыт берген* кейбіреулерінің кемесін алып жүргендер (Васька да Гама, Кук) жергілікті тәжірибелі теңізшілер болды (Н.Бағдин, Ғасыр наны).

Бағыттар өрісі. *мат. Әртүрлі бағыттардың әрекеттік кеңістігі.* ≈ *Бағыттар өрісінің* түрлері.

Бағыт ұсталды [көзделді]. *Бағыт алды, жолға түсті, бағытталды.* 1989 жылдың 22 қазанында Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің XIV кезектен тыс сессиясында «Қазақ ССР-індегі

тілдер туралы Заң» қабылданды. Онда Қазақстандағы тілдердің дамуына жаңа *бағыт ұсталды* («Егемен Қазақстан»).

Басым бағыт. *саяси. Қандай да бір саяси-әлеуметтік топтың, ұжымның немесе қозғалыстың дамуының, сондай-ақ іс-шараларды жүзеге асырудың артықшылық берілген тәсілі, жолы.* Партия төрағасының міндетін атқарушы сөзінің соңында партияның алда тұрған басқа да *басым бағыттары* атап берді («Егемен Қазақстан»). Осы орайда елбасы Қазақстанның салық заңнамаларының осындай *басым бағыттағы* жобаларға қатысты табыстаған сәттен бастап 5 жыл мерзімге кооперативтік және жер салығынан босататынын атап көрсетті («Егемен Қазақстан»).

Саяси бағыт. *саяси. Қандай да бір әлеуметтік топтың мүдделерін қорғаушы билік өкілдері әрекетінің мақсатты беталысы.* Жок, сонда да мен өзім солай сөйлейтін адаммын, шырағым. *Саяси бағытты* өзің түзей берерсің (М.Әуезов, Шығ.).

БАҒЫТ² *зат. жерг. Уақыт. Бағытынд* а қауынды суғарып тұру керек (Диал. эксп. матер.).

БАҒЫТ-БАҒДАР *зат. Жөн-жосық, меже, белгілі бір істі орындаудағы бағыт, беталыс.* Мұхтар Әуезов театрдың барар жолын, *бағыт-бағдарын* көрсетіп, оның дамуына ересен еңбек сіңірді («Қаз. әдеб.»). Студенттердің ғылыми қоғамы он жеті үйірменің басын біріктіріп, олардың жұмыстарын қорытындылап, *бағыт-бағдар* беріп отырды («Қазақст. мұғ.»). «Құс жолы» қайырымдылық қорының ерекшелігі – алдағы *бағыт-бағдары* белгілі, жоспары айқын екен («Жас Алаш»).

БАҒЫТСЫЗ *үст. Бағдарсыз, босқа, бекерге.* Ей, суық жел, қара жел, Құр *бағытсыз* барламай, Айжанға ой сала кел, Сауал сұрап сарнамай (А.Шамкенов, Жайлау.).

БАҒЫТТА = *ет. 1. Белгілі бір жаққа бетін бұру, белгілі бір бағытқа жіберу, сілтеу, нұсқау.* Жаңа пішеншілерді шығарып салып, малды анау «Қызыл жыңғылға» *бағыттап* жібергем (М.Сүндетов, Ескексіз.). Жерлестеріміздің әртүрлі қашықтықтан қақпаға *бағыттаған* доптары нысанаға дәл тимеді («Спорт»). Көбіне ойыншылар қақпашыны қапы қалдыру үшін, оң жаққа тебетін сыңай танытады да, шын мәнінде допты сол жақ бұрышқа *бағыттайды* («Түркістан»). **2.** *ауыс. Жөнге салу, қадағалау, бақылау.* Үйдің үлкенісін, артыңнан ерген іні-қарындасыңды *бағыттап* отыратын да өзің (Ауызекі).

Бағыттай бұрғылау. к е н. Арнаулы бағыттағыш қондырғылар арқылы белгіленген бағытпен (азимутпен) ұңғы жасау. *Бағытталып бұрғылау* әдісі 1956 жылы Шығыс Қазақстан геологиялық барлау басқармасында алғаш рет қолданылды (ҚСӘ).

БАҒЫТТАҒЫШ з а т. т е х. Қандай да бір техникалық аппараттың қозғалатын құрылымдарын бағыттаушы құрамдас бөлігі. *Бағытталғыш* – мәшинелердің жылжымалы бөліктерінің белгілі бағытта қозғалуын қамтамасыз ететін арнаулы тетік (Қаз. тілі термин. Кен.).

БАҒЫТТАЛ= е т. 1. Бағдарлану, бет алу. Қаздар қабаттаса қаңқылдаған беті тау жаққа қарай ұзаққырап кеткен екен, мылтық өздеріне *бағыттал* а б а керген сәтте қайта оралды (М.Мағауин, Ақша қар). 2. Арналу. Жақында Кеген селосында мұғалімдердің білімін жетілдіруге *бағытталған* ауданаралық семинар болып өтті («Қазақст. мұғ.»). Қазақстан жері үшін геологиялық карталардың екі түрі құрастырылған: біріншісі геологиялық карталардың нақты өзі болып саналатын жалпы геологиялық карталар, екіншісі – белгілі мақсатқа *бағытталған* арнаулы геологиялық карталар (К.Сапарбайұлы, Геология.). Қазақстандағы Ресей жылының шеңберінде ынтымақтастықты нығайтуға *бағытталған* іс-шаралар ұйымдастыру одан әрі жалғасуда («Егемен Қазақстан»).

Бағытталған антенна. т е х. Сәуле шығарып бір немесе бірнеше белгіленген бағыттан сигнал қабылдауға арналған қондырғы. *Бағытталған антеннаны* радиолокацияда, радионавигацияда және т.б. қолдану радио-сәуле шығарушы негізгі көздің бағытын анықтауға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БАҒЫТТАЛУ Бағыттал етістігінің қимыл атауы; арналу. Орман ағаштарын пайдалану жұмыстары негізінен ағаштардың халық шаруашылығы мен қоғам тіршілігіне тигізетін пайдалы қасиеттерін сақтап, күтімін жақсартуға *бағытталуға* тиіс (М.Ахметов, Егін қорға.). Партияның барлық ресурстары партиялық тізім бойынша да, бір мандатты округтерде де жеңіске *бағытталуы* тиіс («Егемен Қазақстан»).

БАҒЫТТАМА з а т. к ө л і к. Көлік қозғалысын реттеп отыру үшін жол үстіне, жол шеті бағаналарына салынатын бағыт нұсқаушы шартты белгі. *Бағытталмамен* бұрылды.

БАҒЫТТАМАЛЫҚ з а т. Бағыттамаға қатысты.

Бағыттамалық қисық. к ө л і к. Көлік қозғалысын реттеп отыру үшін жол үстіне, жол шеті бағаналарына салынатын бағыт нұсқаушы шартты белгілердің бір түрі. *Бағытталмалық қисық* бойынша жолдың солға бұрылуы.

Бағыттамалық нұсқағыш. к ө л і к. Бір ғана бағыт көрсетуші таңбадан тұратын жол нұсқағыш. *Бағытталмалық нұсқағыш* орнату.

БАҒЫТТАН= е т. Белгілі бір жаққа, жөнге бағдарлану. Кәсіби бағдарлы білім беретін мектеп пәндерінің мазмұны белгілі бір мандыққа *бағыттан* ны құрылады («Қаз. тілі. әдебиеті»).

Бағыттанбайтын бет. м а т. Математикада қасиеттері жағынан бағыттанатын кеңістікке қарама-қарсы қойылатын ұғым. *Бағыттанбайтын беттің* сипаттамасы.

БАҒЫТТАНБАУШЫЛЫҚ з а т. м а т. Бағыттанбайтын беттің басты белгісі. *Бағыттанбаушылық* қасиет.

БАҒЫТТАНУ Бағыттан етістігінің қимыл атауы. *Бағыттану* барысы.

БАҒЫТТАС с ы н. 1. Бағыты бір. Екі жерден шыққан екі түрлі тербелмелі қозғалыс *бағыттал* болып келсе, онда комбинацияланған қозғалыс тудырады (А.Қалығұлов, Жарық.). 2. а у ы с. Мақсаты ортақ. Қонақтар түгел тілектес, *бағыттал* бізге елдегі, Келсе де ол қыңқ етпес, Америка фермері (С.Мұқанов, Замандас.). Некрасовпен *бағыттал* с, бір топтың тілегіне ат салысып күресуші ақын, жазушылар да көп болды (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

Бағыттас жел. с п о р т. Спортшының жылдамдығын анықтауда қажетті фактор болып табылатын қозғалыс бағытына параллель бағыттағы жел. *Бағыттас жел* жылдамдығы.

БАҒЫТТАСТЫҚ з а т. Бағыты ортақтық. Біреу пікірлестігін, *бағыттал* өзін білдірмесе, «сен былай етсең қайтеді?» – дегенді ол [Сәкен] ешкімге де айтпайтын (С.Мұқанов, Есею жыл.).

БАҒЫТТАУ Бағытта етістігінің қимыл атауы. 1. Жол сілтеу, арнау. География мұғалімі сол туристік жорыққа қатысып, оны [оқушыны] өз өлкесін оқып үйренуге *бағытталуы* қажет (С.Жортанов, Өлке ану.). Біздің бағытымыз – ғылыми күштерді біріктіріп, оларды негізгі халық шаруашылығы проблемаларын шешуге *бағытталуы* (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Қоғамдық пікірді билікке қарсы

бағыттау – жұртты іш-құса етіп радикалды іс-әрекетке апаратын ашу-ызаға дайындайды («Түркістан»). **2.** ә с к. *Нақты бағдарын белгілеу арқылы әскери техниканы немесе қарулы күштерді басқару түрі.* *Бағыттау* – қарулы күштерге немесе зымыранға бағыты, жылдамдығы, биіктігі сияқты қозғалыс параметрлері арқылы берілетін басқару тәсілі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БАҒЫТТАУШЫ з а т. **1.** *Бағыт беруші, бағыт көрсетуші құрал.* Оның [паромшы карт] салалы саусақтары *бағыттаушы* рульде қапсыра қатып қалған (Қ.Қамбаров, Алтай.). **2.** ә с к. *Әскери бөлімшелер мен мәшинелердің қозғалысын көрсетілген бағытпен алып жүретін әскери қызметшілер, бөлімшелер мен мәшинелер.* *Бағыттаушыға* қарап әскери қызметшілер өз қозғалысын анықтап отырады (Қаз. тілі термин. Әскери.). **3.** а у ы с. *Жөн сілтеуші, бағыт беруші.* Дұрыс нысанаға *бағыттаушысы* жоқ, буалдыр сана мені орға айдады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Бағыттаушы қауырсындар. б и о л. *Бұлқын; құстардың руль қызметін атқаратын қауырсындары.* ≈ *Бағыттаушы қауырсындар* құрылысы.

БАҒЫТТАУЫШ с ы н. **1.** *Бағыт білдіруші, жол көрсетуші (құралға қатысты).* ≈ *Бағыттауыш* аппарат. **2.** *Бағыттауыш белгісі бар.* *Бағыттауыш* перне – компьютердің пернелеріндегі азат жолдан бастау және т.б. бірнеше операцияларды орындауға қажетті пернесі (Б.Бөрібаев, Информатика.).

БАҒЫТТЫ с ы н. *Бағыты бар, бағыт алған.* Бұларға тек арнаулы үлкен монографиялар ішінде ғана теріс *бағытты* мұралар мысалы есебінде сыншылдықпен әшкерелей баға беру шарт болады (М.Әуезов, Шығ.).

Бағытты эрозия. г е о г р. *Тұрақты арнада агып жатқан судың сол арнадағы тау жыныстары бөліктерін шайып әкетуі.* *Бағытты эрозия* нәтижесінде арна тереңдеп, кеңейеді (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

БАҒЫТТЫҚ с ы н. *Бағытты көрсететін, белгілейтін.* ≈ *Бағыттық* белгі.

Бағыттық қағаз. Көліктің *жүк тасымалдау немесе жолаушы тасымалдау бағыты* бекітілген құжат. ≈ *Бағыттық қағазды* бекіту.

БАҒЫТТЫЛЫҚ з а т. *Қандай да бір нысанаға бағытталғандық; бағыты барлық.* Саясаттың әлеуметтік *бағыттылығы* деп жүргеніміз – белгілі топтар тарапынан туындайтын өзгермелі және құбылмалы түсініктер мен мүдделердің күрделі жүйесінің

нысанасы болып шығады (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.).

БАҒЫТШАМ з а т. к ө л і к. *Автокөліктің жарықтандырығыш шамы, фара.* ≈ Мәшиненің *бағытшамы*.

БАҒЫТШЫ з а т. *Бағыт сілтеуші.* Көптен таныс, *бағытшы* жұлдызым «әкең менің сәулемнің астында» дегендей, жымыңдап көзін қысқандай болды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Жақын досы әркімнің, Жыршысы – сен дәуірдің. *Бағытшысы* әр күннің, Бақытысын қауымның (Т.Шопашев, Жастық лебі).

БАҒЫШ¹: *бағыш етті [қылды].* *Бағыштады, арнады.* – Бүкіл саналы өмірін халық ағарту ісіне *бағыш еткен* Ыбырай қайтыс болды, – деді Досмағұл (С.Көбеев, Орынд. арман). Денемді *бағыш қыл айын* (Дастандар).

БАҒЫШ²: *бағыш етті.* ж е р г. *Менішктеді.* Мен осы бір көйлекті өзіме *бағыш етін* едім, енді Суқанға бергелі отырмын (Диал. эксп. мат.).

БАҒЫШЛА = е т. е с к і к і т. *Бағышта¹.* Отанын, елін жалын ата сүйген жүрек, бар тірлігін қоғамы үшін ғана *бағыш лаған* ойлы, өрен ақын ақылды көңілге қонымды айтады (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

БАҒЫШЛАН = е т. *Бағышталу.* Сүйелқараның екі көзі төргі үйде. Төрдегі мырзасы Қарабайдың құбылысын қарғылы тазыша қақшып орындауға *бағышланған* (Д.Әбілев, Арман.).

БАҒЫШЛАТ = е т. *Арнату, бағдарлату.* Кеше оразаның соңғы күні болған соң үйге біраз адам шақырып, күйеуіме тие берсін деп, құран *бағышлаттым*, – деді Айқыз (Қ.Исабаев, Айқыз).

БАҒЫШЛАУ *Бағышла етістігінен жасалған қимыл атауы.* Құран *бағышлау*, бата беру, дұға оқу – апамның жұма күнгі жұмысы осы (Ауызекі).

БАҒЫШТА¹ = е т. *Арнау, бағыш ету.* Жылау кез келген адамға айтылса, ал жоқтау сирек, тек лайықты адамдарға ғана *бағышта* алады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Егер әкеңіздің қолынан өле кетсем, бір дұғаңызды мен бейбақтың аруағына *бағыштай* салыңыз (Ә.Әбішев, Найзағай). Құтты болсын айтып келушілер бірінші сөзін әуелі үй қожасы шешеме *бағыштайды* (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

Басын іске бағыштады. *Бір істі жүзеге асыруға бел буды, өзін іске арнады.* Пенсияға кетем деп ойламаған, *Басын іске бағыштап* қойған адам. Басқамызша мақтанып өзін-

өзі, Елу жасын шулатып тойламаған (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау).

БАҒЫШТА² = е. т. с. ө. й. л. *Бағытта*. Жұмабек машинаны газға басып, биікке шығар жолға *бағыш талды* (Б. Тәжібаев, Қараторғай).

БАҒЫШТАЛ = е. т. *Арналу, бағытталу*. Хажы сөзі қасында отырған ақсақалға *бағыш талса* да, осындағы әлеуметтің әрқайсысына да ой салатын болды (Х.Есенжанов, Тар кезең). *Бағыш талған* адамына жетпей қап, қолды болып жататын да осы хат (Б.Соқпақбаев, Бастан.). Сұраудың өзіне *бағыш талғанын* сезген Күлшебай адымдап аттап алға шықты (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

БАҒЫШТАЛУ *Бағыштал етістігінің қимыл атауы*. Алматының болашағы халықтың жақсы дем алып, өзінің демалыс сағатын көңілді өткізуіне молынан *бағыш талу да* («Спорт»).

БАҒЫШТАТ = е. т. *Арнату*. 1916 ж. 22 тамыз күні Керенский Әндижандағы жәмиғат мешітінің ауласында түркістандықтар мен орыстардың достық, адамгершілік қатынастарына арнап дұға *бағыш татқан* болатын (М.Шоқай, Таңд.).

БАҒЫШТАТУ *Бағыштал етістігінің қимыл атауы*. Ата-баба аруағына дұға *бағыш таттуға* келгендердің ішінде тек үлкен жастағылар ғана емес, өрімдей жастардың да көп болуы қуантады («Түркістан»).

БАҒЫШТАУ *Бағышта етістігінің қимыл атауы*. Сүйген жігітінен басқа ешбір жан оның көзіне ілінбеуі де, ол жастығын соның жолына құрбан етіп *бағыш тауы* да мүмкін (З.Шашкин, Сенім). Біз де үйрендік домбыраға Қосып дауыс ән шырқауды. Сүйген ел мен сүйген жарға Сұлу жырлар *бағыш тауды* (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

БАҒЫШТЫ с. ы. н. *Арналған, тән*. Ұзындығы екі аршын бешпет. Бірақ еркектікі емес, Хауа ана нәсіліне *бағышты* киім (Х.Есенжанов, Тар кезең).

БАДА¹ [ир. بادە] з. а. т. к. ө. н. е. *Бір жерге топтап бағылатын жеке меншік сиыр малы; пада*. Базардан бір тана алған едім, *бадаға* үйренбей қойды (Диал. эксп. матер.).

БАДА² [ир. بادە] з. а. т. к. ө. н. е. *Ішімдік, шарап*. Онда [шайханада] толып жатқан арабтар *бада* [ішімдік] ішіп, шарапхананы даурықтырып отыр екен (Мың бір түн).

БАДА³ з. а. т. *Жерге қағылған ағаш қада*. *Бадалары* ескіріп кетіпті, ауыстырып қағу керек (Ауызекі).

Бада бол. с. ө. й. л. *Жоқ бол, құры*. – Енді ол отырған жерге барсам *бада болайын*, – деді Ызбаркүл (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Бармасаң *бада бол*, қара жерге қада бол (Мақал).

БАДА⁴ с. ы. н. ж. е. р. г. *Мол, көп, шашылып-төгілген*. Ауыл маңында мал тезегі *бада* боп жатыр (Диал. эксп. матер.).

БАДАҚ з. а. т. ж. е. р. г. *Жарып салған саржан ағаш, отындық ағаш*. Бұрын *бадақ* ты көп дайындайтын еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БАДАЛ¹ з. а. т. *Ұйысып өскен қалың бұта; ағаш шоғыры*. Жылқылардың ар жағындағы қалың *бадалдың* ішінен екі жұп жарық жалт ете түсті (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Теріскей беттерге біткен боз қарағай, бозгөз, тобылғы сияқты бұталардың *бадалы* қалын (І.Жансүгіров, Шығ.). Күштінің малы өрістеп, Бұрын жеп шөпті *бадалдан*; Адыр қыстап, тау жайлап, Жай салған биік самалдан (Ү.Кәрібаев, Шығ.).

БАДАЛ² з. а. т. *Жүзі, сырты*. Сезік берген денеге хабарлы кек, *бадалым* а сұғымен қадалды кеп (Майра).

БАДАЛ³ з. а. т. ж. е. р. г. *Өгізге, атқа жегін, жер жыртатын соқаның тісі, тіс темірі*. Қызылорда жақта көне дәуірдегі жер жыртатын тіс ағаштың тіс-тіс темірі. *Бадал* атауының түп-төркіні тамаша табылды (Диал. эксп. матер.).

БАДАЛ = е. т. *Қозғалмай бір орнында қақишып қалу*. Тыста бригадир шалдың «Әй, не *бадалып* жатырсыңдар, түге» деген қарлыққан даусы естілді (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Әкейдің ауру екенін де, менің шамамның бір отар малға келмейтінін де біледі. Енді неме *бадалып* жатыр (А.Нұрманов, Аққу.).

Бармасаң бадал, қара жерге қадал. қ. а. р. ғ. *Өтінішті, айтқанды орындамай, орнынан қозғалмай қойған адамға қарата айтылатын қарғыс сөз*. Бір айттым, екі айттым, әй, бармасаң *бадал, қара жерге қадал* онда (Ауызекі).

БАДАЛАН = е. т. *Қауызын жару, ақ ұлпалау*. Мақта күн сайын қуырған жүгерідей *бадаланып*, бұрқыраған ақ ұлпа көпсіп, жерге салбырай бастады (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы қыз).

БАДАЛАНУ *Бадалан етістігінің қимыл атауы*.

БАДАЛ-БАДАЛ с. ы. н. *Шоғыр-шоғыр*. Қызылтау мен Қарақияны жалғастырған *бадал-бадал* төбелерден күн шапағы алау беріп, көлеңке басы қысқара түскен (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

БАДАЛҒЫР е т. қ а р ғ. *Омалып бір жерден шықпағыр!* Ақын әлгіні айтқан соң Бай б а - д а л ғ ы р тұра ма, Әйелге таң атты ма, Аттаған соң босаға (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАДАЛУ *Бадал етістігінің қимыл атауы.* Үлкен кісі айтқанда ұшып жөнелмей, б а - д а л у ы н қарашы! (Ауызекі).

БАДАЛЫҚ: бір бадалық. *Мол, көп, молынан жетерлік.* Бар ойы өлең айтып ән салалық, Біреуді қалжың қылып қолға алалық. Қызды ауылға қырындап үйір болса, Көңіліне зор қуаныш б і р б а д а л ы қ (Абай, Тол. жин.). Уай, заманым, балалық, Әр ісін б і р б а д а л ы қ, Алды-артыма қарасам, Кетіп қапсың тазарып (Үш ғасыр.).

БАДАМ¹ [ир. بادام] з а т. 1. б о т. <лат. amygdalus> *Раушангүлдер тұқымдасы ішіндегі жаңақ жемісті өсімдіктерге жататын жеміс ағашы, сол ағаштың жемісі.* Қазақстанда б а д а м н ы ң табиғи бес түрі өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Б а д а м* ағашы шыбық күйінде отырғызылып, алты жылда екі метрге дейін өскен (Н.Нұрахметов, Дархан химия.). Әдейі жіберіпсің екі адам. Солардың қолдарында кеткен балаң. Апарып бір тоғайға тірі тастап, Теріп жеп келіпті олар пісте, б а д а м (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). 2. г е о л. *Минералды заттардың секрециясының (қуыстарда шоғырлануының) бір түрі.* Минералдық заттар қуыстарды бүтіндей не шамалап толтыруы мүмкін. Шамалап (жартылай) толған ірі қуыстар жеодалар деп, эффузивтік жыныстардағы түгелдей толған шағын қуыстар б а д а м д а р деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Аласа бадам. б о т. <лат. amygdalus nana L.> *Бадам ағашының аласа бойлы түрі.* А л а с а б а д а м – аласа бұталы, биіктігі 0,5–1,5 м өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Бадам дәні [тұқымы]. б о т. *Бадам өсімдігінің жемісі, жаңғағы.* Б а д а м д ә н і дәмі мен химиялық құрылысына қарай ащы және тәтті түрлерге бөледі (Ә.И.Исмағамбаев,... Халық мед. пайд. дәрілік өсімд.). *Б а д а м д ә н і* тері ауруларына және ауыз сілекей қабығының қабынуына ем (М.Исамбаев,... Халық мед. өсімд.). Медицинада құрғақ және қуырылған б а д а м т ұ қ ы м ы ішекті тазартып, еттерін бекемдеу үшін қолданады (К. Шалекенова, Жеміс).

Бадам қабақ. п о э т. *Сыртына шығыңқылау, дөңес қабақ.* Ай маңдай, б а д а м қ а б а қ, түзу мұрын, Тартқандай сұлу дене күміс сымын (З.Қалауова, Танд.). *Б а д а м қ а б а қ*, бал та-

мақ, Балдырған белі иілген, Арусып жүрген ақ маңдай, Басына берген бақ қандай (Ы. Шөреков, Шығ.).

Бадам майы. м е д. *Құрамында майлар, амигдалин деген гликозид, синиль қышқылы және бензин альдегиді бар бадам өсімдігінен жасалған емдік май.* Ғылыми медицинада б а - д а м м а й ы іш жүргізетін және теріні жібітетін дәрі ретінде ғана қолданылады (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсім.). Халық арасында б а д а м м а й ы жүйке жүйесін тыныштандыратын және денедегі ауырған жерлерді басатын, қабынуға қарсы әсер ететін, қақырық түсіретін дәрі ретінде пайдаланылады (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсім.).

Бадам шай. *Бадам өсімдігінен жасалған шай.* Б а д а м ш а й д ы ң емдік қасиеті де бар (Ауызекі).

Кәдімгі бадам. б о т. <лат. amygdalus communis L.> *Бадамның кең таралған танымал түрі.* К ә д і м г і б а д а м – биіктігі 4–6 м бұта немесе майда ағаш, тікені аз. Жапырағы кезектесіп орналасады, қандауыр тәрізді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Ледебур бадамы. б о т. <лат. amygdalus ledebouriana schlecht> *Бадам туысына жататын бұталы өсімдік түрі.* Л е д е б у р б а д а м ы биіктігі 1,5 метрлік бұталы өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Л е д е б у р б а д а м ы* Қазақ ССР Ғылым академиясының ботаника бағында 1957 жылдан бастап өсірілуде (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Таңдай бадамы. Бадамша без.

БАДАМ² ү с т. ж е р ғ. *Аулақ, алыс.* Ауылыңның бәрі жардан б а д а м қонсын (Диал. эксп. матер.).

БАДАМША¹ з а т. б о т. <лат. amygdalus spinosissima> *Бадам ағашының қалың тікенді бір түрі.* Сол жерде кеңес құрып біраз тұрды, Дарияны өңгіме қып суы сырлы. Қамыс, ағаш, б а д а м ш а неше түрлі, Жағаның көрінісі ойлы-қырлы (Ш.Әбенов, Кейпін батыр). Осыдан құтылайын өлсем-дағы, Аштықтан қандай азап көрсем-дағы. Тәуекел, өз бетіммен күн көрейін, Б а д а м ш а н ы ң басын жеп жүрсем-дағы (Ш.Құдайбердіұлы, Шығ.). *Б а д а м ш а* «бадам ағашының балашасы» емес, бадамның бір түрі. Кейде ол шошқабадам деп те аталынады (Б.Қалиев, Қаз. тіл. өсімдік.). 2. а н а т. <лат. tonsillae> *Мұрын, жұтқыншақ, ауыз қуысының аралықтарында орналасқан бездер.* Б а д а м ш а иммундық жүйеге жататын және организмді қоршаған ортаның зиянды микробтарынан қорғайтын лимфоидті тіндерден құралады (ҚҰЭ).

Бадамша без. а н а т. *Таңдай мен көмейдің екі жағында орналасқан бадам жаңғағына ұқсас қос без.* Инфекция тамақпен бірге асқанға түсіп, көмекейдің *бадамша безі* не еніп әртүрлі ауру тудыруы мүмкін (С.Сейкитова, Тері ауру.). Аденовирустарды алғаш 1953 жылы А.У.Роу тамағы ісініп науқастанған баланың аденоиды мен *бадамша безі* не тапқан (ҚҰЭ).

Бадамша безді суықпен тілу. м е д. *Криотонзиллотомия; тонзиллитті медициналық емдеу тәсілі.* ≈ *Бадамша безді суықпен тілу* әдісі.

Бадамша безінің қабынуы. м е д. *Тонзиллит.* ≈ *Бадамша безінің қабынуы* белгілері.

Бадамша дене. б н о л. *Кейбір шартсыз рефлекстердің жүзеге асуына жауап беретін көру бөлігінің жанында орналасқан мидың сұр, заттық ядросы.* Жануарлар мен адамда *бадамша дене* жолақты дене құрамында қыртысастылық ядро ретінде көптеген шартсыз рефлекстердің (қимыл, вегетативті реттелу, т.б.) жүзеге асуына қатысады (Қаз. тілі термин. Биология).

Жұтқыншақ бадамшасы. а н а т. <лат. tonsilla pharyngeae> *Жұтқыншақтың жоғарғы және артқы қабырғаларында орналасқан без.* *Жұтқыншақ бадамшасы* біреу болады (ҚСЭ).

Жұтқыншақ бадамшасының ұлғаюы. м е д. *Аденоид.* *Жұтқыншақ бадамшасы* қалыптан тыс *ұлғаюы* п, мұрын қуысын тарылтады, одан сұйық зат артық мөлшерде ағып, тыныс алуды нашарлатады (ҚҰЭ).

Таңдай бадамшасы. а н а т. *Көмей қуысының жұтқыншаққа өтетін екі бүйірінде орналасқан жұп без.* Бадамша *таңдай*, тіл, жұтқыншақ, түтіктік *бадамшалары* болып ажыратылады (ҚҰЭ).

БАДАМША³ с ы н. э к с п р. *Домаланған, толық.* Қалауда мойын жоқ, бастың құр өзін кеудесіне қондыра салғандай, бас пен иық тұтасып, жауырын жағы күдірейіп тұратын домаланған *бадамша* жігіт (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

БАДАМШАЛЫ с ы н. *Бадамша ағашы аралас өскен (жер), бадамшасы бар.* Бүргелі, бүлдіргенді, *бадамшалы* Сай-сайдан мөлдір бұлақ ағады екен (Ақын жырлары). Онан да оңаша жерге апарып, ойымдағымды айтып, білген өнерімді үйреткен жөн деген оймен баласын қасыма ертіп, *бадамшалы* тоғайдың ішіне алып келіп, құпия сырын айтып беріпті (Ертегі.).

БАДАМШИЕ з а т. ө с. <лат. cerfsus> *Паушангүлдер тұқымдасына жататын ұсақ жемісті, тікенекті ағаш.* ≈ *Бадамши* е бұтасы.

БАДАН¹ з а т. ө с. <лат. bergenia crassifolia> *Жапырағы мен тамыры тері өңдеуде қолданылатын көпжылдық шөп тектес өсімдік.* *Бадан* ның Қазақстанда екі түрі өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Бадан туысы. б о т. <лат. bergenia moench> *Ботаникалық таптастыру бойынша бадан сияқты көпжылдық шөп тектес өсімдік түрлерінің тобы.* *Бадан туысы* көпжылдық шөп сабақтас өсімдіктер (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Етжапырақ бадан. ө с. <лат. bergenia crassifolia (L.) Fritsch> *Бадан туысына жататын, биіктігі жарты метрдей тамыр сабағы жуан, үлкен, қалың етті жапырақтары күздігіні қып-қызыл болып шоғырланып тұратын шөп тектес өсімдік.* *Етжапырақ бадан* ның тамырынан жасалған дәрілердің қан тоқтататын, қабынуға қарсы әсер ететін, микробтарды жоятын қасиеттері бар (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсімдік.). *Етжапырақ бадан* (бадан толстолистый) көпжылдық, шөптесін сабақ тамырлы, биіктігі 6,5 см жуық дәрілік өсімдік. Қазақстанның қызыл кітабына кірген («Қазақ елі»).

Уғам баданы. ө с. <лат. bergenia ugamica> *Бадан туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.* *Уғам баданы* – негізінде Қазақстанда өсетін, сирек кездесетін көпжылдық шөптесін өсімдік (Қазақст. қызыл кітабы).

БАДАН² з а т. к ө н е. *Дене, тұлға; бәден.* Қарадәуді сүйретіп, Дырылдатып келеді, *Баданы* н тасқа қақтырып, Пырылдатып келеді (Батырлар жыры). Көрініп арызымды айта алмаймын, Әйел боп жаралған соң *баданымыз* (Назым).

БАДАНА¹ з а т. к ө н е. *Батырлардың соғыста киетін қорғаныс киімі, темір сауыт.* *Баданы* ң жеңі шынтаққа, етегі тізеге дейін жеткізіліп, әр батырдың тұлғасына сай тоқылатын болған. Етегінің алды-арты жырық, өңірі ашпалы, жағасы тік не жағасыз етіп жасалған (ҚҰЭ). *Бадан* а м д ы бөктеріп, Қасыма жаттан жолдас ертіп, Күн-түн қатып жүргенім: Ана Нарында жатқан Жас баланың қамы үшін (Махамбет, Өлең.). Батыр Толтай балпылдап, *Бадан* а киіп жарқылдап, Қылышы белде салпылдап, Сақ бүркіттей саңқылдап (Манас).

Бадана көзді кіреуке [ақсауыт]. *Шығыршықтарының тесігі үлкендеу, кең көз кіреуке*

түрі. Кіреукеңің шығыршықтарының тесігін «көз» деп атайды. Ең кішкентайын «торғай көз», үлкенін «бадана көз» дейді. Соған байланысты мұндай кіреукеңі «бадана», «ба да на кө з д і к і р е у к е», «бадана сауыт» деп те атайды. Орыс тіліне ауысып, «Байдана» болып кеткен («Ана тілі»). Жағасы алтын, жеңі жез *Ба да на кө з д і а қ са у ы т*, Беркітіп соққан ер Дәуіт (Батырлар жыры). *Ба да на кө з д і к і р е у к е*, Шар айнасы бес қабат, Тоғыз қабат көк сауыт, Саған арнап соқтырып, Будырып кеттім кілемге, Оны үстіңе киерсің (Қыз Жібек).

Бадана көз. *Үлкен, дөңгелек көз.* Бойларынан әл кетті, Беттерінен қан кетті, *Ба да на кө з г е* жас толды, Төнгендей үстен қара бұлт (Манас). Шикіл өңді, *ба да на кө з* маңғаз қария мен дөң тұмсық, қызыл шырайлы атқосшы бала ғана тосындау отыр (Ә.Көшімов, Қысталаң.). *Ба да на кө з і* балбұлдап, Булығып тұрды жасына Мойыны босап салбырап, Қарайды ердің қасына (М.Мақатаев, Шығ.).

Бадана көз жүзік. з е р г. *Көзіне қондырған асыл тасы бадананың жемісіндей қомақты, әсем сақина.* Жүзіктің үлкендеу, асыл тасты, әсем түрін *ба да на кө з ж ү з і к* дейді (Р.Шойбеков. Қаз. зергер. сөздігі).

БАДАНА² з а т. 1. б о т. <лат. bulbus> *Жерге түйін тастап өсетін өсімдіктің пиязшығы, жуашығы.* *Ба да на н ы ң* пішіні әр түрлі, оның ішінде дамып жетілмеген сабағы (түбіршегі) болады (ҚСЭ). 2. а у ы с. *Шаштың, түктің әрбір талының түбі, түйнек.* Жүннің әрбір талы – талшық, түбір және *ба да на* деп үшке бөлінеді (А.Еламанов, Қой шаруаш.). Шаштың түбірі түк *ба да на с ы* деп аталатын түйнекпен аяқталады; түк осыдан өсіп шығады (С.Сейтекова, Тері. ауру.).

Бадана бас [бадана дән]. *Пісіп жетілген, толық, ірі дән.* Мына алқапта егін *ба да на ба с* масағын көтере алмай төмен иіліп тұр (Ақ бидай). Жас балапан балғындай Ашып күнге ауызын, *Ба да на ба с* бал бидай Жатыр жарып қауызын (С.Мәуленов, Танд.). Көзіне Арман жас алып, Маңдайы шып-шып тершиді, Балауса егін бас алып, *Ба да на д ә н і н* берсе игі (М.Мақатаев, Шығ.). Бұл аспан аптабы *ба да на д ә н* ақ бидай сабағына көлеңке түсірген уақыт (Қ.Ұябаев, Қырда.).

Дәм баданасы. а н а т. *Жануарлардың дәм сезу мүшесінің құрамдас бөлігі.* ≈ *Д ә м ба да на с ы н ы ң* қызметі.

Түк баданасы. а н а т. *Түк бадамы, түктің түбіндегі теріге кіріп тұратын құрылымдық бөлігі.* ≈ *Т ү к ба да на с ы н ы ң* кебуі.

БАДАНА³ з а т. ө с. <лат. phaseolus vulgaris> *Бұршақ тұқымдастарына жататын, биіктігі алтыс сантиметрге дейін жететін, бақшада өсірілетін біржылдық шөптесін өсімдіктің түрі.* [Саршұнақ] әсіресе *ба да на* өсімдігін, оның жапырақ сабақтарын және бұтақтарын жейді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). *Ба да на* жемісі сыртындағы қауызының қанның құрамындағы қантты азайтатын, несеп айдайтын қасиеттері бар (Ә. Искендіров, Қазақст. дәрілік өсім.). Ұйқы безі қабынғанда *ба да на н ы ң* қауызын, қаражидектің жапырақтарын теңдей етіп алып, осы қоспаның бір ас қасығын қайнап тұрған суға жарты сағат тұндырады да, екі ас қасықтан күніне үш рет ішеді (Ә. Искендіров, Қазақст. дәрілік өсім.).

БАДАНА⁴ з а т. с ө й л. **Бадам**¹. *Ба да на* – оңтүстік аймақта, тау беткейлерінде өсетін жемісті бұта. Жемісі ірі болады, сырты етті, ішінде сүйегі болады. Бұрын оның тамырынан жергілікті тұрғындар бояу алған (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

БАДАНА⁵ з а т. с ө й л. **Бадынақ**. Жүгерінің жаңқаланған, *ба да на* түрлерін сүтке салып жеген жақсы, өйткені ол триптофанға бай (С.Сүбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

БАДАНАДАЙ с ы н. 1. *Ірі, пісіп жарылайын деп тұрған, үлкен (дән).* *Ба да на да й* ірі бидайлар апанға сауылдап құйылып жатыр (Б.Майлин, Шығ.). *Ба да на да й* ақ күріш науадан құйылып, қырманға ағылады («Лен. жас»). ...Біреулері басылған тарыны төбе-төбе ғып үйіп жатыр, ұшырылған *ба да на да й* ақ тарыны шуал-шуал ғып, арбаға тиіп салып жатқандар да бар (Ф.Сланов, Жанартау.). 2. а у ы с. *Бақырайған, бадырайған.* Бағыла да *ба да на да й* көздерін төмен төңкеріп, күрт ойланып қалды (Ф.Дінісламов, Ұшқын).

Көзге баданадай басылды. *Көзге бірден көрінді.* Қойды көрсең сонда көр! Әрбір қойы *к ө з і ң е* сонадайдан бадырайып, *ба да на да й ба с ы л а д ы* (М.Әуезов, Шығ.).

БАДАНАДАЙ-БАДАНАДАЙ с ы н. *Ірі ірі, үлкен-үлкен.* Сейіс шара табақты *ба да на да й-ба да на да й* ақ жүгеріге толтырып әкеледі де, аяғына дем түсер деп қорқып, шетінен алақанына сап, там-тұмдап асатады (Ә.Кекілбайұлы. Шығ.). Сөйткенше болмады, сатырлап жауа бастады. Жай жаңбыр емес, *ба да на да й-ба да на да й* бұршақ (Б.Соқпақбаев, Балалық.). *Ба да на да й-ба да на да й* тер тамшылары [баланың] кір-кір бетіне ирек-ирек із тастап, сырғып құлап барады («Лен. жас»).

БАДАНАҚ з а т. *Бадынақ*. Әжесі кірді, қолында шұқыр табақ, қуырған жүгерінің ақ *ба да н а ғ ы* н дастарқанға жоталата төкті (З.Шүкіров, Отты өткел.).

БАДАНАЛЫ с ы н. **1.** *Түйін тастап өсетін; пиязшықты*. Осы сияқты *ба да н а л ы* өсімдіктер гүлдеп, көктемде жер бетін кілемдей құлпыртады (Б. Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Пиязшығы бар өсімдіктерді *ба да н а л ы* өсімдіктер деп те атайды (Ботаника). **2.** *Бадана тәрізді, түйінді*. Гнейс көбінесе дала шпаты мен кварцтан тұрады. Әдетте, слюданың немесе қоңыр амфиболдың, ішінара гранит пен графиттің қоспалары болады, текстурасы тақтатасты, жолақты, *ба да н а л ы*, шомбал келеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Баданалы арамшөптер. а у ы л ш а р. *Түйін тастап өсетін арамшөптер*. ≈ *Ба да н а л ы а р а м ш ө п т е р м е н* күрес шаралары.

Баданалы өсімдіктер. б о т. *Баданалары, яғни түйін тастау арқылы өсіп-өнетін лала-гүлділер мен амариллистер тұқымдасына жататын өсімдіктер тобы. Ба да н а л ы ө с і м д і к т е р гүлдеп тұқым бергеннен кейін баданалары жетіледі де, сабағы, жапырақтары қурап, тамырлары солып қалады (ҚСӘ). Ба да н а л ы ө с і м д і к т е р д ің барлық мүшесінде өзіне тән ерекше иіс беретін сарымсақ майы бар (Қаз. тілі термин. Биология).*

Баданалы қоңырбас. б о т. <лат. *proa bulbosa*> *Жабайы өсетін жемшөп дақыл*. ≈ *Ба да н а л ы қоңырбас* ты ң таралу аймағы.

БАДАНАША з а т. б о л. *Түйін тастап өсетін өсімдіктердің кішкене тамыры, пиязшығы*. ≈ Тау сарғалдағының *ба да н а ш а с ы*.

БАДАНДАЙ с ы н. с ө й л. *Баданадай*. Ауа шыныдай. Аттың ізі *ба да н д а й*. Қаладағы шыға беріс тепсеңде шерттере аяңдаған екі атты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАДАНША з а т. *Уақ дәндер, түйіршіктер*. Өсімдіктің өзі қурағанда *ба да н ш а л а р* топыраққа түседі де, одан қайта өрбіп-өнеді (Ө.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

БАДАПҰРЫШ [ир. *باده فروش*] з а т. *Шарапшы, шарап сатушы*. Маған оңаша бөлмең бар ма? Мына шудың ортасында шарапқа шабытым келетін емес, – деді. *Ба да п ұ р ы ш* оны оңаша бөлмеге кіргізді (Мың бір түн).

БАДАУИШЫЛДЫҚ з а т. т а р. *XIII ғасырда өмір сүрген араб сопысы әл-Бадауи негізін салған сопылық мектеп. Ба да у и ш ы л д ы қ XX ғасырдың 50 жылдарына дейін Египетте өз ықпалын сақтап келді (ҚҰӘ).*

БАДАШЫ з а т. *Сыр бағушы*. Қатын менен баланың, Қойшы менен түйеші, Жылқышы

мен *ба да ш ы*, Талайын сабап көлбетті (Батырлар жыры).

БАДБАХЫТ [ир. *بد بخت*] с ы н. е с к і к і т. **1.** *Арсыз*. Бұзылған *ба д ба х ы т т ы ң* бұзық сөзін Біздерге жарамайды тыңдап тұрыс (С.Торайғыров, Мағынасыз.). **2.** а у ы с. *Бақытсыз*. Біреулер бетпақ деген сөзді арабың *ба д ба х ы т* (бақытсыз) деген сөзінен шыққан деседі (С. Мұқанов, Саяхат.).

БАДБАҚ з а т. е с к і к і т. *Бадбахыт*. Зұһаққа риза болып *ба д ба қ* шайтан: – Қайғырма, – деді, – балам, баққа байытам. Балаға, қартайса, ата дұшпан ғой, – деп, Қарады аяған боп жайтаң-жайтаң (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БАДҒАТ [ир. *بدعاء*] з а т. к ө н е. *Құдай берген, Алла сыйлаған*. Жұрт білгенді біз біліп, Жұртпен қатар күн көру Сүле жолға жат па екен. Ия болмаса бұлары Пайғамбардан соң шыққан Бір *ба д ғ а т* зат па екен (Ғұмар Қараш, Шығ.).

БАДИЯН з а т. б о т. **1.** *Өңдеуден кейін азықтық және басқа да қажеттерге қолданылатын өсімдік*. Түйежапырақ, самалдық, *ба д и я н*, ... арша, т. б. Қазақстандағы тері илегіш заттары бар өсімдіктердің тері илеуде өндірістік маңызы зор (Химияны қолдану.). **2.** *Бадиян өсімдігінен алынған тамақтық зат (ұнтақ)*. Енді бір бөлек жерде жарты килодай қызыл бұрыш, сондай қалампыр, *ба д и я н*, ... бет жуатын он шақты сабын түр (С.Шаринов, Бекболат).

БАДМИНТОН з а т. с п о р т. **1.** *Ракеткалармен шашақты допты қарама-қарсы ұрып ойнайтын спорт түрі*. Мектептерде спорттың *ба д м и н т о н*, бокс, қол добы іспетті түрлері ірге тепті («Қазақст. мұғ.»). **2.** *Бадминтон спортына керекті құралдар*. ≈ *Ба д м и н т о н* сатып әперді.

БАДМИНТОНШЫ з а т. *Бадминтонмен шұғылданушы, бадминтон ойнаушы*. Залда жас *ба д м и н т о н ш ы л а р* жаттығу үстінде («Лен. жас»).

БАДНАМ [ир. *بدنام*] с ы н. к ө н е. *Масқара болған, масқараланған, абыройсыз, жаманатты*. Атаңның ақниетті құрметі үшін, Ықыласпен дейтін шығар, сауап алам. Болмаса, бір диуана кімге дәрі? Асасын әзәзілдік тұтқан *ба д н а м* (Қаңлы Жүсіп).

БАДРАҚШАМ з а т. з о о л. *Тұқытис тұқымдастарына жататын балық түрі. Ба д р а қ ш а м* аталығының құйрық жүзбеканатында қызыл ноқаттар болады, аналығы аталығынан қысқа келеді (Қ.Қайымов, Су асты.). *Ба д р а қ ш а м* – дене тұрқы 4 см,

Нигерияда тіршілік ететін уылдырықтағыш тұқытис тұқымдастар тобының бір өкілі (Қ.Қайымов, Су асты.).

БАДРАП з а т. археол. *Қоқыс тастайтын шұңқырлардың археологиялық арнайы атауы. Б а д р а п т а р* ортағасырлық қалалар мен елді мекен орындарын қазған кезде көп ұшырасты (ҚҰӘ).

БАДЫҚ с ы н. 1. *Таң қаларлық, ғажап, жарқын, тамаша, басым. Б а д ы қ* адам (Сөз сандық). 2. *Жаратушы, тәңірі.* Патшазада күнімде, көрген рахат осы ма? Қайғы түсті басыма, *Б а д ы ғ ы м* келмес қасыма («Ғашықнаме»).

БАДЫНА = е т. ж е р г. *Жүгерінің не бидайдың қуырылған кездегі бөртуі, іріленуі, жарылуы. Жүгері қуырылған кезде б а д ы н а й д ы,* шіркіннің *б а д ы н а у ы н-а й!* (Ауызекі).

БАДЫНАҚ з а т. с ө й л. *Қауызынан тазартып қуырғандағы жарылған, жүгері не арпаның үлкен-үлкен дәндері. Б а д ы н а қ т а н* бір уысын дорбаңа салып ал (Ауызекі).

БАДЫРАЙ = е т. 1. *Көзі үлкею, адыраю.* Бұл лабораторияның денсаулыққа өте зиянды екенін білгенде, Қасимановтың көзі *б а д ы р а й ы н* кетті (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.). Басымды көтеріп төңірегіме қарадым, бұрышта көзі *б а д ы р а й ы н* біреу отыр (С.Бакбергенов, Қарға там.). Бақыты жоқ басқа *б а д ы р а й-ғ а н* көз береді, Дауысы жоқ ауызға салдыраған сөз береді (Мақал). 2. *Анық көріну, айқындалу.* Қожабеков жалпақ беті түтігіп, шешек дақтары *б а д ы р а й ы н*, одан жүзін тайдырған жоқ (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Көлденендетіп, керіп ұстаған қызыл жалауларында *б а д ы р а й ғ а н* айқыш-айқыш жазулары... бар (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Пәлен рет келіп жүрген үйіңнің маңдайшасында *б а д ы р а й ы н* тұрған қырық жетіні қырық бір деп, шатыстыруыңды көрдің бе (Н. Оразов, Жауқазын.). 3. *а у ы с. Батпандап бойына жайылып, сіңіп кету.* Баз адам кара жүрек, кара ниет, Қайдағы шаргейдікті көңілі сүйед. Басының *б а д ы р а й-ғ а н* мінін білмей, Біреудің кемшілдігін қайдан білед (К.Әзірбаев, Шығ.).

Бадырайып бетке басылды. *Қанша жасырсаң да білініп қалды, көрініп тұрды.* Бұл ұрлықтың басқадан айырмасы сол – қанша китықсыз араластырдым десе де су мен майдай бөлек-бөлек болып қабыспай тұрады, мен мұндалап *б а д ы р а й ы н бетке б а с ы л а д ы* (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Бадырайып көзге түсті. *Айқын білінді, анық көрінді.* Кең тегеурінді, терең мағыналы

«Жайсаң» әні тіршіліктің шым-шытырық шұбарлығын, экономикалық теңсіздіктің *б а д ы р а й ы н көзге т ү с і п* тұрған айырмашылығын айтады Кенен (К.Әзірбаев, Шығ.).

БАДЫРАЙТ = е т. 1. *Ақшырайту, бақырайту, көзін үлкейту.* Біздің қоян қайтадан жүгіріп ініне келіп, екі көзін *б а д ы р а й т ы н* ашқан қалпымен ұйықтап қалды (М.Дулатұлы, Шығ.). Көзін *б а д ы р а й т ы н* алған бабасы арайланған таңмен ояна бастаған ұшықиыры жоқ даланы жаңа көргендей (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). 2. *Анық, ашық көрсету.* Осылайша бейнелеу арқасында жігіт те, қыз да өздерінің тілектерін натуралистік шындықпен *б а д ы р а й т ы н*, ашық айтысады (М.Әуезов, Шығ.). Ол кез – көп бидің парашыл кезі. «Сыбаға» деп, «жол» деп *б а д ы р а й т ы н* алып жатады (М.Әуезов, Шығ.). Бір күні училище қабырғасына үлкен қағазға *б а д ы р а й-т а* жазылған хабарландыру қағылды (Ө.Нұршайықов, Автопортрет).

Бадырайтып [бетке] айтты. *Көңіліне қарамай көзінше айтты, жасырмай барлығын жайып салды.* Сыпайыламады, сілкілесуге дайын адамша *б а д ы р а й т ы н* батыл *а й т т ы* (Б. Нұржекеев, Күй толғақ). Орыс адамында жалған сыпайылықты керек қылмай, нені болса да *б а д ы р а й т ы н бетке а й т а т ы н* бір мінез бар (Ғ. Мүсірепов, Белдерде).

Бадырайтып көзге түсу. *Ерекшеленіп көрініп қалу, байқалыну.* Қыз қадамы санаулы да бақылаулы екенін түсінесіз ғой, *б а д ы р а й т ы н көзге т ү с у д і*ң қажеті не? (Ж.Арыстанов, Жалынды.).

Бадырайтып көзге шұқу. *Бетіне басып айтқыштау, қателігін жөнсіз есіне сала беру.* Бірақ сол қате-қисықты балалатып өсіріп, *б а д ы р а й т ы н көзге ш ұ қ у* неткен өрескел, неткен сорақылық (С.Сматаев. Ақжелең).

БАДЫРАЙТҚЫЗ = е т. *Бақырайтқызу, ақшырайтқызу.* Көзімді *б а д ы р а й т қ ы з ы н* қойып, бар шындықты бетіме айтып салды (Ауызекі).

БАДЫРАЙТҚЫЗУ *Бадырайтқыз етістігінің қимыл атауы.* Олжасқа Жанардың көзін *б а д ы р а й т қ ы з у* түк емес, бір-екі өтірікті айта салады (Ауызекі).

БАДЫРАЙТУ *Бадырайт етістігінің қимыл атауы.* Мына кішкентай қыз көз *б а д ы р а й т у д ы* үйреніп алыпты (Ауызекі).

БАДЫРАЙТЫП ү с т. *Көрнекті етіп, анықтап, айқындап.* Маңдайшаға пышақпен ойылып, *б а д ы р а й т ы н* «Баттал» деп жазылыпты («Лен. жас»). [Қоспан] «Ау, айыбым

болса айтып өлтірмейсіңдер ме? *Б а д ы р а й-т ы п* бетіме басып, жазамды неге бермейсіңдер?» деп айқай салғысы келеді (Т.Ахтанов, Боран).

БАДЫРАҚ¹ з а т. с ө й л. *Бадынақ*. Ол қалтасынан бір уыс *б а д ы р а қ* алып берді. Қанат қуырған жүгеріні қорен атша күтір-күтір шайнады (Н.Серәлиев, Ыстық күлше).

БАДЫРАҚ² з а т. с ө й л. *Батырақ*. ...Және өзі «*б а д ы р а қ п ы н*, жұмыскермін» деп айтады екен дейді... (С.Сейфуллин, Шығ.). Құдайға шүкір, менің адал *б а д ы р а қ* екенімді көріп, үкімет өзі қойып отыр (С.Сейфуллин, Шығ.).

БАДЫРАҚ³: *бадырақ көз*. *Сыртына шығыңқы, бақырайған үлкен көз*. Ақылы жоқ *б а д ы р а қ к ө з* қорқақ қоянға шейін ақ тоншасын киіп алып, бұтақ кеміріп шаттықта жүр (М.Дулатұлы, Шығ.). Өне бір төрде отырған *б а д ы р а қ к ө з*, шикіл сары – есепші (С.Шаймерденов, Мезгіл). Сәті түскенде қоңқақ мұрын мен *б а д ы р а қ к ө з* де сүйкімді боп кетеді екен (С.Алдабергенов, Қанат.). Мен таңқы мұрын, *б а д ы р а қ к ө з*, шұнақ құлақтау, жар қабақтау кірпі шаш, қыртыс маңдай, кара сұр жігітпін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАДЫРАҚКӨЗ з а т. м е д. <грек. *exo* – сыртқы және *ophthalmos* – көз> *Көздің қысынан сыртқа ығысуы түріндегі ауру, экзофтальм*. Солқылдақ *б а д ы р а қ к ө з* кезінде ішкі ұйқы артериясы мен көз қуысының арасында қан тамыры (жалғама) пайда болады (ҚҰЭ).

БАДЫРАҚТА= е т. с ө й л. *Қауызын жару; ақ бадыраққа айналу*. Қазандағы қуырылған арпа мен жүгері *б а д ы р а қ т а н* жарылып жатыр (Ауызекі).

БАДЫРАҚТАН= е т. *Қауызы жарылу, ісіну*. Мына бір салым жүгеріміз *б а д ы р а қ-т а н ы п* бітті-ау деймін (Ауызекі).

БАДЫРАҚТАУ¹ *Бадырақта етістігінің қимыл атауы*. Сонша *б а д ы р а қ т а у ы ң* не, сені өтірік айтып, жасыра алмай тұр деп ойлап қалды ғой жұрт (Ауызекі).

БАДЫРАҚТАУ² с ы н. *Үлкендеу, толмақтау*. Бастық *б а д ы р а қ т а у* көзімен Дәмеліні басынан аяғына дейін тінте қарап шықты (Ө.Қанахин, Дәмелі). Оның *б а д ы р а қ т а у* көзіне ылғи теріскен шығып жүретін еді (С.Талжанов, Сейфулла).

БАДЫРАН з а т. ж е р г. *Қияр*. Қиярдың қазақша өз аты бар екен, помидорды *б а д ы-р а н* деп алсақ, айыбы болар ма еді? («Қаз. әдеб.»).

БАДЫРАНДАЙ с ы н. ж е р г. *Қияр сияқты*. Келген адам... көк көзі жұмылып, тақыр,

сопақ басы жел тербеткен әлсіз желідегі *б а-д ы р а н д а й* қалтылдайды (К.Тоқаев, Тасқын).

БАДЫРАҢ: *бадыраң көз*. *Бадырақ көз*. Қолында шағын сумкасы бар *б а д ы р а ң к ө з*, аққұбаша қыз жалт қарады («Лен. жас»). Сен тимесең, мен тимен *б а д ы р а ң к ө з* (Мақал).

БАДЫРАЮ *Бадырай етістігінің қимыл атауы*. Кісіге сонша *б а д ы р а ю г а* бола ма екен? (Ауызекі).

БАДЬЯ з а т. к ә с. *Шахталар мен құдықтардан көмір, су тарту үшін ағаш не металдан жасалған үлкен, бұйырлы шелек*. Шахтаға *б а д ь я* аталатын кебежесымаққа кіріп, қолдан жіберетін арқан арқылы түседі екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Сол қызыл үйдің батыс жағында бір *б а д ь я* түр (Ә.Әбішев, Замана.). Шахтаға *б а д ь я* аталатын зор шелекке мініп түсетін (Ә.Бірмағамбетов, Қаз. геогр.).

БАДЬЯН [франц. *badiane*] з а т. ө с. с ө й л. *Андызағаш*. Енді бір бөлек жерде жарты килодай қызыл бұрыш, сондай қалампыр, *б а-д ь я н*, шашқа жағатын қына, бет жуатын он шақты сабын бар (С.Шаринов, Бекболат).

БАДЬЯ ор. з а т. б и о л. <лат. *spongillidae*> *Губкалар отрядына жататын тиңшы суда тіршілік етіп, су түбіндегі заттарға жабысып өсетін, биіктігі бір метрдей балдыр өсімдік*. Халық медицинасында *б а д ь я* қаңқасы ұнтағын буын ауруларына қарсы денеге жағады (ҚСЭ).

БАЖ¹ [ир. *باج*] з а т. э к о н. **1.** *Мемлекеттер арасындағы экспорт үшін алынатын ақшалай салық*. Олай болғанда көрші патшалықтар өзді-өзі күн ілгері хабарласып, астыққа, тауарға арзан *б а ж* салдыруға келісу керек (М.Дулатұлы, Шығ.). **2.** *Белгілі бір көрсеткен қызметі үшін азаматтардан, мекемелерден және ұйымдардан мемлекеттің алатын алымы*. Жалпымемлекеттік салықтарға мыналар жатады: қосылған құнға салынатын салық, пайдаға салынатын салық, акциздер, бағалы қағаздармен жасалатын операциялардан алынатын салық, экспорт пен импортқа салынатын салық, кеден тарифі мен *б а ж* салығы және т.б. (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). **3.** *Орта ғасырлардан бері жолды, шабындықты, көпірді, порт ғимараттарын және т.б. пайдаланғаны үшін мемлекеттің, қалалар мен жекелеген феодалдардың алатын алым-салығы*. Сауда қылам деп, *б а ж* төлеп, қолына қағаз алған адам саудагер құқығын ала алады (С.Шаринов, Бекболат). Бұрынғы «сары ноқ-

та» салығы мен шөп *б а ж ы н ы ң* үстіне енді тағы «қан *б а ж ы*», «қара шығын» дегендер шығыпты (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

БАЖ²: баж алды. *Тояттау, ләззат алу.* Сіз бір сұңқар шаһбаз, Жер жүзінен *ал ған б а ж*. Біздей ғарып есепсіз Есігінде жүр мұқтаж (Абай, Тол жин.).

БАЖ³: баж берді. *Мән беру, зер салу.* Абайдың діні – өзінің заманы мен ортасына, бір жағынан, сырттай *б а ж б е р е* отырса да, негізінде және де ақылдың, адамгершіліктің діні болады (М.Әуезов, Шығ.). Олардың да кейбірінде көп кездесетін, ғазелдерінде жиі ұшырап отыратын кейбір сопылық сарындарға Абай ол үш өлеңде мүлде баспаған. Ендеше, тіл жөніндегі аламыштық – заманына берген *б а ж* (М.Әуезов, Шығ.).

БАЖ е л і к. *Ауырсығаннан, шошынғаннан кенет шыққан қатысты дауысты бейнелейтін сөз.*

Баж етті. *Кенеттен қатты дауыс шығарды, бақырып жіберді.* Аяжан жаман састы. *Б а ж е т к е н* дауысының қалай шығып кеткенін өзі білмеді (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Тыным таппай жүрген сарала мысықтың аяғын Айтбай басып кетіп, *б а ж е т к і з д і* (Т.Дәуренбеков, Бір түйме).

БАЖА з а т. э т н. *Бірге туған қыздарға немесе ағайынды кісілердің қыздарына үйленген ер адамдар.* Сен, балдызым, *б а ж а ғ а* билігің жүрмесе, оны осы бастан айт (С.Омаров, Күншуақ). Ал, мына үй иесі – біздің *б а ж а*, аты – Төңірберген (Қ.Қамбаров, Алтай аясы). *Б а - ж а н ы* *б а ж а* көрсе, басы қышиды (Мақал).

БАЖАЙ¹ з а т. *Істің нәші, ыңғайы.*

Бажайына келтірді. *Нәшіне келтірді.* Қартқожа талай қынжылғанда, бар ынтасымен намазды *б а ж а й ы н а к е л т і р і п* оқып, Құдайға жалбарынып көрді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бітеді Ніл дарияға жалғыз қайың, Әрқашан құрбы білер құрбы жайын. Нақыштап *б а ж а й ы н а к е л т і р е т і н*, Аралар жаңа талап жолдыбайың (И.Байзақов, Шығ.).

БАЖАЙ²: бажай қылды. *Өтеді, атқарды.* Исламның бес парызын *б а ж а й қ ы л м а й*, Сен неге болып жүрсің тәркі сүннет? (Айтыс).

БАЖАЙЛА= е т. 1. *Байыптау, тұсіну.* [Енесі Гүлмираға] Төркінге бара берудің пәлендей жақсы тірлік еместігін *б а ж а й л а й д ы* (Д.Досжанов, Зауал). 2. *Аңғару, байқау, байыптау.* Көңілді екен сөзі де... Соң *б а ж а й л а п* отырмын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аңдап жүрген ешкім жоқ па дегендей жан-жағына *б а ж а й л а п* қарап алып, сонадай жерде күтіп тұрған Гүлжанға қарай аяңдады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

БАЖАЙЛАН= е т. *Байыптау, тұжырымдалу.* Журналист Майлиннің өмірлік материалдарын іріктеу принципі, әдісі *б а ж а й л а н д ы* («Лен. жас»).

БАЖАЙЛАНУ *Бажайлан етістігінің қимыл атауы.*

БАЖАЙЛАС= е т. *Байыптасу, пысықтасу.* Алдағы қарекетімізді *б а ж а й л а с а й ы қ* (Ауызекі).

БАЖАЙЛАСУ *Бажайлас етістігінің қимыл атауы.* Басымыз бірігіп *б а ж а й л а с у ғ а* мұрша болмай жатыр (Ауызекі).

БАЖАЙЛАТ= е т. *Байыптату, ескерту.* Бұл туралы алдын ала *б а ж а й л а т с а ң* етті? (Ауызекі).

БАЖАЙЛАТУ *Бажайлат етістігінің қимыл атауы.* Өзіңе осы шаруаның алдын *б а ж а й л а т у д ы* ойлап жүргенмін (Ауызекі).

БАЖАЙЛАУ *Бажайла етістігінің қимыл атауы; топшылау.* Бұл істі былай *б а ж а й л а у ы м ы з* керек (І.Жансүгіров, Шығ.). Зерттеушілер, әдетте, қазақстандық және евразиялық көшпелілер әлемінің тарихи байырғы өткенін *б а ж а й л а у* үшін қазақтардың дәстүрлі материалдық және рухани мәдениетіне жиі-жиі жүгініп отырады (С.Ақатай, Інжу-маржан.).

БАЖАЙЛЫ с ы н. *Байыпты, байсалды.* Мұғалім сөзі баланың сөзінен айырмасы: *б а ж а й л ы*, байсалды болу, мұғалімнің сөзін баланың ұққандығы, шабыттанып, ынталанып құлақ қойғаннан білінеді (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

БАЖАҚЫ з а т. ж е р г. *Асыл тастардың (маржан, меруерт, жақұт және т.б.) жинақтық ұғымы.* Олардың бәрін тастап, сені алармын *Б а ж а қ ы* Нарындағы тірі тұрсан (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БАЖАЛАҚ е л і к. *Дегбірсізденген, мазасызданған қимылды бейнелейтін сөз.*

Бажалақ қақты. *Өзін ұстай алмады, дегбірсізденді.* Бір нәрсені бүлдіріп алғандай *б а ж а л а қ қ а ғ у ы н а й!* (Ауызекі).

БАЖАЛАҚТА= е т. *Қатты-қатты сөйлеу, бажылдап ұрысу.* Ол немісше бірдемелерді айтып *б а ж а л а қ т а й* берді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Монтер жігіт бірдеңе-бірдеңе деп күңкілдей бастап еді, Қасым онан әрмен *б а ж а л а қ т а п* кетті (С.Мұратбеков, Көкорай). *Б а ж а л а қ т а п* жүгірген Қайша бұлардан ұзап шыққан соң, емін-еркін балағаттады (К.Оразалин, Ақ жазық).

БАЖАЛАҚТАУ *Бажалақта етістігінің қимыл атауы.*

БАЖАЛАҢ е л і к. *Бажалақ.*

Бажалаң қақты. с ө й л. *Бажалақ қақты.* Жұрттың көзінше *б а ж а л а ң қ а қ п а й*, өзінді ұстай біл (Ауызекі).

БАЖАЛАҢДА= е т. с ө й л. *Бажалақта.* Кер жалқау қалар емес *б а ж а л а ң д а п*, Дұшпанын қазір быт-шыт қылар жандай (Ғ.Игенсартов, Тың дала).

БАЖАЛАҢДАУ *Бажалаңда етістігінің қимыл атауы.*

БАЖАҢ е л і к. *Күйгелектеніп, мазасызданған қимылды бейнелейтін сөз.*

Бажаң қақты. *Күйіп пісті, бажылдады.* Қазір ақшасын төлеп, чекті өз қолыңа бердім ғой, тал түсте талаймысың? – деп Шалғымбай *б а ж а ң қ а қ т ы* (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАЖАҢ-БҰЖАҢ е л і к. *жағымсыз. Баж-бұж еткен ащы дыбысты бейнелейтін сөз.*

Бажаң-бұжаң етті. *Бажылдады, баж-бұж етті.* Ауыл ортасынан *б а ж а ң-б ұ ж а ң е т к е н* дауыс та шығып қалды (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАЖ-БАЖ е л і к. *Бажылдаған, баж-бұж еткен дыбысты бейнелейтін сөз.*

Баж-баж етті. а) *Бажалақ қағып ұрысты.* Майбике жеңгей бетін шымшып, *Б а ж-б а ж е т і п*, жөнелді ұрсып (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). ә.) *Қатты дауыстау, шарылдау.* Ол қамшы тіліп түскен жонын қайда қоярын білмей *б а ж-б а ж е т і п*, әркімнің етегіне бір жармасты (Ә.Әбішев, Найзағай).

БАЖБАЛАҢ е л і к. *Бажылдап ұрысқан, баж-баж еткен дыбысты бейнелейтін сөз.*

Бажбалаң қақты. *Бажалақ қақты, бажылдап ұрысты.* Үйдегі кемпірдің *б а ж б а л а ң қ а қ қ а н ы н а* ренжіме, біржолға кешіре сал (Ауызекі).

БАЖБАНШЫ з а т. ж е р г. *Қүзетші, қорқышы.* Ертеде біздің *б а ж б а н ш ы м ы з* Ережеп деген кісі еді (Ауызекі).

БАЖБИ= е т. с ө й л. *Бағжи.* Ол әлгі адамның бетіне *б а ж б и я* бір қарады да, отыра берді (М.Сүндетов, Балық аула.). – А! – деді Қабес, – екі көзі *б а ж б и ы п*, ойбай-ау, қазақ болғаны ғой (Е.Домбаев, Ол. адам.).

БАЖБИТ= е т. *Бадырайту, бақырайту.* Үлкен көзін *б а ж б и т а*, кісіге бір түрлі таңдана қарай ма, қалай (М.Сүндетов, Ескексіз.). Байлап алсақ *б а ж б и т ы п*, Барар ек ханға мақтанып. Атаңа нәлет демес ед, Міндетін барсаң атқарып (Ү.Кәрібаев, Шығ.).

БАЖБИТУ *Бажбит етістігінің қимыл атауы.* Ендігірі маған бұлай көзіңді *б а ж б и т у ш ы* болма (Ауызекі).

БАЖ-БҰЖ е л і к. *Бажылдаған, баж-бұж еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Қарауыл әйелдің *б а ж-б ұ ж* айғайынан қызыл өгіз де қозғала бастады (Т.Тобағабылов, Тағдыр).

Баж-бұж етті. *Шаң-шұң шығарды, қатты-қатты сөйледі.* Кабинетке *б а ж-б ұ ж е т і п* бір қартан әйел кіріп келді (М.Гумеров, Хазірет.).

БАЖБЫҚ с ы н. *Сығыр, қысық.* Сары шал жанында тұрған орындыққа жайғасып отырып алды. Сап-сары *б а ж б ы қ* көздің қиығына мысқыл шапты («Қаз. әдеб.»).

БАЖГЕР з а т. *Баж жинаушы, салықшы.* Сол жылы ауылға елден салық жинап, баж алуға Усия дейтін *б а ж г е р* қытай келген (Н.Қазыбеков, Ағайын).

БАЖДИ= е т. ж е р г. *Бағжи.* Шешесі қызына қарап, *б а ж д и д ы* да қалды (О.Сәрсенбаев, Сағым). Оның мұрты едірейіп, көзі *б а ж д и ы п*, мойнының күре тамырлары баттиып көгеріп көрінеді (Д.Досжанов, Тұлпар.).

БАЖСЫЗ с ы н. 1. т е р м. *Баж салығы төленбеген.* ≈ *Б а ж с ы з* өнім. 2. *Баж жоқ.* *Б а ж с ы з* болмайды, біздің үйде ұнағанын алып қалатын әжем бар, оның қалағанын беру керек (Ауызекі).

Бажсыз әкелім. э к о н. *Баж салығы төленбейтін сырттан әкелінген тауар немесе өнім.* *Б а ж с ы з ә к е л і м* – кеден бажын салудан босатылған тауарлар импорты (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бажсыз сауда. э к о н. *Баж төлемей әкелінген заттарды сату.* *Б а ж с ы з с а у д а* – елге кеден бажын (салығын, алымын) төлемей әкелінген тауарлармен, құндылықтармен, өзге де заттармен сауда жүргізу (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БАЖХАНА з а т. с ө й л. *Бажыхана.* *Б а ж х а н а* – мемлекет шекарасынан өтетін тауар-мүліктерді тексеріп, ол үшін белгіленген баж салығын алып тұратын мекеме, жай, таможня («Қаз. әдеб.»).

БАЖЫ з а т. *Таңба, белгі.* Тайға *б а ж ы* басты (Ауызекі).

БАЖЫ= е т. ж е р г. *Алжи бастау.* Мына ит *б а ж ы д ы-а у* деймін (Диал. эксп. мат.).

БАЖЫЛ з а т. 1. *Қатты дауыс, бажылдаған үн.* Түрлі сөзді қолға алып, Талқылайды толғанып, Кезекпен сөйлеп кеңесте. *Б а ж ы л* болса, баяғы (М.Жұмабаев, Шығ.). Бірінің артынан бірі түйіліп, станцияға төніп қалған әлгі бөледен бір кереметтей *б а ж ы л* құлақты жара, ышқына шықты (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). – Ойбай-ай, енді таяқ жұмсадың ба? –

деген Қараштың *бажылы* естiлдi (Н.Серәлиев, Қаңтар.). **2.** *Бажылдап үре беретiн, шәулiдек.* Көксерек тап бергенде талай бұралқы төбет, *бажылы* қаншық қансылай, шәулiдей қашатын болды (М.Әуезов, Көксерек).

Бажыл қақты. *Зар қақсады, безек қақты, бажылдады.* Сирағына от құлап, Ләпиенi күйдiрiп, *Бажылы қағып* ол жылап, Жеген күнiм жұдырық (I.Жансүгiров, Шығ.).

БАЖЫЛА= е т. ж е р г. *Баж салығын (зекет, садақаны да) жинау.* Мақан Хиуа ханының кiшi жүзден *бажылай тыны* болған (Қаз. тiлi. диалек. сөздiгi).

БАЖЫЛДА= е т. **1.** *Баж-баж ету, бажалаң қағу.* Концерт бөлiмiнде Қалыбек қызын ұзатты. Ауыл советтiң кеңсесiне жеткенше екi әйелдiң *бажылдаған* даусы құлағына келiп тұрды (Т.Ахтанов, Боран). Шарафиянов айғай мен пәле сөздi айтып, көп *бажылдааса* да, төбелеске бата алмай, тайқи бердi (М.Әуезов, Таңд.). Сен есiме түскен сайын бала кездегiдей *бажылдап* емес, iштей ағылтегiл жылағым келедi (О. Бөкеев, Қайдасың.). **2.** *Гүрiлдеу, гүрiсiлдеу.* Бөксесi бұлғандап «Волгамыз» *Бажылдап* батты кеп батпаққа, Бұлқынды, жоқ шеттен қолқабыс, Трактор келгенше жатпақ па? (Ж.Молдағалиев, Өленд.). **3.** а у ы с. *Ызылдап қайнау.* Осы сәтте *бажылдап* сар самаурын келдi (Ө.Қанахин, Жер бас.). *Бажылдаған* самаурынның түбiнде желкiлдеген жас келiн отыр (О.Сәрсенбаев, Сағым).

БАЖЫЛДАҚ с ы н. **1.** *Бажылдауық, ащы (дауысқа қатысты).* Құлақтың түбiнен тағы гүрс, тағы беттен алған *бажылдақ* шаңқыл (С.Бердiқұлов, Егеули найза). *Бажылдақ* қарғыс, ойбай мен қым-қуыт айқай-сүрен жонынан мұздай тер шығарса да, сыр бермей тартып келедi (Ә.Кекiлбаев, Дала.). Ол өлмесе, ана *бажылдақ* кемпiр жыламас едi ғой (М.Сүндетов, Балық аула.). **2.** *Ұрысқақ.* Қалибек бiр өзi «Қыз ұзатудағы» *бажылдақ* кемпiр мен балпылдақ шалды, қыз сыңсуын, бұзаудың мөңiрегенi мен иттiң үргенiн, қасқырдың ұлығанын – бәрiн де айнытпай шебер бейнелеп, көркем шығаратын («Қаз. әдеб.»).

БАЖЫЛДАС= е т. ж а ғ ы м с ы з. *Баж-баж етiсу.* Кәдеге таласқан қатындарша июкино болып, *бажылдасып* қыздар жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Е, көше ғып неге салмайсың қыстауыңды? – деп, Ыбырай көршiсiмен де *бажылдасты* (Б.Майлин, Шығ.). Мен аға, ол бiр маған қарындастай. Бiр бүтiн қайындай ек жарылмастай. Ұл, қызды ортақ

сүйiп жасай бердiк, Құлпырғыш қыртаңдарша *бажылдаспай* (Ә.Тәжiбаев, Аралдар).

БАЖЫЛДАСУ *Бажылдас етiстiгiнiң қимыл атауы.* Мұнда шу жоқ, кейбiр дүкендердегiдей *бажылдасу* жоқ (I.Жансүгiров, Шығ.).

БАЖЫЛДАТ= е т. *Баж-бүж еткiзу, ызылдану.* Үйде тобылғы томарының көмiрi бар екен. Ол самауырынды *бажылдап* тұрды (М.Тиесов, Дала). Құлжөмила жүгiрiп далаға шықса, Орынбайдың көк төбетi санынан тiстеп *бажылдап* жатыр (К.Қозыбаев, Аманат).

БАЖЫЛДАТҚЫЗ= е т. *Баж-бүж еткiздiру, бажалаңдатқызу.* Шыдамсыз енендi *бажылыжата* бердiң ғой (Ауызекi).

БАЖЫЛДАТҚЫЗУ *Бажылдатқыз етiстiгiнiң қимыл атауы.* Бiздiң үйде бiреудi *бажылдап* деген жоқ (Ауызекi).

БАЖЫЛДАТУ *Бажылдат етiстiгiнiң қимыл атауы.* Тоқ шәугiмдi *бажылдап* ғой күнi бойғы ермегi (Ауызекi).

БАЖЫЛДАУ *Бажылда етiстiгiнiң қимыл атауы.* Бiрте-бiрте *бажылдауы*н қойып, тек кей-кейде ғана артына бұрыла бере шаңқ етiп, қаша жөнеледi (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

БАЖЫЛДАУЫҚ с ы н. ж а ғ ы м с ы з. **1.** *Бажылдап ұрса беретiн.* *Бажылдауық* кемпiр көрi шалдың мазасын әбден кетiрдi (Ауызекi). **2.** а у ы с. э к с п р. *Шиқылдауық.* Осы ойлармен мен таң ата бөлменiң шамын өшiрiп, *бажылдауық* төсегiме барып қисайдым (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

БАЖЫНА= е т. ж е р г. *Топшылау, байымдау, тую.* Сая күйiп кеттi бiлем, көкiрекке бұлт үйiре қалған ащы ойын iрiкпей айтып салды. Құлшығаш та осы сөздi күткендей екен. «Тұқымымды күртқан сен» деп *бажынады* (Д.Досжанов, Зауал).

БАЖЫР с ы н. *Бажырақ, бажырайған.* Бетiнiң азырақ шұбары қазiр ала теңбiлденiп, сұрланып алған *бажыр* сары Сәмен қатты ашудан қалшылдап кеттi (М.Әуезов, Таңд.).

БАЖЫРАЙ= е т. **1.** *Бақыраю, багжю.* Бала көзi *бажырайып*, қарт баушының сөзiн тыңдады да отырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әбдiрахман ләм-мим деместен *бажырайған* күйi садағын бердi (О.Сәрсенбаев, Сағым). Шаш арасынан *бажырайған* үлкен көзi өңменнен өтедi (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Асаубай бетiме *бажырайып* бiр қарады да, қамыс арасын қопара бастады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). **2.** *Бадырайып,*

өрескел көріну. Осының бәрінде де *б а ж ы р а й ғ а н*, «айқайлап», ерсі көрініп тұрған «ешнәрсе жоқ, қайта әншінің талғамының жақсы екендігі байқалады (А.Жұбанов, Замана.).

БАЖЫРАЙТ= е т. *Бақырайту, бадырайту.* Нұралы көзін *б а ж ы р а й т ы н*, еріні қысты (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

БАЖЫРАЙТУ *Бажырайт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көзін *б а ж ы р а й т у*.

БАЖЫРАЙЫС= е т. *Бақырайысу, бадырайысу.* Жұмбақтың шешуін таба алмай, оның бетіне *б а ж ы р а й ы с а* қалдық («Лен. жас»).

БАЖЫРАЙСУ *Бажырайыс етістігінің қимыл атауы.*

БАЖЫРАҚ: *бажырақ көз.* с ө й л. *Бадырақ көз.* Маржан келген соң бақшиған *б а ж ы р а қ к ө з і н* оған бір, балапанға бір қадап өтті (Ә.Кекілбаев, Дала.). Жапалақ сияқтаңған *б а ж ы р а қ к ө з*, қара сақал Ақықты малға сатып алатын боп кетіпті (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

БАЖЫРАҢ е л і к. *Бақырайып, бағжиып қараған қимылды бейнелейтін сөз.*

Бажыраң етті. *Бағжаң етті, бақырайды.* Жақып шошып кеткендей қысыңқырап отырған көзін *б а ж ы р а ң е т і п* ашып алды (Ф.Мұстафин, Миллионер). Сол кіріп келгенде Мұқтардың көзі *б а ж ы р а ң е т т і* (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

БАЖЫРАНДА= е т. *Бағжаңда.* Шал... әлі де таңданған күйі, *б а ж ы р а ң д а п* Рақымға қарай береді (Б.Тілегенов, Көктем.).

БАЖЫРАНДАТ= е т. *Ақшыраңдату, бадыраңдату.* Мен көзін *б а ж ы р а ң д а т қ а н* шалдың қасында отырдым (Ауызекі).

БАЖЫРАНДАТУ *Бажыраңдат етістігінің қимыл атауы.* Балаға көзінді *б а ж ы р а ң д а т у* шы болма! (Ауызекі).

БАЖЫРАНДАУ *Бажыраңда етістігінің қимыл атауы.* Мынаның *б а ж ы р а ң д а у ы* есіме түссе, күлкім келеді (Ауызекі).

БАЖЫРАЮ *Бажырай етістігінің қимыл атауы.* Түк түсінбегендей *б а ж ы р а ю ы* дұрыс болды (Ауызекі).

БАЖЫРЛА= е т. ж е р г. *Безек қағу, сарнау.* Болат сымдардан өрілген арқан беліне айналып оралған сайын, барабан даусы әлдекімге мұңын шаққандай зарлана *б а ж ы р л а й д ы* (М. Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

БАЖЫХАНА [ир. باج خانه] з а т. к ө н е. *Баж салығын алатын орын, мекеме, кеден.* Батыс Сибирь *б а ж ы х а н а л а р ы* арқылы қазақ даласына астықтың бажы салығынсыз келуіне рұқсат етілді (ҚазССР тарихы). Орта

Азия және Қытаймен байланыс Орынбор, Омбы және басқа *б а ж ы х а н а л а р* арқылы болды (ҚазССР тарихы).

БАЗ¹ з а т. 1. *Малға арналып салынған үлкен қора.* Мал *б а з д а р ы* стандартты түрде қайта салынды (С.Әлжіков, Дала қыран.). Фермаларда жылқы қамайтын *б а з* болғаны жөн (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). Мал қора – үлкен *б а з* ауылға кіре берісте болатын (С.Жүнісов, Жапанда.). 2. с ө й л. *Баз¹ (қойма).* Сөз етті жақсысын да жаңа жылдың, Қай *б а з д а* барын білді таза бұлдың. Кейде бір сыр да айтылды құпиялау Кімдерді қайда ұзатты қала бұл күн (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Соған байланысты институттың құзырындағы Рыжов басқарған *б а з ы* жеке филиал болып сол жерде қалды (С. Бегалин, Уақыт.). 3. *Ас су, азық-түлік сақтайтын шұңқыр, я үй асты.* Станциядағы *б а з д а* не бар, не жоғы өзіне мәлім (Ф.Мұстафин, Шығ.). *Б а з д ы ң* ішін бастан-аяқ көз алдына келтіріп, оймен топшылап, жорамалдай бастады, отырған күйінде айналасын көп сипап, бірталай нәрсені таныды (М.Әуезов, Шығ.).

БАЗ² з а т. ж е р г. *Дымқыл, ылғал.* Заманаға қарай саз керек, Айдыңға үйрек-қаз керек. Базардан бақыт сынауға Теріге де пұшпақ *б а з* керек (Ақтан ақын).

БАЗ³ [ир. باز] с ы н. *Ер жүрек, батыр (азамат).* Шапырашты, ол рас, Сенен тегінде аз едім, Аз да болсам тартымды, Сенен дулат *б а з* едім (Жамбыл, Шығ.).

БАЗ⁴ с ы н. *Нәрлі, дәмді, құнарлы (тағамға қатысты).* Әуелеп ұшқан алты қаз, Етің – шекер, сорпаң – *б а з*, Атайын десем, оғым аз, Қонар болсаң жануар, Міне майдан, міне саз (Қыз Жібек).

БАЗ⁵: *баз баяғы.* с ө й л. *Бәз баяғы.* Қарлығаштың айыр құйрығындай, қап-қара мұртым *б а з б а я ғы* сұлу қалпында («Лен. жас»). Көптеген колхоз, совхоздар айтарлықтай өзгермей, *б а з б а я ғы* қалпында қалып келеді (С.Ысқақов, Табиғат.).

Баз қалпы. с ө й л. *Бәз қалпы.* Әлекең келгенде үш қойдың өкпесі *б а з қ а л п ы н д а* орнында тұр екен (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Жаныстың жүзі жайдары екен, Күндегі *б а з қ а л п ы н д а* (Қ.Ұябаев, Қырда.).

БАЗ⁶: *баз бір.* Кей, кейбір. *Б а з б і р* жерде жүгіріп, *Б а з б і р* жерде кідіріп, Жүгіре басып барады-ай (Алпамыс). Ал *б а з б і р* аймақтарда, сондай-ақ қалаларда халық саны күрт өсті («Түркістан»). Сізбенен білімі шақтас, ақылы

тең, Көрмесен «күйін» ұзын жалаңаштың. Қорыққаннан, *б а з б і р* адам, «батыр» дейді, Болғанды мысалында сол ұқсастық (Айттыс).

Баз біреу. *Кейбіреу. Б а з біреулер* ұрысып, Өлдім-толдым дегенде, Қыз Жібектің қасына, Шеге жетіп келеді (Қыз Жібек). *Б а з біреулер* көп ақылға ие болып, Жұмысын ешбір жанға жөндетпеген (Кете Жүсіп, Шығ.). *Б а з біреулер* қаладан алып келген дастарқандарын жайып, ас қамына кіріскен (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.).

БАЗ⁷: баз кешті. а) *Түңілді, құдер үзді.* Бұл сапарда бөрінен *б а з к е ш і н*, алды-артына қарамай зырлады (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Сол кендіктен *б а з к е ш і н*, Толарсақтан саз кешіп (Ы. Шөреков, Шығ.). Үш жүз мың адам басқа тіршіліктен *б а з к е ш к е н д е й*, ас-су татпай, ыстық-суықты елемей, ұйқы, тыныштық дегенді ұмытып көшеге шығып отырған күйінен қозғалған жоқ (Ф.Мүсірепов, Шығ.). ә) *Жеріді.* Осы бір жаман әдеттен *б а з к е ш е т і н* мезгіл жетті ғой (С.Омаров, Дала қызы). Зерван баласының ұсқынсыз, қорқынышты түрін көріп, одан *б а з к е ш е ді* («Жас Алаш»). Мол серпіп, *б а з к е ш к е н* дәурен қайдасың? Мынау алмағайып шөнік дүние талыс киер кеп пе еді?! (К.Ахметбеков, Ақдала). б) *Ажалға душар болды, өлді.* Бақа жаны *б а з к е ш е р*, Құлағына құланның, Ойнаймын деп бойлаудан (Шәңгерей ақын, Шығ.).

БАЗА¹ [франц. base, грек. basis] з а т. **1.** *Түрлі заттар сағқталатын арнаулы орын, қойма.* Сенеміз бе, бақандай екі жүз сауда орнын қамтитын үлкен *б а з а* *д а н* бір банка да варенье, компот шықпапты (М.Рашев, Бетін қисық.). Содан енді бір азық-түлік *б а з а* *с ы н а* бардым (Ғ.Қабышев, Мінездеме). Директор *б а з а* *д а н* тапсырылған күріштің ылғалдылығын, тазалығын сұрап алды (Ақ бидай). **2.** *Белгілі бір нәрсемен қамтамасыз етіп отыратын мекеме, ұйым.* Ауылшаруашылық академиясының да қазақ филиалы республика көлемінде ғана емес, одақ көлеміндегі елеулі ірі институттары бар, *б а з а* *л а р ы* бір банкі, селекциялық станциялары көп, мол салалы ғылымдық орталық саналады (М.Әуезов, Шығ.). Екеуі де әзірге осы орталық механикалық, жөндеу *б а з а* *с ы н д а*, бірі – формовщик, екіншісі фрезеровщик мамандықтарына үйренуші («Лен. жас»). Соғыстан кейінгі кезде балық аулау ісіне басшылық ету жетілдіріле түсті, балықшы колхоздар ірілендірілді, мемлекеттік аулаудың дербес *б а з а* *с ы* салынды (М.Тайыров, Балқаш.). **3.** *Белгілі бір топтағы адамдардың саяхат, жұмыс уақытындағы тірек орны.* Са-

наторийлер, пионер лагерьлері, туристік *б а з а* *л а р* жаңалап өсіп келеді («Спорт»). **4.** *Жаңадан салынып, құрылып жатқан елді мекеннің алғашқы негізі.* Кішкене *б а з а* *н ы* *ң* бір қорасына жаңа келіп қатарын түзеп орнай бастаған кітапхана аса бір қомағайлықпен оқитын оқушыларын таба бастады (М.Әуезов, Шығ.). Бұл кезде *б а з а* *д а* болашақ совхозға жұмысқа жиналған жұрт саны жүзге тартып еді (М.Әуезов, Шығ.). **5.** *ә с к. Әскер, қару-жарақ орналастырылған, арнайы жабдықталған территория.* НАТО-ға сәйкес американа әуе-соғыс және теңіз-соғыс *б а з а* *л а р ы* құрылды («Қазақст. мұғ.»). Сонда Үндістан үкіметі сол Пәкістанның бақылауындағы аймақта орналасқан терроршылардың *б а з а* *л а р ы* *н* толық жоюға ант берген еді («Егемен Қазақстан»). Осының ішінде совет қарулы күштерінің қатарынан 640000 адамның қысқартылуы, Финляндиядағы соғыс *б а з а* *с ы н ы* *ң* босатылуы сияқты көптеген жұмыстар істелді (М.Әуезов, Шығ.). **6.** *Орын, орталық.* Мұнда қысқа мерзімнің ішінде аса қуатты өндіріс *б а з а* *с ы н* жасау керек («Егемен Қазақстан»). Оның айтуына қарағанда, өзінің соңғы және негізгі *б а з а* *с ы н д а* Усама бен Ладен болмай шыққан. Халықаралық терроршы ерте ме, кеш пе бункерінің алынатынын біліп, алдын ала із жасырып үлгерген болуы керек («Егемен Қазақстан»). **7.** *а у ы с. Негіз.* Негізгі сөздік қорға енетін жеке сөздер сол бір тілдің ішінде жаңа сөз жасауға *б а з а* бола алады (Қазіргі қаз. тілі). Нақ осы заң шығарушылық *б а з а* көп ретте экономиканың дамуына, мемлекет қауіпсіздігінің, халық әлеуметтік қорғауының нығаюына жәрдемдесті («Егемен Қазақстан»). **8.** *Қор.* Сондай-ақ Степногор қаласында бұрынғы өнеркәсіптік *б а з а* *с ы* негізінде арнаулы технопарк құрылып, биотехнологиялық өндіріске қатысты үлкен жұмыстар жүргізілуде («Егемен Қазақстан»). Сирек, тым сирек және шашыраңқы металдардың шикізаттық *б а з а* *с ы* жөніндегі соңғы табылған жаңалықтарды ескергенде, Қазақстан алтыншы бесжылдықта түрлі болат пен арнаулы қорытпалар өндірісінің де орталығы болады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Қаладағы ірі өнеркәсіп орындары өздерінің шешімді жұмыстары арқылы мектептерде *о қ у - м а т е р и а л д ы қ базалар* жасауға қамқорлық етіп келеді («Қазақст. мұғ.»).

Материалдық база. *Кәсіпорын, ұйым не мекеменің жұмыс істеуі үшін қажетті заттық, мүлктік қоры.* Бүгінгі өскелең заман өлшем-

деріне бұл мектептің *м а т е р и а л д ы қ б а з а с ы* мүлдем сай емес, әбден тозған («Қаз. әдеб.»). Тек оныншы бесжылдықтың екі жылы ішінде ғана шеф мекемелер мектептердің *м а т е р и а л д ы қ б а з а с ы* нығайтуға 150 мың сомнан аса қаржы бөлді («Қазақст. мект. »).

Материалдық-техникалық база. *Мекеме, кәсіпорын т. б. қызметін қамтамасыз ететін құрал-жабдықтар мен қажетті заттық құндылықтар құрамы.* Мұнымен байланысты Ғылым академиясының және республиканың басқа да ғылыми орталықтарының *м а т е р и а л д ы қ-т е х н и к а л ы қ б а з а с ы* нықтап нығайтумен бірге Совет Одағының орталық қалаларындағы бірсыпыра салалық ғылыми және жобалау институттарын Қазақстанға көшіруі керек (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Нормативтік-құқықтық база. *з а ң. Мемлекет заңдарымен рұқсат етілген әрекеттің, іс-шараның, заңнамалық негізі.* Қажетті *н о р м а т и в т і к-қ ы қ ы қ т ы қ б а з а* құру бойынша жұмыстар жүргізілді («Түркістан»). Мемлекет басшысы жанындағы шетел инвесторларының кеңесінің негізгі міндетінің бірі — инвестицияға қатысы бар *н о р м а т и в т і к-қ ы қ ы қ т ы қ б а з а* ны жетілдіру («Жас Алаш»).

БАЗА² *з а т. қ ұ р. Бағананың немесе пилястр мен анттың, тағы басқаларының ұстап тұратын төменгі бөлігі, етегі.* Архитектуралық (сәулеттік) жолмен жасалған бағананың астыңғы мығы (*б а з а с ы*, кейде оның болмауы да мүмкін), діңі (фуст) және капителі болады (ҚСӘ).

БАЗА³ *з а т. т е х. Көп осьті автомобиль, трактор, тіркеме сияқты доңғалақты көлік машиналарының алдыңғы және артқы осьтерінің ара қашықтығы.* ЗИЛ-130 автомобилінің *б а з а с ы* 3800 миллиметр, база неғұрлым үлкен болса, автомобиль орнықтылығы да соғұрлым артық болады (ҚСӘ).

БАЗАЛЫҚ *с ы н. Негізгі, базасын құрайтын.* Арнаулы мекептерде *б а з а л ы қ* мамандыққа жете мән беріледі («Қазақстан мұғалімі»). *Б а з а л ы қ* желі — компьютердің мәліметтерді жеткізу бойынша желінің қалған бөлігіне қызмет ететін көп деңгейлі үйлестірілген түрінің негізгі тораптарының жиынтығы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Базалық авиация. *ә с к. Белгілі бір базасы, тұрақтау орны бар әскери авиация. Б а з а л ы қ а в и а ц и я* — ірі мемлекеттердің әскери-теңіз күштерінің жағалаудағы (базадағы) аэродромда тұрақталған авиациясы (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Базалық білім. *п е д. Белгілі бір мамандық, ғылым саласы бойынша меңгерілуге қажетті негізгі білім жүйесі, мемлекеттің азаматтарына міндетті түрде берілетін бастауыш, орта білім жүйесі. Б а з а л ы қ б і л і м* сапасын жақсарту шаралары қолға алынды («Жас Алаш»).

Базалық жад. *и н ф. <ағыл. conventional memory> Екінші бір жүйеге қызмет ететін компьютерлік бағдарлама жадының негізгі бөлігі. Б а з а л ы қ ж а д* — IBM типтес компьютерлер жедел жадының қолданбалы бағдарламалар пайдалана алатын, DOS типті штаттық операциялық жүйеге қызмет ететін, көлемі 640 Кбайтқа дейінгі негізгі бөлігі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Базалық компьютер. *и н ф. <ағыл. base computer> Электрондық есептеуіш машиналар тобындағы негізгі, алғашқы компьютер.* Осы топқа жататын машиналардың қалғандарының барлығы *б а з а л ы қ к о м п ь ю т е р д і ң* дамуынан пайда болған (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БАЗАЛЫТ [лат. basaltēs] *з а т. м и н. Құрамына құм араласқан, қара тұсті, су өткізбейтін берік магмалық тау жынысы; керіш. Су өткізбейтін жыныстарға саз, гранит, б а з а л ы т* және басқалар жатады (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.). Тауда, тау бөктерінде кварц құмы, *б а з а л ы т* және гранит кесектерін кездестіруге болады (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). *Б а з а л ы т* — түсі қара, кристалдары өте тығыз, құрамында дала шпатының, авгиттің және оливиннің ұсақ кристалдары бар берік минерал (С.Жортанов, Өлкетану.).

БАЗАЛЫТТЫҚ *с ы н. г е о л. Құрамында базальты бар, базальт араласқан. ≈ Б а з а л ы т т ы қ* құрылым.

Базальттық қабат. *г е о л. Жер қыртысының бір қабаты.* Литосфераның жоғарғы бөлігі біршама жұқалау келген шөгінді жыныстар қат-қабатынан тұратыны анықталды. Осы қат-қабат астында граниттік қабат, ал одан төменіректе *б а з а л ы т т ы қ қ а б а т* орналасқан (К.Сапарбайұлы, Геология.).

БАЗАР [ир. بازار] *з а т. 1. Арнайы алаңдарда орналасқан еркін сауда-саттық жайы, орны. Б а з а р д а н* базарға шапқылап, тері сүйретіп, мал жетелеп, сауда қылатын да жүретін (Б.Майлин, Шығ.). *Б а з а р д а н* ұн, шайын, бұл-бұйымдарын және де асықпай алып жатқан кездері (М.Әуезов, Абай жолы.). *Б а з а р д а* халық толы. Өзге халықты қойғанда қазақтың бес жүздей жігіті базарда жүр (І.Жансүгіров, Шығ.). *Б а з а р д а* түйе — пұл

десе, Ауылда қотыр тайлақ ойнақтайды (Мақал). **2. Маусымдық немесе мереке алдындағы саудалар.** ≈ Гүл б а з а р ы. ≈ Жаңа жылдық б а з а р. **3.** а у ы с. Қызық дәурен, той-думан. Өткен соң б а з а р, Қайтқан соң ажар Не болады құр қожак (Абай, Тол. жин.). Аз күнде Ажар үйі болды б а з а р, Бозбаланың бәрі де салып назар, Қолтықтасып көшеде жүруменен Күндер болды жұмада ұлтан тозар (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Кей пендең азаттықтың б а з а р ы н д а, Кей пендең қылмыс тауып көрген соққы. Жалған шіркін жарасы көрген түстей, Махшарда нәсіп етпе от пен шоқты (Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шығ.). // Жиын, жиналыс, жұрт жиналған жер. Міржакып бар сөзімен б а з а р ашты, Жиылып, һүнерпаздар, кел кеңеске (М.Дулатұлы, Шығ.). Жоламай құрбыларым сырласуға, Інілер ажуалап күрдасымдай, Әлі де қылтың-сылтың жүр басылмай, Б а з а р д а беті ашылған ұрғашыдай (М.Мақатаев, Шығ.). **4. Қызыққа, бақытқа толы орын.** Балалы үй – б а з а р, баласыз үй – ку мазар (Мақал). Балалы үй б а з а р деген-ау, ұлар-шу, ду-ду күлкі шанағынан асып төгіліп жататын. Қазір де Гүлияның айналасынан шырғалып шықпай жүгіріп жүр (О.Бөкеев, Өз отың.). **5. Бір нәрсенің орны, ордасы.** Б а з а р ы өнер-ғылым ашылғанда, Лайық емес сіздерге құр қалатын. Жан фида ғылым үшін, мал тәрк ет, Артылсын күн-күн сайын мәгрифатың (М.Дулатұлы, Шығ.).

Автокөлік базары. Автокөлік және оған қажетті құрал-саймандар сатылатын сауда орны. ≈ А в т о к ө л і к б а з а р ы н ы ң сауда алаңы.

Базар бастығы. Базардың басқарушысы, базарнай. Көп атынан сойлеген Қасымбек б а з а р б а с т ы ғ ы н ы ң ырқына көнген жоқ (К. Оразалин, Абай.).

Базарға салу. Өзін көпке көрсету, бұлдау. Бұл істердің бәрі өзін көрсетпек, өзін-өзі б а з а р ғ а с а л ы п, бір ақылы көзіндегі ақымақтарға «бәрекелді» дегізбек (Абай, Тол. жин.).

Базар жасады. У-шу, азан-қазанға айналдырды. Көпіршіп жатыр көл суы, Жел тұрса көбік пашады. Қосылып құсқа мал шуы, Көл басын б а з а р ж а с а д ы (А.Тоқмағамбетов, Өмір).

Базары өтті. Қызығы артта қалды, жас кезі өтіп кетті. Десеңдер, олсыз базар тарамайды, Дер едім: мұжық ісі жарамайды. Б а з а р ө т і п, пайдасы кетер жерде, Қаз түгіл адамға да қарамайды (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Ойбай-ау, асықпағаны несі мынаның!

Көрмейсің бе, өзіміз үш баланың анасы болдық. Жігіттен жігіт тандап жүріп б а з а р ы ң д ы ө т к і з і п алсаң... (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Базары тарқады [тарады]. а) Жастық күші мен қуаты солғындады, жастығы өтті. Елу, елуі Жарты ғасыр! Бірақ та б а з а р т а р қ а р кәрілік шақ емес ол («Қаз. әдеб.»). Оның осы күні лепірген көңілі басылып, б а з а р ы т а р қ а н, шама келмейтін шаруаға шаршамайын деп, ұлы топтан шеткерілеп қалғаны рас (Д.Досжанов, Кісі.). ә) Қызығы қалмады, берері азайды. Өнерден, бозбалалар, үлес алмай, Мақұрым үйде отырып қалма қарап. Сен өсіп көмалатқа жеткеніңше, Б а з а р ы бұл ғылымның кетер т а р а п (М.Дулатұлы, Шығ.).

Балалықтың базары. Жастық шақтың қызығы, думаны. Б а л а л ы қ т ы ң сол б а з а р ы - а й, ерте тарадың. Есейе келе, әзіліңменен өртесең, Салмақты көзбен қарадым (Ж.Әбдірашев, Найзағай.). Б а з а р ы н б а л а л ы қ т ы ң өткізіп ем, Тарқатып не сұлудың қолдан тойын. Ширатпа шыны күміс қолға түссе, Қалмайды қайда сынып, асылы шойын (Кете Жүсіп, Өлеңд.). Б а з а р ы н б а л а л ы қ т ы ң шуылдатып, Жастықтың жәрмеңкесін дулатайық (Т.Молдағалиев, Таудан.).

Барымен [барына] базар. Барына риза болды, місе тұтты. – Б а р ы м е н б а з а р, – деді де, әлгі жиырма шақты баламен жұмыс жүргізуге кірісті (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Б а р ы м е н б а з а р қылып той тойлаған, Уа, пәлі! Айхай, заман; ойхой, заман! Жерошак... Тай қазанда ет асылып, Болыскей самауырда шәй қайнаған (М.Мақатаев, Шығ.). Ер азығы мен бәрі азығы – жолда. Б а р ы н а – б а з а р. Дастарқан мәзіріне жолсерік қыздың аққұман толы күрең шайы қосылды («Жас Алаш»).

Барын базар етті. Қолындағы барын берді, жиган дүниесін шашты. Түспей жүрмін төбеден, Көңілдің құсын ұшырып. Б а р ы м д ы б а з а р е т п е с е м: «Еттің, – дерсіңдер, – кісілік» (О.Шораяқов, Шайыр).

Басынан базары өтті. Қызық дәурені өтті, жастығы артта қалды. Б а с ы н а н б а з а р ы ө т к е н кісінің ендігі қалған тірліктен ешқандай қызық күтпейтін үмітсіз халін танытын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Басын базарға салды. а) Сөзге ілікті, дауға қалды. ә) Дүреге салды. Мені сыртымнан билеп, Жібегімді бір қаңғырған жалғыз атты жолаушыға беремін деп б а с ы н б а з а р ғ а с а л ы п, көш жөнекей көрсетіп жүргені не қылғаны? (Қыз Жібек).

Жайма базар. *Ашық алаңда жүргізілетін сауда-саттық, жеке сауда.* Бірақ, сол магазинде жоқ ұн мен пекарниде жоқ нан магазиндегіден де қымбат бағамен *ж а й м а б а з а р л а р д а* сатылып жатады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Бір Алла азабына не ажалына басты ма, *ж а й-м а б а з а р ғ а* түстік (К.Тоқаев, Тасқын).

Жігіттіктің базары. *п о э т. Жастық шақ.* Жігіттің тағы бірі түссін еске, Семірген ол бір сабаз қара күшке. *Б а з а р ы ж і г і т т і к т і ң* ойында жоқ, Айналып келмек түгіл кірмес түске (Ақан сері, Шығ.).

Колхоз базары. *с о в е т. Ауылшаруашылығының артық өнімдерін сататын орын.* Артық өнім *к о л х о з б а з а р ы н д а* немесе мемлекеттік және кооперативтік мекемелер арқылы сатылып отырылады (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.). Екеуің бірдей үйде отырып ең болмаса *к о л х о з б а з а р ы н а* апаратын қауын үзіп қоймайсыңдар ма? (Н.Серәлиев, Намыс).

Көк базар. *Көзөніс, жеміс-жидек сататын жер.* – Ой, біз деген асқабақпен барабармыз, Көрмейсің бе қарынды, Қалдырам артта бөріңді, *К ө к б а з а р ғ а* кетемін, Көрсетермін деп қауынға ісінді (О.Әубәкіров, Бытпылдык).

Көркін базарға салды. *Көркін бұлдады, ажарын бетке ұстады.* Бір күні тозар ажарға Мың күн ермек іздеген, *К ө р к і н с а л а р б а з а р ғ а* Сол-ау сұлу қыз деген (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

Көтерме базар. *э к о н. Өнім, тауар, бұйым, азық-түлік т.б. көп мөлшерде ірі (партиямен) топтамамен өткізіліп, сатылатын сауда орны.* Бүгінгі базар бағасы билеген кезеңге сай қолданыстарды алайықшы. Бедекші, жайма базар, *к ө т е р м е б а з а р*, көтек базар, қара базар, майда-шүйде дүкені, айырбас дүкені, есеп-қисап деген сөздерді күнделікті әңгімелесуде сіңісті етіп пайдаланып жүрміз бе («Жас Алаш»).

Кітап базары. *Кітаптар сатылатын жер; арнайы кітап саудасы.* *К і т а п б а з а р ы* күндізгі сағат оннан басталады (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

Қан базар. *Нағыз қызған базар; халық көп жиналған орын.* *Қ а н б а з а р д а* қарбыз жатты, Көптен бөлек жалғыз жатты. Шикі деп қарамапты, Бір тістеуге жарамапты (О.Әубәкіров, Бытпылдык). Ауылдарын *қ а н б а з а р ғ а* айналдырған кедейлер «үріп-ішіп, шайқап-төгудің» кезегі енді ғана тигендей, дастарқандары жинаусыз жатты (К.Оразалин, Көктем.).

Құс базары. *а) Түрлі құстар сататын орын.* Қаладағы жануар базарының ішінде *қ ы с б а з а р ы* да бар (Ауызекі). *ә) Құстар қиқуы,*

сайраны. Жаз бойы онда *қ ы с б а з а р ы* болады да жатады (М.Дүзенов, Әке.). Түс ауып салқын самал соққанда құстар қайта ұшады. Қайтадан кешкі *қ ы с б а з а р ы* басталады (Ж.Әбиев, Биология.).

Мал базары. *Үй жануарларын сататын орын.* Қатарланған жасауы бар, көздің құрты сияқты қызылды-жасылды пұл ләпкесі, қаңылтыр-қалайысы жылтыраған ыдыс-аяқ ләпкесі, кең майдандай *м а л б а з а р ы*, ұсақ мәліш ләпкелері, жалбыраған қара қызыл былғарылар (М.Әуезов, Шығ.).

Өмір базары. *п о э т. Қызықты тіршілік, қызыққа толы өмір, адам өмірі.* Аулақ қалып адамның назарынан, Күндерім-ай, Құр босқа қаза қылған! Жұбата алмай біреуді бүгін тағы, Жылап қайттым *ө м і р д і ң б а з а р ы н а н* (М.Мақатаев, Шығ.). Қалқып тұрып иек қағып, жұмсақ жел сілкінткен жапырақтарын тілші қылып, сол күймен сыбырласып сырласқандай болушы еді. Бұл бақша – *ө м і р б а з а р ы* (М.Әуезов, Шығ.). *Ө м і р б а з а р ы н д а* Ғайшаның сыбағасы ылғи ақырғы перденің, қайғылы халдің ойыншысы болып өту ме? (М.Әуезов, Шығ.).

БАЗАРБАСЫ *з а т. Базардың иесі, базар басқарушы.* *Б а з а р б а с ы н ы ң* қылығы өтті (Ауызекі).

БАЗАРДАЙ *с ы н. Базар сияқты.* Мал сауған қатындар, бие ағытқан қыз-келіншек, асыр салған балалар мен ауыл іші *б а з а р д а й* қайнап жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Таң ата түгел жиналып келген жұрт үлкен қуанышта, *б а з а р д а й* гүлдесіп тұр (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Жалғыз қыстау басы бұл күндері *б а з а р д а й* дабыра боп жатқан-ды (Ғ.Сланов, Асау арна).

БАЗАРКЕШ [ир. بازار کش] *с ы н. с ө й л. Базаршы.* Өзі болса күні бойы базарда көшенің қалың шаңын басына көтеріп, *б а з а р к е ш-тердің* малын айдасып, жүгін артысып, шапқын бала болып жүреді (Д.Досжанов, Тұлпар.).

БАЗАР-КҮЛКІ *з а т. Ойын-сауық, думан.* ...Ел аралап жүрген ол өзілкеш те, отырған жері *б а з а р-к ү л к і* (С.Әлжіков, Дала қыран.).

БАЗАРҚАН *з а т. к ө н е. Саудагер.* Ол адам шайхы үйіне бірге барды, Қатынына барды да, хабар салды. – Үндістаннан келіпті бір *б а з а р қ а н*, Біздің шайхы отырып сонда қалды (Бабалар сөзі).

БАЗАРҚЫ *с ы н. к ө н е. Базар белгілейтін, базар бойынша анықталатын (бағаға қатысты).* Жусанды мен сатамын, балам, саған, Пұлын бер *б а з а р қ ы* сен де маған (Бабалар сөзі).

БАЗАРЛА = е т. 1. *Сауда жасап, керек-жарағын алу.* Көп ақшамен аттанып, сайран салып, *б а з а р л а й* қайтатын мен қайбір бұрыннан бар кісі! (Б.Аманшин, Жар мұңы). Әлі сол зыр жүгіріп, шеттен мал сатып *б а з а р л а й* келген жұрттың жүгін арқалап, көлігін суарып, күтіп, тиын-тебен табу соңында жүр (Д.Досжанов, Тұлпар.). 2. а у ы с. *Бұлдау, жоғары бағамен сату.* Биылғы Қоянды жәрмеңкесінде Шалматай малын жақсы *б а з а р л а д ы* (І.Жансүгіров, Шығ.). – Сәл арзандау кетсе де, осы әкелген малды қалайда *б а з а р л а п* қайтуымыз керек, – дегеннен басқа Дөмежан да ештеңе айта алмады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). 3. а у ы с. *Өмірді қызықты өткізу.* Тіршілікте бұл дүниенің бар қызығын *б а з а р л а* (Шығыс жұлдыздары).

БАЗАРЛАУ *Базарла етістігінің қимыл атауы; сауда жасау.* Базарға *б а з а р л а у ғ а* әркім барар, Біреу күміс, ал біреу алтын алар, Ақша да, алары да болса да Кейбіреу босқа алақтап құры қалар (Қара өлең).

Бармен базарлау. *Барға разы болу, қолдағыны қанағат тұту.* Сондықтан «*б а р ы м е н б а з а р л а у ғ а*» мәжбүр болды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

БАЗАРЛЫ с ы н. 1. *Базары бар.* Құрметті сәлем жаздым Серікұлға Қызығар *б а з а р л ы* жер тиын-пұлға. Құдайым жаратса да қыз ғып мені, Ата-анам өсіріпті балап ұлға (Айтыс). 2. а у ы с. *Құнды; қадірлі, сыйлы.* Күріш *б а з а р л ы* да, бағалы дақыл («Лен. жас»). Кедейдің малы күзде *б а з а р л ы*, байдың малы күнде *б а з а р л ы* (Мақал). Ер еді бапты құстың баласындай, *Б а з а р л ы* қыз, жігіттің тала-сындай. Дариға, кең тыныштық заман болса, Қазақтың соларменен даласы бай! (Ғ.Қайырбеков, Большевик). 3. а у ы с. *Қызықты, думанды.* Сол *б а з а р л ы*, дулы шақ есіне түскенде көңілі кобалжып, қаз-қатар самсап тұрған терезелерге қызыға қарады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Ақылды да ажарлы, Жүрген жері *б а з а р л ы*. Аяулы жеңгем бар еді, Перзентке ғана зар еді (Ш.Смаханұлы, Ұрытс). Ұзындығы бір аялдамадай-ақ болғанымен, ерсілі-қарсылы ағылған көлігі еш таусылмайтын *б а з а р л ы* көшелердің бірі («Түркістан»).

Базарлы болды. *Жоғары бағамен сатылды.* Қарабет Хасенге: – Ә, ә, мал *б а з а р л ы б о л д ы* ма? Сауда қалай? – деді (С.Жүнісов, Жапанда.).

БАЗАРЛЫҚ з а т. э т н. *Қалашының өз үйіне, аулы адамдарына алып келген сый бұйымдары, сыйлығы.* Үш-төрт күн іркіліп,

атқа бөктерген қоржынның екі басын толтырып *б а з а р л ы қ* алып келді (О.Сәрсенбаев, Сағым). Көтерген көп көмегі бір баланы, Көрікті киімдерге жырғалады. «*Б а з а р л ы қ*», «Орамалым» деген атпен, Сақина, болды күміс сырға-дағы (Сара, Тордағы.). *Б а з а р л ы қ* үлестіріп шүпірлеген балаларының қуанышына сүйінген әке сияқты (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

БАЗАРНАЙ з а т. к ө н е. *Базар басқарушы.* Ойласып оларға да қойды өкім, Әділ боп жемендер – деп жұрттың ақын. Басшы етіп *б а з а р н а й л а р* сайлап қойды. Бас қоймай базарларда оған жақын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БАЗАРСЫЗ с ы н. 1. *Базары жоқ (жер).* *Б а з а р с ы з* қала бола ма? (Ауызекі). 2. а у ы с. *Қуаныш-шаттығы жоқ, қызықсыз.* Енді *б а з а р с ы з* күнінде сән қайсы қалған (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

БАЗАРШЫ з а т. *Базардан керек-жарағын алушы, қалашы.* Базардың шағын кесек қорасының іші *б а з а р ш ы ғ а* толып кетіпті (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Айға қара, ендеше айға қара, Көрейін шырайынды айға қара. Сізге деген цельковой үйде қапты, Келгенше *б а з а р ш ы л а р* жайға қара (Айтыс).

Базаршыдан базарлық. э т н. *Базаршылап келген немесе алыстан келген адамнан сыйлық алу дәстүрі.* Батырдан сауға, *б а з а р ш ы д а н б а з а р л ы қ*, аңшыдан сыралғы, егіншіден кеу-сен, малшыдан зекет тәрізді тізбектердің қатарында биден шотал деген орам тұрса, сөздіктеріміздің мазмұны кеңейе түсер еді («Ана тілі»).

БАЗАРШЫДАЙ с ы н. *Базаршы тәрізді.* Қарынбай ішке кіргесін патрон салған жәшіктерді ұнатпаған *б а з а р ш ы д а й* әрлі-берлі қозғап-қозғап қойды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Шешем екеуміз олжаға батқан *б а з а р ш ы д а й* үйге жетісіп қайттық (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Інім, сен, ерегісіп еселейсін, Келтірген *б а з а р ш ы д а й* жиде, жаңғақ (Айтыс).

БАЗАРШЫЛ с ы н. *Базарға барғыш, базарлаганды жақсы көретін.* Жайлау елі жалпағынан *б а з а р ш ы л*. Бала-шағасымен күнде базарға бармайтын албан аз (І.Жансүгіров, Шығ.). Ол асылы *б а з а р ш ы л* адам емес-ті (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

БАЗАРШЫЛА = е т. *Базар аралап сауда жасау.* Онан күн жексенбі, *б а з а р ш ы л а ғ а н* жұрт қаптап, автобуска кезек бермей-ақ қойғаны (А.Нұрманов, Аққу.). Сондықтан анда-санда бір, Көзімді жасқа шылағам, Мен

де бір кедей-жанды бір, Тиынмен *б а з а р ш ы л а ғ а н* (Қ.Мырзалиев, Ақ отау). Үш адам – *б а з а р ш ы л а п* қайтқан шаруакештер екен (Т. Әлімқұлов, Күрен өзен).

БАЗАРШЫЛАУ *Базаршыла етістігінің қимыл атауы. Б а з а р ш ы л а у* қазақта да бар сияқты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

БАЗАРШЫЛЫҚ *з а т. Сауда жасаушылық. Әскер жорығы қалаға мал айдайтын шаруаның б а з а р ш ы л ы ғ ы емес (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).*

БАЗАРЫ *с ы н. Қолдан жасалған, шебердің қолынан шыққан, қайталанбас. Б а з а р ы* пышақ балдақты (Мақал).

Базары тон. *Әшекейленіп қолдан жасалған ерекше үлгідегі тон. Осы б а з а р ы т о н д ы* атамның көзіндей көрем (Ауызекі).

БАЗ-БАЗДА *ү с т. Кейде, анда-санда. Басқа балаларды қойғанда Ділденің өзі де б а з - б а з д а* оның көмегіне тәуелді болып қалады (Ә.Омарбеков, Көрлен кесе).

БАЗДА *з а т. ж е р ғ. Ағаш соқаның ұшындағы темірі. Біздің ауыл соқаға б а з д а* кіргізе салып жер жыртады (Диал. эксп. матер.).

БАЗДАН= *е т. Иістеніп бүліну, жігіту. Ыссыда ет біткенің б а з д а н а т ы н, Өзінің жоғалтатын жазған атын. Жінігіп базданбаса егер етің, Шыдамай шұжық өзі көгеретін (Қ.Мырзалиев, Күміс.). Қораның көңін неге оймағансыз? Мал жатса б а з д а н а д ы, ысиды (Д.Досжанов, Зауал). Мұндайда адамның алақаны мен табаны тершіп, кейде б а з д а н ы п* тұрады (О.Бердібаев, Таз – тақиядан.).

БАЗДАНУ *Баздан етістігінің қимыл атауы. Ыстық күні еттің б а з д а н у ы* тез-ақ (Ауызекі). **1.** *м е д. Үйкелуден болатын дене қыртысы терісінің қабынуы. Б а з д а н у* кезінде тері қызарып, мүйіз қабаты ылғалданады, асқынғанда тері тілімденеді (ҚҰЭ). **2.** *а у ы л ш а р. Судың бұзылуы. Б а з д а н у* – су қоймасында оттектің табиғи жетіспеушілігінен болатын құбылыс (Қаз. тілі термин. Су.).

БАЗЕД *з а т. м е д. Қалқанша бездің гормонды көп бөлуінен пайда болатын ауру. Егер организмге гормон көп бөлінетін болса, онда б а з е д* ауруы деген дерт пайда болады. Ондай адамдардың көзі бадырайып, шарасынан шығып тұрады, өзі арық, жүдеу болады (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). Егер қалқанша безі гормон шығаруын күшейтсе, адам *б а з е д* ауруына шалдығады, бұл ауруды кейде көздің шарасынан шыға өте бақыраюынан білуге болады (Адам анатом.).

БАЗИДИОМИЦЕТ *з а т. б и о л. Базидиялы саңырауқұлақтар. Агарик тұқымдас-*

тар – б а з и д и о м и ц е т класының гименомицеттер қатарына жататын саңырауқұлақтар (ҚСЭ).

БАЗИДИЯЛЫ: *базидиялы саңырауқұлақтар. б и о л. <лат. basidiomycetes> Айрықша көбею мүшесі – базидиялары бар жоғары сатыдағы саңырауқұлақтар тобы. Б а з и д и я л ы с а ң ы р а у қ ұ л а қ т а р д ы ң* Қазақстанда екі мыңнан астам түрі кездеседі (ҚСЭ).

БАЗИЛИК [франц. basilic] *з а т. ө с. Әфир майын алу үшін немесе дәмдеуіш ретінде пайдаланылатын ерінгүлділер (балқұрайлық) тұқымдасына жататын, оңтүстікте өсетін шала бұта, бұтасын өсімдік түрі. ≈ Б а з и л и к* дәмдеуіш ретінде қолданылады.

БАЗИЛИКА [грек. basilike] *з а т. к ү р. Ішкі жақтары бағаналы қатармен немесе басқа да сәулет тіреулерімен бөлінген ғимарат. Ертедегі римдіктер б а з и л и к а н ы* сот мәжілісін өткізетін және ірі сауда орны ретінде пайдаланған (ҚСЭ).

БАЗИС [грек. basis] *з а т. 1. Белгілі бір құбылыстың, нәрсенің негізі, негіздемесі. Ғылым еліміздің экономикасы дамуының б а з и с і н е* айналу керек («Қаз. әдеб. »). **2.** *э к о н. Белгілі бір қоғамдық формацияға тән экономикалық құрылыс, өндірістік қатынастардың жиынтығы. Экономикалық б а з и с* белгілі бір қондырманы тудырады да, оның даму бағытын белгілейді («Лен. жас»). *Б а з и с* және қондырма деген ұғымдар қоғамның экономикалық құрылысы мен оның идеяларының, мекемелерінің араларындағы нақтылы байланыс («Лен. жас»). Патриархалды-феодалдық қондырма сол дәуірдегі экономикалық *б а з и с к е* сай келді («Халық мұғ.»). **3.** *г е о д е з. Ұзындығы үлкен дәлдікпен өлшенген жер бетіндегі екі нүктенің арасын қосатын сызық (шамамен 8–15 км.).* Әдетте қабатаралық жер асты сулары жергілікті гидрогеографиялық тордың эрозия *б а з и с і н е* жоғарыда орналасқан біршама қалың келген құмды пластардан орын алады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

БАЗИСТІК *с ы н. 1. Негіз, тірек болатын. Әр ғылым саласының өзіне тән б а з и с т і к* ұғымдары болады («Егемен Қазақстан»). *Б а з и с т і к* жыл – есептерді іске асыруда негізгі ретінде қабылданған жыл (Қаз. тілі термин. Экономика.). **2. Базиске тән.** Шынында адам *б а з и с т і к* образ қондырмалық категория болғандықтан, бұл екеуінің арасына теңдік белгісін қою көркемдікке үйлесімсіз («Қаз. әдеб. »).

Базистік баға. э к о н. *Жоспарлау мен статистикалық есепте негіз болып алынатын баға. Б а з и с т і к б а ғ а* – 1) халықаралық сауда-саттық бағаларының индексін айқындау кезінде (жалпы тауарларға, оның жекелеген түрлеріне) негіз (база) ретінде алынатын баға; 2) сыртқы сауда бағаларын айқындау кезінде үлгі етіп алатын (белгілі бір тұрақталған өлшемдері бар) бұйымдардың бағасы (М.Ізімұлы, Заңи терм. сөздігі).

Базистік валюта. э к о н. *Басқа валюталардың құнын белгілеуге негіз болатын валюта. Б а з и с т і к в а л ю т а* – кез келген елде немесе қаржылық орталықта басқа валюталардың құнын белгілеуге өлшем болатын валюта, мысалы, АҚШ доллары (М.Ізімұлы, Заңи терм. сөздігі).

Базистік жыл. э к о н. *Бағаның индексін айқындау кезінде негіз етіп алынатын жыл. ≈ Б а з и с т і к ж ы л* бойынша анықтау.

БАЗОФИЛИЯ [грек. basis – негіз, philia – сүю] з а т. б и о л. *Базофильділік. Б а з о ф и л и я* н ы ң өзгеруінен клеткадағы белок түзілу барысын байқауға болады (ҚСЭ).

БАЗОФИЛИЯЛЫҚ с ы н. *Базофильді. Б а з о ф и л и я л ы қ* қасиет көбінесе жас клеткаларда, сондай-ақ қан ақтүйіршік құрамындағы базофильді лейкоциттерде ... болады (ҚСЭ).

БАЗОФИЛЬДЕР з а т. б и о л. *Жасуша цитоплазмасындағы түйіршіктері негіздік бояулармен боялатын торшалар. Б а з о ф и л ь д е р* қан және ұлпа базофильдері болып екі топқа бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

БАЗОФИЛЬДІ с ы н. *Базофильділік қасиеті бар. Б а з о ф и л ь д і* гранулоцит түйіршіктері құрамында қанның ұюын баяулатып, гепарин және иммундық реакцияларға қатысатын белсенді зат – гистамин болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Базофильді зат. б и о л. *Жүйке жасушасының нейроцит цитоплазмасындағы негіздік бояулармен боялатын пішіні әр түрлі түйіршік денелер. Б а з о ф и л ь д і з а т* нейроциттегі белоктің түзілу процесіне қатысады (Қаз. тілі термин. Биология).

БАЗОФИЛЬДІЛІК з а т. б и о л. *Белгілі бір жасушалардың, мәселен, қан клеткаларының сілтілі бояулармен ғана боялу қабілеті. ≈ Б а з о ф и л ь д і л і г і* н і ң көрінісі.

БАЗЫМ з а т. ж е р г. Би. Тойда *б а з ы м* жасап, керней тартылады (Диал. эксп. мат.).

БАЗЫНА¹ з а т. *Сөзі өтетін, өзімсінген адамға айтатын наз, жеңіл өкпе. Бұл жолы назды, нәзік, жатық, жастық б а з ы н а* сөздері

ол ойын жойды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сенің бір *б а з ы н а ң д ы* басқа көтермесе де мен көтеремін, – деді ол (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сен аққу болғың келді ме қаз дегенмен, Көбейер деп пе едің аз дегенмен, Ініңнің *б а з ы н а с ы н* көтере сал, Шығын аз, сенен шығар таз дегенмен (Айтыс).

Базына қылды [жасады]. *Өзімсінді, беті қайтпасына сенді. Күні суық зымыстан Қаһарлы қыстан жаз артық. Көз жұмып күш еткеннен, Б а з ы н а қ ы л ғ а н* наз артық (Н.Наушабайұлы, Өлеңд.).

Базына жүрмеді. *Өзімсініп жасаған қолқасы өтпеді. Б а з ы н а ң ж ы р м е й* татуға, Аңдысып құда сүйекпен, көтеріп тастап иекпен, Қадір-қасиет іс кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

БАЗЫНА² з а т. с ө й л. *Салт, әдет-ғұрып. «Тең-теңімен» дегендей, жастар жағы, Өлеңмен той бастайтын б а з н а с ы* (Т.Нысанбек, Сүйінші.).

БАЗЫНАЛА= е т. *Наз айту, базына айту.* Сонда ешкімнен *б а з ы н а л а* п өтінбей-ақ Баршагүл өз аяғынан «Кең-өріс» адамы болмас па еді (Ғ.Сланов, Шалқар). Кейде адалдық жолымен жүрмегесін, Сенен басқа қалмайды мен сенер түк. *Б а з ы н а л а* п, бөлмеге бірге енесің, Қайдағы бір қыздарды келсем ертіп (Ж.Әбдірашев, Найзағай.).

БАЗЫНАЛАС с ы н. *Әзілі, назы жарасқан. Б а з ы н а л а* с доспыз (Ауызекі).

БАЗЫНАЛАУ *Базынала етістігінің қимыл атауы.*

БАЗЫНАЛЫ с ы н. *Базынасы бар.* Бауыр едің ежелден *б а з ы н а л ы*, Қолтығында Шығыстың қазыналы, Сағынышпен осылай тағы талай, Қарсы алайық өмірдің жазын әлі (Р.Нұрпейісов, Туған өлкем). Дауыс ырғағында өтініш-тілектен гөрі өктем бұйрық, «қайтсең де орындайсың» деген *б а з ы н а л ы* батылдық бар (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

БАЗЫНАЛЫҚ з а т. *Базынасы болушылық.* Ауылына келген қонақ екенін айтып, *б а з ы н а л ы қ* жасады (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Қарағым, келін, бұл мына құдасының замандастық *б а з ы н а л ы қ* п е н барғанда қолыма қарайды ғой деп әкелген базарлығы ғой (Х.Есенжанов, Көп жыл.). *Б а з ы н а л ы қ* п е н айтқан бірлі-жарымды сөзімді көтере алмай, қаһар қылған күндерің де болды (М.Дулатұлы, Шығ.).

БАЗЫНАЛЫҚТАЙ с ы н. *Базыналық сияқты, базыналық түрінде.* Өзінің бұл қол-

хозда істеген шикіліктерінің бәрі осылайша «кеңес өкіметі айт» деп тапсырып жіберген *б а з ы н а л ы қ т а й* қып, майдалап жуыпшайып айтады да, екінші колхозға ауысады (М.Әуезов, Шығ.).

БАЗЫНАТІС з а т. е г і н ш а р. к ө н е. *Тіс-ағаш, түрен*. Бұрынғы кезде *б а з ы н а т і с т і* түйеге шегіп жер айдаған (Диал. эксп. матер.).

БАЗЫНАШЫ з а т. *Базына айтушы*. Бұл екеуін... барымташы деуге келмейді. Ал, *б а з ы н а ш ы* деген сөз қазаққа әлі кірмеген (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

БАЗЫНАШЫЛ с ы н. *Базына айтқыш, наз айтқыш*. Думаншыл ақындар, түйрегін тілдер, *б а з ы н а ш ы л* жігіттер, назқой қыздар еске түсті (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Күнгейге ұшқан тырнадай, Келдім ұшып Алматым, Жүрсе де қайда жырға бай, *Б а з ы н а ш ы л* жарлы ақын (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

БАЗЫНАШЫЛДЫҚ з а т. *Базына айтқыштық*. *Б а з ы н а ш ы л д ы қ* тең құрдастарға жарасады («Қаз. әдеб.»).

БАЙ¹ з а т. э т н. **1.** *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы дәулетті әлеуметтік жік өкілі*. Жалпыхалықтық ұғымда *б а й* – есепсіз төрт түлік жиған мал иесі немесе ата-бабадан қалған байлықтың мұрагері. Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай, Қыстың басы бірі ерте, біреуі жай. Ерте барсам жерімді жеп қоям деп, Біқтырмамен күзеуде отырар *б а й* (Абай, Тол. жин.). *Б а й* болдың, батыр болдың, шешен болдың, Ел билеп, топ бастаған көсем болдың. Сен қылмаған өнер жоқ бола қойсын, Бір адам қандай болсын десең, болдың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Абаш *б а й д ы ң* үйіндегі бір бөлме. Екі жақта екі есік, терезенің екі арасында үлкен айна. Айнаның алдында үлкен үстел (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Қазіргі қоғамдағы ортақол дәулетті немесе ауырдәулетті әлеуметтік топ*. *Б а й л а р с ы з* және бизнесмендердің қорғалған жігінсіз біз кедейшілікті еңсеріп, елді көтере алмаймыз («Егемен Қазақстан»). Осыған орай, қазақтың іскер адамдары көрініп, жаңа *б а й л а р* пайда бола бастады (КҰЭ).

Атақты [бетке ұстар] бай. *Аса дәулетті, сонысымен жұртқа танымал бай*. Бұл араға игі жақсылар – болыс, билер, *а т а қ т ы б а й л а р* мен ежелден ел билеп, қазір бағы тайса да, көне атағымен шонжарлық қалпын сақтаған төрелер келген (С. Жүнісов, Ақан сері). Атбасардың *б е т к е ұ с т а р б а й л а р ы н ы ң* бірі, аты шулы Жанайдардың баласы Сейілбектің малға да, дүниеге де таппы емес екенін Досмырза білмейді емес (И.Есқараев, Тосқауыл.).

Бай бастас, батыр қандас, би құрақтас. э т н. *Өзара пікірлес, теңдес деген мағынадағы сөзқолданыс*. Келіпсің Шормановты тұстасым деп, Бұл Шорман не қылмады нашарды жеп. «*Б а й б а с т а с, б а т ы р қ а н д а с, б и қ ұ р а қ т а с*», Шорманға ақылыңды сен беріп кет (Жаяу Мұса).

Бай бетке қонды. *Жайлы жерге қоныс-танды деген мағынада*. Мен келмеймін дедім бе? Есік алды ор болды. Үйдің арты жар болды. *Б а й б е т к е қ о н д ы*. Кедей шетке қонды (Шешендік сөздер).

Бай болған бақырып бола ма екен! с ө й л. *Болған кісі өзін-өзі даурығып көрсете ме? Б а й болған бақырып бола ма екен*, немене жұртты сонша дүрліктіріп (Ауызекі).

Байдың құйыршығы. ж а ғ ы м с ы з. *Байдың жогын жоқтаушы, байды жақтаушы*. – Ой, жүзің күйгір, *б а й д ы ң қ ы ы р ш ы ғ ы* боп, – деді Ажар Асанға (М.Әуезов, Таңд.).

Сасық бай. *Байлығының қызығын өзі де көрмейтін, өзеге де бермейтін сараң, нас бай*. 90 мың жылқысы бар Қарабайдың пейілі сонша тар, сараңдығының үстіне Қарабай малын ішіп-жеуге қимайтын нағыз *с а с ы қ б а й* (М.Әуезов, Әр жыл.). Румен атастырған Көбен деген, Көбенге шынымен-ақ кетер ме екен? *С а с ы қ б а й*, былшық, ынжық, қылшық айран, Ер еді Көбен көңілін көтермеген (І.Жансүгіров, Шығ.).

Шіріген бай. *Байлығының шегі жоқ, жұрттан асқан бай*. Сташка Хромов, Татариновтар осы поселканың *ш і р і г е н б а й л а р ы* еді (Б.Тілегенов, Уақыт). Жер дүнияда *ш і р і г е н б а й д ы ң* көп жері – Америка (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

БАЙ² с ы н. **1.** *Көп, мол, жеткілікті*. Қарағайдың қылқан жапырағы С витамині мен каротинге *б а й* шикізат (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі). Күйдің музыкалық фактурасын көп дауысты хормен, өлең сөзімен дамытуға *б а й* қиял, тапқырлық керек болды («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** *Толыққан, жетілген, дамыған*. Қазақ ауыз әдебиетінің бір *б а й* жері – Көкшетау (С.Мұқанов, Өсу жол.). Ел *б а й* болса, үкіметтің бай болғаны (С.Шарипов, Бекболат). Әне, ақының келе жатыр ұлан-ғайыр пайда алып. Ұлан-асыр ойланып, ұлан-асыр қайғы алып, Кешіріндер, ақын деген, міне, осындай *б а й* халық (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Дәулеті тасыған, әлауқатты, табысты*. Мен – қазақтың, мен – *б а й м ы н*, байтақ елмін, Қайта тудым, өмірге

қайта келдім (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Қолындағы сары алтын жалпақ білезігі әйелдің *б а й* үйден шыққан жан екенін аңғартады (І.Есенберлин, Шығ.). *Б а й* қазақтар қатынды көп алады, Сүннәті пайғамбардың деп алады. Осындай ғәділдікпен ұстамаса, Күнәһар боп бекерге неге алады? (М.Дулатов, Шығ.). 4. Кең, ауқымды, үлкен. *Б а й* өлкем, армысың! Армысың, қарлы шың! Арайлы шығыстан Атқан бір таңбысың? Айбынды елмісің? Айдынды көлмісің? Ақынның, батырдың, Ардағы сенбісің? (М.Мақатаев, Шығ.).

Жері бай. *Жері құнарлы, шүйгінді. Ж е р і б а й д ы ң* елі бай деген нақыл Асан қайғыдан қалған ғой (М.Тиесов, Дала.).

Тілге [сөзге] бай. *Тілге жүйрік, шешен, тілі орамды.* Зияштың творчествосын оқып отырғанда, оның *тілге б а й*, логикасы күшті... екенін көресің (Аялы жандар).

БАЙ³ з а т. с ө й л. *Әйелдің некеленіп қосылған күйеуі, ері.* Не күн туды басыңа, Күнітүні жай таппай, Сен жайыңа жүргенмен, Қыз өле ме *б а й* таппай (Абай, Тол. жин.). *Б а й ы* м ақ көңіл кісі еді, көрген-білгені болса бүкпе сақтауды білмей, ортаға салып айтып жүруші еді (Б.Майлин, Шығ.).

Байдан шыққан әйелдей алаңы көп. қ а р а п. *Жоқсырауы, іздеуі көп деген мағынада қолданылады. Б а й д а н ш ы қ қ а н ә й е л д е й а л а ң ы к ө п*, сайдан шыққан кісідей қараңғы көп (Мақал).

Байдан шықты. с ө й л. *Ажырасты, күйеуімен некесін бұзды. Б а й д а н ш ы қ қ а н* әйелдің күні құрсын (Ауызекі).

БАЙ⁴ з а т. с п о р т. *Тоғызқұмалақ ойынындағы тастың атауы.* Тоғызқұмалақ ойынына байланысты айтылатын «*Б а й* көшсе не жеті атын жейді, не көк мойыннан тұздық береді» деген мақал да бар («Зерде»).

БАЙ⁵ з а т. *Қытай Халық Республикасының Юньнан провинциясында тұратын халықтың атауы.* Қытайда *б а й л а р д ы ң* бірнеше автономды округі мен уезі бар (ҚҰЭ).

БАЙА з а т. д і н и. *Бойсұнуға және бағынуға ант беру. Б а й а* қайсыбір адам билігін көпшілік алдында мойындау рәсімі ретінде кең тараған. Бағынуға келісудің белгісі ретінде ант беруші ант алушымен алақан ұрыстыру жоралғысын жасайды (Ислам энцикл.). Әдет-ғұрып ретінде *б а й а* діни басқару орныққан жерлерде күні бүгінге дейін сақталып келеді (Ислам энцикл.).

БАЙ-БАҒЛАН з а т. *Үстем тап өкілдері, байлар мен бағландар.* Көңілім қайтты

жуандық, *Б а й-б а ғ л а н*, қарадан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ол құс ұстап көрген адам емес, қаршыға салу, бүркіт, ителгі ұстауды *б а й-б а ғ л а н н ы ң* ермегі деуші еді (А.Нұрманов, Құлан.).

БАЙБАҒЫСТЫҚ з а т. к о н т. *Жалтақтық, жан-жағының ықпалынан шыға алмаушылық.* Төңірегіндегілердің *б а й б а ғ ы с т ы ғ ы* н аңғарды (Ауызекі).

БАЙ-БАЙ о д. *Ренжіп, кейінде не таңырқағанда айтылатын сөз. Б а й-б а й!* Сондағы Шырайлымның жылағанын-ай! (Б.Майлин, Шығ.). Байлады басып тұрып аяқ-қолын, *Б а й-б а й ы* н тындамастан айтқан оның. Анау да үндеместен, өшірді үнін, Күшінің көргеннен соң тіптен зорын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *Б а й-б а й!* Ана жылғы тілмаш болатын қара Метірей ылғи картозней шылым тартушы еді (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Бай-бай күлкі. *Жасанды, бояма күлкі.* Оның (күлкінің) ішінде бір күлкі бар-ау, қолдан жасап, сырты менен бет-аузын түзеп, *б а й-б а й к ү л к і н і ң* әнін сөндеп, әдемішілік үшін күлетін, бояма күлкі (Абай, Тол. жин.).

БАЙБАЙ: *байбай шағала.* з о о л. *Өзен-көл, бетпақты және құрғақ жерлерде де кездесетін түзүтұмсықтылар тобына жататын шағала түрі.* Сұңқар тектес қырандармен ауланатын құстардың ішінде суда және құрғақта кездесе беретін бір топ түзүтұмсықтылар бар. Олар – әуіпідек, ақ шағала, *б а й б а й ш а ғ а л а*, балықшы, жылқышы, су шағала, қаншыр, қызғыш, қызылғыш (қызыл қас) дейтін құстар болушы еді (С.Қасиманов, Алтай.).

БАЙБАЙЛА= е т. *Байбалам салу, безек қағу, ойбайлау.* Ән сал десем, *б а й б а й л а й д ы* немерем, Қызармаған жер қалмады денеден. Қуыршаққа алданатын түрі жок, Жұбатұға немереме не берем? (С.Сейітов, Сенем.). Қасымдағы досымның табанына бірер рет қураған жиденің шөңгесі кіріп, *б а й б а й л а п* отырып қалды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

БАЙБАЙЛАТ= е т. *Байбалам салдырту, ойбайлату.* «Кебенек, кебенектеп» күйген жаны Қойшыны шөрететті, *б а й б а й л а т т ы* (О. Малқаров, Өтсе де.).

БАЙБАЙЛАТУ *Байбайлат етістігінің қимыл атауы.*

БАЙБАЙЛАУ *Байбайла етістігінің қимыл атауы.* Сарыны жүйткіп сары жайлау, Құлазып арқа желіндей, Күйінген бір үн *б а й б а й л а у*, Күңіренген күйзеу еліндей (С.Бегалин, Баллада.)

БАЙБАЙШЫЛ с ы н. *Мазасыз, күйін-пісін байбалам салғыш. Б а й б а й ш ы л* тартып баға жоқ, Жастарға жаппас жала жоқ. Жат қораны күзеткен Қартаң шалда сана жоқ (Абай, Тол. жин.). Сөйткенше түз тағыларын, құс атаулыны жала-жоралардан сақтандырғыш, *б а й б а й ш ы л* балшықшының үні естіледі (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

БАЙБАҚ¹ з а т. з о о л. *Кеміргіштер тұқымдасына жататын тышқан атауының бірі, балпақ.* Қосаяқ, суыр менен қарсақ, борсық, Қоян байғұс бұғады күндіз қорқып. Қасқа күзен, сары тышқан, *б а й б а қ*, ұлу Таң атқанда жылайды дауысын қосып... (К.Әзірбаев, Таңд.).

БАЙБАҚ² з а т. ж е р г. т е х. *Мәшине орағының ұшар басындағы темір. Б а й б а қ т ы* дұрыс қайрау керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БАЙБАЛАМ з а т. *Алдын ала қарсы болушылық, әбігерленушілік.* – Бұл неге үйретеді? Жылауықтыққа, өтірік *б а й б а л а м ғ а*, сары уайымға, әйеңкестікке үйретеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тимей жылағаны алдын ала тиесі таяқтан құтылмақ *б а й б а л а м ы* ғой (М.Сүндетов, Балық аула.). Еділов оның әлгі бір өтірік *б а й б а л а м ы* н а шынымен нанып отыр (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Сақып кемпір бұларды көріп, *б а й б а л а м ғ а* баса жөнелді: – Ойбай-ау, ойбай! Бұл не деген бейбастақтық... Таптал түсте сүйісіп тұр ғой мыналар (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

Байбалам салды. *Бажалақтады, күйін-пісін безектеді.* Апошка өзі күлкілі жайға тап болғаннан кейін босқа *б а й б а л а м с а л ы п* жүр (Қ.Исабаев, Айқыз). Баламның сөзінен жаным түршігіп, бұл сөзді айтпа деп *б а й б а л а м с а л д ы м* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Ойбай-ай, ойбай, енді қайттім, мына жайрағыр, бидасын үзіп кетті – ау, – деп *б а й б а л а м с а л ы п* келе жатқан даусын естідім (С.Бақбергенов, Қарға там.).

БАЙБАЛАМДА = е т. *Күйін-пісін, бажалақ қағу; ұрыс-керіс шығару.* – Қайдағы хат! Не айтып тұрсың, жеңеше? – Шолпан *б а й б а л а м д а ғ а* н ы м е н, баланың хат бергенін сыртымыздан көріп қойған екен ғой деп тағы қуыстанды (А.Хангелдин, Қараторғай). – Бетім-ау, қыс ішінде жарыла бөлектенетіндей ненің күні туды. Елге не дейміз? – деп *б а й б а л а м д а* п келе жатқан жұбайын қарт тойтарып тастады (М.Хасенов, Тұлпар.).

БАЙБАЛАМДАУ *Байбаламда етістігінің қимыл атауы.*

БАЙБАЛАМСЫЗ с ы н. *Айғай-ұйғайсыз, ұрыс-керіссіз.* Нендей істер болса да у-шусыз, дау-дамайсыз, *б а й б а л а м с ы з*, өзінің бабы-

мен шешіліп жататын болды (Ж.Исмағұлов, Адам.).

БАЙБАЛАМШЫЛ с ы н. *Байбалам салғыш.* Бұл әлгі көрші ауылдың белгілі *б а й б а л а м ш ы л ы* ғой (Ауызекі).

БАЙБАЛАМШЫЛДЫҚ з а т. *Болмашы нәрсеге ашуланушылық, жанжалшылдық сияқты ұнамсыз мінез-құлық сипаты. Б а й б а л а м ш ы л д ы қ* кез келген нәрсеге күдікпен қарап, әуре-сарсаңдыққа салынатын, күйгелектікті, ұшқалақтықты аңғартатын жағымсыз қылық (ҚҰЭ).

БАЙБАТША з а т. *Байырғы қазақ қоғамындағы аса дәулетті жіктің өкілі.* Бөкеннің түр-түрпатын қалалық *б а й б а т ш а* л а р д а н айыруға болмайды (С.Мұқанов, Өсу жол.). Бір құлы әкесіне берді хабар, Жиылды өңкей құрбы *б а й б а т ш а* л а р. Ата-ана, ел-жұрты – бөрі барып, Қайыстан «қалайсын» деп сұрады олар (Ш.Құдайбердіұлы, Шығ.). Бұл бүкір *б а й б а т ш а* н ы ң неше қатынының бірі екен? – деп ойлады (І.Жансүгіров, Шығ.). Көрген соң сенен қорлық, мұнан кеттім, Қадірлі *б а й б а т ш а ғ а* барып жеттім. Уәзірің мен екеуіңді алдап ұстап, Құлымдай қызметімде дедектеттім (Ә. Найманбаев, Шығ.).

БАЙБАТШАДАЙ с ы н. *Байбатша сияқты.* Бір өзіне бүкіл қонақ үйін босатып беріп қойды. Төріне отырғызып, *б а й б а т ш а* д а й күтті (Д.Әбілев, Ақын.). Тіпті сол өткен қоғамның өзінде де *б а й б а т ш а* д а й, бай баласындай шіренбей жұмыс істеген (Қазіргі қаз. тілі).

БАЙБАТШАЛЫҚ с ы н. *Байбатшаға лайық. Б а й б а т ш а* л ы қ дәулетті беріпті (Ауызекі).

БАЙ-БӘЙБІШЕ з а т. *Бай мен бәйбіше.* Қабыл болсын мұның деп, Қол жайып дуа қылады. *Б а й-б ә й б і ш е* жөнелді, Қалғандар малға кенелді (Алшамыс).

БАЙ-БӨСІР с ы н. с ө й л. *Көл-көсір.* Ал марқұм «Алаш» ордасы, Ордасы еді жылан-ның. *Б а й-б ө с і р*, ақша дорбасы, Шоқпары жез мұрт ылаңның (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

БАЙҒАЗЫ з а т. э т н. *Жаңа киімге не затқа беретін жоралғы (ақша, малдың төлі т.б.), ырым.* Іші лас, сырты таза залымдардың Алданып құр сыртының тазасына. Мәз болып, *б а й ғ а з ы* алған балаларша Сатылып жылтыраған танасына (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Бүлекеңе құндыз бөрік тіктірдік. Ертең кигізгенде *б а й ғ а з ы* с ы н алдымен маған беріңіз (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Қыздар төрт күнгі саяхаттан толып жатқан көрімдік,

ба й га з ы, ...атқа артқан дүниемен оралды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Байғазы берді. э т н. *Жаңа нәрсеге көрімдік ретінде сый берді.* Сенде жүзген кемеңің, Төрінде менің өлеңім. Өлеңімді Волга-Дон, Ба й га з ы га бе ре м і н (Жамбыл, Шығ.). Үлкендер ба й га з ы бе ру ме н қоса құтты болсын айтып, жақсы тілек білдіреді (ҚСЭ).

Байғазы сұрады. э т н. *Жаңа киген киімге т.б. нәрсеге құтты болсын ретінде сый сұрады.* Ауыл артындағы үйлерге барып, ба й га з ы с ц р а н кел! – деді кемпір (Қаз. ертег.).

БАЙҒАЗЫЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Байғазы боларлық, байғазыға тұрарлық.* Мына тоқты сенің жаңа тоңың ба й га з ы л ы қ қ а жарап тұр, ө («Ана тілі»).

БАЙҒАТ з а т. к ө н е. *Тағзым, құрметтеу-шілік.* Ба й га т етсін Бабамның хақ жолына, дінінен рәсуа болып айырылмасын (Бабалар сөзі).

БАЙҒҰЗ з а т. с ө й л. *Байғыз.* Осы кезде төменнен ба й ғ ы з даусы үш рет естіледі. Дәл осы дауысты Темір де үш рет қайталайды (Ә.Тәжібаев, Жартаст.). Төрт құлақты молалар... жалпылдап жапалақтар ұшады. Мөлініп ба й ғ ы з д а р отыр (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

БАЙҒҰС¹ [ар. *بي خوش*] з а т. 1. к ө н е. *Жалшы, қызметші.* Ханның ісі қарашаға түсер, байдың ісі ба й ғ ы з қ а түсер (Мақал). 2. *Кедей, жарлы.* Өтермеден кетер ме Жарлы менен ба й ғ ы з т а р (Бұқар жырау). Бай кісі мен ба й ғ ы з т ы Бәрің бірдей тең көрген (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

БАЙҒҰС² с ы н. *Сорлы, бейшара, мүсәпір.* Ел көшсе шеше ба й ғ ы з жүр жетелеп, Жүрмейді бота болса еш төтелеп (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Қыз ба й ғ ы з ел жұртына келген қонақ, [] Күн келер өз басынан ерік кетер, Қалалық осындайда күліп-ойнап (М.Дулатов, Шығ.). Іші дерт, уағдасы берік, бір сорлы екен, Ба й ғ ы з т ы ң қатесін кеш, қыл мархабат (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Байғұс басым. *Бақытсыз, соры қалың, соры арылмаған басым.* «Көп жаса, бақытты бол, үбірлі-шүбірлі бол!» – деп балама бата бергенім-ай сонда! Көптен ұйқы көрмей сергелдең болып жүрген ба й ғ ы з ба с ы м (Қаз. ертег.).

БАЙҒҰСТАЙ с ы н. *Байғұс сияқты.* Қызықты кезі жастықтың, Жиырма бес отыз арасы. Бұл дәуірде жар құшпай, Сағым қуған сарпалдаң, Бір өуре ба й ғ ы з т а й (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАЙҒҰСТАУ с ы н. *Мүсәпірлеу, мүшкілдеу.* Сүйелдей көзге шыққан бір Аулақта

жатқан бай қыстау. Сол тойдан қорқып бұққан бір Секілді біреу ба й ғ ы з т а у (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

БАЙҒҰСТЫҚ з а т. *Мүсәпірлік, сорлылық.* Барлық келер білемін, Байтақ жұртқа шашылып, Бақыт келер біреудің, Ба й ғ ы з т ы ғы н жасырып (Ғ.Қайырбеков, Большевик.).

БАЙҒҰТ: *түн байғұт болсын!* т і л е к. *Ұйқы тыныш, түн бейбіт болсын* (Бата-тілектер).

БАЙҒҰТАН з а т. с ө й л. *Иттің бір атауы.* Анадайдан өткір көзімен қарап құйрығын қимылдатып, аштық жылы аштан өлген адамдардың етін жеп дөңдеген ба й ғ ы з т а н д а р отыр (С.Дөңентаев, Шығ.).

БАЙҒҰШТАНЫП ү с т. с ө й л. э к с п р. *Сүмірейген түрде, байқұс сияқты.* Қорғаны құлап қалғандай ба й ғ ы з т а н ы п, мөлтендеп әйеліне де тіктеп қарай алмады (Қ.Ысқақов, Қараорман).

БАЙҒЫЗ [ир. *بايغوش*] з а т. з о о л. <лат. *athene noctua*> *Арқасы ақшыл дақты сарғылт, бауыры көмескі қоңыр жолақты, жапалақ тәрізділер отрядына жататын құс.* Үкі мен ба й ғ ы з – түнгі жыртқыш. Бұлар сазды жарқабақтарда, опырылып қалған ескі құдықтарда, үйілген тастарда және молаларда ұялайды (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Қырдағы ба й ғ ы з үніне сайдағы бұлбұл үні қосылып таң шапағын құстар осылай қарсы алады (Ж.Әбиев, Биология). Құс дегенде сорлы ба й ғ ы з, Өлген адам бейігінде, Қонып алып жапа-жалғыз, Сырласады өлі түнге (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын).

Байғыздың шақыруы. *Байғыздың үн шығаруы.* Алайда қазақ халқының дәстүрлі ұғымында ба й ғ ы з д ы ң ша қ ы ру ы жаман ырымға баланып, бұл құсқа қатысты өртүрлі аңыздар пайда болған (ҚҰЭ).

Орман байғызы. з о о л. <лат. *aegolius funereus*> *Байғыздар түріне жататын, орманда мекендейтін, Қазақстан жерінде кездесетін құс түрі.* Қазақстанда ба й ғ ы з д а р д ы ң үш түрі кездеседі. Олар о р м а н ба й ғ ы з ы [aegolius funereus], байғыз [athene noctua] және байғызша [glaucidium passerinum] (Қаз. тілі термин. Биология).

Торғай гәрізді байғыз. з о о л. *Байғызша¹.* Республикамызда байғыздан басқа орман байғызы (aegolius funereus), *торғай тәрізді ба й ғ ы з* (glaucidium passerinum) деген түрлері бар (ҚҰЭ).

БАЙҒЫЗДАЙ с ы н. *Байғыз сияқты.* Қайда кетуші еді, ба й ғ ы з д а й бақырайып отыр да (Д.Досжанов, Тұлпар.). Онысы несі,

кәрі *б а й ғ ы з д а й* мелшиіп қалғаны? (А.Сүлейменов, Бесін).

БАЙҒЫЗША¹ з а т. з о о л. <лат. glaucidium paserinum> *Байғыздар түріне жататын, денесі кішілеу, Қазақстан жерінде кездесетін құс түрі.* Қазақстанда байғыздардың үш түрі кездеседі. Олар орман байғызы, байғыз және *б а й ғ ы з ш а* (Қаз. тілі термин. Биология).

БАЙҒЫЗША² ү с т. *Байғыз тәрізді. Б а й - ғ ы з ш а* тас жастанып тасада жатыр едім (Д.Әбілев, Арман.). – Бұл кім өзі, ескі моланы қорыған *б а й ғ ы з ш а* бақырысып жатқан!? – көп ішінен біреудің күлген даусы естілді (А.Хангелдин, Қараторғай).

БАЙДАЙ с ы н. *Бай сияқты.* Сырт кескінің дәл бұрынғы *б а й д а й с ы ң* Айырмаң тек: Сен галстук байлайсың (Қ.Аманжолов, Таңд.). Оқыған ғибрат алып жас жігіттер Һәммәсі өз халқына қызмет етпей. Оралдан Әбубәкір молла шықты, Омбыдан Қыпшақ *б а й д а й* жорға шықты (М.Дулатұлы, Шығ.).

БАЙДАКЕНДІР: теофаст байдакендірі. ө с. <лат. abutilon theophrasti medic> *Құлқайырлар тұқымдасына жататын биіктігі жиырма бес – жүз елу сантиметр, маусым-қыркүйек айларында гүлдеп, жемісі шілде-қазан айларында пісетін біржылдық шөптесін өсімдік.* Дәрілік шикізат үшін *т е о ф а с т б а й д а - к е н д і р і н і ң* тамырын, жапырағын, гүлін, сабағын, тұқымын дайындайды (М.Исамбаев,.. Халық мед. өсімді.).

БАЙДАЛЫ с ы н. *Желбіреген, шашақты, мәртебелі.* Он бес шорым арта алмас, Он екі атан тарта алмас, *Б а й д а л ы* туым, басты ордам, Баста да сені алдырттым (Батырлар жыры).

БАЙДАНА з а т. ө с. с ө й л. *Тасбеде (бұршақ тұқымдас, бал шырынды мал азығы болатын құнарлы шөп).* ≈ *Б а й д а н а* – мал азығы.

БАЙДАРКА ор. з а т. с п о р т. *Су спортына және туризмге арналған жеңіл қайық.* Ташкент қаласының маңындағы жасанды көлде *б а й д а р к а* мен каноэмен жарысудан СССР біріншілігінің аймақтық жарысы өтті («Лен. жас»). *Б а й д а р к а*, каноэ, жеңіл атлетика және басқа да түрлерінен спорт мастерлерін даярлау жоспары орындалмай қалды («Спорт»).

Байдаркада есу. с п о р т. *Есу спортының бір түрі. Байдаркада есудің* жарысу және слалом түрлері бар («Спорт»).

БАЙДАРКАША ү с т. *Байдарка секілді.* Ертай *б а й д а р к а ш а* е есіп келеді. Су терең, таяу бойламайды (З.Шүкіров, Ғажайып.).

БАЙДАРКАШЫ з а т. *Байдарка есуші.* Орта Азия мен Қазақстан ескекшілерінің бұл кездесуі *б а й д а р к а ш ы л а р д ы ң* жекелей сайысымен басталды («Спорт»).

БАЙДЕРБІС з а т. ж е р ғ. *Қабығы ақ болатын тарының бір түрі. Б а й д е р б і с* – ерте пісетін, дәмі тәттілеу ақ тары (Бұлақ).

БАЙЕКЕ з а т. э к с п р. **1.** *Байды құрметтеу, қошеметтеу мағынасында айтылатын қаратпа атауыш.* – Ат неге сабылған, *б а й - е к е*? (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Сенің жолыңда өлсем шәһитпің, *б а й е к е* (Т.Хұсайынов, Таныс адам.). **2.** *Мысқыл, кекесін мәнінде байға қарата айтылатын атауыш.* Малың топтап баққызып, *Б а й е к е* м үйде жатпасын, Ордаға отты жаққызып Рақатқа ылғи батпасын (С.Сейфуллин, Өлеңд.). *Б а й е - к е*, сіздің қызда жаман бар ма? Аузым бармай отыр жамандарға... Қызыңның бес тиындық біреуі жоқ, Қылған соң құдай ханша амал бар ма! (Шернияз ақын, Шығ.).

БАЙЖАНДЫ с ы н. қ а р а п. *Еркек құмар, қызғанашақ.* Әйелі болар *б а й ж а н д ы* (Халық жырлары).

БАЙ-ЖАРЛЫ з а т. *Бай мен жарлы.* Ғашықтық – бір ыстық күн желі тымық, Басына түскен жанның көңілі сынық. Қаратпас *б а й - ж а р л ы н ы ң* шамасына, Адамды желіктірсе жігітшілік (М.Дулатов, Шығ.). Мен бұл елдің *б а й - ж а р л ы с ы н ы ң* бәрін білем (А.Сүлейменов, Бесін). Дос та көп, мал барында жақын да көп, Қайсы артық бала күнгі құрбыластан? Тең көрген *б а й - ж а р л ы н ы*, бала күнім, Сен кетіп, менмендікпен көңіл тасқан (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

БАЙ-ЖУАН з а т. *Шонжар, феодал.* Абай енді [төлеуге ұрының мүлкі жетпегенде] «ағайыны емес, ұрыға ат-матын беруші, сүйеуші *б а й - ж у а н* төлейтін болсын» – дейді (М.Әуезов, Әр жыл.). – Өзімізге мәлім, бұл *б а й - ж у а н д а р*, молда, саудагерлерге комсомолдардың бүйідей тиген кезі (С.Бегалин, Ана қайраты).

БАЙКА [поляк. wajka] з а т. т о қ ы м а. *Жұмсақ тұкті мақта-матасы.* ≈ *Б а й к а д а н* тігілген киім.

БАЙ-КЕДЕЙ з а т. *Бай мен кедей.* Апам айтады, бұрынғының *б а й - к е д е й і* бірігіп, бір-біріне болысып өмір сүрген дейді (Ауызекі).

БАЙ-КУЛАК з а т. с о в е т. *Бай-құлақ.* Революциядан кейінгі жылдары Зекең *б а й - к у л а к т а р д ы ң*, молдалардың кесірлік әрекеттеріне қарамастан халыққа жаңа советтік заманның саясатын тарата бастады («Қазақст. мұғ.»).

БАЙҚА= е т. **1.** *Сезу, аңғару.* Бекет мұнын [Қалиманың] келгенін *б а й қ а м а ғ а н* болды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Тым ұзақ отырып қалғанын ол енді ғана *б а й қ а д ы* (З.Қабдолов, Жалын). Оқушылар... табиғатта болып тұратын әртүрлі құбылыстар мен өзгерістерді *б а й қ а п*, олардың болу себептерін ажырата білуі тиіс (С.Жортанов, Өлке тану.). **2.** *Абайлау, сақтану.* – *Б а й қ а*, айналайын, аяғыңа төгіп алма, – деді ол (Н.Серәлиев, Бістық күлше). *Б а й қ а*, пышағы болып жүрмесін, – деді бір қария (М.Дүйсенов, Мейман.). Не тірі емес, өлі емес, Өтті ғой, несін айтамыз... Бүгінгі жортқан бөрі емес, Адам екен, *б а й қ а ң ы з...* (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Бақылау, тексеру.* Мұрат тауып алған бес тиыны бар ма екен деген кісіше, қалтасын сыртынан *б а й қ а п* ұстап қойды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Суанбайдың қатыны бүгін сізді біреуге қой бермек деген соң *б а й қ а ғ ы м ы з* келді (Д.Еркінбеков, Шығ.). **4.** *Қарау, көру.* Болмасам да қасыңда, Алдыартыңды қамарсың. Миың бар ма басыңда, *Б а й қ а м а с т а й* шабарсың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көңілді қостың басынан, *Б а й қ а д ы* Арман Ақжанын. Қол ұстасқан жасынан Қолаң шашты жан жарын (М.Мақатаев, Шығ.). Айдың жүзі ашылып, Күннің нұры шашылып, Жер рақат жай тапты. Таңға ғашық ақының Осыны да *б а й қ а п т ы* (К.Әзірбаев, Танд.).

Байқап бақты. *Байқап қарады, аңдып білді.* Ху-ху-ала, ху-ху-ху, Базарға кіріп *б а й қ а п б а қ*, Сатса қымбат, алса арзан, Аранын ашқан бір заман (Қ.Әбдіқадыров, Танд.).

Байқап қалды. *Көріп қойды.* Ой! Бізді *б а й қ а п қ а л д ы* Тезірек кетейік! (Ә.Тарази, Асу.).

Байқап сөйледі. *Абайлап сөйледі.* *Б а й қ а п с ө й л е ң і з*, жігітім (А.Сатаев, Ақын.).

Көзінің қиығымен байқады. *Басқаларға білдіртпей қарады.* *К ө з і н і ң қ и ы ғ ы м е н* анадай жерде үнсіз тұрған Жанарды *б а й қ а п* қойды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Сөйтсем, менің сотқарлық қылығымның бөрі де Жұмабай *к ө з і н і ң қ и ы ғ ы м е н б а й қ а п* тұрған екен (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Кескініне тура қарай да алмай, *к ө з і м н і ң қ и ы ғ ы м е н б а й қ а п* келемін (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

Күшін байқады. *Шамасын білді, күшін мәлішерледі.* Бұл жерде зиянды микроб, вирустар антибиотиктің *к ү ш і н б а й қ а п*, оған бірте-бірте бойын үйретеді (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

Ойланып байқады. *Ойланып көрді, ақылына салды.* Мен біраз *о й л а н ы п б а й қ а д ы м* (А.Сүлейменов, Бесін).

БАЙҚАҒЫШ с ы н. **1.** *Абайлағыш, бірден танығыш.* *Б а й қ а ғ ы ш* көз ауылда бұдан басқа да өзгерістер бар екенін және байқар еді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Бірақ, алыстан да *б а й қ а ғ ы ш* Хакім оның көп екенін де танып қалып еді (Х.Есенжанов, Тар кезең). **2.** *Аңғарғыш, көреген, сезгіш.* Мал мінезін бұлжытпай танығыш, *б а й қ а ғ ы ш* Есіргеп екі серігіне ақ қойлар туралы көп-көп сөздер сөйлейтін (М.Әуезов, Шығ.). Мен өткен күннің мына бір хикаясын айтайын, *б а й қ а ғ ы ш* болсаңыз оның да астарын байқаңыз (Ә. Әбішев, Ғаламат.).

БАЙҚАҒЫШТЫҚ з а т. *Сезімталдық, көрегендік.* Бәйге аттың мүсінін сынап санауда Абай үлкен білімдік, *б а й қ а ғ ы ш т ы қ* танытады (М.Әуезов, Шығ.). Бүгінгі өмірді жырлау ақынның өсуімен, шеберлігінің жетілуімен, *б а й қ а ғ ы ш т ы ғ ы* және ойшылдығымен, яғни ақынның ақылы мен талантының дәрежесімен өлшенеді (С.Қирабаев, Октябрь.). Қолбасшылық еткен Оспан көзге түсіп, оның өте *б а й қ а ғ ы ш т ы қ* әдіс-айла тапқанын көкке көтере мақтап, таңдана тәнті болысқан (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

БАЙҚАЛ= е т. *Аңғарылу, сезілу, көріну.* Осындай Күнде болатын құбылыстың әсері Жерде де *б а й қ а л а т ы н ы н* ескере отырып, ең алдымен, негізгі 11 жылда қайталанатын циклдің кейбір көрінісін анықтайық (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Егер де шомырдың, қызылшаның тамырына ас тұзын немесе күмшекер сепсе, оның да әрбір клеткаларында плазмоллиз құбылысы *б а й қ а л а д ы* (Т. Мұсақұлов, Өсімдік анат.).

БАЙҚАЛТ= е т. *Аңғарту, білдірту.* Әртүрлі тұқым қуалайтын өзгерістердің ішінде денесін жапырақта *б а й қ а л т п а й т ы н* жасыл түс пайда болған (Биология).

БАЙҚАЛТУ *Байқалт етістігінің қимыл атауы.*

БАЙҚАЛУ *Байқал етістігінің қимыл атауы.* Дене қызуы көтеріліп белгі беруі, аурудың басқа түрлерінде *б а й қ а л у ы* мүмкін (Мед. анықта.). Адамның түсіне ғана емес, ішіне де қарағыш шыншыл көзінде сирек бір саналы оттар *б а й қ а л у ы* еді (М.Әуезов, Шығ.). Су көздерінің биогендік заттармен ластануы суармалы егістер дамыған аудандарда *б а й қ а л у д а* (Табиғат сулары.).

БАЙҚАЛЫНУ *Байқалын етістігінің қимыл атауы.*

БАЙҚАЛЫН= е т. *Біліну, сезілу, көріну.* Менде паңдық, жат мінезден, Дәнеме жоқ,

жарқын. Осы жазған барша сөзден, *б а й қ а л ы н а р* бар шыным (Абай, Тол. жин.).

БАЙҚАМ з а т. *Аңғарым*. Күн райын бол-жаушылардың *б а й қ а м ы* бойынша биылғы қыс жылы болмақ («Жас Алаш»).

БАЙҚАМАЙ ү с т. *Абайсызда, құтпеген жерден*. Жан-жағыма алақтап келе жатқанымда біреуге *б а й қ а м а й* шекемді соғып алдым (Ө. Күмісбаев, Ауыл.).

Байқамай қалды. *Аңғармай, сезбей қалды, абайсызда болды*. Жақыптың шыбын жаны алқымына тығылды. Қалай айқайлап жібергенін өзі де *б а й қ а м а й қ а л д ы* (Т. Нұрмағамбетов, Ата қоныс).

БАЙҚАМДЫҚ з а т. *Аңғарымдық*. Мәніке оның жаңағы жалған *б а й қ а м д ы ғ ы н* аңдамады (М.Әуезов, Шығ.).

БАЙҚАМПАЗ с ы н. *Аңғарғыш, сезгіш*. Мұндай *б а й қ а м п а з*, жіті көз қарттардың жинағаны мол болады (С.Бақбергенов, Қарға там.). Жас адам *б а й қ а м п а з* болмақ, аңғыртығын салқын сабырына жеңгізсе, алғырлығы сол да (С.Сарғасқасев, Көңілді бала.).

БАЙҚАМПАЗДЫҚ з а т. *Аңғарғыштық, сезгіштік*. Бірақ мені таң қалдырған шалдың осы сыншылдығы емес, *б а й қ а м п а з д ы ғ ы* еді (С. Бақбергенов, Қарға там.). Мұнысын ол тапқырлық пен *б а й қ а м п а з д ы қ т ы*, алғырлық пен әккілікті танытатын өнер деп біледі («Қаз. әдеб.»). Еліктегіш те *б а й қ а м п а з* өрен көп сәтте сыншы келеді («Лен. жас»).

БАЙҚАП-БАЙҚАП ү с т. *Абайлап, сақтанып*. Аңғар сырын білетін бүгінгі малшылар, Итасқаннан *б а й қ а п-б а й қ а п*, күтініп өтетін (Ф.Сланов, Шалқар). –Бұдан соң аяғыңды *б а й қ а п-б а й қ а п* басарсың, – деді тістеніп (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

БАЙҚАП-БАРЛА= е т. *Тыңшылық қылу, аңдыт барлау*. Вера Захаровна жау әскерлері, самолеттері, тағы басқа соғыс қару-жарақтары жайында деректерді іздеп тауып, тиісті орынға тез хабарлап тұрған неміс солдаттарының іс-әрекеттерін де *б а й қ а п-б а р л а й* білген («Қазақст. әйелдері»).

БАЙҚАРЛЫҚ с ы н. *Көрерлік, аңғарарлық*. Оның үстінен тазалығын *б а й қ а р л ы қ* екі көз беріп, ол көздерге нәзіктен, зарардан қорғап тұрарлық қабақ берді (Абай, Тол. жин.). Гадалат ісінің алды-артын *б а й қ а р л ы қ* білімі, ғылымы болсын (Абай, Тол. жин.).

БАЙҚАС= е т. 1. *Аңғарысу, сезісу*. Бәріміз *б а й қ а с ы н* көрейік, оның әр қылығын қарап жүріндер, мүмкін адам болып кетер (Ауызекі). 2. *Бірге көру*. Аяғында бір күні ауыл қозы алып

жатқанда, Қалиман құдағиы мен Ғазизаның жанында отырғанда аурудың өңі бұзылып, үзілуге айналып бара жатқанын *б а й қ а с т ы* (М.Әуезов, Шығ.). Бұрыштағы соқыр терезеден біреудің жан ұшыра әйнекті үрлеген бетін *б а й қ а с т ы* (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа). 3. *Жарысқа түсіп, сынасып көру*. – Қайратың мақтанатын қандай екен, Кел бері, *б а й қ а с а л ы қ* күш сынасып (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Кел, жігіттер, бүгін бір *б а й қ а с а й ы қ*, – деп сылқ-сылқ жұтады қымызды (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Сөйлестім елдің талай бегіменен, *б а й қ а с т ы м* оның ата-тегіменен (Айтыс).

БАЙҚАСҚА з а т. с а я т. *Тұмсығының үстінде ақшыл дағы бар бүркіттер тобына жататын жыртқыш құс*. Жылама бөпем, жылама! Жілік шағып берейін. *Б а й қ а с қ а н ы ң* құйрығын Жіпке тағып берейін (Бесік жыры). Солардың біріншісі – бүркіттер тобы. Олар *б а й қ а с қ а*, ақиық, қаршыға және көнтабаншөгел деп аталады. *Б а й қ а с қ а* аталуы тұмсығының үстінде қасқасы болатындығынан екен (Саятшылық).

БАЙҚАС: байқас болды. *Қарайласты, бас-көз болды, жәрдемдесті*. Сен Әнәпияларға *б а й қ а с б о л*. Мен ана жаққа барайын (С.Сматтаев, Алғашқы.). Қыз шешесі өз күтімінде. Сауыны, соғымы, дәмі үзілген емес. Әсіресе Аймаңба *байқас болумен* келеді (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ). Қарала қойдай қылсаң да, ініңе *б а й қ а с б о л*. Жастықтың албырт шағы ғой, түсінісер (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

БАЙҚАСТА= е т. 1. *Абайлап, байқап қарау*. Злобин палуан да халық арасынан сығалап, өзімен күресетін бейтаныс жігітті *б а й қ а с т а й д ы* (М.Танекеев, Қажымұқан). Бірінбірі көздерінің қырымен *б а й қ а с т а й* қарасады (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Сақынның «Қалқам, жеп, іш» дегеніне қарап жасырақ адам екендігін *б а й қ а с т а д ы* (К.Оразалин, Ақ жазық). 2. *Аңғару, аңдап білу*. Айтады осы әңгіме соның бәрін, *Б а й қ а с т а* сыртын ұқпай ішкі нәрін. Жаңа өскен жасыл гүлдей жас ұландар, Дей көрме бір ескіден қалған сарын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ұрқия тоқалға шай әперіп отырып *б а й қ а с т а д ы*. Өрік түк қымсынбастан, тізесін шошайтып, жұртқа қарсы қарап, шалқайып отырып шай ішті (Ж.Аймауытов, Ақбілек). Қозыкең бір білінді өнер бастап, Не қылғанын тұрады қыз *б а й қ а с т а п* (Батырлар жыры).

БАЙҚАСТАУ¹ с ы н. *Сағырақ, абайырақ*. Кірсе кірсін, тек *б а й қ а с т а у* болғайсыз (Ф.Сланов, Жанартау).

БАЙҚАСТАУ² *Байқаста етістігінің қимыл атауы.* Алдымен кісі жіберіп, ол үйдің жай-күйін *б а й қ а с т а у* керек (Ауызекі).

БАЙҚАСТЫР= е т. *Ойластыру, салыстыру, аңғарттыру.* Айжан бүгін қызмет артынан Раушанның үйіне барып, сыр тартып, *б а й қ а с т ы р ы п* қайтады (З.Шашкин, Сенім). Аттарын шөп сап қойған байластырып, Түйеге артып жатыр жайластырып. Еңбектеп он шақты аттың қасына кеп, Отырдым жүрексініп *б а й қ а с т ы р ы п* (К.Әзірбаев, Танд.).

БАЙҚАСУ *Байқас етістігінің қимыл атауы; жарысқа түсу, күш сынасу.* Бұл тартысу, күресу емес, құр күш *б а й қ а с у* (Т.Жароков, Шығ.). Бұдан бұрынғы шабуыл тек күш *б а й қ а с у*, барлау екен (С.Бакбергенов, Қарғатам.).

БАЙҚАТ= е т. **1.** *Сездірту, аңғарту, білдірту.* Қызына айтып, келінге *б а й қ а т қ а н д а й* Мағынасы көпке бірдей сөз шығардық (М.Дулатұлы, Шығ.). Бірде ол өткен замандар жайынан баяндап, өмір танытқыш күшін *б а й қ а т а д ы* (М.Әлімбаев, Орақ.). Кенет ол маған бұрын *б а й қ а т п а ғ а н* шуақты көз тастап: – Сен маған ұнайсың, – дегені (З.Қыстаубаев, Ақ түн). **2.** *Таныту, көрсету.* Балықшы жұрт іске мығым келгенімен, сөз тыңдауға шорқақтық *б а й қ а т а д ы* (Б. Әбдіразақов, Сыр саздары). Тіпті өзіміз де кейде шолақ дауыл іспетті шорт, кіді базна *б а й қ а т а м ы з* (Х.Ерғалиев, Шындық.). Шығыңқы шықшыт сүйек пен шытыныңқы қабақтар ғана іште жатқан шытырман ойдан нышан *б а й қ а т қ а н д а й* (Ө.Кекілбаев, Үркер).

БАЙҚАТУ *Байқат етістігінің қимыл атауы.* Сол үшін де бүгінгідей шын қиыншылықты пайдаланып, жат сөз, жаман мінез *б а й қ а т у ш ы л а р д ы* әсте елеусіз қалдырмау керек. Дер кезінде, сағатында анықтап, әйгілеп танып та, танысып та отыру шарт екенін айттықсан (М.Әуезов, Шығ.).

БАЙҚАУ¹ з а т. **1.** *Өнер, ғылым, білім, сонымен бірге өндіріс салалары бойынша сынға түскен ұміткерлерді немесе өндіріс бұйымдарын іріктеп бағалау үшін салтанатты түрде өтетін қоғамдық шара.* Тұңғыш рет жас таланттардың республикалық *б а й қ а у ы* өткізілді (І.Омаров, Серпін). Бұл Жетісайдың ақырғы, шешуші *б а й қ а у ы* болмақ еді (З.Қабдолов, Жалын). Мұнда трикотаждан жасалған бұйымдар мен шұлық-ұйық бұйымдарының республикалық *б а й қ а у ы* ашылды («Лен. жас»). **2.** *Өнімнің сапасын тексеру үшін арнайы ұйымдастырылатын сынақ.* Бастықтар мінген қайықты арнаулы *б а й қ а у*

д а н өткізіп, «тілден, көзден сақта» деп жағада тұрған адамдардың жаны шүберекке түюлі... (С.Адамбеков, Қожанасыр.). **3.** *Бақылап, сезіп, танып білгендердің нәтижесі.* Байсалды ойлар айтылып, қызықты зерттеулер, *б а й қ а у л а р* келтіріліп жатыр (М.Әуезов, Шығ.). **4.** *ф и л о с. Нысананың ерекшеліктері, әрекеті және т.б. сипаты мен қырлары анықталатын танымның негізгі тәсілдерінің бірі; тәжірибе мен сезім мүшелері арқылы алынған ақпарат негізінде ғылыми зерттеу жүргізудің бір әдісі.* Алынған фактілерді сұрыптау, оған үнемі талдау жасау – *б а й қ а у д ы ң* негізгі міндеті (ҚҰЭ). Атақты физик Арго, Френель теориясының дұрыстығын дәлелдеу үшін мұқият тәжірибе жүргізді, ондағы мақсаты сәулелердің жолындағы көмескі кедергінің арт жағындағы жарқыраған нүктелердің болуын *б а й қ а у* еді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). // *Байқампаз, байқаушылық қасиеті бар.* Сондықтан *б а й қ а у ы* көп адам бір адамның пішінінен, жүріс-тұрысынан, бір-екі ісінен, біраз сөзінен ол адамның қандай мінезді екенін біліп ала қояды. Мүмкін болғанша тәрбиешінің шыншыл «физиономист» болуы керек (М.Жұмабаев, Шығ.).

Байқау әрекеті. с п о р т. *Кейбір спорт түрлерінде спортшыға бірнеше рет берілетін шектеулі әрекеттер.* ≈ Соңғы *б а й қ а у әрекеті*.

Байқау санағы. с т а т. *Негізгі халық санағы жүргізілмес бұрын өткізілетін дайындық санақ.* ≈ *Б а й қ а у с а н а ғы ны ң* мәліметтері берілді.

Байқау терезесі. ә с к. *Көру, бақылау терезесі.* ≈ *Б а й қ а у т е р е з е с і н і ң* қамтитын кеңістігі.

Өнерпаздар [өнер] байқауы. *Өнерлілер жарысы, сайысы.* Жарыста өткен жылғы фестивалда Шырқады сауыншылар әнді залда. Облыста *ө н е р п а з д а р б а й қ а у ы н д а* Екінші орын алып шықты алға (Айтыс). Жақында өткен *ө н е р б а й қ а у ы н а* 2541 адамнан құралған 56 коллектив қатысты («Лен. жас»).

БАЙҚАУ² *Байқа етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Көру, аңғару, білу.* Қолындағы таяқты жай сөнге ұстап жүргендігін *б а й қ а у* пәлендей қиын емес (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Е, ол кезде сен нені *б а й қ а у ш ы* едің, бәйбішенің шашпауын көтерем деп көзіне шел бітпеді ме (Ә. Нұрпейісов, Сергелдең). **2.** *Абайлау, байыбына бару.* *Б а й қ а у* керек еді ғой, Өңмендемей тегінде, Деген сезім, деген ой, Тұрады да көңілде (Ф.Қайырбеков, Таулар.).

БАЙҚАУЛЫ с ы н. *Аңғарымды, сақ.* Бетке айта сал, *б а й қ а у л ы* болсын, – деді Тоқаш (С.Шаймерденов, Шығ.).

БАЙҚАУСЫЗ ү с т. 1. *Білінбей, сезілмей.* Осымен қазіргі күндер қызылды-жасылды қызықты уақыттай болып *б а й қ а у с ы з* өтіп жатты (М.Әуезов, Шығ.). Қарауылдар жиі-жиі ауысып тұрды, *б а й қ а у с ы з* өтіп кетуге болмады (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). 2. *Аңдаусыз, абайсыз; бейқам.* *Б а й қ а у с ы з* отырған адамды қусырып, өкетіп барады әшейін (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Ат басын кейкейтіп шұлғып қап еді, *б а й қ а у с ы з* келе жатқан шалдың қолынан нөктаны жұлып өкетті (З.Шашкин, Өмір.).

БАЙҚАУСЫЗДА ү с т. *Құтпеген жерден, кенеттен, абайсызда.* *Б а й қ а у с ы з да* біреу оның ақшаға созған қолынан ұстай алды (Ә.Нүрпейісов, Сергелден). Тек бір рет *б а й қ а у с ы з да* әйелінің Жұмашқа айтқан сөзін естігенде селт етті (Т.Ахтанов, Дала сыры). Сөйтіп шыны көздің ар жағынан тартыс үстіне әлгіде ғана *б а й қ а у с ы з да* кіріп келген Асанмен сапарға қадалады (А.Байтанаев, Асан).

БАЙҚАУШЫ з а т. 1. *Бақылап қараушы, зер салушы.* Жер бетіндегі *б а й қ а у ш ы ғ а* жер жазық болып көрінеді (А.Қасымжанов, Диалектика.). 2. *Бақылаушы, сынап қараушы.* *Б а й қ а у ш ы* болып босқа қарап тұрмай, Сыбанып кірпішті де қаласады (Т.Жароков, Шығ.).

Байқаушы кеңес. *Коммерциялық ұйымдардың жанынан құрылған сараптамалық бақылау, алқалық құрылым.* Парламент депутатының басқа өкілді органның депутаты болуға, оқытушылық, ғылыми және өзге де шығармашылық қызметтен басқа, ақы төленетін өзге де жұмыс атқаруға, кәсіпкерлікпен шұғылдануға, коммерциялық ұйымның басшы органының немесе *б а й қ а у ш ы к е ң е с і н і ң* құрамына кіруге құқығы жоқ (ҚР Конституциясы). *Б а й қ а у ш ы к е ң е с* акционерлер немесе басқалардың да қатарынан құрылады, оның құрамына еңбек ұжымының өкілдері, кәсіподақ өкілдері т.б. кіруі мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БАЙҚАУШЫЛЫҚ с ы н. *Көңіл бөлгіштік, зер салғыштық.* Мұның барлығы оқушылардың *б а й қ а у ш ы л ы қ* қабілетінің қалыптаспағанын көрсетеді (С.Жортанов, Өлке тану).

БАЙҚАУЫНША ү с т. *Аңғаруы бойынша, білуінше.* Футболдың қыр-сырына қанық қарауыл көздердің *б а й қ а у ы н ш а* қазіргі

кездің өзінде Италия құрамасында шабуылдың 3–4 тактикалық жүйесі үскіленіп, қырғалып-қырғалып жатқанға ұқсайды (С.Бердікұлов, Үшінші.).

БАЙ-ҚҰЛАҚ з а т. с о в е т. *Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде ұстем тап ретінде қаралған ауқатты, дәулетті әлеуметтік топ.* Былтырғы егіннің берекесін *б а й-қ ұ л а қ* алды деуші ең ғой, биыл қапы жіберме! (Б.Майлин, Шығ.). Бокин кедейлерді қатты жақтағаны үшін сарылып отыр, *б а й-қ ұ л а қ т а р м е н* санаспағасын, олар өсегімен, бар айл原因мен ондай адамның көзін жоғалтуға дайын (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

БАЙ-ҚҰЛАҚТАЙ с ы н. *Бай-құлақ сияқты, тәрізді.* – Ия, – деді ол өзіне өзі, – формалинмен тұқымды жуады екеміз, қара күйені *б а й-қ ұ л а қ т а й* қуады екеміз (Б.Шалабаев, Өмірде.).

БАЙҚҰН с ы н. ж е р г. *Байғұс.* Ой, *б а й қ ұ н ы ң* десейші! Турасын айтады да қарап отырады емес пе, менің құдағиым! – деді Мұхтар (Д.Әбілев, Арман.). Жиренше Оразбайды түртіп қалып, мысқылдап: – *Б а й қ ұ н ы ң*, көрі жыны қозды-ау мынаның! – деп сықылықтап күліп, Естайдың жас шағында ұры болғанын еске алды (М.Әуезов, Абай жолы). Я сәт! Бәсе! Сорлы Жанбауыр! *Б а й қ ұ н ы ң* Қарашолақ (М.Әуезов, Абай жолы).

БАЙҚҰС с ы н. с ө й л. *Байғұс.* Бетіне қарсы келіп шақылдаса, не қалды ол *б а й қ ұ с т а* енді өлмеген? (М.Дулатұлы, Шығ.). Сендер соңына түсіп қоймайтындай ол *б а й қ ұ с* не жазды? (К.Тоқаев, Түнде.). Шешең *б а й қ ұ с* сағындым деп жылап қалды (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Мен *б а й қ ұ с* Есентайыммен некем қиылып қалса да, арманым болмас еді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

БАЙҚҰТАН з а т. *Байғұтан.* Әлди, әлди, ақ бөпем, Ақ бесікке жат бөпем! Жылама, бөпем, жылама, Жілік шағып берейін. *Б а й қ ұ т а н ы ң* құйрығын, жіпке тағып берейін (Бесік жыры).

БАЙҚЫТ с ы н. ж е р г. *Тымық, тыныш.* Біздің отырған жеріміз – *б а й қ ы т*, онда жел, дауыл, құйын болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БАЙЛА¹ = е т. 1. *Бір нәрсені бекіту.* Бар киімімді шешіп, ердің үстіне *б а й л а д ы м* (Б.Соқпақбаев, Бастан.). Қорабай бағанға *б а й л а ғ а н* қызыл шүберегі бар, үш-төрт еркек, екі кемпір, төрт-бес бала-шағаны ертіп, сол жақтан келіп кіреді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Б а й л а с а м* шынтақтай қызға сенсіз де шамам келетін еді. Байламаймын да, байлатпаймын

да! – деді Сарқасқа көзін Елпанның өңменінен өткізе қаһарлана сөйлеп (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **2. Малды жіп, арқанмен желіге, қазыққа т.б. бекіту.** Үйге кіргізіп *б а й л а п* жүрген кенже туған бұзау да, келіншек толғатқандықтан, өзге үйге жіберілген (І.Жансүгіров, Әңгім.). **3. Бір нәрсені орау, таңу.** – Сестра, бері келіңіз. Мына кісінің жарасын *б а й л а н ы з* (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). **4. Тағу.** Қыз болып төрт жасында тұлымшақты, *Б а й л а р с ы ң* тұлымыңа қызыл *ш о қ т ы*. Төрт жастан бес жасыңа шыққаннан соң, Ойнарсың қыздарменен қуыршақты (Бес ғасыр.). **5. а у ы с.** *Шешімге келу, ой тңу.* Бұлардың өз ойынша даусыз деп *б а й л а ғ а н ы* Мақсұтта жақын туысқан жоқ, қалып отырған кемпірдің төрінен де көрі жуық (М.Әуезов, Шығ.). **6. Сый ғып беру, тарту ету.** Нағашысы Мұратқа: – Осы атты саған *б а й л а д ы м*, – деді (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). **7. Шырмау, еркіне жібермеу.** Қорқытып би, болысты айдап алып, Көндірді жүрмегенін *б а й л а п* алып. Қалың ел қан майданға бұды белін, Қолдағы жарақтарды сайлап алып (К.Әзірбаев, Таңд.). Камал мырза мен оның Мәскеудегі көкелері Өзбекстанды Мәскеу диктатурасына *б а й л а п* тұрған тіндердің беріктігіне өздері де толық сенім арта алмай отырған болса керек (М.Шоқай, Таңд.). **8. Малды бордақылау, семірту.** – Егін, пішенге саламын деген жалғыз құла қасқаны мен де *б а й л а п* отырмын (М.Әуезов, Шығ.). **9. Саяттан қайтқанда тапқан олжасын сыйға тарту.** Тазы алған түлкісін маған *б а й л а д ы*. Ендеше сен жүр! Атқанымды алдымен саған *б а й л а й ы м!* – деді Шәймерденге (Д.Әбілев, Арман.). – Олжанды маған *б а й л а й д ы* екенсің ғой, – деді бейтаныс еркек даусы (З. Шашкин, Сенім). **10. Бір нәрсені еркіне беру...** Құйрық, жалы бүтінде, Уайым жоқ қартында, Жанын *б а й л а п* күтімге, Түр ғой міне салқында (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақылдың көзін байлады. *Еш нәрсені ойлатпады, байыбына барғызбады.* Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, *а қ ы л д ы ң к ө з і н б а й л а п*, төңіректегі қараушылардың көзін ашады... (Абай, Тол. жин.).

Аяғына тас байлап алды. *Жүрісі ауырлады, баяулады.* Екі *а я ғы н а т а с б а й л а п* алғандай, шайқалаңдап, ырғалып жай басып келеді (А. Шамкенов, Толқын.).

Бағын байлады. *Біреудің бақытты болуына кесірін тигізді, бақытсыз етті.* Жас өмірінді маған теліп *б а ғы ң д ы б а й л а м а*, қарағым (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Бекерге *б а ғы н*

б а й л а м а, Колхозға келіп маман боп. Жақсы атанып қойда да, Жүрсе болды аман боп (Ж.Молдағалиев, Өлеңд.).

Басын байлады. *а) Бір нәрсенің жолына басын тікті, өмірін соған қиды.* Олардың ішінде кедей балалары жандарынан безіп, өлімге *б а с т а р ы н б а й л а п*, патшамен соғысуға өте батыл кіріскен (С.Шарипов, Бекболат). Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл. Ойlandaғы үшеуін таратып бақ, *б а с т ы б а й л а* жолына, малың түгіл (М.Әуезов, Шығ.). Мен жанды шүберекке түйген пенде, Шыжылдап от ішінде күйген пенде, Өлімге, мехнатқа *б а с т ы б а й л а п*, Әуелден қанды көйлек киген пенде (Ж.Саин, Күлөңда). *ә) Отасты, қол ұстасты.* Шалдың шалғайынан ұстағанша, жігітке неге *б а с ы ң д ы б а й л а м а й с ы ң?* (Ә.Әлішев, Батыр.).

Бел байлады. *Тәуекел етті, бір шешімге келді.* Ажалдан қашып пенде құтыла ма, Тағдырға не болса да *б а й л а д ы м б е л* (Қозы Көрпеш.). Осындай қауіп-қатерге қарамастан билікпен күресуге *б е л б а й л а ғ а н д а р д ы ң* саны күн санап көбейіп келе жатса, бұл нені білдіреді? («Жас Алаш»)... Оны күтіп бұл арада отырудың қисынын таппай, екі жолаушы станцияға қарай амалсыз жаяу тартуға *б е л б а й л а д ы* (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

Бие байлады. *э т н. Қымыз дайындау үшін желіге құлын байлап, бие сауды.* Еділдің бойын ен жайлап, Шалғынға *б и е біз б а й л а п*, Орнықты қара сабадан, Бозбаламен күліп, ойнап, Қымыз ішер күн қайда? (Махамбет, Өлеңд.).

Екі қолын артына байлады. *Тұтқындады, тұтқынға алды.* Таң ата *е кі қ о л ы н а р т ы н а б а й л а п*, өзін арбаға таңдырайын (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Жанына байлады. *Өмірін бірге өткізді.* Ешкім әке мен шешені *ж а н ы н а б а й л а п*, өмір серік қып кеткен емес (А. Байтанаев, Қайнар.).

Жанын [басын] өлімге байлады. *Басын қауіпке тікті.* Жан-жаққа шабысты. Талқан боп отырған Райқан Есімге қарап басын көтеріп: «Мал ашуы, жан ашуы», мыналар *ж а н ы н ө л і м г е б а й л а ғ а н* екен-ау», – деді (М.Әуезов, Шығ.).

Жемге байлады. *Малға жем беріп семіртін, бордақылады.* – Жануарды шойқаңдатып, жанын қинап қайтеміз, аздап *ж е м г е б а й л а п* күзге қарай соғымға сойып алайық, – деген төтем (Қ. Бадыров, Өткендер.).

Жолына бас байлады. *Қауіпке басын тікті, құрбан болды.* Осы үш сүю болады имани гүл, Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл. Ойлан-

дағы, үшеуін таратып бақ, *Б а с т ы б а й л а ж о л ы н а*, малың түгіл (Абай, Тол. жин.).

Жіпсіз байлады. *Еркіне жібермеді, еріксіз ұстады.* Қайрат қылар ер болсаң, Заманымда болған «сұлтаным», Бізді *ж і п с і з б а й л а д ы* (Махамбет, Өлеңд.). Жетелеп жетпіс алды, алпыс айдап, Бекітіп қол-аяқты *ж і п с і з б а й л а п*, Дүниенің бәрі де күңгірт тартты, Шапшыған тұнық едім тұрған қайнап (Ә.Тәңірберенов, Өлеңд.).

Ит байласа тұрғысыз. *э к с п р. Адам төзгісіз, тіршілік жасап болмайтын (жер).* Қара қатын етті қолының саусақтарын сілтей отырып, әр сұмдықты ойлап кеп: – Осы күнде ауданда сонау *и т б а й л а с а т ұ р ғ ы с ы з* жерде неғып жүреді мұндай сұлу қыздар (М.Әуезов, Шығ.). Қайрақтының осы жақ беті Жалтыртөбе – *и т б а й л а с а т ұ р ғ ы с ы з*, бір ызғырық, оң жақ беті аңырайған кең аңғар (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Көз [-ін] байлады. а) *Алдап-арбады.* Тал түсте *к ө з б а й л а п* таразыдан бір жесе, бағадан екі жейді (М.Рашев, Бетін қисық.). ә) *Сиқырлық қылды, көз бояды.* Бақсының жұрттың «*к ө з і н б а й л а п*» алуының сыры оның шеберлігінде жатыр (М.Мұқанов, Жан дүние).

Көптің байлаған ісі. *б е й н. Көпшіліктің шешімі, көп болып ақыдастып табылған шара.* Бұлардан басқа елде *к ө п т і ң б а й л а ғ а н і с і н е*, көптің жұмылған ниетіне сын да, шөк, шүбә да жоқ (М. Әуезов, Қилы заман).

Күйек байлады. *м а л ш а р. Қойды мезгілсіз қашырмас үшін қошқардың беліне арнаулы киіз байлап таңды.* Бұл шаруа бұрынғы сахара тәжірибесімен *к ү й е к б а й л а п*, күйек алып жүрмейді. Қоздарлық қойға, болашақ қозының ұрығы түтікпен егіледі (М.Әуезов, Шығ.). Қой, ешкі төлдерін дұрыс жолға қою үшін, тұрмыс қағидасына бой ұсындыру үшін қошқар, текеге *к ү й е к б а й л а й д ы* (Диал. эксп. матер.).

Қанжығаға байлау. а) *к ө н е. а ң ш. Аңшылық пен саятшылықтың көнеден қалыптасқан салты бойынша аңшының атып алған аңын тарту етуі.* Екі сарала қазды екі ағасының *қ а н ж ы ғ а с ы н а б а й л а п* берді (М.Әуезов, Абай жолы). Жасы кіші аңшы өзінің олжасын жасы үлкенге сыйлайтын, яғни жасы үлкеннің *қ а н ж ы ғ а с ы н а б а й л а п* беретін салт болған (Е.Жанпейісов, «Абай жолы» эпопеясының тілі). ә) *Жеңіп алды, ұтып алды, олжалы болды.* Мұхтархан Ділдебеков жолдаманы *қ а н ж ы ғ а с ы н а б а й л а п* олимпиадаға қатысатын болса, қазақ боксінің намысын

қолдан бермейді («Жас Алаш»). б) *Ықпалында кетті, шылауында кетті.* Командир әр солдаттың *қ а н ж ы ғ а с ы н а б а й л а н а* алмайды (Б.Момышұлы, Шығ.).

Қол байлады. *Бөгет болды.* Кетер едім мен де бірге, Жібермеді *қ о л д ы б а й л а п*. Тұншықтырып жанды шерге, Ішімде кек жатты қайнап (Ә.Оңалбаев, Таң алдында). Сол күні өзінің де, олардың да *қ о л ы н б а й л а ғ а н ы н а* [қонаққа шақырып] мәз болады («Лен. жас»).

Мал байлады. *Малды күтіп семіртті, бордақылады.* Қысқы соғым үшін деп бір-екі *м а л б а й л а п* отыр екен (Ауызекі).

Сөз байлады. *Уәде берді, келісті.* Қосайдан кетуге *с ө з б а й л а ғ а н* Дарқан, екі етекті белге түріп, пайдашы жігіттермен жалғасып, солардың соңына еріп жүріп кеткен (І.Жансүгіров, Әңгіме.). Бүгінгі осы жерде бас қосуларының ең бастысы ана Жаңқабекке Гүлсімді атастырып, құдалыққа *с ө з б а й л а м а қ* білем (С.Бегалин, Уақыт.).

Су байлады. *Суды керек жағына бұрды, су ұстады.* Басшылар *с у б а й л а у* жұмысының басталатынын жариялады (Қ.Шөкенов, Гудок).

Тіл байлады. а) *Сөз айтқызбады, тіл қатқызбады, сөйлетпеді.* Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын, Ақша жүз, алқызыл бет *т і л б а й л а й д ы*. Аузын ашса көрінер кірсіз тісі, Сықылды қолмен тізген іш қайнайды (Абай, Тол жин.). Бұлардың әрқайсысын бір-бір жапырақ қағазбен нөкталап, *т і л д е р і н б а й л а п* қойдық қой, еріктеріне жіберсек, сөздің не шұрайлысын естір едік (І.Омаров). ә) *м и ф. Әртүрлі дүгалар арқылы жыланды адамды шағатын қасиетінен айыру.* Ақыры ілімі күшті молда жыландарды біржолата бағындырып, олардың *т і л і н б а й л а п* тастаған көрінеді («Егемен Қазақстан»).

Шарт байлады. *Қатты таңып, шимайлап, шешілместей байлады.* Екеудің бірі құлақшының көзіне баса киген, бауын *ш а р т б а й л а ғ а н* (М.Әуезов, Шығ.). Ол – қатпарланған шекесін орамалмен *ш а р т б а й л а п* алған (С. Адамбеков, Қожанасыр.).

Шнелеп байлады. *Шешілмейтіндей етіп шандып байлады.* Ахмедияр қаптың аузын *ш и е л е п б а й л а п* тастаған кендір жіпті мықшындап шеше бастады (Ө. Қанахин, Жүрек.). Гауһар *ш и е л е п б а й л а ғ а н* беліндегі жіпті шеше алмай әуреленіп отыр (С. Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Шорт байлады. *Шешілмейтіндей етіп қатты таңып байлады.* Ол қысы-жазы басы-

нан түспейтін сеңсең қара тымағының құлағын *ш о р т б а й л а ғ а* н еді (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Белін ұзын ақ орамалмен *ш о р т б а й л а п*, белдеуде қаңтарулы тұрған қара жал құла бестінің айылын қатайтып тартты (З. Жәкенов, Таң самалы).

БАЙЛА² = е т. *Садақты, мылтықты көздеу, дәлдеу*. Жігіттер мен Төнеке атысып ілгері басып шығады. Дәл *б а й л а...* Дәл *б а й л а п* ат! (М. Әуезов, Түнгі сарын). Жаймен тартып садақты, *Б а й л а ғ а н* жерден қадапты (Махамбет, Өлеңд.).

Оққа байлады. *Атты, өлтірді, ажалға нысана етті*. Ұйқылы-ояу орнынан тұрып кеткен Сарыны әдейі «айдаудан қаштыға» жорыған күзетші жалғыз *о қ қ а б а й л а п*, жер күштырды (Б. Тәжібаев, Қараторғай). Осындайда бірін-бірі *о қ қ а б а й л а п* бермес үшін, шеп тұтастырып жатыр (М. Әуезов, Абай жолы). *О қ қ а б а й л а п*, Сібір айдаса тек бетке шығар жақсыларын ғана айдайды (І. Есенберлин, Қаһар).

БАЙЛА³ = е т. к ө с. *Түйін тастау, бас алу*. Жапырақ гүл жайнасын, Жеміс түйін *б а й л а с ы н*. Жас бұтаққа қонып ап, Жаз бұлбұлы сайрасын (Ө. Тұрманжанов, Менің кітаб.). Өсу дәуірінің алғашқы айында азотты қорек берілмесе, жүгерінің шығымдылығы күрт төмендейді, жүгері собықты нашар *б а й л а й д ы* (М. Ерлеспесов, Суармалы егін.).

БАЙЛА⁴ = е т. қ ұ р. ж е р г. *Кірпішті, тасты, тағы басқа құрылыс заттарын қиюластырып салу*. Ысқан тастарды *б а й л а п*, өріп жатыр. *Б а й л а п* салған тас орнықты болады (Диал. эксп. матер.).

БАЙЛАМ¹ з а т. 1. *Шешім, тоқтам*. Сурет өнерінен, ән мен күйден хабары бар ойлы ақын сол айтыстардан өзі үшін үлкен бір *б а й л а м*, үлкен бір арман алып кетіп еді (Ф. Мүсірепов, Кездесп. кет.). Енді сол толғамын, жиында айтқан *б а й л а м ы н* қызына жазды (Ж. Молдағалиев, Сарыарқа.). Жәнібектің *Б а й л а м ы* әзір болатын, оны айтуға асықпады (Қ. Жұмаділов, Көкейкесті.). 2. *Ойтуын, байым*. Энциклопедия шығару ненің көрсеткіші, оның негізгі шарттары қандай? – дегенде осындай *б а й л а м д а р* ойға оралмай қоймайды («Лен. жас»). 3. а у ы с. *Дәнекер, табыстырушы*. Бала... Бала екеуінің де жоғы емес пе? Екеуіне бірдей керек *б а й л а м* емес пе? (М. Жұмабаев, Шығ.). Кем индукцияның дұрыс болуының шарты бақыланған көріністер арасындағы *б а й л а м* берік болуға тиісті (М. Жұмабаев, Шығ.).

Байламға келді. *Бір нәрсе істеуге бекінді, бел байлады, тоқтамға келді*. Тамағының ас-

тын түгел алып кеткен қалың сакалды көріп: «Қырынып алу керек екен», – деген *б а й л а м ғ а к е л д і* (Ө. Қанахин, Жер бас.). Өмір деген осынау майданда бұл, Қолбасы да, қорқақ та сайраңдап жүр. Өмір менен өлімнің ортасында Кетер ме екем *к е л е* алмай *б а й л а м ғ а* бір?! (М. Мақатаев, Шығ.).

Байлам жасады. *Шешімге келді*. Үстірт сөйлеп, жеңіл *б а й л а м ж а с а п* тұрған бұл жігіттің сөзіне мен әрі кейіп, әрі ойланып қалдым (С. Шаймерденов, Мезгіл). Егер олар мінбелерден толғанса, Қысқарады қиын өткел, жол қанша. Бұл өмірде алынбайтын жоқ қамал, Егер олар *б а й л а м ж а с а п*, қолға алса! (М. Мақатаев, Шығ.).

Оқшырайма байлам. *Дәйексіз, бұрыс ой тую, қате тұржырым*. Мол парасат пен тіл шұрайынсыз, терең білім мен шеберліксіз қаламға үйірілмейтін бұл тақырыпты кең қаршып, терең бойлап игермегендіктен, кейбір талапкерлер ерсі, *о қ ш ы р а й м а б а й л а м д а р* мен тұрпайы тұжырымдарға бой алдырады («Қаз. мұғ.»).

БАЙЛАМ² з а т. 1. *Баудың бумасы, баулық*. Гүлжан мен Қынайдың тиіп келген бауларын Бақытжан маялап үйеді,... үй орнындай жерге дөңгелектеп баулардың *б а й л а м ы н* шешіп шашты (М. Дүйсенов, Гүлжан.). 2. *Біріктіріліп байланған зат, бума*. Қол гранаталарын үш-үштен біріктіріп байлап отырған ол орнынан тұрды да, әрқайсымыздың жанымызға бір-бір *б а й л а м ы н* қойып, қайта орнына барып отырды (Қ. Қайсенов, Жау тылы.).

Байлам кесте. т о қ ы м а. *Матаның бетіне жіңішке таспа немесе баулардан салынатын кесте түрі*. ≈ *Б а й л а м к е с т е* салу.

БАЙЛАМ³ з а т. а н а т. *Біріктіргіш тканьдерден жасалған жекелеген сүйектер мен организм мүшелерін біріктіретін тығыз құралымдар*. ≈ *Сүйек б а й л а м ы*.

БАЙЛАМА¹ з а т. ж е р г. *Су ұстағыш бөгет*. Бұл сияқты бөгеттерді көп жерлерде су ұстағыш десе, кейде *б а й л а м а* дейді (М. Сабыров, Бөгет салу.).

БАЙЛАМА² з а т. *Әйелдер басқа салатын шағын, жеңіл орамал, жаулық*. Қоңыр көздерінің жиегі қызарған, *б а й л а м а* орамалының шекесінен ағара бастаған бұрышы көрінді (З. Иманбаев, Дала.).

БАЙЛАМА³ с ы н. *Байлағыш, байлайтын*. ≈ *Б а й л а м а* қайыс.

Байлама білеу. қ ұ р. *Кертілген қаламдықтарына басқа құрылыс бөренелері бекітілетін, оларды бір жерге байлап тұратын бөрене немесе баған*. ≈ *Б а й л а м а б і л е у* орнату.

БАЙЛАМДЫ с ы н. 1. *Басты, шешуші.* Бұл екеуінің образы екі жақтың нағыз баттиған белгілерінің басын түйіп, қапсыра жинай көрсететін *б а й л а м д ы* образдар болуы керек (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Сәкен осы ерекше жағдайды, жаңалықты, адымды, *б а й л а м д ы* шарттарды кезінде көрді (М.Қаратаев, Туған әдеб.). 2. *Келісілген, уәделі.* Түн жамылып Шура *б а й л а м д ы* жерге келсе, Ольга Тимофеевна тосып тұр екен (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

БАЙЛАМСЫЗ с ы н. *Тұрақсыз, берекесіз, тұрлаусыз.* Басына *б а й л а м с ы з д ы ң* бақ келе ме? Жақсылар жақын түгіл жатқа өнеге («Қаз. әдеб.»).

БАЙЛАН = е т. 1. *Малдың жіп, арқанмен желіге, қазыққа т.б. бекітілуі.* Арбалардағы *б а й л а н ғ а н* аттар, қар үстіне тасталған шөптің көшегін жеп тұр (Б.Момышұлы, Москва.). Белдеуде *б а й л а н ғ а н* ат көп болмағанымен, үйдің ішіне адам сыймайды (С.Шарипов, Бекболат). Ақ тай енесінің асаулығынан былтыр *б а й л а н б а ғ а н*. Биыл арда емеді. Шу асаудың өзі еді (М. Әуезов, Абай). 2. *Тағыну.* Саймандарын сайланып, Алтыннан кемер *б а й л а н ы п*, Жылқыға қарай жөнелді. Мінейін деп шонықты Ұстай алмай ешбірін Баланың көңлі торықты (Алпамыс). 3. а у ы с. *Қатысты, байланысты болу.* Сондықтан қызығы жоқ нәрсе, біздің тақырыбымызбен *б а й л а н а* бастаса-ақ, қызықты көріне бастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы айтқандармен қатар біз талқылап өткен 1886 жыл өлеңдерінің соңғы бір түрі – өз басының оймұнымен *б а й л а н ғ а н* көңіл сыры екенін көрдік (М.Әуезов, Шығ.). 4. а у ы с. *Берілген, арналған.* Түркістанға тек жергілікті тілді білетін жұмысшылар ғана емес, жергілікті өмірді жақсы білетін, шын дінімен халыққа *б а й л а н ғ а н* кісілер керек (М.Шоқай, Таңд.).

Аң байланды. *Аңшылықтан олжалы қайтты.* Қызылдатып қыранын, Өзі де басып құмарын – Көк бұйраны атқанын. *Аң б а й л а н а* ергендер, Қызық көре келгендер, Таласып жолға қалғанын (М.Дулатов, Шығ.).

Байланып алды. *Айырылмай қойды, бауыр басып алды.* Бұл да [күйеуім] маған қатты *б а й л а н ы п а л д ы* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Байланып қалғыр. қ а р ғ. *Тез келе қоймағанда айтылатын қарғыс.* *Б а й л а н ы п қ а л ғ ы р л а р д ы ң* бірі қозғалмады ғой (Ауызекі).

Байланып қалды. *Мұқтаж болды, тәуелді болды.* Жататын сусыз шөліркеп, Мұнайлы құмы майланып. Ол кезде сорлы ел үркек, Нобельге қ а л ғ а н *б а й л а н ы п* (М. Рашев, Алғашқы.).

Байланып тұрды. *Жанжал іздеді, тиісті.* – Бұл араға оны мен шақырып келгем жоқ, оның өзі келді, өзі маған *б а й л а н ы п т ұ р д ы*! – деді Гайни жәбірленген үнмен (С.Сейфуллин, Шығ.).

Басы о дүниеге байланды. *О дүниелік болды, қайтыс болды.* Өмірі қысқа болғанмен, қандай төтті түс?! Ал оны Қожық: «Түстегі қыз – «ыбылыс шайтан», садақа бермесең, *б а с ы ң о д ү н и е г е б а й л а н а д ы*», – деп, Жорабайдың өмірін шектеп қойды («Қаз. әдеб.»).

Басы сотқа байланды. *Жауапқа тартылды, сотталды.* Ол қарыздар болып, *б а с ы с о т қ а б а й л а н ы п*, ақырында кіріптар болды (XX ғ. қаз. ақын.).

Белдемшесін байланды. к ө н е. *Тәуекелге бел байлады, нар тәуекел етті.* Қарапшысын байланып, Қалдай мінер ат екен. *Б е л д е м ш е с і н б а й л а н ы п*, Пезін мінер ат екен (Манас).

Жанына байланды. *Жанына барды, қасынан кетпеді.* «Үйірімен үш тоғыз» деп жылмандап, Жасы үлкендер *ж а н ы н а б а й л а н ғ а н д а*, Сілке киіп тымақты, насыбайды Бір атасың көңілің жайланғанда (Абай, Тол. жин.).

Жолы байланды. *Жолына бір нәрсе бөгет болды, жолы кесілді.* Қырсық әйел еркектің алдын кесіп өтсе, қырық күнге дейін *ж о л ы б а й л а н ы п*, зор қырсыққа жолықпақ дүр (О.Дастанов, Мұрагер.). Жоқтықтан *ж о л ы б а й л а н ы п*, Кеңеске басы кірмей жүр, Жігіттің не бір сығайы (Б.Өтемісов, Өлеңд.).

Жүрегіне [көкірегіне тас түйін боп] байланды. *Көңіліне қатты тиді, көңілінде қалып қойды, жанына батты.* Ғалияның аузымен айтылған бұл қорлық сөз – шөмен боп *ж ү р е г і м д е б а й л а н д ы* да қалды (Б.Сокпақбаев, Өлеңдер.). *К ө к і р е к т е т а с т ү й і н б о п б а й л а н ы п* жатқан шер-шерменді әнмен, зармен тарқатып, бір сәт кеңігендей болады (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш).

Жіпсіз байланды. *Еріксіз ұсталды, босқа қарайлап, уақыт өткізді.* Мен ішерімді бағана ішіп болсам да, қызыл ала шыт дастарқанның шешем жақ бұрышында шынтақтасып жатқан екі түйір қантқа сұқтанып, *ж і п с і з б а й л а н ы п*, тұрып кете алмай отырғам (Б.Сокпақбаев, Балалық.).

Көз байланды. *Ымырт жабылды, кеш болды.* *К ө з б а й л а н ғ а н ш а* тоғай жақтан гүрс-гүрс мылтық даусы басылған жоқ (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Далада жүрген жұрт үйлеріне тарап барады. Бісмайыл *к ө з б а й л а н а* бергенде орнынан тұрды (М.Әуезов,

Шығ.). *Көз байланғанда* шеткі үлкен үйдің терезесі үстін-үстін қағылды (Д.Рамаданов, Тас түлек.).

Қанжығаға байланды. этн. а) *Олжалы болды.* Дәл осы сәттен бастап түлкіні алып, көңіл жайланып, «үйірімен үш тоғыз» деп *қанжығаға байланып*, сүйсінгеннен насыбайларын атқан шаққа шейін өмір шындығынан шалғай жатқан бір кимыл, бір қозғалыс, бір сезім жоқ (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Жаудың олжасына айналды.* Боздақтардың желкесін шайнап кетті, Қалған малды қайтадан айдап кетті. *Қанжығаға байланған* қыз-келіншек, Бозторғайы шырылдап сайрап кетті. Хас батырдың көзі еді қара жорға, Қара жаудың астында ойнап кетті (М.Мақатаев, Шығ.).

Мұз байланды. *Су қатты, мұз ұстады.* Жиекке де *мұз байланыпты*, салымыз жарға жақын жанаспайды (С.Бегалин, Мектеп.).

Оққа байланды. *Өлімге басын тікті.* Көп жүрген қара жолмен қадам бассаң, Кім саған зорлық етер талаптанып, Отқа күй, *оққа байлан*, адалды тап; Киген тәж, мінген тағың болсын сол-ақ (Үш ғасыр.).

Тас байланды. м е д. *Бүйрекке, несеп жолдарына, өтке әртүрлі ішкі, сыртқы теріс факторлардың салдарынан құмның жиналуынан, тасқа айналуынан болатын ауру түрі.* Бұл өсімдіктен [бадана] жасалаған дәрі бүйрекке және қуыққа *тас байланғанда*, қан қысымы көтерілгенде пайдаланылады (Ә. Искендіров, Қазақст. дәрілік өсімд.).

Тор [шаң] байланды. *Шаң, топырақтардың тозаңы жиналды; кірледі.* Күтімсіз қалған үйлердің төбелері мен бұрыштарына *тор байланып* кетіпті (Ауызекі).

Тіл-жағы [жақ] байланды. *Сөйлей алмады, сөзден қалды.* Екі күннен бері анасының *тіл-жағы байланып*, үй ішімен ыммен ғана ұғысып жатқан (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). О, төңірім! Неғылған шаққа айналды?! Бір өзіңе жалынып, *жақ байланды*, Түнің тұтып, ақ таңың атпай қалды, Не қылығы жұртымның жақпай қалды?! Көлім кеуіп, өзенім ақпай қалды, О, төңірім! Неғылған шаққа айналды?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Тілі байланды. *Тілі сөзге келмеді, тілі құрмелді.* Сабақ айтуға тақтаға қалай шығады, әлгі қара дәудің *тілі* солай *байланды* («Жас Алаш»). Баяғыда милиция сау ете түскенде, онсыз да шүлжің кемпірінің *тілі байланды* қалған-ды (Ә. Сараев, Тосқауыл). – Алло... алло, тыңдап тұрмын...

тілі байланып қалды деймісің? Қазір... қазір барам (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.).

Тіліне тас байланды. *Үндемеді, тіл қатпады. Тіліме тас байланғандай* жүруші ем. Қалай шатылғанымды өзім де аңғармаппын (Ә.Тәжібаев, Жартас).

Шел байланды. *Шел бітті, ақ түсті.* [Сұлтанмахмұттың] жанарының үстіне *шел байланыпты* (Д.Әбілев, Ақын.).

Шемен боп байланды. *Тастай боп жабысты, түйілді.* Зымырап күндер өте берді, Ішіне *шемен боп байланған* қайғы-шерін сыртқа шығара алмай жүре берді Маржан (С.Омаров, Шығ.). «Адастым!» – деген мұздай суық жаман ой Нұржанның кеудесіне *шемен болып байланды* (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Ішке мұз байланды. *Көңілде дық қалды, өкпелі болды.* Қарсысына шыққан ру басыларды үлкен тартыстың аяғында жеңіп алса да, сондағы *ішке байланған мұз* олардың көбінің есінен кетпеген (М.Әуезов, Шығ.).

БАЙЛАН² = е т. *Көздеу, дәлдену.* Сасқа-лақпен астын-үстін *байланып*, дәл қарауылмен атылмай жатқан мылтықтар, мынадай қашықтан ештеңені ойсыратпады (М.Әуезов, Шығ.).

БАЙЛАНУ *Байлан етістігінің қимыл атауы.* 1. *Тұтасу, бірігу.* Сабынды суға май қосып былғайды. Былғаған сабын тез *байлану* үшін ішіне жүн-жұрқа тастайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 2. *Сый алу, иемдену.* – Байеке, бөйгем қайда, атым келді, Бас бөйгені *байлану* – қажымда енді. Бұғыбай нөкерлерін жиып алып, Өзара сөйлесуді мақұл көрді (М.Мақатаев, Қарлығаш.). 3. *Нәрсенің, заттың ырқынан шыға алмау, ырқында болу.* Надандық қараңғысынан шыға алмай жатқан қалаға *байлану* менің миыма сыймайды (С.Сейфуллин, Шығ.).

Көз байлану. *Ымырт жабылу, кеш болу.* Аяғында, күн батып *көз байлануға* тақалғанда, жүргіншілер біздің қатарымызға келді (М.Әуезов, Шығ.).

Тұз байлану. м е д. *Тұздың шөгуі мен зат алмасуының бұзылуына байланысты өт, бауыр, бүйрек, несеп жолы, қуық, бұлшық еттер мен буындардың ауыруы.* *Тұз байлануы*, сайып келгенде, адам организміндегі химиялық заттар алмасуының нашарлауынан болады (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

БАЙЛАНЫС з а т. 1. *Қарым-қатынас, аралас.* Алғашқы жылы *байланысымыз* үзілген жоқ (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Партизандармен кімнің *байланысы* бар, толық айтқызамын мен саған (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Банк секторындағы тиімді *бай-*

л а н ы с т а р нәтижесінде корейлық «Эксим-банкiнiң» қазақстандық коммерциялық банктердегi несиелик портфелi бүгiнге дейiн қырық тоғыз миллион АҚШ долларын құраған («Егемен Қазақстан»). 2. Әртүрлi техникалық құралдар арқылы ақпарат беру және қабылдау процесi. XX ғасырдың 90 жылдары Қазақстанда б а й л а н ы с т ы ң телефакс, ұялы радиобайланыс, пейджинг, транкинг, интернет сияқты жаңа түрлерi пайда болды (ҚҰЭ). Қазiргi уақыттағы ұрыстарда б а й л а н ы с қ а қойылатын негiзгi талаптар: оның дер кезiнде орнатылуы, оның шапшаңдығы мен үздіксіздігі, жұмысының жасырын жүргізілуі (Қаз. тілі термин. Әскери.). 3. Хат-хабар, телефон, телеграф арқылы қатынас жасауды басқаратын орын, мекеме. Мен сені б а й л а н ы с взводына жіберемін, телефонист боласың, – деді (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). Сауда, тұрмыстық қызмет, транспорт, б а й л а н ы с мекемелерінің коллективтері де табыстарымен қуантуда («Соц. Қаз.»). 4. Екі құбылыс не заттың бір-бірімен тәуелділік, бағыныштылық қатынасы. Отанымыздың тарихына қатысты ғылыми өлшемге сай келмейтін түрлі болжамдар мен тұжырымдардың өмірге келу себептерін кеңестік кезеңде жазылған тарихымызбен тығыз б а й л а н ы с т а қарастырамыз («Жас Алаш»). 5. ә д е б. Көркем шығармалардағы оқиға желісінің басталуына себеп болған жағдай. Драмада бір уақиғадан екінші уақиға, бір себептен екінші бір себеп тауып отыратын, бірінбірі күшейтетін белгілі байланыс болмақ, сондықтан б а й л а н ы с, күшейіс, айырылыс деген үш жікке бөлінбек (Ж.Аймауытов, Шығ.). 6. ф и л о с. Заттардың, құбылыстардың өзара әсер етуі мен қатынасынан пайда болатын объективті дүниенің жалпы заңдылықтарын бейнелейтін ұғым. Б а й л а н ы с ұғымы бізді қоршаған дүниедегі заттардың тек кездейсоқ жиынтық емес екенін, оған заңдылық, қажеттілік тән екенін білдіреді (ҚСЭ). 7. х и м. Қоспа, түзіліс. Энергиясы көп бір б а й л а н ы с т ы ң түзілуіне 10000 калория жұмсалады. Оттегінсіз ыдырау кезінде мұндай екі б а й л а н ы с түзіледі (Жалпы биология).

Байланыс арнасы. т е х. Шеткі немесе аралық құралдарын қосқанда бір немесе бірнеше байланысты жүзеге асыратын, ақпарат беретін, қабылдайтын құрылғы, сигналдарды тарату орталығы. Әскери жүйедегі б а й л а н ы с а р н а с ы әртүрлі желілік және арна тәріздес құралдардың көмегімен жасалады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Б а й л а н ы с а р

н а с ы ақпараттың түріне қарай (телеграфтық, телефондық, теледидарлық, телемеханикалық т.б.) не байланыс желісінің тармағына қарай (сыммен берілетін, радиорелелі, талшықты-оптикалық, жер серігі арқылы жүзеге асырылатын т.б.) ажыратылады (ҚҰЭ).

Байланыс аумағы. Қатынас жасалатын аймақ. Еуропаның Қытаймен, Жапониямен, Оңтүстік-Шығыс және Орталық Азия елдерімен б а й л а н ы с а у м а ғ ы н бірден бірнеше есе өсіруге болады («Егемен Қазақстан»).

Байланыс әскері. Әскери құрамаларды басқару ісін жүйелі және шұғыл жүргізу үшін олардың арасындағы байланысты тұрақты қамтамасыз етуге тиіс арнаулы әскер түрі. Б а й л а н ы с ә с к е р і барлық Қарулы Күш түрлерінде болады (ҚҰЭ). Б а й л а н ы с ә с к е р і радиомен, телефон, телеграфпен, радиорелелі, жүйелік-кабельдік және жылжымалы (ұшақ, тікұшақ, автомобиль, мотоцикл) көліктермен жабдықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Байланыс бағыты. т е х. Байланысушы нүктелер арасындағы байланыстың бағдары. ≈ Қолтелефон желісінің жаңа б а й л а н ы с б а ғ ы т ы.

Байланыс байты. и н ф. <ағыл. linkage byte> Компьютерді пайдаланушының бағдарламасымен орындалатын екі байттың бірі. Б а й л а н ы с б а й т ы енгізу-шығаруды басқаратын физикалық жүйелер арнасында ақпаратты жеткізу үшін компьютерлердің бірыңғай жүйесінің дискілік операциялық жүйесінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Байланыс бөлімшесі. Қатынас үшін қызмет ететін шағын пошта, бөлімше. Дерев б а й л а н ы с б ө л і м ш е с і не барып, рация арқылы аудандағы бас дәрігермен сөйлесуге заказ бердім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Селода клуб, кітапхана, орта мектеп, б а й л а н ы с б ө л і м ш е с і, монша бар (С.Табынбаев, Жемсау.).

Байланыс жасады. Қатынасты, хабарласты. – Әйтсе де, Шәмші сол шамада мені есінде ұстап, үнемі б а й л а н ы с ж а с а п жүрді («Жас Алаш»). – Ол жағын айттым ғой, егер хабар айтылса өзін де б а й л а н ы с ж а с а р с ы ң, – дегеннен басқа сөзді созған жоқ (С.Бегалин, Уақыт.).

Байланыс желісі. т е х. Хабарлар алмасуға арналған және байланыс арналарымен жалғастырылған құрылғылар мен байланыс тораптарының жиынтығы. Жарылыс жасала-

тын жерге уақытша болса да, жүк тасуға жарайтын жол, *байланыс желілері* және жұмысты толық атқарып шығу үшін басқа да нысандар салыныпты («Жас Алаш»). Бас менеджердің бос қызмет орнына орналасу үшін *байланыс желісіндегі* белгі беру жүйесінің хаттамаларын білу талап етіледі («Егемен Қазақстан»).

Байланыс жүйесі. и н ф. <ағыл. communication system> *Ақпарат көзінен алушыға ақпаратты жеткізуді жүзеге асыратын таратқыш, қабылдағыш және байланыс арналарының жиынтығы.* Ақпаратты бір бағытта жүргізетін *байланыс жүйесі* бір жақты, ал екі бағытта жеткізетін болса, онда екі жақты деп аталады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Байланыс кабелі. т е х. *Қуаты аз, төменгі және жоғары жиіліктегі электрлік және оптикалық сигналдардың көмегімен ақпаратты жеткізуге арналған сырты қапталған иілгіш металл сымдар мен түтіктер.* *Байланыс кабелі* тарту тәсіліне қарай жер асты, су асты және аспалы болып ажыратылады (ҚСЭ).

Байланысқа түсті. *Қарым-қатынас орнатты, жасасты.* Бұл күнде Түркия кеңестік Ресеймен көп жақтылы шырма-шату *байланысқа түскен* ел (М.Шоқай, Танд.).

Байланыс құралдары. т е х. *Қарым-қатынас жасауды қамтамасыз ететін құрылғы, жабдық, аспаптар т.б. техникалық құралдар жиынтығы.* *Байланыс құралдары* ретінде қарсыластардың радиохабарларын ұстап алуға арналған өртүрлі диапазондағы радиоқабылдағыштар мен телефон сөйлесулерін тыңдауға, телеграф хабарларын жазып алуға арналған өткізгіш сымды құралдар қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Байланыс орнатты. *Қарым-қатынасқа жол ашты.* Қоғамдық ұйым болғандықтан, Қауымдастыққа тікелей қаржы бөлінбейтіні баршаға мәлім. Мұның өзі шетелдегі ағайындарымызбен тұрақты *байланыс орнатуға* қолбайлау болып жүр («Қаз. әдеб.»).

Байланыс тарифі. *Пошта, телефон, телеграф және радиобайланысы қызметі үшін алынатын төлемақы жүйесі.* Мемлекеттік *байланыс тарифін* Байланыс министрлігі даярлайды (ҚСЭ).

Байланыс торабы. т е х. а) *Телеграфтық, пошталық және т.б. ақпарат ағынын біріктіру мен бөлудегі байланыс желілерінің құрамдас бөлігі.* Қалалық телефон орталығы бірнеше *байланыс торабына* құралады («Жас Алаш»). ә) *Елді мекенге, ұйымдар мен*

өндірістік кәсіпорындарға, мекемелерге түрлі байланыс қызметін көрсететін кәсіпорын. Әскери күштердің *байланыс торабы* басқару нүктелерінде немесе арналарды тарату нүктелерінде (коммутацияда) және стационарлық және жылжымалы емханаларда орналасады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Байланыс энергиясы. ф и з. *Атом, молекула, атом ядросы сияқты байланысқан жүйені құрайтын бөлшектерге бөлу және оларды бір-бірінен өзара әсер етпейтіндей қашықтыққа алыстату үшін жұмсалатын энергия.* *Байланыс энергиясының* абсолют шамасы жүйе байланысының беріктілігін және жүйенің орнықтылығын сипаттайды (ҚҰЭ).

Достық байланыс жасады. қ о ғ.-с а я с и. *Мемлекеттер мен елдердің және т.б. ресми ұйым, ұжымдардың ынтымақтастық, бейбіт қатынаста болуы.* Тегінде, патшалыққа қарсы болған төңкерісшіл топтармен іштей *достық байланыс жасаған* Абайға патшалықтың ресми орындары, кертартпа ұлықтары көптен қадала қарап жүргенді (М.Әуезов, Шығ.). Әдетте, әлем халықтарымен, көрші елдермен *достық байланыс жасаудың* пайдалылығы көп айтылады («Қаз. әдеб.»).

Жергілікті байланыс. т е х. *Телефон, телеграф, радио, спутниктік техникалық құралдар арқылы белгілі бір мемлекет немесе аймақишілік қатынас.* Бұл халықтың әлеуметтік жағынан қорғалмаған тобы үшін *жергілікті байланыстың* қызметіне тарифтердің өсуін ұстауға мүмкіндік береді («Егемен Қазақстан»).

Қол байланыс болды. *Қол ұстады, қол босатпады.* *Қол байланыс болатын* еш нәрсе де жоқ... Бірақ Ақыш бұған да дәлел тауып, Тәлімді көндірмекші болады (Б.Майлин, Шығ.).

Рухани байланыс. *Рухани қарым-қатынас.* Әрбір өткен онкүндікте екі халықтың арасындағы *рухани байланыстың* ұзақ жолдарына шолу жасалмай қоймайды («Лен. жас»).

Өзара байланыс. *Екі жақ арасындағы тікелей екі жақты қатынас.* Иә, партия халықтардың туыскандық *өзара байланысының* бұрын болып көрмеген мейірбандық сезімін оятты (М.Әуезов, Шығ.). Олардың ішінде партияның электоралдық стратегиясы аясында Мемлекет басшысының ұстанған саясатын қолдайтын саяси партиялармен, олардың Парламенттегі фракцияларымен, кәсіподақтармен, ұлттық-мәдени

орталықтармен және жастар бірлестіктерімен *ө з а р а б а й л а н ы с т а р д ы* нығайту істері жалғаса бермек («Егемен Қазақстан»). Алуан түрлі заттар мен құбылыстардың тығыз *ө з а р а б а й л а н ы с ы* мен өзара шарттылығы бар (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

Ұялы байланыс. т е х. *Телефон байланысының жетілдірілген кабельсіз жүзеге асатын түрі. Ұялы байланыс* компанияларының жарнамалары қаланың әр көшесінен кездеседі («Жас Алаш»).

Экономикалық байланыс. *Қандай да бір елдер немесе ұйымдар, әлеуметтік-әкімшілік аймақтар арасындағы сауда, өндіріс, тауар алмасуға негізделіп, белгілі бір құқықтық ережелермен реттеліп отыратын қатынас.* Аймақаралық, *э к о н о м и к а л ы қ б а й л а н ы с*, аймақтық рынок құру, олардың халықаралық экономикалық қарым-қатынаспен үштасуы жайындағы мәселелер қызу талқылана бастады (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Себебі, парсы мен грек арасындағы соғыстарды есептемегенде, мәдени, *э к о н о м и к а л ы қ б а й л а н ы с*, сауда қарым-қатынасы біздің жыл санауымызға дейін-ақ қалыптасқан еді («Жас Алаш»).

Халықаралық байланыс. а) с а я с и. *Мемлекеттер, халықтар арасындағы қатынас. ≈ Х а л ы қ а р а л ы қ б а й л а н ы с т а р* аренасына шығу. ә) т е х. *Телефон, телеграф, радио, спутниктік техникалық құралдар арқылы басқа алыс-жақын шетелдермен қатынас.* Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1996 жылғы 6 қыркүйектегі №1091-қаулысына сәйкес, «Қазақтелеком» Ашық акционерлік қоғамы Қазақстан Республикасындағы жалпы пайдаланудағы телекоммуникациялардың біртұтас желісінің ұлттық операторы және қалааралық және *х а л ы қ а р а л ы қ б а й л а н ы с т ы ң* эксклюзивті операторы болып табылады («Егемен Қазақстан»).

БАЙЛАНЫС= е т. 1. *Қатысу, араласу.* Құлжатайдың осы совхоз жұртшылығымен және әсіресе политотделмен нық *б а й л а н ы с ы п*, көмек алып жүргендерін білгеннен бері бұрын асқақ қарап жүрген Жұматайлар іштен қауіп қыла беретін (М.Әуезов, Шығ.). Бұлармен *б а й л а н ы с қ а л ы* Смайыл патша өкіметі, революция жайлы көп нәрсе ұқты (М.Қуанышбаев, Кек.). 2. *Ұйтасу, жалғасу, ұласу.* Тозаңқап әрбір аталықта екі-екіден болып өзара бір-бірімен дәнекер арқылы *б а й л а н ы с ы п* жатады (Ботаника). Адамның өз әрекетін дұрыс түсінуі... оның ақыл-ой парасатымен *б а й л а н ы с ы п* жатады (Қ.Жарықбаев, Психология).

Күн сайын істеліп жататын ұсақ істің ұлы іске ұласарлығы да, ұласпастығы да бар. Тіршілік ісі біріне-бірі оралып, шиеленісіп, *б а й л а н ы с ы п* жатады (А.Байтұрсынов, Шығ.). 3. *Үйлесу, сәйкесу.* Кейбір ғалымдар өз зерттеулерінің нәтижесінде, эволюция жөнінде өз көзқарастарына *б а й л а н ы с п а й т ы н*, тіпті оған қарсы да дәлелдер тапты (Жалпы биология). Әуелде сөздері *б а й л а н ы с п а й* екеуі де сыпайылық сақтап кібіртіктеп отырды да, артынша көптен таныс, бірінің сырын бірі жалғыз сөзден ұғатын жандарша жақсы сырласып кетті (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). 4. а у ы с. *Жөнсіз ілінісу, ұстасып тиісу.* Қалғымаған шақтағы әдеті әлдекімге өшігіп *б а й л а н ы с ы п* алады да,...кішкене қара көзін айырмасын тесірейе қарап қояды (С.Мұқанов, Есею жыл.). – Сапакең қолтығын адам бүріксе керек, қарадан қарап отырып Байбол екеуімізбен *б а й л а н ы с қ а н ы*, – деді Жақып (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Біреумен *б а й л а н ы с ы п* шатақ шығарарда Нұрқаттың долданып өндіріспектей түсетіні Нұрланға да жас шақтан таныс-ты (З.Шашкин, Сенім).

БАЙЛАНЫСҚАН с ы н. т е р м. *Байланысқа түсіп, бір массаға айналған, араласқан, қатынасқа түскен.* Жерасты сулары берік және іркілдек *б а й л а н ы с қ а н* болып ажыратылады (Қаз. тілі термин. Геология).

Байланысқан азот. х и м. *Басқа заттармен химиялық байланыстағы азот. ≈ Б а й л а н ы с қ а н а з о т т ы ң* пайда болуы.

Байланысқан сел. г е о л. *Селдің лайлы, тасты тасқынды түрі.* Сел тасқындары байланысқан және еркін болып бөлінеді. *Б а й л а н ы с қ а н с е л д е р* ге суы қатты бөлшектерден ажырамайтын лайлы-тасты тасқындар жатады. Бұлардың көлемдік салмағы 1,5–2,0 т/м³ шамасында және бұзушы күші тым зор болады. Еркін селдерді басқаша тасты-сулы сел деп те атайды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Байланысқан су. г е о л. *Таужыныстардың ұсақ бөлшектерінің сыртына жабысқан, олармен химиялық не физикалық байланыстағы жер асты суларының түрі.* Қалыңдығы бір молекула өлшеміндей осы су берік *б а й л а н ы с қ а н* немесе гигроскопиялық с у деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Берік және іркілдек *б а й л а н ы с қ а н* сулар таужыныстарды 105–110°С температураға дейін қыздырумен немесе зор қысым күшімен ғана ажыратылып алынады (Қаз. тілі термин. Геология.).

БАЙЛАНЫСҚЫШ с ы н. *Ілінісе бергіш, ұрысқақ, дауқес.* Ол мысықпен арбасқан

жыландай ысқырынып, жоқ нәрсеге *б а й л а н ы с қ ы ш*, кім көрінгенмен ұрысқыш боп кетті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

БАЙЛАНЫССЫЗ с ы н. **1.** *Қатысы, байланысы жоқ.* Кеше кешке киноға кешігіп қалғанын, қысқасы біріне-бірі *б а й л а н ы с с ы з* көп жайларды қозғап келе жатты (М.Иманжанов, Адам.). Қазіргі білімде өмірге *б а й л а н ы с с ы з* ештеңе болуы мүмкін емес (Семья тәрбиесі). Кредит жүйесінің қожырауы, ол, әдетте, өнімді артық өндіру дағдарысымен ұласады және кейбір жағдайда онымен *б а й л а н ы с с ы з* да туындайды (Қазіргі эконом. анықтама.). **2.** *Тәуелсіз, дербес.* Сынақ пен емтиханды тест түрінде компьютерде қабылдауды енгіздік. Сонда ешбір студент ешбір мұғаліммен *б а й л а н ы с с ы з* болғандықтан, тек қана өз күшіне сенеді («Жас Алаш»). Табыстың түсу көздерінің негізгі жолдары мыналар: а) жұмыскерлердің өз еңбегімен тапқан табысы; ә) кәсіпкерліктен түскен табыс (пайда); б) еңбек ету үлесіне *б а й л а н ы с с ы з* түсетін әлеуметтендірілген табыстар; в) меншіктен түсетін табыстар (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). **3.** а у ы с. *Жүйесіз, бытыраңқы, шашыраңқы.* Бір-біріне *б а й л а н ы с с ы з*, жүйесіз айттым. Әр нәрсенің басын бір шаттым (С.Бақберген, Бозторғай). Көпшілік кітаптарда музыка мәселесі, әсіресе оның теориясы, біріне-бірі *б а й л а н ы с с ы з*, түсініксіз шатастырылып жазылған (А. Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.).

Байланыссыз пешка. с п о р т. *Шахмат ойынында қорғаныс тастарынсыз қалған пешкалар.* Ойында *б а й л а н ы с с ы з* *пешка* *н ы ң* болуы – жеңіліске апаратын қауіп («Спорт»).

БАЙЛАНЫССЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Байланысы жоқтық.* Әйтсе де, осының өзі-ақ ұйым мен комсомолецтер арасының *б а й л а н ы с с ы з д ы ғ ы н* байқатса керек («Лен. жас»). **2.** м е д. <грек. dys – жоқ, – бей, лат. coordinatio – бірге, тәртіппен> *Адамның немесе жануардың физиологиялық негіздегі дене мүшелерінің үйлесімді қимылдауының бұзылуы түріндегі ауру.* ≈ *Б а й л а н ы с с ы з д ы қ* белгілері. ≈ *Б а й л а н ы с с ы з д ы қ т ы ң* алдын алуға арналған арнайы жаттығулар кешені.

БАЙЛАНЫСТЫ с ы н. *Қатысты; сай, орай.* Бұлардың бәрі тек заманауи «бесжылдық жоспарға» *б а й л а н ы с т ы* құбылыстар болып қалмастан, сол жоспардың туындысы және көріністері болып табылады (М.Шоқай, Танд.). Саған осы ойыңа *б а й л а н ы с т ы* бір нәрсені ашып айтайын (С.Бегалин, Уақыт.).

Суменен қатар жүрген жердің аты, Жер-сумен *б а й л а н ы с т ы* елдің аты. Түрлі кен, түрлі халық аттары бар, Қалманды халық сүйген ердің аты (К.Әзірбаев, Танд.). Міне осы мәселелерді шешумен *б а й л а н ы с т ы* дифференциалдық және интегралдық есептеулер пайда болды (О.Жәутіков, Математика.).

БАЙЛАНЫСТЫҚ з а т. *Тәуелділік, байлаулылық.* Жануардың тамақтану қызметін, жоғары түрдегі барлық серпілү әлпеттерін алаңсыз, осының бөріне де денелер арасында біріне-бірі *б а й л а н ы с т ы қ*, көмектестік, өмірлестік бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАЙЛАНЫСТЫЛЫҚ з а т. **1.** *Байланысы барлық.* Барлық құбылыстардың өзара *б а й л а н ы с т ы л ы ғ ы* сонша – ұйқыда жаман түс көру бір адамның өлімінің себебі болуы мүмкін (А.Қасымжанов, Диалектика). Табиғаттағы организмдердің өзара *б а й л а н ы с т ы л ы ғ ы* мен өзгергіштігі жөніндегі пікірлерін дамытты (Жалпы биология). Бұл айырмашылықтарды жыныстардың минералдық және химиялық құрамы мен қасиетінің климатқа *б а й л а н ы с т ы л ы ғ ы н а н*, органикалық қалдықтардың мөлшерінен байқауға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). **2.** х и м. *Басқа заттармен химиялық байланысу қасиеті.* Гидрогеохимия – табиғи суларды қозғалмалы теңбе-тең жүйелер ретінде қарастырып, қатты тау жыныстары, газ, органикалық заттармен *б а й л а н ы с т ы л ы қ т ы* зерттейді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

БАЙЛАНЫСТЫР= е т. **1.** *Қатынас, байланыс орнату.* Бұл даланы облыс орталығымен *б а й л а н ы с т ы р а т ы н* темір жол торабы тартылған (С.Мәуленов, Жер нәрі). **2.** *Жалғастыру, ұштастыру.* Каспий теңізі бір жағы Батыс пен Шығысты, екінші жағы Оңтүстік пен Солтүстікті *б а й л а н ы с т ы р ы п* жатқан Азия мен Европаны ұштастыратын су айдыны (Н.Баяндин, Ата мекен). Жерорта теңізіне дейінгі аралығындағы сайын дала адамзаттың бүкіл тарихында Шығыс пен Батысты *б а й л а н ы с т ы р ы п* тұрған көпір ғана емес, исі түркі далалықтардың алтын бесігі еді (Қаз. дала. ойшыл.). **3.** *Қатыстыру, қарасты ету.* Қазақ эпостарының жасалуы жолдарын Шоқан Уәлиханов XIV–XVI ғасыр, Алтын орда дәуірімен *б а й л а н ы с т ы р а д ы* (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.). Этнографиялық сәттерді ұлт өміріне *б а й л а н ы с т ы р а* зерттеу – көркем өнерге келіп құятын қайнар іспеттес (І.Омаров, Шабыт.). Сондықтан біз құстардың таралуы жайын сөз еткенде, ең негізгі өсімдіктер мен ландшафтты – географиялық белдеулермен

байланыстыра әңгімелейміз (Р.Әлімбаев, Күстар.).

БАЙЛАНЫСТЫРҒЫШ с ы н. *Біріктіргіш, қосқыш; дәнекер.* Мұның өзі шылау сөздерінің сабақтас құрамында *байланыстырғыш* амал болумен қатар мағыналық айырым белгіні де көрсетіп тұратындығын дәлелдей түседі («Қазақст. мект.»).

Байланыстырғыш заттар. х и м. *Екі затты бір-бірімен біріктіріп бекіту үшін қолданылатын заттектер.* Осындай мақсатта, сондай-ақ алуан түрлі *байланыстырғыш заттар*: сульфитті-спиртті барда битум, мұнай, жақпа мазут және олардың эмульсиялары да пайдаланылады (Т.Қалыбеков, Экология.).

БАЙЛАНЫСТЫРУ *Байланыстыр етістігінің қимыл атауы.* **1. Қарым-қатынас орнату, жасату.** Осы Киев, Полтава облыстарының көлемінен біз сияқты бірнеше отряд құрып, оларға тапсырма беріп, бір-бірімен *байланыстыру* мақсатымен құрылған топ болатын (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Нарық – қоғамдық тұтынушылар мен өндірушілерді *байланыстырудың* тиімді механизмі (Б.Жүнісов, Нарық экон. негіз.). Прохоровтар, Морозовтар, Терентьевтер және басқалары Россияны өзінің шығыс шет аймақтарымен *байланыстыру* үшін темір жолдар салуды үкіметтен талап еткен болатын (ҚазССР тарихы). **2. Қатыстыру, қытастыру.** Әдебиет пәнін өмірмен *байланыстыру* дегеніміз де осы жұмыстардың кластағы өтілетін программалық сабақтармен ұштастырылуы («Қазақст. мект.»). Дегенмен, арбауды жыланның мінез-құлқымен *байланыстыру* дұрыс (М.Мұқанов, Жан дүние.).

БАЙЛАНЫСТЫРУШЫ с ы н. **1. Жалғастырушы, біріктіруші.** Ресейдің батыс және шығыс философияларының арасындағы *байланыстырушы* аймақ сияқты міндет атқарған кездері көп («Егемен Қазақстан»). **2. т е р м.** *Екі бөлек құрылымды дәнекерлеуші, біріктіруші қызмет атқаратын, біріктіруші сипатты.* Бірінші қасиеті – *байланыстырушы*, өзін қалған қыштармен біріктіруші міндеті болып табылады. Мұны дәнекерлік қасиет деп атаймыз (Д.Досжанов, Тұлпар.). Бұл *байланыстырушы* клеткалардың тармақтары арқалық мидың сыртына шықпай, тек ішкі бөлімдерін өзара *байланыстырушы* болады (Қ.Нұғматжанов, Гистология.).

Байланыстырушы процесс. э к о н. *Басқаруды жоспарлау, қйымдастыру, ынталандыру және бақылау мақсатындағы процесс.*

Оның негізгі байланыстырушы буындары: шешім қабылдау және қарым-қатынаста болу. Басшылықты да *байланыстырушы процесс* деп қарауға болады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БАЙЛАНЫСТЫРЫЛ= е т. *Жалғастырылу, қатыстырылу.* Блокта дыбыстың қаттылығы мен тембрін реттеу тұтқалары *байланыстырылған* (Н.Көбенқұлов, Көгілдір экран). Авторитаризм деген бүгін кеңінен қолданылып жүрген сөз, көбіне-көп бұрынғы социалистік лагерь мен үшінші дүние елдеріне тән саяси жүйелерге *байланыстырылып* айтылады (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Кадет корпусында да жаратылыс пәні теологиядан айрықша, құдай атымен *байланыстырылмай* оқытылатын (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы).

БАЙЛАНЫСТЫРЫЛУ *Байланыстырыл етістігінің қимыл атауы.* Бұған ең алдымен оқыту ісінің өнімді еңбекпен *байланыстырылуы* себепкер болады («Халық мұғ.»).

БАЙЛАНЫСУ *Байланыс етістігінің қимыл атауы.* **1. Хабар алысу.** Қыр жігіттерінің белгілі бір тобы орыс жұмысшыларына *байланысуға* дәлел іздейді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Бізге арғы бетке өту, елмен *байланысу* таң күткенімізбен бірдей боп отыр (Д.Әбілев, Арман.). **2. Ұштасу, ілінісу, жалғасу.** Бір-біріне ілгешектене *байланысудың* нәтижесінде ілгешектеніп, шығырланып өзара матасу пайда болады (Қазіргі қаз. тілі). **3. Сарындас, сабақтас болу.** Пушкиннің және дүниежүзілік ақындық мәдениетімен іштей терең *байланысу* ғана Абайдың жылдың төрт мезгілі туралы өлеңдерін, лирикалық өлеңдер мен ақындық толғаныстарды, ақын қызметі жайындағы өлеңдерді, Александр Македонский мен Аристотель туралы поэманы жазуына мүмкіндік берді (М.Әуезов, Шығ.). **4. а у ы с.** *Жөнсіз ілінісу, қақтығысу.* Ал бүгін басқаша күн. Бүгін ешкіммен жанжалдасуға, ешкіммен *байланысуға* болмайды (М.Мағауин, Көк мұнар).

БАЙЛАНЫСШЫ з а т. **1. Екі жаққа дәнекер болушы, селбестіруші.** Бұрынғыдай *байланысшыларға* дауыс көтеріп ұрыспайды да (Д.Исабеков, Таңд.). Бұл шара біздің мәдени *байланысшыларымыз* – аудармашылар кадрларын жасақтауымызға көмектеседі (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). **2. ә с к.** *Екі әскери нүкте арасында қатынасты орнатып, басқару ісін жүзеге асыруға себепкер болатын байланыс әскерінің қызметкері.* Төбеден асып ұшқан көп жарқыншақтың қазан пышақтай

бірі жас *б а й л а н ы с ш ы н ы ң* қылша мойнынан қиялай тиді (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Бүкіл соғыс бойы радиоаппаратурамен жұмыс істеген *б а й л а н ы с ш ы* өз ойымен өзі қанша әлек болып тұрса да, хабарға құлақ түре қойды (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Партизандар... Канаев көпірі үстінде фашистердің бір отряд *б а й л а н ы с ш ы л а р ы н* жойып жіберді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Жұма оның бір кездегі рота командирі, кейінгі кезде Николай Сириковты орталықпен хабарластыратын *б а й л а н ы с ш ы* екенін танып тұр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

БАЙЛАНЫСШЫ-АГЕНТ з а т. ә с к. Әскери байланыс қызметкері. *≈ Б а й л а н ы с ш ы а г е н т т і ң* әскери міндеттері.

БАЙЛАП-МАТА= е т. 1. *Жіп, арқанмен шырмап бекіту.* Шынында да, төрт түлік малды қамауға, *б а й л а п-м а т а* п ұстауға болар, ал жүйрік аттардың үстінде желмен жарысып жүрген азат адамды қол-аяғын кісіндеп қамап тастау не деген сұмдық?! (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Қайтеміз жас баланы зар жылатып, Кетелік шөбімізді жылдам артып. Апарсақ *б а й л а п-м а т а* п обал болар, Күзеткен шөбін бұзып, алдық артып (Қ.Әзірбаев, Танд.). Бишара қызды шашынан сүйреп сабап, *б а й л а п-м а т а* п алып, атқа көлденең өңгеріп, қорлық көрсетіп әкетеді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). 2. а у ы с. *Басын байлау; атастыру.* Өзімізді өзіміз бір *б а й л а п-м а т а* п қоямыз да, айналдыра бір шиырдан шыға алмай жүргеніміз (Т. Тілеуханов, Келешек.). Ата-ананың үй ішіндегі ішінара күнкіл әңгімесін тыңдап жүріп, олар мені біреуге *б а й л а п-м а т а* п қойғанын түсіне қойдым (Аялы жандар).

БАЙЛАП-МАТАУ *Байлап-мата етістігінің қимыл атауы.* Құлекең батыр адам, *б а й л а п-м а т а* у ғ а көне қоймас (А.Нұрманов, Құлан.). ...Алдымен Елібайдың аяғын *б а й л а п-м а т а* у д ы ң айла-шарғысын іздеп, түлкі тәсілге басты (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

БАЙЛАП-ТАҢ= е т. *Оран байлау, таңып бекіту.* Аңшылар арыстанды ұстап алды, Ағашқа арқанменен *б а й л а п-т а ң* д ы. Байлаудан босануға әлі келмей, Әуілдеп сонда арыстан ыңыранды (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш).

БАЙЛАП-ТАҢУ *Байлап-таң етістігінің қимыл атауы.* Түрлі жарақаттарды *б а й л а п-т а ң* у үшін мақта, дәке, бинттер пайдаланылады (Е.Оразаков, Дәрігер.).

БАЙЛАР: *байлар көбейсін!* тілек. *Бие байлағанда айтылатын тілек. Б а й л а р* кө б е й-

с і н, желің толсын, құлының семіз болсын! («Ана тілі»).

БАЙЛАРМАН= е т. ж е р г. *Байлау.* «Қарақұлақтың» мәнісі былай: құлыншақ құлағының ішкі жүні сары мамық сияқты болады да, тарала келе сол жүнді қара қылшық басады; бұл марқаю нышаны, құлындық кезеңге жеткендігі, *б а й л а р м а н ғ а* көнбістілігі («Қазақст. мұғ.»)

БАЙЛАС= е т. 1. *Бірге орасу, бекітісу, таңысу.* Жең – жалба, етік – қисық, тоқым – жыртық, Түсеміз аттан әрең сонда еркелеп. Болған соң тақым бекіп жылқы айдастық, Құлынды үлкендермен бір *б а й л а с т ы* қ (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Әй, Рымжан! Рымжан, Әй! Тез шық, жылқы келді бие *б а й л а с* (Х.Мұстафин, Қыр жігіті). Апыр-топыр болып жатқанды көріп келіп. Дәркембек те *б а й л а с а* бастады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). 2. а у ы с. *Бірігіп шешімге келу.* Осы ақыл, қарекеттің барлығы жалғыз бұл іс емес, бұдан көп бұрын әсіресе көп колхозшыны откочевник қып, тентірету тұсында Қатпа, Сүгір, Садыров боп отырып нық *б а й л а с қ а н* әдіс, тәсілдер еді (М.Әуезов, Шығ.).

Өлімге бас байласты. *Өмірлерін қиысты, жан берісті. Өлімге бас байласып алысқан* екі жау жыртықш аңдарша ырылдасады (С. Сейфуллин, Әңгім.).

Серт байласты. *Уәделесті.* Құп болады дес-ті де, *с е р т б а й л а с т ы*, Қатты-қатты айтысып уәделесті. Көңілінде қара жоқ, ақ ниетпен, Тым жақсы дос болуға ыңғайласты (Абай, Тол. жин.). – Ал, Мағышқа осы жазда үміт беріп, *с е р т б а й л а с ы* п кет (М.Әуезов, Танд.). Әйел боп салмай тұрып басқа күндік, Болатын болсадағы мейлі кімдік, *Б а й л а с қ а н с е р т* бойынша әуелі қыз Әлгі ерге әйел болмақ бір-ақ түндік (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Сөз байласты. *Келісті, шешімге келді, мәміле етті.* – Сондықтан әзірше қай жолмен болса да ізденіп отырып, үй мен мүлікті Жәмиләнің атына аудартып алу керек! – деп *с ө з б а й л а с т ы* (М.Әуезов, Шығ.). *С ө з б а й л а с а қ*, уағдада тұрысалық, Сыртымыздан жақсылық қылысалық «Қашқан – жаудан құтылар» деген қане. Надандықтан жиреніп, жылысалық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Ағайыны бөтір жасады деп, *с ө з б а й л а с т ы* деп, қаржы жинап берді деп, қашпаған қашардың уызына қаратқандай, қашанғы зарықтырамыз Махмұтжанды (Д.Әбілев, Ақын.).

Уәде [пәтуа] байласты. *Келісті, пәтуа-ласты.* Жолдастарымызбен кездесуге *у ә д е б а й л а с қ а н*, шартты жерге беттеп келеміз

(Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Біреумен кездеспек боп *у ә д е б а й л а с қ а н* адамдай сая жолды бойлап ілгері-кейінді жүрді де қойды (Ө.Қанахин, Қүдірет.). Сол күні Жанна қайтып кетті де, ертеңіне емтихан алатын жерде жолықпақ болып *у ә д е б а й л а с т ы* (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Есте жоқ ерте заманда он екі жануар жиналып, зырлап өтіп бара жатқан уақытқа есеп жүргізуге *п ә т у а б а й л а с ы п т ы* (Біздің Мұхтар).

БАЙЛАСТЫР = е т. *Бекіттіру, ораттыру, түйістіру*. Он-он бес жігіт аттарын қалмақша *б а й л а с т ы р ы п*, Күмісбекті қоршады (Ғ.Сланов, Асау арна). Ұяны құламау үшін бұтаққа *б а й л а с т ы р а д ы* (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Бәрі кеп мая шөпті бұзбақ болды, Шекесі мінген көлік қызбақ болды. Көлігін шөпті шашып *б а й л а с т ы р д ы*, Сымбалдап арқан, жіппен бумақ болды (К.Әзірбаев, Таңд.). Күзгі кезде экспедиция кемелері бытырамай, жиын тұрады да, тымықтау сәттерде араларын арқанмен *б а й л а с т ы р ы п* қояды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

БАЙЛАСТЫРҒЫШ с ы н. *Екі затты өзара ұстататын, бекітуге көмектесетін (затқа қатысты)*. Химия өнеркәсібінде *б а й л а с т ы р ғ ы ш* қасиеті бар заттектер сұранысы жоғары («Қаз. әдеб.»).

Байластырғыш материалдар. қ ұ р. *Заттарды өзара бекітуге пайдаланылатын материалдар*. Ерте кезде *б а й л а с т ы р ғ ы ш м а т е р и а л д а р* орнына балшық жұмсалған (ҚСЭ). Органикалық *б а й л а с т ы р ғ ы ш м а т е р и а л д а р*га битум, смола, кейбір полимерлер т.б. жатады (ҚСЭ).

БАЙЛАСТЫРУ *Байластыр етістігінің қимыл атауы. ≈ Жіптерді б а й л а с т ы р у.*

БАЙЛАСТЫРУШЫ с ы н. *Байластырғыш.*

Байластырушы зат. м е д. *Тұтқыр дәрі құрамындағы зақымданған тері немесе сілемейлі қабықшаның үстінен қорғауыш қабық түзетін дәрілік зат. ≈ Б а й л а с т ы р у ш ы з а т* құрылысы.

БАЙЛАСЫЛ = е т. *Келісілу, шарттас-тырылу*. Келер жылғы күземді сол құдықтың қасында қырықсам ба деп едім... Бәтуа *б а й л а с ы л д ы* (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

БАЙЛАСУ¹ *Байлас етістігінің қимыл атауы; бекітісу, таңысу. ≈ Малды б а й л а с у.*

БАЙЛАСУ² е т. *Нысанаға алып атысу*. Оның да оғы тапшы, нысана *б а й л а с у ғ а* басы артық оқ қайда (Ғ.Сланов, Асау арна).

БАЙЛАТ = е т. 1. *Буып-таңғызу, бекітіп тастату*. Бұл – қарауылшы жігіттерді ұрмай-

соқпай *б а й л а т ы п* тастап, Ақтотыны алдына отырғызып алып қашқан Ақан еді (С.Жүнісов, Ақан сері). Жаман атқа жал бітсе, Жанына торсық *б а й л а т п а с* (Мақал). Сақар мен темекіні қайнатыпсың, Ағаңның аяқ-қолын *б а й л а т ы п с ы ң*, Толтырып, бір қазан ғып шәрдөрілеп, От жағып, қызыл шоғын жайнатыпсың (Б. Ізтолин, Өмірі.). 2. *Таққызу*. Көк ала ат жаратып, Көн дабылды *б а й л а т ы п*, Байлар ұғлы шоралар Көл жағалар жаз күні (Бұқар жырау). 3. *Асырату, бордақылату (малға қатысты)*. Жүзге жуық құлын *б а й л а т а д ы* (М.Әуезов, Таңд.).

Екі қолын артына байлатты. б е й н. *Айдауылмен абақтыға әкеттірді, тұтқына алғызды*. Үстіңе жайдың оғын жайлатармын, Екі қолыңды артыңа байлатармын. Арамызда кісі өлтірген қашқын жүр деп Жұртыңа здавайттап айдатармын (Айтыс).

БАЙЛАТҚЫШ: сөз байлатқыш. *Уәделескіш, сөз байласқыш*. Жағымпаз, уәделескіш, Келісімпаз, мойындатқыш, Білек ұстап, жүрек тартқыш, Махаббатты қуып қаққыш, Кездесуге с о з б а й л а т қ ы ш (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАЙЛАТТЫР = е т. *Буып-таңғыздыру, бекіттіру*. Жылқыны түгеліне жақын аулаға қамап ұстатып, жүгендетіп *б а й л а т т ы р д ы* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Деді де қолын батыр *б а й л а т т ы р д ы*, Бендедей осыларға айдаттырды, Осындай күншілдікпен күйге салып, Бармақты жаман жолдас шайнаттырды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Сол үйге екеуін де жайлаттырып, Құлыптап, қойды есігін *б а й л а т т ы р ы п*. Еттіріп ел біткенге дұға, қайыр, Қайтарды қазы-қарта шайнаттырып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БАЙЛАТТЫРУ *Байлаттыр етістігінің қимыл атауы. ≈ Қолын б а й л а т т ы р у.*

БАЙЛАТУ *Байлат етістігінің қимыл атауы; буып-таңғызу, бекітіп тастату*. Әл-қисса, Жапар Зәңгі арсалақтап, Құндызшаға қарап: «Ақыл-ізетіңе қазір өлсем де ырзамын, қыздардың бәрі де келсін, жездесін көрсін, деп қолын созып, аяғын бүгіп, байлай беріңдер», – деп, *б а й л а т у ғ а* ықтиярлық беріп жата берді (Дастандар).

БАЙЛАУ¹ з а т. 1. *Бір нәрсені бекітетін жіп*. Бұндайда далаға жұрттан бұрын жүгіріп шығатын Құба-екем, есіктің *б а й л а у ы* шешілсе-ақ қауіп күткен адамы кіріп келердей, отырған орнынан аңыранып қана қозғалғаны болмаса, тырп етпейді (С.Мұқанов, Мөлдір махаббат.). 2. *Таңылған, байланған түйін*. Қысы-жазы басынан түспейтін сенсең қара тыманың құлағы шарт байлаулы еді. Сол *б а й*

л а у ы н шешпестен тәуір еститін оң жақ құлағының тұсындағы сеңсеңін тымақтың ішіне қарай жымырып тұрып, басын олай-бұлай бұрып құлағын анда-мұнда төсеген болды (М.Әуезов, Шығ.). Ол мылтығын асынып, қолына таяқ алды да, қарала сиырдың б а й л а у ы н шешті (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек).

3. Мал байланатын жер, орын. Әжем жатқалы жөндеп те сауылмаған бишара сиыр б а й л а у - да тұрып мөңірейтінді шығарды (Ж.Иманбеков, Үш ай.). Махамбет жігіттері б а й л а у д а н аттарын шешіп, ауыздықтарын салып, міне бастады (А.Сатаев, Дала.). Өзімнен өзім аса алмай, Өзімді өзім баса алмай, Ауыздық салған асаудай, Барар жер, басар ізім жоқ, Бұғалықтан босанбай, Б а й л а у д а тұрам қашанғы-ай?! (М.Мақатаев, Шығ.). Б а й л а у д а тұрған аттар шұрқырап қоя берді (М.Жұмабаев, Шығ.).

4. а у ы с. Бодан, қамау, тұтқын. Б а й л а у д а жатқан Елпан Сұлусарының өлгенін енді білді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Шонжарлар майқанада басын қосқан, Бірі айтып, бірі тыңдап, сөзін тосқан. Құлдықта талайлардың күні кешіп, Б а й л а у д а өткен қолы болмай бостан (Н.Ахметбекұлы, Дастандар). – Біз он жылдан кейін қыз-келіншектер ісі нығайып, оның көркейгенін көрсек, шығыс әйелдерінің б а й л а у д а н босанып елмен бірдей болғанын да көреміз, – деп қуанады (Д.Айдаров, Дәуір.).

Байлау алды. Сауыңа мал алды. Арқадан қылдым жайлауды, әркімнен а л д ы м б а й л а у д ы. Қиямет күн болғанда Қандай жерде мекенім, Мен ғаріптің байлаулы (Шортанбай ақын, Өлеңд.).

БАЙЛАУ² з а т. Нысана. Сыңар қанат сынық құс б а й л а у д а тұр, Тағы бірі айдында жайрап жатыр. Қан аралас қалқыған мамығымен, Жетім көлдің толқыны ойнап жатыр (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЙЛАУ³ з а т. **1. Байлам, тоқтам.** Бос сөзді қойыңыз, би, б а й л а у ы н сөйлеселік, – деді (І.Жансүгіров, Шығ.). Әкем оның сөзін қабағы түйіліп, салқын тыңдап отырды да, өз б а й л а у ы н кесіп айтты (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Құдасының айтқаны: – Ей, құда, үстінде жоқ киім, – деді. – Табуың қалың малды қиын, – деді. – Қызымды қу кедейге бере алмаймын, Б а й л а у ы м осы соңғы түйін, – деді (К.Әзірбаев, Шығ.). Сұлтанмахмұт өзінің алғашқы б а й л а у ы асығыстау, үстірттеу екенін тез сезінді (Д. Әбілев, Ақын.). **2. Ресми шешім.** Қытай үкіметі бұл б а й л а у д ы мақұлдап, Ғабидолла төреге хан дәрежесін беріп грамота жіберген екен (М.Дулатұлы, Шығ.).

Байлау айтты. Шешімін шығарып, қорытындысын айтты. Енді жігіттіктің бұрым шалы Келден үнсіз дағдарыста қалған топқа бір-ақ қана б а й л а у а й т т ы (М.Әуезов, Абай жолы). – Өлген бала үшін тірі балалардың обалына қалмайық. Ертерек келсек, бәлкім, бүгін жерлерміз, – деп б а й л а у ы н өзі а й т т ы (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Байлау жоқ. Құбылмалы, тұрақсыз. Бак дегенде б а й л а у ж о қ, Уағдадан танып тұр. Тағдыр шіркін тап беріп, тамағымнан алып тұр (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Өзіміздікі дей алмай өз малыңды, Күндіз күлкің бұзылады, түнде ұйқың. Көрсө қызар келеді б а й л а у ы ж о қ, Бір күн тыртың етеді, бір күн бұртың (Абай). Б а й л а у ы ж о қ шешеннен үндемеген есті артық (Мақал-мәтел). Қазақта жөн ақылмен ой бекітпек, Нәпсі ұнаса болғаны, бәрі бітпек. Тәуекел деп ат қойып ықтималға Б а й л а у ы ж о қ нәрседен пайда күтпек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Байлау қылды. Шешімге келді. Осылай жұмбағын Көбей шешті, Матаймен б а й л а у қ ы л ы н, сөз сөйлесті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Байлау сөз. Арбау сөз, дуалау сөз. Б а й л а у с ө з деген айдармен Сәкеннің жеке текст жариялағаны еске түседі. Жариялануы жарияланса да, б а й л а у с ө з деген не, оның арбау, шақыру ұғымдарына қатысы қандай, кітаптағы «Ескілікті дін салтынан туған өлең жырлар, тақпақтар» бөлімінің бір тарауы неліктен «Арбау, шақыру, байлау жырлары» деп аталған деген сұрақтардың басы ашық қалған (Б.Абылқасымов, Телқоңыр).

Бел байлады. Тәуекел етіп, шешімге келді. Ажалдан қашып пенде құтыла ма, Тағдырға не болса да б а й л а д ы м б е л ! (Батырлар жыры).

Сөзге байлау керек. Көп сөзділіктің керегі жоқ, Әйелдік қылма с ө з г е б а й л а у к е р е к, Балаға екеуміз де бірдей күйрек Кімде тұрса баламыз сорлы болмайды, Жалғыз-ақ сол арасын ойлау керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАЙЛАУ⁴ с ы н. Орта дәулетті. Көрші рудың б а й л а у жігітінің бірінің жалғыз баласы. Ірі бай тумасы да бар (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Мұқыштың әлімі деген б а й л а у жігіттің ақ отауын сойып алды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

БАЙЛАУ⁵ Байла етістігінің қимыл атауы. **1. Бір нәрсені таңу.** Қайыс шеттік бұйда б а й л а у үшін және мұрындық кейін қарай суырылмау үшін байланады (Х. Арғынбаев, Қаз. этногр.). **2. Малды нөқта, жіптермен мама**

ағашқа, қазыққа т.б. бекіту. Желіге бие байлайды. Оны нокта баудың түйғынынан өткізіп тиектей салады. Бұл бие сауғызған сайын құлынды ағытып, қайта *байлауға* оңтайлы («Ана тілі»).

Байлау түрі. *м а л ш а р. Малды арқан-жіппен байлау әдісі.* Қазақ халқының арасына арқан-жіптерді *байлаудың:* «күрме», «қазық бау», «шие», «өткерме», «ілемек», «тиектеп байлау» деген сияқты *т ұ р л е р і* бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қазақтарда малды арқан-жіпті мынадай *байлау т ұ р і м е н* байлайды: қазықбау шалу, күрмеу, шорт тую, өткермелеп байлау, тиектеп байлау, орап байлау, шанду, шырмап байлау, шиелеп байлау, орау (Диал. эксп. матер.).

Басын кекжитіп байлау. *Малды тұқыртып байлау кезінде арасында дем алдыру үшін, суыту мақсатымен қолданылатын байлау тәсілі.*

Басын тұқыртып байлау. *Қашқақтап ұстатпайтын малдың басын бір аяғына емес, екі аяғына тұқыртып (басын еңкейтіп қазыққа байлап) отқа қоятын байлау тәсілі. ≈ Б а с ы н т ұ қ ы р т ы п б а й л а у тәсілі.*

Бие байлау. *э т н. Бие сауып, қымыз ашыту.* Башқұрт ағайындар да – біз сияқты жаз жайлауда *бие байлауды* ұнататын ел (М.Гумеров, Хазірет). *Бие байлаудың* дайындығын әжелеріміз бен шешелеріміз ерте көктемнен бастап-ақ жүргізе бастаушы еді («Ана тілі»).

Жіпсіз байлау. *Еркіне жібермеу, еріксіз ұстау.* Қыздың көңілін тұрақтатқан құдалық та жоқ, азаттық та жоқ, *жіпсіз байлау* болады (М.Әуезов, Шығ.).

Күйек байлау. *м а л ш а р. Уақ малдың төлдеуін реттеп отыру үшін еркек малдың беліне киіз байлап қою. К ү й е к б а й л а у* мақсаты – жер жағдайына, маусым жағдайына т.б. байланысты малдың қай кезде төлдеуін қолдан басқару (Диал. эксп. матер.).

Күрмеп байлау. *Ілмектеу әдісімен бекітетін мал байлаудың бір түрі.* Бір сәт жалмажан бұйданың *күрмеп байланған* ілмегін тартып кеп жіберді (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

Қазықбау шалып байлау. *Жіпті, арқанды қазық т.б. нәрселерге екі мәрте шалып бекіту.* Орта бойлы, дембелше жігіт атын арбаның доңғалағына *қ а з ы қ б а у ш а л ы п б а й л а д ы* да, ауыз үйдің терезесінен келіп тақылатты (З.Ақышев, Ақбел.). Бұзауды басжіптің бір ұшымен мойнынан күрмеп, екінші ұшымен қазыққа *қ а з ы қ б а у ш а л ы п б а й л а й д ы* (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Қалмақша байлау. *м а л ш а р. Аттарды бірінің тізгінін екіншісінің құйысқанына қосақтап бекітетін байлаудың түрі.* Қатты жүріс артынан суытып қойған аттар *қ а л м а қ ш а б а й л а у ы* екен (М.Әуезов, Шығ.).

Қол байлау болды. *Кедергі жасады, бөгет болды.* Бір кісіге *қ о л б а й л а у б о л а т ы н* күзетшілік міндеті Шынтайға жүктелген («Лен. жас»).

Тиектеп байлау. *Тиек арқылы бекітілетін байлаудың түрі.* Қазақ халқының арасында арқан-жіптерді байлаудың: күрмеу, қазықбау, шие, көтерме, ілемек, *т и е к т е п б а й л а у* деген сияқты түрлері бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Тоған байлау. *Егістікті сугаруға қажетті суды жинау үшін тоспа, бөгет жасау.* Егіс даласына ағаш егуге, *т о ғ а н б а й л а у ғ а* кірісуіміз керек (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

Шалып байлау. *Бір нәрсені ары-бері айналдыра орап бекітетін байлаудың түрі.* Ол дөңгелектерді темір шынжырмен *ш а л ы п б а й л а у ғ а* кірісті (К. Баялиев, Жер.).

Шандып байлау. *Шешілместей шиелеп байлаудың түрі. Ш а н д ы п б а й л а у ғ а* ұзынырақ жіп керек (Ауызекі).

Шаршылап байлау. *Үш бұрыштап, үшкілдеп байлау (орамалды).* Ол күнде жас әйелдердің *ш а р ш ы л а п* орамал *байлауы* әдет еді (Ж. Жұмақанов, Үш бөйтерек). Басына ақ орамалды *ш а р ш ы л а п б а й л а п* салған, көйлекшең әйел шыға келді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Ілмектеп байлау. *Бау-жіптің бір басын дөңгелектеп бір нәрсеге ілінетіндей етіп бекітетін байлаудың түрі.* Еңкіштеу келген қара сақалды адам таяғын қызына берді де, аузын *і л м е к т е п б а й л а ғ а н* дорбаны алып, шошалаға кетті (Ж. Мұзапаров, Қабир карт.). Арқанның бір ұшын *і л м е к т е п* артқы аяқтың шашасынан іліп алды да, шабынан өткізіп, білегіне *б а й л а д ы* (Қ. Ысқақов, Тұйық.).

БАЙЛАУ-БӘТУА *з а т. с ө й л. Шешім қорытынды, байлам.* Мекен орнықты пішінмен ой толғантырып, мейірбан ана көңілінің *б а й л а у - б ә т у а с ы н* жеткізді (С.Омаров, Өмір.).

БАЙЛАУ-ЖІП *з а т. Орайтын, буыптаңатын жіптер.* Қойғанда үш жерінен өз қолымен буған кебінінің бір-ақ буымы, беліндегісі ғана бар, қалған *б а й л а у - ж і п т е р д і* марқұм шумақтап-шумақтап, оң жақ қарына іліп алыпты (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Ақ папка, көк папка... біраз пап-

каның *б а й л а у ж і б і* ағытылып, қайтадан байланып жатыр (Т.Тобағабылов, Жазира).

БАЙЛАУЛЫ с ы н. **1.** *Бос емес, таңулы.* Жендеттер аяқ-қолы *б а й л а у л ы* қызды ханның алдына лақтырып тастайды (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Ішінде бір Шал адам өңі жылы: – Қой, – деді, – өліп қалса болар құны. *Б а й л а у л ы* қолым шешіп жөн сұрады, Баланың енді шығар барлық шыны (К.Әзірбаев, Шығ.). Сонда, е, сұлтаным, маған рақым деп *б а й л а у л ы* пақыр қолын созған екен (О.Дастанов, Мұрагер.). **2.** *Ағашқа, бағанаға немесе басқа да орнықты заттарға арқанмен, жіптен бекітулі (мал).* Бергі жақта *б а й л а у л ы* тұрған аттар қасынан өткен адамнан үркіңкіреп, осырып қойды (М.Дәулетбеков, Қызыл жар.). Сайда, тал арасында *б а й л а у л ы* түйе үсіп өлмейді деп Мендіғали екеуіміз өткенде нардың жабуын сыпырып алып, астымызға төсегенбіз (Е.Домбаев, Менің туыс.). **3.** *Байланысты.* Қара тану мен денсаулық – біріне-бірі *б а й л а у л ы* нәрсе. Неғұрлым ел қара танымайтын болса, соғұрлым денсаулығы да нашар болмақ. Ел сауатты болса, ауру да түмсық сұға алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Олай болса, әр адамның, әр ақынның өрісі бірінші – заманға, екінші – туып-өскен әлеуметіне, үшінші – нәсіліне (тұқымына) *б а й л а у л ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еліміздегі өзгерістер таяу және алыс елдердегі өзгерістерге қаншалықты *б а й л а у л ы* болса, біздің қоғамдық танымымыз да бізді қоршаған ортаға соншалықты байлаулы («Жас Алаш»). **4.** *а у ы с. Тұрақты, тұрлаулы, берік.* Әуелі – көкірегі *б а й л а у л ы*, берік болмақ керек (Абай, Тол. жин.). Жас баладай жеңсікқой, *б а й л а у л ы* емес ақыл-ой. Ойлағаны – айт пен той, Ыржаң-қылжаң ит мінез (Абай, Тол. жин.). **5.** *а у ы с. ж е р г. Белгілі, келісілген.* Ақшасы бұрыннан *б а й л а у л ы* ма? (Диал. эксп. матер.).

Байлаулы бұзауша. *Біреудің шылауында, біреудің айтуымен.* Ендеше сол мүдделі іске еркінмен, өз екпініңмен үлес қоса алмай, *б а й л а у л ы б ұ з а у ш а* біреудің дегенімен жүрсең, сенен не үміт, не қайыр (М.Хасенов, Тұлпар.).

Байлаулы сөз. *Үзілді-кесілді тоқтаған, тиянақты пікір, ой.* – Сүйгенім, айтыңызшы *б а й л а у л ы с ө з ің і з д і*, – деді Сыздық (М.Әуезов, Шығ.).

Басы байлаулы. *а) Тәуелді, меншікті.* – Неге көңің, *б а с ы б а й л а у л ы* біреудің әйелі емес пе? (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Ең бастысы, *б а с ы м б а й л а у л ы* қызметкер,

жартылай құл болып жүріп, жазу үстелін әбден аңсап сағынып қалған екем, үйден шықпай жұмыс істедім («Жас Алаш»). *ә) Атастырылып қойылған, айттырылған.* Бүгін Ақынғұлдың сөзін естіп қалған соң, Қадиша жігітке сөз ұштығынан Гауһардың *б а с ы б а й л а у л ы* екенін сездіріп қоймақ еді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Көзі байлаулы. *Ақиқатына бара бермейтін, айналасындағылардың миң-мұқтажын елемейтін.* Хүкімет адамдары қай уақытта *к ө з і б а й л а у л ы*, адасып жүреді (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

БАЙЛАУЛЫЛЫҚ з а т. *Табандылық, ұстамдылық, шешімділік.* Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, *б а й л а у л ы л ы қ т ы ң* жоқтығынан азады (Абай, Тол. жин.).

БАЙЛАУ-МАТАУ е т. *Малды, құсты еркіннен айыру; ерттеу, шырмақтау, қомдау, жегу, тіздеу және т.б.* Қаратау тастарындағы суреттерде сиыр тұмсығынан бұйдаланған, түйенің аяғын тұсап қойған көріністер кездеседі. Осы бір деректерге қарағанда *б а й л а у м а т а у* тарихы сол айтылған алты мың жылдан бұрын басталады деуге болады (Ж.Бабалықұлының материалынан). // *Байланыстылық, желілік.* Стаканның ернеуімен бірдей болған арақты Кошкин қағып салып, тілі тез күрмеліп, Горбуновқа *б а й л а у м а т а у ы* жоқ әр нәрсені сандырақтап айта бастады (С.Мұқанов, Ботақоз).

БАЙЛАУСЫЗ с ы н. **1.** *Бекітілмеген, бос.* Шыбын қағып құлағы, *Б а й л а у с ы з* жүр енесі, Бірақ, бірақ лағы Арқандаулы, о несі? (Қ. Мырзалиев, Алуан.). Құлақшынының бауы *б а й л а у с ы з*, дөңгелек келген етті, сарғыш беті нарттай (Ғ.Мұстафин, Миллионер). **2.** *Таңусыз, ораусыз.* Бағана Айшаның алғашқы оғы тигеннен бері қарай 20 минуттай уақыт өткен еді. Содан бері *б а й л а у с ы з*, емсіз болғандықтан бұның бойынан көп қан кетіпті (М.Әуезов, Шығ.). **3.** *а у ы с. Тиянақсыз, тұрлаусыз, пайдасыз.* Өмірдің Алла, беріпсің, Күнде өртерлік шыжығын. Баяны жоқ, *б а й л а у с ы з*, Тілекте жоқ бұзығын (Абай, Тол. жин.). Пайдасыз ақыл, *Б а й л а у с ы з* тақыл, Атадан бала ойы өзге (Абай, Тол. жин.). Елірдік, ерегістік, елді жардық, *Б а й л а у с ы з* пайдасы жоқ іс шығардық. Бүгін дос, таң атса қас бола қалып, Бұлт еттік, мен болдым деп ат аларлық (Ш. Құдайбердиев, Шығ.).

БАЙЛАУСЫЗ-МАТАУСЫЗ с ы н. *Байланыссыз, желісіз.* «Надандық құрбанына» мү-

ның бір нұсқасы жоқ, *байлаусыз-матасыз* з құр сөз (М.Дулатов, Шығ.).

БАЙЛАУ-ТАҢУ е т. *Бекітіп таңу, айналдыра орап байлау*. Әр автокөлік жүргізушісінің дәрі-дәрмек қорашасында *байлау-таңу* құралдары болуға тиіс («Қаз. әдеб.»). // *Орауыш, таңғыш*. Трактор агрегаттары әдетте медициналық пункттерден қашық болатындықтан, әрбір агрегат алғашқы жәрдемдік *байлау-таңу* пакеттерімен жабдықталады (Ауыл шаруаш. машина.).

БАЙЛАУШЫ з а т. *Бір нәрсені бекітуші, таңушы*. Қонақ күтіп ат *байлаушы* бір топ жігіттер өз алдарына бір ыңғайланған (М.Әуезов, Танд.).

БАЙЛАУЫШ з а т. 1. с ө й л. *Байлама; алжапқыш*. – Қолыңа не болды? – деді *байлауышын* шешіп жатқан Айқыз (Қ.Исабаев, Айқыз). 2. ж е р г. *Басқа тартатын жеңіл орамал*... Бізге құмарлана, қызыға қарап тұрған әже ақ жібек *байлауышының* шетін тістеп көзіне жас алмауға бекінген адамдай, бар ықыласымен қарап тұр (А.Лекеров, Қырдағы ән.). Ол кезде *байлауыш* тартатын әйел басты қондарға бір сүзілмей өтпеуші ек (Диал. эксп. матер.).

Барын киіп, байлауышын салды. *Бар жақсысын киінді, сәнденді*. Біз *барымызды киіп, байлауышымызды салып* дегендей театр үйінің залына кіре кетуге әзірміз (С.Мұқанов, Өсу жол.). Танертең ертемен тұрып, *барын киіп, байлауышын салып* шығатын күндегі әдеті (Р.Токтаров, Ертіс.).

БАЙЛЫ¹ с ы н. *Күйеуі бар, ерлі (әйел)*. ≈ *Байлы* әйел.

БАЙЛЫ² с ы н. *Мықты, берік, тиянақты*. Істің басы *байлы* болса, түбі сайлы болады (Мақал-мәтел).

БАЙЛЫҚ з а т. 1. *Жиналған дүние, мол дәулет, мал-мүлік, қазына*. Мынадай *байлықты* қолына ұстата берген соң, көрейін оның қалай жанын салмасын (С.Жүнісов, Өшпейтін із.). Кәсіпке сонан бері кетті ебі, Келмеді қайтып *байлық* теңіздегі. Борышқа белшесінен батып әбден, Мүлкінің болды бәрі жоқ есебі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Рас қой *байлық* артық екендігі, Орныменен дәулетті, байлар, шашшы (М.Дулатов, Шығ.). Бұны бір таусылмайтын *байлық* деп тұрсаң керек (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). 2. *Бір нәрсенің мол қоры, көзі; молшылық*. Қой мен түйе – *байлыққа*, жылқы – сәндікке (Мақал). Түйе – *байлық*, Қой – мырзалық, Ешкі – жеңілдік,

Жылқы – сәндік, Сиыр – ақтық (Мақал-мәтел).

Байлығы асты. *Дәулеті* молайды, байыды. Бақыт пен *байлығы асып* халқымыздың, Отанның ойы-қырын бөлеп жырға (М.Жансаева, Ана жүрегі).

Байлығы жүрді. *Малының, байлығының күшімен жұртты алды, байлығымен жұрт қаратты*. *Байлығы жұрмеген* кезде күшке, омырауға салып кететін сабаз (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Байлығы тасыды. *Молшылыққа кенелді*. Қалжай, Маман, Көлібай, *Байлығы тасқан күнде* үдей (Жамбыл, Шығ.).

Байлыққа батты [бөкті, малдыды]. *Мол дүниеге кенелді*. Айтпасақ та шетелдік французға сатқанын: Ағылшынның сұм Гергерт *байлыққа да батқанын* (Қ.Мұқанов, Шығ.). Темірдің зайыбы едің, ханымы едің, *Байлыққа* шәу боп *малтып* қалып едің «Сен де бір ат шығарсаң» деген оймен, Бір мешіт өзіңе арнап салып едің (Р.Нұрпейісов, Ақсақ Темір).

Бар байлық. а) *Байлық атаулы*. *Бар байлық*, бар бақыт – татулықта, – деді ол («Лен. жас»). ә) *Қолда бары, бар дәулеті*. Қаңтарбайдың *бар байлығы* – төрт баласы мен Қатшасы, жалғыз бұзаулы сиыры, қара өгіз, он шақты ұсақ түяқ (З.Ақышев, Ақбел.).

Ен байлық. *Зор дәулет*. Ханталапайға салды. Талауға, талапайға түсірді. Айуандықпен ханталапайға салынған *ен байлықтың* жолында қара халықтың өлім-жітімі де мол болатын (А. Сейдімбеков, Танд.).

Кен байлығы. *Жерасты қазбалары, кен көзі*. Біздің аз да болса тоқталғанымыз Қазақстан жерінің *кен байлығы* (С.Мұқанов, Саяхат.). *Кен байлығы* – жерде, сөз байлығы – елде (Мақал-мәтел).

Қазба байлық. к е н. *Жерден алынатын көмір, мұнай, бағалы металдар сияқты адам өмірі үшін қажетті табиғи түзілімдер*. Маңғыстаудан мұнай мен газдың мол қоры және көмір, темір, мыс, фосфорит, әртүрлі минералды тұздар мен басқа да *қазба байлықтардың* кендері табылып жатыр (Е. Жамалбеков, Түле.).

Материалдық байлық. *Материалдық қор, қазына*. *Материалдық байлықтың* енді бір бөлегі өндіріс процесіне тікелей қатыспайды (Қысқ. саяси экон.). Америкаша жаһандану, яки ғаламдастыру, менімше, бұл – шағын, әлсіз ұлт пен тілді, салт-дәстүрді тасқа ұру, Жердегі бар ізгілікке *материалдық байлықты* бас қылу... («Түркістан»).

Мәдени байлық. Қандайда бір қоғам мәдениетінің көрсеткіштері болып табылатын материалдық және рухани құндылықтар. Егер сендер өздерің жүрген ортада, өздерің тұратын қалада, өз республикада, айталық, біздің Қазақстанда жасалған мәдени байлықтарға қызықпайтын болсаңыздар, ол кешірілмес күнә (М.Әуезов, Шығ.).

Минералдық байлық. Адам баласы пайдаланатын минералдар. Егер жыл сайын дүние жүзінде табиғаттан 7–8 миллиард тонна минералдық байлық алынатын болса, мұндай мөлшердегі су тәулігіне ғана жұмсалады (Табиғат сулары.). Орталық Қазақстанның геологиялық құрылысы еліміздегі Орал, Кавказ және басқа кен руда аудандарындағыдан өте күрделі, оның минералдық байлығы алуан түрлі (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Рухани байлық. Адамның ішкі дүниесінің қуат көзі, жан азығы, рухани күші. Үйінде қазақша-орысшадан құралған кітапханасы бар екен. Осындай рухани байлығын айтыңыз (Ғ.Сланов, Замана.). Жаңа адамның рухани байлығы оның адамгершілік бейнесімен тығыз байланысты (Семья төрбиесі).

Сөз байлығы. Қолданған тіл аясы, сөз қоры. Осы күнге дейін бізде Абайдың сөз байлығын тексерген еңбек жоқ (М.Әуезов, Әр жыл.). Балалардың құбылыстарды түсіне алуында олардың сөз байлығын, сөздік қорының өсіп отыруын қадағалау зор маңыз алады (Қ.Жарықбаев, Психология). Сөз байлығы, сөз құрау тәртібі фольклорлық болмаса, ескі ақын жыраулардың сарынына келмейді (І.Омаров, Шабьт.).

Табиғат байлығы [табиғи байлық]. Қоршаған ортаның табиғи ресурстары. Табиғат байлығына жұтаң Маңғыстау қаншалық жарлы екенін көрген соң, мен дереу көмектесуге бел байладым («Егемен Қазақстан»). Біздің облыс жерінде фосфорит, вольфрам, мыс, селитра, ас тұзы, тас көмір, гипс, гранит, әк тасы тәрізді табиғат байлықтары көп («Қаз. әдеб.»). Бұл өлкеде материалдық жағдайлардың жасалуы, ғасырлар бойы тебіренбей тұнып жатқан табиғи байлықтардың толық пайдаға асуы нәтижесінде халықтарымыздың рухани мәдениетінің адам айтқысыз өсіп, өркендеуіне тамаша мүмкіндіктер туды (М.Әуезов, Шығ.). І Петр Шығыста ықпалын күшейту үшін қазақ жеріне, Орта Азияға, Индияға өтуге болатындығын жақсы біліп, бұл үшін оның жер жағдайын, табиғи байлығын, жол қатынасын

жақсы білмек болып, оған экспедициялар ұйымдастырып отырған (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.).

БАЙЛЫҚ-ДӘУЛЕТ з а т. Мол байлық, несібеге берген құт, ризық. Таразының салмағын Тартылмаса кім білер? Байлық-дәулет молдығын Артылмаса кім білер (Батырлар жыры).

БАЙЛЫҚҚҰМАРЛЫҚ з а т. Байлықты мансап тұтушылық, байлыққа құнығушылық. Бұқара мен билік, ауқаттылар мен жоқ-жітіктер арасындағы атшаптырым алшақтық, экономикалық енжарлық және саяси самарқаулық, сыбайлас жемқорлық, олигархиялық байлыққұмарлық пен билікқұмарлық та содан [монополизмнен] өрбитіні сөзсіз («Егемен Қазақстан»).

БАЙЛЫҚ-МАНСАП з а т. Дәулет, байлық, беделді қызмет. Абайдың қайны Байшора деп аталатын ру – Мамай ішінде байлық-мансабы шағын ата (К.Оразалин, Абай.).

БАЙЛЫҚСЫЗ с ы н. Байлығы жоқ, қазынасыз. Баладай білмейтұғын алдау-айла, Яшқа айтты секілді өзі шахта-қайла: Сұрамаңыз, таулары былай тұрсын, Байлықсыз бір төбе жоқ кенді Алтайда (Д.Әбілев, Алтай асу.). Насыр-ау, ер тумайтын ел бола ма? Байлықсыз, қазынасыз жер бола ма? Ер де бар, ер еңбегі табыс та бар, Созағың бірақ бізге тең бола ма (Айтыс).

БАЙМАНА з а т. ө с. <лат. cardamine pratensis> Орамжапырақ тұқымдасына жататын бір, екі немесе көпжылдық өсімдік түрі. Қазақстанда жеті түрі бар, соның ішінде ең көп тарағаны – шіңкетер баймана (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ащы баймана. ө с. <лат. cardamine amara L.> Баймана өсімдігінің көпжылдық түрі. Ащы баймана – биіктігі 20–40 см, көп жылдық тік сабақты өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Баймана туысы. ө с. <лат. cardamina L.> Баймана сияқты шөптесін өсімдіктердің биологиялық таптастырудағы жиынтық аты. Баймана туысы – бір, екі, көп жылдық шөп сабақтас өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Шалғын баймана. ө с. <лат. cardamina pratensis L.> Баймана туысына жататын шөптесін өсімдік түрі. Шалғын баймана – биіктігі 10–45 см, тік сабақты, көп жылдық өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

БАЙ-МАНАП з а т. Ақсүйек, шонжар және т.б. ертеректегі қазақ қоғамындағы ауқат-

ты топ өкілдері. Ол Дулат елінің *б а й-м а н а п-т а р ы н ы ң* қора толған қойын күзетіп, малын бағып қарғайдынан жарғақ құлағы жастық көрмей ауыр азапты тартып өсті (Х.Сүйіншалиев, Изденіс іздері). Мұғалім, енді *б а й-м а н а п т а н* безейік, саудагер жалдаптан безейік (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ананың төсін аймалап, Әкенің алдын көрмедім. Құдайым болып *б а й-м а н а п*, Уайым болды ермегім (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЙМҰР з а т. ө с. с ө й л. *Ақшыл сек-пілгіл.* *Б а й м ұ р* – Қазақстанда сирек кездесетін әдемі гүлді өсімдік (Ауызекі).

БАЙ-МЫРЗА з а т. *Бай-манап.* Осы болыстың әлді *б а й-м ы р з а л а р ы* бірігіп, бір мектеп салатын болсын (С.Көбеев, Орынд. арман.). Ат – жүйрік, атан – күшті жалымен, *Б а й-м ы р з а*, батыр – шешен малыменен (Мақал-мәтел).

БАЙНАҚ з а т. ж е р г. *Байтақ.* Отырған елдің шетінде *Б а й н а ғ ы м д ы* сен шауып, Бір аулымды таладың (Ы.Шөреков, Шығ.).

БАЙПАҚ¹ з а т. *Етіктің ішінен киетін, жұқалау етіп жүннен басылған не киізден істелген қонышты шұлық.* Оның *б а й п а ғ ы н ы ң* қонышын барқытпен көмкерген қара етігі бар (М.Әуезов, Абай). Тұра тұр. *Б а й п а ғ ы ң д ы* отқа салайын! Боқ сасыған жаман күң (Ж.Аймауытов, Шығ.). Таудың елі жайлай дүр *б а й п а ғ ы м а* Құндыз ұстап киемін *б а й п а ғ ы м а*. Сырлас болып бірге өскен ой, жан сәулем, Не сөз айтып отырмын байқадың ба? (Айттыс).

Байпақ етік. *Жүннен басылған аяқкиім, тима.* Аяғымда – кең қонышты *б а й п а қ е тік* (М.Гумеров, Үш күн.).

Киіз байпақ. *Етіктің ішінен киетін, киізден жасалған байпақ.* Аяғында саптама етік, *к и і з б а й п а қ т ы ң* қонышы жыртқы, қайырылып кетіпті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Етіктің басы ішінен аяққа *к и і з б а й п а қ* киіп, жылы шұлғау шұлғанатындай кең болуы тиіс (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Шәркелі байпақ. *Сыртнан өгіз терісінен – көннен тігілген шарқай, ішінен байпақ киілетін аяқкиім.* Үстінде жеңіл шапан, аяғындағы *ш ә р к е л і б а й п а ғ ы* да өзіне лайықты шап-шағын (Қ. Сәрсекеев, Қараша.). Үстіне пидем күпі, басына жаман тымақ, аяғына тері қаптаған *ш ә р к е л і* киіз *б а й п а қ* киген, белбеулі, бір көзі соқыр, солтақ шал-түйеші келеді (Ж. Аймауытов, Шығ.).

БАЙПАҚ² з а т. ж е р г. *Сыырдың тұяғының ауруы.* Сыыр *б а й п а қ* болып ауырады (Диал. эксп. матер.).

БАЙПАҚ³: *байпақ ен.* с ө й л. *Қой, сиырдың құлағына салынатын еннің бір түрі.* Әке, қозыларға да *б а й п а қ е н* саламыз ба? (Ауызекі).

БАЙПҚСЫЗ с ы н. *Байпағы жоқ, байпақ кимеген.* Үстіне шолақтау тон тауып киген, *б а й п а қ с ы з* болғанмен, аяғы да тоңар емес (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Балапан күнде, балдырған шақта *Б а й п а қ с ы з* кешіп Семейдің құмын, Оқыдық бірге, сыр бермей жатқа (Д.Әбілев, Уақыт.).

БАЙПАҚТАЙ с ы н. *Байпақ сияқты, байпақ тәрізді.* Ботинкам шүберек *б а й п а қ т а й* жұмсарып қалыпты (Қ.Исабаев, Арман.).

БАЙПАҚТЫ с ы н. *Байпақ киген, байпағы бар.* Басында жүрынды бөркі, аяғында *б а й п а қ т ы* қазақ етігі бар (Х.Есенжанов, Тар кезен). Аяғында *б а й п а қ т ы* етік, үстінде қабат-қабат ішік, күпі, оның үстіне шекпен, басындағы түлкі тымағының сыртынан далбағай киген Нарымбай би келді (С.Шарипов, Бекболат). Аяғында ұзын қонышты *б а й п а қ т ы* етігі бар (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

БАЙПАҚШАҢ с ы н. *Байпақ киген.* Фазтонның резенке табанды дөңгелегі тас төселген көшеде *б а й п а қ ш а ң* кісідей жылмия зырлайды (С.Бегалин, Уақыт.).

БАЙПАҢ¹ с ы н. **1.** *Мінезі жұмсақ, жайлы.* Үйіне келген мейманды, Қайырымен тойдырса, Бай жолдасы *б а й п а ң д ы*, Бәйбішеге жарасар (Үш ғасыр.). **2.** *Біркелкі, біртегіс.* Бұл маң өткен жолымдай мидай жазық емес, *б а й п а ң* қыратты (Қ.Исабаев, Арман.).

БАЙПАҢ² е л і к. *Ырғала басқан жүрісті бейнелейтін сөз.*

Байпаң қақты. ж а ғ ы м с ы з. *Құрдай жорғалады, жағымпазданды.* Немістердің алдында *б а й п а ң қ а ғ ы п*, ұзақ сөйлейді (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Бас пайдасы дегенде *б а й п а ң қ а ғ а т ы н*, қоғам пайдасы дегенде қайқан қағатындар да бар (М.Рашев, Бетің қисық.).

БАЙПАҢ-БАЙПАҢ е л і к. *Аяқты теңселе, ырғала, маңғаздана басқан жүрісті бейнелейтін сөз.*

Байпаң-байпаң басты. *Аяғын теңселе басты, баяу, ақырын жүрді.* Құнан, дөнен мінгенім асау тарпаң, Осы күнде құла ала деген жайпаң. Бұл иттен де жаяуым тыныш екен деп, Қаздай *б а с ы п* келеді *б а й п а ң-б а й п а ң* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

БАЙПАҢДА= е т. **1.** *Ырғалу, теңселу.* Жегілген аттары ірі сүйекті, бұлшық етті, жүк малдары *б а й п а ң д а* желіп келеді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). Жорғаңмын ұзақ жолда *б а й п а ң д а й т ы н*, Салсаң да

ойға-қырға тайпалмайтын. Жұмсасаң бас тартпайтын мен баламын, Сөзінді екі етпейтін, қайтармайтын (О.Малқаров, Менің ізім). Көлдерде көгала үйрек *б а й п а ң д а ғ а н*, Құрбыға бір сөзім бар айта алмаған. Сыпырған томағасын ителгідей, Көзіңнен айналайын жаутаңдаған (С.Сейітов, Бетпе-бет). **2.** а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Құрдай жорғалау, жағымпаз-дану*. Өзінен төменге қайқаңдамайтын, орны жоғарыға *б а й п а ң д а м а й т ы н*, нағыз адам сол! (С.Талжанов, Адам тур.). Семіз даяшы әдепкідей емес, көкшіл көзін ойнақшытып, Арысқа күле қарап, *б а й п а ң д а й* қалыпты (Н.Серәлиев, Қантар). **3.** а у ы с. *Керілу, созылу*. Арақ ішкенде адам әуелі тауыс боп сыланып, сұлуланып *б а й п а ң д а й д ы* (М.Әуезов, Шығ.).

Қаздай байпаңдады. *Қаздың жүрісіндей байпаң-байпаң басып жүрді. Б а й п а ң д а п қ а з д а й* қарт ана, Абысын-ажын әзілқой. Алпысты тастап арқаға, Ашты ма бүгін думан-той? (Қ.Аманжолов, Таңд.). Жауыма да жатсың деп айта алмадым, Бала *қ а з д а й* алдында *б а й п а ң д а д ы м*. Талай-талай сөзімнің әкесі өліп, Талай сөздің кезегін қайтармадым (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЙПАҢДАС= е т. *Байпаң-байпаң басысу*. Еңбектедің, қаз тұрдың, тәй-тәй басып құрдасыңмен жарыстың *б а й п а ң д а с ы н* (Қ.Жармағамбетов, Дәурен).

БАЙПАҢДАСУ *Байпаңдас етістігінің қимыл атауы*. Мына жорғалардың *б а й п а ң д а с у ы н* қарашы! (Ауызекі).

БАЙПАҢДАТ= е т. *Байпаң-байпаң бастыру*. Емдеген ентікпені ел керегі, Кербезден кербез өткен дер кезегі. Жетелей боз байталды *б а й п а ң д а т ы н*, Кіргізді қоржынды үйге жеңгелері (С.Керімбеков, Өлеңд.).

БАЙПАҢДАТҚЫЗ= е т. *Байпаң-байпаң басқызу*. ≈ Көп *б а й п а ң д а т қ ы з б а*.

БАЙПАҢДАТҚЫЗУ *Байпаңдатқыз етістігінің қимыл атауы*. Өзіне тәуелді адамды тұқыртып, *б а й п а ң д а т қ ы з у д ы ң* тәсілі бұл («Жас Алаш»).

БАЙПАҢДАУ *Байпаңда етістігінің қимыл атауы*. Әлгі кішкентай биші қыз енді *б а й п а ң д а у ғ а* кірісті (Ауызекі).

БАЙПАС з а т. т е х. *Айналма құбыр, жапқыш пен кері клапандардың механикалық бөлшектеріне түсетін су қысымын теңестіретін құрал*. Жоғары арынды сорғылардың құбыр желісіндегі жапқыштар мен кері клапандарды алғаш іске қосарда осы *б а й п а с* арқылы ұсақ сорғылармен суға толтырып,

желідегі жабдықтың екі жағындағы қысымды теңестіреді (Қаз. тілі термин. Су.).

БАЙПАТША з а т. *Байбатша*. Анасы деп болыстың, Мынасы деп болыстың, Жүру-түру шығындап *Б а й п а т ш а ғ а* тақалмай, Мо-мындарды сорады, Кедейге салық салады (М.Дулатов, Шығ.).

БАЙРА з а т. ж е р г. *Қарауыл*. Қаржау *б а й р а* боп істейді (Диал. эксп. матер.).

БАЙРАЗЫШЫ з а т. ж е р г. *Той басқарушы*. Сол тойда *б а й р а з ы ш ы* сен болсаң! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БАЙРАҚ¹ з а т. **1.** к ө н е. *Аңның құйрығынан, тұсті матадан, жібек шашақтан, жылқының құйрығынан жасалып, найзаның не арнайы сырықтың басына бекітілген ежелгі әскербасылық дәреже белгісі*. Қолға алып ту мен *б а й р а қ* көтереді. Жетсек деп жауға жылдам төтеледі, Жүргенде таулы жерден табандатып, Тас ұшып талай жерге кетер еді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Айқас кезінде әскербасы *б а й р а қ-п е н* белгілер беріп, жауынгерлерді басқарып отырған (Қ.Ахметжан, Қару-жарак.). **2.** *Ту, жалау*. Қолды қардан оқ үзді Ордаға *б а й р а қ* байлатпай. Өлер өмір, сөз қалар Молаға қойған сайғақтай (М.Жұмабаев, Шығ.). Батырдан кеңес сұрасаң, қылыш, мылтық, *б а й р а ғ ы н* айтады, Шаруадан кеңес сұрасаң, бұтасы мен тайлағын айтады, Қасапшыдан кеңес сұрасаң, пышағы мен қайрағын айтады (Мақал). **3.** <нем. Standarte> *Мемлекет басшысының жоғарғы лауазымдық белгілерінің бірі*. ≈ Қазақстан Республикасы Президентінің *б а й р а ғ ы*. **4.** *Желеу, тұрткі*. Ал Құрманғазының творчестволық ауыздануында Исатай көтерілісі идеялық нысана, *б а й р а қ* болды (А.Жұбанов, Құрманғазы). **5.** *Белгі, нысан*. Махаббаттың *б а й р а ғ ы*. Ән емес, бұл жас жүректер сайраны, Махаббаттың көтерілген байрағы. Маңдайынан бір-ақ тартып күндігін Аспандағы тыңдап қапты айдағы (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

Бөрілі байрақ. э т н. *Ежелгі түркі қағандарының (хандарының) алтын басты қасқыр бейнесіндегі туы*. Бөрі басы ұраным, Бөрілі менің байрағым. *Б ө р і л і б а й р а қ* көтерсе, Қозып кетер қайдағым (Бес ғасыр.).

Қара байрақ. э т н. *Қазалы үйге тігілетін жалау*. Қараша үйдің қасында *қ а р а б а й р а қ*, Қайрылған жан қамығып, қалады ойлап. Қара бала желіде құлын қуып, Қайрылмайды ешкімге, салады ойнақ (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЙРАҚ² з а т. *Шұрайлы, сулы жер, шүйгінді алқап*. Торлаусыз өскен құланмын,

Мезгілсіз жусап, өремін. *Б а й р а қ қ а* біткен құрақпын, Саусағым жерге түсермін (Ақтамберді Сарыұлы // Алдаспан).

БАЙРАҚ³ з а т. 1. к ө н е. *Бәйге, жарыс.* Шешендіктің белгісі – дұрыстап жауап шығармақ, Жүйріктіктің белгісі – *б а й р а қ қ а* қосқан тұмарлап (Ақтан ақын). Жүйрігім кетті қолымнан *Б а й р а қ қ а* қосқан тұмарлы (Н.Шыршығұлұлы, Шығ.). 2. ж е р г. *Жүлде, сыйлық.* *Б а й р а қ қ а*, атакқа да алданбаған Адамның осы қандай баласы еді? (Х.Ерғалиев, Құрманғазы).

БАЙРАҚ⁴: ала байрақ. *Ерекше белгісі бар.* Бәйгенің керешісі қойған сайлап, Ат мінді Көбеген би а л а *б а й р а қ* (Н.Мыңжани). Пәранды жатқанында қонып жайлап, Бір жігіт шауып келді, алақайлап. Шүйінші, Кей-қысырау келеді, – деп, Гудзардан киді шекпен а л а *б а й р а қ* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Өтген, дүние сұм жалған, Батырдан да өтіп барасың, *А л а б а й р а қ* ту алған (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

БАЙРАҚБАСЫ з а т. *Әскербасылық дәреже белгісі болып табылатын байрақтың сабының жоғарғы ұшындағы қасиетті рәмізді бейнелейтін металл бөлігі.* Сарматтарда, ғұндарда *б а й р а қ б а с ы н д а* айдаһардың, көне түркілерде бөрінің басы бейнеленген, ал ислам діні енген соң *б а й р а қ б а с ы н а* Құран аяттары жазылып, ай орнатылған (Қ.Ахметжан, Қару-жарақ.).

БАЙРАҚДАР з а т. к ө н е. *Дәрежесі биік әскербасылардың байрақтарын көтеріп жүруге тағайындалатын батырлардың атағы.* Шығыс бейнелеу өнері ескерткіштерінде әскербасының жанында байрақ көтеріп жүрген *б а й р а қ д а р л а р д ы* жиі көруге болады (ҚҰЭ).

БАЙРАҚТАЙ с ы н. *Байрақ сияқты, байрақ тәрізді.* Домна тынысынан лапылдаған қызыл жалын майдан даласындағы қызыл *б а й р а қ т а й* толқып, алаулай түсті (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

БАЙРАҚТЫ¹ с ы н. 1. *Байрақ ілінген, байрағы бар.* Мен саңлақты тұлпарың, *Б а й р а қ т ы* жерге жүгірген. Исатай мен Махамбет Қызыл тілді қазақтан, Жоқ еді жері сүрінген (Үш ғасыр.). 2. *Бәйгелі, сынақты.* Қараман шықты қаладан Кернейлері бақылдап, *Б а й р а қ т ы* тулар көтерген Алтыннан қалған жарқылдап (Батырлар жыры). Саңдақты жүйрік тұлпарың *Б а й р а қ т ы* жерде жүгірген (Мұрат, Өленд.).

БАЙРАҚТЫ² с ы н. 1. *Шүйінді, шұрайлы.* Байтағың байып мал беріп, *Б а й р а қ т ы* жерге қыстатқан (Бұқар жырау, Жыр.).

БАЙРАМ з а т. ж е р г. **Мейрам.** Келер ме күн еңбек малғұн өлетін, Ит қарынды қорылдатып көметін. Қиялдың ақ қанатына қонып ап, Мәңгі *б а й р а м* дүниесіне кіретін? (М.Жұмабаев, Шығ.).

БАЙРОНШЫЛДЫҚ з а т. *Ағылшын ақыны Д.Байронның тұлғасы мен шығармашылығының әсерімен XIX ғ. басында пайда болған, адам мен қоғам арасындағы келіспеушіліктің жекеліктің, тұңғилықтың уәжімен ерекшеленетін әдеби ағым.* ≈ Еуропа әдебиетіндегі *б а й р о н ш ы л д ы қ* үрдіс.

БАЙРЫҚТЫ с ы н. ж е р г. *Қыздай, жас-тай.* Бұл менің *б а й р ы қ т ы* алған әйелім ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БАЙРЫЛАР з а т. г е о г р. *Құмның жел әсерінен бірқалыпты төкпегендігі нәтижесінде пайда болатын тұйық ойыстар.* ≈ *Б а й р ы л а р д ы ң* қалыптасу шарттары.

БАЙСА з а т. *Желкелік, шөгежсек.* Қой дегенде бір шапқан Күястан жап-жас қана Жұмай бар, Балаңқылар батпаған *б а й с а с ы* таудай Мәмбет бар (Шалкиіз ақын, Шығ.).

БАЙСАЛ¹ с ы н. с ө й л. **Байсалды.** Ол қысылмай, *б а й с а л* баяндады, сондықтан ойында бүкпенің жоқтығын түсіндім (С.Талжанов, Ұлдай.). Деді күліп қара жігіт өктем үн, Көрсеткендей көңілінің бір көктемін, Байқатады *б а й с а л* жүзі байыпты Өткендігін өмірдің көп өткелін (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

БАЙСАЛ² с ы н. *Дел-сал, самарқау, енжар.* Осындай кимастық қынжылыс Шолпанның басында да бар сияқты. Көшу хабарын естігелі бойы *б а й с а л*, енжар жүр (А.Хангелдин, Қараторғай).

Байсал тапты. *Тыным тапты, жайланды, шешілді, орнықты.* Көрсайдың көкорайына қонып, көшіміз *б а й с а л т а п т ы* (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Көштің *б а й с а л т а п қ а н ы* – Көкорайға қонғаны. Даудың *б а й с а л т а п қ а н ы* төрешіге барғаны (Бес ғасыр.).

Бойы байсал тартты. *Сабырлы болды, тынышталды, жайланды.* *Б о й ы б а й с а л т а р т ы п*, ойы ойпаңға іркілген жаңбыр суындай кілкіді (С.Омаров, Хантағы).

БАЙСАЛДА= е т. *Бөгелу, жасқану, тай-қу.* Қасқырлар онша қорқып тайсалмайды, Таяқтан аз именіп *б а й с а л д а й д ы*. Тырмалап, түтіктіріп, топырақ атып, Тек тіл жоқ, армандарын айта алмайды (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

БАЙСАЛДАН= е т. 1. *Жаны жай табу, тынышталу.* Айдархан күнімен кеңсесінде *б а й с а л д а н ы* п отыра алмады (С.Бегалин,

Уақыт.). **2. Орныгу, салмақтану.** Енді көрсем, қоңыр кескіні әжімденіп, күлегештеу мінезі *б а й с а л д а н ы н*, аз жылда егде тартып қалған сияқты (С.Мұқанов, Есею жыл.). – Мен көп нәрсені түсіндім, – деді қыз барлық бала-лықтан ада-күде арылғандай *б а й с а л д а н а* қалып (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

БАЙСАЛДАНУ Байсалдан етістігінің қимыл атауы. Отау құрып, отағасы болған жігітке *б а й с а л д а н у* керек (Ауызекі).

БАЙСАЛДАУ Байсалда етістігінің қимыл атауы. Бір сәтке *б а й с а л д а у ғ а* болады ғой, не болды асығып-аптығып? (Ауызекі).

БАЙСАЛДЫ с ы н. **1.** Сабырлы, ұстамды, байыпты. *Б а й с а л д ы* бала көп жерде ұш-қалақ баланың мінезіне мінезі қарсы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өзі бүгін тәуір киімдерін киіп, *б а й с а л д ы* бөйбішелерге ұқсап, керіле қалыпты (Б.Майлин, Шығ.). Сәбира күйеуі ауданға қанша жыл басшы болса да баяғы *б а й с а л д ы* мінезінен аумайды (Т.Ахтанов, Боран). **2.** Ақылды, зерек. Баланың *б а й с а л д ы* естияр адамдай суырыла сөйлеген сөзіне қайран қалдық (С.Омаров, Шығ.). **3.** Беделді. Маң-маң басып жүріңіз, *Б а й с а л д ы* үйге түсіңіз (Бұқар жырау.). Ол сондай-ақ Отанның *б а й с а л д ы*, әрбір ісі мен сөзіне жауап беретін партия екендігін атап өтті («Егемен Қазақстан»). **4.** а у ы с. *Жуас. Б а й с а л д ы* айғыр үйірін ат жақтайды (Мақал-мәтел). *Б а й с а л д ы* айғыр байталды болсын! (Тілек). Тағы бір тілек тілейін, Шын бергенін білейін, Өңкей ала, шұбардан, жал-құйрығы шұбалған Айғырды бер *б а й с а л д ы* («Ана тілі»).

БАЙСАЛДЫҚ з а т. с ө й л. *Байсалдылық.* Оның бұл жөніндегі сұрақтарының байыптылығы мен *б а й с а л д ы ғ ы* оны қатты таң қалдырды (М.Қаратаев, Далада.). Бәрі де бұрынғысынша түк айтылмаған сияқты *б а й с а л д ы қ п е н* қымызды жұтады, үй ішінде қазіргі орнаған үнсіздік Шөкіш үшін аса ауыр еді (К.Оразалин, Абай.).

БАЙСАЛДЫЛЫҚ з а т. *Сабырлылық, байыптылық, ұстамдылық.* ...Бұл ғылым, яғни музыка, өзінің *б а й с а л д ы л ы ғ ы н а н* айырылған адамды түзетуге, қызба адамды қалпына түсіруге, байсалды адамды ылғи да бір қалыпта ұстауға құдіреті жетеді («Ана тілі»). Айса ағай бұл жолы әдеттегіден тыс *б а й с а л д ы л ы қ қ а* көшіп иығын ғана көтерді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ақынғұл Гауһарды ақаусыз сүйеді, бірақ кейінгі кездегі жұмыстың шұғылдығы, кездесу сәтінің түспеуі, оның үстіне Гауһардың ерекше *б а й с а л д ы л ы ғ ы*

қызды өзінен алыстата түскен тәрізді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Байсалдылық көрсетті [танытты]. *Сабырлы болды, асығып-аптықпады.* Өз күшіне көміл сенген қайраттықтар көрнеу басымдылық, *б а й с а л д ы л ы қ көрсетті* («Қаз. әдеб.»).

БАЙСАМЫРСЫН з а т. б о т. *Үлкен самырсын ағаш.* Ендігі қалған қарға адым су ішкілігін өңкей өткенін ойлаумен өткізуге бел байлады білем, үлкенірек *б а й с а м ы р с ы н д ы* паналай қайта жатты бұйығып (О.Бөкеев, Қайдасың.).

БАЙСАТ: байсат туысы. б о т. <лат. adoxa> *Байсаттар тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктің бір тобы.* Байсаттар тұқымдасының *б а й с а т т у ы с ы*, оның бір ғана түрі бар (ҚҰЭ).

Мускус байсаты. б о т. <лат. adoxa moschatellina> *Байсаттар тұқымдасы байсат туысына жататын, вегетативті жолмен көбейетін, биіктігі 5–15 см сарғыш ұсақ гүлді шөптесін өсімдік. М у с к у с б а й с а т ы* мамыр-маусым айларында гүлдейді (ҚҰЭ).

БАЙСАТТАР з а т. б о т. <лат. adoxaceae> *Жатаған тамыр сабақты, жалаң жапырақты, гүлдері қосжынысты көпжылдық шөптесін өсімдіктер тұқымдасы. Б а й с а т т а р д ы ң* Қазақстанда бір туысы мен бір түрі өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

Байсаттар тұқымдасы. б о т. *Байсаттар. Б а й с а т т а р т ұ қ ы м д а с ы* – көпжылдық шөптесін өсімдік. Қазақстанның шығысы мен оңтүстік шығысында, Қаратауда, Іле, Күнгей Алатауларында кездеседі (ҚҰЭ).

БАЙСЫЗ¹ с ы н. *Ерсіз, күйеусіз.* Осында не көп – татарлардың *б а й с ы з* отырған қыз-келіншегі көп (С.Мұқанов, Есею жыл.). – Мені қатынсыз, қарындасыңды *б а й с ы з* қалады деп қорқасың ба? Ой, нәсілсіз ит! (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Не дейін, *б а й с ы з* қалдың, бейбақ қызым («Түркістан»).

БАЙСЫЗ² с ы н. *Бай-манабы жоқ, бай адамсыз.* Бізде байлар неге болмасын, жолдас. Су балықсыз, ауыл *б а й с ы з* бола ма? (Ш.Өтепов, Өшп. жалын).

БАЙСЫЗДЫҚ з а т. *Ері жоқтық, күйеусіздік.* Ләззәттің *б а й с ы з д ы ғ ы н* сөз қылғанда есіне Нияз түсті білем (Т.Ахтанов, Дала сыры).

БАЙСИМАҚ¹ с ы н. к е к е с і н. *Дәулетті болып көрініп жүрген.* Шабданбек аулы *б а й с ы м а қ* ауыл (С.Сейфуллин, Шығ.). Сол ауылдың *б а й с ы м а ғ ы* Хұсайын қажының Оспаны деген кісі екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Оның әкесі – барып тұрған діншіл, өзі

сол қаланың бұрынғы ұсақ саудагер *б а й с ы м а ғ ы* (С.Бегалин, Уақыт.).

БАЙСЫМАҚ² з а т. м ы с қ ы л. *Еркексымақ, күйеусымақ*. Келін кеше кетем депті, Белді бұдым бекем депті. *Б а й с ы м а ғ ы* бірдеме айтса, Оны келін көтермеңгі (Б.Майлин, Шығ.).

БАЙСЫН: *жиделі байсын. Жерге қатысты өсем, кең-байтақ деген мағынада*. Даламызда аты аңызға айналған небір *ж и д е л і б а й с ы н* жерлер бар-ақ (Ә.Ибрагимов, Асыл.).

БАЙСЫН= е т. *Мал-мүлкін мақтан ету, барсыну*. Сізбенен айтысуға көңілім жоқ, Батырсып *я б а й с ы н ы п* салма жаза, Үлкен мен кіші кісі айтыспайтын, Мырза-еке, қайтер еді қойсаң таза (И.Байзақов, Танд.). Қалып жүр қараға ермей кұр далада, Жұтатын *б а й с ы н ғ а н д а* р е ш к і, лағын. Дариясын тәуекелдің кешкен ерлер, Өтетін ылғал шалмай ұлтарағын (Айтыс).

БАЙСЫНУ *Байсын етістігінің қимыл атауы*.

БАЙСЫРА= е т. *Күйеуге шыққысы келу, күйеуісіреу*. Жоқ, шынына келгенде, тіпті Бибігүл *б а й с ы р а п* та шықпаған болар (С.Шаймерденов, Мезгіл). *Б а й с ы р а п* қалған екенсің. Сағынған шығарсың жаман қатты (С.Жүнісов, Өшп. іздер). – Саған ерге шауып *б а й с ы р а п* жүрген кім өзі? – дейді ағасымағы бұған келіспейтіндей басын шайқап («Жалын»).

БАЙСЫРАУ *Байсыра етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Б а й с ы р а у ғ а* асықпа.

БАЙТ [ағылш. byte] з а т. и н ф. *Электр есептеуіш мәшинелердегі символдық таңбаларды бейнелейтін сегіз биттен тұратын ақпарат (информация) санының өлшем бірлігі*. Электр есептеуіш мәшинесінің жадының бір ұясында бір *б а й т* ақпарат сақталады (Б.Бөрібаев, Информатика.). Әрбір *б а й т* компьютерде біртұтас бүтін ретінде өңделеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Байланыс байты. и н ф. <ағыл. linkage byte> *Компьютерді пайдаланушының бағдарламасымен орындалатын екі байттың бірі*. *Б а й л а н ы с б а й т ы* енгізу-шығаруды басқаратын физикалық жүйелер арнасында ақпаратты жеткізу үшін компьютерлердің бірыңғай жүйесінің дискілік операциялық жүйесінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Бақылаушы байт. и н ф. <ағыл. control reading> *Тексеру мақсатында пайдаланылатын байт*. *Б а қ ы л а у ы ш б а й т* арқылы, мысалы, мәліметтердің сақталғандығын немесе дұрыстығын тексереді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БАЙТАБА з а т. к ө н е. *Қой жабағысынан жасап, жеңіл етіктің ішінен киетін шұлық*. Қар жауар күн-түн оның қабағынан, жалбырар *б а й т а б а с ы* балағынан (Қазына). Сыртта тек бір балаң жігіт, басында сақсақ жапатай, *б а й т а б а с ы* салпылдап, ошақ басында күйбендеп, тамақ пісіріп жүр (Б.Аманшин, Көкжар). Малын баққан жігіттің *Б а й т а б а с ы* бөз болар, Ауыз баққан жігіттің Андығаны сөз болар (Мақал-мәтел).

БАЙТАБАЛЫҚ с ы н. *Байтаба боларлық, байтабаға лайық*. Мынау нағыз *б а й т а б а л ы қ қ а* жарап тұрған мата, өзі жылы әрі қалың екен («Ана тілі»).

БАЙТАҚ¹ [ир. *байтх*] з а т. 1. *Астана, бас қала*. Қазақ тілінде *б а й т а қ* сөзінің «астана, орталық қала» мағынасындағы қолданысы да жоқ емес (Р.Сыздық, Сөзд. сөйл.). Қазақстанның жаңа *б а й т а ғ ы* Астана біздің егемендігіміздің жүзжылдық төмамдалар тұстағы – ғасырлар қиылысындағы жарқын науқанына айналды («Егемен Қазақстан»). Байсын деген өз елім, Жиделі *б а й т а қ* қаламыз (Алпамыс). 2. к ө н е. *Мемлекет-қала, полис; кішігірім хандық*. Байлап қымыз іш-сана; *Б а й т а қ* бөліп береді, Падысалық сұр-сана (Едіге). Қамқоры болып *б а й т а қ т ы ң*, Түн ұйқысын төрт бөліп, жатпайтын еді төсекте (Т.Ізтілеуов, Назым). 3. а у ы с. *Ел, жұрт*. Ат-есімім Тұрмағамбет, асылым – Алшын Баласы Байсарының Шешен едім. *Б а й т а қ т а н* басып озып бөйге алуға, Көңілдің кер бедеуін төбеледім (Т.Ізтілеуов, Назым). *Б а й т а ғ ы ң* байып мал беріп, Байрақты жерге қыстатқан (Бес ғасыр.). Бұ патша хан, байтақ хан, Жау ішінде жай тапқан *Б а й т а ғ ы* еркін қоныс жер тапқан (Шайыр). Бұл Торғай меніңдағы туған жерім. Ер жоқтар есі болса туған елін. Бас қосып *б а й т а қ* үшін іс істелік, баруға рұқсат ет, қайран ерім (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Он сан байтақ. к ө н е. *Бірнеше ру мен халықтан құралған хандық*. *О н с а н б а й т а қ* тіркесі – «көп рудан, көп жұрттан құралған ел (хандық мемлекет т.б.)» деген мағынадағы метафоралық тіркес (Р.Сыздық, Сөзд. сөйл.).

БАЙТАҚ² з а т. г е о г. *Белгілі бір жер бедері, ауа райы, топырақ қабаты мақлықаты (фауна) мен нәбататының (флора) өзіндік үйлесімділігімен ерекшеленетін жер қабаты, ландшафт*. Өсімдіктерді қорғауда химиялық әдістердің кең түрде қолданылуының нәтижесінде *б а й т а қ т а р*, суғару жүйелері, өзендер, көлдер және жер асты сулары

ластанады (Табиғат сулары.). Өнеркәсіп және қала *б а й т а қ т а р ы н а н* лас сулардың жерге сіңуі, лас өзендердің суларының жерге сіңуі және басқа да құбылыстар жер асты суларының негізгі ластану көздері болып табылады (Табиғат сулары.).

Тегіс бедерлі байтақ. *г е о г. Жер бедері жазық болып келетін байтақ түрі. Тегіс бедерлі б а й т а қ т а р д а* әдетте жер үсті ағындысы болмайтыны себепті отырғызылған орман белдеулері желден қорғау және ылғал реттеу бернелерін орындайды (Табиғат сулары.).

БАЙТАҚ³ *с ы н. Ұшы-қиыры жоқ, кең. Б а й т а қ* Қазақстан қашан да бар тұлғасымен көз алдымызға келеді (Х.Ерғалиев, Шындық.). Құба жонында құлан жортқан бұл *б а й т а қ* даланың, ежелгі даланың ұзақ тарихы бар (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Иен дүние, *б а й т а қ* өлке жасыл кілем жамылды (С.Омаров, Дала қызы). Өлмешінің күні ғой – Төбесі ашық қорымда. Жастайыңнан жалшысың, Құтылмас осы сорың ба? Шыда, бауырым Жалмақан, Асықпасаң, сап түзеп – Барармыз *б а й т а қ* орынға! (О.Шораяқов, Шайыр).

Байтақ ел. *Барлық жұрт.* Сонау Еслам үздік туған бала екен, *Б а й т а қ е л г е* асқар таудай пана екен. Сол панадан, сол баладан айырылып, Жалпақ Жауар жүрегінде жара екен (М.Жұмабаев, Шығ.). Соңғы жылдары қазақтың шаруасын күйзелтіп, *б а й т а қ е л і* ашаршылыққа ұшырап, ойын ойнап, тойын тойламақ түгіл, барар жер, басар тау таба алмай дағдырған еді (М.Дулатұлы, Шығ.). Туралық – тәуекелден, маслихат жоқ, Таза жүр тәрбиелеп өзінді-өзін. Іліммен *б а й т а қ е л г е* басшы болған Алаштың ал жадына, ұлы-қызын! (О.Шораяқов, Шайыр).

Байтақ ұлт. *Барлық халық.* Сонымен ауыл қонды қайта жұртқа, Бай қоныс, бағзы мекен *б а й т а қ ұ л т қ а.* Орнады Қостанайда қос үкімет, Басылмай ала жанжал, айқай сыртта (Ғ.Қайырбеков, Большевик.).

Кең байтақ. *Шексіз кең. Кең б а й т а қ* Отанымыздың қай түкпірінде болмасын Сөкен есімі аталса, оның туған жері Жаңаарқа да еске алынады (А. Сатаев, Ақын ізі). Орталық Қазақстанда Сарыарқаның *кең б а й т а қ* жайылымдарында малды 4–5 ай жайып семіртудің пайдасы зор (Ш.Бөрібаев, Сыр малы.).

Ұлан байтақ. *Ұлан асыр, шексіз кең.* Менің туған жерім – *Ұ л а н б а й т а қ* Отанның бөлінбейтін бір бөлегі (С.Мәуленов, Жер

нөрі). *Ұ л а н б а й т а қ* Отанымыздың әр түкпірінен күн сайын оған хаттар келіп тұрады («Қазақст. мұғ.»).

БАЙТАҚТЫ *с ы н. Кең, мол, дарқан.* Біздің жұрт ат мінеді арғымақтан, Құйысқан күміс жүген жарқыратқан, Мереке, күнде жиын бөйге қосқан, *Б а й т а қ т ы* тамашалы халқым жатқан (Айтыс).

БАЙТАЛ *з а т. Екі мен төрт жас аралығындағы құлындамаған ұрғашы жылқы.* Алдымен анадағы Сергей мен Шоқан үйірін аралаған құла айғырдың үйіріндегі *б а й т а л д а р д ы* ұстайтын болды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Төрекең айдатып жіберген қысырақтың үйірінен бес *б а й т а л д ы* пышаққа жықтырып, көп шуылдаққа жұмыс та тауып берді (А.Сүлейменов, Бесін). *Б а й т а л* мінсең, құлын жоқ, Саумал іпсең, қымыз жоқ (Мақал-мәтел). *Б а й т а л* шауып бөйге алмайды, құнан шауып құр қалмайды (Мақал-мәтел).

Байтал тұрсын [тұрмақ, түгіл] бас қайғы болды. *Әркім өз басының қамымен кетті, басқаға қарасуға мұршасы болмады.* «*Б а й т а л т ұ р с ы н б а с қ а й ғ ы*», молда-екеңнің бес теңгелік ақ шапаны да әркімнің қолында кетті (С.Торайғыров, Шығ.). *Б а й т а л т ү г і л б а с қ а й ғ ы* сонда болар, Айдаса сол бұлтты бір жел қуып (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дөнежін байтал. *Төрт жасар құлындамаған ұрғашы жылқы.* Ішкі (от) тіс немесе жұлар маңдайы тұрақты тіспен алмасқан 4 жасқа толған кезінде *д ө н е ж і н б а й т а л д ы* айғырға қосады, сәуірікті үйірге салды (Ата салт.).

Кене байтал. *Ерте туған байтал.* Сейсен маған қарсы жолығып қалды, астында жылқышылар ғана мінетін *ке не б а й т а л ы* бар («Қаз. әдеб.»).

Кер байтал. *Құла мен күрең аралығындағы түсті байтал.* Құлжұмыр *ке р б а й т а л д ы* қайра ерттеуге кірісті (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

Қасаң байтал. *Бедеу байтал.* Өлсем де Дөнекерді мақтамаймын, Секілді *қ а с а ң б а й т а л* ерден шыққан (XIX ғ. қаз. поэз.).

Құнажын [құнан] байтал. *Үш жасар ұрғашы жылқы.* Мысалы: Сәпінің үш үйі – үш ту бие, Мәмектің үш үйі – үш *қ ұ н а ж ы н б а й т а л*... апарады екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Тайлар мен *қ ұ н а н б а й т а л д а р д ы*ң ауыз түбінен ұртқа қарай қосымша ұры тіс шығады (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Шорман кейде Омбыға барып жатар болса, ішімдікке сабалаған қымызды, үйірілген тайлар мен *қ ұ*

на жын байталдарды алдыратын (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Торы байтал. *Қоңырқай күрең байтал. Торы байтал құйрығы шолтаң қағып, өріске бағыттады* (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

Ту байтал. *Бір немесе бірнеше жыл құлын-дамаған байтал.* Қарақатын үйінің алдына байланған *ту байталдың* қарнын пышақпен жарып жіберіпті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Шажа байтал. *Ілмиген арық байтал.* Ағасының алып отырған қатыны да – партия тақырыпты атастырған бір жетесіздеу адамның *шажа байтал* бейнелес кілбиген маймақ көрі қызы (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАЙТАЛДАЙ с ы н. *Байтал сияқты, байтал тәрізді.* Алты айында *байталдай* жабағыны мен соған Құдай үшін беріп отыр ма екем (М.Дулатұлы, Шығ.). Семізінде жаратылған *байталдай* жұп-жұмыр аспақ денесі шаңырақтан түсіп тұрған ай сәулесімен шағылысып жарқ ете қалды (І.Есенберлин, Қаһар). Соңғы кездері бәйгеге қосатын *байталдай* сыланып-сипануың жаман еді-ау, бәсе (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Құйрық, жалым күзеліп, Базарға түстім *байталдай*, Еркін аузым бармайды Сізге жауап айтарға-ай (Қамбар батыр).

БАЙТАЛДЫ с ы н. *Байталы бар, байтал минген.* *Байталды*, қымбат баға бұлың болса, Түзетіп киер едің шапаныңды. Молдеке, жасың үлкен, сөзің қиық, Жүріпсің бар сөзіңді бізге жиып (Айтыс).

БАЙТАЛДЫҚ с ы н. *Байталдың құнындай, байталға татырлық.* – Ой, құдай-ай, жігіт деп жүрсем, сенің құның бір *байталдық* екен ғой (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Әке сенің артыңнан, Бес *байталдық* Бедірек құл, Аңлып жүрген дұшпан-ды (Алпамыс).

БАЙТАЛША ү с т. *Байталға ұқсап, шолтшып.* Райка деген кіртіген кабак, сұрша қыз, шашын *байталша* күзеп «жаным» деп жабыспайтын жігіті болсайшы (Б.Майлин, Азамат.). Оның үстіне шолақ *байталша* шолтаңдап Райхан деген пәле тағы келіпті (С.Жүнісов, Жапанда.).

БАЙТАСА з а т. ж е р г. *Аяқкімнің бір түрі.* *Байтаса* с ы н киді.

БАЙТЕРЕК з а т. с ө й л. *Бәйтерек.* Олардан бірнеше он жыл бұрын егілген жалғыз *байтерек* қана басындағы әлжуаз бұтақтарын ырғағаны болмаса, жуан белі қайысар емес (Ғ.Сланов, Асау арна). Талықсып келіп үлкен *байтеректің* түбіне дем алдым (А.Лекеров, Түз гүлі). Күні өткен *байтерек* Желмен

құлар әлсіреп. Іріп-шіріп жатумен О да қара жер болар (Айтыс).

БАЙТЕРЕКШЕ ү с т. с ө й л. *Бәйтерекше.* Дамолла, Тұрмағамбет, Омарменен, Орынсыз айтпайды сөз сен кеуекше. Әуелден ашық пікір адам солар, Белгілі халыққа үстем *байтерекше* (Айтыс).

БАЙТЕСЕ з а т. к ө с. *Шаңырақты дайындауға арналған қалып.* *Байтесе* н і шаңырақ диаметріне сай етіп жерге кірпіштен қалап жасайды немесе ағаштан жасайды (Т.Райымханова, Ата көсіп). Шаңырақ ағашын беттеп, шауып, белгілі қалыпқа келтіретін құрал – *байтесе* деп аталады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Түреген тұрып ағашты шабатын шот, қалың сабының басына жүзі өткір шот орнатылған балта.* *Байтесемді* әперіп жіберші (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БАЙТОЛЛА [ар. بیت الله] з а т. д і н и. *Аланың, Құдайдың үйі.* Медине, сенің жерің Меке ме еді, Мүбәрәк пайғамбардың мекені ме еді? *Байтолла* бір Құдайдың үйі депті, Қатар тұр Меке менен екеулері (Дәме қыз). Сусыз шөл, жапан кезіп, таудан астың, Артыңа бұ жалғанды тастап қаштың, Армаңың бала жастан ойыңа алған *Байтолла* қағба болып аяқ бастың (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

БАЙТӨБЕТ з а т. м и ф. *Бәйтөбет.* *Байтөбеті* маңқылдап, Байсал тауып үрген жер. Балалы қаздай маймаңдап, Бәйбіше өмір сүрген жер (К.Көшекұлы, Шығ.).

БАЙ-ТӨРЕ з а т. *Ел билеуші, ақсүйек.* Жағаңа жат жармасса қайтер едің? Бізасы өтті елге *бай-төренің*. Сүліктей ұлықтары жұртты сорып, Қансырап тұрған жоқ па байтақ елім (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

БАЙТТЫҚ с ы н. и н ф. *Ақпарат мөлшерінің кіші бірлігіне – байтқа тән немесе содан тұратын.* *≈* Сыйымдылығы бірнеше *байттық* ақпарат.

Байттық құрылым. и н ф. *Ақпарат өңдеу аспаптарының әртүрлі байттар тізбегінен тұратын құрылымы.* *Байттық құрылым* – ақпаратты өңдеу мен жеткізу байт бойынша жүргізілетін компьютердің немесе құрылғының құрылымы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

БАЙТҰЛЛА з а т. д і н и. с ө й л. *Байтол-ла.* Иттің қылған дұғасы қабыл болды, Жазы жапан айдала нұрға толды. Жаңа киіп көйлегін тұрған шақта, Басына кеп *Байтұлла* а орнап тұрды (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

БАЙ-ФЕОДАЛ з а т. *Ірі байлар мен шонжарлар.* Қазақтың би-болыстары, *байфеодалдары* және бірқатар оқығандары

М. Сералинге қарсы болады (Б.Кенжебаев, XX ғ. дем. жазушы). 1916 жылғы көтеріліс капиталистер мен помещиктердің үстемділігіне, *б а й-ф е о д а л д а р д ы ң* езгісіне қарсы күресті («Қазақст. мұғ.»).

БАЙХУА: байхуа шайы. Тығыздалмаған, жоғары сапалы *цнтақ шай* (қытай тілінен: *Бай хуа* – жаңа бұр жарған шай жапырағының атауы). *≈ Б а й х у а ш а й ы н ы ң* хош иісі.

БАЙША ү с т. *Бай тәрізді, байға ұқсап*. Жетім мен жесір алым-салық тартпасын, яки қаражат ауыртпалығын бай *б а й ш а*, кедей кедейше көтерсін деген әділдікті қолдадық (Х.Есенжанов, Тар кезең). Кешегі Исатайдың дәулетінде ішіп-жеп ең дәулетті *б а й ш а* тұрдың, Жанаттан орамал түгіл көрпе тігіп, Мырза едік мұндай тоның бір тиындық (Үш ғасыр.).

БАЙ-ШОНЖАР з а т. Қолдарында билік пен байлық шоғырланған ауқатты әлеуметтік тап өкілдері. *Б а й-ш о н ж а р л а р* Петербурлық ұлықтың айналасын ойқастап, қасына жақындауға батылдары бармай жалтақтап жүр (А.Сатаев, Дала.). Бүкіл Жетісудағы белгілі ірі – *б а й-ш о н ж а р* Мұздыбай Тоқтамыс ұлының шұрайлы жері кедейлерге бөлінсін (С.Сұбханбердин, Шағын пьеса). Менің бұл жүрісім ауылдың *б а й-ш о н ж а р л а р ы н а* ұнамады («Қазақст. мұғ.»).

БАЙШЫГЕШ с ы н. с ө й л. *Байшікеш*. Сондықтан Сыздық әуелде оларды қорашсын-баса да, жанындағы Сүлеймен сықылды шала оқыған жігіттер және салтанатты сүйетін *б а й-ш ы г е ш* бозбалалар келген әйелдермен көп қызықтас бола алған жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

БАЙШЫҒАШ с ы н. с ө й л. *Байшікеш*. Әбдірдің сол жағында Жаңқабектің қырда тұратын *б а й ш ы ғ а ш* ағасы болатын, бірекі көргенім бар-ды, сол отыр (С.Бегалин, Уақыт.).

БАЙШЫКЕШ с ы н. с ө й л. *Байшікеш*. Жағдайы бірен-саран *б а й ш ы к е ш т е р д і ң* шаруашылығын көріп, «О, бәрі жақсы екен» деп қайтып келеді («Егемен Қазақстан»). *Б а й-ш ы к е ш т е р* жиналып, не шаруаны ойластырып отырсыңдар (Ауызекі).

БАЙШЫЛ с ы н. с о в е т. *Байлардың сойылын соғушы, байды жақтаушы*. Соңғы кезде қазақтың *б а й ш ы л* жазушылары өздерінің пікірлерін астарлап... білгізбей өткізуге айналып жүр (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бірі – *б а й ш ы л*, ұлтшыл, бірі – еңбекшіл, тапшыл (С.Сейфуллин, Шығ.). Сол талабына сол тұрғыдан қараған қырағы сыншы көзіне

«Өлең сөздің» ішінде аталған *б а й ш ы л*, өкімшіл, жағымпаз, сұрамсақ ақын жат болып көрінбекке мүмкін емес (М.Әуезов, Шығ.).

БАЙШЫЛ-БУРЖУАЗИЯШЫЛ с ы н. с о в е т. *Қанаушы таптың мүддесін қорғаушы, байды жақтаушы*. *Б а й ш ы л-б у р ж у а з и я-ш ы л* оқығандар сөзін де, құралын да бізді жамандап, бізді құртуға жұмсап жатыр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

БАЙШЫЛДЫҚ з а т. с о в е т. *Байдың мүддесін қорғаушылық, байды жақтаушылық*. Соңғы бір-екі жылға дейін қазақ әдебиетінде ұлтшылдық, *б а й ш ы л д ы қ* бет зор болды (С.Сейфуллин, Шығ.). – Байға болысайын дедің бе, *б а й ш ы л д ы қ қ а* салындың ба? – деді (Б.Майлин, Шығ.).

БАЙШЫЛ-ҰЛТШЫЛ з а т. с о в е т. *Кеңес өкіметі тұсындағы үстем тап жаршысы, ұлттық мүддені кеңес өкіметі мүддесінен жоғары қояушы, соның жоғын жоқтаушы*. *Б а й ш ы л-ұ л т ш ы л д а р* пікірлерін бүркеншектегі түрде өткіземіз деп тырысқанмен, совет әдебиетінің бағытындағылар олардың бет пердесін тез сыпырды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Абай аңсаған, Абай бастаған сынның элементтері кері кеткен *б а й ш ы л-ұ л т ш ы л д а р д ы ң* батпағына ұшырап, өркендей алмады (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

БАЙШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Молшылық, құт-береке*. Еңбек, еңбек, көзісің сая өмірдің, Қожасысың *б а й ш ы л ы қ т ы ң*, су мен жердің (Ә.Сәрсенбаев, Отан.).

БАЙШЫНАР з а т. ж е р г. *Бәйтерек*. Қос бәйтеректің, егіз *б а й ш ы н а р ы м н ы ң* орнына бұрылып қарай-қарай ілгері жүріп кеттім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Нағыз *б а й ш ы н а р*! Басына талай құс мамығын төгіп, ұя салған қос бәйтерегімнің саясында талай-талай асық, топай, әйкел ойнап, асырды салған едім (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БАЙШКЕШ с ы н. э к с п р. *Байсымақ, орта дәулетті*. Есімі – Елена Михайловна, сол жердің *б а й ш і к е ш* кісісі (М.Қаратаев, Далада.). Әжібайдың ағасынан қалған қайны, Жанғабыл би *б а й ш і к е ш* малға сыйлы. Жалғыз қызы Жаңылды әуелде де, Беріп еді деп ойлап, орны жайлы (С.Торайғыров, Шығ.).

БАЙШКЕШТЕУ с ы н. э к с п р. *Ауқаттылау, байсымақтау*. Бүгін Еркебұлан «Қыз-мола» деген көлді жалғыз жайлаған *б а й ш і к е ш т е у* бір ауылға қонып отыр (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Одан кейінгі ағам *б а й ш і к е ш т е у* Көбентай дейтін құдамызға қойшылыққа жалданады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БАЙЫ¹ = е т. 1. *Дүние-мүлкі молаю, көбею; дәулеті арту.* Көріп пенен Әбжекең, Қойлары өсіп *б а й ы н т ы*. Қотандары қомақты, Қойын бөлек жайыпты (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Ел *б а й ы с ы н*, шырағым, қызғанамыз ба? (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың алдында саяси әділдік орнату керек. Біздің қазақ шетелге барып *б а й ы ғ а н* жоқ («Түркістан»). 2. *Бұрынғы қалпынан мазмұны арту, өресі кеңею, жетілу.* Алматыда жоғары оқу орнын аяқтап, өз ауылына қызмет еткелі ол тәжірибесі *б а й ы н*, ...білігіне білік қосып келеді (Ғ.Сланов, Замана.). Жас өспірімдермен әңгімелесудің мазмұны *б а й и* түседі (Семья тәрбиесі).

Бақан аттаған байымайды. м и ф. *Үй жиназдарының ішіндегі таза мүлік деп саналатын бақаннан аттауға тыйым салу ырымына қатысты қолданылатын сөз.* Ұста мен зергердің пайдаланатын құралдары да қасиетті саналады. «*Б а қ а н а т т а ғ а н б а й ы м а й д ы*», «Балта басқан жарымайды» деп, бақаннан аттамаған, балтаны баспаған (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

Көз байыды. *Көз қанықты, көп нәрсеге көз жетті.* Халықты бастау үшін көп нәрсеге *к ө з б а й ы н*, көпті көрген, білген, түйген абзал (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Шала байыды. с ө й л. *Біршама байып қалды.* Төстік Арыстан Бабаның қолынан бірінші жүлдені алды да, ортаға шықты. – О, ағалар, мен бүгін *ш а л а б а й ы н* тұрмын, – деді (М. Дүзенов, Ант). Кедейдің бір тойғаны – *ш а л а б а й ы ғ а н ы* (Мақал-мәтел).

БАЙЫ² = е т. т а б у. *Біту, түгесілу, таусылу.* Қауға тартып тұрған Сырлыбай жылқышы осындай бір сәтте, суы *б а й ы ғ а н* көрі құдықтың түбінен бір шертпек тастай қымыз алды да, түгел сіміріп салды (Ә. Ибрашев, Ақ пейіл). Қымыз *б а й ы н* қалған еді (Диал. эксп. матер.).

Күн байыды. *Кеш болды, күн батты.* *К ү н* әлдеқашан *б а й ы н*, қас қарайып қалса да, үйде шам жоқ (Х.Есенжанов, Тар кезең). *К ү н б а й ы н* кеш түсті, орақшылар ауылға қарай бет алды (Ә.Әлішев, Батыр.).

БАЙЫҒЫШТЫҚ з а т. г е о л. *Пайдалы қазбалардың өзге қоспалардан арылу қасиеті.* Ажыратып алу коэффициенті мен пайдалы құрамбөлік мөлшері неғұрлым жоғары, ал оны байыту құны неғұрлым төмен кеннің *б а й ы ғ ы ш т ы ғ ы* да соғұрлым жоғары болмақ (Қаз. тілі термин. Геология).

БАЙЫЗ: *байыз таппады. Шыдамсызданды, сабырдан айырылды.* Бір жерде *б а й ы з*

т а н п а й отыра алмайды: кіреді, шығады, жантаяды, айнаға қарайды, кестесін бір тігеді, бір қояды... сағыз шайнайды, бізін тістелейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бастаған ісін біржола тындырғанша *б а й ы з т а н п а й* мазасы кетті (С.Омаров, Күншуақ). Сағынған көңіл *б а й ы з т а н п а й*, ертемен далаға алып шықты («Қаз. әдеб.»).

Байызын басу. *Тынышталу, солғындау.* Таянғанда аққулар қонар маңға, *Б а с у ш ы* еді-ау *б а й ы з ы н* бар арман да! Қанатынан аққудың балапананда, Ән ұшатын сымпылдап таң атарда (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЙЫЗДА = е т. 1. *Тұрақтау, тоқтау, орнығу.* Молда жолығып қалса, сәлем беретін, бірақ *б а й ы з д а н* тұра алмайтын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осыншалық көп әбігердің себепшісі екі жас бүгін таң атқалы әлі күнге орын тауып, *б а й ы з д а м а й* жүр (М.Әуезов, Танд.). 2. *Тынышу, тынышталу, сабыр сақтау.* Ол бір жерге *б а й ы з д а м а й* жүре сөйлеп тұр еді, екінші оралғанда, Нұржан шаужайынан ұстай алды (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Қой арасына кірген соң, сиыр *б а й ы з д а й д ы*; қойдың аршып кеткен кейбір көделеріне көмейі толады: қойдың сарқытын сиырып жалайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. *Байыптау, байқау, асықтау.* Петя екі қолымен жер тіреп, басын әрең көтеріп, жан-жағына *б а й ы з д а й* қарады (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

БАЙЫЗДАТ = е т. *Тұрақтандыру, орнықтыру, тыныштандыру.* Әтекесінің бұл оқыс мінезі Сейітті *б а й ы з д а т а* алмады (Ә.Омарбаев, Көрлен кесе).

БАЙСЫЗДАТУ *Байсыздат етістігінің қимыл атауы.*

БАЙЫЗДАУ *Байызда етістігінің қимыл атауы.* Әй, осы сенің бір бастасаң, *б а й ы з д а у ы* ң қиын (Ауызекі).

БАЙЫМ [ар. فهم] з а т. *Адамның өмірден көріп-біліп түйгені, аңғарымы.* *Б а й ы м ы* мол – ақыл бала, Әрбір сөзі нақыл бала, Барлық іске батыл бала, Ер жүректі батыр бала (Ө.Тұрманжанов, Бозша.).

Байымға бармады. *Мән-жайды ұқпады, байыбына бармады.* Тыңдашы, Дәурен, бір сәтке, Айтпағым Айгүл жайында. Ұғына білмес құрметке, Жан екен *б а р м а с б а й ы м ғ а* (Н.Шәкенов, Айгүл).

Байым салды. *Көңіл бөлді, назар аударды.* Оның мен разы боп шырайына, Шыр біткен *б а й ы м с а л д ы м* шырайына (С.Керімбеков, Еңбек – ата.).

БАЙЫМ: *байым қылды.* ж е р г. *Хабар берді, білдірді.* Патшаға уәзірлер *б а й ы м қ ы л*

д ы, Келді деп екі бала сұрап сізді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БАЙЫМДА = е т. 1. *Ақылға салу, пайымдау, ой елегінен өткізу. Б а й ы м д а с а* соңғы күндері Керденмен арасы әлде неге суынып бара жатқандай (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). 2. *Білу, байқау. Б а й ы м д а г а н г а* талай-талай оқиғалардың талай-талай іздері жатыр мұнда (С.Шаймерденов, Мезгіл). Мен *б а й ы м д а с а м*, жер мәселесін тек съезд шешеді (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). 3. *Меңгеру, әдісін алу.* Ол – тұрмыс сырын терең *б а й ы м д а г а н* дана қария, басқаның қайғы-мұңын ұғынғыш ізгі жан (І. Омаров, Шабыт.).

БАЙЫМДАҒЫШ с ы н. *Аңғарғыш, байқағыш.* Ол оқыған болса да, *б а й ы м д а г ы ш*, жүйрік көкірегімен өзінің досын мақұл көргенді (М.Әуезов, Шығ.). Ғалымның өскен ортасы жастайынан әр нәрсені *б а й ы м д а г ы ш*, көріп-білуге құмар болып өсуіне әсер етті («Халық мұғ.»).

БАЙЫМДАЛ = е т. *Айтылу, егжей-тегжейлі түсіндірілу.* Сөйтіп, жоғарыдағы *б а й ы м д а л г а н* процесс үнемі қайталанып тұрады (Зоология).

БАЙЫМДАЛУ *Байымдал етістігінің қимыл атауы.*

БАЙЫМДАМА з а т. *ә д е б. Қорыту, түйіндеу.* Көне сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарма *б а й ы м д а м а* деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Пән шығарманың асылы байымдама болады: сондықтан пән шығарманың жалпы аты да *б а й ы м д а м а* болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

БАЙЫМДАМАЛАУ е т. с и р е к. *Байым жасау, ой қорыту.* Сұқтандыратын нәрселердің көбі-ақ тек сұқтандырып қоймай, адамды ойландырады, қиялдандырады. Сондықтан түбіріндегі толғаулардың көбі таза толғау болмай, *б а й ы м д а м а л а у*, оймаламдау болып келеді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

БАЙЫМДАТ = е т. *Ақылға салғызу, аңғарту.* Балаға әр нәрсенің мәнісін *б а й ы м д а т у* оңай емес, бұнда құр сөз емес, іспен өнеге болу керек (Ауызекі).

БАЙЫМДАТУ *Байымдат етістігінің қимыл атауы.* Қазіргі кездің бірталай лирикаларында заман шындығын уақыт сырының философиялық мәнін ашу жолымен *б а й ы м д а т у* сарыны аңғарылады (С.Қирабаев, Октябрь.).

БАЙЫМДАУ¹ з а т. 1. *Ойтуйын, жалтылаушы пікір.* Мақал... бір немесе екі бөлімнен

құралып, алдыңғысында шарт немесе жалпы *б а й ы м д а у*, соңғысында қорытынды айтылады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Малшылық лексикада зерек *б а й ы м д а у* мен көркемдік сезімнен туған және көп қолданылатын сөздердің бірі – құлын мүше («Қазақ тілі мен әдеб.»). 2. *Қорытынды, ой қорытпа.* Гегельдің жақсылық пен жамандық туралы *б а й ы м д а у л а р ы н ы ң* зор өнегелік маңызы бар (А.Қасымжанов, Диалектика.). Кейде үлкендер баланың зеректігі мен орынды *б а й ы м д а у л а р ы н а* көңілшектікпен елжіреп кетеді (Семья тәрбиесі). Автор әлемдік масштабта тұжырымдар айтып байсалды *б а й ы м д а у л а р* жасады («Қаз. әдеб.»).

БАЙЫМДАУ² *Байымда етістігінің қимыл атауы.* 1. *Ақылға салу, пайымдау, ой-елегінен өткізу.* Мен айттым; тоқта, сұлу, бермен қара. Біздерге уағыз айтып, болма әуре. Сіздердің үгітіңізді *б а й ы м д а у г а*, Бұл күнде бүтін емес, көңіл шала (Үш ғасыр.). 2. *Түсіндіру, қорыту, түйіндеу. Б а й ы м д а у* жағы басым шығармалар толып жатыр. Оларды негізгі ұлы белгілермен айырғанда мыналар болады: пән (ғылым), сын, шешен сөз, көсем сөз (А.Байтұрсынов, Шығ.).

БАЙЫМДЫ с ы н. *Салиқалы, байсалды, байыпты.* Жоғарғы айтылған сындардың ішіндегі ең *б а й ы м д ы*, байсалды, ең тәуірірек сын Тоқтыбайұлының (С.Сейфуллин, Шығ.). Табиғат құбылысын танитын Ерекен мұның бәріне байсалды қарап, *б а й ы м д ы* бағасын айтып отырған тәрізді (Қ.Ұябаев, Қырда.). Ол институттағы өткен ғылыми конференцияда өте мазмұнды, *б а й ы м д ы* еңбегімен көзге түсіп жүр («Лен. жас»).

БАЙЫМДЫЛЫҚ з а т. *Сабырлылық, салмақтылық, орнықтылық.* Ол асқан бір *б а й ы м д ы л ы қ п е н* жан-жақты ойлана, іздене жүріп өз рөлін тамаша даярлайды (Аялы жандар).

БАЙЫМСЫЗ с ы н. *Байлам-байымы жоқ, жөн-жосықсыз.* Әсіре сөзді ерсі дер, *Б а й ы м с ы з* сөйлеп, күлмейтін, Сыпылдап кейбір көршілер, Мінезін қыздың күндейтін (Н.Шәкенов, Айгүл). Өткір әзілдің арты зілге айналатын, барлаушымыз жоқ деп *б а й ы м с ы з* қалмайық, мен әннен-ақ бастайын (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

БАЙЫП з а т. *Жай-жапсар, мән, жөн-жосық.* Сегізі дәл март айының, Той екен әйел халқына. Баяндап соның *б а й ы б ы н*, Қондырған Ораз парқына (Ж. Молдағалиев, Жиырма бес). Аңғармастан дүниенің *б а й ы б ы н*, Еркін есіп тіршіліктің қайығын, Болар еді келер жолы түземек, Аһ ұрғызған ағаттығын, айыбын (Ш.Мұхаметжанов, Көңілашар). Менің қызым

алғыр оқушы, ол әр нәрсенің *б а й ы б ы н* жақсы түсінеді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Байыбына барды. *Негізгі мәнін түсінді, жөн-жосығын айырды.* Әркімде ондай ғашық жаралмайды, Шын асыл көп халыққа таралмайды. Мәжнүннің Ләйліменен сыры қиын, Еш адам *б а й ы б ы н а б а р а* алмайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ол нені болса да *б а й ы б ы н а б а р ы н*, тереңнен толғап, жеріне жеткізіп, бұлтартпастай етіп бір-ақ айтады (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Бірақ *б а й ы б ы н а б а р с а қ*, әсіресе рухани мұраларымыздың тіл кестесіне түскен сөздер елеусіз қала берсе, мұраны жатсыну, тіл сабақтастығын әлсірету тәрізді теріс қылық бой көрсете бастамай ма? («Ана тілі»).

Байыбына бармады [жетпеді]. *Мән-мағынасын түсінбеді, ұстірт, жеңіл қарады.* Шешесінің ыстық құшағына кіріп кеудесін аймалауды көптен бері аңсаған Қарғаш еш нәрсенің *б а й ы б ы н а б а р м а н т ы* (С.Талжанов, Ұлдай.). «Ұшқалақсың, *б а й ы б ы н а б а р м а й*, қойып қалатының бар осындай!» (Д.Әбілев, Арман.) Апыр-ай, Мәлікке не болған, ақылды да байсалды дейтін еркек *б а й ы б ы н а ж е т п е й*, қызғаныш күйігіне беріліп, сабырсыздық жасар ма? (З.Шашкин, Сенім).

Байыбына келтірді. *Жөнге, ретке салды.* Мектептерде инспекторлық тексеру ісін *б а й ы б ы н а к е л т і р і н*, ұстаздардың озат тәжірибелерін кеңінен таратып отыру керек («Қазақст. мұғ.»).

БАЙЫП-БАҒДАР з а т. *Бағыт-бағдар, жөн-жосық.* Әлі мынау қым-қуыт тірліктен *б а й ы н-б а ғ д а р* тауып үлгірмеген қамсыз, балғын қарастар еді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

БАЙЫПСЫЗ с ы н. *Шала, ұстірт, жеңіл, берекесіз, ұшқалақ.* Ержан Көкібайдың *б а й ы н-с ы з* аптықпа қимылынан, ыза мен мысқыл аралас дауысынан жігіт көңіліне бір өзгеріс енгенін сезді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

БАЙЫПСЫЗДЫҚ з а т. *Шалағайлық, ұстірт-қимыл.* Командир ауыр жараланып қатардан шыққанда жаңа командир келіп үлгермеген шақ еді. Сондықтан да *б а й ы н-с ы з д ы қ* болмағай деген ойда едім (Ә.Сәрсенбаев, Батырлар.).

БАЙЫПТА= е т. 1. *Аңғару, көру.* – Рас, сол жерін *б а й ы н т а й* алмадық, – деді Газбек (І.Жансүгіров, Шығ.). Алыстан нар тайлақты танымаған, түскенін, еңкейгенін *б а й ы н т а ғ а н*. Ауылға келе сала Күнсұлудан «Жолыққан жолаушың кім?» – деп сұраған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаратқанның күдіреті толықтығын, Сенің мінсіз нұрыңнан *б а й ы н*

т а й м ы н. Мұны меңіреу табиғат жарата алмас, – Деймін де терең оймен соны ойлаймын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Ақылға салып жан-жақты байқау; топшылау.* Аңғал да, ақпейіл Айтекен бұл жердегі астарлы сөздерді жете *б а й ы н т а й* қойған жоқ (С.Бегалин, Уақыт.). Байғұсым бар ырымды қарастырған, Бабадан бата сұрап, бал аштырған. *Б а й ы н-т а н* құмалағын Байбаба шал, Әйтеуір жақсылыққа жанастырған (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЙЫПТАҒЫШ с ы н. *Байыбына барғыш, аңғарғыш.* Тез *б а й ы н т а ғ ы ш*, алғыр, сезімтал Сұлтанмахмұт шошына секем алды (Д.Әбілев, Ақын.). Русаков мұндай сырды *б а й ы н-т а ғ ы ш*, Бұрыннан қараштардың жүзі таныс, Жігітім, қайдан таптың әдетті бұл, Біреуге жала жапқыш, айыптағыш (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

БАЙЫПТАҒЫШТЫҚ з а т. *Аңғарғыш-тық.* Бұл циклдан *б а й ы н т а ғ ы ш т ы қ*, сезімталдық, суреткерлік қасиеттер аңғарамыз («Қаз. әдеб.»).

БАЙЫПТАМА з а т. *Егжей-тегжейлі ойластырылған байымдама, іс-шаралар негіздемесі.* Президент басқаруымен Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық комиссия құрылып, оған еліміздің көрнекті ғалымдары мен саясаткерлерін қатыстырып, тәуелсіз мемлекетіміздің ішкі, сыртқы саясатының жаңа *б а й ы н-т а м а л а р ы н* жасауға кірістік («Егемен Қазақстан»).

БАЙЫПТАН= е т. *Сабырлы қалпын сақтау, асықпай-саспай қозғалу.* Малдас құрып отырған ұста, шөккен нардың орнынан тұрғанына ұқсап асықпай, *б а й ы н т а н а* түрегелді (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

БАЙЫПТАП-БАҒДАРЛА= е т. *Зер салып, мән-жайға мұқият қарау.* Өзіміз *б а й ы н т а н-б а ғ д а р л а н* қарайықшы, зергтеп-зерделеп қарайықшы, атам қазақтың айтпағаны бар ма? («Соц. Қаз.»).

БАЙЫПТАТ= е т. *Аңғарту, сездіру.* Батырлығын баяндап, *Б а й ы н т а т қ а н* өренге, Домбырамнан күй төгіп, Қостым жырлап өлеңге (Жамбыл, Шығ.).

БАЙЫПТАУ *Байыпта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Алды-артын *б а й ы н т а у*.

БАЙЫПТАУЛЫ с ы н. *Ақылға салынған, ойланған, байыпталған.* Өлімнің тұңғыш өтім шегарасын, Кейінге қала берді өмір асыл. Сыпайы, сыралғы емес, бөтен аспан, Әрбір із *б а й ы н т а у л ы*, көз қарасың (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

БАЙЫПТАУЫМША ү с т. *Байқауымша, топшылауымша.* Менің өз *б а й ы н т а у ы м*

ш а [карта ойнау], өкінішті-ақ! (С.Бакбергенов, Адам.). Менің б а й ы п т а у ы м ш а, осы адамның бойында қыр да, сыр да, оған қоса ақындық жыр да көп (С.Бакбергенов, Адам.).

БАЙЫПТЫ с ы н. **1.** *Сабырлы, салмақты, орнықты (адамға қатысты).* Әрбір сөзін б а й ы п т ы да, әдемі етіп айтатын Етекбай әңгімесі Шоқанға сондай ұнады (С.Бегалин, Бала Шоқан). Айжан б а й ы п т ы мінезіне көшіп, сабырлы үнде ақыл салды (З.Шашкин, Сенім). **2.** *Тұрақты, әбден қалыптасқан.* Бұл қоғамда өздері үшін саяси құрылысты өзгерту әрекетіне қарағанда, қазіргі саяси жүйені жетілдіру әлдеқайда маңызды болып табылатын б а й ы п т ы саяси топтардың пайда болуымен байланысты («Егемен Қазақстан»). **3.** а у ы с. *Сәтті, жақсы.* Өткеннің жай-жапсарын жайып бүгін, Отырмын. О, не деген б а й ы п т ы күн!.. Көріспедік, көп болды көріспедік, Айтшы, досым, айтшы өзің, айыпты кім? (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЙЫПТЫЛЫҚ з а т. *Сабырлылық, ұстамдылық.* Жүріс-тұрысында, сөйлеген сөзінде б а й ы п т ы л ы қ бар (Қ.Қуандықов, Серке Қожамқұлов). Бұл, әрине, асығуды тілемейтін, б а й ы п т ы л ы қ т ы, шеберлікті керек ететін көптеген жылдың жұмысы (С.Мұқанов, Алып. адым.). Әдеттегі самарқау қимыл, б а й ы п т ы л ы қ қалды, қутың-қутың етеді (З.Шашкин, Ақбота).

БАЙЫПШЫЛ с ы н. *Байсалды, байыбына барғыш.* Бір көргенде: «Шіркін, келбеті келген, мәмлесі мол, мәселесі б а й ы п ш ы л бастық екен-ау» – деп те қаласың («Қаз. әдеб.»).

БАЙЫРҒЫ¹ з а т. **1.** *Белгілі аумақты ежелден мекендеген тайпа, абориген.* Түркілер Орта Азияның б а й ы р ғ ы л а р ы болып саналады («Қаз. әдеб.»). **2.** б и о л. *Белгілі бір аймақта өсіп, сол жерде ғана мекендейтін биологиялық дарақ.* Өсімдіктерден эвкалипт ағашы тек Австралияға ғана тән, демек Австралияның б а й ы р ғ ы л а р ы, жабайы картоп Оңтүстік Африканың б а й ы р ғ ы л а р ы және т.б. (Қаз. тілі термин. Биология).

БАЙЫРҒЫ² с ы н. **1.** *Бұрынғы, ескі, көне.* Қазақ халқы өздерінің жеті атаға жеткенде ғана некелесетін б а й ы р ғ ы салтын сақтап келген (М.Бсқақов, Соқыр сенім.). Сәруар болса өзінің б а й ы р ғ ы орнында, ала бұзаудың терісінен жасалған бөстектің үстінде (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Мың бұралқыдан бір б а й ы р ғ ы артық (Мақал-мәтел.). **2.** *Жергілікті, тұрғылықты.* Зылықа қазір ауыл өмірінің ойықырын ауылдың б а й ы р ғ ы адамының ешбіреуінен кем білмейді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапы-

рақ.). Б а й ы р ғ ы алматылықтар өз қаласының аспанын қабағы бірде ашылып, бірде жабылатын мінезсіз, шыжылдақ әйелге теңейді (М.Иманжанов, Көк белес).

Байырғы аң. б и о л. *Белгілі бір территорияны көнеден мекендейтін маңлықат (жануарлар әлемінің) өкілі.* Жонның өзінің де кейбір қия шаттарында және жақындағы Қаратау, Ақтау сілемдерінде арқар, таутеке бар-ды. Бұлар Жонның б а й ы р ғ ы аң д а р ы (М.Әуезов, Шығ.).

Байырғы жаға. г е о г р. *Өзінің бастапқы құрылу орнында тұрған жаға.* Б а й ы р ғ ы ж а ғ а – өзен тасқындары шөгінділерінен бұрын пайда болған өзен жағасы (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). Б а й ы р ғ ы ж а ғ а л а р д ың кей жері биік әрі тік, ал кей жері аласа әрі көлбеу болып келеді (ҚСЭ).

Байырғы өлшемдер. э т н. *Әр халықтың тұрмыс ерекшеліктеріне қарай қалыптасқан өлшеу бірліктері.* «Батпан», «қадақ», «мысқал», «құлаш», «қадам», «танап» іспеттес халқымыздың арасында кең тараған б а й ы р ғ ы ө л ш е м д е р басқа шығыс елдерінің бірсыпырасында да қолданылған (ҚСЭ).

Байырғы мал. б и о л. *Белгілі бір жердегі ежелден өмір сүрген малдың түрі.* Қазақтың төрт түлігі мен осы даланың б а й ы р ғ ы м а л ы көшпендінің азығы болған («Қаз. әдеб.»).

Байырғы сиыр. ж е р г. *Өз бағуында алты-жеті бас болып бірнеше рет бұзаулаған сиыр.* Керімқыз бен Омархан шалдың үйіндегі сиырлар – осы ауылдың б а й ы р ғ ы с и ы р л а р ы (Диал. эксп. матер.).

Байырғы сөз. л и н г в. *Тілдің сөздік қорын құрайтын негізі, көнеден келе жатқан төл сөзі.* Б, г, д, әріптері б а й ы р ғ ы с ө з д е р д ің соңында келмейді (С.Кеңесбаев, Қаз. тілі грам.). Б а й ы р ғ ы с ө з д е р қазақ халқының тіршілігі мен тұрмысына, мәдениеті мен дүниетанымына байланысты жалпыхалықтық қолданыста қалыптасқан (Ә.Болғанбаев,.. Қазіргі қаз. тілі).

Байырғы тұрғын. с т а т. *Қандай да бір аумақта орнығып, бұрыннан мекендеп келе жатқан халық өкілі.* Алматының б а й ы р ғ ы т ұ р ғ ы н ы н ың ұлттық құрамында қазақ басым («Лен. жас»). Бұған осы қаланың б а й ы р ғ ы т ұ р ғ ы н д а р ы н ың бірі, дербес пенсионер Кәрібай Кенетбаев та шақырылыпты (А.Сатаев, Ақын.).

Байырғы түйе. *Көнеден, байырғы заманнан келе жатқан түйе тұқымы.* – Қарабайыр жылқы, қарабайыр тұлпар, қарабайыр аруана, б а й ы р ғ ы т ұ й е, байырғы адам десек те,

бәрі – халқымыздың өз жеріндік, ата-бабамыздың ежелден тұтынып келе жатқандары, бұратанасы жоқ (Ә.Жақыпов, Түйе өсіру.).

Байырғы тіл. л и н г в. *Қазіргі әдеби тілден бұрынғы тарихи кезеңдегі тіл.* Осындайлық ұлы өзгерістерге ілесе еңбек етіп отырған қазақ жазушысы баяғы, *б а й ы р ғ ы*, көне *т і л д і*ң мүмкіншіліктерін пайдаланып қана отыра алмайды (М.Әуезов, Шығ.). «Хабарнама» деген сөз *б а й ы р ғ ы* латын *т і л і н д е г і* информация (хабар, мәлімдеме) сөзі негізінде жасалып, жалпы қолданысқа енді ғана ене бастаған «информатика» деген білім саласы атының қазақша баламасы («Соц. Қаз.»).

Байырғы халық. г е о г р. *Белгілі бір жер аймағында ежелден мекендеп келе жатқан тұрғылықты халық. Б а й ы р ғ ы х а л ы қ* – белгілі территорияның баяғыдан тұрып келе жатқан тұрғылықты халқы, мысалы, Америка үндістері және т.б. (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

БАЙЫРҒЫЛА= е т. с ө й л. *Байырқала.* Жұпар қыз талайларды сынақтаған, Бірі жоқ *б а й ы р ғ ы л а н* тұрақтаған: Барса да шебер, шешен, өнші, жыршы, Қайтарған, біреуін де ұнатпаған (Н.Ахметбеков, Аманкелді).

БАЙЫРҒЫЛЫҚ з а т. ф и л о с. *Көнелік.* ≈ *Б а й ы р ғ ы л ы қ* категориясының белгілері.

БАЙЫРҚА= [ар. *براحة*] е т. *Тыным табу, жай табу, байыздау.* Көзіне түскен жалшы, малшыны онда-мұнда жұмсаған соң, жаны жай тапқандай *б а й ы р қ а н*... Дөңдібай қажы үйге кірді (І.Жансүгіров, Шығ.). Бірысалды, сен неге, Есейсің маужырап, Ұйың шала болды ма, Жұмсаңқырап, *б а й ы р қ а н* (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАЙЫРҚАЛА= е т. 1. *Айналасақтау, іркілу.* Ол бұлардың қасына көп *б а й ы р қ а л а й*, ақ қайықтай қалқып, ас үйге таман жөнеле берді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Едіге *б а й ы р қ а л а н* артқа қарады, біраз ойлануы қажет екенін аңдады, оның үстіне қатты шаршаған еді (М.Мағауин, Көк мұнар). Самақбай ауыл жақты қарауылдай *б а й ы р қ а л а н* қалған-ды (О.Бөкеев, Қамшыгер). 2. *Тұрақтау, аялдау, байыздау.* Өлең піркін жұдырықтай жұмылсын, *Б а й ы р қ а л а* қайырлы сөт, ыстық сөт!... (Қ.Ілияс, Тасжарған.). Аң-құсқа, малға қаратқанда – сонырқалағыш, жортқыш, қарауылдағыш, жүргіш, бір орынға, бір мекенге көп *б а й ы р қ а л а й* қоймайтын, тұрақтап үйіріліп жайыла қоймайтын, сырғығыш, шеттегіш, қашқалақ, кетеген жануарларды сырғақ мінезділерге жіктейді (Ж. Бабалықұлы, Қыран.). 3. а у ы с. *Жақсы-жаманды аңғару,*

байсалдану. Жайдар жас болса да көпті көріп, *б а й ы р қ а л а ғ а н* адамдай салмақты (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.). Осы Күлімхан сұлуды толықсытып әкеліп, бауырына басқан соң *б а й ы р қ а л а н* қалды ғой (К.Сегізбаев, Әңгім.).

БАЙЫРҚАЛАН= е т. *Байсалдану, сабыр табу, байыздау.* Шұрылдаған сумен бірге өзі де әлгі желкұйын желең сезімнен айығып, *б а й ы р қ а л а н ы н* қалғандай, Досболға сабырлы жүзін толық бұрды (С.Сматаев, Алғашқы.).

БАЙЫРҚАЛАНУ *Байырқалан етістігінің қимыл атауы.*

БАЙЫРҚАЛАТ= е т. 1. *Тоқтату, кідірту.* Әлде өз сөзіне өз жаны толқыды, әлде айтарын сабақтап, шын күргелейді, бірақ сөзін *б а й ы р қ а л а т қ а н* қонағын төре асықтырған жоқ, жігіт жанын түсінгендей (К.Сегізбаев, Беласқан.). 2. *Малды қайырмақтау, қайтару, жусатуға дайындау.* Қалың жылқыны екі жылқышы екі жағына шығып, таңғы жусауға *б а й ы р қ а л а т ы н* жүр (Б.Құсбегин, Зука батыр). Қабыл қарағай – шыршаның астын қуалай ықтап кеткен қойларын сайға, қора табанына қарай түсіріп, *б а й ы р қ а л а т ы н* жүрді (Ә.Ибрагимов, Асыл.). 3. *Байсалдандыру, көңілді орнықтыру.* Қауға сақал өте қалды, «тонаушы емеспін, дел-далмын, тайлағыңды артық бағасына сатып беремін», деп бажайлады, *б а й ы р қ а л а т ы* (Д.Досжанов, Жібек.).

БАЙЫРҚАЛАТУ *Байырқалат етістігінің қимыл атауы.*

БАЙЫРҚАЛАУ *Байырқала етістігінің қимыл атауы; байқау, абайлау.* ≈ Жолаушылардың *б а й ы р қ а л а у ы*.

БАЙЫРҚАЛЫ с ы н. *Салиқалы, салмақты, маңызды.* Автор біраз терминдердің қазақша баламаларын ұсына отырып, фольклорлық терминдер мәселесінің *б а й ы р қ а л ы* шешімі әлі табылмай келе жатқанын ескертеді («Қаз. әдеб.»).

БАЙЫРҚАТ= е т. *Байыздату, байқату, аңғарту.* Әшейін бұлдағы бір өнері деп, Мен жүрмін осы сөзді *б а й ы р қ а т ы н*, Мұныңды ұстаз көрсе, оңай емес, Айтпаймын сөз аяғын енді ұзартып (Айтас.).

БАЙЫРҚАТУ *Байырқат етістігінің қимыл атауы.* Алдап-сулап *б а й ы р қ а т у ғ а* тырысты (Ауызекі.).

БАЙЫРҚАУ с ы н. *Баяулау, бәсең.* Көкше көкте ақша бұлт, Көміліп күн нұрына, Жел *б а й ы р қ а у*, жер сулық, Қызыл алтын шұғыла (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАЙЫСТА = е т. с ө й л. *Баян ету*. Бірақ «біз жеңеміз, жеңілсін шытыр мен Жұматайлар», – деп сергіп алып Рақым екі досына *б а й ы с т а д ы* (М.Әуезов, Шығ.).

БАЙЫТ¹ = е т. 1. *Молайту, көбейту, толықтыру*. Ұлы Абай өз халқының музыкалық мұрасын жаңа әндермен *б а й ы т т ы* (І.Омаров, Серпін). Оу, сол оқулықтар қайда? Сол оқулықтарды *б а й ы т т ы п*, қайта басып шығаруға болмайтын ба еді? («Егемен Қазақстан»). 2. г е о л. *Топырақтың құрамындағы қандай да бір химиялық элементті немесе қоспаны арттыру; руданы сапасыз құрамынан тазарту*. Беде егістік топырағын күнарландырып азотқа *б а й ы т а д ы*, көп түрі бал береді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Беде егісі топырақты азотқа, органикалық заттарға *б а й ы т а д ы* (Ботаника).

БАЙЫТ² = е т. ж е р г. *Қамау, кіргізу*. Кешкі сағат алты-жеті кезінде қойды қораға *б а й ы т а м ы з* (Диал. эксп. матер.).

БАЙЫТҚЫШ з а т. а у ы л ш а р. *Топырақ құнарландырығыш зат, қоспа*. ≈ Топырақ құрамындағы *б а й ы т қ ы ш т ы* үлесі.

БАЙЫТУ *Байыт етістігінің қимыл атауы*. 1. *Молайту, көбейту, толықтыру*. Көркемдік терең ой, халықтың рухани дәрежесін *б а й ы т у* – музыкалық мәдениетіміздің негізгі мұраты (І.Омаров, Серпін). Сенің ендігі күресің біреуді *б а й ы т у ғ а* арналған күрес емес (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). 2. к е н. *Руданы сапасыз құрамынан тазарту, сапасын арттыру*. Руда *б а й ы т у д а* оған қосымша бірдене қосады екен деп ойлауға болады. Шынында олай емес. Қайта руданың бойындағы кені жоқ бос тастарды азайтады (К.Смайылов, Мамандық.). Қоспасы аз, тотыққан никель рудаларын мейлінше тиімді жолмен балқытып алу үшін сульфитті қоспа арқылы емес, 37–30 процентке дейін оттегімен *б а й ы т у* арқылы қорыту тиімді келеді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *Б а й ы т у* процестерінің жетілмеуінен немесе қырсыздықтың салдарынан көптеген құнды минералдар үйіндіге кетеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

Кен байыту комбинаты. *Кенді сапаландырып өндіру комбинаты*. Соколов-Сарыбай *к е н б а й ы т у к о м б и н а т ы* аз жылдың ішінде... 17 миллион тоннадан астам Торғай темірін жөнелтті (С.Мәуленов, Жер нәрі).

Байыту фабрикасы. *Кеннің сапасын арттыру фабрикасы*. Ертең үлкен *б а й ы т у ф а б р и к а с ы н д а* қозметке де шықпақшымын (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Біздің металлургия заводтарымызда, *б а й ы т у ф а б р и к а*

л а р ы м ы з д а да толық пайдаланылмай келе жатқан резервтер мен мүмкіндіктер көп (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Балқаштағы және басқа жерлердегі заводтардан шыққан шлактарда мыс қорыту заводы мен *б а й ы т у ф а б р и к а л а р ы н ы* қалдықтарында ауыл шаруашылық дақылдарының шығымдылығын арттыруға қолдануға болатын элементтер бар, сондықтан олар жақсы тыңайтқыш заттар болып табылады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

БАЙЫТУШЫ з а т. г е о л. *Кеннің сапасын арттырушы, тазартушы*. Өзі *б а й ы т у ш ы* инженерлікке дайындалған жас жігіт Дөменші де өз факультетіне қызықтыра түскен (Т.Қойшыманов, Қоңырат). Қазақстан химиктері мен *б а й ы т у ш ы л а р ы н ы* зерттеулері нәтижесінде кей жағдайларда өндірісте қолдануға болатыны [көмірді] дәлелденді (М.Бәкенов, Қазақст. ресурс.). Бұл міндет геологтар мен көмір химиктерінің, *б а й ы т у ш ы л а р д ы*ң бірлескен күш-жігерінің нәтижесінде ғана шешіледі (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

БАЙЫТУШЫЛЫҚ з а т. г е о л. *Байыту қасиетіне иелік, ие болушылық*. Қарағандыда юра және тас көмір дәуіріне жататын көмірдің 55 қабаты бар. Бұл көмірлерге тән қасиеттер кокстенушілік және көмір қабаттарының көпшілігін жақсы *б а й ы т у ш ы л ы ғ ы*, құрамында фосфор мен күкірттің өте аз болуы (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

БАЙЫТЫЛ = е т. 1. *Молайтылу, көбейтілу*. Осы айшық, осы мазмұн Түркістандағы Ясауи мавзолейінде *б а й ы т ы л а* түскен (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Сәтті жасалған операциядан соң, бұзылған қан айналуы жөнделеді, қан оттегімен *б а й ы т ы л а д ы* (А.Данияров, Хирург.). 2. *Тазартылу, сапасы арттырылу*. Сульфитті рудалар флотация әдісімен жақсы *б а й ы т ы л а д ы*, одан кемінде 93–94 процент таза мыс концентраты алынады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

БАЙЫТЫЛУ *Байытыл етістігінің қимыл атауы; сапасын арттырылу, тазартылу*. Топырақтың *б а й ы т ы л у ы* өнімді молайтады («Қаз. әдеб.»).

БАК¹ [франц. бас] з а т. *Металдан, бетоннан т.б. материалдардан жасалатын, сұйықтық сақтауға арналған ыдыс*. Насоспен тартып берілген суды мал екі-үш тонналық *б а к т а н* ішеді (Ш.Бөрібаев, Сиыр малы.). Сұлтан жабулы тұрған *б а к т і*ң аузын ашып көріп, басын шайқай түсті (К.Оразалин, Ақ жазық). Беті ашық, түбі мен бетінің қалыңдығы бірдей, ал сыйымдылығы 140м³ цилиндр формалы *б а к т і*ң толық бетінің ауданы ең аз

болу үшін, оның өлшемдері қандай болу керек? (О.Жәутіков, Жоғары матем.).

БАК² [голл. bak] з а т. *Кемнің жоғарғы палубасын, қызмет бөлмелерін қарсы толқыннан қорғауға арналған тұмсық жақ қуысы*. Зәкір және арқандап байлау қондырғылары *б а к т а* орналасады (ҚСЭ).

БАКАЛАВР [лат. baccalaureatus] з а т. *Кейбір елдерде қосымша емтихандар тапсырып, университет және басқа да жоғары оқу орындарын бітірген түлектерге берілетін алғашқы ғылыми дәреже*. Мұнда әуелі төрт жыл оқыған студент теологияның *б а к а л а в р ы* ғылыми дәрежесін алып шығады («Егемен Қазақстан»).

БАКАЛАВРИАТ з а т. *Университетті бітіріп, бакалавр дәрежесін алатындарға арналған қосымша оқу бағдарламасы*. ≈ *Б а к а л а в р и а т* білім жүйесі.

БАКАЛЕЙШІ з а т. с ө й л. *Бақалшы*. Добрушкин жасынан Копилкин дейтін ұсақ *б а к а л е й ш і* саудагер жамағайынының қолында болды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

БАКАЛЕЯ [ар. بقالية] з а т. *Қант, шай, ұн т.б. азық-түліктерді сататын дүкен*. Бакалейшіктен «бақалшы» деген қазақша бір атау шықса керек. Ол, әрине, *б а к а л е я* деген сөзден шығады (Ф.Сланов, Асау арна). – Сұлы ұны жоқ па? – Жоқ. – Ас сорбиті ше? – Бар еді, бітіп қалды. Бұл – *б а к а л е я* жақтағы өңгіме (М.Рашев, Бетің қисық.).

БАКАУТ [голл. pokk (tn) kout] з а т. б о т. *Діңі тығыз және ауыр болатын, қосжапырақтылар тұқымдас мәңгі жасыл тропик ағашы*. *Б а к а у т т ы* темір ағаш деп те атайды («Ана тілі»).

БАКЕЛИТ з а т. х и м. *Пластмасс, лак, желімдерді өндіруде қолданылатын синтетикалық смола*. *Б а к е л и т* деп ойлап табушы, тегі бельгиялық, Америка химигі Л.Бакеландтың атына байланысты қойылған (ҚСЭ). *Б а к е л и т т і* алу үшін негізгі қажеттісі – фенол, ол көмірді кокстеу кезінде алынатын өнім (Н. Нұрахметов, Дарқан хим.).

БАКЕН [голл. baken] з а т. *Белгі оты арқылы навигациялық қауіптен сақтандыру мақсатымен кеме жолына қойылатын қалтқы белгі*. Жағада отырып қалтылдаған *б а к е н д і* қызықтап, малта тастарды шолп-шолп лақтырудан жалыққан емес (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). *Б а к е н д е р* жарқырай жанып, үйіріле бастаған ымыртта алыстан көзге ұрады («Лен. жас»). Қараңғы түскен кезде оң жағадағы

б а к е н д е қызыл, ал сол жағадағы бакенде ақ түсті сигнал оты жанады (ҚСЭ).

БАКЕНБАРД [нем. Backenbart] з а т. *Самайдан төмен түсіріле қойылған шаш*. Оның орнына [шаштың] екі самайынан жағына төмен түсіре *б а к е н б а р д ы* қойыпты (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Оны көрсе оған сақ, Мұны көрсе бұған сақ, Бір күндері *б а к е н б а р д ы* жасатты, Екі самайды әкеліп асатты (А.Тоқмағамбетов, Көгілдір әлем). Оның үстіне, облыстан келген әкім бурыл шашын жалбыратып желкесіне түсіріп өсіріп жіберіпті, самайына шудаландырып *б а к е н б а р д* қойған (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

БАКЕНШІ з а т. *Судың тереңдігін өлшеп, соған қарай бакеннің орнын ауыстырып, оны бақылаушы, реттеуші адам*. Әлден уақытта *б а к е н ш і н і*ң моторлы кішкене қайығы зіркілдеп өте шықты (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). Таудың шуылдап кететіні соншалық, бұл жерден бірнеше километр жердегі *б а к е н ш і л е р* пароход гудок берген екен деп, үйлерінен жүгіре шығатын кездері де болады (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Шала қуырылған, шала тұздалған балыққа тойып алып, *б а к е н ш і* Егор кішкентай күзет үйінде ұйықтап жатыр («Лен. жас»).

БАКЕТИН з а т. э к о н. *Брокерлердің заңсыз қызметінің бірі*. *Б а к е т и н н і*ң мәні клиенттердің бұйрықтарын әдейі орындамауда, фьючерстік мәмілелерді жүргізу кезінде олардың кепілдемелік жарнасын пайдаланбауда жатыр (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БАККАРА [франц. baccarat] з а т. *Хрустальдың құнды сұрпы*. *Б а к к а р а* – 1816 ж. бастап Францияның Баккара қаласында жасалған хрусталь өнімдері (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БАКЛАЖАН з а т. ө с. <лат. solanum melongena> *Баялды*. *Б а к л а ж а н* жемісі қан тамыры кемерлеріне май қосындыларының тұрып, қалыңдауы ауруын емдеуге және одан алдын ала сақтану үшін пайдаланылады (М.Исамбаев, Халық мед. өсімд.). Қазақстанда әртүрлі бақша дақылдары: картоп, сәбіз, қызылша, помидор, *б а к л а ж а н*, қияр көптеп егіледі (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Бұрыш пен *б а к л а ж а н* бір гектар жерге қырықалпыс мың талдан өсірілгенде, ең мол өнім бере алады (Ботаника.).

БАКТЕРИЕМИЯ з а т. м е д. *Әсіресе жұқпалы аурулар кезінде байқалатын бактериялардың аздаан өтіп қанда болуы*. Ағза аурудан айыға бастағанда қандағы ақ түйіршіктердің

фагоциттік қасиеті үдеп, [___] *б а к т е р и е м и* я кемиді, не тіпті жойылады (ҚСЭ).

БАКТЕРИН з а т. х и м. *Зиянды микробтардан сақтандыру үшін қолданылатын химиялық түзіліс, қоспа.* Тұқымды жерге себер алдында оған иксахлорон шашады да, содан кейін барып тұқымды фосфор *б а к т е р и н м е* н өңдейді (Ж.Жиенбаев, Астық дақыл.). Ұқыпты диканшылар тұқымды сепкенге дейін дәрілейді немесе азотофосфор *б а к т е р и н д е р і* н, нитрагинді дөнге араластырып тұқымды шылайды (Ж.Шәріпбаев, Тұқым. себу.).

БАКТЕРИОЗ з а т. б и о л. *Бактериялар туғызатын өсімдік аурулары.* *Б а к т е р и о з* жапырақтарда бейне екі жағынан қысып шығарғандай үлкен теңбілдер пайда болады. Бұл теңбілдер көп уақытта кепкен, жарылған, қураған болады (Ж.Шәріпбаев, Тұқым. себу.). Собыққа *б а к т е р и о з* ауруы дәні қамырланып қатайып пісе бастаған кезде жұғады (Ж.Жиенбаев, Жүгері.). Картоптың фузариоз салдарынан солуына және шіруіне, капустаның шырышты *б а к т е р и о з* ына қарсы күресудің микробиологиялық әдістері табылып, ол егіс даласы жағдайында сынақтан өтті (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

БАКТЕРИОЛИЗ [грек. *bacteria* – таяқша және *lysis* – ыдырау, еру] з а т. б и о л. *Бактериялардың жасуша қабығының ыдырап, ондағы цитоплазманың шығуы.* *Б а к т е р и о л и з* құбылысының салдарынан адам мен жануарлар ағзасындағы ауру тудыратын микроб жасушалары (клеткалары) ыдырайды (ҚСЭ).

БАКТЕРИОЛОГ з а т. б и о л. *Бактериология ғылымының маманы.* Француз ғалымы, *б а к т е р и о л о г* Луи Пастер көп тәжірибелер нәтижесінде, бізге белгілі организмдердің ішіндегі ең төменгі сатыдағысы – бактериялар екендігін дәлелдеді (Жалпы биология). *Б а к т е р и о л о г т а р* құрөзек ауруын қоздыратын ұсақ микроорганизмдерді Леффер таяқшасы деп атады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

БАКТЕРИОЛОГИЯ [грек. *bacteria* – таяқша және *logos* – ілім] з а т. б и о л. *Бактерияларды зерттейтін ғылым.* Жәндіктерді зоология, микробиология, *б а к т е р и о л о г и я* ғылымдары тексереді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). *Б а к т е р и о л о г и я* – бактерияларды зерттейтін микробиологияның бір саласы (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БАКТЕРИОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Бактериологияға тән, бактериологияға қатысты.* Тек *б а к т е р и я л о г и я* л ы қ, биологиялық

зерттеулер жүргізіп қана қандай ауру екендігін анықтауға болады (Малды туберк. сақта.).

Бактериологиялық қару. ә с к. *Бактериялық қару.* *Б а к т е р и о л о г и я л ы қ қ а р у* д ы ң негізі ауру туғызатын микроағзалар мен улардан тұрады: вирустар, бактериялар, рикетсиялар, саңырауқұлақтар, ботулизм уы т.б. (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БАКТЕРИОФАГТАР [грек. *bakterion* – таяқша және *phagos* – азықтанушы] з а т. м е д. *Бактерияжегі.* *Б а к т е р и о ф а г т а р* бірсыпыра жұқпалы аурулардың алдын алуға немесе емдеуге қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Б а к т е р и о ф а г т а р* д ы ң көбінің дөңгелектеу немесе сопақша пішінді басы, ұзынша келген өсіндісі болады (ҚСЭ).

Бактериофагтармен емдеу. м е д. *Фаготерапия.* *≈ Б а к т е р и о ф а г т а р м е н е м д е у* тәжірибесі.

БАКТЕРИЦИДТЕР [грек. *bakterion* – таяқша, *caedo* – өлтіремін] з а т. б и о л. *Адам, жануарлар мен өсімдік ағзасында ауру туғызатын бактериялар мен микроағзаларды жоюға қабілетті заттар.* *Б а к т е р и ц и д т е р* р етінде әртүрлі органикалық және аорганикалық қосылыстар, адам мен мал қанының сарысуында болатын алексин заты қолданылады (ҚСЭ).

БАКТЕРИЦИДТІК с ы н. *Бактерияларды және тағы да басқа микроағзаларды жойғыш қабілеті бар.* *≈ Б а к т е р и ц и д т і к* заттектер.

Бактерицидтік шам. *Зарарсыздандыру мақсатында қолданылатын жарық көздері.* *Б а к т е р и ц и д т і к ш а м* – суды, тамақ өнімдерін, медициналық операциялар жасайтын бөлмелердің ауасын стерильдеуге қолданылатын жарық көздері; қуаты – 15, 30 және 60 Вт газ разряды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БАКТЕРИЯ [грек. *bacteria*] з а т. б и о л. *Бір жасушалы микроағзалар тобы.* *Б а к т е р и я* мен ұсақ саңырауқұлақтардың тұқымын 20 километр биіктегі стратосферадан да кездестіруге болады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Бүлдіргіштер – өсімдіктер мен жануарлардың тіршілігін жойған ткандердің есебінен өмір сүретін *б а к т е р и я л а р* және саңырауқұлақтар (Қ.Қайымов, Су асты.). Ауызсуды *б а к т е р и я л а р д а н* тазарту үшін соңғы кезде суды хлорлау әдісі кең түрде қолданылады (География ғажайып.).

Ауру қоздырғыш [туғызатын] бактериялар. Адам немесе жануар ағзасын қандай да бір ауруға шалдықтыратын бактериялардың түрі. Өзенде тіпті, су шаңғысымен серуендеуге

тыйым салынған, себебі шашыраған су тамшыларындағы *ауру қоздырғыш бактериялардан* спортшыларға ауру жұғу қаупі бар (Табиғат сулары.). *Ауру туғызатын бактериялардан* жұқтырып, адамдардың жаппай ауруынан індет болған жерді карантинге жауып тастайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Бактерия уыты. м е д. Бактериотоксин, *тіршілік ету процесінде кейбір ауру тудырғыш бактериялардың бөлетін улары. Бактерия уыты* адам ағзасына түскен жағдайда өзіне тән белгілері білініп, қатты уланады (Қаз. тілі термин. Биология).

Бактерия ұстағыш. т е х. Емханалардың, өндірістік және тұрғын үйлердің бөлмелеріндегі микроағзалардың құрамын, олардың ауаны қаншалықты ластағанын анықтауға арналған аспап. *Бактерия ұстағыш* та ауаға бүркілген сұйық зат тамшылары бактериялармен бірге аспаптың ішкі қабырғасына жабысып қалады (ҚСЭ).

БАКТЕРИЯЖЕГІ з а т. м е д. <грек. bakterion – таяқша және phagos – азықтанушы> *Кейбір ауру туғызатын бактерияларды жойып жіберу қабілеті бар бактериялық вирустар. Бактерия жегі* – бактерия жоюшы микронтар (Қаз. тілі термин. Экология).

БАКТЕРИЯЛЫ с ы н. *Құрамында бактериялары бар, бактериялардан тұратын.* ≈ *Бактериялы* қоспа.

Бактериялы тыңайтқыш. а у ы л ш а р. *Органикалық және қиын сіңірілетін минералды заттарды өсімдіктерге жеңіл сіңетін түрде айналдыратын микроағзалар өрбімесі. Бактериялы тыңайтқыштар* – топырақты тыңайтуға арналған пайдалы микроорганизмдері (микроағзалары) бар қосындылар (Т.Тазабеков,... Орыс.-қаз. топырақ. сөздігі). *Бактериялы тыңайтқыштарды* топыраққа қолдан енгізу – оның құнарлылығын арттырады (Қаз. тілі термин. Экология).

БАКТЕРИЯЛЫҚ с ы н. *Бактерияға тән, бактерияға қатысты. Ыстыққа шыдамсыз өсімдік бактериялы қауруларға тез шалдығады (К.Боранғазиев, Бұршақ өсіру.). Көптеген уылдырық түрлі бактериялы паразиттермен уланып өледі (К.Күленов, Қазақст. балық.). Тамақтарды ыстық ішуден өңеште термикалық, химиялық және бактериялы тітіркену туады (Р.Сәтбаева, Өңеш рагы).*

Бактериялық биотелескоп. т е х. *Қандай да бір құбылыстарды өзгеруі арқылы белгілеп көрсетіп отыратын, бактериялардың көмегі-*

мен сол құбылысты бақылауға арналған құрал. Дегенмен А.Л.Чижевский 1940 жылы құрастырған бірінші *бактериялық биотелескоппен* жұмысын одан әрі жүргізуге тырысты (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Бактериялық зерттеу. *Бактериоскопия, зерттелетін заттарға (су, топырақ, мал азығы, қан, несеп және т.б.) бактериялық техниканың түрлі әдістері мен тәсілдерін қолданып, бактерияларды табу. Бактериялық зерттеуде* әртүрлі күрделі микроскоптар қолданылады (ҚСЭ).

Бактериялық конъюктивит. м е д. *Көздің былшықтанып ауруы. ≈ Бактериялық конъюктивиттің* алдын алу.

Бактериялық қару. ә с к. *Тірі ағзаларда әртүрлі ауру туғызатын микроағзалар мен уларды пайдалануға негізделген жаппай зақымдаушы қару. Бактериялық қаруды* адамзатқа қарсы қолдану ең ауыр қылмыс және халықаралық құқықтың жалпыға бірдей ережесін бұзғандық болып табылады (ҚСЭ).

Бактериялық құралдар. ә с к. *Ауру туғызушы микробтар және микробтың кейбір түрінен бөлінетін уыттар. Бактериялық құралдар* бактериялық қарудың зақымдаушы әсерінің негізін құрайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БАҚ¹ [ир.ḡḷ] з а т. **1.** *Әртүрлі жеміс ағаштары өсірілген жер, бау-бақша. Бақ* есігі ашылғанда, Ақбілектің беті де ұялып, кіруге жүрексініп, өнтек кідіріп қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Жасыл барқыт жапырағы бақтардың, Саянда жүр құрбылары Саттардың (Т.Айбергенов, Мен саған.). Біреудің жанарында, Біреудің табанында, Сап-сары жапырақтар жоғалуда. Қаусаған қаңқасы тұр ағаштардың, Жасыл бақ тоналуда, тоналуда (М.Мақатаев, Шығ.).* **2.** а у ы с. *Жер, саялы жер.* Әлем тыныш болса екен арт жағымда, Алға шеру қозғалыс тартқаныңда. Тыныш келіп, сайрандап қайтса болды, Бір ел келіп бір елдің бақтарында. Егін өсіп, ел жайлап жатса болды, Сапырылмай мұхиттар жатқанымда (М.Мақатаев, Шығ.).

Алма бақ. *Алмаағаштары егілген, алма өсіретін бақ.* Міне, қызық, енді бүгін түк көрмеген жандаймыз, Тосын келген «ұрылардан» алма бақты қорғаймыз (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Жаймашуақ жазғы күн, Жасыл гүлге бөленген. Жардай күліп көз тартып, Алма бағы көгерген (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).* Құбылып көз алдында, Баяғы сол ерке елес, Жүрем алма бағында, Ойға батып ерте-кеш (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Бақ айқабағы. з о о л. <лат. As rocephalus dumetorum> *Сандуғаш тұқымдасына жататын кішкентай құс. Б а қ а й қ а б а ғ ы* Қазақстанның оңтүстік-шығысында кездеседі (ҚҰЭ).

Бақ зиянкестері. а у ы л ш а р. *Бау-бақшаның өсуіне зиян келтіретін құрт, жәндіктер, ауру тудырғыштар. ≈ Б а қ з и я н к е с т е р і м е н* күресу.

Бақ қопсытқыш. а у ы л ш а р. *Бау-бақшаның жайқалып өсуіне көмегін тигізетін арнайы тұқым. ≈ Б а қ қ о п с ы т қ ы ш т а р ы н ы ң* пайдасы.

Бақ нұмы. а у ы л ш а р. *Бау-бақша, жеміс ағаштарының кесілген, сынған, егілген жерлеріне жағып қоятын, олардың өсіп кетуіне жағдай жасайтын бақша желімі. ≈ Б а қ н ұ м ы н* пайдалану.

Бақ сайманы. *Жеміс-жидектерді өсіру, құту, жинау үшін қолданылатын құралдар. ≈ Б а қ с а й м а н д а р ы н* күтіп ұстау.

Бақ сандуғашы. *Сауысқандар тобына жататын орман, даланың кішкентай сайрағыш құсы. Бұл – ақындар жырға қосқан б а қ с а н д у ғ а ш ы («Қаз. әдеб.»).*

Емен бағы. *Емені көп бақ, емен өсірілген бақ. Саялайын, е м е н б а ғ ы,* Жырды ұрлай бер, сырлы ұрлай бер. Екеу болып келем әлі, Сыбырлай бер, сыбырлай бер (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Бақ² [ир.بخت] з а т. *Адамның басына қонатын ерекше бақыт, талай. Бұл міну жеткендеріне үлкен б а қ деп санайды (М.Дулатов, Шығ.). Елдік, бірлік, ерлік, қайрат, б а қ, ардың – Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың... Алтын Күннен бағасыз бір белгі боп, Нұрлы жұлдыз – бабам тілі, сен қалдың! (М.Жұмабаев, Шығ.). Жауынды кескілермін де, Қас етпен ешкімді ешкіммен. Б а ғ ы ң боп естілермін де, Сорың боп естілмеспін мен (Т.Айбергенов, Өлеңд.).*

Бағы артты [асты]. *Мерейі үстем болды, жолы болды. Көтерсем әннің туын, сарайым той, Қоймаймын көңіліңді қаңыратып. Әнімді әлеуметім аялайды, Мен жүрмін ортасында б а ғ ы м а р т ы п (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қазаққа қыз туған жоқ менен артық, Құлшырым он бесімде б а ғ ы м а р т ы п. Майысып, пісіп тұрған дер кезімде, Малды шал анталады иттей тартып (С.Торайғыров, Шығ.). Аңшыға ұксап желіккен, Жігіттің мынау б а ғ ы а с т ы. Атама, жоқ, жоқ неліктен, Неліктен Айгүл адасты (Н.Шәкенов, Айгүл).*

Бағы байланды. *Бағы жанбады, бақытсыз болды. Б а ғ ы неге б а й л а н а д ы, қартайып отыр ма еді қызың? (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).*

Бағы бар. *Бақытты, жолы болғыш. Ә, онда жеңгеніз асыл адам екен! Жақсы қыздың жақсы жеңгесі болғаны қандай ғанибет! Менің б а ғ ы м б а р* екен! – деді Маржангүл (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Оспанға әйел табылар Ештеме жоқ қамығар. Қайта одан құтылған маңдайының б а ғ ы б а р (Қ.Ыдырысов, Аршында.).

Бақ бүркіті. этн. *Ерекше қасиетті, иесіне бақыт әкелетін киелі саят құсы. Шырын тіл, шырайлы жүз, болсаң балдай, Боларсың бұлт шөгетін биік жалдай. Басыңа бақ бүркіті балапандап, Ер жетіп аңға ұмтылар аңдай-аңдай (Т.Ізтілеуов, Шығ.).*

Бағы жанды. *Ісі оңға басты, жолы болды. Сенен бақытты қазақты, сонау кешегі Жамбылдан соңғы б а ғ ы ж а н ғ а н адамды көзіммен, өз көзіммен көргенім осы (С.Бақбергенов, Адам.). Б а ғ ы ж а н б а й* қояр болса шебердің, Бишараны бағалар кім, жебер кім? Бұлдануға, Тұлдануға бола ма, Жолы жиі болмайды деп неге ердің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

Бағы қайтты. *Жолы болмады, бақытсыздыққа ұшырады. Жігіттің б а ғ ы қ а й т а д ы, ағайын-жұртын алдаса, Бұлбұл торғай жарасар, Гүл бағында сайраса (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).*

Бағын асырды. *Бақытқа ие болды, жұлдызы оңынан туды. Жаңғыртып Алатаудай туған жерден Қордай мен Сұлутөрдің жағасынан. Қолына ап көрі жолдас домбырасын, Кененмін талайлардан б а қ а с ы р ғ а н (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).*

Бағына ұшырады. *Тағдырына кезікті, бақытына жолықты. Не қылса да адамзат Әркім жанның қамына. Рахматы Алланың Ұш ы р а с а б а ғ ы н а (Кердері Әбубәкір, Қазағым).*

Бағын ашты. *Көмектесті, жолына тосқауыл болмады. Айылын тартып атының, «Б а ғ ы м д ы а ш» деп мінеді, Жолбарыстай ақырып, Қапыда жауға тиеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Уағдадан табылдың һидаят берсе жасаған, А ш ы л ғ а н ы б а ғ ы ң н ы ң. Қабыл болса тәубеңіз, Көп күнәдан арылдың. Маһ-шар сөзін сөйлемей, Сұбханалла, неғылдым?! (Кердері Әбубәкір, Қазағым).*

Бағын байлады. *Бақытты болуына, қызық көруіне бөгет болды. Шеризат жауап берді қызға жайлап, «Б а ғ ы ң д ы отыр екен әкең б а й л а п. Кішіктік қып көрмеген ерке басым, Жүрем бе қызға бола қарыз байлап» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көрсеқызар, құмарпаз Б а й-*

л а м а н па еді б а ғ ы ң д ы? Адасасың сен, Махмұт, Алданып, қума сағымды (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Көрген түске алданып, Түсінде қызды таңдайсың. Сындырмалық бала сағынды, Б а й л а м а й ы қ б а ғ ы ң д ы (Батырлар жыры).

Бағын [базарда] сынады. *Талайын байқады.* Мал да, дәулет те осы күшіме бітеді деп сендім... *Б а ғ ы м д ы с ы н а п* көрмек ниетпен Қызылқұмға шықтым (Ә.Әлішев, Батыр.). Шартым – осы! Осыған шыдайсың ба? Шыдамасаң, тынасың, құлайсың да. Болсаң сосын боларсың, қол бастарсың. Алдыменен *б а ғ ы ң д ы с ы н а й с ы ң* да. Шыдайсың ба? *Б а ғ ы ң д ы с ы н а й с ы ң* ба?.. (М. Мақатаев, Шығ.). *Б а з а р д а б а ғ ы ң с ы н а* дегендейін, Басымды бұл майданға қылдым пәнде (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Бақ айналды. *Бақ-дәулет, байлық тұрақтады.* Арғы атаң Ерназардан бермен қарай Тұқымсың *б а қ а й н а л ы п* тұрған әулет (Базар жырау, Шығ.). Жігіттің аты шықпайды, *Б а қ а й н а л ы п* малданбай (Базар жырау, Шығ.). Ықпалы *б а қ а й н а л ы п* тұрған кезде Қара ұлы хан мен төре құрметтеген (Базар жырау, Шығ.).

Бақ ауысады. *Жақсылық үнемі бір адамның басында бола бермейді.* *Б а қ а у ы с а д ы*, ырыс жұғысады деп, бізден бұрынғылары да тырп етпей отыра берген екен, біз де тырп етпей отырмыз (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Бақ берді. *Бақыт, байлық келді, бақытқа ие болды.* Баламен бірге *б а қ б е р г е н*, Басыма төж бен тақ берген, Күншығыс халқын ұмытпаймын Қойныма бала сап берген. Түбі бірге түтпейді? Тұрандай түгел халқымнан, Тұрғызбай Төстік ап келген (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Төстікке мұнда сөйтіп *б а қ б е р г е н і*, Дүшпандар қарсы келген шақ келмеді. «Ер – туған жерде» деген мақал да бар, Бұл жерде қалуды енді құп көрмеді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Асқақ ұстап сұңғақ бойын сымбатты, Транзейге әйел былай тіл қатты: Құдай саған еркек деген ат берді, Дәулет берді, Атақ берді, *Б а қ б е р д і* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бақ дарыды. *Бақ қонды.* Жоламады оқтар оған, Батыр алға аттады әрі. Майданына *б а қ д а р ы ғ а н*, Бар еді бір оқ қағары (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Бақ жүлдызы. *п о э т. Тағдырға, маңдайға жазылған бақ.* Қан майданда оның нұрлы *б а қ ж ү л д ы з ы* сөнгенде Мен де бірге сөніп ем. Сөнген күнім қайта туды сенімен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аман ба өзі, айналайын, жан басы?! Аман-

дықтан тоза берсін жамбасың! Ұнатпаса ұнатпасын ұлықтар! *Б а қ ж ү л д ы з ы* жанбады ма? Жанбасын! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Бақ кейде тауып қонады, кейде ауып қонады. *Қуаныш, бақыт әртірлі адамдарға, талғамай қона береді.* *Б а қ к е й д е т а у ы п қ о н а д ы – к е й д е а у ы п қ о н а д ы.* Ауып қонса – есіртеді, тауып қонса – есейтеді. Димекеңе бақ шынында да тауып қонған («Жас Алаш»).

Бақ кетпесін. *т і л е к. Бақыт кетпесін, бақ қонсын.* Құтты болсын орының, Ардақты балам Тасыған. Адал жарың Төрткенмен, *Б а қ к е т п е с і н* басыңнан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Бақ көшпелі [көседі]. *Бақыт, дәулет ауысып отырады.* Біреуді білмес адам табалайды, *Б а қ к ө ш с е*, ақылыңа қарамайды. Ісіңнен бір істеген жазым тапсаң, Болды деп білмегеннен шамалайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Б а қ к ө ш с е*, ақылыңа қарамайды, Жақсыны жаман адам табалайды. «Адам басы алланың добы» деген, Қайда айдаса сол жаққа домалайды (Шал ақын. Өлеңд.). Болмасын *б а қ к ө ш п е л і*, ырыс күшті, қозғалмай, сірә, орны жоқ тұрғын тіпті. Келу алыс, кету қасқабақтан, орнықпас жұмсасаң да қаншама епті (XX ғ. қаз. ақын.).

Бақ қарап, Қызыр назар салды. *Бақыт қонды, бақ келді.* Қайдасың үш алаштың паң Жайнағы?! Мінгені паң Жайнақтың сұр жайдағы. *Б а қ қ а р а п, Қ ы з ы р н а з а р с а л ғ а н н а н* соң, Жүйрік ең шауып жүрген айғайдағы (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Бақ қарасын, Қыдыр дарысын. *т і л е к. Бақыт қонсын.* *Б а қ қ а р а с ы н, Қ ы д ы р д а р ы с ы н*, Кеткенін келтірсін, Кемтігін толтырсын, Дастарқанға береке берсін (Бата). Иесі анау үйдің бұрын болған Кісі еді заманында бақыт қонған. *Б а қ қ а р а п, Қ ы д ы р д а р ы п* тұрған шақта, Дәулетің құралады оң мен солдан (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бақ қонды. *Бақытты болды, бақ дарыды.* *Б а қ қ о н д ы* елге, жұртқа, алты алашқа, Бар жарлы, теңсіз, тексіз, көрі-жасқа. Келген бақ қайырымен болғай-ақ деп, Сабаздар жанталасып арпалысты (Б.Күлеев, Танд.). *Б а қ қ о н а д ы* ұл таңдап, Қонақ қонар үй таңдап. Болымы жоқ бозбала Бейнеттен қашар бұлтаңдап (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Бақ құсы. *п о э т. Бақ, бақыт, дәулет.* Адамның басына қонған ақ құсы – «*б а қ қ ұ с ы*», «дәулет құсы» екен деген ертекке жұрт нанатын (С.Сейфуллин, Шығ.). Көз жасы жер астынан шыққан бұлақ емес, бүгін ақса ертен құрғайды, Құдай тек қолына қонған *б а қ қ ұ*

с ы н а н айырмасын, – деді Әділбек (І.Есенберлин, Қатерлі.). Қарақасқа қосарда, Қалмақтың басы белінде, *Б а қ қ ы с ы* қонып басына, Еспембет келді еліне (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Бақта байлау жоқ. *Бақ бірде келеді, бірде кетеді деген мағынада. Б а қ* дегенде *б а й л а у ж о қ* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бақ тайды. *Абырой-атақ кетті, бұрынғы заманы өтті.* Аға сұлтан, қазылар Майырға болды жағымды; Шайқады қулар талымды; *Т а й ғ ы з д ы* бастан *б а ғ ы м д ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Мұндай іс азаматқа сын болады *Бақ т а й с а*, батыр түбі – жын болады. Дулаттың көптігіне сан жетпейді, Қариясы Қасқарау кім болады? (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ханның *б а ғ ы т а я р д а* дұшпаны сырттан көбейіп, жанашыр досы аз қалар (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Бақ таластырды. *Күндеді, көре алмады.* Қырдың ақсақал-қарасақалдары бас қоса қалса, руларын, ата-бабаларын мақтасып, қырылдасып, *б а қ т а л а с т ы р ы п* қиқылдасады да қалады (А.Сатаев, Дала.).

Бақтан кішірді. *Төмендеді.* Сонда да, мейлі, сөйлейін, *К і ш і р д і м б а қ т а н* демейін, Халықтың болсын хабары (М.Сұлтанқожаұлы).

Бақ тапты. *Бақытты болды.* Өле-өлгенше ақ сұңқар көзін сүзіп, *б а қ т а б а м* деп іздеген түпсіз аспанға жылан да көз салды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бақ тұрды. *Бақ қонды, бақытты болды.* Сортаң жерге қақ тұрып, Суы ішуге келмейтін, Сараң байға *б а қ т ұ р ы п*, Қолынан қайыр бермейтін (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Жел сөзді төңірім берген неге аяйып, Шашылған несібемді жүрмін теріп. Мақтанба, малым бар деп бағыңызға, *Б а ғ ы ң ы з т ұ р с а* жақсы тағыңызда. Саныңды, ауызыңды ұстап бір соғарсың Басыңнан бағың тайған шағыңызда (Шал ақын, Оленд.).

Бақты тепті [бақытты басқа тепті]. *Өз бағын өзі қорлады, келген жақсылықты білмеді.* Айдаһарға мынаны айт: жеті жылдай ауруына ем қонбаса, *б а қ ы т т ы б а с қ а т е п к е н* адамның басын жесін, сонда ауруынан жазылады (Қаз. ертег.).

Бақ іздеді. *Бақыт, қуаныш аңсады.* Адал еңбек елдің досы. *Б а қ і з д е у д і ң* жолы осы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Баянсыз бақ. *Тұрақсыз, сенім жоқ бақ.* *Б а я н с ы з б а қ* пен дәулетке Сенем деп, жақын жар-достан, Туысқан-туған, жолдастан, Құр алақан бос қалма (Базар жырау, Шығ.).

БАҚ= е т. 1. *Малды құту, қарау, өсіру.* Аһ десе іштен қайнап шығар жалын, Халықтың кім түзетер мүшкіл халін? Далада көшіп қонған сахрауи Халық еді біздің қазақ *б а қ-қ а н* малын (М.Дулатов, Шығ.). Жетім көлдің басында жылқы жатқан, Дөңге шығып, қарт тұрған жылқы *б а қ қ а н*: «... Апыр-ай, бұл кім болды таңсәріде, Көргенсіз, көл басында мылтық атқан?! Құстардың зөре-құтын шырқыратқан, Неғылған қаныпезер құлқы қатқан?! (М.Мақатаев, Шығ.). Ойбай-ау, *б а ғ а* білсе, мал өспеуші ме еді? (М.Иманжанов, Менің махабб.). **2.** *Тәрбиелеу, қарау, асырау.* Өзіме оқу оқытады, қара танып, хат жазам, Әлеуметтің ұлы боп Ауылды *б а ғ а м*, басқарам (І.Жансүгіров, Шығ.). Сол саудагердің балаларын *б а ғ а* жүріп татарша-орысша қара танышты (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Ұядан жалғыз баламын, Құс етін беріп *б а ғ а м ы н* Үйдегі екі кәрімді (Қамбар батыр). **3.** *Қуту, қарау.* Жұмаққа маһшар күні тез барады Риза етіп адал жүріп ерін *б а қ қ а н* (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Жұмаққа мүһмін адам барса керек Харамнан жанын, тәнін таза *б а қ с а* (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Сопылықтан не пайда Бір жөнімен жүрмесе, Шарғының жолын білмесе? Надандардан ол жаман Басын *б а қ п а й* кірлесе (Кердері Әбубөкір, Қазағым). **4.** *Байқау, аңғару.* Енді *б а қ с а м*, ол келген сайын Абай сөзін айтып келеді (М.Әуезов, Абай). Енді *б а қ с а*, соның бәрі жай, арқадан қаға салу сияқты (Т.Ахтанов, Дала сыры). **5.** *Қадағалау, қарау.* Құдды оны мазақтап отырған секілдімін. Өртүрлі дәмді тағамдарды соның ішу тәртібіне *б а ғ ы п* отырып іштім (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Келемін тынбай ізденіп, Ажарын *б а ғ ы п* өр қыздың. Өтеді жазым, күз келіп Қыста да қызсыз, жалғызбын (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Асығады неге өзен аласұрып? Неге қыран самғайды, Ана сырғып? Неге көңілі келіннің пәс жүреді? Неге жүзі жабыңқы баласының? Қас-қабағын, *б а қ қ а н д а й* бала сырын, Ана неге қадайды қарашығын? (М.Мақатаев, Шығ.). **6.** *Анду, байқастау.* ...Дәркембай Құнанбай көзіне өткір көзін қадап, сыншыдай *б а қ т ы* (М.Әуезов, Абай). Саған босаға *б а қ* деген кім. Ана жазғанның күні жақындап қалған жоқ па... Көз қырын салсаң болмас па? (О.Сәрсенбаев, Сағым). Өзге жақтан жоқ хабар, Өз тірлігі – *б а қ қ а н ы*... Көргеніміз тек қана Жігіттердің хаттары (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **7.** *Қору, күзету.* Батырдай сауыт киген, қалқан ұстап, Күндіз-түн ұйықтамай халқын *б а қ қ а н*. Қойнында

Алатаудың жүз түрлі аң бар Әлдісі әлсіздерін шуылдатқан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Атамыз Солтанкелді Бөкен, – дедім, Жәкелер, босатыңдар кетем, – дедім. Әркімнің шөбін *баққан* мен бір жетім, Шешем жоқ, кәрі кісі әкем, – дедім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Қасқырлар ұлығанда зөрем ұшып. Шөбінді ұйықтамай *бақты* м, – дедім. Пұсырман он-он бестей көлікпенен, Шөбінді бұзып артып қайтты, – дедім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). // *Күрделі етістіктің құрамында келіп, негізгі етістікке барынша, әбден, мүмкіндігінше деген үстеме мағына береді.* Бір қылышты Бір қылыш Қарсы тұрып Қағады, ... Дәлдүріш пен дәлдүріш Тіл табысып *бағады*!.. (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Үскірік аяз бетінен оскылай жөнелді. Тынысын қарып жіберді. Сонда да тістеніп шыдап *бақты* (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

Ақырын бақты. *Соңын құтті.* Аяқтан біреу шалғанда, *Ақырын бақты* қ шамданбай. Төртінсіз со бір жандарға, Тәлім боп тұрдық қорғандай (М.Мақатаев, Мавр).

Аузын бақты. а) *Абайлап сөйледі, байқап сөйледі.* Төгіліп менің сөзім келе жатыр, Қолында бектерімнің алтын шатыр. Өзінді өзің көтеріп желікпегін, *Аузыңды бағып* сөйле, Жамбыл батыр (Жамбыл, Шығ.). Жетісудың саңлағы Тегіс отыр қасымда-ай, *Бағып* сөйле *аузыңды*, Еліре берме, Шашубай (Жамбыл, Шығ.). Айтолқын-ау, *аузыңды бақ*, арпылтұрпыл сөйлей берме тәйірі алғыр деп... сөйлеп қалған ауыз, қайтерсің деді Сары кемпір майдалай түскен болып (Б.Майлин, Азамат.); ә) *Аузына қарады, не айтар екен деді.* Қоспан есімі аталмас па екен деп, алыстан келген жігіттің *аузын бағады* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ендігі қалғандары Рамбердінің *аузын бағып*, аңсын аңдап отыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Әліптің артын бақты. *Істің аңысын аңдыды, алды-артын бағдарлады.* Алғашқы Түсіптің даусы, соңғысы – өз ағасы Қапардікі. Ұшып түрегеле жаздады да, өзін ұстап қалды. Сабыр сақтап *әліптің артын бақты* (Қ.Салғарин, Сол бір күн.).

Бағар көбейсін. т і л е к. *Малың көп болсын, ырысың тасысын деген тілек сөз.* Сиырмен араласып, ән шырқай Оңғарбай да көл басына келді. Бір бүйірден Нұрыш та келіп араласты. *Бағар көбейсін!* (Б.Майлин, Шығ.).

Елге бақты. *Ел-жұртқа қарады, қамқор болды.* Қасқарауға кәрия Қадірлі еді Сәрсе-

кем. *Елге баққан* Сәрсекем. Сасқандарға сабырлы, Тоқтау айтқан Сәрсекем (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Жан бақты. *Күн көрді, өмір сүрді.* Біреуі жарымжан ауру, соғыс болмаса, өкіметтің берген пенсиясын қанағат етіп *жан бағып* қана қарап жүрер еді (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Қала алмайды ол қалтарыста *жан бағып*, Ішкені мен жегендерін олжа қып (Ә.Тәжібаев, Жартас).

Көкке бақты. д і н и. *Тәңірге жалбарынды.* *Көкке бақты* м «Алла» деп, Тамаша етіп күдіретін (Абай, Тол. жин.).

Күлкі бақты. *Арзан күлкі іздеді.* Жастықта бір күлгенің бір қаралық, *күлкі баққан* бір көрер бишаралық (Абай, Тол. жин.).

Қой баға алмайтын жаман. *Қолынан түк келмейтін нашар адам. Қой баға алмайтын жаманың* Нұрділда мен Тоқмамбет, аузыңды бірлеп бүтін бол, Енді өзіңе күшті бол, Сендерге сырттан көз салар, үйір қылма бойыңа Әр торайдың сағалын (Базар жырау, Шығ.).

Міз бақпады. *Шімірікпеді, селт етпеді, тапжылмады.* «Тұра тұр бәлем, сені ме, жайыңды бір табармын» деп іштен тынған адамша *міз бақпастан* отыра берді (М.Хасенов, Алғашқы ән). Райхан шиланын қайтадан қалтасына салды да, ол әркімге бір жалтақтап *міз бақпастан* тұра берді («Қаз. әдеб.»). *Міз бақпастан* отырған Абзал ғана. Өйткені ол мана телефонда Орловтан Нұрландардың мұндай қуанышымен бірге қаза болған қайғысын да естіген-ді (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

Сөзіне бақпады. *Айтқанын істемеді, тыңдамады.* «Балам-ау, мына ми қайнатқан ыстықта үйде тыныш қана жатсаң болмай ма» деген анасының да *сөзіне бақпай*, Қаби ағасын тауып алып, күн ұзақ кабинасында жүріп құм тасысты (С.Ақтаев, Қапшағай.).

Шыдап бақты. *Әбден, барынша шыдады.* Осылай өтіп жатты жылжып өмір, Серпілмейді тас басқандай ауыр көңіл. Қырғызбай *шыдап бақты* қиындыққа, Ер еді еңіреген болат жігер (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Болса болсын, тәуекел, *шыдап бағам*, Болашағым белгісіз, сұрақ маған. Өлсем өлдім, өзіме өз обалым, Ахиреттен орнымды бір-ақ табам (М.Мақатаев, Шығ.).

БАҚ⁴ е л і к. *Тосыннан қатты шыққан ешкінің дауысына ұқсас дыбысты бейнелейтін сөз.*

Бақ етті. Тосыннан, кенеттен ешкінің дауысына ұқсас қатты дыбыс шығарды. Үлкен ешкілердің бірі сүзіп жіберсе керек, бір лақ теке-нің «бақ» еткен даусы шықты (М.Мағауин, Ақша қар). Күйіп-пісіп тарылып тұрған Асан тыныштықты бұзып, «бақ» етті (З.Шашкин, Өмір.).

БАҚА з а т. 1. з о о л. <лат. ranidae> Дене тұрқы қысқа әрі жалпақ, терісі жылтыр, құйрықсыз, қосмекенділер тұқымдасының бірі. Бақалардың басқа қосмекенділерге қарағанда кеуде, сегізкөз омыртқасында ерекшеліктер болады (ҚСЭ). Шортаны қара бақандай, Бақасы сары атандай, Балдырғаны білектей, Баттауығы жүректтей (Махамбет, Шығ.). Түн өтті. Бозарғандай шығыс жағы, Бақаның бітпек пе бір «бақ-бақ-бағы?». Бұлбұл сыйға тартқан сол сәулесін Арсыз ай бақаға да төкті тағы... (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. а у ы с. Толық, төртбақ денелі. Бірақ Ұзақ тыпыр етер емес. Таптасын! – дейді, – өзіне сол керек, бұл бақа қараның! Байимын деп Шұғылдың қара бурасын сатып алып неге керек еді! (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Ала жылан аш бақа. п о э т. Ел ішіне іріткі салушы. Естілер де ісіне қуанбай жүр, Ел азды деп надандар мұңаймай жүр. Ала жылан аш бақа, күпілдектер, Кісі екен деп үлкеннен ұялмай жүр (Абай, Тол. жин.).

Бақа айғыр. Аласа, семіз айғыр. Көрмесің Қарабайдай бейілі тарды, Жылқыдан Бақа айғырды мініп алды (Батырлар жыры). Артынан бақа айғырмен Қодар жетсе, Ұрып жығып, серейтіп тағы кетті (Батырлар жыры).

Бақа бас [басты]. а) Жалпақ бас. Анау 62-ші километрде машинамызға отырған балаң жігіт Саурыққа дігірлеп барады. Әй бақа бас жуасым-ай! (С.Бердіқұлов, Пердесіз көңіл). ә) Қораш, нашар, сұрықсыз. Еркек піркіндер ғой опасыз келетін. Көзі тірісінде бақа басты еркек те алтын басты әйелдің арын аяққа басып, үстінен жүреді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Бақа бас етік. Жалпақ басты етік. Халкеннің аяғында жаман, бақа бас орыс етік (С.Сейфуллин, Шығ.).

Бақа көз. Сыртына шығыңқылау томпақ көз. Сагила – топақтау, дүңк ете дөкір сөйлейтін, бақа көз қара келіншек (Ә.Көшімов, Қыстаалаң.).

Бақа қыбыр. Жай, баяу қозғалыс. Бірақ, осы алға басудың кішкене орғу, бақа қыбыр, қарыш адымы бар (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Бақа мойын. Қысқа, жалпақ мойын. Онсыз да бақамойны біржола шөгіп кеткендей. Екі иық арасынан тек төбесі ғана көрінеді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Бақа сорды. Азды, аздырды. Әлімше жамандап-ақ жазған екен, Әлеңмен сау жерімді қазған екен. Осыған оқыған деп ат қойғаны, Заманды бақасорып азған екен (М.Дулатов, Шығ.).

Бақа тамақ. Бұзағы түсіңкілеу, жалпақ тамақ. Жұрт алқа қотан отырған соң орысша киімі бар бақатамақ жігіт топқа сөз сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күн жаз. Егін науқаны өткен. Оқу жоқ. Сандалып жүріп Қартқожа бақатамақ Пашкаға малайлыққа тұрды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл, мыртық бойлы, бақатамақ, бозша әйелдің күйеуі менің бір ашына жігітім еді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Бақылдауық бақа. з о о л. <лат. hylidae> Бақалар отрядына жататын қосмекенді жәндік түрі. Бақылдауық бақаның 16 туысқа бөлінетін 416 түрі бар (ҚҰЭ).

Бізтұмсық бақа. з о о л. <лат. rana arvalis> Қосмекенділер тұқымдасының бақалар отрядына жататын бір түрі, сүйіртұмсық бақа. ≈ Бізтұмсық бақаның тіршілік етуі.

Жапырақ бақа. з о о л. <лат. phylllobates trinitatis> Бақаның кішікентай түрі. ≈ Жапырақ бақаның дене пішіні.

Қаратеңбіл бақа. з о о л. Бақаның Қазақстанда кездесетін түрі. ≈ Қаратеңбіл бақаның мекені.

Қызылаяқ бақа. з о о л. Құйрықсыз қосмекенділер тұқымдасының бақалар тобына жататын бір түрі. Қызылаяқ бақа Балқаш, Іле маңында кездеседі (ҚСЭ).

Сүйіртұмсық бақа. з о о л. Бізтұмсық бақа. Сүйіртұмсық бақа республиканың солтүстік аудандарының орманды дала жерлерінде кездеседі (ҚСЭ).

Теңбіл бақа. з о о л. <лат. pseudophryne corroborea> Теңбіл таңбасы бар бақа.

Тоспасу бақасы. з о о л. Су бақасы. Бақаның СССР-де құрлықта да, суда да тіршілік ететін он бір түрі (көлбақа, тоспасу бақасы, қаратеңбіл бақа, шалғындық бақа, сүйіртұмсық бақа, кішіазиялық бақа т.б.), оның ішінде Қазақстанда 4 түрі бар (ҚҰЭ).

Түкті бақа. з о о л. <лат. astylosternus robustus> Бақаның түкті түрі. ≈ Түкті бақаның тіршілік ету ортасы.

Шұбар бақа. з о о л. <лат. bombina> Шұбар түсті бақа түрі. ≈ Шұбар бақа терісі.

БАҚААУЫЗ з а т. 1. Арбаның оқтық ағашы енетін алдыңғы дөңгелекке бекітілген ағаш. 2. Үстіне қойылатын ағаштың орнықты болуы үшін, арқалық немесе тіреу ағашты кертпін, ойып жасалатын ойық, кетік. Ауыр, қатты ағаштан жасап, жерге мықтап орнатқан үш аяқты б а қ а а у ы з ағаш немесе ортасын кертпін ойған жуан арқалық ағаш (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

БАҚАДАЙ с ы н. Бақа сияқты. Таласпа, жаным-ай, Қолыңнан келмеске, Боларсың б а қ а д а й, Көп түссең егеске (Абай, Тол. жин.).

Аузын бақадай ашты. а) Аузын үлкен қылып ашты. Тіл тартпай кетті балғын жас, Б а қ а д а й а у з ы н а ш т ы да, Анасы қалды ойбайлап, «Көрінде өкір, сұлтан», – деп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.) ә) Қорқып кетті, ес жия алмай қалды. Түйебай Алласын да айта алмай, а у з ы н б а қ а д а й а ш қ а н күйі шегініп келеді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Кездессе, а у з ы н б а қ а д а й а ш т ы р ы п тартып алыңдар. Мен қала жаққа қайтып, сонан қарастырайын (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). б) Кенезесі кепті, шөлдеді. Жазы ыссы, қысы қақаған. Шегіннің сойқан қаңтары. А ш қ ы з ы н а у з ы н б а қ а д а й, Қояды малды қаңтарып (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Аш бақадай жабысты. Қатты жабысып, айырылмады. А ш б а қ а д а й ж а б ы с ы п, қатып қалған, айырылар емес (З.Шүкіров, Ізгілік ізі.).

Бақадай шулады. Жабыла шуылдады, ушу болды. Ақсүйектің баласы, Б а қ а д а й ш у л а п тұрғанда, Ерлікпенен алданып, Өзіме өзім қас қылдым (Махамбет, Шығ.). Айдаһардай ақырған, Алтын иық, сары ала, б а қ а д а й ш у л а п бақырған, Деген жаным қала ма (Т.Жанкелдин, Шығ.).

БАҚАДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. Бақа тәрізді. Сонда бірі қалмақтың, Б а қ а д а й ы н тырбынып, Өрмелеп тауға барады (Батырлар жыры).

БАҚАЖАПЫРАҚ з а т. ө с. <лат. plantago> Біржылдық, кейде көпжылдық, жол-желкен, иманжапырақ, киіз бақажапырақ, бүргедән, тартар сияқты түрлері бар шөптесін, бұта өсімдіктер туысы. Пияз, сарымсақ, адыраспан, дермене, б а қ а ж а п ы р а қ және басқа көптеген өсімдіктердің түрлі ауруларға ем болатыны халық медицинасына ерте кездерден-ақ белгілі болды (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Б а қ а ж а п ы р а қ т ы ң Қазақстанның барлық облыстарында тараған 16 түрі бар (ҚҰЭ). Бұл басылымнан астық, қалақай, алқа,

б а қ а ж а п ы р а қ тұқымдастары және 40-тан астам (тамырдарі, лапыз, сенсегүл, уқорғасын, ушырмауық, уқурай, убалдырған, сасыр, ошаған т.б.) халыққа көбірек белгілі өсімдіктер алынып тасталды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

БАҚАЙ з а т. 1. Аяқтың басы мен жіліншіктің қосылған жері, тобықтың жоғарғы жағы. Қашан өлім келер деп қайғы басып, Әр жерінен тесіліп етің сасып, Б а қ а й ы ң н а н кендірмен байлап алып, Салақтатып қояды басыңды асып (С.Мұқанов, Алып. адым.). Үйретілетін жылқы әбден арқанға үйренген кезде, аттанар жақ алдыңғы б а қ а й ы н а н арқандай салынады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Омыраудан аққан тер, Б а қ а й ы н а тамшылап, Мысалы үрген местей боп, Ұсталар соққан пештей боп, Денесі кетті тырсылдап (Алпамыс). Ескі етіктің жұлығынан екі үлкен б а қ а й ы көрінеді. Екеуі де қанап қалыпты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). 2. а н а т. <лат. phalanx> Омыртқалы жануарлар мен адамның қол-аяғының саусақ сүйегі; башпайы. Б а қ а й д ы ң сираққа ұласқанын үлкен бақай, одан кейінгісі ортаңғы, тұяққа ұласатынын тырнақ (тұяқ) бақай деп атайды (КСЭ).

Бақай буындары. а н а т. Башпай сүйектерінің арасындағы қысқа буындар. Б а қ а й б у ы н д а р ы башпай сүйектерінің арасындағы қысқа буындар болып саналады (Ә.Күзенбаева, Адам анатом.).

Бақайға оралды. Кедергі келтірді; аяққа тұсау болды. Олар ұзақ уақыт өлмей-өшпей, өзі де өспей, басқаны да өсірмей, б а қ а й ғ а о р а л ы п келді (І.Омаров, Шабыт.).

Бақайдан қақты. Байқатпай, білдірмей, реті келсе, кедергі болды. – Құмда жүргенмен қулығың қалмаған екен, Әйеке. Баяғы б а қ а й д а н қ а ғ а т ы н ы ң әлі қарап тұр ғой (М.Неталиев, Үлкен жол.). Қ а ғ а д ы шебер б а қ а й д а н, Қасыңа ертсең, Қолдасаң. Жерлесім, Сенен не пайда, Шерлесім егер болмасаң?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

Бақай есеп. Болмашыны пайда көретін, ұсақшыл. Салпекбаев жолдас, – деді ол, – қазан түбінде қатқан шеміршек қалды деген адам екенсіз, не деген б а қ а й е с е п адам едіңіз? (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Барбосын босқа бердім етікті дегенімен, ар жағында б а қ а й е с е п жатқаны белгілі (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Бақай етек. Етегін бүрмелеп, желбіршектер салып киетін ұзын көйлек. Бұрынғы кезде қыз-келіншектер көбінесе б а қ а й е т е к көйлек киетін (Ауызекі).

Бақай қимыл. *Өнбейтін, күйбең тірлік.* Күн көрістің *бақай қимыл*, баяу қозғалыстарын, қапы-қалтарысын аңдайтын дағдылы бой тасаларын біржола ұмытқандай, оқшау орғып әдейі көзге түседі (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). *Бақай қимыл*, баяу күнкөріс, баяғы үйшік, жүріп жаттық-ау сонымен (Б.Аманшин, Жар мұңы).

Бақай қулық. *Ұсақ, жымсысқы қулық.* Жаман адамның *бақай қулығы* ішінде (Ауызекі).

Бақай сүйегі. а н а т. <лат. ossa digitorum> *Аяқ басының сүйектерінің бірі. Бақай сүйектер і қолдың саусақтарындай үш сүйектен тұрады.* Тек үлкен башпайда ғана екі сүйек болады (Ә.Күзенбаева, Адам анатом.).

Бақайынан келмейді. а) *Қарасын да көрмейді, маңайламайды.* Өзінің ақылы менің ақылымының *бақайынан да келмейтінін* білмейді (Ә.Әбішев, Замана.). Мен ойласам Қамбарды, Ішсем тамақ өтпейді, *бақайыңнан келмейді* Ноғайлының бектері (Қамбар батыр). ә) *Ойына кіріп те шықпайды, әсер етпейді.* Еспембет: – Уай, Тобықтының баласы, бітім сұрап кісі салсам, *бақайыңнан келтірмейсің* (М.Әуезов, Шығ.).

Бақайын сазға тигізбеді. *Шаң жуытпай, бәледен құтқарды, алып шықты.* Үлгі айтып бір болыстың қазағына, ықыласпен достарына сыр ақтарған. *Бақайын сазға тигізбей* шықты алып. Өткел қып қия жардан құлап тұрған (Н.Наушабаев).

Жаны қара бақайына кетті. *Зәресі қышп кетті.* Ызғар шашқан суық жүз таяп, төніп келгенде Ебейсіннің *жаны қара бақайына кетті* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Келте бақай. *Бақайы қысқа.* Жабыдай *келте бақай*, мойның қысқа, Қарғысан жығыларсың ақыр жарға, Теңізге кешу бермес келіп қалдың, Шамала алды-артыңды қапы қалма (Айтыс.).

Сылдыр бақай. *Пәтуасыз, тұрақсыз (адам).* Сырыңның *сылдыр бақай* і адамдары, Тұрмайды уәдеде табандары (Айтыс.).

Ши бақай. *Арық, жидеу.* Бойы тапал, басы үлкен, *ши бақай*, бадырақ көз қара бала әліне қарамай шақар еді (С.Бакбергенов, Қайран шешем).

БАҚАЙҚҰРТ з а т. в е т. <грек. nékrosis – жансыздану, лат. bacillum – таяқша> *Бақай арасындағы терінің ісініп, жараға айналуынан пайда болатын жұқпалы қой ауруы (кейде «айырма» деп те аталады.* Совхозда мал дәрігерлік жұмысы да жақсы жолға қойылған. Қойдың *бақай құрт*, топалаң, сарып, күл

және басқа аурулары бүтіндей жойылды (Б.Жамалов, Торғай.). Аусылды басқа аурулардан ажырата білу керек. Мәселен, *бақай-құрт пен ауырғанда қой ақсайды* (Ш.Қалықов, Қой ауру.). *Бақай құрт* – айырбақайдың асқынып кеткен түрі (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

БАҚАЙЛЫ с ы н. *Бақайы жуан.* Жуан, тақыр *бақайлы*, жұмыр тұяқ, Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ. Жер-соғарлы, сіңірлі, аяғы тік, Жауырыны етсіз, жалпақ, тактайдай-ақ (Абай, Тол. жин.).

БАҚАЙШАҚ з а т. а н а т. <лат. digitipedis> *Аяқтың башпай сүйектері.* Ол сол жатқаннан мол жатады, бас көтермейді. Екі күн өтпей-ақ көзін бір қарға шоқиды, *бақай-шағын* тышқан келіп қажалайды (З.Ақышев, Ақбел.). Жалмауыздың басын кесіп, *бақай-шағын* шақса, Қара үйрек малдасын құрып, садақтың оғын жонып отыр екен (Қаз. ертег.). Омбының көшесінің ұшы-қиыры жоқ. Таусылар емес. Аяңдап келеді. *Бақайшағы* майысады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бақайшағына дейін [шейін]. *Тұқ қалдырмай, басынан аяғына дейін.* Ал сендер бәрін *бақайшағына дейін* көріп білу үшін, сот процесіне тоқталғанды жөн көріп отырмын (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.).

Бақайшағына дейін қаруланды. *Қару біткеннің бәрін жинады, сақадай сай қаруланды.* *Бақайшағына дейін қаруланған* озбыр, айлакер жауды жеңу үшін, Әскери қару-жарақты жіті меңгеру керек (Т.Бердияров, Солдат.). Ярушиннің *бақайшағына дейін қаруланған* полкі осы селоның түбінде болған екі күн, екі түнгі ұрыста мүлде ойсырап қалды (Аялы жандар). Рейхстаг қол созым жерде тұр. Бірақ онда *бақайшағына дейін қаруланған* фашистер бар («Лен. жас»).

Бақайшағын шақты. *Ешнәрсе қалдырмады, түгел білді.* Бала кезімнен аңқаулау едім. Біраз нәрсенің *бақайшағыншағын*, байыбына бармапшын да, біраз нәрсені аңғармапшын-ау (Т.Ахтанов, Шырағың.). Енді, міне, ішем қанды, *бақайшағыншағам* деп. Өлтіретін сан адамды, Өткен атам-бабамды (Ж.Сыздықов, Асулар). Жарамды, жақсы ат болса, Оны ештеп алады. Егер де атын бермесе, Оран пәле жабады. Жоқ пәлені орнатып, *Бақайшағыншағады* (Бактыбай ақын, Жел қобыз).

БАҚАЙШАҚТА = е т. *Жік-жігіне ажыратып, талдап саралау.* Екіншісі – психологиялық детальді ішкі сезімнің әрбір иірім, қал-

тарыстарын құр жібермей *бақайшақтап*, тәптіштей суреттеу тәсілі («Қаз. әдеб.»). Ерлі-зайыпты болғаннан бергі барлық қатпар-қыртыс, қалтарыс-бұлтарыстарына шейін *бақайшақтап* көргенде, өзінің Балғынға қояр иненің жасуындай кінәсі, міні жоқ екеніне Ахмедиярдың көзі жетті (Ө.Қанахин, Жүрек.).

БАҚАЙШАҚТАУ *Бақайшақта етістігінің қимыл атауы.*

БАҚАЙШЫҚ з а т. с ө й л. *Бақайшақ.* Екінші категорияға үлкен қарын, жұтқыншақ, өңеш еттері, тілі мен миы алынған бас, жалбыршақ, талақ, *бақайшық*, ерін, құлақ жа-тады (Қазақст. ет молайту). Ахмет атайдың ақ таяғы Сұлтанның *бақайшығына* тарс ете қалды (Қ.Әжікеев, Саят).

Бақайшығына келмейді. *Түкке тұрмайды, түк те емес.* Жер-көк дірілдеп, солқылдап кетті. Алматыдағы өзім көрген бес-алты балдық жер сілкінуі оның *бақайшығына келетін* емес (Б.Шалабаев, Өмірде.).

БАҚАЛ¹ [ар. بَقَال] з а т. к ө н е. **1.** *Бақалшы, ұсақ-түйек сатушы.* Бес елден жалғыз кедей таппадың ба? Байларға *бақал* болдың айна сатқан. Шыққалы соңғы жерден үйінде отыр, Екіден егіз ұлды қашан тапқан? (Айтыс). Жүн-жұрқа, тері-терсек теріп, шартарапты шарлап жүріп тапқан бір олжасын тиын санап қалған *бақал* жездем қиғанда, менің қорығыштағаным жарай ма (М.Ысқақбаев, Жойқын.). Дүкені екеуінің бірге қатар, Дейтұғын Қасыманы қауға сақал. Дүкенде мәліш бұйым сатушы еді, Ертеңмен жетіп келді осы *бақал* (Бабалар сөзі). **2.** *Сатуға арналған ұсақ-түйек заттар.* Өзі кіре конторында қызмет қылады. Және кішкене *бақал* дүкені бар (С.Сейфуллин, Шығ.). Магазиннің ұсақ-түйек *бақал* сататын әйнекті жәшігінен әркім өз керегін тауып алып көріп жатыр (А.Тоқмағамбетов, Шәңгек).

Бақал есеп. *Ұсақшыл, іш қулық.* Мұнда [«Ботакөз»] әр кейіпкердің өз орнына сай арманы, кейбірінің тіпті *бақал есептері* бар («Қаз. әдеб.»). Біле білсең, менің сенен бөлек ұятым жоқ болар, Төкежан. Сен ұялтар іс қылсаң, мен ұялмай аман қалар дегенге итім сенер ме! Сені ұялтып, соған мен семіреді деген *бақал есепті* қашан қоясыңдар, осы түге!? – деп Қаражан мен Әзімбайға да суық қарады (М.Әуезов, Абай жолы).

Бақал сауда. *Уақ-түйек сауда.* Абданбай өзі *бақал сауда* жасайды (К.Әзірбаев, Аңыз.). Ел белі осылайша бүгілетін, Шай таппай асып жесе бүгін етін, Қаладан келе қалса

бақал сауда, Ауыл боп қант, шай үшін жүгіретін (Н.Сүлейменов, Жолда.).

БАҚАЛ² з а т. ж е р г. *Қысқа, мыртық, тапал, аласа.* Төбеден асыра шалқалай қайырған күрең шашты *бақал* саусақтарымен екі жағынан бүйірлей сипады (Т.Нұртазин, Мұрат). Жұманның *бақал* бас бармағы қағаз бетіне темір күректің басына ұқсап, жап-жалпақ болып түсті (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Су кем болған соң қазақ жерінде ағаш та кем, шөбі де ирек һәм *бақал* болады («Қазақ»).

БАҚАЛАҚ¹ з а т. **1.** *Шаңырақтың күлдіреуішін ұстап тұратын көлденең қалақшалар.* Шаңырақта 16 күлдіреуіш, *бақалақ*, 110-ға дейін көз болады (Қаз. тіл. жерг. ерекш.). **2.** *Арба доңғалағындағы шабақ (кегей) бекітілетін табан қимасы.* Осы бір жалғыз қайыңның жетіспегендігінен, бәлкім колхоздың жұмыста жүрген, дыңдай бір арбасының қираған *бақалақтары* жөнделмей, қарап тұрған болар (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.).

БАҚАЛАҚ² з а т. **1.** *Қолдирменнің астыңғы тасының діңгегі.* *Бақалаққа* дән салып отыр, – дейді әжем («Қаз. әдеб.»). **2.** *Дорба, қоржын т.б. заттардың аузына салынатын тиекше.* Тұрман жанындағы ала қоржынның *бақалағын* ағытып, аузын ашты (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

БАҚАЛАҚ³ з а т. б о т. <лат. senecio vulgaris> *Күрделігүлділер тұқымдас бір жылдық шөптесін өсімдік.* *Бақалақ* шөбін халық медицинасында қайнатынды немесе дәрі май ретінде кеуде безі қатайғанда, сондай-ақ геморрой түйіндерінде, іріңді жараға және сүйек сырқырағанын басуға, сығып алынған шырынын глистерді шығаруға, шаншуға, ұстамалы нерв ауруына, тырысуға қолданады (М.Қожабеков, Дәрі. өсімдік.).

БАҚАЛДАУ з а т. *Мыртықтау, жуантықтау.* Сұйық қана селдір қасы бар, ол да әдемі емес. Қол-аяғы *бақалдау*, мыртықтау. Осындай әйел екінің бірінде бар емес пе? (С.Сейфуллин, Шығ.).

БАҚАЛТАҚ¹ з а т. с ө й л. *Тапал, қысқалау.* Әбдіш екен, жанында *бақалтақ* келген біреуі бар (Б.Майлин, Шығ.). Жайпақ төбелі аласа үйдің *бақалтақ* мұржасынан аспанға шаншыла ұшқан бозғылт түтінді көргенде Оспанның көзіне жас келді (С.Омаров, Дала қызы). *Бақалтақ* бойлы бақырайған қара жігіт Айнұр көңілін өзіндік мінезбен аударған (Е.Мырзахметов, Медет.).

БАҚАЛТАҚ²: *бақалтақ қыран.* з о о л. <лат. booted eagle> *Сиңқар тәрізділер отря-*

дының қаршыға тұқымдасына жататын жыртқыш құс. *Бақалтаққыран* қауырсындарының түсіне қарай қара және ақ бауырлар деп бөлінеді (ҚҰЭ). *Бақалтаққыран* Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы орманды тауларда, өзен бойы тоғайларында мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология).

БАҚАЛШАҚ¹ з а т. с ө й л. *Бақайшақ*, *Бақалшағ*ы бір тұтам, Байтал айдап келіпті, Толарсағы бір тұтам, Торпақ айдап келіпті (Манас). *Бақалшақ*та 40%-ке дейін кальций, темір, магнит және басқа элементтер болады (Р.Әбуғалиев, Қой өсіру.). Асу да асу ел көшіп, Есепсіз ауыр жүк салып *бақалшағ*ы майыса (Шалкиіз, Жем жыры).

БАҚАЛШАҚ² з а т. з о о л. <нем. Panzer> *Ұлудың сыртынан қоршаған қабыршақ қатты зат*. Ұлудың бір түрі физа деп аталады, оның шиыршықталған қара қоңыр сауыты, *бақалшақтар*ы бар (Т.Мұсақұлов, Аквариум.). Теңіз жуасып сабасына түскен кезде су лезде-ақ кейін тартылып толқынмен келген *бақалшақтар*ға балалар қарқ болады да қалды (Ә.Әлішев, Батыр.).

БАҚАЛШАҚ³ с ы н. *Доғал, қысқа*. Сүмбесі мынау сойылша, Басары мынау бақанша, Құндағы мынау құс мойын, Оғы мынау *бақалшақ* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Бақалшағына дейін. с ө й л. *Бақайшағына дейін, түк қалдырмай, бастан-аяқ*. Келген өлеңді *бақалшағына дейін* тексердік (С.Мұқанов, Өсу жол.).

Бақалшақ сүйектері. с ө й л. *Бақайшақтың сүйегі*. Құстарда да жауырын, тоқпан жілік, көрі жілік, саусақ, *бақалшақ* с ү й е к т е р і және адам қолы сияқты буындардың аты да, саны болатыны табиғи нәрсе (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

БАҚАЛШАҚТА= е т. с ө й л. *Бақайшақта*. Бөлекбай болса, ол да осы үйдің барша тірлігін *бақалшақта*п іті мен қозысына дейін сұрап жатыр (Ж. Молдағалиев, Торғай.).

БАҚАЛШАҚТЫ с ы н. з о о л. *Бақалшағы* бар.

Бақалшақты шаянтөрізділер. з о о л. <ostracoda> *Омыртқасыз жануарлардың буынаяқтылар типінің шаянтөрізділер тобына жататын тармағы*. *Бақалшақты* шаянтөрізділер тармағының 2000-дай түрлері кембрий кезеңінен белгілі (ҚҰЭ).

БАҚАЛШЫ [ар.] з а т. к ө н е. *Уақ-түйек сатушы, саудагер*. Большевиктер ... майда-

шүйде сататын *бақалшыларды* «қалталылар» ... деп ат қойып, айдар таққан (М.Шоқай, Танд.). Зәки ұсақ с¹ада ғана істейтін, қысқа қолды *бақалшы* болатын (Д.Әбілев, Арман.). Әдебиет *бақалшының* қоржыны емес, қотанда жатқан қықым-сиқымды балаларға алдап сатып, тыға беретін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ал бойжеткен әпкелері мен кейбір сылқым жеңгелерінің ауылға келген *бақалшыдан* қой жүніне айырбастап алған, сиырдың көзіндей дөңгелек айналары болушы еді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

БАҚАЛШЫҚ¹ з а т. <testa, concha> *Былқылдақ денелілердің, кейбір шаянтөрізділердің денесін жабатын қаңқа түзілісі*. *Бақалшы* қ ү ш қабаттан құралады: сыртқы қабаты (перистракум) органикалық заттан – конхиолиннен, ортаңғысы (остракум) әктастан және ішкі қабаты (гипостракум) – жұқа жылтыр түсті інжуден немесе перламутрдан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

БАҚАЛШЫҚ² з а т. *Жылыңың тыңғы ішіндегі ұсақ сүйектің бірі*. Тұяқ ішінде тұра, *бақалшы* қ, тұра сырғасы, шеміршек, майшершеу және қос тарамыспен байланысқан сырғақ буындар бар (Диал. эксп. матер.).

БАҚАЛШЫЛА= е т. *Бақалшылық жасау*. Солардың [қазақтардың] жуастығы-дағы көз ашқалы бері *бақалшыла*п алдап жүргенім (К.Тоқаев, Тасқын). Осында *бақалшыла*п жүрген тараншының тіліне еріп ек, ол ит бәрімізді сатып, опасыздық жасап кетті (Қ.Тоқаев, Соңғы.).

БАҚАЛШЫЛАУ *Бақалшыла етістігінің қимыл атауы*.

БАҚАЛШЫЛЫҚ з а т. *Бақал саудамен айналысушылық*. *Бақалшылық* қиянат, сөзге обал, Счет қағып есептер емес тиын (О.Малқаров, Өтсе де.). Соғыс бітісімен бұл айна-тарақ сататын *бақалшылық* өнеріне қайта кіріскен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

БАҚАН з а т. э т н. *Киіз үй тіккенде шаңырақ көтеруге, үзіктер мен түндіктерді көтеріп жабуға керекті, дауыл тұрғанда тіреу болатын ашалы ағаш*. Қатындар жиылып *бақа*н-ғ а асып, ішін тартып, «Көлденең келіп тұр, теріс келіп тұр» деп езіп, жаншып жанын қинайды (М.Дулатов, Шығ.). *Бақан* басындағы қадаға ілінген күміс жамбыны бір жүз қадам жерден екі жақтың бірде бір мергені тигізе алмай-ақ қойған-ды (І.Есенберлин, Алмас.). Шаңырақты әуелі жел бауынан керегеге асып қойып, одан кейін төрт жігіт төрт

бақанмен әрең көтерді (Ғ.Мүсірепов, Таңд.).

Бақан бойлы. *Ұзын бойлы, еңселі.* Қазан ханының жеріндегі Орманбет бидің ұрпақтарының аулын шабуға үш түмен әскермен *бақан бойлы* шоқпар қолды Қыпшақ Қобыландыны аттандырған (І.Есенберлин, Алмас.).

Бақан таңба. *Ру таңбаларының бірі.* Бағаналы Найманның *бақан таңбалары* да табылып жатыр (А. Машанов, Жер асты.).

Бақан тепті. *Алтыбақанмен тербетілді.* Қой күзеткен, *бақан тепкен*, Тың тыңдайтын, қыз ұрлайтын, Шолпы таққан, сылдыр қаққан, Ән шырақатқан қыз қайда? Күн-түн қатқан, азап тартқан, Құрып қақпан, бұғып жатқан Асыр салған біз қайда? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Бақан тірелгендей. *Көзі жұмылмай, жабылмай қалу.* *Бақан тірелгендей* Нұрқасымның көзі ілінбей-ақ қойды (Н.Сералиев, Қаңтар).

Бақанын қолына алды. *Сайланды, сұс-танды.* «Апырмай, – деп күбірледі. – Қалада ғой осындай қыздар барын киіп, *бақан ың қолына алып* дегендей, ауыздарында темекі, алдарында кофе, коньяк ішіп ерігіп отыр» (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Бозбалалардың бір қауымы «уәй, шіркін қымызшы Кәріптің Мәкеті-ай» дей берген соң өзімше барымды киіп, *бақанымды қолыма алып*, Кәріптікіне бардым (М.Токжігітов, Ән атасы.).

Күн бақан бойы көтерілгенде. *Күн қысынан немесе көкжиектен сәл көтерілгенде.* Көзін көлеңкелеп тесіле қарады. *Бақан бойы көтерілген күн* қаратпайды (С.Қыпшақшев, Таң арайлап.). Шөмішбай қарт Арыстағы Есіркептің үйіне *күн бақан бойы көтеріле* бергенде шу деп жүріп кетті (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

БАҚАНА з а т. в е т. *Түйе малында кездесетін ауру.* ≈ *Бақан* а болу.

БАҚАНАТТАР з а т. э т н. *Қалыңдығын көруге келген күйеуден жол-жоралғы алу үшін істелетін ырым, салт.* Қазақ ғұрпында күйеуден кемпір өлді, ит ырылдар, *бақанаттар*, есік ашар, қол ұстатар, шаш сипатар, көрпе қимылдатар сияқты кәделерін алуға тиісті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Күйеу жігіт *бақанаттар* кәдесін береді. Сонда ғана жеңгелері бақанды жерден алып жол ашады (ҚСЭ).

БАҚАНДА = е т. *Бақанның астына алып, ұрып-соғу.* Ол үңгірге беттейді, бата алмайды, Әрі кет! – деп ары оны *бақандайды*. Берекесін қашырған берместердің Берен мылтық мінеки, от алмайды (М.Мақатаев, Шығ.). Ата-

енеңнің алдында, Айғайлама, келіншек, Үйге түйе түсті деп *бақандама*, келіншек (Бозінген).

БАҚАНДАЙ с ы н. 1. *Үлкен, ірі, салалы.* Шортаны қара *бақандай*, Бақасы сары атандай, Балдырғаны білектей, Баттауығы жүректтей (Махамбет, Шығ.). Шынын айтқанда *бақандай* саусақтары оның алқымына батқан да жоқ (М.Дүзенов, Ант). Бөлменің қақ ортасында төрт аяғы *бақандай* еменнен жасалған көне стол тұр (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). 2. а у ы с. *Білдей, дырдай, ортан қолдай.* Аузыңды бағып жүрсен, екі-үш жылда *бақандай* директор боп шыға келесің (О.Сәрсенбаев, Сағым). Баратын жер алыс. *Бақандай* он шақырым (М.Гумеров, Шыңырау). Сонда қалай, тағы да ұзақ жыл бойы ауылда қалмақ па, әлі де Әдемінің мазағынан құтыла алмай жүргені ме, *бақандай* бір жылын босқа өлтіргені ме? (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.).

Бақандай басыңмен. *Үлкен басыңмен.* Айтып жіберуге, лақтырып жіберуге, бұл күндері құлшынып шықпайтын жұрт шамалы. Темекінің тұқылын ғана емес, *бақандай* *басыңмен* өзіңді лақтырады (А.Сүлейменов, Бесін).

БАҚАНДАЙ-БАҚАНДАЙ с ы н. *Кесек-кесек, ұлкен-ұлкен.* Он саусағыммен бірдей санап алған, *бақандай-бақандай* жеті ондық жел көтергендей қайда кетті («Қазақст. мұғ.»).

БАҚАНДАС = е т. *Бақанмен ұрысу, соғысу.* Мінгенде атаң алады-ай, Алаға тоқып салады-ай. Сөздерінен сөз шығып, Алшыюраз бен ағасы, *Бақандас* ып қалады-ай (Батырлар жыры).

БАҚАНДАТҚАН с ы н. с ө й л. *Білдей, бақандай, айтулы.* Фараби мен бүгінгі біздің арамызда *бақандатқан* он ғасыр өрісі жатыр («Білім және еңбек»).

БАҚАНДАУ *Бақанда етістігінің қимыл атауы.* Халық ырымында малды *бақандау* ғ а тыйым салынған (Ауызекі).

БАҚАНСАЛАР з а т. э т н. *Қалыңдығына келе жатқан күйеудің алдына қыздың жеңгелері бақан ұстап, кәде сұрайтын ырым.* Сондай-ақ қалыңдықпен кездесуге шақырылғанда «күйеу шақыру» кәдесі, ал жолдағы бақан немесе келірілген желіні алғандарға «*бақансалар*», «желі алар» кәделері, ит болып ырылдаған кісіге «ит ырылдар» кәдесі беріледі (Б.Көмалашұлы, Моңғ. қаз. салт-дәстүрі).

БАҚАНТҮРТЕР з а т. э т н. *Құдалар үйден шығар кезде жасалатын ырым.* Құдалар шығар кезде екі әйел екі бақан әкеліп, *бақанту* р-

тер ырым жасайды. Бақанның ашасын құданың мойнына қарай қаратып тұрып, *бақа-н-тұртерімді* бер дейді. Оған да ақша береді (Қаз. әдет-ғұрып.).

БАҚАНПРЕС з а т. *Бақастық, айтыс-тартыс*. Құрылтайдың шарына *Бақа-н-т-и-р-е-с*, ит тартыс, Көп список партия, Әзір қымыз, әзір ет (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАҚАНША з а т. *Кішкене бақан*. Қолдарында ұстаған күрегі, *бақа-н-ш-а-с-ы*, тоқпағы бар, түстері суық-ақ (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Сүмбесі мынау сойылша, Басары мынау *бақа-н-ш-а*, Құндағы мынау құс мойын, Оғы мынау бақалшақ (І.Жансүгіров, Шығ.). Содан ши тоқиды, өреше тоқиды. Қалғанын бау-бау қылып тауықханаға *бақа-н-ш-а* іліп қояды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

БАҚАОТ з а т. ө с. <лат. hydrocharis> *Дөңгелек жапырақшалы, жүрек пішіндес, су бетінде қалқып өсетін көпжылдық өсімдік*. *Бақа-от-ы* н аквариумдарда да өсіруге болады (ҚСЭ). Оттегі онша көп болмайтын салқын судағы балықтардың аквариумда жақсы өсуі үшін дүңгіршек, көнбіс, жебежапырақ, қосалақан, *бақа-от* тәрізді өсімдіктерді аквариумға егудің пайдасы зор (Қ.Қайымов, Су асты.). *Бақа-от-тың* сабақтарымен, жапырақтарымен су құстары және балықтар қоректенеді (ҚҰЭ).

БАҚАРЛЫ-ШАҚАРЛЫ с ы н. *Қым-қуыт, у-шулы*. Көз алдында өзгеше бір тірі суреттер оянып, төрт түлігі мыңғырып жатқан *бақа-р-лы-ш-а-қа-р-лы* үлкен ауыл елестеп кетті (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

БАҚАРТ= е т. ж е р г. *Қырқу, моқалту*. Ауылдың маңайы – басын қоян мүжіп *бақа-р-ты* н тастаған сирек шырпы (Б.Майлин, Шығ.).

БАҚАС [ар. حَسَد] с ы н. *Бәсекелес, бақталас*. Миллетке бек зор үміт – шәкірт халқы, Ат болса да, біздерде жоқ қой қалшы: Жабыстық көрінгеннің етегіне, Бір *бақа-с* жаттап алып шала-шарпы (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Араз ауыл, *бақа-с* ауыл күйіп-пісіп отырған біреу барын сонадайдан танып, мазақтай күлетін сияқтанды (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Сауда дүкенінде қызмет қылатын бір ноғай жігіт, завод алдында тілмаш болып жүрген бір Әмір деген жігітпен *бақа-с* болды (С.Сейфуллин, Шығ.). Көп иті байдың бекінді, Жабыла сүйек, қан аңсап. Бәйбіше-тоқал секілді Бажылдақ, *бақа-с*, жарамсақ (Ж.Молдағалиев, Шығ.). // *Бәсекелес, бақталас адам*. Гіл *бақа-с-та-р*, баққұмарлар, Ардан жүрдай аярлар, Ел билесе – Халқын құртпай, Қайтып қана оңдырсын?! (Қ.Жұмағалиев, Сахара). // *Пікір-*

талас, ой тартыс. *Бақа-с-та-р-ы-ң* қызу да, қызықты да болды-ау (М.Әуезов, Абай жолы). Сәкен бізге тағы бір қырынан көрінді, ол – *бақа-с* сөзге ұтқырлығы (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Бір күні Махмұт Шорман аулының балаларымен бақас таластырып, *бақа-с-тың* аяғы керіске айналады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАҚАСТАС= е т. 1. *Бақталас болу, таласу*. Екі кісі бас қосса *бақа-с-та-с-ы* н, екі рудың аулы іргелес қона алмайтын (Ж.Тілеков, Жоңғар.). 2. *Бәсекелесу*. Оқуға зеректік жағынан Шоқан мен Усов қатар оқитындардың ішінде ең озығы. *Бақа-с-та-с-ы* н оқитын олардан Усовтың озық жері – ағылшын тілі ғана (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

БАҚАСТАСУ *Бақастас етістігінің қимыл атауы; күндесу, таласу*. Күндері *бақа-с-та-с-у* м е н өтеді (Ауызекі).

БАҚАСТАУ с ы н. *Өрісі тарлау, таяздау*. Мүмкін ол [Лесбек] ақылмен айтатын сөзді ашумен айтқан шығар, байсалды талаптың орнына *бақа-с-та-у* талап қойған шығар («Лен. жас»).

БАҚАСТЫҚ з а т. *Басараздық, өштесушілік, бақталастық*. Ақбөкенінен айырған Наурызбайға қанша ашулы болғанмен, Байтабын *бақа-с-ты-қ-та-н*, намыстан ел бірлігін жоғары көрді (І.Есенберлин, Қаһар). Менің көріп отырғаным мынау, осы күнгі адам бар өмірін *бақа-с-ты-қ-қа*, ит тартысқа құрбан қылып отыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Көп шуылдақтың сосынғы әңгімесі екі шеңбердің арасындағы *бақа-с-ты-қ* турасында боп кетеді де, ханша жайындағы қаңқу өз-өзінен жоққа шығады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

БАҚАСУ *Бақас етістігінің қимыл атауы*. Осы ұзақ *бақа-с-уд-а* Абай әкесінің төсілдерін қолданбайды, қайта оларды жазғырады, әшкерелейді (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

БАҚАСШЫ з а т. *Бірін-бірі күндеуші, бәсекеші*. Абай мен оның жас достары артта қалған феодалдық негіздерге қарсы, рудың надан *бақа-с-шы-ла-ры-на* және халықты езушілерге қарсы күрес ашты («Қаз. әдеб.»).

БАҚАСЫЗ с ы н. *Бақасы жоқ*. Адам қата-сыз болмас, көл *бақа-с-ы-з* болмас (Мақал).

БАҚАТАМАҚТЫҚ з а т. м е д. *Тамақтың бақа тамағы тәрізді ісініп ауыруы*. *Бақа-та-ма-қ-ты-қ* пайда болады. Кезінде еленбей, ескерусіз өз бетімен өткен без туберкулезі басқа органдардың туберкулезбен ауруына әкеліп соғуы мүмкін (Т.Қалжеков, Туберкулез.).

БАҚАТІС з а т. з о о л. *Тісбақа*. Қосмекенділерден Қазақ ССР-нің «Қызыл кітабына» бір түрі ғана енген. Ол Жетісу бақа-

тісі немесе Жетісу аяқты балығы. Дүние-жүзінде тек Қазақстанда кездесетін Жетісу *бақа т і с і* Балықты, Шымбұлақ, Текелі, Көксу сияқты өзендердің жоғарғы ағыстарын мекен еткен. Шағын ғана жерде таралған Жетісу бақатісін қорғауымыз қажет. Өйткені мұның тіршілігіне дүниежүзінің ғалымдары көңіл бөліп отыр (Х.Қыдырбаев, Әңгім.).

БАҚАУЫЛ з а т. к ө н е. **1.** *Соғыс кезінде әскердің қару-жарақпен, азық-түлікпен дұрыс жабдықталуын бақылап, соғыстан кейін түскен олжаны дұрыс бөліп-таратумен айналысатын адамның әскери лауазымы.* Әскердің әр түменінде өз *бақауылы* болған (ҚҰӘ). Кейін сенімді адамдарды аймақ, қала т.б. мирасқоры етіп тағайындаған кезде, оларға *бақауыл* лауазымы берілетін болды (ҚСӘ). Аз ғана асқа *бақауыл*, аз ғана елге бек болма деген осы да (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Шегара арқылы өтетін тауарларға таңба салатын және оларды жасырын алып өтпеуді қадағалайтын сақшы топ, жасақ.* Бұл мағынадағы *бақауыл* сөзі Мұхамед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди», Бабырдың «Зафарнаме» сияқты шығармаларында ұшырасады (ҚҰӘ). **3.** *Ханның бас аспазы, дастарқан әзірлеуші.* Хан сарайындағы құрмет кезінде дастарқанға және басқа да қошемет түрлеріне қатысты салт-дәстүрді жақсы білетін жоғары дәрежелі сарай қызметшісі тағайындалып, оған *бақауыл* мансабы берілген (ҚҰӘ). *Бақауыл* мен дастарқаншылар, топ-тобымен, дабырлай сөйлесіп, қысыр әңгімемен отырған жұрт ішінде ешкімнің де дәм татпай қалмауын қатты қадағалаған (М.Мағауин, Аласапыран).

БАҚАША ү с т. *Бақа тәрізді, бақаға ұқсап.* Ол *бақаша* бос тарбаңдап, суға батып бара жатыр (З.Шүкіров, Ғажайып.). Таңдап жүріп қошқардың тағы бір қызын тартып әкеп берсем қайтер едіңдер? Ә, Жайту жынды! Ә, зұлым! – деп бәрің *бақаша* шулар едіңдер (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). Тамағын андасанда қырнап қап, *Бақаша* бажырайып аузын ашты (Д.Әбілев, Өлең.).

БАҚА-ШАЯН з а т. **1.** *Бақа мен шаян т.б. ұсақ жәндіктер.* Суы сарқылған соң тар арнаға жабысқақ ошаған... селдір қаңбақ, есек миялар өсіп, құрт-құмырсқа, *бақа-ш а я н*, жылан-кесірткелер жайлап кетеді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Көлдің *бақа-ш а я н ы*, Суреттер баяғы. Ерке елік, жүйрік ат, Жердің өмірбаяны (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Ашыққан сорлылар дала кезіп, құрт-құмырсқа, *бақа-ш а я н* теріп жейді (О.Сәрсенбаев,

Таңбалы тас). **2.** а у ы с. *Ұсақ бала-шаға.* Маған осы келін болмаса, басқа *бақа-ш а я н ы*ң серіктікке жарамайды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). *Бақа-ш а я н* жоқ екен, тек мына мен сияқты жігіттер бар екен (М.Иманжанов, Менің махабб.).

БАҚАШЫҚ з а т. з о о л. *Бақашық қандала.* Бұл жылдары зиянды *бақашық*, астық бүргесі, қант қызылшасына түсетін ақұнтақты жою жұмысы артты (Жаңарған өлке).

Бақашық қандала. з о о л. <лат. euryqaster intepriceps> *Дәнді дақылдарға зиянды қандалалар тобына жататын кішкентай жәндік.* *Бақашық қ а н д а л а* денесінің сыртқы қабығы қатты, түсі бақа тәрізді сұрғылт, тұрқы 9–12 мм, басы кішкентай, мұрты бес буынды. *Бақашық қ а н д а л а* сілекейінде өсімдікке зиянды улы фермент болады, масақ салғанға дейін зақымдаса, өсімдік жапырағын сарғайтып солдырады (ҚСӘ). *Бақашық қ а н д а л а* жартылай қатты қанаттылар немесе қандалалар отрядының қалқаншалылар тұқымдасына жататын насеком (Ә.Тілекбаев, Бақашық.).

БАҚБАҚ з а т. б о т. <лат. taraxacum officinale> *Жапырақсыз, сарғыш гүлді, сабағы қуыс өсімдік.* Көдімгі *бақбақ т ы*ң гүлі де жауын-шашын боларда шатыр тәрізді жинала қалады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). *Бақбақ т ы*ң гүлі ертеңгі сағат алты шамасында, ал итмұрынның гүлі бестер шамасында ашылады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Үрлеп едім *бақбақ т ы*, Үлпектерін қаптатам. Ұшты үлпектер жарасып, Бейне сансыз парашют (Ә.Табылдиев, Сөз бөбектікі). Жасауы басқа Жастығым. Тұсаулы жаста Басты мұң. *Бақбағ ы* жылдың Кетті ұшып (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Көксағыз бақбағы. ө с. <лат. taraxacum koksagur> *Шалғынды, көгалды жерлерде, жол жиегінде өсетін биіктігі 4–30 см, сабағы қуыс, гүлдері қосжынысты, сары түсі болатын бақақ туысының кең тараған түрлерінің бірі.* Бақбақтың ең көп тарағандары: дәрілік бақбақ (т. officinale), *к ө к с а ғ ы з бақбағ ы* (т. koksagur) (ҚҰӘ).

БАҚ-БАҚ е л і к. *Бақылдаған дауысты бейнелейтін сөз.* Ешкі шіркін *бақ-бақ* бақырып, суыққа бірінші ұшынды («Лен. жас»). Бақа, бақа *бақ-бақ*. Ән саламын баптап. Үйреніндер, бәрің, Менен келіп тақпақ (Жыл он екі ай).

Бақ-бақ етті. *Қайта-қайта бақылдады.* Топы жүріп қойлардың, Қораға келіп жатарын, *Бақ-бақ е т к е н* текенің Кесіп алды

сақалын (Е.Елубаев, Көкпар). *Бақ-бақеткен* текені қар жауғанда көрерміз, Батырсынған жігітті жау келгенде көрерміз (Мақал).

БАҚБАҚЫЛ з а т. з о о л. <лат. hilidas> Қосмекенділер класы, құйрықсыздар отрядына жататын бақа тұқымдастар тобы. *Бақбал* қылы қорегінің 96%-ы құмырсқалар, дөрнәсілдер, топырақ бүргелері, соның ішінде көпшілігі ұшып жүретін жәндіктер (Қаз. тілі термин. Биология).

БАҚБЕК з а т. с ө й л. *Бағбан*. Мынау өзіміз саясында отырған ағашты о баста орыс ғалымы екен. *Бақбегіміз* жыл сайын ұрық алады (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Бақтағы көп аралар, *Бақбегімен* барабар, Тозандатып гүлдерді, Бал да жинап үлгерді (Ә.Табылдиев, Сөз бөбектікі).

БАҚ-БЕРЕКЕ з а т. *Ырыс-дәулет, құт*. Жұрттың мұңы қалмастан түгелденді, Қайғы-қасірет көрген жоқ түнергенді, *Бақ-береке* басынан ұшып еді, Іздесе де таппайды түгелді енді (Б.Майлин, Шығ.).

БАҚ-ДӘРЕЖЕ з а т. *Атақ-абырой, мансап*. Иран мен Тұран ту тігіп, Қарсыласып жауласты. *Бақ-дәреже*, дәулет, күй, Басынан кімнің аумасты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Білгенге денсаушылық – дәмді дәулет, Мал-дүние, *бақ-дәреже* – жалған сәулет. «Өмірге тойдым» деген ешбір жан жоқ, Кеңшілік аларманы, берсе мәулет (XX ғ. қаз. ақын.). Шырағым, «Шын» менен «йа», саумысың «хи»? Басыңнан *бақ-дәреже*, таймасын күй. Парықсыз, ақпа құлақ ақымақ болмай, Көрінесе нұсқалы сөз, көңіліңе түй (О.Шораяқов, Шайыр).

БАҚ-ДӘУЛЕТ з а т. *Байлық, барлық*. Дарига, жауыз тағдыр қатты алдады, *Бақ-дәулет* – алмағаны еш қалмады. Тас жүрек көзім нұры – анамды алып, Еңірген мен жетімге көз салмады (М.Жұмабаев, Шығ.). Болайық оған дейін осы арада, Белді бу, бізге кейін босама да. *Бақ-дәулет* баяны жоқ бұл секілді, Қоюға болмас байлап босағаға (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Үргеніш мекендеген жерлері екен, *бақ-дәулет* жасынан-ақ берген екен, Бар екен Раушан атты жалғыз ұлы (Көрұғлы).

Бақ-дәулеті толды. *Бақ, береке, байлық жеткілікті* болды. Сүйеген Қыдыр Ата осыларды, Кемітіп дүниеше кімдер қорлар?! Мақтауға *бақ-дәулеті* толған адам Сапарын ақыреттің төңірі оңдар (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Басынан бақ-дәулет ұшты. *Басынан бақ тайды*. Мынау заман қай заман – қысқан заман. *Басымыздан бақ-дәулет ұшқан*

заман. Шұбырғанда ізіңнен шаң борайды, Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман (Қ.Бекхожин, Қайран жас.).

БАҚИ [ар. باقى] с ы н. **1. Мәңгі, өмірлік**. Кім жүрер тіршілікке көңіл бермей, *Бақи* қоймас фәнидің мінін көрмей (Абай, Тол. жин.). Сыбызғы, сырнай, қызық әлі-ақ кетер, Білдірмей жүргеніңде ажал жетер, *Бақи* санап жүргенің бәрі фәни, Өкініш сонда қалар, өмір өтер (XX ғ. қаз. ақын.). **2. Ана дүние, о дүние**. Фәниден көшті сорлы *бақи* жаққа (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Қаншасы жер бетіндегі тіршіліктен *бақи* дүниеге ауып кеткен, сүйектері жер астында. Олар енді қайтіп ғұмыр бақи жүздеспейді (Т.Әбдіков, Ақиқат). Жарағын төуекелдің алып қолға, Көрсетіп балаларын ізгі жолға, Фанидан *бақи* жайға сапар етті Махдумдарын өзінің, тастап соңға (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3. Хош, есен, аман**. – Бауырлар, *бақи* болыңдар! Қорықпаңдар, адал ажалдан! Неміс басқыншылары жойылсын! (Ә.Шәріпов, Партизан.). Ингендей ыңыранған тұлыбына, Қош қызым, *бақи*! – дейді сұлық ана. Мамалап енді оны атайтын тек Шекер мен, тірі болса, ұлы ғана (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Бақиға жетті [кетті]. *Дүние салды, қаза болды*. *Бақиға жеткен* қайта келмес болар, Келмеске жылаған көздің жасы зая болар (Ш.Смаханұлы). Тынығып ем, қажып еспе жырлардан... Ал өзіңіз *кеттіңіз* ғой *бақиға*... үсінбеймін, қабыр деген зынданнан, Келісіңіз – танданарлық оқиға (Қ.Бекхожин, Қайран жас.).

Ғұмыр бақи. *Өмір бойы*. Қаншасы жер бетіндегі тіршіліктен бақи дүниеге ауып кеткен, сүйектері жер астында. Олар енді қайтып *ғұмыр бақи* жүздеспейді (Т.Әбдіков, Ақиқат). Көрдің небір жорға менен жортақты, Талай тарлан сенен шыңға жол тартты. *Ғұмыр бақи* сенің әрбір сағатың Қуанышқа, қайғыға да ортақ-ты (Қ.Жұмағалиев, Перзент.).

Өмір бақи. *Әманда, мәңгі*. [Арыстан Кенесарыға] Бір жолға кешір, *өмір бақи* құлың болып өтейін (І. Есенберлин, Қаһар). *Өмір бақи* мұның аузынан осынша қатты сөз естіп көрмеген Маржан бір түрлі жермен-жексен болып, үн-түнсіз үйден шықты (Ә.Кекілбаев, Дала.). Жаным Әбіш, жігіт болдың еңселі, Мәжіліс құрар ордалы да кеңселі. *Өмір бақи* жақсы көру – міндетім Жүрегімнің күші жетсе, мен сені (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

БАҚИЛАС = е т. *Қоштасу, арыздасу*. Мен науқасын, емханада жатырмын, Талай таңды

кірпік қақпай атырдым. Талай рет кешкі нұрмен қоштасып, Талай күнді *бақиласын* батырдым (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

БАҚИЛАСУ *Бақилас етістігінің қимыл атауы*. Әжеймен *бақиласуға* келді (Ауыз-екі).

БАҚИЛЫҚ з а т. *Мәңгілік*. Бүкіл ақыл-ойыңды, ерік қабілетінді, рақат-қызығыңды өзінді қоршаған қауым ырқы билеп кеткен шағыңда сенің еншіңе бір ғана зат – жүрегіңе *бақилыққа* ұйып қалған жастық сүйіспеншілік қана қалады (Т.Әбдіков, Күзгі жапырақ.). Ақын жақсылық пен жауыздық, адалдық пен арамдықтың, махаббат пен ғадауаттың майдандасқан күресін жырлады. Бұл адам өмірінде күнделікті кездесетін *бақилық* болмыстар (С.Мәуленов, Үркер.). Балалық қылықтарын ойлап еді, Жалғыз сәттік жүздесудің *бақилық* әмсе әсерін қайта тауысып, енді бұрынғыдай еріккен балаң көңілден гөрі әлдеқайда мәнді, әлдеқайда қызуды, лүпілдеген жүрекпен сезінді (О.Бөкеев, Ардақ).

БАҚКҮНДЕС с ы н. *Бәсекелес, бақталас*. Сырттай сыйлас, іштей *баққұнде*с атқамінерлердің бірін-бірі мұқатуы еді (Ә.Бектасов, Мәди). Арғын билерімен байланысы бар деген сөз – ата жауы, *баққұндестері* өздерін Арғын сұлтандары санап жүрген Жәнібек, Керейлермен тілегі бір деген сөз (І.Есенберлин, Алмас.). *Баққұндес* жаулары оны қасақана елемей аттап өткісі келгенімен, іштей еріксіз мойындайды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

БАҚКҮНДЕСТІК з а т. *Көреалмаушылық, бақталастық*. Осы екі ел ру басы жуандарының бір-біріне сыз өткізем деген бақталасы, *баққұндестігінен*... бір-біріне қатты уыққан, қатты андысқан, шатасқан ел болатын (М.Әуезов, Қараш.).

БАҚҚАН-ҚАҚҚАН с ы н. **1.** *Асыраған, тәрбиелеген*. Баланы тапқан – біреу, *баққан-қаққан* біреу, ас-су беріп мәпелеп отырған – біреу, сіз не деп аласыз, мен не деп беремін (Ә.Омарбаев, Көрлен кесе). Ол айтпаса да бар *баққан-қаққан*ы сол көк құс, түлегі жетілді (Ш.Айманов, Қыран.). **2.** *Аңдыған, байқастаған*. Смағұлдың көзі шарасынан пықты. Мәкен мен Нәзира да елең ете қалды. Бәрінің *баққан-қаққан*ы – төрдегі екеу, солардың сөзі (Б.Тілегенов, Аққайнар).

БАҚҚҰМАР с ы н. *Мансапқұмар, шеңқұмар, атаққұмар*. Шерубайда сондай бірдеме бар ма? Әлде тым *баққұмар* ма? (І.Есенберлин, Ғашықтар). Ол (Мырқал) атаңа нәлет

жаман әліне де, жастығына да қарамастан сондай *баққұмар* адам таяққа болмаса ақылға көнбейді (Ә.Әбішев, Замана.). *Баққұмар* ұл оңайлықпен басын ие қоймайды. Қайткенде де Ел тізгінін қолға алуды ойлайды (Қ.Жұмағалиев, Сақара).

БАҚҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Мансапқұмарлық, атаққұмарлық*. Тағы біреулер *баққұмарлықтың* жолына жармасады да, өзінен еңсесі биіктер арқадан қақса, жата қап табанын жалауға өзiр (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

БАҚҚЫЗ = е т. **1.** *Малды қаратқызу*. Нашарлар бай малына малын қосып, *Баққызады* елде бар сонда жосық. Ұйытқы болып отырар талай байлар, Құдайдан бергенінің қайырын тосып (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Малың топтап *баққызын*, Байкем үйде жатпасын, Ордаға отты жаққызып, Рақатқа ылғи батпасын (С.Сейфуллин, Шығ.). Бұрын түйе *баққызын*, жүр көзінен тасалаңқырап ұстаушы еді. Енді өз жанына көшіріп алды (К.Оразалин, Көктем.). **2.** *Бақылатқызу, күзеткізу*. Солдаттарды бір бөлек, офицерлерді бір бөлек *баққызын* қойып, Бекболат бәрінен де жауап алды (С.Шаринов, Бекболат).

БАҚҚЫЗДЫР = е т. *Күткіздіру, қараттыру*. Жұрт амал жоқ сиыр басы үш сомнан ақы береді. Одан кем берсе, шалына сиыр *баққыздырмайды* (Т.Тобағабылов, Жазира).

БАҚҚЫЗДЫРУ *Баққыздыр етістігінің қимыл атауы*. Бұл да бір бөріге қой *баққыздырудың* мысалы іспетті жайт («Қаз. әдеб.»).

БАҚҚЫЗУ *Баққыз етістігінің қимыл атауы; қадағалату, күзеткізу*. Ондағы жұмысы қауіпті адамдар болса, сонда жіберіп *баққызу* (С.Шаринов, Бекболат).

БАҚҚЫШ с ы н. **1.** *Асырап-күткіш, қарағыш*. Солардың ішіндегі иіс алмас ең момыны, ұрлық-карлыққа араласпай мал *баққышы* осы – Есқара еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Тек оның нақ бір бала *баққыш* аналарша бәйек боп жүрген түріне таң қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Ат *баққыш* бір қорада болды атшы, Мәпелеп, жуып-тарап бақты атты. Күтсе де айнадай ғып астын-үстін, Атының жемін ұрлап күнде сатты (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). **2.** а у ы с. *Бақылағыш, аңдығыш*. Сырттан *баққыш*, мінегіш, Сүрінгенге күлегеш (Ә.Тәжібаев, Жартас).

Ауыз баққыш. *Басқа біреу не айтады деп, өз ойын іркіп қалатын, сөз аңдағыш, байқағыш*. Көкбай әдеттегі а у ы з *баққыш*, қабақ танығыш қалпымен Абайдың жаңағы сөзін көтерген болды (М.Әуезов, Шығ.). Арманның

оған мен де өмір бойы түсінер емеспін дегісі келіп еді, өздерінің *ауыз баққыш* шәдеттерімен үндеген жоқ (Ә.Әбішев, Ғаламат).

Есік баққыш. с ө й л. *Мейрамхана, қонақүй кіреберісінде есікті ашып-жауып тұратын адам.* – Ой, әкең... Киімің жаман деп, *есік баққыш* ресторанға кіргізбей қойды. Үһ, әбден шөлдедік. Кенеземіз кеуіп кетті (Н.Қабыбеков, Шалғайда.).

БАҚПА з а т. *Бағудағы, қараудағы нәрсе.* Бір кезде халықтың бағлан *бақпасы* едік, Сарайдың құлпы берік қақпасы едік (Базар жырау, Шығ.). Бүгін ертемен сол *бақпа* балықтарыма барамын ғой деп едім (Тұлпар).

БАҚПАЛА е т. *Қарау, бажайлау, сезіктеу.* Харон жолшыбай жан-жағын *бақпала* п, сезіктеніп келді (Қ.Сәуірқенов, Ерекше.).

БАҚПАН з а т. с ө й л. *Бағбан.* Бақта бір *бақпан* болушы еді. Ол көзін ашқаннан дерлік осы бақтың тәрбиешісі еді (Мың бір түн).

БАҚПАНДЫ з а т. *Біреудің қолына қараған адам.* Жоғарыда тізбелегендер нағыз *бақпанды*, нағыз масыл деп халықты жазғырады («Жас Алаш»).

БАҚСА з а т. ж е р г. *Балшықтан соғылған дуал, қабырға.* Енді бірқатар етіп *бақса* соғу керек болып тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БАҚСЫ з а т. к ө н е. 1. *Ежелгі түсінік бойынша тылсым әлеммен байланыс жасай алатын тәуіптік, көріпкелдік, т.б. ерекше қасиеттері бар адам.* V ғ. ғұн патшасы Еділдің айналасында көптеген даңқты *бақсылар* болған (ҚҰӘ). 451 жылғы Каталаун шайқасының тағдырын *бақсылар* құмалақ ашып, бірнеше күн бұрын айтып берген. Болжам дәл келген (ҚҰӘ). 2. *Әртүрлі тәсілдермен [тамыр ұстау, дем салу, ойнау] сырқат адамдарға ем-дом жасаушы, тәуіп.* Емшілердің басты өкілі – қолына домбыра не қобыз ұстаған қазақ *бақсылы* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). *Бақсы* қобызын тастап, өзіне һәм науқасқа әр түрлі тамаша ойын-зықыр көрсетеді. Зықыр көрсеткен соң науқас адамның сырқатын қашан һәм не себептен жабысқанын, бұған қандай дәрі керек екенін айтады («ДУГ»). *Бақсы* келіп, жынын шақырып, отқа әбден қызарған, төрт кетпенге жұртты шақырады (М.Дулатов, Шығ.).

Бақсының жынындай. *Долы, ашулы.* Қара шаңырағын ортасына түсіріп, астан-кестенің шығарды да, өзін *бақсының жынындай* жер аударып жіберді (Р.Райымқұлов, Болат.). «*Бақсының жынындай* қысып жүрген ашуы осы болуы керек, ол құрымай, маған жол

ашылмайды!» деген сәтінде бәтінкесінің бауын бар пәрменімен тартып қалып еді, үзілді де кетті (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.).

Бақсы ойнады. а) *Ем-дом жасады.* *Бақсы ойнап* күңіренетсе де қобыз үнін, Қойқаптап қозғағанда Қорқыт жынын. Боз інген боталамай болды бедеу. Шашты ашпай құмалақша қырық бірін (І.Жансүгіров, Шығ.). Боз тайлақ жасы толған, қайымаған, Қайғырып мал иесі зар жылаған. Балгерге бал аштырып, *бақсы ойнатып*, Қалмаған құмалақшы айырмаған (І.Жансүгіров, Өлеңд.). ә) *Отыр-топыр, у-шу, даң-дүң болды.* Айжан әже: – Шырағым Таңқыбай-ау, қораның ішінде *бақсы ойнаған* ба, астан-кестен ғой (С.Адамбеков, Көсе.). Кешке жиналған халықты көңілдендіру мақсатында қарт Беркімбай *бақсыны ойнатқан* (К.Оразалин, Абай.).

Бақсы сарыны. *Бақсылардың ем-дом жасағанда қобызға не асатаяққа дауысын қосып орындайтын мақамы.* *Бақсы сарыны* орындаушы әрі ақын, әрі биші, әрі сазгер (ҚҰӘ). Асатаяққа ілінген сылдырмақ пен қоңыраулары *бақсылар сарыны*н айтқан кезде қосымша үн беріп, дыбысты күшейтеді (Шарапат). *Бақсы сарыны* халық поэзиясына тән 7–8 буындық жыр немесе 11 буындық кара өлең өлшемінде құрылып, арнайы музыкалық сарымен орындалған (ҚҰӘ).

Бақсысы ұстады. *Долданды, ашуланды.* Нұрлан тізгінді бұтаға іле салды да жүгіріп келіп, бұрап-бұрап жіберіп еді, полуторка *бақсысы ұстағандай* селкілдеп, гүрілдей жөнелді (О.Бөкеев, Ән салады.).

БАҚСЫ-БАЛГЕР з а т. *Әртүрлі тәсілдермен ем-дом жасаушы, болашағын болжаушы адам.* Олар [ауылдағылар] негізінен ауылдағы *бақсы-балгерлердің* ақылымен өздерін өздері емдейді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Орынбайдың айтуынша, қазақтың *бақсы-балгерлері* ел арасына өтірік сөз таратып, доктырды құбыжық қылып көрсетіп жүрсе керек (М.Дулатов, Шығ.). Бүгінге дейін біздің қазақ ауруын ел ішіндегі *бақсы-балгерлерге* емдетіп, қожа-молдаларға үшкіртіп, қақтырып, соқтырып келді (М.Дулатов, Шығ.).

БАҚСЫ-БАЛГЕРЛІК з а т. *Бақсы-балгер болып ем-дом жасаушылық.* *Бақсы-балгерлікпен* жаза алмай шықтым (Б.Балабеков, Ән сапары). Ми қатуланып: Жүрек жолдас, *бақсы-балгерлігің* ұстамай-ақ қойсын, – деді («Қаз. әдеб.»).

БАҚСЫДАЙ с ы н. *Бақсы тәрізді, бақсы сияқты.* *Бақсыдай* бал ашып, түлкідей түс көріп, жауырын жағып, құмалақ сал айтып

отырғаным жоқ (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.). Ақ бура көп жыл тауды қылған мекен, Бір үлкен іс боларда сезеді екен. Ол істі елге айтқандай маңайдағы, *Бақсыдай* тауды азынап кезеді екен (С.Сейфуллин, Шығ.). Сарыарқада сарнады Асан қайғы, Домбырадан *бақсыдай* бас алмады. О, қарт баба, еңсенді көтер дедім, Көп күрсінсең көңіл де қасандайды (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Бебеу қаққан бақсыдай. *Құтырынып, ойнақ салып жатқан бақсы сияқты.* Арқадан соққан дүлей ызғырық шарбақ қораны сындырып бара жатыр, үй жапсары түріліп, мұржадан жоғары ысқырған жел *бебеу қаққан бақсыдай* (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Жыны бұған [қозған] бақсыдай. *Аяқ астынан құтырыну, долдану, өзгеріп сала беру.* Жаңағы ашуменен құтырып алған Оразбай қазір анық *жыны бұған бақсыдай* өзінің үлкен үйінің сыртында екі езуінен көбік шашып, бұрқырап, бір топ адамға жер қазғызып жатыр еді (М.Әуезов, Шығ.). Ол *жыны қозған бақсыдай* ғып отырған орнынан жұлып алып, шашынды тік көтерсін (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

Жынын алған бақсы [бақсыдай]. *Өрекпүі басылған, сабасына түскен.* Биігімнен мен талай домаладым, Кінәм да көп мойныма оны аламын. Содан кейін оралам жайлауыма, *Жынын алған бақсы* боп ораламын (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). *Жынын алған бақсыдай* боп қалыппыз ғой, – деді ол жан-жағына қаранып (Ә.Тәжібаев, Жадаунов.).

Жынын алдырған [айырылған] бақсыдай. а) *Райынан қайтқан, жуасыған.* Шұбардың азырақ бас асауы бар екен, жүген басына киілген соң *жынын алдырған бақсыдай* жуасыды да қалды (І.Жансүгіров, Шығ.). Ұзын сөздің қысқасы, Сұраншы таңертең төсектен тұрғанда, *жынын алдырған бақсыдай*, кешегі барлық ашуынан айығып, тауға көшуді өзі қуаттап түрегелді (С.Талжанов, Ұлдай.). Ертеңінде тұрса, нағашысы *жыныннан айырылған бақсыдай* момақан қалыпқа түсіпті (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). ә) *Мең-зең, дел-сал.* Гүлсім мең-зең күйде *жыныннан айырылған бақсыдай* болып жүрді (С.Алдабергенов, Асу.). Өзің *жыныннан айырылған бақсыдай* мәңгіп қалыпсың ғой (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Осы екі ой жарысып, Шағдар қайтқанға дейін не істерін білмей, *жыныннан айырылған бақсыдай* болып жүрді (Н.Баяндин, Құм астында.).

Жынын қағылған бақсыдай. *Бұрынғыдай емес, ашуы қайтқан, ашуы жоқ.* Әлгінде сап басылған желмен бірге құм алқабы да *жыныннан қағылған бақсыдай* сұлқ түскен еді (С.Елубаев, Ойсыл қара). Әлгінде ғана бір ғажайып биікке көтеріліп шырқап ұшқандай болған болмысы, енді *жыныннан қағылған бақсыдай*, жерде, өзінің күнделікті қоңырқай тіршілігінің ортасында жатыр (С.Елубаев, Жарық дүние).

Жынын шақырған бақсыдай. *Аласұрып, жынданғандай болу, қалшылдау.* Біреулер батыр мен би, ханды мақтап, Бұрынғы надан шірік заңды мақтап, Сарнайды, жыр қылады, сөзін сырлап, *Бақсыдай жыны шақырған* сандырақтап (С.Сейфуллин, Шығ.). Ашу үстінде *жынын шақырған бақсыдай* қалшылдап, кісінің бет жүзіне қарамай боқтай жөнелетін (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

Жыны ұстаған бақсыдай. *Бұлығып, қалшылдап-селкілдеу.* – Мен ештеңе білмеймін, – деді Степан *жыны ұстаған бақсыдай*, селкілдеп тұрған полиция бастығының аяқайынан қорқа қоймайтынын сездіріп (Т.Жанкелдин, Партизан.). Апырай, бүйтіп қиналмаушы еді ғой, – деп ойлады Рамазан, – жыр жазғанда *жыны ұстаған бақсыдай* долданып, асау ойлар буырқанып ақ қағазға асыға түсіп жатушы еді (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

БАҚСЫЕКЕ з а т. э к с п р. *Бақсыға қатысты айтылатын атауыш. Бақсыекең* онан сайын бұрқырап, бірдеңені көріп тұрған кісі секілденіп қадалып қалыпты (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

БАҚСЫЗ с ы н. *Бағы жоқ, сор маңдай, бақытсыз.* Талапсыз, *бақсыз* мен сорлы Еріксіз аттап ұяттан. Қорлыққа көндім бұл құрлы, Байқалар халім бұл хаттан (Абай, Тол. жин.). Ол маңдайсыз, *бақсыз* деп өзін кінәлайды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Нәлет айтып, кектенудің орнына, Мені шексіз жек көрудің орнына Аянышпен, мүсіркеумен қараған, Мені *бақсыз*, сор маңдай жан санаған Ес жия алмай жатса да ауыр жарадан, Өзін мәңгі бақыттыға балаған, Бұл не деген өр адам? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

БАҚСЫЗДЫҚ з а т. *Бағы жоқтық.* Жер сараң, адам надан болғандығы Тіпті емес *бақсыздыққа* тұрған айдап, Ә, жоқтығы жақындық-әділдіктің Адамды сорлы қылған бақсыз байлап (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Тағдырдың жотамызға жүк артуы Әр күннің қуантуы, мұнартуы. Өрілді өлең болып, *бақсыздық* та Кеп жатты басымызға жыр арқылы (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

БАҚСЫ-ҚҰШНАШ з а т. *Жалған ем-дом жасап, сәуегейлік құрушы.* Ол [Сырым] ем-дом істеп, *б а қ с ы-қ ұ ш н а ш* болып жүрген жан емес (М.Әуезов, Қараш.). Оқып шыққандардың жіберген жерге бармай, барса тұрақтамай жатқандары, ел ішінде *б а қ с ы-қ ұ ш н а ш т ы*ң көбеюіне себеп болып отыр (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.).

БАҚСЫЛЫҚ з а т. 1. *Тәуіптік, көріпкелдік.* *Б а қ с ы л ы қ* туралы кейбір мәліметтер Л.С. Паллас пен П.Рычковтың экспедиция жазбаларында (18 ғ.), бұрат ғалымы Доржи Банзаровтың (1823–1855), қазақ ғалымы Ш.Уәлихановтың (1835–1865) еңбектерінде кездеседі (ҚҰЭ). 2. *Бақсы болып, ем-дом жасаушылық.* Қараңғы халық бақсы сол адамзатқа достық қылатын жынның қуатымен *б а қ с ы л ы қ* қылады деп нанатын (С.Сейфуллин, Шығ.). Кітап ұстап, бал ашып, *Б а қ с ы л ы қ т ы* құрғаны Тамыр ұстап үшкіріп, Батыл ғамал қылғаны (Ғұмар Қараш, Шығ.). Әрбір түрлі пасықтар *Б а қ с ы л ы қ* етіп оттаған Қойға толса қорасы, Мал жинаған Қарынбай Болмаған қабыл тобасы (Базар жырау, Шығ.).

Бақсылығы ұстады. *Жыны қозды, көтерілді, жел бітті.* Сақал өсіп сақалындай текенің, Суық тиіп, Селкілдетер жөтелің. Жұмыс та жоқ, Шабыт та жоқ жұмысқа, Зеріккеннен үйге сыймай кетемін. *Ұ с т а ғ а н д а б а қ с ы л ы ғ ы м,* Желігім (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Бір бақсылық жыны бар. *Шатақ, қызба мінезі бар.* Аяғыңды аңдып бас, ей, Жақсылық! Өз басыңда бір *ж ы н ы ң б а р б і р б а қ с ы л ы қ.* Борышқорлық адамға қиын нәрсе, Әрқайда өсіткізеді мал тапшылық (Абай, Тол. жин.).

БАҚСЫОЙНАҚ з а т. м и ф. *Бақсының ем-дом жасаудағы жындарын шақырып, сарынын айтып жасайтын әртүрлі әрекеті.* Бұрынғы кезде *б а қ с ы о й н а қ қ а* ауыл адамдары түгел жиылатын («Қаз. әдеб.»).

БАҚСЫРА= е т. *Бақ, мансапты аңсау.* Жүре бермей шенсіреп, Дәулетсіреп, *Б а қ с ы р а п,* Керек еді жазуым бұдан гөрі жақсырақ (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

БАҚСЫ-ТӘУІП з а т. *Ел арасында әр алуан ем-дом жасаушы, емші.* Кейбіреулер аурудың белгілерін көре тұрып, дәрігерлерге бармай, *б а қ с ы-т ә у і п т е р ғ е* қаралу арқылы асқындырып жібереді («Соң. Қаз.»).

БАҚСЫША ү с т. *Бақсы тәрізді, бақсыға ұқсап.* Әкімшіліктен айырылып, абақтыға түсіп шыққан соң өбден ашынып алыпты, жынын шақырған *б а қ с ы ш а* күңірене сөйлейді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

БАҚТАЙ с ы н. *Бақ сияқты, бақ тәрізді.* Жаға, жең бар көйлектің тік етегі, Жақсы моды олжадан үлеседі. Жаз жалаңбас, жамылар қыста шәлі, Гүл жайнап, алма *б а қ т а й* қыз өседі (Д. Еркінбеков, Шығ.).

БАҚТАҚ з а т. з о о л. <нем. Forele> *Жұмсақ, дәмді етті, тұщы, ағын суда өмір сүретін балық, форель.* *Б а қ т а қ* балықтар таулы жердің өзен, көлдерінде өсетін балықтың бір түрі. Балық өсірудің және балық аулау спортының құнды объектісі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Піскен *б а қ т а қ қ а* патша да тамсанады («Ана тілі»). СССР-де *б а қ т а қ т ы ң* бұлақта, тоғандарда да өсірілетін және Армян ССР-індегі Севан көліне жерсіндірілген – севан бақтағы деп аталатын түрлері белгілі (Шаңырақ энц.).

БАҚ-ТАЛАЙ з а т. 1. *Бақ, бақыт.* Аямай берген саған *б а қ-т а л а й д ы,* Күңкілдеп дұшпандарың көре алмайды. Жер, су да бәрі саған бағынулы, Толқыны көк теңіздің ала алмайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біреуге үміт, біреуге үрей боп көрінген таңғұт елінің *б а қ-т а л а й ы* өлік кеудесінен ұшқан жалпылдақ қарғадай бетімен лағып кетті (Ә.Кекілбаев, Дала.). *Б а қ-т а л а й ы н а* адал сүт емген біреу табылса, адам етер еді-ау Шәкендер (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). 2. *Атақ, даңқ, абырой.* [Асан Наршаға] Осы елдің сенімен *б а қ-т а л а й ы н* таластырар асылы кім (М.Әуезов, Қараш.). – Сізден *б а қ-т а л а й ы* асқан кім бар бұл елде? Жау деген не, тыйым салмайсыз ба? (С.Омаров, Қайырлы.).

Бақ-талайына қарай. *Бағына, таңдырдың жазғанына қарай.* *Б а қ-т а л а й ы н а қ а р а й* ылғи өндіреді жігіт кездесіп, жұмыс көңілді болды (Ж.Өмірбеков, Замандас.).

Бақ-талайынан көрді. *Маңдайына жазғанын көрді.* Мен тәртіпті жігітпін, менен еш кінә жоқ! Қандай әйел болсын, өзінің *б а қ-т а л а й ы н а н* көр с і н («Мәдениет және тұрмыс»).

БАҚ-ТАЛАЙСЫЗ с ы н. *Бақытсыз, сорлы.* Бұл өмірде *б а қ-т а л а й с ы з* адамдар да жетерлік («Қаз. әдеб.»).

БАҚ-ТАЛАН з а т. ж е р ғ. *Бақ-талай.* Көке, апа! Сендерге менің айтатыным: Әр ұрпақтың өзінше *б а қ-т а л а н ы,* мақсат-талабы бар (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

БАҚ-ТАЛАНДАЙ с ы н. *Бағы, бақыты сияқты.* Ғафу ет, естілсе бұл мақтағандай (Мақтау да кейбіреуге *б а қ-т а л а н д а й*). Тәтті емес, ащыға сен үйренгенсің, Аздырмай, тұзға қақтап сақтағандай (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан).

БАҚ-ТАЛАП з а т. *Бақыт*. Далада жанды менің *бақ-талабым*, Таптық біз дән теңізін, мақта алабын. Мекені еңбек сүйгіш аталардың, Сол дала болғанына мақтанамын (А.Бақтыгереева, Өрімтал).

БАҚТАЛАС с ы н. *Баққұндес, көре алмайтын*. Бізге де *бақтала* с бір мықтының табылғаны да, – деп Қажым қинала күлімсіреді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Өзіңмен *бақтала* с ауылдың бөрілері болыстыққа таласып, кек қуып, пәле іздеген, атты ұрлатқан солар (С.Әлешев, Жаңғыру). // *Бәсеке, іштарлық*, Ру аталас, *бақтала* с т ы ң демі, үні сыяз басына келген, сөз қуған атқамінер, старшын, елубасылар, атшабар, қосшылар, қошаметшілер арасында осылайша лау-лау етеді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бабыңыз жоқ. Сарай жоқ Сіз қонатын. Ұрлық та жоқ артында із қалатын. *Бақтала* с та, Бәсеке бишара да, Бойындағы барыңды қызғанатын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Баққұндес адам, көре алмаушы*. *Бақтала* с т а р қыза келе қазыналарының есеп-қисабын айтып, бірін-бірі кекеп, мұқатпақ бопты (К.Толыбаев, Қайдасың.).

БАҚТАЛАС= е т. *Көре алмау, қайтсем де асып тұссем деу*. Кейбіреу асқақтатып айқайлайды, Ол әннің айрылатын шегін білмей. Кейбіреу кейбіреумен *бақтала* с а р, Өзінің отыратын жерін білмей (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

БАҚТАЛАСУ *Бақталас етістігінің қимыл атауы*. *Бақтала* с у неге керек (Ауызекі).

БАҚТАЛАСТЫҚ з а т. *Бірін-бірі көре алмаушылық, іштарлық*. Көңілсіз бықсыған ұсақ бас араздық *бақтала* с т ы қ қ а ауды да, негізгі ісіміз сырт қала берді (Қ.Сақабаев, Өткел.). Қожа Ахмет Ясауидің мұрагерлеріміз деген қожа тұқымынан өзара *бақтала* с т ы қ күшейіп, ұрыс-жанжалдар шыға береді (О.Дастанов, Әулиелі.). Әр жүздің ханы, сұлтанымын деп отырған Болат, Әбілхайыр, Сәмеке, Барақ, Күшіктердің өз орталарының іші толған жанжал, *бақтала* с т ы қ, қымқиғаш тартыс (І.Есенберлин, Жанталас).

БАҚТАЛАСТЫР= е т. *Күндестіру*. Тап-тату жігіттерді *бақтала* с т ы р ы п қойған қай Күдай?! («Қаз. әдеб.»).

БАҚТАЛАСТЫРУ *Бақталастыр етістігінің қимыл атауы*. *Бақтала* с т ы р у д а н жақсылық таппайды (Ауызекі).

БАҚТАШЫ з а т. **1.** *Мал бағушы, малшы*. Малшылардың қазақша жалпы аты *бақташы*, жеке түліктерді бағатындар жылқышы, түйеші, сиыршы, қойшы деп бөлінеді (С.Мұ-

қанов, Халық мұрасы). Қойды қалай өргізіп-жайғызудың, қай кездерде суарудың көп-көп сырын жас *бақташы* ғ а Оспан қадағалап үйретті (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). **2.** *Сиыр бағушы, сиыршы*. Райхан әдеттегідей ерте оянды, сиыр мөңіреп, құстар шулаған, ауыл азан-қазан, *бақташы* н ы ң: «Өк! Өй, мәлік келгір!» – деп сиыр қайырған даусы анық естіледі (З.Шашкин, Өмір.). Қоғам малы жайылды, Көктемнің көркі қайысып. Шопандар мен сақманшы, Екінші тыңда *бақташы*, Малдың басын көбейтіп, Төл өсіріп мақтаншы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** с ө й л. *Бағыт-қағушы, тәрбиелеп-өсіруші*. Балаға *бақташы* керек емес пе екен? (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). **4.** а у ы с. *Қорғаушы, қамқоршы*. Қарадан хан боп өткен бабақ Боштай Халқына *бақташы* боп болған қорған (М.Көпеев, Тірлікте.).

БАҚТАШЫЛЫҚ з а т. *Шаруашылықтың бір түрі, мал өсірудің жалтылама атауы*. Көшпелі елдің аңшылық, *бақташы* л ы қ, жаугершілік өмірінен неше түрлі ертегі, әңгіме, екіпінді күйлі жырлар шыққан (С.Сейфуллин, Шығ.). Сапаң өлгеннен кейін оның *бақташы* л ы қ кәсібін баласы – Күсеміс атқарған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). «Өзімнің дәулетімді тасытып, қадірімді арттырған осы *бақташы* л ы қ еңбегім» – деп ойлады әкесі (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

БАҚТАШЫСЫЗ с ы н. *Бағушысыз, қараусыз*. Қырға кетпейтін малының көбі *бақташы* с ы з жүреді, шырағым (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

БАҚ-ТӘЛЕЙ з а т. с ө й л. *Бақ-талай*. Талай тәңірдің берген, өзі берген *бақ-тәлей* і н көтере алмаған екенбіз (Т.Рыскелдин, Ұлы көш).

БАҚТИЯР [ир. *بخت يار*] с ы н. *Бақытты, шат өмірлі*. Біз, қазіргі совет жазушылары, барлық дәуірлердің бар ақындары мен жазушыларының арманы да, жүйрік қиялы да жетпеген космос заманасын совет ғылымының ашқанын көрдік, ғажайып шындыққа *бақтияр* куә болдық (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Ленин баулып, естияр ғып, *Бақтияр* ғып түлеткен, Мәртебелі, мархабалы, Ұлан байтақ ел еткен (Қ.Шаңғытбаев, Аққу әні).

БАҚТЫ с ы н. *Бағы артық, бақытты*. Мынау мықты, анау *бақты* екен деп, көрінгенге аяқасты болатын көңілі жоқ (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Ішінен хан ыза боп ашуланды, Есті деп неге айтты бұл есалаңды? Қазына, әскер, дәулетін аралатып, Көрдің бе мендей, – деді, – *бақты* ы адамды? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мамет тұл болуға аз-ақ күн шыдады, неге

десеңіз ол қосағы барда *бақты* болған ғой, енді жалғыз өмір сүргісі келмеген ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАҚТЫР = е. т. *Қаратқызу, құткізу*. – *Бақтырырама!* – деді бастығым. Бағасың! – деді, – жетпегірі! Сонымен, біраз жас күнім, Қысырақ қуып өткен бір, Қорада жемсіз ақырда, Қамауда тұғын қысырақ, Аяңдап келем, тақымға Шетеннен құрық қысып ап (М.Мақатаев, Шығ.). Қылсам да мұны көріп шүкіршілік, Жүрегім сескенеді нені біліп? Қорқамын бұл заманы кетер ме деп, Қаладан қазағыма мінез жұғып, Даламның мен сағынам бек пен ханын, Ел үшін аямайтын шыбын жанын: «Қайғысыз ұйқы ұйықтатып, Қайырусыз жылқы *бақтырып*, Қалыңсыз қатын құштырып, Алашты «алаш» қылған сабаздарым (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жер-жерде, жекен суда дегендейін Біздің ел мал *бақтырды* жығак қылдай. Ау, қазим, қияметте Құдай білер, Сираттан айдағанда жалғыз Құдай (Кердері Әбуөкір, Қазағым).

Бақтырып қойды. *Малға қарауды мойнына жүктеді, еріксіз бақтырды.* Әкесінің ағасы Аю Бақтыбайдың жас күнінде оған ешкілерін *бақтырып қойған* (Бақтыбай акын, Жел қобыз).

Бет бақтырмады. *Айтқанға көнбеді, қасарысты.* Е, жоғарыда жатқаным кінәлімін бе? Ол баланы күзету үшін жатып па екен сонша? – деп, Леонид *бет бақтырар* емес (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Темірке алғашқы сәтте *бет бақтырмай*: «Иок, иок, ул болмайды, ул дирләр қып-қызыл байлық» – деп қасарып отырып алды (Ә.Нүрпейісов, Сергелден). Жалғыз қыз, оны көздерінен таса еткісі келмейді. Әрі айттырылып, тұрмысқа шығу Шәки үшін қорлықпен тең, *бет бақтырмайды* (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

БАҚТЫРУ *Бақтыр етістігінің қимыл атауы.* 1. *Мал қарату, өсіру.* Тасболат бай болған екен, Оның қалың жылқысын *бақтыруды* баласы Қуат басқарады екен (С.Мұқанов, Өсу жол.). Кейін он бір-он екіге келіп, қолды-аяқтай бала болғанымда, қозы *бақтыруға*, қой қайыруға бай жалдаса, батрак болмай кім болғаным (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). 2. *Бақылаттыру, күзеттіру.* Әлі қабылдау бөлмеде сарсылып отырған генералдарға: [адъютант] – Қожайын сіздермен кеңесін кейінге қалдырды, – деді. Генералдар: «Сонда бізді жарым тәулік есік *бақтыруға* шақырғаны ма?» дескендей, бір-біріне қарап аңырып түрегелісті, шығып кетісті (Ж.Тілеков, Жоңғар даласында). 3. *Емдету, қарату.* [Нау-

қасты] Әбілдә ишанға *бақтыру* керек (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

БАҚУАТ [ир. باقوات] с ы н. *Әлді, қуатты.* Ауылда нендей жаңалық бар? Дінмұқан ағам *бақуат* па, қызметі ше, Сатынбай не халде, осының баршасын білгім келеді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Көңілі жібіп, ол да аймалап сүйіп жатыр бетімнен, Содан кейін сұрақтарды жаудырдым мен шетінен. – Ауыл қалай, астық қалай, мал жайлаудан қайтты ма? Нұргүл апам *бақуат* па, маған сәлем айтты ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

БАҚУАТТАН = е. т. *Әлдену, қуаттану, жақсару.* Іссіз қарап жүре алмайтын ауруы, тұрмыс *бақуат* на берген сайын семья мүшелерінің арақатынасы қандай болмақ, сол тақырыпта сұрап алып, үңгіп берсін (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.).

БАҚУАТТАНУ *Бақуаттан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тұрмыстың *бақуат* н у ы.

БАҚУАТТЫ с ы н. *Әл-қуатты, ауқатты, күйлі.* Қысы-жазы қолынан қолғап тастамайтын ақсүйек әйелдер мен ханшаларымыздың да бұл сырдап хабары көп болғаны да. Тіпті олар өздерінің ақсүйектердің тұқымы, *бақуаттылар* өкілі екенін таныту үшін арнайы ұзын тырнақтар өсірген («Жас Алаш»).

БАҚҰЛ: *бақұл бол.* э т н. а) *Әл үстінде жатқан адамның ағайын-туғанмен қоштасып арыздасуы, ырзаласуы мағынасында айтатын сөзі.* – Қараменді, – деді төр үйден кемпір даусы, көре алмасаң *бақұл* бол, балам! (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Мен де ұзақ отырмаспын, жүрермін асылы. Дайындал, *бақұл* бол, теңін тап! – Келін атасының ыңқыл-сыңқылын елемеген, жөтелінің тиылғанына қуанған (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). ә) *Қайтыс болған адамға айтылатын қоштасу сөз.* Мәди бір тізесін бүгіп баланың жүрегін тыңдады да: – *Бақұл* бол, балапан, – деді (Ә.Әбішев, Найзағай).

Бақұл болды. а) *Қайтыс болды, о дүниелік болды.* ә) *Өлімге басын тікті, бір нәрсенің жолына өмірін қиды.* Басымды қидым оқуға ғана, *Болдым* да білім жолына *бақұл* (Ә.Райымбеков, Құрыш білек). Өзінің аяқ астынан соншалықты босап кеткеніне ашуланды. Тұтқыннан қашарда ажалға басты байлап *бақұл* болып шыққан (Т.Ахтанов, Дала сыры).

БАҚҰЛДА = е. т. с ө й л. *Мақұлдау.* Жандай дос падишаның болды жақын, Мақтайды бір сапарда достың хақын. Осының мәнін, жайын *бақұл* да ма й, Сөйлейді әңгімесін надан акын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

БАҚҰЛДАС = е т. *Соңғы сөзін айтысу, қоштасу.* «Бақыл болсын, қош болсын» – деп көзін жұмды жан ағаң... Қымбатты бір ағаңмен *ба қ ұ л д а с п а й* да қалдың-ау, қарғам! (Ғ.Сла-нов, Жанартау). Жаңылды шешесінің қасына әкеліндер, *б а қ ұ л д а с қ ы с ы* келіп жатыр ғой, байғұстың (Т.Ахтанов, Боран).

БАҚҰЛДАСУ *Бақұлдас етістігінің қимыл атауы.* Бәлкім бұл тағдыр талқысы табыстырған қос жанның өмір мен өлім тартысып таразыға түскен тар шақтағы *б а қ ұ л д а с у ы* шығар (Саржайлау). Шаршап қалғып кеткен Сәкеннің түсі, анасымен *б а қ ұ л д а с у ы*, ұрпақпен сырласу ишарасы арқылы емеурін ой, түспалды идея берілген (Р.Нұрғалиев, Күрета-мыр).

БАҚҰЛДЫҚ з а т. *Қоштасу-арыздасу сөз, ризалық.* Біраздан бері көрмеген апасының ауыр жағдайын байқаған соң, не олай, не бұлай болуын күтіп, *б а қ ұ л д ы қ* алғаннан кейін де қасында болған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Түршігіп дене тістен, шымырлап төс, *Б а қ ұ л д ы қ* алмақ болып барында ес, – Жыланға деді Жұпар «Басқа амал жоқ, Сенде емес, кінә менде, өтінем, кеш!..» (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

БАҚША¹ [ир. باغچه] з а т. **1.** *Әртүрлі ағаш-тар, гүлдер отырғызылған арнаулы жер, алаң.* Жүрегім елді кездірді, Бұзылған елден бездірді. Енді маған сұм қаланың, *Б а қ ш а с ы* жұмақ төрізді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қарашы, апа, бүгінгі әсем түн қандай, Аспан бізге жұпар шашып тұрғандай. *Б а қ ш а д а* өзгерістер бар жаңа. Пісіп қалғы мына бір түп алма да, – Деді қызы, қос бұрымын сипалап, «Солай ма», – деп ойға шомып қалды ана (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ішінде *б а қ ш а н ы ң* аққан сулар, Жайқалған жапырағы қалың нулар. Ұшқан құс, ауадағы су хайуаны Табысқан қозысы-на қойдай шулар (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** *Әр алуан көгөніс егілетін жер.* Дұрыс тәрбие беретін мектептің бір белгісі қасында бақшасы болады. *Б а қ ш а* екі түрлі: Бір бақшада ағаш, бұта, түрлі гүл, шөптер егіледі. Енді бір *б а қ ш а д а* картоп, сарымсак, қияр сықылды тамаққа ұсталатын өсімдіктер келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Орман, теңіз, тау, өзен, бұлақ – бұлар табиғат ісінен шыққан жара-тынды нәрселер, үй, кірпіш, *б а қ ш а*, арық, құдық – бұлар адам ісінен шыққан жасалынды нәрселер (А.Байтұрсынов, Шығ.). Демалыс үйінің жанында үлгілі қымызхана ашу керек, *б а қ ш а*, бал шаруашылықтарын ұйымдастыру қажет (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **3.** *Мектеп жасына дейінгі балалар тәрбиеленетін орын;*

балабақша. Бала мен келін қызметтеріне кетеді. Немересі Марат *б а қ ш а д а* (К.Баялиев, Дегелек келді.). Ол Балаларын *б а қ ш а - ғ а* апарды (М.Сатыбалдиев, Жартас). Көшеде жайсаң жақсы адам, Келеді бөбек *б а қ ш а - д а н*. Осы бір кезде аспанға Шарықтап шықты асқақ ән (Қ.Ыдырысов, Аршында.).

Бақша дақылдары. *Асқабақ тұқымда-сына жататын (қарбыз, қауын, асқабақ, кәді) біржылдық өсімдіктер.* *Б а қ ш а д а қ ы л д а р ы* тамыры терең тарамдалған, құрғақшылыққа төзімді. Жылы жерде жақсы өседі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Б а қ ш а д а қ ы л д а р ы* – бағалы тағамдық және диеталық өнім, дәрілік, сәндік мақсатта, мал азығы, майлы шикізат ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

Бақша өсіру. *Қолдан жеміс-көгөніс егіп, жемісін жеу. Егіншілік саласы.* *Б а қ ш а ө с і - р у* Оңтүстік Қазақстанның құмды және құм-дақ топырақты жерлерінде жақсы дамыған (ҚҰЭ).

Балалар бақшасы. Балабақша. Мен үйімді *б а л а л а р б а қ ш а с ы н а* бергенімде өзің қайда тұрасың деп бәйек болғандар мына шопандар жәйлі тіл қатпады-ау (С.Шаймер-денов, Сыбызғы.). Қазіргі *б а л а л а р б а қ ш а - с ы н ы ң* саны 25 есе көбейтіліп, мұғалімдер үшін 600 тұрғын үй салынды («Халық мұғ.»). *Б а л а л а р б а қ ш а с ы н д а* тәрбиеленушілер-ге берілетін тамақтың түр-түрі өзгертіліп отыруы қажет («Қазақст. мұғ.»).

Гүл бақша. *Гүл егілген жер.* Жайнады, тыңым, жайнады. Қарқынды еңбек қайнады. Құлазыған кең дала, *Г ү л б а қ ш а* боп жай-қалды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Өзбек қызы албыраған анадай, Әндіжанда туа қалған жаңа айдай. Кетті-ау, шіркін, қазақ ақын қиялы, *Г ү л б а қ ш а ң а* бұлбұл болып қона алмай (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Паровоз одан аспады, Тоқтады *г ү л б а қ ш а ғ а*, Осы екен ғой тосқаны, Алматы – әсем астана (Қ.Ыдырысов, Аршында.).

Көңіл бақшасы. п о э т. *Көңіл сарайы, ішкі сезім.* Күлдіргіш, қалжыңға ұста кейбір жігіт *К ө ң і л д і ң б а қ ш а с ы н д а* гүлменен тең. Жаралған жақсы атадан жаман бала Некесіз қай-қайдағы сұмменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Өмір бақшасы. п о э т. *Өмір қызығы, қуанышы.* Қолдарға ту ұстап біз өтсек, *Ө м і р - д і ң б а қ ш а с ы н* күзетсек. Сойқанды соғыс – өрт, кіл апат, Ол – қайғы, ол – үрей, алапат. Бейбіт күн береке баршаға Тыныштық, тыныштық – бір рақат! (М.Мақатаев, Шығ.). Жайқалған *ө м і р б а қ ш а с ы н*, Бөбегім

саяласа екен (Қ.Мүсірепов, Раушан). Бақытым өзімді іздеп келгендей боп, Жүрегім отқа жанып күйгендей боп. Кеудемде қуанышты күй толады, *Өмірдің бақшасында* жүргендей боп (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

БАҚША² з а т. к ө н е. *Қала, базар*. Пұл жібердім *бақшаға*, Қызыл тіл енді қақсама, Қарға, құзғын жемесін, Жасыра кеткін жүзімді, Замандас едің жақсы аға (Қыз Жібек). Алдымызда абат *бақша* Алматы, Кесе толы достар үшін шарбаты. Жан – Алматы, Алматы!!! (М.Әлімбаев, Жүрек.).

БАҚША³ з а т. *Тігін иелерінің бір қорабы*.
≈ Бір *бақша* ине.

БАҚША-БАУ з а т. *Неше түрлі жеміс ағаштары өсіп тұрған жер; бау-бақша*. Санатория, сәнді тау, Көңіл жарқын, күн айық. Түр төгіліп *бақша-бау*, Алдық біраз тыңайып (Қ.Аманжолов, Шығ.). Жаңа жеміс бере ме Орны *бақша-баулардың*?! Жатпаса жай төбелер Жұрты болып таулардың (Қ.Мырзаліев, Мөңгі майдан). Бауырына келім демалдым, Ақ сәлделі Алатау. Қызықты кезден кеш қалдым, Сарғайғанда *бақша-бау* (А.Лекеров, Өмір оты).

БАҚША-БАУЛЫ с ы н. *Бақша-бауы бар, мол*. Жаз колхозда *бақша-баулы*, Төкең шалдың қолындағы, Жоңышқада арқандаулы, Ақбоз бие құлындады (Т.Жароков, Шығ.). Ақша қарлы асу-бел, *бақша-баулы* жасыл көл Ақ бұлттардың мекені Алатау бұл асыл жер (С.Мәуленов, Бозқырау).

БАҚШАДАЙ с ы н. *Бақша сияқты, бақша тәрізді*. Ашылды ма *бақшадай* пешене бір, Жанды маған, суынды неше көңіл. Бақытты ғып ешкімді қоймасам да, Бақыт таптым кешеннен, кешегі өмір (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Етемің үміт жастардан, Жаңа гүл шашқан *бақшадай*. Мұрадың оңай кім табар, Жар салып жұртқа қақсамай? (М.Дулатов, Шығ.). Өркендеп социалистік шаруам өсіп, *Бақшадай* кең қонысқа келдім көшіп, Өндіріс, колхоз, совхоз бәрі думан, Күншығыс жаңа Отаным – алтын бесік (Жамбыл, Шығ.).

БАҚ-ШАҚ с ы н. *Азан-қазан, шаң-шұң*. Біз түні бойы айтысып, әңгіменің ұзын ырғасын түсінгенше *бақша* болып отырдық (С.Жүнісов, Жапанда.). Тырнардың *бақша* керуені ғана «тыраулап», азан-қазан боп оңтүстікке шұбалып өтіп барады (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). Әншейінде бала-шағамен *бақша* етіп жүріп уақыттың қалай зырлап өте шыққанын аңғармайсың (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

БАҚШАҚТА= е т. *Көзі бақшандау, бақшаң-бақшаң ету*. Соқырлар да келеді, Оның да көзі *бақшақтар*; Бәрі тегіс өтіпті, Жақтырмай Назым кетіпті (Батырлар жыры).

БАҚШАЛА¹= е т. с ө й л. **1.** *Парша-паршасын шығарып, ұсақтау*. Болатбек былай жарады, – деп балтаны қолға алып, қу бөренені *бақшал* алып жарып, рет-ретімен бөлшектей бастады (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап.). Лом, сүймен қолдарына ұстап болат, Ұрғанда гүрсілдетіп көк тас жарат. *Бақшал* сол тастарды егеп, қиып, Табанын зәулім үйдің жатыр қалап (Т.Жароков, Таңд.). **2.** а у ы с. *Егжей-тегжейін қалдырмай сұрау, тәптіштеу*. Әжесі үй іштерін *бақшал* алып сұрап амандасты (С.Бегалин, Уақыт.).

БАҚШАЛА²= е т. с ө й л. *Бақша аралау, ішінде қыдыру*. Люция мен Николай ағай *бақшал* алып кеткенде, Жекең Эленора апайдың мамық төсегіне тура тартқан ғой! (Х.Әбдібаев, Таңбалы адам).

БАҚШАЛЫ с ы н. **1.** *Бақшасы бар*. Қараса: тау ішінде біраз қала. *Бақшалы*, көк шатырлы үй бар жаңа. Жасында ойнағаны түсті есіне, Бір қызбен Мария деген жап-жас қана (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сұлулыққа кім сүйсінбейді, шалқып жатқан шалқар көл, көлдің жиегіндегі *бақшалы* шағаладай ақ қала (Ә.Әбішев, Замана.). *Бақшалы* миуа сарайым, Гүлі қурап сола ма? Айналайын, жан баба, Бір жәрдемің бола ма? (Батырлар жыры). **2.** а у ы с. *Гүл жайнаған, құлпырған*. Жаңа дүние түрленген, Бәйшешекті, *бақшалы*. Безелген сәнді гүлдермен, Бақыттың асқар биігі (Н.Байғанин, Өлеңд.). Басына жақсы үй берем, Салтанатты *бақшалы* Қазынадан да алып тұр, Қанша керек ақшаны (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

БАҚШАЛЫ-БАУЛЫ с ы н. с ө й л. *Бақша-баулы*. *Бақшалы-баулы* бұлың жай, Қолмен адам жаратқан. Қарақат көз сұлудай Қарайды жеміс дарақтан (А.Токмағамбетов, Өмір.).

БАҚШАЛЫҚ с ы н. *Бақшаға арналған*. Бас арықтан өгісімен жасыл *бақшалық* шаһар үйлеріне жалғасты (Д.Досжанов, Жібек.). Қазір камелияның *бақшалық* және шаруашылық қажеттерге жұмсалатын сорттарына көбірек көңіл аударылуда (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). // *Бақша салынған орын, алқап*. Үй іргесіндегі алақандай *бақшалықтар* тұқшындап жүруге құлқы шамалы: кішкене қыстақтың азғантай қозы-лағын айдап, өріске кетуге құмар (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Төрт жасар Арман бүгін де ертемен көзін тырнай, ұшып

тұра келді де, қауын егілген *бақша* *алық* *қа* қарай тұра жүгірді (О.Тәжиева, Қара қолғап). Көл жағалай көк пүліш *бақша* *алық* алқабы (З.Шүкіров, Жас жесір).

Бақшалық дақыл. *Бақшада егілетін дәнді дақылдар.* Шыбықтар әдетте, егістікті, *бақша* *алық* *дақылдар* егілген жерді қоршау үшін өсіріледі (М.Ахметов, Егін қорға.).

БАҚШАҢ е л і к. *Көздің тосыннан бақырайып, адырайып қарағанын бейнелейтін сөз.*

Бақшаң етті. *Көзі адыраң ете қалды.* Сатыбалды *бақшаң етін* бір қарады да, қасында жатқан керзі етікті әйелге қарай жіберіп қалды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Беті тершіген әйел көзі *бақшаң етін*, тысқа шық дегендей белгі беріп үлгерген-ді (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Өзі ыңғайлап оқшау шетті. Түлкі қорқып *бақшаң етін* (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

БАҚШАҢДА = е т. *Бақшаң-бақшаң ету.* Мен оны сотқа берсем де оқудан шығартам, – сол! – деп Маржан *бақшаңдап* кетті (М.Қуанышбаев, Тайталас). Құжбан қара қағздан көзін енді көтеріп, аспанға қарай *бақшаңдап*, әлденені айтып, айқай сап тұр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

БАҚШАҢДАУ *Бақшаңда етістігінің қимыл атауы.* Тәйт әрі, маған кет дейтін сен кім едің? Кім саған шешене қарап, *бақшаңдауды* үйретіп жүрген. Бар, отыр ана араға (Қ.Салғарин, Сол бір күн.).

БАҚШАҢКӨЗ з а т. м е д. <грек. thygeoeioles – қалқан тәрізді, toxigon-y> *Қалқан безіне қатысты ауру; базедов ауруы.* ≈ *Бақшаңкөз* ауруын емдеу тәсілдері.

БАҚШАСЫМАҚ с ы н. э к с п р. *Бақша деп айтуға толымсыз, көзге қораш.* Шайхананың сырт жағындағы *бақшасымақ* бір ағаштарға бұрыла бергенімде, Шымкент педтехникумында оқитын Айгүл кездесе кетті (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

БАҚШАШЫ з а т. *Бау-бақша күтуші; бағбан.* Таңертең бір *бақшашы* баласымен барып жеміс ағаштарын көріп жүрді (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Редько тұрған жерінде *бақшашы* боп, қожасының алма бағын өсіріп күтеді екен (С.Мұқанов, Саяхат.). Бөлмеде отыз шамалы адам отыр екен, оның ішінде Москваның *бақшашылары*, Симбирскінің егіншілері, Ферғананың жүзімшілері бар (М.Қаратаев, Далада.).

БАҚШАШЫДАЙ с ы н. *Бақшашы сияқты, бақшашы тәрізді.* Шынтуайтқа келгенде, Құдабайдың күйі тап осы алманы тапқан *бақшашыдай* болды (Д.Досжанов, Тұлпар.).

БАҚШАШЫЛЫҚ з а т. *Бақша кәсіпшілігі.* Училищенің оқу программасына әскери сабақтардан басқа ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, *бақшашылық* сияқты сабақтар қосылған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

БАҚШИ = е т. 1. *Көзін бақырайту, бақырая қарау.* Өкіл мен Досқожа үйге кіріп шам жақты. Көрпені ашқанда кемпір *бақшиын* басын көтерді (Б.Майлин, Шығ.). Ферма бастығы шала сауатты адам екен, көзі *бақшиын* аузына қарай береді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Мына сөзге қалай түсінерін білмеген Дәулеттің сығырайған көзі бір сәтте кең ашылып, *бақшиы* үрке қарады (Ү.Шойбеков, Сұсты күн.). 2. а у ы с. *Жарқырау, көзге шағылысу.* – «Ә, жеңілдің бе ақыры» дегендей боп, ай *бақшиын*, сәулесін Жәукенің бетіне ойнатып сығырандай қапты (Б.Майлин, Шығ.). Күн төбеңнен *бақшиын* қарап тұрса да қыста да, көктемде де жылуы жерге түспейді, өйтеуір (С.Сарғаскаев, Біз төртеу.). Жымындаған жұлдыздар *бақшиын* тіке қарайды (Ү.Шойбеков, Сұсты күн.).

БАҚШИТ = е т. *Бақырайту, бадырайту.* – Айтпа деп ем. Сендер ғой, ауыздарың қышып, жұртқа айтып қойған! – деп, Уәсила мен Әдепке көзін *бақшитты* Бақтияр (М.Гумеров, Хазірет.). Бұқара қылып бөріңді қасқитқалы келгенім, Ерегісөң көзіңді *бақшитқалы* келгенім (Батырлар жыры). Мұғалім көзін *бақшитты* қарады (Ә.Исмағамбетов, Жайық.).

БАҚШИТҚЫЗ = е т. *Бақырайтқызу, бадырайтқызу.* Көзін *бақшитқызы* бала алып кет ана балаңды, – деп Сәнігүл ұрыса жөнелді («Лен. жас»).

БАҚШИТҚЫЗУ *Бақшитқыз етістігінің қимыл атауы.* Оны қараңғы жерде қорқытып, көзін *бақшитқызы* у керек, – деген Самат («Қаз. әдеб.»).

БАҚШИТУ *Бақшит етістігінің қимыл атауы.*

БАҚШИ з а т. т а р. *Көшірме хатшы.* *Бақшы* (көшірме хатшы), оқоз молда (молда шабарман), сібез шабарманды қазақтан қойды (Т.Рыскелдин, Ұлы көш).

БАҚШЫЛ с ы н. *Баққұмар.* Ежелден төрешіл, *бақшылы* болып үйренген ел жуандары оқығандардың әлгіндей ауруларын [ұлтшылдық] жарастықты істей көріп жүрді (М.Әуезов, Қараш.). Жолдас Мұқанов ұлтшылдарға қарсы шыққан, *бақшылы* *да* *р* *г* *а*, өтірік коммунистерге қарсы жазған (С.Мұқанов, Есею жыл.).

БАҚШЫЛА = е т. *Аңдау, түсіну, мәніне тереңдеу.* «Жарықтық, ғұлама ғой, құранды мұндай тез *бақшыла йты* н адам бұл өңірде бұрын-соңды болып көрген емес. Әуен-мақамы сай-сүйегінді сырқыратады-ау» десетін қалпеге сүйсінген кейбіреулер (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.).

БАҚШЫРАЙ = е т. *Көзі бақыраю, ақшыраю.* [Ауылда] – Е, шырағым, талай-талай тілші балаларды көрдік. Кәне, кәне деп, қойнынан қағазын алып, алдында *бақшырайы* н отырып алатындары да бар (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). Саржан есікті жабысымен, Нұрланға *бақшыра я* қарап аз тұрды (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Ұзын тұра тарамыс жігіт Ыбырай, қолына кірпіш ұстаған күйі, *бақшырайы* н, анаған көзімен бір қарады (М.Жұмағұлов, Қыран.).

БАҚШЫРАЙТ = е т. *Бақырайту, ақшырайту.* Менің анам айқайлап сөйлейтін, күлгенде шелектің түбін түсіретін, көңіліне бірдеңе келсе, бетің бар, жүзің бар демей, төтесінен *бақшырайта* қойып қалатын адуын әйелді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БАҚШЫРАЙТУ *Бақырайт етістігінің қимыл атауы.*

БАҚЫЛ¹: бақыл бол. с ө й л. *Бақұл бол.* О, қайырымды қайран замандастарым, Қайрылмасқа қалған жалғыз жолым бар. Жетті мезгіл қоштасатын, достарым, Мен кетемін, мәңгі *бақыл болыңдар* (Ә.Тәжібаев, Жартас). – Хош енді! *Бақыл бол*, Исекем! Есіл ағам! Арыстаным, ардагерім! – деп тебіренті Махамбет (Б.Аманшин, Жар мұңы).

БАҚЫЛ² з а т. *Риза, ықтияр.* Алдыңызға келіп айтуға барша елден бір адам шықпады. Кімге болса да жан тәтті. Амалым бар ма, қайтейін, басымды кессе де *бақылмын* деп батырсынып мен келдім (С.Омаров, Өмір.). – Әттең, Ақан сері алмайды ғой, біреудің қалған құтқанын қайтсын. Әйтпесе бұл үйдің төрінде жатқанша, серінің босағасында өлуге *бақыл* болар ем, – деп теріс айналды (С.Жүнісов, Ақан сері). Сүйікті сұрағанға сөйлемеген, Хадисте деп айтады, «*бақыл* болмас». Ереке, егес сөзге қойма қадам, Тұтылып тұзағына мислы қаннас (Қаңлы Жүсіп).

Бақыл айтты. *Қоштасты, бақұлдасты.* Бір күні бала әке-шешесімен *бақыла йтысы* н, алтын су іздеп алыс сапарға шығады (Қаз. ертег.).

БАҚЫЛ³ з а т. *Бақаның, текенің бақылдаған үні.* Мұндай кезде оған [Шарапатқа] шіркейдің кешкі шырылы да, бақаның *бақы-*

лы да бұлбұлдың үніндей естілетін еді (Ә.Әбішев, Найзағай).

БАҚЫЛ⁴ [ар. *بخيل*] с ы н. *Саран, тойымсыз, ашкөз.* Ал маған бин Сави сүйкімсіз кісі болатын. Қарадай жүріп, қар жауғандай қаны қашып, тарылып жүретін *бақыл* еді (Мың бір түн). Бір *бақыл* бай бар екен саран болған, Есігіне еш кедей бара алмаған. Ішкен асын кейінге қоюшы еді, Жан көрінсе алыстан қараңдаған (Үш ғасыр.). Байлық түбі – *бақыл*, қазына түбі – ақыл (Мақал-мәтел).

БАҚЫЛА = е т. **1.** *Абайлап қарау, байқау.* Адамдар, сақ бол, *бақыла*! Болмасын опат жер, көктер, Космонавт, космос, атом да Өзіңнен туған перзенттер (М.Мақатаев, Шығ.). Сөзге құмар болғандық па? Жоқ, бегім! Айтпайтынды айтады деп сөкпегін. Өзімді де, Өзгені де *бақыла* н, Өмірде бұл байқағаным көп менің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ондай болса мақұл-ақ, Көрейін енді *бақыла* н, Деп түсі ханның қуарды (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **2.** *Бағдарлау, шолу, аңду, барлау.* Осы жерден жан-жақты *бақыла й* отырып, партизандар бақтың шетінен бір бала көрді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Там-тұмдап жиналған шөпшегімізді шатырдың жанына әкеліп үйдік те, әлгі жолаушыны *бақылады* қ (Ә.Әлішев, Батыр.). **3.** *Қадағалау, тексеру.* Ағам менің сабақты қалай пысықтағанымды *бақыла* н, қадағалап тұратын (С.Ерубаев, Менің құрдаст.). Жас балаларды емделіп шыққаннан кейін де, мүлдем айығып кеткенше тапжылмай *бақыла* н отыру керек (М.Сейсененов, Өкпе ауру.).

БАҚЫЛАҒЫШ с ы н. *Сезгіш, аңдағыш.* Жануарлардың *бақылағыш* қасиеттерінің дамуы, адамның бақылау қызметін терең түсінуге мүмкіндік береді (М.Мұқанов, Бақылау.). Қарап тұрсақ, ұшқыр қиялды әрі *бақылағыш* құсбегілер аузынан шыққан қыранға, аңшылыққа тән әңгімелердің кейбірі тіпті ғалым-зоологтарға да белгісіз болуы, айтылған атау сөздердің біразы тіл мамандарына беймәлім болуы да мүмкін (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

БАҚЫЛАҒЫШТЫҚ з а т. п с и х. *Аңғарымпаздық, зеректік, байқампаздық.* Мұғалімге ұйымдастырғыштық қабілетпен қатар, *бақылағыштық*, ақыл-ой ерекшеліктерінің белсенділігімен қатар сөйлеу шеберлігі, зейін қойғыштық т.б. қажет болады (Қ.Жарықбаев, Психология). Мұндай әдіс ықыласын арттырып, *бақылағыштығы* н жетілдіреді,

өз бетінше ойлау дағдысын қалыптастырады (Семья тәрбиесі).

БАҚЫЛАМПАЗ с ы н. Абайлағыш, аңдағыш. *≈ Б а қ ы л а м п а з* адам.

БАҚЫЛАМПАЗДЫҚ з а т. Абайлағыштық, байқампаздық, байқағыштық. Бұл айтылғаннан басқа да *б а қ ы л а м п а з д ы қ қ а* үйретудің жолдары болуы мүмкін (М.Мұқанов, Пед. очерк.). К.Д.Ушинскийдің бастауыш оқу дидактикасында бізге қазір де үлгі боларлық жақтары көп, атап айтқанда – сауаттылыққа үйретудің дыбыстық анализ-синтез методикасы, *б а қ ы л а м п а з д ы қ қ а* баулу, логикалық ойды дамыту («Қазақст. мект.»).

БАҚЫЛАН= е т. Қаралу, қадағалану. Микроскопта *б а қ ы л а н а т ы н* заттың көрінісін магниттік лентаға жазып алып, соңынан қалаған кезімізде қайта көруге мүмкіндік аламыз (М.Бекбауов, Көгілдір.). Зияда ауруханада он шақты күн *б а қ ы л а н ы п*, жан-жақты зерттеуден өтті («Қаз. әдеб.»).

БАҚЫЛАНУ Бақылан етістігінің қимыл атауы. Сондықтан да көбінде толқын фазаларының айырымы *б а қ ы л а н у ғ а* болатындай уақыт бойы тұрақты етіліп алынады (А.Қалығұлов, Жарық.).

БАҚЫЛАНУШЫ з а т. п с и х. Арнайы зерттеу, бақылауға алынған нысана (адам, жануар т.б. туралы). *Б а қ ы л а н у ш ы* адамның қозғалыстарын, ол қозғалыстардың қалай, қашан, қандай жағдайда өзгеретіндігін де жатқызамыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАҚЫЛАС= е т. Аңдысу, бақылау жасасу. Қалай сөніп бара жатқанымызды көреміз. Осыны *б а қ ы л а с ы п* отырғандай, бірімізден біріміз көз алмаймыз (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

БАҚЫЛАСУ Бақылас етістігінің қимыл атауы.

БАҚЫЛАТ= е т. Қадағалату, қарату, аңдыту. Тінтушілер күн бұрын бірнеше солдатты сырттан *б а қ ы л а т ы п* қойған (Б.Сокпақбаев, Бастан.). Әли кірпік қақпастан бақырайып тұратын бадана көздеріне маңын түгел *б а қ ы л а т ы п* тұр (З.Қабдолов, Жалын.). Өйткені мыналар Шоуқарғаны Шәкира құсап митықтатып қоймады. Қайда барса да өздерімен бірге ертіп жүреді. Кей жерде терезеден сүңгітіп алады, кейде біреулерді *б а қ ы л а т ы п*, көз ғып салып қояды (Б.Токтаров, Тандағы өн.).

БАҚЫЛАТҚЫЗ= е т. Қараттыру, қадағалатқызу. Оны *б а қ ы л а т қ ы з ы п* қоюға болады (Ауызекі).

БАҚЫЛАТҚЫЗУ Бақылатқыз етістігінің қимыл атауы. Оны сыртынан *б а қ ы л а т қ ы з ы* керек, – деді Рүстем («Лен. жас»).

БАҚЫЛАТУ Бақылат етістігінің қимыл атауы; қарату, тексерту, бақылау жасату. Омбыда өз денсаулығын *б а қ ы л а т у м е н* қатар, Гасфорт корпусының бұрынғы надан емшісін жатақхананың санитарлық ісін басқаруға ауыстырды да, орнына Илиадиді тағайындады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.). Ата-анасы жұмыс істейтін заводпен және колхозбен таныстыру, одан кейін жаңа үйлердің көз алдарында қалай өсетінін немесе ересек балалардың өз лагерлерін қалай безендіретінін *б а қ ы л а т у* адамдарға, олардың қызметі мен қоғамдық өміріне қызыға қаратады (Семья тәрбиесі).

БАҚЫЛАУ¹ з а т. 1. Белгілі бір мақсатта зерттеушінің басшылығымен жүргізілетін ғылыми зерттеу әдісі. *Б а қ ы л а у* арқылы зерттеуге қажетті материалдардың алғашқы деректері анықталып, қойылған мәселенің дәл және дұрыс шешілуіне мүмкіндік туады (ҚСЭ). 2. Тексеру, анықтау. Қымыз дайындауда тазалық жағы да кем болды, оған ешқандай медициналық *б а қ ы л а у* жүргізілмеді (К.Дүйсенбаев, Қымыз.). Шопандардың *б а қ ы л а у ы н а* қарағанда, шөңгебасты қойлар түнде немесе таң қараңғысында жеп қояды екен (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Коммерциялық несиенің көрінісі болып табылатын вексельдік айналыстың үлесі, салыстырмалы түрде онша көп болмаса да, ол кәсіпорындардың жұмысын тауар айналымы арқылы *б а қ ы л а у д ы* қамтамасыз етеді (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). 3. Біреудің тікелей қарауы, байқауы, қадағалау. Апталап, ауруханада жатып, білікті профессорлардың тікелей *б а қ ы л а у ы н д а* болды (З.Қабдолов, Жалын). Баланы әлде де емдей түсіп, ол әбден айығып кеткенше дәрігердің *б а қ ы л а у ы н д а* болуы қажет (С.Нұрғожаев, Бала. ауруы). Сонда Үндістан үкіметі сол Пәкістанның *б а қ ы л а у ы н д а ғ ы* аймақта орналасқан терроршылардың базаларын толық жоюға ант берген еді («Егемен Қазақстан»).

Бақылауға алынды. а) Байқауға алынды; аңду қойылды. Әккі қылмыскер ол жақтың *б а қ ы л а у ғ а а л ы н а т ы н ы н* білгеннен сон не істейді? Жолдас капитан, мұны сенен сұрап тұрмын (К.Тоқаев, Солдат.). Мемлекеттік инфляцияға қарсы саясатын экономиканы тұрақтандыру, баға мен жалақыны реттеу, қаржыны сауықтандыру, несие экспансиясын тежеу, ақшаны эмиссиялауды қатал *б а*

қылауға алу сияқты жалпы экономикалық шараларды іске асыру арқылы жүргізеді (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). Ә) *Сыналды, тәжірибеден өтті. Бақылауға алынған* асқабақ сорттарының тозаңдануы алғашқы гүлдеу кезеңі басталғанда суарылып және суарылмай байқап тексерілді (Д.Әбілев, Асқабақ). Жыл сайын әр малдың тегін айырып, бір жағынан *бақылауға алып*, анкет жүргізді (Ф.Сланов, Замана.).

Бақылау данасы. *Баспа орындарының арнаулы нұсқау бойынша әрбір басылымның белгілі бір тиражын мемлекеттік кітап қоймаларына, кітапханаларға тегін беріп тұруы.* Журналдың *бақылау данасы* кітапханаға берілді (Ауызекі).

Бақылау диктанты. *п е д. Мектепте оқушылардың жазу сауатын тексеру үшін алынатын тексеру жұмысы. ≈ Бақылау диктантын жазу.*

Бақылау жоспары. *Бір зат, не құбылысты шараны қадағалау, тексеру үшін алдын ала жасалатын жоба.* Бақылауымыз қалай болса солай бытыраңқы болмас үшін әуелгі *бақылау жоспарын* жасауымыз керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бақылау жұмысы. *п е д. Белгілі бір пән бойынша жазылған байқау жұмысы, білімі мен дағдысын есепке алудың түрі, қорытынды тексеру.* *Бақылау жұмысы* барлық пән бойынша күнделікті сабақ процесінде, тоқсандық, жылдық, курстық қорытындыларда, оқу орындарына түсу, оны бітіру кезеңдерінде жүргізіледі (ҚСЭ). Есімбек *бақылау жұмысын* жазып бітірді де, нәтижесін күтпей-ақ ауданға қайтып кетті (Е.Оразақов, Дәрігер.). Әдетте сырттан оқушының білімді өз бетімен қаншалықты игеріп жатқандықтарының бір өлшемі *бақылау жұмыстары* (Е.Жәкенов,... Тұғырлас.).

Бақылау жіп. *қ о л ө н е р. Өрмектің екі басын тұйықтап байлайтын жіп.* Жай өрмекті құрып тоқу үстінде пайдаланылатын мынандай жабдықтары болады. Екі басын тұйықтап байлайтын *бақылау жіп* (бөлік жіп) және тағы басқа (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Бақылау комиссиясы. *Белгілі ұйым не мемлекет атынан бақылау жүргізетін комиссия.* [Жақыпқа] «Материалынды *бақылау комиссиясына* беремін» деп те қорытқан райком хатшысы (Б.Майлин, Шығ.). Мұндайды одан бұрын совет *бақылау комиссиясының* осы қаладағы өкілі де аңғарып жүреді екен (Қ.Исабаев, Соңғы.).

Бақылау қойылды. *Күзет қойылды, сақтық жасалды. Бақылау қойылғанмен* біздің қызметкерлердің ішінде де бүркеніп, бұғып жүрген жау бар ма деп тұрмын (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Бақылау лабораториясы. *Байқау лабораториясы, тәжірибе лабораториясы.* Алдымен кім болса да қақпа алдындағы *бақылау лабораториясына* соқпай кетпейді («Лен. жас»).

Бақылау пакеті. *э к о н. Акционерлік қоғамның жұмысына ерекше ықпал жасауды қамтамасыз етерліктей акция мөлшері. Бақылау пакеті –* акционерлік қоғамның жұмысына ерекше ықпал жасауды қамтамасыз етерліктей акция мөлшері (Саясаттану сөздігі).

Бақылау пункті. *ә с к. Қарсыластың, өз әскерлерінің іс-әрекетін және жергілікті жерді бақылау үшін арнайы жабдықталған орын; күзет орны. Бақылау пунктінен* бақылауды үзіліссіз (тәулік бойы) штаб командирлері мен офицерлері және бақылаушылар жүргізеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Жаудың *бақылау пункттері* бізді алып барған самолеттердің бағытын хабарлап қойған болу керек (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Биік қыраттардағы *бақылау пунктінен* төңіректі мұқият қадағалай қарап тұрған командирлер көрінеді (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

Бақылау стансысы. *Белгілі бір құбылысты, табиғат құбылысын зерттеуге арналған, құрылғылары бар бекет. –* Қожасайдағы ауа райын *бақылау стансысы* жұт ұзаққа созылады дегенді айтады (С.Қалиев, Еңбек.).

Бақылау учаскесі. *Тәжірибе алаңы. Бақылау учаскесінде* себілген тұқымдарға қарағанда 3–5 аталық гүл артық болды (Д.Әбілев, Асқабақ). Қандалалардың егінге түгел ұшып келгенін олардың қыстап шыққан жерлеріндегі *бақылау учаскелерінде* жүргізілген есептеу жұмысынан, болмаса егінге ұшып келген қандалалардың еркек-ұрғашысын есепке алу арқылы білуге болады (Ә.Тілменбаев, Бақашық қандала.).

Бақылау цифры. *Әртүрлі жоспарлы өндірістің орындалу дәрежесін белгілейтін цифрлық көрсеткіш. Бақылау цифрлары* оймен барлап, қиялмен шарлап, байқап қарасаң, Отанымыздың келер күндердегі орасан тұлғасын көз алдымызға келтіреміз (С.Мәуленов, Жер нәрі).

Бақылау істерін жүргізу. *Бақылау, тексеру шаралары.* Астрономиядағы *бақылау істерін жүргізу* ге қолданылатын миллиондаған сом тұратын аспаптардағы, құралдардағы, атап айтқанда, телескоптардағы айналардың құрылыс принципі осындай (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

БАҚЫЛАУ² *Бақыла етістігінің қимыл атауы.* **1. Бағдарлау, байқау.** Экономиканы сауықтыру және макроэкономикалық жұмыспен қамту және инфляция деңгейін *бақылау*, экономикалық өсуді ынталандыру (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). Жерді космостан бағдарлау, *бақылау* ендігі спутниктің қызметі болады («Егемен Қазақстан»). **2. Қадағалау, қарау.** Мен тәртіп жағын *бақылауым* керек, ол менің азаматтық міндетім (Б.Момышұлы, Таңд.).

Сейсмикалық бақылау. *Жер сілкіну құбылыстарын зерттеу, анықтау.* 1200 километрлік трассадағы *сейсмикалық бақылау* Совет Одағының көп өңірінде жер қыртысының моделін жасауға мүмкіндік береді («Лен. жас»).

БАҚЫЛАУ-БАЙҚАУ з а т. *Тексеру, көру.* Оған бірлесу қажет. Біздің ұшыратын спутнигіміз өзіміздің ғана қажет-керегімізді өтеп қоймай, өз спутниктері жоқ Орталық Азия елдері Моңғолия, Батыс Қытай қажет еткен *бақылау-байқауларын* жасап, сұраныстапсырмаларын атқарып отыратын болады («Егемен Қазақстан»).

БАҚЫЛАУ-ЗЕРТТЕУ з а т. *Байқау, тексеру, анықтау.* 1958 жылы ноябрьде ленинградтық астроном Н.А. Козыревтың Қырым обсерваториясында жүргізген *бақылау-зерттеу* жұмыстарының нәтижесінде Айдың бетінде жанартаудың атылу құбылыстарының болып тұратындығы дәлелденді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

БАҚЫЛАУЛЫ с ы н. *Бақылауға алынған; аңдулы.* Қыз қадамы санаулы да *бақылаулы* екенін түсінесіз ғой, бадырайтып көзге түсудің қажеті не? (Ж.Арыстанов, Жалынды.).

БАҚЫЛАУ-ӨЛШЕУШІ з а т. *Кез келген заттың дәл салмағын айыру үшін қолданылатын өлшеуші, таразы.* 9 «б» класы *бақылау-өлшеуші* аспабымен жұмыс істейді («Лен. жас»). Шмерлинг оқушыларға металлургия кәсіпорындарындағы *бақылау-өлшеуші* аспаптарының даму перспективасы жөнінде айтып берді («Қазақст. мұғ.»).

БАҚЫЛАУСЫЗ с ы н. **1.** *Тексерусіз.* Бұл кісі істегенінің бәрін *бақылаусыз*, зерттеусіз

жібермейді (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). **2. Қа-раусыз, иесіз.** Жұмыс кезінде балалар *бақылаусыз* қалады екен. Детсад ашу керек – деді Ғалия Оразға (Т.Ахтанов, Дала сыры.). Ферма басқарушылар мен ондағы мамандар кейбір шопан отарына айлап болмайтын уақыттары да кездеседі. Міне, осының әсерінен көптеген малшы хабарсыз, *бақылаусыз*, басшылықсыз қалады (Береке бастауы).

БАҚЫЛАУСЫЗДЫҚ з а т. *Бақылаусыз қалушылық.* Малляр-Миллярдің бастық кезінде *бақылаусыздықтан* коллектив пен аурулар арасындағы тәртіп бұзылған (Е.Оразакөв, Дәрігер.).

БАҚЫЛАУ-ТЕКСЕРУ з а т. *Анық-қанығына көз жеткізіп байқау.* Бұл жолы Қазақ ССР Финанс министрлігінің *бақылау-тексеру* басқармасынан адам келді (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ). Орталық *бақылау-тексеру* комиссиясының председателі қазіргі жағдай және осы комиссияның міндеттері туралы баяндама жасаған («Соц. Қаз.»).

БАҚЫЛАУШЫ з а т. **1.** *Бағушы, күзетуші, барлаушы.* – Жолдас, аға лейтенант, танктер келе жатыр! – деді *бақылаушы* солдат (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Жауға аттанғанда болмаса, Батырмұрат ауыл арасында Кенесарыны күзетпейтін, мұндайда сұлтанды *бақылаушы*, күзетуші Қараөлек (І.Есенберлин, Қаһар). Көпір басында *бақылаушылар* өзара күбірлесіп қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** *Байқап, бақылау жасап отыратын адам не нысан.* Мұның себебін түсіндіру нәтижесінде үлкен теория – салыстырмалық теориясы келіп туды. Бұл теорияның принципі бойынша бірбіріне қарағанда бірдей жылдамдықпен қозғалушы екі *бақылаушы* үшін физиканың заңдары бірдей болады (О.Жәутіков, Жаратылыстану. матем. рөлі). **3.** *қоғ-саяси. Мемлекеттік деңгейде өтетін сайлаудың халықаралық талаптарға сәйкес өту-өтпеуін қадағалаушы басқа елден тағайындалған ресми тұлға.* Құстардың ұшу жылдамдығын өлшейтін бірден-бір дұрыс тәсіл – ол *бақылаушы* самолетпен ұшып бара жатқан құспен қатарласып самолет ішіндегі аэропидометрмен оның жылдамдығын анықтайды (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Қоғамдық бақылаушы. Белгілі бір мекемедегі қызметкерлердің қызметтен, жұмыстан тыс уақытта тәртіп сақшысы қызметін

атқаруы. Көше комитетінің жанынан *қ о з а м д ы қ б а қ ы л а у ш ы л а р* тобы да ұйымдас-тырылған (Ж.Жанарыстанов, Бұзақылық.).

Тазалық бақылаушы. *Тазалық тексеру-ші, тіркеуші.* Жергілікті дәрігерлер, ел арасы-нан бөлінген *т а з а л ы қ б а қ ы л а у ш ы л а р* халықтың саулығына ерекше көңіл бөлулері керек (М.Тілеуғабылов, Чума ауруы.).

БАҚЫЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Бақылаумен айналысу, тексерушілік.* Үй тапсырмасы осы-ның жалғасы ретінде *б а қ ы л а у ш ы л ы қ* мән атқармақ («Қазақст. мект.»)

БАҚЫЛДА= е т. 1. *Бақ-бақ ету.* Жыршы құс бақырайған бақа көрсе, *Б а қ ы л д а п* тыр-бық бақа әнін бөлсе, Ойласаң таң қаларлық дәнеңе жоқ, Құсадан ақын бұлбұл үнсіз өлсе (М.Жұмабаев, Шығ.). Су ақпаса көлшік бо-лар, Бақа басып *б а қ ы л д а й т ы н*. Су бармаса құмшық болар, Шаң-тозаңы басылмайтын (А.Токмағамбетов, Шағала). Шұбар тауық қаша басында ойбайын салып *б а қ ы л д а п* тұр екен (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). 2. *Жағымсыз, бақ-бақ еткен дыбыс шығару.* Ыпыны кеткен, аш түйелер боздап, ешкі *б а қ ы л д а п*, есек бақырып, азан-қазан болып жатқан кез (Б.Аманшин, Көкжар). Барып едім жақындап, Маған қарап сөз айтты, Қарсы тұрып *б а қ ы л д а п*. Жеген малдың иесі, Түлкі қуған тазыдай, Әкенді жүр тақымдап (Кердері Әбубәкір, Қа-зағым). Қараман шықты қаладан Кернейлері *б а қ ы л д а п*, Байрақтары тулар көтерген Ал-тыннан қалған жарқылдап (Қамбар батыр). – *Б а қ ы л д а м а й* жатшы әрі! – деді Дәулет атал-ған жігі қыжылдап (М.Сүндетов, Құмда.).

БАҚЫЛДАҚ¹ з а т. *Ұзын сирақтың то-бына жататын кішкентай су құсы, құтан.* Өзен-көлден *б а қ ы л д а қ т ы* да көруге болады («Жас Алаш»).

Бақылдақ құтан. з о о л. <лат. *pusticorax nicticorax*> *Құтантектес құстардың отря-дына, құтандар тұқымдасына жататын, су жәндіктерімен қоректенетін түн құсы. Б а қ ы л д а у ы қ қ ұ т а н* басқа құтантектестер-мен салыстырғанда дене бітімі тығыршықтай, мойны өте қысқа болып келеді (Қаз. тілі термин. Биология).

БАҚЫЛДАҚ² с ы н. *Бақ-бақ еткіш. Б а қ ы л д а қ* бақа Аралап көрді жиекті. Қызуы қатал Күн көзі өтер сүйектен (Ә.Дүйсенбиев, Көңілді.).

БАҚЫЛДАС¹= е т. *Бақ-бақ етісу.* Секіріп жынша күліп сақылдасты, Сандарын шапа-лақтап лақылдасты. Таласып жас кептерге түн ішінде, Қан толып көздеріне *б а қ ы л д а с т ы* (С.Сейфуллин, Шығ.).

БАҚЫЛДАС²= е т. с ө й л. *Бақылдас. Б а қ ы л д а с т ы* ұғылы, қыздарымен, Үмітін тағы үзіп өздерінен. Әрқайсысын бауырына бір-бір басып, Сүйеді ұл-қыздарының көздерінен (Бабалар сөзі). Асық ойнап алысқан, Өлген ағасын көре алмай, *Б а қ ы л д а с п а й*, қош-таспай, Ажалым жетті алыста-ай, – деді Төлеген қаздарға (Қыз Жібек.). Өлер алдында Ләйлімен *б а қ ы л д а с а д ы*, оған бақыт тілейді (Ғашықтық дастан.).

БАҚЫЛДАСУ *Бақылдас етістігінің қи-мыл атауы.* – Төлеш-ау, мұның *б а қ ы л д а с у* ма!?!.. Мұнша неден түңілдің? (М.Хасенов, Алғашқы ән). Кейін халі төмендей бастаған-да: Не ақылдасуымыз, не *б а қ ы л д а с у ы* м ы з болар, бір келіп кетсін, – деп шақырған-да Салықтың жолы түспеген (У.Қыдырханов, Тау нұры). Жүрек түкпірінен шыққан, *Б а қ ы л д а с у* ретінде айтылған сөз ғой бұл (М.Гумеров, Шыңырау).

БАҚЫЛДАТ= е т. *Бақ-бақ еткізу, ба-қырту.* Тауықтарды кебежеге салып, *б а қ ы л д а т ы п* жатқанда соның даусынан шошып ояндым (С.Төлешев, Түрлі. бас.). Уәзір атан түйені *б а қ ы л д а т ы п* қораға кіреді (Қаз. ертег.). Пирамидаларға келген турис-терді мінгізіп, фиастр таппақ ойы бар несі түйені *б а қ ы л д а т ы п* бастан ұрып, жедел шөктіріп жатқаны (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.).

БАҚЫЛДАТУ *Бақылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Б а қ ы л а т у* м е н болды.

БАҚЫЛДАУ *Бақылда етістігінің қимыл атауы.* Ашық терезеден таза ауамен бірге көлбақалардың *б а қ ы л д а у ы* естілді (Л.Н.Толстой, Арылу).

БАҚЫЛДАУЫҚ с ы н. *Бақылдай бер-гіш.* Украинада, Қырым мен Кавказда өмір сүретін *б а қ ы л д а у ы қ* көлбақалардың өмір тіршілігі өте қызық (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажайып.).

Бақылдауық бақа. з о о л. <лат. *nyllidae*> *Құйрықсыз қос мекенділер отрядына жата-тын бақа тұқымдасының бір түрі. Б а қ ы л д а у ы қ б а қ а л а р д ы ң* он алты туысқа бөлінетін төрт жүз он алты түрі бар (ҚСЭ). *Б а қ ы л д а у ы қ б а қ а н ы ң* май айында суға, ылғалды жерге уылдырық шашатын, не ұрығы арқасындағы арнайы қалтасында дамидын, не түтікше етіп ораған жапырақ ішінде дами-тын түрлері де бар (ҚСЭ).

БАҚЫЛДЫҚ¹ з а т. с ө й л. *Бақылдық.* Жан досым, бақытсызбын, бара алмадым, *Б а қ ы л д ы қ* аузыңнан ала алмадым. Көз жасың қасіретіңе мен күнәлі ем, Дарига, кешу сұрап

кала алмадым (М.Жұмабаев, Шығ.). Әкесінің *бақылдығы* ны алып, басында бола алмаған баласын кемпір құшақтап қысып, үн салып жылады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *Бақылдығы* қайтысымын да дереу қайтамын. Қайтыс болып кетсе, жаназасына қалып қоям... (С.Омаров, Қиыр жол). **2. Мәңгілік, бақилық.** Чапаев Совет халқының, оның ұрпағының болашағының бақыты үшін *бақылдықы* сапар шекті (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

БАҚЫЛДЫҚ² з а т. *Сараңдық, иштарлық.* Көп айтқанда, аз айтқанда, Мүлкамал, сендердің бұл істерің бақай есеп, *бақылдықы* т а н туып отырған жай бірдеме, – деді Доскей (Д. Досжанов, Зауал). Барып тұрған қу кісі *бақылдықы* т а н, Үзім нанмен үзіліп жаны шыққан (Мың бір түн).

БАҚЫР¹ з а т. к ө н е. *Бір тиыннан бес тиынға дейінгі металл ақша.* Жұманды үйі қант-шай, ғайыры нәрселер әкелуге қалаға жібергенде, жолда терілерін алыпсатарға сатып, он теңге алтын орнына алданып, бір тиын жаңа *бақыр* алып келуі еді (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). Қазақтың хан – шегесі, жер – мұрасы, Тағынан хан тайған соң *бақыр* ы қалды (Мұрат, Шығ.). Теңге қотыр қызылшасының түсі алғашқы кезде ал қызыл болады да, бірден-бірге қызарып, *бақыр* (мыс) түсті болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). // а у ы с. *Арзан, бағасыз, бос.* Жақсыға айтқан сөзің алтын болар, Жаманға айтқан сөзің *бақыр* болар. Кісі сыйлай білмейтін антұрғандар, Жақсылықтан айрылып тақыр қалар (К.Шілдебаева, Арманым).

Көк бақыры жоқ. *Бір тиын ақшасы жоқ.* Оған қарағанда *көк бақыры* ж о қ мына біздер артықпыз (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Қара бақыр. *Ұсақ тиындық ақшалар.* Ол екі қалтасын ақтарып, бір уыс *қара бақыр* алды. Күбірлеп санай бастады (М.Мағауин, Көк мұнар).

БАҚЫР² з а т. **1.** *Шұңғылдау келген, сабы бар металл ыдыс. Бақыры* н а бір қуырым бидай түскендер «ендігі дүние біздікі» деп тантирап жүр (К.Оразалин, Көктем.). Ол отты қайыра маздатып, *бақыр* түбінде қалған сорпа-суды жылыта бастады (Ә.Көшімов, Қысталаң.). *Бақырды* ң астында мол қылып қаланған тезек маздап жанып жатыр (С.Сейфуллин, Әңгім.). **2.** к ө н е. ж е р г. *Шелек.* Бұрынғы кезде металдан істелген шелекті *бақыр* деп те атаған (ҚСЭ).

Бақыр бас. *Жалтақтау, үлкен бас.* Өңкей шот маңдай, *бақыр* б а с қаралар танауларын тартып қойып, терлеп-тепшіп, кеспе

көжені жөнелтіп жатыр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Бақыр қазандай. *Жалтақтау.* Ол шүңірек көз, басы *бақыр қазандай*, дүр қара кісі екен (Б.Аманшин, Көкжар).

Бақыр шайқау. ж е р г. *Кен тазалау, жуу.* Қамбаров *бақыр шайқап* жатыр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БАҚЫР³ с ы н. с ө й л. **Пақыр.** Дуана: – Ей, *бақыр-а* й, тұрымтай бүқтырған томашадай бүрісіп отырғанын бақырдың (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен бір кеңес айтайын, Алыптарым тыңдасаң. *Бақыр* көңілім жай болмас Ақсақалдық қылмасам. Тілегім қабыл бола ма Әділетпен тұрмасам (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Анаң *бақыр* сағынды бек, Шалғайдағы шырағын. Дұғай-сәлем айтады көп, Сәби кезгі тұрағың (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

БАҚЫР= е т. **1.** *Қатты дауыс шығару, айғайлау, ұлап-шулау.* Керегенің тұсынан бай баласы Құдашалап айтысып *бақыр* а д ы. Жеңелері сүйресіп теңге алғалы, Өлең айтып, ән салып ақырады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Шоқпардың тиген таңбасы, Қағазға басқан пешеттей. Сол ғазапты тартқанда Әкең сенің Қоңырбай, *Бақыр* а д ы есектей (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Балалар шулап *бақыр* д ы, Ынтасы – даусын білдірмек. Қонақтың күйін қашырды, Басты ауыртты көп дүрмек (Абай, Тол. жин.). **2.** *Дауыс көтеріп, айғайлап ұрсу.* Демінді бас, делеңдеме, *бақыр* м а, Елеңдеме, бұлтты күні соқыр дауыл шақырма Өжет бұған құлақ аспай жетіп барды Айлаға, Жетіп барса Айла сорлы байлаулы екен Ақылға (М.Шаханов, Ғасырлар.). Айқайлап кәрия *бақыр* д ы, Ашуланып бақырды (Қамбар батыр). **3.** *Жылау, ойбайлау.* Кейде шошып оянған соң, қасақана, әлдененің шалығы тиген тәрізденіп *бақыры* п жылай берем (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Бір күні ашулы тұрған шаппаны бермейсің деп жер тепкілеп, жеркөкке тұрмай *бақыры* п жылаппын (А.Сарбөпин, Аспалы бесік). **4.** *Әртүрлі хайуандардың (ешкі, түйе) дыбыс шығаруы.* Лақ құрлы *бақыр* м а й, Өлген екен, апырым-ай! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қырман алаңында түйелер *бақыры* п боздайды, ат кісінейді (С.Алдабергенов, Асу). *Бақыры* п шөкті түйе, әлі кетіп, Қан саулап денесінен жаны кетіп. Түйеден қарғып түсіп безе қаштым, Бір қасқыр арт жағымнан келді жетіп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

БАҚЫРА-БАҚЫРА ү с т. *Айғайлай-айғайлай.* Тарыға торғай тыныштық бермей тұрғаны. Балалар да *бақыр* а-*бақыр* а да-

уыстан қалды (Д.Досжанов, Зауал). Сонымен Абайдың екі інісі [Оспан мен Смағұл] екі жаққа *бақыра-бақыра* жөнелісті (М.Әуезов, Абай).

БАҚЫРАЙ = е т. 1. *Таңырқау не қорқудан көз шарасы ұлқею, бақшию.* «Маса» тұсы елдігін қазақ жойған, Ұмытқан, «елдік» деген сөзді қойған. Мал секілді үрку мен қорқу болған, Кезінде жат пышағы жанын сойған. Бәрі де *бақырайып*, кезек күткен, Артық болмай соғымға сойған қойдан (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Екі-үш жасар қыз көздері *бақырайып*, бейтаныс жолаушыға үрейлене қарайды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). 2. *Көз ілмеу, ұйықтамай алмау.* Мен таң аппақ боп атқанша *бақырайып* жаттым (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Оңаша бөлмеде, кең төсекте Балқия көзі *бақырайып*, бір қауым уақыт ояу жатты (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Бақырайған бойы [қалпы]. *Не істерін білмей, қатты сасқан күйі.* Тап осындай хабарды күтпеген әкесі мен шешесі *бақырайған бойлары* не дерін білмей, сасқалақтап бір-біріне қарады (С.Ғаббасов, Ана жыры).

Көзі бақырайды. а) *Аң-таң болды.* Сәуленің *көзі бақырайып* біресе Таймасқа, біресе жүзікке қарап, көзі шығып барады, аң-таң. Бір құдайдың өзінен басқа ешкім білмес деген сыры ашылып қалған сияқты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Енді бұрынғы арындап тұрған Мирас жоқ. *Көзі бақырайып*, жаутандаған да қалған (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). ә) *Қорықты, зәресі ышты.* Жылқыбай төсекте қорыққаннан *көзі бақырайып* жатқан мені көрді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

БАҚЫРАЙТ = е т. *Бадырайту, бақшырайту.* «Көзімді *бақырайтып*, ұйықтамай жатып алсам қайтер екен» – деп Ержан қи-қарлық та ойлап қояды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Көзін бақырайтып [қойып] алдады. *Көзіңше алдап кетті, жер соқтырды.* Ақымаққа болмайды ақыл айтып, *Алдап* кетер *көзіңді бақырайтып*. Ағажан, маған несін әуре болдың Бір ауыз сөзіңізге татымайтын (М.Мақатаев, Шығ.).

Көзін бақырайтып қойып. *Ешнәрсемен санаспай, көзіңше, көзбе-көз.* Кез келген көлденең көк атты көшеден кіріп келеді де, *көзімізді бақырайтып қойып*, ақыл айтады, – деді профессор Сапаров (З.Қабдолов, Жалын). Соның бірі тура *көзіңді бақырайтып қойып* рабайсыз мақтай беретін тіс қаққан қу (Р.Бердібаев, Гүлстан). Керек десең шала нар, шала айыр қоспаққа айта-

тынымды *көзің бақырайтып қойып* өзім-ақ айтып беремін! (Қ.Бектұрғанов, Бабаназар.).

БАҚЫРАЙТУ *Бақырайт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көзін *бақырайтып*.

БАҚЫРАУЫҚ с ы н. 1. *Бақырғыш, бақыра беретін.* Үреген иттер мен *бақырауық* түйелердің шуылына ырдуан арбалардың шиқылы қосылып, алты ауыл бірден кең даланы күңгіренте қозғалды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Жалғыз түйе – *бақырауық*, жалғыз бала – жылауық (Мақал). Ол итке мінбегенмен бойым тежеп, Кіші үйдің қара атаны о бір кезеп. Қырсықты, *бақырауық*, жырық қар ит Мың салса, бір баспайтын бір ақшелек (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Айқайлағыш, ұрысқақ.* Олардың біреуі Ырғызбайдың белгілі қырты Жұман, екіншісі *бақырауық* Мақа болатын (М.Әуезов, Шығ.). Ол ақынға неше дүркін иіліп тәжім етті де, *бақырауық* жауынгерді даңғойсың деп, жерден алып, жерге салып балағаттап тастады (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

БАҚЫРАШ з а т. 1. *Кішірек бақыр.* Нелер түкті кілемнің бір *бақыраш* картоптық құны, уыс-уыс ақшаның бір шайнам нандық нарқы қалмағанына кім жауапты (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Бай қамшысы сыдырып, қой соңында күні өткен, *Бақырашқа* қуырып, бес бидаймен күнелткен (С.Мәуленов, Өленд.). Көктен жауғандай мына бір кесе бидай қайдан келе қалды? Кәдімгі *бақыраш* та қуырса, тіске жұмсақ тиетін қызыл бидай («Қаз. әдеб.»). 2. *Металдан жасалған шөміш, ожау.* Бір *бақыраш* суық суды әйел көтере салып, «уһ» – деді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Көп сөйлемейтін Петро әдетінше, қайық ішіне іркілген суды *бақырашпен* төгіп, шелектегі торсықты өзінің бұрын қойып жүрген орнына қоя салды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қасапшы маған май сатып алуға келген соң, бір *бақыраш* май құйып бердім (Ы.Алтынсарин, Танд.). 3. *Қаңылтыр.* Бағаналы терек жарылса, *Бақыраш* жамап болар ма (Махамбет, Шығ.).

БАҚЫРАШТАЙ с ы н. *Бақыраш тәрізді, бақыраш сияқты.* – Қайдан жүрген ешкілер? – деп біреу үн қатқанда ғана, тапал қара бұққан басын көтерді де, қара көзі *бақыраш* та *ай* боп: – Қайдағы ешкі, мұттайым? – деді (Ғ.Сланов, Шалқар).

БАҚЫРАЮ *Бақырай етістігінің қимыл атауы.* [Баланың] Көзінің *бақыраюын*, ұйықтамайды ғой өзі, – деді ол (А.Сарбөпин, Аспалы бесік).

БАҚЫРДАЙ с ы н. 1. *Бақыр сияқты, бақыр тәрізді.* «Ей, балам-ай, бір көрмеге бәрі жақсы, бетін тырнай бастасан, алтын жалатқан *бақырдай*» – дейді шешем маған қыздар туралы (З.Шашкин, Өмір.). Теңгедей бұлт жоқ, Аспан мөлдір көк, Күн *бақырдай* балқыды (С.Машақов, Жылдар.). 2. а у ы с. *Үлкен, жалпайған.* Кемпір қаны қайнап, тағы ақырып, қазанда тұрған ыстық шөмішті жұлып алып кеп Марқабайдың жалаң бас, *бақырдай* басына шүйде тұсынан беріп кетті (М.Әуезов, Шығ.). Дұржан маған жалт қарады. Өзінен кіші басы *бақырдай*, шертік қарын, аяқ-қолы балғадай, бір көрген көзге ебедейсіздеу менің кейпім оған мүлде ұнамады білем, мұрнын тыжырынып, көкке көтерді (Ә.Қалдыбаев, Шаншар атай).

БАҚЫРЛЫҚ с ө й л. *Пақырлық.* Біздің ел – *бақырлыққа* бақпайтын ел, Ақпейіл әділдікті жақтайтын ел. Түгелдей тұрмыс үшін қолын қойып, Отанды, ел байлығын сақтайтын ел (Пернедегі терме.). Қазағым, заманы өтті батырлықтың, Шаруа келді уағы *бақырлықтың* (Ғұмар Қараш, Шығ.).

БАҚЫРТ = е т. *Айғайлату, бақырған дыбыс шығарту.* Дүниеге бала келген соң, Тілегін Құдай берген соң, Айғыр сойып ақыртты, Бура сойып *бақырты* (Батырлар жыры). Түтіккен жылқышы, таяғын қолтығына қысқан... қойшылар, мініс маясын *бақыртып*, шөгеріп жатқан түйекеш бірі кіріп, бірі шығып жатыр (Д.Досжанов, Зауал.). Қоңыр тон, шоқпыт бөрік, киіз етік Лыпа жоқ тыр жалаңаш балалар да. Қасқыр жеп бір тоқтысын кетсе байдың *Бақыртып* кешке дейін сабаған да. Қожайын келе жатса қол құсырып, Бойына ішкен асы тараған ба? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

БАҚЫРТУ *Бақырт етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Бақыртып* е н болды.

БАҚЫР-ШАҚЫР з а т. *Айқай-ұйқай.* Дуала, мейлін үшкір, мейлін түшкір! *Бақыр-шақыр* келмеске кеткен бұл іс (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

БАҚЫРЫП-ШАҚЫРЫП ү с т. *Қатты дауыстап, айғайлап.* Көкбөрі *бақырып-шақырып* бірдеңе дейді. Оны құлағына қыстыратын Дүйімқара жоқ (Ә.Кекілбаев, Дала.).

БАҚЫРТЫП-ШАҚЫРТЫП ү с т. *Ойбайлатып, бақыртып, шырқыратып.* Сегіз жасар баласын *бақыртып-шақыртып* көк арбаға байлап салып жіберген (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

БАҚЫРТЫП-БАЖЫЛДАТ = е т. *Ойбайлату, шулату.* Жүгі босатылмаған түйелерді *бақыртып-бажылдат* тып тұрғызып,

біріне-бірін тіркеп жатыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

БАҚЫРУ *Бақыр етістігінің қимыл атауы.* Адам шіркін *бақыруға* жарамас, Тағдыр – пышақ бауыздас лақтай (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер). Арба ауырлап, түйе *бақыруын* күшейтті (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

БАҚЫРШЫ¹ з а т. *Жылқышы қосында, далалы жерде ас әзірлеуші; аспаз.* Төрт жігіттің екеуі қойшы, біреуі *бақыршы* (І.Жансүгіров, Шығ.). «Пышақ үстінен тауысасыңдар ғой» деген бір *бақыршының* байбаламы шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ит ырғын да көл-көсір, *Бақыршы* тоқ, олжа мол (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

БАҚЫРШЫ² з а т. *Темірұстасы.* Бұлардың үстіне жаралы Дубекті ұстаған геологтарымен *бақыршы* ы Майтас келді (Т.Қойшыманов, Қоңырат.).

БАҚЫРШЫЛЫҚ¹ з а т. *Ас дайындаушылық, аспаздық.* Ол тез бойын жиып, буынын бекітіп алып: – Бөйбіше, байда *бақыршылығым* бар еді, – деді (І.Жансүгіров, Шығ.). Қалың ойдың ортасында бөгіп тұрғандай. Адамдар да өз ойларымен, *бақыршылықтарымен* әуре (М.Қаназов, Сонар).

БАҚЫРШЫЛЫҚ² з а т. *Темір-терсектен ұсақ-түйек жасауды кәсіп етушілік.* ≈ *Бақыршылықпен* айналысты.

БАҚЫТ [ар.بخت] з а т. 1. *Бақ, зор қуаныш, шаттық.* *Бақыт* іздеп несіне шаршағамын!? Қасымда жүр екен ғой аңсағаным. О, менің өнсамалым, жан-сонарым! Тамсанамын, Тіліңнен бал сорамын (М.Мақатаев, Шығ.). Ах, солай ма? Тыңдауға да жасқанам, Ізде онда *бақыттың* басқадаң! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бір ұлт бақытты болса, ол *бақыт* сол ұлттың ішіндегі адамдарына да ортақ. Бір адамның *бақыты* бір ұлтты бақытты қылуға жетпейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Адамның өмір қызығы мен қуанышына, рақатына қанағаттану дәрежесін танытатын этикалық ұғым.* *Бақыт* – көп мағыналы ұғым. Оның басты түсініктері: 1) бақ-дәулет, «қолға қонған құс», ырыздық; 2) қуаныш, ләззат, рақат; 3) жақсылыққа, ізгілікке жету, даналық; 4) өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу (ҚҰӘ). *Бақыттың* теориялық мазмұнын анықтаумен ерте заманғы грек философтары (Сократ, Платон, Эпикур) шұғылданды (ҚСЭ).

Бақытқа бөленді. *Қуанышқа, шаттыққа кенелді.* Біздің елімізде еңбек адамы абыройдаңқа, *бақытқа бөленді* (С.Мәуленов, Жұлдыз.). *Бақытқа бөлен* елімді, Құтқа

бөлеп жерімді. Алтынға бөлеп кенімді, Теңеді тауға дөңімді (Ү.Кәрібаев, Өленд.). *Б а қ ы т ы н а б ө л е н і п* күнде елітім, Көрген сайын ғажайып күндер туар, сол себепті өзінді мақтан еттім (Х.Ерғалиев, Өленд.).

Бақытқа жетті. *Қуаныш пен шаттыққа ие болды.* Әрбір кеңес адамы қоғамдық еңбекте де, жеке өмірінде де жаңа табыс, жаңа *б а қ ы т қ а ж е т т і* (С.Сейітов, Жылдар.).

Бақыт қонды. *Бақ қонды, құт дарыды.* Сұлтаннның айтқаны: Сұлтан, Сұлтан болғалы, Басыма *б а қ ы т қ о н ғ а л ы*, Тұлпар міндім, ту алдым, Ата аруағы қолдады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Басыңа *б а қ ы т қ о н д ы* буын-буын, Жақсыға тәңірім шашар нұрдың суын. Ішінде Бес Шектінің батыр жаралған Дұшпанға жайған адам тілдің уын. Қалдырып ол Жарасты лауазымен Түсіріп, он сегізде алдың құнын (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Мерейім үстем болған күн, Қолыма *б а қ ы т қ о н ғ а н* күн! Бүгінгі той дарқаны Толқындай толқып тасқан күн (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Бақыт құсы. *м и ф. Бақ, шаттық.* О, шірікін! Қайран күндер. Сайран күндер! Қанатын *б а қ ы т қ ұ с ы* жайған күндер. Жалт бұрылып, оқыс бір қарағанда, Жүзіңнен жүрексініп тайған кімдер (М.Мақатаев, Шығ.). Ер түрік ен далаңа көрік еді Отырса, көшсе, қонса – ерік еді. Тұрғанда *б а қ ы т қ ұ с ы* бастарында, Іргесі жел, күн тимей берік еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Осы көргендеріме таң қалып жатқанымда, оянып кеттім», – деді. Сонда қария: «Жолбарыс көрсен, басыңнан *б а қ ы т қ ұ с ы* ұшқаны, баяғыдан бері бетің қайтпай жүріп, енді жасың жеткен шағыңда «Абылай хан сарттан өліпті» деген атқа ұшырамай қайта ғой» деді (М.Дулатов, Шығ.).

Бақыт құшағында. *Шаттық пен қуанышқа бөленген, арманына жеткен.* Қазір Қаратау осы аңсаған *б а қ ы т қ ұ ш а ғы н д а* (Адам және химия).

Бақыт құшты. *Қуаныш пен шаттыққа ие болды, дегеніне жетті.* Жылдар өтіп кетті. Үйлі-баранды адам болдық, *б а қ ы т қ ұ ш т ы қ*, бала сүйдік, жас болса, егде тартты (Ж.Жұмаханов, Майдан.).

Бақыт тайды. *Бақ тайды, бақытсыздыққа ұшырады.* Бұлықсып жүрген ерлерден, Бұрынғы *б а қ ы т т а й ғ а н* күн (Махамбет, Өленд.). Кім қалар уақыт жетіп, *б а қ ы т т а й с а*, Қадірлі әр заманның мезгілінен. Тағы да таңда бұйырып су ішпесем, Шырақ-ай, жігіттікке мұқтаж емен (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Ақжелек айтты: – Қарағым – Хан қадық болады, Халық теңіз болады, Теңіз егер шайқалса,

Балық арық болады. Мен орнымнан ұмтылып, Тұрғанымды айтайын: Қатын – шайпау, ұл – тентек, Екеуледі қайтейін, Кәрілік жетті, қайрат кетті – Төртеуледі қайтейін. Балам жоқ боп – *б а қ ы т т а й д ы*, Жүрек тот боп – мал азайды, Алтаулады қайтейін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Бақыт таңы. *Қуанышты күн.* Сайра, сайра, сандуғашым, *Б а қ ы т т а ң ы* атқанда, Сен отырған миуа ағашың, Нұр маржанын таққанда (Қ.Аманжолов, Таңд.). Жаным өлік еді, жанға жан кірді. Тамыр кеуіп еді, ыстық қан жүгірді. Жиегінде қорғасындай көгімнің Бүгін ғана *б а қ ы т т а ң ы* білінді (М.Жұмабаев, Шығ.). Мың ділдө білімдінің жалғыз сөзі, Таңырқап жұрттың бұған тұрған кезі. Сен болып *б а қ ы т т а ң ы*, нұр түсірсең, Сыпырылып қайғы бұлты кетер өзі (М.Дулатов, Шығ.).

Бақыт тапты. *Бақытты болды, бағын жолықтырды.* Сен талпынып жүріп, өз *б а қ ы т ы ң д ы т а п т ы ң* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бұл не деген көлден *т а б а р б а қ ы т ы* Шөлден іздеп жаңылысқан шөрегей (М.Шаханов, Ғасырлар.). Екеуіміз де екі ананың гүліміз, Екі әкенің тағдырының нұрымыз. Бүгін біздің қуанышты күніміз *Б а қ ы т т а п т ы қ* бірімізден біріміз (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бақытты маңдайға [басқа] тепті. *Өз бағын өзі кесті, бағын бағалай алмады.* – Пай, пай басқа келген *б а қ ы т т ы м а ң д а й ғ а т е п к е н* осы да. Мәскеуден келген сыйлық қай тәбәрік бермейсің бе, одан да? – деп қағытты ол («Қаз. әдеб.»). Алайда айта алмайсың тағдырға өкпе, Өкпе айтып, *б а қ ы т ы ң д ы б а с қ а т е п п е*. Қазақтың алақандай бір ауылын Шығарған Сәкенің ғой аспан-көкке! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Айдаһарға мынаны айты: жеті жылдай ауруына ем қонбаса, *б а қ ы т ы б а с қ а т е п к е н* адамның басын жесін, сонда ауруынан жазылады (Қаз. ертег.).

Бақыт тіледі. *Жақсылық тіледі, бақытты болса екен деп тіледі.* Аппақ кіршіксіз ана мейірімі бауырындағы перзентіне алдағы өмірден *б а қ ы т т і л е й д і* (М.Әуезов, Абай). – Еңбегіңе жеміс, басыңа *б а қ ы т т і л е й м і н* – деді Мария (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

Бақыты алдында. *Бар үміті келешегінде, болашақта.* – Қаламаймын, жан ата, Сұлуды да, малды да, Маңдайына жазған бар *б а қ ы т ы м* менің *а л д ы м д а* (Дулат Бабаатайұлы, Замана.).

Бақыты артты [асты]. *Мерейі үстем болды, бағы артты.* Тәкаппар Дағыстанда

Жүсіп батыр, *Бақыты асып* құрбысынан келе жатыр. Екі сөзді көтермес зор көкірек, Соқтығып бұған ешкім тимейді ақыр (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Бақыты ашылды [жанды]. *Бағы ашылды, жолы болды. Бақытыңды* бұл жолы *ашын*, Сегіз, Бикешке көп сәлем айт, қолын ұстап (Базар жырау, Шығ.). Дап-дайын көңілімде тұр ақылдары, Еш шек жоқ, сонда бізді мақұлдары. Балаңның *бақыты ашылды*, жайлы орын деп, Шалдардың тыпың қағып, тақылдары (С.Торайғыров, Таңд.). Балаңыздың *бақыты ашылды* тұр, Гүл бітеді жолына, шашылып нұр. Бәле-жала басына жоламайды, Ақ періште жар болып, жасырып тұр (М.Мақатаев, Шығ.). Соғыс уақытында маман мұғалімдердің жетіспеуінен әзірше *бақыттары жанын*, көсіп қылып жүрген нан табарлар (Б. Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Бақыты бар. *Бағы бар, бақытты (адам).* Қалайда *бақытың бар* жан екенсің, Анама кез келтіріп душар еткен (Базар жырау, Шығ.).

Бақыты баянды. *Бақытты күндері ұзақ, тұрақты. Бақыты баянды* боп, Жасалды енді мәңгі. «Отырар» оянды деп, Дүние бір қуанды (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Бақыты күйді. *Бағы тайды, бақытсыздыққа ұшырады.* Ұзатылып бара жатқан қыз: – Менің *бақытым күйді*. Жарық дүниеге көрінер бетім жоқ – депті (М. Әуезов, Қараш.).

Бақыты қара [қараң]. *Бақсыз, бақытсыз.* Қай қызылбас демеймін *Бақыты қара* Баршынмын Хан, ханыңа айта бар! Өзім соған тиемін (Алпамыс). Тазшамен ойнас болып жамандапты, Баян деген *бақыты қараң* (ҚБЕ).

Бақытына қарай. *Бағына қарай, абырой болғанда. Бақытыма қарай* баржа мен кеме арасының шалғайлап түскен кезі еді, асау толқын екеуін қайта түйістіргенге дейін сүңгіп үлгірдім (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). *Бақытыма қарай* мен соған тап болыпшын (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Бақытынан айырылды. *Бақытсыз болды, қуанышынан ада болды, бағы тайды.* Сенің Әлия досың өзінің шын *бақытынан айрылып* қалды ғой деп ойлаймын (М.Мағауин, Бір ата.).

Бақытын көре алмады. *Бағын, бақ-дәулетін қызғанды.* Құлай жүріп егесте ер піседі,

Еділ еді көңілің Ертіс еді *Көре алмады* көп сұлу *бақытыңды*, Тірідей жеп қойғысы келді сені (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Бақытын тапты. *Өмірінің қуанышына кез болды, бақытты болды.* Орынсыз жыртақтамаймын, Ыржың қағып тұрса әлем, *Бақытың тапқан* ағайдың Жеңгемізге бір сәлем! (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Бақытын түсірді. *Бағынан, бақытынан айырылды.* Шешен шықты шешілмес тұйығынан, Баса алмайсың батпақтап ұйығынан Баяғыңды ойлама енді, қазақ. *Бақытыңды түсірген* иығыңнан (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Бақытын ұрлады. *Бақытсыз етті.* Алған соң қалай жыламас, *бақытың* біреу шын *ұрлап*. Шаттық, мұң мидай аралас, Тарады бойға шымырлап (М.Құрманалин, Шалқар.).

Басынан бақыт құсы [бақыты] ұшты. *Басынан бағы тайды, бақытсыз болды.* Екі жаны, алды-арты, Самсаған солдат – сары қол. Алдырар емес әккі жау, Қару-жарақ, күші мол. Батырлар жатыр сазарып, Алдынан құрып қанды тор, *Бақытың ұшып* төренің, Түнергендей қалың сор (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Әкем атын ерттеп қарғып мінді, Ашумен кетті ұмытып өткен күнді. *Басынан бақыт құсы ұшарында*, Өзіне жолдас етер әркім жынды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Баянсыз бақыт. *Тұрақсыз бақ, уақытша қуаныш.* Мұндай *бақыт баянсыз*, көшпеске жоқ, Бұл істен бақытсыздық өспеске жоқ. Найзаның күшіменен жанған бақыт Бір кезде найза ұшында өшпеске жоқ (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

БАҚЫТГҮЛ з а т. ө с. <лат. chry sant-hemum> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын бір және көпжылдық өсімдік.* Қазақстанда бау-бақшаларда, саябақтарда шеңберше тәрізді *бақытгүл* түрі қолдан өріледі (ҚҰЭ). *Бақытгүл* – биіктігі 0,5–1,5 метрдей, көп сабақты бұта (ҚҰЭ).

БАҚЫТСЫЗ с ы н. *Бағы жанбаған, сорлы.* Тарыдай шашылған жер-көкке Тірі жүр, тірі жүр жендеттер. Батыс Германия – *бақытсыз* Германия, Шынымен бостандық бермек пе Кешегі жендетке?! Қара свастикаға мәңгілік қарғыс жер-көкте! (М.Мақатаев, Шығ.). *Бақытсыз* болып қалдым деп. Сен жыладың: Мен бірақ селт етпедім, Білем сені тағдырдың ерке еткенін, Білем сені өр көңіл, жомарт едің, Енді бүгін... қалай бұл кер кеткенің? (М.Шаханов, Фасырлар.). Осыдан үш-төрт ай бұрын Ғайни апай бір *бақытсыз*

жағдайға душар болды (Т.Ахтанов, Боран).

БАҚЫТСЫЗДАУ с ы н. *Бақыты аздау.* Жаныма қап ең жақын боп, Жүректе бүгін сыздау көп. Мен болсам кеттім ақын боп, Азырақ *б а қ ы т с ы з д а у* боп (Т. Айбергенов, Өлеңд.).

БАҚЫТСЫЗДЫҚ з а т. *Бағы жанбаған-дық, сорлылық.* Аянның *б а қ ы т с ы з д ы қ* көлеңкесі шалған қабағына қарап, Айназардың жүрегіне аяныш кірді (С.Сейфуллин, Шығ.). Бұл мүсәпірлердің *б а қ ы т с ы з д ы ғ ы н а* қарсы бір күні Ғали төсектен ауырып тұрды (М.Дулатов, Шығ.). Бұл күнгі *б а қ ы т с ы з д ы қ* дүние толған, Нақақ қан, нақақ көз жас дария болған. Нақақ өмір еркімен ер жете алмай, Жеміссіз құмға түскен гүлдей солған (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

БАҚЫТТАЙ с ы н. *Бақыт сияқты, бақыт тәрізді.* Жиналып жаттың асыға, Жаныңның сырын оқытпай. Бір кезде келіп қасыма, Жоғалып кеткен *б а қ ы т т а й* (Т.Молдағалиев, Өлеңд.).

БАҚЫТТЫ с ы н. *Бағы жанған, арманына жеткен.* – Дұшпаның бар ма? – дейсің, Қайдан білем... Асыр сап ортасында ойнап жүрем. Сірә, мен *б а қ ы т т ы м ы н* дұшпаны жоқ, Үйден шықсам, сауық пен сайран кілең (М.Мақатаев, Шығ.). Онда ол: «Менің ойым: Міржақып мырзаға әдейі теңіне қосып алып атастырған соң, Жамалды мұратына жеткізіп, *б а қ ы т т ы* етіп көрсетіп, кітабының атын да «Бақытты Жамал» қою керек еді», – деген. Бірақ қазақ әйелдерінің бас бостандығын ту етіп көтерген Міржақып шығармасындағы проблема – сол кезеңдегі ең көкейкесті мәселе еді (М.Дулатов, Шығ.). Азабы мол еңбегінің жемісін теріп, қызығына масаймаса да, әйтеуір, бір айналып соқпай қоймайтын *б а қ ы т т ы* күннен күдерін үзген емес-ау (О.Бөкеев, Таңд.).

Бақытты бол. т і л е к. *Бағың жансын.* Қарындасым, Маржанкүл, ұяңнан қазір ұшасың... алдың ылғи жарық болсын! *Б а қ ы т т ы б о л*, қарағым, – деді Есенжол толқып тұрып (Ә.Әбішев, Батыр.). Жазбайтын бір жарасы жоқ, емші дейді ел уақытты, Бірақ досым осы қызбен *б о л а* ала ма *б а қ ы т т ы*? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жамал қайын сіңлісінің ұялған себебін ішінен түсінді де, арық қолымен қызды шашынан сипап: Тек *б а қ ы т т ы б о л*, сәулем! – деді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

БАҚЫТТЫЛЫҚ з а т. *Бағы жанушылық, шаттыққа кенелушілік, бақытты болушылық.* Адам баласының *б а қ ы т т ы л ы ғ ы*

сонда – болашағы, ұрпағы үшін өмір сүріп, соған еңбек етеді (З.Шашкин, Сенім). Дауылды күндер өтіп бұрқыраған, Туады *б а қ ы т т ы л ы қ* бір күн оған. Жақсы іздеп жақсы жан да жанталасып, Тоймайды дүниеге шіркін адам (С.Мәуленов, Өлеңд.). Сол күн – Құлахмет үшін ең бақытты күн еді. Оның жүрегі сол шексіз *б а қ ы т т ы л ы қ т а н* жарылып кетуге аз-ақ қалды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

БАЛ¹ з а т. **1.** *Гүл шырынынан ара арқылы алынатын, қоймалжың, шипалы, тәтті тағам.* Бай өлкенің ойынан, тау-тасынан Біздер де арамыз ғой *б а л* тасыған. Шырын құйып жатамыз жүректерге, Шымшып алып гүлдердің арқасынан (М.Мақатаев, Шығ.). Ыза болып ер Манас Жан жағына қарады. Күн кеш болып барады. Бас жағында қара бал, Қағып Манас алады, Аяғында сары *б а л*, Салып Манас алады. Омырауда он түйме Батыр қолын салады. Бытыр-бытыр талқандап Немене іздеп барады?! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Б а л* ұстаған бармағын жалайды (Мақал-мәтел). **2.** *а у ы с. Тіл үйретін, дәмді (тағам).* Ананың сүті – *б а л*, Баланың тілі – *б а л* (Мақал-мәтел). Бейуак. Беймаза шақ, абыр-сабыр. Қызыл іңір шекпенін жамылса қыр, Қырға шығып қызықтап қайтқан ғажап! Қылығы *б а л* жас құрбы табылса бір (М.Мақатаев, Шығ.). Бірінші жылы ел аузына ерте іліккен оқымысты күйеуімен ілкі ойларын *б а л* қаймақ өмірдің бетінде жүзіп өткізді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Бал айы. *Жаңа үйленген ерлі-зайыптылардың бірге өмір сүрген алашқы айлары.* Қаланып тау мен тастан сарайымыз, Өтеді оңашада *б а л а й ы м ы з* («Қаз. әдеб.»).

Бал базар. *Ештемені ойламайтын балғын шақ деген мағынада.* Ерте неге ақылды боп кеттің сен, Бала кезгі *б а л б а з а р ы ң* тарқамай (Е.Ибраһим, Көкше.).

Бал бармақ [-ты]. *Шебер, майталман.* Буыны жоқ бишілер *Б а л б а р м а қ т ы* күйшілер, Бұлбұл үнді әншілер, Балта ұстаған үйшілер (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.). *Б а л б а р м а қ* домбырашылар күй төгіп, буынсыз бишілер би биледі (Шопан серігі). Сезесің ғой жылдың желі ескенін, торғын бұлт көк аспанда көшкені. *Б а л б а р м а ғ ы*, он саусағы майысып, Құндағыңды алтын мамаң шешкенін (Н.Сыздықов, Асулар).

Бал бөбек. *Сүйкімді сәби, нәресте.* Ай, *б а л б ө б е к*, *б а л б ө б е к*, балдайсың, Атқан жазғы арайлы таңдайсың. Күлгенінде көктемгі күндейсің, Күн нұрымен құлпырып гүлдейсің (Қ.Аманжолов, Шығ.). Ой, *б а л б ө б е к*, *б а л*

б о б е к, Сенен, өттең, жан бөлек, Торсық шекең толысып, Сен бір піскен әңгелек (С.Мәуленов, Өлеңд.).

Бал бұлақ. *Мәлдір, тұнық бұлақ.* Клуб жаққа келе жатып қызықтадық бақ үшін, Бау арасын жарып өткен *бал бұлақтың* ағысын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Айлап, жылдап қонақтады сол қайғы, Орта түскен көңіл бір сәт толмайды. Тыста самал, жылғадағы *бал бұлақ* Сағыныштың қоңыр күйін толғайды (Ж.Сәгібеков, Сырлы қайық). Биік шыңның бауырында Бұйра толқын *бал бұлақ*. Бүгін мені қарсы алғандай Ағып жатыр сылдырап (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Бал буын. *Жас жеткіншектер, кішкентайлар.* Мұғалім болып, сәбилерге білім гүлін егуден артық қымбат нәрсе дүниеде бола қоймас. Кішкентай *бал буынның* үлкен өмірге көзін ашасың (Ұ.Бағаев, Дала.).

Бал білек. *Кішкентай бала, сәби туралы.* Сал-сал білек, сал білек, Балдан тәтті *бал білек*, Мектепке бар бір мезгіл, Әжеңнің тілін ал, білек (М.Жұмабаев, Шығ.).

Балға қонған арадай. *Топтанып, жан-жақтан қаптап. Балға қонған арадай* үймелеп, соны қоршап алған (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Бал дәурен. *п о э т. Қызықты өмір.* Ұмытылмас бастан өткен *бал дәурен*, Осы менің әзір жазар дастаным (А.Бактыгереева, Өрімтал). Сол бір күндердің, балалық *бал дәуреннің* қызығы мәңгі ұмтылар ма! (Бал дәурен). Маған деген бір сәулең, – Сол қадірің сүйкімді. О, тіршілік, *бал дәурен*, Ыстықсың-ау бір түрлі! (Ғ.Қайырбеков, Көнесадақ).

Бал жаласты. *Өте тату болды.* Сол ұрымен осы күнде *бал жаласқан* құда болып отыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Татулықтың дыбысы шыққан соң-ақ, Омар сорлы ағаларымен баяғыдай *бал жаласып* кетті (С.Торайғыров, Таңд.).

Бал кәусар. *Тамаша, пейіштей.* «Бейісте бар сұлу жер, Мінсіз таза, хор қыздар. Рақат берер *бал кәусар*» – Дейді біздің молдалар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Бал көмей. *Жақсы әнші, шебер орындаушы.* Бүкіл Совет Одағының түкпір-түкпірлерінен неше түрлі ақын, *бал көмей* әншілер, ғалымдар шықты (М.Танекеев, Қажымұқан). Біржан сал, Ақан сері сарқытындай, *Бал көмей* жан екенсің, жарқыным-ай! Айызын әлеуметтің қандыратын Әнім-ақ! «Хорланыңды» шалқыт тынбай (М.Әлімбаев, Өшпес от).

Бал күн. *п о э т. Ең керемет, қызық күндер.*

Ернімізден *бал күндердің* шырын дәмі кетпепті, Санамызда бала достық шынар болып көктемді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сондықтан мүмкін жүрек шанышқылап, Аттай бір елеңдейді қамыс құлақ. Құлатпай бір жақтарға жетелейді, Баяғы *бал күндегі* намыс бірақ (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Балалықтың *бал күнін* бірге өткізіп, біреуіміз ұл, біреуіміз қыз болып, жікке бөлінбеген ерекше қуанышты көріністер еріксіз еске түсті (Алтын тау.).

Бал қасық. *Ең кішкене қасық.* ≈ Сәбидің *бал қасығы*.

Бал қияқ. *Тәтті, шүйгін шөп, қияқ.* Ауызында *бал қияқ*, Желге тартты. Шу асау Ақын шапты құлдилап, Қарай берді Алатау (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар.).

Бал құйрық. *Қойдың майлы құйрығы.* Ырысжамал, орнынан тұр, көптен бері зарығып күткен балам келді ғой, марқаның *бал құйрығын* жейтін иесі осы (С.Талжанов, Ұлдай.).

Бал қымыз. *Тәтті дәм беру үшін бал, қант, өрік-мейіз қосып ашытылған қымыз.* ≈ *Бал қымыз* ашыту.

Бал мінез [-ді]. *Жұмсақ мінезді, жайдары.* *Бал мінез* болар сондай бір кісиде, Біз оның сағынармыз күлкісін де. Сағынған сайын біздер сезінерміз Жүргендей бұрынғыдай жұрт ішінде (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Балалықтың бірге өтті жақсы күні, жақсы айы. Жаздым саған бұл бетті *бал мінезді*, Батсайы (С.Мәуленов, Жолдас).

Бал сусын. *Бабына келген, тәттілігі тіл үйіретін сусын.* Енесінен құлындар жеріген бе?! Арылыпты *бал сусын* желіден де. Қиқулаған тырнаның қанатында. Жаз ілесіп барады керуенге (М.Мақатаев, Шығ.).

Бал таңдай. а) *Тілі тәтті.* Тыңда, қуан, аналар! Бөбегіңді *бал таңдай*. Кел жырлайық, балалар, Кетсін біздің жыр самғай (М.Хакімжанова, Таңд.). Бөбектей былдырлаған бір *бал таңдай*, Ойнаған жібек қанат желің қандай! Жұлқына көкте қылыш суырса бұлт Бұлқына аққан селі сөзің қандай (Қ.Аманжолов, Шығ.). ә) *Әңгімені майын тамызып, келістіріп айтатын кісі, шешен, ділмар.* Сөз асылын теріп айт, Ақыл болсаң *бал таңдай* (Базар жырау, Шығ.). Бұларды аз десендер, Бақташылар, көсемдер, Бұрандаған серілер, *Бал таңдайлы* шешендер (Қ.Мырзалиев, Атуан-палуан).

Бал татыды. *Ерекше дәмді болды.* Мен тек Ыстықкөлдің кермек суын ұрттап байқадым. Суы бір түрлі *бал татиды*. Шәрбат! (И.Жа-

канов, Қайта орал.). Құлынды шырылдатып, шұрқыратып, Көк майса шалғын жерге байлағанда. Қыздырар, қымыз ішсең, албыратып, *Б а л т а т ы н* бағлан етін шайнағанда (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ой, Сандықтас, Сандықтас – Атамның қонған жайлауы! Қайнардан суың қайнауы Шалғынға жонын көмілтіп, Құлынды қазық байлауы, *Б а л т а т ы ғ а н* бағланның Езілтіп етін шайнауы Сенің арқан емес пе Лықсытып малды айдауы (Дулат Бабабайұлы, Замана.).

Балшырын. *Өте тәтті.* Алманың, алмұрт-шиенің Тәттілігі *б а л ш ы р ы н.* Деп қаласың, бұл бақты, Өсірген екен Мичурин (М.Әлімбаев, Өлеңд.).

Бал үн. *Әсем дауыс.* Бұл Ширазым – сол Шираз, Гүл, бұлбұлға мол Шираз, Гүлі қызыл лағылдай, Гүлге қонған бұлбұлы, Бұлбұлының *б а л ү н і* Жазғы сұлу сағымдай (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бармағынан [саусағынан] бал тамған. *Асқан шебер; өнерлі.* Ел ішінде талай *б а р м а ғы н а н б а л т а м ғ а н* күйші, бұлбұл көмей әнші әйелдер болған («Қаз. әдеб.»). Қос ішекті домбыра мен көне қобызды күңгіренткен, *с а у с а ғы н а н б а л т а м ғ а н* күйшілер Алматыға асыға бастады (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Буынсыз он саусағы күй қағуға, *Б а л т а м ғ а н б а р м а ғы н а н* домбырашы, Жан терге түсіп отыр мына дуда (І.Жансүгіров, Шығ.).

Тілінен [сөзінен] бал тамған. *Сөздің майын тамызған, шешен.* Ұлы шешемнің есімі Қымбат еді... *Т і л і н е н б а л т а м ғ а н* шешен кісі болатын (С.Омаров, Дала қызы). *Б а л т а м ы з ы п т і л і н е н*, Істі, сөзбен тындырған. Жылжымайды орнынан, Әлі тұр арба жүгімен (С.Машақов, Жылдар.). *Б а л т а м ғ а н с ө з і ң н е н*, От жанған жүзіңнен, Мөлдіреп қараған, Айналдым көзіңнен (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

БАЛ² [франц. bal] з а т. *Көп адам қатысатын үлкен би кеші.* Еуропаша *б а л* киімін киген, би билеп беті бал-бұл жанған Зылиха ханшаны Перовский орнына ертіп апарды (Б.Аманшин, Жар мұңы). Бүгін кешке... Густав Христанович *б а л* ұйымдастырмақ (А.Сатаев, Дала.). Павлодар облысында *б а л* балетін орындауға әуестер көп («Мәдениет және түрмыс»).

БАЛ³ [ир. فال] з а т. *Бақсы-балгердің жұртқа құмалақ ашып, сәуегейлік жасауы. ≈ Б а л ғ а* сену.

Бал ашты. а) *Құмалақ ашты, карта салды, сәуегейлік етті.* Бірқатар емдеушілер темір

жалап күркіреп, құмалақ салып, *б а л а ш ы н*, ем етеді; бұ заманда әулиелік, пайғамбарлық болмайтынын бұлардың өздері де, халық та біледі (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Адамның *б а л а ш қ а н ғ а*, ырымға, Қыдырға, аян бергенге, түс көргенге илануынан шыққан ел ішіндегі аңыз қылып айтылатын түрлі әңгімелер болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әйелмен пәлен бар деп жанасқанда, «Пәлен» деп ұйқысырап адасқанда, Үйрету балаларға қандай жақсы, Ақылға салып, ойлап, *б а л а ш қ а н д а* (А.Байтұрсынов, Шығ.). ә) *Болжам айтты, долбарлады, жорамалдады.* Жаназаға жиналған адам о жер, бұ жерде топталысып отырғанда, бұл оқиға жайынан неше түрлі *б а л а ш ы н*, аңыз қылысты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Процент екі-үш теңге алғаннан соң, Ұры мен үйде отырып *б а л а ш а с ы ң*. Бұ сөзін ұрыға да пайда емес, Иә ғажап таң қалғандай тамашасың (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Кәзір анаң жаны кір, Көңіл күңгірт, ой жарым, Байымайсың бөрібір, *Б а л а ш н а й*-ақ қой, жаным (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Бал аштырды. *Бақсы-балгерге сәуегейлік жасаттырды, тағдырын сынатты.* Боз тайлақ жасы толған, қайымаған, Қайғырып мал иесі зар жылаған. Балгерге *б а л а ш т ы р ы н*, бақсы ойнатып, Қашаған құмалақшы айырмаған (І.Жансүгіров, Шығ.). Мен алғаш ауылымнан аттанарда, Апарып көршідегі қарт бабаға, Маған деп байғұс әжем *б а л а ш т ы р ы н*, Болашақ тағдырымды тартқан алға! (М.Мақатаев, Шығ.). Байғұсым бар ырымды қарастырған, Бабадан бата сұрап, *б а л а ш т ы р ғ а н*. Байыптап құмалағын Байбаба шал, Әйтеуір жақсылыққа жанастырған (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЛА з а т. 1. *Ата-ананың перзенті, ұрпақ; тұқым.* Құнанбай *б а л а с ы н д а* сенің кегің болса, біздің де өшіміз бар, – деді Дөркембай (М.Әуезов, Абай жолы). Сол жақта қатарласып кемпірдің *б а л а с ы*, тағы да бірекі қожа, тағы бір кемпір, Алтын дейтін молда отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Атадан *б а л а ғ а* ауысып келе жатқан дәстүр бойынша ұлымды тіземе мінгізе отырып, Отырарды қорғау жолында түгелдей опат болған ұлы бабаларының жанқиярлық күресін сан рет әңгімеледім (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Нәресте, сәби, бөбек.* Ол уақыттағы адамның санасын, саңылауын шамалап білгіміз келсе, *б а л а* күйге қайта түсуіміз керек (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бәрің кеп жолығатын не жұмыс бар? Мені жөнге салатын қандай күш бар? Алдым қатын, тастадым, онда жұрттың, Жұмысы не

болғандай сонша құштар? Шырағым, тарылмашы, *б а л а ғ а* ұқсап! (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Б а л а* – адамның бауыр еті (Мақал-мәтел). **3. Жан-жануарлардың күшігі, құстардың балапаны.** Ақ сұңқардың *б а л а с ы* Күйі түспей қу алмас (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Үй-үйдің алды өңшең желбірек ақ сиса көйлек киген *б а л а* қаздар тізіліп тұра қалғандай уыз аппақ (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). **4. а у ы с.** *Ержетіп ысылмаған; жас, балғын.* Кеше *б а л а* ең, келдің ғой талай жасқа, Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа (Абай, Тол. жин.). Күн кеш болған соң *б а л а* қойшы қойды ауылға әкелді (І.Жансүгіров, Шығ.). Отырды кеп жартасына Сондай бір күн *б а л а* жігіт. Жұлдызы бар арқасында. Таңқалыса қарады жұрт (С.Мәуленов, Тартыс.).

Адам баласы. *Адамзат, адам ұрпағы, адам атаулы.* *А д а м б а л а с ы* қылып жүрген іс, ой-ақыл болып басталады, адамды бала тапқан қатындай қинап сөз болып сөйленеді, ия жазылады, ақыл-сөз сонан соң барып іске айналады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық Аздырар *а д а м б а л а с ы н* (Абай, Шығ.). *А д а м б а л а с ы н* өмір бойы арылмайтын азапқа салу, нағыз үлкен қиянат сол емес пе? (Т.Ахтанов, Шырағың.). *А д а м б а л а с ы* қызық қой, әуелгі сәттерде ұзап шығып түзге отыруға қорқып, жақын арадан бұта іздеген жұрт бірте-бірте составтан алыстай берді де, әрі-беріден соң тіпті еркін қыдыратынды шығарды (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Алаштың [алты алаштың] баласы. *Бүкіл қазақтың баласы, азаматы.* *А л а ш т ы ң б а л а с ы!* «Кештік өмірің болса, түстік мал жи» деген атамыздың сөзін ұмытпайық (Абай, Шығ.). Міне, бұл сықылды істер – *а л а ш б а л а с ы м ы н* деген зиялы азаматтардың барлығына тегіс міндет (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Естімесен, енді естисің! Есіттірем, жария етем *а л т ы а л а ш т ы ң б а л а с ы н а!* (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Білемін, хан Бөйке, нарлығыңды, Келсе кең, қайтса қайтпас тарлығыңды, *Б а л а с ы н а л т ы а л а ш т ы ң* шырк иіріп, Ел билеп жүріп тұрған хандығыңды (Ш.Жарылғасыұлы, Өлеңд.). *А л т ы а л а ш т ы ң б а л а с ы н* қыбыр еткізбей бағындырып, ауыздықтап отырған құрығы ұзын патшаға Албан ішінен бір тентек шықса, жүк болады деп кім айтты, осы? (М.Әуезов, Шығ.).

Әйел баласы. *Әйел біткен, әйел атаулы.* Еламан бұрын-соңды *ә й е л б а л а с ы н* д а д е л

мұндай әдепсіз жанды көрмеген-ді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Бала асырап алу. *ә л е у-қ ұ қ ы қ.* *Өзінің бел баласы бола алмаған ата-аналардың немесе жалғызбасты әйелдің басқа біреудің не туысқанының баласын бауырына салып, өз баласы етіп өсіруі.* Елімізде қараусыз қалған балалар саны жылдан-жылға көбейіп барады. Естеріңізде болса, былтырғы жылы шетелдіктерге 2680 *б а л а н ы а с ы р а п а л у ғ а* өз қолымызбен берген болатынбыз («Жас Алаш»). *Б а л а а с ы р а п а л у* ісін сот қарап, азаматтық іс жүргізу заңдарында көзделген ережелер бойынша жүзеге асырады (ҚҰЭ).

Бала болмайды. *Еш нәрсе шықпайды, түк шықпайды, өнбейді.* Бұзаубақтың жабайы аңқаулығымен пайдаланбақ болатын шығарсындар. Бірақ оларыңыз бұл арада *б а л а б о л м а й д ы* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Бала бүркіт. *Жас қыран, балапан бүркіт.* Алабұртып ұшады *б а л а б ұ р к і т*, Ол да сендей жүрекпен далаға ынтық (Т.Айбергенов, Мен саған.). Баба бүркіт барлап ұшады, *б а л а б ұ р к і т* парлап ұшады (Мақал-мәтел). Етегін шайы көйлектің зермен бүрген, Талпынар *б а л а б ұ р к і т* қызыл көрген (Базар жырау, Шығ.).

Бала біткен. *Барлық бала атаулы.* Мұндай иттен бетер алдымен ұшатын бала ғой, *б а л а бі т к е н* жамыраса жүгіріп, елден бұрын жетті (Н.Серәлиев, Ыстық күлше).

Баладан садаға болды. *Баладан айырылды, баласы қайтыс болды.* Бірден жылап екеуі, *Б а л а д а н б о л д ы с а д а ғ а*, Шылауына шырмалды, Шылбырына оралды (Батырлар жыры).

Бала жастан. *Бала кезінен, кішкентайынан.* Мен айттым мән-жайымды қалдырмастан, Жетім боп қалғанымды *б а л а ж а с т а н*. Қалшылдап қорыққанымнан дірілдедім, Жатқанды шөпке келіп айттым бастан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қалпына қарапайым қарамастан, Қаныма қалған ұйып *б а л а ж а с т а н*. Тұратын көз алдымда көлеңкедей, Қаратау қанды жаңбыр, қаралы аспан (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). *Б а л а ж а с т а н* себілген Асыл дөнге жетсін не? «О, жасаған!» – дедім мен, – Бергеніңді көпсінбе!» (Ф.Қайырбеков, Көңсадақ).

Бала жолдасы. *м е д.* <лат. placenta> *Ұрықты ана агзасымен байланыстыратын, ана қанынан қоректік зат пен оттегін алып, зат алмасу нәтижесінде пайда болған заттар мен көмірқышқыл газды қанға шығаратын әйел жатырындағы орган.* *Б а л а ж о л д а с ы*

ұрық дами бастағанда жатырда пайда болады (КСЭ). Ананың денсаулығы, көңіл күйі, тамақтануы т.б. жағдайларының дұрыс болмауы *бала жолдасының* және ұрықтың дамуына әсер етеді (КСЭ).

Бала жігіт. *Жас жігіт, жеткіншек, бозбала.* Отырды кеп жартасына Сондай бір күн *бала жігіт*. Жұлдызы бар арқасында. Таңқалыса қарады жұрт (С.Мәуленов, Тартыс.).

Бала кез. *Балалық шақ, балалық дәуірі.* Қалыспайтын дүбірден Албырт *бала кезінде*, Болар солай жүгірген Шопан ата өзі де (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Алақанда бүкіл сенің аумағың, Құмдарында *бала кезде* аудардым. Алғашқы рет үзіп берген жүзімін Ферғананың ұмытам ба бауларын?! (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). «Жылан торғайды арбап жейді» дегенді Ақбілек *бала кезінде* естіген (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Бала кезінен* керегесінің әр көзіне дейін жақсы білетін сүйегі ескірген бес қанат қоңыр үй, қызыл ала жасауы жоқ (Ә.Кекілбайұлы, Шығ.).

Бала көрді. *Сәбилі болды, нәресте көрді.* Мен қатарлылар қатын алып, *бала көрді*. Келін жұмсап, қызық көріп отыр (Аяз би).

Бала көтерді. *Құрсақ көтерді, жүкті болды.* Оның үстіне әлі *бала көтергем жоқ*. Күйеуім баласыз қатын – байтал, деп балағаттайды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *Бала көтеру* дұрысында әйелдің организмін шынықтырады (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Бала күні. *Кішкентай кез, балалық дәуірі.* Мен *бала күнімде* естуші едім. Біздің қазақтар сартты көрсе, сартқа күлуші еді (Абай, Тол. жин.). Бұдан өткен зор қасірет болар ма, – Деп әкесі жас үйірді жанарға, – Қабағыңды жаба қалды неге мұң, Әке, сенің қай сөзіңе сенемін, Есінде ме, Менің *бала күнімде* Махамбетті жек көремін дегенің? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Заулатып айдап келем қатқақпенен, Шығады *бала күнде* шатпақ деген, басында төте жолды тауып қашпай, Омбылан ат жүре алмас батпақпенен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Дәл мінер кезде тайсалғаны болмаса, жүре-жүре Ақбілек бала кездегі апасының мойнына мініп келе жатқандай, астындағы дуана екенін де ұмытып, *бала күні* есіне түсті (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Бала қаз. *Кішкентай қаз.* «Жанып барам, жеңеше, жанып барам, Қыран көрдім қияда қалықтаған. Үйірінен адасқан *бала қаздай*, Қайда ұшарым белгісіз, қалып барам. Сырымды айтам, жеңеше, жан ұқпаған, Жанып барам, қайтемін, жанып барам? (М.Мақатаев, Шығ.).

Жауыма да жатсың деп айта алмадым, *Бала қаздай* алдында байпаңдадым. Талай-талай сөзімнің әкесі өліп, Талай сөздің кезегін қайтармадым (М.Мақатаев, Шығ.). Кеңесті екеу-екеу құрасың қыз, Мойныңды *бала қаздай* бұрасың қыз (Базар жырау, Шығ.).

Бала қораз. *Кішкентай қораз.* Сазға тағы оралды саралақаз, Сарша тамыз тағы да бола ма жаз! Күрік басар ақ тауық күлге аунаса, Күнге қарап шақырар *бала қораз*, Сарша тамыз тағы да бола ма жаз?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Бала құрақ. *Жаңа шыққан жас шөп.* Теңіздің қыл жиегі судыраған *бала құрақ* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Бала құшақтады. *к ә с. Собық салды.* Колхоз жүгерісі *бала құшақтады* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Бала қыран. *Кішкентай қыран.* Салқын қымыз сыздықтап тамағынан, Сәуле жұлдыз сығалап жанарынан. Қарақат көз қарқара киігіне, Құз-қиядан қарайды *бала қыран* (М.Мақатаев, Шығ.).

Балалар ауруханасы. *Науқас балаларды жатқызып емдейтін мекеме.* Қазақстанның облыс орталықтары мен қалаларында көп салалы және арнайы *балалар ауруханасы* бар (ҚҰЭ).

Балалар ауруы. *Көбінде балаларда кездесетін ұлта шешек, қызылша, көкжөтел сияқты аурулардың тобы.* Алғашқы рет *балалар* жұқпалы *ауруларынан* қазақ тіліндегі дөрістер жинағы 1994 жылы жарық көрді (Ғ.Құттықожанова, Балалардың жұқпалы аурулары).

Балалар әдебиеті. *Балаларға арналған әдеби шығармалар.* *Балалар әдебиетінің* негізгі мақсаттары: жас буынның санасезімін оятып, ақыл-ойын дамыту, оларды адамгершілікке, отан сүйгіштікке т.б. ізгі мұраттарға баулу (ҚҰЭ).

Балалар бақшасы. *Балабақша.* Тұрғызса да қаншама астанасы, Талайлардың жоқ әлі баспанасы. Интернатқа, *Балалар бақшасына* Бару керек жесірдің бес баласы (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Қалашықта білім алып, ержеткен төрт жеткіншек жоғары оқу орнының студенті атанса, ең кішкентай екі бүлдіршін *балалар бақшасында*, қалғандары мектеп жасында екен («Алматы ақшамы»).

Балалар дәрігері. *м е д. <грек. pais (païdos) – бала, iatreia – емдеу> Жаңа туған нәрестеден бастап, кәмелетке дейінгі аралықтағы балаларды қарайтын, емдейтін маман-дәрігер. ≈ Балалар дәрігерін* шақырды.

Балаларды қорғау. Балаларды әлеуметтік-экономикалық және құқықтық қорғаудың халықаралық және отандық жүйелері. *Б а л а л а р д ы қ о р ғ а у д ы ң* халықаралық күні 1949 жылы қарашада әйелдердің халықаралық демократиялық федерациясы кеңесінің сессиясында қабылданған (ҚҰЭ).

Балалар киносы. Балалар мен жасөспірімдерге арналған көркем, мультипликациялық, хроникалық-деректі және ғылыми-көпшілік фильмдерінің жалпы атауы. «Қазақфильм» киностудиясында түсірілген *б а л а л а р к и н о с ы* бүкілодақтық, халықаралық фестивальдерде жүлде алып, жоғары бағаға ие болды (ҚҰЭ).

Балалар кітапханасы. Балалар мен жасөспірімдерге, оқи алатын мектепке дейінгі балаларға қызмет көрсететін кітапхана. С.Бегалин атындағы республикалық *б а л а л а р к і т а п х а н а с ы* – мәдени-ағарту ісіне маманданған, әдістемелік-ақпараттық бағытта мектептен тыс білім мен тәрбие беретін республикалық мекеме (ҚҰЭ). *Б а л а л а р к і т а п х а н а с ы н д а* жарты млн. басылымды құрайтын кітап қоры, жасөспірімдерге арналған газет-журналдар, күйтабақ, диафильм, слайд, фильм көшірмелері мен музыкалық жинақтар бар (ҚҰЭ).

Балалар қылмысы. Балалар мен жасөспірімдердің қоғамға қауіпті әрекеті. *Б а л а л а р қ ы л м ы с ы н* көмелетке толмағандардың қылмысынан ажырата білген жөн (ҚҰЭ). [_ _] аштық, қайыршылық, теңсіздік, панасыздық *б а л а л а р қ ы л м ы с ы н* көбейтеді (ҚСЭ).

Балалар музыкасы. Балалардың орындауына және тыңдауына арналған музыка. *Б а л а л а р м у з ы к а с ы* балалардың орындаушылық мүмкіндігіне сай шығарылады (ҚҰЭ). *Б а л а л а р м у з ы к а с ы н а* фольклорға бейімдеу, биге еліктелген, бейнелі әуен тән (ҚҰЭ).

Балалар суреті. Бейнелеу өнерінің әртүрлі саласымен шұғылданатын балалар шығармалары. *Б а л а л а р с у р е т і* түрлеріне қарындашпен, түрлі-түсті бояу қарындаштармен, сулы бояумен, гуашь бояуымен салынатын суреттерді, мүсінді, қолөнерді жақызамыз (ҚҰЭ). *Б а л а л а р с у р е т і н* дамыту мемлекет тарапынан қолдау табуда (ҚҰЭ).

Балалар үйі. Ата-анасы жоқ балалар тәрбиеленетін орын. *Б а л а л а р ү й і н* ұйымдастырудың мақсаты – балаларға мемлекет тарапынан пана болу, материалдық, моральдық көмек беру, олардың білім мен тәрбие

алуына қолайлы жағдай жасау, мамандық таңдауына көмектесу, тәуелсіз өмір сүруге даярлау (ҚҰЭ). Бірақ Манарбек *б а л а л а р ү й і н д е* көп болмай, далада, еркіндікте өсіп қалған адам, елге шығып, өнер жолына түседі (А.Жұбанов, Замана.). Сайрам ауданындағы №4 *б а л а л а р ү й і н е* биылғы 1 маусым – халықаралық балаларды қорғау күні мерекесінде «Китко» ААҚ «Газель» автокөлігін сыйға тартты («Жас Алаш»).

Бала мінез [-ді]. *Аңқау, адал, ақкөңіл.* Өткен жылы Тайман суретті осы араға іліп жатқанда *б а л а м і н е з д і*, ақ көңіл әкесі кәдімгідей ыңғайсызданып, қысылып қалған (З.Қабдолов, Өмір үшк.). *Б а л а м і н е з* ойыншы бұрынғылар, Аңқау екен, мазақтап соны сынар. Артқа қарап, ақ пейіл шалға күліп, Абыройсыз, атақсыз көрге құлар (Абай, Тол.жин.).

Бала нар. *Кішкентай нар.* Байпандап *б а л а н а р д а й* тұрсаң басып (І.Жансүгіров, Шығ.).

Баланың алымы. *э т н. Тілі шықпаған сәби үйге алғаш рет келгенде жасалатын ырым.* Үйде балаға ұсынар ештеме болмаған кезде, кеудесіне түйме тағып шығарады. Өйтпесе *б а л а н ы ң а л ы м ы* болмай кетеді (Б.Қанарбаева, Қаз. наным.).

Баланың зарын тартты. *Баласы болмады, балаға зар болды.* *Б а л а н ы ң з а р ы н т а р т қ а н* жан Қандай болар білемін. Қуанышы артқаннан Үйінде ойнап күлемін (Қ.Аманжолов, Шығ.). Кейінгі кезде *б а л а н ы ң з а р ы н* көп *т а р т а* бастаған Балқияға бұл сөз аса ауыр тиіп, көзіне жас алды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Баланың итауруы. *Жас баланың басы ұлқайып, аяғы шидііп, қарны қампайып ауыратын ауруы; рахит.* *Б а л а н ы ң и т а у р у ы* дегенді емдегенде мынадай арбауды бірнеше рет қайталайтын: Иттің аты Елеуіт, Елеуіттен телеуіт, Бері бақпа, ары бақ. Арба толы телеуіт, Мұрынын қанатып, Тісін қақ (Б.Абылқасымов, Телқоңыр).

Бала психологиясы. *п с и х. Баланың психикалық дамуының заңдылықтарын зерттейтін психология саласы.* *Б а л а п с и х о л о г и я с ы* саласындағы зерттеулердің педагогикалық практикада оқу-тәрбие жұмыстарының әдістері мен бағдарламаларын анықтауда, оқушылармен дербес тіл табуда маңызы зор (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Б а л а п с и х о л о г и я с ы н ы ң* міндеті – психикалық процестердің (танымдық, еріктік, эмоционалдық), сондай-ақ баланың іс-әрекетінің әр алуан

түрлерінің дамуын, жеке адамдық қасиеттердің, баланың жас және жеке психологиялық ерекшеліктерінің қалыптасуын зерттеу (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Бала сұңқар. *Жас сұңқар.* Озады жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар, Ұшады тау бөктерлеп *бала сұңқар* (Базар жырау, Шығ.).

Бала сүйді. *Балалы болды, перзентті болды. Бала сүйер,* жар сүйерден Түк неме жоқ, түр денем. Сен – тоты құс бақта жүрген, Қай жеріммен пар келем (Абай, Шығ.). Шаруа жиып кенеліп, *бала сүйіп*, мал жиып, Керсеніне бал құйып, Өмір де сүрер ме екенсің? (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). *Бала сүйгісі* келмеген әйелдерге емханаларда заңды түрде аборт жасатуына ерік берілді (Е.Оразақов, Дөрігерлік.).

Бала тапты. *Сәбилі болды, бала туды.* Оның екі қатыны болыпты: олар *бала таппапты* (Қаз. ертерг.).

Бала тастады. *Түсік тастады, баласы өлі туды.* Не бетімді айтайын, Ақбала шошып *бала тастай* жаздады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Бала торсық. *Кішкентай торсық.* *Бала торсық* – кішкентай, иықты торсық (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Бала тышты. *э т н. Нәрестені бесікке саларда жасалатын ырым.* Бесіктің түбек орнататын тесігінен тәтті тағамдар төгіп: «*бала тышты*» деп, төгілген дәмді алып шығады. Оны той дәмінің сарқыты ретінде балаларына апарып береді (А.Қайбарұлы, Қаз. ырым.).

Бала үстінде қайтыс болды [о дүниеге жөнелді]. *Босанып жатып қайтыс болды.* Жанпейістің әйелі жаңа доктор болмаса *бала үстінде о дүниеге жөнелетін* еді (Е.Оразақов, Дөрігерлік.).

Бала шақ. *Балалық шақ.* Естідім осы аңызды – *бала шағым*, Кезімде ой аласа, сана шағын, Көз қиып Аханды ату неткен сұмдық – Қазақтың атқаны ол болашағын (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Абай оқи отырып, кей кездерде, *бала шақта* н көп естіген сонау алыс мұнар ішіндегі шаһар, уәлаяттарға беттеп, «осы сапарға өзім жүрер ме едім» деп, қызығып та қояды (М.Әуезов, Шығ.). Қарадың Алатауыңа, Қарадың ала жауынға. Қарадың *бала шағыңа*, Жаңбырдай болашағыңа (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Ненді сенің аңсаймын, *бала шағым* м? Ала сағым ішінде – болашағың, Болашағың – болашақ алашағың (М.Мақатаев, Шығ.).

Бала шәкірт. *Жас шәкірт.* Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне *бала шәкірт* барын салды (М.Әуезов, Абай жолы). Сонау шаһар Уфадан, Медреседен енді елге, Сағынышпен сусаған *Бала шәкірт* келгенде (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Бала шетінеді. «*Бала қайтыс болды*» деген мағынаны білдіретін табу. *Баласы шетінеп* кетіпті.

Бел бала. а) *Өзінен туған, ішінен шыққан бала.* Бүгін айдың нешесі – өлі арасы, Мақпалдың жырылмайды кенересі. Танымасаң сен мені, танытайын, Атамның артық туған *бел баласы* (Айтыс). Мөңгіден мөңкіген су, мөңіреген сүт, Исінген, елжіреген ен даласы. Текті құс, тентек ұзақ өскен сонда Саурықтың анау айтқан *бел баласы* (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Ең басты өкілі.* Менің ойлап-ойлап тапқаным – Жалау жолдас сен болдың. Сен өкімет басындағы ақсақалымыз едің. Сен нағыз қазақтың *бел баласы* едің. Сен адырайған адай едің. Мұңымды мен жалғыз-ақ саған шағамын (М.Дулатов, Шығ.). Ол [Құнанбай] феодалдық дәуірінің, өз тобының *бел баласы*. Ісі мен мінезінде заманының талай айқын таңбасы бар (М.Әуезов, Әр жыл.). Өзге жұртқа құлазып, тісін шақыр-шұқыр қайрап, қағынып жатыр Қызылқұм – аңызға айналған аңызак шөл даланың – кейуана жердің мәңгілік мойымайтын, мәңгілік өзгермейтін қайратты да қайсар мінез-құлқын танытар ұлы елдің *бел баласы* екен-ау (О.Бөкеев, Таңд.).

Бір үйдің [адамның] баласындай. *Тату, ауызбіршілігі бар.* Он түрлі фамилиямыз болғанымен, *Бір үйдің баласындай* едік, шіркін (Т.Молдағалиев, Өлеңд.). *Бір адамның баласындай*, бірің-бірі сүйеніскен, айқасқан, құшақтасқан (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Еті тірі бала. *Пысық бала.* Қатардан қалып көрген жері жоқ. *Еті тірі бала* екен, – десетін болды оны әуел бастан білетіндер (С.Сейітов, Майдан.).

Жас бала. *Нәресте, сәби, кішкентай бала.* *Жас бала* да анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады (Абай, Шығ.). Қайтеміз *жас бала* ны зар жылатып, Кетелік шөбімізді жылдам артып. Апарсақ байлап-матап обал болар, Күзеткен шөбін бұзып, алдық артып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұрынғы надан халықтан шыққан жақсы, Олардың *жас баладан* көңілі ақ-ты (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Етіндей *жас баланың* білегі бар, Әжімсіз ақ саусағы іске ыңғайлы. Шашы бар қолаң қара жібек талдай, Торғындай толқындырып көз таңдайды (Абай, Тол. жин.).

Жетім бала. *Ата-анасының біреуі, не екеуі де жоқ бала. Жетім бала*, жесір қатын үйінде Күн кешіп ем жыртық жамау күйімен. Қиялға бай болғанымен ондағы ел, Сол бір шақта тарлық көрді-ау киімнен (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Қазақ баласы. *Қазақ атаулы, барлық қазақ.* Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы, Сонда да солардың бар таңдамасы. Іші – алтын, сырты – күміс сөз жақсысын *Қазақтың* келістірер қай *баласы* (Абай, Шығ.). Мұқым *қазақ баласы* Тегіс ақыл сұрапты. Тобықтыны ел қылып, Басын жиып құрапты (Абай, Шығ.). Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда *қазақ баласында* біз білетін ақын болған жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Қазақ баласы* бұлдыратып, түссіз қылып сөйлейді, ақтан тигізіп, тап басар сөйлейтін адам кем болады: көбінесе құба жондатып, тайғалақтатып, бетін қарпып, жалпы сарынға салып отырғаны (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қара домалақ бала. *э т н. Іш тарту, жақын көру, жақсы көру мағынасында «қазақтың баласы» деген мағынада айтылатын сөз.* Үй жанында май шаңдақты бұрқылдатып, шауып жүрген екі *қара домалақ бала* – бір ұл, бір қыз (судыр Ахметтің) көзіне оттай басылды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қарғадай бала. *э к с п р. Кәметке толмаған жасөспірім.* Осы *қарғадай бала* болмаса, сенің жұмысың жоқта қалай күнелткенсіңдер (Б.Шаханов, Әңгім.).

Қыз бала. *Бала(сы)ның қыз екенін білдіруде, сыпайылап жеткізуде айтылатын атауыш сөз.* Әйелді біріншіден – қыз деп атар, *Қыз бала* ер баламен жүрер қатар. Бір кезде келіншек боп жаулық салып, Жұрттық боп кетіп бір жылатар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қозы бақтым шатқалыңда шапқылап, Өте шықты қиялшыл бір төтті уақ. *Қыз балаға* қызарақтап тіл қаттым, Қызғана ма расында бақты бақ (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Тағы да қазақ байдың *қыз баласы*, Ешкімнің сенде жоқ қой өш, жаласы. Солдырып сені осынша көп зарлатқан Атаңның шалдан алған бес қарасы. Айыпсыз ата-ананың сіз – баласы, Түбінде тамам жұрттың сіз – анасы. Езді ғой көрі шандыр тілегінді, Басқаның хан болғанда *қыз баласы* (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Қызыл қарын [шиеттей] бала. *Ұсақ, кішкене бала.* Міне, Күлдан да жұмысқа кірісті. Соғысқа кеткен ағасының *қызыл қарын*

шиеттей балалары мен ата-анасын асырауға кірісті («Қаз. әдеб.»). Жалғыз қайным соғысқа кетіп, оның *шиеттей балалары* біз асыраған жоқпыз ба («Қаз. әдеб.»).

Мұсылман баласы. *Барша мұсылман, мұсылман атаулы.* Дін *мұсылман баласы* – Кереметпен билеген (Базар жырау, Шығ.). Он сегіз мың ғаламның Бір жасаған таяуы. *Мұсылман бала*, адал мал – Дүниенің бояуы (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Тау баласы. *Таулы жерде өскен бала, кісі.* Алатаудың жаңбыры мен нөсері, Бала күнгі жан досымыз кешегі. Ұлы өзендер басын таудан алады, *Тау баласы* тауға қарап өседі (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Сондықтан да тау өзіне ұнайды, Тау гүліндей нәзіксің сен шырайлы. *Тау баласы* тау секілді қуанып, *Тау баласы* тау секілді жылайды (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Түн баласы. *Түні бойы.* Екеуі де сырттан аңдыған жауынан сақтанып, *түн баласында* Михаил үйінде болатын (С.Омаров, Қызыл.). *Түн баласында* Мұқаштың үйінде тұрмайтынын бір сөздің ретінде Тезекбай молда да айтып қалыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Түн баласы* ақ көш, ақ сүйек... У да ду (Ә.Кекілбаев, Дала).

БАЛА= *е т. Тең көру, бірдей санау, теңеу.* Шырағым, қыз қылайын ұлға *балан*, Біреуді іздеп кетпесең өзің қалап. Бар мәзірге ырза бол, бала болсаң, Күн көрген адам едім суға қарап (Әсет, Шығ.). Сөйлейін сөзді ерінбей, Бойымды *балан* керілмей Айт дегенде кей адам, Бойбалайды өлімдей (Мұрат, Шығ.). Мың жарым жылқы біткен Қожағұлға, Сөйлеткен сені *балан* қазақ ұлға. Асықша ақ жамбыны сұлуға атым, Тиыным шыққан емес сендей тұлға (Біржан, Шығ.). Мырзалар тойға келген тамақ ішті, Той асын тәбәрікке *балан* ішті. Айыпқа Көкшалақты алам дейді, Сөйлесе дір-дір етіп зөрем ұшты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

БАЛА-БАЖЫР *з а т. ж е р г. Бала-шаға.* Анау үлкендер не дейді. «Жастар кездесеміз деп шақырып алып, *бал-бажырға* айналырғаны несі» демей ме ертең? («Лен. жас»).

БАЛАБАҚША *з а т. Мектепке дейінгі балалар тәрбиеленетін орын.* Бір көріп қайтқан Мысырды Бадамның мүйіз шақшасы... Әжейді былай ысырды Өмірде *балбақшасы* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Балбақ-*

ш а л а р бюджеттік, гимназиялық, жекеменшіктік, коммерциялық т.б. негізде жұмыс істейді (ҚҰЭ). Ақпан айының аяғында Елбасымыз Н.Назарбаев өзінің Солтүстік Қазақстан облысына барған сапарында жергілікті бір қазақ *б а л а б а қ ш а с ы н а* кіріп тұрып телекамера алдында сөз сөйледі. Президент бұл қазақ балабақшасында жалғыз қазақ балалары ғана емес, орыстілді сәбилердің де қазақша тәрбие алып жатқанын жалпы ұлтқа үлгі етті («Егемен Қазақстан»).

БАЛАБАСТЫ *с ы н.* *Көп балалы.* Ауғанбайдың әйелі – *б а л а б а с т ы*, салақтау адам (Б.Соқпақбаев, Бастан.). Балқия баланы үсті-үстіне лепілдетіп таба беретін, біраздан кейін *б а л а б а с т ы* боп, етегін жинап алмайтын «салды балақ сары қатынның» өзі болуында сөз жоқ (С.Мұқанов, Шығ.).

БАЛАҒАН *з а т. 1.* *Қабырғалары ағаштан құрастырылып, шөппен жабылған уақытша баспана.* Теңіз жағасы толып жатқан жүдеу, жыртық кішкентай ғана күркелер мен кір басқан *б а л а ғ а н д а р ғ а* толы екен (М.Әуезов, Индия очерк.). Есік алдындағы лапасты соңғы күндері шырмауық басып, *б а л а ғ а н* тәрізденіп кетті (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Екеуі тәуекел деп кетіп қалды, Таң атпай-ақ Ордаға жетіп барды. Ағаштан *б а л а ғ а н* қып арша жауып, Бекініп бір далада жатып алды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *к ө н е.* *Театр, цирк және эстрадалық ойын-сауық көрсету үшін уақытша тұрғызылған үй-жай.* *Б а л а ғ а н* Россияда 18 ғасырдың ортасынан бастап белгілі болды (ҚСЭ). *Б а л а ғ а н д а* сауыққой даршылар, көзбайлаушы-сиқыршылар, күлдіргі-қуақылар өнер көрсетті (ҚСЭ).

БАЛАҒАНДАЙ *с ы н.* *Балаған сияқты, балаған тәрізді.* *≈ Б а л а ғ а н д а й* лапас.

БАЛАҒАНСЫ = *е т.* *Бірдей санағансу, теңегенсу.* Беу, шіркін қара қаншық, қара қаншық, Қасыма ерттім құмайға *б а л а ғ а н с ы н* (С.Бақберген, Қарға там.). Мен де өзімізге *б а л а ғ а н с ы н:* «Сол ма?» – дедім, «сол» – деді (І. Жансүгіров, Шығ.).

БАЛАҒАТ¹ *з а т.* *Біреудің намысына, ар-қатына кір келтіретін бейпіл, былапыт сөз.* Артық нәрсе жатпайды қанағатқа, Айналады артық сөз *б а л а ғ а т қ а*. Берекесіз аңқылдап артық күліп, Болады ие дарақы деген атқа! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). – *Б а л а ғ а т* сөз неге керек? Кел, кінәласайық кім оң, кім сол – деді Нұрлан Нұрқатқа (З.Шашкин, Сенім). Қадияның былапыт *б а л а ғ а т* сөздеріне Әминаның құлағы әбден үйренген (А.Жағанова, Еркежан).

БАЛАҒАТ² *з а т. с ө й л.* *Балиғат.* Баласы пәленшенің сөйтті деген, Лайықсыз іс болмасын екі арада. Қаратқан ержеткенді айып шығар, Жетпеген *б а л а ғ а т қ а* жас балаға (Айтыс). Е, *б а л а ғ а т қ а* толған екенсің ғой. Оның да тәуір болды (Т.Бигелдинов, Аспан.).

БАЛАҒАТТА = *е т.* *Жаман сөз айту, боқтау, тіл тигізу.* – *Б а л а ғ а т т а м а ң ы з!* – Сіз үлкен адамсыз, – Нұрланның даусы дірілдеп, бір қадам алға басты (З.Шашкин, Сенім). Баянды *б а л а ғ а т т а н*, ісіп-кеуіп, Бір қалмақ қалды теуіп созған қолды. Сылқ етіп созылған қол жерге түсіп, Жүзінің бірте-бірте нұры солды (М.Жұмабаев, Шығ.). Шал тұрып орнынан есен-аман, Жақындап Жұмыскерге келді таман. Әумесер, ақылын жоқ, ит-доңыз! – деп Байғұсты *б а л а ғ а т т а н*, сөкті жаман (А.Байтұрсынов, Шығ.).

БАЛАҒАТТАС = *е т.* *Айқайласу, қатты сөздер айту, боқтасу.* Ол екеуі тістерін қышырлатып, алма-кезек жұлқысып, айқайлап *б а л а ғ а т т а с ы н* ауылдың азан-қазанын шығарды (Қ.Мүсірепов, Гүлжазира). Ол қай саудагердің дүкеніне кіріп, киімін көрсеткенін, кіммен *б а л а ғ а т т а с ы н*, кіммен тәжікелескенін, шайханада неше құман шай ішкенін, бәрін-бәрін түк қалдырмай тәптіштеп түгел айтып береді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

БАЛАҒАТТАСУ *Балағаттас етістігінің қимыл атауы.* Ол шуласуды, *б а л а ғ а т т а с у д ы* жақсы көрмейді («Соц. Қаз.»). Бастағанда өнер жайлы, өлең жайлы таласқан болып, ақырында арыз жазысатын араздыққа ауысатындар, *б а л а ғ а т т а с у* мен төбелесуге дейін жететіндер жаңағы орыс мақалына жататындар ғана («Қаз. әдеб.»). *Б а л а ғ а т т а с у* мен шайлық жинау малайдың өмір бойы көріп келе жатқаны, міне, осы (Кришан Чандра).

БАЛАҒАТТАТ = *е т.* *Біреуге жөнсіз жаман сөз айтқыздырту.* Өзін-өзі *б а л а ғ а т т а т ы н*, кім көрінгенге келемеж болсын деп қай уставта айтқан екен? – деді Мүсілім (З.Шашкин, Теміртай).

БАЛАҒАТТАТУ *Балағаттат етістігінің қимыл атауы.* Баланың тілін қызық көріп, *б а л а ғ а т т а т у ғ а* болмайды (Ауызекі).

БАЛАҒАТТАУ *Балағатта етістігінің қимыл атауы.* Өзі жесір әйел, үш баланың анасы. Соны *б а л а ғ а т т а у ғ а* қалай аузың барады (М.Гумеров, Хазірет.). Айқай-шудың ішінен *б а л а ғ а т т а у* да естілмей қойған жоқ (К.Оразалин, Ақ жазық). Өзінің не үшін күнә

қылғанын, бала үшін ойнас қылғанын айтар еді. Жоқ, үн жоқ, *б а л а г а т т а у* бар, тепкілеу бар (М.Жұмабаев, Шығ.).

БАЛАҒАТТЫҚ з а т. с ө й л. *Балигаттық*. Баланы жас уағында билер әке, Жеткенше он екіге *б а л а г а т т ы қ*. Баланың мұнан кейін еркі өзінде, Сабыр мен жақсы-жаман қанағаттық (Айтыс).

БАЛАҒАТШЫЛ с ы н. *Балағат сөз айтқыш; бейпіл ауыз*. Күндей бер *б а л а г а т ш ы л* сұрқия жан, Басқаның көркі әдемі, тым әсерлі (Қ.Бекхожин).

БАЛАҒЫЗҒЫШ з а т. т е х. *Ара қысынан балды ағызатын механизм. ≈ Б а л а ғ ы з ғ ы ш* қолданды.

БАЛАДАЙ с ы н. *Бала сияқты, бала тәрізді*. Көркімді көріп қуанған *Б а л а д а й* кемпір-шалдар-ай, Алыстан келген нарлар-ай, Арыстан кеуде жандар-ай (Т.Айбергенов, Мен саған.). Шалықтаған *б а л а д а й*, Шабыттанған данадай, Жас босанған анадай Шыпшып тершіп маңдайы, Шалқып жатқан даланы-ай!.. (М.Мақатаев, Шығ.). Екі-ұшты еді тағдырымыз біздің де. Жалқын сәуле шашып еді батқан күн, Жас *б а л а д а й*, мәзмейрам боп шаттандың, Алдымыздан қалың тоғай қалқалап, Иығымыздан түксиеді жар қабақ (М.Шаханов, Фасырлар.).

Екі өркеші баладай. *Өркештері қлкен, семіз*. Боранның ішінде ақ ботасын соңынан ерткен *екі өркеші баладай* боз інген кетіп барады (Майдан). Жатқан жері даладай, *екі өркеші баладай* (Мақал-мәтел).

БАЛАЖАН с ы н. *Баланы жақсы көретін (адам)*. Шешем сабырлы, ақылды, *б а л а ж а н*, ер күткіш, үй күткіш әйел еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Б а л а ж а н* Тұмарбай енді сәбидің іңгәсін көтере алмай, мүлде беймаза болып кетті (Қ.Исабаев, Айқыз). Айжан апай сырқаттанып қалды да, аса *б а л а ж а н* Есқали әкей өзінің кенжесі Бөпежанды жұмысқа ертіп кетпек болды («Лен. жас»). Көжек момын, бауырмал адам болатын. Көп қазаққа ортақ бір қасиет – бұл да аса *б а л а ж а н* кісі (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

БАЛАЖАНДЫ с ы н. с ө й л. *Балажан*. «Балдырған», «Қазақстан пионері» беттерінде жасөспірімдерге арналған көркем шығармаларын үзбей жариялап отыратын *б а л а ж а н д ы* жазушылар бар («Қазақст. мұғ.»). Не деген *б а л а ж а н д ы* құрғыр еді, Киіз үйге бір шығып, бір кіреді. ...Шопанның шаңыраққа көзі түссе, Шарасы таусылғандай ділгіреді (М.Мақатаев, Шығ.). Тегінен *б а л а ж а н д ы* кісі

[Аман], ұлдан көрген үш немересінің үстінен құм ұшырмай, мойнына мінгізіп еркелетіп ұстаушы еді (О.Бөкеев, Таңд.).

БАЛАЖАНДЫҚ з а т. с ө й л. *Балажандылық*. Лима оның *б а л а ж а н д ы ғ ы н* білгенмен, тап мұндай күйректігін білмейтін (Р.Токтаров, Ертіс.). Әміре бертін келгенше бала сүймеді, бұрынғы әйелінен де бала қалмады, ал енді өзінің *б а л а ж а н д ы ғ ы* керемет еді (М.Токжігітов, Ән атасы.). Серәлі мені құшақтауды, сүюді, өзімен қоса сыйлауды ұнататын, біздің үй оның *б а л а ж а н д ы ғ ы н* а таң-тамаша қалатын (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

БАЛАЖАНДЫЛЫҚ з а т. *Баланы жақсы көрушілік*. Ең қорқынышты жыланның да өзім білетін *б а л а ж а н д ы л ы ғ ы н* а н бір кітап жазуға болар еді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

БАЛА-ЕКЕШ: *бала-екеш бала да*. *Баланың өзі, балаға дейін*. Пәледен масайық қашыпты деп еш адам ұлына бай баласымен ойнауға рұқсат етпейді. Оның мәнісін *бала-екеш бала да* түсінеді (Ә.Әлішев, Батыр.).

БАЛАКЕС з а т. с ө й л. *Балакіс*. Қара кісті қатты деп, *б а л а к е с к е* бөлеттім (Батырлар жыры).

БАЛАКІС з а т. *Кістің төлі*. Қаракісті қатты деп, *б а л а к і с к е* бөлеттім (Ер Сайын).

БАЛАҚ з а т. **1.** *Шалбардың, дамбалдың тізеден төменгі жағы*. *Б а л а ғ ы н* қайырып тігіп тастаған сырма шалбар қалың, әзірше сыз өте қойған жоқ (О.Бөкеев, Таңд.). Өзіме өзім өкіндім, қарадым да, Жүрген жерім өртеніп табанымда, Ит жармасып жүр екен *б а л а ғ ы м д а*, Асыр салып сайтандар қабағымда, Сөнген вулкан қалыпты жанарымда... (М.Мақатаев, Шығ.). *Б а л а қ* түріп, козы қуып, жарысып, Батпағында тең құрбымен алысып. Түнде – ақсүйек, алтыбақан, ал күндіз Үйретем деп асау тайға жабысып (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Құстардың табаннан жоғарғы жері*. *Б а л а ғ ы* түкті қоңыр қаз, Баттауыққа тоя оттамас (Махамбет, Шығ.). **3.** *Ноқтаның, шідердің, бұйданың бекітілетін, байланатын жағы, қыш*. Ноқтаның жоғарғы жағын «түп сабақ», екі бөлек шұбатылып тұратын ұштарын «алақан» не «*б а л а қ*» дейді (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). Жырым да, төс айыл да пыстанның екі шетінен сынық сүйемдей ішкерлей, сұғындырыла бекітілгендіктен пыстанның екі *б а л а ғ ы* салақтап бос тұрды (Н.Нұрғалиұлы, ... Ата салт.). **4.** *а у ы с*. *Ойлы-қырқалы жердің аяқ шені, шет жағы*. Біз сол жерден бой

көрсеткенше, сендер мына *б а л а қ т а н* із кесіндер (С.Бегалин, Бала Шоқан). Түйелердің аралы – Сол құмдардың *б а л а ғ ы*. Көк жусанның иісі Кеңсірікті жарады (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Есімде қызыл шиқан таң атқаны, Қып-қызыл жасыл орман *б а л а қ т а ғ ы* (М.Мақатаев, Аққу.). Бұйырғын мен жусанның Түбірін малға жегізді Жетпегесін *б а л а ғ ы ң* (Ы.Шөреков, Шығ.).

Айыр балақ [шалбар]. Балағының сырт жағынан арнайы қалдырылатын жырық; айрығы бар шалбар. Дәулетқанның қоңыр ши барқыттан кителі, *а й ы р б а л а қ ш а л б а р ы* бар (Ж. Жұмақанов, Екі жол).

Балақ бөлік. б о т. Өсімдіктің тамырдан жогарғы жері. Қияқ пен қоға қамыс тәрізді, гидрофиттерге – суға тек төменгі *б а л а қ б ө л і г і* ғана батып өсетін өсімдіктер қатарына жатады (Табиғат сулары.).

Балақ жүн. а) *Балтыр түгі.* Кендебай сал мұнда ма? Керкұла аты қолда ма? Бауда нұры балқи ма? *Б а л а қ ж ү н і* шалқи ма? (Қаз. ертег.). ө) *Қой, ешкі, түйелердің аяқ жағының жүні.* Ай туғанша күлге шөккен түйелердің мойын шудасы мен *б а л а қ ж ү н і* н жұлып, бір етек қып Алдабергенге апарады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). б) *Бүркіт санында болатын қалың, мамық, майда жүндер.* Бүркіт табиғатында *б а л а қ ж ү н д е р* қысқа-ұзын, аз-мол, түстері де әрқилы бола береді (Ж.Бабалықов,.. Қыран.). Көпке дейін тежеу мүмкін болмады Ұлан-асыр қуаныштың тасқынын. Өте орынды соғылды бұл шапалақ, – деп сөз алды тостаған көз жапалақ, – Біз де өнерін қадірлейміз бұлбұлдың, Бірақ аз-мүз шатағы бар құрғырдың, Қараңдаршы, бір қанаты қырқылған, *Б а л а қ ж ү н і* ұйпаланған, жыртылған, Достарым-ау, жатқан жоқ па осында, Бет қызартар үлкен істің былығы? (М.Шаханов, Фасырлар.).

Балақ жүні жеткен жоқ. *Ержетпеген, бойы қатып, буыны бекімеген.* Бойың сенін өскен жоқ, Бұғанаң енді қатқан жоқ, *Б а л а қ т а ж ү н і ң ж е т к е н ж о қ* («Егемен Қазақстан»).

Балаққа бала оралсын. т і л е к. *Нәрестелі бол, балалы бол деген мағынада.* Балалы үй базар емес пе, *б а л а қ қ а б а л а о р а л с ы н*, – деп бата берген сол кеште, Қарттардың бірі Оңалсын (Ә.Нәбиев, Тың тынысы).

Балақтағы бит басқа шықты [өрмеледі]. *Жаман, нашар адам басынды, қорлады.* Мемнің балам тірі кезінде соның тіршілігінен аужал алып телміріп отырушы еді, *б а л а қ т а ғ ы*

б и т т і ң б а с қ а ш ы қ қ а н ы н көрмеймісін (М.Әуезов, Шығ.). Иә, хан ие, *б а л а қ т а ғ ы б и т б а с қ а ө р м е л е п* мына бір Уақтың қара сирақ қаныпезерлері, тапа тал түсте, көліме қолын салып, басынғандық істеп, мезгілсіз атқа мінгізді (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Бардың балағын жалады. *Байлығы бар адамға жағымсыз, күн көрді.* Кейін Исмайылдың *б а р д ы ң б а л а ғ ы н ж а л а п* күн көріске түскенін көрдім де, көңілім суып, жат болып кеттім (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

Жүн балақ. *Сирақтары жүндес (мал).* *Ж ү н б а л а қ* қызыл бұқа әр қашарға бір жүгіріп, алдын кес-кестей берді (С.Алдабергенов, Асу).

Жырым балақ. *Әсемдік үшін жырық шығарып тігілген балақ.* Жейде, дамба ақ саннан, жарғақ шалбар, *Ж ы р ы м б а л а қ* матамен әдіптеткен (Абай, Тол.жін.).

Қанды балақ. *Қанқұмар, жауыз.* Дауылдың түбі қайда, айдаған кім? Халық үшін жауға қылыш қайраған кім? *Қ а н д ы б а л а қ* қорқауды күшпен жеңіп, Адамзаттың дұшпанын жайлаған кім? (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қара бұлт жармақ болып ел түндігін, Жортқанда аңсаған жұрт еркіндігін. Патшаның *қ а н д ы б а л а қ* жендеттері Төндіріп даламызға өртін, зілін (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Бұл кісі – белгілі Нұржанның жалғыз Мұқатай мырза. Қазір онша бай емес, Байдан бірақ кем де емес. *Қ а н д ы б а л а қ* ұры емес, Ұрлықтан құр да емес (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Мұзды балақ. с ө й л. *Мұзбалақ, алғыр, қыран.* Аспанда жүріп шалқытқан, Бөктерлер тауды қалқытқан. *М ұ з д ы б а л а қ*, қанды көз, Аң көрмей қанат қақпаған (Базар жырау, Шығ.).

Сары балақ. а) *Аңға көп түсіп машыққан, бабына келген алғыр.* Ажарын айтқаннан-ақ осы қыздың, Көңіліне Кейқауыстың кіріп қызғын; Алыстан тоят тілеп алас ұрды, *С а р ы б а л а қ* қыранындай жапан түздің (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). ө) *Дәулетті бай.* Бұл дәуір – Демекұлдың Байсал Қостапұлы деген аты шулы *с а р ы б а л а қ* байдың қозысын баққан дәуірі (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

Шынжыр балақ, шұбар төс. *Билеп-төстеуші, би-болыс, шонжар.* Ежелден *ш ы н ж ы р б а л а қ, ш ұ б а р т ө с* ең, Кең көшіп, ең жайлаған қалың қазақ. Толқынға алтын қазық тұтқа болып, Тұрсың-ау жұрт шайқалтпай Бөйем сұлтан (Айтас). *Ш ы н ж ы р б а л а қ, ш ұ б а р т ө с* байлардың мал-мүлкін қолекі тартып аламыз (С.Омаров, Қайырлы.).

БАЛАҚАЙ з а т. 1. *Назар аударту үшін ұлкендердің кішілерге айтатын қаратпа сөзі. Балақай, әуре болма, ол айғыр саған ұстатпайды (Ә.Әбішев, Найзағай).* – Сен, балақай, рұқсатсыз далаға шығушы болма, – деп жымиды ұстазы Махметке (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). 2. э к с п р. *Біреуді өзінен кіші санау, еркелету мәнінде қолданылатын атауыш.* [Искендір] Еркек, әйел деп айырмайды, бала біткенді «балақайым» дейді, кісіге өмірі қатты сөз айтпайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қайғырма, балақай – Бектепберген орнынан тұрды, – Аманкелдіге бар. Ол саған бір атуға берер. Менің атымнан айт (М.Жұмағұлов, Қыран.). Сен бұрын сөз білмейтін мақау сияқты едің, тілің шығайын деген екен, ә, балақай (Ә.Әбішев, Найзағай).

БАЛАҚАЙЛА е т. *Балақай-балақай деу.* Мен келсем қалады жұрт алақайлап, Қарттар да қарсы алады балақайлап (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

БАЛАҚАЙЛАУ *Балақайла етістігінің қимыл атауы.*

БАЛАҚАН з а т. э к с п р. *Балақай.* Былдыр-былдыр үн қатқан, Балақан-ау, балақан, Сүт пісіріп сен үшін, Демалмай жүр әлі апам (Қ.Мүсірепов, Алау). Күлкісі жарасқан Ғажап қой балақан. Өлеңмен жоқ асқан Мейірлі алақан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Айтпаппын саған, балақан, аспаны бар деп аспанның (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

БАЛАҚБАУ з а т. *Саят құстарының (бүркіт, қаршыға, ителгі) аяқтарына тағылатын қайыс бау.* Балақбау – бүркіттің аяғына тағылатын 2–3 тұтамдай былғары, қайыс бау (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Бір күні Дәулет бүркіт аяғына балақбау тағып, үй үстіне қондырды да атына мініп, жемге шақырды (З.Шашкин, Ақбота). Құс аяғының әр жіліншігіне балақбау мен шолақаяқ бау тағылады (Ж.Бабалықов, Қыран.).

БАЛАҚ-ЖЕҢ з а т. *Киімнің балағы мен жеңі.* Осылай толғанды да Амангелді Көзімен тұрды шолып жалаң белді, Артынан Аян бала келді жетіп, Аптығып, далаңдатып балақ-жеңді (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

БАЛАҚПАҢ з а т. с ө й л. *Сақпан.* Егін пісе бастағанда біздің негізгі бітіретініміз – торғай үркіту. Зырылдауық жасап, балақпаң атып, таңның атуы, күннің батуы бір дамыл таппаймыз (Ө.Қанахин, Жер бас.). Олар босаға жақтағы керегеде қыстырулы тұрған сақпан

мен балақпаңдары алып, сыртқа атып-атып шықты (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.).

БАЛАҚСЫЗ с ы н. *Балағы жоқ. ≈ Балақсыз шалбар.* // *Шолақ дамбал.* – Сіздер екеуіңіздің де балақсыздарың бар шығар, шалбарларыңызды шешіп беріңіздерші маған, кептіріп берейін, – деді («Қаз. әдеб.»).

БАЛАҚТА е т. 1. *Таудың, дөңінің етегін ала жүру.* Кексе аңшы Уашты бала көрді де, оған тауды балақтай қаға жүруді тапсырды (С.Бегалин, Таңд.). Екі кісінің біреуі Желқайық жақпен, біреуі Жайдақ жақпен балақтай жортып, із кесіп қансын, – деді Қашау сыбырлап (Ш.Айманов, Қыран тур.). 2. *Өсімдіктің түп жағынан молайып өсуі.* Қарағай балақтап өсіпті. Жаңа игерілген жерге мақта қоспасы балақтап кеп бітеді (Достық нұры). Күнде мәпелеп отырған жалғыз көршіні сол күннің шуағына тарынбай, ыстығына құрамай еркін өссе, оның жайқалған жапырағын, Балақтаған бұтасын көрсем деген орманның анасы бұл (М.Қуанышбаев, Тайталас).

БАЛАҚТЫ с ы н. *Балағы бар.* Тар балақты, қушиған шалбары маған оның аяғындағы киімін де жасырмай көрсетіп тұр (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Солдат формасынан жұрнақ жоқ, бұтына кең балақты шалбар, басына кепкі, аяғына туфли киіпті (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

БАЛАҚҰМАР с ы н. *Балажан.* Жаралылар, Жаралылар, Жарлылар, жандары Балақұмар, Жаралылар, Жаралы жетімдерге пана – бұлар (М.Мақтаев, Шығ.).

БАЛАЛА¹ е т. 1. *Төлдеу, қишқитеу.* Ұрғашы аю көктемде ұйығып, жеті айға толғанда, январь, февраль айларында балаалайды (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Көлдеуде көк ала үйрек балаалайды, Қызғыш құс көлді қорып жағалайды (Базар жырау, Шығ.). Ит балаалап сауын болмас, бұлт болмай жауын болмас (Мақал-мәтел). 2. а у ы с. *Көбею, туындау.* Адам жүрегіне үрей, сеніспеу, егіліп жатқан күдіктер балаалап барып, әлдекімнің айбарына тіреледі де, тұйықталып қалады (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Ерді шайтан жеңгені, Біткен істі қозғаса. Адамдықтан қалғаның, Балаалап уәден қоздаса (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ол кейінгі балаалап кету ықтималы бар дау-дамайды бірге бөлісу үшін Мыңжасарға өзі ілесе кетті (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

БАЛАЛА² е т. *Бала-бала деу, ет-бауыры елжіреу.* Ата-ана зарлап балаалап, Тұрғанда жау қамалап. Амангелді, ал жетті, Қамысты бетке паналап (Пернедегі терме.).

БАЛАЛАЙКА ор. з а т. *Орыстың үш ішекті ұлттық музыкалық аспабы.* Біздің Кеңеске менің бала күнімде музыка аспаптарын: *б а л а л а й к а*, мандолина жасайтын бір шал болды, – деді шал Асқарға (З.Пашкин, Темір-тау). Техникум оқушылары скрипка, мандолина, домбыра және *б а л а л а й к а* да ойнауды үйренеді («Қаз. әдеб.»). XIX ғасырдың соңында В.В.Андреев музыкалық аспап шебері С.И.Налимовпен бірігіп *б а л а л а й к а* ның жетілдірілген түрлерін (прима, альт, секунда, бас, контрабас) жасап шығарып, оларды оркестрге қосты (ҚҰЭ).

БАЛАЛАЙКЕШ з а т. с ө й л. *Балалайкада ойнайтын адам.* Гриша өзі ағып тұрған *б а л а л а й к е ш* және сырнайшы, оның үстіне қулықшы (С.Мұқанов, Өмір мект.).

БАЛАЛАТ = е т. 1. *Төлдету, күшіктету, тудыру.* Егер тышқандарды жиі *б а л а л а т ы* п, оларға өз балаларын еміздірмей қойса, онда тышқандардың көпшілігінде емшек безі рагының болуына әкеп соғатынын тәжірибелер анық көрсетті (Н.Мезинова, Гормондар.). Адам баласы аңдардың балаларын тірі ұстап алып, соларды асырап һәм *б а л а л а т ы* п мал қылып, адам мал бағу кәсібін бастаған («Қаз. әдеб.»). 2. а у ы с. *Көбейту, туындату.* Бір тиынды екі тиын етіп *б а л а л а т ы* п жататын сәудегер Әубәкір едің. Қашаннан бері мырза болып кеткенсің? (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Дүниедегі барлық сұмдықты *б а л а л а т а т ы* н осы қызғаныш (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Оның тиыннан тиын *б а л а л а т ы* п отырғанын мұның елі жақсы біледі (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

БАЛАЛАТУ *Балалат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Б а л а л а т у ғ а* болмайды.

БАЛАЛАУ¹ с ы н. *Жастау, балаңдау.* Бұрын *б а л а л а у* кезімде детдомда, интернатта оқып жүргенімде осы бөлесі анда-санда ғана карасын бір көрсететін еді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Сен осы үйден бір күл жағып, насыбай уқалап алшы! – деп *б а л а л а у* жолдасына өмір қылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ең шетте отырған *б а л а л а у* жігіт атып тұрып, орнын беріп, өзі есікке қарай ысырылды (А.Шамкенов, Шапақ).

БАЛАЛАУ² *Балала етістігінің қимыл атауы.* Е витамині жетіспесе, тышқандар *б а л а л а у ы* н тоқтатады (Т.Дарқанбаев, Витамин.). Суырдың балалары туылып, үш ай өткен соң, ержетіп, өздері *б а л а л а у ғ а* жарайды (М.Тілеуғабылов, Чума ауру.).

БАЛАЛАЫ с ы н. 1. *Баласы бар, баласы көп.* Ол алдымен машинадағы әйелдерді түсіріп, жұрттың жүгін түгел тиетті де, сосын *б а л а л ы*

әйелдерді ғана мінгізді (Т.Ахтанов, Шырағың.). Сау үйлердің терезесінен сығалаған үрейлі көздер ажал тырнағына келе жатқан Ержанда, Ержанның көзі *б а л а л ы* әйелде (Ә.Әбішев, Замана.). *Б а л а л ы* әйел бұтаға оралған торғайдай абызыңнан шығып кетпес, ал баласы жоқ келіншекті қалай ұстарсың (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). – Бақыт қайда барасың? – Балбыраған бесікте, Қайыры бар есікте *Б а л а л ы* үйге барамын (Қабан жырау, Алтын қазық). *Б а л а л ы* үй – базар, баласыз үй – қу мазар (Мақал-мәтел). 2. *Төлі бар (жан-жануар).* Әбіш бұлардың да құба болғысы келіп отырғанын сезіп, өзі айқан сегізіне табандап тұрғысы келді де, тағы да не қылайын деп, баталы малдан бір *б а л а л ы* малды арттыратын деді (С.Көбеев, Қалың мал). *Б а л а л ы* арқар баурайды, Баласыз арқар маңырайды (Мақал-мәтел).

Балалы болды. *Бала көрді, бөпелі болды.* Алғаш Ақылбай туған күні Қалиқадай жеңгелер: – *Б а л а л ы* болдың. Енді, міне, сен әкесің! Қайырлы болсын! – десіп, күліп қамалаған болатын (М.Әуезов, Абай жолы). Ата-ананың қадірін *Б а л а л ы* болғанда білерсің, Ағайынның қадірін Жалалы болғанда білерсің. Дәулетіңнің қадірін Мал кеткенде білерсің, Маңайдағы дұспанды Түн жеткенде білерсің (Шал ақын, Шығ.). «*Б а л а л ы* болсам, әдемі өмірім бұзылады-ау» деп ойлайтын еді Шолпан (М.Жұмабаев, Шығ.).

Балалы үй. *Дабыр-дұбырлы, бала-шағалы үй.* *Б а л а л ы* үй базар деген-ау, ұлар-шу, ду-ду күлкі шанағынан асып төгіліп жататын. Қазір де Гүлияның айналасынан шырғалып шықпай жүгіріп жүр (О.Бөкеев, Өз отың.).

БАЛАЛЫҚ¹ з а т. *Кәмелетке толмаған балғын шақ.* *Б а л а л ы қ т а* н озған соң Жігіттік дәурен келеді, Қызыл-жасыл киініп Сұлу болып өсесің, Көрген адам сүйініп (Кердері Әубәкір, Қазағым). *Б а л а л ы қ* қалып, Ес біліп анық, Ержеткелі жиырма жыл. Баяғы қалпы, Баяғы салты, Бұ неткен жұрт ұйқышыл?! Болсын кедей, болсын бай, Жатыр бейқам, жым-жырт, жай (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Б а л а л ы қ т ы* қалдырып, тас қып буып, Өтті жылдар, кеттім мен жастық қуып. Құлпырып құнан болған құлынымды, Қайтейін, үлгермедім бастықтырып (М.Мақатаев, Шығ.). *Б а л а л ы қ т ы* қойып, ат тауып мін... – деп, әлгі жігіт бірталай өнеге айтты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Балалығы ұстады. *Бала кезі есіне түсті, бала болғысы келді.* Әділбек есігінің алдына қылт ете қалғанда, *б а л а л ы ғ ы* ұстап, ойна-

ғысы келіп кеткен Алтай алды-артына қарамай жүгіре жөнелді (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Балалық жасады [істеді]. *Баланың ісін істеді; білместік етті, жаңылды.* Тағы бүлдіріп алдым, тағы *балалық жасадым* – деді Ыбырай ішінен (М.Жұмағұлов, Қыран.). Жанымда жұдырықтай ғана болып, бүлкек-бүлкек еріп келе жатқан Бураның ертеңгі тағдырын ойладым. «*Балалық жасады*», – деп кімге айтып, ұқтыра аламын (О.Бөкеев, Таңд.). Бала *балалығын істеді*. Қарлығаштар үйге ұшып келгенде, орнынан атып тұрып, қуып жібермек болды (С.Бақбергенов, Адам.). Қарағым-ай, өзің де *балалық істедің*, Тап күн батарда құс салған құсбегін естіген жоқ едім (С.Бегалин, Уақыт.).

БАЛАЛЫҚ² с ы н. *Балаға тән, балаға лайық; балаға арналған.* *Балалық* аңғалдығыңмен, Даналығыңмен, Кемшілігіңмен Өлеңнің елшісі өзіңнің әлемде Түссең де Чилидің Франциядағы елшілігінен Қашанда тынымсыз, мазасыз дария көңіл Сен де тұр қатарға, Рафаэль Альберти, қариям менің, Сан ұрпақ мақтанды батыр атам деп Сен де оян қане, ақын Махамбет (М.Шаханов, Ғасырлар.). Алғашқы *балалық* қызығы басылғасын циркті де ұнатпады [Добрушкин] (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Балалық дәуір. *Бала кез, балғын шақ.* Қыздың *балалық дәуірі мен*, уайым-қайғы көрмей өскен шаңырағымен қоштасқан көңілі шығар деп ұққан (М.Дүзенов, Әке бол.). Сақып *балалық дәуірді*, жастық шақтан бері мақсат қылған жұмысын ойлайды (Б.Майлин, Шығ.).

Балалық күн [кез, шақ]. *Бала кез, балғын шақ, балалық дәуір.* Шіркін-ай, *балалық күні*, өтесің-ау, Артыңа қайырылмай-ақ кетесің-ау. Жігіттікті кәрілік қуып жетіп, Ажал-дағы кешікпей жетесің-ау (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *Балалық шағы* Патшаның тағы Ала алмас оны бағалап. Көп өтпей жыл, Тек жүрмей, біл Ілгергі күнді сағалап (М.Жұмабаев, Шығ.). *Балалық шағы* жақсы өтіп, сол сияқты алаңсыз, жақсы түзу тұрмысқа ауысқан төрт құбыласы түгел, орнықты әйел [Айша] сияқты (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

БАЛАЛЫ-ШАҒАЛЫ с ы н. *Үйлі-баранды, отбасы бар; бала-шағасы көп.* Әрқайсысы – әлдеқашан *балалы-шағалы*, өз алдына ақар-шақар үй боп кеткендер (Д.Әбілев, Арман.). Кенебай, Кербез сұлу елге келіп, Кір жуып, кіндік кескен жерге келіп, Екеуі он

шақты жыл дәурен сүрді. *Балалы-шағалы* боп ойнап, күліп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бір бөлмесінде кемпір-шал, жаңадан үйленген Ұзақ келіншегімен жатады да, *балалы-шағалы* басқа екі баласы мен қызы екінші бөлмеде болады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БАЛАМА з а т. 1. <франц. alternative> *Екінші бір заттың, атаудың орнына жүретін, соған тең, барабар, сай келетін нәрсе, атау.* Болатын жырға тақырып Батыр ма? Сен бе – Кім мықты?! Айналып кетсең ақыры *Балам асына* шындықтың, Бұл, достым, бақыт емес пе?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ұлттық валютамыздың өз дизайні, өз идеясы болуы керектігін сөз етті. Осы ғасырдың басында жалпыға бірдей *балама* ретінде алтын, күміс және оның қоспалары қолданылса, қазіргі кезде валюта ретінде қағаз ақша қолданылып жүр (Орыс.-қаз. экон. сөздігі). Орыс тілінен аударғанда «дама», «дамы» деген сөздерге *балама* таба алмай дал болып жүрміз. Ал қырғыз тілінде «аяш» деген әдемі сөз бар. Сондықтан да болар осы сөзді М.Әуезов «Қарақыпшақ Қобыланды» драмасында қолданады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Ол кейбір сөздердің қытайша *баламасын* таппай, тұтығып ұзақ сөйледі (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** <лат. alquus – тең, valens – күші, мәні, бағасы бар> *Бірнеше мүмкіндіктің ішінен біреуін таңдау қажеттілігі.* Сонымен, №163 сайлау округінің сайлаушылары жиналыс өткізді. Алайда бұл жиында енжарлық етек алды. Сондықтан *балама* негізде ұсынылған талапкерлердің арасында бәсеке бола қойған жоқ («Алматы ақшамы»).

Балама білім беру. п е д. *Дәстүрлі білімге қосымша, кейде оған қарсы сипатта көрінетін білім түрі. Балама білім беруді* жақтаушылар дәстүрлі білім беру жүйесін өзгертуді ұсынады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Балама білім беру* кәсіптік білім беру, нарық сұранысы мен азаматтардың қажеттілігі арасындағы өзгерісті бейнелейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Балама жын. м а т. *Өзара сәйкес, бір-біріне балама бола алатын топ.* Егер берілген А мен В екі жиынның элементтерінің арасында өзара бір мәнді сәйкестік болса, онда мұндай жиындарды бір-бірімен эквивалент немесе бір-біріне *балама жиындар* деп атайды (О.Жәутиков, Жоғары матем.).

Балама педагогика. п е д. *Қоғамдағы мемлекеттік тұрғыдағы педагогикаға балама ғылыми тәлімдік білім жүйесі. Балама педагогика* мәдениеттің, білімнің және өмір

салтының баламалылығын қалыптастыруға ұмтылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

БАЛАМАЛА = е т. *Теңеу, теңестіру, бірдей деп қарау*. Мақал-мәтелде де бір нәрсені әсерлі, айшықты суреттеу үшін, соның тұртұлғасын көзге елестету үшін екінші бір нәрсеге ұқсаттырып, *б а л а м а л а й* айту – теңеу болмақ (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Қанағатсыз саудагер қамбадағы ең соңғы азығын сыпырып күміс тана, алтын түймеге *б а л а м а л а п* беріп, қызыға-қызыға қылпық та қалмаған құр сарайдың ішінде шоқиып қалғанын бір-ақ білді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Мол берді құдасына *б а л а м а л а п*, Кедейден сор қала ма жанамалап (Қ.Тәкежанов, Қария.).

БАЛАМАЛАУ Баламала етістігінің қимыл атауы. ≈ Алтынға *б а л а м а л а у*.

БАЛАМАЛЫ с ы н. *Сайламалы, таңдау мүмкіндігі бар*. Екінші жағынан, елдегі ең биік лауазымды қызмет иесі *б а л а м а л ы* негізде сайлансын, Елбасы болатын адам өзінің бәсекелестерінің артықшылығын ашық таласта дәлелдесін әрі адамдардың өз таңдауын еркін жасауына мүмкіндік берілсін дегеннің де артық ештеңесі жоқ («Егемен Қазақстан»). Ш.Уәлиханов атындағы мемлекеттік университеті математика кафедрасының меңгерушісі Хайролла Байшағырова *б а л а м а л ы* электр қуатын өндіру жөніндегі өнертапқыштық ізденістері үшін республикалық конкурстың жеңімпазы атанды («Егемен Қазақстан»).

Баламалы шығын. э к о н. *Тауар өндіруге немесе қызмет көрсетуге ұсталған шығын*. *Б а л а м а л ы ш ы ғ ы н* – ресурстардың сиректігі және оларды баламалы пайдалану мүмкіндігі фактісіне негізделген экономикалық шығын (Қаз. тілі термин. Экономика.). Өнім (тауар) өндіру үшін таңдалған кез келген ресурстың *б а л а м а л ы ш ы ғ ы н ы* оның құнына немесе пайдаланудың барлық ықтимал баламаларынан ең таңдаулы нұсқасындағы құндылыққа тең (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БАЛАМАЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Баламалы*. Он үшінші сайланған Жоғарғы Кеңеске сайлау 1994 жылғы наурызда 1993 жылғы Конституцияның негізінде *б а л а м а л ы қ* тұрғыдан және сайлау заңының негізінде өтті («Егемен Қазақстан»). *Б а л а м а л ы қ* – табиғаттағы, қоғамдағы, дүниетанымдағы әртүрлі мүмкіндіктердің бірін-бірі алмастыра алуы не осы мүмкіндіктердің бірін таңдап ала білу жолы (ҚҰӘ).

Баламалық қозғалыстар. Әлемдік, мемлекеттік не жергілікті деңгейдегі мәселелердің дәстүрлі ресми тәсілдерінен өзгеше, соны шешімін табуға тырысатын қоғамдық қозғалыстар. *Б а л а м а л ы қ қ о з ғ а л ы с т а р* алғаш рет XX ғ. 70-жылдарында Франция, Германия елдерінде пайда болып, кейін АҚШ-та, Жапонияда, Канадада, Австралияда, Жаңа Зеландияда т.б. елдерде кең өріс алды (ҚҰӘ). *Б а л а м а л ы қ қ о з ғ а л ы с т а р*, негізінен, адамзат тіршілігіне қауіп төндіріп, саяси-әлеуметтік шиеленіске ұшыратуы ықтимал проблемалардың оңтайлы шешімін табу мақсатын көздейді (ҚҰӘ).

БАЛАМАСЫЗ с ы н. *Жалғыз, басқа таңдау мүмкіндігінсіз*. Ана жылдары оппозиция өкілдері мені 1991 жылы президент сайлауына *б а л а м а с ы з* түсті деп жазғырып жататын («Егемен Қазақстан»).

Баламасыз айырбас. *Тауарды өндіруге жұмсалған шығындар мен оны сыртқы экономикалық мәміле арқылы қайтарудың арасындағы пропорцияның ұдайы бұзылуы*. Белгілі бір тауар бағаларының тұрақсыздығы да *б а л а м а с ы з а й ы р б а с қ а* соқтырады (ҚҰӘ).

БАЛАМАН з а т. м у з. *Әзірбайжан, дағыстан халықтарының ұрмелі музыкалық аспабы*. *Б а л а м а н* – әзірбайжан, дағыстан халықтарының үрлемелі аспабы (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік.).

БАЛАМЫ з а т. с ө й л. *Балама*. Осынау тетелес екі ұрпақтың аралығын қандай алшақтықпен теңесеніз де, *б а л а м ы* табылмайтын көрінеді (Х.Ерғалиев, Шындық.). Амал не, осы арада орыс тілінен айналайын деген ана тілінің *б а л а м ы н* таба алмай, кең орап әрең түсіндірдім (А.Лекеров, Түз гүлі).

БАЛАН = е т. *Теңелу, басқа нәрсеге барабарлану*. Хан тұқымдарының бірі мыңға *б а л а н ы п*, үркердей санымен, жұлдыздай қара қазақты сабап кететін (С.Мұқанов, Аққан жұл.). Ендеше киелі кітапта тақ мініп, төж кигендердің әлемге ала тіккен шатырдың алтын қазығына *б а л а н а т ы н ы* қалай? (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Біз үшін *б а л а н с а* да жатқа басың. Қонақсың. Қонақтармен жоқ таласым. Еліме екі ойлы боп келгеніңмен, Сен бізден бауыр болып аттанасың (Қ.Мұқашев, Жер жұлдызы).

БАЛАНИТ [грек. balanос] з а т. м е д. *Қуіпектің және ұрпа басы терісінің қабынуы*. *Б а л а н и т* қант диабетімен ауыратын адамдарда, егде кісілерде, сүндетке отырғызылмаған адамдарда жиі кездеседі (ҚҰӘ). *Б а л а н и т*

ауруын туғызатын себептердің бірі – бүрік (фимоз) немесе күпектің тарылуы (ҚҰЭ). *Б а л а н и т* ауруы күпектің тазаланбауынан, оның үстін майлап тұратын майдың (сметманың) және зәрдің ыдырауынан болады (ҚҰЭ).

БАЛАНС [франц. balance] з а т. 1. *Тепе-теңдік, теңдестіру*. Қызулы екі түрлі дене қатар тұрса, олардың жылулық *б а л а н с* жасайтынын білеміз. Олардың температурасы жоғарысы жылуы төменін жылытады (А.Қалығұлов, Жарық.). Ормандар – ауа райын, табиғи су *б а л а н с ы н* реттейтін ең маңызды фактор (М.Ахметов, Егін. қорға.). 2. э к о н. *Теңгерім*. *Б а л а н с т а р* жүйесін мейлінше мұқият ғылымға негіздеп жасау керек («Соц. Қаз.»). Негізгі қорлар *б а л а н с ы* ұдайы өндірістің негізгі қорларының көлемі, құрылымы, олардың қозғалысы, арақатынасы мен өсу қарқыны жайында мәліметтер алу мақсатымен жүргізіледі (ҚҰЭ).

БАЛАНСИР [франц. balancier] з а т. т е х. *Білік айналасында тербелмелі қозғалыс жасайтын, күш бергіш, қос иінді рычаг*. Винттің екінші ұшында бұранда жоқ, ол *б а л а н с и р д е н* шығып тұрады (Тракторист.). Шлангтарды *б а л а н с и р г е* ұштықтар мен түтіктер арқылы қосыңыз (Тракторист.).

БАЛАНС-НЕТТО [лат. netto] з а т. э к о н. *Негізгі құрал-жабдық пен материалдық емес активтер баланстық құнмен көрсетілетін, тозу сомасын шегеріп тастай отырып көрсетілетін баланс*. *Б а л а н с-н е т т о* – сауданың үстеме бағасынсыз сатып алу бағасы бойынша сатылатын тауарлар, салықтар мен алымдарды төлегеннен кейін қалатын сомадағы кіріс (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Б а л а н с-н е т т о* деректері активтердің және субъект міндеттемелерінің нақты құнын көрсетеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БАЛАНСТЫҚ с ы н. э к о н. *Балансқа тән, балансқа қатысты*. *Б а л а н с т ы қ ү л г і* – кейбір ресурстың түсуі мен бөлінуі арасындағы тепе-теңдікті сипаттайтын экономикалық-математикалық үлгі (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Б а л а н с т ы қ* есептеме – фирманың немесе жеке адамның белгілі бір күнгі активтері, пассивтері және таза құны туралы жиынтық есеп (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Баланстық көрсеткіш. э к о н. *Фирманың немесе кәсіпорынның қызметін сипаттайтын нәтижелер*. *Б а л а н с т ы қ к ө р с е т к і ш т і* *і ш т і* *ң* негізгі көрсеткіштері: өтімділік деңгейі, жалпы пайда көлемінің айналым

шамасына пайыздық қатынасы, таза пайда сомасының жалпы пайда сомасына пайыздық қатынасы, алынған несие сомасының айналым шамасына қатынасы, сондай-ақ босалқы қорлардың қозғалу жылдамдығы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Баланстық құн. э к о н. *Негізгі қорлар мен айналым қаржыларын бухгалтерлік баланста ақшаға шағу арқылы бағалау*. Өндіріс құрал жабдығы бір кәсіпорыннан екінші бір кәсіпорнына ауысқан кезде де саудаласу жолымен ақша арқылы ауыспайды, *б а л а н с т ы қ құ н ы* бойынша ақшасыз ауысады (Б.Ордабаев, Коммунизм.). *Б а л а н с т ы қ құ н* – бухгалтерлік кітаптардағы негізгі қорлар мен айналым қаржыларының ақшаға шаққандағы құны (ҚҰЭ).

Баланстық пайда. э к о н. *Кәсіпорынның кіріс пен шығыс балансында көрсетілетін бухгалтерлік пайда*. *Б а л а н с т ы қ п а й д а* *д а* өнімді басқа да материалдық құндылықтарды өткізуден (жұмысты орындаудан, қызметтерді көрсетуден) түскен пайда, өткізуден тыс операциялардан алынған табыс қамтылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БАЛАНТ [ир. *بلان*] с ы н. *Жоғары, биік*. Туын *б а л а н т* көтерді. Пайғамбары Құданың Ту түбінде тұрыспай, Жауға көзін жіберді (Бабалар сөзі).

Балант жер. *Биік жер, төбе*. Жел тимеген бойы пәс, *Б а л а н т ж е р г е* шығысты. Таңға келіп майданға, Ойнатып тұрды қылышты (Бабалар сөзі). Ұрысқа кірмей тұрғандар, *Б а л а н т ж е р г е* шығысты, Кәпір менен мұсылман Бірін-бірі сүрісті (Бабалар сөзі).

БАЛАНУ *Балан етістігінің қимыл атауы*.

БАЛАҢ с ы н. 1. *Жас, балғын*. *Б а л а ң* жылдар байқатпастан өте шықты аяңдап, Балалықтың біздің бастан кешкендігін баяндап (М.Шаханов, Ғасырлар.). Берсін атам, малға сатпай, теңіме, Маған жолдас ол мал болмас, ер болар! Құр қызықсан, ата заты, тегіне Көзің нұры *б а л а ң* өмірі шер болар (М.Жұмабаев, Шығ.). Башқұртстаннан келген қаламгер Равин өзінің қазақ халқына деген шынайы ықыласының сонау Ақбұлақ деген жерде білім алып жүрген *б а л а ң* кездерінде қалыптасқанын және оның күні бүгінге дейін сол қалпымен суымай келе жатқанын тебірене әңгімелейді («Егемен Қазақстан»). 2. а у ы с. *Пісіп жетілмеген, кемеліне келмеген, есеймеген*. Менің *б а л а ң* ойым әлі жетпейді, біз не жаздық, кімге жаздық? (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). *Б а л а ң* елдің балғын ойы мен батыл

даусынан айырылып қалар ма екенбіз? – деп шошынады (Д.Әбілев, Арман.). *Б а л а ң* көңілмен аттанып, марқайған жігіт болып, мұғалім болып келдім (С.Шаймерденов, Қарғаш).

Балаң жас. *Жасөспірім шақтан ересек кезеңге өту шағы. Б а л а ң ж а с* кезеңінің өтуімен бірге адамның физикалық тұрғыдан жетілуі де аяқталады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Б а л а ң ж а с* кезеңінде танымдық, кәсіби қызығушылықтар қалыптасып, еңбек етуге, болашақтың жоспарын құруға, қоғамдық өмірге араласуға белсенділігі артады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Б а л а ң ж а с* кезеңінде адамгершілік қасиеттің, тұрақты көзқарастың, азаматтық мінез-құлықтың қалыптасуы қиын жағдайда өтеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Балаң үйрек. *э т н. Балалардың «қуырмаш» ойынындағы сұқ саусақтың аты. Бас бармақ, б а л а ң ү й р е к*, ортан терек, шылдыр шүмек, кішкентай бөбек («Балдырған»).

БАЛАҢДАУ *с ы н. 1. Балалау, жастау. Б а л а ң д а у* көріп сені әлі Бәйек болса жан анаң, Жоғары қара, жоғары, Қысылма, жігіт, сен оған! (М.Әлімбаев, Таңд.). Есіктің көзіндегі басқышта *б а л а ң д а у* келген екі жігіт отыр екен (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). **2. Пісіп-жетілмеген, тәжірибесіз, ысылмаған.** Мен сенің атап атыңды, Бақытым – сенсің демедім. *Б а л а ң д а у* махаббатымды Аяқтандыра алмай келемін (Ғ.Жандыбаев, Жасыл.).

БАЛАҢДЫҚ *з а т. Жастық, балғындық. Б а л а ң д ы қ п е н* артық-ауыс кеткен жерім болса, кешіре алсаңыз – кешіріңіз. Жортқанда жолдасыңыз болуға дайынмын, – деп орнынан шапшаң тұрып, киіне бастады (О.Бөкеев, Таңд.). Бұл кезде *б а л а ң д ы қ қ а* орын болса да, балалыққа орын жоқ (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Жас жігіт *б а л а ң д ы ғы н а*, мына ортаға жаңа келгеніне қарамай сабырлы, ой тоқтатқан адамға ұқсады (С.Бақбергенев, Қан тозаң).

БАЛАҢДЫЛЫҚ *з а т. с ө й л. Балаңдық.* Рецензент жолдастың екі ескертпесі бізде көркем аударма сынының әлі де болса кенжелігі мен *б а л а ң д ы л ы ғы н* танытып қалғандай екен (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

БАЛАҢҚЫ *с ы н. ж е р ғ. Балаңдау.* Ол өзінің өмір, тұрмыс, күшті мен әлсіз жайлы *б а л а ң қ ы* түсініктерін астан-кестен еткен ғаламат оқиғадан соң әлі есін жиып болмағанды (М.Мағауин, Ақша қар). Қой дегенде бір шапқан Құястан жап-жаңа қана Жұмай бар. *Б а л а ң қ ы л а р* батпаған Байсасы тудай Мәмбет бар (Алдаспан).

БАЛАПАҢ *з а т. 1. Құс атаулының баласы; қанаты қатаймаған кезі.* Көшсем деген салқынмен таң атарда, Жүгін артпай әлі отыр сары атанға. ...Қос қарлығаш тынымсыз жем тасуда, Ұядағы тойымсыз *б а л а п а ң а* (М.Мақатаев, Шығ.). Қожа *б а л а п а ң* торғайдың қасына газетке салып нан үгінділерін әкеп қойды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Ұядағы *б а л а п а ң* Ұшатын күні болғанда, Қанаты әбден толғанда, Істейді о да көргенін (Базар жырау, Шығ.). **2. а у ы с. Еркелету мағынасында балаға айтылатын сөз.** Не айтып тұрсың, *б а л а п а ң ы м*, мен сені тастап қайда кетуші едім? (Т.Ахтанов, Дала сыры). Алдымен жұрт үн-түнсіз таңданады, Қыбыр-сыбыр артынан жалғанады... Бірде ана көкке жайып алақанын: Қазір, ботам... Мінеки, таң атады... Қазір, ботам, аққуменен ұшықтаймын... Жазыласың, құлыным... *б а л а п а ң ы м!* (М.Мақатаев, Шығ.). Сол қария бір күні екі шәкіртті, Құрметпенен өз үйіне шақыртты: – Балақайлар, *б а л а п а ң д а р*, көк өрім, Сендерге бір сауал қойсам деп едім Туған жан деп өнерімен, өртімен Екеуінді сөз етіп жүр ел түгел (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3. а у ы с. Кішкентай, жас, піспеген, балғын.** Екеуінің арасын қолдан еккен *б а л а п а ң* сұлу теректер ғана бөледі (С.Бегалин, Ана қайраты). Тағдыр бізден бәрін де аямаған: Жылатқан да жұбатқан, аялаған, Ата-қаздан айырылған *б а л а п а ң е к*, Аспан асты, жер үстін саялаған (М.Мақатаев, Шығ.). Қараңдаған *б а л а п а ң* қарағайлар, бұталар бұлаң етіп, жолын тосқан жау солдатындай елес береді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Балапан ашты. *Жұмыртқа шайқап, балапан шығарды.* Арасында бүргеннің, Торғайлар *а ш ы п б а л а п а ң*. Жапырағы жайқалып, Ағашқа бітер түрлі сән (М.Байзақов).

Балапан әжім. *Ұсақ, жаңадан түскен әжім.* Нұрбаланың жанарына мәңгі кетпестей боп орнаған терең мұңға, оның сұлу жүзіне мезгілсіз түскен *б а л а п а ң ә ж і м д е р ғ е*, ерте ағарған шашқа қадала қараған Сақыпжамалдың жүрегі сыздап сала берді (С.Досанов, Екінші өмір).

Балапан балық. *Тұқylар тобына жататын кішкентай балық. ≈ Б а л а п а ң б а л ы қ* ұстады.

Балапан басты. *Жұмыртқа басты, балапан шығарды.* Жыл сайын үйдің алдындағы бастырмаға ұя салып, *б а л а п а ң б а с ы п* жүретін (А.Хангелдин, Алғыс). Жаз айы. Көктемде сағынышпен оралған қанатты құстар бұл күнде ұя салып *б а л а п а ң б а с қ а ң* (С.Хай-

даров, Құрыш білек.). Тоты құстар сонау алыстағы Австралия елдеріндегідей, олар *б а л а п а н б а с ы ғ а* кіріседі («Лен. жас»).

Балапан басына, тұрымтай тұсына. *Әркім өзінің, өз жөнімен, беталды. Б а л а п а н* кетіп *б а с ы н а, Т ұ р ы м т а й* кетіп *т ұ с ы н а* (Дулат Бабатайұлы, Шығ.). Жұрт толқи бастады. *Б а л а п а н б а с ы н а, т ұ р ы м т а й т ұ с ы н а* қам қылатынға түсті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Балапан баулыды. *Балапанын ұшуга ұйретті, жаттықтырды. Б а л а п а н б а у л ы ғ а н* соңғы қарлығаштар аспанда әлгі... арықтан секірген лақтай қайқаң етіп қалқып өтеді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

Балапан еті. *Жеті айға жетпеген тауық балапандарының еті. Б а л а п а н е т і н і ң* құнды құрауыштарына белок (17–19%), В витамині, минералдық заттар (фосфор, күкірт, темір және мырыш) жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Б а л а п а н е т і н і ң* сорпасы хош иісті де, майлы да болмайды. *Б а л а п а н е т і н е н* негізінен қою тағам (қуырған, бұға пісірген, бұқтырған, фаршталған) әзірленеді (Шаңырақ энц.).

Балапан жаңбыр. *Себезгілеген, жұмсақ жаңбыр.* Биылғы жаз жаңбыр боп өтті, Ұсақ *б а л а п а н ж а ң б ы р л а р*, Мөлдір жаңбырлар Теректерге жауды да кетті (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Балапан жүн. *Кішкентай, жаңа шыққан жүн. Б а л а п а н ж ү н і м* басымда, Ұлпа жүнім төсімде, Бүлінген жұртты ойласам, Шайқасу түсер есіме (Манас).

Балапан жыр. *п о э т. Алғашқы жыр, жастық шақтағы шығармашылық.* Бәрі де бәрі есімде, Ұмытсам мені кешірме. *Б а л а п а н ж ы р ы м* бал жалап, Қанатын қақты төсінде (Қ.Ыдырысов, Жолық.).

Балапан құс. *Жас, қанаты қатаймаған құс.* Жеткенде он алтыға өткірленіп, Бізіндей етікшінің жылмындайсың. Түлкі алып жаттықпаған *б а л а п а н қ ұ с*, Бақсының жаңа пері жынындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Балапан құстай оңдалды. *Ұшуга оңтайланды, талаптанды, талпынды. Б а л а п а н қ ұ с т а й о ң д а л ы п*, қанатыңды қомданып, жатпа ұяда қорғанып (Дулат Бабатайұлы, Шығ.).

Балапан тау. *Кішкентай тау.* Оны үлкен Жоңғар дейді. Онан төменіректе ондаған *б а л а п а н т а у л а р* және бар («Соц. Қаз.»).

Балапан торғай. *Әлі жетіле қоймаған, кішкентай торғай.* Қолында аша ағашы бар, сұр кепкалы бала жақындай түссе де, *б а л а*

п а н т о р ғ а й бейқам отыра берді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Балапан түйнек. *Уақ, ұсақ түйін.* Өсуі үшін қажет болатын жағдай туғызылғанда картоп *б а л а п а н т ұ й н е к т е р* ғана салады (Б.Шағыров, Картоп.).

Балапан түк. *Қысқа, жаңадан шыға бастаған түк.* Райдың жүдеу бетінде бір тамшы қан жоқ; жұмулы көзінен жас сорғалап, *б а л а п а н т ұ к* біліне бастаған үстіңгі ернін қанын шығара тістеп алыпты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Балапан шақ. *Кішкентай, бала кез.* Жақсы мен жаманның байыбына бармаған *б а л а п а н ш а қ т а р ы н д а* әкеден айырып, бор кемік күйлеріңізде бордай тоздырамын деген аяусыз қатыгез тағдыр (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

Балапан шаш. *Жаңадан шығып келе жатқан майда, жұмсақ маңдай шаш.* Мен оның үнемі бұйраланып, сәл қобырап тұратын *б а л а п а н ш а ш ы н а н* сүйдім (С.Жүнісов, Жапанда.). Айғанша бет-аузының құмын сүртіп, көзіне түскен *б а л а п а н ш а ш ы н* кейін қарай қайырып қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Балапан шығарды. *Жұмыртқа басып шығарды.* Тағы басқа бірсыпыра моногомды құстарда *б а л а п а н ш ы ғ а р у* әтештерінің үлесіне тиеді. Мысалы, Солтүстік мұхиттың жағалауын мекендейтін дөңгелек мұрын жүзгіш балықшылардың көбеюінен айқын көруге болады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Егер толық қуатында пайдаланса, жылына 60 мың *б а л а п а н ш ы ғ а р ы н* тұруға болады (К.Қазыбаев, Дәуір.).

Сары ауыз балапан. *Бұғанасы қатпаған, жетілмеген, тәжірибесіз.* Жобалау институтынан алған білім енді оны өндіріске *с а р ы а у ы з б а л а п а н* емес, кең толғап, шеше білетін нағыз маман етіп әкеледі (К.Сақабаев, Көктас).

Сары үрпек балапан. *Қанаты қатпаған, жас, тәжірибесіз.* Ол ана сүті аузынан кетпеген *с а р ы ү р п е к б а л а п а н* екен, Қасыма таяна бергенде қанжармен қақ жүректен беріп кеп жіберіп ем, тіл тартпай кете барды (Қ.Сатыбалдин, Шағын.).

БАЛАПАНДА = е т. 1. *Жұмыртқа басып балапан шығару.* Көгершін балапанын ұшырып әкетеді екен де, келер жылы қайта келіп, сол жерге *б а л а п а н д а й д ы* екен (С.Бегалин, Мектеп түлек.). Кавказдың құзды шыңында, Түлек бүркіт қиялап, Қия шыңға ұялап. *Б а л а п а н д а п* ұяда, Балапанын алтын күн

Сәулесіне сылатқан (Ақын шабыты). Аңшының көп жылғы бақылауына бұл екі бүркіт жыл сайын *б а л а п а н д а н*, ұя баспайды (С.Бақбергенов, Кентау). **2.** а у ы с. *Қаулай өсу, туындау, көбею*. Аяқ астында *б а л а п а н д а н* қаулаған көк қылтанақтар киіздей боп тұтасып жатыр (С.Мұратбеков, Көкорай). Аулаларында *б а л а п а н д а н* өсіп келе жатқан жас жеміс ағаштары бар болатын (А.Лекеров, Түз гүлі). Таянғанда аққулар қонар маңға, Басушы еді-ау байызын бар арман да! Қанатынан аққудың *б а л а п а н д а н*, Ән ұшатын сымпылдап таң атарда (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Етек алу, жайылу*. Қиянатқа жол бермесең, әділет туады, *б а л а п а н д а н*, өсіп, өмір сүреді (Д.Әбілев, Арман.). **4.** а у ы с. *Туындау, өрбу*. Сағатымызға қарасак, жатуға уақыт әлі ерте екен. Сөзден сөз *б а л а п а н д а н*, таусылар емес (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине).

БАЛАПАНДАҒЫШ с ы н. *Балапан шығарғыш, балапан басқыш*. ≈ *Б а л а п а н д а ғы ш* үйректер.

БАЛАПАНДАҒЫШТЫҚ з а т. *Балапан шығарғыштық*. Мыс және марганец тұздарын күн сайын бергенде, тауықтың *б а л а п а н д а ғы ш т ы ғы н*, алынатын жұмыртқа санын арттыратынын көрсетіп отыр (Күс өсіруші.).

БАЛАПАНДАЙ с ы н. **1.** *Балапан сияқты, балапан тәрізді*. Мен [Назира] өзімді бір бүйірден көргенім жоқ, айнаға да қарағаным жоқ, бірақ кескінімнің қандай болғаны көз алдыма ап-анық елестейді: сірә қара жауынның астында қалған панасыз *б а л а п а н д а й* болсам керек (Т.Ахтанов, Шырағын.). **2.** а у ы с. *Тәп-тәтті, сүйкімді*. Бір үйге кірсең, кең, жарық, Әйнектен күн нұр құйған. Бөбектер жатыр демалып, *Б а л а п а н д а й* бұлтиған (С.Мұқанов, Замандас тур.).

Үрпиген [үріккен] балапандай. *Қатты қорыққан. Үрпиген балапандай* қыз үрейлі, Дөңгелек көзі көлдей мөлдірейді (Қ.Аманжолов, Шығ.). Ең жақын адамына арқа сүйейтін баланың көзқарасы емес пе сол? Бірақ соңынан *үріккен балапандай* көз шарасы неге үлкейіп кетті? (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

БАЛАПАНДАУ¹ с ы н. *Балалау, жастау*. Жануар қой болса да мал басы еді, Бір малдан семіздікке қалмас еді. Қарға алып *б а л а п а н д а у* ұшпақ түгіл, Оп-оңай қасқыр билеп алмас еді (Қаз. әдеб. хрестом.). Үйдегі жас мысықпен *б а л а п а н д а у*, Нақ артық білмейтұғын жанжал мен дау; Білгішім, қалпын аңдып, жақын болды, Болса да басқа мысық торғайға жау (XX ғ. қаз. ақын.).

БАЛАПАНДАУ² *Балапанда етістігінің қимыл атауы; балапан шығару*. Балалар торғайлардың ұя салуынан бастап *б а л а п а н д а у ы н а* дейін, одан ұшырып кеткеніне дейін көріп қызықтайтын («Балдырған»).

БАЛАПАНДЫ с ы н. *Балапаны бар, балапаны көп*. *Б а л а п а н д ы* қаз, үйрек, Шулап ұшты ұядан. Өскен қыран тау билеп, Қалықтай ұшты ұядан (З.Қалауова, Таңд.).

БАЛАПАНҚҰРТ з а т. в е т. *Малдың ішіндегі құрттардың өсіп-жетілген түрі*. – Малдың ішекқұртының жұмыртқа, личинкалары *б а л а п а н қ ұ р т* дәрежесіне жетіп, ауру қоздыруы үшін мамыр айында және күз басында жұмыртқадан жұғатын балапанқұрт болуға 15–30 күнге, шілдеде орта есеппен 4–6 күнге, ал маусым мен тамыз айларында 7–10 күнге жалғасады (ҚҰЭ).

БАЛАПАНША ү с т. *Балапан тәрізді, балапанға ұқсап*. [Айнагүл] Кішкентай құшағын жая *б а л а п а н ш а* желкілдеп тура ұмтылған бала сол бетімен жүгіріп келген бойда бауырыма кірді де кетті (И.Жақанов, Қайта орал.). Екі қолы ербеңдеп, *б а л а п а н ш а* аузын ашып, қыт-қыт күлетін немересіне қуанады (О.Сәрсенбаев, Сағым). Таңатардың қызы әлдекімге: – Дядя! – деп *б а л а п а н ш а* талпынып еді. Анау адам билетім ересек балаға беріп үлгіргеніне өкінді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

БАЛАРА з а т. з о о л. <лат. aris mellifera> *Отбасы болып өмір сүретін, бал жинайтын үй арасы*. *Б а л а р а д а й* шықпайтын айналамнан, Бауыр, жолдас, дос, құрбы қайда қалған? Қысылтаяң кездерде пайдаланған, Жокты қуған қайдасың, Қайран арман? (М.Мақатаев, Шығ.). Бір килограмм бал жинау үшін *б а л а р а с ы* 10 миллион гүлге қонуы керек. Жаз айларында *б а л а р а с ы*, күн сайын неше тонна гүл шырыны бір республикадан екіншіге тасымал болып жатқанын да білгің келеді (Х.Ерғалиев, Шындық.).

Балара желімтегі. <грек. propolis> *Бал араларының қя қабырғаларын сылайтын, бактериялардан қорғайтын желімді заттек; прополис*. ≈ *Б а л а р а ж е л і м т е г і н а л у*.

БАЛАС= е т. *Бірдемеге тең, барабар десу*. Аңқиып көше халқы қарасады, Аңқау жұрт құзғынды ерге *б а л а с а д ы*. Тізіліп, жалт-жұлт етіп дүрсілдетіп, Көшеге он бір атты тарасады (С.Сейфуллин, Шығ.). Мұны бақандай қорған көрісіп, аза-мұңдарын айтып, кеменгерге *б а л а с ы н* ақыл сұрап, кеңес күтеді (А.Сүлейменов, Бесін).

БАЛАСЫ: жаз баласы. *Жаз бойы.* Диқаншы қауым *жаз баласы* тыным таппай жұмыс істейді (Ауызекі).

Қыс баласы. *Қыс бойы, қыс кезінде.* Әсіресе *қыс баласында* [бұл өзеннің] мінезі ерек шөлкес. Моторы күшті қай машинаңды болса да табанынан тартып ұстап қала беретіні бар («Қаз. әдеб.»).

Күн баласы. *Күн, күні бойы.* Тек әйтеуір апатқа ұшырамаса болғаны, қазіргідей ауа райы құбылып тұрғанда. *Күн баласына* сенім жоқ (Ө.Ахметов, Алда күн.).

Түн баласы. *Түні бойы.* Төсегіне келіп құлаған Сәлима өне-бойы егіліп, *түн баласы* еңіреп шыққан (А. Нұрманов, Аққу.). *Түн баласына* төсектен тұрмайтын, тіпті сұмдық ұйқышылмын осы (Қ.Сатыбалдин, Шағын.).

БАЛАСЫЗ *сы н. Баласы жоқ. Баласыз* Жаңыл Қаламүшті іштен шыққан перзентінен кем көрмейді (Т.Ахтанов, Боран). Ерім мені ессіз-түссіз сүйеді... бірақ, *баласыз* адамның бағасы бола ма, – дейді Бану (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Баланың қадірін *баласыз* білер деген ой Кәрімнің бір мүшел үлкен екенін есіне де келтірген жоқ (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

БАЛАСЫЗДЫҚ *з а т. Баласы жоқтық.* Жалғыздық, *баласыздық*, қарттың қайғысы қабаттап басса да, қажымаған аяғын нық басып барады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

БАЛАСЫН = *е т. Бала деп қарау; бала санау, бала көру.* Мені *баласынбай*-ақ қой! Енді үш айда он бесті толтырып, он алтыға қараймын (О.Сәрсенбаев, Сағым). Көк ат мені *баласынып*, менсінбеді ғой деймін, жүргісі келмеді, аяғын ерініп басты (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Үш келіншек пен бойжеткен мені *баласынады* білем, жүрек сырларын көзімше-ақ ақтарыса береді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БАЛАСЫНУ *Баласын етістігінің қимыл атауы.* Не сөйлейтінін де, қимыл-қарекетін де біледі. Демек, бұларды *баласынуға* болмайды екен (Н.Қазыбеков, Ағайын).

БАЛАСЫРА = *е т. Бала сүйгісі келу, бала деп өліп-өшіп, бала тілеу.* – Ой, көке-ай, мені бір *баласырап* барады деп ойлайсың ба, – деді Сапабек (Т. Әбдіков, Көкжиек). *Баласырап* бара жатсаң, өзің тауып ал да баға бер, мен таппаймын да, бақпаймын да (С.Байжанов, Жастық.).

БАЛАСЫРАУ *Баласыра етістігінің қимыл атауы.*

БАЛАСЫТ = *е т. Бала көру, әлі бала деп санау.* – Ал айта ғой бұйымтайынды? – Ма-

нарбек те оны *баласыта* сөйледі (Т.Тілеуханов, Өзге.).

БАЛАСЫТУ *Баласыт етістігінің қимыл атауы.*

БАЛАТ = *е т. Біреуге, бірдемеге теңету, тең деп санату, теліту.* Жалғыз қу сол айдыңның ақ еркесі, *Балатқан* бір өзіне күн мен айын (М.Әуезов, Шығ.).

БАЛАУ¹ *з а т. с ө й л. Палау.* Бөдене пісірген *балалауды* күріштің дәндері езілмеген түйіртпек қалпында жүр (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

БАЛАУ² *з а т. с ө й л. Балауса (шөп).* Жапырақ, *балалау*, қызғалдақ, Құлпырды жұтып жаңбырды. Көбелек, ара бал іздеп, Гүлден гүлге қаңғырды (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Бетегесі бырдай боп, Майсасыры дырдай боп, Тарлаулары балдайын, *Балалауы* жаяжалдайын, Ойы түрлі кілемдей, Солқылдап қыры кілендей Салқын самал дала үшін (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ойың *балалау* шайырлы Толықсып толып лықсыған Олқы емес едің, толы едің, Өрісің бейбіт дер едің, Қонысың кең кер едің, Тебініңді теуіп тел өскен Төрт түлікті жер едің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

БАЛАУ³ *Бала етістігінің қимыл атауы.* Бұл талас түсті менің қарауыма, Қайтсем де көнесіңдер *балалауыма*. Бәріңді көріп өзі таңдау қылсын, Бұйырдым «тұтқын қыздың қалауына» (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Әкесі Қияш бір аста болған жанжалда: «Алтай! Менімен жеті ай!» – деп ұран шақырған кісі. Он екі болыс Алтайға бір өзін *балалауы* жай емес-ті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

БАЛАУЛЫ *сы н. Телулі, байлаулы.* Қалың мал болғанда да малдың өңкей сұрпы – биыл туған төлдерін ерткен *балалаулы* қырық жеті (С.Жүнісов, Ақан сері). Жанарыстан туған Алау-ды Әруақты ер екен Арғымағы жараулы, Басы мыңға *балалаулы*. Алшайып атқа мінгенсін Алмаған жауы санаулы (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

БАЛАУЛЫҚ *з а т. Телушілік, байлаушылық.* Көрүші ем жастан төуір талабыңды, Байқасаң *балалаулықты* бала жасқа (Айтыс).

БАЛАУРА = *е т. с ө й л. Балбырау, маужырау.* Көшеде жан болмаса да, шырт ұйқыға батып, *балалаурап* жатқан жан жоқ (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

БАЛАУСА¹ *з а т. Жас, жаңа шыққан шөп.* Жапаңа біткен бөйтерек, Жапырағын байқасаң, Жайқалмағы желденді, Түбіндегі *балаясасы* белденді (Махамбет, Өлеңд.).

Көк балауса. *Көк шалғын.* Ол көз жасын көрсеткісі келмей орнынан тұрып кетті де, қарағайдың түбіндегі үстін *к ө к б а л а у с а м е н* жауып тастаған месті алып келді (Б.Мұқаев, Жалғыз.).

БАЛАУСА² *с ы н. 1. Жас, әлі толық піспеген.* Қарттардың әлі кеп іске Келе ме әлде келмей ме?! Тамсанып *б а л а у с а* егіс те, Кім білсін, сусап шөлдей ме?! (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Кішкентай, жас.** Жорыққа қу қалмаққа жүрдім неге? Тобына көк бөрідей кірдім неге? Тәтті бал, *б а л а у с а* тал жас сұлуды, Көр болғыр, екі көзім, көрдің неге? (М.Жұмабаев, Шығ.). *Б а л а у с а* бел, құба жон, бал құрақтан, Шәй самал желпиді балбыратқан. Бала бұлақ беймаза түн еркесі, Құла тайын құздардан қарғылатқан (М.Мақатаев, Шығ.). **3. а у ы с.** *Жасөспірім, балғын.* Жас едік, *б а л а у с а* едік, балғын едік, Бәріміз бір шабындық шалғын едік. Сонау бір дауыл жылда бәріміз де, Талшықтап жүрек отын шам ғып едік (Р.Нұрпейісов, Туған өлке).

Балауса кезең. *Өсімдіктердегі тұқымнан жас өскіннің пайда болуынан бастап гүлдегенге дейінгі кезең.* *Б а л а у с а к е з е н* де өсімдіктің вегетациялық (өспе, өсу) мүшелері (тамыр, сабақ, жапырақ) өте қарқынды өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

Балауса құрақ. *Құрақтың жас, балғын түрі.* Талшынған жаңа нәресте, Ақ қанатты періште, Былдырлаған бұлақтай, Көрінген жанды күлдірген, Жаңа піскен бүлдірген, *Б а л а у с а* нәзік *қ ы р а қ т а й*, Қайтыпты қозы көз тиіп, Бетінен кепті жел сүйіп...Балқиды жаным бұл күйге. Мені де, өлім, әлдиле... Әлдиле, өлім, әлдиле!.. (М.Жұмабаев, Шығ.).

Балауса шалғын. *Жас, енді көктеп келе жатқан шөп.* Жаңбырлы май, қайдасың, жаңбырлы май, Жаңбыр, жаңбыр аспанның жау нұрындай. Жаңбыр тілеп тұрады жаным ыңғай, Балғын көлдің *б а л а у с а ш а л ғ ы н ы н* д а й (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

БАЛАУСА³: **балауса шам.** *с ө й л. Балауыз шам.* Гильзадан жасалған *б а л а у с а ш а м* жанып тұр (К.Тоқаев, Солдат.).

БАЛАУСА-БАЛҒЫН *с ы н. Жас, жетілмеген, ержетпеген.* Бірақ әлі *б а л а у с а-б а л ғ ы н* болғандарыңмен, өз шама-шарықтарыңа қарай сендер де тиісті істеріңді тындырып жүресіңдер (С.Сейітов, Жылдар.). Мойны ыңғайсыздау бұрылып, мұрны қыздың тамағына тірелді. Жас қыздың *б а л а у с а-б а л ғ ы н* денесінің жұпар иісін сезді (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). О, Сарыарқа, Сарыарқа! Самалың салқын жон едің, Сырдан ауып келгенде,

Жапырылмай шалғының, *Б а л а у с а* балдыр *б а л ғ ы н ы ң* Тимеген ірге соны едің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

БАЛАУСАДАЙ *с ы н. 1. Балауса сияқты, балауса тәрізді.* Қасында шың жалаңаш, Қоңсы қонған көкпенен. Бауыры жас алма ағаш, *Б а л а у с а д а й* көктеген (С.Мәуленов, Танд.). **2. а у ы с.** *Жас, есеймеген, ержетпеген.* Өткізген *б а л а у с а д а й* бөбек күнім, Барқыттай белес-белес белім жатыр. Айбынды арыстандай құмды кезген, Күңіреніп қалың қалмақ елім жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). *Б а л а у с а д а й* бала күні, Мектеп барған бақша аралап, Асыр салған күндіз-түні, Құрбы, серік досы алқалап (С.Бегалин, Жеткіншек). Әңгімені оқып отырғанымызда, бір жағынан неміс жендеттерінің айуандығы, қарт әкенің қайғылы зары мен мұңы, *б а л а у с а д а й* жас қыздың аянышты өмірі, ақыры дос қайғысы, бұларды көріп қапаланған Баубектің өз азасы елестейді (Р.Ыдырысов, Отты жыл.).

БАЛАУСАЛАН= *е т. Табиғаттың жаңа пісіп, көгеріп, көктеп келе жатуы.* Май айының аяқ шені, жер әбден көктеп, толықси, *б а л а у с а л а н ы п* тұрған шақ (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Июнь айы, *б а л а у с а л а н ы п* піскен көк шөп исі мұрынға еніп, бойды алады (Х.Рахимов, Қарлығаш.).

БАЛАУСАЛАП *ү с т. Көктеп, көгеріп.* Балапандап жан өседі, *б а л а у с а л а п* тал өседі (Мақал-мәтел).

БАЛАУСАЛАУ *с ы н. Әлі жетіле қоймаған, жас.* Жырым бар *б а л а у с а л а у* қатаймаған, Отықпаған соныда, отаймаған (М.Айтхожина, Аққу.).

БАЛАУСАЛЫ *с ы н. Балаусасы көп, көк шалғынды (жер).* *Б а л а у с а л ы*, балғынды Баяғыдай салаң жоқ; Кең қоныс, еркін өрісті Баяғыдай далаң жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жаңбыр суын бойына тартып, балбырап тұрған тау белдеуінің *б а л а у с а л ы* шалғыны аяққа оралады (С.Бегалин, Танд.). Күн еңкейе бір асудан төмен түскенде, бұлар қамысты шалқар көлді жағалай, қалың көк *б а л а у с а л ы* ылдида сыңсып отырған қалың ауылды көрді (І.Есенберлин, Қатерлі өткел).

БАЛАУСАЛЫҚ *з а т. Жетілмегендік, толыспағандық, піспегендік.* Бұл өңірде шөптің *б а л а у с а л ы қ* қасиеті кемісе, қосымша салмақ азайып, сүт кемиді (Ер есімі.). Әсіресе, ұялған кезде, жігіттің отты көзі жүзіне қадалған шақта сол бір *б а л а у с а л ы қ* қанмен ойнап, бетіне қайта шығады да, онсыз да нұрлы кескінін балғын етіп жібереді (С.Бақбергенов, Қарға там.).

БАЛАУСЫЗ с ы н. 1. *Балауы жоқ, теңеуі жоқ.* Жұрттың мөж топай қыздарына балаулы қырық жеті түгіл, *б а л а у с ы з* қырық жетінің өзі түгел келмейді (С.Жүнісов, Ақан сері). 2. *Астарсыз, әзілі жоқ, жеңіл-желпі.* – Сейілбекжан, бұл Құламерген құрдасым ғой, – деп бастады Есен, – артық-кем сөз құрдас-тарда бола береді. Оның сөзі *б а л а у с ы з* (С.Талжанов, Ұлдай.). *Б а л а у с ы з* айтылған бөгде «бозым» көп нәрсені еске түсіргендей (С.Талжанов, Ұлдай.).

БАЛАУЫЗ¹ з а т. 1. *Ара құрсағының ішкі жағында орналасқан без.* Балауыз – араның құрсағының ішкі жағында орналасқан *б а л а у ы з* безінен бөлінетін зат (Х.Қыдырбаев, Терісі бағалы.). 2. *Араның балауыз безінен бөлінетін қатты зат.* Алыну әдісіне, өңделуіне қарай *б а л а у ы з* бірнеше түрге бөлінеді (ҚСЭ). Мұндай шикізаттар толық кепкеннен кейін қақпағы жақсы жабылатын шыны ыдыстарда сақталады, кейде қақпағын *б а л а у ы з* құйып бекітеді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). 3. *а у ы с. Жас, балғын.* Ақыннан Саяділдей толқып шыққан, *б а л а у ы з*, шырын дәмді жырды айтамыз («Қаз. әдеб.»). Шоғырдай ғана бір ауылдың өзінде боздағынан айырылған *б а л а у ы з* келіншектер аз ба еді (М.Қуанышбаев, Тайталас).

БАЛАУЫЗ² з а т. *Балауыз шам.* *Б а л а у ы з* жанып бітуге тақаған (О.Бөкеев, Қамшыгер). *Б а л а у ы з* қылса тасты ұстап, Ондай достан шегінбе. Тұла бойды билеп ап. Шамша жағар тегінде (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бышырлаған *б а л а у ы з д ы ң* тәтті иісі өкпені қабады (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Балауыз кескіндеме. *Бояу құрамындағы заттарды бір-бірімен байланыстыру үшін балауыз қолданылатын, сирек кездесетін кескіндеу өнерінің тәсілі.* Қазіргі кезде *б а л а у ы з к е с к і н д е м е* ертедегі кескіндемелерді қалпына келтіру үшін қолданылады (ҚҰЭ).

Балауыз мүсіндер. *Атақты, танымал адамдардың балауыздан жасалған тұлғалары.* *Б а л а у ы з м ү с і н д е р* – өмірімізге кейіндеу енген өнердің бір түрі. Оның ерекшелігі кейіпкерлердің дәл өмірдегідей, түрлі-түсті әсем бейнеленуінде. Сондықтан да мүсіндерге қараған адам таң қалмай қоймайды («Қазақ елі»). Санкт-Петербургтың *б а л а у ы з м ү с і н д е р* театрының гастролі бұдан бұрын Алматы, Шымкент, Магнитогорск, Нефтеюганск, Нижневартовск қалаларында болған еді («Қазақ елі»).

Балауыз шам. *Тез қататын сиыр, ешкі майларынан, парафиннен жасалынған бітелі*

құйма шам. Жұбаныш *б а л а у ы з ш а м д ы* өшіріп, кітапты қайта жастық астына қоймақ болып еді, көру үшін Абдолла қолына алды (К.Әміров, Революция.). Бұрын Исфаһанда 700 жыл тұрған монша бар еді. Оның қазаны бір ғана *б а л а у ы з ш а м* арқылы қыздырылатын (С.Мұқанов, Естімеген.). Тобытай мыс шамдалға орнатылған *б а л а у ы з* май *ш а м* өшірілісімен-ақ ұйқыға кірісті (М.Мағауин, Аласапыран).

Балауыз шырмауық. б о т. *Балауызғааш.* *Б а л а у ы з ш ы р м а у ы қ* түйетабан тұқымдасына жатады (ҚСЭ).

БАЛАУЫЗ³ з а т. б и о л. *Өсімдік жасушасының қабықшасында болатын, құрамында қышқыл, спирт, көмірсулары бар май қышқылынан тұратын күрделі эфир.* *Б а л а у ы з* өсімдіктің суды буландыруын реттеп, ультракүлгін сәулелерден, өрттүрлі механикалық және зиянкестерден зақымданудан қорғайды (Қаз. тілі термин. Биология). *Б а л а у ы з* қабаты зақымданған жеміс ұзақ сақтауға келмей бұзылуға бейім болады (Қаз. тілі термин. Биология).

БАЛАУЫЗАҒАШ з а т. ө с. <лат. *hoуа сагна*> *Түйетабан тұқымдасына жататын мәңгі жасыл бұта.* *Б а л а у ы з а ғ а ш* сабағы шала сүректенген, өркендері әлсіз, ұзындығы үш метрден асады, оралып өседі (ҚСЭ).

БАЛАУЫЗДА= е т. *Балауыз жағу, құю.* Қырыққұлақтың бойындағы заттарды тез ыдырайтындықтан оны шыны не темір ыдысқа салып, бетін *б а л а у ы з д а ң* жауып, қараңғы жерге қояды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

БАЛАУЫЗДАЙ с ы н. *Балауыз сияқты, балауыз тәрізді.* Мамыр өтіп, Келеді ертең маусымы. Көрінеді жатқандай боп тау сұлық. Сияқты бір сезінесің Балкумен Бара жатқан *б а л а у ы з д а ң* таусылып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

БАЛАУЫЗДАН= е т. *Дәнді дақылдың сүттенуі.* Көп жылдық шөп егіліп жыртылған жерге, сондай-ақ дәнді бұршақтардан және сүттеніп, *б а л а у ы з д а ң ы ң* піскеннен кейін жиналған жүгеріден соң егіледі (Қ.Амантаев, Күздік бидай). Күркетауыққа арналған сүрлемді өрттүрлі шөптен, күнбағыстан, жапырақтан, *б а л а у ы з д а ң ы ң* піскен кезінде жиналған жүгерінің собығы мен сабағынан әзірлеуге болады (Құс өсіруші.). *Б а л а у ы з д а ң а* бастаған жазықта қыбыр еткен жан жоқ (Д.Жанботаев, Жер жылуы).

БАЛАУЫЗДАНУ *Балауыздан етістігінің қимыл атауы.* Дәндердің пісуінің үш күйі: сүттену, *б а л а у ы з д а н у* және толық пісу күйін ажыратады (Ботаника).

БАЛАУЫЗДЫ с ы н. *Балауызы бар.* Ал кейбір шөлейт жерлер өсімдіктері жапырақтарының үстері түкті немесе *б а л а у ы з д ы* болады (Т.Таубаев, Жасыл өлем.).

БАЛАХАНА з а т. 1. *Үйдің екінші қабатында болатын төбесі ашық құрылыс бөлігі, балкон.* *Б а л а х а н а* д а жатқан қарт осы жорықта дертке шалдықты (Д.Досжанов, Тұлпар.). Лянжау үйлері қора ішінде, сыртқы қабырғалары тесіксіз тұтас, көбінің төбесінде «*б а л а х а н а*» аталатын қондырмалары бар (С. Мұқанов, Алып. адым.). 2. *Балалар бөлмесі.* Оң жақ қатарда өзге балалары мен күтушілер тұратын *б а л а х а н а* (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). 3. *Көші-қон кезінде түінің үстіне салынатын қом.* Сейтектің бөйбішесі таяқтастам жерге жүруге қаншама әзірленіп, ақ бас атан қомдатып, *б а л а х а н а* артқызып, басын бір қызға жетектетіп, артынан екі жігітке айдататын (М.Мағауин, Аласапыран). Өңмендеп келе жатқан үзік керуен қалт кідірді. Соңғы түйедегі *б а л а х а н а* д а н тағы сарнаған жат үн шықты (Д.Досжанов, Жібек.).

БАЛАХАНАЛЫ: *балаханалы үй.* ж е р г. *Балаханасы бар қабатты үй.* Ирһанда һәм көп *б а л а х а н а л ы* отельдер бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Оңтүстік қазақтары *б а л а х а н а л ы* үй деп екі қабатты, балконы бар үйді айтады (Б.Өтебеков, Ауғ. қаз. тіл. ерекшелік.).

БАЛАША ү с т. *Балаға ұқсап, бала тәрізді.* Олар Қырым ұлына *б а л а ш а* ауыздарын аша, күлімдей қарап, тыңдап отыр (С.Сейфуллин, Шығ.). Менің әкем соны оқып, Ұзақ түндер отырыпты оңаша. Бір биікпен табыстым деп тамаша Шаттаныпты *б а л а ш а* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Балаша иланды [сенді]. *Әбден сенді, ойсыз сенді.* Ғылым, фарасат білген сау ақылды адамдар иланбайтын «жын, сиқыр» сияқтыларға *б а л а ш а и л а н у* да бар дейді (М.Әуезов, Шығ.).

Балаша көтерді. *Ауырсынбай, жеңіл көтерді.* *Б а л а ш а көтер іп*, вагонға тастады (І.Жансүгіров, Шығ.). Терең шұқырдан тырбанып шыға алмай жатқан көжекті Кәкібай *б а л а ш а көтер іп* алып окоптың ернеуіне мінгізді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Балаша мәз болды. *Сәби сияқты қаяусыз, шын қуанды.* Өзің үлкен, қылығың бала-шаға, *Б а л а ш а мәз б о п* жүрсің тамашаға. Әкесі ұрысса балаға, ол да – достық, Баласы ұрысса

әкеге жараса ма? (Абай, Тол.жин.). Оның жүзінде мүмкін *б а л а ш а мәз болған* пішін де пайда болған шығар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Әлі есінде: екі аяғын кесіп тастаған соң бұған да протез жасап берген, алғашында аңқау көңілмен *б а л а ш а мәз б о л ы п* қуанған-ды (О.Бөкеев, Таңд.).

Жас балаша. *Бала сияқты, баладай.* Алматыда декабрь, көк сылпылдақ, Исекең өлеңімді отыр тыңдап. Кездессе жақсы жолға *ж а с б а л а ш а*, Жайнайды жанарынан от жылтылдап (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Ақан жұмулы көзін ашты да, әкемнің осы бір көрінісін таңырқағандай, қадала қарады. «Арыс-сым-ау, аман келдің бе?» – деп *ж а с б а л а ш а* басын бауырыма баса ботадай боздап жылап жібердім (О.Бөкеев, Таңд.). Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар, Үннің төтті оралған мәні оятар. Кейі зауық, кейі мұң дертін қозғап, *Ж а с б а л а ш а* көңілді жақсы оятар (Абай, Тол. жин.).

БАЛА-ШАҒА з а т. 1. *Үй іші, отбасы.* Барханның таң қалғаны ол ғана емес, Әлікүлдың бұл кіріп келгенде қалбалақтап, орнынан ұшып тұрып, қос қолын бірдей ұсынғаны, арқасынан қағып сол жағынан орын бергені, *б а л а - ш а ғ а*, бау-шарбақ, үрім-бұтағынан түк қалдырмай жездей қақтап есендігін сұрағаны, сонсоң биылғы қыстан ырқ етпей шыққанын, жалпы Бархан Егемкұловтың іштен қойшы болып құтты таяғын ала туған сұңғыла талантын жарты сағат бөстірген (О.Бөкеев, Таңд.). 2. *Кішкентай балалар.* Қанды соғыс созылып көпке шейін Француздар шегініп қашты кейін. Орыста қуанбаған жан қалмады, Шал-кемпір, *б а л а - ш а ғ а* дегендейін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ет жейтін болса жұрттың бәрі бір орамалмен, бір майлықпен қолдарын, ауыздарын сүртпеседі, бәрі жабыла бір табақтан ет жейді, бір аяқтан сорпа ішеді, есік жақта отырған *б а л а - ш а ғ а* ет асатады (М.Дулатов, Шығ.).

БАЛА-ШАҒАЛЫ с ы н. 1. *Отбасы үлкен, жас балалары көп.* Жол бойындағы жұпыны үйдің көлеңкесінде отырған *б а л а - ш а ғ а л ы* жолаушыларды көргенде бар жаныңмен аяп-ақ кетесің (С.Мәуленов, Жер нәрі). Кешкі асқа Ознобиннің *б а л а - ш а ғ а л ы* үлкен семьясы тегіс жиналды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). 2. *Үйлі-жайлы, тұрмыс құрған, үйленген.* Сонда тапқаны кім десейші. *Б а л а - ш а ғ а л ы* әйел. Біреудің әйелі (З.Шүкіров, Ізгілік.).

БАЛА-ШАҒАСЫЗ с ы н. *Үйленбеген, жалғыз басты.* $\approx$ *Б а л а - ш а ғ а с ы з* адам.

БАЛАШЫҚ¹ з а т. ж е р г. *Қысқалау керегелік желі.* Керегелік желінің ең ұзыны – ерісі, қысқалауы – *б а л а ш ы қ*, ең кішісі – сағанак деп аталады (Қаз. тілі. жерг. ерек.).

БАЛАШЫҚ² з а т. б о т. 4–5 жылдық аласа жас қарағай. Бір уақытта қарсы беттен орманның жиегіне екі атты кісі бас бағып шығып, *б а л а ш ы қ т ы ң* бүрін жамылып тұрды (Ж.Тұрлыбек, Семсер). Саған айтам, *б а л а ш ы қ т а р* бүр жарған, Шыбық, талың, шыршаларың ұрланған. Сендер қаулап, айналғанда орманға, Не қалады?.. Не қалады бұл маңнан!? (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЛАШЫҚ³ з а т. Өсімдіктің жас өркені. Пиязды қолайлы жерге отырғызса, олардан жаңа өркен – *б а л а ш ы қ т а р* өсіп шығады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

БАЛАШЫҚ⁴ з а т. с ө й л. *Іштен шыққан бала*. Қай кісі жек көреді *б а л а ш ы ғы н*, Жүре тұр, жас жандарым, қашығырақ. Ер жетер, бала тентек болар, кетер, Со күнде «қарақ», «шырақ» қалар жырақ (Ғұмар Қараш, Шығ.).

БАЛБАЛ з а т. *Балбалтас*. *Б а л б а л д а р* қаза болған батырдың өз бейнесін көрсетпейді (ҚҰЭ).

БАЛБАЛТАС з а т. к ө н е. *Тас мүсіннің жанына тізбектеле қойылатын сәл ғана өңделген, көбінесе өңделмеген кішірек тас бағаналар тізбегі*. Мүсін тасының алдына оны күзетуші ретінде *б а л б а л т а с т а р* тізбегін қадаған (ҚСЭ). Дүмбай жерге көмген *б а л б а л т а с т а й* бұрғы жанынан екі елі тапжылмады (Ә.Сараев, Бозқырау). Бұл тізілген тастар екінші обаға апарады. Одан әрі осындай *б а л б а л т а с т а р* созылып кете барады (І.Есенберлин, Қаһар).

БАЛ-БАЛАУСА с ы н. *Жас, бойжеткен*. Торғын мұнар жамылған жоталар, құлап аққан күміс бұлақтар, самал қызықтаған *б а л б а л а у с а* сері қыздың сылқым үніне ұйып тұратын («Лен. жас»).

БАЛБАНА з а т. *Тас мүсін*. *Б а л б а н а л а р* жалпақ бас Құйылмаған балшықтан. Бабам, тегі, шақпақ тас, Шарт-шұрт етсе, От шыққан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

БАЛБАНДА= е т. *Қорбандап жүру*. Анау «Шал» дегені *б а л б а н д а н* қасымызға тақап қалып еді. Мылтық атылып қалып өздері тым-тырақай қашты (К.Тоқаев, Соңғы.).

БАЛБАС: балбас қойы. а у ы л ш а р. *Ет, сүт, жүн беретін, тегене құйрықты, қалың жүнді қой тұқымы*.

БАЛБАСЫ з а т. к ә с. *Құмалақ, карта аштырғанда беретін ақша*. Және «*б а л б а с ы н* қыста еңбек ақыда беремін, өзiрге ырымына бесон сомым бар» дегенді қоса айттым (Т.Тобағабылов, Түсінсең.). *Б а л б а с ы* деп сіздерге, Сегіз тілді беріпті Тілләмді бер сақау қар, Сорлы қызым біліпті (А.Байтұрсынов, Шығ.).

БАЛБЕР з а т. к ә с. *Ауға байлайтын қалтқы*. Бір торға 40–30 *б а л б е р* байлаймыз (Тасарал).

БАЛ-БҰЛ е л і к. *Бетінде нұр ойнап, түрі әдеміленгенді бейнелейтін сөз*.

Бал-бұл жанды. *Бетінде нұр ойнап, өңі ажарланды*. Әнші жігіт тындаушы жұрттың көңілінен шыққанын байқап, шара табақтай мол жүзі *б а л - б ұ л ж а н ы н*, орнына кетті (Ә.Кекілбаев, Дала.). Есі шығып хан да жетті. Жұрт жол берді қаумалай, Міне, қызық, бір топ қызбен осында жүр Гауһарай, Гауһар десе Гауһар-ақ қой қараған жұрт сүйінген, Айлы жүзі *б а л - б ұ л ж а н ғ а н*, ақ сәукеле киінген (М.Шаханов, Ғасырлар.). – Бакыт қайда барасың? – *Б а л - б ұ л ж а н ғ а н* көрікті, Ұл мен қызы серікті Берекелі үйге барамын (Қабан жырау, Алтын қазық).

БАЛ-БҰЛДА= е т. *Көзіне жас толып, жанары жарқырап көріну*. Бадаһан көзі *б а л - б ұ л д а н*, Булығып тұрды жасына Мойыны босап салбырап, Қарайды ердің қасына (М.Мақатаев, Шығ.). Жанары толып *б а л - б ұ л д а н*, Шорт сынып шаттық ырайы. Алыста, өне қол бұлғап, Қала де берді жұбайы (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЛБЫР с ы н. 1. *Жұмсақ, езілген*. Ақмоншақ атты баптап жүрген аты шулы атпыраш – Аққозы қулықтың сүтін ішкізіп, марқа қозының *б а л б ы р* құйрығын жегізеді екен (С.Талжанов, Ұлдай.). 2. а у ы с. *Тамылжыған, мүлгіген*. Таң алдындағы жаңбырдан кейін жазық даланың бусанған *б а л б ы р* сәті (А.Сағаев, Дала.). Қаракөк себез тұман бүркенген шоқы, наурыз түнінің *б а л б ы р*, ойлы уайымына бой алдырып, налып, бұғып қалыпты (А.Сүлейменов, Бесін).

БАЛБЫРА= е т. 1. *Маужырау*. Көптен көңілдері тыныш тапқандай болып, бұрынғылары ұмытқа айналған секілді, есін жиып, етегін жапқандай Омардың да әлде қалай бір *б а л б ы р а н*, алаңсыз төтті ұйқыға кіріскен күні бүгін-ақ еді (С.Торайғыров, Таңд.). Берсең жауап *б а л б ы р а н*, Су татыған жасықтай. Күңіренгенің – күлгенің, Көздің жасы білгенің (М.Жұмабаев, Шығ.). Тоң ереді, қар кетіп, Жан-жануар *б а л б ы р а н*. Қайғылы көңіл тырп етіп, Қабағын ашпас салбырап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Тамақтың езіліп пісуі; жемістің бабына келіп уылжуы*. Құм ішінің шүйгіні жамырай өсіп, бой жеткен қыздай, әбден *б а л б ы р а н* пісіп тұрған кезі (Ө.Қанахин, Жер бас.). Мәуе пісіп *б а л б ы р а н*, Маужыраған қоңыр күз. Алма пісіп албырап, Көзді тартқан көріңіз (Т.Жароков, Шығ.).

Тасбұлақтың сағасы, Көкорай шалғын жағасы, Көрікті жеміс ағашы, Пісіп тұрған *балбырап* (Ш.Смаханов, Тотияйын). **3.** а у ы с. *Тамылжу, мүлгу*. Күн найза бойы ғана көтерілген, жер бетін меруерт басқан, дүниенің *балбыраған* науетек, мейірімді, ақ жарқын бір мерзімі еді (Ғ.Мүсірепов, Таңд.). *Балбырап* тұрды жасыл қыр, Күміс моншақ жамылған (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Таңға жақын. Жамбастап Ай барады. *Балбыраған* ұйқыда аймақ әлі. Жөйлап қана жеңгесін оятты да, Жалбарынып, Шолпан қыз аймалады (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Елжіреу, емірену*. Көңілдің қосып әніне, Мәз болып жапырақ сәніне, Түр еді жаным *балбырап*, Жылы жел тиіп тәніме. Көзіме түсті қу жапырақ, Ойладым: мұның мәні не! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ол бар денесі *балбырап*, жыр жамылып жүрген биіші қыздарды, тал бойынды балқытып жырлаған, күйкылжыта күй тартқан ен даланы көреді (С.Кирабаев, Октябрь.). **5.** а у ы с. *Үлбіреу, уылжу*. Зия сол сәтті басынан жаңа ғана өткізгендей, ерні *балбырап*, көзі күлімдеп аз отырды (М.Мағауин, Ақша қар). Бірақ, амал не, төмен сырғып түскен шашқа, уыздай *балбыраған* жүзге, болмашы діріл аңғарылған ұзын кірпікке қарап жіпсіз байланғандай, бөгеле бердім (Қ.Исабаев, Соңғы.). Көзі дымданған қарақаттай екен. Екі беті *балбыраған*, еріндері қып-қызыл (М.Мағауин, Бір ата.).

Балбырап сала берді. *Елжіреді, еміренді*. Келді де дәл тұсына Темірлінің Толқыған көк сағымда көмілді күн. *Балбырап сала берді* тау денесі Көтеріп кудесінен жеңіл буын (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

БАЛБЫРАС= е т. *Бір-біріне елжіреу*. Сырын айтып соғыстың, Жайын айтып ұрыстың, *Балбырасып* өздері, Тым жарасып сөздері, Әңгіме дұрыс деп те отыр (Манас).

БАЛБЫРАТ= е т. *Елжірету, уылжыту, үлбірету*. Балауса бел, құба жон, бал құрақтан, Шөй самал желпиді *балбыратқан*. Бала бұлақ беймаза түн еркесі, Құла тайын құздардан қарғылатқан (М.Мақатаев, Шығ.). Жас сұлудай майысқан рауаш, балдырған түнгі шыққа шомылып, жапырағын жалбыратып, буынын *балбыратып* тұр (І.Жансүгіров, Әңгім.). Өзіне бұрған ойынды, *Балбыратып* бойынды. «Апыр-ау, бұл не ғажап!» – деп, Бұрар едің ең мойынды. Маужыратып бойды алған Әніне қостым ойымды (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

БАЛБЫРАТУ *Балбырат етістігінің қимыл атауы.*

БАЛБЫРАУ з а т. *Елітетін, еліктіретін қуш*. Тартқанда Төттекемнің «Сылқылдағын», *Балбырау* балдай тәтті «Былқылдаған», Ой жусап, сезім бусап, жүрек сусап, Елестеп кетуші еді-ау мың түрлі ағым (К.Райбаев, Жаңа толғау). Салқындапты Қаныш бай да Бір *балбырау* тарап ойға. Көрпеге енді көміле түсіп, Қаныш байың кіреді ойға (М.Жұмабаев, Шығ.).

БАЛБЫРАУЫН з а т. б о т. <лат. *rimpinella*> *Шатырғүлділер тұқымдасына жататын бір жылдық немесе көпжылдық шөптесін өсімдік. Балбырауыны қ* кептірілген тамырын медицинада несеп айдау, зәр шығару, қақырақ жібіту, сондай-ақ ас қорытуды жақсартатын дәрі ретінде қолданады (ҚСЭ).

БАЛҒЕР [ир. *فالگیر*] з а т. *Бал ашатын адам, сәуегей*. Екі ме, үш пе адамдық, Емхана жөні бір басқа. Ал сонда *балгер* надандық Құйрығын қысып тұрмас па... (М.Мақатаев, Шығ.). Боз тайлақ жасы толған, қайымаған, Қайғырып мал иесі зар жылаған. *Балгерге* бал аштырып, бақсы ойнатып, Қалмаған құмалақшы айырмаған (І.Жансүгіров, Өлеңд.). Дегенге түбі қайыр қуанамын, Ұстаған соң *балгерлер* тамырыңды (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

БАЛҒЕРЛІК з а т. *Бал ашушылық, сәуегейлік*. Олжадан иегі қышығандар құмалақ ашып, *балгерлікпен* әуреленді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Оның *балгерлігі* барын да аңғарып, Жиенбай құмалақ салмайсыз ба дегендей құлаққағыс жасады (М.Дүйсенов, Меймандар).

БАЛҒЕРСІЗ с ы н. *Сәуегейсіз*. Дәл осы сапарда *балгерсіз* тіршілік дүниесі [Қайшаны] мүлдем сөніп кететін сияқты боп түңілтті (К.Оразалин, Ақ жазық).

БАЛҒА з а т. *Әртүрлі затты [шегені т.б.] қағуға, цруга, шындауға арналған, шойынды басы бар, сапты құрал*. Былай тұршы, біз де көрейік, – деп етікшінің пышағын, бізін, *балғасын*, кемпірауызын ұстап, қамалап жатқан еркектерді кимелеп, біреудің қолынан кебісті жұлып алып қарады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жақсы келмей өмірге, Жаманның бітпес жалғаны. Жаңа қызған темірге, Жалтартпай соқ *балғаны*! (Д.Әбілев, Алтай асу.). *Балға* – зергерлік әдістерді атқару үшін қолданатын құрал. *Балғаның* шай

балға, мүйіз балға, қол балға, шың балға, жез балға, ағаш балға, шапқы балға, шұбар балға, қазау балға сияқты көптеген түрлері болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Балға ұру. Аукционда жеңімпазды жариялау рәсімі. Аукционшы жарияланған баға кезінде аукциондық нөмірін бірінші болып көтерген қатысушының нөмірін атайды және оның аталған жекешелендірілетін нысаны бойынша *балға ұру* арқылы жеңімпаз деп жариялайды («Егемен Қазақстан»).

Сом балға. Ауыр салмақты балға. Ісіп-кеуіп мес көрік те от үрлейді жөтеліп, *Сом балғаны* соғады кеп, соғады кеп көтеріп, Сом білекті сойқан ұста сойқандап тұр от өріп (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЛҒАБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. sphyrna zugaena> Акула тәрізділер отрядына жататын балық. *Балғабалық* уылдырық шашпайды (ҚСЭ). *Балғабалық* – теңіздерде, мұхиттардың жылу суларында болатын балғабас акулалар тұқымдасы (Қаз. тілі термин. Биология).

БАЛҒАДАЙ с ы н. *Қушті, мықты.* Келіншек *балғадай* тегеуірінді аяғымен қираған дөңгелекті одан бетер қирата ызалана тебеді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Жасы елуден асқанмен, Азу тісі *балғадай*, Кеміреді қасқырдай, Кез келгенін талғамай (С.Мұқанов, Замандас.). Орақ мұрын шаруа жігітті сүзбектей төніп келді де, *балғадай* жұмырығымен тұмсығынан қойып кеп жіберді (Қ.Исабаев, Соңғы.).

Қол-аяғы балғадай. а) *Жұп-жұмыр, толық.* Мәстүра – *қол-аяғы балғадай* сары ауыз келіншек (І.Жансүгіров, Әңгім.). ә) *Қушті, мықты.* Жиналған адамның көбі кемпір-шал, бала-шаға. Өйткені *аяқ-қолы балғадай* азаматтың дені егін орағында, қырдағы жұмыста (М.Гумеров, Хазірет.). Екі иініне екі кісі мінгендей, *аяқ-қолы балғадай*. Кеуде жағы ұзын, үлкен көрінеді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

БАЛҒАЛА = е т. *Балғамен ұру, соғу.* Осы жерде оның [Төлегеннің] жүрегі қайтадан көтерілді, шекесі, ішінен біреу *балғалап* жатқандай үздік-үздік зіркілдей бастады (Ө.Қанахин, Мұрагер). Өрлет! Өрлет! Өрлет! Өрлет! Соқ, *балғала*, Ал, үдет! (І.Жансүгіров, Шығ.). Ибрай орағының жүзінің майысқан тұстарын *балғалап*, түзетті (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

БАЛҒАЛАС с ы н. *Үндес, ұрандас.* Құданың сактауынан тәуекелім, Фаламға түсір сен де

тау менен тас. Айтыстық дұшпан үшін намыс жоқтап, *Балғала* с бірге жүрген ағынды ақтап (Ақан сері, Шығ.).

БАЛҒАЛАТ = е т. *Балғамен ұрғызу, тарсылдату.* Ал, жоспарлар! Ал, даярлат! Ал, күрсілдет! *Балғала* т! (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАЛҒАЛАУ *Балғала етістігінің қимыл атауы.*

БАЛҒАЛЫ с ы н. *Балғасы бар.* *Балғалы* бауыр баста тұр, Күйелі дене, күс білек, Орақты бауыр қаста тұр, Маңқиған мұжық түстірек (І.Жансүгіров, Шығ.). Махмет еңбек ережелерін сақтамап еді. Қолындағы *балғалы* кілт мүлт етіп тайып кетті. Махмет ілгері ұшып, омақата құлады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Балғалы ұнтақтағыш. *Қатты материалдарды ұнтақтауға арналған мәшине.* *Балғалы ұнтақтағыш* қант ұнтағын алуға, жемдік дөңдерді майдалауға, сүйектерді ұнтақтауға қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Балғалы ұсатқыш. к е н. *Тез жарылатын морт қазындыларды ұсатуға арналған, қозғалмалы бөліктерімен соғатын ұатқыш машина.* *Балғалы ұсатқыштың* негізгі бөлшегі – білікке орнатылған дискіге бекітілген балғалар (Қаз. тілі термин. Кен.).

БАЛҒАСАП з а т. *Балғаның ағаштан, темірден жасалған сабы.* ≈ *Балғасабы* көне.

БАЛҒА-ОРАҚ з а т. т а р. *Кеңес дәуірі жұмысшылары мен шаруаларының бірлігін білдіретін эмблема.* Қуанумен шексіз өмірім бар, Ай нұрындай жайнаған көңілім бар. Асылдардың асылы адам ғана, *Балға-орағы* айкасқан ол коммунар (К.Боранбаев, Жаңарған.).

БАЛҒАСЫЗ с ы н. *Балғасы жоқ, балғамен емес.* Шақырып алып алдына Ел мақтаған ұстаны, «Қысқашсыз ұстап темірді, *Балғасыз* соқ!» – деп қысқаны (Дулат Бабабайұлы, Замана.).

БАЛҒА-ТӨС з а т. *Ұста саймандары.* Әлде қайда жер астында ұсталардың *балғатөстери* шыңылдайды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Көрік пен *балғатөстi* ғана білетін Төлеп (К.Қазыбаев, Ызғар).

БАЛҒАША з а т. т е х. *Балғалы ұнтақтағыштың ішіне түскен өнімді машинаның ішкі қорабындағы декаларға ұрғылап ұнтақтайтын, ротороға бекітілген ұнтақтау органы.* ≈ *Балғаша* қызметі.

БАЛҒАШЫ з а т. *Балға соғушы, темір ұсатасы.* Электр қуатымен шоғы жайнаған көрік, көріктен балқып шыққан темірді *балғашы*

ла р соққанда, жарқ-жүрқ ұшқындар шашылады (Ғ.Сланов, Шалқар). Сүлүтөр бөктерінде *балғашы* Құрақбай екеуіміз оңашада отырып, осылай әңгіме шерткен едік (С.Сарғасқаев, Сүлүтөр.). Ұста дүкенінің үлкен есігінен әлгі *балғашы* жігіт көз алмай қадала қарап тұрған секілді (К.Қазыбаев, Ызғар).

БАЛҒАШЫҚ¹ з а т. т е х. *Әртүрлі затты ұруға арналған құрылғыдағы кішкене бөлшек, құрал.* Поповтың радиоқабылдағышында күшейткіштің қызметін қоңыраудың *балғашығы* мен жазу аппаратын іске қосатын электромагниттік реле атқарады («Халық мұғ.»).

БАЛҒАШЫҚ² з а т. а н а т. <лат. malleus> *Орта құлақтағы есту сүйекшелерінің бірі.* Дабыл жарғағының ар жағында ортаңғы құлақтың қуысы болады, онда үш есту сүйекшелері бар: біріншісі – дабыл жарғағына тиіп тұратын *балғашық*, екіншісі – үзеңгі, ішкі құлаққа баратын сопақ тесікті жауып тұратын жарғаққа барып тіреледі (Адам анатом.). Дабыл жарғағынан әрі ортаңғы құлақтың қуысы бар, бұл қуыста есту сүйекшелері – *балғашық*, төс және үзеңгі болады (Адам анатом.).

БАЛҒАШЫЛЫҚ з а т. *Балға соғу кәсібі, ұсташылық.* ≈ *Балғашылықпен* айналысты.

БАЛҒЫН¹ з а т. б о т. <лат. myricaria> *Жыңғылдар тұқымдасына жататын бұта.* *Балғыннан* қарабояу, илік заттар алынады және көгалдандыруға пайдаланылады (ҚҰЭ). Шырғанақ, сөңке, терек, сөгет, емен. Үйенкі, ыргай, *балғын*, тораңғылар, Сарыағаш, қойқарақат, жиде, шетен, Тобылғы, түйеқұйрық, бауырқұрттар: Қараған, бозқараған, шеңгел, шілік сықылды ағаштардың талайы бар (І.Жансүгіров, Шығ.). Балауса жоқ, *балғын* жоқ тербетуге, Тербеледі қияқтар желмен түнде. Қызылкүрең қоржынын толтырып ап, Хабаршы күз жортып жүр жер бетінде (М.Мақатаев, Шығ.).

Балғын арша. б и о л. <лат. juniperus turkestanice> *Арша тұқымына жататын, биіктігі 1–2 м. мәңгі жасыл, көпжылдық бұта.* *Балғын аршаның* қар тоқтатуда, топырақтағы суды сақтауда едәуір маңызы бар (ҚСЭ). Сондағы *балғын* көк *арша* Ұлғая баршын тартыпты. Бітімі бірақ балауса Білдірер емес қарттықты (Ғ.Орманов, Ой қанаты).

БАЛҒЫН² с ы н. 1. *Әлі өсіп жетілмеген, балауса (өсімдік).* *Балғын* гүлдің шаттығын өмірсіз ғып, Қайдан шықты бұл мимырт көңілсіздік? Танымастай өзгертіп жіберді елді

Жастық шаққа жасалған сенімсіздік (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өсімдіктер өркендер, туса көктем Қатты, қалың асфальтты тесіп өткен. Түбіттей жұмсақ, *балғын* шөпті көрем, Жамағат, ойнамаңдар тіршілікпен (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). 2. а у ы с. *Толықсыған, уылжыған.* Жас едік, балауса едік, *балғын* едік, Бөріміз бір шабындық шалғын едік. Сонау бір дауыл жылда бөріміз де, Талшықтап жүрек отын шам ғып едік (Р.Нұрпейісов, Туған өлке). Қою қара қасты, ойлы жүзді *балғын* жігіт кездесті. Алғашқы кездескенде-ақ қыз жүрегін бір бұлк еткізді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Бір сәтке болса да көптен ұмыт болған баланың *балғын* денесін бауырға басып, әкелік сезімін оятқандай еді (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). 3. а у ы с. *Жас, балауса.* Облыстағы мектептер қандай тамаша. *Балғын* бөбек балалар қандай өсіп келеді (Ғ.Сланов, Замана.). Түнеп қалғам сенің *балғын* кеудеңде. Мұнан кейін бір күннен соң, бір күннен, Есігінді жиі қағып тұрдым мен (М.Шаханов, Ғасырлар.). 4. а у ы с. *Сүйкімді, нәзік.* Таяныш қып жүрегін, Баласы оймен күйеді, Бөбектің *балғын* білегін Анасы сорып сүйеді... (М.Жұмабаев, Шығ.). Сәби бөбектер бізге балапан жапырақтай *балғын* алақандарын созады (З.Қабдолов, Сыр). Шалдың мойнына бөкебайдың оралған бейқам арудың *балғын* білегі осы бір жәйтті аңғарғандай еді (Т.Бердияров, Солдат.). 5. а у ы с. *Пәк, таза, бейқұн.* Сен қалдың жалғыз жағада, Тындамай достың тілегін, Түнек ой *балғын* санада, Қайғыға толған жүрегін (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кіт.). Айта алмаймын мен оны, Кеттік еркін өмірдің кең жолымен. *Балғын* үміт жалт бұрылып шалғайға, Тек сол күннің елестері қалды ойда (М.Шаханов, Ғасырлар.). Балаң елдің *балғын* ойы мен батыл даусынан айырылып қалар ма екенбіз? – деп шошынады (Д.Әбілев, Арман.).

Балғын жас. *Есеймеген, буыны қатаймаған жасөспірім.* Қатал қабақ бір қарағанда қарсы алдында жәутең қаққан *балғын жас* т ы жеп қоярдай айбынды жатыр (А.Байтанаев, Дала сыры). Тіл тартпай кетті *балғын жас*, Бақадай аузын ашты да. Анасы қалды ойбайлап, «Көріңде өкір, сұлтан», – деп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Балғын жүз [өң]. *Жас, балауса, нәзік бетбейне.* Аздап тершіп дымқылдандырған *балғын жүзіне* жұқалаң қызғылт нұр толып күлім қағады (З.Жәкенов, Күн көтер.). Самалдың *балғын өңі* лезде кіртіңкіреп

кукыл тартты да, терең тыныстады (З.Жәкенов, Таң самалы).

Балғын махаббат. *Пәк, балауса сезім.* Қаушағы ашылмаған *балғын махаббаттың* бал сезімін ашқарақтана татып қалуға біржола ден қойғандай (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Балғын шақ. *Жасөспірім, балаң кез.* Сенің *балғын шағыңды*, Айтты бүгін тал құрақ. Сенің сұлу әніңді Айтты бүгін бал бұлақ (С.Мәуленов, Шалқар). Мен ерке, тентек *балғын шағымды* артқа тастап, өмірдің соқпағы көп өр-қиясына жалғыз өрмелеген кезімдегі рақатынан машақаты көп күндерімнің хикаясын шерткім келді (С.Омаров, Өмір.). Мәселен, менің *балғын* жастық *шағым* өткен, нағашым Ысқақтың ауылы – бұрынғы Шымкент, қазіргі Сайрам ауданының «Жұлдыз» ұжымшарында Наурыз мейрамына деген ерекше құлшыныс болатын («Жас Алаш»).

БАЛҒЫНДАЙ с ы н. *Балғын тәрізді, балғын сияқты.* Өңі ажарланып, *балғындай* қызара түскен (М.Әуезов, Абай жолы). *Балғындай* жас Ұлықпан Сүрегіне бөйге алды. Жас өнерпаз балаға, Жұрт жиналып таң қалды (О.Шипин, Өмір.). Алғашқыда сонша кұнақы болғанымен, Жанайдың *балғындай* қатаймаған әлсіз денесі шаруаға бейімделе бастады (С.Бегалин, Төлбасы).

БАЛҒЫНДАН = е т. *Қайта тілеу, уылжу, жасару.* Керек болса, баялышы мен тораңғыларының өзі де қайтадан бүршіктеп, гүлдемесе де бойына күш жинап, *балғындан* а түседі (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

БАЛҒЫНДАНУ *Балғындан етістігінің қимыл атауы.*

БАЛҒЫНДАТ = е т. *Жасарту, жас қалпында қалдыру.* Саяда өскен сұлуды, Ерке – Қура өзені, Еркелеткен өзі елі – *Балғындатқан* бүгінгі (Т.Жароков, Шығ.).

БАЛҒЫНДАУ с ы н. **1.** *Жастау, көктеу.* Мына тобылғыдан істеген садақ арқар атуға да жарайды, – деп Жақыптарға *балғындау* тобылғыны көрсетті (С.Бегалин, Бала Шоқан). **2.** а у ы с. *Балаңдау.* Бүгін Айсұлу Айназарға *балғындау* көрінді (С.Сейфуллин, Шығ.).

БАЛҒЫНДЫ с ы н. *Балғыны көп.* Балау-салы, *балғынды* Баяғыдай салаң жоқ; Кең қоныс, еркін өрісті Баяғыдай далаң жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

БАЛҒЫНДЫҚ з а т. *Уылжыған жастық.* Мәлике қазір он төртінен туған айдай толысып, бойжеткен *балғындыққа* жетіпті (Д.Әбілев, Арман.). Сұлулығын да, *балғын-*

дығын да паш етпей, тежеп ұстайтын қыз болу керек (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

БАЛҒЫНЫРАҚ с ы н. *Жасырақ.* Сексеуілдің бұл түрінің қара сексеуіл аталуына себеп өркендерінің *балғынырақ* және жасыл бұтақтарының көбірек болуына байланысты (Ә. Бірмағамбетов, Қаз. геогр. хрестом.).

БАЛДАЙ с ы н. **1.** *Бал сияқты, бал тәрізді тәтті, дәмді.* Қазағымды, қалың елді сағындым, Сарыарқамды – сайран жерді сағындым. *Балдай* бұлақ, мөлдір күміс көбікті Арқадағы айдын көлді сағындым (М.Жұмабаев, Шығ.). Адамға жаман бола тұра, Жалғыздың айналасы толған суы *балдай* мөлдір бұлақ (С.Мұқанов, Аққан жұл.). Кейде ақ бұлттар республикамыздың кең байтақ даласын керней жайылып жатқан еті *балдай*, жүні жібектей отар-отар қойларды еске түсіреді (Ә.Нұршайықов, Алтын.). **2.** а у ы с. *Жағымды, жанға дәру.* Жақсылардың үлгісі Жанып тұрған шамдай. Шешендердің сөздері Ағып тұрған *балдай* (Мақал-мәтел). Өмірім *балдай* балдырған, Құмарымды қандырған (Жамбыл, Шығ.). Саумал бұлақ – *балдай* дөрім, Салқын самал – баурайларың. Саялаған, беу, туған жер, Сағындырған Саржайлауым (М.Мақатаев, Шығ.).

Балдай батып, судай сіңді. *Жанына жақты, бойына дарыды.* Борсық майы әкеме *балдай батып, судай сіңді* (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

Балдай тату. *Арадан қыл өтпестей дос.* Ол екеуі өлшеу жеткісіз *балдай тату* болатын (Қ.Шөкенов, Гудок). Қылмады екеуімізді нәсіп қосақ, *Балдай тату* болар ек жұпты болсақ (Айтыс).

Балдай татыды. *Майдай жақты, сіңді.* Айтқаның жұртқа *балдай татыр*, інім (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Балдай тәтті. а) *Тату-тәтті, сыйлас.* *Балдай тәтті* екі достың [Ораз бен Боряның] алдында кең жол жатыр (М.Иманжанов, Таныс қыз). ә) *Қызықты, ыстық.* [Аянның] Өңі егес секілді, сезімдері бір-бірімен арбасып тұрды. Бірі – әлсіз, екіншісі – күшті. Бірі – мұздай суық, тастай қатты. Екіншісі оттай ыстық, *балдай тәтті* (С.Сейфуллин, Шығ.). *Балдай тәтті* балалық қимас күндер, келешек туралы тәтті қиялды бөліскен жастық кездер көшпей тізіліп өтіп жатты (М.Иманжанов, Адам тур.). б) *Өте тәтті, жағымды.* *Балдай тәтті* болмаңыз, Жоғаларсың жұтылып. Удай ащы болмаңыз, Тастар сені түкіріп (Қашаубай жырау // Ақберен).

Балдай ұйыды. Тыныштықта, тату-тәтті өмір сүрді. *Б а л д а й ұ й ы п* отырғанда шырықтарың бұзыла көрмесін, қалқам (Т.Ахтанов, Махаббат.).

БАЛДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. *Бал сияқты.* Бетегесі бырдай боп, Майсасыры дырдай боп, Тарлаулары *б а л д а й ы н*, Балауы жая-жалдайын, Ойы түрлі кілемдей, Солқылдап қыры кілеңдей Салқын самал дала үшін (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

БАЛДАҚ¹ з а т. 1. *Аяғы кемтар адамның сүйеніп жүруі үшін арнайы жасалған таяныш құралы.* Бір жұмадан кейін *б а л д а қ қ а* сүйеніп, түрегелуге жарадым (С.Мұқанов, Өмір мект.). Кеудене бір ерке сазды күй еніп, Келер күнге өткендей боп иелік, Әрең тұрып көз жібердің көшеге, Көз жібердің *б а л д а г ы ң а* сүйеніп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шешем менің теріп әкелген масағымнан бидай көже жасап, соны ішкелі жатқанда *б а л д а қ қ а* асынған, бет-аузын сақал басқан енгезердей орыс үйге кіріп келді (Қ.Тоқаев, Солдат.). 2. с а я т. *Саятқа шыққанда бүркіт, қаршыға т.б. құстарды ат үстінде алып жүру үшін ердің алдыңғы қасына орнатылған ашалы тіреуі.* Әредікте томағалы бүркіттерін *б а л д а г ы н а* кондырып алған ықшам жігіттер де көрінеді (М.Әуезов, Таңд.). *Б а л д а қ* таяғының екінші басы бүлдіргілі, ердің қамшылар жақ алдыңғы қапталындағы шеттікке бекітіледі (Ж.Бабалықов,.. Қыран.). Нар кескен әпсәлі ақ семсер қынабына салады. Қыран қара бүркіті *б а л д а г ы н а* қонады (Қамбар батыр). 3. *Алтын, күміс жапқан орындықтың таянышы.* Бұл – арқалығы биік, оған ай суреті салынған, *б а л д а қ т а р ы* сүйекпен, мақпалмен әшекейленген мол орындық (Б.Аманшин, Жар мұңы). 4. к ө с. *Сүзектің ішіндегі балықтың мөлшерін байқауға қажетті құрал (ұзындығы 5–6 м тұзу ағаш).* Түбекке *б а л д а қ т ы* салып олай-бұлай қозғағанда балықшылар сүзекке қанша балық түскенін жобалайды (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика).

БАЛДАҚ² з а т. 1. з е р г. *Алтыннан немесе күмістен жасалған көзі жоқ сақина.* Алтын *б а л д а қ* қол сәні, әшекей кесте тон сәні (Мақал-мәтел). [Әбдіш] Дәметкеннің саусақ біткеніне салған ала-құла *б а л д а қ т а р ы н* қозғап, суырып қарады (Б.Майлин, Шығ.). Қыз қолынан суырып алтын *б а л д а г ы* мен қалтасынан алып жібек орамалын шалға тастапты (Қаз. ертер.). 2. *Қылыштың, пышақтың сағасын бекітіп тұратын сақина.* *Б а л д а г ы* алтын, құрыш болат Балдағынан қанға боялмай Қасарысқан жауына Қанды көбік жұтқыз-

бай... Ерлердің ісі бітер ме? (Махамбет Өтемісов, Өленд.). *Б а л д а г ы* алтын алмаспен Қобыланды тартты қақ басқа (Қобыланды батыр). 3. *Қайшының саусақ кигізетін тұтқасы.* Көктем мезгіл болғанда Көктен құйған тамшыдай Шебер қыздың қолында *Б а л д а г ы* алтын қайшыдай (Қазақ эпосы). 4. *Шымылдықтың екі жақтауы, бау өткізетін шығыршығы.* Жүк пен *б а л д а қ т а р ы* күміс оқалы жасыл шайы шымылдықпен қоршалған керуеттің аралығында тоғыз тармағы бар күмістелген аша бақан тұр (Ә.Әбішев, Найзағай).

Балдағынан батырды. *Қылышты сағағына дейін сүңгітті.* Сағағына дейін сүңгітті. Мың сан қолдың ақырып бетін серперміз, Жортып жүріп жалаң қылыш сілтерміз. Жау қанына *б а л д а г ы н а н б а т ы р ы п*, Айдарына өткір жүзін сүртерміз (Үш ғасыр.).

Балдақтан кетті. *Сағасынан үзілді, сынды.* Бадамнан қалған зүлфүқар, Шаба алмасам маған серт. Шапқанымша шыдамай, *Б а л д а қ т а н к е т с е ң*, саған серт (Батырлар жыры).

БАЛДАҚСЫЗ с ы н. *Балдағы жоқ.* Жатырмын аңсап, тезірек *Б а л д а қ с ы з* жортып кетуді, Көдені таптап езгілеп, Алшақ басып өтуді (Қ.Аманжолов, Шығ.). Оралманың ақ мықты бүркітін *Б а л д а қ с ы з* қолға қондырып Қасқыр мен түлкі қараған, Қол тоқпақтай ер Ағыш (Манас).

БАЛДАҚТА= е т. *Балдақпен жүру.* Жалғыз ағаң маңдайынан сүйе кет, Туысқандық махаббатта не көп. Бір *б а л д а қ т а н* келеді әне, өзі де, Махаббатын жүрегіне тиек ет! (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

БАЛДАҚТАМЫР з а т. б о т. *Өсімдік діңінің төменгі жағынан өсетін жанама тамыр.* Су жайылып кеткен жерде өсетін сүректі көп өсімдіктер діңінің төменгі жағынан пайда болған, кейін келе жуандап өсімдікті жоғары көтеріп тұратын жанама тамырларды *б а л д а қ т а м ы р* деп атайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

БАЛДАҚТЫ с ы н. *Балдағы бар.* Талай-талай маңдайша Төбемді ойды кірерде, Қос *б а л д а қ т ы* адамша Қолын артқан тіреуге (Ғ.Орманов, Таңд.). Қолындағы тор дорбасы жер сызып келе жатқан бұйра шаш келіншекке *б а л д а қ т ы* кісі байқаусызда сүйкеніңкіреп өтті (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Қарғаш жұмыс жөнімен *б а л д а қ т ы* мұғалімнің үйіне келді (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

БАЛДЫ с ы н. 1. *Балы бар, балы көп.* Сонымен қатар *б а л д ы* тағамды қант диабетімен ауыратын және шамадан тыс семірген адам-

дардың жеуіне болмайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **2.** а у ы с. *Бақытты, қаннен-қаперсіз (шақ)*. Егіншілер арасынан көненің көзі – Ермашты жолықтырғанда балалықтың *б а л д ы* кезеңін еске бір түсірдік (Бал дәурен).

Балды бармақ. *Өз ісіне жетік, шебер; бармағынан бал тамған.* «*Б а л д ы б а р м а қ*» атанған колхоздағы Әли Қарт, Еңбегіне ел айтқан Алғыстарын мың қабат (З.Қалауова, Таңд. шығ.). Ау тартып он бес жастан жанды жалдап, Атанды палуан Төлеш *б а л д ы б а р м а қ*, Өсті ол орыс-қазақ ортасында, Қара нан, қара құртпен жүрек жалғап (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

Балды да, балсыз да болмады. ж е р г. *Үмітті де, үмітсіз де болмады; екіұдай.* Шыңғыс еліне Шоқан *б а л д ы да, б а л с ы з да б о л м а й* қайтқан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Балды өсімдіктер. *Гүлінен баларасы шірне, тозаң жинайтын жабық тұқымды өсімдіктер тобы.* Негізгі *б а л д ы ө с і м д і к т е р* – далалық жерде өсетіндері: қарақұмық, бұршақтар, жоңышқа, беде, сәлбен, жуа, темекі, мақта, жалбыз және т.б. (Қаз. тілі термин. Биология). Қолдан өсірілетін жеміс-жидек, аққараған, жоңышқа, мақта сияқты *б а л д ы ө с і м д і к т е р* республиканың оңтүстігінде көп кездеседі (ҚСЭ).

Балды таңдай [тіл]. п о э т. *Тілі тәтті.* Қаз мойын, қарақат көз, жазық маңдай, Тәтті сөз, оймақ ауыз, *б а л д ы та ң да й*. Сүйріктей он саусағын қыпша белің, Таза гүл бой сипатың Райхандай (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ыстық құшақ, отты сүйіс, *б а л д ы т і л*... Бірдене деп күбірлейді жібек жел. Бұл жатық қой, жасыра көр, жібегім, Айтып қойсаң, амал қанша... өзің біл! (М.Жұмабаев, Таңд.).

БАЛДЫЗ з а т. э т н. **1.** *Ер адам әйелінің сіңілілері.* – Тілек сайын тізгіндескен неткен іңкәр өмір бұл? Сол бойжеткен *б а л д ы з ы* еді, қаһарлы Ақсақ Темірдің (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бұл бала бір төренің жалғыз еді, Демесең айыбы әйел хан қызы еді. Өзіммен осы бала туған бөле, Төренің менің шешем *б а л д ы з ы* еді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Даңғаза деген мағынасыз бос даурық деген сөз ғой, – деді Шыңғыс *б а л д ы з ы н а* күле қалжындап (С.Бегалин, Шоқан асу). **2.** ж е р г. *Ер адам әйелінің жасы кіші туыстары.* Жүсіп Құрманғазының алдында талай рет отырғанын, *б а л д ы з ы м* деп Құрманғазы оны еркелеткенін, көйлегін шешкенде күйшінің көк ала тартқан жалын көргенін, Құрманғазының тоқса-

ныншы жылдарда өлгенін айтты (А.Жұбанов, Құрманғазы). Малқардың аузы астан босамаса да, *б а л д ы з ы н ы ң* қалжыңына жауап та қайырып үлгерді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

БАЛДЫЗДАЙ с ы н. *Балдыз сияқты, балдыз тәрізді.* Қаратау – аяқ бассаң, ертегі, аңыз, Серіктей сансыз күйге шертеді аңыз. *Б а л д ы з да й* көрі шалды мазақ қылған Бұлағы сылқылдаған ерке нағыз (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Белгісіз бір бақыт мұның мазасыз кейпін аңғарып, бір сәт *б а л д ы з ы н да й* бүйірінен түртіп өтіп, артынан іле-шала еркелеп, жымындап тұрғандай болды (М.Сатыбалдиев, Жартаc.).

БАЛДЫЗДЫҚ с ы н. *Балдызға тән, балдызға қатысты.* Байжан есіктен кірмей жатып Қайырға *б а л д ы з д ы қ* әзіліне салып, ... күле келді (М.Дүзенов, Әке болғым.). Ойынға доғал Есенеі, ел әдетімен *б а л д ы з д ы қ* назын көтере жүріп, қытығына тиген бір жолда, – «оттама, балдызым» деп Қырмызыны бетінен қатты қауып тастағаны бар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). // *Балдыз екендік, балдыз болғандық.* – Ха-ха-ха... – балдызым рақаттана күліп алды. – Жездемен олай ойнамасам, *Б а л д ы з д ы ғ ы м* қайсы (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

БАЛДЫЗЖАН з а т. э т н. *Ер адамның балдызына қарата айтатын еркелету мәніндегі атауыш сөзі.* – Ой, *б а л д ы з ж а н* – ау, тістемесі жоқ үлкен ұлықты көк сүтке қамап, ашықтырып тастаған жоқсың ба? деп балдызына ұрысқан болды (Ж.Мусин, Ақ алаң). Тілімді алсаң, *б а л д ы з ж а н*, Сол Жұманды сүйер бол, Сол Жұманға тиер бол! (Д.Әбілев, Жүрек.).

БАЛДЫҚ с ы н. **1.** *Табиғат құбылыстарының қуатын өлшейтін бірлік ретіндегі он балдан тұратын жүйе.* 1957 жылдың 4 декабріне Алтайдағы Гобий үстіртінде болған жер сілкінуінің күші *12 б а л д ы қ* шкаламен есептегенде 11 балға жеткен («Спорт»). Еліміздің сейсмологиялық картасына сәйкес ол жерде *8 б а л д ы қ* жер сілкіну қаупі бар («Жас Алаш»). **2.** п е д. *Оқу орындарында, спортта үлгірім сапасының өлшем жүйесінің өлшем бірлігі ретіндегі балдан тұратын, балмен есептелетін.* Жапон мектебіндегі оқушы білімін бағалау жүйесі де қызық. Онда да біздегідей бес *б а л д ы қ* баға (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.).

Балдық жүйе. *Бал қою арқылы есептеу немесе бағалау жүйесі.* Бектің өзі айтатындай, он *б а л д ы қ ж ү й е м е н* бағалағанда жетіні қиналмай қоюға болады (М.Мағауин, Ақша қар). Екінші жаңалық – жарыстың бағасын

төрешілер алқасы *балдық жүйеменен* шығарып отырды («Қаз. әдеб.»). Түйелерді іріктеу 10 *балдық жүйе* жүргізіледі (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.).

БАЛДЫР¹ з а т. ө с. <лат. algal> **1.** *Төменгі сатыдағы өсімдіктер қатарына жататын, ұрық шашу арқылы көбейетін, құрамында хлорофилі бар, су астындағы топырақтың беткі қабатында өсетін жұмсақ шөп. Азот-сүйгіш өсімдіктерге: күнбағыс, қалақай, таңқурай, зығыр, балдыр, саңырауқұлақ т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Экология). Виктордың сөзін растағандай болып, көктем гүлдері теңіз балдырларынан табылатын маржанша сан сәуле шашып ойнады (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз).*

Балдыр басу. *Өзен, көл, көлшік сияқты тағы да басқа сулардың сарқылып, түбіне балдырлардың қаптап өсіп кетуі. Суалып, қоқым түсіп, балдыр басып, Қарасу құри берді жылдан-жылға. Сарқылып он жыл болмай дымы қалмай, Су деген жоғалды аты ақырында (А.Байтұрсынов, Шығ.). Балдыр басып жай жатқан, Толқынсыз судың несі сән? Қайғысыз, ойсыз ант атқан, Өлген жанның несі жан (XX ғ. қаз. ақын.).*

Балдыр шөп. *Ұсақ, майда шөп. Жер жүзіне, қалың жұмсақ Балдыр шөпке мөлтілдеп, жалтырап шық түскен (С.Сейфуллин, Әңгім.). Бұлардың көпшілігі денесі қатаймаған теңіз құрттары, балдыр шөптер, су түбінде болған, құрылықтың ең алғашқы судан көтерілу кезеңі де осы дәуір ақырында басталған (Н.Баяндин, Ғасыр наны).*

БАЛДЫР² с ы н. **1.** *Бүлдіршіндей жас. Болатпен бел буынған жап-жас балдыр, Күреске бұйырған күн өмір, тағдыр; Автоматтан сен атқан айбынды оқтар, Жаудың отын өшірген болды жаңбыр (Біздің Мәлік.). Сенің жасың маған шер боп, балдырым да-ақ күйгенмін. Теңдік алсам, өсіп ер боп, Жүрекке ант қып түйгенмін (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Балдырған балдыр балалар Мойнына қызыл байлаған (Жамбыл, Шығ. жин.).* **2.** *Жас, жаңа, алғашқы. Сіміріп жұпар ісін балдыр гүлдің, Қиялын тербетпеген аппақ қайың. Ойнақтап жас шағында жартасында, Кезбеген қарақатты әрбір сайын (Пернедегі терме.).*

БАЛДЫР³ е л і к. *Баланың түсініксіз тәтті сөзіне ұқсас ашық, қысқа дыбысты білдіретін сөз//Былдырлаған, түсініксіз. Кішкентай Зиядашының балдыр бал тілі де онша еліктірмейтін боп жүр өзін (Ш.Құмарова, Қос шынар).*

БАЛДЫРА= е т. с ө й л. **Балдырла.** – Балам, кім боласың, – деп балдыраған тілін қызық көріп, сұраушы едім (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Тірі болса бірге келіп балдырапта қалған болар (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

БАЛДЫР-БАЛҒЫН з а т. *Жас шалғын, балауса. Барсаң да қай өлкеге белден шалғын, Оралған белуардан балдыр-балғын, Мас болып шұбар ала гүл иісіне, Келеді сансыз гүлді құшып алғың (С.Сейфуллин, Шығ.).*

БАЛДЫР-БАЛДЫР е л і к. *Баланың сөзіне ұқсас қайталама ашық дыбысты білдіретін сөз.*

Балдыр-балдыр сөйледі. *Анық айтпай, түсініксіз сөйледі. Әлденені балдыр-балдыр сөйледі де, бір қарманып астыңғы жан қалтасынан браунигін қолына алды (С.Бегалин, Танд.). Балдыр-балдыр тіліңнен, Сырынды маған айтасың. Қоңыраудай әсем үніңмен, Үйімде күй тартасың (О.Малқаров, Менің ізім).*

БАЛДЫР-БАТПАҚ с ы н. *Жүйесіз, ретсіз, жеңіл-желпі, түсініксіз (сөз, ой). Мұқаш бүктеулі қамшысын сермеп, балдыр-батпақ тілмен Балташтың қызмет бермегенін сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақан 13 жасқа келгенше Бұқардан оқып қайтқан Күнту деген бір молдадан сабақ оқып жүреді. Бірақ біраз ескіре бастаған соң, молданың балдыр-батпағына зирек Ақанның көңілі отыра бастайды (М.Жұмабаев, Шығ.). // с ө й л. Шығармасын, жазған дүниесін елеусіздеу етіп көрсету, көңілі толмайтынын білдіру мақсатында қолданылатын сөз. Қыздар қыдырып кеткен соң, оңашада мынау, жазып жүрген балдыр-батпағымды жалғастырып отыр едім, – деп маған ұсынды (Ә.Нұршайықов, Махаббат жыр.). Тоғжан ағай мені жай күйдіріп отыр. Мен әлі балдыр-батпақ, қалқам-шырақтан шыға алмай жүрмін (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).*

БАЛДЫР-БҰЛДЫР е л і к. **1.** *Былдырлаған дыбысты бейнелейтін сөз. Үлкен-үлкен өгіз қоңыраулары балдыр-бұлдыр, көмескі күңгірленіп, Ыбырайдың кірешілері келіп қалған екен (Ғ.Мүсірепов, Ояңған өлке).* **2.** *Тілі жаңа шығып келе жатқан баланың сөзі. Баланың томпаң-томпаң жүгірісі, балдыр-бұлдыр сөзі қандай тамаша! (С.Байжанов, Жастық.). Жас бала еңбекпен барып қаз тұрып, балдыр-бұлдыр сөйлей бастағаннан-ақ үлкенге еліктейді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).* **3.** *Түсініксіз, айқын емес дыбысталған сөз. Жақып құлақ жегеніне мәз, сөзі балдыр-бұлдыр*

ды р ғ а айналған (Т.Есімжанов, Дала). Мұның артынан мылқау сері болып Әбдінің Омары, өзінің серіктерін ертіп, салдарша айбақ-сайбақ киініп, б а л д ы р-б ұ л д ы р тіл қатып, қиылышықыл ән салып, алуан түрлі әсем ойындар көрсетті (С.Бегалин, Замана.).

БАЛДЫРҒАН¹ з а т. **1.** Сабағы, жас өркендері шикілей не тұздалған түрде тамаққа пайдаланылатын, табиғи күйінде мал жемейтін шөптесін өсімдік. Есіктің алды б а л д ы р ғ а н, Бармағын жезге малдырған. Көшкенде көшін бастатып, Көп жорғасын салдырған (С.Сейфуллин, Шығ.). Аса, Талас екі өзен, Ат бауырынан саз болған. Б а л д ы р ғ а н ы н жегенге, баланың көңлі мәз болған (Айтыс). Б а л д ы р ғ а н ы білектей, Баттауығы жүректей, Ондай қоныс маған жоқ, Құдай қылды амал жоқ (Махамбет, Өлеңд.). **2.** б о т. <лат. heracleum> Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын, сабағы қырлы, іші қуыс, жапырақтары үш қырлы, қауырсын тәрізді тілімденген көпжылдық немесе екі жылдық шөптесін өсімдік туысы. Гүлдері шоғырланып барып, сәбіз бен аскөктің шатырша гүліне ұқсас гүл шоғырын құрайды. Күрделі шатыр гүл сәбізде, аскөкте, б а л д ы р ғ а н д а т.б. болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Б а л д ы р ғ а н ы ң Қазақстанда тілік балдырған (heracleum dissectum) және Сібір балдырғаны (heracleum sidiricum) деген түрлері бар (ҚҰЭ). Б а л д ы р ғ а н ы ң гүлшоғы – күрделі шатырша, күлтесі ақ, жасыл, сары қызғылт түсті, жемісі – дөңгелек (Қаз. тілі термин. Биология).

БАЛДЫРҒАН² з а т. **1.** а у ы с. Жасөспірім, жеткіншек. Б а л д ы р ғ а н балғын, балалар, Мойнына қызыл байлаған, Түрлерің гүлдей жайнаған, Қарасам қанша тоймаймын (Жамбыл, Шығ. жин.). Аш жалаңаш қаңғырған, Өңкей ғана б а л д ы р ғ а н. Қолдан қолға сатылған, Қайғы өртеп, жанды жандырған (Б.Майлин, Танд.). **2.** а у ы с. Бозбала, бойжеткен. Б а л д ы р ғ а н м е н бастасып, Сұлумен қол ұстасып, Жас ұланмен жолдас боп, Жас қайыңды қолға алып, Баланы сүйіп бір қанып, Жолаушымен мұңдас боп, Мен де тезірек өлейін, Әлі жаспын демейін, Балқиды жаным бұл күйге (М.Жұмабаев, Шығ.). Ажарыңнан гүлдей нәзік, б а л д ы р ғ а н. Көз алмаушы ем жасап іштей жан құрбан. Сен едің ғой құштар етіп, құлшынып, Ең алғашқы ғашық отын жандырған (К.Салықов, Жезкіік). Сөйтіп жүріп б а л д ы р ғ а н жігіт боппын, Сөйтіп жүріп ішіне кірдім топтың (Д.Әбілев,

Ой толқ.). // *Кішкентай сәбиге тән, бөбекке тән. Жас сәбидің б а л д ы р ғ а н* сөзін толық түсінбесе де, өзін біреулердің шақырып тұрғанын ұғып, аулаға қарай бет алды (Қ.Сәуіркенов, Ерекше.). // *Нәзік, жіңішке. Бадам қабақ, бал тамақ, Б а л д ы р ғ а н* белі иілген. Арусып жүрген ақ маңдай Басына берген бақ қандай (Ы.Шөреков, Шығ.).

Балдырған шақ. а) *Балалық шақ, бала кез.* Бүгін де отауда бірнеше бала ойнап отыр. Олардың ойнағанынан Гүлнардың есіне б а л д ы р ғ а н ш а ғ ы түсті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Жанайдың жас кезінде, тіпті б а л д ы р ғ а н ш а ғ ы н д а құлағына сіңіп, көңіліне қонған бір ән бар еді («Қаз. әдеб.»). ә) *Жас кез, жастық шақ.* Қазір ол солдат, б а л д ы р ғ а н ш а ғ ы н Арнаған бүкіл адамдық іске, Қорғайды түннен туған ел бағын, Қорғасын сырлар түйеді ішке (Д.Әбілев, Жүрек.).

БАЛДЫРҒАНДАЙ с ы н. Балдырған тәрізді, балғын, жап-жас. Балауса б а л д ы р ғ а н д а й қарындасым, Ағаңның қайыстырма қабырғасын, Бауырым, бойыңды жи, жасыңды тый, Сұм тағдыр енді сені басынбасын (Қ.Аманжолов, Танд.). Б а л д ы р ғ а н д а й балбыраған білегі, Көңілі шат, күндей шалқып күледі. Аузын ашса, ақтарылып ақ күміс, Ақ маржанын жүрегіне іледі (М.Хакімжанова, Мәншүк). Б а л д ы р ғ а н д а й қызықты жас басым, дәуренім, қызығым шынымен қойшы шалға зая болғаны ма? (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Балдырғандай майысты. *Нәзік иілді.* Ойламайды, қалар, – деп Қатар шапқан жарыстан. Б а л д ы р ғ а н д а й м а й ы с ы п, Он үшке келген жасында Ізденді жауды алыстан (Көрұғлы). Сүлейдің есі-дерті – «төсек жаңалау», шөпшенді емес, баяғыдай шай шымылдық, мөре шапан, торғын кемзал, жібек сәлі, б а л д ы р ғ а н д а й м а й ы с қ а н, үлбіреген жас сәулеммен жаңартуды арман қылады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАЛДЫРҒАНДЫ с ы н. Балдырғаны мол, балдырған өскен, балдырғаны бар. Мұндай балық тұқымы теңіз жағалауындағы б а л д ы р ғ а н д ы тауларды мекендейді (Ғалам ғажап.). Біз белгілі сарымыз! Бәр жәндіктің нарымыз! Батпақты болар көліміз, Б а л д ы р ғ а н д ы шөбіміз (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Балталы, Бағаналы ел аман бол, Бақалы, б а л д ы р ғ а н д ы көл аман бол. Кірім жуып, кіндігім кескен жерім, Ойнап-күліп ер жеткен жер аман бол (Қозы Көрпеш.).

БАЛДЫРДАЙ с ы н. 1. *Балдыр сияқты, балдыр тәрізді.* Әлгі өрмекшінің бөріктей ауынан басқа, су түбіндегі *б а л д ы р д а й* сүңгілер де салбырап-салбырап бұрыш-бұрышты тұтып қалған екен (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). 2. а у ы с. *Өрімдей жас.* «Ел қорғар ер болар» деп сенуші едім, Еркелеп сұрағанын беруші едім, *Б а л д ы р д а й* балғынымның қызығымен Балқыған қорғасындай еруші едім (Қ.Райбаев, Жаңа толғау).

БАЛДЫРКӨК з а т. ө с. 1. *Көкөніс, жеміс маринадтауға керекті, тағам дәмін келтіруге қосатын, тағамдық көкөніс өсімдік.* Көкөніс шаруашылығында көшет өсіру әдісі капустаның барлық түрін, тарнаны, *б а л д ы р к ө к т і*, бұрышты өсіруге болады (Көкөніс өсіруші.). Тураған қызанақ пен ақжелкен, аскөк пен *б а л д ы р к ө к т і*, ұзынша етіп тураған төтті бұрыш, қуырылған пиязды, баялдыны қосып, бәрін еттартқыштан өткізіп, сырлы ыдысқа салып араластырады («Қазақст. әйелдері»). 2. б о т. <лат. *arum*> *Шатыршагүл тұқымдасына жататын, теңіз бен өзендердің жағалауындағы ылғалды топырақта өсетін бір, екі және көпжылдық өсімдік.* Жапырақты балдыркөк, тамыржемісті *б а л д ы р к ө к т і* жапырақтары, сағақтары және тамыржемістері тамақ және сүрлеу өнеркәсіптерінде, эфир майы – дәрі-дәрмек өнеркәсіптерінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

БАЛДЫРЛА= е т. *Тілі анық келмей, түсініксіз сөйлеу.* Біз бәріміз бұрын мектепте неміс тілін оқыған едік. Бұл тілде өзара *б а л д ы р л а н* сөйлесетін де күйге жеткенбіз (Ә.Нұршайықов, Махаббат жыр.). Бір күні қас қарайған кезде, орыстар бір жаққа баратындай қару-жарақтарын қамдап, мылтықтарын сытырлатып, оқтап, ер-тұрмандарын салдырлатып, *б а л д ы р л а н* сөйлеп, аттарын ерттеп әбігерлене бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жатып сорар жалмауыз, Еңбекші момын маңайын. *Б а л д ы р л а й т ы н* ардалап, Пара алтын арбалап (М.Жұмабаев, Шығ.).

БАЛДЫРЛАС= е т. *Түсініксіз сөйлесу.* Алуан түрлі дыбысқа көмілген адам сөздері бір-біріне жамыраса түсініксіз *б а л д ы р л а с а д ы* (К.Оразалин, Абай.).

БАЛДЫРЛАУ *Балдырла етістігінің қимыл атауы.*

БАЛДЫРЛЫ с ы н. *Балдыры көп, балдыры бар (су).* Жар астынан жасаң, самал аңқиды, мұрынға *б а л д ы р л ы* судың тосап иісі келеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сонау алыстағы *б а л д ы р л ы*, бағаналы көлін аңсайтын болар

(Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Киік қайда ойнайды, Тауда тарғын болмаса. Балық қайда ойнайды *Б а л д ы р л ы* су болмаса (Қабан жырау, Алтын қазық).

БАЛДЫРШӨП з а т. 1. *Ағынсыз, не ағыны аз тұщы суларда өсетін өсімдік.* *Б а л д ы р ш ө п т е р* сирек гүлдейді (ҚҰЭ). 2. б о т. <лат. *lemnaceae*> *Су өсімдіктері тұқымдасына жататын, су бетінде қалқып немесе су ішінде өсетін көпжылдық шөптесін өсімдік.* *Б а л д ы р ш ө п т і* жапыраққа айналған сабағының ұзындығы 3–10 мм, ені 2–3 мм-дей сопақша немесе домалақ пішінді болады (ҚҰЭ). *Б а л д ы р ш ө п т і* кейбір түрлерінің тамырлары жоқ (Қаз. тілі термин. Биология).

БАЛЕРИНА [итал. *ballerina*] з а т. *Балет труппасындағы биші әйел.* *Б а л е р и н а* орындайтын партиялардың күрделілігін, ішкі қарама-қарсылығын, дүдәмал ойларын асқан нәзіктікпен жеткізе білетін («Қаз. әдеб.»). *Б а л е р и н а* еркелей басқан кісіше, майысып жүреді, оны жорта, артық көріну үшін істейді деп шешті (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

БАЛЕТ [итал. *balletto*] з а т. *Музыкалы хореографиялық образ арқылы ой мен мазмұнды беретін сахналық өнердің бір түрі.* Е.Рахмадиевтің «Қамар сұлу», С.Мұхаметжановтың «Айсұлу» операларын, Ғазиза Жұбанованың «Аққұс» *б а л е т і* н көруші қауым аса жылы қабылдады (І.Омаров, Серпін). *Б а л е т* – жүзік көзінен өткендей мың бұралған, көз ілеспес қағылездікпен әсем өрнек салып, адам сұлулығын паш етер, ойға нәр, сезімге ләззат берер нәзік һәм әсерлі өнер (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.). Басқасын былай қойғанда, қазақтың көркемөнерінің ішіндегі кенжесі – *б а л е т* өнерінің табысы қаншалықты зор болғаны айқын (С.Мұқанов, Өсу жол.).

Балет театры. *Би және музыка ыргағымен ғана өнер көрсететін театр.* *Б а л е т т е а т р ы* дегенді мен қателесіп айтып отырғаным жоқ. Бұл Монсеев басқаратын халық би ансамблі емес, шын мәніндегі балет театры («Лен. жас»). Болат қазақтың Абай атындағы Ленин орденді академиялық опера және *б а л е т т е а т р ы* на солист болып орналасқан еді (Ш.Сариев, Арайлы.). Қазақтың академиялық опера және *б а л е т т е а т р ы* өркендеген мәдениетіміздің басты айғақтарының бірі («Қаз. әдеб.»).

БАЛЕТМЕЙСТЕР [нем. *Ballettmeister*] з а т. *Балет, би сахналарын, хореографиялық нөмірлерді қоюшы және соның авторы.* «Балбырауын», «Қызыл қайың» күйлерінің ырғағы, өлшеуі, музыкалық «сөйлемдерінің» жұп бо-

лып келіп отыруы – біздің заманның *балетмейстерлерінің* назарын жай аударған жоқ (А.Жұбанов, Құрманғазы). *Балетмейстер* безендіруші-суретшімен, композитормен, дирижермен, сценарий авторымен, концертмейстермен тығыз байланыста жұмыс істейді (ҚҰЭ). Сирокобеговтың *балетмейстр* келіншегі қолымнан жетектеп әкеп, әйелдер дәрігеріне көрсетті.

БАЛЕТТИК с ы н. *Балетке лайықтанған*. Қ.Қожамировтың «Чинтөмүр» секілді *балеттік* спектакльдері еліміздің бұл өнер саласындағы елеулі табысы болды (І.Омаров, Серпін). Сөйтіп, бізде бірнеше *балеттік* шығармалар бар. Жекелеген би нөмірлері де жетеді (І.Омаров, Серпін).

БАЛЖАНДА = е т. с ө й л. *Малжаңда*. Тек қана азу тіс пен таңдайдың шайнаған, *балжаңдаған*, тамсанған дыбысы ғана естіледі (М.Қаратаев, Далада.).

БАЛЖАПЫРАҚ з а т. б о т. <лат. *zygophyllum brachipterum*> *Жұпжапырақтылар* тұқымдасына жататын, сабағы тік, биіктігі 20–50 см, көп жылдық шөптесін өсімдік; қоян-жапырақ; қоянжоңышқа. *Балжапырақ* – балшырынды, дәрілік өсімдік (ҚҰЭ). *Балжапырақ* Қазақстанда Алақол, Зайсан, Балқаш көлдерінің маңындағы ши, шеңгел арасында, сортаң топырақты жерлерде өседі (ҚҰЭ).

БАЛЖҮГЕРІ з а т. б о т. <лат. *sorgnum serpum*> *Астық тұқымдасына жататын біржылдық, шашақ тамырлы, жапырағы таспа тәрізді, дәні домалақ, түкті шөптесін өсімдік. Балжүгерінің* дәнін пісіріп, қуырып тамаққа пайдаланады (ҚСЭ). *Балжүгері* Оңтүстік Қазақстанның суармалы жерлерінде қолдан өсіріледі (ҚҰЭ).

БАЛЖЫР елік. *Білжыраған, суланған жайылма кейіпті бейнелейтін сөз.*

Балжыр ауыз. *Аузынан түкірігі шығып, екі езуі суланып тұратын үлкен ауыз.* Жақсыбай ұрыдан жылқы сұрап, би-болысқа арыз қылып жылап жүретін *балжырауыз* қаракесек те болыс отырған үйге түсті (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАЛЖЫРА = е т. с ө й л. *Сөзін дұрыстап айта алмау.* Мен сені сынағым кеп айтсам, *балжырап* көзіңе жас алғаның қалай? (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Майлық абдырап сасып қалды. Аузы *балжырап*, түкірігі отқа шашырай маңқылдап кетті (А.Нұрманов, Құлан.).

БАЛИФА з а т. с ө й л. *Балигат. Балигага* толмай өлген балаға жаназа оқып жерле-

геннен басқа, ешқандай ас беру деген болмайды (Б.І.Алтынсарин, Танд.). Неғылған жас! Әйел бала он екіде *балигага* батады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ұл баласы жоқ үйлер қыздарын жастайынан еркекше киіндіріп, еркекше тәрбиелейтін. Ондай қыздар *балигага* толғанша өздерін еркекпіз деп санайтын да, шетінен өжет, өткір келетін (І.Омаров, Шабыт.).

БАЛИФАТ [ар. *بَالِغَةُ*] з а т. *Кәмелеттік жас, үл мен қыздың тұрмыс құруға болатын жасы. Жатжерлік уағызшылар балигата* жетпеген балалар үйіндегі жетім қаракөздердің мойнына крест тағып, шоқындыратын көрінеді («Түркістан»).

Балигатқа толды. *Кәмелетке жетті, ұрпақ беру қабілетіне жетті, ержетті.* Бірақ мал мен күшті жуан атаның қолында болды да, Әбдіғали бай Бәтішті тіпті *балигата* толмай зорлықпен тоқалдыққа алды (С.Бегалин, Замана.). Одан бері уақыт өтті, Өзі есейді, есі кірді. *Балигата* толды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). *Балигата* толмай жатып, осыншалық қатты сынға түсем деп ойлап на еді (О.Бөкеев, Үркер.).

Балигатқа толу. а н а т. *Жас ағзаның анатомиялық және физиологиялық өзгерістер нәтижесінде ұрпақ беру қабілетіне жетуі.* Ер балалармен салыстырғанда қыздар *балигата* ерте толды (ҚҰЭ). *Балигата* толу барысында жасөспірімдердің сыртқы пішіні мен мінез-құлқында, даусында өзгерістер байқалады (ҚҰЭ). *Балигата* толуға баланың денсаулығы, күнделікті ішетін тамақ түрлері, тұрмыс жағдайы, ауа райы және т.б. әсер етеді (Қаз. тілі термин. Психология.).

БАЛИФ з а т. к ө н е. *Балигат.* Және де бай қызы тоғыз жаста *балиг* болады (М.Дулатов, Шығ.). Түзеткен Бекшора хан Әбименен, Біледі *балиг* түгіл сәбименен. Сөждеде бір Аллаға тағат қылған Хисапсыз ғалымдары кәріменен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Балиғыға толды. Балигатқа толды. *Балиғыға* толды дейтін он екі жасынан бері мешітте оқылатын жұма намазынан қалып көрген емес (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

БАЛИФИ з а т. с ө й л. *Балигат.* Фаниеваны он беске шыққанында, *балигига* толмаған кезінде қалыңмал алып, мұны өзінің теңі емес, Матайдың егделеніп қалған әлде біреуіне еріксіз ұзатқан (Ж.Жұмаханов, Үш бәйтерек).

БАЛИЛІК з а т. *Индонезияның Бали, Ламбок аралдарын мекендейтін халық. Бали-*

л і к т е р д і ң жазба әдебиетінің негізі ерте қаланған (ҚҰӘ).

БАЛКОН [итал. balcone] з а т. *Үйлердің қабырғасынан сыртқа шығарылған, бетоннан немесе басқа қатты заттан жасалған, қоршаулы, шағын орынжай.* Он сегізінші бөлме – бір жағы ашық *б а л к о н* екен, мұнда нұсқаушы сөз сөйледі (С.Мұқанов, Таңд.). Неге өртенді? Жүрегім неге өртенді?! Нелер келіп, басыма нелер төнді... *Б а л к о н ы ң н а н* қол бұлған қарсы алушы ең, Неге менен жасырдың көлеңкеңді? (М.Мақатаев, Шығ.). *Б а л к о н д ы* ашып тастады, Көрінді шыңдар ең алыс. Өлеңдер туа бастады, Өлеңге жоқ демалыс (С.Мәуленов, Таңд.).

БАЛКОНДЫ с ы н. *Балконы бар.* Терезелерін қызыл бояумен жиектеген, көп *б а л к о н д ы*, дойбы сызықты төрт қабат сұр үй екен (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

БАЛҚАЙМАҚ з а т. т а м а қ. 1. *Шикі қаймаққа қант, бал, ұн қосылып қайнатылған тәтті тағам, ұлттық ас.* Зейнеп күнде сан мезгіл жас қуырдақ пен балбыраған құлын етіне тойынып, *б а л қ а й м а қ ы* п е н сары қымызға сусынын қандыратын (І.Есенберлин, Қаһар). Кабинадан етек-жеңін сүметілдіріп Жаңыл бәйбіше шықты, қоржыны толы – қазы, түймеш, ірімшік, сықпа құрт, май, *б а л қ а й м а қ*. «Келініме шашу шашамын, ақ жауып әкеліндер!» дейді шіреніп (Д.Досжанов, Дария.). Ол сауын ешкілерден сүтті біреуін көршілерден сұрап ап, сүмесінен әкесіне әр түрлі дәмді тағамдар жасады, әсіресе сүтті ұзақ қайнатып қойылтқан *б а л қ а й м а қ ы* дәмді-ақ еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 2. *Түйенің сүтінен жасалған тәтті тағам. Б а л қ а й м а қ* – жаңа сауылған түйе сүтінен қоюланғанша бірқалыпты қайнатылып пісірілген тағам (Қаз. тілі термин. Тамақ.). // *Тәтті, еліктіріп, елітін әкететін тартымды.* Бүгінде таңертең төсектен тұрғанда таңдайынан дәмі кетпей тамсанып отыратын баяғы *б а л қ а й м а қ ы* ұйқы жоғалған (Ә.Кекілбаев, Дала.). 3. а у ы с. *Тыныштық, ұйыған, тәтті күй.* Елегізіп, еске түсіп қай-қайдағы. Көңілдің іріп кетті *б а л қ а й м а қ ы*, Кегі кеткен жандайын әлдекімге, Іш өртеніп, қайнайды қан бойдағы (М.Мақатаев, Шығ.).

БАЛҚАЙНАТПА з а т. с ө й л. *Тосан.* Шай да бар. *Б а л қ а й н а т п а* да табылады (К.Құдабаева, Ұйқысыз түн.).

БАЛҚАНТАНУ з а т. *Балқан түбегін қоныстанған халықтардың тілін, әдебиетін, тарихын, саяси өмірін зерттейтін пәндер жиынтығы.* 1963 ж. *Б а л қ а н т а н у ғ а* ар-

налған Оңтүстік-Шығыс Еуропа елдерін зерттеу жөніндегі халықаралық ассоциация құрылды (ҚҰӘ).

БАЛҚАҢБАҚ з а т. ө с. <лат. corispermum> *Тік сабақты, жапырағы қалың, жұмырлау, жіңішке, алабұта тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. Б а л қ а ң б а қ* сор, сортаң жерлерде, су жайылған жерлерде өседі (КСЭ). *Б а л қ а ң б а қ* туысы – Corispermum L. біржылдық, бұтағын түк басқан, жапырағы кезек орналасқан өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Шөлді аймақтардың құмды жерлерінде, өзен, сай-салалар бойында Арал-Каспий *б а л қ а ң б а қ ы* дейтін түрі өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

Еңкіш балқаңбақ. ө с. <лат. corispermum deslinatum steph> *Алабұта тұқымдасына, балқаңбақ туысына жататын, биіктігі басқа түрлеріне қарағанда аласалау, сортаң топырақты жерлерде өсетін өсімдік. Е ң к і ш б а л қ а ң б а қ* сабағының биіктігі 15–50 сантиметр, сырты қызғылт, бұтақтары тармақталып біткен (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

БАЛҚАР з а т. *Қабардин-балқар республикасының оңтүстік-батыс аумағын мекендейтін халық атауы. Б а л қ а р л а р д ы ң* арғы тегі Алтай, Ертіс бойынан шыққан қыпшақтар мен жергілікті адамдардың араласуынан бастау алады (ҚҰӘ). Батый армиясы Дунайдан кейін шегінген кезде, оның құрамында болған қарашай, құмық, *б а л қ а р* тағы бірнеше рулар Кавказда қалып қойған (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

Балқар тілі. *Балқар халқының ұлттық тілі, түркі тілдерінің бірі. Б а л қ а р т і л і н д е* жетпіс бес мыңдай адам (1990) сөйлейді (ҚҰӘ).

БАЛҚАРА з а т. *Қара ұннан ашытылып дайындалған сұйық тағам. Қырық күн шілде ішінде, Қара ұннан көже ашытып, Б а л қ а р а* деп қануын. Қарашы біздің шіркін бай, Шаруаның құлқын табуын (Қашаған ақын).

БАЛҚАРАҒАЙ з а т. ө с. 1. *Жапырағы таспа тәрізді, қысқа қарай түсіп қалатын, қылқанды қарағай. Қарқаралы, Баянауыл, Көкшетау, Ереймен тауларында ең алдымен гранит тасты жарып өсетін б а л қ а р а ғ а й*, тырбық қарағай, тау аралығындағы ылғалды ойпат, өзектерде сылдырап аққан күміс бұлақтарды көмкере өскен әдемі ақ қайыңдар, боз талдар ерекше көзге түседі (Н.Баяндин, Атамекен). Борша қоректенуге күндіз шығады. Оның негізгі азықтары – самырсын, *б а л қ а р а ғ а й* және шырша жаңғақтары (Қазақст. аң байлығы). 2. б о т. <лат. lagix> *Қарағай*

тұқымдасына жататын қосжынысты, біріңгі өсімдік, қылқан жапырақты биік ағаш. *Балқарағай* қосжынысты, біріңгі, көктемде гүлдейді, ал жемісі күзге таман бүрімен қатар пісіп жетіледі (ҚСЭ). Қазақстанда *балқарағай* Алтай мен Тарбағатайдың таулы ормандарында өсетін бір-ақ түрі бар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Базары тарқай бастағанмен, дәл осы кезеңде *балқарағай* мен жеміс-жидек пісіп, жайлаудың тағы бір қызығы басталғандай болады. Алтай қазағы осы мезгілді саржайлау десетін (Ә.Асқаров, Мұнар тауды.).

Сібір балқарағайы. ө. с. <larix sibirica> Биіктігі 30 метрдей, қыста түсіп қалатын қылқан жапырақтары ши тәрізді жұмсақ, қарағай тұқымдасына жататын өсімдік. Қазақстанда, Алтайда, Тарбағатай және Сауыр тауларында өсетін бір ғана түрі – *сібір балқарағайы* (ҚҰЭ). *Сібір балқарағайы* жапырақсыз қысқа өркенде өніп, жетіледі (ҚҰЭ).

БАЛҚАШ з а т. 1. *Өзен, көл сияқты т.б. сулардың жағалауындағы ылғалды, сазды, шөбі шүйгін жер.* Арғымақ аттай сәнденген, Сөйлесе сөзі пімделген, Тоты құстай таранып, Бойынды түзеп сәнденген. Өтейін деп отырсың, Балдырлы, *балқаш* көлдерден (Қашаған ақын, Өлеңд.). Жердің қыртысы Есболат Қарасуының атырабына ұқсамайды. Оның күнгейі мен күншығыс жағында келе жатсақ біз ақ отты адырмен, тасты төбелермен жүрсек керек еді. Мынаның бәрі қайта-қайта бұлақ, өзен, өлке боп, шалғынды, тоңашалы, *балқаш* боп кетті (М.Әуезов, Абай жолы). Көк Есіл *балқашын* да жаттым аунап, Өлеңге бір өзіңнен шабыт сұрап (Сегіз сері). 2. *Шүйгін шөп, жасыл жайылым.* Риза боп қатты Рүстем арқасына, Қызымды берем ертең, ал қасыңа. Асықпай өзіріне кідіре тұр, Бір жердің шатыр құрып *балқашын* а (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қаптап елі қонбаса, Жайылған малы болмаса, Көк орай шыққан *балқашы*, Жеусіз тұрып сорласа, Ел қонбаған жер жетім (Ақберен). Жатып қалған жас қозы Жайылып қой болған тау. Қалған бірі *балқаш* боп, Бағлан қозы қой болар (С.Сейфуллин, Шығ.).

Балқаш жер. *Мал жайылымына қолайлы, шөбі шүйгін, сулы, сазды жер. ≈ Балқаш жердің жайылымы.*

БАЛҚАШИТ з а т. г е о л. <грек. saprós – шіріген, relós – балшық> *Балқаш көлі жағалауында қиырсақтың ашық сары түстен қою қара тұсқа дейін түрлері кездесетін сапропель*

түзілім. *Балқашиттер* көмірсутектермен уланып ыдыраған балдырлар есебінен қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология).

БАЛҚАШТЫ с ы н. *Сазды, ылғалды, шүйгінді, жайылымды.* Шортан... жаз болса, көлдің балдырлы, *балқашты* орталығына жасырынумен жүр (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

БАЛҚОСПАҚ з а т. з о о л. *Екі өркенінің түп жағы қосылып тұрғандай көрінетін, бура мен нармаядан туған будан. Балқоспақ* нармаяға қарағанда жүндес, айыр түйеге ұқсас (ҚСЭ). Нар маяға бура шөгергеннен алынған екінші ұрпақтың буданын қазақтар *балқоспақ*, балқоспаққа бура шөгеруден туған үшінші ұрпақтың буданын мырзақоспақ дейді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.).

БАЛҚУ Балқы етістігінің қимыл атауы.

1. *Қатты күйден жұмсақ күйге айналу, еру.* Инженер одан кейін мартен пешіне төгілген темір кенінің қорытылуына, яғни судай сұйық боп *балқуын* а қажетті жемдерден, қоқыстан басқа да бірталай элементтерді баяндап кетті (С.Мұқанов, Есеу жыл.). Мамыр өтіп, Келеді ертең маусымы. Көрінеді жатқандай боп тау сұлық. Сияқты бір сезінесің *балқумен* Бара жатқан балауыздай таусылып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қалай *балқу* керегін, Қорғасыннан үйрендім (С.Сейітов, Сенем.). 2. *ф и з. Кристалл қатты дене агрегаттық күйінің сұйық күйге өту процесі.* *Балқу* кезінде кристалдық торды құрайтын бөлшектердің орналасу жүйесі біртіндеп бұзыла бастайды (Қаз. тілі термин. Кен.). Шихтаның құрамына *балқуын* төмендететін арнайы қоспалар қосылатынына қарамастан, шыны балқыту процесі 1200–1500 градус қызуда өтеді (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Біртіндеп жұмсару арқылы сұйыққа айналатын аморф денелерде *балқу* процесі толық байқалмайды (ҚСЭ). 3. *а у ы с. Елжіреу, еліту, ынтығу.* Жаныма жақын жақсы өзен, Қаракөк мөлдір бал суын, Осы бір сәтте нақ сезем, Жүректің саған *балқуын* (Р.Нұрпейісов, Қоңыр өлең).

Балқу жылуы. *ф и з. Тұрақты қысымда қатты кристалдық затты толық сұйық күйге ауыстыруға қажет жылу мөлшері.* Таза заттар балқығыштығының басты-басты сипаттамасы – балқу температурасы мен *балқу жылуы* (Қаз. тілі термин. Кен.). Жай балкитын заттардың меншікті *балқу жылуын* анықтау – қиын эксперименттік мәселе, ал оңай балкитын заттардың меншікті балқуын калориметрдің жәрдемімен анықтауға болады (Физика).

Балқу температурасы. *ф и з. Белгілі бір сыртқы қысымда қатты кристалдық заттың сұйық күйге ауысу температурасы. Балқу температурасы сыртқы қысымға тәуелді (Қаз. тілі термин. Кен.). Мысалы тристеарин және трипальмитиндердің балқу температурасы 0 градус болатын болса, триолеин ноль градустың өзінде сұйық жағдайға айналады (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). Әлсіз қышқыл, кристалдары түссіз, балықтың қабыршағы тәріздес, балқу температурасы 169 С (Химия).*

БАЛҚУРАЙ *з а т. Ұшында бір сүйемдей бүртік-бүртік масағы бар, таулы жерде өсетін, өзегі тәтті қурай; балшытыр. Асыға қимылдаған қыруар ел ылдидағы масағы кере қарыс қалың балқурай көмкерген айдын көлге қарай беттеді (І.Есенберлин. Қаһар). Ал қырат біткенді өрмелей балқурай бойын жазып, албыраған ақ раушан гүлдерге асылып, көк көбелек шарқ ұрады (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Кітірлеген қияқтар, Қызықтырып балқурай, Тық-тық етіп тұяқтар Сытырлайды жаңбырдай (А.Шамкенов, Сырлар). Домбырам басы балқурай, Басына қонар боз торғай, Қалампырлы насыбай. Насыбайды атпасам, Ауырар менің басым-ай! (Халық өлеңі).*

БАЛҚҰНДАҚ *з а т. Балауса балғын шақ. Ақжарқын, еске түсіп кең жүрегі, Сағыныш салған әуре жеңді мені. Балқұн да қ бала күнде салған әні, Жансая көкірек кернеп, келді лебі (К.Салықов, Жезкиік).*

БАЛҚҰРАҚ *з а т. Балауса көк құрақ. Тасбұлақтың жағасы Көкорай шалғын балқұрақ. Көрікті жеміс ағашы, Пісіп тұрған балбырап (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). Балауса бел, құба жон, балқұрақ т а н, Шәй самал желпиді балбыратқан. Бала бұлақ беймаза түн еркесі, Құла тайын құздардан қарғылатқан (М.Мақатаев, Шығ.). Оң қанатта Сейхун жатыр толқын атып жарқырап, Қош бол, қош бол, – деп күрсіне сыбдырлайды балқұрақ (М.Шаханов, Ғасырлар.).*

БАЛҚЫ = *е т. 1. Қатты күйден жұмсақ күйге айналу, еру. Темірдей балқып жанған қидың үстіне құлай бергенде-ақ баялыш лап береді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Өткенді естімесе, көз көрмейді, Сипаты жылға жылдың кез келмейді. Шырағы қара жердің қалың шөппен, Тас балқып тамырланып безденбейді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жалынына темір балқып, илеуіне тас көнер, Хас шеберлер арасында болатын бір жас шебер. Ол туралы жұрт айта-тын: «Өнерінің өрті бар, Тәңір қалай жарыл-*

қайын десе, әрине, еркі бар (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. ф и з. Кристалл қатты дененің сұйық күйге өту процесі. Балқыған да көлемі кішірейетін заттың балқу температурасы қысым артқанда төмендейді (Қаз. тілі термин. Кен.). Хром қосылыстары-құймалары өте қиын балқитын қатты заттар, сондықтан хром мықты құймалар алуда кең түрле қолданылады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Висмут пен күмістен басқа элементтер қатқан кезде тығыздығын да арттырады, ал балқыған кезде көлемін ұлғайтып, салмағын жеңілдетеді (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.). 3. а у ы с. Езілу, жұмсару. Ылғи бір түрілген қазы, төңкерілген жас құйрық, сары алтындай балқыған жал, желін майлар. Әрбір екі табақтың бірінде, әлгінің үстіне бір-бір қоңыр бас орнаты (М.Әуезов, Шығ.). 4. а у ы с. Ай, құн, жұлдыздың нұрланып, шапақтанып, қызарып тұруы. Тамам жұлдыз жарығы Балқып нұрлы ай болмас. Айдың нұры жадырап, Күн шығып атқан таң болмас (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Ағарып жүдеп атқан таңдай, қызарып балқып батқан алтын шапақтай бұрынғыша тәтті сұлу жыр (М.Әуезов, Қараш.). Теңгедей бұлт жоқ, Аспан мөлдір көк, Күн бақырдай балқыды (С.Машақов, Жылдар.). 5. а у ы с. Жайқалу, толысу, тұтасу. Жусан біткен бусанып, балқып жерге жабысып алған. Түйе табанымен былқбылқ етіп тапталып, қайтадан бой жазып тұрып жатыр (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Арық жүрген соң бұл өлке әлдеқандай бидай емес, ақ күріштің балқып өсетін өлкесі болады (М.Әуезов, Шығ.). 6. а у ы с. Елжіреу. Қасы мен көзін Әмірдің жүзіне қиғаштай бұрып, ол да жүз аудармай, балқып келеді (М.Әуезов, Шығ.). Қазақтың алтын саусақ, күміс көмей күйшілері бозінген күйін боздатып тартқанда, емшегі тас боп беріштеніп, жаны қиналып тұрған боз інген балқып еріп, емшегінен көл дария сүт ағытылып кеткен екен (Ө.Тұрманжанов, Адам. дос). 7. а у ы с. Елегізу, ынталану. Бастауыш мектепте алған тәрбиесінің әсерлі, күшті, сіңімді болуы, қай халықтың мектебінде болса да оқу кітаптары ана тілімен, өз ұлтының тұрмысынан һәм табиғаттан жазылып, баяндап оқытудың асыл мақсұтына муафиқ үйретуден, осылай біліп, баяндап оқытқанда, балқыған жас баланың ойына, қанына, сүйегіне ұлт рухы сіңісіп, ана тілін анық үйреніп, керекті мағлұмат алып шығады (М.Дулатов, Шығ.). Әулие өлке, көгінде қалқып барам, Әлдилей бер, әлдиле, балқып барам. Әр шағында көрінген бір-бір

ауыл, Білдей-білдей қаладан артық маған (М.Мақатаев, Шығ.). 8. а у ы с. *Масайрау, мастану*. Жарлықты оқып артынан туатын қызылды-жасылды қызықтың шет жағасын пристав сездіргенде, қара пішінді тілмаш *балқығығандай* масайрады (М.Әуезов, Шығ.). Губернатор өзіне көрсетілген артықша құрметке мастанып *балқып* тұр (А.Сатаев, Дала.). Дастарқан үстінде шараптан *балқып* отырған оған азбанқұлдардың бірі келіп: «Патша сыйға тартқан шапаның қандай әдемі» – дейді ғой жағымпаздана («Алтын орда»). 9. а у ы с. *Бал-бұл жану, жайнау, толықсу, уылжу*. Он бес пен он алты жас құбылмалы, Тұрады қорғасындай *балқып* енді-ай (Мәделі). Бүгін сүйсем, сені алсам – ертең жалқып, Суып қайтар көңілім жемше шалқып. Қуанып, қайғыменен суалтамын, Біреудің қызыл гүлін тұрған *балқып* (Абай, Тол. жин.).

Бойы балқыды. *Рақаттанды, жан-жүйесі босады, елжіреді.* Сөзіне Қарабайдың *бойы балқып*, Тантық Қодар жылқыға болды шықпақ (Батырлар жыры). Деді де, бір шынжырды қалды тартып, Сол еді шақырушы хабар айтып. Қырық ханша, келіпті мың жария, Бұларға тағзым етті *бойы балқып* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кетпесін *балқып бой* қалай, Махаббат қайтсін тойламай. Рақаттан өліп-өшетін Жан зекет мезет орнағай (К.Салықов, Жезкиік).

Жүзі [өңі] балқыды. *Өңі кірді, қызылшырайланды.* Қызыл *жүзі* нұрлана *балқып*, үлкен көздері шұғылаланып отырып, өлең мысқыл айтты (М.Әуезов, Шығ.). Өзі бірдеңеге ренжігендей, *өңі* де қып-қызыл боп *балқып* қалыпты (М.Әуезов, Шығ.).

Жүрегі балқыды. *Ет-жүрегі езілді, елжіреді.* *Жүрек балқып* игенде, Ішкі сырды түйгенде, Іздеп табар сұңқармын, Жарастықты шүйгенде (Абай, Шығ. жин.).

Күндей балқып, судай тасыды. *п о з т. Дегені болып, көңілі өсті, жайнады, құлтырды.* Ажары бұрынғыдан артық болды, Отырады *күндей балқып, судай тасып*. – Келер, – деп күйеу қашан бұл араға, – Сұлулар мұнарадан тұр қарасып (Көрұғлы).

Толған айдай балқыды. *Толықсып құлтырды.* Я, Бөшірі, хаза ғұлам, – деді Мәлік, Жігіттер қосқа келді жігітті алып. *Толған айдай балқыған* бір адамға, Баршасы қарап тұрды қайран қалып (Жүсіп-Зылиқа).

БАЛҚЫҒЫШ с ы н. *Тез балқытын.* Ол – мойын жағы тез *балқығыш* шыныдан жасалған колбада ет сорпасын қайнатқан (Жалпы

биология). // *Балқытын заттар*. Амперметр, вольтметр, реостат, *балқығыш*, қорғағыш т.б. таныстыру үшін электр стансысына экскурсия жасалды («Халық мұғ.»).

БАЛҚЫҒЫШТЫҚ з а т. ф и з. *Балқуға бейімділік, балқи алғыштық.* Механикалық беріктік, қаттылық, жоғары температурада *балқығыштық* және жоғары вакуумдық нығыздық – мұның барлығы осы өнімді [бериллийлі керамика] радиоэлектроникада аса қажет етеді (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Таза заттар *балқығыштығы* басты-басты сипаттамалары – балқу температурасы мен балқу жылуы (Қаз. тілі термин. Кен.).

БАЛҚЫЛДА = е т. *Мыс, қорғасын тәрізді заттардың қатты қайнап еруі.* Алды да ол дәрісін мысқа салды, *Балқылдаған* бұрқылдап мыс шайқалды. Бір нәрсемен азырақ былғалақтап, Алтын қып суынған соң қолына алды (Абай, Шығ. жин.).

БАЛҚЫМА з а т. т е х. 1. *Балқыту процесінің нәтижесінде алынған өнім.* ЦЗЛ-дің жас мамандары Москва болат және *балқыма* институтының жас ғалымдарымен бірге біріккен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді («Білім және еңбек»). Натрийді оның гидрототығы *балқыма* с ы н электролиздеп те алады (Қ.Нұрымбетов, Металл.). Біздің елімізде ғана емес, тіпті дүние жүзіндегі алдыңғы қатарлы мемлекеттердің кәсіпорындары да мырыш *балқыма* с ы н қолмен құятын (М.Құмарбеков, Алтайым.). *Балқыма* – балқыту процесінің жеке бір жолғы циклі (Қаз. тілі термин. Кен.). 2. *Балқыту процесінің бір кезеңі.* Мына менің пешім бір *балқыма* да жүз тонна болат балқытады (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

Балқыма алу. т е х. *Қатты металдарды жоғары температурада балқытып, сұйық фаза алу.* *Балқыма алу* үшін белгілі бір металдарды (шикіқұрамды) керекті мөлшерде алып араластырып, отқа төзімді қазандарда немесе пештерде балқығанша қыздырады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Балқыма қаптау. т е х. *Тетік немесе құрал-сайманның кескіш бөлігінде металл балқыма қабатын газды, догалы, электронды әдістермен немесе қышқылға төзімді бетпен қаптау.* Металл *балқыма қаптау* қабатының қалыңдығы 1 мм-ден 40 мм-ге дейін барады (Қаз. тілі термин. Кен.).

БАЛҚЫМАЛЫ с ы н. 1. *Балқытын қасиеті бар.* ≈ *Балқымалы металл.* 2. а у ы с. *Әсерлі, толқымалы.* Өлең кейде сөбідей талпынады, Кейде ананың жанындай *балқымалы*,

Кейде долы теңіздің толқынындай, Мінезі бар «тентектің» шалқымалы!.. (Т.Жароков, Шығ.). Өлең десе жаным бар *б а л қ ы м а л ы*, Бұлты айғып көңілім жарқырады (Д.Әбілев, Миллиард.).

БАЛҚЫН з а т. п о э т. *Қас сұлу деген мағынада*. Көзің – нұр, сөзің – алма, аузың – алтын Соморад, қоспасы жоқ нағыз *б а л қ ы н*. Шомылған нағыз бойың нақ гауһардай, Бұрқырап нұр төгілсін, маған талпын (С.Торайғыров, Шығ.).

БАЛҚЫН= е т. *Бұлқыну*. Ол жан дүниесін рақатқа бөлеген еңбек құшағына *б а л қ ы н а*, жеңін сыбана кіріскен (С.Бақбергенов, Кентау). Жарқ етіп қызыл жалау шалқығанда, Жан шерім көкіректе *б а л қ ы н а р д а* – Көшпелі көп жерлесің сені таптық, Жаңаның жалыны боп жарқылдауға! (Д.Әбілев, Миллиард.).

БАЛҚЫТ= е т. **1.** *Темір, мыс, қорғасын сияқты т.б. заттарды еріту*. Сол лебі жалын беріп жігеріне, Балқашта мыс *б а л қ ы т ы н* жүргенінде. Жұмсалып Қарсақпайға келеді Әсия, Тұндырып махаббатты жүрегіне... (Қ.Бекхожин, Ақан Ақтаев). Сол балғаңыз от ұшқынын боратқан, Тек мен емес, кім көрсе де болар таң. Құрыштарды *б а л қ ы т а с ы з*, илейсіз, Батыр адам, берік адам болаттан (Қ.Бұғыбаева, Тұңғыш кіт.). Араб келсе, ұста дүкенінде темірді *б а л қ ы т ы н* қойып, қолымен ұстап соғып отыр екен (Мың бір түн). **2.** т е х. *Қатты заттардың сұйық күйге айналғандағы өнімін алу үшін арнайы құрылғыларда өңдеу процесі*. *Б а л қ ы т ы н* біріктіру кезінде қыздыру көздерін пайдаланып біріктіруге кері процесс те (мысалы, металдарды отпен немесе термиялық әдіспен кесу) жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Кен.). **3.** а у ы с. *Езіту, жұмсарту*. Бағылан етін *б а л қ ы т ы н*, Біріне-бірі же десіп, Шаттанысып, шалқысып, кем-кетігін теңесіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Жан-жүйесін босату, елжірету*. Осымен Әйгерімнің ең соңғы жыры айтылды. Бір шақта Абайды өзгеше елітіп, *б а л қ ы т қ а н* ғажайып күйдің ең соңғы үні осымен өшті (М.Әуезов, Шығ.).

Алпыс екі тамырын [денесін, өне бойын] балқытты. *Рақаттандырды, жан-дүниесін елжіретті, жан-дүниесін босатты*. Түлкі көрген қырандай Көзі отғай жанады. Қатып қалған Күнтимес Көз ашып сонда қарады. *А л ы с е к і т а м ы р ы н* *Б а л қ ы т ы н* кетіп барады... (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Хош иіс, салқын ауа *д е н е ң д і б а л қ ы т ы н*, буыныца дейін түсіп... өзінді бір кіршіксіз гүлдей таза етіп жібереді (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

Майы бір елі боп бетінде жүзген құрт көже жігіттің *б о й ы н б а л қ ы т ы н*, тамыр-тамырын жібітіп барады (М.Дүзенов, Әке.). Осыншалық сұлу, осыншалық *ө н е б о й д ы б а л қ ы т а р* ыстықтығын бұрын неғып байқамаған (О.Бөкеев, Танд.).

Буынын балқытты. *Рақаттандырды, денесін босатты, бусантты*. Бүйректегі жатқан тасты қуғандай, *Б у ы н д а р д ы б а л қ ы т а д ы* бу қандай! Ол жерде де шаймен басам шөлімді, Дозамды ішіп, Бозамды ішіп уланбай! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Жүректің мұзын балқытты. п о э т. *Жылы лебіз білдірді, көңілді жадыратты*. Лапылдап мұз көңілді күйдірген күй, *Б а л қ ы т ы м ы ж ү з ж ү р е к т і* сүйдірген күй (І. Жансүгіров, Поэм.). Өзгерттің неге түсінді, *Б а л қ ы т ы н м ы з ы н ж ү р е к т і ң*. Жаныма жара түсірді, Орайы келмей тілектің (С.Бегалин, Өлеңд.).

Қорғасындай балқытты. *Ерітті, елжіретті*. Еркебұлан Избасқанға келмеске кеткен әкесін қайта тірілтіп бергендей ыстық сезім тұла бойды *қ о р ғ а с ы н д а й б а л қ ы т ы* пала жөнелді (С.Бердіқұлов, Пердесіз.).

БАЛҚЫТҚЫШ с ы н. **1.** т е х. *Балқытатын, еріткіш*. Полимердің уатылған смоласы бункерден қондырғыдағы *б а л қ ы т қ ы ш* қорапқа түседі (Орган. химия). *Б а л қ ы т қ ы ш* қышқылмен жұмыс істеу аса сақтықты керек етеді («Қазақст. мект.»). **2.** а у ы с. *Елжіреткіш, бойды босатқыш*. Оның бойынан өзгеше жылы, барынша жақын, *б а л қ ы т қ ы ш*, бағындырғыш бір леп келіп, Дәулетханның тұла бойы шымырлап кетті (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.).

БАЛҚЫТПА з а т. т е х. *Балқытын зат*. 1958 жылдағымен салыстырғанда *б а л қ ы т п а н ы ң* орташа салмағы он тонна өсіп, қорыту мерзімінің ұзақтығы кемітілді («Лен. жас»). Консерваторларға осылар арқылы қажетті шихталық материалдар, *б а л қ ы т п а н ы ң* өнімдерін жинап әкететін жабдықтар жеткізіледі (Қ.Мыңжанов, Шыңдал.).

БАЛҚЫТУ *Балқыт етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Темір, мыс сияқты қатты заттарды еріту*. Темір *б а л қ ы т у* әдісін тауып, одан кетпен, күрек, балта, балға сияқты қажетті заттар жасап шығарған (Т.Оразов, Қаныш.). **2.** т е х. *Сұйық күйдегі ақырғы өнімді алу үшін балқыту пештерінде кентас, металл сияқты т.б. материалды өңдеу процесі*. Қазақ ССР Ғылым академиясының химия ғылымдары жөне энергетика институттары Қаратау фосфориттерін *б а л қ ы т у* үшін осы әдісті ойдағыдай қолданды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Б а л қ ы т у аппараттарының іске қосылуы жұмысшылардың мерейін көтерді (С.Хайдаров, Құрыш білек.). Мұндай құнды шикізат Челябин металлургия комбинатында аса жоғары сапалы болатын *б а л қ ы т у ғ а* ауадай қажет («Егемен Қазақстан»).

Балқыту пеші. Қайсыбір материалды оның балқу температурасынан асып түсетін температураға дейін қыздырып, сұйық күйге айналдыруға арналған пеш. *Б а л қ ы т у п е ш і* қатты, сұйық және газ тәрізді отынмен, электр қуатымен жұмыс істейді (Қаз. тілі термин. Кен.).

БАЛҚЫТУШЫ з а т. *Металл ерітуші, қорытушы.* Ол әуелі құрылысшы, онан соң *б а л қ ы т у ш ы*, бірте-бірте мастер, онан соң аға мастер болған (Ғ.Сланов, Замана.). Ағаш дайындаушылар мен болат *б а л қ ы т у ш ы л а р д ы ң* арасына бардық (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Кейіннен Алтынбектің көмегімен болат *б а л қ ы т у ш ы* болдым (К.Мыңжанов, Шыңдал.).

БАЛҚЫТЫЛ е т. 1. *Темір, болат сияқты металлдардың, қатты заттардың сұйық күйге айналдырылуы, ерітілуі.* Қажет болғанда құдықпеште мыс қорытпалары, металлургиялық қождар және минерал мақта алынатын таужыныстар *б а л қ ы т ы л а д ы*, әктас, доломит күйдіріледі (Қаз. тілі термин. Кен.). Темір сынығы *б а л қ ы т ы л ы п*, ол қазақ шаруашылығына керекті түрлі нәрселер жасауға жұмсалды (Қаз ССР тарихы). 800 миллион тоннадан астам металл *б а л қ ы т ы л ы п*, егістіктерге төрт миллион тонна улы химикаттар пашылады (Т.Қалыбеков, Экология.). 2. *Жұмсартылу, керітілу.* Комбинат қала тұрғындарына күніне орта есеппен 230 тоннадан аса айран, сүт пен 8 тоннаға жақын түрлі ақ ірімшік, *б а л қ ы т ы л ғ а н* сүтсірне, балмұздақ береді екен («Қазақст. әйелдері»).

БАЛЛ [франц. balle] з а т. 1. *Кейбір табиғат құбылыстарының қуат дәрежесін өлшеу бірлігі.* Теңіздің тоғыз *б а л* ұштырмасына төтеген шынжыр иттің сарығындай көлдің толқынына шыдамайды ден қайдан шыққан ақырзаман (Ә.Сараев, Тосқауыл). Ташкент станциясының сейсмологтары жер сілкінудің күші төрт *б а л л* болғанын анықтады («Соц. Қаз.»). 2. *п е д. Білім дәрежесіне қойылатын цифрлы баға.* Мектептерде 5 *б а л д ы* жүйе қалыптасқан (Қаз. тілі термин. Педагогика.). 3. *Заттың, нәрсенің сапасына байланысты берілетін баға.* Экстерьері және өлшемдері бойынша элитаға немесе бірінші класқа жататын түйелер ата тегі жақсы болса, осы тегі үшін

оларға бір *б а л л* қосылады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). Егер бүршік орташа өскен болса, 2 не 3 *б а л л*, жақсы болса 4 *б а л л*, ал өте бітік өскен болса, 5 *б а л л* деп мөлшерленеді (Ж.Кенжебаев, Орман.).

Балл жинау. *Жоғары оқу орындарына түсу үшін талапкерлердің сандық білім көрсеткішін жинауы.* ≈ Көп *б а л л ж и н а у*.

БАЛЛАДА [франц. ballade] з а т. ә д е б. *Тарихта болған не аңызға айналған оқиғаны жырлайтын поэзиялық шығарма.* Шығарманың өзі сюжетті, оқиғалы, поэма, *б а л л а д а* үлгісінде жазылмаса да, бар өлең бастан-аяқ динамикалық суреттерден құралады (М.Әуезов, Әр жыл.). Абай қара сөзбен ескі бір *б а л л а д а* сазын шертіп тұрғандай (М.Әуезов, Абай жолы). Қазақ ақындары Ә.Сәрсенбаев, Ж.Нәжімеденов, М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, К.Мырзабеков, М.Шахановтың *б а л л а д а л а р ы* қазақ әдебиетінде оның жанр ретінде қалыптасып, орныға бастағанын көрсетеді (ҚҰЭ).

БАЛЛАДАЛЫҚ с ы н. *Балладаға жататын, балладаға лайық, балладаға тән.* *Б а л л а д а л ы қ* шығарманың көлемі шағын келеді. Қазақ совет әдебиетінде *б а л л а д а л ы қ* шығармалар кейінгі жылдары етек ала бастады («Қаз. әдеб.»).

БАЛЛАСТ [ағыл. ballast] з а т. 1. *Теміржол шпалдарының арасына төгілген ұсақ тас немесе құм.* Ең алдымен жол бойына 32 вагон *б а л л а с т* шығарсақ, 60–65 минутта түсіріп үлгірер ме екенбіз? (Ы.Тникин, Түрксиб.). *Б а л л а с т* материалдары – ірілігі 20–70 мм ұсақталған тас және ірілігі 20–40 мм қиыршық тас (Қаз. тілі термин. Кен.). 2. *Белгілі бір заттың ішіндегі керексіз, іске жарамсыз артығы.* Көмірдің жанбайтын бөлімі көбінесе *б а л л а с т* (керексіз) деп аталады, өйткені бұлар көмірді химиялық жолмен өзгерткенде оған бөгет жасап, технологиялық қасиеттерін кемітеді (Хим. қолдану.). Көмірдің суы мен минералдық заттар (жанбайтын бөлімі) *б а л л а с т* деп те аталады (Хим. қолдану.).

БАЛЛИСТИКА [нем. ballistik] з а т. ә с к. *Реактивтік снарядтардың, авиабомба, мина және атылған оқтың ұшу заңдылығын зерттейтін ғылым.* Ежелгі соғыс құралдарының, соның ішінде садақтардың, жебелердің қолданылу орны мен ретіне қарай түрліше болып келуі *б а л л и с т и к а* заңдылықтарымен есептесудің көне замандардан бастау алатындығын көрсетеді (ҚҰЭ). *Б а л л и с т и к а* жөнінде алғашқы еңбекті 1537 жылы италиялық математик Н.Тарталья (1499–1557) жазды (ҚҰЭ).

БАЛЛИСТИКАЛЫ с ы н. *Баллистикасы бар.* Тартамыз біз одан: *Б а л л и с т и к а л ы* жол саған, Өгейістер біз бе екен, Қасиетті жер сені (Т.Исмаилов, Есіл).

БАЛЛИСТИКАЛЫҚ с ы н. ә с к. *Баллистикаға тән, баллистикаға қатысты.* Қажетті болған жағдайда *б а л л и с т и к а л ы қ* траектория бойынша да түсуге болады («Соц. Қаз.»). Пиродинамика ату кезінде ұңғы (оқпан) ішінде өтетін процестерді және олардың арасындағы өзара байланыстық құбылыстарды зерттейді; ұңғының құрылымдық сипаттары мен нысана көздеу шарттарын: қарулардың, ракеталардың, атыс құралдарының *б а л л и с т и к а л ы қ* жобаларын белгілейді (ҚҰЭ).

Баллистикалық жол. ә с к. *Артиллериялық снарядтардың, минералдардың т.б. қозғалысын эксперименттік зерттеуге арналған артиллериялық полигондағы жердің арнайы жабдықталған өңірі.* *Б а л л и с т и к а л ы қ ж о л д а* тиісті баллистикалық аспаптар мен баллистикалық нысаналар орнатылады, (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Баллистикалық зымыран. *Баллистикалық траектория бойынша ұшырылатын зымыран.* *Б а л л и с т и к а л ы қ з ы м ы р а н ғ а* ұрыс ракеталарының түрлері жатады (КСЭ). *Баллистикалық зымырандардың* көпшілігі қондырғыдан бағыттаушысыз ұшырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БАЛЛОН¹ [франц. ballon] з а т. *Әйнектен немесе металдан жасалған, газ не ауа толтырылатын көлемі әртүрлі ыдыс.* Бұл үшін қияр өсетін теплицаларға көмір қышқыл газы бар *б а л л о н д а р* орнатады (Ботаника). Оттегін сақтау және тасымалдау үшін оны болат *б а л л о н д а р ғ а* 150 атм. қысыммен айдап кіргізеді (Химия). Ішіндегі ауасы шығарылып, электродтармен жабдықталған электр-ваккумдық не иондық *б а л л о н д а р* шыныдан, металдан, керамикадан жасалады (ҚҰЭ).

БАЛЛОН² з а т. т е х. *Резеңкеден жасалған, ішіне ауа толтырылған автомашиненің доңғалағы.* Машинаға ақ бидай Бункерден жатты ағылып. Әрірек жүр, – деді қыз *Б а л л о н ы ң* кетер жарылып (Т.Жабаев, Із). Бір кезде [өкем] автомобильдің жарты *б а л л о н ы н* сүйреп келе жатыр. Пиманы сонымен табандамақшы екен (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Орындар бәрі оның, Біз берейік көп үйіп. Шиық етсе ғой *б а л л о н ы ң*, Жолда қалдың шоңқиып (Ф.Қайырбеков, Құрдас).

БАЛМАҒЫЗ: *балмағыз атқан.* *Бұршік жарған.* Төскей-төскейден *б а л м а ғ ы з а т ғ а н* илан исі аңқиды, самал желпіген сайын киікоты мұрынды қытықтайды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

БАЛМҰЗДАҚ з а т. *Қаймақ, сұт, қант, жидек шырынын қосып, сұттен тоңазытылған тәтті тағам.* Дүкенге барасың ба? Онда *б а л м ұ з д а қ* сатады, – деді ол Тастанға (С.Сарғасқаев, Сынған тіс). Бойжеткендер асыққан *Б а л м ұ з д а қ т ы* Безіп бара жатып-ақ тауысады (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Бұрыштағы қызыл столға кеп отырып, кофе мен *б а л м ұ з д а қ* алдырды (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

БАЛП е л і к. *Үлкен иттің, төбеттің үргендегі үніне ұқсас қысқа дыбысты білдіретін сөз.*

БАЛПАЙ= е т. *Баттию, жалпаю, семіру.* Аюдың... шоқ-шоқ балқарағайдың маңайынан, жылғаның құмдақ қара топырағынан *б а л п а й ғ а н* ізін көріп [Ерден] кіжінеді («Қаз. әдеб.»).

БАЛПАҚ¹ з а т. з о о л. <лат. citellus major> *Кеміргіштер тобына жататын, шағын денелі, құйрығы қызыл, далалы жерді мекендейтін зиянды тышқан.* Үлкен жалды, қызыл құйрық *б а л п а қ т а р* жайылымның өте хауіпті зиянкестері болып саналады (Ж.Лұқпанов, Химияны қолдану). Зорман – Батыс облыстарда *б а л п а қ*, орталық облыстарда зорман, ал оңтүстік облыстарда сартышқан деп аталады (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Інінен адасып қалған *б а л п а қ т ы* Жәутік маңдайы жіпсігенше құды (Е.Домбаев, Бала.). Қолым босай қалса, үлкен кісілерден көргенімді істеп, өкемнің соғып тастап кеткен үлкен қақпандарын қыр асып барып, *б а л п а қ* тышқанға құрам (Ө.Қанахин, Жер бас.).

БАЛПАҚ² с ы н. **1.** *Балтиған семіз, жалпақ, толық денелі.* Жылқы баласын құлыншағым деп сүйеді. Ешкі баласын ерке лағым деп сүйеді. Сиыр баласын талпағым деп сүйеді. Аю баласын *б а л п а ғ ы м* деп сүйеді (Ө.Тұрманжанов, Бозша.). Бақа, бақа, *б а л п а қ*, Басың неге жалпақ? Темір телпек көп киіп, Басым содан жалпақ («Балдырған»). **2.** а у ы с. *Тұрмыс қиындығын көрмей, бұла болып өскен.* Байдың ұлы – *б а л п а қ*, жарлы ұлы – жалтақ (Мақал-мәтел). Жыла, байдың ұлы, *б а л п а қ т а р*. Жыла, күнің туды салпақтар. Шыда, басқа түскен бейнетке, Сірә, кез емес бұл мал сақтар (Б. Майлин, Танд.). Баяғы *б а л п а қ* бала емес,

Боз көйлекті кір балақ (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл).

БАЛПАҚТАЙ с ы н. *Балпанақтай, толық.* Кенжегүл жаман састы... Өзі *балпақтай* семіз еді. Со заматта-ақ балалардың артында қалды (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). Сөжида *балпақтай* балақанды көтеріп қайта кірді (З.Асабаев, Ар соты). Қыт-қыт... Мен аппақ жұмыртқа тудым, – деп дауыстап шығып бара жатқан балақ жүні *балпақтай* ылғи үлкен ақ тауықтарды көзі шалды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

БАЛПАМСАДАЙ с ы н. с ө й л. *Алтамсадай.* Гүлпапштан бұрын шешесі *балпамсадай* үш ұл туып, үшеуі де құтаймаған (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

БАЛПАН з а т. *Жұлдыз аты; Марс.* Марс жұлдызын қазақтар *балпан* немесе қызыл жұлдыз дейді (Х.Әбішев, Аспан сыры).

БАЛПАНАҚ з а т. б о т. <лат. lactuca> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын өсімдік; сүтжапырақ.* *Балпаннақ* тың он бес түрін сиыр, түйе, қой жейді (ҚСЭ). *Балпаннақ* орманда, шабындық, жайылымда, су басқан шалғында, егінде арамшөп ретінде өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

БАЛПАНАҚТАЙ с ы н. 1. *Үлкен, етженді, толық.* Ишан қалың жиыннан оқшаулау шығып, ұйлығып тұрған бір топ кісіні көрді. Өздері *балпаннақтай*, өңшең жуан. Аттары да семіз (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Екі көзі алақандай, *балпаннақтай* қара балаға кластағылар тегіс жалт қарады (Ә.Нұршайықов, Батыр.). 2. а у ы с. *Дардай, ортан қолдай, білдей.* Мейірімнен қалам көктеп, Бөрі де бар кең тұлғаңда. Айтпашы, апа, «балам жоқ» деп, *Балпаннақтай* мен тұрғанда (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

БАЛПАНБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. bliesa bjoezka> *Тұқы тұқымдас шұбар балық.* *Балпанбалық* тың кәсіптік маңызы шамалы (Қаз. тілі термин. Биология). *Балпанбалық* Батыс Қазақстанның өзендерінде (Жайық, Жем, Ойыл, Сағыз) кездеседі (ҚҰЭ).

БАЛПАҢ¹ с ы н. *Балтақ (семіз).* Би беделді еді, Бейкүнә не көрмеді? Батыр *балпаң* еді, Байғұс жалтаң еді (І.Жансүгіров, Таңд.). Жай күнде кім байқапты тыңда барын, Жігіттің сейдіні де, *балпаңы* да (Ғ.Игенсартов, Тың дала). Болдырған ит – *балпаң* (Мақал-мәтел).

БАЛПАҢ² е л і к. *Аяқты теңселе, маңғаздана басқан жүрісті бейнелейтін сөз.*

Балпаң басты. *Аяғын жай басты, теңселе жүрді.* Айтылған қыз кезінде бар-ды серті,

Сертінен Мақпал таймай тұрды дейді, Сал Сегіз *балпаң басын*, мамыр қаздай Ішіне ақ шатырдың кірді дейді (Базар жырау, Шығ.). Шыдарсын қалай бармай, қалай жазбай, Жайдары ашық жүзді, көңлі жаздай. Жастары жана ауылдың төрінде ойнап, Қарт тұрса *балпаң басқан* мамыр қаздай (А.Тоқмағамбетов, Өлеңд.). Басқаға мойын бұрып бір сөз қатпай, Абылайға *балпаң басын* жүрді Баян, Бәйтерек тұңғыққа төнгеніндей, Алдында қол қусырып тұрды Баян (М.Жұмабаев, Шығ.).

БАЛПАҢ-БАЛПАҢ е л і к. *Маңғаздана басқан қайталама жүрісті бейнелейтін сөз.*

Балпаң-балпаң басты. *Аяғын теңселе басты, баяу жүрді.* Ел ішінде жоқ болсаң, Мін табылар бойыңа, Көп ішінде аз болсаң, Қайғы түсер ойыңа, *Балпаң-балпаң басарсың* Басуға табан шыдаса (Шашубай, Өлеңд.). *Балпаң-балпаң* кім *баспас*, Басарға балтыр шыдамас. Батырмын деп кім айтпас, Барарға жүрек шыдамас (Батырлар жыры).

БАЛПАҢДА= е т. *Теңселе басу, балпаң-балпаң басып жүру; ырғалу.* Сауытты ерің зерігіп, Сері бойдағың ерігіп; Маңғаз байың *балпаңдап*, Мақтанғөйің талтандап, Жас өспірім жар таңдап (Дулат Бабабайұлы, Замана.). «Кетейік» деп тықырышып қасына барғанымыда, Матренам: – Үйге жүре бер. Сен *балпаңдай* басқанша мен де жетермін, – деді (К.Тоқаев, Тасқын). Пілдер басқан байпандап, Буралары *балпаңдап*, Түйелері пысқырып, Белінен басқан жыландар (Манас).

БАЛПАҢДАУ¹ с ы н. *Етженділеу, толықша.* Жазушылармен мидай араласып бірге жүрсе де, ешқайсысының шығармасын оқымайтын *балпаңдау* бір прозаик сыздана ыңырысып қойды («Қаз. әдеб.»).

БАЛПАҢДАУ² *Балпаңда етістігінің қимыл атауы; балпаң-балпаң басып, баяу жүру.*

БАЛПАУЫШТАЙ с ы н. с ө й л. *Алпауыттай.* Жақсылық, ізгі жұмыста *балпауыштай* еркегіңіз ширегіне келмей қалатын әйелдер бар (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқ.).

БАЛПАШ с ы н. *Малды, бай.* Махмұт пен Мәлике махаббатының жарасуы, Мұқтардың қалың малға – малы бар *балпаштарға* қызықпауы – бұл ауылдың тағы бір ашқан жаңалығы (Д.Әбілев, Арман.).

БАЛП-БАЛП е л і к. *Балтылдаған дауысты бейнелейтін сөз.*

Балп-балп етті. а) *Оқта-текте үріп қойды.* Ақтөс екі-үш рет ерініп *балп-балп етті* дыбыс берді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Сол

мезетте көрі төбет тағы амалсыздың күні, *балн-балнетті* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Ә) *Аузы балтылдап сөйледі*. Ал кіріссе ертекке, Басы қалт-қалт етеді: «Ертек, ертек, ерте екен», *Аузы балн-балнетеді* (М.Жұмабаев, Шығ.).

БАЛПИ= е т. с ө й л. *Көлденеңі шығып, жалпып семіру*. Есейгісі келгендей Текебай сақал-мұртына ұстара тигізбей, уызға тойған қозыдай байдың бап-байсалды *балпиған* мырзасы болған да қалған (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Әбілдің анау *балпиған* семіз қатыны осындай қуанышты шат шақта екі көзінен сорасы ағып, тас-талқан боп бүлінеді де қалады (К.Тоқаев, Солдат.).

БАЛПИТ= е т. *Баттиту, балшиту*. Мұжықтар тозаңды түк басқан жалаң аяқтарын *балпит* басып, жиылысып қазақтарға қарап тұр.

БАЛПИТУ *Балпит етістігінің қимыл атауы*.

БАЛПИЮ *Балпи етістігінің қимыл атауы*.

БАЛПЫҚ с ы н. *Балпиган семіз*. *Балпық* семіз Гриша пәуескеге қорбаңдап барып мінген соң, әй-шәй жоқ, Тұрардың қолындағы қамшыға жармасты («Қаз. әдеб.»).

БАЛПЫЛ з а т. *Бейберекет* сөз. Шал қашаннан осының *балпылына* жуық арада түсіне қоймаушы еді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

БАЛПЫЛДА= е т. 1. *Орынсыз көп сөйлеу*. Қара қатын қызына оқты көзімен ата қарады: – Төртқара Төлеудің қатыны құсап *балпылда* да отыр солай (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сәрсен қаттырақ жүріп кетті де, қалтылдақ шал ере алмай, бүлкілеп, *балпылдап* сөйлеп келеді (Т.Ахтанов, Дала сыры). 2. *Иттің балп-балп етіп уруы*. Әрәдік маң төбеттер *балпылдап* үреді (Д.Досжанов, Жібек.).

БАЛПЫЛДАҚ с ы н. *Көп сөйлейтін, мылжың*. Қалибек бір өзі «Қыз ұзатудағы» бажылдақ кемпір мен *балпылдақ* шалды, қыз сынсуын, бұзаудың мөңірегені мен иттің үргенін, қасқырдың ұлығанын – бәрін де айнытпай шебер бейнелеп, көркем шығаратын («Қаз. әдеб.»).

БАЛПЫЛДАТ= е т. *Балп-балп еткізу*. Жұмалы домбырасын таңқылдатып, аузын *балпылдатып*, даусы қырылдап «Қатқан шалдың» әніне салды (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАЛПЫЛДАТУ *Балпылдап етістігінің қимыл атауы*.

БАЛСЫЗ с ы н. *Бал ашусыз, сәуегейліксіз*.

Балды да, балсыз да болмады. *Үмітті де, үмітсіз де болмады; екіұдай*. Шыңғыс еліне

Шоқаннан *балды да, балсыз да болмай* қайтқан (С.Мұқанов, Аққан жұл.).

БАЛСЫРА з а т. *Астықты, картонды және т.б. пайдалану арқылы өндірістік түрде емес, қарапайым әдіспен, үй жағдайында жасалатын шарап*. Оның бұл қаскүнемдігін байқап қалған Нүрке кемпір келініне ағаш күбіден *балсыраны* төгіп таста деп тапсырса да, Айна «Еріктен қорқам» деп ол өтінішін орындамады («Қаз. әдеб.»).

БАЛСЫРА= е т. *Бал жегісі келу, балға құмарту*. Бұрын балға әуестігім жоқ еді, тап осы бір сәт таңдайым *балсырап* кетті (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

БАЛСІРІ з а т. *Кейбір құстардың (сұңқарлар, жапалақтар, кептерлер, тотықұстар) үстіңгі тұмсығының түп жағында болатын қалыңдау терілі қатпар*. *Балсірі* де қауырсын болмайды және оның түсі ашық реңді, үстіңгі тұмсықтың қозғалуын жеңілдетеді (Қаз. тілі термин. Биология).

БАЛТА з а т. *Өткір жүзді, екінші жағы шүйделі, шабуға, қидалауға арналған, сабы бар құрал*. Найзаменен шапшысып, *Балтамен* ең шабысып, Шоқпарменен қағысып, Талайларын көлбетті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жалғыз терек орман болмас, ал мен орман өсірсем, Достарымның жүрегіне орман егіп тастасам, *Балтасының* қуатына сенгендер Көзі ұялып кесе алмаса ешқашан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ғұмырың әлі алдында бақыт тапсаң, Дін саған тағы да оңай мешіт жапсаң, Адамның дәулет деген *балта*, шоты, Қазсаң да жерден алтын шығар шапшаң (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Балтамен шабарлықтай мінез. *Ағат іс, өрескел қылық, оғаш мінез*. Сондықтан бұл саладағы *балтамен шабарлықтай мінездерімізді* жасырмасқа тиістіміз (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

Балтамен шабатын мін. *Үлкен, өрескел ағаттық, кінәрат*. Қосылып оған көрі сот, Кетті билеп дөңгелеп, *Балтамен шабатын міндерін*, Көз қысады «көрме» деп (Д.Еркінбеков, Шаншу).

Балта сабы, иек артпа. *Бекінетіндей, тасаланатындай қалтарыс*. Келе жатқан жүргіншіге қоян-қолтық кездестіріп, құшақтаса түсіргендей болып, артынан қуғыншы болса, қарасын тез жасырып кететін Бақтығұлға оңай, жауға қиын *балтасабы, иек артпа* керек (М.Әуезов, Қараш.).

Балта сабынан озбайды. *Әр нәрсе тегіне тартады, тегінен аса қоймайды*. Адам не-

БАЛТАСАП: балтасап шорағай. з о о л. *Жыртқыш балықтың түрі.* Екі жігіт бір шидің жоғарғы жағынан, екіншісі орта белінен ұстап көмектеседі. Жағаға шығарып шиді жазғанда *балтасап шорағай*, ақтабан, алабұға, ақшабақтар тулап жатады («Жұлдыз»).

БАЛТАСЫЗ с ы н. *Балтасы жоқ, балта қолданбай.* Отынға деген ағашты *балтасыз* тасқа ұрып, күлпара ғып жүргені аздай, үйден ұзай атына қамшы басатынды тапты (М.Сүндетов, Құмда.).

БАЛТАТҮМСЫҚ з а т. з о о л. <лат. lunda cirrhata> *Тұмсығы қызыл, пішіні балта тәрізді, шекесі ақ, айдарлы, қоңыр құс.* Жергілікті халық *балташымсықтың* жұмыртқасы мен етін пайдаланады (ҚСӘ).

БАЛТА-ШОТ з а т. *Балта, шот сияқты ұста құралдарының жиынтық атауы.* Атамызға *балташоттың* қажеті біржолата болмай қалды (Қ.Баянбаев, Солақай.).

БАЛТАШОТ з а т. *Шапашот.* *Балташот* (шапашот) – бір жағы балға, бір жағы балта сияқты аспап (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БАЛТАШЫ з а т. *Ағаш шебері, ағаш ұстасы.* «Керейден ұл туса, ағашқа күн туады» деген. Мен туып-өскен жақта ағаш аз ғой, сондықтан біздің елде *балташы* да аз болады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Кешеден бергі көрген орақшы, егінші, балықшы, *балташы*, малшы, жалшы дегеннің бәрі осында ғой (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қаланың кедей жатағы казак-орыстардың етікшісі, ұстасы, үйшісі, *балташысы*, тас қалаушысы, жалшысы, малайы, қазақтың ең пысығы: не алыпсатар, не ұры, әйтеуір бір бұзақы болады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАЛТАШЫЛЫҚ з а т. *Ағаш ұсталығы кәсібі.* Приказчиков он екі жасында *балташылық* жұмысқа түскен екен (С.Мұқанов, Саяхат.). Өз үйінде етік тігіп, кезі келгенде *балташылық* кәсібімен де шұғылданып күн көрген (С.Көбеев, Орынд. арман). Бұған қарағанда қарттың *балташылық* өнері де болуы керек («Қаз. әдеб.»).

БАЛТОЗАҢ з а т. б и о л. <грек. propolis> *Бал араларының өсімдік тозаңдарынан жинап, қыяларына салып, үстіне бал құйып, сұт қышқылы арқылы консервілеп тастайтын азығы.* ≈ *Балтозаң* жинау.

БАЛТҮК з а т. ө с. *Ақтікен.* ≈ Түркістан *балтүгі.*

БАЛТЫР з а т. а н а т. <лат. suga> **1.** *Адам жіліншігіндегі бұлшық ет.* Алғашқы сағаттарда ештеңе сезбеп еді, қазір *балтыры* сырқырап, тізесі қақсап барады (Қ.Исабаев, Ажал

күрсауы.). Күн таудан найза бойы көтерілгенде Ақбілек алқынып бір кезеңге шығып еді... *Балтыры* солқ-солқ етіп, жіліншігі сырқырай бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Адамның тізеден төменгі бөлігі, аяғы.* Қыздың топ-толық *балтырлары* жеңіл аттап, жұмсақ басады (С.Сматаев, Армысың.). Лиза түп-түзу әдемі *балтырлары*н айқастырып отырды (С.Ерубаев, Шығ.). Жылтырауық резина етіктің қонышынан жоғары Зейнептің тотыққан жұп-жұмыр *балтыры* көрінді (З.Иманбаев, Кең аймақ). **3.** а у ы с. *Қайың, тал сияқты ағаштардың түзу діңгегі.* Ағаштар мектеп бойынан асып, *балтырлары* недәуір жуандап қалған еді (А.Хангелдин, Алғыс). Ертісте әлі көктем күшіне ене қоймаса, мұнда *балтыр* қайың мен бойшаң теректер бүршік атып, гүл шашқан, әсем түрге енген (Сауыншы шамшырақ.). *Ақ балтыр* тал кербез сұлу секілді, Жібек желмен құшақтасып билейді. Қанат бітіп қиялыма не түрлі, Арман болып алға мені сүйрейді (Х.Балшабеков, Жылқышы.). Күз. Жасыл маутыға малынған *балтыр* қайыңдар күз шапанын киген (С.Жүнісов, Жапанда.).

Ақ балтыр. *Құн шалмаған, жарқыраған, аппақ аяқтар.* Мәсісін шешіп алды аяғынан, *Ақ балтыр* айқындалды балағынан. Көрінді тәні таза көңіліме, Төңірдің ағып тұрған бұлағынан (Ө.Найманбаев, Шығ.). Көзді ашып-жұмғанша *ақ балтыры* күнге шағылысып, жарқ етіп, бүрк еткізіп тастап жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Балтыры бесіктей. *Түйе балтыр, жуан балтырлы.* Кеудесі бір құшақ, *балтыры* *бесіктей*, жасы отызға жаңа толған жалпақ бет, ала көз, қара Марқабай шын алып қайратты (М.Әуезов, Шығ.).

Балтырын түрді. *Шалбарының балағын қайырды, көтерді.* *Балтыр түріп* жүгірген баладай-ақ, Мен келемін құм кешіп жалаң аяқ. Табаныма бір шөңге қадалғанда, Баяғыша жыңғылдар қарады аяп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Палуандар топқа тұрғанда, *Балтыры түріп* болысып, Ақ білегін сыбанар (Базар жырау, Шығ.).

Басы ауырып, балтыры сыздады. *Ауырып сырқады, науқастанды.* Жұрт көбіне жұмысқа шықпайтын. Біреудің *басы ауырады*, біреудің *балтыры сыздайды*. Әйтеуір жұмысқа шықпауға дәлелі табылады (С.Шаймерденов, Мінез). Алдымен мұнда дәрігерлік пункт жоқ. Біреудің *басы ауырып*, *балтыры сыздай* қалса, сонау 80 километр жерге шапқылайды («Лен. жас»). Жаншып жүз

қайғы, Жүрек мұздайды. *Б а с ы ң а у ы р ы н, Балтырсыздайды.* Кәрі құмайсың. Кімге ұнайсың? Қарғып биікке, Қайтып құлайсың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қос балтыр. п о э т. *Екі балтыр, аяқ.* Еріндер – еңлік гүл жапырағы, Шәрбатын ауа арқылы татырады. *Қос балтыр* жолды кескен жезкиіктей Көз арбап, ерсіл-қарсыл қатынады (К.Салықов, Жезкиік). Жүректі үшке тілген Айтайын бүкпе тілмен. Көгалда сұлу отыр *Қос балтыр* бүктетілген (К.Салықов, Жезкиік).

БАЛТЫРЛЫ с ы н. *Балтыры жуан, балтыры толық.* Бақынның бойы ортадан биік, *балтырлы* болмаса да, топшылы ғана адам (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Есік алдына барып сәл кідіргенде аяғы түп-түзу, ақ *балтырлы*, көйлегі түстес, көкшіл туфли киген сол сүйкімді қыз бейне бір қолдан құйған мүсінге ұқсап кетті (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ток *балтырлы* жарқын жүз, Дене жұмыр қайрақтай, Тұлғасы тік, ерні уыз, Аузы кіші, оймақтай (Т.Жароков, Қырда.).

Қыз балтырлы. *Қыздың аяғындай сымбатты.* *Қыз балтырлы* сымбатты қарағайлар аспанмен тілдескендей, ағаш атаулыдан биік түр (Ә.Әлішев, Батыр.).

БАЛТЫРЛЫҚ з а т. к ө н е. *Жауынгердің балтырын қорғайтын жарақ түрі.* Көшпелі халықтардың бейнелеу өнерінен аяғына *балтырлық* киген жауынгерлерді көруге болады (ҚҰӘ).

БАЛУАН [ир. *بيلوان*] з а т. 1. *Күреске түсетін адам, күрес өнерімен айналысушы, жеңімпаз адам.* Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, түсірген *балуаны* жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады (Абай, Шығ. жин.). Қара *балуан* Жәнібек! Қаз дауысты Қазыбек! Жетім қалған халқыңа Тұлға болып артыңа, Кім тиянақ қазық ед? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ырғызбайдың өзге бір ерекшелігі – жас кезінде үлкен ас, ұлы дүбір жиында күреске түсетін үлкен *балуан* болған (М.Әуезов, Әр жыл.). 2. а у ы с. *Үлкен, алыт.* Бұлғын арқасын осы *балуан* ағаштың темірдей тамырларына тіреп қойып, өз ұясында шіреніп жатады (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Сұраған жанға сәлем айт, Бізден кейін қалған. Тезірек деп түр үйге қайт, Өлім деген *балуан* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Балуан балтыр. *Қиіті, қарулы аяқ.* Қайқы жауырын, қарашегір қанды көз, орақ тұмсық, делден танау, *балуан балтыр*, еңкіш еңсе, үш түлеген тас түлек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Балуан бармақ. *Жуан, әлді бармақ.* Әйтілес аппақ, ақ қарбас, соқыр қарт етектей сақалын *балуан бармақтарымен* салалай тарап отыр еді (Ғ.Мүсірепов, Танд.).

Балуан бөйге. *Күресте жеңген балуанға берілетін бөйге.* Он бес *балуан бөйгесі:* алды – жамбы бастатқан тоғыз, ары – төрт кез мата (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Балуан бел. *Жалтақ, жуан бел.* Бірақ оңаша өңірге қарай жылжымай, қызыл көмейі көріне бақырған *балуан бел* аюдың бауырына бөрі жамылғы астымен жыланбауырлай енді (А.Алтай, Алтай.).

Балуан білек. *Қайратты, жуан білек.* Түгі шыққан жүрек, *балуан білек* керек (М.Әуезов, Танд.). Ембіде мұнай қазған еңбек ері, Жұмысшы *балуан білек* тұрмыс белі, Мұнайға жылжып барып тамшылайды, Мөлтілдеп шып-шып шыққан маңдай тері (И.Байзақов, Танд.). Бір көрінсе көзіме, Көрсетер ем өзіне, Қалмас еді ол да аман! Мынау батыр жүрекпен, Мынау *балуан білекпен*, Алып ұрып байлар ем! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Балуан бітімденді. *Ірілене түсті, тұлғаланды.* Осы кезде ол өз-өзінен тұқыра түсті де, *балуан бітімденіп* келе жатқан балғын иықтары селк-селк ете қалды (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

Балуанға түсті. *Күреске шықты.* *Балуанға тусіп* қарттарға, Талайын жаптым шапаның (О.Шипин, Екі дастан).

Балуан денелі [тұлғалы]. *Дене тұлғасы балуанға ұқсас, ірі.* Зікірия зор, *балуан денелі*, үлкен мұрынды, ақ бұжыр кескінді, көздері алақандай, түсі қаһарлы жігіт еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қайырбек дейтін мұртын тазының құйрығындай шығыр-шықтаған, қыр мұрынды, бұқа көз, шүйдесі тоқпақтай *балуан денелі* жігіт: «Мен кристианский нашалнік болам» – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ал қастарындағы *балуан денелі*, сом білекті, қара торы, қалың мұртты Құдайменді батырдың бұл жақта қайдан жүргенін Жоламан сұраған (І.Есенберлин, Қаһар).

Балуан жауырынды. *Кең, ірі жауырынды.* Көңіліне патшаның түсті бір ой, *Балуан жауырынды*, еңсегей бой. Болжау қыл әулиенің сөзін сезді: «Ажалым менің енді осыдан ғой» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Балуан жігіт. *Ірі денелі жігіт.* Бала күнгі жаттаған жыр есінде, Алар әлі біткен жоқ үлесім де. Жығылам деп шыға ма *балуан жігіт*, Бақыт үшін шыққанда күресуге (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Астан түйедей биік бойлы *балуан жігіт* вагон ішінде төбелеске

көтерілгендерді жан-жаққа лақтырып, көңгісі келмегендерін жұдырықтап та алды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Балуан күрес. *Балуандар күресетін спорт түрі.* Жаяу жарыс, ер сайыс, *балуан күрес*, ит тартыс, Ойын-күлкі, тамаша, Жамандар қалып адасып (Манас). Өзі ірі денелі, бой тіптік, белінде алты құлаш белбеуінен бөтен дүниелігі аз, көбіне жорықта не *балуан күресте* жүретін жігіт (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). Білә сұлтанның ағасы аңшылық соңынан, осы Ұлытаудан өтіп, Есілге жеткен соң тоқымқағар тойы жасалатынын, онда аламан бөйге, *балуан күрес*, көкпар, қыз қуу, жамбы ату және басқа да толып жатқан ойындар өткізілетінін, жарыста озғандарға тоғыз да тоғыз мәртеден бөйге берілетінін хабарлайды (М.Мағауин, Аласапыран).

Балуан қол. *Күшті, қайратты қол.* Айнымайсың Аспаһани қылыштан Соққан бір кез асыл болат құрыштан, Батырлардың *балуан қолын* талдырып, Шыққан талай қанды қырғын ұрыстан, Шын мықты екен сені солай жаратқан Көкте отырған Құдай деген бір ұстаң (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ). Қопарды қырдан *балуан қол* Талай тонна топырақ (Т.Жароков, Қырда.). *Балуан қолы* тап-жылмай, Тебіренбей батыр жүрегі. Жан қорғауға ой бұрмай, Советтің қайсар түлегі (С.Бегалин, Өлеңд.).

Балуан сайыс. *Күрес, балуандардың жарысы.* *Балуан сайыс*, айтыспен бәрі қызып, Қыз қуып, бүркіт салып, іліп тиын, Балалар қырдан төмен жарысады, Ұшып келе жатқандай бейне құйын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Той жасап Жалайырлар атын шапқан, Қыз қуып, *балуан сайыс*, жамбы атқан. Үш жүздің балалары басын қосқан, Үш-төрт күн тамашалап елге қайтқан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Балуан тас. *Күш сынасу үшін арнайы таңдап алынған ауыр тас.* *Балуан тас* көтеру қазақ халқында да болған (ҚҰӘ). Халық арасындағы әңгімелерге қарағанда ертеде Жетісуда Қоянды жәрмеңкесіне баратын керуен жолында «*Балуан тас*» деп аталып кеткен үлкен тас жатқан (ҚҰӘ).

Бас балуан. *Топтағы балуандардың алды, жеңімпазы.* Рамазан екеуіміз екінші топтың *бас балуандары* болғандықтан, бірінші бөйге – қызыл сызығы бар қағазды екеуімізге ортасынан бөліп береді (Қ.Қайсенов, Сол бір.). Сол кезде жасы жиырма бестерге келген, аса ірі денелі, аусарлау мінезді Мырзақмет маңайдағы қазақ ауылдарының *бас балуаны* атанған адам (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Түйе балуан [палуан]. *Күрескенін жығатын, денесі ірі адам.* Төлепбергеннің өз елінде *түйе балуан* деген балуаны бар екен (Бозинген).

БАЛУАНДАЙ с ы н. *Балуан сияқты, балуан тәрізді.* Томағасы алусыз күйінің өзінде қара балапан топқа түсер *балуандай* тік отыр, жан-жағынан тың тындап мойнын қылқылдата созып қояды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Аңдысқан арыстанша көз айырмай Көрісті екі батыр қолды алып. *Балуандай* күресетін құшақ жайды, Ақжелек аттан түсіп тұра қалып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Бәрі де күреске шығатын *балуандай* белді бекем буысты (О.Сәрсенбаев, Сағым).

БАЛУАНДАН= е т. *Сомдалу, түлғалану.* Өзің әрі есейіп, әрі *балуанданып*, әрі киініп, тамаша ондалыпсың ғой! – деді Еркін (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

БАЛУАНДЫҚ з а т. 1. *Балуан болушылық.* Мен, Жарма, ғалым шыққан, батыр шыққан, Боксерлік, *балуандықпен* атым шыққан (Айтыс). Тиді ме Дариға қыз байға? – дейді, Көрді ме *балуандықтан* пайда? – дейді (Бабалар сөзі). 2. *Күштілік, қайраттылық.* Сейіт кешегі күн кешкі салқында далаға шығып, көңіл көтеріскен бір топ жас жігіттер арасында өзінің *балуандығын* да көрсеткен (М.Әуезов, Танд.). Жомарт жасынан садақ тартып, құс салып, батыр, *балуандығымен* өз тұрғыластарынан ерек көзге түсіпті (Т.Ахтанов, Дала сыры). // *Балуанға тән.* Бойына біткен *балуандық* қара күш қана емес, адамдық күш-қасиеті де өзі тұстас жастардан озық болатын (Д.Әбілев, Арман.).

Балуандыққа түсті. *Күреске шықты.* Бойы екі метрге жақын, кең жауырынды қапсағай жігіт мереке-той кездесе, өзі сұранып *балуандыққа түседі* (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

БАЛУАНСЫН= е т. *Мықтысыну, батырсыну.* Уайым, қайғы көбейді, Кемпір менен шалдардан. Қайрат кетті бұл күнде, *Балуансының* а жандардан (Қамбар батыр).

БАЛУЫЗ с ы н. *Уылжыған жас.* *Балуыз* бұл қыз, сары қыз, Сәуледей дер ең, көрсең бір. Теңіздей бұлтсыз, сағымсыз Көздері ғана көк зеңгір (Ж.Молдағалиев, Поэм.).

БАЛХАШИТ з а т. х и м. *Балқашит.* Іле өзенінің аяқ жағындағы тұзды көлдерде, Балқаш көлінің маңында асфальтқа ұқсас қара май тәрізді *балхашит* дейтін зат табылған (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

БАЛША ү с т. 1. *Бал тәрізді, балға ұқсап.* Жұмсақ, тәтті жеміс ауызда *балша* езіліп, әрі қарай жылп ете түсті (З. Асабаев, Ар соты).

2. а у ы с. *Сызылған, сүйкімді, тәтті.* Әйелі Настя да келіпті, аз сөйлеп, көп жымыятын литван әйелдерінің *балша* шұбатылған мінезімен, сызыла келіп, маған гүл ұсынды (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.).

БАЛШАБЕК з а т. с о в е т. с ө й л. **Большевик.** Түбінде қазақ ел болатын болса, *балшабектердің* арқасында болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Абақтыдан босанып кеткен өңкей бұзылғандар ғой. Шыға сала *балшабек* н і з деп, қолдарына мылтық алып, талайды қырды ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАЛШАРАП з а т. *Қант, тосап, бал, жүзім қосылған, үй жағдайында дайындалған тәтті шарап.* Жолға гүл шашулы, Есігім кең ашулы, Дастарқаным жаюлы, *Балшарабым* құюлы («Соц. Қаз.»).

БАЛШЕКЕР з а т. *Балдан қайнатып жасаған шекер, қант.* – Бақыт деген... қалаған сәтте ауызға кеп түсе қояр тәтті *балшекер* емес, – деді Жұбайқан (А.Байтанаев, Қайнар.).

БАЛШЕЛЕК з а т. к ө с. *Араның бал жинайтын ыдысы.* Одан әрі батырдың уақытын алғанды жөн көрмедік. Өйткені, батыр үйі алдағы тойдың қамында еді. Соңғы кезде омарта ұстауды кәсіп қылған Талғат атамыз тойға арнайы *балшелек* кесіп әкеліпті («Егемен Қазақстан»).

БАЛШӨП з а т. б и о л. <лат. medasarpala medaloearpa> *Дарасабақты, жапырағы түкті, көкішіл сұрғылт көпжылдық өсімдік. Балшөп* шөлейт, сортаң жерлерде, таудың қой тасты беткейлерінде өседі (ҚСЭ). *Балшөптің* крахмалға бай тамырын пісіріп не шикі күйінде жеуге болады (ҚҰЭ).

БАЛШЫ з а т. *Бал ашатын адам, балгер.* Осы күнгі біздегі Телпекті киіп басыңа Бақсы, *балшы* жолдасың Ертіп алып қасыңа Терең жерге көміліп, Тар орынға қонғайсың (Ғұмар Қараш, Шығ.). – Біз сізге бал аштырып көрейік, – деп Шаһардан бір *балшыны* шақыртыпты (Батырлар жыры). Жақсылық алар әркімдер, Жауаптың келген парқынан. Келтірер ұят бетіне, Сөйлесе күмән *балшыдан* (Бес ғасыр.).

БАЛШЫ-БАЛГЕР з а т. *Ем-дом жасаушы, әрі бал ашушы сәуегей.* Саға аулына *балшы-балгер* келіпті (Ауызекі).

БАЛШЫҚ з а т. 1. *Топырақтың сумен араласқан түрі, батпақ.* Бір жастау казак-орыс мықыр сапты екі темір күректі қолына алып, біріне-бірін ұрып, қатқан *балшығын* түсіріп, екі жаяуға берді (М.Жұмабаев, Шығ.). Талай күндер бел шешпеген солдаттар түзде, майданда жүрген адамның сұсты, сауыс

бейнесіне енді: *балшық* сіңіп сірескен шинельдер қара қайыстай жылтырайды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Өздері шаршаған, үсті-бастары *балшық* (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). 2. *Кіріш жасау немесе үй сылау үшін арнайы жасалған лай, батпақ.* Қос балам мен өзім илейтініміз *балшық* болса, балшығыңа әзірміз (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Бұл заманның шағында Ерлер қалып, би озды, Билер қалып, мал озды. Ақ ордалар тәрк болып, *Балшықтан* а н салған там озды (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 3. г е о л. *Саздақ материалдардың өте жұқа бөлшектерінен тұратын және пластикалық қасиетерге ие, жабысқақ бірақ цементтелмеген шөкпе тау жынысы. Балшық* шығу тегіне қарай сынықтық және химиялық балшық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.). Өзіндік қасиеттеріне және өндірісте қолданылуына қарай *балшық* 4 топқа бөлінеді: құрылыс балшықтары, отқа төзімді балшықтар, каолиндер, монтмориллонтты балшықтар (ҚСЭ).

Балшық иледі [езді]. *Қолдан құрылыс жүргізу үшін арнайы лай, батпақ жасады.* Мен емес пе шалғы алып, шөбін шапқан, Малына құдық қазған, қауға тартқан, *Балшық илеп*, қорасын, үйін салып, Ағаш түсіріп, төбесін оның жапқан? (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Балшыққа түсу. м е д. *Медициналық мекемелерде белгілі бір аурулар тобын емдеу үшін құрамында минералды заттары бар балшық тұнбаларына науқастардың түсіп жатуы немесе денесіне жағуы. ≈ Балшыққа түсу* пайдалы.

Балшық қора. *Балшықтан соғылған қора.* Кешегі уағда бүгін жоқ, Кейде жалын, кейде шок, *Балшық қора* бұл да соқ, Батпақта жүрген балаша (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Балшықпен емдеу. м е д. <грек. pelos – саз, thegareia – емдеу> *Құрамында тұздар, өсімдік шірінділері, сондай-ақ оларды қорек ететін ұсақ организмдері бар балшықты және балшық тектес заттарды емге пайдалану. Балшықпен емдеу* Қазақстанда 13 ғасырдан белгілі (ҚҰЭ). *Балшықпен емдеу* негізінен сүйек-буын, жүйке, асқорыту, жыныс мүшелерінің ауруларына қолданылады (ҚҰЭ).

Балшықтан құйды. *Балшықтан тұрғызды, балшықтан жасады.* Балбаналар жалпақ бас *Құйылмаған балшықтан* н. Бабам, тегі, шақпақ тас, Парт-шұрт етсе, От шыққан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тартыс пенен таласта Бас жарылған, Жан шыққан. Дұрыс

па еді о баста *Құйылғаным балшықтан!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Балшықтан соқты. *Балшықтан салды.* Онда қазіргідей шатырлы үйлер жоқ, бәрі *балшықтан соққан* жайпақ там (К.Тоқаев, Солдат.).

Балшық үй. *Балшықтан құйылып, салынған үй.* *Балшық үй* бастың қамын салып алып, Қатынды баламенен тоңдырмаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Бектепбергеннің ұста дүкені Доғалға, өзеннің сол жақ жағасында, Ыбырайдың үйінің қарсысындағы бір *балшық үйге* көшіп орналасты (М.Жұмағұлов, Қыран.). Жалшылар іңір бастала-ақ *балшық үйге* сапырылысып кіріп-шығып жатқан (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

Ми балшық. *Езіліп жатқан батпақ.* Жолдың боркылдаған бос топырағы жауынды күндері *ми балшыққа* айналады («Соң. Қаз.»).

Саз балшық. *Саз араласқан балшық.* Жаманның жайын айтайын, Бесқаланың шаһарын *Саз балшықтан* салдырған, Бұл жақтан жау барғанда Қапияда қалдырған, Хан қасында диуана Дәрісіне су құйып, Мылтық жолын байлатып, Сол себептен алдырған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Күмістен жасалған бұйымның бетін безеуізібен безеп, оймыштап өрнектеген соң, мұқият тазалап, бағдар түспейтін тұсын отқа төзімді *саз балшықпен* сылайды («Парасат»).

БАЛШЫҚ-БАЛШЫҚ с ы н. *Балшық жұққан, балшыққа былғанған.* Бұйра шашын дударлатып, үсті-басы *балшық-балшық* болып аяғын тәлтіректей басып кіріп келе жатқан жігітке Есен тесіле қарады (М.Иманжанов, Көк белес).

БАЛШЫҚТАЙ с ы н. *Балшық тәрізді, балшық сияқты.* Қарсыласқан халқын *балшықтай* басып, шалшықтай шашып жіберген Ақсақ Темірді де көрдің (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Аласа бойлы божбиған қара шұбар жігіт іркілдеп *балшықтай* былшыған денесін төқаппарлана әзер қозғап сөйлеп тұр (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Кенет ол күліп жіберді. Онда да, бөккен *балшықтай* тобарсыған жалпақ бетінің бір жері бұлк етпестен, тек қана бір танауымен мырс етті (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Балшықтай иледі. *Езді, жаншыды, дегеніне көндірді. Илеп өтті балшықтай,* Зеңбірегін немістің, – Түспеспін қолға жан шықпай, Қиратпас болсам кете ұштым (С.Бегалин, Өлең.). Қазандай тас кездессе, *Балшықтай* асып *иледім*, Тау мен тасты білмедім (Батырлар жыры).

Саз балшықтай. *Саз балшық сияқты езілген, жұмсақ, қалай илесең де көнетін.* Міне, сондай заманда, Жау әскері қалаңда, Мал-мүлкіңнен күдер үз! Ажары төуір қатын-қыз Зорлауы мен таланда. Талай милар бұрқырар *Саз балшықтай* табанда. Адам күші жетер ме Мұнан да әрі жаманға?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жігіттер бұғы терісін талқыға салып қамырша иледі. Атан түйедей екі адамның біреуі әлуетті қолымен түгі сыдырылған дәу теріні бүктеп әкеп талқы тісіне салғанда, екіншісі оны талқы арасындағы келсаптай жуан бәлдек ағашымен *саз балшықтай* мыжғылайды (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы).

Саз балшықтай иледі. а) *Саз балшық сияқты жаншыды, езді.* Көлденең жатқан көктасты Тіктеп тиген тұяғы *Саз балшықтай илейді* (Базар жырау, Шығ.). ә) *Таптады, жеңді.* Бұл қорлықты көріп тірі жүрмеймін. Дұшмандарды *саз балшықтай иелеймін*. Ұлын құл ғып, қызын құн ғып талқандап. Бағындырып түркімен халқын билеймін (Көрұғылы).

БАЛШЫҚТАН = е т. с ө й л. **Былшықтан.** Әмірші соны байқап, сәл кідіріп қалса, әбден қой *балшықтанып* кеткен қақтың суындай көгіс жалтырайтын кішкене көзін адырайтып ашып алады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

БАЛШЫҚТЫ с ы н. 1. *Балшықпен сыланған.* Азаматтар түсетін нөмір іздеп, сыртын сылаған ақ *балшықты* үйге аттың басын тіреді (Б.Майлин, Азамат.). 2. *Батпақты.* Белорусь жері орманды, Белорус жері *балшықты*. Еңтегін жайлап сол маңды, Еркінше соғыс жаншыпты (М.Мақатаев, Шығ.).

Балшықты вулкан. г е о л. *Нағыз вулкан сияқты үнемі немесе мезгіл-мезгіл сұйық балшықпен әртүрлі газ (негізінен көмірсутек) атқылап тұратын геологиялық жиылым.* Ең ірі *балшықты вулкан* ның биіктігі 300–500 м-ге жетеді (ҚСЭ).

Балшықты жанартау. г е о л. *Жалпақ конус пішінді, толығымен немесе беткі жағы ғана төбелік түзілімдерден тұратын үлкен төбе.* *Балшықты жанартаудың* төбесінде шұңғыл тәрізді кратері бар, ол тереңге қарай канал болып кетеді де, одан мезгіл-мезгіл немесе үздіксіз газ бен су кейде мұнай жарғағымен, таужыныстар сынықтарымен және төбелік балшықпен қоса шығады (Қаз. тілі термин. Геология).

Балшықты кен. г е о л. *Жер бетінде кездесетін топырақ-балшық аралас шашылымды кен орындары.* *Балшықты кендер* байыту

алдында топырақ-балшықтан жуылып шайылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Балшықты конус. г е о л. *Балшықты жанартау лақтырындыларының қатаюынан пайда болған конус пішіндес төбешіктер.* ≈ *Балшықты конустардың* пайда болуы.

Балшықты қалдық. г е о л. *Құрғақ аймақтардағы су қоймаларының түбінде, негізінен өсімдіктер мен жануарлар қалдықтарының және желмен, сумен әкелінген минералды заттектер қосындыларының анаэробты жағдайда өзгерілуінен түзілген шөгінділер.* *Балшықты қалдық* – топырақты тыңайтуға қолданылатын кешенді тыңайтқыш (Қаз. тілі термин. Су.).

БАЛШЫҚША ү с т. *Балшыққа ұқсап, балшықтай.* Енді бірде тас бағандар орнынан қозғалып, *балшықша* илеп тастайды (Т.Шаханов, Көгілдір.).

БАЛШЫҚШЫ з а т. з о о л. <лат. limicola> *Тұмсығы өте сүйір, сирағы ұзын, кішкентай құс.* ...Әлгіндегі көрген *балшықшының* жұмыртқасы тәрізді (С. Бегалин, Шоқан асу.). Тау қазы, бұлдырық бөдене, тарғақ, қызғыш, тау күдірет, жылқышы, *балшықшы*, вальдшнеп, тағы толып жатқан құс. Жазғы-тұрым құс келіп жатқан кезде, күздігүні қайтып жатан уақытта осының бәрі анда жүргенде кездесіп отырады (Ш.Айманов, Қыран.). Сөйткенше тұз тағыларын, құс атаулыны жала-жоралардан сақтандырғыш, байбайшыл *балықшының* үні естіледі (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

БАЛШЫҚШЫЛАР з а т. з о о л. <лат. limicolae> *Тат реңділер отрядына жататын құстар.* Бұл жерде аңшылық жаман емес, кеше... үйрекке, *балшықшыларға* оқ шығардым (Ш.Айманов, Қыран.). *Балшықшылардың* қанаты ұзын, жіңішке әрі үшкір, құйрығы қысқа болады, жерде жақсы жүгіріп, суда жақсы жүзеді (ҚҰЭ). *Балықшылардың* жемі – құрттар, моллюскілер, шаян тәрізділер, насекомдар және олардың личинкалары (ҚСЭ).

БАЛШЫЛДА = е т. 1. *Балш-балш етіп шашырау.* Он екі құлаш торымен, Омырауын аршындап, Астындағы сары аттың Аузынан аққан ақ көбік Омырауға *балшылдап* (Батырлар жыры). Астында шұбар ойнақтап, Аузынан көбік *балшылдап* (Алпамыс). 2. *Былылда.* Екі елі аузын жаппайды Айтқаны өсек *балшылдап*, Тентектің жайы белгілі Асау нардай тарпыған (Базар жырау, Шығ.).

БАЛШЫЛДАТ = е т. *Балш-балш еткізу.* Шошқа балалар даңғырасын қағып, жан даусы

шығып айтақтаса ғана, бір сәтке тың тыңдағандай сылт етпей қалады да, артынша қорсылдап, түнгі дымқылды таза ауада *балшылдап* тың тарыны шайнап тұрғанына дейін естіледі (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

БАЛШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Балгерлік.* ≈ *Балшылылықты* көсіп ету.

БАЛШЫРЫН з а т. б о т. <грек. nektar> *Кейбір өсімдіктердің гүлдерінен бөлінетін қант татыған шырын.* Бұл айдарға ұқсайтын болғандықтан, өсімдік аты да айдаршөп деп аталған. Әлгі гүлтегеуріннің түбінде – *балшырын* (нектар) жиналады (К.Сыбанбеков, Жабайы өсімдік.).

БАЛ-ШЫРЫН с ы н. 1. *Өте тәтті, балдай шырынды.* Торламаның дәмі *балшырын* екен (Ауызекі). 2. а у ы с. *Қызықты.* Жастық шағын кім сағынбас, Базарлы алтын, *балшырын*. Жалын жүзді жас махаббат Жібек лебін – жар сырын (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Көктемнің жұпар лебін алып, Бетіңнен сүйіп еседі самал, *Балшырынга* құмарың қанып, Жұта бер, жаның рақаттанар (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард). 3. *Жағымды.* Өзге қыры танытар өз жан сырын, Сөздің терең қасиеті – *Балшырын* (Шығыс жұлдыздары).

БАЛ-ШЫРЫНДАЙ с ы н. *Бал-шырын сияқты.* *Балшырындай* тәтті сезім бірте-бірте бойын алып, ақыл-еркінен айырып, елітіп, Тәңірбергенді әкетіп бара жатты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

БАЛШЫРЫШ з а т. б о т. <лат. egerugus olga> *Таулы жерлерде өсетін, бойы ұзын, түрлі түсті гүл ататын өсімдік.* Қазақстан тау жайылымындағы ең сұлу өсімдік – *балшырыш*, яғни Ольга шырышы (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.).

БАЛШЫТЫР з а т. б о т. <лат. pulmonaria mollissima> *Гүлдері сабақтың шыңында жинақталған, жемісі жаңғақша шытыр тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік, медуница.* *Балшытырдың* ерте көктемде бал шырыны көп болады (ҚСЭ). Дәрілік *балшытыр* биіктігі 15–30 сантиметр, көп жылдық, шөп тектес өсімдік (Ә.Ескендіров, Қазақст. дәрі. өсімдік.). *Балшытырдың* бойында қан құрамына кіретін микро-элементтер: мырыш, темір, мыс бар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

БАЛЫҚ' з а т. з о о л. <лат. pisces> *Суда өмір сүріп, желбезекпен дем алатын, омыртқалылар тобындағы су жануары.* *Балықтың* 20 мыңнан астам түрі белгілі, олардың 98%-ы сүйекті балықтарға, қалғандары шеміршекті балықтарға жатады (Қаз. тілі термин. Биоло-

гия). Қайтем мақтап мұнайың, *балығыңды*, Халығыңды сүйемін, халығыңды! Құм үстінде құс болып ұшып барам, Жалыныма жалғап ап жалыныңды (М.Мақатаев, Шығ.). Заманың түгіл ел азды, Ел ішінде ер азды. Айдын-айдын сулардың *Балығы* кетіп, көл азды. Ойтаң-ойтаң жерлердің Оты кетіп жер азды (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Балық аулады. *Аумен, қармақпен балық ұстады.* Екенін ел кімнің кім алмақ танып, Әуре болма laidan *аулап балық!* Сенің өзің жаралсаң жексұрын боп, Қалай оған күнәлі болмақ халық!? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бар еді лашықта бір кемпір-шал, Жоқ еді маңайында еш жанды мал. Дариядан *балық аулап* күн көретін, Жоқ еді одан басқа күнелтер хал (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көл жағасы – зер кілем, Шөпке итім аұнады. Самал бетін желпіген Көлден *балық аулады* (Ә.Табылдиев, Сөз бөбектікі).

Балық аулау. *ауылша р. Халық шаруашылығының балық және теңіз аңдарын аулайтын саласы.* Теңіз жағалауында *балық аулау*, балықтың уылдырық шашуы және қыстауы үшін, сондай-ақ жем іздеп теңіз жағалауына келуі кезінде жүргізіледі (ҚСЭ).

Балық жемі. *Балық тіршілігіне қажетті табиғи немесе қолдан жасалған қорек.* Судың беткі қабатында болатын *балық жемі* өсімдіктер мен жәндіктер болып екіге бөлінеді (ҚҰЭ).

Балық жылы. *Ескіше жыл аты; ұлу.* Ескі мырза, манаптар, бегі, салы. *Балық жылы* бастарыңа не күн салды? Мінуге атын ерттеп ерінгендер, Қарайып аяқ-қолы егін салды (Үш ғасыр.).

Балық майы. *Нәлім тұқымдастарына жататын балықтардың бауырынан алынған, құрамында А, D витамині көп, кішкентай балаларды итаурудан сақтау, емдеу үшін берілетін май.* *Балық майы* – әл беретін жұғымды дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Ауру адамға ең пайдалысы – сары май, *балық майы* (Ш.Көшербаев, Туберкулез). *Балық майының* құрамында А және D витаминдері көп болғандықтан мешел, авитаминоз, остеомалация, остеопороз, тыныс алу, асқазан, тері және көз ауруларын емдеуге пайдаланады (ҚҰЭ).

Балық өңдеу. *к ө с. Балықты сақтау және балықтан дайын өнім алу жұмыстарының жиынтығы.* *Балық өңдеудің* кең тараған әдісі – оны тоңазыту, суықта сақтау және мұз етіп қатыру (ҚҰЭ).

Балық өсіретін зауыт. *Кәсіптік балықтарды жасанды түрде көбейтумен айналысатын*

кәсіпорын. Балық өсіретін зауыттан алынатын шабақтар суқоймалардағы балық қорларын көбейтуге, сондай-ақ оларды балықтың жаңа түрлерімен байытуға пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Балық өсіру шаруашылығы. *к ө с. Балықты өсіріп, аулап, өңдеумен шұғылданатын шаруашылық саласы. Балық өсіру шаруашылығы* бағалы тағамдар, емдік заттар, мал азығы мен техникалық өнімдер береді (Қаз. тілі термин. Биология).

Балық сорпасы. *Балықты асып, ішіне пияз, картоп сөбіз т.б. заттар салып дайындалатын сорпа. Балық сорпасы* – ұсақ алабұға мен таутаннан әзірленеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Балық сүбесі. *Терісінен, сүйектері мен қылтанақтарынан тазартылған балық еті.* *Балық сүбесі* балыққа тән нәрлілік пен дәмділік сапасын толық сақтайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Балық сүбесін* нәлімнің, теңіз алабұғасының, пайустың, көксеркенің, сазанның, жайынның, шортанның т.б. балықтардың етінен дайындайды (Шаңырақ энци.).

Балық сүзді. *Аумен балық ұстады.* Көлден *балық сүземіз*, Жалтылдатып тізіміз (С.Қасиманов, Өс. бөбек).

Балық тағамдары. *Жас және кепкен балықтардан қайнатып пісірілген, қуырылған, бұқтырылған, сондай-ақ көміп пісірілген тағам түрлері.* *Балық тағамдары* дайындау.

Балық торы. *Семіз, жұмыр (ат).* Әбунүсіп ерттеулі тұрған *балық торыға* міне сап, дөң басына шоқыта шықты да, қосауызды жүйемелете үш рет аспанға атып-атып жіберді (Д.Әбілев, Ақын.).

Балық ұны. *Балықтан, оның сүйегінен химиялық тәсілмен алынған минералдық зат.* В витамині ашытқыда, атбұршақтың дәнінде, көк шөпте, өсіресе бедеде, кебекте, ет пен *балық ұнында* көп болады (Құс өсіруші.).

Балық ыстау. *Балықтарды аспаға іліп, түтінге ыстау. Балық ыстау* – балық консервілеудің бір түрі (ҚСЭ).

Бұзаубас балық. *зоол. <лат. gobilidae> Тропиктік және қоңыржай белдеулердің суларына тараған, дене тұрқы ұсақ, алабұға тәрізділер отрядына жататын балық. Бұзаубас балықтың* құрсақ қанаттары бірігіп, сорғыш қанатқа айналған, кейбірінің арқа және құйрық қанаттарының түбінде қара дақтары болады, бүйірі қысыңқы, көздері басының үстіне жақын, торсылдағы болмайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Бұзаубас балықтар*, негізінен, омыртқасыздармен қоректенеді, ішінде

жыртқыштары бар, планктонмен қоректенетіндері де бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Кепкен балық. *Тұз сеуіп немесе тұзсыз күн көзіне ілініп не жайылып кептірілген балық. Кепкен балықты көктемде немесе күзде майлы балықтан дайындайды (Шаңырақ).*

БАЛЫҚЖАЙ з а т. балықшар. *Әуіттен, өзеннен, көлден ауланған балықты уақытша ұстауға ыңғайластырылған, ауданы аса үлкен емес табиғи немесе жасанды түрде жарақтандырылған сүқойма. Балықжайдағы балықты қажеттілігі бойынша оңтайлы уақытта үлестіру (сату) үшін аулайды (Қаз. тілі термин. Су).*

БАЛЫҚЖОЙҒЫ з а т. к ө с. *Шағын тұйық су қоймасындағы шаруашылыққа қажетсіз балықтарды жою үшін қолданылатын зат. Балықжойғыны пайдалану.*

БАЛЫҚЖОН з а т. тамақ. *Балықтың құнды өнімі болатын ірі бекіре тұқымдас балықтардың тұздалған және қақталған жон арқалары, сүбесі не қабырға тұсы. Балықжон – ірі бекіре тұқымдас балықтардың тазаланған жон тіліктері (Қаз. тілі термин. Тамақ.).*

БАЛЫҚЖУҒЫШ: *балықжуғыш машина. Балықты шөп-шалам, сірнеден арылтатын техника. Балықжуғыш машинаның элеваторлы, барабанды, желдетпелі және вибрациялы түрлері бар (ҚСЭ).*

БАЛЫҚЕЛЕК з а т. к ө с. *Ауланған балықтарды елейтін зат. Балықелектен өткізу.*

БАЛЫҚКЕСІРТКЕ з а т. з о о л. <Ichthyosauria> *Қазбалы бауырымен жорғалаушылар отрядына жататын, дене тұрқы 12 м-ге жететін теңіз жануары. Балықкесірткелер балықтармен, былқылдақ денелілермен және т.б. теңіз жануарларымен қоректенген (Қаз. тілі термин. Биология).*

БАЛЫҚКӨЗ¹ з а т. б о т. <лат. salsola lanata> *Шөлді жерде өсетін аласа шөп. Ұрған отты саршөп бар, Балықкөз, сасыр, сүршөп бар. Қазтаңдай мен сүтқурай Мал азығы әр шөп бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Балықкөз аталатын бұл шөптің өнебойы шылқылдаған су (С.Мұқанов, Шығ.). Далада шашырап жайылған бір қауым түйе қара көрінеді. Шөбі бітік, балықкөз, сорасы мол өрісте тоқтап жайылып жатыр (С.Ерубәев, Ойсыл қара).*

БАЛЫҚКӨЗ² з а т. з о о л. <лат. ketupa leylonensis> *Жапалақтар отрядына жататын үкінің бір түрі. Балықкөз мекендейтін орта.*

БАЛЫҚКӨЗДЕН = е т. 1. *Жанары қуңгіртарту, өлеусіреу. Ғылым жолында бар өмірімді сарп етіп, ұйқы, күлкі көрмей балықкөздегі жүргенде жалақыны қысқартатыны жарамаған екен (С.Шаймерденов, Өмір нұры).* 2. *Бол-*

машы ғана майдың сорпа бетіне әр жерден дөңгеленіп қалқып шығуы. Анау үшеуі балықкөздегі майы бар арпаның талқанынан жасалған қара көжеге кіріскен (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

БАЛЫҚҚАНАТ з а т. з о о л. *Суда тіршілік ететін жәндіктердің қимылдау, жүзу әрекетіне қатысты негізгі мүшесі. Балыққанатына ұстама.*

БАЛЫҚҚАПАС з а т. к ө с. *Ағаш не металл шарбақтан жасалған қабырғалары бар, су ішіне тасталатын немесе орнатылған, сатуға арналған балықтарды сақтайтын және балық көбейткіштерді жемдеп ұстайтын жәшік. Балыққапастарды пайдалану.*

БАЛЫҚҚАСАПТАУЫШ: *балыққасаптауыш машина. Балықты механикалық жолмен бөлшектеп өңдейтін техника. Қазақстанда балыққасаптауыш машина Гурьев және Балқаш комбинаттарының консерв цехтарында, Целиноград және Қостанай балық заводтарының кулинария цехтарында қолданылып жүр (ҚСЭ).*

БАЛЫҚОТ з а т. б о т. <лат. lemna> *Тұщы көлдерде ғана өсетін жасыл жапырақ бейнелес өсімдік. Бейтамыр – су температурасы 10°C-ден төмен болмаса, бөліну арқылы көбейетін Африка өсімдігі. Жарықты ұнатады, бар болғаны түйреуіш басындай ғана тамырсыз, шар тәрізді кішкене өсімдік. Бұл – балықот тұқымдасына жатады (Қ.Қайымов, Су асты.). Судың бетін балықот тұтас алып кетеді; бұл – ұзындығы бірнеше миллиметр, өте қарапайым өсімдік (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Балықотпен хлорема балдырлары үшін тіршілік ауданының мөлшері олардың дене мөлшеріндей болса жеткілікті (Жалпы биология).*

Балықот тұқымдасы. б о т. <лат. lemnaceae> *Су бетінде қалқып немесе су ішінде өсетін шөптесін өсімдіктер. Балықот тұқымдасына жататын өсімдіктер сирек гүлдейді (ҚСЭ).*

БАЛЫҚӨСІРУШІЛІК з а т. *Балық өсірумен, оның қорын табиғи және жасанды су қоймаларында көбейтіп, жақсартумен шұғылданытын халық шаруашылығының саласы. Балықөсірушілік кәсібі.*

БАЛЫҚӨТКІЗГІШ з а т. *Су торабының су қысымын жеңе отырып, балықты оның төменгі ернеуінен жоғарғы ернеуіне қарай өздігінен өткізетін гидротехникалық имарат. Балықөткізгіш балықжинағыштан, балықөткізгіш жолдағы су жылдамдығын бәсеңдеткіш құрылымынан, қоректендіру блогынан тұрады (Қаз. тілі термин. Су).*

БАЛЫҚСҮЛІК з а т. з о о л. *Сүліктің бір түрі.* Аквариум суынан көбінесе алған жылқысүлік пен үлкен жылқысүліктер, *б а л ы қ с ү л і к*, ұлусүліктер кездесіп қалады (Қ.Қайымов, Су асты.).

БАЛЫҚТАЗАЛАҒЫШ з а т. т е х. *Балықтың қабығын аршитын арнайы құрал.* *≈ Б а л ы қ т а з а л а ғ ы ш* құрал.

БАЛЫҚТАЙ с ы н. 1. *Балық сияқты, балық тәрізді.* Теңізде жүзді *б а л ы қ т а й*, Дүниені кезді жалықпай (Ы.Алтынсарин, Өлеңд.). Бақаның басы сияқты жалпағын, арғымақтай ұзын сүйірігін, ақсұла *б а л ы қ т а й* кішкентайын, кейде үшбұрыштылауын – әйтеуір не керек, әрқилысын шығара береді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Ұшқан құстай, суда жүзген *б а л ы қ т а й*, Табиғатты қолданушы халықтай. Сен де енді сергісейші жалықпай, Жүргеніңше мәңгі жаяу, алашым! (М.Дулатов, Шығ.). 2. а у ы с. *Семіз, күйлі, тығыршықтай.* *≈ Б а л ы қ т а й* екен.

Ауға түскен балықтай. *Ұсталып қалғандай.* Қоштасу сәті қас қағымға жетпегендей сезілді, қолдар *ауға түскен балықтай* шапырласты (Н.Серәлиев, Қаңтар). Басқарушы оңбаса Малша айдап адамды, Орынсыз күштеп зорласа. *Ауға түскен балықтай*, Шыға алмассың бұлқынып, Әділетшің болмаса (Сүйінбай ақын, Ақиық). Мен өзімді *ауға түскен балықтай* сезіндім (І.Есенберлин, Алтын құс).

Балықтай жүзді. *Жақсы, еркін жүзді.* Даладан жазда гүл теріп, Өзенге *жүзіп балықтай*, Үстіне нұрын күн төгіп, Шапқылар бала палықтай (Т.Жароков, Шығ.). Жас шағым өтті жабықпай, Жараңда сан жыл асыр сап. Астында *жүздім балықтай*, Бетімді толқын жасытса-ақ (Ғ.Қайырбеков, Құрдас). Алып китті арқалап, Суда *жүздім балықтай*. Жұлдыздарды қайталап, Санап шықтым жалықпай (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

Балықтай жылпылдады. *Ұстатпады.* – Әй, қу бала-ай, *балықтай жылпылдап*, күйрығыңды бір ұстатпайсың-ау! – деп Ережеп кеңк-кеңк күлді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Балықтай тулады. *Қолды-аяққа тұрмай, шоршыды.* Набат ұмтылып жақындай беріп еді, *б а л ы қ т а й т у л а п*, қолынан шығып кетті. Тастай еденге шалқасынан түскен, қолаяғын бірдей шалғылап, жер тепкілеп, домаланып жатыр (З.Шүкіров, Отты өткел.). Толқындар *т у л а п б а л ы қ т а й*, Сендерге киттей асылып, Разливтегі халықтай Жатады толқып басылып (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Балықтай түйреді. *Бірден құлатты, жықты.* Сегіз жасар ер Қосай *б а л ы қ т а й т ү й р е п* түсірді (Батырлар жыры).

Балықтай шоршыды. *Қолға тұрмады, жылып етіп шығып кетті.* Роза талықсығандай болып, шалқия бергенде Жұмабектің ерні бетіне тақалып қалып еді, қыз ақ *б а л ы қ т а й ш о р ш ы п* құшағынан шығып кетті (Т.Ахтанов, Дала сыры). Сылдыр қағып күмістей бұлақ, Ағады кеулеп арықтың бойын, Жас баладай жарыса шулап, *Б а л ы қ т а й ш о р ш ы п* салады ойын (С.Омаров, Сәукен).

Басқа ұрған балықтай. *Естен танып, есеңгіреу.* *Б а с қ а ұ р ғ а н б а л ы қ т а й* сандалып көшеде қалдым (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сең соққан балықтай. *Мең-зең болу, сүлдері құру, есеңгіреу.* Биені желі басына айдап келіп, Иманқұлға сойлесті де, Орманбас жылқышы құрығына таянып сілейіп тұрып қалды. Ел *сең соққан балықтай* (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Сең соққан балықтай* мәңгірген ел үһлеп, ішіп-жеуден басқа шаруа қалмайды (І.Жансүгіров, Шығ.). Бағанадан бері *сең соққан балықтай* мең-зең отырған Құмырай, алғаш рет тұмсығы тасқа тиген Құмырай, неге екені белгісіз, қолына мылтығын алып, атойлап жауға аттанғысы келді (О.Бөкеев, Таңд.).

Судан шыққан балықтай. а) *Ауызбен дем алу.* Дегенмен, аузымды *судан шыққан балықтай*, бостан-бос ашқаным мәз боп, бірсыпыра асыл ойларымды ақтардым-ау деп жорамалдадым ішімнен (Ә.Нұршайықов, Махабб.). ә) *Жылпылдап ұстатпау.* Мен *судан жаңа шыққан балықтай*, оның қолына тұрмай, сытылып шығып кете бердім (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Тұзға салған балықтай. *Қатып, қуарып қалу.* Зәуірбек *тұзға салған балықтай* бетінен соры шығып, сазарып тұрып қалды (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.).

БАЛЫҚТАЙЫН с ы н. ф о л ь к. *Балық сияқты.* Айдаһардай ысқырып, *Б а л ы қ т а й ы н* бұлқысты. Жас баланың басына Қиынқыстау іс түсті (Батырлар жыры).

БАЛЫҚТАНДЫРУ е т. б а л ы қ ш а р. *Өзен, көлдерде балықты көбейту.* Су қоймаларын салумен бірге оларды *б а л ы қ т а н д ы р у* ісі де қатар жүргізілді (Қ.Күленов, Қазақст. балық.).

БАЛЫҚТАР з а т. а с т р. <лат. pisces> *Он екі зодиак шоқжұлдызының бірі.* *Б а л ы қ т а р* шоқжұлдызы СССР-дің орталық ендіктерінде жазда, күзде, қыс басында көрінеді (ҚСЭ). Қазақстан аумағынан *б а л ы қ т а р* жаз

айларының соңында, күзде және қыс айларының бас кезінде көрінеді (ҚҰЭ).

БАЛЫҚТЫ с ы н. *Балығы бар, балығы көп.* Сауытбай, Сандыбатар Алақол маңындағы шұрайлы мал өрісін де, жақсы шабындық жерлерін де, ең ақыры *б а л ы қ т ы* көлдерін де өздеріне қаратып алатын еді (С.Көбеев, Орынд. арман). Бұрын өзінің күн көрісі болған шұрайлы жерін, *б а л ы қ т ы* көлін орыстың князь, генерал, графтарынан қорғап, қолына сойыл алған ереуіл бір басқа (І.Есенберлин, Қаһар).

БАЛЫҚША ү с т. *Балық секілді, балыққа ұқсап.* Махмұт оны неше ұмтылдырып біресе бұл жағынан, біресе ол жағынан *б а л ы қ ш а* бұлтылдап, балуанның басынан ырғып ұстатпады (І.Жансүгіров, Шығ.). Жас күнінде осы көлдің бетінде *б а л ы қ ш а* жүзген Нұрлан іле Мәліктің қасына оралды (З.Шашкин, Сенім). Тайларын табан *б а л ы қ ш а* бұлтыңдатып, айнала шапқан балалар (Ф.Мұстафин, Миллионер).

БАЛЫҚШАРУАШЫЛЫҚ з а т. *Халықшаруашылығының балық аулау, тасымалдау, қорғау және өсірумен, өңдеумен, су өсімдіктерін жинаумен шұғылданатын саласы.* *Б а л ы қ ш а р у а ш ы л ы ғ ы* бағалы тағамдар, балық ұны, майы, теңіз өсімдіктерінен йод, маннит, агар т.б. емдік заттар, мал азығы мен техникалық өнімдер өндіреді (ҚҰЭ).

БАЛЫҚШЫ¹ з а т. *Балық аулаушы.* Жақсыны жатсына ма адал адам, Аға – орман, іні – торғай паналаған. Сауға сұрап қашанғы күнелтемін, Балаша *б а л ы қ ш ы н ы* жағалаған (М.Мақаев, Шығ.). *Б а л ы қ ш ы н ы ң* қайықтары да көп екен. Сүйгеніңді іздесең, жел оңыңнан шықпай ма?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Дикандармен жаңбырды күттім бірге, Шопандармен жайлауға шықтым бірде. *Б а л ы қ ш ы м е н* толқында арпалысып, Жүздім қиян теңіздің түкпірінде (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

БАЛЫҚШЫ² з а т. з о о л. <лат. panadion haliaetus> *Батпақты жерде жүретін сирағы ұзын, кішкентай жыртқыш құс.* Қазақстанда жұртшы, тазқұмай, сақалтай, сұңқар, қыран, аражегіш, жамансары, *б а л ы қ ш ы*, түйғын, жыланжегіш, субүркіт, кезқұйрық, құладың, қаршыға сияқты құстар бар. Бізде сұңқардың 10, қаршығаның 29, балықшы, түйғынның 1, қыран құстардың 40 түрі ұшырасады («Парасат»). Тағы басқа бірсыпыра моногомды құстарда балапан шығару әтештерінің үлесіне тиеді. Мысалы, Солтүстік мұхиттың жағалауын мекендейтін дөңгелек мұрын жүзгіш *б а л ы қ ш ы л а р д ы ң* көбеюінен айқын көруге болады (Р.Әлімбаев., Құстар.). Сұңқар тектес

қырандармен ауланатын құстардың ішінде суда және құрғақта кездесе беретін бір топ тұзу тұмсықтылар бар. Олар – әуілдек, ақ шағала, байбай, шағала, *б а л ы қ ш ы*, жылқышы, су шағала, қаншыр, қызғыш, қызылғыш (қызыл қас) дейтін құстар болушы еді (С.Қасиманов, Алтай.).

БАЛЫҚШЫ³ з а т. к ө н е. *Орта түркілердегі қала бастығы қызметін атқарушы.* *Б а л ы қ ш ы* лауазымы Түркістанды монғолдар жаулап алғаннан кейін (13 ғ.) қалаларда тұңғыш рет белгіленген болса керек; өйткені монғолдар осындай қызмет атқарған адамды балақачи (монғолдың балақат, балақасун, яғни «қала» деген сөзінен) деп атаған (ҚСЭ).

БАЛЫҚШЫДАЙ с ы н. *Балықшы сияқты, балықшы тәрізді.* Суға сүңгіп, сүйрік тартып түбектен, Інді қазып кішкентай қол күрекпен. Қопалардан жұмыртқаны іздедік, *б а л ы қ ш ы д а й* көл жағалап күнелткен (С.Мәуленов, Құлыншақ). Болмаған соң базарлық жыр, Жоралғы ән, Кейбір күннен еш мағына көре алман. Онда менің түсер әбден ұнжырғам *Б а л ы қ ш ы д а й* бір шабақсыз оралған! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Көшенің ана жағында қармағының қалтқысын аңдыған *б а л ы қ ш ы д а й* біреу саған өлердей үңіліп тұр еді, ол кім, ей, Мәрапа? (С.Құмарова, Қос шынар).

БАЛЫҚШЫЛЫҚ з а т. *Балық аулаушылық, балық аулауды кәсіп етушілік.* *Б а л ы қ ш ы л ы қ п е н*, негізінен, Сырдарияның орта ағысында қоныстанған отырықшы қазақтар айналысты (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Жағалай Сырдың бойы халық екен, Ішкені су, жегені балық екен. Кәсібі болғаннан соң *б а л ы қ ш ы л ы қ*, Кигені аяғына шарық екен (Айтыс).

БАЛЬЗАМ [грек. balsamon] з а т. *Негізінен шайыр мен эфир майынан тұратын хош иісті органикалық табиғи зат, күрделі қоспа.* Шостаковский *б а л ь з а м ы* – суда ерімейтін, өткір иісті, қою дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Жара іріңнен әбден арылғаннан кейін майлы *б а л ь з а м д а р м е н* байлайды (Ж.Қодаров, Жас ана). *Б а л ь з а м* өсімдікте зат алмасу нәтижесінде арнайы клетка аралық қуыстарда немесе қабық арасында құралады (ҚСЭ).

БАЛЬЗАМДА= е т. *Өлік денесін шіріт, босап кетуден ұзақ уақыт қорғау үшін бальзам жағу.* Өсімдік адам денесін *б а л ь з а м д а н* қатыратын дәрілер құрамына да қосылған (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

БАЛЬЗАМДАН= е т. *Бальзам қосылу, бальзам жағылу.* Египет мумияларынан жатқанына мың жыл болған *б а л ь з а м д а н ғ а н*

денелерді алып зерттегенде бұл дәрінің құрамында өсімдік өнімдері бар екендігі анықталған (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

БАЛЬЗАМДАУ *Бальзамда етістігінің қимыл атауы. Б а л ь з а м д а у* үшін тұз, алоэ, ашудас, терпентин, иісті шайырлар қоспасы, ал 18 ғасырда шарап спирті қолданылды (ҚҰЭ). Грек ғалымы Геродот Египеттегі *б а л ь з а м д а у* тәсілдерін сипаттаған: өлген адамның миы темір ілгекпен мұрын қуысы арқылы шығарылып, бас сауытына еріген шайыр құйылған; ішек-қарын алып тасталып, ішқуысы пальма арағымен жуылған; камедь желімі сіңген дөкемен оралған денені кептірген (ҚҰЭ).

БАЛЬЗАМДЫҚ с ы н. *Бальзамға тән, бальзамға жататын.* Ол ағаштың жапырақтарында 1–3 процентке дейін эвкалипт, эфир майы, 5–6 процент тері илейтін заттар, фитонцидтар, *б а л ь з а м д ы қ* заттар бар (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

БАЛЬЗАМИН [франц. balsamine] з а т. б о т. *Ыстық жақта әсемдік үшін өсірілетін өсімдік.* Шыңқетер – гүл бақшаларында әсемдік үшін өсірілетін *б а л ь з а м и н* дейтін өсімдікке туыстас (Б.Мұханов, ... Қазақст. өсімдік.).

БАЛЬНЕОЛОГИЯ [лат. balneum – шомылу және грек. logos – ілім] з а т. м е д. *Минералды, (шипалы) сулар мен балшықтардың, химиялық қосындылар құрамының емдік қасиетін зерттейтін медицинаның бір саласы.* ≈ *Б а л ь н е о л о г и я* мен айналысу.

БАЛЬНЕОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Бальнеологияға жататын, бальнеологияға қатысты.* Құрылысшылар Бурабай курорты аймағындағы *б а л ь н е о л о г и я л ы қ* ірі санаториясы – Щучинский санаториясын қайта құруға кірісті («Лен. жас»). Белгілі бір емдік қасиеті бар суларды *б а л ь н е о л о г и я л ы қ* сулар деп атайды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

БАМБАРАЛАР з а т. *Мали мемлекетінің халқы. Б а м б а р а л а р* әртүрлі касталарға бөлінеді (ҚҰЭ).

БАМБУК [малай. Bambu, франц. Bambou] з а т. ө с. *Астық тұқымдасына жататын тамыр сабақты өсімдік.* Жапония, Үндіқытай және Вьетнам халықтарының өмірінде *б а м б у к т ы ң* маңызы аса зор (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). *Б а м б у к т е р* тропикалық және субтропикалық өңірлерде кездеседі (ҚҰЭ). Арасын сыммен шырмаған қос *б а м б у к* сырғауыл, үстінде тыр жалаңаш өлік (Ф.Мүсірепов, Достық.).

БАМДАТ [ир. بامداد] з а т. д і н и. *Памдат* (таң намазы). Ол кеште қонып сонда жатады енді, Таң атып, *б а м д а т қ а* азан айтады енді.

Таң намазын қауым болып оқып алып, Үш күн, үш түн тынбай жол тартады екен (Бабалар сөзі).

БАМИЗ з а т. ж е р г. *Ұзын болып өсетін баклажан түрі. Б а м и з* Қазақстанда өспейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БАМПЕР [ағылш. bumper] з а т. т е х. *Автомобильдердің алдына орнатылған, соққы күшін төмендететін арнаулы құрылғы; буфердің бір түрі.* ≈ *Б а м п е р д і ң* қызметі.

БАНА ү с т. с ө й л. *Бағана.* Қырық батыр аяңдады тайталаса, Желіккен әскер ду-ду анталаса, Қасында шатырлардың матаудағы, *Б а н а д а н* тұтқын күндер таң-тамаша (С.Сейфуллин, Өлең.).

БАНАҒЫ ү с т. с ө й л. *Бағанағы.* Шай ішіп болған соң, *б а н а ғ ы* еттерінді асыңдар... Көген көзденбей, – деді Сатай (С.Сейфуллин, Шығ.). Ыбырайдың үйінде Ыбырайға жәрдемші болып, *б а н а ғ ы* Нияз деген бала жігіт тұратын еді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

БАНАДАЙ ү с т. с ө й л. *Үлкен, дәу.* Мұнайдар кітаптың үстіне қағазын салып, өткен өмірінде күрек ұстаумен сексиген қолын қалам ұстауға еріксіз көндіріп, *б а н а д а й* ғып шимайды салып жатыр еді (Б.Майлин, Шығ.).

БАНАН [исп. banana] з а т. ө с. 1. *Тамыры жуан, сабағы қысқа, жапырағы өте үлкен көпжылдық өсімдік.* Ғажап қасиетті өсімдіктердің бірі – *б а н а н* (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). 2. *Осы өсімдіктің жемісі.* *Б а н а н* жемістерін жас күйінде және кептіріп те жеуге болады, одан банан ұны, консерві, мармелад, шәрбат, шарап дайындалады (ҚҰЭ). Гвинеяда кофе, *б а н а н*, күріш, жүгері, тары, қола жаңғағы, апельсин, ананас тағы басқа жемістер өсіріледі (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау.).

БАНДА [итал. banda] з а т. *Қарулы қарашылар, қашқындар тобы.* Құрымбайдың оқуға аттанатын түні Беренді өлтірмек болғандар – Еркінбек бастаған *б а н д а л а р* еді (Б.Майлин, Шығ.). Сол *б а н д а л а р д ы ң* көзін жоюға аттанған отрядтың ішінде Аманжол да болды (А.Токмағамбетов, Әке.). Өлкесін Жонның аралап, Қараталды жағалап, Осы жерде ел қорып, *Б а н д а л а р ғ а* мал бермей, Бағып тұрды саламат (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Ақ банда. т а р. *Кеңес өкіметін орнатуға қарсы шыққан қарулы әскер тобы. А қ б а н д а л а р* қасқырдай арсалаңдап, жұртты күндізгі күлкі, түнгі ұйқыдан айырды (С.Омаров, Әңгім.).

БАНДАЖҒЫ [франц. bandage] з а т. м е д. *Ішкі ағзаларды қалыпты жағдайда ұстап тұратын арнаулы белдік, тартқыш.* Екіқабат әйел киімінің де ыңғайлы болғаны жөн, ол

ылғи *ба н д а ж* киіп жүруі керек (К.Өтегенова, Келіншектер.). *Ба н д а ж д ы* іштегі бала жүгініп кетпеу үшін және босанғаннан кейін ішкі орган (жатыр) бұрынғы қалпына келу үшін қолданады (ҚСЭ).

БАНДАЖ² з а т. т е х. *Мәшинелер мен конструкциялар бөлшектерінің беріктігін арттырып, тозудан сақтау үшін оларға кигізілетін металл белдік.* Паровоз дөңгелектерінің қажалған табанын тегістеп, қырып, жонып жатқан *ба н д а ж* станоктың гүілдеп шыққан үні естіледі (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Үйкеліс салдарынан жұқара бастаған *ба н д а ж* жаңартылып отырылады (ҚҰЭ).

БАНДАЖДЫ с ы н. *Бандажы бар, бандаж кигізілген.* $\approx$ *Ба н д а ж д ы* станоктар.

БАНДЕРОЛЬ [франц. banderole] з а т. *Ықшам оралған немесе үлкен конвертке салынған, пошта арқылы жіберілетін зат.* Тағы бір күдік Петрушкин Дрейер келердің алдында екі рет бағалы *ба н д е р о л ь* алған (К.Тоқаев, Тасқын).

БАНДИТ [итал. bandito] з а т. *Қарақшы, тонаушы.* Сескенем. Байғазы бай әлгі бас кесер *ба н д и т і н* жіберіп жүре ме деймін (М.Қаратаев, Далада.). Өткел жоқ өтеріңе *ба н д и т* сенің, Жерімде тіміскитін нең бар менің? (Ү.Кәрібаев, Өленд.).

БАНДИТТІК с ы н. *Бандитке тән, бандитке қатысты.* Енді сол аты шулы Айнабеков *ба н д и т т і к* жолмен келіп, басқа елге, басқа дуанға бүлік сала бастады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

БАНДУРА з а т. м у з. *Украин халқының көп ішекті музыкалық аспабы.* — Александра Ивановна, әншінің *ба н д у р а с ы* қайда, неге әкелмедіңіз, — деп қалды (М.Дүйсенов, Қалыңдық). Берлинде, үлкен залда, жазғы кеште, Жайлап ап жан жазығын жазды кесте, Асқақ ән, *ба н д у р а* мен кәрі гитар, Шырқалып жатты біздің «Жиырма бес» те (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). Жастар жүрегінің жан сырын жеткізген *ба н д у р а* үні естіледі («Қаз. әдеб.»).

БАНДЫ з а т. с ө й л. *Банда.* Бұйырмасынға танымай қалдым. Тентек жігіт-ау, осылар *ба н д ы* боп ұрлық істеп жүр дейтін еді ғой, мұнда не ғып келді екен? (Б.Майлин, Шығ.). Қатыны да, өзі де тостағандарынан ішіп көрді. Сонсоң ғана тостағандарды алып *ба н д ы л а р* ішті (С.Сейфуллин, Шығ.). Бай, құлаққа, *ба н д ы ғ а*, Белсендіге, жау, қуға, Колхозды олар бермеңгі (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАНДЫЛЫҚ з а т. *Бандыға тән әрекет.* Шәмел Мұқаметқалиға бір оңашасын тауып,

өздерінің батылы бармаған, *ба н д ы л ы қ* құрып жүрген бір атақты Қиық деген ұрыны баяндады (С.Бегалин, Замана.).

БАНДЫ-МАНДЫ з а т. с ө й л. *Банды және соларға ұқсас біреу-міреу.* *Ба н д ы-ма н д ы* келсе, үйінде адам жоқ екен деп кетіп қалсын (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

БАНИТ з а т. к ө н е. *Тұзақ.* Қандектен мені шықпас деп, *Ба н и т к е* салған екенсің. Қолыңа сенің барыпты Көзімнің өңкей жанары (Бабалар сөзі).

БАНК [франц. banque] з а т. қ а р ж ы. *Ақша айналымын басқаратын, несие беретін, жеке тұлғалар мен мекемелердің арасындағы ақша айналымын жүзеге асыратын қаржы мекемесі.* *Ба н к т е р* кәсіпорындардың, фирмалардың, компаниялардың, сонымен қатар тұрғындардың пайдаланылмай бос тұрған қаражаттарын жинақтап, қажет етушілерге өсіммен уақытша кредит беру арқылы қаржы мұқтаждығын өтейді (ҚҰЭ). Барлығы бар, Барлығы бар, Сарай бар. Ұрықсат жоқ ұстауға тек малайлар. Жеке меншік *ба н к і с і* жоқ демесең, Ротшильдтен кем тұрмайды талайлар! (К.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Еліміздің парламенті мемлекеттік материалдық резерв, тұрғын үй құрылысы, жинақ ақшасы, мемлекеттік қорғаныстық тапсырыс, коммерциялық емес ұйымдар қызметі, тұтыну кооперативі, Қазақстанның Даму *ба н к і* мәселелерін реттейтін, еліміз үшін маңызды заңдарды қабылдады («Егемен Қазақстан»). Қазіргі кезде Үкіметтің қаулысына қол қойылған және айрықша спектроскопиялық жабдықты алу үшін қаржы бөлуге Ислам даму *ба н к і м е н* келісімге қол қоюға Қаржы министріне нұсқау берілген («Егемен Қазақстан»).

Банк аударымы. қ а р ж ы. *Жеке немесе заңды тұлғаның басқа бір тұлғаға белгілі бір соманы аудару жөнінде банкке берген тапсырысы.* *Ба н к а у д а р ы м ы н* қабылдаған банк оны өз корреспонденті арқылы орындайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Банк депозиттері. қ а р ж ы. *Өсіміне, банктердің салымшылар үшін тиімді шартпен беретін кепілдіктері негізінде тапсырылған салымдар.* *Ба н к д е п о з и т т е р і н ің* мерзімді және талап еткенге дейінгі сақталатын түрлері бар (ҚҰЭ).

Банк жүйесі. *Банк операцияларының бірыңғай ұлттық немесе халықаралық жүйеге біріктірілген жиынтығы.* $\approx$ *Ба н к ж ү й е с і н* құру.

Банк капиталы. қ а р ж ы. *Банктің несиелік-төлемдік және басқа да операциялар жасау үшін*

пайдаланатын ақша капиталының жиынтығы. Банктің өзіндік капиталы *б а н к к а п и т а л ы* ның 15–25%-ын ғана құрайды (ҚҰЭ).

Банк консорциумы. Несиелік, кепілдемелік және басқа да банк операцияларын бірлесіп жүргізу үшін уақытша біріктірілген банктер тобы. *Б а н к к о н с о р ц и у м ы* н құрудың мақсаты – ресурстарды шоғырландыру жолымен операция масштабын ұлғайту (ҚҰЭ).

Банк құпиясы. Банктің өз клиенттерінің т.б. несие мекемелерінің есепшоттары мен аманат ақшалары жөніндегі мәліметтерді құпия сақтауы. *Б а н к қ ұ п и я с ы* коммерциялық құпияның бір түрі болып табылады (ҚҰЭ).

Банк несиесі. қ а р ж ы. Банктің төлеу шартымен несиеге берген ақшалай қаражаты. *Б а н к н е с и е с і* мерзіміне қарай – қысқа мерзімді, орта мерзімді, ұзақ мерзімді несиеге; несие үшін кепілдікке салынатын объектілердің түрлеріне қарай – тауар кепілдігімен және тауар құжаттары кепілдігімен берілетін несие, бағалы қағаздар кепілдігімен берілетін несие, жылжитын және жылжымайтын лирлік кепілдігімен берілетін несие, инвестицияларға арналған несие түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Банк ресурстары. қ а р ж ы. Банктегі кредиттік т.б. да операциялар жасау үшін пайдаланылатын қаржылар жиынтығы. *Б а н к р е с у р с т а р ы* н а банктердің меншік қаржылары (жарғылық капиталы, резервтік қоры т.б.) жатады (ҚҰЭ).

БАНКА [поляк. banka] з а т. 1. **Бәнкi.** Қарабаев үлкен *б а н к а* ны стол үстіне қойды (Көктем лебі). 2. м е д. Қан алуға арналған, шыныдан істелген кішкене құты, медициналық оңқа. Жөтелге қарсы дәрі ішкізіп, арқасына қыша қағаз жапсыру, болмаса *б а н к а* қойған жөн (М.Исамбаев., Мед. анықтама). Қан сорғыш *б а н к а* л а р көлемі 45, 60, 75 және 90 мм. қалың шынылардан жасалынған *б а н к а* л а р (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

БАНКЕТ [франц. banquet] з а т. Арнаулы адамдар шақырылған салтанатты қонақасы, зияпат. Сабыржанның диссертация қорғағаннан кейінгі үйінде өткізген *б а н к е т* і не Зейнеш қатысқан жоқ (О.Сәрсенбаев, Даңқ). Жапон жазушыларының съезін біз ғана құттықтадық, кешке *б а н к е т* і н д е, сауығында болдық («Қаз. әдеб.»).

БАНКЕТТІК с ы н. Банкетке арналған. *≈ Б а н к е т т і к* зал.

БАНКИЕР [франц. banquier] з а т. қ а р ж ы. Банк иесі немесе банктің ірі акционері. *Б а н к и р* л е р д ің қолында аса ірі қаржы ре-

сурстары жинақталады (ҚҰЭ). *Б а н к и р* мырза құйып апты қанымды, Қалдырыпты шалажансар жанымды (Ә.Тәжібаев, Аралдар). Қайдасыңдар, жыршысы махаббаттың, Бостандық пен татулық, ерлік даңқың? «Қан мен қанжар» ғасыры жендетті ер деп, Жер төріне *б а н к и р* д і тағы орнаттың (Қ.Аманжолов, Шығ.).

БАНКНОТ [ағыл. bank-note] з а т. қ а р ж ы. Айналымда ақша орнына жүретін пайызсыз банк билеті, қағаз ақша. Асыл металдарға айырбасталмайтын, қазынашылық, әдетте, бюджет тапшылығын жабу үшін шығаратын қазына билеттерінің *б а н к н о т* т а н өзгешеліктері бар (Қаз. тілі термин. Экономика.). Кейін ол кезде Ұлттық банк төрағасы Ғалым Байназаров бар және дизайнерлер Әлин, Дүзелхановтармен бірге тікелей осы фирмада бірнеше қайтара болдық. Ондағы бұған дейін қолға да ұстап көрмеген ғажап құралдармен жұмыс істеп, *б а н к н о т* эскизін жасадым («Егемен Қазақстан»).

БАНКОМАТ [ағыл. bankomat] з а т. ж а ң а. Нақтылы валютаны несие карточкаларда, негізінен интернэшнл визасы жүйесінің көмегімен автоматты түрде беруге, алуға арналған техникалық құрылғы, банктік автомат. Есінде болсын! *Б а н к о м а т* т ы ң нұсқаулығын орындауды кешіктірмегеніміз жөн («Егемен Қазақстан»). *Б а н к о м а т* т а р арқылы ақша қаражатын алған кезде негізгі ережелерді сақтау қажет («Егемен Қазақстан»). Клиенттің *б а н к о м а т* т ы пайдалануына банк беретін несие карточкасы бойынша рұқсат етіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Банкомат карточкасы. Жеке тұлғаның өз есепшотындағы қаржысын қолма-қол алу үшін пайдаланатын жеке, арнайы коды бар пластик карточкасы. *≈ Б а н к о м а т к а р т о ч к а* с ы н пайдалану.

БАНКРОТ [нем. Bankrott] з а т. э к о н. 1. Кәсіпорындардың төлем қабілеті болмауы салдарынан мәжбүрлі түрде жойылуы. *Б а н к р о т* кезінде кәсіпорындар борышқорлық міндеттемесін өтеуге қабілетсіз болады (ҚСЭ). Қасымнан еш хабар жоқ, аз жыл өтті, Бай еркіне жіберді Медғат мотты. Ауыр дәулет шыдамай судай ағып, Банкілер мағлұм қылды *б а н к р о т* т ы (Дастандар). 2. Қаржы, қаражат дегеннен жүрдай болу, түк қалмау. Бір күні сарайды ұры бұзып кетті, Сомасын миллионның түгел алып, Көпесті бір-ақ *б а н к р о т* қылып кетті (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы).

БАНКРОТТЫҚ з а т. Кәсіпорындардың төлем қабілетсіздігінен өз жұмысын мәжбүрлі тоқтатуы, мол шығынға батушылық, қарызды

өтей алмаушылық. *Б а н к р о т т ы қ* ерікті не ықтиярсыз түрде жүзеге асырылуы мүмкін (ҚҰӘ). Заң шығару процесінде экономиялық қарым-қатынас саласы аса жауапты бағыт еді. «Валюталық реттеу туралы», «Тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдау туралы», «Бағалы қағаздар рыногы туралы», «Вексель айналымы туралы», «Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы», «Акционерлік қоғамдар туралы», «Табиғи монополиялар туралы», «Бәсекелестік және монополистік қызметті шектеу туралы», «*Б а н к р о т т ы қ* туралы» және басқа да заңдар жарық көрді («Егемен Қазақстан»).

БАНКТИК с ы н. *Банкке тән, банк құзіретіне кіретін.* ≈ *Б а н к т і к* жүйе.

Банктік несие. *Банк тарапынан берілетін әртүрлі көлемдегі ақша.* ≈ *Б а н к т і к н е с и е* алу.

Банктік депозит. *Банкке оның тапсырыскерлері сақтауға берген, өсімді ақшалай сома.* ≈ *Б а н к т і к д е п о з и т* ашу.

БАНТ¹ [нем. Band] з а т. *Сәндік үшін тағылатын, түйіп, шоқтап байланған лента.* Нәзір қара костюм киіп, ақ жағасында *б а н т*, көзінде пенснэ, саусағына алтын сақина салып келген екен (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Мектепті биыл бітіргендер, көк *б а н т*, ал өткен жылдардағы түлектер қызыл *б а н т* тағып алыпты («Лен. жас»).

БАНТ² [ир. باند: бант қылды [етті]. *Байлап-матады, сиқырлап таңды, жабыстырды.* Қабыл алып айтқанын, Бір қағазға *б а н т* қылып, Жасап беріп қайтқанмын (Жеті қаған).

БАНИК з а т. *Бант сөзінің кішірейтілін айтылған түрі.* Мардандар екінші жаққа қарады. Тағы да бұлаңдаған қызыл тү көтерген, омырауына қызыл *б а н т и к* байлаған екі жарым мыңдай темір жол жұмысшылары бастаған парад «Интернационал» өлеңін жырлап келіп, пароход жұмысшыларына қосылды (І.Жансүгіров, Шығ.). Сахнаға қара *б а н т и к* таққан, қаршығадай шағын денелі жігіт көтерілді («Қаз. әдеб.»). Асылтастың қоңыр кофта, ақ *б а н т и к п е н* түскен суреті «Біздің мектебіміздің шамшырақтары» деген құрмет тақтасының нақ ортасында тұратын («Лен. жас»).

БАНТУ з а т. *Африканың оңтүстік жаратысында тұратын, банту тілінде сөйлейтін халық.* *Б а н т у л а р д ы ң* түсі, бойы жағынан басқа зәңгі тектестерден мүлде өзгеше келеді (ҚҰӘ).

БАНУ [ир. بانو] з а т. к ө н е. *Бойжеткен қыз.* «*Б а н у д ы ң* бұл айтқанын байқайын» деп, Басты аяқ бері қарай тұрған жайдан (Т.Ізтілеуов, Мәрді диқан).

БАОБАБ [эфиоп. baobab] з а т. б о т. *Биіктігі 18–25 м., діңі өте жуан, жұмсақ, шырынды сопақша жемісі бар тропиктік өсімдік.* Африка саванналарында өсетін *б а о б а б т ы ң* жапырағын тастауы да қызық (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Бір түп *б а о б а б т ы ң* жайылған бұтақтарының астына 30–40 адам емін-еркін сыйып кетеді (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). *Б а о б а б т ы ң* жапырағы салалы, күрделі пішінді, ыстықта түсіп қалады, гүлі ірі, ақ түсті, жемісі жеуге жарамды, етті, жұмсақ, шырынды қияр тәрізді ұзыншақ келген (ҚСӘ).

БАП¹ [ир. باب] з а т. 1. *Күтім, жай, күй.* Бұл Ырғызбайлар... мына қаланың өзінде де ылғи осындай күтім мен *б а п* көріп келеді (М.Әуезов, Абай). Ат шаппайды, бақ шабады, Бақ шаппайды, *б а п* шабады (Мақал-мәтел). Егін бақ таңдамайды, *б а п* таңдайды (Ф.Мұстафин, Жиырма бес). 2. а у ы с. *Нақыш, нақыс, нәш.* Нәзгүл байыпты үлкен адамдарша *б а п п е н* сөйлеп отыр (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). 3. а у ы с. *Жағдай, жай, мән.* Досеке оның ұлы болды нешік, Жасынан ғылымдықты етті кәсіп. Шарият ғылым *б а б ы н* бірден ашты, Артылып күннен күнге талабы өсіп (Кердері Әбубәкір, Қазағым). // *Оңтайлы, сайлы, орынды.* Балта ақылы *б а п* екен, Зейінді ойлы жан екен. Ол айтқанға көпшілік, Көңілін қояр шағы екен (Манас). Жамал келгелі үй ішім бір түрлі таза боп кетті. Асқа да, үй ұстауға да өте *б а п* кісі (С.Мұқанов, Ботагөз).

Бабына келтірді. *Нақышына, ретіне келтірді.* Зылықа жататын кез болған соң, Бақытты шомылдырып *б а б ы н а к е л т і р і п* бөлеп, қайта-қайта сүйді (Б.Майлин, Шығ.). Салқын жел *к е л і п б а б ы н а*, Көтеріп сайдың ақ буын, Таулардың арғы жағына Еңкейіп бара жатты күн (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Бабын білді. *Жайын түсінді.* Түйенің көптен бергі *б а б ы н б і л е р* бақташысы Ғайни Бозанбайдың босағасында өмір кешірген малшысы еді (С.Бегалин, Танд.). Әрі асыл жүнді, әрі өсімтал мал қолына тиді. Тек бағу, күту, *б а б ы н б і л у* керек (С.Бегалин, Төлбасы.).

Бабын тапты. *Ыңғайын, жайын білді, тілін тапты.* *Б а б ы н т а у ы н* қарасаң, Бағуға қарап жарасаң, Еккенің бақша, бау болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық). Шұбарды *б а б ы н т а у ы н* жаратады, Хан қызы елді аузына қаратады. Ал енді қалың елге қосылғын деп, Тұрсынды салды жолға өзі тағы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Бойымдағы төксем де бар қалыңды, *Т а б а р м ы н а у* жалғыз сенің *б а б ы ң* ды. Өлең шіркін ұстатпай жүр бұлдырап, Өзін

келіп, жылытшы менің жанымды (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Бапшен айтты [сөйледі]. *Биназдан, аспай-саспай айтты, әнді нақшына келтіріп орындады.* Өлеңнің ырғағына қарап салмақпен, *баппен ай т!*.. (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ал, көгершін ән еркесі *баппен ай т са*, Ер жігіт не болады серттен қайтса, Ән болмас көгершіндей қайда барсаң, Ән білем деген адам шынын айтса (Қаз. әндері).

Қызмет [жұмыс] бабы. *Қызмет барысы, жұмыс жайы, жай-жапсары.* Директор Жақыпбек жайын көп сұрап, қазбалап жатқан жоқ, *жұмыс бабын* айта бастады (М.Иманжанов, Менің махабб.). *Қызмет бабымен* командировкаға келдім (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

БАП² [ар.باب] з а т. з а ң. *Белгілі бір құжаттың тармағы, тарауы; статья.* Республика Президенті мен Парламентінің ара қатынасындағы Президенттік заңды немесе оның жекелеген *баптары* н қайта талқылауға және дауыс беруге қайтаруға конституциялық құқығы өте маңызды құрал болып табылады («Егемен Қазақстан»). Адаттан туған Ғадынан Айта келемін әр заманның шарынан. Әбубәкір сөйлейді Әр кеңестің *бабы* н а н. Кеңесіп Алаш алмаса, Еш пайдаға жарамас Озған жүйрік табынан (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Аят пенен хадисте Адал ниет ақ іске, Жаңылмасам, жоқ еді Жаза тартсын деген *бап* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

БАП³ з а т. д і н и. *Мұсылмандықты ұағыздаушы сахабалардың есімдеріне тіркесе қолданылып, олардың діни лауазымын көрсететін сөз.* Сайрамда бар сансыз *бап*, Ең үлкені Арыстан *бап* («Қазақст. мект.»). Оны жұрт Түркістандағы Түмен *баптың* жиені екен, соның аруағы дарыған екен деген де лақап тартқан (С.Мұқанов, Аққан жұл.). Он төртте Мұхтасарды араладым, Әр *баптан* дәріс алып шамаладым (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

БАПА з а т. с ө й л. **Бапан.** Қора түбіне тікесінен тұрғыза үйілген нар қамыстың *бапа* басы қылтиып әрең көрінеді (М.Дүзенов, Ақ әже).

БАПАН з а т. б о т. *Қамыстың ұшындағы ұлпідек қоңыр ұлпа.* Құрақтың қамыстан айырмашылығы бар, қамыстың ұзын, жұмыр, кескен кезде дөңгеленіп көрінетін жапырақтары болады; ұзындығы метрден де артығырақ сабағының ұшында қара қошқыл *бапаны* болады (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.).

Басы – бапан, аяғы – сапан. *Бітпей, аяқсыз қалан берекесіз іс.* Бақа мен шаян сияқты Сырдария Қоқанға, Жетісу Қашқарға, енді тағы біреуі бір жакқа тартса, автономияның *басы – ба-*

пан, аяғы – сапан боларына күмән жоқ (Х.Есенжанов, Тар кезең).

БАПАНДАЙ с ы н. **1.** *Осал емес, сайлы, шебер.* – Иә, бауырсаққа *бапандай* көрінесіз, жететін шығарсыз оған да, – деп Майра тағы да күлді (Ә.Нұршайықов, Махабб.). **2.** *Сөзін өткізетін, әмірі жүретін.* Ол бұлардан басқа Құдайларға *бапандай*, жыны келсе оларды шетінен бір шыбықпен айдауға бар (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Пастромканың басы шығып кетсе, тамақбау босап қалса, өмірін осымен өткізген қарт оларға *бапандай* (З.Ақышев, Жесірлер).

БАПКЕР¹ з а т. *Атты, құсты баптап, құтiмiн бiлетiн адам.* Мінезі де жұмсақ, көп сөйлемейтін Бектемір – мақтану-мастану деген жайлар есіне кіріп шықпайтын ел ішіндегі әйгілі ат *бапкері*, күсбегі адам (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Жұмат Шанин ел ішіндегі әнші, күйші, ақын, күсбегі, *бапкер*, палуан атаулымен өзінің қызмет бабындағы үлкен мансабына қарамай достасып, бауырласып кетеді (Р.Нұрғалиев, Талант.). Жылқышы асау биенің шабына жақындап сауынға үйрете біледі, ішті айдар көк сүтті сары қымызға айналдырар *бапкер* қолы қажет (Д.Досжанов, Зауал).

БАПКЕР² з а т. с п о р т. **1.** *Спорттың түрлерімен шұғылдануға жаттықтыратын спортшы, жаттықтырушы.* Спорт *бапкерлері* арасында таралған бір қанатты сөз бар: қас шебер жарыста ғана шыңдалады дейді олар («Қазақст. әйелдері»). **2.** а у ы с. *Қиуші, баптаушы.* Әннің *бапкері*, тәрбиешісі әнші (С.Жүнісов, Ақан сері).

БАПКЕРЛІК з а т. **1.** *Баптап ұстағыштық, бабын тапқыштық.* **2.** *Жаттықтырушылық, тренерлік.* – Я, рас, рас айтасың, менің жалаң құмарлығым болмаса, шын *бапкерлікте* н құр алақан жанмын ғой, – деді Нұрмақ Бектемірге (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

БАПКЕР-МАМАН с п о р т. *Кәсіби бапкер, спорт жаттықтырушысы.* Оңтүстік астанада үлкен спортпен айналысуға анағұрлым мүмкіндік мол әрі мұнда білікті *бапкер-мамандар* мен спортшылар шоғырланған («Егемен Қазақстан»).

БАППЕН ү с т. *Асықпай, байыппен.* О, ғажап! Қуаныштан жүзі жайнап, Басқыштан *баппен* басып түсіп жайлап, Алдында келе жатыр шалдың ұлы – Ұмтылды көре салып: «а, құдайлап!» (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Көктем келеді, келеді Қызылды-жасылды қызғалдақпенен. Қырдан гүлдер тереді Қыздар *баппенен* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Ол ұзын аяқтарын кеудесіне дейін көтере *баппенен* басып аққуға қарай жүрді (А.Сатаев, Ақын ізі).

БАПСЫЗ с ы н. *Бабына келмеген, күтімсіз.* Ұлы өзгеріс, құрылыс, Кере жайды қанатын. Құрылыста ұлы іс, *Б а п с ы з* жүйрік талатып (Б.Майлин, Шығ.). Құнан бөйгесін де аламыз дер еді, бірақ әкеле жатқан құнандары *б а п с ы з* болды десіп келе жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.). Біздің қазақтың оңбай тұрғаны да арұят босағада қалып, өсек, өтірік төрден орын алып, халыққа *б а п с ы з* нәрселерді бірін-бірі мұқатуға қару қылып жұмсаудан (М.Дулатов, Шығ.).

БАПТА= е т. *Жақсы күту, бабына, күйіне келтіру.* Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай, Сүт беріп, сұлы беріп *б а п т а ғ а н ы*-ай (М.Өтемісов, Өлеңд.). – Ата, біздің өлкені қара жаулар шаппады, Жауларына біздің ел сәйгүлігін *б а п т а д ы*. (М.Мақатаев, Шығ.). Құлагер, құлыныңнан маған бітін, Төрт бөліп, түн ұйқымды *б а п т а п* күттім (І.Жансүгіров, Поэм.).

Баптап сөйледі [айтты]. Мәнерлеп, нәшіне келтіре сөйледі. Қадияша аузын керіп қойып, Қален мен Зағипа жайында *б а п т а п*, кербездене *с ө й л е д і* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Алғашқы сөзді шеберлеп, *б а п т а п а й т қ а н ы* да сол еді (М.Әуезов, Абай жолы).

Бойын баптады. *Сылаңып-ситанды, күтінді.* – Қыз өсер он сегізде *б а п т а п б о й ы н*, Зейне де айтпай сырлы сақтапты ойын. Ойландар, он жылдықты бітірген қыз Қалайша бір колхоздың бақпақ қойын (Д.Еркімбаев, Шаншу).

Тамақ баптады. *Тамақты бабына келтіріп, дәмдеп дайындады.* Менің әйелім қапустаны қандай жақсы тұздайды, *т а м а қ т ы* да *б а п т а й* біледі, – деп ол көпіре бастады (Ә.Шәріпов, Партизан.).

БАПТАЛ= е т. *Күтілу, бабына келтірілу, қаралу.* Семіз ат, мақталса да, *б а п т а л м а ғ а н*, Келгенде бір жерлерге ол да қалды (Базар жырау, Шығ.). Құйрық-жалын түйген сайгүліктер *б а п т а л ы п* жатыр (Р.Тоқтаров, Ертис.). Бір кездерде мұқият *б а п т а л ы п*, күтіліп тұратын бейіттер құлап, қисайып, сиқынан айырылыпты (А.Жағанова, Еркежан).

БАПТАЛУ *Баптал етістігінің қимыл атауы.*

БАПТАН= е т. 1. *Жайлану, күтіну.* Естай үйге кірді. Үлкендер *б а п т а н ы п* отырып, шай ішуге кіріскен екен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). 2. *Маңғаздану.* Ғылым таппай мақтанба, Орын таппай *б а п т а н б а*, Құмарланып шагтанба, Ойнап босқа күлуге (Абай, Тол. жин.). 3. *Сайлану, ыңғайлану.* Азаматы алаштың Аттанатын күн туды. Тұлпар мініп, ту ұстап *Б а п т а н а т ы н* күн туды (М.Дулатов, Шығ.).

БАПТАНДЫР= е т. *Бапталу, бабына келтірту.* Жолшыбай екі-үш жерде Ақ қас-

қаны аунатып, *б а п т а н д ы р ы п* алды (М.Әуезов, Қараш.).

БАПТАНУ *Баптан етістігінің қимыл атауы.* Мұршамыз жоқ Өзіндей *б а п т а н у ғ а*, – Жыр шіркінді, Түйдектеп жазамыз да, Асығамыз жарыса мақтануға (Қ.Бекхожин, Шардара).

БАПТАНЫС= е т. *Бабына келісу.* Батырлар даярланып *б а п т а н ы с т ы*, Белсеніп оңтайласып аттанысты. Шіреніп үзеңгісін сықырлатып, Айтулы жерге шығып саптанысты (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

БАПТАС= е т. *Күтісу, қарасу.* Сөйтіп, ел ат жаратып *б а п т а с а д ы*, Жинап қымыз, сусынын тоқтасады. Атақты балуандарын ортаға алып, Бәленше, пәлендей деп мақтасады (Батырлар жыры).

БАПТАТ= е т. *Біреуге күттіру, қарату.* Қалдырмай қосынымды қаптатамын, Терістеп тау-төбенді *б а п т а т а м ы н* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БАПТАУ *Бапта етістігінің қимыл атауы.* 1. *Күту, күтім жасау.* Жұрттай жанын *б а п т а у*, төсек салып шешініп жату – Қара баланың әдетінде жоқ (Б.Майлин, Шығ.). 2. *Күйіне, нәшіне келтіру.* Сүгір домбырасын қайтадан *б а п т а у ғ а* кірісті (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). 3. *Дайындау, ыңғайлау, реттеу.* Шай-қараның әйелі жұқалап жайған нанды түсіріп, пиязды тұздықты бүркеп, бір жағын ол *б а п т а у д а* (І.Жансүгіров, Әңгім.).

БАПТАУЛЫ с ы н. *Күтімі жақсы, әбден күтілген.* Қазыққожаның отауында *б а п т а у л ы* сұлу қаршыға тұғырда отырғанын іңіре көріп шыққам (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Мәжілісі жақсылардың дүниемен тең, Кімге ырыс болар дейсің алған, берген. Желді күн көл айналған лашын құстай, *Б а п т а у л ы* мен жүйріктің жиынға енген (Ақан сері, Шығ.). Жері қандай *б а п т а у л ы*, Біте қалды екені, Атып қолмен атпаны Судан кенде етпеді (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

БАПТАУСЫЗ с ы н. *Күтімсіз, қараусыз, багусыз.* – Жақсы күт деген – сиырды күндіз-түні күзетіп отыр деген сөз емес, – деді шешем, – ал сенің қарауыңдағы сиырдың сүті қалай мольқсын, күнделікті жемін *б а п т а у с ы з* бересің (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). *Б а п т а у с ы з* піскен егіндей, Жайылған құлан көгіндей, Қарамыз көп болса да, Білімнен құр қол арамыз (XX ғ. қаз. ақын.).

БАПТАУШЫ з а т. *Қараушы, күтуші.* Ата-ана күтер ізгілік, Бала өсіріп *баптаушы* (С.Керімбеков, Еңбек-ата.). Ақба бригадасы алғаш көшіп келген жерінде болат жолдың *б а п т а у*

ш ы с ы болып істейтін (Ы.Тникин, Жомарт.). // *Құтуші, қараушы*. Бұл жөнінде Кентау интернатын бағушы, *б а п т а у ш ы* адамдар көп-көп зер сала жүру шарт (Алғы шепте.).

БАПТИЗМ [грек. baptiso – сумен шоқыну] з а т. д і н и. *Шіркеудің кейбір қағидаларын мойындамайтын, дінге мойынсынууды жеке дәріптейтін протестант дінінің бір түрі. ≈ Б а п т и з м* ағымы.

БАПТИСТ з а т. д і н и. *Шіркеудің кейбір қағидаларын мойындамайтын, балигатқа толысымен дінге мойынсынууды дәріптеуші топтың мүшесі. Б а п т и с т е р* христиан дінінің көптеген мейрамдарын мойындамайды (ҚСЭ).

БАПТЫ с ы н. *Күйлі, күтімі жақсы, бабындағы*. Шабыттағы *б а п т ы* құстар қапысыз сәтті бағып тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Жол азығымыз *б а п т ы*, ет пісіріп, меске қымыз құйып алғанбыз (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Күлзина жүріс-тұрысы кербез, бойын күтетін *б а п т ы* кісі екені аңғарылады (К.Жұмаділов, Көкейкесті).

БАПТЫЛЫҚ з а т. *Күтімге алынғандық, бапты болушылық*. Шабыттағы құстардың *б а п т ы л ы ғ ы* байқалады (Ауызекі). // *Бабында болушылық, бабына келгендік. Б а п т ы л ы қ*, бипаздық – баз бір адамдардың бойындағы игі қасиет (Ауызекі).

БАПШЫ з а т. *Баптай білуші, бапкер (адам)*. Ақық пен Базарбай ақыры осы жұмысқа ауысты. Басқаның көзі *б а п ш ы д а* (Х.Ерғалиев, Шындық.). – Абыл қосылды дегенмен ол әлі *б а п ш ы* емес қой (Б.Тоқтаров, Тауда.).

БАПШЫЛ¹ з а т. *Баб мазһабын (бағытын, ұйымын) жақтаушы адам*. 1848–1852 жылдары Иранда болған *б а п ш ы л д а р* көтерілісін басқарған *б а п ш ы л д а р* сектасын құрушы (ҚСЭ).

БАПШЫЛ² с ы н. **1.** *Құтуге, баптауға шебер, бапкер*. Өнер иесінің ішінде құсбегі, аңшы, мерген, ат *б а п ш ы л ы* болса, бәрі Абайдың сыйлас адамдары болған (М.Әуезов, Әр жыл.). **2.** *Бап тілегіш, күтімді қажет еткіш*. Ысылған қырқылжың, *б а п ш ы л* аңшы ұшуы жақпаған қарашолақтың енді түлкіге түсуі қалай болар екен деп бағып тұр екен (М.Әуезов, Шығ.). Жандарал болса, өз жүрісін, айдын салтанатпен, мықтап келістіре білетін аса мінді, *б а п ш ы л* адам (М.Әуезов, Шығ.). **3.** *Бапшыл жүйрік*.

Ат бапшылы. *Бәйге атының бапкері, атты күтіп, жарататын адам*. Өнер иесінің ішіндегі құсбегі, аңшы, мерген, ат *б а п ш ы л ы* болса – бәрі Абайдың сыйлас адамдары болады. Жасынан Тұрғамбай құсбегі, Бәшей мерген, өз

інісі Шәке сияқты кісілерді ертіп «Салбурынға» бүркіт пен түлкі аулауға көп шығып жүрген (М.Әуезов, Шығ.).

БАПЫЛДА = е т. **1.** *Иттің бап-бап етіп ұруі*. Үлкен ақ төбет *б а п ы л д а п* қоя берген соң шегініп кетті (З. Иманбаев, Солм. гүл). Үргенде *б а п ы л д а п* тау жаңғыртатын байтөбеттің қыңсылағаны тіпті жаман естіледі екен (Ә.Көшімов, Қысталаң.). **2.** *Бап-бап етіп ұрса жөнелу*. Күншашқа ұрсып *б а п ы л д а п*, Бүріп келді бәйбіше (С.Мұқанов, Поэмалар).

БАПЫЛДАУ *Бапылда (1) етістігінің қимыл атауы*. Құтжолдың түні бойы *б а п ы л д а у ы* тегін емес (Ауызекі).

БАР¹ е с і м. *Дүниедегі нәрсенің бәрін қамтитын, барлық, бүкіл, тұтас*. Әм сүйіндім, әм түңілдім, Үнемі неткен үміт, Өткен соң *б а р* жақсы жылым (Абай, Тол. жин.). Бақытыңа кез бопты долы қатын, Мұны алған ер жанжалға молығатын, Ұрысса *б а р* адамды жеңбей қоймас, Бір үй түгіл, бір ауыл торығатын (Шал ақын, Өлеңд.). Жұтсам да, жүзе бердім, сусын қанбай, Қысылды кейде жаным шошынғандай. Арылып *б а р* күнәдан асау жаным, Тәңірінің дарғаһына бас ұрғандай (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бар қадарынша. *Шамасы келгенше, мүмкіндігінше, әліңше*. Романист аяқ алысының бір құптарлық жері – ол, *б а р қ а д а р ы н ш а* адамдардың жан жүйесіне үңілуге тырысады («Қаз. әдеб.»). Тағы бір сала жырлардың көркемдік сапасы жетіспейді. Мұндай өлең авторларына редакция *б а р қ а д а р ы н ш а* ақыл-кеңес беріп, жауап жазып тұрады («Жұлдыз»).

Бар өнері. *Қолынан келетіні, шамасының жеткені*. Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ, Бәрі де шаруаға келеді олақ. Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп, *Б а р ө н е р і* – қу борбай, сымпыс шолақ (Абай, Тол. жин.).

Барын аямады. *Бәрін берді, еш нәрсесін қалдырмады*. *А я м а д ы б а р ы н* бізден Бәрін қойды алдымызға. Тегенелеп алға келді Бал татыған сары қымыз да (Қ.Сатыбалдин, Бақыт.).

Барын шашты. *Бүкіл байлығын жұмсады, ысырап етті*. Кейбіреу мақтан үшін *ш а ш қ а н б а р ы н*, Таң-тамаша қылмақ боп жолдас-тарын. Елге қайтар болғанда есін жиып, Сонда білмей сандалды не қыларын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қолынан бар келері. *Шамасы келетін жері*. Нұрланның ендігі *қ о л ы н а н б а р к е л е р і* – қос жанарын дүрбі қылып, жалықпай телміре қарай беру, агроном қыздың әрбір кірген-шыққанын қалт жібермей аңду

(О.Бөкеев, Ән салады.). Менің *б а р қ о л ы м н а н к е л е р і* төсекте жатып алып ойға шому (І.Есенберлин, Алтын құс).

БАР² [ағыл. bar] з а т. **1.** *Баған үстелде қызмет көрсетілетін ішімдік пен салқын тағамдары бар шағын ресторан. 2. Шкафтағы немесе серванттағы ішімдік сақтайтын шағын буфет немесе жеке шкаф.*

БАР³ [ағыл. bar] з а т. к е н. *Көмір қазатын машиненің үңгу құралы. Б а р* – теңіз табанының жағалау жағындағы тізбек (Қаз. тілі термин. Су.). *Б а р* жағаның бағытына сәйкес созылып жатады. Әрі теңіз шөгінділерінен тұрады (Қаз. тілі термин. Су.).

БАР⁴ [грек. baros] з а т. ф и з. *Атмосфералық қысымның бірліктер жүйесінен тыс өлшем бірлігі. Бір б а р 0,99 атомға тең (ҚҰӘ).*

БАР⁵ з а т. *Теңіз суының астындағы құм үйіліп, сызданған жер. ≈ Теңіз астындағы бар.*

БАР⁶ м о д. **1.** *Кеңістіктен белгілі орын алатын нәрсенің жоқ еместігі, нақтылығы; жоқ емес, бар болушылық. Жасымда ғылым б а р* деп ескермедім, Пайдасын көре тұра тексермедім. Ер жеткен соң түспеді уысыма Қолымды мезгілінен кеш сермедім (Абай, Тол. жин.). Айтайын біраз кеңес бастан кешкен, Жамандық, көрген залал кетпейді естен. «Бір мағына – әр жақсыңа» деген сөз *б а р*, Айтқаны кейбір шаһбаз көкей кескен (Шал ақын, Өлеңд.). Бір отырған жерінде Ерте күнді кеш қылған, Бетінен алып ерінің, Еңбегін әбден еш қылған, Осылардың ішінде *Б а р* болса сондай жеңгелер, Мінезін түзеп жөнделер, Оларға да бір сәлем! (Базар жырау, Шығ.). Қайсысы ықыласын салып тыңдап, Жаратпай қайсыбірі теріс қарар. Дүниеде сүйгенім *б а р*, күйгенім *б а р*, солардан аз да болса белгі қалар (А.Байтұрсынов, Шығ.). // *Әлді-ауқатты. Өлім б а р д ы ң* малын шашады, жоқтың артын ашады (Мақал.). Шешеннің сөз шығады таңдайынан, Жұмақтың бізге мекен қандайынан? *Б а р* болып, байлар кімді асырайды, Әркімнің жазған Алла маңдайынан (XVIII – XIX ғғ. қаз. ақын.). **2.** *Заттың біреуге тән екендігін білдіреді. Шекесінде Қамбардың, Б а р* екен алтын тұлымы. Сұрап алған Құдайдан, Әлімбай ханның құлыны, Ешкімге аза бермеді, Қыздан да зият қылығы (Қамбар батыр). Мал ретінде тігер тұяғы жоқ. Он сегізде жасы *б а р*, Жалғыз өскен басы *б а р*, Адалға қара дегенде Қара тұлпар аты *б а р* (Қамбар батыр). Өз үйінде қипандап, кісі үйінде күй таңдап, Ақылы *б а р* кісіні айбаттайды, даттайды (Абай, Шығ.). Әділдің өзі жалғыз болғанмен, рулы елі бар, ағайыны *б а р*, әншейінде біздік болғанмен, Әділдің басы

шатаққа ілінсе, қаны қызбай тұра ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Шын ақиқат болмысты білдіру үшін қолданылады. Үзіктері ағарыңқы, үйлері үлкен, ауыл сыртында желі де б а р* (І.Жансүгіров, Шығ.). Шалқыған біздің жақтың көлдері *б а р*, Ағашты, бесік таулы жерлері *б а р*. Өзен су, көлдер жайлап, тау қыстайтын, Меймандос, берекелі елдері *б а р* (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Жан дүниесінің жалпы ағынымен таныс болу әр адамның өз жан құбылыстарымен танысып, зерттеуде пайдасы *б а р*, өйткені жан жүйесінің мақсұты: жалпы адамның жан құбылыстарын, олардың қатынасын, себебін тексеру (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** *-ған, -ген тұлғалы етістіктен тіркесіп, «болды», «орын алды» деген мәнде қолданылады. Байбол – осы елдегі епті жігіттің бірі, азырақ орысша оқығаны да б а р* (Б.Майлин, Шығ.). Дүниеде не нәрсенің себебіне көзі жетпесе сол нәрсені Құдай қылып тұр деп, дін тұтынатұғын әдеттерді көргеніміз *б а р*... Жазғытұрым әуел бұл күркірегенде, қатындар шөмішімен үйдің сыртынан ұрып, «сүт көп, көмір аз» деген секілді (Абай, Тол. жин.). Бір кезде ауыл арасының жаяу жанжалында ағайыншылық айтқанымыз *б а р* (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Мүз үстіне зырылдақ ойнағандарың да болар. Табақ түбіне сынған қасық сабағынан шырылдауық істеп, дөңгелеткендерің *б а р* шығар (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Бойшаң кескінді келген бұл қыз (Рима), сауық-кештеріне қатысып дикломация оқығанын көргенім *б а р* (С.Мұқанов, Саяхаттар). **5.** *Есім сөздерге тіркесіп, сол затқа ие екендігін білдіреді. 1993 жылдың сәуірінде «Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі туралы», «Қазақстан Республикасындағы банк және банк қызметі туралы» заң күші б а р* жарлықтарға қол қойылды («Егемен Қазақстан»). Сен азаматтығың *б а р* әйелсің, туған жер саған қымбат болуға тиісті (М.Жұмабаев, Шығ.). Арасында ағараңдаған жаулығы *б а р* әйелдер де таныла бастады (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Өтіпті ілгеріде қара шекпен, Кем еді, кедейліктен ерні кепкен. Қолайлы қорек қылар нәрсесі жоқ Орманда дақылы *б а р* аз-маз сепкен (О.Шораяқов, Шайыр). Екі мұғалім бір жақ, өшетіл бір жақ болып, қазақты мәдениетке жеткізудің төте жолын таба алмай жатқанда, үстінде қой жүні тақталы шекпен, аяғында солдаттың бұрантабан етігі, басында сүтке түскен тышқанның тымағы *б а р* қонқақ мұрын қошқыл жігіт ит қуып келгендей жалтақтады (Ж.Аймауытов, Қартқожа). **6.** *-мас, -мес тұлғалы етістіктен*

тіркесіп, кенеттен, аяқастынан болған қимылды білдіреді. Содан не керек, бір күні Афтабымның өзі «Кеттік бомасам Сәмәйінә» – демесі *б а р ма!* – деп әңгімесін аяқтады (М.Әуезов, Абай жолы). Шартқақа қозы қамарда, өзі бас болып, қозы санамасы *б а р ма* (Н.Оразов, Достар.). Жайылыстағы түйелерге «әудем жер» қалғанда, бағанадан бері, інген-маяларды шырқ иіріп, буыршындарды келеден шеттете қуалап жүрген бураның шудасы желкілдеп Әнеске қарай салып қоя бермесі *б а р ма?* (Төрт түліктің төресі). **7.** *-уга, -уге тұлғалы етістікпен тіркесіп, мүмкіндік мәнінде жұмсалады.* Басы-қасында болды, байқай жүрді. Біз көз болып отырмасақ, апам картопты қазанға қабығымен салып жіберуге *б а р* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Көрі-құртаң мен бала-шағаны аштан өлтіруге *б а р*, мол байлықтан дәм таттыру екеуіне де бітпеген қасиет (М.Дүзенова, Ант). Келіннің қойға ертіп жүрген жаман жүшігі бір аяқ сорпа ішсе, екі күн шабалауға *б а р* (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). **8.** *-ғы, -гі тұлғалы етістікпен тіркесіп, тілеу, қалау мәнін білдіреді.* Әкесінің бұл мінезін, көңіліз күйін түсінбесе де әріден туып, бұрқанып басталар ыза-ызбарды анық сезетіндей. «Көке, сізді неге қорықшылықтан босатты?» деп сұрағысы *б а р*. Бірақ бата алмайды әр сөз көмейінде түйін-түйін тас болып қалып жатыр (Д.Досжанов, Зауал). **9.** *Аман-есен.* Өздерің *б а р с ы ң д а р* ғой? – Шүкір, *б а р м ы з.* – Е, *б а р* болыңдар! Шүкіршілікте болыңдар (Қ.Исабаев, Өрде). Қазбек ағайым *б а р д а* біздің үйден шықпайтын жан жолдасы еді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Үй иесі *б а р д а* тұрмыстан тарыншылық көрдік, ішіп-жемнен кемшін болдық дегендері бекершілік екен! (С.Омаров, Өмір тынысы). Хабар-ошарсыз кеткен жалғыз баласы «мен *б а р м ы н*, тірімін» деп хат жазыпты. Жүректері жарылуға сәл-ақ қалған шал мен кемпір жұртты жиып дәм татқызған (С.Жиренов, Туған үй.).

Адам бар ма? *п о э т. Ешкім жоқ.* Ажалдан құтылатын *а д а м б а р м а*, Алысып, арпалысып бөріні жығар Несін созып айттайын осы сөзді Қайран, халқым, жалған сөз емес шығар (Қабан жырау, Алтын қазық).

Ай десе аузы бар, күн десе көзі бар. *Асқан сұлу, өте ажарлы, нұрлы, көрікті.* Хасен деген бір жігіт *ай десе аузы, күн десе көзі б а р*, ай маңдайлы, жұлдыз көзді сұлуға ғашық болған (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ақысы бар. *Есесі кеткен, ала алмаған өші бар.* *Б а р е д і* менде *н е а қ ы ң* кеткендей-ақ? Тиеді мына сөзің кетпендей-ақ. Аузыңнан

кандай-қандай сөз шығады, Тұлпарды есек келіп тепкендей-ақ (О. Шораяқов, Шайыр).

Амал [айла, қайла] бар ма?! Басқа салған-ға көну, басқа шараң бар ма, амал нешік. *А м а л ы м б а р м а* қылатын, Бұл шамаға келгенде Арқаның құба жонынан Топырақ тұрса бұйырып (Базар жырау, Шығ.). Жан құмары – істемек, біліп алмақ, Бөгет бола береді дене, салмақ. Асыл іздеп асылды аласұрар, *А м а л б а р м а* денесіз қайда бармақ? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Үй іші, малы, мүлкі артта қалып, Ойлантып соның бәрін сағындырар. Қайтесіз амал нешік *а й л а ң б а р м а*, Көрінеді қара түнек тарылдырар (Қабан жырау, Алтын қазық). Тап келді бұл бір сауда жиырма үште, Ғашықтық қатты батты енді күшке. Біреудің жесіріне не *қ а й л а б а р*, Бармас па ем дауым болса жүгініске (М.Сералиев, Өлең.).

Арманы [не арманы бар] бар ма?! Шексіз разы болып, көңілі толды. Барымды беріп бағармын, Анардың сүті сұйылса. *А р м а н ы б а р м а* анаңның. Топырақ сенен бұйырса (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Жаудан өлсе жалаңдаған *А р м а н ы б а р м а* жігіттің Алынбаса да «жастығы» (Базар жырау, Шығ.). Күнде көздеп, мінезді тексерелік! Айланы, ақыл демей, сескенелік! Адалдың жолында өлсек, *арман бар ма?* Ақты аныққа шығарам деп көрелік? Кісіге оны бұрған өкпелелік! Тіл алса, «мұны қой» деп ақыл айтып, Тындамаса, жау көріп кектенелік! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әттен, дүние-ай, осылардың атындай ат мініп, киміндей киім кигеннің *н е а р м а н ы б а р* екен (Абай, Тол. жин.). Самалда самғап жамырап, Шабындар, көне бағландар. Ақ бесік, алтыншаңырақ, Өзінде жүрек *н е а р м а н б а р* (Ғ.Қайырбеков, Алтын.).

Аузының ебі бар. *Сөздің жүйесін тауып сөйлейтін, сөзге шешен.* Бара ғой, мысық айтты қоян көзге, Жігіт кем ер көңілді онан өзге, Адамды анау – мынау тоқтатарлық, *А у з ы ң ы ң е бі д е б а р* сөйлер сөзге (Мысалдар).

Аянатын не бар. *Аянатын ештеңе қалмады, тартынатыны жоқ.* Ішінде темір шынжырлаулы Жатқанын көрмеймісің қайран халқың? Көп қуып, қорқақ едік, батыр қылды, Біздерге енді *н е б а р а я н а т ы н*? Біз онша сатып алған құл емеспіз Әркімді төбемізге шығаратын (М.Дулатов, Шығ.).

Айтар ойы бар. *Мағыналы, мәнді.* Фильмнің драматургиялық желісі бірнеше эпизодтан тұрады десек, әр эпизодтың атқарар жүгі, *а й т а р о й ы б а р* («Қаз. әдеб.»).

Бағы [бақыты] бар. *Жолы болды, Құдайы көмектесті, періштесі қақты, пәледен аман құ-*

тылды. Әй, ағатай! Көзіме менің не болды? Көзінде қалың шел бар екен. Дәрігер көріп, шелін сылып тастады. *Б а г ы ң б а р* екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мәдижан болмағанда шұрқылтайынды шұрқырататын едім, *б а г ы ң б а р* екен, кел, төске төс соғыстырып, ашуды қиратып тастайық (Ә.Әбішев, Найзағай). Қалайда *б а қ ы т ы ң б а р* жан екенсің, Анама кез келтіріп душар еткен (Базар жырау, Шығ.).

Бар боларсыз. *Сау-сәлеметсіз бе, есен-саусыз ба?* Қара торы қыз: – *Б а р б о л а р с ы з*, мырза! – деп сәлем берген (І.Есенберлин, Шығ.).

Бар болғаны. *Не бары, бар-жоғы.* Жете алмайтынымызды білген соң, оқтың астына алдық. Бытырамен аттық. *Б а р б о л ғ а н ы* сол (Н.Баяндин, Құм асты.). Бейтамыр – су температурасы 10°C-ден төмен болмаса, бөліну арқылы тез көбейетін Африка өсімдігі. Жарықты ұнатады, *б а р б о л ғ а н ы* түйреуіш басындай ғана тамырсыз, шар тәрізді кішкене өсімдік (Қ.Қайымов, Су асты.). Егер 1995 жылы облыста *б а р б о л ғ а н ы* 9 ұлттық орталық болса, қазіргі таңда әділет органдары 20 орталықты тіркеді («Егемен Қазақстан»). Білесіз бе, аға, біздің ауылда клуб та, кинокондырғы мен кітапхана да жоқ, *б а р б о л ғ а н ы*: ыдыс-аяқ, мата-қант-көмпиті араласқан жалғыз дүкен, ол да сатушының екі үйінің бірінде үйіріліп жатыр (Ө.Бөкеев, Ән салады.).

Бар болғыр. *Жеңіл-желті, зілсіз жеку, кею.* *Б а р б о л ғ ы р*, қор бишара, әке болып игілік көрсеткен күнің бар ма еді? (М.Әуезов, Шығ.). Ол, *б а р б о л ғ ы р*, неге кешігеді екен, жаным-ау (М.Иманжанов, Менің махабб.). Мына қаралашығы, *б а р б о л ғ ы р*, көзіме көрінбеген соң шошып кеттім (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). *О б а р б о л ғ ы р д ы* қойын-қоныш, шұқыр-шұқанақтардың бәріне толтырып қоймай-сыңдар ма? («Қаз. әдеб. »).

Бар болсын! *с ө й л к е ю. Көңілі толмау, місе тұтпау мағынасындағы сөз.* Түсіндіргенің *б а р б о л с ы н*! Бұ жерде ит қылған соң (М.Дулатов, Шығ.). – Ой, бүйткен байлығы *б а р б о л с ы н*! – деді Ахмет (Ф.Мұстафин, Миллионер). Күлтай екеніне көзім жетті, жеткені *б а р б о л с ы н*, енді манағы жынды деп қорыққаным түк емес екен, жанымның қысылғаны сондай «Күлтай» деген сөзді айта алмадым (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

Барға қанағат етті. *Қолдағысына риза болды, шүкіршілік етті.* Есімін оның үшін жазбаймын мен Болған соң хадемлардан саналмаған. һәр баптан білгенімді жаздым сорттап, *Б а р ы м а қ а н а ғ а т е т*, деме жоқ тап! (М.Дулатов, Шығ.).

Барға мәзір, жоққа әзір [*бар мәзір, жок жайымыз*]. *Қолдағы бары осы, аянып қалған еш нәрсе жоқ.* Қысылмаңыз отағасы, *б а р ғ а м ә з і р, ж о қ қ а ә з і р*. Біз ықыласыңызға да ризамыз, – деді шалды аяп кетіп (І.Есенберлин, Шығ.). *Б а р ы м ы з ә з і р, ж о ғ ы м ы з ж а й*. Қолдағы бары осы-ақ, аянып қалған еш нәрсе жоқ. *Б а р м ә з і р, ж о қ ж а й ы м ы з* сіз келгенде дастарқан үстінде болады (М.Әуезов, Абай жолы).

Бардан ауысты, балдан жұғысты. *Бір-біріне қарайласып, қол ұшынан жалғасты.* Ащы терің жерге төгілсе, төгілер, менің дәулетім төгілмес, *б а р д а н а у ы с а д ы, б а л д а н ж ұ ғ ы с а д ы*, жүзді айдап, бірді жетелейсің (Қаз. ертег.).

Бардан жарлы болды. *Кедейленді, дүние-малынан айырылды, берекесі қашты.* Бұрынғы бар кісілер болды жарлы, *Б а р д а н ж а р л ы б о л ғ а н д а р* болады арлы. Күннен – қатын, құлдардан – иесі бар, Тақа жаман демейді малы барды (Шал акын, Өленд.).

Барды баламайды, жоқты санамайды. *Дүние-малға қызықпайды, барды байлық деп ойламайды, жоқты кедейлік деп қамықпайды, барына қанағат, шүкір қылады.* Ол «*б а р д ы б а л а м а й д ы, ж о қ т ы с а н а м а й д ы*», өзінің бірдемесін сұрасаң бере салады, кісінің нәрсесін, киімін өзі де киіп жүре береді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бар екен де жоқ екен. *Болған-болмағаны белгісіз. Бар екен де жоқ екен,* Аш екен де тоқ екен (Қаз. ертег.).

Барымен базар. *Азға қанағат. Б а р ы м е н б а з а р*, жоқты қайдан қазар (Мақал-мәтел.).

Барын базар етті. *Азға қанағат етті, шүкіршілік етті.* Түспей жүрмін төбеден, Көңілдің құсын ұшырып. *Б а р ы м д ы б а з а р е т п е с е м*: «Еттің, – дерсіңдер, – кісілік» (О.Шораяқов, Шайыр).

Барын салды. *Аянып қалмады, қолдағысын ірікпеді.* Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, *б а р ы ң д ы с а л с а ң* да, балаңа орыстың ғылымын үйрет (Абай, Тол. жин.). *Б а р ы н с а л ы п* таласқа, Арын сатып қалашқа, «Жұрт болалық» деген жоқ, Жұрт қайғысын жеген жоқ, іріп-шіріп, азып ек (А.Байтұрсынов, Шығ.). Торы шолаң дөңгелене тарбақтап *б а р ы н с а л д ы*, Құмды жерде шабу да қиын (С.Бәкбергенов, Қарға там.).

Барын талауға салды. *Бүкіл байлығын талан-таражға салды, тонады.* Талқан қып алды шөһәрімді, *Т а л а у ғ а с а л д ы б а р ы м*

д ы, Екі бүйірін таянтып, Алатұғын көрінді қойнындағы жарымды (Алпамыс).

Беті барда. *Өңді, ажарлы, көрікті кезде. «Бетім барда бетіме кім шығар» деп, Кімі паңдау келеді, кімі тантық (Абай, Тол. жин.).*

Беті-жүзің бар [бетің бар, жүзің бар] демеді. *Көңіліне, беделіне қарамады. – Жоқ, – деседі екінші біреулер, – Әубәкір беті-жүзің бар демей ашық кетсе керек еді, осыны шығарған өзге ешкім емес, жатып атар Естай болып жүрмесін (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Өзін біреу кемітсе я ірілік, артықшылық білдірсе, бет-жүзің бар демейді, шарт кетеді (Б.Аманшин, Жар мұңы). Мінезі шәлкес, бетің бар, жүзің бар демей ойындағысын тура көзге айтатын жан еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).*

Бүгінгінің ертеңі бар. *Әр істің жалғасы бар, қай істің де нәтижесін келешек өмір көрсетеді. Мен сені сыртыңнан жақсы білетін едім, бүгінгінің ертеңі бар (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).*

Жаны бар. *Тірі, аман-есен. Ішін тартқан Жапырмау. Жаны бар ма?.. Қалай қозғалып тұр? – деп тамсанысқан, күрсінскен, ішін тартқан бір топ елдің ортасында көзі жайнаңдап, етті ернін анда-санда жымырып, ақсарылау жаңа өспірім қыз ауыз жаппай сөйлеп тұрды (Ж.Аймауытов, Шығ.).*

Жаның барда. *Тез, дереу, шапшаң. – Жаның барда жоғал! – деді Дауылбай ысылдап, басыңды итжеккенде шірітермін (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Жаның барда шыныңды айт, не істедің? Жәмілө. Сүйгеннен басқа дөнене... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Намысұлы: Сен қыз, не сұмдық айтқалы келесің, қайда өлді ме? Бұл сыртқы жара, сен іш жарасын әкеліп тұрсың. Айт, жаныңның барында (М.Әуезов, Шығ.).*

Жасыратын несі бар. *Бәріне аян, белгілі. Жасыратын несі бар, профессор Алшынбектің ұсынысын бұны үркіткен жоқ (І.Есенберлин, Көлеңке.).*

Жеті атадан кегі бар. *Әріден келе жатқан өштігі бар. Жеті атадан кегі бар Алшағыр енді шапсын деп, Қараспан таудың ағасы, Біршымбайға бар, – деді (Қобыланды батыр).*

Жоқтан барды. *Кез келгенді, әр нәрсені, жоқтан өзгені. Жоқтан барды сөйлесіп, сауқым салып, Алысты пияланы онды-солды (Абай, Тол. жин.).*

Жоқтан бар жасады. *Ілекерледі. Маман шоферлер жоқтан бар жасап, ілекерлеп жүр («Қаз. әдеб.»).*

Жүрегінің [жүрегінде] жалыны [оты, шоғы] бар. *Жігерлі, еті тірі, өткір. Серіктей ұзақ қадам мол адымға, Шұбалып жатыр шиыр жол алдында. Оты бар жүрегінің жақсы жігіт, Білмеймін болмадым ба, бола алдым ба (Ө.Жайлауов, Жарқын.). Жүрегіңнің оты бар бала көрінесің, – деп тойбасы арқамнан қағып, мақтап қойды (Б.Соқпақбаев, Жексен). Жүрегінде жылт еткен шоғы бар жігіт, барымтадан шет қалуы мүмкін де емес еді (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).*

Жүрегінің түгі бар. *Ер, батыр, батыл, еш нәрседен таймайтын, қаймықпайтын (адам). Түгі бар жүрегінде кере қарыс Жасынан кеудесінде жанған намыс. Ер болды Амангелді айдыны асқан, Жігіттің бір сыр-таны жас жолбарыс (О.Шипин, Амангелді).*

Келімді-кетімді кісі бар. *Келетін адам көп. Үйіңе келімді, кетімді кісі бар, біл құлақтың қызы құсап жұлығынан шұлғауы шығып қалай жүрсін (Ж.Аймауытов, Шығ.).*

Кеудеде жаны барында. *Тірі тұрғанда, күші барда. Қызыл тілім, сөйлеп қал. Кеудеде жаным барында! Ит жүгіртіп, құс салғандай Көңілден шыққан дарынға! (О.Шораяков, Шайыр).*

Кеудесінде шыбыны [шыбын жаны] бар. *Тірі, аман, есен. Шойқы талып өгіз шаңамен Құрым киізге оралып, өгіз шаңамен жөнеле бергенде ғана қыбырлап, кеудесінде шыбын бары білінді (Т.Нұртазин, Үлкен жол.). Неге бізге үмітсіз тесілесің? Аттан әке жолынан кешігесің. Кеудесінде шыбыны бар пақырлар, Тауып жейді сенсіз де несібесін (М.Мақатаев, Қарлығаш.).*

Көз ашылар бар ма? Құтылатын құн бола ма, қашан құтылады. *Көз ашылар бар ма, сірә, бұл дерттен (М.Әуезов, Абай жолы).*

Көзі барда. *Аман-сау кезінде, тірісінде. Бір кезде, Тұрғанбайдың көзі барда, қолынан талай дәм татып, «шешелеп» жүретін көбі бүгінде Балау әжені алжыған деп атайды (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).*

Көзінде оты бар. *Жалынды, қайратты. Ақылды қоңырқай көзінде үнемі жинақы оты бар (М.Әуезов, Абай жолы).*

Көкірегінде көзі бар. *Саналы, зерделі, сезімтал. Ақылдың көкірегінде көзі барлар, Қайткенмен таба берер іс ыңғасын (Т.Ізтілеуов, Асықпа. абайла.).*

Көкірегінде [кеудесінде] оты бар. *Саналы, көкірегі ояу, талапты, пысық. Көкірегіннің оты бар ойлы адамға Бұл сөзімнің суреті тұрар дайын (Абай, Тол. жин.). Мен*

өз басым Жарылқасынды *кеудесінде отыр* *бар*, адам деген атты ақтайтын жақсы жігіт болады деп сенемін («Лен. жас»).

Көрген жерде ауыл бар. *Үйренген, таныс жер.* Шағыр ол жылы ауыл шаруашылық институтын бітірген-ді. *«Көрген жерде ауыл бар»* тағы да біздің МТС-қа келіпті (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

Көркі бар. *Бет-пішіні келіскен, келбетті, көрікті.* Біреуді *көркі бар* деп жақсы көрме, Лапылдап көрсе қызар нәпсіге ерме (Абай, Тол. жин.).

Күн бар ма? Күні жоқ, күні болмады. Сен келсең, бар қиыным шешілетін, Сен жоқта аяқ-қолым кесілетін. Сенің досың байлардан болып, менде *Күн бар* ма көңіл өсіп, есіретін?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Дұрысында, қазақтың тамағы да, киімі де, үйі де, күйі де, көлігі де, отарбасы да, телеграфы да, телефоны да мал емес пе? Малсыз қазақтың *күні бар* ма? (М.Дулатов, Шығ.).

Кім бар, кім жоқ. *Алдағы күннің қандай болары беймәлім, кімнің тағдыры қалай болары белгісіз.* Біз көрген бұл ауылда *кім бар, кім жоқ*, Сырласып бір-екі ауыз тілдескендей (Базар жырау, Шығ.).

Қақы бар. *Еркі бар, хұқыққа ие.* Жанардың алдында нашар ойнауға қандай *қақы* *бар* (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Қаламының желі бар. *Қаламы төселген, қаламы қарымды, жазғыш.* Рамазанның *қаламының желі бар*, соғыс алдында әкесінің өмірінен повесть жазып жүрді (Майдан).

Қаншалықты [не] қиындығы бар. *Оңай, ауырлығы жоқ.* Мысалға пирамиданың айналасын кеңейтіңкіреп, маңайын тазалап, тегістеп, асфальт төсеп тастаудың, айнала қоршап ағаш отырғызудың *қаншалықты қиындығы бар?* («Егемен Қазақстан»).

Қастығы бар ма. *Жамандық ойлайтындай себеп те, қисын да жоқ.* Ақ некелі еріне, Қияметтік піріне, Әйелдің *бар* ма *қастығы?* (Базар жырау, Шығ.).

Қолда бар. *Иелігінде, меншігінде.* – *Қолда бар* «бұтартар» жалғыз шолағың болса, соныға мін де, Миялы, Байғабылдағы жатаққа жетіндер! (М.Әуезов, Абай жолы). Кәсіпкерлер *қолдарында бар* вексельдерін олардың төлеу мерзімі өткенге дейін жиі-жиі қолма-қол ақшаға айналдыруға мәжбүр, ал ол, банкротермен вексельдік операциялар арқылы жүзеге асырылады (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). Таң айырған жүйрік бар, Қосылған соң шабылар. Көрінгенмен жа-

рысқан, Бір шобыр біздің *қолда бар* (О.Шораяқов, Шығ.).

Қолда барда алтынның қадірі жоқ. *Өз кезінде, болған кезінде бағасын білмеді.* *Қолда барда алтынның қадірі жоқ*, Қолдан шығып кеткен соң өкіндім-ай (Халық өлеңі).

Қолда барын сарп етті. *Дүние-малын аямай түгел жұмсады, барын шашып бітірді, бар қаражатын тауысты.* Айт депті кеуілің сүйген базарлықты, Сен үшін *сарп етем* деп *барын қолда* (Базар жырау, Шығ.).

Қолдағы бары. *Бар байлығы, меншігі.* Әркім *қолдағы барын* шашпай-төкпей ысырап етпей, қымтана үнемдейді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

Қолында бұлы бар. *Ақшалы, дәулетті, бай.* Жапанға біткен жантақты Жаһан кезге нар жейді. Тәтті менен дәмдіні *Қолында бұлы бар* жейді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қолының жымысқысы [сұғанақтығы] бар. *Ұрлыққа бейім, жымқырғыш (адам).* Директордың үйі көшіп келгелі Түнқатар, маскүнемдігі үшін жұмыстан шығарылған, ептеп *қолының жымысқысы бар*, дудар бас Костинді сонда ертіп барып, есігінің алдына бөлек беседка жасатып жүретінді-ді (С.Адамбеков, Көсе.).

Қолының көзі бар. *Саусағынан бал тамған шебер.* Осы біздің Рүстемнің *қолының көзі бар*, істеген нәрсесінде бір кемістік болсайшы! (Диал. эксп. матер.).

Құлағының мүкісі бар. *Құлағы нашар естиді.* – *Құлағының аздап мүкісі бар еді*, – деді Төлебай маған. – Тоқта, Сардар, әңгіме біткен жоқ, тыңда, – деді Бедер өзі сәл *мүкісі бар құлағын* тоса түсіп («Қаз. әдеб.»).

Қыры бар. *Қабілетті, епті.* Талай топқа бұл Нүрік баратұғын, Әнім осы той болса салатұғын, Сен сияқты өлеңге *қыры бар* *лар*, Тал бойыма таңырқап қалатұғын (Жамбыл, Шығ.).

Лаж [ылаж] бар ма? Амал нешік, не шара бар. *Лаж бар* ма тағдырға Елу төрт жасқа келгенде, Тоқталса таудай талабым (Базар жырау, Шығ.). Бетіне тумай тұрып түскен әжім Күнге де есіктегі қылды тәжім. Кер кеткен кеселдіге душар болдым, Осыдан құтыларлық *бар* *малажы* *м?* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен дағы көп есіттім жастың назын, Қол жетпеске қол созар *бар* *малажы* *ң?* «Болайын» деп жүргенде босат қайтып, Жанып сөніп, жас жүзін басады ажым

(Абай, Тол. жин.). *Ы л а ж ы м б а р м а* тағдырға Болармыз да бек солай (Базар жырау, Шығ.).

Маған не бар? *Дандайсу, асып-тасу.* Бүгінгі аман бола ма үнемі аман? Кердендікпен деп тұрсың *не бар маған?* Шалқақтық иілмейтін кімге жаққан, Екпінге ерегiссен қатер салған (Абай, Тол. жин.). Күнбатысқа көз салмай, Күншығысты еске алмай, Бізді алатын жау жоқ деп, Алды-артыңды байқамай, *Маған не бар* дескенсің (Дулат Баба-тайұлы, Замана.).

Мәні бар. а) *Өзіндік ерекшелікке ие, жөні мен реті, мағынасы бар.* Өрнек, әшекейлерді бояудың түсіне қарай оюластырудың *м ә н і б а р* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). ө) *Маңызды.* Балаларды үйде кітап оқуға әдеттендірудің баға жетпес *м ә н і б а р* екендігі сөзсіз («Халық мүғ.»).

Мәнісі бар. с ө й л. *Мәні бар, жөні, реті бар.* «Пәлендей, түгендей *м ә н і с і б а р* емес пе еді?» – деп, ұялтамын десең, жай отырып дауын сабап отырады (Абай, Тол. жин.).

Не бары. *Бар болғаны, бар-жоғы.* Стадионда *не б а р ы* бір жарым сағаттық футбол ойынының бірінші жартысында оңтүстіктен соққан жел екінші жартысында солтүстіктен соғатын кез еді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Құрылыстың өн бойында *не б а р ы* он шақты-ақ экскаватор мен бульдозер жұмыс істеген (С.Мұқанов, Алып. адым.).

Не керегі [пайдасы] бар. *Қажеті жоқ, қажетсіз.* Мен Зейнепті алсам, әкем менен безе ме? Зейнепті мен оқыта алмаймын ба, хат танытпаймын ба, көзін ашпаймын ба? *Не керегі бар* (М.Дулатов, Шығ.). Мақтайтын нәрсе болса, тартынудың *не керегі бар?* (М.Иманжанов, Менің махабб.). Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның *не п а й д а с ы б а р?* Мұңдасып, шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылымның өзі бір тез қартайтатұғын күйік (Абай, Тол. жин.).

Не нәрсе бар. *Ештеңе жоқ.* Жанның терең түкпірінде жатқан ыстық сырларды ашып, шешіп беретін адам сөзінен қымбат дүниеде *не н ә р с е б а р?* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Несі бар? *Онда тұрған ештеңе жоқ, қылатын дәнеңесі жоқ.* – Е, *не с і б а р?* За то оркестр – Ой, оркестрің бар болсын... өңкей сым ішек (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Үйренсе *не с і бар?* Үйренем. Сен үйренбеймін десең де, ол күшпен үйретеді. – Үйрен, үйрен... – деді Сейтен кекесін үнмен (І.Есенберлин, Қаһар). Соқса ажал сағаты, Қатардан шықтың *не с і*

б а р. Сіздер жайлы біреулер Азар болса жыр жазар (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Не шара [шара бар ма] бар? *Амал жоқ, лаж жоқ, қолданар шара жоқ.* Өкімет – өр, зорлыққа *не б а р ш а р а ң* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сол күнде Аристотель – жекедара, Ақыл сөзін тыңдамай *б а р м а ш а р а?* Таразыны әкел де, сүйекті сал, Бір жағына алтын сап, өлшеп қара (Абай, Тол. жин.). Көзқарасы, көзінің қиығы. Тұйғыным-ай, дегенде тұйғыным-ай! Болдым ғашық көзінің құйрығына-ай! Мал бердім деп бір жаман алып кетсе, *Ш а р а б а р м а* Алланың бұйрығына-ай! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қиналғаннан, егілгеннен басқа *не ш а р а б а р* менде? (Ә.Әлішев, Батыр.).

Не шатағы [шаруасы, жұмысы] бар. *Жұмысы жоқ, пәледен аулақ деген мәндегі сөз қолданыс.* Пәлені қара басына тілеп алып, *не ш а т а ғ ы б а р* (А.Марқабаев, Арал.). Елпекбай-ау, ескі қалада менің *не ш а р у а м б а р* – дедім шыр-пыр болып. – Бәрібір енді жаяу қайта алмайсың өзім апарып саламын («Лен. жас»).

Ойы бар. *Іштей қалайды, көңілі бар.* Ішінде зәр, сыртында ар, Мені алмақшы *о й ы ң б а р*; Сен – сауысқан, мен – арық, Қызылыма тойынар (І.Жансүгіров, Шығ.). Қосыла сендер тонама. Жылап-сықтап жатқанда, Олжадан *о й ы ң б а р л а р ы ң* Қараң құрсын жолама (Базар жырау, Шығ.).

Ойында не бар, түгел ақтарды. *Көңіл-дегісін түк қалдырмай айтты.* ...өзіміз ұғып-сезе бермейтін жастықтың лыпып тұрмақ тартылыс күші ме, әлде жүректен шым-шымдап жасқана шығып, бойға тараған ұяң сезімнің жауратпай, жатырқатпай жарастыққа бастаған қуаты ма; ішімнен Арай сөйлесе екен, *о й ы н д а не б а р т ү г е л а қ т а р с а* екен деп тілеймін (О.Бөкеев, Ән салады.).

Орнында бар оңалар. *Орнын басатын балалары, шәкірттері болса, іс қалтына келер.* *О р н ы н д а б а р о ң а л а р* дегендей, арғыны айтпағанда, бүгінде сол қандастарымыздың арасынан ғылым-білім, мәдениет саласында көптеген мамандар мен өнер қайраткерлері, спорт шеберлері шықты («Егемен Қазақстан»).

Пәле қайдан дерің бар ма. *Жамандық, кесепат аяқ астында.* «Көз бар-ау, көз тиеді-ау» деген ойдан аулақпын, сақ болудан көңіл бейғам, Отырмын енді еске алып соның бәрін, О, тоба, *д е р і ң б а р м а п ә л е қ а й д а н!* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Соры бар. *Көретін азабы көп, жолы ауыр.* Бұрында өткен сендей нешеулер де *С о р ы ң б а р* Әминаға душар келген (Базар жырау, Шығ.).

Сөз бар ма? *Сөзсіз, еш құмән жоқ, құмәнсіз.* Шоқ басып алғандай болды, шошып кетті. Баламды безбеге сал, – деп айттың деп қазақтың ыршып кетуінде *с ө з б а р м а?* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сөзі бар. *Келіскен уәдесі бар.* Қапыда көрдік жас жанды. Жауабыңды айтып бер. Кіммен *с ө з і ң б а р* еді, Мына жатқан нең? – дейді (Батырлар жыры).

Сөзінде бәтуа бар. *Сөзі жүйелі, ақылға қонымды.* Сен Бұхарда кезінде, *Б ә т у а б а р с ө з і ң де*, Келелі биің сенімді, Қара бір халқы көнімді, Тыныш еді еліміз (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сөзінің жаны бар. *Айтқаны негізсіз емес, мәнісі бар, дәлелі бар, шындыққа үйлесімді.* – Е, болыс-еке, мына *с ө з і ң н і ң ж а н ы б а р* екен. Ұнатсаң – өзің ки, ұнатпасаң – ана билеріңнің біріне бер! – деп Божбан үстіндегі өрім-өрім шекпенін шешіп, болыстың алдына тастай салыпты да шығып кете беріпті («Қаз. әдеб.»).

Сүйекшатыс жақындығы бар. *Қыз алып, қыз берген құдандалы, жекжат.* Жәукенің бұл үймен *с ү й е к ш а т ы с ж а қ ы н д ы ғ ы б а р* (С.Омаров, Қызыл.).

Талағында биті бар. *Келешекте іс тындыра алатын ізденгіш, зерделі.* Ал өзге жас сөйтіп неге арқаланбаған? *Т а л а ғ ы н д а б и т і б а р* жігіт қай заманда болса да қарап қалған емес (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Түрі бар. *Ыңғайы бар, ойы бар, мақсат ұстаған, ниет көздеген.* Айдалада жалғыз жайылып тұрған бурыл байталды да қақпайлап әкеп, өздерімен бірге аранға жығыпты. Енді болмағанда Итжестің өзін де тұяқтарының астына сап таптап кететін *т ү р л е р і б а р* екен (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Тілінің [тілінде] мүкісі бар. *Сақау. Т і л і н д е* бір түрлі *м ү к і с і б а р* сияқты. «Қаладан келген шолжаңбай болды-ау» – деп бір түйдім (Б.Әдетов, Алтынай).

Хабары бар. *Хабардар, білімді.* Геологиялық білімнен де аздаған *х а б а р ы б а р* Шоқанның шамалауынша, бұл қатпарлар тектоникалық өзгерістердің куәлары (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Шала-шарпы [кіресілі-шығасылы] есі бар. *Есі кіресілі-шығасылы.* Сентябрьдің салқын түнінде қараңғы шорам үйде бес-алты қатын тырдай жалаңаш шешіндіріп, сүйемелеп ұс-

тап тұрғанда Шолпаның *ш а л а - ш а р ы е с і б а р* еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Самогон мен бал сыраға тыңқия тойып алып, *к і р е с і л і - ш ы ғ а с ы л ы ғ а н а е с і б а р*, шуланда дырыып жатқан (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

БАР= е т. **1.** *Бір жаққа кету.* Ой, жексұрын... *б а р*, кет! – деді Төңірберген ақырын, бірақ бет бақтырмайтын ызбарлы үнмен мына жігітті өзіне жауықтырып алғаннан гөрі, дәл осындай біреуді де қолында ұстап отырғанның бөтен болмасын біліп еді (Ә.Нүрпейісов, Сергелден). Боқ жеген иттің, қарашы! Кісінің құнын тартқызып, шырыныңды басыңнан асырайын деп жүр екенсің! Кет! *Б а р!* Жоғал! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Найзасын ұстап *б а р м а қ қ а*, Аттанбаққа қалмаққа, Құдай жолы шалмаққа, Сөзге сынық қылды деп (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Б а р а с ы ң* қайда-қайда болмай маған, Жас өмір алтын, күміс жарқылдаған. Келер күн келеді екен не дайындап, Қараңғы, қарағанмен болжай алман (Абай, Тол. жин.). **2.** *Белгілі бір жерге келу.* Үйіне ат-тонымен *б а р ы п* түсіп, Ризалық айтысар тағам жесіп (М.Дулатов, Шығ.). Бір жерге *б а р с а ң* бас қосып, Өзгеден бұрын ордандап, Ол үйдің шықпа төріне (Базар жырау, Шығ.). Үнемі текіректеумен отырса да жолы ұзарып, *б а р а р* жеріне жете алмай келеді (К.Ахметбеков, Ақдала). **3.** а у ы с. *Жақындау, жуықтау.* Батима айнаға *б а р ы п* шашын тарайды. Тарағын, шөлбесін көреді, бойын сылайды. Айнаға алыстап қарайды, жақындап қарайды. Олай-бұлай жүріп өзіне-өзі көңілі толған кісіше айнаның алдына орындыққа отырып омырауынан медалонын алып қарайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен көруін көрдім-ау, бірақ сен оның маңына да *б а р а* алмайсың, ол кімнің қызы деп менен сұрамай-ақ қой! Құр ішқұста болып өлерсің. Егер мен Төребек болыстың баласы болсам, осы кешке-ақ сол қызбен жақын болудың бабын табар едім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жасы елуден асып, көрілікке *б а р ы п* қалған Ақан іштен сүйіп, іштен күйеді (Ж.Жұмабаев, Шығ.). **4.** *Кездесу, жолығу.* Не де болса *б а р ы п* тілдесейін, мен-ақ аңғал ақымақ саналып аяғына жығылайын, мен-ақ кінәлі болайын; әйтеуір анамның аманатын орындап тынайын деп тас-түйін бекінеді (Д.Досжанов, Табалдырығың.). **5.** *Жету, белгілі бір жерге тоғысу.* Кезінде жердің тегістілігіне онша мән бере қоймаған көрші диқандар адыр-бұдыр жерге күріш егіп, енді бір жеріне су жетсе, екінші дөңес жеріне су *б а р м а й*, есіл күріш сарғайып жатты («Қаз. әдеб.»). **6.** а у ы с. *Араласу, килігу, дауалау.*

Әсіресе, бөпем болғаннан кейін мүлдем шығысып кетті. Шекесі қушық, мінезі шырт етпе күйеуімен де етене болды. Қанша ашуланса да төбелеске *бармайтын*, суқаны сүймейді. Әсіресе, баяғы зікірлерден кейін жүрегі айниды (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). **7. ауыс. Кошу, ауысу.** Іштен шалып көрудің орайын ойлап еді, одан іс шықпаған соң, ашық жаулыққа барды (Ш.Хұсайынов, Таңд. шығ.). **8. ауыс. Тұрмысқа шығу, күйеуге тию.** Көндірем деп еппенен, Аға, жеңге арбапты. Ақ батаны бұздың деп, Ата-анасы қарғапты. Қара ормандай қайраттым Қайыспапты қарғысқа. Арбауға құлақ салмапты. «Мен енді азат адам» деп, «Сүйгеніме *барам*» деп, Тас түлектей талшынып, Өзіне теңді таңдапты (М.Жұмабаев, Шығ.). Аш-жалаңаш жүрген жігітке *барғаннан* дәулетті қартаңға барып ішініп, киініп отырғаны жақсы (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Алдына барды. *Ісі түсті, өтінішін білдірді.* Ал ханның күнәсі Құранмен жуылмайтындығы, ханымның қайғысы жылаумен бітпейтіндігі туралы қай бидің *алдына барсаң* да сенікі – теріс, менікі – дұрыс, – депті шешен (Шешендік сөздер). Жастықтың қызығы бар күнінде жас, Өнер беріп, әр жерге айласаң паш, *Алдына* бір жаманның іс боп *барсаң*, Парқы жоқ көңілінде аяқ пен бас (Шал ақын, Өлең.).

Алысқа бара алмады. а) *Істеген ісі тындырымды болмады, жұмысы өнбеді, ештеңе өндірмеді.* Менің айтпаған сөзім қалған жоқ. Анау шошақай Задамен *алысқа бара алмайтын* ында білем (А.Шамкенов, Табамын.). ә) *Қатты кетпеді.* Әкесінің тулап *алысқа бара алмайтын* ыны айқын аңғарып, іштей мырс-мырс күліп, Сапар оңайлықпен берілмеді (М.Иманжанов, Алғашқы ай.).

Ары бармады. *Ұяты жібермеді, батылы жетпеді, дәті шыдамады.* Досың боп Айша жүрмек ем, Қорғап құзғын, қарғадан. Өзгеше ойды білмегем, Әріге *арым бармаған* (Ж.Молдағалиев, Жесір.). Өлі болам ба, тірі қалам ба – онда шаруаң болмасын, тек мені тос деп эгоистік жасауға тағы да *арым бармайды* (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

Аузы барды. *Батылы жетті, дәті барды.* Бірақ өзі мынадай сорлы боп отырған «шырайлымынан» қалай беті шімірікпей *аузы барып* сұрасын? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Аузы [тілі] бармады. *Айтуға қиналды, дәті шыдамады.* Түсімде... дегенмен мұны жоруға *аузым бармай* отыр-ау, Қареке [Жантық]! (Ф.Мүсірепов, Таңд.). Байеке, сіздің қызда жаман бар ма. Жамандар біз

байғұста заман бар ма? Шот желке, шолақ айдар күң дер едім, *Бармайды ауы*з шіркін жамандарға (Ақын жырлары). Қыз-келіншек, қыршын жас, Айтуға да *тіл бармас.* Шектен шыққан айуандық, Еткен ісін жауыздық (Қ.Әбдіқадыров, Таңд. өлең.).

Байыбына барды. *Бір нәрсенің мән-жайын түсінді, ұқты.* Шалағайлар істің *байыбына бармайтын* даңғазға келеді, төңірегіннің бәрін шатыстырып, бытыстырып бітеді (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). Әке-шешесінің жалғыз ұлы болғандықтан, шолжындау өсіп, жасынан-ақ оны-мұнының *байыбына барған* емес (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

Барар жер, басар тау. *Жан-жағы, айналасы.* Сөменге қайғылы күн қатты батты, Сол тауда қапалықпен үш ай жатты. *Барар жер, басар таудың* бөрі дұшпан, Болар ма қиыншылық бұдан қатты (Дастандар).

Барар жер, басар тауы қалмады [жоқ]. *Үміт арттар айла-амалы қалмады.* Қатын-қалаш, қызыл қарын жас баламен *барар жер, басар тауымыз қалмады* («Лен. жас»). Менің *барар жер, басар тауым жоқ.* Жау да болса, өзіне қайта кеп тұрмын, – деді Сүгір Шәлтікке (М.Әуезов, Таңд.).

Барар жерің – Балқан тау. *көне. Ең алыс жер, мықтағанда алыстап барар жерің. Барар жерің – Балқан тау.* О да біздің көрген тау (Мақал.).

Барар күн туды. *О дүниеге кететін сәт келді.* Бізге *барар күн туды.* Сізге қалар күн болды (Б.Жүнісов, Шығ.).

Барғанның балтасын, келгеннің кетпенін алып қалу. *Ешкімге есесін жібермеу.* Қарапайым әрі табиғи болу керек пе, әлде маманның ашуланған кездегі айтатынындай *барғанның балтасын, келгеннің кетпенін алып қалу* керек пе? («Лен. жас»).

Барған сайын. *Қүннен құнге, бара-бара, үсті-үстіне.* Шыбын-шіркейсіз қоңыр салқын кеш *барған сайын* қара барқын қанатымен қымтай берді тауды (О.Бөкеев, Қайда-сың.). Еріп түскен ұшқын ғашық майын, Ғашықтық орын алды *барған сайын.* Бір шипа жүрегіме бола ма деп, Қасыңнан алыс кетпей жағалаймын (Ақан сері). Сақал-шашының қырауы *барған сайын* молайып, әжім айғыздаған оң шырайы құқыл тартып, шүңеттеу келген қос жанары кісіге қарағанда салқын ызғар танытады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

Бармаған жері, баспаған тауы қалмады. *Барлық жерді аралады, шарлады, кезбеген жері жоқ.* Хау анаға ғашық болған адам да әлемдегі

ең сұлу жерді сүйіктісіне сыйлау үшін *бармаған жер, баспаған тау қалмапты* (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

Бармасаң бадал. қ а р ғ. *Тілін алмаған адамға (тілазарға) кейінде айтылатын наразылықты білдіретін сөз. – Бармасаң бадал*, ант ұрған, – деп шал шығып кетті (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.).

Бармасаң бадал, қара жерге қадал. қ а р ғ. *Отырған жерден қозғалмай, айтқан бетінен қайтпай қойған адамға кейін, ашуланғанда айтылатын сөз.* Аталған деректер «бадал» сөзінің алғашқы мағынасы «тұр» екендігін аңғартып, «бармасаң бадал, қара жерге қадал» дегеніміз қазіргі қазақ тілінде – «бармасаң тұр, қара жерге қадалып» сияқты ұғымға саятын тәрізді (Бес жүз бес сөз).

Барып тұрған. *Нағыз, шегіне жеткен.* Мына Сәрсенбай *барып тұрған* су жүрек екен, біреу жеп қоятындай шегіншектей береді (С.Омаров, Қайырлы.) Бәкір Бекболаттың өз інісі, түбі *барып тұрған* кедей, Мұқанда өмірі кетпейтін кегі бар (С.Шарипов, Бекболат). – Мынауысы *барып тұрған* қылмыс, – деді Назар елеуреп, – Жоқ, бұл істі тектен-тек қалдыруға болмайды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Мәссаған, біз үйіне қазір барғалы отырсақ, мынауың *барып тұрған* шық бермес шығайбайдың өзі ғой (Қ.Сатыбалдин, Шағын пьеса).

Батылы бармады. *Жүрегі дауаламады, қорықты.* Үйге кіріп-шығып жүрген Маржан апайдан Кәтішті сұрауға неше оқталып, бірақ *батылы бармады* («Қаз. әдеб.»). Бірақ жас ханшаны, оның қырық нөкерін, күнде күнде мұның көзін қызықтыратын ғажайып көрікті көлегейлеп тұрған көк бұйра желектің ішіне енуге *батылы бармай*, тентіреп-тентіреп кері қайтады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

Дәті барды. *Батылы жетіп, көңілі дауалады.* Мына хас батырға лайық тұлғамен ауырауыр тастарды көтеруге жүрексінбегенде, жүрек сөзін айтуға *дәті бармай* ма екен (Ә.Әлішев, Бәйтерек.). Жақсы көретін бауырын олай тәлкектемес болар, ағасының бұған қалай *дәті барды* екен, – деп сықылықтап күлді (Ә.Ақбаев, Қара боран).

Жұмысақ [шаруаға] қолы бармады. *Жалқауланьт, бойкүйезденді.* Ақбаланың істеп жүрген шаруасына *қолы бармай*, ықылас-ынтасы әнге ауып қалған (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қашан көрсең үйде жоқ, *Жұмысқа*

қолы бармады. Ол көрмеген кино жоқ (Жас қанат).

Көңілі бармайды. *Ұнатпайды, қаламайды.* Баянға білек күшін де көрсеттің. *Көңілім бармайтын*, аузым айтпайтын мінезге қидың өзінді (Ғ. Мүсірепов, Танд.).

Кімнің аузы барады. *Ешкім айта алмайды.* «Шұбалаң шығарма» деуге *кімнің аузы барады*? (М.Әлімбаев, Көңіл.).

Қайда барса. *Барлық жерде, кез-келген орында.* Білімдінің сөзі – ем, Мейірімі көп, етек – кең! Жұртына мақтаулы, Сыбаға сақтаулы, «Пәлі!» деп қарсы алар, Іс қылар тежеп, Жан жүрек өжет Бет келгенді арсалар. *Қайда барса* сыйымды, Білімі мол – бұйымды! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қайда барсаң – Қорқыттың көрі. *Еш жерден әділдік, жақсылық таппағанда, барлық жерден жәбір көргенде т.б. айтылатын сөзқолданыс.* – Армысың, Ата! – Бар бол, балам, аман ба? – Жолыңыз болсын? – Жолдың несін сұрайсың, мына соқыр заманда. *Қайда барса, Қорқыт көрі* қазулы тұр адамға (М.Мақатаев, Шығ.). Қазаққа *қайда барса да Қорқыттың көрі* болып тұрмай ма, көкем-ау (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

Мұрнына іісі бармады. *Сезбеді, түсінбеді, ештеңе білмеді, хабары болмады.* Сен Қазылыққа түсіндіріп бәрін айт, әйтпесе ол *мұрнына түктің иісі бармай* жатып, екі жүз сомды шығынсынып бермей жүрер (С.Досымов, Ащы.).

Оқуға барды. *Жоғары оқу орнына түсуге талаптанды.* Оңды бітірген соң қай *оқуға барасың*? – деп шұбыртпалай жөнелді-ай (Д.Досжанов, Келіншектау.).

Содан барып. *Сонан соң, артынша.* Ойында Байманмен сөйлескені де, оның артына қиялына келген шілі-мілі сұлу елестер жаңағы «қол ұстатардың» сән-салтанатына қызыққаны, жек көргені, күңірегені де, *содан барып* жаман Тұяқпен қол ұстаймыны есіне түсіп [__] – бәрі де сол толған көкіректің «ымы» деп қыңқ еткен жалғыз дыбысымен сыртқа шығарған лебізі еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ұзаққа бармады. *Көпке созылмады, тез басылды.* ≈ Үнсіздік *ұзаққа бармады*.

Ұрын барды. *э т н. Айттырған қызға тойдан бұрын күйеудің жеңгелеріне сыйлықтарын алып, жасырын келуі.* Қайныма қарға мініп, *ұрын барды* м, Құрбыдан өзім қатар

бұрын бардым. Айғырын шегірткенің ұстап мініп, Алдында қайын атаның қырындадым (Қаз. ертег.). Бұл қыздың үкі тағу, өлі-тірі жүргізу, *қыры бары* есік көру дейтін ырым-жырымдарының бәрі де өтеліп болған (Б.Құсбегин, Зука батыр).

БАРАБА з а т. *Татар халқының құрамына кіретін этникалық топ, сол топтың өкілі. ≈ Бараба татарлары.*

Бараба қорамсағы. к ө н е. *Бараба татарлары жасап шығарған қорамсақ (оқ, жебе салуға арналған) түрі.* Ертістік татарлар – жатаған, жағы жүнді, сирағы сом, белді аттарға мінген, қарулары әр қилы: бұқар садағы, қазақ қылышы, *бараба қорамсағы* бар кісінің бойынан табыла береді (М.Мағауин, Аласапыран).

БАРАБАН¹ з а т. 1. м у з. *Шанағына сірі керіп қаптаған, іші қуыс, цилиндр пішінді соғып ойнайтын саз аспабы, дағыра. Барабан діни ғұрыптар, жаугершілік, би өнеріне байланысты шыққан. Ең үлкен барабан түріктердің тулумбасы. Қазақ ұлттық музыка аспаптарынан барабанға жақыны – дабыл (ҚҰЭ). Көше-көшеден дүңгірлеген барабан, дүрілдеген музыка дауысы қаланы басына көтерді (І.Жансүгіров, Шығ.). Жеңіс күні, Жеңіс күні, – Барабаның келісті үні. Қоңыр жайлы самал есті, Мамырдың бар салыстығы (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).* 2. к ө н е. *Шайқастар мен жекпе-жек алдында сарбаздардың рухын көтеру үшін соғылатын аспап. Қарсыласып екі топ іріктеді батырды, Қалмақ соғып барабан, Қазақ ұран шақырды (Дулат Бағатайұлы, Замана.). Солай деп барабанды қақтырды енді, Қас қақпай тұрандар да тақ тұрды енді. Аямай алтын, күміс ортаға үйіп, Көңілін көптің түгел шат қылды енді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ол сондайын оймауыт, Барабан соғып, шың қағып. Алдымнан әскер жүргізіп, Бұйым болды бұ да деп, Аллалап батыр шабады (Батырлар жыры).*

БАРАБАН² з а т. а н а т. *Есту мүшесін бөліп тұратын жұқа дабыл жарғағы. – Осы сендердің құлақтарыңның барабаны бүтін бе? – деді Сәмет (Ж. Жұмаханов, Үш бөйте-рек). «Ұғылым құтқар мені»... Мазасыз үн, Құлақтың барабанын қағатұғын, Жұмсаған сені осы батылдыққа, Манағы әти осы жанашырың (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).*

БАРАБАН³ з а т. т е х. *Мәшинелердің қуыс цилиндр, кейде конус тәрізді айналмалы бөлшектердің жалпы атауы. Көтергіш-тасымалдау машиналарында жүкті көтеруге немесе жылжытуға да барабан қолданылады (Қаз.*

тілі термин. Кен.). Металлургияда айналып немесе теңселіп тұратын барабан тәріздес жоғары температуралы өндіріс пеші болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

БАРАБАН⁴ з а т. т е х. *Лазерлік принтердің немесе фотокошірмелеуші құрылғының орталық бөлігі. Барабан фотоөткізгіш материалдан дайындалады (Қаз. тілі термин. Информатика.). Жұмыс кезінде айналып тұрған барабан толығымен зарядталады, содан кейін оның бетін лазерлік сәулемен сканерлеген кезде біраз бөлігі разрядталады (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

БАРАБАН⁵ з а т. с ә у л е т. *Ғимарат күмбезін көрнекі әрі әсерлі көрсету үшін салынатын күмбезасты қабырға. Барабанның ғимарат ішіне жарық түсіретін ойықтар қалдырылады (ҚҰЭ). Қазақ кесенелерінде барабан көп жағдайда күмбезге ұласып кетеді (ҚҰЭ).*

БАРАБАНДА= е т. *Барабан қағу, барабан уру. Барабандан көшеге шықтық. Қаралы күй тартқандай кернейлетіп, барабандатып барады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).*

БАРАБАНДАТ= е т. *Барабан соқтыру, барабан қақтыру. Көше бойында барабандатып кетіп бара жатты (Ауызекі).*

БАРАБАНДЫ с ы н. *Барабаны бар. СПБ-50 барабанды, дөңгелекті кептіргіш машина екпе шөптер мен дақылдардың дәндерін кептіруге арналған (Ж.Шәріпбаев, Тұқым. себу.).*

Барабанды вакуум сүзгі. к е н. *Сүзгіші беті цилиндр пішіндес жабдық. Барабанды вакуум сүзгіге қойылдыру процесінен шығатын, құрамында әлі де су көп, қосымша сусыздандыруды қажет ететін зат түзеді (Қаз. тілі термин. Кен.). Барабанды вакуум сүзгі су сүзгіші цилиндрлі беттің ішкі кеңістігінен төмендетілген ауа қысымымен орталық айналмалы қуыс білік арқылы өтеді (Қаз. тілі термин. Кен.).*

Барабанды жинағыш. т е х. *Жатып қалған дестелерді жинау үшін жатқаға орнатылған жабдық (Жаңа қолданыстар).*

Барабанды кептіргіш. т е х. а) к е н. *Байытудан алынатын концентраттарды құрғату үшін қолданылатын аппарат. Барабанды кептіргіштің негізгі бөлшегі – цилиндрлі барабан (Қаз. тілі термин. Кен.). Барабанды кептіргіш ақырын айналып тұрады (Қаз. тілі термин. Кен.). ә) т а м а қ. Сусыма материалдары ішіне берілетін кептіру агентінің қуышмен кептіретін қондырғы. Барабанды кептіргіш ке макарон өнімдерін,*

астық өнімдерін кептіретін қондырғылар жа-тады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БАРАБАНДЫҚ с ы н. и н ф. *Барабанға қатысты.*

Барабандық басу құрылғысы. и н ф. а) *Айналмалы барабан түріндегі қарп тасушы бар жолма-жол басу құрылғысы* н д а таңбалардың толық жинағы орналасқан (Қаз. тілі термин. Информатика.). ә) *Лазерлік принтердің бір түрі.* *Барабандық басу құрылғысы* н ы ң тетігі – барабан (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Барабандық графиксалғыш. и н ф. *Айналып тұрған барабанның бетіне кескіннің суретін салатын графиксалғыш.*

БАРАБАНЫШЫ¹ з а т. *Барабанда ойнаушы, барабан қағушы, дағырашы.* *Барабаныш* ы жауынгер машинадан секіріп түсті де жолдың жиегіне шықты («Спорт»). Сүйген ісім, әсіресе бу машинаға егін соққанда *барабаныш* ы болу әрі мақтан да, әрі мәртебе болатын (Қ.Бадиров, Өткендер.).

БАРАБАНЫШЫ² з а т. ж е р г. *Комбайнға бидай тастаушы.* *Барабаныш* ы Жанғоспай комбайнға әкеп беріп отыр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БАРАБАР с ы н. *Тепе-тең, пара-пар, бірдей, теңдес.* Ондай дыбыстар қалыпты дауысты дыбыстардың екеуіне *барабар* болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ол қазақтың ескі батырларымен *барабар* саналады. Мың кісіге өзі жалғыз бара алады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жалаңаш, іш көйлекпен көрге тастап, Іс бітті, жан шыққанда болдың қандай Өлмек – хақ, тумасқ – рас, өзекті – жан, *Барабар* ажал бесік жоқ пен барға-ай (Ә.Найманбаев, Шығ.).

БАРА-БАРА ү с т. *Уақыт озған сайын, жүре келе, ұлғая келе, өсе келе.* Аз сөзден шатақ молайып, *Бара-бара* зорайып, Ұлғайып түбі дау болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық). Кесіпшіл, тыныш, момын, бай елдерге Отырсың аузыңды ашып, көзді қадап. Жазығы оларда «іштік» жоқ болғандық, *Бара-бара* қылмақсың халін харап (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Тамаша қылды көрген ағаш атты, Ағыны атып қалған оқтан қатты. Көзінен көрінгеннің ғайып болып, Ағаш ат *бара-бара* бұлтқа батты (Ә.Найманбаев, Шығ.). Зауара *бара-бара* болды күшті, Оны да жау астына демей түсті. Қан тұмсық қан жалағыш қасқырдай боп, Талайға таңырқарлық көрсетті істі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

БАРАБАРЛЫҚ з а т. ф и л о с. <лат. *adaequates*> **1.** *Заттың, құбылыстың өзіне-өзі*

тең болуын немесе бірнеше заттың өзара теңдігін білдіретін ұғым. *Барабарлық* ұғымы дүниедегі қозғалысты, өзгеріс пен дамуды тануға мезгейді (ҚСЭ). *Барабарлықтың* болмыстық негізі заттың, құбылыстың салыстырмалы тұрақтылығында және қасиеттерінің объективтік теңдігінде (ҚҰЭ). **2.** *Түрлі елдердің ақша өлшемдері арасындағы осы ақша өлшемдерін алтын мөлшері бойынша көрсететін арасалмағы.*

БАРАК [франц. *barac*] з а т. **1.** *Барақ (уақытша тұруға арналған үйшік).* Жігіттерден айырылып қалмандар, оларды *бараққа* орналастырасындар ғой (Ф.Сланов, Асау арна). Темірбек те өзінің Төсегінде, *барақта* Жатыр еді, сезімін Бір ой бөлді бірақ та (Т.Жароков, Қырда.). Бұлар жаудың төскейіне текпіш-текпіш салынған байыту фабрикасының қасындағы *барақтың* ұзын коридорымен жүріп отырып, үлкен бір бөлмеге кірді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Бұл *барақтарда* тарақан да көп (Ф.Мүсірепов, Кездеспей кет.). **2.** *к ө н е. Әдетте жұқпалы аурулар жататын аурухананың бөлек үйі. ≈ Сүзек барағы.*

БАРАКАЛЛА о д. *Бәрекелді* («Алла жарылқасын» дегенді білдіретін, қоштау, қолташтау, тілек сөз). – Әп, *баракалла*, дұрыс айттың, Мүсеке! – деді молда (Ж.Арыстанов, Жалынды.).

БАРАҚ¹ з а т. *Уақытша тұру үшін бірнеше отбасына арналып салынған, ішкі есіктері бірі дәлізге шығатын үй.* Жұмысшылар тұратын жер *барақтар* қасқырдың апанына лайық (Ж.Саин, Жол үсті.). – Ойбай, станца бүлініп жатыр... – деген соң Сатан сасқалақтап, жатқан *барағына* жүгірді (І.Жансүгіров, Шығ.). Жұмыскерлерге *барақтар* салынған (С.Сейфуллин, Шығ.).

БАРАҚ² с ы н. *Ұзын, қалың, тұкті, бұйра.* ≈ *Барақ* жүнді.

Барақ ит. *Жүні ұзын, жүндес ит.* Бастырманың бетіне әдетте сызықша, кейде әртүрлі хайуанаттардың барыстың, *барақ иттің*, жыланның суреттері түсіріледі (Қазақст. тарихы). *Барақ иттің* басындай Келісер ме шаш саған (І.Жансүгіров, Шығ.). Ешкім де абыройлы көрінбейді, Өзіне ертсе *иттің* *барақтары* н (Т.Ізтілеуов, Шәкірттерге).

Барақ кілем. *Ұзын тұкті жүн кілем.* Аяқ астындағы жер емес, әдейі төсеп тастаған зер *барақ кілем* сияқты («Қаз. әдеб.»).

Барақ сақал. *Ұзын, қалың өскен сақал.* Ескі тулақтың үстінде аяғын көсіліп, бақа бас, *барақ сақал*, жауырыны күдістеу, қара сұр кісі отыр (Б. Аманшин, Көкжар).

БАРАҚАТ з а т. к ө н е. **Береке**. Жер тарылып, жүйке жұқарған шақта *б а р а қ а т* әкелді (М.Мағауин, Аласапыран).

БАРАҚАТТЫ с ы н. к ө н е. **Берекелі**. Қара баланың арқасында не кием, не ішем демей *б а р а қ а т т ы* тіршілік кешті (Д.Исабеков, Тіршілік).

БАРАҚША ү с т. *Барақ кілем сияқты*. Тау етегі күндегісіндей жасыл зер *б а р а қ ш а* құлпырып-ақ тұр (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

БАРАҚЫ с ы н. **Барақ**². Өзен бойларындағы кейбір шүйгін қоныстарда *б а р а қ ы*, биік қаудың арасынан құлын мен торпақтың жоны зорға қылтылдаса, жүгіріп өткен иттің, қозылақтың қылпы көрінбей, сусылдаған сыбысы ғана естіледі (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

Барақы аю. з о о л. *Бұйра ұзын жүнді аю түрі*. Зор *б а р а қ ы а ю л а р* үңгірден күрілдеп шыға келді (А.Машанов, Жер асты).

Барақы тау. *Ағашы, шырша-аршасы қалың өскен биік тау*. Қазаққа осыншама байтақ дала мен *б а р а қ ы т а у л а р д ы ң* неге керек болғанын Жәнібек енді түсінді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

БАРАН¹ з а т. *Мал, дүние, мүлік*. Астықтың артығын төңіректегі елге малға айырбас етумен бұлардың мал *б а р а н ы* көбейіп бай болды (Ы.Алтынсарин, Қырғыз хрест.).

БАРАН² с ы н. *Қара қоңыр, қара кер түсті (жылқыға қатысты)*. Жел соқса қамыс басы майда деймін, Атыңды, ат айдаушы, айда деймін. Алдыңғы ат *б а р а н* болмай, қылаң болды, Жығылмаса, Құлагер қайда деймін (Ақан сері, Шығ.). // *Қара қоңыр, қара кер түсті жылқы*. Олардан кейінгі қалың *б а р а н* атты – қалған игі жақсылар (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Сатан астындағы аттың күмісті тұрманын салдырлата бір *б а р а н д ы* байқап келіп, ұрымтал жерден ұмтылды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Баран жылқы. *Қылшық жүні қарақоңыр, қаракер түсті жылқы*. *Б а р а н ж ы л қ ы н ы ң* денесі мен басы шиіе түстес қызғылт боп келіп, құйрық, жалы, сирағы қара болады (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

БАРАН³: **баран мылтық**. ж е р г. *Берен мылтық, ұңғысы ұзын, шиті мылтық*. Аңшы *б а р а н м ы л т ы ғ ы м е н* аңға шықты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БАРАН⁴ з а т. ж е р г. *Жария*. Бұл жұмысты ел ішінде *б а р а н* қылды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БАРАНДА= е т. *Жақындаңқырау, маңайлау, жуықтау*. Тікелей ауылына бара алмайды,

Тек қана маңайына *б а р а н д а й д ы* (А.Бабиұлы, Жан сұлу.).

БАРАНДАН= е т. *Қарақоңырлану, қараңғылану*. Бұлтсыз аспан күн кеткен соң тұңғыық терең барқытқа айналып *б а р а н д а н ы н* барады (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАРАНДАНУ *Барандан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Кешкі аспанның *б а р а н д а н у ы*.

БАРАНДАУ с ы н. *Қарагерлеу*. Елге қашып келген соң ағайындағы жалғыз ер көңілділеуі Дәулетбек деген ағайын минуте бір *б а р а н д а у* атын берген еді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Мендей тарғыл емессің, *б а р а н д а у с ы ң*, Қыбырлап, тыныш жатпай аландайсың. Ерте ұшып бір қамысқа тығылып бақ, Бұл жерде жатып аман қала алмайсың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БАРАР-БАРМАС с ы н. *Баратын-бармайтыны белгісіз*. Мінетін атым қолында, *Барар-бармас* жолымды Хабар салып алайын, Үйдегі Құртқа біледі (Қобыланды батыр).

БАРАТ: **барат түні**. д і н и. *Жылына бір келетін қасиетті төрт түннің бірі*. *Б а р а т т ы н и н ы ң* қасиеттілігі сондай, әрбір адамның бір жылдық істелген амалдары жазылып бітіп, жаңадан амал дәптері басталғандай («Түркістан»).

БАРАТРИЯ [ағыл. barratry] з а т. э к о н. з а ң. *Кеме капитаны немесе команда мүшелері тарапынан кеме иесіне, жүкке қасақана жасалатын залал, зиянкестік*. *Б а р а т р и я* қауіп-қатерін кеме иесі сақтандыруы тиіс («Егемен Қазақстан»). *Б а р а т р и я н ы ң* қауіпін шетелдік кеме иелері өзара сақтандыру клубтарында сақтандырады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

БАРАХОР с ы н. ескі кіт. **Парақор**. Текті күш қарар Қырымға, Ит айланар жырұмға. *Барахорлар* қызығар Бір қалачлық тиынға. Құдіретнің жарлығы Битдей нәрсе қалсачы. Бұрұңғы жандан ырұмға (Қиссаи Шортанбай).

БАРАШАҚ с ы н. к ө н е. *Баратын, бара жатқан*. Ноғайқұл ауданнан уәкіл боп шыққалы отырғанын, *б а р а ш а қ* жері өзінің туған ауылы екенін айтып өтті (Т.Әлімқұлов, Көкек айы).

БАРБАҒЫТТЫ с ы н. э л е к т р. р а д и о т е х. *Әуе толқынындағы барлық бағыттан хабар тарататын, барлық станциялармен байланыс ұстайтын*. ≈ *Б а р б а ғ ы т т ы* толқын.

БАРБАҢ е л і к. *Қолапайсыз қысқа қимылды бейнелейтін сөз*.

БАРБАҢ-БАРБАҢ е л і к. *Қайталанған қолапайсыз, ебедейсіз қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз*.

Барбаң-барбаң етті. Ебедейсіз қозғалды, арбаңдады. *≈ Барбаң-барбаң еткен* адам.

БАРБАҢДА= е т. *Барбаң-барбаң ету, арбаңдау.* Жалт бере қашқан ала төбет құйрығы шошандап, *барбаңдап* бетке қарсы ұзай алмады (М.Әуезов, Қараш.). Жабайы тұғырлары. Олар қатты жүріп шапқанда да *барбаңдап*, жүндес денелері қопал қимылдап, шанадағы мас қызу иелеріндей, жалбаңдап шабады (М.Әуезов, Шығ.).

БАРБАҢДАТ= е т. *Барбаң-барбаң еткізу.* *≈ Барбаңдат* а берме.

БАР-БАР е л і к. *Қайта-қайта шыққан үздіксіз естілген гүрілдеген жуан дауысты білдіретін сөз.*

Бар-бар етті. Барылдады, гүрілдеді. *Барбареткен* даусының ақауы бар жігітті топтан шығарып жіберді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Ол *барбареткен* даусымен команда бере берді, «солдаттары» мылтықтарын біресе жерге, біресе иықтарына алып қайталай берді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

БАРБАРА з а т. м е д. *Шипалық қасиеті бар тұз.* *Барбар* а – кайнар бұлақтан алынатын ащы дәмді тұз (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

БАРБАРИС [лат. berberis] з а т. б и о л. **Бөріқарақат.** *Барбаристе* барбериннің алколоиды бар екендігі ертеден белгілі болғанымен, медицинада ол қолданылмай келді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). №3 холелитин – көдімгі *барбаристе* ағашының қабығы мен күшала тұқымының қоспасы (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

БАР-БАРЛЫҒЫ е с і м. э к с п р. *Түгелі, баршасы.* Апаттан көз жұмған жас әкеден он екі жасында шиеттей үш інісі мен екі қарындасы *барбарлығ*ы алты бала шырылдап жетім қалған еді («Егемен Қазақстан»).

БАР-БАРША е с і м. э к с п р. *Күллі, барлық, барша.* Салықтың қыран қабағы, тұтас біткен кең иығы, *барбарша* а тұрпаты баласына сол күйінде ауысқан екен (С.Омаров, Тастағы жазу). Көз жасының әр тамшысында жас әйелдің *барбарша* үміті, шағымы, соғысқа лағынат айтуы, әкесінен кешірім сұрауы бар (Р.Әутәліпов, Той тарқар).

БАРБАТ [ир. *بارباد*] с ы н. е с к і т. *Бекер, босқа шашылған; бұзылған.* Иесін айтқан сөздің мен білем ғой, Адасқан сен не білесің, ақылы шат?! «Қорықтың» – деп саған соның келді кері, Қышқырып: «Айдаһар – мені» деген *барбат* (Қаңлы Жүсіп).

БАРБЕКЮ з а т. т а м а қ. *Ашық аспан астында шоққа пісірілетін тағамдар.* *Бар-*

бекюге грильденген, сондай-ақ шоққа қақтап пісірілген тағам түрлерінің барлығы қамтылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

БАРБИ= е т. *Быртю, ісіну, тырсылдау, күп болу, баржю.* Ықыластың *барбиған* жалпақ бетінде, жағымпаздана мөңтеңдеген көз құбылысында сайрап тұрған сұрқиялық бар еді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Көбі көйлекшең, білектері сыбанулы. Жаздың жұмсақ жылы ауасына денелері *барбиып*, тершіп, қара жерді бұрқыратып қазып талқандап жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.). Томар бояумен боятқан жаңа сеңсең ішігі бар. Қызыл жүзі мен қалың қызыл қабағы салқын күнде сазара *барбиып* ісініп тұр (М.Әуезов, Шығ.).

Барбиган саусақтар [қол]. *Томпақ, быртық, қысқа саусақтар.* Бәлкім сол себептен де болар жаңа ғана өзім жай сөйлейді екен деп ойлаған оқытушының дауыс екпіні тыңдауға қырсау сияқты боп көрінгенмен, менің әрқайсысы әрең бүгілетін, буындары шор-шор, *барбиған*, жуан *саусақтарымын* шапшаңдығынан әлдеқайда жылдам болып шықты (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Желкесі күдірейіп, бұғағы әукеше салбырап, қарны шермиген біреу, *барбиған* сұқ қолын шошайта сөйлегенде, даусы қыр-қыр етеді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Қалың қабақтан ойлана қарайтын үлкен қара көз, қалың ерін, жымырылған құлақ, *барбиған* балғын *саусақтар* бізге сондай бір тамаша көріністер (М.Танекеев, Қажымұқан).

БАРБИТ= е т. *Торситу, ісіндіру (көпірту).* Қойдың тамақ безін бір торсық қымызға сап, бір жұмадай ашытып, *барбитып* ісіндіріп ап бүркітке жегізді (З.Шашкин, Өмір.).

БАРБИТУ *Барбит етістігінің қимыл атауы.* *≈* Ісіндіріп *барбиту*.

БАРБИЫҢҚЫ с ы н. *Жуандау, ісіңкілеу.* – Асылгүлдің саусақтары өзгере бастады. Бұрынғыдай емес, *барбиыңқы* тартып, алақаны да қатайды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

БАРБИЮ *Барби етістігінің қимыл атауы.* Белгібайша *барбию*ы, толығыуы керек секілді (Ауызекі).

БАРБОТАЖДАУ з а т. к е н. *Қойыртпақ не ерітінділер арқылы ауа не басқа газдың қысыммен өткізілуі.* *Барботаждау* қойыртпақтағы қатты зат ұнтағын механикалық араластырғышсыз шөктірмей, жүзінді түрінде ұстау, қойыртпақ немесе ерітінді ішіндегі оттек молекулаларының еруін күшейтіп, оның концентрациясын жоғарылату, тотығу процесін тездету, минерал бетері мен реагенттер-

дің қасиетін өзгерту үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.). Сұйықтардан қысыммен су немесе бу өткізу *барботаждау* процесі деп аталады (Қаз. тілі термин. Тамак.).

БАРБОТЕР з а т. *Төменгі жағында сыздықтатып су, бу немесе газ ағызатын түтік орнатылған, сұйықтарға арналған сыйымдылық. Барботер* өндірістерде сұйықтықтарды араластыруда, өткір бумен қыздыруда және ерітінділердің бойына газ тәріздес немесе бу тәріздес заттарды сіңіруде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамак.).

БАРБОТИН [франц. barbotine] з а т. *Ақ саз құм мен бояу қоспасынан жасалатын тұс-ті материал (зат). Барботин* н әртүрлі керамикалық бұйымдарды әшекейлеп, әрлеу үшін жапсырылады. Оны бұйымды күйдірер алдында жағу керек (Шет тілд. сөздігі).

БАРБУС з а т. з о о л. *Температурасы 24–26°С суда тіршілік ететін аквариумда ұстауға болатын дене тұрқы кішкентай балық. Жолақ барбус* т ы сыйымдылығы 20 л аквариумда көбейтеді (Қ.Қайымов, Су асты.). Цейлонның көлеңкелі бұлақтарынан дене тұрқы 5,5 см шиі *барбус* т ы кездестіруге болады (Қ.Қайымов, Су асты.).

БАРҒАН-ТҮРҒАН с ы н. *Қатынасқан, араласқан. Барған-тұрған* жерінің бәрін тапқызады. Босап шыққанның артынан ылғи аңдуда болғаның (С.Шарипов, Бекболат).

БАРҒЫЗ= е т. *Белгілі бір жерге жеткізу, апарғызу. Өнер-білім бар жұрттар... Аты жоқ құр арбаны Мың шақырым жерлерге Күн жарымда барғызды* (Ы.Алтынсарин, Таңд.).

Қантөгіске барғызды. *Соғысты, кісі өліміне әкелгізді. Кенесарының әйелі мен балаларын қаншалық жақсы көретінін Жүсіп есіне түсіріп, ызаланған сұлтанды орынсыз қантөгіске барғызды* б а с үшін ақыл берді (І.Есенберлин, Қаһар).

БАРҒЫЗДЫРТ= е т. *Біреу арқылы баруға мәжбүр ету. ≈ Ауылға барғыздыртты.*

БАРҒЫЗДЫРТУ *Барғыздырт етістігінің қимыл атауы. ≈ Бір іске барғыздырту.*

БАРҒЫЗУ *Барғыз етістігінің қимыл атауы. Нәсіреддин өз кейіпкерлерін кішкентайынан биікке ұмтылдырады, ашпа дегенді аштыруға, барма дегенді барғызуға құмарттырады* («Қаз. әдеб.»).

БАРҒЫШ с ы н. *Бара бергіш, баруды ұнататын, баруын қоймайтын. Бұл ферманың газет оқитын көзі ашық, жиынға барғыш* сергек жұмыскерлерінің бірі Берді еді. Ол енді өзгелерінен гөрі азырақ бойлай қарап: – Жал-

ғыз Самат деме, түбі төркінін айт (М.Әуезов, Шығ.). Ол қазақ сұлтандарының ішінде Омбыға көп *барғыштардың* біреуі болушы еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мен сол кезде театрға *барғыш*, музыка тыңдағыш болып алдым (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Хазірет Сұлтанға *барғыш* тақуалар, софылар хазірет Сұлтанға барып қайтқандар қажыға барып қайтқаннан аз-ақ кем болады (М.Дулатов, Шығ.).

Қонаққа барғыш. *Біреудің үйіне қонақ болғанды жақсы көретін, дәмге шақырған жерден қалмайтын. Ол әйел ештеңеге араласпайтын, қонақтарға жүзі жарқын, өзі де қонаққа барғыш*, бірақ бетіне опа жағуды өлердей жек көруші еді (М.Әуезов, Шығ.).

Тақырыпқа барғыш. р е с м и. к і т. *Әдеби шығарманың тақырыбын таңдауда біреуіне қата-қайта орала беру. Кейбір ақындар жалпылама тақырыптарға барғыш* («Қаз. әдеб.»).

БАРҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта бара беру, аз уақытта бірнеше рет бару. Осы күні Судыр Ахмет те сот інісіне жиі барғыштайтын* боп жүр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сіз басқармаға жиі *барғыштап* кеттіңіз (К.Тоқаев, Тасқын). Ілияс Есенберлинді көруге ынтыққан студенттер қауымы Жазушылар одағының үйіне жиі-жиі *барғыштайтын* болды («Егемен Қазақстан»).

Қонаққа барғыштады. *Қайта-қайта қонақ болды, дәмге шақырған жерге бара берді. Соның себебінен біреуіне біреуі қонаққа барғыштап*, аңға бірге шыққыш боп және ауданды жерде өсіресе қатты жайылып бара жатқан қырсық карта үстінде, преферанс дейтін дерттің үстінде ұшырасулар көп болады дегенді айтысты (М.Әуезов, Шығ.). Ол екеуі ниеттес... бірінің үйіне бірі *қонаққа барғыштап*, араласып тұратын сыйлас көрші-ді (З.Шашкин, Сенім).

Тақырыпқа барғыштады. к і т. *Шығарманың тақырыбын таңдауда біреуіне қайта-қайта орала берді. Өзі тарихшы-жазушы болғандықтан, Мұсатайдың тарихтық тақырыпқа жиі барғыштап*, творчестволық ізденулері заңды талаптар (М.Әуезов, Шығ.).

БАРҒЫШТАУ *Барғышта етістігінің қимыл атауы. Қанай атам беймаза күйге түсіп алды. Орталыққа барғыштауды* шығарды (Т.Иманбеков, Үш ай).

БАРҒЫШТЫҚ з а т. *Бара бергіштік. Оған киноға барғыштықтың бәрі де жөн көрінеді* (Ауызекі).

БАРД [кельт. bard] з а т. ө н е р. *Әуенін де, сөзін де өзі жазып, әнін өзі орындайтын автор.* ≈ *Б а р д т а р* концерті.

БАРДА ор. з а т. а у ы л ш а р. *Арақ-шарап қайнатқаннан қалған қойыртқы қалдық, малма, қоймалжың, құнарлы мал азығы.* Отыққа түз үнемі салынып қойылады, буаздығының екінші жартысында *б а р д а* мен картоп, мақта күнжарасы мен рапс күнжарасын беруге әсте болмайды (Ә.Әбішев, Мал санитары). Егер жүгері сабағын сабан турағышпен ұсақтап, суға малшылап, оған жем, түз сеуіп немесе *б а р д а* қосып берсе, мал оны едәуір жақсы жейді (Қ.Құсайынов, Сабан).

БАРДАЙ с ы н. *Бар сияқты, бар тәрізді.* Қоспанның ішіне сыймай бара жатқан қуанышты хабары *б а р д а й* әйеліне жайрандап қарай береді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Тау тұрды талай ғасыр бүгіп сырын, Тілі жоқ, мұңы *б а р д а й* бір жасырын (Қ.Аманжолов, Өленд.). Қадыры *б а р д а й* қардарға Алтын мен күміс, жез бен мыс, Қорғасын менен қалайы (Базар жырау, Шығ.).

Әкесінің құны бардай. с ө й л. *Ала алмаған өші қалғандай.* Дәл бір аласасы, *ә к е с і н ің қ ұ н ы б а р д а й* ежіреңдеп тап-тап береді (Ж.Бектұров, Жол.).

Жоқты бардай, барды дардай етті. а) *Барды қанағат тұтты, қолда барына разылық білдірді.* ә) *ж а ғ ы м с ы з. Кішкентай мінді, болар-болмас айыпты үлкен етіп көрсетті.* Бұл айыптауларды ресми адамдар жоққа шығарды. Олардың кейбірі оппозициялық партиялармен байланыстағы журналистер билікті жаманатты қылу үшін түймедейді түйедей, *ж о қ т ы б а р д а й, б а р д ы д а р д а й* етіп көрсетумен әуестенетінін алға тосты. Біздің ұққанымыз – БАҚ бостандығы бірте-бірте ұлғайып келеді екен («Егемен Қазақстан»).

БАРДАҚ з а т. 1. *көне. Дольхана.* 2. *жерг. Үйге қойылатын тіреудің басынан өткізетін ағаш.* 3. *жерг. Саржандап салған кесінді ағаш.* Ағашты кесіп, саржандап *б а р д а қ* қып көп үйеміз (Ауызекі).

БАРДАМ с ы н. *жерг. Қүйлі, әл-ауқатты.* Осы жатақтардың бір ат, бір бұзаулы сиыр, бес-алтылаған ешкісі болса – ол «*б а р д а м*» үй саналады (І.Жансүгіров, Шығ.). Әсіресе Марданды бауырына тартқан Садық атты бір *б а р д а м* ағайыны еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

БАРДЕК з а т. к ә с. *Жүгері дәнін жинап алғаннан кейін қалған сабағы. Б а р д е г і н* бір шетіне жи (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БАРЕЛЬЕФ [франц. bas-relief] з а т. *Тезіс заттың бетіне салынған бедерлі бейненің, мүсін-*

нің бір түрі, төменегі рельеф. Ал, К. Герн М. Лазаревскийге жазған бір хатында Шевченконың екі *б а р е л ь е ф і* туралы айтады («Қаз. әдеб.»). *Б а р е л ь е ф* ауқымды кескін әрі техникалық негіз әрі фон болып табылатын тегіс бетке салынады («Қаз. әдеб.»). *Б а р е л ь е ф т ің* кескіндік және өрнектік түрлері болады. Ол сәулет құрылысында, безендіру туындыларында, ескерткіш тұғырында, ұстын, мемориалдық тақталарда, медаль, теңге, глиптикада (тастан қашалған бұйымдар) қолданылады (ҚҰЭ).

БАРЖА [франц. Barge] з а т. *Сүйреткіш немесе итергіш кемемен ғана қозғалатын, өздігінен жүрмейтін жалпақ тұпті жүк таситын кеме.* Алыстан түтіні будақтаған кемелер мен *б а р ж а л а р* көрінеді («Қаз. әдеб.»). *Б а р ж а н ың* сұйық (мұнай, су т.б.) және қатты зат (құм, тас көмір т.б.) таситын түрлері бар (ҚҰЭ). *Б а р ж а н ың* қорабы негізінен болаттан кейде темір-бетоннан не ағаштан жасалады (ҚҰЭ).

БАРЖАЛЫ с ы н. *Баржасы бар, баржа тіркелген.* Ертісті өрлей жоғары жаққа бос кеткен *б а р ж а л ы* кішкене пароход бүгін Бакалай үйі тұсынан шықты (А.Хангелдин, Өткен күн.).

БАРЖИ = е т. *Барбию, быртию, ісіну, домбыгу.* Жабысқақ кене малдың қанын сорып, *б а р ж и ы п* өсіп кетеді... (С.Омаров, Қой шаруаш.). Жерошақ басында бір әйел от тұрткілеп отыр, екі беті ісік секілденіп *б а р ж и ғ а н* денесінің бәрін май басып, үстіндегі киімі сөгіліп кететіндей боп тырсылдап тұр (Б.Майлин, Шығ.). Капитан Белов хорунжийдің тойда отырғандай, беті *б а р ж и ғ а н* түрін де, сөзқұмар езбелігін де ұнатпады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

БАРЖИЮ *Баржи етістігінің қимыл атауы.*

БАР-ЖОҚ з а т. 1. *Анау-мынау, не болса сол, жоқтан өзге.* Сөз қылып молдекең де *б а р д ы-ж о қ т ы*, Қылт етсе бізге жайды жалын, шоқты (Қаз. әндері). 2. *Қолда бар нәрсе мен табылуы қиын, қолға түсе бермейтін зәру заттар.* Тамыр дәрінің жуанын ал, ұзынын ал, қымбатын ал, қадағы отыз-қырық сомнан кемін алма деп дәрі іздетеді. Тамыр дәріні қырық күн ішкізеді. Тұзды, ащы тамақ, ақ ішкізбейді, ешкімді қатынастырмай, әртүрлі *б а р д ы-ж о қ т ы* тапқызып емдейді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). 3. *а у ы с. Тірішіліктегі, тұрмыстағы баршылық пен жоқшылық.* «Марқұм көзі тірісінде осы тұңғышын тым жақсы көретін

еді. Өзіме тартқан. *Б а р д ы-ж о қ т ы* білетін, алды-артын ойлап іс істейтін адам болады» деп мақтанып отыратын деп ойлады ана (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). // *Не бар не жоқ екендігі*. Мұқаштың да көбінесе түзде жүріп, шалықтап, оған-бұған ұрына беретін Алтынайдың арқасы ғой. Қатыны үйін тап-жылтпай, *б а р-ж о ғ ы н* білдірмей отырғандікі де (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шындығында Марс бетінде тіршілік *б а р-ж о ғ ы* туралы ғалымдар әзірше таласта, оны келешек бақылаулар шешеді (Х.Әбішұлы, Халық астроном.).

БАР-ЖОҒЫ ү с т. *Бар болғаны, не бары, барлығы. Б а р-ж о ғ ы* бес-ақ адам екенін көргенде, Жайтуда бір үміт жылт ете қалды. «Әттең, атымның жоқтығы-ай!» деп налыды (Б.Нұржекеев, Күтумен өтк.). Он сағат бойы жұмыс істейтін әйелдер *б а р-ж о ғ ы* екі-ақ рупий енбекақы алады екен (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

БАРЖОМ з а т. с ө й л. *Баржом шипалы минералдық су*. Егер екіқабат әйелдердің жүрегі қыжылдаса, онда *б а р ж о м* ішу немесе бір шай қасық соданың төрттен бірін ауыз толым суға езіп ішуі керек (К.Өтегенова, Аборт. зияны).

БАРИБАЛ з а т. з о о л. *Солтүстік Америка ормандарында тіршілік ететін қара аю. ≈ Б а р и б а л аю*.

БАРИГЛОССИЯ з а т. п с и х. *Баяу, анық емес сөйлеу*.

БАРИЙ [грек. barys] з а т. х и м. *Жұмсақ, күміс тұсті химиялық сақарлы металл*. Сілтілік жер металдары дейтініміз – кальций, стронций және *б а р и й*, қазірде бұлардың қатарына радий да қосылады (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Барит-элементтердің периодтық жүйесінің II тобындағы химиялық элемент, реттік нөмірі 56, атомдық массасы 137.36 (ҚҰЭ). *Б а р и й д і* алғаш рет гиролюзит минералының құрамынан 1774 ж. Швед химигі К.Шееле тапқан. Металл күйіндегі *б а р и й д і* ағылшын химигі Х. Дэви Барий 1908 ж. гидрототығын электролиздеу арқылы алды (ҚҰЭ).

Барий қосылыстары. *Барий элементі түзетін тұрақты химиялық қосылыстар*. Тұрақты екі валентті *б а р и й қ о с ы л ы с т а р ы н* өндірісте алу үшін басты шикізат ретінде барит минералы қолданылады (ҚҰЭ).

БАРИЛАЛИЯ з а т. п с и х. *Күмілжіп, міңгірлеп сөйлеу, нашар артикуляция*.

БАРИОН [грек. barys] з а т. ф и з. -а с т р. *Жартылай спині бар, массасы протон салмағынан кем болмайтын ауыр элементар бөлшектер тобы. ≈ Б а р и о н* құрылысы.

БАРИСФЕРА [грек. barys – ауыр, sphai – шар] з а т. ф и з. -а с т р. *Жер шарының ауыр орталық ядросы. ≈ Б а р и с ф е р а н ы ң* құрамы.

БАРИТ [грек. Barys] з а т. г е о л. *Өндірісте және ауыл шаруашылығында, медицинада қолданылатын сульфат тобына жататын минерал, ауыртас, ауыр шпат. Б а р и т* арнаулы пештерде көмірмен тотықсыздандырылды (ҚҰЭ). *Б а р и т* резина, қағаз, химия өндірістерінде тотықтырғыш ретінде пайдаланылады, бұрғылау ерітінділеріне қосылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *Б а р и т* гидротермаль кендер мен шөгінді тау жыныстарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Кен.).

БАРИТОН¹ [итал. barytonos] з а т. м у з. **1.** *Ер адамға тән тенор мен бастың аралығындағы орта дауыс. Б а р и т о н* – грекше ауыз үнділік. Еркектің бас пен тенор аралығындағы орта дауысы (Хормен жұмыс.). Дауыс атаулының талай түрі бар: бас та, *б а р и т о н* да, тенор да, неше түрлі сопранолар да – бәрі де осында (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Операда *б а р и т о н* дауыспен, көбіне, ақыл-ой тереңдігімен, қаһармандық күш-жігерімен ерекшеленетін басты немесе жетекші партиялар орындалады (ҚҰЭ). **2.** *Осындай дауысты әнші*. Ол – атақты *б а р и т о н* (Ауызекі).

БАРИТОН² з а т. м у з. *Орташа регистрлі және тембрлі үрлемелі сазды аспап*. Виола тектес ішекті аспапты, саксагорн түрлеріне жататын үрлемелі аспапты да *б а р и т о н* дейді (ҚҰЭ). *Б а р и т о н* – үрлемелі аспаптардың түрі. Мысалы, саксофон *б а р и т о н*, баритондық гобой т.б. (ҚҰЭ).

БАРИТОНШЫ з а т. *Баритон аспабында ойнайтын музыкант. ≈ Оркестр құрамындағы б а р и т о н ш ы*.

БАРК [голл. ағыл. bark] з а т. *Жүк таситын үлкен желкенді теңіз кемесі. Б а р к т а* дінгек саны үштен беске дейін болады (ҚСЭ).

БАРКА [итал. barca] з а т. **1.** *Үсті ашық, түбі жалпақ, жүк таситын үлкен сүйретпе қайық. Б а р к а л а р* 20-ғасырдың ортасына дейін жүк тасымалдау ісінде қолданылған (Жаңа қолданыстар). *Б а р к а* шегемен бекітілген ағаш материалдардан құрастырылады (ҚҰЭ). **2.** *Ұзындығы 10 метрге жуықтайтын желкенді-еспелі палубасыз балық аулау кемесі. Б а р к а* алғаш Италияда 17-ғасырда пайда болған (ҚҰЭ).

БАРКАРОЛА [итал. barca barcarola] з а т. ө н е р. *Венеция қайықшылары мен ескекшілерінің әні және осы сарынды әуен. Б а р к а р о л а* – қайықшының, ескекшінің әні итальян

халқының көп тараған тұрмыстық әні (Музыка жанрлары). 18-ғасырдан бастап *баркаро* оло кәсібі музыка жанры қатарына қосылды, 19-ғасырда кейбір өзгерістерге ұшырады (ҚҰЭ). Ф.Шопеннің, П.И.Чайковскийдің, С.В.Рахманиновтың фортепьяно үшін жазған *баркаро* лалары бар (ҚҰЭ).

БАРКАС [гол.л. *barcas*] з а т. **1.** Көп ескекті, моторсыз үлкен қайық. Үшкір тұмсықты тіркегіш *баркас* өзен ағысын қия, балық пунктіне қарай бағыт алды (Жаңа қолданыстар). *Баркастың* борты аласа болып келеді, ұзындығы 60–80 м-ге жетеді (ҚҰЭ). **2.** Балық аулауға, жүк тасымалдауға арналған, өздігінен жүретін қайық. *Баркастың* ұзындығы 8–12 м, ені 2–3 м, бортының биіктігі – 1–1,3 метр болады (ҚҰЭ). **3.** Ағаштан немесе металдан жасалатын, өздігінен жүрмейтін баржа типтес өзен кемесі. Үлкен *баркастың* борты аласа, ұзындығы 60–80 м болады (ҚҰЭ).

БАРҚ е л і к. Кенеттен шыққан жағымсыз қысқа жуан дауысты білдіретін сөз.

Барқ етті. Кенет қатты дауыс шығарды, жағымсыз үнмен барқырады, даусы жуан шықты. – Қашаннан бері мал баласына дәрігер болғансың, сұлуым! – деген дауыстың *барқеткені* естіді (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Уай, астапралда... Күдайдың күдірет-ау, ә! – деген дәл алдынан *барқетті* (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Ой қарасан келгір, қу шыбжықай-ай, қасқыр жесін сені! – деп жуан дауысты Алтынбай *барқет* е қалды (Ж.Мусин, Ақ алаң).

БАРҚАДАР: барқадар тапты. Береке, опа тапты, рақат тапты. Өрістенсін өнерім, Күншығыста өз елім, *Барқадар тапсын* бауырдан (І.Жансүгіров, Шығ.). Көше-көше талай жер барып қалды, Барғанменен *барқадар таб* алмады (Батырлар жыры). Біріншіден, екі оттың ортасында жүріп көсеуден оңбай таяқ жейтінін білсе, екіншіден, бата бұзып, ешқашан *барқадар таппайтын*ы н ы н түйсігіне мықтап түйді («Айғақ»). Тарихшы Асқар Татанайдың (ҚХР) дерегіне сүйенсек, бір кезде Құнанбай қажы Қытайға қарасты Абақ керей еліне барып қайтқан сапарында: «Ондағы ағайындар бұл күнде басы өсіп, *барқадар тауып*, оң мен солы толысып, бір қауым ел болыпты. Түбі қазақтың бір жұрты, тиянағы солар болар», – депті («Егемен Қазақстан»).

БАРҚАДАРЛЫ ү с т. Берекелі, жөнді, пайдалы. Түнемеге *барқадарлы* ұйықтай алмай, азап шегіп, тек дәріге сүйеніп жүргем – ді (І.Қожабаев, Қансонар). Бірақ енді ойлап

қараса, солардың бірімен де *барқадарлы* уаз кешпеген екен (Ж.Түменбаев, Қарда.).

БАРҚАДАРЫНША ү с т. Мүмкіндігінше, шамасы келгенінше. Ол інісіне *барқадарынша* көмектесті (Ауызекі).

БАРҚАН: барқан мысық. з о о л. Жабайы мысықтар. Оларға – мәлін немесе дала, қамыс, *барқан мысықтары* және сабаншы кіреді (Қазақст. аң байлығы).

БАРҚ-БАРҚ е л і к. Қайталанған қысқа жуан дауысты бейнелейтін сөз.

Барқ-барқ етті. а) Үйрек өзіне тән дыбыспен барқылдады. Анда-санда тура негінін астынан *барқ-барқет* е қалған үйрек дауысын естиді (А.Нұрманов, Аққу.). ә) Адам қайталанған жағымсыз жуан дауыс шығарып, барқылдады. Зікірдиннің өн бойын ыза кернеп, тырс етіп жарылып кетуге шақ, өкірендеп *барқ-барқетеді* (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Неміс офицері әлденені айтып *барқ-барқетіп* жатыр (Ә.Әбішев, Замана.).

БАРҚЫЛДА = е т. **1.** Иттің барқ-барқ етіп ұруі. Көрінгенге жалпылдап, Дамыл алмай *барқылдап*, Үргенін көріп қуанды. «Бар, – деп, – мықты төбетім, кім бар маған келетін!» білекті Сәрсен сыбанды (М.Жұмабаев, Шығ.). Көк төбет, неге мұнша арсылдайсың, Қабудан басқа шапшып тартынбайсың, Үйір боп, күнде көріп жүрсең дағы Өшігіп, өршеленіп, *барқылдайсың* (С.Дөнентаев, Танд. шығ.). Жусанға арналған аңсау Әйкеш, көкем, мамам, ең аяғы Үшбасты да еске түсірді. Ақтөстің *барқылдаған* арпылы қайда? (М.Қабанбаев, Жіһанкез.). Таң білініп келе жатқанда шәу-шәу етіп үрген қаншық, *барқылдап* үрген төбет иттердің даусы естілді (С.Шаринов, Шығ.). **2.** Үйрек, қарға т.б. құстардың барқ-барқ етіп дыбыстауы. Қамысты көлдердің ішінде аққу сұңқылдап, қаз қаңқылдап, үйрек *барқылдап*, қызғыш қиқулап – құс үнінің алуан күйі шертіліп, оркестрі ойнап жатқан тәрізденеді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай *барқылдап*, ауылдағы боқтықтан ұзамадық (Абай, Шығ. жин.). **3.** Барқ-барқ еткен қысқа, шолақ дыбыстардың шығуы. Семсерлерді сермесіп, Айбалталар жарқылдап, Еңқу-еңқу кергесіп, дыбыс шықты *барқылдап* (Қ.Көпішев, Кезеңдер). **4.** Қарлығыңқы, барқылдаған дауыспен сөйлесу. Оязға жетсін деген боп, Боктап жүрмін *барқылдап*. Кейбіреуге таяғым Тиіп те кетті бартылдап. Пысықтың көбі бұғып жүр, Беттесе алмай шаңқылдап (Абай, Толжын.). Хош уақытсып сөйлейді шал *барқылдап*, Қол қусы-

рып Әзім тұр, сөзін тыңдап Асын жеп, қолын жуып болғаннан соң, Әпкел деп ішкілікті қойды ымдап (Абай, Шығ.).

БАРҚЫЛДАҚ с ы н. *Барқ-барқ еткіш, үргіш (ит туралы)*. Қасқырлар қора жанындағы дүңкиген сары жотаны құлдилап тарта бергенде, қалың жүнді *барқыл дақ* қара ала төбет соңдарына түсті (М.Әуезов, Қараш.). Талмай, қайтпай қамал бұзған кеменгер, Арыстанға қарсы ұмтылған мендей ер. Бір *барқыл дақ* жалпылдаған төбеттен Қорқар болсам, жұтсын мені қара жер! (М.Жұмабаев, Шығ.). Ыңырсып, бырт-бырт дыбыс малдың күйісі, Нан күйген жерошақтан шықпайды ісі. *Барқыл дақ* сақ төбет те тынып жатыр, Қозғалған көрінбейді ешбір кісі (Б.Майлин, Шығ.).

БАРҚЫЛДАТ = е т. *Бір нәрсені (біреуді) барқ-барқ еткізу, барқыраған дыбыс шығарту.* ≈ Итті *барқыл да т т* ы.

БАРҚЫЛДАТУ *Барқылдат етістігінің қимыл атауы; барқ-барқ еткен дыбыс шығарту*. Сырнай, домбыраны тарта білмей, құр перне басып *барқыл да т у* қандай сүйкімсіз (Е.Ысмайылов, Ақындар).

БАРҚЫЛДАУ *Барқылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Осы *барқыл да у ың ды* қой.

БАРҚЫН¹ з а т. 1. к ө н е. *Қазақ жеріндегі байырғы қоныстарда өлген адамдарға салынған құрылыс атауы.* Өлгендерді есте қалдыру құрылыстары *барқы н*, кейінірек кешен деп аталды (Қазақст. тарихы). // *Өлгендерге арнап салынған қорғаны, кесенесі бар*. Кесене кең далаға қарқын сайлап, Көркіне жігер қосты *барқы н* аймақ. Белгі осы бүкіл қазақ бірлігіне, Ырымдап ел орнатқан алтын айғақ (К.Салыков, Жезкиік).

БАРҚЫН² з а т. ж е р г. *Уақытша тұруға арналған баспана.* Балықшылар өздеріне *барқы н* тұрғызып алды (Ауызекі).

БАРҚЫН³ з а т. с а я т. *Он екі жастан асқан, қартайған бүркіт. Барқы н – ұзақ жасаған бүркіт* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Томағасын тартысымен *барқы н* етпетінен түсе, құдия жөнелді де, қайқайып көкке самғады (С.Қасиманов, Сиқырлы). Жасына қарай бүркіт былай айтылады: бір жас – балапан құс,... сегіз жас – жана, тоғыз жас – май түбіт,... он екі жас – *барқы н*, тағы басқаша («Лен. жас»).

БАРҚЫН⁴ з а т. ө с. *Қарабарақ.* ≈ *Барқы н н ың* қаптап өсуі.

БАРҚЫН⁵ з а т. *Қалың нулы, жынысты жер.* «Ботасаз» қарлы таудың *барқы н ы*, ызындап ұшатын шыбын-шіркей жоқ онда (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Көк барқын. *Қоя көк, қошқыл көк түсті.* Ол да бұл шақта *к ө к б а р қ ы н* мұнарға оранып, аспанмен ұласып араласып, бояу қосып тұтасып барады (М.Әуезов, Шығ.).

Қара барқын. а) *Қалың ну, жыныс.* Қарлы шыңдардың қапталындағы *қ а р а б а р қ ы н* орман түте-түте ақ тұманға ораныпты (Т.Қызыров, Махаббат.). Қызыл жыңғыл тоғайындай Қамысын көрдім көлдердің. Су басқан *қара барқы ны* Аттың соққан сербегін (О.Шипин, Екі дастан). ә) *Кескіндер мүлде көрінбей тұтасып кететіндей қараңғы, қоя қараңғы.* *Қ а р а б а р қ ы н* түнде баран мінген жалғыз салт атты көлігін пысық аяңдатып, ауыл шетіне жақындай бере «Жеттім бе, жетпедім бе?» дегендей алдына қарай еміне ұмсынып, онсыз да жүрісінен көңілін қалдырып көрмеген пырағына тақымын қыса түсті (К.Сегізбаев, Беласқан). б) *Қараңдаған, қараңдап-бұлдыраған, қошқыл қара түсті.* Ел адамдарының қазіргі сәттегі *қ а р а б а р қ ы н* кескіндерінде орайы келсе оңай жарасып кететін дұрдаралық емес, ат құйрығын кесісетін мүлде араздық ызғары бар (С.Омаров, Дала қызы). Жол бойы желбіреген акселеу, *қ а р а б а р қ ы н* жусан, қоңыр түйеқарын (Тоғызыншы шежіре). Тағы біразда қара қошқыл, одан әрі сәт соңында *қ а р а б а р қ ы н*, қара қоңыр түстерге ауысты (М.Әуезов, Шығ.).

Қара барқын тартты. а) *Қараңғыланды, қараңғы қоюланды.* *Қ а р а б а р қ ы н т а р т ы н* қараңғылана бастаған аспанда түксиген қатал қабақ, құлазып жүдеген иесіздік білінгендей (М.Әуезов, Шығ.). Күн қоңыр белден асып кетті. Сай-сала, ойпат, жазықтар лезде *қ а р а б а р қ ы н т а р т ы н*, айнала бір момақан түске енді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). ә) *Қара қоңыр түске енді, кескіні көрінбей кетті, мұнартты.* Тау белдеуіне сынаса өскен жасыл қарағай *қ а р а б а р қ ы н т а р т ы н*, әлдеқандай бір сыр шерткендей болады (С.Бегалин, Танд. шығ.).

БАРҚЫН⁶ з а т. *Теңіз жағасы.* Төңірек құлаққа ұрған танадай тыныш, жел жақтан көлдің дымқос *барқы ны* көрінеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Теңіз *барқы ны н да г ы* Алжир жері аса көркем, бай жаратылысты (Ғ.Мүсірепов, Достық.). Жылқыға бүгелек, сиырға сөйгелді тиіп, малдың мазасы кетті; жан-жаққа шапқылап, *барқы ны* бар сулы жер іздеп, көлге, өзенге паналайды (С.Мұқанов, Ботагөз). *Барқы н –* су қойманың (теңіз, көл) немесе ағынның түбіндегі өзге бөліктерімен салыстырғанда тайыз болатын телімі (Қаз. тілі термин. Су.).

Құм барқыны. *Бұтасы мен жантағы, алуан түрлі шөбі аралас өскен құм жағалауындағы шүйгінді жер.* Мойынқұмның жиегі сондай әсем. Сонау *қ ұ м б а р қ ы н д а р ы н а* дейін жантақтан тұтас кілем жауып қойғандай (Т.Ізбасаров, Қызыл.).

Су барқыны. *Су жағасындағы көкорай, шалғынды жер.* Егізкөлден сарқырап құлап жататын құлама *с у д ы ң б а р қ ы н ы н а* салынған әдемі көк үй (Ф.Мүсірепов, Әлима.).

БАРҚЫНДА= е т. *Тұн қараңғысы сейіліп, айналадағы заттардың қараңдап, қарауытып көріне бастауы.* Бағанағыдай емес, тау *б а р қ ы н д а д ы* да, ойдағы көрініс буалдыр мұнар пердесінен арылып, ашық ажарын танытты (О.Бөкеев, Қайдасың.).

БАРҚЫНДАН= е т. *Қалыңдану, ну жынысқа айналу.* Көбейіп жылдар санап *б а р қ ы н д а н а*, Көк бұйра тоғай болды бара – бара, Бұралып алуан әсем бозша талдар, Теңселді жасыл бүршік гүлін жара (Ақын жырлары).

БАРҚЫНДАНУ *Барқындан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тоғайдың *б а р қ ы н д а н у ы*.

БАРҚЫНДАУ *Барқында етістігінің қимыл атауы.* ≈ Таудың *б а р қ ы н д а у ы*.

БАРҚЫНДЫ с ы н. *Көк майсалы, қалың жынысты.* Көкшенің өзін де, балапан тауларын да, балды бұлақ, *б а р қ ы н д ы* көлдерін де түп-түгел көзімен көріп, көкірегіне ұмытпастай ғып жазып алған Алтынсарының ендігі құмары Көкшенің астын көру (С.Мұқанов, Аспаз). Құнарлы, қандай еді тау сағасы! *Б а р қ ы н д ы* қандай еді су жағасы! Байлығын ала білсең қандай еді, Бұл құмның кең жазықты айналасы! (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Барқынды жер. ж е р г. *Отты жер, шөбі шүйгін, суы мол, малға жайлы жер.* Бақанас маңайы *б а р қ ы н д ы* жер ғой (Ауызекі).

БАРҚЫРА= е т. **1.** *Иттің барқ-барқ етіп ұруі.* Саңқ-саңқ үріп қорашыл кәрі төбет, Андасанда қотанда *б а р қ ы р а ғ а н* (Т.Жароков, Шығ.). **2.** ж а ғ ы м с ы з. *Адамның барқ-барқ етіп дауыстауы, жағымсыз, қатты дауыспен сөйлеуі.* Әншейін құлаққа жарқаштанып, *б а р қ ы р а п* естілгенімен, өзгеше бір өзек өртер өксіткен ұшығын аңғарар еді (О.Бөкеев, Қайдасың.). Соларға алыстан *б а р қ ы р а п*, жер тепкілегеннен басқа қауқары болмай... офицер тұр (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Етпелей түсіп маңына таянып қалдық, үйі ішінен *б а р қ ы р а ғ а н* бір дауыс естіледі (Ж.Саин, Жол.). Концерт бөлімінде Қалыбек қызын ұзатты. Ол бажылдаған шал да, *б а р қ ы р а ғ а н* кемпір де, сынсыған қыз да болды. Ол-ол ма, қасқыр тісі

етіне батып және шоши мөңіреген бұзау да болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАРҚЫРАС= е т. *Қатты, төмен дауыс шығарысу.* ≈ *Б а р қ ы р а с ы п* қалды.

БАРҚЫРАСУ *Барқырас етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Б а р қ ы р а с у ы н* қоймады.

БАРҚЫРАТ= е т. *Тамаққа барынша күш түсіру арқылы дауысты қатты шығару.* *Б а р қ ы р а т ы п* дауысын, Бет-ауызын шүйіріп, Немістерше мұңайып, Ызаланып, күйініп (Қ.Аманжолов, Шығ.). Қайыптың мына әні әншейіндегі «ауылдың алты ауызы» емес, адай жігітінің өзі де айт дегенде *б а р қ ы р а т ы п* қоя беретін жаяу әнші, жай пенде емес екеніне Бақытжанның көзі әбден жетті (Б.Аманшин, Көкжар).

БАРҚЫРАТУ *Барқырат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Б а р қ ы р а т у ы н* қойғыз.

БАРҚЫРАУ *Барқыра етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Б а р қ ы р а у ы* жетерлік.

БАРҚЫРАУЫҚ с ы н. с ө й л. *Барқырай беретін, бақырауық айғайшыл.* Ол *б а р қ ы р а у ы қ* түйесін шөгере алмай әлек боп жүр (Ауызекі).

БАРҚЫТ з а т. **1.** *Оң жағы тығыз тұкті келген, жұмсақ, мақпал мата.* Театрымызға керекті киім тіктіретін мата, бұл керек: мақпал, берен, *б а р қ ы т*, зар, атлас, жібек, тағы тағылары (Ф.Сланов, Домбыра). Жарқылдаған асыл атылас не *б а р қ ы т*; Бары жайнап, құлпырысып отырады. Бай герцогтың дастарқаны басында, жалғыз ғана сауыт киген мен болдым (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қақталған, жабылған күмістерді жалтырату үшін оны киізбен, *б а р қ ы т п е н* ыспалайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Барқыт матадан тігілген зат (киім, көрпеше, төсеніш т.б.).* Айша домбыраның жөнін тапты! – деп, қошаметшілер пұшпақ бөрікті, *б а р қ ы т* жағалы, ашаңдау қара торы жігітті айналдыра бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұнда *б а р қ ы т* ат көрпе, күміс жүген, қара ала күміс жаптырған құйысқан, тартпа дегендер жоқ (М.Әуезов, Абай жолы). Күміс тұрманды *б а р қ ы т* ат көрпелі байдың мырзасының оқтаудай құла дөнені Омарұлының астында (І.Жансүгіров, Әңгім.). // б е й н. *Қалың, қою, тұкті.* Бұлтсыз аспан күн кеткен соң тұңғық терең *б а р қ ы т қ а* айналып баранданып барады (І.Жансүгіров, Шығ.). Сыр бойының *б а р қ ы т* қарабарағы да, дені саудырған майсөкті жантағы да жаңбыр суымен жасаң тартып, мал тісіне жұмсақ тиіп кетті (Ә.Жәмішев, Дала). // б е й н. *Жайқалған, әдемі.* Алматының көктемі бар

керемет, дембіл-дембіл күн жауады себелеп. Бар аймағы *барқыт* т гүлге оранып, Бұлбұл сайрап, ұшып-қонған көбелек (А.Асылбеков, Көкорай.).

Барқыт дала. п о э т. *Көк майсалы, шөбі шүйгін шалғынды жер.* – Шығайық *барқыт далаға*, Өлкенің гүлін, Кілемдей түрін Қарасаң, құмар қана ма? (С.Машақов, Жылдар). Көк шалғын *барқыты Даланың* бар құты. Жанардың түбінде – Жігіттік сарқыты (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Барқыт көк [аспан]. *Қалың қара-ала бұлт торлаған аспан.* Қара *көк барқыт* кең көкте ойменен, мұңменен, салмақпен ақ алтын ай жүзіп барады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Барқыт қара көз. *Тұнық, қарашығы мақпалдай қанық, қою қап-қара көз.* *Барқыт қара көзінің* ұшқынынан, Көргендеймін өмірдің болашағын (З.Қалауова, Таңд.).

Барқыт тау. *Ағашы, бұтасы мен шөбі қалың өскен, өсімдікті, шөп-шалғыны мол тау.* *Барқыт тау*, жасыл дала, зеңгір аспан, Күміс көл, ерке өзен алып қашқан (Қ.Аманжолов, Нұрлы.).

Барқыт түн. *Жанға жайлы самалы бар, қою қара түн.* Күздің *барқыт түні* жер үстін самбырлай басып, тегіс орнап алды (С.Сейітов, Сөз сұрайды.). Жаздың *түні барқыт* еді әдемі, Ашық еді бүкіл аспан әлемі. Ай сәулесі түсіп тұрды жүзіне, Қабағында сәл көлеңке бар еді (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Пан барқыт. *Жібек жіп араласқан әртүрлі оюлы гүл төгілген барқыт.* Әсия қызыл *пан барқыт* көйлек киген (Ауызекі).

Плюш барқыт. *Ұзын тұкті барқыт.* Ешкінің кейбір тұқымдарының жүнінен *плюш барқыт*, тағы түрлі әдемі киімдік бұйымдар істеледі (Тарту).

Ши барқыт [кеңірдек барқыт]. *Кеңірдек жүзігіне ұқсас ши бедерлі барқыт.* Жүніс *шибарқыт* пешпентін шешіп, камшат бөркінің ішінен қара барқыт тақиясын киді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Дәулетқанның қоңыр *шибарқыттан* кителі, айыр балақ шалбары бар (Ж.Жұмаханов, Екі жол). Апасы ықшамдап берген жасыл *шибарқыт* костюмінің екі төсінде апандай екі қалта (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.).

БАРҚЫТГҮЛ з а т. ө с. с ө й л. **Барқыт-шөп.** *Барқыт гүл* табиғи жағдайда тек Мексикада өсіріледі. Оның 35 түрі бар (ҚҰЭ). *Барқыт гүлі* биіктігі 10–150 см-дей, сабағы тік, оған қауырсынды, тілімденген жапырақтары қарама-қарсы орналасады

(ҚҰЭ). *Барқыт гүл* шілдеден қазан айына дейін гүлдеп тұрады (ҚҰЭ).

БАРҚЫТТАЙ с ы н. 1. *Барқыт сияқты, барқыт тәрізді.* Көктігі шымқай көк *барқыттай* (С.Мұқанов). Өткізген балаусадай бөбек күнім, *барқыттай* белес-белес белім жатыр. Айбынды арыстандай құмды кезген, Күңіреніп қалың қалмақ елім жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Көзімді жұма қалсам, қара *барқыттай* үлкен ойлы көзді, аққұба пішіні дәл жас кезіндегідей көз алдыма тұра қалады (І.Есенберлин, Алтын құс). 2. а у ы с. *Үлбіреген, әдемі (бет, жүз).* Тоқбаланың әншейінде *барқыттай* жұмсақ ақ жүзі қан-сөлсіз сұп-сұр (Ө.Ахметов, Алда күн.). 3. а у ы с. *Жұп-жұмсақ, жайлы дауыс, үн.* Жақұттай жарқылдаған асыл сөздері аңқылдаған әдемі әуен, *барқыттай* биязы, мақпалдай жұмсақ сырлы сазға бөленген (М.Хасенов, Алғашқы ән). 4. а у ы с. *Қою, қалың.* Пішіні көділгі тышқанға ұқсайды, бірақ басы үлкен, тұмсығы үшкірлеу: жүні *барқыттай* қоңырқай, сұр, арқасында және сауырында ақ дақтары болады (Батыс Қазақстан энц.).

БАРҚЫТТАН= е т. *Барқыт сияқтану.* Күнгеидің қызыл шымылдығы қара *барқыттан* нып оңып кеткен екен, Алтайдың ақ кепештерінде ғана сәукеленің әшекейінен болымсыз сағым қаңғып қапты (Қ.Ысқақов, Тұйық).

БАРҚЫТТАНУ *Барқыттан етістігінің қимыл атауы.*

БАРҚЫТША: барқытша көбелектер. з о о л. <лат. satyridae> Жәндіктер тобының қабыршаққанаттылар отрядының тұқымдасы. *Барқытша көбелектер* далалы аймақтарда кең тараған (Қаз. тілі термин. Биология). *Барқытша көбелектер* өсімдіктердің жапырақтарымен қоректенеді (Қаз. тілі термин. Биология).

БАРҚЫТШӨП з а т. ө с. <лат. tagetes> *Күрделі гүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік.* Үй өсімдіктері тобына кіретіндердің бірі кәдімгі *барқытшөп* (плюш) (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). *Барқытшөптің* 35 түрі белгілі (ҚҰЭ). *Барқытшөптің* жемісі-қара түсті, ұзынша келген тұқымша. *Барқытшөп* жарық сүйгіш, шөл мен суыққа төзімді өсімдік болғандықтан алаңдарды, гүлзарларды, саябақтарды, көшелерді көгалдандыру мақсатында өсіріледі (ҚҰЭ).

БАРЛА= е т. 1. *Төңіректі, айналаны бағдарлау, байқау; бақылап шолу.* – О, бөле-ай, рас-ақ сөз екен, – деп кеу-кеулеушілер ара-

сында отырғандарды бір *барлап* өтіп қарт тағы сөйлеп кетті. – Сол бабалар аңсаған жерұйықта қазір біз отырғанымыз жоқ па (Қ.Қыдырханов, Шаңқай түс). Ішіне сақтап құлығын, ептеп барып *барлайд*ы Бұлғақтатып құйрығын, Қарғаның көзін алдайды (Абай, Тол. жин.). **2. Сынай қарау, байыптап байқастау.** Аяғын *барлай* қараса, болар-болмас әлі бар. Он екі күн болғанда, Болдырды деді жануар (Ер Тарғын). Өмір-тұрмыс жайлы да сөз алмастық. Маған зейін қойып, *барлай* қарап отыр. Әлдене уақытта телефонын алып, бір кісімен сөйлесті («Түркістан»). Көрісіп болғаннан соң үйге келді, Жаратып көңілінде мұқым елді. «Теңі екен Гүлғасылдың», – деп ойлады, Сыртынан *барлап*, байқап Хасен ерді (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3. Аңғару, білу, аңдау.** Жомарт батыр иығы қомданып, көзі жайнаңдап осыларды қуақы, қунақ көңілмен тез *барлап*, алуан-алуан ойға шомды (С.Сматаев, Елім-ай). Ал, қария қиял – ойын *барлам*ақ боп ұлының. Дөп сұрады: – Ержеткен соң кім боласың, құлыным?! (М.Шаханов, Фасырлар.). **4. Ажырату, айыру, тану.** Таза ақыл ақты *барлайды*, дәлелсіз сөзді алмайды. Танитын жанға кез болса, Хақиқат жерде қалмайды, Жалғанға сатпас шыынды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5. Ой жіберу, толғану.** Заманның түбін *барлаймын*, Бұрынғының бірі жоқ, Жаксылардың күні жоқ, Соларды жоқтап зарлаймын (Үш ғасыр.). **6. Көру, шырамыту.** Қанша шалқайсам да сырықтай серейген ұзын жігіттің бет әлпетін *барлай* алсамшы (З.Қабдолов, Сыр). **7. Зерттеу, анықтау.** Сарыбай кені 2025 жылы түгесіледі десек те, іргесінде қазынасы *барланған*, берер байлығының көлемі анықталған «Оңтүстік Сарыбай» кен орны өз уақытын күтіп жатыр («Егемен Қазақстан»).

Бойды барлады. Сақтанды. Қорыққан кісі секілді *бойын барлап*, Теңдес емес адамды алдап-арбап, жек көріп алғаннан соң көріне жау боп, Кегін алса болмай ма сыпыра жалмап? (Абай, Тол. жин.).

Жол барлады. Жол қарады, із кесті. Әлі желіп келеді Алып аю қорбаңдап. Тұрған аңшы көреді Баяғыдан *жол барлап* (Т.Молдағалиев, Құралай).

БАРЛА = е.т. с.өй.л. *Пралау*.

Жас барлады. с.өй.л. *Жас парлады*. Иығында ескі көрпесі, екі қолымен жер тіреп алып, көзінен *жас барлап*, булығып жөтеліп отырған кемпір-шалдар көз алдыға келеді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

БАРЛАҒЫШ с.ы.н. *Тез бағдарлай қоятын, байқағыш, аңғарымпаз*. Бақытгүл жүрегінің құпиясын көрсетпеге тырысып, жүзін көзден жасыра беретін. Бірақ көз де аңдығыш, тез *барлағыш* (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

БАРЛАМ с.ы.н. с.өй.л. *Бардам*. Болсаң да мейлі *барлам* мейлі тапшы, өркімнің алған жары өзіне жақсы, – депті (Мұра).

БАРЛАМПАЗ с.ы.н. *Айналасына, алды-артына жиі көз тастап, ой жүгіртіп отыратын сақ, ойлы, барлағыш*. Адам жасы ұлғайған сайын *барлампаз* бола береді екен (Ауызекі).

БАРЛАМПАЗДЫҚ з.а.т. *Барлампаз болушылық, байқағыштық*. Айналасын, жалпы бағытын *барлампаздық* қасиетті қазақ халқы жершілдік дейтін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

БАРЛАН = е.т. *Байқалу, тексерілу, түгенделу, қарастырылу*. Мұның алдында жаудың ең бір мықты буыны болған Переченнің төңірегі, ондағы жау жасақтарының өзекті жерлері бар жағынан *барланып*, әбден-ақ зерттелгенді (Ғ.Сланов, Алтай.). Соңғы рет желпіп желегін барқыт, Қарағай қалды *барланбай*, Жанымда бикеш күледі шалқып, Мен іздеген армандай (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

БАРЛАНУ *Барлан етістігінің қимыл атауы*.

БАРЛАС = е.т. *Байқасу, бірге шолу жасау, екі жақты әрекет етісу, аңдысу*. Осы ерлері елімнің, Шаруасын бағып тұр. Қарауыл берік, *барласып*, Қып еткен жаудың қимылын (Н.Байғанин, Шығ.).

БАРЛАСУ *Барлас етістігінің қимыл атауы; аңдысу*. Жігіттер ерлі-зайыптылар арасындағы іштей *барласуды* сезді (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

БАРЛАТ = е.т. **1. Қарату, шолдыру, байқату, тексерту**. Басында Алатаудың қар жатады, Бұлттарға кең аймақты *барлат*ады. Төсінен құлап ағып мөлдір бұлақ, Етекте өріс толы мал жатады (М.Әшірбеков, Белестер). **2. Іздестіру, іздеу салу**. Жоны бір жалпақ жотадай, Мойны бір жалпақ бұқадай, Балуаннан нөкер *барлатып*. Күреске салар ма екенбіз!? Артықша көзге көрініп, балуаным жықса таңлатып... (Ақтамберді жырау).

БАРЛАТУ *Барлат етістігінің қимыл атауы*.

БАРЛАУ *Барла етістігінің қимыл атауы*.

1. Төңіректі, айналыны бағдарлау, бақылау. Мұндай қауіпті *барлауды* балаларға тапсыру – олардың өміріне қатер туғызу болар еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). **2. Бақылау**,

іздену, зерттеу. Ақын-жазушы, суретші, киноматографист бәрі де тынымсыз, толғанис, батыл *б а р л а у*, іздену бағытын ұстанды (Х.Ерғалиев, Шындық.). **3.** *Пайымдау, ойлау.* Дене азыққа тоядан жан ержетер, Өмірді бұл күнгідей аңдау болмас. Жан ержетіп, дүниенің сырын табар, «Өмірде мақсат жоқ» деп *б а р л а у* болмас (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **4.** *Сынау, байқап көру.* Шоқан дүние жүзіне Шығысты танытты. Ол Шығысты зерттеушілердің *б а р л а у ғ а* ұшырған алғашқы қарлығашы болды (С.Мәуленов, Жер нәрі). **5.** *Ә с к.* *Жау күштері мен олардың орналасуы туралы мәліметтер жинайтын жауынгерлік қимылдардың бір түрі.* *Б а р л а у* – жау жерін шолғындау және торуылдау немесе ұрыспен жау назарын өзіне аудару арқылы жүргізіледі (ҚСӘ). *Б а р л а у* әскери құрамалардың, бөлімдердің штабтары мен командирлердің бұйрығымен алдын ала және ұрыс кезінде қарсыластың қару-жарағы, әскери күші, оның орналасуы мен жол жағдайы, ауа райы т.б. туралы мәліметтерді жинау мен ұрыс қимылдарының нәтижелі болуын қамтамасыз ету үшін ұйымдастырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Б а р л а у д ы* жүргізудің негізгі принциптері – мәліметтердің үздіксіздігі, ширақтылығы, мерзімділігі, анық және толық болуы (Қаз. тілі термин. Әскери.). Жаудың *б а р л а у*, қарсы барлау және жазалау органдары мен олардың агентуралық желілеріне тиісті агенттерді ендіру жолымен чекистер соғыс жағдайында қажет маңызды мәліметтер алып отырды («Егемен Қазақстан»). **6.** *Ғ е о л.* *Кен байлығын бағдарлап зерттеу.* Мұнай көзін ашу үшін алдымен оның қандай тереңдікте жататынын біліп алады. Осы мақсатпен алдын ала *б а р л а у* жұмысы жүргізіледі (Ж.Әбиев, Геология.). Мұнда жаңадан ұйымдасып, Атырау қолтығындағы кең даланы кезе *б а р л а у* үшін бөлініп шығып, көшіп кеткелі жатқан трест бар екен (З.Қабдолов, Жалын). Жезқазған өңірінде жұртшылыққа мәлім болған және өнеркәсіптік *б а р л а у* жүргізілген өзге де ірі кен орындары бар (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **7.** *Ә к о н.* *Мердігердің босалқы қорларға құқықты сатып алғанға дейін де, оны сатып алғаннан кейін де орындаған жұмыстары мен жұмсаған шығындары.* *Б а р л а у ғ а* жұмсаған шығындарға мыналар енгізіледі: геологиялық барлау топтары тікелей пайдаланатын негізгі құрал-жабдық (жылжымалы құрал, нәубетшілік телімдердің жабдығы, құрал-саймандар т.б.) өтелімі; топографиялық, геологиялық, геофизикалық зерттеулерге жұм-

салған шығындар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Барлау авиациясы. *Ә с к.* *Қарсыластың күштері мен оның тактикалық, оперативтік және стратегиялық бағыттағы түрлі объектілері жайында мәлімет алу үшін арнаулы құралмен жабдықталған барлаулы ұшақ, тікұшақ, ұшатын аппараттар.* *Б а р л а у а в и а ц и я с ы* өз міндетін ауа райына қарамастан кез келген уақытта фотосуретке түсіру, көзбен шолу және радиолокациялық бақылау арқылы жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Б а р л а у а в и а ц и я с ы* ұйымдық жағынан іріленіп, авиатоптардан, авиакөліктен құралады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Барлау алқабы. *Ә с к.* *Бірлестіктердің күштерімен, құралдарымен барлау жүргізілетін оң және сол жақтары шектеулі сызықтармен шоттелген қарсыластың орналасқан орындарындағы жергілікті жер жолағы.* Әдетте *б а р л а у а л қ а б ы* құрамалардың бөлімдердің ұрыстың қимылдар алқабы енінен, ал тереңдігі бойынша оның жауынгерлік міндет тереңдігінен кем болмауы керек (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Барлау жасағы. *Ә с к.* *Қарсылас туралы, шабуылда қолайлы жер туралы т.б. мәліметтер алу үшін жалпы әскери құрамадан аса маңызды бағытқа жіберілетін тактикалық барлау органы.* Қорғаныста қарсыласпен тікелей түр түсулер болмаған кезде *б а р л а у ж а с а ғ ы* жіберіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Б а р л а у ж а с а ғ ы* бақылау, жергілікті жерді байқау, торуылдау, ал қажет болған жағдайда ұрыс арқылы барлау жүргізеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Барлау және нысана көрсету стансысы. *Ә с к.* *Әуе нысаналарын табу және зениттік ракеталар әскері мен зениттік артиллерия батареяларға нысананы көрсетуге арналған радиолокациялық стансы.* *Б а р л а у ж ә н е н ы с а н а к ө р с е т к і ш і с т а н с ы с ы* жер үсті, кемелік және әуе шабуылына қарсы қорғаныс бөлімшелерінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Барлау мәліметтері. *Ә с к.* *Ұрыс алдында, сондай-ақ ұрыс барысында шешім қабылдау үшін командирге қажет болатын қарсылас, жергілікті жер, метеорологиялық жағдай және т.б. туралы мәліметтер.* *Б а р л а у м ә л і м е т т е р і н ің* нақтылығына қарай олар анық, ықтимал, күмәнді және жалған болып көрінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Б а р л а у м ә л і м е т т е р і н ің* маңыздылығы олардың мазмұ-

нымен, шынайылығымен, қалыптасқан жағдай шарттарына байланысты айқындалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Барлау схемасы. ә с к. *Барлау, бақылау жоспары.* Үш күннен кейін Сәлемгерейден өзгесі Алматыға жүріп кетті. Ал, бір жеті жетпей бұл *барлау схемасын* Қазақстан кен зерттеу министрлігінің құрамасы да бекітті (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

Барлау шалғыны. ә с к. *Барлау жасағында әрекет етуші батальоннан жіберілетін тактикалық барлау органы.* Әдеттегі *барлау шалғыны* құрамына саперлермен және басқа мамандармен күшейтілген взвод кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Барлау шалғыны* өз міндеттерін бақылау, торуылдау, шабуылдау, ал қажет болған жағдайда ұрыс жүргізу арқылы орындайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БАРЛАУШЫ¹ з а т. 1. ә с к. *Төңіректі байқаушы, шолғыншы.* Корпустік бригадада ОРНД-тың *барлаушы* батареясының командирі Косоевті білмейтін адам кем де кем (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). 2. *Барлау жұмысын жүргізуші.* *Барлаушылар* тез оралды да: – Деревняда немістер бар. Көптеген автомашинаны көрдік, – деді (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). Күнге шағылысып, аспанда қалықтап, үстімізде немістің инелік тәрізді бүкіл *барлаушы* самоләті (Б.Момышұлы, Офицер.). Бірақ әскер тоқтаған жерден ат шаптырым. Сондықтан *барлаушылар* ол жақты ат кинап зерттеген жоқ (І.Есенберлин, Қаһар). *Барлаушы* жіберіп, тұрғын халықтан сұрастырсақ, бұл – дұшпанның бір дивизиясының қоналқалы орны екен (Б.Момышұлы, Біздің генерал). *Барлаушылар* қалың орман арасындағы ескі бір сұрлеу жолмен ақырын ғана жүріп келе жатты (С.Сейітов, Сақшылар). Әр мергеннің, әр ракетаның, әр ұшқыштың, әр *барлаушының* кек алу есебін жүргізген қойын дәптері болды (Ә.Бектемісов, Жау.). 3. г е о л. *Кен байлығын іздеуші, зерттеуші.* – Ия, жас *барлаушы* – кеншілер, мәжіліс қайырлы болсын! – деп Хасен ағай кірді (А.Машанов, Жер асты.). Ымырт үйірілгенде шығыс беттегі бір бүйір Бағлан деген мұнай *барлаушылар* поселкесінен бір-ақ шықты (Б.Аманшин, Көкжар). 4. ж е р г. *Тексеруші.* Ертең *барлаушы* келеді, соған таярланбалы (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Барлаушы Жер серігі. ә с к. *Арнайы барлау құралдарымен жабдықталған барлау мәліметтерін табуға арналған, орбитаға шығарылған жасанды Жер серігі.* *Барлаушы Жер*

серігінің көмегімен қарсыластың жер үсті объектілері, теңіз, әуе және ғарыштық нысаналары туралы мәлімет алуға болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Барлаушы топ. ә с к. *Ұрыстың жылжымалы түрлерінде, сондай-ақ қарсыласпен түйіспеген қорғаныс кезінде қарсылас пен жергілікті жерге барлау жүргізу үшін құрамалар мен бөлімдерден арнайы жіберілетін әскери барлау органы.*

Барлаушы ұшақ. ә с к. *Әуе барлауын жүргізуге арналған, арнайы техникалық жабдықтары (аэрофотоқондырғы, радиолокациялық қондырғы т.б.) бар әскери ұшақ.* *Барлаушы ұшақ* жер бетіндегі, әуедегі және теңіздегі нысаналарды (қарсыластардың объектілерін) әуеден барлап, олар жөніндегі мәліметтерді авиациялық басшылық орындарына береді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

БАРЛАУШЫ² з а т. радиотех. *Импульс. БАРЛАУШЫДАЙ* с ы н. *Барлаушы тәрізді, барлаушы сияқты.* Ақ сары жүзі жылы, аяулы жан, Алыстан *барлаушыдай* ой аңдыған, Көзіне үміт күліп әлем сыры, Ашылып тұрғандай боп таяу бұған (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Анықтап арттағыңды, алдағыңды, Барлашы *барлаушыдай* жан-жағыңды. Байқашы: өткелектер тұстарында Тістеген жерің жоқ па бармағыңды? («Қаз. әдеб.»).

БАРЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Барлау жұмысымен шұғылданушылық, барлаушы болу.* Павлик Смирновтың автоматшы болуға да, мина қоюға да, *барлаушылық* жұмысын істеуге де қабілеті бар (Ә.Шәріпов, Партизан.). Ол өз дивизиясына қайта барып, *барлаушылық* жұмысына қайта кірісті (С.Бақбергенов, Менің досым).

БАРЛЫ-БАРЛЫ о д. ф о л ь к. *Қазақша өлең ұйқасы үшін қолданылатын өлшем үлгісі.* *Барлы-барлы*, барлы тау, Басы биік қарлы тау, Хан жайлаған Қаратау, Би жайлаған Алатау, Онан да өтіп жол шекті-ау (Қобыланды батыр).

БАРЛЫҒУ *Барлық етістігінің қимыл атауы.* Боз айғыр *барлығы* айналаса да теңбілді көп ұзатпайтын сияқтанды (М.Әуезов, Қараш.).

БАРЛЫҒЫҢҚЫ с ы н. *Барлығын қалған, қарлығыңқы.* *Барлығыңқы* кәрі кемпір даусы естілді (З.Шүкіров, Жас жесір).

БАРЛЫ-ЖОҒЫ ү с т. *Не бары, бар болғаны.* Қаншайым *барлы-жоғы* ұш тақтай төселген перронның үстінде жалғыз тұрып қалды (Ж.Жұмаханов, Қаракөз).

БАРЛЫ-ЖОҚТЫ с ы н. *Азды-көпті, аз гана, көп емес, азын-аулақ.* Сақып маңдайының тайпаңқылығын аңғартпау мақсатымен *б а р л ы - ж о қ т ы* шашын төбесіне түйіп тастаған-ды (К.Оразалин, Ақ жазық). Арын Екібастұздан көшерде де киналған жоқ, балаларын, қатынын, *б а р л ы - ж о қ т ы* ыдыс-аяғын, төсек-орнын арбаға артып алып, аяңдап жүріп кеткен (З.Ақышев, Ақбел.). Үшеуі *б а р л ы - ж о қ т ы* жол азықтарын бөліп жеді, торсық түбінде қалған сүзбеге су қосып ішті (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

БАРЛЫҚ¹ з а т. 1. *Молдық, молшылық, баршылық.* *Б а р л ы қ* не дегізбейді, жоқтық не жегізбейді (Мақал-мәтел). Жалғыз өзінің ата тегінің *б а р л ы ғ ы*, байлығы, өмір құдіретінен басқа, халық қамын ойлайтын бірде бір мансап иесі бармысың (М.Әуезов, Абай жолы). *Б а р л ы қ* жарастырар, жоқтық таластырар (Мақал-мәтел). Қозысы өлген саулыққа, қой теліген *б а р л ы қ т а* (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.). 2. *Бар екендік, жоқ еместік.* Прозаға Бейімбеттің қыры *б а р л ы ғ ы н*, қаламы жүйріктігін «Шұға» дәлелдей алады (С.Мұқанов, Өсу жол.). Уайым – ер қорғаны, есі *б а р л ы қ*, Қиыны бұл дүниенің қолы тарлық (Абай, Тол. жин.). 3. *ф и л о с.* *Бар болушылық.* Зат мәңгі қозғалып келе жатқан болу керек, үйткені заттың қозғалуы *б а р л ы ғ ы н ы н*, болғандығының салдары. Бар, болған нәрседе бір сипат болуға тиіс (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұның бәрі де жалғыз теңдесі жоқ, ұқсасы жоқ бір Құдайдың *б а р л ы ғ ы н а*, бірлігіне һәм көміл жаратушы халық – қадір екендігіне дәлел болса керек (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.).

БАРЛЫҚ² е с і м. *Бүкіл, түгел, барша, күллі.* Кедейдің де күткені сондай кезек, Ұзамай болатынын ішім сезет. *Б а р л ы қ* адам теңеліп, бірдей болмай, Дүниені басқамен болмас түзеп (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Анау көрініп тұрған төскейдің сай-саласы, биебауы, ауыл қонысы, қой өрісі – *б а р л ы ғ ы* да соншалық таныс (М.Әуезов, Абай жолы). Өлмеген құлға атты таң, Бағынып отыр *б а р л ы қ* жан. Тұтқында жүрген босанып, Жылағандарға жанды шам (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Ұлттық идея қазақтың гана емес, елімізді мекендеген *б а р л ы қ* этностың көкейкесті мүдделеріне қайшы келмейді («Егемен Қазақстан»).

Барлық міндеті кісiде. *Күш-қуаты кемi-ген, әл-дәрменi жоқ, аурудан қажыған, қарттықтан жеңiлiп, әлсiреген күй. Б а р л ы қ м i н-д е т i к i с i д е*, күні-түні күзетте тоғыз жыл

жатып, Есенеi былтыр қайтыс болды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

БАРЛЫҚ = е т. 1. *Семіз аттың шапқанда алқынуы, екпінi қайтуы.* Шабыстан ат *б а р л ы қ т ы*, Айқайдан дауыс қарлықты. Жаралы тартты зарлықты, Замана қылды тарлықты (Бабалар сөзі). Тосқауыл бөгеттері көп өзектен өте бере мүлде *б а р л ы ғ ы н* қалған торы ат қанша борбайлап, қос өкпеге тепкілегенмен шаба алмай лекіте шоқиды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Кер құнаны *б а р л ы ғ ы н* қалды ма, жоқ өзінің жалқаулығы ма, шабысы бөсеңдеп, қаздар тобы да, ителгі де ұзап кетті (С.Бегалин, Танд.). 2. *Айғайлаудан дауыстың бар-бар етіп қарлығы.* Ұста балғаларының шаң-шұң жаңғырықтары, базар делдалдарының *б а р л ы қ қ а н* дауыстары, мастардың беймаза айқай-шулары Арыс бойын басына көтеріп, даңғаза қылып дүрліктіріп жататын (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Байекең отыр *б а р л ы ғ ы н*, Ыстық па, бұған ыза ма. Шығады даусы қарлығып, Қымызға әлде қыза ма (Ж.Молдағалиев, Жесір.). Қоспан атын тебініп айқай сала беріп еді, даусы *б а р л ы ғ ы н* тамағына кептеліп қалды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Барлыққан жылқы [ат]. *Семіздей мініліп, қызыл май болуға аз-ақ қалған жылқы.*

Барлыққан түйе. *Семіздей мініліп, қиналып жүрген түйе.*

БАРЛЫҚТЫР = е т. *Шектен тыс болдырту, алқындыру, шаршату.* Алға шыққан бетінде басқа, көзге төпелеп құнанын *б а р л ы қ т ы р ы н* алған Жақып Әлібайдың құла төбел құнанынан да қалып, тепкіленіп келеді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Ол қатты жүріп, атын *б а р л ы қ т ы р ы н* алғанын жаңа сезді (М.Мәжитов, Құлынды.). Кертөбел ортаға еркін жете алмады. Жолды кіл қасқалар бөгеіп *б а р л ы қ т ы р ы н* барады (Д.Досжанов, Зауал).

БАРЛЫҚТЫРУ *Барлықтыр етістігінің қимыл атауы.*

БАРМАҚ¹ з а т. 1. **Бас бармақ.** Сирек шыққан бұл ерлер Кен жиһанның жүзінде *Б а р м а қ т а н* жаны артпаған (Ғұмар Қарашев, Шығ.). *Б а р м а ғ ы м а* күбіртке шыққанда мен де сырмада жүргенмін, – деп Рақат қарсы шықты (С.Жүнісов, Өшп. Із). Ерні жұқалай бір сұқым жігіт жамбасты тұтамадап, майын *б а р м а ғ ы м е н* бүркітше басып ұстап алыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Б а р м а қ п е н* домбыраның бетін қарпып, Тигізбей шанағына ептеп, қалқып. Секілді өлшеп қойған таразыға, Жеткізбей алып жатыр қолды тартып (Д.Еркінбеков, Шығ.). 2. *Саусақ, қол мағынасында.* – Е, Нұрғазы бала-

сы Дәулетхан, келдің бе? – деді бурыл мұртын *бармағымен* бір сипап, – келгенің оң болды (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). Теке сақал өңгімесін бөліп, майлы *бармақтарын* жалап, аюдың сабалақ терісі жабылған жалаңаш бүйіріне қолдарын сүртті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шырақ жалынына *бармақтарын* күйелеп, өтінішке баса бастаған жылқышылардың өңінде қатулық бар (А.Сатаев, Дала).

Аяқ бармақтары. с ө й л. *Баинай, аяқ сау-сақтары.* Сау адамның өте мөте жетілген қозғалысты мүшелері: табан, *аяқ бармақтары* (бес бармағы), тізе, ұршық, ішек-қарын, шағылыс мүшелері, қолдар (әсіресе бірдеме шанышқанда, қытықтағанда), көздер, бұл мүшелердің қозғалыстары дене тіршілігіне өте маңызды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Балды бармақ. *Қолы епті, өз ісіне жетік, шебер.* Ау тартып он бес жастан жанды жалдап, Атанды палуан Төлеш *балды бармақ* (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

Балуан бармақ. *Саусақтары салалы, жуан, қайратты.* Әйтілес аппақ, ақ сарбас, соқыр қарт етектей сақалын *балуан бармақтарымен* салалай тарап отыр еді (Ғ.Мүсірепов, Танд.).

Бал ұстаған бармағын жалайды. *Бір іске, шараға араласқан адам соның пайдасын көреді. Бал ұстаған бармағын жалайды* деген осы (Ауызекі).

Бармағы бал. *Асты, тағамды дәмді дайындайтын адам туралы.* Ең әуелі көше басында тұратын осы ауылға әйгілі *бармағы бал* аспаз жігітті шақыртты, бірер шал-шауқанды жиды, осылай да осылай, кешегі Ерөлінің жалғыз тұяғы отау тігіп, түтін түтетіп жатқанда қол қусырып қарап қалғанымыз жараспайды, бір атаның баласындай болып қимылдайық, жұмылайық деді (Д.Досжанов, Кісі.).

Бармағы батпады. *Бір іске тісі батпады, қолынан келмеді, шамасы жетпеді.* Бұл іске қалалық прокуратураның да... тергеушілері үңіліпті, бірақ ешқайсысының *бармағы батпапты* (Ж.Еділбаев, Тергеуші.).

Бармағы майысқан. *Қолынан келмейтіні жоқ, шебер, ісмер.* *Бармағы майысқан* бала – шебер (Халық ырымы). Институттың студенттері шетінен *бармағы майысқан* ісмер екен («Қаз. әдеб.»).

Бармағына қыстырды. *Бір затты өзгеге сездірмей берді, ұстатты.* Әкем қалтасынан аузы бүрмелі қара дорбасын алды да, қанша екенін білмеймін, тілашар деп молдекеңнің *бармағына қыстырды* (Қ.Қуанышбаев, Өленд.). Ол келген сайын әжем бес тиындық

қара бакырды *бармағына қыспай* жіберген емес (Б.Майлин, Шығ.).

Бармағынан бал тамған. *Он саусағынан өнері төгілген бесасап шебер.* Буынсыз он саусағы күй қағуға, Көңіліне тыңдағанның от жағуға, *Бал тамған бармағынан* домбырашы Жан терге түсіп отыр мынау дуда (І.Жансүгіров, Поэма.). Құрманғазы, Дәулеткерей, Дина Нұрпейісова секілді *бармағынан бал тамған* өнер иелерінің көптеген күйлерін ұлт аспаптар оркестрінің орындап шығуын да талғампаз шебердің тікелей қамқорлығы деу керек («Қаз. әдеб.»).

Бармағынан күй төгілді. *Күйді шебер орындады. Бармағынан күй төгіліп,* көмейінен ән әулеткен жыршы екен (З.Шүкіров, Ғажайып.).

Бармағын басты. к ө н е. *Қуәландырды, растады.* Мөр орнына *бармақ басты.* Куәнің бірі манағы келіншек Зылиқа еді, ол қол қоя білмейтін болып шықты. – Протоколға *бармағыңды баса* сал, – деді біреулері (Б.Майлин, Азамат.). – *Бармағыңды бас!* – деді жазғандарын оның алдына қарай жақындатып (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Бармағын бүгіп қалды. *Бір нәрсені жасырып қалды.* Шынын айтпай отыр, *бармағын бүгіп қалған* сияқты (Ауызекі).

Бармаған емді. *Ештеңемен жұмысы болмады, айтқанның байыбына бармады, саусағын сорып тұра берді.* Ойларлық енді ұятты ес кірмесе, Наданға нан танымас немере едім. Сөзіне ешбір жанның салмай құлақ, Балаша *бармағымды емер* едім (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

Бармағын емізді. *Құр сөзбен шығарып салды, нақты көмек көрсетпеді.* Анау күнгі келісімнен ештеңе шықпады, ол бізге тек *бармағын емізді* (Ауызекі).

Бармағын көрсетті [шошайтты]. *Бір нәрсеге риза болғандығын білдіру үшін жасалатын ишарат белгі («міне», «мынадай», «қатқан» деген мағынада).* Өмірбай күшіктен көз алмай келе жатып бір уақта *бас бармағын көрсетіп*, екі ұртын томпайтатын (Қ.Наменгенов, Біздің ауылдың.).

Бармағын майға батырды. *Байлыққа келді, молшылыққа жетті.* Су емес, *бармағын майға батырып* қойса, Құдайдан одан артық не тілері бар (Б. Қыдырбекұлы, Ешкімге.).

Бармағын тістеді [шайнады]. *Қатты өкінді, опық жеді.* Айналайын, апам-ау, ақ сүтінді ақтай алмаданы ғой мен, ақтай алмаймын ғой, – деп өз *бармағымды* өзім *тістеп*, өксіп-өксіп жылап жіберемін (Ә.Нұр-

шайықов, Махаббат.). Тағы да сұлтандар бүлігі қолтұсау болды. Болат хан тапқан соң, сонау алтын тақ дәмеғөй көңілдердің көз құртына айналды. Сардар ақылы тыңдалмады. Тіпті сардарды елемеге айналды. Әбілқайыр еріксіз *бармақ тістеді* (С.Сматаев, Елім-ай). Сонда Абылай хан Арыс деген жерде бір төбенің басына шығып: «Қайран Орта жүз бенен Кіші жүздің батырлары қасымда болса, бұл қорлықты көрмес едім-ау» – деп *бармағын шайнаған* екен (М.Дулатов, Шығ.). Апырай, – деді қарт *бармағын шайнап*, – осындайда мылтығым болар ма еді Мылтығым барда менен күншілік жерден қашатын еді-ау, бұл иттер! Құр қол жүргенімді сезіп басынуын қарашы (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Қызғаныш, жиреніш, өкініш, аяныш, ыза, қорлық – бәрі ұласып оның тірі қалып, көзге күйік болғанына *бармағын шайнап* зығырланар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бармағын [қолын] шығарды. б е й п і л. Боқты аларасың деген мағынадағы ишарат. – Мә, мынауымды алар! – деп, қос саусақтың арасынан бас *бармағын шығарды* (С.Сматаев, Алау).

Бармақ асты. *Жасырын, құпия.* Бас иіп «Уа, тақсырлап» жалбақтады, Ауызын приставтың алмақ бәрі, Өткізген *бармақ асты* пысықтары Үлкен іс бітіргендей шалжақтады (Қ.Мұқышев, Бала.).

Бармақ басты. *Жазу-сызуды білмейтін, хат танымайтын адамның қағазға, құжатқа қол қою орнына бармағын басуы.* Айыпкердің өзіне, хат білмегені себепті, *бармақ бастырды* (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Бармақ бастыға салды. *Жең қиынан жалғасты; ауыз жаласты.* Қазақтың құлықсыз, құлқынсыз, таза жүріп, жұртқа пайда келтіретін күні бар ма? Құлға «дес» тиген күні Құдайды ұмытып, *бармақ бастыға сала* бастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бармақ басты, көз қысты. *Бір мәселе жайында алдын ала жасырын келісіп, жең қиынан жалғасты.* Көш басшысы мұны *бармақ басты*, көз қысты қақ-сұғың жоқ деп кісілерге шарап құйып, бөтелке жағалатып отыратын «қызметке» қойған (Д.Досжанов, Кісі.). Жаны, ары таза Құнбаланы *бармақ басты, көз қысты* әрекетке итермеледі (С.Омаров, Қызыл.).

Бармақ бастылық. *Пара беру арқылы жақсы нәрсеге қол жеткізу, жең қиынан жалғасушылық.* Ресейліктердің тек жеті пайызы ғана дәулеттілікті жеке бастың қабілеттілігі мен еңбекқорлыққа, ал қалғандары

тамыр-таныстық пен *бармақ бастылыққа* байланысты деп санайды екен («Егемен Қазақстан»).

Бармақ басым. *Өте кішкентай, ұлтарақтай, аз ғана, шағын.* Орнына ешбір келмес қанша айтқанмен, Жерінді жауға алдырсаң «*бармақ басым*» (Базар жырау, Шығ.). Ортаға салмай сөздерін, *Бармақ басым* қағазын, сәлемдескен заман-ай (Н.Наушабаев, Өлең.).

Бармақ [бармақтың] басындай. а) *Аз, шағын, кішкентай деген мағынаны білдіретін халықтық өлшем.* Анау оң жақ көзінің астындағы *бармақ басындай* қалы да адамның назарын еріксіз тартарлықтай екен (М.Сүндетов, Құмда.). Солтүстіктен түйдек-теліп көтерілген бозғыл бұлт шуда жалданып, тіркестене көшіп, аспан жүзінде *бармақ басындай* жер қалдырмай көмгенше асықты (Б.Майлин, Шығ.). Сүйір иегіндегі *бармақ басындай* мең алыс ауылда қалған мейітбан анамды еріксіз есіме түсіргендей (С.Баязитов, Айдарлы). ә) *Үлкендігі бармақтың көлеміндей.* Етке құрт тышатын, *бармақтың басындай* үлкен, көк түсті шыбын. Кенет бір көк шыбын қарияның құлағының түбінен әрлі-берлі өтіп, самолетше азынап кетпей қойды да, Түрдекең басын оқыс көтеріп алды (К.Бектұрғанов, Бабаназар.). Тобылғы түсті торы ат, екі құлағы артынан ойық, жалы мінер жағында, кекілінің астында *бармақ басындай* төбелі бар (Б.Майлин, Шығ.). б) *Баданадай ірі, толық.* Қара шеңгелдің ішінде майда ұрығы бар, жез қоңырауға ұқсас *бармақ басындай* сылдырмағы болады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Бармақ батпайтын. *Тығыз мығым, бос емес.* Жарау аттылардың қоржыны тоқ. Келесі жазға шейінгі киім-кешек, қант-шай *бармақ батпайтын* тығыз қоржындарда (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

Бармақ батырды. *Құқай көрсетті, қоқан-лоқылық істеді.* Сол бас бұзарлардың біріер басшысына *бармақты батырып* қойсаң, бұл халге жетпес едік (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Бармақ елі. э т н. *Бір бармақтың еніндей қалыңдық мөлшерін білдіретін халықтық өлшем атауы.* Ұзындықты: шынашақ ұшы, *бармақ елі*, сүйем, тұтам, қарыс, қадам, табан, шын-тақ, кез, құлаш деген белгілі атаулармен есептейміз (Д.Досжанов, Жібек.).

Бармақ қазы. *Қалыңдығы бармақ мөлшерлі, майлы, семіз қазы.* Белгібайдың биылғы соғымынан *бармақ қазы* шықты (Ауызекі!).

Бармақ мұртты. *Майысқан бармақ пішінді мұртты бар (адам).* Қолында көзі жалтыра-

ған бірдеңе ұстаған *бармақ мұртты* біреуі бұны шыр айналып жүр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

Бармақ сақина. *Бас бармаққа киетін сақина.* Құдағиына үлкен *бармақ сақина* салды (Ауызекі).

Бармақ шайнаттырды. *Өкіндірді, опық жегізді.* Деді де қолын батыр байлаттырды, Бендедей осыларға айдаттырды, Осындай күншілдікпен күйге салып, *Бармақты* жаман жолдас *шайнаттырды* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Бас бармақ. а) а н а т. <лат. pollex (digitus)> *Бес саусақтың ең жуаны, әлдісі, біріншісі. Қол басында бес саусақтың төртеуінен бөлек, қарама-қарсы орналасқан саусақтың аты.* О кезде Әлдекей қаз мойын қара шақшасын жаман қоныштан суырып, *бас бармағын* сұқ қолымен қаусырмалап тырнағына насыбайын нәшіне келтіре сілке бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тәуіп оны маймен сылап отырып, сондай бір тездікпен бұғананың тайған жерін *бас бармағымен* басып қалды (Р.Райымқұлов, Болат). ә) э т н. *Балалардың қуырмаш ойынындағы ең жуан, бірінші саусақ атауы.* Балалы үйрек, *бас бармақ*, Кішкене бөбек, бес бөлек саусақайы салбырап, Бөлене қойсын бос білек (Н.Төреқұл, Сүйіншіден.). Қуыр-қуыр, қуырмаш. Балаларға бидай шаш. *Бас бармақ*, Балаң үйрек, Ортан терек, шылдыр шүмек, Кішкене бөбек (О.Әубәкіров, Сүзеген сөз).

Бас бармақтай. *Бармақтың үлкендігіндей.* Орай да орай оқ атқан, Он екі тұтам жай тартқан. Тазқараның тайлық жүн Өзі жүндеп өзі атқан *Бас бармақтай* бөдене, Басына байлам көре атқан (Шернияз ақын, Шығ.). Терезе жуандығы *бас бармақтай* темірмен торланған (З.Ақышев, Ақбел). Қойын қалтасынан үлкендігі *бас бармақтай* суретті алып, Айымбетке берді (С.Омаров, Жүйрік.).

Бес бармақ. *Қол; қол саусақтары деген мағынада.* Күйшінің қошаметке көңлі тасып, *Бес бармақ* маймақ қақты перне басып (І.Жансүгіров, Шығ.).

Буынсыз бармақ. б е й н. *Домбыраны асқан шеберлікпен тартатын күйшінің қолы, саусақтары туралы.* Лепіріп жүрек, Бейне тас түлек. Ақ түйғындай, Аспанда шүйгіп, Қалықтап, жүйткіп. Сорғалады, шалқыды *Буынсыз бармақ*, Перне бойлап, Жорғадай сызды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қыналы бармақ. *Он саусағынан өнері тамған ісмер, пысық, таза, кірпияз.* Екінші әйел – *қыналы бармақ* дейтін: аз нәрсені

көптей қылады; көп нәрсені көлдей қылады, киіміне кір жұқпайды, асына қылшық тұрмайды, дүниесінің бәрі таза болады (Шал ақын, Өлеңд.).

Он бармағы қыналы. *Тырнақтары қырыналған, боялған әдемі саусақ.* Он бірінші тілек тілеңіз, *Он бармағы қыналы*, Омырауы жұпарлы, Иісі жұпар аңқыған, Даусы қудай саңқыған... Ардақтап жүрген бикешің Жылай да жесір қалмасқа (Бұқар жырау, Жыр.).

Шариятпен кескен бармақ ауырмас. *Ақылдасып, келісіп жасаған іс пайдалы болмақ, Шариятпен кескен бармақ ауырмас* деген, шамалап сұрап көріңіздер (С.Кобеев, Қалың мал).

БАРМАҚ² з а т. ә д е б. *Әр жолындағы буын сандарының біркелкі келу заңдылығына негізделген түркі тілдес халықтар поэзиясындағы буын өлшемі. Кейде буын үзінді деп те аталады.* XI ғ. Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» кітабындағы өлеңдер де *бармақ* өлшемімен жазылған (ҚҰЭ). *Бармақ* өлшемінің үлгілері әсіресе өзбек, қазақ, ұйғыр, татар т.б. ауыз әдебиетінде көп кездеседі (ҚҰЭ).

БАРМАҚНАН з а т. ж е р г. *Қамырын қолмен үзіп сорпаға салатын нан. Бармақна* н а н ы ң қамырын қолмен үзіп-үзіп дайындайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БАРМАҚСЫЗ с ы н. *Бармағы жоқ. Оң қолының бармағы тағы шолақ Бармақсыз* қол ұстауға қандай олақ. Мен сорлы емей, кім сорлы, ойла, батыр, Күйеуімнің болған соң жайы сол-ақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

БАРМАҚТА= е т. *Бармақ жұмсау, бармағын батыру.* Көшсе көшке жол бермейді, Бос айдасаң түйені. Ақ бетіме салды ма, Бес *бармақтап* күйені (Қамбар батыр).

БАРМАҚТАЙ с ы н. 1. *Өте шағын, кішкентай.* Бүркіттің *бармақтай* басына арналған сын да аз емес – жыланбас, бақабас, кешкіл бас, жырық езу, қылыш тұмсық, қалың тұмсық сияқты бас ерекшеліктері де құс сынында айтарлықтай орын алған (Ж.Баба-лықов, Қыран.). Дастарқан үстінде *бармақтай* болып піскен қоңыр бауырсақпен аралас құрт пен ірімшік төгілген (І.Есенберлин, Қатерлі.). Таста отырған байғыздың Жанына тауыс келеді, Неткен құс деп менсінбей *Бармақтай-ақ* денелі (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Батырлар беттескен маңайда шөп арасында ұясы болу керек, қырдың *бармақтай* қоңыр торғайы екеуінің біресе о жағына, біресе бұ жағына шығып, шыр-шыр етеді (Ә.Кекілбаев, Дала.). 2. *Болар-болмас, ти-*

тімдей, болмашы ғана, аз. Біреуге *бармақтай* жақсылық жасасаң, есейіп кетеді екенсің (Ө.Күмісбаев, Жапырақтар.). **3. Баданадай ірі, толық (дән).** Ерте өнген сабақ дәндері *Бармақтай* кілең ірі еді (І.Мәмбетов, Сыр). Сібірдің *бармақтай-ақ* шолақ сұлысына тұмсығы тиген қыр аттары бір жетіде бөртпін шығыпты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Арасында орманның Жайқалып егін алқабы *Бармақтай* басы әр дәннің Көзді еріксіз тартады (Т.Жароков, Шығ.).

Бармақтай бақ берсін [қонсын]. т і л е к. Бағың ашылсын, жолың болсын деген мағынада.

Бармақтай бақ құралды. с т и л ь. Дәулет қонды, мал бітті. Дүниенің бұраңдаған қисық-қисық жолында маңдайына *бармақтай бақ құралмаған* Рысқұл үшін бұл жалғанның бар қызығы осы балалары еді: Тұрары мен Түйметайы (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

Бармақтай бала. Әлі өсіп жетілмеген кішкентай сәби. Кең дүниенің *бармақтай баланы* сыйдырмаған жоқшылық көзін аштырмады, — деп ағасы жасын іркіп алды (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.).

БАРМАҚТАЙ-БАРМАҚТАЙ с ы н. Ірі-ірі, кесек. *Бармақтай-бармақтай* қара шыбын құжынап етті құрттатып жібереді (Н.Баяндин, Құм асты.).

БАРМӘЗІР з а т. Қолда бар ең соңғы мүлік, зат. Олардың қолында қалған *бармәзірі* — үш-төрт тұяқты да өздеріне бұйыртпады (С.Мұқанов, Шығ.).

БАРМЕН [ағыл. barman] з а т. **1.** Бар иесі немесе барды басқарушы (адам). **2.** Барда жұмыс істейтін, арқалықтың ар жағында тұрып, арақ-шарап сататын қызметші. Еркін бірер ай *бармен* болып жүрді (Ауызекі).

БАРН [ағыл. barn] з а т. ф и з. Ядролық процестердің тиімді көлденең қимас ауданын сипаттау үшін қолданылатын бірліктер жүйесінен тыс өлшем бірлігі.

БАРОГРАММА [грек. baro+грамма] ф и з. -а с т р. Барографтың қисық жазуы.

БАРОГРАФ [грек. baros — ауырлық, grapho — жазамын] з а т. ф и з.-а с т р. Ауа райын болжау үшін қолданылатын, атмосфералық қысымды өзі жазатын аспап, барометр. Атмосфералық қысымның өзгерісін жазу үшін *барограф* қолданылады (ҚҰЭ). *Барограф* барабанның толық айналу уақытына қарай тәуліктік барограф және апталық барограф болып ажыратылады (ҚҰЭ).

БАРОКАМЕРА [грек. baros — ауырлық, лат. camera — бөлме] з а т. ф и з. Қысымы бір-

қалыпты, таза ауа толтырылған, науқастарды емдеу үшін қолданылатын тұмшаланған жабық орын (құрал, герметикалық камера). Аспаптарды сынақтан өткізу және эксперименттік немесе емдеу мақсатында атмосфералық қысымды төмендетіп немесе жоғарылатып отыруға арналған герметикалық камера — *барокамера* қолданылады (Терм. сөздік). *Барокамера* төмен қысымды (вакуумдық) және жоғары қысымды (компрессиялық) болып бөлінеді (ҚҰЭ). *Барокамера* байқау терезелерімен, люктермен, дыбыс және жарық сигналын беру жүйелерімен жабдықталады (ҚҰЭ).

БАРОККО [итал. barocco] з а т. **1.** т а р. с ө у л е т. ХҮІ соңынан ХҮІІІ ғасырдың ортасына дейін қолданылған айшықты сәулет стилі. *Барокко* стиль ретінде алдымен Италияда қалыптасты (ҚҰЭ). Италия архитектурасында *барокконың* стильдік ерекшеліктері ғимараттың іші-сыртына бірдей сіңіп кеткен (ҚҰЭ). **2.** ә д е б. Көркемдік стиль. *Барокко* термині әдебиетке ХІХ ғасырдың ортасында келді (Әдеб. терм. сөздігі). *Барокко* стиліне тән бейнелілік, көрнекілік, суреттілік, айшықты теңеу, әсірелеу, метафоралар қолдану сияқты ерекшеліктер әдебиетке де әсерін тигізді (Әдеб. терм. сөздігі).

БАРОМЕТР [грек. baros — ауырлық, metron — шама] з а т. ф и з. Ауа қысымын өлшейтін, құн райын болжайтын арнаулы аспап. Бұл тұрғыда оптикалық аспаптарға қоса маятникті сағатты, *барометрді* және термометрді айтуға болады (А.Көбесов, Математика.). Егер *барометр* төмен жылжыса, онда ауа райы құбылмалы, ал циклон антициклонға ауысса, онда атмосфераның қысымы көбейіп, ауа райы өте жақсы болады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Қабырғаларға әртүрлі өсімдіктердің плакаттары, *барометр*, термометрлер ілінген (Ж.Тілеков, Қайнар).

БАРОМЕТРЛІК: барометрлік қысым. ф и з. Атмосфералық қысым. $\approx$ *барометрлік қысымды* өлшеу.

Барометрлік формула. ф и з. Газ қысымының немесе тығыздығының ауырлық күші өрісіндегі биіктікке тәуелділігін анықтайтын формула. Жер атмосферасындағы ауаның қысымы мен тығыздығы шын мәнісінде *барометрлік формула* бойынша таралмайды, өйткені атмосфера шегінде температура мен еркін түсу үдеуінің кемуі биіктікке және географиялық ендікке байланысты өзгереді (ҚСЭ).

БАРОН [франц. baron] з а т. т а р. *Батыс Еуропадағы графтан бір саты төменгі дворяндық лауазым.* Оралдан подполковник *б а р о н* Штемпельдің отряды Аңқаты мен Шідертіні кесіп өтіп, Қалдығайты өзеніне қарай бет алды (Х.Есенжанов, Тар кезең). *Б а р о н* – феодализм дәуірінде Батыс Еуропада корольға немесе аса ірі ақсүйекке тікелей бағынатын адам, корольдық советтің мүшесі (ҚСЭ).

БАРОНДЫҚ з а т. *Баронға тән, соған қатысты иелік.* Англия жері нормандар жаулап алғаннан кейін көбінесе әрқайсысы 900-ге дейін ескі ағылшын-саксон лордтықтарын қамтитын орасан зор *б а р о н д ы қ т а р ғ а* бөлінгендігіне қарамастан... ұсақ шаруашылықтар аралығында ірі бай-батша помещьелері орналасқан-ды (Жаңа заман тарихы).

БАРОНЕССА з а т. т а р. *Баронның қызы немесе әйелі.*

БАРОРЕЦЕПТОР [грек. baros – ауырлық, лат. гесіреге – қабылдаушы] з а т. б и о л. *Қан, лимфа тамырлар және ішкі мүшелер қабырғаларында орналасқан, оларға түсетін қысымды қабылдайтын сезімтал жүйке ұштары.* *Б а р о р е ц е п т о р л а р* аталған мүшелер қабырғаларындағы қысымдық өзгерістерді қабылдап оларды рефлекторлы түрде реттеп отырады (Қаз. тілі термин. Биология).

БАРОСКОП [грек. baros – ауырлық, грек. skoreō – бақылаймын] з а т. ф и з. *Ауаның өзгерісін, қысымын өлшеп анықтайтын аспап.* ≈ *Б а р о с к о п т ы* пайдалану.

БАРОСЫНАЛЫҚ [грек. baro] с ы н. ф и з. *Сұйықтықта болатын тығыздық бөлінісінің (таралуының) екі шамаға тәуелді, байланысты болуы.* ≈ *Б а р о с ы н а л ы қ* құбылыстар.

БАРОТЕРАПИЯ [грек. baros – ауырлық, therapeia – емдеу] з а т. м е д. *Емдеу мақсатында төменгі немесе жоғары атмосфералық қысымды қолдану.* *Б а р о т е р а п и я* вакуумды барокамера немесе компрессиялы барокамера көмегімен жүргізіледі (ҚҰЭ). *Б а р о т е р а п и я н ы ң* негізгі емдік механизмі тері жабындысындағы қантамырлар мен олардың капиллярлар торына, организмнің тереңде орналасқан тілдеріне өзгертілген атмосфералық қысыммен әсер етуге негізделген (ҚҰЭ).

БАРОТРАВМА [грек. baros – ауырлық, trauma – зақым] з а т. б и о л. *Атмосфералық қысымның кенет өзгеруінен организмнің зақымдануы.*

БАРОТРОПТЫҚ: баротроптық құбылыс [өзгеріс]. ф и з. *Сұйықтықта болатын*

тығыздық бөлінісінің (таралуының) бір шамаға тәуелді болуы. Ауада *б а р о т р о п т ы қ* өзгерістер қысымға, ал су қоймасында жылуға байланысты болады (ҚСЭ).

БАРП-БАРП е л і к. *Даңғырлап, айғайлап, жөн-жосықсыз сөйлегендегі жағымсыз жуан дыбысқа ұқсап қайталама дыбысты білдіретін сөз.*

Барп-барп сөйледі. *Жөн-жосықсыз сөйлеп, мазаны алды.* Бөшен әйеліне күнұзын *б а р п б а р п с ө й л е у м е н* болды (Ауызекі).

БАРПЫЛ з а т. *Барп-барп еткен дыбыс, үн.* Есмағамбет өлең айтса-ақ болды *б а р п ы л* даусы жұртты мезі етеді (Ауызекі).

БАРПЫЛДА= е т. *Барп-барп етіп сөйлеу.* Бәтігүлмен иық тақастыра отырған Шелпек *б а р п ы л д а п* сөйлеумен болды (С.Сарғасқав, Біз төртеу.).

БАРПЫЛДАС= е т. *Барп-барп етіп жарыса сөйлеу.* Әйелдердің *б а р п ы л д а с ы п* сөйлескені естіліп тұрды (Ауызекі).

БАРПЫЛДАСУ *Барпылдас етістігінің қимыл атауы.*

БАРПЫЛДАТ= е т. *Барп-барп еткізу.*

БАРПЫЛДАУ *Барпылда етістігінің қимыл атауы.* *Б а р п ы л д а у д а н* бір тынбады (Ауызекі).

БАРРАЖ [франц. barrage] з а т. **1.** ә с к. т ең і з. *Су беті және су асты кемелеріне қарсы бөгет жасау мақсатымен қолданылатын тосқауыл.* Табиғи сулардың ластануын болдырмаудың инженерлік әдістері ретінде *б а р р а ж д а р м е н* қатар су перделері, пневматикалық перделер және т.б. қолданылуы мүмкін (Т.Қалыбеков, Экология.). **2.** ә с к. ә у е. *Жау ұшқыштарының қишуына кедергі келтіру үшін арнайы жасалған әуе тосқауылдары.* Әуе *б а р р а ж д а р ы* жоғары көтеріліп тұратын, құрыш аркандармен байланып, бекітілген аэростаттардан жасалады (Шет. тілд. сөздігі). **3.** т е м і р ж о л. *Баспалдақты тіреуіш түрінде жасалатын, бөгет қызметін атқаратын қабырға.* Таулы (аудандардағы) жерлердегі теміржол бөліктерін нөсер кезіндегі су тасқынынан, ағын залалынан сақтау үшін *б а р р а ж д а р* пайдаланылады (ҚСЭ).

БАРАКУДА з а т. б и о л. *Теңізде мекендейтін жыртқыш балық; теңіз шортаны.* *Б а р р а к у д а* жылы жақтағы теңіздерде кездеседі (ҚСЭ).

БАРЕЛЬ [ағыл. barrel] з а т. э к о н. *Сұйық және сусымалы заттардың көлемі мен сыйым-*

дылығын өлшеу бірлігі. *Баррель* көлемі – 158,9 литрге тең. Кейбір батыстық сарапшылардың есептеулерінше, қазақ жерінен мұнай өндіру оның әлемдік саудадағы бір *баррель* үшін бағасы – 20 доллардан болғанда ғана тиімді («Егемен Қазақстан»). Дәлелденген қор ретінде 35 миллиард *баррельден* астам және 100-ден 110 миллиард *баррельге* дейін жобалық қор түріндегі мұнайы бар Қазақстан АҚШ-тың Мемлекеттік хатшысы Колин Пауэлл жуырда мәлімдегеніндей, «Батыстың энергетикалық сұраныстарын қанағаттандыруда болашақта аса маңызды рөл атқаратын болады» («Егемен Қазақстан»).

БАРРИКАДА [франц. barricade] з а т. *Көше ұрыстары кезінде қорғаныс ретінде жасалған тосқауыл, бөгет.* Ілулі тұрған жарнамалардың бәрін жұлып лақтырдық, кез келген бөшкелерді көшеге домалатып алып шығып, *баррикада* жасадық (М.Қаратаев, Даладағы.). *Баррикада* ерте кезден-ақ халық көтерілістері мен шетел басқыншыларына қарсы күрестерде кең қолданылып келді (ҚСЭ). Әскерге қару-жарақ, қаржы жинау ісіне әйелдер белсене қатысты, барлаушылық міндет атқарды, медсестра болып істеді, *баррикадалар* құрды (Х.Сейітқазиева, Аялы жандар).

БАРРИКАДАЛА = е т. *Баррикада жасау.* Олар түні бойы көптеген көшені *баррикадалар*, соғысуға дайын тұр екен (Ауызекі).

БАРРИКАДАЛАУ *Баррикадала етістігінің қимыл атауы.*

БАРРИЛЬ [исп. barril] з а т. **1.** *Латын Америкасы елдерінің бір қатарында қолданылатын сұйықтық өлшем бірлігі. Бариль* көлемі бір елдерде 76 литрге, кей мемлекеттерде 97 литрге тең деп есептеледі (Шет. тілд. сөздігі). **2.** *Испанияда қолданылатын салмақ өлшем бірлігі. Бір бариль* 23 килограммға тең деп саналады (ҚСЭ).

БАРРИСТЕР [ағыл. barrister] з а т. ф и л о с. с а я с и. *Ұлыбританиядағы аса жоғары дәрежелі адвокат. Барристер* соттың кез келген отырысына (мәжілісіне) қатыса алады (ҚСЭ).

БАРС ор. з а т. т а р. ф и л о с. *Байбатша, шонжар.* Ресейде 1917 жылға дейін помещиктер мен мырза-шонжарларды *барс* деп атаған (Жалпы тарих).

БАРСАКЕЛМЕС з а т. м и ф. *Өте алыс жер, қайтып оралмас сапар.* Аға, сұлтан, абзалдар, Елінді қамап, көрге айда! *Барса-*

келмес жерге айда! Күш кеткен соң қолыңнан, Зарлаудан, сарнау не пайда?! (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Барсакелмеске жіберді. *Қайтып оралмайтындай ұзаққа жөнелтті. Барсакелмеске* екі жол бар еді, уәзірімді кінәсі үшін соған *жібері* едім (Қаз. ертег.). – Я, капитан жолдас, ол кемінде жүз жауды *барсакелмеске жіберді* (Б.Момышұлы, Офицер.).

Барсакелмес қорығы. *Арал теңізінің солтүстік батыс бөлігіндегі Барсакелмес аралында орналасқан қорық. 1939 жылы Барсакелмес қорығы* ұйымдастырылып, мемлекет қарамағына алынды (ҚҰЭ).

БАРСАЗАН з а т. б о т. *Шөлейт жерде өсетін мал оты.* Ойдым-ойдым ақ таңдақ ащы татырдың көз тартар көркі адыраспан, *барсан*, жалмаңқұлақ тәрізді өсімдіктер... көрініп қалады («Лен. жас»).

БАРСИСА з а т. *Діни кітаптардағы сопы бола жүріп, сайтанның азғырғанына еріп, азғынданып, Құдайдың қарғысына ұшыраған адам.* Тәубем деп көп мақтанасың, *Барсисаны* да Құдай қарғаған Азғырып шайтан арбаған (Қашаған Күржіманұлы // Ақберен).

БАРТ з а т. *Тері өңі күрең қоңыр тартып, көтеріліп қалыңдап, қап-қатты болған ісік.*

БАРТ е л і к. *Бажырайып жарылған қауыздың шығаратын қысқа даусы сияқты дыбысты білдіретін сөз.*

Барт бет. *Быртиган, толықша, қызылы шығып тұрған томпақ бет.* Қызын көреді, шотпақ маңдай, *барт бет*, мықырлау бала екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАРТ-БАРТ е л і к. *Жүгері, бұршақ тәрізді дәндердің ыстықтың әсерінен тарсылдап жарылған кездегі дыбысын бейнелейтін сөз.*

Барт-барт жарылды [етті]. *Тарсылдады, бартылдады.* Қара қазанға, жүгері қуырып, *барт-барт жарылған* бадананы алақанына салып жатпаушы ма еді әжеміз (Т.Иманбеков, Үлкен үй).

БАРТЕР [ағыл. barter] з а т. э к о н. *Затты, тауарды немесе малды ақшасыз тең құнына баспа-бас алмастыру жүйесі; баспа-бас айырбас.* Ол уақыт барды *бартермен* құртып, қалғанын бөлісе алмай, быт-шыт болып жатқан шақ-тын («Егемен Қазақстан»).

БАРТЕРЛІК з а т. *Бартерге тән.* Онсыз құнсызданған Ресейдің ақша бірлігі – рубль барған сайын *бартерлік* айырбаспен немесе халықаралық айналыс құралы қабілеті бар валюталармен ығыстырылады, ал рубльді

ондай валютаға айналдыру өте күрделі мәселе (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Бартерлік келісім. Тауарлардың белгілі бір мөлшері баламалы бағасына сай екінші бір тауарлардың түрімен тікелей алмастырылуы баспа-бас сауда операцияларымен ең қарапайым түрі. Бартерлік келісім бойынша тауарларды айырбастау валютасыз, ақшасыз жүргізіледі (Нарық. экон. орыс.-қаз. түсінді. сөздігі).

БАРТИ= е т. Барбио, цлкею. Саусақтары қызыл қоңыр тартып бартиып іскен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Күннің ыстығынан ба, ызадан ба тер құйылған беті бартия ісіп, күп-күрең болып кетіпті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Бас алған бидай дәні қауызданып, бартия бастаған екен (Тербеледі.).

БАРТИЮ Барти етістігінің қимыл атауы. Нәзік ақ саусақтар бірде ісіп бартиып, бірде солып қатқылданып, қилы-қилы күй кешуде (Д.Әбішев, Арман.).

БАРТОҚАЛ з а т. ж е р г. Лимон; руталар тұқымдасына жататын мәңгі жасыл ағаш. Түріктер лимонды бартоқал дейді екен. Мұнысы португал деген еуропалық елдің атынан шықса керек («Ана тілі»)

БАРТОЛИНИТ [лат. bartholinitis] з а т. м е д. Әйелдің қынап сағасындағы үлкен бездердің (бартолин бездерінің) қабынуы. Бартолиниттің жедел және созылмалы түрлері болады (ҚҰЭ). Бартолинит сөз ауруымен ауырған әйелдерде жиі кездеседі (ҚҰЭ).

БАРТТАН= е т. Ісіктің бартқа айналуы, шектен тыс ісу, көлжу. Ағаш пен тасқа үнемі үйкеліп, тістеніп, қосылған тері бөлігі қалыңдап, қыртысы жансызданып, барттанып қалады («Жаршы»).

БАРТТАНУ Барттан етістігінің қимыл атауы.

БАРТЫЛДА= е т. Барт-барт етіп қатты дыбыс шығару; тарсылдау. Кейбіреуге таяғым Тиіп те кетті бартылдап (Абай, Тол. жин.).

БАРТЫЛДАТ= е т. Барт-барт еткізіп тарсылдату, сартылдату. Екеуің келе сала пұшықты алдың, Өкпесін өзі дімкес қысып та алдың. Қалғандай қағындысы күрттан әлі, Пұшықты бартылда т ұшықтадың (Жамбыл, Шығ.). Хан Қарекен келеді күн-түн қатып, Егіз оллақ маралды қабат атып. Сегіз өрме бұзау тіс қамшысы бар, Сақауыңды кетеді бартылда т ұшып (Қозы Көрпеш.).

БАРТЫЛДАТУ Бартылдат етістігінің қимыл атауы.

БАРТЫЛДАУ Бартылда етістігінің қимыл атауы.

БАРУ Бар етістігінің қимыл атауы; алға жылжу, ілгерілеу, қозғалу. Азаттыққа – қару жоқ, Қарусыз жауға бару жоқ (Базар жырау, Шығ.). Қызына қазынадан жауһар алды, Баруға салтанатпен ойға қалды. Ең жақсы желмаяны жинап алып, Қасына бір жүз кісі жолдас алды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Яки мақсат: өнер, білім алуға, Алға қарай баруға, Намыстанып, қорланып Хұқықтан махрұм қалуға (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

БАРУ-БАРМАУ е т. Бір жақтағы шараға, нәрсеге қатысу немесе қатыспау. Аспирантурада дене шынықтыру сабағына бару-бармау әркімнің еркінде (С.Мұқанов, Есею жыл.).

БАРУЛЫ е т. кө н е. Бару етістігінің көне түлғасы. Құлағына барулы. Құлаққа дауыс жеткесін, Төрехан төре саналы Терезеден қарады (Батырлар жыры).

БАРУШЫ з а т. Баратын адам. Мен сәлем жазамын, Қарағым қалқама, Қайғыңнан азамын, Барушы айта ма? (Абай, Тол. жин.)

БАРҰҢҒАР з а т. кі т. Оң қанаттағы әскер. Шыңғыс ханның кезінде сол қанатты жоңғар, оң қанатты баруңғар деп атаған (ҚҰЭ).

БАРХАДАР з а т. Барқадар. Сапар шешесімен екеуінің арасында өткен жанжал жайын түсіндірген соң көңілі бархадар тапты (З.Шүкіров, Жас жесір).

БАРХАН¹ з а т. с ө й л. Барқан. Біздің жақтың құмының бір қасиеті бірен-саран бархандар болмаса, жалаңаш құмды өсте көрмейсің (Ө.Қанахин, Жер басып.). Адамды таң қалдыратын ғажайып көріністері көп қой. Сылдыраған бұлақтар. Көгілдір суреттей көлдер. Жел өрнек салған бархан құмдар. Сексеуіл, жыңғыл тоғайлары. Сары балада жосыған киіктер. Ауылдың адамдары оларға төп-тәуір гид бола алады («Жас Алаш»). Бұйрат бархандардың арасы – тепсең беткейлер (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Оның көз алдына өркеш-өркеш құмды бархандар немесе бидай түбіріне дейін жұлынып, әлем-тапырақ боп бүлініп жатқан қара қайыс тақырлар елестейді (І.Есенберлин, Көлеңке.).

БАРХАНДЫ с ы н. Барқанды. Қос құдықтан отыз шақырым барханды құмды басып отырып, Маңқұдыққа жетесің (І.Есенберлин, Қаһар).

БАРХОУТ з а т. *Ағаш кемелердің сыртқы қалың белдеуі.*

БАРША¹ е с і м. *Бүкіл, барлық, күллі. Б а р ш а* әлем тапжылмай тұрып қалса, Бола ма уақыт деген өлшеу салып? Мақсат, тәртіп керексіз тозаңы жоқ, Тексермей неге отырмыз мұны ойланyp? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Дүниеден мың жасасақ кетер күні, Болмаймыз шәй ішкендей әбден қанып. *Б а р ш а ң ы з* өлмей тұрып ғибрат қыл, Болғанда тумак – сүннәт, өлім – анық! (Қабан жырау, Алтын қазық). Құдая, жаманыңмен теңді қылма, Құрбымнан өзім теңді кемді қылма. Жаратқан *б а р ш а* жанды пәруардігер, Өзімдей пенделерге пенде қылма (Шал ақын, Өлеңд.). Мысалы, үлкен Өзен тынбай аққан – Халықтар мехнат шегіп, ракат тапқан. Жетісіп ғылым, өнер *б а р ш а с ы н а*, Толып тұр ханасына қонған бақтан (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2. Барлық бастан өткізгені.** Жаман, жақсы – *б а р ш а с ы* Бір тәңірге мәлім-ді, Білгенімді сөйледім Айып етпе, оқушы, Аяғы жетті, сөз тамам (Ғұмар Қараш, Шығ.). Аңменен әбден үйір болып алып, Шөп оттап, су ішеді бірге жүріп. Жүргентүрған *б а р ш а с ы* ойдан шығып, Баянды көргеннен соң, көңілі толды (Қозы Көрпеш.).

Барша халық. *Дүйім жұрт, бүкіл ел.* Біз бұл күнді *барша халық* Қазақстанның бірлігін сезіну үшін жарқын шерумен атап өтуіміз керек («Жас қазақ»).

БАРША² з а т. *Жүннен, киізден, жіптен жасалатын бұйым түрі.* Қазақ қолөнерінде жүннен, киізден, жіптен өндірілетін басты-басты бұйымдарға мыналар жатады: *б а р ш а* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

БАРША³ з а т. с ө й л. *Парша (мата).* Әжем *б а р ш а* көйлегін той-томалақтарға ғана киетін (Ауыз-екі). Бастарына кілең қызыл орамал байлап, белдеріне қызыл *б а р ш а д а н* белбеу буынған шаруалар түс-тұстан тасқын селдей қаптап, астанаға қарай жорыққа аттанды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

БАРША⁴ с ы н. с ө й л. *Бөлек-бөлек, бөлшек-бөлшек, парша-парша.* Жалғыз болсаң, ақылың қырық басқа. Жарлы болсаң, ақылың қырық *б а р ш а* (Бозінген).

БАРША⁵ ү с т. *Әл-ауқатты адамша.* Бардың жұпыны киінгені де, жоқтың *б а р ш а* киінгені де белгілі болып тұрады ғой (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

БАРШАЛЫҚ с ы н. *Баршаға тән, бәріне қатысты.* Әзіргі барлық Индияның *б а р ш а л ы қ* оқыған, көзі ашық мәдениетті қауымына түгел ортақ жалғыз тіл – ағылшын тілі болып отыр (М.Әуезов, Индия очеркт.). *Б а р ш а л ы қ т ы ң* игілігіне айналған қазіргі біздің заманымыздағы техниканың негізі болып отырған радио жөнінде де математикалық әдістер шешуші роль атқарды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

БАРШАУ с ы н. с ө й л. Еуропалық сәнді кең бөлменің сол жақ терезеге қарсы бітеу қабырғасында оюлы түскііз, әдемі жиналған *б а р ш а у* төсегі тұр (М.Әуезов, Шығ.).

БАРШАХАЛЫҚТЫҚ с ы н. ж е р г. *Бүкілхалықтық.* Осы мүмкіндікті іс болғызу үшін *б а р ш а х а л ы қ т ы қ* жарыста көтеріңкі міндеттеме қабылдадым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

БАРШЫ з а т. к ө н е. **1. Ақпарат жеткізуші, хабаршы, жаңалық әкелуші.** Қараңғы жұртымен, меңіреу сахарасымен келіпті. Сол сахараның алғашқы елшісі, *б а р ш ы с ы* боп Алтынсарин өмір кешіпті (М.Әуезов, Абай жолы). Сондай қап-қара май сіңген үлкен брезентті арба обадай обыр дерттің *б а р ш ы с ы* тәрізді (М.Әуезов, Абай жолы). Тек чиновник болам, ұлық болам деп оқымасын. «Халқым жіберген алғашқы *б а р ш ы м ы н*» деп, «өзім үшін оқимын, елім үшін өсемін» деп оқысын! – деді (М.Әуезов, Абай жолы). **2. Барлаушы, шолушы.** Екі күннен бері *б а р ш ы д а* жүрген кісілер келіп, ақырғы хабарларын берді. – Банды жақын арадағы бір ауылдан жаңа ғана аттанды, – десті (С.Сейфуллин, Шығ.). Әзір сәтте осы күнде Сіз *б а р ш ы ғ а* бармақсыз. Штабы бар, склад бар Бәріне әлек салмақсыз (М.Әуезов, Шығ.).

БАРШЫЛЫҚ¹ з а т. **1. Бар болушылық, барлық, жоқ еместік, жеткіліктілік.** Пәлендей табыс жоқ, сонда да әйтеуір сорпа-су әзірге *б а р ш ы л ы қ* (Х.Есенжанов, Тар кезең). Әйтеуір, көптен көлдей *б а р ш ы л ы қ* арылмасын (О.Сәрсенбаев, Даңқ). Түсті металдар мен темір Қазақстан, Орта Азияда *б а р ш ы л ы қ* (Н.Баяндин, Ғасыр.). **2. Дүниеде бар, ақиқат нәрсе.** *Б а р ш ы л ы қ* пен болуға тиістілік – философиялық ілімнің негізгі ұғымдары (ҚҰЭ). Сен – сәби ештеңеден хабарың жоқ, Өмірге келмесіңе амалың жоқ, Келген соң,

бөріне де шалықтайсың, Сен үшін *баршыл ық-ты ң* жаманы жоқ (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

БАРШЫН¹ з а т. *Жолақты жібек мата*. Жібек маталардың ішінен көбірек тарағаны: торқа, қырмызы, жібек, торғын – құбылмалы жұқа жібек, жолақ *баршы н*, мақпал, атылас, камқа және басқалары (Қазақст. тарихы). Олардың үстінде атлас, торғын, жолақ *баршы н* көрпелер (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек).

БАРШЫН² з а т. с а я т. *Он бір жастағы бүркіт*. Бүркітті он бірінде *баршы н* деп атайды екен (С.Қасиманов, Сиқырлы.). Аспанда ұшып айналған, Түлкі көрсе сайланған, Түлкісін иесі байланған, Қара ала *баршы н* бүркітім, Аспанда ұшып келдің бе? (С.Сейфуллин, Шығ.).

Баршын тартты. *Жасы ұлғайды, шау тартты, қартайды*. Көпті көрген басым бар, *баршы н тартқан* жасым бар (Батырлар жыры). – Көрдік. Екеуі де ұяның үстінен кеткен жоқ... Бірі қоңыр ала, бірі құрым сары, *баршы н тартқан* құстар екен (Ғ.Орманов, Жүрек). Сондағы балғын көк арша Ұлғая *баршы н тартты н* ты. Бітімі бірақ бауласа, Білдірер емес қарттықты (Ғ.Орманов, Ой қанаты).

Баршын тартқан дауыс. *Егде тартқан адамның жарықшақтанған, тарғылданған, қырылдаған дауыс*. Ақанның есіне Көкжендетке арнап шығарған әні түсті. Көкірегінде күмбірлеп тұр. Шырқап жіберуге *баршы н тартқан дауыс* келмейтіндей (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау).

БАРШЫН³ с ы н. *Тың, қишті, асау, мықты*. Көк бестім мінілмеген *баршы н* екен, Көрсеткен қызды сұлу аршын екен (Арыстанбай Тобылбайұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

БАРШЫНГҮЛ з а т. ө с. <лат. gladiolus> *Құртқашаш тұқымдасына жататын көп-жылдық түйнекті баданалы өсімдік*. Кейде жайқалып тұрған ақ қайың, құлпырып тұрған *баршы н гүл*, күз түспей, күн суымай-ақ, ажары тайып, жапырақтары бүрісіп, мезгілсіз солады (Н.Ғабдуллин, Сарғ. жапырақ). Гүлінің көлеміне қарай *баршы н гүл дер* өте нәзік, ұсақ гүлді, орташа гүлді, ірі гүлді, сондай-ақ аса ірі гүлді болып келеді (Шаңырақ энци.).

БАРШЫНДА = е т. 1. *Қыранның шау тартуы*. *Баршы н да н* жасы сарқырап Аяншақ тартып алмайды аң (С.Бегалин, Танд. шығ.). *Баршы н да н* өбден ол енді Жас келіп, міне шаршапты. Ілетін түрі жоқ енді Таутеке түгіл, қарсақты (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.). 2. *Баршын*

тарту, жасы ұлғаю. Сауда-саттықпен араласып, өзін айтқандай ебін тауып, есебінен жаңылмай да жүрдік. Енді ме, енді *баршы н да н* қалыппыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БАРШЫНДАЙ с ы н. *Баршын (бүркіт) тәрізді*. Бақ талайы *баршы н да й!* Кебегім болармысың осы сен? (М.Әуезов, Шығ.). Шыңға өрмелеп қияны қиялады, Тайып кетсе жоқ тоқтар тиянағы, Бабы келген *баршы н да й* саңқылдап, Балапанын баулыған қарт ұядағы (Ш.Әбенев, Кейпін.).

БАРЩИНА ор. т а р. з а т. *Басыбайлы шаруаның бай-батшалардың жерінде тегін еңбек етуі*. *Барщина* Киев мемлекеті кезінде пайда болып, он алтыншы ғасырдан он тоғызыншы ғасырдың ортасына дейін кеңінен тарап, Ресейде 1917 жылға дейін үстемдік етті (Жалпы тарих).

БАРЩИНАЛЫҚ с ы н. *Барщинаға тән, соған қатысты*.

БАРЫ з а т. *Адамның меншігіндегі дүние-малы, мүлкі, иелігіндегі жиган-тергені*. Қалдың ба, қайран қазақ, қамданбастан, *Бары ң ды* қолыңдағы малданбастан? Біріңе бірің серік, екеу болып, Кемшілік жетпегенің жалғанбастан (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көрілік жарасады сәніменен, Оның сәні келеді малыменен. Жолдасы арқа жылытар, аяқ сипар, Жұмсақ төсек, төтті тамақ *бары м е н е н* (Шал ақын, Өлеңд.). Сөзіңнен кетіп пәтуа, Құт-берекең арылды; Ағайын араз болған соң, Ел екіге жарылды; Қарайласпай жоғыңа Көре алмай күндеп *бары ң ды* (Дулат Баба-тайұлы, Замана.).

Барын алдына салды [төкті]. а) *Қолдағысын, бар байлығын іріктеді*. Турасын ойлағанда, *бары ң ды с а л с а ң* да балаңа орыстың ғылымын үйрет (Абай, Тол. жин.). *Алдары ң а* бектерім, аянбай *төгіп бары м ды*, Бір шығарайын құмардан (Б.Өтемісов, Өлеңд.).

Барын базар ету. *Қолда барын ұқсату, азды көптей қылу*. *Бары м ды базар ет ей і н* Өлшеулі демі біткен күн, Нешеулердің жалғзын Жалынан тартып құлатқан (Базар жырау, Шығ.).

Барын берді [аямады]. *Қолындағысын түгел берді*. Бара қалсаң үйіне, *Бары н берг е н* қазақ-ай. Керек саған күніге Бір жарк еткен найзағай (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Шашты малын, *берді бары н*. Боларында жұртына, Еміренбес, енді піспес, ұқсамас іш-сыртына (Абай, Тол. жин.). – Женеше, бұл күндері көңілім жарым. Құрбы

дан а я м а у ш ы ем қолда б а р ы н (Базар жырау, Шығ.).

Барын сақтап қалды. а) *Иелігіндегі нәрсені шашау шығармай сақтады.* ә) *Қолынан келгенін аяп қалды, күшін толық жұмсамады.* Шаршайды деп ойлама шалдыққаннан, Ұзақсынып жатпаспын жалыққаннан. Жұрт қолымнан келмесе, өкпелемес *Б а р ы у с а қ т а п*, мен аяп алып *қ а л м а н* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Барын салды. *Бар құш-жігерін аямай жұмсады, бар күшін салды. Б а р ы ң д ы д а*, жанынды да *с а л* соған, Осы тойды ата-бабаң аңсаған. Баласына бір той жасап бере алмай, Дүниеден өтіп кетті қанша адам (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). *Б а р ы н с а л ы п* таласқа, Арын сатып қалашқа, «жұрт бола-лық» деген жоқ, Жұрт қайғысын жеген жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.).

БАРЫЗ з а т. ж е р г. **Желкен.** Жәке, сенің *б а р ы з ы ң* бүтін бе? (Ауызекі).

БАРЫҚСЫЗ с ы н. с ө й л. **Парықсыз.** Ол бір жұқсыз, *б а р ы қ с ы з* адам (Ауызекі).

БАРЫҚТА= е т. ж е р г. **Анықтау, білу, парықтау.** Сиырынды қасқыр жеді ме, *б а р ы қ т а*, маған қиянат істеме (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

БАРЫҚТАУ *Барықта етістігінің қимыл атауы; мәселенің анық-қанығына көз жеткізу.* Асықпай ойланып, істің ақ-қарасын *б а р ы қ т а у* ойына да келмеген (Ауызекі).

БАРЫЛ з а т. *Бар-бар еткен жағымсыз дыбыс, үн.* Тау жақтан түнгі тыныштықты бұза бір *б а р ы л* естіледі (Ауызекі).

БАРЫЛДА= е т. *Тамағын жырта бар-бар етіп, жағымсыз жуан үн шығару, барқырау.* Шынында да толғанып кетті ме, даусы *б а р ы л д а п* Нұртаза жылап жіберді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Көл үсті қаңқылдаған қаз, қиқулаған аққу, *б а р ы л д а ғ а н* үйрек үні (С.Жүнісов, Жапанда.). Марқакөлдің шыныдай тұнық суы да, көл жиегіндегі үйірім-үйірім ауыл да, *б а р ы л д а п*, кісінеп, оқыранып, өріске тартып бара жатқан жылқы да, жылқышының қызыл ала тысты тымағы да батар күннің сарғылтым сәулесіне шомылып, жер дүние сары көзілдірікпен қарағандай жымындап, саңғырып тұрғандай (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАРЫЛДАҚ с ы н. *Көп айғайлайтын, барылдауық.* Қайда да серт бергіш-ақ Митрофан *б а р ы л д а қ*. Алайда бір ер құсап, Шыға алмайды орындап (Қ.Мырзалиев, Алуан.).

Аппас *б а р ы л д а қ* дауысты адам еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Барылдақ қоңыз. з о о л. *Б а р ы л д а қ қ о ң ы з* тары, бидай, жүгері, күріш, арпа дөңдерімен қоректенеді (ҚСЭ). *Б а р ы л д а қ қ о ң ы з д ы ң* көпшілігі насекомдарды, моллюскілерді, құрттарды т.б. зиянды омыртқасыз жануарларды жейтін пайдалы қоңыздар, кейбіреулері өсімдікпен қоректеніп, зиян да келтіреді (ҚСЭ).

Барылдақ торғай. з о о л. *Торғайдың бір түрі.* Бұлардан гөрі ірілеу боз торғай, сары торғай, жүрдек торғай сияқтыларға 50х40х40см; *б а р ы л д а қ т о р ғ а й*, бұлбұл құсқа – 70х35х40 см көлемінде жасайды (Ж.Байжанова, Қызым.).

БАРЫЛДАТ= е т. *Бар-бар еткізіп, жағымсыз дыбыстар шығарту.* Домбыра, сырнай үйренбек болып *б а р ы л д а т а т ы н*, насыбай ататын, шылым тартатын (С.Сейфуллин, Шығ.).

БАРЫЛДАТУ *Барылдат етістігінің қимыл атауы.* Бет алды *б а р ы л д а т у д ы* қойыңдар (Ауызекі).

БАРЫЛДАУ¹ с ы н. *Жуандау, жағымсыздау (дыбыс, үн).* Даусы тарғылданып *б а р ы л д а у* шықты (Б.Майлин, Шығ.). Әнші емеспін, жолдас аға лейтенант, *б а р ы л д а у* даусымнан шошып кетіп жүрмеңіз (С.Омаров, Тастағы жазу).

БАРЫЛДАУ² *Барылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Б а р ы л д а у ы н* қойғызу.

БАРЫЛДАУЫҚ с ы н. *Барылдай беретін, мазасыз.* Осы бала жөпшендіге уанбайтын бір *б а р ы л д а у ы қ* болып алды (Ауызекі).

Барылдауық қоңыз. з о о л. <лат. carabidae> *Қатты қанаттылар отрядына жататын түн қоңызы; ызылдақ қоңыз.* Жалпы *б а р ы л д а у ы қ қ о ң ы з д ы ң* 25 мыңдай түрі бар, Қазақстанда соның мыңға жуық түрі кездеседі (ҚҰЭ). *Б а р ы л д а у ы қ қ о ң ы з д а р* күндіз топырақ арасында жасырынып, түнде қорек іздейді (ҚҰЭ).

Барылдауық үйрек. з о о л. <Anas platyrhynchos> *Өзен үйректері туысына жататын кәсіптік маңызы бар ірі құс. Б а р ы л д а у ы қ ү й р е к* Европада, Азияда, Африкада және Солтүстік Америкада тараған (ҚҰЭ). Асыранды үйректер жабайы *б а р ы л д а у ы қ ү й р е к* т е н шыққан (Зоология). *Б а р ы л д а у ы қ ү й р е к* Қазақстанның барлық жерінде кездеседі, салмағы 800–1500 г (ҚҰЭ).

Баспаға А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының Ғалымдар
кеңесі ұсынған

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

II том

ISBN 978-601-7293-13-0

Редакторлар
Ғ. МОЛДАМУРАТОВ,
Ш. ӘЛДИБЕКҰЛЫ, Ш. ЖАМЫҚАЕВА

Суретші
Е. ҚОЖАБАЕВ

Техникалық редакторы
О. ӘНЕСОВ

Беттеген
Ж. ХАЛЫҚҰЛЫ
Ә. ХАМЗАҰЛЫ

Компьютерде терген
С. ҚАСЫМБАЕВА

Теруге 28.09.2011 берілді. Басуға 10.10.2011 қол
қойылды. Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі «Arys». Офсеттік басылыс. Есептік
баспа табағы 62,5. Шартты баспа табағы 60,45.
Баспа табағы 46,5. Таралымы 10 000 дана.
Тапсырыс № 1383.

Тапсырыс дайын файлдан басылды.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

ЕСКЕРТІПЕ ҮШІН